

СЛОВНИК
ІНШОМОВНИХ
СЛІВ

ДЕРЖПОЛІТВИДАВ УРСР

СЛОВНИК ІНШОМОВНИХ СЛІВ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
І. В. ЛЬОХІНА і проф. Ф. М. ПЕТРОВА

ПЕРЕКЛАД
З ЧЕТВЕРТОГО РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ,
ПЕРЕРОБЛЕНОГО І ДОПОВНЕНОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1955

ПРО ПОБУДОВУ СЛОВНИКА

Всього в словнику близько 20 000 слів і термінів, розміщених в алфавітному порядку.

Слово-заголовок, тобто назва кожної окремої статті, подається жирними великими буквами з наголосом над голосною, а іноді з двома наголосами, якщо слово може вимовлятися двояко (з одним або з другим наголосом), наприклад, **а́томний** (**а́томний** або **а́томний**).

Користуючись словником, слід мати на увазі, що деякі поняття, які позначаються двома-трьома словами, часто подаються світлим шрифтом розрядкою в словниковій статті, що озаглавлена одним з цих слів, наприклад, **н а ч е р т а л ь н а г е о м е т р і я** подається в статті **г е о м е т р і я**. Якщо термін, що складається з кількох слів, не вдається знайти під певним словом, слід шукати його під іншим словом, що входить у цей самий термін.

За словом-заголовком подається у прямих дужках вказівка на походження даного слова (етимологія), причому здебільшого зазначається первісне джерело, напр. лат. (латинська мова), гр. (старогрецька мова) і т. д.

При наявності кількох слів одного й того ж походження етимологія подається тільки при основному слові, коли похідне слово зв'язане з ним у тій чи іншій формі посиленням, напр. **азот**, **азотизація**, **азотистий**.

Якщо жирне слово-заголовок і подане в прямих дужках іншомовне слово (етимон) однозначні, останнє подається без перекладу, напр. **ательє** [фр. atelier]. В тих випадках, коли іншомовне слово має інше значення або коли це сприяє повнішому розкриттю слова, що ввійшло в російську і українську мови з інших мов, подається не тільки написання або транскрипція цього слова, а і його переклад, напр. **демократія** [гр. *dēmokratia* < *dēmos* народ + *kratos* влада].

У словах латинського і грецького походження, якщо основа їх з називного відмінка етимона не ясна, подається поруч у круглих дужках форма родового відмінка, яка виявляє чисту основу слова, напр. **велосипед** [фр. *véloceipède* < лат. *velox* (*velocis*) швидкий + *pes* (*pedis*) нога].

Ті префікси або початкові частини складних слів, які часто повторюються, подаються як окремі вокабули з відповідними етимологічними вказівками й поясненнями, напр. **аеро...** [< гр. *aēr* повітря], причому даний грецький або латинський елемент при словах-заголовках подається посиленням курсивом без пояснення, напр. **аеротерапія** [див. *аеро...* + *терія*], **аерофор** [*аеро...* + гр. *phoros* той, що несе].

Грецькі слова (етимони у прямих дужках) подані в латинській транскрипції, причому за основу взято фонетичний принцип: «ō» означає «омега» (ω), «ē» — «ета» (η).

При словах, що походять від власної назви, ставиться «вл. н.», коли назва не входить до тексту пояснення.

Знак < означає «походить від...», «на основі...».

Слово-заголовок, що трапляється в тексті пояснення в незмінній формі, позначається першою буквою з крапкою; слова-заголовки прикметники, напр. алгебраїчний, позначаються в змінній формі першою буквою з додаванням закінчення.

Різні значення слова-заголовка виділяються цифрою з дужкою.

Слова-заголовки омоніми вміщені з цифровими покажчиками, і відсилення до них, відповідно до цього, робляться теж з цифровими покажчиками.

Виділені курсивом іншомовні слова, які входять до тексту пояснення слова-заголовка, читач знайде в словнику в алфавітному порядку пояснюваних слів. Цифра при цих словах вказує на певне значення набраного курсивом слова-посилання.

Зірочка * показує, що тут треба мати на увазі переносне, фігуральне значення слова.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Основне завдання цього словника, розрахованого на найширші кола радянських читачів, — дати коротке пояснення слів і термінів іншомовного походження, що трапляються в творах класиків марксизму-ленінізму, в науково-популярній, технічній і художній літературі, в журналах і газетах.

До цього словника включено терміни, утворені з елементів старогрецької і латинської мов, і слова, що ввійшли в російську і українську мови з іноземних мов і мов народів СРСР і найчастіше трапляються в періодичній пресі. Значна частина слів цього словника належить до групи слів і термінів, спільних для багатьох мов, напр. слова: аналіз, синтез, клас, революція, комунізм, конституція, соціалізм і т. д.

У четвертому виданні словник поповнено науковими й технічними термінами, які дуже поширилися за останні роки у зв'язку з ростом і вдосконаленням соціалістичного виробництва на базі найновішої техніки.

Враховано також багато корисних вказівок і побажань читачів.

Редакція вважає за необхідне підкреслити, що цей словник, як термінологічний тлумачний, не може замінити собою політичний або енциклопедичний словник.

Щоб допомогти читачеві зрозуміти походження того чи іншого наукового терміну, не вміщеного в словнику, після тексту словника подано список грецьких і латинських елементів, з яких утворено багато наукових термінів (див. стор. 802—812).

В кінці словника (стор. 813—826) подаються іншомовні слова і вирази, які часто трапляються в літературі.

У редагуванні словника брали участь: кандидат біологічних наук М. Є. Аспіз (ембріологія, гістологія, цитологія); доктор фізико-математичних наук, професор В. О. Белінський (геофізика); доктор філософських наук, професор Б. Е. Биховський (філософія); доктор мистецтвознавчих наук, професор О. Г. Габричевський (архітектура); кандидат історичних наук Л. А. Голубєва (археологія і етнографія); кандидат мистецтвознавчих наук Т. О. Динник (театр); полковник І. Д. Жильцов (військова термінологія); доктор медичних наук А. В. Каплан (медицина); капітан 1-го рангу О. Є. Карасьов (військово-морська термінологія); кандидат юридичних наук С. С. Каринський (юридична і дипломатична термінологія); Д. О. Катренко (хімія);

кандидат біологічних наук А. О. Кирпичников (зоологія); Ф. П. Козьмін (історія КППС); доцент М. О. Комарницький (ботаніка); кандидат фізико-математичних наук, доцент Ф. А. Корольов (фізика); С. І. Коршунов (техніка); кандидат технічних наук В. Н. Костров (техніка); кандидат фізико-математичних наук П. Г. Куликовський (астрономія); кандидат технічних наук Г. О. Лаврентьєва (техніка); кандидат історичних наук М. Г. Левін (антропологія); кандидат економічних наук Ф. В. Ліванська (економіка); кандидат історичних наук О. Я. Манусевич (нова історія); кандидат технічних наук, доцент О. В. Наумов (геодезія); кандидат сільськогосподарських наук Г. С. Оголевець (сільське господарство); кандидат біологічних наук Р. С. Персон (фізіологія, біохімія); кандидат біологічних наук І. О. Поляков (генетика, дарвінізм і загальне редагування біології); В. В. Попов (поліграфія); Г. Ф. Рибкін (математика); член-кореспондент АН СРСР Б. О. Серебренников (мовознавство); С. М. Сімкін (геологія); кандидат технічних наук М. К. Сухов (техніка); доктор філологічних наук, професор Л. І. Тимофєєв (літературознавство); Д. М. Тугарінов (географія); Б. М. Чесноков (спорт); кандидат фармацевтичних наук Б. Ю. Шасс (фармація); Л. С. Шаумян (загальна термінологія).

Загальне редагування словника провели І. В. Льохін, С. М. Локшина і професор Ф. М. Петров.

Всі зауваження й побажання щодо цього словника видавництво просить надсилати на адресу: Державне Видавництво Політичної Літератури Української РСР, Київ, Володимирська, 42.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ав. — авіація
австрал. — австралійські мови
авт. — автомобільна справа
агр. — агрономія
ам. — мови американських індіців
анат. — анатомія
англ. — англійська мова
'антроп. — антропологія
ар. — арабська мова
арам. — арамейська мова
арх. — археологія
архіт. — архітектура
астр. — астрономія
ат. вага — атомна вага
афр. — африканські мови
банк. — банківський термін
біол. — біологія
болг. — болгарська мова
бот. — ботаніка
бухв. — буквально
бухг. — бухгалтерія
військ. — військова справа
вірм. — вірменська мова
вжив. — вживається, вживаються
вл. н. — власна назва
вульг. — вульгарне слово
г — грам
гаельськ. — гаельські мови (кельтська група)
геогр. — географія
геод. — геодезія
геол. — геологія
геом. — геометрія
герм. — германські мови
гірн. — гірництво
гол. — голландська мова
гол. ч. — головним чином
готтент. — готтентотська мова
гр. — старогрецька мова
грам. — граматики
груз. — грузинська мова
дат. — датська мова
див. — дивись

друж. — друкарський термін
ек. — економіка
ел. — електрика, електротехніка
ескім. — ескімоська мова
есп. — есперанто
естон. — естонська мова
ефіоп. — ефіопська мова
егип. — єгипетська мова
ж. р. — жіночий рід
залізничн. — залізнична справа
заст. — застаріле слово
зєнд. — зєндська мова
зменш. — зменшене слово
знах. в. — знахідний відмінок
зоол. — зоологія
інд. — індійські мови
ір., ірл. — ірландська мова
ірон. — іронічний вислів
ісландськ. — ісландська мова
ісп. — іспанська мова
іст. — історія
іт. — італійська мова
ітельм. — ітельменська мова
казах. — казахська мова
камчад. — камчадальська мова
караїб. — караїбські мови
кв. — квадратний
кг — кілограм
кельт. — кельтські мови
кирг. — киргизська мова
кит. — китайська мова
кімр. — кімрська мова
км — кілометр
ком. — комерційний термін
л — літр
лат. — латинська мова
латиськ. — латиська мова
лит. — литовська мова
лінгв. — лінгвістика
м — метр
малайськ. — малайська мова
мат. — математика
ме — міліграм

мед. — медицина
 мет. — металургія
 метеор. — метеорологія
 мех. — механіка
 мін. — мінералогія
 міф. — міфологія
 млн. — мільйон
 мм — міліметр
 мн. — множина
 монг. — монгольська мова
 мор. — морський термін
 муз. — музика
 назв. — названо, назва
 наз. в. — називний відмінок
 напр. — наприклад
 нар. лат. — народна латинь
 н.-гр. — новогрецька мова
 н. е. — наша ера
 негр. — негритянські мови
 ненецьк. — ненецька мова
 ниж.-нім. — нижньонімецька мова
 нім. — німецька мова
 норв. — норвезька мова
 о-в — острів
 одн. — однина
 оруд. в. — орудний відмінок
 особ. — особливо
 перс. — перська мова
 п. вага — питома вага
 поет. — поезика
 полігр. — поліграфія
 полінез. — полінезійські мови
 політ. — політичний термін
 польськ. — польська мова
 пор. — порівняй
 португ. — португальська мова
 прикм. від сл. — прикметник від слова
 прованс. — провансальська мова
 протилежн. — протилежне
 псих. — психологія
 рад. — радіо
 рел. — релігія
 род. в. — родовий відмінок
 розм. — розмовний вислів
 рум. — румунська мова
 санскр. — санскритська мова
 с.-г. — сільськогосподарський термін
 сек. — секунда
 семіт. — семітські мови
 серб. — сербська мова

сер.-в.-нім. — середньовірна-німецька мова
 сер.-гр. — середньогрецька (візантійська) мова
 сер.-лат. — середньовічна латинська мова
 сер.-фр. — середньовічна французька мова
 сір. — сірійська мова
 сканд. — скандинавські мови
 скор., скор. — скорочене слово
 слов. — слов'янські мови
 см — сантиметр
 сп. — спорт
 спот. — спотворене слово
 стар. — старо-
 стар.-в.-нім. — старовірнанімецька мова
 стар.-євр. — старосврейська мова
 т — тонна
 тадж. — таджицька мова
 тат. — татарська мова
 театр. — театральний термін
 текст. — текстильна справа
 тех. — техніка
 т. зв. — так званий, -а, -е
 тибет. — тибетські мови
 тур. — турецька мова
 т. ч. — таким чином
 тюрк. — тюркські мови
 угор. — угорська мова
 укр. — українська мова
 фіз. — фізика
 фізіол. — фізіологія
 філ. — філософія
 філолог. — філологія
 фін. — фінська мова
 флам. — фламандська мова
 фот. — фотографія
 фр. — французька мова
 хім. — хімія
 хір. — хірургія
 черк. — черкеська мова
 чеськ. — чеська мова
 ч. р. — чоловічий рід
 шах. — термін шахової гри
 швед. — шведська мова
 шт. — штучне слововтворення
 шт. лат. — штучна латинь
 юр. — юридичний термін
 якут. — якутська мова
 яп. — японська мова

А

А..., перед голосними **АН...** [гр. а..., ап...] — заперечна частка — префікс в іншомовних, переважно грецького походження, словах, що передає заперечення або відсутність якоїсь якості, напр. *асиметрія, анергія*.

АБАЖУР [фр. abat-jour] — ковпак з металу, скла, паперу, шовкової або іншої тканини, який надівають на лампу, щоб відбити світло в певному напрямі і захистити очі від яскравого світла.

АБАЗІЯ [гр. а (заперечна частка) + basis крок] — *мед.* втрата здатності ходити, здебільшого на ґрунті захворювань нервової системи (див. також *астазія*).

АБАК, АБАКА¹ [*<* гр. abax (abakos) стіл, лічильна дошка] — 1) *архит.* верхня частина *капітелі*; звичайно має форму чотирикутної плити; 2) лічильний прилад у стародавніх греків і римлян, який втратив своє значення після винайдення рахівниці; 3) в *номографії* — спеціальний рисунок з числовими позначками для механічного розв'язання даного рівняння.

АБАКА² [малайськ.] — манільські коноплі, з яких виготовляють корабельну снасть, канати, вірвовки і снопов'язальний шпагат (манільський).

АБАНДОН [фр. abandon] — *мор.* відмовлення вантажо- або судновласника від своїх прав на застраховане майно на користь страхувача при зобов'язанні останнього сплатити страховальникові повну страхову суму.

АБАТ [лат. abbas (abbatis) *<* сір. abba батько] — 1) ігумен католиць-

кого чоловічого монастиря (абатства); 2) у Франції — назва католицького священника.

АБАТИСА [лат. abbatisa] — ігуменя жіночого католицького монастиря.

АБАТСТВО [*<* лат.] — 1) католицький монастир з володіннями, що йому належать; 2) звання *абата*.

АБДИКАЦІЯ [лат. abdicatio] — відречення від престолу, відмовлення від влади, посади або сану.

АБДОМЕН [*<* лат. abdomen живіт] — черевце, задній відділ тіла членистоногих тварин.

АБДОМІНАЛЬНИЙ [*<* лат. abdomen (abdominis) живіт] — *анат.* черевний, напр. а. тиф, а-не дихання.

АБДУКТОР [*<* лат. abducere відводити, відхиляти] — *анат.* відвідний м'яз (пор. *абдуктор*).

АБДУКЦІЯ [*<* лат.; див. *абдуктор*] — *анат.* відведення кінцівки від середньої лінії тіла (пор. *абдукція*).

АБЕЛІТ [*<* вл. н.] — вибухова суміш, що складається з амонійної селітри, динітробензолу і кухонної солі.

АБЕРАЦІЯ [лат. aberratio *<* aberrare помилятися, відхилятися від чого-небудь] — 1) *фіз.* сферична а. світла — явище, яке полягає в тому, що світлові промені, які виходять з однієї точки, після того як відіб'ються від увігнутого дзеркала або пройдуть через лінзу, не сходяться в одній точці (фокусі), а дають розпливчасте зображення у вигляді плями; пояснюється більшою відхильністю променів біля країв дзеркала або лінзи, ніж у середній їх частині; х р о м а т и ч н а

а. — явище, яке полягає в тому, що промені різного кольору, які вийшли з однієї світної точки, після проходження через лінзу не пересікаються в одній точці через неоднакову заломлюваність променів різного кольору; через це зображення предметів лінзою виходить нерізде і забарвлене; 2) *астр.* позірне відхилення зірок від їх справжнього положення на небозводі, спричинене рухом Землі по орбіті (р і ч н а а.) або її обертання навколо осі (д о б о в а а.); 3) * помилка, відхилення від істини.

АБЗАЦ [нім. Absatz] — 1) частина тексту від одного відступу до другого; 2) відступ у початковому рядку тексту (абзацний відступ).

АБЗЕТЦЕР [нім. Absetzer] — багаточернаковий *екскаватор*, який застосовують на відкритих гірничих розробках для збирання у відвал породи, розвантаженої з вагонів, та для вирівнювання відвалів.

АБІСАЛЬНИЙ [< гр. abyssos бездонний, безодня] — глибоководний; а н а о б л а с т ь — область найбільших океанічних глибин (від 1000 м і глибше).

АБИТУРІЕНТ [< сер.-лат. abiturientis (abiturientis) той, що збирається йти] — той, що кінчає середню школу.

АБЛАКТИРІВКА [лат. ab від + lactic (lactis) молоко] — щеплення зближенням (дерев, кущів); зрощування гілок без відокремлення їх від стовбурів; застосовується в плодівництві, виноградарстві і декоративному садівництві.

АБЛАТИВ [лат. (casus) ablativus] — *грам.* відмінок відокремлення в деяких мовах; відповідає в російській і українській мовах родовому відмінкові з прийменниками «від», «із», «з».

АБЛАУТ [нім. Ablaut] — *лінгв.* чергування голосних (зміна корінної голосної) в словах одного кореня, напр. німецькі binden, band, gebunden.

АБЛЕГЕР [нім. Ableger] — на торфорозробках — установка для механічної передачі торфу з місця розробки на поле сушіння і для розстилення на ньому торфових кирпичів.

АБЛЯТИВ — див. *аблатив*.

АБЛЯЦІЯ [< лат. ablatio віднімання, віднесення] — *геол.* знесення, поступове руйнування поверхні гірських порід діями льоду, води або вітру.

АБОЛІЦІОНІЗМ [англ. abolitionism < лат. abolitio скасування, знищення] — 1) суспільний рух, що добивається скасування якогось закону; 2) рух наприкінці 18 і в 1-й половині 19 ст. за скасування рабоволодіння, зокрема — рух у США за скасування рабства негрів. А. був зумовлений класовими інтересами широких кіл фермерства, яке боролось за землю з плантаторами-рабовласниками, а також деякої частини торгово-промислової буржуазії Півночі, яка потребувала широкого внутрішнього ринку і дешевої вільнонайманої праці негрів. А. відіграв значну роль в ідеологічній підготовці до громадянської війни в США між Північчю і Півднем (1861—1865), яка привела до юридичного скасування рабства негрів при фактичному збереженні їх безправного і пригнобленого становища. Расова *дискримінація* щодо негрів набула в США при прямій підтримці правлячих кіл, особливо після другої світової війни у зв'язку з загальною фашизацією держави, найбільш розгнущаних форм, аж до кривавого терору (див. *ку-клукс-клан, Лінча суд*).

АБОЛІЦІОНІСТ [англ. < лат.; див. *аболіціонізм*] — прихильник скасування рабства, в окремих випадках — прихильник скасування якого-небудь закону.

АБОЛІЦІЯ [< лат. abolitio скасування, знищення] — 1) скасування закону, рішення; 2) припинення справи в порядку помилування.

АБОНЕМЕНТ [фр. abonnement] — попередньо оплачуване право користування на певний строк книгами, журналами (бібліотечний а.), телефоном, місцем у театрі та ін. В СРСР бібліотечний а. не оплачується.

АБОНЕНТ [нім. Abonnent < фр.] — особа, що має *абонемент*.

АБОНУВАТИ [фр. abonner] — одержувати що-небудь по *абонементу*.

АБОНУВАТИСЯ [< фр. *abonner*] — закріпити за собою на певний час право користуватися чим-небудь по *абонементу*.

АБОРДАЖ [фр. *abordage*] — тактичний прийом морського бою часів гребного і парусного флотів, який являв собою зчеплення суден для рукопашного бою.

АБОРИГЕНІ [лат. *aborigines* < *ab origine* від початку] — корінні жителі країни або місцевості, що живуть у ній з давніх-давен.

АБОРТ [лат. *abortus*] — викидень — мимовільне або штучне припинення вагітності.

АБОРТІВНИЙ [< лат. *abortivus* передчасно народжений, недоношений] — мед. той, що припиняє розвиток якогось процесу.

АБРАЗИВНИЙ [фр. *abrasif* < лат. *abrasio* зіскоблювання] — тех. а-н і матеріали — дрібнозернисті речовини, що застосовуються для обробки (шліфування, полірування, заточки, доводки і т. д.) поверхень виробів з металу, дерева, пластмаси та ін. Розрізняють природні а-ні матеріали (корунд, наждак, алмаз та ін.) і штучні (електрокорунд, карборунд, скляний піл та ін.); а-н і інструменти, виготовлені з абразивних матеріалів у вигляді шліфувальних кругів, сегментів, брусків та ін.

АБРАЗИВИ — те саме, що й *абразивні матеріали* (див.).

АБРАЗИЯ [< лат. *abrasio* зіскоблювання] — 1) геол. процес руйнування і знесення суші морським прибоєм; 2) мед. вискрібання (порожнини матки, зубної ямки та ін.).

АБРАКАДАБРА [< гр., стар.-євр.] — 1) нісенітне слово, яке в давнину вважали словом чудодійної магічної сили; писалось на *амулетах*; 2) * нісенітниця, незрозумілий набір слів.

АБРЕВІАТУРА [іт. *abbreviatura* < лат. *brevis* короткий] — скорочення, яке вживають у письмі і в розмові, напр. МТС (машинно-тракторна станція).

АБРЕЖЕ [фр. *abrégé*] — скорочений переказ, виписка, витяг з твору.

АБРИС [< нім. *Abriß* рисунок,

план, обрис] — 1) лінійний обрис предмета, контур; 2) геод. у знімальних роботах — зроблений від руки рисунок з позначенням на ньому даних, необхідних для складання точного плану; 3) в *літографії* — контурне зображення, нанесене на прозорий матеріал (кальку, плюр і т. д.); а. визначає межі окремих тонових і колірних ділянок багатоколірного оригіналу і служить для перенесення малюнка на літографський камінь.

АБРОГАЦІЯ [< лат. *abrogatio* скасування, знищення] — скасування застарілого закону.

АБСЕНТ [фр. *absinthe*] — спиртний напій, настойка на полину.

АБСЕНТЕІЗМ [< лат. *absens* (absentis) відсутній] — у буржуазних країнах: а) масове ухилення виборців з середовища трудящих від участі у виборах до представницьких установ, спричинюване антидемократичним характером буржуазного виборчого права, фактичною неможливістю для трудящих мас висувати своїх кандидатів; б) систематична відсутність членів колегіальних органів на засіданнях.

АБСИДА — див. *апсида*.

АБСОЛЮТ [< лат. *absolutus* безумовний] — в ідеалістичній філософії — вічна, безконечна духовна першооснова всесвіту (абсолютний дух, абсолютна ідея, абсолютне «Я»), синонім божества. Діалектичний матеріалізм відкидає антинаукове, метафізичне поняття абсолютного, визнаючи єдиною об'єктивною реальністю матеріальний світ, що перебуває у вічному русі і розвитку.

АБСОЛЮТИЗМ [фр. *absolutisme* < лат. *absolutus* безумовний] — самодержавна влада, необмежена *монархія*, форма правління, при якій верховна влада належить необмежено одній особі — монархові, без всякої участі народу в законодавстві і в контролі за управлінням.

АБСОЛЮТНИЙ [лат. *absolutus*] — 1) безумовний, необмежений, безвідносний; 2) цілковитий, повний; 3) *філ.* а-н а і с т и н а — істина, яка дає повне, всебічне, вичерпне знання об'єктивної дійсності; в своєму історичному розвитку пізнання набли-

жається до а-ної істини, яка складається з відносних істин, що дають відносно вірні відображення дійсності; 4) *фіз.* а-на система одиниць — система, в якій усі одиниці виводять з трьох основних одиниць: довжини (*см*), маси (*г*) і часу (*сек*); а. н у л ь — найнижча можлива температура ($-273,16^{\circ}\text{C}$); тепер досягли температур, що різняться від а-ного нуля на дуже незначні частки градуса; а-на т е м п е р а т у р а — температура, відлічувана від а-ного нуля; а-на в о л о г і с т ь — тиск водяної пари, що міститься в повітрі, виражений у міліметрах ртутного стовпа; точніше — кількість грамів водяної пари, яка міститься в кубічному метрі повітря; а-на ш в и д к і с т ь — швидкість руху тіла відносно іншого тіла, яке умовно вважають за нерухоме; 5) *мат.* а-на величина будь-якого дійсного числа дорівнює цьому числу, якщо воно додатне або нуль, і дорівнює протилежному числу, якщо воно від'ємне, напр. а-на величина чисел 5 і -5 дорівнює 5; а-на величина а, або м о д у л ь, якого-небудь комплексного числа — довжина вектора, що зображає це число; а-на г е о м е т р і я — та частина геометрії, яка не спирається на постулат про паралельні лінії і тому є спільною для евклідової геометрії і геометрії Лобачевського; 6) *муз.* а. с л у х — здатність точно визначати висоту звуків на слух, не користуючись музичними інструментами.

АБСОЛЮЦІЯ [*<* лат. *absolutio* звільнення] — 1) *юр.* постанова суду, що звільняє підсудного від кари; 2) *рел.* відпущення гріхів (у католиків).

АБСОРБЕНТ [*<* лат. *absorbens* (*absorbentis*) вбираючий] — вбираюча (абсорбуюча) речовина; речовина, що має здатність *абсорбуції* (див.).

АБСОРБЕР [*<* лат. *absorbere* вбирати] — апарат для уловлювання пари летучих розчинників (спирту, ефіру, ацетону та ін.) і газів за допомогою вбирання їх твердими пористими речовинами (вугілля, силікагель) або рідинами (промивна олія та ін.); увібрану речовину

можна виділити в чистому вигляді і використати знову.

АБСОРБУВАТИ [лат. *absorbere*] — вбирати, всисати.

АБСОРПЦІЯ [лат. *absorptio*] — вбирання, всисання; вбирання речовини всім об'ємом вбираючого тіла — *абсорбента* (пор. *адсорбція*); а. г а з у — вбирання газу рідкою або твердою речовиною; а. с в і т л а — вбирання світла речовиною, ослаблення інтенсивності світла при проходженні через речовину; а. з в у к а — вбирання звука тілами.

АБСТИНЕНТИ [*<* лат. *abstinens* (*abstinentis*) — той, що не вживає] — особи, що вимагають цілковитого відмовлення від уживання спиртних напоїв, цілковитої заборони їх виробництва і продажу.

АБСТИНЕНЦІЯ [*<* лат. *abstinentia* неживання] — 1) неживання спиртних напоїв; 2) статева здержливість.

АБСТРАГУВАТИ [*<* лат. *abstracte* віддаляти, відвертати] — створювати *абстракції*, абстрактні поняття; логічно переходити від конкретних, окремих предметів до загальних понять і законів розвитку.

АБСТРАГУВАТИСЯ — мислено віддалятися від тих чи інших сторін розглядуваних явищ або від часткових і конкретних властивостей окремих предметів (див. *абстракція*).

АБСТРАКТНИЙ — віддалений, умовний (див. *абстракція*).

АБСТРАКЦІЯ [*<* лат. *abstractio* віддалення, відвертання] — 1) мислене віддалення від тих чи інших сторін, властивостей або зв'язків предмета; 2) абстрактне поняття або теоретичне узагальнення, створюване в результаті абстрагуючої діяльності людського мислення; н а у к о в а а. — віддалення в процесі пізнання від часткових і неістотних сторін розглядуваного явища, що зосередиться на загальних, основних, істотних його рисах; виділяючи істотне і загальне, наукова а. приводить до поглиблення пізнання дійсності. А. є необхідний ступінь у процесі пізнання об'єктивного світу. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектич-

ний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності» (Ленін); м е т а фі з и ч н а а. — хибна, ненаукова, ідеалістична а.; розглядає явища поза рухом і розвитком, поза зв'язком з іншими явищами, у відриві від практики, абстрагується від найбільш істотних, основних властивостей речей.

АБСУРД [лат. absurdus безглуздий] — нісенітниця, безглуздя.

АБСЦЕС [лат. abscessus] — мед. гнояк, нарыв, обмежене скопчення гною в тканинах або органах.

АБСЦИСА [< лат. abscissus відірваний, відокремлений] — геом. назва числа, що визначає положення точки на прямій відносно якоїсь іншої певної точки або одного з двох (трьох) чисел, які визначають положення точки на площині (в просторі) відносно прямокутної системи координат.

АБУЛІЯ [< гр. abulia нерішучість, вагання] — мед. патологічна слабкість волі, безвольність.

АБЦУГИ [нім. Abzug] — шлаки, що утворюються при виділенні з *веркбалею* золота, срібла і олова.

АБШТРИХИ [нім. Abstrich] — шлаки, що утворюються при очищенні свинцю від миш'яку і сурми.

АБ'ЮРАЦІЯ [< лат. abjuratio клятвена відмова від чого-небудь] — публічне відречення від віри або від своїх переконань.

АВАНГАРД [фр. avant-garde] — 1) *військ.* частина сил, висунутих вперед або в бік загрожуваного флангу для охорони військ під час їх руху в напрямі до фронту, коли передбачається імовірна сутічка з противником. Сила і склад авангарду визначаються поставленим йому завданням; 2) передовий загін, напр.: Комуністична партія — загартований в боях а. радянського народу, патхвенник і організатор всесвітньо-історичних перемог Радянського Союзу.

АВАНГАРДНИЙ — передовий, що йде попереду інших, в *авангарді*; що стосується до авангарду.

АВАНЗАЛ [< фр. avant перед] — передній зал.

АВАНЛЮЖА [< фр. avant перед] — в деяких театрах — внутріш-

ня закрита частина *ложі* (невеликий передпокій).

АВАНПОРТ [< фр. avant перед] — зовнішня частина *порту*, зручна для стоянки суден на якорях, звичайно захищена від хвиль штучними загородженнями і пристосована для навантаження і розвантажування суден.

АВАНПОСТ [фр. avant-poste] — передовий пост.

АВАНС [фр. avance] — 1) грошова сума або інша майнова цінність, що видається в рахунок обумовленого платежу або в рахунок витрат, за які звіт подають згодом; 2) * р о б и т и а в а н с и — загравати; подавати надію.

АВАНСОМ — як *аванс*, вперед; * задалегідь, попередньо.

АВАНСУВАТИ [фр. avancer] — давати *аванс*.

АВАНСЦЕНА [фр. avant-scène] — відкрита частина сцени, трохи висунута в зал глядача (перед завісою).

АВАНТАЖ [фр. avantage] — вигода, користь, сприятливе становище.

АВАНТЮРА [< фр. aventure пригода] — ризикований захід, пригода; сумнівна щодо чесності справа, розрахована на випадковий успіх; справа, яку розпочинають, не зваживши реальних сил і умов, приречена на провал, невдачу.

АВАНТЮРИН [фр. aventurine] — 1) мінерал, дрібнозернистий кварц, буруваточервонуватий або золотистожовтуватий, пронизаний блискітками від лусочок слюди, *гематиту* та інших мінералів, що в ньому містяться; використовується для виготовлення прикрас та художніх предметів (брошки, буси, вази); 2) сорт скла (а в а н т ю р и н о в е с к л о), забарвленого оксидами хрому або міді, дрібнесенькі кристали яких розподіляються у вигляді блискіток по всій масі скла; використовується для прикрас.

АВАНТЮРИСТ [< фр.; див. *авантюра*] — шукач пригод; безпринципний ділок; проїдисвіт.

АВАРІЙНИЙ — зв'язаний з *аварією*, з ліквідацією аварії; що застосовується в разі аварії, устаткований на випадок аварії; а-н а

рація — запасна радіопередавальна і радіоприймальна установка (здебільшого на літаку або на морському судні); приводиться в дію в разі аварії основної установки; електроенергію дістає від вітряного двигуна або від ручного привода; а. а г р е г а т — запасне устаткування на літаку або на судні на випадок аварії.

АВАРІЯ [іт. *avaritia*] — 1) пошкодження судна, літака, машини, верста і взагалі всякого устаткування, споруди, будинку; 2) *мор. юр.* збитки і надзвичайні витрати по судну або вантажу у зв'язку з нещасним випадком; 3) * розбиття, нещасний випадок, невдача.

АВГІЙОВІ с т а й н і — 1) у старогрецькій міфології — стайні легендарного царя Авгія, які не чистилися багато років і були, згідно з міфом, вичищені за один день *Герaclesом* (Геркулесом), який спрямував туди воду річки; 2) * щось надзвичайно забруднене, занедбане.

АВГІТ [*< гр. augē блиск*] — дуже поширений мінерал з групи *піроксенів*; входить до складу *андезиту*, *базальту*, *діабазу* та інших, переважно основних, вивержених гірських порід.

АВГУР [лат. *augur < avis птах*] — 1) в стародавньому Римі — жрець, що тлумачив мниму волю богів по співу й польоту птахів, птаховорожит; 2) * людина, яка вдає, що їй відкриті особливі таємниці; дурисвіт, шарлатан, «провісник».

АВГУСТІНЦІ — монахи римсько-католицького жезбрущого ордену (заснованого в 13 столітті); статут цього ордену був написаний на основі творів богослова Августина.

АВДІОМЕТР, **АУДІОМЕТР** [лат. *audire слухати* + гр. *metreō — міряю*] — прилад для визначення гостроти слуху.

АВЕНЮ [фр. *avenue*] — широка вулиця, переважно обсаджена по обох боках деревами (назва, прийнята у Франції, Англії, США і в багатьох інших країнах).

АВЕРС [фр. *avers < лат. adversus протилежний*] — лицьова сторона монети або медалі.

АВЕСТА [*< сер.-перс. apastāk текст, основний текст*] — «священні»

книги у стародавніх персів, приписувані міфічному пророкові Зороастру (див. *маздеїзм*); з коментарями називається Зенд-Авеста.

АВІА... [*< лат. avis птах*] — у складних словах означає «авіаційний», показує, що дані слова стосуються *авіації*, напр. *авіабомба*, *авіагоризонт*.

АВІАБАЗА [див. *avia... + база*] — склади, ремонтні майстерні, *аеродром*, що обслуговують авіаційні частини.

АВІАБÓМБА [див. *avia...*] — снаряд обтічної форми, наповнений вибуховими, запалювальними та іншими речовинами, що його скидають з літака на війська противника або на різні об'єкти в його тилу.

АВІАГОРИЗÓНТ [див. *avia...*] — прилад, що показує положення поздовжньої і поперечної осей літака щодо *горизонту*; застосовується в сліпих польотах у негоді і в темну ніч.

АВІАДЕСÁНТ [див. *avia... + десант*] — висадка військ, перекинутих літаками, планерами; повітряний десант.

АВІАМАТКА — див. *авіацеpecь*.

АВІАМЕТЕОСТÁНЦІЯ [див. *avia...*] — спеціальне бюро погоди для метеорологічного обслуговування польотів, яке складає карти погоди і прогнози погоди.

АВІАМОТÓР [див. *avia... + мотор*] — двигун, що приводить у рух повітряний гвинт (*пропелер*) літака або дирижабля.

АВІАНОСЕЦЬ [див. *avia...*] — військовий корабель — рухомий *аеродром* і база для *авіації*, що діє в складі флоту у відкритому морі; має палубу, устатковану для зльоту і посадки літаків.

АВІАСЕКСТÁНТ [див. *avia... + секстант*] — кутомірний інструмент для астрономічних спостережень під час польоту літака з метою визначення по небесних світилах його місцезнаходження (широти і довготи).

АВІАТІКА [нім. *Aviatik < лат. avis птах*] — застаріла назва пауки, що вивчає способи пересування в повітрі на літальних апаратах, важчих від повітря, тепер — *авіація*.

АВІАТОР [фр. *aviateur*; див. *авіація*] — льотчик.

АВІАТРАНСПОРТ [див. *авіа...* + *транспорт*]—1) військовий корабель, що транспортує (перевозить) літаки, але не має, на відміну від авіаносця, злітно-посадочної палуби; літаки злітають за допомогою *катапульт*; 2) те саме, що й *аеротранспорт*.

АВІАЦІЯ [фр. *aviation* < лат. *avis* птах] — 1) теорія і практика пересування в повітрі на літаках, планерах та інших літальних апаратах, важчих від повітря; 2) повітряний флот.

АВІЄТКА [фр. *aviette*] — легкий (на одне місце) літак з малопотужним двигуном.

АВІЗО [іт. *avviso*] — банк. лист до одержувача з повідомленням, що послано вексель, товар або переказано гроші.

АВІЗУВАТИ [фр. *aviser*] — повідомляти клієнта про операції, проведені бухгалтерією по його рахунку, посылати *авізо*.

АВІСТА [< іт. *a vista* на пред'явлення] — 1) напис на векселі, що означає платіж на пред'явлення; 2) вексель на пред'явника.

АВІТАМІНОЗИ [гр. *a* (заперечна частка) + *вітаміни*] — хвороби (рахіт, цинга, пелагра, бері-бері та ін.), які розвиваються внаслідок тривалого якісно неповноцінного харчування, при якому немає відповідних вітамінів (див. також *гіповітамінози*).

АВРАЛ [англ. *over* наверх + *all* всі] — 1) мор. загальна суднова робота, в якій бере участь весь екіпаж судна або більша його частина; 2) * мобілізація працівників для виконання термінового позапланового завдання.

АВРАН [нім. *Augin* < лат. *augum* золото] — багаторічна трава з рідни ранникових; *a.* росте в болотистих місцях; отруйний; застосовується в народній медицині.

АВРІКУЛА [< лат. *auricula* мочка вуха] — декоративний садовий вид *примули*, або первоцвіту (назва походить від форми листка).

АВРОРА [лат. *Aurora*] — 1) в староримській міфології — богиня світанку, те саме, що в старогрецькій —

Еос; 2) у поезії — світова зірниця; 3) назва революційного крейсера Балтійського флоту, команда якого брала активну участь у переможному збройному повстанні 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., яке привело до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 1948 р. крейсер «Аврора» встановлений на вічну стоянку біля однієї з набережних Ленінграда.

АВСТРАЛОПІТЕК [лат. *australis* південний + гр. *pithekos* мавпа] — викопна людиноподібна мавпа, близька до предкової форми людини; *a.* жив у кінці третинного — на початку четвертинного періоду; рештки австралопітека знайдено в Півд. Африці.

АВСТРАЛЬНИЙ [лат. *australis* < *auster* південний вітер] — південний.

АВСТРОМАРКСИЗМ — різновидність *опортунізму*, найбільш витончена форма ревізії і перекручення марксизму, замаскована «лівою» фразою. *A.* веде боротьбу проти соціалістичної революції, диктатури пролетаріату і соціалізму, зраджуючи інтереси робітничого класу. *A.* склався в Австрії на початку 20 ст.; його головні представники — Фр. Адлер, О. Бауер, М. Адлер, К. Реннер. Австромарксистки завжди стояли на позиції *соціал-шовінізму*. В галузі філософії австромарксистки захищали реакційні, ідеалістичні погляди, вели боротьбу проти марксистського філософського матеріалізму, проти наукового, матеріалістичного розуміння історії. Під час першої світової війни лідери австромарксизму виступали з захистом буржуазної батьківщини і активно підтримували імперіалістичну війну. З самого початку утворення радянської держави австромарксистки ведуть запеклу боротьбу проти СРСР, проти комунізму. Після першої світової війни австромарксистки допомогли міжнародній буржуазії задушити Угорську радянську республіку в 1919 р., розчистили шлях для перемоги реакції в Австрії і віддали Австрію в кабалу гітлерівській Німеччині. По закінченні другої світової війни сучасні австромарксистки — різновидність правих соціалістів — намага-

ються перетворити Австрію в колонію США. Австромарксисты — зрадники робітничого класу, вороги СРСР і країн народної демократії, вороги миру, демократії і соціалізму, вірні агенти імперіалізму.

АВТАРКІЯ [< гр. *autarkeia* самозадоволення] — економічна політика імперіалістичних держав, спрямована на відособлення національного господарства для підготовки агресивних, загарбницьких воєн. Буржуазні уряди розвивають при автаркії воєнну промисловість, створюють запаси стратегічних матеріалів і сировини, закріплюють за власниками монополістичних підприємств внутрішній ринок і тим самим відкривають магнатам фінансового капіталу нові джерела одержання максимального прибутку. Тісно зв'язана з боротьбою за переділ світу і з воєнними авантюрами, політика автаркії різко погіршує становище трудящих, призводять до підвищення цін, зменшення реальної заробітної плати, скорочення життєвого рівня трудящих мас.

АВТЕНТИЧНИЙ [гр. *authenticos*] — той, що відповідає справжньому, дійсний, вірний, оснований на першоджерелі; а в т е н т и ч н и й текст дипломатичного документа — його справжній текст, що має підписи повноважних осіб і печаті відповідних держав.

АВТО... [< гр. *autos* сам] — у складних словах вживається: 1) в значенні «сам», напр. *автобіографія*, *автопортрет*; 2) як скорочення слова «автомобільний», напр. *автобуса*; 3) як скорочення слова «автоматичний», напр. *автоблоківка*.

АВТОБАЗА — місце стоянки й ремонту *автомобілів* і склад запасних частин та пального.

АВТОБІОГРАФІЯ [гр. *autos* сам + *biografia*] — життєпис якої-небудь особи, складений нею самою.

АВТОБЛОКІРОВКА [гр. *autos* сам + *blokirivka*] — залізничн. система приладів, що регулюють проходження поїздів на залізничних лініях, при якій вхід поїздам на перегони між станціями дозволяється або забороняється автоматично діючими світлофорами, встановленими на початку перегонів.

АВТІБУС [*авто (мобіль) + (омні-)бус*] — багатомісний пасажирський автомобіль, що застосовується в міському і міжміському транспорті.

АВТОВАКЦІЙНА [< гр. *autos* сам] — *вакцина*, виготовлена з *бактерій*, взятих від того хворого, для лікування якого ця вакцина призначається.

АВТОГАМІЯ [гр. *autos* сам + *gamos* шлюб] — самозапилення у квіткових рослин, напр. у пшениці, ячменю та ін.; самозапліднення у двостатевих тварин, напр. у деяких паразитичних червів.

АВТОТЕМОТЕРАПІЯ [гр. *autos* сам + *hemoterapia*] — спосіб лікування внутрішньом'язовим вприскуванням крові, взятої з вени самого хворого.

АВТОГЕНЕЗ [гр. *autos* сам + *genesis* походження] — реакційна, ідеалістична теорія в *біології*, яка твердить, що історичний розвиток органічного світу відбувається нібито під впливом якихось внутрішніх нематеріальних факторів в організмі. А. заперечує цілісність організму і його єдність з умовами життя. А. лежить в основі *вейсманістської* генетики (див. *вейсманізм*), яка всупереч істині не визнає успадкування ознак і властивостей, набутих організмом у процесі його розвитку під впливом умов середовища.

АВТОГЕННИЙ [гр. *autos* сам + *genos* рід] — «самородний», що самостійно розвинувся; а н е з в а р ю в а н н я, інакше газове зварювання, — зварювання, при якому для місцевого розплавлення зварюваних виробів використовується теплота згоряння суміші горючих газів (ацетилену, водню та ін.) з киснем.

АВТОГІР — див. *автожир*.

АВТОГРАВЮРА [гр. *autos* сам] — *гравюра*, що відтворює художній твір (напр. картину) і виконана автором цього твору (на відміну від репродукційної гравюри, виконаної майстром за оригіналом художника).

АВТІГРАФ [гр. *autos* сам + *grapho* пишу] — 1) власноручний підпис, напис або рукопис.

АВТОГРАФІЯ [гр. *autos* сам +

graphō пишу] — 1) точне відтворення почерку, рисунка, малюнка; 2) один із способів підготовки літографської друкованої форми за застосуванням спеціального автографського паперу (*корнпир*).

АВТОДИДАКТ [гр. autos сам + didaktos навчений] — самоук.

АВТОДРЕЗИНА [гр. autos сам] — *дрезина*, що приводиться в рух двигуном внутрішнього згоряння.

АВТОДРОМ [гр. dromos місце для бігу; біг] — місце, спеціально обладнане для автомобільних змагань і випробувань автомобілів.

АВТОЖИР [фр. autogyre < гр. autos сам + gyros круг] — в е р т о л і т — літальний апарат, важчий за повітря, основною несучою поверхнею якого є повітряний гвинт (ротор), що обертається під впливом зустрічного потоку повітря. Поступального руху автожира досягають з допомогою двигуна із звичайним для літака гвинтом (пропелером); зліт робиться з обмеженої площі; а. може спускатися майже вертикально.

АВТОІНТОКСИКАЦІЯ [гр. autos сам + інтоксикація] — хворобливий стан, викликаний отруйними речовинами, що утворилися в самому організмі.

АВТОІНФЕКЦІЯ [гр. autos сам + інфекція] — самозараження організму *мікробами*, що збереглися в організмі, частіше після старого захворювання, і під впливом певних умов стали знову хвороботворними.

АВТОКАМЕРА — внутрішня частина (*камера*) автомобільної *пневматичної шини* у вигляді кільцеподібної гумової трубки, в яку накачується повітря до певного тиску.

АВТОКАР [гр. autos сам + англ. car візок] — а в т о в і з о к — саморушійний візок з двигуном внутрішнього згоряння; служить для перевезення вантажів (пор. *електрокар*).

АВТОКАТАЛІЗ [гр. autos сам + катализ] — *хім.* прискорення хімічної реакції під впливом продукту реакції, який відіграє роль *катализатора* (див.).

АВТОКЕФАЛІЯ, АВТОКЕФАЛЬНА церква [гр. autos сам + kephale голова] — самостійна церква,

тобто місцева церква, організаційно незалежна від однойменної церковної організації, що перебуває всередині або за межами даної країни.

АВТОКЛІВ [гр. autos сам + лат. clavis ключ] — щільно закриваний котел для нагрівання під підвищеним тиском; застосовується, напр., для стерилізації перев'язного матеріалу та інструментів, у деяких хімічних виробництвах та ін.

АВТОКРАТ [гр. autokratēs < autos сам + kratos влада] — самодержець, необмежений одноособовий правитель.

АВТОКРАТІЯ [< гр.; див. *автократ*] — самодержавство, система управління, при якій одній особі належить необмежена верховна влада.

АВТОЛ [*авт(омобіль)* + лат. ol(eum) олія] — нафтопродукт, сорт рідкого мастила для автомобілів, тракторів і ряду інших машин.

АВТОЛІЗ [гр. autos сам + lysis розчинення] — саморозчинення, розпад тканин організму під впливом *ферментів* (див.), які є в цих тканинах.

АВТОЛІТОГРАФІЯ [гр. autos сам] — вид *літографії*, при якому малюнок на літографському камені або на спеціальному автографському папері виконує сам художник-автор.

АВТОЛОГІЯ [гр. autos сам + logos слово, поняття] — вживання слів у їх власному (або прямому) значенні, в протилежності фігуральному (або переносному) значенню.

АВТОМАТ [< гр. automatos саморушійний] — 1) машина, апарат, прилад, пристрій, які дають можливість здійснювати виробничий процес без безпосередньої участі людини і лише під її контролем; 2) *військ.* пістолет-кулемет — рід автоматичної стрільчої зброї.

АВТОМАТИЗАЦІЯ — впровадження у виробничий процес *автоматів*.

АВТОМАТИЗМ [< гр. automatos саморушійний] — здатність деяких органів тваринних організмів (напр., серця) виявляти активність під впливом стимулів, що виникають в них самих; автоматизмом називають

також вироблювану вправлінням здатність організму людини точно повторювати певні рухи без свідомого їх регулювання.

АВТОМАТИКА — галузь науки і техніки, яка охоплює сукупність технічних засобів і методів, що служать для звільнення людини від безпосередньої участі у виробничому процесі. Завдяки розвитку в СРСР автоматика здійснюється широка *автоматизація* соціалістичної промисловості.

АВТОМАТИЧНИЙ [$<$ гр. *automatos* саморушний] — 1) самодіючий (див. *автомат* 1); а-н а з б р о я — вогнепальна зброя особливої конструкції, що виконує самостійно частину роботи (перезаряджає, стріляє, викидає гільзи); зразки а-ної зброї: кулемет, автомат, а-ні гармати тощо; 2) * машинальний, мимовільний.

АВТОМОБІЛІЗМ [фр. *automobilisme*] — автомобільний спорт.

АВТОМОБІЛІСТ [фр. *automobiliste*] — спортсмен, що займається *автомобілізмом*.

АВТОМОБІЛЬ [фр. *automobile*, нім. *Automobil* $<$ гр. *autos* сам + лат. *mobilis* рухомий] — машина для перевезення пасажирів або вантажів по безрейкових дорогах; приводиться в рух установленим на його рамі двигуном внутрішнього згоряння (звичайно бензиновим, нафтовим або газовим), рідше паровим або електричним двигуном.

АВТОМОРФІЗМ — *мат.* див. *ізоморфізм* 2.

АВТОМОТРИСА [фр. *automotrice*] — *залізничн.* саморушний вагон, що рухається по рейках, з самостійною силовою установкою, в якій первинним двигуном є двигун внутрішнього згоряння; передача від двигуна до рухомих осей може бути електрична, механічна, гідромеханічна.

АВТОНОМІСТ — прихильник *автономії*.

АВТОНОМІЯ ¹ [гр. *autonomia* $<$ *autos* сам + *nomos* закон] — самоврядування; *національно-територіальна* а. — право населення будь-якої національно-територіальної одиниці на самостійне

здійснення державної влади. Велика Жовтнева соціалістична революція забезпечила всім народам, що населяють СРСР, справді демократичну автономію на основі національної політики Комуністичної партії. Радянська автономія є одним з найважливіших принципів державного устрою Радянського Союзу. В СРСР кожна автономна республіка і автономна область, що входить до складу союзної республіки, здійснює державну владу в межах, що визначаються при її участі вищими органами влади союзної республіки. В автономних радянських республіках і областях, що входять в СРСР через відповідні союзні республіки, створено з представників корінного населення органи влади, які забезпечують розвиток національної формою і соціалістичної змістом культури (навчання в школі, видання книг, газет і т. д. рідною мовою), піднесення господарства на основі загальнодержавного плану. Радянська а. має свій яскравий вияв у Конституції Радянського Союзу (див. *конституція* ¹). Принцип національної політики СРСР здійснюють і країни народної демократії. А., яка формально існує в деяких буржуазних державах, є для експлуататорських класів пануючої нації тільки ширмою, яка забезпечує підкорення пригноблених національностей і прикриває зговір між буржуазією пануючої нації і буржуазією пригноблених народів, яка зраджує національні інтереси на угоду своїм класовим інтересам.

АВТОНОМІЯ ² *моральна* [$<$ гр. *autonomia* самоврядування] — в ідеалістичній етиці — заперечення того, що моральність зумовлена об'єктивними законами розвитку суспільства, визнання особливих внутрішніх законів духу, якими нібито самовизначається моральна воля. Допущення моральної автономії ґрунтується на хибному ідеалістичному принципі свободи волі (див. *індетермінізм*), при цьому моральні норми метафізично розглядаються як вічні і незмінні. Визнання моральної автономії приховує класовий характер моралі і спрямоване

проти наукового розуміння моральності як форми суспільної свідомості, що розвивається історично.

АВТОНОМНИЙ [гр. *autonomos*] — самоврядний, той, що користується *автономією*; а - на р е с п у б л і - к а — див. *республіка*; а. т а р и ф - м и т н и й *тариф*, установлений даною державою односторонньо, без договору з іншими державами; а - н а н е р в о в а с и с т е м а — застаріла назва *вегетативної нервової системи*.

АВТОПІЛОТ [гр. *autos sam + pilot*] — пристрій для автоматичного керування літальним апаратом; а. ви д е р ж у є з а д а н и й к у р с л і т а л ь н о г о а п а р а т а, з б е р і г а є п о з д о в ж н ю й п о п е р е ч н у й о г о с т і й к і с ь т ь.

АВТОПЛАСТИКА [гр. *autos sam + plastika*] — мед. переміщення (пересадка) тканин хірургічним способом з однієї частини організму на другу для виправлення *дефектів*.

АВТОПОРТРЕТ [гр. *autos sam + portret*] — зображення автором самого себе в художньому творі.

АВТОПСІЯ, АУТОПСІЯ [гр. *autos sam + orpsis* бачення] — розтин трупа для встановлення причин смерті.

АВТОР [< лат. *au(c)tor* творець] — особа, що створила художній, науковий, технічний і т. п. твір (винахід, проект, оповідання і т. д.).

АВТОРЕФЕРАТ [див. *реферат* 2] — короткий виклад наукового твору самим автором, напр. а. *дисертації* на здобуття наукового ступеня.

АВТОРИЗУВАТИ [< фр. *autoriser* дозволяти] — дати повноваження, дозвіл на переклад свого твору (а в т о р и з о в а н и й п е р е к л а д — переклад, зроблений за згодою автора або затверджений ним).

АВТОРИТАРНИЙ [фр. *autoritaire* владний < лат. *auctoritas* повна влада, наказ] — 1) оснований на сліпому підкоренні владі; 2) той, що намагається встановити свій *авторитет*; владний.

АВТОРИТЕТ [нім. *Autorität* < лат. *auctoritas* гідність, сила] — 1) загальновизнане значення, вплив; 2) особа, що користується визнанням, має вплив.

АВТОРИТЕТНИЙ — 1) впливовий, той, що має *авторитет*; 2) * владний, що не терпить заперечень.

АВТОРОТАЦІЯ [гр. *autos sam + rotacija*] — самообертання літака, що виникає в певних умовах; автоторацією пояснюються *штопор* літака під час фігурних польотів.

АВТОСЕРОТЕРАПІЯ [гр. *autos sam + seroterapia*] — лікування вприскуванням хворому сироватки його власної крові.

АВТОСИННІ [гр. *autos sam + syn (-chronismos)* одночасність] — електричні прилади для передачі механічного руху на віддалі по електричних проводах.

АВТОСТРАДА [< іт. *strada* вулиця] — широке шосе, виключно для автомобільного руху в обох напрямках; іноді поділяється на смуги для руху з різними швидкостями. З'їжджати і в'їжджати на автостраду можна лише в строго визначених місцях. Поперечні переїзди роблять здебільшого на *віадуках* або в *тонелях*, щоб вони не перетинали автостраду.

АВТОТИПІЯ [гр. *autos sam + typos* відбиток] — 1) поліграфічний спосіб відтворення цвітнових зображень (малюнків, фотознімків і т. д.) шляхом фотографування їх через *растр* (сітку) і виготовлення *кліше* з друкуєчими елементами у вигляді щонайдрібніших рельєфних точок різних розмірів; 2) відбиток з такого кліше.

АВТОТОМІЯ [гр. *autos sam + tome* розтин, січення] — самокалічення, здатність деяких тварин (напр., ящірок) довільно відкидати частини свого тіла при різкому їх подразненні, наприклад, коли хапає хижак. Втрачені частини звичайно відновлюються. А. виробилась у процесі історичного розвитку організмів і є захисним пристосуванням.

АВТОТРАНСПОРТ — автомобільний *транспорт* — пасажирські й вантажні автомобілі як спеціальний вид перевізних засобів.

АВТОТРАНСФОРМАТОР [гр. *autos sam*] — *трансформатор* з однією обмоткою, в якій об'єднані первинна і вторинна обмотки; застосовується гол. ч. для регулювання напруги

напр., коли пускають вхіделектричні двигуни змінного струму.

АВТОТРАНСФУЗІЯ [гр. autos сам + трансфузія] — мед. переливання хворому його власної крові.

АВТОТРОПІЗМ [гр. autos сам + тропізм] — здатність рослин розпрямляти вигини, що виникли під впливом якогось подразнення або суто механічно, напр. підняття полегких злаків.

АВТОТРОФНИЙ [гр. autos сам + трофē пожива] — а н і о р г а н і з м и — організми (напр., зелені рослини), які створюють органічні речовини з неорганічних. Джерелом вуглецю для створення органічних речовин є вуглекислий газ атмосфери (або води), засвоюваний автотрофними організмами шляхом *фотосинтезу* або *хемосинтезу* (пор. *гетеротрофний*).

АВТОФІЛІЯ [гр. autos сам + philēо люблю] — самозамилування.

АВТОХРОМ, АВТОХРОМНІ п л а с т и н к и [гр. autos сам + chrōma колір] — фотографічні пластинки, на яких при одній зйомці і спеціальної хімічної обробці виходить багатоколірне зображення.

АВТОХТОНІ [гр. autochthones] — 1) корінні жителі, первісне населення країни, те саме, що й *аборигени*; 2) біол. тваринні або рослинні форми, що виникли в даній місцевості.

АВТОХТОННИЙ [< гр.; див. *автохтони*] — той, що виник, зародився в даній країні.

АВТОШИНА — гумова шина, яку надівають на обід колеса автомобіля; розрізняють п н е в м а т и ч н і і шини, що складаються з камери і покрішки, і масивні шини з суцільної гуми (*еластики, гусмастики*).

АВУАРИ [< фр. avoir мати] — вклади окремих осіб і установ в закордонних банках.

АВУНКУЛАТ [< лат. avunculus дядько по матері] — звичай (у стародавніх германців, стародавніх греків і деяких інших народів), що виявляється в особливо тісному родинному зв'язку між племінником і дядьком з боку матері, який по-

винен дбати про племінника більше, ніж про свого сина (захищати й допомагати йому, залишати спадщину тощо). А. є пережиток *матріархату*.

АГАВА [< гр. agamos подиву гідний] — рід рослин з родини амарилісових; батьківщина Мексика; деякі види агави дають міцне волокно, що йде на виготовлення грубих тканин, сіток, вірвовок; в СРСР агаву розводять на південному березі Криму і на Чорноморському узбережжі Кавказу як декоративну рослину.

АГАЛІТ [< гр. lithos камінь] — силікат магнію того ж складу, що й тальк; м'який сірчаватий мінерал, що застосовується у вигляді порошку як домішка при виготовленні писального паперу.

АГАЛЪМАТОЛІТ [гр. agalma (agalmatos) маленька статуя + lithos камінь] — компактний і м'який мінерал тьмянозеленого кольору; інша назва — п а г о д и т; застосовується для виготовлення посуду і дрібних виробів.

АГАМЕТИ [< гр. agamos безшлюбний] — продукти множинного поділу клітини в одноклітинних тварин і нижчих рослин; агамети бувають рухомі, що пересуваються за допомогою *псевдоподій* або джгутиків, і нерухомі, що містяться звичайно в оболонках (*цистах*); агамети розвиваються в новий організм.

АГАМІЯ [гр. а (заперечна частка) + gamos плюб] — 1) безшлюбність; 2) біол. відсутність статі.

АГАМНІ в и д и [< гр. agamos безшлюбний] — види нижчих тварин і рослин, що розмножуються без запліднення.

АГАМОГОНІЯ [гр. agamos безшлюбний + gonos народження] — біол. безстатеве розмноження організму, здійснюване або поділом або пупкуванням.

АГАР-АГАР [малайськ.] — рослини драгли, що їх одержують з морських водоростей; щодо хімічного складу — вуглевод; живається в кондитерській справі (як в'яжучий матеріал при виготовленні мармеладу), а також у бактеріології для вирощування мікробів.

АГАСФЕР [вл. н. стар.-євр.] —

1) ім'я легендарного «Вічного жида», який нібито був засуджений мандрувати на землі «до кінця світу»; 2) * людина, що мандрує все життя, не знаходить собі пристановища.

АГАТ [гр. *achates*] — шаруватий або смугастий *хамцедон* (різновидність кварцу), твердий мінерал, напівдорогоцінний камінь; а. використовується для виготовлення дрібних виробів, лабораторних ступок, точних хімічних терезів та ін.

АГЕНТ¹ [< лат. *agens*(*agentis*) діючий] — 1) особа, що діє за дорученням кого-небудь; уповноважений; 2) особа, група або товариство, які проводять чий-небудь ідеї; 3) шпигун, диверсант.

АГЕНТ² [< лат. *agens*(*agentis*) діючий] — у науковій термінології — діюча причина, що викликає ті чи інші явища (в природі, в організмі людини і т. п.).

АГЕНТСТВО [< лат.; див. *агент*¹] — 1) організація, що виконує певні доручення установ або приватних осіб; 2) установа, що збирає відомості або дає в газети інформацію через своїх кореспондентів, напр. довідкове а., телеграфне а. і т. д.; 3) представництво, відділення якої-небудь установи або підприємства.

АГЕНТУРА — 1) робота, обов'язки *агента*¹; 2) сукупність агентів якої-небудь установи, підприємства або організації; 3) шпигуни й диверсанти буржуазних урядів (див. *агент*¹ 3).

АГІОГРАФІЯ [гр. *hagios* святий + *grapho* пишу] — вид церковної літератури, присвячений життєписові осіб, оголошених церквою святими.

АГІТАТОР — особа, що займається *агітацією*.

АГІТАЦІЙНИЙ — що стосується до *агітації*.

АГІТАЦІЯ [< лат. *agitatio* спонукання до чого-небудь, заохочування] — усна й друкована політична діяльність, спрямована до впливу на свідомість і настрої широких мас через поширення певних ідей і лозунгів. Засоби агітації: газети, брошури, листівки, доповіді, бесіди, радіо, кіно, плакати, діаграми, карикатури і т. ін. Агітація —

один з найважливіших засобів політичної боротьби класів і партій. Агітація Комуністичної партії, що спирається на марксизм-ленінізм, — могутнє знаряддя політичного виховання трудящих у дусі комунізму, підвищення соціалістичної свідомості, радянського патріотизму, політичної пильності; мобілізує радянський народ на боротьбу за перемогу комунізму. Високий ідейно-політичний рівень, правдивість, цілеспрямованість, змістовність, ясність, простота, політична заостреність, конкретність — основні якості агітації Комуністичної партії Радянського Союзу. Агітація КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій за мир, демократію і соціалізм спрямована на боротьбу проти імперіалістичних паліїв агресивної війни.

АГІТУВАТИ — займатися *агітацією*.

АГЛОМЕРАТ [< лат. *agglomeratus* приєднаний, доданий] — 1) руда, що спеклася в пористі куски; 2) пухке згущення уламків гірських порід, не скріплених якоюсь цементуючою речовиною.

АГЛОМЕРАЦІЯ [< лат. *agglomerare* приєднувати, додавати] — 1) *біол.* згущення в купки частинки (або мікробів), завислих у рідині; 2) *тех. спікання* — процес утворення кусків (агломерату) спіканням суміші дрібної руди з паливом (коксом, антрацитом, деревним вугіллям).

АГЛЮТИНАТИВНА м о в а — мова, в якій форми слів утворюються способом *агломунації*.

АГЛЮТИНАЦІЯ [< лат. *agglutinare* приклеювати] — 1) *лінгв.* спосіб утворення похідних слів і граматичних форм через приєднання до кореня *афіксії*, що мають певне значення, напр. в казахській: а т кін, а т т а р коні, а т т а на коні, а т т а р да на конях; 2) *мед.* склеювання і випадання в осад мікробів та інших клітинних елементів при діянні на них кров'яної сироватки несприйнятливої (імунної) до них тварини.

АГЛЮТИНИ [< лат. *agglutinare* приклеювати] — речовини, що збираються в крові людини і тварин

при інфекційних захворюваннях і штучних щепленнях, спричиняють аглютинацію (див. *аглютинація* 2).

АГНАТИ [лат. *agnates*] — родичі по батьківській лінії.

АГНІ [< санскр. *agni* вогонь] — у ведійській міфології (див. *ведизм*) — бог вогню.

АГНОЗІЯ [гр. *a* (заперечна частка) + *gnōsis* знання, пізнання] — мед. порушення правильного сприймання зорових, слухових, дотикових подразнень внаслідок ураження кори головного мозку.

АГНОСТИК — прихильник *агностицизму*.

АГНОСТИЦИЗМ [гр. *a* (заперечна частка) + *gnōsis* знання, пізнання] — ідеалістичне філософське вчення, яке заперечує пізнаванність об'єктивного світу і об'єктивне значення істини. «Агностик говорить: *не знаю, чи є об'єктивна реальність, відбивана, відображувана нашими відчуттями, об'являю неможливим знати це...*» (Лєнін). Головні представники агностицизму: Юм, Кант, Конт, Спенсер. А. служить обґрунтуванням антинаукових, реакційних ідей і широко використовується ідеологами імперіалізму в боротьбі проти передової науки. Насправді нема нічого більш достовірного, доведеного всім досвідом і практикою людства і всім розвитком науки, ніж існування і пізнаванність об'єктивної дійсності, відображуваної нашими відчуттями. Наукові знання, перевірені досвідом, практикою, є об'єктивна істина. Немає в світі непізнаваних речей, а є тільки речі, ще не пізані на даному історичному ступені і які будуть пізані в міру розвитку науки і практики.

АГОГІКА [< гр.] — один з елементів виразного виконання музичного твору — невеликі відхилення від темпу (прискорення і сповільнення).

АГОНІЧНА лінія [< гр. *gōnia* кут] нульова *ізогона*, лінія, яка сполучає на карті місця з магнітним схиленням, що дорівнює нулеві.

АГОНІЯ [< гр. *agōnia* боротьба] — стан перед настанням смерті.

АГОРАФОБІЯ [гр. *agora* площа + *phobos* страх] — боязь простору, один з видів *психоневрозу*.

АГРАВАЦІЯ [< лат. *aggravare* посилювати тяжкість, тягар] — перебільшення незначного розладу здоров'я, хвороби.

АГРАРІІ [лат. *agrarii* < *ager* (агрі) поле] — 1) великі землевласники, поміщики; 2) назва членів ряду реакційних партій, які захищають інтереси великого дворянського, куркульського землеволодіння.

АГРАРНИЙ [лат. *agrarius*] — земельний; що стосується до землеволодіння, землекористування.

АГРАФ [фр. *agrafe*] — гарна пряжка або застібка.

АГРАФІЯ [гр. *a* (заперечна частка) + *graphō* пишу] — мед. розлад або цілковита втрата здатності писати; спостерігається при захворюванні головного мозку.

АГРЕГАТ [< лат. *aggregatus* приєднаний] — 1) механічна суміш або механічне з'єднання в одно ціле різнорідних або однорідних частин; 2) *тех.* з'єднання в одно ціле кількох різнотипних машин, апаратів і т. ін. для спільної роботи, напр. *турбогенератор* або *молотильний а.* (молотарка і локомотив); 3) частина складної машини, що становить закінчене ціле, напр. двигун автомобіля або коробка передач; 4) *геол.* сукупність окремих мінералів, з яких складається гірська порода (напр., граніт — складний а. польового шпату, кварцу і слюди).

АГРЕГАТНІ стани речовини [< лат.] — загальна назва трьох фізичних станів — твердого (кристалічного), рідкого і газоподібного, — в яких може перебувати всяка речовина залежно від температури й тиску.

АГРЕМАН, АГРЕМЕНТ [< фр. *agrément* згода] — виявлення урядом однієї країни згоди прийняти в своїй країні запропонованого кандидата як дипломатичного представника іншої країни.

АГРЕСИВНИЙ [фр. *agressif* < лат.] — загарбницький, той, що нападає, що чинить різні насильствені дії, які спричиняються до порушення миру, до поневолення народів, до національного гноблення, напр., а-на політика імперіалістичних країн (див. також *агресія, агресор*).

АГРЕ́СІЯ [*< лат. aggressio при-ступ, напад*] — збройний напад однієї або кількох держав на інші країни з метою загарбання їх територій і поневолення їх населення, з метою політичного або економічного підкорення однієї держави (групи держав) іншій, зміни її (їх) політичного або суспільного ладу і т. д. А. — головна зброя войовничого імперіалізму — є злочинним актом тієї держави, яка першою застосовує збройну силу проти іншої держави під яким би то не було приводом. В епоху імперіалізму, при крайньому загостренні суперечностей у капіталістичному світі, а. є основним методом зовнішньої політики імперіалістичних держав, методом насильственного переділу світу. Прикладом наймерзешнішої агресії є віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР в 1941 р. і загарбницька війна імперіалістичної США та їх васалів проти Корейської Народної-Демократичної Республіки (1950—1953 рр.).

АГРЕ́СОР — нападаюча сторона (див. *агресія*); загарбник, палій імперіалістичної, грабницької війни.

АГРИКУЛЬТУ́РА [*< лат. agricultura землеробство*] — система прийомів, заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства (див. також *агрономія*).

АГРО... [*< гр. agros поле*] — в складних словах означає відношення їх до землеробства, ґрунту, напр. *агрономія*, *агрологія*.

АГРОЛО́ГІЯ [*агро... + гр. logos поняття, вчення*] — частина ґрунтознавства — агрономічна характеристика ґрунту і вивчення ґрунтових процесів у результаті впливу на нього (обробіток, удобрення, сівозмінна та ін.).

АГРОМЕТЕОРОЛО́ГІЯ [див. *агро... + метеорологія*] — сільськогосподарська метеорологія, наука про взаємовідношення метеорологічних умов (клімату і погоди) і рослин. Основоположником агрометеорології є російський учений П. І. Броунов (1852—1927).

АГРОМЕТР [*агро... + гр. metreo міряю*] — геод. лінійка з масштабом для обчислення площ з планом.

АГРОНО́М [*< гр.; див. агрономія*] — спеціаліст у галузі сільського господарства, організатор с.-г. виробництва.

АГРОНОМІ́ЧНИЙ — що стосується до *агрономії*; сільськогосподарський.

АГРОНО́МІЯ [*агро... + гр. nomos звичай, закон*] — наука про закони полеводства, закони землеробства, про наукові основи сільськогосподарського виробництва. Наукова агрономія будується на основі біологічних законів життя і розвитку рослин, тварин і мікроорганізмів і спирається на економічні закони правильної організації сільськогосподарських підприємств і розвитку сільського господарства. Ведення господарства на основі наукової агрономії забезпечує всемірне підвищення врожайності, ріст тваринництва, поліпшення ґрунту — землі як одного з основних засобів сільськогосподарського виробництва і підвищення продуктивності сільськогосподарської праці. В умовах соціалістичного сільського господарства на основі механізації і електрифікації сільського господарства, в тісній єдності з колгоспно-радгоспною практикою створена мічуринська агробіологічна наука, яка є теоретичною основою наукової агрономії.

АГРОТЕХНІ́КА [див. *агро... + техніка*] — техніка вирощування сільськогосподарських культур. Агротехніка включає систему обробітку ґрунту, систему удобрення, передпосівну обробку насіння, посів, догляд за рослинами і збирання врожаю. Рівень агротехніки визначається ступенем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В СРСР в колгоспах і радгоспах завдання агротехніки розв'язуються на основі соціалістичних форм господарства і праці, даних передової науки, широкого застосування хімізації, механізації і електрифікації сільського господарства. В радгоспно-колгоспному виробництві сукупність агротехнічних прийомів проводиться в правильних, науково обґрунтованих сівозмінах і спирається на всебічне знання особливостей життя, росту і розвитку кожної

рослини і на багатющій досвід передовиків сільського господарства. Досконала агротехніка забезпечує одержання високих, сталих урожаїв, відновлення і піднесення родючості ґрунту і підвищує продуктивність праці в сільському господарстві.

АГРОХІМІЯ [див. *агро...* + *хімія*] — наука про живлення рослин, про застосування добрив і хімічних засобів захисту культурних рослин у системі заходів, спрямованих на одержання високих і сталих урожаїв. Агрохімія вивчає живлення рослин, взаємодію добрив з ґрунтом, властивості добрив та їх вплив на удобрювані рослини, систему удобрювань у правильних сівозмінах по зонах, методику агрохімічних досліджень, хімічні засоби захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів.

АГРУМОВІ масла [*іт. agurum* кислі плоди (лимони, апельсини)] — ефірні масла з апельсинової і лимонної шкірки.

АГУТІ [ісп. *agutí* < мови гуарані *acutí*] — «золотистий заєць», досить великий гризун, завдовжки до 40—50 см, з дуже коротким хвостом; водиться в лісах Південної і Центральної Америки; іноді, при надмірному розмноженні, шкодить плантаціям і городам; легко приручається; м'ясо їстівне.

АДАЖІО [іт. *adagio* букв. тихо, повільно] — *муз.* 1) позначення повільного темпу (повільнішого, ніж *анданте*); 2) назва музичної п'єси або частини музичного твору (сонати, симфонії, квартету та ін.) в повільному темпі.

АДАМАНТ [гр. *adamas* (*adaman-tos*)] — алмаз, брильянт; у стародавніх греків також метал, сталь.

АДАМІТИ [*вл. н.*] — середньовічні християнські секти, зокрема — найбільш ліве крило *гуситів* (див. *таборити*); а. обстоювали спільність майна.

АДАМСІТ [*вл. н.*] — отруйна речовина, що діє на слизову оболонку носоглотки.

АДАМСІЯ [*вл. н.*] — одиночний кораловий поліп (*актинія*), що живе в *симбіозі* з раком-самітником.

АДАПТАЦІЯ [*лат. adaptatio*

приладжування, пристосування] — 1) пристосування організмів до умов існування; 2) а. о к а — зміна чутливості ока при зміні освітлення; 3) пристосування (полегшення) тексту (напр., літературно-художнього твору) для тих, що починають вивчати іноземні мови.

АДАПТЕР [*лат. adaptare* приладжувати] — 1) з в у к о з н і м а ч — електромагнітний прилад для відтворення через гучномовець, запису грамофонних пластинок; 2) спеціальна *кассета* до фотографічного апарата для вміщення плоских плівок; 3) пристрій, що дає можливість користуватися пластинками і плівками, які не відповідають своїми розмірами конструкції фотокамери.

АДАПТОВАНИЙ т е к с т [*лат. adaptare* приладжувати] — текст (книги і т. д.), пристосований (полегшений) для малопідготовлених читачів (див. *адаптація* 3).

АДАТ [*ар. 'ada(t)* звичай] — неписаний закон, звичаєве право у деяких мусульманських народів (пор. *шаріат*), яке узаконює, підтримує привілеї знаті й багатчів та пережитки родового й феодального ладу; згідно з адатом судовою владою зосереджена в руках родових старійшин; в СРСР а. скасовано.

АДВЕКЦІЯ [фр. *advection*] — в *метеорології* — перенесення в горизонтальному напрямі повітря, а разом з ним і тих чи інших його властивостей, напр. тепла, вологоти і ін.

АДВЕНТИСТИ [*лат. adventus* пришествя] — християнські сектанти, які вірують у «друге пришествя» Христа. Розпадаються на кілька сект, з яких найбільш відомі «адвентисти сьомого дня», що святкують суботу замість неділі. Секти адвентистів виникли в США в сорокових роках 19 ст. і поширились гол. ч. серед дрібних фермерів і крамарів, що розорились і шукали розради в релігійній *містиці*.

АДВЕРБІАЛЬНИЙ [лат. *adverbialis*] — *грам.*, що має властивості, значення прислівника.

АДВОКАТ [нім. *Advokat* < лат. *advocatus* < *advocare* закликати на допомогу] — 1) повірений у судових справах, оборонець на суді;

2) * той, що виступає усно або на письмі з обстоюванням чогось.

АДВОКАТУРА — 1) *адвокати* (в збірному розумінні); 2) діяльність адвоката.

АДЕКВАТНИЙ [< лат. *adaequatus* прирівнений] — рівний, що цілком відповідає, тотожний.

АДЕНДУМ [< лат. *addere* додавати, додавати] — доповнення до договору, зокрема до *чартера*, яке змінює або доповнює ті чи інші умови договору.

АДЕНІТ [< гр. *adēn* залоза] — запалення *лімфатичних* вузлів, які раніш неправильно називали лімфатичними залозами.

АДЕН ІДИ [гр. *adēn* залоза + *eidōs* вид] — опуховидне розростання *лімфатичних* утворів (вузликів) носоглотки, глоткового і піднебінних *мигдаликів* та ін.

АДЕНОІДНА тканина [гр. *adēn* залоза + *eidōs* вид] — сполучна тканина, яка є основою *лімфатичних* вузлів.

АДЕНОМА [гр. *adēn* залоза + *ōma* опух] — доброякісний опух різних залозистих органів (грудної залози, печінки, нирки і т. д.).

АДЕПТ [< лат. *adepus* той, що осягнув шось] — 1) той, що збагнув таємницю якого-небудь учення, секти та ін.; 2) * завзятий послідовник, прихильник якого-небудь учення, ідеї.

АД'ЄКТИВ [< лат. *adjicere* додавати] — *грам.* прикметник.

АДЖОРНО [іт. *a giorno*] — штучне освітлення, силою близьке до денного світла.

АДИНАМІЯ [гр. *a* (заперечна частка) + *dynamis* сила] — *мед.* безсилля, слабкість від старості, тривалої хвороби, голоду.

АДИПІНОВА кислота [< лат. *adeps* (*adipis*) жир] — кислота, що утворюється від діяння азотної кислоти на жири.

АДИТИВНИЙ [< лат. *additivus* додатковий] — здобуваний додаванням; *a-n* а теорія чисел — частина арифметики, що вивчає закони, згідно з якими числа можуть бути складені з доданків того чи іншого виду; *a-n* і величини — величини, зв'язані з геометричними

або фізичними об'єктами так, що величина, яка відповідає цілому об'єктові, завжди дорівнює сумі величин, які відповідають його частинам, як би об'єкт не розбивали на частини; *a-n* і властивості — такі властивості речовин, як маса і т. ін., які арифметично додаються при утворенні суміші речовин або хімічних сполук.

АДІАБАТА [< гр.] — лінія, що графічно зображає *адіабатний процес*.

АДІАБАТНИЙ або **АДІАБАТИЧНИЙ** процес [< гр. *adiabatos* неперехідний] — зміна стану фізичного тіла, при якій воно не вбирає і не віддає тепла, напр., швидко стискання газу силою зовнішнього тиску, коли газ протягом дуже короткого часу не встигає передати навколишнім тілам помітної кількості тепла; відіграє важливу роль в *атмосфері*.

АДІТІ [< санскр. *adi* перший] — у ведійській міфології (див. *ведиам*) — мати богів і всього живого на землі — втілення жіночого начала.

АДМІНІСТРАЦІЯ [< лат. *administratio* управління, керівництво] — 1) розпорядчі органи державного управління, органи виконавчої влади; 2) службові особи управління, керівний персонал будь-якої установи, підприємства; 3) розпорядники, відповідальні упорядники.

АДМІНІСТРУВАТИ [< лат. *administrare* управляти, керувати, завідувати] — керувати формально, бюрократично, лише наказами й командуванням замість конкретного керівництва, поєднуваного з виховною і роз'яснювальною роботою.

АДМІРАЛ [< ар. *amir al-bahr* владар на морі] — військове звання вищого командного складу військово-морського флоту, прийняте в усіх державах. У Військово-Морському Флоті СРСР встановлені звання (в порядку старшинства): контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал і адмірал флоту.

АДМІРАЛТЕЙСТВО [< ар.; див. *адмірал*] — 1) в Англії — назва міністерства військово-морського флоту; 2) *заст.* район території порту на

березі ріки, затоки або моря, де розмішені верфі, склади і майстерні для будування, ремонтування і спорядження військових суден і кораблів; 3) будинок у Ленінграді, збудований знаменитим архітектором А. Д. Захаровим (1761—1811), в якому в дореволюційній Росії місталося морське міністерство.

АДОНІЛЕН [*< гр.; див. адоніс²*] — водний настій рослини горичвіту; застосовується при захворюваннях серця.

АДОНІС¹ [гр. Adōnis] — 1) сірійський і фінікійський бог умираючої і воскресаючої природи; згідно з міфом, А. був убитий, а потім воскрес; поклоніння Адонісові було дуже поширене в Греції і Римі і стало одним з джерел свангельського міфа про Христа. Адоніса зображували у вигляді прекрасного юнака, коханого богині любові Афродіти; 2)* красунь-юнак.

АДОНІС² [*< вл. н. гр. Adōnis*] — горичвіт — рослина з родини жовтцевих; застосовується в медицині при захворюваннях серця.

АДОПТАЦІЯ, АДОПЦІЯ [лат. adoptatio, adoptio] — усиновлення.

АДОРАЦІЯ [лат. adoratio] — поклоніння, обожування.

АДРЕНАЛІН [лат. ad при, до + genalis нирковий] — продукт внутрішньої секреції (*гормон*) мозкової речовини надниркових залоз; підвищує обмін речовин в організмі, змушує дрібні кровоносні судини; застосовується при кровотечах, бронхіальній астмі, при падінні кров'яного тиску та ін.; здобувають його синтетично.

АДРЕС [фр. adresse] — писане привітання, звернення до якої-небудь особи або установи.

АДРЕСА [фр. adresse] — зазначення місця проживання певної особи або місцеперебування установи.

АДРЕСАНТ [нім. Adressant *< фр.*] — особа, яка посилає поштою, телеграфом, авіапоштою листа або посылку.

АДРЕСАТ [нім. Adressat *< фр.*] — особа, якій адресується поштове відправлення.

АДСОРБЕНТ [лат. ad при, до + sorbens (sorbentis) той, що ковтає, ковтаючий (утворено за аналогією

з *абсорбент*)] — тіло, на поверхні якого відбувається *адсорбція*.

АДСОРБЦІЯ [лат. ad при, до + sorbere ковтати] — поверхневе вбирання; вбирання якоїсь речовини з газоподібного середовища або з розчину поверхневим шаром іншої речовини, на відміну від *абсорбції* — вбирання всім об'ємом речовини.

АДУКТОР [*< лат. adducere приводити*] — *анат.* привідний м'яз (пор. *абдуктор*).

АДУКЦІЯ [*< лат.; див. адуктор*] — *анат.* приведення кінцівки до середньої лінії тіла (пор. *абдукція*).

АДУЛЯР [*< вл. н. Adula* (Адульське пасмо Альп)] — мінерал, калійовий алюмосилікат, прозора й безбарвна різновидність *ортотлазу*.

АДУСАЦІЯ [*< фр. adoucir пом'якшувати*] — процес перетворення білого чавуну у в'язкий і легкооброблюваний продукт.

АДЮЛЬТЕР [фр. adultère *< лат. adulterare безчещувати*] — подружжя невірність, зрада.

АД'ЮНКТ [*< лат. adjunctus приєднаний, прилучений*] — 1) особа, що готується до викладацької діяльності у військових академіях, асистент, аспірант; 2) заступник службової особи; 3) у дореволюційній Росії і в деяких інших країнах — особа, яка займає молодшу наукову посаду в науковій установі (помічник професора і т. д.).

АД'ЮТАНТ [нім. Adjutant *< лат. adjutans (adjutantis) той, що допомагає*] — *військ.* особа офіцерського складу, що перебуває при командирі для виконання службових доручень або виконує штабні обов'язки.

АЕРАРІЙ [*< гр. aēr повітря*] — площадка для повітряних ванн.

АЕРАЦІЯ [фр. aération *< гр. aēr повітря*] — 1) провітрювання, насичення повітрям; 2) а. ґрунту — повітрообмін ґрунту із зовнішнім (атмосферним) повітрям. А. ґрунту регулюється обробіткою і *меліорацією*, а також усіма прийомами, які поліпшують і закріплюють структуру ґрунту; 3) введення повітря в біологічні фільтри (див. *фільтр* 3) для очищення стічних вод, в результаті чого вони швидше й повніше окисляються.

АЕРЕНХІМА [гр. аєр повітря + enchyma влите, розлите] — пухка тканина водних і болотних рослин, яка містить (у міжклітинниках) повітря.

АЕРО... [< гр. аєр повітря] — в складних словах означає, що дані слова стосуються до повітря, повітроплавання, авіації, напр. *аерологія, аероплан, аеростат*.

АЕРОБИ — організми, які можуть існувати тільки при наявності вільного кисню (протилежн. *анаероби*).

АЕРОБОМБА — див. *авіабомба*.

АЕРОГЕННИЙ [аеро... + гр. genos рід, походження] — мед. той, що походить з повітря, передається через повітря.

АЕРОГРАФ [аеро... + гр. graphō пишу] — «повітряний пензель», прилад у формі пульверизатора (розпилювача) для нанесення розпиленої фарби на викрашувану поверхню (див. також *аерографія 1*).

АЕРОГРАФІЯ — 1) спосіб розцвічення тканин розбризкуванням фарб стисненим повітрям з допомогою пульверизатора — *аерографія*; 2) див. *аерологія*.

АЕРОДИНАМІКА [див. аеро... + динаміка] — відділ *механіки*, що вивчає рух і рівновагу газів, а також взаємодію між газом і твердими тілами, зануреними в газ.

АЕРОДРОМ [аеро... + гр. dromos місце для бігу, біг] — місце стоянки, злітання і посадки літаків, а також сукупність споруд (площадка, вокзал, приміщення для льотного і обслуговуючого персоналу, ангари, майстерні, сховище пального та складі для інших матеріалів, метеорологічна станція і т. д.), які забезпечують льотну службу.

АЕРОЗОЛЬ — див. *золь*.

АЕРОКЛУБ [див. аеро...] — громадська організація (клуб), що об'єднує осіб, які цікавляться або займаються авіацією; аероклуби відіграють велику роль у підготовці радянської молоді до авіаційної справи.

АЕРОКОАГУЛЯЦІЯ [див. аеро... + коагуляція] — випадання осаду з колоїдного розчину під впливом атмосферного повітря.

АЕРОЛІТ [аеро... + гр. lithos камінь] — кам'яний *метеорит*.

АЕРОЛІФТ [див. аеро... + lift] — «повітряний елеватор», насос, що працює стисненим повітрям; застосовується для перекачування кислот та інших їдких рідин, забрудненої води, а також для викачування нафти з свердловин.

АЕРОЛОГІЯ [аеро... + гр. logos поняття, вчення] — відділ *метеорології*, який вивчає процеси, що відбуваються в *тросфері* і *стратосфері*.

АЕРОЛОЦІЯ [див. аеро... + лодія] — опис повітряних ліній, *аеродромів*, розміщених навколо них споруд і будівель; служить керівництвом для водіння літального апарата (літака, *гелікоптера, дирижабля* та ін.), для орієнтування в польоті і для правильної посадки на аеродромі.

АЕРОМАГНІТНА зйомка — метод вивчення земного магнітного поля в умовах польотів на літаках над обслушованою територією. Вперше розроблений в СРСР. Широко застосовується при розвідуванні залізрудних родовищ.

АЕРОМАЯК [див. аеро...] — установка з сильними джерелами світла, які видно навіть у тумані; аеромайки будують на повітряних лініях, щоб показувати шлях льотчикам.

АЕРОМЕТР [аеро... + гр. metreo міряю] — прилад для вимірювання ваги й густини газоподібних тіл.

АЕРОМЕХАНІКА [див. аеро...] — частина механіки, вчення про рівновагу і рух газів.

АЕРОН¹ [< гр. аєр повітря] — мет. легкий сплав алюмінію з міддю, кремнієм, а іноді й з додатком *літійу*; відзначається високими механічними властивостями; застосовується в літако-і дирижаблебудуванні.

АЕРОН² — протиблювотний засіб; застосовується при морській хворобі, при блюванні вагітних і т. д.

АЕРОНАВІГАЦІЯ [див. аеро... + навігація] — літаководіння — наука про водіння літальних апаратів по намчененому шляху з допомогою карти, компасів, радіо та інших приладів.

АЕРОНАВТ [*аеро...* + гр. *nautēs* мореплавець] — повітроплавець.

АЕРОНАВТИКА [< гр.; див. *аеронавт*] — вчення про пересування в повітрі на апаратах, важчих від повітря (в *авіації*), і на апаратах, легших від повітря (у повітроплаванні).

АЕРОПЛАН [фр. *aéroplane* < гр. *aeḗr* повітря + лат. *planum* площина] — літак, важча від повітря літальна машина, що приводиться в рух мотором, який обертає повітряний гвинт (пропелер), або *реактивним двигуном*.

АЕРОПЛАНШЕТ [див. *аеро...* + *планшет*] — ав. металічна коробка з двома валиками з намотаною на них картою, по якій держать курс польоту; коли дану частину шляху пройдено, карту відповідно перемотують з одного валика на другий.

АЕРОПОРТ [див. *аеро...*] — 1) повітряний *порт*, великий *аеродром* з спеціальними службами, спорудами й приміщеннями; 2) вузловий пункт повітряних ліній.

АЕРОРЕКЛАМА [див. *аеро...*] — реклама в повітрі, здійснювана з допомогою літаків.

АЕРОСТАТ [*аеро...* + гр. *statos* той, що стоїть] — легкий від повітря літальний апарат, що підіймається силою газу, який міститься в його оболонці; аеростати поділяються на керовані (див. *дирижабль*) і некеровані (в протиповітряній обороні для загородження, в артилерії для спостереження).

АЕРОСТАТИКА [див. *аеро...* + *статика*] — вчення про рівновагу газів.

АЕРОТАНК, АЕРОТЕНК [*аеро...* + англ. *tank* резервуар, бак] — споруда для біологічного очищення (див. *фільтр 3* — *біологічний фільтр*) стічних вод, яка являє собою проточний басейн, що продувається повітрям.

АЕРОТАХОМЕТР [див. *аеро...* + *тахометр*] — прилад, що показує число обертів авіаційного двигуна.

АЕРОТЕРАПІЯ [див. *аеро...* + *терапія*] — лікування атмосферним повітрям (повітряні ванни тощо).

АЕРОТРАНСПОРТ [див. *аеро...*] — повітряне перевезення (*транспортування*) пасажирів, вантажів, пошти.

АЕРОФІЛЬТР [див. *аеро...*] — біологічний фільтр (див. *фільтр 3*) для очищення стічних вод при аерації (див. *аерація 3*).

АЕРОФОР [*аеро...* + гр. *phoros* той, що несе] — прилад, що подає вододозам повітря для дихання.

АЕРОФОТОГРАМЕТРІЯ [див. *аеро...* + *фотограметрія*] — побудовання планів місцевості на основі фотознімків, зроблених з літака.

АЕРОФОТОГРАФІЯ [див. *аеро...*] — 1) фотографування земної поверхні з літака фотокамерами спеціальної конструкції; а. провадиться для розвідування і для складання за зобутими знімками плану місцевості; 2) знімки (*фото*), здобуті в результаті такого фотографування.

АЖИТАТО [ит. *agitato*] — муз. піднесено, схвилювано.

АЖИТАЦІЯ [фр. *agitation*] — сила на схвилюваність, збуджений стан.

АЖІО [ит. *aggio*] — ек. надлишок, з яким продаються на капіталістичній біржі цінності (грошові знаки, векселі, акції, облігації) проти їх номінальної вартості (пор. *диважіо*).

АЖІОТАЖ [фр. *agiotage*] — 1) посилена капіталістична спекуляція на біржі або на ринку цінними паперами, товарами, щоб мати барिशті від зміни їх курсу або ціні; 2) те саме, що й *ажитація*.

АЖУР¹ [< фр. *à jour* в день] — в бухгалтерії такий стан рахівництва, коли записи в рахункових книгах, картках та ін. роблять в день проведення операції.

АЖУР² [< фр. *à jour* наскрізний] — 1) тонка мереживна тканина; 2) майстерне плетиво з тонких металевих ниток у ювелірній роботі.

АЖУРНИЙ [< фр.; див. *ажур*²] — наскрізний, ґратчастий, прозорий; майстерно і тонко зроблений.

АЖУСТУВАТИ [фр. *ajuster* приладжувати, вивіряти] — правильно виводити бухгалтерські рахунки.

АЗАЛІЯ, АЗАЛЕЯ [лат. *Azalea* < гр. *azaleos* сухий] — декоративна рослина з родини вересових, те саме, що й *рододендрон*.

АЗАРИН [< лат.] — жовта фарба, яку добувають з рослини «кінський ладан» (*Asarum*).

АЗАРТ [< фр. *hasard* випадок; риск] — захоплення, запал, завзяття.

АЗБЕСТ [< гр. *asbestos* невгасимий, незгасний] — мінерал волокнистої будови, вогнестійкий, кислототривкий, нетеплопровідний і неелектропровідний; широко застосовується в техніці для виготовлення вогнетривких тканин і картону, як ізоляційний матеріал та ін.

АЗБЕСТИТ [< гр.; див. *азбест*] — матеріал з азбестового волокна; застосовується для теплоізоляції парових котлів та ін.

АЗБЕСТОНІТ [< гр.] — різновидність *ебоніту*, змішаного з *азбестом*; містить до 10% каучуку; застосовується в електротехніці.

АЗБОЛІТ [*азбест* + гр. *lithos* камінь] — будівельний матеріал у вигляді фанерних листів з суміші магнезійного цементу, тирси і азбестового волокна; застосовується гол. ч. для виготовлення підлог.

АЗБОФАНЕРА [див. *азбест*] + *фанера*] — великі гладкі або хвилясті листи, виготовлювані з азбестоцементу; застосовується для підшивки стелі, обшивки стін, а також як покривельний матеріал.

АЗИД [*азот*] + гр. *eidos* вид] — сіль азотистоводневої кислоти; а. с. в. и. ц. ю — свинцева сіль азотистоводневої кислоти, вибухова речовина, що застосовується як *детонатор*.

АЗИМУТ [ар. *as-sumūt* мн. від *samt* шлях] — 1) *астр.* а. будь-якого світила — кут між площиною меридіана і вертикальною площиною, що проходить через світило; 2) *військ.* кут, утворюваний заданим напрямом руху і напрямом на північ; і т. з. а. з. и. м. у. т. о. м. — іти в заданому напрямі, керуючись компасом і обчисленням кутом (азимутом); 3) магнітний а. — кут між будь-яким напрямом і площиною магнітного меридіана місця.

АЗІЛЬСЬКА культура [< вл. н.] — археологічна культура населення, що жило в кінці давнього кам'яного віку (*палеоліту*) в Зах. Європі і на півдні Сх. Європи, гол. ч. в Криму; названа за першими зна-

хідками в печері Мас д'Азіль у Франції.

АЗОЙСЬКА ера [гр. а (заперечна частка) + *zōē* життя] — найдавніша ера в геологічній історії Землі (див. *архейська ера*).

АЗОТ [гр. а (заперечна частка) + *zōos* живий] — *хім.* елемент, символ N, порядковий номер 7, ат. вага 14,008; безбарвний газ, складова частина повітря (78,03% за об'ємом або 75,51% за вагою), яка не підтримує горіння; входить до складу білкових і багатьох інших хімічних речовин.

АЗОТЕМІЯ [*азот* + гр. *haima* кров] — збільшення вмісту в крові безбілкового, так званого залишкового азоту; рання ознака недостатньої діяльності нирок.

АЗОТИЗАЦІЯ, АЗОТУВАННЯ — інакше н і т р у в а н н я — *тех.* насичення поверхневого шару сталей виробів *азотом*, щоб надати їм твердості.

АЗОТИСТИЙ, АЗОТНИЙ — що стосується до *азоту*; азотна кислота — сполука азоту з киснем і воднем, яка позначається хімічною формулою HNO_3 ; хімічно чиста а-на кислота — безбарвна прозора ідка рідина, що димить на повітрі, п. вага 1,52; має сильні окисні властивості; розчиняє всі звичайні метали, крім золота й платини; широко застосовується у виробництві вибухових речовин, органічних фарб, *пластичних мас*, лаків і т. ін.; азотні і, або азотисті, добрива — добрива, що містять азот (*селітра*, гній, *гуано*, зелені добрива тощо).

АЗОТОВАКТЕР — *бактерія*, здатна засвоювати атмосферний азот; збагачує ґрунт азотними сполуками.

АЗОФОСКА — потрійне складне добриво, що містить *азот*, *фосфор* і *калій* і застосовується при культурі льону, конопель, картоплі і цукрових буряків.

АЗУР [< ар. *lāzaward* синій камінь] — синя фарба, яку здобувають з метиленової синьки; застосовується в мікроскопічній техніці при вивченні крові, клітин *мікробів* і т. ін.

АЗУРИТ [< ар.] — «мідна лазур»,

мінерал синього забарвлення, мідна руда; використовується для виплавки міді, для виготовлення синьої фарби і мідного купоросу.

АІД [гр. Aides] — у старогрецькій міфології — бог підземного світу, володар «царства тіней» умерлих; також назва самого «царства тіней»; інакше *Гадеc, Плутон*.

АІР [тюрк.] — багаторічна трав'яна болотна рослина з родини кліщинцевих; кореневище, т. зв. **к о р і н ь т а т а р с ь к о г о з і л л я**, застосовується в медицині і парфюмерії.

АЙВА [тур.] — дерево родини розоцвітих, підвиди яблуневих; поширене в Криму, на Кавказі, в Молдавії, Середній Азії, Китаї; ароматні плоди, тверді й жовті, завбільшки з велике яблуко, йдуть на варення, компот і т. ін.

АЙЛАНТ [малайськ.] — дерево з родини сямарубових, розводиться на півдні СРСР як декоративне; листям його годують (у Китаї, Японії) гусінь шовкопряда, яка дає шовковину для т. зв. **а й л а н т о в о г о ш о в к у**.

АЙМАК [монг.] — 1) велика адміністративно-територіальна одиниця в Монголії; 2) в Бурят-Монгольській АРСР і Горно-Алтайській автономній області — район.

АЙРАН [тюрк.] — кисле молоко; вживається як прохолодний напій, що нагадує кефір (в Казахстані, Середній Азії, на Кавказі і в Сибіру).

АЙСБЕРГ [англ. iceberg, швед. isberg] — «льодова гора», що плаває в морі, — маса льоду, що відкололася від прибережного льодовика; іноді заноситься течіями за межі полярних морів.

АКАДЕМІЗМ — 1) відрив теорії від практики в галузі науки і мистецтва; відрив науки від насущних інтересів народу, від революційної боротьби, від практичних завдань соціалістичного будівництва. Радянській науці і мистецтву, основи на принципах марксизму-ленінізму і нерозривно зв'язаним з інтересами народу, з практикою комуністичного будівництва, чужий буржуазний академізм; 2) напрям у мистецтві

17—19 ст., що склався в дворянських і буржуазних академіях художеств і ґрунтується на догматичному наслідуванні канонів мистецтва античності і Відродження (*Ренесансу*); академізм боровся (особливо в 19 ст.) з розвитком прогресивного, реалістичного мистецтва; 3) додержання академічних (шкільних) традицій у галузі науки і мистецтва.

АКАДЕМІК — 1) дійсний член академії (див. *академія 2, а*); 2) філософ-ідеаліст — послідовник *академії 1*.

АКАДЕМІЧНИЙ — 1) прикм. від сл. *академія*; 2) той, що додержується встановлених традицій, канонів, властивий *академізмові*, напр. а. живопис; 3) суто теоретичний, що не має практичного значення, напр. а. спір; 4) зразковий, напр. а. театр; 5) а. рік — навчальний рік; а. година — встановлений час для уроку в школі або для лекції — 45—50 хвилин.

АКАДЕМІЯ [лат. Academia < вл. н. гр. Akadēmeia] — 1) філософська школа, заснована Платоном (4 ст. до н. е.) недалеко від Афін у садах, присвячених міфічному геросві Академу; центр реакційної, ідеалістичної філософії в стародавній Греції; 2) назва різних закладів і товариств наукового, навчального і художнього характеру: а) вищі наукові заклади, напр. А. наук СРСР — вищий науковий центр в СРСР; академії наук союзних республік, Всесоюзна а. сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна, академії медичних наук, архітектури, педагогічних наук та ін.; б) вищі у ч б о в і заклади, напр. військові академії, сільськогосподарські академії та ін.

АКАЖУ [фр. asajou < мови тупі асаїу червоне дерево] — назва кількох видів тропічних дерев з родини анакардійових, мелійових; дають гол. ч. цінну деревину для виробів, фанери і т. ін., а також олію і камедь з насіння.

АКАНТ, АКАНФ [фр. acanthe < гр. akantha] — 1) *бот.* трав'яна рослина, яку інакше називають «ведмежа лапа»; 2) *архіт.* прикраса у вигляді стилізованих листків і

стебел аканта на *капітелях* колон *корінфського* і складного *ордерів*, а також у різних видах *орнаменту*.

А КАПЕЛА — *мюз.* див. *капела* ¹ I.

АКАРІДИ [лат. *asarus* кліш < гр. *akari*] — кліщі, ряд дрібних тварин з класу паукоподібних.

АКАРИСИДИ, АКАРИЦІДИ [лат. *asarus* кліш + *caedere* вивати] — отруйні речовини, що застосовуються для знищення кліщів, які шкодять у сільському і складському господарстві.

АКАРІАЗИС [< лат. *asarus* кліш < гр. *akari*] — хвороба рослин, що викликається кліщами і виявляється в численних червонуватих здуттях і наростах (акароцепидіях) на листках і бруньках деревних і трав'яних рослин.

АКАРОЛОГІЯ [лат. *asarus* кліш + гр. *logos* поняття, вчення] — відділ *зоології*, що вивчає кліщів.

АКВАМАРІН [< лат. *aqua marina* морська вода] — мінерал, прозора різновидність *берилу*, синюватозеленого або голубого забарвлення; дорогоцінний камінь.

АКВАРЕЛЬ [фр. *aquarelle* < іт. *acquerello*] — 1) водяна фарба; 2) живопис водяними фарбами; 3) твір живопису, виконаний водяними фарбами.

АКВАРІУМ [< лат. *aquarium* водойма] — назва спеціальних резервуарів (від зашкленних ящиків і скляних банок до великих басейнів), пристосованих для тримання водяних тварин і рослин. В зоологічних, ботанічних садах, учбових закладах акваріуми мають наукове і освітнє призначення. В жилих приміщеннях акваріуми мають декоративне і почасті гігієнічне (для зволоження повітря) значення.

АКВАТИНТА [іт. *acquatinta*] — один з видів заглибленої гравюри на металі з попереднім припудрюванням пластини асфальтовим порошком і травленням кислотою півтонового зображення.

АКВАТИЦІЯ [лат. *aqua* вода + гр. *tyros* відбиток] — друкування малюнків фарбами, які не містять олій.

АКВАТОРІЯ [лат. *aquatorium*] — водний простір у межах границь порту (а. п о р т у); ділянка вод-

ної поверхні *гідроаеродрому*, введена і устаткована для зльотів, посадок, руху і стоянки на якорі гідролітаків.

АКВЕДУК [< лат. *aquaeductus* водопровід] — міст для перевodu водопровідних труб, зрошувальних і гідроенергетичних каналів через глибокі яри, ущелини, долини рік, залізниця і шосейні дороги.

АКВІЗІТОР [< лат. *acquisitor* набувальник] — працівник або агент транспортних або страхових організацій, обов'язок якого — залучати нові вантажі або страхування.

АКВІЛЕГІЯ [< лат. *aquilegus* той, що збирає воду] — о р л и к и — вид трав'яних рослин з родини жовтцевих; деякі види розводяться як декоративні.

АКВІЛІОН [< лат. *aquilo* (aquilonis) північний вітер] — 1) сильний північний або північно-східний вітер; 2) у стародавніх римлян — один з міфічних богів, який уособлював цей вітер.

АКВІПАРИ [лат. *aqua* вода + *parere* народжувати] — тварини, які народжують малят у воді, напр. кити.

АКІН — народний поет-співак у казахів, киргизів і деяких інших народів.

АКІНЕЗІЯ [гр. *a* (заперечна частка) + *kinēsis* рух] — *мед.* неможливість довільних рухів через параліч, захворювання суглобів та ін.

АКІНЕТИ [гр. *a* (заперечна частка) + *kinētikos* що стосується до руху] — нерухомі клітини водоростей, які утворюються безстатевим шляхом; мають товсту оболонку і здатні переносити несприятливі умови.

АКЛАМАЦІЯ [лат. *acclamatio*] — схвалення або несхвалення зборами якої-небудь пропозиції вигуками, без підрахування голосів.

АКЛІМАТИЗАЦІЯ [лат. *ac* (ad) при + *κλίματ*] — пристосування тварин або рослин до нових, незвичних умов середовища; а. розширює межі зростання рослин і розведення тварин; теорію акліматизації глибоко розробив і перевіряв на практиці І. В. Мічурін.

АКЛІМАТИЗУВАТИ(СЯ) — при-

стосовувати(ся), привчати(ся) до нових, незвичних, переважно кліматичних та географічних умов (див. *акліматизація*).

АКЛІНА [*< гр. aklinēs* що не має схилення] — лінія (на географічній карті), що сполучає точки, в яких *магнітне схилення* дорівнює нулеві.

АКМЕІЗМ [*< гр. акме* вершина] — надзвичайно реакційна буржуазно-дворянська течія у російській літературі, що виникла у 1912 — 1913 рр. Поезія акмеїстів характеризувалась *індивідуалізмом, естетством, формалізмом*, проповіддю «мистецтва для мистецтва». Акмеїсти, як і символісти, декаденти та інші представники дворянсько-буржуазної ідеології, що розкладалася, були проповідниками занепадництва, песимізму. Культ хтивості, протиприродної еротики, поетизацію буржуазного паразитизму акмеїсти видавали за «життєствердуюче мистецтво». Після Великої Жовтневої соціалістичної революції група акмеїстів розпалася.

АКОЛАДА [*фр. accolade*] — муз. дужка, яка сполучає кілька нотних рядків (у фортепіанних та камерних п'єсах, у партитурах і т. д.).

АКОМОДАЦІЯ [*лат. accomodatio*] — пристосування; прилаштування; а. о к а — пристосування ока до виразного бачення предметів на різних віддалях.

АКОМПАНеМЕНТ [*фр. accompagnement*] — музика, яка супроводить і гармонійно доповнює головний голос; музика, яка супроводить співака (*соло*), соліричкий інструмент або хор, напр. партія фортепіано в піснях.

АКОМПАНІАТОР [*фр. accompagnateur*] — той, хто акомпанує, виконавець партії акомпанементу (здебільшого — піаніст).

АКОМПАНУВАТИ [*фр. accompagner*] — супроводити співи або гру на одному музичному інструменті грою на іншому інструменті або групі інструментів (ансамбль, оркестр; див. також *акомпанемент*).

АКОНІТ [*гр. akoniton*] — то я, рід трав'яних багаторічних рослин з родини жовтцевих; а. отруйний; деякі види застосовуються в меди-

цині, інші розводяться як декоративні.

А-КОНТО [*< іт. a conto* в рахунок] — *ком.* в рахунок платежу.

АКФОРД [*< іт. accordo* згода, співзвучність] — муз. поєднання кількох (не менше трьох) музичних тонів, що звучать одночасно, розміщених у різних інтервалах один від одного.

АКОРДЕОН [*фр. accordéon*] — музичний інструмент — рід баяна, але з фортепіанною клавіатурою для правої руки.

АКОРДНИЙ [*< нім. Akkord* угода, умова] — погоджувальний, що робиться за угодою, за спеціальним договором; а-н а п л а т а — одна з форм заробітної плати — плата за договореність за виконання спеціальної, окремої роботи.

АКР [*англ. acre*] — міра земельної площі в Англії і Півн. Америці, яка дорівнює 4047 *кв. м.*

АКРЕДИТИВ [*нім. Akkreditiv < лат. accreditivus* довірчий] — 1) грошовий документ, що містить наказ однієї кредитної установи (банку, ощадкаси) іншій про сплату кому-небудь певної суми; напр., вкладник місцевої ощадкаси, виїжджаючи кудя-небудь, одержує а., який дає йому можливість одержати гроші в ощадкасі будь-якого іншого міста; 2) див. *акредитивна грамота*.

АКРЕДИТИВНА грамота [*< лат. accreditivus* довірчий] — вірча грамота, документ, що посвідчує повноваження дипломатичного представника.

АКРЕДИТУВАТИ [*фр. accréditer < лат.]* — 1) уповноважити на представництво при іноземній державі; 2) уповноважити кого-небудь одержувати гроші або вести торгові операції.

АКРИДИ [*< гр. akris (akridos)* сарана] — різні саранові комахи; * живитися акридами і диким медом — голодувати, погано харчуватися.

АКРИДІН [*< лат. aser(acris)* гострий] — хімічна сполука, що входить до складу кам'яновугільної смоли; застосовується у виробництві фарб.

АКРИХІН [*лат. Ascrichinum*] —

синтетичний лікарський препарат — протималарійний засіб, який заміняє хінін.

АКРОБАТ [< гр. akrobatēs «той, що піднімається вгору»] — 1) артист, що виступає в спеціальному жанрі циркового мистецтва (див. *акробатика 1*); 2) спортсмен-гімнаст, що займається спеціальним видом гімнастики — акробатикою (див. *акробатика 2*).

АКРОБАТИКА [< гр.; див. *акробат*] — 1) вид циркового мистецтва; об'єднує вправи, які показують майстерне володіння тілом; 2) вид гімнастики, який включає одиночні або групові вправи в стрибках, балансуванні, перекиданні і т. д.

АКРОЦЕФАЛІЯ [< гр. akrocephalia гостроголовість] — форма черепа у вигляді башги.

АКРОЛЕЇН [лат. acris (acris) гострий, різкий + oleum олія] — хімічна сполука, летуча рідина з надзвичайно різким запахом; в чистому стані дуже отруйний; в суміші з формаліном застосовують для дезинфекції.

АКРОМЕГАЛІЯ [гр. akros крайній + megas (megalu) великий] — хвороба, спричинювана порушенням функції мозкового придатка (*гипофіза*); характеризується надмірним, непропорціональним ростом кінцівок (кистей рук, стоп) і кісток обличчя.

АКРОПЕТАЛЬНИЙ [гр. akron вершина + лат. petere прямувати] — *бот.* що наростає від вершини, тобто наростання органу або розвиток бічних частин у рослині в такій послідовності, що наймолодші частини розміщені ближче до верху (пор. *базипетальний*).

АКРОПОЛЬ [гр. akropolis < akros високий + polis місто] — укріплена частина античного грецького міста, розміщена звичайно на пагорбі.

АКРОСТІХ [гр. akrostichion < akros крайній + stichos рядок] — вірш, у якому початкові букви рядків утворюють якесь слово або фразу.

АКРОТЕРІЇ [гр. akrotēria] — *архит.* скульптурні прикраси (в формі *пальмети* або статуї), поставлені

по різках і на вершині *фронтону* будинку.

АКРОЦЕФАЛІЯ — див. *акроцефалія*.

АКСЕЛЕРАТОР, АКЦЕЛЕРАТОР [< лат. accelerare прискорювати] — *тех.* педаль (ножна підйома), натисканням якої регулюється кількість горючої суміші, що надходить з *карбюратора* в циліндри двигуна внутрішнього згорання, і тим самим змінюється швидкість руху автомобіля.

АКСЕЛЕРОГРАФ, АКЦЕЛЕРОГРАФ [лат. accelerare прискорювати + гр. ggraphō пишу] — самописний прилад для запису прискорень системами, машини, тіла, що рухаються із змінною швидкістю; застосовується, зокрема, для визначення і запису переважань літака при випробуваннях у польоті, прискорень снаряда в каналі гармат і т. д.

АКСЕЛЕРОМЕТР, АКЦЕЛЕРОМЕТР [лат. accelerare прискорювати + гр. metreo міряю] — прилад, який показує величину прискорення або сповільнення літака в польоті, автомобіля під час руху і т. ін.

АКСЕЛЬБАНТИ [нім. Achselband] — наплічні шнури з металевими наконечниками — деталь форми деяких військових чинів; штабних офіцерів, ад'ютантів, жандармів та ін. в деяких зарубіжних арміях і в дореволюційній російській армії.

АКСЕСУАР [фр. accessoire] — 1) приналежність чого-небудь; сторонній, побічний предмет; 2) *аксесуари* в театрі — дрібні речі, предмети *бутафорії* або *реквізиту*, які є побічною сценічною деталлю даного спектаклю; 3) в образотворчому мистецтві — другорядні, побічні частини зображення.

АКСІАЛЬНИЙ [лат. axialis] — осовий.

АКСІОМА [гр. axiōma] — 1) вихідне твердження, яке лежить в основі доведень інших положень (*теорем*) наукової теорії і застосовується в даній науці (напр. в *геометрії*) без доведення. Аксиоми мають довідне походження. Громадський довід і практична діяльність людей повинні були мільярди разів приво-

дити свідомість людини до повторення тих чи інших положень, щоб вони могли набути значення аксіоми; 2)* самоочевидна істина, яка не потребує доведення.

АКСІ(О)МЕТР [лат. axis вісь + гр. metreb міряю] — 1) інструмент, яким забезпечуються деякі прилади (геодезичні та ін.) для вимірювання віддалі (відхилення) осі приладу від первісної площини; 2) мор. прилад у рульовій установці, який показує кут відхилення руля відносно *діаметральної площини корабля*.

АКСОЛЮТЛЬ — здатна до розмноження личинкова форма земноводного — *амблістоми*; а. перетворюється в амблістому лише тоді, коли перебуває в незвичайних умовах існування, напр., коли бракує вологи.

АКСОН [< гр. axon вісь] — *анат.* відросток нервової клітини (те саме, що й *нервит* 2), який проводить нервовий імпульс від тіла клітини до периферії.

АКСНОМЕТРИЯ [гр. axon вісь + metreb міряю] — спосіб зображення предметів на рисунку, при якому на площину зображень проектується як самий предмет, так і осі прямокутної системи *координат*, до яких зображуваний предмет віднесено.

АКТ [лат. actus] — 1) офіційний документ, запис, протокол (напр., Державний акт на вічне користування землею колгоспами); 2) вчинок, дія, діяння; 3) дія, частина драматичного твору; 4) *заст.* урочисті збори в учбових закладах; 5) в образотворчому мистецтві — зображення оголеного людського тіла.

АКТИВ¹ [< лат. activus діяльний, дійсний] — найбільш діяльні члени будь-якої організації, напр. партійний а., комсомольський а., профспілковий а.

АКТИВ² [< лат.] — в бухгалтерії — частина балансу, яка відображає на певну дату всі матеріальні цінності, кошти і боргові вимоги, які належать даному підприємству або установі.

АКТИВАТОРИ [< лат. activus діяльний] — хімічні речовини, які

посилюють дію *ферментів, каталізаторів*.

АКТИВАЦІЯ [< лат. activus діяльний] — 1) посилення *активності*, спонукання до рішучих дій; 2) збудження молекул, атомів; приведення молекул до стану, в якому вони легше вступають в хімічні реакції; 3) спеціальна обробка деревного вугілля (див. *активоване вугілля*) або інших пористих тіл для збільшення їх здатності вбирати газу, рідини та ін.

АКТИВІЗАЦІЯ [< лат.; див. *активізувати*] — посилення діяльності; спонукання до рішучих дій.

АКТИВІЗУВАТИ [< лат. activus діяльний] — посилювати *активність*.

АКТИВІСТ — який належить до активу (див. *актив*¹), діяльний член громадської, наукової або якоїсь іншої організації.

АКТИВНИЙ [лат. activus] — 1) діяльний, енергійний; 2) а-не виборче право — право обирати представників до органів законодавчої влади та ін. (пор. *пасивне виборче право*); 3) а. торговий баланс — перевищення вивозу товарів з країни над ввозом у неї; 4) а. вугілля — див. *активоване вугілля*.

АКТИВНІСТЬ [< лат.; див. *активний*] — посилена діяльність, діяльний стан.

АКТИВОВАНЕ вугілля — продукт обуглювання деревини, шкаралупи горіхів, кісточок плодів і т. ін. при 170—400° без доступу повітря, підданий активації (див. *активація* 3) водною парою або вуглекислим газом при 800—900°. Активоване вугілля має величезну кількість пор; застосовується для *адсорбції* газів, пари і розчинених речовин.

АКТИВУВАТИ [< лат.] — 1) посилювати *активність*; переводити з недіяльного стану в діяльний; збільшувати енергію тіла або життєдіяльності організму; 2) а. насіння або рослини — застосовувати різні способи (хімічні, фізичні, біологічні) для посилення проростання насіння, росту і розвитку рослин.

АКТИНІДІЯ [гр. aktis (актин) промінь + eidos вид] — ягідний

вигкий кущ, що росте в лісах на Далекому Сході. Ягоди його їстівні і багаті на вітамін С. І. В. Мічурін вивів кілька крупноплідних сортів актиніди, придатних для культури в середній смузі європейської частини СРСР.

АКТИНІЙ [*<* гр. *aktis* (*aktinos*) промінь] — *хім.* радіоактивний елемент, символ *Ac*, порядковий номер 89, ат. вага 227; трапляється в уранових рудах; родоначальник ряду радіоактивних елементів — *актиноїдів*.

АКТИНІЧНІ промені [*<* гр. *aktis* (*aktinos*) промінь] — фіолетові і ультрафіолетові промені, які мають велику здатність спричиняти хімічні й електричні зміни в тілах.

АКТИНІЯ [*<* гр. *aktis* (*aktinos*) промінь] — звичайно одиночна морська тварина з типу кишечнопорожнинних, з класу коралових поліпів; має форму мішка з одним отвором на верхньому кінці тіла, оточеним щупальцями у вигляді променів; твердого скелета не має.

АКТИНО... [*<* гр. *aktis* (*aktinos*) промінь] — в складних словах показує, що дані слова стосуються променів, випромінювання, променистої енергії, напр. *актинометр*.

АКТИНОГРАФ [*актино...* + гр. *graphō* пишу] — самописний *актинометр*.

АКТИНОЛІТ [*актино...* + гр. *lithos* камінь] — променистий камінь, мінерал з групи *амфіболів*, типова складова частина кристалічних сланців.

АКТИНОМЕТР [*актино...* + гр. *metrō* міряю] — прилад для вимірювання променистої енергії, яка падає від Сонця на Землю.

АКТИНОМЕТРИЯ [*актино...* + гр. *metrō* міряю] — відділ *геофізики*, що вивчає променисту енергію в умовах земної атмосфери, тобто променисту енергію, випромінювану Сонцем, Землею і самою землею атмосферою.

АКТИНОМІКОЗ [*<* гр.] — хронічна заразна хвороба великої рогатої худоби, рідше — інших тварин (свиней, коней, овець, собак, котів); спричиняється зараженням *актиноміцетами*; буває іноді і у лю-

дини. А. звичайно проявляється в різних органах опухлоподібними розростаннями, пронизаними гнояками.

АКТИНОМІЦЕТИ [*актино...* + гр. *mykēs* (*mykētos*) гриб] — променисті грибки — мікроскопічні організми, близькі до *бактерій*; живуть у ґрунті, воді, повітрі або на поверхні рослин; деякі види актиноміцетів спричиняють хвороби у тварин і людини, так звані *актиномікози*; з деяких видів добувають *антибіотики*, напр. *стрептоміцин*.

АКТИНОМОРФНА квітка [*актино...* + гр. *morphē* форма] — квітка, через яку можна провести не менше двох площин симетрії, які поділяють її (кожна) на дві рівні половини, напр. квітка шипшини, жовтцю (пор. *зигоморфна квітка*).

АКТОВИЙ [*<* лат.; див. *акт*] — а. папір — гербовий папір, на якому пишуть договори та угоди; а-вікниги — книги, в яких нотаріуси записують ті акти, що їх вони оформляють; а. зал — зал, в якому відбуваються урочисті заходи.

АКТУАЛЬНИЙ [*<* лат. *actualis* діяльний] — важливий у даний момент, назрілий, той, що вимагає свого розв'язання, напр. а-не питання.

АКТУАРІЙ [англ. *actuary* < лат. *actuarius* скорописець] — 1) *заст.* протоколіст, реєстратор; 2) спеціаліст по техніці страхування, який робить математичні розрахунки для обґрунтування страхових внесків, премій і т. ін.

АКУЗАТИВ [лат. (*casus*) *accusativus*] — *грам.* знахідний відмінок.

АКУМУЛОВАННЯ — див. *аккумуляція*.

АКУМУЛОВАТИ [лат. *accumulare*] — накопляти, збирати.

АКУМУЛЯТОР [*<* лат. *accumulator* збирач] — 1) електричний акумулятор — прилад для накоплення електричної енергії для дальшого її використання; 2) гідравлічний а. — апарат для накоплення енергії води в гідравлічних установках в період зменшеної її витрати і для віддавання зібраної

енергії в періоді посиленої роботи гідравлічних машин; 3) т о р ф о в и й а. — басейн, викопаний у торфовій товщі, в якому збирається напіврідка торфова маса (гідромаса), що накачується в нього насосами.

АКУМУЛЯЦІЯ, АКУМУЛОВА́ННЯ [*< лат. accumulatio накоплення*] — 1) *фіз.* накоплення енергії; 2) *геол.* нагромадження різних відкладів (мул, лес та ін.) як на дні моря, так і на суші; 3) а. к а п і т а л у — нагромадження капіталу додаванням до нього частини новостворюваної додаткової вартості.

АКУРАТНИЙ [нім. *akkurat < лат. accuratus*] — 1) ретельний, точний, справний, напр., а-на людина; 2) старанно виконаний, напр., а-на робота.

АКУСТИКА [*< гр. akusticos слуховий*] — 1) вчення про звук (частина фізики); 2) звукові умови якого-небудь приміщення; а р х і т е к т у р н а а к у с т и к а досліджує поширення і вбирання звука в приміщеннях.

АКУШЕР [фр. *accoucheur*] — лікар-спеціаліст у справі подання допомоги жінці під час вагітності і при пологах.

АКУШЕРКА [*< фр.*] — особа середнього медичного персоналу, яка пройшла спеціальну підготовку в справі подання допомоги при пологах.

АКЦЕЛЕРАТОР — див. *акселератор*.

АКЦЕЛЕРАЦІЯ [лат. *acceleratio*] — прискорення.

АКЦЕЛЕРОГРАФ, АКЦЕЛЕРОМЕТР — див. *акселерограф, акселерометр*.

АКЦЕНТ [лат. *accentus*] — 1) наголос; * з р о б и т и а к ц е н т н а ч о м у н е б у д ь — підкреслюючи, звернути увагу на щонебудь; 2) своєрідність вимови, мимовільне спотворення звуків якоїнебудь мови особою, для якої ця мова є чужа; 3) *муз.* ритмічний наголос; посилення окремого звука або акорду.

АКЦЕНТНЕ віршування — див. *тонічне віршування*.

АКЦЕНТУАЦІЯ [*< лат. accentus наголос*] — 1) позначення наголосів; 2) підвищення голосу в місцях мови, які потребують цього.

АКЦЕНТУВАТИ [*< лат. accentus наголос*] — 1) виразно вимовляти, з наголосом, з підкресленням; 2) *муз.* виділяти посиленням окремих звуків або акорд.

АКЦЕПТ [*< лат. acceptus прийнятий*] — 1) *юр.* згода на запрошення вступити в договір на умовах, зазначених у запрошенні; 2) напис на рахунку, векселі, який підтверджує, що той, хто зробив напис (*акцептант*), прийняв документ для платежу в строк.

АКЦЕПТАНТ [*< лат. acceptans (acceptantis) приймаючий*] — особа, що зобов'язалася сплатити на пред'явлений рахунок, вексель.

АКЦЕПАЦІЯ [*< лат. acceptare приймати*] — вияв згоди прийняти пропозицію.

АКЦЕПТОР [*< лат. acceptor приймальник*] — той, що приймає, напр. атом, що приймає *електрони*; один з *компонентів* хімічної реакції, участь якого в даній реакції активується іншим компонентом.

АКЦЕПТУВАТИ [*< лат. acceptare приймати*] — 1) прийняти рахунок, вексель до платежу; 2) * схвалити.

АКЦЕСІЙНИЙ договір [*< лат. accessio приєднання*] — договір, яким держава приєднується до укладеного раніш між іншими державами договору.

АКЦЕСОРНИЙ договір (або а-не з о б о в'яз а н н я) [*< лат. accessorius привхідний*] — додатковий договір, який додається до іншого (головного) зобов'язання.

АКЦИДЕНТНИЙ [*< лат.; див. акциденція*] — 1) випадковий, побічний, неістотний; 2) *друк.* що стосується дрібних друкарських робіт — а к ц и д е н т н и й н а б і р (див. *акциденція*, 2).

АКЦИДЕНЦІЯ [*< лат. accidens (accidentis) випадковість*] — 1) *філ.* випадкова, мінуща, неістотна властивість предмета; 2) дрібні друкарські роботи (бланки, об'яви, програми тощо).

АКЦИЗ [фр. *accise*] — вид непрямого податку на продукти масового

споживання, напр. на цукор, чай, тютюнові вироби тощо; сплачується державі продавцями товарів масового вжитку і перекладається ними на населення через підвищення цін. А. широко використовується урядами капіталістичних країн як прихована форма посилення податкового тягаря на трудящих. В сучасних державних бюджетах капіталістичних країн доход від акцизу займає одно з перших місць. В соціалістичній економіці а. не застосовується.

АКЦІОНЕР [фр. actionnaire] — власник акцій (див. *акція 1* і *акціонерне товариство*).

АКЦІОНЕРНИЙ — оснований на *акція*; а-не товариство — пануюча форма великих капіталістичних підприємств, капітал яких складається з внесків пайовиків (*акціонерів*); засновники а-ного товариства випускають на ринок акції; а-ним товариством керує правління, що обирається на зборах акціонерів; фактичними хазяями а-ного товариства є великі капіталісти, що володіють більшістю акцій. А-ні товариства, які існували в СРСР в початковий період нової економічної політики (непу), докорінно відрізнялися від капіталістичних і були однією з форм керування радянською промисловістю і торгівлею. Вони застосовувалися, в основному, при організації державних підприємств, в керівництві якими необхідна була участь різних господарських комісаріатів. На початок першої п'ятирічки акціонерна форма в радянській економіці втратила своє значення. З 1929—1930 рр. почався процес ліквідації а. т.; реорганізація їх у форму державних об'єднань, трестів, торгов і т. д.

АКЦІЯ [фр. action] — 1) цінний папір, що дає *дивіденд* (див.), а. свідчить про те, що особа, якій вона належить, бере участь в *акціонерному товаристві*; ціна акцій залежить від величини прибутку підприємства і від банкового процента, тому акції є предмет спекуляції в капіталістичних країнах; 2) *політ.* захід (напр. протест), вжитий для досягнення якоїсь економічної або політичної мети.

АКЧАГІЛЬСЬКИЙ ярус [*<* вл. н.] — *геол.* один з підрозділів верхнього *пліоцену*; відклади акчагільського яруса дуже поширені (Середня Азія, Кавказ, південний схід європейської частини СРСР) і представлені глинами, вапняками, *мергелями*, пісковиками, пісками, *конгломератами*.

АЛАМБІК [фр. alambic *<* ар. alunbiq посудина для *дистиляції*] — *зім.* невеликий куб, *реторта* для перегонки рідин.

АЛАРМІСТ [*<* фр. alarme тривога, *неспокій*] — схильна до паніки особа, що поширює неперевірені, необґрунтовані чутки, які викликають тривожні настрої.

АЛГЕБРА [*<* ар.] — частина математики, яка виникла під безпосереднім впливом практики, у зв'язку з шуканням загальних прийомів розв'язування однотипних арифметичних задач; прийоми ці полягають у діях над величинами, вираженими буквами, незалежно від їх числового значення. Відповідно до цього алгебра довгий час мала своїм змістом вивчення (розв'язування і дослідження) рівнянь (алгебраїчних). У своєму розвитку алгебра дедалі більше визначалася як наука про загальні алгебраїчні операції, аналогічні додаванню і множенню; такі операції можуть виконуватися не тільки над числами, а й над іншими математичними об'єктами, напр. многочленами, *векторами*, *матрицями* і т. д.

АЛГЕБРАІЧНИЙ — той, що стосується до *алгебри*; а-чна сума — сума додатних і від'ємних доданків; а-чна функція — функція, зв'язана з незалежною змінною величиною алгебраїчним рівнянням; а-чн і числа — числа, які є коренями алгебраїчних рівнянь з раціональними коефіцієнтами; а-чне рівняння — рівняння, кожна частина якого є одночленом або многочленом щодо невідомих величин.

АЛГОЛЬ [*<* ар.] — *астр.* зірка Бета в сузір'ї Персея — перемінна зірка, що складається з двох зірок, які періодично затемнюють одна одну.

АЛГОРИФМ [< ар.] — *мат.* сукупність математичних дій для розв'язання даної задачі, напр. алгоритм добування кореня з числа і т. д.

АЛЕАТОРНІ операції [< лат. aleator азартний гравець] — ризиковані операції, угоди «на щастя», характерні для буржуазних країн (парі, лотерея, деякі біржові операції).

АЛЕБАРДА [фр. hallesbarde] — старовинна зброя — довге древко з сокиркою в формі півмісяця на кінці.

АЛЕБАСТР [гр. alabastros] — будівельний матеріал, в'язуча речовина; тепер термін «алебастр» замінений терміном «будівельний гіпс».

АЛЕВРИТИ [< гр. aleuron борошно] — дрібнозернисті пухкі осадові гірські породи, проміжні між піщаними і глинястими, з розміром зерен від 0,01—0,05 мм до 0,1 мм.

АЛЕВОЛІТ [гр. aleuron борошно + lithos камінь] — зцементовані алеврити, що перетворилися в шильну, тверду гірську породу.

АЛЕГОРИЧНИЙ [< гр.; див. *алегорія*], — образно виражений.

АЛЕГОРІЯ [гр. allegoria] — іноказання; в мистецтві — вираження абстрактного поняття через конкретний образ, напр., образ жінки з зав'язаними очима і терезами в руках — а. правосуддя; словесна а. є звичайною в байках, казках.

АЛЕГРЕТТО [іт. allegretto] — *муз.* позначення темпу менш швидкого, ніж *алLEGRO*; іноді — назва музичного твору в такому темпі.

АЛЕГРІ [іт. allegri] — лотерея, в якій розиграш відбувається негайно після купівлі квитка.

АЛЕГРО [іт. allegro *букв.* весело] — *муз.* 1) позначення швидкого темпу; 2) назва музичної п'єси або частини музичного твору (звичайно першої частини симфонії, сонати та ін.) в швидкому темпі.

АЛЕЙРОМЕТР [гр. aleuron борошно + metreo міряю] — прилад для визначення розбухання борошна.

АЛЕЙРОН [< гр. aleuron борошно] — алейронові зерна а — найдрібніші білкові зерна в клітинах насіння злаків і багатьох інших рослин.

АЛЕКСІН [< гр. alexo відбиваю, захищаю] — захисна речовина в сироватці крові (див. *амбоцетор*).

АЛЕМАНДА [фр. allemande *букв.* німецька] — старовинний німецький чотиридольний танець плавного руху.

АЛЕРГІЯ [гр. allos інший + ergon дія] — змінена реактивність організму до повторних днів на нього мікробів або сторонніх білків; виявляється в зниженні (*імунітет*) або підвищенні (*анафілаксія*) чутливості, в явищах запалення слизових оболонок і приступах ядухи (сіна гарячка, бронхіальна астма), в появі на шкірі висипу (кропив'янка).

АЛЕЯ [фр. allée] — дорога, обсаджена по обидва боки деревами; доріжка в парку або в саду.

АЛІБІ [< лат. alibi в іншому місці] — *юр.* перебування обвинуваченого в момент, коли вчинено злочин, в іншому місці як доказ непричетності його до злочину (до вести своє алібі).

АЛІГАТОР [англ. alligator < ісп. el lagarto ящірка] — рід крокодилів; один вид — північноамериканський, другий — китайський а. (поширений у пониззях р. Янцзицян).

АЛІГАЦІЯ [< лат. alligatio зв'язування] — сплав різних металів.

АЛІГНІН — див. *лігнін 2*.

АЛІДАДА [сер.-лат. alidada < ар. al' addāda] — обертова частина кутомірних геодезичних і астрономічних інструментів (*теодоліта* та ін.); має вигляд лінійки або круга з пристроєм для відлічування положення за *лімбом*.

АЛІЗАРІН [фр. alizarine < ісп.] — барвна речовина, що добувається з коріння марени або штучно виготовляється з *антрахінону*; дає різні фарби, які переважно застосовують для фарбування тканин у червоний, фіолетовий і рожевий кольори.

АЛІЛУЙЯ [< стар.-євр. halleluja «хвалить бога»] — 1) хвалебний приспів у християнських відправах; 2)* співати алілуйя кому-небудь — надмірно хвалити, лестити.

АЛІМЕНТАЦІЯ, АЛІМЕНТУВАННЯ — обов'язок давати *аліменти* (див.).

АЛІМЕНТИ [< лат. alimentum їжа, харчування] — юр. кошти на утримання, що їх повинні давати за радянським законом одні особи іншим (неповнолітнім, а також непрацездатним і нужденним) в силу існуючих між ними шлюбних і родинних відносин, напр., батьки дітям, діти батькам і подружжя одно одному.

АЛІНЕАТОР [< фр. aligner, іт. allineare вистроювати в лінію] — геодезичний інструмент з підзорною трубою; застосовується для провішування ліній на місцевості.

АЛІТЕРАЦІЯ [лат. al < ad до, при + litera буква] — у віршах, рідше в прозі — повторення однакових або співзвучних приголосних звуків, напр.: «Хто се, хто се по тім боці чеше косу? Хто се?» (Шевченко).

АЛІТУВАННЯ [< нім. alitieren] — тех. насичення поверхневого шару металу (напр., сталі) алюмінієм, який утворює з цим металом твердий розчин; алітування надає металевому виробу жаростійкості, що подовжує строк його служби.

АЛІФАТИЧНІ сполуки — хім. див. ациклічні сполуки.

АЛКАД — див. алькад.

АЛКАЗАР [ісп. alcazar фортеця, замок, королівський палац < ар.] — назва укріплених замків або палаців в Іспанії, найчастіше збудованих у мавританському стилі.

АЛКАЛІЗАЦІЯ [< ар. al-qali луг] — хім. підлугування.

АЛКАЛІМЕТРІЯ [ар. al-qali луг + гр. metreo міряю] — спосіб об'ємного хімічного аналізу для визначення кількісного вмісту луку у досліджуваній речовині.

АЛКАЛОЗ [< ар. al-qali луг] — підвищення лужності крові та інших тканин організму.

АЛКАЛОЇДИ [< ар. al-qali луг + гр. eidos вид] — хім. азотомісні органічні речовини, гол. ч. рослинного походження, які мають властивості основ. Алкалоїди здебільшого отруйні, але в малих дозах застосовуються в медицині (*стрихнін, морфін, хінін, кофеїн* та ін.).

АЛКАНА — красильна рослина з родини огірочникових, дає алканін, що застосовується як фарба

в парфюмерії і як індикатор при хімічних аналізах.

АЛКІЛ [< ар.] — хім. одновалентний залишок (радикал) вуглеводного жирного ряду (*метил, етил* та ін.).

АЛКОГОЛІЗАЦІЯ [< ар.; див. алкоголь] — додавання до виноградного вина винного спирту, щоб посилити його міцність.

АЛКОГОЛІЗМ [< ар.; див. алкоголь] — надмірне вживання спиртних напоїв, яке спричиняється до шкідливих наслідків як для тих, що п'ють (отруєння організму, біла гарячка, алкогольний психоз), так і для суспільства в цілому.

АЛКОГОЛІМЕТРІЯ [алкоголь + гр. metreo міряю] — визначення вмісту алкоголю в спиртних рідинах.

АЛКОГОЛЬ [< ар. al-kuhl тонкий порошок] — 1) хім. ряд органічних сполук, які містять у молекулі характерну групу атомів ОН (гідроксил), напр. метиловий (деревний), етиловий (винний) та інші спирти; 2) в розмовній мові — винний спирт.

АЛКОРАН — див. коран.

АЛЛАХ [ар.] — назва бога у мусульман.

АЛОГІЗМ [гр. а (заперечна частка) + logos розум] — 1) філ. нелогічність, заперечення логіки; проповідуване реакційною філософією заперечення розумного, логічного, наукового пізнання; а. особливо характерний для епохи імперіалізму як ідеологічний вияв загальної кризи і загнивання капіталізму; 2) логічний розрив мови, порушення логічного зв'язку.

АЛОГІЧНИЙ [гр. а (заперечна частка) + логічний] — безглуздий, що суперечить логіці.

АЛОД [стар.-нім. al-ōd] — при феодалізмі — повна власність на землю на відміну від умовного тримання, *бенефіцію* і *феоду*.

АЛОЕ [гр. aloē] — рід африканських рослин з родини лілійних з товстими листками; сік з листків деяких видів має різне застосування в медицині; волокна з листків (а л о й н е п р я д и в о) іде на канати, килимки, грубі тканини; а. розводять як кімнатну рослину.

АЛОНЖ [$<$ фр. *allonge* надставка] — 1) *хім.* приставна конічна трубка для здовження шийки реторти холодильника; 2) *тех.* прилад для уловлювання несконденсованої пари цинку в процесі його добування; 3) в боксі — гранична віддаль, з якої боксер може завдати удару; 4) додатковий листок, прикріплюваний до векселя для передатних написів, якщо на вексельному бланку вони більше не вміщуються.

АЛОПАТ [$<$ гр.; див. *алопатія*] — так називають *гомеопати* всіх лікарів-негомеопатів.

АЛОПАТІЯ [гр. *allos* інший + *pathos* страждання] — неживана тепер назва, яку дав основоположник гомеопатії Ганеман всім іншим системам лікування.

АЛОТРОПІЯ [гр. *allos* інший + *tropē, tropos* поворот] — властивість деяких хімічних елементів вільно існувати в кількох видозмінах, різних щодо фізичних і хімічних властивостей, напр. вуглець існує у вигляді вугілля, графіту і алмазу.

АЛОХТОНИ [гр. *allos* інший + *chthōn* земля] — організми, що населяють дану місцевість, але виникли в процесі історичного розвитку організмів десь в іншому місці.

АЛОХТО́ННИЙ [гр. *allos* інший + *chthōn* земля] — геологічний термін, що означає гірські породи і корисні копалини (вугілля, глини, руди), які залягають не на місці первісного утворення, а перенесені або перевідкладені в результаті геологічних процесів на новому місці.

АЛГЕЙ, АЛТЕЯ [гр. *althaia* $<$ *althomai* зціляюсь] — рід рослин з родини мальвових; один вид застосовується в медицині, другий, під назвою штокроза, розводять як декоративну рослину.

АЛУДЕЛЬ [$<$ ар.] — відкритий з обох кінців грушоподібний глиняний горщик; алудель застосовується в механіці і в хімічних лабораторіях.

АЛУДУ́Р (*алюміній*) + лат. *durus* твердий] — легкий сплав алюмінію з магнієм і кремнієм (іноді з міддю) і з домішкою заліза; застосовується в авіабудуванні, при виготовленні

електричних проводів, вимірювальних приладів та ін.

АЛУНД(УМ) — окис *алюмінію*; добувають штучно з *бокситів*; застосовується для шліфування металів (алундові бруски або круги) і для виготовлення вогнетривких тиглів тощо.

АЛУНІТ [фр. *alunite* $<$ *alun* галун] — галуновий камінь, мінерал, з якого добувають галун, глинозем, калійні солі та ін.; застосовується в текстильній, шкіряній та паперовій промисловості.

АЛФАВІТ [від перших двох букв грецького алфавіту «альфа» і «бета» — в середньогрецькій вимові — «віта»] — сукупність букв, прийнятих у письмовій системі якої-небудь мови і розміщених у певному порядку.

АЛХІМІК — особа, що займається *алхімією*.

АЛХІМІЯ [сер.-лат. *alchemia* $<$ ар. *al-kīmiyā*] — так називалися за середньовіччя (до 16 ст.) досліді, спрямовані на перетворення простих металів у дорогоцінні (золото і срібло) за допомогою особливої речовини — «філософського каменя» (який насправді в природі не існує), на шукання якого і були спрямовані всі зусилля алхіміків; у процесі цих шукань було відкрито ряд речовин, які використала потім хімія.

АЛЮВІАЛЬНИЙ [лат. *alluvialis*] — наносний (відкладений текучими водами); а-не право — право повернути в свою власність прибережну смугу, яка утворилася від наносів річки.

АЛЮВІЙ [$<$ лат. *alluvio* нанос] — наноси, принесені і відкладені річками та потоками в їх долинах. До алювіальних відкладів належать валуни, галечники, пісок, глина та ін.

АЛЮЗІЯ [фр. *allusion* букв. *натяк*] — стилістична фігура, вираз, який є натяком на певну історичну подію (напр., *Піррова перемога*) або на літературний твір (напр., «Дем'янова уха» — за назвою байки Крилова).

АЛЮМЕ́ЛЬ — тугоплавкий сплав нікелю з *алюмінієм*, *марганцем* і невеликою кількістю заліза і кремнію; застосовується при виготовленні термоелектричних *пірометрів*.

АЛЮМІНАТИ — солі гідроокисю алюмінію; алюмінат натрію застосовується при фарбуванні як протрава.

АЛЮМІНІЙ [*<* лат. *alumen* (*aluminis*) галун] — *xim.* елемент, символ *Al*, порядковий номер 13, ат. вага 26,97; легкий сріблястобілий метал, тягучий і ковкий; є складовою частиною глини, польових шпатів, слюди та інших мінералів; завдяки малій вазі і міцності алюміній широко застосовується в техніці (авіація та ін.).

АЛЮМІНОТЕРМІЯ [*алюміній* + гр. *thermē жар*] — спосіб добування чистих тугоплавких металів (хром, берилій та ін.) з окислів через відновлення алюмінієм.

АЛЮМОСИЛІКАТИ — дуже поширені мінерали, солі алюмокремнієвих кислот; до них належать польові шпати, слюда та ін.

АЛЮР [фр. *allure*] 1) різні види ходу коня (ступою, рисал, галопом польовим галопом, кар'єром); 2) умовна позначка хрестами на донесенні, яка визначає, наскільки швидко це донесення треба доставити.

АЛЯРМІСТ — див. *аларміст*.

АЛЬБАТРОС — великий морський птах з ряду буревісникових (трубноносих) з довгими вузькими крилами і сильним гачкуватим дзьобом.

АЛЬБЕДО [*<* лат. *albedo* білість] — *астр.* число, що показує, яку частину падаючої променистої енергії відбиває дана поверхня; альbedo характеризує фізичні властивості поверхні; альbedo Землі — відношення кількості енергії, відбитої Землею, до всієї променистої енергії, яка падає на Землю від Сонця.

АЛЬБЕДОМЕТР [*<* гр. *metreō* міряю] — прилад для вимірювання альbedo різних фізичних тіл.

АЛЬБІГОЙЦІ [від міста Альбі на півдні Франції] — релігійна секта, що виникла на півдні Франції в 12—13 ст., відгалуження *катарів*. А. відкрито виступали проти церковного землеволодіння, гніту католицької церкви і римського папи.

АЛЬБІДУМ [*<* лат. *albidus* білуватий] — різновидність м'якої пшениці.

АЛЬБІНІЗМ [фр. *albinisme* *<* ісп.] — *біол.* відсутність нормальної для даного виду організмів *пигментації*. У тварин і людини а. виявляється у відсутності пігментації шкіри, волоссяного покриву і радужної оболонки очей; у рослин, що містять у нормі хлорофіл, — у відсутності, зеленого забарвлення.

АЛЬБІНОСИ — організми з ознаками *альбінізму*.

АЛЬБІОН [кельт.] — найдавніша назва Англії.

АЛЬБІТ [*<* лат. *albus(albi)* білий] — мінерал, білий натрієвий польовий шпат; придатний для керамічного виробництва.

АЛЬБОМ [фр. *album*] — 1) книга або зошит з чистими листками для малювання, наклеювання марок, збірника фотознімків, листівок або для вписування віршів та ін.; 2) видання, основу якого становлять репродукції картин, малюнків, фотознімків та ін. з коротким пояснювальним текстом.

АЛЬБОРАДА [ісп. *alborada*] — пісня іспанських пастухів на честь сходу сонця; виконується звичайно на волинці або на флейті в супроводі ударних інструментів; форма альборadi використана Римським-Корсаковим в «Іспанському каприччіо».

АЛЬБОРУБРУМ [лат. *albus* білий + *ruber* червоний] — різновидність пшениці.

АЛЬБУМІНИ [*<* лат. *albumen* (*albuminis*) білок] — найпростіші білки, розчинні у воді; містяться в яєчному білку (овальбумін), в крові (кров'яний, сироватковий а.), в молоці (молочний а.); застосовуються в ситцевививанні, кондитерській справі, при виготовленні ліків, клеючих засобів.

АЛЬБУМІНУРІЯ [лат. *albumen* (*albuminis*) білок + гр. *uron* сеча] — виділення білка з сечею; ознака порушення діяльності нирок.

АЛЬБУМОЗИ [*<* лат. *albumen* білок] — проміжні продукти розщеплення білків при травленні.

АЛЬВЕОЛИ [*<* лат. *alveolus* жолобок, виймка] — 1) кінцьові пухирці мішечкових (альвеолярних) залоз; 2) пухирці в легенях на кінцях щонайтонших розгалужень брон-

хів, обвиті сіткою капілярів; 3) ямки в щелепах, де містяться корені зубів.

АЛЬВЕОЛЯРНИЙ — прикм. від сл. *альвеоли*; який має ніздрювату, пористу будову; а-н а пі о р е я — мед. див. *пародонтоз*; а. при го ло с н и й — *лінгв.* приголосний звук, при вимовленні якого язик торкається піднебіння біля альвеол (див. *альвеоли* 3), напр. «д», «т».

АЛЬГІН [*лат.* alga водорість] — драглиста клеюча речовина, яку добувають з водоростей; застосовується при *апретурі* тканини.

АЛЬГОЛОГІЯ [*лат.* alga водорість + гр. logos поняття, вчення] — відділ *ботаніки*, що вивчає водорості.

АЛЬГОНКСЬКА ера [*вл. н. ам.*] — *геол.* див. *протерозойська ера*.

АЛЬГРАФІЯ [*лат.* al (скор. aluminium алюміній) + гр. graphō пишу] — спосіб т. зв. плоского (літографського) друкування з друкарської форми, виготовленої на алюмінієвій пластині.

АЛЬДЕГІД [штучн. *лат.* al (cohol) dehyd (rogenatum) алкоголь, позбавлений водню] — органічні сполуки,

які містять групу — $\text{C} \begin{matrix} \text{H} \\ \diagup \\ \diagdown \\ \text{O} \end{matrix}$, утво-

рюються при окисленні спиртів, напр. винного (оцтовий а., або ацетальдегід), деревного (мурашиний а., або формальдегід).

АЛЬДОЗИ [скор.; див. *альдегід*] — *хім.* вуглеводи з вільною альдегідною групою, напр. *глюкоза*.

АЛЬДРЕЙ [нім. Aldey] — сплав алюмінію з магнієм і кремнієм з домішкою заліза; застосовується при виготовленні проводів повітряних ліній зв'язку.

АЛЬКАД, **АЛЬКАЛЬД** [ісп. alcade < ар. al-qādī суддя] — в Іспанії, в країнах Латинської Америки — старшина общини, суддя.

АЛЬКАСАР — див. *алкасар*.

АЛЬКЛЕД [англ. alclad] — листовий *дуралюміній*, покритий тонким шаром чистого алюмінію для захисту від *корозії*.

АЛЬКОВ [фр. alcôve < ар. al-qubba маленька кімната] — заглибина, ніша в стіні (звичайно спальня).

АЛЬМА-МАТЕР [*лат.* alma mater

букв. мати, що годує] — старовинна студентська назва університету (який дає духовну поживу); вживається та в нестливному, то в жартівливому та іронічному розумінні.

АЛЬМАНАХ [сер.-лат. almanachus < ар.] — 1) збірник літературних творів різних авторів; 2) в старовину (особливо в середні віки) — календар з різними відомостями, гол. ч. астрологічними «провіщеннями».

АЛЬМАНДІН [*вл. н.* Алабанда (місто в М. Азії)] — дорогоцінний камінь, залізо-глиноземистий гранат кривавочервоного кольору з фіолетовим відтінком.

АЛЬМУКАНТАРАТ [*ар.* qan-tara згинати склепінням] — *астр.* всяке уявне коло на небі, паралельне горизонтові.

АЛЬПАКА¹, **АЛЬПАГА** [ісп. al-paca гірська коза в Андах < перуанськ.] — 1) південноамериканська свійська тварина з роду лам (див. *лама¹*); 2) легка тканина, що виробляється з шерсті цієї тварини.

АЛЬПАКА² — білий сплав міді, нікелю й цинку, рід *нейзальберу*; відзначається високим електроопором і стійкістю проти *корозії*; застосовується для виготовлення деталей годинникових механізмів, музичних інструментів, електричних приладів та ін.

АЛЬПАКС — див. *силумін*.

АЛЬПАРИ [*іт.* al pari, alla pari нарівні, порівну] — в капіталістичних країнах — рівність ринкового (біржового) курсу валюти, цінних паперів, векселів та ін. їх номінальної вартості.

АЛЬПЕНШТОК [нім. Alpenstock] — довга палка з загостреним залізним наконечником, якою користуються, коли сходять на високі гори.

АЛЬПІЙСЬКИЙ — прикм. від Альпи (гори); високогірний.

АЛЬПНАРІЙ [*вл. н.* Альпи] — частина саду або парку, засаджена високогірною рослинністю; роблять звичайно у вигляді кам'янистої гірки.

АЛЬПІНІЗМ [*вл. н.* Альпи] — високогірний *туризм*, сходження на гірські вершини, льодовики та ін.

АЛЬПІНІСТ — гірський турист, що займається альпінізмом.

АЛЬСЕККО [< it. al secco по сухому] — стінний живопис по сухій штукатурці.

АЛЬТ [it. alto < лат. altus високий] — муз. 1) партія в хорі або у вокальному ансамблі, виконувана низькими дитячими або низькими жіночими голосами; а. звучить вище тенора, звідси його назва; 2) низький дитячий голос (хлопчиків); 3) смичковий інструмент трохи більшого розміру, ніж скрипка.

АЛЬТАЗИМУТ [лат. altus високий + азимут] — «універсальний інструмент», застосовується в астрономії для визначення висот і азимутів небесних світил.

АЛЬТЕРАЦІЯ [фр. altération зміна < лат. alter інший] — муз. підвищення або пониження тону на півтону або на цілий тон; знаки альтерації — *diez*, *бемоль*, *бекар*.

АЛЬТЕРНАТИВА [фр. alternative < лат. alternare чергуватися] — кожна з двох можливостей, що виключають одна одну; в логіці — відношення, що встановлюється *дис'юнктивним судженням* (див.).

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ [< фр. alternatif навперемінний, що чергується; див. *альтернатива*] — що допускає одну з двох або кількох можливостей.

АЛЬТЕРНАТОР [< лат. alternare чергуватися] — електрична машина, яка виробляє змінний струм; а. високої частоти застосовується для радіопередач.

АЛЬТЕРНАЦІЯ [лат. alternatio] — чергування; у *лінгвістиці* — зміна звуків в основах слів і *афіксах*, напр. «с—ш» в основі слова «писати — пиш-у».

АЛЬТЕРНУЮЧИЙ [< лат. alternare чергуватися] — почерезний, перемінний.

АЛЬТИГРАФ [лат. altus (alti) високий + гр. graphō пишу] — барометр з приладом, який автоматично записує його показання; на літальних апаратах застосовується для визначення висоти польоту.

АЛЬТИМЕТР [лат. altus(alti) високий + гр. metreō міряю] — в

с о т о м і р — прилад для визначення висоти над землею поверхнею; застосовується на літальних апаратах.

АЛЬТИНГ — парламент в Ісландії.

АЛЬТИТУДА [< лат. altitudo висота] — висота точки земної поверхні над рівнем океану.

АЛЬТРУІЗМ [фр. altruisme < лат. alter інший] — безкорисливе дбання про благо інших і готовність жертвувати для інших своїми особистими інтересами (протилежн. *egoїзм*). Буржуазна етика звичайно прикриває лицемірною проповіддю альтруїзму хижу експлуаторську суть капіталізму, який неминуче породжує ворожі, антагоністичні відносини між класами і непримиренні суперечності між особистими і громадськими інтересами.

АЛЬТРУІСТИЧНИЙ — оснований на *альтруїзмі*, прийнятий ним.

АЛЬФА [гр. alpha перша буква грецького алфавіту — Αα] — *початок чого-небудь; а. і о м е г а — початок і кінець.

АЛЬФА-ЗАЛІЗО — один із алотропічних (див. *алотропія*) станів заліза, в якому воно буває при температурі до 768°, від інших станів (*бета* і *гамма-залізо*) воно відрізняється тим, що має магнітні властивості і не розчиняє вуглецю.

АЛЬФА-ПРОМІННЯ — потік *альфа-частинок*, випромінюваних радіоактивними речовинами.

АЛЬФА-ЧАСТИНКИ — ядра атомів *гелію* (див. також *альфа-проміння*).

АЛЬФОМЕТР [< гр. metreō міряю] — авіаційний газоаналізатор — прилад, що визначає склад суміші палива й повітря, яка надходить з *карбюратора* в циліндри *авіамотора*, шляхом електричного вимірювання теплопровідності вихлопного газу мотора.

АЛЬФОНС [< вл. н. фр.] — протистуючий мужчина, що перебуває на утриманні у жінщини (від імені героя комедії А. Дюма «Мосць Альфонс»).

АЛЬФРЕСКО [< it. al fresco по свіжому, сирому] — стінний живопис водними фарбами по сирій штукатурці.

АЛЬЯНС [фр. alliance] — союз між державами; в ширшому розумінні — союз взагалі, об'єднання, напр. Міжнародний кооперативний а.

АМАЗОНІТ, АМАЗОНСЬКИЙ ка- мін в ь [від назви ріки Амазонки в Америці, де амазоніт вперше знайдено] — мінерал, голубуватозелена різновидність калійового польового шпату (мікрокліну); застосовується як недорогий матеріал для дрібних виробів.

АМАЗ'ІШКА [див. амазонки] — 1) жінка-вершник; 2) жіноче довге плаття спеціального покрою для верхової їзди.

АМАЗОНКИ [гр. amazones < а (заперечна частка) + mazos сосок (за стародавніми переказами, для зручності стріляння з лука а. випалювали праву грудну залозу)] — у старогрецьких легендах — бойовничі жінки, що жили біля берегів Чорного моря і робили походи в сусідні країни.

АМАЛЬГАМА [фр. amalgame < ар.] — 1) сплав, металева система, до складу якої один з компонентів входить ртуть; 2) * суміш різнорідних речей, ідей.

АМАЛЬГАМАТОР — прилад, в якому роблять амальгамацію З.

АМАЛЬГАМАЦІЯ — 1) розчинення металу в ртуті, одержання амальгами; 2) вкривання металу ртуттю; 3) гірн. спосіб добування срібла і золота з подрібнених руд; а. ґрунтується на властивості срібла і золота розчинятися в ртуті; 4) злиття товариств, спілок, корпорацій і т. д. (в цьому значенні слово а. вживається в США і Англії).

АМАНАТ [ар. amānāt] — зложник, якого давали для забезпечення договору (в стародавній Русі і в деяких східних країнах).

АМАРАНТ [< гр. amarantos немираючий] — 1) рід трав'яних рослин з родини амарантових; деякі види розводяться в садах як декоративні; 2) ама-ран-то-ве-де-ре-во — південноамериканське дерево з родини бобових з червоною деревиною, яка йде на дорогі столярні виробы.

АМАРИЛІС [гр. amaryllis] — бот. рід трав'яних рослин з родини

амарилісових; деякі види амариліса з великими красивими квітками розводять як декоративні; батьківщина — Південна Африка, Південна Америка.

АМАТОР [фр. amateur] — заст. любитель.

АМБАЛАЖ [< фр. emballage пакування, упаковка] — ком. пакувальний матеріал; витрати на пакування.

АМБІЦІЯ [фр. ambition < лат. ambitio честолюбність, хвастоці] — самолюбство; * пижа, чванство.

АМБЛИГОНІТ [гр. amblyс тупий + ґоніа кут] — мінерал, фторофосфат літію і алюмінію, білого і блідозеленого кольору; цінна руда для добування літію.

АМБЛИСТОМА [гр. amblyс тупий + stoma рот] — хвостата амфібія (земноводна) з родини саламандрових (див. аксолотль).

АМБОЦЕПТОР [лат. ambo обидва + cepto той, що бере] — захисна речовина, що появляється в сироватці крові при імунізації мікробами і сприяє їх розчиненню (убиванню).

АМБРА [фр. ambre < ар.] — 1) сіра а. — воскоподібна речовина сірого кольору — продукт патологічного виділення травного тракту кашалота; трапляється дуже рідко; застосовується в парфюмерії; надає великої стійкості запахам і духів; 2) * заст. аромат, пахощі.

АМБРАЗУРА [фр. embrasure] — 1) військ. бійниця; отвір у стіні укріплення, в довгочасній огневій споруді (досі), у броньовому ковпаку та ін. для ведення вогню і для спостереження; 2) отвір у стіні для вікна або дверей.

АМБРОЗІЯ, АМВРОЗІЯ [гр. ambrosia] — 1) в старогрецькій міфології — їжа богів, що давала їм вічну юність і безсмертя; 2) запашна мазь у стародавніх людей; 3) * надзвичайно смачна страва.

АМБУЛАТОРІЯ [< лат. ambulatio рухомий, пересувний] — лікувальний заклад для подання допомоги прихожим хворим, а також хворим, що лежать, вдома.

АМБУШУРА [фр. embouchure] — 1) мундштук, частина духового музичного інструмента, до якої музи-

кант торкається губами (напр. а. флейти) або яку він бере в рот (напр. а. кларнета); 2) положення губ під час гри на духових інструментах; 3) кришка з отвором, закритим решіткою або ріжком, яка накручується на мікрофон телефонної трубки; служить одночасно рупором для підсилення звуку людського голосу.

АМВОН [гр. ambōn] — підвищення перед олтарем у церкві, з якого виглошуються проповіді.

АМВРОЗІЯ — див. амброзія.

АМЕБА [< гр. amoibē зміна] — найпростіша мікроскопічна одноклітинна тварина, яка не має сталої форми, пересувається за допомогою псевдоподій; деякі види амеби паразитують у людини і тварин, напр. збудник амєбної дизентерії.

АМЕБІАЗ — хвороба, спричинена амебами, напр. амєбна дизентерія.

АМЕБОЦІТИ [гр. amoibē зміна + kytos клітина] — безбарвні елементи крові безхребетних тварин, здатні захоплювати і перетравлювати різні сторонні тіла; відповідають лейкоцитам — білокрівцям — хребетних тварин і людини.

АМЕЛІОРАЦІЯ [фр. amélioration < лат. melior краше] — поліпшення, упорядкування.

АМЕНОРЕЯ [гр. а (заперечна частка) + mēn місяць + rheō течу] — відсутність менструацій у жінки в період її статевої дозрілості.

АМЕТИСТ [гр. amethystos] — мінерал, прозора фіолетова різновидність кварцу, напівдорогоцінний камінь; застосовується для ювелірних і художніх виробів.

АМЕТРОПІЯ [гр. а (заперечна частка) + metron міра + opsis зір] — ненормальність зору (короткозорість, далекозорість та ін.), при якій око не може виразно бачити предмети без оптичних стекол (окулярів).

АМІАК [< гр. amōniakon смолиста камедь] — безбарвний газ з різким неприємним запахом, сполука азоту з воднем; утворюється при гнитті органічних речовин, напр. гною; в промисловості а. добувають синтетично з елементів азоту і водню;

живається гол. ч. у вигляді водного розчину (напхатирний спирт).

АМІАНТ [< гр. amiantos незапалюваний] — 1) мін. різновидність азбесту (а м ф і боловий азбест); 2) подрібнений тальк або алебастр.

АМІАЗИ — ферменти, що розщеплюють зв'язок між азотом і вуглецем в амідах кислот, напр. ті, що відщеплюють аміак від сечовини.

АМІДИ [ам(іак) + гр. eidos вид] — 1) кислоти, в яких гідроксил (водний залишок) заміщений аміногрупою (NH₂), напр. сечовина — амід вугільної кислоти; 2) хімічні сполуки, здобувані заміною одного атома водню аміаку на метал.

АМІДОЛ [див. аміди] — речовина, що застосовується у вигляді розчину як проявник (у фотографії).

АМІКОШОСТВО [< фр. amicoshoп «друг-свиня»] — надмірна, безцеремонна, фамільярність.

АМІКРОНИ [гр. а (заперечна частка) + мікрон] — найдрібніші частинки колоїдів, невидимі навіть в ультрамікроскоп.

АМІЛ... [< гр. amyloп крохмаль] — на початку слів показує, що дані слова стосуються до крохмалю, напр. амілоза.

АМІЛАЗА [< гр.] — фермент, що розщеплює крохмаль і глікоген і перетворює їх у декстрини і мальтозу; міститься в тваринних і рослинних організмах (в слині, в соку підшлункової залози, в солоді).

АМІЛАЦЕТАТ [див. аміл... + ацетат] — безбарвна горюча рідина, що застосовується у виготовленні лаків та ін.

АМІЛЕН [< гр.] — вуглеводень, безбарвна, легкозаймиста отруйна рідина з одуряючим запахом.

АМІЛОВИЙ спирт [< гр.] — одна з складових частин сивушного масла; застосовується у виготовленні фруктових есенцій, лаків, ліків та ін.

АМІЛОЗА [< гр.] — складова частина крохмалю; розчинна у воді.

АМІЛОЇД [< гр.] — 1) вуглевод, що відкладається в рослинах як запасний поживний матеріал, особливо в насінні та в оболонках ростучих клітин; 2) продукт перетворення клітковини при діянні на

неї міцною сірчаною кислотою; 3) *мед.* білкова речовина, що відкладається в тканинах організму при зтяжних порушеннях їх живлення (при хронічних нагноєннях, сифілісі, туберкульозі та ін.).

АМІМІЯ [гр. а (заперечна частка) + *міміка*] — ослаблення або повна відсутність міміки обличчя внаслідок ураження нервової системи.

АМІНИ [< гр., скор. *ам(іак)*] — *хім.* сполуки, що вважаються продуктом заміщення в аміаку атомів водню вуглеводневими залишками; до них належать *анілін*, *метиламін* та ін.

АМІНОКИСЛОТИ [див. *аміни*] — органічні кислоти, що містять групу NH_2 ; основний елемент побудови рослинних і тваринних білків.

АМІОТРОФІЯ [гр. а (заперечна частка) + *шуба* вузол мускулів + *трофe* живлення] — порушення живлення м'язів, виснаження м'язів (див. *атрофія*).

АМІТОЗ [< гр.; пор. *мітоз*] — *біол.* прямиий поділ клітини; при амітозі ядро поділяється на дві або кілька частин (без утворення *хромосом*), після чого перешнуровується *протоплазма* і утворюються дочірні клітини (пор. *каріокінез*).

АМНЕЗІЯ [гр. а (заперечна частка) + *мнеіа*, *мнeтe* пам'ять] — ослаблення або втрата пам'яті.

АМНІОН [< гр. *амніон* навколозародковий міхур] — одна з оболонок зародків вищих хребетних і людини; в порожнині амніона збирається так звана амніотична рідина; в ній і міститься зародок, який вона оберігає від засихання та механічних ушкоджень.

АМНІОТИ [< гр.] — тваринні організми (плазуни, птахи, ссавці і людина), зародок яких оточений *амніоном* (протилежн. *анамніт*).

АМНІСТІЯ [< гр. *amnēstia* забуття, прощення, пробачення] — 1) пом'якшення кари або звільнення від кари осіб, засуджених судом, звільнення від карного переслідування, зняття судимості з осіб, що відбули кару, здійснювані актом верхньої влади щодо певної категорії осіб; 2) прощення, помилування взагалі.

АМНІСТУВАТИ — застосувати до кого-небудь *амністію*.

АМОН — у старогипетській міфології — бог сонця, те саме, що й *Ра* (див.).

АМОНАЛИ [< гр.] — вибухові суміші з групи аміачно-селітряних; до їх складу входять амоніюва селітра, алюміній, вугілля, парафін та інші додатки; застосовується в гірничій та у військовій справі (див. *амоніти*¹).

АМОНІЙ [< гр. *amōniakon* смолиста камедь] — *хім.* атомна група (або радикал) складу NH_4 (іноді позначається Am), входить до складу багатьох солей, які широко застосовуються в техніці і сільському господарстві; а. у вільному вигляді не існує.

АМОНІТИ¹ [< гр.] — аміачно-селітряні вибухові суміші, до складу яких як обов'язковий компонент входить вибуховий нітросполука.

АМОНІТИ² — велика група викопних морських *моллюсків* з класу головоногих; мали спіральну закручену в одній площині (рідко кругову) черепашку; жили в *палеозойську* і в *мезозойську* ери.

АМОРАЛІЗМ [гр. а (заперечна частка) + лат. *moralis* моральний] — заперечення моралі, відмова від моральних принципів, совісті і честі, виправдання і проповідь людяноневасисництва. А. властивий ідеології і практиці пануючих експлуататорських класів, особливо в період розпаду суспільного ладу (рабовласницького, феодального, капіталістичного). А. — характерна риса сучасної імперіалістичної буржуазії. Борючись за збереження свого панування, придумуючи права і свободу народів, імперіалістична буржуазія широко проповідує аморалізм. Найбільше поширення аморалізму спостерігається в Сполучених Штатах Америки — головному вогнищі реакції і воєнної агресії. Американські палії війни використовують пропаганду аморалізму для ідеологічної підготовки і виправдання воєнних злочинів.

АМОРАЛЬНИЙ [гр. а (заперечна частка) + лат. *moralis* моральний] — позбавлений моралі, неморальний.

АМОТИЗАТОР [< фр.; див. *амортизація*²] — прилад для зм'якшування поштовхів, що їх приймають на себе, напр., ресори автомашини під час їзди, у літаку при посадці та ін.; амортизатори бувають гумові, пружинні, гідравлічні, пневматичні, а також комбіновані.

АМОТИЗАЦІЯ¹ [сер.-лат. *amortisatio* погашення < лат. *mors* (mortis) смерть] — ек. 1) поступове спрацьовування основних фондів (устаткування, будинків, споруд), перенесення їх вартості частинами на вироблювану продукцію. В СРСР для відновлення основних фондів, що спрацьовуються, створено спеціальний амортизаційний фонд. Чинні планові державні норми амортизації забезпечують нагромадження коштів, необхідних для фінансування капітального ремонту і оплачування спрацьованих основних фондів підприємств. В умовах капіталізму амортизаційні відрахування, як правило, не відповідають справжньому спрацьовуванню основного капіталу і використовуються капіталістами, особливо в епоху імперіалізму, для приховування фактичних прибутків; 2) поступове погашення боргу періодичними внесками або викупом зобов'язань; 3) зменшення цінності оподаткованого майна (на суму капіталізованого податку); 4) визнання боргового зобов'язання недійсним через його втрату, викрадення і т. д.

АМОТИЗАЦІЯ² [< фр. *amortir* ослаблювати] — *тех.* зм'якшування поштовхів, що їх зазнають, напр., автомобіль, літак (див. *амортизатор*).

АМОТИФІКАЦІЯ [шт. лат. *amortificatio* < лат. *mors* (mortis) смерть + *facere* робити] — офіційне оголошення про анулювання (позбавлення сили) втрачених прав або документів.

АМОФІЗМ — безформність, *аморфний* стан речовини.

АМОФОНІЙ [гр. *amorphos*] — 1) безформний; 2) що не має кристалічної будови; а-н е тіло — тіло, в якому *атоми, молекули* або інші частинки, з яких воно збудоване, у протилежність *кристалу*, розмі-

щені безладно; 3) *лінгв.* а-н і м о в я — див. *ізолюючі мови*.

АМОФОС — складне добриво, добуване нейтралізацією фосфорної кислоти аміаком. Має 12% азоту і 61% фосфорного ангідриду.

АМПЕЛОГРАФІЯ [гр. *ampelos* виноград + *graphe* пишу] — с.-г. наука про сорти і види винограду; а. описує, класифікує сорти винограду і вивчає шляхи дальшого поліпшення старих і створення нових сортів.

АМПЕЛОЛОГІЯ [гр. *ampelos* виноград + *logos* поняття, вчення] — наука про виноградарство.

АМПЕЛЬНІ РОСЛИНИ [< нім. *Ampel* висяча лампа, висяча ваза для квітів] — декоративні рослини з довгими звисаючими пагонами, культивовані звичайно у висячих вазах (а м п л я х).

АМПЕР [від імені франц. фізика Ампера (*Ampère*), 1775—1836] — одиниця сили електричного струму; ампером називають силу такого електричного струму, який, проходячи через водний розчин азотнокислого срібла, виділяє на *катоді* протягом 1 сек. 0,001118 г срібла.

АМПЕРАЖ — сила електричного струму, виражена в *амперах*.

АМПЕРМЕТР [*ампер* + гр. *metreō* міряю] — прилад для вимірювання сили електричного струму.

АМПІР [< фр. *empire* імперія] — стиль пізнього *класицизму* в західноєвропейській архітектурі і прикладному мистецтві (перша чверть 19 століття), що виник у Франції в період імперії Наполеона I. Для ампіра характерні строгі монументальні форми (*доричний і тосканський ордери*) і використання стародавніх єгипетських і староримських декоративних форм (напр., воєнні трофеї, крилаті сфінкси і т. ін.). Іноді ампіром неправильно називають самотутній варіант російського *класицизму* першої чверті 19 століття, лише зовні схожий на французький ампір.

АМПЛІТУДА [< лат. *amplitudo* просторість, обширність] — 1) розмах коливання, найбільше відхилення коливного тіла (напр., маятника) від положення рівноваги;

2) різниця висот барометра або термометра; 3) *мат.* кут, що визначає (поряд з *радіусом-вектором*) положення точки на площині відносно полярної системи *координат*; 4) * *розмах*, ширина.

АМПЛІФІКАЦІЯ [*<* лат. *amplificatio* поширення, збільшення] — в стилістиці — нагромадження кількох схожих означень, що посилюють характеристику явища, напр.: «він хоробра, відважна людина».

АМПЛУА [*<* фр. *emploi* застосування; посада] — 1) *заст.* спеціальність актора, що виконував певні ролі, напр. коханця, лиходія, простака, резонера; 2) * *роль*, рід занять.

АМПУЛА [лат. *ampulla*] — 1) у старод. вітх римлян — глиняна або скляна посудина з вузькою шийкою для зберігання рідини; 2) запаяна скляна посудина для зберігання в стерильному стані лікарських речовин; 3) в анатомії — розширена частина порожнистого органу, напр. слізного каналу, прямої кишки та ін.

АМПУТАЦІЯ [*<* лат. *amputatio* обрізування] — відрізання частини органу, кінцівки.

АМПУТУВАТИ [*<* лат. *amputare* обрізувати] — відрізати оперативним способом будь-який орган або його частину, робити *ампутацію*.

АМУЛЕТ [*<* лат. *amuletum* привісок, ладанка] — предмет, що його посять на тілі суєвірні люди як чаклунський засіб, який пібито оберегає від хвороб, ран, ворожого «чародійства» та ін.

АМУНІЦІЯ [*<* фр. *amunitionnement* постачання бойових припасів] — сукупність речей (крім одягу і зброї), що становлять спорядження військовослужбовця (ранець, патронні сумки і т. д.); у ширшому розумінні — спорядження військово-службовця, включаючи й предмети озброєння; кінська а. — предмети для запрягання, сідлання або в'ючення коня.

АМУР [фр. *Amour* *<* лат. *amor* любов] — 1) в староримській міфології — бог любові, якого зображували у вигляді крилатого хлопчика з луком і стрілами; інша назва — Купідон; у старогрецькій мі-

фології — Ерот; 2) *астр.* одна з численних малих планет, підходить до Землі на віддаль 15 млн. км.

АМУРНИЙ [див. *Амур*] — любовний.

АМФІ..., **АМФО...** [*<* гр. *amphi* навкруги, коло, з обох боків; *amphō* обидва] — приставка, що означає оточення, охват, напр. *амфітеатр*, або відношення до двох предметів, двоякість, напр. *амфібія*.

АМФІБІЇ [*<* гр. *amphibion* дво-якоживуче] — 1) земноводні, клас хребетних тварин (жаби, ропухи, саламандри та ін.), личинки яких (у жаб і ропух — пуголовки) дихають зябрами, а дозрілі особини переходять на дихання легенями, хоч у багатьох хвостатих амфібіях зябри зберігаються все життя; 2) земноводні рослини, які можуть жити і у воді і на суші; 3) *ав.*, *військ.* див. *амфібія*.

АМФІБІЯ [*<* гр. *amphibios* дво-якоживущий] — 1) літак-амфібія — літак, пристосований для злітання і посадки на воді і на суші; 2) *т а н к а м ф і б і я* — танк, пристосований для подолання впадл водних перешкод; 3) *а в т о м о б і л ь - а м ф і б і я* — автомобіль спеціальної конструкції, пристосований для подолання впадл водних перешкод.

АМФІБОЛИ [*<* гр. *amphibolos* двозначний, облудний] — група породотворюючих мінералів (рогова обманка, *актиноліт* та ін.), що входять до складу багатьох вивержених і метаморфічних гірських порід.

АМФІБОЛІТИ [*амфібол(и)* + гр. *lithos* камінь] — загальна назва для групи різноманітних метаморфічних гірських порід, що складаються гол. ч. з амфіболів.

АМФІБОЛІЯ [*<* гр. *amphibolia* двоїстість, двозначність] — в стилістиці — вислів, який можна тлумачити по-різному.

АМФІБРАХІЙ [гр. *amphi* з двох боків + *brachys* короткий] — віршовий розмір, стопа якого в античному віршуванні має три склади, з яких один довгий між двома короткими; в російському і українському віршуванні — стопа, що має нагороджений склад між двома ненаголошеними ($\cup \acute{\cup}$), напр.: «В

нас клітва| єдина| і воля| єдина» (Бажан).

АМФІМАКР [гр. *amphi* з обох боків + *makros* довгий] — трискладова стопа, що складається з двох довгих складів і короткого посередні (— — —).

АМФІПОДИ [гр. *amphi* з обох боків + *pus* (*podos*) нога] — *зоол.* б о к о п л а в и — ряд вищих раків, що живуть здебільшого в морях; вони є дуже істотним елементом живлення риб; деякі а. — паразити (напр., китова воша — зовнішній паразит китів).

АМФІТЕАТР [гр. *amphitheatron* < *amphi* з обох боків, кругом + *theatron* місце видовищ] — 1) у старогрецькому театрі — місця для глядачів, розташовані півколом на схилах горбів; 2) в староримській архітектурі — відкрита кругла або еліптична споруда для видовищ, де місця для глядачів розташовані навколо *арени* уступами; 3) в сучасних театрах, цирках, концертних залах та ін. — ряди крісел, розташовані за партером (звичайно уступами).

АМФІТРІОН [< вл. н. гр. *Amphitryōn*] — гостинний господар.

АМФІТРИТА [гр. *Amphitrite*] — в старогрецькій міфології — богиня морів, жінка *Посейдона*.

АМФОЛІТИ [гр. *amphō* обидва + *lytos* розчинений] — речовини, що виявляють у водному розчині одночасно властивості кислот і основ.

АМФОРА [лат. *amphora* < гр. *amphoreus* < *amphi* з обох боків + *pheros* несучи] — посудина (для вина, олії і т. д.) яйцеподібної форми з двома вертикальними ручками; а. була особливо поширена у стародавніх греків і римлян.

АМФОТЕРНИЙ [< гр. *amphoterōs* обопільний] — двосторонній, двоїтий, що може мати протилежні щодо знака електричних заряди; а-ні хімічні речовини виявляють у водному розчині одночасно властивості кислот і основ.

АНАБАДУСТ, **АНАБАДЕСТ** — препарат з 95% крейди або свіжогашеного вапна і 5% *анабазин-сульфату*; вживається для обпильовання рослин проти шкідників.

АНАБАЗИН — *алкалоїд*, що міс-

титься в рослині *анабазисі* і в тютюні; ізомер *нікотину*.

АНАБАЗИН-СУЛЬФАТ [див. *анабазис*² + *сульфат*] — отруйна рідина, яку добувають з рослини *анабазису* (їжника); вживають для обпильовання рослин проти шкідників.

АНАБАЗИС¹ [гр. *anabasis* шлях вглиб країни] — назва двох старогрецьких творів про великі походи: 1) опис походу Кіра Молодшого (Ксенофонт); 2) історія походу Александра Македонського в Азії (Арріан).

АНАБАЗИС² [гр. *anabasis*] — і ж н и к б е з л и с т и й — півчагарникова отруйна рослина з родини маревих, поширена в Казахській РСР, Середній Азії і в Нижньому Поволжі; застосовується для добування алкалоїду *анабазину* і для виготовлення препаратів проти комах — шкідників с.-г. рослин.

АНАБАПТИСТИ [< гр. *anabaptizo* знову занурюю, хрещу] — перекрещенці, одна з течій в релігійній *реформації* (особливо в Німеччині), яка виражала інтереси міської бідноти, ремісників; анабаптисти брали активну участь у селянській війні в Німеччині.

АНАБІОЗ [< гр. *anabiosis* оживлення] — *біол.* припинення життєдіяльності організму у несприятливих умовах його існування (напр., під впливом низьких температур) з дальшим відновленням нормальної життєдіяльності при настанні сприятливих умов. А. як явище пристосування організму до умов існування спостерігається у деяких безхребетних тварин (напр., у коловерток, комах), у деяких хребетних (напр., у кажанів), у деяких рослин (напр., у лишайників). Розрізняють природний а. — у природних умовах — і штучний а. — в експериментальних. З штучного анабіозу велике значення мають праці російського вченого П. І. Бахметьєва (1860—1913).

АНАБІОТИЧНИЙ с т а н — див. *анабіоз*.

АНАБОЛІЗМ [< гр. *anabolē* піднесення, підіймання] — сукупність реакцій обміну речовин в організмі, які відповідають *асиміляції* і сприя-

мовані на утворення складних органічних речовин (протилежн. *катаболізм*).

АНАГАЛАКТИЧНИ т у м а н і о с т і [$<$ гр. ана поза] — зоряні системи, що знаходяться поза нашою *Галактикою*.

АНАГРАМА [гр. ана... пере... + *gramma* літера] — переставляння букв у слові для утворення іншого слова, напр., куб — бук, марш — шрам.

АНАДИПЛОСИС [$<$ гр. *anadiplosis* подвоєння] — стилістична фігура, яка полягає в тому, що відрізок мови (вірш, фраза) починається словами, якими закінчується попередній, напр.: «Голова болить, я нездужаю. Я нездужаю, нездоровий я».

АНАЕРОБИ [гр. *an* (заперечна частка) + *aer* повітря] — організми, що живуть без вільного кисню за рахунок енергії розщеплення хімічних сполук (протилежн. *аероби*; див. також *анаеробіоз*).

АНАЕРОБІОЗ [див. *анаероби*] — життя без вільного кисню; *a.* властивий, напр., багатьом *мікроорганізмам*.

АНАКАРДІЙОВІ [гр. *ana* подібно + *kardia* серце] — *бот.* теребінтові, бальзамові — родина деревних рослин, що ростуть у жарких країнах; багато які з видів анакардійових мають технічне й медичне застосування; назва походить від серценодібної форми плода.

АНАКОЛУФ [$<$ гр. *anakoluthos* непослідовний] — стилістична фігура, що полягає в порушенні граматичної або логічної правильності мови, напр.: «Признаюсь, здивувався, як дрючком по лобі».

АНАКРЕОНТИЧНА поезія [$<$ вл. н. гр.] — поезія, що оспівує кохання, вино, бенкети та ін. (від імені старогрецького поета Анакреонта), близько 500 р. до н. е., автора любовних і застольних пісень).

АНАКРУЗА [гр. *anakrusis*] — в старогрецькій метриці — склади, які передують першому ритмічному підвищенню; в російському і українському силобо-тонічному віршуванні — зайві (тобто ті, що перевищують кількість складів у стопі) склади на початку ритмічного періоду, напр.:

«Там тополі у полі на волі» (Тичина).

АНАЛГІЯ, АНАЛГЕЗІЯ [$<$ гр. *analgesia* відсутність болю] — нечутливість до болю, втрата почуття болю.

АНАЛÉКТИ [$<$ гр. *analekta* вибране] — вибрані твори одного або кількох письменників.

АНАЛІЗ [$<$ гр. *analysis* розклад, розчленування, розбір] — 1) метод наукового дослідження шляхом розкладання предмета на складові частини або мисленого розчленування об'єкта шляхом логічної абстракції. *A.*, поряд з *синтезом*, має величезне значення в науковому пізнанні: «мислення полягає стільки ж у розкладанні предметів свідомості на їх елементи, скільки в об'єднанні зв'язаних один з одним елементів у єдність. Без аналізу немає синтезу» (Енгельс); 2) *хімічний а.* — сукупність операцій, що мають на меті встановити, з яких речовин складається досліджуваний об'єкт (якісний *a.*) або в яких кількостях входять до нього ті чи інші речовини (кількісний *a.*); 3) *спектральний а.* — визначення складу речовини через вивчення її *спектра*; 4) *математичний а.* — в широкому розумінні — розроблення прийомів обчислень та їх застосування до розв'язування різних питань про величини; у вузькому розумінні — частина математики, що займається обчисленням безконечно малих величин (диференціальне та інтегральне числення).

АНАЛІЗАТОР [$<$ гр.; див. *аналіз*] — 1) *фіз.* оптичний прилад для виявлення й дослідження поляризації світла; 2) *фізл.* див. *аналізатори*.

АНАЛІЗАТОРИ — органи у людини і у високоорганізованих тварин, які здійснюють *аналіз* подразнень із зовнішнього і внутрішнього середовища. Кожний аналізатор складається із сприймаючого утвору (*рецептора*), провідного відділу і вишого центра даного сприйняття в корі великих півкуль головного мозку. До аналізаторів належать усі органи чуття (зорювий, слуховий, нюховий та ін.), а також спеціальні сприймаючі апарати м'язів і внутрішніх органів.

Вчення про аналізатори створив І. П. Павлов.

АНАЛІЗУВАТИ — досліджувати, робити *аналіз*, розкласти на складові частини.

АНАЛІТИКА [гр. *analytikos*] — в логіці Арістотеля — вчення про *силлогізм* і доведення.

АНАЛІТИЧНИЙ [гр. *analytikos*] — що стосується до *аналізу*, властивий йому; що застосовує аналіз; а-н-а-г-е-о-м-е-т-р-і-я — відділ математики, що вивчає властивості геометричних об'єктів (точок, ліній, поверхень і тіл) засобами алгебри й аналізу за допомогою *координат*; а-н-а-ф-у-в-к-ц-і-я — функція, що розкладається в степеневий ряд; а-н-і-м-о-в-и (в протилежність *синтетичним*) — мови, в яких відношення між словами в реченні виражені не формами самих слів, а службовими словами, порядком слів і т. д., як в англійській, в романських і деяких інших мовах.

АНАЛОГ [< гр. *analogos* розмірний, відповідний] — щось таке, що має відповідність, схожість або подібність до іншого предмета або явища і дає підставу для *аналогії*.

АНАЛОГІЧНИЙ [гр. *analogikos*] — схожий; відповідний; а-н-і-о-р-г-а-н-и — *біол.* органи тварин, що виконують однакові функції, але цілком відмінні будовою й походженням, напр. легені і зябрі, крила птахів і крила комах і т. п. (пор. *гомологічні органи*).

АНАЛОГІЯ [< гр. *analogia* відповідність] — 1) схожість, подібність у певному відношенні предметів, явищ або понять, у цілому відмінних; 2) *біол.* — схожість органів, що походять з різних зачатків, але виконують однакову функцію; такі органи називаються *аналогічними* (пор. *гомологія*).

АНАЛЬНИЙ [лат. *analisis*] — *мед.* той, що стосується до заднього проходу.

АНАМНЄЗ [< гр. *anamnesis* спогад] — *мед.* відомості, які дає хворий або його близькі про умови життя, що передували захворюванню, та історія розвитку хвороби.

АНАМНІЙ, АНАМНІОТИ [гр. *anamnesis*] — хребетні тварини, зародки яких позбавлені зарод-

кової оболонки — *амніона*; до них належать круглороті риби і земноводні (пор. *амніоти*).

АНАМОРФІЗМ [< гр. *anamorphosis* перетворення] — процес метаморфізму (перетворення) гірських порід, які відбуваються в глибоких зонах земної кори під впливом високих тисків і температур.

АНАМОРФІЧНИЙ [< гр.; див. *анаморфоз*] — спотворений, неправильний; що зазнав змін.

АНАМОРФІЗ [< гр. *anamorphosis* спотворення форми] — спотворений, неправильний малюнок, який здається, однак, правильним при певних умовах, напр., коли відбивається у ввігнутому або опуклому дзеркалі.

АНАНАС [ісп. *ananas*, *anana* < з мови гуарані (Бразилія) *nana*] — тропічна рослина з родини бромелієвих; дає соковиті, великі, запашні їстівні плоди (точніше — супліддя).

АНАПЕСТ [< гр. *anapaistos* відбитий назад] — віршовий розмір, стопи якого в античному віршуванні складаються з двох коротких і одного довгого складу; в російському і українському віршуванні — з трьох складів з наголосом на останньому складі (⊂ ⊂ ⊂), напр.: «Я на гóр|у крутý| крем'яну́|ю» (Лєся Українка).

АНАПЛАЗМІЗ [< гр. *anaplastia* перетворення] — малярія рогатої худоби, гарячкове захворювання; передається через укуси кліщів.

АНАРХІЗМ [< гр. *anarchia* безначальність, безвладдя] — 1) ворожа марксистові дрібнобуржуазна течія, характерною рисою якої є заперечення всякої держави (в тому числі й диктатури пролетаріату), організованої політичної боротьби, пролетарської дисципліни і провідної ролі пролетарської партії; головні теоретики — Прудон (1809—1865), М. Бакуїн (1814—1876), П. Кропоткін (1842—1921). Індивідуалістична теорія і практика анархізму — пряма протилежність соціалізму. «Наріжний камінь анархізму — о с о б а, визволення якої, на його думку, є головною умовою визволення маси, колективу... А наріжним каменем марксизму є м а с а, визволення якої, на його думку, є головною

умовою визволення особи» (Сталін). А. вносить розкол у робітничий рух, підриваючи єдність робітничого класу, перешкоджає ростові революційної класової свідомості пролетарських мас, намагається підпорядкувати робітничий рух політиці буржуазії, проводить злобну антирадянську і антикомуністичну лінію, виконуючи роль агентури імперіалізму; 2)* невизнання авторитету, порядку, дисципліни («панський а.»), сваволя.

АНАРХІСТ — прихильник *анархізму*.

АНАРХІЧНИЙ [< гр.; див. *анархія*] — безладний, сумбурний, свавільний, недисциплінований.

АНАРХІЯ [гр. anarchia] — 1) безначальність, безвладдя (див. *анархія*); 2)* розпущеність, безладдя, хаос; а. в и р о б н и ц т в а — неминучі для капіталістичного господарства в цілому стихійність і безплановість у розвитку суспільного виробництва, породжувані приватною власністю на засоби виробництва, непримиренно суперечністю між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів виробництва. Найяскравіше проявляється в періодичних кризах надвиробництва (див. *криза* 3). В СРСР і в країнах народної демократії, де засоби виробництва є суспільною власністю і господарське життя спрямовується народногосподарським планом, нема і не може бути анархії виробництва.

АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ [по-французькому профспілки називають *синдикатами*] — дрібнобуржуазна, ворожа пролетаріатові, опортуністична течія в міжнародному робітничому професійному русі, що ідеологічно і політично перебуває під впливом *анархізму*; найбільшого поширення а.-с. набув у кінці 19 і на початку 20 ст. у Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії та в державах Латинської Америки; а.-с. заперечує необхідність участі профспілок у політичній боротьбі, необхідність політичної партії робітничого класу, соціалістичної революції і диктатури пролетаріату; а.-с. переоцінює зна-

чення загального страйку, який нібито може без збройного повстання, і без перемоги над буржуазією привести до експропріації синдикатами засобів виробництва, причому синдикати мають стати «основними осередками майбутнього суспільства». Будучи противником соціалістичної революції і диктатури пролетаріату і заперечуючи провідну роль революційної партії робітничого класу, а.-с. відвертає пролетаріат від революційної боротьби за повалення влади буржуазії. Під час першої світової війни а.-с. підтримував імперіалістичну політику своїх урядів. Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала перемогу марксизму-ленінізму над опортунізмом усіх видів, в тому числі і над анархо-синдикалізмом. Під час другої світової війни главарі анархо-синдикалізму перейшли на бік фашизму. Після другої світової війни діячі анархо-синдикалізму стали агентами американо-англійського імперіалізму.

АНАСТАТИЧНИЙ *перевід* [< гр. anastasis відновлення] — спосіб поліграфічного відтворення старих відбитків хімічною обробкою на них фарбового зображення і переводом його на літографський камінь або на цинк.

АНАСТИГМАТ [гр. an (заперечна частка) + *астигмат(изм)*] — фіз. система лінз (оптичних стекол), яка практично усуває астигматизм та інші *аберації*, тобто дає різке і неспотворене зображення предметів.

АНАТОМОЗ [< гр. anatomōsis спайка, сполучення] — сполучення між трубчастими органами, кровоносними судинами, нервами.

АНАТОКСИН [< гр. ana поза чим] — *токсин*, відповідною обробкою позбавлений отруйних властивостей; застосовують для щеплень, наприклад, проти дифтерії, стовбняка.

АНАТОМ — учений, що займається *анатомією*.

АНАТОМІЧНИЙ — що стосується до *анатомії*; а. т е а т р — приміщення при науково-учбовому закладі, де анатомують; а. п р е н а р а т — приготовлене з науковою метою тіло тварини або частина його.

АНАТО́МІЯ [< гр. *anatome* розтин] — наука про будову, а також про функції і розвиток живого організму; розрізняють анатомію людини, анатомію тварин і анатомію рослин.

АНАТОМУВАТИ [< гр.; див. *анатомія*] — препарувати («розтинати») труп з науковою метою.

АНАТО́ЦИЗМ [гр. *anatokismos*] — справляння процентів на проценти, вираховування процентів не тільки з первісної суми, а й з процентів, що наросли за минулий час.

АНА́ФАЗА [гр. *ana* вгору + *фаза*] *біол.* одна з фаз (третя) непрямого поділу клітини — *каріокінезу*, при якій *хромосоми* розходяться до протилежних полюсів клітини.

АНА́ФЕМА [гр. *anathema*] — 1) відлучення від церкви; 2)* прокляття, прокльон.

АНА́ФІЛАКСІЯ [гр. *ana...* пере... + *phylaxis* пильність, охорона] — стан підвищеної чутливості організму до повторного введення чужорідних білків, сироваток.

АНА́ФОРА [< гр. *anaphora* винесення вгору] — поетичний прийом, який полягає в повторенні на початку двох або кількох відрізків мови (віршів, фраз) одного й того ж слова або звука, напр.: «Чи я в лузі не калина була? Чи я в лузі не червона була?» (Нар. пісня).

АНА́ФОРЕЗ [< гр. *anaphorēō* переношу] — *фіз.* переміщення завислих у розчин частинок до *анода* під впливом електричного струму, що проходить через розчин.

АНА́ФРО́НТ [< гр. *ana* вгору, *вверх*] — атмосферний фронт (див. *фронт* 3), що характеризується висхідним рухом теплого повітря.

АНАХОРЕ́Т [гр. *anachōretēs*] — пустельник, самітник.

АНА́ХРО́НІЗМ [гр. *ana* назад + *chronos* час] — 1) помилка проти літочислення (хронології); 2) неправильне внесення в зображення будь-якої епохи рис, їй невластивих; 3) пережиток старовини, який не в'яжеться з сучасним укладом життя; застарілий погляд або звичай.

А́НГАЖЕМЕНТ [фр. *engagement*] — контракт, укладений з артистом на певний строк або на певну кількість виступів.

А́НГАЖУВАТИ [фр. *engager*] — запрошувати; укладати контракт з артистом (див. *ангажесмент*).

А́НГАР [фр. *hangar*] — приміщення для стоянки і зберігання літаків.

А́НГАРІ́Я [гр. *angareia*] — 1) застародавніх часів (в Ассіро-Вавілонії та ін.) — повинність служити царям та державним чиновникам під час їх пересування і перевезення державних вантажів особистою працею та в'ючною худобою; 2) захоплення воюючою державою перебуваючих у її портах торгових суден нейтральних країн для використання цих суден з воєнною метою.

А́НГАРМО́НІ́ЙНИЙ, А́НГАРМО́НІ́ЧНИЙ [гр. *an* (заперечна частка) + *гармонійний*] — *ан і коливання* — *фіз.* коливання, при яких сила, що повертає коливне тіло до положення рівноваги, непропорційнальна зміщенню від положення рівноваги (пор. *гармонійні коливання*).

А́НГІДРИ́Д [гр. *an* (заперечна частка) + *hydōr* (*hydriis*) вода] — *хім.* «безводний» (кислотний) окис, сполука якого-небудь елемента з киснем, здатна при сполученні з водою утворити кислоту.

А́НГІДРИ́Т [гр. *an* (заперечна частка) + *hydōr* (*hydriis*) вода] — мінерал, безводний сірчанокислий кальцій білого кольору, іноді з червонуватим і синюватим відтінком; вбираючи воду, переходить у гіпс; а. — виробний камінь і природна в'язуча речовина.

А́НГІ́НА [лат. *angina* < *angere* душити] — гостре запалення *лімфатичних* утворів зів'я (глоткових мигдаликів).

А́НГІО... [< гр. *angeion* судина] — у складних словах показує, що ці слова стосуються до судин, судинної системи тварин і рослин.

А́НГІОЛО́ГІЯ [*angio...* + гр. *logos* лияття, вчення] — відділ *анатомії*, що вивчає серцево-судинну та *лімфатичну* системи.

А́НГІО́МА [< гр. *angeion* судина] — *мед.* доброякісний опух, що складається з кровоносних (гемангіома) і *лімфатичних* (лімфангіома) судин.

А́НГІО́НЕВРО́З [див. *ангіо...* + *невроз*] — *мед.* судиннору-

х о в и й н е в р о з — розлад діяльності нервів, що розширюють і звужують кровоносні судини; проявляється раптовим зблідненням або почерволінням шкіри, набряком її, пітливістю, отерплістю і т. ін.

АНГІОСПЕРМИ [див. *ангіо...* + *сперма*] — покритонасінні рослини, насінні зачатки яких захищені всередині зав'язі і насіння оточене оплоднем; до ангіосперм належить більшість вищих квіткових рослин (класи однодольних і дводольних).

АНГІОСТОМІДИ [*ангіо...* + гр. *stoma* рот + *eidos* вид] — круглі черви, що паразитують у кишках людини й тварин.

АНГЛЕЗИТ [фр. *anglaisite* < вл. н.] — мінерал білого або світло-сірого кольору, свинцевий купорос (сірчаноокислий свинець); руда для виплавки свинцю.

АНГЛІЦИЗМ [фр. *anglicisme*] — слово або мовний зворот, запозичені з англійської мови.

АНГОБ [фр. *engobe*] — тонкий шар білої або кольорової глини, яка наноситься на поверхню керамічного виробу перед його випалюванням для залицювання нерівностей і надання відповідного вигляду і кольору (див. *кераміка*).

АНГСТРЕМ [від імені шведського фізика Ангстрема (*Angström*), 1814—1874] — одиниця довжини для вимірювання світлових хвиль, яка дорівнює одній стомільйонній частині сантиметра.

АНДАЛУЗІТ [від назви іспанської провінції Андалузії] — силікат алюмінію, твердий мінерал зеленого або сірого кольору; застосовується як вогне- та кислототривкий матеріал.

АНДАНТЕ [іт. *andante* < *andare* ходити] — муз. 1) позначення повільного (але швидшого, ніж *адажіо*) темпу; 2) назва музичної п'єси або частини музичного твору (сонати, симфонії, квартету та ін.) в повільному темпі.

АНДАНТІНО [іт. *andantino*] — муз. позначення темпу, трохи швидшого, ніж *анданте*; іноді — назва музичного твору в такому темпі.

АНДЕЗІТ [< вл. н. Андї — гірське пасмо в Південній Америці] — безкварцова щільна темнозбарвлена

вулканічна гірська порода; будівельний і кислототривкий матеріал.

АНДРОГІНІЯ [< гр. *androgynos* двостатевий] — *біол.* наявність у самки ознак самця (вторинних статевих ознак) і навпаки; зокрема — *гермафродитизм* (див.).

АНДРОМЕДА [гр. *Andromedē*] — 1) в старогрецькій міфології — дочка ефіопського царя Кефея, віддана в жертву морській потворі, що спустошувала країну; прикута до скелі, А. була визволена *Персеєм*, який убив потвору; 2) *бот.* низький чагарничок з родини вересових; 3) *астр.* сузір'я північної півкулі неба, до складу якого входить видна неозброєним оком позагалактична спіральна туманність — Велика туманність Андромеди.

АНДРОФОБІЯ [гр. *anēr* (andros) чоловік, *phobos* страх, боязнь] — мужоненавистство.

АНДРОЦЕЙ [гр. *anēr* (andros) чоловік, *oikia* будинок] — *бот.* сукупність тичинок (чоловічих органів квітки).

АНЕВРИЗМ(А) [< гр. *aneurysma* розширення] — місцеве розширення просвіту артерії внаслідок змін або ушкоджень її стінок, напр., *аневризма аорти*.

АНЕКДОТ [< гр. *anekdotos* невиданий, неопублікований] — 1) коротке жартливе оповідання, здебільшого вигадане, про смішну, забавну подію, а також сама подія; 2) * вигадка, жарт.

АНЕКДОТИЧНИЙ — схожий на *анекдот*, смішний, малоюмовірний.

АНЕКСІОНІСТ — загарбник, що здійснює *анексію*.

АНЕКСІЯ [< лат. *annexio* приєднання, прилучення] — приєднання, загарбання території чужої держави всупереч волі її населення, що є грубим порушенням принципу самовизначення націй. А. — один з методів загарбницької політики імперіалістичних держав.

АНЕКСУВАТИ [< лат.; див. *анексія*] — насильно приєднувати, загарбувати території чужих держав.

АНЕКТУВАТИ — див. *анексувати*.

АНЕЛІДИ [лат. *annelus* кільце + гр. *eidos* вид] — кільчасті черви,

тіло яких складається з численних, схожих одно на одне «кілець» — сегментів.

АНЕМІЧНИЙ — 1) мед. недокрівний, хворий на анемію; 2) * млявий, кволий.

АНЕМІЯ [гр. an (заперечна частка) + haima кров] — недокрів'я.

АНЕМО... [< гр. anemos вітер] — в складних словах показує, що дані слова стосуються до вітру, напр. *анемометр*.

АНЕМОГРАФ [анемо... + гр. graphō пишу] — самописний прилад для записування швидкості вітру; деякі анемографи (анеморумбографі) відмічають і напрям вітру.

АНЕМОКЛІНОГРАФ [анемо... + гр. klinō нахилию + graphō пишу] — самописний прилад для записування нахилення вітру до горизонтальної площини.

АНЕМОМЕТР [анемо... + гр. metreo міряю] — прилад для визначення швидкості вітру або руху газів у вентиляційних каналах.

АНЕМОМЕТРІЯ [анемо... + гр. metreo міряю] — частина практичної метеорології, яка займається вимірюванням величин, що характеризують вітер.

АНЕМОНА [гр. anemōnē] — бот. вид трав'яних рослин з родини жовтцевих; садову а. розводять як декоративну рослину.

АНЕМОРУМБОГРАФ [анемо... + румб + гр. graphō пишу] — самописний прилад для записування швидкості і напрям (румба) вітру.

АНЕМОФІЛІЯ [анемо... + гр. philō люблю] — пристосованість квіток рослин до запилення за допомогою вітру (пор. *ентомофілія*).

АНЕМОХОРІЯ [анемо... + гр. choro поширююсь, розповсюджуюсь] — поширення рослин (насіння, плодів, спор) повітряними течіями (пор. *зоохорія*).

АНЕРГІЯ [гр. an (заперечна частка) + ergon справа] — мед. 1) втрата енергії, здатності до активної діяльності; 2) нечутливість до різних подразників (*антигенів*, отрут).

АНЕРОЇД [гр. a (заперечна частка) + negos вологий + eidos вид] — один з видів *барометра*; його головою частиною є кругла металічна

коробочка, з якої викачано повітря і на підставі *деформації* якої визнають зміну атмосферного тиску.

АНЕСТЕЗІЯ [< гр. anaesthesia нечутливість] — втрата чутливості; виникає при деяких захворюваннях нервової системи або може бути викликана штучно для обезболювання при хірургічних операціях введенням лікарських речовин (див. *анестезувати*).

АНЕСТЕЗУВАТИ [< гр. ; див. *анестезія*] — штучно знищувати чутливість, обезболювати; а н е с т е з у ю ч і з а с о б и — лікарські речовини, що спричиняють місцеве обезболювання (кокаїн, новокаїн та ін.).

АНЕСТЕТИКИ те саме, що й анестезуючі засоби (див. *анестезувати*).

АНІГІЛЯЦІЯ [< лат. nihil ніщо; букв. перетворення в ніщо, знищення] — перетворення *електрона* і *позитрона* при зіткненні у 2 або 3 *фотони*; при цьому відбувається перетворення матерії з однієї форми (електрон, позитрон) в іншу форму — електромагнітне випромінювання (фотони).

АНІЗОЛ [фр. anisol] — хімічна сполука, рідина, один з продуктів переробки кам'яновугільної смоли.

АНІЗОТРОПІЯ¹ [гр. anisos нерівний + tropos властивість] — фіз. неоднаковість фізичних властивостей тіла (напр., теплопровідності, електропровідності, швидкості поширення світла) у різних напрямках всередині цього тіла.

АНІЗОТРОПІЯ² [гр. anisos нерівний + tropos поворот] — бот. неоднакове положення різних органів рослини під впливом того самого фактора зовнішнього середовища (напр., горизонтальне положення до падаючого світла у листків і вертикальне — у стебел).

АНІЛІН [португ. anil індіго < ар. an-nil < санскр. nīla чорносиній] — безбарвна оліїста отруйна рідина; вживається при виготовленні т. зв. анілінових фарб, складних ліків, вибухових речовин, фотопроявників тощо; утворюється від переробки *нітробензолу*; штучний а. вперше здобув у 1842 р. російський хімік М. М. Знін.

АНІЛІНОВІ барвники —

штучні органічні барвники, що виготовлялися раніше виключно з *аніліну*; тепер а. б. виготовляють в основному з інших продуктів (*нафталіну*, *антрацену* та ін.).

АНІМАЛІЗАЦІЯ [< лат. animal тварина] — обробка, яка надає рослинним волокнам властивостей тваринного волокна.

АНІМАЛІСТ [фр. animaliste < лат. animal тварина] — художник, що зображає тварин.

АНІМАЛЬКУЛІСТИ [< лат. animalculum *зменш.* < animal тварина] — деякі біологи 17 століття, які помилково вважали, що в чоловічій статевій клітині — *сперматозоїді* — наперед утворена в мініатюрі доросла тварина (пор. *овісти*). Розглядаючи розвиток тільки як звичайний ріст, а. б. були представниками ідеалістичного і метафізичного напрямку в біології (див. *преформізм*).

АНІМАЛЬНИЙ [< лат. animal тварина] — тваринний; що стосується до тварини.

АНІМАТО [< іт. animato з запалом, пожвавлено] — муз. термін, що позначає пожвавлений характер виконання.

АНІМІЗМ [< лат. anima душа] — донаукове уявлення первісних народів, згідно з яким кожна річ має свій дух, душу; одухотворення сил і явищ природи; а. лежить в основі релігійних вірувань.

АНІОН [гр. ана вгору + іон ідучий] — фіз. негативно заряджений іон, що осідає під час *електролізу* на позитивному полюсі ванни (на *аноді*).

АНІС [гр. anison] — бот. 1) рослина з родини зонтичних, насіння (пліоди) якої дають анісову олію; вживається в медицині і як прянощі; 2) сорт яблука.

АНКЕР [< нім. Anker якір] — 1) частина механізму годинника — вилка, сполучена з маятником або балансом (див. *баланс* ²), яка періодично перериває обертання зубчастого колеса; служить для досягнення рівномірності ходу годинника; 2) залізна пов'язь, яку закладають у кам'яних стінах.

АНКЕРНИЙ [< нім.; див. *анкер*] — застосовуваний для міцного прикріп-

лення до фундаменту, до стіни; а-н а п л и т а — чавунна плита, яку закладають в основу фундаменту під верстат, машину; а. б о л т — різновидність фундаментного болта; служить для прикріплення *кронштейнів* до стіни або машин до фундаментів; в будівництві прикріплює елементи конструкцій (звичайно основи стояків і металевих колон) до кладки фундаментів.

АНКЕРОВ [< гол. anker] — мор. бочонок від одного до трьох відер місткістю; на шлюпках у ньому зберігають прісну воду; при плаванні шлюпки під парусами а. використовуються як баласт; на кораблях в анкерку зберігають одет, вино та ін.

АНКІЛОЗ [< гр. ankylosis викривлення, згинання] — мед. нерухомість суглоба, зумовлена фіброзною, хрящовою або кістковою спайкою суглобових поверхень кісток.

АНКІЛОСТОМОЗ — захворювання, спричинюване паразитуванням в організмі людини круглих червів — *анкілостом*.

АНКІЛОСТОМИ [гр. ankylos кривий + stoma рот, отвір] — круглі черви, що паразитують у тонких кишках людини та інших ссавців.

АН(Н)А — індійська монета = $\frac{1}{16}$ рупії = 4 пайсам = 12 паям.

АННАЛІ [лат. annales < annalis річний, що стосується років, літ] — літопис.

АННАЛІСТ [< лат.; див. *аннали*] — літописець.

АННОНА — у староримській міфології — богиня родючості.

АНОД [< гр. anodos шлях угору] — фіз. позитивно заряджений *електрод*.

АНОДНИЙ — що стосується до *анода*; а-н е про м і н н я — потік позитивних іонів, що виходять від анода розрядної трубки, якщо газом у трубі є водень або пара *галогідів*.

АНОКСЕМІЯ, АНОКСІЯ [гр. an (заперечна частка) + новолатинськ. ox (ygenium) кисень] — кисневе голодування, зниження вмісту кисню в кровоносних судинах і тканинах організму.

АНОМАЛІСТИЧНИЙ м і с я ц ь [< гр.; див. *аномалія*] — проміжок

часу (близько 27,5 діб) між двома послідовними проходженнями Місяця через найближчу до Землі точку його орбіти; а. рік — проміжок часу (близько 365,26 діб) між двома послідовними проходженнями Землі через найближчу до Сонця точку її орбіти (через *перигелій*).

АНОМАЛІЯ [гр. *anomalía букв.* нерівність] — 1) неправильність, відхилення від норми, від загальної закономірності; 2) в *астрономії* — істинна а. — кут між радіусом-вектором небесного тіла і великою віссю його орбіти; 3) в *геофізиці* — магнітна а. — різке збільшення впливу земного магнетизму на будь-якій ділянці земної кори, звичайно зумовлене заляганням у ній великих скупчень магнетитових і титано-магнетитових руд (приклад — *курська, криворізька а.*); гравітаційна а. — відхилення від середнього розподілу сили тяжіння; г. а. пояснюється присутністю під земною поверхнею важчих мас або, навпаки, легших порід, ніж маси або породи, що їх оточують.

АНОМАЛЬНИЙ [< гр.; див. *аномалія*] — неправильний, що відхиляється від загального правила.

АНОНА [лат. *annona* < *annus* рік] — в стародавньому Римі — річний урожай і запас хліба, необхідний для забезпечення міста; також ціна зернового хліба; в пізній імперії — податок з населення продуктами.

АНОНІМ [< гр. *anonymos* безіменний] — 1) автор листа або твору, що приховав своє прізвище; 2) твір без зазначення прізвища автора.

АНОНІМНИЙ [гр. *anonymos*] — безіменний, без зазначення прізвища; а-не товариство — акціонерне товариство з акціями «на пред'явника».

АНОНС [фр. *annonce*] — об'ява (звичайно попередня) про наступні гастролі, спектаклі, концерти та ін.

АНОНСУВАТИ [фр. *annoncer*] — давати об'яву, вмішувати *анонс*.

АНОПЛОЦЕФАЛОЗ, **АНОПЛОКЕФАЛОЗ** [гр. *anoplos* незброєний + *kephalé* голова] — глистяне захворювання людини і тварин (копей, овець, кіз та ін.), спричинюване деякими видами стьожкових червів

(з родини *Anoplocephalidae*), що паразитують у кишках.

АНОРМАЛЬНИЙ [гр. а (заперечна частка) + *нормальный*] — ненормальний, що відхиляється, відступає від норми.

АНОРТІТ [гр. ап (заперечна частка) + *orthos* прямий (кут)] — породоутворюючий мінерал, кальційовий польовий шпат.

АНОСМІЯ [гр. ап (заперечна частка) + *osmē* запах] — *мед.* нездатність сприймати або розрізнати нюхові відчуття.

АНОТАЦІЯ [лат. *annotatio*] — короткий виклад змісту книги, статті і т. ін., часто з критичною оцінкою її.

АНОФЕЛЕС [< гр. *anopheles* шкідливий] — комар, що поширює малярію.

АНОФТАЛЬМ [гр. ап (заперечна частка) + *ophthalmos* око] — *мед.* відсутність одного або обох очей.

АНСАМБЛЬ [фр. *ensemble букв.* разом] — 1) взаємна погодженість, злагоджене ціле; 2) склад виконавців спектаклю; спільна участь кількох осіб у виконанні музичного твору; одночасний спів кількох дійових осіб в опері (терцет, квартет, квінтет і т. д.); 3) художня єдність спектаклю; 4) *архіт.* сукупність будинків, що утворюють єдину архітектурну композицію (пор. *комплекс*).

АНТАБЛЕМЕНТ [фр. *entablement*] — *архіт.* балочне перекриття прольоту або завершення стіни, яке складається з *архітрава, фриза* і карниза.

АНТАГОНІЗМ [< гр. *antagonizomai* борюся проти кого-небудь] — непримиренна суперечність, напр. класовий а. пролетаріату і буржуазії, який розв'язується лише насильственным, революційним шляхом, шляхом повалення панування буржуазії і знищення буржуазного ладу в результаті перемоги соціалістичної революції.

АНТАГОНІСТ [гр. *antagonistēs*] — 1) противник; суперник; 2) *анат.* м'яз, що діє в протилежному напрямі щодо даного м'яза, напр. м'яз-згинач щодо м'яза-розгинача.

АНТАГОНІСТИЧНИЙ [< гр.; див. *антагонізм*] — непримиренно ворожий.

АНТАНТА [фр. entente букв. згода] — назва ряду угод і блоків імперіалістичних держав; найбільш відомою є А., що утворилася в 1904—1907 рр. — союз Англії, Франції і Росії (Троїста згода). Під час першої світової війни 1914—1918 рр. А. протистояла Німеччині та її союзникам. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Англії, Франції, США і ряд інших імперіалістичних держав організували три контрреволюційних походи проти Радянської держави, що дістали назву походів Антант. Метою цих походів було задушити Соціалістичну революцію, ліквідувати Радянську державу, поділити її між собою. Після краху цієї воєнної інтервенції А. фактично розпалася.

АНТАРКТИКА [гр. ant(i) проти + Арктика] — південна полярна область земної кулі; складається з материка Антарктиди та прилеглих південних частин Тихого, Атлантичного та Індійського океанів з островами. Антарктичний материк і багато прилеглих островів вперше відкрила російська експедиція Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарєва у 1819—1821 рр.

АНТАРКТИЧНИЙ [< гр.; див. Антарктика] — південнополярний.

АНТЕЙ [гр. Antaios] — в старогрецькій міфології — герой, син Посейдона — бога морів, і Геї — богині землі; за переказом, А. був непереможний у боротьбі, поки він торкався землі — своєї матері; був переможений Геркулесом, який відірвав його від землі і задушив у повітрі.

АНТЕНАТАЛЬНИЙ [лат. ante до + natalis що стосується до народження] — що стосується періоду до народження дитини.

АНТЕНА [< лат. antenna рея] — 1) пристрій (найчастіше у вигляді системи проводів) для випромінювання радіохвиль під час радіопередачі (передавальна а.) або для їх уловлювання під час радіоприймання (приймальна а.); 2) зоол. членистий придаток голови членистоногих тварин (напр., ракоподібних, комах), який служить для сприймання дотику і для нюхання; інакше в у с и к.

АНТЕРИДІЙ [< гр. anthēros кві-

тучий] — бот. чоловічий статевий орган мохів, папоротей, хвощів, плаунів, деяких водоростей і грибів.

АНТЕФІКСИ [лат. antefixa] — в античній архітектурі — кам'яні або керамічні (див. кераміка) оздоба, що встановлювались на карнизи при основі схилу даху.

АНТИ... [< гр. anti проти] — приставка, що відповідає значенням українській основі «проти...» в складних словах, напр. антифашистський.

АНТИ¹ — назва широкого об'єднання східнослов'янських племен 4—6 ст., що жили в межіріччі Дністра і Дніпра.

АНТИ² [лат. antae] — архит. торці поздовжніх стін античного храму, що виступають на фасаді, замикаючи по боках портик передхрам'я, і звичайно оброблені в формах ордера (у формі пілястрів); ант (в одиниці) — пілястр, що прикрашає товщу стіни.

АНТІАПЕКС [див. анти...] — астр. точка небозводу, протилежна апексові (див.).

АНТИБАКХІЙ [див. анти... + бакхій] — в античному віршуванні — стопа, що складається з двох довгих складів і одного короткого (— — —), інакше п а л і м б а к х і й.

АНТИБІОТИКИ [анти... + гр. bios життя] — органічні речовини, що виділяються деякими мікроорганізмами і гнітюче діють на ріст і розвиток тих чи інших мікробів. Антибіотичну дію речовини, яку виділяють деякі гриби з роду Penicillium, вперше встановили російські вчені В. А. Манасєїн і А. Г. Полотебнов у 1868—1871 рр. А. широко використовуються в сучасній медицині як лікувальні засоби (пеніцилін, стрептоміцин, граміцидин та ін.).

АНТИВІРУС [див. анти... + вірус] — лікувальний препарат, що являє собою фільтрат культур мікробів, який має властивість затримувати розмноження саме того виду мікроба, з якого добутий.

АНТИГЕН [анти... + гр. genos рід, народження] — стороння для організму речовина, що спричиняється до утворення в крові, лімфі і тканинах антитіл.

АНТИГІГІЄНИЧНИЙ [див. *анти...*] — що не відповідає, суперечить вимогам *гігієни*.

АНТИДАКТИЛЬ [< гр.; див. *дактиль*] — те саме, що й *аналест*.

АНТИДАТУВАТИ [фр. *antidater*] — видавати документи заднім числом.

АНТИДЕМОКРАТИЧНИЙ [див. *анти...*] — спрямований проти *демократії*.

АНТИДЕТОНАТОР [див. *анти...* + *детонатор*] — *тех.* речовина, яку розчиняють у пальному, щоб запобігти *детонації* в циліндрах двигуна внутрішнього згоряння.

АНТИДІАЛЕКТИЧНИЙ [див. *анти...*] — спрямований проти *діалектики*, ворожий або суперечний матеріалістичній діалектиці.

АНТИДОТ [гр. *antidoton*] — протиотрута.

АНТИІМПЕРІАЛІСТИЧНИЙ [див. *анти...*] — той, що бореться з *імперіалізмом*, спрямований проти імперіалістичного гніту; ворожий імперіалізові; антиімперіалістичний, миролюбний, демократичний табір на чолі з СРСР ставить своєю метою зміцнення сил демократії і соціалізму, безустанну боротьбу за мир, послідовну боротьбу проти паліїв нової імперіалістичної війни, проти імперіалістичної реакції, проти агресивної, антидемократичної політики імперіалістичного табору, очолюваного США.

АНТИІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ [див. *анти...* + *інтелектуалізм*] — заперечення можливості пізнання істини з допомогою розуму, характерне для реакційної, ідеалістичної філософії. А. намагається підірвати основи наукового пізнання, протиставлячи йому різні форми *фідеїзму* та *ірраціоналізму*.

АНТІК [фр. *antique* < лат. *antiquus* стародавній, давній] — твір античної скульптури або його фрагмент (в оригіналі або зліпку).

АНТИКАТОД [див. *анти...*] — *фіз.* електрод у рентгенівській трубці, розміщений проти *катода*; закінчується звичайно металічною пластинкою, на яку попадають *електрони*, що йдуть з катода, які викидають випромінювання з цієї пластинки *рентгенового проміння*.

АНТІКВА [< лат. *antiquus* стародавній, давній] — латинський шрифт з округленими контурами, на відміну від готичного шрифту, який має прямокутну, вугласту форму.

АНТИКВАР [лат. *antiquarius*] — торговець старовинними предметами, картинами, книгами і т. д.; за старих часів іноді називали антикваром любителя таких предметів.

АНТИКВАРІАТ [< лат.; див. *антиквар*] — торгівля старовинними предметами, картинами, книгами.

АНТИКВАРІЙ — див. *антиквар*.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ [див. *анти...*] — рух, спрямований проти *клерикалізму*, тобто проти привілеїв церкви й духовенства, але не проти самої релігії.

АНТИКЛІНАЛЬ [*анти...* + гр. *klinō* гну, вигинаю] — *геол.* складка земної кори, звернена вигином угору (склепіння, сідло).

АНТИЛОГАРИФМ [< гр.] — *мат.* число, що має даний *логарифм*.

АНТИЛОПИ [фр. *antilope* < сер.-лат. *anthalopus*] — величезна група (понад 100 видів) жуйних ссавців з родини порожнисторогих, різноманітних розмірів (від невеликих форм, трохи більших від зайця, до розмірів корови); величезна більшість антилоп живе в Африці, частина — в Азії і окремі види — в Європі та Півн. Америці.

АНТИМАТЕРІАЛІСТИЧНИЙ [див. *анти...*] — ворожий *матеріалізові*, спрямований проти діалектичного матеріалізму, проти передового наукового світогляду; антиматеріалістичний характер мають усі релігійні та ідеалістичні філософські вчення.

АНТИМОНАРХІЧНИЙ [див. *анти...*] — протимонархічний, спрямований проти *монархії*.

АНТИМОНІЙ [сер.-лат. *antimonium*] — те саме, що й *сурма*.

АНТИМОНІТ [див. *антимоній*] — сурм'яний блиск, мінерал свинцево-сірого кольору; основна руда для виплавки *сурми*.

АНТИМОРАЛЬНИЙ [див. *анти...*] — що суперечить моралі, неморальний.

АНТИНОМІЯ [гр. *antinomia* < *anti* проти + *nomos* закон] — *філ.*

суперечність між двома взаємовключними твердженнями, які визнаються однаково довідними логічним шляхом.

АНТИОКСИДАНТИ [анти... + гр. oxys кислий] — речовини, здебільшого органічні, що їх уводять у невеликих кількостях у гуму, щоб надати їй здатності протистояти окисленню повітрям.

АНТИПАСАТИ [див. анти... + пасати] — постійні повітряні течії у високих шарах атмосфери (5—10 км) в тропічних широтах, що йдуть поверх пасатів у протилежному їм напрямі.

АНТИПАТІЧНИЙ [< гр.; див. антипатія] — неприємний, відразний, що викликає огиду.

АНТИПАТІЯ [гр. antipatheia] — почуття неприязні, огиди (протилежн. симпатія).

АНТИПЕРИСТАЛЬТИКА [див. анти...] — хвилясте скорочення порожнистих органів (кишечник, сечовід та ін.), що йде в напрямі, протилежному до звичайного (пор. перистальтика).

АНТИПРЕТИКИ [анти... + гр. pyretos гарячка] — загальна назва жарознижуючих засобів.

АНТИПІРІН [анти... + гр. pyretos гарячка] — жарознижуючий (протигарячковий) і беззаспокійливий засіб.

АНТИПОДИ [гр. antipodes < anti проти + pus(podos) нога] — 1) жителі двох взаємно протилежних пунктів земної кулі, розташованих на однакових широтах різних півкуль і на меридіанах, віддалених один від одного на 180°; 2) * люди з протилежними поглядами і рисами характеру; 3) клітини в зародковому мішку покритонасінних рослин, що лежать у кінці, протилежному до статевого апарату.

АНТИРАБІЧНІ щеплення [анти... + лат. rabies сказ] — щеплення проти сказу (див. пастерівський).

АНТИРЕЛІГІЙНИЙ [див. анти...] — спрямований проти релігії, той, що веде з нею боротьбу.

АНТИСАНИТАРНИЙ [див. анти...] — що порушує правила санітарії.

АНТИСЕМІТ — той, що вороже

ставиться до євреїв, юдофоб (див. антисемітизм).

АНТИСЕМІТИЗМ — штучно створена національна ненависть до євреїв, розпалювана реакціонерами в своїх класових і політичних цілях. В руках пануючих експлуаторських класів антисемітизм є одним із засобів боротьби з революційним рухом. Антисемітизм відіграв велику роль у реакційній політиці царського режиму в Росії. Нечуваних щодо жорстокості, звирячих форм антисемітизм набрав у фашистській Німеччині. Гітлерівці пограбували, замучили і фізично знищили мільйони євреїв. В сучасних капіталістичних країнах антисемітизм широко використовується реакційною імперіалістичною буржуазією для розпалювання національної ворожнечі з метою відвернути трудящих від класової боротьби. Поряд з расовою дискримінацією негрів, китайців, слов'ян та інших народів імперіалісти використовують антисемітизм як знаряддя політики фашизму, агресії і війни. Комуністи, як послідовні інтернаціоналісти, завжди вели і ведуть боротьбу проти антисемітизму. В СРСР антисемітизм, як і всяка проповідь расової або національної винятковості або ненависті і зневаги, карається законом.

АНТИСЕПТИКА [анти... + гр. sēptikos гнильний] — мед. способи боротьби з зараженням ран за допомогою хімічних речовин (антисептиків), що знищують хвороботворні мікроорганізми (пор. асептика).

АНТИСЕПТИКИ [анти... + гр. sēptikos гнильний] — антисептичні (протигнильні) засоби: а) хімічні речовини, що знищують мікробів; застосовуються у хірургії для лікування ран (хлорамін, риваноль та ін.); б) засоби для збереження від гниття дерев'яних частин будівель, шпал та ін.

АНТИСЕПТИЧНИЙ [< гр.; див. антисептика, антисептики] — протигнильний, що перешкоджає гниттю, затримує розвиток мікробів, обеззаражує (з допомогою хімічних речовин).

АНТИСОЦІАЛЬНИЙ [див. ан-

ти... + соціальний] — протиграмадський, протисупільний.

АНТИСПАСТ [гр. antispastos] — в античному віршуванні — стопа, що складається з двох довгих складів між двома короткими (— — —).

АНТИСТРОФА [< гр. antistrophē поворот назад] — частина тексту в драматичних хорах стародавніх греків, яка йшла після *строфи*.

АНТИТЕЗА [фр. antithèse < гр. antithesis протиставлення] — в стилістиці — протиставлення протилежних думок або образів для посилення враження, напр.: «хто був нічим, той стане всім».

АНТИТЕЗИС [< гр. antithesis протиставлення] — заперечення вихідного положення в процесі розвитку; положення, протиставлюване *тезису*; в ідеалістичній діалектиці Гегеля — другий з трьох ступенів *тріади* (тезис, антитезис, синтез).

АНТИТЕТИЧНИЙ — протилежний (див. *антитезис*).

АНТИТИРЕОЇДІН [< гр.] — лікарський засіб, сироватка крові тварин, у яких вирізано щитовидні залози; застосовується при базедовій хворобі.

АНТИТІЛА [див. *анти...*] — речовина, що утворюється в організмі від введення в нього різних сторонніх білків (*антигенів*) і нейтралізують їх шкідливий вплив (див. *алексин*, *амбоцеттор*).

АНТИТОКСИНИ [див. *анти...*] — речовини, що виробляються організмом під впливом *токсинів* і оберігають організм від отруєння ними.

АНТИТОКСИЧНІ сироватки — добувані штучно сироватки, що містять *антитоксини*.

АНТИФАШИСТСЬКИЙ [див. *анти...*] — спрямований проти *фашизму*, той, що бореться з ним; а н т и ф а ш и с т с ь к и й р у х — масовий демократичний рух, спрямований проти фашизму; антифашистський рух, очолюваний комуністичними і робітничими партіями, охоплює сотні мільйонів людей в усіх країнах світу, людей, які прагнуть відстояти мир і демократію. Під час другої світової війни антифашистський рух відіграв значну роль у боротьбі проти терористичної політики фашизму і в

розгромі гітлерівської Німеччини та її союзників, здійсненому Радянським Союзом у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Нині антифашистський рух є дуже важливою складовою частиною боротьби найширших народних мас проти політики агресії і реакції, яку проводить табір імперіалізму на чолі з реакційними колами США, боротьби за мир в усьому світі, очолюваної Радянським Союзом.

АНТИФЕБРИН [*анти...* + лат. febris гарячка] — жарознижуючий і болезаспокійливий лікарський засіб.

АНТИФЕРМЕНТИ [див. *анти...* + ферменти] — вироблювані організмом речовини, що затримують дію тих чи інших ферментів (напр., а., що виробляються кишковими паразитами і оберігають їх від перетравлювання травними ферментами живителя).

АНТИФОН [гр. antiphōnos] — церковні співи, при яких хор поділяється на дві групи, що співають навперемінно.

АНТИФРІЗИ [англ. antifreeze < freeze замерзати] — засоби проти обледеніння механізмів при низьких температурах.

АНТИФРИКЦІЙНИЙ [*анти...* + лат. frictio тертя] — *тех. а - н і м а т е р і а л и* — матеріали, що мають малий коефіцієнт тертя; з них виготовляють деталі, що працюють в умовах тертя, ковзання (підшипники, вкладиші і т. д.).

АНТИФУНГІН [*анти...* + лат. fungus гриб] — рідина для збереження дерев'яних частин будинку від гниття, спричинюваного домовим (деревням) грибом; складається з бури (20%), борної кислоти (80%) у сірчанокислому розчині.

АНТИЦИКЛОН [див. *анти...*] — область високого атмосферного тиску (протилежн. *циклон*), в центрі якої спостерігаються низхідні потоки повітря, безхмарне небо, тиха погода; характеризується сталістю погоди — влітку жаркої, взимку — холодної.

АНТИЦИПАЦІЯ [лат. anticipatio] — 1) передбачення, угадування наперед подій; 2) у широкому розумінні — всяке передчасне настання

якого-небудь явища, яке за існуючими законами або звичними нормами повинно настати пізніше, напр. сплата грошей по борговому зобов'язанню до умовленого строку, виконання якого-небудь зобов'язання до настання встановленого строку, користування правом до його затвердження.

АНТИЧНИЙ [лат. antiquus] — стародавній; що стосується до старогрецького або староримського суспільного ладу, мистецтва, культури і т. ін.

АНТОЗОЇ [гр. anthos квітка + збоп тварина] — зоол. клас із типу кишечнопорожнинних, коралові поліпи, що живуть нерухомо на морському дні; деякі утворюють т. зв. коралові *риффи* і острови.

АНТОЛОГІЧНИЙ [< гр.; див. *антологія*] — 1) написаний у дусі старогрецької ліричної поезії; 2) що стосується, належить до *антології*.

АНТОЛОГІЯ [гр. anthos квітка + legō збираю (від назви збірників вибраних творів старогрецької поезії)] — збірник вибраних творів, переважно віршів різних авторів.

АНТОНІМИ [анти... + гр. opoma ім'я] — слова, що мають протилежні значення; напр.: твердий—м'який, дорого—дешево, хвороба—здоров'я і т. д.

АНТОНОМАЗІЯ [< гр. antonomasia перейменування] — заміна загальної назви власною (або навпаки), напр.: Крез — замість багач (від *метонімії*).

АНТОХЛОР [гр. anthos квітка + chloros жовтуватий] — жовта барвна речовина, що міститься в клітинному соку рослин, гол. ч. в пелюстках квіток, рідше в плодах і листках (восени).

АНТОЦІАНИ [гр. anthos квітка + kyanos лазур] — барвні речовини (пігменти), що містяться в клітинному соку багатьох рослин (напр., у коренях буряків, у шкірці пелюсток багатьох квіток) і спричиняються до забарвлення їх у червоний, синій або фіолетовий колір.

АНТРАКНОЗ [< гр. anthrax вугілля] — хвороба рослин (льону, бавовнику, винограду, смородина, бобових, гарбузових), спричинювана

паразитичними грибками. При антракнозі на рослинах з'являються заглиблені бурі плями, оточені чорною каймою.

АНТРАКО́З [< гр. anthrax (anthrakos) вугілля] — хвороба, спричинювана відкладанням часточок вугільного пилу в легенях.

АНТРАКС [< гр. anthrax вугілля] — с и б і р к а, — гострозаразна хвороба сільськогосподарських тварин і людини.

АНТРАКТ [фр. entr'acte (entre поміж)] — 1) за старих часів — музична п'єса (*інтермедія*), що виконувалася між діями (актами) оперно-балетних та драматичних вистав; 2) проміжок, перерва між діями (актами) спектаклю, між відділами концерту і т. д.

АНТРАХІНО́Н [гр. anthrax (anthrakos) вугілля + xinoŋ] — хімічна сполука, продукт окислення *антрацену*, жовті, важко розчинювані кристали; застосовується для виготовлення алізаринових фарб.

АНТРАЦЕН [< гр. anthrax (anthrakos) вугілля] — вуглеводень, що міститься в антраценовому маслі (продукті перегонки кам'яновугільної смоли), з якого він добувається у вигляді безбарвних блискучих листочків, що флуоресцюють (дав. *флуоресценція*) голубуватим кольором; з нього виготовляють *антрахінон* та різні барвники.

АНТРАЦИ́Т [< гр. anthrax вугілля] — дуже тверде кам'яне вугілля блискучого чорного кольору; містить 89,5 — 96,5% вуглецю, його теплотворна здатність — 7800—8350 калорій; горить невеликим полум'ям, майже без диму, не спікається.

АНТРАША́ [фр. entrechat] — в класичному балетному танці — легкий стрибок, під час якого погв танцюриста швидко схредаються в повітрі, торкаючись одна одної.

АНТРЕКО́Т [фр. entrecôte] — 1) міжреберна частина яловичини; 2) рід жаркого.

АНТРЕПРЕ́НЕР [фр. entrepreneur] — підприємець, приватний власник театру, цирку та ін. у капіталістичних країнах.

АНТРЕПРИ́ЗА [< фр. entreprise підприємство] — держання театру,

цирку та інших закладів приватною особою в капіталістичних країнах.

АНТРЕСОЛЬ [фр. entresol] — 1) верхня частина приміщення, поділеного на два півповерхи; у старих особняках — верхній низький поверх (див. *мезонін*) у протилежність високим кімнатам головного, звичайно другого поверху (*бельетажа*); 2) надбудова, яку роблять у вигляді балкона в кімнаті, магазині, конторі, щоб збільшити корисну площу.

АНТРОПО... [< гр. anthrōpos людина] — в складних словах показує, що дані слова стосуються до людини, напр. *антропологія*.

АНТРОПОГЕН [*антропо...* + гр. genes народження] — геол. сучасний період у геологічній історії землі, який звичайно називають четвертинним (див. *кайнозойська ера*).

АНТРОПОГЕНЕЗ, АНТРОПОГЕНІЯ [*антропо...* + гр. genesis народження] — вчення про походження людини — один з відділів *антропології*.

АНТРОПОГРАФІЯ [*антропо...* + гр. graphō пишу] — 1) графічне зображення форми тіла і кісток людини; 2) опис окремих людських рас і народностей.

АНТРОПОЇДИ [< гр. anthrōpoidēs людиноподібний] — людиноподібні мавпи.

АНТРОПОЛОГ — учений, що займається *антропологією*.

АНТРОПОЛОГІЗМ, антропологічний принцип [< гр.; див. *антропологія*] — ненаукове пояснення явищ суспільного життя властивостями й потребами окремих людей як біологічних істот, а не на основі історичних законів розвитку суспільства. А. характеризує обмеженість домарксистського матеріалізму (напр., Фейєрбаха), який не дійшов до матеріалістичного розуміння історії (пор. *історичний матеріалізм*).

АНТРОПОЛОГІЯ [*антропо...* + гр. logos поняття, вчення] — наука, що всебічно вивчає біологічну природу людини (місце людини в ряду органічних істот, походження людини, давні і сучасні морфологічні типи людини, морфологічні, фізіо-

логічні, статеві і вікові особливості людини).

АНТРОПОМЕТР [див. *антропометрія*] — інструмент для наукових вимірювань людського тіла.

АНТРОПОМЕТРІЯ [*антропо...* + гр. metreo міряю] — один з методів дослідження в *антропології*, який полягає в різних вимірюваннях частин людського тіла.

АНТРОПОМОРФІЗМ [*антропо...* + гр. morphē вид, форма] — 1) наукове уявлення, ніби тварини, рослини і явища неживої природи (стихії) мають людські властивості: думки, почуття, волю; 2) *рел.* уявлення божества в людському образі.

АНТРОПОМОРФНИЙ [*антропо...* + гр. morphē вид, форма] — людиноподібний.

АНТРОПОСОФІЯ [*антропо...* + гр. sophia мудрість] — різновидність *теософії* (див.) — одна з форм мракобісся, мішанина релігійної містики і найфантантичніших забобів, яка особливо поширилася в загниваючому капіталістичному суспільстві після першої світової війни; засновником антропософії був німецький містик Рудольф Штейнер (1861—1925).

АНТРОПОФАГІЯ [гр. anthrōphagia < anthrōpos людина + phagein їсти, пожирати] — люджерство.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ [*антропо...* + гр. kentron центр] — ненауковий, зв'язаний з ідеалізмом та релігією погляд, згідно з яким людина є центр всесвіту і кінцева мета всієї світобудови.

АНТУРАЖ [фр. entourage] — оточення; середовище; навколишня обстановка.

АНУЇТЕТ [нім. Annuität < фр. annuité щорічний внесок < лат. annu, рік] — 1) в капіталістичних країнах — тип строкової державної позики з щорічним погашенням боргу і сплатою процентів; 2) щорічний платіж по такій позиці.

АНУЛЮВАТИ [< лат. annullare знищувати] — скасовувати, оголошувати недійсним.

АНУЛЯЦІЯ [< лат.; див. *анулювати*] — знищення, оголошення недійсним якогось-небудь акту, договору або прав.

АНУРІЯ [гр. an (заперечна частка) + uron сеча] — мед. припинення виділення сечі нирками.

АНФАС [фр. en face букв. в лице] — лицем до того, хто дивиться; зображення обличчя прямо спереду.

АНФІЛАДА [фр. enfilade] — ряд кімнат, що сполучаються між собою дверима, розміщеними по одній осі.

АНФІЛАДНИЙ вогонь [<фр.] — військ. гас. вогонь уздовж фронту.

АНФЛЕРАЖ [фр. enflourage] — спосіб добування жирами запашних речовин з квіток.

АНХІТЕРІЙ [гр. anchi поблизу + thērion звір] — викопна, непарнокоптна (трипала) тварина з групи коней.

АНЧАР [малайск.] — індо-малайське дерево з родини шовковичних, яке виділяє отруйний молочний сік; інакше називається «упас».

АНЧОУС [англ. anchovies, мн., < ісп.] — інакше х а м с а, дрібна риба з родини, близької до оселедців; в СРСР добувається в Чорному і Азовському морях.

АНШЛАГ [нім. Anschlag публічне оголошення] — оголошення в театрі, цирку і т. д. про те, що всі квитки (на даний спектакль, концерт, лекцію і т. д.) продані.

АНШЛІФ [нім. Anschliff відточка, вигострення] — препарат мінералу або мінерального агрегату, полірований в одній площині; використовується для вивчення непрозорих або напівпрозорих рудних мінералів під мікроскопом у відбитому світлі.

АНШЛЮС [нім. Anschluss букв. приєднання] — загальноживана назва німецької імперіалістичної політики, спрямованої до насильного включення Австрії до складу Німеччини. Аншлюс був тимчасово здійснений гітлерівцями у 1938 р. при потуранні урядів Англії, Франції і США. В результаті розгрому гітлерівських військ Радянською Армією в квітні 1945 р. радянські війська визволили Австрію, що привело до ліквідації а. і відновлення незалежності Австрійської республіки. 15 травня 1955 р. між Австрією, з одного боку, і Радянським Союзом, США, Англією і Францією, з другого боку, було підписано Державний до-

говір, який містить статті, що виключають можливість а. в майбутньому.

АНШПУГ [гол. handspraak] — 1) мор. дерев'яний брус, що використовується як важіль для підймання і перевертання тягарів, підвага; 2) дерев'яний кіл, що вдержує палі в потрібному положенні, коли їх забивають копром; 3) *валіан.* шарнірно-гусеничний лом, найпростіший механізм для пересування одиночних вагонів вручну на невелику віддаль.

АНЮЇТЕТ — див. *анюїтет.*

АОНІДИ [гр. Aonides] — те саме, що й *музи.*

АОРИСТ [гр. aoristos] — форма дієслова, яка означає нерозчленовану, як тривалу, так і миттєву, дію або стан у минулому (в грецькій, старослов'янській та інших мовах).

АОРТА [< гр. aorthē] — *анат.* головна артерія великого кола кровообігу, яка через свої розгалуження забезпечує артеріальною кров'ю всі органи тіла, за винятком легень.

АОРТИТ — запалення *аорти.*

АПАГОГІЧНЕ доведення [< гр. απαγόγε висновок, вивід] — у формальній логіці — непряме доведення, коли висновок про правдивість твердження роблять через спростування твердження, яке йому суперечить.

АПАРАТ [лат. apparatus] — 1) прилад, знаряддя, пристрій, устаткування; 2) установа або ряд установ, що обслуговують яку-небудь галузь управління або господарства; 3) сукупність працівників якої-небудь організації, штат якої-небудь установи; 4) пояснювальні примітки, матеріали до наукової праці, збірника творів (науковий а.); 5) сукупність органів людини, тварини або рослини, які мають одне призначення, напр. дихальний а., травний а. і т. д.

АПАРАТУРА — сукупність *апаратів* (приладів); устаткування будь-якої лабораторії, цеху, великої установки.

АПАРТАМЕНТ [< фр. appartement кімната] — велика, розкішна кімната, розкішна квартира.

АПАТИТ [< гр. apatē помилка (названий так тому, що його на початку з трудом відрізняли від деяких інших мінералів)] — мінерал, що

складається з фосфорнокислого кальцію, хлору і фтору; найкраща сировина для виготовлення *суперфосфату*; застосовується також для виготовлення фосфорної кислоти та її солей.

АПАТИЧНИЙ [< гр.; див. *апатія*] безстрашний, байдужий, млявий.

АПАТІЯ [< гр. *apatheia* нечутливість] — стан байдужості, відсутність інтересу, млявість.

АПАТРИДИ [гр. а (заперечна частка) + *patris* (*patridos*) батьківщина] — позбавлені батьківщини; особи, що втратили право громадянства в одній державі і не набули його в іншій.

АПАШ [фр. *apache* від назви індійського племені апачі] — 1) декласований тип у Франції, хуліган, бандит; 2) чоловіча сорочка з відкритим широким коміром.

АПЕКС [< лат. *apex* вершина] — *астр.* 1) точка небозводу, до якої спрямований в даний момент рух Землі по її орбіті; 2) точка неба, в напрямі якої рухається вся сонячна система.

АПЕЛЮВАТИ [< лат. *appellare* закликати] — 1) оскаржити яку-небудь постанову, подавати *апеляцію*; 2) звертатися до якого-небудь авторитету, посилатися на нього; вдаватися до громадської думки; пукати чиєї-небудь вирішальної думки.

АПЕЛЯНТ [< лат.; див. *апеляція*] — особа, яка подає апеляційну скаргу.

АПЕЛЯЦІЯ [< лат. *appellatio* звертання, скарга] — оскарження якої-небудь постанови до вищої інстанції, яка має право переглянути справу по суті.

АПЕЛЬ [< фр. *appel* виклик на дуель] — 1) *військ. гаст.* кавалерійський сигнал, що подається для збору, напр. після атаки; 2) *сп.* у фехтуванні — удар правою (висунутою) ногою по землі, який означає звичайно початок удавної атаки.

АПЕНДИКС [< лат. *appendix* (*appendicis*) придаток] — 1) *анат.* червоподібний відросток сліпої кишки; 2) *тех.* рукавоподібний паросток, яким кінчається знизу дирижабль або аеростат; через а. наповнюють

оболонку газом і випускають зайвину його в польоті.

АПЕНДИКУЛЯРІЙ [< лат. *appendix* придаток] — вільно плаваючі морські тварини з підтипу покритників, які зберігають *хорду* протягом усього життя.

АПЕНДИЦИТ [< лат.; див. *апендикс*] — *мед.* запалення червоподібного відростка сліпої кишки.

АПЕРИТИВИ [фр. *apéritives*] — спиртні напої для збудження апетиту.

АПЕРКОТ, АПЕРКЕТ [англ. *upper-cut*] — у боксі — «удар знизу» в щелепу або в тулуб.

АПЕРТОМЕТР [лат. *apertus* відкритий + гр. *metreō* міряю] — *фіз.* прилад для вимірювання числової *апертури* оптичної системи.

АПЕРТУРА [< лат. *apertus* відкритий] — *фіз.* 1) кут між оптичною віссю і однією з твірних світлового конуса, який попадає в оптичний прилад; 2) *числова а.* — добуток показника заломлення середовища, яке відділяє об'єкт від передньої лінзи об'єктива мікроскопа, на *синус* апертурного кута (див. *апертура I*).

АПЕТИТ [< лат. *appetitus* схильність, бажання, прагнення] — 1) бажання їсти; 2)* прагнення до чогонебудь, бажання.

АПІКАЛЬНИЙ [< лат. *apex* (*apicis*) верхівка, маківка] — 1) *анат.* звернений догори; верхівковий; 2) *лінгв.* а. з в у к — звук, що утворюється кінчиком язика.

АПС — *міф.* священний бик у стародавніх єгиптян.

АПЛАЗІЯ [гр. а (заперечна частка) + *plasis* форма, утворення] — природжена відсутність частини тіла або органу.

АПЛАНАТ [< гр. *aplanēs* нерухомий, непорушний] — оптична система (*об'єктив*), в якій усунуто сферичну *аберацію*.

АПЛАНАТИЗМ [< гр.; див. *апланат*] — відсутність сферичної *аберації*.

АПЛАЦЕНТАРНІ [гр. а (заперечна частка) + *плацента*] — *зоол.* ссавці (клоачні і сумчасті), при розвитку зародків яких не утворюється *плаценти*.

АПЛІКАТА [< лат. *applicata* що

щільно прилягає] — *геом.* назва одного з трьох чисел, що визначають положення точки в просторі відносно прямокутної системи *координат*.

АПЛІКАТУРА [< лат. *applicatus* що прилягає] — *муз.* 1) розподіл пальців під час гри на музичних інструментах; 2) цифрове позначення над нотами порядку розподілу пальців виконавця.

АПЛІКАЦІЯ [< лат. *applicatio* прикладання] — спосіб створення *орнаментів* або художніх зображень накладанням (нашиванням) на папір, тканину та ін. різнокольорових кусочків матерії або паперу.

АПЛІКЕ [фр. *appliqué*] — 1) накладне срібло; 2) металеві вироби, вкриті тонким шаром срібла.

АПЛІТ [< гр. *haploos* простий] — яснозбарвлена дрібнозерниста магматична гірська порода, складом аналогічна гранітові; залягає звичайно жилами; з аплітом іноді зв'язані родовища золота.

АПЛОДИСМЕНТИ [фр. *applaudissement*] — оплески.

АПЛОМБ¹ [фр. *aplomb*] — надмірна самовпевненість (у поведженні, в розмові).

АПЛОМБ² [фр. *aplomb* букв. прямовисне положення, вертикальність] — у танцях — стійкість, додержання вертикальної лінії (від голови до ніг).

АПОГАМІЯ [гр. *аро від + gameō беру шлюб*] — *бот.* втрата статевого процесу при розмноженні рослин, причому новий організм розвивається без запліднення — не з яйцеклітини, а з будь-якої іншої статевої клітини (пор. *гаметофіт* і *спорофіт*).

АПОГЕЙ [< гр. *arogeion* те, що знаходиться далеко від землі] — 1) *астр.* точка орбіти Місяця, найбільш віддалена від Землі; 2) * найвищий ступінь, найвищий розквіт.

АПОДІКТИЧНИЙ [< гр. *arodeiktikos* що доводить] — достовірний, уgruntований на логічній необхідності, незаперечний, неспростовний; *а-ч не с у д ж е н н я* (в логіці) виражає необхідний зв'язок речей і явищ (напр., ціле більше частини, сума кутів трикутника дорівнює двом прямим кутам), на відміну від *асертoryчного судження* (див.).

АПОКАЛІПСИС [гр. *apokalypsis*] — 1) в християнській містиці — одкровення, пророцтво; 2) одна з книг «Нового завіту», в якій зібрані містичні «пророцтва» про «кінець світу».

АПОКОНІН [гр. *аро від, геть + kopia пил*] — суміш продуктів перегонки дерева з кам'яновугільною смолою, якою вкривають вимощені щелепом дороги.

АПОКОПА [< гр. *арокорē відсікання, відтинання*] — відпадіння одного або кількох звуків у кінці слова, напр. «хоч» замість «хоча».

АПОКРИННИЙ, АПОКРИНОВИЙ [< гр. *arokrinō* відділяю, відокремлюю] — «той, що відокремлює, відділяє від себе»; *а-н і з а л о з и* — залози, виділення секрету якими супроводиться відокремленням верхівкових частин клітини, з яких вони побудовані, напр. великі потові залози.

АПОКРИФ [гр. *apokryphos* таємний, фальшивий < *арокруфō* приховую] — 1) у християнській та інших релігіях — стародавні книги, зміст яких не цілком відповідав офіційному віровченню і які через те не визнавалися «священними» книгами; 2) фальшивий твір, який видають за справжній.

АПОКРИФІЧНИЙ [< гр.; див. *апокриф*] — фальшивий, несправжній; недостовірний, малоймовірний.

АПОЛІТИЗМ, АПОЛІТИЧНІСТЬ [гр. *а* (заперечна частка)] — уявна байдужість в питаннях *політики*; ухиляння від участі в політичному житті; форма прикриття реакційними ідеологами своїх класових поглядів з метою захисту капіталістичного рабства і відвернення трудящих від боротьби за їх класові інтереси, за перемогу соціалізму.

АПОЛІТИЧНИЙ — той, що стоїть осторонь або ухиляється від участі в політичному житті; що відзначається *аполітизмом, аполітичністю*.

АПОЛЛІОН¹ [гр. *Apollon*] — 1) в старогрецькій міфології — бог сонця, покровитель мистецтв, бог провісень (друге ім'я — *Феб*); 2)* *красунь*; 3) *астр.* одна з численних малих планет, підходить до Землі на віддаль 5 млн. км.

АПОЛЛОН * [*< вл. н. гр.*] — гарний денний метелик; живе гол. ч. в гірських областях Європи; трапляється в СРСР.

АПОЛОГ [*< гр. apologos оповідання*] — байка, алегорична оповідь з життя тварин, здебільшого повчального змісту.

АПОЛОГЕТ [*гр. apologētēs*] — захисник будь-якої ідеї, вчення і т. д.

АПОЛОГЕТИКА [*< гр. apologētikos що захищає*] — 1) попереджений захист, вихвалання чого-небудь замість об'єктивного розгляду; 2) частина богослов'я, яка ставить своїм завданням захист релігії.

АПОЛОГІЯ [*< гр. apologia захист, виправдання*] — попереджений захист, вихвалання (пор. *апологетика*).

АПОМІКСИС [*гр. аро відлині + mixis змішування*] — *бот.* розмноження, що відбувається без запліднення, але з збереженням морфологічного чергування статевого і безстатевого поколінь.

АПОМОРФІН [*гр. аро від + морфін*] — лікарський засіб, похідне від морфіну; застосовується як блювотне і відхаркувальне.

АПОНЕВРІЗ [*гр. аро від + neugon жила, мускул*] — *анат.* сухожилковий розтяг — одна з форм сухожилка м'яза у вигляді широкій блискучій пластинки, що складається з сполучнотканинних волокон.

АПОПЛЕКСІЯ (або *апоплексичний удар*) [*< гр. apoplēsō уражаю*] — раптовий параліч тіла або частини його внаслідок порушення кровопостачання головного мозку (крововилив, закупорка або спазм артерії).

АПОРІЯ [*гр. aporia*] — в античній філософії — логічне утруднення, непоборна суперечність при розв'язанні проблеми. Особливо відомі апорії старогрецького філософа Зенона з Елеї (5 ст. до н. е.), що виявляють незрозумілу для того часу суперечність поняття руху.

АПОРТ! [*фр. apporte*] — вигук до дресированого собаки: «принеси, подай!»

АПОСПОРІЯ [*гр. аро від, далеко від + sporos плід, сім'я, насіння*] — розвиток у рослин статевого поколін-

ня не з спор (див. *спора*), а з інших клітин безстатевого покоління.

АПОСТЕРІОРИ [*< лат. aposteriori з наступного, дальшого*] — 1) з досвіду, на основі досвіду (протилежн. *ап'іорі*); 2) * з досвіду (знати, твердити).

АПОСТЕРІОРНИЙ [*< лат.; див. апостеріорі*] — набутий пізнанням з досвіду, оснований на досвіді.

АПОСТРОФ [*< гр. apostrophos звернений убик або назад*] — значок у вигляді коми над рядком; заміняє пропущену голосну, напр. Жанна д'Арк (замість де Арк).

АПОСТРОФА [*< гр. apostrophē відхилення*] — стилістична фігура, яка являє собою звертання до відсутньої особи як до присутньої або до неживого предмета як до живого і т. д.

АПОФЕМА [*< гр. apothēma щось відкладене*] — *мат.* довжина перпендикуляра, опущеного з центра правильного многокутника на будь-яку з його сторін; у правильній піраміді — висота бічної грані.

АПОФЕОЗ [*< гр. apotheōsis обожування*] — 1) прославлення особи або події; урочисте завершення події; 2) прикінцева урочиста картина в деяких спектаклях.

АПОФІЗ [*< гр. arophysis відросток*] — 1) *анат.* відросток, виступ кістки; 2) *бот.* різні вирости при основі коробочки деяких мохів і т. д.; 3) *геол.* бічні відгалуження від жил, лавових покривів і вивержених масивів, які проникають у навколишні породи.

АПОФТЕГМА [*гр. apophthegma*] — короткий дотепний і повчальний вислів, афоризм.

АПОХРОМАТ [*гр. аро геть + chrōma фарба, колір*] — об'єктив мікроскопа, у якого усунуто хроматичне спотворення зображення, тобто хроматичну *аберацію*.

АППАСІОНАТО [*іт. appassionato*] — *муз.* термін, що означає — пристрасно, з великим почуттям.

АПЕРЦЕПЦІЯ [*лат. ap+ad до+ perceptio сприймання*] — 1) в психології — залежність сприймання від попереднього індивідуального досвіду; 2) в ідеалістичній філософії Лейбніца (1646—1716), що запрова-

див цей термін, — усвідомлене сприймання, на відміну від несвідомих *перцепцій*; 3) трансцендентальна а. в філософії Канта (див. *кантіанство*) — споконвічна єдність свідомості пізнаючого суб'єкта, яка нібито зумовлює єдність досвіду; хибне, антинаукове поняття трансцендентальної аперцепції, яке заперечує, що в основі єдності і закономірності нашого досвіду лежать єдність і закономірність матеріального світу, — яскравий вияв суб'єктивного ідеалізму та метафізики.

АППОЗИЦІЯ [< лат. appositio додаток, прикладка] — 1) *біол.* ріст тканин організму способом відкладання нових шарів на раніш утворену поверхню; 2) *лінгв.* прикладка, означення-іменник, напр. колгоспник-лаборант.

АПРАКСІЯ [< гр. арахіа недіяння] — *мед.* порушення здатності робити доцільні звичні дії і рухи в результаті ураження вищих відділів кори головного мозку.

АПРЕТ [фр. apprêt] — речовини (крохмаль, мило, жиrowі речовини, ефіри, целюлози та ін.), що їх наносять при оброблюванні (*апретури*) на тканини й пряжу для надання їм потрібних властивостей (певної цупкості, еластичності, блиску і т. д.).

АПРЕТУВАТИ [фр. apprêter] — остаточно обробляти (тканину, шкіру тощо); див. *апрет*, *апретура*.

АПРЕТУРА [нім. Appretur виробка, вичинка < фр. apprêter готувати, виробляти] — остаточно оброблення тканини, пряжі, шкіри, хутра та ін. спеціальними речовинами (див. *апрет*).

АПРІОРИ [< лат. а ргіогі одвічно, первісно] — 1) незалежно від досвіду, до досвіду (протилежн. *апостеріорі*) — хибне, антинаукове поняття ідеалістичної теорії пізнання (Лейбніц, Кант); 2) * загодя, наперед (твердити, заперечувати, погоджуватись).

АПРІОРИЗМ [< лат.; див. *апріорі*] — хибне, ідеалістичне філософське вчення Канта (див. *кантіанство*) і його послідовників, яке визнає час, простір, причинність і т. д. не формами і відношеннями самого буття, відображуваними в чуттєвому досві-

ді, а формами, нібито одвічно властивими свідомості людини, незалежно від досвіду.

АПРІОРНИЙ [< лат.; див. *апріорі*] — незалежний від досвіду, що передус йому.

АПРОБАЦІЯ [лат. approbatio] — 1) схвалення, затвердження; 2) *агр.* встановлення сортів якостей урожайів для одержання кращого, більш урожайного посівного матеріалу (зерна, насіння, бульб та ін.).

АПРОБУВАТИ [лат. approbare] — схвалювати, затверджувати.

АПРОКСИМАЦІЯ, АПРОКСИМУВАННЯ [< лат. appproximate наближатися] — *мат.* наближене вираження яких-небудь величин (або геометричних об'єктів) через інші, більш відомі величини.

АПРОПІАЦІЯ [лат. appropriatio] — присвоєння, захоплення.

АПРОШІ [< фр. approche наближення] — 1) *військ.* змісноподібні і зигзагоподібні земляні рови, що їх робили атакуючі, щоб приховати своє наближення до взятої в облогу фортеці; 2) *друж.* проміжки (пробіли) між буквами або словами у друкарському наборі (міжлітерний або міжслівний просвіт).

АПСИДА, АБСІДА [лат. absida < гр. arsis склепіння, арка] — 1) *архит.* півкругла, іноді багатокутна, виступа частина будівлі, перекрита відповідним склепінням; 2) *астр.* див. *абсиди*.

АПСИДИ [< гр. arsis (apsidos) склепіння, арка] — *астр.* найближча і найдалша точки орбіти одного світила відносно іншого, центрального, напр. Місяця відносно Землі (*перигей* і *апогей*); Землі відносно Сонця (*перигелій* і *афелій*).

АПТЕРИГОТИ [гр. а (заперечна частка) + pterux (pterygos) крило] — підклас первиннобезкрилих комах.

АПТЕРІ [гр. а (заперечна частка) + pteron перо] — не вкриті пір'ям місця на тілі птахів (пор. *птерилії*).

АПТЕРИКС [гр. а (заперечна частка) + pterux крило] — те саме, що й *кві-кві*.

АР [фр. are < лат. aerea площа, поверхня] — метрична міра земельної площі; що дорівнює 100 кв. м; одна сота га.

АРА, АРАРА [ам.] — рід довгохвостих папуг без чубка, яскравого забарвлення.

АРАБЕСК [див. *арабески*] — в класичному балетному танці — рух, при якому вся вага корпусу передається на одну ногу, а друга відкидається назад.

АРАБЕСКИ [фр. *arabesque* < ісп. *arabesco* арабський] — 1) особливий вид *орнаменту*, що складається з геометричних фігур і стилізованих листків, квіток і т. ін.; поширився в європейському мистецтві гол. ч. під впливом мусульманських зразків; 2) невеликий музичний твір, химерний і певимушений своїм характером.

АРАБІЗМ — слово або мовний зворот, запозичені з арабської мови; зворот, побудований на зразок арабської мови.

АРАБІН [< вл. н.] — різновидність рослинного клею, складова частина аравійської камеди (*гумі-арабіку*).

АРАБІС [лат. *Arabis*] — р і з у х а, трав'яна рослина з родина хрестоцвітних; деякі види розводяться як бордюрні рослини, що зацвітають напровесні.

АРАГОНІТ [< вл. п.] — мінерал, ромбічна різновидність карбонату кальцію; нестійкий і звичайно переходить в іншу різновидність карбонату кальцію — *кальцит*; з арагоніту складається значна частина перлів і перламутровий шар черепашок *молосків*.

АРАК [ар.] — міцний спиртний напій, який у Півд. Азії виготовляють з рису або з соку пальм (кокосової, фінікової), а в Європі — з спирту і штучних есенцій (штучний а.).

АРАНЕОЛОГІЯ [< лат. *aranea* павук] — див. *арахнологія*.

АРАНЖІРОВКА [< фр.] — перекладання музичного твору, написаного для одного інструмента або складу інструментів (голосів), з пристосуванням його до іншого інструмента або до іншого складу, розширеного або зменшеного.

АРАНЖУВАТИ [фр. *arranger*] — робити *аранжировку*.

АРАРА — див. *ара*.

АРАТ [монг.] — пастух, трудящий скотар в Монголії.

АРАУКАРИЯ [від чілійської провінції Арауко] — рід високих вічнозелених хвойних дерев, поширених в Півд. Америці і Австралії; деякі види розводяться як декоративні в парках Чорноморського узбережжя Кавказу і південного берега Криму.

АРАХІДНА олія [< гр.; див. *araxis*] — олія земляних горіхів; харчовий продукт і матеріал для миловаріння.

АРАХІС [гр. *arachis*] — з е м л я н и й, або к и т а й с ь к и й, г о р і х — трав'яна культурна бобова рослина з плодами, що досягають у землі, з істівного насіння яких добувають *арахідну олію*.

АРАХНІДИ [гр. *arachnē* павук + *eidos* вид] — павукоподібні тварини.

АРАХНОЇДІТ [< гр.] — запалення павутинової оболонки головного мозку.

АРАХНОЛОГІЯ [гр. *arachnē* павук + *logos* поняття, вчення] — відділ *зоології*, що вивчає павукоподібних.

АРБАЛЕТ [фр. *arbalète*] — метална ручна зброя — самостріл, вдосконалений лук; а. — індивідуальна зброя бійця стародавнього світу; після винайдення вогнепальної зброї вийшов з ужитку.

АРБІТР [фр. *arbitre* < лат. *arbitr*] — 1) третейський суддя, що вибирається суперечними сторонами за їх взаємною згодою; в СРСР — службова особа, яка розглядає майнові спори між установами і підприємствами (див. *арбітраж 1*); 2) *сп.* старший суддя у змаганнях з боротьби, який керує ходом схватки двох спортсменів.

АРБИТРАЖ [фр. *arbitrage*] — 1) третейський суд, в якому суперечку розв'язує суддя-посередник (*арбітр*); в СРСР — орган, що розглядає майнові суперечки між господарськими органами; а. буває державний і відомчий; м і ж н а р о д н и й а. — міжнародний третейський суд для мирного врегулювання спорів між державами, які передали спірні питання на його розв'язання; 2) комерційна діяльність в капіталістич-

них країнах, яка полягає у використанні різниці ціп однакових біржових об'єктів (векселів, цінних паперів, товарів) на різних ринках з метою здобування прибутку.

АРГАЛІ [тюрк.] — сухий кізяк; використовується як паливо в безлісних місцевостях Азії.

АРГАЛІ [монг.] — дикий гірський баран з дуже великими рогами; водиться в Середній Азії.

АРГАМАК [тюрк.] — порода прудких і виносливих верхових східних коней.

АРГЕНТИТ [< лат. argentum срібло] — свинцевосірйй мінерал, с р і б н и й б л и с к, важлива сріблоносна руда.

АРГІЛІТ [< лат. argilla глина] — осадова гірська порода, яка утворилася в результаті ущільнення глини; при однаковому з глинами мінералогічному і хімічному складі відзначається багато більшою твердістю і нездатністю розмокати у воді.

АРГРОЇД, АРГРОФАН [гр. argyros срібло + eidos вид, phanos світлий, ясний] — сплав міді, нікелю й цинку, вкритий шаром срібла; вживається для вироблення духових інструментів, посуду, в електротехніці, годинниковому виробництві та ін.

АРГО [фр. argot] — те саме, що й *жаргон*.

АРГОН [< гр. argos недіяльний] — хім. елемент, символ Ar, порядковий номер 18, ат. вага 39,944; благородний (інертний) газ без кольору й запаху; є в атмосфері в кількості близько 1%; аргон застосовують для рекламних трубчастих лампочок, що дають синювате світло.

АРГОНАВТ [< гр.; див. *аргонавти*] — зоол. головоногий молюск; водиться в теплих морях.

АРГОНАВТИ [гр. Argō (назва корабля) + nautēs мореплавець] — 1) *міф.* старогрецькі герої, що зробили на кораблі «Арго» далеке на ті часи плавання до берегів Колхиди (стародавня назва Зах. Грузії, особливо Ріонської низовини); 2) * сміливі мореплавці; шукачі пригод на морі.

АРГОТІЧНИЙ — що належить до *арго*.

АРГУМЕНТ [лат. argumentum] — 1) логічний довід — основа доведення; 2) *мат.* незалежна змінна величина, від зміни якої залежить зміна іншої величини, що зветься *функцією*; а. к о м п л е к с н о г о ч и с л а z — кут φ в тригонометричній формі цього числа $z = r (\cos \varphi + i \sin \varphi)$.

АРГУМЕНТАЦІЯ [лат. argumentatio] — наведення аргументів (див. *аргумент* 1); сукупність аргументів на користь чого-небудь.

АРГУМЕНТУВАТИ [лат. argumentari] — доводити, наводити аргументи (див. *аргумент* 1).

АРГУС [лат. Argus < гр. Argos] — 1) у старогрецькій міфології — багатookий велетень-вартовий; 2)* пильний, невсипущий страж; 3) птах з родини фазанів з численними окоподібними плямами на махових перах.

АРДЕН [< вл. н.] — бельгійська порода робочих коней-возовиків.

АРДОМЕТР [лат. ardor жар + гр. metreo міряю] — електричний прилад для вимірювання високих температур (у промислових печах).

АРЕАЛ [лат. arealis прикм. від area площа, простір] — область природного поширення будь-якої групи (виду, роду і т. ін.) рослин або тварин. На географічних картах а. звичайно обводять лінією, виділяють точками, знаками, підписами або кольором.

АРЕНА [лат. arena букв. пісок] — 1) майданчик, посипаний піском, у староримському амфітеатрі, де відбувалися бої *гладіаторів* та ін.; 2) місце дії в п'єрсу; 3) * поприще, місце діяльності взагалі; 4) *біол.* а. ж и т т я — сукупність усіх тих місць на земній кулі, де є сприятливі умови для існування організмів.

АРЕНОЦІЯ [гр. arrhēn чоловічий + eidos вид] — *біол.* вияв статевих ознак самця у самки, гол. ч. поява чоловічого оперення у самок птахів.

АРЕОГРАФІЯ [гр. Arēs Марс + graphō пишу] — *астр.* опис поверхні планети Марс.

АРЕОЛА [< лат. areola невелика площа] — червонувате кільце навколо грудного соска, виразки і т. ін.

АРЕОМЕТР [гр. araios рідкий + metreo міряю] — *фіз.* прилад у

вигляді скляного поплавця з шкалою для визначення питомої ваги рідини або процентного вмісту в ній розчиненої речовини; а. занурюється у воду тим нижче, чим менша її густина.

АРЕОПАГ [< гр. Areios pagos Аресів пагорб] — найвищий орган судової і політичної влади у стародавніх Афінах.

АРЕС [гр. Arēs] — у старогрецькій міфології — бог війни, те саме, що в староримській — *Марс*.

АРЕТИР [нім. Arretier(er) < фр. arrêter зупиняти] — пристрій для встановлення чутливого приладу (напр., терезів) в неробоче положення, щоб запобігти його спрацьовуванню в той час, коли приладом не користуються.

АРЕФЛЕКСІЯ [гр. а (заперечна частка) + *рефлекс*] — мед. відсутність рефлексів.

АР'ЕРГАРД [фр. arrière позаду + garde охорона] — частина сил, висунута в бій противника для охорони військ під час їх пересування від фронту в тил. Сила і склад ар'ергарду визначаються залежно від обстановки.

АР'ЕРСЦЕНА [< фр. arrière позаду] — у театрі — простір позаду основної сценічної площадки.

АРИК [тюрк.] — місцева назва каналу в зрошувальній сітці в Середній Азії.

АРИСТОКРАТІЯ [гр. aristokratia] — 1) вища верства експлуататорських класів, багата або родова знать; 2) панування знаті — одна з форм державної влади в стародавній Греції; 3) * привілейована верхівка якого-небудь класу або соціальної групи.

АРИСТОН [< гр. aristos краший] — механічний музичний інструмент у вигляді ящика.

АРИТМІЯ [гр. arrhythmia] — 1) відсутність ритму; 2) порушення нормального ритму діяльності серця.

АРИФМЕТИКА [гр. arithmetikē < arithmos число] — частина математики, що вивчає найпростіші властивості чисел і дій над числами, насамперед над цілими числами і раціональними дробами.

АРИФМЕТИЧНИЙ — що стосується до *арифметики*; а - н а п р о

г р е с і я — див. *прогресія*; а - н а п р о п о р ц і я — рівність двох арифметичних відношень; а - н е в і д н о ш е н н я — різниця чисел; а - н е с е р е д н е — частка від ділення суми кількох чисел на число доданків.

АРИФМОГРАФ [гр. arithmos число + graphō пишу] — прилад для механічного виконання арифметичних дій, в якому на особливий стрічці ведеться автоматичний запис оброблених чисел і результатів.

АРИФМОМЕТР [гр. arithmos число + metreo міряю] — настільний лічильний прилад для механічного виконання арифметичних обчислень.

АРИАДНА [гр. Ariadnē] — в старогрецькій міфології — дочка критського царя Міноса; допомогла афінському героєві Тезею вийти з *лабіринту* за допомогою клубка ниток (А р і а д н и н а н и т к а).

АРИЕТТА [іт. arietta] — муз. невелика *арія*.

АРИМАН — *міф.* староперське божество, уособлення злого начала, протилежність Ормуздові — богіві світла, першоджерелу добра.

АРИОЗО [іт. arioso] — муз. вокальний твір ліричного або драматичного характеру для одного голосу (соло); найчастіше поєднується з *речитативом* (в опері).

АРИЯ [< іт. aria пісня] — музичний твір для голосу з інструментальним супроводом, який входить складовою частиною до опери, *ораторії* або *кантати*; *арієко* іноді називають також інструментальну музичну п'єсу співучого характеру.

АРК... [< лат. arcus дуга] — мат. приставка, що додається до назв прямих тригонометричних функцій: *синуса*, *косинуса*, *тангенса*, *котангенса*, *секанса* і *косеканса*; дає назви відповідних обернених тригонометричних функцій: *арксинус*, *арккосинус*, *арктангенс*, *арккотангенс*, *арксеканс* і *арккосеканс*. Кожна з цих обернених функцій виражає дугу (або кут), що відповідає даному значенню прямої функції; напр., *арксинус* виражає дугу, що відповідає даному значенню синуса, і т. д.

АРКА [іт. arco] — *архіт.* криво-

лінійне перекриття прорізів у стіні (вікон, воріт, дверей) або прольотів між двома опорами, напр. між колонами, стоячими моста і т. ін.

АРКАДА [фр. arcade] — *архіт.* ряд *арок*.

АРКАДІЯ [гр. Arkadia] — 1) гориста область у центрі Пелопоннесу (в Греції), населення якої за стародавніх часів займалося переважно скотарством; 2)* в ідилічній поезії А. — країна «шасливих пастухів», «шаслива країна».

АРКАТУРА [нім. Arkatur] — *архіт.* ряд невеликих *арок*, що прикрашають стіни.

АРКБУТАН [фр. arc-boutant] — *архіт.* зовнішня упорна арка (здебільшого в готичній архітектурі), яка передає розпір склепіння на нижні опори (к о н т р ф о р с и), що містяться зовні будинку.

АРКВОЛ машина [< англ. arch wall дугоподібний забой] — тип врубової машини, який відзначається тим, що різальна частина машини (*бар³*) може повертатися навколо вертикальної осі на 180°, утворюючи дугоподібний вруб.

АРКЕБУЗА [іт. archibuso] — старовинна гнотова рушниця 14—16 ст. (староруська вогнепальна зброя — п и щ а л ь).

АРКО [шт.] — томпак, сплав міді з цинком, кольором схожий на золото.

АРКТИКА [< лат. arcticus, гр. arktikos північний] — північна полярна область земної кулі, що приймає до Північного полюса, з середньою температурою найтеплішого місяця не більше +10°. В радянському секторі Арктики, що має велике економічне значення для СРСР, проводиться дуже успішна робота щодо її вивчення і освоєння. Дуже цінним досягненням є освоєння Північного морського шляху, завоювання й вивчення Північного полюса. В Радянській Арктиці створено широкі сітку полярних станцій, збудовані порти і ведеться планомірне використання природних ресурсів Арктики (морські промисли, розробка корисних копалин і т. д.).

АРКТИЧНИЙ [< лат.; див. *Арктика*] — північний, полярний.

АРКТОГЕЯ [лат. arctos північ + гр. gē земля] — один з основних зоогеографічних підрозділів суші, що охоплює всі зоогеографічні області, крім південноамериканської, австралійської і антарктичної.

АРЛЕКІН [іт. arlecchino] — 1) одна із масок слуги (*дзани*) в італійській комедії дель арте (див. *комедія масок*); звичайно носить костюм з шовкових різнокольорових трикутників і чорну маску; 2) сукна, що обрамовують порталну арку сцени (у складках цих сукон у старовину ховався Арлекін); 3)* блазень, паяц.

АРЛЕКІНАДА [іт. arlecchinata] — 1) невеличка пантоміма, в якій беруть участь Арлекін та інші персонажі італійської *комедії масок*; 2) комедія ярмаркового театру в половині 18 ст. у Франції; 3)* блазеньство, жартливе базікання.

АРМАДА [ісп. armada] — флот; «н е п е р е м о ж н а а.» — флот іспанського короля Філіппа II, споряджений ним у 1588 р. проти Англії і знищений почасти бурєю, почасти англійськими та голландськими морськими силами.

АРМАДИЛИ [< ісп. armadillo броненосець] — південноамериканські ссавці, тіло яких захищене костяним панциром; називаються інакше броненосцями.

АРМАТОР [< лат. armator що озброює, споруджує] — судовласник; особа, яка експлуатує морське судно безвідносно до того, належить воно їй по праву власності чи ні. А. споряджає судно в рейс, забезпечує коштами, наймає екіпаж, запрошує капітана і відповідає за його дії.

АРМАТУРА [< лат. armatura озброєння, спорядження] — 1) сукупність пристроїв для укріплення електричної лампи, підведення до неї струму, розподілу світла, захисту лампи від пошкоджень і т. д.; 2) в залізобетонних конструкціях — сукупність зварених або зв'язаних сталевих стержнів, що заливаються бетоном; 3) дрібні прилади й пристрої, встановлювані на якому-небудь устаткуванні, напр. трубопровідна арматура, арматура парового котла; 4) *військ.* картка або листок (а р м а т у р н и й

с п и с о к) На кожного військового службовця, в якому записують видане речове забезпечення.

АРМІЛЯРНА СФЕРА [фр. *armillaire* < лат. *armilla* браслет] — астрономічний прилад у стародавніх людей для вимірювання кутів, який складався з рухомих кругів, що зображували круги небесної сфери. Тепер використовується як навчальне наочне приладдя.

АРМІЯ [фр. *armée* < *arme* озброювати] — 1) сукупність збройних сил держави; у вузькому розумінні — сукупність збройної сили; д і ю ч а а. — під час війни — частина збройних сил країни, яка діє на фронті; 2) оперативне з'єднання в складі кількох корпусів або дивізій; 3) * сукупність людей, які можуть бути об'єднані будь-якою спільною ознакою, напр. а. безробітних у капіталістичних країнах.

АРМУВАТИ [< лат.; див. *арматура*] — *тех.* зміцнювати один матеріал механічним сполученням з іншим, напр. склеювати фанеру з металевим листом, скріплювати залізною арматурою бетонну кладку і т. д.

АРМЮР [фр. *armure*] — в ткацькій справі — вид переплетень з дрібно-зорчастими витканими рисунками; застосовується в одіжних тканинах, хустках, рушниках, скатертях та ін.

АРОЗІЯ [< лат. *arrosus* об'їдений] — *мед.* роз'їдання будь-якого органу, викривання виразками, особливо стінок кровоносної судини.

АРОМАТ [< гр. *arōma* (*arōmatos*) пахуча речовина] — пахощі, присмний запах.

АРОМАТИЗАЦІЯ — спосіб переробки нафти і кам'яновугільної смоли для добування т. зв. *ароматичних* вуглеводнів: бензолу, толуолу, нафталіну, фенолу, антрацену та ін.

АРОМАТИЧНИЙ, АРОМАТНИЙ [< гр.; див. *аромат*] — запахний, пахучий; а р о м а т и ч н і с п о л у к и — *хім.* органічні речовини, похідні бензолу (див. також *ароматизація*).

АРОУР'УТ [англ. *arowroot*] — крохмаль з кореневищ або з бульб деяких тропічних рослин; використовується для *апретури* тканин, у кон-

дитерській справі і як поживний засіб (маніока, тапіока).

АРПЕДЖІО [іт. *arpeggio* < *arpeggiare* грати на арфі] — *муз.* акорди, в яких звуки йдуть у швидкій послідовності один за одним.

АРСЕНАЛ [фр. *arsenal*] — 1) підприємство для виготовлення, ремонту і зберігання зброї та предметів військового спорядження; 2) * велика і різноманітна кількість чого-небудь, великий запас.

АРСЕНІК(УМ) [< гр. *arsēn* чоловічий, сильний] — миш'як.

АРСЕНІТИ [< гр.] — солі миш'якової кислоти.

АРСЕНОПІРИТ [див. *арсен(ік)ум* + *пірит*] — миш'яковий колчедан, мінерал сріблястобілого або сіро-стального кольору з металевим блиском, іноді з домішкою золота; основна руда для добування миш'яку.

АРСИНИ [гр.] — група органічних сполук миш'яку; це є отруйні речовини (чхальні газу, люїзит, адамсит та ін.).

АРТАЛІН [< гр. *artos* пшеничний хліб] — білок, що входить до складу пшеничної клейковини.

АРТЕЗІАНСЬКИЙ КОЛОДЯЗЬ [< фр. *artésien* — від назви французької провінції Артуа] — буровий трубчастий колодязь, що використовує підземні води, які перебувають під тиском (т. зв. а р т е з і а н с ь к і в о д и) і іноді виливаються з колодязя самопливом (фонтаном).

АРТЕМІДА [гр. *Artemis* (*Artemidos*)] — в старогрецькій міфології — богиня-діва, сестра Аполлона, охоронниця стад і дичини, покровителька мисливства, богиня місяця; те саме, що в староримській міфології *Діана*.

АРТЕРІАЛЬНИЙ — прикм. від сл. *артерія*, а - н и й т и с к — тиск крові в артеріях.

АРТЕРІЙ — загальна *артерій*.

АРТЕРІОСКЛЕРОЗ — хронічне захворювання (*склероз*) *артерій*, яке полягає в затвердінні і потовщенні їх стінок внаслідок розростання в них сполучної тканини; при артеріосклерозі звужується просвіт судин; появляється ламкість їх.

АРТЕРІЯ [гр. *artēria*] — 1) *анат.* кровоносна судина, що несе кров

від серця до периферії; 2) * важливий шлях сполучення: залізнична лінія, канал, судноплавна ріка і т. д.; головна вулиця з дуже пожвавленим рухом.

АРТЕФАКТ [лат. arte штучно + factus зроблений] — *біол.* утвори або процес, невластиві в нормі організму, які виникають у деяких випадках при дослідженні організму.

АРТИКЛЬ [фр. article < лат. articulus] — *грам.* член, частка, що додається в деяких мовах до іменника для надання йому означеності або неозначеності; у деяких мовах, як в англійській, а. не змінюється, в інших (напр., німецькій) змінюється за родами, відмінками і числами.

АТИКУЛ [< лат. articulus розділ, стаття] — 1) *іст.* військовий статут, виданий Петром I; 2) *заст.* стаття закону; 3) тип виробу, товару.

АТИКУЛЯЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *артикуляція*; а-н а б а з а — властиві людям, що говорять даною мовою, положення й система рухів органів мови при вимовленні звуків мови.

АТИКУЛЯЦІЯ [лат. articulatio < articulare членороздільно, ясно вимовляти] — 1) *анат.* зчленування, суглоб; 2) *лінгв.* робота органів мови (губ, язика, м'якого піднебіння, голосових зв'язок), необхідна для вимови певного звука мови.

АТИЛЕРІЯ [фр. artillerie] — 1) рід військ, основна зброя якого — вогнепальні гармати; 2) сукупність предметів озброєння, яка включає весь комплекс вогнепальної зброї; 3) наука про будову й застосування вогнепальної зброї всіх видів.

АТИСТ [фр. artiste] — 1) особа, що вибрала своєю професією публічне виконання творів мистецтва (драматичний актор, музикант, співак і т. д.); 2) * особа, що досягла в будь-якій галузі найвищої майстерності.

АТИСТИЧНИЙ [фр. artistique] — прикм. від сл. *артист*; художній; майстерно зроблений.

АТИШОК [фр. artichaut < іт. articiocco] — багаторічна рослина з родини складноцвітих з м'ясистими судвіттями, нижня частина яких їстівна.

АТРАЛГІЯ [гр. arthron суглоб +

algos страждання] — біль у суглобах.

АТРИТ [< гр. arthron суглоб] — запальне захворювання суглоба.

АТРИТИЗМ [< гр. arthron суглоб] — схильність до захворювань суглобів внаслідок розладу обміну речовин.

АТРО... [< гр. arthron суглоб] — у складних словах показує, що дані слова стосуються до суглобів, напр. *артромолія*.

АТРОЛОГІЯ [*артро...* + гр. logos поняття, вчення] — відділ *анатомії*, що вивчає будову суглобів.

АТРОПЛАСТИКА [див. *артро...* + *пластика*] — *пластична операція* суглоба для відновлення його рухомості.

АТРОПОДИ [*артро...* + гр. pus (podos) нога] членистоногі, тип тварин (поділяються на класи *трилобіти*, ракоподібних, павукоподібних, меростомових, первинотрахеїчних, багатоніжок і комах).

АТРОТОМІЯ [*артро...* + гр. tomē розтин] — оперативний розтин порожнини суглоба.

АРФА [стар.-нім. harpa] — 1) струнний шипковий інструмент, відомий з давньої давнини; сучасна а. являє собою вертикальну раму з натягнутими струнами, розміщеними над *резонатором*; система педалей служить для моментального перестроювання струн; 2) машина для очищення й сортування зерна за товщиною; зерно йде на решета з паралельними дротинами (розміщеними на рівній віддалі одна від одної), приводжувані в коливий рух.

АРХАІЗАЦІЯ [< гр. archaios стародавній] — наслідування стародавніх форм мистецтва.

АРХАІЗМ [< гр. archaios стародавній] — 1) старовинне слово або неживаний тепер мовний zwort; 2) пережиток старовини.

АРХАІСТИКА [< гр. archaios стародавній] — в мистецтві — наслідування старовинних форм, старовинної манери.

АРХАІЧНИЙ [гр. archaios] — стародавній, старовинний, застарілий.

АРХЕГОНІАТИ, АРХЕГОНІАЛЬНІ рослини — велика група рослин, у яких жіночим органом розмно-

ження в архегоній; до архегоніатів належать мохи, папороті, хвощі та ін.

АРХЕГОНІЙ [гр. archē основа, початок + gonē народження, походження] — *бот.* жіночий орган розмноження у мохів, папоротей, хвощів, плаунів і голонасінних рослин, що містить яйцеву клітину.

АРХЕЙСЬКА ера [*<* гр. archaios давній, стародавній] — найдавніша ера в геологічній історії Землі, яку називають також *азойською ерою*. У відкладах а-кої ери органічних решток не виявлено; породи а-кої ери представлені гнейсами, кристалічними сланцями, кварцитами, конгломератами.

АРХЕО... [*<* гр. archaios давній, стародавній] — в складних словах показує, що дані слова стосуються до старовини, напр. археологія.

АРХЕОГРАФІЯ [архео... + гр. graphō пишу] — опис і видання стародавніх пам'яток письменства.

АРХЕОЛОГ — той, що займається археологією.

АРХЕОЛОГІЯ [*<* гр. archaiologia розповідь про старовину] — наука, що вивчає історичне минуле людського суспільства на підставі речових пам'яток (знарядь праці, речей домашнього вжитку, зброї, жител, укріплень, місць поховання), основним способом відкриття і вивчення яких є розкопки.

АРХЕОПТЕРИКС [архео... + гр. pterux крило] — викопний птах *юрського періоду*, подібний будовою тіла до археорніса.

АРХЕОРНІС [архео... + гр. ornis птах] — викопний птах *юрського періоду* завбільшки з ворону; птах мав зуби, три вільні пальці на крилах і довгий хвіст з двома поздовжніми рядами пір'я.

АРХЕСПОРІЙ [гр. archē початок + спорі] — група клітин, з яких у мохів і папоротеподібних рослин розвиваються спори, а у квіткових — пилок і зародковий мішок.

АРХІ... [*<* гр. archē початок; зверхність] — приставка, що означає: а) старшинство, найвище становище в тому чи іншому церковному званні, напр. архієпископ; б) найвищу міру ознаки, поданої в другій частині

складного слова, напр., архішахрай, архіреакційний.

АРХІВ [лат. archivum *<* гр. archaios стародавній] — 1) установа, де зберігаються старі документи й писані пам'ятки; 2) відділ установи, де зберігаються старі документи, закінчені веденням справи і т. ін.; 3) сукупність писаних пам'яток (листів, рукописів, знімків і т. д.), що стосуються до діяльності будь-якої установи або особи.

АРХІВАРІУС — завідувач архіву.

АРХІВОЛЬТ [іт. archivolto] — *архит.* зовнішнє обрамлення (наличник) прольоту арки, найчастіше *профільоване*.

АРХІЄПІСКОП [гр. archiepiskopos] — служитель релігійного культу, чином середній між єпископом і митрополитом.

АРХІЄРЕЙ [*<* гр. archiereus первосвященик] — загальна назва для вищих чинів духовенства (єпископа, архієпископа, митрополита).

АРХІМАНДРИТ [гр. archimandrites *<* archō їду попереду + mandra вівчарня] — ігумен (глава) монастиря.

АРХІПЕЛАГ [гр. archē початок; зверхність + pelagos море] — сукупність великої кількості окремих островів або цілих груп їх, що близько лежать один від одного.

АРХІТЕКТОНІКА [гр. architektonikē будівельне мистецтво] — побудова, розмірність художнього твору (див. також *композиція* 2).

АРХІТЕКТОР [гр. architekton] — спеціаліст у галузі *архітектури*, зодчий.

АРХІТЕКТУРА [лат. architectura *<* гр. architekton будівельник] — 1) будівельне мистецтво, будівництво, мистецтво проектувати й будувати; 2) художній характер будови.

АРХІТРАВ [фр. architrave *<* гр. archē початок + лат. trabs балка] — *архит.* головна балка, нижня частина *антаблемента*.

...АРХІЯ [*<* гр. archē початок; зверхність, влада] — в закінченні складних слів означає, що ці слова стосуються влади, форми правління, напр. *монархія*.

АРХОНТИ [гр. archōn (archontos) начальник] — вищі службові особи в Афінах (у стародавній Греції).

АС ¹ [< фр. as туз] — видатний своєю майстерністю льотчик-винищувач, майстер повітряного бою, який збив під час війни певну кількість літаків противника.

АС ² [лат. as (assis)] — староримська дрібна монета і одиниця ваги, що дорівнювала 12 унціям міді.

АСАМБЛЕЯ [< фр. assemblée збори] — 1) бали, що влаштовувалися за Петра I; 2) загальні збори представників держав — членів *Ліги Націй*; 3) Генеральна А. — один з головних органів Організації Об'єднаних Націй, що складається з представників усіх держав, які входять до її складу; заснована в 1945 р.

АСАФЕТИДА [перс. aza смола + лат. foetida що погано тхне] — висохлий сік зонтичного середньоазійської рослини тієї ж назви; смолиста речовина з гострим часниковим запахом; вживається у медицині (переважно при істерії) і як прянощі (на Сході).

АСДИК [скор. англ. asdic] — гідролокаційна (див. *гідролокація*) установка для визначення місцезоналення підводних об'єктів.

АСЕЙСМІЧНА область [гр. а (заперечна частка) + сейсмічний] — область, де не буває землетрусів.

АСЕСУАЛЬНІСТЬ [гр. а (заперечна частка) + лат. sexualis статевий] — 1) відсутність сексуальності, відсутність ознак статі; 2) відсутність статевого потягу.

АСЕНІЗАЦІЯ [< фр. assainissement оздоровлення] — поліпшення гігієнічних умов місцевості, оздоровлення; видалення і знешкодження нечистот.

АСЕПТИКА [гр. а (заперечна частка) + sepsis гниття] — запобігання зараженню рани через незараження фізичними методами всіх предметів, що стикаються з раною (кип'ятінням, парою під високим тиском); пор. *антисептика*.

АСЕПТИЧНИЙ — звільнений методами *асептики* від мікроорганізмів (пор. *антисептичний*).

АСЕРТОРИЧНИЙ [< лат. assertorius стверджувальний] — в логіці — а-н-е с у д ж е н н я лише стверджує факт, але не виражає його позаперечної логічної необхідності

(напр., яблуко розділено на частини, трикутник нарисований олівцем), на відміну від *аподиктичного судження*.

АСЕСОР [< лат. assessor засідателі] — 1) в стародавньому Римі — службова особа, наділена судовою владою, помічник *претора*; 2) колезький а. — в дореволюційній Росії — штатський чин (8-го класу).

АСИГНАТИ [фр. assignat, одн.] — паперові гроші, випущені у Франції Установчими зборами під час буржуазної революції кінця 18 ст. Функціонували в період 1789—1796 рр.

АСИГНАЦІЇ [< фр. assignat, одн.] — паперово-грошові знаки, що випускались у Росії з 1769 р. Були вилучені з обігу в 1839—1843 рр., коли в результаті грошової реформи в Росії був запроваджений срібний *монометалізм*.

АСИГНОВКА [< лат.; див. *асигнувати*] — документ, розпорядження, на підставі якого витрачаються відкриті службовій особі або підприємству кредити або видається певна сума для певної потреби.

АСИГНУВАТИ [< лат. assignare призначати] — відпустити, виділити певну суму грошей для будь-якої мети.

АСИМЕТРИЧНИЙ [< гр.; див. *асиметрія*] — нерозмірний, невідповідний.

АСИМЕТРІЯ [гр. asymmetria] — відсутність або порушення *симетрії*.

АСИМІЛЮВАТИ [лат. assimilare] — засвоювати, уподібнювати (див. *асиміляція*).

АСИМІЛЯТОРСЬКА політика [< лат.; див. *асиміляція*] — шовіністична політика імперіалістичних держав, спрямована на знищення національних особливостей пригнобленого народу через примусове нав'язування йому мови, культури, релігії пануючої нації.

АСИМІЛЯЦІЯ [< лат. assimilatio уподібнення, ототожнення] — 1) засвоєння організмом зовнішніх щодо нього речовин; а. в єдності з *дисиміляцією* (розпад речовини в організмі) становить обмін речовини організму, який є основою властивістю живого тіла; 2) слиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, зви-

чайв і т. ін. (див. також *асиміляторська політика*); 3) *лінгв.* уподібнення одного звука іншому, напр. в слові «молотьба» під впливом дзвінкого приголосного «б» звук «т» вимовляється як дзвінке «д», хоч пишемо «молотьба», бо «молотити».

АСИМПТОТА [гр. *asymptōtos* що не збігається, не зливається] — *геом.* пряма лінія, до якої необмежено наближаються точки деякої кривої в міру того, як ці точки віддаляються в безконечність.

АСИНДЕТОН [< гр. *asyndeton* непов'язане] — безсполучникова, стилістична фігура, в якій виникають сполучники, щоб пожвавити і посилити мову, напр.: «прийшов, побачив, перемиг».

АСИНЕРГІЯ [гр. а (заперечна частка) + *synergia* співучасть] — *мед.* втрата здатності об'єднувати окремі прості рухи в складний руховий акт; спостерігається при захворюваннях мозочка.

АСИНХРОННИЙ [гр. а (заперечна частка) + *synchronos* одночасний] — не одночасний, що не збігається в часі; а. д в и г у н — електродвигун змінного струму, число обертів якого (в протилежн. *синхронному* електродвигунові) не кратне частоті коливань змінного струму, що живить двигун, і зазнає зміни при зміні навантаження.

АСИСТЕНТ [< лат. *assistens* (assistentis) присутній, що допомагає] — 1) помічник спеціаліста: особа, яка допомагає професорові при читанні лекцій, при виконанні лабораторних і практичних занять у вузах; помічник лікаря, який стежить за ходом хвороби, допомагає хірургові при операціях; помічник екзаменатора в середній школі і т. д.; 2) перше наукове звання в СРСР; 3) *військ.* помічник прапоросця.

АСИСТОЛІЯ [гр. а (заперечна частка) + *systolē* скорочення] — різке ослаблення скорочень серцевого м'яза, яке зумовлює занепад діяльності серця.

АСИСТУВАТИ [< лат. *assistere* бути присутнім, допомагати] — бути помічником при спеціалісті, виконувати обов'язки *асистента*.

АСКАРИДИ [гр. *askarides*] — ро-

дина круглих червів, що паразитують у кишковошлунковій системі людини.

АСКАРИДОЗ — захворювання, спричинюване паразитуванням *аскарид* в організмі людини і тварин.

АСКЕЗА [< гр. *askēsis* виправа] — спосіб життя, що відповідає вимогам *аскетизму*.

АСКЕР — турецький солдат.

АСКЕТ [< гр. *askētēs* що робить виразу] — 1) в давнину — християнський подвижник, пустельник (див. *аскетизм* 1); 2) * надзвичайно здержлива людина, що відмовляє собі у всіх життєвих насолодах.

АСКЕТИЗМ [< гр.; див. *аскет*] — 1) релігійно-містичне вчення про моральність, яке проповідує самозречення і боротьбу з чуттєвими потягами тіла як шлях, що веде до моральної досконалості і до єднання з божеством; а. відіграв реакційну роль, відвертаючи трудящих від боротьби проти експлуататорів за свої життєві інтереси; 2) * крайній ступінь здержливості, відмовлення від життєвих благ.

АСКОЛЮВАННЯ [< вл. п.] — дослідження шкіряної сировини для виявлення шкур тварин, що загинули від сибірки.

АСКОМЦЕТИ [гр. *askos* мішок + *mykēs* (mykētos) гриб] — *бот.* с у м ч а с т і г р и б и — клас грибів, розмноження яких відбувається за допомогою спор, що розвиваються в особливих клітинах, т. зв. сумках («асках»).

АСО [фр. *assaut*] — у фехтуванні і боксі — «вільний бій» — зустріч двох спортсменів для вивчення техніки бою або підготовки до змагань.

АСОНАНС [фр. *assonance*] — 1) співзвучність; 2) *поет.* неточна рима, в якій співзвучні тільки голосні, напр. зарості — жалості (Брюсов).

АСОРТИМЕНТ [фр. *assortiment*] — підбір різних видів і сортів товарів у торговельному або виробничому підприємстві; вужче — підбір однорідних предметів, але різних сортів.

АСОЦІАЛЬНИЙ [гр. а (заперечна частка) + лат. *socialis* товариський, спілковий, союзний] — несусільний, протисусільний, що порушує права і інтереси суспільства.

АСОЦІАТИВНИЙ [< лат. associatio — *асоціювати*] — сполучний; а. з а к о н — *мат.* закон, що виражає незалежність суми або добутку від заміни деяких доданків їх сумою або деяких множників їх добутком:

$$(a + b) + c = a + (b + c) = a + b + c;$$

$$(ab)c = a(bc) = abc.$$

АСОЦІАЦІОНІЗМ [< лат.] — психологічна теорія, яка неправильно, механістично зводить усі складні психічні процеси до *асоціації* найпростіших елементів.

АСОЦІАЦІЯ [< лат. associatio — сполучення, з'єднання] — 1) об'єднання, спілка, союз; об'єднання організації або осіб для досягнення спільної господарської, політичної, наукової, культурної або якоїсь іншої мети; 2) *зім.* явище, яке полягає в тому, що *молекули* речовини з'єднуються в подвоєні, потроєні і т. д., т. зв. асоційовані молекули; 3) у психології — зумовлений попереднім досвідом зв'язок уявлень, завдяки якому одне уявлення, появившись у свідомості, викликає за схожістю, суміжністю або протилежністю інше; фізіологічні основи асоціації глибоко досліджені І. П. Павловим (1849—1936) в його вченні про умовні рефлекси; 4) а. о ч е й — погоджена робота обох очей, яка приводить до злиття окремих зображень, що виникають у кожному оці, в одну спільну картину.

АСОЦІЮВАТИ [< лат. associare — з'єднувати, сполучати] — *псих.* мислено з'єднувати, зближувати уявлення по асоціації (див. *асоціація* 3).

АСПАРАГІН [< гр. asparagus — спаржа] — органічна азотиста сполука (амід аспарагінової кислоти); утворюється як продукт обміну азотистих речовин у рослинах; аспарагін уперше виявлено в пагонах спаржі.

АСПАРАГУС [лат. Asparagus] — рід трав'яних рослин з родини лілійних, до якого належить спаржа і ряд декоративних видів, культивованих переважно в оранжереях і кімнатах.

АСПЕКТ [< лат. aspectus вид] — 1) точка зору, з якої розглядається предмет, явище, поняття; 2) одна із

сторін або зв'язків даного явища, перспектива, в якій виступає явище.

АСПЕРГІЛ [лат. Aspergillum] — рід цвілевих грибів з класу сумчатих.

АСПЕРМІЯ [гр. а (заперечна частка) + sperma сім'я] — відсутність сперматозоїдів у сім'яній рідині.

АСПІД [< гр. aspid (aspidos)] — 1) отруйна змія, поширена гол. ч. в Австралії, Півд. Азії, Африці і тропічній Америці; 2) * аспід — зла підступна людина.

АСПІДІУМ [< гр. aspidion — маленький щит] — рід папоротей.

АСПІДНИЙ [< гр. iaspis (iaspidos) яшма] — сланцевий, шиферний; а. с л а н е ц ь — тверда різновидність глинистого сланцю; легко розпадається на тонкі тверді плитки; застосовується для виготовлення грифельних (аспідних) дошок і як покрівельний матеріал.

АСПІРАНТ [< лат. aspirans (aspirantis), особа, що домагається чогонбудь, що прагне чогонбудь] — 1) особа, що готується до педагогічної або науково-дослідної діяльності (у вузі або в науково-дослідному інституті); 2) *заст.* той, що шукає якої-небудь посади.

АСПІРАНТУРА [< лат.] — 1) основна форма підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів для вищих учбових закладів і науково-дослідних установ СРСР; 2) сукупність *аспірантів*.

АСПІРАТИ [< лат. aspiratio придих] — *лінгв.* приголосні, що вимовляються з придихом, придихові приголосні; в фонетичній транскрипції звичайно позначаються відповідною приголосною і буквою «h», напр. «ph», «th», «kh» і т. д.

АСПІРАТОР [< лат. aspirare надувати, вдувати, вдихувати] — 1) прилад для визначення електропровідності атмосферного повітря; 2) прилад для засисання проб газів з метою визначення їх хімічного складу; 3) *мед.* прилад для відсисання рідин (гною) з порожнин тіла (див. також *аспірація*).

АСПІРАЦІЯ [< лат. aspiratio наддування, вдихання] — 1) викачування рідини або повітря, скупчених у результаті захворювання якої-

небудь частини тіла; 2) проникання сторонніх речовин у дихальні шляхи під час вдиху.

АСПІРИН — жарознижуючий і болезаспокійливий засіб (ацетилсаліцилова кислота).

АССІРІОЛОГІЯ [вл. н. + гр. logos поняття, вчення] — наука про ассірійські старожитності і клиноподібні написи.

АСТА́ЗІЯ [гр. а (заперечна частка) + stasis стояння] — мед. втрата здатності стояти, здебільшого на ґрунті захворювань нервової системи (істерії); астазія звичайно сполучається з *абавією*.

АСТА́ЗУВАННЯ [гр. а (заперечна частка) + stasis стояння] — фіз. ослаблення впливу земного магнетизму на магнітну стрілку чутливого вимірювального приладу.

АСТА́РТА — міф. у сірійців, фінікійців та інших семітичних народів — богиця земної родючості і любові; культ Астарті мав вплив на грецький культ *Афродіти*.

АСТА́ТИЧНИЙ [гр. astatos] — нестійкий, неспокійний; а - н а с т р і л - к а — з'єднання двох магнітних стрілок з протилежним розміщенням полюсів, внаслідок чого вони мало чутливі до земного магнетизму.

АСТЕ́НІЧНИЙ [< гр.; див. *астенія*] — безсилий, кволий, млявий; а. т и п — тип будови тіла, який характеризується високим ростом, вузькою і довгою грудною кліткою і слабкою мускулатурою.

АСТЕ́НІЯ [гр. astheneia] — мед. фізична і психічна слабкість, безсилля (пор. *неврастенія, психастенія*).

АСТЕНО́ПІЯ [гр. asthenēs слабкий + ops око] — мед. ослаблення зору.

АСТЕ́РІЯ [< гр. astēr зірка] — «морська зірка», представник типу голкошкірих тварин.

АСТЕРО́ДИ [гр. astēr зірка + eidos вид] — 1) *астр.* малі *планети*, що обертаються навколо Сонця в основному між *орбітами* Марса і Юпітера; 2) *зоол.* морські зірки, клас з типу голкошкірих.

АСТИГМА́Т — фотографічний об'єктив, що відзначається *астигматизмом*.

АСТИГМА́ТИЗМ [гр. а (заперечна частка) + stigmē точка] — хвиба оп-

тичних стекел або заломної здатності ока, яка полягає в тому, що проміння, яке вийшло з однієї точки, через неоднакове заломлення його в різних перерізах світлового пучка, не збирається знову в одному фокусі в приладі або на сітчатці ока, і зображення виходить розпливчатим.

АСТМА [гр. asthma] — приступи задишки, ядухи, що періодично повторюються при деяких захворюваннях серця (а. с е р ц е в а), а також внаслідок судорожного звуження бронхів або набухання їх слизової оболонки (а. б р о н х і а л ь н а).

АСТРАГА́Л [< гр. astragalos хребець; бабка, таранна кістка] — 1) *бот.* рід рослин з родини бобових; деякі види дають цінну камедь — *трагант*; 2) архітектурний облом (профіль), який має форму валика, іноді оздобленого циткою стилізованих бус, і полички, напр. на шийці колони.

АСТРАЛІ́Т — 1) скляний сплав червоного кольору; 2) рід вибухової речовини.

АСТРАЛЬНИЙ [лат. astralis] — *поет.* зоряний.

АСТРО... [< гр. astron зоря] — у складних словах означає «зоряний», що стосується до небесних тіл, напр. *астродіаграфія, астродіометрія*.

АСТРОГНО́ЗІЯ [*астро...* + гр. gnōsis пізнання] — *астр.* знання зоряного неба, вміння розпізнавати на небі сузір'я і окремі зорі.

АСТРОГРА́Ф [*астро...* + гр. graphō пишу] — астрономічна труба (*рефрактор*) для фотографування небесних світл.

АСТРО́ІДА [*астро...* + гр. eidos вид] — форми чотирикутної зірки крива, яку описує точка кола, що котиться без ковзання по внутрішній стороні іншого, нерухомого кола, з радіусом, учетверо більшим, ніж у першого.

АСТРОЛА́ТРІЯ [*астро...* + гр. latreia служіння, шанування] — поклоніння зорям; а. була поширена в Ассирії і Вавілонії.

АСТРО́ЛОГ — особа, що займається *астрологією*, ворожить по зорях.

АСТРОЛО́ГІЯ [*астро...* + гр. logos поняття, вчення] — лженаука, поши-

рена в стародавні часи і за середніх віків, яка «передвіщала» долю людини за положенням зір.

АСТРОЛЯБІЯ [гр. *astrolabion* < *astron* зоря + *labē* схоплювання] — кутомірний прилад, яким до початку 18 ст. визначали положення небесних світил, а пізніше робили геодезичні вимірювання. Тепер а. вийшла з ужитку і замінена *теодолітом*.

АСТРОМЕТРІЯ [*astro...* + гр. *metreo* міряю] — відділ *астрономії*, що визначає точні положення небесних тіл.

АСТРОНАВІГАЦІЯ [див. *astro...* + *навігація*] — відділ практичної *астрономії*, що розглядає питання визначення положення і курсу корабля або літака по небесних світилах.

АСТРОНАВТИКА [*astro...* + гр. *nautikē* мореплавання] — теорія водіння ракетного корабля в міжпланетному просторі.

АСТРОНОМ — вчений, що займається *астрономією*.

АСТРОНОМІЧНИЙ — прикм. від сл. *астрономія*; а. р і к — час, протягом якого Земля робить повний оберт навколо Сонця; а - н і ч и с л а — * величезні (многозначні) числа, подібні до тих, якими виражаються в земних мірах (напр., в км) віддалі між небесними тілами.

АСТРОНОМІЯ [гр. *astronomia* < *astron* зоря + *nomos* закон] — наука про будову і розвиток небесних тіл і всього всесвіту; досліджує розміщення і рух небесних тіл, а також їх фізичний стан, хімічний склад, походження та розвиток.

АСТРОПУНКТИ [див. *astro...*] — опорні точки геодезичної сітки, географічні координати яких визначені астрономічними методами.

АСТРОСПЕКТРОСКОПІЯ [див. *astro...* + *спектроскопія*] — відділ *астрофізики*, що займається дослідженням спектрів небесних світил.

АСТРОФІЗИКА [див. *astro...* + *фізика*] — відділ *астрономії*, що вивчає будову небесних тіл, їх фізичні властивості і хімічний склад.

АСТРОФІЧНИЙ в і р ш [гр. а (заперечна частка) + *строфа*] — вірш, позбавлений строфічної організації, який не членується на строфи.

АСТРОФОТОГРАФІЯ [див. *astro...*

+ *фотографія*] — відділ *астрономії*, що займається фотографуванням небесних тіл.

АСТРОФОТОМЕТР [див. *astro...* + *фотометр*] — прилад для визначення блиску небесних світил.

АСТРОФОТОМЕТРІЯ [див. *astro...* + *фотометрія*] — відділ *астрономії*, що займається визначенням блиску небесних світил.

АСФАЛЬТ [гр. *asphaltos*] — будівельний матеріал; п р о д н и й а. — твердий продукт хімічної зміни вуглеводнів та інших складових частин нафти; ш т у ч н и й а. — суміш бітуму з тонко подрібненими матеріалами; а. використовують для покриття шляхів (асфальтовий бетон), в гідротехнічному, залізничному та ін. будівництвах.

АСФАЛЬТЕНИ [< гр.] — тверді складові частини *бітумів* (*асфальтів*, нафт та ін.), від яких залежать їх твердість, температурна стійкість та в'язучі властивості; у вільному вигляді а. — чорні або бурі порошки, які розчиняються в сірковугледі або в хлороформі.

АСФІКСІЯ [гр. *asphyxia*] — кисневе голодування і надмірне скупчення вуглекислоти в організмі людини і тварини через припинення або утруднення дихання.

АСФОДИЛ, АСФОДЕЛЬ [гр. *asphodelos*] — рід рослин з родини лілійних з великими квітками; асфодили поширені в середземноморських країнах. В Криму й на Кавказі ростуть близькі до асфодила рослини — а с ф о д е л і п и (5 видів); мають декоративне значення.

АСЦИДІЯ [< гр. *askidion* мішечок] — 1) *зоол.* морська тварина з підтипу покривників; тіло, без внутрішніх твердих частин, вкрите тонкостінним мішком — *мантією*, яка в свою чергу міститься в товстостінному мішку — *туніці*; асцидії є здебільшого сидячо-прикріплені тварини; 2) *бот.* листок деяких рослин, який має форму мішечка або посудини.

АСЦІТ [< *askos* бурдюк для зберігання рідини] — *мед.* водянка черевної порожнини.

АСЮРЕ [< фр. *assurer* забезпечувати] — друкарська лінійка, яка дає

відбиток у вигляді кількох тонких паралельних ліній; застосовується при друкуванні чеків, квитанцій і т. ін. для запобігання підроблюванню.

АТАВІЗМ [< лат. *atavus* прабатько] — *біол.* прояв в організмів властивостей і ознак, характерних для далеких предків, напр., поява в коней двох додаткових пальців по боках цілком розвиненого в них середнього пальця; а. — доказ історичного розвитку організмів.

АТАКА [фр. *attaque*] — навальний напад на противника; вирішальний етап наступу.

АТАКСІЯ [< гр. *ataxia* безладдя] — *мед.* розлад погодженості в скороченні різних груп м'язів при довільних рухах; спостерігається при деяких захворюваннях нервової системи.

АТАКУВАТИ [фр. *attaquer*] — робити *атаку*, нападати на кого-небудь.

АТАРАКСІЯ [< гр. *ataraxia*] — байдужість, непорушність, цілковитий спокій духу, до якого, за вченням *стоїків*, повинен прагнути мудрець.

АТАШЕ [фр. *attaché*] — 1) молодший дипломатичний ранг у відомстві закордонних справ; 2) офіційна особа, зарахована до складу дипломатичного представництва як спеціаліст в якій-небудь галузі, напр., військовий а., військово-морський а., торговий а. і т. д.; в такому разі а. входить до складу дипломатичного корпусу і може займати високу посаду в порядку дипломатичного старшинства.

АТЕЇЗМ [фр. *athéisme* < гр. а (заперечна частка) + *theos* бог] — безвірництво, що ґрунтується на наукових знаннях, заперечення існування бога і різних надприродних сил, відмовлення від релігійних вірувань; до кінця послідовний а. науково обґрунтований діалектичним та історичним матеріалізмом — світоглядом марксистсько-ленінської партії.

АТЕЇСТ — безвірник, прихильник *атеїзму*.

АТЕЛАНІ [лат. *atellanae*] — староримські народні вистави, часто політичного характеру; назва їх походить від міста Ателла в Кампанії, де вони зародилися; стали поперед-

никами італійської комедії масок (т. зв. *commedia dell'arte*).

АТЕЛЬЄ [фр. *atelier*] — майстерня живописця, скульптора, фотографа; а. м о д — майстерня одягу.

А ТЕМПО [іт. *a tempo*] — *муз.* у попередньому темпі; в музичному творі означає повернення до попереднього руху після відхилення від нього.

АТЕНТАТ [фр. *attentat*] — замах на чиє-небудь життя на політичному ґрунті.

АТЕНЮАТОР [< лат. *attenuare* зменшувати] — назва різних пристроїв для зменшення електричної напруги або електричної потужності в задане число раз; застосовується гол. ч. у високочастотній вимірній апаратурі, напр. в радіокомпараторах.

АТЕРОМА [< гр. *athērē* кашка] — доброякісний опух шкіри (кіста), яка утворюється внаслідок закупорки вивідної протоки сальної залози.

АТЕРОСКЛЕРОЗ [гр. *athērē* кашка + *склероз*] — *мед.* ураження артерій, яке супроводиться зкупченням на їх внутрішній поверхні жирових речовин у вигляді жовтуватих бляшок, які спричиняють різку зміну стінок артерій.

АТЕСТАТ [< лат. *attestari* свідчити] — 1) писане свідоцтво про закінчення учбового закладу, про проходження служби, по поведінку; 2) а. зрілості — документ про закінчення середньої загальноосвітньої школи. В Росії був запроваджений у 1872 р. в класичних чоловічих гімназіях. В радянській школі складання екзаменів на а. зрілості юнаками і дівчатами, що закінчують середню школу, встановлене постановою РНР СРСР у 1944 р.; 3) *військ.* а) посвідчення, яке видають військовослужбовцю при переводах, командировках про різні види його забезпечення; б) посвідчення, яке видають членові сім'ї військовослужбовця на право одержання частини щомісячного грошового забезпечення військовослужбовця у випадках, передбачених законом.

АТЕСТАЦІЯ [< лат. *attestatio* свідчення] — визначення ділової і політичної кваліфікації працівника, від-

звив про здібності, позитивні якості або про поведінку його; в ряді відомств а. є обов'язковою умовою для присвоєння працівникові персонального звання або чину.

АТЕТОЗ [*<* гр. *athetos* позбавлений певного положення] — *мед.* мимовільне червоподібне скорочення м'язів (череважно пальців рук і ніг); ознака захворювання головного мозку.

АТИПОВИЙ [гр. а (заперечна частка) + *типовий*] — той, що відхиляється від правила, від норми, від *типу*.

АТИПІЯ [гр. а (заперечна частка) + *тип*] — відсутність типових рис, відхилення від норми.

АТИРЕОЗ [гр. а (заперечна частка) + *thureos* щит] — *мед.* цілковите випадіння функції щитовидної залози.

АТЛАНТ¹ [гр. *Atlas* (*Atlantos*)] — за старогрецьким міфом — титан (велетень), який з наказу *Зевса* тримав на голові і на руках небозвід.

АТЛАНТ² [*<* вл. н. гр.; див. *Атлант*¹] — *анат.* перший шийний хребець, який зчленовується з потиличною кісткою черепа.

АТЛАНТИ [*<* вл. н. гр.; див. *Атлант*¹] — *архит.* вертикальні опори у вигляді чоловічих фігур, які підтримують *антаблемент*.

АТЛАНТОЗАВР [вл. н. гр. (див. *Атлант*¹) + гр. *zauros* ящірка] — дуже великий (понад 30 м завдовжки) вимерлий плазун другої половини *мезозойської ери*, з групи *динозаврів*, з довгими шиєю і хвостом і з дуже малим черепом.

АТЛАС [*<* вл. н. гр.; див. *Атлант*¹] — 1) збірник географічних, історичних і т. п. карт, підібраних з певною метою і за певною системою і виданих у формі альбома або книги; 2) збірник зображень тварин, рослин і т. ін. з ілюстративною або навчально-педагогічною метою (а. зоологічний, ботанічний і т. ін.).

АТЛАС [ар.] — 1) глясுவата шовкова тканина; 2) у ткацькій справі — всяка тканина, права сторона якої має гладку блискучу поверхню завдяки спеціальному («атласному») переплетенню виток.

АТЛАСНИЙ — той, що має гладку блискучу поверхню, яка нагадує *атлас*; а - не дерево — деревина деяких деревних порід, яка після полірування набуває а. блиску і йде на красиві токарні й столярні вироби.

АТЛЕТ [*<* гр. *athlētēs* борець] — 1) спортсмен, який займається легкою або важкою *атлетикою*; 2) людина великої фізичної сили з дуже розвиненими м'язами.

АТЛЕТИКА [*<* гр. *athlētikos* атлетичний *<* *athlēs* боротьба] — мистецтво розвивати фізичними вправами силу і спритність тіла; вправи, які потребують сили і спритності; легка а. — спеціальний вид спорту, який включає біг, ходьбу, стрибки і метання; в а ж к а а. — силові вправи з різними гирями, а також боротьба і бокс.

АТМОМЕТР [гр. *atmos* випаровування + *metreō* міряю] — прилад для визначення швидкості випаровування води.

АТМОСФЕРА [гр. *atmos* повітря + *сфера*] — 1) газоподібна оболонка Землі і деяких інших планет, а також Сонця і зірок; сухе атмосферне повітря Землі складається з суміші азоту (78,08%), кисню (20,95%), аргону (0,93%), вуглекислоти (0,03%) і дуже незначної кількості інших газів (всього 0,01%). Крім того а. містить домішки органічного і неорганічного походження, а також воду в усіх станах; 2) одиниця вимірювання тиску, яка дорівнює тискові, що його робить стовп ртуті заввишки 760 мм, або 1,033 кг/см²; технічна або метрична а. відповідає тискові в 1 кг на 1 см²; 3) * середовище; настрої навколишніх людей, напр., трудова а., товариська а.

АТМОСФЕРНИЙ — що знаходиться в *атмосфері*, належить до атмосфери; а - н і о п а д и: дощ, роса, сніг, іній, град; а. фронт — більш-менш вузька область, що розділяє дві повітряні маси — теплу і холодну.

АТОЛ [англ. *atoll* *<* мальдивськ. *atolu*] — плоский низовинний кораловий острів кільцеподібної форми, всередині якого є мілководна *лагуна*, що звичайно сполучається вузьким

каналом з відкритим морем; атоли особливо поширені в тропічній частині Тихого океану.

АТОМ [$<$ гр. atomos неподільний] — найдрібніша частинка хімічного елемента; до 20 століття атом вважали неподільним: в сучасній фізиці встановлено, що атом — подільний і являє собою складну систему, яка має позитивно заряджене ядро (див. *атомне ядро*) і *електрони*, що рухаються навколо нього; ядро атома теж має складну будову; воно складається з *протонів* і *нейтронів*.

АТОМІЗАТОР [$<$ гр.] — прилад для тонкого розпилювання рідини; застосовується для дезінфекції, вкривання поверхень фарбами, лаками і т. д.

АТОМІЗМ, АТОМІСТИКА [$<$ гр. atomos неподільний] — матеріалістичне вчення про природу, яке вперше розвинули в 6 ст. до н. е. старогрецькі філософи і в 5 ст. до н. е. старогрецькі філософи Левкіпп і Демокрит, а потім Епікур (341—270 рр. до н. е.) і римський філософ-матеріаліст Лукрецій (98—55 рр. до н. е.). Згідно з цим ученням матерія складається з вічних, незмінних, неподільних найдрібніших рухомих частинок — атомів. Початок наукової атомістики був закладений в працях геніального російського вченого М. В. Ломоносова (1711—1765). Це вчення досягло розквіту і набуло всебічного наукового обґрунтування в результаті робіт творця сучасної хімії великого російського вченого Д. І. Менделєєва (1834—1907). Сучасна атомістика встановила, що атоми мають складну будову, подільні і що частинки, з яких складаються атоми, змінюються і можуть перетворюватися з одних форм в інші (див. *атом*).

АТОМІСТІЧНІСТЬ [$<$ гр.] — див. *важентність*.

АТОМНИЙ — властивий *атомові*, що стосується атома; а. вага — відносна вага атома якого-небудь елемента (за одиницю вважають $\frac{1}{16}$ частину ваги атома кисню); а-н-е ядро — центральна частина атома, яка має позитивний заряд і практично несе всю масу атома; складається з *протонів* і *нейтронів*. Кількістю

протонів визначається заряд а-ного ядра, сумою *протонів* і *нейтронів* — маса а-ного ядра. При зіткненні а-ного ядра з нейтронами, протонами, *дейтронами* та ін. частинками і при захваті їх а-ним ядром відбувається перетворення а-ного ядра (а тим самим і атомів) в інші ядра (в інші атоми); а-н-а-енергія — енергія взаємодії частинок в атомному ядрі, яка приблизно в мільйон разів перевищує енергію взаємодії ядра з зовнішніми електронами в оболонці атома (хімічну енергію). Під час деяких перетворень а-них ядер виділяється а-на енергія. Для практичного використання а-ної енергії необхідно, щоб під час ядерних перетворень з виділенням а-ної енергії відбувалася *цепна реакція*, тобто, щоб розпад одного ядра спричиняв розпад інших ядер. Дослідження а-них ядер за останні роки привели до відкриття *цепної реакції* поділу ядер *урану* та інших елементів, в результаті якої виділяється величезна кількість а-ної енергії; для мирного використання а-ної енергії треба, щоб *цепна реакція* відбувалася повільно; коли *цепна реакція* відбувається бурхливо, виникає вибух. Це величезне відкриття сучасної фізики американські імперіалісти та їх прибічники в інших буржуазних країнах поставили на службу імперіалістичній агресії. Імперіалісти США намагаються застосувати а-ну енергію не для мирних потреб, а для цілей війни, у вигляді а-них бомб. В Радянському Союзі, який має атомну зброю різних видів для зміцнення своєї обороноздатності, а-на енергія застосовується в мирних цілях. Радянський Союз — оплот миру в усьому світі — стоїть не тільки проти застосування а-ної зброї, але й за її заборону, за припинення її виробництва.

АТОНАЛЬНА музика [гр. а (заперечна частка)] — музика, не зв'язана з *тональністю*. А. м. — один з проявів розпаду музичної культури в буржуазних країнах.

АТОНІЧНИЙ [$<$ гр.] — *мед. млявий*, *кволий*, *слабий*, *розслаблений* (див. *атонія*).

АТОНІЯ [$<$ гр. atonia розслаб-

лення, м'явистість) — *мед.* ослаблення *тонусу*, тобто напруження, збудності тканин і органів (а. шлунка, кишок, м'язів).

АТОРНЕЙ [англ. attorney] — застаріла назва довіреного представника, захисника інтересів довірителя (в Англії); в Америці — всякий повірений; генеральний а. — в Англії — головний юрисконсульт держави; член кабінету міністрів; виконує функції прокурорського нагляда; в США — головний юрисконсульт федерального уряду і його представник у верховному суді.

АТРАКЦІОН [фр. attraction] — ефектний (що привертає увагу глядачів) номер програми в цирку або розвага в парку, напр. качелі.

АТРАКЦІЯ [лат. attractio притягання] — в *геодезії* — відхилення виска під впливом притягання яких-небудь важких мас, напр. гір або захованих у земній корі важких речовин.

АТРЕПСІЯ [гр. а (заперечна частка) + *trepsis* живлення] — *мед.* тяжка форма розладу живлення, особливо у дітей.

АТРИБУТ [лат. attributum одане, прилучене] — 1) у філософії — невід'ємна властивість *субстанції* — напр.: рух — а. матерії; 2) в граматиці — те саме, що й означення (член речення); 3)* істотна ознака, властивість чого-небудь, невід'ємна ознака предмета.

АТРИБУТИВНИЙ — означальний, що стосується до означення, вживається як означення (див. *атрибут* 2).

АТРИУМ [лат. atrium] — 1) *архіт.* в античному римському будинку — головне приміщення з горішнім світлом.

АТРОПІН [лат. n. гр.] — отруйна речовина, *алкалоїд*, який добувають з рослин (белладонни, блекоти, дурмана); застосовується як безапатійний засіб, в очній практиці — як засіб, що розширює зіницю, і т. д.

АТРОФІЯ [лат. гр. atrophē чахну, марнію] — 1) зменшення в розмірі якого-небудь органу або тканини внаслідок порушення їх живлення (напр., при зменшенні припливу крові до них, при тривалому недіянні, при

порушенні зв'язку з центральною нервовою системою і т. ін.); 2)* пригнічення, втрата якого-небудь чуття, властивості.

АТРОФУВАТИСЯ [лат. гр.; див. *атрофія*] — перестати функціонувати, зникнути.

АТТІК [лат. гр. attikos аттичний] — *архіт.* 1) стінка, що йде над карнизом, який увінчує споруду; 2) поверх, розташований вище головного карниза, що увінчує споруду (а т т і к о в и й п о в е р х).

АТТИЦИЗМ [гр. attikismos] — втонченість і образність мови, що були властиві жителям Аттики (в стародавній Греції), гол. ч. афінянам, в кращу пору розвитку їх культури.

АТТИЧНИЙ [лат. гр.; див. *аттицизм*] — а - а - н а с і л ь — тонкий дотеп, насмішка.

АУГМЕНТАЦІЯ [лат. augmentatio множення] — посилення, збільшення, нарощування.

АУДИТОРІЯ [лат. auditorium місце для слухання] — 1) зал, в якому читаються лекції, доповіді, влаштовуються мітинги і т. ін.; 2) збірна назва слухачів лекції, доповіді, промови тощо.

АУДИФОН [лат. audire слухати + гр. рhōн звук] — 1) один з слухових апаратів для осіб, що частково втратили слух; а. ловить звук мікрофоном і посилює його; 2) *військ.* звуковловлювач, апарат для уловлювання звуків моторів літаків, що наближаються, з метою своєчасного їх виявлення.

АУДІЕНЦІЯ [лат. audientia слухання, вислуховання] — офіційний прийом у високопоставленої особи; прийом главою держави дипломатичного представника.

АУДИОМЕТР див. *аудиометр*.
АУКСАНОМЕТР [гр. auxanō збільшую, росту + metērē міряю] — прилад для вимірювання приросту в довжину рослини.

АУКСИНИ [лат. гр. auxanō збільшую, росту] — вироблювані рослинами речовини, що стимулюють ріст рослин. У великих дозах пригнічують рослину; синтетично виготовлювані стимулятори росту використовуються в рослинництві.

АУКЦІОН [нім. Auktion < лат.

auctio (auctionis) зростання] — публічний продаж, коли продавану річ купує особа, яка запропонувала за неї найбільшу суму.

АУЛ [тюрк.] — 1) назва села в кавказьких горах; 2) населений пункт кочових у минулому, тепер осілих народів Середньої Азії (казахів, киргизів та ін.).

АУЛОС [гр. aulos] — старогрецький музичний інструмент — щось подібне до флейти.

АУРА [< лат. aura подих вітерця] — при *епілепсії*, *истерії* — симптоми, які передують припадкові, часто виявляються у відчутті вітерця.

АУРЕОМІЦІН [лат. aurum золото + гр. mykēs гриб] — антибіотик, утворюваний променистим грибом; застосовується при лікуванні деяких інфекційних хвороб.

АУРИКУЛЯРНИЙ [< лат. auricula зменш. від auris вухо] — мед. вушний.

АУРИПІГМЕНТ [лат. aurum (auri) золото + pigmentum фарба] — жовта миш'якова обманка, сполука миш'яка з сіркою; мінерал золотистого або лимонножовтого кольору; застосовується в медицині, у військово-хімічній справі, піротехніці, скловарінні, для знищення шкідників сільськогосподарства, як жовта фарба та ін.

АУСКУЛЬТАЦІЯ [< лат. auscultatio слухання, вислуховання] — мед. метод дослідження внутрішніх органів (легень, серця) людини і тварин через вислуховання звукових явищ, що виникають під час роботи цих органів.

АУСПІЦІЙ [лат. auspicium < avis птах + aspiceг дивитися] — 1) у стародавніх — ворожіння по польоту птахів; 2) * провіщення, види на майбутнє.

АУСТЕНІТ [< вл. н.] — одна із структурних складових сталі, — магнітний твердий розчин вуглецю або вуглецевого заліза в *гамма-залізі*; деякі сталі, напр. з високим вмістом нікелю й марганцю, мають структуру аустеніту і при звичайній температурі.

АУТ [< англ. out поза, геть] — 1) положення в спортивних іграх з м'ячем, коли м'яч «виходить з гри»,

тобто вилітає за межі встановленої правилами площадки; 2) вигук судді (*рефері*) в боксі; означає, що боксер, який упав, оголошується поза боєм, тобто переможеним (див. *нокаут*).

АУТБРИДИНГ [англ. outbreeding] — парування тварин, які належать до однієї породи, але близько не споріднені між собою (пор. *інбридинг*).

АУТЕНТИЧНИЙ — див. *автентичний*.

АУТО [ісп., португ. auto] — драма релігійного характеру в середні віки в Іспанії; ставилася на вулицях і майданах.

АУТОВАКЦІНА — див. *автовакцина*.

АУТОГЕМОТЕРАПІЯ — див. *автогемотерапія*.

АУТОДАФЕ [португ. auto da fe букв. акт віри] — оголошення і виконання варварських вироків *інквізиції*, зокрема спалення засуджених на вогнищі; широко застосовувалося в Іспанії і Португалії і було жорстким способом розправи з особами, що виступали проти католицької церкви і феодального ладу. Німецькі фашисти в період своєї влади відродили а., по-варварському спаливши мільйони небажаних для них книжок і знищивши безліч людей.

АУТОІНТОКСИКАЦІЯ — див. *автоінтоксикація*.

АУТОІНФЕКЦІЯ — див. *автоінфекція*.

АУТОПСІЯ — див. *автопсія*.

АУТОТРАНСФУЗІЯ — див. *автотрансфузія*.

АУТРИГЕР [англ. outrigger] — сп. гребне судно (човен) з виносними кочетами для весел, а також і самі виносні кочети.

АУТСАЙД [англ. outside букв. зовні, зовнішня сторона] — у футболній і хокейній командах — крайній гравець лінії нападу.

АУТСАЙДЕРИ [< англ. outsider сторонній] — 1) в капіталістичних країнах: а) підприємства якої-небудь галузі виробництва, що не входять у монополістичне об'єднання підприємців цієї галузі (т. зв. дикі, сторонні); б) особи, що спекулюють на біржі, але не постійно; біржові спекулянти-непрофесіонали; 2) сп. коні

на скачках, які не належать до фаворитів і на які тільки небагато хто йде в парі.

АФАЗИЯ [< гр. aphasia оніміння] — мед. пілковита або часткова втрата здатності говорити внаслідок ураження головного мозку.

АФАКІЯ [гр. а (заперечна частка) + phakos сочевича] — мед. відсутність кришталика в оці.

АФГАНІ — грошова одиниця Афганістану, що дорівнює 100 *пулам*.

АФЕКТ [< лат. affectus душевне хвилювання, пристрасть] — нервово-психічне збудження з втратою вольового контролю внаслідок тимчасового випадіння (гальмування) діяльності кори головного мозку.

АФЕКТАЦІЯ [лат. affectatio] — незвичайне, штучне збудження; несприродність у жестах, манерах, піднесеність у мові.

АФЕЛІЙ [гр. aphēlios < аро далеко від + hēlios сонце] — астр. найбільш віддалена від Сонця точка орбіти якої-небудь планети (проти-лежн. *перигелій*).

АФЕРА [< фр. affaire справа] — темна справа, шахрайство.

АФЕРЕНТНІ нервові волокна [< лат. afferens (afferentis) той, що приносить] — нервові волокна (відростки нервових клітин), по яких збудження передається від іннервованих тканин до центральної нервової системи (пор. *еферентні нервові волокна*).

АФЕРИСТ — особа, що займається *аферами*; шахрай.

АФІКС [< лат. affixus прикріпленій] — 1) *лінгв.* частина слова, що має граматичне значення і видозмінює значення кореня, напр. мал-*еньк*-ий, дуб-*а*, біж-*у*; до афіксів входять приставки, *інфікси*, *суфікси* і закінчення слів; 2) *мат. комплексне число*, що зображається даною точкою площини.

АФІЛЮВАТИ [фр. affilier] — прилучати, присднувати.

АФІНА [гр. Athēna] — в старогрецькій міфології — богиня мудрості та військової справи; згідно з міфом, А. в шоломі й панцирі вийшла з голови *Зевса*; Афіні присвячувались «мудрий» птах сова та оливкове дерево.

АФІНАЖ, АФІНУВАННЯ [< фр. affinage очищення] — процес відокремлення металів (золота, платини, срібла) від домішок або одного від одного.

АФІНАЦІЯ [< фр. affiner очищати] — попереднє очищення цукру-піску перед його *рафінуванням* (див.).

АФІНІЙНИЙ [лат. affinis] — суміжний, сусідній; а - на геометрія — вчення про величини й геометричні об'єкти, які залишаються незмінними при *афінних перетвореннях*; а - н і перетворення — перетворення (площини або простору), при яких прями переходять у прями і зберігається їх паралельність (зокрема — перетворення подібності).

АФІРМАЦІЯ [лат. affirmatio] — ствердження, посвідчення.

АФІША [фр. affiche] — оголошення про спектакль, концерт, лекцію.

АФІШУВАТИ [фр. afficher] — виставляти напоказ, привертати загальну увагу до чого-небудь.

АФОНІЧНИЙ [< гр.; див. *афонія*] — беззвучний, сиплий.

АФОНІЯ [< гр. arhōnia німота] — мед. відсутність або беззвучність голосу внаслідок захворювання гортані або ураження нервової системи.

АФОРИЗМ [гр. aphorismos] — вислів, що виражає яку-небудь узагальнену думку; для афоризма однаково обов'язкові і закінченість думки і відточеність форми, напр.: «Людина — це звучить гордо» (М. Горький).

АФОРИСТИЧНИЙ — що має форму або властивість *афоризма*.

АФРИКАТА [< лат. affricata притерта] — приголосний звук, що являє собою злите сполучення проривного приголосного з фрикативним того ж місця утворення, напр. російські і українські передньоязичні африкати — ч — тш, ц — тс, німецька губна африката pf (Pferd) і т. д.

АФРОДІТА [гр. Aphrodītē] — в старогрецькій міфології — богиня краси й кохання; те саме, що в староримській — *Венера*.

АФРОНТ [фр. affront] — *заст.* несподівана неприємність, образа; гостра відсіч, невдача.

АФТИ [гр. aphthai] — мед. круглі

болючі виразки на слизовій оболонці рота, найчастіше у немовлят.

АХІЛІЯ [*<* гр. *achylos* позбавлений соку] — *мед.* відсутність соляної кислоти і *пепсину* в шлунковому соку.

АХІЛЛ, АХІЛЛІЄС [гр. *Achilleus*] — 1) *міф.* головний герой поеми Гомера «Іліада», один з ватажків стародавніх греків під час облоги Трої. Згідно з старогрецьким міфом, на його тілі було лише одне уразливе місце — п'ята; звідси *а х і л л е с о в а п'я т а* як слабка, уразлива сторона людини; 2) *анат.* *а х і л л о в е с у х о ж и л л я* — п'ятакве сухожилля, яке йде від литкового і камбаловидного м'язів гомілки до п'яркової кістки.

АХОЛІЯ [гр. *a* (заперечна частка) + *cholē* жовч] — *мед.* припущення надходження жовчі в дванадцятипалу кишку.

АХРОМАТ [*<* гр. *achrōmatos* безколірний, безбарвний] — об'єктив (мікроскопа, фотографічного апарата), який не дає радужного забарвлення зображення.

АХРОМАТИЗМ [*<* гр. *achrōmatos* безколірний, безбарвний] — 1) безколірність, безбарвність; 2) властивості систем оптичних стекл при заломленні променя не розкладати його на складові частини, зокрема, не давати радужного забарвлення зображення.

АХРОМАТИН — *біол.* структури тваринних і рослинних клітин, що слабо забарвлюються (в протилежність *хроматинів*).

АХРОМАТИЧНИЙ — безколірний, безбарвний, незабарвлений; *а-н і сте кла* — система оптичних стекл, що має *ахроматизм*.

АХРОМАТОПСІЯ [гр. *achrōmatos* безбарвний + *opsis* зір] — дефект зору, що полягає в нездатності розрізняти кольори.

АХРОМІЯ [гр. *a* (заперечна частка) + *chrōma* колір] — *мед.* знебарвлення шкіри, напр. при *альбінізмі*.

АХТЕРЛЮК [гол. *achterluik*] — *мор.* один з головних отворів (люків) у палубі, позаду *грот-щогли*, який служить для вантаження всередину судна різних вантажів.

АХТЕРПІК [гол. *achterpiek*] —

мор. крайній відсік кормового трюма на цивільних суднах, який являє собою баластну систему; служить для удиферентування (вирівнювання; див. *диферент* 2) судна.

АХТЕРШТЄВЕНЬ [гол. *achtersterven*] — *мор.* літа, кована або клепа на конструкція в металевому судні або спеціальна конструкція з дерева в дерев'яному судні, яка розміщається під кутом до *кіля* і є ніби продовженням його в кормовій частині судна.

АЦЕТ... [*<* лат. *acetum* оцет] — у назвах хімічних сполук, деяких хімічних приладів показує, що дані слова стосуються до оцтової кислоти, напр. *ацетон, ацетометр*.

АЦЕТАТ [*<* лат. *acetum* оцет] — *хім.* сіль (або ефір) оцтової кислоти.

АЦЕТАТНИЙ — прикм. від сл. *ацетат*; *а. ш о в к* — вид штучного шовку.

АЦЕТИЛЕН [*<* лат. *acetum* оцет] — безбарвний отруйний газ (вуглеводень) неприємного запаху; продукт діяння води на карбід кальцію (див. *карбиди*); горить яскравим полум'ям; застосовується для освітлення, для зварювання металів, для добування синтетичного каучуку і в ряді хімічних виробництв.

АЦЕТИЛЦЕЛЮЛОЗА [лат. *acetum* оцет + *целюлоза*] — складний ефір целюлози, продукт діяння оцтового *ангїдриду* на целюлозу; застосовується в техніці для виготовлення штучного шовку, аеролаків, плівок, пластмас і т. д.

АЦЕТОМЕТР [лат. *acetum* оцет + гр. *metrō* міряю] — прилад (*ареометр*) для визначення вмісту оцтової кислоти у водних розчинах.

АЦЕТОН [*<* лат. *acetum* оцет] — органічна сполука, безбарвна легко рухлива рідина, одержувана збродуванням продуктів, що містять крохмаль, термічним розкладом оптовокислого кальцію, а також синтетично; добре розчиняє жири, смоли, каучук; застосовується у виробництві лаків, бездимного пороху, у фотографії; використовується для виготовлення хлороформу, йодоформу, штучних фарб та ін.

АЦИДИМЕТРІЯ [лат. *acidus* кислий + гр. *metrō* міряю] — *хім.* ви-

значення вмісту кислот у розчинах методом кількісного (об'ємного) хімічного аналізу.

АЦИДОБУТИРОМЕТР [лат. *acidus* кислий + *бутирометр*] — прилад для визначення жиру в молоці при обробленні його кислотою.

АЦИДОЗ [< лат. *acidus* кислий] — надмірний вміст кислот у крові та інших тканинах організму.

АЦИДОФІЛІН [лат. *acidus* кислий + гр. *phileō* люблю] — дієтичний продукт, кисле молоко, заквашене спеціальними (ацидофільними) бактеріями.

АЦИДОФІЛІЯ [лат. *acidus* кислий + гр. *phileō* люблю] — здатність клітин і тканин тваринного або рослинного організму забарвлюватися кислими барвниками (пор. *базофілія*).

АЦИКЛІЧНІ сполуки [гр. *α* (заперечна частка) + *циклічний*] — *хим.* (жирні або аліфатич-

ні) — великий клас органічних сполук, вуглецеві атоми яких зв'язані один з одним не у вигляді замкненого кільця, а у вигляді відкритих розгорнутих ланцюгів; до них відносяться жири, вуглеводні і т. ін.

АШЕЛЬСЬКА культура [< вл. н.] — археологічна культура населення, що жило в ранню пору кам'яного віку в Зах. Європі, в середній смузі і на півдні Сх. Європи (Крим і Кавказ); названа від перших знахідок у Сент-Ашелі, передмісті Ам'єна у Франції.

АШУГ [тюрк. *āşık* < ар. *āşiq* закоханий] — народний співак-поет (гол. ч. у кавказьких народів).

АЯКСИ [гр. *Aiantes*] — в старогрецькій епічній поемі «Іліада» два герої Троянської війни, нерозлучні друзі, що воювали разом у грецькому війську проти троянців; * «два Аякси» — двоє нерозлучних друзів.

Б

БАБА — у тюркських народів — почесне звертання до старшого за віком.

БАБІЗМ [< вл. н.] — мусульманська секта в Іраці, заснована в середині 19 ст. Мірзою Алі Мохаммедом, прозваним «бабом», що означає порабському «врата» (в розумінні посередника між божеством і людиною). Б. відбивав ідеологію дрібної буржуазії; був релігійною формою боротьби проти феодално-абсолютистського ладу; добивався також розкриття жінок і побутових реформ.

БАБІТИ [< вл. н.] — металічні сплави на свинцевій або олов'яній основі, що мають низький коефіцієнт тертя; застосовуються для заливки вкладишів підшипників (див. також *антифрикційні матеріали*).

БАБУВІЗМ [< вл. н.] — вчення, створене французьким комуністом-утопістом Бабефом (1760—1797) і його прихильниками. Бабеф висував ідею соціальної рівності і здійснення її шляхом революційного перевороту самими лише силами змовницької ор-

ганізації. Бабувізм був далекий від розуміння класової боротьби і історичної ролі пролетаріату і мав характер дрібнобуржуазної зрівняльності. В 30—40-х рр. 19 ст. бабувізм справив великий вплив на таємні революційні товариства у Франції.

БАБУЇН [фр. *babouin*] — мавпа з родини цаванів; водиться в Африці.

БАГАУДИ [кельт.] — селяни, які повстали в Галлії і Північній Іспанії в 3—5 ст. н. е. проти гніту римських рабовласників.

БАГЕР [нім. *Baggermaschine*] — *екскаватор* для виймання торфу з покладу.

БАГЕТ [фр. *baguette*] — дерев'яна планка (пофарбована, позолочена), призначена для виготовлення рамок (до картин, портретів) і карнизів; б. також набивається для скріплення і оздоблення на стелі, стіни.

БАЗА [фр. *base* < гр. *basis*] — 1) основа, фундамент; опорний пункт; 2) *архит.* підніжжя, нижня *профілювана* частина колони або *пілястра*; 3) склади, майстерні та ін., а іноді

і частина території з приміщеннями і певними запасами, потрібними для постачання армії, експедиціям, різним установам, напр. військовоморська б., авіаційна б. і т. д.; 4) заклад, який обслуговує ту чи іншу галузь культурно-освітньої роботи, напр. екскурсійна б., книжкова б.; 5) відстань між осями рухомого залізничного складу.

БАЗАЛЬНИЙ — основний, що відноситься до основи (*базис*); що лежить в основі або під нею; розміщений біля основи, звернений до неї (проти-лежне *апикальний*).

БАЗАЛЬТ [лат. *basaltes*] — дуже поширена, бідна на кремнезем легкоплавка щільна вулканічна гірська порода, звичайно чорного кольору; застосовується в керамічній і скляній промисловості, для бруків і як будівельний матеріал.

БАЗЕДОВА хвороба [*< вл. в.*] — хвороба, яка спричиняється невормальною, посиленою діяльністю щитовидної залози. Детально описана німецьким лікарем Базедовим у 1840 р. Основні ознаки: частий пульс, збільшення щитовидної залози (зоб), витрішкуватість, наростаюче схуднення, швидка стомлюваність. В деяких випадках ряду симптомів може не бути.

БАЗИДІОМЦЕТИ [*базидія* + гр. *mykēs* (*mykēlos*) гриб] — великий клас грибів (шанкові гриби, трутовики, головневі, іржаві грибки та ін.), що мають особливі органи розмноження — базидії, які приносять певну кількість спор (здебільш. чотири).

БАЗИДІЯ, БАЗИДІЙ [*< гр. basidion* невелика основа, фундамент] — *бот.* орган розмноження грибів-базидіоміцетів у вигляді однієї циліндричної клітини (або у деяких — чотириклітинний), який розвиває чотири спори.

БАЗИЛІК [фр. *basilic* *< гр.*] — вид рослин з родини губоцвітих, переважно тропічних чагарників; в СРСР в однорічній культурі вирощується городній б. (пріаність) і евгенольний б., з ефірного масла якого здобувають *евенол*.

БАЗИЛІКА [лат. *basilica* *< гр. basilikē* царський будинок] — будова витягнутої прямокутної форми, поді-

лена на три або п'ять подовжніх *нефів* рядами стовпів або колон; середній (головний) неф при цьому вищий від бічних. В стародавньому Римі у формі базиліки споруджували будинки для суду, торгівлі та ін. цілей. В дальшому б. — дуже поширений тип композиції християнських храмів; у формі базиліки споруджуються також і деякі інші будинки громадського призначення.

БАЗИПЕТАЛЬНИЙ [гр. *basis* основа + лат. *petere* пориватися, прямувати] — *бот.* що наростає в напрямі від вершини до основи, тобто наймолодші частини розміщені ближче до основи (пор. *акропетальний*).

БАЗИС ¹ [гр. *basis*] — 1) основа; 2) в *геодезії* — основна, точно вимірювана на місцевості лінія, за якою визначаються величини інших ліній і робляться обчислення; 3) *геол.* б. ерозії — найнижча точка в річковій системі, вгору від якої йде розмивання (ерозія) і повільне, поступове підняття до верхів'їв. Для річок, що впадають в море або озеро, базисом ерозії є рівень останніх.

БАЗИС ² економічний — економічний лад суспільства на даному етапі його розвитку, сукупність виробничих відносин між людьми, що відповідають певному ступеневі розвитку матеріальних продуктивних сил суспільства. Кожний економічний лад породжує відповідну йому надбудову — свою систему політичних, правових, художніх, філософських поглядів і відповідних їм установ. Із зміною і ліквідацією базису змінюється і ліквідується його надбудова. Новий базис зумовлює нову, відповідну йому надбудову. З'явившись на світ, надбудова активно допомагає своєму базису оформитись і зміцнитись, вона стає активною силою в боротьбі нового ладу проти старого ладу і його пережитків. Історії відомі п'ять основних типів виробничих відносин: первісно-общинний, рабовласницький, феодалний (див. *феодалізм*), капіталістичний (див. *капіталізм*), соціалістичний (див. *соціалізм*, *комунізм*). Перехід від одного типу виробничих відносин, від одного економічного ладу суспільства до іншого відбувається шляхом

революційного перевороту (див. також *формація*).

БАЗОФІЛИ [гр. basis основа + phileō люблю] — *біол.* клітини тваринних організмів, що містять у *протоплазмі* зернини, які забарвлюються красителями, що мають властивості основ; у вузькому розумінні — один з видів *лейкоцитів*; в крові здорової людини міститься 0,5—1% базофілів від загальної кількості лейкоцитів.

БАЗОФІЛІЯ [< гр.; див. *базофілія*] — здатність клітин і тканин тваринного або рослинного організму забарвлюватись основними барвниками (пор. *ацидофілія*).

БАЗУВАТИ(СЯ) [< гр.; див. *база*] — ґрунтувати(ся).

БАЙ [тюрк. «багач», «пан»] — назва феодалів, багатіїв, торговців і куркулів у дореволюційній Середній Азії; в СРСР ліквідація куркульства як класу зумовила зникнення байства.

БАЙРАМ [< тур. bayram свято] — мусульманське свято.

БАК [< гол. bak корито] — 1) *мор.* носова частина верхньої палуби; надбудова в носовій частині палуби, яка йде від *форштегна* і називається іноді півбаком; 2) велика посудина для рідини; 3) вилуджена мідна посудина (бачок) з двома ручками по боках, в якій розноситься їжа команді на кораблі.

БАКАЛАВР [сер.-лат. baccalaureus] — в західноєвропейських університетах за старих часів (тепер тільки в Англії) — перший учений ступінь; в сучасній Франції та деяких інших країнах — особа, яка закінчила середню школу.

БАКАЛЕЯ [< ар. baqqāl продавець харчів] — чай, цукор, кофе, борошно, крупи, сушені плоди і т. п. харчі.

БАКАН — *мор.* див. *бакен*.

БАКАН — лакова фарба; сполучення органічних барвників з різними мінеральними речовинами; застосовується в малярній справі.

БАКАРА¹ [< вл. н.] — тонкі, особливо чисті скляні вироби; спершу — вироби кришталевого заводу у французькому місті Бакара (Vassarat).

БАКАРА² [фр. baccara] — вид азартної карточної гри.

БАКАУТ [гол. pokhout] — гваякове («залізне») дерево; тропічне дерево до 15 м висоти; дуже тверда деревина його йде на вироблення блоків, кеглів, зубчастих коліс тощо.

БАКЕЛІТ [< вл. н.] — штучна смола, що здобувається сполученням *фенолу* з *формаліном*; застосовується у вигляді розчину, (новолак, бакелітовий лак) або твердої маси, що нагадує янтар і служить для виготовлення посуду, дрібних речей та ізолюючих матеріалів (в електро- і радіотехніці).

БАКЕН [гол. baken] — *мор.* плавучий застережний знак, що встановлюється на якорі для позначення небезпечних місць на шляху слідування суден або для захисту *фарватерів*; має звукові або світлові сигнальні засоби.

БАКЕНБАРДИ [нім. Backenbart < Backe щока + Bart борода] — борода, відпущена тільки на щоках при виголеному підборідді.

БАКЛАН [гр. pelekān] — водяний птах з ряду веслоногих (пеліканових).

БАКТЕРИЦІД, БАКТЕРИЦІДНИЙ [< лат. caedere вбивати] — що вбиває *бактерії*, припиняє їх розвиток.

БАКТЕРІЕМІЯ — див. *бактеріємія*.

БАКТЕРІЄМІЯ [*бактерії* + гр. haima кров] — проникнення *бактерій* в кров; б. іноді зв'язана з тяжкими захворюваннями.

БАКТЕРІЇ [< гр. baktēria пал(ич)ка] — нижчі, одноклітинні рослині організми, видимі тільки під мікроскопом. Дуже поширені в природі (викликають гниття, бродіння і т. д.); деякі б. використовуються в сільському господарстві (напр., азотобактер), в бродильному, шкіряному виробництві та ін.; х в ороботворні б. є збудниками багатьох хвороб (тифу, холери, туберкульозу, чуми та ін.).

БАКТЕРІОЗИ — заразні хвороби рослин, що викликаються *бактеріями*.

БАКТЕРІОЛІЗ — розчинення *бактерій* (знищення їх) в імунному

організмi під впливом особливих речовин кров'яної сироватки (*бактеріологія*).

БАКТЕРІОЛІЗИНИ [*бактерії* + гр. *lysis* розчинення] — *антибіотики*, які розвиваються в організмі при *імунізації* його бактеріями і розчиняють їх.

БАКТЕРІОЛОГ — вчений, який займається *бактеріологією*.

БАКТЕРІОЛОГІЯ [*бактерії* + гр. *logos* поняття, вчення] — наука про бактерії.

БАКТЕРІОСКОПІЯ — дослідження *бактерій* з допомогою *мікроскопа*.

БАКТЕРІОФАГ [*бактерії* + гр. *phagein* їсти, пожирати] — буквально «пожирач бактерій» — термін, що позначає групу агентів (див. *агент*²), які здатні розчинювати бактерії. Вперше явище бактеріофагії виявив російський вчений М. Ф. Гамалея в 1898 р. Б. дуже поширений в природі; застосовується для лікування і запобігання деяким заразним хворобам, зокрема дизентерії.

БАКТЕРІУРІЯ [*бактерії* + гр. *urion* сеча] — виділення бактерій з сечею.

БАКТЕРІЯ — див. *бактерії*.

БАКТРІАН [тюрк.] — двогорбий верблюд.

БАКХІЙ [гр. *bakcheios*] — в античному віршуванні — стопа, що складається з одного короткого складу і двох довгих (— —).

БАКШІШ [перс. *bahşış*] — подарунок; хабар; подачка; чайові.

БАКШТАГ [гол.] — мор. 1) курс парусного судна, при якому його *діаметральна площина* утворює з лінією напрямку вітру кут більше 90° і менше 180°; 2) снасті на судні, які підтримують з боків шогли, шлюпбалки, вантажні стріли і т. п.

БАКШТЕЙН [< нім. *Backstein* цегла < *backen* запікати; випалювати + *Stein* камінь] — особливий вид сиру.

БАКШТОВ [гол.] — кінець троса, що випускається з корми судна для кріплення шлюпок, які знаходяться на воді.

БАЛ [фр. *balle*] — 1) одиниця, якою оцінюється ступінь або інтенсивність якого-небудь явища (вітру, землетрусу, врожаю і т. д.); 2) циф-

рова відмітка про успіхи і поведінку учнів; 3) куля для голосування.

БАЛАДА [прованс. *ballada*] — 1) спершу — невелика нехитра пісенька для супроводження танців; пізніше — форма невеликого ліричного вірша; згодом б. як жанр зазнала ряду змін і в різний час і в різних країнах характеризувалась різними ознаками; тепер — ліроепічний віршований сюжетний твір (типу оповідання), написаний строфами; 2) *муз.* вид вокального або інструментального твору, що має переважно оповідний характер.

БАЛАНС¹ [фр. *balance букв. терези*] — 1) б. народного господарства — в СРСР — система економічних показників, які характеризують темпи і масштаби соціалістичного розширеного відтворення, основні співвідношення і пропорції в розвитку народного господарства; відіграє величезну роль в соціалістичному плануванні; б. народного господарства відбиває співвідношення між виробництвом і розподілом та інші пропорції, що відновляють завданням побудови в СРСР комуністичного суспільства; 2) в бухгалтерії — система показників, згрупованих у зведену відомість, яка відображає в грошовому виразі стан коштів підприємства (організації, установи) на певну дату; 3) торговий б. — співвідношення вивозу і ввозу товарів у країну, яке дає: а) активний б. (перевищення вивозу над ввозом); б) пасивний б. (перевищення ввозу над вивозом); 4) платіжний б. — співвідношення платежів, що надійшли з-за кордону в дану країну, з платежами, зробленими нею іншим країнам за певний період; 5) прозраківний б. — співвідношення всіх грошових вимог, зобов'язань і матеріальних активів даної країни за кордоном з грошовими вимогами, зобов'язаннями і матеріальними активами інших країн в даній країні, зафіксоване на певну дату; 6) тепловий б. — розподіл теплової енергії, затрачуваної в двигуні, печі, котлі та ін.; 7) радіаційний б. — прибування і витрачання промислової енергії в *атмосфері*, на

земній поверхні; 8) в о д в и й б. — прибування і витрачання води від випадання опадів, випару і стікання води.

БАЛАНС² [фр.] — ялинові (або іншої породи) колоди певної довжини; застосовуються для виготовлення целюлози і деревної маси в паперовому виробництві.

БАЛАНС³ [фр.] — колесо в годинниковому механізмі, що коливається подобно до маятника; служить регулятором руху годинникового механізму.

БАЛАНСІР [нім. Balancier (stange) < фр. balancier коромисло] — 1) головний регулятор (у вигляді круглого тягарця) у кишенькових і морських годинниках, що заміняє маятник; 2) коромисло, двоплеча підіймає у машині для передачі ланкам механізму зворотних рухів; застосовується у вагах, вимірювальних приладах, шахтних насосах, бурових верстатах (раніше — в парових машинах).

БАЛАНСУВАТИ [фр. balancer] — 1) зберігати рівновагу; 2) урівноважувати; 3) в бухгалтерії — підбивати баланс.

БАЛАСТ [англ. ballast] — 1) *важкі* щабіль, гравій, пісок, доменний шлак, черепашки, наслані поверх земляного залізничного полотна для рівномірного розподілу тиску шпал по земляному полотну і втримання шпал від зсуву; 2) *мор.* вантаж, який спеціально беруть на судно для поліпшення його мореплавних якостей в тих випадках, коли корисного вантажу для цієї мети на судні недосить; баластом може бути вода, каміння, чапунні болванки і т. п.; 3) *ав.* вантаж для регулювання підйомної здатності повітроплавного апарата; 4)* зайвий вантаж, зайва річ, тягар; людина некорисна для даної справи.

БАЛАТА [ісп. balata] — висушений молочний сік дерева тієї ж назви, що росте у тропічному поясі Півд. Америки; за властивостями б. займає середнє місце між каучуком і гутаперчею; застосовується у виробництві пасів, м'ячів та ін.

БАЛДАХІН [< іт. baldacchino за-
пона, намет] — 1) пишній намет з

тканин на жердинах або стовпах (герухомих або переносних); 2) *архіт.* навіс з каменю, дерева або металу на колонках або стовпах, покрів.

БАЛЕРИНА [іт. ballerina] — артистка балету, танцівниця (див. *балет*).

БАЛЕТ [фр. ballet] — вид театрального мистецтва, що поєднує *хореографію*, музику і драматургічний задум; музично-драматичний твір, виконуваний засобами танцю і *пантоміми* (міміки і пластичних жестів).

БАЛЕТМЕЙСТЕР [нім. Balletmeister] — режисер *балету*, постановник танців і мімічних рухів у балеті.

БАЛЕТОМАН [див. *манія*] — палкий любитель *балету*.

БАЛІСТА [лат. ballista < гр. ballō кидаю] — стародавня кидальна машина (гол. ч. облогова гармата) для кидання каміння, окованих залізом колод і т. д.

БАЛІСТИКА [< гр. ballō кидаю, мечу] — наука, що вивчає закони руху снаряда всередині каналу ствола вогнепальної зброї (в н у т р і ш н я б.) і після його вильоту з ствола (з о в н і ш н я б.).

БАЛІСТИТ [< гр. ballō кидаю, мечу] — особливий вид бездимного вітрогліцеринового пороху, що являє собою піроксилін, желатинований нітрогліцерином.

БАЛОН [< фр. ballon порожниста куля] — 1) скляна куляста посудина з вузькою шийкою; 2) резервуар, здебільшого металічний, для зберігання газів у стисненому вигляді; 3) пневматична *шина* широкого профілю з тонкими стінками і порівняно малим внутрішнім тиском; забезпечує спокійнішу, м'яку їзду.

БАЛОНЕТ [фр. ballonet] — матер'яний резервуар для повітря, вміщуваний всередині оболонки аеростата або дирижабля; служить для зберігання зовнішньої форми оболонки, для чого б. при зменшенні об'єму газу наповнюється повітрям, а при збільшенні — повітря з балонета виходить через клапан.

БАЛОТУВАТИ [фр. ballotter] — 1) вирішувати питання про чиєнебудь обрання подачею голосів (спочатку — через опускання в урну

куль, які звалися балами); 2) взагалі голосувати; 3) ставити на голосування (питання, пропозицію).

БАЛУН — див. *спінакер*.

БАЛЮСТРАДА [фр. balustrade] — огорожа балконів, сходів і т. п., яка складається з ряду стовпчиків (балаєсин), поруччя.

БАЛЬЗАМИ [гр. balsamon] — напіврідкі речовини рослинного походження або виготовлювані штучно; містять ефірні масла і смоли; застосовуються в техніці і в медицині.

БАЛЬЗАМУВАТИ [< гр.; див. *бальвами*] — зберігати тіло померлого від розкладу введенням в нього особливих протигнильних речовин.

БАЛЬНЕОЛОГІЯ [лат. balneum лазня, купальня + гр. logos поняття, вчення] — наука, яка вивчає мінеральні джерела, води, грязі, а також методи лікування ними (див. *бальнеотерапія*).

БАЛЬНЕОТЕРАПІЯ [лат. balneum купальня + *терапія*] — частина *бальнеології*, що займається питаннями лікувального застосування мінеральних вод, грязей, морського або річкового купання.

БАМБУК [фр. bambou < малайськ. bambu] — кілька видів рослин з родини злакових; ростуть переважно в жарких країнах, в СРСР вирощуються в Закавказзі; дають матеріал для легких будівель, меблів та ін.

БАНАЛІТЕТ [фр. banalité] — право *феодала* змушувати селян молоти зерно на його млині, пекти хліб в його пекарні і т. д. і брати за це особливу плату; баналітети були однією з форм феодальної експлуатації селян; у Франції баналітети були скасовані під час французької буржуазної революції 18 ст.

БАНАЛЬНИЙ [фр. banal] — звичайний, пошлий, зайложений.

БАНАЛЬНІСТЬ [< фр. banalité] — звичайна, зайложена думка, пошлий вислів.

БАНАН [ісп. banana] — тропічна рослина з однойменної родини, яка дає борошністі солодкі плоди; відомо близько 80 видів банана; на Чорноморському узбережжі Кавказу вирощується вид банана як декоративна рослина; його плоди неїстівні.

БАНДА [іт. banda] — зграя злочинців, контрреволюціонерів, диверсантів, убивць.

БАНДАЖ [фр. bandage] — 1) еластична пов'язка для зміцнення стінок живота; 2) сталеве кільце фасонного профілю, що надівається в гарячому стані на колесо залізничного вагона або локомотива.

БАНДВАГЕН [нім. Bandwagen] — в і д в а л о у т в о р ю в а ч — стрічковий транспортер, встановлений на високому візку, що рухається по рейках; застосовується при відкритих гірничих розробках для транспортування породи від *екскаватора* у відвал.

БАНДЕРИЛЬЄРО [ісп. banderillego] — в Іспанії — піший борець з биком, озброєний *бандерильсю*.

БАНДЕРИЛЬЯ [ісп. banderilla] — маленький спис, прикрашений стрічками; б. застосовується при бої биків в Іспанії.

БАНДЕРОЛЬ [фр. banderole] — 1) вид поштової кореспонденції, встановлений для пересилання за зниженим тарифом друкованих творів (книжок, журналів, газет), ділових паперів і т. д.; 2) ярлик, паперова наклейка на товарі, що свідчить про силу *акцизу* або мита.

БАНДЖО [англ. banjo < ісп.] — струнний щипковий музичний інструмент американських негрів, що набрав великого поширення в *джазі*.

БАНАН, БАНЬАН — вид індійських фікусів величезних розмірів.

БАНК¹ [фр. banque] — 1) в капіталістичних країнах — особливий вид підприємства, що здійснює рух позичкового капіталу; «банки перетворюють бездіяльний грошовий капітал в діяльний, тобто такий, що дає прибуток, збирають всі і всякі грошові доходи, віддаючи їх в розпорядження класу капіталістів» (Ленін). При імперіалізмі банки переростають з скромної ролі посередників у кредиті у всеяких монополістів, які розпоряджаються майже всім грошовим капіталом капіталістів і дрібних хазяїв, більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини в даній країні і в ряді країн. Капіталістичні банки відіграють реакційну роль у зовнішній і

внутрішній політиці капіталістичних держав; 2) в СРСР банки — державні установи, які здійснюють у відповідності з народногосподарським планом кредитування поточної діяльності підприємств і фінансування капітальних вкладень у відповідні галузі народного господарства. Вони організують безготівкові грошові розрахунки між підприємствами і господарськими органами і централізований кругообіг готівки. Центр банківської системи СРСР — Державний банк. Поряд з ним в СРСР діють спеціалізовані банки — Промбанк, Сільгоспбанк, Торгбанк, Цекомбанк. В усіх своїх функціях радянські банки є знаряддям зміцнення госпрозрахунку і посилення контролю карбованцем, знаряддям боротьби за підвищення рентабельності соціалістичних підприємств і найкращого використання народногосподарських ресурсів; в країнах народної демократії банки після їх націоналізації стали надзвичайно важливим економічним інструментом соціалістичного будівництва.

БАНК ² [фр.] — 1) вид азартної карточної гри; 2) в азартних іграх — гроші, що перебувають в розпорядженні банківника.

БАНКА ¹ [англ. bank] — мор. мілина в морі, що лежить окремо; також всяке окреме підвищення морського дна, хоч би цілком безпечне для проходження суден, але різко відмінне від сусідніх глибин; б. може бути кам'янистою, піщаною, кораловою і т. д.

БАНКА ² [гол. bank] — сидіння (лавка) для гребців на дрібних безпалубних суднах (човнах).

БАНКАБРОШ [фр. banc à broches] — рівнична машина в бавовнопрядильному виробництві для виготовлення рівниці (півфабриката для пражі).

БАНКЕТ ¹ [фр. banquet] — урочистий знаний обід або вечеря з участю наукових, громадських, політичних діячів, на яких виголошуються промови.

БАНКЕТ ² [англ. banket] — залізничн. невисокий земляний вал, що служить для захисту залізничн. в'їмки від стікання в неї води.

БАНКІР [нім. Bankier < фр. banquier] — у капіталістичних країнах — банківський ділок, великий акціонер банку або власник банкірського дому, який займається банківськими операціями.

БАНКНОТИ [англ. bank-note] — в капіталістичній економіці — безпроцентні зобов'язання (банківські білети), що випускаються емісійними банками; основний вид кредитних грошей; випускаються в порядку позичкових операцій банків під заставу товарів, векселів та ін. і повертаються в банк після закінчення строку позички. Б., що випускаються для покриття державних видатків, перетворюються в паперові гроші; б. раніше підлягали розміну на золото; з часу світової економічної кризи 1929—1933 рр. розмін банкот на золото скасовано; вони перетворились у паперові гроші і все більше знецінюються. Банківські білети Держбанку СРСР принципіально відмінні від банкот в капіталістичних країнах. Вони випускаються в обіг у відповідності з потребами народного господарства і забезпечені поряд з золотом, коштовними металами та іншими активами Держбанку СРСР величезною масою товарів, які належать державі і реалізуються по сталих планових цінах.

БАНКО [< іт. banco банк] — ціна або курс, за яким банк провадить продаж і купівлю цінних паперів.

БАНКРОТ [нім. Bankerott < іт. bancorotto] — 1) неспроможний боржник; 2)* той, хто зазнав краху, виявився в чомусь неспроможним.

БАНКРОТСТВО [< нім.; див. банкрот] — 1) боргова неспроможність, припинення платежів по своїх зобов'язаннях окремими капіталістами, акціонерними товариствами; 2)* неспроможність, крах, провал.

БАНКРОФТІВ с т р у п е ц ь [< вл. н.] — круглий черв'як, що паразитує в тілі людини і різних хребетних тварин.

БАНЬ — дрібна монета Румунської народної республіки, що дорівнює $\frac{1}{100}$ леї.

БАОБАБ [ефіоп.] — «мавп'яче дерево», дерево тропічної Африки з родини бомбаксових; відзначається

величезними розмірами і довголіттям; плоди і молоде листя його їстівні.

БАПТИСТИ [< гр. baptistēs христитель] — *рел.* галузь протестантизму, яка заперечує звичайні релігійні обряди християнської церкви і визнає хрещення тільки в зрілому віці. В буржуазних країнах, особливо в США, баптисти є опорою політичної реакції.

БАР¹ [англ. bar] — невеликий ресторан, закусочна, де закуски і напої продаються біля стойки.

БАР² [фр. barre] — піщана підводна обмілина; утворюється в морі на деякій відстані від гирла ріки внаслідок діяння морських хвиль.

БАР³ [англ. bar] — робоча частина врубової машини, що має зубки, які вірізуються в гірську породу, щоб утворити зарубну цілину.

БАР⁴ [< гр. baros вага, вантаж] — 1) *фіз.* одиниця тиснення, що дорівнює тисненню 1 дини на 1 см²; 2) *метеор.* одиниця атмосферного тиснення, що дорівнює тисненню 1 мільйона дин на 1 см².

БАРАЖ [фр. barrage загородження; загата] — 1) авт. загородження в повітрі, які перешкоджають польотів літаків ворога; складаються з піднятих вгору і прив'язаних сталевими тросами *аеростатів*; 2) *мор.* сукупність засобів загородження проти надводних і підводних кораблів, що являє собою складну комбінацію мін, сітей, бонів і т. п.; 3) *залізничн.* споруда у вигляді східчастої підпійної стінки; застосовується на гірських ділянках для захисту залізничної колії від потоків води під час злив.

БАРАЖУВАННЯ [< фр.; див. *бараж*] — патрулювання літаків у повітрі над певним районом, об'єктом, яке перешкоджає доступу ворожій авіації до того чи іншого охоронюваного об'єкта.

БРАНКОСИ [< ісп. barrancoso нерівний, із заглибинами] — вузькі вгорі глибокі вибоїни, що поступово розширюються донизу і спускаються по схилах конусів *вулканів*, в результаті їх розмивання текучими водами.

БРАНТА [тюрк.] — самовільне захоплення чужого майна, здебіль-

шого крадіж худоби, без привласнення її, з метою примусити потерпілого задовольнити які-небудь претензії до нього з боку особи, яка вчинила баранту. Б. існувала в минулому у народів Середньої Азії і у деяких кочових народів як пережиток родового побуту. Б. іноді служила засобом боротьби експлуатованої бідноти проти баїв.

БАРАТРИЯ [англ. barratry] — *мор. юр.* зловмисна дія капітана або команди, вчинена на шкоду судно або вантажовласників.

БАРБАРИС — кущова колюча рослина (з дводольних, роздільноцелюсткових рослин) з кислими червоними ягодами, що йдуть на виготовлення сиропу, варення і т. п.

БАРБОТИН [фр. barbotine] — кольоровий матеріал (суміш білої глини, піску, і фарби) для пластичного оздоблення кахлів та інших керамічних (див. *кераміка*) виробів; наноситься на виріб перед випалюванням.

БАРГОУТ — див. *бархоут*.

БАРД [кельт. bard] — поет і співак у стародавніх кельтів; * взагалі — поет.

БАРЕЛЬ [англ. barrel букв. барило] — міра об'єму й місткості в США і в Англії (барилі); раніше б., застосовувався і в деяких інших країнах; в США розрізняють б., що містить 119,24 л, і нафтовий б., що містить 158,76 л; в Англії б. дорівнює 163, 65 л.

БАРЕЛЬЄФ [фр. bas-relief низкий *рельєф*] — скульптурне зображення або орнамент, що виступають на плоскій поверхні менше ніж на половину товщини зображеного предмета (пор. *горельєф*).

БАРЕТЕР [англ. barretter] — електровакуумний прилад, що служить для підтримання постійної сили електричного струму в ланцюгу при незначних коливаннях напруги; являє собою балон з залізним дротом в ньому, наповнений воднем; застосовується в радіотехніці.

БАР'ЄР [фр. barrière] — 1) загородження, що перешкоджає вільно проходити під час змагання бігуни, кавалеристи і т. п.; 3) * високі

ввізні мита, що мають на меті перешкодити ввозові іноземних товарів (митний б.).

БАРЖА [фр. *barge*] — мор. сталеве, залізобетонне або дерев'яне несамохідне (перемішуване *буксиром*) судно, призначене для перевезення різних вантажів на ріках, озерах і всередині портової *акваторії*.

БАРИ... [< гр. *barys* важкий] — у складних словах вказує на відношення даних слів до ваги, напр. *баріцентр*.

БАРИКАДА [фр. *barricade*] — штучне загородження з підручних і місцевих матеріалів (колод, мішків з землею, каміння, дерев і т. п.), застосовуване у вуличних боях; барикади звичайно споруджуються і використовуються під час повстань робітничого класу проти буржуазії.

БАРИЛЬ — див. *барель*.

БАРИСТЕР [англ. *barrister*] — адвокат, який має право виступати у вищих судах Англії.

БАРИСФЕРА [*бари...* + гр. *sphaïra* куля] — геол. важке центральне ядро земної кулі, що складається, як гадають, з нікелістого заліза; радіус барисфери — близько 3 400—3 500 км, щільн. вага 8—11.

БАРИТ [< гр.] — важкий шпат, сірчанокислий *барій*, мінерал різних кольорів; широко застосовується в промисловості при виготовленні білила, хімічних препаратів, при дубленні шкіри і т. д., а також у сільському господарстві.

БАРИТОН [< гр. *barytonos* грубоголосий] — муз. 1) чоловічий голос, середній між тенором і басом; 2) співак з таким голосом; 3) мідний духовий інструмент.

БАРИЦЕНТР [див. *бари...* + *центр*] — центр ваги геометричної фігури.

БАРИЦЕНТРИЧНІ к о о р д и н а т и [див. *баріцентр*] — три величини, що визначають положення точки на площині, якщо цими величинами в маси, вміщені у вершинах трикутника так, щоб визначувана точка зробилась центром ваги цих мас.

БАРІЧНИЙ, БАРОМЕТРИЧНИЙ [< гр. *barys* важкий] — що відноситься до *атмосферного* тиснення.

БАРІЙ [< гр. *barys* важкий] — хім. елемент, символ Ba, порядковий номер 56, ат. вага 137,36; лужноземельний метал сріблястого кольору; входить до складу деяких мінералів (напр. важкого шпату); солі його застосовуються в промисловості і медицині.

БАРК [гол., англ. *bark* < лат.] — велике парусне судно, в якого задня (бізань) щогла суха, тобто має тільки навіскісні паруси, а інші (дві, три, чотири) щогли мають прями паруси.

БАРКАРОЛА [< іт. *barcarola* човен] — пісня венеціанських човнярів (гондольєрів); у мінливому ритмі баркароли відбиваються сплески хвиль і рівномірні рухи весел; форма баркароли використана також і в інструментальній музиці.

БАРКАС [гол. *barkas*] — 1) найбільша за розміром шлюпка на кораблі (22—14-веслова); 2) самохідне судно невеликих розмірів для перевезення пасажирів, вантажів, обслуговування портових потреб, буксирування дрібних суден і т. п.; 3) різновидність річкових барж.

БАРО... [< гр. *baros* вага] — у складних словах вказує на відношення даних слів до ваги, тиснення, напр. *барометр*.

БАРОГРАМА [*баро...* + гр. *gramma* запис] — крива запису *барографа*.

БАРОГРАФ [*баро...* + гр. *graphō* пишу] — самопишучий *барометр* — прилад, який автоматично і безперервно записує тиснення атмосферного повітря.

БАРОКАМЕРА [див. *баро...* + *камера*] — приміщення, пристосоване для створення розрідженої або згушеної атмосфери; в барокамері провадять випробування приладів у різних умовах тиснення атмосфери, а також тренують льотчиків до роботи в різних умовах висотного польоту.

БАРОККО [іт. *barocco* *букв.* вигадливий] — стиль в європейському мистецтві, який наприкінці 16 ст. прийшов на зміну стилю Відродження (*Ренесанс*) і розвивався до середини 18 ст. Відрізнявся від стилю Відродження і від класицизму 17 і 18 ст. декоративною пишністю,

вигадливістю і мальовничістю (контрастами світла і тіні).

БАРОМЕТР (*баро...* + гр. *metreō* міряю) — прилад для вимірювання *атмосферного тиску*; застосовується для визначення висоти місця над рівнем моря, для визначення наступних змін погоди та ін.

БАРОН [фр. *baron* < старо-нім. *baro* вільний] — дворянський титул у Зах. Європі; при феодализмі — безпосередній *васал* короля; в Росії титул барона ввів Петро I.

БАРОНЕТ [англ. *baronet*] — дворянський титул в Англії; його купували за гроші.

БАРОСКОП (*баро...* + гр. *skopeō* дивлюсь) — *фіз.* 1) прилад для демонстрації закону Архімеда («всьяке тіло, занурене в рідину, втрачає в своїй вазі стільки, скільки важить витиснена ним рідина») стосовно до повітряного середовища; 2) прилад для виявлення змін тиску повітря.

БАРХАНИ [казах.] — материкові *дюни*; піщані утворення, наслідки вітру у пустинних областях у вигляді горбів, здебільшого півмісячної або серповидної форми.

БАРХОУТ [гол. *barghout*] — стовщений пояс зовнішньої обшивки дерев'яного судна.

БАС [іт. *basso*] — *муз.* 1) найнижчий чоловічий голос; 2) співак, який має такий голос; 3) нижній голос у музичному творі; 4) духовий або струнний інструмент, що виходить з найнижчої партії.

БАСЕЙН [фр. *bassin*] — 1) штучна водойма; 2) б. р і к и — площа суши, з якої стікають в дану ріку підземні і поверхневі води; 3) *геол.* область залягання певних гірських порід або корисних копалин, напр. кам'яновугільний б.

БАСЖАК [тюрк.] — монгольський воєначальник; провадив облік населення і збирав данину в завойованій країні (на Русі під час татаро-монгольського іга).

БАСКЕТБОЛ [англ. *basket-ball* букв. корзина-м'яч] — *сл.* гра з участю двох команд, гравці яких, перекидаючи м'яч руками своїм партнерам, стараються закинути його в «корзину» (сітку, натягнуту на об-

руч), підвішену на певній висоті до щита.

БАСМА [тюрк.] — 1) *іст.* особлива пластинка (можливо, із зображенням хаанського обличчя), яку видавав монгольський хаан як вірчу грамоту в епоху татарського іга в стародавній Русі; 2) тонкі металічні листи (здебільшого срібні) з тисненими візерунками.

БАСМА [тюрк.] — фарба для волосся.

БАСМАЧ [тюрк.] — в Середній Азії — розбійник, учасник бандитського контрреволюційного загону; б а с м а ч т в о — бандитський контрреволюційний рух в Середній Азії, організований в роки громадянської війни і англійської збройної інтервенції місцевою буржуазією і феодално-байськими елементами, які діяли у відповідності з планами і за допомогою іноземних імперіалістів, які прагнули загартати раліанську Середню Азію. Було розгромлено Червоною Армією.

БАСОН [фр.] — плетені на особливих верстатах вироби (шпур, тасьма, бахрама, китині та ін.) для оздоблення одягу, меблів, драпіровок.

БАСТА! [іт. *basta*] — досить!, годі!, буде!

БАСТАРД [нім. *Bastard* < старо-фр.] — *біол. васт.* номінь двох різних порід або видів тварин.

БАСТІЛІЯ [фр. *Bastille*] — укріплений замок і водночас державна тюрма в Парижі 14—18 ст.; була одним з оплотів французького *абсолютизму*; 14 липня 1789 р. на початку французької буржуазної революції, була захоплена і розгромлена повсталим народом.

БАСТІОН [фр. *bastion*] — п'ятикутне укріплення у вигляді виступу фортечного муру.

БАСТОНАДА [< ісп. *bastonada* удар палицею] — варшавське покарання людей палочними ударами по п'ятках і спині, що застосовується в деяких східних країнах.

БАСТР [нім. *Baster*] — цукровий пісок жовтого кольору, невисокої якості; здобувається при виробництві цукру-рафінаду.

БАСТУВАННЯ [< нім.] — про-

цес обробки тканин, оброблення їх обертовою щетинною шіткою на особливій бастувальній машині.

БАСТУВАТИ [*< іт. basta до-сить*] — припиняти роботу, оолошувати забастовку, влаштовувати страйк; одна з форм класової боротьби пролетаріату проти буржуазії.

БАТ (або **тикал**) — грошова одиниця Таїланду = 100 сатангам.

БАТАЛІСТ [*< фр.; див. баталія*] — художник, який зображує воєнні сюжети.

БАТАЛІЯ [фр. bataille] — битва, бій.

БАТАЛЬЙОН [фр. bataillon] — військовий підрозділ, що складається з кількох рот (найчастіше 3—4); батальйони бувають стрілецькі (піхотні), танкові, інженерні та ін.

БАТАЛЬНИЙ [*< фр.; див. баталія*] — що зображує воєнні сюжети (б-ч и й живопис).

БАТАРЕЯ¹ [фр. batterie] — військ. вогнева і тактична одиниця в артилерії, що складається з кількох гармат або мінометів.

БАТАРЕЯ² [фр.] — ел. сполучення кількох гальванічних елементів, акумуляторів, конденсаторів або термоелементів для одержання великої сили струму в ланцюгу, великої напруги, великої ємкості і т. д.

БАТАТ [ісп. batata] — рослина родини безрзових, борошністі бульби якої (т. звана солодка картопля) вжив. в їжу і йдуть на виготовлення крохмалю і вигонку спирту; вирощується в теплих країнах.

БАТЕНСИ [англ. battens] — дошки різної ширини (приблизно 10—20 см) і різної товщини (5—10 см).

БАТЕРФЛЯЙ [англ. butterfly букв. метелик] — спосіб спортивного плавання на грудях, при якому для гребка обидві руки одночасно викидаються вперед по повітрю.

БАТИМЕТРІЯ [гр. bathys глибокий + metreo міряю] — вимірювання водних глибин.

БАТИСФЕРА [гр. bathys глибокий + sphaira куля] — 1) морська глибина; 2) прилад для вивчення морських глибин.

БАТІАЛЬНА зона [*< гр. ba-*

thus глибокий] — зона дна моря і товщі води приблизно між 200 і 2 000 м глибини, що характеризується слабим рухом води, незначними коливаннями температури і слабим проникненням світла у верхні шари.

БАТМАН¹ [тюрк.] — старовинна міра ваги, різна в різних місцевостях.

БАТМАН² [*< фр. battement хлопання, биття*] — 1) в балеті — особливий вид па; 2) у фехтуванні — короткий удар зброєю по зброї противника, щоб відвести її вбік.

БАТОЛІТИ [гр. bathos глибина + lithos камінь] — геол. величезні гранітні інтрузивні масиви (див. інтрузія) у складчастих областях земної кори, з якими зв'язане походження різноманітних рудних родовищ (олова, вольфраму та ін.).

БАТОМЕТР [гр. bathos глибина + metro міряю] — прилад, з допомогою якого береться проба води з різних глибин моря, озера і т. д. з метою її лабораторного дослідження.

БАТОПОРТ [фр. bateau судно + porte двері] — затвор сухого доку, у формі плавучого водонепроникного ящика, призначений для ізоляції внутрішньої частини доку від річкової або морської води; зовнішніми обрисами б. строго відповідає вхідній частині доку.

БАТРАХОЛОГІЯ [гр. batrachos жаба + logos поняття, вчення] — розділ зоології, що вивчає земноводних.

БАЇЛ [іт. baule] — невелика довгаста дорожня скриня, чемодан, коробка особливої округлої форми.

БАХТАРМА [тюрк.] — сторона шкури, що прилягає до тіла тварини.

БАХУС [гр. Bakchos, лат. Bacchus] — міф. бог вина і веселощів, те саме, що Вахх, Діоніс.

БАЦІЛА [*< лат. bacillum паличка*] — бактерія, яка має форму палички; в ширшому розумінні взагалі всяка хвороботворна бактерія.

БАЯДЕРКА [*< португ. bailadeira танцівниця*] — назва, дана європейцями танцівницям і співакам в Індії, які є служительками культу (при храмах).

БЕГЕМОТ [стар.-євр. bəhēmōṭ] — гіпопотам, велика трав'яниста нежуйна тварина-ссавець з ряду парнокопитних; водиться в ріках і озерах Африки.

БЕГОНИЯ [< вл. н.] — рід тропічних рослин родини бегонійових з гарним листям і квітками; б. часто вирощується як декоративна рослина в оранжереях і кімнатах.

БЕДЕКЕР [за ім'ям Baedeker (німецького видавця путівників по різних країнах)] — путівник (для мандрівників).

БЕДЛАМ [англ. bedlam] — хаос, безладдя, дім для божевільних (за назвою дому для божевільних у Лондоні).

БЕДУЇНИ [ар.] — арабія-кочівники.

БЕЗБОЛ, БЕЙСБОЛ [англ. baseball] — сл. дуже поширена гол. ч. в Америці, Англії гра в м'яч, вид гилки.

БЕЗЕ [< фр. baiser поцілунок] — легке тістечко із збитих яєчних білків і цукру.

БЕЙ — середньовічний феодальний титул в країнах Близького і Середнього Сходу, а також титул правителів племен в Курдистані і деяких районах Ірану; титул вищих офіцерів і чиновників у султанській Туреччині і в сучасних арабських країнах; в Тунісі — титул спадкових правителів країни. В широкому розумінні слово «бей» нерідко вживається як рівнозначне «панові»; ставиться після імені.

БЕЙДЕВІНД [гол. bij-de-wind] — мор. курс парусного судна, при якому його діаметральна площина (див. *діаметральна площина судна*) утворює з лінією напрямку вітру кут менше 90°.

БЕЙСБОЛ — див. *безбол*.

БЕЙЦИ [< нім. Beize протрава] — речовина, застосовувана для очищення поверхні металів (або дерева) від окисів і жиру.

БЕЙШЛОТ [гол. bijslot] застаріла назва греблі, що утворює в верхів'ях судноплавної ріки водоймище для підтримання судноплавного рівня води в другій половині навігації.

БЕК ¹ [тюрк.] — 1) поміщик, феодал у тюркських народів; в СРСР

беки ліквідовані як клас; 2) дуже часто вживається як складова частина імен власних.

БЕК ² [< англ. back задній] — у спортивних іграх з м'ячем (*футболі, хокеї* та ін.) — захисник, який грає на останній лінії, поблизу воріт своєї команди.

БЕКАР [фр. bécarre] — муз. у нотах — знак, що скасовує дію *діага* або *бемоль* (відказ).

БЕКОН [англ. bacon] — продукт з молодого свинячої туші, спеціально розібраної і засоленої або копченої.

БЕКХЕНД [англ. back-hand] — при грі в теніс — удар зліва (коли рука, що тримає ракетку, повернена закритою долонею назад).

БЕЛ [< вл. н. англ.] — логарифмічна одиниця для оцінки акустичної потужності (гучності звука); практично прийнято *децибел* (гучність звуку тихої розмови дорівнює 8—10 децибелам).

БЕЛЕМНІТИ [< гр. belemnion стріла] — вимерлі морські *молюски* з класу головоногих, споріднені з сучасними *сепіями* і *кальмарами*; скам'янілі рештки задньої частини внутрішньої черепашки белемнітів часто трапляються і широко відомі під назвою «чортових пальців».

БЕЛЕТРИСТ — письменник, який працює в галузі *белетристики*.

БЕЛЕТРИСТИКА [< фр. belles-lettres] — художні твори в прозі — романи, повісті, оповідання.

БЕЛЛАДОННА [< іт. belladonna прекрасна дама, красуня] — в о в ч і я г о д и , к р а с а в к а , о т р у й н и ц я — отруйна рослина з родини пасльонових з брудноліловими квітками і чорними ягодами; вжив. в медицині як беззаспокійливий засіб і як протиотрута при отруєнні морфієм або грибами.

БЕЛЬВЕДЕР [іт. belvedere *букв.* чудовий вид] — 1) вишка, з якої відкривається вид на околиці, альтанка на підвищенні; 2) назва деяких двірцевих будівель, напр. у Варшаві або в папській резиденції (Ватикані) в Римі.

БЕЛЬЕТАЖ [< фр. bel гарний] — 1) другий, головний (звичайно з більш високими кімнатами) поверх будинку (палацу, особняка); 2) пер-

ший поверх балконів над партером і амфітеатром в залі для глядачів театру.

БЕЛЬКАНТО, БЕЛЬКАНТО [іт. bel canto] — муз. термін, який відноситься до традиційної італійської маетри співати; вільне володіння всіма регістрами голосу, легкість і красота звука.

БЕМОЛЬ [фр. bémol < іт. bemolle] — муз. знак пониження звука на півтону.

БЕНГАЛО — див. бунгало.

БЕНЕДІКТИНЦІ — католицькі монахи ордену Бенедикта Нурсійського, заснованого в Монтекассіно (Італія) в 6 столітті н. е.

БЕНЕФІС [< фр. bénéfice бариш; користь; перевага] — в буржуазних країнах — спектакль або концерт, збір з якого повністю або частково йде на користь артиста або працівника театру — бенефіціанта.

БЕНЕФІЦІАНТ — див. бенефіс.

БЕНЕФІЦІЙ [< лат. beneficium благодіяння] — 1) в ранньому середньовіччі — земельне володіння без права успадкування, подароване феодалом своєму васалові за певну (гол. ч. військову) службу, здебільшого з правом стягувати повинності з селян; з розвитком феодалних відносин бенефіції стали спадковими і перетворились в *лени* або *феоди*; 2) церковна посада в римсько-католицькій церкві, зв'язана з певними доходами.

БЕНЗЕЛЬ [гол. bindsel букв. зав'язка] — мор. перев'язка двох тросів тонким тросом або лінем (вірвовкою), що складається кількома *шлагами* в один або два ряди.

БЕНЗИН [іт. benzina < сер.-лат. benzoe] — тлх. безбарвна летуча рідина, що складається з вуглеводнів, з характерним запахом, легко спалахує; здобувається здебільшого при перегонці або розкладі нафти (див. *крекірування*) або з твердого мінерального палива; застосовується як паливо для двигунів внутрішнього згоряння, як розчинник у гумовому виробництві, при витяжці жиру з кісток, олії з олійного насіння, в медицині та ін.

БЕНЗОЙНА смола [< сер.-лат. benzoe] — смирна, курільна

смола, що добувається з дерева, яке росте в Сіамі і на Малайських островах; жив. у парфюмерії, для виготовлення лаків і бензойної кислоти; бензойна кислота — вперше знайдена в бензойній смолі; жив. в медицині (як антисептичне і відхаркувальне), в парфюмерії і при виготовленні фарб і лаків.

БЕНЗОЛ [< сер.-лат. benzoe] — початковий вуглеводень ароматичного ряду; добувається при перегонці кам'яновугільної смоли, нафти і т. п.; безбарвна горюча рідина з характерним запахом; розчинює жири, смоли, каучук; жив. у виробництві *аніліну*, вибухових речовин, лікарських препаратів і т. н.

БЕНЗОНАФТОЛ — лікарський засіб, сполучення *бензойної кислоти* і *нафтолу*; застосовується як дезінфікуючий засіб при захворюваннях шлунково-кишкового тракту.

БЕНЕТИТИ [< вл. н. англ.] — група виконних голонасінних рослин.

БЕНТАЛЬ [< гр. benthos глибина] — дно і придонний шар води водойми як середовище життя організмів.

БЕНТОНІТ [англ. bentonite < вл. н.] — різновидність вибільних глин; утворюється при вивітрюванні вулканічних туфів і попелів; застосовується для очищення бензину, гасу, різних мастил і олій.

БЕНТОС [< гр. benthos глибина] — загальна назва організмів (тварин і рослин), що населяють дно водойм; з тварин бентосу деякі прикріплені до дна, інші вільно пересуваються по ньому.

БЕНУАР [фр. baignoire] — нижній ярус театральних лож на рівні партера (лож б е н у а р а).

БЕРБЕРИН [фр. berbérine] — *алкалоїд*, що є в багатьох рослинах; добувається звичайно з кори кореня *барбарису*; застосовується в медицині.

БЕРГАМАСКА [іт. bergamasca — за назвою міста Бергама] — старовинний танець чотиридольного розміру італійського походження.

БЕРГАМОТ [іт. bergamotto < пера bergamotta бергамська груша] — 1) сорт соковитих груш; 2) дерево з роду цитрусових, з шкурки

плодів якого добувають цінне ефірне масло, використовуване в *парфюмерії*.

БЕРГКОЛЄГІЯ [нім. Berg gora + *колегія*] — головне управління гірництвом в Росії, засноване Петром I і скасоване в 1807 р.

БЕРГШЛЯГ [нім. Bergschlag] — *гірн.* раптове відсакавання кусків (іноді цілих плит) гірських порід від стінок глибоких виробок («стріляння гірських порід»), що супроводиться тріском; викликається перенапруженням порід.

БЕРЕЙТОР [< нім. Bereiter паїзник] — спеціаліст, який об'їжджає верхових коней і навчає верхової їзди.

БЕРИЛ [гр. beryllos] — 1) мінерал з групи силікатів, що містить окис *берилію* і глинозему, — цінна руда для видобування берилію; 2) чистий прозорий б. — коштовний камінь (ізумруд, аквамарин).

БЕРИЛІЙ [< гр.; див. *берил*] — *xim.* елемент, символ Be, порядковий номер 4, ат. вага 9,013; твердий легкий метал сіросталевого кольору; застосовується як складова частина деяких технічних сплавів і як джерело *нейтронів*.

БЕРІ-БЕРІ [інд. beriberi, beriberi] — *авітаміноз*, хвороба обміну речовин (поширена в Індії, Японії, Південній Африці); викликається харчуванням самим «полірованим» (тобто без оболонки) рисом; проявляється множинним запаленням нервів.

БЕРКЛЕАНСТВО, БЕРКЛІАНСТВО — різновидність реакційного суб'єктивного ідеалізму в філософії, зв'язана з ім'ям англійського філософа Джорджа Берклі (1684—1753); б. в запеклій боротьбі проти матеріалізму заперечувало об'єктивне існування світу і твердило, нібито речі являють собою тільки сукупність відчуттів і не існують поза свідомістю. Б. послужило джерелом реакційної філософії *магізму* (див.) і було піддано нищівній критиці в геніальному творі Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (див. *емпіріокритицизм*).

БЕРКУТ [тюрк.] — дуже крупний вид орлів; беркути водяться в Пів-

денно-Східній Європі, Західній Азії, Північній Африці і Північній Америці.

БЕРКШІР [англ. berkshire < вл. н.] — англійська порода скоропліх свиней, використана для створення деяких вітчизняних порід (кемеровська, миргородська та ін.) методом схрещування з місцевими породами свиней.

БЕРМА [англ. berme, berg] — уступ на схилі високої греблі, залізничного насипу, каналу, який робиться для того, щоб надати схилу більшої стійкості і захистити його від розмивання атмосферними водами.

БЕРНШТЕЙНІАНСТВО [< вл. н. нім.] — див. *ревізіонізм*.

БЕРСАЛЬЄР [іт. bersagliere] — солдат добірних піхотних частин італійської армії.

БЕРСЕЗ [фр. berceuse] — колискова пісня — вокальний або інструментальний твір м'якого мінливого руху, меланхолійного характеру.

БЕРСИМ — сгнєтська або олександрійська конюшина, кормова рослина.

БЕРТОЛЄТОВА сіль [< вл. н.] — хлорнуватокислий калій; застосовується в медицині (для дезинфекції) і в техніці (для виробництва вибухових речовин, сірників та ін.).

БЕСА [фр. baisse] — зниження курсу біржових паперів.

БЕСЕМЕРІВСЬКИЙ процес [< вл. н.] — *тех.* процес перероблення рідкого чавуну в литу сталь шляхом продування крізь нього стисненого повітря; операція продування провадиться в особливих (бесемерівських) *конвертерах*. Назва цього методу одержання сталі зв'язана з ім'ям англійського винахідника Бессемера, який одержав патент у 1856 р. В Росії в 1872 р. був запроваджений К. П. Полenovим і Д. К. Черновим більш досконалий процес, названий «російське бесемрування».

БЕСИРУВАТИ [фр. baisser] — знижувати, зменшувати (див. *беса*).

БЕСТ [перс. best] — засноване на старовинному звичаї право недоторканності, притулок в Ірані (зокрема — мечеті, іноземні посольства,

будинки вищих духовних осіб), звідки особу, переслідувану владою, не можна взяти силою; * с і с т и в б е с т — сховатися від переслідувань, вичікувати зміни несприятливих умов.

БЕСТІАРІЙ [сер.-лат. *bestiarium* < лат. *bestiarius* звірний] — вид середньовічних літературних творів; містить опис звірів з алегоричним їх витлумаченням.

БЕТА [гр. *bēta*] — 1) друга літера грецького алфавіту — Ββ; 2) *фіз.* див. *бета-проміння*, *бета-частинки*.

БЕТА-ЗАЛІЗО — стан заліза, в якому воно перебуває між 768 і 908°; б.-з. не має магнітних властивостей і нездатне розчиняти вуглець (пор. *альфа-* і *гамма-залізо*).

БЕТАІН [< лат. *beta* буряк] — органічна азотиста речовина, що міститься в цукрових буряках і багатьох інших рослинах.

БЕТА-ПРОМІННЯ — промені, що випромінюються радіоактивними речовинами і являють собою потік швидких *електронів*.

БЕТАТРОН — електромагнітний прискорювач електронів (*бета-частинки*), який дає змогу одержати електрони з швидкостями в сотні мільйонів електрон-вольт.

БЕТАФІЛЬТР — різновидність газового фільтра (див. *фільтр* 2); фільтруючими елементами в ньому є рукави з бавовняної або шерстяної тканини; безпечний в пожежному відношенні.

БЕТА-ЧАСТИНКИ — *електрони*, випромінювані радіоактивними речовинами.

БЕТЕЛЬ — [португ. *betel* < малабарськ.] — перечна рослина в Ост-Індії, листя якої, пряне і пекуче на смак, вжив. для жування.

БЕТОН [фр. *béton* < лат. *bitumen*, *бітум*] — суміш гравію, щебеню, гальки з розчином цементу або інших в'язучих матеріалів, яка після засихання стає дуже твердою; застосовується як будівельний матеріал для шляхів, мостових підпор, будинків, фундаментів та ін.

БЕТОНІТ — штучний камінь, зроблений із *бетону*.

БЕТОНЬЄРКА [фр. *bétonnière*] — б е т о н о м і ш а л к а — машина

для механічного перемішування суміші (цементу, води, піску і гравію або щебеню), що складає *бетон*.

БЕШАМЕЛЬ [< вл. н. фр.] — густий соус з молока або вершків з яйцями і борошном, яким поливається м'ясо, риба та інші страви.

БЕШМЕТ [тюрк.] — верхній чоловічий одяг у татар і кавказьких народностей.

Б'ЄФ [фр. *bief*] — ділянка ріки між двома сусідніми греблями або ділянка каналу між двома шлюзами.

БІ... {лат. *bi..* дво(х)... < *bis* двічі} — у складних словах вказує на наявність двох предметів, ознак, напр. *біном*.

БІАНДРІЯ [*бі...* + гр. *anēr* (andros) муж] — двомужжя (шор. *бігамія*).

БІБЛЮ... [< гр. *biblion* книга] — у складних словах вказує на відношення даних слів до книг, напр. *бібліотека*, *бібліофіл*.

БІБЛІОГРАФ — спеціаліст з *бібліографії*.

БІБЛІОГРАФІЯ [*бібліо...* + гр. *grapō* пишу] — 1) галузь знання про методи і способи складання покажчиків, списків, оглядів друкованих творів; в завдання бібліографії входить реєстрація друкованих творів з даної галузі знання, з даної теми і т. д., а також опис і оцінка друкованих творів; 2) перелік книг, журналів і статей з зазначенням основних даних (місце і рік виходу, видавництво та ін.); покажчик літератури; 3) відділ в періодичних виданнях, присвячений короткому розглядові нововиданих книг.

БІБЛІОМАН [< гр.; див. *бібліоманія*] — палкий любитель книг, особливо рідких, збирач їх.

БІБЛІОМАНІЯ [див. *бібліо...* + *манія*] — пристрасть до збирання книг, гол. ч. стародруків і рідких видань.

БІБЛІОТАФ [*бібліо...* + гр. *taphos* могила] — «який ховає книги», жаргiтливa назва власника бібліотеки, який не дозволяє іншим користуватися її книгами.

БІБЛІОТЕКА [гр. *bibliothēkē*] — 1) зібрання книг; 2) приміщення для зберігання книг; 3) заклад, який дає книги для читання.

БІБЛЮФІЛ [*бібліо...* + гр. *phileo* люблю] — любитель, цінитель, збирач книг.

БІБЛІЯ [гр. *biblia*, мн. від *biblion* книга] — *рел.* збірник розрізаних легенд, взаємно суперечних, в різний час написаних і повних історичних помилок творів, що їх церква видає за «святищенні» книги.

БІВАК, БІВУАК [< фр. *bivouac* табір] — розміщення військ для відпочинку або ночівлі не в населених пунктах; взагалі — місце відпочинку альпіністів і т. д.

БІГАМІЯ [*бі...* + гр. *gamos* шлюб] — «воєженство, двошлюбність».

БІГАРДІЯ [фр. *bigaradier*] — гіркий апельсин, вид цитрусових (див. *цитруси*), що розводиться в невеликих розмірах на Чорноморському узбережжі Кавказу; з квіток і листя бігарадії добувають цінні *эфірні масла*.

БІЗАНЬ [гол. *bezaan*] — мор. 1) остання щогла ззаду, інакше *бізань-щогла*; 2) нижній навскісний нарус на *бізань-щоглі*.

БІЗНЕС [англ. *business*] — діло, заняття, торгівля, комерція, зв'язані з підприємницькою діяльністю і особистою наживою.

БІЗНЕСМЕН [англ. *businessman*] — ділоц, комерсант, підприємець; капіталіст, ділоц, який намагається з усього здобути великі баринші, не гребуючи ніякими засобами в цілях особистої наживи.

БІЗОН [лат., гр. *bison*] — дикий бик, що водиться у Півн. Америці; тепер майже винищений.

БІЗОНІАЛЬНИЙ (див. *бі...*) — дво-зональний, що відноситься до двох зон. *Бізонією* називають об'єднання американської і британської зон окупації Німеччини, separatно здійснене урядами США і Великобританії в 1946 р. всупереч угоді держав антигітлерівської коаліції в німецькому питанні на Потсдамській конференції в 1945 р. Незабаром після приєднання до Бізонії французької окупаційної зони імперіалісти США, Великобританії і Франції створили в Західній Німеччині в інтересах монополістичного капіталу імперіалістичних країн маріонетковий уряд в Бонні,

чим здійснили розкол Німеччини. Вони проводять ремілітаризацію і фашизацію Західної Німеччини, прагнучи перетворити її в плацдарм для агресії проти СРСР, країн народної демократії і Німецької Демократичної Республіки.

БІКАРБОНАТ [*бі...* + лат. *carbo* (carbonis) вугілля] — 1) двоуглекисла сіль; 2) двоуглекисла сода, білий порошок, що йде на виготовлення шипучих напоїв та ін.

БІКВАДРАТНЕ рівняння [див. *бі...* + *квадратний*] — мат. окремий випадок рівняння четвертого степеня: $ax^4 + bx^2 + c = 0$, розв'язання якого зводиться до розв'язання квадратного рівняння підстановкою $y = x^2$.

БІКФОРДІВ ШНУР [< вл. н.] — вогнепровідний шнур — гніт з порохової серцевини і джутової або іншої обмотки, який повільно горить; застосовується як вогнепровід для вбухів капсулів-детонаторів; довжина його береться відповідно до швидкості горіння (1 см за секунду).

БІЛАБІАЛЬНИЙ з звук [*бі...* + лат. *labialis* губний] — двогубний приголосний звук, який вимовляється через зближення губів, напр. *б, п, м*.

БІЛАТЕРАЛЬНИЙ [*бі...* + лат. *lateralis* бічний] — двосторонній.

БІЛАТЕРАЛЬНІСТЬ [< лат.; див. *білатеральний*] — двостороння симетрія у організмів (одна площина симетрії ділить організм на однакові праву і ліву половини).

БІЛІНГВІСТИЧНИЙ [лат. *bilinguis*] — двомовний.

БІЛІРУБІН [лат. *bilis* жовч + *ruber* червоний] — один з пігментів (барників) жовчі; утворюється з *гемоглобіну* червонокривців при їх руйнуванні.

БІЛІЛЬ [англ. *bill*] — в Англії, США, Ірландії, Канаді та інших країнах — законопроект, що вноситься на розгляд законодавчих органів.

БІЛОН [фр. *billon*] — 1) розмінна неповноцінна монета; 2) низькопробне срібло, що йде на карбування розмінної монети.

БІЛЬБОКЕ [фр. *bilboquet*] —

1) гра прив'язаною до палички кулькою, яку відкидають і ловлять на вістрі або в чашечку; 2) інструмент для наведення золота при золоченні.

БІЛЬДАПАРАТ [нім. Bildapparat] — апарат для передачі нерухомих зображень (рисуноків, фотографій, автографів і т. п.) телеграфом (фотоелектричним шляхом).

БІЛЬЙОН [фр. billion] — число, передане одиницею з дев'ятьма нулями, тобто 10^9 (мільярд, тисяча мільйонів), в деяких країнах — 10^{12} (тисяча мільярдів).

БІМЕТАЛИ [див. бі...] — вироб і плавфабрикат (пластинки, листи, дріт та ін.), які складаються з двох шарів різновідних металів.

БІМЕТАЛІЗМ [див. бі...] — подвійна металічна валюта; грошова система, при якій законним платіжним засобом є два метали (золото і срібло).

БІМС [англ. beams, мн. від beat балка, брус] — мор. поперечна балка, що підтримує налубу і становить частину поперечного набору судна.

БІНАРНІЙ [лат. binarius] — подвійний, двоїстий, що складається з двох частин; б-н е числення — система числення, в якій всі числа записуються з допомогою двох цифр, напр. 1 і 0; б-ні слави — слави, які складаються з двох компонентів, зокрема з двох металів (напр., міді і олова) або металу і неметалу (напр., заліза і вуглецю).

БІНАУРАЛЬНИЙ ефект [лат. біні два + auris вухо] — можливість визначати положення джерела звука через сприйняття звука двома вухами; пояснюється тим, що звук приходить до обох вух неодноразомно і неодноразомно щодо сили.

БІНОКЛЬ [фр. binocle < лат. біні два + oculus око] — прилад, який складається з двох з'єднаних між собою зорових труб і дає змогу ясно бачити обома очима віддалені предмети.

БІНОКУЛЯРНИЙ [фр. binoculaire < лат. біні два + oculus око] — двоочий; б-н ий зір — бачення, здійснюване двома очима; б-ний зір дає можливість бачити світ рельєфним; б. мікроскоп — мікроскоп, що має два окуляри, з допомо-

гою яких можна розглядати предмет одночасно правим і лівим оком.

БІНОМ [бі... + гр. πομος частина, відділ, член] — мат. двочлен, сума або різниця двох алгебраїчних виразів (пор. *моном*, *поліном*); б. Н ь ю т о н а — формула, що являє собою степінь деякого двочлена у вигляді суми (розкладання бінома): $(a + b)^n = a^n + \frac{n}{1} a^{n-1} b + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} a^{n-2} b^2 + \dots b^n$.

БІНОМІНАЛЬНИЙ — мат. що відноситься до двочлена; б-н і коефіцієнти — коефіцієнти в розкладанні бінома Ньютона.

БІНОРМАЛЬ [бі... + лат. normalis прямолінійний] — мат. одна з нормалей кривої, перпендикулярна до її головній нормалі.

БІО... [< гр. βίος життя] — у складних словах вказує на відношення даних слів до життя, життєвих процесів, *біології*, напр. *біографія*, *біостанція*, *біохімія*, *біоценоз*.

БІОГЕНЕТИЧНИЙ закон [біо... + гр. genetikos що відноситься до народження, походження] — закономірність, спостережувана в живій природі; полягає в тому, що протягом свого індивідуального розвитку (особливо зародкового) живі істоти неначе повторюють найголовніші етапи розвитку всього ряду предкових форм. Авторами біогенетичного закону є зоологи Ф. Мюллер і Е. Геккель. Б. з. історично відіграв велику роль у пропаганді теорії розвитку органічної природи і в боротьбі проти антидарвіністів. Проте б. з. хибує на обмеженість у розкритті зв'язків індивідуального і історичного розвитку організму; він не трактує взаємної зумовленості *онтогенезу* і *філогенезу*, має риси плоского еволюціонізму і будується лише на матеріалах морфології (форми) організмів, залишаючи осторонь фізіологічні процеси (функції). Недоліки біогенетичного закону подолані тільки мічуринською біологією, що розглядає індивідуальний (онтогенез) і історичний (філогенез) розвиток організмів в їх нерозривній єдності і взаємозумовленості. Мічуринське розуміння взаємної зу-

мовленості онтогенезу і філогенезу дає в руки людини могутній засіб для керування живою природою.

БІОГЕОГРАФІЯ [див. *біо...* + *географія*] — наука про поширення і розподіл рослинних і тваринних організмів по земній кулі; підрозділяється на *зоогеографію* і *географію* рослин.

БІОГЕОХІМІЯ — відділ *геохімії*, що вивчає геохімічні процеси, які відбуваються в *біосфері* за участю організмів.

БІОГРАФ — 1) укладач чисті-небудь *біографії*; 2) знімальний кіноапарат для серійних фотографій, попередник кінематографа.

БІОГРАФІЯ [*біо...* + гр. *graphō* пишу] — життєпис.

...БІОЗ [гр. *biosis* < *bios* життя] — у закінченні складних слів вказує на відношення даних слів до життя, життєвих процесів, напр. *анабіоз*.

БІОКОРОЗІЯ [див. *біо...*] — *корозія* металів, що відбувається за участю продуктів, які виділяються *мікроорганізмами*.

БІОЛІТИ [*біо...* + гр. *lithos* камінь] — мінерали і гірські породи, що утворилися в результаті життєдіяльності організмів, напр. вапняк, вугілля, фосфорити та ін.

БІОЛОГ — спеціаліст з *біології*.

БІОЛОГІЯ [*біо...* + гр. *logos* поняття, вчення] — вчення про життя — сукупність знань про тварин, рослини і мікроорганізми. В строго науковому розумінні б. — наука, яка розкриває закономірності життя і розвиває живих тіл. Основою сучасної біології є мічурінське вчення.

БІОМЕТРИКА, БІОМЕТРІЯ [*біо...* + гр. *metreo* міряю] — сукупність прийомів математичної обробки даних масового виміру ознак організмів, яка має допоміжне значення в розв'язанні завдань біології і суміжних дисциплін. Основним в біометрії є методи вивчення розподілу ознак і їх взаємозв'язків.

БІОМЕХАНІКА [див. *біо...*] — відділ *фізіології*, що вивчає розвиток, будову і діяльність рухового апарату тварин і людини.

БІОПРЕПАРАТИ — біологічні препарати для щеплення проти заразних хвороб.

БІОПСІЯ [*біо...* + гр. *opsis* розгляд] — *мед.* вирізання шматочка тканини у хворого для мікроскопічного дослідження з метою визначення характеру захворювання.

БІОРИЗАЦІЯ [*біо...* + гр. *origo* розганяю, відбираю] — особливий спосіб *пастеризації* молока.

БІОСТАНЦІЯ — біологічна станція, заклад, що має своєю метою: а) вивчення біології тварин і рослин, що водяться в даній місцевості; б) сприяння викладанню біології.

БІОСФЕРА [*біо...* + гр. *sphaira* куля] — область поширення життя на земній кулі, тобто населена організмами поверхня суші з її водами, товща морів і океанів (*гідросфера*) і нижня частина атмосфери (*тропосфера*).

БІОТІТ [фр. *biotite* < вл. н.] — поширений мінерал, чорна залізо-магнезійна слюда; входить до складу гранітів і багатьох інших кристалічних гірських порід.

БІОТОП [*біо...* + гр. *topos* місцевість] — *біол.* ділянка середовища життя тварин, що характеризується відносно однорідними умовами, напр. осокове болото, заплашний луг, високостовбурна діброва і т. д. (див. *біоценоз*).

БІОФІЗИКА — розділ *біології*, що вивчає фізичні закономірності в біологічних процесах, а також дію фізичних агентів на процеси в живих організмах.

БІОХІМІЯ — біологічна хімія — наука, що вивчає склад організмів і властиві живій матерії хімічні процеси, які в своєму закономірному поєднанні становлять обмін речовин, що лежить в основі життя.

БІОХІНОЛ — лікарський засіб, який застосовується при лікуванні сифілісу; містить *вісмут*, *йод* і *хінін*.

БІОЦЕНОЗ [*біо...* + гр. *koinos* загальний] — сукупність рослин і тварин, що населяють певне середовище життя з більш-менш однорідними умовами життя (*біотон*), напр. тваринні і рослинні організми тогочасного озера, луку, берегової смуги.

БІОЦЕНОЛОГІЯ — розділ *екології*, що вивчає *біоценози*.

БІПЛАН [фр. *biplan* < лат. *bi...*

двох... + площин площина] — літак, що має дві несучі поверхні, розміщені одна над одною на деякій відстані (пор. *моноплан*).

БІПОЛЯРНИЙ [див. *бі...* + *полярний*] — двополюсний; б-н і клітини — *анат.* нервові (гангліозні) клітини з двома відростками; б-н і координати — *мат.* числа, які визначають положення точки на площині відносно двох вибраних точок, що звуться *полюсами*.

БІРЖА [нім. *Börse* < гр. *byrsa* сумка, гаманець] — 1) в капіталістичних країнах — ринок цінних паперів (фондова б.) і товарів, напр. бавовни, шерсті, кофе, хліба і т. д. (товарна б.); на товарних біржах торговельні угоди укладаються без пред'явлення наявних товарів; особливість біржової діяльності — неутримна азартна спекуляція; 2) б. праці — в умовах капіталізму — установа, яка здійснює посередництво між робітником і підприємцем при найманні робочої сили; в СРСР — країні планового соціалістичного господарства, де безробіття виключається, — біржі праці нема.

БІРЮЗА [перс. *firūza*] — мінерал, водний фосфат алюмінію з слідами міді; б. забарвлена в блакитний або блакитнуватозелений колір; використовується для виготовлення різних прикрас.

БІС [< лат. *bis* двічі] — вдруге (вигук публіки в театрі, концерті і т. п.); вимога від виконавця повторення.

БІСЕСУАЛЬНИЙ [< лат.; див. *бісексуальність*] — двостатевий.

БІСЕСУАЛЬНІСТЬ, БІСЕСУАЛІЗМ [*бі...* + лат. *sexualis* стате-вий] — наявність у людини або тварини статевого залоз (і ознак) іншої статі.

БІСЕКТОР [< лат. *bissector* надвоє розсікаючий] — *геом.* площина, що проходить через ребро двогранного кута і ділить його пополам.

БІСЕКТРИСА [фр. *bissectrice* < лат. *bissectrix* (*bissectricis*) надвоє розсікаюча] — *геом.* пряма, що проходить через вершину кута і ділить кут на дві рівні частини.

БІСІРУВАТИ [< лат. *bis* двічі] — повторювати, виконувати вдруге

арію або номер програми на бажання публіки.

БІСКВІТ [фр. *biscuit*] — 1) тістечко із збитих яєць, борошна і цукру; сорт печива; 2) двічі виналений, особливо приготований фарфор з матовою поверхнею, не закритий глазуру'ю.

БІСТР [фр. *bistre*] — темнокоричнева фарба в акварельному живопису.

БІСУЛЬФАТ [див. *бі...* + *сульфат*] — кислота сірчанонатрієва сіль, що є відходом при добуванні азотної кислоти; застосовується в різних галузях хімічної промисловості для заміни сірчаної кислоти і як матеріал для добування глауберової солі.

БІСУЛЬФІТ [див. *бі...* + *сульфіт*] — б. натрію — сірчанокислий натрій, що добувається пропусканням сірчастого газу через розчин їдкого натру; застосовується у фотোগрафії (для *фіксажу*) і для білення тканин.

БІТЕЛЬНА машина [англ. *beetlemachine*] — машина для обробки бавовняних і лляних тканин, в якій тканина піддається ударам ряду товкачів, що надає їй м'якості і шовковистого блиску.

БІТЕНГ [гол. *beting*] — *мор.* вертикальна стойка (тумба), що служить для зменшення швидкості руху якорного ланцюга при віддачі якоря; на річкових суднах б. застосовується для кріплення буксирного каната.

БІТУМИ [< лат. *bitumen*] — загальна назва твердих, рідких і газоподібних природних органічних речовин (озокериту, нафти, гудрону, природних горючих газів), розчинних в органічних розчинниках; штучні б. здобуваються при переробці нафти, вихопного вугілля і торфу.

БІТУМІ(НІ)ЗАЦІЯ — 1) штучне заповнення тріщин у гірських породах розплавленим нафтовим *бітумом* для ізоляції ґрунтових вод; застосовується у гідротехнічному і шляховому будівництві, при проході шахт, при будівні фундаментів великих споруд; 2) розклад органічної речовини, при якому збільшується вміст високомолекулярних сполук (парафінів, нафтенів).

БІТУМІНОЗНИЙ [лат. bituminosus] — прикм. від сл. *бітум*; б-н і породи — осадові гірські породи (піски, пісковики, вапняки, доломіти), що містять в собі тверді або рідкі природні бітуми.

БІФІЛЯРНИЙ [бі... + лат. filum нитка] — що складається з двох ниток; б-н а о б м о т к а — обмотка електроапаратів або приладів провідником, складеним удвоє (б і ф і л я р о м); застосовується, коли треба дістати великий опір, що не має індуктивності, напр. в магазинах опору та ін.

БІФУРКАЦІЯ [лат. bifurcatio] — роздвоєння, розділення, розгалуження чого-небудь, напр. розділення ріки (та її долини) на дві протоки, з яких одна вливається в ріку іншої системи; в анатомії — розділення трубчастого органу на дві галузі, напр. трахеї на два бронхи.

БІХЕВІОРИЗМ [англ. behaviorism < behaviour поведінка] — поширена в сучасній буржуазній (особливо американській) психології лженаукова теорія (Уотсон та ін.), яка ігнорує явища свідомості і цілком зводить поведінку людини до фізіологічних реакцій.

БІЦЕПС [< лат. biceps двоголовий] — двоглавий м'яз плеча, який згинає передпліччя в ліктьовому суглобі, або стегна, який згинає гомілку в колінному суглобі.

БЛАНК [< фр. blanc білий] — аркуш паперу з друкованим заголовком установи, підприємства, призначений для складання документа за певною формою.

БЛАНКІЗМ — течія у французькому революційному русі, зв'язана з ім'ям одного з найвидатніших представників французького утопічного комунізму і французького революційного руху 19 ст. Луї Огюста Бланкі (1805—1881). За визначенням Леніна, «бланкізм є теорія, яка заперечує класову боротьбу. Бланкізм жде визволення людства від наймачого рабства не шляхом класової боротьби пролетаріату, а шляхом змови невеликої інтелігентної меншості». Бланкісти не розуміли, що для перемоги революції необхідна організація пролетарської пар-

тії, що спирається на масовий робітничий рух, і підміняли діяльність пролетарської партії виступами купки змовників, які зводились до гри в «захоплення влади».

БЛАНКІТ [< фр. blanc білий] — *гідросульфід* натрію; застосовується у фарбуванні тканин, для білення і для надання *рафінадові* чисто білого кольору.

БЛАНКОВИЙ — що відноситься до *бланка*; б-в и й н а п и с — передаточний напис векселедержателя на зворотному боці векселя без значення одержувача; передає будь-якій особі (пред'явникові векселя) право стягування з векселедавця зазначеної на векселі суми; б. в е к с е л ь — вексель, на якому поставлено тільки підпис векселедавця, а текст не заповнений; б. к р е д и т — кредит без матеріального забезпечення, що ґрунтується тільки на особистому довір'ї до того, хто кредитується.

БЛАНМАНЖЕ [фр. blanc-manger] — рід желе з вершків, цукру і желатини.

БЛАНФІКС [< фр. blanc-fixe постійне білило] — біла, дуже міцна фарба, що виготовляється з сірчано-кислого барію; застосовується при виготовленні фарб, крейдяного (глянсового) паперу, картону і т. п.

БЛАСТЕМА [< гр. blastē паросток] — *біол.* 1) всяка здатна до новотворів частина живої тканини; 2) скупчення клітин на рановій поверхні органу, частина якого була ампутована.

БЛАСТОМА [< гр. blastē, blastos паросток] — опух.

БЛАСТОМЕРИ [гр. blastos паросток + meros частка] — клітини, що утворюються при дробленні яєць тваринних організмів.

БЛАСТОМІКОЗ [гр. blastos паросток + mykēs гриб] — заразна хвороба, що викликається *бластоміцетами*, напр. пліснявка (білі нальоти на язику і зіві у дітей).

БЛАСТОМІЦЕТИ [гр. blastos паросток + mykēs (mykētos) гриб] — загальна назва дріжджових і дріжджоподібних грибків (див. *бластомікоз*).

БЛАСТОПÓР [гр. blastos паросток + poros прохід, отвір] — *біол.* отвір у зародка тваринного організму на стадії *гастрুলи*, з допомогою якого його порожнина сполучається з навколишнім середовищем.

БЛАСТОЦЕЛЬ [гр. blastos паросток + koilos порожнистий] — *біол.* порожнина зародка тваринних організмів на стадії *бластули*.

БЛАСТУЛА [< гр. blastē, blastos паросток] — *біол.* стадія (звичайно наступна за *морулою*) зародкового розвитку всіх багатоклітинних тваринних організмів; бластулою зветься також самий організм на цій стадії розвитку. Б. являється собою одношаровий пухирець.

БЛАУГАЗ — скраплений світільний газ, що добувається перегонкою нафти і стисненням добутого нафтового газу; застосовується для освітлення, опалення і для газового зварювання та різання металів.

БЛЕЙБЕЙС [нім. Bleiweiß] — свинцеве білило.

БЛЕЙШТЕЙН [нім. Bleistein] — сплав сірчастого свинцю з іншими сірчастими металами (особливо залізом); застосовується для добування сірчаної кислоти.

БЛЕК-ВАРНІШ [англ. black varnish] — чорний швидкосохнучий асфальтовий лак; застосовується для покривання дерев'яних і залізних виробів.

БЛЕК-РОТ, БЛЕКРОТ [англ. black rot] — «чорна гниль», хвороба виноградної лози, яка викликається грибок, що вражає здебільшого листя і ягоди.

БЛЕНДА [нім. Blende] — 1) ліхтар для освітлення рудника (дерев'яний, обкладений всередині жерстю); 2) частина оправи знімального кіноапарата, що виступає вперед і перешкоджає попаданню всередину апарата прямовисних сонячних променів; 3) *діафрагма* (засувка з довільно змінюваним отвором), яка застосовується у фотографії, *мікроскопії* і *рентгеноскопії*.

БЛЕНКЕР — 1) самозакривальний пристрій на телефонному комутаторі (самозакривальний викличний клапан¹); служить для виклику *абонентом* телефоністки; 2) *залізничн.*

автоматичний сигнальний прилад, встановлюваний на комутаторах блокувальних систем.

БЛЕНОРЕЯ [гр. blennos слиз + rheo течу] — гнійне запалення слизової оболонки ока, що викликається *гонококом*.

БЛЕФ [англ. bluff] — 1) в англійській азартній карточній грі (покер) — спосіб залякування учасників гри; виявляється в тому, що кар'яр, який має погані карти, робить вигляд, що в нього на руках виграшні карти; 2) * хвастання неіснуючими силами і засобами; вигадка з метою викликати в іншого перебільшене уявлення про себе, «напустити туману», залякати.

БЛЕФАРИТ [< гр. blepharon повік] — запалення країв повік.

БЛІК [нім. Blick] — 1) світла пляма, точка на темному фоні; *б л і к и* — світлові плями на зображених на картині предметах; 2) зливок срібла, що містить 2—7% свинцю (блікове срібло).

БЛІНДАЖ [фр. blindage] — *воен.* міцне сховище, що захищає бійців від вогню ворога.

БЛІНДИРОВАНІЙ поїзд [< фр.; див. *бліндирувати*] — поїзд з платформ і вагонів, захищених сталевною бронєю.

БЛІНДИРУВАТИ [< фр. blinder покривати бронєю] — *воен.* 1) будувати *бліндажі*; 2) захищати бронєю.

БЛІНКЕР — див. *бленкер*.

БЛІНТ [< нім. blind сліпий] — *друж.* написи або оздоблення на книжкових оправах, зроблені гарним тисненням без фарби (*б л і н т у в а н н я м*).

БЛІСТР [англ. blister (copper)] — чорнова мідь, що містить 1,5—2% домішок.

БЛІЦКРИГ [нім. Blitzkrieg] — «*б л и с к а в и ч н а в і й н а*» — воєнна теорія німецького імперіалізму, ґрунтуючись на якій німецькі фашисти розраховували розгромити противника за короткі строки з метою загарбання чужих країн і поневолення інших народів. «Теорія» бліцкригу зазнала цілковитого краху у війні з СРСР в 1941—1945 рр. Після другої світової війни теорія «блискавичної війни» відроджується

американськими та іншими імперіалістами.

БЛОК¹ [фр. bloc, англ. bloc] — *полит.* угода (держав, політичних партій або ін. організацій) з метою спільних дій для досягнення спільних політичних цілей; блок комуністів і безпартійних, здійснюваний при виборах до Верховної Ради СРСР, до Верховних Рад союзних і автономних республік і до місцевих Рад депутатів трудящих, є виявом моральної і політичної єдності усього радянського народу, який побудував під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу соціалістичне суспільство і впевнено йде до повної перемоги комунізму в СРСР.

БЛОК² [англ. block] — 1) частина підйомного механізму у вигляді колеса з жолобком по колу обода (для троса, каната або ланцюга), а також найпростіший підйомний механізм, який має таку частину; 2) камінь великих розмірів, виготовлений з штучних або природних будівельних матеріалів (бетону, шлакобетону, вапняку і т. п.); 3) підставки з дерев'яних брусів, напр. сталельні блоки, на які ставлять судно, що будується; 4) підставки, на яких встановлюються шлюпки на палубі судна, дрібні судна на березі і т. п.; 5) *гірн.* при відкритих гірничих роботах — частина смуги уступу, розроблювана самостійними засобами відбивання або виїмання; при підземних гірничих роботах — частина родовища (в межах поверху) у вигляді прямокутних ділянок, що утворюють самостійні виїмкові ділянки; 6) підібрані по порядку, зшиті і додатково оброблені аркуші книги (книжковий блок); 7) *б. циліндрів* — частина конструкції двигуна, що об'єднує в одному виливку кілька циліндрів; 8) *залізничн.* див. *блок-апарат*.

БЛОК... [англ. block] — *залізничн.* перша частина складних слів; означає «блокувальний» або вказує на те чи інше відношення до *блокування*, напр. *блок-пост*, *блок-апарат*.

БЛОКАДА [англ. blockade] — 1) воєнна, політична або економічна

ізоляція або оточення якої-небудь держави (або частини її, або групи держав, їх збройних сил), насильствений перерив її (їх) зносин із зовнішнім світом з метою змусити її (їх) виконати певні вимоги або прийняти умови організаторів блокади; *б.* може бути здійснена на морі, на суші і в повітрі; *континентальна б.* — *іст.* див. *континентальний*; 2) *фізл.* виключення функцій якого-небудь органу або системи.

БЛОКАЖ [фр. blocage] — у боксі — спосіб захисту (див. *блокування* 4).

БЛОК-АПАРАТ — апарат перегінної або станційної *блокування*, в якому є блок-механізми, а також допоміжні електричні прилади.

БЛОКГАУЗ [нім. Blockhaus] — *воєн. заст.* окрема дерево-земляна, кам'яна або бетонована оборонна будівля, яка розрахована на кругову оборону і використовується як опорний пункт.

БЛОКДІАГРАМА — *геол.* перспективний рисунок, що зображає вирізану ділянку земної кори; *б.* зручна тим, що на ній одночасно дається як геологічна будова (розріз) місцевості, так і будова її поверхні.

БЛОКІРІВКА [< англ.; див. *блокувати*] — 1) *залізничн.* система пристроїв для регулювання слідування поїздів, гарантування безпеки їх слідування і підвищення пропускної здатності залізничної лінії; 2) закриття дільниці залізничної колії з допомогою семафорів і світлофорів; 3) закриття телефонної лінії, зайнятої яким-небудь *абонентом*, для інших абонентів; 4) технічний прийом у спорті: у боксі — підставлення руки під удар противника з метою спинити (зблокувати) його; в спортивних іграх — затримка противника корпусом, підставлення рук над волейбольною сіткою в момент удару по м'ячу противником та ін.

БЛОКНОТ [фр. bloc-notes] — з'єднані разом у вигляді зошита відіривні аркуші чистого писального паперу для записів, заміток.

БЛОК-ПОСТ — роздільний пункт на дільниці залізниці, устаткований

перегінною *блокіровою*; призначений для управління семафорами і світлофорами.

БЛОКУВАТИ [англ. to block] — 1) здійснювати *блокаду*; 2) * заготовлювати шлях.

БЛОКШИВ [англ. block-ship] — мор. корпус розбросного (з якого знято устаткування) судна, пристосований під житло, для зберігання запасів тощо.

БЛОНДИ [фр. blondes] — заст. шовкове мереживо тонкої роботи білого або кремового кольору

БЛУМ, БЛЮМІНГ — див. *блюм, блюмінг*.

БЛЮЗ [< англ. blues меланхолія, сум] — пісенно-танцювальна форма негритянської музики, звичайно ліричного, тужливого характеру.

БЛЮМ [англ. bloom] — стальна заготовка квадратного перерізу, здобута із зливків в результаті прокатки на *блюмінгах*; є вихідним матеріалом для виробництва сортового прокату, рейок, балок і т. п.

БЛЮМІНГ [англ. blooming] — потужний прокатний обтискний стан, призначений для обтискання важких сталених зливків у квадратні заготовки (блюми). Використовується також для прокатки прямокутної плоскої заготовки, що йде на виробництво листової сталі — *слябів*.

БОА [фр. boa < лат. boa змія] — 1) неотруйна величезна змія-удав; водиться в тропічних частинах Америки і на Мадагаскарі; 2) жіночий шарф з хутра або пір'я, напо, страусового.

ЕОБІ [англ. bobby] — прізвисько поліція в Англії.

БОІНА [< фр. bovine котушка] — 1) барабан для навівання плоского каната в підйомних машинах; 2) в паперовій промисловості — вузька котушка, на яку намотані стрічки паперу (телеграфна, касова стрічка і т. п.); в поліграфічній промисловості — котушка технічної тканини, марлі та ін. матеріалу, застосовуваного в палітурному виробництві; 3) *текст.* форма намотування пряжі на паперові патрони (циліндрична, конічна, пляшкова та ін.); котушка для намотування ниток, шовку; 4) *ел.*

котушка, що має дві обмотки: первинну, яка складається з небагатьох витків товстого дроту, і вторинну — з великої кількості витків тонкого дроту; служить для перетворення струму низької напруги в струм високої напруги; 5) в кіно — кругла коробка біля *проекційного апарата*, в яку вкладається ролик з кінофільмом; 6) трубка з цупкого паперу, що утворює *мундштук* папіроси.

БОБСЛЕЙ [англ. bob-sleigh] — сл. особливий сани з рульовим керуванням, розраховані на кілька чоловік (до восьми), для катання на спеціально обладнаних льодяних горах з крутими *віражами*.

БОГАРА [тюрк.] — неполивні оброблювані землі в районах зрошуваного землеробства, гол. ч. в Середній Азії.

БОГДИХАН — *іст.* титул китайського імператора.

БОГЕМА [фр. bohême букв. «циганщина»] — в буржуазних країнах — матеріально-незабезпечені особи, переважно т. зв. вільних професій (актори, музиканти, художники), які живуть легковажно, безладно; вузький *індивідуалізм* і розпущеність — їх характерні особливості.

БОГХЕД [англ. boghead] — різновидність викопного вугілля, що утворилося з решток водоростей; цінна сировина для одержання штучного рідкого палива і мастильних речовин.

БОДМЕРЕЯ [нім. Bodmerei] — грошова позичка під заставу судна або вантажу.

БОДО — многократний букводрукуючий телеграфний апарат, який допускає одночасне передавання по одному проводу кількох телеграм в обох напрямках.

БОДРЮШ [фр. baudruche] — газонепроникна плівка (з кишок тварин); застосовується для виготовлення газових балонів *дирижаблів*.

БОЙКОТ [англ. boycott] — 1) прийом політичної і економічної боротьби, який полягає в повному або частковому припиненні зносин з окремою особою, організацією, державою, в утримуванні від купівлі певних товарів і т. д.; цей захід боротьби вперше застосували (в. 1880 р.)

ірландські орендарі у відношенні до ненависного їм управителя маєтку — англійця Бойкота; масовий б. у вигляді відмови купувати товари певного походження і підтримувати будь-які відносини з представниками гноблячої країни є однією з форм національно-визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах; б. підприємства в капіталістичних країнах — одна з форм класової боротьби — колективна угода робітників про відмову найматися до власника підприємства, яке профспілка оголосила під бойкотом з метою впливу на підприємця; 2) відмова, утримання населення від участі у виборах до представницької установи буржуазної держави.

БОЙКОТУВАТИ — застосовувати до кого-небудь (чого-небудь) *бойкот*.

БОЙЛЕР [англ. boiler] — безтопковий котел, в якому вода нагрівається парою, що надходить з іншого котла і проходить по змійовику або по гнізду труб, встановлених всередині; застосовується переважно на теплоелектроцентралях для одержання гарячої води, спрямованої до місць її споживання.

БОЙСКАУТ [англ. boy-scout < boy хлопчик + scout розвідник] — член дитячої і юнацької буржуазної спортивної організації.

БОКС¹ [англ. boxing] — 1) вид спорту, що являє собою врегульований ії правилами кулачний бій в спеціальних рукавичках; 2) «бокс» — команда спортивного судді боксерам для продовження бою.

БОКС² [< англ. box коробка] — ел. чавунна коробка з мідною втулкою, через яку входить телефонний кабель у розподільну шафу або кабельний ящик; бокс служить для розділення кабелів більшої ємкості на кабелі меншої ємкості.

БОКС³ [англ. box calf] — хромодублений шкіряний товар, який застосовується для виготовлення взуття.

БОКС⁴ — в лікарнях і клініках — ізольована засклена частина палати з окремим входом і виходом; бокси влаштовуються звичайно в інфекційних відділеннях, щоб запобігти внутрілікарняним зараженням.

БОКСЕР [англ. boxer] — спортсмен, який займається *боксом*.

БОКСЕРСЬКЕ повстання — назва, яку західні імперіалісти дали антиімперіалістичному народному повстанню в Китаї (1900—1901 рр.) — і х е т у а н ь с ь к о м у повстанню, спрямованому, з одного боку, проти засилення іноземних імперіалістів, з другого — проти власних гнобителів; повстання очолювалось таємним китайським товариством «І-хе-туань» і було жорстоко придушене об'єднаними збройними силами імперіалістичних держав, які наклали на Китай тяжкі принизливі карі і величезну контрибуцію. Радянський уряд в 1924 р., при встановленні дипломатичних зносин з Китаєм, відмовився від частки контрибуції, що належала царському урядові, запропонувавши використати її на потреби народної освіти в Китаї.

БОКСІТ [фр. beauxite — за місцевістю Бо (Beaux) на півдні Франції] — осадочна гірська порода, що складається в основному з гідратів глинозему (36—80%) з домішкою окисів заліза; основна руда для добування алюмінію.

БОКСУВАННЯ — див. *буксування*.

БОЛЕРО [ісп. bolero] — 1) старовинний іспанський народний танець, що супроводиться співом і доканням кастаньєт; 2) частина народного іспанського вбрання (безрукавка).

БОЛІВАР [< вл. н.] — 1) грошова одиниця Венесуели, що дорівнює 100 сентимо; 2) назва кристалого капелюха, що був модний у 20-х роках 19 ст.

БОЛІВІАНО — грошова одиниця Болівії, що дорівнює 100 сентаво.

БОЛІД [< гр. bolis (bolidos) металний спис] — дуже яскрава «падаюча зірка»; іноді супроводиться випадінням *метеорита*.

БОЛОМЕТР [гр. bolē промінь + metreb міряю] — *фіз.* високочувливий прилад для вимірювання промислової енергії.

БОЛЮС [< гр. bolos брила] — сорт глини, забарвлений окисом заліза (здебільшого в червоний

колір); застосовується як мінеральна фарба для ґрунтовки, а також для виготовлення сургучу.

БОМ- [гол.] — мор. перша частина складових назв предметів і пристроїв, що відносяться до четвертого ярусу парусного судна з прямим оснащенням, напр. бом-брам-рея, бом-брамсель і т. п.

БОМБА [фр. bombe] — розривний снаряд, начинений вибуховою речовиною; в у л к а н і ч н і б о м б и — викинуті під час вибуху *вулкана* куски лави розмірами від кількох см до 5—7 м в поперецьнику.

БОМБАРДА [фр. bombarde] — 1) старовинна гармата, що стріляла кам'яними і металічними ядрами; 2) двоцоглове транспортне судно середземноморського басейну; 3) базова труба в органі.

БОМБАРДІР [нім. Bombardier < фр. bombardier] — 1) звання в артилерії царської армії, яке відповідало сфрейторові в піхоті; 2) жук на зразок туруна, що викидає для самозахисту ідкву рідину.

БОМБАРДУВАННЯ — обстрілювання з гармат або скидання бомб з літаків.

БОМБОНЬЄРКА [фр. bonbonnière] — гаюча коробка для цукерок.

БОМОЛОХ [гр. bomolochos] — в старогрецькому театрі—блязень, образ простодушного хитруна.

БОМОЯД [фр. beau monde] — «вищий світ» — термін для позначення «вищих» аристократичних і буржуазних кіл.

БОН [< гол. boom колода; перепона] — мор. 1) плаваюча споруда з плавків, колод, сітей, грузил і т. д., що служить загородженням від проникнення в гавань або на рейд надводних, підводних кораблів, а також торпед; 2) пліт у яхт-клубах для причаловання спортивних суден; 3) б о н - о п а л ю в а ч — понтон з котельною установкою, призначений для опалювання невеликих суден, які стоять біля нього.

БОНАПАРТИЗМ [< вл. н.] — 1) форма контрреволюційної диктатури великої буржуазії, що полягає у лавіруванні державної влади, яка спирається на воячину, між во-

рожими класами і силами при постійному захисті корінних інтересів експлуататорських класів. «Бонапартизмом (за ім'ям двох французьких імператорів Бонапартів) називається такий уряд, який старається здаватися неpartійним, використовуючи надзвичайно гостру боротьбу партій капіталістів і робітників одна з одною. На ділі служачи капіталістам, такий уряд найбільше обманює робітників обіянками та дрібними подачками» (Ленін); 2) буржуазна політична, що втратила своє значення, течія на користь відновлення у Франції династії Бонапартів.

БОНБОНЬЄРКА — див. *бомбоньєрка*.

БОНВІВАН [фр. bon vivant] — в буржуазно-дворянському середовищі — людина, яка любить пожити собі на віху, гуляка, весельчак.

БОНЗА [фр. bonze] — 1) назва, дана європейцями буддійським жерцям і монахам у Китаї і Японії; 2) зневажлива кличка службових осіб соціал-демократичних партій Другого Інтернаціоналу і профбюрократів реформістських профспілок у капіталістичних країнах.

БОНИ¹ [< фр. bon талон, чек, бона] — 1) короткострокові зобов'язання, які дають їх державелі право на одержання в певний строк від певної особи або установи якоїсь цінності або послуги; 2) тимчасові паперові гроші, що їх випускають місцеві власті або установи; 3) паперові гроші, що вийшли з ужитку і стали предметом колекціонування (пор. *боністика*).

БОНИ² — мор. див. *бон*.

БОНІСТИКА [фр. bonistique] — допоміжна історична дисципліна; вивчає паперові грошові знаки і бони як історичні документи.

БОНІТЕТ [< лат. bonitas доброякісність] — показник якості лісу, відведеного під рубання. Клас бонітету встановлюється за спеціальними сортиментними таблицями на підставі перелічення дерев і визначення їх середнього діаметру і висоти.

БОНІТРІВКА [< лат. bonitas доброякісність] — якісна оцінка мі-

ри племінної і господарської придатності с.-г. тварин; раніше слово б. вживалося в розумінні оцінки ґрунтів і деяких рослин.

БОНИФІКАЦІЯ [фр. bonification < лат. bonus добрий, хороший] — *ком.* те саме, що *декорт*, знижка з ціни товару внаслідок гіршої, ніж обумовлено в договорі, якості або випадкового псування в дорозі (пряма б., порівняно широко застосовувана у зовнішній торгівлі, наприклад, хлібом); зворотна б. — накидка на ціну товару, якщо якість товару виявилась вищою, ніж було обумовлено.

БОННА [< фр. bonne служниця, няня] — вихователька дітей в буржуазних сім'ях (середнь між *гувернанткою* і нянею).

БОНУС [< лат. bonus добрий, хороший] — *ком.* винагорода, премія.

БОР¹ [сер.-лат. bor(ax) < ар. būaq бура, селітра] — *хім.* елемент, символ В, порядковий номер 5, ат. вага 10,82; в природі зустрічається у вигляді вільної борної кислоти, бури та ін.; застосовується в медицині, в техніці і в сільському господарстві (борні добрива).

БОР² [нім. Bohr(er)] — сталіне свердло, яке застосовується в зуболікарській практиці.

БОРА [іт. bora < гр. boreios] — холодний, надзвичайно сильний ручкий вітер у приморських місцевостях, що дме зимою з схилів гір.

БОРАТИ [< сер.-лат.; див. бор¹] — група мінералів, різних борнокислих сполучень: природна бура (тинкал), борацит та ін., всього близько 40; йдуть на виготовлення бури, борної кислоти та ін.

БОРАЦИТ [< сер.-лат.; див. бор¹] — мінерал; подвійна сіль хлористого і борнокислого магнію; безбарвний або зеленкуватого кольору; вжив. для виготовлення бури та ін. борних препаратів.

БОРГЕС [< фр.] — друкарський шриффт, *келья* (розмір) якого дорівнює 9 пунктам (близько 3,38 мм).

БОРДЕРӨ [фр. bordereau] — 1) вицяг з бухгалтерських документів, рахунків і т. п.; 2) опис, що супроводить надіслані документи.

БОРДЮР [фр. bordure] — 1) смужка, що облямовує край чого-небудь (тканини, виробів з тканини, шпалер і т. п.); кайма, пруг; оздоблення по краях будь-якого предмета; 2) *друж.* оздоблення для обрамлення тексту; 3) низькі і вузькі смужки з посаджених рослин, що облямовують будь-які ділянки в садах і парках.

БОРЕЙ [гр. Boreas] — у стародавніх греків — північний вітер, а також крилате божество, що уособлювало цей вітер.

БОРМАШИНА [нім. Bohrmaschine] — свердлильна машина; застосовується в зуболікарській практиці для приведення в обертальний рух *бора*².

БОРНЕОЛ [за назвою острова Борнео] — *хім.* органічна сполука, яка міститься в *камфорі*; застосовується в медицині і парфюмерії.

БОРТ [нім. Bord] — 1) бік, бічна стінка судна; 2) передній край пальта, піджака; 3) верхній край більярдного стола і т. д.; 4) *мін.* різновидність алмазів, непридатна для огранки; застосовується для технічних цілей (напр., алмазне буріння).

БОРТМЕХАНІК — особа, яка входить до складу льотного екіпажу і відповідальна за стан і роботу моторів, обладнання, апаратів і приладів на літальному апараті (літаку, джрижаблі).

БОС [англ. boss] — 1) хазяїн, керівник підприємства, установи; 2) партійний керівник, ватажок якої-небудь організації однієї з двох політичних партій фінансового капіталу США — республіканської або демократичної. Боси справляють значний вплив на економічне і політичне життя окремих штатів США і діють в інтересах монополістичного капіталу шляхом залюцвання, шантажу, підкупу (особливо при виборах). Боси звичайно тісно зв'язані з злочинним світом. Вони використовують гангстерів для бандитських нападів на демократичні організації і прогресивних діячів, для тероризування виборців і т. д.

БОСКЕТ [фр. bosquet] — маленький гайок; густі групи дерев,

насаджувані в декоративному саду, нерідко на межі його, з тим, щоб закрити його від околиці або відгородити від господарських будівель.

БОСТОН [за назвою міста Бостона в США] — 1) карточна гра; 2) тачець, різновидність повільного вальса; 3) шерстяна матерія.

БОТ [гол. boot] — невелике гребне, парусне або моторне судно для перевозок або спеціального призначення (лоцманський б., рятувальний б., десантний б., промисловий б. і т. д.).

БОТАНІЗІРКА — металічна коробка для рослин, що їх збирають під час ботанічних екскурсій.

БОТАНІК — спеціаліст в галузі ботаніки.

БОТАНІКА [гр. botanikē < botanē трава, рослина] — наука про рослини.

БОТАНІЧНИЙ — прикм. від слова ботаніка; ботанічний сад — показовий сад, в якому розводять рослини з навчальною, науковою або науково-прикладною метою.

БОТДЕК [англ. boat-deck] — мор. шлюпочна (горішня) палуба на морських пасажирських суднах, на якій містяться рятувальні шлюпки і пристрої для спуску і підйому їх.

БОТРИОМІКОЗ [гр. botrys гроно + mykēs гриб] — хронічна хвороба коней, рідше — інших тварин; іноді буває і в людей; викликається проникненням через садна і рани шкіри грибка ботріоміцету. При ботріомікозі з'являються опухи завбільшки від горошини до дитячої голови.

БОТУЛІЗМ [< лат. botulus ковбаса] — тяжке отруєння харчовими продуктами (ковбасою, рибою і т. д.), зараженими бактеріями ботулінуса.

БОТФОРТИ [фр. bottes fortes] — високі чоботи, в яких халяви з широким розтрубом.

БОЦМАН [гол. bootsman < boot човен + man людина] — мор. особа молодшого командного складу (старшина); в обов'язки боцмана входить: утримання корабля в чистоті, керівництво загальнокорабельними роботами і нагляд за ними, а також навчання команди морської справи.

БОШ [фр. boche] — у Франції — зневажлива кличка німців.

БРА [< фр. bras рука] — 1) стінний свічник для кількох свічок; 2) прикріплена до стіни *арматура* для однієї або кількох електричних лампочок.

БРАБАНСОН [< вл. н. фр.] — порода великих коней-возовиків.

БРАВАДА [фр. bravade] — безцільно-зухвала вихватка, показна хоробрість, хизування хоробрістю.

БРАВІРУВАТИ [фр. braver] — зневажливо ставитись до небезпеки; проявляти непотрібну сміливість, хизуватись хоробрістю.

БРАВІССІМО [< іт. bravissimo якнайчудовіше] — вигук, що виражає найвищий ступінь схвалення (див. *браво*¹).

БРАВО¹ [< іт. bravo чудово] — вигук, що виражає схвалення, захоплення, заохочення.

БРАВО² [іт. bravo] — найманий убивця в Італії 17—18 ст.; авантюрист.

БРАВУРНИЙ [< фр. bravoure хоробрість] — муз. гучний, блискучий, бадьорий, жвавий, напр. б. марш.

БРАКЕРАЖ — виявлення браку при огляді товарів офіціальними товарознавцями (бракерами).

БРАКЕТИ [англ. bracket] — вертикальні куски листової сталі прямокутної, трикутної або іншої форми (*кронштейни*); служать для скріплення і підкріплення окремих частин каркаса судна.

БРАКОНЬЄР [фр. braconnier] — людина, яка займається недозволеним полюванням; порушник закону про полювання.

БРАМ [гол. bram-] — мор. перша частина складних назв предметів і пристроїв, що відносяться до третього ярусу парусного судна з прямим оснащенням, напр. *брамрей*, *брам-стенга* і т. п.

БРАМА, БРАМАНІЗМ, БРАМАНИ — див. *Брахма*, *браманізм*, *браманци*.

БРАМІНИ — див. *брамани*.

БРАМ-РЕЙ [гол. bramta] — мор. третій знизу *рей*; служить для кріплення до нього *брамселя* і розтягування *икотів*.

БРАМСЕЛЬ [гол. bramzeil] — мор.

парус третього ярусу парусного судна з прямим оснащенням.

БРАМ-СТЕНЬГА [гол. *bramsteng*] — рангоутне дерево (див. *рангоут*), що служить продовженням *стеньги*; третє коліно складеної щогли, вважючи *стеньгу* другим, а щоглу — першим.

БРАНДВАХТА [гол. *brandwacht*] — 1) судно, поставлене на рейді, в гавані або гирлі ріки для нагляду за суднами, які входять і виходять, і додержанням ними судноплавних правил, встановлених для цього району; 2) дерев'яне палубне судно з надбудовами, пристосоване під житло персоналу, який обслуговує землечерпальний днопоглиблювальний караван, а також для зберігання матеріалів і таке-лажу.

БРАНДЕР [нім. *Brander* < *Brand* горіння] — судно, навантажене горючими і вибуховими речовинами; при парусному флоті застосовували для підпалювання ворожих кораблів.

БРАНДМАЙОР [нім. *Brandmajor*] — начальник пожежних частин міста.

БРАНДМАУЕР [нім. *Brandmauer*] — глуха стіна з вогнетривкого матеріалу (особливо між двома суміжними будинками) для запобігання поширенню пожежі з одного будинку на інший.

БРАНДМЕЙСТЕР [нім. *Brandmeister*] — начальник пожежної частини.

БРАНДСПОЙТ [гол. *brandspuit*] — 1) металічний наконечник гнучкого *шланга*; служить для спрямування водяного струменя при гасінні пожеж, поливанні вулиць; 3) переносний ручний насос; застосовується на судах для миття палуб, накачування води, для гасіння пожеж та ін.

БРАС, БРАСИ [гол. *bras*] — мор. снасть, що укріплюється на кінцях *реї* і служить для повороту останиної в горизонтальній площині.

БРАС [фр. *brasse*] — спосіб спортивного плавання на грудях або на спині, що характеризується симетричною і одночасною роботою рук і ніг.

БРАУНІНГ [за ім'ям конструктора *Browning*] — система автома-

тичної зброї (пістолетів, кулеметів і т. п.).

БРАХІГРАФІЯ [гр. *brachys* короткий + *graphō* пишу] — загальна назва для всякої системи скороченого письма.

БРАХІКАРДІЯ [гр. *brachys* короткий + *kardia* серце] — мед. уповільнений ритм скорочень серця.

БРАХІКЕФАЛІЯ, БРАХІКЕФАЛИ — див. *брахіцефалія, брахіцефали*.

БРАХІМОФНІЙ [гр. *brachys* короткий + *morphē* форма] — біол. вкорочений; тип будови тіла, що характеризується короткими кінцівками і широкими поперечними розмірами тулуба.

БРАХІОЗАВР [гр. *brachiōn* рука + *sauros* ящірка] — величезний (до 24 м довжини) викапний плазун з групи *динозаврів*, що вів напівводне, напівназемне життя.

БРАХІОПОДИ [гр. *brachiōn* рука + *pus* (podos) нога] — зоол. плечоногі, сидячо-прикріплені морські тварини, які мають двостулкову черепашку; становлять особливий тип тварин.

БРАХІСТОХРОНА [гр. *brachistos* найкоротший + *chronos* час] — мат. крива найкоротшого спуску, по якій кулька, котячись без тертя, найшвидше пройде з верхньої точки в нижню.

БРАХІЦЕФАЛИ [гр. *brachys* короткий + *kephalē* голова] — люди, в яких відношення ширини голови до її довжини в процентах («головний показчик») більше 80.

БРАХІЦЕФАЛІЯ — короткоголовість (див. *брахіцефали*).

БРАХМА [санскр. *brahmā*] — в індуїстській релігії (див. *індуїзм*) — міфічне начало всіх творинь, «світова душа», до якої все повертається; верховне божество індуїстської трійці — *Брахма, Вішну і Шіва* (див. також *тримурти*).

БРАХМАНИ — жерці *брахманізму*; в стародавній Індії — вища з чотирьох станових груп — *варн*.

БРАХМАНІЗМ [санскр.] — релігія, яка виникла в Індії в 10—9 ст. до н. е. і змінила найдавнішу релігію Індії — *ведизм*; сучасною формою брахманізму є переважна в Індії релігія *індуїзм*.

БРАШПІЛЬ [гол. braadspil]— мор. ручна, парова або електрична лебідка для вибирання якоря на судні.

БРЕГЕТ — кишенькові годинники, що їх виробляла майстерня французького майстра Брегета (1747—1823); відзначались точністю, відбивали хвилини і показували числа місяця.

БРЕЙД-ВІМПЕЛ [гол. breed-wimpel] — мор. флаг особливої форми і рисунку, що його піднімають на військових кораблях службові особи (командири дивізіонів) на *грот-щоглі*.

БРЕКВАТЕР [англ. breakwater] — хвилелом, кам'яна перепона, споруджена для захисту гавані від хвиль моря.

БРЕКЧІЯ [іт. breccia] — гірська порода, що складається із зцементованих уламків осадових або вулканічних порід.

БРЕЛОК [фр. breloque] — дрібничка, яку носять як оздобу на годинниковому ланцюжку.

БРЕМСБЕРГ [нім. Bremse гальмо + Berg гора] — 1) пристрій, що служить для спускання вантажів по похилій площині; застосовується при лісних, будівельних та ін. роботах; 2) *гірн.* механізований скат — похилий підземний виробіток, що не має безпосереднього виходу на земну поверхню і призначений для спускання різних вантажів з допомогою механічних пристроїв.

БРЕТЕР [фр. bretteur] — *васт.* людина, яка шукає найменшого приводу, щоб викликати на дуель.

БРЕШ [фр. brèche] — 1) пролом у фортечній стіні або у валі; пробоїна в судні; взагалі пролом, пробоїна; 2) * нехватка, нестача; шкода.

БРИГ [англ. brig] — мор. двоцоглове парусне судно з прямим парусним оснащенням на обох щоглах.

БРИГАДА [фр. brigade] — 1) військове з'єднання, що об'єднує частини одного і більше родів військ; здебільшого складається з кількох полків, батальйонів або дивізіонів; 2) *військ. мор.* з'єднання кораблів одного класу під командуванням одного флага; 3) група праців-

ників, об'єднаних з метою виконати певне завдання, напр. виробнича бригада на заводі, сільськогосподарська — в колгоспі.

БРИГАДИР [нім. Brigadier < фр. brigadier] — 1) керівник бригади (див. *бригада* 3); 2) військовий чин, середній між полковником і генералом; в Росії був запроваджений Петром I, скасований при Павлі; 3) унтер-офіцер кавалерії у Франції, що відповідає капралові в піхоті.

БРИГАНТИНА [фр. brigantine < іт.] — легке двоцоглове судно, в якого передня (фок) щогла — з прямими парусами, а друга (грот-) щогла — з навскісними парусами.

БРІДЕЛЬ [англ. bridle] — мор. пристрій для стоянки суден в гавані або на рейді; являє собою міцний ланцюг, один кінець якого кріпиться до якоря, заритого на дні, а другий — до плаваючої на поверхні великої металевої бочки, до якої судна кріплять свої канати (швартови).

БРИДЖ [англ. bridge] — карточна гра, дуже поширена в Англії і Америці.

БРИДЖИ [англ. breeches] — штани для верхової їзди.

БРИЗАНТИЙ снаряд [< фр. brisant який розбиває] — артилерійський снаряд з дистанційним запальником; розривається в повітрі, вражаючи цілі осколками.

БРИЗАНТНІСТЬ [< фр. brisant який розбиває] — здатність вибухових речовин чинити дроблячу дію.

БРИЗИ [фр. brises] — вітри, які виникають від неоднакового нагрівання суші й моря; вдень вогкий вітер дме з моря на сушу (морський б.), а вночі — сухий вітер з суші на море (береговий б.).

БРИКЕТ [фр. briquette] — пресований у вигляді цегли, плиток або іншої форми дрібнозернистий матеріал, здебільшого вугілля, ошурки, руда, металічна стружка тощо.

БРИКЕТУВАННЯ — пресування у форму цеглин (*брикетів*) дрібного матеріалу: дрібного вугілля з метою підвищення ефективності його спалювання, дрібної руди, металічних стружок для введення їх у плавильну піч і т. д.

БРИЛЬЯНТ [< фр. brillant блискучий] — алмаз, відшліфований у формі двох зрізаних пірамід, складених основами.

БРИТИШГУМ [вл. н. + лат. gummi камедь] — британська камедь, що здобувається нагріванням кукурудзяного крохмалю; застосовується у ситцевивибиванні як загусник вибілих фарб.

БРИОЛОГІЯ [гр. bryon мох + logos поняття, вчення] — відділ ботаніки, наука про мохи.

БРІОНІЯ [< лат.] — вид трав'яних рослин з родини гарбузових; застосовується в *гомеопатії*.

БРИСТОЛЬ, БРИСТОЛЬСЬКИЙ картон [за назвою англійського міста Бристоль] — картон, виготовлений склеюванням аркушів паперу високих сортів.

БРОКАТ [нім. Brokat парча < іт. broccato] — шовкова матерія, заткана або вигантувана золотом чи сріблом.

БРОКЕР [< англ. broker маклер] — посередник між покупцем і продавцем, страхувачем і страхувальником, судновласником і фрахтувальником, який звичайно одночасно кредитує іноземного поставщика, але особисто не несе відповідальності за виконання угоди.

БРОКОЛИ, БРОКОЛЬ [іт. broccolo] — дворічна цвітна капуста з м'ясистими пагініями, суцвіття яких зрізають в міру їх утворення; сорт б. з довгими пагініями називається спаржовою капустою.

БРОМ [< гр. bromos сморід] — хім. елемент, символ Br, порядковий номер 35, ат. вага 79,916; відноситься до групи галогідів; важка темночервона рідина з різким запахом; практичне значення мають солі бромю (бромистий калій, натрій, срібло), які застосовуються в медицині й фотографії.

БРОМАЦЕТОН — отруйна речовина, що відноситься до групи сльозоточивих (лакриматорів).

БРОМІДИ [бром + гр. eidos вид] — бромисті метали.

БРОМОЖЕЛАТІНА — бромосрібна желатина, світлочувлива емульсія найдрібніших кристалів бромистого срібла, суспендованих у желатині;

застосовується у фотографії для виготовлення пластинок.

БРОНЗА [фр. bronze] — 1) сплав міді з оловом та іншими металами (свинцем, алюмінієм); широко застосовується у машинобудуванні, електротехніці та ін.; 2) вироби з бронзи.

БРОНЗОВИЙ — прикм. від сл. бронза; жовтокоричневий; б. вік — епоха, що настала після кам'яного віку, коли з'явилися знаряддя і хатнє начиння з бронзи; б. вах в о р о б а — захворювання, що викликається ураженням (здебільшого туберкульозним) надниркової залози; назву дано за забарвленням, якого набирає шкіра хворого.

БРОНЗУВАТИ — покривати (предмети) металічною сполукою, яка має колір бронзи, фарбувати під бронзу.

БРОНТОЗАВР [гр. brontē грім + sauros ящірка] — викопний плазун величезних розмірів (до 22 м довжини) з дуже довгим хвостом і шиєю; б. відноситься до групи динозаврів.

БРОНХИ [< гр. bronchos горло] — розгалуження дихального горла в легенях.

БРОНХІАЛЬНИЙ — прикм. від сл. бронхи; що відноситься до бронхів.

БРОНХІОЛИ — надзвичайно тонкі розгалуження бронхів у легенях.

БРОНХІТ — запалення слизової оболонки бронхів.

БРОНХОАДЕНІТ (бронхи + гр. aden залоза) — запалення бронхіальних залоз (лімфатичних вузлів, що прилягають до бронхів).

БРОНХОГРАФІЯ [бронхи + гр. graphō пишу] — мед. спосіб одержання рентгенівського знімка бронхів, що ґрунтується на введенні у бронхи непрозорої для рентгенівського проміння лікарської речовини.

БРОНХОЕКТАЗІЯ — хронічне захворювання, що характеризується розширенням бронхів (див. також ектазія).

БРОНХОСКОПІЯ [бронхи + гр. skopeō дивлюсь] — мед. метод дослідження дихальних шляхів (трахеї

і бронхів) з допомогою спеціального апарата — б р о н х о с к о п а.

БРОШИРУВАННЯ — див. *брошування*.

БРОШУРА [фр. brochure] — невеликого обсягу твір, тонка книжка (на 3—5 друкованих аркушів) у м'якій обкладинці (не в палітурці).

БРОШУВАННЯ [$\langle$ фр. brocher] — згинання (*фальцювання*) надрукованих аркушів книги, брошури або журналу, підбирання їх по порядку, зшивання, склеювання і т. п.

БРУДЕР [$\langle$ англ. brood висиджувати курчат] — спеціальний опалювальний прилад для вирощування курчат, виведених в *інкубаторі*.

БРУДЕРАЦІЯ — вирощування курчат в *брудері*.

БРУДЕРГАУЗ [*брудер* + англ. house будинок] — спеціальне приміщення для вирощування курчат під брудерами.

БРУДЕРШАФТ [$\langle$ нім. Bruderschaft братерство] — п и т и н а б. — пити з ким-небудь вино на знак встановлення тісної дружби і приятельського переходу на «ти».

БРУСТВЕР [нім. Brustwehr захист грудей] — 1) земляний насип, вал для захисту бійців від ворожого вогню; 2) на військових кораблях — вертикальне броньове укриття, встановлюване біля підвалин башт, труб і т. п.

БРУТТО [$\langle$ іт. brutto грубий] — 1) вага товару з упаковкою; 2) валовий дохід без вирахування видатків (пор. *нетто*).

БРУЦЕЛЬОЗ [$\langle$ лат.] — хронічне заразне захворювання свійських тварин (кіз, овець, корів, свиней), що викликається бактеріями, т. зв. б р у ц е л а м и; на бруцельоз хворіють і люди, заражаючись від хворих тварин.

БРУШБРЕКЕР [англ. brush чгарник + breaker ламаючий] — чгарниковий плуг; застосовується для обробітку болотистих ґрунтів, вкритих чгарниковою рослинністю, зонд попереднього корчування останньої.

БРЮМЕР [фр. brumaire $\langle$ brume туман] — другий місяць (з 22—24 жовтня по 20—23 листопада) фран-

цузького революційного календаря, встановленого *Конвентом* в 1793 р.; 18 брюмера 8-го року республіки було вчинено державний переворот, який поклав початок військовій диктатурі Наполеона Бонапарта.

БУБОН [$\langle$ гр. bubōn пахвина] — запалення поверхневих *лімфатичних* вузлів; здебільшого буває в пахвині при венеричних захворюваннях (сифілісі, м'якому шанкері).

БҮГЕЛЬ [$\langle$ нім. Bügel дуга] — 1) кільце з заліза, насаджуване на кінець палі, щоб запобігти ушкодженню від ударів баби; 2) мор. кільцеве окуття шогл *реів* для укріплення або зв'язування складових частин; 3) ел. пристрій на електрорухомому складі, що служить для знімання струму з контактного проводу.

БҮГШПРИТ — див. *бушприт*.

БУДДИЗМ — релігія, що виникла в 6 ст. до н. е. в Індії і названа за ім'ям свого мнимого засновника — легендарного Будди; б. поширився в Китаї, Японії та інших країнах Сходу; як кожна релігія, б. відіграє реакційну роль, сприяючи поневоленню трудящих експлуататорськими класами. В Китайській Народній Республіці в результаті політичних перетворень і культурного піднесення б., як і інші релігійні вірування, втрачає свій вплив серед трудящих.

БУДДИСТ — послідовник *буддизму*.

БУДІРУВАТИ [фр. boudier] — 1) проявляти погані настрої, дутися; 2) неправильно вжив. у значенні «збуджувати».

БУДУАР [фр. boudoir] — 1) невелика, добре обставлена дамська вітальня; 2) меблі для такої кімнати.

БҮЄР [гол. boeier] — особливі будови сани на трьох дерев'яних ковзанах (до двох метрів довжиною) з сталеним окуттям, пристосовані для пересування по льоду під парусами.

БУЖІ [$\langle$ фр. bougie свічка, зонд] — мед. інструменти (тверді або гнучкі стержні) різного діаметру для введення у трубчасті органи (напр., у сечівник) з метою їх розширення або дослідження.

БУЙ [гол. boei] — 1) плавучий знак, встановлюваний у відкритих морських районах для позначення небезпечних місць (мілин, підводних каменів і т. п.); сучасні морські буй мають автоматично діючі світлові й звукові сигнали; 2) б у й о к — невеликий пустотілий плавок, що служить для рятування теплоючого або для позначення якого-небудь місця на поверхні води.

БУЙВОЛ [гр. bubalos] — жуїна тварина підродина бикових; водиться в Півд. Азії і Африці; зустрічається в дикому і свійському стані; використовується як робоча і молочна (буйволуца) тварина; в СРСР розводиться в Закавказзі.

БУЙРЕП [гол. boeireep] — мор. трос, яким буй з'єднаний (зв'язаний) з якорем.

БУКІНІСТ [фр. bouquiniste < bouquin стара книга] — торговець друками і старовинними книгами.

БУКМЕКЕР [< англ. bookmaker який складає книгу] — в буржуазних країнах — особа, яка збирає і записує застави від публіки на кінських змаганнях, коли йдуть в парі.

БУКОЛИ [< гр. bukolos пастух] — пастухи — селяни і раби римського Єгипту, учасники аграрного руху (друга половина другого століття н. е.), спрямованого проти римських рабовласників.

БУКОЛІКА, БУКОЛІЧНА поезія [< гр. bukolikos пастушачий] — жанр античної поезії, що змальовує пастушаче життя (див. *ідилія, пастораль*).

БУКС [лат. buxus] — назва низькорослих, декоративних форм *самшиту* (див.).

БУКСА [нім. Büchse] — *залізничн.* чавунна або стальна лита коробка для підшипника паровозної або вагонної осі.

БУКСИР [< гол. boegseren буксирувати] — 1) самохідне судно, призначене для тяги (буксировки) інших суден або будь-яких плаваючих предметів, які не мають свого ходу, для виведення парусників і великих пароплавів з портів і введення їх в порти; 2) товстий канат, з допомогою якого одне судно бук-

сирує (тягне) інше судно; 3) * допомога, напр. громадський буксир.

БУКСУВАННЯ [< нім.; див. *букса*] — ковзання рупійних коліс локомотива, автомобіля, трамвая і т. п. відносно рейок або покриття шляху без поступального руху.

БУЛАВА [< лат. bulla металічна кулька] — 1) жезл, палиця з кулею на кінці — стародавня зброя; у багатьох стародавніх народів — символ влади; булава в 16—17 ст. була знаком гетьманської влади у запорозьких козаків і у поляків; 2) вид гімнастичного приладдя пляшкоподібної форми.

БУЛАТ [< перс. pūlād сталь] — 1) див. *дамаська сталь*; 2) * *заст.* сталевий клинок, меч.

БУЛЛА [лат. bulla, спочатку — металічна кулька] — грамота, постанова або розпорядження римського папи, скріплене печаткою, яка також зветься буллою.

БУЛЬ [за ім'ям Буля, придворного столяра франц. короля Людовіка XIV] — стиль французьких меблів 17—18 ст. (дерево з *інкрустаціями* з міді, бронзи, черепахи та ін.).

БУЛЬВАР [фр. boulevard, спочатку — міський вал < нім. Bollwerk] — алея посередині вулиці, широка вулиця, обсаджена деревами, спочатку — на місці колишніх фортечних валів.

БУЛЬВАРНА література [< фр.; див. *бульвар*] — в буржуазній літературі — твори, що не мають художнього значення і розраховані на невибагливий і поганий смак; рясніють пригодами злочинців, любовними пригодами і т. п.

БУЛЬДЕНЕЖ [фр. boule de neige снігова куля] — садова декоративна форма звичайної калини, родини жимолостевих.

БУЛЬДОГ [англ. bulldog] — 1) порода англійських собак, дуже сильних і злих, з тупою мордою, короткими лапами, великою головою і широкими грудьми; 2) короткоствольний пістолет; 3) в гирьовому спорті — гиря з двох куль, з'єднаних коротким стержнем.

БУЛЬДОЗЕР [англ. bulldozer] — 1) пристрій (знімний) до трактора у вигляді широкого ножа, що наді-

вається попереду трактора (іноді бульдозером називають самий трактор разом з цим пристроєм); застосовується для розрівнювання і зрізання ґрунту з близьким переміщенням; 2) потужний верстат для згинання штабового і фасонного заліза, штампування та іншої обробки тисненням.

БУМ [англ. boom] — шумиха, сенсація; здійснити б. — в капіталістичних країнах — викликати сенсацію, штучно збудити і ввести в оману громадську думку з корисливою метою; б. біржовий — штучне короточасне підвищення ціни на товари і курсу цінних паперів, спекулятивне піднесення; викликається великими капіталістами з метою збільшити прибутки.

БУМЕРАНГ [англ. boomerang < австрал.] — кидальне знаряддя у вигляді зігнутої загостреної плоскої дерев'яної палиці; застосовувався в стародавньому Єгипті, Індії, Південно-Східній Азії; у австралійських племен поширений **п о в е р т а л ь н и й б.**, який повертається назад до того місця, звідки був пущений спритною рукою; застосовується для полювання і гри.

БУНГАЛО, БЕНГАЛО [англ. bungalow < інд.] — легка позаміська будівля з верандами, гол. ч. в Індії.

БУНД — Загальний єврейський соціал-демократичний союз, що виник у жовтні 1897 року в західних губерніях Росії; націоналістична дрібнобуржуазна опортуністична партія, що була агентурою буржуазії в робітничому класі. Основною базою бунду була маса ремісництва. Б. в усіх питаннях займав меншовицькі позиції і був відбиттям «міщанства в соціал-демократії, міщанства в розумінні пошлості, золоті середини, безбарвності, загальних міськ, посередності» (Левін). Перетворившись перед Великою Жовтневою соціалістичною революцією в контрреволюційну буржуазну партію, б. в 1921 р. розпався.

БҀНДЕСРАТ [нім. Bundesrat союзна рада] — 1) в Німецькій імперії (1874—1918) — верхня палата, імперська рада німецьких держав, які входили до складу Німеччини;

2) в Швейцарії — орган виконавчої влади з семи чоловік, яких обирають на три роки Союзні збори; 3) в Австрійській республіці (1920—1934) — верхня палата з представників ландтагів окремих областей республіки.

БҀНИ [нім. Buhne] — напівзагати, поперечні *дамби* (див.), висунуті від берега в русло ріки.

БҀНКЕР [англ. bunker] — 1) приміщення для вугілля на судні, вугільна яма; 2) руддук для тимчасового зберігання матеріалу, сховище для сипких матеріалів; 3) частина *комбайна* — ящик для тимчасового зберігання зерна, звідки воно механічно зсипається в мішки через отвір, що закривається засувкою; в *елеваторі* б. — ящик (воронка), що служить для засипання зерна; 4) приміщення для руди, коксу і вапняку біля доменних печей.

БҀНТІ [< нім. Bund в'язка] — 1) довгі купи, в які складають для тимчасового зберігання овочі й цукрові буряки (звичайно біля заводів); 2) паки пресованого сіна, складені під відкритим небом; 3) в'язки шкіри, канатів.

БҀНЧУК [тюрк.] — 1) древо з кулею або вістрям і пасмами волосся з кінських хвостів; був у 16—18 ст. одним з символів влади і знаків сану (*регалій*) польських і українських гетьманів і козачих отаманів; запозичений з Туреччини, де був символом сану пашей (генералів); 2) прикраса до шумового інструмента в деяких військових оркестрах.

БҀР [нім. Bohrer] — інструмент з нижньою різальною частиною, застосований для буріння *шпурів*, свердловин з метою добування нафти, горючих газів, а також взяття зразків ґрунту, гірських порід тощо.

БҀРА [ар. buraq] — мінерал з групи *боратів*; безбарвний або має сіруватозелений або жовтуватий відтінок; застосовується при паянні, для виготовлення спеціальних сортів скла, емалей, глазурів, у шкіряному виробництві, в медицині і сільському господарстві.

БҀРАТ [іт. buratto *бука*. волосяне млинове сито] — млинарська машина для очищення зерна просіюван-

ням і для сортування продуктів перемолю.

БУРБОН [за назвою французької династії Бурбонів] — груба людина, неук.

БУРГГРАФ [нім. Burggraf] — в середньовічній Німеччині — начальник замка (Burg) і міста, який мав військові й судові права.

БУРГОМІСТР [нім. Burgemeister, Bürgermeister] — 1) глава міського самоврядування в деяких європейських державах; 2) в Росії з часів Петра I до 60-х рр. 19 ст. — службова особа міського управління.

БУРДОН [фр. bourdon] — басовий регістр орґана.

БУРДЮК [тюрк.] — на Сході, зокрема на Кавказі, в Закавказзі, Сибіру, — мішок з цільної шкури кози (великий мішок — з шкури коня); застосовується для зберігання рідини. Надутий повітрям б. застосовується в деяких країнах Сходу для переправи через ріки.

БУРЕ [фр. bourrée] — старовинний французький хоровадий танець жвавого чотириноголого руху.

БУРЕТ [фр. bourrette] — сировинні шовкові рештки, пачоси, що використовуються при виготовленні низькосортних шовкових ниток.

БУРЖУА [фр. bourgeois] — 1) в епоху феодалізму — городянин, представник середнього стану; 2) належний до класу *буржуазії*, власник-експлуататор, ворог трудящих.

БУРЖУАЗІЯ [фр. bourgeoisie] — 1) первісна назва городян на противагу вищим станам феодального суспільства (дворянству і духовенству); 2) в капіталістичному суспільстві — пануючий клас, що володіє засобами виробництва і живе за рахунок експлуатації найманої праці робітників, позбавлених засобів виробництва і змушених продавати свою робочу силу капіталістам. Б. виникла в надрах феодального суспільства і протягом кількох століть вела боротьбу проти *феодалізму* за своє панування. Зайнявши панівне становище, б. стала реакційним класом, який всемірно придушує революційний рух пролетаріату. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції радянський народ лік-

відував клас буржуазії в СРСР. В епоху імперіалізму б., прагнучи продовжити своє панування, доводить експлуатацію і гноблення робітників і всіх трудящих, народів колоній і залежних країн до величезних розмірів. Імперіалістична б., розтоптавши принцип рівноправності людей і націй, стала на шлях фашизму і агресії. Б. — жорстокий ворог СРСР, соціалізму, народної демократії і трудящих усього світу (див. *капіталізм, імперіалізм*). Нині імперіалістичній буржуазії протистоїть могутній фронт миру, демократії і соціалізму, очолюваний Радянським Союзом.

БУРИМЕ [< фр. bouts rimés римовані кінці] — вірш на задані рими, здебільшого в порядку загальної гри.

БУРЛЕСК [фр. burlesque < іт. burla жарт] — перебільшено-комічне зображення (в літературі або на сцені).

БУРМІСТР [польськ. burmistrz < нім. Burgemeister начальник міста] — в кріпосній Росії — іноді назва управителя поміщицького маєтку; після реформи 1861 р. — назва волосних старшин у великих волостях.

БУРНУС [ар. burnus] — 1) у арабів — плащ з пупкої шерстяної матерії, здебільшого білого кольору, з капюшоном; 2) за старих часів — рід жіночого верхнього одягу.

БУРСА¹ [< сер.-лат. bursa гаманець; каса, фонд] — 1) в середні віки — фонд і гуртожиток для бідних студентів; 2) в дореволюційній Росії — назва духовного училища, духовної семінарії; назва гуртожитку іри них; 3) збірна назва вихованців бурси — б у р с а к і в.

БУРСА² [< сер.-лат. bursa гаманець, сумка] — *анат.* слизова сумка, замкнений щілинноподібний простір (поблизу прикріплення м'язів, між сухожилком і кісткою), наповнений тягучою рідиною; зменшує тертя, полегшує рух м'язів.

БУРСИТ — запалення слизової сумки (див. *бурса*²).

БУРХАН [монг.] — ідол у монголів-буддистів (*ламаїтизм*).

БУРШ [нім. Bursch(e) хлопець] —

прізвисько студента старших курсів в Німеччині, який належить до однієї з студентських корпорацій.

БУСОЛЬ [фр. boussole < іт.] — 1) геодезичний інструмент; служить для вимірювання кутів при зйомках на місцевості або для початкового орієнтування на місцевості; 2) артилерійський прилад, що являє собою з'єднання компаса з кутомірним кругом і оптичним приладом — *монокюляром*, у деяких систем — з *перископом*.

БУСТЕР [англ. booster] — допоміжна парова машина на паровозі, створює тимчасове збільшення сили тяги паровоза при зрушуванні з місця або на крутому підйомі; е л е к т р и ч н и й б. — додаткове джерело електричного струму, що вмикається в сітку для регулювання напруги основного джерела струму.

БУСТРОФЕДОН [гр. bustrophēdon < būs бик + strephō повертаю] — старогрецьке письмо з перемінним напрямом рядка: перший і всі дальші непарні рядки пишуться і читаються справа наліво, а другий і всі дальші парні — зліва направо. При цьому форма літер пристосовується до напрямку письма.

БУТАДІН [< гр.] — ненасичений вуглеводень, газ, який утворюється при сухій перегонці кам'яного вугілля; є в світильному газі й дьогті; можна здобути і штучним способом; вихідний матеріал для здобування синтетичного (штучного) *каучуку*.

БУТАН [< гр. but(yron) масло, жир] — граничний газоподібний вуглеводень жирного ряду (C₄H₁₀); є в сировій нафті.

БУТАФОРІЯ [< іт.] — 1) предмети сценічної обстановки, спеціально підроблені під справжні; мають декоративне призначення; 2) несправжні предмети, що служать тільки для показу або реклами; 3) * мішура, штучна розкіш.

БУТЕРБРОД [< нім. Butterbrot хліб з маслом] — тонкий шматок хліба, покритий маслом, скибочкою сиру, шинкою тощо.

БУТИЛЕН [< гр.] — неграничний газоподібний вуглеводень, що містить у молекулі на 2 атоми

водню менше, ніж *бутан*; є в світильному газі.

БУТИРОМЕТР [гр. butyron масло, жир + metreo міряю] — прилад для визначення вмісту жиру в молоці.

БУТОНЬЄРКА [< фр. boutonnière петелька] — 1) маленька посудина (у вигляді пробірки) для квітки, що пришпилюється до плаття; 2) букетик квітів, що пришпилюється до одягу або всовується в петельку.

БУТСИ [англ. boots] — черевики для гри у футбол з шипами або попережними планками на підшви і твердим носком.

БУФ [фр. bouffe < іт. buffa] — 1) блазеньський, комічний; опера б. — комічна опера; 2) комік з ухилом у блазенство, *буфонаду*.

БУФЕР [англ. buffer] — 1) пружинячий пристрій для ослаблення поштовхів між вагонами; 2) резиновою прокладкою на автомобілі між ресорою і рамою для ослаблення поштовхів під час їзди поганою дорогою.

БУФЕРНИЙ [< англ.; див. *буфер*] — проміжний; що ослаблює зіткнення; б-н а д е р ж а в а — звичайно невелика розмірами і слабка у воєнному й політичному відношенні держава, яка лежить між територіями або сферами впливу великих держав.

БУФИ [< фр. bouffer пнутися, надуватися] — пишні складки на жіночих рукавах, спідницях.

БУФОН [фр. bouffon < іт.] — блазень, комічний персонаж в італійських комедіях 18 ст.

БУФОНАДА [фр. bouffonnerie < іт. buffonata] — 1) сценічна вистава, побудована на блазеньських, підкреслено комічних становищах; 2) блазенство.

БУХТА¹ [нім. Bucht] — невелика затока, більш або менш глибоко врізана в глиб суші, захищена від вітру і хвилювань, напр. Севастопольська б., Новоросійська (Цемська) б. та ін.

БУХТА² [гол. bocht] — канат (снасть), укладений кругами поруч і один над одним (у формі циліндра).

БУЦЕФАЛ [гр. Bucephalos] — кличка легендарного дикого коня, приборканого Александром Македонським.

БУШЕЛЬ [англ. bushel] — міра об'єму сипких і рідинних тіл в Англії та в інших країнах з англійською системою мір (= 36,368 *літра* — імперській б.) і тільки сипких тіл в США (= 35,238 *літра*); у ваговому відношенні англійський б. в залежності від природи зерна і т. д. може дорівнювати 28,6 *кг*, 25,4 *кг* і т. д., американський б. — 27,2 *кг*, 25,4 *кг* і т. д.

БУШЛАТ — мор. двобортне коротке півальто; один з видів форменого одягу моряків.

БУШПРИТ [гол. boegspriet] — горизонтальна або похила шогла, виставлена вперед з носа судна (у парусних суден); служить для винесення вперед носових парусів, для поліпшення маневрених якостей судна.

БЮВАР [фр. buvard] — папка з аркушами промокального паперу для зберігання поштового паперу, конвертів, кореспонденції та ін.

БЮВЕТ [фр. buvette] — споруда над мінеральним джерелом, звідки безпосередньо беруть мінеральну воду.

БЮДЖЕТ [фр. budget < англ.] — 1) розпис державних доходів і видатків на певний строк, затверджений законодавчим порядком; 2) приблизне обчислення можливих доходів і видатків держави, установи, підприємства або окремої особи на певний строк.

БЮЛЕТЕНЬ [фр. bulletin] — 1) коротке повідомлення про важливу подію, яка має інтерес для широких кіл населення; 2) назва багатьох періодичних і неперіодичних видань; 3) виборчий б. — аркушик певної форми, на якому надруковані прізвище, ім'я й по батькові кандидата або кандидатів, виставлених в даному виборчому окрузі; 4) в посвяченній мові — назва листка непрацевдатності.

БЮРГЕР [нім. Bürger] — 1) громадянин, міський житель; 2) * міщанин, обиватель.

БЮРЁТКА [фр. burette] — скляна трубочка з нанесеними на ній діленнями; застосовується (при об'ємному аналізі) для відмірювання невеликих кількостей рідини.

БЮРО [фр. bureau] — 1) склад керівних осіб організації, установи, з'їзду і т. д.; склад осіб, яких виділяє установа або товариство для виконання певного завдання; 2) канцелярія, контора, розпорядчий орган будь-якої установи; 3) вид письмового стола, звичайно з полицями, ящиками й кришкою.

БЮРОКРАТ [фр. bureaucrate < фр. bureau бюро + гр. kratos влада, могутність] — 1) який належить до *бюрократії*; 2) * чиновник-формаліст, волокитник, який жертвує інтересами суті справи заради формальності.

БЮРОКРАТИЗМ [< фр.; див. *бюрократ*] — 1) система управління або ведення справ, властива експлуататорській державі; полягає в тому, що пануючий експлуаторський клас здійснює свою владу над трудящими через посередництво відриваних від мас привілейованих осіб, які стоять над масами (чиновницьку *бюрократію*), і поліцейський апарат; небувалих масштабів досяг б. в імперіалістичних державах, особливо в США, які взяли на себе роль жандарма в боротьбі проти всього прогресивного і революційного руху в усіх капіталістичних країнах; 2) * канцелярщина, волокита, формальне ставлення до роботи, відірваність від живого життя, від інтересів живої людини; в СРСР з бюрократизмом, як пережитком капіталізму, ведеться найрішучіша боротьба; могутнім засобом його викоренення є правильний добір кадрів, більшовицька критика і самокритика, контроль і перевірка виконання.

БЮРОКРАТІЯ [фр. bureaucratie; див. *бюрократ*] — вища чиновницька адміністрація в буржуазних державах.

БЮСТ [фр. buste] — 1) скульптурне зображення людини по пояс; 2) жіночі груди.

В

ВААЛ [< семіт. ba'al пан] — *міф.* бог неба, сонця, родючості у семітських племен стародавньої Сирії (фінікійян, філістимлян та ін.); в культурі Ваала були особливо поширені людські жертвоприношення; * с л у ж и н н я В а а л у — погоня за матеріальними благами.

ВА-БАНК [фр. va banque] — в азартній карточній грі — ставка, що дорівнює всьому банкові (див. *банк* 2); * і т и в а - б а н к — іти на ризик, ризикуючи всім, одчайдушно.

ВАВІЛОНСЬКЕ стовиотворіння — 1) біблійне сказання про спробу збудувати у Вавілоні башту до небес; розгніваний бог нібито змішав мову будівників, які перестали один одного розуміти і будувати; 2) * метушня, безладдя, шум, гармидер.

ВАГАБІТИ — див. *ваххабіти*.

ВАГАНТИ [лат. vagans (vagan-tis) < vagare мандрувати] — в середні віки — бродячі актори (монахи-втікачі, мандрівні студенти) — виконавці пісень і різних вистав антиклерикального, антицерковного змісту.

ВАД [англ.] — група чорних або шоколадно-бурих крихких, порожкуватих мінералів — окисів і гідроокисів марганцю; руда для одержання марганцю.

ВАДЕМЕКУМ [< лат. vade mecum іди зі мною] — кишенькова довідкова книга, покажчик; путівник.

ВАДІ (одн. у е д) [ар. wādī] — сухі долини в пустинях Півн. Африки і Аравії; річища ваді наповнюються водою дуже ненадовго, після рідких, але сильних злив; ці більш-менш короткі потоки губляться в пісках внаслідок випаровування і просочування волого в глибину.

ВАЗОМОТОРИ [лат. vas посуд + motor двигун] — судинорукомі нерви, що розширюють (вазодилататори) і звужують (вазоконстриктори) просвіт кровоносних судин.

ВАЙШ'У [санскр. vaiśya] — в стародавній Індії — третя з чотирьох *варн*, в яку входили купці, землероби, скотарі.

ВАКАНСІЯ [фр. vacance < лат. vacans незайнятий, вільний] — незайнята посада, вільне місце (в установі, в університетському закладі).

ВАКАЦІЯ [< лат. vacatio звільнення] *заст.* канікули, проміжок часу, вільний від занять у школах або установах.

ВАКУОЛІ [< лат. vacuus порожній] — порожнини різної величини і форми в одноклітинних організмів, а також у клітинах багатоклітинних тваринних і рослинних організмів; в. можуть виконувати травну, видільну та ін. функції.

ВАКУУМ [< лат. vacuum пусто-та] — стан розрідження газу, замкнутого в посудину; в. звичайно створюється з допомогою спеціального насоса. В. застосовується в електrolампах, електронних приладах, хімічній, харчовій та ін. галузях промисловості.

ВАКУУМ-АПАРАТ [< лат.; див. *вакуум*] — 1) прилад для випаровування розчинів при зниженому тиску і, внаслідок цього, при зниженій температурі; 2) апарат для автоматичного подавання пального до *карбюратора*.

ВАКУУМ-МАНОМЕТР — див. *вакуумметр*.

ВАКУУММЕТР — прилад для вимірювання *вакууму* (розрідженості газу); на відміну від *манометра*, що вимірює тиск газу, в. вимірює різницю між атмосферним тиском і тиском розрідженого газу.

ВАКУФ, ВАКФ [ар. wakf] — в мусульманських країнах — нерухома власність, надана у вигляді дару або за заповітом найчастіше *меchetі*, релігійній школі, благодійній установі.

ВАКУС [гр. Bakhos] — або Діоніс — в старогрецькій міфології — бог вина, виноробства і веселощів (див. також *Базус*).

ВАКХАНАЛІЯ [лат. vacchanalia] — 1) старогрецьке і староримське свято на честь Вакха-Діоніса; 2) * дикий розгул, *орґія*.

ВАКХАНКА [< вл. н.] — жриця *Вакха*; учасниця *вакханалій*.

ВАКЦИНА [лат. *vaccina* коров'яча < *vassa* корова] — медичний препарат, що складається з ослаблених або убитих збудників заразних хвороб або продуктів їх життєдіяльності; застосовується для запобіжних щеплень проти заразних захворювань (вакцинація), іноді для лікування (вакцинотерапія); в. дістала свою назву по протівіспняному препарату, виготовленому з коров'ячих віспинок.

ВАКЦИНАЦІЯ — запобіжне щеплення з допомогою вакцин.

ВАКЦИНОТЕРАПІЯ [див. *терапія*] — застосування вакцин при лікуванні інфекційних захворювань.

ВАЛАНСЬОН — тонке мереживо, що виготовлялося в м. Валансьєні (у Франції).

ВАЛГАЛА [< стар.-сканд. *val hall* палац убитих] — в староскандинавській міфології — палац бога *Одіна*, житло душ воїнів, що загинули в бою (див. також *Валькірії*).

ВАЛЕНТНІСТЬ [< лат. *valentia* сила] — число, що показує, з скількома атомами водню (або іншого одновалентного елемента) може сполучитися даний атом або скільки таких атомів він може замістити.

ВАЛЕРІАНА [лат.] — трав'яна багаторічна рослина з одноім'яної родини; застосовується в медицині.

ВАЛЕТ [< фр. *valet* слуга] — фігура в карточній грі.

ВАЛІ [< ар. *wālī* правитель] — звання турецького чиновника — правителя *вілайета*.

ВАЛІДОЛ [лат. *validus* міцний, здоровий + *oleum* олія] — лікарський препарат, 30%-ий розчин ментолу в ізовалеріано-ментоловому ефірі; застосовується при приступах *стенокардії* і профілактично від морської хвороби.

ВАЛІЗА [< фр. *valise* чемодан] — опечатаний (в установленому порядку) поштовий мішок дипломатичного кур'єра, що користується недоторканістю.

ВАЛІСНЕРІЯ [< вл. н.] — бот. рід родини жабурникових — підводні рослини, що вирощуються в акваріумах.

ВАЛОНЕЯ [фр. *valonée*] — чашеч-

ка (мисочка) жолудя деяких дубів, що містить дубильні речовини (таниди).

ВАЛОРИЗАЦІЯ [фр. *valorisation*] — в капіталістичних країнах — а) сукупність заходів для штучного підвищення ціни (того чи іншого) товару (гол. ч. скороченням виробництва цього товару); б) сукупність заходів для піднесення курсу паперових грошей.

ВАЛТАСАРІВ бенкет [< вл. н.] — бенкет, оргія напередодні нещастя або загибелі (від імені вавилонського царя Валтасара, вбитого, за біблійним сказанням, під час бенкету персами, які несподівано вторглися в Вавилон).

ВАЛТОРНА [< нім. *Waldhorn* лісний ріг] — мідний духовий музичний інструмент, що входить також до складу симфонічного оркестру; відзначається м'якістю і повнотою звука; має форму кільцеподібно вигнутого мисливського рога.

ВАЛЮТА [іт. *valuta* букв. ціна, вартість] — 1) грошова система, прийнята в даній країні, і грошова одиниця даної країни (карбованець, долар, франк і т. д.); т е р д а в. — стійка в курсі в., забезпечена золотом або іншими цінностями; п а д а ю ч а в. — така, що знецінюється щодо свого *номіналу* і стійких валют інших країн; 2) іноземні кредитні білети, монети та ін.; 3) у вексельному обігу — сума платежу, вказана у векселі.

ВАЛЮТНИЙ — прикм. від сл. *валюта*; в. демпінг — в умовах капіталізму — посилений, роздутий експорт (вивіз) товарів, здійснюваний при *інфляції* в експортуючій країні, коли падіння курсу валюти (її зовнішнє знецінення) більше, ніж зростання цін на товари всередині країни (внутрішнє знецінення валюти). Розрив між ступенем зовнішнього і внутрішнього знецінення валюти забезпечує експортерам великий прибуток; в. демпінг посилює інфляцію в експортуючій країні і догіршує стан її національного господарства в цілому; в. м е т а л — метал, з якого карбують повноцінні монети, що лежать в основі даної грошової системи (золото, срібло).

ВАЛЮТУВАННЯ [< іт.; див. *валюта*] — зазначення строку, з якого починається обчислення процентів на дебетовані або кредитовані суми.

ВАЛЬВАЦІЯ [< фр. *évaluation* оцінка] — визначення цінності іноземної монети в державній грошовій одиниці.

ВАЛЬДЕНСИ [< вл. н.] — релігійна секта, що виникла на півдні Франції наприкінці 12 ст. і охопила купецтво, міську бідноту і селянство (основположник — ліонський купець П'єр Вальдо). В. боролись проти католицизму та феодалізму і були оголошені римським папою еретиками; зазнавали жорстоких переслідувань.

ВАЛЬКІРІ [нім. *Walküre* < старосканд.] — в староскандинавській міфології — бойовниці — дівчата, які допомагали героям у битвах і виносили душі вбитих воїнів у *Вальгалу*, де прислужували їм на бенкетах.

ВАЛЬМА [нім. *Walm*] — схил *вальмового даху*.

ВАЛЬМОВИЙ да х [< нім.; див. *вальма*] — чотирихилий дах над прямокутною в плані будівлею, в якій два схили по довгих сторонах — трапецієвидні, а два других — по коротких — трикутні.

ВАЛЬПҀРГІЄВА ніч [< вл. н. стар.-нім.] — 1) ніч перед святом «св. Вальпургії», коли, за середньовічними повір'ями, у Німеччині на горі Брокені відбуваються оргії, хороводи чаклунів і відьом; в. н. — поширений лігатурний сюжет (у Гете та ін.); 2) * гульня.

ВАЛЬС [фр. *valse* < нім. *Walzer*] — танець тридольного обергального руху; дуже поширився в музиці 19 і 20 ст.; у формі вальса є музичні твори найкращих композиторів.

ВАЛЬТРАП [іт. *gualdrappa*] — покривало для коня з товстого сукна, що кладеться поверх сідла або під нього, залежно від конструкції останнього.

ВАЛЬЦІ [< нім. *Walze* вал, циліндр, каток] — 1) різні робочі машини, обробляючи матеріал шляхом пропускання його між валами, що обертаються в різних напрямках, напр. вальці для виготовлення во-

щини, кувальні, дробильні вальці і т. п.; 2) робочі органи у вигляді валів у вальцювальних верстатах.

ВАЛЬЦЮВАТИ [нім. *walzen*] — площити, дробити, прокатувати між *вальцями*.

ВАЛЬЦЬОВИЙ — прокатний; в-ий млин — млин, у якому зернини роздавлюються не жорнами, а *вальцями*.

ВАЛЬЯН — 1) в прядінні — циліндр кардочесальної машини, обтягнутий голчатою стрічкою (кардою); 2) у ткацтві — циліндр, що набирає тканину на ткацькі верстати.

ВАМПІР [фр. *vampire*] — 1) казковий перевертень (упир, вовкулак), за марновірними уявленнями — мертвяк, який нібито виходить з могили і ссе кров живих людей; 2) назва деяких видів комахоїдних і плодоїдних кажанів у Південній Америці; 3) * кровопивця (куркуль, лихвар).

ВАМПУМ [ам.] — буси з черпашок у північноамериканських індіців; живив. як мінова одиниця, як застава; вишивки ними, гол. ч. на поясах, іноді мають значення записів.

ВАНДАТ [< вл. н.] — сіль ванадієвої кислоти.

ВАНАДІЙ [< вл. н.] — *xim.* елемент, символ V, порядковий номер 23, ат. вага 50,95; сріблястобілий метал, твердіший від кварца і сталі; застосовується при виготовленні цінних сортів сталі; сполуки ванадію застосовуються в гумовому, скляному, фарбувальному та інших виробництвах.

ВАНГРЕС — переднє горно в шахтних (особливо в мідноплавильних) печах.

ВАНДАЛИ [нім. *Vandalen*] — старогерманське плем'я, відоме жорстокими війнами з Римом; в 455 році в. оволоділи Римом і знищили в ньому безліч творів мистецтва; звідси вандали — неук, варвар, нищитель культурних цінностей.

ВАНДАЛІЗМ [див. *вандали*] — варварське нищення культурних цінностей.

ВАНДЕМ'ЄР [фр. *vendémiaire* < лат. *vindemia* збір винограду] —

перший місяць (з 22—24 вересня по 21—23 жовтня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

ВАНДЕЯ — французька провінція, в якій під час буржуазної революції 18 століття у Франції відбувалися контрреволюційні виступи селян, обманутих і керованих духовенством та дворянами; далі назва «Вандея» стала вживатися для позначення вогнищ контрреволюції, куркульсько-поміщицьких повстань під час громадянської війни.

ВАНДРУТ [нім. Wandrute] — *тех.* прогіт — допоміжний елемент кріплення у вигляді бруса, що розміщується в шахті вздовж виробітку для надання всій системі кріплення стійкості.

ВАНІЛЬ [фр. vanille < ісп.] — тропічна рослина з родини орхідних, ароматичні плоди (коробочки) якої застосовуються в кондитерському і парфюмерному виробництвах.

ВАНТИ [гол.] — *мор.* снасті стоячого *такелажу* (відтяжки з сталевого або прядив'яного троса), якими здійснюється бокове кріплення шогл, *стенг* або *брам-стенг*.

ВАНТІЗ [фр. ventôse < vent вітер] — шостий місяць (з 19—21 лютого по 20—21 березня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

ВАНТІЗ [фр. ventouse] — *тех.* пристрій, який автоматично випускає з водопровідних труб повітря, що перешкоджає протіканню води, і впускає повітря при спорожненні труб.

ВАПА [< гр. barbe фарбування] — 1) сполука, що має мідні солі; слугить для захисту, т. зв. резервування, вбитих місць тканини від фарбування в синій колір при зануренні її в індиго; 2) рідка малярна фарба для стін.

ВАПОР [< лат. varor пара, випаровування] — мастило для циліндрів парових машин.

ВАПОРИЗАЦІЯ [< лат. varor пара, випаровування] — випарювання, перетворення рідини в пару.

ВАПОРИМЕТР [лат. varor пара + гр. metreo міряю] — прилад для

визначення пружності пари різних рідин при певних температурах.

ВАРАНТ [< англ. warrant повноваження, доручення] — свідоцтво, що видається товарними складами, про приймання товарів на зберігання; за цим документом товар може бути заставлений або проданий.

ВАРВАР [гр. barbaros] — 1) у стародавніх греків і римлян — усякий чужоземець; 2)* темна, жорстока, озвіріла людина.

ВАРВАРИЗМ [гр. barbarismos] — запозичене слово або вираз, не властивий нормам даної мови.

ВАРВАРСТВО [< гр.; див. варвар] — * грубість, жорстокість, нелюдськість.

ВАР'ЄТЄ [фр. variété букв. різноманітність] — театр легкого жанру, в репертуарі якого поєднуються різні види сценічного мистецтва з переважанням комедійного.

ВАРИКОЗНИЙ [< лат. varix (varicis) розширення вени] — *анат.* що має багато розширень або утворень, вузлуватий.

ВАРІАНТ [< лат. varians (variantis) що змінюється] — 1) видозміна, різновидність; 2) інша передача однієї і тієї ж літературної або художньої теми; інша розробка плану, проекту, різниця у виконанні якого-небудь технічного завдання і т. д.

ВАРІАНТА [< лат.; див. варіант] — 1) організм тварини або рослини, що ухилиється за тією або іншою ознакою від основного типу; 2) у статистиці — кожний член ряду чисел.

ВАРІАТОР [< лат. variare змінювати, видозмінювати] — механізм для передачі обертання від одного вала до іншого; при цьому швидкість обертання веденого вала відносно ведучого може змінюватися плавно (безступінчато) на відміну від *редуктора*.

ВАРІАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *варіація*; *перемінний* (напр., в-ні рухи); *в-н е о б ч и с л е н н я* — математична дисципліна, що досліджує те, який вид повинна набути деяка функція y , залежна від x , щоб інша функція f , залежна від y

(та її похідних), мала найменше або найбільше значення.

ВАРІАЦІЯ [< лат. *variatio* зміна] — 1) зміна, деяке відхилення від основного типу (у тварин і рослин); 2) повторення основної музичної теми в різних видозмінах.

ВАРІЄТЕТ [нім. *Varietät* < лат. *varietas* (*varietatis*) різноманітність] — різновидність.

ВАРІОМЕТР [лат. *varius* різний + гр. *metreo* міряю] — 1) *рад.* катушка перемінної індуктивності, що складається з двох з'єднаних катушок самоіндукції; 2) у *геофізиці* — прилад для визначення зміни якоїнебудь геофізичної величини, напр. зміни земного магнетизму (магнітний в.), зміни поля тяжіння поблизу поверхні землі (гравітаційний в.); в. застосовується в розвідках корисних копалин; 3) *ав.* прилад для вимірювання вертикальної швидкості літака.

ВАРІЮВАТИ [лат. *variare*] — 1) видозмінювати, різноманітити; 2) змінюватися, коливатися в певних межах.

ВАРНА [санскр.] — кожна з чотирьох станових груп у стародавній Індії: *брахмани*, *кшатрії*, *вайші*, *шудри*.

ВАРФОЛОМІВСЬКА ніч [< вл. н.] — ніч на 24 серпня (під свято «св. Варфоломія») 1572 р., коли католики в Парижі влаштували різню *гугенотів* за наказом французького короля і католицького духовенства; різня тривала 3 дні, було вбито кілька тисяч чоловік; після цього почались погроми гугенотів по всій Франції.

ВАСАЛ [< сер.-лат. *vassalus*] — 1) в середні віки — *феодал*, який одержував земельне володіння (*лен*) від іншого, великого феодала — *сеньйора*, внаслідок чого був зобов'язаний йому рядом повинностей (гол. ч. військовою службою); 2) * підлегла, залежна держава або особа.

ВАСАЛЬНИЙ — що стосується до *васала*; в-н а д е р ж а в а — держава, залежна від іншої, сильнішої держави; в-н а з а л е ж н і с т ь — за *феодалізму* — залежність одного феодала (*васала*) від іншого (*сеньйора*).

ВАСИЛІСК [гр. *basiliskos*] — 1) казкова потвора з тілом півня, хвостом змії і короною на голові, що вбивала самим своїм поглядом; 2) рід ящірок з родини *ігуан*.

ВАТ, УАТ [від імені англійського фізика Джеймса Уатта (*Watt*), 1736—1819] — одиниця електричної або механічної потужності, при якій в 1 секунду виконується робота в 1 *джоуль*; 1 кіньська сила дорівнює 736 ватам.

ВАТ-ГОДИНА — одиниця електричної енергії, що дорівнює 3 600 *ват-секундам*.

ВАТЕР [< англ. *water-machine*] — машина для прядіння, в якій витягування, крутіння й намотування нитки на шпулі відбуваються безпосередньо одне за одним.

ВАТЕРВЕЙС [англ. *water-ways*] — мор. стовщений пояс дерев'яного настилу біля борту судна; часто ватервейсом називають водопротік на палубі по бортах судна, що є неправильним.

ВАТЕР-ЖАКЕТ [англ. *water-jacket* букв. водяна сорочка] — вид шахтної печі для виплавлення міді, нікелю і свинцю з руд; верхня частина будується з вогнетривкої цегли, стінки нижньої частини ватер-жакета складаються з пустотілих залізних коробок, охолоджуваних водою.

ВАТЕРКЛОЗЕТ [англ. *water-closet*] — вбиральня з водопровідним пристроєм для промивання унітаза.

ВАТЕРЛІНІЯ [англ. *waterline*] — мор. 1) лінія перерізу корпусу судна горизонтальною площиною, паралельною рівню води (теоретична в.); 2) риса вздовж борту судна, що показує граничну осадку судна, яке має повне навантаження (*вантажна в.*).

ВАТЕРПАС [гол. *waterpas*] — найпростіший прилад для *нівелювання*; має вигляд дерев'яного трикутника з виском.

ВАТЕРПОЛО [англ. *water-polo*] — спортивна гра на воді в м'яча, в якій кожна з двох граючих команд намагається закинути м'яча у ворота іншої.

ВАТЕРПРУФ [< англ. *waterproof* непромокальний] — *заст.* 1) непромокальна матерія для пальта, пала-

ток та ін.; 2) непромокальне пальто; 3) жіноче довге літнє пальто.

ВАТИ [гол. wadden] — приливно-відливна смуга на бережжях морів, що затоплюється під час припливу і оголюється при відпливі.

ВАТИКАН [< лат. Vaticanus — пагорок на правому березі Тібру в Римі] — релігійно-адміністративний, організаційний центр римсько-католицької церкви; резиденція папи (глави римсько-католицької церкви) в Римі; карликова за територією теократична держава. В. завжди був одним з центрів міжнародної реакції; тепер В. — активний поборник імперіалістичної політики США, непримиренний ворог національно-визвольного руху пригноблених народів, служить злочинним цілям імперіалістичних паліїв нової світової війни. В. використовує реакційні сили католицького духовенства для боротьби з передовою наукою, прогресом, виступає проти корінних інтересів трудящих, підтримує фашизм і веде запеклу боротьбу проти СРСР, країн народної демократії і демократичних сил всього світу.

ВАТМАН [< вл. н. англ.] — вищий сорт паперу для креслення.

ВАТМЕТР [ват + гр. metro — міряю] — прилад для вимірювання потужності, що витрачається на даній ділянці електричного ланцюга.

ВАТНИЙ — прикм. від сл. *ват*, напр. в. струм.

ВАТ-СЕКUNДА — одиниця електричної енергії; енергія, що виділяється в 1 секунду електричним струмом потужністю в 1 ват.

ВАХМІСТР [нім. Wachtmeister] — унтер-офіцерський чин в кавалерії царської армії; відповідає старшині в Радянській Армії.

ВАХТА [гол. wacht] — 1) чергування на кораблі; в. буває чотиригодинна і шестигодина; 2) кожна з частин, на які розподіляється команда судна для почерезного безперервного обслуговування судна; 3) * самовіддана робота на відзначення чого-небудь, під час якої добиваються особливо високої продуктивності праці, наприклад в. миру, стахановська в.

ВАХТЕР [нім. Wächter] — черговий сторож в установі.

ВАХХАБІТИ [< вл. н. ар.] — послідовники ваххабізму — релігійно-політичного вчення, що виникло в Аравії в 18 ст. і названо за ім'ям Мухаммеда ібн-Абдель-Ваххаба, який закликав до об'єднання арабських племен і до боротьби проти турецького панування. В 19 ст. вчення ваххабітів втратило первісний, до певної міри прогресивний характер і перетворилося в ідеологію арабських феодалів; тепер ваххабізм є офіційною ідеологією в Саудівській Аравії і використовується імперіалістами і феодалами для боротьби проти національно-визвольного руху в Аравії.

ВАШГЕРД [нім. Waschherd] — апарат для промивання і збагачення зернистих або мулистих руд, особливо золотоносного піску.

ВЕГЕТАРІАНЕЦЬ [< сер.-лат. vegetarius рослинний] — 1) людина, що їсть гол. ч. рослинні страви і не вживає м'ясних; послідовник *вегетаріанства*; 2) *ірон. противник рішучих заходів.

ВЕГЕТАРІАНСТВО [< сер.-лат.; див. *вегетаріанець*] — система харчування тільки рослинною їжею (с у в о р е в.) або рослинною з добавленням яєць, а також молока і молочних продуктів.

ВЕГЕТАРІАНСЬКИЙ [сер.-лат. vegetarius] — рослинний (про їжу), незабійний (див. *вегетаріанство*).

ВЕГЕТАТИВНИЙ [сер.-лат. vegetativus] — рослинний; в. о р г а н — орган харчування і росту, напр. у рослин — корінь, стебло, листя; в-н е р о з м н о ж е н н я — безстатеве розмноження діленням, брунькуванням або ділянками тіла — пагінцями, що стелються, кореневими паростками і т. п., а також шляхом щеплення, живцями та ін.; в. г і б р и д — див. *гібрид, гібридизація*; в-н а н е р в о в а с и с т е м а — частина нервової системи, через яку вищі відділи нервової системи регулюють діяльність внутрішніх органів і обмін речовин в організмі.

ВЕГЕТАЦІЙНИЙ — що стосується до *вегетації*; в. п е р і о д: 1) пор року, на протязі якої рослина

проявляє свої життєві функції (ріст, розмноження); 2) час, що проходить (на протязі одного року) від сівби насіння (або садіння бульби, цибулин) до споживної придатності рослини.

ВЕГЕТАЦІЯ [сер.-лат. vegetatio] — вистання, період життя рослини.

ВЕДАЇЗМ — див. *ведизм*.

ВЕДАНТА [санскр. vedānta] — реакційне релігійно-філософське вчення середньовічної Індії (систематизоване в 8—9 ст. н. е.), що пропонує єднання людської душі з божеством, «світовою душею».

ВЕДЖВУД [< вл. н.] — вид англійського фарфору з білими фігурами на голубому фоні.

ВЕДИ [< санскр. veda знання] — чотири найстародавніші священні книги стародавньої Індії, що містять релігійні гімни, заклинання, обрядові приписи та ін.

ВЕДИЗМ — найстародавняша релігія Індії, що в дальшому своєму розвитку перейшла в *браманізм*; основи ведизму викладені в *Ведах*.

ВЕЗИКУЛИ [лат. vesicula] — 1) *мед.* пухирці на шкірі, висип; 2) *анат.* міхурці (сім'яні, легеневі).

ВЕЗИКУЛІТ — запалення сім'яних міхурців (*везикул* 2).

ВЕЗИР — див. *везир*.

ВЕЗУВІАН [за назвою вулкана Везувія] — мінерал, складний силікат кальцію і алюмінію; застосовується іноді як камінь для виробів.

ВЕЙСМАНІЗМ — реакційна, ідеалістична течія в біології, названа за ім'ям німецького біолога А. Вейсмана (1834—1914). В. твердить, що в живому організмі треба розрізнити дві субстанції: особливу безсмертну, що наново не зароджується, автономну, незмінну спадкову речовину і *сому*, що є лише «фугляр» або «годувальницею» для першої. Згідно з вейсманізмом, умови життя не можуть направлено змінювати спадковість організму; заперечується наслідування особливостей, що їх набувають рослини і тварини в процесі їх розвитку під впливом умов життя, що змінюються, і, таким чином, заперечується єдність організму і умов його існування. Основою фор-

мування спадкових властивостей організму в. вважає механічне переконбінування, за принципом випадковості, елементів вигаданої «зародкової плазми». Далі в. змінював свою форму (див. *менделізм*, *морганізм*), лишаючись тим самим своєю суттю. В. розроблює практику сільськогосподарства, орієнтує людину на покірливість перед природою, на пасивність і чекання щасливих випадковостей. В. є базою для різних людиноненавистницьких расових «теорій» і спроб «обґрунтування» класової нерівності в буржуазному суспільстві. Радянські вчені-міхуріни показали цілковите банкрутство вейсманізму в теорії і на практиці і остаточно розгромили цю реакційну течію в біологічній науці. В Радянському Союзі творчо розвивається в тісному поєднанні теорії і практики міхуринська біологія, що має в своїй основі *діалектичний матеріалізм*.

ВЕКСЕЛЬ [< нім. Wechsel переміна, розмін] — документ, що складений за встановленою законом формою, надає право одній особі (векселедержателю) вимагати від особи, зобов'язаної по векселю, сплати певної, зазначеної у векселі суми грошей у певний строк і в певному місці; векселя бувають прості і переказові; переказовий *вексель* — див. *тратта*. В капіталістичному суспільстві вексель відіграє велику роль як знаряддя кредиту і засіб платежу; в СРСР *вексель* в зберіг зберіг тільки в торгових операціях із закордоном.

ВЕКСЕЛЬНИЙ — що стосується до *векселя*; в-на грація [< іт. grazia помилування, прощення] — встановлена відстрочка сплати по векселю після закінчення строку; в-на дисципліна — сукупність правил точного виконання вексельних зобов'язань; в-реквізит — сукупність обов'язкових даних, що вносяться при написанні векселя; в-курс — ціна іноземного векселя в місцевій валюті; виражається (переважно) в місцевій валюті за сто одиниць іноземної валюти.

ВЕКТОР [< лат. vector везучий,

цесучий] — *мат.* 1) прямолінійний відрізок, якому надано певного напрямку; 2) величина (напр., сила, швидкість), зображена вектором 1, тобто величина, для характеристики якої крім числового її значення необхідно знати і напрям її дії.

ВЕЛЕНЬ [фр. *velin*] — найкращий сорт *пергаменту*; веленевий папір — твердий глянсуватий папір, схожий на пергамент.

ВЕЛІНГТОНІЯ — рід північно-американських хвойних дерев, те саме, що *секвойя*.

ВЕЛО... — скорочення слова «велосипедний».

ВЕЛОДРОМ [*VELO...* + гр. *dromos* місце для бігу; *біг*] — спеціально обладнане для велосипедних змагань місце з прямими доріжками і *віражами*.

ВЕЛОСИПЕД [фр. *vélocipède* < лат. *velox* (*velocis*) швидкий + *pes* (*pedis*) нога] — двоколісний (дитячий — триколісний), з пневматичними шинами самокат, приводжуваний із здувом ногами на *педалі*.

ВЕЛОСИТ [фр. *vélocité*] — мінеральне мастило найвищої якості для змащення веретен прядильних машин.

ВЕЛОСПОРТ — велосипедний спорт.

ВЕЛЮР [фр. *velours*] — 1) замшоподібна тверда шкіра хромового дублення, з якої виготовляється верх легкого взуття; 2) *текст.* назва найкращих сортів драпу, бархату, плюшу.

ВЕЛЯРИЗАЦІЯ [< лат. *velaris* задньопіднебінний] — зміна («твердження») звука, що викликається підняттям задньої частини спинки язика до заднього піднебіння.

ВЕЛЯРНИЙ [лат. *velaris*] — задньопіднебінний; в. приголосний — приголосний звук, який вимовляється при піднятті задньої частини спинки язика до заднього (м'якого) піднебіння (напр., г, к, х).

ВЕЛЬБОТ [< англ. *whale-boat* китобійний бот] — довга швидкохідна веслова або парусна шлюпка з гострим носом і кормом.

ВЕЛЬВЕТ [< англ. *velvet* бархат] — бавовняна тканина, схожа на бархат.

ВЕЛЬСИ [англ. *wales*] — мор. надродний брус зовнішньої обшивки дерев'яних суден (вище *ватерлінії*).

ВЕЛЬФІ — див. *звельфі*.

ВЕНА [лат. *vena*] — кровеносна судина, що несе кров від органів і тканин до серця.

ВЕНДЕТА [іт. *vendetta*] — помста; існуючий серед деякої частини населення о-вів Корсіки і Сардинії звичай кривавої помсти за вбитого родича.

ВЕНДИТА [іт.] — див. *вента* 2.

ВЕНЕПУНКЦІЯ [*вена* + лат. *punctio* укол] — *мед.* прокол вени порожнистою голкою для переливання крові, кровопускання, внутрішньовенного введення лікарської речовини.

ВЕНЕРА [лат. *Venus* (*Veneris*)] — 1) в староримській міфології — богиня кохання і краси, те саме, що в старогрецькій міфології *Афродіта*; 2) *астр.* планета, яку звичайно видно як яскраву вранішню або вечірню зірку, друга по відстані від Сонця планета сонячної системи; розмірами і масою майже дорівнює Землі; в 1761 р. М. В. Ломоносов відкрив, що В. оточена *атмосферою*.

ВЕНЕРИЧНІ хвороби [< вл. н. лат.] — заразні хвороби, що передаються переважно статевим шляхом: гонорея (трипер), сифіліс, м'який шанкер і паховий лімфогрануломатоз.

ВЕНЕРОЛОГ — лікар, спеціаліст по *венеричних хворобах*.

ВЕНЕРОЛОГІЯ — відділ медицини, що вивчає *венеричні хвороби*.

ВЕНЕСЕКЦІЯ [*вена* + лат. *sectio* розсічення] — розтин вени для кровопускання, переливання крові.

ВЕНЕЦІАНСЬКЕ вікно [< вл. н.] — широке вікно з трьома прозірами.

ВЕНЗЕЛЬ [< польськ. *węzeł* вузол] — початкові букви власних імен (імені і прізвища), звичайно переплетені у вигляді узору.

ВЕНОЗНИЙ — що стосується до *вени* або перебуває в вени, напр. в-на, кров.

ВЕНТА 1 [ісп. *venta*] — корчма, постоялий двір (в Іспанії).

ВЕНТА 2 [< ісп. *venta* придорожня корчма] — назва осередків

організації *карбонаріїв* в Іспанії і Франції на початку 19 ст.

ВЕНТИЛЮВАТИ [нім. ventilieren < лат. ventilare] — очищати, освіжувати повітря; провітрювати.

ВЕНТИЛЯТОР [< лат. ventilator віяч] — прилад для переміщення повітря, газів або суміші їх з дрібними часточками (пил, тирса і т. п.) з великою швидкістю і під певним тиском; застосовується для оновлення повітря в промислових, жилих і громадських приміщеннях, для провітрювання шахт, для створення штучної тяги в котлах і т. д. (див. також *вентиляція*).

ВЕНТИЛЯЦІЯ [лат. ventilatio] — 1) провітрювання, видалення зіпсованого повітря (*в и т я ж н а в.*) і подача свіжого повітря (*п р и т і ч н а в.*); в. буває також *п р о т і ч н а*, коли повітря обвіває робітника на «гарячій» роботі біля печі, прокатного стану і т. п.; 2) система *вентиляторів* та інших пристроїв для обміну (оновлення) повітря.

ВЕНТИЛЬ [< нім. Ventil клапан] — 1) *тех.* запірний пристрій для управління рухом рідини або газу по трубопроводу; робочий орган вентиля звичайно виконаний у вигляді тарілки, диска або голки; 2) *тех.* пристрій в камері *пневматичної* шини, що допускає накачування повітря в камеру і перешкоджає йому виходити назад; 3) *муз.* механізм для змінювання (звичайно збільшення) довжини каналу валторни, труби і т. п.; дозволяє виконувати звукоряд інструмента звуками, яких не вистачає.

ВЕНТРАЛЬНИЙ [лат. ventralis < venter (ventris) живіт] — черевний; що стосується черевної сторони тваринного організму (пор. *дорсальний*).

ВЕРАНДА [англ. veranda < інд.] — прибудована до будинку відкрита або закрита галерея з дахом.

ВЕРБАЛЬНИЙ [лат. verbalis] — усний, словесний; *в-на н-о-та* — письмове повідомлення (*нота*), яке робить дипломатичний агент у третій особі без підпису і яке прирівнюється до усної заяви.

ВЕРБЕНА [лат.] — рід рослин одноплодної родини; деякі види і їх

помісі вирощуються як декоративні; *ли м о н а в.* — південноамериканський чагарник з тієї ж родини, вирощується для одержання з листя ефірної вербенової олії, яка застосовується в парфюмерії.

ВЕРБУВАТИ [< нім. werben шукати, домагатися] — набирати, залучати до чогось-небудь справи (напр., в. прихильників, в. робітників); в первісному значенні — набирати по найму до війська солдатів.

ВЕРДИКТ [англ. verdict < лат. vere dictum *букв.* вірно сказане] — рішення (переважно присяжних засідателів у буржуазному суді) по питанню про винність підсудного).

ВЕРЖЕ [фр. vergé] — сорт паперу з узором (подібно до водяних знаків) у вигляді сітки з двох систем паралельних ліній.

ВЕРИЗМ [фр. vérisme < лат. verus справжній, правдивий] — близький до *натуралізму* напрям у літературі, образотворчому мистецтві й музиці (оперній) 19 ст., гол. ч. в Італії.

ВЕРИФІКАЦІЯ [фр. vérification < лат. verus справжній + facere робити] — свідчення, підтвердження в справжності.

ВЕРКБЛЕЙ [нім. Werkblei] — проміжний продукт, що створюється при плавленні свинцевих руд; складається в основному з свинцю з невеликими домішками срібла, золота та інших металів.

ВЕРКИ [< нім. Werk будівля, укріплення] — загальна назва різних оборонних будівель у фортецях.

ВЕРЛІВР [фр. vers libre *букв.* вільний вірш] — один з видів французького вірша, який будується гол. ч. на інтонаційно-синтаксичній, а не слабичній (характерній для французького вірша) основі.

ВЕРМАХТ [нім. Wehrmacht] — збройні сили фашистської Німеччини, розгромлені Радянською Армією у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Після закінчення війни американські імперіалісти відроджують у Зах. Німеччині німецько-фашистський вермахт як один з головних засобів своєї агресивної політики, спрямованої проти СРСР і країн народної демократії.

ВЕРМЁЛЬ [фр. vermeil] — 1) рідина для надання сріблу кольору золота; 2) виріб з позолоченого срібла.

ВЕРМІКУЛІТ [фр. vermiculite] — група мінералів, що є продуктом зміни слюд; вогнетривкий будівельний і ізоляційний матеріал.

ВЕРМІЛЬЙОН [фр. vermillon] — кіновар (ясночервона фарба з кіновари).

ВЕРНІСАЖ [фр. vernissage *буке*. лакіровка] — день відкриття художньої виставки (в первісному значенні — день покриття картин лаком перед відкриттям виставки).

ВЕРНЬЄР [< вл. н.] — допоміжна шкала, що робиться на *лімбах* геодезичних і астрономічних інструментів; служить для провадження більш точних відлічень, ніж це дозволяє основна шкала лімба.

ВЕРОНАЛІ [< вл. н.] — снотворний засіб.

ВЕРП [гол. werp-anker] — малий якір, який завозять на шлюпці для стягування судна з мілини, для переміни місця судна на рейді та ін.

ВЕРСАЛЬЦІ — 1) *іст.* керівники і прибічники контрреволюційного французького уряду, що втік 18 березня 1871 р. у Версаль з революційного Парижа і проводив у співробітництві з пруськими інтервентами, які загарбали частину Франції, боротьбу проти першої в світі диктатури пролетаріату — Паризької Комуні. Під час придушення Паризької Комуні, яка була повалена в травні 1871 р., в. проводили політику жакливого білого терору; 2) * оскаженілі, озвірілі контрреволюціонери, які співробітничали з національним ворогом.

ВЕРСИФІКАТОР [лат. versificator] — людина, яка легко й правильно складає вірші, але позбавлена справжнього поетичного і художнього дару.

ВЕРСИФІКАЦІЯ [лат. versificatio] — віршування.

ВЕРСІЯ [фр. version < лат. versare видозмінювати] — один з кількох, відмінних один від одного викладів або пояснень якого-небудь факту, події.

ВЕРТИКАЛІ [< лат. verticalis вершинний] — всякий великий круг небесної *сфери*, що проходить через точку зеніту; в., що проходить через північний полюс світу, називається *меридіаном*; в., що проходить через точки сходу і заходу, називається *першим вертикалом*.

ВЕРТИКАЛЬ [< лат. verticalis вершинний] — прямовисна пряма лінія, те саме, що *вертикальна лінія*.

ВЕРТИКАЛЬНИЙ [лат. verticalis] — прямовисний, що утворює з горизонтальною площиною прямий кут; в-на лінія — лінія, напрям якої збігається з напрямом виска; в-на площина — площина, що проходить через прямовисну лінію; в-ні кути — дві пари несуміжних кутів, утворених двома лініями, що перетинаються; в-на кондентрація — об'єднання капіталістичних підприємств, які здійснюють послідовні стадії виробничого процесу, напр. видобуток руди, виплавлення чавуну, виробництво металовиробів і т. д.; характерна для епохи імперіалізму. Капіталістичні монополії використовують в-ну конденсацію в процесі боротьби з своїми конкурентами з метою одержання вищого прибутку. В-на конденсація, що стихійно розвивається при капіталізмі, супроводжується нерівномірним розвитком окремих виробництв у рамках об'єднання (комбінації), загострює суперечності капіталізму і збільшує гніт експлуатації робітників.

ВЕРФ [гол. werf] — 1) виробниче підприємство для будування і ремонту суден, розташоване на березі моря, річки або озера; в. являє собою сукупність споруд: *сталелів, елінгів 1*, доків, підйомних кранів, майстерень, складів і т. п.; 2) приміщення для будування і стоянки дирижаблів (див. *елінг 2*).

ВЕСТ [нім. West] — 1) захід; 2) західний вітер.

ВЕСТА [лат. Vesta] — 1) в староримській міфології — богиня домашнього вогнища; в храмі Вести горів «вічний» вогонь, який підтримували *весталки*; 2) *астр.* найяскравіша мала планета, едіна, яку видно неозброєним оком.

ВЕСТАЛКА [< вл. н. лат.] — в стародавньому Римі — жриця богині Вести, яка дала обітницю безшлюбності і чесноти.

ВЕСТИБУЛЯРНИЙ [< лат. vestibulum переддвер'я] — *анат.* в-на система, в. апарат — орган почуттів у хребетних тварин і людини, що сприймає зміни положення голови і тіла в просторі; є частиною внутрішнього вуха.

ВЕСТИБЮЛЬ [фр. vestibule] — великий передпокій, прихожа (переважно громадського будинку).

ВETERАН [< лат. veteranus старий солдат] — 1) старий воїн; учасник війни в минулому; 2) * людина, яка довго працювала на якому-небудь поприщі.

ВETERИНАР — спеціаліст з *ветеринарії* (лікар, фельдшер).

ВETERИНАРІЯ [< лат. veterinaria] — сукупність наук про хвороби і лікування тварин, про методи попередження їх хвороб; у завдання ветеринарії входить також санітарна оцінка продуктів тваринництва.

ВЕТО [< лат. veto забороняю] — право заборонити або припинити введення в дію акту, прийнятого законодавчою установою; в буржуазних країнах в. належить монархові, президентові або верхній палаті парламенту. В. буває абсолютним — коли законопроект в разі накладення на нього в. зовсім не набуває сили закону, і відкладальним (суспензивним) — коли набрання чинності законопроекту тимчасово припиняється, але він може набути силу закону при певних умовах, наприклад, в разі повторного прийняття законопроекту кваліфікованою більшістю законодавчої установи. В СРСР і в країнах народної демократії в. не існує. «П р а в о м в е т о» іноді називають (неточно) правило, встановлене ст. 27 Статуту Організації Об'єднаних Націй, в силу якого, для забезпечення принципу односторонності, рішення Ради Безпеки з усіх питань, крім процедурних, приймаються голосами семи держав, включаючи збіжні голоси п'яти постійних членів Ради (СРСР, США, Велико-

британії, Китаю, Франції); таким чином, в разі, якщо одна з цих держав голосує проти якої-небудь пропозиції, ця пропозиція не може бути прийнята; не може бути прийнята пропозиція також і в тому разі, якщо вона схвалена всіма постійними членами Ради Безпеки, але не підтримана принаймні двома з нестійких членів. В Організації Об'єднаних Націй, створеній як оплот збереження миру, в результаті підступів імперіалістів США склалося під їх керівництвом агресорське ядро, яке перетворює ООН в знаряддя розв'язування нової світової війни. Спираючись на це агресорське ядро, імперіалісти США грубо порушують принципи міжнародного співробітництва, в тому числі принципи односторонності постійних членів Ради Безпеки.

ВИБЛЕНКИ [гол. wevelingen] — мор. поперечні східці з тонкого треса або залізних прутів, укріплені поперек вант паралельно один одному для лазіння на верхні частини щогл.

ВИБІВЬКИ [гол. windboom] — мор. дерев'яні підйоми для обертання шпиль (див. шпиль 2) вручну.

ВИМПЕЛ [гол. wimpel] — мор. 1) довгий вузький прапор з косицями, який піднімається на *грозцоглі* військовими кораблями; 2) спеціальний прапор трикутної форми, що присвоюється суднам торговельного флоту, які належать різним відомствам або пароплавним підприємствам; 3) ав. скидуваний з літака, дирижабля або аеростата предмет (прапорець і т. п.) з донесенням або як умовний знак.

ВІАДУК [фр. viaduc < лат. via дорога, шлях + ducō веду] — міст (для проїзду, проходу) через долину, ущелину, дорогу або залізничні колії.

ВІАНДОТ [англ. wyandotte] — м'ясна і несуча порода курей.

ВІБРАТО [іт. vibrato] — коливання звуків, що виявляється в легких відхиленнях від основного звучного тону; в. на струнних інструментах — важливий елемент виразності тону — досягається коливанням пальця, що гриється струну.

ВІБРАТОР [*< лат. vibrare коливати, качати; дрижати*] — 1) частина приладу або апарата, що робить коливальні рухи; 2) джерело механічних, електромагнітних та ін. коливань; 3) *тех.* пристрій, що служить для створення трясінь (серії слабких поштовхів), який застосовується для забивання палів, ущільнення ґрунту або бетону, випробування матеріалів і т. п.

ВІБРАЦІЯ [лат. vibratio] — коливання, дрижання.

ВІБРІОН [фр. vibron] — бактерія, що має вигляд зігнутої палички або коми, напр. збудник холери.

ВІБРО... [*< лат. vibrare дрижати, коливатися*] — в складних словах указує на відношення даних слів до коливань, *вібрацій*, напр. *віброскоп*.

ВІБРОГРАФ [вібро... + гр. graphō пишу] — самопишучий прилад для запису *вібрацій* (механічних коливань) тіл.

ВІБРОМЕТР [вібро... + гр. metreo міряю] — прилад для дослідження механічних коливань.

ВІБРОСКОП [вібро... + гр. skopeō дивлюся] — *фіз.* прилад для спостереження механічних коливань тіла.

ВІБРОФОН [вібро... + гр. rhōnē звук] — у джазі — ударний інструмент віброуючого звучання.

ВІБРУВАТИ [лат. vibrare] — коливатися, дрижати.

ВІВАРІЙ [лат. vivarium < vivus живий] — приміщення для тримання піддослідних або демонстрованих тварин.

ВІВАТ! [*< лат. vivat хай живе*] — *васт.* вигук «хай здравствує!».

ВІВАЧЕ [іт. vivace] — *муз.* дуже швидко, в дуже швидкому темпі.

ВІВЕРА [*< лат. viverra африканський тхір*] — хижа тварина ссавець, має особливі залози, що виробляють секрет з мускусним запахом; вівери — родина невеликих хижаків, що живуть у теплих країнах (Африка, Півд. Азія, Півд. Європа).

ВІВІАНІТ [*< вл. н.*] — мінерал білого або синього кольору; кристалгідрат фосфорнокислого заліза; вживається для виготовлення синьої фарби та ін.

ВІВІПАРІЯ [лат. viviparus < vivus живий + parere родити] —

живородження — спосіб відтворення потомства, при якому зародок розвивається всередині материнського організму (на противагу яйцерадженню, при якому зародок розвивається поза материнським організмом, після відкладення яєць); при вівіпарії народжуються більш-менш розвинуті малюта.

ВІВІСЕКЦІЯ [лат. vivus живий + sectio розсічення] — живорозтин — виконання операції на живій тварині з метою вивчення функцій організму, дії лікарських речовин і т. п.

ВІГВАМ [ам.] — хатина індіців Півн. Америки.

ВІГІ [англ. whig, *одн.*] — політична партія в Англії (17—19 ст.), попередниця англійської ліберальної партії; опору вігів становили великі купці, банкіри, промисловці, а також частина багатих землевласників, зв'язана з різними фінансовими і гол. ч. колоніальними підприємствами.

ВІГІЛЬНІСТЬ [*< лат. vigil пильний, уважний*] — *псих.* здатність зосередити увагу на нових враженнях, зіркість.

ВІГОНЬ [фр. vigogne < ісп. viciña] — 1) жуйна тварина з роду лам, завбільшки з вівцю; живе в Півд. Америці; 2) вовна цієї тварини; 3) («вігонев») пряжа з суміші вовняних начосів і бавовни або бавовняних покідків (угарів).

ВІДЕНСЬКІ меблі [за назвою столиці Австрії — Відня] — меблі з тонких круглих гутих столярно оброблених палок.

ВІЗА [*< лат. visa, мн. від visum переглянуте*] — 1) позначуваний на закордонному паспорті спеціальний дозвіл відповідних органів іноземного уряду на в'їзд, виїзд, проживання або проїзд через територію даної держави; 2) напис службової особи на якому-небудь документі, що свідчить про згоду цієї особи із змістом документа, а в ряді випадків надає документові силу.

ВІЗАВІ [фр. vis-à-vis лицем в лице] — напроти, один проти одного.

ВІЗІР¹ [нім. Visier < фр.] — 1) *військ.* прицільне пристосування

з прорізом (шілюю); 2) *фот.* видошукач, прилад, прикріплюваний до фотоапаратів для визначення того, яка частина видимого простору попадає на пластинку; 3) *ав.* прилад, що вимірює відхилення літака від заданого напрямку під впливом вітру; 4) частина геодезичного інструмента, з допомогою якої проводиться візування (див. *візувати* 2).

ВІЗІР ² [ар.] — вищий сановник у деяких країнах Близького Сходу; великий в. — найвищий урядовий чин у колишній султанській Туреччині.

ВІЗІРКИ — прилади для визначення зміни профілю (просадки або випинання) залізничної колії.

ВІЗИТ [фр. *visite*] — відвідини.

ВІЗАЦІЯ [*<* лат. *visitatio* відвідання] — перевірка документів підозрілого по складу або вантажу судна, виявленого у відкритому морі військовим судном іншої держави; в. проводиться з метою боротьби проти контрабанди або порушення нейтралітету з боку невоюючих країн.

ВІЗИТЕР [фр. *visiteur*] — особа, яка робить *візити*, гість, відвідувач.

ВІЗОРІЙ [*<* лат. *visus zip*] — інакше *дивізорій* — *друк.* рухома дерев'яна вилка, що служить для притискування оригіналу до *тенакля* і для показування текстового рядка, що набирається.

ВІЗУАЛЬНИЙ [*<* лат. *visualis* зоровий] — що здійснюється простим або озброєним оком; в-ні спостереження — *астр.* спостереження, що проводяться простим оком або з допомогою оптичного приладу (протиставляється фотографічним спостереженням — зніманню на фотопластинки).

ВІЗУВАТИ — 1) ставити *візу* (на документі, паспорті); 2) наводити оптичний або кутомірний інструмент на яку-небудь точку.

ВІКАРІЙ [*<* лат. *vicarius* заступник] — 1) в православній церкві — заступник або помічник *єпископа* по управлінню єпархією; 2) помічник католицького священника або *єпископа*.

ВІКАРІЮЮЧІ види [*<* лат. *vicarius* заміняючий, заступаючий] —

біол. види рослин або тварин, які дуже схожі між собою, але живуть у різних географічних областях.

ВІКІНГ [стар.-сканд. *vikingr*] — староскандинавський морський розбійник, що поєднував розбій з торгівлею в період раннього середньовіччя (з кінця 8 до середини 11 ст.).

ВІКОМТ [фр. *vicomte*] — дворянський титул; середній між бароном і графом (у Франції, Англії).

ВІКТОРІЯ [лат. *Victoria*] — 1) в староримській міфології — богиня перемоги; 2) *бот.* водяна рослина родини лататтєвих, з великими квітками, схожими на квітки білого латаття, і з круглими листками до 2 м у діаметрі, що плавають на поверхні води; росте в екваторіальних частинах Півд. Америки. В позатропічній зоні вікторію розводять (2 види — *вікторія-регія*, *вікторія-круціана*) в оранжереях ботанічних садів, у басейнах, з підігріваною водою.

ВІКУННЯ — див. *вігонь* 1.

ВІЛАЙЄТ [ар. *wilāyat*(t)] — велика адміністративно-територіальна одиниця в Туреччині; ділиться на *кази*.

ВІЛАН [сер.-лат. *villanus*] — в епоху *феодалізму* — селянин: у Франції — особисто вільний селянин, що держав землю від поміщика, якому був зобов'язаний різними повинностями; в Англії — кріпосний.

ВІЛЛА [*<* лат. *villa* маєток] — замський дім, дача.

ВІНДЗЕЙЛЬ [гол. *wind viter + zeil* парус] — *мор.* переносний нагнітальний вентилятор у формі довгого парусинового рукава, розпертого обручами; підвішується над палубою; *віндзейль* служить для додаткової вентиляції внутрішніх приміщень судна.

ВІНДИКАЦІЯ [лат. *vindicatio*] — *юр.* витребування власником (позивачем) свого майна в судовому порядку від усякої третьої особи, що володіє цим майном без законних підстав.

ВІНДРОТОР [англ. *wind viter + rotor*] — вітряний двигун з колесом, що складається з двох пустотілих циліндрів, трохи зсунутих по

діаметру один відносно одного і закріплених на вертикальному валу.

ВІНДРОУЕР [англ. wind viter + row ряд] — ріжучий апарат (ж а т к а) комбайна, застосований в окремих випадках для роздільного збирання вологого або недосить спілого хліба, коли необхідно лишити його в полі для досушування або дозрівання.

ВІНЕГРЕТ [фр. vinaigrette < vinaigre оцет] — 1) холодна страва з суміші порізаних на шматочки картоплі, овочів, м'яса, риби і т. п., приправлена оцетом, олією та ін.; 2) * суміш різних предметів або понять, всяка всячина.

ВІНКЕЛЬ [< нім. Winkel кут] — столярний косинець для кута в 90°; часто зветься косинцем.

ВІНЬЄТКА [фр. vignette] — оздоблення в книзі або рукопису у вигляді невеликого рисунку або *орнаменту* на початку або в кінці тексту (частини, відділу, розділу і т. п.).

ВІОЛА [іт. viola] — старовинний смичковий музичний інструмент (в. Д а м у р, в. да гамба та ін.).

ВІОЛЕВИЙ [< лат. viola фіалка] — фіалковий; в-ва залоза — хвостова шкіряна залоза у лисиці, що виділяє рідину з запахом фіалки.

ВІОЛОНЧЕЛЬ [іт. violoncello] — чотириструнний смичковий інструмент; в симфонічному оркестрі займає місце між *альтом* 3 і контрабасом.

ВІПЕР [< англ. whipper перекидач] — пристрій для розвантаження рудникових вагонеток перевертанням їх.

ВІРА!, ВІРАТИ! [іт. virare] — мор. вибирай, піднімай, тягни вгору (вантаж — стрілоку, краном і т. п.).

ВІРАЖ ¹ [< фр. virage повертання, поворот] — 1) поворот літака або судна, зв'язаний з *креном*; відхилення їх від шляху по прямій лінії; 2) поворот по кривій автомобіля, велосипеда, ковзаняра і т. п.; 3) місце повороту на *велодромі, автодромі*, льодяних горах; влаштується з уклоном всередину повороту з метою обумовити перпендикулярне положення до доріжки велосипеда та ін., щоб уникнути бокового скочування.

ВІРАЖ ² [фр. virage] — *фот.* розчин солей для зміни бурого кольору фотографічного відбитка — позитива (на т. зв. денних паперах) і надання йому бажаного відтінку; в і р а ж - ф і к с а ж — розчин солей, який крім зміни відтінку відбитка одночасно надає йому стійкості.

ВІРАЖУВАТИ [фр. virer] — *фот.* обробляти (позитив) *віражем* ².

ВІРАТИ — див. *віра*.

ВІРГАЦІЯ складок [нім. Virgation < лат. virga гілка] — віялоподібне або пучкоподібне розкодження складок гірських порід. Звичайно спостерігається на місці закінчення гірських хребтів, напр. Тянь-Шаню на заході в межах Середньої Азії.

ВІРЕМЕНТ [< фр. virement повертання] — банкова операція, яка полягає в перенесенні суми поточного рахунка однієї особи на поточний рахунок іншої.

ВІРИЛІЗМ [< лат. virilis чоловічий] — мужчоподібність, утворення у жінок вторинних чоловічих статевих ознак (напр. вусів).

ВІРТУАЛЬНИЙ [сер.-лат. virtualis] — можливий; який може або повинен проявитися; в-на довжина а — *валізничн.* умовна довжина горизонтального прямого шляху, на проходження якого витрачається така ж робота (стільки ж часу, палива), як на справжній ділянці а усіма підйомами.

ВІРТУОЗ [іт. virtuoso] — 1) *муз.* виконавець, що володіє вищою технікою (гри на інструменті, в співі і т. д.); 2) * людина, що досягла в своїй роботі найвищого ступеня майстерності.

ВІРТУОЗНИЙ [< іт.; див. *віртуоз*] — майстерний, доведений до досконалості, особливо в мистецтві.

ВІРУЛЕНТНИЙ [лат. virulentus] — отрутий, хвороботворний, здатний викликати захворювання (про мікроби).

ВІРУСИ [< лат. virus отрута] — збудники інфекційних захворювань рослин, тварин і людини, розмірами дрібніші, ніж більшість відомих тепер мікробів. Внаслідок малих розмірів віруси проходять через

бактеріальні фільтри, чому їх називають *фільтруючими* в і р у с а м и. Існування вірусів було відкрито російським ученим Д. І. Івановським у 1892 р.

ВІРШІ [*лат. versus вірш*] — 1) вірші духовного і, пізніше, світського змісту, які спочатку розвивалися на Україні (з кінця 16 ст. до початку 18 ст.); за формою були близькі до римованої прози, пізніше набули *силабічного* характеру; 2) * погані, нескладні вірші.

ВІСКІ [англ. *whisky* < гaelьськ. *uisge вода*] — міцний спиртний напій (з жита або кукурудзи і ячмінного солоду) в Англії і США.

ВІСКОЗА [*лат. viscosus клейкий*] — в'язка маса, що виготовляється з деревної целюлози при обробці її сірководнем та їдким натром; застосовується для виготовлення штучного (віскозного) шовку, штучної шерсті, пльовк та ін.

ВІСКОЗИМЕТР [див. *віскозиметрія*] — прилад для визначення в'язкості (внутрішнього тертя) рідин; застосовується гол. ч. при дослідженні мастил, нафтопродуктів та ін.

ВІСКОЗИМЕТРІЯ [лат. *viscosus* клейкий + гр. *metreb* міряю] — відділ *фізики*, що займається методами виміру в'язкості (див. *віскозиметр*).

ВІСКОЗИН [*лат. viscosus клейкий*] — прозоре мастило, що виробляється з нафтового мазуту; служить для змащення циліндрів парових машин та ін.

ВІСКОЗНИЙ — виготовлений з *віскози*, напр. в шовк.

ВІСМУТ [нім. *Bismut, Wismut*] — хім. елемент, символ *Bi*, порядковий номер 83, ат. вага 209; важкий легкоплавкий метал червоноуватобілого кольору; застосовується як складова частина легкоплавких сплавів у зуболікарській справі, а також у протипожежних приладах; азотнокисла сіль вісмуту застосовується в медицині.

ВІСМУТИН [нім. *Bismutin*] — вісмутний блиск (сполука *вісмуту* з сіркою); мінерал свинцевосірого або олов'янобілого кольору; руда для видобутку вісмуту.

ВІСОН [*лат. byssos тонкий*

льон] — коштовна біла або пурпурна матерія, що вживалася у стародавній Греції і Римі.

ВІСТ [англ. *whist*] — 1) карточна гра; 2) при грі в *преферанс, бостон* 1 означає: граю проти партнера (я в і с т у ю); протилежн. *пас*¹.

ВІСТРА — штучна шерсть, яка виготовляється з *віскози*.

ВІСЦЕРАЛЬНИЙ [*лат. viscera нутрощі*] — *анат.* нутрощний, що стосується до нутрощних органів тваринного організму.

ВІСЦИН [*лат. viscum (visci) клей*] — клейка речовина, продукт перетворення клітинних стінок і *протоплазм* деяких рослин.

ВІТАЛІЗМ [*лат. vitalis життєвий*] — реакційна, ідеалістична течія в *біології*, що намагається пояснити суть і явища життя дією особливого нематеріального начала — «життєвої сили», «душі», «*ентелехії*» і т. д., яке, нібито, є в організмах. Всі лженаукові вигадки віталістів повністю спростовуються матеріалістичною філософією і природознавством.

ВІТАЛЬНИЙ [лат. *vitalis*] — *біол.* життєвий, прижиттєвий, що має відношення до життєвих явищ.

ВІТАМІНИ [*лат. vita життя*] — органічні речовини, необхідні (в незначних кількостях) для нормальної життєдіяльності (і навіть для самого існування) організму людини і тварин; відсутність у їжі однієї або кількох із цих речовин викликає значні розлади обміну речовин та інші порушення життєдіяльності, що приводять іноді до смерті (див. *авітамінози*). Діяння різних вітамінів на організм специфічно. В. позначаються буквами латинського алфавіту (А, В, С, D, Е, К, РР); тепер більшість вітамінів виробляється синтетично.

ВІТЕРИТ [*лат. vitrum*] — мінерал, вуглекислий *барій*; безбарвні або жовтуваті кристали; руда для одержання барію і його солей.

ВІТРАЖ [фр. *vitrage*] — кольорові стекла у вікнах, дверях, ширмах і т. п.

ВІТРЕН [*фр. vitre скло*] — блискуча складова частина викопного вугілля, яка втратила рослину струк-

туру і являє собою колоїдальну масу з раковистим склоподібним зломом.

ВІТРИНА [фр. vitrine] — заклеїний ящик, шафа або вікно, пристосовані для виставки різних предметів.

ВІТРИФІКАЦІЯ [лат. vitrum скло + facere робити] — зашклення.

ВІТ(Т)ОВА х в о р о б а [< вл. н.] — див. *хорєя*.

ВІЦЕ- [< лат. vice замість, подібно] — частка, що додається на початку слів для позначення заступника або помічника визначної службової особи, представника влади, напр. віце-президент.

ВІЦМУНДІР [лат. vice замість, подібно + мундир] — формений сюртук цивільних чиновників у дореволюційній Росії.

ВІШНУ [вл. н. інд.] — бог сонця, один з головних богів *індуїзму* (див. *тримурті*).

ВОДЕВІЛЬ [фр. vaudeville] — 1) вулична міська пісенька 16 століття у Франції, що висміює феодалів, з якими борюся в той час *абсолютизм*; 2) невелика театральна п'єса легкого комедійного характеру з куплетами і танцями; 3) фінал театральної п'єси, в якому всі дійові особи виконують куплетів.

ВОКАБУЛІА [< лат. vocabulum назва, ім'я] — 1) окреме слово іноземної мови з перекладом на рідну мову; 2) заголовок словникової статті.

ВОКАБУЛАРІЙ [< сер.-лат. vocabularium словник] — короткий словник до хрестоматії або до окремих частин підручника.

ВОКАЛІЗ [фр. vocalise < лат. vocalis голосовий] — вокальна п'єса без тексту, що виконується на самих голосних звуках.

ВОКАЛІЗАЦІЯ [< лат.; див. *вокаліз*] — 1) спів на самих голосних звуках; 2) *лінгв.* перехід приголосного звука в голосний; 3) в стенографії — графічний метод вираження голосних у слові через різні видозмінення начертань приголосних.

ВОКАЛІЗМ [< лат. vocalis голосовий] — система голосних звуків даної мови, їх властивості і відношення (протилежн. *консонантизм*).

ВОКАЛЬНИЙ [фр. vocal < лат. vocalis голосовий] — виконуваний голосом; що стосується до співу.

ВОЛАН [< фр. volant летючий] — 1) іграшка, пробка, уткана пір'ям, для перекидання ракеткою через сітку, вірвовку; 2) рід обортки на жіночій спідниці.

ВОЛАПЮК [шт. volapük < англ. world світ + speech мова] — 1) штучна міжнародна мова, винайдена в 1880 році Йог. Шлейером; поширення не набула; 2) * набір пустих, беззмістовних фраз.

ВОЛЕЙ [англ. volley] — *сп.* удар по м'ячу з повітря.

ВОЛЕЙБОЛ [англ. volleyball] — *сп.* гра з участю двох команд, гравці яких, ударяючи м'яч руками, намагаються послати його через сітку на майданчик противника.

ВОЛОМІТ [нім. Volomit] — сплав *карбідів* вольфраму, кобальту, нікелю, хрому і заліза; відзначається великою твердістю, міцністю і тугоплавкістю; застосовується для обточування твердих металів, а також у бурінні, при волочінні тонкого дроту та ін.

ВОЛОНТЕР [фр. volontaire] — доброволець; особа, що добровільно вступила на військову службу.

ВОЛЬЄР(А) [фр. volière] — майданчик, огорожений металічною сіткою, для тримання переважно хутових звірів.

ВОЛЬКАМЕРІЯ [< вл. н.] — тропічна рослина з родини вербенових з запашними квітками; волькамерію вирощують як кімнатну рослину.

ВОЛЬТ¹ [від імені італійського фізика Алессандро Вольта (Volta), 1745—1827] — одиниця електрорушійної сили (різниці потенціалів або електричної напруги), що дорівнює напрузі на кінцях провідника з опором в 1 *ом*, через який проходить струм силою в 1 *ампер*.

ВОЛЬТ² [< фр. volte поворот] — 1) повільний круговий поворот коня під час їзди; 2) підгасовка в азартній грі, пересмикування карт; 3) при фехтуванні — ухилення від удару противника.

ВОЛЬТА¹ [іт. volta] — *муз.* спосіб позначення в нотах кінцевих

оборотів (перша в. — для повторення, друга в. — для закінчення).

ВОЛЬТА ² — 1) машинне мастило для змащення підшипників динамомашин і електродвигунів; 2) легка бавовняна тканина.

ВОЛЬТАЖ [фр. voltage] — різниця потенціалів (ступінь напруги електричного струму), яка припадає на зовнішній ланцюг електристітки і вимірюється в вольтах (див. *вольт*¹).

ВОЛЬТАМЕТР [*вольт*¹ + гр. метрē міряю] — прилад для вимірювання сили електричного струму за його хімічним діянням.

ВОЛЬТ-АМПЕР [див. *вольт*¹ + *ампер*] — одиниця потужності; при постійному струмі дорівнює 1 вату.

ВОЛЬТЕР'ЯНЕЦЬ — послідовник Вольтера (див. *вольтер'янство*); в 18—19 ст. слово «вольтер'янець» вживалось в розумінні «вільнодумець».

ВОЛЬТЕР'ЯНСТВО — в другій половині 18 і на початку 19 ст. — звичайна назва прогресивних просвітительних течій і релігійного вільнодумства; зв'язане з діяльністю Вольтера (1694—1778), знаменитого французького письменника, буржуазного філософа-просвітителя, противника церкви і феодального ладу.

ВОЛЬТІЖЕР [фр. voltigeur < voltiger пурхати, тандцювати на канаті] — спритний наїзник; *еквілібрист*.

ВОЛЬТИЖУВАННЯ [< фр.; див. *вольтіжер*] — вправи в стрибках на коня і з коня на ходу.

ВОЛЬТМЕТР [*вольт*¹ + гр. метрē міряю] — електровимірвальний прилад; служить для вимірювання різниці потенціалів або напруги між двома точками електричного ланцюга.

ВОЛЬТІВ стовп [< вл. н.] — батарея гальванічних елементів (елементи Вольти), з'єднаних послідовно.

ВОЛЬТОВА дуга — див. *електричний, електрична дуга*.

ВОЛЬТОЛІ [вл. н. + іт. olio олія] — мастила, що їх виготовляють обробкою електричним розрядом мінеральних масел або олій; відзначаються високою в'язкістю.

ВОЛЬТОЛІЗАЦІЯ — обробка масла електричним розрядом для одержання *вольтолей*.

ВОЛЬТФАС [фр. volte-face букв. поворот обличчя] — раптовий поворот лицем до переслідуючого.

ВОЛЬФРАМ [< вл. н. нім.] — хім. елемент, символ W, порядковий номер 74, ат. вага 183,92; важкий тугоплавкий твердий блискучий метал сіростального кольору; застосовується при виготовленні інструментальної і магнітної сталі, ниток для електричних лампочок нажарювання, а також для вироблення фарб.

ВОЛЬФРАМІТ — залізний вольфрам; мінерал, що містить в собі *вольфрам* (вольфрамова сіль заліза і марганцю); головна руда для видобування вольфраму; застосовується в металургії та ін.

ВОЛЮМІНОЗІЙ [лат. voluminosus] — 1) багатотомний; 2) великий.

ВОЛЮМІНОМЕТР, ВОЛЮМЕТР [фр. volume об'єм + гр. метрē міряю] — прилад для визначення об'єму матеріалу, об'єм якого не може бути визначений зануренням його в воду і вимірюванням витисненого об'єму води.

ВОЛЮНТАРИЗМ [< лат. voluntas воля] — 1) реакційна, ідеалістична філософія, яка визнає основою всього сущого і руйніною силою всякого розвитку сліпе, нерозумне духовне первоначало — волю (Шопенгауер, Ніцше); волюнтаризм заперечує об'єктивну закономірність у природі і суспільстві, заперечує закони науки; сучасна філософія американо-англійських імперіалістів використовує волюнтаризм для ідеологічного «обґрунтування» воєнних авантур і неофашизму; 2) в ідеалістичній психології — антинаукова теорія, яка надає вольовим процесам основного значення в психічному житті і применшує роль розуму (Вундт, Мюнстерберґ).

ВОЛЮГА [< лат. voluta завиток] — архит. орнамент у вигляді завитка або спіралі, напр. на *іонічній* капітелі.

ВОНА — грошова одиниця Корейської Народно-Демократичної Республіки; дорівнює 100 сена м.

ВОТУВАТИ [фр. voter < лат. votum бжання] — голосувати (в парламенті, на зборах).

ВОТУМ [< лат. votum бажання] — рішення, думка, виражені в формі голосування; в. до в і р'я або в. н е д о в і р'я — вираження парламентом через голосування схвалення або несхвалення діяльності уряду, міністра.

ВОХРА [< гр. ochros блідий, жовтуватий] — природні мінеральні фарби жовтого кольору, що становлять собою глини, багаті окисами або гідратами окисів заліза.

ВОЯЖ [фр. voyage] — 1) старовинна назва подорожі; 2) ділова повістка *комівояжера*.

ВОЯЖЕР [< фр. voyageur мандрівник] — те саме, що *комівояжер*.

ВУАЛЬ [фр. voile] — 1) прозора тонка сітка з тютю, що прикріплюється до жіночої шляпи і закриває лице; 2) легка прозора тканина; 3) *фот.* наліт з часток срібла, що відновилося, який з'являється на *негативі*, переважно внаслідок неправильного проявлення або поганої якості світлочутливого шару пластинки.

ВУЛКАН¹ [від імені староримського бога вогню Вулкана] — геологічні утворення, що виникають над тріщинами в земній корі; часто мають форму гори, звичайно конічної форми, з воронкою, через устя якої (кратер) постійно або час від часу викидаються з земних надр гарячі гази, уламки гірських порід, лава (розплавлені гірські породи) та попіл; поряд з діючими вулканами зустрічаються погаслі.

ВУЛКАН² [лат. Vulcanus] — в староримській міфології — бог вогню і ковальського мистецтва; те саме, що в старогрецькій міфології *Гефест*.

ВУЛКАНІЗАТОР — 1) апарат для ремонту велосипедних, автомобільних та ін. каучукових і гугаперчових камер та покришок; 2) металічний котел для *вулканізації* дрібних каучукових предметів.

ВУЛКАНІЗАЦІЯ [< лат. vulcanus вогонь] — 1) гаряча або холодна обробка сирового каучуку або гугаперчі сіркою для надання матеріалові міцності, пружності та ін.

властивостей; 2) хімічна обробка паперу з метою надання йому пружності, міцності, електроізоляційних та ін. властивостей, для виготовлення т. зв. вулканізованої фібри (див. *вулканфібра*).

ВУЛКАНІЗМ [< вл. н.; див. *вулкан*¹] — сукупність явищ, зв'язаних з рухом розплавленої силікатної маси (магми), що піднімається з надр земної кулі; з явищами вулканізму зв'язане утворення багатьох родовищ корисних копалин.

ВУЛКАНФІБРА — вулканізована *фібра*, шкіроподібний матеріал великої міцності, який створюється *вулканізацією* паперу та інших волокнистих матеріалів; застосовується для виготовлення ременів, чехолів, ізоляційних пластин та ін.

ВУЛЬГАРИЗАЦІЯ [< лат.; див. *вульгарний*] — надмірно спрощений виклад якого-небудь вчення, що перекручує його суть; опопління.

ВУЛЬГАРИЗМ [< лат.; див. *вульгарний*] — грубе слово або вираз, не прийнятий у літературній мові.

ВУЛЬГАРНИЙ [лат. vulgaris] — пошлий, грубий, спрощений; в. матеріалізм — дрібнобуржуазна філософська течія, що виникла в Німеччині в 50—60 рр. 19 ст. (Бюхнер, Фохт, Мошотт); вульгарні матеріалісти спрощено, ненауково пояснювали походження думки з матерії; вони вважали, напр., що мозок так само виділяє думку, як печінка — жовч; так само вульгарно вони намагались пояснити суспільні явища біологічними закономірностями; Маркс і Енгельс вели боротьбу проти цих «рознощиків дешевого матеріалізму», викриваючи їх примітивні механістичні погляди на закони природи і суспільного життя.

ВУЛЬФЕНІТ [нім. Wulfenit < вл. н.] — молібденова свинцева руда; мінерал оранжевого забарвлення.

ВУНДЕРКІНД [нім. Wunderkind чудо-дитина] — дитина з винятковими здібностями.

ВУРДАЛАК — див. *гампір 1*.

Г

ГАБАРДІН [фр. gabardine] — високоякісна шерстяна тканина, яка використовується гол. ч. для виготовлення пальто і костюмів.

ГАБАРІТ [фр. gabarit] — граничні зовнішні обриси предметів: машин, мостів, будинків, вагонів і т. д.; г. залізничних будівель — обриси вільного простору для безперешкодного проходження поїздів.

ГАБАРІТНІ в о р о т а — залізничн. ворота для перевірки розмірів (*габариту*) навантаження відкритих вагонів, (платформ).

ГАБІОНИ [фр. gabion < іт. gabione велика клітка] — бетонні блоки, з яких складаються невисокі греблі та інші гідротехнічні споруди; ящики з дротяної сітки, заповнювані галькою або камінням; застосовуються для спорудження гребель, укріплення берегів рік, для захисту підпор мостів та ін.

ГАБІТУС [лат. habitus] — зовнішній вигляд, зовнішній вигляд тварини або рослини, а також людини.

ГАБРО [іт. gabbro] — кристалічна вивергнута гірська порода темного кольору, в хімічному складі якої є 45—50% кремнезему; добре піддається поліровці; застосовується для колон, пам'ятників, облицювання стін та ін.

ГАВІАЛ [інд.] — вузькорилий крокодил, довжиною до 5—6 м, водиться в ріках Індії; вважається індусами священною твариною.

ГАВОТ [фр. gavotte] — старовинний французький танець дводольного помірного руху.

ГАГАТ [< гр. gagatēs чорний янтар] — тверда блискуча різновидність кам'яного вугілля; застосовується як виробний камінь для виготовлення прикрас.

ГАДЕС [гр. Haidēs] — у старогрецькій міфології — бог підземного світу; підземне царство, пекло (див. Аїд).

ГАДЖІ — див. *гаджі*.

ГАДОЛІНІЙ [< вл. н.] — хім. елемент з групи рідких земель, символ Gd, порядковий номер 64, ат.

вага 156,9; входить до складу багатьох мінералів.

ГАЗ¹ [слово, введене в 17 ст. голландським ученим Ван-Гельмонтам (згодом — від грецького слова «хаос»)] — речовина, яка відзначається здатністю поширюватись по всьому доступному для неї простору (у звичайних умовах) без стрибкоподібної зміни своїх властивостей, наприклад кисень, водень, азот; ідеальний газ — газ, що підпорядковується законам Бойля-Мариотта-Гей-Люссака на протилежність реальним газам, які дають ті або інші відхилення від цього закону.

ГАЗ² [фр. gaze] — шовкова напівпрозора тканина.

ГАЗАВАТ [ар.] — т. зв. «священна війна» проти «невірних», тобто немусульман, один з реакційних лозунгів воєнничого мусульманства; після Великої Жовтневої соціалістичної революції мусульманське духовенство і куркульство на Кавказі безуспішно намагались використати контрреволюційний лозунг г. у своїй боротьбі проти радянської влади.

ГАЗГОЛЬДЕР [< англ. holder тримач] — сховище для великих кількостей газу (світильного, кисню і т. п.) у вигляді башти (сухий г.) або у вигляді залізного дзвону, що плаває у водяному басейні (мокрый г.); у повітроплаванні застосовуються переносні газгольдері з прогумованої тканини.

ГАЗЕЛЬ¹ [ар. ʔazāl] — двовіршова строфа східного віршування з постійною рямкою на кінці кожного двовірша; застосовується і в європейській поезії.

ГАЗЕЛЬ² [фр. gazelle < ар. ʔazāl] — тварина з групи *антилоп*; відзначається швидкістю бігу і стрункістю; водиться в Африці і Азії.

ГАЗИФІКАЦІЯ [див. *газифікувати*] — 1) перетворення твердого палива (кам'яного вугілля, торфу, дерева, сланців) у горючий газ (здійснюється в *газогенераторах*); г. п і д з е м н а — перетворення в газ

шарів вугілля безпосередньо в родовищах з відведенням одержуваного газу на поверхню землі для використання його як енергетичного палива в промисловості і в побуті. Ідея газифікації належить великому російському хімікові Д. І. Менделєєву (1834—1907); на значення і велике майбутнє підземної газифікації в умовах соціалістичного суспільства вказував В. І. Ленін ще в 1913 р.; 2) заходи в справі забезпечення горючим газом промислових підприємств і жител.

ГАЗИФІКУВАТИ [газ¹ + лат. *facere* робити] — 1) перетворювати тверде паливо в горючий газ (див. *газифікація* 1); 2) переводити на газове паливо (див. *газифікація* 2).

ГАЗІ [< ар. *ḡāzi* воїн] — почесний титул у мусульман, дається тому, хто особливо відзначився у «священній війні» (див. *газават*).

ГАЗЛІФТ [< англ. *lift* підйомна машина] — установка для видобування нафти з свердловини нагнітанням стисненого нафтового газу.

ГАЗОАНАЛІЗАТОР — прилад для визначення складу газів, напр. димових.

ГАЗОБЕТОН — пористий бетон, одержуваний вдуванням повітря або введенням алюмінійового пилу в цементно-вапняне тісто; легкий, погано проводить тепло і звук; застосовується як будівельний і теплоізоляційний матеріал.

ГАЗОГЕН [газ¹ + гр. *genos* рід, походження] — матеріал, що є сировиною для одержання горючого газу.

ГАЗОГЕНЕРАТОР — пристрій для перетворення твердого палива (коксу, вугілля, дерева, торфу, сланців) у газоподібне паливо (горючий газ).

ГАЗОЙЛЬ [газ¹ + англ. *oil* масло] — сорт рідкого мінерального палива для *дизелів*; одержується при перегонці нафти як проміжний продукт між газом і мастилами.

ГАЗОЛІН [газ¹ + лат. *oleum* масло] — продукт, одержуваний при перегонці нафти з легких її частин або скрапленням нафтового газу, сорт бензину; жив. як паливо для двигунів внутрішнього згоряння, а також у хімічному виробництві (як

розчинник каучуку і жирних масел); з газоліну добувають також бензин, виділяючи *лігроїн* і гас.

ГАЗОМЕТР [газ¹ + гр. *metreō* міряю] — в лабораторіях — бак (посудина) для збирання, зберігання і вимірювання об'ємів різних газів.

ГАЗОН [фр. *gazon*] — майданчик в саду, парку, на бульварі і т. п., засіяний з декоративною метою травою, звичайно коротко і рівно підстрижуваною.

ГАЗОТРОН [див. газ¹ + (*електрон*)] — газорозрядний прилад, що служить для перетворення змінного електричного струму в постійний.

ГАЗУВАТИ — 1) насичувати газом, особливо вуглекислою, напр. вино, прохолодні напої; 2) виділяти газ (про свердловину, шахту та ін.).

ГАЙДАМАКИ [< тур. *haydamak* робити наскоки] — 1) у 18 ст. — українські повстанці на Правобережній Україні, переважно з селян, які боролися проти гніту польської шляхти; 2) в період громадянської війни 1917—1919 рр. — війська контрреволюційної Центральної української ради, а також контрреволюційні загони Петлюри і Скоропадського, розгромлені Червоною Армією.

ГАЙДРОП [англ. *guide-rope*] — довгий прядив'яний канат, що його спускають з *гондоли* аеростата або дирижабля для гальмування і змікшення сусуку на землю.

ГАЙДУК¹ [польськ. *hajduk* < угор. *hajdú*] — у південних слов'ян, молдаван, волохів, угорців — борець за народну свободу, проти гніту турецького султанського уряду, повстанець-партизан.

ГАЙДУК² — в деяких буржуазних країнах — виїзний лакей.

ГАЙМОРИТ [за ім'ям англійського анатома Гаймора (*Higmore*), 1613—1685] — запалення слизової оболонки придаткової порожнини носа (гайморової порожнини).

ГАЗК [гол. *haak*] — мор. залізний або сталевий крюк, який застосовується на суднах для піднімання важких речей, для підвищування шлюпок і т. п.

ГАКАБОРТ [гол. hakkebord] — верхня частина кормового краю судна.

ГАКБЛОК [гол. haakblok] — блок з кроком.

ГАЛА [фр. gala]—1) в 17—18 ст. — урочисте придворне свято; 2) термін, який в поєднанні з іменником (концерт-гала і т. п.) означає особливо урочисте видовище.

ГАЛАКТИКА [< гр. galaktikos млечний, молочний] — *астр.* Млечна путь; наша зоряна система — сукупність усіх зірок і газових і пилових туманностей. Зоряні системи, що знаходяться поза Галактикою, схожі з нею щодо розмірів і будови, також називаються галактиками, але пишуться з малої букви.

ГАЛАКТОЗА [< гр. gala (galaktos) молоко — один з простих цукрів, складова частина лактози (молочного цукру)].

ГАЛАКТОМЕТР [гр. gala (galaktos) молоко + metreo міряю] — прилад для визначення питомої ваги молока (див. також *лактометр*).

ГАЛАЛІТ [гр. gala молоко + lithos камінь] — роговидна *пластмаса*, що здобувається обробленням казеїну (складової частини сиру); йде на вироблення гудзиків, гребінців, підрібок під словову кістку і т. п.; застосовується також як електроізоляційний матеріал (в техніці слабих струмів).

ГАЛАНТЕРЕЯ [< фр. galanterie галантність] — дрібні речі туалету (стрічки, мережива, гудзики, запонки, рукавички, галстуки, зонтики і т. п.).

ГАЛАНТНИЙ [фр. galant] — випукано чемний, надзвичайно ввічливий.

ГАЛЕЇН — фарба з групи фталейнів, що розчиняється у воді і має вигляд фіолетової пасту або порошку з зеленкуватим бронзовим поліском; вжив. з хромовою промисловою для фарбування шерсті, шовку або бавовни у фіолетовий колір; чистий препарат застосовується як *індикатор* при аналізах.

ГАЛЕНІТ [< лат. galena свинець, свинцевий блиск] — мінерал свинцевосірого кольору, сірчастий свинець; головна свинцева руда.

ГАЛЕНОВІ препарати [за ім'ям знаменитого старогрецького лікаря Галена, який жив у 2 столітті н. е.] — фармацевтичні препарати (настойки, екстракти, сиропи та ін.), здобуті обробленням лікарської рослинної і тваринної сировини різними розчинниками.

ГАЛЕРА [іт. galera] — старовинний тип військового гребного судна (що застосовувалося до 18 ст.); на Середземному морі гребці набиралися на галери з рабів, військовополонених і злочинців; французи, іспанці і італійці вживають слово г. в розумінні каторги.

ГАЛЕРЕЯ [фр. galerie] — 1) довге і вузьке крите приміщення, що з'єднує окремі частини будинку; 2) підземний хід, який з'єднує окремі фортечні споруди або шахти; 3) горішній ярус театру з дешевими місцями; 4) картина г. — приміщення для виставки картин; 5) * довгий ряд, низка, напр. г. типів.

ГАЛЄТА [фр. galette] — 1) рід печива; 2) великі сухі коржі, що готуються здебільшого з пшеничного борошна для морських плавань, для харчування армії під час походу і в обложеної фортеці і т. п.; готуються також з інших речовин для собак і для коней.

ГАЛІ [< лат. galla чорнильний горішок] — нарости, «опухи» та інші ненормальні розрощення на рослині, що утворюються рослинними або тваринними паразитами, які оселилися на ній; до галів відносяться, напр., чорнильні горішки, багаті на дубильні речовини.

ГАЛІЙ [< вл. н.] — *xim.* рідкий елемент, символ Ga, порядковий номер 31, ат. вага 69,72; м'який тягучий синюватобілий метал з температурою плавлення 30,1°; застосовується для виготовлення високо-температурних термометрів, а також замість ртуті в техніці високого вакуума.

ГАЛІПОТ [фр. galipot] — смола (живиця), що витікає з деревини хвойних порід при пораненні; містить скипидар, каніфоль і воду; очищений г. схожий на каніфоль, але містить більше ефірів, кислот;

г. йде на виготовлення лаків і про-смолювання.

ГАЛІФЕ [за прізвиськом франц. кавалерійського генерала Gallifet, відомого своєю жорстокістю до паризьких комунарів у 1871 р.] — *військові брукви особливого покрою, облягають коліна і розширюються догори.

ГАЛЛІ — римська назва кельтів, які жили в Галлії (сучасній Франції, Бельгії і Півн. Італії); «галлами» іноді звать французів.

ГАЛЛІЦИЗМ [< лат. gallicus галльський] — слово або вираз, запозичений будь-якою мовою з французької мови; мовний зворот, побудований за зразком французької мови.

ГАЛЛОМАНІЯ [див. галли + манія] — пристрасть до всього французького.

ГАЛЛЬСЬКИЙ — що відноситься до галлів; г. півень — одна з національних емблем Франції.

ГАЛМЕЙ [нім. Galmei < сер.-лат. calia, salamina] — кремнекислий цинк, мінерал, безбарвний або білий (іноді з відтінками); цинкова руда.

ГАЛО... [< гр. hals (balos) сіль] — у складних словах вказує на відношення даних слів до солі, напр. галоїди.

ГАЛО [< гр. halös коло] — білі або райдужні кола навколо Сонця або Місяця, спостережані внаслідок заломлення променів у завислих у земній атмосфері льодових кристаликах.

ГАЛОВА кислота [< лат. galla чорнильний горішок] — горішкова кислота; зустрічається в деяких дубильних матеріалах (дубильні горішки, дубова кора), в листі чаю та ін.; застосовується у фотографії, при хімічних аналізах, у медицині, а також для виготовлення чорнила і деяких барвників.

ГАЛОГЕНИ [гало... + гр. genos рід, походження] — див. галоїди.

ГАЛОЇДИ [гало... + гр. eidos вид] — група хімічних елементів (фтор, хлор, бром, йод); г. зустрічаються в природі виключно у вигляді солей; мають велике практичне застосування.

ГАЛОЇДНИЙ — що відноситься до галоїдів; г-н і кислоти — кислоти, утворені сполученням водню з галоїдами, напр. соляна кислота (сполучення хлору з воднем).

ГАЛОЇДУВАННЯ — хім. введення галоїду до складу органічної сполуки.

ГАЛОМЕТР [гало... + гр. metro міряю] — прилад для визначення кількості кухонної солі в розчині.

ГАЛОН [англ. gallon] — міра об'єму рідких і сипких тіл в Англії; містить 4 кварта і дорівнює $\frac{1}{8}$ бушеля, або 4,546 літра; в США дорівнює 3,785 літра для рідин і 4,405 літра для сипких тіл.

ГАЛОП [фр. galop] — 1) швидкий алор, при якому кінь іде скоком; 2) муз. швидкий танець дводольного руху, поширений в кінці 19 ст.

ГАЛОСИ — див. гало.

ГАЛОСКОП [гало... + гр. skopeō дивлюсь] — див. галометр.

ГАЛОФІТИ [гало... + гр. phyton рослина] — рослини, що ростуть на сильно засолених ґрунтах (по берегах морів, на солончаках і т. п.).

ГАЛОФЛАВІН [лат. galla чорнильний горішок + flavus жовтий] — протравний барвник; застосовується для фарбування в жовтий колір хромованої шерсті.

ГАЛОЦІАНІН [лат. galla чорнильний горішок + cyanos лазуровий камінь] — протравний барвник синьофіолетового кольору; застосовується у вибиванні тканин.

ГАЛС [гол. hals] — 1) курс судна відносно вітру, напр: судно йде лівим галсом — коли вітер дме в лівий борт судна; 2) снасть або талі, які вдержують на належному місці нижній навітряний кут паруса (галсовий кут).

ГАЛТЕЛЬ [< нім. Hohlkehle викружка] — 1) скруглення внутрішнього кута виробу (металічного, дерев'яного); 2) напівкруглий жолобок у столярних деталях; 3) столярний інструмент для стругання жолобків, валиків, багетів і т. п.; 4) дерев'яна планка (плінтус), що прикриває щілину між низом стіни і дошками підлоги.

ГАЛФВІНД [гол. halfwind букв. піввітру] — мор. курс парусного.

судна, при якому його *діаметральна площа* утворює з лінією напряду вітру кут в 90°.

ГАЛЮЦИНАЦІЯ [*< лат. hallucinatio* марення] — хворобливий стан, при якому виникають образи і відчуття (зорові, слухові, нюхові, дотикові і смакові), які не зв'язані з зовнішніми подразненнями і не викликаються ними, але сприймаються суб'єктивно як справжнє відбиття дійсності; галюцинації спостерігаються при багатьох психічних захворюваннях.

ГАЛЬВАНІЗАЦІЯ [*< вл. н.*] — застосування постійного електричного струму для лікувальних і технічних цілей.

ГАЛЬВАНІЗУВАТИ [*< вл. н.*] — 1) застосовувати постійний електричний струм для лікувальних і технічних цілей; 2) * штучно оживляти.

ГАЛЬВАНІЧНИЙ [*< вл. н.*] — елемент гальванічний — прилад, що служить джерелом електричної енергії, одержуваної за рахунок хімічної енергії речовин, які входять в нього; г-на батарея — з'єднання кількох г-них елементів для здобування електричного (гальванічного) струму.

ГАЛЬВАНО [*< вл. н.*] — друк. виготовлена гальванопластичним шляхом (див. *гальванопластика*) копія з дерев'яного або цинкового кліше (див. також *гальваностереотип*).

ГАЛЬВАНОГЛІФІЯ [вл. н. + гр. *glyphē* різьблення] — спосіб одержання з допомогою *гальванопластики* рельєфних зображень.

ГАЛЬВАНОКАУСТИКА [вл. н. + гр. *kaustikos* пекучий, їдкий] — 1) травлення рисунка на металі з допомогою гальванічного струму; 2) мед. припікання тканин металічними наконечниками, *гальванокаутерами*, розжареними гальванічним струмом (при видаленні поліпів, гемороїдальних вузлів і т. п.).

ГАЛЬВАНОКАУТЕР [вл. н. + гр. *kautērion* залізо для випалювання тавра] — металічний наконечник для припікання.

ГАЛЬВАНОМЕТР [вл. н. + гр. *metrēō* міряю] — прилад для вимірювання слабого електричного струму.

ГАЛЬВАНОПЛАСТИКА [вл. н. + *пластика*] — 1) здобування шляхом *електролізу* металічних копій (оболонки) з воскових фігур, тканин, комах, листя і т. п.; при гальвано-пластиці відбувається осадження металу з розчину його солі; 2) виготовлення таким же способом копій з друкованих форм (*гальваностереотип*).

ГАЛЬВАНОСКОП [вл. н. + гр. *skopēō* дивлюсь] — прилад для виявлення наявності в електричному ланцюгу постійного струму і визначення його напряду.

ГАЛЬВАНОСТЕГІЯ [вл. н. + гр. *stegēō* покриття] — покриття гол. ч. металічних предметів тонким шаром іншого металу з допомогою *електролізу* (золочення, сріблення, нікелювання, залізнення, хромування).

ГАЛЬВАНОСТЕРЕОТИП — стереотипна друкарська форма, виготовлена гальванопластичним шляхом (див. *стереотип*, *гальванопластика*).

ГАЛЬВАНОТАКСИС [вл. н. + гр. *taxis* положення] — біол. рух нижчих рослинних і тваринних організмів, які вільно пересуваються, зумовлений пропусканням електричного струму через рідину, в якій вони перебувають.

ГАЛЬВАНОТЕХНІКА — відділ електрохімії, що охоплює питання електролітичного осадження металів з розчинів їх солей і включає *гальваностегію* і *гальванопластику*.

ГАЛЬВАНОТИПІЯ [*< гр. typos* відбиток] — див. *гальваностереотип*.

ГАЛЬВАНОТРОПІЗМ [вл. н. + гр. *tropos* поворот, напрям] — біол. явище реагування окремих органів рослини на пропускання гальванічного струму через навколишнє рідке середовище, напр. викривлення коренів, занурених у воду, в напрямі до полюса.

ГАЛЬШТАТСЬКА *культура* [*< вл. н.*] — культура кельтських племен раннього залізного віку (10—5 ст. до н. е.); відома гол. ч. на території Австрії і Югославії; названа за першими розкопками могильника поблизу м. Гальштата (Австрія) в 1846 р.

ГАЛЬБЮН [гол. *galjoen*] — 1) тип середньовічного військового судна

з надбудовою, що виступає вперед, на якій влаштовували відхожі місця; 2) на судні — вбиральня (клозет).

ГАМА — 1) муз. послідовний ряд звуків, що йдуть в порядку певного співвідношення один до одного і поділяють октаву на певну кількість ступенів (7 у *діатонічній гамі*, 12 у *хроматичній*); 2) характер кольорових відношень у творі живопису, напр. світла г., тепла г.

ГАМАДА [ар.] — в Сахарі та інших пустинях — кам'янисті безводні простори з гладкою поверхнею або вкриті зверху гострою щетінкою.

ГАМАДРІЛ — сирій *pavian*, вид африканських мавп; водиться в Ефіопії і Південній Нубії.

ГАМБІР [малайськ.] — японська земля, сорт жовтого *катеху*; запашний рослинний екстракт; застосовується для дублення легких шкір, а також у медицині (як в'язуче).

ГАМБІТ [фр. gambit < ит. dare il gambetto підставити ногу] — початок шахової партії, в якій жертвують фігурою або пішаком, щоб дістати активну позицію і найшвидшу можливість перейти в атаку.

ГАМБУЗІЯ [ісп. gambusia] — американська живородяща рибка, яку розводять для боротьби з личинками малярійного комара, якими г. живиться.

ГАМЕТИ [< гр. gametēs дружина (чоловік), gametē дружина (жінка)] — статеві клітини тваринних або рослинних організмів; при заплідненні гамети зливаються (взаємно асимілюються).

ГАМЕТОФІТ [*гамети* + гр. phyton рослина] — статеве покоління у рослини, що мають зміну поколінь (у мохів, папоротей, хвощів, плаунів); в циклі розвитку чергується з безстатевим поколінням — *спорофітом*.

...**ГАМІЯ** [< гр. gamos шлюб] — у закінченні складних слів означає відношення даних слів до шлюбу, відповідає українському закінченню «шлюбність», напр. *моногамія*.

ГАММА [гр. gamma] — третя буква грецького алфавіту — Гґ.

ГАММА-ЗАЛІЗО — один із станів заліза, в якому воно перебуває при температурі понад 906°; гамма-залізо не має магнітних властивостей і дає

з вуглецем твердий розчин (пор. *альфа-* і *бета-залізо*).

ГАММА-ПРОМІННЯ [γ - про м і н н я] — один з трьох видів променів, що їх виділяють радіоактивні речовини (див. також *альфа-* і *бета-проміння*); гамма-проміння — тієї ж природи, що й рентгенівське проміння, але з далеко меншою довжиною хвилі і більшою проникною здатністю.

ГАНГЛІЙ [< гр. ganglion підшкірний опух] — 1) нервовий вузол — скупчення нервових клітин, волокон і їх супровідної тканини — *невроглії*; ганглії містяться по ходу нервових стовбурів; 2) невеликий опух з драглистим вмістом (кіста), що розвивається з суглобової сумки, здебільшого на кисті внаслідок ушибу.

ГАНГРЕНА [гр. gangraina] — змертвіння тканини, органу, частини тіла внаслідок порушення кровопостачання; розрізняють суху, вологу, або гнильну, і газову гангрену.

ГАНГРЕНОЗНИЙ — 1) уражений *гангреною*; 2) що має характер гангрену.

ГАНГСТЕР [англ. gangster] — в США — бандит, учасник бандитської зграї. Гангстери розвивають хижацьку «підприємницьку діяльність» (незаконний *бізнес*), користуючись будь-якими засобами — грабежем, убивством, підкупом, залякуванням, шантажем і т. п. — і спираючись на підтримку підкуплених ними або інакше зв'язаних з ними службових осіб. Гангстери мають свої напівлегальні контори, об'єднуються в свого роду синдикати. Використовуються великими монополістами, а також і *босами* при здійсненні всякого роду шахрайських, брудних, злочинних справ. Гангстери тісно зв'язані з корумпованим (див. *корупція*) державним апаратом США; ведуть спільну з іншими силами імперіалістичної реакції боротьбу проти прогресивних і демократичних організацій і окремих осіб. Гангстеризм, що процвітає в США, — один з проявів загнivanja капіталістичної системи і фашизації США.

ГАНДБОЛ — див. *гандбол*.

ГАНДИКАП [англ. handicap] —

сл. 1) перевага в умовах при спортивних змаганнях (напр., на перегонах), що надається слабшому противникові з метою врівноваження шансів на успіх (зменшення дистанції, навантаження і т. д.); 2) скачки і перегони, в яких беруть участь коні різного віку і якостей.

ГАНДШПУТ [гол.] — дерев'яна або залізна підойма для піднімання і пересування важких речей на кораблі.

ГАНСВУРСТ [нім. Hanswurst *буке*. Ганс-ковбаса] — 1) блазень в народному німецькому театрі; 2) персонаж лялькового німецького театру.

ГАНТЕЛЬ [нім. Hantel] — спеціальна гиря — дві чавунні кулі, з'єднані короткою рукояткою, — яка застосовується у вправах для розвитку м'язів.

ГАОЛЯН [кит.] — однорічний злак (один з видів *сорго*), що досягає 4 м висоти, поширений в Китаї; в СРСР гаолян розводиться в південних районах і на Далекому Сході як кормова рослина.

ГАПЛОІДНА фаза [*<* гр. haploos простий] — фаза в процесі розвитку організму, для якої характерна наявність половинної кількості (непарний набір) хромосом у ядрах клітин, що діляться. Зменшення кількості хромосом здійснюється в процесі т. зв. редукційного ділення клітин. Г. ф. змінюється звичайно в процесі запліднення при злитті чоловічої і жіночої статевих клітин диплоїдною фазою, для якої характерний парний набір хромосом.

ГАПТИЧНИЙ [гр. haptikos] — хватальний; г - н і р е а к ц і ї — хватальні реакції, які особливо проявляються в ранньому дитячому віці.

ГАПТОТРОПІЗМ [гр. haptō торкаюся + tropos поворот, напрям] — явище згинання рослинного органу у відповідь на подразнення дотиком, напр. у лозячих або витких рослин.

ГАРАЖ [фр. garage] — приміщення для стоянки, заправки і поточного ремонту автомобілів і мотоциклів.

ГАРАНСІН [фр. garancine] — красивий матеріал, що добувався з марени; тепер заміняється штучними (алізариновими) барвниками.

ГАРАНТ [фр. garant] — поручи-

тель; держава, установа або особа, яка дає в чому-небудь *гарантію*.

ГАРАНТІЙНИЙ — прикм. від сл. *гарантія*; г. д о г о в і р — міжнародний договір, яким одна або кілька держав зобов'язуються перед інш(ими)ю відповідати за виконання покладених на третю державу (або державі) зобов'язань або гарантувати певні держави від заподіяння їм шкоди з боку інших держав.

ГАРАНТІЯ [фр. garantie] — поручка, забезпечення.

ГАРАНТУВАТИ [фр. garantir] — ручитися, забезпечувати.

ГАРДА [фр. garde, англ. guard] — металічна пластинка на рукоятці шпаги, рапіри або дужка на рукоятці шаблі для захисту руки від поранення при фехтуванні і в бою.

ГАРДЕМАРИН [фр. garde-marine] — 1) вихованець старшого класу морського кадетського корпусу в до-революційній Росії; 2) чин в російському флоті в період з 1860 р. по 1882 р.; чин гардемарина надавався тим, хто закінчив морський кадетський корпус.

ГАРДЕНІЯ [*<* вл. н.] — рід кущових рослин родини маренових; білі квітки гарденії видають сильний аромат; г. родом з Півд. Китаю і Японії; в СРСР розводиться на Півд. Кавказі і як кімнатна рослина.

ГАРДИНА [нім. Gardine] — завіса, що закриває все вікно.

ГАРЕМ [*<* ар. haram заборонене] — жіноча половина будинку у багатих мусульман в країнах мусульманського Сходу, де існувало або ще існує багатоженство. Вхід до гарему мужчинам, крім чоловіка і найближчих родичів, заборонений. В переносному розумінні — дружини або наложниці багатого мусульманина.

ГАРІГА [фр. garigue] — рослинне суспільство на кам'янистому узбережжі середземноморських країн, що складається з пахучих вічнозелених чагарників, карликової пальми (п а л ь м і т о) і багаторічних трав — *ксерофітів*.

ГАРІБАЛЬДІЙЦІ — 1) добровольці-дружинники, які билися в 40—60 роках 19 ст. під начальством патріота-демократа Гарібальді за визволен-

ня Італії від австрійського іга і за її національне об'єднання; 2) учасники добровольчої італійської бригади ім. Гарібальді, що билася в 1936—1938 рр. за Іспанську республіку проти фашистських заголотників та іноземних інтервентів.

ГАРМАЛА [ар. harmal] — рослина з родини рутових; в СРСР росте на півдні; її насіння застосовується у фарбувальній справі і в медицині.

ГАРМАТАН — сухий і палючий вітер, що дме на Гвінейському березі Африки і приносить червоний пил з Сахари.

ГАРМОНІЗАЦІЯ — побудова акордів музичного твору (див. *гармонізувати*).

ГАРМОНІЗУВАТИ — доповнювати мелодію акордовими побудовами відповідно до правил гармонії (див. *гармонія* 3).

ГАРМОНІЧНИЙ [гр. harmonikos] — співзвучний, стрункий, застосований на *гармонії*; г. а н а л і з — відділ вищої математики, присвячений питанню про розкладення функцій у тригонометричні ряди; г. р я д — безконечний ряд чисел, обернених

натуральним числам: $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{n} + \dots$; г-не розміщен-

ня — розміщення чотирьох точок на прямій, при якому дві точки ділять відрізок, складений двома іншими точками, внутрішньо і зовнішньо в одному і тому ж відношенні; г-н і к о л и в а н н я — *фіз.* рухи тіл (взагалі зміни), що строго періодично повторюються, при яких сила, що повертає коливне тіло до положення рівноваги, зростає пропорційно зміщенню тіла з положення рівноваги; прикладом г-ного коливання можуть бути малі коливання маятника або вантажу, підвішеного на пружині.

ГАРМОНІЮВАТИ [< гр.; див. *гармонія*] — бути співзвучним, відповідати.

ГАРМОНІЯ [< гр. harmonia зв'язок, співзвучність, розмірність] — 1) струнка погодженість частин одного цілого; 2) в архітектурі і в образотворчих мистецтвах — погоджене і

розмірне поєднання всіх елементів художнього твору; 3) *муз.* а) відділ теорії музики, що викладає побудову акордів, їх взаємовідношення в загальному процесі музичного розвитку; б) одночасне звучання кількох співзвучних тонів; 4) згода, одностайність; 5) *лінгв.* г. г о л о с н и х — див. *сингармонізм*.

ГАРМСИН [перс.] — гарячий сухий вітер в Середній Азії, що дме влітку (див. також *хамсин*).

ГАРНІЄРИТ [фр. garniérite < вл. н.] — непрозорий зелений мінерал, водний силікат магнію і нікелю, важлива нікельова руда.

ГАРНИЗОН [фр. garnison] — 1) військові частини, установи і заклади, розміщені постійно або тимчасово в будь-якому населеному пункті або поза ним; 2) військовий підрозділ, що перебуває в оборонній споруді: г. довгочасної вогневої споруди (досу), форту і т. д.

ГАРНІР [< фр. garnir прикрашати] — овочі, макарони, каші, що додаються до м'ясних і рибних страв.

ГАРНІТУР, ГАРНІТУРА [нім. Garnitur < фр. garniture] — комплект; набір предметів, що служать для одної якої-небудь мети, напр. гарнітур меблів; г а р н і т у р а ш р и ф т і в — комплект друкарських шрифтів одного рисунка, але різних розмірів і начертання.

ГАРОТА [ісп. garrrote] — обруч, стягуваний гвинтом — зваряддя варварського катування, страсти через задущення, яке застосовувалося в середні віки в Іспанії і Португалії.

ГАРПАГОН [за ім'ям головної дійової особи в комедії французького драматурга Мольєра «Скупий»] — тип скнари; ім'я Гарпагона стало прозивним для означення безмежної і безглуздої скупості.

ГАРПУС [нім. Harpüse] — див. *каніфоль*.

ГАРПІЯ [гр. Harpyia букв. викрадачка] — 1) в старогрецькій міфології — крилата жінка-потвора, богиня вихору; гарпії вважалися викрадачками людей, що пропали без вісті; 2) найбільший вид орлів в Південній Америці; 3) рід кажанів в Індії і на Малайському архіпелазі.

ГАРПУН [гол. *harpoen*] — 1) кидальне знаряддя у формі списа на довгій мотузці, яке застосовується при полюванні на морських звірів і ловінні великої риби; 2) залізний стрижень для розвантажування вазів сіна, що захоплює зразу 75—200 кг.

ГАРСОН [фр. *garçon* *букв.* хлопчик] — у Франції — офіціант в ресторани або кафе; хлопчик для посилок при готелі.

ГАРТ [див. *гартблей*] — 1) сплав свинцю, сурми і олова (з додаванням міді) для відливки друкарського шрифту, набору у *стереотипі*; 2) збитий, спрацьований шрифт, призначений до переплавки.

ГАРТБЛЕЙ [нім. *Hartblei* *букв.* твердий свинець] — сплав свинцю і сурми, що утворюється як побічний продукт при плавці свинцевих руд; застосовується для виготовлення підшипникових сплавів, *гарту*, для відливки куль і дробу.

ГАРУС [польськ. *harus*] — шерстяна пряжа; застосовується для вишивання, в'язання і ткання грубих тканин.

ГАРЦЮВАТИ [польськ. *harcować*] — їздити верхи, рисуєчись і показуючи свою спритність.

ГАСКОНАДА [фр. *gasconnade* від провінції Гасконь, жителі якої вважалися хвастунами] — у французькій літературі — позначення хвастощів, похвальби.

ГАСТЕРОПОДИ — див. *гастроподи*.

ГАСТРАЛГІЯ [гр. *gastēr (gastros)* шлунок + *algos* біль] — переймоподібні болі в ділянці шлунка.

ГАСТРИТ [< гр. *gastēr (gastros)* шлунок] — катар шлунка, запалення слизової оболонки шлунка.

ГАСТРИЧНИЙ [< гр. *gastēr (gastros)* шлунок] — шлунковий.

ГАСТРО..., ГАСТЕР..., ГАСТР... [< гр. *gastēr (gastros)* живіт, шлунок] — у складних словах вказує на відношення даних слів до шлунка або черевної частини тіла, напр. *гастралгія*, *гастроентерит*.

ГАСТРОЕНТЕРИТ [*гастро...* + гр. *enteron* нутрощі] — катар шлунка і кишок, запалення слизової оболонки шлунка і тонких кишок.

ГАСТРОЕНТЕРОАНАСТОМÓЗ [*гастро...* + гр. *enteron* кишки + *анастомоз*] — хірургічна операція, щоб утворити з'єднання (сполучення) між шлуноком і тонкою кишкою.

ГАСТРОЛІЕР [< нім.] — 1) артист, запрошений у *гастролі*; 2) * людина, яка виконує будь-яку справу випадково, тимчасово, поверхово, працює тільки наїздом.

ГАСТРОЛЬ [нім. *Gastrolle* < *Gastrietz* + *Rolle* роль] — виступ приїжджого актора; сьєтакль театру, що приїхав з іншого міста або іншої країни.

ГАСТРОНОМ [фр. *gastronome* < гр. *gastēr (gastros)* шлунок + *nomos* закон] — любитель і знавець тонких страв.

ГАСТРОНОМІЯ [фр. *gastronomie*; див. *гастроном*] — 1) розуміння тонкощів куховарства; 2) сукупність харчових товарів високоякісного приготування.

ГАСТРОПОДИ [*гастро...* + гр. *pus (podos)* нога] — черевоногі (слимаки), клас моллюсків, до яких, наприклад, належить садовий слимак.

ГАСТРОПОР — те саме, що й *блаторпор*.

ГАСТРОПТÓЗ [*гастро...* + гр. *ptōsis* падіння] — *мед.* опущення шлунка, що супроводиться звичайно опущенням і інших органів черевної порожнини.

ГАСТРОСКОПІЯ [*гастро* + гр. *skopeō* дивлюсь] — *мед.* огляд порожнини шлунка з допомогою спеціального інструмента — *гастроскопа*, що вводиться через рот і стравохід.

ГАСТРОСТОМІЯ [див. *гастро...* + *...томія*] — хірургічна операція з метою утворення фістули шлунка для штучного годування через неї, минаючи стравохід. Запропонована російським хірургом В. А. Басовим в 1842 р.

ГАСТРОЦЕЛЬ [гр. *gastēr* опуклість, черево (судини) + *koilos* порожнистий] — *біол.* порожнина зародка на стадії *гаструли*.

ГАСТРУЛА [< гр. *gastēr* опуклість, черево (судини)] — *біол.* одна з стадій розвитку багатоклітинного тваринного організму (після *бластули*); гаструлою називається також

самий організм на цій стадії розвитку. Г. складається з двох шарів; всередині неї є порожнина (гастропель), що сполучається з зовнішнім середовищем.

ГАСТРУЛЯЦІЯ — процес на ранній стадії розвитку зародка багатоклітинних тваринних організмів, що приводить до утворення двшарового, а потім і тришарового зародка (див. *гастрода*).

ГАУБИЦЯ [нім. Haubitze] — вид гармати, що стріляє нависним вогнем.

ГАУДЕАМУС [< лат. gaudeamus порадуємось] — назва старонинної студентської пісні на латинській мові.

ГАУПТВАХТА [< нім. Hauptwache головна варта, головна сторожка] — *військ.* 1) спершу — вартове приміщення з платформом для виходу вarti; 2) спеціально обладнане приміщення для тримання військово-службовців під арештом.

ГАУС [< вл. н.] — абсолютна одиниця магнітної індукції.

ГАУСТОРІЙ [< лат. haustor що черпає, п'є, ковтає] — присоски, за допомогою яких рослини-паразити висмоктують живильні речовини з рослин-хазяїв.

ГАУЧ-ПРЕС [англ. gauge-press] — один з апаратів паперобної машини, який віджимас з допомогою двох валів воду з паперового полотна, що формуються.

ГАФЕЛЬ [гол. gaffel букв. виделка] — 1) мор. рангоутне дерево, що одним (нижнім) кінцем впирається в поглу (позад неї), а другим підвишене до неї під кутом; служить для прикріплення верхнього пруга паруса; 2) частина стовбура (розвилка) ясеневого дерева або клена, дас фанеру з красивим рисунком.

ГАСНІЙ [< вл. н.] — *хім.* елемент, близький за своїми властивостями до *цирконію*; символ Hf, порядковий номер 72, ат. вага 178,6.

ГАЧ [нім. Hatsch] — сировий парафін, від якого відфільтровано осянну, масу масел.

ГАШІШ [ар.] — шкідлива наркотична речовина, яку добувають з смоли, що її виділяють жіночі суцвіття індійських конопель.

ГАШПИЛЬ [нім. Haspel] — дерев'яний або бетонний бак з мішалкою

для промивання, обеззолювання, м'якшення і дублення шкіри.

ГВА(Й)ЮЛА [мексиканськ.] — багатолітній півп.-американський кущ з родини складноцвітих, що містять у корі і серцевині каучук.

ГВАРДІЯ [< фр. garde варта] — 1) спершу — особиста охорона глави держави або воєначальника; пізніше — добірні частини військ. В Росії г. існувала з часів Петра I до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Восени 1941 р., під час Великої Вітчизняної війни, була створена радянська гвардія. Звання гвардійських присвоюється частинам, з'єднанням і кораблям, які в боях за Радянську Батьківщину показали зразки мужності, відваги, дисципліни і організованості; 2) в буржуазних країнах — особливі формування для воєнних або поліцейських цілей (г. республіканська, цивільна і т. д.); 3)* назва красної, добірної частини будь-якої соціальної групи або організації, напр. «стара гвардія»; Червона г. — загони озброєних робітників, організовані більшовиками з перших днів Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.; Червона г. послужила основою Радянської Армії.

ГВАЙКОВЕ д е р е в о — див. *бакаут*.

ГВАЙКО́Л [ам.] — метиловий ефір пірокатехіну, що добувається з *крезоту*; застосовується при лікуванні хвороб легенів і дихальних шляхів.

ГВЕ́ЛЬФІ [іт. guelfi] — в Італії 12—15 ст. — папська партія, яка боролася проти німецьких імператорів та їх прихильників в Італії — *гібелінів*; до гвельфів належали переважно торговельно-ремісничі верстви. В Італії 1848 — 1849 рр. гвельфи (а б о н е г в е л ь ф и) — права група серед лібералів, яка прагнула об'єднати Італію під керівництвом папи римського.

ГВЕРИ́ЛЬЯСИ [ісп. guerrillas] — іспанські партизани, особливо — учасники партизанської війни (г в е р и л ь я) з Наполсоном I (1808—1814).

ГЕБРА́ЙЗМ [< гр. hebraios єврей] — слово або мовний зворот, властиві стар.-євр. мові.

ГЕБРАЇСТИКА [< гр. hebraios євр. рей] — наука про стар.-євр. мову і письменство.

ГЕВЕА, ГЕВЕЯ [лат. Nevea] — рід дерев з родини молочайних; батьківщина — тропічні країни Півд. Америки; розводяться в тропічній Азії; дають, вищі сорти каучуку.

ГЕГЕЛЬЯНСТВО — ідеалістична філософія Гегеля (1770—1831) і виникла на її основі течія. Філософія Гегеля була реакцією ідеологів пануючих класів Німеччини на ідеї французької буржуазної революції і французького матеріалізму 18 ст.; «раціональне зерно», що міститься в діалектичному методі (див. *діалектика*) Гегеля, подавляється реакційною політичною суттю його філософії і ворожою науці ідеалістичного догмату, що панує в його системі. Після смерті Гегеля г. розпалося на дві основні групи: праву — старогегельянців і ліву — младогегельянців; п р а в е г., відкидаючи діалектичний метод Гегеля, висувало на перший план його реакційну філософську систему і ототожнювало філософію Гегеля з християнством; л і в е г. піддало критиці релігію, але залишалось в рамках ідеалізму Гегеля. Матеріалістична критика гегельянства була розпочата в Німеччині Фейєрбахом, а в Росії — Бєлінським, Герценем і Чернишевським. Послідовна і вичерпна критика методу і реакційної системи Гегеля і його послідовників дана класиками *діалектичного матеріалізму* — Марксом, Енгельсом, Леніном і Сталіним. (Див. також *неогегельянство*).

ГЕГЕМОН [< гр. hēgēmōn вождь] — керівник, носій *гегемонії*.

ГЕГЕМОНІЯ [< гр. hēgēmōnia панування, першість] — переважання, керівництво; керівна роль будь-якого класу або держави по відношенню до інших класів або держав.

ГЕГЕМОНІЯ ПРОЛЕТАРІАТУ — керівництво пролетаріату трудящими масами в революційній боротьбі за повалення царизму і капіталізму, за диктатуру пролетаріату, за соціалістичну перебудову суспільства, за перемогу комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс показали на досвіді всесвітньої історії, що боротьба народ-

них мас проти гніту експлуататорських класів — капіталістів і поміщиків — приречена на невдачу, якщо ця боротьбу не очолює робітничий клас, керований своєю самостійною політичною партією. К. Маркс і Ф. Енгельс дали основні начерки вчення про гегемонію пролетаріату. В. І. Ленін творчо розвинув далі і розгорнув ці начерки в струнку систему гегемонії пролетаріату, в струнку систему керівництва пролетаріату трудящими масами міста і села не тільки в справі повалення царизму і капіталізму, але й в справі соціалістичного будівництва при диктатурі пролетаріату. Вищою формою гегемонії робітничого класу є диктатура пролетаріату. Під керівництвом Комуністичної партії гегемонія пролетаріату забезпечила перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції, перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, розгром контрреволюціонерів і інтервентів, створення Радянської держави, побудову соціалістичного суспільства і поступовий перехід від соціалізму до комунізму. Забезпечивши перемогу соціалізму, робітничий клас СРСР під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу вивело до повної перемоги комунізму. Країни народної демократії під керівництвом пролетаріату з комуністичними і робітничими партіями на чолі успішно йдуть по шляху будівництва соціалізму.

ГЕДЖРА — див. *хіджра*.

ГЕДІСТИ — прихильники французького соціаліста Ж. Геда (1845—1922). В 1901 році г. утворили «Соціалістичну партію Франції»; боролися проти опортуністів у французькому робітничому русі, виступали проти політики угод з буржуазією і входу в соціалістичний блок буржуазного уряду. З початку першої світової війни 1914—1918 рр. Гед став на позиції соціал-шовінізму і ввійшов до буржуазного уряду. Частина гедистів, що залишилась вірною революційному марксизмові, пізніше ввійшла до комуністичної партії Франції. Гед залишився в рядах соціалістичної партії.

ГЕДОНАЛІ [< гр. *hēdonē* приємне самопочуття, насолода] — створений засіб; застосовується при безсонні й для наркотику.

ГЕДОНІЗМ [< гр. *hēdonē* насолода] — етичне вчення, спершу розвинуте старогрецькою кіренською філософською школою (4 ст. до н. е.); метою життя і найвищим благом визнає насолоду; г. виражав ідеологію рабовласницької аристократії. У філософії революційної буржуазії 18 ст. (французькі матеріалісти) г. був спрямований проти феодальної ідеології з її релігійно-аскетичною мораллю.

ГЕДОНІЯ [< гр.; див. *гедонізм*] — підвищене приємне самопочуття, відчуження надзвичайного задоволення.

ГЕБСТ — див. *гест*.

ГЕЗЕНК [нім. *Gesenk*] — вертикальна підземна виробка, що не має безпосереднього виходу на земну поверхню; розрізняють гезенки: вантажодійомні, вантажоспускні, вентиляційні і т. д.

ГЕЗИ [< фр. *gueux* жебраки] — прізвисько нідерландських дворян, які боролися проти тиранії Філіппа II Іспанського під час нідерландської буржуазної революції 16 ст.; стало бойовим ім'ям усіх учасників цієї революції.

ГЕЙДЕЛЬБЕРЗЬКА людина [< вл. н.] — одна з найстародавніх форм викопної людини, яка жила в Європі на початку четвертинного періоду; назва дана за місцем, де в 1907 р. була знайдена нижня щелепа цієї викопної людини (поблизу м. Гейдельберга, в Німеччині.)

ГЕЙЗЕР [ісландськ.] — джерело, яке періодично викидає фонтани гарячої води й пари, іноді на висоту в 20—40 м; гейзери зосереджені переважно у вулканічних областях, де вулканічна діяльність перебуває в періоді згасання (в СРСР — на Камчатці, поза СРСР — в Ісландії, Нов. Зеландії, Півн. Америці).

ГЕЙЗЕРИТ — мінеральні відклади *гейзерів*, що складаються переважно з гідрату кремнезему (опала).

ГЕЙМ [< англ. *game* гра] — сп. частина партії в тенісі — гра, визначена кількістю очок, що їх набирають гравці.

ГЕЙСЛЕРОВІ трубки [< вл. н.] — скляні трубки з впаяними електродами, наповнені сильно розрідженим газом; при пропусканні через трубку електричного струму газ світиться характерним для кожного газу світлом; служать для досліджування спектрів газів.

ГЕЙТОНОГАМІЯ [гр. *geiton* суцід + *gamos* шлюб] — запилення квіток даного екземпляра рослини пилюком з інших квіток того ж екземпляра (пор. *ксеногамія*).

ГЕЙША [яп.] — професійна танцюристка і співачка в чайних будиночках (кабачках) Японії.

ГЕКАТОМБА [гр. *hekatombe*] — 1) у стародавніх греків — жертвоприношення з 100 биків, а пізніше — всяке велике жертвоприношення; 2)* масове убивство або одночасна загибель багатьох людей.

ГЕКСАМЕТР [< гр. *hex* шість + *metron* міра] — в античному віршуванні — шестистопний дактилічний вірш; ним написані «Іліада» і «Одісея» Гомера. В українському віршуванні — неримований шестистопний дактило-хореїчний вірш (*дактиль* в поєднанні з *хоресом*).

ГЕКСА... [< гр. *hex* шість] — у складних словах означає «шести...», напр. *гексагон*.

ГЕКСАГОН [гекса... + гр. *gōnia* кут] — шестигутник.

ГЕКСАГОНАЛЬНИЙ [< гр.; див. *гексагон*] — шестигутний; гексагональна система — в кристалографії — система, яка характеризується постійною наявністю однієї шестірної або трійної осі симетрії; в гексагональній системі кристалізується близько 200 мінеральних речовин, в тому числі лід, *берил*, *апатит* та ін.

ГЕКСАЕДР [гекса... + гр. *hedra* основа, поверхня, сторона] — шестигранник; тіло, обмежене шістьма площинами; правильний г. є куб.

ГЕКСАХЛОРАН [див. *гекса...* + *хлор*] — органічна речовина (гексахлордихлоргексан); отрута для знищення шкідливих комах; застосовується в сільському господарстві для боротьби з шкідниками рослин (сараною, дротяником та ін.).

ГЕКСАХОРД [< гр. *hexachordos*

шестиструнний] — муз. шестиступінний звукоряд.

ГЕКСЕНАЛ — натрійова сіль барбітурової кислоти; застосовується для наркозу (гол. ч. внутрішньовенного).

ГЕКСОД [гр. hex шість + (електр)од] — електронна лампа з 6 електродами, що застосовується в лампових радіоприймачах; служить для перетворення частоти в супергетеродинних (див. *супергетеродин*) приймачах.

ГЕКСОЗИ [< гр. hex шість] — прості вуглеводи з групи *моносахаридів*, що мають в молекулі 6 атомів вуглецю (напр., *глюкоза*, *фруктоза*); гексози містяться в організмах у вільному вигляді і входять у складні вуглеводи — крохмаль, *сахарозу*, клітковину.

ГЕКТАР [фр. hectare] — метрична одиниця земельної міри, що дорівнює 100 *арам*, тобто 10 000 кв. м. (близько 0,915 десятини).

ГЕКТО... [< гр. hekaton сто] — у складних словах означає: сто, у сто раз; частина складних назв метричних мір, що збільшує будь-яку основну одиницю цих мір у сто раз, напр. *гектометр* — 100 м, *гектолітр* — 100 л.

ГЕКТОВАТ, ГЕКТОУАТ [див. *гекто...*] — одиниця потужності, що дорівнює 100 *ватам*; г.- г о д и н а — одиниця електричної енергії, що дорівнює роботі, яку виконує протягом години машина, що має потужність в 1 г.; застосовується гол. ч. при розрахунках з споживачами електричної енергії.

ГЕКТОГРАФ [*гекто...* + гр. grahō пишу] — копіювальний прилад, який складається з плоскої корбки з застиглою в ній рівним шаром сумішню гліцерину, желатини і води; поверхня суміші сприймає чорнило рукопису або фарбу машинописного тексту; при дальшому притисканні чистого паперу до поверхні суміші можна дістати до 100 копій.

ГЕКТОГРАФУВАТИ — робити відбитки на *гектографі*, розмножувати текст з допомогою гектографа.

ГЕКТОЛІТР [див. *гекто...*] — метрична міра ріднини або сипких тіл, що дорівнює 100 *літрам*.

ГЕКТОМЕТР [див. *гекто...*] — міра довжини в метричній системі, що дорівнює 100 *метрам*.

ГЕКТОУАТ — див. *гектоват*.

ГЕЛЕР — дрібна монета Чехословаччини, що дорівнює $\frac{1}{100}$ *крони*.

ГЕЛЕРТЕР [< нім. Gelehrter] — людина, яка володіє книжною вченістю, відірвана від життя, практичної діяльності і передової науки; схоласт, начотчик.

ГЕЛІАНТИН — див. *метилоранж*.

ГЕЛІАР — назва одного з фотографічних об'єктивів (типу *анастигматів*).

ГЕЛІЙ [< гр. helios сонце] — *хім.* елемент нульової групи, символ He, порядковий номер 2, ат. вага 4,003; благородний газ, відкритий спочатку в спектрі Сонця, а потім знайдений в мінералі *кларейті*; найлегша речовина після водню; внаслідок своєї легкості й негорючості застосовується у повітроплавстві (для наповнення оболонок дирижаблів).

ГЕЛІКОЇД [гр. helix (helikos) витий, зігнутий + eidos гід] — *мат.* гвинтова поверхня, описувана довільною кривою лінією, яка рівномірно обертається навколо нерухомої осі і одночасно рівномірно переміщується вздовж цієї ж осі.

ГЕЛІКОН¹ [гр. Helikōn] — гора, що була, за старогрецькою міфологією, місцеперебуванням *муз* і *Аполлона*, на честь якого на Геліконі було побудовано храм.

ГЕЛІКОН² [< гр. helix (helikos) витий, зігнутий] — басовий мідний духовий інструмент.

ГЕЛІКОПТЕР [гр. helix (helikos) спіраль, гвинт + pteron крило, перо] — літальний апарат, важчий за повітря, підймання якого відбувається коштом спрямованої вгору тяги, що розвивається одним або кількома повітряними гвинтами з вертикальною віссю, які обертаються з допомогою двигуна. Г. може злетіти з місця без розбігу, нерухомо «виступи» в повітрі, спускається під будь-яким кутом, рухатись в горизонтальному або похилому напрямі, але поступається перед сучасними літаками в швидкості польоту.

ГЕЛІО... [< гр. helios сонце] — у складних словах вказує на відношен-

ня даних слів до сонця або сонячного проміння, напр. *геліограф*, *геліотепаія*.

ГЕЛІОГРАВІЮРА [див. *геліо...* + *гравюра*] — 1) спосіб фотомеханічного виготовлення форми глибокого друку шляхом копіювання діапозитива на спеціальний світлочутливий папір, перенесення копії на попередньо припудрену асфальтовим порошком мідну пластину і травлення поглибленого зображення; 2) відбиток, здобутий з такої форми.

ГЕЛІОГРАФ [*геліо...* + гр. *graphe* пишу] — 1) світлосигнальний прилад для зв'язку між військами, що працює дзеркалами, які відбивають сонячне проміння на великі відстані; 2) прилад для автоматичного запису тривалості сонячного сяяння протягом дня; 3) астрономічний *телескоп* для фотографування Сонця.

ГЕЛІОМЕТР [*геліо...* + гр. *metron* міряю] — астрономічний прилад для вимірювання малих кутів між двома світилами і для вимірювання видимих діаметрів Сонця, Місяця і планет.

ГЕЛІОС [< гр. *helios* сонце] — в старогрецькій міфології — бог сонця.

ГЕЛІОСТАТ [*геліо...* + гр. *statos* що стоїть] — оптичний прилад, з допомогою якого відбите від двох дзеркал сонячне проміння постійно зберігає свій напрям в об'єктив сонячного *телескопа*.

ГЕЛІОТАКСИС [*геліо...* + гр. *taxis* роззміщення] — див. *фототаксис*.

ГЕЛІОТЕРАПІЯ [див. *геліо...* + *терапія*] — сонцелікування лікування сонячним промінням.

ГЕЛІОТЕХНІКА [див. *геліо...* + *техніка*] — галузь техніки, що займається використанням для промислових і побутових цілей променистої енергії Сонця з допомогою особливих теплових сонячних установок (*геліоустанонок*).

ГЕЛІОТРОП [< гр. *heliotropion* що повертається разом з сонцем або до сонця] — 1) геодезичний інструмент для подавання сигналів шляхом відбиття сонячного проміння з одного пункту *триангуляції* на інший; 2) декоративна рослина з родини *огірчякових* з запашними квітками;

ефірне масло з квіток цієї рослини застосовується в парфюмерії; 3) прозорий зеленкуватий, з червоними крапочками мінерал, різновидність *халцедону*; вживається на дрібні прикраси, предмети лабораторного обладнання та ін.; 4) порошок для фарбування тканин у фіолетовий колір.

ГЕЛІОТРОПІЗМ [*геліо...* + гр. *tropos* поворот] — див. *фототропізм*.

ГЕЛІОФІЗИКА [див. *геліо...* + *фізика*] — розділ *астрофізики*, що вивчає явища, які відбуваються на поверхні Сонця.

ГЕЛІОФІЛЬНИЙ [*геліо...* + гр. *phileo* люблю] — люблячий сонце; г - н і р о с л и н и — світлолюбні рослини.

ГЕЛІОФОБНИЙ [*геліо...* + гр. *phobos* страх] — що боїться сонця; г - н і р о с л и н и — затінкові рослини.

ГЕЛІОЦЕНТРИЧНИЙ [див. *геліо...*] — що розглядає Сонце як центр, навколо якого рухаються планети; *геліоцентрична* система світу — вчення Ніколая Коперніка (1473—1543) про те, що Сонце знаходиться в центрі планетної системи; г-на система змінила геоцентричну систему Птолемея, яка неправильно твердила, що центром всесвіту є Земля.

ГЕЛОТІ [гр.] — див. *ілоти*.

ГЕЛОФІТИ [гр. *helos* болото + *phyton* рослина] — болотні рослини.

ГЕЛЬ [< лат. *gelu* мороз; лід] — однорідні колоїдальні драглі, що мають деякі властивості твердих тіл.

ГЕЛЬВЕТІЧНИЙ [< вл. н. *Helvetia* — латинська назва Швейцарії] — швейцарський, що відноситься до Швейцарії.

ГЕЛЬМІНТОЗИ [< гр. *helmins* (*helminthos*) черв'як, глист] — глістові захворювання, що викликаються проникненням в організм тварин і людей паразитичних черв'яків (*гельмінтів*).

ГЕЛЬМІНОЛОГІЯ [гр. *helmins* (*helminthos*) черв'як, глист + *logos* поняття, вчення] — наука про паразитичних черв'яків (*гельмінтів*) і про хвороби, що викликаються ними (*гельмінтози*).

ГЕЛЬМПОРТ [англ. helm port букв. helm кермо + port отвір] — мор. отвір у кормовій частині судна, через який проходить голівка керма.

ГЕМА [< лат. gemma коштовний камінь, перлина] — різблений камінь, звичайно з твердих порід, з різними зображеннями, опуклими (камея) або заглибленими (інтальйо).

ГЕМАГЛЮТИНАЦІЯ [гр. haima кров + лат. agglutinatio приклеювання] — аглютинація (скупчування) еритроцитів крові однієї особи при змішуванні її з сироваткою крові іншої особи.

ГЕМАРТРОЗ [гр. haima кров + arthron суглоб] — крововилив у порожнину суглоба.

ГЕМАТИН [< гр. haima (haimatos) кров] — залізовмісний пігмент, продукт розпаду гемоглобіну.

ГЕМАТИТ [< гр. haima (haimatos) кров] — 1) мін. залізний блиск, червоий залізняк, окис заліза; застосовується як залізна руда для виплавки чавуну, а також (у подрібненому вигляді) для виготовлення полірувального порошку і червоної фарби; під назвою кри в а в и к а шліфується для запонок, брошок та ін. дрібних виробів; 2) тех. ливарний чавун високої якості з вмістом фосфору не більше 0,1%.

ГЕМАТОГЕН [гр. haima (haimatos) кров + genos рід] — лікарський препарат, 70%-ний розчин гемоглобіну в гліцерині і вині; застосовується при некрозів'ї.

ГЕМАТОЗОЇ [гр. haima (haimatos) кров + zōon тварина] — див. *гемопаразити*.

ГЕМАТОКСИЛІН [гр. haima (haimatos) кров + xylon деревина] — красильна речовина, що здобувається з деревини американського кампешового дерева і застосовується у мікроскопічній техніці для забарвлення клітинних ядер (у червонуватофіолетовий колір) в об'ємному аналізі та ін.

ГЕМАТОЛОГІЯ [гр. haima (haimatos) кров + logos поняття, вчення] — мед. наука, яка вивчає склад і властивості крові, а також її хвороби.

ГЕМАТОМА [< гр. haima (haimatos) кров] — мед. кров'яний опух, обмежене скупчення крові, що утво-

рюється при ушкодженні кровоносних судин.

ГЕМАТУРІЯ [гр. haima (haimatos) кров + uron сеча] — виділення крові з сечею (кривава сеча).

ГЕМЕРАЛОПІЯ [гр. hēmera день + alaos темний + orsis зір] — мед. розлад зору, куряча сліпота.

ГЕМІ... [гр. hēmi...] — у складних словах означає «напів...», «половинний», напр. *геміанестезія*.

ГЕМІАНЕСТЕЗІЯ [див. *гемі...* + *анестезія*] — мед. втрата чутливості на одній половині тіла.

ГЕМАТРОФІЯ [див. *гемі...* + *атрофія*] — мед. атрофія однієї половини органу або тіла.

ГЕМІКРАНІЯ [*гемі...* + гр. kranion череп] — див. *мігрень*.

ГЕМІКРИПТОФІТИ [див. *гемі...* + *криптофіти*] — рослини, у яких надземні частини на зиму (або на посушливий період) відмирають, а бруньки відновлення зимують на рівні ґрунту.

ГЕМІН [< гр. haima кров] — солянокислий *гематин*, речовина, яка утворюється при діянні соляної кислоти на *гемоглобін* крові; дослідження на г. застосовується в судовій практиці для встановлення наявності крові в плямах на одязі.

ГЕМІПАРЕЗ [див. *гемі...* + *парез*] — мед. неповний параліч однієї половини тіла.

ГЕМІПЛЕГІЯ [*гемі...* + гр. plēgē удар] — мед. втрата довільних рухів (*параліч*) однієї половини тіла.

ГЕМІСФЕРА [< гр. hēmisphairion півкуля] — 1) земля або небесна півкуля; 2) *анат.* півкуля головного мозку (великого і мозочка).

ГЕМІЦЕЛЮЛОЗИ [див. *гемі...* + *целюлоза*] — вуглеводи, близькі до клітковини (целюлози), які входять до складу клітинних оболонок рослин; відіграють у рослинах двоюку роль: механічну, подібно до целюлози, і запасної живильної речовини, подібно до крохмалю.

ГЕМЛОК [англ. hemlock] — назва кількох видів хвойних дерев, що ростуть в Півн. Америці, Японії та Гімалаях; в корі гемлоку містяться дубильні речовини, а з кори канадського гемлоку здобувається канадський бальзам.

ГЕМОГЛОБІН [гр. *haima* кров + лат. *globus* куля] — красильна речовина крові; міститься в червонокривцях (*еритроцитах*); легко з'єднується з киснем під час проходження крові через органи дихання (легені, зябра); відіграє важливу роль в організмі як переносник кисню в тканини.

ГЕМОГРАМА [гр. *haima* кров + грамма запис] — мед. запис (за певною схемою) морфологічного складу крові.

ГЕМОДИНАМОМЕТР [гр. *haima* кров + *динамометр*] — апарат для визначення кров'яного тиску.

ГЕМОЛІЗ [гр. *haima* кров + *lysis* розривання, розчинення] — руйнування червонокривців (*еритроцитів*) з виділенням гемоглобіну з них в навколишнє середовище. Г. спостерігається в організмі при деяких захворюваннях і отруєннях.

ГЕМОЛІЗИНИ — речовини, що викликають руйнування *еритроцитів* (див. *гемоліз*); до гемолізинів відносяться, напр. *сапоніни*.

ГЕМОЛІТИЧНИЙ — що викликає явище *гемолізу* (напр., гемолітична отрута) або супроводиться гемолізом (напр., гемолітична жовтяниця).

ГЕМОПАРАЗИТИ [гр. *haima* кров + *паразити*] — одноклітинні організми, які паразитують в крові хребетних тварин і людини; до них відносять збудників малярії та сонної хвороби.

ГЕМОРАГІЧНИЙ [< гр.; див. *геморагія*] — що супроводиться крово-вильвом; г. д і а т е з — назва, що об'єднує захворювання, головною ознакою яких є кровоточивість.

ГЕМОРАГІЯ [гр. *haima* кров + *rhage* прорив] — кровотеча, крово-вильв, витікання крові з судин.

ГЕМОРОЇ [< гр. *haimorroos* кровотеча] — мед. розширення вен нижньої частини прямої кишки у вигляді вузлів, які іноді кровоточать, запалюються і заземлюються в задньому проході.

ГЕМОСТАЗ [гр. *haima* кров + *stasis* стояння, нерухомість] — мед. припинення кровотечі.

ГЕМОТЕРАПІЯ [гр. *haima* кров + *terapia*] — лікування кров'ю — переливання крові від іншої особи або

тварини, внутрим'язове впорскування власної крові (*аутогемотерапія*) і приймання препаратів, виготовлених з крові (напр., *гемотоген*).

ГЕМОТОРАКС [гр. *haima* кров + *thorax* груди] — мед. скупчення крові в плевральній порожнині.

ГЕМОФІЛІЯ [гр. *haima* кров + *phileo* люблю] — мед. кровоточивість мимовільна або що настає після незначного uszkodження; причина хвороби — порушення здатності крові скипатися.

ГЕМОЦИТОБЛАСТИ [гр. *haima* кров + *kytos* клітина + *blastē* паросток] — клітина в кровотворних органах людини і хребетних тварин, з яких утворюються клітинні елементи крові.

ГЕМПШІРИ, г е м п ш і р с ь к а в і в і д я [англ. *hamphshire*] — крупна короткошерста м'ясна порода овець.

ГЕМУЛИ [< лат. *gemmula* маленька брунька] — 1) в гіпотезі Ч. Дарвіна про спадковість (див. *пангенезис*) — термін для позначення деяких надзвичайно дрібних часточок, які нібито виділяються усіма клітинами тіла організму, збираються разом, утворюючи статеві елементи; 2) внутрішні бруньки більшості прісноводних, а також деяких морських губок.

ГЕН [< гр. *genos* народження] — *біол.* в морганістській генетиці (див. *морганізм*) — якийсь матеріальний носій спадковості, що нібито забезпечує спадкоємність у потомстві тих чи інших ознак організму і нібито знаходиться в *хромосомах*. Уявлення про гени є плід метафізики і ідеалізму.

...**ГЕН** [< гр. *genos* рід; походження] — у закінченні складних слів вказує на відношення даних слів до походження, початку і т. п., відповідає часто українській словотвірній частці «...ень», напр. гідроген—водень.

ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ [< гр.; див. *генеалогія*] — родовий; г - н е древо — родовід родини, зображений у вигляді дерева; г - н а к л а с с і ф і к а ц і я м о в — поділ мов на групи за їх спорідненістю, напр.: індоєвропейська, тюркська та інші групи.

ГЕНЕАЛОГІЯ [*< гр. genealogia* (родовід)] — 1) допоміжна історична дисципліна, яка вивчає родовід; 2) родовід, історія роду; родовідний запис.

ГЕНЕЗИС [гр. *genesis*] — походження, виникнення; процес утворення.

ГЕНЕОНОМІЯ [гр. *genos* (генос) рід + *nomos* закон] — розділ буржуазної соціології, що вивчає розвиток форм шлюбу і сім'ї.

ГЕНЕРАЛ [*< лат. generalis* загальний, головний] — звання вищого начальницького складу сухопутних військ і військово-повітряних сил; в СРСР встановлені звання (в порядку старшинства): генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, генерал армії; генерали спеціальних родів військ і служб мають назви відповідних родів військ або служб, напр. генерал-майор артилерії, генерал-майор медичної служби, генерал-лейтенант авіації і т. д.

ГЕНЕРАЛБАС [нім. *Generalbass*] — старовинний спосіб цифрового позначення акордів, що супроводять ведучий голос; цифри ставились під або над найнижчим (басовим) голосом, вказуючи розміщення по ступенях всіх інших голосів, що входять в акорд.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР [пор. *губернатор*] — 1) головний начальник цілого краю або кількох губерній в дореволюційній Росії; 2) британських *домініонів* — призначуваний урядом Великобританії вищий представник королівської влади; 3) вища службова особа в найбільш значних колоніях Франції.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ [*< лат. generalis* загальний] — 1) узагальнення, піднесення часткового у загальне; підпорядкування часткових явищ будь-якому загальному принципі; 2) *мед.* поширення хворобливого процесу по всьому організму з обмеженого спочатку вогнища хвороби («фокуса»); 3) процес відбору і узагальнення змісту географічної карти, який має на меті відображення на карті дійсності в її основних рисах і головних особливостях.

ГЕНЕРАЛІСИМУС [*< лат. generalissimus* найголовніший] — най-

вище військове звання; звання генералісимуса мали Олександр Васильович Суворов і при Петрі I — О. Д. Меншиков і О. С. Шейн; в СРСР звання генералісимуса, встановлене указом Президії Верховної Ради СРСР від 26/VI 1945 р., присвоюється за особливо видатні заслуги перед Батьківщиною в справі керівництва всіма збройними силами держави під час війни; 27/VI 1945 р. це звання було присвоєно Президією Верховної Ради СРСР Йосифу Віссаріоновичу Сталіну.

ГЕНЕРАЛІТЕТ [нім. *Generalität* *< лат. generalis* загальний, головний] — вищий начальницький склад збройних сил; особи, які мають генеральські звання.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ [лат. *generalis*] — загальний, головний; **г е н е р а л ь н а л і н і я** КППС — керівна лінія, що встановлюється вищими партійними інстанціями [з'їзд КППС, пленум ЦК] і визначає політику партії в конкретних умовах на кожному даному етапі; **г е н е р а л ь н и й у п р а в л і н н я** — орган вищого військового управління, який розробляє питання, зв'язані з обороною країни і підготовкою та проведенням воєнних операцій; **Г е н е р а л ь н а р а д а** конгресу **т р е д - ю н і о н і в** — керівний профспілковий орган, що обирається (з 1921 р.) з'їздом англійських профспілок (конгресом **т р е д - ю н і о н і в**); веде опортуністичну політику співробітництва з буржуазією, політику розколу міжнародного профспілкового руху і зради інтересів робітничого класу, є агентурою американського і англійського імперіалізму.

ГЕНЕРАТИВНИЙ [*< лат. generare* народжувати] — породжуючий; **г - н і к л і т и н и** — *біол.* статеві клітини.

ГЕНЕРАТОР [*< лат. generator* що народжує; виробник] — 1) машина для перетворення механічної енергії в електричну (динамомашинна, а л ь т е р н а т о р); 2) котел у паровій машині (г. пари); 3) див. *газогенератор*; 4) **л а м п о в и й г.** — в радіотехніці — пристрій для збудовання незатухаючих коливань з допомогою електронної (катодної) лампи.

ГЕНЕРАТОРНИЙ — прикм. від сл. *генератор*; г. г а з — штучне газоподібне паливо з теплотворною здатністю від 1 200 до 1 400 калорій в 1 кубічному метрі газу, яке здобувається з твердого палива (кам'яного вугілля, коксу, торфу, сланців, дерева) в *газогенераторах*; застосовується для роботи двигунів внутрішнього згоряння і нагрівання металургійних печей.

ГЕНЕРАЦІЯ [лат. *generatio*] — покоління.

ГЕНЕРУВАТИ [< лат. *generare*] — виробляти, викликати (гол. ч. електричні коливання).

ГЕНЕТИКА [< гр. *genetikos* що відноситься до народження, походження] — наука про спадковість організмів та її мінливості.

ГЕНЕТИЧНИЙ — 1) прикм. від сл. *генезис*; що вивчає походження чого-небудь; 2) що відноситься до *генетики*.

ГЕНІЙ [лат. *genius*] — 1) найвищий ступінь обдарованості, розуму, таланту; 2) у староримській міфології — дух-покровитель, який супроводить людину протягом усього життя і керує її діями і помислами; пізніше — взагалі добрий або злий дух.

ГЕНІТАЛЬНИЙ [лат. *genitalis*] — статевий, дітородний.

ГЕНІТИВ [лат. (*casus*) *genitivus*] — грам. родовий відмінок.

...ГЕННИЙ [< гр. *genos* рід, походження] — у закінченні складних прикметників означає відношення даних слів до походження, початку і т. п., часто відновідає українській словотвірній частці «...родний», напр. *гомогенний*, *гетерогенний*.

ГЕНОТІЗМ [гр. *hen* (*henos*) одно + *theo* бог] — форма *політеїзму*, коли серед багатьох інших божеств головним і найбільш могутнім вважається будь-який один певний бог, навколо якого зосереджений релігійний культ.

ГЕНОТИП [гр. *genos* рід, походження + *typos* відбиток, образ] — спадкова основа організму, «відпечаток» історичного розвитку виду, сорту, породи.

ГЕНОЦИД [гр. *genos* рід + лат. *caedere* вбивати] — знищення окре-

мих груп населення з расових і національних (релігійних) мотивів — найтяжчий злочин проти людства, вчинюваний імперіалістами. Г. органічно пов'язаний з фашизмом і расистськими «теоріями», що пропагують расову і національну ненависть — панування так званих «вищих» рас і винищення так званих «нижчих» рас (див. *фашизм*, *расизм*).

ГЕНРІ [за ім'ям америк. фізика Дж. Генрі (*Henry*)] — практична одиниця самоіндукції, що дорівнює самоіндукції такого електричного ланцюга, в якому при зміні струму на один *ампер* за секунду виникає електрорушійна сила самоіндукції, яка дорівнює одному *вольту*.

ГЕНО [яп.] — титул, що давався в Японії в кінці 19 — на початку 20 ст. представникам верхівки правлячого класу, довічним радникам імператора. Г. відігравали надзвичайно важливу роль у політичному житті Японії; зокрема, їм належало виключне право рекомендувати імператорові кандидатуру прем'єр-міністра. В 1940 році після смерті генро Сайондзі інститут генро перестав існувати.

ГЕНТИЛЬНИЙ [лат. *gentilis*] — родовий.

ГЕНУЇННИЙ [< лат. *genuinus* природжений] — природний, справжній; первинний; природжений (особливо про природжені хвороби і аномалії, напр., природжена кривوشия, заяча губа та ін.).

ГЕО... [< гр. *gē* земля] — у складних словах вказує на відношення даних слів до землі, земної кулі, земної кори і т. д., напр. *географія*, *геологія*, *геофізика*.

ГЕОАНТИКЛІНАЛЬ [див. *гео...* + *антикліналь*] — ділянка земної кори в межах *геосинкліналі*, трохи піднята вгору відносно сусідніх з нею прогинів.

ГЕОБОТАНІКА [див. *гео...* + *ботаніка*] — частина ботаніки, яка вивчає розподіл, склад і видозміни рослинних суцільств в зв'язку з особливостями ґрунту, клімату та ін.

ГЕОГРАФ [гр. *geographos*] — спеціаліст з *географії*.

ГЕОГРАФІЧНИЙ — прикм. від сл. *географія*; *географічний*

к о о р д и н а т и — географічна широта і довгота.

ГЕОГРАФІЯ [гр. *geographia* опис землі < *gē* земля + *graphō* пишу] — комплекс тісно зв'язаних між собою наук, що охоплює фізичну і економічну географію; **фізична г.** досліджує природні умови, які оточують людське суспільство, — географічне середовище, яке складається з земної кори, тропосфери (нижньої частини атмосфери), вод, ґрунтового покриву, рослинного і тваринного світу; **фізична г.** є наукою природничою; **економічна г.** вивчає розміщення виробництва, умови і особливості його розвитку в різних країнах і районах. Оскільки розміщення виробництва визначається способом виробництва, економічна г. є наукою суспільною. Внаслідок того, що суспільне виробництво завжди виступає як виробництво матеріальне, що розвивається в конкретних природних умовах, вивчення розміщення виробництва неможливе без знання географічного середовища. З другого боку, вивчення географічного середовища не може бути успішним без врахування впливу людського суспільства на природу, зумовленого способом виробництва, отже, без вивчення суспільних закономірностей. Звідси — найтісніший зв'язок між фізичною і економічною географією. Методологія радянської географії і встановлювані нею закономірності ґрунтуються на принципах *діалектичного і історичного матеріалізму* про розвиток природи і людського суспільства.

ГЕОДЕЗИСТ — спеціаліст з *геодезії*, з геодезичних зйомок і вимірів.

ГЕОДЕЗИЧНИЙ — прикм. від сл. *геодезія*; г - н а л і н і я — *мат.* найкоротша лінія між двома точками на даній поверхні.

ГЕОДЕЗІЯ [гр. *gē* земля + *daiomai* (*dasomai*) дію на частини, розділяю] — наука, що займається вивченням розмірів Землі і форми її поверхні в цілому (в и ш а г.) і окремих невеликих частин її (н и ж ч а г., або *топографія*); має велике практичне значення, гол. ч. при складанні планів і географічних карт.

ГЕОІД [гр. *gē* земля + *eidos* вид] —

справжня форма Землі, при якій враховується не тільки сплюсненість її біля полюсів, але й всі великі нерівності рельєфу; визначення геоїду становить одне із завдань вищої *геодезії*.

ГЕОЛОГ — спеціаліст, вчений в галузі *геології*.

ГЕОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *геології*, до історії Землі; **г е о л о г і ч н и й п е р і о д** — проміжок часу в історії Землі (тривалістю в кілька десятків мільйонів років), що характеризується своїм особливим розподілом суші і моря, своїм кліматом, тваринним і рослинним світом.

ГЕОЛОГІЯ [*geo...* + гр. *logos* поняття, вчення] — наука про будову, мінеральний склад, закономірності розвитку і історії Землі. Геологія вивчає послідовне утворення в часі осадових і вивергнутих порід, родовищ корисних копалин, зміну фізико-географічних умов і історію органічного життя на Землі. Геологічні дослідження (гідрогеологічні, інженерно-геологічні та ін.), роздвігання корисних копалин мають величезне практичне значення в народному господарстві.

ГЕОМАГНЕТИЗМ [див. *geo...*] — земний *магнетизм*.

ГЕОМЕТР [гр. *geōmetrēs*] — спеціаліст з *геометрії*; термін, що вживався раніше в значенні: вчений-математик.

ГЕОМЕТРИЧНИЙ — прикм. від сл. *геометрія*; г - н а п р о г р е с і я — див. *прогресія*; г - н а п р о п о р ц і я — рівність двох кратних відношень; г - н е с е р е д н е д в о х додатних чисел — квадратний корінь із добутку цих чисел; г - н е м і с ц е т о ч о к — сукупність точок, що задовольняють деякій умові, напр.: коло є г-не місце точок на площині, рівновіддалених від даної точки (центра цього кола).

ГЕОМЕТРІЯ [< гр. *geōmetria* землемірняня] — частина математики, яка вивчає просторові форми і відношення тіл. «Результати геометрії являють собою не що інше, як природні властивості різних ліній, поверхень і тіл, а відповідно і їх комбінацій, які здебільшого трап-

лялися вже в природі задовго до того, як існували люди» (Енгельс); елементарна г. вивчає властивості найпростіших фігур і тіл (пряма лінія, багатокутник, круг, многогранник) і розпадається на *планіметрію*, яка вивчає властивості фігур на площині, і *стереометрію*, предметом якої служать просторові тіла; а н а р і с н а г. займається способами графічного зображення на площині просторових фігур і тіл; а н а л і т и ч н а г. — відділ математики, який вивчає властивості геометричних об'єктів (точок, ліній, поверхень та їх поєднань) засобами алгебри і аналізу з допомогою *координат*; д и ф е р е н ц і а л ь н а г. — частина геометрії, яка вивчає геометричні об'єкти за допомогою *диференціального числення*; н е е в к л і д о в а г. — г., побудована на системі аксіом, в тому чи іншому відношенні відмінній від системи аксіом звичайної (евклідової) геометрії; творцем неевклідової геометрії є великий російський геометр М. І. Лобачевський, який побудував *гіперболічну геометрію* (див.).

ГЕОМОРФОЛОГІЯ [див. *geo... + морфологія*] — галузь фізичної *географії*, що вивчає виникнення і перетворення форм земної поверхні (материків, гір, долини та ін.) і закономірності їх розвитку. Г. тісно зв'язана з *геологією*.

ГЕОПОЛІТИКА — реакційна, лже-наукова буржуазна теорія, яка розвинулась в епоху імперіалізму і твердить, ніби соціально-економічні відносини і розвиток держави цілком визначаються географічними, фізичними і т. п. умовами. Зубожіння народних мас капіталістичних країн г. намагається пояснити не соціальними причинами, найжорстокішою експлуатацією, властивою капіталістичному ладові, а географічним положенням держави. Імперіалістичні держави і капіталістичні монополії, які стоять за ними, обгрунтовують геополітикою свою імперіалістичну, загарбницьку політику. Спираючись на геополітику, німецький фашизм виводив георіану «життєвого простору», спрямовану на завоювання чужих країн і поневолення інших народів. Амери-

канські імперіалісти, ставши на шлях фашизму, намагаються з допомогою геополітики обгрунтувати свої домагання світового панування. Г. тісно зв'язана з людиноненависницькою расистською теорією і з розтлінною ідеологією *космополітизму*.

ГЕОПОТЕНЦІАЛ [див. *geo...*] — *потенціал* сили ваги.

ГЕОРГІКИ [*<* гр. *georgikos* землеробський] — античні вірші, що оспівують сільський побут і сільське господарство.

ГЕОСИНКЛІНАЛЬ [див. *geo... + синкліналь*] — *геол.* рухома область земної кори, в межах якої тектонічні рухи і магматичні процеси відзначаються великою інтенсивністю. В розвитку геосинкліналей розрізняють дві стадії: в першій — в геосинкліналі відбувається тривале нагромадження потужних (до 10—20 км) морських або континентальних відкладень, що супроводяться опусканням дна геосинкліналі, в другій — виникають підняття, які завершуються утворенням на місці геосинкліналі складчастих хребтів (напр., Альпи, Кавказ, Урал, Анди, Гімалаї та ін.).

ГЕОСФЕРИ [див. *geo... + сфера*] — *геол.* концентричні оболонки, з яких складається земля куля: *барисфера* (центральне ядро) з радіусом близько 3 500 км, проміжна зона потужністю близько 2 900 км і *літосфера* (земна кора), потім *гідросфера* і *атмосфера*. Виділяють також біосферу (область поширення тваринного і рослинного світу).

ГЕОТЕКТОНІКА — див. *тектоніка*.

ГЕОТЕРМІКА, ГЕОТЕРМІЯ [див. *geo... + гр. thermē жар*] — вчення про внутрішню температуру земної кулі і розподіл її в земній корі.

ГЕОТЕРМІЧНИЙ с т у п і н ь [*<* гр.; див. *геотерміка*] — середня глибина в метрах, при опусканні на яку вертикально в глиб Землі температура підвищується на 1° С; приблизно дорівнює 34 м.

ГЕОТЕРМІЯ — див. *геотерміка*.

ГЕОТРОПІЗМ [див. *geo... + гр. tropos поворот, напрям*] — властивість зростаючих органів рослин прибирати під впливом земного тяжіння певне

положення по відношенню до центра Землі, напр.: коріння — вниз (позитивний г.), стебло — вгору (негативний г.).

ГЕОФІЗИКА [див. *гео...*] — фізика земної кулі; вивчає процеси, які відбуваються в твердій, рідкій і газоподібній (атмосфера) оболонках земної кулі.

ГЕОФІЗИЧНИЙ — що відноситься до *геофізики*; г-ні методи розвивання — способи розвивання корисних копалин, в яких застосовуються різні фізичні методи: електричний, магнітний, *гравіметрія* і т. д.

ГЕОФІТИ [*гео...* + гр. *phyton* рослина] — трав'яні рослини, у яких органи вегетативного відновлення (цибулини, бульби, кореневихи) розвиваються на деякій глибині під землею, напр. картопля та ін.

ГЕОХІМІЯ [див. *гео...*] — наука, яка вивчає історію хімічних елементів Землі і закони розподілу і переміщення їх в земній корі.

ГЕОХРОНОЛОГІЯ [див. *гео...* + *хронологія*] — геологічне літочислення — час і послідовність процесів утворення гірських порід різного віку. Розрізняють: а) відносну геохронологію, яка виявляє відносну стародавність осадових порід по залишках організмів, що є в них; б) абсолютну геохронологію, яка встановлює абсолютну тривалість (в мільйонах років) геологічних періодів з допомогою радіоактивних методів визначення віку мінералів.

ГЕОЦЕНТРИЗМ [*гео...* + гр. *kentron* осереддя, центр] — наївне, певірне уявлення стародавніх людей про Землю як про нерухомий центр всесвіту, навколо якого обертаються Сонце та всі інші небесні світила; протрималось до 16 ст. н. е. при підтримці церкви; відкинуто наукою після появи *геліоцентричної системи світу* Коперніка.

ГЕОЦЕНТРИЧНИЙ [< гр.] — 1) що відноситься до центра Землі; *геоцентричні координати* — небесні координати, початком яких є центр Землі; 2) *геоцентрична система світу* — пор. *геліоцентрична система світу*.

ГЕПАРД [фр. *guépard*] — хижий ссавець з родини котячих, водиться в південно-західній Азії і Африці; приручається для полювання на антилоп.

ГЕПАТІТ [< гр. *hēpar* (*hēpatos*) печінка] — запалення печінки.

ГЕПАТОГЕННИЙ [гр. *hēpar* (*hēpatos*) печінка + *genos* рід, походження] — що походить з печінки.

ГЕПТА... [< гр. *hepta* сім] — у складних словах означає «семи...», напр. *гептагорд*.

ГЕПТАГОН [*гепта...* + гр. *gōnia* кут] — семикутник.

ГЕПТАЕДР [*гепта...* + гр. *hedra* основа, поверхня, сторона] — семигранник; тіло, обмежене сімома площинами.

ГЕПТАМЕТР [гр. *heptametros*] — семистопний вірш.

ГЕПТАХОРД [*гепта...* + гр. *chorde* струна] — 1) семиструнна ліра; 2) семиступінний звукоряд.

ГЕПТОД [див. *гепта...*] — електронна лампа, яка має сім *електродів*: анод, катод і п'ять сіток; інакше називається *пентагрид*.

ГЕРА [гр. *Hēra*] — у старогрецькій міфології — цариця богів, дружина *Зевса*, покровителька шлюбів і пологів; ототожнювалася з староримською богинею *Юноною*.

ГЕРАКЛІ [гр. *Hēraklēs*] — старогрецький міфічний герой, який відзначався великою фізичною силою, те саме, що *Геркулес*.

ГЕРАЛЬДИКА [< сер.-лат. *heraldus* *герольд*] — гербознавство, складання, витлумачення і вивчення *гербі*.

ГЕРАНЬ [< гр. *geranos* журавель] — назва двох родів рослин з однойменної родини; південноафриканські герані (*пеларгонії*) розводять як декоративні і для здобування ефірного масла, яке заміняє трюндідове; дикоростучі види герані називаються (за формою плода) також *журавельник*.

ГЕРБ [польськ. *herb* < нім. *Erbe* спадщина] — відмітний знак держави, міста, стану, роду, зображуваний на прапорах, монетах, печатках і т. д.

ГЕРБАРИЗАЦІЯ [лат.] — збирання і консервування (засушування) рослин для складання *гербарію*.

ГЕРБАРІЙ [< лат. herbarius трав'яний] — зібрання (колекція) засушених рослин.

ГЕРБІДИ, ГЕРБІЦІДИ [лат. herbum (herbi) трава + caedere вбивати] — хімічні речовини, які застосовуються для знищення бур'янів шляхом обприскування (розчин), обпилювання (сухі речовини) рослин або шляхом внесення в ґрунт.

ГЕРД [нім. Herd] — апарат у вигляді слабо похилої площини для обробки в текучій воді мулистих або зернистих руд з метою їх збагачення.

ГЕРИЛЬЯСИ — див. *гверильяси*.

ГЕРКУЛЕС [лат. Hercules] — 1) латинська назва грецького міфологічного героя *Геракла*, який відзначався надзвичайною силою; 2) * силач, атлет; 3) *астр.* сузір'я північної півкулі неба; в ньому знаходиться *апекс* руху Сонця.

ГЕРКУЛЕСОВІ СТОВПИ — 1) дві гори біля Гібралтарської протоки, на європейському і африканському берегах, згідно з античними міфами, споруджені *Геркулесом*; за уявленням стародавніх греків, геркулесові стовпи були «краєм світу»; 2) * дійти до геркулесових стовпів — дійти до граничної точки чого-небудь, до безглуздя.

ГЕРЛІСКАУТ [англ. girl дівчинка + scout розвідник] — дівчинка-скаут (пор. *бойскаут*).

ГЕРМА [< вл. н. гр.; див. *Гермес*] — скульптурний бюст, що увінчує чотиригранний стовп; в античності герми спочатку зображали бога Гермеса, звідки і назва.

ГЕРМАНІЗМ — слово або мовний зворот, властиві германським мовам.

ГЕРМАНІЙ [< вл. н.] — *хім.* елемент, символ Ge, порядковий номер 32, ат. вага 72,60; крихкий метал сіруватобілого кольору, близький за властивостями до олова; використовується в радіотехніці як метал з максимальним електричним опором.

ГЕРМАНІСТИКА — наука про германські мови і літератури.

ГЕРМАФРОДИТ [гр. Hermaphroditos] — організм з ознаками чоловічої і жіночої статі; в грецькій міфології гермафродитом називався син Гермеса і Афродіти, з'єднаний богами

з німфою Салмакідою так, що тіла їх утворили одне ціле.

ГЕРМАФРОДИТИЗМ [< гр.; див. *гермафродит*] — наявність ознак чоловічої і жіночої статі у одного й того ж тваринного організму.

ГЕРМЕНЕВТИКА [гр. hermēneutikē < hermēneia тлумачення, пояснення] — теорія і вміння тлумачити текст стародавніх літературних творів (рукописів, книг, пам'яток).

ГЕРМЕС [гр. Hermēs] — 1) у старогрецькій міфології — бог торгівлі, покровитель стад, шляхів; статуї з його зображенням (герми) ставилися на межах і перехрестях шляхів; те саме, що в староримській міфології *Меркурій*; 2) *астр.* одна з численних малих планет (діаметр близько 1 км); підходить до Землі ближче, ніж інші малі планети (приблизно 600 тис. км).

ГЕРМЕТИЗАЦІЯ — створення непрониємності виробничого устаткування і приміщень з метою не допустити поширення шкідливих або вибухонебезпечних речовин, що утворюються в процесі виробництва.

ГЕРМЕТИЧНИЙ — непрониємний, щільно закритий, що не пропускає газу.

ГЕРМІНАТІВНИЙ [< лат. germinare проростати < germen (germinis) зародок, росток] — зародковий.

ГЕРМІНАТОР [< лат. germinare проростати] — апарат для пророщування насіння.

ГЕРОЛЬД [нім. Herold < сер.-лат.] — в середні віки — вісник, глашатай; оповіщав населення про війну, мир, оголошував урядові розпорядження; розпорядник на лицарських *турнірах*.

ГЕРОЛЬДІЯ [< нім.] — в царській Росії — відомство у справах про титули і дворянські привілеї.

ГЕРОНТ [гр. gerōn (gerontos) букв. старик] — член ради старійшин (*герусії*) в стародавній Греції.

ГЕРОСТРАТ [гр. Hērōstratos] — 1) грек, який спалив у 356 р. до н. е. храм *Артемиди* в Ефесі, щоб чим-небудь уславитись і увічнити своє ім'я; слава Герострата — ганебна слава; 2) * честолюбець, який домагається слави будь-яким шляхом, аж до злочину.

ГЕРПЕТОЛОГІЯ [гр. herpeton плазун + logos поняття, вчення] — відділ зоології, що вивчає плазунів.

ГЕРУНДІВ [лат. gerundivum] — дієприкметник майбутнього часу пасивного стану (з відтінком повинності) в латинській мові.

ГЕРУНДІЙ [лат. gerundium] — вид віддієслівного іменника в латинській і англійській мовах.

ГЕРУСІЯ [гр. gerusia] — «рада старійшин» в стародавній Греції; в Спарті г. була найвищим політичним органом.

ГЕРЦ [< вл. н.] — *ел.* одиниця частоти коливання — один період за секунду.

ГЕРЦОГ [нім. Herzog] — 1) у стародавніх германців — виборний військовий вождь, потім спадковий глава племені; 2) в середні віки — великий феодал; 3) один з вищих дворянських титулів.

ГЕРЦОГСТВО — 1) володіння великого феодала — *герцога*; 2) титул герцога.

ГЕСЛЬ [польськ. geśl, geśla] — польський народний музичний інструмент типу гусел.

ГЕСТ [< гол. geest безплідний] — піщана місцевість на німецькому і голландському узбережжі Північного моря, поросла вбогою рослинністю.

ГЕСТАПО [нім. Geheime Staatspolizei] — фашистська таємна поліція в гітлерівській Німеччині, що відзначалася особливо кривавими розправами з своїми жертвами; одна з головних терористичних установ фашизму. В 1945 р., після розгрому Радянською Армією гітлерівської Німеччини, гестапо було, поряд з іншими гітлерівськими організаціями, ліквідовано і оголошено поза законом. Міжнародний військовий трибунал в Нюрнберзі своїм вироком у 1946 р. визнав гестапо злочинною організацією. Проте кадри колишнього гестапо, як і злочинні методи цієї організації, широко використовуються американськими імперіалістами і західнонімецькими реваншистами в боротьбі проти демократичного руху.

ГЕТЕРА [гр. heterai букв. подруга, коханка] — в стародавній Греції — незаміжня жінка вільної поведінки, яка приваблювала чоловіків своїми

артистичними здібностями і освітою.

ГЕТЕРІЙ [< гр. heteria товариство, співдружність] — грецькі таємні товариства кінця 18 — початку 19 ст., головною метою яких було повалення турецького іра.

ГЕТЕРО... [< гр. heteros інший] — у складних словах означає різномірність і т. п. (протилежн. *гомо...*), напр. *гетерогенний*, *гетероморфізм*.

ГЕТЕРОАТОМИ [див. *гетеро...* + *атоми*] — всі атоми (крім атома вуглецю), що входять до складу кільця *гетероциклічних сполук*.

ГЕТЕРОАУКСИН [*гетеро...* + гр. auxanō расту] — *ауксин*, що найчастіше зустрічається в рослинах, речовина високої фізіологічної активності; відіграє велику роль в ростових процесах; виготовляється синтетично; застосовується в рослинництві.

ГЕТЕРОГЕНЕЗИС [див. *гетеро...* + *генезис*] — ідеалістична, антинаукова теорія походження видів, відповідно до якої раптова поява особин, що різко відрізняються від батьківських форм, неначе відбувається незалежно від змін в умовах їх життя.

ГЕТЕРОГЕННИЙ [*гетеро...* + гр. genos рід, походження] — неоднорідний, що складається з різних за своїм складом частин, напр. розчин (протилежн. *гомогенний*); г - н н а с и с т е м а — *фіз.* система, що складається з кількох різномірних речовин або речовини в різних станах, напр. насичена пара — рідина.

ГЕТЕРОГОНІЯ [*гетеро...* + гр. gonē народження] — одна з форм чергування поколінь у безхребетних тварин, при якій змінюють одне одного різні статеві покоління; окоління, які розвиваються із запліднених яєць, змінюються поколіннями, які розвиваються з незапліднених яєць (див. *партогенез*).

ГЕТЕРОДИН [*гетеро...* + гр. (h)odos шлях] — *рід.* ламповий генератор високої частоти і малої потужності, що служить для утворення допоміжних незатухаючих коливань для цілей радіоприймання або радіовимірів.

ГЕТЕРОДИНУВАННЯ коли-

в а нь [*< гр.*] — *рад.* виникнення коливань зниженої частоти від взаємодіяння двох коливань високої частоти (від *антени* і *гетеродина*) приблизно однакової сили, частоти яких близькі одна до одної.

ГЕТЕРОЗИГОТНІСТЬ [*< гр.* heterozygos різнорідний] — спадкова різноманітність організму, що виникає в результаті схрещування форм, різко відмінних своєю спадковістю.

ГЕТЕРОЗИС [*< гр.* heteroіosis видозміна, перетворення] — *біол.* явище підвищення життєвості, продуктивності і скоростиглості гол. ч. першого покоління рослинних і тваринних гібридів у порівнянні з батьками (див. *гібридизація*).

ГЕТЕРОМОРФІЗМ [*гетеро...* + *гр.* morphè вид, образ, форма] — різноморфність.

ГЕТЕРОМОРФІЗ [*гетеро...* + *гр.* morphè форма] — *біол.* утворення при *регенерації* замість зниклого органу зовсім іншого органу, який виконує інші функції; напр., у деяких ракоподібних замість відрізаних очей виростають ноги або вусики.

ГЕТЕРОНІМНИЙ [*гетеро...* + *гр.* onoma ім'я] — різноіменний.

ГЕТЕРОНОМІЯ [*гетеро...* + *гр.* nomos закон] — *філ.* в ідеалістичній етиці Канта (див. *кантіанство*) — термін, що означає відкидувану ним зумовленість моральності об'єктивними законами, зовнішніми причинами і почуттєвими імпульсами; гетерономії Кант протиставляв «моральну автономію» (див. *автономія* ² *моральна*).

ГЕТЕРОПЛАСТИКА [див. *гетеро...* + *пластика*] — *мед.* пересадка тканин або органів особинам, які належать до іншого біологічного виду, зокрема — від тварин людині.

ГЕТЕРОПОЛЯРНІ молекули [див. *гетеро...* + *полярний*] — інакше іонні молекули — молекули, побудовані з іонів, напр., молекула кухонної солі побудована з позитивного іона *натрію* і негативного іона *хлору*.

ГЕТЕРОСЕСУАЛІЗМ [*гетеро...* + *лат.* sexualis статей] — 1) статейний потяг до особини протилежної статі (пор. *гомосексуалізм*); 2) поява ознак, властивих іншій статі.

ГЕТЕРОТАЛІЗМ [*гетеро...* + *гр.* thallos парость] — роздільностатевість у нижчих рослин, що не виражається зовнішніми відмінностями статей і виявляється лише при статевому процесі.

ГЕТЕРОТОПІЯ [*гетеро...* + *гр.* topos місце] — утворення тканин або частин органу тваринного організму на незвичайному для них місці (напр., кісткового мозку в підшлунковій залозі, зубів на піднебінні та ін.). Г. — результат ненормального диференціювання тканин на різних стадіях розвитку організму.

ГЕТЕРОТРОФНИЙ [*гетеро...* + *гр.* trophè їжа] — г-ні організми — організми, які живляться готовими органічними речовинами; до г-них організмів відносяться всі тварини і людина, а також незелені (безхлорофільні) рослини, в тому числі гриби і більшість бактерій (пор. *автотрофний*).

ГЕТЕРОФАЗІЯ, ГЕТЕРОФРАЗІЯ [*гетеро...* + *гр.* phasis мова, phrasis вислів] — розлад мови, при якому одні слова або звуки вживаються замість інших.

ГЕТЕРОХРОНІЯ [*гетеро...* + *гр.* chronos час] — несвоєчасність, відхилення в часі.

ГЕТЕРОЦИКЛІЧНІ сполуки [див. *гетеро...* + *циклічний*] — *хім.* великий клас органічних сполук з циклічною (кільцевою) будовою, до складу циклу яких входять атоми не тільки вуглецю, а й інших елементів (азоту, кисню, сірки та ін.).

ГЕТИТ [нім. Goethit — так названий на честь Гете] — мінерал, голчаста залізна руда, гідрат окису заліза; зустрічається у вигляді бурих землястих мас з ін. залізними рудами.

ГЕТРИ [фр. guêtres] — теплий одяг, що надівається на ноги поверх взуття і покриває їх від ступні до колін або до кісточок.

ГЕТТО [іт. ghetto] — частина території в середньовічних і деяких капіталістичних містах, відведена для примусового поселення певної расової, професійної або релігійної групи населення. Г. спочатку відомі переважно як єврейські г. Ліквідація г. в Європі почалась з французької бур-

жуазної революції кінця 18 ст. Гітлерівські фашистські недолюдки, здійсниючи людиноненависницьку расистську політику, створили в країнах, що тимчасово перебували під їх владою, єврейські г., які були переддвер'ям таборів знищення людей. Г. і нині існують в США (для негритянського, мексиканського населення), а також з ряді інших імперіалістичних, залежних і колоніальних країн для так званого колораторового населення. Існування г. є одним з виявів націоналістичної, расистської політики імперіалістів (див. *расизм*).

ГЕТЬМАН [польськ. *hetman* полководець] — 1) в 16—18 ст. — головнокомандуючий збройними силами польсько-литовської держави, який призначався королем; 2) в кінці 16 ст. на Україні — виборний проводир військ у Запорозжжі, потім (з поч. 17 ст. і до 1764 р.) — правитель України; 3) в 1918 р. титул гетьмана України присвоїв собі царський генерал Скоропадський — ставленик німецького імперіалізму і української контрреволюції. Режим Скоропадського ввів в результаті революційної боротьби українського народу.

ГЕФЕСТ [гр. *Hēphaistos*] — у старогрецькій міфології — бог вогню і ковальської справи, те саме, що в староримській міфології *Вулкан*.

ГЕШЕФТ [< нім. *Geschäft* справа, торгівля] — угода дрібноспекулятивного характеру, «вигідне дільце».

ГЕЯ [< гр. *gaia*, *gē* земля] — у старогрецькій міфології — богиня землі.

ГІАДИ [лат. *Hyades*] — 1) у грекоримській міфології — сім сестер, які оплакували смерть єдиного брата і були перетворені богами в сузір'я; 2) *аспр.* яскраве зоряне скупчення в сузір'ї Тельця.

ГІАЛІН [< гр. *hyalos* скло] — мед. напівпрозора шільна однорідна білкова речовина, що з'являється в тканинах організму при деяких патологічних процесах.

ГІАЛІТ [< гр. *hyalos* скло] — мінерал, найбільш чиста різновидність *опала*.

ГІАТУС [< лат. *hiatus* отвір] — літв. «зіяння», збіг голосних, неблагозвучність, що утворюється при

зустрічі кількох голосних, особливо однакових, напр.: «о, оазис!».

ГІАЦИНТ [за ім'ям грецького міфологічного юнака *Hyacinthos*, нібито перетвореного в квітку] — 1) запашна цибулинна рослина родини лілійних, розводиться як декоративна; 2) червоноліловий коштовний камінь, різновидність мінералу *циркону*.

ГІБЕЛІНИ [іт. *ghibellini*] — в Італії 12—15 ст. — імперська партія, яка підтримувала німецьких імператорів і боролася з папською партією *гвелфів*; складалась в основному з представників феодальної знаті.

ГІБОН [англ. *gibbon*] — довгорука мавпа середніх розмірів з підряду вузьконосих; живе в Південно-Східній Азії і на Малайських островах.

ГІБРИД [< гр. *hybris* (*hybridos*) кровозмішення] — помісь, організм, який виникає в результаті *гібридизації* тварин або рослин; розрізняють статеві і вегетативні гібриди.

ГІБРИДИЗАЦІЯ [< гр.; див. *гібрид*] — сполучення в одному організмі різнорідних спадковостей — здобуття помісей рослин і тварин; має велике значення в справі поліпшення і виведення нових сортів рослин і порід тварин; г. може здійснюватись схрещуванням (статевим) і щепленням (вегетативним). Особливо великі досягнення в цьому напрямі І. В. Мічуріна, який створив наукову теорію гібридизації.

ГІГ [англ. *gig*] — 1) див. *гічка*; 2) те саме, що *кабріолет*.

ГІГАНТ [гр. *gigas* (*gigantos*)] — 1) велетень, величезний на зріст організм; 2)* що-небудь надзвичайно велике за розмірами (будинки, споруди та ін.).

ГІГАНТИЗМ [< гр.] — гігантський ріст — надмірно посиленний ріст людини, тварини або окремих частин організму (кінцівок).

ГІГАНТОЗАВРИ [гр. *gigas* (*gigantos*) велетень + *sauros* ящірка] — величезні (до 35 м довжини) вимерлі плазуни з групи *динозаврів*.

ГІГАНТОМАНІЯ [див. *гігант* + *манія*] — надмірна, невинуватана пристрась до всього велетенського, величезного.

ГІГАНТСЬКИЙ [< гр.; див. *гі-*

сант] — велетенський, величезний, здоровенний.

ГІГІЕНА [< гр. *hygieinos* цілющий, що приносить здоров'я] — розділ профілактичної (запобіжної) медицини, що вивчає вплив зовнішнього середовища на здоров'я людини; г. розробляє заходи, спрямовані на запобігання виникненню хвороб і на створення умов, які забезпечують збереження здоров'я.

ГІГІЄНИЧНИЙ — згідний з *гігієною*, що зберігає здоров'я.

ГІГРО... [< гр. *hygros* вологий] — у складних словах вказує на відношення даних слів до вологості, напр. *гігрометр*.

ГІГРОГРАФ [*гігро...* + гр. *grapō* пишу] — самопишучий *гігрометр*.

ГІГРОМЕТР [*гігро...* + гр. *metrō* міряю] — прилад для вимірювання вологості повітря.

ГІГРОСКОП [*гігро...* + гр. *skorēb* дивлюсь] — прилад, що приблизно показує зміну вологості повітря.

ГІГРОСКОПІЧНИЙ — вбираючий вологу; *гігроскопічна вата* — очищена від жиру вата для медичних потреб.

ГІГРОСКОПІЧНІСТЬ [*гігро...* + гр. *skorēb* дивлюсь] — здатність деяких речовин (хлористий кальцій, сірчана кислота та ін.) вбирати в себе вологу (пари води).

ГІГРОСТАТ [*гігро...* + гр. *statos* що стоїть] — прилад для витримування різних предметів при постійній вологості; застосовується в лабораторній практиці.

ГІГРОФІЛЬНИЙ [*гігро...* + гр. *phileō* люблю] — люблячий воду (пор. *гігрофіти*).

ГІГРОФІТИ [*гігро...* + гр. *phyton* рослина] — рослини, організм яких пристосований до життя в місцях надлишкового зволоження ґрунту і у вологій атмосфері (болота і т. п.); пор. *гідрофіти*, *ксерофіти*, *мезофіти*.

ГІД [фр. *guide*] — 1) провідник; 2) довідкова книга, путівник.

ГІДАЛЬГО — див. *ідальго*.

ГІДЖРА — див. *хіджра*.

ГІДРА [гр. *hydra* водяний змія < *hydōr* вода] — 1) у старогрецькій міфології — вбита *Гераклом* (*Геркулесом*) багатоголова потвора, в якій замість кожної відрубаної голови

виростали дві нові; 2)* ворожа сила, напр. г. контрреволюції; 3) дрібна (5—25 мм) сидяча (прикріплена) прісноводна тварина з типу кишечнопорожнинних.

ГІДРАВЛІКА [< гр. *hydraulikos* водяний] — прикладна наука, яка розробляє способи практичного застосування законів рівноваги і руху рідин.

ГІДРАВЛІЧНИЙ [< гр.; див. *гідрավліка*] — діючий тисненням або рухом рідини; г. у д а р — різке підвищення тиску в рідині, що тече по трубі, при її раптовому злиненні, напр. внаслідок закриття крана; відкритий відомим російським ученим М. Б. Жуковським (1847—1924); г. д в и г у н — двигун, що використовує енергію рідини; г. п р е с — машина для одержання тиску накачуванням води або олії; г. т а р а н — водопідйомна машина, що складається з похилої і вертикальної труб і використовує силу удару води для підняття частини її на велику висоту; г - н а п р о б а парових котлів, газових балонів, труб та інших приладів, що працюють під тиском, — випробування їх міцності підвищеним тиском накачуваною в них рідиною; г. р о з ч и н — суміш в'язучої речовини (вапно, цемент), піску і води; деякі г-ні розчини мають властивість тверднути під водою; застосовуються в будівельній справі для скріплювання кам'яної або бетонної кладки.

ГІДРАЗИН [< гр. *hydōr* вода] — *зім.* безбарвна, що димиться на повітрі, надзвичайно отруйна рідина неприємного запаху, яка здобувається окисленням *аміаку* або сечовини хлорнуватистими солями; застосовується в хімічній техніці як відновник.

ГІДРАНТ [< гр. *hydōr* вода] — дорозбірна колонка або кран, встановлювані на лінії водопроводу; застосовується для поливання вулиць, для гасіння пожеж і т. д.

ГІДРАНТИ [< гр.] — *зоол.* окремі члени колонії *гідродів*, побудовані за типом *поліпа*.

ГІДРАСТИС [< гр. *hydōr* вода] — «золота печатка», «жовтий корінь», півн.-американська рослина з родини барбарисових, з кореневища якої

здобуваються *алкалоїди*, застосовувані в медицині при кровотечах (особ. маткових).

ГІДРАТ [< гр. *hydōr* вода] — продукт сполучення простої або складної хімічної речовини з водою; напр., гашене вапно є г. негашеного вапна.

ГІДРАТАЦІЯ [< гр.; див. *гідрат*] — *хім.* приєднання частинок (молекул) води до хімічної сполуки без розкладу останньої.

ГІДРЕМІЯ [гр. *hydōr* вода + *haima* кров] — *мед.* підвищений вміст води в крові.

ГІДРИДИ [гр. *hydōr* вода + *eidos* вид] — *хім.* водневі метали; сполуки водню з металами (*натрієм, калієм, кальцієм* та ін.).

ГІДРІЯ [< гр. *hydōr* вода] — посудина для носіння води з трьома ручками; була дуже поширена в стародавній Греції; іноді художньо розмальовувалася.

ГІДРО... [< гр. *hydōr* вода, *волога*] — у складних словах вказує на відношення даних слів до води, напр. *гідрографія*.

ГІДРОАВІАНОСЕЦЬ [див. *гідро...* + *авіаносець*] — військове транспортне судно, що служить базою для гідролітаків; г. не має польотної палуби; на ньому є *катапульти* для зльоту літаків і крани або стріли для піднімання їх на палубу.

ГІДРОАВІАЦІЯ [див. *гідро...* + *авіація*] — літальні апарати, які мають корпус у формі човна або плавальні пристрої (поплавці); піднімаються з води і спускаються на воду.

ГІДРОАВТОМАТ [див. *гідро...* + *автомат*] — автоматично діючий *гідромеханічний* пристрій; в гідротехнічних спорудах, на шахтах застосовується для використання водяного напору з метою автоматичного піднімання води; у двигунах — для дозування палива, яке надходить до камер згоряння.

ГІДРОАЕРОДРОМ [див. *гідро...*] — *аеродром* для гідролітаків у морській бухті, на оз.рі або на ріці.

ГІДРОАКУСТИКА [див. *гідро...*] — розділ *акустики*, що займається вивченням підводних звуків, гол. ч. в природних водоймах (океанах, морях, озерах і т. д.).

ГІДРОБІОЛОГІЯ [див. *гідро...*] — розділ *біології*, що вивчає водні організми.

ГІДРОГЕЛЬ [див. *гідро...* + *гель*] — колоїдальні драглі, що утворились від *коагуляції* водного колоїдального розчину, нерозчинний у воді *гідрату*.

ГІДРОГЕН [*гідро...* + гр. *genos* рід] — водень.

ГІДРОГЕНЕРАТОР [див. *гідро...*] — електричний *генератор*, який перетворює енергію руху води, добуту від водяної турбіни, в електричну енергію.

ГІДРОГЕНІЗАЦІЯ [< гр.; див. *гідроген*] — *хім.* приєднання водню до різних хімічних тіл при наявності *каталізаторів*, напр. г. нафти, жирів та ін.

ГІДРОГЕОЛОГІЯ [див. *гідро...*] — галузь *геології*, що вивчає походження, рух і фізико-хімічні властивості підземних вод та їх прояви на земній поверхні.

ГІДРОГРАФ — спеціаліст з *гідрографії*.

ГІДРОГРАФІЧНИЙ — що відноситься до *гідрографії*; г - на карта — а) спеціальна морська карта, б) карта внутрішніх вод (озер, рік); г - на сітка — рисунок річкової сітки на карті; г - не судно — судно, призначене для вивчення морських шляхів, портів, для складання карт та ін. з метою гарантування безпеки мореплавства.

ГІДРОГРАФІЯ [*гідро...* + гр. *graphō* пишу] — відділ *географії*, присвячений вивченню і опису вод земної поверхні.

ГІДРОДИНАМІКА [див. *гідро...* + *динаміка*] — частина *гідромеханіки*, що вивчає рух рідини, а також твердих тіл, повністю або частково занурених у рідину, в зв'язку з діючими на них силами.

ГІДРОДИНАМІЧНИЙ — прикм. від сл. *гідродинаміка*; г. тиск — тиск рухомої рідини.

ГІДРОЕЛЕВАТОР [див. *гідро...* + *елеватор*] — водострумний насос без обертових частин, застосовуваний здебільшого для перекачування мулистий або брудної води; всмоктування рідини, що нагнітається, і подача її на висоту відбувається внаслідок

розрідження, створюваного струминою робочої води.

ГІДРОЕЛЕКТРИЧНИЙ [див. *гідро...*] — що відноситься до *електрики*, добутої з участю води; гідроелектрична станція (гідроелектростанція) — електрична станція, яка перетворює енергію падаючої або швидко текучої води (водоспадів, рік) в електричну енергію.

ГІДРОЕНЕРГЕТИКА [див. *гідро...* + *енергетика*] — галузь науки і техніки по використанню енергії води для виробництва електричної енергії на гідроелектростанціях. В умовах соціалістичного планового господарства гідроенергетика ґрунтується на принципах комплексного використання водних ресурсів для цілей енергетики, *іригації*, судноплавства, вододостачання, риборозведення та ін.

ГІДРОЖИР [див. *гідро...* + (*авто*)-*жир*] — автожир з поплавцями, пристосований для зльоту з води і посадки на воду.

ГІДРОЗОЛЬ — див. *золь*.

ГІДРОІНКУБАТОР [див. *гідро...*] — *інкубатор*, що обігривається гарячою водою.

ГІДРОЇДИ [*гідро...* + гр. *eidos* вид] — гідроподібні, клас кишечнопорожнинних тварин.

ГІДРОКАНАЛ [див. *гідро...*] — канал для випробування моделей поплавців і човнів гідролітаків, а також моделей суден; у суднобудуванні називається басейном для дослідів.

ГІДРОКАРБЮР [*гідро...* + фр. *carbure* вуглецева сполука < лат. *carbo* вугілля] — сорт легкого масла, що добувається з кам'яновугільної смоли.

ГІДРОКСІЛ [*гідро...* + гр. *oxus* кислий] — *хлм.* водний залишок, атомна група OH (кисень — водень).

ГІДРОЛІЗ [*гідро...* + гр. *lysis* розривання, розклад] — хімічне взаємодіяння речовини з водою, при якому складна речовина розпадається на дві або більше нових речовин; гідролізом пояснюються білільні властивості хлору, миюче діяння мила та ін. В промисловості гідроліз використовується у винокурному і патковому виробництвах, при добуванні етилового спирту з деревини і т. д.

ГІДРОЛОГІЯ [*гідро...* + гр. *logos* поняття, вчення] — наука, яка вивчає водні простори на землі і круговорот води на земній кулі; є частиною *геофізики*.

ГІДРОЛОКАЦІЯ [*гідро...* + лат. *locus* місце] — метод підводного звукового визначення місцеположення (напряму, відстані) об'єктів, які перебувають у воді.

ГІДРОМЕДУЗИ [див. *гідро...* + *медуза*] — вільно плаваючі статевої форми *гідроїдів*.

ГІДРОМЕТАЛУРГІЯ [див. *гідро...* + *металургія*] — добування металів з руд і заводських відходів водними розчинами різних хімічних речовин.

ГІДРОМЕТЕОРИ [*гідро...* + гр. *meteōros* що ширяє в повітрі] — продукти *конденсації* водяної пари в *атмосфері*: туман, хмари та ін.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНА станція [див. *гідрологія* + *метеорологія*] — пункт, де провадяться гідрологічні і метеорологічні спостереження.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЯ [див. *гідро...* + *метеорологія*] — наука, яка вивчає круговорот води в атмосфері.

ГІДРОМЕТРИЧНА станція [< гр.; див. *гідрометрія*] — пункт, де провадяться систематичні виміри висоти рівня води в ріці, швидкості течії, витрачання води.

ГІДРОМЕТРИЯ [*гідро...* + гр. *metreb* міряю] — розділ *гідрології*, що займається розробленням методики вимірювання різних величин (витрачання, швидкості, глибини та ін.), які характеризують властивості текучих вод.

ГІДРОМЕХАНІКА [див. *гідро...* + *механіка*] — наука, що вивчає рівновагу (*гідростатика*) і рух (*гідродинаміка*) рідини, а також взаємодіяння між рідиною і твердими тілами, повністю або частково зануреними в рідину.

ГІДРОМ'ОДУЛЬ [див. *гідро...* + *модуль*] — 1) показник кількості води, що відводиться (при осушуванні) або приводиться (при зрошуванні) на кожну одиницю площі; 2) щит з вирізом спеціальної форми для зливу води; служить для вимірювання середнього витрачання води ріки.

ГІДРОМОНІТОР — див. *монітор*.

ГІДРОНЕФРОЗ [*гідро...* + гр. nephros нирка] — мед. кістозне ураження нирки — розтягнення ниркових чашечок і миски внаслідок порушення стоку сечі.

ГІДРОПАТІЯ [*гідро...* + гр. pathos страждання] — *васт.* див. *гідротерапія*.

ГІДРОПЛАН [див. *гідро...* + (*аеро*)-план] — гідролітак — літак, пристосований для посадки на воду і зльоту з води.

ГІДРОПЛАНУВАННЯ — див. *глибування*.

ГІДРОПУЛЬТ [*гідро...* + лат. (cata)pulta метальна машина] — від-ро з ручним насосом для гасіння пожеж, поливання вулиць, садів, миття екіпажів, дезинфекції приміщень, фарбування стін, стель, обприскування рослин, очищення стін і т. п.

ГІДРОСЕПАРАТОР [див. *гідро...* + *сепаратор*] — апарат для збагачування корисних копалин (кам'яного вугілля, руди) за допомогою висхідного струменя води.

ГІДРОСТАТИКА [див. *гідро...* + *статика*] — частина *гідромеханіки*, що вивчає рівновагу рідини, а також рівновагу твердих тіл, повністю або частково занурених у рідину.

ГІДРОСУЛЬФІТ [див. *гідро...* + *сульфіт*] — сіль гідросірчатої кислоти, сильний відновник; натрійовий г. застосовується в текстильній промисловості при фарбуванні, кальційовий г. — у цукровому виробництві для вибілювання.

ГІДРОСФЕРА [*гідро...* + гр. sphaira куля] — водна оболонка земної кулі, сукупність вод Землі (океани, моря, озера, ріки).

ГІДРОТАКСИС [*гідро...* + гр. taxis розміщення в порядку] — рух нижчих організмів в бік більшої вологості (позитивний г.) або меншої вологості (негативний г.), напр. з сухого ґрунту в більш вологий.

ГІДРОТЕРАПІЯ [див. *гідро...* + *терапія*] — водолікування — застосування води у вигляді загальних і місцевих ванн, а також душей з лікувальною метою.

ГІДРОТЕРМАЛЬНІ родо-вища [*гідро...* + гр. thermos теплий] — ро-

довища металічних руд (золота, срібла, цинку, свинцю та ін.), утворення яких зв'язане з гарячими водними розчинами, що виникають в зв'язку з процесами остигання *магми*, яка заглибилася в земну кору.

ГІДРОТЕХНІКА [див. *гідро...*] — наука про використання водних ресурсів з метою: забезпечення судноплавства і сплаву по ріках, озерах, морях; використання енергії рухомих вод; підведення і використання води для зрошення земель; постачання води населеним пунктам, промисловим підприємствам, транспорту та ін.; забезпечення найкращих умов для рибного господарства; захисту населених пунктів, підприємств та ін. від шкідливої дії водної стихії; гаулуз техніки, яка здійснює вказані завдання з допомогою гідротехнічних споруд (напр., греблі, канали, водойми, дамби і т. п.).

ГІДРОТРОПІЗМ [*гідро...* + гр. tropos поворот, напрям] — здатність рослин вигинатися під впливом нерівномірного розподілу вологості в навколишньому середовищі; коріння, що вивчає рівновагу вологості (позитивний г.); плодове тіла деяких грибів ростуть в напрямі меншої вологості (негативний г.).

ГІДРОФІЛІЯ [*гідро...* + гр. phileō люблю] — *біол.* 1) запилювання рослин з допомогою води; 2) здатність тканин організму зв'язувати воду, вдержувати її, перешкоджаючи її виділенню.

ГІДРОФІТИ [*гідро...* + гр. phyton рослина] — рослини, які живуть у воді (пор. *гідропіти*, *ксерофіти*, *мезофіти*).

ГІДРОФОБІЯ [*гідро...* + гр. phobos страх, боязнь] — водобоязнь, сказ; заразна хвороба, що передається людині укусом скаженої тварини (здебільшого собаки, вовка, кішки).

ГІДРОФОН [*гідро...* + гр. phōnē звук] — прилад для приймання звукових хвиль, поширюваних у воді; служить для виявлення підводних і надводних суден, зв'язку між суднами, для приймання звукових сигналів під час туманів та ін.

ГІДРОХІНОН [див. *гідро...* + *хінон*] — *хім.* органічна речовина, що утворюється відновленням хінону;

застосовується у фотографії (як проявник), а також у виробництві барвників.

ГІДРУВАННЯ — див. *гідрогенізація*.

ГІБНА [гр. *hyaina*] — хижий ссавець; живиться майже виключно падлом; водиться в Закавказзі, Туркестані, Індії (смугаста г.) і Африці (плямиста г. і смугаста г.).

ГІБРАТИЧНІ *письмена* — див. *ієратичні письмена*.

ГІЕРОГЛІФИ — див. *ієрогліфи*.

ГІК [гол. *gijk*] — мор. обертове горизонтальне рангоутне дерево, що впирається переднім кінцем у шоглу, по якому розтягується нижній пруг паруса.

ГІКОРИ [ам.] — американський горіх; кілька видів північноамериканських дерев, що дають важку пружну деревину, застосовується в авіапромисловості, а також при виготовленні екіпажів, лиж, рукояток інструментів і т. п.

ГІЛЕЯ [< гр. *hylē līs*] — вологий тропічний ліс.

ГІЛОЗОІЗМ [гр. *hylē речовина + збє життя*] — виникле спершу в східній і старогрецькій філософії вчення про загальну одушевленість матерії; г. помилково приписує матерії в усіх її видах чутливість і життєдіяльність, властиві тільки високорозвинутій матерії.

ГІЛЬДІЙСЬКИЙ *соціалізм* — різновидність *реформізму* в англійському робітничому русі. Г. с. виник на початку 20 ст.; проповідував об'єднання робітників, техніків і інтелігентів у спілки (*гільдії*), які повинні охопити цілі галузі виробництва і керувати цими галузями спільно з державою, яка розглядається не як орган класового панування і диктатури буржуазії, а як якийсь позакласовий представник споживачів. Г. с. затушовував класові суперечності між робітничим класом і буржуазією, зраджував інтереси робітничого класу, заперечував революційний шлях повалення буржуазії і соціалістичну революцію, виступав проти диктатури пролетаріату і прямо підтримував буржуазію в її боротьбі з комунізмом.

ГІЛЬДІЯ [< нім. *Gilde* корпора-

ція] — 1) в середні віки — спілки купців, ремісників, підмайстрів і т. д., що захищали інтереси або цехові привілеї своїх членів; 2) станові об'єднання купців у дореволюційній Росії, які ділилися за розмірами капіталу на 1-у, 2-у і 3-ю гільдії.

ГІЛЬЙОТИНА [фр. *guillotine*] — машина для відтинання голови; введена у Франції під час буржуазної революції в 1792 р. за пропозицією доктора Гільйотена.

ГІЛЬЙОТИНУВАТИ [фр. *guillotiner*] — відтинати голову *гільйотиною*.

ГІЛЬЙОШИРУВАННЯ [фр. *guillocher*] — гравірування на спеціальній, т. зв. *гільйоширній машині* рисунка у вигляді тих або інших комбінацій ліній; застосовується при виготовленні форм для друкування грошових знаків з метою захисту їх від підробки.

ГІМЕНЕЙ [гр. *Hymenaios*] — 1) у старогрецькій міфології — бог шлюбу; * *узи Гіменея* — шлюб, подружнє життя; 2) особливий вид старогрецької хорОВОЇ лірики — *весільна пісня*.

ГІМЕНІЙ [< гр. *hymēn* пливка, шкіра, покрив] — *бот.* особливий, більш або менш щільний шар, що складається з спороутворювальних клітин у спороносіннях багатьох грибів і лишайників.

ГІМЕНОМІЦЕТИ [гр. *hymēn пливка, шкіра, покрив + mykēs (mykētos)* гриб] — велика група грибів, у яких спороутворювальний шар (*гіменій*) розміщений на поверхні плодкових тіл; до гіменомицетів відносяться майже всі шапкові гриби.

ГІМЕНОПТЕРИ [гр. *hymēn шкірочка + pteron крило*] — перетинчатокрылі комахи (оси, бджоли, мурашки та ін.).

ГІМН [гр. *hymnos*] — 1) у стародавній Греції — урочиста хвалебна пісня на честь богів і героїв; 2) урочиста пісня, прийнята як символ державної або класової єдності; державним гімном СРСР є г. «Союзом незламним республіки вільної», гімном Комуністичної партії Радянського Союзу — «Інтернаціонал»; 3) музичний твір, в якому виражається піднесений, урочистий стан.

ГІМНАЗІЯ [< гр. *gymnasion* гімнасій (у стародавній Греції — громадська школа фізичного виховання, пізніше — також місце зборів філософів, учених)] — середня школа в деяких зарубіжних країнах і в дореволюційній Росії (з викладанням латинської і грецької мов).

ГІМНАСТ [< гр. *gymnastēs* вчитель *гімнастики*] — людина, вправна в гімнастиці; яка займається гімнастикою.

ГІМНАСТИКА [гр. *gymnastikē*] — сукупність особливих, з певною метою підібраних тілесних вправ, що сприяють фізичному розвитку організму (гігієнічна г., спортивна г., художня г. та ін.).

ГІАНДРИ [гр. *gynē* жінка + *anēr* (*andros*) чоловік] — жінки, що відзначаються чоловічими вторинними статевими ознаками (вузький таз, заріст на обличчі та ін.).

ГІНГІВІТ [< лат. *gingiva* ясна] — запалення ясен.

ГІНЕКЕЙ [гр. *gynaikēion* < *gynē* (*gynaikos*) жінка] — жіноча половина в старогрецькому домі.

ГІНЕКОЛОГ — лікар жіночих хвороб, спеціаліст з *гінекології*.

ГІНЕКОЛОГІЯ [гр. *gynē* (*gynaikos*) жінка + *logos* поняття, вчення] — мед. наука, що вивчає особливості жіночого організму і захворювання, зв'язані з порушенням діяльності жіночих статевих органів, а також методи їх лікування.

ГІНЕЦЕЙ [гр. *gynaikēios* жіночий] — сукупність жіночих частин квітки (плодолистки, маточки).

ГІНЕЯ [англ. *guinea*] — старовина англійська золота монета, яка дорівнювала 21 шилінгу (близько 12 крб.); тепер її більше не карбують.

ГІНТЕРЛАНД — див. *гінтерланд*.

ГІНЬОЛЬ [фр. *guignol*] — головний персонаж французького лялькового театру («театру гіньоль»), що виник у 18 ст. в Ліоні.

ГІОСЦАМІН [< гр. *hyoskyamos* блекота] — *алкалоїд*, що міститься в беладонні, блекоті, дурмані.

ГІПЕР... [< гр. *hyper* над, зверху, по той бік] — приставка, що вказує на перевищення норми, напр. *гіперестезія* (протилежне *гіпо...*).

ГІПЕРБАТОН [< гр. *hyperbaton* порушення] — стилістична фігура, що полягає у зміні природного порядку слів і у відділенні їх одне від одного вставними словами, напр.: «Всяка іміст свій ум голова» (Г. Сковорода); див. також *інверсія* 1.

ГІПЕРБОЛА [< гр. *hyperbolē* перехід, перевага; перебільшення] — 1) мовний зворот, що полягає у надмірному перебільшенні для сильного враження, напр.: безбережне море, піт котився градом (вид *метонімії*); 2) *мат.* незамкнена крива лінія з двох необмежено простягнутих віток; утворюється при перерізі прямого кругового конуса площиною, паралельною двом його твірним; може бути визначена як геометричне місце точок площини, різниця відстаней яких від двох певних точок, званих фокусами, є постійною.

ГІПЕРБОЛІЧНИЙ — прикм. від сл. *гіпербола*; * надмірно перебільшений; г - на геометрія — геометрія, відкрита великим російським геометром М. І. Лобачевським (1792—1856), яка виходить із звичайної евклідової геометрії, якщо замінити її п'ятий постулат таким: через точку, що лежить поза прямою в тій же площині, можна провести більш ніж одну паралельну їй пряму; г - н і ф у н к ц і ї — загальна назва *тригонометричних функцій* від мнямого аргументу.

ГІПЕРБОЛОЇД [< гр.] — *мат.* крива поверхня, утворювана обертанням *гіперболи* біля однієї з її осей, а також поверхня, що здобувається з попередньої через розтягнення відносно площини, яка проходить через вісь обертання.

ГІПЕРБОРЕЙ, ГІПЕРБОРЕЙЦІ [< гр. *hyperboreos* який живе за Борсем, житель крайньої півночі] — 1) за переказами стародавніх греків — казковий народ, який жив на крайній півночі; 2) * жителі півночі.

ГІПЕРДАКТИЛІЧНА рима [див. *гіпер...* + *дактиль*] — рима, в якій після кінцевого наголошеного складу йдуть 3 і більше ненаголошені склади (див. *рима*).

ГІПЕРЕМІЯ [*гіпер...* + гр. *haima* кров] — *мед.* надмірне наповнення кров'ю судин якого-небудь органу

або частини тіла, що викликається або припливом артеріальної крові (активна г.), або утрудненим стоком венозної крові (застійна г.).

ГІПЕРЕСТЕЗІЯ [giper... + гр. aisthēsis відчуття, почуття] — підвищена, хвороблива шкірна чутливість.

ГІПЕРКІНІЗ [giper... + гр. kinēsis рух] — мед. надмірні, мимовільні рухи, що спостерігаються при деяких захворюваннях центральної нервової системи.

ГІПЕРКОМПЛЕКСНІ ч и с л а [giper... + лат. complexus зв'язок] — числа, що являють собою лінійні комбінації більше двох одиниць; найважливішою системою г-них чисел є *кватерніони*.

ГІПЕРНЕФРОМА [giper... + гр. nephros нирка] — опух кори надниркової залози.

ГІПЕРПЛАЗІЯ [giper... + гр. plasis утворення] — анат. надмірне розростання тканини тваринного або рослинного організму (пор. *гіпоплазія*).

ГІПЕРСЕКРЕЦІЯ [див. giper... + секреція] — посилене виділення *секрета* * будь-якою залозою.

ГІПЕРТОНІЯ [giper... + гр. tonos напруження] — мед. 1) підвищене напруження м'язів очного яблука; 2) підвищення кров'яного тиску в артеріях, що спостерігається при артерioskлерозі, захворюваннях нирок і як самостійна хвороба (г і п е р т о н і ч н а х в о р о б а).

ГІПЕРТРОФІЯ [giper... + гр. trophē живлення] — 1) надмірне збільшення об'єму органу або частини тіла; може бути фізіологічною (напр., г. м'язів у атлетів) і патологічною (напр., г. серця при його пороках); 2)* збільшення чого-небудь до ненормально великих розмірів, перебільшення.

ГІПЕРФУНКЦІЯ [див. giper... + функція] — біол. надмірно посилена діяльність якого-небудь органу.

ГІПНОЗ [< гр. hypnos сон] — своєрідний, близький до сну стан людини і вищих хребетних тварин; як довів І. П. Павлов, в основі гіпнозу лежать явища гальмування вищих відділів головного мозку. У людини г. може бути викликаний

навіянням; застосовується при лікуванні деяких хвороб.

ГІПНОТИЗЕР [фр. hypnotiseur < гр.] — людина, яка приводить у стан *гіпнозу* іншу людину.

ГІПНОТИЗМ [фр. hypnotisme < гр.] — сукупність явищ, що відносяться до *гіпнозу*.

ГІПНОТИЗУВАТИ [фр. hypnotiser < гр.] — приводити в стан *гіпнозу*.

ГІПО... [< гр. hypo під] — приставка, що вказує на пониження проти норми, напр. *гіпофункція* (протилежне *гіпер...*).

ГІПОВІТАМІНОЗИ [див. gipo... + вітамін] — захворювання, зв'язані з недостатньою кількістю вітамінів в організмі (пор. *авітамінози*).

ГІПОДЕРМА [gipo... + гр. derma шкіра] — у тварин типу членистоногих шар *епітелію*, розміщений безпосередньо під хітиновим кістяком (див. *хітин*).

ГІПОДРОМ — див. *іподром*.

ГІПОКОТИЛЬ [gipo... + гр. kotylē заглиблення, чашка] — п і д с і м'я д о л ь н е к о л і н о — невелика ділянка стебла між коренем і першим листям (сім'ядолями).

ГІПОЛАН [< гр. hippos кінь] — препарат з *гормонів* яєчника жеребчої кобили, що має велике значення для підвищення плідності кінських маток.

ГІПОЛОГІЯ [гр. hippos кінь + logos поняття, вчення] — наука про коня; вивчає анатомію, фізіологію коня, його розведення, годування, утримання, класифікацію, опис кінських типів і порід і т. д.

ГІПОПЛАЗІЯ [gipo... + гр. plasis утворення] — анат. неповний розвиток тканини або органу (пор. *гіперплазія*).

ГІПОПОТАМ [гр. hippopotamos бувк. річковий кінь] — див. *бегемот*.

ГІПОСЕКРЕЦІЯ [див. gipo... + секреція] — понижене виділення *секрета* * залозою.

ГІПОСТАЗ [< гр. hypostasis осадок] — застій крові в нижчерозміщених частинах тіла або органах, що спостерігається у хворих з ослабленою серцевою діяльністю.

ГІПОСТАЗУВАТИ [< гр. hypostasis існування] — властиве ідеалі-

тичний філософії прагнення приписувати абстрактним поняттям самостійне буття, розглядати загальні властивості і якості як самостійні предмети.

ГІПОСТІЛЬ, **ГІПОСТІЛЬНИЙ** з а л [*<* гр. hypostylos підтримуваний колонами] — велике крите приміщення, стелю якого підпирають колони (гол. ч. в архітектурі стародавнього Сходу).

ГІПОСУЛЬФІТ [див. *gino... + sulfim*] — сірчановатистоюкислий натр; утворюється як відхід при виробництві сірчастих барвників; застосовується у фарбувальному і паперовому виробництвах, при біленні тканин, обробленні шкір, у фотографії (*фіксаж*) і т. д.

ГІПОТАКСИС [*gino... + гр. taxis* розміщення] — грам. підрядність (речень).

ГІПОТЕЗА [*<* гр. hypothesis припущення] — наукове припущення, що висувається для пояснення будь-якого явища і вимагає перевірки на досліді і підтвердження фактами для того, щоб стати достовірною науковою теорією.

ГІПОТЕНУЗА [*<* гр. hypoteinusa що тягнеться під чим-небудь] — сторона прямокутного трикутника, яка лежить проти прямого кута.

ГІПОТЕТИЧНИЙ [*<* гр. hypothetikos] — обгрунтований на *гіпотезі*, гаданий; г - н е с у д ж е н н я — логічне судження, в якому твердження поставлено в залежність від певних умов, напр.: «якщо ворог не здасться, його знищують».

ГІПОТОНІЯ [*gino... + гр. tonos* напруження] — мед. пониження кров'яного тиску при серцевій слабості, недокрів'ї, а також понижене напруження (тонус) тканин, органів.

ГІПОТРОФІЯ [*gino... + гр. trophē* живлення] — зменшення об'єму органу (протиляжне *гіпертрофія*); хронічний розлад живлення, що виражається в схудненні, втраті або недостатності наростання ваги, напр. у дітей в результаті якого-небудь захворювання.

ГІПОТРОХІДА [*gino... + гр. trochos* біг + *eidōs* вид] — мат. замкнута крива, описувана точкою, що лежить поза або всередині кола, яке

котиться без ковзання по внутрішній стороні іншого кола більшого радіуса.

ГІПОФІЗ [*gino... + гр. physis* утворення, виникнення] — залоза з внутрішньою секрецією у всіх хребетних тварин і у людини; г. лежить біля основи головного мозку. Гормони гіпофізу, беручи участь в загальному обміні речовин, впливають на зростання і розвиток організму.

ГІПОФУНКЦІЯ [див. *gino... + функція*] — біол. понижена діяльність будь-якого органу.

ГІПОЦЕНТР [див. *gino... + центр*] — вогнище землетрусу в глибині земної кори, де сталися переміщення і звідки походять підземні поштовхи при землетрусі.

ГІПОЦИКЛОІДА [див. *gino... + циклоїда*] — мат. замкнута крива, описувана точкою кола, яке котиться без ковзання по внутрішній стороні іншого кола, більшого радіуса, ніж перше.

ГІПС [гр. gypsum] — мінерал, звичайно білого кольору, що складається з водного сірчаноюкислого кальцію; випалений і розмелений гіпс застосовується у ліпних роботах, у фарфоровому і скляному виробництвах, у хірургії (для пов'язок), а також як добриво.

ГІПСОЛІТ [*zinc + гр. lithos* камінь] — будівельний матеріал — суміш гіпсу з мінеральними або органічними речовинами; легковагий, слабо проводить тепло; г і п с о л і т о в і п л и т и застосовуються для перегородок, утеплення стін тощо.

ГІПСОМЕТР — див. *гіпсометр*.

ГІПСОМЕТРІЯ [гр. hypsos висота + metreб міряю] — розділ *геодезії*, що займається визначенням висот місцевості і нанесенням їх на карти, плани або *профілі*.

ГІПСОТЕРМОМЕТР [гр. hypsos висота + *термометр*] — прилад для вимірювання висоти місця над рівнем моря на підставі зміни температури парів киплячої води.

ГІРЛЯНДА [фр. guirlande *<* іт. ghirlanda] — квіти і зелень, сплетені у вигляді стрічки; * візерунок, орнамент та ін. сплетення в такій формі.

ГІРОКОМПАС — механічний *ком-*

нас, оснований на принципі гіроскопа.

ГІРОСКОП [гр. gyros коло, кільце + skopeo дивлюсь, спостерігаю] — дзига, прилад з вільною віскою, що обертається з великою швидкістю; має стійкість при різних положеннях; застосовується для заміни магнітного компаса на літаках і суднах, для надання стійкості судну (величезні гіроскопи в трюмі суден), вагонах, які рухаються по одній рейці, і т. п.

ГІРУДИН [< лат. hirudo (hirudinis) п'явка] — речовина, що міститься в головній частині медичних п'явок (в спеціальних залозах) і перешкоджає скипанню крові.

ГІРШ-ДУНКЕРІВСЬКІ с п і л к и — профспілки, створені в 1868 р. в Німеччині буржуазними діячами М. Гіршем і Ф. Дункером з метою підпорядкування профспілкового руху інтересам буржуазії — недопущення страйків і взагалі класової боротьби робітничого класу; обмежували завдання професійного руху рамками кас взаємодопомоги і культурно-освітніх організацій. Після розгрому гітлерівцями (в 1933 р.) усіх профспілкових організацій Німеччини діячі г.-д. спілок увійшли у фашистський т. зв. «грудовий фронт».

ГІСТЕРЕЗИС [< гр. hysteresis спізнання] — відставання наслідку від породжуючої його причини; тривале післядіяння наявних раніше умов; м а г н і т н и й г. — відставання зміни магнітного стану заліза або сталі при зміні магнітного поля, що викликає цей стан.

ГІСТЕРОЛОГІЯ або **ГІСТЕРОН-ПРОТЕРОН** [< гр.] — особливий стилістичний прийом або логічна помилка, яка полягає в тому, що наступне (hysteron) явище ставиться перед попереднім (proteron), напр.: «він помер і спустив дух».

ГІСТІОЦИТИ [гісто..., гістіо... + гр. kytos клітина] — клітини, які входять до складу сполучної тканини організму людини і хребетних тварин; при запальній реакції організму здатні перетворюватись у *макрофаги*.

ГІСТО..., **ГІСТІО...** [< гр. histos тканина] — у складних медичних і анатомічних термінах вказує на від-

ношення даних термінів до тканин тіла, напр. *гістологія*.

ГІСТОГЕНЕЗ [гісто... + гр. genesis походження] — у тваринному організмі — процес утворення тканини.

ГІСТОГЕННИЙ [гісто... + гр. genes рід, походження] — *анат.*, *мед.* тканинний, що походить з тканини.

ГІСТОЛІЗ [гісто... + гр. lysis розривання, розчинення] — руйнування тканин тваринного організму шляхом розчинення їх елементів (клітин і міжклітинної речовини) за участю особливих клітин (*фагоцитів*) і *ферментів*.

ГІСТОЛОГІЯ [гісто... + гр. logos поняття, вчення] — наука про тканини багатоклітинних тварин і людини (наука про тканини рослин називається *анатомією рослин*). Основні завдання гістології — вивчення будови, розвитку і функціональних властивостей тканин.

ГІСТОПАТОЛОГІЯ — патологічна *гістологія*, частина патологічної анатомії, що вивчає мікроскопічні процеси (явища), які відбуваються в тканинах при різних захворюваннях.

ГІСТРІОН [лат. histrio (histrionis)] — в стародавньому Римі і в середні віки, гол. ч. у Франції, — народний професійний актор різних спеціальностей (музикант, співак, оповідач, акробат, канатний танцюрист, дресирувальник тварин і т. д.).

ГІТ [англ. heat] — 1) у конно-рисистому спорті — біг коня на певну коротку відстань (в СРСР — 1 600 м); м е р т в и й г. — коли коні, які змагаються, приходять на місце з однаковою швидкістю; 2) у велосипедному і мотоциклетному спорті — особливий вид змагання, при якому учасники проїжджають призначену їм відстань (дистанцію) поодино і з місця або з ходу.

ГІТОВ [гол. geitouw] — мор. снасть для прибирання парусів підтягуванням їх до шогли або реї.

ГІФІ [< гр. hyphè тканина] — *бот.* пилки, що складаються з клітин і утворюють тіло грибів.

ГІЧКА [англ. gig] — вузька легка гребна шлюпка (5—8-веслова).

ГЛАДІАТОРИ [лат. gladiatores < gladius меч] — в стародавньому Ри-

мі — раби, військовополонені, особи, засуджені судом і т. д., спеціально навчені для кривавого бою між собою або із звірами в *амфітеатрі*.

ГЛАДИОЛУС [*<* лат. *gladius* великий меч] — косяки — рід трав'яних рослин родини півникових з гарними великими (у вирощуваних як декоративні) квітками різного забарвлення (назва за формою листя).

ГЛАЗЕТ [*<* фр. *glacé* глянуватий] — парча з кольоровою шовковою основою і гладеньким золотим або срібним канительним утком.

ГЛАЗУР [нім. *Glasure*] — 1) тонкий скловидний шар, що вкриває керамічні вироби і закріплений на них шляхом випалювання при високих температурах. Глазур застосовується для забезпечення керамічних виробів від дії кислот і лугів і для надання їм водонепроникності, а також для декоративних цілей; 2) шар застиглого прозорого цукру на фруктах, печиві та ін.

ГЛАЗУРУВАТИ [нім. *glasieren*] — надавати чому-небудь глянсу, наносити *глазур*.

ГЛАНДА [*<* лат. *glans* (*glandis*) жолудь] — *анат.* мигдаликовидна залоза (біля входу в глотку); лімфатичний вузол.

ГЛАСЕ [фр. *glacé*] — тонка шовкова блискуча тканина.

ГЛАСИС [фр. *glacis*] — земляний похилый (в бік противника) насип попереду зовнішнього рову укріплення.

ГЛАУБЕРОВА СІЛЬ [*<* вл. н.] — мінерал, десятиводний кристал-гідрат сірчанокислого натрію; застосовується в медицині (як проносне і як протиготрута при деяких отруєннях), у скляному виробництві, у виробництві *целюлози*, соди та ін. хімічних препаратів.

ГЛАУКОМА [гр. *glaukōma* *<* *glaukos* кольору морської води, яснозелений] — тяжке захворювання очей, що характеризується підвищенням внутріочного тиску. Запушена, без лікування г. веде до сліпоты.

ГЛАУКОНІТ [*<* гр. *glaukos* яснозелений] — мінерал зеленого кольору (водний *силікат* глинозему і заліза з домішкою *калію*); застосовується як мінеральна фарба, а також для

удобрення ґрунту і для зменшення твердості води.

ГЛАЦІОЛОГІЯ [лат. *glacies* лід + гр. *logos* поняття, вчення] — самостійний відділ фізичної географії, що займається дослідженням природи льоду і його ролі як фізико-географічного фактора.

ГЛЕДИЧІЯ [*<* вл. н.] — північноамериканське дерево з родини бобових; розводиться в півд. районах СРСР як декоративне і для живоплотів; дає міцну тверду деревину, що йде на дрібні вироби.

ГЛЕЗЕР [англ. *glazer*] — *тех.* один з апаратів папероробної машини, що складається з кількох шліфованих, розміщених один над одним чавунних валів і служить для надання паперу т. зв. машинної гладкості.

ГЛЕЙ [англ. *gley*] — інакше *глейовий горизонт* — яснозбарвлені глибокі шари ґрунту; утворюються під впливом життєдіяльності анаеробних бактерій (див. *анаероби*) в ґрунтах з поганою повітропроникністю (у дерновопідзолистому, болотному, заплавному та ін.). При неглибоких заляганнях глею оранка ґрунту провадиться задалегідь, щоб наявні в глеї закисні сполуки заліза встигли до посіву окислитися під впливом кисню повітря.

ГЛЕЙКОМЕТР [гр. *gleukos* солодке вино + *metreb* міряю] — прилад для визначення кількості цукру у винах.

ГЛЕТ [*<* нім. *Glätte* рівність, слизькість] — свинцева вохра, окис свинцю з домішкою інших металів; застосовується у гончарстві для виготовлення *глазурей*, у виробництві білила, вохри, замазок та інших свинцевих препаратів і фарб.

ГЛЕТЧЕР [нім. *Gletscher*] — *льодовик* — маса льоду у вигляді потоку, яка утворюється у високих горах, або скупчення льоду у вигляді покриву на материках і о-вах полярних широт, що повільно рухається під дією сили ваги з областей, які лежать вище від межі снігів.

ГЛІКЕМІЯ [гр. *glykys* солодкий + *haima* кров] — наявність виноградного цукру (глюкози) в крові (у людини в нормі є в середньому 0,085%); при збільшенні кількості глюкози в

крові до 0,18% і більше настає гіперглікемія, що виражається виділенням глюкози з сечею.

ГЛІКОГЕН [гр. *glykys* солодкий + *genos* рід] — тваринний крохмаль, вуглевод з групи полісахаридів, за будовою дуже схожий з крохмалем; утворюється з цукру крові в печінці і м'язах і відкладається там як резерв вуглеводів; зустрічається також у грибах (у дріжджах та ін.).

ГЛІКОЗУРІЯ [гр. *glykys* солодкий + *uron* сеча] — виділення цукру з сечею, напр. при сахарному *diabeti*.

ГЛІКОКОЛ [гр. *glykys* солодкий + *kolla* клей] — інакше *глицин* — амінокислота; входить до складу багатьох білків; міститься у великій кількості в *желатині*.

ГЛІКОЛ [< гр. *glykys* солодкий] — двохатомні спирти.

ГЛІКОЛІЗ [гр. *glykys* солодкий + *lysis* розривання, розчинення] — розпад вуглеводів у тваринному організмі без участі кисню, з утворенням молочної кислоти; енергія, що при цьому збільюється, використовується організмом у процесі життєдіяльності.

ГЛІНТ [< дат.] — більш або менш різко виражений крутий уступ, що йде по південному березі Фінської затоки (Естонська РСР і Ленінградська область) до Ладозького озера. Утворення глінтів зв'язане з виходом на поверхню землі щільних вапняків, що лежать на пісках і глинах; розмивання цих гірських порід водами Фінської затоки і більш давніх басейнів, що були раніше на її місці, зумовило виникнення глінтів.

ГЛІНТВЕЙН [нім. *glühender Wein, Glühwein*] — гаряче вино з цукром і прянощами.

ГЛІОМА [< гр.] — опух з опорної тканини (*невроглії*) першої системи; зустрічається в головному і спинному мозку.

ГЛІНТАЛІ — штучні смоли, що здобуваються з гліцерину, обробленого органічними кислотами; йдуть на ізоляційні, клеючі та інші лаки.

ГЛІПТИКА [гр. *glyptikē* < *glyphō* вирізати] — різьблення по каменю.

ГЛІПТОДОНТИ [гр. *glyptos* вирізаний + *odus* (*odontos*) зуб] — вимерлі ссавці третинного періоду в

ряду неповнозубих, споріднені сучасним броненосцям; тіло гліптодонтів було вкрите кістковим панцирем.

ГЛІПТОТЕКА [гр. *glyptos* вирізаний + *thekē* ящик, шкатулка] — 1) зібрання різьблених каменів; 2) зібрання скульптурних творів.

ГЛІСАНДО [іт. *glissando букв.* покковом] — прийом гри на музичних інструментах, що полягає в легкому і швидкому ковзанні пальцем по клавіатурі фортепіано, по струнах арфи або смячкових інструментів (скрипки і т. п.).

ГЛІСЕР [< фр. *glisser* ковзати] — плоскостонне, мілкосидяче швидкохідне судно; при розвинутому русі ковзає днищем по поверхні води, що значно зменшує опір води; глісери звичайно приводяться в рух повітряним гвинтом.

ГЛІСІРУВАННЯ [< фр. *glisser* ковзати] — інакше *гідропланія* — ковзання по воді *глісера* або гідролітака перед його зльотом у повітря.

ГЛІЦЕРІДИ [гр. *glykeros* солодкий + *eidos* вид] — ефіри *гліцерину* з жирними кислотами — головна складова частина тваринних і рослинних жирів.

ГЛІЦЕРІН [< гр. *glykeros* солодкий] — органічна сполука, густа сиропоподібна рідина солодка на смак, розчинна у воді, здобувається омиленням жирів; широко застосовується в техніці (як розчинник і для забезпечення різних матеріалів від висихання), для виготовлення нітрогліцерину (вибухова речовина), косметичних мазей, мила, для здобрування вина та ін.; гліцерини — загальна назва трьохатомних спиртів.

ГЛІЦЕРОФОСАТИ — солі гліцеринофосфорної кислоти; застосовуються в медицині для зміцнення нервової системи.

ГЛІЦІН [< гр. *glykys* солодкий] — те саме, що *глікокол*.

ГЛІЦІНІЯ [< гр. *glykys* солодкий] — витка рослина з родини бобових; розводиться в Криму і на Кавказі як декоративна.

ГЛОБАЛЬНИЙ [фр. *global*] — взятий в цілому; загальний; валовий.

ГЛОБІГЕРІНИ [лат. *globus* (globi) куля + *gerere* нести] — кореніж-

ки, вапнисті черепашки яких утворюють глобігериновий мул на дні океанів.

ГЛОБУЛІНИ [*< лат. globulus кулька*] — найбільш поширена в природі група тваринних і рослинних білків (глобулін сироватковий, молочний, яєчний та ін.).

ГЛОБУЛЯРНИЙ [фр. *globulaire < лат. globulus кулька*] — кулястий.

ГЛОБУС [*< лат. globus куля*] — модель земної кулі, що звичайно обертається навколо своєї осі; являє собою зображення Землі в малому масштабі; н е б е с н и й г. — зображення небесної сфери з нанесеними на неї зірками і основними кругами небесної сфери.

ГЛОКСИНІЯ [лат. *Gloxinia*] — декоративна рослина родини геснерієвих, родом з Бразилії, з яскравими дзвоникуватими квітками.

ГЛОРІЯ [*< іт. gloria блиск*] — оптичне явище в атмосфері — кільорові кільця, що утворюються навколо тіні предмета, яка падає на хмару або на скупчення туману.

ГЛОСА¹ [*< гр. glōssa застаріле, маловживане слово*] — філолог. замітка переписувача або читача, що зроблена на полях рукопису (переважно стародавнього) або вставлена в текст його і дає тлумачення незрозумілого слова або місця (див. також *глосатор*).

ГЛОСА² — дрібний вид риби камбал.

ГЛОСАРІЙ [*< лат. glossarium збірка глос*¹] — філолог. тлумачний словник застарілих і маловживаних слів до будь-якого тексту, переважно стародавнього.

ГЛОСАТОР [сеп.-лат. *glossator*] — тлумач старовинних і маловживаних слів і виразів, що зустрічаються в будь-якому стародавньому (гол. ч. юридичному) творі.

ГЛОСИТ [*< гр. glōssa язик*] — мед. запалення язика.

ГЛОСОЛАЛІЯ [гр. *glōssa незрозуміле слово + lalein говорити*] — 1) в релігійних культах деяких сект — вигукання в стані екстазу безглузких слів, нісенітних звукосполучень, що сприймаються сектантами як «боговіщання»; 2) у фольклорі (у замовляннях, приспівач і т. д.) —

позбавлені смислу звукосполучення.

ГЛОСОПТЕРИС [гр. *glōssa язик, язичок + pteris папороть*] — рід вишкочних папоротей, дуже поширених у південній півкулі у верхньокам'яновугільному періоді.

ГЛОТОГОНІЯ [гр. *glōtta мова + gonos народження*] — походження мови та її розвиток.

ГЛОТОЛОГІЯ [гр. *glōtta мова + logos слово, вчення*] — мовознавство.

ГЛЮКОЗА [*< гр. glykys солодкий*] — виноградний цукор, вуглевод з групи *моносахаридів*; солодкий на смак; міститься в рослинних і тваринних організмах; в техніці глюкозу одержують *гідролізом* крохмалю; застосовується в кондитерській справі, в медицині та ін.

ГЛЮКОЗИДИ — група речовин рослинного походження, що розпадаються під впливом *ферментів* або при кип'ятінні з розведеними кислотами на цукор (здебільшого *глюкозу*) і будь-яку органічну сполуку. Багато які г. справляють сильний фізіологічний вплив на тваринні організми і застосовуються в медицині (адонілен, строфантин та ін.).

ГЛЮТЕН [*< лат. gluten клей*] — 1) клейковина; 2) поживні відходи кукурудзяно-крохмального виробництва, багаті на клейковину; йдуть на корм худобі.

ГЛЮТИН [*< лат. gluten (glutinis) клей*] — тваринний клей, що виварюється з хрящів, сухожилків та ін.

ГЛЮЦИН [*< гр. glykys солодкий*] — хімічна речовина, легко розчинна у гарячій воді, солодка на смак (солодша за цукор в 100—300 раз); як і сахарин, вжив. в їжу при *диабеті*.

ГЛЯНЦВЕЙС [нім. *Glanzweiß*] — тістоподібна суміш *гіпсу* з *гідратом* глинозему.

ГЛЯНЦГОЛЬД [нім. *Glanzgold*] — «рідке золото», в'язка бура рідина, що містить золото; застосовується для живопису по фарфору.

ГЛЯНЦЗІЛЬБЕР [нім. *Glanzsilber*] — «рідке срібло», рідина, що містить *платину* або *паладій*; застосовується для живопису по фарфору.

ГЛЯЦІОЛОГІЯ — див. *г्लाціологія*.

ГМІНА [польськ. gmina] — нижча адміністративна одиниця в Польщі.

ГНЕЙС — метаморфічна (змінена) гірська порода, яка утворилася шляхом перекристалізації вивергнутих або осадових порід; складається з кварцу, польового шпату і слюди, тобто з тих же мінералів, що і граніт, від якого г. відрізняється сланцюватістю.

...**ГНОЗІЯ** [< гр. gnōsis знання] — у закінченні складних слів означає відношення даних слів до знання, напр. *фармакогнозія*.

ГНОМ [нім. Gnom] — *міф.* підземний дух західноєвропейських переказів, уособлення стихійних сил землі; *карлик.

ГНОМА [< гр. gnōmē думка, судження] — короткий мудрий вислів (здебільшого у віршованій формі).

ГНОМОН [гр. gnōmōn] — стародавній астрономічний інструмент — вертикальний стовп (обеліск); служить для визначення моменту полудня і напряму полудневої лінії (тобто меридіана) в даному місці за зміною довжини тіні гномона.

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *гносеології*.

ГНОСЕОЛОГІЯ [гр. gnōsis (gnōseos) знання, пізнання + logos поняття, вчення] — теорія пізнання, розділ *філософії*, що вивчає джерела, засоби і умови істинності наукового пізнання; вихідним пунктом справді наукової гносеології є матеріалістичне розв'язання питання про те, як відносяться до навколишнього світу наші думки про нього (див. *матеріалізм*); матеріалістична *діалектика* «включає в себе те, що нині називають теорією пізнання, гносеологією, яка повинна розглядати свій предмет так само історично, вивчаючи і узагальнюючи походження і розвиток пізнання, перехід від незнання до пізнання» (Ленін).

ГНОСТИКИ — послідовники *гностицизму*.

ГНОСТИЦИЗМ [< гр. gnōsis знання] — релігійно-філософська течія раннього християнства, що являла собою мішанину християнських релігійних догматів з грецькою ідеалістичною філософією і східними релігіями.

ГНУ [афр. gnu, nju] — ссавель з групи антилоп; водиться в Півд. Африці; своїм зовнішнім виглядом нагадує одночасно коня і бика.

ГОБЕЛЕН [фр. gobelin < вл. н.] — декоративна тканина великої художньої цінності, що вироблялася в 17—18 ст. ручним способом з рисунками кращих художників (ткана картина, драпіровка, мебльова оббивка і т. д.); починаючи з 19 ст. ручне виробництво гобеленів поступово витісняється машинним.

ГОБОЙ [фр. hautbois] — дерев'яний духовий музичний інструмент, за висотою звука середній між флейтою і кларнетом.

ГОДОГРАФ [гр. hodos шлях + graphō пишу] — *мат.* крива, що є геометричним місцем кінців *векторів*, які виходять з однієї довільної точки і дорівнюють різним значенням вектора, що є *функцією* часу.

ГОЛ¹ [англ. goal *буке.* ціль] — *сп.* 1) ворота у футболі і хокеї, в які гравці заганяють м'яч або шайбу; 2) очко, залічуване (вигране) після кожного введення м'яча або шайби у ворота противника.

ГОЛ² — див. *гол.*
ГОЛАНДЕР, ГОЛЕНДЕР [< нім. Holländer голландець] — 1) див. *рол.*; 2) машина для шеретування ячменю; основні робочі частини такого голандера виготовляються з наждаку і пісковикових каменів.

ГОЛАРТИКА [гр. holos весь + *Арктика*] — одна з біогеографічних областей суші, що займає більшу частину суші на північ від тропіка Рака; іноді поділяють Голартику на Палеарктику і Неоарктику.

ГОЛГОФА [< араб. gulgultā череп] — місце поблизу Єрусалима, на якому здійснювалися страсти і де, за євангелієм, був нібито розп'ятий Христос; * місце мук, джерело страждань.

ГОЛІАРДИ [фр. goliards] — у середньовічній Франції — бродячі актори (втікачі-монахи, мандрівні студенти), виконавці пісень і різного роду вистав, в яких вони висміювали католицьку церкву і церковників (див. *ваганти*).

ГОЛІАФ — 1) за біблійним переказом — філістимлянин-велетень, який

вступив у єдиноборство з Давидом і був убитий ним з пращі; 2)* гігант; 3) жук з родини пластинчатовусих, дуже великий за розміром (до 10 см довжини); поширений в Центр. Африці.

ГОЛКІПЕР [англ. goal-keeper] — сл. в о р о т а р — гравець футбольної або хокейної команди, завданням якого є захист своїх воріт від введення в них м'яча або шайби.

ГОЛОКРІНОВІ з а л о з и [гр. holos весь + krinō відділяю] — залози, утворення секретів якими (див. секрет²) зв'язане із загибеллю секретуючих клітин.

ГОЛОТУРІ [гр. holothurion] — клас морських тварин з типу голкошкірих з витягнутим тілом і вінцем щупалець навколо рота; деякі види їстівні (т. зв. *трепангу*).

ГОЛОФАНИ [гр. holos весь + phanos світлий, ясний] — ковпаки, пресовані з прозорого скла; застосовуються в різних освітлювальних приладах для відбиття, заломлення і розсіювання світла.

ГОЛОЦЕН [гр. holos весь + kainos новий] — геол. післяльодовикова, або сучасна, епоха четвертинного періоду (див. *кайнозойська ера*).

ГОЛЬМІЙ [< вл. н.] — хім. елемент з групи рідких земель, підгрупи *єрбія*, символ Ho, порядковий номер 67, ат. вага 164,94; утворює ряд солей жовтого кольору.

ГОЛЬФ [англ. golf] — поширена в Англії гра в м'яч, який стараються загнати в ямку (лунку) спеціальною палицею найменшою кількістю ударів.

ГОЛЬФСТРІМ, ГОЛЬФСТРЕМ, ГОЛЬФШТРЕМ [англ. gulfstream] — тепла течія в Атлантичному океані, що йде з Мексиканської затоки на північний схід; справляє пом'якшувачий вплив на клімат Північно-Західної Європи.

ГОМЕОПАТ — лікар, який лікує за способом *гомеопатії*.

ГОМЕОПАТІЯ [гр. homoіos подібний + pathos страждання] — спосіб лікування хвороб за допомогою ліків, що полягає у застосуванні в мінімальних дозах тих ліків, які у великих дозах викликають в організмі здорової людини явища, подібні до ознак

даної хвороби (девiз гомеопатiв: «подiбне лiкується подiбним»).

ГОМЕОПОЛЯРНИЙ [гр. homoіos подібний + *полярний*] — г. з в'язок — хімічний зв'язок між двома атомами, що здійснюється; коли пара електронів одночасно має обидва атоми; г - н і м о л е к у л и, інакше а т о м н і м о л е к у л и, — молекули, в яких хімічний зв'язок є гомеополярним, напр. молекула водню.

ГОМЕРІЧНИЙ — величезний, надзвичайних розмірів або сили; г р е г і т — невтримний громовий регіт (вислів походить від опису сміху богів у поемі старогрецького поета Гомера «Іліада»).

ГОМІ [груз.] — сорт головчастого проса, вирощуваний в Закавказзі для виготовлення круп.

ГОМІНІДИ [лат. hominidae < homo людина] — родина з ряду *приматів*; включає як викопну людину, так і сучасних людей.

ГОМІН(Ь)ДАН [кит.] — політична партія в Китаї. Заснована Сунь Ят-сеном (див. *суньятсенізм*) в 1912 р. В 1924—1927 рр. в блоці з китайською компартією вела антиімперіалістичну національно-визвольну боротьбу. В квітні 1927 р. реакційні елементи гоміндану на чолі з Чан Кай-ші вчинили контрреволюційний переворот і встановили диктатуру великої (компрадорської) буржуазії і поміщиків. Гоміндан зрадив свого вождя і засновника Сунь Ят-сена, ганебно ігноруючи його політичний заповіт — зберегти єдиний фронт з китайською компартією і зміцнювати дружбу з СРСР. Перетворившись в реакційну поміщицько-буржуазну партію, гоміндан зрадив національні інтереси китайського народу, сприяв японській агресії проти Китаю, став агентурою американського імперіалізму, опорою феодального і *компрадорів* і розпалив громадянську війну, спрямовану проти широких мас китайського народу. Антинаціональна політика ватажків гоміндану, які встановили в країні кривавий режим, привела до виходу з цієї збанкрутованої організації деяких чесних елементів. Під ударами Народно-визвольної армії Китаю, керіваної Ко-

муністичною партією Китаю, гоміндан зазнав жорстокої поразки. Перемога китайської народної революції, що розгромила гоміндан, вигнала з Китаю японських і американських імперіалістів і створила в 1949 р. Китайську Народну Республіку, є могутнім фактором зміцнення фронту миру і демократії.

ГОМО... [*гр. homos* рівний, однаковий] — у складних словах означає рівність, схожість, однорідність або єдність (спожити. *гетеро...*), напр. *гомогенний, гомологія*.

ГОМОГЕНІЗАТОР [*гр. homogenēs* однорідний] — 1) апарат для попереднього оброблення молока перед стерилізацією; в гомогенізаторі жирові кульки молока настільки роздрібнюються, що не спливають догори; завдяки цьому гомогенізоване молоко краще засвоюється і довше зберігається; 2) *тех. див. емульсор*.

ГОМОГЕНІЗУВАТИ [*гр. homogenēs* однорідний] — виготовити з чого-небудь рівномірну суміш.

ГОМОГЕННИЙ [*гр. homogenēs*] — однорідний, що має одні й ті ж самі властивості; не виявляє відмінностей будови (пор. *гетерогенний*).

ГОМ'ОЗ [*фр. gomme* < *gomme* камадь] — див. *гумоз(ис)*.

ГОМОЗИГ'ОТНІСТЬ [*гр. homozyx* (*homozygos*) сполучений] — особливості спадковості організму, що виникають як результат його походження від батьків, відносно схожих своєю спадковістю.

ГОМОЙОТЕРМЦІ т в а р и н и [*гр. homoiōs* рівний + *thermē* жар] — теплокровні тварини, тобто з постійною температурою тіла, яка майже не залежить від температури навколишнього середовища (протилежн. *пойкілотермні*); до г-них тварин відносяться птахи і ссавці.

ГОМОЛОГІЧНИЙ [*гр.*; див. *гомологія*] — 1) однозначний, що має однакове відношення до чого-небудь; г - н і р я д и — групи органічних сполук, окремі члени яких відрізняються один від одного групою CH_2 , напр. метиловий спирт CH_3OH , етиловий — $\text{CH}_3\text{CH}_2\text{OH}$; 2) відповідний; г - н і о р г а н и — біол. органи єдиного походження, що мають в основному однакову будову, за-

ймають схоже положення в тілі тваринних організмів, але нерідко виконують різні функції, напр. рука людини і крило птаха.

ГОМОЛОГІЯ [*гр. homologia* згода] — 1) біол. схожість органів, які мають спільний план будови, розвиваються з схожих зародків, але виконують різні функції; такі органи називаються *гомологічними*; 2) геом. частковий вид перетворення точок площини, при якому прями перетворюються в прями, причому існує тільки одна незмінна точка (що зветься центром гомології) і тільки одна незмінна пряма (що зветься віссю гомології).

ГОМОЛОГРАФІЧНІ п р о е к ц і ї [*гр. homos* рівний + *holos* весь + *graphō* пишу] — проєкції, що правильно передають співвідношення площ.

ГОМОПЛАСТИКА [див. *гомо...* + *пластика*] — мед. пересадження тканин або органів від одного індивідуума іншому, що належить до того ж виду, напр. пересадження шкіри від однієї людини іншій.

ГОМОСЕСУАЛІЗМ [*гомо...* + лат. *sexualis* статевий] — протиприродний статевий потяг до особин своєї статі.

ГОМОТЕТІЯ [*гомо...* + *гр. thetos* розміщений] — мат. розміщення подібних між собою фігур, при якому прями, що з'єднують відповідні одна одній точки фігур, перетинаються в одній і тій же точці, що зветься центром гомотетії.

ГОМОТІПІЯ [*гомо...* + *гр. typos* відпечаток, відбиток] — біол. схожість симетричних органів, напр. схожість між правою і лівою рукою і т. п.

ГОМОФ'ОНІЯ [*гр. homophōnia* співзвуччя, згода] — 1) однозвучність, спів на один голос (див. *унісон*); 2) музичний стиль, який визначається переважанням одного голосу або мелодії над іншими, що утворюють супровід.

ГОМОЦЕНТРИЧНИЙ п у ч о к [див. *гомо...* + *центр*] — світловий пучок, всі промені якого проходять через одну точку.

ГОМРУЛ(Ь) [*англ. home rule* самоврядування] — лозунг, висунутий в

процесі довгорічної боротьби за автономію Ірландії, що став позначенням самоврядування в системі Британської імперії.

ГОМСТЕД [англ. homestead селянський двір, ферма] — ділянки землі, що надавались в США і в деяких інших країнах (Австралії, Н. Зеландії) поселенцям безплатно або на пільгових умовах з колонізаторською метою.

ГОМУНКУЛУС [сер.-лат. homunculus маленька людина] — за фантастичним уявленням середньовічних алхіміків — якась істота, подібна до людини, яку нібито можна здобути штучно (в колбі).

ГОНАДИ [< гр. gonē сім'я] — анат. статеві залози — органи тваринного організму, в яких утворюються і розвиваються статеві клітини (яйця і сперматозоїди).

ГОНВЕДИ [угор. honvéd букв. захисник батьківщини] — 1) під час угорської революції 1848—1849 рр. — назва революційної угорської армії; 2) в колишній Австро-Угорщині — частина угорських військ, підлегла не загальноімперському, а угорському міністерству.

ГОНГ — ударний музичний інструмент невизначеної висоти звука; застосовується також для подавання сигналу.

ГОНДОЛА [іт. gondola] — 1) одновесловий плоскодонний довгий венеціанський човен з піднятими фігурними носом і кормою; 2) ав. підвішена до оболонки аеростата або дирижабля корзина, приміщення для людей, механізмів, приладів, продовольства і предметів спорядження і постачання; 3) залізничн. саморозвантажний напіввагон, в підлозі якого є люки, що відкриваються для висипання вантажу.

ГОНДОЛЬЄР [іт. gondoliere] — гребець на гондоли, човнар.

ГОНІДИ [гр. зменш. від gonē сім'я] — 1) водорості, що живуть у симбіозі з грибами і утворюють лишайник; 2) спори, клітини розмноження деяких жабуринних бактерій.

ГОНИОМЕТР [гр. gōnía кут + metēō міряю] — 1) прилад для вимірювання кутів, переважно двогранних, напр. у призм або кристалів; 2) рад.

система котушок для направленої радіопередачі і направленої радіоприймання.

ГОНИОМЕТРИЯ [гр. gōnía кут + metēō міряю] — вступна частина тригонометрії, що вивчає способи вимірювання кутів, визначення і властивості тригонометричних функцій.

ГОНІТ [< гр. gony коліно] — запалення колінного суглоба.

...ГОНІЯ [< гр. gonē, gonos (по)родження] — у закінченні складних слів означає відношення даних слів до народження, походження, напр. гетерогонія, космогонія.

ГОНОКОК [гр. gonos сім'я + kokos зернина] — мікроб, збудник гонореї.

ГОНОР [< лат. honor честь] — перебільшене почуття власної гідності, чванлива зарозумілість, пиha.

ГОНОРАР [< лат. honorarius minus почесний дарунок] — винагорода за працю за договором літераторам, художникам і т. д.

ГОНОРЕЯ [гр. gonos сім'я + rheo течу] — трипер — заразна венерична хвороба, що викликається гонококом, який розмножується переважно на слизовій оболонці сечівника.

ГОНТ [< польськ. gont дранка] — дранці, вузькі й тонкі дощечки для покриття даху.

ГОПЕР-ФІДЕР [англ. hopper-feeder] — автоматичний живильник, самозважувальний апарат, який подає волокно на тіпальних машинах (в прядильному виробництві).

ГОПКАЛІТ — речовина (каталізатор), що складається з окисів марганцю, свинцю, міді, кобальту та ін.; застосовується в протигазах для окислення отруйного окису вуглецю киснем повітря.

ГОПЛІТ [гр. hoplitēs] — важкоозброєний піхотинець в стародавній Греції.

ГОРГОНА [гр. Gorgōn] — у старогрецькій міфології — страшна жіноча істота (з звіриними вухами, тупим носом, вищиреними зубами, із зміями замість волосся на голові), від погляду якої люди нібито кам'яніли.

ГОРДЕНЬ [гол. gording] — мор. 1) г. у паруса — снасть, якою парус підтягується до реї; 2) під-

й о м н и й г. — трос з *заком* на кінці, застосований для піднімання вантажів на вантажній стрілі.

ГОРДІВ в у з о л — 1) *міф.* надзвичайно заплутаний вузол, яким, за легендою, цар Фрігії Гордій прикріпив ярмо до дишла колісницеї; за провіщенням *оракула* той, хто розплутає цей вузол, має стати володарем Азії; Александр Македонський замість розплутування розрубав вузол мечем; 2) * заплутане сплетення різних обставин.

ГОРЕЛЬЄФ [фр. *haut-relief* високий *рельєф*] — скульптурне зображення або орнамент, що виступають на плоскій поверхні більш ніж на половину товщини зображуваного предмета (пор. *барельєф*).

ГОРЖА [*фр. gorge* горло] — у довгочасній *фортифікації* — тильна частина укріплення або звернений до тилу вихід з укріплення.

ГОРЖЕТКА [*фр. gorge* горло] — річ жіночого туалету у вигляді вузької смужки хутра, що облягає ший.

ГОРИЗОНТ [*гр. horizon* (*horizontos*) розмежовуючий] — 1) видима частина поверхні Землі на відкритій місцевості (що має вигляд круга), на яку, як нам здається, спирається небосхил (в и д и м и й г.); 2) площина, яка проходить через око спостережника перпендикулярно до прямої лінії в даному місці (с п р а в ж н и й г.); 3) г. в о д и — висота води в ріках, озерах і морях; 4) *геол.* комплекс гірських порід, що містять в собі характерне сукупство викопних організмів; 5) *гірн. р о б о ч и й г.* — горизонтальна площина, на відмітці (глибини закладання) колодотвурного (рудникового) двору, до якого примикають транспортні головні виробітки; 6) * кругозір; **г о р и з о н т и** — перспективи, види на майбутнє.

ГОРИЗОНТАЛЬ [*гр.*; див. *горизонт*] — 1) пряма лінія, паралельна площині горизонту; 2) **г о р и з о н т а л і** (*ізогінси*) — *геод.* лінії на карті або плані, що з'єднують точки однакової за висотою місцевості; проведення горизонталей є одним з методів зображення *рельєфу* місцевості.

ГОРИЗОНТАЛЬНИЙ [*гр.*] —

паралельний до поверхні Землі (*горизонту*) в даному місці; **г - н а л і н і я** (або *п л о щ и н а*) — дотична до земної кулі в даній точці, *перпендикулярна* до прямої лінії (вертикальної) лінії.

ГОРИЛА [англ. *gorilla* < афр.] — людиноподібна мавпа, дуже велика (до 2 м) і сильна; водиться в лісах Африки.

ГОРМОНИ [*гр. hormōn* рушійний] — інакше **і н к р е т и** — фізіологічно активні речовини, що виробляються (і виділяються в кров) залозами внутрішньої *секреції* і беруть участь в регуляції функцій тваринного організму.

ГОРН [нім. *Horn* *буке. ріг*] — мідний духовий інструмент; **т у м а н н и й г.** — *мор.* прилад для подавання звукових сигналів під час туману.

ГОРНИСТ [нім. *Hornist*] — військовий музикант, який подає сигнали на трубі (*горні*).

ГОРОСКОП [*гр. hōroskopos* що спостерігає час] — таблиця розміщення світил в момент народження людини, яку середньовічні *астрологи* складали для містичного прогнозування долі цієї людини.

ГОРСТ [нім. *Norst*] — *геол.* обмежена скидами ділянка земної кори, трохі піднята над сусідніми ділянками, що осіли.

ГОРТЕНЗІЯ [лат. *Hortensia*] — напівкущова рослина родини ломикаменевих, родом з Півн. Китаю і Японії, з округлим листям і зонтикоподібним суцвіттям.

ГОСПІТАЛЬ [фр. *hôpital*] — лікарня, гол. ч. військова.

ГОСПІТАЛЬЄРИ [фр. *hospitaliers*] — інакше **і о а н н і т и** — духовно-рицарський орден в Палестині (заснований на початку 12 ст. в період першого хрестового походу); члени ордену давали обітницю безчленності, бідності і т. д.; на ділі озброєні загопи госпітальєрів використовувались войовничим католицизмом для грабежу і загарбання нових земель; з переселенням на о. Мальту в 16 ст. г. відомі під назвою «Мальтійські рицарі».

ГОСПОДАР [південнослов'янське] — один з титулів правителів Волощини і Молдавії в 14—19 ст.

ГОТИКА, ГОТИЧНИЙ стиль [$<$ вл. н.] — архітектурний стиль, що розвинувся спочатку (в 12 ст.) в Північно-Західній Франції і в пізньому середньовіччі поширився по всій Західній Європі; готичний стиль характеризується стрілочастими арками і склепіннями, великою кількістю кам'яної різьби і скульптурних прикрас, кольоровими вікнами (*вітражами*), а також переважанням вертикальних, стоншених архітектурних форм. В готичному соборі розпір стрілочастого склепіння головного нефу передається на зовнішні опорні стовпи (*контрфорси*) з допомогою упорних арок (*аркбутанів*).

ГОТИЧНИЙ шрифт — німецький вугластий шрифт, на відміну від *антикви* — латинського округлого шрифту (див. також *фрактура* 2).

ГОФ... [$<$ нім. Hof двір] — частка складних слів, що означає гол. ч. назву придворної посади, напр. *гоф-маршал*.

ГОФМАКЛЕР [нім. Hofmakler] — головний біржовий маклер (посередник) на дореволюційних російських біржах.

ГОФМАРШАЛ [нім. Hofmarschall] — придворний титул, що існував в ряді монархічних держав; в царській Росії г. видав прийомами і постачанням двору.

ГОФМЕЙСТЕР [нім. Hofmeister] — спочатку придворний чиновник в царській Росії, який видав канцелярією, касою і т. п., згодом — почесне придворне звання.

ГОФР [фр. gaufre] — тонкі металічні або фанерні листи з складчастою поверхнею; застосовуються як покриття корпусу і крил літака, дахів, стін і т. п.

ГОФРУВАТИ [фр. gaufre] — 1) робити на стрічках і тканинах або металічних листах хвилясті складки; 2) видавлювати на тканині рельєфний (опуклий) рисунок.

ГРАБЕН [$<$ нім. Graben рів, канава] — *геол.* скидна западина, ділянка земної кори, що опустилася по тріщинах скидів нижче від сусідніх ділянок.

ГРАБШТІХЕЛЬ [нім. Grabstichel] — сталений різець для гравірування.

ГРАВЕ [іт. grave *букв.* важко] — *муз.* позначення повільного темпу для музики серйозного, шатетичного характеру.

ГРАВЕР¹ [фр. graveur] — художник або майстер, який займається вирізуванням зображень на дереві, металі, камені, лінолеумі та ін. матеріалах.

ГРАВЕР² [$<$ фр.] — жук з родини короїдів; с частим шкідником хвойних лісів, особ. ялинових; поширений в Європі і Сибіру.

ГРАВ'Й [фр. gravier] — пухка осадочна гірська порода, що складається з округлих уламків гірських порід розмірами від 1 до 10 мм; застосовується для бетонних, шляхових та ін. будівельних робіт.

ГРАВІМЕТР [див. *гравіметрія*] — прилад для визначення сили ваги; застосовується при вивченні геологічної будови Землі, при розвідуванні родовищ корисних копалин (металічних руд, нафти, вугілля та ін.).

ГРАВІМЕТРІЯ [лат. gravis важкий + гр. metreo міряю] — наука, що вивчає розподіл сили ваги в різних точках земної поверхні; має велике значення для розвідування родовищ корисних копалин.

ГРАВІРУВАТИ [$<$ фр. graver вирізувати] — вирізати рельєфний або заглиблений рисунок на металі, дереві, лінолеумі або камені з допомогою особливих різців і хімічних засобів, зокрема для поліграфічного відтворення зображень.

ГРАВІТАЦІЙНИЙ [$<$ лат.; див. *гравітація*] — *фіз.* оснований на законі тяжіння.

ГРАВІТАЦІЯ [$<$ лат. gravitas вага] — 1) *фіз.* всесвітнє тяжіння; 2) *гірн.* метод збагачення корисних копалин, оснований на різниці швидкостей руху частинок різних мінералів у воді (мокре збагачення) або в повітрі (пневматичне або повітряне збагачення); застосовується для кам'яного вугілля, неметалічних копалин, розсіпного золота та ін.

ГРАВЮРА [фр. graveure] — 1) дошка або пластина, на якій награвіровано (див. *гравірувати*) зображення, яке треба поліграфічно відтворити; 2) відбиток з гравірованої дошки або пластини; 3) вміння ство-

ривати художнє зображення за допомогою гравірування.

ГРАДАЦІЯ [< лат. gradatio поступове підвищення, посилення] — 1) поступовість переходу від одного до другого, розмірений, послідовний перехід від нижчого ступеня до вищого і навпаки; 2) в *риториці* — називування виразів з дедалі більш підсиленням значенням, напр.: «переміг, розгромив, знівшив»; 3) *біол.* поняття, введене Ламарком в його еволюційному вченні, — поступове ступінчате ускладнення організації живих істот в ході їх історичного розвитку (див. *ламаркізм*).

ГРАДИРНЯ [< нім. gradieren згущати соляний розчин (спочатку градинні застосовувались для цієї мети)] — *тех.* б а ш т о в и й о х о л о д н и к — спорудження для охолодження води в системі оборотного водопостачання промислового підприємства. В градинні охолодження відбувається як внаслідок часткового випаровування води, так і внаслідок безпосереднього тепловіддачі.

ГРАДІЄНТ [< лат. gradiens крокуючий] — *фіз.* міра зростання або збування в просторі будь-якої фізичної величини при переміщенні на одиницю довжини; *геотермічний* і *г.* — величина підвищення температури Землі з поглибленням на одиницю довжини; *баричний* і *г.* — зміна атмосферного тиску на земній поверхні, віднесена до одного градуса широти; *адіабатичний* і *г.* — зміна температури повітря при піднятті на 100 м.

ГРАДУС [< лат. gradus крок, ступінь, степінь] — 1) одиниця виміру кутів і дуг, що дорівнює 90-й частині прямого кута або відповідно $\frac{1}{360}$ кола; *г.* (°) ділиться на 60 мінут (′), мінута — на 60 секунд (″); 2) одиниця виміру температури; величина її залежить від шкали термометра; в застосованій майже повсюдно стоградусній шкалі Цельсія (С) *г.* дорівнює одній сотій інтервалу між температурами кипіння і замерзання води при тиску в одну атмосферу; 3) одиниця виміру густоти рідини; 4) одиниця щільності алкоголю.

ГРАДУСНИЙ — прикм. від сл. *градус*; *г-на сітка* — система

взаємно пересічних кругів (*меридіанів* і *паралелей*), що мислено проводяться по поверхні земної кулі через її полюси і паралельно екватору.

ГРАДУЮВАННЯ, ГРАДУЮВКА [< лат. gradus крок, ступінь, степінь] — забезпечення вимірювальних приладів шкалою з діленнями і встановлення того, якому значенню вимірюваної фізичної величини відповідає кожне ділення шкали.

ГРАМ [фр. gramme < гр. gramma дрібна міра ваги] — основна одиниця ваги в абсолютній системі одиниць — сантиметр-грам-секунда; *г.-атом* (*г.-м о л е к у л а*) — число грамів даної речовини, що дорівнює її атомній (молекулярній) вазі; *г.-м а с а* — одиниця маси, що дорівнює тисячній частці кілограма; *г.-сила* — сила ваги, що діє на 1 г маси під географічною широтою 45° на рівні моря (близько 981 дини); *г.-калорія* — мала калорія, тисячна частка (великої) калорії, кількість тепла, що нагріває 1 г води на 1°; *г.-еквівалент* — виражена в грамах кількість даної речовини, що за хімічними властивостями еквівалентна одному *г.-атому* водню.

...**ГРАМА** [< гр. gramma запис] — у закінченні складних слів означає відношення даних слів до чого-небудь записаного, начертаного, напр. *телеграма, фонограма*.

ГРАМАТИКА [гр. grammatikē] — наука про будову мови; включає *морфологію* (вчення про форми слів) і *синтаксис* (вчення про сполучення слів у реченні).

ГРАМІЦИДИН — *антибіотик*, утворюваний ґрунтовими бактеріями.

ГРАМ-МОЛЕКУЛА [див. *грам* + *молекула*] — число грамів речовини, що дорівнює числу одиниць її молекулярної ваги.

ГРАН [< лат. granum зерно] — 1) одиниця аптекарської ваги (близько 0,0622 грама); *вжив.* досі в деяких країнах; в СРСР не застосовується; 2)* мізерно мала величина.

ГРАНАТ¹ [лат. (pomum) granatum *буке*. зернистий (плід)] — істивний плід гранатового дерева, крупний, схожий формою на яблуко, з твердою шкірястою оболонкою і багатьма прозорими червоними або

рожевими кислосолодкими насінинами; кора цього дерева застосовується в медицині (як глістогінне) і в чипбарстві (для дублення).

ГРАНАТ ² [гранат¹] — велика група мінералів-силікатів; гарно забарвлені і прозорі різновидності граната — піроп, альмандин та ін. — є дорогоцінними каменями; в техніці г. застосовується як полірувальний матеріал.

ГРАНАТА [нім. Granate < лат. granatus зернистий] — 1) артилерійський снаряд, циліндро-конічний корпус якого начинено вибуховою речовиною великої сили; вибухає від дії запальника при ударі або перешкоду або в повітрі від дії дистанційного запальника; за характером дії гранати розрізняються: *ф у г а с н а* — діє силою газів, які утворюються під час вибуху; *о с к о л к о в а* — поражє осколками свого корпусу відкриті цілі; *б р и з а н т н а* — розривається в повітрі і поражє живу силу за укриттями і в окопах; *г. р у ч н а* — невеликий снаряд, що його кидують рукою, гол. ч. для винищення живої сили противника і його бойових машин (г. проти-танкова та ін.); 2) в легкій атлетиці — снаряд для кидання на далекість або в ціль.

ГРАНД [ісп. grande вельможа] — іспанський дворянин-аристократ.

ГРАНДІОЗНИЙ [іт. grandioso] — величезний, величний, вражаючий величиною своїх розмірів, потужністю.

ГРАНІТ [іт. granito < лат. granum зерно] — найбільш поширена глибинна кристалічна гірська порода, що складається з кварцу, польового шпату і слюди; цінний будівельний матеріал, що застосовується для брукування вулиць, облицювання набережних, будинків і т. д.

ГРАНУЛИ [біол. зернисті вclusions в *протоплазмі* тваринної або рослинної клітини; 2) *астр.* утворення, спостережувані на поверхні Сонця при розгляданні в телескоп, що нагадують зернини розвареного рису; г. яскравіші від оточуючої їх *фото-сфери*; 3) див. *гранулювання*.

ГРАНУЛОЦИТИ [лат. granulum

зернина + гр. kytos клітина] — білокрівці (*лейкоцити*), що містять в *протоплазмі* білкові зерна (гранули); залежно від здатності гранул забарвлюватись кислотами або основними красителями (або тими і іншими) розрізняють *еозинофіли*, *базофіли* і *нейтрофіли*.

ГРАНУЛЮВАННЯ [тех. перетворення металу, скла та інших матеріалів у зерна (гранули) при переході їх з розплавленого стану в твердий; 2) *с.-г.* *д о б р и в* — перетворення добрив (суперфосфату, селітри та ін.) у дрібні грудочки (гранули); один центнер гранульованих добрив заміняє 3—5 і більше центнерів добрив, які вносяться в ґрунт у пиловидному стані; особливо корисне внесення органічно-мінеральних гранул з ґною і суперфосфату.

ГРАНУЛЯРНИЙ [фр. granulaire < лат. granulum зернина] — зернистий.

ГРАНУЛЯЦІЯ — 1) див. *гранулювання*; 2) *мед.* молода сполучна тканина (часто з зернистою поверхнею), що утворюється при загоюванні ран.

ГРАНУЛЬОЗНИЙ [лат. granulosis] — зернистий, зерновидний.

ГРАНУЛЬОМА [мед. запальне розростання тканини, що має вигляд вузлика або бугорка.

ГРАСИРУВАТИ [фр. grasseyer] — гарквити, вимовляти звук «р» на паризький манір.

ГРАТ [нім. Grat] — зайві металу, що лишається на кромках виробу після будь-якого процесу обробки.

ГРАТИФІКАЦІЯ [лат. gratificatio] — нагородження, нагорода.

ГРАФ [нім. Graf] — 1) у Франкській державі і в ранній Англії — королівський чиновник, суддя; з розвитком феодалізму г. став великим феодалом; 2) спадковий дворянський титул; в Росії був введений Петром I.

...**ГРАФ** [стенограф, *барограф*.

ГРАФА [

між двома вертикальними лініями в конторських і подібних до них книгах або в таблицях.

ГРАФІТИ [< гр.; див. *графія*] — проводити графі, лініювати.

ГРАФІК [< гр. *graphikos* нарисний] — 1) креслення, застосовуване для наочного вираження кількісної залежності різного роду явищ і зв'язаних з ними процесів, напр. крива, що зображує процентне виконання плану виробництва по місяцях (по горизонтальній лінії відмічаються місяці, по вертикальній — проценти); 2) на виробництві, транспорті і т. д. — детальний розпис по днях, годинах і хвилинах ходу виконання робіт; в однію з найважливіших умов піднесення продуктивності праці; г. з а л і з н и ч н и й — особливий графічний спосіб зображення розпису руху поїздів; 3) *мат. г. функції* — крива, що зображує залежність функції від незалежного перемінного, *абсциси* точок якої дорівнюють значенням незалежного перемінного, а *ординати* — відповідним значенням функції.

ГРАФІКА [< гр. *graphikē* живопис] — 1) мистецтво рисування, письма і креслення, в якому переважає лінійна передача форми, на противагу живопису, з його більш об'ємним трактуванням зображуваного предмета; 2) *лінгв.* частина вчення про письмо, що досліджує співвідношення між буквами і звуками.

ГРАФІТ [< гр. *graphō* пишу] — мінерал, найбільш стійка в земній корі кристалічна різновидність чистого вуглецю; застосовується для виготовлення олівців, вогнетривких тиглів, графітової фарби, розчинів для мастильних машин, вугілля для дугових ламп.

ГРАФІТИ [< іт. *graffito* напис або рисунок, видряпаний на стіні] — стародавні написи побутового характеру, рисунки, надряпані на стінах будинків, посудинах і т. д.; широко відомі старогрецькі, римські, а також староруські г. 10—12 ст.

ГРАФІЧНИЙ [гр. *graphikos*] — нарисний, представлений кресленням, графіком або рисунком; г-ні мистецтва — сукупність різних способів поліграфічного від-

творення рисунків, картин, написів і т. д.: *ксилографія*, заглиблена *гравюра*, *літографія*, *цинкографія* та ін.; г. м е т о д — а) *мат.* спосіб наочного зображення, дослідження або обчислення величин за допомогою креслення; б) спосіб застосування самопишучих приладів для реєстрації (запису) різних явищ, напр. в медицині для вивчення явищ, що відбуваються в тілі людини (биття серця тощо).

...**ГРАФІЯ** [< гр. *graphō* пишу] — у закінченні складних слів означає відношення даних слів до записування, креслення, рисування, друкування, напр., *стенографія*, *літографія* і т. д.

ГРАФО... [< гр. *graphō* пишу] — у складних словах вказує на відношення даних слів до писання, креслення або рисування, напр., *графоманія*.

ГРАФОЛОГІЯ [*графо...* + гр. *logos* поняття, вчення] — лженаукова теорія про можливість на основі вивчення почерку робити висновок про характер людини.

ГРАФОМАН — хворий на *графоманію*.

ГРАФОМАНІЯ [див. *графо...* + *манія*] — хвороблива пристрасть до посиленого і безплідного писання, до багатослівної, пустої, марної писанини.

ГРАФОСПАЗМ [*графо...* + гр. *spasmos* судорога] — писальна судорога, нервове захворювання, при якому з'являється судорога в пальцях при кожній спробі писати.

ГРАФОСТАТИКА [див. *графо...*] — розділ *статики*, що розробляє способи розв'язання задач на рівновагу сил з допомогою *графічного методу*.

ГРАФСТВО — 1) в ранньому середньовіччі — одиниця територіального поділу, що перебувала у віданні *граф* — службової особи короля; з розвитком *феодалізму* — незалежне володіння графа — великого феодала; 2) адміністративно-територіальна одиниця в Англії і деяких британських володіннях, а також в США.

ГРАЦІЙНІ дні [< лат. *gratia* полегкість, прощення, поступка] — пільгові дні для виконання грошового зобов'язання після настання його строку.

ГРАЦІОЗНИЙ [іт. *grazioso*] — елегантний, стрункий.

ГРАЦІОЗО [<ісп. *gracioso*] — традиційний кумедний слуга в іспанській «комедії плаша і шпагі».

ГРАЦІЯ [<лат. *gratia* милість, принадність] — 1) *міф.* у стародавніх римлян — кожна з трьох богинь краси: Аглая, Евфрозіна і Талія; у стародавніх греків грації звалися *харитами*; 2) витонченість, особливо в позах і рухах тіла.

ГРЕГАРИЙ [<лат. *gregarius* стадний, що живе стадом] — найпростіші (одноклітинні) організми, які паразитують в кишечнику і в порожнині тіла різних безхребетних (членистоногих, моллюсків, голкошкірів і черв'яків).

ГРЕГОРІАНСЬКИЙ к а л е н д а р — див. *календар*.

ГРЕЖА [фр. *grèpe* < іт. *greggio* необроблений, сировий] — шовк-сирець, нитка, що складається з кількох (4—6) ниток, розмотуваних з *коконів*, спочатку запарених у гарчій воді.

ГРЕЙДЕР [англ. *grader*] — машина для копання і вирівнювання полотна ґрунтового шляху; г. - е л е в а т о р — машина для будівництва ґрунтового шляху, яка має *елеватор* для передачі розпушеного ґрейдером ґрунту у вагони, візки або ж на утворення насипу.

ГРЕЙДРУТЕР [англ.] — шляхобудівна машина у вигляді борони з 5—7 зубками для розпушування кам'янистих ґрунтів або верхньої частини старого бруку.

ГРЕЙЗЕН — метаморфізована (змінена) гранітова порода, в якій польові шпати заміщені кварцем і слюдою; з ґрейзеном зв'язані родовища олова та інших цінних металів.

ГРЕЙПФРУТ [англ. *grape-fruit*] — субтропічне плодове дерево групи *цитрусових*; плід нагадує смаком апельсин, гіркуватий. В СРСР росте на Кавказі.

ГРЕЙФЕР [нім. *Greifer* < *greifen* хапати, схоплювати] — 1) вантажозахватний пристрій підйомного механізму для перевантажування сипких матеріалів (кам'яного вугілля, руди, каміння та ін.); 2) пристрій (в різних апаратах або машинах)

для захватування оброблюваного предмета; захват(ка).

ГРЕНА [фр. *graine*] — яйця, відкладені метеликом шовковичного шовкопряда; з ґрени виводиться гусінь, що дає після перетворення в ляльки шовковий *кокон*.

ГРЕНАДЕР [фр. *grenadier*] — 1) в 16—19 ст. — солдат, який призначався для кидання ручних гранат; 2) г р е н а д е р и — добірні частини піхоти в багатьох арміях.

ГРЕНАЖ [фр. *grainage*] — заготівля *ґрени* (див.).

ГРИВУАЗНИЙ [фр. *grivois*] — ґрайливий, легковажний.

ГРИГОРІАНСЬКИЙ к а л е н д а р — те саме, що *грегоріанський календар* (див. *календар*).

ГРІДЛІК [англ. *grid leak*] — рад. великий опір у сполученні з невеликим постійним *конденсатором*, що вмикається в ланцюг сітки детекторної або генераторної радіолампи.

ГРИЗАЙЛЬ [фр. *grisaille* < *gris* сірий] — живопис, виконаний відтінками одного кольору, переважно сірого.

ГРИЗЕТКА [фр. *grisetette*] — в буржуазній французькій літературі — тип міської дівчини: швачки, модистки, прикажчиці, хористки і т. п.

ГРИЛЬЯЖ [< фр. *grillage* жарення] — піджарені обсахарені ґрехи.

ГРИМ [< фр. *grimer* підфарбовувати обличчя] — 1) вміння надавати обличчю (за допомогою спеціальних фарб, наклеювання вусів, бороди тощо) зовнішності, потрібної акторові для даної ролі; 2) косметичні засоби (жирні кольорові олівці, фарби та ін.), застосовувані гол. ч. акторами.

ГРИМЕР [фр. *grimeur*] — працівник театру, спеціаліст по *ґриму*, який допомагає акторам ґримуватися, а також виготовляє предмета ґриму.

ГРИМУВАТИСЯ — 1) накладати на себе *ґрим*; 2)* підроблятися під кого-небудь, приховувати своє справжнє обличчя.

ГРИП [фр. *grippe*] — гостре заразне захворювання, що швидко поширюється і характеризується різноманітністю клінічних проявів, з ура-

женням органів дихання, первової, а іноді і серцево-судинної системи. Збудник — вірус, що фільтрується. Від грипу слід відрізнати гострий простудний сезонний катар верхніх дихальних шляхів (див. *інфлюєнца*).

ГРИФ¹ [нім. Griff] — 1) частина *ефеса* шаблі та ін. холодної зброї, обхоплювана рукою; 2) *муз.* пластинка з дерева, що наклеєна на верхню частину (шийку) струнного інструмента і лежить під струнами; 3) *сп.* сталевий стержень атлетичної штанги, на який надіваються диски (блини); захват пальцями стержня штанги; стиснення руки (особливо зап'ястя) противника під час боротьби.

ГРИФ² [фр. griffe] — штемпельний відбиток власноручного підпису, здебільшого службової особи, на паперах другорядного значення.

ГРИФ³ [лат. gryphus < гр. groups] — 1) в античній міфології — крлатий лев з орлиною головою; 2) великий хижий птах, що живиться падлом.

ГРИФОН [фр. griffon] — зображення міфічної потвори — грифа (див. *гриф*³ 1) в живопису, скульптурі і орнаменті.

ГРІЗЛІ [англ. grizzly] — великий американський сірий ведмідь.

ГРОГ [англ. grog] — напій з рому або коньяку і кип'ятку з цукром.

ГРОС [нім. Gros] — дванадцять дюжин, міра, прийнята гол. ч. при лічінні галантерейних предметів і олівців.

ГРОСБАУЕР [нім. Großbauer] — так називають в Німеччині куркуля, сільського капіталіста.

ГРОСБУХ [нім. Grovbuch] — головна книга в бухгалтерії.

ГРОСМЕЙСТЕР [нім. Grovmeister] — 1) звання, присуджуване шахістові вищої кваліфікації; 2) в середній віці — глава духовно-рицарського ордену.

ГРОТ¹ [фр. grotte < іт.] — природна або штучна печера.

ГРОТ² [< гол. groot великий] — *мор.* найнижчий парус на другій щоглі від носа (*грот-щогла*).

ГРОТ... [гол.] — перша частина складних морських термінів, що

означають речі, належні до *грот-щогли*, напр. *грот-марсель* — другий знизу парус на середній щоглі.

ГРОТЕСК [< фр. grotesque смішний, кумедний, незвичайний < іт. grotta грот] — 1) орнамент у вигляді переплетених зображень тварин, рослин та ін., що виник в епоху Відродження (див. *Ренесанс*) в результаті наслідування римських зразків, виявлених в руїнах староримських будівель, які називалися в народі «гротами» (див. *грот*¹), звідки він і дістав свою назву; 2) зображення людей або предметів у фантастично перебільшеному, потворно-комічному вигляді в мистецтві, театрі, літературі; 3) вид друкарського шрифту з рівномірною товщиною штрихів, без відсічок.

ГРОТЕСКИЙ [фр. grotesque] — потворно-комічний; примхливий.

ГРОТ-ЩОГЛА [гол. grote mast велика щогла] — найвища щогла на судні; друга щогла, рахуючи від носа.

ГРҀБЕР [англ. grubber] — *культиватор* для глибокого спусування ґрунту.

ГРҀМ [англ. groom] — слуга, який верхи супроводить вершника або їде на козлах чи задку екшажа; також — хлончик-лакей.

ГРУНТОВИ [гол. grondtouw] — *мор.* 1) парусинові стрічки або трос, які охоплюють підвішену на *шлюпбалках* шлюпку, щоб вона не хиталась; 2) канати або сталеві стрічки, які підводяться від дна затонулих суден при підйманні їх.

ГРУПЕТО [іт. gruppetto] — *муз.* мелодійна прикраса до ноти, що позначається певним знаком і складається з двох допоміжних півтонів, одного зверху, а другого знизу основної ноти (див. *мелізма*).

ГРҀЦЕРСТВО [< нім. Gründer засновник] — гарячково-спішне заснування капіталістами з спекулятивною метою підприємств, акціонерних товариств і т. п., характерне для періодів поживлення капіталістичного виробництва і торгівлі. ГрҀндерство супроводиться створенням дутих підприємств, біржовою грою на підвищення курсу акцій та іншими шахрайствами.

ГРЮНКЪЛЬ [нім. Grünkohl] — назва сортів листової капусти з зеленим забарвленням листя.

ГУАЙЯВА [ам.] — плодове дерево тропічної Америки з родини миртових, а також його плід.

ГУАНАКО [ісп. guanaco < перуанськ.] — тварина з роду лам (в горах Півд. Америки); дає цінну тонку шерсть.

ГУАНО [ісп.] — 1) поклади висохлого в умсах сухого клімату посліду диких птахів; застосовуються як азотне і почасти фосфорне добриво; 2) добрива з відходів рибного і звіробійного промислу.

ГУАШ [фр. gouache < іт. guazzo] — 1) живопис непрозорими (корпусними) водяними фарбами; 2) твір образотворчого мистецтва, написаний такими фарбами.

ГУБЕРНАТОР [< лат. gubernator рульовий; правитель] — 1) начальник губернії в дореволюційній Росії; 2) вища службова особа в колоніях Великобританії, Франції та ін. держав; 3) вища адміністративна виборна особа в штатах США.

ГУБЕРНАНТКА [фр. gouvernante] — наймана домашня вихователька дітей в дворянській або буржуазній сім'ї.

ГУБЕРНЕР [фр. gouverneur] — в дворянській або буржуазній сім'ї — особа, найнята для виховання дітей.

ГУГЕНОТИ [фр. huguenots] — прихильники кальвінізму у Франції в 16—18 ст.; аж до французької буржуазної революції кінця 18 ст. гугеноти переслідували католицька церква і уряд (див. також *Варфоломійська ніч*).

ГУДРОН [фр. goudron] — 1) гірн. густа чорна маса, що здобувається виварюванням *бітумінозних* гірських порід, кам'яновугільної смоли або з нафтових решток; застосовується гол. ч. у шляховому будівництві; 2) *х.м.* рештки, що залишаються на нафтоперегінних заводах після кислотного очищення нафтопродуктів (кислий г.) або з останнього куба масляної батареї (масляний г.); кислий г. застосовується частково як паливо, а масляний г. служить сировиною для виготовлення спеціального мастила.

ГУЛЯШ — угорська страва з шма-

точків тушкованого м'яса з картоплею під соусом з червоного перцю.

ГУЛЬДЕН [нім. Gulden < Gold — золото] — спочатку — золота, потім (в 17—19 ст.) срібна монета і грошова одиниця Німеччини, Австрії та деяких сусідніх країн; г. зберігся тільки в Нідерландах (Голландії), див. *флорин*.

ГУМА [< лат. gummi камедь] — мед. опухлоподібне розростання сполучної тканини різних органів, характерне для третинного періоду сифілісу.

ГУМАНІЗМ [< лат. humanus людський] — світогляд, проияний любов'ю до людей, повагою до людської гідності, піклуванням про благо людей; г. е п о х и В і д р о д ж е н н я (*Ренесансу*, 14—16 ст.) — громадський і літературний рух, який відбивав світогляд буржуазії в її боротьбі проти *феодалізму* і його ідеології (*католицизму*, *схоластики*), проти феодального закріпачення особи. Прийшовши до влади, буржуазія перейшла до різних форм реакційної теорії і практики, які не мають нічого спільного з гуманістичними принципами; буржуазний світогляд, що прагне увічнити капіталістичний гніт, приватну власність на знаряддя і засоби виробництва, експлуатацію і поневолення трудящих, чужий і ворожий справжньому гуманізму. Найбільш ворожою гуманізму є людиноненависницька ідеологія сучасної імперіалістичної буржуазії; с о ц і а л і с т и ч н и й г. — послідовний, дійовий, пролетарський г., мета якого — визволення трудящих всіх рас і націй від експлуатації, соціального гніту і нерівності шляхом активної і непримиримої боротьби з гнобителями і утвердження дійсної свободи особи і гідності людини. В СРСР, де знищено експлуатацію людини людиною і нема гноблення одних людей іншими, де люди є найціннішим капіталом, створені всі умови для всебічного розвитку людської особистості.

ГУМАНІСТ — прихильник *гуманізму*; людина, проияна гуманізмом.

ГУМАНІТАРНІ н а у к и [< лат. humanitas людство, людяність] — суспільні науки (історія, політична

економія, філологія та ін.) на відміну від природничих наук.

ГУМАННИЙ [лат. *humanus*] — людяний, людинолюбний, який відзначається *гуманністю*.

ГУМАННІСТЬ [< лат. *humanus* людяний] — людяність, людинолюбність, повага до людської гідності.

ГУМАТИ [< лат. *humus* земля, ґрунт] — органічні сполуки, що входять до складу *гумусу*.

ГУМІ [лат. *gummi* < гр. *kommi*] — те саме, що *камедь*.

ГУМІ-АРАБИК [лат. *gummi* камедь + *arabicus* аравійський] — камедь, що витікає з стовбурів африканських і аравійських акацій; застосовується як клей.

ГУМІГУТ [лат. *gummi* камедь + *gutta* капля] — згущений сік, який збирають з надрізів стовбурів деяких тропічних дерев; містить камедь, смолу, жовтий пігмент; застосовується в техніці, живопису, медицині; отруйний.

ГУМІКОПАЛІ [лат. *gummi* камедь + *copal*] — рід смоли, застосовуваної для виготовлення лаків.

ГУМІЛАК [< лат. *gummi* камедь] — смолиста речовина, що скупчується на гілках деяких тропічних рослин в результаті уколів комах; застосовується для виготовлення сургучу, *шелаку*, ізоляційних лаків.

ГУМІЛАСТИК [лат. *gummi* камедь + гр. *elastikos* розтяжний] — смолоподібна речовина, гума.

ГУМІТ [< лат. *gummi* (див. *гумі*)] — мінерал, продукт зміни уранової смоляної руди червонувато-або чорнуватобурого кольору.

ГУМІФІКАЦІЯ [лат. *humus* (*humus*) ґрунт + *facere* робити] — розклад рослинних речовин під впливом *мікроорганізмів*, з утворенням темнозбарвлених продуктів; г. відбувається при утворенні торфу, *лігніту* та ін.

ГУМОЗ(ИС), ГОМОЗ [< лат. *gummi* камедь] — *бот.* ка мед е те ч а — хворобливе витікання камеді з деревних, рідше трав'яних рослин; камедь утворюється в тканинах рослин за рахунок розчинення клітинних стінок.

ГУМОЗНИЙ [лат. *gummosus*] — камедистий, що містить *камедь*, схожий на камедь; *гумозний*

п л а с т и р — наливний складний свинцевий пластир, що містить *каніфоль*, *терпентин* і простий свинцевий пластир.

ГУМОР [англ. *humour* < лат. *humor* волога] — 1) зображення смішного, виставлення подій, людських хиб і слабостей в кумедному, смішному вигляді; 2) літературні твори, в яких відбивається кумедне, смішне в житті.

ГУМОРАЛЬНИЙ [< лат. *humor* волога] — зв'язаний з рідинами організму — кров'ю, *лімфою*; г-ні фактори, г-ні агенти — фізіологічно активні речовини, які утворюються в організмі і справляють свій вплив через рідини — кров, *лімфу*.

ГУМОРЕСКА — невеликий художній твір (маленьке оповідання, невелика музична п'єса), пройнятий *гумором*.

ГУМОРИСТ [англ. *humorist* < лат.] — 1) письменник, який зображує життєві явища в гумористичному освітленні; людина з *гумором*.

ГУМОРИСТИКА — 1) *гумористична* література, сукупність гумористичних художніх творів; 2) * щось смішне, безглуздо-комічне.

ГУМОРИСТИЧНИЙ — що містить в собі *гумор*; *насмішкуватий*.

ГУМУС [< лат. *humus* ґрунт] — перегній, тобто органічна речовина ґрунту, яка утворилася в ньому при розкладі рослинних і тваринних решток; наявність гумусу в ґрунті поліпшує фізичні властивості його; найбагатші на гумус чорноземи.

ГУНТЕР [< англ. *hunter* мисливський кінь] — великий верховий кінь, пристосований до швидких алюрів і стрибків під важкою ношею.

ГУРІ [перс. *hūrī* < ар. *hūr* чорноокі] — міфічні діви мусульманського раю.

ГУРМАН [фр. *gourmand*] — любитель і знавець тонких страв, *ла-сун*.

ГУРТ [нім. *Gurt*] — *архит.* профільовані тяги або ребра, які відокремлюють одну частину склепіння від іншої.

ГУСАРИ [угор. *huszár*] — солдати і офіцери легкої кавалерії в дореволюційній Росії і в арміях багатьох

країн з 17 ст.; вперше з'явилися в Угорщині в 15 ст.

ГУСИТИ — послідовники великого чеського реформатора і борця за незалежність Чехії — Яна Гуса (спаленого на вогнищі в 1415 р.). Після страти Гуса в Чехії розгорнувся широкий рух гуситів, основну масу яких становили селяни і міські ремісники; гуситський рух являв собою антифеодалне селянське повстання. Разом з тим цей рух, до якого приєдналися заможні городяни і частина чеських феодалів (дрібних і середніх), заінтересованих у *секуляризації* церковних земель і в переділі маєтків німецьких феодалів, став визвольним рухом чеського народу проти засилення в Чехії німців і проти панування римсько-католицької церкви. Протягом 15 років (1419—1434 рр. — **гуситські війни**) гусити громили західноєвропейських феодалів, які не раз вторгалися в Чехію і намагалися придушити гуситський рух. Гусити ділилися на два табори: лівий (*таборити*) і правий (*чашники*, або *утраквісти*). Зрадницький виступ утраквістів проти таборитів призвів до поразки останніх (1434) і закінчення гуситських воєн.

ГУСМАТИК [< вл. н.] — 1) гумава автомобільна шина, наповнена замість стисненого повітря особливою пружною масою, що зменшує небезпеку проколів і пошкоджень; 2) рідка суміш (клей) для заклеювання проколів у пневматичних автошинах.

ГУТАПЕРЧА [англ. gutta-percha < малайськ.] — висохлий молочний сік деяких рослин (гол. ч. гутаперчового дерева) — тягуча маса, близька за властивостями до *каучуку*; в СРСР добувається з бересклета і *свокомі*; йде на різного роду вироби — на тимчасові зубні пломби, на ізоляцію електричних проводів і підводних кабелів, виготовлення штемпелів, клейових речовин та ін.

ГУФА [нім. Hufe] — 1) в середньовічній Німеччині — назва селянського наділу; 2) німецька земельна міра = 30 акрам.

ГЮЙС [гол. geus] — флаг особливої розвітки, який піднімають на носі військових кораблів першого і другого рангу, коли вони стоять на якорі.

Г'ЯУР [тур. gâvur < ар.] — у релігійних фанатиків, які сповідують *іслам* — презирлива назва всіх іновірців («невіруючий»).

Д

ДАБАН, ДАВАН [монг.] — термін, вживаний у Центральній Азії і Південному Сибіру для позначення гірських хребтів і перевалів.

ДАГЕРОТИПІЯ [вл. н. + гр. typos відбиток] — первісний спосіб фотографування; ґрунтується на властивості йодистого срібла змінюватися під впливом світла; проявлення проводилось парами ртуті.

ДАДАЇЗМ [фр. dadaïsme < dada на мові дітей — іграшкова конячка] — крайня формалістична течія в літературі і мистецтві, що виникла в Зах. Європі під час першої світової війни (1914—1918 рр.) і існувала приблизно до 1924 р. Характерні риси дадаїзму в живопису — хаотичне поєднання ліній і фарб, в поезії — набір безглузких слів.

ДАЗИМЕТРИЧНИЙ [гр. dasys густий + metreō міряю] — що вимірює густоту; **д-ні карти** — географічні карти густоти населення.

ДАЙКА, ДЕЙКА [англ. dike, dyke] — *геол.* пластоподібна жила вулканічних порід, що перетинає навколійні гірські породи; утворюється найчастіше в результаті застигання лави в щілинах гірських порід.

ДАЙМЮ, ДАЙМЬО [яп.] — феодалні князі в Японії, в руках яких до перевороту 1868 р. (т. зв. революції Мейдзі) була державна влада.

ДА-КАПО [іт. da capo] — *муз.* з початку (знак повторення).

ДАКТИЛО... [< гр. daktylos палець] — у складних словах вказує на відношення даних слів до пальців, напр. *дактилоскопія*.

ДАКТИЛОГРАФІЯ [дактило... + гр. *grapḗ* пишу] — техніка письма на друкарській машинці.

ДАКТИЛОЛОГІЯ [дактило... + гр. *logos* поняття, вчення] — ручна азбука, спосіб заміни словесної мови для глухонімих умовними знаками, зображуваними пальцями рук.

ДАКТИЛОСКОПІЯ [дактило... + гр. *skoreb* дивлюсь] — дисципліна, що вивчає узор, які утворюються лініями шкіри на подушечках пальців; широко застосовується в *криміналістиці* (для встановлення особи злочинців); д. ґрунтується на тому, що кожна людина має тільки їй самій притаманний рисунок цих ліній, який зберігається все життя.

ДАКТІЛЬ [< гр. *daktylos* палець] — віршовий розмір, стопи якого в античному віршуванні складаються з одного довгого і двох коротких складів; в російському і українському віршуванні — трискладова стопа з наголосом на першому складі, напр.: «Рученьки| терпнуть, зми|каються| віченьки» (П. Грабовський).

ДАЛАЙ-ЛАМА — з 16 ст. верхній глава ламаїстської церкви, з 17 ст. сполучає духовну і світську владу в китайській провінції Тибет.

ДАЛТОН-ПЛАН — див. *дальтон-план*.

ДАЛЬТОНІЗМ [від імені англ. фізика Дальтона] — особливість зору, що полягає в неможливості розрізнити деякі кольори, здебільшого червоний і зелений.

ДАЛЬТОН-ПЛАН — спосіб навчання, запроваджений вперше в м. Дальтоні (правильно Долтон) в Півн. Америці; д.-п. заперечує урок як основну форму організації навчальної роботи і зводить учбові заняття до самостійного опрацювання школярами відособлено один від одного системи завдань, розроблених викладачем з тієї чи іншої дисципліни; д.-п. знижує роль учителя, виключаючи систематичний виклад ним початкового предмета, не забезпечує чіткого, повного засвоєння знань учнями і розвиває в дітях індивідуалізм. Цей порочний метод навчання в СРСР не застосовується.

ДАМАССЬКА сталь — булат; дружк; і тверда узорчата сталь,

яку в старовину виробляли в Дамасську і застосовували для виготовлення кинджалів і шабель; секрет виготовлення д-ої сталі був втрачений у середні віки і знов розкритий у Росії П. П. Аносовим у 1841 р.

ДАМБА [гол. *dam*] — споруда у вигляді валу (з землі, каміння і бетону); запобігає затопленню або розмиванню берега, служить для удержання води у водосховищі, а також для прокладання шляху над водою, ярмом.

ДАМЕНІТ [шт.] — вибухова речовина, нітроклітковина; застосовується у гірництві.

ДАМАР [малайськ.] — смола деяких тропічних дерев; застосовується у виробництві прозорих лаків, лінолеуму і пластирів.

ДАМНІФІКАЦІЯ [лат. *damnum* збиток + *facere* робити] — *ком.* знання збитку, шкоди в майні.

ДАМНО [< лат. *damnum* збиток] — 1) окрема плата, яку бере банк з клієнтів (крім комісії, процентів і поштових витрат) за прийняття для дисконтування іногородніх векселів у *інкасо*; 2) втрата на курсі цінних паперів при їх продажу нижче від номінальної ціни.

ДАМОКЛІВ меч — 1) згідно з старогрецьким переказом — гострий меч, підвішений сіракузьким тираном Діонісієм на кінському волоску над головою Дамокла, що заздрив йому, якого він під час бенкету посадив на своє місце; 2)* нависла, постійно загрожуюча небезпека.

ДАНАЇВ дар, **дар данаївців** — 1) легендарний дерев'яний кінь, подарований троянцям греками (данаїцями), що воювали з ними; схований всередині цього коня загін грецьких воїнів відкрив ворота міста своїм військам, і Троя була взята і зруйнована; 2)* дар, зроблений із зрадницьким умислом.

ДАНАЇДИ [гр. *Danaïdes*] — 1) за старогрецькою легендою — 50 дочок аргоського царя Даная, що вбили своїх чоловіків і були засуджені за це богами наповнювати водою бездонну бочку; 2)* робота або бочка Данаїд — нескінченна і безплідна праця.

ДАНСИНГ [англ. *dancing hall*

танцювальний зал] — кафе або ресторан, в якому відвідувачі можуть розважатися танцями.

ДАНТИСТ [фр. dentiste < лат. dens (dentis) зуб] — у Франції, Німеччині і деяких інших країнах, а також в дореволюційній Росії — спеціаліст-практик по лікуванню і протезуванню зубів, без закінченої зубо-лікарської освіти.

ДАОСИЗМ, таоїзм [< кит. «дао» (tao) шлях] — одна з трьох поширених у Китаї релігій (поряд з *конфуціанством* і *буддизмом*); д. проповідує покірність, смирення, покірливість народних мас; на протязі століть д. сприяв поневоленню китайського народу експлуататорськими класами; обряди даосизму ґрунтуються на забобонах, магії, заклинанні духів. В зв'язку з соціальними перетвореннями, що відбуваються в Китайській Народній Республіці, д. втрачає свій вплив серед трудящих.

ДАРБАР — див. *дурбар*.

ДАРВІНІЗМ — вчення про закономірності розвитку живої природи, вперше викладене Ч. Дарвіним (1809—1882) в його праці «Походження видів шляхом природного добору» (1859) і розвинуте наступними успіхами біологічної науки. Дарвін у своєму вченні довів, що в основі історичного розвитку живої природи лежить природний добір, тобто процес, в результаті якого організми, пристосовані до життя в даному середовищі, виживають, а не пристосовані — не виживають або не дають потомства. До встановлення природного добору, що діє в природі, Дарвін прийшов за аналогією з штучним добром, що його застосовує людина для одержання нових порід домашніх тварин і сортів культурних рослин. Дарвінізм став великим завоюванням людства в пізнанні органічного світу. Підготовлений усім розвитком природознавства, він поклав початок науковій біології. Основоположники марксизму високо оцінювали прогресивні сторони вчення Дарвіна, але водночас гостро критикували ряд помилкових його положень. До останніх належать насамперед прийняття лженаукової мальтузіанської (див. *мальтузіанст-*

во) ідеї про перенаселеність, яка нібито властива всій живій природі, і визнання внутривидової конкуренції; глибоко помилкова також думка Дарвіна про значення природного добору в становленні людини. Діалектико-матеріалістичне розв'язання питання про походження людини було вперше правильно дано Ф. Енгельсом у його класичній праці «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Якісно новим етапом у розвитку дарвінізму стало мічурінське вчення. Мічурінське вчення, в основі якого лежить єдино науковий світогляд — діалектичний матеріалізм, рішуче відкинуло всі помилкові положення в ученні Дарвіна, а так само і всі антидарвіністські вигадки представників *неодарвінізму* і активно розвиває все прогресивне в ученні Дарвіна. Мічурінське вчення збагатило дарвінізм новими великими відкриттями, озброює соціалістичне сільське господарство методами переробки природи тварин і рослин у відповідності з завданнями практики.

ДАРСОНВАЛІЗАЦІЯ [від імені французького фізіолога д'Арсонваля] — застосування струмів високої напруги і високої частоти з лікувальною метою.

ДАТА [фр. date < лат. data дані] — точний календарний час (число, місяць, рік) якої-небудь події, складання документа, написання листа і т. д.

ДАТО [< іт. dato даний, дане] — від сьогоднішнього числа; д. в е к с е л ь — вексель, строк платежу за яким обчислюється з дня його написання.

ДАТУВАТИ [< фр. dater] — позначати або визначати дату.

ДАУ-МЕТАЛ [< вл. н.] — надлегкі магнієві сплави, що містять в собі *магній*, *алюміній*, мідь і добавки *марганцю* і *кадмію*; д.-м. застосовується в авіа- і автобудуванні.

ДАУНІНГ-СТРІТ [англ. Downing street] — вулиця в Лондоні, де міститься кілька урядових установ, в тому числі англійське міністерство закордонних справ; звідси (в газетній мові) назва цього міністерства.

ДАФНІЯ [< вл. н. гр. Daphnē німфа Дафна] — «водяна блоха», рід

дуже дрібних (до 5 мм довжини) прісноводних ракоподібних.

ДАЦАН [монг.] — монастир, храм у *ламаїтів*.

ДАШНАКИ — члени контрреволюційної партії *дашнакцутюн*.

ДАШНАКЦУТЮН [вірм. «Спілка дії»] — вірменська контрреволюційна буржуазно-націоналістична партія, що виникла на початку 90-х рр. 19 ст. на Кавказі і в Туреччині; дашнаки — найлютіші вороги вірменського народу і Радянської влади — встановили в 1918 р. за допомогою англійських інтервентів владу капіталістів у Вірменії, перетворивши її в опорний пункт англійських інтервентів у боротьбі проти Радянської країни. В 1920 р. дашнаки спровокували вірмено-турецьку війну і були вигнані повсталими робітниками і селянами за допомогою Радянської Армії. Рештки дашнаків, що емігрували за кордон, є прямою агентурою американо-англійського імперіалізму.

ДЕ... [лат. de...] — приставка, що означає: а) відокремлення, видалення, скасування та ін., напр. *дегазація*, *демобілізація*; б) рух вниз, зниження, напр. *деградація*.

ДЕАЕРАЦІЯ [див. *де...* + *аерація*] — видалення з рідини (зокрема з води) розчинених у ній газів (кисню, вуглекислоти та ін.); застосовується для видалення газів з живильної води парових котлів, що запобігає *корозії* стінок котлів.

ДЕБАРКАДЕР [фр. débarcadère] — 1) пароплавна пристань, а також спеціально обладнані судна для причалу і стоянки біля них різних суден; 2) станційна платформа, біля якої зупиняються поїзди.

ДЕБАТИ [фр. débats] — сперечання, обмін думками на яких-небудь зборах, засіданні.

ДЕБАТУВАТИ [< фр.] — обговорювати яке-небудь питання, вести по ньому *дебати*.

ДЕБЕНТУРА [< лат. debere бути винним] — митне свідоцтво на повернення мита.

ДЕБЕТ [< лат. debet він винен] — ліва сторінка рахунка в бухгалтерській книзі, куди заносяться всі надходження готівкою на даний ра-

хунок, а також всі борги і видатки, що лічаються на цьому рахунку (пор. *кредит*).

ДЕБІЛЬНІСТЬ [< лат. debilis слабкий] — легкий ступінь природженого недоумства.

ДЕБИТ [< фр. débit збут, витрачання] — кількість води, нафти, газу, що її дає джерело за одиницю часу; звичайно вимірюється в м³, літрах за секунду або тоннах за добу (нафти).

ДЕБИТОР [лат. debitor] — боржник.

ДЕБИТУВАТИ — записати в *дебет*.
ДЕБЛОКУВАТИ [фр. débloquer] — 1) зняти (припинити) *блокаду*, облогу фортеці; 2) звільнити фортецю, укріплений район або населений пункт від ворожої блокади.

ДЕБОРДУВАТИ [фр. déborder] — *заст. військ.* розтягувати бойову лінію так, щоб війська охопили розташований ворога з флангів.

ДЕБОШ [фр. débauche] — бешкет, скандал, бійка.

ДЕБОШИРИТИ [< фр. déboucher] — робити *дебош*, бешкетувати, скандалити.

ДЕБУШУВАТИ [фр. déboucher] — *заст. військ.* вивести війська з тіснини (напр., з міжгір'я) на відкриту місцевість.

ДЕБЮТ [фр. début] — 1) перший виступ артиста — початок артистичної діяльності; перший виступ на якому-небудь поприщі; 2) початок шахової партії (перші ходи).

ДЕБЮТАНТ [фр. débutant] — особа, що виступає в перший раз на сцені або на якому-небудь поприщі.

ДЕБЮТУВАТИ [фр. débiter] — вперше виступати на сцені; виступати в перший раз на якому-небудь поприщі.

ДЕВАЛЬВАЦІЯ [нім. Devaluation] — метод стабілізації валюти після *інфляції* паперових грошей: а) д. провадиться шляхом вилучення з обігу і обміну знецінених паперових грошей на сталі кредитні гроші, які в тій чи іншій мірі зберігають зв'язок із золотом по курсу, що відповідає фактичному знеціненню паперових грошей (в і д к р и т а д.); б) д. провадиться зниженням державою реального золотого вмісту грошової

одинаці відповідно до наявного знецінення паперових грошей; при цьому колишні паперові гроші залишаються в обігу (п р и х о в а н а д.). Цей метод особливо вигідний капіталістам, бо виключає можливість подання девальвації з вилученням їх грошових нагороджень.

ДЕВАНАГАРІ — складове письмо, що лежить в основі більшості шрифтів сучасних мов Північної Індії; бере свій початок з староіндійського складового алфавіту брахмі.

ДЕВАСТАЦІЯ [*<* лат. *devastare* спустошувати] — комплекс активних заходів, спрямованих на знищення збудників інфекційних і інвазійних (див. *інвазія*) захворювань людини, тварин і рослин, напр. *дегельмінтизація*, *дезинфекція* та ін.

ДЕВІАЦІЯ [*<* лат. *deviatio* відхилення *<* *de* від + *via* шлях] — 1) *фіз.* відхилення магнітної стрілки компаса (від лінії меридіана) внаслідок впливу великих мас заліза; 2) відхилення від правильної лінії, від певного напрямку, напр. корабля, літака, кульового снаряда і т. д.; 3) в рудниковому підйомі — кут *д е в і а ц і ї* — кут відхилення частини підйомного каната (що міститься між барабаном і спрямовуючим шківом) від вертикальної площини, яка проходить через центр спрямовуючого шківа, перпендикулярно до його осі.

ДЕВІЗ [фр. *devise*] — 1) спершу — напис на гербі; 2) короткий вислів, у якому виражається головна, провідна думка, напр. девіз комуністичної партії: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

ДЕВІЗА [фр. *devise*] — переказний вексель, чек або платіжне доручення, яке виписане в іноземній валюті і належить до сплати за кордоном; є міжнародним платіжним засобом.

ДЕВІЗНИЙ — що стосується *д е в і з и*; *д - н а* політика — регулювання державою або центральним банком курсового курсу країни, курсу своєї валюти через продаж і скуповування девіз.

ДЕВОН, ДЕВОНСЬКА с п с т е м а — *геол.* сукупність геологічних відкладень, що утворилися на протязі

девонського періоду *палеозойської ери* (давність 310—275 млн. років); характеризується потужними червоноколірними товщами на початку періоду; в девонському періоді розвиваються панцирні і китичнопері риби, нижчі амоніти і безквіткові рослини; в результаті горотворних процесів на початку девонського періоду виникло багато гірських масивів Західної Європи (в Шотландії, на Скандинавському півострові та ін.); назва *д. с.* виникла від імені графства Девоншир в Англії, де вона найповніше представлена.

ДЕВТЕРАГОНИСТ [гр. *deuteros* другий + *agonistēs* борець] — другий актор — виконавець у старогрецькій трагедії (пор. *протагоніст*).

ДЕГАЖЕ [*<* фр. *dégager* відокремити, звільнити] — у фехтуванні — вид атаки («переведення»), при якій рапіра або шпага атакуючого відділяється, відводиться від зброї противника, щоб завдати уколу по найкоротшій лінії.

ДЕГАЗАТОР — 1) апарат для обеззаражування (*дегазації*) зараженої отруйними речовинами місцевості; 2) хімічний продукт, що незшкоджує газ, напр. *активоване вугілля*; 3) особа, що робить таке обеззаражування.

ДЕГАЗАЦІЯ [див. *де...*] — 1) заходи по видаленню шкідливих газів (у вугільних шахтах), по обеззаражуванню місцевості, одягу, зброї та ін. від отруйних речовин; провадиться за допомогою особливих (дегазуючих) засобів; 2) процес видалення з води розчинених у ній газів.

ДЕГЕЛЬМІНТИЗАЦІЯ [*де...* + гр. *helmins* (*helminthos*) глист, черв'як] — *мед.* боротьба з глистами; заходи, що мають на меті вигнати паразитичних черв'яків з організму.

ДЕГЕНЕРАТ [лат. *degeneratus*] — людина з ознаками фізичного або психічного виродження; * виродок.

ДЕГЕНЕРАТИВНИЙ [*<* лат.; див. *дегенерація*] — звироділий, що вироджується.

ДЕГЕНЕРАЦІЯ [*<* лат. *degenerare* вироджуватися] — *біол.* 1) виродження, погіршення з покоління в покоління властивостей рослининого або тваринного організму в резуль-

таті несприятливих умов існування; 2) ослаблення, зменшення і спрощення органів в процесі історичного розвитку тих чи інших організмів, напр. зникнення зябер, плавників та ін. органів при переході тварин від водного життя до наземного.

ДЕГЕРМІНАТОР [< лат.] — прилад у вигляді порожнього циліндра з ножами, що обертаються всередині нього; застосовується при виробництві кукурудзяного крохмалю.

ДЕГІДРОГЕНІЗАЦІЯ [див. *де...* + *гідрогенізація*] — хім. реакція, зворотна реакції гідрогенізації, тобто відщеплювання атомів водню від якої-небудь органічної сполуки.

ДЕГРА [фр. *dégradé*] — окислене масло; застосовується для жирування шкір.

ДЕГРАДАЦІЯ [фр. *dégradation* < лат. *gradus* ступінь; див. також *де...*] — занепад, поступове зниження якої-небудь якості, процес зміни чого-небудь у бік погіршення, втрата раніше набутих властивостей.

ДЕГРАДУВАТИ [фр. *dégrader*; див. *деградація*] — гіршати, вироджуватися.

ДЕГРЕСІЯ [< лат. *degressus*, що зійшов униз] — сходження, падіння, спуск; в галузі податків — пропорціональне оподаткування із зниженням процента оподаткування для дрібніших прибутків.

ДЕГУМУВАННЯ [*де...* + лат. *gummi* камедь, клей] — видалення клею з натурального шовку кип'ятінням сирцю в розчині мила.

ДЕГУСТАТОР [< лат. *degustare* пробувати на смак] — спеціаліст харчового виробництва, який визначає на смак якість продукту (вина, чаю та ін.).

ДЕДАЛ [гр. *Daidalos* < *daidallō* уміло обробити що-небудь] — у старогрецькій міфології — умілий майстер, архітектор і скульптор; збудував для Міноса, царя о-ва Криту, знаменитий *лабіринт* (див. також *Ікар*).

ДЕДВЕЙТ [англ. *dead weight*] — повна вантажопідйомність судна з включенням всіх необхідних для плавання запасів (палива, води та ін.).

ДЕДЕКІНДОВИЙ *перетин* [< вл. н.] — *мат.* такий поділ всіх

чисел (точок) на два класи, при якому кожне число (точка), що входить до першого (нижнього) класу, менше (лівіше) від кожного числа (точки), що входить до другого (верхнього) класу.

ДЕДИКАЦІЯ [лат. *dedicatio*] — посвячення.

ДЕДУКТИВНИЙ — заснований на *дедукції* (див.); що користується методом дедукції; *д. метод* — спосіб дослідження або викладу, при якому часткові положення логічно виводяться із загальних положень (із аксіом, загальних суджень, правил, законів).

ДЕДУКУВАТИ — робити часткові логічні висновки із загальних посилок, доводити способом *дедукції*.

ДЕДУКЦІЯ [< лат. *deductio* виведення] — логічний умовивід від загального до часткового, від загальних суджень до часткових або інших загальних висновків; в науковому пізнанні *д.* нерозривно пов'язана з індукцією (див. *індукція*¹ 1).

ДЕЕМУЛЬСАТОР — прилад для *деемульсації*.

ДЕЕМУЛЬСАЦІЯ [див. *де...*] — руйнування *емульсії* — механічної суміші (іноді дуже стійкої, напр. нафти або мастила) з водою (часто з домішкою грізю, піску); *д.* проводиться відстоюванням, нагріванням, діянням водяної пари, електричного струму, хімічних реагентів та ін.

ДЕЗ... [фр. *dés...* від..., роз...] — приставка, що означає знищення, видалення чого-небудь, напр. *дезінфекція*.

ДЕЗАБІЛЬЄ [фр. *déshabillé*] — домашній одяг, що його не носять при сторонніх; бути в *дезабільє* — бути не цілком одягнутим.

ДЕЗАВУЇРУВАТИ [фр. *désavouer*] — заявляти про свою незгоду з діями своєї довіреної особи або про те, що дана особа не уповноважена діяти від імені того, хто заявляє.

ДЕЗАМІНУВАННЯ [див. *дез...* + *аміни*] — хім. відщеплення від якої-небудь хімічної сполуки аміногрупи (NH_2).

ДЕЗЕРТИР [фр. *déserteur*] — 1) той, хто самовільно залишив свою військову частину або ухилився від призову на військову службу; 2) *лю-

дина, яка ухилилася від виконання свого громадянського або громадського обов'язку, залишила доручений їй пост.

ДЕЗИДЕРАТИ [< лат. desiderata бажане] — 1) побажання; 2) речі, книги, необхідні для поповнення якої-небудь колекції, бібліотеки і т. п.

ДЕЗИНСЕКЦІЯ [дез... + лат. insectum комаха] — знищення комах-шкідників за допомогою спеціальних засобів і устаткування.

ДЕЗИНТЕГРАТОР [дез... + лат. integer суцільний] — 1) машина для подрібнення і перемішування сипких матеріалів (гіпсу, солі, землі, вугілля); застосовується на ливарних, пельгних та ін. заводах; 2) апарат для очистки газів від завислих твердих часток (пилу); застосовується гол. ч. у доменних цехах металургійних заводів.

ДЕЗИНТЕГРАЦІЯ [див. дез...] — розпад цілого на свої складові частини (протилежн. інтеграція).

ДЕЗИНФЕКТОР — особа, що проводить дезінфекцію.

ДЕЗИНФЕКЦІЯ [див. дез... + інфекція] — обеззаражування або знешкодування, тобто знищення, хвороботворних мікроорганізмів або переносників зарази (інфекції) за допомогою спеціальних засобів і особливого устаткування.

ДЕЗИНФІКУВАТИ — провадити дезінфекцію, обеззаражувати.

ДЕЗИНФОРМАЦІЯ [див. дез...] — завідомо неправильна, неправдива інформація; прийом, засіб, що їх практикують преса, радіо та ін. органи буржуазної пропаганди з метою введення в оману громадської думки, наклепу на табір миру, демократії і соціалізму і для пропаганди агресивної політики американських та інших імперіалістів.

ДЕЗИНФОРМУВАТИ — давати неправильні відомості, вводити в оману неправдивою інформацією (див. також дезінформація).

ДЕЗОДОРАТОРИ [дез... + лат. odor запах] — хімічні речовини для знищення поганого запаху.

ДЕЗОДОРАЦІЯ [дез... + лат. odor запах] — знищення хімічним способом поганого запаху.

ДЕЗОКСИДАЦІЯ [див. дез... + оксидація] — розкислення, відняття кисню.

ДЕЗОРГАНІЗАТОР — людина, що порушує порядок, дисципліну, вносить дезорганізацію.

ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ [фр. désorganisation розлад] — відсутність організованості, порушення громадського порядку, дисципліни, розлад організації; розладчаність, розвал.

ДЕЗОРІЄНТАЦІЯ [фр. désorientation] — введення в оману, позбавлення правильної орієнтації.

ДЕЇЗМ [фр. déisme < лат. deus бог] — поширене в 17—18 ст. релігійно-філософське вчення, що допускало існування бога лише як первопричини світу і заперечувало існування бога як особи (теїзм) і його втручання в життя природи і суспільства (чудеса, одкровення). Д. при своєму зародженні виражав інтереси буржуазії в боротьбі з феодалним світоглядом і в певній мірі обмежував і підривав церковну ідеологію. Найвидатіші представники деїзму (деїсти) у Франції — Вольтер, Руссо, в Англії — Локк, в Росії — Кантемір, Новиков. З розвитком наукового атеїзму (див.) д. перетворився в одну з форм захисту релігії і намагається перекутити в релігійному дусі досягнення науки.

ДЕЇСТ — прихильник деїзму.

ДЕЙДВУД [англ. deadwood] — мор. 1) металева труба, через яку гребний вал виходить назовні; 2) кормова частина судна в підводній частині між кілем і кермом; 3) кришільні бруси між кілем і носовою та кормовою частинами судна на дерев'яних суднах.

ДЕЙКА — див. дайка.

ДЕЙТЕРІЙ [< гр. deuterоs другий] — ізопоп хімічного елемента водню з масою 2; його сполука з киснем дає «важку воду», яка відрізняється своїми фізичними властивостями від звичайної води; відношення кількостей дейтерія до водню в звичайній воді дорівнює 1 : 5000.

ДЕЙТЕРОН, ДЕЙТОН — ядро атома важкого водню — дейтерія; д. складається з одного протона і одного нейтрона.

ДЕЙТРОН — див. дейтерон.

ДЕК [англ. deck] — мор. палуба на цивільних суднах.

ДЕКА [нім. Deske] — 1) верхня й нижня дошки струнного музичного інструмента, призначені для підсилення резонансу; 2) с.-г. підбарабаня, частина молотарки з нижньою подачею, або надбарабаня — в молотарці з верхньою подачею; між декою і барабаном відбувається вимолочування зерна; 3) сп. фанерна (або з лакованого полотна та ін.) покрішка, яка закриває з носа і корми човен і забезпечує його від заливання водою.

ДЕКА... [$\langle$ гр. deka десять] — в складних словах означає десять, вдесятеро; частина складних назв метричних мір, що збільшує будь-яку основну одиницю цих мір в десять разів, напр. декаграм — 10 грамів.

ДЕКАГОН [дека... + гр. gōnía кут] — десятикутник.

ДЕКАГРАМ [див. дека...] — 10 грамів.

ДЕКАДА [фр. décade десятиденка $\langle$ гр. dekas (dekados) десяток] — 1) в стародавні часи — група, що складалася з десяти яких-небудь одиниць (в літочисленні, лічбі солдатів і т. д.); 2) 10-денний тиждень республіканського календаря французької буржуазної революції кінця 18 ст.; взагалі — десятиденка, десять днів.

ДЕКАДАНС [фр. décadaence] — занепад, розклад буржуазної культури (див. декадентство).

ДЕКАДЕНТ — представник декадентства (див.).

ДЕКАДЕНТСТВО [$\langle$ фр. décadent занепадницький] — загальна назва занепадницького реакційного буржуазного мистецтва в літературі епохи імперіалізму. Д. є виявом глибокої кризи буржуазної культури, її загинання. Д. включає в себе різні занепадницькі течії (символізм, експресіонізм, сюрреалізм та ін.). Для декадентства характерні проповідь «мистецтва для мистецтва», бездіяльність, формалізм, крайній індивідуалізм, антигромадські, містичні, буржуазний космополітизм, ворожість до всього прогресивного і пропаганда реакційних, антинародних ідей.

ДЕКАЕДР [дека... + гр. hedra

основа, поверхня, сторона] — десятигранник; тіло, обмежене десятьма площинами.

ДЕКАЛІТР [див. дека...] — міра рідини в 10 літрів.

ДЕКАЛОГ [дека... + гр. logos слово, поняття] — десять заповідей у біблій.

ДЕКАЛЬКОМАНІЯ [фр. décalcomanie] — спосіб поліграфічного виготовлення і застосування перебивних зображень для маркування промислових виробів, нанесення рисунків на кераміку (керамічна д.), а також дитячих «перебивних картинок».

ДЕКАЛЬЦИНАЦІЯ [де... + лат. calx (calcis) вапно] — мед. видалення вапна з тканин (кісткова тканина, зуби та ін.), призначених для дослідження під мікроскопом.

ДЕКАМЕТР [див. дека...] — міра довжини в 10 метрів.

ДЕКАН [$\langle$ лат. decanus десятник (у староримських військах — начальник 10 солдатів)] — 1) особа, яка очолює факультет у вищому учбовому закладі; 2) в середньовічних монастирях — службова особа з монахів, що допомагала ігуменові в управлінні; в сучасній католицькій і англійській церкві — старший священник, що наглядає за групою парафій.

ДЕКАНАТ [$\langle$ лат.; див. декан] — адміністративно-учובה управління факультету, очолюване деканом.

ДЕКАНТИРУВАТИ [$\langle$ фр. décantier віджимати] — відокремлювати осад від рідини відстоюванням або центрифугуванням (див. центрифуга).

ДЕКАПІРІВКА [$\langle$ фр. décaper] — очищення поверхні металу, щоб зробити її придатною для золочення, сріблення, нікелювання, залізнення або іншого металевого покриття за способом гальваностегії.

ДЕКАПІТАЦІЯ [лат. decapitatio] — обезглавлення.

ДЕКАП'ОДИ [дека... + гр. pus (podos) нога] — 1) десятиногі раки (річковий рак, омар, langoust, краб, креветка); 2) головоногі молюски з 10 шупальцями («руками») — каракатиці, кальмар, белемніти.

ДЕКАРБОКСИЛУВАННЯ [де... +

лат. *carbō* вугілля + гр. *охуз* кислот] — відщеплення від органічних кислот групи COOH ; має істотне значення в процесі обміну речовин і при гнитті.

ДЕКАРБОНІЗАЦІЯ [де... + лат. *carbō(carbonis)* вугілля] — звільнення якого-небудь матеріалу від вуглецю, напр. д. чавуну при виробленні з нього заліза і сталі.

ДЕКАТИРУВАТИ [фр. *décatir*] — обробляти шерстяну тканину водяною парою або гарячою водою для поліпшення зовнішніх властивостей тканини і запобігання усадки.

ДЕКАТОННА [див. *дека...*] — метрична міра ваги, дорівнює 10 тоннам.

ДЕКВАЛІФІКАЦІЯ [див. *де...*] — втрата кваліфікації, професійних знань і досвіду (пор. *дискваліфікація*).

ДЕКЕЛЬ [< нім. *Deckel* (по-)кришка] — *друк.* 1) металева, обтягнута тканиною рамка в ручному друкарському верстаті; 2) обтяжка циліндра або тигля друкарської машини, що складається з аркушів паперу, картону, полотнища спеціальної тканини і служить для створення пружного прошарку між друкарською формою і поверхнею, що притискає до неї папір.

ДЕКЛАМАТОР [< лат. *declamator* той, хто вправляється у виголошенні промов] — 1) людина, яка володіє мистецтвом *декламації*; 2) чтець - декламатор — збірка віршів для декламації.

ДЕКЛАМАЦІЯ [< лат. *declamatio* вправлення в ораторській вимові] — 1) мистецтво виразного читання; 2)* малозмістовна, пишномовна промова, стаття і т. п.

ДЕКЛАМУВАТИ [< лат.; див. *декламація*] — виразно читати вголос.

ДЕКЛАРАЦІЯ [< лат. *declaratio* пояснення] — 1) об'ява, заява від імені уряду або партії, урочисте проголошення основних принципів (напр., Д. прав народів Росії, опублікована в листопаді 1917 р. за підписами В. І. Леніна і Й. В. Сталіна; Д. прав трудячого і експлуатованого народу, написана В. І. Леніним і затверджена III Всеросійським з'їздом Рад у січні 1918 р.); 2) заява однієї або кількох держав у якомусь

питанні міжнародної політики; 3) оголошення з переліком товарів (накладна), яке подається при сплаті митних зборів; 4) поштовий документ, який додається до грошових і цінних пакетів, що відправляються за кордон; 5) заява особи, що притягається до сплати податку, про розміри її прибутку, майна і т. п.

ДЕКЛАСОВАНИЙ [фр. *déclassé*] — той, хто втратив усі основні класові ознаки, не бере ніякої участі в суспільному виробництві; морально занепалий, зв'язаний із злочинним світом, напр. професійні злодії, проститутки.

ДЕКЛІНАТОР [< лат.; див. *деклінація*] — прилад для вимірювання магнітного схилення.

ДЕКЛІНАЦІЯ [< лат. *declinatio* відхилення, схилення, відмінювання] — *фіз.* магнітне схилення — відхилення магнітної стрілки від географічного меридіана.

ДЕКОКТ [лат. *decoctus*] — відвар з лікарських рослин.

ДЕКОЛОРАЦІЯ [лат. *decoloratio*] — знищення забарвлення, обезбарвлення.

ДЕКОЛЬТЁ [фр. *décolleté*] — глибокий виріз біля ший в жіночому вбранні.

ДЕКОМПЕНСАЦІЯ [див. *де...*] — розладнання *компенсації* 4.

ДЕКОМПРЕСІЯ [див. *де...* + *компресія*] — 1) зменшення стиснення; 2) *мед.* хворобливий стан, що виникає від різкого пониження тиску оточуючого повітря; спостерігається при кесонних, водолазних роботах і т. д.

ДЕКОМПРЕСОР [< лат.; див. *декомпресія*] — пристрій до циліндра двигуна внутрішнього згорання, який дає змогу зменшити ступінь стиснення (*компресії*) в циліндрі для запуску двигуна або для його спинення.

ДЕКО́Р [фр. *décor*] — *архит.* система, сукупність декоративних елементів (оздоб).

ДЕКОРАТИВНИЙ [фр. *décoratif* (*ажіноч. décorative*)] — 1) що прикрашає; служить для оздоблення, для убрання; 2)* показний, зовнішньо ефектний.

ДЕКОРАТОР [фр. *décorateur*] — художник-спеціаліст у галузі *декора-*

тивного мистецтва, зокрема театрального живопису.

ДЕКОРАЦІЯ [фр. décoration оздоблення < лат. decorare оздоблювати] — 1) художнє оформлення живописними та іншими засобами образотворчого мистецтва місць дії на театральній сцені (ліс, річка, вулиця, кімната і т. п.); 2) * щось показне, зовнішньо привабливе, що служить для прикриття вад, непривабливої суті, чого-небудь.

ДЕКОРТ [нім. Dekort] — знижка з ціни товару за достроковий платіж або за невідповідність кількості і якості товару умові договору (див. *боніфікація*).

ДЕКОРТИКАТОР [< лат. decorticare очищати від кори] — машина для відокремлення лубу від задерев'янілих частин стебла при сухій обробці луб'яних волокон.

ДЕКОРТИКАЦІЯ [< лат. decorticiatio очищення від кори] — відокремлення із стебел прядильних рослин луб'яної частини без мочіння їх у воді; провадиться на *декортикаторax*.

ДЕКОРУВАТИ [фр. décorer] — прикрашати, надавати гарного вигляду зовнішнім оздобленням.

ДЕКОРУМ [< лат. decorum те, що личить] — зовнішня пристойність; обстановка, яка подобає становищу або посаді.

ДЕКРЕМЕНТ [< лат. decrementum убавлення] — фіз. величина, що характеризує ступінь ослаблення затухаючого процесу; логарифм і чий д. — *логарифм* відношення двох наступних *амплітуд* затухаючого коливання.

ДЕКРЕТ [фр. décret < лат. decretum постанова, рішення] — 1) в стародавньому Римі — постанова імператора, консула, сенату; 2) у Франції декретами називали законодавчі постанови вищих органів, створених французькою буржуазною революцією 18 ст., а також Паризькою Комуною 1871 р.; 3) в СРСР в перші роки Радянської влади — назва найважливіших постанов уряду, напр. Д. про землю, що скасував у 1917 р. право приватної власності на землю; 4) в ряді країн народної демократії (Польща, Румунія) — назва поста-

нов вищих органів державного управління, напр. польський д. від 1 жовтня 1947 р. «Про планове народне господарство», виданий Радою міністрів і затверджений Державною радою; 5) у деяких буржуазних країнах — урядовий акт, що видається в порядку виконання, управління, на протилежність актам законодавчим.

ДЕКРЕТУВАТИ [фр. décréter < лат.] — узаконити що-небудь, оголосити або ввести в силу виданням *декрету*.

ДЕКРЕШЕНДО [іт. decrescendo] — муз. ослаблення звука, поступовий перехід від голосного звучання до тихого.

ДЕКСТРИНИ [< лат. dexter (dexteri) правий] — проміжні продукти *гідролізу* крохмалю (що повертають вправо площину поляризації світла); застосовуються як клеюча речовина при обробці тканин, паперу, в сірниковому виробництві та ін.

ДЕКСТРОЗА [< лат. dexter (dexteri) правий] — застаріла назва *глюкози*.

ДЕКУВЕР [< фр. découvre непокритий] — різниця між оцінкою майна і страховою сумою, що лишається на ризик страховальника.

ДЕЛЕГАТ [< лат. delegatus посланий, посланець] — виборний або призначений представник, уповноважений держави, організації, колективу.

ДЕЛЕГАЦІЯ [< лат. delegatio відправлення, призначення] — група виборних або призначених осіб, уповноважених урядом, відомством, установою, організацією представляти їх інтереси на конференції, з'їзді, конгресі, засіданні, вести переговори і т. п.

ДЕЛЕГУВАТИ [лат. delegare] — посилати *делегатом*, уповноважувати.

ДЕЛП'АШ [тюрк.] — сміливець; страж турецького паші (в старій султанській Туреччині).

ДЕЛІКАТЕС [фр. délicatesse] — вишукана, витончена страва.

ДЕЛІКАТНИЙ [фр. délicat] — 1) чуйний, ввічливий, лагідний у поведженні; 2) ніжний, слабкий, тендітний (особливо щодо будови тіла).

ДЕЛІКТ [лат. delictum] — юр. всяке правопорушення, тобто злочин; у вужчому розумінні — цивільне правопорушення, що не становить кримінально-каранної дії і спричиняється лише до компенсування завданої шкоди.

ДЕЛІНКВЕНТ [< лат. delinquentis (delinquentis), що робить провину] — юр. правопорушник (див. *делікт*).

ДЕЛІРІЙ [лат. delirium] — марення із зоровими галюцинаціями.

ДЕЛЮЗІЙ, ДЕЛЮВІАЛЬНІ в і д к л а д е н н я [< лат. deluere змити] — геол. пухкі відкладання на схилах гір і горбів продуктів вивітрювання гірських порід, переміщених вниз під впливом сили ваги і дощових вод.

ДЕЛЬКРЕДЕРЕ [< іт. del credere від віри (за довір'ям)] — порука (з майновою відповідальністю, здебільшого торгового агента) за виконання іншою особою зобов'язань за комісійною угодою; звичайно прийняття на себе д. оплачується окремою винагородою.

ДЕЛЬТА [гр. delta 4-а буква грецького алфавіту, що має вигляд трикутника — Δ] — наносна рівнина в гирловій частині річки, прорізана розгалуженою сіткою річкових рукавів; має часто форму трикутника.

ДЕЛЬТА-ДЕРЕВИНА — див. *лігнофоль*.

ДЕЛЬТА-ЗАЛІЗО — один з алотропічних (див. *алотропія*) станів (структура) заліза, в якому воно перебуває при температурі від 1401 до 1528°; не магнітне; розчиняє вуглець.

ДЕЛЬТА-МЕТАЛ — сорт латуні, сплав золотистого кольору з міді, цинку з домішкою заліза, свинцю, марганцю і незначної кількості нікелю і фосфору; має велику твердість і тягучість; застосовується в машинобудуванні.

ДЕЛЬТА-ПРОМІННЯ — δ-проміня — здебільшого швидкі *електрони*, вирвані з атомів речовини, через яку проходять *альфа-*, *бета-* або *гама-проміння*.

ДЕЛЬТОПОДІБНИЙ — що має форму грецької букви «дельта», тобто трикутника.

ДЕЛЬФІН [гр. delphis (delphi-

nos)] — морський ссавець з підряду зубатих китів; служить об'єктом промислу; його сало йде на вироблення жирів, шкура дає міцну шкіру, плавники і хвіст — клей.

ДЕЛЬФІНІУМ [< гр.] — рід трав'яних рослин з родини жовтцевих; деякі види розводяться як декоративні; бур'яни д. відомі більше під назвою *сокирки*.

ДЕМАГОГ [гр. demagogos] — політик, особа, яка намагається створити собі популярність серед народних мас негідними засобами (брехливими обіцянками, перекрученням фактів, лестошами і т. д.).

ДЕМАГОГІЯ [< гр.; див. *демагог*] — система обману політично відсталих народних мас всілякими привабливими, але брехливими обіцянками, лестошами; основний метод діячів і агентів буржуазних партій.

ДЕМАРКАЦІЙНИЙ [< фр.; див. *демаркацій*] — прикордонний, розмежувальний; д-на лінія — 1) лінія, зона, яка відокремлює дві армії, що уклали мир або перемир'я, дві чужі території; 2) *мед.* смуга, що відмежовує мертву тканину від здорової, напр. при *гангрені*.

ДЕМАРКАЦІЯ [фр. démarcation] — 1) розмежування, визначення кордонів на основі укладених договорів; 2) *мед.* відмежування змертвілих ділянок від здорових.

ДЕМАРШ [фр. démarche] — дія, виступ, захід (гол. ч. дипломатичний).

ДЕМАСКУВАТИ [фр. démasquer] — 1) зрвати маску, виявити, викрити; 2) *військ.* розкрити що-небудь перед противником, порушити *маскування*.

ДЕМЕНЦІЯ [< лат. dementia безумство] — набуте слабоумство (на противагу природженому).

ДЕМЕРЕДЖ, ДЕМУРЕДЖ [англ. demurrage] — мор. неустойка, що її сплачує судновласникові вантажовласник (фрахтувальник) за простій судна в порту понад обумовлений договором строк.

ДЕМЕТРА [гр. Dēmētēr] — в старогрецькій міфології — богиня — покровителька землеробства, те саме, що в староримській міфології *Церера*.

ДЕМІКОТОН [< фр. demi-coton напівбавовна] — густа бавовняна тканина атласного переплетення.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ [див. *де... + мілітаризація*] — роззброєння; встановлена міжнародним договором заборона якій-небудь державі будувати укріплення, мати воєнну промисловість і тримати збройні сили понад встановлену кількість на тій або іншій території і т. п. Часткова д. Німеччини, що провадилася після першої світової війни 1914—1918 рр., була зірвана німецькими імперіалістами, які спиралися на сприяння імперіалістів США і Англії. Після другої світової війни 1939—1945 рр. рядом міжнародних угод була передбачена д. Німеччини і Японії, але імперіалісти США повели політику зриву цих угод і здійснюють *ремілітаризацію* Західної Німеччини і Японії з метою використання їх для війни проти СРСР і очолюваного ним табору миру і демократії.

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА з о н а — встановлена договором або угодою смуга території (звичайно вздовж кордону двох держав), в якій заборонено будувати укріплення, створювати воєнно-промислові підприємства і тримати війська (див. також *демилітаризація*).

ДЕМІМОНД [фр. *demi-monde* «півсвіт»] — в буржуазному суспільстві — середовище розпутних, продажних жінок (кокоток, полюбовниць багачів і т. п.), яке прагне манерами і способом життя наслідувати «великий світ», тобто аристократію і буржуазну верхівку.

ДЕМІСЕЗОННИЙ [*<* фр. *demi-saison* перехідна пора року] — признаний для носіння весною і восени.

ДЕМІУРГ [гр. *demiurgos*] — 1) в стародавній Греції спочатку — назва вільних ремісників, майстрів, художників; пізніше — вища урядова особа в дорійських державах, напр. в Ахейському союзі; 2) в ідеалістичній філософії Платона (див. *платонізм*) — божество як творець світу; 3) * творча сила, творець.

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ [фр. *démobilisation*] — 1) переведення збройних сил, а також певних галузей господарства з воєнного стану на мирний; 2) звільнення військовослужбовців з дійсної військової служби в запас (резерв) або відставку; 3) * послаблення

активності, бойової готовності, пильності і настороженості.

ДЕМОБІЛІЗУВАТИ [фр. *démobiliser*] — 1) *військ.* провадити *демобілізацію*; 2) * послабити пильність, волю цілеспрямованість.

ДЕМОГРАФІЯ [гр. *dēmos* народ + *graphō* пишу] — народопис, відділ статистики, що вивчає склад і рух населення.

ДЕМОКРАТ — 1) прихильник *демократії*; 2) член демократичної партії.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ — впровадження демократичних начал, *реорганізація* якого-небудь товариства, спілки і т. д. на демократичних основах.

ДЕМОКРАТИЗМ — визнання і здійснення *демократії*; с о ц і а л і с т и ч н и й д. — новий, вищий тип демократизму. В зміщенні Радянської держави надзвичайно важливе значення мало неухильне проведення принципів соціалістичного демократизму, що лежать в основі Конституції СРСР (див. *демократія, конституція*¹⁾).

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ — керівний принцип організаційної побудови Комуністичної партії Радянського Союзу і всіх комуністичних партій. Д. ц. означає: виборність усіх керівних органів партії знизу доверху, періодичну звітність партійних органів перед своїми партійними організаціями, сувору партійну дисципліну і підкорення меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих, здійснення внутріпартійної демократії, критики і самокритики. Принцип демократичного централізму здійснений у побудові радянських органів СРСР, в комсомолі, профспілках і інших громадських організаціях. На основі демократичного централізму побудовані комуністичні і робітничі партії країн народної демократії і комуністичні партії капіталістичних країн.

ДЕМОКРАТІЯ [гр. *dēmokratia* *<* *dēmos* народ + *kratos* влада] — 1) народовладдя, одна з форм держави; д. нерозривно зв'язана з диктатурою класу, в руках якого перебуває державна влада, що визначає і природу відповідної демократії (напр.,

рабовласницька д. в стародавньому світі, буржуазна д.). Р а д я н с ь к а с о ц і а л і с т и ч н а д. — новий, найвищий тип демократії, дійсне народовладдя. «Радянський лад, — відзначав В. І. Ленін в 1921 р., — є максимум демократизму для робітників та селян і в той же час він означає розрив з буржуазним демократизмом і виникнення нового, всесвітньоісторичного, типу демократії, а саме: пролетарського демократизму або диктатури пролетаріату». В Радянському Союзі вся державна влада належить трудящим міста і села в особі такої великої революційно-перетворюючої сили, як Ради депутатів трудящих. Весь радянський народ залучений до постійної і вирішальної участі в управлінні державою, творчо бере участь в побудові комунізму. Уособленням радянської демократії є Конституція СРСР. Радянська д. — форма диктатури робітничого класу, який здійснює на чолі з Комуністичною партією Радянського Союзу керівництво трудящими масами в боротьбі за побудову комуністичного суспільства. Основою радянської соціалістичної демократії є радянський соціалістичний державний і суспільний лад, соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, ліквідація експлуаторських класів і експлуатації людини людиною, справжня рівноправність усіх трудящих незалежно від статі, нації, раси. Права і політичні свободи радянських громадян реально забезпечені державним і суспільним ладом СРСР, його економічною могутністю (див. *конституція* ¹). Радянська соціалістична д. характеризується пролетарським інтернаціоналізмом. Самовідданий захист радянським народом своєї соціалістичної вітчизни у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. і всесвітньоісторична перемога над фашистською Німеччиною і імпералістичною Японією — краще свідчення незламної сили радянської демократії, морально-політичної єдності і високого патріотизму радянського народу. Н а р о д н а д. — державно-політичний лад, що виник в результаті розгрому німецького фашиз-

му і японського імпералізму в ряді країн Європи і Азії, яким Радянська держава подала величезну допомогу у визволенні їх від гніту імпералістів. В Албанії, Болгарії, Угорщині, Польщі, Румунії і Чехословаччині трудящі встановили свою владу в формі народної демократії. Втілюючи панування трудящих при керівництві робітничого класу на чолі з комуністичними і робітничими партіями, спираючись на підтримку СРСР, режим народної демократії виконує функції диктатури пролетаріату для придушення і ліквідації капіталістичних елементів і організації соціалістичного господарства, розв'язує завдання перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Велика перемога китайської революції (1949 р.) привела до виникнення і в Китаї народно-демократичної держави. Китайський народ, трудящі країн народної демократії і Німецької Демократичної Республіки разом з радянським народом ведуть героїчну боротьбу за мир в усьому світі. Радянська держава очолює могутній миролюбний табір соціалізму і демократії. Б у р ж у а з н а д. — форма класового панування, диктатура буржуазії над пролетаріатом і трудящими масами, при якій вона найрізноманітнішими способами усуває народ від участі в політичному житті. Буржуазна д. має своєю основою капіталістичну власність на знаряддя і засоби виробництва. Буржуазна д. — демократія експлуаторської меншості, що ґрунтується на обмеженні прав експлуатованої більшості і на насильстві державного апарату над цією експлуатованою більшістю. В епоху імпералізму в буржуазних країнах відбувається поворот від демократії до політичної реакції, до відкритої терористичної диктатури монополістичного капіталу — *фашизму*. Після розгрому гітлерівської Німеччини і імпералістичної Японії в другій світовій війні в капіталістичному світі склався в особі США новий центр реакції і агресії, звідки йде тепер основна загроза справі миру, справі свободи і національної незалежності народів. Реакційні правлячі кола США, що намагаються

встановити світове панування американських монополій, жорстоко переслідують передових борців за мир, демократію і соціалізм, розпалюють расову ненависть. На досвіді Радянської держави робітники, селяни і передова інтелігенція капіталістичних країн наочно переконуються в тому, що тільки при здійсненні пролетарської, соціалістичної демократії ліквідується експлуатація людини людиною, зникає безробіття, зростає добробут і культура народу; 2) в н у т р і п а р т і й н а д., здійснювана в Комуністичній партії Радянського Союзу і в братніх комуністичних і робітничих партіях, означає: виборність усіх керівних органів партії знизу доверху, періодичну звітність партійних органів перед своїми партійними організаціями, сувору партійну дисципліну і підкорення меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих; 3) збірна назва прихильників демократичного способу правління в даній країні.

ДЕМОН [< гр. daímōn божество, дух] — у християнській міфології — диявол, злий дух.

ДЕМОНЕТИЗАЦІЯ [фр. démonétisation] — позбавлення монети функції грошей, здійснюване законодавчим способом або адміністративним розпорядженням; демонетизована монета розцінюється лише за вартістю металу, що в ній міститься.

ДЕМОНСТРАНТ — учасник *демонстрації* 1.

ДЕМОНСТРАТИВНИЙ [< лат. demonstrativus вказувний, зображувальний, доказовий] — 1) наочний; 2) визивний, підкреслено виражений.

ДЕМОНСТРАТОР [< лат. demonstrator показчик, показник] — особа, яка займається наочним показом, демонструванням чого-небудь; особа, яка показує наукові досліді, *діанозитиви* і т. п.

ДЕМОНСТРАЦІЯ [< лат. demonstratio показування] — 1) публічне виявлення вимог, бажань, протесту, громадського настрою через влаштування походів, мітингів і т. п. В СРСР демонстрації трудящих виражають солідарність з політикою Комуністичної партії і Радянської вла-

ди, відбивають перемоги соціалістичного будівництва, непохитну готовність успішно завершити побудову комуністичного суспільства, прагнення самовіддано захищати свободу і незалежність Батьківщини і всіляко підтримати боротьбу пролетаріату і трудящих всього світу проти гніту капіталізму, проти імперіалістичних паліїв нової світової війни, за політику миру; такий самий характер мають демонстрації в країнах народної демократії; демонстрація в капіталістичних країнах — один з найважливіших засобів боротьби пролетаріату і трудящих проти гніту буржуазії та імперіалізму, за свої політичні і економічні права і за мир в усьому світі; 2) наочний спосіб ознайомлення слухачів з яким-небудь явищем (фізика, хімія та ін.) або з річчю (картиною та ін.); публічний показ (напр. фільму); 3) *військ.* рух, дія військ, флоту, повітряних сил і т. п., що провадиться для відвертання уваги противника і примушення його зосередити війська на даній ділянці, щоб, користуючись цим, зробити рішучу атаку в іншому місці; 4) дії загрожуючого характеру з боку якої-небудь держави; 5)* *визивна поведінка.*

ДЕМОНСТРУВАТИ [лат. demonstrare] — показувати; провадити, влаштовувати *демонстрацію*.

ДЕМОНТАЖ [фр. démontage] — розбирання на окремі частини машини, апарата, споруди, зняття їх з фундаменту або місця встановлення.

ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ [фр. démoralisation] — 1) занепад дисципліни, настрою; 2) занепад нравів, моральний розклад, розбещеність.

ДЕМОРАЛІЗУВАТИ [фр. démoraliser] — зроби́ти, викликати *деморалізацію*.

ДЕМОС [гр. dêmos] — в стародавній Греції — народ, тобто основна частина населення, яка протиставлялася аристократії (*евпатридам*); до демосу раби не входили.

ДЕМОТИЧНЕ ПИСЬМО [< гр. dêmotikos народний] — єгипетська писемність (8 ст. до н. е. — 5 ст. н. е.), що розвинулася з *ієрогліфічних* і *ієратичних* писем; перехідний ступінь до коптського *письма*.

ДЕМПІНГ [англ. dumping] — бросовий експорт; практикований в капіталістичних країнах продаж товарів на іноземному ринку за штучно зниженими, бросовими цінами, при підвищених цінах на внутрішньому ринку, з метою витіснення конкурентів і завоювання зовнішніх ринків. Високі ціни, встановлювані монополістами при демпінгу на внутрішньому ринку, тягнуть за собою падіння реальної заробітної плати і посилюють зубожіння трудящих.

ДЕМПФЕР [*<* нім. Dämpfer глушитель] — пристрій для заспокоєння (заглушення) механічних коливань вбранням частини енергії коливної системи; д. широко застосовується в техніці, особливо в електровимірвальних приладах, у деяких музичних інструментах.

ДЕМУЛЬТИЦІКАТОР [див. *де...* + *мультиплікатор*] — механізм, що дає можливість підвищити тягове зусилля автомобіля, зменшуючи швидкість руху.

ДЕМУНІЦІАЛІЗАЦІЯ [див. *де...*] — скасування *муниципалізації*; повернення колишнім власникам муниципалізованих будинків; продаж муниципальних підприємств приватним фірмам і окремим особам.

ДЕМУРЕДЖ — див. *демереджс*.

ДЕНАРІЙ [лат. denarius] — староримська і середньовічна срібна монета; «д. святого Петра» — податі, що збирається з католиків на користь папи римського.

ДЕНАТУРАЛІЗАЦІЯ [див. *де...*] — вихід громадянина з підданства даної держави (протилежн. *натуралізація*).

ДЕНАТУРАЛІЗУВАТИ [див. *де...*] — позбавляти підданства (протилежн. *натуралізувати*).

ДЕНАТУРАНТ — речовина, що додається до спирту, щоб *денатурувати* його.

ДЕНАТУРАТ [*<* шт. лат. denaturatus позбавлений природних властивостей] — спирт, призначений для технічних цілей і приведений до стану непридатності для пиття додаванням спеціальних речовин неприємного смаку і запаху і шкідливих для здоров'я.

ДЕНАТУРУВАТИ [*<* шт. лат. de-

naturare позбавляти природних властивостей] — *тех.* змінювати якийсь продукт важко відокремлюваною від нього домішкою, що робить його непридатним для звичайного споживання.

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ [фр. dénationalisation] — 1) втрата національних особливостей (культури, мови і т. п.); 2) повернення державою націоналізованого майна колишнім власникам.

ДЕНАЦІФІКАЦІЯ — заходи, спрямовані після перемоги над фашистською Німеччиною на викорінення *нацизму* в Німеччині, на знищення націонал-соціалістичної партії, її філіалів і інших фашистських організацій, на недопущення всілякої нацистської, мілітаристської діяльності або пропаганди і на підготовку умов для реконструкції німецького політичного життя на демократичній основі. В Німецькій Демократичній Республіці д. повністю проведена. В західних окупаційних зонах Німеччини американо-англійські і французькі імперіалісти зрівняли виконання прийнятих на Берлінській конференції 1945 р. спільних рішень СРСР, США і Англії про денацифікацію, підтримують керівних членів гітлерівської партії, звільняють з тюрем і відновлюють на керівних посадах воєнних злочинців, провадять *ремілітаризацію*, відроджують фашизм; створений у західній частині Німеччини маріонетковий боннський «уряд» перетворює Західну Німеччину в плацдарм для агресії проти СРСР і країн народної демократії.

ДЕНДИ [англ. dandy] — в буржуазно-аристократичному суспільстві — вишукано одягнена світська людина, «законодатель мод».

ДЕНДРАРІЙ [*<* гр. dendron дерево] — ділянка ботанічного саду, де висаджені деревні і кущові рослини у відкритому ґрунті за певним планом, а також спеціальний сад такого роду (*дендрологічний сад*).

ДЕНДРИТИ [*<* гр. dendron дерево] — 1) *мін.* незавершені в своєму розвитку кристали мінералів (напр., окисів заліза або марганцю),

що формою трохя нагадують гіллясте дерево, папороть, хвою і т. п.; 2) *мет.* розвинуті кристали деревоподібної форми, які спостерігаються в литих (непрокатованих або непрокатаних) металах (гол. ч. у сталі), що утворилися при їх твердненні; 3) *анат.* відростки нервових клітин, що проводять нервовий імпульс до клітини (пор. *неврит* ²).

ДЕНДРИТИЧНИЙ, ДЕНДРИТНИЙ [*< гр. dendron* дерево] — деревopodobний, що розгалужується як дерево.

ДЕНДРО... [*< гр. dendron* дерево] — в складних словах указує на відношення даних слів до дерева, напр. *дендрометрія*.

ДЕНДРОЇДНИЙ — див. *дендричний*.

ДЕНДРОЛОГІЯ [*дендро...* + *гр. logos* поняття, вчення] — частина ботаніки, що вивчає деревні види рослин (дерева й кущі).

ДЕНДРОМЕТРІЯ [*дендро...* + *гр. metreo* міряю] — деревовимірювання; частина лісової таксації, що розглядає способи визначення деревної маси дерев або цілих насаджень.

ДЕНТРИФІКАЦІЯ [див. *де...*] — *хім.* процес, протилежний *нітрифікації*; розпад азотистих сполук (*нітратів*) з виділенням вільного азоту; д. в г р у нті — бактеріальний процес руйнування нітратів, який відбувається в ґрунті і супроводиться утворенням вільного азоту і солей закису азоту, що знижує родючість ґрунту.

ДЕНОМІНАЦІЯ [*< лат. denominatio* перейменування] — перейменування паперових грошових знаків для спрощення розрахунків; провадиться шляхом зниження номінальної ціни паперових грошей при різкому падінні їх курсу.

ДЕНОНСАЦІЯ, ДЕНОНСУВАННЯ до г о в о р у [*< фр. dénoncer*] — повідомлення однією державою другої про розірвання укладеного між ними договору.

ДЕНСИМЕТР, ДЕНСИТОМЕТР [*лат. densus* (densi) щільний, густий + *гр. metreo* міряю] — 1) прилад для визначення густини рідин, важчих від води; 2) оптичний при-

лад для визначення щільності по-чорніння на світлочутливому шарі (фотопластинці, фотоплівці, фотопапері).

ДЕНТАЛЬНИЙ [*лат. dentalis < dens* (dentis) зуб] — зубний; *лінгв.* д. з в у к — приголосний, що утворюється при змиканні або зближенні передньої частини язика з верхніми зубами, напр. т, д, с, з.

ДЕНТИКУЛИ [*< лат. denticulus* зубчик] — *архіт.* зубчики (сухарики), ряд прямокутних виступів, що звичайно підтримують карниз.

ДЕНТИН [*< лат. dens* (dentis) зуб] — тверда речовина, що становить головну масу зуба.

ДЕНУДАЦІЯ [*< лат. denudatio* оголення] — *геол.* сукупність процесів руйнування і перенесення гірських порід (водою, вітром і льодом), що приводять до згладжування рельєфу земної поверхні; в результаті денудації утворюється плоскогорбкувата рівнина (пенеplain).

ДЕНУНЦІАТОР [*< лат. denuntiator* повідомлювач] — доносчик.

ДЕНУНЦІАЦІЯ [*< лат. denuntiation* повідомлення] — донос.

ДЕНЬЄ [*фр. denier < лат. denarius*] — 1) одиниця ваги мотка шовку = 0,05 г; характеризує тонкість нитки (тигр); 2) старовинна французька монета.

ДЕПАРТАМЕНТ [*фр. département*] — 1) назва адміністративно-територіальних одиниць у Франції; 2) в дореволюційній Росії і в деяких зарубіжних країнах — назва відділів вищих адміністративних і судових установ (міністерств, сенату та ін.); 3) в США — назва міністерств; д е р ж а в н и й д. — міністерство закордонних справ США.

ДЕПЕША [*фр. dépêche*] — термінове повідомлення, телеграма.

ДЕПІГМЕНТАЦІЯ [див. *де...*] — *біол., мед.* втрата нормальної пігментації (забарвлення).

ДЕПІЛЯЦІЯ [*< лат. depilare* знищувати волосся] — знищення, вививання волосся.

ДЕПЛАНУВАТИ [*нім. deplanieren < лат. planus* рівний] — розрівнювати, зрівнювати.

ДЕПО [*фр. dépôt*] — 1) складове місце; 2) будівля для стоянки і по-

точного ремонту паровозів і вагонів; 3) будівля для пожежних машин та інших пристосувань для гасіння вогню (пожежне д.); 4) удержані резерви (частина страхових премій), які утворюються при перестраховуванні; 5) *фізіол.* д. к р о в і — органи в тваринному організмі (селезінка, печінка, шкіра), в яких може зберігатися значна кількість крові, виключеної із загальної циркуляції. Кров з д. крові надходить у кровотік при інтенсивній фізичній роботі, недостатці кисню і т. п.

ДЕПОЗИТ [*лат.* depositum відкладене] — 1) грошова сума або цінні папери, що довіряються банкам короткострокового кредиту або ощадкасам для зберігання і використання; депозити поділяються на строкові (що належать поверненню після закінчення встановленого строку) і безстрокові (що належать поверненню на першу вимогу вкладника); по грошових депозитах банк сплачує проценти, а по інших депозитах банк бере плату з свого клієнта за зберігання (і управління); 2) внески, що їх роблять у судові установи (напр., для забезпечення позову) і адміністративні установи (напр., внесок у нотаріальну контору квартирної плати в разі спору про її розмір).

ДЕПОЗИТОР, ДЕПОНЕНТ [*лат.* deponens (deponentis) той, хто відкладає] — особа, що внесла цінності в *депозит*.

ДЕПОЛЯРИЗАТОР [*лат.*; див. *деполяризація*] — *фіз.* додаткова речовина, що вводиться в гальванічний елемент для послаблення *поляризації*, напр. перекис марганцю.

ДЕПОЛЯРИЗАЦІЯ [див. *де...*] — знищення або послаблення *поляризації* (гальванічного елемента).

ДЕПОНЕНТ — див. *депозитор*.

ДЕПОНУВАТИ [*лат.* deponere] — віддавати на зберігання; робити внесок, вклад (див. *депозит*).

ДЕПОРТ [фр. déport] — біржова угода на строк, що укладається на фондовій біржі спекулянтами, які грають на зниження з метою одержання курсової різниці.

ДЕПОРТАЦІЯ [*лат.* deportatio] — вигнання, висилка.

ДЕПРЕСАНТИ [*лат.* depressio придушення] — придушувачі — речовини, що застосовуються при вибірній (селективній) *флотації* одних мінералів, які містять, напр., мідь або свинець, щоб придушити *флотацію* інших, що містять цинк, залізо і т. п.; напр. сода і вапно придушують *флотацію* піриту.

ДЕПРЕСІЯ ¹ [*лат.* depressio придушення, пригніченість] — в економіці — фаза циклу капіталістичного виробництва, що настає за економічною кризою. Характеризується застійним станом господарства, низьким рівнем цін, слабким попитом на товари, масовим безробіттям і т. д. До загальної кризи капіталізму д. звичайно змінювалась пожвавленням, а пожвавлення — загальним піднесенням господарства, після якого знову неминуче наставала чергова криза. В період загальної кризи капіталізму характер депресії різко змінився. Так, після економічної кризи 1929 — 1933 рр. в зв'язку з поглибленням і загостренням загальної кризи капіталізму стався перехід до депресії особливого роду, яка не веде до нового піднесення і розквіту промисловості, але і не повертає її до точки найбільшого занепаду. Д. особливого роду яскраво свідчить про крайній ступінь паразитизму і загнівання капіталізму в період загальної кризи капіталізму. В шуканнях виходу імперіалісти здійснюють нестримну мілітаризацію економіки, посилюють експлуатацію і пограбування трудящих мас. Це загострює антагоністичні суперечності капіталізму і наближує крах капіталістичної системи господарства.

ДЕПРЕСІЯ ² [*лат.* depressus низовинний, низький] — 1) в геології і географії — ділянка суші, що лежить нижче рівня океану, напр. низовина, яка оточує Каспійське море; 2) д. барометрична — область зниженого атмосферного тиску, *циклон*; 3) *гірн.* розрідження повітря в підземних гірничих виробках, яке створюється висмоктувальним вентилятором для провітрювання виробок.

ДЕПРЕСІЯ ³ [*< лат. depressio пригніченість*] — пригнічений психічний стан, душевне пригнічення, при якому все навколишнє здається хворому в похмурому вигляді.

ДЕПУТАТ [*< сер.-лат. deputatus посланий*] — виборний представник; д. Ради депутатів в трудящих — обраний до складу Ради депутатів трудящих — органу державної влади СРСР — на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; д. Ради є слугою народу, його посланцем і може бути в усякий час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

ДЕПУТАЦІЯ [*< сер.-лат.*] — група осіб, обраних якою-небудь організацією, установою, зборами для представництва, клопотання і т. д., гол. ч. у вищих інстанціях.

ДЕРАПАЖ [фр. *dérapage*] — з а в о с — ковзання задньої частини автомобіля при їзді по обледенілому або грязному шляху.

ДЕРАТИЗАЦІЯ [фр. *dératisation < rat щур*] — знищення щурів, мишей і польових гризунів-шкідників з допомогою спеціальних засобів.

ДЕРБИ [*< вл. н. англ.*] — назва змагань для баских чистокровних чотирирічних рисистих коней на дистанцію 1600 м і трирічних скакових коней на дистанцію 2400 м. Дербі було засновано в Англії в 1778 р., в Росії — в 1886 р. В СРСР замість дербі організуються змагання на завоювання «Великого всесоюзного призу».

ДЕРВІШ [*< перс. darvīš жebraк*] — жebraщий мусульманський монах.

ДЕРІВАТ [*< лат. derivatus відведений*] — 1) похідне, яке походить від чого-небудь більш первісного; 2) в *хімії* — органічна сполука, що походить з інших органічних сполук, напр. *нітробензол* — д. *бензолу*; 3) в *геології* — породи, що утворюються розпадом однорідної *магми* на ряд різномірних порід або руйнуванням первісних порід.

ДЕРІВАЦІЙНИЙ к а н а л — канал, що підводить воду до гідравлічних турбін (див. *дери́вація* 2).

ДЕРІВАЦІЯ [лат. *derivatio*] — 1) бокове відхилення куль і снарядів від площини стрільби (вертикальної площини, що проходить через вісь каналу ствола) при стрільбі з різної зброї; величина дери́вації зростає з дальністю; 2) відведення води від головного руслу ріки в бік.

ДЕРИК, ДЕРИК-КРАН [англ. *derick + нім. Kran*] — підйомний кран, у якого укосина обертається навколо горизонтальної осі, а рама — навколо вертикальної; дериком іноді називають бурову вишку або її копер.

ДЕРМА [*< гр. derma шкіра*] — сполучнотканинна частина шкіри хребетних тварин і людини, розташована під *епідермісом*.

ДЕРМАТИН [*< гр. derma (dermatos) шкіра*] — бавовняна тканина, вкрита спеціальним шаром, яка імітує шкіру; застосовується для оббивки меблів, сидінь в автомобілях і т. п.

ДЕРМАТИТ [*< гр. derma (dermatos) шкіра*] — запальне захворювання шкіри.

ДЕРМАТО... [*< гр. derma (dermatos) шкіра*] — в складних словах указує на відношення даних слів до шкіри або до на шкірних захворювань, напр. *дерматит, дерматологія*.

ДЕРМАТО́З [*< гр. derma (dermatos) шкіра*] — загальний термін для позначення хвороб шкіри та її придатків (волосся, нігтів).

ДЕРМАТО́ЛОГ — лікар на шкірних хвороб, спеціаліст по *дерматології*.

ДЕРМАТОЛО́ГІЯ [дермато... + гр. *logos* поняття, вчення] — мед. наука про хвороби шкіри.

ДЕРМАТОМІЦЕТИ [дермато... + гр. *mykēs (mykētos)* гриб] — загальна назва грибків, що паразитують у шкірі та її придатках і викликають ряд захворювань, т. зв. дерматомикози (парша, стригучий лишай та ін.).

ДЕРМОГРАФІ́ЗМ [дерм(ато)... + гр. *graphō* пишу] — мед. судинний рефлекс, що виражається в появі червоної, білої або набряклої смужки на місці механічного подразнення шкіри; посилення дермографізму с

ознакою порушення функції нервової системи.

ДЕСАНТ [фр. *descente* букв. спуск, висадка] — 1) висадка військ на територію противника; 2) війська, доставлені водним, повітряним або іншим шляхом на територію противника або в район розташування його військ (морський д., повітряний д., танковий д.).

ДЕСЕНСИБІЛІЗАЦІЯ [де... + лат. *sensibilis* чуттєво сприйманий] — 1) фот. зниження світлочутливості кіноплівки і фотографічних пластинок особливою обробкою з метою полегшити їх проявлення; 2) зменшення чутливості організму до впливу якої-небудь речовини, напр. способом повторного вживання цієї речовини, починаючи з найменших доз.

ДЕСЕРТ [фр. *dessert*] — фрукти або ласощі, що подаються наприкінці обіду.

ДЕСКВАМІЦІЯ [< лат. *desquamare* знімати луску] — 1) мед. лущення шкіри, злущування клітинок *epitelium*, що вкривають слизову оболонку при її катаральному запаленні; 2) геол. процес лускоподібного лущення гірських порід під впливом різких коливань температури; один з видів вивітрювання в пустинних областях.

ДЕСМОЛАЗИ [< гр. *desmos* зв'язка, зв'язок] — загальна назва ферментів, що розщеплюють органічні сполуки способом розриву зв'язків між атомами вуглецю; відіграють важливу роль у процесі *дисиміляції*.

ДЕСМОЛОГІЯ [гр. *desmos* зв'язка, зв'язок + *logos* поняття, вчення] — див. *синдесмологія*.

ДЕСМОТРОПІЯ [гр. *desmos* зв'язок + *tropos* поворот] — див. *таутомерія*.

ДЕСМУРГІЯ [гр. *desmos* пов'язка + *ergon* справа] — відділ практичної хірургії, що вивчає накладання пов'язок, перев'язок.

ДЕСПОТ [< гр. *despotēs* володар] — 1) необмежений і жорстокий владар, цар, що править не на підставі законів, а свавільно; 2) * самовладна людина, яка примушує інших користись її волі.

ДЕСПОТИЗМ [< гр.] — 1) форма

необмеженої монархії (див. *деспотія*); 2) * самовладдя і сваволя щодо навколишніх.

ДЕСПОТІЯ [< гр. *despoteia* необмежена влада] — 1) форма самодержавної влади, необмежена монархія; характеризується цілковитим свавіллям влади, безправ'ям підданих; 2) країна, в якій встановлена така влада.

ДЕСТРУКЦІЯ [лат. *destructio*] — руйнування, порушення нормальної структури чого-небудь.

ДЕСУБЛІМАЦІЯ [див. *де...*] — безпосереднє перетворення пари в тверду речовину (процес, зворотний *сублімації*).

ДЕСЦЕНДЕНТ [лат. *descendens* (*descendentis*)] — потомок.

ДЕТАЛІЗУВАТИ [фр. *détailler*] — наводити в подробицях; докладно (детально) розбирати; розчленовувати.

ДЕТАЛЬ [фр. *détail*] — подробиця; частина цілого; дрібниці; деталі машини — складові частини машини: болти, гайки, вали, шестерні, ланцюги та ін.

ДЕТАЛЬНИЙ [фр. *détailé*] — докладний, що стосується подробиць.

ДЕТА́НДЕР [< фр. *détendre* зменшувати тиск < лат. *detendere* послаблювати] — 1) клапан, зменшувач тиску пари; 2) поршнева машина, що працює на стисненому газі; застосовується в холодильній техніці.

ДЕТАШЕ [фр. *détaché*] — муз. спосіб добувати звук у смичкових інструментів: уривчасто, відокремлюючи ноту від ноти.

ДЕТЕКТИВ [англ. *detective* < лат. *detectio* розкриття] — сищик.

ДЕТЕКТИВНА література [< англ.; див. *детектив*] — вид позбавленої художньої цінності буржуазної пригодницької літератури — романи, повісті, оповідання, присвячені описові «подвигів» сищиків, що захищають буржуазну власність і правопорядок.

ДЕТЕКТОР [< лат. *detector* що розкриває, виявляє] — 1) рад. прилад для перетворення модуляційних (див. *модуляція* 2) коливань високої частоти, що надходять у приймач і не сприймаються на слух, у коли-

вання низької частоти, що чути в телефон; детекторами служать кристали (*жарборунд*, *галеніт* та ін.) або *катодна лампа*; 2) механізм при автоматичному приладі, що перешкоджає зміні утокових шпунь у човнику в разі яких-небудь неполадок у русі останнього.

ДЕТЕКТУВАННЯ — *рад.* одержання струмів низької частоти з випрямлених з допомогою *детектора* модульованих коливань високої частоти, що є необхідною умовою при радіоприйманні, бо коливання високої частоти не сприймаються телефоном.

ДЕТЕРІОРАЦІЯ [*<* лат. *deterior* гірший] — погіршення, псування.

ДЕТЕРМІНАНТ [*<* лат. *determinans* (*determinantis*) визначаючий] — *мат.* визначник; для даної системи рівнянь першого ступеня — вираз, складений із коефіцієнтів при невідомих цієї системи.

ДЕТЕРМІНІЗМ [*<* лат. *determinare* визначати] — *філ.* властиве науковому світорозумінню визнання загальної об'єктивної закономірності і причинної обов'язковості всіх явищ природи і суспільства, що відбивається в законах науки; зокрема — визнання закономірності людської волі і людської поведінки (проти леж. *індетермінізм*). На відміну від метафізичного детермінізму (див. *метафізика*, *механіцизм*) марксистський діалектичний *метод* (див.) розглядає закономірність не як незмінну, задалегідь визначену, а як таку, що виникає в процесі розвитку і взаємодії речей.

ДЕТЕРМІНІСТ — прихильник *детермінізму*.

ДЕТЕРМІНУВАТИ [лат. *determinare*] — *філ.* визначати, обумовлювати.

ДЕТОНАТОР — 1) вибухова речовина, що здатна своїм вибухом викликати детонацію (див. *детонація* ¹) іншої речовини (гримуча ртуть — для сухого піроксиліну, сухий піроксилін — для вологого і т. п.); 2) *капсуль-детонатор* — особливий капсуль, споряджений *ініціюючою* вибуховою речовиною (гримучою ртуттю, *азідом* та ін.); застосовується при вибухових роботах і в

запальниках для артилерійських снарядів, мін, ручних гранат, авіабомб та ін.

ДЕТОНАЦІЯ ¹ [*<* лат. *detonare* прогріміти] — 1) дуже швидке перетворення вибухової речовини в газу, що супроводиться виділенням величезної енергії; д. звичайно викликається вибухом іншої вибухової речовини — *детонатора* при безпосередньому зіткненні або на віддалі (д. через вплив); деякі вибухові речовини (*ініціюючі*) детонують від удару, уколу, тертя та ін.; 2) д. п а л и в а — надмірно швидке, неправильне згоряння палива в циліндрі двигуна внутрішнього згоряння, яке супроводиться нестійкою роботою, металічним стуком у циліндрі, неповним згорянням пального.

ДЕТОНАЦІЯ ² [фр.; див. *детонувати* ²] — *муз.* відхилення вгору або вниз від правильного тону; нечисте, фальшиве виконання звуку.

ДЕТОНОМЕТР [*детонація* ¹ + гр. *metreō* міряю] — прилад, що сигналізує льотчикові про явище детонації в авіаційних двигунах.

ДЕТОНУВАТИ ¹ — вибухати (див. *детонація* ¹).

ДЕТОНУВАТИ ² [фр. *détonner*] — *муз.* відхилитися від правильного тону при співах або грі на струнному або духовому інструменті; фальшивити.

ДЕТРИТ [*<* лат. *detritus* стертий] — продукт розпаду тканин; в і с п я н и й д. — здрібнена речовина телячих або коров'ячих віспин, змішана з гліцерином; вона містить живу отруту вакцини (коров'ячої віспи); служить для запобіжного щеплення проти віспи.

ДЕ-ФАКТО [лат. *de facto*] — фактично, на ділі (проти леж. *де-юре*).

ДЕФЕКАЦІЯ [лат. *defaecatio* *<* *faex* осад, відстій, гуша] — 1) очищення від гризів; 2) випорожнення, очищення кишечника; 3) очищення сирового бурякового соку в цукровому виробництві від сторонніх домішок (органічних речовин, фосфорної кислоти та ін.) з допомогою вапна і вуглекислоти; відходи дефекації застосовуються як добриво.

ДЕФЕКТ [лат. *defectus*] — вада, хиба, недолік.

ДЕФЕКТИВНИЙ [*< лат. defectivus недосконалий*] — що має які-небудь фізичні або психічні вади, ненормальний.

ДЕФЕКТНИЙ — зіпсований, з вадою; що має *дефект*.

ДЕФЕКТОСКОП — апарат для перевірки матеріалів і виробів на відсутність у них дефектів (див. *дефектоскопія*).

ДЕФЕКТОСКОПІЯ [лат. defectus недолік + гр. skopeō дивлюсь] — назва ряду методів (магнітний, електричний, ультразвуковий, рентгеновський і т. д.), що застосовуються для виявлення невидимих неозброєним оком вад у металевих виробках.

ДЕФЕНЗИВА¹ [фр. défensive] — оборона, оборонна тактика у війні.

ДЕФЕНЗИВА² [польськ. defenzywa] — охоронний відділ (політична поліція) у буржуазно-поміщицькій Польщі (1918—1939).

ДЕФЕРЕНТ [*< лат. deferens (defertus) несучий*] — у неправильній *геоцентричній системі* Птолемея (пор. *геліоцентрична система світу*) — круг, по якому навколо Землі рухається центр *епіциклу* планети.

ДЕФЕРИЗАЦІЯ [де... + лат. ferrum залізо] — очищення води від солей заліза, щоб зробити її придатною для пиття і для виробничих потреб.

ДЕФІБРЕР [фр. défibreur *< лат. fibra* волокно] — *деревотерка* — машина для подрібнення дерева у волокнисту масу на паперових фабриках.

ДЕФІБРУВАТИ [*< фр.; див. дефібрер*] — перетворювати деревину у волокнисту масу (у паперовому і целюлозному виробництві).

ДЕФІЛЕ [фр. défilé] — тіснина, міжгір'я в труднопрохідній місцевості (гірське д., озерне д.).

ДЕФІЛЮВАТИ [фр. défiler] — проходити один за одним, урочистим маршем, рядами перед ким-небудь.

ДЕФІНІТИВ [*< лат. definitivus остаточний, означальний*] — одна з систем рахівництва; побудована на застосуванні карткової і копіювальної системи.

ДЕФІНІЦІЯ [*< лат. definitio визначення*] — логічне визначення поняття, встановлення основного змісту поняття.

ДЕФІС [*< лат. divisio поділ*] — знак переносу частини слова з одного рядка на другий; коротка з'єднувальна риска між двома словами (-).

ДЕФІЦИТ [*< лат. deficit невістача*] — 1) недостача, нехватка чого-небудь; 2) збиток, перевищення видатку над доходом.

ДЕФІЦИТНИЙ [*< лат.; див. дефіцит*] — 1) що є в недостатній кількості; 2) збитковий.

ДЕФЛАГРАЦІЯ [*< лат. deflagratio згоряння*] — 1) хімічне очищення при нагріванні; 2) згоряння вибухових речовин без вибуху при неправильному веденні вибухових робіт.

ДЕФЛЕГМАТОР — апарат для *дефлегмації*.

ДЕФЛЕГМАЦІЯ [де... + гр. phlegma жар, запалення] — розподіл суміші рідин роздрібним перегананням на складові частини, що киплять при різних температурах.

ДЕФЛЕКТОР [*< лат. deflectere відхилити*] — 1) прилад для вимірювання відхилення магнітної стрілки (див. *девіація 1*); 2) пластинка, на яку подається позитивний *потенціал*; служить для відхилення електронного пучка в деяких електронно-променевих приладах, напр. в катодному *осцилографі*; 3) жерстяний ковпак (флюгер) на витяжній трубі для підсилення її дії; 4) виступ на днищі поршня; служить для напрямку горючої суміші в циліндрі двотактного двигуна.

ДЕФЛЯЦІЯ [*< лат. deflare здувати*] — 1) зменшення, різними заходами фінансового, економічного характеру, кількості наявних в обігу паперових грошей і нерозмінних банкнот (протилежн. *інфляція*); д. здійснюється в капіталістичних країнах шляхом посилення оподаткування трудящих і скорочення обсягу кредиту (кредитної рестрикції); 2) *геол.* вивування, обточування і шліфування гірських порід мінеральними частинками, що переносяться вітром (один з видів *денудації*).

ДЕФОРМАЦІЯ [*< лат. deformatio зміна форми*] — зміна обсягу або форми твердого тіла під впливом зовнішньої сили без зміни маси; найголовніші види деформації: роз-

тягування, стиснення, зрушення, скручування, вигин.

ДЕФРОСТАЦІЯ [< англ.; див. *defroster*] — розморжування морозених продуктів (м'яса, риби та ін.).

ДЕФОСТЕР [англ. *defroster*] — камера в холодильнику, що має опалення і посилену циркуляцію повітря; д. служить для опотення деяких продуктів (яєць, фруктів та ін.) перед вивантаженням їх з холодильника, щоб запобігти загітнінню їх.

ДЕХКАНИ [тадж.] — селяни в Середній Азії.

ДЕХЛОРАЦІЯ, ДЕХЛОРУВАННЯ [див. *де...*] — 1) видалення *хлору* з органічних сполук, що містять *хлор*; 2) очищення водопровідної води від *хлору*, що залишився в ній після *хлорування* і т. д.

ДЕЦЕМВІРИ [лат. *decemviri* < *decem* десять + *viri* мужі] — урядова колегія в стародавньому Римі, що складалася з 10 чоловік; найвідоміші д., обрані для видання законів у 5 ст. до н. е.; результатом їх діяльності було опублікування законодавства XII таблиць.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ [див. *де...*] — 1) система управління, при якій частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування; розширення прав низових органів управління; 2) знищення, скасування або послаблення *централізації*.

ДЕЦИ... [< лат. *decem* десять] — у складних словах означає десяту частину якоїсь основної одиниці мір у *метричній системі*, напр. *дециметр* — десята частина метра.

ДЕЦИБЕЛ [фр. *decibel*] — одиниця для оцінювання акустичної (або електричної) потужності, яка дорівнює 0,1 *бела*, практично прийнята в електроакустиці.

ДЕЦИГРАМ [див. *деци...*] — 0,1 грама.

ДЕЦИЛІТР [див. *деци...*] — 0,1 літра.

ДЕЦИМА [< лат. *decima* десята] — муз. 1) 10-й ступінь *діатонічної гамми*; 2) назва складового *інтервалу*, що об'єднує 15 (м а л а д.) і 16 (в е л и к а д.) полутонів; 3) *строфа* з десяти рядків.

ДЕЦИМАЛЬНИЙ [лат. *decima-*

lis] — десятковий; д-а система — метрична система; д-а вага — десяткова вага, тобто зрівноважування гирями в 10 разів меншої ваги, ніж зважуваний вантаж.

ДЕЦИМАЦІЯ [лат. *decimatio*] — 1) в стародавні часи — страта одного з 10 чоловік по жеребу; 2) пізніше — покарання кожного десятого, якщо не знайдено винуватця.

ДЕЦИМЕТР [див. *деци...*] — 0,1 метра.

ДЕШИФРАТОР [< фр.; див. *дешифрувати*] — механічна частина телеграфного букводрукуючого апарата, що перетворює певні комбінації послыок струму у відповідні їм знаки.

ДЕШИФРУВАТИ [фр. *déchiffrer*] — 1) розшифрувати, розшифрувати — розбирати, читати написані умовними знаками (*шифром*) документ, лист або телеграму; 2) розбирати невідомі або маловідомі письмена, *ієрогліфи*, *клинопис* і т. п.

ДЕ-ЮРЕ [лат. *de jure*] — юридично, по праву, формально (протилежн. *де-факто*).

ДЖАГЕРНАУТОВА колісниця [Джагернаут — назва одного із зображень індійського бога Вішну] — колісниця, в якій в Індії возили зображення «Джагернаут» під час свята на честь Вішну; фанатики кидалися під колеса цієї колісниці і гинули.

ДЖАЗ, ДЖАЗ-БАНД [англ. *jazz-band*] — оркестр, до складу якого входять гол. ч. духові, ударні інструменти і рояль. У великі джазові оркестри вводяться також скрипки, гітари, акордеони та ін.

ДЖАЙЛАУ [тюрк.] — високогірні літні пасовища в Середній Азії.

ДЖАЙНІЗМ — одна з релігій Індії, що виникла, приблизно, в 6 ст. до н. е. і поширилася гол. ч. серед торговельно-лихварських верств. Багато положень джайнізму лягло в основу *буддизму*.

ДЖАУЛЬ — див. *джоуль*.

ДЖЕБ [англ. *jab*] — в боксі — легкий прямий удар, що завдається з далекої дистанції.

ДЖЕЙРАН [тюрк.] — вид. *газелей* ?, поширений в Сирії, Ірані, Афганістані, Закавказзі і в Середній Азії.

ДЖЕК — *гірн. див. перфоратор 2.*
ДЖЕМПЕР [англ. jumper] — в'язана шерстяна або шовкова кофта без застібок, що надівається через голову.

ДЖЕНТЛЬМЕН [англ. gentleman] — в англійському буржуазному суспільстві — «цілком порядна людина», тобто людина, яка суворо дотримується буржуазного «кодексу моралі»; в російській мові часто вживається іронічно для позначення зовнішньо коректної людини.

ДЖЕНТРИ [англ. gentry] — 1) дрібнопомісне дворянство в Англії; 2) див. *шенъші*.

ДЖЕРСЕ, ДЖЕРСИ [англ. jersey] — шовкова в'язана матерія; одяг з такої матерії, який щільно облягає фігуру.

ДЖЕСПІЛІТ — залізисті кварцити з переміжними смугами *кварциту* і *гематиту*; основна руда найбільших залізорудних родовищ (в СРСР — Кривий Ріг, Курська магнітна аномалія, в США — озеро Верхнє та ін.).

ДЖИГА [англ. jig] — національний англійський танець; за часів Шекспіра сценічно набрав форми пісеньки з танцем, яку виконував комік або блазень у фіналі спектаклю.

ДЖИГЕР [англ. jigger] — роликковий апарат для фарбування тканини багаторазовим пропусканням її через фарбувальний розчин.

ДЖИГІТ [тюрк.] — умілий і відважний наїзник (див. також *джигітовка*).

ДЖИГІТОВКА [< тюрк.; див. *джигит*] — різноманітні складні вправи на всьому скаку на коні у кавказьких гордів, козаків та ін.

ДЖИМКРОУІЗМ [< вл. п. англ. Jim Crow] — шовіністичні, расистські заходи з метою приниження негрів і відособлення їх від білих, що проводяться в США реакційною буржуазією: заборона неграм їздити в одному вагоні з білими, прожити з ними в одному готелі, заборона селитися в кварталі, де живуть білі, вимога, щоб негри уступали дорогу білим і т. д. Д. поряд з прямою розправою і ліччунням негрів особливо посилюється після другої світової війни в зв'язку з фашизацією США.

ДЖИН¹ [англ. gin] — англійська

горілка, персгнана з ялівцевими ягодами.

ДЖИН² [англ. gin, скор. engine машина] — волокновідокремлювач — машина для відокремлювання волокна від насіння бавовника.

ДЖИНГО [англ. jingo] — кличка англійських войовничих шовіністів, колонізаторів, реакціонерів (див. також *джингоїзм*).

ДЖИНГОІЗМ [англ. jingoism] — агресивний шовінізм крайніх імперіалістів (в Англії); див. *джинго*.

ДЖІНН [ар. džinn] — дух, демон в арабських і перських казках.

ДЖІУ-ДЖІЦУ — див. *дзюдо*.

ДЖОКЕР [англ. joker букв. жартильник] — в деяких карточних іграх (шокер та ін.) — особлива додаткова карта в колоді.

ДЖОЛТ [англ. jolt букв. трясіння] — в боксі — короткий прямий удар у тулуб.

ДЖОН-БУЛЬ [англ. John Bull «Джон-бик»] — іронічне прізвисько англійського буржуа, що натякає на його впертість і грубість, користюлюбство, дрібну ошадливість і обмеженість; набуло прозивного значення під впливом сатиричного образу, створеного у 18 ст. англ. сатириком Д. Арбетнотом в його памфлетах «Історія Джона-Буля».

ДЖОНКА — поширений у китайських і малайських водах тип парусного судна.

ДЖОУЛЬ [< вл. н.] — одиниця виміру роботи (енергії), ват-секунда, дорівнює 10⁷ ергам.

ДЖУЛЬМА [тюрк.] — вовна, знята з загнблих овець.

ДЖУНГЛІ [англ. jungle < інд. jangal] — болотисті, непрохідні лісові зарості в заливних долинах передгір'їв Гімалаїв; джунглями називаються також тропічні малопрхідні, часто болотисті ліси; для тваринного світу джунглів характерна велика кількість плазунів і комах (цикад, комарів). Раніше в джунглях було багато ссавців (слонів, тигрів, буйволів та ін.), тепер більшість їх знищена.

ДЖУТ [англ. jute] — однорічна рослина з родини липових; розводиться гол. ч. в Індії; в СРСР культура

джута освоєна в південних районах Середньої Азії; волокна джута йдуть на виготовлення парусини, шпагату, мішкового полотна, меблевих тканин, килимів і т. п.; груба джutowa тканина, присипана дрібним піском, використовується як покрівельний матеріал.

ДЗАЙБАЦУ — фінансова кліка в Японії, найбільші концерни, що панують в економіці країни. Після другої світової війни д. відлягали ліквідації згідно з Потсдамською декларацією і рішенням Далекосхідної Комісії. Проте американські окупаційні власті не виконали цих рішень, і американські імперіалісти використовують д. з метою своєї агресивної політики.

ДЗАНІ [іт. zanni] — в італійському театрі комедії дель арте (див. *комедія масок*) — маска слуги (Арлекін, Бригелла, Пульчинелла і т. д.).

ДЗЕРЕН [монг.] — рід антилоп, поширений у Північно-Східній Монголії і Південному Забайкаллі.

ДЗЮДЮ [яп.] — *сп.* японська боротьба вільного стилю і система самозахисту; до 1882 р. була поширена в Японії під назвою «джіу-джицу»; складається із кидків з підійжками, болючих захватів суглобів, задушуючих захватів, притримувань і ударів руками і ногами.

ДИВАКЦІНИ [гр. di(s) двічі + *вакцина*] — *мед.* вакцини, до складу яких входять збудники двох хвороб, напр. черевного тифу і дизентерії.

ДИВАН¹ [перс.] — 1) дорадчий орган в колишній султанській Туреччині, що складався з міністрів і вищих сановників; 2) рід м'яких меблів для сидіння і лежання.

ДИВАН² [перс.] — прийнята на Близькому і Середньому Сході назва збірки одноримових віршів, розмішених в алфавітному порядку рим.

ДИВЕРГЕНТИ [< лат. *divergens* (*divergentis*) що розходитьсь в різні боки] — *лінгв.* звуки мови, різні щодо вимови в залежності від місця в слові, напр. л—ль в словах стил — стільчик.

ДИВЕРГЕНЦІЯ [< лат. *divergere* виявляти розходження] — 1) *біол.* в ученні Дарвіна — уявлення про видоутворення, згідно з яким види ут-

ворюються на основі поступового розходження ознак і властивостей у рослин і тварин, причому особини з проміжним проявом ознаки ніби в результаті внутривидової конкуренції випадають; 2) *мат.* величина, що характеризує розходження *векторів*, тобто зміну потоку в кожній точці векторного поля; 3) *лінгв.* відхилення у вимовлянні звука мови в ході її розвитку залежно від місця в слові (див. *дивергентти*).

ДИВЕРСАНТ — особа, що робить диверсію (див. *диверсія* 2).

ДИВЕРСІЯ [< лат. *diversio* відхилення, відвернення] — 1) дії військового підрозділу, з'єднання або спеціально створеної групи, що провадяться на якій-небудь ділянці фронту з метою примусити противника переключити на нього сили і увагу, щоб, користуючись цим, забезпечити своїм силам волю дій на іншій ділянці; 2) вид підривної діяльності, злочинний шкідницький акт, що його здійснює агент (або агенти) іноземної держави або класово-ворожих організацій; звичайно виявляється в пошкодженнях, підпалах і висадженні в повітря важливих воєнних і промислових об'єктів (заводів, шахт, рудників, електростанцій, складів, залізничних споруд і т. д.).

ДИВЕРТИКУЛ [< лат. *diverticulum* шлях в сторону] — *мед.* мішковидне вип'ячування стінки порожнистого органу (сравоводу, кишки, сечового міхура).

ДИВЕРТИСМЕНТ [фр. *divertissement* *букв.* розвага] — музична або драматична вистава, що складається з ряду окремих номерів; дається на доповнення до спектаклю або концерту.

ДИВІДЕНД [< лат. *dividendus* що підлягає поділу] — частина прибутку, одержаного за звітний період акціонерним товариством, що має бути розподілена серед акціонерів.

ДИВІЗІОН [фр. *division* < лат. *divisio* ділення, поділ, розподіл] — військовий підрозділ в артилерії, кавалерії і деяких інших родах військ (артилерійський д. складається з кількох батарея, кавалерійський д. — з кількох ескадронів і т. п.); у флоті — з'єд-

навня з кількох кораблів або суден одного типу (міноносців, сторожових кораблів, тральщиків, торпедних катерів, підводних човнів та ін.).

ДИВІЗІЯ [< лат. divisio ділення, поділ, розподіл] — військове з'єднання з кількох полків або бригад.

ДИВІЗОР [< лат. divisor дільник] — *ел.* дільник напруження змінного струму; *автотрансформатор*, в якому напруження, прикладене до кінців його обмотки, ділиться у вторинному ланцюгу на кілька однакових частин; застосовується для живлення струмом ламп або дугових ліхтарів, що горять незалежно один від одного.

ДИВІЗОРІЙ — див. *візорій*.

ДИВІНІЛ [гр. di(s) двічі + лат. vinum (vini) вино] — органічна газоподібна речовина, що здобувається з спирту; служить вихідним продуктом для виготовлення синтетичного (штучного) каучуку.

ДИГАЛЕН [< лат.; див. *digitalis*] — лікарський препарат з листя наперстянки; регулює і посилює діяльність серця.

ДИГЕРИ [англ. digger *бука.* копач] — «копачі», або «справжні левелери», — учасники аграрного руху серед сільської і міської бідноти в період англійської буржуазної революції 17 ст.; д. розорювали пустирі, вимагали знищення приватної власності і перебудовування побуту на зрівняльних началах; прагнули досягти своєї мети переконанням і релігійною проповіддю. Рух дигерів був придушений буржуазно-дворянським урядом.

ДИГЕСТИ [лат. digesta < digerere розмішувати в порядку] — *юр.* звід систематично розмішених і тематично об'єднаних творів класичних юристів Риму в питаннях права, що був опублікований в 533 р. за дорученням імператора Юстиніана і мав силу закону (друга назва — пандекти; див. також *інституції*, *Новели Юстиніана*).

ДИГІТАЛІС [< лат. digitale (digitalis) наперсток] — *паперстка* — рід трав'яних рослин з родини ранникових; деякі види застосовуються в медицині (назва за формою квітки).

ДИГРЕСІЯ [лат. digressio] — відступ; відхилення.

ДИДАКТИЗМ [< гр. didaktikos повчальний] — повчальність у літературному творі.

ДИДАКТИКА [< гр. didaktikos повчальний] — частина педагогіки, що викладає теоретичні основи освіти і навчання (обґрунтування учбових планів і програм, принципів, методів і організаційних форм навчання).

ДИДАКТИЧНИЙ [гр. didaktikos] — повчальний; *д-а поезія* — поезія, що використовує віршову форму для викладу наукових, моральних і т. п. положень для повчання читачів.

ДИЗ... — див. *дис*.

ДИЗАЖІО [< іт. disagio утруднення, обмеження] — відрахування з номінального курсу різних цінностей (процентних паперів, грошей, переказних векселів) при укладанні на них біржових угод (пор. *ажіо*).

ДИЗАРТРІЯ [*дис...* + гр. arthros зчленовую, з'єдную] — розлад мови, що виявляється в утрудненій вимові окремих слів, складів і звуків (гол. ч. *приголосних*).

ДИЗАСОЦІАЦІЯ [див. *дис...*, *дис...*] — психологічний процес, протилежний *асоціації*, — розлад асоціації на її складові елементи.

ДИЗЕЛЬ, ДИЗЕЛЬ-МОТОР [< вл. н.] — двигун внутрішнього згоряння, що працює на рідкому паливі; паливо впорскується в циліндр двигуна наприкінці ходу стиснення і спалахує від високої температури, що утворюється при стисненні повітря.

ДИЗЕНТЕРІЯ [гр. dysenteria] — гостра заразна хвороба, що характеризується тяжкими явищами загального отруєння, виразковим ураженням товстих кишок і порушеннями нервової системи; виявляється частими рідкими випороженнями з кров'янисто-слизовими виділеннями.

ДИЗОСМІЯ [*дис...* + гр. osmē запах] — порушення відчуття нюху.

ДИЗУРІЯ [*дис...* + гр. uron сеча] — розлад сечовивідання.

ДИЗ'ЮНКТИВНИЙ — див. *дис'юнктивний*.

ДИЗ'ЮНКЦІЯ [лат. disjunctio] — *лінгв.* поділення, протипоставлення.

ДИКТАТ [нім. Diktat] — 1) невідповідний міжнародний договір, нав'язаний однією з договірних сторін другій, змушений його прийняти; 2) політика нав'язування своїх умов, вимог сильною імперіалістичною стороною другій, слабшій в політичному і економічному відношенні стороні при укладанні яких-небудь угод, напр. д., який імперіалісти США здійснюють по відношенню до залежних від них капіталістичних країн.

ДИКТАТОР [лат. dictator] — 1) в стародавньому Римі — правитель, наділений всією повнотою державної влади, який призначався в надзвичайних випадках на пропозицію сенату на строк або безстроково; 2) * особа, наділена необмеженою владою в якій-небудь галузі управління або господарства.

ДИКТАТОРСЬКИЙ — 1) що стосується до *диктатора*, ґрунтується на необмеженій владі і повноваженнях диктатора; 2) * нічим не обмежений у своїй поведінці, владний.

ДИКТАТУРА [лат. dictatura] — 1) в стародавньому Римі — повноваження, влада або час панування диктатора (див. *диктатор* 1); 2) нічим, ніякими законами не обмежена влада, що спирається на силу.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ — державна влада пролетаріату в перехідний період від капіталізму до комунізму, встановлена в результаті революційного повалення влади буржуазії і зруйнування буржуазного державного апарату, державне керівництво суспільством з боку робітничого класу як передового класу суспільства. Питання про диктатуру пролетаріату є головним у марксизмі-ленінізмі. Живим втіленням цієї диктатури, диктатури робітничого класу в дії, є Радянська соціалістична держава. «Диктатура пролетаріату є запекла боротьба, кривава і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суспільства» (Ленін). Найвищим принципом диктатури пролетаріату, основою її є союз робітничого класу з трудящим селянством при керівній ролі робітничого класу. Перед диктатурою пролетаріату

стоять три головні завдання: а) зломити опір повалених і експропрійованих революцією поміщиків і капіталістів, ліквідувати всі і всякі їх спроби до відновлення влади капіталу; б) організувати будівництво в дусі згуртування всіх трудящих навколо пролетаріату і повести цю роботу в напрямі, який підготовляє ліквідацію, знищення класів; в) озброїти революцію, організувати армію революції для боротьби із зовнішніми ворогами, для боротьби з імперіалізмом. Державною формою диктатури пролетаріату і прямим її виразом є Радянська влада — новий тип держави, принципово відмінний від буржуазної держави своєю класовою суттю і своєю внутрішньою структурою. Ради є найбільш всеосяжними масовими організаціями пролетаріату і трудящих, найбільш могутніми органами революційної боротьби трудящих, найбільш демократичними організаціями мас; Радянська влада — політична форма держави, що може забезпечити повну перемогу комунізму; радянська держава є найвища форма демократії. Державний устрій соціалістичного суспільства визначається Конституцією СРСР, що виходить з факту ліквідації капіталістичного ладу і створення соціалістичного ладу в Радянському Союзі. Конституція СРСР забезпечує проведення послідовного, до кінця витриманого, соціалістичного демократизму. З перемогою соціалізму сталося розширення бази диктатури робітничого класу і перетворення цієї диктатури в більш гнучку, отже більш могутню, систему державного керівництва суспільством. Основною керівною і спрямовуючою силою в системі диктатури пролетаріату є Комуністична партія — добровільний бойовий союз одноступінь-комуністів, організований з людей робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції, найвища форма класової організації пролетаріату; Комуністична партія — керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних (рад, профспілок, комсомолу, кооперації та ін.). Вчення про диктатуру пролетаріату створили К. Маркс і Ф. Енгельс;

В. І. Ленін і Й. В. Сталін розвинули це вчення і піднесли його на новий, вищий ступінь, відстояли його в боротьбі з усіма ворогами партії і народу. Спираючись на величезний досвід будівництва Радянської соціалістичної держави в умовах капіталістичного оточення, Комуністична партія Радянського Союзу розробила цільне вчення про соціалістичну державу — державу нового типу. КІРС висунула і обґрунтувала висновок про те, що в умовах, коли соціалістична революція перемогла в одній країні, а в більшості інших країн панує капіталізм, країна перемігшої революції повинна не ослабляти, а всіляко зміцнювати свою державу, диктатуру робітничого класу, що держава збережеться і при комунізмі, якщо лишиться капіталістичне оточення. Марксистсько-ленінське вчення про Радянську державу забезпечує переможний рух СРСР до комунізму і створення комуністичного суспільства. В країнах народної демократії створений лад народної демократії, новий тип держави, одна з форм диктатури пролетаріату. Керівною силою країн народної демократії є комуністичні і робітничі партії.

ДИКТОР [< лат. *dictor* що говорить] — особа, що читає перед мікрофоном повідомлення, які передаються радіостанцією.

ДИКТОФОН [лат. *dictare* диктувати + гр. *ρῆδνῆ* мова] — прилад для запису і відтворення усної мови; застосовується замість стенографування.

ДИКТУВАТИ [лат. *dictare*] — 1) вимовляти що-небудь вголос для того, щоб слухач записував; 2) наказувати що-небудь беззастережно.

ДИКЦІЯ [< лат. *dictio* вимова] — манера вимовлення слів, складів і звуків у розмові, співачі і декламації.

ДИЛАТАЦІЯ [лат. *dilatatio*] — розширення, розтягнення.

ДИЛАТОГРАФ [лат. *dilatare* розширяти + гр. *γράφω* пишу] — *фіз.* прилад, що записує зміни об'єму якого-небудь тіла.

ДИЛАТОМЕТР [див. *дилатометрія*] — 1) прилад для визначення коефіцієнта розширення речовини

при нагріванні; 2) прилад для дослідження металів, заснований на зміні їх об'єму при нагріванні та охолодженні.

ДИЛАТОМЕТРІЯ [лат. *dilatare* розширяти + гр. *μετρέω* міряю] — метод дослідження речовини (рідини, металу), заснований на зміні об'єму даної речовини при нагріванні та охолодженні.

ДИЛЕМА [гр. *di(s)* двічі + *lemma* припущення] — 1) логічний умовивід, одна з посилок якого — умовна (див. *гіпотетичне судження*), а друга — роздільна (див. *дис'юнктивне судження*); 2) * необхідність вибору між двома небажаними можливостями.

ДИЛЕТАНТ [фр. *dilettante*] — любитель, що займається яким-небудь мистецтвом або наукою без достатньої підготовки, необхідної для ґрунтовного знання предмета; поверхово обізнаний з якоюсь галуззю науки або мистецтва.

ДИЛЕТАНТИЗМ, ДИЛЕТАНТСТВО [фр. *dilettantisme*] — аматорство, поверхове заняття мистецтвом, наукою, ремеслом (див. *дилетант*).

ДИЛИЖАНС [фр. *diligence*] — *заст.* багатомісний критий екіпаж, запряжений кіньми, для перевезення пошти, пасажирів та їх багажу.

ДИЛОГІЯ [гр. *di(s)* двічі + *logos* слово, поняття] — 1) двояке значення; двозначність; 2) в старорецькому театрі — двохактна драма.

ДИЛЬСИ [англ. *deals*] — призначені для експорту дошки певних розмірів: товщиною від 75 до 100 мм, шириною від 125 до 275 мм і довжиною в 3 і 6 метрів.

ДИМЕТИЛАНІЛІН [гр. *di(s)* двічі + *метил* + *анілін*] — безбарвна масляниста рідина з сильним дігтярним запахом, що добувається з аніліну; застосовується у виробництві фарб, вибухових речовин (тетрил) та ін.

ДИМІНУЕНДО [іт. *diminuendo* букв. зменшуючи] — *муз.* ослаблюючи поступово звук.

ДИМОРФІЗМ [гр. *di(s)* двічі + *μορφή* форма, вид] — 1) властивість деяких речовин кристалізуватися в двох різних кристалічних формах (напр., вапнистий шпат і арагоніт — різної форми кристали вуглекислого

кальцію); 2) *зоол.* наявність у одного і того ж виду тварин двох більш або менш різко відмінних одна від одної форм, напр. відмінності між самцями і самками щодо величини, забарвлення, зовнішнього вигляду (с т а т е в и й д.), різне забарвлення одних і тих же тварин в різні пори року (с е з о н н и й д.); 3) *бот.* д. р о с л и н — наявність у одного і того ж виду двох різних форм (с т а т е в и й д.) — відмінність у зовнішності між чоловічими і жіночими екземплярами, с е з о н н и й д. — відмінність між весняною і осінньою формою і т. д.); наявність у однієї і тієї ж особини двох форм якого-небудь органу (напр., коренів, що служать для живлення, і коренів, що служать для прикріплення, або квіток у гречки з різною довжиною тичинок і стовпчиків).

ДИНА [*<* гр. *dynamis* сила] — абсолютна одиниця сили, що дорівнює силі, яка, діючи на масу в 1 г, надає їй одиницю прискорення 1 *см/сек*².

ДИНАМІЗМ [*<* гр. *dynamis* сила] — 1) погляд на світ як на такий, що змінюється, розвивається, перебуває в русі (на протилежність неправильним статичним уявленням); 2) неправильне, ідеалістичне уявлення, за яким сила розглядається як якоесь самостійне начало, незалежне від матерії і навіть первісне щодо неї (див. *енергетизм*).

ДИНАМІКА [*<* гр. *dynamikos* що стосується до сили, силовий] — 1) відділ механіки, що вивчає рух тіл залежно від діючих на них сил; 2) стан руху, хід розвитку, зміна якого-небудь явища під впливом діючих на нього факторів (протилежн. *статика*); 3) велика кількість руху, дії.

ДИНАМІТ [*<* гр. *dynamis* сила] — желатиноподібна нітроглицеринова вибухова речовина; застосовується у військовій і гірничо-інженерній справі.

ДИНАМІЧНИЙ [*<* гр.; див. *динаміка*] — 1) зв'язаний з проявом сили; силовий, багатий на рух, дію, внутрішню енергію; д - а т е о р і я — див. *динамізм* 2; 2) здатний до руху, розвитку, видозміни.

ДИНАМО — див. *динамомашина*.
ДИНАМО... [*<* гр. *dynamis* сила] — на початку складних слів означає відношення даних слів до сили, енергії, напр. *динамометрія*.

ДИНАМОГРАФ [*динамо...* + гр. *graphō* пишу] — прилад для автоматичного запису вимірів величини сил.

ДИНАМОМАШИНА [див. *динамо...*] — застаріла назва генератора постійного струму.

ДИНАМОМЕТАМОРФІЗМ [див. *динамо...* + *метаморфізм*] — зміна гірських порід у надрах земної кори, гол. ч. під впливом сильного тиснення з участю високої температури та ін. факторів.

ДИНАМОМЕТР [*динамо...* + гр. *metrō* міряю] — силомір, прилад для вимірювання величини сили. Динамометри використовуються при випробуваннях машин і при їх експлуатації і в інших галузях; *медичний* д. застосовується для вимірювання м'язової сили, напр. сили рук.

ДИНАМОМЕТРІЯ — вимірювання сили за допомогою різних приладів (*динамометрія*).

ДИНАР — 1) грошова одиниця Іраку, дорівнює 1000 *філь*, і Югославії, дорівнює 100 *пара*; 2) срібна монета Ірану, дорівнює $\frac{1}{100}$ *ріала*; 3) стародавня арабська золота монета і стародавня срібна монета ряду країн (Франції, Італії та ін.).

ДИНАРІЙ — див. *динар* 3.

ДИНАС [*<* вл. н.] — вогнетривкий матеріал, що складається гол. ч. з кремнезему; застосовується для відповідальних частин плавильних, випалювальних і нагрівальних заводських печей (коксувальних, мартенівських та ін.); кращі сорти динасу витримують тривалий нагрів до 1600°.

ДИНАСТІЯ [гр. *dynasteia*] — ряд *монархів* з одного і того ж роду, однієї і тієї ж фамілії.

ДИНАТРОН [гр. *dyna(mis)* сила + (*електрон*] — *рад.* тип трьохелектродної електронної лампи з особливою конструкцією сітки, побудованій на вибиванні з *анода* вторинних електронів (д и н а т р о н н и й е ф е к т).

ДИНГО [англ. dingo < австрал.] — дика австралійська собака.

ДИНІТРОБЕНЗОЛ [гр. di(s) двічі + *нітробензол*] — хімічна сполука, що являє собою бензол, в якому два атоми водню заміщені нітрогрупами; тверда кристалічна речовина, що застосовується в техніці вибухових речовин та ін.

ДИНІТРОНАФТАЛІН [гр. di(s) двічі + *нітро...*] — хімічна сполука, що являє собою *нафталін*, в якому два атоми водню заміщені нітрогрупами; застосовується при виробництві деяких барвників і вибухових речовин.

ДИНІТРОНАФТОЛ [гр. di(s) двічі + *нітро...* + *нафтол*] — жовта фарба для шерсті і шовку.

ДИНІТРОТОЛУОЛ [гр. di(s) двічі + *нітро...*] — хімічна сполука, що являє собою *толуол*, в якому два атоми водню заміщені нітрогрупами; застосовується як складова частина при виготовленні деяких вибухових речовин.

ДИНІТРОХЛОРБЕНЗОЛ [гр. di(s) двічі + *нітро...* + *хлор* і *бензол*] — тверда кристалічна отруйна речовина жовтуватого кольору; застосовується у виробництві фарб і вибухових речовин.

ДИНОЗАВРИ [гр. deinos страшний + sauros ящірка] — вимерлі плазуни з дуже малим головним мозком; багато з них мали гігантські (до 20 і більше м довжини) розміри; деякі д. мали короткі передні кінцівки і пересувалися на задніх ногах.

ДИНОТЕРІЙ [гр. deinos страшний + therion звір] — вимерлий великий ссавець (до 4 м висотою) з хоботом, як у слона, і двома загнутими вниз бивнями в нижній щелепі.

ДИПЛЕКС [< гр. diploos подвійний] — система телеграфної передачі, що дає можливість одночасно передавати по проводах дві телеграми в одному напрямі.

ДИПЛОД'ЮК [гр. diploos подвійний + dokos колода] — вимерлий величезний (до 25—26 м довжини) плазун із групи *динозаврів*, з дуже довгими шияю і хвостом, вів напівводне життя.

ДИПЛОЇДНА фаза [< гр. diploos подвійний] — фаза в процесі

розвитку організму, для якої характерний парний набір *хромосом* в ядрах ділимих клітин (пор. *гаплоїдна фаза*).

ДИПЛОКОКИ [гр. diploos подвійний + *коки*] — бактерії, що мають форму двох кульок, які лежать поряд; до них належать гонокок (збудник гонореї), пневмокок (збудник крупозного запалення легень) та ін.

ДИПЛОМ [фр. diplôme < гр. diploōта *букв.* лист, складений вдвоє] — 1) офіціальне свідоцтво про закінчення учбового закладу, яке надає певні права, напр. університетський д. д. про присудження ученого ступеня; 2) нагорода, що видається на виставці за якість *експонатів*, у формі свідоцтва, напр. почесний д.

ДИПЛОМАТ [фр. diplomate < гр. diploōта лист, документ (складений вдвоє)] — 1) службова особа, уповноважена урядом для зносин або переговорів з представниками іноземних держав (див. також *дипломатія*); 2)* людина, яка добивається своєї мети у зносинах з іншими людьми тонким і вмілим поводженням; 3) *заст.* особливого крою довге пальто.

ДИПЛОМАТИКА [фр. diplomatie < гр. diploōта лист, документ (складений вдвоє)] — допоміжна історична дисципліна, що вивчає історичні документи, грамоти з метою встановлення їх достовірності, ступеня достовірності, дати складання і т. п.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ — що стосується до *дипломатії*; властивий *дипломатові*; д. а г е н т — особа, уповноважена для зносин і переговорів з іноземним урядом; д. к о р п у с — особовий склад усіх дипломатичних представництв при якому-небудь уряді; д. к у р'є р (динкур'єр) — службова особа відомства закордонних справ, що доставляє дипломатичну пошту.

ДИПЛОМАТІЯ [фр. diplomatie; див. *дипломат*] — ділова мирна (на відміну від воєнної) оперативна робота по здійсненню завдань зовнішньої політики держави, виконувана органами уряду (міністерством закордонних справ, часто главою уряду або главою держави) та їх пред-

ставниками і агентами за кордоном.

ДИПЛОМУВАТИ — видавати *диплом* кому-небудь.

ДИПЛОМІЯ [гр. *diploos* подвійний + *δρs*(*δρος*) око] — розладнання зору, при якому предмети подвоюються.

ДИПЛОТ [гол. *dieplood*] — мор. простий лот (з гирєю і вірвовкою) для вимірювання глибин до 200 м, що вживався в стародавні часи.

ДИПОДІЯ [гр. *dipodia*] — в античній поезії — поєднання двох стоп, при якому друга стопа несе на собі сильніший ритмічний наголос.

ДИПОЛЬ [гр. *di(s)* двічі + *polos* полюс] — 1) два електричні заряди, рівні щодо величини і протилежні знаком, розміщені на невеликій віддалі один від одного; 2) спеціальний тип *антени*, який вживається для випромінювання і приймання коротких хвиль.

ДИПСОМАНІЯ [гр. *dipsa* спрага + *манія*] — періодичний запій.

ДИПТАНК [англ. *deertank* < *deer* глибокий + *tank* цистерна] — мор. глибока цистерна на транспортних суднах, що служить для приймання водного баласту (див. *баласт* 2).

ДИПТЕРИ [гр. *di(s)* двічі + *pteron* крило] — «двокрилі», ряд комах, у яких розвинута лише передня пара крил (комарі, мухи).

ДИПТИХ [гр. *diptychos* букв. складень] — 1) у стародавніх греків — вкриті воском дошки для письма; 2) двосгулковий складень з живописним або рельєфним зображенням на кожній ступці.

ДИРГЕМ, ДИРХЕМ — арабська середньовічна срібна монета.

ДИРЕКТ [< англ. *direct* прямий] — у боксі — прямий удар.

ДИРЕКТИВА [фр. *directive* < лат. *dirigere* направляти] — розпорядження, керівна вказівка, установка, що даються вищим органом нижчим, керівником — підлеглим.

ДИРЕКТОР [лат. *director* < *dirigere* випрямляти, направляти] — начальник, керівник установи, підприємства або усього закладу.

ДИРЕКТОРАТ — колегія *директорів* якої-небудь великої установи з головним директором на чолі.

ДИРЕКТОРІЯ [фр. *Directoire* < сер.-лат. *directorium* управління, керівництво] — колегія правителів в буржуазній Франції (1795 — 1799) в період від термідоріанського конвенту до державного перевороту Наполеона Бонапарта; директоріями називалися також деякі білогвардійські «уряди» в Уфі, на Україні та ін.) — ставленики імперіалістичних інтервентів під час громадянської війни і іноземної інтервенції в Радянській державі.

ДИРЕКТРИСА [фр. *directrice* < лат. *directrix* спрямовуюча] — 1) *геом.* пряма лінія, яка має ту властивість, що відношення відстаней будь-якої точки кривої (конічного перетину) від цієї прямої і від даної точки (фокусу перетину) є величина постійна; 2) *військ.* певний напрям на артилерійському *полігоні*, підготовлений для стрільби: встановлені цілі, зв'язок, спостереження і т. п.; 3) у фехтуванні — бойова лінія, тобто лінія, що проходить через каблучки лівих ніг і носки і каблучки виставлених правих ніг обох бійців, які перебувають на полі бою в бойовій стійці; 4) начальниця середнього жіночого учбового закладу в буржуазних країнах.

ДИРЕКЦІЯ [лат. *directio*; див. *директор*] — управління, керівництво якою-небудь установою або підприємством на чолі з директором.

ДИРИГЕНТ [< фр. *diriger* управляти, керувати] — особа, що дістала спеціальну музичну освіту і керує оркестром, хором, оперною або балетною виставою, об'єднує всю масу виконавців в єдиному ритмі, дає твору своє трактування.

ДИРИГУВАТИ [< фр. *diriger* управляти, керувати] — керувати оркестром, хором, оперною або балетною виставою.

ДИРИЖАБЛЬ [фр. *dirigeable* букв. керований] — керований *аеростат*, повітряний корабель, легший від повітря, підтримуваний підйомною силою газу (водню або *гелію*), що міститься в оболонці дирижабля; приводиться в рух авіаційним двигуном.

ДИС..., **ДИЗ...** [лат. *dis*, гр. *dys*] — приставка, що означає поділ, в'докремлення, заперечення; відповідає

українським «роз...», «не...», надає поняттю, до якого додається, заперечного або протилежного смислу, напр. *дисасоціація*, *дисгармонія*.

ДИСАХАРІДИ [гр. di(s) двічі + sakcharon цукор] — група вуглеводів, молекула яких складається з двох залишків *моносахаридів*; до дисахаридів належать *сахароза*, *лактоза* та ін.

ДИСГАРМОНІЯ [дис... + гр. harmonia співзвучність] — 1) неспівзвучність, різноголосія; відсутність розмірності; порушення *гармонії*; 2)* розлад, розбіжність.

ДИСГРЕГАЦІЯ [< лат. disgregare поділяти] — *фіз.* роз'єднання частин, що становлять тіла, напр. при випаровуванні рідини.

ДИСЕМІНАЦІЯ [< лат. disseminare розсівати, розсіпати; поширювати] — *мед.* поширення патологічного (хворобливого) процесу по кровоносній і *лімфатичній* системі (д. туберкульозу, д. рака).

ДИСЕНТЕРИ [англ. dissenter < лат. dissentire бути незгодним] — одна з назв протестантських сект, що відокремилися від пануючої церкви в Англії в 16—17 ст.

ДИСЕРТАНТ [< лат. dissertans (dissertans) що розглядає, досліджує] — особа, яка публічно захищає свою наукову працю (*дисертацію*) для одержання ученого ступеня.

ДИСЕРТАЦІЯ [< лат. dissertatio розвідка, дослідження] — науковий твір, дослідження, що його публічно захищає той (*дисертант*), хто написав, для одержання ученого ступеня.

ДИСИДЕНТ [< лат. dissidens (dissidentis) незгодний, що суперечить] — розкольник, що відступає від догматів пануючої церкви, інакомислячий; * взагалі відступник.

ДИСИМІЛЯЦІЯ [< лат. dissimilatio розподібнення] — 1) розлад складних органічних речовин в організмах, що супроводиться звільненням енергії, яка використовується в процесах життєдіяльності (протилежн. *асиміляція*); 2) *лінгв.* заміна в слові одного з двох однакових або схожих звуків іншим, менш схожим, напр. «л и ц а р» замість «р и ц а р».

ДИСИМУЛЯЦІЯ [< лат. dissimulatio приховування] — утаювання

(приховування) хвороби або окремих її ознак (пор. *симуляція*).

ДИСИПАТИВНИЙ [< лат. dissipare розсіювати] — *фіз.* зв'язаний з втратою енергії.

ДИСК [гр. diskos] — 1) плоский круг, кругла пластинка; 2) *сп.* сочевиськоподібний снаряд для метання в легкій атлетикі (для чоловіків у 2 кг вагою, для жінок — в 1 кг).

ДИСКАНТ [сер.-лат. discantus] — 1) високий дитячий голос, що відносився жіночому *сопрано*; 2) що співає дискантом.

ДИСКВАЛІФІКАЦІЯ [див. дис... + *кваліфікація*] — 1) оголошення когось-небудь недостойним або нездатним займати певну посаду або виконувати певну роботу (пор. *декваліфікація*); 2) позбавлення права брати участь в спортивних змаганнях за порушення правил змагань, за порушення спортивної етики і т. п.

ДИСКОБОЛ [гр. diskobolos] — *сп.* метальник *диска*.

ДИСКОМІЦЕТИ [гр. diskos круг + mykēs (mykētos) гриб] — сумчасті гриби, у яких сумки розташовані на зовнішній поверхні плодових тіл; трапляються на землі, на гною, на мертвій деревині; деякі види паразитують на рослинах. З їстівних грибів до дискоміцетів належать зморшки, і сморжі.

ДИСКОНТ [< англ. discount, it. sconto, фр. escompte < лат. computare рахувати] — плата до строку векселів банками або приватними особами з відрахуванням процентів за час, що не минув до строку.

ДИСКОНТЕР [англ. discounter] — що сплачує до строку векселі (*дисконтус*).

ДИСКОНТНА ПОЛІТИКА — сукупність заходів, за допомогою яких центральний *емісійний* банк регулює дисконтний процент (*дисконт*) по короткострокових зобов'язаннях; д. п. за допомогою зміни дисконтного процента впливає на вексельний курс, рівень цін, грошовий обіг, зовнішню торгівлю, підприємницький прибуток, прилив вільних капіталів у банк або в дану країну.

ДИСКОНТУВАТИ — сплачувати до строку векселі (див. *дисконт*).

ДИСКРЕДИТАЦІЯ [< фр.; див. *дискредитувати*] — позбавлення довір'я, підрив довір'я, применшення *авторитету*.

ДИСКРЕДИТУВАТИ [фр. *discréditer*] — підривати до кого-небудь довір'я, применшувати чий-небудь *авторитет*.

ДИСКРЕТНИЙ [лат. *discretus*] — переривчастий, що складається з окремих частин; *мат.* роздільний, переривний; *д-на величина* — така величина, між окремими значеннями якої міститься лише кінцеве число інших її значень; *проти-лежн.* непереривний величині.

ДИСКРЕЦІЙНИЙ [< лат. *discretio* розсуд, воля переможця] — що діє на власний розсуд; *д-а влада* — право органу публічної влади розпоряджатися на свій розсуд; право головуєчого в буржуазних парламентах виводити депутатів, накладати на них штраф і т. п.

ДИСКРИМІНАНТ [< лат. *discriminans* (discriminantis) що розрізняє, розділяє] — *мат.* складений з величин, що визначають задану функцію, вираз, обернення якого в нуль характеризується те чи інше відхилення функції від норми.

ДИСКРИМІНАЦІЯ [< лат. *discriminatio* розрізнення, розділення] — 1) применшення прав; у міжнародних відносинах — встановлення для представників або організацій якої-небудь держави менших прав, ніж ті, які надані іншим державам; *р а с о в а д.* — безправне становище колоніальних і залежних народів, придумання імперіалістичним гнітом; система заходів, спрямованих до обмеження елементарних людських прав, знушальне ставлення до національних меншостей, переслідування їх в капіталістичних країнах, аж до застосування найкривавіших способів розправи, напр. суду *Лінча* в США; *расова д.* ґрунтується на людноненависницькій «теорії» *расизму* (див.); 2) *псих.* властивість роздільно сприймати два однакові подразнення, що одночасно завдаються в двох точках, які знаходяться одна від одної на певній відстані.

ДИСКУРСІВНИЙ [< лат. *discursus* міркування] — розсудочний; в ло-

гіці — побудований на міркуванні, що складається з послідовного ряду логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і обумовлює наступну.

ДИСКУСІЙНИЙ — прикм. від сл. *дискусія*; що його треба обговорити, спірний.

ДИСКУСІЯ [< лат. *discussio* дослідження, розгляд] — обговорення якого-небудь питання на зборах, в пресі, приватній розмові; *спір*.

ДИСКУТУВАТИ [< лат. *discutere* досліджувати, розглядати] — обговорювати що-небудь, сперечатись, вести *дискусію*.

ДИСЛОКАЦІЯ [< фр. *dislocation* переміщення] — 1) *військ.*: а) розташування збройних сил, а також військових установ і військово-учбових закладів на території країни; б) розташування військових частин на фронті; 2) *мор.* розподіл кораблів флоту по портах для постійного базування або на зимовий час; 3) *геол.* порушення первісного залягання пластів земної кори, в результаті яких утворюються складки, скиди, насуви та інші тектонічні форми.

ДИСОЛЮЦІЯ [< лат. *dissolutio* розпад, зруйнування] — 1) розклад; 2) розчинення твердих тіл.

ДИСОНАНС [фр. *dissonance* < лат. *dissonans* різноголосий, різнозвучний] — 1) *муз.* порушення співзвучності, одночасне звучання двох або більше неспівзвучних тонів; 2) відсутність у чому-небудь гармонії, невідповідність чий-небудь слів або поведінки настрою, думкам, переконанням навколишніх людей.

ДИСОЦІАЦІЯ [< лат. *dissociatio* роз'єднання, розділення] — 1) *фіз.* роз'єднання; розпад молекул на складові частини; *д. електролітична* — розщеплення (розкладання) молекули якої-небудь речовини (*електроліту*) на іони при її розчиненні; 2) *псих.* порушення зв'язності психічних процесів.

ДИСПАНСЕР [фр. *dispensaire* < *dispenser* роздавати; визволяти, звільняти] — спеціальний медичний заклад, що набув особливого розвитку в СРСР; *д.* має завданням не тільки лікувати хворих (що прихо-

дять), а й запобігати різним хворобам (туберкульозу, венеричним хворобам і т. д.) через поліпшення умов побуту і праці.

ДИСПАНСЕРИЗАЦІЯ — 1) система заходів по охороні здоров'я, що здійснюється через *диспансери*; 2) систематичний лікарський нагляд за станом здоров'я певних груп населення з метою профілактики і лікування.

ДИСПАЧ [*<* англ. *dispatch* швидкість] — винагорода (премія), що сплачується судновласником вантажовласнику (фрахтувальникові) за дострокове закінчення останнім вантаження і вивантаження судна.

ДИСПАША [фр. *dispatche*] — розрахунок збитку при загальній аварії, що припадає на вантажі, судно і фрахт відповідно їх вартості і розподіляється між вантажовласником і судновласником.

ДИСПАШЕР [фр. *dispacheur*] — офіційний експерт, що провадить *диспаші*.

ДИСПЕПСІЯ [*<* гр. *dyspepsia* не-легкотравність] — *мед.* розлад травлення.

ДИСПЕРСІЙНЕ середовище [*<* лат. *dispersus* розсіяний, розсіпаний] — *хім., фіз.* середовище, в якому перебувають частки роздробленої речовини.

ДИСПЕРСІЯ [*<* лат. *dispersus* розсіяний, розсіпаний] — 1) розсіяння; д. світла — розклад складного світла з допомогою призми на окремі кольорові (спектральні) промені внаслідок різного заломлювання їх у призмі; розкладений таким чином безбарвний (білий) промінь дає на екрані спектр, кольорову смугу, з поступовим переходом кольорів від червоного до фіолетового кольору; 2) *хім., фіз.* роздроблення речовини на дуже малі частки.

ДИСПЕРСНА система [*<* лат. *dispersus* розсіяний, розсіпаний] — *хім., фіз.* речовина у вигляді малих часток разом з тим середовищем, в якому вони розподілені, напр. туман, дим, колоїдний розчин.

ДИСПЕРСНІСТЬ [*<* лат. *dispersus* розсіяний, розсіпаний] — *хім., фіз.* ступінь роздроблення речовини на частки (чим дрібніші частки, тим більше д.).

ДИСПЕТЧЕР [англ. *dispatcher*] — оперативний розпорядник руху виробничого процесу. Д. в процесі роботи об'єкта (заводу, цеху, електричної станції, залізничної дільниці, морського або повітряного порту, будівельної площадки, шахти і т. д.), що знаходиться в його віданні, забезпечує виконання графіків випуску продукції, руху поїздів, автомобілів, суден, літаків і т. д. Маючи необхідні технічні засоби зв'язку, сигналізації, контролю і управління, д. координує взаємодію всіх виробничих ланок підприємства (див. також *диспетчеризація*).

ДИСПЕТЧЕРИЗАЦІЯ, ДИСПЕТЧЕРСЬКА система — система централізованого контролю і управління, що здійснюється *диспетчером* з диспетчерського пункту або диспетчерського поста за допомогою технічних засобів зв'язку, *сигналізації, телемеханіки і автоматики*. Метою диспетчеризації є забезпечення точного і ефективного виконання планів і графіків випуску продукції, виробництва будівельних і сільськогосподарських робіт, руху транспорту, енергопостачання і т. д. Організаційна побудова диспетчерської служби дуже різноманітна і залежить від характеру і масштабу керованих об'єктів.

ДИСПОЗИЦІЯ [*<* лат. *dispositio* розташування] — 1) план розташування кораблів на стоянках або в строю при спільному плаванні; 2) *заст.* письмовий наказ військам для бою або для виконання похідного руху (маршу) в бойовій обстановці; 3) *юр.* визначальна частина закону, що містить в собі назву злочину, його ознаки і т. д.

ДИСПОНЕНТ [*<* лат. *disponens* (*disponentis*) що розміщує, розподіляє] — 1) уповноважений в справах фірми, розпорядник, управитель; 2) що має вільні суми на рахунках у комісіонерів або у кореспондентів банку.

ДИСПОНУВАТИ [*<* лат. *disponere* розміщувати, розподіляти] — розпоряджатися вільними сумами на рахунках у кореспондентів банку або у комісіонерів.

ДИСПРОПОРЦІЯ [див. *дис...* +

пропорція) — нерозмірність, невідповідність частин, відсутність пропорціональності.

ДИСПУТ [< лат. *disputare* міркувати, розбирати, сперечатися] — 1) усний учений спір; дебати після публічних лекцій, доповідей, звичайно з задалегідь наміченими *опонентами*; 2) публічний захист наукової праці, написаної для одержання ученого ступеня.

ДИСПУТАНТ — що бере участь у диспуті.

ДИСПУТУВАТИ [< лат.; див. *диспут*] — вести учений спір.

ДИСТАЛЬНИЙ [лат. *distalis*] — що стоїть далі від середньої лінії тіла (протилежн. *проксимальний*).

ДИСТАНЦІЙНА т р у б к а [< лат. *distantia* відстань] — спеціальний механізм, що вгвинчується в головну частину артилерійського снаряда; дає можливість розірвати снаряд у будь-якій точці *траєкторії* (дистанційна дія) або при ударі об перешкоду (ударна дія).

ДИСТАНЦІЯ [лат. *distantia*] — 1) відстань; відстань в глибину між військовослужбовцями, підрозділами і частинами; відстань між тими, що змагаються в боротьбі, боксі, фехтуванні та ін.; відстань, на яку або по якій провадиться змагання з бігу, на лижах, ковзанах, велосипеді і т. п.; 2) дільниця (в адміністративно-технічному розумінні) залізничі або шосейного шляху чи річки.

ДИСТИЛЮВАТИ [< лат. *distillare* що стікає краплями] — провадити *дистиляцію*.

ДИСТИЛЯТ [< лат. *distillatus* що стік краплинами] — продукт дистиляції (перегонки); напр., при перегонці нафти дистилятами будуть: бензин, гас, мастила та ін.

ДИСТИЛЯТОР [< лат.; див. *дистиляція*] — 1) прилад для перегонки рідин; 2) майстер заводської перегонки спирту, горілки, вина і т. п.

ДИСТИЛЯЦІЯ [< лат. *distillatio* стікання краплями] — перегонка рідини з метою очищення, зміни концентрації розчину та ін.

ДИСТИХ [гр. *distichon*] — двовірш, строфа з двох віршів.

ДИСТОРСІЯ [< лат. *distorsio* викривлення] — 1) *мед.* розтягнення

зв'язок (суглоба), неповний вивих; 2) *фот.* одна з вад, властивих простим *лінзам*; полягає в тому, що прямі лінії, зображувані лінзою, виходять викривленими.

ДИСТРИБУТИВНИЙ [< лат. *distributus* поділений, розподілений] — розподільчий; д. з а к о н — *мат.* закон, що виражає незалежність здобутку алгебраїчної суми на яке-небудь число від заміни на алгебраїчну суму здобутків окремих доданків на це ж число; напр. $(a - b + \dots + c)m = am - bm + \dots + cm$.

ДИСТРИКТ [сер.-лат. *districtus*] — округ (адміністративний, судовий, виборчий) у деяких країнах.

ДИСТРОФІЯ [дис... + гр. *trophē* живлення] — *мед.* розлад живлення тканин, органів або організму в цілому; *дистрофія* а л і м е н т а р н а — порушення загального живлення організму гол. ч. внаслідок тривалого недоїдання.

ДИСУГАЗ [фр. *dissous* що розчинився + *gaz*] — *ацетилен*, розчинений під тиском в *ацетоні* (вільний стиснений ацетилен відзначається вибуховістю); застоюється при газовому зварюванні.

ДИСУЛЬФАН — лікарський препарат з групи *сульфонамідів*, похідне білого *стрептоциду*; вживається при дизентерії і колітах.

ДИСФУНКЦІЯ [див. *дис...* + *функція*] — порушення, розладнання функцій, переважно якісного характеру, напр. порушення відчуття нюху.

ДИСЦИПЛІНА [< лат. *disciplina* вчення] — 1) окрема галузь наукового знання; 2) обов'язкове для всіх членів даного колективу підкорення твердо встановленому порядку; *партійна д. в К о м у н і с т и ч н і й п а р т і ї Р а д я н с ь к о г о С о ю з у* — найважливіший обов'язок усіх партійних організацій і всіх членів партії. Найсуворіша партійна д. є основою будови КПРС, її сили й могутності, єдності волі і єдності дій, що забезпечують дійсне керівництво трудящими масами. Партійна д. вимагає безумовного підкорення нижчих органів партії вищим, меншості більшості, підкорення всіх організацій партії і всіх членів партії рішен-

ням партійних з'їздів і ЦК КПРС. Вона ґрунтується на свідомості і добровільності підкорення. В партії не може бути двох дисциплін — одна для керівників, друга для рядових. Партія має одну дисципліну, один закон для всіх комуністів, незалежно від заслуг і займаних ними постів. Партійна д. вимагає здійснення програми, статуту, політики партії, неухильного виконання рішень партії та її органів усіма організаціями і членами партії, непримиренної боротьби за чистоту політичної лінії партії, активної і самовідданої боротьби за перемогу комунізму.

ДИСЦИПЛІНАРНИЙ [дисципліна] — виправний; д - е стягнення — покарання, яке накладається без суду, на розсуд начальства, в межах, встановлених законом; д - е п р а в о — право накладати стягнення порядком службової підлеглості; д. с т а т у т — офіційальне положення, що визначає основи військової дисципліни, напр. Д. статут Збройних Сил Союзу РСР.

ДИС'ЮНКТИВНИЙ [лат. *disjunctivus*] — роздільний; д - е с у д ж е н н я — логічне судження типу: «А є або Б, або В, або Г», напр. «кути бувають або прями, або гострі, або тупі».

ДИФАМАЦІЯ [diffamare розголошувати що-небудь погане, порочити] — опублікування в пресі відомостей (справжніх або вигаданих), що ганьблять честь якої-небудь особи, установи і т. п.

ДИФЕНІАМІН — кристалічна речовина з слабким запахом, з температурою плавлення 54° С, що добувається з *аніліну*; проміжна речовина при виготовленні фарб; застосовується також у виробництві вибухових речовин.

ДИФЕРЕНТ [differens (*diferentis*) що відрізняється] — 1) різниця в ціні на товар при замовленні і при одержанні його; 2) *мор.* кут подовжнього нахилу судна, що викликає різницю осадки носа і корми. Якщо заглиблення носа більше, ніж заглиблення корми, то судно має диферент на ніс, і навпаки.

ДИФЕРЕНЦІАЛ [differencia різниця] — 1) *мат.* а) довільне

прирошення незалежної змінної величини; б) головна лінійна частина прирошення залежної змінної величини, що наближено виражає значення цього прирошення і пропорціональна прирощенню незалежної змінної величини; 2) *тех.* зубчастий механізм, що дає можливість ведучій ланці рухатися від двох різних джерел руху; застосовується в автомобілях і танках для одержання різних кутових швидкостей задніх коліс при поворотах, у підйомних машинах з двома моторами як підсумовуючий механізм.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ [диференціал] — різницевий; різний; залежний від якої-небудь умови; д - а г е о м е т р і я — частина геометрії, що вивчає геометричні об'єкти з допомогою д-го числення; д - е ч и с л е н н я — частина вищої математики, зайнята вивченням властивостей і способів обчислення диференціалів (або похідних) і їх прикладання; д - і р і в н я н н я — рівняння, що зв'язують шукані функції з їх диференціалами (або похідними) і незалежними змінними; д - і м е х а н і з м и — *тех.* механізми, в яких результуючий (підсумковий, остаточний) рух пропорціональний різниці або сумі складових рухів (див. *диференціал* 2); д. т а р и ф — провізна плата по залізниці і водних шляхах, що відносно знижується з збільшенням віддалі; д. м и т н и й т а р и ф — тариф, при якому мито на один і той же товар або продукт, що ввозиться, береться за різними ставками, залежно від різноманітних ознак (від країни, з якої ввозиться товар, митного кордону, національності судна і т. п.).

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ [differentia відмінність] — 1) поділ, розчленування, розшарування цілого на багатоманітні і різні форми і ступені; 2) виникнення в організмі (або окремій його ділянці) в процесі розвитку морфологічних і функціональних відмін.

ДИФЕРЕНЦІЮВАТИ [мат. знаходити (обчислювати) *диференціал* 1.

ДИФЕРЕНЦЮВАТИСЯ [*< лат.]* — поділятися на різновидності в міру розвитку; розпадатися на складові елементи.

ДИФІРАМБ [гр. *dithyrambos*] — 1) спочатку — гімн на честь бога Діоніса (Вакха); супроводжувався мімичними рухами і музикою; 2) у поезії — твір, близький до *оди*; 3) перебільшена, захоплена похвала; іронічно говорять: «співати дифірамби».

ДИФОСГЕН [гр. *di(s) двічі + фосген*] — безбарвна масляниста рідина з температурою кипіння 127—128° С; добувається хлоруванням метилового ефіру мурашиної кислоти; отруйна речовина задусливої дії.

ДИФРАКЦІЙНІ решітки — оптичні прилади, що являють собою сукупність великої кількості паралельних щілин в якому-небудь непрозорому екрані або сукупність дзеркальних смужок, що відбивають; при проходженні світла через дифракційну решітку воно розкладається на ряд *спектрів* внаслідок *дифракції*.

ДИФРАКЦІЯ [*< лат. diffractus заломлений*] — *фіз.* обходження хвилями (світловими, звуковими та ін.) перешкод та інші зміни в їх поширенні, що виникають при наявності на шляху хвиль перешкод.

ДИФТЕРІЯ (неправильно *дифтерія*) [*< гр. diphthera шкіра*] — гострозаразне захворювання, переважно дитячого віку, що проходить з явищами загального отруєння (*інтоксикації*), ураження зіву, слизових оболонок носа, гортані, трахеї; викликається т. зв. лефлерівськими *бациллами*.

ДИФТОНГ [гр. *di(s) двічі, подвійний + phthongos* голос, звук] — поєднання двох голосних в одному складі (напр., укр. *ау, оу*; нім. *аи, ай, еи*).

ДИФУЗІЙНИЙ — що стосується до *дифузії*.

ДИФУЗИЯ [*< лат. diffusio* розлиття] — повільне просякання однієї речовини (газу або рідини) в іншу при їх безпосередньому зіткненні або через пористу перетинку, напр. через тваринний міхур.

ДИФОУЗНИЙ [*< лат.]* — 1) *фіз.* розсіяний (про світло); 2) *астр.* *д-нігуманності* (світлі) — хмари

різноманітної форми з міжзоряного пилу і газів, що освітлюються сусідніми яскравими, дуже гарячими зірками, напр. туманність *Оріона*.

ДИФУЗОР [*< лат.; див. дифузія*] — 1) апарат для *екстрагування*, напр. для видобування дубильних речовин (танідин) з дубу, цукру з бурякової стружки і т. п.; 2) *рад.* велика мембрана з шовку, паперу або іншого матеріалу, що застосовується в безрупорних гучномовцях для підсилення звуку; 3) верхома частина відцентрового насоса, компресора, в якій відбувається перетворення *кінетичної* енергії рідини, повітря або пари в енергію тиску.

ДИФУНДУВАТИ [*< лат. diffunde* розливати] — просочуватися, змішуватися через *дифузію*; доволіно поширюватися в усі боки.

ДИХАЗІЙ [гр. *di(s) двічі + chasis* щілина] — суцвіття деяких рослин, в якому кожну вісь переростають дві бокові осі, що відходять нижче і розміщені одна проти одної.

ДИХОГАМІЯ [гр. *dicha* на дві частини + *gamos* шлюб] — *бот.* явище неодночасного визрівання на одному екземплярі двостатевої рослини чоловічих і жіночих органів, що перешкоджає самозплідненню.

ДИХОТОМІЯ [гр. *dicha* на дві частини + *tomē* розтин] — 1) послідовний поділ цілого на дві частини, потім кожної частини знову на дві і т. д.; 2) *бот.* виллоподібне розгалуження, напр. у плауна.

ДИХРОІЗМ [гр. *di(s) два + chrōma* колір] — двоколірність, властивість анізотропних тіл (див. *анізотропія* ?), напр. кристалів, виявляти різне забарвлення в різних напрямках.

ДИХРОМАТИЗМ [гр. *di(s) двічі + chrōma (chrōmatos)* колір] — різка зміна забарвлення (в світлі, що проходить) деяких розчинів при зміні їх концентрації, напр., розбавлені розчини ціаніну (синя фарба) мають синє забарвлення, а більш концентровані — червоне.

ДИХРОМАТИЧНИЙ [гр. *di(s) двічі + chrōma (chrōmatos)* колір] — двокольоровий.

ДІАБАЗ [*< гр. diabas* що розщеплюється] — кристалічна вивержена гірська порода темного кольору, що

складається в основному з польових шпатів і *avgimis*; діабазиди йдуть на брукування вулиць і як будівельний матеріал.

ДІАБЕТ [гр. *diabetēs*] — хвороба, яка супроводиться виділюванням великої кількості сечі; розрізняють цукровий д., цукрове сечове виснаження — ураження підшлункової залози, внаслідок чого порушується вуглеводний обмін, цукор не засвоюється і виділяється з сечею; нецукровий д. — ураження придатку мозку.

ДІАГЕНЕЗ, ДІАГЕНЕЗИС [гр. *dia...* роз..., нарізно + *genesis*(ис)] — геол. сукупність процесів фізичного і хімічного перетворення (перекристалізації, цементація, розчинення та ін.) пухких осадків на дні водних басейнів і наступної їх зміни до виходу на земну поверхню.

ДІАГНОЗ [< гр. *diagnōsis* розпізнавання, визначення] — 1) мед. визначення характеру і суті хвороби на підставі всебічного дослідження хворого; 2) бот., геол. науковий опис основних ознак, що характеризують яку-небудь систематичну групу (вид, рід і т. д. рослин або тварин).

ДІАГНОСТИКА [< гр. *diagnōstikos* здатний розпізнавати] — відділ медицини, що вивчає ознаки хвороб, методи і принципи, за допомогою яких встановлюється *діагноз*.

ДІАГОНАЛЬ [лат. *diagonalis* < гр. *diagonios* що йде від кута до кута] — 1) геом. відрізок прямої, що з'єднує вершини двох кутів многокутника, які не прилягають до однієї сторони, або вершини многогранника, що не лежать в одній площині; 2) тканина з косими рубчиками.

ДІАГРАМА [< гр. *diagramma* креслення] — креслення, яке наочно показує співвідношення між різними величинами. На діаграмі кожна величина зображується прямолінійним відрізком або якою-небудь фігурою (прямокутник, круг і т. п.), причому вибирається відповідна одиниця виміру.

ДІАДЕМА [гр. *diadēma*] — 1) головна пов'язка грецьких жерців; знак царської влади, головний убір царів у стародавні часи і в середні віки; 2) жіноча головна коштовна

прикраса у формі невеликої відкритої корони.

ДІАДОХИ [< гр. *diadochos* спадкоємець] — полководці Александра Македонського, які поділили після його смерті (в 323 р. до н. е.) створену ним імперію.

ДІАКРИТИЧНИЙ [< гр. *diakritikos* розрізнявальний] — д-і з н а к и — лінгв. значки при букві, що позначають вимову звука, яка різниться від вимови звука, позначеного тією ж буквою, але без д-ого знака; напр., в українському письмі д-ими знаками є одна і дві крапки над і — і, в чеській — значок над с — с̄ і т. п.

ДІАЛЕКТ [гр. *dialektos*] — 1) місцеве наріччя, говірка, інакше — територіальний діалект, що обслужує народні маси; має свою граматичну будову і основний словниковий фонд; в процесі утворення націй може бути покладений в основу національної мови; 2) див. *жаргон*.

ДІАЛЕКТИЗМ — слово або вислів, що належить якому-небудь *діалектові*, а не літературній мові.

ДІАЛЕКТИК [гр. *dialektikos*] — прихильник діалектичної філософії (див. *діалектика*); що володіє діалектичним методом; в первісному розумінні — людина, зміла у веденні спору.

ДІАЛЕКТИКА [гр. *dialektikē*] — спочатку, в стародавній Греції, діалектику називалося мистецтво провадити суперечку, добиваючись істини шляхом зіткнення протилежних думок, розкриття суперечностей в судженні противника і подолання цих суперечностей. Згодом цей діалектичний спосіб мислення був поширений на вивчення явищ природи: явища природи розглядалися як вічно рухомі і змінні, а розвиток природи — як результат внутрішніх суперечностей і боротьби протилежностей у природі. Діалектична думка старогрецьких філософів була стихійною, вона не досягла ще наукового розуміння діалектичних законів розвитку природи; д. м а р к с і с т ь к а, , м а т е р і а л і с т и ч н а, створена К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинута далі В. І. Леніним і Й. В. Сталіним, є наука про загальні закони руху, зміни, розвитку приро-

ди, людського суспільства і мислення. Основні риси марксистського діалектичного методу: а) розгляд об'єктивного світу як єдиного зв'язного цілого, в якому всі явища взаємозалежні і взаємообумовлені; б) розгляд природи і суспільства в безперервному законотвірному русі й зміні, оновленні і розвитку; в) розуміння розвитку як поступального руху від простого до складного, від нижчого до вищого, як переходу від кількісних змін до змін якісних, від одного якісного стану до іншого якісного стану; г) розуміння внутрішніх суперечностей як джерела, рушійної сили процесу розвитку, а боротьби між старим, що відживає, і новим, що народжується, — як внутрішнього змісту процесу розвитку. Об'єктивна діалектика, тобто рух і розвиток пляхом боротьби протилежностей, панує в усій природі і суспільному житті. Суб'єктивна діалектика, тобто діалектичне мислення, діалектичний метод, діалектична логіка, є відображенням у пізнанні законів руху і розвитку самих речей. Марксистський діалектичний метод має величезне значення в застосуванні до вивчення природи і суспільного життя і в практичній діяльності партії пролетаріату, спрямованої на революційне перетворення суспільства. Діалектика є «душа марксизму», вона не терпить застою, косності, догматизму, вона несумісна з косними, незмінними ідеями, що перешкоджають дальшому розвитку, і вимагає постійного руху вперед, оновлення, розвитку в теорії і на практиці. Матеріалістична діалектика є протилежністю *метафізики* та і д е а л і с т и ч н о ї діалектики, яка перекручує, обмежує і містифікує поняття розвитку, зводячи його до розвитку духа, мислення (Фіхте, Шеллінг, Гегель).

ДІАЛЕКТИЧНИЙ — властивий *діалектиці*; оснований на діалектиці; згідний з законами діалектики; д. метод — див. *діалектика*.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — науковий світогляд Комуністичної партії, філософська основа марксизму-ленінізму, теоретичний фундамент комунізму, єдине справді

наукове і послідовно революційне філософське вчення, завданням якого є не тільки пояснення світу, а й його революційне перетворення. Це філософське вчення називається діалектичним матеріалізмом тому, що його підхід до явищ природи і суспільства, його метод вивчення, пізнання явищ є діалектичним (див. *діалектика*), а його витлумачення, розуміння явищ природи і суспільства, його теорія є матеріалістичною (див. *матеріалізм*). Д. м. — єдина до кінця послідовна матеріалістична філософія, що вперше поширила матеріалізм на пізнання суспільних явищ (див. *історичний матеріалізм*). Д. м. є новою, вищою формою матеріалізму, якісно відмінною від всіх попередніх як своєю класовою природою, так і своїм ідейним змістом; д. м. відкрив нову еру в розвитку філософської думки. Створення діалектичного матеріалізму К. Марксом і Ф. Енгельсом було справжньою революцією в історії філософії, виникненням наукового світогляду революційного пролетаріату, найпрогресивнішого класу в історії людського суспільства. Д. м. не терпить косності і застою, він є творчим ученням, що постійно оновлюється, розвивається і збагачується на основі теоретичного узагальнення нового досвіду класової боротьби всесвітнього пролетаріату, практики комуністичного будівництва і нових відкриттів і досягнень наукової думки.

ДІАЛЕКТОГРАФІЯ [*діалект* + гр. *graphō* пишу] — опис говірок і діалектів даної мови.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ [*діалект* + гр. *logos* поняття, вчення] — відділ мовознавства, наука, що вивчає різні наріччя і говірки якої-небудь мови.

ДІАЛІЗ [< гр. *dialysis* відокремлення] — спосіб відокремлення *колоїдів* від справді розчинених речовин; заснований на тому, що колоїди дуже мало просочуються через перетинки, напр. через тваринний міхур.

ДІАЛІЗАТ — *хім.* препарат, підданий *діалізу* для звільнення *колоїдів* від справді розчинених речовин.

ДІАЛІЗАТОР — прилад для відокремлення *діалізом* справді розчинених речовин з колоїдальних розчинів.

ДІАЛОГ [гр. dialogos] — 1) розмова між двома або кількома особами; основна форма мовної організації драматичного твору; 2) літературний твір, написаний у формі розмови.

ДІАМАГНЕТИЗМ [гр. dia... роз..., нарізно] — властивість деяких тіл, напр. вісмуту, відштовхуватися полюсами магніту.

ДІАМАНТ [фр. diamant < гр. adamas (adamantos)] — 1) алмаз, брильянт; 2) друкарський шрифт, кегель (розмір) якого дорівнює 4 пунктам (близько 1,5 мм).

ДІАМЕТР [< гр. diametros поперечник] — *мат.* 1) д. кола (або кулі) — відрізок прямої, що з'єднує дві точки кола (або кулі) і проходить через його (її) центр; 2) д. кінцевого перетину — пряма лінія, що є геометричним місцем середин всіх паралельних хорд даного кінцевого перетину.

ДІАМЕТРАЛЬНИЙ [лат. diametralis < гр.] — 1) що лежить на протилежному кінці *діаметра*; *діаметрально протилежний* — цілком протилежний, подібно до двох кінцевих точок діаметра; 2) *мор.* д-на площа судна — уявна вертикальна площина, що ділить судно по ширині на дві рівні і симетричні частини.

ДІАМІНИ [гр. (di(s) двічі + аміни)] — *хім.* вуглеводні, в яких два атоми водню заміщені аміногрупами.

ДІАМОФОС [< гр.] — складне добриво, що добувається способом нейтралізації фосфорної кислоти аміаком.

ДІАНА [лат. Diana] — в староримській міфології — богиня полювання, сестра Аполлона, бога мистецтв; ототожнена з старогрецькою *Артемідой*.

ДІАПАЗОН [< гр. dia pasōn через всі (струни)] — 1) звуковий об'єм голосу або музичного інструмента; 2) * об'єм здібностей, запас енергії, розмах діяльності якої-небудь людини або групи людей.

ДІАПАУЗА [гр. dia через + лат. pausa зупинка, припинення] — стан членистоногих тварин (напр. комах), що характеризується тимчасовим припиненням формоутворювальних процесів і зниженням загального рів-

ня обміну речовин; є пристосуванням до перенесення несприятливих для розвитку періодів року (в північних широтах — холодного осінньо-зимового періоду, в південних — засушливого літнього).

ДІАПЕДЕЗ [< гр. diapēdesis просмоктування] — проходження клітинних елементів крові (*лейкоцитів*, *еритроцитів*) через неуплоджені стінки кровоносних судин; спостерігається у людини і тварин при запальній реакції оточуючої судини сполучної тканини.

ДІАПОЗИТИВ [гр. dia через + лат. positivus позитивний] — фотографічне позитивне зображення на прозорому матеріалі (гол. ч. на склі); застосовується для *демонстрації* зображень на екрані в збільшеному вигляді (з допомогою проєкційного ліхтаря).

ДІАРЕЯ [< гр. diarrhēō стікати] — *мед.* понос, часті рідкі випорожнення.

ДІАРТРОЗ [гр. diarthrōsis] — *анат.* суглоб.

ДІАСКОП [гр. dia крізь + skopeō дивлюсь] — проєкційний прилад, що застосовується в *фотограмметрії* і при виготовленні карт для одержання копій у зміненому *масштабі*.

ДІАСТАЗ, ДІАСТАЗА [< гр. diastasis роз'єднання] — *фермент*, те саме, що *амілаза*.

ДІАСТОЛА [< гр. diastolē розтягування] — д. с е р ц я — розслаблення м'язів серця, що настає слідом за їх скороченням (*систолю*).

ДІАСТРОФІЗМ [< гр. diastrophē вивертання, скривлення] — сукупність рухів земної кори, в результаті яких відбувається порушення первісного заліяння гірських порід (див. *тектонічний рухи*).

ДІАТЕЗ [< гр. diathesis схильність] — схильність, сприйнятливність організму до деяких захворювань.

ДІАТЕРМІЯ [гр. dia через + therme жар] — *мед.* метод лікування, що ґрунтується на глибокому прогріванні тканин організму пропусканням через них електричних струмів високої частоти, одержуваних від спеціального апарата.

ДІАТОМЕІ, діатомові водорості [< гр. diatomē розтин

надвоє] — дуже поширені різноманітні мікроскопічно малі водорості жовтуватого кольору, оболонки яких, що складаються з двох половинок (звідси назва), насичені кременеземом; скупчення їх оболонок утворюють цілі шари тонкозернистих гірських порід (трепел, діатоміт, інфузорна земля), а також т. зв. діатомовий мул, що вкриває дно океанів, переважно в *арктичних* і *антарктичних* областях.

ДІАТОМІТ [*<* гр. diatomē розтин] — пориста гірська порода, що складається з кремінних панцирів мікроскопічних організмів (*діатомей*); застосовується в *кераміці*, для виробництва будівельних і теплоізоляційних матеріалів.

ДІАТОНІЧНИЙ [*<* гр. diatonikos що переходить від тону до тону] — муз. д-а га ма — послідовний ряд звуків, що складається з цілих тонів і півтонів (на відміну від *хроматичної*).

ДІАТРЕМИ [*<* гр. diatrēma отвір, дірка] — канали, пробиті вибухами вулканічних газів у пластах земної кори і заповнені уламками вулканічних порід.

ДІАТРИБА [*<* гр. diatribē розтирання, знищення; суперечка] — гостра, жовчна, причіплива промова з нападками особистого характеру.

ДІАФАН [*<* гр. diaphanēs прозорий] — матовий фарфор без *глазури*.

ДІАФАНІЯ [*<* гр. diaphaneia прозорість] — прозоре зображення на склі, утворене з допомогою *декальжманії*.

ДІАФАНОМЕТР [гр. diaphaneia прозорість + metreb міряю] — прилад для визначення ступеня прозорості повітря.

ДІАФАНОСКОП [гр. diaphaneia прозорість + skopeb дивлюсь] — 1) *мед.* прилад для просвічування, для освітлення органу зсередини (напр., носа, шлунка); 2) прилад для визначення борошністості зерен.

ДІАФІЗ [гр. diaphysis] — *анат.* середня частина трубчастої кістки (між двома *епіфізами*).

ДІАФОН [гр. dia через, крізь + rhōnē звук] — потужний апарат, що дає звукові сигнали з маяків під час туману (чутність до 70 км).

ДІАФОНІЯ [гр. diaphōnia різноголосся] — муз. те саме, що *дисонанс*.

ДІАФРАГМА [*<* гр. diaphragma перегородка] — 1) *анат.* грудочеревна перелонка; 2) *фіз.* пластинка з отвором, що обмежує пучок променів, який проходить через оптичну систему (систему *лінз* і т. д.); отвір у деяких (т. зв. *ірисових*) діафрагмах може звужуватися і розширяться; д. є важливою частиною фотографічного апарата, мікроскопа та інших оптичних приладів; 3) перетинка між двома рідинами при *діалізі*; 4) *ав.* матер'яна перегородка всередині оболонки *дирижабля* або *аеростата*, що поділяє простір, зайнятий газом, на кілька частин; у деяких випадках діафрагмою називають перегородку, що відокремлює газовий простір від повітряного.

ДІАФРАГМУВАТИ — *фіз.* змінювати ширину пучка світлових променів з допомогою діафрагми, через яку проходять промені (див. *діафрагма* 2).

ДІАХРОНІЯ [гр. dia через, крізь + chronos час] — *лінгв.* історична послідовність розвитку мовних явищ.

ДІЕЗ [фр. dièse *<* гр.] — муз. знак підвищення звука на півтону.

ДИЛЕКТРИК — речовина, що не проводить *електрики*, непровідник, *ізолятор* (напр., скло, фарфор, сірка та ін.).

ДИЕРЕЗ [гр. diairesis] — розрив, поділ.

ДІЄТА ¹ [*<* гр. diaita спосіб життя; харчування] — певний режим харчування хворої і здорової людини.

ДІЄТА ² [*<* лат. dies день] — утримання, що його одержують депутати (члени парламенту) в деяких буржуазних країнах.

ДІЄТЕТИКА [*<* гр. diaita спосіб життя; харчування] — наука про правильне і доцільне харчування здорової людини.

ДІЄТЕТИЧНИЙ — що стосується до *дієтики*.

ДІЄТИЧНИЙ — прикм. від сл. *дієта*; д-а ї да л ь н я — їдальня для осіб, що потребують особливого лікувального харчування.

ДІЄТОТЕРАПІЯ [див. *терапія*] — лікування *дієтою*, особливим лікувальним харчуванням; лікувальний харчовий режим.

ДІОД [*<* гр. *di(s) двічі*] — *рад.* електронна лампа з двома *електродами*: *катодом* і *анодом*; застосовується як випрямляч змінного струму, т. зв. *кентрон*.

ДИОНІН — лікарський препарат, похідне *морфіну* (хлористоводневий етилморфін); наркотичний і безпечноспокійливий засіб.

ДИОНІС [гр. *Dionysos*] — в старогрецькій міфології — бог вина і веселощів, те саме, що *Вакх*.

ДИОПТОГРАФ [гр. *diá* кризь + *optōmāi* дивлюсь + *graphō* пишу] — прилад для автоматичного запису показань кутомірного інструмента.

ДИОПТР [гр. *dioptra < diá* кризь + *optōmāi* дивлюсь] — 1) прилад для візування, тобто для направлення рухомої частини кутомірного інструмента на віддалений предмет; застосовується в найпростіших геодезичних інструментах; має отвір для ока і щілину з тонкою ниткою, наводжуваною на предмет; 2) пристрій для збільшення точності прицілювання, що закріплюється на гвинтівці недалеко від затвора (ближче до ока стрільця); складається з диска з отвором, через який стрілець дивиться на мушку і ціль.

ДИОПТРИКА [гр. *dioptrikē*] — відділ геометричної оптики; вивчає поширення світлових променів в прозорих середовищах.

ДИОПТРИЧНИЙ [гр. *dioptrikos*] — що стосується до явищ, які відбуваються в різних прозорих середовищах; д. т е л е с к о п — телескоп, у якому відображення небесних світил одержують з допомогою оптичних стекол.

ДИОПТРИЯ [*<* гр. *dioptrē* що бачить наскрізь] — одиниця оптичної сили лінз; дорівнює оптичній силі такої лінзи, фокусна відстань якої дорівнює 1 м; оптична сила лінзи в діоптріях дорівнює оберненій величині фокусної відстані, вираженої в метрах.

ДИОРАМА [гр. *diá* через, *rasō* різь + *horama* вид] — 1) картина, написана з обох сторін тонкої тканини,

що просвічується, матового скла і т. п.; 2) картина з об'ємним першим планом; на відміну від панорами (див. *панорама* 2) охоплює не все коло горизонту, а лише його частину.

ДИОРІТ [фр. *diorite <* гр. *diorizō* відокремлюю] — поширена глибинна кристалічна гірська порода, що складається з плагіоклазу і темних силікатів (амфіболу, піроксену та ін.); цінний будівельний матеріал.

ДИУРЕЗ [гр. *diurēsis*] — виділення сечі.

ДИУРЕТИН [*<* гр. *diurētikos* сечогінний] — лікарський препарат, сполука *теоброміну* з саліциловим натрієм; звивається як судинорозширювальний і сечогінний засіб.

ДИУРЕТИЧНИЙ [гр. *diurētikos*] — сечогінний.

ДО [іт. *do*] — прийнята в музичній термінології італійська назва початкового тону сучасної музичної азбуки; за латинським позначенням *Ut*, за німецьким — *C*.

ДОБЕРМАН, ДОБЕРМАН-ПІНЧЕР [*<* вл. н.] — порода собак-шукачів з довгим вузьким тілом і короткою шерстю; відзначається сильно розвинутим нюхом.

ДОГАРЕСА, ДОГЕСА [іт. *dogaresa*] — дружина *дожа*.

ДОГМА [гр. *dogma*] — положення, що приймається без врахування конкретних умов його застосування, визнається незмінним, незважаючи на зміну об'єктивних умов розвитку. Марксизм не терпить мертвих догм. Марксизм — не догма, а керівництво до дії.

ДОГМАТ [*<* гр. *dogma* (*dogmatos*) вчення, встановлений погляд] — 1) в богослов'ї — бездоказове основне положення віровчення, обов'язкове для всіх віруючих, що вважається незаперечною істиною, не підлягає критиці, сліпо приймається на віру; 2) * те саме, що *догма*.

ДОГМАТИЗМ — мислення, що спирається на *догми*; мислення застиглими, незмінними формулами, без врахування конкретних умов, місця і часу, до яких мають відношення ці формули; д. характерний для релігійних вірувань, метафізичних поглядів, для всіх теорій, які відстоюють віджиле, реакційне і борються проти

всього ростущого, нового, прогресивного. Марксизм є ворог всякого догматизму; він не визнає незмінних висновків і формул, творчо розвиваючих і збагачуючих на основі нового історичного досвіду і нових наукових знань і у відповідності з новими історичними завданнями.

ДОГМАТИК — прихильник догматизму.

ДОГМАТИКА — в богослов'ї — систематичний виклад усіх догматів віри.

ДОГМАТИЧНИЙ [гр. dogmatikos] — побудований на догмах або догматах.

ДОДЕКАГОН [гр. dōdeka дванадцять + gōnia кут] — дванадцятикутник.

ДОДЕКАЕДР [гр. dōdeka дванадцять + hedra основа, поверхня, сторона] — дванадцятигранник; тіло, обмежене дванадцятьма многокутниками; правильний д. обмежений дванадцятьма правильними п'ятикутниками.

ДОЖ [іт. doge < лат. dux (ducis) вождь] — глава держави у Венеціанській і Генуезькій республіках у середні віки.

ДОЗА [гр. dosis] — 1) певна кількість ліків для одноразового або добового прийому; 2)* певна кількість чого-небудь.

ДОЗАТОР [< гр.; див. доза] — пристрій для відмірювання певної кількості якої-небудь речовини, напр. реагентів для обробки води, корисних копалин і т. д.

ДОЗУВАТИ — поділяти на дози; визначати розміри одноразового прийому.

ДОЙЄН — див. дуайєн.

ДОЙНА [рум. doină] — найпоширеніший вид молдавської народної пісні, з самого початку пастушої.

ДОК [гол. dok, англ. dock] — портова споруда для огляду і ремонту, а іноді для будування суден; с у х и й д. — басейн, викопаний у землі, який сполучається однією стороною з гаванню; може бути заповнений водою або звільнений від неї; п л а в у ч и й д. — плаваюча споруда, яка складається з понтона з порожнистими боковими стінками; плаваючий д. після затоплення своїх

відсіків занурюється, приймає на себе судно і потім спливає разом з останнім після відкачки води з відсіків.

ДОКЕР [англ. docker] — робітник на доках, на суднобудівних верфях, портовий вантажник.

ДОКСОГРАФ [гр. doxa думка, вчення + grapho пишу] — прийнята в історії філософії назва елліністичних і римських авторів творів, що містять в собі висловлювання і афоризми старогрецьких філософів; твори доксографів — одне з основних джерел при вивченні античної філософії.

ДОКТОР [< лат. doctor учитель, наставник < docere учити] — 1) в СРСР — найвищий учений ступінь, що надається науковим закладом особі, яка захистила докторську дисертацію, напр. доктор фізико-математичних наук; 2) в буржуазних країнах — один з учених ступенів (умови надання його відмінні в різних країнах); 3) розм. лікар.

ДОКТОРАЛЬНИЙ [фр. doctoral < лат.] — самовпевнений, наставницький, що не терпить заперечень, напр.: говорити д-м тоном.

ДОКТОРАНТ [< лат.; див. доктор] — учений, що готується до захисту докторської дисертації.

ДОКТРИНА [лат. doctrina] — вчення, наукова або філософська теорія, політична система; д. М о н р о — «Америка для американців» — принцип зовнішньої політики США, встановлений у 1823 р. президентом Монро; в момент свого проголошення, коли США були ще слабою державою, д. Монро була спрямована в першу чергу проти небезпеки агресії з боку великих європейських держав; згодом, особливо з кінця 19 — початку 20 ст., коли самі США стали великою капіталістичною державою, д. Монро перетворилась в знаряддя імперіалістичної політики американської реакційної буржуазії, що прагне до світового панування.

ДОКТРИНЕР [фр. doctrinaire < лат.] — людина, що дотримується відірваних від життя, абстрактних, завчених правил і не зважає на живу дійсність; начотчик, схоласт, талмудист.

ДОКТРИНЕРСТВО — міркування, напрям думок, поведінка, властиві *доктринерові*.

ДОКУМЕНТ [<лат. documentum повчальний приклад, спосіб доведення] — 1) писане свідoctво, доказ; 2) *юр.* складений законним порядком нашір, що може бути писаним доказом чого-небудь, підтверджує права на що-небудь; 3) *ром.* паспорт, посвідчення особи.

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ — підтверджуваний писаними доказами, *документами*, фактами; д. ф і л ь м — кінофільм (кінокартина), що показує реальні життєві факти, події.

ДОЛЛАР [англ. dollar] — 1) грошова одиниця США, Канади, Ефіопії і деяких колоніальних країн, дорівнює 100 *центам*; 2) стародавня срібна монета Мексики і Китаю; сучасна грошова одиниця Мексики — *песо* — іноді зветься долларом.

ДОЛІХОКЕФАЛІЯ, ДОЛІХОКЕФАЛИ — див. *доліхоцефалія, доліхоцефали*.

ДОЛІХОМОРФНИЙ [гр. dolichos довгий + morphē форма, вид] — *біол.* подовжений; тип будови тіла, який характеризується довгими кінцівками і вузькими поперечними розмірами тулуба.

ДОЛІХОЦЕФАЛИ [гр. dolichos довгий + kephale голова] — люди, в яких відношення ширини голови до її довжини в процентах («головний покажчик») менше 75.

ДОЛІХОЦЕФАЛІЯ — довгоголовість (див. *доліхоцефали*).

ДОЛМЕНИ — див. *дольмени*.

ДОЛОМІТ [< вл. н.] — поширений породоутворюючий мінерал — карбонат кальцію і магнію, також осадочна гірська порода, що складається з цього мінералу; застосовується як будівельний (вогнетривкий) матеріал, для добування магнійових солей і вуглекислоти.

ДОЛТОН-ПЛАН — див. *дальтон-план*.

ДОЛЬМЕНИ [англ., фр. dolmens] — похоронні споруди епохи бронзи і раннього залізного віку у вигляді величезного розміру каменів, поставлених руба і перекритих зверху кам'яною плитою; трапляються в Європі,

Індії та інших країнах; в СРСР — в Криму і на Кавказі.

ДОЛЬЧЕ [іт. dolce] — *муз.* ніжно.
ДОМБРА [тюрк.] — казахський і киргизький двогрунний народний музичний інструмент.

ДОМЕН [фр. domaine володіння, помістя < лат. (terra) dominica панська земля] — 1) в епоху *феодалізму* — безпосереднє земельне володіння феодала, яке оброблялось панщаною працею селян; доменами називались також землі, що належали королеві; 2) в буржуазних країнах — майно (землі, ліси, рудники та ін.), що належить державі і нею експлуатується; в широкому розумінні — державне майно взагалі, гол. ч. земельне.

ДОМСТИКАЦІЯ [< лат. domesticus домашній] — одомашнення, приручення диких тварин.

ДОМІНАНТА [< лат. dominans (dominantis) пануючий] — 1) *муз.* п'ятий ступінь *діатонічної гамми*; 2) панівна ідея, основна ознака чого-небудь; 3) *фізіол.* тимчасово пануючий осередок збудження в центральній нервовій системі, що має підвищену збудливість до всіх подразнень, які приходять до неї, і здатний чинити гальмуючий вплив на діяльність інших нервових центрів.

ДОМІНАНТНИЙ [< лат.; див. *домінанта*] — д-на, або домінуюча, о з н а к а — та з батьківських ознак, яка більше розвивається, переважає у *гібрида*, на протилежність подавленій ознаці — рецесивній, що не розвивається.

ДОМІНІКАНЦІ — католицький чернечий орден, заснований у 13 ст. іспанським проповідником Домініком для боротьби з *сресью*; домініканцям папа римський доручив керівництво *інквізицією*.

ДОМІНІОНИ [< англ. dominion володіння, влада] — самоврядні частини Британської імперії, що входять до т. зв. Британської співдружності націй. До числа домініонів належать: Канада (з 1867 р.), Австралійський союз (з 1901 р.), Нова Зеландія (з 1907 р.), Південно-Африканський союз (з 1910 р.), Пакистан (з 1947 р.), Цейлон (з 1948 р.); з 1947 по 1950 р. до домініонів належала Індія.

ДОМІНО [фр. *domino* < іт.] — 1) маскарадний костюм у вигляді довгого плаща з капюшоном; 2) ряджений, ряджена в такий костюм; 3) плащ з капюшоном у католицьких монахів; 4) гра в костяні пластинки, на які нанесені вічки, а також назва 28 пластинок, що становлять цю гру.

ДОМІНУВАТИ [лат. *dominari*] — панувати, переважати; підноситися (над навколишньою місцевістю).

ДОМІЦІЛЮВАНИЙ *вексель* [< лат. *domicilium* місце проживання] — *вексель*, на якому зазначене місце платежу інше, ніж місце проживання векселедавця.

ДОМКРАТ [нім. *Daumkraft*] — механізм для піднімання важких вантажів (автомобілів, вагонів, паровозів, будівель та ін.) на невелику висоту при монтажно-будівельних і ремонтних роботах; розрізняють домкрати гвинтові, рейкові, гідравлічні, з ручним приводом і електроприводом.

ДОН [ісп. *don* < лат. *dominus* пан] — «пан», поважливе звернення до мужчини в Іспанії, ставиться перед ім'ям.

ДОНАРІТ [< вл. н.] — вибухова речовина з групи *амонітів*¹; застосовується у гірництві.

ДОНГ — грошова одиниця Народно-Демократичної Республіки В'єтнам.

ДОНЖОН [фр. *donjon*] — *архіт.* головна сторожова башта в середньовічному замку.

ДОН-ЖУАН [< вл. н. ісп.] — 1) літературний тип — герой любовних пригод в іспанському народному сказанні і дійова особа творів багатьох письменників 17—19 ст.; 2) * спокусник, залютник, залицяльник.

ДОНКА [англ. *donkey engine* допоміжна машина] — *мор.* назва, що вживається до більшості суднових поршневих парових насосів.

ДОН-КІХОТ [< вл. н. ісп. — герой романа Сервантеса «Дон-Кіхот Ламанський» (початок 17 ст.)] — безкорисливий, але смішний мрійник, що створив собі фантастичний, нежиттєвий ідеал і розрачує свої сили в боротьбі з уявленими перешкодами, проявляючи безплідне, вікчемце геройство.

ДОННА [іт. *donna*] — «пані».

ДОНОР [< лат. *donare* дарувати, жертвувати] — *мед.* людина, яка дає свою кров для переливання її хворому з лікувальною метою.

ДОНЬЯ [ісп. *doña*] — «пані» (жіноча форма від *дон*).

ДОПЕЛЬЦЕНТНЕР [нім. *Doppelzentner* подвійний центнер] — німецька міра ваги, що дорівнює 100 кг.

ДОПІНГ [англ. *doping* < *dope* вживати наркотичні засоби] — 1) речовина, що дається для штучного підбадьорювання скаковим коням; 2) всякого роду засоби, що підбадьорюють стомлений організм.

ДОРЗАЛЬНИЙ — див. *дорсальний*.
ДОРІЧНИЙ *ордер* [< гр. *dōrikos* властивий дорійським племенам стародавньої Греції] — архітектурний *ордер*, що відзначається колонами з *канелюрами* без баз (у своєму старогрецькому варіанті) і наявністю *тригліфів* і *метоп* у *фрїзі*.

ДОРМЕЗ [фр. *dormeuse*] — старовинна велика дорожня карета, пристосована для сну в дорозі.

ДОРН [< нім. *Dorn* шип] — *тех.* 1) оправка з пристроєм для удержання насадженого предмета; застосовується при обточуванні або шліфуванні деталей з центральною отвором; 2) порожнистий або суцільний циліндр, на якому провадиться збойка, клепання і вулканізація гумових виробів; 3) стержень із загартованої сталі для прошивання отворів у нагрітому сталюму зливку (у виробництві труб).

ДОРСАЛЬНИЙ [лат. *dorsalis* < *dorsum* спина] — спинний, що відноситься до спинної сторони тіла тваринного організму (пор. *вентральний*); д-ні приголосні — *лінгв.* приголосні, в утворенні яких бере участь спинка язика, напр. українське «т».

ДОРТУАР [фр. *dortoir*] — спільна спальня в закритому учбовому закладі (інституті, пансіоні) в дореволюційній Росії і буржуазних країнах.

ДОСКОНАЛЬНИЙ [польськ. *doskonały*] — справжній, істинний, абсолютно точний; докладний, ґрунтовний.

ДОСЬЄ [фр. *dossier*] — сукупність документів, матеріалів, що відносять-

ся до якої-небудь справи, питання, а також папка з такими матеріалами.

ДОТАЦІЯ [*<* лат. *dotare* постачати, споряджати] — державна допомогта організаціям і підприємствам для покриття збитків або для інших цілей; доплата.

ДОФІН [фр. *dauphin*] — титул наслідників королівського престолу Франції до буржуазної революції кінця 18 ст. і в 1815—1830 рр.

ДОЦЕНТ [*<* лат. *docens* (*docentis*) учитель] — учене звання, яке надає в СРСР Вища атестаційна комісія особам, які викладають у вищих учбових закладах і мають учений ступінь кандидата наук.

ДОЦЕНТУРА — 1) звання, посада *доцента*; 2) усі доценти якого-небудь вищого учбового закладу.

ДРАБАНТИ [чеськ. *drabant*, нім. *Trabant*, *одн.*] — *іст.* охоронці, що були при важливих особах; почесний конвой.

ДРАГА [англ. *drag*] — 1) плавуча землечерпальна машина для черпання ґрунту і промивання його; застосовується для розробки розсіпних родовищ золота, платини, олова та ін.; 2) прилад для добування з дна глибоких вод тварин і рослин.

ДРАГЕР — робітник на *дразі* 1.

ДРАГРУВАТИ — 1) добувати з дна (річки, озера, моря) тварин і рослини з допомогою *драги* 2; 2) розроблювати розсіпниці (золота, платини та ін. корисних копалин) або поглиблювати дно з допомогою *драги* 1.

ДРАГЛАЙН — різновидність *екскаватора*.

ДРАГОМАН [фр. *drogman* *<* ар. *tardžumān*] — офіційний перекладач при дипломатичних представництвах і консульствах на Сході.

ДРАГУНИ [фр. *dragon*, *одн.*] — в минулому — вид кавалерії, яка для ведення бою спішувалася (піхота на конях); згодом у більшості армій д. стали відрізнятися від інших кавалерійських частин лише формою одягу.

ДРАЖЕ [фр. *dragée*] — 1) дрібні цукерки округлої форми; 2) пілюлі або лікарські таблетки, покриті шаром цукру або шоколадної маси, щоб приховати неприємний смак медикаментів.

ДРАЇТИ [гол. *draaien*] — *мор.* 1) тягти, витягати; 2) чистити, напр.: д. мідні частини, д. палубу і т. п.

ДРАЙВ [англ. *drive*] — в тенісі — один з основних ударів, що надає м'ячу обертання в напрямі польоту; провадиться, коли м'яч перебуває на висоті між поясом і плечем.

ДРАКОН [*<* гр. *drakōn* змії] — 1) казкова потвора — крилатий вогнедишний змії; 2) рід ящірок з широкими складками шкіри на боках; складки при стрибанні з дерева на дерево або з гілки на гілку розпрямляються і дають змогу перелітати значні простори; водиться в лісах Південно-Східної Азії; 3) *астр.* сузір'я північної півкулі неба; знаходиться між Великою Ведмедицею і Малою.

ДРАКОНІЧНИЙ: д. місяць — час між двома проходженнями Місяця через один і той же вузол його орбіти; д. рік — час між двома проходженнями Сонця через один і той же вузол місяцевої орбіти.

ДРАКОНОВІ закони [від імені афінського законодавця Дракона, 7 ст. до н. е.] — надзвичайно жорстокі закони.

ДРАМА [*<* гр. *drama* дія] — 1) в широкому розумінні — всякий сюжетний літературний твір, написаний у розмовній формі і без авторської мови (драматичний твір); здебільшого призначається для вистави в театрі; у вузькому розумінні — літературний твір такого роду, що відрізняється від *комедії* серйозністю конфлікту, глибиною переживань; 2) * всяка потрясаюча подія в житті.

ДРАМАТИЗМ — 1) напруженість дії, серйозність становища, конфлікту, що відрізняють *драму* від *комедії*; 2) * збіг обставин, що створює загострену боротьбу різноманітних почуттів і інтересів, напруженість, безвихідність (становища, обстановки).

ДРАМАТИЗУВАТИ — 1) переробляти оповідний твір у *драму*; 2) * надавати події невластивого їй надто серйозного характеру, перебільшувати тяжкість будь-якого явища.

ДРАМАТИЧНИЙ [гр. *dramatikos*] — 1) що стосується до *драми*; 2) * потрясаючий.

ДРАМАТУРГІЯ [гр. *dramaturgia*] — 1) теорія, мистецтво побудови драматичного твору; 2) сукупність драматичних творів якого-небудь автора, народу, епохи і т. д.

ДРАП [*< фр. drap сукно*] — важка подвійна тканина, чисто шерстяна або з бавовняною основою.

ДРАПРУВАТИ [фр. *draper*] — збирати матерію в складки; покривати матерією, зібраною в складки.

ДРАПРУВАТИСЯ [*< фр.*] — 1) закутуватися в широкий одяг так, щоб він лежав красивими складками; 2) * набирати ефектного, показного вигляду, штучних поз, щоб приховати свою справжню суть і показати себе у вигідному освітленні.

ДРАПРИ [фр. *draperie*] — завіси із складками, переважно з важкої тканини.

ДРАХМА [гр. *drachmē*] — 1) грошова одиниця Греції, дорівнює 100 л е п т а м; 2) старовинна міра аптекарської ваги = 3,732 г.

ДРАЦЕНА [лат. *< гр. drakainos драконоподібний*] — рід тропічних деревоподібних або кущових рослин родини лілійних; деякі види розводяться як декоративні.

ДРЕДНОУТ [англ. *dreadnought безстрашний*] — застаріла назва великих бойових броньованих кораблів з потужною далекобійною артилерією; тепер — лінкор.

ДРЕЗИНА [*< вл. н.*] — невелика платформа (механічний візок), поставлена на рейки і приводжувана в рух за допомогою системи зубчастих коліс мускульною силою людини (р у ч н а д.) або двигуном внутрішнього згоряння (*автодрезина*); служить для невеликих поїздок по рейковій колії, гол. ч. з службовою метою.

ДРЕЙФ [*< гол. drijven плавати*] — знесення судна, що рухається, з лінії його курсу під впливом вітру; величиною або кутом дрейфу називається кут, що утворюється напрямом кіля і напрямом дійсного переміщення судна; л я г т и в д. — розмістити паруси так, щоб судно лишалось майже нерухомим.

ДРЕЙФУВАТИ [*< гол.; див. дрейф*] — переміщатися під впливом вітру або течії, коли якір кинутий, але недосить добре забрав і повзе

по ґрунту, а також переміщатися за вітром або течією без допомоги якого-небудь двигуна.

ДРЕК [гол. *drag*] — невеликий якір, вагою до 48 кг; застосовується переважно на веслових судах.

ДРЕЛЬ [нім. *Drell*] — інструмент для обертання свердла при свердлінні малих отворів у дереві, металі або іншому матеріалі; д. буває ручна, пневматична, електрична.

ДРЕН [*< англ. drain висушувати, осушувати*] — підземний канал (труба) для відведення зайвої води з ґрунту (див. *дренаж*).

ДРЕНАЖ [фр. *drainage < англ.*] — 1) осушування болотистого ґрунту з допомогою відкритих каналів або пористих (або з боковими отворами) труб, прокладуваних під землею; 2) система каналів і труб для осушування ґрунту і зниження рівня ґрунтових вод; 3) мед. див. *дренування*.

ДРЕНУВАННЯ — 1) див. *дренаж*; 2) мед. виведення з якої-небудь порожнини тіла рідини (гною, крові) з допомогою марльових смужок, каучукових або скляних трубок; 3) д. п л а с т а — процес витікання нафти з пласта через зроблену в ньому свердловину.

ДРЕНЧЕР [англ. *drencher*] — спеціальний пристрій, що дає під час пожежі водяну завісу для ізоляції палаючої частини будівлі.

ДРЕСИРУВАТИ [фр. *dresser*] — навчати тварин реагувати певним чином на той чи інший умовний подразник, приборкувати і привчати виконувати певні дії.

ДРИФТЕР [англ. *drifter*] — 1) судно для ловіння риби плавними сітями (під час ловіння судно дрейфує); 2) гірн. див. *перфоратор*.

ДРІАДИ [лат. *dryas (dryadis) < гр. dryas (dryados) < drēs дуб*] — в греко-римській міфології — лісові німфи, що ніби народжувалися разом з деревами, жили в їхньому листі і вмيرали разом з ними.

ДРОГІСТ [фр. *droguiste*] — торговець аптекарськими і хімічними товарами у Франції і деяких ін. країнах, а також; у дореволюційній Росії.

ДРОЗОМЕТР [гр. *drosos роса + metreo міряю*] — прилад для вимірювання кількості упалої роси.

ДРОМАДЕР, ДРОМЕДАР [фр. *dromadaire* < гр. *dromas* (*kamelos*) верблюд, що швидко бігає] — одногорбий верблюд.

ДРОСЕЛЬ [нім. *Drossel*] — 1) *ел.* котушка (дросельна котушка) із мідного дроту, що має великий індуктивний опір; включається в ланцюг змінного струму для зменшення його сили; 2) *тех.* клапан (дросельний клапан) для регулювання пропуску води, пари і газів по трубопроводах; застосовується також для регулювання впуску пальної суміші в циліндри двигунів внутрішнього згорання.

ДРОТИК [< гр. *doration* невеликий спис] — метальна зброя у вигляді невеликого спису; був на озброєнні піхоти в середні віки.

ДРОТИ [< англ. *throat*] — порожнисті скляні трубки, йдуть на виготовлення пробірок, термометрів та ін. скляних виробів.

ДРУЗИ [чеськ. *druza*] — 1) група кристалів, що зрослися одним кінцем із спільною основою, в зоні якої-небудь гірської породи; 2) *мед.* нагромадження променистого грибка (див. *актиномікоз*).

ДРУІДИ [фр. *druides* < кельт.] — жерці у кельтів стародавньої Галлії, Англії та Ірландії (див. *друїдиам*).

ДРУІДИЗМ [фр. *druidisme* < кельт.] — релігія стародавніх кельтів, що полягала в шануванні природи і вимагала жертвоприношень (іноді людських) в лісах (див. *друїди*).

ДУАЙЄН [фр. *doyen*] — особа, що очолює *дипломатичний корпус* у якій-небудь країні, старший дипломатичний представник вищого рангу, старшина, причому старшинство визначається гол. ч. датою вручення вірчих грамот.

ДУАЛІЗМ [< лат. *duo* два] — 1) хибне філософське вчення (Декарт, Кант), що визнає матерію і свідомість, буття і мислення, природу і дух двома самостійними, незалежними началами і даремно намагається поєднати матеріалізм з ідеалізмом (протилежн. *монізм*); д. неминуче впадає в нерозв'язні суперечності; 2) * двоїстість, роздвоєність.

ДУАЛІСТ — прихильник *дуалізму*.

ДУАЛІСТИЧНИЙ [лат. *dualis*] — двоїтий, властивий *дуалізму*.

ДУБАНЬ [кит.] — у Китаї в старі часи — генерал-губернатор; управління великого відомства.

ДУБЛЕР [фр. *doubleur*] — другий виконавець (в чергу) однієї і тієї ж ролі в спектаклі.

ДУБЛЕТ [фр. *doublet* < *double* подвійний] — 1) другий екземпляр якої-небудь речі в колекції, музеї, бібліотеці і т. п.; один з двох однакових предметів, що є в наявності; 2) підроблений дорогоцінний камінь, склеєний з двох частин, з яких верхня частина є справжнім дорогоцінним каменем; 3) *муз.* подвійний регістр в органах; 4) на полюванні — див. *дуплет* 2.

ДУБЛІКАТ [< лат. *duplicatus* подвоєний] — другий екземпляр якого-небудь писаного документа, що має однакову з оригіналом юридичну силу.

ДУБЛОН [фр. *doublon* < *double* подвійний] — старовинна золота іспанська монета; містила в собі близько 7,5 г чистого золота.

ДУБЛЮВАТИ [фр. *doubleur*] — 1) робити в двох екземплярах, повторювати; 2) здвоювати; 3) виконувати одну і ту ж роль по черзі з іншим актором.

ДУВАН [тат. *duvan* < перс. *divān* суд] — 1) у старовину в козаків — сходка для дільби здобичі; 2) відкрите підвищене місце.

ДУЕЛЯНТ [нім. *Duellant* < лат.] — учасник *дуелі*.

ДУЕЛЬ [фр. *duel* < лат. *duellum* війна] — поединок з застосуванням зброї між двома особами, обставлений певними умовами і формальностями; є пережитком феодальних уявлень про честь і способи її захисту.

ДУЕНЬЯ [ісп. *dueña*] — в Іспанії — хазяйка, пані; літня жінка, яка супроводить дівчину і наглядає за її поведінкою.

ДУЕТ [іт. *duetto* < лат. *duo* два] — *муз.* 1) вокальна або інструментальна п'єса для двох голосів або інструментів; 2) виконання двома співаками або двома інструментами музичного твору.

ДУКАТ [іт. *ducato* < *duca* герцог] — з 13 ст. венеціанська золота

монета (інакше називається п е х і н), що згодом поширилася по всій Європі.

ДУКТИЛОМЕТР [лат. ductilis тягучий + гр. metreb міряю] — прилад для вимірювання тягучості напівтвердих матеріалів (асфальту, смоли).

ДУЛЬЦИНЕЯ — поетичне ім'я, вигадане *Дон-Кіхотом* для трактирної служниці Альдонси, обраної ним у «дамі серця», і що є жартівливим прозивним позначенням коханки.

ДУЛЬЦИФІКАЦІЯ [лат. dulcis солодкий + facere робити] — *хім.* підсоложування.

ДУМ-ДУМ [за англ. назвою первічного місця виготовлення близько Калькутті (Індія) Dum-Dum] — розривні рушничні кулі з неповною або надпиленою металевою оболонкою, що завдають дуже тяжких поранень.

ДУМ(П)КАР [англ. dumpcar] — залізничний напіввагон особливої конструкції для перевезення вугілля, руди і т. п.; при вивантаженні кузов думка повертається і вантаж висипається.

ДУНІТ — глибинна вивержена кристалічна гірська порода, що складається майже цілком із *олівіну* і *хроміту*; з дунітом зв'язані родовища платини.

ДУНСТ [< нім. Dunst чад, пара] — 1) найдрібніший калібр дробу; 2) при молотті — проміжний продукт між крупю і борошном.

ДУО [< лат. duo два] — див. *дует*.

ДУОДЕНАЛЬНИЙ [< лат. duodecim по дванадцяти] — *анат.* дванадцятипалій; що стосується до дванадцятипалої кишки.

ДУОДЕЦИМА [< лат. duodecima дванадцята] — *муз.* 1) 12-й ступінь *діатонічної гамми*; 2) інтервал між 1-м і 12-м ступенем.

ДУОДЕЦИМАЛЬНИЙ [< лат. duodecimalis дванадцятковий] — д а с и с т е м а ч и с л е н н я — система, за якою кожна вища одиниця складається з 12 нижчих.

ДУПЛЕКС [< лат. duplex подвійний] — 1) *ел.* спосіб телеграфування по одному проводу одночасно в двох протилежних напрямках; 2) *текст.*

машина для чесання льону, що складається з двох агрегатів, розміщених один за одним; 3) д. - п а р о в о з — паровоз з двома паровими машинами; кожна машина розміщується на самостійному візку; 4) д. - п р о ц е с — плавлення чавуну і сталі спочатку в одній печі, потім з поліпшенням складу — в другій; 5) д. - а в т о т и п і я — друк чорною і якою-небудь кольоровою фарбою з двох автотипних *клизе*, що відтворюють однокольоровий оригінал.

ДУПЛЕТ [< фр. doublé подвійний] — 1) у більярдній грі — удар кулею в другу кулю, яка, вдарившись у борт і відбившись від нього, попадає в лузу; 2) два постріли з двоствольної мисливської рушничі, що швидко слідує один за одним по одній або різних цілях.

ДУР [< іт. duro твердий] — *муз.* мажорний лад (протилежн. м о л ь — м'який, мінорний лад).

ДУРАЛЮМІН(ІЙ) [лат. durus твердий + алюміній] — інакше д у р а л ь — сплав алюмінію з міддю і невеликими кількостями марганцю і магнію, кременію, заліза; після загартування набуває особливої твердості, легко обробляється і має різноманітне застосування в техніці, особливо в авіабудуванні.

ДУРБАР [перс. darbār двір, резиденція монарха, приймальний зал] — царський двір; приймальний зал індійського князя; аудієнція, прийом, (напр., посла).

ДУРО [ісп.] — старовинна іспанська срібна монета, що дорівнює 20 *реалам*.

ДУРА або **ДҮРО** [< ар. durr перлина] — різновидність злака *сорго*; вирощується гол. ч. в Африці, Південно-Східній Азії, США як кормова і хлібна рослина.

ДУУМВІРАТ [лат. duumviratus] — правління двох осіб — д у м в і р і в (в стародавньому Римі).

ДУХАН [тюрк. < ар.] — великий ресторан, трактир, роздрібна крамниця (на Близькому Сході і в минулому — на Кавказі).

ДУЦЗЮНЬ [кит.] — в Китаї після революції 1911 р. — губернатор, що мав у своїх руках цивільну і військову владу; інститут дучзюней повніс-

тю знищений з перемогою в Китаї Народної революції.

ДУЧЕ [< іт. *duce* вождь] — так називали в Італії вожака італійських фашистів Муссоліні, страченого 28 квітня 1945 р. за вироком військового трибуналу Комітету національного визволення Півн. Італії.

ДЮБЕЛЬ [< нім. *Dübel* цвях, шип] — *тех.* чотиригранний стержень, який гострим кінцем забивається в кам'яну стіну; тупий його кінець має отвір з нарізкою, куди вкручується шуруп з роликом для укріплення електричного проводу.

ДЮГОНЬ [малайськ.] — великий морський савець ряду *сиренових*; водиться в Індійському океані і Червоному морі.

ДЮЗА [< нім. *Düse* сопло, мундштук, насадка] — невеликий отвір (напр., в *жиклері*), через який протікає газ або рідина.

ДЮКЕР [< лат. *ducere* проводити] — зігнута ділянка водопроводу або газопроводу, прокладена під річкою, дорогою та ін.

ДЮНИ [нім. *Düne*, *одн.*] — піщані пагорки або пасма, що виникають (найчастіше на плоских берегах морів) при діянні вітру і безперервно ним пересуваються; повернутий до вітру схил дюн — пологий, протилежний йому — крутий; *м а т е р и к о в і д.* — див. *бархани*.

ДЮРАБЛЬ [< фр. *durable* міцний, стійкий] — сорт озимої пшениці.

ДЮРАЛЮМІНІЙ, ДЮРАЛЬ — див. *дуралюміній*.

ДЮРАНА-МЕТАЛ [< вл. н.] — сплав міді і цинку з добавками олова, свинцю, заліза й алюмінію; має високі механічні якості і широко застосовується у машинобудуванні.

ДЮРОМЕТР [фр. *dur* твердий + гр. *metreb* міряю] — твердомір — прилад для визначення твердості різних матеріалів.

ДЮРУТОЛЬ [фр. *dur* твердий + лат. *oleum* олія] — тверда кокосова олія; застосовується в миловарінні.

ДЮШЕС [< фр. *duchesse* герцогиня] — назва кількох південних сортів великих соковитих груш.

Е

ЕБЕРТІСТИ [по імені лівого якобінця Ебера (*Hébert*)] — ліві *якобінці*; представляли паризьких ремісників і були близькі до народних мас; вони наполягали на нещадному придушенні контрреволюції, арешті всіх «підозрілих», на енергійній боротьбі з спекуляцією хлібом та іншими продуктами і т. д.

ЕБОНІТ [< гр. *ebenos* чорне дерево] — твердий чорний блискучий матеріал («роговий каучук»), одержуваний вулканізацією гумових сумішей; застосовується для вироблення радіоприладів, медичних інструментів, галантерейних виробів, предметів вжитку і як ізоляційний матеріал в електротехніці.

ЕБУЛЮСКОП — *хім.* прилад для визначення молекулярної ваги речовин методом *ебулюскопії*.

ЕБУЛЮСКОПІЯ [лат. *ebullire* випирати + гр. *skopeb* дивлюсь] — *хім.* метод визначення молекулярної ваги розчиненої речовини по підви-

щенню точки кипіння розчину в порівнянні з точкою кипіння чистого розчинника.

ЕВАКУАЦІЯ [< лат.; див. *евакувати*] — 1) вивезення населення, підприємств, установ з місцевості, що перебуває під загрозою ворожого нападу або якогось стихійного лиха, а також після якого-небудь стихійного лиха (порядком подання допомоги потерпілому населенню) або в разі, якщо на даній території намічається якусь велике державне будівництво (прориття каналу, спорудження гідростанції і т. п.); 2) планомірне вивезення поранених, хворих, військового майна (трофейного та ін.) і всякого роду цінностей з театру воєнних дій.

ЕВАКУЮВАТИ [< лат. *evacuare* спорожнювати] — робити *евакуацію*, видаляти, вивозити.

ЕВАЛЬВАЦІЯ [фр. *évaluation*] — оцінка, обчислення.

ЕВАПОРАТОР [< лат. *evaporatio*

випаровування] — в и п а р н и к — прилад для випарювання.

ЕВАПОРАЦІЯ [лат. *evaporatio* < *varog* пара] — випарювання, випаровування.

ЕВАПОРОМЕТР [лат. *evapor(atio)* випаровування + гр. *metreō* міряю] — в и п а р н и к — прилад для вимірювання випару.

ЕВГЕНІКА — див. *евгеніка*.

ЕВГЕНОЛ — запашна речовина з запахом гвоздик, складова частина ефірного масла деяких рослин (гвоздик, васильків та ін.); застосовується у зуболікуванні як обезболюючий засіб.

ЕВДЕМОНІЗМ [< гр. *eudaimonia* щастя, задоволення] — напрям в етиці (виник в античній філософії), що визнає джерелом моральності прагнення людини до щастя; як вся домарксівська етика, евдемонізм не розуміє класової суті моралі і ігнорує суспільну закономірність її розвитку.

ЕВДІОМЕТР [гр. *eudios* чистий, ясний (про повітря) + *metreō* міряю] — 1) прилад для аналізу газів; 2) прилад для перевірки за допомогою електричної іскри синтезу води; за кількістю газів (кисню і водню), що лишилися, визначають, яка кількість їх пішла на утворення води.

ЕВЕКЦІЯ [< лат. *evehere* підняти] — *астр.* одна з періодичних нерівностей в русі Місяця під впливом притягання Сонця.

ЕВЕНТУАЛЬНИЙ [< лат. *eventus* випадок] — можливий при нагоді, при певних обставинах.

ЕВЕРДҀР [англ. *ever* вічний + лат. *durus* твердий] — сплав міді з кременієм і марганцем, який має підвищену протикорозійну стійкість.

ЕВКАЛІПТ [гр. *eu* добре + *kaluptos* вкритий] — рід австралійських дерев з родини миртових; деякі евкаліпти досягають гігантських розмірів (до 150 м у висоту). Евкаліпти містять в собі ефірне масло, що застосовується в медицині; деревина і кора йдуть на вироби; розводяться на півдні СРСР.

ЕВКОМІЯ [лат. *Eucommia*] — інакше е й к о м і я — китайське дерево з родини ільмових, що містить в листі, корі і коренях гутаперчу;

розводиться на Чорноморському узбережжі Кавказу.

ЕВМЕНІДИ [гр. *Eumenides*] — див. *еринії*.

ЕВОЛВЄНТА [< лат. *evolvens* (*evolventis*) розгортаючий] — *мат.* плоска крива, що є розгортанням другої плоскої кривої, яка зветься *еволлютою*.

ЕВОЛЮТА [< лат. *evoluta* розгорнута] — *мат.* плоска крива, яка розгортається за певним правилом в іншу плоску криву, що зветься *евольвентою*.

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ — що поступово розвивається, відноситься до *еволюції*; еволюційна теорія — теорія історичного розвитку органічного світу. Першу цілісну еволюційну теорію запропонував Ж. Б. Ламарк (див. *ламаркізм*), який виклав її в праці «Філософія зоології» (1809).

Найвидатнішою подією в науці була еволюційна теорія Ч. Дарвіна (див. *дарвінізм*), викладена ним в праці «Походження видів шляхом природного добору» (1859). Однак тільки мічуринське вчення, що ґрунтується на єдиному науковому світогляді — діалектичному матеріалізмі і творчо розвиває дарвінізм, приводить нас до розкриття багатоманітних закономірностей історичного розвитку живої природи.

ЕВОЛЮЦІОНУВАТИ — поступово розвиватися (див. *еволюція*).

ЕВОЛЮЦІЯ [< лат. *evolutio* розгортання] — 1) одна з форм руху в природі і суспільстві — безперервна, поступова кількісна зміна, на відміну від *революції*; еволюція і революція — дві необхідні форми руху, розвитку; еволюція підготовляє революцію і створює для неї ґрунт, а революція увічнює еволюцію і сприяє дальшому розвитку, відкриваючи якісно нові можливості еволюції. Плоский буржуазний еволюціонізм, що розуміє розвиток тільки як поступове збільшення і зменшення, заперечує стрибкоподібні переходи кількісних змін в якісні, переходи від однієї якості до іншої, спрямований проти наукового розуміння розвитку і неспроможний пояснити виникнення якісно нового; 2) *васт.* *військ.* рух військ для перешикування з

одного бойового порядку в інший; в ширшому розумінні — здійснення маневру, маневрування, тактичне навчання військ.

ЕВПАТРИДИ [гр. eupatrides] — родова знать в стародавніх Афінах.

ЕВРИГАЛІННИЙ [гр. eurys широкий + hals сіль] — *біол.* е-н і о-р-г-а-н-і-з-м и — морські організми, здатні переносити великі коливання солоності води (протилежн. *стеногалінні організми*).

ЕВРИКА [гр. heurēka] — 1) «я знайшов» — вигук, що його приписують грецькому математикові і механіку Архімеду (287—212 до н. е.) при відкритті ним основного закону гідростатики; 2) * вигук радості при якомуś відкритті або появі нової, раптової думки.

ЕВРИМІЯ — див. *евритмія*.

ЕВРИСТИКА [< гр. heuriskō знаходжу] — «мистецтво знаходити істину» — система логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження.

ЕВРИТМІЯ [< гр. eurhythmia стрункість, такт, благозвучність] — рівномірність ритму в музиці, в танцях і в мові.

ЕВТЕКТИКА [< гр. eutēktos по легко плавиться] — 1) сплав, точка плавлення якого нижча від точок плавлення компонентів, що входять до його складу, якщо останні не утворюють між собою хімічної сполуки; 2) рідкий сплав, з якого можуть одночасно кристалізуватися всі компоненти.

ЕВТЕКТИЧНА с у м і ш — див. *евтектика*.

ЕВТЕРПА [гр. Euterpē] — в старогрецькій міфології — одна з дев'яти муз, покровителька музики.

ЕВФЕМІЗМ [гр. euphēmos < eu добре + rhēmi говорю] — більш м'який вислів замість грубого або непристойного, напр. «не вигадуйте» замість «не брешіть».

ЕВФОНІЯ [гр. euphōnia < eu добре + phōnē звук] — благозвучність.

ЕВФОРБІЙ [< гр. euphorbion молочай] — камедесмола деяких молочайних рослин жарких країн; застосовується в медицині, а також в техніці (як замазка для металів).

ЕВФОРІЯ — див. *ейфорія*.

ЕВФУІЗМ [англ. euphuism — від імені Евфуеса, героя романа Лїллі (1579) < гр. euphyēs добре вихований, благородний] — пишномовність, вишуканість мови, манірний стиль.

ЕГАЛІТАРИЗМ [фр. égalitarisme < égalité рівність] — дрібнобуржуазна реакційна теорія, що прагне до зрівняння власності на основі індивідуального господарства.

ЕГАЛІТАРИСТ — прихильник *егалітаризму*.

ЕГАЛІТАРНИЙ [фр. égalitaire < égalité рівність] — зрівняльний.

ЕГІДА [< гр. aigis (aigidos) — в старогрецькій міфології — щит *Зевса*, символ покровительств і гніву богів; * під егідою — під покровительством, під захистом.

ЕГОІЗМ [фр. égoïsme < лат. ego я] — себелюбство, віддавання переваги своїм особистим інтересам перед інтересами громадськими; ідеологічне породження антагоністичного, експлуаторського суспільного ладу, оснований на приватній власності на засоби виробництва, на конкуренції і експлуатації людини людиною.

ЕГОІСТ [фр. égoïste < лат.; див. *егоїзм*] — людина, яка ставить над усе свої особисті інтереси.

ЕГОТИЗМ [фр. égotisme < лат. ego я] — перебільшене уявлення про значення своєї особи.

ЕГОЦЕНТРИЗМ [лат. ego я + centrum центр] — ставлення до себе самого як до центра всесвіту; крайня форма *егоїзму*.

ЕГРЕТ, **ЕГРЕТКА** [фр. aigrette] — перо або інша подібна прикраса, що стирчить вверх на жіночому головному уборі.

ЕГУТЕР [< фр. égoutteur віджимач (води)] — *мех.* в папероробній машині — сітчастий валок (зветься також дендироль, рівняльник), що служить для вирівнювання поверхні паперової маси, для віджиму з неї води, а також іноді для видавлювання в ній «водяних» знаків.

ЕДДА [сканд.] — назва пам'яток скандинавської епічної літератури — 13 ст.

ЕДЕЛЬВЕЙС [нім. Edelweiß] — багаторічна трав'яна рослина з родичів складноцвітих з жовтуватобіли-

ми квітками, що росте в горах на великій висоті; деякі види едельвейса зустрічаються в Сибіру, на Алтай.

ЕДЕМ [стар.-євр.] — 1) за біблійною легендою — земний рай, місце перебування людини до гріхопадіння; 2)* благодатний куток землі.

ЕДИКТ [лат. edictum] — 1) в стародавньому Римі — повідомлення, розпорядження, наказ службової особи; особливо значення мали едикти — повідомлення *преторів* про те, яких правових норм вони будуть додержувати при виконанні правосуддя; 2) пізніше — особливо важливий указ імператорів і королів у різних державах.

ЕДИЛИ [лат. aediles] — в стародавньому Римі — помічники *трибунів*; наглядали за громадськими будинками і храмами, шляхами, святами, ринками, постачанням місту продовольства, за громадським порядком.

ЕДІП [гр. Oidipus] — 1) міфічний старогрецький цар міста Фів, що зумів розгадати три загадки потвори *сфінкса*, яких ніхто до нього розгадати не міг; 2)* мудра людина, що вміє розплутувати складні житейські ситуації.

ЕЖЕКТОР [фр. éjecteur] — парострумінний насос, пристосований для викачування повітря; живив. також на суднах для викачування води і викидання за борт сміття, в шахтах — для вентиляції.

ЕЗЕРІН — див. *фізостигмін*.

ЕЗЕРФОЛІЙ [вл. н. + лат. folium лист] — світофоль — листки сухої фарби (фарбувальні плівки), застосовувані для тиснення на папірках.

ЕЗОШВ(СЬКА) МОВА [по імені старогрецького байкаря Езопа (Aisōpos)] — алегорична мова, те, що треба вміти читати «між рядками», замаскований спосіб висловлювання своїх думок.

ЕЗОТЕРИЧНИЙ [< гр. esōterikos внутрішній] — таємний, прихований, призначений виключно для посвячених (про релігійні обрядності і т. п.); протилежн. *екзотеричний*.

ЕЗОФАГОСКОПІЯ [гр. oisophagos стравохід + skopeō дивлюсь] — мед.

дослідження стравоходу за допомогою езофагоскопа — трубки в 60—80 см довжини з дзеркалом і електричною лампочкою.

ЕЙДЕТИЗМ [< гр. eidōs образ] — в психології — явище, близьке до дуже яскравої образної пам'яті, яке полягає в здатності зберігати живий, наочний образ предмета через довгий час після зникнення його з поля зору.

ЕЙЗЕНАХЦІ — прихильники Маркса і Енгельса, що створили в 1869 р. на з'їзді в Ейзенаху німецьку соціал-демократичну робітничу партію на чолі з В. Лібкнехтом і А. Бебелем. В 1875 р. на з'їзді в Готі ейзенахці об'єдналися з опортуністами — ласальнянцями, допустивши ряд опортуністичних поступок, що відбилися у Готській програмі, яку Маркс і Енгельс піддали нещадній критиці.

ЕЙКУМЕНА [гр. oikumenē < oikēō населяти] — *геогр.* сукупність тих областей земної кулі, що заселені людьми.

ЕЙФОРІЯ [гр. euphoria < eu добре + pherō переноси] — піднесене радісний настрій.

ЕКВАТОР [< лат. aequator «зрівнювач»] — 1) коло, що його уявно проводять на поверхні земної кулі на однаковій відстані від обох полюсів Землі; поділяє земну кулю на дві півкулі: Північну і Південну; 2) *небесний е.* — великий круг небесної сфери, що перпендикулярний до осі світу і поділяє небо на північну і південну півкулі; 3) *магнітний е.* — нульова *ізокліна* — лінія на земній кулі, де магнітне схилення дорівнює нулю.

ЕКВАТОРІАЛ [< лат.; див. *екватор*] — астрономічний *телескоп*, встановлений так, щоб, обертаючи навколо двох взаємно перпендикулярних осей, зробити зручним і легким спостереження небесних світил, що безперервно переміщуються добовим рухом.

ЕКВАТОРІАЛЬНИЙ — що відноситься до *екватора*; перебуває біля екватора; *е-ні координати* небесних світил визначають положення небесних світил відносно площини небесного екватора.

ЕКВІВАЛЕНТ [лат. aequivalens

(aequivalentis) — 1) рівноцінне, рівнозначне, рівносильне; 2) *хім.* така кількість *елемента*, яка сполучається з однією частиною водню або заміщає її; 3) механічний е. т е п л а — число одиниць роботи, рівнозначне одній калорії (1 велика калорія еквівалентна 427 кілограмметрам роботи); 4) *ек.* товар, в якому виражається вартість іншого товару; товар, в якому всі інші товари виражають свою вартість, є загальним еквівалентом (грошима).

ЕКВІВАЛЕНТНИЙ [лат. *aequivalens* (*aequivalentis*)] — рівносильний, рівнозначний, рівноцінний, рівний щодо величини; *е-на вага* — див. *еквівалент* 2; *е-не відображення* — відображення поверхні земної кулі на карті з збереженням поверхень ділянок без спотворення.

ЕКВІЛІБРИСТ — гімнаст, цирковий артист, що займається *еквілібристикою*.

ЕКВІЛІБРІСТИКА [< лат. *aequilibrium* що перебуває в рівновазі] — 1) уміння зберігати рівновагу в трудних положеннях тіла, напр. стоячи на канаті; 2) * лавірування, спритність.

ЕКВІЛІНЕАРНІСТЬ [лат. *aequus* рівний + *linea* рядок] — *букв.* рівнорядковість — вимога додержувати у віршованому перекладі такої ж кількості віршів, як і в оригіналі.

ЕКВІПОТЕНЦІАЛЬНА ПОВЕРХНЯ [< лат. *aequus* рівний] — *фіз.* поверхня, всі точки якої мають однаковий потенціал.

ЕКВІРИТМІЯ [лат. *aequus* рівний + *gr. rhythmos* ритм] — вимога точної передачі перекладачем ритмічних особливостей кожного окремого вірша оригіналу.

ЕКЗАЛЬТАЦІЯ [лат. *exaltatio*] — піднесений, збуджений стан; хвороблива жвавість.

ЕКЗАЛЬТОВАНИЙ — захоплений, що перебуває в стані *екзальтації*.

ЕКЗАМЕН [< лат. *examen* іспит] — 1) перевірочний іспит учнів з частини курсу або з повного курсу якоїсь *дисципліни*, що провадиться після закінчення навчального року або після закінчення всього курсу якого-небудь *учбового закладу*; 2) * перевірка знань, уміння, сили.

ЕКЗАМЕНАТОР — див. *екзамена-тор*.

ЕКЗАМЕНУВАТИ [лат. *examinare*] — піддавати іспитам, перевіряти чиєсь знання.

ЕКЗАМІНАТОР¹ [лат. *examinator*] — особа, що провадить екзамен.

ЕКЗАМІНАТОР² [< лат. *examine* досліджувати, випробовувати] — прилад для випробовування рівнів у геодезичних інструментах.

ЕКЗАНТЕМА [гр. *exanthema*] — *мед.* шкірний висип.

ЕКЗАРАЦІЯ [< лат. *exaratio* виорювання] — *геол.* знесення поверхні гірських порід льодовиком, що рухається.

ЕКЗАРХ [гр. *exarchos*] — 1) в стародавній Греції — глава жерців при храмі; 2) намісник візантійського імператора в його італійських володіннях; 3) в церковно-адміністративній термінології — глава окремої церкви.

ЕКЗЕГЕЗА [< гр. *exēgēsis* тлумачення] — 1) філологічне тлумачення літературних текстів, гол. ч. античних; 2) *рел.* пояснення і тлумачення біблійних текстів.

ЕКЗЕГЕТИКА [< гр. *exēgētikos* що пояснює, тлумачить] — правила і прийоми *екзегези* (див.).

ЕКЗЕГЕТИ [< гр. *exēgētēs* тлумач] — 1) в стародавній Греції — тлумачі оракулів, а іноді законів і звичаїв; 2) починаючи з олександрійської епохи — філологи, що займалися *екзегезою*; пізніше — богослови-схоласти, що витлумачували біблійні тексти.

ЕКЗЕКВАТУРА [< лат. *exsequare* виконати] — 1) посвідчення, що видається іноземному консулові урядом тієї держави, до якої консул призначений, і підтверджує його визнання як консула; 2) приведення у виконання в даній країні судового рішення, ухваленого в іншій країні.

ЕКЗЕКУТОР [< лат. *executio* виконання] — в дореволюційній Росії — чиновник, що видав господарською частиною в установі.

ЕКЗЕКУЦІЯ [< лат. *executio* виконання] — 1) в буржуазному кримінальному праві — тілесне покарання; смертна кара; 2) в цивільному праві буржуазних країн — продаж

майна боржника; 3) в міжнародному праві — застосування каральних заходів однією державою проти іншої.

ЕКЗЕМА [< гр. екзеб закипаю] — захворювання шкіри, що супроводиться свербінням і характеризується появою вузликів, пухирчиків, гноячків, лусочок.

ЕКЗЕМПЛЯР [< лат. exemplar зразок] — одиничний предмет з ряду однорідних предметів, живих істот і т. п.; штука.

ЕКЗЕРСИС [фр. exersice] — вправа, головним чином у музиці.

ЕКЗЕРЦІРГАУЗ [нім. Exerzierhaus] — старовинна назва будинку, в якому відбувалось стройове навчання солдатів.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ, ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ [< лат. existentia існування] — крайньо реакційна форма суб'єктивного ідеалізму (див. *ідеалізм суб'єктивний*) в сучасній буржуазній філософії і літературі (особливо німецькій і французькій); намагається підірвати довір'я до науки, довести безцільність моральності і марність революційної боротьби; один з засобів отруєння громадської свідомості ідеологами імперіалізму.

ЕКЗО... [< гр. ехз зовні, поза] — на початку складних слів означає «зовнішній», «що має місце поза чимсь», напр. *екзогенний*.

ЕКЗОГАМІЯ [екзо... + гр. gamos плуб] — звичай уникати плубів між чоловіками і жінками однієї і тієї ж суспільної групи, роду, *фратрії* (пор. *ендогамія*).

ЕКЗОГЕННИЙ [екзо... + гр. genos рід, походження] — зовнішнього походження, викликаний зовнішніми причинами; е - н і п р о ц е с и — в геології — процеси, що відбуваються в поверхневих частинах земної кори в результаті руйнівної або утворюючої дії моря, протічної води, льодовиків, атмосферних впливів (протилежн. *ендогенний*).

ЕКЗОДЕРМА [екзо... + гр. derma шкіра] — див. *ектодерма*.

ЕКЗОСМОС [екзо... + гр. osmos поштовх] — біол. процес просочування рідин і розчинених речовин з клітини у зовнішнє середовище (протилежн. *ендосмос*).

ЕКЗОТЕРІЧНИЙ [< гр. exōterikos зовнішній] — призначений і для невисвячених, для всіх (про релігійні обрядності); протилежн. *езотеричний*.

ЕКЗОТЕРМІЧНИЙ [див. екзо... + термічний] — тепловіддаючий; е - ч н і р е а к ц і ї — хім. реакції, що відбуваються з виділенням теплоти.

ЕКЗОТИКА [< гр. exōtikos чужий, іноземний] — сукупність характерних рис, які властиві особливо віддаленим, «заморським», переважно жарким, країнам, і є з точки зору людей інших країн (напр. північних) примхливими, незвичайними.

ЕКЗОТІЧНИЙ [< гр.; див. екзотика] — що перебуває за межами звичайного, далекий, чужоземний; * примхливий, дикийвинний.

ЕКЗОТРОФНИЙ [екзо... + гр. trophē живлення] — біол. назва, що дається грибам і взагалі паразитам, що оселяються на поверхні організму, що, їх живить.

ЕКЗОТИ [< гр.; див. екзотика] — вирощувані рослини або тварини, ввезені з країн з різко відмінним від даної країни кліматом.

ЕКЗОФТАЛ(Б)М [екзо... + гр. ophthalmos око] — мед. витрішкуватість, ненормальне вип'ячування очного яблука з орбіти.

ЕКІВОК [фр. équivoque < лат. aequivocus багатозначний, двозначний] — двозначність, двозначний натяк.

ЕКІПАЖ [фр. équipage] — 1) загальна назва ресурсів пасажирських повозок; 2) сукупність особового складу, що обслуговує корабель, літак, танк; 3) берегова частина (ф л о т с ь к и й е.), що служить для поповнення флотських команд.

ЕКІПРОВКА — спорядження, поповнення; предмети, необхідні для спорядження або обмундирування; все те, що потрібне, щоб *екіпувати* кого-небудь або що-небудь.

ЕКІПУВАТИ [фр. équiper] — забезпечити, поповнити предмети спорядження або обмундируванням.

ЕКЕР [фр. équerre < лат. quadrare зробити чотирикутним] — в топографії — інструмент, що служить для відкладання на місцевості кутів

невної величини (здебільшого 90°, 60° або 45°).

ЕКЛАМПСІЯ [< гр. eklampsis спалах, спалахування] — мед. неприємний стан з припадками судорог та рядом інших явищ — тяжке захворювання з групи т. зв. токсикозів вагітності; дитяча е. — родимчик, судороги і неприємний стан у дітей на ґрунті розладнання діяльності прищитовидних залоз.

ЕКЛЕКТИЗМ, ЕКЛЕКТИЦИЗМ [< гр.; див. *еклектик*] — відсутність єдності, цілісності, послідовності в переконаннях, теоріях; безпринципне поєднання різнорідних, несумісних, протилежних поглядів, напр. матеріалізму з ідеалізмом. В мистецтві — формальне, механічне поєднання різних стилів.

ЕКЛЕКТИК [< гр. eklektikos вибираючий] — вчений, філософ або політик, що безпринципно поєднує суперечливі, несумісні погляди.

ЕКЛЕКТИКА — див. *еклектизм*.

ЕКЛІМЕТР [гр. ekklinō відхилляю + metreō міряю] — в *топографії* — прилад для приблизного визначення схилу лінії місцевості до горизонту.

ЕКЛІПТИКА [гр. ekleiptikē < ekleipsis затемнення] — астр. 1) площина, в якій рухається Земля навколо Сонця; 2) великий круг небесної сфери (схилений до небесного екватора під кутом 23°27'), по якому переміщається центр Сонця у його видимому річному русі, що відображає рух Землі по її орбіті.

ЕКЛОГА [< гр. eklogē добір] — в античній і потім в європейській поезії — вірш на тему про пастуше життя, близький до *ідилії* і *пасторалі*.

ЕКЛАМПСІЯ — див. *еклампсія*.

ЕКОЛОГІЯ [гр. oikos дім, житло, батьківщина + logos поняття, вчення] — розділ *біології*, що вивчає взаємодії організму з навколишнім середовищем; однак виділення екології в самостійну науку умовне, тому що будь-яка біологічна дисципліна повинна розглядати організм в єдності з умовами існування.

ЕКОНО́М [< гр. oikonomos управитель дому] — завідуючий господарством.

ЕКОНОМАЙЗЕР, ЕКОНОМІЗАТОР [англ. economizer] — тех. прилад, що служить для економії палива, напр. водо- або повітрянагрівач у котельній установці, що являє собою систему труб, в яких холодна вода перед впуском в котел (або повітря — перед впуском в топку) нагрівається димовими газами, що виходять з тонки парового котла.

«ЕКОНОМІЗМ», «ЕКОНОМІСТИ» — опортуністична течія в російській соціал-демократії наприкінці 90-х рр. 19 ст. «Економісти» були першою опортуністичною групою в рядах марксистських організацій в Росії, яка була провідником буржуазного впливу на пролетаріат. Вони вели боротьбу проти революційного марксизму, проти створення самостійної політичної партії робітничого класу, зраджували інтереси пролетаріату, намагаючись перетворити пролетаріат в політичний придаток буржуазії. «Економісти» вважали, що робітничий клас повинен вести тільки економічну боротьбу, що політична боротьба — справа ліберальної буржуазії, яку повинні підтримувати робітники. Вони заперечували керівну роль партії робітничого класу, схилились перед стихійністю робітничого руху, були проти внесення соціалістичної свідомості в робітничий рух, проти з'єднання його з революційною теорією марксизму. «Економісти» захищали кустарництво окремих гуртків, ідейний і організаційний розброд в партії. Російські «економісти» проповідували ті самі погляди, що і противники революційного марксизму в інших країнах, будучи одним з загонів міжнародного опортунізму, т. зв. берштейніанства. Тому боротьба В. І. Леніна проти «економістів» була в той же час боротьбою проти міжнародного опортунізму. Без розгрому «економізму» неможливе було б створення централізованої, революційної робітничої партії. В. І. Ленін в ряді блискучих праць до кінця ідейно розгромив «економізм». На II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) і після з'їзду партії місце «економістів» зайняли меншовики, проти яких Кому-

ністична партія веде непримиренну боротьбу.

ЕКОНОМІКА [*< гр. oikonomia* управління господарством] — 1) сукупність виробничих відносин, які відповідають даному ступеню розвитку продуктивних сил суспільства (е. феодалізму, е. капіталізму, е. соціалізму); е. певної країни характеризує, виходячи з пануючого в країні способу виробництва, співвідношення класових сил, стан окремих галузей господарства, рівень продуктивності праці і т. д.; е. окремих галузей господарства (промисловості, сільського господарства, транспорту та ін.) характеризує особливі форми прояву загальних законів даної суспільно-економічної формації в даній галузі виробництва; е. соціалістичного ладу, вільна від пороків капіталізму (*анархії виробництва*, криза, безробіття), має вирішальні переваги перед капіталістичною економікою. В той час як соціалістична е. неухильно росте і міцніє, е. загниваючого капіталізму (див. *імперіалізм*), що його роздирають чимраз гостріші суперечності, соціальні конфлікти, переживає все більш глибокий занепад; 2) наукова дисципліна, що займається вивченням тієї чи іншої галузі господарства (промисловості, сільського господарства, транспорту і т. д.).

ЕКОНОМІСТ — спеціаліст в галузі економіки; спеціаліст в окремих галузях народного господарства.

«**ЕКОНОМІСТИ**» — див. «*економізм*».

ЕКОНОМІЧНИЙ — 1) що відноситься до економіки або політичної економії; 2) господарський; 3) е - ч н а п о л і т и к а — система господарських заходів, що їх проводить державна влада в інтересах правлячого класу; 4) е. матеріалізм — вульгарно-соціологічний напрям, який односторонньо вважає економіку єдиною силою суспільного розвитку і заперечує роль політичної надбудови і ідеології в цьому розвитку. Виник як перекручення історичного матеріалізму Маркса—Енгельса.

ЕКОНОМІЯ [*< гр. oikonomia* управління господарством] — 1) ощадливе витрачання матеріальних засо-

бів або коштів; 2) великий поміщицький, маєток.

ЕКОНОМІЯ політична — див. *політична економія*.

ЕКОНОМНИЙ — ощадливий, господарний (пор. *економічний*).

ЕКОСЕЗ [фр. *écossaise*] — старовинний шотландський танець.

ЕКРАН [фр. *écran*] — 1) пересувний щит, засувка перед топкою, на вікні і т. д.; 2) *фіз., тех., мед.* щит, гол. ч. металевий, що захищає електричний прилад, установку, людину від впливу зовнішнього поля, шкідливих променів; 3) натягнута на раму біла матерія, на якій демонструються зображення з *діапаноміів*, фільмів та з рисунків (див. *епідіаскон*); 4) е. т о п к и — система труб, сполучених з водяним простором парового котла і розміщуваних вздовж внутрішніх стін топки. Цей е. сприймає тепло, випромінювану розжареним паливом і газами, що є в топці; застосовується у потужних водотрубних парових котлах.

ЕКРАНУВАННЯ [*< фр.; див. екран*] — *фіз.* захист приладів від сторонніх впливів: електричного і магнітного поля, різного роду променів і т. п.

ЕКС- [лат. *ex-*] — приставка до звання, що означає «колишній», напр. *екс-президент* — колишній президент.

ЕКСГАУСТЕР [англ. *exhauster* *< exhaust* витягувати] — *тех.* відсмоктуючий вентилятор, що застосовується в шахтах і в заводських приміщеннях для усунення зіпсованого повітря і шкідливих газів, для утворення тяги в печах, для переміщення легковагих матеріалів (волося, шерсті, деревних стружок і т. п.).

ЕКСГУМАЦІЯ [лат. *ex iz + humus* земля] — викопування трупа для судово-медичного дослідження.

ЕКСЕДРА [гр. *exedra*] — архітектурно оформлене напівкругле місце для сидіння; в старогрецькій архітектурі — напівкруглий виступ в *портику* з місцями для сидіння, в римській — вітальня в жилому домі, в середньовічній — те саме, що *алсида* І.

ЕКСИКАТОР [*< лат. exsiccare* висушувати *< siccus* сухий] — засто-

совуваний у хімічних лабораторіях прилад для обезводнювання (висушування) препаратів.

ЕКСКАВАТОР [< лат. *excavare* видобувати] — машина, що виймає ґрунт, піднімає забраний ґрунт, переміщує і відвалює його на вибране місце; застосовується при прокладанні доріг, ритті каналів, меліоративних, гірничих, торфових та ін. роботах. Розрізняють одноківшові і багатоківшові екскаватори.

ЕКСКАВАЦІЯ [< лат. *excavatio* видобування] — 1) *тех.* процес виймання гірської породи за допомогою вибухових робіт або екскаваторних машин; *е. т о р ф у* — видобування торфової маси з покладу; провадиться ківшовими пристроями, фрезерними машинами, торфосомоком та ін.; 2) *анат.* заглиблення.

ЕКСКОРІАЦІЯ [лат. *ex* із + *cori-* шкура] — садно.

ЕКСКРЕМЕНТИ [лат. *excrementum*] — кал.

ЕКСКРЕТИ [< лат. *excretum* виділене] — виділювані організмом на поверхню кінцеві продукти обміну речовин (див. *екскреція*).

ЕКСКРЕЦІЯ [< лат. *excretum* виділене] — *біол.* виділення; робота залоз та інших органів, спрямована на вилучення з організму кінцевих продуктів обміну речовин.

ЕКСКУРС [лат. *excursus* відхилення, відступ (в промові)] — відступ від головної теми викладу для дослідження, висвітлення побічного питання.

ЕКСКУРСАНТ — учасник *екскурсії*.

ЕКСКУРСІЯ [< лат. *excursio* вилазка] — 1) колективне відвідування музею, визначного місця, виставки і т. п.; поїздка, прогулянка з освітньою, науковою, спортивною метою або для розваги; 2) група осіб, що роблять таку поїздку, прогулянку.

ЕКСЛІБРИС [лат. *ex libris* з книг (що належать такому-то)] — книжний знак (художньо виконаний ярлик, вїньєтка з іменем власника книги), що наклеюється на внутрішній стороні палітурки, обкладинки.

ЕКСОД [гр. *exodos*] — в античній трагедії — заключна частина драматичного твору, а також урочисте за-

лишення акторами сцени в трагедії.

ЕКСПАНСІВНИЙ [фр. *expansif* < лат. *expansio* розширення, поширення] — нестриманий у прояві своїх почуттів, бурхливо реагуючий на все.

ЕКСПАНСІЯ [лат. *expansio*] — розширення, поширення (кордонів, впливу та ін.); термін *е.* вживається також для позначення прагнень імперіалістичних держав до загарбаання нових територій, колоній, ринків у інших країнах.

ЕКСПАТРІАЦІЯ [лат. *ex* із + *patria* батьківщина, вітчизна] — добровільне або примусове виселення з межі батьківщини, звичайно пов'язане з позбавленням громадянства.

ЕКСПАТРІЮВАТИ [< лат.] — переселяти за межі батьківщини (див. *експатріація*).

ЕКСПЕДИРУВАТИ [< лат. *expedire* відправляти] — відправляти товар, кореспонденцію та ін. поштою, залізницею, водним шляхом.

ЕКСПЕДИТОР [< лат. *expedire* відправляти] — особа, що займається відправкою або розсиланням чогонебудь, напр. товарів, періодичних видань, кореспонденції та ін.

ЕКСПЕДИЦІЯ [лат. *expeditio*] — 1) відправка, посылка; 2) відділ пошти для сортування і відправки кореспонденції; 3) відділ контори періодичного видання для розсилання його передплатникам; 4) відділ у деяких установах для приймання і відсилання офіціальних паперів, а також для відправки товарів; 5) поїздка з науковою, дослідницькою метою; 6) відправка групи осіб, загону у віддалену місцевість, країну з якоюсь спеціальною метою, з спеціальним завданням (наукова *е.*, військова *е.* і т. д.); 7) колектив, група осіб, що роблять таку поїздку.

ЕКСПЕРИМЕНТ [< лат. *experimentum* спроба, дослід] — 1) науково поставлений дослід, спостереження над досліджуванним явищем в точно враховуваних умовах, які дозволяють стежити за ходом явища і відтворювати його при повторенні цих умов; 2) дослід, спроба.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ — оснований на *експерименті*; одержаний шляхом дослідку.

ЕКСПЕРИМЕНТАТОР — людина, що провадить наукові досліді, *експерименти*.

ЕКСПЕРИМЕНТУВАТИ — провадити *експерименти*, робити досліді.

ЕКСПЕРТ [експертизи.

ЕКСПЕРТИЗА [експерт] — дослідження і розв'язання за допомогою досвідчених людей якогось питання, що потребує спеціальних знань, напр. лікарська е., бухгалтерська е.

ЕКСПІРАТОРНИЙ наголос [лінгв. видихальний наголос, оснований на посиленні видиху при вимові наголошаного складу.

ЕКСПІРАЦІЯ [лат. expiratio] — видих, видихання.

ЕКСПЛАНТАЦІЯ [лат. ex поза + plantare саджати] — вирощування тваринних або рослинних тканин поза організмом; те саме, що *культура тканин*.

ЕКСПЛІКАЦІЯ [легенда 4, 5.

ЕКСПЛОЗИВИ [фр. explosifs] — вибухові речовини.

ЕКСПЛОЗИВНИ приголосні [фр. explosifs] — *лінгв.* проривні приголосні, вимова яких супроводиться прориванням, напр. приголосні к, д, т, б, п та ін.

ЕКСПЛУАТАТОР [експлуатація] — капіталіст, поміщик, куркуль — власник засобів виробництва, що присвоює собі плоди чужої, найманої праці; найлютіший ворог трудящих.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ [фр. exploitation] — 1) присвоєння чужої праці приватними власниками засобів виробництва. Е. набирає в суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, різних форм в залежності від тих виробничих відносин, які склались між безпосередніми виробниками і експлуаторами; рабовласник експлуатує раба, феодал, поміщик — селянина-кріпака, капіталіст привласнює собі працю найманих робіт-

ників. В СРСР, де встановлена соціалістична власність на засоби виробництва, ліквідовані експлуаторські класи, назавжди знищена експлуатація людини людиною; 2) розроблення, використання природних багатств; 3) використання підприємства, засобів транспорту і т. д.

ЕКСПЛУАТУВАТИ [фр. exploiter] — 1) привласнювати собі плоди чужої, найманої праці; 2) розробляти природні багатства; 3) використовувати підприємство за призначенням.

ЕКСПОЗЕ [

ЕКСПОЗИТУРА [нім. Expositur] — те саме, що *агентура*.

ЕКСПОЗИЦІЯ [муз. первісний виклад основної теми або тем в музичному творі, гол. ч. сонатної форми; 3) показ творів мистецтва, історичних (музейних) матеріалів, підібраних і виставлених за певною системою; 4) у фотографії — видержка, тобто час, протягом якого при зніманні об'єктив фотоапарата держать відкритим.

ЕКСПОНАТ [

ЕКСПОНЕНТ [експонат) на виставці; 2) *мат.* іноді вживана назва показника степеня.

ЕКСПОНЕНЦІАЛЬНА ф у н к ц і я [y = a^x, де x — незалежне перемінне.

ЕКСПОНУВАТИ [

1) показувати який-небудь предмет в музеї або на виставці; 2) надавати фотографічну пластинку діянно світла; 3) в шахах — представляти фігуру під удари фігур противника.

ЕКСПОРТ [англ. export < лат. exportare вивозити] — 1) вивезення товарів або капіталів за кордон; 2) кількість і вартість вивезених за кордон товарів.

ЕКСПОРТЕР [фр. exporteur < лат.] — установа або особа, що займається вивозом товарів за кордон, тобто *експортом*.

ЕКСПОРТНИЙ — вивізний, призначений для вивозу за кордон, для *експорту*.

ЕКСПОРТУВАТИ [лат. exportare] — вивозити товари за кордон.

ЕКСПРЕС [< лат. expressus посиленій] — особливо прискорений залізничний поїзд, нароплав і т. д., що спинається тільки на великих станціях і пристанях.

ЕКСПРЕСІВНИЙ — виразний, що має *експресію*.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ [фр. expressionisme < expression вираження] — реакційний, ідеалістичний напрям в мистецтві і літературі, що виник в Західній Європі на початку 20 ст. Експресіонізмові властиві крайній *індивідуалізм, суб'єктивізм, відхід в містику, формалізм*; експресіонізм дав глибоко спотворені уявлення про дійсність.

ЕКСПРЕСІЯ [< лат. expressio вираження] — виразність.

ЕКСПРОМ(П)Т [< лат. exprom(p)tus готовий; швидкий] — 1) коротка промова, виголошена без підготовки; 2) вірш, переважно жартівливого змісту, створений з якоїсь нагоди без попередньої підготовки; експром(п)том — без підготовки, несподівано, раптом.

ЕКСПРОПРІАТОР [фр. expropriateur < лат.] — що робить *експропріацію*, учасник експропріації.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ [фр. expropriation < лат. ex від, з + proprius власний] — 1) *юр.* в буржуазному праві — примусове (оплачуване) відчуження майна, яке провадить державна влада; 2) в соціально-історичному розумінні — позбавлення засобів виробництва одного суспільного

класу або верстви іншим за допомогою прямого насильства або економічним шляхом, напр. обезземелення і розорення селянства і ремісників поміщиками і капіталістами; 3) експропріація експропріаторів — позбавлення буржуазії і поміщиків фабрик, заводів, землі, взагалі всіх засобів виробництва пролетарською революцією, перетворення капіталістичної власності в соціалістичну; експропріацію експропріаторів здійснила в Росії Велика Жовтнева соціалістична революція; 4) взагалі — примусове відчуження чого-небудь.

ЕКСПРОПРІЮВАТИ — робити *експропріацію*.

ЕКСТАЗ [лат. extasis < гр. ek із, поза + stasis спокій, становище] — хворобливо-піднесений стан; нестяма, стан крайнього ступеня захопленості.

ЕКСТАТИЧНИЙ — захоплений, нестямний, що перебуває в стані *екстазу*.

ЕКСТЕНЗОР [< лат. extendere розтягувати] — *анат.* розгинач, м'яз, що розгинає яку-небудь частину тіла.

ЕКСТЕНСІВНИЙ [< лат. extensivus що розширяє, подовжує] — на протилежні *інтенсивному* означає не якісне, а лише кількісне збільшення, розширення, розповсюдження; е-не-сі-ль-сь-ке-господарство — система с.-г. виробництва в капіталістичних країнах, основана на дуже невеликих капіталовкладеннях на одиницю використовуваної земельної площі; характеризується хижацьким використанням землі, жорстокою експлуатацією трудящих заради одержання максимального прибутку, слабим розвитком техніки і низькими врожайми (протилежн. *інтенсивне сільське господарство*).

ЕКСТЕРІТОРІАЛЬНИЙ — що користується правом *екстеріторіальності* (див.).

ЕКСТЕРІТОРІАЛЬНІСТЬ [лат. ex із, поза + territorialis що перебуває на території] — особливі переваги (недоторканність особи і житла, непідсудність місцевим кримінальним і цивільним судам, звільнення від повинностей і податків), що взаємно

надаються державами іноземним дипломатичним представникам.

ЕКСТЕРН [< лат. *externus* зовнішній] — 1) особа, що складає іспити при школі, не навчаючись в ній; 2) в дореволюційній Росії — учень, що приходиться, не живе в т. зв. «закритому» учбовому закладі, де він учитися; 3) в дореволюційній Росії — позаштатний лікар, що безплатно працює в лікарні або іншому закладі для проходження практики.

ЕКСТЕРНАТ [< лат. *externus* зовнішній] — складання іспитів при школі особою, що не навчається в ній, з метою одержання прав, які надаються тому, хто закінчив курс школи.

ЕКСТЕР'ЄР [фр. *extérieur* < лат. *exterior* зовнішній] — зовнішня будова тварини (пор. *інтер'єр* 3).

ЕКСТИРПАТОР [< лат. *exstirpare* виривати з коренем] — вид лапчастого *культиватора*, що застосовується для глибокого розпушування ґрунту і знищення бур'янів.

ЕКСТИРПАЦІЯ [< лат. *exstirpatio* виривання з коренем] — мед. радикальне вилучення якогось органу або частини його.

ЕКСТРА... [лат. *extra*] — приставка у складних словах, що означає «понад», «поза», «додатково».

ЕКСТРАВАГАНТНИЙ [фр. *extravagant*] — нав'язаний, примхливий, незвичайний, неабиякий.

ЕКСТРАВАЗАТ [екстра... + лат. *vas* судина] — мед. кров, що вийшла з кровоносних судин в навколишні тканини.

ЕКСТРАГУВАННЯ [< лат. *extrahere* видобувати] — 1) видобування, виривання, вилучення, напр. зуба; 2) *хім.* видобування речовини з сумішей в спеціальних апаратах — *екстракторах*, що провадиться за допомогою розчинників (спирту, бензолу та ін.).

ЕКСТРАДИЦІЯ [фр. *extradition* < лат. *ex* із, поза + *traditio* передача] — видача іноземній державі особи, що порушила закони цієї держави.

ЕКСТРАКТ [< лат. *extractum* видобуте] — 1) витяжка; 2) лікувальний препарат, що одержується згущенням витяжок (спиртових, водних і т. п.) або рослинних вижимок з ліку-

вальних речовин; 3) * витяг; стислий виклад суті якого-небудь твору, документа і т. п.

ЕКСТРАКТИВНИЙ [< лат. *extractus* видобутий] — 1) одержаний через видобуття, *екстрагування*; 2) що має властивості *екстракту*; 3) *біол.* е-н і речовини — органічні небілкові речовини, що перебувають в тваринних і рослинних тканинах, які можуть бути екстраговані (видобуті) киплячою водою.

ЕКСТРАКТОР — 1) апарат для екстрагування (див. *екстрагування* 2) з безперервною циркуляцією розчинника; 2) *військ.* прилад для видобування з патронника стріляної гільзи або патрона.

ЕКСТРАКЦІЯ [< лат.; див. *екстрагування*] — висмикування; вижимання.

ЕКСТРАОРДИНАРНИЙ [лат. *extraordinarius* < *extra* поза + *ordo* (ordinis) ряд, порядок] — 1) надзвичайний, рідкий, рідкісний; 2) в позначенні учених посад — понадштатний, що не займає кафедри (протилежн. *ординарний*).

ЕКСТРАПОЛІЦІЯ, ЕКСТРАПОЛЮВАННЯ [див. *екстра...* + (*інтер*) *поліція*] — 1) *мат.* знаходження по ряду даних значень функції інших її значень, що перебувають поза цим рядом (протилежн. *інтерполяція*); 2) * поширення яких-небудь понять (явищ), що стосуються якоїсь певної галузі (певного часу), на іншу галузь (час).

ЕКСТРЕМІЗМ [< лат. *extremus* крайній] — схильність до крайніх поглядів і заходів (переважно в політиці); термін, звичайно вживаний реакціонерами і реформістами у відношенні до революційних діячів.

ЕКСТРЕМІСТ [< лат.; див. *екстремізм*] — людина, що дотримується крайніх поглядів, прихильник крайніх заходів.

ЕКСТРЕМУМ [< лат. *extremum* крайнє] — *мат.* найбільші і найменші значення величин; вживаються для об'єднання понять *максимуму* і *мінімуму*.

ЕКСТРЕНИЙ [< лат. *extra* поза крім, понад] — 1) терміновий, спішний; 2) надзвичайний.

ЕКСТРОСПЕКТИВНИЙ [лат. *ex-*

tra поза + spectare дивитися] — оснований на об'єктивному спостереженні зовнішніх проявів; е. метод — псих. метод об'єктивного, зовнішнього спостереження поведінки інших людей (протилежн. *інтроспективний метод*).

ЕКСУДАТ [< лат. exsudare потіти] — мед. рідина, що випотіває при запаленні з дрібних судин в тканині або порожнині тіла.

ЕКСУДАЦІЯ — 1) мед. процес утворення *ексудату*; 2) тех. процес виділення з вибухових речовин рідких компонентів, що містяться в них (напр., нітрогліцерину); ексудація відбувається внаслідок неправильного зберігання або виготовлення.

ЕКСФОЛІАЦІЯ [< лат. exfoliare позбавляти листи] — мед. крупнолузкувате лущення.

ЕКСЦЕНТРИК [фр. excentrique < лат. ex із, поза + centrum центр] — 1) мех. обертова частина машини або механізму в формі диска, вісь обертання якої не збігається з центром диска; служить здебільшого для перетворення обертального руху в поступальний; 2) цирковий або естрадний актор, робота якого будується на несподіваному контрасті або зовнішньому ефекті (зоровому, слуховому).

ЕКСЦЕНТРИСИТІТ [фр. excentricité; нім. Exzentrizität < лат. ex із, поза + centrum центр] — 1) мат. постійна додатна величина, що характеризує відхилення *конічного перерізу* (еліпса, параболи, гіперболи) від кола і дорівнює відношенню відстані між фокусами даного конічного перерізу (лінійний е.) до відстані між вершинами; 2) тех. відстань між віссю обертання *ексцентрика* і його центром.

ЕКСЦЕНТРИЧНИЙ [фр. excentrique < лат. ex, із, поза + centrum центр] — 1) геом. що не має спільного центра (протилежн. *концентричний*); що відхиляється від центра; 2) оснований на різких звукових або зорових контрастах, химерних, дуже смішних прийомах, напр. *ексцентричний номер* в цирку (див. *ексцентрих* 2); 3) неабиякий, чудакуватий, химерний, примхливий.

ЕКСЦЕС [< лат. excessus вихід; відступ, ухилення] — 1) надмір, нестриманість; крайній прояв чогонебудь; 2) * порушення громадського порядку.

ЕКСЦІЗІЯ [лат. excisio] — мед. вирізування.

ЕКСЦИТАТИВНИЙ [< лат. excitare збуджувати] — що збуджує почуття, привертає увагу.

ЕКТАЗІЯ [гр. eklasis] — мед. розтягнення, розширення порожнинних органів, напр. бронхів, судин, шлунка і т. п.

ЕКТИПОГРАФІЯ [гр. ektupos опуклий, вирізаний + graphō пишу] — опуклий друк для сліпих.

ЕКТО... [< гр. ektos поза, зовні] — на початку складних слів означає: зовнішній, поверхневий, напр. *ектопаразити*.

ЕКТОБЛАСТ [екто... + гр. blastos росток] — біол. див. *ектодерма* 1.

ЕКТОГЕНЕЗ [екто... + гр. genesis походження] — біол. історично прогресивний напрям у біології, який твердив, що розвиток організмів відбувається під безпосереднім впливом зовнішнього середовища (е. протилежний *автогенезу*). Однак представники ектогенезу розуміли цей вплив неправильно, скочуючись, кінець кінцем, на ідеалістичні позиції (визнання якоїсь споконвічної доцільності в природі).

ЕКТОДЕРМА [екто... + гр. derma шкіра] — 1) зовнішній шар зародку багатоклітинних тваринних організмів на ранніх стадіях його розвитку (зовнішній зародковий листок); із ектодерми утворюються шкірний *епітелій*, нервова система і органи чуттів; 2) зовнішній клітинний шар стінки тіла кишконопорожнинних тварин. (Пор. *ектодерма*).

ЕКТОПАРАЗИТИ [див. *екто...* + *паразити*] — зовнішні паразити; живуть на поверхні тіла живителя — тварини або рослини (протилежн. *ендопаразити*).

ЕКТОПІЯ [< гр. ektoros перемищений] — мед. ненормальне зміщення якого-небудь органу (переважно внутрішнього на поверхню).

ЕКТОТРОФНИЙ — див. *екзотрофний*.

ЕКУМЕНІЗМ, ЕКУМЕНІЧНИЙ
р у х [сер.-лат. œcumenicus вселенський < гр. oikumenē населена земля] — *рел.* сучасний рух різних, гол. ч. протестантських, церков, що ставить на меті створити всесвітнє («вселенське») об'єднання церков. Ставить на меті антидемократичні, реакційні політичні цілі, перебуває під сильним впливом американських імперіалістів.

ЕКЮ [фр. écu] — старовинна французька золота і срібна монета.

ЕЛАІН [< гр. elaion оливкова олія] — див. *олєїн*.

ЕЛАСТИК [< гр.; див. *еластичний*] — 1) те саме, що гума; 2) еластична шина автомобіля (в гумовій суцільній масивній шині залишають повітряні канали, що полегшують шину і збільшують її пружність).

ЕЛАСТИН [< гр. elastikos еластичний] — білкова речовина, що входить до складу сухожилів і зв'язок.

ЕЛАСТИЧНИЙ [гр. elastikos] — 1) пружний, гнучкий, розтяжний; 2) * що легко пристосовується, нетвердий.

ЕЛАТІВ [< лат. elatio винесення] — *грам.* вихідний відмінок.

ЕЛЕАТИ або **ЕЛЕЙЦІ** [< вл. н.] — старогрецькі філософи, які розвивали в 5 ст. до н. е. метафізичне вчення про те, що істинне буття позбавлене відмінностей і незмінне, а вся видима мінлива багатоманітність — неістинна. Послужило одним з джерел *платонізму* (див.); головні філософи школи — уродженці міста Елеї в Півд. Італії — Парменід і Зенон.

ЕЛЕВАТОР [< лат. elevare підняти] — 1) підйимально-транспортна машина безперервної дії, що служить для переміщення у вертикальному напрямі насипних або штучних вантажів; 2) установка, що застосовується при видобуванні машинно-формованого торфу; складається з власне елеватора, який подає торфову масу з покладу, торфового преса і двигуна; 3) зернохвищеве великого розміру, що будується у великих хлібозаготівельних пунктах, на залізничних станціях, в портах і т. п.; е. забезпечений пристроями для механічного піднімання, пересування, провітрю-

вання, охолодження, сушіння, зважування, сортування, навантаження і вивантаження зерна.

ЕЛЕВЗІНСЬКІ та і н с т в а — див. *елевсініські таїнства*.

ЕЛЕВСІНСЬКІ та і н с т в а, **ЕЛЕВСІНСЬКИЙ** культ (див. *містерії*¹⁾ [гр. ta Eleusinia] — старогрецькі релігійні обряди на честь богинь *Деметри*, *Персефони* (*Прозерпіни*) і бога *Діоніса*; відбувалися щороку в м. Елевсіні біля Афін.

ЕЛЕГАНТНИЙ [фр. élégant] — витончений, вишуканий, напр. е. костюм.

ЕЛЕГІЙНИЙ — властивий *елегії*; смутний.

ЕЛЕГІЯ [гр. elegia < elegos скарга] — 1) ліричний вірш, проінятий сумовитим настроєм; 2) музичний вірш лірично сумовитого, споглядального характеру.

ЕЛЕКТІВНИЙ [< лат. electus обраний] — виборчий.

ЕЛЕКТОР [лат. elector] — виборець, виборщик.

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ [< лат. elector вибираючий] — виборний, виборчий.

ЕЛЕКТРИЗАЦІЯ — 1) *фіз.* надання тілу *електрики*, зарядження електрикою; збудження електрики в незарядженому провіднику; 2) лікування електрикою.

ЕЛЕКТРИКА [< гр. elektron смола, янтар] — *фіз.* частки, що мають електричний заряд, — *електрони* (н е г а т и в н а е.), *позитрони*, *протони* (п о з и т и в н а е.), а також інші заряджені частки — *іони* — і сукупність явищ, зумовлених їх взаємодією і рухом; до явищ електрики належать також пропеси, що відбуваються в електричних і магнітних (загалом — електромагнітних) полях.

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ [*електрика*] + лат. facere робити] — переведення народного господарства країни на базу передової техніки і широкого впровадження електричної енергії у всіх галузях виробництва і побуту. В СРСР е. — надзвичайно важлива підйома будівництва комунізму. «Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» (Ленін). Виконуючи ленінський заповіт, Ко-

муністична партія і радянський уряд добились величезних успіхів в електрифікації країни. План ГОЕЛРО, розроблений комісією, створеною в 1920 р. з ініціативи В. І. Леніна, і розрахований на 15 років, у 1935 р. був значно перевиконаний. У наступні роки Радянська держава продовжувала високими темпами збільшувати вироблення електричної енергії. В 1950—1951 рр. почалося будівництво гігантських гідроелектростанцій на Волзі, Дніпрі, Дону і т. д. Спорудження цих електростанцій буде великим вкладом у створення матеріально-технічної бази комунізму.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ — що відноситься до *електрики*, властивий їй, збуджуваний електрикою, що збуджує електрику, діє силою електрики; *е - ч н а с т а н ц і я* — підприємство, що виробляє за допомогою *генераторів* е. струм, використовуючи сили природи, напр. енергію падаючих вод (гідроелектричні станції), або застосовуючи теплові двигуни: парові машини, парові турбіни, дизелі і т. п. (теплоелектричні станції); *е - ч н а б а т а р е я* — див. *батарея*²; *е . с т р у м* — переміщення електричних зарядів у тілах або у вакуумі; *е . с т р у м* супроводиться цілим рядом явищ: нагріванням тіл, утворенням магнітного поля, розкладом рідких провідників (*електролітів*) і т. д.; *е - ч н е п о л е* — простір, в якому на електричний заряд діють сили; *е . з а р я д* — сукупність електричних часток — *електронів*, *позитронів*, *протонів*, *іонів*; *е . з а р я д* викликає в навколишньому просторі електричні сили, що звуться електричним полем; *е . р о з р я д* — а) зменшення величини заряду тіла внаслідок переходу його на інші тіла; б) проходження електрики через гази (напр., іскра, блискавка, *е - ч н а д у г а*); *е - ч н а д у г а* — інакше *вольтова дуга* — відкрите в 1802 р. російським фізиком В. В. Петровим явище, що виникає при розриві електричного кола, в якому є достатня сила струму. Явище електричної дуги являє собою проходження електричного струму через повітряний (газовий) проміжок між

електродами (кінцями розірваного кола), що супроводиться інтенсивним нагріванням електродів і повітряного проміжку (до кількох тисяч градусів); *е - ч н і к о л и в а н н я* — зміни з ходом часу сили електричного струму, напруги, електричного заряду в електричному колі, а також зміни електричного і магнітного поля в навколишньому просторі.

ЕЛЕКТРО... — в складних словах указує на відношення даних слів до *електрики*.

ЕЛЕКТРОГРАФ [*< гр. graqhō пишу*] — самописний *електрометр*.

ЕЛЕКТРОД [*електр(ика) + гр. hodos дорога, шлях*] — *ел.* 1) провідник, по якому електричний струм надходить в рідини і гази, напр. при пропусканні струму через *електролітичну ванну*; 2) місце вводу і виводу електричного струму в приладах і машинах, напр. в гальванічних батареях, динамомашинах, електричних печах і т. п.

ЕЛЕКТРОДИНАМІКА [див. *динаміка*] — відділ *фізики*, що вивчає властивості і взаємодії рухомих електричних зарядів, тобто явища, зв'язані з електричними струмами, взаємодію цих струмів, а також явища в змінних електромагнітних полях.

ЕЛЕКТРОДІАГНОСТИКА [див. *діагностика*] — *мед.* визначення провідності нерва або скоротливості м'язів за допомогою електричного струму.

ЕЛЕКТРОДИНАМОМЕТР [див. *динамометр*] — *фіз.* прилад для вимірювання потужності електричного струму.

ЕЛЕКТРОКАР [*< англ. car вагон; візок, повозка*] — візок з встановленим на ньому електродвигуном, що живиться від *аккумулятора*; застосовується у внутрізаводському і внутрівокзальному транспорті для перевезення вантажів.

ЕЛЕКТРОКАРДИОГРАМА — крива запису діяльності серця, одержана способом *електрокардіографії*.

ЕЛЕКТРОКАРДИОГРАФІЯ [*гр. kardia серце + graqhō пишу*] — метод визначення стану серця, який полягає в реєстрації електричних явищ, що виникають в серці при його діяльності.

ЕЛЕКТРОЛІЗ [$<$ гр. *lysis* розривання, розчинення] — розклад речовини (напр., води, солей і кислот в розчині) при пропусканні через розчин електричного струму.

ЕЛЕКТРОЛІТ [$<$ гр. *lytos* розчинений] — розчин, в якому при проходженні через нього електричного струму відбувається розклад речовини; *молекули* розчиненої речовини в електроліті в більшій або меншій мірі розщеплені на *іони*; до електролітів відносяться розчини солей, кислот і основ.

ЕЛЕКТРОЛІТИЧНИЙ — прикм. від сл. *електроліт* або *електроліз*; *е - ч н а в а н н а* — посуд з розчином, в якому провадять розклад речовини за допомогою електричного струму; *е - ч н а д и с о ц і а ц і я* — див. *дисоціація*; *е - ч н і м е т а л и* — метали, добуті в очищеному вигляді способом *електролізу*.

ЕЛЕКТРОЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ [див. *люмінесценція*] — свічення тіл під впливом катодних, рентгенівських променів і променів, що їх виділяють радіоактивні речовини.

ЕЛЕКТРОМАГНЕТИЗМ — *фіз.* сукупність *магнітних* явищ, що викликаються електричним струмом.

ЕЛЕКТРОМАГНІТ — кусок м'якого заліза або сталі, намагнічуваний електричним струмом, що проходить через оточуючу його обмотку у вигляді котушки з ізоляваного дроту; застосовується в електричних машинах (*генераторах*, *двигунах*), приладах (*реле*), телеграфних і телефонних апаратах та ін.

ЕЛЕКТРОМАГНІТНИЙ — 1) що відноситься до *електромагнетизму*; 2) що відноситься одночасно до *електрики* і *магнетизму*; *е - н і х в и л і* — зміни електричного і магнітного поля, що поширюються у вільному просторі з швидкістю приблизно 300 000 км за секунду; до них належать світлові хвилі, радіохвилі, рентгенівські промені та ін.

ЕЛЕКТРОМЕТР [$<$ гр. *metreb* міряю) — *фіз.* прилад для вимірювання *потенціалів* наелектризованих тіл; *к в а д р а т н и й е.* — прилад для вимірювання дуже слабких електричних зарядів і малих різниць *потенціалів*.

ЕЛЕКТРОМЕТРІЯ [$<$ гр. *metreb* міряю) — 1) учення про методи вимірювання різниці *потенціалів*; 2) *гірн.* е л е к т р о р о з в і д у в а н н я — один із методів геофізичного розвідання, оснований на використанні відмінностей в електропровідності руд і гірських порід.

ЕЛЕКТРОМОТОР — електричний двигун, машина, що перетворює електричну енергію в механічну.

ЕЛЕКТРОН [гр. *electron*] — 1) у стародавніх греків — янтар; також сплав золота з сріблом; 2) найменша частка негативної електрики; електрони є складовими частинами *атома*, в якому вони рухаються навколо позитивно зарядженого ядра; маса електрона в 1837,5 раза менша від маси атома водню (пор. *позитрон*); 3) легкий магнійовий сплав; містить, крім магнію, алюміній, цинк, марганець; застосовується в авіабудуванні.

ЕЛЕКТРОНІКА — галузь *фізики*, що вивчає явища електрики в газозовому середовищі і в *вакуумі*, а також розділ *електротехніки*, що використовує ці явища на практиці.

ЕЛЕКТРОННИЙ — що відноситься до *електронів*; *е - н а т е о р і я* — теорія, що розглядає електричні явища як результат сукупної дії безлічі елементарних електричних зарядів — електронів; виходячи із законів руху електронів, *е - н а* теорія дає пояснення електричним і магнітним властивостям речовини; *е - н а е м і с і я* — процес виходу електронів з твердих або рідких тіл під впливом зовнішніх дій (нагрівання, освітлення та ін.); *е - н і п р и л а д и* — прилади, в яких має місце проходження *е - н о г о* струму через *вакуум*; до *е - н и х* приладів відносяться *е - н і* (катодні) лампи, *е - н і* рентгенівські трубки, фотоелементи та ряд інших; *е - н а л а м п а* — пустотний прилад (скляний або металевий балон) з високим вакуумом; всередині *е - н о ї* лампи розміщені е л е к т р о д и: *катод*, *сітка* і *анод*; *е - н а* лампа застосовується як підсилювач, *детектор*, як випрямляч (див. *кенотрон*).

ЕЛЕКТРООПТИКА [див. *оптика*] — вчення про вплив електричного поля на оптичні явища.

ЕЛЕКТРОСКО́П [< гр. σκοπεῖν дивлюсь] — фіз. прилад, що служить для виявлення електричних зарядів.

ЕЛЕКТРОСТАТИКА [див. статика] — відділ фізики, що вивчає властивості і взаємодії нерухомо розподілених електричних зарядів, на відміну від *електродинаміки*.

ЕЛЕКТРОСТАТИ́ЧНИЙ — що відноситься до *електростатики*; **е - н а і н д у к ц і я** — поділ електричних зарядів (позитивних і негативних) в провіднику під впливом електричного поля; **е - н а о д и н и ц я к і л ь к о с т і е л е к т р и к и** — одиниця виміру кількості електрики, рівна величині такого точкового заряду, який, діючи в пустоті на рівній йому заряд, що перебуває на відстані 1 см, відштовхує його з силою в одну *дину*.

ЕЛЕКТРОСТРІ́КЦІЯ [< лат. strictio стягування] — фіз. зміна (стискання) об'єму тіла при *електривації* його.

ЕЛЕКТРОТА́КСИС [< гр. taxis побудова, розташування] — біол. переміщення організму або його частин під впливом електричного струму.

ЕЛЕКТРОТЕРА́ПІЯ [див. *терапія*] — лікування електрикою, застосування електричного струму для лікувальних цілей.

ЕЛЕКТРОТЕРМІ́Я [< гр. thermē теплота, жар] — розділ техніки, що займається питаннями перетворення електричної енергії в теплоту для промислових цілей.

ЕЛЕКТРОТЕ́ХНІКА — галузь прикладних знань, що вивчає засоби і способи застосування електричних і магнітних явищ для практичних цілей (електромашинобудування, вироблення і передача електричної енергії, освітлення, телеграф, телефон, радіо).

ЕЛЕКТРОТІ́ПІЯ — див. *гальванопластика*.

ЕЛЕКТРОФІ́ЗІОЛÓГІЯ — відділ *фізіології*, що вивчає електричні явища в організмах і вплив електрики на організми, їх тканини і органи.

ЕЛЕКТРОФІ́ЛЬТР [див. *фільтр*] — апарат для очищення за допомогою електрики газів від твердих домішок, що є в них у завислому стані; електрофільтри бувають трубчасті і

пластинчасті; широко застосовуються в хімічній промисловості, в кольоровій металургії, при очищенні доменного газу, димових газів і т. д.

ЕЛЕКТРОФÓР [< гр. phoros що несе] — прилад для одержання статичної (що перебуває в рівновазі) електрики в невеликих кількостях; складається з смоляного або ебонітового круга (див. *ебоніт*) і металевого круга з ручкою з речовини, яка не проводить електрики (*ізолятора*).

ЕЛЕКТРОХІ́МІЯ — наука, що вивчає хімічні процеси, які викликаються діями електричного струму на речовини, та електричні явища, що виникають внаслідок хімічних процесів.

ЕЛЕКТРОЕНЕ́РГІЯ — енергія електричного струму; енергія, обумовлена силами електричних зарядів (енергія електричного поля).

ЕЛЕМЕНТ [< лат. elementum стихія, первісна речовина] — 1) в староримській філософії — те саме, що *стизія* 2 (вогнь, повітря, вода і земля); 2) *хім. е л е м е н т и* — природні і штучно добути речовини, які не можуть бути розкладені звичайними хімічними способами на ще більш прості речовини; хімічно сполучаючись один з одним, елементи утворюють всі складні речовини, з яких складається навколишній світ; 3) *фіз. див. гальванічний е., термоелемент, фотоеlementи*; 4) складова частина якого-небудь складного цілого.

ЕЛЕМЕНТА́РНИЙ [лат. elementarius] — початковий, найпростіший, основний; **е - н а о с в і т а** — початкова освіта; **е - н а м а т е м а т и к а** — звичайно так називають (на відміну від вищої) ту частину математики, яку викладають в початковій і середній школі; незважаючи на поширеність терміну, чітко окреслених меж того, що входить в *е-ну математику*, не існує.

ЕЛЕРОНИ [< фр. aileron крильце] — ав. деталь літака, рухомі верхні біля задніх частин крил (площин) літаків, укріплені на шарнірах; повертаються одночасно, але в різні боки; служать для управління літаком.

ЕЛЕФАНТІ́АЗ(ИС) [< гр. elephas

(elephantos) слон] — «слопова хвороба», стійке спотворююче збільшення розмірів якої-небудь частини тіла, переважно нижніх кінцівок, внаслідок гіперплазії шкіри і підшкірної клітковини при тривалих застоях лімфи і розширенні лімфатичних судин.

ЕЛІЗІЯ [< лат. elisio витискання, виштовхування] — *лінгв.* випадання кінцевого голосного звука в слові, коли наступне слово починається з голосного, напр. у франц. мові l'esprit (замість le esprit) розум.

ЕЛІКСИР фр. élixir < ар.] — 1) фантастичний напій, який нібито може продовжити людське життя («життєвий е.»); його марно шукали алхіміки (див. *алхімія*); 2) міцний настій на спирту, кислотах і т. п.; вжив. в медицині, косметиці.

ЕЛІМІНАЦІЯ [< лат. eliminare виганяти < e (x) із + limen поріг] — 1) виключення, вилучення; 2) *мат.* виключення невідомого з системи рівнянь.

ЕЛІМІНУВАТИ [лат. eliminare] — виключати; усувати; робити *елімінацію*.

ЕЛІНГ [гол. helling] — 1) *мор.* місце на березі з спеціально збудованим похилим фундаментом (стапелем), де закладається і будується корпус судна; 2) обладнане приміщення для стоянки *дирижаблів* та аеростатів; при елінгу є причальна щогла.

ЕЛІПС(ИС) [< гр. elleipsis опущення; недолік, вада] — 1) *геом.* один з *конічних перерізів*, замкнута крива лінія, сума відстаней кожної точки якої від двох даних точок (*фокусів*) є величина постійна; 2) *лінгв.* випущення з мови слів, що легко підрозуміваються, напр. «я — додому», замість «я їду додому».

ЕЛІПСОГРАФ [< гр. graphō пишу] — механізм, кожна з точок одної ланки якого описує *еліпс*; застосовується, наприклад, як креслярський інструмент для викреслювання еліпсів.

ЕЛІПСОЇД — *геом.* поверхня, утворена обертанням *еліпса* навколо однієї з його осей, а також поверхня, добута з попередньої за допомогою розтягання відносно якої-небудь пло-

щини, що проходить через вісь обертання.

ЕЛІПТИЧНИЙ [гр. elleiptikos] — 1) що має форму *еліпса*; 2) основана на пропусканні слів у мові, які легко підрозуміваються; *неповний*.

ЕЛІТА [< фр. élite пайкраший, добрий] — найкращі, добірні рослини або тварини, здобуті в результаті *селекції* і призначені для дальшого розмноження.

ЕЛЛАДА [гр. Hellas (Hellados)] — назва Греції.

ЕЛЛІНІЗМ [< гр.] — 1) термін, введений буржуазною, ідеалістичною історіографією для позначення епохи «занепаду» *еллінської* культури (від розпаду монархії Александра Македонського до підкорення Греції і Сходу Римом, тобто від 323 р. до 1 ст. до н. е.), що прийняла в себе елементи східних культур; термін е. часто вживається для позначення епохи великого поширення старогрецької культури; 2) особливість старогрецької мови, перенесена в іншу мову.

ЕЛЛІНІСТ [< гр.] — спеціаліст з старогрецької мови і літератури.

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ — властивий *еллінізму*.

ЕЛЛІНСЬКИЙ [< гр. hellen еллін (грек)] — грецький.

ЕЛОДЕЯ [< гр. helōdes болотний < helos болото] — водяна рослина з родини жабурникових, родом з Північної Америки; в ставах, ріках елодея часто розростається у величезних кількостях («водяна чума»).

ЕЛОКВЕНЦІЯ [лат. eloquentia] — красномовність.

ЕЛОНГАЦІЯ [лат. e(x) із + longus довгий] — *астр.* видима кутова відстань планети від Сонця.

ЕЛ'ОВІЙ [< лат. eluere мити, змивати] — *геол.* продукти вивітрювання гірських порід, що залишаються на місці свого первісного утворення, на протилежність алювію (продуктам, що переносяться вітрами і текучими водами); пор. також *делювій*.

ЕЛЬ [англ. ale] — світле англійське пиво, густе і міцне.

ЕЛЬДОРАДО [ісп. el dorado золота країна] — 1) казкова країна

золота і дорогоцінного каміння, яку розшукували в Америці перші іспанські завойовники; 2) * країна багатства; країна казкових чудес.

ЕЛЬЗЕВІР — 1) назва книг, надрукованих в славнозвісних голландських друкарнях 16—17 ст., що належали друкарям-видавцям Ельзевірам; 2) назва шрифту, що вживався в цих друкарнях.

ЕЛЬФИ — у староскандинавській міфології — легкі повітряні істоти у вигляді людини, які наділені різноманітними чудовими здібностями і збираються при світлі місяця для танців та хороходів.

ЕМАЛЮВАННЯ — *тех.* нанесення *емалі* на поверхню металевих виробів і закріплення її випалюванням.

ЕМАЛЬ [фр. email] — 1) склоподібна маса (легкоплавке свинцеве скло, забарвлене, здебільшого непрозоре); 2) в *кераміці* — непрозорий різновид глазури, якою покривають поверхню металевих предметів, напр. посуду, щоб запобігти окисленню або надати красивого вигляду (жетиони, значки); 3) *друк.* кислототривкий шар, що вживається при виготовленні кліше; 4) *анат.* тканина, що вкриває коронку зуба, найтвердіша тканина в організмі.

ЕМАЛЬОВИЙ — прикм. від сл. *емаль*; е - в і ф а р б и — суміші барвників з олійними лаками (розчинами смол у висихаючих маслах); при висиханні утворюють тверде покриття з глянцем, схоже на емаль.

ЕМАНАЦІЯ [*<* лат. emanatio витікання] — 1) *фіз.* проміжний газоподібний продукт розпаду радіоактивних речовин: *радію*, *актинію* і *торію*; в періодичній системі відноситься до нульової групи і має цілковиту хімічну інертність; 2) в староримській ідеалістичній філософії періоду занепаду античного суспільства (неоплатонізм, гностицизм) — фантастичне «пояснення» походження світу через містичний прояв творчої енергії божества.

ЕМАНСИПАЦІЯ [лат. emancipatio] — звільнення від залежності, підлеглості, гноблення, від заборонів, взагалі від усього застарілого.

ЕМАНСИПАВАТИ [лат. emancipare] — звільняти, робити *емансипацію*.

ЕМБАРГО [*<* ісп. embargo накладання арешту, заборона] — 1) заборона державною владою вивозу з якої-небудь країни або ввозу в яку-небудь країну золотої валюти, товарів, цінностей або затримання майна (суден, предметів військового озброєння і т. д.), що належить іноземній державі; 2) заборона заходити в порти своєї країни суднам, які належать іншим країнам, або виходити з своїх портів суднам інших країн; застосовується як акт *репресалій*; великого поширення ембарго набрало в період другої світової війни.

ЕМБЛЕМА [лат. emblema *<* гр. emblēma вставка, опукла прикраса] — умовне або символічне зображення якого-небудь поняття або ідеї, напр. серп і молот — е. однання робітників і селян.

ЕМБЛЕМАТИЧНИЙ — що відноситься до *емблеми*; є емблемою; умовний, алегоричний.

ЕМБОЛІЯ [*<* гр. embollō вштовхую] — закупорка кровоносних або *лімфатичних* судин іноземними частками (е м б о л а м и), що приносяться з кров'ю або лімфою, напр. при інфаркті серця.

ЕМБРИОГЕНЕЗ — *біол.* процес *ембріонального розвитку*.

ЕМБРИОЛОГІЧНИЙ — 1) що відноситься до *ембріології*; 2) зародковий.

ЕМБРИОЛОГІЯ [гр. embryo зародок + logos поняття, вчення] — відділ *біології*, що вивчає зародковий розвиток організмів.

ЕМБРИОН [гр. embryo] — *біол.* 1) зародок, організм, що розвивається від початку дроблення яйця до виходу з яйцевих оболонок або з материнського організму; 2) зачаток квіткових рослин, що складається з кореня, стебла і листя і міститься в насінні.

ЕМБРИОНАЛЬНИЙ [*<* гр.] — зародковий, зачатковий; що перебуває в зародковому стані; е. р о з в и т о к — розвиток зародка (*ембріона*) в яйцевих оболонках або в тілі матері, на відміну від постембріонального розвитку (після вилуплення або народження).

ЕМБРИОТМІЯ [гр. embryo зародок + tomē розтин, розсікання] —

мед. розтин зародка, операція роздроблення плода при трудних родах, що загрожують життю породіллі.

ЕМЕР [нім. Emmer] — *бот.* вид полби; те саме, що двозерна пшениця.

ЕМЕРГЕНЦІ [< лат. emergens (emergentis) що вибивається] — *бот.* вирости на поверхні рослин, в утворенні яких бере участь не тільки *епідерміс*, але і тканини, що лежать глибше (до емергенців належать колючки троянд, чіпкі волоски хмелю і т. п.).

ЕМЕРДЖЕНТНА ЕВОЛЮЦІЯ [< англ. emergence виникнення, поява нового] — реакційна філософська теорія сучасного англо-американського ідеалізму, за якою виникнення якісно нового є непізнаваним і не основане на природній закономірності; ця антинаукова теорія, що веде до *містицизму*, спрямована проти діалектичного розуміння розвитку (див. *діалектика*).

ЕМЕРИТУРА [< лат. emeritus заслужений] — в дореволюційній Росії — грошова допомога, спеціальна пенсія, що видавалась звільненим у відставку державним службовцям з сум *е м е р и т а л ь н о ї к а с и*, кошти якої складались з обов'язкових відрахувань від платні державних службовців.

ЕМЕТРОПІЯ [гр. emmetros розмірний + *о́с* око] — найдосконаліший в оптичному відношенні вид *рефракції* ока.

ЕМИГРАНТ [< лат. emigrans (emigrantis) що виселяється] — особа, що виселилася з якої-небудь країни в іншу з тих чи інших причин (економічних, політичних, релігійних та ін.).

ЕМИГРАЦІЙНИЙ — що стосується *еміграції*; переселенський.

ЕМИГРАЦІЯ [< лат. emigrare переселитися, виселитися] — 1) масове переселення з якої-небудь країни в іншу, викликане різними причинами (економічними, політичними, релігійними та ін.), немичиний супутник експлуататорського суспільства; набрала особливого поширення в капіталістичних країнах в 19 і 20 ст.; 2) сукупність *емігрантів*, що проживають в якійсь країні; 3) *фізіол.* вихід *лейкоцитів* і *еритроцитів* через

непошкоджені стінки кровоносних судин, те саме, що *діapedез*.

ЕМИГРУВАТИ [лат. emigrare] — переселитися з своєї вітчизни в яку-небудь чужу країну.

ЕМИНЕНЦІЯ [< лат. eminentia вищість] — 1) титул католицьких єпископів та кардиналів; 2) до 17 ст. — також титул духовних *курфюрстів* і гротмейстера ордену *іоаннітів*.

ЕМИР [< ар. амір повелитель] — можновладний князівський титул в деяких мусульманських країнах Сходу; титул колишніх правителів Афганістану і дореволюційної Бухари.

ЕМИСАР [< лат. emissarius посланий] — особа, яку послав яка-небудь політична або державна організація (звичайно в іншу країну) з дорученням, переважно секретним.

ЕМИСІЙНИЙ — прикм. від сл. *емісія*; *е. банк* — банк, що має крім права провадити звичайні банківські операції ще і право випускати банкові білети; *е. податок* — в капіталістичних країнах не зовсім точна назва, якою позначається частина майна і доходу, яку втрачають жителі даної країни в результаті знецінення грошей в періоди *інфляції*.

ЕМИСІЯ¹ [< лат. emissio випуск] — *ек.* випуск державою або приватними об'єднаннями капіталістів цінних паперів (акцій, облігацій), банкових білетів, паперових грошей. На сучасній стадії капіталізму *е.* паперових грошей є виключною монополією держави, що використовується в інтересах пануючого класу. В СРСР *емісію* грошей здійснює радянський Держбанк; *емісію* здійснює держава також в формі облігацій держпозик. Всі види *емісії* підпорядковані в СРСР завданням єдиного соціалістичного народногосподарського плану.

ЕМИСІЯ² [< лат. emissio випромінювання] — *е. електронна* — див. *електронний, електронна емісія*.

ЕМИТЕНТ [< лат. emittens (emittentis) що випускає] — установа або підприємство, що випускає цінні папери, банкноти або паперові гроші, тобто провадить *емісію*¹.

ЕМИТЕР [< лат. emittere випускати] — *катод*, призначений для одер-

жання електронної емісії при діянні на нього ударів електронів, що випромінюються іншим джерелом.

ЕМІТУВАТИ [< лат. *emittere* випускати] — випускати цінні папери, банкноти або паперові гроші (див. *емісія* ¹).

...**ЕМІЯ** [< гр. *haima* кров] — в закінченні складних слів означає відношення даних слів до крові, напр. *гіперемія*.

ЕМОЦІОНАЛЬНИЙ — викликуваний емоціями, оснований на почутті.

ЕМОЦІЯ [фр. *émotion* < лат. *emovere* збуджувати, хвилювати] — почуття, переживання, душевне хвилювання (гнів, страх, радість і т. д.).

ЕМПІЕМА [гр. *empyēma* налив, гнояк < *ruon* гній] — мед. скупчення гною в порожнині тіла.

ЕМПІРЕЙ [< гр. *empyros* охопленої полум'ям] — 1) за наївними уявленнями стародавніх греків — найвища частина неба, ніби наповнена чистим вогнем і світлом, місце перебування богів; 2)* височінь, висота; витати в емпіреях — мріяти, фантазувати.

ЕМПІРИЗМ [< гр. *empeiria* досвід] — філ. учення, яке визнає досвід (чуттєві сприйняття) єдиним засобом достовірного пізнання і применшує значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень. Е. обмежується вивченням окремих фактів, проходить по поверхні явищ, не розкриваючи глибших їх зв'язків і законів розвитку. Для емпіризму в науці і політиці характерні нерозуміння загальних цілей і перспектив, заперечення значення теорії, вузьке, безпринципне діляцтво; в цьому розумінні вживається вислів повзучий е. Від матеріалістичного емпіризму, що розглядає досвід як відображення у відчуттях об'єктивної дійсності, слід відрізнити ідеалістичний е., що розглядає досвід як суб'єктивний зміст свідомості (див. *ідеалізм суб'єктивний*).

ЕМПІРИК — послідовник емпіризму.

ЕМПІРИЧНИЙ — 1) оснований на досвіді; 2) що йде за емпіризмом.

ЕМПІРИКРИТИК — послідовник емпіріокритицизму.

ЕМПІРИОКРИТИЦИЗМ [гр. *empeiria* досвід + *критицизм*] — інакше *ма х і з м* — ворожа матеріалістичної реакційна суб'єктивно-ідеалістична філософська течія кінця 19 ст., очолювана Е. Махом і Р. Авенаріусом; е. заперечує об'єктивне існування матеріального світу і розглядає речі як явища свідомості, поєднання відчуттів. В. І. Ленін у своїй праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» піддав е. нищівній критиці.

ЕМПІРИОМОНІЗМ — вороже марксистсько-ленінізму суб'єктивно-ідеалістичне філософське вчення О. Богданова, яке зводило фізичне до психічного, різновид емпіріокритицизму (див.). Нищівну критику емпіріомонізму дав В. І. Ленін в книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ЕМПІРИОСИМВОЛІЗМ — різновид емпіріокритицизму (див.); для емпіріосимволізму уявлення і поняття — не відображення реальних речей в свідомості, а тільки символи наших відчуттів. Антинауковість емпіріосимволізму викрита В. І. Леніном у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ЕМПІРІЯ [< гр. *empeiria* досвід] — філ. людський досвід, сприйняття зовнішнього світу за допомогою органів чуття; спостереження, здійснюване у звичайних природних умовах, на відміну від експерименту.

ЕМУ [< португ. *ema* журавель, страус] — великий австралійський бігаючий птах з групи плоскогрудих (безкілевіх), схожий на африканського страуса, але з коротшою, опереною шиєю, з сильними трипалими ногами, опереними у верхній частині.

ЕМУЛЬГАТОР — хімічна речовина, яку додають до емульсії, щоб перешкодити зворотному з'єднанню у воді часток бітуму або дьогтю; як емульгатор застосовується мило.

ЕМУЛЬСИН [< лат. *emulsus* видосний] — білкова речовина, що міститься в мигдалі.

ЕМУЛЬСІЯ [< лат. *emulsus* видосний] — 1) рідина, в якій перебувають в завислому стані мікроскопічні краплинки іншої рідини; прикладом емульсії є молоко або суміш води з жиром і лугом, що застосовується

при металообробці для охолодження різального інструменту і оброблюваного виробу; 2) світлочутлива е. — в фототехніці — препарат, в желатиновому розчині якого розподілені частки або зерна солей срібла, чутливих до променів світла.

ЕМУЛЬСОЇДИ [емульсія + гр. eidos вид] — *хім.* колоїдні розчини, що погано коагулюють і дають оборотні осади, з поверхневим натягом і в'язкістю, різко відмінними від тих самих властивостей у розчинника.

ЕМУЛЬСОР — машина для приготування емульсії механічним розпошенням бітуму або дьогтю в воді.

ЕМФАЗА [гр. *emphasis* виразність] — в поезії і риторичі — напруження мови, посилення її емоціональної виразності; *емфатичного* характеру надають мові різні фігури: вигуки, риторичні запитання і звертання, анафоричні повторення слів (див. *анафора*) та ін.

ЕМФАТИЧНИЙ [гр. *emphatikos*] — що вимовляється в піднесеному тоні; виразний.

ЕМФІЗЕМА [< гр. *emphysēma* здуття] — *мед.* надмірне скупчення повітря в органах, які звичайно містять його, або наявність повітря в органах, звичайно позбавлених його, напр. в шкірі; *е. легень* — розширення легень, викликане загибеллю еластичних елементів легеневої тканини і заміною їх неподатливою сполучною тканиною.

ЕНАЛІДІЙ [< гр. *enaliōs* що перебуває в морській воді] — підводні, цілком занурені в воду рослини, що живуть на мулуватих узбережжях морів; місіями утворюють великі підводні луки на глибині до 10 м.

ЕНАНТЕМА [гр. *en* в, при + *antēō* викликати висип] — *мед.* висип на слизових оболонках.

ЕНГАРМОНІЙНИ ТОНИ [гр. *en* в, при + *harmonikos* гармонійний, музичний] — тони, різні за назвою і графічним зображенням, але рівні за висотою в межах дванадцятиступінного, рівномірно темперованого ладу, напр. до дієз і ре бемоль (див. *темперація*).

ЕНДАРТЕРІТ [гр. *endon* всередині + *arteria*] — запалення внутрішньої оболонки артерії.

ЕНДЕМИ [< гр. *endēmos* місцевий] — рослини або тварини, поширені тільки в певній географічній області.

ЕНДЕМІЧНИЙ [< гр. *endēmos* місцевий] — місцевий, властивий даній місцевості.

ЕНДЕМІЯ [< гр. *endēmos* місцевий] — *мед.* постійне існування заразної хвороби в якій-небудь місцевості.

ЕНДО... [< гр. *endon* всередині] — на початку складних слів означає «внутрішній», напр. *ендогенний*.

ЕНДОГАМІЯ [*ендо...* + гр. *gamos* шлюб] — звичай укладання шлюбів всередині даної суспільної групи; за первісно-общинного ладу плем'я звичайно ендогамне, а роди, що входять в нього, екзогамні (пор. *екзогамія*).

ЕНДОГЕННИЙ [*ендо...* + гр. *genos* рід, народження] — внутрішнього походження; пояснюваний внутрішніми причинами; що виникає внаслідок внутрішніх причин, *е-н і пр о д е с и* — в *геології* — пропеси, які обумовлені внутрішньою теплоотою Землі і викликають вулканічні явища, землетруси, *тектонічні рухи* (протилежні *екзогенний*).

ЕНДОДЕРМА [*ендо...* + гр. *derma* шкіра] — 1) *бот.* шар клітин в стеблах і коренях рослин, що оточує всі внутрішні тканини, відокремлюючи їх від периферичної, т. зв. первісної кори; 2) *зоол.* див. *ентодерма* 2.

ЕНДОКАРД [*ендо...* + гр. *kardia* серце] — *анат.* внутрішня оболонка порожнини серця.

ЕНДОКАРДИТ — запалення внутрішньої оболонки серця (*ендокарда*); супроводиться поразкою клапанів.

ЕНДОКАРПІЙ [*ендо...* + гр. *karpos* плід] — *бот.* внутрішній шар оплодня рослини.

ЕНДОКРИННИ ЗАЛОЗИ [*ендо...* + гр. *krinō* відділяю] — *біол.* залози внутрішньої *секреції*, тобто такі, що не мають вивідних проток і виділяють секрети (гормони) безпосередньо в кров або *лімфу*. До е-них залоз відносяться *гіпофіз*, щитовидна залоза, прищитовидні залози, надниркові залози та ін.

ЕНДОКРИНОЛОГІЯ [*ендо...* + гр. *krinō* відділяю + *logos* поняття, вчення] — відділ фізіології і медицини, що вивчає залози внутрішньої

секреції і розробляє методи лікування захворювань, викликаних порушенням діяльності цих залоз.

ЕНДОКРИНОПАТІЯ [ендо... + гр. krioñ відділяю + pathos страждання] — загальна назва хвороб, викликаних порушенням діяльності залоз внутрішньої секреції.

ЕНДОМЕТРИТ [ендо... + гр. mètra матка] — запалення е н д о м е т р і я — внутрішньої оболонки стінки матки.

ЕНДОПАРАЗІТИ [див. енд... + паразити] — внутрішні паразити; живуть в тканинах або внутрішніх органах іншого організму (проти-лежн. ектопаразити).

ЕНДОСКОП [ендо... + гр. skopeō дивлюсь] — мед. прилад для освітлювання і дослідження очом порожнинних і трубчастих органів, напр. сечового міхура, порожнини стравоходу та ін. (пор. цистоскопія, езофагоскопія).

ЕНДОСМЕТР [ендо... + гр. òsmos поштовх + metreo міряю] — прилад для вимірювання осмотичного тиснення (див. осмос).

ЕНДОСМОС [ендо... + гр. òsmos поштовх] — біол. процес просочування розчинених речовин з зовнішнього середовища всередину клітини (проти-лежн. екзосмос).

ЕНДОСПЕРМ [ендо... + гр. sperma сім'я] — бот. особлива тканина в насінні рослин, що служить місцем відкладання живильних речовин; нерідко е. називають «білком».

ЕНДОТЕЛІЙ [ендо... + гр. thelè сосок] — тканина внутрішньої оболонки всіх кровоносних і лімфатичних судин і серця; складається з плоских клітин.

ЕНДОТЕРМІЧНИЙ [див. енд... + термічний] — тепловираючий; е-н і р е а к ц і ї — хім. реакції, що відбуваються з вибиранням теплоти.

ЕНДОТОКСИНИ [див. енд... + токсини] — бактерійні отрути, що звільняються при розпаді бактерій.

ЕНДОТРОФНИЙ [ендо... + гр. trophè живлення] — біол. назва, яку дають грибам і взагалі паразитам, що оселяються всередині організму, який їх живить.

ЕНДСИ [англ. ends букв. кінці] — обрізки дощок до 2,4 м довжини

(термін, вживаний в експортній торгівлі лісом).

ЕНДШПІЛЬ [нім. End(e) кінець + Spiel гра] — заключна стадія шахової партії.

ЕНЕОЛІТ [лат. aeneus мідний + гр. lithos камінь] — мідно-кам'яний вік, або «мідний вік», час появи перших металевих знарядь з міді, поряд з якими продовжували вживатися кам'яні знаряддя; перехідний період від неоліту до бронзового віку.

ЕНЕРГЕТИЗМ [< гр. energetikos діяльний] — реакційна, ідеалістична течія серед природознавців початку 20 ст. (В. Оствальд та ін.); перекручуючи наукові дані, намагається мислити рух без матерії і звести всі явища природи до енергії, позбавленої матеріальної основи; в своїх теоретико-пізнавальних висновках е. близький до магізму.

ЕНЕРГЕТИК — спеціаліст з енергетики.

ЕНЕРГЕТИКА — методи застосування і експлуатації різних видів енергії для промислових і побутових потреб; до енергетики відносять теплотехніку, електротехніку та ін.

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ — що відноситься до енергетики; стосується використання всіх видів енергії: тепла, електрики, руху води, вітру і т. п.

ЕНЕРГІДА [< гр. energos діючий] — біол. ядро і оточуюча його ділянка протоплазми в клітині; багатоядерні клітини — поліенергідні (по-грецьки poly — багато).

ЕНЕРГІЙНИЙ [< гр.; див. енергія] — 1) діяльний, невтомний, настирливий, життєдіяльний; 2) сильно діючий.

ЕНЕРГІЯ [< гр.; energieia діяльність] — 1) одна з основних властивостей матерії — міра її руху (див. кінетична і потенціальна енергія); головні різновиди або форми енергії: механічна, тепла, електрична і електромагнітна, хімічна, атомна (ядерна); різні форми енергії можуть перетворюватися одна в одну в строго визначених співвідношеннях; при всіх перетвореннях енергії загальна кількість її не змінюється; закон зберігання енергії є основним законом сучасного природознавства; відкритий М. В. Ломоносовим у 1748 р.,

2) в широкому розумінні — діяльна сила, наполегливість, життєрадісність.

ЕНЗІМИ [гр. εν в, всередині + зум'є закваска] — те саме, що *ферменти*.

ЕНЗОЇТИЯ [гр. εν в, всередині + збоп тварина] — заразна хвороба худоби, властива якій-небудь місцевості.

ЕНІГМАТИЧНИЙ [< гр. aínigma (aínigmatos) загадка] — загадковий.

ЕНКАУСТИКА [гр. enkaustiké < enkaíō випалюю] — живопис восковими фарбами, які наносяться на поверхню картини гарячими металевими інструментами.

ЕНКЛІТИКА [гр. enklitiké < enklínō схиляюсь] — *лінгв.* слово, що втратило власний наголос і стоїть після наголосованого слова, до якого воно примикає, утворюючи разом з ним щодо наголосу одно ціле, напр. частка «то» у висловах: мій-то, той-то і т. п. (протилежн. *проклітика*).

ЕНКОМ'ЄНДА [< исп. encomienda доручення] — в історії іспанської колонізації Америки — «опіка» над індійським населенням якої-небудь місцевості, яка покладалась іспанськими властями на іспанських колоністів, що на практиці було жорстокою кріпосницькою експлуатацією індійського населення колонізаторами; також — сама місцевість, населення якої віддавалось в таку «опіку».

ЕНКРИНІТ [гр. εν в, всередині + krinon лілія] — *геол.* виковні рештки морських лілій, що знаходяться в осадовчих породах; іноді утворюють осадовчі породи — енкринітові вапняки.

ЕНОТЕРА [гр. oinothēras] — рослина з родини знітових, родом з Півн. Америки; деякі види разводяться як декоративні і як овочі (використовується м'ясисте коріння).

ЕНТЕЛЕХІЯ [гр. entelecheia] — в філософії Арістотеля (384—322 рр. до н. е.) — телеологічне поняття (див. *телеологія*) досягнення мети, здійснюваного нематеріальним діяльним началом, яке нібито визначає розвиток матерії; у деяких прихильників *віталізму* — особливе фантастичне нематеріальне життєве начало,

що нібито спрямовує розвиток організмів; ідеалістичне поняття ентелехії спрямоване проти наукового розуміння закономірності в біології.

ЕНТЕР'ЄР — те саме, що *інтер'єр* 1, 2.

ЕНТЕРІТ [< гр. enteron кишки] — запалення тонких кишок.

ЕНТЕРОКОЛІТ [гр. enteron кишки + kōlon товста кишка] — запалення тонких і товстих кишок.

ЕНТЕРОПТОЗ [гр. enteron кишки + ptōsis падіння] — опухлення кишечника та ін. нутрощів черевної порожнини.

ЕНТО... [< гр. entos всередині] — на початку складних слів означає «внутрішній», напр. *ентодерма*.

ЕНТОБЛАСТ [*енто...* + гр. blastos росток] — *біол.* див. *ентодерма* 1.

ЕНТОДЕРМА [*енто...* + гр. derma шкіра] — 1) внутрішній шар зародка багатоклітинних тваринних організмів на ранніх стадіях його розвитку (внутрішній зародковий листок); з ентодерми утворюються кишковий тракт і зв'язані з ним залози; 2) внутрішній клітинний шар стінки тіла кільцевопорожнинних тварин. (Пор. *ектодерма*.)

ЕНТОМОЛОГ — спеціаліст з *ентомології*.

ЕНТОМОЛОГІЯ [гр. entomon комаха + logos поняття, вчення] — відділ *зоології*, що вивчає комах.

ЕНТОМОФІЛІЯ [гр. entomon комаха + philia дружба, любов] — *бот.* пристосованість квіток рослин до перехресного запилення за допомогою комах.

ЕНТОПАРАЗІТИ — те саме, що *ендопаразити*.

ЕНТРОПІЯ [гр. εν в + tropē поворот, перетворення] — 1) *фіз.* особлива фізична величина; характеризує в звичайно спостережуваних нами явищах і процесах розсіювання, знецінювання *енергії*, що полягає в переході всіх видів енергії в теплову і рівномірному розподілі останньої між всіма тілами природи; ідеалісти роблять з цього реакційні висновки про «теплову смерть» всесвіту; ці ідеалістичні висновки суперечать даним сучасної науки і були розкритиковані ще Енгельсом; 2) *мед.* заворот повік всередину.

ЕНТУЗІАЗМ [гр. *enthusiasmos*] — високий ступінь натхнення, стан піднесення, захоплення.

ЕНТУЗІАСТ [гр. *enthusiastēs*] — захоплена людина, натхнена якою-небудь ідеєю; людина, палко віддана справі, якій віддає всі сили, працює з *ентузіазмом*.

ЕНУКЛЕАЦІЯ [< лат. *nucleus* горіх, ядро] — мед. вилучення; зокрема — вилучення очного яблука.

ЕНЦЕФАЛІТ [< гр. *enkephalos* мозок] — запалення головного мозку.

ЕНЦІКЛИКА [< гр. *enkyklios* круговий] — звернення римського папи до всіх підлеглих йому церков.

ЕНЦИКЛОПЕДИЗМ [фр. < гр.; див. *енциклопедія*] — багатобічне знання, широка, всебічна освіта, обізнаність в багатьох галузях знання.

ЕНЦИКЛОПЕДИСТ [фр. < гр.; див. *енциклопедія*] — 1) людина, всебічно освічена, яка володіє різносторонніми знаннями; 2) енциклопедисти — група передових французьких мислителів 18 ст., що об'єдналися навколо «Енциклопедії», яку видавали в 1751—1780 рр. Дідро і д'Аламбер і яка відіграла велику роль у формуванні ідеології буржуазії в період її революційної боротьби проти *феодалізму, абсолютизму* і церкви.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ — 1) що відноситься до *енциклопедії*, має характер *енциклопедії*; 2) всеосяжний, багатобічний, охоплюючий всі галузі знання; е. словник — праця, що об'єднує різні теоретичні і практичні відомості, розміщені для полегшення довідок в алфавітному порядку.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ [фр. *encyclopédie* < гр. *en* в + *kuklos* коло + *paideia* освіта] — наукове довідкове видання, що дає систематичне (за алфавітом або за темами) зведення знань (універсальна е.) або сукупність відомостей з однієї якої-небудь галузі знання (спеціальна е., галузева е.).

ЕОЗИН [< гр. *ēōs* ранкова зоря] — 1) органічна сполука, червона фарба з зеленою *флуоресценцією*, живвана для фарбування мікроскопічних препаратів; 2) назва деяких органічних

штучних фарб, що фарбують шерсть, шовк і папір в різні відтінки червоного кольору.

ЕОЗИНОФІЛИ [*еозин* + гр. *phileō* люблю] — одна з форм білокрітнів (*лейкоцитів*), *протоплазма* яких заповнена зернятками, що забарвлюються кислими фарбами, напр. *еозином*. В крові здорової людини 2—4% *еозинофілів* (від загальної кількості *лейкоцитів*).

ЕОЗИНОФІЛЬНИЙ — що легко забарвлюється *еозином*.

ЕОЗОЙСЬКА е р а (гр. *ēōs* зоря + *zōē* життя) — див. *протерозойська ера*.

ЕОЗОН [гр. *ēōs* зоря + *zōon* тварина] — геол. неорганічні мінеральні утворення, що їх відкрили в кінці 19 ст. в Півн. Америці і помилково прийняли за рештки найдавніших тварин (форамініфер).

ЕОЛ [гр. *Aiolos*] — в старогрецькій міфології — повелитель вітрів; згадується в «Одісеї» Гомера.

ЕОЛІТ [гр. *ēōs* зоря + *lithos* камінь] — найдавніша епоха кам'яного віку, коли люди виробляли найбільш примітивні кам'яні знаряддя — *еоліти*.

ЕОЛІТИ [< гр.; див. *еоліт*] — камені з слідами деякої найпростішої їх обробки, які знаходять в шарах кінця третинного і початку четвертинного періодів і які визнаються дослідниками за знаряддя первісної людини.

ЕОЛОВИЙ [< вл. н. гр.; див. *Еола*] — геол. процеси, обумовлені діяльністю вітру; е-ві форми — форми *рельєфу*, зобов'язані своїм походженням роботі вітру (*дюни, бархани, котловини, видування та ін.*); е-ва а р фа — а) *міф.* арфа бога вітрів *Еола*, що за міфологічним сказанням видавала піжні звуки при сході сонця і найменшому вітерці; б) рамка з натягнутими на ній струнами, що ставиться звичайно на даху; від подуву вітру струни починають звучати.

ЕОС [гр. *Ēōs*] — 1) в старогрецькій міфології — богиня світанку, те саме, що в староримській міфології *Аврора*; 2) в поезії — світова зірниця.

ЕОЦЕН [гр. *ēōs* зоря + *kainos* новий (зоря нового життя)] — геол. середня епоха *палеогенового періоду*.

ЕПАТУВАТИ [фр. épater] — приголомшувати, дивувати незвичайною поведінкою, скандалізувати.

ЕПЕЙРОГЕНІЧНІ рухи [гр. epeiros суша + genos походження] — геол. коливальні рухи — повільні підняття і опускання суші, що викликають зміни берегової лінії моря.

ЕПЕНДИМА [< гр. ependyma верхній покрив] — анат. тонка оболонка, що вистилає мозкові шлуночки і центральний канал спинного мозку.

ЕШБЛАСТ [гр. epi на, поверх + blastos росток] — те саме, що *епідерміс* 2.

ЕШГЕНЕЗ [гр. epi після + genesis походження] — біол. теорія, висунута в другій половині 18 ст. на противагу *преформізму*. Представники епигенезу показали, що організм не є утвореним заздалегідь у статевих клітинах (як думали преформісти), а формується в процесі зародкового розвитку на основі новоутворення.

ЕШГЕНЕТИЧНИЙ [гр. epi після + genesis походження] — геол. що утворився в результаті яких-небудь наступних (вторинних) процесів, напр. виникнення родовищ корисних копалин і жил в гірських породах, які раніше утворилися на даній ділянці земної кори.

ЕШГОН [< гр. epigonos народжений після] — зневажливе позначення пізніх, здрібнелих представників якої-небудь наукової або політичної течії або художньої школи, що застосовують відкилі ідеї і методи своїх попередників.

ЕШГОНСТВО — діяльність *епігона*.

ЕШГРАМА [< гр. epigramma напис] — 1) у стародавніх греків — напис на пам'ятнику, будинку, подарунку і т. п., що пояснював значення предмета; 2) короткий вірш сатиричного змісту.

ЕШГРАМАТИЧНИЙ — що має характер *епіграми*; колючий, дошкульний.

ЕШГРАФ [гр. epigraphē] — 1) у стародавніх греків — напис на якому-небудь пам'ятнику; 2) нині — фраза (часто — цитата), що вміщується в заголовку всього твору або

перед окремим його розділом і є ніби авторською вказівкою, яка намічає характер теми і її розвитку.

ЕШГРАФІКА [< гр. epigraphē напис] — допоміжна історична дисципліна, що займається вивченням стародавніх написів.

ЕШДЕМІОЛОГ — лікар епідемічних хвороб, спеціаліст з *епідеміології*.

ЕШДЕМІОЛОГІЯ [< гр. logos поняття, вчення] — наука, що вивчає закони виникнення і розвитку *епідемії* і заходи для запобігання їм і боротьби з ними.

ЕШДЕМІЧНИЙ — пошесний, що має характер *епідемії*.

ЕШДЕМІЯ [< гр. epidēmia пошесть] — значне поширення якої-небудь заразної хвороби.

ЕШДЕРМІС [гр. epidermis] — 1) анат. зовнішній поверхневий шар шкіри хребетних тварин і людини; складається з багатощарового плоского *епітелію*; 2) бот. ш к і р о ч к а, зовнішня покривна тканина вищих рослин, здебільшого складається з одного шару клітин.

ЕШДЕРМОФІТІЯ [*epidermic*] + гр. phylon рослина] — грибкове захворювання шкіри, яке викликається рослинним грибом *епідермофітом*.

ЕШДИДИМІТ [гр. epi на + didymos чоловіче яєчко] — запалення *епідидиміса* — придатка яєчка, найчастіше на ґрунті гонорей.

ЕШДІАСКОП [гр. epi на + diaskopeo дивлюсь через, крізь] — оптичний прилад для проєктування на екран зображень як прозорих рисунків (діапозитивів), так і непрозорих, напр. з книги; є сполученням *проєкційного ліхтаря* і *епіскопа*.

ЕШДІОТ [< гр. epidosis припшення, приріст] — мінерал з групи водних силікатів різних кольорів, з скляним блиском.

ЕШІЗОД [гр. epeisodion] — 1) окрема пригода, подія; 2) випадкова, побічна обставина або пригода; 3) більш-менш закінчена складова частина великого і складного за *сюжетом* художнього твору (романа, драми, картини і т. п.), що має відносно самостійне значення.

ЕШІЗОДИЧНИЙ [< гр.; див. *епізод*] — випадковий; не зв'язаний з

ділим; що відбувається час від часу, в непевні строки (на протилежн. періодичному, що правильно повторюється).

ЕПІЗОТІЯ [гр. епі при, що + збоп тварина] — одночасне захворювання більш-менш значного числа тварин якою-небудь заразною хворобою.

ЕПІКА — епічні твори; епічна поезія.

ЕПІКАРД [гр. епі при, біля + kardia серце] — анат. зовнішня серозна оболонка серця.

ЕПІКРИЗ [гр. епі після + krisis рішення] — мед. остаточний висновок з приводу якого-небудь закінченого випадку хвороби, що вміщується звичайно в кінці історії хвороби.

ЕПІКУРЕЄЦЬ — 1) послідовник епікурізму; 2) в буржуазній літературі — людина, яка над усе ставить особисту втіху і чуттєві насолоди.

ЕПІКУРЕЇЗМ — вчення старогрецького філософа-матеріаліста і атеїста Епікура (341—270 рр. до н. е.), просвітителя стародавніх часів, який по-матеріалістичному пояснював світ на основі атомістичного вчення (див. атомізм). Антирелігійне етичне вчення Епікура, основане на розумному прагненні людини до щастя, реакційні ідеологи по-наклепницькому зображують як прагнення до низьких, чуттєвих втіх.

ЕПІЛЕПСІЯ [гр. epilepsia] — падуча хвороба — захворювання головного мозку з періодично наступаючими приступами — втраатою свідомості і судорогами.

ЕПІЛЕПТИЧНИЙ — зв'язаний з епілепсією, має характер епілепсії.

ЕПІЛОГ [гр. epilogos < епі після + logos слово, мова] — 1) в старогрецькій драмі — заключне звернення до глядачів, яке пояснювало намір автора або характер постановки; 2) в літературі — заключне повідомлення про події (з життя героїв), що відбулися через деякий час після дій, зображених в основній частині твору (протилежн. пролог).

ЕПІЛЯЦІЯ [лат. e (x) із + pilus волос] — мед. видалення волосся.

ЕПІОРНІС [гр. епі біля + ornis птах] — «мадагаскарський страус» — дуже великий (до 3 м висоти) птах

з підкласу плоскогрудих, близький до казуарів, який водився на о-ві Мадагаскарі; епіорніси вимерли в 17 столітті в результаті винищення лісів колонізаторами; величезні яйця епіорніса, завдовжки до 34 см, часто знаходять і тепер на цьому острові.

ЕПІПАЛЕОЛІТ [гр. епі після] — перший ступінь протонеоліту, що безпосередньо йде за верхнім палеолітом.

ЕПІСКОП [< гр. episkopeō дивлюсь на що-небудь] — оптичний прилад для проектування на екран зображення непрозорих рисунків або предметів за допомогою відбитого від них світла; застосовується для ілюстрування лекцій, доповідей та ін.

ЕПІСТИЛЬ [гр. epistylon] — див. архітрава.

ЕПІСТОЛА [лат. epistola < гр. epistolē] — лист, послання.

ЕПІСТОЛЯРННИЙ [< гр.; див. епістола] — в формі листа; властивий листам.

ЕПІСТРОФА [гр. epistrophē поворот назад, повертання] — риторична фігура, що складається з повторення одного і того ж слова або звороту.

ЕПІТАЛАМА [< гр. epithalamios весільний] — в античній поезії весільна пісня; весільний вірш.

ЕПІТАФІЯ [< гр. epitaphios (logos) надгробне (слово)] — надгробний напис.

ЕПІТЕЛІЙ [гр. епі поверх + thelē сосок] — 1) біол. тканина, що покриває поверхню багатоклітинного тваринного організму, а також вистилає всі його порожнини; виконує захисну і трофічну функції; 2) бот. тонкостінні клітини, що вистилають деякі внутрішні порожнини (напр., смоляні ходи) і виділяють в них різні речовини (ефірні масла, смоли і т. п.).

ЕПІТЕТ [гр. epitheton букв. прикладка] — означення, що додається до назви предмета, щоб підкреслити його характерну властивість, надати йому художньої виразності, поетичної яскравості, напр. шовкові кучері.

ЕПІТРОХОІДА [гр. епі при, біля + trochoeidēs колоподібний] — мат. замкнута крива лінія, описувана точкою, яка лежить поза колом або всередині кола, що котиться без

ковзання по зовнішній стороні другого кола.

ЕПФЕНОМЕН [гр. ері при] — *філ.* придаток до явища (*феномена*); побічне явище, що супроводить інші явища, але не має на них ніякого впливу; деякі форми *вульгарного матеріалізму* і *біхевіоризму* хибно розглядають явища свідомості як епіфеномен.

ЕПФІЗ [< гр. ephysis приросток] — *анат.* 1) верхній мозковий придаток, або «шишковидна залоза»; 2) кінець довгої трубчастої кості.

ЕПФІТИ [гр. ері на, при + phytos рослина] — рослини, що оселяються на інших рослинах, але не є паразитами, бо користуються цими рослинами тільки як місцем прикріплення.

ЕПІФОРА [гр. ephora < ері після + phoros що несе] — кінцівка, фігура, протилежна *анафорі*, збіг кінцевих частин рядка, фрази і т. п., напр. *рима*.

ЕПЦЕНТР [гр. ері на + центр] — область на поверхні Землі, що лежить безпосередньо над вогнищем, або *гіпоцентром*, землетрусу.

ЕПЦІКЛ [гр. ері на + kuklos коло] — *астр.* коло, центр якого рівномірно рухається по другому колу (*деференту*) в Птолемеєвій системі світу.

ЕПЦІКЛЮІДА [< гр.; див. *епіцикл*] — *геом.* замкнута крива лінія, яку описує точка кола, яке котиться без ковзання по зовнішній стороні другого кола.

ЕПІЧНИЙ [гр. epikos] — 1) властивий *епосу*, розповідний; е-на поезія — основний рід поезії поряд з лірикою і драмою; 2) * велично-спокійний, безстрашний.

ЕПОД [гр. epos] — в античному віршуванні — ліричний вірш, в якому довгий вірш чергується з коротким.

ЕПОЛЕТИ [фр. épaulette, одн., < épaule плече] — погони особливої форми, з закругленням на одному кінці, прикрашені знаками, золотими або срібними позументами, бахромою і т. п.; приналежність офіцерської парадної форми в дореволюційній Росії і в деяких зарубіжних країнах.

ЕПОНІМ [гр. eponimos < опота ім'я] — 1) у стародавніх афінян — перший з дев'яти *архонтів*, іменем якого позначався рік; 2) взагалі — той, що дає чому-небудь своє ім'я.

ЕПОПЕЯ [гр. epopoia] — 1) великий твір епічного жанру, напр. «Одіссея» Гомера, «Війна і мир» Л. Толстого, «Тихий Дон» Шолохова та ін.; 2) * ряд подій, зв'язаних з героїчними подвигами.

ЕПОС [< гр. epos слово, оповідання, пісня] — 1) в усній народній творчості — героїчні сказання: російські билини, «Одіссея», «Калевала» та ін.; 2) в теорії літератури — оповідний жанр: оповідання, повість, роман, епопея.

ЕПОХА [< гр. epochē зупинка] — 1) тривалий проміжок часу, що виділяється за тим чи іншим характерним явищем, за видатними подіями, які відрізняють певний період історії, науки, мистецтва і т. д. від інших періодів; 2) підрозділ геологічного періоду; 3) в *астрономії* — певний момент, з якого починають рахувати час або для якого дано положення якого-небудь світила.

ЕПСОМІТ [англ. epsomite < Epsom — місцевість в Англії] — гірка сіль, мінерал, природний сірчано-кислий магній; застосовується для одержування магнієвих препаратів.

ЕПУЛІС [гр. ері на + ulon ясна] — опух ясен.

ЕПУР [фр. épure] — плоске креслення проєкцій фігури, одержане через суміщення площин проєкцій.

ЕРА [лат. aera] — 1) момент, з якого ведеється літочислення, напр. у християн з т. зв. «народження Христа», у мусульман з «хіджри» — втечі Мухаммеда з Мекки (622 р. н. е.), у стародавніх римлян з заснування Рима (753 р. до н. е.) і т. д.; 2) в історії — поняття, що виражає відрізок часу, відмінний своїм внутрішнім суспільним змістом, історичними подіями від попереднього відрізка часу в розвитку історії; 3) в геологічній історії Землі — найбільший період часу, протягом якого відбувалось утворення гірських порід, що становлять групу (див. *архейська, протерозойська, палеозойська, мезозойська, кайнозойська е.*).

ЕРАТІЧНИ в а л у н и [*<* лат. erraticus блукаючий] — *геол.* величезні вугласті уламки гірських порід, занесені далеко від місця їх первісного залягання рухом стародавніх льодовиків.

ЕРАТО [гр. Epatō] — в старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька поезії.

ЕРБІЙ [від місця (Ytterby в Швеції) — *хім.* елемент, символ Er, порядковий номер 68, ат. вага 167,2; метал з групи рідкісних земель.

ЕРГ [*<* гр. ergon діло, робота] — *фіз.* одиниця роботи (і енергії) в абсолютній системі мір, дорівнює роботі сили в 1 *дину* на відстані в 1 сантиметр.

ЕРГАСТЕРІЙ [гр. ergasterion] — в стародавній Греції — майстерня, в якій працювали раби.

ЕРГАСТУЛ [лат. ergastulum] — тюрма для рабів, здебільшого підземна, в римських помістях; закуті в кайдани раби, що провинились, виконували там особливо важкі роботи.

ЕРГОГРАФ [гр. ergon діло, робота + graphō пишу] — прилад для графічної реєстрації роботи м'язів; застосовується для вивчення процесу стомлювання та ін.

ЕРГОСТЕРІН — органічна речовина з групи *стеринів*, що перетворюється при освітлюванні ультрафіолетовими променями у вітамін D.

ЕРГОТИЗМ [фр. ergotisme *<* ergot ріжки] — отруєння ріжками, «зла корча».

ЕРГОТІН [фр. ergotine *<* ergot ріжки] — *алкалоїд*, головна діюча речовина ріжків; в медицині застосовується при кровотечах, гол. ч. маткових.

ЕРЕ [сканд. öre] — дрібна монета Швеції, Норвегії і Данії, дорівнює $\frac{1}{100}$ *крони*.

ЕРЕБ [гр. erebos] — в старогрецькій міфології — найстрашніша частина «підземного світу», пекло.

ЕРЕТИЗМ [гр. erethismos] — *мед.* підвищена збудливість і дратливість.

ЕРЗАЦ [нім. Ersatz *букв.* заміна] — неповноцінний замітник; те саме, що *сурогат*.

ЕРИСТИКА [*<* гр. eristikos що

сперечається] — мистецтво вести спір, полеміку.

ЕРИТЕМА [*<* гр. erythema почервоніння] — *мед.* почервоніння окремих ділянок шкіри, викликане збільшеним припливом крові.

ЕРИТРИТ [*<* гр. erythros червоний] — *хім.* безбарвна кристалічна речовина (чотирихатомний спирт), що міститься в деяких лишаях, мохах та водоростях, легко розчинна в воді з утворенням густого солодкого розчину; застосовується замість гліцерину.

ЕРИТРОЦИТИ [гр. erythros червоний + kytos клітина] — червонокриві; в 1 *мм³* крові здорової людини міститься 4—5 млн. еритроцитів.

ЕРІННІЙ [гр. Erinnyes] — в старогрецькій міфології — богині прокляття, кари і помсти; переслідують і карають злочинців; щодо злочинців, які розкаялися, стають богинями-благодійницями (е в м е н і д и); в староримській міфології — *фурії*.

ЕРКЕР [нім. Erker] — *архит.* напівкруглий або багатогранний виступ в стіні, що освітлений вікнами і проходить через кілька поверхів.

ЕРЛІФТ [англ. air lift] — прилад для підймання рідини; застосовується головним чином для підймання води і нафти з свердловин на поверхню землі.

ЕРОЗІЯ [*<* лат. erodere роз'їдати] — 1) процеси розмивання і руйнування, що робляться на земній поверхні текучими водами і кригою; е. г р у н т у — змивання і розмивання його найбільш родючого шару талими і зливовими водами і видування східними та південно-східними вітрами; 2) місцеве руйнування (вкривання виразками) металів під дією механічних явищ, електричного розряду (іскри) та ін.; 3) *мед.* поверхневе вкривання виразками слизової або серозної оболонки.

ЕРОС [гр. Eros] — 1) *міф.* див. *Ерот*; 2) в ідеалістичній філософії Платона (див. *платонізм*) і неоплатоніків (див. *неоплатонізм*) — містичний потяг до фантастичного «потойбічного» світу ідей; 3) *астр.* назва однієї з малих планет, що часом наближається до Землі на відстань в 22,5 млн. *км.*

ЕРОТ [гр. Erōs (Erōtos)] — в старогрецькій міфології — бог кохання, те саме, що староримський *Амур* або *Купідон*.

ЕРОГІЗМ [< гр. erōs (erōtos) кохання] — підвищена статева збудливість, надмірна чутливість.

ЕРОТИКА [< гр. erōs (erōtos) кохання] — чутливість.

ЕРОТОМАН [< гр.; див. *еротоманія*] — людина з надмірною статевою збудливістю або з хворобливо підвищеним інтересом до сфери статевих відносин.

ЕРОТОМАНІЯ [гр. erōs (erōtos) кохання + mania безумство, божевілля] — хворобливо підвищений статевий потяг.

ЕРСТЕД [< вл. н.] — *фіз.* абсолютна одиниця напруги магнітного поля.

ЕРУДІТ [< лат. eruditus освічений, учений] — людина великих знань, що має велику *ерудицію*.

ЕРУДИЦІЯ [< лат. eruditio ученість, знання] — глибока ученість, начитаність, ґрунтовна обізнаність з літературою предмета; знання в якій-небудь галузі науки.

ЕРУПТИВНИЙ [< лат. eruptus виламаний] — *геол.* вивержений, вулканічного походження.

ЕРФУРТСЬКА програма — програма німецької соціал-демократії, прийнята на партійному з'їзді в Ерфурті в жовтні 1891 р.: проект її був написаний Каутським (див. *каутськийманство*); е. п. не містила в собі ні вимог демократичної республіки, ні лозунга диктатури пролетаріату. Енгельс піддав різкій критиці ерфуртську програму за її *опортунізм*; зауваження Енгельса, однак, не були враховані і були опубліковані лише через 10 років. В своїй праці «Держава і революція» (1917) Ленін піддав нищівній критиці ерфуртську програму і до кінця викрив опортунізм Другого Інтернаціоналу.

ЕРЦГЕРЦОГ [нім. Erzherzog] — до 1918 р. — титул австрійських принців.

ЕСАЎЛ — див. *осавул*.

ЕСЕ [фр. essai *букв.* досвід] — нарис (науковий, історичний, публіцистичний).

ЕСЕЙІСТ [фр. essayiste] — автор нарисів (див. *есе*).

ЕСЕНЦІЯ [< лат. essentia суть] — 1) летучі ефірні масла, що добуваються з рослин шляхом *дистляції*; 2) міцний склад, витяжка (*екстракт*), що розбавляється водою для користування, напр. оцтова есенція.

ЕСКАДРА [фр. escadre] — мор. велике з'єднання кораблів одного або різних класів.

ЕСКАДРИЛЬЯ [фр. escadrille] — підрозділ військової авіації, складається з кількох ланок літаків.

ЕСКАДРОН [фр. escadron] — організаційно-тактична одиниця в кінноті, що приблизно відповідає роті в піхоті.

ЕСКАЛАДА [фр. escalade < лат. scala драбина] — *заст. військ.* оволодіння фортечною стіною за допомогою штурмових драбин.

ЕСКАЛАТОР [англ. escalator < фр. escalader сходити < лат. scala драбина] — підйомно-транспортний пристрій (спеціальний тип похилого конвейєра) у вигляді безперервно рухомої стрічки з дерев'яним або металевим настилом; служить для переміщення вверх вантажів (напр., при вантаженні суден), для підняття і спуску пасажирів у метрополітені (безперервно рухомі сходи) і т. д.

ЕСКАМОТУВАТИ [фр. escamoter] — непомітно, спритно приховати що-небудь, щоб обдурити, використати кого-небудь.

ЕСКАРП [фр. escarpe] — *військ.* 1) внутрішній (прилеглий до стіни або валу) схил зовнішнього рову укріплень; 2) протитанкова перешкода у вигляді крутої стінки зовнішнього рову укріплення, на стороні, найближчій до того, хто обороняється, або на схилі місцевості, звернутому до противника.

ЕСКВАЙР [англ. esquire; див. також *скайр*] — у феодально-рицарській Англії — назва зброносця, що згодом стала одним з нижчих дворянських звань; присвоюється також мерам, мировим суддям, вищому розряду адвокатів і старшому чиновництву.

ЕСКІЗ [фр. esquisse] — попередній начерк.

ЕСКО́РТ [фр. escorte] — конвой, охорона, прикриття.

ЕСКО́РТУВАТИ [фр. escorter] — супроводити під охороною, прикриттям, *конвоєм*.

ЕСКУ́ДО [ісп. escudo] — грошова одиниця Португалії, дорівнює 100 сентаво.

ЕСКУЛА́П [< лат. Aesculapius — назва бога лікування (в старогрецькій міфології Asklepios)] — *ірон.* лікар, медик.

ЕСПА́ДА [ісп.] — те саме, що *матдор*.

ЕСПАДО́Н [фр. espadon < ісп. espada шпага, меч] — 1) в старовину великий, важкий бойовий меч, який брали обома руками; 2) див. *еспадрон*.

ЕСПАДРО́Н [фр. espadon < ісп. espada шпага] — зброя у фехтуванні з клинком, призначений для того, щоб колоти і рубати.

ЕСПА́НЬОЛКА [< фр. espagnol іспанський] — коротка гостроконечна борідка.

ЕСПАРТО [ісп. esparto] — 1) волокнистий матеріал з листя іспанського ковилю; 2) сорт паперу, що виробляється з цього матеріалу.

ЕСПАРЦЕ́Т [фр. esparcet(te)] — кормова рослина з родини бобових, багаторічна трава з дрібними однонасінними бобами.

ЕСПЕРА́НТО [ісп. esperanto що сподівається] — створена в 70-х рр. 19 ст. варшавський лікарем Заменгофом штучна міжнародна мова; великого поширення не мала; відзначається нескладністю словотворення і граматики; корені слів е. взято з найбільш поширених європейських мов; граматика побудована за принципами *аглотинації*.

ЕСПЛА́НАДА [фр. esplanade < ісп.] — 1) *військ.* незабудований простір між фортецею і найближчими міськими будівлями або за міською стіною, що зазнає деяких обмежень в інтересах фортечної оборони; 2) площа перед великим будинком; 3) широка вулиця з алеями посередині.

ЕСТАКА́ДА [фр. estacade] — 1) міст на стовпах або козлах, що робиться в тих місцях, де треба розвантажити надто великий рух або навантажувати чи вивантажувати на висо-

ті; на естакаді настиляються рейки для залізничного руху або (при шахтах) для руху вагонеток, що перевозять руду або вугілля; 2) поміст на палях для причалу суден, які не можуть підійти до берега через малу глибину; 3) підводне пальове загородження рік та морських проходів, що робиться з метою перепинити шлях ворожим суднам під час війни.

ЕСТА́МП [фр. estampe] — відбиток, відпечаток з гравюри.

ЕСТАФЕ́ТА [фр. estafette < іт. staffa стремено] — 1) термінове повідомлення, яке передається нарочними, що змінюють один одного, переважно кінними; 2) *сл.:* а) дерев'яна паличка завдовжки не більше 30 см., що передається один одному учасниками однієї команди на кожному етапі в естафетному бігу; б) скорочена назва естафетного бігу в легкій атлетичі та ін., коли кожний учасник однієї команди проходить свій етап дистанції.

ЕСТЕЗІОЛÓГІЯ [гр. aisthēsis відчуття, почуття + logos поняття, вчення] — розділ *анатомії*, що вивчає органи чуття.

ЕСТЕЗІОМЕТР [гр. aisthēsis відчуття, почуття + metreб міряю] — прилад для вимірювання чутливості шкіри до дотику або тиску.

ЕСТЕ́РИ — *хім.* складні ефіри, що утворюються в результаті сполучення кислот з спиртами.

ЕСТЕ́Т [< гр. aisthetēs відчуваючий] — 1) людина, що сприймає зовнішні форми мистецтва у відриві від ідейного змісту, схильна до *естетизму*; 2) * поклонник, цінитель витонченого.

ЕСТЕ́ТІЗМ, ЕСТЕ́ТСТВО — характерне для реакційної буржуазної *естетики* протипоставлення мистецтва дійсності, схильність до так званого «мистецтва для мистецтва», відірваного від життя, чужого народові і ворожого його інтересам.

ЕСТЕ́ТИКА [< гр. aisthēsis відчуття, почуття] — вчення про прекрасне, про мистецтво і про художню творчість. Е. досліджує відношення мистецтва до дійсності, суть і прояви прекрасного в житті і в мистецтві, вивчає мистецтво як одну з форм

ідеології, закони розвитку мистецтва, його ідейний зміст і художні форми та суспільну роль мистецтва в класовій боротьбі. Е. як справжня наука вперше була створена на основі діалектичного і історичного матеріалізму. Марксистсько-ленінська е. обґрунтувала художній метод соціалістичного реалізму (див. *реалізм 1*).

ЕСТЕТИЧНИЙ — 1) що відноситься до *естетики*; 2) задовольняє вимоги естетики.

ЕСТЕТСТВО — див. *естетизм*.

ЕСТОМП [фр. *estompe*] — 1) розтушовка з згорнутого у вигляді сигари куска шкіри або паперу; 2) рисунок, зроблений за допомогою такої розтушовки.

ЕСТРАГОН [фр. *estragon* < португ. — багаторічна трав'яна дикоростуча і городня рослина з родини складноцвітих (вид полину); вживається як прянощі.

ЕСТРАДА [фр. *estrade* < ісп. *estrado* поміст] — 1) площадка, що підноситься над рівнем землі або підлоги; служить місцем для виступів оркестрів, хорів, окремих артистів, ораторів та ін.; 2) в широкому розумінні — концертно-видовищні виступи, т. зв. «малі форми мистецтва».

ЕСТУАРІЙ [< лат. *aestuarium* берег, що заливається припливом] — розширене лійкоподібне гирло ріки, що утворюється в результаті наступу моря на сушу і розмиваючої дії припливу та швидких морських течій.

ЕТАЖ [фр. *étage*] — 1) поздовжня частина будинку, кімнати якої розташовані на одному рівні; 2) *гірн.* при похилому заляганні родовища — частина шахтного поля, обмежена по простяганню границями шахтного поля, а по лінії падіння — крайніми *штреками*.

ЕТАЖЕРКА [фр. *étagère*] — предмет меблів, що становить ряд полицок на стовпчиках, колонках.

ЕТАЛОН [фр. *étalon*] — старанно виготовлений зразок міри, що служить для перевірки таких же мір, які є у вжитку, напр. е. міри довжини — метра.

ЕТАЛОНУВАТИ — порівнювати лінійні міри з *еталоном* на *компараторі*.

ЕТАН [< гр. *aithēr* ефір, небо,

повітря] — *хім.* безбарвна газоподібна горюча речовина, що є в світільному і нафтовому газах; е. застосовується в холодильних установках.

ЕТАП [фр. *étape*] — 1) пункт, в якому війська або окремі військовослужбовці, що проходять, можуть одержати їжу, ночівлю, медичну допомогу; етапи організуються у воєнний час в тилу армії на воєнних дорогах; 2) місце зупинки при проходженні яких-небудь груп або загонів, а також відстань між двома зупинками; 3) в дореволюційній Росії — пункти для ночівлі арештантських партій в дорозі, також самий спосіб пересування цих партій і самі ці партії, що охоронялися спеціальними конвойними командами; 4) *сп.*: певна частина дистанції в спортивних змаганнях, переважно в естафетному бігу (див. *естафета 2*); 5) *період часу в розвитку якого-небудь руху, процесу.

ЕТЕРНІТ [< лат. *aeternus* вічний] — азбестово-цементна черепиця, штучний покрівельний матеріал у вигляді тонких плит, що відрізняється еластичністю, водонепроникністю, вогнетривкістю.

ЕТИКА [лат. *ethica* < гр. *ēthos*: звичай, характер] — 1) філософське вчення про мораль, про моральність, як одну з форм *ідеології*, про її суть, класовий зміст, закони її історичного розвитку і роль в суспільному житті; 2) система норм моральної поведінки людей, їх обов'язків щодо суспільства, свого класу, батьківщини і один до одного. Найвищим моральним законом і критерієм радянської соціалістичної етики є боротьба за побудову комуністичного суспільства.

ЕТИКЕТ [фр. *étiquette*] — строго встановлений порядок і форми поводження при дворі монархів, у відносинах між дипломатами і т. п.

ЕТИКЕТКА [фр. *étiquette*] — ярлик, вид товарного знака, який наклеюють на товар або на його упаковку, з позначенням заводу, назви, ціни та ін.

ЕТИЛ [< гр. *ait* (hēr) повітря, небо + *hylē* дерево, речовина] — *хім.* радикал етилового (винного) спирту — C₂H₅; хлористий е. — летуча рідина, що легко спалахує.

одержувана нагріванням спирту з міцною соляною кислотою; застосовується в медицині як анестезуючий (обезболюючий) засіб.

ЕТИЛЕН [< гр.; див. *етил*] — *хім.* безбарвний газ, що складається з вуглецю і водню, горючий, з солодкуватим, часниковим запахом; міститься в світільному газі.

ЕТИЛОВИЙ а л к о г о л ь (спирт) — *хім.* винний спирт; е. е ф і р — див. *ефір сірчаній*.

ЕТИМОЛОГІЯ [гр. *etymologia* < *etymon* істина, основне значення слова + *logos* поняття, вчення] — 1) *лінгв.* визначення походження слова і його споріднених відношень до інших слів тієї ж самої або інших мов; 2) застаріла назва відділу шкільної граматики, який містить в собі вчення про звуки (фонетика), про частини мови і будову слів (морфологія).

ЕТИМОН [< гр. *etymon* істина, основне значення слова] — *лінгв.* вихідне слово, від якого виникло існуюче в сучасній мові слово.

ЕТИЧНИЙ — моральний, що відноситься до *етики*; відповідний до вимог етики.

ЕТИОЛОГІЯ [гр. *aitia* причина + *logos* поняття, вчення] — *мед.* учення про причини хвороб.

ЕТИОЛУВАННЯ [< фр. *étiole* робити кволім] — вирощування рослин в темноті; е т і о л о в а н і рослини відзначаються відсутністю хлорофілу, білим або жовтуватим кольором, слабким розвитком клітинних оболонок, судин і механічної тканини.

ЕТНІЧНИЙ [гр. *ethnikos*] — зв'язаний з належністю до якого-небудь народу; е. с к л а д н а с е л е н н я — склад населення за народностями.

ЕТНОБОТАНІКА [гр. *ethnos* народ] — відділ *ботаніки*, що збирає і систематизує народні знання про рослини.

ЕТНОГЕНЕЗ [гр. *ethnos* народ + *genesis* народження] — походження народів.

ЕТНОГРАФ — спеціаліст з *етнографії*.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ — прикм. від сл. *етнографія*; е. с к л а д н а с е

л е н н я — склад населення за народностями.

ЕТНОГРАФІЯ [гр. *ethnos* народ + *graphō* пишу] — народознавство, галузь історичної науки, що вивчає склад, походження (*етногенез*), розселення народів світу і висвяє особливості матеріальної, суспільної і духовної культури народів всіх частин світу.

ЕТНОЛОГІЯ [гр. *ethnos* народ + *logos* поняття, вчення] — запроваджений буржуазною наукою в першій половині 19 ст. термін, близький значенням до *етнографії*. В радянській науці не вживається.

ЕТУАЛЬ [фр. *étoile* *буке*, зірка] — в буржуазному театрі легкого, розважального жанру — модна артистка.

ЕТЮД [фр. *étude*] — 1) в образотворчих мистецтвах — первісний начерк (здебільшого з натури) майбутнього твору або його частини; 2) назва музичних п'єс, які переслідують або суто педагогічну мету — засвоєння якогось технічного прийому, або мету віртуозно-показного характеру, часто сполучувані з художніми завданнями; 3) літературний, науковий або філософський нарис; 4) в шахах або шашках — завдання виграти або зробити нічию при даній позиції з невеликим числом фігур; число ходів для рішення етюду не встановлюється.

ЕТЮДНИК — невеличка дошка, на якій живописець пише *етюди* з натури.

ЕФЕБИ [гр. *ephēbos*] — в стародавній Греції — юнаки, що досягли повноліття (з 18 років), які навчались воєнного мистецтва і відвідували школи риторів, філософів та ін.

ЕФЕДРА [гр. *ephedra*] — рослина класу *гнетових*; росте в помірній смугі Європи і Азії; її *алкалоїд* (е ф е д р и н) вживається в медицині.

ЕФЕКТ [< лат. *effectus* дія] — 1) дія якої-небудь причини, сили; результат, наслідок чого-небудь; 2) сильне враження, справлене ким-небудь або чим-небудь.

ЕФЕКТИВНИЙ [< лат. *effectivus* продуктивний] — дійовий; е-н-а с и л а с т р о м у — сила постійного електричного струму, який своєю

теплову дію рівносильний даному змінному струму, $e - n a$ потужність — потужність змінного електричного струму, що дорівнює добутку *амплітуд* струму і напруги, помноженому на *косинус* кута зсуву фаз і поділеному пополам; електричні прилади показують e -ну потужність; $e - n a$ валюта — наявні іноземні гроші, що обертаються на біржі, як товар.

ЕФЕКТИВНИЙ [$<$ лат.; див. *ефект*] — що справляє враження, привертає увагу, впадає в очі.

ЕФЕМЕРИ [$<$ гр. *ephēmeros* одноденний, скороминущий] — рослини, які дуже швидко проходять весь свій розвиток від проростання до плодоношення (протягом небагатьох тижнів).

ЕФЕМЕРИДИ [гр. *ephēmeris* (*ephēmeridos*), *одн.*] — 1) *зоол.* поденки, одноденки — ряд комах; доросла поденка живе дуже короткий час (звичайно не більше одного дня), літаючи над водою, куди і відкладає купки яєць; 2) астрономічні таблиці, що вказують заздалегідь обчислені положення небесних світил на певні дні року.

ЕФЕМЕРНИЙ [$<$ гр. *ephēmeros* одноденний] — короткочасний, скороминущий.

ЕФЕНДИ [тур. *efendi*] — в Туреччині — звертання до чоловіка, що відповідає слову «пан».

ЕФЕРЕНТНІ нервові волокна [$<$ лат. *efferens* (*effeferentis*) що виносить] — нервові волокна (відростки нервових клітин), по яких збудження передається від центральної нервової системи до іннервованих тканин (пор. *аферентні нервові волокна*).

ЕФЕС [нім. *Gefäß*] — рукоятка холодної зброї (шаблі, шашки, палаша і т. п.).

ЕФІР [гр. *aithēr*] — 1) за уявленнями старогрецьких філософів — найтонша матерія, що наповнює світовий простір; на відміну від чотирьох стихій, або елементів (вогню, води, землі і повітря), позначався як «п'яте начало» (квінт-есенція); 2) *фіз.* e . s v i t o v i $й$ — уявлюване проміжне середовище, яке нібито заповнює світовий простір і проміжки між

частками речовини (зокрема, проміжки всередині молекул і атомів), за допомогою якого в свій час пояснювали поширення електромагнітних хвиль і променистої енергії; цілий ряд експериментів, поставлених з метою виявити e , не увінчались успіхом, тому уявлення про світовий ефір в сучасній фізиці відкинуто; 3) *хім.* назва класу органічних сполук, що складаються з двох *радикалів*, зв'язаних між собою атомом кисню; розрізняють прості ефіри, коли два одноатомні вуглеводневі радикали зв'язані між собою атомом кисню, і складні ефіри (див. *естери*), коли кисневий атом зв'язаний з одним спиртовим залишком і з одним кислотним залишком; деякі ефіри мають велике технічне застосування; напр. складні ефіри целюлози служать для виготовлення штучного шовку, плівок, лаків, пластмас і т. п.; e . s i r $ч$ $а$ $н$ $и$ $й$ (або e $т$ $л$ o $в$ $и$ $й$) — пахуча летуча рідина, що добувається з винного спирту і сірчаної кислоти; в техніці широко застосовується як розчинник, в медицині — як анестезуючий засіб.

ЕФІРНИЙ — 1) летучий; легкий; 2) легкий, тонкий; 3) властивий *ефірові*; e - n i $м$ $а$ $с$ $л$ $а$ — рідкі летучі речовини маслянистого виду, з сильним запахом і їдким смаком, здебільшого безбарвні або жовтуватого кольору; e в квітах, плодах або листі пахучих рослин; застосовуються в парфюмерній і харчовій промисловості.

ЕФОРИ [гр. *ephoros*, *одн.*] — в стародавній Спарті (Греція) — п'ять осіб, які щороку обиралися народними зборами і на обов'язку яких був гол. ч. нагляд за діяльністю службових осіб.

ЕФУЗИВНІ п о р о д и [$<$ лат. *effusio* розлиття, розтікання] — *геол.* вивержені вулканічні гірські породи, застигли лави.

ЕФУЗИОМЕТР [лат. *effusio* розлиття, розтікання + гр. *metreō* міряю] — прилад для визначення відносної ваги газу шляхом вимірювання часу витікання певного обсягу газу в атмосферу через тонкий отвір.

ЕФУЗИЯ [$<$ лат. *effusio* розливання,

розтікання] — явище проникнення газів через пористу перегородку (вид *дифузії*).

ЕХІНОКОК [гр. echinos їжак + *коки*] — стрічковий паразитний черв'як; тіло коротке, з 3—4 члеників; паразитує в кишечнику собаки, кішки та вовка; пузирчата личинка його (дуже великих розмірів) може зустрічатися в різних органах (гол. ч. печінці) людини і тварин, викликає тяжкі захворювання, а іноді і смерть; заходи боротьби — хірургічне втручання.

ЕХІНОРІНХ [гр. echinos їжак + *rhynchos* морда, дзьоб] — рід паразитних колючоголових черв'яків; живуть в кишечнику хребетних тварин і людини, спричиняючи сильні болі.

ЕХІУРІДИ [гр. echis змія + *ура* хвіст] — клас кільчатих черв'яків (*анелід*); живуть на дні моря.

ЕХО [гр. Echō] — 1) в старогрецькій міфології — німфа, зачала від безнадійного кохання до *Нарциса* настільки, що від неї лишився тільки один голос; 2) (укр. *луна*), *фіз.* відбиття звуку від предметів; повернен-

ня його як відзвуку до того місця, де він був утворений.

ЕХОЛОТ [див. *ехо* + *лот*¹] — мор. електронавігаційний прилад для вимірювання глибини моря, будова якого основана на вимірюванні проміжка часу, який потрібен звуковій хвилі, щоб пройти шлях від судна до дна і назад; в сучасних ехолотах використовуються тільки ультразвукові хвилі.

ЕШАФОТ [фр. échafaud] — поміст для вчинення страти.

ЕШЕЛОН [фр. échelon] — 1) *військ.*: а) частина бойового порядку: другий ешелон розміщується позаду першого або уступами за його флангом і т. д.; б) при похідному рухові — частина спільної колони з необхідними засобами підсилення, що йде на певній відстані від другої колони і здатна вести бій; 2) при перевезенні залізницею — кожний військовий поїзд; 3) в широкому розумінні — поїзний состав з людьми або вантажем, що йде з певним цільовим призначенням.

ЕШЕЛОНУВАТИ — *військ.* розміщувати війська розчленовано (вглиб), поешелонно.

Є

ЄВГЕНІКА [< гр. eugenēs хорошого роду, породистий] — реакційна буржуазна лженаука «про поліпшення людської породи»; являє собою бузувірську спробу біологічно обгрунтувати панування експлуататорських класів і расову *дискримінацію* в країнах імперіалізму. В основі євгеніки лежить антинаукова теорія *вейсманізму* в її застосуванні до людини. Євгеніка становить базу для людиноненавистницьких, расистських теорій реакціонерів у США та в інших імперіалістичних країнах.

ЄВГЕНІЛ — див. *евгеніол*.

ЄВКАЛІПТ — див. *евкаліпт*.

ЄВКОМІЯ — див. *евкомія*.

ЄЗНУХ [гр. eunuchos] — скопєць, кастрат; осклоплений слуга при *гаремі*.

ЄВПАТРІДИ — див. *евпатриди*.

ЄВРОПІЙ [< вл. н.] — *хім.* еле-

мент з групи рідкісних земель, символ Eu, порядковий номер 63, ат. вага 152; метал.

ЄВФЕМІЗМ — див. *евфемізм*.

ЄВФОНІЯ — див. *евфонія*.

ЄВФОРІЯ, ЄЙФОРІЯ — див. *ейфорія*.

ЄГЕР [нім. Jäger] — 1) солдат особливих стрілецьких (єгерських) частин; 2) мисливець — спеціаліст у мисливському господарстві з рущичного полювання; обов'язки єгери — нагляд за дикими тваринами та їх підгодовування, влаштування полювань, муштра собак.

ЄГИПТОЛОГІЯ [< гр. logos поняття, вчення] — наука, яка вивчає стародавній Єгипет та його культуру.

ЄЗУІТ [від латинської форми імені Ісус — Jesus] — 1) член «товариства Ісуса», могутньої («толицької» духовної організації («ордену»), заснованої в 16 ст. Ігнатієм Лойолою,

яка служила для римського папства і феодальної знаті сильною зброєю в боротьбі з реформаційно-політичним рухом народжуваної буржуазії і революційним рухом народних мас (див. *реформація*). Езуїтська організація, керована папою римським, завжди була на службі у найчорнішій реакції; для досягнення своєї мети езуїти не гребували обманом, лицемірством, шпигунством, убивствами, вдавались до *інквізиції* для розправи з небажаними їм особами; лозунг езуїтів — «мета виправдує засоби». Езуїти — знаряддя *Ватикану*, американських та інших імперіалістів — ведуть шалену боротьбу проти табору миру, демократії і соціалізму; 2)* лицемір, лукава, підступна і дволична людина, здатна заради досягнення своєї мети на всяке віроломство і підлість.

ЕЗУЇТИЗМ — лицемірство, дволичність (див. *езуїт*).

ЕЛІСІЙСЬКІ поля [гр. Elysion pedion] — 1) у старогрецькій міфології — загробний світ тіней померлих; 2) широка алея в Парижі (Champs Elysées).

ЕПІСКОП [< гр. episkopos наглядач] — духовний чин у християнській церкві, що надається звичайно начальникові основної і самостійної територіальної одиниці церковного управління — є п а р х і ї.

ЄРЕСЬ [< гр. haeresis особливе віровчення] — 1) віровчення, хибне з погляду пануючої релігії, яке історично дуже часто було релігійною формою соціального протесту проти пануючого ладу, освячуваного авторитетом офіційної релігії; 2) * щось хибне, нісенітниця, дурниці.

ЄРЕТИК [гр. hairetikos] — прихильник якої-небудь секти, якогонебудь віровчення, що їх пануюча церква вважає єресью.

Ж

ЖАБО́ [фр. *jabot*] — мереживні або серпанкові оборки біля коміра чоловічої сорочки, модні в 18 ст.; тепер — прикраса з мережив або легкої тканини на жіночій блузці або платті.

ЖАКЕРІЯ [фр. *Jacquerie* < *Jacques Bonhomme* Жак-простак — глузлива кличка, що її дали дворяни селянам у середньовічній Франції] — селянське повстання у Франції в 1358 р., спрямоване проти феодалів. Це повстання охопило кілька провінцій і було придушене з нещадною жорстокістю; слово «жакерія» стало загальним у Франції для стихійних селянських повстань.

ЖАКО́Б [< вл. н.] — стиль меблів (кінець 18 і початку 19 ст.) з червоного дерева, прикрашеного мідними або бронзовими смужками.

ЖАЛО́Н [фр. *jalón*] — віха, жердина, увіткнута в землю, для показування напрямку при землемірних роботах і нівелюванні місцевості.

ЖАЛОНЕРИ [фр. *jalonneur*, *одн.*] — інакше л і н і й н і — солдати, розставлені на вченні або па-

раді для позначення ліній шикунання і руху військ.

ЖАЛОНІРУВАТИ [фр. *jalonneur*] — розставляти *жалони*, віхи.

ЖАЛЮЗІ [фр. *jalousie*] — гратчасті віконниці (штори з дерев'яних пластинок, скріплених шнурками) для регулювання світла і пропускання повітря до приміщення; ж а л ю з і р а д і а т о р а — *ав.*, *авт.* довгі вузькі пластинки, які обертаються навколо подовжньої осі і регулюють кількість повітря, що проходить через радіатор (див. *радіатор 2*).

ЖАНДАРМЕРІЯ [фр. *gendarmerie*] — жандармський корпус, жандармські частини (див. *жандарми*).

ЖАНДАРМИ [фр. *gendarmes*] — 1) в середні віки у Франції — особливі загони важкоозброєної кінноти; 2) у деяких буржуазних країнах (у Франції, в дореволюційній Росії та ін.) — організовані по-військово-му особливі збройні загони державної поліції для боротьби з революційним рухом.

ЖАНР [< фр. *genre* рід, вид] — певний рід художнього твору; іс-

нують різноманітні жанри, поділ яких обумовлений відмінністю змісту або способом викладу; основні жанри: а) в літературі — епічний (роман, повість, оповідання і т. д.), ліричний (див. *лірика*), драматичний (*трагедія, комедія*, власне *драма* і т. д.); б) в образотворчому мистецтві — історичний ж., батальний ж., побутовий ж., натюрморт і т. д.

ЖАНРИСТ [*< фр.; див. жанр*] — художник, що зображає побутові сцени.

ЖАНРОВИЙ — що стосується до *жанру*; ж. живопис — живопис на побутові теми.

ЖАНТИЛЬНИЙ [*< фр. gentil милевидний*] — той, що «ламається», жеманний, кокетливий.

ЖАНГОН [*фр. jargon*] — мова якої-небудь соціальної групи, що являє собою відгалуження від загальнонародної мови і відрізняється від неї наявністю специфічних слів і висловів, які відображають спеціальні потреби і смаки даної соціальної групи; не має своєї граматичної будови і основного словникового фонду на відміну від територіальних *діалектів* (див.).

ЖАРДИНЬЄРКА [*фр. jardinière*] — підставка, етажерка для кімнатних квітів.

ЖВАКА-ГАЛС [гол.] — кінцевий кусок якірного ланцюга, яким ланцюг міцно прикріплюється до корпусу судна.

ЖЕЛАТІН, ЖЕЛАТІНА [*фр. gélatine*] — «тваринний клей», білкова речовина; її здобувають гол. ч. з кісток і шкіри; застосовується у фотографії, для виготовлення прозорих лаків, для виготовлення пластмас і в харчовій промисловості.

ЖЕЛЕ [*фр. gelée*] — 1) драглиста страва, приготувлювана з фруктового соку, цукру і *желатину*; 2) драглиста маса, що її здобувають при довгому варінні шкіри, кісток та інших тваринних продуктів.

ЖЕН-ПРЕМ'ЄР [*фр. jeune premier*] — амплу актора, що виконує ролі молодих любовників.

ЖЕНЬМІНЬЦЯО [кит. *буке*. народні гроші] — банкноти Китайсько-народного банку Китайської Народної Республіки.

ЖЕНЬШЭНЬ, ЖЕНЬ-ШЭНЬ [кит.] — рослина з родини аралієвих; росте у Маньчжурії, Півн. Китаї, Кореї і на радянському Далекому Сході; корінь її використовується для лікувальних цілей.

ЖЕОДА [*фр. géode < гр. geōdēs земляний*] — невелика пустота округлої форми в гірській породі, яка утворилася під час остигання вивержених порід.

ЖЕРМІНАЛЬ [*фр. germinal < лат. germinare зростати*] — сьомий місяць (з 21—22 березня по 19—20 квітня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р. Дванадцять жерміналя III року (1/IV 1795 р.) — революційний виступ робітників передмість Парижа проти термідоріанської контрреволюції (див. *термідор*).

ЖЕТО́Н [*фр. jeton*] — 1) металічний значок в пам'ять якої-небудь події; 2) значок, що його носять у петлиці члени якого-небудь гуртка, організації; 3) металічний кружок, що замінює монету в грі і т. д.

ЖИГА [*фр. gigue < англ. jig (див. джига)*] — швидкий танець англійського походження, заснований на тридольному русі.

ЖИГЛЕР [*фр. gicleur*] — 1) деталь циліндричної форми з точно виконаним отвором, яка вгвинчується в канал агрегату, прилада і т. д. для обмеження кількості рідини або повітря, що проходять через цей канал; 2) в автомобілі — металічна, звичайно латунна, тонка трубка, по якій рідке паливо надходить до *карбюратора*, де воно розпилюється струменем повітря і у вигляді горючої суміші іде в циліндр двигуна.

ЖИРАНДО́ЛЬ [*фр. girandole*] — 1) *заст.* настінний свічник для кількох свічок; 2) фонтан на кілька струмін.

ЖИРАНТ [іт. girante < girare (una somma) перевести (суму)] — особа, яка робить на *векселі* передатний напис (пор. *жсират*).

ЖИРАТ [*< іт.*] — особа, на яку переводиться *вексель* (пор. *жсирант*).

ЖИРАФ¹ [*фр. girafe < ар.*] — жуйний ссавець з довгою похилою назад спиною, дуже довгою шийкою і

високими ногами (передні ноги вищі від задніх); водиться в Африці.

ЖИРАФ ² [фр. < ар.] — астр. сузір'я північної півкулі неба.

ЖИРИВАТИ [іт. girare] — переводити *вексель* на іншу особу (див. *жиро*).

ЖИРО [< іт. giro оборот, переведення (*векселя*)] — 1) передатний напис на векселі, чеку і т. п.; 2) *жиронаказ* — письмовий наказ клієнта банку про перерахування певної суми з поточного рахунка клієнта на поточний рахунок якої-небудь третьої особи або установи.

ЖИРОБАНК [див. *жиро*] — банк, що проводить розрахункові операції між клієнтами, які мають у банку поточні рахунки.

ЖИРОКОМПАС — див. *гірокомпас*.

ЖИРОСКОП — див. *гіроскоп*.

ЖІРОНДА [< вл. н. фр. Gironde] — 1) одна з політичних партій під час французької буржуазної революції 18 ст. (що дістала назву від департаменту Жіронди, представники якого в законодавчих зборах в 1791 р. становили головне ядро партії); Жіронда відбивала інтереси великої буржуазії, що виступала проти *феодалізму*, але не бажала революційної ломки феодального ладу, ненавиділа народні маси і боялася їх; у 1793 р., з установленням диктатури *якобінців*, Жіронда остаточно перейшла на бік контрреволюції; 2) * партія, що схилиється до угоди з контрреволюцією.

ЖІРОНДИСТСЬКИЙ — що відноситься до буржуазної партії *жірондистів*; * вживається в розумінні: антиреволюційний, що укладає угоду

з контрреволюцією, що схилиється до неї.

ЖІРОНДІСТИ — члени жірондистської партії (див. *жіронда*).

ЖОКЕЙ [англ. jockey] — наїзник на скачках, перегонах.

ЖОНГЛЕР [фр. jongleur < лат. jocolator] — 1) в середні віки у романських країнах (Франція, Іспанія) — мандрівний музикант, співак і (рідше) поет; 2) фокусник, цирковий артист, який спритно підкидає і ловить на льоту різні предмети (див. *жонглювати*).

ЖОНГЛЮВАТИ [фр. jongler] — 1) підкидати і спритно ловити на льоту які-небудь предмети (див. *жонглер*); 2) * спритно, але не зовсім чесно користуватися фактами в спорі, грати словами.

ЖОНКІЛЬ [фр. jonquille] — декоративна рослина, вид *нарциса* з дрібними жовтими пахучими квітками.

ЖУІР [< фр. jouer зазнавати насолоди] — людина, що шукає насолоду, гуляка.

ЖУПЕЛ [стар.-слов.] — 1) за релігійними уявленнями християн — горяща смола і сірка, уготовані грішникам у пеклі; 2) * предмет страху, страховище, щось таке, що викликає страх і огиду.

ЖУРФІКС [фр. jour fixe визначений день] — певний день на тиждень для прийому гостей.

ЖЮРІ [фр. jury] — 1) склад присяжних; суд присяжних у Франції, Англії і США; 2) група знаючих осіб, призначених або обраних для присудження премій і нагород під час конкурсів, на виставках, спортивних змаганнях і т. п.

З

ЗАДРУГА [слов.] — патріархальна сімейна община у південних слов'ян.

ЗАЛЬБАНД [нім. Sahlband] — геол. площина, де стикається жила з боковими породами, що її вміщують.

ЗАНДРИ [< нім. Sand пісок] — піщано-галечні відкладення, утворені талими льодовиковими водами;

займають великі площі поблизу кінцевих *морен* стародавніх льодовиків; у Європейській частині СРСР — у Поліссі, Мешерській низині та ін.

ЗЕБОЇД [*зебу* + гр. eidos вид] — гібрид звичайної великої рогатої худоби і зебу.

ЗЕБРА [фр. zèbre < з мови Конго] — африканська тварина-савець з групи коней з чорними смугами.

по жовтуватобілому фоні тіла, з короткою стоячою гривовою.

ЗЕБРОЇД [зєбра + гр. eidos вид] — помісь коня або осла і зебри.

ЗЕБУ [фр. zébu] — свійський бик з невеликим горбом на загривку; розводиться в Південній Азії і Східній Африці.

ЗЕВС [гр. Zeus] — у старогрецькій міфології — верховний бог; відповідає староримському *Юнітепові* (див.).

ЗЕЙГУРУВАННЯ [< нім. Seigern] — тех. процес поділення сплаву на складові частини, неоднакові за своїм хімічним складом, заснований на різниці температур плавлення.

ЗЕНД-АВЕСТА — див. *Авеста*.

ЗЕНЗУБЕЛЬ [нім. Simshobel] — рубанок для стругання фасонних поверхень.

ЗЕНІТ [фр. zénith < ар. samt] — 1) точка небесної сфери над головою спостерігача, точка, в якій проведена вгору вертикальна лінія перетинається з небесною сферою; 2) * найвищий ступінь, найвища точка, межа.

ЗЕНІТНИЙ — прикм. від сл. *zenit*; з-а стрільба — стрільба по повітряних цілях (літаках, дирижаблях і т. п.); з-а гармата, з. кулемет — гармата, кулемет для зенітної стрільби.

ЗЕРО [фр. zéro нуль] — нульове вічко.

ЗЕФІР [гр. zephyros] — 1) у стародавніх греків — західний вітер; 2) легкий теплий вітерець; 3) бавовняна тканина, що йде головним чином на чоловічі сорочки; 4) найкращий сорт овечої вовни; 5) рід пастили.

ЗИГОМОРФНА квітка [гр. zeugos пара + morphē форма] — квітка, через яку можна провести тільки одну площину симетрії, що поділяє її на дві рівні половини, напр. квітка фіалки (пор. *актиноморфна квітка*).

ЗИГОСПОРА [гр. zeugos пара + spora сім'я] — бот. продукт статевого злиття у деяких водоростей (конюгат) і деяких грибів (зігомідетів); див. також *зигота*.

ЗИГОТА [< гр. zygotē з'єднана в пару] — біол. клітина, що утворюється при статевому процесі у тварин-

них або рослинних організмів у результаті злиття (взаємної асиміляції) двох статевих клітин (*гамет*); з зиготи розвивається нова особина.

ЗИКМАШИНА [нім. Siekenmaschine] — верстат для обробки виробів з листового металу: розрізування листа, згинання, закочування дроту у фальці і т. д.; робочим органом зикмашини служать два змінних ролики, між якими пропускається оброблюваний листовий виріб.

ЗИЛЬБЕРГЛЕТ [нім. Silberglätte] — свинцевий *глет* жовтого кольору, що утворюється при вилученні срібла із *веркблеу*.

ЗИЛЬБЕРГГОШ [нім. Silbergoschen] — старовинна прусська срібна монета.

ЗИМАЗА [< гр. zymē закваска] — складна органічна сполука — фермент спиртового бродіння, виділюваний дріжджами; викликає розпад вуглеводів на спирт і вуглекислоту і сприяє перетворенню цукру в спирт.

ЗИМОЛОГІЯ [гр. zymē закваска + logos поняття, вчення] — відділ хімії, що вивчає бродіння органічних речовин.

ЗЛОТИЙ [польськ. złoty] — грошова одиниця Польщі, дорівнює 100 грошам.

ЗОДІАК [< гр. zōdiakos kyklos звірине коло] — астр. пояс шириною в 15° на небесній сфері вздовж *екліптики*, по якому рухаються Сонце, Місяць, великі планети та більшість малих планет; з стародавніх часів поділяється на 12 знаків зодіаку за числом зодіакальних сузір'їв: Овен, Телець, Близнята, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог, Водолій і Риби; Сонце, рухаючись по екліптиці, в кожному знаку зодіаку перебуває близько одного місяця; зодіакальне світло — слабе світіння у формі вузького клина, що лежить вздовж екліптики по обидва боки від Сонця; спостерігається (в південних районах СРСР) у жовтні перед сходом і в лютому після заходу Сонця; складається з дрібних порошинок, що оточують хмарою Сонце до орбіти Землі і, можливо, *Марса*.

ЗОІЛ — 1) грецький філолог і кри-

тик 4 ст. до н. е., відомий своїми нападами на твори Гомера; 2)* несправедливий, причепливий критик.

ЗОЛЬ, ЗОЛІ [нім. Sole] — колоїдні розчини; за характером *дисперсійного середовища* (див.) розрізняють *гідрозолі* (розчинник — вода), а *ерозолі* — найдрібніші крапельки рідини, тонко розвілені в газі (туман), або дрібні тверді частинки в газі (дим); див. також *дисперсна система*.

ЗОНА [< гр. zōnē пояс, область] — 1) частина поверхні кулі (кульовий пояс), що міститься між двома паралельними колами; 2) у природничо-історичних науках — пояс або смуга земної кулі, яка характеризується сукупністю певних ознак (кліматичні, ґрунтові зони, зони рослинності та ін.); 3) певний простір, район, що характеризується якою-небудь спільною ознакою (прикордонна з., з. артилерійського вогню та ін.); 4) у *кристалографії* — сукупність граней кристала, що перетинаються по паралельних ребрах (становлять одну призму).

ЗОНАЛЬНИЙ — що відноситься до якої-небудь *зони*; що перебуває в певній зоні: кліматичній, ґрунтовій, географічній і т. д.

ЗОНД [< фр. sonde шуп] — 1) медичний інструмент у вигляді палички, трубки або жолоба, вводжуваній в глибокі тканини або органів для дослідження їх, розширення каналів та ін.; 2) бурав для свердління колодязів, а також для дослідження глибких шарів ґрунту і дістанання зразків, напр. з торфових покладів; 3) *ел.* металічне вістря, з'єднане з *електрометром*; служить для вивчення розподілу *потенціалу* в електричному полі; 4) невеликий аеростат з самописним приладом; випускається для автоматичного запису метеорологічних даних у високих шарах атмосфери.

ЗОНДУВАТИ [фр. sonder] — 1) досліджувати *зондом*; 2)* випробувати, розвідувати, попередньо вивняти що-небудь, «намацувати».

ЗОО... [< гр. zōon тварина] — у складних словах означає відношення даних слів до тваринного світу, напр. *зоологія*.

ЗООГЕОГРАФІЯ [див. *зоо...* + *географія*] — наука про поширення і розподіл тварин по земній кулі.

ЗООЛАТРІЯ [зоо... + гр. latreia поклоніння] — поклоніння тваринам, культ тварин, який часто зустрічається в релігіях стародавнього світу та у первісних народів.

ЗООЛОГ — спеціаліст з *зоології*.

ЗООЛОГІЧНИЙ — прикм. від сл. *зоологія*; з. м у з е й — наукова установа, в якій зберігаються і обробляються колекції тварин (чучела, скелети і т. п.); з. с а д, з. п а р к — сад або парк, в якому тримають у клітках або *вольєрах* різних тварин.

ЗООЛОГІЯ [зоо... + гр. logos поняття, вчення] — наука (частина *біології*), що вивчає тваринний світ.

ЗООМОРФІЗМ [зоо... + гр. morphē образ, форма] — уявлення богів в образі звірів, що передувало *антропоморфізмові*, а іноді і супроводило його.

ЗООНОЗИ [зоо... + гр. nosos хвороба] — заразні хвороби тварин (напр. сар, сибірка, сказ), що передаються людині.

ЗООПАЛЕОНТОЛОГІЯ [див. *зоо...* + *палеонтологія*] — наука про викопні тварини (частіше — *палеозоологія*).

ЗООПАТОЛОГІЯ [див. *зоо...* + *патологія*] — наука про хвороби тварин.

ЗООСПОРА [див. *зоо...* + *спора*] — клітина водоростей і деяких грибів, яка служить для безстатевого розмноження і рухається в воді з допомогою джгутиків.

ЗООСПОРАНГІЙ [див. *зоо...* + *спорангій*] — орган безстатевого розмноження у деяких водоростей і небібагачих грибів, вмістище, в якому утворюються *зооспори*.

ЗООТЕХНІК — тваринник, спеціаліст з *зоотехніки*.

ЗООТЕХНІКА, ЗООТЕХНІЯ [див. *зоо...* + *техніка*] — сукупність знань про розведення, догляд, утримування і використання сільськогосподарських тварин, про підвищення продуктивності тварин, поліпшення наявних порід, створення нових порід, що задовольняють вимоги соціалістичного сільського господарства.

ЗООТОМІЯ [зоо... + гр. tomē роз-

різ] — частина *зоології*, спеціальна анатомія тварин (наука про внутрішню будову тварин).

ЗООФЕРМА [див. *зоо...* + *ферма*] — звіроводське промислове господарство, що розводить диких хутрових звірів.

ЗООФІТИ [*зоо...* + гр. *phyton* рослина] — «тваринорослини», стара назва типу кишечнопорожнинних тварин (*зідри*, *актинії* та ін.), які вважалися раніш проміжною групою між рослинами і тваринами.

ЗООХОРІЯ [*зоо...* + гр. *choros* поширююся] — поширення плодів, насіння і спор рослин з допомогою тварин (пор. *анемохорія*).

ЗУАВ [фр. *zouave* < берберськ. *zwāwa* назва кабільського племені] — 1) алжирський стрілець — солдат військових частин, що комплектувалися французьким командуванням гол. ч. з жителів Алжіру і частково з європейців; 2) солдат найманих стрілецьких частин в армії султанської Туреччини.

ЗУМЕР [нім. *Summer* < *summen* дзиччати, гудіти] — електромагнітний переривник для автоматичного замикання і розмикання струму, застосований в радіотехніці (під час настроювання *детектора*, під

час різних вимірювань і т. п.) і в дровотій телефонії; будучи ввімкнений в ланцюг постійного струму, видає під час роботи своєрідне гудіння.

ЗУМФ [нім. *Sumpf*] — 1) підставка в бурець — частина стовбура шахти, розміщена нижче горизонту нижнього колостовбурного двору, яма на дні шахти для стікання води; 2) ящик для збирання шлаку під час промивання руд; 3) *тех.* поглиблення перед литником, в якому метал, що його заливають у ливарну форму, відстоюється і очищується від шлаків.

ЗУРНА [перс.] — дерев'яний музичний духовий інструмент, рід сопілки з 8—9 отворами і розтрубом; з. поширена у кавказьких народів.

ЗЮЙД, ЗЮД [гол. *zuiden*] — 1) південь; 2) південний вітер.

ЗЮЙД-ВЕСТ [гол. *zuid-west*] — 1) південний захід; 2) південно-західний вітер.

ЗЮЙДВЕСТКА [гол. *zuidwester*] — круглий м'який капелюх з непромокальної матерії з широкими крисами, які піднімаються спереду. Моряки надають його у негоду.

ЗЮЙД-ОСТ [гол. *zuid-oost*] — 1) південний схід; 2) південно-східний вітер.

I

ІБІС [гр. *ibis* < єгип.] — птах з ряду лелекових, водиться в теплих країнах; вважався священним у стародавніх єгиптян.

ІБН [ар. *ibn*] — син; ставиться перед іменем батька для позначення по батькові у народів, що перебувають під впливом арабської мови і культури, напр. Ахмед-ібн-Абдаллах (Ахмед син Абдаллаха).

ІГЛУ [< ескім. *igdlu* дім] — крижані хатини куполоподібної форми у ескімосів.

ІГНОРУВАТИ [< лат. *ignorare* не знати, не визнавати] — навмисне помічати, зневажати що-небудь або кого-небудь, не хотіти знати, не брати до уваги.

ІГРЕК [фр. «у» (і грес грецьке «і»)] — 1) передостання буква латин-

ського алфавіту; 2) звичайно (в математиці) жививається для позначення або шуканої величини, або залежної змінної величини (тобто *функції*).

ІГУАНА [ісп. *iguana* < караїб.] — велика довгохвоста деревна ящірка в Центр. і Півд. Америці.

ІГУАНОДОН [ісп. *iguana* ящірка + гр. *odus* (*odontos*) зуб] — виковний плазун (до 10 м довжини) з групи *динозаврів*, що ходив на двох ногах.

ІДАЛЬГО [ісп. *hidalgo*] — іспанський дворянин.

ІДЕАЛІ [фр. *idéal* < гр. *idea* поняття, уявлення] — найвища довершеність; щось довершене в тій чи іншій галузі; кінцева мета прагнень. Найвищим ідеалом трудящих усіх країн є побудова комунізму в усьому світі.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ [фр. idéalisation < гр.] — уявлення чого-небудь у кращому вигляді, ніж воно є в дійсності, прикрашення дійсності; уявлення чого-небудь цілком довершеним, *ідеалом*.

ІДЕАЛІЗМ [фр. idéalisme < гр.] — реакційний, антинауковий напрям у філософії, який при розв'язанні основного питання філософії про відношення мислення до буття хибно вважає, на противагу *матеріалізму*, ідею, свідомість, дух первинним, а природу, буття, матерію — вторинним. І. ворожий справжній науці, тісно зв'язаний з релігією і в своїй боротьбі проти матеріалізму протягом усієї історії філософії виступає як світогляд реакційних класів; і. с у б 'є к т и в н и й (*берклянство*, *магізм* та ін.) всупереч усім даним науки і суспільної практики заперечує об'єктивне існування матеріального світу, визнаючи єдиною реальністю індивідуальну свідомість, суб'єктивні відчуття, сприйняття; в своєму послідовному розвитку суб'єктивний і. неминуче приводить до *соліпсизму* (див.); і. о б 'є к т и в н и й (Шеллінг, *гегельянство* та ін.) твердить, що основою всього існуючого є абсолютна ідея, світовий дух, в кінцевому підсумку бог. Сучасні форми ідеалістичного мракобісся (*прагматизм*, *неогегельянство*, *екзистенціалізм* та ін.) є філософською основою реакційної ідеології імперіалізму. Послідовно науковий світогляд — *діалектичний матеріалізм* — непримиримий ні з яким ідеалізмом; марксизм-ленінізм викрив реакційну класову суть ідеалізму і довів його неспроможність і несумісність з розвитком науки.

ІДЕАЛІЗУВАТИ [фр. idéaliser < гр.] — уявляти, зображати що-небудь у вигляді *ідеалу* (див. також *ідеалізація*).

ІДЕАЛІСТ [фр. idéaliste < гр.] — 1) *філ.* послідовник *ідеалізму*, противник *матеріалізму*; 2) * *гаст.* безкорислива і непрактична людина, що ідеалізує (див. *ідеалізація*) дійсність.

ІДЕАЛІСТИЧНИЙ — що відноситься до *ідеалізму*, властивий йому, стоїть на ґрунті ідеалізму.

ІДЕАЛЬНИЙ [фр. idéal < гр.] —

1) *філ.* що відноситься до *ідей*, до діяльності мислення; 2) уявний, реально не існуючий; 3) довершений; зразковий, що відповідає *ідеалу*.

ІДЕЙНИЙ — що відноситься до *ідей*; що має передові *ідеї*; відданий передовим *ідеям*; що активно бореться за прогресивні *ідеї*, за *ідеї* марксизму-ленінізму, за перемогу комунізму.

ІДЕЙНИСТЬ — відданість передовим *ідеям*; глибока переконаність і тверда, непохитна впевненість в правоті передових *ідей*, великих *ідей* марксизму-ленінізму; активна боротьба за торжество прогресивних *ідей*, за перемогу комунізму.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ [*сеп.-лат.* identificare ототожнювати] — ототожнення; прирівнювання; уподібнення.

ІДЕНТИЧНИЙ [*сеп.-лат.* identicus] — тотожний, однаковий.

ІДЕОГРАМА [гр. idea поняття + грамма запис] — *лінгв.* письмовий знак, що означає (на відміну від букв) не звуки якої-небудь мови, а ціле поняття, напр. цифри; так, цифра 2 означає не три звуки д-в-а, а поняття певного числа (див. *ідеографія*).

ІДЕОГРАФІЯ, ІДЕОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО [*сеп.-лат.*] — письмо з допомогою *ідеограм*, а не букв; спосіб позначати одним письмовим знаком ціле поняття; таке є китайське письмо, єгипетські ієрогліфи, математичні цифри і знаки і т. п.

ІДЕОЛОГ — виразник, захисник *ідеології* якого-небудь класу або суспільної групи.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ — що належить, відноситься до *ідеології* або відбиває її.

ІДЕОЛОГІЯ [*ідея* + гр. logos поняття, вчення] — система *ідей*, уявлень, понять, виражена в різних формах суспільної свідомості (в філософії, політичних поглядах, моралі, мистецтві, релігії). Ідеологія визначається кінцем кінцем умовами матеріального життя суспільства, є відбиттям суспільного буття в свідомості людей і, раз виникнувши, в свою чергу активно впливає на розвиток суспільства, сприяючи йому (прогресивна і.) або перешкоджаючи йому

(реакційна і.). У класовому суспільстві ідеологія є завжди класовою; в суспільстві, що роздирається класовими суперечностями, не може бути позакласової або надкласової ідеології. Пануюча ідеологія виражає і захищає інтереси пануючого в даному суспільстві класу. Ідеологічна боротьба є однією з основних форм класової боротьби поряд з боротьбою політичною і економічною. Ідеологія революційного пролетаріату — марксизм-ленінізм — є величезною організуючою, мобілізуючою і перетворюючою силою в руках комуністичної партії і робітничого класу в боротьбі за революційне перетворення старого суспільства і побудову нового, комуністичного суспільства.

ІДЕЯ [*<* гр. *idea* поняття, уявлення] — 1) думка, загальне поняття про предмет або явище; в ідеалістичній філософії ідея відривається від реального предмета і уявляється як щось самостійне, незалежне; на противагу ідеалізму і в цілковитій відповідності з висновками науки матеріалізм розглядає ідеї як продукт людського мислення, що відображає матеріальний світ; розвиток ідей визначається розвитком суспільного буття (див. *ідеологія*). Реакційні ідеї і теорії, що віджили свій вік, служать класовим інтересам відживаючих сил суспільства; такі ідеї гальмують розвиток суспільства, його просування вперед. Реакційним ідеям протистоять нові, прогресивні, революційні ідеї і теорії, що виражають класові інтереси передових сил суспільства; такі ідеї сприяють розвитку суспільства, його просуванню вперед, відбиваючи насути потреби історичного прогресу суспільства; 2) головна, основна думка художнього, наукового або політичного твору; поряд з основною ідеєю твір містить у собі ряд часткових ідей.

ІДИ [лат. *Idus*] — у староримському календарі — 15-е число місяців березня, травня, липня, жовтня і 13-е число інших місяців.

ІДИЛІЯ [*<* гр. *eidyllion* невеликий вірш] — 1) вірш, який розповідає про життя «людей природи» — рибалок, пастухів, землеробів; зма-

льовує життя цих людей у прикрашеному, здебільшого слашавому вигляді; і. виникла у стародавній Греції як різновидність придворної поезії і викликала наслідування в новій європейській літературі; 2) * дружба, сімейне життя, що проходить без сварок, у цілковитій згоді; безтурботне буття.

ІДІОМ [фр. *idiome* мова, наріччя *<* гр. *idiōma* своєрідний вислів] — 1) місцеве наріччя, говір; 2) те саме, що *ідіома*.

ІДІОМА [*<* гр. *idiōma* своєрідний вислів] — властиве тільки даній мові нерозкладне і незмінюване словосполучення, значення якого не залежить від значення слів, з яких воно складається, напр., українські вислови «байдики бити», «робити, як мокре горить», «піти світ за очі» і т. д.

ІДІОМАТИЗМ — ідіоматичний вислів, те саме, що *ідіома*.

ІДІОМАТИКА — 1) сукупність ідіомів якої-небудь мови; 2) вчення про ідіоми.

ІДІОСИНКРАЗІЯ [гр. *idios* своєрідний + *synkrisis* змішування] — підвищена чутливість до певних речовин або впливів, наприклад, до хініну, йоду, суніць; проявляється висипом на шкірі, загальною недугою.

ІДІОТІЯ [гр. *idiōteia*] — найсильніший ступінь природженого слабумства. При повній ідіотії мислення відсутнє, сприйняття і утворення уявлень обмежені, мова не розвивається.

ІДО [мовою *есперанто* *ido* — нападок] — одна з численних штучних мов, найбільш відомий варіант *есперанто*.

ІЕНА — грошова одиниця Японії, дорівнює 100 сенам.

ІЄРАРХІЯ [гр. *hierarchia*] — «службова скарала», ряд посад, звань і т. п. в порядку підлеглості і переходу від нижчого до вищого.

ІЄРАТИЧНІ ПИСЬМЕНА [*<* гр. *hieratikos* жрецький] — «священні письмена», назва скоропис, що виник у єгиптян з *єрогліфів* для написання релігійних текстів і для листування.

ІЄРОГЛІФИ [*<* гр. *hieroglyphoi* священні письмена] — 1) фігурні зна-

ки (переважно старогипетського письма), відомі з 4-го тисячоліття до н. е.; позначають цілі поняття або окремі склади і звуки мови; назва і. спершу означала «священні, висічені на камені письмена»; тепер слово і. вживається взагалі для означення умовного *ідеографічного письма* (напр., у китайців); 2)* нерозбірливе, важке для зрозуміння письмо; 3) *філ.* «теорія ієрогліфів» («теорія символів») — хибна, агностична (див. *агностицизм*) теорія пізнання, згідно з якою відчуття і уявлення людини є не відображеннями дійсних речей і процесів природи, а тільки умовними знаками (*символами, ієрогліфами*) для означення «непізнаних» речей; ця хибна теорія була піддана вищій критичній В. І. Леніним з наукових позицій марксистської матеріалістичної теорії відображення в книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ІЄРОГЛІФІЧНИЙ — що відноситься до *ієрогліфів*, властивий їм.

ІЗАЛОБАРИ [*із(о)...* + гр. *allos* другий + *baros* вага] — лінії на карті, що з'єднують точки, в яких тиск повітря змінився на одну і ту ж величину протягом певного проміжку часу.

ІЗАЛОТЕРМІ [*із(о)...* + гр. *allos* другий + *thermē* жар, теплота] — лінії на карті, що зв'язують точки земної поверхні, в яких температура повітря змінилась на одну і ту ж величину протягом певного проміжку часу.

ІЗАНОМАЛІ [*із(о)...* + гр. *anōmalos* нерівний, різномірний] — лінії на географічній карті, що з'єднують точки з однаковим відхиленням якоїнебудь величини (температури, тиску та ін.) від середньої.

ІЗЕНТРОПІЧНИЙ процес [див. *ізо...* + *ентропія*] — *фіз.* процес, що відбувається при незмінній ентропії.

ІЗІДА — *міф.* див. *Icīda*.

ІЗО... [< гр. *isos* рівний, однаковий, подібний] — у складних словах означає рівність або подібність щодо форми чи призначення; у хімії — однаковий склад сполук при різних їх будові, напр. масляна і ізомаляна кислоти.

ІЗОАМПЛІТУДИ [див. *ізо...* + *амплітуда*] — лінії на географічній карті, що з'єднують точки з однаковою різницею між найвищим і найнижчим значенням якоїнебудь величини (температури, тиску та ін.) за певний проміжок часу (добу, місяць, рік).

ІЗОАНЕМОЇНИ [*ізо...* + гр. *anēmos* вітер] — лінії на географічній карті, що з'єднують точки з однаковою середньою швидкістю вітру.

ІЗОБАРИ [*ізо...* + гр. *baros* вага] — 1) лінії, що з'єднують на географічній карті місяця з однаковим тиском повітря для певного моменту часу; 2) на діаграмах, що зображають теплові процеси, — лінії рівного або постійного тиску.

ІЗОБАРИЙНИЙ процес [*ізо...* + гр. *baros* вага] — *фіз.* процес, що відбувається при незмінному тиску.

ІЗОБАТИ [*ізо...* + гр. *bathos* глибина] — лінії на географічній карті, що з'єднують точки з рівними глибинами водойм (морів, озер, рік і т. д.).

ІЗОБРОЇТИ [*ізо...* + гр. *brontē* грім] — лінії на карті, що з'єднують точки, в яких в один і той же момент було чути удар грому.

ІЗОВЕЛІ [*ізо...* + лат. *velox* швидкий] — те саме, що *ізоанемони*.

ІЗОГАМІЯ [*ізо...* + гр. *gameō* беру шлюб] — форма статевого процесу у нижчих рослин, при якій обидві клітини, що зливаються, рухливі і однаково на вигляд (так звані *ізогамети*).

ІЗОГОТЕРМІ [*ізо...* + гр. *gē* земля + *thermē* жар] — поверхні, що проходять всередині земної кори, в усіх точках яких одна і та ж температура.

ІЗОГЕТИ [*ізо...* + гр. *hyetos* дощ] — лінії на географічній карті, що з'єднують точки з однаковою річною кількістю атмосферних опадів.

ІЗОГІПСИ [*ізо...* + гр. *hypsos* висота] — інакше *горизонталі* — лінії, що з'єднують на плані або карті точки земної поверхні з однаковою висотою над рівнем моря.

ІЗОГЛОСИ [*ізо...* + гр. *glōssa* мова] — лінії, що з'єднують на географічній карті місяця з однаковими мовними особливостями населення.

ІЗОГОНАЛЬНИЙ [гр. isogōnios] — геом. рівнокутний.

ІЗОГОНИ [ізо... + гр. gōnia кут] — лінії, що з'єднують на карті земної поверхні точки з рівним магнітним схиленням.

ІЗОГРАФ [< гр.; див. ізографія] — назва живописця у феодальній Русі.

ІЗОГРАФІЯ [ізо... + гр. graphō пишу] — 1) точне відтворення яких-небудь письмен, рукописів, почерків і т. п.; 2) назва живопису в феодальній Русі.

ІЗОДИНАМИ [ізо... + гр. dynamis сила] — лінії на карті, що з'єднують точки рівної напруги магнітного поля Землі.

ІЗОЕНЕРГЕТИ [ізо... + гр. energeia діяльність] — фіз. лінії, що зображають процес, протягом якого енергія тіла залишається постійною.

ІЗОЗОМА [< гр.] — вузлова товстонажка, рід шкідливих комах ряду перетичакокрилих; один вид уражає пшеницю, інший — жито.

ІЗОКЛІНИ [ізо... + гр. klinō нахилю] — лінії на карті, що з'єднують місця з рівним магнітним нахиленням.

ІЗОКОЛОН [гр. isokōlon] — риторична фігура, при якій у двох або кількох відрізках мови частини речення розміщені в однаковому порядку, повний паралелізм, напр.: «Ой по горі ромен цвіте, Долина козак іде» (Шевченко).

ІЗОКРИМИ [ізо... + гр. krymos холод, мороз] — лінії, що з'єднують на географічній карті точки морської поверхні з однаковою середньою температурою за найхолодніший місяць.

ІЗОЛІНІЇ [див. ізо...] — лінії, що з'єднують на географічній карті або діаграмі точки з однаковими кількісними показниками (тиску, температури, вологості і т. п.), напр. ізогінси, ізотерми.

ІЗОЛЮВАТИ [фр. isoler] — 1) роз'єднати, відособити, вмістити окремо, не допускаючи зносин, єднання з іншими; 2) фіз. піддати ізоляції, напр. електричій, тепловій (див. ізоляція 3).

ІЗОЛЮЮЧІ мови [< фр.] — кореневі мови (напр., китайська), в яких слова не мають формальних ознак (напр. закінчень), і тому різні

граматичні відношення (відмінка, числа, особи, часу і т. д.) виражаються службовими словами, порядком слів у реченні і т. д.

ІЗОЛЯТОР [фр. isoleur] — 1) тіло, яке погано проводить електрику (див. діелектрик) або тепло; 2) прилади з фарфору, пластичних мас та ін. ізоляційних матеріалів для підвищення електричних проводів і кабелів (підвісні ізолятори) або для введення проводів у будинок (прохідні ізолятори); 3) відособлене приміщення для тимчасового тримання хворих з нерозпізнаними або заразними хворобами.

ІЗОЛЯЦІЙНИЙ — що відноситься до ізоляції, служить для ізоляції.

ІЗОЛЯЦІОНІЗМ, ІЗОЛЯЦІОНІСТИ [< фр., англ. isolation відособлення] — політична течія в США, яка виникла в 19 ст. і вважала, що США не повинні допускати своєї участі в конфліктах між європейськими країнами. Перед другою світовою війною 1939—1945 рр. найбільш реакційні кола американської буржуазії проводили під лозунгом «невтручання» в європейські справи, «ізоляціонізму», політику «умиротворення» гітлеризму, прямої підтримки фашистської агресії. Під час другої світової війни ізоляціоністи виступали проти створення другого фронту в Європі і саботували зміцнення американо-радянсько-англійської воєнної коаліції. Після закінчення другої світової війни найбільш реакційні елементи американської буржуазії, скинувши маску ізоляціонізму, стали глашатаями найнестримнішої імперіалістичної експансії і претензій американського монополістичного капіталу на світове панування.

ІЗОЛЯЦІЯ [фр. isolation] — 1) роз'єднання, відособлення; 2) заборона єднання, зв'язана з позбавленням волі; 3) фіз. електрична і. — а) відособлення провідника непровідником (ізолятором); б) технічний пристрій, що відокремлює провідник від оточуючих предметів; тепла і. — захист від теплового втрат з допомогою речовин, що погано проводять тепло.

ІЗОМЕРИ [ізо... + гр. meros част.

ка] — речовини, які мають однако-вий елементарний (хімічний) склад, але відрізняються своїми фізичними і хімічними властивостями внаслідок різного розміщення атомів у молекулі.

ІЗОМЕРІЯ [< гр.; див. *ізомери*] — *хім.* явище існування кількох речовин, які мають один і той же елементарний склад, але відрізняються одна від одної фізико-хімічними властивостями.

ІЗОМОРФІЗМ [*ізо...* + гр. *morphe* вид, форма] — 1) здатність речовин, аналогічних за хімічним складом і кристалічною формою, разом виділятися з розчину (або розплаву) у вигляді однорідних кристалів змінного складу, напр. різні галуни; 2) *мат.* поняття, яке виражає властивість однаковості будови яких-небудь сукупностей (зібрань) елементів, зовсім байдуже до природи цих елементів; якщо між двома розміщеннями елементів однієї і тієї ж сукупності має місце і., то така залежність називається *а в т о м о р ф і з м о м*.

ІЗОМОРФНИЙ [*ізо...* + гр. *morphe* форма] — подібний формою.

ІЗОНЕФИ [*ізо...* + гр. *perhos* хмарка] — лінії, що з'єднують на географічній карті місця з однаковою хмарністю.

ІЗОНОМАЛИ — див. *ізономали*.

ІЗОПАГИ [*ізо...* + гр. *pagos* лід] — лінії, що з'єднують на географічній карті точки, в яких однакова тривалість льодового покрову.

ІЗОПЕКТИКИ [*ізо...* + гр. *pēktos* затверділий, замерзлий] — лінії, що з'єднують на географічній карті місця одночасного замерзання вод.

ІЗОПЕРИМЕТРИЧНА *з а д а ч а* [див. *ізо...* + *периметр*] — *мат.* задача про відшукування серед усіх кривих певного класу, які мають однакову довжину (периметр), такої кривої, для якої певна, залежна від неї величина (площа, обмежена цією кривою, висота центра ваги кривої і т. п.) мала б найбільше (або найменше) можливе значення.

ІЗОПІЄСТИ — див. *ізобари*.

ІЗОПРЕН — вуглеводень; рідина, що здобувається сухою перегонкою натурального каучуку або пропусканням парів скипидару через розжарену залізну трубку; ізопрен мо-

же бути джерелом для здобування штучного каучуку.

ІЗОСЕЙСТИ [*ізо...* + гр. *seistos* приведенний в коливання] — лінії, що з'єднують на картах пункти однакової сили коливань поверхні Землі під час землетрусів.

ІЗОСИЛАБІЗМ [*ізо...* + гр. *syllabe* склад] — рівноскладовість вірша, складова рівність рядків між собою — головна ознака *силлабічного* віршування; додержується звичайно також і в *силлабо-тонічному* вірші.

ІЗОСТАЗІЯ [*ізо...* + гр. *stasis* стан, положення] — гіпотеза рівноваги земної кори, висунута в 1889 р. американським геологом Деттоном, згідно з якою материка ніби плавають у пластичній підкорковій мармі. Перерозподіл сили ваги по поверхні Землі, викликаний *денудациєю* і перевідкладенням геологічних осадків, веде, згідно з ізостазією, до підняття і опускання ділянок земної кори в прагненні до встановлення нової рівноваги. Оскільки ізостазія виходить тільки з механічних і гравітаційних властивостей земної кори, вона є обмеженою і не відбиває суті тектонічних процесів земної кори.

ІЗОТАКИ [*ізо...* + гр. *tēkō* танути] — лінії на географічній карті, що з'єднують точки однакового часу скресання рік.

ІЗОТАХИ [*ізо...* + гр. *tachos* швидкість] — лінії однакової швидкості течії, вичерчувані звичайно на поперечному розрізі (профілі) ріки.

ІЗОТЕРИ [*ізо...* + гр. *theros* літо] — лінії, що з'єднують на географічній карті точки з однаковою середньою температурою повітря літом.

ІЗОТЕРМИ [*ізо...* + гр. *thermē* жар, теплота] — 1) лінії, що з'єднують на географічній карті точки земної поверхні з однаковою середньою температурою за який-небудь період (рік, місяць); 2) на діаграмах, що зображають теплові процеси, — лінії, які з'єднують точки рівної температури.

ІЗОТЕРМІЧНИЙ [< гр.; див. *ізо-терми*] — що має однакову або постійну температуру; і. п р о ц е с — *фіз.* процес, що відбувається при постійній температурі.

ІЗОТОНІЧНИЙ [< гр.; див. *ізотонія*] — що має однакове напруження; ізотонічні розчини — розчини, що мають однаковий осмотичний тиск (див. *осмос*).

ІЗОТОНІЯ [ізо... + гр. *tonos* напруження] — фіз., хім. однаковість напруження, тиску.

ІЗОТОПИ [ізо... + гр. *topos* місце] — атоми одного і того ж хімічного елемента, які мають різну атомну вагу, але майже не відрізняються один від одного своїми хімічними і фізичними властивостями і займають у таблиці *періодичної системи елементів* одне і те ж місце.

ІЗОТРОПІЯ, ІЗОТРОПНІСТЬ [ізо... + гр. *tropos* спосіб життя, характер] — фіз. особливість ряду тіл (ізотропні тіла), яка полягає в тому, що фізичні властивості їх (теплопровідність, пружність, електропровідність та ін.) однакові в усіх напрямках всередині тіла; ізотропними є вода, непресоване скло, сплави та ін.

ІЗОХІМЕНІ [ізо... + гр. *cheima* зима] — лінії, що з'єднують на географічній карті точки з однаковою середньою температурою повітря зимою.

ІЗОХОРІ [ізо... + гр. *chōra* простір] — в *термодинаміці* — лінії, що графічно зображають процеси, які відбуваються при постійному об'ємі.

ІЗОХОРИЧНИЙ процес [див. *ізохори*] — фізичний або хімічний процес, що відбувається при постійному об'ємі.

ІЗОХРОМАТИЧНИЙ [див. *ізо... + хроматичний*] — фіз. однаковоколірний.

ІЗОХРОНІЗМ [ізо... + гр. *chronos* час] — рівночасність вірша, поділ вірша на ритмічні відрізки, рівні між собою за часом, необхідним для їх виголошення.

ІЗОХРОННА крива [див. *ізохронність*] — мат. крива, по якій важка частинка рухається так, що проекції проходжуваних нею в рівні проміжки часу шляхів на вертикальну пряму рівні між собою.

ІЗОХРОННІСТЬ [ізо... + гр. *chronos* час] — рівночасність, однакова тривалість.

ІЗУМРҮД [перс. *zumurrud*] — дорогоцінний камінь (прозора різновидність мінералу *берилла*), забарвлений в яскравий зелений колір.

ІКАР [гр. *Ikaros*] — 1) в старогрецькій міфології — юнак, син *Дедала*, який утік з полону з острова Крит, вилетівши разом з батьком на виготовлених Дедалом крилах з пір'їн, скріплених воском. Ікар, всупереч порадам батька, піднявся близько до сонця, віск був розтоплений сонячним жаром, і Ікар загинув у морі; 2) * політ Ікара — сміливе, але марне дерзання.

ІКАРІЙЦІ [< вл. н.] — послідовники утопічної (див. *утопічний соціалізм*) соціальної теорії, викладеної Етьєном Кабе (1788—1856) в його «Подорожі в Ікарію». Ікарійці безуспішно пробували добитися здійснення комуністичних ідеалів у буржуазному суспільстві мирним шляхом, без революції і пролетарської диктатури, через створення общин, які мали бути первинними організаціями і прообразом майбутнього комуністичного ладу; засновані ікарійцями в Північній Америці общини розпались.

ІКОНОГРАФІЯ [гр. *eikōn* зображення + *graphō* пишу] — опис і вивчення різних видів зображення якої-небудь певної особи, події або місцевості в живопису, скульптурі, графіці, фотографії і т. п.

ІКОСАЕДР [гр. *eikosi* двадцять + *hedra* основа, поверхня, сторона] — двадцятигранник; тіло, обмежене двадцятьма многокутниками, кожний з яких в разі правильної ікосаедра — рівносторонній трикутник.

ІКС [лат. буква *x*] — третя від кінця буква латинського алфавіту; звичайно (в математиці) вживається для позначення або шуканої величини, або незалежної змінної величини (тобто *аргументу*); також — одиниця довжини, рівна 10⁻¹¹ см; служить гол. ч. для вимірювання довжини хвиль *гамма-проміння*.

ІКСІЯ — рід південноафриканських рослин з родини півникових; деякі види розводяться як декоративні.

ІКС-ПРОМІННЯ — те саме, що *рентгенівське проміння*.

ІКТ [< лат. ictus удар; наголос] — ритмічний наголос або акцент вірша.

ІЛІТЕРАТИ [< лат. illiteratus неписьмовий] — нечленороздільні звуки, які виражають свист, хрипіння, зігхання, схлипування та ін., що їх не можна передати буквами.

ІЛЛОГІЧНИЙ [лат. in (заперечна частка) + логічний] — безглуздий, нерозумний, що суперечить логіці.

ІЛЮТИ [гр. heilōs (heilōtos), одн.] — 1) один з поневоленних нижчих класів землеробського населення стародавньої Спарти; і. вважалися власністю держави і за своїм становищем майже не відрізнялися від рабів; 2) * безправні.

ІЛЮЗІОНІЗМ [фр. illusionnisme < лат.] — реакційний філософський погляд, за яким зовнішній світ являє собою лише саму видимість, обман почуттів (*ілюзію*); крайня форма суб'єктивного іdealізму.

ІЛЮЗІЯ [< лат. illusio помилка, заблудження] — 1) обман почуттів, викликаний перекрученим сприйняттям дійсності; 2) * необгрунтована надія, нездійсненна мрія.

ІЛЮЗОРНИЙ [< лат. illusorius] — примарний, обманливий, уявний, позірний, гаданий.

ІЛЮМІНАТИ [< лат. illuminatus освітлений] — члени таємних релігійно-політичних товариств у Європі, гол. ч. в Баварії, у другій половині 18 ст.; боролися з впливом сауїтів.

ІЛЮМІНАТОР¹ [< лат. illuminator освітлювач] — мор. на судні — кругле вікно з товстим склом; б о р т о в и й і. — служить для доступу світла і повітря і має пристрій для закривання і відкривання; п а л у б н и й і. — служить тільки для доступу світла і не відкривається (глухий і.).

ІЛЮМІНАТОР² [< лат.] — 1) ілюмінатор — майстер, що розфарбовує карти, плани, рисунки; 2) особа, що віддає влаштування ілюмінації¹.

ІЛЮМІНАЦІЯ¹ [< лат. illuminatio освітлення] — яскраве освітлення (з використанням кольорових вогнів і різних світлових ефектів) будинків і вулиць з нагоди якого-небудь торжества, свята.

ІЛЮМІНАЦІЯ² [< лат.] — ілюмінанція — розфарбовування контурів (напр., морів, рік) на картах, планах.

ІЛЮСТРАТОР [< лат. illustrator пояснючий, зображуючий] — художник, що виконує ілюстрації до тексту книги, журналу, газети.

ІЛЮСТРАЦІЯ [лат. illustratio] — 1) зображення, що пояснює або дповнює текст книги, журналу, газети; 2) наочне пояснення чого-небудь, приклади в статті, промові і т. п.

ІЛЮСТРУВАТИ [< лат. illustrare роз'яснювати, зображувати] — 1) давати ілюстрації до якого-небудь тексту; 2) наводити наочні приклади для пояснення або доведення своєї думки.

ІМАГО [< лат. imago образ, подoba] — кінцева стадія розвитку крилатих комах, а також назва самої дорослої комахи; для імаго характерна функція розмноження.

ІМАЖІНІЗМ [< фр. image образ] — западницький буржуазний літературний напрям в Англії на початку 20 ст.; в Росії існував як незначне угруповання в перші роки після Жовтневої революції; оголосив своїм лозунгом прагнення до «нових образів», не зв'язаних між собою яким-небудь змістом, звільнення слова від змісту і т. п. Імажинізм — таке саме шкідливе формалістичне і індивідуалістичне явище в літературі, як і інші декадентські течії (див. *декадентство*).

ІМАМ [< ар. imām що стоїть попереду] — 1) духовний глава мусульман (спочатку так називався Мухамед, потім у арабів — халіфи, у турків — султани, у персів — нащадки Алі); 2) духовна особа у мусульман, яка керує молитвою та ін.

ІМАНЕНТНИЙ [< лат. immanens (immanentis) властивий, притаманний] — внутрішньо притаманний якому-небудь явищу, виходить з його природи; і-на філософія — реакційна суб'єктивно-іdealістична філософія (Шуппе, Ремке), яка твердить, нібито буття є лише внутрішнім змістом свідомості, і заперечує існування об'єктивного світу поза свідомістю; різновидність *магізму*; «іманенти — найзапекліші».

реакціонери, прями проповідники фідеїзму, цільні у своєму мракобіссі люди» (Ленін).

ІМАТРИКУЛЯЦІЯ [лат. *im* < *in* в + *matricula* список] — внесення в списки.

ІМБЕЦИЛЬНІСТЬ [< лат. *imbecillus* слабий, слабоумний] — середній ступінь природженого слабоумства (пор. *idiotia*).

ІМБИР, ІНБИР [нім. *Ingber*, *Ingwer* < санскр.] — багаторічна трав'яна рослина з однойменної родини, розводжувана під тропіками; кореневище імбиру використовується як пряність.

ІМБІБІЦІЯ [< лат. *imbibere* вбирати] — мед. просочування.

ІМЕЛЬМАН [< вл. н.] — ав. фігура вищого пілотажу, яка має своєю метою змінити напрям польоту літака на 180° з набиранням висоти (складається з першої половини петлі, на вершині якої літак з положення вгору колесами після перевороту виводиться в лінію горизонтального польоту).

ІМЕРСІЙНІ об'єктиви — фіз. об'єктиви мікроскопів, які дають дуже велике збільшення і потребують імерсії (див. *імерсія* 2) для посилення яскравості зображення і поліпшення його якості.

ІМЕРСІЯ [лат. *immersio*] — 1) занурення; 2) фіз. введення між об'єктивом мікроскопа і розглядуваним у ньому предметом рідини (звичайно краплини кедрової олії) для посилення яскравості і розширення меж збільшення зображення.

ІМІТАЦІЯ [лат. *imitatio*] — 1) наслідування; 2) підробка; 3) муз. повторення мотиву, що з'явився в одному голосі, іншими голосами в точному або зворотному відтворенні і в інших різноманітних варіантах (див. *канон* 4, *контрапункт*, *фуга* 2).

ІМІТУВАТИ [лат. *imitari*] — 1) наслідувати; 2) підробляти.

ІММАТЕРІАЛІЗМ [лат. *in* (заперечна частка) + *materialis*] — антинаукове заперечення реальності існування матерії і визнання існування тільки духу; те саме, що *ідеалізм*, *спіритуалізм*.

ІММІГРАНТ [< лат. *immigrans* (*immigrantis*) що вселяється] — іно-

земець, що оселився в якій-небудь країні на постійне проживання (пор. *емігрант*).

ІММІГРАЦІЯ [< лат. *immigrare* вселитися] — 1) в'їзд іноземців у яку-небудь країну на постійне проживання. Цей в'їзд має іноді масовий характер (див. *еміграція*); 2) і. к а п і т а л у — прилив до якої-небудь країні іноземного капіталу.

ІММОБІЛІЗАЦІЯ [< лат. *immobilis* нерухомий] — 1) мед. створення нерухомості (покою) якої-небудь частини тіла, напр. накладенням пов'язок, при пошкодженнях і різних захворюваннях; 2) ек. перетворення рухомого майна в нерухоме; і. к а п і т а л у — перетворення капіталу акціонерної компанії (товариства) в капітал приватних підприємств (особібних); вміщення оборотних коштів у малорухомі цінності (в процентні папери, що не котируються на біржі, і т. п.).

ІММОРАЛІЗМ [лат. *in* (заперечна частка)] — те саме, що *аморалізм*.

ІМОРТЕЛІ [< фр. *immortel* безсмертний] — с у х о ц в і т и, б е з с м е р т н и к и — рослини з родини складноцвітих, суцвіття яких зберігають і в сухому вигляді природне забарвлення і форму.

ІМПЕДАНС, ІМПЕДАНЦ [англ. *impedance*, нім. *Impedanz* < лат. *impedire* перешкоджати] — повний (або уявний) опір електричного ланцюга змінному електричному струмові, зумовлений як звичайним (омічним), так і індуктивним і ємкісним опорами ланцюга.

ІМПЕЛЕР [англ. *impeller*] — нагнітальник повітря в двигунах висотних літаків; служить для збереження потужності двигуна, яка падає через розрідження повітря на великих висотах.

ІМПЕРАТИВ [< лат. *imperativus* владний] — 1) грам. наказовий спосіб дієслова; 2) повеління, настійна вимога, повинність; 3) філ. категоричний імператив — в ідеалістичній і метафізичній етиці (вченні про моральність) Канта (див. *кантіанство*) — безумовне моральне веління, нібито споконвічно властиве розумові, вічне і незмінне, що лежить в основі моралі; категоричний імпе-

ратив Канта несумісний з науковим розумінням соціального походження і історичного розвитку моральності та її ролі в класовій боротьбі.

ІМПЕРАТИВНИЙ [лат. imperativus] — владний; і. м а н д а т — наказ, якого обрана особа або орган повинні строго додержувати.

ІМПЕРАТОР [< лат. imperator владар, полководець] — почесний титул полководця («владар») у республіканському Римі; з часів Августа — титул глави держави; згодом титул імператора надавався государям найбільших монархій.

ІМПЕРІАЛІ [< лат. imperialis імператорський] — 1) російська золота монета в 10 крб., а після 1897 р. — в 15 крб.; 2) другий поверх з сидіннями для пасажирів у *диліжансах*, *омнібусах* і т. д.

ІМПЕРІАЛІЗМ [< лат. imperium влада] — найвища і остання стадія капіталізму, в яку він вступив у кінці 19 і на початку 20 ст. І. — монополістичний, паразитичний, загниваючий, умираючий капіталізм, переддень соціалістичної революції. В. І. Ленін вказав п'ять основних його ознак: 1) концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення, на базі цього «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набирає особливо важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні спілки капіталістів, що поділяють світ; 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами. Основні суперечності епохи імперіалізму — суперечності між працею і капіталом, між різними фінансовими групами та імперіалістичними державами в їх боротьбі за джерела сировини, за чужі території; суперечності між жменькою пануючих, так званих цивілізованих націй і поневоленими народами колоніальних і залежних країн. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виникла суперечність між СРСР і агре-

сивними імперіалістичними країнами. При імперіалізмі нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму особливо загострилась; імперіалізм доводить суперечності капіталізму до крайніх меж, за якими починається революція. Тому, учить В. І. Ленін, можливої прорив імперіалістичного фронту пролетаріатом в одній або кількох країнах і неможливий одночасно в усіх країнах, можлива перемога соціалізму спершу в кількох або в одній, окремо взятій, країні і неможлива одночасна перемога соціалізму в усіх країнах. У 1917 році царська Росія виявилась тією слабою ланкою, в якій стався розрив імперіалістичного ланцюга і де перемогла пролетарська, соціалістична революція. І. несе трудящим нечуване зростання злиднів, безробіття, гніту монополій, руйнівні економічні кризи, посилення національного гніту, зростання мілітаризму, політичну реакцію, загострення імперіалістичної боротьби між капіталістичними державами і нечужані кровопролитні війни. Щоб усунути неминучість воєн, треба знищити імперіалізм. І. породив фашизм — звірачу ідеологію і політику расової ненависті і поневолення народів. Перша світова війна (1914—1918) виникла в результаті різкого загострення суперечностей між найбільшими імперіалістичними країнами, в результаті першої кризи капіталістичної системи світового господарства і була відображенням загальної кризи капіталізму. Війна гігантською мірою загострила всі капіталістичні суперечності, розхитала світовий капіталізм. Друга світова війна (1939—1945) виникла в результаті другої кризи капіталістичної системи світового господарства. Героїчною перемогою боротьбою народів СРСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. були розгромлені фашистська Німеччина та імперіалістична Японія. В результаті війни імперіалістичний і антидемократичний табір став значно слабшим, ніж він був до війни. Співвідношення сил між соціалістичною і капіталістичною системами різко змінилось на користь соціалізму. Зі складу великих імпе-

ріалістичних держав випали Німеччина, Японія і Італія, що були оплотом світового фашизму і реакції. Перемога СРСР у війні проти фашизму створила для країн, визволених Радянською Армією, нові історичні умови розвитку. В Центральній і Східній Європі з'явилися нові народні республіки, країни народної демократії (Албанія, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина), що скинули ярмо імперіалізму і стали при дружньому співробітництві з Радянським Союзом на соціалістичний шлях розвитку. Створена Німецька Демократична Республіка. В Азії утворена велика народно-демократична держава — Китайська Народна Республіка, створена Корейська Народна-Демократична Республіка. Одна третина людства вирвана з-під гніту імперіалізму, визволена від кайданів імперіалістичної експлуатації. Народно-демократичні країни Європи і Азії, що віднали від системи капіталізму, утворили разом з Радянським Союзом могутній табір миру, демократії і соціалізму, табір, що протистоїть імперіалістичному таборові. Перемога народної революції в Китаї ще більше революціонізувала Схід і сприяла посиленню визвольної боротьби пригноблених імперіалізмом народів. Про наростаючий розмах національно-визвольного руху свідчать боротьба народів В'єтнаму, Бірми, Малайї, Філіппін, Індонезії. Після війни в авангарді світової реакції виступає американський імперіалізм. Найважливішим економічним результатом другої світової війни та її господарських наслідків є розпад єдиного всеохоплюючого світового ринку і утворення двох паралельних світових ринків — ринку країн мирного, демократичного табору і ринку країн агресивного, імперіалістичного табору. Це визначило подальше поглиблення загальної кризи світової капіталістичної системи. В результаті розпаду єдиного світового ринку і утворення нового, демократичного ринку різко скоротилася сфера прикладання сил головних капіталістичних країн (США, Англії, Франції) до світових ресурсів, все більше

погіршуються умови збуту товарів на капіталістичному ринку. Американський і. виступав як сила, що дезорганізує економіку інших капіталістичних країн. Використовуючи ослаблення своїх західноєвропейських конкурентів, американський капіталізм захопив значну частину світового капіталістичного ринку. Це обумовлює зростання суперечностей між США і рештою капіталістичних країн і ще більш послаблює капіталістичну систему господарства. В шуканнях виходу з кризи імперіалістичний табір, очолюваний США, шалено озброюється. Мілітаризація економіки імперіалістичних країн, роздування воєнного виробництва неминуче веде до наростання нової глибокої економічної кризи. Загострюються суперечності між працею і капіталом. В погоні за максимальним прибутком монополістичний капітал посилює експлуатацію робітників, душить народні маси непомерними податками, підвищенням цін на товари масового споживання, закаблює і систематично грабує народи інших країн, особливо відсталіх. Всю тяжкість підготовки нової війни імперіалісти перекладають на плечі трудящих. В усьому світі зростає ненависть володільних народів до імперіалізму. Все прогресивне людство, згуртовуючи свої ряди навколо Радянського Союзу, розгортає широкий рух за збереження миру, проти імперіалістичних паліїв війни.

ІМПЕРІАЛІСТ — великий капіталіст, представник монополістичного капіталу, що веде політику *імперіалізму і агресії*.

ІМПЕРІЯ [*лат. imperium* влада] — назва великих монархічних держав стародавнього (Римська і. та ін.) і нового часу (Британська і. та ін.); для імперії характерна загарбницька політика, пригноблення і експлуатація підкорених і залежних народів.

ІМПЕРСОНАЛЬНИЙ [*лат. impersonalis*] — безособовий; і - н е р е ч е н н я — безособове речення, тобто таке, що не має підмета, напр. «світає» і т. п.

ІМПЕРСЬКИЙ — прикм. від сл.

імперія; той, що входить до складу імперії, що відноситься до імперії.

ІМПЕРФЕКТ [< лат. imperfectum недокоаний (час)] — грам. форма минулого часу дієслова, що визначає тривалу дію.

ІМПЛАНТАЦІЯ [< лат. in(im)в+plantare саджати] — 1) введення зародка людини і вищих тварин-ссавців у слизову оболонку матки; і. відбувається на ранніх стадіях розвитку зародка; 2) пересадка на нове місце окремих клітин, тканин або цілих органів з дальшим приживленням їх.

ІМПЛОЗІВНІ приголосні (шт. лат. implosivus) — проривні приголосні, що не утворюють вибуху (напр. «м», «н», звичайно в кінці слів).

ІМПОЗАНТНИЙ [фр. imposant] — поважний, що справляє враження своїм виглядом, показний.

ІМПОНУВАТИ [< лат. imponere накладати, навіювати] — викликати повагу, справляти велике враження.

ІМПОРТ [англ. import < лат. importare ввозити] — ввіз в країну закордонних товарів (протилежн. *експорт*).

ІМПОРТЕР [англ. importer < лат.] — особа або торгова організація, що ввозять товари з-за кордону.

ІМПОРТУВАТИ [англ. to import < лат. importare] — ввозити товари з-за кордону.

ІМПОСТ [іт. imposta] — *архим.* 1) тяга, що служить опорою для п'яти арки; 2) у візантійській архітектурі — кам'яна подушка між *капітеллю* і п'ятью арки; 3) поперечний брус у віконній або дверній рамі.

ІМПОТЕНТ [< лат. impotens (impotentis) безсилий] — що страждає статевим безсиллям.

ІМПОТЕНЦІЯ [< лат. impotentia безсилля] — статеве безсилля.

ІМПРЕГНУВАННЯ [< лат. impregnare наповнювати] — просочування тканини (шерстяної, бавовняної та ін.), деревини та ін. спеціальними розчинами або емульсіями.

ІМПРЕСАРІО [іт. impresario] — в капіталістичних країнах — особа, що організує приватний театральний заклад, або агент-професіонал, що

організує концерти, видовища і т. п.; в часи італійської комедії масок — автор *сценарія*.

ІМПРЕСІОНІЗМ [фр. impressionisme < impression враження] — напрям у буржуазному мистецтві і літературі, що виник у другій половині 19 ст. спочатку у Франції, де дістав свою назву від паризької школи живопису (Клод Моне та ін.), а потім і в інших країнах. Заперечуючи ідейність і суспільний зміст мистецтва, представники імпресіонізму прагнули передати безпосереднє враження, найменші відтінки особистих переживань, настроїв і відчуттів. Для імпресіонізму характерні занепадництво, індивідуалізм, захоплення формою на шкоду змістові.

ІМПРЕСІОНІСТ [фр. impressionniste] — художник, музикант, письменник — послідовник *імпресіонізму*.

ІМПРЕСІЯ [лат. impressio] — враження.

ІМПРОВІЗАТОР [іт. improvvisatore] — людина, що має здібність створювати вірші, музику, виголошувати промову і т. п. без попередньої підготовки.

ІМПРОВІЗАЦІЯ [іт. improvvisazione] — створення віршів, музикальної п'єси або промови в момент виконання, без попередньої до цього підготовки.

ІМПРОВІЗУВАТИ [іт. improvvisare < improvviso непередбачений, раптовий] — створювати вірші, музику або виголошувати промову без попередньої підготовки.

ІМПУЛЬС [лат. impulsus] — 1) поштовх до чого-небудь, спонукання, прагнення; спонукальна причина, що викликає яку-небудь дію; 2) і. н. е. р. в о в и й — збудження в нервових елементах, що характеризуються швидким протіканням і хвилеподібним поширенням по довжині нервових волокон; 3) у *механіці* — е. л. е. м. е. н. т. а. р. н. и. й і. с. и. л. и. — здобуток сили на малий проміжок часу; і. с. и. л. и. — сума елементарних імпульсів сили за даний проміжок часу; 4) е. л. е. к. т. р. о. м. а. г. н. і. т. н. и. й і. — швидко одиночне електромагнітне збурення; виникає при зміні електричного стану тіл.

ІМПУЛЬСІВНИЙ [*< лат.*] — схильний діяти під впливом першого спонукання (*імпульсу*).

ІМПУЛЬСНИЙ генератор [*< лат.*] — *ел.* прилад, що дає змінний електричний струм у вигляді коротких поштовхів — *імпульси*.

ІМУНІЗАЦІЯ [*< лат.* immunis вільний від чого-небудь] — створення штучного *імунітету*; досягається систематичним впливом на організм ослаблених збудників тієї ж хвороби.

ІМУНІЗУВАТИ — робити організм *імунним*.

ІМУНІТЕТ [*< лат.* immunitas (immunitas)] звільнення від чого-небудь) — 1) *біол.* несприйнятливість організму щодо збудників хвороб або певних отрут; 2) в середній віці — надання *феодалові* судових, фінансових і адміністративних прав на певній території; 3) *юр.* вилучення з-під чинності деяких законів, що роблять для осіб, які займають особливе становище в державі; *і. д. е. п. у. т. а. т. а.* — недоторканність особи члена законодавчого органу, яка полягає в тому, що він не може бути арештований або притягнутий до судової відповідальності без згоди законодавчого органу; *д. и. п. л. о. м. а. т. и. ч. н. і.* — недоторканність особи дипломатичного представника і недоторканність зайнятого ним приміщення.

ІМУННИЙ [*< лат.* immunis вільний від чого-небудь; незащеплений] — несприйнятливий до заразних хвороб або певних отрут.

ІМБИР — див. *імбир*.

ІМБРИДИНГ [англ. inbreeding] — близько споріднене розведення сільськогосподарських тварин; при вмілому застосуванні і. може давати позитивні результати в племінному тваринництві.

ІНВАГІНАЦІЯ [лат. in + vagina ножи, піхви] — входження однієї частини кишки в другу; один з видів непрохідності кишок.

ІНВАЗІЯ [*< лат.* invasio навала, вторгнення, напад] — зараження організму тваринними паразитами (глистами, комахами та ін.); хвороби, викликані таким зараженням, називаються *інвазіями*.

ІНВАР [*< лат.* invar(iabilis) не-

змінний] — сплав сталі з нікелем, який майже не змінює свого об'єму при зміні температури; застосовується для виготовлення точних вимірвальних приладів, мір довжини, годинникових маятників, *регуляторів* температури і т. п.

ІНВАРІАНТ [фр. invariant букв. що не змінюється] — *мат.* вираз, що лишається незмінним при певному перетворенні змінних, зв'язаних з цим виразом, напр. при переході від однієї системи *координат* до другої.

ІНВЕКТИВА [*< лат.* invectiva oratio лайлива мова] — гострий виступ проти кого-небудь, чого-небудь; образлива мова; лайка, випад.

ІНВЕНТАР [*< лат.* inventarium розпис, опис] — 1) майно, особливо рухоме, якої-небудь установи, підприємства, господарства; *ж. и. в. и. й. і.* — робоча і продуктивна худоба; *м. е. р. т. в. и. й. і.* — знаряддя і машини, різного роду предмети, перевізні засоби; 2) точний і докладний опис такого майна.

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ — складання опису майна (речових цінностей і розрахунків) підприємства, установи, вписування в *інвентар*.

ІНВЕРСІЯ [*< лат.* inversio перевертання; перестановка] — 1) *лінгв.*, *поет.* перестановка слів, що порушує звичайний порядок їх у реченні, яка міняє тільки відтінки смислу і вживається з стилістичною метою; 2) *хім.* розщеплення складних цукрів (переважно тростинного) на прості під впливом кислот і *ферментів*; має велике практичне застосування; 3) *мат.* а) в *комбінаториці* — порушення нормального порядку двох елементів у перестановці; б) в *геометрії* — перетворення з допомогою зворотних *радіусів*, при якому прями, кола, площини і кулі знову переходять у прями, кола, площини і кулі, причому кола, напр., можуть перейти в прями і навпаки; 4) зростання температури в атмосфері низу вгору замість звичайного убавання.

ІНВЕРСОР — 1) прилад, що здійснює хімічну *інверсію*; 2) в *геометрії* — прилад, що здійснює перетворення *інверсії*, зокрема, перетворення кругового руху в прямолінійний.

ИНВЕРТАЗА, ИНВЕРТІН [< лат. *invertere* обертати] — інакше с а х а р а з а — фермент, що розщеплює тростинний цукор (сахарозу) на глюкозу і фруктозу (див. *інверсія* 2).

ИНВЕРТОР [< лат. *invertere* обертати, перетворювати] — пристрій для перетворення постійного електричного струму в змінний.

ИНВЕРТУВАТИ [< лат. *invertere* обертати] — піддавати що-небудь інверсії (див. *інверсія* 2), розщеплювати.

ИНВЕСТИТОР — див. *інвестор*.

ИНВЕСТИТУРА [< лат. *investire* облачати] — 1) в епоху феодалізму: а) введення *васала* у володіння *феодалом*, що супроводилося відповідною церемонією; б) введення на посаду *єпископів*, що одержували при цьому в управління церковні землі з їх населенням і право суду над ним; боротьба феодальної світської влади, що розгорілася в 11 ст. проти папства за право призначати єпископів, називалась боротьбою за *інвеституру*; 2) у протестантив — урочистий обряд введення на посаду нової духовної особи.

ИНВЕСТИЦІЯ [нім. *Investition* < лат. *investire* облачати] — довгострокове вкладення капіталу в які-небудь підприємства, особливо за кордоном. В епоху імперіалізму і проводиться гол. ч. у формі купування цінних паперів — акцій і облігацій акціонерних компаній.

ИНВЕСТОР [англ. *investor* < лат.] — вкладник, особа, що зробила *інвестицію* куди-небудь.

ИНВЕСТУВАТИ [англ. *invest*, нім. *investieren* < лат.] — вкласти капітал в яке-небудь підприємство (див. також *інвестиція*).

ИНВОЛЮЦІЯ [< лат. *involutio* вигин, завиток] — 1) зворотний розвиток, повернення збільшеного через яку-небудь причину органу до початкової нормальної величини, напр. і. матки після пологів; 2) виродження мікробів під впливом деяких умов, причому мікроби набувають незвичайної для них форми, що зветься *інволюційною*; 3) *мат.* відповідність між елементами деякої множини, що зберігається при повторності якого-небудь перетворення

над цими елементами, напр. симетрія відносно центра.

ИНГАЛЯТОР — прилад для лікування *інгаляцією*.

ИНГАЛЯЦІЯ [< лат. *inhalare* вдихати] — вдихання з лікувальною метою пари, газів, розпилених рідин.

ИНГІБІТОР [< лат. *inhibere* утримувати] — речовина, що уповільнює проходження хімічних реакцій або припиняє їх; напр., і. уповільнює або навіть припиняє смолоутворення в крекінг-бензині; додавання інгібіторів іноді замінює очищення бензину; для інгібіторів беруть різні хімічні сполуки.

ИНГРЕДІЄНТ [< лат. *ingrediens* (*ingredientis*) що входить] — складова частина якої-небудь складної сполуки або суміші.

ИНДАНТРЕН, ИНДАНТРЕНБЛАУ [ісп. *ind* (*igo*) індіго + гр. *anthrax* вугілля + нім. *blau* синій] — синя фарба, синій антрахінонний кубовий барвник.

ИНДАНТРЕНОВІ БАРВНИКИ [див. *індантрен*] — барвники, виготовлені з *антрахінону*; дають міцне і яскраве забарвлення; найбільш поширений індантреновий барвник — алізарин, що забарвлює тканини в червоному колір.

ИНДЕКС [< лат. *index* покажчик, список, опис] — 1) *мат.* числовий або буквенний покажчик, що ставиться найчастіше внизу букви, яка входить в математичний вираз, напр. A_7 , C_5 і т. д.; 2) *ек.* цифровий покажчик, що виражає в процентах послідовні зміни якого-небудь економічного явища, напр. і. ціни, обсягу виробництва; 3) покажчик, реєстр імен, назв і т. п.; 4) «*index librorum prohibitorum*» (список заборонених книг) — розпочатий складанням ще в 16 ст. і систематично поповнюваний перелік книг, які визнані католицькою церквою єретичними і заборонені для віруючих.

ИНДЕКСАТОР — особа, що складає *індекс* 3.

ИНДЕМНІТЕТ [< лат. *indemnitas* (*indemnitate*) відшкодування збитків, беззбитковість] — 1) в Англії — звільнення парламентським актом міністрів від відповідальності за вчинені ними порушення конституції,

особливо в разі припинення чинності акта про гарантії недоторканності особи; 2) в міжнародному праві — відшкодування втрат.

ІНДЕПЕНДЕНТИ [лат. *independentes* незалежні] — одне з відгалужень протестантської церкви, що не визнає єпископів.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ [лат. *in* (заперечна частка)] — філ. заперечення *детермінізму*; хибна, ідеалістична філософська теорія, що заперечує загальну закономірність і причинну залежність явищ у природі і суспільстві. І. визнає абсолютну «свободу» людської волі, тобто заперечує її причинну обумовленість; і. несумісний з науковим пізнанням.

ІНДЕТЕРМІНІСТ — прихильник *індетермінізму*.

ІНДИВІД — див. *індивідуум*.

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ — виділення однієї особи або особини (*індивідуума*) за її характерними властивостями; взяття до уваги особливостей кожної одиниці при вивченні сукупності предметів або явищ.

ІНДИВІДУАЛІЗМ — буржуазний світогляд, що протиставляє егоїстичні інтереси окремої особи (*індивідуума*) інтересам суспільства, що ставить особисті, своскорисливі інтереси вище за суспільні; соціальною основою індивідуалізму є наявність антагоністичних суспільних класів, приватна власність на засоби виробництва, капіталістична експлуатація трудящих і конкуренція.

ІНДИВІДУАЛІСТ [див. *індивідуалізм*] — що навмисно відособлюється, не зважає на запити колективу, антигромадська людина.

ІНДИВІДУАЛІСТИЧНИЙ — протилежний *індивідуалізму*.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ — 1) властивий певній, самостійно, окремо існуючій особині (*індивідуумові*); 2) особистий, що відноситься спеціально до окремої особи (а не до колективу), одноосібний.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ — 1) сукупність властивостей і особливостей кожної істоти (*індивідуума*), що відрізняють її від інших істот того ж виду; 2) особа, істота як така, що має властивості, притаманні тільки їй.

ІНДИВІДУУМ [лат. *individuum* неподільне, особина] — 1) особина, кожний самостійно існуючий живий організм; 2) окрема людина, особа.

ІНДИГО [ісп. *indigo* < лат. *indicus* індійський] — кубовий барвник, синя фарба, яку здобувають з ряду рослин (див. *індикан*) або хімічним способом.

ІНДИГОКАРМІН — штучний барвник синього кольору; застосовується гол. ч. для вироблення акварельної фарби і синьки.

ІНДИКАН [лат. *indicus* індійський] — 1) речовина, яка міститься в деяких рослинах (індигоносці та ін.) і дає синю фарбу *індиго*; 2) речовина, що утворюється під час гниття білків у кишечнику.

ІНДИКАТИВ [лат. *indicativus* (modus)] — грам. дійсний спосіб дієслова.

ІНДИКАТОР [лат. *indicator* показчик] — 1) всякий прилад, що служить для якогось-небудь виміру, напр. апарат для запису коливань тиску у циліндрах поршневих машин, який під час їх роботи вичерчує *індикаторну діаграму*; 2) речовина (реактив), що вказує кінець хім. реакції зміною кольору або утворенням осадка; 3) в *картотеці* — показчик (затиск), що надівається на картку як поділювач груп, відділів і т. п.

ІНДИКАТОРНИЙ [лат.; див. *індикатор*] — і - н а д і а г р а м а - л і н і я, що показує зміну тиску в циліндрі двигуна залежно від зміни становища поршня, записана з допомогою індикатора; і - н а п о т у ж - н і с т ь — потужність, що її розвивають гази в циліндрах двигуна; визначається за індикаторною діаграмою.

ІНДИКАТРІСА [лат.] — мат. крива, що служить для наочного уявлення про зміну спрямованих величин (векторів); і. Д ю п е н а — крива, яка дає наочне уявлення про характер викривлення поверхні в даній її точці.

ІНДИКТ [лат. *indictio*] — 1) 15-річний період, протягом якого римляни три рази збирали данину з переможених; 2) запроваджений в 312 р. візантійським імператором Константином Великим цикл 15-

річного числення часу замість *олімпіад*.

ІНДИФЕРЕНТІЗМ [*<* лат. *indiferens* (*indifferentis*) *байдужий*] — байдужість.

ІНДИФЕРЕНТНИЙ [лат. *indifferens* (*indifferentis*)] — байдужий; і-н і р е ч о в и н и — *хім.* речовини, що нелегко вступають в реакції.

ІНДІЙ [лат. *Indium*] — рідкісний *хім.* елемент, символ *In*, порядковий номер 49, ат. вага 114,76; м'який білий метал; плавиться при температурі 155°, але не випаровується навіть при температурі 1450°.

ІНДОКСИЛ [*індо(икан)*] + гр. *охус кислотий*] — світложовта кристалічна речовина, продукт розщеплення рослинного індикану; утворюється також як проміжний продукт при багатьох синтезах *індіго*.

ІНДОЛ — *хім.* речовина, що має вигляд безбарвних листочків; частково утворюється під час гниття білкових речовин; входить до складу пахучого масла жасмину і використовується в парфюмерії для виготовлення духів; близько споріднена з *індіго*.

ІНДОСАМЕНТ [нім. *Indossament* *<* лат. *dorsum* спина] — передатний напис на звороті *векселя*, який засвідчує перехід його до іншої особи (див. також *жиро*).

ІНДОСАНТ [нім. *Indossant*] — особа, що робить на звороті *векселя* передатний напис (див. також *жирант*).

ІНДОСАТ [нім. *Indossat*] — особа, що одержує *вексель* за передатним написом (див. також *жират*).

ІНДОФЕНОЛИ — барвні речовини, переважно синього кольору, які служать для приготування більш складних барвників.

ІНДРА — у ведичній релігії (див. *ведизм*) спочатку — бог грози і бурі, пізніше також бог війни.

ІНДУЗІЙ [*<* лат. *indusium* верхня туніка] — *бот.* покривальце — невеликий виріст на поверхні листа у папоротників, що прикриває купки (соруси) *спорангіїв*.

ІНДУІЗМ [*<* вл. н.] — форма поширеної в Індії релігії — *брахманізму*.

ІНДУКТИВНИЙ — заснований на

індукції (див. *індукція*¹ 1); що користується методом індукції; і. м е т о д — спосіб дослідження, викладу, з допомогою якого від спостереження часткових фактів і явищ переходять до встановлення загальних правил і законів.

ІНДУКТОР [*<* лат. *inductor* спонукальник, збудник] — *ел.* 1) невелика магніто-електрична машина змінного струму; застосовується в телефонії для виклику *абонента* або станції; 2) електромагніт, що утворює магнітне поле в електричному генераторі, динамомашині; 3) *вал.* і н д у к т о р б л о к у в а л ь н и й — малопотужна магніто-електрична машина, що служить для живлення струмом апаратів блокування.

ІНДУКТОРІЙ — див. *індукційна котушка*.

ІНДУКЦІЙНИЙ — що виникає в силу *індукції*²; і-н а к о т у ш к а — складається з двох обмоток на залізному сердечнику (перша обмотка має мале число витків з товстого провада, друга — більше число витків з тонкого провада); служить для збудження шляхом індукції струмів високої напруги.

ІНДУКЦІЯ¹ [*<* лат. *inductio* наведення; спонукання, збудження] — 1) логічний метод, заснований на умовиводі від часткових, одиничних випадків до загального висновку, від окремих фактів до узагальнень; у науковому дослідженні індукція немимуче поєднується з *дедукцією*; 2) *мат.* спосіб математичних доказів і визначень, заснований на переході від висноування, вірного для деякого цілого числа *n*, до висноування, вірного для числа *n + 1*.

ІНДУКЦІЯ² [*<* лат. *inductio* збудження] — збудження електричного струму в якому-небудь провіднику під час руху його в *магнітному полі* або при зміні навколо нього магнітного поля.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ [*<* лат. *indulgentia* поблажливість, милість] — грамота про відпущення гріхів як колишніх, так і майбутніх, що її видавала католицька церква від імені папи римського за гроші або за які-небудь заслуги перед церквою; шарлатанська торгівля індальгенціями

була джерелом збагачення католицького духовенства; заборона індульгенцій була однією з вимог *реформациї*.

ИНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ [< лат.; див. *індустрія*] — промисловий розвиток, виведення великої машинної техніки в народне господарство країни. Характер індустріалізації визначається соціально-економічним ладом суспільства. Капіталістична і. починається звичайно з легкої промисловості, де потрібно менше вкладень і швидше здобувається прибуток. Створення нагромаджень і наступне за цим поступове перекачування коштів у важку промисловість — тривалий процес, що вимагає багатьох десятиріч. Історія знає три шляхи індустріалізації в капіталістичних країнах: шлях захоплення і пограбування колоній; шлях воєнного розгрому однією країною другої країни і контрибуцій, накладуваних на переможених; шлях кабальних концесій і кабальних позик, які йдуть від країн капіталістично розвинутих у відсталі; с о ц і а л і с т и ч н а і. в СРСР — першочерговий розвиток важкої промисловості (виробництва засобів виробництва), переведення всіх галузей народного господарства на рейки передової сучасної техніки. І. в СРСР здійснена за рахунок власних коштів, внутрішніх заощаджень, за рахунок соціалістичного нагромадження. Природа цих внутрішніх нагромаджень визначається наявністю суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва і плановим характером радянської економіки. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії в нечувано короткий строк створив потужну соціалістичну індустрію, всебічно розвинуту важку промисловість — основу основ соціалістичної економіки, — технічну базу для соціалістичної переробки сільського господарства. Радянський Союз перетворився з економічно відсталої аграрної країни в передову індустріально-колгоспну соціалістичну державу. Здійснення соціалістичної індустріалізації відіграло вирішальну роль в підготовці країни до активної оборони у Великій Вітчиз-

няній війні 1941—1945 рр. і забезпечило розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії. Швидкий розвиток важкої індустрії в четвертій п'ятирічці (1946—1950) обумовив успішну відбудову потерпілих у роки Великої Вітчизняної війни районів країни і значне перевищення довоєнного обсягу виробництва у всіх галузях промисловості. П'ятий п'ятирічний план розвитку СРСР на 1951—1955 рр., прийнятий XIX з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу, передбачає також переважне зростання засобів виробництва, без якого неможливо здійснити розширене відтворення. На базі досягнутих успіхів у розвитку важкої промисловості в СРСР створені всі умови для того, щоб організувати круте піднесення виробництва предметів народного споживання. Комуністична партія і радянський уряд бачать своє головне завдання в тому, щоб забезпечити далі поліпшення матеріального добробуту робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей. Виходячи з цього головного завдання, Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС у своїх рішеннях у жовтні 1953 р. намітили всебічно форсувати в найближчі 2—3 роки розвиток легкої і харчової промисловості з тим, щоб різко підвищити забезпеченість населення промисловими і продовольчими товарами. Нове могутнє піднесення соціалістичної індустрії в п'ятій п'ятирічці забезпечить зміцнення матеріально-технічної бази комунізму, зміцнення обороноздатності країни. Країни народної демократії, використовуючи досвід СРСР, стали на шлях соціалістичної індустріалізації.

ИНДУСТРІАЛЬНИЙ [< лат.; див. *індустрія*] — промисловий.

ИНДУСТРИЯ [< лат. industria діяльність] — промисловість; в а ж к а і. виробляє знаряддя і засоби виробництва (машинобудування, металургія, хімія і т. д.); л е г к а і. виробляє предмети широкого споживання.

ИНЕРТНИЙ [лат. iners (inertis)] — бездіяльний, нерухомий, косний; і н і г а з и — гази (нульової групи),

які не вступають ні в які сполуки: *гелій, неон, аргон, криптон, ксенон, і радон.*

ІНЕРТНІСТЬ [< лат.] — бездіяльність, нерухомість, косність.

ІНЕРЦІЯ [< лат. inertia нерухомість, бездіяльність] — 1) *фіз.* властивість тіла зберігати свій стан спокою або прямиoliniйного рівномірного руху, поки яка-небудь зовнішня причина не виведе його з цього стану; момент інерції — величина, що характеризує інерцію тіла під час обертового руху; 2) * косність, млявість, бездіяльність, нерухомість.

ІН'ЄКЦІЯ [< лат. injectio вкидання] — *мед.* впорскування.

ІН'ЄКТОР [фр. injecteur < лат. injicere кидати всередину] — пароструминний насос, прилад для накачування води під тиском у паровий котел, для відкачування води з трюму судна, для провітрювання глухих забав у підземних гірничих виробках.

ІНЖЕНЮ [< фр. ingénue наївна] — *амплуа* актриси, що виконує ролі наївних дівчат.

ІНЖИР [перс.] — інакше смоквиця, фігове дерево — назва плодового дерева з родини тутових і плодів його, що їх називають також фігами, а в сушеному вигляді — винними ягодами; в СРСР росте в Криму, Закавказзі, південній частині Середньої Азії.

ІНЦІАЛИ [< лат. initialis початковий] — початкові букви імені, по батькові, прізвища; в старовинних рукописах і в друкарській справі — початкові букви частин, розділів і т. п., виконані у збільшеному порівняно з текстом розмірі і прикрашені орнаментом, ілюстративним малюнком і т. д. (так звані буквиці).

ІНЦІАТИВА [фр. initiative < лат. initiare починати] — почин, перший крок у якій-небудь справі; * заповзятливість; і. законодавча — право вносити проекти законів у законодавчий орган з зобов'язанням для останнього обговорити їх і прийняти рішення.

ІНЦІАТИВНИЙ — що відноситься до ініціативи; той, що має ініціативу, відзначається нею.

ІНЦІАТОР [фр. initiateur < лат.

initiator] — особа, група осіб або організація, яким належить ініціатива, почин у якій-небудь новій справі.

ІНЦІЮЮЧІ речовини [< нім. initiieren, англ. initiate запалювати] — вибухові речовини (гримуча ртуть, азиди та ін.), дуже чутливі до зовнішнього впливу (удару, уколу, тертя і т. п.), які мають здатність викликати детонацію (див. *детонація*¹) в інших вибухових речовинах.

ІНКАПСУЛЯЦІЯ [лат. in в + capsula ящикок] — утворення сполучнотканинної оболонки (капсули) навколо чужих для організму речовин (сторонніх тіл, паразитів і т. д.).

ІНКАСАТОР [< іт.; див. *інкасувати*] — касир, що приймає і видає гроші та цінності, гол. ч. поза установою.

ІНКАСО [іт. incasso] — одержання грошей за векселем або іншим документом за дорученням довірителя; звичайно документ, який має бути оплачений в строк, пред'являється боржникові банком.

ІНКАСУВАТИ [іт. incassare букв. класти в ящик] — пред'являти документ до платежу і одержувати належні до сплати гроші.

ІНКВАРТАТА [іт. inquartata] — у фехтуванні — ухилення від удару противника з одночасним підставленням уколу назустріч його атаці.

ІН-КВАРТО [лат. in quarto] — формат (розмір) видання (книги, журналу) в $\frac{1}{4}$ паперового аркуша.

ІНКВІЗИТОР — 1) член суду *інквізиції*; 2) * жорстока людина, мучитель.

ІНКВІЗИЦІЯ [< лат. inquisitio розслідування] — 1) заснована католицькою церквою на початку 13 ст. судово-поліцейська організація (початку перебувала в руках *домініканців*) для боротьби з *єресями*, поширеними серед городян і селян, які виступали проти феодальної експлуатації і гніту католицької церкви. І.— жахливе знаряддя католицької церкви і феодальної держави — була поширена в Західній Європі, гол. ч. в романських країнах, і діяла шляхом таємного шпіонажу, звирячих катувань, негласного небезстороннього

церковного суду, рішення якого не підлягали скасуванню; присуди інквізиції були дуже жорстокі (часто — спалення на вогнищі, див. *аутодафе*); скасована лише в 19 ст.; 2) * катування, жорстокість, витончене зпущання, мордування.

ІНКЛІНАТОР [*<* лат. *inclinare* нахилити] — в *геофізиці* — прилад для вимірювання *магнітного нахилення*.

ІНКОГНІТО [*<* лат. *incognitus* невідомий, невідомий] — 1) приховано, таємно, не розкриваючи свого імені і особи; 2) людина, що ховається під чужим іменем, хоче лишитися невідомою.

ІНКОРПОРАЦІЯ [лат. *incorporatio*] — 1) включення до свого складу, приднання; 2) *юр.* систематизація законів, що стосуються до яких-небудь галузей права, в одному збірнику без зміни змісту законів.

ІНКОРПОРОВАТИ [*<* лат. *incorporare*] — включати до свого складу, приєднувати.

ІНКОРПОРУЮЧІ мови [*<* лат.; див. *інкорпорувати*] — те саме, що *полісінтетичні мови*.

ІНКРЕТИ [*<* лат.; див. *інкреція*] — продукти залоз внутрішньої *секреції*, те саме, що *гормони*.

ІНКРЕТОРНІ органи [лат. *in* всередині + (*se*)*cretus* відокремлений, виділений] — органи внутрішньої *секреції*, або *ендокринні*.

ІНКРЕЦІЯ [лат. *in* всередині + (*se*)*cretus* виділений] — те саме, що внутрішня *секреція*.

ІНКРИМІНУВАТИ [лат. *in* в + *crimen* (*criminis*) обвинувачення] — ставити за провину, обвинувачувати в чому-небудь.

ІНКРУСТАЦІЯ [лат. *incrustatio*] — прикраси з кусків різного матеріалу (кості, дерева, перламутру та ін.), врізані в поверхню прикрашуваного предмета.

ІНКРУСТУВАТИ [лат. *incrustare*] — робити *інкрустацію*.

ІНКУБАТОР [лат. *incubare* висиджувати яйця] — апарат для штучного виведення пташенят з яєць (без квочок); розрізняють секційні, шафові і кабінетні інкубатори; див. також *інкубаторій*.

ІНКУБАТОРІЙ — спеціальний бу-

динок, в якому встановлені і працюють *інкубатори*.

ІНКУБАЦІЙНИЙ період — 1) час, необхідний для розвитку зародка в яйці; 2) *мед.* те саме, що *інкубація* 3.

ІНКУБАЦІЯ [лат. *incubatio*] — 1) у стародавніх греків і римлян — звичай залишати хворих слати в храмах на шкурі принесеної в жертву тварини в марновірній надії вилікування божеством; 2) штучне виведення пташенят з яєць в *інкубаторях*; 3) *мед.* період часу від моменту зараження до появи перших симптомів хвороби.

ІНСУНАБУЛИ [*<* лат. *insunabula* колиска; роки дитинства] — перші книги, видрукувані з наборних форм за час від винайдення книгодрукування до 1500 р.

ІННЕРВАЦІЯ [лат. *in* всередині + *nervus* нерв] — *анат.* забезпеченість якого-небудь органу або тканини нервовими елементами (нервовими волокнами, клітинами).

ІНОЗИТ [*<* гр. *ines* м'язи] — *хім.* м'язовий цукор, гідроароматична сполука, що зустрічається майже в усіх тваринних тканинах і в багатьох рослинах.

ІН-ОКТАВО [лат. *in octavo*] — формат (розмір) видання (книги, журналу) в $\frac{1}{8}$ паперового аркуша.

ІНОКУЛЯЦІЯ [лат. *inoculatio*] — прищеплення; введення речовини під шкіру уколом; проникнення заразного начала в організм; введення мікроорганізмів комахами-переносниками через укол.

ІНОПЕРАБІЛЬНИЙ [лат. *in* (заперечна частка) + *operatio*] — що не піддається лікуванню оперативним способом.

ІНСАЙД [англ. *inside* букв. всередині] — учасник гри в футбольній і хокейній команді, що займає в лінії нападу положення між крайнім гравцем і центральним, напівсередній напад.

ІНСЕКТАРІЙ [*<* лат. *insectum* комаха] — приміщення, де тримають і розводять з науковою метою комахи.

ІНСЕКТИСІДИ, ІНСЕКТИЦІДИ [лат. *insectum* комаха + *caedere* убивати] — отруйні речовини, що їх

використовують в боротьбі з шкідливими комахами.

ІНСЕКТОЛОГІЯ [лат. insectum комаха + гр. logos поняття, вчення] — застаріла назва науки про комах (те саме, що *ентомологія*).

ІНСЕКТОФУНГІСИДИ [лат. insectum комаха + *fungicidi*] — отруйні хімічні речовини, використовувани для знищення шкідливих комах, хвороботворних грибів та ін.

ІНСИГНІЇ [лат. insignia] — в стародавньому Римі — знаки вищої влади, напр. скипетр, пурпурна тога і т. д. у римських царів, знаки відміни вищих магистратів під час республіки.

ІНСИНУАЦІЯ [лат. insinuatio; див. *інсинуювати*] — наклепницька вигадка з метою опорочити, знеславити кого-небудь, наклеп.

ІНСИНУЮВАТИ [< лат. insinuare проникати всередину] — робити натяки, що порочать кого-небудь, зводити наклеп.

ІНСОЛЯЦІЯ [лат. insolatio] — 1) освітлення поверхні Землі сонячним промінням; величина інсоляції, тобто кількість променистої енергії, яку одержує від Сонця в одиницю часу одиниця поверхні, вимірюється особливими приладами — *актинометрами* і *піреліометрами*; 2) мед. освітлення солячним промінням.

ІНСПЕКТУВАТИ [< лат. inspicere дивитись, спостерігати] — перевіряти правильність дій, здійснювати інспекторський нагляд (див. *інспекція*).

ІНСПЕКТОР [< лат. inspector спостерігач, наглядач] — службова особа, яка здійснює нагляд за правильністю дій і виконанням законів у якій-небудь галузі; особа, що перевіряє правильність чийх-небудь дій порядком контролю, нагляду і інструктування.

ІНСПЕКТОРАТ, ІНСПЕКТУРА — 1) посада *інспектора*; 2) в дореволюційній Росії — те саме, що *інспекція*.

ІНСПЕКЦІЯ [< лат. inspicere спостереження, нагляд] — 1) система нагляду за правильністю дій, за виконанням встановлених правил різними установами, підприємствами і т. д. з вжиттям заходів до виправлення недоліків і здійсненням заходів

впливу щодо порушників правил; 2) органи нагляду, напр., і. санітарна, торговельна і т. д.

ІНСПІРАТОР [лат. inspirator] — особа, яка намовляє на кого-небудь, спонукає до чого-небудь, підбурювач.

ІНСПІРАЦІЯ [< лат. inspiratio надихання, навіяння] — 1) наушання, намова; 2) вдих.

ІНСПРУВАТИ [лат. inspirare] — намовляти, впливати; підбурювати.

ІНСТАНЦІЯ [< лат. instans (instantis) наступний] — кожен з послідовних ступенів, ланок у системі підпорядкованих один одному органів, гол. ч. державного управління (суду, адміністрації), також партійних і професійних органів.

ІНСТИЛЯЦІЯ [лат. instillatio] — вкраплювання (рідини, ліків).

ІНСТІНКТ [< лат. instinctus спонукання] — 1) *біол.* сукупність природжених актів поведження, властивих даному видові тваринних організмів. Інстинкти являють собою спеціальні досить складні безумовні *рефлекси*. Інстинкти виробляються в процесі історичного розвитку організмів і є однією з форм їх пристосування до умов життя; 2) в розмовній мові — чуття, несвідоме спонукання до чого-небудь.

ІНСТІНКТИВНИЙ — обумовлений *інстинктом*.

ІНСТИТУТ [< лат. institutum устанавлення] — 1) сукупність норм права, які регулюють поодинокі суспільні відносини або кілька відносин, зв'язаних одне з одним, напр. і. шлюбу; 2) назва наукових товариств, науково-дослідних закладів, а також вищих спеціальних учбових закладів; 3) привілейований жіночий середній учбовий закритий заклад у дореволюційній Росії, напр. Смольний і.

ІНСТИТУЦІЇ [< лат. institutio настановлення] — елементарні підручники цивільного права в стародавньому Римі, які систематично викладали основні начала юриспруденції; інституції, видані в 6 столітті н. е. за наказом візантійського імператора Юстиніана, мали, як і *дигести* (див.), силу закону (див. також *Новели Юстиніана*).

ІНСТРУКТОР — особа, що дає *інструкції*, навчає правильної постановки якої-небудь справи.

ІНСТРУКТУВАТИ — давати керівні вказівки, *інструкції* щодо ведення справи або виконання обов'язків.

ІНСТРУКЦІЯ [< лат. instructio устрій, настановлення] — керівні вказівки, докладне настановлення; звід правил для виконання чого-небудь.

ІНСТРУМЕНТ [< лат. instrumentum знаряддя] — 1) знаряддя для роботи (і. слюсарний, хірургічний і т. д.); 2) музичні інструменти — піаніно, рояль, кларнет і т. д.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ — різновидність реакційної ідеалістичної філософії *прагматизму* (Дьюї), що в боротьбі проти наукового мислення розглядає ідеї і поняття не як відображення об'єктивної дійсності, а лише як штучні знаряддя (інструменти) для упорядкування суб'єктивного «досвіду»; об'єктивній істинності ідей інструменталізм протиставляє їх «корисність» інтересам реакційних класів; одна з основних філософських теорій американського імперіалізму.

ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ [лат. instrumentalis] — що відноситься до *інструмента*; і - н а м у з и к а — музика, виконувана на музичних інструментах, на протигагу вокальній (співу); і - н і с т а л і — високортні сталі, які йдуть на вироблення різних інструментів; поділяються на вуглецеві і леговані (хромові, вольфрамові та ін.).

ІНСТРУМЕНТАРІЙ — сукупність інструментів, що застосовуються у якій-небудь певній справі.

ІНСТРУМЕНТОВКА — 1) розподіл голосів оркестрового твору між відповідними інструментами; 2) перекладення для групи інструментів, оркестру музичного твору, написаного для якого-небудь інструмента (фортепіано і т. д.); 3) стилістичний прийом, який полягає в тому, що у вірші добираються слова, в яких чергування схожих звуків (*алітерація* або *асонанс*) надає віршу певного звукового забарвлення.

ІНСУЛІН [лат. insulimum] — гормон підшлункової залози, що бере участь у вуглеводному обміні в ор-

ганізмі; застосовується при *диабеті* і деяких інших захворюваннях, напр. при *шизофренії*; добувається з підшлункової залози тварин.

ІНСУЛЪТ [< лат. insultare стрибати, скакати] — а п о п л е к с і я, удар, гостре порушення мозкового кровообігу, що супроводиться раптовою втратою притомності і паралічями.

ІНСУРГЕНТ [< лат. insurgens (insurgentis) що повстає] — повстанець, учасник повстання.

ІНСУРЕКЦІЯ [< лат. insurrectus що повстає] — збройне повстання.

ІНСЦЕНУВАТИ [лат. in на + scena сцена] — 1) переробити літературний твір, надати йому драматичної форми для постановки в театрі; 2) * влаштувати, зобразити що-небудь з метою ввести цим когонебудь в оману, напр. і н с ц е н у в а н н я нападу, сварки і т. п.

ІНТАКТНИЙ [лат. intactus] — не порушений.

ІНТАЛЬЙО [< іт. intaglio різьба] — різьблене зображення або узор на відшліфованому боці якого-небудь цінного каменя (див. *ема*).

ІНТАРСІЯ [іт. intarsio] — дерев'яна відполірована *інкрустація*, яка складається з різноколірних кусочків дерева різних порід.

ІНТЕГРАЛ [< лат. integer цілий, відновлений] — *мат.* величина, що її одержують в результаті дії, зворотної диференціюванню; її також можна одержати з допомогою підсумування і переходу до межі, напр.: в разі обчислення площі криволінійної фігури інтеграл є межа, до якої прагне сума площ усіх смужок, на які розбита фігура, якщо число цих смужок прагне до безконечності, а площа кожної смужки — до нуля.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ [< лат.] — нерозривно зв'язаний, цільний, єдиний; і - н е ч и с л е н я — відділ вищої математики (числення безконечно малих), що вивчає властивості і способи обчислення *інтегралів* та їх прикладення; і - н і р і в н я н н я — рівняння, які зв'язують певному *функцію* з відомими з допомогою інтегралів; і - н а к о о п е р а ц і я — кооперативна система змішаного типу, що об'єднує всі види

діяльності кооперації: споживчу, промислово, с.-г., мисливську та ін.; існувала до 1936 р. на радянській Крайній Півночі.

ІНТЕГРАТОР — прилад для автоматичного обчислення певних *інтегралів* деяких графічно заданих *функцій*.

ІНТЕГРАФ [*інтеграл*] + гр. graphō пишу] — прилад для автоматичного вичерчування інтегральної кривої за заданим диференціальним рівнянням.

ІНТЕГРАЦІЯ [< лат. integratio відновлення, заповнення < integer цільний] — об'єднання в ціле яких-небудь частин (протилежн. *дезінтеграція*).

ІНТЕГРУВАТИ [< лат. integrare відновлювати, заповнювати] — 1) робити *інтеграцію*, об'єднувати в одне ціле; 2) *мат.* за даною *функцією* знаходити її *інтеграл*.

ІНТЕЛЕКТ [лат. intellectus] — розум, розсудок, ум; здатність людини мислити.

ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ [< лат. intellectualis розумовий] — *філ.* назва ідеалістичних теорій, що висувають на перший план *інтелект* (розум, мислення) і ігнорують роль практичної, громадської діяльності, життєвих інтересів у пізнанні; у психології інтелектуалізм виводить усе психічне життя з уявлення і мислення, применшуючи роль почуття і волі (протилежн. *волютаризм*).

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ — розумовий, що виходить від розуму, розсудковий (див. *інтелект*).

ІНТЕЛІГЕНТНИЙ — освічений, культурний (див. *інтелігентність*).

ІНТЕЛІГЕНТИСТЬ [< лат. intelligens (intelligentis) розуміючий, розумний] — розумова розвиненість, підготовленість до розуміння теоретичних питань, до засвоєння наукових знань; культурність.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ [< лат. intelligens (intelligentis) розуміючий, розумний] — працівники розумової праці, які мають спеціальні знання з різних галузей науки і культури (інженери, лікарі, учителі, працівники науки і мистецтва, офіцери, службовці державного апарату). Історично інтелігенція виникла внаслідок

відокремлення розумової праці від фізичної. Інтелігенція не становить окремого класу суспільства, а утворює суспільний прошарок з представників різних суспільних класів. В капіталістичному суспільстві інтелігенція «займає своєрідне становище серед інших класів, примикаючи почасти до буржуазії щодо своїх зв'язків, поглядів та ін., почасти до найманих робітників, в міру того, як капіталізм все більше й більше віднімає самостійне становище у інтелігента, перетворює його в залежного наймита, загрожує знизити його життєвий рівень» (Ленін). Це двоїсте становище веде в умовах загострення класової боротьби в капіталістичних країнах до розшарування інтелігенції, передові представники якої примикають до боротьби пролетаріату проти буржуазії. В СРСР в результаті культурної революції склалась нова, радянська інтелігенція, що вийшла з рядів робітничого класу, селянства, радянських службовців, нерозривно зв'язана з народом і глибоко видана інтересам трудящих, справі побудови комунізму. З знищенням капіталізму і системи експлуатації та побудовою соціалістичного суспільства зникла також *протилежність інтересів між фізичною і розумовою працею*. Соціалістичний лад приводить до поступового зникнення істотної відмінності між розумовою і фізичною працею шляхом підняття культурно-технічного рівня робітників до рівня технічного персоналу. Між розумовою і фізичною працею зберігаються лише деякі неістотні відмінності внаслідок неоднакових умов роботи. Всебічне задоволення постійно зростаючих культурних потреб усіх громадян є одним з головних завдань соціалістичного суспільства. Культурне зростання суспільства, що забезпечує всім членам суспільства всебічний розвиток їх фізичних і розумових здібностей, здобуття освіти, достатньої для того, щоб стати активними діячами суспільного розвитку, — одна з основних попередніх умов поступового переходу від соціалізму до комунізму.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ [лат. intelli-

gibilis] — в ідеалістичній філософії — надчуттєвий, надприродний; насправді — вигаданий, нереальний.

ІНТЕЛІДЖЕНС СЕРВІС [англ. Intelligence Service] — державне розвідувальне управління в Англії.

ІНТЕНДАНТ [фр. intendant] — 1) військовослужбовець офіцерського складу, що видає питаннями інтендантської служби у військових частинах і установах; звичайно до інтендантської служби відноситься постачання військам продовольства, фуражу, обозного майна, обмундирування, спорядження; 2) в СРСР в період 1935—1942 рр. — військове звання (технік-інтендант 2-го і 1-го рангу, інтендант 3-го, 2-го і 1-го рангу, бригадінтендант, дивінтендант, корінтендант, армінтендант); в 1942 р. для офіцерів інтендантської служби встановлені загальновійськові звання з додатком слів: «інтендантської служби», напр. лейтенант інтендантської служби; 3) у Франції до буржуазної революції кінця 18 ст. — правитель провінції, що видав поліцію, судом і фінансами.

ІНТЕНДАНТСТВО — установа військового відомства, у віданні якої перебуває постачання військам (див. *інтендант*).

ІНТЕНСИВНИЙ [фр. intensif < лат. intensio напруження] — напружений, посилений; і-не сільське господарство — система с.-г. виробництва, заснована на відносно великих капітальних вкладеннях на одиницю використовуваної земельної площі. У капіталістичних країнах за приватної власності на землю і на засоби виробництва процес інтенсифікації сільського господарства дуже обмежений через хижацьку експлуатацію землі. У соціалістичному сільському господарстві інтенсивність землеробства в колгоспах і радгоспах підвищується на основі передової агротехніки, механізації, електрифікації і хімізації сільського господарства і визначається успішним досягненням максимальної суспільної продуктивності праці, ефективним використанням сил природи і загальним підвищенням добробуту трудящих. В СРСР створені всі умови для швидкого зростання інтен-

сивності сільського господарства (див. *агрономія, агротехніка*).

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ [фр. intensification] — збільшення напруженості (інтенсивності); і. сільського господарства — див. *інтенсивне сільське господарство*.

ІНТЕРВАЛ [лат. intervallum] — 1) проміжок, перерва, відстань між чим-небудь; 2) муз. співвідношення двох тонів за висотою, тобто за числом їх звукових коливань (див. *секунда, терція, кварта, квінта, секста, септима, октава, нона, децима, ундецима, дудецима*); 3) військ. відстань по фронті між військовослужбовцями, підрозділами і частинами; 4) мат. сукупність усіх чисел (або точок), що містяться між двома даними числами *a* і *b* (або точками), яка не містить їх; позначається (*a, b*).

ІНТЕРВЕНТ — учасник або прихильник *інтервенції*.

ІНТЕРВЕНЦІЯ [< лат. interven-tus втручання] — насильствене втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави з метою придушення революції, загарбання території, встановлення свого панування, набуття особливих привілеїв і т. п. Організована імперіалістичними державами інтервенція в Радянську республіку в 1918—1920 рр. — три походи *Антанти* на Радянську Росію — мала на меті задумати молоді Радянську республіку, ліквідувати диктатуру пролетаріату і всі завоювання пролетарської революції. Типові приклади інтервенції — італо-німецька інтервенція в Іспанії в 1936—1939 рр., що нав'язала країні кривавий фашистський режим Франко, інтервенція англо-американських імперіалістів у Греції, американська інтервенція в Китаї, що зазнала краху, інтервенція американських імперіалістів у Кореї та ін. При сучасних умовах революційного руху в капіталістичних країнах, коли пряме введення військ в чужу країну (відкрита інтервенція) може викликати ряд протестів і конфліктів, інтервенція має більш замасковану форму. Імперіалісти здійснюють інтервенцію шляхом організації громадянської війни всередині залежної країни, шляхом фінан-

сування контрреволюційних сил проти революції, шляхом моральної і фінансової підтримки своїх агентів проти революції; економічна інтервенція — а) насильственне втручання якої-небудь капіталістичної країни або групи країн в господарське життя іншої країни; б) виступ держави на товарному або грошовому ринку всередині своєї країни з метою вплинути на ціни товарів або курс валюти (інтервенція товарна, валютна).

ІНТЕРВОКАЛЬНИЙ [лат. inter між + vocalis голосний] — грам. що перебуває між двома голосними звуками.

ІНТЕРВ'Ю [англ. interview] — призначена для преси розмова журналіста з політичним, громадським або яким-небудь іншим діячем.

ІНТЕРВ'ЮЕР [англ. interviewer] — журналіст, який проводить *інтерв'ю* з ким-небудь.

ІНТЕРДИКТ [< лат. interdicitum заборона] — 1) юр. у римському праві — наказ *претора*, даний ним безпосередньо позовникам, який містить або заборону якої-небудь дії, або наказ видати майно чи пред'явити який-небудь предмет; 2) у середні віки — засіб політичної боротьби римських пап: заборона церковних відправ і виконання релігійних обрядів, що накладалася папами як покарання на непокірних королів, князів і на цілу територію (місто, країну), щоб такою спекуляцією на релігійних почуттях мас примусити правителя даної території бути покірливим папі.

ІНТЕР'ЄР [< фр. intérieur внутрішній] — 1) архітектурно і художньо оформлене внутрішнє приміщення; 2) зображення внутрішнього вигляду якого-небудь приміщення; (інтер'єрний живопис); 3) внутрішня будова тварини (пор. *екстер'єр*).

ІНТЕРІМ [< лат. interim тимчасом] — тимчасове рішення або угода; релігійні *інтеріми* — тимчасові розпорядження, які видавалися під час *реформації* і мали своєю метою припинити релігійні спори між католиками і протестантами.

ІНТЕРІМАРНИЙ [< лат.; див. *інтерім*] — тимчасовий.

ІНТЕРКІНЕЗ [лат. inter між + гр. kinēsis рух] — біол. стан тваринної і рослинної клітин між їх послідовними поділами.

ІНТЕРКУРЕНТНИЙ [< лат. intercurrentis (intercurrentis) букв. що біжить між; що втручається] — і-н-а-х-в-о-р-о-б-а — хвороба, яка ускладнює хід іншої хвороби.

ІНТЕРЛІНЬЯЖ [лат. inter між + фр. ligne рядок] — проміжок (пробіл) між двома рядками в книзі та ін. друкованій продукції; міжрядків'я.

ІНТЕРЛЮДІЯ [лат. inter між + ludus гра] — 1) в музичному творі — невелика вставна частина; частіше зустрічається в органічній музиці між стихами хоралу; 2) у середні віки — невелика театральна п'єса фарсового характеру.

ІНТЕРМЕДІЯ [< лат. inter mediae «міждія»] — 1) вистава в антрактах між діями основної п'єси в спектаклі. В російському і українському театрі 17 ст. інтермедії називалися «междувброшенними забавними ігралищами»; 2) муз. частина *фуги* між двома проведеннями теми.

ІНТЕРМЕЦЦО [іт. intermezzo букв. перерва] — муз. в 17 ст. в Італії означало невелику музичну п'єсу, виконувану між актами трагедії, а пізніше опери; з розвитком форепіанного репертуару назва і. застосовується і до самостійних п'єс.

ІНТЕРМІТЮЮЧИЙ [< лат. intermittere переривати] — переміжний, періодичний, напр. і-ча пропасниці.

ІНТЕРНАТ [< лат. internus внутрішній] — 1) гуртожиток для учнів при університетському закладі; 2) закритий учбовий заклад, в якому учні і навчаються і живуть, перебуваючи під постійним наглядом вихователів.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІ [лат. inter між + natio (nationis) народ] — 1) міжнародне об'єднання; Перший І. — міжнародне товариство робітників; був заснований К. Марксом 28/ІХ 1864 р. в Лондоні. Керований К. Марксом і Ф. Енгельсом, Перший І. відіграв велику роль у поширенні марксизму, в поєднанні наукового соціалізму з робітничим рухом. Перший І. очолив політичну

і економічну боротьбу робітників різних країн проти капіталізму. Своім основним завданням Перший І. ставив керівництво боротьбою пролетаріату за повалення капіталістичного ладу, за повне знищення експлуатації, за встановлення диктатури пролетаріату і перемогу соціалізму. Історичне значення діяльності Першого Інтернаціоналу полягає в тому, що він заклав фундамент міжнародної організації робітників для підготовки їх революційного натиску на капітал. Перший І. припинив своє існування 15/VII 1876 р. Другий І.—міжнародне об'єднання соціалістичних партій, засноване з ініціативи Ф. Енгельса в Парижі в 1889 р. У перший період своєї діяльності, за життя Ф. Енгельса, Другий І. сприяв утворенню масових організацій робітничого класу і поширенню ідей марксизму. В кінці 19 ст. в ньому виникло опортуністичне крило (див. *опортунізм*), яке особливо швидко стало розвиватися в 20 ст. в епоху імперіалізму, встановивши своє панування майже в усіх соціал-демократичних партіях. На початку першої світової війни (1914 р.) зростання опортунізму привело до ганебного краху і розпаду Другого Інтернаціоналу. Більшість вождів соціалістичних партій відкрито перейшла на бік своєї буржуазії, зрадила інтереси пролетаріату, стала на позиції *соціал-шовінізму*. Єдиною послідовно революційною марксистською партією у Другому Інтернаціоналі були тільки російські більшовики на чолі з В. І. Леніним, які розірвали з опортуністами, вигнали в 1912 р. меншовиків та інших ворогів революційного марксизму з партії і створили партію нового типу, партію більшовиків, яка протягом всієї своєї історії вела непримиренну боротьбу проти опортунізму і центрризму. Більшовики на чолі з В. І. Леніним і Й. В. Сталіним відстоювали і творчо розвивали теорію і тактику революційного марксизму стосовно до епохи імперіалізму і пролетарських революцій. Тільки партія більшовиків з самого початку першої світової війни займала послідовно інтернаціоналістичну позицію і прово-

дила революційну тактику у питаннях війни, миру і революції. Більшовики проводили політику поразки свого уряду в імперіалістичній війні і висунули лозунг перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Велика Жовтнева соціалістична революція завдала смертельного удару соціал-демократизмові, викликала ріст комуністичних партій у буржуазних країнах, створила сприятливі умови для утворення Комуністичного Інтернаціоналу. Робітничий рух у капіталістичних країнах, а також національно-визвольний рух у колоніальних і залежних країнах став розвиватися під ідейною гегемонією марксизму-ленінізму. Після закінчення першої світової війни реакційні лідери соціал-демократичних партій відновили в 1919 р. Другий І., який проводив політику класового співробітництва з буржуазією і вів жорстоку боротьбу проти комуністичних партій, Комуністичного Інтернаціоналу і СРСР. Реакційні лідери партій Другого Інтернаціоналу сприяли приходові до влади фашистів в Італії (1922 р.), фашистів у Німеччині (1933 р.) і розв'язуванню другої світової війни. На початку другої світової війни Другий І. як міжнародний центр припинив своє існування. Після другої світової війни праві лідери соціалістичних партій з ініціативи англійських лейбористів створили в 1947 р. «Комітет міжнародних соціалістичних конференцій» (КОМІСКО), який привів до утворення в 1951 р. на Франкфуртській конференції правих соціалістів так званого «Соціалістичного інтернаціоналу». «Соціалістичний інтернаціонал» — жалюгідний послід Другого Інтернаціоналу — продовжує розкольніцьку діяльність, спрямовану проти єдності робітничого класу; він є провідник імперіалістичної, агресивної політики, агентства американського і англійського імперіалізму. Нове об'єднання правих соціалістів виступає проти демократії і соціалізму, цілком підтримує імперіалістичних паліїв нової світової війни, виступає проти руху прихильників миру і веде злісну пропаганду хрестового походу проти

Радянського Союзу і країн народної демократії. Зрадницька діяльність правих соціалістів, спрямована проти СРСР і країн народної демократії, проти миру, зустрічає могутню відсіч з боку трудящих усього світу. Третій І. — див. *Комуністичний І.*; 2) міжнародний революційний гімн пролетаріату, написаний французькими робітниками Потье (текст) і Дегейтером (музика), що поширився з кінця 19 ст.; був державним гімном СРСР з 1917 по 1944 р., тепер — гімн Комуністичної партії Радянського Союзу.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — визнання чого-небудь *інтернаціональним*; надання за договором усім державам права користування на рівних началах якою-небудь територією, тією чи іншою спорудою, рікою і т. п.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ [лат. *inter* між + *natio* (nationis) народ] — міжнародна класова єдність і солідарність пролетарів і трудящих усіх країн у боротьбі за повалення панування буржуазії, знищення імперіалізму, встановлення *диктатури пролетаріату* і побудову комунізму в усьому світі. Ідея пролетарського інтернаціоналізму була вперше висунута і обгрунтована Марксом і Енгельсом. Її політичним виразом є заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Зміцнення пролетарського інтернаціоналізму можливе тільки на непохитній, гранітній основі, якою є марксизм-ленінізм — світогляд робітничого класу. Пролетарський інтернаціоналізм у корені протилежний і непримиренно ворожий буржуазному *націоналізмові*, який розпалює міжнародну ворожнечу і кровопролитні загарбницькі війни. Пролетарський інтернаціоналізм — це відстоювання свободи і рівності всіх народів, співробітництва і дружби між народами і добровільного об'єднання націй; боротьба проти *шовінізму* і *расизму*; боротьба проти сил імперіалістичної агресії і всяких форм національного гноблення; подання допомоги і підтримки малим народам; боротьба за мир, демократію і соціалізм. Прикладом справжнього інтернаціоналізму і зразком

співдружності народів є Союз Радянських Соціалістичних Республік.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ — прихильник *інтернаціоналізму* (див.). Інтернаціоналістом є той, хто без вагання готовий захищати Союз Радянських Соціалістичних Республік — базу світового революційного руху.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ [лат. *inter* між + *natio* (nationis) народ] — міжнародний.

ІНТЕРНУВАННЯ [< лат. *inter* внутрішній] — 1) затримання і роззброєння властями нейтральної держави військових частин воюючої держави, що вступили на територію цієї нейтральної держави; 2) затримання і позбавлення волі властями воюючої держави проживаючих на її території громадян ворожої держави до закінчення війни.

ІНТЕРОРЕЦЕПТОРИ, ІНТЕРОЦЕПТОРИ [лат. *interior* внутрішній + *рецептори*] — сприймаючі кінцеві утворення чутливих нервів у м'язах, сухожиллях, внутрішніх органах, судинах і т. д.

ІНТЕРОРЕЦЕПЦІЯ, ІНТЕРОЦЕПЦІЯ — сприйняття з допомогою *інтерорецепторів* подразнень, що виникають у внутрішньому середовищі організму; інтерорецепція бере участь у нормальній регуляції і координації діяльності організму.

ІНТЕРПЕЛЮВАТИ — зробити урядові запит, внести *інтерпеляцію*.

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ [< лат. *interpellatio* перебування промови, скарга перед судом] — особливий вид запиту депутата парламенту урядові або окремому його членові у певному питанні або по всій політичній лінії уряду в цілому.

ІНТЕРПОЛЮВАТИ — робити *інтерполяцію*.

ІНТЕРПОЛЯЦІЯ [лат. *interpolatio* < *interpolare* підновлювати] — 1) пізніша вставка в який-небудь текст слів або фраз, що не належать авторові (найчастіше під час переписування рукопису); 2) *мат.* знаходження по ряду даних значень функції її проміжних значень (протилежн. *екстраполяція*).

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ [лат. *interpretatio*] — 1) тлумачення, розкриття суті чого-небудь, роз'яснення того

чи іншого тексту; 2) в мистецтві виконання — творче виконання якого-небудь художнього твору, засноване на самостійному тлумаченні.

ІНТЕРПРЕТУВАТИ [лат. *interpretari*] — тлумачити, роз'яснювати щонебудь.

ІНТЕРПУНКЦІЯ [< лат. *interpunctio* розділення мови крапками] — див. *пунктуація*.

ІНТЕРСЕКСИ [лат. *inter* між + *sexus* стать] — *біол.* особини тієї чи іншої статі, що мають поряд з ознаками своєї статі також ознаки, які суміщують у собі риси обох статей.

ІНТЕРСЕСУАЛЬНІСТЬ [див. *інтерсекси*] — *біол.* наявність у особини тієї чи іншої статі поряд з окремими ознаками, типовими для чоловічої або жіночої статі, ознак, що суміщують у собі риси обох статей.

ІНТЕРСТИЦІАЛЬНИЙ [< лат. *interstitium* проміжок] — проміжний; і - н і к л і т и н и — клітини, що містяться в сполучнотканинних прошарках між канальцями сім'яників або *фолікулами* яєчників.

ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ [лат. *inter* між + *ferens* (ferentis) несучий, що переносить] — *фіз.* взаємне посилення або ослаблення хвиль (звукових, світлових, електричних та ін.) при їх накладенні одна на одну; одне з характерних явищ, які доводять хвилюву, природу світла.

ІНТЕРФЕРОМЕТРИ [*інтерференція*] + гр. *metre* міряю] — прилади, в яких явище інтерференції використовується для точного вимірювання показників заломлення, вимірювання довжини хвиль, перевірки плоско-паралельних стекол, вимірювання лінійних та інших розмірів тіл і т. д.; з о р я н і і н т е р ф е р о м е т р и — прилади для вимірювань куткових діаметрів небесних тіл і відстаней між компонентами подвійних зірок.

ІНТЕРЦЕСІЯ [лат. *intercessio* *бува*. втручання] — 1) в стародавньому Римі — право ряду вищих урядових осіб (особливо народних трибунів) припиняти постанови і дії інших урядових осіб; 2) в цивільному праві — юридичне втручання шляхом прийняття на себе чужого боргу, поручительства і т. д.

ІНТІМНИЙ [фр. *intime* < лат. *intimus* найглибший, внутрішній] — близький, дружній, задушевний; вузько особистий.

ІНТОКСИКАЦІЯ [лат. *in* в, *vsere* до + гр. *toxikon* отрута] — отруєння організму отруйними речовинами (*токсинами*).

ІНТОНАЦІЯ [< лат. *intonare* голосно вимовляти] — 1) тон мови, її ритміко-мелодійний бік, чергування підвищень і понижень голосу; і. с л і в — тон і маєра вимовлення слова, що виражають почуття, ставлення того, хто говорить, до об'єкта мови; і. р е ч е н ь — ритміко-мелодійна будова речення (шталельна, оклична, розповідна і.); 2) *муз.* один з основних елементів будови музичної мови, зв'язаний насамперед з мелодійним рухом, звуковисотним співвідношенням тонів (правильна, тобто «чиста і.», неправильна, тобто «фальшива і.»).

ІНТРАМОЛЕКУЛЯРНЕ ДИХАННЯ [лат. *intra* всередині, між + *molecula*] — процес виділення вуглекислоти рослинами і деякими паразитичними черв'яками без доступу вільного кисню, в результаті розщеплення органічних речовин.

ІНТРИГА [фр. *intrigue* < лат. *intricare* заплутувати] — 1) підступи, приховані дії, спрямовані на досягнення яких-небудь непорядних цілей; 2) організація дії в драматичному творі, що характеризується напруженою боротьбою персонажів і особливо заплутаністю сюжету.

ІНТРИГАН [фр. *intrigant*] — людина, яка постійно веде інтриги проти кого-небудь (див. *інтрига* 1).

ІНТРОДУКЦІЯ¹ [< лат. *introducere* введення] — короткий музичний вступ, що передує основній частині музичного твору (в сонаті, симфонії, опері).

ІНТРОДУКЦІЯ² [< лат. *introducere* введення] — в рослинництві — введення в яку-небудь країну або область культурних видів або сортів рослин з області з іншими природними умовами (див. *акліматизація*); введення в культуру дикорослих рослин.

ІНТРОНІЗАЦІЯ [лат. *in* в +

трон] — возведення в сан патріарха, глави церкви.

ІНТРОСПЕКТИВНИЙ — заснований на *інтроспекції*; і. метод у психології — самостереження, вивчення психічних процесів на підставі суб'єктивного спостереження над явищами власної свідомості; основний метод ідеалістичної психології; в науковій матеріалістичній психології служить підсобним методом, який вимагає об'єктивного контролю; марксистська матеріалістична психологія ґрунтується на об'єктивному методі вивчення вищої нервової діяльності, розробленому І. П. Павловим.

ІНТРОСПЕКЦІЯ [< лат. *introspectare* дивитися всередину] — псих. самостереження; безпосереднє спостереження станів свідомості самим тим, хто переживає їх.

ІНТРУЗІЯ [лат. *intrusus* < *intrudere* вштовхувати] — геол. заглиблення в земну кору розплавленої магми, що утворює під час застигання кристалічні породи різних форм залягання (батоліти, лаколіти та ін.).

ІНТРУМ — *заст.* те саме, що *трюм*.

ІНТУБАЦІЯ [лат. *in* в + *tuba* труба] — мед. введення через рот спеціальної трубки в гортань при її звуженні (найчастіше при *дифтерії* гортані — *крупі*).

ІНТУЇТИВИЗМ [< лат.] — одна з різновидностей реакційної буржуазної філософії епохи імперіалізму (Бергсон); прагне принизити наукове, логічне пізнання, протиставляючи йому містичну інтуїцію (див. *інтуїція* 2).

ІНТУЇТИВНИЙ — заснований на *інтуїції*.

ІНТУЇЦІОНІЗМ [< лат.] — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у сучасній буржуазній філософії математики, з точки зору якого математичні поняття і речення не мають об'єктивного смислу, бо нібито залежать від стану психіки математика; інтуїціонізм є прояв у математиці реакційної філософії *махізму*.

ІНТУЇЦІЯ [< лат. *intueri* пильно, уважно дивитись] — 1) чуття, догадка, пронакльивість, заснована на попередньому досвіді; 2) в ідеалістич-

ній філософії — «безпосереднє», тобто містичне, осягнення «істини» без допомоги наукового досвіду і логічних умовиводів; широко пропагується ідеалістичними мракобісами в боротьбі проти наукового пізнання.

ІНУЛІН [< лат. *inula* рід рослин] — вуглевод з групи *полісахаридів*, що зустрічається як запасний продукт у різних рослин; застосовується для добування *фруктози*.

ІНФАЙТИНГ [англ. *infighting*] — у боксі — бій на близькій дистанції.

ІНФАНТ, ІНФАНТА [ісп. *infante*, -ta] — титул принців і принцес в Іспанії і Португалії при монархічному правлінні.

ІНФАНТАДО [ісп.] — порода мериносівих овець.

ІНФАНТЕРІЯ [іт. *infanteria* спершу «молодь»] — застаріла назва піхоти.

ІНФАНТИЛІЗМ [< лат. *infantilis* дитячий] — відсталість розвитку, що проявляється збереженням у дорослому стані фізичної будови або рис характеру, властивих дитячому віку.

ІНФАНТИЛЬНИЙ [лат. *infantilis*] — що має властивості дитячого віку.

ІНФАРКТ [< лат. *infarctus* набитий, наповнений] — мед. осередок смертвіння в органі внаслідок припинення бігу крові в т. зв. кінцевих артеріях при їх спазмі або закупорці (*тромбоз*, *емболія*); частіше зустрічаються і. міокарда (м'язя серця), і. нирки.

ІНФЕКЦІЙНИЙ — заразний, викликаний *інфекцією*.

ІНФЕКЦІЯ [< лат. *inficere* псувати, отруювати, заражати] — зараження, проникнення в організм хвороботворних *мікроорганізмів*.

ІНФІКС [< лат. *infixus* вставлений] — *лінгв.* *афікс*, вставляваний всередину кореня слова при словотворі або словозміні, напр. п в лат. *findo* (fidi) колю.

ІНФІЛЬТРАТ [< лат.; див. *інфільтрація*] — мед. місцеве затвердіння і збільшення обсягу тканини організму внаслідок просочування її продуктами запалення, клітинами опухів та ін.

ІНФІЛЬТРАЦІЯ [лат. *in* в + сер.-лат. *filtratio* проціджування] —

1) просочування; 2) *мед.* просочування тканин організму продуктами заpalення, клітинами опухів (див. *інфільтрат*).

ІНФІЛЬТРУВАТИ [< лат.; див. *інфільтрація*] — проникати, просочувати.

ІНФІНІТИВ [лат. *infinitivus (modus)*] — неозначена форма дієслова.

ІНФЛУЕНЦА, ІНФЛЮЕНЦА [іт. *influenza*] — застаріла назва гострого (простудного) сезонного катару верхніх дихальних шляхів; проявляється запаленням їх слизової оболонки (пор. *грип*).

ІНФЛЯЦІЯ [< лат. *inflatio* здутия] — знецінення паперових грошей внаслідок випуску їх в обіг у розмірах, що перевищують потреби товарообороту; супроводиться зростанням цін на товари і падінням реальної заробітної плати; капіталісти використовують інфляцію для свого збагачення за рахунок трудящих; у період загальної кризи капіталізму і. стала постійним явищем; і. кредитна — надмірне розширення кредиту банками.

ІН-ФОЛІО [лат. *in folio букв.* в аркуш] — формат (розмір) видання (книги або журналу) в $\frac{1}{2}$ паперового аркуша.

ІНФОРМАТОР [< лат.] — особа, що дає *інформацію*, повідомляє.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ [< лат.] — повідомний.

ІНФОРМАЦІЯ [< лат.; див. *інформувати*] — сповіщення; повідомлення про становище справ або про чиню-небудь діяльність, відомості про що-небудь.

ІНФОРМУВАТИ [< лат. *informare*] зображати; давати уявлення про що-небудь — повідомляти.

ІНФРАЗВУК [< лат. *infra* під] — пружні коливання, частота яких лежать нижче 20 коливань на секунду, що не сприймаються людським вухом.

ІНФРАЧЕРВОНІЙ [< лат. *infra* під] — інакше *ультрачерво-ний*; і-н-е-п-р-о-м-і-н-н-я — теплове невидиме проміння, що становить частину *спектра*, яка сягає далі видимої частини від червоного його кінця в сферу довгих хвиль.

ІНФУЗОРІЇ [< лат. *infusus* влитий куди-небудь; розлитий в чому-небудь] — найпростіші (одноклітинні) тварини, що водяться в прісних і солоних водах або живуть паразитно.

ІНЦИДЕНТ [< лат. *incidens (incidentis)* що трапляється] — випадок, пригода.

ІНЦИЗИЯ [лат. *incisio*] — *xip.* розріз.

ІНЦИСТУВАННЯ — процес утворення твердої оболонки — *цисти* — у одноклітинних організмів; і. спостерігається при несприятливих умовах життя (напр., при висиханні) або в певні періоди життєвого циклу.

ІНЦУХТ [нім. *Inzucht*] — близькоспоріднене статеве розмноження рослин (звичайно шляхом самоопилення), те саме, що *інбридинг* у тварин.

ІНЧ [англ. *inch*] — англійська міра довжини (дюйм), дорівнює 25,4 мм.

ІОАННІТИ [< вл. н.] — див. *госпітальєри*.

ІОМЕНИ [англ. *yeoman, мн. yeomen*] — 1) в середньовічній Англії, починаючи з 14 століття, — назва заможного прошарку селянства; пізніше — орендарі, дрібні землевласники; 2) те саме, що *іомєнрі*.

ІОМЄНРІ [англ. *yeomanry*] — 1) лейб-гвардія англійського короля; 2) в минулому — англійська добровольча територіальна кіннота.

ІОН [< гр. *іон* що йде] — заряджений *атом* (або сукупність атомів); відрізняється від нормального *нейтрального* атома надміром або недостатком одного або кількох *електронів*; іоні утворюються в газах, у розчинах (в результаті *іонізації* та електролітичної *дисоціації*) і в кристалах.

ІОНІЗАТОР — *фіз.* причина, що викликає *іонізацію* (*рентгенівське проміння, гамма-проміння* і т. п.).

ІОНІЗАЦІЙНА камера [< гр.; див. *іон*] — прилад, у якому під впливом якого-небудь випромінювання, наприклад *рентгенівського проміння*, в газі створюються іони, що дають початок електричному розрядові між *електродами*, одним з яких є звичайно металічні стінки самої камери.

ІОНІЗАЦІЯ — *фіз.* утворення *іонів*; і. відбувається під впливом

хімічних процесів, освітлення газів ультрафіолетовим або рентгенівським промінням, під впливом радіоактивних речовин, високих температур, ударів швидких електронів та іонів і інших причин.

ІОНІЙСЬКА філософія [*< вл. н. гр.]* — найбільш ранні матеріалістичні філософські школи в стародавній Греції (6 ст. до н. е.), що виникли в іонійських містах Малоазійського побережжя — Мілети і Ефесі; представники цієї школи (Фалес, Анаксимандр і Анаксимен з Мілети і Геракліт з Ефеса) вважали основою всього існуючого єдину матерію, що перебуває в русі, найімовірно ототожнюючи її з водою, повітрям або вогнем.

ІОНІЧНИЙ ордер [*< гр. іонікос властивий іонічним племенам стародавньої Греції]* — архітектурний ордер, що характеризується наявністю канелюр та бази в колоні, волот на капітелях і зубчиків (сухариків) в антаблементі.

ІОНОСФЕРА — верхня частина атмосфери на висоті 100—400 км, що складається з кількох шарів з великою електропровідністю, обумовленою значною концентрацією в них іонів і вільних електронів.

ІОНОТЕРАПІЯ [див. *іон + терапія*] — те саме, що *іонтофорез*.

ІОНТОФОРЕЗ, ІОНОФОРЕЗ [гр. *іон (iontos) іон + phoros несучий*] — мед. введення ліків через шкіру з допомогою гальванічного струму, що викликає переміщення іонів.

ІПЕКАКУАНА [португ. *ipêcasuana* *< мови тупі*] — південноамериканська рослина з родини маренових, корінь якої (блшовтний корінь) застосовується в медицині як блшовтне і відхаркувальне.

ІПОДРОМ [гр. *hippodromos* *< hipros кінь + dromos місце для бігу; bîr*] — місце для кінських перегонів і скачок.

ІПОКРЕНА [лат. *Hippocrene* *< гр. hipri krênê криниця, джерело кося*] — у старогрецькій міфології — чарівне джерело на *Геліконі*, джерело муз, що забило нібито від удару Пегаса копитом (див. *Пегас*).

ІПОМЕЯ [*< лат.]* — великий рід тропічних рослин з родини березко-

вих; деякі види розводяться як декоративні.

ІПОТЕКА [*< гр. hypothekê застава*] — 1) позика, що видається в капіталістичних країнах під заставу нерухомого майна; застава, що служить забезпеченням цієї позики, не передається кредиторіві, а залишається в руках боржника; на заставлене під таку позику майно накладається заборона, що відмічається в т. зв. іпотечних книгах; 2) застава нерухомого майна під таку позику.

ІПОТЕЧНИЙ банк [*< гр.; див. іпотека*] — земельний банк у капіталістичних країнах, що видає довгострокові грошові позики під заставу нерухомого майна (землі, будівель), а також випускає заставні листи, забезпечувани заставленим нерухомим майном.

ІПОХОНДРИК — людина, що хворіє на *іпохондрію*.

ІПОХОНДРІЯ [гр. *hypochondria*] — пригнічений стан, хвороблива підозрілість.

ІПРИТ [*< вл. н. фр.]* — гірчичний газ, стійка отруйна речовина, яка була вперше застосована під час війни німцями в липні 1917 р. в бою під м. Іпром у Бельгії; викликає нариви на шкірі, а також загальне отруєння організму.

ІРЕДЕНТА [*< іт. irredenta* невизволена (земля)] — націоналістичний рух серед італійців в кінці 19 ст. і на початку 20 ст., які прагнули приєднати до Італії землі з частковим італійським населенням, що не ввійшли до складу Італії під час її воз'єднання.

ІРИГАЦІЯ [*< лат. irrigatio поливання, зрошення*] — 1) зрошення полів — галузь сільськогосподарської *меліорації*; 2) мед. лікувальна процедура — зрошення, промивання, наприклад, порожнини матки.

ІРИДІЙ [*< гр. iris (iridos) райдуга*] — хім. елемент, символ Ir, порядковий номер 77, ат. вага 193,1; сіруватобілий важкий метал, твердий за платину, дуже тугоплавкий; іде в чистому вигляді на виготовлення тиглів, деталей електронечей, а гол. ч. на різні сплави.

ІРИС [*< гр. iris райдуга*] — 1) райдушна оболонка ока; 2) див. *ірисова*

діафрагма; 3) багаторічна рослина (півник) з родини півникових з великими красивими квітками; кореневища деяких видів дають т. зв. фіалковий корінь, що використовується в парфюмерії; багато видів розводяться в садах як декоративні.

ІРИСОВА ДІАФРАГМА [*< гр. iris райдуга*] — найбільш поширена діафрагма у фото-кінознімальних апаратах, що складається з тонких серпоподібно вигнутих пластинок, які забезпечують плавну зміну отвору, через який проміння проходить до камери апарата.

ІРИТ [*< гр. iris райдужна оболонка ока*] — запалення райдужної оболонки ока.

ІРИТАЦІЯ [лат. *irritatio*] — подразнення, роздратування.

ІРОНІЗУВАТИ — ставитися з *іронією* до кого-небудь або до чого-небудь, висміювати, тонко насміхатися.

ІРОНІЯ [гр. *εἰρωνεία*] — 1) тонка прихована насмішка; 2) стилістичний зворот, при якому удавано стверджується протилежне тому, що мислиться про предмет (або особу), або при якому слово вживається в протилежному значенні, напр.: «Розумна голово, бредеш ти звідкіля?» — слова лисиці, звернуті до осла в байці Крилова.

ІРРАДІАЦІЯ [*< лат. irradiare сяяти*] — 1) *фіз.* оптичне явище, яке полягає в тому, що світлі предмети на темному фоні здаються більшими за свої справжні розміри; напр., розжарена нитка електричної лампи здається товщою за нерозжарену; 2) *фізл.* поширення процесу збудження (або гальмування) в центральній нервовій системі; 3) *мед.* поширення відчуття болю за межі безпосередньо ураженого місця або органу, напр., болі в лівій руці при грудній жабі.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ [*< лат.*] — крайній реакційний напрям в ідеалістичній філософії, що приймає за основу дійсності *ірраціональне*, неприступне розумові і чуже закономірності начало, випадок, сліпу волю і т. п. і заперечує наукове логічне пізнання; різні форми ірраціоналізму переважають у вироджуваних

буржуазній філософії епохи імперіалізму.

ІРРАЦІОНАЛЬНИЙ [лат. *irrationalis*] — 1) в ідеалістичній філософії — те, що не виражається в поняттях логіки, не досягається розумом, тобто ненаукове, містичне (див. *ірраціоналізм*); 2) *мат.* непорівнянний; і-н і числа — числа, які непорівнянні з одиницею, а через те не можуть бути точно виражені ні цілими, ні дробовими *раціональними* числами, напр. квадратний корінь з числа 2, число π і т. д.

ІРРЕАЛЬНИЙ [лат. *irrealis*] — що не існує в дійсності.

ІРРЕГУЛЯРНИЙ [лат. *irregularis*] — неправильний, не підпорядкований певному положенню, порядку і т. д.; і-н і в і ї с ь к а — війська, які не мають правильною постійної організації, твердої системи комплектування, проходження служби і навчання.

ІСІДА — в старогипетській міфології — богиня неба, землі і «підземного світу»; дружина *Осіріса*.

ІСЛАМ [*< ар. islām* покірність] — релігія, заснована, за арабськими переказами, пророком Мухаммедом (Магометом) в 7 ст. і викладена в *корані*; і. виник в Аравії в період переходу до феодального суспільства; як і всяка інша релігія, і. є знаряддя в руках експлуататорських класів і вимагає від віруючих покірності своїм гнобителям; дуже поширився в Азії і Півн. Африці; інакше — м у с у л ь м а н с т в о, м а г о м е т а н с т в о.

ІСОП [гр. *hyssōpos*] — напівкущова рослина з родини губоцвітих, що росте в Середній Азії, на півдні СРСР і в Середземноморській області; містить ефірне масло.

ІСТЕРИКА [*< гр. hysterikos* матковий; див. *істерія*] — нервовий припадок, що виражається в несподіваних переходах від сміху до сліз.

ІСТЕРІЯ [*< гр. hystera* матка (медичина початку 19 ст. приписувала істерію матковому захворюванню і вважала її притаманою лише жінкам)] — функціональне нервове захворювання, що виявляється рядом найрізноманітніших розладів з боку

психіки, рухової сфери, чутливості і т. п.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — наука про закони розвитку суспільства, поширення положень *діалектичного матеріалізму* на вивчення суспільного життя, історії суспільства. Створення історичного матеріалізму К. Марксом і Ф. Енгельсом було великим революційним переворотом в історії знання: вперше в історії суспільної думки виникла справжня наука про об'єктивні закони розвитку суспільства; марксизм відкрив шлях до наукового розуміння всесвітньої історії людства, як єдиного, закономірного в усій своїй різнобічності і суперечливості процесу. Це стало можливим завдяки тому, що основоположники марксизму підійшли до розгляду суспільних явищ з позицій найпередовішого, послідовно революційного класу сучасного суспільства — пролетаріату. Матеріалістичне розуміння історії виходить з того, що матеріальне життя суспільства, його буття є первинним, а його духовне життя, суспільна свідомість — вторинним, похідним і що головною силою в системі умов матеріального життя суспільства, що визначає характер суспільного ладу і його розвиток, є спосіб виробництва матеріальних благ (див. *формація*). Основне положення історичного матеріалізму: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси, життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» (Маркс). Розвиток суспільного поділу праці і поява приватної власності на засоби виробництва привели до виникнення

суспільних класів. Протилежність класових інтересів є джерелом класової боротьби. Класова боротьба — рушійна сила історичного розвитку в класовому суспільстві. Найвищою формою класової боротьби є *революція*, перехід влади з рук віджилого, реакційного класу в руки передового, революційного класу. На відміну від усіх минулих революцій, що приводили до зміни однієї форми експлуатації другою її формою, соціалістична революція, що встановлює *диктатуру пролетаріату*, веде до знищення експлуаторських класів і всякої експлуатації людини людиною — до побудови соціалізму. Марксистсько-ленінське матеріалістичне розуміння історії становить теоретичну, наукову основу всієї практичної революційної діяльності Комуністичної партії.

ІСТОРИОГРАФІЯ [< гр.] — 1) наука, що вивчає розвиток історичних знань; 2) історична *бібліографія*.

ІТЕРАЦІЯ [< лат. *iteratio* повторення] — *мат.* результат неодноразово повторюваного застосування якої-небудь математичної операції, напр. утворення нової *функції* з даної *функції*.

ІТЕРБІЙ [< вл. н.] — дуже рідкісний хім. елемент, символ Yb, порядковий номер 70, ат. вага 173,04; метал.

ІТРІЙ [< вл. н.] — дуже рідкісний хім. елемент, символ Y, порядковий номер 39, ат. вага 88,92; метал; металічний сірий порошок, що легко окислюється на повітрі.

ІХНЕВМОН [гр. *ichneumon*] — 1) фараонова миша, хижий ссавець з родини *евер*; водиться в середземноморських країнах; 2) рід комах з групи *наїзників*, личинки яких паразитують на гусеницях.

ІХТІО... [< гр. *ichthys* риба] — у складних словах вказує на відношення даних слів до риб, напр. *іхтіологія*.

ІХТІОГРАФІЯ [*іхтіо...* + гр. *graphō* пишу] — опис риб.

ІХТІОЗ [< гр. *ichthys* (ichthyoos) риба] — шкірна хвороба, здебільшого природжена, яка полягає в надмірному утворенні рогових лусочок,

через що шкіра набирає вигляду ри-
б'ячої луски.

ІХТІОЗАВРИ [*ixtio...* + гр. *sauros*
ящірка] — виковні морські плазуни
з рибоподібним тілом до 10—13 м
завдовжки.

ІХТІОКОЛ [*ixtio...* + гр. *kolla*
клей] — риба'чий клей; здобувається
з плавального мішура риб'ячої родини
осетрових; застосовується в медици-
ні, а також у техніці.

ІХТІОЛ [*ixtio...* + лат. *oleum*
олія] — червонобура густа рідина,
яка містить в собі сірку; здобуваєть-
ся з гірських порід (сланців), в яких
є залишки виковних риб та ін.
морських тварин; широко застосо-

вується в медицині (гол. ч. у вигляді
мазей і розчинів).

ІХТІОЛОГІЯ [*ixtio...* + гр. *logos*
поняття, вчення] — відділ *зоології*,
що вивчає риб.

ІХТІОФАГ [гр. *ichthyophagos*] —
що живиться переважно рибою, ри-
боїдний.

ІШЕМІЯ [гр. *ischō* затримую +
haima кров] — місцеве недокрив'я,
що викликається закупоркою або
звуженням живильної артерії (див.
артерія І).

ІШІАС [гр. *ischias* біль у стегні <
ischion стегно] — *невралгія* сіднич-
ного нерва.

Й

ЙОГИ, ЙОГІНИ [< санскр. *уьга*
з'єднання, зосередження думок, спо-
глядання] — послідовники індійсь-
кої містичної релігійної системи
касти йогів. Ця релігія твер-
дить, що людина нібито може само-
спогляданням, самозаглибленням і
самокатуванням опанувати так зва-
ні надприродні сили.

ЙОГУРТ — див. *лактобацилін 2*.

ЙОД [< гр. *iōdēs* фіолетовий] —
хім. елемент з групи *галогідів*, символ
J, порядковий номер 53, ат. вага
126,92; кристали чорнуватосірого
кольору з металічним полиском;
добувається гол. ч. з морських водо-
ростей; в СРСР добувається також
з вод нафтових свердловин; засто-
совується в медицині, техніці та ін.

ЙОДИДИ — сполуки *йоду* з мета-
лами (солі йодистоводневої кислоти),
напр. йодистий *калій* або йодистий
натрій.

ЙОДОМЕТРІЯ [*йод* + гр. *metreo*
міряю] — один з точних методів
об'ємного хімічного аналізу, засно-
ваний на реакціях, головним *реagen-*
том яких є йод.

ЙОДОФОРМ [фр. *iodoforme* <

iode йод + (*acide form (ique)* мура-
шина (кислота)] — *хім.* органічна
сполука йоду; жовта кристалічна
речовина неприємного запаху, з тем-
пературою плавлення 119°, *хім.* по-
значення *CN₂*; хороший дезінфікую-
чий засіб.

ЙОЛ [гол. *jol*] — невелике парус-
не двошоглове судно.

ЙОРКШІРИ — назва породи сви-
ней, виведеної в Англії, в Йоркшірі;
відзначаються високою скороспілі-
стю, великою вагою і особливою пло-
дючістю.

ЙОТА [гр. *iōta* грецька назва бук-
ви «і» (Ιι)] — * мала величина;
ні на йоту — ніскільки, ні-
трохи, ні на крихту.

ЙОТАЦІЯ, ЙОТУВАННЯ [< гр.
букви *йота*] — *лінгв.* з'явлення при-
голосного звука *й* (йот, й) перед голо-
сним звуком (звичайно на початку
слова або між голосними).

ЙОХ [нім. *Joch*] — стара одиниця
земельної міри різної величини в
різних країнах Центральної Європи;
в Німеччині йох дорівнює 56,03 *ара*,
в Швейцарії — 36, в Угорща-
ні — 43,16 і т. д.

К

КААБА [ар. *ka'bah* < *ka'b* куб] —
мусульманський храм у Мецці, в

стіну якого вмуровано чорний ка-
м'янь, що нібито впав з неба; з старо-

давніх часів служить місцем паломництва мусульман і джерелом збагачення для духовенства.

КАБАЛА [стар.-євр. qabbalah *букв.* переказ] — словенне забобонів єврейське релігійно-містичне вчення, засноване на тлумаченні «священного писання» — Ветхого завіту.

КАБАЛІСТИКА [< стар.-євр.] — 1) *кабала* і зв'язані з нею обряди; 2) * *ірон.* ненаукові висновки, що їх роблять на підставі випадкових ознак або штучно підібраних фактів; щось незрозуміле, заплутане.

КАБАЛІСТИЧНИЙ [< стар.-євр.; див. *кабала*] — таємничий, загадковий (див. також *кабалістика* 2).

КАБАЛЬЄРО [ісп. caballero] — в Іспанії — пан, дворянин, кавалер.

КАВАРГА [алтайськ.] — жуїна безрога тварина з родини оленів; верхні ікла довгі; на череві у самців — мішкоподібна залоза, що виділяє *мускус*; водиться в гірськоатайгових місцях Південного і Східного Сибіру.

КАВАРЄ [фр. cabaret] — спершу (в 19 ст.) у Франції — артистичний кабачок, в якому програма вечора (вірші, кулети, сценки та ін.) виконувались самими авторами; пізніше — кафе або ресторан з виставами різноманітного характеру (танці, спів, музика).

КАВЕЛЬ [гол. kabel якірний канат < фр. câble канат] — 1) провід, що складається з кількох жил або сталок, звитих з мідних або алюмінієвих дрозів, і огорнутий ізолюючими і захисними оболонками; застосовується для підземних і підводних телеграфних і телефонних ліній та для передачі електричної енергії на відстань; 2) сталевий канат або трос.

КАВЕЛЬТОВ [гол. kabe[touw] — 1) морська міра довжини = 185,2 м; 2) прядив'яний трос, особливим способом звитий, окружністю від 150 до 300 мм.

КАБЕСТАН [фр. cabestan] — мех. механізм для пересування вантажу. Він складається з вала, на який при обертанні намотується ланцюг або канат, прикріплені другим кінцем до пересуваного вантажу.

КАБІНА [фр. cabine] — невелике приміщення, спеціально обладнане для певних цілей, напр. к. пілота в літаку, будка на телефонній станції та ін.

КАБЛОГРАМА [фр. câblogramme] — телеграма, передана по підводному *кабелю*.

КАБОТАЖ [фр. sabotage] — судноплавство поблизу берегів, вздовж побережжя (між портами однієї держави); флот прибережного плавання.

КАБОШОН [фр. cabochon] — дорогоцінний камінь, не гранований, а опукло відшлифований з одного або двох боків.

КАБРЮЛЕТ [фр. cabriolet] — легкий двоколісний екіпаж на високому ході.

КАВАЛЕРГАРДИ [фр. cavalier верхник + garde охорона] — почесна сторожа і тілохранителі осіб імператорської фамілії в Росії в особливі урочистих випадках (*кавалергардія*); полк гвардійської кавалерії (існував з 1799 по 1917 р.), офіцерський склад якого комплектувався з осіб вищої аристократії.

КАВАЛЕРІЯ [фр. cavalerie] — *військ.* кіннота.

КАВАЛЬЄР [фр. cavaliers] — земляний вал, що утворився під час копання каналу або канами; насип вздовж дороги, споруджуваний з вийнятого ґрунту; служить захистом від стічних вод і заносів.

КАВАЛЬКАДА [фр. cavalcade < іт. cavalcata] — група вершників, що йдуть разом.

КАВАСАКІ [яп.] — моторний бот, застосовуваний як прибережне рибальське судно в далекосхідних водах.

КАВАТІНА [іт. cavatina] — *муз.* невелика лірична арія (в опері).

КАВЕРНА [< лат. caverna пещера; порожнина] — порожнина, що утворилася в органі внаслідок зруйнування його тканин хворобливим процесом, напр. к. в легенях при туберкульозі.

КАВЕРНОЗНИЙ [лат. cavernosus] — пещеристий; що має пустоти або *каверни*.

КАВІТАЦІЯ [< лат. cavitas (cavitatis) заглибина, порожнина] — утво-

рення пустот у рідані, що рухається; к. веде до зниження корисної роботи і набагато пшвидшого спрацювання частин турбін, гол. ч. лопаток робочого колеса і гребних гвинтів.

КАГУЛЯРИ [*< фр. saoule плащ і капюшон з вирізами для очей і рота]* — члени фашистської організації французької імперіалістичної буржуазії; організація кагулярів виникла у Франції в 30-х рр. 20 ст. і проводила при допомозі реакційних урядів терор проти прогресивного революційного руху.

КАДАНС [фр.] — див. *каденція 1*.

КАДАСТР [фр. cadastre *< сер.-гр. katastichon аркуш, реєстр]* — 1) в античному світі — список осіб, що їх мали поголовно оподатковувати; 2) опис і оцінка об'єктів, що підлягають оподаткуванню; розрізняють кадастри: поземельний, промисловий і т. д.; 3) водний к. — зведення основних відомостей про ріки і про зроблені річкові дослідження.

КАДЕНЦІЯ [іт. cadenza *< cadere падати]* — муз. 1) гармонійний зворот, що надає музичній фразі характеру закінчення, зупинки; 2) у творах (*концертах*) для якого-небудь інструмента в супроводі оркестру — епізод віртуозного характеру, виконуваний солістом без акомпанемента оркестру; к. звичайно являє собою вільну фантазію на головній темі концерту.

КАДЕТ [фр. cadet] — вихованець *кадетського корпусу*.

КАДЕТИ — див. *конституційно-демократична партія*.

КАДЕТСЬКИЙ корпус — в дореволюційній Росії — закритий середній військово-учбовий заклад для хлопчиків (гол. ч. синів дворян і офіцерів), призначених надалі для офіцерської служби.

КАДІ, КАДІЙ [ар. qādi] — духовна особа у мусульман, що має обов'язки судді.

КАДМІЙ [*< гр. kadmeia (gē) кадміюва земля]* — хім. елемент, символ Cd, порядковий номер 48, ат. вага 112,41; блискучобілий м'який метал; застосовується в медицині, в зуболікарській справі і техніці (в сплавах); в гальванотехніці — для *кадмування*.

КАДМУВАННЯ — покриття залізних або сталевих виробів шаром *кадмію* для захисту їх поверхні від *корозії*.

КАДР¹ — див. *кадри*.

КАДР² [фр. cadre] — окремішні знімки на кінострічці; частина кінострічки, що відобразила окрему сцену.

КАДРИ [фр. cadres] — 1) основний склад працівників якої-небудь установи або підприємства, професійної або партійної організації і т. п.; підготовлені працівники тієї чи іншої галузі праці; 2) постійний склад військових частин (на відміну від змінного складу, що його призначають для проходження служби на певний, обмежений строк).

КАДРИЛЬ [фр. quadrille] — танець з парною кількістю танцюючих пар, що стають одна проти одної.

КАДРОВИЙ — що стосується до *кадрів*; к-ва система — система, при якій усі частини армії тримаються в певному складі, зменшеному порівняно з воєнним часом, але достатньому для забезпечення високого рівня навчання військ і масової підготовки військовонавчених контингентів (військовозобов'язані громадяни відбувають дійсну військову службу протягом встановленого законом строку в к-их частинах); к-ва армія — а) армія, що організується, комплектується і навчається на основі кадрової системи; б) армія, що має значний бойовий досвід.

КАЗЕІН [*< лат. caseus (casei) сир]* — білок молока, що випадає в осадок під час його скисання; складова частина сиру; утворюється з знятого молока діянням кислот або в результаті бродіння; застосовується для вироблення фарб, пластичних мас (*галаліту*), клею, лаків та ін.

КАЗЕМАТ [фр. casemate *< іт. casamatta]* — 1) побудована з міцних матеріалів фортифікаційна споруда (надземна або підземна), що захищає від рушнично-кулеметного і артилерійського вогню та авіабомб; 2) броньоване приміщення на кораблі для встановлення гармати середнього (так званого протимінного) калібру; 3) у дореволюційній

Росії — одиночна камера в кріпості для тримання політичних в'язнів.

КАЗИНО [фр. casino < іт. casino будиночок] — гральний дім; ресторан з естрадними розвагами.

КАЗІЙ — те саме, що *каді*.

КАЗУАЛЬНИЙ [лат. casualis < casus випадок] — випадковий, що не піддається узагальненню.

КАЗУАРИ [фр. casoar < малайськ. kasuvari] — великі бігаючі птахи з нерозвинутими крилами, вузьким, подібним до волосся, пір'ям і з «шоломом» на голові; водяться в Півн. Австралії, на Новій Гвінеї і на східних островах Малайського архіпелагу.

КАЗУІСТ — людина, вправна в *казуїстиці*; досвідчений сперечальник, спритний у хитросплетінні доказів.

КАЗУІСТИКА [< лат.] — 1) *юр.* розгляд окремих прикладів судових справ (*казуів*) з точки зору того, як вони повинні розв'язуватись згідно з нормами права; 2) застосування до окремих спеціальних випадків (*казуів*) загальних догматичних положень у схоластичному богослов'ї і середньовічній юриспруденції; 3)* спритність у доведенні хибних або сумнівних положень, хитросплетення в спорі; крутість, кривотворство.

КАЗУІСТИЧНИЙ — 1) що відноситься до *казуїстики*; 2) заплутаний, хитросплетений, крутіський; 3) *мед.* к. в и п а д о к — випадок хвороби, що являє інтерес своєю винятковістю або своєрідністю.

КАЗУС [лат. casus] — 1) випадок, окремий факт; 2) *юр.* випадок на відміну від злочину; дія, що має зовнішні ознаки злочину, але позбавлена елементу вини, тобто така, в якій той, що її вчинив, не виявив ні умислу, ні необережності, а тому некарана.

КАЗУС БЕЛІ [лат. casus belli привід до війни] — формальний привід до оголошення війни (який звичайно не має нічого спільного з дійсними причинами війни).

КАЗУСНИЙ [< лат.; див. *казус*] — складний, трудний, заплутаний.

КАЙК [тур. kaik] — турецьке вузь-

ке і довге легке весельне (рідко парусне) судно.

КАЙНІТ [< гр. kainos новий] — жовтуватий або світлосірий мінерал, водна повідна сіль сіркокисломо магнію і хлористого калію; застосовується в хімічній промисловості та як добриво.

КАЙЗЕР [нім. Kaiser < лат. caesar цезар, цар] — титул колишніх німецьких імператорів.

КАЙЛО [< нім. Keil клин] — інструмент, що застосовується в гірничій справі для розбирання порід після вибухової або механізованої відбійки, для утворення лунок і т. п. допоміжних робіт; к. буває одно- і двобічне.

КАЙМАК [тюрк.] — згущені топлені вершки; вершки, зняті з топленого молока.

КАЙМАН [ісп. caiman < караїб. akauyman] — рід крокодилів з панцирем на спині і на череві; водиться в Півд. Америці.

КАЙНОЗОЙСЬКА ера [гр. kainos новий + zōē життя] — нова ера в геологічній історії Землі; світ тварин і рослин близький до сучасного. Кайнозойська ера ділиться на два періоди: третинний, що поділяється на *палеоген* та *неоген*, і четвертинний, до якого належить і сучасна епоха. К. е. характеризується розквітом ссавців; у кінці ери (четвертинний період) з'являється людина.

КАЙРИ — птахи з родини чистунів, що живуть великими колоніями (пташині базари) на скелястих берегах Арктики.

КАКАДУ [англ. cockatoo < малайськ. kakatoa] — птахи ряду папуг з чубом і міцним дзьобом; водяться в Австралії і на сусідніх островах.

КАКАО [ісп. cacao < ацтекськ. kakauatl] — 1) тропічне дерево, що досягає висоти 3—8 м; насіння цього дерева — «какао-боби» — йде на приготування шоколаду; 2) порошок з насіння к.; 3) поживний напій, приготавливаний з порошка к. і води або молока.

КАКОГРАФІЯ [гр. kakos поганий + graphō пишу] — навмисно помилкове написання — неправиль-

ний педагогічний прийом, який полягає в тому, що учневі дається для виправлення текст з навмисно зробленими помилками.

КАКОФОНІЯ [< гр. kakophōnia погане звучання] — неприємне для слуху поєднання звуків, неблагозвучність.

КАКТУСИ [лат. cactus < гр. kaktos] — родина багаторічних рослин (гол. ч. тропічних країн Америки) з м'ясистими стеблами, вкритими пучками голок (видозмінене листя), з красивими квітками; плоди деяких видів їстівні; кактуси широко розводяться як декоративні (гол. ч. кімнатні) рослини.

КАЛА-АЗАР [інд.] — тяжка епідемічна хвороба тропічних країн, що викликається *лейшманією*; передається укусом москіта — флєботомуса.

КАЛАМ [ар. qalam < гр. kalamos тростина] — тростинна паличка, що її застосовують на Сході замість пера для писання.

КАЛАМБУР [фр. calembour] — гра слів, заснована на їх звуковій подібності при різному змісті (див. також *каламбурна рима*).

КАЛАМБУРИСТ — майстер придумувати *каламбури*.

КАЛАМБУРНА рима — складна рима, утворена несподіваним сполученням слів: «навіть фінським скелям бурим шлю привіт я з каламбуром» (Мінаєв).

КАЛАМІН [сер.-лат. calamina < гр.] — мінерал сірого або жовтобурого забарвлення, водний сілікат цинку; руда, що містить до 67,5% окису цинку.

КАЛАМІТИ [< гр. kalamos тростина] — викопні деревоподібні рослини, близькі до сучасних хвощів.

КАЛАНДР [фр. calandre < calandrer прокатувати, лощити] — машина, яка складається з системи валів, між якими пропускають матеріал (тканину або папір) для надання йому гладкості або глянуватості; застосовується також у гумовій промисловості для прокатування гумових сумішей в листи.

КАЛАНДРУВАННЯ — л о щ і н я — обробка паперу або тканини

в *каландрі* для того, щоб надати їй поверхні лоску (глянсу).

КАЛЕВАЛА — епос карело-фінського народу, зібраний Е. Льонротом на території нинішньої Карело-Фінської РСР, записаний і виданий ним у 1835 і 1849 рр. К. відбиває стародавній побут і погляди карельського народу, його боротьбу за щастя народу. Головний герой Калевали — співак, землероб, рибалка і мисливець Вяйнямойнен.

КАЛЕЙДОСКОП [гр. kalos красивий + eidos вид + skopeō дивлюсь] — 1) оптичний прилад-іграшка у вигляді трубки; складається всередині з трьох подовжніх, складених під кутом дзеркал; при повертанні трубки різноколірні скельця чи камінці, що перебувають між дзеркалами, утворюють у них через відображення красиві симетричні узорі і поєднання, які швидко міняються в міру повертання трубки; 2) * швидко зміна чого-небудь; безперестанна зміна різноманітних вражень.

КАЛЕЙДОФОН [гр. kalos красивий + eidos вид + phōnē звук] — фізичний прилад для наочного вивчення звукових коливань.

КАЛЕНДАР [лат. calendarium < Calendae календи (перший день місяця)] — 1) система числення часу, заснована на періодичних явищах природи: зміні дня і ночі (доба), зміні пір року (сонячний к.), зміні фаз місяця (місячний к.); ю л і а н с ь к и й к. («старий стиль») — літочислення, запроваджене за часів Юлія Цезаря (46 р. до н. е.), яке складається з трьох років по 365 днів і четвертого («високосного») року в 366 днів; високосними роками вважаються такі, числа яких діляться на 4, напр. 1900, 1924; відставання юліанського календаря від сонячного становить 1 добу за 128 років; г р е г о р і а н с ь к и й к. («новий стиль») встановлений в 1582 р. папою Григорієм (Gregor) XIII, що пересунув лік на 10 днів вперед, щоб вирівняти помилку, яка сталася в юліанському календарі; в грегоріанському календарі роки, числа яких закінчуються на 00, стали вважати високосними тільки в тому разі,

якщо перші 2 цифри діляться на 4, напр. 1600 — високосний, а 1900 — простий, на відміну від старого стилю. Відставання грегорианського календаря від справжнього сонячного становить 1 добу за 3300 років; р е с п у б л і к а н с ь к и й або р е в о л ю ц і й н и й к. — див. *республіканський*; 2) місяцеслов або численник — систематичний покажчик усіх днів у році з позначенням днів відпочинку, свят або видатних подій, що має іноді разом з тим відомості довідкового характеру.

КАЛЕНДИ [лат. *Calendae, Kalendae*] — назва першого дня місяця у стародавніх римлян; «відкласти до г р е п ь к и х к а л е н д» — відкласти в довгий ящик, ніколи не зробити, (у греків календ не було).

КАЛІМ [тюрк.] — викуп за наречену у ряду народностей (у тюрків та деяких інших народів); к. є пережитком родового побуту, коли жінку купували, як товар; в СРСР вимагання і сплата каліму караються як кримінальний злочин.

КАЛІ [< ар. (al-)qali soda] — *xim.* і д к е к. — водний окис калію, здобувається *електролізом* хлористого калію, іде на виготовлення рідкого або «зеленого» мила; застосовується в хімічних лабораторіях, в текстильній справі; має вигляд білої маси, без запаху, легко розпливається на повітрі, сильно вбираючи вуглекислоту і вологу.

КАЛІБР [фр. *calibre*] — 1) діаметр каналу ствола вогнепальної зброї; 2) діаметр кулі або снаряда в середній частині; 3) *тех.* нерозсувний, що не має *шкали*, вимірювальний інструмент для перевірки форми, розміру або взаємного розміщення частин виробу; 4) товщина дроту і тонких металевих листів; 5) * розмір, рід, величина чого-небудь.

КАЛІБРОМЕТР [фр. *calibre* + гр. *metreb* міряю] — інакше к а л і б р о м і р — прилад для вимірювання товщини дроту, листів металу і т. п. (див. *калібр* 4); складається з сталевих пластинки з рядом отворів або вирізів.

КАЛІБРУВАННЯ [< фр.] — перевірка ділення *шкали* термометра, лінійки, градусного круга і т. п.

з допомогою порівняння з вірною шкалою.

КАЛІГРАФ [< гр.; див. *каліграфія*] — 1) що має чіткий і красивий почерк; 2) *заст.* учитель чистописання.

КАЛІГРАФІЯ [< гр. *kalligraphia* красивий почерк] — майстерність розбірливо і красиво писати (чистописання).

КАЛІЙ [ар.; див. *калі*] — *xim.* елемент, символ К, порядковий номер 19, ат. вага 39,096; метал сріблястобілого кольору; на повітрі легко окислюється; зустрічається в природі тільки у вигляді сполук (селітра, поташ, граніти, слюда та ін.); розчинювані у воді мінерали калію застосовуються переважно як штучне добриво.

КАЛІФ [ар.] — див. *халіф*.

КАЛІФАТ [ар.] — див. *халіфат*.

КАЛІОПА [гр. *Kalliope*] — в старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька епосу і красномовства.

КАЛОМЕЛЬ [гр. *kalos* красивий + *melas* чорний] — хлориста ртуть, білий порошок, що утворюється нагріванням суміші хлорної ртуті з металічною ртуттю; під впливом світла темнішає; використовується в медицині гол. ч. як проносний і дезінфікуючий засіб; у техніці йде на виготовлення фарб з золотом для фарфору і для бенгальських вогнів.

КАЛОРИ... [< лат. *calor* тепло, жар] — в складних словах вказує на зв'язок даного поняття з теплою, напр. *калориметр, калорифер*.

КАЛОРИЗАТОР [< лат. *calor* тепло, жар] — запальник, частина двигуна внутрішнього згоряння, в якій загоряється паливо.

КАЛОРИЗАЦІЯ [< лат. *calor* тепло, жар] — інакше а л і т р у в а н н я — насичення поверхні заліза, сталі або чавуну алюмінієм для надання їм жаростійкості.

КАЛОРИМЕТР [лат. *calor* тепло + гр. *metreb* міряю] — прилад для визначення кількості теплоти, що її виділяє або вбирає яке-небудь тіло, зокрема для визначення теплотворної здатності палива.

КАЛОРИМЕТРИЧНА б о м б а —

товстостінна сталева посудина, облицьована зсередини платиною або емаллю. Служить для визначення теплоти згоряння різних речовин.

КАЛОРИМЕТРІЯ — відділ *фізики* що займається вимірюванням (з допомогою *калориметра*) кількості теплоти, що її виділяє або вбирає тіло.

КАЛОРИФЕР [фр. calorifère < лат. calor тепло, жар + fero несу] — пристрій для нагрівання повітря з метою опалення, вентиляції і сушіння; являє собою систему труб або каналів, всередині яких іде гаряча вода (водяний к.), водяна пара (паровий к.) або гарячі продукти згоряння — димові гази (огневий к.).

КАЛОРИЙНІСТЬ [< лат. calor тепло, жар] — теплотворна здатність палива — кількість тепла, що утворюється при спалюванні одного грама або кілограма твердого палива або одного кубічного метра горючого газу, виражена в *калоріях*; к. харчового продукту — кількість енергії, виражена в калоріях, що здобувається за рахунок 1 грама цього продукту.

КАЛОРИЯ [< лат. calor тепло, жар] — одиниця кількості тепла; мала к. — кількість тепла, необхідна для підвищення температури 1 г води на 1°C; велика к. — кількість тепла, необхідна для підвищення температури 1 кг води на 1°C, інакше — 1 000 малих калорій, або кілокалорія.

КАЛЮС [< лат. callus товста шкіра, мозоль] — 1) *бот.* новоутворення (наріст) у рослин на поверхні поранення (або пошкодження паразитами); утворюється в результаті росту і ділення найближчих до рани живих клітин; 2) *мед.* кістковий мозоль, що утворюється після зрощення зрелому кістці.

КАЛЬВІНІЗМ [від імені Жана Кальвіна, 1509—1564] — одне з протестантських віровчень (див. *протестантизм*), що виникло в Швейцарії.

КАЛЬКА [фр. calque] — 1) прозорий високоякісний папір або тонка бавовняна тканина (найчастіше

батист), просочена для надання прозорості розчином жирів, смолами, воском і т. п.; застосовується для знімання копій з креслень і виготовлення сьобок; 2) *лінгв.* слово або вислів, побудований за зразком відповідних слів і висловів чужої мови способом точного відтворення (копіювання) їх засобами рідної мови, напр. двочлен — на зразок латинського *binom.*

КАЛЬКУВАТИ [фр. calquer] — знімати рисунки і креслення на кальку.

КАЛЬКУЛОВАТИ [< лат. calculare рахувати, лічити] — обчислювати собівартість або продажну ціну товару, складати *калькуляцію*.

КАЛЬКУЛЯТОР — рахівничий працівник, що складає *калькуляцію*.

КАЛЬКУЛЯЦІЯ [< лат. calculatio числення] — 1) обчислення всіх елементів собівартості і продажної ціни продукту, товару, послуг та ін.; 2) галузь господарського обліку, що визначає витрати, які відносяться до виробництва, управління і обороту в підприємстві.

КАЛЬМАР [фр. calmar] — морський моллюк із класу головоногих; у морях СРСР кальмар зустрічається на Далекому Сході; їстівний.

КАЛЬЦЕОЛЯРІЯ [< лат. calcceolus черевичок] — рід американських рослин з родини ранникових; к. вирощується як декоративне (назва за формою квітки).

КАЛЬЦІНА [< лат. calx (calcis) вапняк, вапно] — сплав олова з свинцем, що обпалюється до вигляду золи; к. служить для виготовлення глазурей, поливи.

КАЛЬЦІНАЦІЯ, КАЛЬЦИНУВАННЯ [< сер.-лат. calcinare перетворювати в вапно] — 1) в металургії цинку — процес обпалювання окислених руд, що містять вуглекислі сполуки цинку; 2) прожарювання крейди, вапна, соди, солей, руд і т. п. для видалення з них летучих речовин, напр. води, вуглекислоти і т. п.

КАЛЬЦІТ [< лат.; див. *кальцій*] — вапнистий шпат, один з найпрозоріших мінералів, складає частину вапняків, мармурів та ін.;

прозорі і безбарвні кристали його називаються ісландським шпатом (застосовується в оптичних приладах).

КАЛЬЦІЙ [< лат. calx (calcis) вапно] — *хім.* елемент, символ Са, порядковий номер 20, ат. вага 40,08; сріблястобілий блискучий метал; у природі зустрічається тільки в сполуках (крейда, мармур, гіпс та ін.); сполуки кальцію широко застосовуються в будівельній справі, в металургії, в сільському господарстві (добрива).

КАЛЬЯН [перс. qajān] — прилад для куріння тютюну, поширений серед східних народів; складається з металевої чашки (в яку кладуть тютюн) і люльки, що з'єднується з посудом, наповненим водою; дим пропускається через воду і, вже очистившись, іде в рот.

КАМАРИЛЬЯ [ісп. camarilla група політичних інтриганів, що оточували на початку 19 ст. в Іспанії короля Фердіنانда VII] — при монархічному ладі — група придворних, *кляка*, що впливає своїми інтригами на державні справи в інтересах особоюти вигоди.

КАМБІЙ [< сер.-лат. cambium обмін] — *бот.* шар діяльних рослинних клітин, що поділяються. Цей шар залягає між деревиною і лубом, від нього йде наростання їх у товщину.

КАМБІЮ [< іт. cambio розмін] — позиковий лист, вексель.

КАМБІСТ [< іт. cambista міняйло] — 1) той, що торгує *векселями*; 2) *калькулятор* по вексельних арбітражних обчисленнях.

КАМБУЗ [гол. kombuis] — кухня на судні.

КАМВОЛЬНИЙ [< нім. Kamwolle чесана шерсть] — що відноситься до чесаної шерсті; *к-на пряджа* — шерстяна пряжа у вигляді гладенької, рівної нитки, переважно високих, тонких номерів, яка утворюється обробкою на гребнечесальних машинах; *к-ні тканини* — тканини, виготовлені з камвольної пряжі.

КАМЕДЬ [гр. kommidion] — інакше *гум і* — густий сік, що виступає у багатьох дерев на поверхню кори при її пошкодженні і звичайно

швидко твердне; служить для виготовлення клеючих речовин, для *апретури*, використовуються при виробленні чорнила та ін.

КАМЕЛІЯ [фр. samélie < вл. н.] — рослина з родини камелійових з вічнозеленим шкірястим листям і красивими великими квітками; розводиться як декоративна в оранжереях і кімнатах, на півдні (в СРСР — в Криму і на Кавказі) — в садах; листя одного виду містить ефірне масло з запахом гвоздики.

КАМЕНИ [лат. Semeae] — в староримській міфології — богині, покровительки наук і мистецтв, тожні старогрецьким *музам*.

КАМЕРА [лат. camera склепіння, кімната, палата < гр. kamaга склепіння; все, що перебуває під склепінням] — 1) приміщення спеціального призначення в різних державних і громадських установах, особливо в органах юстиції, напр. *к. народного суду*; 2) приміщення для ув'язнених у тюрму; 3) в ранньому середньовіччі — скарбниця франкських королів; потім установа з камерарієм на чолі, що віддала королівськими *доменами, регаліями* та ін. доходами короля; 4) *вист.* парламент, палата депутатів; 5) *гірн.* камери — підземні гірничі виробки значного перерізу (обсягу), відокремлені одна від одної ціликами (стовпами) розроблюваної копалини, напр. кам'яної солі; 6) *тех.* закритий порожній простір всередині якого-небудь приладу, машини, споруди; гумовий мішок всередині шини, м'яча і т. д.; 7) *фотографічна к.* — частина фотоапарата; 8) *хім.* *свинцева к.* — апарат з свинцевих листів для вироблення сірчаної кислоти.

КАМЕРА Вільсона — *фіз.* прилад, у якому можна безпосередньо спостерігати шляхи *альфа* і *бета-проміння* у вигляді світлих ниток, що складаються з найдрібніших водяних краплинок, які утворилися під впливом цього проміння.

КАМЕРАЛІСТИКА — див. *камеральні науки*.

КАМЕРАЛЬНИЙ [< лат.] — *к-ні науки* (камералісти-

ка) — *заст.* цикл адміністративних, економічних, фінансових і деяких інших знань (18 ст. — початок 19 ст., спершу — в Німеччині), які потрібні були для підготовки чиновників по управлінню т. зв. камеральним (казенним) майном; к-не р а х і в н и ц т в о — одна з форм простого рахівництва, тобто без застосування методу подвійного запису; к-ні роботи — наукова обробка — найчастіше в міських умовах (кабінетах, лабораторіях та ін.) — матеріалів, які були одержані в результаті польових (експедиційних, стаціонарних) науково-дослідних і технічних (геологічних, топографічних і т. п.) робіт.

КАМЕРА-ОБСКУРА [*лат.* camera obscura темна кімната] — фізичний прилад, що складається з скриньки, яка не пропускає світла; в передній стінці її є невеликий отвір, через який проходять промені світла, що дають на протилежній стінці зворотне зображення предмета.

КАМЕРГЕР [нім. Kammerherr] — одне з придворних звань у царській Росії і в деяких інших монархічних державах.

КАМЕРДІНЕР [*нім.* Kammerdiener *букв.* кімнатний слуга] — слуга, що обслуговує певну особу в дворянському або багатому буржуазному домі.

КАМЕРІСТКА [іт. camerista < camera кімната] — служниця в багатому буржуазному домі; палацева служниця.

КАМЕР-КОЛЕГІЯ [нім. Kammerkollegium] — у феодальну епоху — установа, що відала королівськими доходами (див. *камера* 3); в Росії була запроваджена Петром I, відала державними доходами і існувала до 1801 р.

КАМЕР-ЛАКЕЙ [*нім.*] — старший придворний лакей.

КАМЕРНИЙ — 1) що стосується до камери; що має камеру; що складається з камер; 2) призначений для невеликого приміщення, для невеликого кола слухачів; к-на музика — музика, написана для невеликої кількості інструментів або голосів (на противагу музиці оркестро-

вій, хоровій); форми к-ої музики, що найчастіше зустрічаються: *сонати, тріо, квартети, квінети*, а також романси, вокальні *дуети, терцети* та ін. у супроводі одного або кількох інструментів; к-на кислота — тверда кристалічна сполука, що здобувається в процесі виробництва сірчаної кислоти в свинцевих камерах; під впливом води розпадається на сірчану і азотисту кислоти.

КАМЕРОН — *гірн.* насос; особлива система поршневого насоса, що застосовується в шахтах, гірничих промислах, нафтоналивних суднах.

КАМЕРТОН [нім. Kamerton] — муз. сталевий інструмент у вигляді вилки з двома зубцями, що видає під час удару об тверде тіло звук встановленої нормальної висоти; к. застосовується при настройці муз. інструментів і в хорах. Тепер в СРСР прийнято к., що дає 440 коливань на секунду.

КАМЕРОФРЕЙЛІНА [нім. Kammerfräulein] — у царській Росії — придворне звання для дочок сановників, що давало їм право бути прийнятими при дворі.

КАМЕР-ЮНКЕР [нім. Kammerjunger] — нижче придворне звання в царській Росії і при колишніх володарних дворах Німеччини.

КАМЕЯ [фр. camée < іт. cammeo] — різьблений камінь (здебільшого шаруватий — *онікс, агат*) або раковина з рельєфним зображенням людського обличчя, групи, предмета і ін.

КАМІЗАРИ [фр. camisards < сер.-фр. 'camise сорочка] — французькі гугеноти-селяни, які підняли антифеодалне повстання на півдні Франції на початку 18 ст.

КАМІН [нім. Kamin < гр. kamīnos вогнище] — відкрита кімнатна піч з прямим димоходом, яка зігріває кімнати безпосередньо полум'ям згоряючого в ній палива.

КАМЛЮ [фр. camelot] — вуличний продавець газет або рознощик у Франції.

КАМЛЮТ [фр. camelot < гр. kamēlos верблюд] — міцна тканина з шерсті (часто з домішкою бавовняної пряжі).

КАМОРА [іт. *camorra*] — організація карних елементів, що існувала в Неаполі в 16—19 ст. і займалася тасмними вбивствами, бандитизмом і т. п. К. користувалась негласною підтримкою уряду, якому вона представляла шпигунів і катів.

КАМΠΑНІЯ [фр. *campagne* похід < іт. *campagna* поле, поле битви] — 1) *військ.* похід; сукупність операцій, об'єднаних спільною стратегічною метою, які відбуваються на певному театрі воєнних дій в той чи інший період часу, напр. зимова к. Радянської Армії 1942—1943 рр. у Великій Вітчизняній війні; термін к. застосовується і до війни в цілому, якщо воєнні дії відбуваються на одному театрі, напр. японська к. 1904—1905 рр.; 2) робота, проводжувана для здійснення якого-небудь громадсько-політичного завдання, напр. виборча к. — підготовка і проведення виборів; 3) ряд виробничих дій, проводжуваних за планом, в установлені строки, напр. посівна к.; 4) час безперервної тривалої роботи якої-небудь технічної споруди, машини, напр. к. доменної печі; 5) період безперервного плавання корабля.

КАМПЕШЕВЕ **дерево** [фр. *campeche*] — дерево з родини бобових, що росте в Центр. і Півд. Америці; деревина його дає барвну речовину *гематоксилін*, що застосовується в гістологічній техніці; з подрібненої деревини здобувається фарба — синій сандал; екстракт кампешевого дерева (*кампеш*) застосовується в шкіряній і текстильній промисловості як дубитель і барвник.

КАМПОСИ [португ.] — назва південноамериканського тропічного лісостепу — *савани*.

КАМРАД [гол. *kameraad* < ісп. *camarada* (< лат. *camera* кімната) у первісному значенні — про тих, що жили спільно в одній кімнаті] — *аст.* товариш; товариш по службі.

КАМУФЛЕТ [фр. *camouflet*] — 1) *військ.* вибух артилерійського снаряда, авіабомби або міни під землею, при якому дія вибуху встановлюється по підземному гулу, виходу диму і по спучуванню землі;

2) * несподівана образа, каверза, неприємність.

КАМУФЛЯЖ [< фр. *camouflage* маскування] — *військ.* один з засобів маскування, при якому офарбовують предмети (напр. танки, гармати, літаки, будинки і т. п.) плямами, смугами і т. п., що змінює їх обриси і утруднює виявлення їх.

КАМФОРА [сер.-лат. *camphora* < ар. *kāfūr* < інд.] — безбарвна кристалічна речовина з характерним запахом; видобувається з камфорного дерева, що росте в Південно-Східній Азії; здобувають її і синтетично з скипидару за способом, розробленим в СРСР; як медичині камфора застосовується як збудливий або відтняжний засіб; застосовується також у техніці.

КАМФОРНА **олія** — розчин *камфори* в олії; застосовується з лікувальною метою для підшкірних впрорскувань і як зовнішня.

КАНАЛ [< лат. *canalis* труба, жолоб, канава] — 1) штучне русло для води, що його влаштовують для судноплавного зв'язку між морями, ріками або озерами (напр., канал імені Москви, що з'єднує Москву-ріку з Волгою; Волго-Донський судноплавний к. імені В. І. Леніна, що з'єднує Біле, Балтійське і Каспійське моря з Азовським і Чорним морями), для водопостачання, зрошення, осушення і гідротехнічних споруд; **магістральний к.** — головний канал зрошувальної або осушувальної системи, проводиться по найкоротшій відстані до водойми; **кар'єрний к.** — боковий канал осушувальної системи; 2) внутрішня (порожня) частина ствола вогнестрільної зброї; у більшості сучасних видів вогнестрільної зброї к. ствола має гвинтові нарізи, по яких рухається куля або снаряд після пострілу; 3) всякий більш-менш довгий порожнистий простір всередині чогонебудь.

КАНАЛІЗАЦІЯ — 1) система труб та інших споруд, що їх роблять звичайно під землею, для відведення з меж населеного пункту рідких нечистот і стічних вод; 2) прокладання *каналів*; 3) розподіл електричної енергії

між окремими точками споживання; к а б е л ь н а к. — система керамікових або бетонних труб, укладених під землею; слухач для прокладання *кабеля* в підземних лініях зв'язку (телефон, телеграф).

КАНАЛОВЕ проміння — потік позитивно заряджених частинок, що виникають при електричному розряді в газах, коли в катоді є отвори і в просторі за катодом створене високе розрідження; позитивно заряджені частинки, рухаючись в розрядному проміжку до катода, пролітають крізь отвори (канали) і утворюють таким чином каналове проміння.

КАНАПА [фр. < canapé] — великий диван з трохи піднятим узголів'ям.

КАНАУС [перс.] — міцна шовкова тканина полотняного переплетення; м'які сорти канаусу мають назву бурси, а міцні і важкі — тафти.

КАНДЕЛЯБР [фр. *candélabre*] — великий свічник з розгалуженнями для вставлення свічок або електричних ламп у вигляді свічок.

КАНДИДАТ [< лат. *candidatus* одягнутий в біле < *candidus* білий як сніг (у стародавньому Римі особа, що хотіла зайняти державну посаду, надівала білу тогу)] — особа, намічена для обрання депутатом в законодавчу установу, для заміщення якої-небудь посади, для обрання на який-небудь пост, для прийняття до складу якої-небудь організації; к. в члені КПРС — особа, що хоче вступити в Комуністичну партію Радянського Союзу і проходить встановлений кандидатський стаж, необхідний для того, щоб ознайомитися з програмою, статутом, тактикою партії і забезпечити парторганізації перевірку особистих якостей кандидата; к. в депутати Ради депутатів трудящих — особа, що її виставляють по виборчому округу громадські організації і товариства трудящих під час виборів до Рад депутатів трудящих (див. *депутат*); к. н а у к — перший вчений ступінь в СРСР, що його присуджують після захисту дисертації.

КАНДИДАТУРА [< лат.; див.

кандидат] — людина, намічена для призначення на посаду, для обрання до виборчого органу або для прийняття в яку-небудь організацію.

КАНЕЛЮРИ [фр. *cannelure*, *одн.*] — архит. вертикальні жолобки в стволі колони або *пілястри*; канелюри звуться також ложками.

КАНИБАЛ [фр. *cannibale* < ісп. *canibal*] — людожер; * жорстока, кровожерна людина, варвар.

КАНИБАЛІЗМ [фр. *cannibalisme* < ісп.] — людожерство; * звірство, жорстокість, нелюдськість; варварство.

КАНИКУЛИ [< лат. *Canicula* назва Сіриуса — найяскравішої зірки сузір'я Великого Пса] — перерва занять в учбових закладах; п а р л а м е н т с ь к і к. — перерва в роботі парламенту.

КАНИФОЛЬ [< гр. *Kolophōnia* (*rhētinē*) колофонська смола (від назви стар.-гр. міста Колофона в Малій Азії)] — жовтуваточервона або темнокоричнева просвічуюча крихка маса, тверда складова частина смолистих речовин, що здобуваються з смоли хвойних дерев; застосовується в лаковому, сургучному, паперовому, текстильному і миловарному виробництвах, в електротехніці і для натирання смичків скрипок, альтів, віолончелей, контрабасів.

КАНКАН [фр. *cancan*] — французький естрадний танець з нескромними рухами тіла.

КАНКРОЇД [лат. *cancer* (*cancri*) рак + гр. *eidos* вид] — рак шкіри (плоскоклітинний); відрізняється повільним зростанням і поширенням по поверхні тканин.

КАННА¹ [< гр. *kanna* тростина] — велика багаторічна трав'яна рослина з одноімненої родини з красивими яскравими квітками; батьківщина — тропічна Америка; вирощується як декоративна.

КАННА² [афр.] — *зоол.* велика антилопа з довгими прямими рогами; водиться у Східн. Африці.

КАНОЕ [англ. *canoe* < ам.] — видовбаний човен північноамериканських індіців; легкий спортивний човен з коротким веслом.

КАНОН [гр. *kanōn*] — 1) правило; 2) церковне встановлення; 3) у ми-

стестві — сукупність художніх прийомів або правил, які вважались обов'язковими в ту чи іншу епоху, а також відповідні їм зразки, напр. людської фігури, архітектурного ордеру і т. д.; 4) музична форма імітаційного руху голосів, при якій два або більша кількість голосів виконують одну і ту ж мелодію, вступаючи в строгій послідовності один за одним.

КАНОНАДА [фр. canonade] — часта стрільба з гармат.

КАНОНЕРКА, КАНОНЕРСЬКИЙ ч о в е н [фр. canonnière] — відносно невеликий, неглибоко сидячий військовий корабель з переважно артилерійським озброєнням; призначається для дій біля берегів і в мілководдя (на морях або ріках).

КАНОНІЗАЦІЯ [сер.-лат. canonisatio < гр. κανὼν правило] — 1) залічення когонебудь церквою до святих; 2) * узаконення, перетворення в правило.

КАНОНІЗУВАТИ — 1) проводити канонізацію; 2) * узаконювати, перетворювати в непохитне, обов'язкове правило.

КАНОНІК [сер.-лат. canonicus < гр. κανὼν правило] — 1) священник католицької церкви при великих соборах, що підлягав певному статусу, але не давав чернечої обітниці; 2) тепер — сан, що його надає католицька церква в нагороду священикам.

КАНОНІР [нім. Kanonier < іт. cannone гармата] — гармаш, пушкар; звання нижнього чина в артилерії дореволюційної російської армії, яке відповідало рядовому в піхоті.

КАНОНІЧНИЙ [< гр. kanonikos встановлений правилом] — 1) заснований на церковних правилах; встановлений церковними канонами; 2) * прийнятий за зразок; заснований на каноні.

КАНОССА — замок в Півн. Італії, де германський імператор Генріх IV у січні 1077 р. принижено вимолював прощення у папи Григорія VII, з яким до цього вів тривалу політичну боротьбу (боротьбу за інвеституру); * « і т и в К а н о с с у » — каються, смиряються, йти на прини-

ження перед противником, здаватися на милість переможця.

КАНТАЛУПА [від місцевості Cantalupi поблизу Рима] — сорт ребрстих динь з товстою корою і запашною м'якоттю.

КАНТАР [ар. qintār] — міра ваги; в Туреччині дорівнює 56,45 кг, в Єгипті — 44,93 кг, в Ефіопії — 45,36 кг.

КАНТАРІДИ [гр. kantharides] — шанські мушки.

КАНТАТА [іт. cantata < лат. cantare співати] — 1) великий музичний твір для співу з інструментальним або оркестровим супроводом. Твір цей складається з сольних, ансамблевих і хорових частин; 2) рід ліричного урочистого вірша.

КАНТЕЛЕ [фін. kantele] — карело-фінський струнний щипковий музичний інструмент на зразок гуслів.

КАНТИ [< лат. cantus співи, пісня] — вірші російською, частіше латинською мовою, що їх писали в 16—18 ст. на різні урочисті випадки.

КАНТИЛЕНА [< лат. cantilena пісня, оповідання] — 1) старовинна лірико-епічна французька народна пісня; 2) муз. плавна, співуча мелодія.

КАНТІАНЕЦЬ — послідовник кантіанства.

КАНТІАНСТВО — ідеалістична філософія німецького філософа Іммануїла Канта (1724—1804) та його послідовників. Спрямована проти передових для свого часу ідей французького матеріалізму і атеїзму 18 ст., філософія Канта є двоєстою, половинчатою (див. *дуалізм*); визнаючи існування речей поза нашою свідомістю («річ у собі»), Кант оголошує їх непізнаваними (див. *агностицизм*), відкриваючи тим самим дорогу релігійній вірі; простір, час, причинність, закономірність він вважає не об'єктивними формами існування самих речей, а одвічними формами нашої свідомості (див. *апріорі*). Кант обгрунтував також нові різновидності ідеалістичної етики (див. *імператив категоричний*) і формалістичної естетики (див. *формалізм* 2). Кантіанство широко використовується ідеологами реакційної буржуазії та їх правосоціалістични-

ми прислужниками для боротьби проти марксизму-ленінізму (див. *неокантіанство*). Нищівну критику кантіанства дав Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

КАНТОН [фр. *canton* округ < прованс. *canton* куґ] — 1) кожна з окремих земель, що входять до складу Швейцарської республіки; 2) дрібна адміністративно-територіальна одиниця у Франції, Бельгії і деяких інших країнах.

КАНТОНАЛЬНИЙ — що належить, стосується до *кантону*.

КАНТОНІСТИ [нім. *Kantonist* повобранець < *Kanton* полковий округ] — 1) у Пруссії в 18 ст. — військовозобов'язані, що залічувались на військову службу з полкових округів; 2) солдатські сини в кріпосній Росії (в першій половині 19 ст.), які з самого народження належали військовому відомству на основі кріпосного права.

КАНТОР [< лат. *cantor* співак, півчий] — 1) церковний півчий, соліст, співак, що веде хор у протестантських церквах і синагогах; 2) шкільний учитель церковного співу і музики в Німеччині.

КАНЦЕЛІНГ [< англ. *cancelling* розторгнення, розірвання] — мор. граничний календарний строк прибуття зафрахтованого судна в порт для навантаження; коли скінчиться цей строк, фрахтувальник має право розірвати договір.

КАНЦЕР [лат. *cancer*] — злоякісний опух, рак.

КАНЦЛЕР [нім. *Kanzler* < сер.-лат. *cancellarius*] — 1) в середні віки — начальник королівської канцелярії і архіву; 2) у царській Росії — державний канцлер; 3) найвищий цивільний чин; 4) секретар ради кантонів у Швейцарії; 5) голова палати лордів (лорд-канцлер) і міністр фінансів (канцлер значаєйства) в Англії; 6) у Німеччині до 1945 р. — рейхсканцлер — прем'єр-міністр.

КАНЦОНА, КАНЦОНЕТА [іт. *canzone* пісня, *canzonetta* пісенька] — 1) рід ліричного вірша в старофранцузькій і головним чином в італійській поезії (Данте, Петрарка); 2) в Італії і Франції в 15 ст. — нескладна багатоголоса, а пізніше і одного-

лоса пісня; наближається до народної пісні; зустрічається в старовинній і сучасній інструментальній музиці у формі «пісні без слів».

КАНЮЛЯ [фр. *canule*] — мед. порожниста трубка різноманітної форми, виготовлювана з скла, каучуку та різних металів; використовується для введення яких-небудь речовин у порожнину органів і судин і виведення з них крові, секретів (див. *секрет* 2).

КАНЬЙОН [ісп. *cañon* букв. труба] — глибока, вузька долина з крутими, нерідко східчастими схилами.

КАОЛІН [кит.] — біла або світло-забарвлена глина; застосовується для виготовлення різних фарфорових і фаянсових виробів, в електротехніці (*ізолятори*), у паперовій, текстильній і гумовій промисловості (як наповнювач).

КАПЕЛА¹ [< сер.-лат. *capella* каплиця] — 1) спершу — хор церковних півчих, згодом — хор загальний; іноді — духовий оркестр; а капела — хорівий спів без інструментального супроводу; 2) католицька каплиця або боковий вівтар у церкві.

КАПЕЛА² [< лат. *capella* маленька коза] — астр. найяскравіша зірка (альфа) в сузір'ї Візничого.

КАПЕЛАН [сер.-лат. *capellanus*] — 1) католицький священик, що перебуває при капелі (див. *капела*¹ 2); 2) помічник католицького парафіяльного священика; 3) священик при домашній церкві в Англії.

КАПЕЛЮВАТИ [нім. *kapellieren*] — відокремлювати золото і срібло від окислюваних металів (міді, цинку) прожарюванням їх з свинцем (на *капелі*).

КАПЕЛЬ, КАПЕЛЯ [нім. *Kapelle*] — чашечка, спресована з кісткової золи; застосовується для кількісного визначення срібла і золота в сплавах їх з іншими металами.

КАПЕЛЬДИНЕР [нім. *Kapelldiener*] — особа, що служить при театральному або концертному залі, яка перевіряє у відвідувачів квитки і вказує місця.

КАПЕЛЬМЕЙСТЕР [нім. *Kapellmeister*] — керівник і диригент хору або оркестру.

КАПЕР — 1) особа, що займалася *каперством*; морський розбійник; 2) розбійницьке судно, що займалося *каперством*.

КАПЕРСТВО [*<* гол. *капен* чинити розбої на морі] — 1) у воєнний час (до заборони *каперства* в 1856 р.) — переслідування і захоплення суднами, що належали приватним особам, комерційних ворожих суден або суден нейтральних країн, які займалися перевезенням вантажів на користь воюючої країни; 2) в широкому розумінні — морський розбій.

КАПЕРЦІ, КАПЕРСИ [сер.-гр. *карраріс* < ар. *кебер*] — бруньки квіток, що не розпустилися, колючого півчагарника *капарису* (капорців), величезні зарості якого є на Півн. Кавказі, в Закавказзі і в Середній Азії; мариновані к. вживаються як приправа до їжі.

КАПІЛЯР [*<* лат. *capillaris* волосний] — 1) трубка з тонким каналом; 2) *капіляри* — тонкі (волосні) каналці різного роду, напр. пори в ґрунті та ін.; 3) *кровоносні капіляри* — найтонші кровоносні і *лімфатичні* судини; основна функція кровоносних капілярів полягає в тому, що через їх тонкі стінки кров одержує і віддає речовини, засвоювані тканинами, і речовини, що є продуктами їх життєдіяльності.

КАПІЛЯРНИЙ [лат. *capillaris*] — волосний, тонкий (по відношенню до пор, каналів, судин і т. п.); *к-ні хвилі* — хвилі на вільній поверхні рідини з дуже малою довжиною хвилі; швидкість їх поширення і довжина хвилі визначаються не тільки силою ваги, але й поверхневим натягненням.

КАПІЛЯРНИСТЬ [*<* лат.; див. *капілярний*] — *фіз.* властивість рідин підійматися (або опускатися) по дуже тонких, «волосних» каналах; обумовлюється силами взаємодії між частинками (молекулами) рідини і твердого тіла; *к. ґрунту* — здатність його підіймати воду по вузьких порах між частинками ґрунту; є одним з факторів, що обумовлюють той чи інший ступінь вологості ґрунту.

КАПІТАЛ [фр., англ. *capital* < лат. *capitalis* головний] — категорія політичної економії, що виражає суспільне відношення між класом капіталістів і робітничим класом. В умовах капіталізму засоби виробництва, перетворюючись у капітал, стають засобами експлуатації найманих робітників, а самий процес виробництва є процесом виробництва додаткової вартості. Залежно від ролі, яку окремі частини капіталу відіграють у процесі виробництва вартості і додаткової вартості, к. поділяється на постійний і змінний; *п о с т і й н и й к.* — вартість засобів виробництва (будівель, устаткування, сировини, палива, допоміжних матеріалів), величина якої в процесі виробництва не змінюється; вона переноситься працею робітника на новий продукт у тому ж розмірі, в якому вступила у даний процес виробництва; *з м і н н и й к.* — вартість, авансована на купівлю робочої сили (тобто на наймання робітників), у процесі виробництва змінюється; робітник своєю працею не тільки відтворює вартість робочої сили, а й створює додаткову вартість, що її привласнюють капіталісти. За способом перенесення вартості на новий продукт к. поділяється на *о с н о в н и й* і *о б о р о т н и й*. Вартість основного капіталу (будівель, устаткування) переноситься на продукт не зразу, а частинами, на протязі ряду років, в міру зношування, і повертається до капіталіста цілком лише протягом ряду років; а вартість оборотного капіталу (сировини, палива, робочої сили і т. д.) переноситься повністю на товар, створений за даний робочий період, і повертається до капіталіста у вигляді грошей в кінці кожного обороту. Поділ капіталу на постійний і змінний вперше був відкритий К. Марксом. Він викриває джерело додаткової вартості — неоплачену частину праці найманого робітника, викриває експлуатагорські відносини капіталістичного ладу. Буржуазні економісти остогонюють поділ капіталу на постійний і змінний з поділом його на основний і оборотний, свідомо затушовуючи

паразитизм капіталістів. При такому розумінні зникає різниця між робочою силою і сировиною, бо і те й друге входить в оборотний к. Історично найбільш ранніми формами капіталу були лихварський і купецький к. Панування капіталу веде до нечуваної міригноблення трудящих. Особливо зростає гніт капіталу в епоху імперіалізму (див. *капіталізм, імперіалізм*).

КАПІТАЛІЗАЦІЯ — 1) перетворення додаткової вартості в *капітал*; перетворення майна в грошовий капітал; 2) визначення цінності майна за приношуваним ним доходом, приймаючи за основу обчислення існуючий в даний час дисконтний процент.

КАПІТАЛІЗМ — буржуазний суспільний лад, заснований на експлуатації класом капіталістів найманих робітників. Остання суспільно-економічна формація, заснована на експлуатації людини людиною. К. прийшов на зміну *феодалізму*. Розвиток капіталізму в надрах феодалізму почався в Зах. Європі в 16 ст., але перші зародки капіталістичного виробництва були уже в 14 і 15 ст. В порівнянні з рабовласницьким і феодальним ладом к. являє собою іншу форму пригноблення і експлуатації. При капіталізмі всі засоби виробництва є власністю небагатих, тобто класу капіталістів; безпосередній виробник — робітник — позбавлений їх. Привласнення капіталістами неоплаченої частини праці найманих робітників (одержання додаткової вартості) становить суть капіталістичної експлуатації. При капіталізмі товарне виробництво набуває загальної і пануючої форми. К. на певному історичному етапі відіграв прогресивну роль в суспільному розвитку. Протягом одного століття (19-го) він викликав до життя гігантські продуктивні сили; величезний стрибок зробила техніка виробництва. Але всі удосконалення техніки к. спрямовує проти робітників, використовує їх як засіб посилення експлуатації. Неминучий супутник капіталізму — безробіття. З нагромадженням капіталу в руках капіталістів зростає зубожіння і незабезпеченість існування ши-

роких мас трудящих, поглиблюється безодня між працею і капіталом. Основна суперечність капіталізму — суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів суспільної праці, що проявляється в антагонізмі між пролетаріатом і буржуазією, в протилежності між організацією виробництва на окремих фабриках і анархією виробництва в усьому суспільстві. Нерозв'язні суперечності капіталізму виявляються в кризах надвиробництва, що періодично потрясають капіталістичний світ, і в жорстокій класовій боротьбі. На рубежі 20 століття к. вступив у найвищу і останню стадію свого розвитку — імперіалізм. Викликавши до життя могутні продуктивні сили, к. створив матеріальні передумови для соціалістичної революції, він створив і свого могильщика — робітничий клас. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР в жовтні 1917 р. відкрила нову еру в історії людства. К. не є більше єдиною всеохоплюючою системою господарства. В СРСР переміг *соціалізм*. Радянський народ впевнено йде вперед — до *комунізму*. Світова система капіталізму переживає всебічну кризу, що охоплює як економіку, так і політику. В результаті другої світової війни (1939—1945) ряд європейських країн (Болгарія, Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Албанія) виварявся з залежності від міжнародного імперіалізму, встановив лад народної демократії і здійснює будівництво соціалізму. В 1949 р. утворена Німецька Демократична Республіка. Переможемо завершилась визвольна боротьба китайського народу, що створив (у 1949 р.) Китайську Народну Республіку. У Північній Кореї утворена Кореїська Народна Демократична Республіка. Все це привело до дальшого послаблення світу капіталізму і посилення світу демократії і соціалізму. Найважливішим економічним результатом другої світової війни та її господарських наслідків є розпад єдиного всеохоплюючого світового ринку і

утворення двох паралельних світових ринків: ринку країн мирного демократичного табору і ринку країн агресивного імперіалістичного табору. Послаблення капіталізму ще більше поглиблює його внутрішні суперечності, загострює боротьбу між імперіалістичними хижачками за джерела сировини, ринки збуту, сфери прикладення капіталу. Головними рисами і вимогами основного економічного закону сучасного капіталізму є забезпечення максимального прибутку шляхом експлуатації, розорення і зубожіння більшості населення даної країни, шляхом закабалення і систематичного пограбування народів інших країн, особливо відсталих країн, нарешті, шляхом воєн і милітаризації народного господарства, використовуваних для забезпечення найвищих прибутків. Діяння основного економічного закону сучасного капіталізму загострює всі властиві монополістичному капіталізму суперечності (див. *імперіалізм*). Трудящі капіталістичних країн посилюють боротьбу за повалення капіталізму. Шириться національно-визвольний рух. Зростання і зміцнення сил демократії і соціалізму на чолі з СРСР незалежно доводять, що в наш вік усі шляхи ведуть до комунізму.

КАПІТАЛІСТ — власник *капіталу*, власник засобів виробництва, що належить до класу буржуазії і експлуатує найманих робітників; експлуататор, найлютіший ворог трудящих.

КАПІТАЛЬНИЙ [< лат. *capitalis* головний] — 1) ґрунтовний; основний, корінний, головний; 2) що коштує багато праці або грошей.

КАПІТАН [фр. *capitaine* < лат. *caput* (*capitis*) голова] — 1) одне з військових звань молодших офіцерів сухопутних військ і Військово-Повітряних Сил СРСР (попереднє звання — старший лейтенант); 2) військове звання молодшого і старшого офіцерського складу Військово-Морських Сил СРСР; капітан-лейтенант (відповідає капітанові в сухопутних військах), капітан 3-го рангу, капітан 2-го рангу, капітан 1-го рангу; 3) офіцерський чин у піхоті, артиле-

рії та інженерних військах дореволюційної російської армії (попередній чин — штабс-капітан); 4) офіцерський чин в арміях і флотах більшості іноземних держав; 5) у торговельному флоті — особа, що керує судном; 6) у спортивних іграх — старший гравець команди, що є її представником і керівником під час змагання.

КАПШЕЛЬ [< лат. *capitellum* голівка] — 1) *архіт.* верхня частина колони, *пільстра* або стовпа, розміщена між стволом опори і горизонтальним перекриттям, *антблементом*; 2) *друк.* друковані букви, що мають рисунок заглавних (великих), а розміри — малих букв.

КАПІТОЛІЙ [лат. *Capitolium*] — у Римі — пагорб, на якому розміщені палаци, музеї та ін.; в стародавні часи на цьому пагорбі, що мав значення фортеці, були храми, присвячені *Юпітерові*, *Мінерві* і *Юноні*.

КАПІТУЛ [< лат. *capitulum* розділ, стаття закону; пізніше — загальні збори членів якого-небудь ордену] — 1) установа, що відала нагородженням і видачею орденів у царській Росії (орденський к.); 2) колегія духовних осіб, що перебувають при єпископській кафедрі в католицькій церкві.

КАПІТУЛЮВАТИ [< сер.-лат. *capitulare* домовлятися про певні пункти < лат. *capitulum* розділ, стаття закону] — 1) прийняти опір і здаватися противникові на продигованих ним умовах; 2) * здаватися противникові в спорі; 3) * відступати перед перешкодами, перед труднощами.

КАПІТУЛЯНТ — схильний до капітуляції (див. *капітуляція* 1); що відступає перед труднощами, нездатний сміливо і твердо переборювати перешкоди на шляху до мети.

КАПІТУЛЯНТСТВО — поводження, погляди *капітулянта*.

КАПІТУЛЯРІЙ [лат. *capitularia*] — в ранню феодальну епоху, особливо при *Каролінгах* (див.), — королівські укази.

КАПІТУЛЯЦІЯ [сер.-лат. *capitulatio*; див. *капітулювати*] — 1) припинення опору однією з воюючих сторін і здача переможцеві на про-

диктованих ним умовах; 2) первісно-правний договір, нав'язаний капіталістичною країною якій-небудь напівколоніальній, залежній країні, в силу якого підданам даної іноземної держави надаються певні переваги і привілеї: право вільної, майже безмитної торгівлі, право екстериторіальності (недоторканості) іноземних громадян, їх невідчужуваність місцевим судам, податковий пільги і т. п.

КАПОНІР [фр. caponnière] — *військ.* кам'яна склеписта будівля в сухому рові фортеці для подовжнього обстрілювання рову під час відбиття штурму; в сучасному укріпленому районі — каземат з гарматою або кулеметом для фланкуючого вогню.

КАПОТ [фр. capote] — 1) відкидна металева кришка, що прикриває верхню частину двигуна від пилу і атмосферних опадів; 2) теплий сукняний або стьобаний хохол, що захищає двигун від надмірного охолодження; 3) жіночий домашній одяг, халат.

КАПОТУВАТИ [фр. capoter] — про літак, автомобіль: перекинутись через носову (моторну) частину під час аварії.

КАПРАЛ [фр. caporal] — військово-звання молодшого командного (унтер-офіцерського) складу в арміях деяких країн і в російській армії в 17 ст. та на початку 18 ст.

КАПРИФОЛІЙ [лат. Caprifoli-um] — *бот.* декоративна жимолость.

КАПРИЧЧ(І)О [іт. capriccio] — музичний твір вільної форми, що має багато оригінальних, несподіваних звертнів, ефектів.

КАПСЕЛІ [нім. Kapsel, *одн.*] — вогнестійкі (шамотові) коробки, в яких обпалюються глазуровані керамічні вироби — фарфорові або фаянсові.

КАПСІЙСЬКА культура [*< вл. н.*] — археологічна культура, що поширилася в Середземномор'ї в епоху *палеоліту* і *мезоліту*; названа за стоянкою Капса в Тунісі.

КАПСУЛА [*< лат. capsula* коробочка] — 1) *анат.* у тваринному організмі — сполучнотканниша оболонка або сумка, що окутує як різні

органи або частини їх, так і патологічні утворення (паразитів, що заглибилися в тканину, змертвілі маси, сторонні тіла і т. п.); 2) [фр. capsule] — оболонка для рідких і порошкоподібних ліків, що її приготвляють з паперу, желатини, крохмалю (облатка).

КАПСУЛЬ [фр. capsule *< лат. capsula* коробочка] — 1) металевий циліндрик або ковпачок з вибуховою речовиною, що загоряється від удару і запалює заряд; застосовується в бойових патронах, *цистанційних трубах* і т. п.; 2) олов'яний ковпачок, що його надівають на закупорену пляшку з вином та ін.

КАПТАЖ [фр. captage; див. *каптувати*] — 1) введення питної або мінеральної води джерела в труби, щоб запобігти втраті води від просочування в ґрунт; к. застосовується для водопостачання, штучного зрошення і забезпечення правильної роботи лікувальних джерел; 2) споруда над місцем виходу джерела; 3) спеціальне устаткування, встановлюване над устям фонтануючої нафтової або газової свердловини з метою технічно правильної, економічної і безпечної її експлуатації.

КАПТЕНАРМУС [фр. capitaine d'armes] — *військ.* службова особа сержантського складу, зобов'язана одержувати зі складу полку, зберігати і видавати сержантам і солдатам роти зброю, спорядження, обмундирування, технічне майно і вести по них звітність.

КАПУВАТИ [фр. capter *< лат. captare* хапати, старатись піймати] — вводити в труби воду джерела або нафту, що добувається з свердловин (див. *каптаж*).

КАПУТ [нім. kaputt] — кінець, загибель.

КАПУЦИН [польськ. карсун *< іт. cappuccino*] — 1) член жезрущого католицького чернечого ордену (відділення ордену *Францисканців*); капуцини дістали свою назву від гострокінцевого капюшона (іт. cappuccio), що його вони носять; 2) маскарадний костюм у вигляді плаща з капюшоном; 3) рід американських широконосих мав; 4) див. *настурція*.

КАПОШОН [фр. capuchon < сер.-лат. capra головний убір] — відкидний головний убір, пришитий ззаду до коміра верхньої одежі; відлога.

КАРАБІН [фр. carabine] — 1) гвинтівка полегшеної ваги, з вкороченим стволом; мисливська рушниця для стрільби кулею (іноді дробом); 2) застібка в підвісній системі парашута.

КАРАБІНЕРИ [фр. carabinier] — в Зах. Європі в минулому — стрільці, озброєні *карабінами*, добірні стрільці; в Італії — жандарми.

КАРАБУРИ [тюрк.] — *фашини*, плетінки з хмизу або очерету (завдовжки до 8,5 м і завтовшки до 2 м), заповнювані камінням і укладувані по укосах каналів; застосовуються для укріплення головних споруд зрошувальних каналів і *дамб*, що спрямовують воду.

КАРАВАН [перс. karvan] — 1) ряд в'ючних тварин (верблюдів, мулів, ослів, рідко коней), що йдуть через степи і пустині з вантажами, товарами; 2) кілька суден, які йдуть на *буксири* або своїм ходом і виконують спільне завдання; 3) * низка когонебудь, чого-небудь, що рухається.

КАРАВАН-САРАЙ [перс.] — заїжджий двір в Азії — місце *стоянки* караванів, де є готелі і складські приміщення.

КАРАВЕЛА [фр. caravelle < ісп. carabela < гр. karabos корабель] — в середні віки — три- або чотирищоглове морське парусне судно з складною системою парусів. На трьох каравелах Колумб переплив Атлантичний океан і відкрив Америку.

КАРАГАЧ [тюрк.] — листяне дерево з родини ільмових, вид в'язя; росте в південних районах СРСР.

КАРАГЕН [англ. carrag(h)een < вл. н. ірл.] — морська приборежна водорість (називається також «ірландський мох»); відвар карагену застосовується в текстильній, хімічній промисловості, а також у медицині.

КАРАКАЛ [тюрк.] — вид рисі з шерстю сірожовтого кольору; водиться в пустинях і степах Африки і Азії.

КАРАМБОЛІНА [< фр. carambole

карамболь] — 1) більярдна гра в 5 куль; 2) назва жовтої більярдної кулі.

КАРАМБӨЛЬ [фр. carambole] — 1) у більярдній грі — удар своєю кулею в кілька чужих; 2) більярдна гра в 3 кулі; 2) червона куля в більярдній грі.

КАРАНТИН [< фр. quarantaine сорок (днів)] — 1) санітарні заходи для запобігання поширенню різних хвороб. Полягають ці заходи в ізоляції (відособленні) на певний строк хворих і осіб, що стикаються з ними, в припиненні руху людей, тварин, товарів з заражених місць; 2) санітарний пункт для огляду осіб, суден і товарів, що прибувають з місцевостей, де є яка-небудь *епідемія*.

КАРАТ [нім. Karat < іт. carato] — одиниця ваги, що застосовується в ювелірній справі при зважуванні дорогоцінних каменів (брильянтів); к. дорівнює 0,2 г.

КАРБАС [< гр. karabos корабель] — вантажне весельне або невелике парусне судно на Білому морі, а також на ріках, що в нього впадають.

КАРБІДИ [лат. carbo вугілля + гр. eidos вид] — сполуки вуглецю з металами; здебільшого — надтверді сплави; карбід кальцію утворюється при спалюванні негашеного вапна і вугілля в електричних печах; застосовується для одержання *ацетилену* та ін.; сплави карбідів заліза та інших металів зі сталлю надають їй великої твердості; карбід кремнію — див. *карборунд*.

КАРБО..., **КАРБОН...** [< лат. carbo (carbonis) вугілля] — у складних словах вказує на відношення даних слів до сполук вуглецю, до вугілля.

КАРБОГЕН [*карбо* + лат. (oxy)-genium кисень] — суміш 5—7% вуглекислоти і 95—93% кисню; застосовується для вдихання під час отруєння, шоку як засіб, що посилює легеневу вентиляцію.

КАРБОКСИЛ, **КАРБОКСИЛЬНА** група [*карбо...* + гр. oxus кислот] — одноатомна група COOH, що характеризує органічні, т. зв. кар-

бонові кислоти, напр. оцтова кислота CH_3COOH .

КАРБОЛЕЇН [карбо... + лат. oleum олія] — штучне паливо з суміші деревного або вугільного пилу з дьогтем.

КАРБОЛІНЕУМ [карбо... + лат. oleum олія] — чорнокоричнева рідина, що добувається з кам'яновугільного дьогтю; антисептичний засіб для дезинфекції і для просочування дерева, щоб уберегти його від гниття.

КАРБОЛІТ — пластмаса, одержувана з формаліну і карболової кислоти; к. іде на виготовлення гудзиків, пряжок та ін. галантерейних виробів, електроізоляторів, частин текстильних машин і т. п.

КАРБОЛОВА кислота [карбо... + лат. oleum олія] — інакше фенол — кристалічна речовина з температурою плавлення $41,5-43^\circ$, хімічне позначення $\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$; здобувається з кам'яновугільного дьогтю і почасти синтетично з бензолу; застосовується для дезинфекції, а гол. ч. для органічних синтезів (для одержання саліцилової і пікрилової кислот).

КАРБОЛОЙ — один з надтвердих сплавів, що складається в основному з карбідів вольфраму; застосовується для виготовлення ріжучої частини інструментів.

КАРБОН [< лат. carbo (carbonis) вугілля] — геол. кам'яновугільний період, четвертий період палеозойської ери, названий так за великими відкладеннями кам'яного вугілля, що утворилися в той час. Морська фауна карбону характеризується розквітом плечоногих і стародавніх риб (селазій). Суша заселюється першими наземними хребетними — стегоцефалами (панцирноголовими) — і рослинами (деревовидні папороті, плаунові та ін.); вперше з'являються ракоподібні і великі комахи.

КАРБОНАДО [ісп. carbonado чорний брильянт < carbon вугілля] — чорний алмаз дрібнозернистої будови; застосовується для алмазного буріння свердловин у найбільш твердих гірських породах; порошок його шліфують звичайні алмази.

КАРБОНАРІЙ [іт. carbonaro букв.

вугляр] — члени заснованого в Італії на початку 19 ст. тасмного товариства; к. боролися проти чужоземного гніту, за возз'єднання Італії.

КАРБОНАТИ [< лат. carbo (carbonis) вугілля] — 1) солі вугільної кислоти, напр. сода, поташ та ін.; 2) мінерали, солі вугільної кислоти; к. дуже поширені в природі; багато які з них являють собою руди; найбільш поширені кальцит і доломіт.

КАРБОНІЗАЦІЯ [< лат. carbo (carbonis) вугілля] — 1) перетворення у вугілля, обвуглювання; суха перегонка дерева або кам'яного вугілля; 2) к. масла — очищення забрудненого масла проциджуванням його через деревне вугілля; 3) текст. обробка шерсті або півшерсті розчинами мінеральних кислот, щоб видалити рослинні домішки.

КАРБОНІЛЬНИЙ [< лат. carbo (carbonis) вугілля] — що відноситься до вуглецю; к - н а г р у п а — двохатомна група $> \text{C} = \text{O}$, наявність якої в молекулі характеризуються кетони.

КАРБОНІТИ [< лат. carbo (carbonis) вугілля] — вибухові речовини, слабі (змішані) динаміти, які складаються з 24—30% нітрогліцерину, житнього борошна і селітри.

КАРБОРУНД [див. карбо... + (ко-) рунд] — сполука кремнію з вуглецем; кристалічна речовина зеленуватого або чорного кольору, має дуже велику твердість; утворюється при сплавленні кремнезему з вугіллям в електродпечі; застосовується (у вигляді порошку або кругів) для шліфування сталевих виробів, виготовлення вогнетривких матеріалів, точильних брусків та ін.

КАРБУНКУЛ [< лат. carbunculus вуглик] — гнійне запалення волоссяних мішечків і сальних залоз внаслідок одночасного заглиблення мікробів у велике число їх; сибірковий к. — шкірна форма сибірки.

КАРБУРАТОР [фр. carburateur] — прилад у двигунах внутрішнього згоряння для перетворення рідкого палива (бензину, бензолу, спирту та ін.) в газоподібну (горючу) суміш повітря і парів палива; ця суміш

з карбюратора надходить у циліндр двигуна.

КАРБЮРАЦІЯ [фр. *carburation*] — утворення горючої суміші з рідкого палива (бензину, газоліну та ін.) і повітря.

КАРБЮРИЗАТОР [< фр.] — матеріал, з допомогою якого цементують (науглецьовують) сталь; найбільш поширений карбюратор — суміш деревного вугілля з вуглекислими солями, якою засипають цементованій виріб.

КАРБЮРУВАТИ [фр. *carburer*] — розпиляти паливо струменем стисненого повітря для забезпечення повного і рівномірного його згоряння.

КАРГО [< ісп. *cargo* навантаження, вантаження] — 1) корабельний вантаж; 2) страхування транспортівних вантажів.

КАРГО-ПЛАН [< ісп. *cargo* навантаження, вантаження] — план розміщення вантажу на судні.

КАРДА [< фр. *carde* шерсточекалка] — щітка з сталевих голок або скобок для прочісування бавовни, льону, вовни або утворення ворсу на тканині; звичайно виготовляється у вигляді довгих стрічок (к а р д и а стрічка), що надіваються на вали і барабани чесальних (кардних) або ворсувальних машин.

КАРДАМОН [гр. *kardamōn*] — ост-індська рослина з родини імбирних; насіння кардамону вживається в медицині і в кулінарії (як прянощі).

КАРДАН [від імені італійського математика Кардано (*Cardano*), 1501—1576] — пристрій для підвищення, що допускає хитання опор при збереженні нерухомості підвищеного тіла; застосовується для встановлення *компасів* на суднах; карданом називають також *карданне зчленування*, *карданний вал* і т. д.

КАРДАНИЙ — що стосується до кардана; що може бути встановленим в будь-яке положення; к - н е з ч л е н у в а н н я — гнучке з'єднання двох розташованих під кутом валів, що передає обертання одного вала другому, причому кут між ними може змінюватись; к - н а п е р е д а ч а — передача обертання від коробки передач автомобіля, тракто-

ра, танка до задньої осі з допомогою к-го вала; к. в а л — вал, що має на одному або на обох кінцях карданні зчленування; к - н а т р у б а — труба, що замикає к. вал; служить для захисту вала від забруднення.

КАРДИНАЛ [< лат. *cardinalis* головний] — 1) найвищий духовний сан у католицькій церкві; кардинали — найближчі помічники римського папи; їх зборами (конклавом) і з їх середовища обирається римський папа; 2) співоча пташка з родини в'юркових, майже вся багряночервоного кольору; водиться в Півн. і Півд. Америці.

КАРДИНАЛЬНИЙ [< лат. *cardinalis* головний] — основний, найголовніший, найважливіший; к - н е ч и с л о — мат. кількісне число (пор. *ординальний*).

КАРДІОГРАМА [гр. *kardia* серце + *gramma* запис] — графічне зображення рухів стінки грудної клітки, що спричиняються роботою серця.

КАРДІОГРАФ — прилад для *кардіографії*.

КАРДІОГРАФІЯ [гр. *kardia* серце + *graphō* пишу] — запис з допомогою спеціального апарата (к а р д і о г р а ф а) рухів стінки грудної клітки, що спричиняються роботою серця.

КАРДІОІДА [гр. *kardia* серце + *eidos* вид] — *геом.* замкнена крива лінія, що формою нагадує контур серця.

КАРДИОСКЛЕРОЗ [гр. *kardia* серце] — *склероз* м'яза і судин серця.

КАРДНА м а ш и н а [< фр. *carde* шерстечекалка] — устаткування для розчісування волокна перед прядінням, щоб видалити з нього дрібні волокна і сміття; в кардну машину матеріал надходить у вигляді пухкої маси, а виходить у вигляді стрічки.

КАРЕ [фр. *carre*] — розміщення ліхоти у формі чотирикутника; застосовувалось гол. ч. для відбиття кавалерійських атак. О. В. Суворов застосовував *каре* і для наступу.

КАР'ЄР¹ [фр. *carrière* < іт. *carriera* біг] — найшвидший хід коня; прискорений галоп, скачка; * к а

р'є ром — швидко, енергійно, рішуче; * з місця в кар'єр — відразу, без зволікань, негайно.

КАР'ЄР² [фр. *carrière* каменоломня < лат. *quadrate* надавати квадратної форми] — 1) *гірн.* сукупність гірничих виробок, обладнаних для добування корисних копалин відкритими гірничими роботами; під кар'єром тепер розуміють (в адміністративно-господарському відношенні) також виробничу одиницю гірничого підприємства, що здійснює добування корисних копалин відкритими гірничими роботами; 2) виїмка торфових покладів, що утворюється ходом торфової машини.

КАР'ЄРА [фр. *carrière*] — успішне просування вперед у галузі громадської, службової, наукової та ін. діяльності.

КАР'ЄРИЗМ [< фр.; див. *кар'єра*] — погоня за особистим успіхом у своїй службовій, науковій та ін. діяльності, викликана корисливими намірами, на шкоду інтересам громадської справи.

КАР'ЄРИСТ — людина, що ставить дбання про свою *кар'єру* і особисті успіхи вище за інтереси громадської справи.

КАРИКАТУРА [іт. *caricatura*] — 1) зображення особи, події або предмета в завіdomо спотвореному вигляді, з навмисним підкреслюванням і перебільшенням характерних рис з метою висміяти; карикатура, висміюючи негативні суспільно-політичні явища або негативні риси окремих осіб, є зрядям політичної агітації; 2) * смішна подоба чогонбудь, наслідування, що перекручує оригінал.

КАРИЛЬЙОН [фр. *carillon букв.* дзвониння в усі дзвони] — послання ряду точно настроєних дзвонів різної величини, що виконують, з допомогою спеціальної клавіатури, певну мелодію в обсязі від п'яти до шести октав.

КАРІАТИДА [< гр. *karaytides* карійські дівки] — *архит.* статуя, що підтримує балочне покриття і виконує функцію опори (стовпа, колони).

КАРІЄС [< лат. *caries* гниль, гнилість] — костоїда, хронічно три-

ваюче запальне руйнування твердої тканини кістки або зуба.

КАРІО... [< гр. *karuon* горіх, ядро горіха] — у складних словах вказує на відношення даних слів до клітинного ядра, напр. *каріологія*.

КАРІОГАМІЯ [*каріо...* + гр. *gamos* шлюб] — *біол.* злиття ядер при *копуляції*.

КАРІОЗНИЙ [лат. *cariosus*] — уражений *карієсом*.

КАРІОКІНЕЗ [*каріо...* + гр. *kinēsis* рух] — *біол.* непрямої поділ клітини (або *мітоз*) — один з найпоширеніших способів розмноження тваринних і рослинних клітин, при якому відбувається складна перестройка всієї клітини в цілому з утворенням особливих структур — *хромосом*. Вперше описаний російськими вченими: у рослинних клітин — І. Д. Чистяковим (1874), у тваринних — П. І. Перемжком (1878). Вейсманістська генетика спекулятивно використовувала явище каріокінезу для «обґрунтування» лженаукової, т. зв. хромосомної теорії спадковості; неспроможність цієї теорії вичерпно доведена мічурінським вченням.

КАРІОЛОГІЯ [*каріо...* + гр. *logos* поняття, вчення] — розділ *цитології*, що вивчає клітинне ядро.

КАРІОПЛАЗМА [*каріо...* + гр. *plasma* виліплене, створене] — ядерна речовина тваринної або рослинної клітини.

КАРКАС [фр. *carcasse* скелет, кістяк, іт. *carcassa* снасть] — 1) металевий або дерев'яний кістяк якогонебудь виробу (напр., абажура) або споруди (напр., будинку, корабля, дирижабля); 2) основна частина автопокришки, що складається з тканини, прогумованої і покритої тонким шаром гуми; 3) старовинний запальвальний снаряд у вигляді мішка з запальвальною речовиною, скріплений дугоподібними залізними прутами; 4) дерево з родини в'язових (берестових); має дуже тверду деревину і називається через те залізним або кам'яним деревом; іде на виготовлення дерев'яних духових інструментів і різних інших виробів; в СРСР росте в Закавказзі і Середній Азії.

КАРМАЗІН [нім. Karmesin < ар. qermez червець, qermasi яскраво-червоний] — тонка сукняна тканина червоного кольору.

КАРМАЗИННИЙ, КАРМАЗІНОВИЙ [див. кармазин] — яскраво-червоний.

КАРМАНЬЙОЛА [фр. carmagnole < вл. н. іт.] — 1) французька революційна пісня, складена повсталим народом у Парижі в 1792 р. у зв'язку з здобуттям Тюльрійського палацу і падінням королівської влади; 2) танець, супроводжуваний цією піснюю; 3) куртка з вузькими фалдами — одяг якобінців; занесена у Францію італійськими робітниками (з міста Карманьйола).

КАРМЕЛІТИ — католицький чернечий орден, заснований у Палестині в 1156 р. на горі Кармель (Карміл) під час хрестових походів.

КАРМІН [іт. carminio < ар. qermasi яскравочервоний] — яскравочервона або пунцова фарба, що добувається з комахи *кошенілі*; застосовується в живопису, мікроскопічній техніці, ситцевивабній справі, парфюмерії та ін.

КАРНАВАЛ [фр. carnaval < іт. carnevale] — народне свято під відкритим небом, супроводжуване танцями, маскарадами та іграми; виникло і розвинулося в Італії.

КАРНАЛІТ — мінерал, водна подвійна сіль хлористого калію і магнію; служить для добування солей калію, магнію і металічного магнію.

КАРНЕОЛ — напівдорогоцінний камінь червоного і бурого кольору, різновидність *халцедону*, те саме, що *сердолік*.

КАРНОТИТ — радіоактивний урановий мінерал у вигляді порошку лимонножовтого кольору, іноді у вигляді кристалічних пластинок.

КАРОЛІНГИ — франкська королівська династія (дістала назву від латинського імені Карла Великого — Carolus), яка правила у 8—10 ст. на території теперішньої Франції, Західної Німеччини і Північної Італії.

КАРОТАЖ [фр. carottage] — *гірн.* один із способів розвідки корисних копалин, заснований на вимірі електричних опорів гірських порід у бу-

рових свердловинах опусканням туди спеціальних *електродів*; застосовується при бурінні свердловини, особливо в нафтовій промисловості.

КАРОТІН [< лат. carota морква] — жовтооранжовий *пігмент*, що перебуває в *пластидах* рослин разом з *хлорофілом*, рідше самотійно (напр. у коренях моркви); провітамін А.

КАРПОЛОГІЯ [гр. karpos плід + logos поняття, вчення] — відділ *ботаніки*, вчення про плоди рослин.

КАРСТ [< вл. н. іт. Carso — назва вапнякового нагір'я в Південно-Східних Альпах] — своєрідні форми рельєфу в місцевостях, складених розчинними гірськими породами (вапняками, гіпсом); характеризуються воронкоподібними заглибленнями, провалами, печерами та ін.

КАРТ-БЛАНШ [фр. carte blanche] — 1) чистий бланк, підписаний особою, яка надає іншій особі право заповнити цей бланк текстом; 2) * необмежене повноваження.

КАРТЕЗІАНСТВО — вчення французького філософа Рене Декарта (по-латинськи — Картезіус, 1596—1650) та його послідовників. Філософія Декарта, що виражає половинчасту, двоїсту ідеологію французької буржуазії 17 ст. — *дуалізм*, — безуспішна спроба поєднати ідеалізм і механістичний матеріалізм (див. *механіцизм*).

КАРТЕЗІАНЦІ¹ — послідовники *картезіанства*.

КАРТЕЗІАНЦІ², **КАРТУЗІАНЦІ** [< Carthusia лат. назва Шартрезу] — чернечий орден, заснований в 11 ст. у Франції (в альпійській долині Шартрез).

КАРТЕЛЮВАТИ — об'єднувати промислові підприємства (в капіталістичних країнах) в *картель*.

КАРТЕЛЬ¹ [фр. cartel < іт. cartello] — 1) *ек.* у буржуазних країнах — одна з форм капіталістичних монополій, об'єднання підприємств якої-небудь галузі промисловості з метою монопольного панування на ринку і одержання максимального прибутку. Учасники такого об'єднання домовляються про умови продажу, про ціни, строки платежу і т. д., причому зберігається комерційна і виробнича самостійність кар-

тєльованого підприємства. Картели не знищують конкурентної боротьби, а, навпаки, загострюють її. Всередині картелів іде також боротьба за частку прибутку. Панування картелів означає зростання могутності великого капіталу і величезне посилення експлуатації народних мас. Картели — найлютіші вороги миру, демократії і соціалізму, вогнища світової реакції; 2) *політ.* у буржуазних країнах — об'єднання або угода політичних партій з метою проведення спільних заходів у якомусь окремому політичному питанні, політичній кампанії; 3) *політ.* угода, договір між державами про обмін в'язнями або військовополоненими.

КАРТЕЛЬ ² [фр. < іт.] — спершу — порядок змагань на середньовічних рицарських турнірах; потім — писаний виклик на дуель, поєдинок.

КАРТЕР [англ. carter] — 1) нижня частина двигуна (автомобільного, авіаційного), що захищає шатуни і колінчастий вал від пошкоджень, бруду й пилу; служить опорою частинам механізму, а також резервуаром для мастила; 2) металева коробка, в яку вміщують який-небудь механізм.

КАРТОГРАМА [< гр. gramma запис, рисунок] — графічне зображення на карті статистичних даних, які відносяться до певної території.

КАРТОГРАФ — спеціаліст з картографії, з складання географічних карт.

КАРТОГРАФІЯ [< гр. graphō пишу] — наука про географічну карту, про методи і процеси її складання і відтворення.

КАРТОДІАГРАМА — графічне зображення статистичних даних, що відносяться до певної території, показаних на карті з допомогою *діаграм*.

КАРТОМЕТРІЯ [< гр. metreo міряю] — відділ картографії, що займається вимірюванням (довжин, поверхень, висот) по готовій карті.

КАРТОТЕКА [< гр. thēkē вмістилище, ящик] — 1) систематизоване зібрання карток, які містять певні відомості довідкового або облі-

кового характеру; 2) ящики для зберігання таких карток.

КАРТУЗ [гол. kardoes] — 1) мішечок з швидко згоряючої тканини (без гліючих решток) для порохового заряду; застосовується при роздільному заряджанні гармат, коли бойовий заряд і снаряд не з'єднані разом і стріляючий має змогу змінювати вагу заряду, змінюючи тим самим крутість *траєкторії* і дальність стрільби; 2) чоловічий головний убір з козирком, неформений кашкет.

КАРТУЗІАНЦІ — див. *картезіанці* ².

КАРТУЛЯРІЙ [< сер.-лат. cartularium зібрання грамот] — в середні віки — збірник копій грамот і описів, які відносяться до певного комплексу земельних володінь, здебільшого, монастирських.

КАРТУШ [фр. cartouche] — орнамент (прикраса) у вигляді не зовсім розгорнутого згортка з завитками по боках і полем посередині для написів, емблем, вензель і т. п.

КАРУСЕЛЬ ¹ [фр. carrousel] — обертова на вертикальній осі споруда з сидіннями, зробленими у вигляді коників, човників і т. п. для катання на народних гуляннях.

КАРУСЕЛЬ ² [фр. carrousel] — військові кінні змагання, що прийшли на зміну середньовічним рицарським *турнірам* в 17 ст.

КАРЦИНОЛОГІЯ [гр. karkinos рак + logos поняття, вчення] — розділ *зоології*, що вивчає ракоподібних.

КАРЦИНОМА [< гр. karkinos рак] — злоякісний опух, що розвивається з епітеліальної тканини, те саме, що рак.

КАСАЦІЯ [< сер.-лат. cassatio касування, відміна, знищення < лат. cassare скасовувати, знищувати] — 1) перегляд, скасування судового рішення нижчої інстанції вищою інстанцією з причин порушення нижчою інстанцією законів або недержання нею правил судочинства; 2) скарга (к а с а ц і я н а с к а р г а), прохання про вчинення такого перегляду і про скасування судового рішення; 3) к. виборів — визнання виборів недійсними

і скасування їх через порушення конституції або виборчого закону.

КАСЕТА ¹ [фр. cassette] — частина фотографічного апарату — непрозакна для світла плоска коробка з висувною кришкою для фотографічних пластинок.

КАСЕТА ² [іт. cassetta — *apxim.*] див. *кесон* 4.

КАСИДА — в арабській поезії — довгий, близький до *оди* вірш хвалебного або повчального характеру, в якому римуються перші два рядки, а далі — через рядок.

КАСИК, КАЦИК [ісп. casique < ам.] — 1) вождь і старійшина індійського племені в епоху завоювання Америки; 2) в деяких країнах Латинської Америки і в Іспанії — великий поміщик, куркуль.

КАСИТЕРИТ [< гр. kassiteros олово] — мінерал, олов'яний камінь; містить 78,6% олова; головна олов'яна руда.

КАСКА [фр. casque < ісп. casco череп, шолом] — металевий головний убір встановленого зразка у вигляді шолома у військовослужбовців, пожежників, працівників військовізваної охорони і т. п.

КАСКАД [фр. cascade < іт. cascata] — 1) невеликий водопад, що летить уступами; 2) *каскад посилення* — ступінь посилення — частина посилювача, що складається з посилювальної лампи з усіма приданими до неї зовнішніми елементами; є складовою ланкою радіоприймачів, радіопередатників, приладів телемеханіки і т. п.

КАСКАДНИЙ [< фр.; див. *каскад*] — 1) *ел. к-не в м і к а н н я* — послідовне вмикання секцій електричного ланцюга, як тільки починається проходження струму в першій секції ланцюга; 2) *фіз. к-ні з л и в и* — послідовно наростаюче утворення елементарних частинок (*електронів, позитронів, фотонів* великої енергії) при проходженні через речовину (напр. шари свинцю) частинки *космічного проміння*; 3) *к-н а п і ч* — полум'яна шахтна піч для обпалювання ртутної руди (кіноварі); 4) *к. х о л о д и л ь н и к* — апарат для охолодження генераторного та інших газів безпосереднім

зіткненням газу з охолоджуючою рідиною (водою).

КАСКЕТ [фр. casquette] — військовий головний убір (у Франції).

КАСКО [< іт.] — 1) страхування корпусів суден з усіма механізмами і оснасткою; 2) страхування перевізних засобів: вагонів, цистерн та ін.

КАССАНДРА [гр. Cassandra] — 1) у старогрецькому епосі — дочка троянського царя Пріама і Гекуби, пророчиця, зловісному віщуванню якої ніхто не вірив; 2) * зловісна провісниця нещастя.

КАССЮПЕЯ [від імені міфічної царичі Ефіонії — матері *Андромеди*] — *астр.* сузір'я північної півкулі неба.

КАССЮПИ [від назви сузір'я Кассіопея] — *xim.* елемент з рідкісних земель, символ *Sr*, порядковий номер 71, ат. вага 174,99.

КАСТА [португ. casta рід, покоління] — 1) в Індії і в деяких інших країнах Сходу — замкнена суспільна група, об'єднана певним заняттям і уявленням про спільне походження; брати шлюб дозволяється лише всередині своєї групи; к. має свої звичаї і закони; кастова система, що поділяє людей на «вищі» і «нижчі» касты, освячує панування багатих і експлуатацію трудящих і має яскраво виражений класовий характер; у сучасній Індії кастовий лад розкладається; 2) * суспільна група, яка ревниво охороняє свою замкненість, відособленість і свої станови і або групові привілеї.

КАСТАНЬЄТИ [ісп. castañuelas] — поширений в Іспанії ударний інструмент, що складається з двох зв'язаних на одному кінці дерев'яних пластинок, якими ритмічно прицокують, клацають під час виконання танцю.

КАСТЕЛ'ЯН [< сер.-лат. castellanus що живе у фортеці] — 1) в Польщі в часи раннього середньовіччя — королівська службова особа, що мала військову і судову владу; 2) пізніше — наглядач замку або громадського будинку; 3) сторож при католицькому храмі.

КАСТЕЛ'ЯНША — завідувача білизняним господарством у лікарнях, гуртожитках і т. п.

КАСТЁТ [фр. casse-tête < casser розбивати + tête голова] — металева пластинка з отворами, яку надівають на пальці для надання сили удару кулаком.

КАСТОВИЙ — властивий *касті*, відособлений, замкнений, привілеюваний.

КАСТОР [< гр. kastōr бобер] — тверде, товсте, з ворсом на зворотному боці сукно; іде на верхній одяг, особливий сорт — для капелюхів.

КАСТРАТ [лат. castratus] — скопец; в Італії (особливо до початку 19 ст.) — церковний співак, оскотинений для того, щоб зберігся високий голос (дискант).

КАСТРАЦІЯ [лат. castratio] — оскотинення, вихолощення, видалення статевих залоз.

КАСТРУВАТИ [лат. castrare] — оскотити, вихолостити.

КАСУВАТИ [< лат. cassare скасовувати, знищувати] — скасовувати що-небудь, напр. рішення суду.

КАТАБОЛІЗМ [< гр. katabolē скидання вниз] — реакції обміну речовин в організмі, що відповідають *дисиміляції* і полягають у розпаді складних органічних речовин (протилежн. *анаболізм*).

КАТАКЛІЗМ [< гр. kataklysmos повідь, потоп] — крутий руйніницький переворот, катастрофа.

КАТАКОМБИ [іт. catacomba < сер.-лат. catacumba підземна гробниця < гр.] — 1) великі підземелля в Римі та ін. містах (і в їх околицях), які складаються з вузьких галерей, коридорів і невеликих приміщень (крипт), у яких християни під час переслідувань ховали своїх померлих і збиралися для молитви і співбесід; 2) у стародавніх єгиптян — сховища мумій під землею; 3) * підземелля, печери.

КАТАЛЕКТИКА [< гр. katalektikos кінцевий] — вчення про кінцеві склади вірша, тобто про склади, що йдуть після останнього наголосу віршового рядка.

КАТАЛЕКТИЧНИЙ в і р ш [гр. katalektikos] — вірш, у якого не достає складу в останній стопі.

КАТАЛЄПСІЯ [< гр. katalēpsis схоплювання; припадок] — мед. заці-

пеніння, застигання тіла і окремих його членів, супроводжуване втратою здатності до довільних рухів; спостерігається при *гіннозі*, *летаргії*, *істерії* і ряді психічних захворювань.

КАТАЛІЗ [< гр. katalysis припинення] — явище зміни швидкості проходження хімічної реакції, що викликається різними хімічними сполуками (*каталізаторами*).

КАТАЛІЗАТОРИ [< гр.; див. *каталіз*] — речовини, які змінюють швидкість хімічних реакцій самою тільки своєю присутністю, самі ж не змінюються (напр., пориста платина та ін.); відіграють величезну роль у техніці.

КАТАЛІТИЧНИЙ — що стосується до *каталізу*; к-ні реакції — хімічні процеси, які відбуваються з участю *каталізаторів*.

КАТАЛОГ [< гр. katalogos список] — систематичний перелік предметів, дібраних за якою-небудь ознакою, список предметів, складений в порядку, що полегшує їх знаходження (к. книг, картин і т. д.); з о р я н и й к. — список зірок, що містить точні їх положення, або список зірок, дібраних за якою-небудь ознакою, напр. каталог подвійних зірок, перемінних і т. д.

КАТАПУЛЬТА [лат. catapulta < гр. katapeltes] — 1) машина для метання важких каменів, загострених колод та ін., яку застосовували стародавні греки і римляни під час облоги фортець; 2) мор. механічний пристрій для пуску літака з корабля в повітря з швидкістю, достатньою для зльоту.

КАТАР [< гр. katarrhoos текти] — запалення слизової оболонки якогонебудь органу (носа, шлунка, горла і т. д.).

КАТАРАКТА [< гр. katarrhaktēs водопад] — помутніння кришталика ока.

КАТАРИ [< гр. katharos чистий] — релігійна єретична секта в Італії і Франції (гол. ч. у 11—13 ст.); проповідувала аскетизм, не визнавала складної церковної ієрархії і називала себе катарами, тобто «чистими»; на півдні Франції вони називались *альбігойцями* (див.); к.

визнавали зв'язних переслідувань з боку церкви і держави.

КАТАРСИС [< гр. katharsis очищення] — термін, що його застосовував Арістотель в ученні про трагедію; за Арістотелем, трагедія, викликаючи страх, гнів, жаль та ін., змушує глядача переживати ці почуття, тим самим ніби «очищаючи» його душевний стан.

КАТАСТРОФА [< гр. catastrophe переворот] — раптове лихо, подія, що викликає тяжкі наслідки.

КАТАТЕРМОМЕТР — спиртовий *термометр*, пристосований для вимірювання охолодження, що його приносять повітря; застосовується в *кататермометрії*.

КАТАТЕРМОМЕТРІЯ [гр. kata вниз + *термометрія*] — спосіб визначення охолоджуючого діяння повітря при температурі людського тіла; має метою визначити гігієнічні норми прийомного теплового самопочуття людини в повітрі; застосовується при професійно-гігієнічних дослідженнях.

КАТАНОНІЯ [гр. kata вздовж + *tonos* напруження] — нервово-психічний розлад, що виражається в м'язевих спазмах і порушенні довільних рухів.

КАТАФАЛК [фр. catafalque < іт. catafalco] — 1) похоронна колісниця; 2) підвищення, на яке ставлять труну під час панахиди в християнському храмі.

КАТАФОРЕЗ [< гр. kataphora спадання] — переміщення завислих у розчині частинок до негативного *електрода* (*катода*) під впливом струму, що проходить через розчин.

КАТАФРОНТ [< гр. kata вниз] — атмосферний фронт (див. *фронт 3*), що характеризується низхідним рухом теплого повітря.

КАТАХРЕЗА [< гр. katachresis зловживання] — поєднання суперечливих, несумісних понять, напр. «електрична конка»; звичайно являє собою помилку мови, але в деяких випадках входить у вжиток, напр. «червоне чорнило».

КАТЕГОРИЧНИЙ [гр. katēgorikos] — рішучий, безумовний; категоричне судження — логічне судження, в якому відношен-

ня, встановлюване між *суб'єктом* і *предикатом*, є цілком визначеним і не обмежується якими-небудь умовами (типу — «S є P» або «S не є P», напр. «Москва столиця СРСР», «В СРСР немає антагоністичних класів»); відрізняється від *гіпотетичного* і *дис'юнктивного суджень*; категоричний імператив — див. *імператив*.

КАТЕГОРІЯ [< гр. katēgoria судження, визначення] — 1) *філ.* найбільш загальне логічне поняття, що виражає одну з основних форм буття або одне з його основних відношень (матерія, час, простір, рух, причинність, сутність, єдність і т. д.); 2) розряд, група, ступінь.

КАТЕДЕР-СОЦІАЛІСТИ [< нім. Katheder кафедра] — іронічна назва групи німецьких буржуазних професорів політичної економії, які в 70-х рр. 19 ст. проповідували з університетських кафедр під виглядом соціалізму буржуазно-ліберальний реформізм, прагнучи таким чином обманути пролетаріат і відвернути його від революційної боротьби з капіталізмом.

КАТЕНОЇД [лат. catena ланцюг + гр. eidos вид] — *геом.* поверхня, утворювана обертанням ценої лінії (тобто кривої, що має вигляд підвищеної за два кінці нитки) навколо її *директриси*.

КАТЕР [англ. cutter] — невелике судно (парове, моторне, весельне); служить для зв'язку з берегом, сполучення між суднами і т. д.

КАТЕТ [< гр. kathetos висок] — *геом.* кожна з двох сторін прямокутного трикутника, що утворюють прямиї кут.

КАТЕТЕР [< гр. kathētēr зонд] — порожня всередині трубка, введена в канали і порожнини тіла (гол. ч. в сечовий міхур) для їх опорожнення, або промивання.

КАТЕТОМЕТР [гр. kathetos висок + *metrēō* міряю] — *фіз.* прилад для точного вимірювання вертикальної відстані між двома точками.

КАТЕХІЗИС [< гр. katechēsis наставлення, пізнання] — короткий виклад віровчення в запитаннях і відповідях.

КАТЕХУ [малайськ.] — екстракт з ост-індської акації тієї ж назви; добувається і штучним способом; застосовується в медицині, а також для пофарбування тканин і дубління шкіри.

КАТІОН [гр. *kata* вниз + *ion* ідучий] — *іон*, що несе позитивний електричний заряд і переходить при *електролізі* до *катода*.

КАТОД [< гр. *kathodos* сходження, спуск] — *фіз.* негативний полюс джерела електричного струму; *електрод* приладу, з'єднаний з негативним полюсом джерела.

КАТОДНИЙ — що стосується до *катода*; *к-на* лампа або *к-не реле* — електронний прилад для одержання або посилення електромагнітних коливань, застосовуваний в радіотелеграфії та інших видах радіопередачі; *к-не проміня* — потік електронів, що іде від катода при електричному розряді в трубі з розрідженим газом.

КАТОДОЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ [див. *люмінесценція*] — світіння речовини під впливом *катодного* проміння.

КАТСЛЯЦИЗМ [< гр.] — сповідування християнського віровчення, що виникло в результаті розпаду християнської церкви на східну (греко-кафолічну, православну) і західну (римсько-католицьку); відмінні особливості католицизму: визнання римського первосвященника (папи) «намісником Христа» на землі, непогіршим у справах віри, визнання теократичного принципу державності (див. також *Ватикан*), безшлюбність духовенства. Католицизм у всі часи був оплотом реакції, ексцелуаторських пануючих класів, ворогом науки і вогнищем мракобісся. Тепер верхівка католицької церкви — папа римський, кардинали і т. д. — цілком перебуває у таборі імперіалістичних паліїв нової світової війни і веде люту боротьбу проти сил миру, демократії і соціалізму.

КАТОЛІКОС [< гр. *katholikos* вселенський] — з 4 ст. титул патріархів вірмено-грегоріанської і з 5 ст. — грузинської православної церкви.

КАТОПТРИКА [гр. *katoptrike*] — застаріла назва розділу *оптики*, що викладає закони відображення світла і описує, як застосовувати ці закони при будові оптичних інструментів.

КАТОПТРИЧНИЙ — прикм. від сл. *катоптрика*; що стосується до *катоптрики*; *к. телескоп* — відбивний телескоп, який замість лінз має металеві дзеркала.

КАТРЕН [фр. *quatrain*] — чотиривірш, віршова строфа з чотирьох рядків.

КАУДАЛЬНИЙ [< лат. *cauda* хвіст] — термін в *анатомії*, що вказує на розміщення якої-небудь частини тіла тварини на подовжній осі ближче до хвоста (протилежн. *краніальний*).

КАУЗАЛІЯ [гр. *kausis* жар + *algos* біль] — постійний пекучий біль, що посилюється від доторкання, зігрівання; спостерігається після пошкодження (поранення, опік) нервових стовбурів, внаслідок перепоздрознення (перезбудження) нервових закінчень рубцем.

КАУЗАЛЬНИЙ [лат. *causalis*] — що стосується до причини, причинний.

КАУЗАЛЬНИСТЬ [< лат. *causa* причина] — причинна обумовленість.

КАУШЕР [< вл. н.] — повітронна грівальник — апарат для підігрівання повітря, що вдувається в доменну піч, складений з вогнетривкої цегли і взятий в залізний кожух. Цегляна насадна каупера нагрівається згорянням колошникового газу, що відходить від доменної печі, після чого к. відключається від газу і переключається на надходження повітря, яке нагрівається, стикаючись з розжареною цегляною насадкою каупера, і нагрітим іде в доменну піч.

КАУСТИКА [< гр. *kaustikos* пекучий] — *фіз.* лінія, що огинає місце сходження променів після їх заломлення в лінзі або відбиття від дзеркала.

КАУСТИЧНИЙ [< гр. *kaustikos* пекучий, ідкий] — *к-на сода* — ідкий натр, важливий хімічний продукт, широко застосовуваний у миловарінні, в текстильній справі та ін.

КАУСТОБІОЛІТИ [гр. *kaustikos* пекучий + *біоліти*] — вихопні горючі речовини органічного походження; тверді (кам'яне вугілля, торф, сапропеліт та ін.), рідкі (нафта) і газоподібні (природні горючі гази).

КАУТСЬКІАНСТВО — центристська течія у Другому Інтернаціоналі, різко ворожа марксистовіленінізму, пролетарській революції і диктатурі пролетаріату; к. — з'єднання вірності марксистові на словах і підпорядкування опортунізму на ділі; головний теоретик його — німецький соціал-демократ Каутський (1854—1938); каутськіанці всіх країн виявились найгіршими зрадниками пролетаріату. В період першої світової війни Каутський виступив на захист соціал-шовінізму і перейшов на бік німецького імперіалізму. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції к. злилося з відкритою контрреволюцією. Каутський став закликати до збройної інтервенції і до повалення радянської влади в СРСР; центристами в Росії були троцькісти, які перетворилися в контрреволюційну банду шпигунів, диверсантів і вбивців (див. *центризм*).

КАУЧУК [англ. *caoutchouc* < ісп. *caucho* < перуанськ.] — речовина складної хімічної сполуки, що видобувається у вигляді твердої пружної маси з молочного соку (латекс) деяких рослин-каучуконосів або виробляється штучним способом (синтетичний к. — синтез розробив радянський академік С. В. Лебедев, 1874—1934); широко застосовується в гумовій промисловості, автомобільній справі, електротехніці, у виробництві одягу, взуття та ін.

КАФЕ [фр. *café* < ар. *qahwa* кофе, кави] — невеликий ресторан, де відпускають кофе, чай, прохолодні напої та закуски.

КАФЕДРА [< гр. *kathedra* стілець, крісло] — 1) у стародавні часи — місце, з якого ритор і філософи виголошували промови; 2) підвищення для лектора, викладача; 3) у вищій школі — наукова галузь, дисципліна або ряд тісно зв'язаних між собою дисциплін, а також об'єд-

нання професорів і викладачів цих дисциплін; к. веде також науководослідну роботу.

КАФЕТЕРІЙ [ісп. *cafeteria*] — кафе-ресторан, закусошна.

КАФЕ-ШАНТАН [фр. *café chantant*] — у капіталістичних країнах — ресторан з *естрадою* для артистів, репертуар яких складається з пісеньок, романсів і танців пошлого, двозначного, часто непристойного характеру.

КАХЕКСІЯ [гр. *kachexia*] — мед. загальне виснаження організму, супроводжуване різким схудненням, недокрів'ям і знесиленням; спостерігається при тяжких захворюваннях (раку, туберкульозі).

КАХЕЛЬ, КАХЛІ [нім. *Kachel*] — тонка плитка з обпаленої мергельної глини, покрита з зовнішнього боку глазур'ю; к. служить для облицювання печей, стін і підлог.

КАЦІК — див. *каси́к*.

КАЧКАВАЛ [тюрк.] — сорт сиру з овечого молока, заквашуваного при 25°C; виготовляється в Молдавській РСР та на Кавказі.

КАЧУЧА [ісп. *cachucha*] — іспанський народний танець.

КАШАЛОТ [фр. *cachalot* < португ. *cachalotte* риба з великою головою] — великий морський ссавець з підряду зубатих китів.

КАШЕМІР [за походженням з Кашміру (на півдні Азії)] — м'яка шерстяна або напівшерстяна камвольна тканина саржового переплетення, пофарбована в рівні кольори або вибивна.

КАШНЕ [фр. *cache-nez* < *cacher* ховати + *pez* ніс] — хустка на шию або шарф.

КАШУ [яп.] — випарений сік деяких дерев (акацій, пальм та ін.), застосовуваний для пофарбування тканин; к.-ла в а л ь — сірчастий барвник з деревної тииси, ідного натруй сірки; міцний щодо світла і води.

КАЮК [тур.] — 1) невеликий річковий човен з плоским дном і двома веслами; 2) крите вантажне судно без палуби (ходить на веслах і під парусом, а також на бечові).

КАЮР [ненецьк.] — у полярних областях — погонич собак, запряжених у нарти.

КАЮТ-КОМПАНІЯ [швед. kajuta каюта + фр. compagnie товариство] — спільне приміщення на судні (для командного складу), в якому збираються для обіду, відпочинку і т. п.

КАЙК [ескім.] — маленький шкряпий критий човен з двоєрем веслом у ескімосів, чукчів та коряків.

КВАДР [іт. quadro] — камінь, обтесаний для мурування стін.

КВАДРАНТ [< лат. quadrans (quadrantis) 4-а частина] — 1) *мат.* к. к р у г а — сектор з центральним кутом в 90° ; к. п л о щ и н и — всяка з чотирьох областей (кутів), на які площина поділяється двома взаємно перпендикулярними прямими; 2) в мінометній і кулеметній справі — прилад для вимірювання кутів при вертикальному націлюванні (в умовах стрільби з закритих позицій); 3) старовинний астрономічний прилад для вимірювання висот небесних світил.

КВАДРАТ [< лат. quadratus чотирикутний] — 1) прямокутник, у якому всі чотири сторони рівні; 2) здобуток двох однакових співмножників, або другий степінь числа; 3) одиниця вимірювання в друкарській системі мір, що дорівнює 48 пунктам, або 18 мм; 4) вид пробільного матеріалу в друкарському наборі, що має ширину в 48 пунктів і товщину, яка дорівнює *кеглю* шрифту.

КВАДРАТНИЙ — що відноситься до *квадрата*; що має форму квадрата; к-н е р і в н я н н я — алгебраїчне рівняння, що має невідоме у другому степені; к. к о р і н ь — корінь другого степеня з даного числа (напр., к. корінь з 9 є $\sqrt{9} = \pm 3$); к-н і м і р и — міри для вимірювання площ.

КВАДРАТУРА [< лат.] — 1) обчислення площі або поверхні фігури; у вищій математиці — операція знаходження *інтеграла*; 2) к. к р у г а — побудування з допомогою циркуля і лінійки квадрата, рівновеликого по площі кругові даного радіуса, що є нерозв'язним завданням; * вживається в розумінні нерозв'язного завдання взагалі; 3) *астр.* таке положення Сонця,

Землі і зовнішньої планети або Місяця, коли лінія, що з'єднує центри Землі і Сонця, становить прямий кут з лінією центрів Землі і планети або Місяця.

КВАДРІГА [лат. quadriga] — у римлян — двоколісна колісниця, запряжена чотирма кіньми.

КВАДРІЛЬЙОН [фр. quadrillion] — в арифметиці — розряд, що йде за класом *трильйонів*, тисяча трильйонів.

КВАДРУПЛЕКС [< лат. quadruplex чотириразовий, чотирикратний] — система зв'язку, при якій по одній лінії можна одночасно вмикати чотири абоненти (телефон) або передавати 4 телеграми (пор. *диплекс*).

КВАЗІ [лат. quasi] — приставка при різних словах, що означає «нібито», «мнимий», напр.: квазіучений.

КВАЗІМОДО — надзвичайно повторна людина (від імені героя романа В. Гюго «Собор Паризької богоматері»).

КВАКЕРИ [англ. quaker «трясун»] — християнська протестантська секта, що виникла в 17 ст. в Англії; поширена також у Півн. Америці.

КВАЛІФІКАЦІЯ [сер.-лат. qualificatio < qualis який, якої якості] — 1) визначення якості чого-небудь, оцінка чого-небудь; 2) ступінь придатності, рівень підготовленості людини для тієї чи іншої професії або роботи.

КВАЛІФІКОВАНИЙ [див. *кваліфікувати*] — що має певну *кваліфікацію*, досвід, знання і якості для успішної роботи з спеціальності; к-н а п р а ц я — праця, для виконання якої потрібна спеціальна підготовка; к. р о б і т н и к — робітник, що здобув виробничу підготовку в рамках певної спеціальності; к-н а б і л ь ш і с ь т ь — у голосуваннях — така більшість голосів, перевага якої над меншістю не може бути нижча від встановленої норми; к. з л о ч и н — злочин, виділений законом з ряду інших, йому подібних, як більш соціально-небезпечний і тому такий, що заслуговує більш суворого покарання.

КВАЛІФІКУВАТИ [сер.-лат. qualificare визначати, встановлювати якість] — 1) відносити по якості, ознаках до якого-небудь розряду або категорії; 2) визначати придатність якої-небудь особи до певної роботи.

КВАНТ [< нім. Quantum кількість, маса < лат. quantum скільки] — к. світла, інакше *фотон*. Випромінювання і вбирання світла атомами речовини відбувається не безперервним потоком, а окремими порціями, названими квантами; квантова теорія відіграє важливу роль у сучасній теорії будови речовини.

КВАНТОВИЙ — к-ва теорія — див. *квант*; к-ва механіка — відділ *фізики*, наука, що досліджує закони руху часток атомних розмірів, напр. *електронів, протонів, атомів* і т. д.; к-ва електродинаміка — теорія елементарних процесів в електромагнітному полі і його взаємодії з речовиною, заснована на теорії квант.

КВАРТА [< лат. quarta (pars) чверть] — 1) міра сипких і рідких тіл (різної величини) в деяких країнах; в Англії дорівнює $\frac{1}{4}$ галона, або 2 пінтам, тобто 1,14 л; 2) *муз.* а) 4-ий ступінь *діатонічної гамми*; б) *інтервал* між 1-м і 4-м ступенем; 3) у фехтуванні — один з прийомів парирования і випаду.

КВАРТАЛ [< лат. quartus четвертий] — 1) частина міста, обмежена кількома вулицями, що перетинаються (звичайно чотирма); 2) чверть року (3 місяці); 3) ділянка лісу, обмежена просічками і дорогами.

КВАРТЕР [англ. quarter] — 1) англійська міра сипких тіл, дорівнює 8 бушелям, тобто 290,9 л; 2) міра ваги в Англії і Півн. Америці, дорівнює 12,7 кг.

КВАРТЕРДЕК [англ. quarterdeck] — *мор.* трохи піднята частина верхньої палуби в кормовій частині судна.

КВАРТЕРОН [ісп. cuarteron < cuarto чверта частина] — людина, що народилася від шлюбу білих з терцеронами, які є дітьми білих і *мулатів*.

КВАРТЕТ [іт. quartetto < лат. quartus четвертий] — *муз.* 1) твір

для чотирьох голосів або інструментів; 2) ансамбль з чотирьох виконавців квартету.

КВАРТИР'ЄРИ [нім. Quartierherr] — військовослужбовці, яких посилають під час пересування військ вперед для підшукування і відведення квартир у населених пунктах або для обрання бівачних місць.

КВАРТИРМЕЙСТЕР [нім. Quartiermeister] — 1) особа, що видає розміщенням військ по квартирах (відповідна галузь військового управління — *квартирмейстерська служба*; в ряді армій функції цієї служби поступово розширялися, охоплюючи різні питання постачання військам, організації маршів та ін.); 2) в деяких арміях — особа, що очолює оперативний відділ штабу (генерал-квартирмейстер); 3) у дореволюційному російському флоті (до 1910 р.) — молодший унтер-офіцер.

КВАРТСЕКСТАКОРД [лат. quartus четвертий + sextus шостий + акорд] — *муз.* одне з перетворень тонічного тризвуку, при якому його квінтовий тон переміщується в бас.

КВАРТУВАННЯ [< лат. quartus четвертий] — спосіб добору проб сипких тіл для хімічного аналізу; к. полягає в тому, що проба, дібрана з різних ящиків, місць і т. п., змішується, розсипається рівним шаром, ділиться навхрест на 4 частини (квартується); з них дві протилегні видаляються, а дві, що лишилися, знов перемішуються і знов діляться на 4 частини; так роблять, поки кількість не зменшиться до необхідної для досліду.

КВАРЦ — найноширеніший в земній корі, широко застосований у техніці мінерал, двоокис кремнію; різновидності кварцу такі: гірський криштал, аметист, раухтопаз, кремнь; кварц входить до складу граніту, гнейсу, піску та ін. гірських порід.

КВАРЦІТ — масивна або сланцювата гірська порода, твердий, міцно зцементований пісковик; іде на виробництво вогнетривкої цегли (динасу), застосовується також у металургійній і коковій промисловості.

КВАТЕРНІОНИ [фр. quaternion < лат. quaterni по чотири] — більш загальна, ніж *комплексні числа*, система чисел, яка містить чотири одиниці, для яких справедливі всі основні закони дій, крім *комутативного закону* для множення.

КВАТРОЧЕНТО [< іт. quattroceto] — в історії італійської культури (науки, літератури, мистецтва) — назва 15 століття н. е.

КВЕБРАХО [ісп. quebrajo] — дуже тверде південноамериканське дерево; кора к. містить ряд алкалоїдів і дубильних речовин; застосовується в медицині і для одержання дубителів.

КВЕРУЛЯНТ [< лат. querulus що скаржиться] — скаржник, сутіг; психопатична особа, яка хворобливо прагне до сутяжництва.

КВЕРШЛАГ [нім. Querschlag] — гірн. горизонтальна підземна виробка, яка не має безпосереднього виходу на земну поверхню і проведена по порожніх породах під кутом до простягання покладів.

КВЕСТОР [лат. quaestor] — 1) у стародавньому Римі — службова особа, що відала наглядом за державною казною; 2) у парламентах деяких країн — завідуючий адміністративно-господарською частиною; 3) поліцейський чин в Італії.

КВЕСТУРА [лат. quaestura] — 1) поліцейське управління в Італії; 2) посада і обов'язки *квестора*.

КВІСТИЗМ [< лат. quietus спокійний] — 1) містичне, реакційне вчення, особливо розвинене в 17 ст., яке проповідувало, що релігійне благочестя полягає в смиренні і споглядальному, духовному самозаглибленні; к. закликав трудящих до рабської покорі експлуататорським класам; 2) байдуже, пасивне ставлення до навколишнього життя.

КВІНТА [< лат. quinta п'ята] — муз. 1) 5-й ступінь *діатонічної гамми*; 2) *інтервал* між 4-м і 5-м ступенем; 3) перша, найвища тоном струна у скрипки (мі).

КВІНТАЛ [фр. quintal < ар. qintār вага ста] — у метричній системі — міра ваги, що дорівнює центнерові, або 100 кг, тобто 0,1 т.

КВІНТЕСЕНЦІЯ [< лат. quinta

essentia п'ята суть] — 1) в античній філософії — «ефір», п'ятий елемент (або стихія), що протиставлявся чотирьом земним елементам (воді, землі, вогню і повітря) як основний елемент небесних тіл; у середньовічній філософії і алхімії — найтонший елемент, що становить ніби суть речей; 2) * найголовніше, найважливіше, найбільш істотне.

КВІНТЕТ [іт. quintetto < лат. quintus п'ятий] — муз. 1) твір для п'яти голосів або інструментів; 2) ансамбль із п'яти виконавців квінтету.

КВІНТИЛЬЙОН [фр. quintillion] — тисяча *квадрильйонів*.

КВІНТУПЛІКС [лат. quintum п'ятий + plexus сплетений] — контрольно-вимірювальний прилад, застосовуваний під час буріння нафтових свердловин, який дає на одному циферблаті п'ять показань; тиск грязевого насоса, обертаючий момент ротора, число обертів ротора і тиск на забій (двома стрілками).

КВІШУ — див. *кыш*.

КВІРИНАЛ [< лат. Quirinalis (collis)] — пагорб у Римі, на якому стоїть палац, що був головною резиденцією італійських королів з часу возз'єднання Італії (1870 р.) аж до ліквідації монархії (1946 р.); в переносному значенні — уряд у монархічній Італії.

КВІРИТИ [лат. quirites] — звичайна в стародавньому Римі назва повноправних римських громадян.

КВОРУМ [< лат. quorum (praesentia sufficit) яких (присутність достатня)] — встановлена законом або статутом кількість присутніх на зборах, що вважається обов'язковою умовою для визнання їх рішень дійсними.

КВОТА [< сер.-лат. quota частина, що припадає на кожного < лат. quot скільки] — 1) частка, норма; 2) податкова ставка, що припадає на певну одиницю оподаткування; 3) частка в спільному виробництві і збуті, встановлювана для учасників монополістичних об'єднань (*картелів, синдикатів* та ін.).

КЕБ [англ. cab] — візницький однокінний екіпаж в Англії.

КЕГЕЛЬ — *друк*. див. *кегель*.

КЕГЕЛЬБАН [нім. Kegelebahn] —

1) поміст для встановлення кеглів (див. *кегли*) і катання куль; 2) приміщення для гри в кеглі.

КЕГЛІ [нім. *Kegel*] — гра, що полягає у збиванні кулею дерев'яних фігур — кеглів, розставлених в певному порядку в *кегельбані*.

КЕГЛЬ [нім. *Kegel*] — *друк*. розмір друкарського шрифту, визначуваний розмірами *літери* і обчислюваний в *пунктах*.

КЕЙФ [ар.] — 1) післяобідній відпочинок; 2) * приємне неробство.

КЕКС [англ. *cake*, *mn. cakes*] — здобне солодке печиво у вигляді хліба, найчастіше з ізюмом.

КЕЛЮД [< гр.] — *мед*. твердий рубець шкіри, що виступає над її поверхнею.

КЕЛЬМА [нім. *Kelle*] — ручний будівельний інструмент у вигляді невеликої лопатки; застосовується при муруванні стін, настиланні буліжного бруку і т. п.

КЕЛЬНЕР [нім. *Kellner*] — подавальник, офіціант у нивній, ресторани і т. п.

КЕЛЬТІЙ [< вл. н.] — прийнята у Франції назва хімічного елемента *гафнію*.

КЕМАЛІЗМ — турецький буржуазно-націоналістичний рух, що виник у 1919 р. і названий за ім'ям Кемаля Ататюрка (1880—1938) — першого президента Турецької республіки і лідера республіканської партії, який очолював цей рух. В 1919—1922 рр. кемалісти організували боротьбу проти імперіалістичних загарбників, які домовилися про розділ Туреччини, та проти султана, що підкорився їм. В ході боротьби з Туреччини були вигнані імперіалістичні загарбники і ліквідована монархія. Здійснена кемалістами революція мала верхівковий характер і в своєму дальшому розвитку була спрямована проти робітників і селян, проти самих можливостей аграрної революції. Реакційний характер кемалізму яскраво виразився в установленні в країні антинародної терористичної диктатури поміщиків і купців, у співробітництві правлячих у Туреччині кемалістів з гітлерівською Німеччиною в період Великої Вітчизняної війни Радянського

Союзу і в дальшому перетворенні Туреччини в сателіта США.

КЕМБРІЙСЬКА система [< вл. н.] — *геол.* сукупність пластів земної кори, що виникли протягом кембрійського періоду (першого *палеозойської ери* (древність — коло 430—500 млн. років); гірські породи кембрійської системи містять рештки найдавнішої морської фауни, серед якої відомі вже всі тиші тварин, крім хребетних. Рештки наземних тварин не відомі. З рослин існували водорості.

КЕН [яп.] — японська міра довжини, що дорівнює 1,8 м.

КЕНАФ [тюрк.] — однорічна рослина з родини мальвових, що має в стеблині довгі і міцні дуб'яні волокна, які в прядінні грубих тканин замінюють *джут*; розводиться на Кавказі, на півдні Української РСР, в Середній Азії і т. д.

КЕНГУРУ [англ. *kangaroo* < австрал.] — сумчастий травоядний ссавець з довгими задніми і короткими передніми ногами; водиться в Австралії.

КЕНДИР [тюрк.] — багаторічна рослина з родини барвінкових; зустрічається в СРСР заростями на берегах рік Середньої Азії, Казахстану і Півп. Кавказу, а також у пониззях Дніпра і Волги; з стеблин кендира виробляють міцне волокно, близьке до конопляного, яке використовують в бавовняній промисловості і для виготовлення вірвовок.

КЕНОТРОН [гр. *kenos* порожній + (*електрон*)] — *рад*. електронна лампа з двома *електродами*; застосовується для випрямлення змінного струму в постійний.

КЕНТАВР [гр. *Kentauros*] — міфічна істота у стародавніх греків — напівлюдина-напівкінь.

КЕРАМІКА [< гр. *keramikos* глиняний, *гончарний*] — гончарне мистецтво, виготовлення з природних глин різних виробів, а також самі ці вироби (від цегли до найтоншого фарфору).

КЕРАМІТ [< гр. *keramis* (*keramidos*) черепиця] — сбпалена до спікання цегла брущатої форми; застосовується для брукування шляхів.

КЕРАРПІРІТ [гр. *keras piri* + *argyros* срібло] — хлористе срібло; мінерал сірого, зеленуватого, фіолетового та ін. кольорів, руда, багата сріблом (до 75%).

КЕРАТИНИ [$<$ гр. *keras* (*keratos*) ріс] — білкові речовини з групи *протеїноїдів*; є вони в волоссі, рогах, шерсті, пір'ї.

КЕРАТИТ [$<$ гр. *keras* (*keratos*) ріс] — запалення рогової оболонки ока.

КЕРВЕЛЬ [нім. *Kerbel*] — рослина з родини зонтичних, поширена в Європі; в Німеччині вживається як пряні овочі.

КЕРМЕС [перс.] — рід *кошенілі*, що живе на листі дуба в середземноморських країнах; з сушених комах виготовляють пурпурну фарбу.

КЕРН [нім. *Körner*] — 1) стовпчик породи, вибурюваний пустотілим інструментом — коронкою — для геологічного вивчення місця, на якому проводиться буріння; 2) назва крапок, які наносяться *кернером* при розмітці деталей, що йдуть в механічну обробку.

КЕРНЕР [нім. *Körner*] — слюсарний інструмент у вигляді загостреного сталевого стержня для нанесення крапок (див. *керн*. 2) при розмітці деталей.

КЕСАРСЬКИЙ, КЕСАРІВ розтин [лат. *sectio caesarea*] — мед. штучне розродження плохом розтину черевної порожнини і матки; назву пов'язують з легендою про народження римського диктатора Юлія Цезаря з допомогою цієї операції.

КЕСАР [гр. *kaisar* $<$ вл. н. лат. *Caesar*] — грецька назва староримських імператорів — це з а р і в.

КЕСОН [фр. *caisson*] — 1) деревобетонний або залізобетонний, відкритий знизу ящик, що застосовується при влаштуванні глибоких підводних основ інженерних споруд (мостів, гребель та ін.); 2) в металургійних печах — пустотіла залізна коробка з циркулюючою в ній водою для охолодження; 3) порожній коробчастий *лонжерон*, що сприймає зусилля вигину і крутіння, які діють на крило літака; 4) архітектурно оформлена частина стелі (стелина), що заповнює проміжки між

балками горизонтального перекриття або ребрами склепіння.

КЕТ [англ. *cat*] — мор. однощоглове судно з одним парусом.

КЕТА [гольдськ.] — цінна промислова риба з родини лососевих; водиться в північній частині Тихого океану; для ікрометання заходить у ріки, піднімаючись іноді вгору проти течії на одну тисячу і більше кілометрів.

КЕТГУТ [англ. *catgut*] — нитки, виготовлені з кишок дрібної рогатої худоби; к. застосовується в хірургії для швів і лігатур; розсмоктується в тканинах через 1—3 тижні.

КЕТОНИ — органічні сполуки, які містять в молекулі так звану *карбонільну* групу $>C=O$, зв'язану з двома вуглеводневими радикалами (напр., CH_3 $\left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\} C=O$ ацетон).

КЕЧ [англ. *ketch*] — невелике двощоглове парусне судно.

КІЗИЛ [тюрк.] — чагарник або дерево в СРСР; росте в Криму та на Кавказі; червоні плоди його їстівні, а міцна і гнучка деревина застосовується в техніці.

КІЗИЛБАШІ [тур. *kizilbas* «червона голова»] — привісько *шіїтіє*, дане по червоному головному убору, що його носили їх війська під час релігійних воєн з *сунітами* в 16 ст.

КІЙ [польськ. *kij*] — сп. довга, особливим способом склеєна з кількох частин палиця для гри на білярді.

КІПАРІС [гр. *kyparissos*] — рід вічнозелених хвойних дерев теплих країн; тверда запашна деревина кипариса йде на дрібні виробы.

КІШЛАК [тюрк.] — село, селище в Середній Азії.

КІШМІШ [тюрк.] — дрібний випоград без кісточок, з якого виготовляють ізюм тієї ж назви.

КІБЕЛА [гр. *Kybelä*] — *міф.* «матя богів», богиня плодючості у Фрігії (Мала Азія); фрігійський культ богині Кібели поширився по всьому античному світу.

КІВЕР [польськ. *kiwior*] — старовинний військовий головний убір, високий, з плоским верхом, часто

з султаном (див. *султан* 2); робився з шкіри і сукна.

КІВІ-КІВІ [австрал.] — нелітаючий птах з групи безкілевих (плоскогрудих) величиною з курку, з зародковими крилами; водиться в Новій Зеландії.

КІЗЕЛЬГҀР [нім. Kieselgur] — інфузорна земля, пухка, земляста, легка і пориста гірська порода; застосовується у виробництві динаміту, у скляній, керамічній та ін. галузях промисловості.

КІКС [англ. kick, мн. kicks удар, поштовх] — *сп.* невдалий удар (у більярдній грі — коли *кий* тільки ковзнув по кулі).

КІКСТАРТЕР [англ. kick поштовх + *стартер*] — *тех.* пристрій для пуску мотоциклетного двигуна педалью через поштовх її ногою.

КІЛ [< тур. kil глина] — інакше к е ф е к е л і т — гірська порода, різновидність відбілюючих глин, містить велику кількість лугів, мильється в морській воді.

КІЛЕ [тур.] — турецька міра ємкості, дорівнює 35,27 л.

КІЛО... [фр. kilo < гр. chilioi тисяча] — частина складних назв метричних мір, що збільшує всяку основну одиницю цих мір у тисячу разів, напр. *кілограм* — 1 000 *грамів*.

КІЛОВАТ [див. *кіло...* + *ват*] — одиниця потужності, що дорівнює 1 000 ватам, або 1,36 кінської сили.

КІЛОВАТ-ГОДИНА — одиниця енергії, що дорівнює роботі, яку виконує протягом години машина потужністю в 1 *кіловат*.

КІЛОВОЛЬТ [див. *кіло...* + *вольт*] — одиниця електричної напруги, що дорівнює 1 000 *вольтам*.

КІЛОГЕРЦ [див. *кіло...* + *герц*] — одиниця вимірювання частоти коливань, що дорівнює 1 000 герцам.

КІЛОГРАМ [див. *кіло...* + *грам*] — одиниця маси і ваги, що дорівнює 1 000 г.

КІЛОГРАММЕТР, КІЛОГРАМОМЕТР — одиниця роботи, що дорівнює кількості енергії, яка витрачається при піднятті вантажу в один *кілограм* на висоту одного *метра*.

КІЛОМЕТР [див. *кіло...* + *метр*] — одиниця довжини в метричній системі, що дорівнює 1 000 метрам.

КІЛОПАРСЕК [див. *кіло...* + *парсел*] — *астр.* одиниця вимірювання зоряних відстаней, що дорівнює 1 000 парсекам.

КІЛОВАТ — див. *кіловат*.

КІЛОВАТИ — нахиляти судно (для ремонту) настільки, щоб *кіль* вийшов з води.

КІЛЬ [гол. kiel, англ. keel] — основний подовжній днищовий зв'язок на судні, що йде в діаметральній площині до носової і кормової кінцевих частин судна (до штевнів; див. *штевень*).

КІЛЬБЛОК [англ. keelblock] — ряд коротких брусків, накладених один на один і належно скріплених; на кільблоку утверджується *кіль* судна (на *стапелі* під час побудови і в *доку* під час ремонту).

КІЛЬВАТЕР [гол. kielwater] — 1) *к і л ь в а т е р н а т е ч і я* — слід, що залишається на воді позаду йдучого судна; 2) *стрій кільватера* — стрій кораблів, коли вони йдуть один за одним по прямій лінії в *кільватерній* течії.

КІЛЬВАТЕРНА КОЛОНА — див. *кільватер* 2.

КІЛЬСОН [англ. keelson] — днищовий подовжній зв'язок на судні, що йде поверх *шпангоутів* паралельно до *кіля*.

КІМБАЛІ [гр. kymbalon] — стародавній музичний інструмент у вигляді мідних тарілок.

КІМОГРАФ [гр. kuma хвиля, хвилювання + graphō пишу] — 1) прилад для графічної реєстрації різних фізіологічних процесів; 2) прилад для запису кривої звуків у експериментальній *фонетиці*.

КІМОНО [яп.] — японське чоловіче і жіноче вбрання, подібне до халата.

КІНГСТОН [англ. kingston] — *мор.* клапан у підводній частині судна, що служить для доступу забортної води.

КІНЕМА [< гр. kinēma рух] — *лінгв.* виголошувальна робота одного органу мови у творенні звуку; напр., звук «и» складається з однієї (губної) кінеми, «б» — з двох (губ-

ної і гортанної), «м» — з трьох (губної, гортанної і носової).

КІНЕМАТИКА [< гр. kinēma (kinēmatos) рух] — відділ механіки, що розглядає рух тіл тільки з геометричного боку; дає лише опис руху незалежно від фізичних причин або сил, що викликають цей рух.

КІНЕМАТОГРАФІЯ [гр. kinēma (kinēmatos) рух + graphō пишу] — галузь культури і народного господарства, що здійснює виробництво кінофільмів і показ їх глядачеві. Кіномистецтво є найбільш масовим видом мистецтва.

КІНЕСКОП [гр. kinēō надаю руху + skopeō дивлюсь] — електронно-променева трубка з магнітним керуванням; застосовується в телевізорі для відтворення зображення.

КІНЕТІКА [< гр. kinētikos що відноситься до руху] — галузь динаміки, що трактує про сили, які надають руху тілам або змінюють рух тіл; к. хімічна — частина фізичної хімії, що вивчає швидкості і механізм хімічних реакцій і ті проміжні продукти, які утворюються під час проходження реакцій.

КІНЕТИЧНИЙ [< гр.; див. кінетика] — що надає руху, руховий; к-на теорія газів — теорія, яка пояснює всі явища, що спостерігаються в газах, і розглядає всі закони, що стосуються до газів, як наслідок безладного руху газових молекул, які безперервно стикаються між собою; к-на енергія — енергія механічного руху.

КІНІКИ [< гр.] — послідовники філософської школи, заснованої в 4 ст. до н. е. учнем Сократа Антісфеном і названої за місцем, де відбувалося навчання (Кynosarges); к. заперечували моральні норми, засновані на громадських установленнях і умовностях, і закликали до «природного» поведіння, простоти і повернення до природи. К. відбивали ідеологію неімущих класів рабовласницького суспільства в період кризи, що сталася після пелопоннеської війни.

КІНОАТЕЛЬСЬ — частина кінофабрики, устаткована для знімання фільмів.

КІНОЛОГІЯ [гр. kynō (kynos) со-

бака + logos поняття, вчення] — наука про собак; їх породи і догляд за ними.

КІНОФІКАЦІЯ [кіно + лат. facere робити] — розгортання кінострічки і збільшення числа кіноустановок; охоплення якої-небудь місцевості кінотеатральною сіткою; влаштування постійних кінематографічних сеансів де-небудь.

КІПРЕГЕЛЬ [нім. Kippregel] — геодезичний інструмент, який складається з лінійки з зоровою трубою і вертикальним кругом; служить для візування і визначення вертикальних кутів, прочерчування напрямків та ін.

КІПРІДА [гр. Kypris] — одна з назв старогрецької богині Афродіти, дана їй за островом Кіпр, який вважався місцем її народження.

КІПУ [ісп. quipos, quipus < перуанськ. kipu вузол] — вузликове письмо стародавніх перуанців, що являло собою різноколірні шнурки з зав'язаними на них різно розміщеними вузлами.

КІРАСА [фр. cuirasse] — військ. металеві лати, що надівалися на спину і груди для захисту від ударів холодною зброєю; до початку 20 ст. зберігалися в кавалерії деяких армій як річ парадної форми.

КІРАСИРИ [нім. Kürassier, одн. < фр. cuirassier] — важка кавалерія, що носила кіраси; в ряді армій назва к. збереглася і після скасування кірас.

КІРЕНАЇКИ, КІРЕНСЬКА шк о л а [< вл. н.] — старогрецька філософська школа, заснована учнем Сократа Арістіппом з Кірена в 4 ст. до н. е.; визнавала найвищим благом чуттєві втіхи, насолоду життям; виражала ідеологію рабовласницької аристократії.

КІСТА [< гр. kisté ящик] — опухлоподібне утворення, порожнина з твердими стінками і рідким або кашкоподібним вмістом.

КІТЕЛЬ [нім. Kittel] — форма кurtка військового покрою.

КІФАРА, КІТАРА [гр. kithara] — струнний щипковий музичний інструмент стародавніх греків.

КІФОЗ [< гр. kyphos кривий —

викривлення хребта опуклістю назад, горб.

КЙОКЕНМЙОДИНГИ [< дат. kjökenmødding кухонні рештки] — скупчення черепашок і кісток з вугільними прошарками і з предметами домашнього начиння, кам'яними знаряддями та ін. знахідками епохи *неоліту*; к. поширені по морських берегах і зв'язані з стоянками первісних рибалок-мисливців.

КЛАВЕСИН [фр. *clavecin*] — старовинний клавішний музичний інструмент, попередник *фортепіано*.

КЛАВІАТУРА [нім. *Klavatur* < лат. *clavis* ключ] — сукупність клавішів у клавішних музичних інструментах і в різного роду механізмах (друкарських машинках, складальних машинах та ін.).

КЛАВІКОРД(И) [фр. *clavicorde*] — старовинний клавішний музичний інструмент, близький конструкцією до *клавесина*.

КЛАВІР — див. *клавіраусцуг*.

КЛАВІРАУСЦУГ [нім. *Klavierauszug*] — перекладання оркестрової п'єси, опери і т. п. для *фортепіано*.

КЛАВІЩ(А) [< лат. *clavis* ключ] — 1) пластинка на роялі, фісгармонії і т. п., по якій вдаряють пальцем для одержання звуку; 2) наконечник вафельця в різного роду механізмах (друкарській машинці, складальній машині, телеграфному апараті), на який натискають пальцем для одержання букви, знака і т. п.

КЛАДОДІЙ [< гр. *klados* вітка] — видозмінена листоподібна стеблина у деяких рослин, переважно сухих країн, що виконує функцію листя; сприяє меншому випаровуванню вологи рослиною.

КЛАДОНІЯ [лат. *Cladonia* < гр. *klados* вітка] — великий рід лишайників; деякі види служать зимою харчем північним оленям (т. зв. оленячий мох).

КЛАКА [фр. *claque*] — у капіталістичних країнах — група «глядачів», спеціально найнятих для створення успіху окремому артистові, цілому спектаклю, драматургові або композитору гучними оплесками, оваціями або, навпаки, для провалу — свистками і шиканням.

КЛАКЕР [фр. *claqueur*] — особа, що входить до складу *клаки*.

КЛАКСОН [англ. *klaxon*] — *заст.* звуковий сигнал для автомобіля або мотоцикла, що приводиться в дію механічним способом.

КЛАН [кельт.] — родова община у шотландців і ірландців; у широкому розумінні — рід або група згуртованих у господарському і побутовому відношенні родичів, синонім роду.

КЛАПАН [нім. *Klappe*] — 1) *тех.* пристрій у машині або приладі для міцного закривання отвору, що з'єднує внутрішні порожнини машини, приладу між собою або з зовнішньою атмосферою; застосовується в насосах, повітрорудках, двигунах внутрішнього згорання, в гідравлічних і пневматичних системах та ін.; 2) пристрій в *аеростаті* або *дирижаблі* для поступового випускання невеликої кількості газу з оболонки; 3) *муз.* пристрій, що відкриває або закриває звукові отвори у духових інструментах; 4) *анат.* заглибка в серці і венах.

КЛАРНЕТ [фр. *clarinette*] — дерев'яний духовий музичний інструмент, що входить до складу симфонічних і духових оркестрів; має форму трубки, що трохи розширюється донизу, з 18 звуковими отворами і системою клапанів.

КЛАС¹ [< лат. *classis* розряд] — 1) сукупність, розряд, група предметів або явищ, які мають спільні ознаки; 2) суспільні класи — див. *клас*²; 3) в *зоології* і *ботаніці* — природна систематична група, що об'єднує споріднені ряди тварин або порядки рослин, напр. к. птиць, к. ссавців, к. однодольних і к. дводольних рослин (див. також *систематичні категорії*); 4) в арифметиці — сукупність цифр трьох сусідніх розрядів числа; напр., 1-й клас становлять одиниці, десятки і сотні; 5) *мор.* розряд, присвоюваний суднам транспортного флоту, які побудовані відповідно до правил класифікаційних товариств (в СРСР — морського і річкового Регистру); 6) розряд пасажирських залізничних вагонів, кают на пароплавах і т. п., встановлюваний залежно

від міри вигод, що надаються пасажирам; 7) група учнів у початковій і середній школі, що добираються відповідно до віку і знань; 8) шкільна кімната, в якій проходить навчання; 9) визначення предмета викладання в деяких спеціальних учбових закладах, напр. в консерваторії: к. рояля, скрипки і т. д.

КЛАС² [*< лат.; див. клас¹*] — суспільними «класами називаються великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють. Класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, завдяки різниці їх місця в певному укладі суспільного господарства» (Ленін). Виникнення класів зв'язане з появою і розвитком суспільного поділу праці і появою приватної власності на засоби виробництва. Для кожної суспільно-економічної формації характерна своя класова структура. В рабовласницькому суспільстві основними класами є рабовласники і раби, у феодальному суспільстві — поміщики і кріпосні селяни, в капіталістичному суспільстві — капіталісти і пролетарі. Немивучим наслідком поділу суспільства на класи з непримиренно протилежними інтересами є класова боротьба. Найвищий вираз класова боротьба має в революціях (див. *революція*), в результаті яких державну владу бере в свої руки новий клас. Всесвітньо-історичну роль могильщика капіталізму виконує робітничий клас, який очолює під керівництвом комуністичних партій боротьбу трудящих мас проти імперіалізму, за перемогу комунізму. В СРСР усі експлуаторські класи ліквідовані; у радянському суспільстві немає антагоністичних класів, воно складається з двох дружніх класів — робітників і селян — і радянської інтелігенції — особливого прошарку со-

ціалістичного суспільства; створена морально-політична єдність радянського народу. Союз робітників і селян під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу перетворився в міцну дружбу між ними. У процесі поступового переходу від соціалізму до комунізму, з піднесенням колгоспної власності до рівня загальнонародної, з ліквідацією істотних відмінностей між містом і селом, між працею розумовою і фізичною, все більше стираються класові грані між робітничим класом і селянством; ці грані остаточно зітруться при комунізмі (див. *комунізм*).

КЛАСИК [*< лат. classicus* (першо)класний] — 1) загальнонавчаний, зразковий письменник, художник, композитор і т. п.; видатний діяч науки, філософії і т. д., праці якого становлять славу і гордість народу і зберігають своє значення у віках; *к л а с и к и м а р к с и з м у* — Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін; 2) особа, що має *класичну освіту*.

КЛАСИФІКАТОР — 1) особа, що займається *класифікацією*; 2) *гірн.* прилад для сортування мінеральних зерен; розрізняються сухі класифікатори (грохоти), мокрі (гідравлічні класифікатори) і повітряні (повітряні сепаратори).

КЛАСИФІКАЦІЯ [*< лат.; див. класифікувати*] — 1) розподіл предметів, явищ і понять за класами, відділами, розрядами залежно від їх спільних ознак (напр., в біології — віднесення особин до певного виду, роду і т. д.; 2) *гірн.* збагачення корисної копалини за крупністю матеріалу (суха к.) і за однаковими швидкостями падіння у воді або повітрі (мокра і повітряна к.).

КЛАСИФІКУВАТИ [*< лат. classis* розряд + *facere* робити] — розподіляти предмети, явища, поняття за *класами*.

КЛАСИЦИЗМ [*< лат. classicus* (першо)класний] — 1) напрям у мистецтві і літературі в Зах. Європі 17—18 ст. і в Росії 18 ст., що виник на основі дворянської, придворної культури, який вважав зразковим *класичне* (старогрецьке і староримське) мистецтво; 2) архітектурний

стиль у Зах. Європі 17 і 18 ст. і в Росії 18 ст. і початку 19 ст., що розвивав традиції ордерної архітектури античності (див. *ордер* 2) і епохи Відродження (*Ренесанс*).

КЛАСИЧНИЙ [*<* лат. *classicus* (першо)класний] — 1) що стосується до старогрецького або староримського світу, який з 15—16 ст. аж до 19 ст. вважався в Зах. Європі джерелом усього зразкового в літературі і мистецтві; 2) властивий *класицизму*, *класицизму*; визначний зразковим, зокрема такий, що може служити зразком при викладанні в школах; *к-на філологія* — сукупність дисциплін, що вивчають стародавні мови (грецьку і латинську) і літератури; *к-ні мови* — грецька і латинська; *к-на освіта* — система освіти, в основі якої лежить вивчення стародавніх мов (грецької, латинської) і стародавньої культури.

КЛАСОВИЙ — що стосується певного суспільного *класу*.

КЛАУЗУЛА [*<* лат. *clausula* закінчення] — 1) кожна окрема умова в договорі; в більш вузькому розумінні — яка-небудь спеціальна умова, передбачена або застережена в договорі; 2) в риторичі — кінець відрізка промови, звуковий і стилістичний форми якого оратори надавали великого значення; 3) заключні склади віршового рядка, починаючи з останнього ударного складу.

КЛЕВЕЙТ — *мін.* різновидність мінералу уранітиту (уранової смоляної руди), що містить значну домішку рідкісних земель; з клевейту добувають радій, препарати урану та ін.

КЛЕВРЕТ [стар.-слов. *<* лат. *colibertus* вільновідпущений] — прибічник, прихильник, який не гребує нічим, щоб догодити своєму покровителю.

КЛЕЙМСИ [англ. *claims*] — *ком.* претензії, вимоги, скарги.

КЛЕЙСТЕР [нім. *Kleister*] — клей, приготовлений з крохмалю або борошна.

КЛЕЙСТОГАМІЯ [гр. *kleistos* запертий + *gamos* шлюб] — *бот.* самозапилення і самоопліднення в дрібних, непоказних, що не розкри-

ваються, т. зв. *клеїстогамих*, квітках.

КЛЕМА [*<* нім. *Klemme* лещата] — *тех.* затиск, напр. для закріплення електричних проводів і т. п.

КЛЕПСИДРА [гр. *klepsydra*] — у стародавній Греції — водний годинник, який складався з црилади, звідки вода краплими падала в посуд; рівень її в посуді вказував час.

КЛЕПТОМАНІЯ [гр. *kleptō* краду + *манія*] — хворобливий непереборний потяг до крадіжок; розвивається на ґрунті деяких психічних захворювань.

КЛЕР [*<* фр. *clair* ясний, світлий] — термін, що застосовується в телеграфних зносинах, коли вони відбуваються без *кодирування* і *шифру* 1, тобто, коли текст цілком ясний і зрозумілий.

КЛЕРИКАЛ [*<* сер.-лат.] — 1) що належить до духовенства; 2) прихильник *клерикалізму*, член клерикальної партії.

КЛЕРИКАЛІЗМ [*<* сер.-лат. *clericalis* церковний] — реакційний політичний напрям у капіталістичних країнах, що ставить своєю метою панування або посилення впливу церкви (гол. ч. католицької) і духовенства в політичному і культурному житті країни в інтересах монополістичного капіталу і боротьбу з революційним і демократичним рухом.

КЛЕРИКАЛЬНИЙ — притаманний, властивий *клерикалізму*; *к-ні партії* — реакційні політичні партії, які прагнуть в інтересах капіталістів посилити вплив і владу церкви і духовенства; ведуть запеклу боротьбу з робітничим рухом, являють собою агентуру *Ватикану*, американських і інших імперіалістів, є завзятими противниками миру, демократії і соціалізму.

КЛЕРК [фр. *clerc*, англ. *clerk* переписувач *<* лат. *clericus* духовна особа] — 1) письмоводитель, стажист при нотаріусі і т. п. у Франції, Бельгії і Голландії; 2) в Англії і США — конторник, який служить у торговельно-промисловому підприємстві, в конторі нотаріуса або адвоката; 3) духовна особа в середньовічній Франції і Англії.

КЛЕФТИ [н.-гр. *kleptēs*] — під

час турецького панування в Греції— греки, що тікали в гори і вели збройну боротьбу проти завойовників; к. брали діяльну участь у боротьбі за визволення Греції від турецького ярма в 20-х роках 19 ст.

КЛІВАЖ [англ. cleavage розщеплення] — геол. вторинна або несправжня сланцюватість порід, утворена під впливом тиску і спрямована під кутом до площин напластування; по тріщинах кліважу гірські породи легко відділяються і розколюються на пластини. К. часто зустрічається у вугільних пластах.

КЛІВЕР [гол. kluiver] — косий трикутний парус, який ставиться попереду, *фок-цогли*.

КЛІЄНТ [лат. cliens (clientis) *буке*. слухняний; протегований] — 1) в стародавньому Римі клієнти — неповноправний клас людей, що залежали від патронів (див. *патрон* 1); 2) постійний відвідувач, замовець, покунець; 3) особа, з якою має ділові відносини яка-небудь кредитна, торговельна або промислова організація; 4) особа, що доручила ведення своєї справи іншій особі (адвокатові, нотаріусу та ін.).

КЛІЄНТЕЛЯ [лат. clientela] — сукупність клієнтів (див. *клієнт* 1) якого-небудь *патрона*.

КЛІЄНТУРА [< лат.] — 1) постійні замовці або покупки якої-небудь фірми; 2) коло установ і осіб, що користуються кредитом даного банку і проводять через нього свої операції; 3) сукупність *клієнтів* (адвоката, нотаріуса і т. п.).

КЛІКА [фр. clique] — група людей, що об'єдналися з корисливою і низькою метою, напр. придворна к., к. фінансових ділків.

КЛІМАКС [< гр. klimax сходи] — мед. див. *клімактерій*.

КЛІМАКТЕРІЙ [< гр. klimakterikos східчастий < klimax сходи] — період у житті жінки, звичайно між 45 і 54 роками, коли загасає діяльність її статевих залоз; супроводиться порушенням, а потім припиненням менструацій.

КЛІМАКТЕРИЧНИЙ [< гр. klimakterikos] східчастий] — постушований, зростаючий; к. вік — див. *клімактерій*.

КЛІМАТ [гр. klima (klimatos)] — режим погоди, характерний для якої-небудь місцевості, що складається під впливом оточуючих географічних умов, атмосферної циркуляції і прибуття-витрати промислої енергії (сонячної радіації, випромінювання Землі і *атмосфери*).

КЛІМАТИЧНИЙ — прикм. від сл. *кліма*; к-на станція — курорт, який має клімат, особливо сприятливий для лікування певних хвороб, гол. ч. легневих.

КЛІМАТОГРАФІЯ [*кліма* + гр. graphō пишу] — розділ *кліматології*, що описує клімати.

КЛІМАТОЛОГІЯ [*кліма* + гр. logos поняття, вчення] — наука про клімат і кліматоутворюючі процеси, які визначають у різних географічних умовах режим світла, тепла, вологи, повітряних течій і загальний хід погоди, зокрема такі явища, як тумани, заметілі, зливи, грози, град, ожеледь та ін.

КЛІНІКА [< гр. klinikos ліжковий < klinē ліжко] — лікувальний заклад для стаціонарних хворих, в якому крім дослідження і лікування хворих провадиться медичне викладання і науково-дослідна робота.

КЛІНІЦІСТ — лікар, що працює в *клініці*, займається науковими спостереженнями і дослідженнями.

КЛІНКЕР [англ. clinker] — 1) штучний камінь високої міцності, виготовлюваний у вигляді пегли з глини обпаленням її до спікання; застосовується в будівельній справі для фундаментів, склепін, фабричних труб, для бруккування шляхів, вулиць, тротуарів, дворів, облицювання каналізаційних труб та ін.; відзначається морозостійкістю і кислототривкістю; 2) обпалена до спікання цементна сировина у вигляді дуже твердих кусків округлої або неправильної форми; 3) *сп.* тренувальний човен, закритий з носу і корми *декою*.

КЛІНКЕТ [< нім. Klinke] — мор. клиновий кран, запірний пристрій для трубопроводів.

КЛІНОМЕТР [гр. klinō нахилю + metreō міряю] — 1) прилад для визначення нахилу відкосів наси-

пів; в гірництві — для вимірювання кута падіння пласта або жили; 2) *мор.* прилад для вимірювання кута *крену* судна.

КЛІНЧ [*<* англ. clinch затиск] — вид порушення правил у боксі: захватування рук або тулуба противника; к. буває однобічним або взаємним (обопільне тримання).

КЛІО [гр. Kleiō] — у старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька історії.

КЛІПЕР [англ. clipper] — особливо швидкохідне парусне судно океанського плавання, що існувало до кінця 19 ст. У військовому флоті кліпери використовувались для дозорної і посильної служби; в торговельному — для перевезення з південних морів до Європи і Америки особливо цінних вантажів (чаю, прянощів і т. д.).

КЛІР [гр. klēros] — загальна назва служителів культу якої-небудь церкви.

КЛІРИНГ [англ. clearing] — форма міжнародних безгрошових розрахунків, при якій заробоканість країн одна одній погашається взаємними зустрічними платіжними зобов'язаннями (чеками, переказами та ін.); взагалі — розрахунок через зарахування взаємних вимог, зобов'язань без оплати готівкою.

КЛІШЕ [фр. cliché] — металева або дерев'яна друкарська форма з рельєфним рисунком, вигравленим, вигравірованим або виготовленим гальванопластичним способом (див. *гальванопластика*); служить для друкування ілюстрацій.

КЛОАКА [лат. cloaca] — 1) в стародавньому Римі — кригий канал для стікання нечистот; 2) у деяких риб, у всіх земноводних, плазунів, птахів і деяких ссавців — розширений кінцевий відділ кишечника, в який відкриваються сечові і статеві протоки; 3) місце, забруднене нечистотами, скупчення бруду.

КЛОНО [*<* гр. klonos рух] — потомство рослинного або тваринного (у нижчих тварин) організму, що утворилося *вегетативним* розмноженням. В селекції рослин клоном називають потомство рослини, розмноженої відсадками, живцями, буль-

бами, цибулинами, кореневищами і т. д.

КЛОНУС [*<* гр. klonos рух] — *мед.* ритмічне сипання окремого м'яза або м'язової групи, що виникає мимовільно або під впливом зовнішніх подразнень; ознака враження нервової системи.

КЛОПФЕР [нім. Klopfer *<* klopfen стукати] — телеграфний апарат для приймання сигналів азбуки Морзе.

КЛОУН [англ. clown] — 1) артист-комік, а також комічний персонаж — хитрий простак в англійській драмі; з'явився на сцені з середини 16 ст.; 2) артист цирку, що виконує комічні, буфонадні ролі.

КЛУАТР [фр. cloître] — монастирський двір, оточений галереєю.

КЛУБ [англ. club] — 1) в капіталістичних країнах — громадська організація, що об'єднує людей певного кола, професії з діловою і політичною метою, з метою організації спільних розваг, спортивних ігор і т. д.; 2) в СРСР — культурно-освітня установа, що має своїм завданням політичний розвиток, комуністичне виховання, виробниче навчання, фізкультурний розвиток, підвищення культурного рівня і організацію відпочинку трудящих, напр. клуби при заводах, колгоспах і радгоспах, яхт-клуб, аеро-клуб і т. д.; 3) у період французької буржуазної революції 18 ст. — назва політичних партій, напр. *к. яacobінів*.

КЛУП [нім. Kluppe] — пристрій для нарізування вручну різьби на стержнях або трубах; складається з рамки (верстата), в яку вставляється різучий інструмент — плашки.

КЛЮЗ [англ. clews, *мн.*] — отвір у борту судна для випускання за борт якірного каната (ланцюга) або *швартова*.

КЛУФТ [*<* нім. Kluft розколина] — *гірн.* порожнеча між жилию і боковою породою.

КНЕХТИ [гол.] — *мор.* парні чавунні, сталеві або дерев'яні тумби на палубі судна, біля його бортів, що служать для закріплення швартових або буксирних канатів.

КНІКСЕН [нім. Knicksen] — шанобливий поклін дівчини з присіданням.

КНОП [гол. knoop] — мор. постійний вузол кулястої форми, що його роблять на кінцях снастей для різних потреб.

КОАГУЛЯНТ [< лат.; див. коагуляція] — технічна назва хімічних сполук, що застосовуються для очищення води.

КОАГУЛЯТ — осадок, що утворюється в результаті коагуляції колоїдного розчину.

КОАГУЛЯЦІЯ [< лат. coagulatio зсідання, затвердіння] — поділ колоїдного розчину на дві фази — розчинник і драглисту масу.

КОАЙТА — див. коата.

КОАКСІАЛЬНИЙ [лат. co(n) з, разом + axis вісь] — співвісний.

КОАЛІЦІЙНИЙ — утворений на початку коаліції; союзний, спільний; к - н и й у р я д — уряд, складений з різних політичних партій, що уклали між собою угоду.

КОАЛІЦІЯ [< лат. coalitus об'єднання] — 1) об'єднання, союз на добровільних початках для досягнення спільної мети; 2) союз, угода, співробітництво політичних партій для спільного утворення уряду і участі в ньому (див. коаліційний уряд); 3) політичний союз, спільна діяльність двох або кількох держав для спільного виступу проти якої-небудь держави або групи держав.

КОАТА [бразильськ.] — «павукоподібна мавпа», рід чіпкохвостих мавп, водиться в тропічних лісах Півд. Америки.

КОАТИ [бразильськ.] — посуха, савець з родини снігов, водиться в Півд. Америці.

КОАЦЕРВАТИ [< лат. coacervatus назбираний, зібраний] — у колоїдному розчині — крапельки або шари з більшою концентрацією колоїду, ніж оточуючий розчин.

КОБАЛЬТ — хім. елемент, символ Со, порядковий номер 27, ат. вага 58,94; сріблястобілий метал з червонуватим полиском, твердіший від заліза; має різне технічне застосування; входить до складу кобальтової сталі; к. застосовується для вироблення синього скла і фарб, а також твердих сплавів, з яких виготовляють різучий інструмент.

КОБАЛЬТИН — кобальтовий

блиск; мінерал білого або сталевосірого кольору, сірчасто-миш'яковиста сполука кобальту; застосовується як руда для одержання кобальту, при виготовленні синьої фарби та ін.

КОБРА [португ. cobra] — очкова змія; водиться в Південній Азії; дуже отруйна.

КОБУРА [тюрк.] — 1) шкіряний футляр для пістолета або револьвера, що його носять звичайно на поясі; 2) к о б у р и — дві шкіряні сумки на одній реміньці, прикріплені до кавалерійського сідла біля передньої луки.

КОВБОЙ [англ. cow корова + boy хлопець] — в Півн. Америці — пастух, що стереже стада верхи, кінний пастух.

КОГЕРЕНТНІСТЬ [< лат. cohaerentia зчеплення, зв'язок] — фіз. постійне в часі співвідношення між фазами світлових хвиль, що дає змогу здобути інтерференційні (див. інтерференція) явища. Когерентні промені одержують від одного і того ж джерела. Промені, взяті від різних джерел, некогерентні.

КОГЕРЕР [< англ. coherer зчіплюючий, зв'язуючий] — прилад, що складається з скляної трубки з металевими осурками, які при діянні на них електромагнітних хвиль злипаються (зчіплюються) і починають добре пропускати електричний струм від елемента, в ланцюг якого к. включається; застосовувався в перших радіоприймачах як детектор.

КОГНАТИ [лат. cognates] — кровні родичі, родичі з боку матері.

КОГОРТА [< лат. cohors (cohortis)] — 1) тактична одиниця римської піхоти; 2) * міцно згуртована група людей.

КОД [фр. code] — збірник умовних скорочених позначень і назв, що застосовуються гол. ч. для передачі по телеграфу різного роду повідомлень дипломатичного, комерційного, військового або іншого характеру.

КОЦА [< іт. coda хвіст] — 1) муз. закінчення; остання, завершальна частина п'єси після репризи 3; 2) додатковий вірш у сонеті та інших віршових формах, які мають точне число рядків.

КОДЕЇН [< гр. *kōdia* макова голівка] — наркотичний і болезаспокійливий засіб, *алкалоїд* опію; застосовується гол. ч. для заспокоєння кашлю.

КОДЕКС [< лат. *codex*(*codicis*) книга] — систематизований звід законів, що відносяться до якої-небудь галузі права, напр. к. кримінальний, к. законів про працю та ін.

КОДИРУВАННЯ — застосування коду (див. *код*).

КОДИФІКАЦІЯ [лат. *codificatio*] — систематизація і об'єднання законів країни по окремих галузях права в єдину узгоджену систему (*кодекс*).

КОДИФІКУВАТИ [лат. *codificare*] — приводити в систему, збирати в один систематизований звід діючі в країні законоположення, які стосуються до певної галузі права.

КОЕРЦИТИВНА СИЛА [< лат. *coercitio* удержування] — *фіз.* величина магнітної напруги, яку треба прикласти, щоб знищити остаточний *магнетизм* і розмагнітити залізо.

КОЕФІЦІЄНТ [лат. *co*(*n*) з, спільно + *efficiens* виробляючий] — *мат.* звичайно постійна або відома величина, що є множником при другій, звичайно змінній або невідомій величині; к. пропорційності — постійне число, яке, будучи помножене на будь-яке значення однієї величини, дає здобуток, рівний відповідному значенню другої величини, яка пропорційнальна першій; к. корисної дії — величина, що показує, яка частина затрачуваної енергії перетворюється в корисну роботу; звичайно виражається в процентах.

КОК [< гол. *kok* повар] — *мор.* повар на судні.

КОКА [ісп. *coca* < перуанськ.] — південноамериканський чагарник з шкірястими листками, з яких добувається *кокаїн*.

КОКАЇН [ісп. *cocaína*] — *алкалоїд* — місцевий анестезуючий і болезаспокійливий засіб; наркотична речовина.

КОКАЇНІЗМ — хворобливий погляд на живання *кокаїну*, один з видів *наркоманії*.

КОКАРДА [фр. *cocarde*] — металевий значок встановленого зразка на форменому кашкеті.

КОКЕТКА [фр. *coquette*] — жінка, що хоче всім подобатись і прагне різними способами і заходами справити враження своєю зовнішністю і манерами.

КОКИ [< гр. *kokkos* зерно] — кулясті бактерії.

КОКІЛЬ [< фр. *coquille* раковина] — товстостінна металева ливарна форма; застосовується при ливанні різних деталей машин і виробів, зокрема вагонних коліс з загартованим ободом, прокатних валків та ін.

КОКЛЮШ [фр. *coqueluche*] — заразна, переважно дитяча хвороба; виражається в частих випадках судорожного кашлю, іноді з блюванням; заразний протягом 42 днів від початку кашлю.

КОКНІ [англ. *sockney*] — зневажливо-насмішливе прізвисько лондонського обивателя.

КОКОН [фр. *cocoon*] — 1) мішечок з павутинних ниток, що їх виділяють личинки деяких комах (особливо метеликів) і якими вони обвивають себе перед перетворенням у лялечку; к. лялечки тутового шовкопряда складається з шовковин; з цих коконів утворюється шовк-сирець (грежа); 2) оболонка з затверділого виділення, якою деякі безхребетні (пауки, дощові черв'яки, деякі молюски) одягають свої яйця.

КОКОС, КОКОСОВИЙ *горіх* [ісп. *cocos*, *мн.* від *coco* кокосова пальма] — соковитий, смачний плід кокосової пальми; шкаралупа його йде на різні токарні вироби, а волокна — на мати, канати, що мають особливу міцність; м'якоть вживається як харч або йде на масло (к о к о с о в е м а с л о); сік кокоса називається кокосовим молоком.

КОКОТКА [фр. *cocotte*] — у капіталістичних країнах — продажна жінка, проститутка, повія.

КОКПІТ [англ. *cockpit*] — *мор.* відкритий ящик в кормовій частині палуби на яхтах, парусних ботах, парових і моторних катерах, де міститься рульовий.

КОКС [нім. *Koks*] — тверда, пориста вуглецева маса, що спеклася; утво-

рюється з кам'яного вугілля або торфу нагріванням їх без доступу повітря до температури 1 000° і вище, щоб видалити воду і леткі речовини і одержати більш однорідний, міцний і багатший на вуглець продукт; к. утворюється також при *крекінгу* нафтопродуктів; загоряється трудно, горить без полум'я і диму; застосовується як паливо і відновник у металургії і як фільтруючий матеріал в ряді хімічних виробництв; розрізняють к. доменний, ливарний, торфовий, нафтовий та ін.

КОКС-САГИЗ [тюрк.] — багаторічна трав'яна рослина з роду кульбаб; містить у коренях каучук.

КОКСИТ [< лат. *coxa* стегно] — запалення кульшового суглоба, нерідко туберкульозного характеру.

КОКСОБЕНЗОЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво *коксу* з вугілля; з побічних продуктів коксування (летких речовин вугілля) виділяють *бензол*, смоли і аміак з дальшою хімічною переробкою цих продуктів з метою одержання нафталіну, аніліну, фуксину та ін. хімічних матеріалів.

КОКСУВАТИ — перетворювати кам'яне вугілля, торф або нафтові рештки в *кокс* у спеціальних коксувальних печах нагрівом без доступу повітря.

КОКТЕЙЛЬ [англ. *cocktail букв. хвіст півня*] — 1) кінь з підрізаним хвостом; 2) суміш із спиртних напоїв.

КОКЦИДИ [< лат. *coccinus* яскравочервоний] — *зоол.* червеці, щитки, родина напівтвердокрилих комах дуже малої величини; багато які к. дають різні виділення («медяну росу», воскоподібні речовини, фарби і т. п.); до кокцидів належить *кошеніль*.

КОКЦИДИ — див. *кокцидіоз*.

КОКЦИДІОЗ [< лат.] — заразне захворювання свійських і диких тварин, що викликається паразитами, *ко к ц и д і я м и*.

КОЛА [афр.] — насіння («горіхи») дерева тієї ж назви, що росте в Зах. Африці; містить *кофеїн*, *теобромін* і дубильні речовини; застосовується в медицині і у виробництві шоколаду та лікерів.

КОЛАБОРАЦІОНІСТ [< фр. *collaboration* співробітництво, спільні дії] — запродаєць, зрадник батьківщини, особа, що співробітничала з гітлерівськими фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час другої світової війни 1939—1945 рр.

КОЛАГЕН [гр. *kolla* клей + *genos* рід] — білкова речовина з групи *протеїноїдів*; головна органічна речовина кісток і хрящів тваринних організмів.

КОЛАПС [< лат. *collapsus* ослаблений, одряхлілий] — *мед.* раптово настаючий стан гострої слабості серця і падіння судинного тону.

КОЛБА [нім. *Kolben*] — скляний посуд з більш-менш довгою шийкою, з круглим або плоским дном; застосовується в хімічних лабораторіях.

КОЛЕГА [лат. *collega*] — товариш по роботі, по професії, посаді або званню.

КОЛЕГІАЛЬНИЙ [< лат. *collega* товариш] — 1) товариський; 2) що відноситься до *колегії*.

КОЛЕГІАЛЬНІСТЬ — форма керівництва, яка полягає в тому, що керівництво здійснюється не одноосібно, а групою осіб — *колегією*.

КОЛЕГІЯ [лат. *collegium*] — 1) офіційно встановлена група осіб, що утворюють який-небудь адміністративний, розпорядчий або доглядчий орган, напр. к. міністерства; 2) у стародавньому Римі — орган, що складався з групи осіб, які відали певною галуззю; 3) органи центрального управління в Росії, встановлені Петром I взамін т. зв. приказів і замінені в 1802 р. міністерствами; 4) інакше *колегіум* — назва деяких учбових закладів в Зах. Європі і в царській Росії.

КОЛЕДЖ [англ. *college*] — 1) в Англії — назва різного роду учбових закладів, від університетського типу до середніх шкіл; також гуртожиток при вищій школі; 2) в США — назва гол. ч. спеціальних вищих учбових закладів.

КОЛЕЖ [фр. *collège*] — середній учбовий заклад у Франції, Бельгії.

КОЛЕКТИВ [< лат. *collectivus* збірний] — сукупність людей, об'єднаних однаковими цілями; зокрема —

об'єднання людей, зв'язаних постійною спільною роботою або діяльністю, напр. к. робітників, к. службовців якого-небудь підприємства або установи, к. театру.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ [*<* лат.; див. *колектив*] — усупільнення; к. сільського господарства в СРСР — перетворення дрібних розпорочених малопродуктивних одноосібних бідняцьких і середняцьких селянських господарств, на основі добровільного об'єднання, у великі високотехнізовані соціалістичні сільськогосподарські підприємства — сільськогосподарські артілі (колгоспи). К. проводилась на основі ленінського кооперативного плану і була підготовлена всією політикою Комуністичної партії Радянського Союзу. Масове колгоспне будівництво розгорнулось після рішень XV з'їзду партії (грудень 1927 р.) і набрало найбільшого розмаху в 1929—1930 рр. Куркулі та їх ідеологи, вороги народу — тропькісти і бухарінці — чинили відчайдушний опір колективізації сільського господарства. Перехід до суцільної колективізації відбувався порядком жорстокої масової боротьби селян проти куркульства. На основі суцільної колективізації куркульство в СРСР було ліквідоване як клас. К. сільського господарства була найглибшим революційним переворотом, рівнозначним своїми наслідками революційному перевороту в жовтні 1917 року. В результаті колективізації сільського господарства СРСР з країни відсталого дрібного і найдрібнішого землеробства перетворився в країну найпередовішого, найбільшого механізованого і високопродуктивного землеробства в світі. Соціалістична система сільського господарства у вигляді колгоспів, машинно-тракторних станцій і радгоспів — найвища і найбільш прогресивна форма сільськогосподарського виробництва. Колгоспний лад спирається на велику соціалістичну індустрію (див. *індустріалізація*). В 1950 р. почалось об'єднання дрібних сільськогосподарських артелів у великі колгоспи. Укрупнення колгоспів відкрило нові

можливості для ще швидшого зростання всіх галузей сільського господарства, збільшення їх товарності і доходності завдяки використанню всіх переваг механізації соціалістичного виробництва і застосуванню новітніх досягнень агрономічної науки. Постанова вересневого Пленуму Центрального Комітету КІРС (1953 р.) «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» є програмою боротьби за достаток сільськогосподарських продуктів для всього радянського народу і достаток сільськогосподарської сировини для промисловості. Досвід колективізації сільського господарства в СРСР використовується в країнах народної демократії для соціалістичного перетворення сільського господарства.

КОЛЕКТИВІЗМ [*<* лат.; див. *колектив*] — 1) спільність праці, власності, володіння, користування; 2) товарицьке співробітництво і взаємодопомога, співдружність (проти-лежн. *індивідуалізм*).

КОЛЕКТИВІЗУВАТИ — створювати *колектив*, усупільнювати на соціалістичній основі.

КОЛЕКТИВНИЙ [лат. *collectivus < colligere збирати*] — спільний, сумісний; к. договір — двостороннє зобов'язання, укладене на певний строк між робітниками або службовцями, в особі профспілкових організацій, і адміністрацією підприємства або установи.

КОЛЕКТОР [*<* лат. *collector збираючий*] — 1) місце або установа для збирання чого-небудь, напр. книжковий склад, що збирає за певним планом книги для поповнення бібліотек; 2) особа, яка збирає, заносить в опис і зберігає які-небудь зразки, напр. зразки гірських порід; 3) частина ел. машини (ел. двигуна, *генератора*), що служить для підведення або відведення ел. струму через щітки; складається з ізолюваних пластинок на циліндрі, з'єднаних з секціями обмотки; 4) *електрод* в електровакуумному приладі, основним призначенням якого звичайно є приймання основного потоку *електронів* (або *іонів*) при електричному розряді;

5) трубопровід відносно великого поперечного перерізу, до якого надходять для дальшого просування і виведення газу і рідини з примикаючих трубопроводів меншого поперечного перерізу, напр. головна труба для стоку міських нечистот; 6) підземна галерея, прокладувана під поверхню вулиць для укладання кабелів — трамвайних, телефонних, освітлювальних та ін. (кабельний к.) або для укладання труб різного призначення (водопроводу, теплофікації, газу та ін. — загальний к.).

КОЛЕКЦІОНЕР [фр. collectionneur < лат.] — збирач колекцій (рідкощів, творів мистецтва і т. п.).

КОЛЕКЦІЯ [< лат. collectio збирання] — збирання яких-небудь однорідних предметів, що являє науковий, художній, історичний інтерес, напр. к. картин, к. мінералів, к. марок.

КОЛЕНХИМА [гр. kolla клей + en в + chymos сік] — механічна тканина рослини, що надає її органам (гол. ч. молодим, сильно ростучим) необхідної міцності; складається з живих клітин з місцевими стовщеннями їхніх целюлозних оболонок.

КОЛЕР [< лат. color колір] — колір фарби, її тон і густина.

КОЛЕТ [< фр. collet комір < лат. collum шия] — 1) короткий мундир з білого сукна в кірасирських полках деяких армій; 2) комір.

КОЛІБРИ [ісп. colibri < ам.] — зоол. група птахів, близько споріднено стрижам, здебільшого з красивим яскравим пір'ям; багато з них мають дуже малі розміри (іноді не більше джмеля); водяться в Америці (гол. ч. у Південній).

КОЛІЗЕЙ [іт. Coliseo < лат. Colosseum < colosseus велетенський] — амфітеатр-цирк колосального розміру, споруджений в Римі у 80 р. н. ери для народних видовищ; вмщував близько 70 тис. глядачів; один з пам'яток римської архітектури, що зберігся до цього часу.

КОЛІЗІЯ [лат. collisio] — зіткнення протилежних сил, прагнень або інтересів.

КОЛІМАТОР [< collimare — пе-

рекручене лат. collineare опрямлювати на одну точку, прицілюватися] — 1) в оптичних приладах — частина для створення пучка паралельних променів; складається з трубки з ахроматичною лінзою і з цілиною, ширина якої може змінюватись; 2) астр. невелика зорова труба, що має у фокусі хрестоподібно натягнуті нитки або світлу точку, встановлювана горизонтально перед меридіанним кругом або пасажним інструментом для визначення помилки колімації. Найчастіше застосовують два коліматори — один на північ, другий на південь від інструмента.

КОЛІМАЦІЯ або **КОЛІМАЦІЙНА ПОМИЛКА** [< лат.; див. коліматор] — інструментальна помилка в оптичних приладах, що обертається навколо якої-небудь осі; буває внаслідок неперпендикулярності візирної лінії до осі обертання.

КОЛІТ [< гр. kōlon товста кишка] — запалення товстої кишки.

КОЛО¹ [< польськ. koło коло] — об'єднання представників польських націоналістичних партій в Державній думі царської Росії і в парламентах кайзерівської Німеччини і Австро-Угорщини.

КОЛО² — народний танець, дуже поширений у південних слов'ян; танцюючи утворюють хоровод, супроводячи танець співом.

КОЛОДІЙ, КОЛОДІУМ [< гр. kollōdēs клейкий] — розчин *колоксину* в суміші спирту і ефіру; при випаровуванні розчинника залишається тонка плівка; застосовується в медицині для закриття ран, для приготування *ультрафільтрів*, у фотографії і т. д.

КОЛОЇДИ [гр. kolla клей + eidos вид] — речовини, які не кристалізуються і не проходять через перетинки рослинного і тваринного походження; такі є: білок, крохмаль, клей та ін.; коллоїди грунту — найдрібніші (від 0,2 мікрона до 1 мілімікрона) тверді частинки ґрунту, що мають здатність поглинати катіони; при поглиненні натрію коллоїди ґрунту лишаються несклеєними, а при поглиненні кальцію утворюють грудочки або агрегати.

КОЛОКВІНТ [< гр. kolokynthē гарбуз] — рослина з родини гарбузових; сильне проносне; крім того застосовується для одержання чорної фарби (для тканин); к. розводиться в Єгипті і Півд. Європі.

КОЛОКВІУМ [< лат. colloquium співбесіда] — бесіда викладача з учнями з метою вяснити їх знання; рід екзамену.

КОЛОКСИЛІН [гр. kolla клей + охуз гострий, кислий] — продукт неповної нитрації клітковини; речовина, розчинювана в суміші спирту і ефіру (див. *колодій*).

КОЛОН [лат. colonus] — 1) в стародавній Римській імперії — орендар невеликої земельної ділянки у великого землевласника (див. *колонат*); за користування платив оброк натурою або грошима; згодом колони стали закріпачуватись землевласниками; колони «...були попередниками середньовічних кріпаків» (Енгельс); 2) у різних романських країнах і Латинській Америці — різні категорії селянства: наймит, здольщик, напівкріпосний орендар.

КОЛОНА [фр. colonne < лат. columna] — 1) *архіт.* опора круглого перерізу, що підтримує балку, *антаблемент* або п'яти *арки* і складається, як правило, з бази, стовбура (*фуста*) і *капітелі* (див. *ордер* 2); 2) *військ.* стрій, у якому військовослужбовці або підрозділи розставлені один за одним; в колоні глибина строю більша від його ширини або дорівнює їй; 3) група людей, що йдуть ряд за рядом, напр. к. демонстрантів; 4) *т р а к т о р н а к.* — група тракторів, що виконують спільне виробниче завдання під єдиним керівництвом.

КОЛОНАДА [фр. colonnade] — *архіт.* ряд колон, що підтримують балочне або арочне (пор. *аркада*, *арка*) перекриття.

КОЛОНАТ [лат. colonatus] — форма залежності сільського населення, прикріпленого до землі (див. *колон*). Колонат став основою зародження феодальних відносин у Римській імперії і в ранньому середньовіччі.

КОЛОΝІАЛЬНИЙ — що стосується до колоній, зв'язаний з володінням

колоніями; к - н а п о л і т и к а — політика загарбання, експлуатації, економічного, політичного і національного гноблення, проводжувана імперіалістичними державами — США, Англією та ін. — щодо колоній; перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклатла початок кризі колоніальної системи імперіалізму, кризі, яка загострилася в результаті другої світової війни і перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.; пригноблені народи колоніальних і залежних країн все більш рішуче підіймаються на боротьбу проти імперіалістичного гніту; к - н і р е в о л ю ц і ї — революції в колоніальних, напівколоніальних і залежних країнах; завдання їх: а) ліквідація феодалізму, докапіталістичних форм експлуатації, проведення аграрної революції; б) боротьба з іноземним імперіалізмом за національну незалежність; перехід до диктатури пролетаріату можливий тут лише в результаті цілого періоду переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну; після другої світової війни в колоніальних країнах, особливо в країнах Азії, розгорнулася антифеодальна і антиімперіалістична революція; всесвітньоісторична перемога китайського народу над об'єднаними силами феодальної реакції і американського імперіалізму, що привела до проголошення в 1949 р. Китайської Народної Республіки, великою мірою вплинула на розвиток національно-визвольного руху в усіх колоніальних країнах; к - н і в і й с ь к а — війська імперіалістичних держав у колоніях, призначені для придушення народів колоніальних країн; кадровий склад к-них військ набирається звичайно в *метрополії*, а також з усякого роду авантюристичних елементів, що вербуються в різних країнах, змінний склад — з населення колоній; к - н і в і й н и — війни імперіалістичних держав з метою завоювання колоній або збереження в них свого панування; к - н і т о в а р и — продукти, що їх привозили тільки з к-них країн, напр. чай, кофе, рис, какао, прянощі

іт. п.; к-ні організми — див. колонія б.

КОЛОНІЗАТОР — що проводить, здійснює колонізацію.

КОЛОНІЗАЦІЙНИЙ — що відноситься до колонізації.

КОЛОНІЗАЦІЯ [< лат.; див. колонія] — 1) заселення вільних порожніх земель на окраїнах власної країни; 2) заснування колоній, поселень у залежній країні; 3) загарбання якої-небудь країни або краю імперіалістами, супроводжуване підкоренням, звірчою експлуатацією, іноді винищенням місцевого населення; перетворення якої-небудь країни або області шляхом насильства в колонію 2.

КОЛОНІСТ — поселенець з іншої країни; переселенець; житель колонії.

КОЛОНІЯ [< лат. colonia поселення] — 1) в стародавньому світі — поселення громадян якої-небудь держави в завойованій країні; 2) в епоху капіталізму — область або країна, загарбана, пригноблена і експлуатована імперіалістичною державою (*метрополією*), яка ввозить в неї товари і капітали і вивозить дешево сировину; імперіалісти затримують розвиток колоній, підтримують у них феодалізм і рабство і ведуть нещадну боротьбу з визвольним рухом колоніальних народів (див. *колоніальний, колоніальні революції*); 3) сукупність осіб якої-небудь національності, що проживають разом в іншій країні або в іноземному місті; 4) поселення вихідців однієї країни в іншу або з однієї області в іншу область; 5) установа спеціального призначення, напр. літня дитяча колонія, трудова колонія і т. п.; 6) *біол.* складне об'єднання організмів; окремі члени колонії можуть іноді виконувати різні функції, стаючи ніби окремим органом цілого. Колоніальні організми (напр., губки, корали, мшанки) розмножуються безстатевим способом; утворенні особини не відділяються від материнського організму; 7) *біол.* розводки бактерій в живильному середовищі.

КОЛОНТИТУЛ [нім. Kolumnentitel] — напис, вміщений в деяких книгах над кожною сторінкою або

колонкою, що містить у собі заголовок книги або якої-небудь її частини (розділу, параграфа, статті), або перше і останнє слово сторінки (в словниках і т. п. виданнях).

КОЛОНЦІФРА [нім. Kolumnenziffer] — цифра, що показує порядковий номер сторінки книги, журналу і т. д.

КОЛОРАТУРА [< іт. coloratura забарвлення] — у слівах — прикрашування мелодії технічно блискучими, віртуозними пасажами, трелями і т. п.

КОЛОРАТУРНЕ СОПРАНО — глуцкій жіночий голос, що легко і вільно виконує *колоратуру*.

КОЛОРИЗАЦІЯ [< лат. colorare забарвлювати] — надання кольору предметам або речовинам.

КОЛОРИМЕТР [лат. color колір + гр. metreo міряю] — прилад для визначення і характеристики кольору або *концентрації* забарвленого розчину шляхом порівняння інтенсивності забарвлення досліджуваного і стандартного (зразкового) розчинів.

КОЛОРИМЕТРИЯ — кількісне визначення кольору або концентрації забарвленого розчину з допомогою *колориметра*.

КОЛОРИНДЕКС [лат. color колір + index показник] — показник кольору, різниця між фотографічною і *візуальною* зірковими величинами якого-небудь небесного світила.

КОЛОРИСТ [фр. coloriste < лат. color колір] — 1) живописець, що володіє *колоритом*; 2) *текст.* спеціаліст по розвічуванню тканин.

КОЛОРИТ [іт. colorito < лат. color колір] — 1) загальний характер забарвлення і поєднання кольорів у багатоколірному творі мистецтва (картині, гравюрі, орнаменті, обстановці, оздобленні кімнати і т. п.); зважаючи на те, які тони мають перевагу, к. може бути світлим, яскравим, холодним, теплим і т. д.; 2) * характерна особливість художнього твору, а також епохи, місцевості і т. д.

КОЛОС [< гр. kolossos велика статуя] — 1) спершу — велетенська мідна статуя старогрецького бога сонця — Геліоса, поставлена в гавані острова Родоса в 280 р. до н. е.;

2) взагалі — предмет або істота надмірної величини або росту.

КОЛОСАЛЬНИЙ [фр. colossal; див. колос] — велетенський, величезний.

КОЛОЦІНТ — див. колокви́нт.

КОЛУМБАРІЙ [< лат. columbarium] — ніші в стіні для зберігання урн з прахом після кремациї, що їх влаштовують при крематорії.

КОЛУМБІТ-ТАНТАЛІТ — група танталу-ніобійових мінералів чорного і бурого кольору з металічним блиском; колумбіт — з переважанням ніобію, танталіт — танталу; головна руда для здобування танталу і ніобію.

КОЛХІЦІН [< лат.] — алкалоїд, одержуваний з рослини пізноцвіту; застосовується в медицині.

КОЛЮР [фр. colure < гр. kolourgos] — астр. назва двох великих кругів небесної сфери, з яких один (к. р і в н о д е н ь) проходить через полюси світу і точки рівнодень, а другий (к. с о н ц е с т о я н ь) — через полюси і точки сонцестоянь.

КОЛЯТЕРАЛІ [< лат. collateralis] — перебуває збоку] — анат. з'єднання між системами двох різних артерій або вен.

КОЛЯТЕРАЛЬНИЙ [лат. collateralis] — побічний, боковий.

КОЛЬЄ [фр. collier] — намисто.

КОЛЬМАТАЖ [фр. colmatage] — підняття рівня поверхні місцевості напусканням багатих наносами вод ріки і відкладенням на ній цих наносів; застосовується для осушення місцевості.

КОЛЬРАБІ [нім. Kohlrabi] — овочева рослина з бульбоподібною здутою стеблиною, що йде в їжу; різновидність капусти.

КОМА¹ [гр. kōma сплячка, сонливість] — мед. непритомний стан, обумовлений сильним пригніченням центральної нервової системи; спостерігається при ушибах і хворобах головного мозку, інфекційних і деяких інших захворюваннях, напр. малярійна, діабетична, уремічна к.

КОМА² [< гр. komē волосся] — астр. газова туманна оболонка ядра комети, що утворює разом з ним голову комети.

КОМАНДИТІСТ [нім. Kommandist < фр.] — вкладник командитного товариства.

КОМАНДИТНЕ ТОВАРИСТВО [< фр. commandite «товариство на вірі»] — різновидність комерційного товариства в капіталістичних країнах — підприємство, учасники якого поділяються на тих, що несуть повністю ризик по підприємству всім своїм майном (причому такий ризик дуже часто бере на себе лише один учасник) і командитистів, або вкладників, які відповідають тільки вкладенням у підприємство капіталом і одержують частку в прибутку.

КОМАНДИТОР [фр. commanditaire] — див. командитист.

КОМАНДОР [фр. commandeur] — 1) один з найвищих ступенів у лицарському ордені (див. орден² 2); 2) звання голови яхт-клубу; 3) начальник автомобільного, аеросанного і т. п. пробігу або авіаційного перельоту.

КОМБАЙН [англ. combine] — складна машина, що об'єднує кілька механізмів, які виконують ряд послідовних операцій; зерновий к. сполучає процес збирання (зрізування) хлібних злаків з обмолотом і первинним очищенням зерна; в СРСР створено самохідний к., бурякокомбайн, льонокомбайн та ін.; перший сільськогосподарський к. під назвою «живарка-молотарка» був винайдений у Росії в 1868 р. А. Р. Власенком; г і р н я ч и й к. проводить одночасно всі основні операції по добуванню (зарубка, відбійка) і ваптяженню гірських порід; е л е к т р о т р у б о з в а р н и й к. — обладнання для автоматизованого виробництва зварних металевих труб.

КОМБАТАНТИ [фр. combattant, одн.] — в міжнародному праві — особи, що входять до складу збройних сил.

КОМБІНАТ [< лат. combinare з'єднувати, сполучати] — 1) об'єднання промислових підприємств різних виробничих галузей, в якому продукти одного підприємства служать сировиною, напівфабрикатом або допоміжним матеріалом для другого; 2) об'єднання дрібних вироб-

ництв — цехів у місцевій промисловості, напр. районні промислові комбінати і підприємства комунально-побутового обслуговування громадян, які складаються з цехів: хімічної чистки, ремонту одягу, перукарні та ін.

КОМБІНАТОРИКА [< лат. combinare з'єднувати, сполучати] — відділ математики, що вивчає способи обчислення числа різних з'єднань (комбінацій): перестановок, розміщень, сполучень, що складаються при певних умовах з даних предметів; напр., з трьох чисел *a*, *b*, *c* можна мати шість перестановок: *abc*, *bca*, *cab*, *cba*, *bac*, *acb*.

КОМБІНАЦІЯ [лат. combinatio] — 1) сполучення, з'єднання в певному порядку; * план, задум; 2) маневр, хитрість, виверт; 3) у шахах і шашках — кілька заздалегідь намічених ходів одного гравця, розрахованих на досягнення певної мети — поліпшення позиції, вигреш фігури і т. д.; 4) розм. жіноча сорочка; білизна або костюм дитини, що являють собою поєднання сорочки (або ліфчика) і штанців.

КОМБІНЕЗОН [фр. combinaison] — виробничий костюм льотчиків, трактористів, шахтарів та ін., поєднання куртки і штанів.

КОМБІНУВАТИ [лат. combinare] — з'єднувати, сполучати; вигадувати або проводити комбінації.

КОМЕДІАНТ [іт. commediante] — 1) до 18 ст. — назва актора; пізніше — виконавець ролей в балаганних виставах; 2) * удавальник, облудник, кривляка.

КОМЕДІЯ [лат. comoedia < гр. kōmōidia] — 1) в стародавній Греції — вистава, що розвинулася з пісень, які виконувались під час карнавальних процесій на честь бога Діоніса; 2) драматичний твір веселого, життєрадісного характеру, що часто висміює хиби громадського життя, побуту і людей; 3) * забавна подія; 4) * удавання.

КОМЕДІЯ МАСОК [іт. commedia dell'arte професійна комедія, тобто театр акторів-професіоналів] — театр, що розвинувся в Італії в 16—17 ст. (комедія дель арте); к. масок будувалась на імпрізації замість

літературного тексту, на *буффонаді* і різних діалектах; постійні чотири маски — Панталоне, доктор і двоє слуг (дзанні) — повторювались в кожній виставі в інших сценічних положеннях.

КОМЕНДАНТ [фр. commandant < лат. commendare доручати] — 1) у фортеці або укріпленому районі — начальник усіх військ, призначених для оборони даного об'єкта; 2) в гарнізоні, таборі — службова особа офіцерського складу, на яку покладено нагляд і відповідальність за несення служби гарнізонними (загальнотабірними) караулами, за тримання арештованих на гарнізонній гауптвахті і за підтримання дисципліни серед військовослужбовців у громадських місцях і на вулицях; 3) на залізничній станції (в порту, на пристані) — особа, що виконує в межах території станції (порту, пристані) обов'язки коменданта гарнізону; 4) управитель будинку, що належить якій-небудь установі або зайнятий нею.

КОМЕНДАЦІЯ [< лат. commendare рекомендувати; доручати, довіряти] — при *феодалізмі*: а) акт, що оформлював залежність *васала* від *сеньйора*, за яким васал одержував земельне володіння — *бенефіцій* або *феод*; б) акт, що встановлював залежність селянина від феодала-землевласника. Цей акт відіграв велику роль у процесі виникнення феодального закріпачення.

КОМЕНСАЛІЗМ [< фр. commensal співтрапезник < лат. cum з + mensa стіл] — *біол.* один з видів співжиття (*симбіозу*) організмів, коли один організм живе за рахунок другого, не завдаючи, однак, йому якоїсь шкоди; напр., риба-прилипало присмоктується до великої риби і пересувається з нею, годуючись об'їдками її корму.

КОМЕНТАР, КОМЕНТАРІЙ [лат. commentarium] — пояснення або тлумачення якого-небудь тексту або книги; пояснювальні примітки до неї.

КОМЕНТАТОР — упорядник, автор *коментаря*; тлумачник.

КОМЕНТУВАТИ [лат. commentare] — пояснювати, тлумачити; укладати *коментарі*.

КОМЕРСАНТ [фр. *commerçant* < лат. *commercium* торгівля] — особа, що займається приватною торгівлею, купець.

КОМЕРЦІЙНИЙ [< лат.] — торговельний; купецький; к - н а а р и ф м е т и к а — виклад найпростіших, скорочених способів проведення різних обчислень, необхідних у комерційній практиці; к - н а к о р е с п о н д е н ц і я — листування у торговельних справах.

КОМЕРЦІЯ [лат. *commercium*] — торгівля.

КОМЕТА [гр. *komētēs (astēr)* хвостата (зірка)] — дуже незначне своєю масою небесне тіло, яке має вдаліні від Сонця вигляд туманної розмитой хмарки. Комети рухаються навколо Сонця по дуже здовжених еліпсах і лидше під час наближення до Сонця, під впливом тепла, виділяють гази, що утворюють світну оболонку навколо ядра — голову комети, і розвивають хвіст, що складається з однієї або кількох світлих смуг, спрямованих у бік, протилежний Сонцю. Під час віддалення комети від Сонця хвіст поступово розсіюється в просторі.

КОМІВОЯЖЕР [фр. *commis voyageur*] — роз'їзний представник торговельної фірми, що пропонує покупцям товари за наявними у нього зразками.

КОМІЗМ [< гр.] — забавність, смішна сторона (якого-небудь вчинку, положення та ін.).

КОМІК [гр. *kōmikos*] — 1) актор, що виконує комічні ролі; 2) * людина, що викликає сміх своїми словами або поведінкою.

КОМІЛЬФО [фр. *comme il faut* буче. як треба, як слід] — пристойно, пристойний.

КОМІНГС [англ. *coamings, мн.*] — мор. вертикальні сталеві листи або дерев'яні планки висотою до 60 см над палубою, що відгороджують отвори в ній (люки, шахти).

КОМІНТЕРН — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

КОМІСАР [фр. *commissaire* < сер.-лат. *commissarius* уповноважений] — у різних країнах — назва службових осіб, здебільшого наділених урядом особливими або знач-

ними повноваженнями; в СРСР — а) особа, що очолює військовий комісаріат; б) в 1917—1946 рр. (до утворення міністерств) — назва членів уряду, що стояли на чолі народних *комісаріатів* (народні комісари); в) військовий к. (військком) — спеціально уповноважена більшовицькою партією і радянським урядом особа, яка відповідає нарівні з командиром військової частини за її бойовий, політичний і матеріально-господарський стан і за виконання бойових завдань (інститут військових комісарів існував з перервами в період 1918—1942 рр.); г) персональне звання військово-політичних працівників у період 1935—1942 рр. (батальйонний к., старший батальйонний к., полковий к., бригадний к., дивізійний к., корпусний к., армійський к. 2-го і 1-го рангу); д) к. міліції — спеціальне звання, що присвоюється особам вищого начальницького складу органів міліції СРСР (к. міліції 3-го рангу, 2-го рангу і 1-го рангу).

КОМІСАРІАТ [фр. *commissariat* < сер.-лат.] — назва ряду державних і адміністративних установ; н а р о д н и й к. — в СРСР в 1917—1946 рр. (до утворення міністерств) — центральний орган державного управління окремими галузями господарського, культурного, військового будівництва в Союзі РСР і в радянських республіках; в і й с ь к о в и й к. — орган місцевого військового управління в СРСР, основні функції якого — облік і призов військовозобов'язаних.

КОМІСІЙНИЙ — 1) що відноситься до *комісії*; 2) що купується або продається при посередництві третьої особи; к - н і о п е р а ц і ї — торговельні угоди, що укладаються певною особою (*комісіонером*) або підприємством від свого імені, але за дорученням іншої особи або підприємства і за їх рахунок, за певну при цьому винагороду; к - н і і д п р и є м с т в а — торговельні організації, що збувають і закуповують товари за дорученням і за рахунок довірителя за окрему винагороду.

КОМІСІОНЕР [фр. *commissioinaire* < лат. *commissio* доручення] —

посередник у торговельних угодах; особа, що виконує за певну винагороду торговельні доручення.

КОМІСІЯ [< лат. commissio доручення] — 1) тимчасова або постійна нарада групи осіб, наділених повноваженнями для виконання якого-небудь спеціального доручення або які мають своєю метою попередню розробку якого-небудь питання; 2) договір, згідно з яким одна особа (*комісіонер*) зобов'язується за дорученням іншої особи (*комітента*) укласти за винагороду одну або кілька угод від свого імені, але за рахунок того, хто дає доручення; 3) винагорода, що сплачується за таким договором і виражається звичайно у формі певного процента з суми укладеної угоди.

КОМІТАТ [< сер.-лат. comitatus графство] — найбільша одиниця адміністративно-територіального поділу в Угорщині.

КОМІТЕНТ [< лат. committens (committentis) доручаючий] — особа, яка дає доручення іншій особі (*комісіонерів*) укласти певну угоду або ряд угод від імені останнього, але за рахунок комітента.

КОМІТЕТ [фр. comité < лат. committere доручати] — 1) державний або партійний орган, що утворюється для керівництва окремою галуззю культури, промисловості, громадсько-політичної роботи або для керівництва організацією, напр. Комітет Партійного Контролю при ЦК КПРС, Комітет по Сталінських преміях у галузі науки і винахідництва при Раді Міністрів СРСР; 2) керівний виборчий орган.

КОМІЦІ [лат. comitia] — народні збори в стародавньому Римі; в них брали участь лише вільні громадяни.

КОМОДОР [англ. commodore] — в Англії, в США і Голландії — командир з'єднання кораблів, що не має адміральського звання.

КОМОНЕР [англ. commoner] — член англійської палати громад.

КОМПАКТНИЙ [лат. compactus] — твердий, стислий.

КОМПАНІЯ [фр. compagnie] — 1) в буржуазних країнах — торговельне або промислове об'єднання капіталістів; в епоху імперіалізму —

монополістичне об'єднання; 2) група осіб, що проводять разом час.

КОМПАЊЬОН [фр. compagnon] — 1) кожен з учасників торговельного або промислового підприємства в капіталістичних країнах; 2) товариш, співучасник.

КОМПАЊЬОНАЖ [фр. compagnonage] — старовинне об'єднання підмайстрів у Франції, метою якого була організація взаємодопомоги і боротьба з майстрами за кращі умови праці, життя.

КОМПАЊЬОНКА [фр. compagne] — у буржуазному суспільстві — жінка, яку наймають для розваг господарки і виконання її доручень.

КОМПАРАТИВІСТИКА [< лат. comparativus порівняльний] — порівняльне мовознавство; займається порівняльним вивченням споріднених мов з метою відновлення більш стародавнього їх стану.

КОМПАРАТОР [< лат. comparator порівнюючий] — 1) прилад, з допомогою якого порівнюють і перевіряють лінійні міри; 2) у радіотехніці — прилад для вимірювання напруженості електромагнітного поля випромінюючих систем; 3) мікроскоп з вимірювальною шкалою; застосовується при випробуванні твердості металів; 4) *т.п.* прилад для порівняння кольору забарвлених розчинів.

КОМПАС [гол. kompas] — прилад для орієнтування щодо сторін світу на суші, на морі і в повітрі; складається з магнітної стрілки, що обертається на вістрі в центрі круга (*лімба*), поділеного на *градуси* або *румби*.

КОМПАТРИОТ [фр. compatriote] — співвітчизник.

КОМПАУНД [< англ. compound складаний, складний] — 1) парова машина подвійного розширення, тобто парова машина з двома циліндрами, в яких пара працює послідовно; 2) *динамомашини* з змішаним збудженням; 3) ізоляційний матеріал з асфальтових і парафіністих речовин і масел; плавиться при невисокій температурі; застосовується в електротехніці для заливання кабельних кінців, кабельних жил, кабельних кінців, вводів і т. п.

КОМПАУНДУВАННЯ [$\langle$ англ. to compound змішувати] — змішування двох або кількох масел, видів палива для одержання спеціальних продуктів заданих якостей.

КОМПЕНДІЙ, КОМПЕНДІУМ [$\langle$ лат. *compendium* скорочення] — скорочений виклад основних положень якої-небудь науки, дослідження і т. п.

КОМПЕНСАТОР [$\langle$ лат. *compensare* зрівнювати, урівноважувати; відшкодовувати] — 1) *фіз.* прилад для вимірювання різниці ходу променів (в *інтерферометрі*) або кута обертання площини *поляризації*; 2) вигнута частина трубопровода, що включається при наявності в останньому довгих прямих ділянок; к. дозволяє трубопроводу змінювати свою довжину при змінах температури без виникнення значних напружень; 3) пристрій, що полегшує пілотові повертати руль літака зменшенням необхідного тиску на рукоятку.

КОМПЕНСАЦІЯ [$\langle$ лат. *compensare* урівноважувати; відшкодовувати] — 1) відшкодування; винагорода за втрачене або уступлене; 2) *юр.* спосіб припинення зобов'язання, повністю або в якійсь частині, шляхом заліку взаємно пред'явлених вимог кредитором і боржником; 3) у трудовому праві — виналата за невикористану відпустку, за спрацювання інструментів, що належать працівникові, за невиданий спецодяг та ін.; 4) *мед.* урівноважування, вирівнювання хворобливих розладів, що сталися в організмі, через розвиток відповідних пристосувань, напр. *гіпертрофія* серця при пороках клапанів.

КОМПЕТЕНТНИЙ [$\langle$ лат. *competens* (*competentis*) належний; здібний] — знаючий, обізнаний в певній галузі; що має право за своїми знаннями або повноваженнями робити або вирішувати що-небудь, судити про що-небудь.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ. [див. *компетентний*] — певна сума знань у особи, що дозволяють їй судити про що-небудь, висловлювати переконливу, авторитетну думку.

КОМПЕТЕНЦІЯ [$\langle$ лат. *competentia* належність за правом] — круг

повноважень якої-небудь установи або особи; круг питань, в яких дана особа має знання, досвід.

КОМПІЛЮВАТИ — робити *компіляцію*.

КОМПІЛЯТИВНИЙ — що має властивості *компіляції*, складений способом *компіляції*.

КОМПІЛЯТОР — людина, що робить *компіляцію*.

КОМПІЛЯЦІЯ [лат. *compilatio* $\langle$ *compilare* грабувати] — несамостійна, зведена літературна робота, побудована на використанні чужих творів.

КОМПЛЕКС [$\langle$ лат. *complexus* зв'язок] — 1) сукупність предметів або явищ, що становлять одне ціле; 2) *архіт.* сукупність будівель, зв'язаних спільним призначенням, напр. санаторний к., університетський к.

КОМПЛЕКСНИЙ [$\langle$ лат.; див. *комплекс*] — з'єднаний з чим-небудь, складний.

КОМПЛЕКСНІ ЧИСЛА — числа виду $a + bi$, де a і b — звичайні дійсні числа, а i — так звана мнима одиниця, квадрат якої дорівнює -1 , тобто $i = \sqrt{-1}$.

КОМПЛЕКТ [$\langle$ лат. *completus* повний] — 1) повний набір інструментів, частин, приладдя, речей, що відповідають певному призначенню; 2) граничне число осіб, що допускаються куди-небудь, які потрібні за положенням або штатом.

КОМПЛЕКТУВАННЯ — 1) складання *комплекту*; 2) поповнення, збільшення до повного складу; 3) *військ.* поповнення збройних сил особовим складом.

КОМПЛЕКТУВАТИ — складати *комплект*.

КОМПЛЕКЦІЯ [лат. *complexio* — будова тіла.

КОМПЛЕМЕНТ [$\langle$ лат. *complementum* засіб поповнення] — речовина типу *ферментів*, що міститься у сироватці крові кожної тварини; сполучаючись з речовинами, що з'являються в сироватці тварин, імунізованих яким-небудь мікробом, к. знищує цей мікроб.

КОМПЛІКАЦІЯ [лат. *complicatio*] — ускладнення, запутаність.

КОМПЛІМЕНТ [фр. *compliment*] — похвальний вислів, похвала.

КОМПЛÓТ [фр. *complot*] — змова.

КОМПÓЗИТНИЙ ордер [іт. *composito* букв. змішаний] — ск л а д н и й о р д е р — архітектурний ордер, що характеризується гол. ч. *капітеллю*, в якій схема корінфської капітелі (див. *корінфський ордер*) ускладнена введенням чотирьох іонічних волют (див. *іонічний ордер*), що підтримують її верхню частину (*абаку*¹).

КОМПÓЗИТОР [< лат. *compositor* творець, складач] — 1) автор музичного твору; 2) складач шахових або шашкових задач і *етюдів*.

КОМПÓЗИЦІЯ [< лат. *compositio* творення, складання; з'єднання, зв'язок] — 1) *муз.* всякий музичний твір; музична творчість; теорія складання музичного твору; 2) у літературі і образотворчих мистецтвах — побудова твору, співвідношення окремих частин (компонентів) твору, що становить єдине ціле; 3) сукупність складових частин чого-небудь, сплав з різних речовин; 4) назва деяких фарб, напр. к. черні — чорна мінеральна фарба.

КОМПОНЕНТ [< лат. *componens* (*componentis*) складаючий] — складова частина чого-небудь, переважно якої-небудь вихідної суміші речовин для здобуття потрібної хімічної сполуки.

КОМПОНУВАТИ [лат. *componere*] — складати з окремих частин одне узгоджене ціле.

КОМПОСТ [англ. *compost*] — органічне добриво, одержуване з торфу, соломи та інших відходів сільського господарства при додаванні до них гнойової рідини (гноївки), або фосфоритного борошна, або вапна, або золи. Під час зберігання таких сумішей у них виникають мікробіологічні процеси, які приводять до утворення високоцінного добрива, придатного для всіх культур.

КОМПОСТЕР [фр. *composteur*] — прилад у вигляді щипців або апарат з кареткою для проколювання квитків (наприклад, залізничних), чеків та інших документів з метою контролю.

КОМПОСТІРУВАТИ — просікати (квиток та ін.) *компостером*.

КОМПРАДÓР [< ісп. *comprador*

покупець] — тубільний купець, що є посередником між іноземним капіталом і місцевим ринком на Філіппінських островах і в деяких інших східних (колоніальних і залежних) країнах і в старому Китаї; компрадори відіграють реакційну роль, сприяючи проникненню іноземного капіталу на ринки цих країн і придуженню їх промисловості, що веде до посилення гніту і експлуатації трудящих. Компрадорська велика буржуазія в старому Китаї, тісно зв'язана з іноземним капіталом (гол. ч. з американським), а всередині країни — з феодалним землеволодінням, становила економічну і політичну основу реакційного аятинародного гомінданівського режиму, поваленого в 1949 р. переможною народною революцією в Китаї.

КОМПРАЧИКО́СИ [< ісп. *comprachicos* покупки дітей] — у старовину — люди, що викрадали або купували дітей і спотворювали їх для продажу як блазнів у багаті доми або балагани.

КОМПРЕ́СІЯ [лат. *compressio*] — стиснення; стиснення газу в циліндрі двигуна, повітря в *компресорі*.

КОМПРЕ́СОР [< лат. *compressus* стискування] — 1) машина для стиснення повітря, газів, парів до необхідного тиску; 2) прилад для стиснення кровоносних судин.

КОМПРИМУВАТИ [< лат. *comprimere* стискувати] — стискувати газ *компресором* для його скраплення, щоб одержати які-небудь речовини, що в ньому містяться, напр. газолін з нафтового газу і т. п.

КОМПРОМЕ́ТУВАТИ [фр. *compromettre*] — шкодити кому-небудь в очах третій осіб або громадянства; підривати чию-небудь репутацію, добре ім'я.

КОМПРОМІ́С [лат. *compromissum*] — 1) погодження між протилежними, різними думками, напружками і т. д., досягнуте взаємними поступками; 2) в римському праві — угода про третейський розгляд.

КОМПТО́МЕТР [фр. *compteur* лічити + гр. *metreō* міряю] — лічильна машина для проведення арифметичних дій над числами.

КОМУНА [фр. commune громада, община < лат. communis спільний, загальний] — 1) в середні віки — міська община, що добилася довгою боротьбою з сеньйором грамоти, яка встановлювала в тих чи інших межах незалежності міста від сеньйора; 2) в період французької буржуазної революції кінця 18 ст. — муніципальне самоврядування, зокрема Парижа; 3) тепер у Франції та деяких інших країнах — нижча територіальна одиниця самоврядування; 4) у перші роки існування РРФСР — назва деяких автономних, переважно національно-територіальних, утворень; 5) Паризька Комуна — уряд повсталих трудящих мас в Парижі в 1871 р.; Паризька Комуна, що існувала з 18 березня по 28 травня 1871 р., має величезне історичне значення як перша спроба встановлення диктатури пролетаріату.

КОМУНАЛЬНИЙ [фр. communal < лат.] — общинний; комунальне господарство — господарство міст і промислових пунктів, що перебуває у віданні місцевих органів влади і на місцевому бюджеті. В СРСР к-не г-во включає: житловий фонд, міський транспорт, водопровід, каналізацію, лазні, пральні, перукарні, енергетичне г-во, зовнішній благоустрій, зелені масиви і насадження і т. д. К-не г-во СРСР становить державну власність, тобто всенародне добро. В СРСР розвиток комунального господарства — найважливіший фактор піднесення рівня життя трудящих мас. У капіталістичних країнах, де к-не г-во є джерело прибутку для буржуазії і засіб експлуатації трудящих, упорядковане к-не г-во створюється тільки в центральних кварталах міст, населених буржуазією, а інтереси робітничих окраїн ігноруються.

КОМУНАР [фр. communard] — 1) учасник Паризької Комуні 1871 р.; 2) член якої-небудь комуні.

КОМУНІЗМ [фр. communisme < лат. communis спільний, загальний] — суспільний лад, який іде на зміну капіталізму в результаті перемоги пролетарської революції і встановлення *диктатури пролета-*

риату, в результаті побудови соціалістичного суспільства, здійснюваного народом під керівництвом Комуністичної партії. К. — найвища форма людського суспільства, що докорінно відрізняється від усіх попередніх суспільних формацій, нова ера в історії людства, початок якій поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. При комунізмі немає експлуатації людини людиною, засоби виробництва становлять суспільну власність, виробничі відносини відкривають безмежний простір для розвитку продуктивних сил і задоволення матеріальних і культурних потреб усього суспільства. К. в своєму розвитку проходить дві фази (два ступеня); а) перша фаза комуністичного суспільства — *соціалізм* (див.), уже здійснений в СРСР; б) друга фаза — комунізм. Принцип комунізму — «від кожного по його здібностям, кожному по його потребах». В комуністичному суспільстві кожен працює по своїх здібностям і одержує предмети споживання не по тій роботі, яку він виконав, а відповідно до своїх матеріальних і культурних потреб. На другій, вищій фазі комунізму між людьми не буде ніяких класових відмінностей, зникнуть істотні відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, пережитки капіталізму в свідомості людей будуть ліквідовані; матеріальний добробут і культурний рівень людства піднімуться на нечувану висоту; наука і мистецтво досягнуть небаченого розвитку; праця перестане бути тільки засобом для прожиття, а стане самою першою життєвою потребою. Для радянського народу комунізм не є справою далекого майбутнього. СРСР уже вступив у період завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму. Виконуючи державні п'ятирічні плани розвитку СРСР, розвиваючи далі важку індустрію і добиваючись крутого піднесення сільського господарства, легкої і харчової промисловості, що забезпечують розширення виробництва предметів народного споживання, радянський народ створює матеріальні основи комунізму.

Керуючись формулою В. І. Леніна «Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни», Комуністична партія і Радянська держава особливу увагу приділяють електрифікації країни, що має величезне значення для забезпечення механізації праці, автоматизації і хімізації виробництва. Щоб підготувати перехід від соціалізму до комунізму, необхідно забезпечити безперервне зростання всього суспільного виробництва з переважним зростанням виробництва засобів виробництва і тим самим створити достаток предметів споживання; підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, а товарний обіг шляхом поступових переходів замінити системою продуктообміну; досягнути такого культурного зростання, яке б забезпечило усім членам суспільства всебічний розвиток їх розумових і фізичних здібностей; подолати істотні відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Головне знаряддя завершення будівництва соціалістичного суспільства і переходу до повного комунізму — радянська соціалістична держава. Керівною і спрямовуючою силою соціалістичної держави є Комуністична партія. Марксистсько-ленінська теорія визнає можливість побудування повного комуністичного суспільства в одній країні в умовах капіталістичного оточення. В такому разі держава буде збережена і при комунізмі. Держава відіме, коли капіталістичне оточення буде ліквідоване і замінене соціалістичним оточенням. **Науковий к.** — див. *марксизм*.

КОМУНІЗМ в о с н и й — запроваджена в період громадянської війни 1918—1920 рр. система заходів, які були викликані винятково важкими умовами оборони країни і мали тимчасовий характер. Радянська влада поставила під свій контроль крім великої промисловості середню і дрібну промисловість, установила продрозверстку, заборонила приватну торгівлю хлібом і запровадила загальну трудову повинність за принципом «хто не працює, той не їсть».

КОМУНІКАЦІЙНИЙ — що відноситься до *комунікації*; к - н і л і н і і — шляхи сполучення, що зв'язують район розташування армії з її базою і тилловими районами; в широкому розумінні — також шляхи сполучення, які зв'язують між собою різні віддалені частини держави.

КОМУНІКАЦІЯ [лат. communicatio] — сполучення, зв'язок; шлях сполучення.

КОМУНІСТ — член *комуністичної партії*.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — політична партія нового типу, яка в корені відрізняється від реформістських партій Другого Інтернаціоналу, дійсно революційна партія, *найвища* форма класового об'єднання пролетарів (Ленін) і основна керівна сила в боротьбі робітничого класу за революційне повалення капіталістичного ладу, за завоювання, зміцнення і розширення *диктатури пролетаріату*, за будівництво соціалістичного суспільства, за перемогу комунізму. Комуністична партія — передовий організований загін робітничого класу, створений у новий історичний період, період революційних сутичок пролетаріату з буржуазією, бойовий штаб пролетаріату, що керується передовою теорією марксизму-ленінізму, тісно зв'язаний з мільйонними масами трудящих. Комуністична партія будується на основі *демократичного централізму*. Комуністична партія сильна своєю згуртованістю, єдністю волі, єдністю дій, несумісними з відступленням від програми і статуту партії, з порушенням партійної дисципліни, з існуванням фракційних угруповань. Класичним зразком комуністичної партії є створена В. І. Ленінінм Комуністична партія Радянського Союзу. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Ленін). КПРС склалася і загартувалася в нещадній революційній боротьбі з усіма дрібнобуржуазними партіями всередині робітничого руху — народниками, есерами, меншовиками, анархістами, буржуазними націоналістами; з усіма антиленінськими, опортуністичними, меншовицькими течіями всередині

ні партії — троцькістами, бухарінцями, націонал-ухильниками та ін.; з усіма ворогами трудящих — поміщиками, капіталістами, куркулями, шкідниками, шпигунами, диверсантами; з усіма найманцями капіталістичного оточення. Комуністична партія Радянського Союзу є добровільний бойовий союз однодумців-комуністів, організований з людей робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції. Під мудрим керівництвом Комуністичної партії перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, створена могутня Радянська соціалістична держава, побудоване соціалістичне суспільство в СРСР, здобуті величезні воєнні перемоги над гітлерівською Німеччиною та імперіалістичною Японією. ХІХ з'їзд Комуністичної партії (1952 р.) прийняв рішення називати Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б) — Комуністичною партією Радянського Союзу — КПРС, бо тепер немає потреби зберігати подвійну назву партії — комуністична і більшовицька, оскільки слова «комуніст» і «більшовик» виражають один зміст. ХІХ з'їзд затвердив і новий статут, що визначає завдання партії на сучасному етапі комуністичного будівництва і обов'язки членів партії. Члени Комуністичної партії Радянського Союзу повинні всемірно охороняти єдність партії, активно виконувати партійні рішення, бути прикладом у роботі, всемірно оферігати і зміцнювати соціалістичну власність, повсякденно зміцнювати зв'язок з масами, працювати над підвищенням своєї свідомості, над засвоєнням основ марксизму-ленізму, додержувати партійної і державної дисципліни, розвивати самокритику і критику знизу, бути правдивим і чесним перед партією, додержувати партійної і державної таємниці, проявляти політичну пильність, виконувати вказівки партії про правильний добір кадрів. Підвищуючи вимоги до члена партії, новий статут КПРС у максимальній мірі забезпечує розвиток внутріпартійної демократії, зростання активності і самодіяльності партійних мас. Головні завдання

Комуністичної партії Радянського Союзу полягають у тому, щоб побудувати комуністичне суспільство шляхом поступового переходу від соціалізму до комунізму, безперервно підносити матеріальний і культурний рівень суспільства, виховувати членів суспільства в дусі інтернаціоналізму і встановлення братніх зв'язків з трудящими всіх країн, всебічно зміцнювати активну оборону Радянської Батьківщини, вести невтомну боротьбу за зміцнення миру. Радянська держава під керівництвом Комуністичної партії перетворилася в могутню соціалістичну державу, в непохитний оплот демократії, миру, безпеки і дружби народів. Неухильне зростання могутності нашої Радянської Батьківщини, круте піднесення матеріального і культурного рівня радянського народу є результатом правильної політики Комуністичної партії та її організаторської роботи по проведенню цієї політики в життя. Комуністична партія Радянського Союзу впевнено веде радянський народ до повної перемоги комунізму. КПРС добила ся всесвітньоісторичних успіхів завдяки тому, що вона завжди керувалася передовою революційною теорією марксизму-ленізму, будувала свою політику на основі врахування і оволодіння об'єктивними законами суспільного розвитку. Комуністична партія — «розум, честь і совість нашої епохи» (Ленін). КПРС користується величезним довір'ям і любов'ю трудящих усіх країн. На її величезному революційному досвіді, набутому під керівництвом В. І. Леніна і продовжувача його справи Й. В. Сталіна та їх соратників, учаться і виховуються комуністичні і робітничі партії всього світу. Представники братніх компартій надали КПРС звання «Ударної бригади» світового революційного і робітничого руху. Цим воїни виражали надію, що успіхи «Ударної бригади» полегшать становище народів, які страждають під гнітом капіталізму. Йдучи за прикладом Комуністичної партії Радянського Союзу, комуністичні і робітничі партії в країнах народної демократії керують будівництвом соціалістичного

сусільства. Комуністичні партії існують майже у всіх капіталістичних країнах. Вони стали масовими і впливовими партіями, очолюють демократичний і національно-визвольний рух у всіх частинах земної кулі. Навчаючись на історичному досвіді Комуністичної партії Радянського Союзу, братні комуністичні і робітничі партії зарубіжних країн невтомно зміцнюють єдність своїх рядів, підвищують партійну дисципліну, ідейне загартування і пильність для успішного керівництва революційною боротьбою трудящих. Вони ведуть послідовну боротьбу проти палів нової агресивної війни, проти імперіалістичної реакції, боротьбу за мир, за розвиток і зміцнення демократичного ладу, за посилення демократії, за перемогу соціалізму.

КОМУНІСТИЧНИЙ — що відноситься до *комунізму*, властивий йому і його прихильникам.

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ, Комінтерн, Третій Інтернаціонал — міжнародне об'єднання комуністичних партій і комуністичних організацій усього світу. Комуністичний І. був заснований з ініціативи В. І. Леніна 4/III 1919 р.; Комінтерн мав секції в 57 країнах. Комуністична партія Радянського Союзу була провідною секцією Комінтерну. Комуністичний І. ставив своєю метою завоювання більшовицького робітничого класу і основних мас трудящих на бік комунізму, боротьбу за ліквідацію капіталістичного ладу, експлуатації і всякого гноблення народів. Комуністичний І. боровся за встановлення диктатури пролетаріату, за перемогу соціалістичного ладу. Комуністичний І. був спадкоємцем і продовжувачем справи Першого Інтернаціоналу, заснованого К. Марксом і Ф. Енгельсом, які заклали ідейні основи боротьби міжнародного пролетаріату за соціалізм. У своїй діяльності Комуністичний І. керувався марксистсько-ленінською теорією і спирався на історичний досвід світового революційного руху; відіграв видатну роль у розвитку світового революційного руху, в боротьбі проти опортунізму, проти фашизму і реакції.

Комуністичний І. відстоював вчення марксистсько-ленінізму від опошлення і перекручення його опортуністичними елементами в робітничому русі, розробляв теоретичні питання робітничого руху, встановив основні принципи пропаганди і агітації ідей комунізму, сприяв згуртуванню авангарду передових робітників у справжню революційну партію робітничого класу, партію нового типу, за зразком великої Комуністичної партії Радянського Союзу, і відіграв велику роль у підготовці і вихованні керівних кадрів комуністичних і робітничих партій. Враховуючи ріст і політичну зрілість комуністичних партій та їх керівних кадрів в окремих країнах, Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу 15/V 1943 р. виніс рішення про розпуск Комуністичного Інтернаціоналу.

КОМУНІСТИЧНИЙ МАНІФЕСТ — див. *Маніфест Комуністичної партії*.

КОМУТАТИВНИЙ [< лат. commutare міняти, змінювати] — перемішувальний; к. закон — *мат.* закон, що виражає незалежність суми або добутку від перестановки доданків або співмножників; напр.: $a + b = b + a$; $ab = ba$.

КОМУТАТОР [< лат. commutare міняти, змінювати] — 1) *ел.* перемикач; прилад для розмикання або замикання ланцюга, по якому проходить електричний струм, або для зміни напрямку його; застосовується також у телефонії для з'єднання (вручну) *абонентів* між собою; 2) *електронний к.* — прилад, що автоматично змінює схему включення другого приладу з допомогою електронного пучка.

КОМУТАЦІЯ [< лат. commutatio зміна, переміна] — 1) *ел.* сукупність операцій, зв'язаних з перемиканням провідників, зміною напрямку струму, перетворенням змінного струму в постійний, виконуваних з допомогою спеціальних пристроїв; 2) в середні віки (гол.ч. в Англії) — заміна натурального оброку і панщини феодалською грошовою рентою під впливом розвитку грошового господарства.

КОМФОРТ [англ. comfort] — сукупність побутових вигод.

КОМФОРТАБЕЛЬНИЙ [англ. comfortable] — що відзначається *комфортом*, вигідний, зручний.

КОМЮНІКЕ [фр. communiqué] — офіційальне повідомлення; урядове повідомлення про міжнародні переговори, про угоди, досягнуті між державами, і т. д.

КОНАК [тур. konak] — у турків і деяких інших народів — урядовий будинок, державна установа; великий будинок, особняк і т. д.

КОНВЕЙЕР [англ. conveyer] — *тех.* безперервно діючий транспортний пристрій для пересування оброблюваного матеріалу або складуваних частин машини від одного робітника до другого, а також для переміщення масових однорідних вантажів всередині фабрично-заводських приміщень, шахт, складів та ін.; к. має вигляд широких пасів, скребків або коліс, закріплених на безконечному ланцюгу, що безперервно рухаються, або розташованих рядами роликів, обертових гвинтів та ін. пристроїв.

КОНВЕКЦІЙНИЙ струм [*<* лат.; див. *конвекція*] — струм, створюваний електричними зарядами, які перебувають на рухомому тілі.

КОНВЕКЦІЯ [*<* лат. convectio привіз, принесення] — перенесення тепла рухомих середовищем, напр., потоками повітря, пари або рідин; на явищах конвекції засноване, наприклад, центральне опалення.

КОНВЕНТ [*<* лат. conventus збори, сходка] — 1) назва законодавчих органів, що скликалися в різних країнах для складання або зміни конституції; 2) Національний к. — представницькі збори під час французької буржуазної революції кінця 18 ст., обрані після повалення короля (10 серпня 1792 р.) на початках загального виборчого права; Національний к. проголосив республіку і встановив після народних виступів 31 травня—2 червня 1793 р., що закінчилися відступленням від влади *жирондистів*, революційну диктатуру *якобінців*; після контрреволюційного перевороту 9 тер-

мідора (див. *термідор* 2) К. став знаряддям у руках контрреволюціонерів; припинив свою діяльність у жовтні 1795 р.

КОНВЕНЦІЙНИЙ — що відноситься до *конвенції*; встановлений конвенцією; к-е мито — мито, встановлюване в договірному порядку і притому знижене порівняно з ставками загального тарифу, встановленого порядком внутрішнього законодавства.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ [*<* лат.] — один з напрямів ідеалістичної філософії математики, що розглядає аксіоми і визначення як умовні угоди (*конвенції*), вибір яких визначається міркуваннями зручності; к. — прояв *магізму* в математиці.

КОНВЕНЦІОНАЛЬНИЙ [*<* лат. conventionalis згідний з договором, умовою] — умовний, прийнятий, що відповідає встановленим традиціям.

КОНВЕНЦІЯ [*<* лат. conventio договір, умова, угода] — 1) міжнародний договір в якому-небудь спеціальному питанні, напр. к. залізнична, поштово-телеграфна і т. п.; 2) договір між різними підприємствами і організаціями для урегулювання питань збуту, виробництва, розподілу замовлень та ін.; є перехідним ступенем до *трестів* і *синдикатів*.

КОНВЕРГЕНТНІ [*<* лат. convergens (convergentis) що сходиться] — *лінгв.* мовні звуки, що у процесі історичного розвитку даної мови збіглися в одному звуку, напр., в російській мові звуки, що позначалися буквами Ъ («ять») та е.

КОНВЕРГЕНЦІЯ [*<* лат. convergere наближатися, сходиться] — 1) *біол.* схожість у будові тіла або функціях у відносно далеких в таксономічному відношенні (див. *таксономія*) організмів, що утворюється в ході їх історичного розвитку як пристосування до відносно однакових умов життя. Приклад конвергенції — схожа форма тіла у акул (риби), іхтіозаврів (вимерлі плазуни) і китоподібних (ссавці); 2) зведення здорових осей очей повертанням очних яблук назустріч одне одному при розгляді близьких предметів.

КОНВЕРСІЯ [*<* лат. conversio зміна] — зміна умов раниш випущеної

державної позики, з метою зменшення видатків по державному боргу, через пониження процента або зміну строку її погашення.

КОНВЕРТЕР, КОНВЕРТОР [англ. converter < лат. convertere змінювати, перетворювати] — 1) у металургії — склепаній з котельного заліза і обмурований всередині вогнетривкими матеріалами обертовий апарат, в якому здобувають литу сталь (або чорнову мідь) продуванням повітря під тиском через затитий у конвертер розплавлений чавун (або *штейн*); 2) одноакірний перетворювач струму (див. *умформер*).

КОНВЕРТУВАТИ — 1) робити *конверсію*; 2) продувати в конвертері чавун або *штейн*.

КОНВОІР [< фр. convoieur супровідний] — 1) особа, що належить до *конвою*; 2) охоронне судно (або літак), що супроводить окремі кораблі або караван суден.

КОНВОЙ [< фр. convoi обоз, супроводження] — 1) озброєна сторожа, призначувана для супроводження полонених, арештованих і т. п.; 2) військовий підрозділ або частина, яка становить прикриття або охорону начальника або особи, що займає видатне становище (*ескорт*); 3) військові кораблі і літаки, що охороняють у дорозі транспортні і торговельні судна від противника.

КОНВОЮВАТИ [фр. convoyer] — 1) супроводити арештованих; 2) *мор.* супроводити (охороняти) судна одним або кількома кораблями чи літаками.

КОНВУЛЬСИВНИЙ [лат. convulsus] — судорожний.

КОНВУЛЬСІЙ [лат. convulsio < convellere потрясати, бити] — сильні судороги, корчі всього тіла.

КОНГЕНІАЛЬНИЙ [лат. con з, разом + genius дух] — дуже близький, споріднений по духу, близький за напрямом думок, за обдарованням.

КОНГЛОМЕРАТ [< лат. conglomeratus що нагромадився, зібрався] — 1) механічне з'єднання різних частин і предметів; 2) *геол.* осадочна гірська порода, що складається з обкатаних уламків (гальки) різного складу, величини і форми, зцементованих глиною, вапном,

кременеземом та ін.; утворюється в результаті розмиву і перевідкладення більш стародавніх порід.

КОНГЛОМЕРАЦІЯ [< лат. conglomeratio збирання в купу] — таке з'єднання окремих предметів в одне ціле, при якому вони зберігають свої риси і властивості.

КОНГРЕВ [< вл. н.] — 1) спосіб одночасного багатоколірного друкування з складеної друкарської форми; 2) рельєфне зображення на палітурних кришках та інших поліграфічних виробках (т. зв. *конгревне тиснення*).

КОНГРЕГАЦІОНАЛІСТИ — 1) члени духовних *конгрегацій*; 2) прихильники і учасники релігійної течії в Англії, що виникла в 17 ст., які вимагали самоврядування для кожної церковної парафії (див. *індепенденти*).

КОНГРЕГАЦІЯ [< лат. congregatio з'єднання] — 1) збори, організація, братство (особливо релігійне); 2) академічні збори, які становлять дорадчий орган в англійських університетах; 3) в католицькій церкві — об'єднання чернечих або напівчернечих общин, які додержують одного статуту; 4) у *Ватикані* — відділ папської курії (див. *курія* 5).

КОНГРЕС [< лат. congressus зустріч, збори] — 1) з'їзд, переважно міжнародний, напр. Всесвітній конгрес прихильників миру; 2) назва законодавчого органу (парламенту) в США, в більшості держав Латинської Америки і в деяких інших державах.

КОНГРЕСМЕН [англ. congressman] — член конгресу — парламенту в США.

КОНГРУЕНТНИЙ [< лат. congruens (congruentis) що збігається] — *геом.* що суміщується при накладанні; *к - н і ф і г у р и* — геометричні фігури (напр., трикутники), які суміщуються при накладанні.

КОНГРУЕНЦІЯ [лат. congruentia] — 1) відповідність, суміщуваність, збіг; 2) *геом.* сукупність (родина) ліній, що заповнюють простір або деяку його частину так, що через кожну точку проходить одна з ліній розглядуваної родини.

КОНДЕНСАТ [< лат. condensatum згущене] — продукт, що утворюється

при переході пари в рідкий стан, напр. вода, яка утворюється в холодильнику парової машини при охолодженні водяної пари, або рідкі продукти, що утворюються при охолодженні пари нафти в процесі її перегонки.

КОНДЕНСАТОР [< лат. condensare згущувати] — 1) прилад для нагромадження великих кількостей електрики; складається з двох або кількох металічних пластин, відокремлених одна від одної шарами ізолятора; 2) холодильник — прилад, в якому пара, спрацьована в паровій машині або в турбіні, охолоджується і перетворюється в воду; 3) див. *конденсор*.

КОНДЕНСАЦІЯ [лат. condensatio] — 1) згущення, скупчення, ущільнення; 2) перехід газу або пари в рідкий стан.

КОНДЕНСОР [< лат. condensare згущувати] — оптичне скло, що збирає промені від джерела світла і спрямовує їх на освітлюваний предмет, напр. у *проекційних* ліхтарях.

КОНДЕНСУВАТИ [лат. condensare] — 1) згущувати; 2) обертати газу або пару в рідкий стан.

КОНДИЛОМА [< гр. kondylōma нарід, опух] — гострокінцева бородавка, доброякісний опух шкіри; спостерігається частіше в ділянці статевих органів і заднього проходу.

КОНДИЦІЙНИЙ [< лат.; див. *кондиція*] — що відповідає умові, договору.

КОНДИЦІОНУВАННЯ [< лат. conditio (conditionis) умова, вимога] — приведення товару у відповідність з установленими нормами, стандартами; к. п о в і т р я — одержання у виробничих і громадських приміщеннях повітря відповідної якості щодо температури, вологості і швидкості руху для створення найбільш сприятливих умов виробництва або для поліпшення самопочуття осіб, що перебувають у приміщеннях.

КОНДИЦІЯ [лат. conditio] — 1) умова, договір; 2) норма, стандарт, якість, якій, згідно з договірними умовами, має відповідати той чи інший предмет (товар).

КОНДОМІНАТ, КОНДОМІНІУМ [лат. condominium < con з, разом +

dominium володіння] — 1) спільне володіння, панування; 2) в міжнародному праві — здійснення на даній території державної влади спільно двома або кількома державами; звичайно завершувалось або поділом території, або загарбанням її однією з сторін.

КОНДОР [ісп. condor < ам. kuntur] — 1) великий птах з родини американських грифів; водиться в горах Півд. і Центр. Америки; живиться м'ясом здохлих тварин; 2) старовинна золота монета Чілі, Колумбії і Екватору з зображенням такого птаха (*кондор* I).

КОНДОТЬЄР [< іт. condottiere наємник] — 1) ватажок найманих загонів 14—15 ст. в Італії; 2) * людина, готова за достатню плату битися за яку завгодно справу.

КОНДУІТ [< фр. conduite поведінка] — 1) журнал, до якого в старих школах записували провини учнів (*кондуїтний список*).

КОНДУКТОР [< лат. conductor супровідний, провідник] — 1) працівник транспорту, що супроводить залізничні поїзди, трамваї та ін.; 2) молодший лісний технік; 3) старший унтер-офіцерський чин у дореволуційному російському флоті; 4) в електротехніці — металева куля в електричній машині; на цій кулі нагромаджуються електричні заряди; взагалі — всякий провідник електрики; 5) пристрій, що надає правильного взаємного положення інструментові і затиснутому в к. оброблюваному виробу при обробці на металоріжучих верстатах; 6) *гірн.* перший ряд труб, що їх опускають у свердловину на певну глибину; к. має на меті надати свердловині правильного напрямку і ізолювати води у верхніх шарах проходжуваних порід.

КОНЕТАБЛЬ [фр. connétable спершу — «великий копуший» < сер.-лат. comes stabuli начальник конюшні] — у Франції з початку 13 ст. до 17 ст. — головнокомандуючий армією; при Наполеоні I і в деяких романських країнах — титул.

КОН'ЄКТУРА [лат. conjectura] — 1) припущення, здогад; 2) виправлення або відновлення на підставі

догадок тексту, зіпсованого або такого, що не піддається прочитанню.

КОНІДІ [гр. *konía* пил + *eidos* вид] — спори безстатевого розмноження багатьох грибів, що утворюються на поверхні особливої вітки *міцелію*, т. зв. *к о н і д і е н о с ц я*, іноді у вигляді ланцюжків.

КОНІЧНИЙ — прикм. від сл. *конус*; що має вигляд конуса (напр. лійка); *к - н а п о в е р х н я* — геометричне місце прямих (твірних), що проходять через дану точку і перетинають дану криву (напрямну); *к - н і п е р е р і з и* — фігури (лінії), що утворюються в перерізі прямого конуса площиною, а саме: круг, *еліпс*, *парабола*, *гіпербола*; *к - н а п е р с п е к т и в а* — спосіб проєктування предмета на площину пучком прямих, що виходять з однієї точки.

КОНКІСТА (неправильно *к о н к в і с т а*) [< ісп. *conquista* завоювання] — епоха завоювання іспанцями і португальцями Центральної і Південної Америки (кінець 15 ст. і особливо 1-а половина 16 ст.); див. *конкістадори*.

КОНКІСТАДОРИ (неправильно *к о н к в і с т а д о р и*) [< ісп. *conquistador* завойовник] — 1) іспанські і португальські завойовники, що загарбали Центральну Америку і значну частину Південної Америки і з нечуваною жорстокістю винищували і поневолювали корінне населення (див. *конкіста*); 2) * завойовники, грабіжники, загарбники.

КОНКЛАВ [< лат. *conclave* заперта кімната] — рада кардиналів, яка збирається для обрання римського папи.

КОНКОРДАТ [< лат. *concordare* бути згодним] — договір між державними властями і папою римським, що визначає взаємовідносини держави і католицької церкви в даній країні.

КОНКРЕМЕНТИ [< лат. *concrementum* зрощення] — *мед.* камені, зростки, що утворюються в порожнинах або тканинах організму внаслідок випадіння солей.

КОНКРЕТИЗУВАТИ [< лат.; див. *конкретний*] — надавати наочного, предметного характеру, давати кон-

кретний вираз чому-небудь, уточнювати.

КОНКРЕТНИЙ [< лат. *concretus* густий, твердий] — предметний, речовий, розглядуваний у всій різносторонності, в якісній різноманітності реального існування (на відміну від абстрактного); *к - н і ф а к т и* — точні, певні факти, як вони існують у реальній дійсності; *к - н а і с т и н а* — істина, яка пізнає предмет в його своєрідності і в зв'язку з певними умовами його існування і історичного розвитку; конкретність істини — одна з вимог матеріалістичної *діалектики*; *к - н і ч и с л а* (в арифметиці) — іменовані числа на відміну від абстрактних.

КОНКРЕЦІЇ [< лат. *concretio* згущення] — *мін.* стягнення, утворення округлої форми в осадочних гірських породах навколо стороннього тіла способом концентрації мінеральної речовини з водного розчину; у вигляді конкрецій часто зустрічаються фосфорит, марказит, кремій та ін.

КОНКУБІНАТ [лат. *concubinatus*] — 1) тривале позашлюбне співжиття з незаміжньою жінкою, що допускалося староримським правом; 2) * «незаконне» співжиття.

КОНКУРЕНТ [< лат. *concurrere* бігти разом] — особа, що суперничає на якому-небудь поприщі з іншою; той, що змагається; суперник.

КОНКУРЕНЦІЯ [< лат.; див. *конкурент*] — 1) у капіталістичному суспільстві — жорстока, неприпинювана боротьба капіталістів між собою за більшу частку прибутку, за ринки збуту, за джерела сировини і т. д.; к., спонукувана інтересами наживи, приводить до посилення експлуатації трудящих. Особливо гострих форм к. набрав в епоху *імперіалізму*; розвиток конкуренції загострює капіталістичні суперечності; 2) суперництво на якому-небудь поприщі між окремими особами, заінтересованими в досягненні однієї і тієї ж мети кожний для себе особисто.

КОНКУРС [< лат. *concursum* сход; зіткнення] — 1) змагання на одержання премій, нагороди, на вступ до учебного закладу і т. д.; 2) у буржуазному торговельному праві — *concursum creditorum* — передача кре-

диторам управління майном неспроможного боржника в інтересах найкращого задоволення пред'явлених йому претензій (див. *конкурсна маса*).

КОНКУРСНИЙ — що відноситься до *конкурсу*; к. е к з а м е н — змагання на іспитах для вступу до учбового закладу з обмеженим числом вакансій; к-на маса — майно неспроможного боржника, яке надійшло в розпорядження конкурсного управління (див. *конкурс 2*).

КОНКУРУВАТИ — вести *конкуренцію*, суперничати.

КОНОІД [*< гр. kōnoeidēs конусо-подібний*] — *геом.* поверхня, описана прямою лінією, що рухається паралельно заданій площині і перетинає задану пряму.

КОНОСАМЕНТ [фр. *connaissance*] — *мор.* розписка, що свідчить про прийняття вантажу для перевезення, яку видає капітан судна (або агент морського транспортного підприємства) вантажовідправникові; к. виконує функції товаророзпорядчого документа.

КОНСЕКВЕНТНИЙ [лат. *consequens (consequentis)*] — послідовний.

КОНСЕРВАТИВНИЙ [*< лат. conservativus охоронний*] — 1) той, що прагне зберегти старі, віджили порядки; ворожий до всяких новин, нововведень; косний; к-н і партії — реакційні політичні партії буржуазії, партії консерваторів; 2) к-на система — у *фізиці* — система тіл, в якій діють тільки внутрішні сили, тобто сили тяжіння або відштовхування, які залежать тільки від відстані між точками; 3) к-н е лі к у в а н н я — лікування неоперативними методами.

КОНСЕРВАТИЗМ [фр. *conservatisme < лат.*] — прихильність до старого ладу, до старих, віджилих порядків; відстоювання і прагнення відновити їх; косність, ворожнеча до всього нового, передового в політичному житті, науці, літературі і т. д.

КОНСЕРВАТОР [*< лат. conservator охоронник*] — 1) людина *консервативних* переконань, що прагне зберегти старі порядки, противник прогресу, новин і реформ (у політичному житті, в літературі, науці і

т. д.); 2) член або прихильник англійської консервативної партії — реакційної політичної партії, що захищає інтереси монополістичного капіталу, веде імперіалістичну політику експансії, підготовки імперіалістичної війни проти СРСР і країн народної демократії, насильственого придушення робітничого і революційного руху, ліквідації демократичних свобод; консерватори — найлютіші вороги національно-визвольного руху народів.

КОНСЕРВАТОРІЯ [іт. *conservatorio*] — вища музична школа.

КОНСЕРВАЦІЯ [лат. *conservatio*] — збереження; к. д в и г у н а, м а ш и н и, д е т а л і — технічні заходи захисту від *корозії*, що вживаються для уберігання від псування двигуна, машини і т. д. під час бездіяльності, перед тривалим зберіганням, перед тривалим перевезенням; к. п і д п р и є м с т в — припинення роботи діючих фабрик, заводів та інших підприємств на невизначений строк, що супроводиться рядом технічних заходів, які уберігають устаткування підприємств від псування під час бездіяльності; к. д е р е в а — спеціальна обробка деревини антисептичними рідинами, пастами, обвуглюванням або пофарбуванням для надання їй стійкості проти гниття.

КОНСЕРВИ [фр. *conserves < лат. conservare зберігати*] — 1) харчові продукти, заготовлювані надовго; для зберігання їх спеціально обробляють (солять, варять, кип'ять та ін.) і вміщують у металеві або скляні, герметично закупорювані банки, з яких викачується повітря; 2) окуляри з димчастими або синіми стеклами для захисту очей від занадто яскравого світла, пилу та ін.

КОНСЕРВУВАННЯ — 1) спосіб зберігання на тривалий час швидкопсувних продуктів харчування, що уберігає їх гол. ч. від гниття і бродіння (див. *консерви*); 2) *тех.* уберігання від гниття і псування з допомогою спеціальних засобів і устаткування, напр. к. дерев'яних споруд.

КОНСЕРВУВАТИ [*< лат. conservare зберігати*] — 1) робити *консер-*

ви 1; 2) уберігати від псування, надавати *консервації*.

КОНС'ЕРЖ [фр. *concierge*] — швейцар, воротар.

КОНСИГНАНТ [< лат.; див. *консигнація*] — у капіталістичних країнах — власник товару, продаваного за кордон через посередництво комісіонера (*консигнатора*).

КОНСИГНАТОР — див. *консигнація*.

КОНСИГНАЦІЯ [< лат. *consignatio* письмовий доказ, документ] — у капіталістичних країнах — форма комісійного продажу товарів за кордон, при якій їх власник (*консигнант*) надсилає своєму комісіонерові (*консигнаторові*), що перебуває там, партії товару для реалізації

КОНСИЛІУМ [лат. *consilium*] — нарада лікарів для вияснення хвороби і встановлення способів її лікування.

КОНСИСТЕНЦІЯ [< лат. *consistere* перебувати] — у розчинах і напіврідких тілах — ступінь м'якості речовини, густість.

КОНСИСТОМЕТР [лат. *consistere* перебувати + гр. *metreō* міряю] — прилад для визначення ступеня м'якості (*консистенції*) напіврідких тіл; застосовується при випробуванні жирів, масел, фарб і т. п.

КОНСИСТОРІЯ [< лат. *consistorium* місце зборів, ради] — 1) у дореволюційній Росії — підпорядкований архієреєві колегіальний спархіяльний орган з церковно-адміністративними і церковно-судовими функціями; 2) у католицькій церкві — нарада кардиналів під головуванням папи; 3) у лютеран — церковно-адміністративний орган.

КОНСКРИПЦІЯ [< лат. *conscriptio* запис] — система комплектування армії на основі військової повинності з допущенням викупу і замісництва; в 19 ст. майже повсюди замінена загальною особистою військовою повинністю.

КОНСОЛІ [англ. *consols* скор. від *consolidated annuities* консолідована рента] — зобов'язання державних безстрокових або довгострокових позик; в Англії становлять головну масу державних позик.

КОНСОЛІДАЦІЯ [лат. *consolidatio*] — 1) зміщення; 2) кредитна

операція, що перетворює поточні (короткострокові) державні борги в постійні (довгострокові).

КОНСОЛІДУВАТИ [< лат. *consolidare* зміцнювати] — проводити *консолідацію*.

КОНСОЛЬ [фр. *console*] — 1) *архіт.* підтримуючий елемент виступаючих частин будинку (карниза, балкона та ін.); називається також *кронштейн*; 2) кімнатна пересувна колонка або тумбочка для квітів.

КОНСОМЕ [фр. *consommé*] — бульйон з м'яса або дичини.

КОНСОНАНС [фр. *consonance* < лат. *consonans*] — 1) тони, що звучать разом, узгоджено; благозвучність (протилежн. *дисонанс*); 2) рима з різними ударними голосними (кедр — кадр).

КОНСОНАНТ [лат. *consonans* (*consonantis*)] — 1) приголосний звук; 2) нескладовий звук; консонантами можуть бути як приголосні, так і голосні, якщо вони не становлять окремого складу, напр. «й» (мій); протилежн. *сонант*.

КОНСОНАНТИЗМ [< лат.; див. *консонант*] — система приголосних звуків даної мови, їх властивості і відношення (протилежн. *вокалізм*).

КОНСОРЦІУМ [< лат. *consortium* участь] — угода кількох банків або великих капіталістів для спільного здійснення певної фінансової операції (реалізація позики і т. п.); форма капіталістичної монополії.

КОНСПЕКТ [< лат. *conspectus* огляд] — короткий виклад, запис якогонебудь твору, лекції, промови і т. п.

КОНСПЕКТИВНИЙ — складений у вигляді *конспекту*, що коротко викладає зміст.

КОНСПІРАТИВНИЙ [< лат.; див. *конспірація*] — таємний, підпільний, прихований від офіціальних властей.

КОНСПІРАТОР — прихильник, учасник, знавець *конспірації*.

КОНСПІРАЦІЯ [< лат. *conspiratio* згода, одностайність; змова] — 1) система і методи, застосовувані підпільною організацією для збереження в таємниці її нелегальної діяльності і членів самої нелегальної організації; 2) * додержання, збереження таємниці.

КОНСПРУВАТИ — влаштовувати *конспірацію*, вести таємну підпільну роботу, утворювати таємну організацію.

КОНСТАНТА [*< лат. constans (constantis) постійний*] — *мат.* постійна величина.

КОНСТАНТАН [*< лат. constans (constantis) постійний*] — *н і к е д е в а б р о н з а* — сплав міді і нікелю сріблястобілого кольору; має високий електричний опір; застосовується для виготовлення *реостатів*, для нагрівальних приладів і т. д.

КОНСТАНТНИЙ [*лат. constans (constantis)*] — незмінний, постійний.

КОНСТАТАЦІЯ [*фр. constatation* встановлення факту *< лат. constat* відомо] — встановлення безперечної існування, наявності чого-небудь.

КОНСТАТУВАТИ [*фр. constater < лат.*] — встановлювати факт, безперечної, наявності чого-небудь; підтверджувати, свідчити.

КОНСТЕБЛЬ [*англ. constable < фр. connétable (див. конетабль)*] — 1) у феодальній Англії — найвищий придворний чин, спершу — «великий конюший»; 2) в сучасній Англії — комендант фортеці або палацу; 3) поліцейський чин в Англії і США.

КОНСТЕЛЯЦІЯ [*< лат. constellatio* стягновище зірок] — 1) взаємне розміщення небесних світил, що служило підставою для безглуздих астрологічних передбачень; 2)* збір обставин.

КОНСТИТУАНТА [*фр. (assemblée) constituante*] — у Франції — установчі збори, що скликаються з метою запровадження або зміни конституції держави. К. існувала у Франції з 1789 по 1791 р. до *Легіслативи*, а також у 1848—1849 рр. і в 1945—1946 рр.

КОНСТИТУТИВНИЙ [*< лат. constitutus* влаштований, визначений, що утвердився] — визначаючий; основний, складовий.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ — заснований на *конституції*¹, що відноситься до неї; *к - н а м о н а р х і я* — реакційний державний лад, що поєднує владу *монарха* з участю представницьких установ у законодавчій владі.

КОНСТИТУЦІЙНО - ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (к.-д., кадети) — головна буржуазна партія в царській Росії, що стояла за конституційну монархію; партія к.-д. оформилась у 1905 р.; називала себе партією «народної свободи», а на ділі к.-д. хотіли поділити владу з царем і кріпосниками-поміщиками для спільної експлуатації робітників і селян. У роки першої світової війни кадети всіляко підтримували імпералістичну зовнішню політику царського уряду; у Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 р. к.-д. спрямовували політику Тимчасового уряду, згуртовували всі сили реакції проти революції і вели шалену боротьбу проти партії більшовиків. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції к.-д. були натхненниками і організаторами іноземної воєнної *інтервенції*, брали активну участь у всіх збройних контрреволюційних виступах проти Радянської влади, у всіх контрреволюційних урядах на зайнятих білогвардійцями територіях в 1918—1920 рр.

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ [*< лат. constitutio* встановлення] — реакційна буржуазна течія в політиці і науці державного права, що визнає найкращою системою державного управління *конституційну монархію*.

КОНСТИТУЦІОНАЛІСТ — прихильник *конституціоналізму*.

КОНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ — що відноситься до *конституції*².

КОНСТИТУЦІЯ¹ [*< лат. constitutio* встановлення] — основний закон держави, що визначає її суспільний і державний устрій, виборчу систему, принципи організації і діяльності органів державної влади і управління, основні права і обов'язки громадян. Буржуазні конституції відбивають і закріплюють панування буржуазії, її диктатуру і встановлюють порядки, вигідні і угодні їмущим класам; головну основу буржуазних конституцій становлять принципи капіталізму, його основні підвалини: приватна власність на землю, ліси, фабрики, заводи та інші знаряддя й засоби виробництва; експлуатація людини людиною і наявність експлуаторів і експлуатованих. Буржуазні

конституції мовчазно виходять з визнання нерівності націй і рас і утверджують «право» нагноблення й пограбування народів. Буржуазні конституції, одні прямо, інші з допомогою незлічених застережень, обмежень і винятків, заперечують рівність прав громадян і демократичні свободи. Сучасна імпералістична буржуазія розтоптала принципи рівноправності людей і націй, замінивши його принципом повноправності експлуаторської меншості і безправності експлуатованої більшості. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції була створена конституція нового, найвищого типу — основний закон диктатури пролетаріату. Конституція РРФСР 1918 р. була першою конституцією Радянської держави. У 1924 р. Другий всесоюзний з'їзд Рад затвердив першу Конституцію СРСР, що проіснувала до 1936 р.; 5 грудня 1936 р. Надзвичайний восьмий з'їзд Рад затвердив нову Конституцію СРСР. Конституція СРСР заснована на принципах *соціалізму* (див.), вона закріплює в законодавчому порядку ці принципи, уже завойовані і здійснені в СРСР. Конституція встановлює, що політичну основу СРСР становлять Ради депутатів трудящих, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, що державне керівництво суспільством (диктатура) належить робітничому класові, як передовому класові суспільства. Конституція СРСР встановлює, що економічну основу СРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, що утвердилися в результаті ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною. Конституція СРСР встановлює, що найбільш активні і свідомі громадяни з рядів робітничого класу та інших верств трудящих об'єднуються в Комуністичну партію Радянського Союзу, яка є передовим загонном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ла-

ду і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних. Конституція СРСР глибоко інтернаціональна, вона виходить з того, що всі нації і раси рівноправні; вона відзначається послідовним і до кінця витриманим соціалістичним демократизмом, гарантує право на працю, право на відпочинок, право на матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби і втрати працездатності; право на освіту. Відповідно до інтересів трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу, розвитку політичної активності мас громадянам СРСР гарантується законом свобода слова, свобода друку, свобода зборів і мітингів, свобода вуличних походів і демонстрацій, право об'єднання у громадські організації. Громадянам СРСР забезпечується недоторканність особи, недоторканність житла і таємниці листування. Конституція СРСР не обмежується фіксуванням формальних прав громадян, а переносить центр ваги на питання про гарантії цих прав, на питання про засоби здійснення цих прав. Відповідно до Конституції СРСР розроблені і конституції союзних та автономних республік. Роки, що пройшли після прийняття Конституції СРСР, ознаменовані всесвітньоісторичними перемогами радянського народу, дальшим зміцненням соціалістичного ладу, зростанням усього народного господарства і соціалістичної культури, могутнім зростанням радянської демократії. По шляху будівництва соціалізму, прокладеному під керівництвом Комуністичної партії радянським народом, ідуть трудящі народно-демократичних країн Європи і Азії. Конституція СРСР справила величезний вплив на створення конституцій країн народної демократії, які є справді демократичними, виражають волю народів, визволених від ярма експлуатації і гніту капіталізму. Конституція СРСР, що є прапором нового, соціалістичного світу, має міжнародне, всесвітньоісторичне значення, служить великою запальною програмою дій і для трудящих капіталістичних країн, народів колоній і напівколоній у їхній бо-

ротьбі за мир, демократію і соціалізм.

КОНСТИТУЦІЯ ² [*< лат. constitutio побудова*] — *біол.* к. людини — індивідуальні фізіологічні і анатомічні особливості людини, що складаються у певних соціальних і природних умовах і проявляються в її реакції на різні (у тому числі і хвороботворні) діяння; к. тварин — загальна будова організму тварини, що визначає її реакцію на діяння зовнішнього середовища.

КОНСТИТУЮВАТИСЯ [*< лат. constituere встановлювати*] — зорганізуватися, набувати характеру певної організації, складатися, надавати собі законності.

КОНСТРИКТОР [*< лат. constrictio стягування*] — м'яз, що замикає природні отвори в організмі людини.

КОНСТРУКТИВІЗМ [*< лат. constructio побудова*] — формалістичний напрям у заєпадницькому буржуазному мистецтві, що виник після першої світової війни і характеризує ідейну спустошеність буржуазного мистецтва епохи імперіалізму. Заперечуючи пізнавальну суть мистецтва, його ідейний зміст, представники конструктивізму користуються переважно формами простих геометричних тіл (куба, циліндра). В архітектурі к. відзначається показом самої конструкції і будівельних матеріалів. К. відобразився у літературі і в музиці.

КОНСТРУКТИВНИЙ — що відноситься до *конструкції*, побудови, плану, взаємного розміщення частин (споруди, твору мистецтва, проекту і т. п.); к. соціалізм — реформістська течія в англійському робітничому русі (Макдональд та ін.). К. с. заперечує соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату і в тісному союзі з реакційною буржуазією веде активну боротьбу проти СРСР, країн народної демократії, комуністичного руху і проти національно-визвольного руху в колоніях.

КОНСТРУКТОР — особа, що займається конструюванням (див. *конструювати*) машин, механізмів, споруд, а також їх окремих частин.

КОНСТРУКЦІЯ [*лат. constructio*] — 1) будова, устрій, побудова,

план, взаємне розміщення частин (споруди, машини, твору мистецтва, проекту і т. п.); 2) *тех.* споруда, що спершу заготовляється і перевозиться до місця побудови, де вона входить до більш складного цілого; 3) *грам.* сполучення слів, розглядуване в їх взаємвідношенні.

КОНСТРУЮВАТИ [*лат. construere*] — будувати, споруджувати, створювати план чого-небудь, будувати механізми, машини, споруди з виконанням їх проектів і розрахунків.

КОНСУЛ [*лат. consul*] — 1) у стародавньому Римі в епоху республіки — титул двох виборних найвищих службових осіб; у період імперії к. — тільки почесне звання; 2) у Франції в період після перевороту 18 брюмера 8 р. (9 листопада 1799 р.) до встановлення імперії (1804 р.) — титул трьох осіб, наділених необмеженою виконавчою владою; фактично вся влада належала першому консулові Наполеону Бонапарту, що об'явив себе у 1804 р. імператором; 3) службова особа, призначена якою-небудь державою в який-небудь пункт іншої держави (за згодою останньої); представляє і захищає інтереси місцевими властями адміністративно-правові і економічні інтереси як держави, що її уповноважила, так і її громадян; генеральний к. — уповноважений якої-небудь держави, призначуваний у найбільші міста іншої країни.

КОНСУЛАТ [*лат. consulatus*] — див. *консульство*.

КОНСУЛЬСТВО — 1) звання і посада *консула*; 2) представництво однієї держави в різних пунктах території іншої, очолюване консулом; 3) період управління консулів у стародавньому Римі і у Франції (див. *консул 1, 2*).

КОНСУЛЬСЬКИЙ — що відноситься до *консула*; к-каюрисди кція — збережений ще в деяких напівколоніальних країнах привілей невідповідності іноземцям місцевим законам і судам у кримінальних і цивільних справах, а також розгляд цих справ консулом тієї держави, громадянином якої є даний іноземець.

КОНСУЛЬТАНТ [$\langle$ лат. *consultans* (*consultantis*) що радить] — спеціаліст у якій-небудь галузі, що працює в установі як особа, яка дає поради, вказівки, висновки в питаннях своєї спеціальності; також спеціаліст, тимчасово запрошений для обговорення якого-небудь питання.

КОНСУЛЬТАТИВНИЙ п а к т [$\langle$ лат. *consultare* радитись] — міжнародний договір, за яким договірні сторони зобов'язуються радитися у питаннях, що їх інтересують.

КОНСУЛЬТАЦІЯ [лат. *consultatio*] — 1) порада спеціаліста в якому-небудь питанні, порада обізнаної особи; 2) нарада спеціалістів у якому-небудь питанні; 3) назва установ, що мають на меті подавати допомогу населенню порадами і вказівками відповідних спеціалістів з тих чи інших практичних питань, напр. з юридичних, з питань про догляд за дітьми і т. д.

КОНСУЛЬТУВАТИ — влаштувати з якого-небудь питання *консультацію* з спеціалістом або обізнаною особою; давати поради комусь-небудь.

КОНТАГІЙ [$\langle$ лат. *contagium* зараза] — заразне начало, збудник *інфекційної* хвороби.

КОНТАГІОЗНИЙ [лат. *contagiosus*] — заразний.

КОНТАКТ [$\langle$ лат. *contactus* зіткнення, дотик] — 1) зіткнення, з'єднання проводів електричного ланцюга; місце цього зіткнення; пристрій, що забезпечує таке зіткнення; 2) *мін.* площина зіткнення різних гірських порід, напр. осадовчих з виверженими (див. *контактний метаморфізм*, *контактний мінерал*); 3) речовина, що утворюється при очищенні продуктів перегонки нафти сірчаною кислотою; застосовується в різних виробництвах; 4) * зіткнення взагалі; зв'язок, взаємодія в роботі, узгодженість дій.

КОНТАКТНИЙ — що відноситься до *контакту*; к. м е т а м о р ф і з м — зміна мінеральної речовини у смугі зіткнення гірських порід (див. *контакт* 2); к. м і н е р а л — мінерал, що утворюється в результаті контактного метаморфізму, напр. гранат, корунд; к. о п і р — *ел.* опір,

що існує в місці контакту проводів електричного ланцюга внаслідок забруднення проводів або нещільного їх прилягання один до одного; к-на р і з н и ц я п о т е н ц і а л і в — різниця потенціалів, що спостерігається між двома металами, які перебувають у зіткненні (в контакті); к-н і к і л ь ц я — мідні або сталеві кільця, насаджені на вісь електричної машини для підведення струму; к. п р о в і д — повітряний провід, з якого рухомий вагон (трамвай, електропоїзда) знімає електричний струм; к-на р е й к а — провід для живлення лінії електричної залізниці (метрополітену) у вигляді третьої рейки; к-н е д р у к у в а н н я — одержання відбитка на фотографічному папері при безпосередньому притисненні його до негатива.

КОНТАМІНАЦІЯ [$\langle$ лат. *contaminatio* приведення до зіткнення; змішування] — 1) змішування двох або кількох подій під час розповіді; вкраплювання подробиць однієї події або літературного твору до іншого; 2) *лінгв.* виникнення нового слова або вислову через схрещування, об'єднання частин двох слів або висловів; напр., неправильний вираз: «пожати уділ» є плід контамінації двох висловів: «дістати уділ» і «пожати плоди».

КОНТАР [$\langle$ ар. *qintār* вага ста] — 1) стара вагова одиниця на Русі, що дорівнювала 41 кг; 2) великі гирі для зважування; також вага, що відповідає таким гирям.

КОНТЕЙНЕР [англ. *container*] — 1) *тех.* резервуар, бак, приймач, напр. для продуктів перегонки нафти; 2) ящик певних розмірів і устрою для перевезення товару на вантажних автомобілях, залізничних платформах; 3) зйомний кузов вагонів і повозок, що застосовується для перевезення вантажів без тари.

КОНТЕКСТ [$\langle$ лат. *contextus* тісний зв'язок, з'єднання] — закінчений щодо змісту уривок письмової мови (тексту), який точно визначає суть окремого слова або фрази, що входить до нього.

КОНТИНГЕНТ [$\langle$ лат. *contingens* (*contingentis*) що припадає на част-

ку) — 1) склад людей якого-небудь колективу (установи, організації, підприємства, армії і т. п.); 2) у зовнішній торгівлі — встановлювана для деяких товарів гранична норма їх ввозу, вивозу або транзиту в певні країни, виражена у вагових або вартісних одиницях.

КОНТИНГЕНТНІ договори [*< лат.*] — договори, що гарантують державі можливість вивозу, ввозу або транзиту певної кількості товарів (див. *контингент* 2).

КОНТИНГЕНТОВАНИЙ [*< лат.*; див. *контингент*] — обмежений певними рамками; *к - н а е м і с і я* — випуск банком або державою кредитних білетів або паперових грошей, обмежуваний певними границями або умовами (напр., вимогою золотого забезпечення); *к - н і п о д а т к и* — податки, загальна сума яких встановлюється заздалегідь і потім розкладається між адміністративними одиницями аж до платників податку.

КОНТИНЕНТ [лат. *continens* (*continentis*)] — материк, велика ділянка суші (площею не менше кількох мільйонів км²), оточена з усіх боків океаном; в сучасну геологічну епоху існують такі материки: Євразія (Європа + Азія), Півн. Америка, Півд. Америка, Африка, Австралія і Антарктида (біля Південного полюса).

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ — що перебуває на *континенті*; властивий континентові, материкові; *к. клімат* — сухий клімат, що зазнає різких змін; *к - н і о с а д к и* — продукти руйнування гірських порід, що відклалися на поверхні суші (материка); *к - н і в і д к л а д е н н я* — геологічні осадки, що відклалися на поверхні суші; до них належать відкладення озер, боліт, льодовиків і пустельні нагромадження (глини, суглинки, піски та ін.); *к. ступінь* — див. *шельф* 1; *к. н а с и с т е м а* (блокада) — система економічної політики, що її проводив Наполеон I в інтересах французької промислової буржуазії. Вона полягала в цілковитій забороні союзним і підвладним Наполеонові державам континенту Європи вести торговельні зносини з Англією (1806—1813 рр.).

КОНТИНУУМ [*< лат. continuum* безперервне, суцільне] — *мат.* безперервна різноманітність, напр. сукупність усіх точок прямої або якого-небудь її відрізка, велике число всіх дійсних чисел або чисел, що містяться між двома якими-небудь дійсними числами, напр. між 0 і 1.

КОНТО [іт. *conto*] — рахунок.

КОНТОКОРЕНТ [іт. *conto corrente*] — див. *конткокорентний рахунок*.

КОНТОКОРЕНТНИЙ *р а х у н о к* [*< іт. conto corrente* поточний рахунок] — активний рахунок, що його відкривають особи, фірми і найчастіше банки своїм постійним клієнтам для взаємного розрахунку за укладуваними між ними угодами.

КОНТОРЕЙС [*< португ. conto de reis* *бука. мільйон реїсів*] — спершу мільйон реїсів (див. *реїс* 1) у Португалії та Бразилії; сучасне значення конторейса — 1 000 *крусейро* в Бразилії і 1 000 *ескудо* в Португалії.

КОНТР..., **КОНТРА...** [*< лат. contra* проти] — у складних словах означає протилежність, протиставлення, активну протидію тому, що виражено у другій частині слова, напр. контрреволюція, контрудар.

КОНТРАБАНДА [фр. *contrebande* *< исп., іт. contrabando*] — 1) таємне перевезення або перенесення через державний кордон товарів, цінностей та інших предметів, поминувши митні пункти, а також через них, але приховавши від митного догляду; 2) самий товар, таким способом провезений або пронесений; 3) * взагалі — все заборонене, протягуване таємно, провозуване крадькома.

КОНТРАБАНДИСТ [ісп. *contrabandista*] — людина, що займається *контрабандою*.

КОНТРАБАС [іт. *contrabasso*] — найбільший і найнижчий по звуку смячковий музичний інструмент, що входить до складу симфонічного оркестру.

КОНТРАГАЛС [див. *контра...* + *галс*] — *мор.* іти контрагалсом — іти галсом, протилежним тому, яким іде зустрічне судно.

КОНТРАГЕНТ [*< лат. contrahens* (*contrahentis*) що договорюється] — особа або установа, що прийняла на

себе ті чи інші зобов'язання за договором; кожна з сторін у договорі у відношенні одна до одної.

КОНТРАДИКТОРНИЙ [лат. *contradictorius*] — протилежний, суперечливий, що суперечить; **контрадикторні судження** — протилежні судження, одне з яких загальне, а друге — часткове, окреме, напр.: «всі ссавці — травоядні» і «деякі ссавці — не травоядні»; одне з контрадикторних суджень неминуче є хибним, друге — істинним.

КОНТРАДИКЦІЯ [лат. *contra* проти + *dictio* висловлювання] — суперечливе судження, суперечливе висловлювання; суперечність, що допускається в процесі міркування і порушує закони формальної логіки.

КОНТР-АДМІРАЛ [фр. *contreamiral*] — див. *адмірал*.

КОНТРАЖУР [*<* фр. *à contre-jour* проти світла] — знімання, під час якого об'єкт, що знімається, перебуває між знімальним апаратом і джерелом світла.

КОНТРАКТ [лат. *contractus*] — в юридичному значенні — договір, угода, що встановлюють права і обов'язки для обох сторін і обумовлені строками.

КОНТРАКТАНТ — особа або організація, які беруть на себе певні зобов'язання за *контрактом* (див. також *контрактація*).

КОНТРАКТАЦІЯ — укладення *контракту*, договору між підприємствами, що виробляють продукцію, і організаціями, що заготовляють і збувають цю продукцію. В СРСР к. дуже поширилася як спосіб організації виробництва і заготівлі певних видів сільськогосподарської продукції (бавовни, цукрових буряків і т. д.), деяких видів овочів, ягід, фруктів.

КОНТРАКТУВАТИ — підряджати, наймати, зобов'язувати *контрактом*.

КОНТРАКТУРА [*<* лат. *contractura* звуження, скорочення] — мед. стійке зведення суглоба внаслідок ураження м'яких тканин (шкіри, м'язів, зв'язок, фасцій) або нервів.

КОНТРАКЦІЯ [лат. *contractio*] — 1) стискування, стиснення;

2) *фіз.* стиснення струменя рідини при витіканні її з отвору посуду.

КОНТРАЛЬТО [іт. *contralto*] — муз. найнижчий жіночий голос.

КОНТРАМАРКА [фр. *contremarque*] — записка на право одержання безплатного місця в театрі; талон, що заміняє квиток у театр.

КОНТРАПУНКТ [нім. *Kontrapunkt*] — у музичній науці — вчення про одночасний і узгоджений між собою рух кількох самостійних голосів, які створюють одне гармонійне ціле; характерні форми контрапункту — *фуга* ², *канон* ⁴.

КОНТРАПУНКТИСТИ — композитори 14—18 ст., що розвивали в своїх композиціях принцип багатоголосся (див. *контрапункт*).

КОНТРАРНИЙ [лат. *contrarius*] — протилежний, супротивний; **контрарні судження** — протилежні судження, одне з яких загальностверджувальне; друге — загальнозаперечне, напр.: «всі ссавці — травоядні» і «ні один ссавець — не травоядний»; одне з контрарних суджень неминуче є хибним, друге може бути або істинним, або хибним.

КОНТРАСИГНАЦІЯ [лат. *contra* проти + *signare* підписувати] — у буржуазних державах — підпис (скріпа) відповідного міністра на акті, що виходить від глави держави (монарха або президента). Цей підпис означає, що міністр бере на себе юридичну і політичну відповідальність за даний акт.

КОНТРАСТ [фр. *contraste*] — різко виражена протилежність.

КОНТРАТАКА [фр. *contre-attaque*] — *атака*, до якої вдаються ті, що обороняються, з метою відбити наступ противника, вибити його з захопленої ним позиції і т. п., а також з метою підготовки до переходу військ, що оборонялися, в загальний контрнаступ.

КОНТРАФАГОТ [іт. *contrafagotto*] — дерев'яний духовий інструмент, *регистр* якого на октаву нижчий, ніж у *фагота*; входить до складу симфонічного оркестру.

КОНТРАФАКЦІЯ [фр. *contrefaction* підробка *<* лат. *contra* проти + *facere* робити] — літературна підробка; самовільне, протизаконне по-

рушення авторського права через відтворення і поширення чужого твору.

КОНТРБАЛАНС [*< фр. contre-balancer урівноважувати*] — таблиця, що складається на підставі бухгалтерських даних з метою перевірки і аналізу балансу або якої-небудь його частини; при цьому застосовується інший метод, ніж той, який застосовувався в аналізованому балансі.

КОНТРВАЛІАЦІЙНА лінія [*< лат.*] — *заст. військ.* внутрішня концентрична укріплена позиція, яку споруджували ті, що брали в облогу фортецю, навколо фортеці при блокаді для забезпечення себе від вилазок з фортеці (пор. *циркумваліаційна лінія*).

КОНТРЕСКАРП [*фр. contre-escarpe*] — *військ.* 1) передня пологість рову, тобто найближча до противника; 2) протитанкова перешкода — крутий штучний укіс, до його копають на схилі висоти, зверненому в бік того, що обороняється.

КОНТРИ [*< фр. contre проти*] — 1) ворожі відносини; взаємне невдоволення і сперечання; сварки, незгоди; 2) у фехтуванні — вправи двох учнів у задалегідь умовлених атаках, відбивах, відповідях та ін.

КОНТРИБУЦІЯ [*лат. contributio*] — 1) під час війни — примусові грошові і натуральні побори з населення, що їх проводять ворог на захоплених ним територіях; 2) після війни — суми, сплачувані переможеною державою на користь держави-переможниці.

КОНТРМАНЄВР [*фр. contre-maneuvre*] — *військ.* маневр, до якого вдаються з метою протидіяти ворожому маневру.

КОНТРМАРШ [*фр. contremarche*] — *військ.* марш-маневр, до якого вдаються з метою ліквідації марш-маневру противника з дальшим завданням завдати поразки противникові.

КОНТРМІНА [*фр. contre-mine*] — *військ.* підземний хід, що веде в сторону противника для відшукання і знищення закладених ним мін (див. *міна² 1*).

КОНТРОВЕРЗА, КОНТРОВЕРСА [*фр. controverse < лат. controver-*

sia] — незгоди, спір; спірне питання; учений спір.

КОНТРОЛЕР [*фр. contrôleur*] — особа, обов'язком якої є *контроль*.

КОНТРОЛЕР [*< англ. controller управитель*] — апарат для керування і пуску електродвигунів трамваїв, підійомників, електровозів і т. п.

КОНТРОЛЮВАТИ [*фр. contrôler*] — провадити *контроль*, перевіряти.

КОНТРОЛЬ [*фр. contrôle*] — 1) нагляд з метою перевірки, перевірка чого-небудь; 2) забезпечення або перевірка правильності тих чи інших дій в галузі виробництва і управління; 3) перевірка виконання прийнятих рішень або обов'язків, які покладені на дану організацію, установу або службову особу. Правильна організація перевірки виконання має вирішальне значення в справі боротьби з бюрократизмом і канцелярщиною; 4) установа, особи, що перевіряють діяльність якої-небудь іншої установи або відповідальної особи, звітність і т. п.

КОНТРОЛЬНИЙ — що відноситься до *контролю*; перевірний; **к. п а к е т** — кількість акцій, що дає акціонерів фактичну перевагу в акціонерному товаристві.

КОНТРЕВОЛЮЦІОНЕР [*фр. contre-révolutionnaire*] — учасник, прибічник *контрреволюції*.

КОНТРЕВОЛЮЦІЯ [*фр. contre-révolution*] — боротьба реакційних класів проти наростаючої революції з метою придушення її і проти перемігшої революції з метою знищення її завоювань і відновлення дореволюційного порядку. К., спрямована проти Радянської держави, виступала у найрізноманітніших формах (дії білогвардійських армій, воєнна і економічна інтервенція капіталістичних держав, блокада Радянської країни, організація військових закордонців і змов всередині країни, шкідництво, куркульський саботаж, підкупна діяльність троцькістсько-бухаринських і буржуазно-націоналістичних ворогів народу, бандитизм). Вирішальні перемоги пролетарської революції і соціалістичного будівництва в СРСР здобуті завдяки революційній пильності робітничого класу

і трудящих і відданості їх справі соціалізму, завдяки проводжуваній Радянською владою під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу нещадній боротьбі з контрреволюцією, боротьбі, що привела до повного розгрому контрреволюції. Американські, англійські та ін. імперіалісти — носії і натхненники найчорнішої реакції — є організаторами контрреволюційних змов у країнах народної демократії. Ці змови неминуче приречені на провал завдяки цільності трудящих країни народної демократії, що твердо стали на шлях соціалізму.

КОНТРЕЙКА — рейка, укладена паралельно робочим колійовим рейкам для належного спрямування колісних гребенів; не дає поїздам сходити з рейок на крутих поворотах і т. п.

КОНТРЕФОРМАЦІЯ — реакційний рух, спрямований проти *реформациї*, за зміцнення основ католицької церкви і папства. Цей рух почався в 40-х рр. 16 ст.

КОНТРЕСТАЛІЙНИ дні — мор. кількість днів, на які судно може бути, згідно з договором, затримане в порту в чеканні навантаження або вивантаження понад обумовлений для проведення цих операцій час (понад сталійні дні). За кожний контресталійний день стягається пеня (див. *демередж*).

КОНТРОРС [англ. counterfort] — 1) *архіт.* вертикальна виступаюча частина стіни, яка сприяє її стійкості тим, що своєю вагою протидіє розпорові склепінь, які перекривають споруду; в готичній архітектурі (див. *готика*) к. сприймає розпір склепіння через *аркбутан* (див.); 2) *мор.* чавуна розпірка у ланок якірного ланцюга, що перешкоджає стисненню їх.

КОНТУЗІЯ [лат. contusio] — струс, ушиб, загальне ураження організму без видимих ушкоджень, напр. к. повітряною хвилею під час сильного вибуху.

КОНТУР [фр. contour] — 1) обрис якого-небудь предмета, графічне зображення обрису чого-небудь; 2) *ел., рад.* замкнений ланцюг провідників; 3) коли вальний к. — замк-

нений електричний ланцюг, в якому можуть створюватись електричні коливання.

КОНУНГ [стар.-сканд. konungr] — вождь племені у стародавніх скандинавів (норманнів).

КОНУС [лат. conus < гр. kōnos] — геометричне тіло, обмежене *конічною поверхнею* і площиною, що перетинає її по замкненій кривій; *п р я м и й, к р у г л и й к.* — геометричне тіло, утворюване обертанням прямокутного трикутника навколо одного з його *катетів*.

КОНФЕДЕРАТИ — 1) *іст.* у феодално-кріпосницькій Польщі — учасники конфедерацій — об'єднані шляхти для захисту її привілеїв, для захоплення влади, проведення через сейм певних рішень; 2) держави, що входять до складу конфедерації.

КОНФЕДЕРАТКА [польськ.] — польська національна шапка з чотирикутним верхом.

КОНФЕДЕРАЦІЯ [лат. confoederatio] — 1) союз, товариство, об'єднання яких-небудь організацій; 2) союз держав, що зберігають незалежне (суверенне) існування, але об'єднані одним або кількома спільними органами.

КОНФЕКЦІЙНА промисловість [*< лат. confectio виготовлення*] — галузь промисловості, яка в масовому масштабі виробляє готовий одяг.

КОНФЕРАНСЬБ [*< фр. conférencier доповідач, лектор*] — артист, що веде естрадний концерт, іноді виконує самостійні номери.

КОНФЕРЕНТ — учасник *конференції*.

КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛ [нім. Konferenzsaal] — зал для урочистих зборів, *конференцій*, нарад.

КОНФЕРЕНЦІЯ [лат. conferentia < conferre збирати в одне місце] — збори, нарада представників урядів, громадських, партійних, наукових і т. п. організацій для обговорення яких-небудь питань.

КОНФЕСІОНАЛЬНИЙ [лат. confessionalis] — віросповідний; церковний.

КОНФЕТТІ [іт. confetti] — різноколірні дрібні паперові кружечки,

якими заради забави оспівають один одного на балах і маскарадах.

КОНФІГУРАЦІЯ [лат. *configuratio*] — 1) зовнішній обрис; 2) взаємне розміщення яких-небудь предметів; 3) *астр.* видиме положення світила на небесній сфері відносно Сонця: з'єднання, *елонгація*, *квадратура* і протистояння; 4) *геом.* таке розміщення кінцевого числа точок і прямих (або площин), при якому через кожну точку проходить однакоє число прямих (або площин), а на кожній прямій (або площині) лежить однакоє число точок.

КОНФІДЕНЦІАЛЬНИЙ [*<* лат. *confidentia* довір'я] — довірчий, що не підлягає розголошенню, секретний.

КОНФІРМАЦІЯ [*<* лат. *confirmatio* затвердження] — 1) у буржуазних країнах — затвердження вищою владою судового вироку; 2) у протестантів — перевірка знань церковних догматів і взагалі віровчення і послідуєчий обряд прилучення до церкви юнаків і дівчат, яким минуло 16 років; 3) у католиків — обряд миропомазання, що прилучає дітей до церкви.

КОНФІСКАЦІЯ [*<* лат. *confiscatio* відібрання в казну] — 1) примусове і безплатне відчуження на користь держави всього або частини майна, що належить приватній особі; 2) вилучення з обігу друкованої продукції.

КОНФІСКУВАТИ — піддати *конфіскації*.

КОНФЛІКТ [*<* лат. *conflictus* зіткнення] — зіткнення протилежних інтересів, поглядів, прагнень; незгоди, свари, спір, що загрожує ускладненнями.

КОНФЛІКТНИЙ — що відноситься до *конфлікту*; *к-ні* комісії — комісії, що займаються розв'язанням спорів і незгод (конфліктів), які виникли в певного роду питаннях, напр. між наймачами і робітниками.

КОНФОКАЛЬНИЙ [лат. *con* з, разом + *focus*] — *геом.* співфокусний, що має спільний фокус; *к-ні* криві — криві лінії, що мають спільні фокуси.

КОНФОРМНИЙ [лат. *conformis*] — подібний; *к-не* відображення

ня (рівнокутне відображення) — відображення однієї поверхні на другій (напр. поверхні земної кулі на карті), при якому зберігаються кути між усіма напрямками.

КОНФУЗ [лат. *confusio*] — замішання, знякочовня; ніякове, неприємне становище.

КОНФУЦІАНСТВО — віросповідання, створення якого приписується китайському мислителю Конфуцію (Кун-цзи), що жив у 551—479 рр. до н. е.; одна з трьох найбільш поширених релігій Китаю, поряд з *даосизмом* і *буддизмом*. Основне в конфуціанстві — культ предків і виховання народу в рабській покірності. Реакційна ідеологія конфуціанства, використана експлуаторськими класами Китаю для увічнення феодального ладу, гальмувала суспільний і культурний розвиток Китаю. У зв'язку з політичними і культурними перетвореннями, що відбуваються в Китайській Народній Республіці, *к.* втрачає свій вплив серед трудящих.

КОНХІОЛОГІЯ, КОНХІОЛОГІЯ [гр. *konchylion*, *konchē* черепашка + *logos* поняття, вчення] — відділ *зоології*, що вивчає черепашок, гол. *ч. моллюсків*.

КОНХОЇДА [*<* гр. *konchoeidēs* черепашкоподібний] — *мат.* крива лінія, яка є геометричним місцем кінців відрізків постійної довжини, відкладуваних на променях, що проходять через одну і ту ж точку, починаючи від точок перетину цих променів з певною заданою прямою; з її допомогою можна поділити будь-який кут на три рівні частини.

КОНЦЕНТР — див. *концентри*.

КОНЦЕНТРАТ [*<* лат.] — 1) *гірн.* продукт збагачення корисної копалини, в якій *концентрацією* з підвищено процентний вміст речовини, заради якої провадиться видобуток, напр. металу; 2) поживний корм для худоби, напр. зерно, висівки, макуха та ін.; 3) *харчові* *концентрати* — сухі, концентровані, пресовані харчові продукти, зручні для зберігання і швидкого готування їжі. *К.* зберігають поживні властивості.

КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *концентрація*; к. та б і р — місце *ізоляції* військовополо- нених, в'язнів.

КОНЦЕНТРАЦІЯ [лат. *con* з + *centrum* центр, зосередження] — 1) зосередження; згущення; 2) у хімічній технології — згущення якогонебудь розчину видаленням лишку розчинника; також кількість розчи-неної речовини, що припадає на певну кількість розчинника; 3) *гірн.* спосіб збагачення корисної копалини виділенням більш цінної, придатної з технічного і економічного боку частини її для дальшого (напр. металургійного) обробітку або викорис-тання; 4) *ек. к.* капіталу — зосередження все зростаючої маси засобів виробництва в руках капіталістів, що веде до посилення їх влади над чужою працею і до жорстокої експлуатації трудящих; концент-рація, основна риса розвитку капі-талізму, випливає з властивості йому основної суперечності між суспіль-ним характером виробництва і при-ватнокапіталістичною формою при-власнення; к. капіталу здійснюється перетворенням частини додаткової вартості в капітал (див. *централіза-ція капіталу*); к. в и р о б и ц т в а — процес зосередження вироб-ництва у все більших підприємствах. У капіталістичних країнах, в яких основним рушієм є одержання капі-талістами максимального прибутку, к. виробництва відбувається в ре-зультаті жорстокої конкурентної бо-ротьби, веде до загибелі величезної маси дрібних підприємств і зміцнення панування великих монополій (див. *монополія — монополії капіталістичні*). В СРСР, де засоби вироб-ництва належать усьому народові, укрупнення виробництва, зосере-дження на промислових підприємст-вах все більшого числа робітників, все більшої кількості устаткування, сировини здійснюється в плановому порядку. Радянський Союз — країна найбільш концентрованої промис-ловості, що створює можливість бу-дувати її на основі найпередовішої техніки, забезпечувати задяки цьо-му високу продуктивність праці і не-чуваний раніш темп нагромадження.

КОНЦЕНТРИ [лат. *con* з, разом + *centrum* центр, зосередження] — *геом.* кола різної величини, але з спільним центром.

КОНЦЕНТРИЧНИЙ — 1) що має спільний центр; 2) що належить до *концентрів*; к о н ц е н т р и ч н і о к р у ж н о с т і — окружності, які мають спільний центр, але різні *радіуси*.

КОНЦЕНТРОВАНИЙ [< лат.; див. *концентрація*] — 1) зосередже-ний; 2) згущений; к. р о з ч и н — розчин, що має велику кількість роз-чищеної речовини в одиниці об'єму, дуже міцний розчин; 3) збагачений, напр. к-на руда; 4) *с.-г.* сильно насичений поживними речовинами, напр. к-ні, або сильні, корми (зерна вівса, кукурудзи, ячменю, вики та ін.; висівки, макуха і т. д.).

КОНЦЕНТРУВАТИ [< лат.; див. *концентрація*] — 1) зосереджувати, збирати, нагромаджувати; 2) згущу-вати, напр. к. розчин; 3) збагачувати (руду).

КОНЦЕПТУАЛІЗМ [< лат. *conceptus* думка, уявлення] — напрям у середньовічній філософії; найвидат-ніший представник — П'єр Абеляр (1079—1142); згідно з концептуалізм-ом, загальні поняття не існують самі собою, окремо від одиничних речей (як твердив схоластичний «реалізм»; див. *реалізм* 3), але і не є пустими словами, що не виражають нічого реально існуючого (як твердив *номіналізм*, див.), а існують в умі як особливі форми пізнання дійснос-ті. Як і інші середньовічні напрями, концептуалізм не дав правильного розв'язання проблеми загального і одиничного.

КОНЦЕПЦІЯ [< лат. *conceptio* сприйняття] — 1) система поглядів на ті чи інші явища; спосіб розгляду яких-небудь явищ, розуміння чого-небудь; 2) загальний задум (худож-ника, поета, ученого і т. п.).

КОНЦЕРН [англ. *concern*] — один з видів капіталістичних монополій: об'єднання підприємств при пануван-ні одного капіталіста або невеликої групи капіталістів. На відміну від *тресту*, в якому об'єднувані під-приємства втрачають свою самостій-ність, підприємства, що входять в к.,

формально залишаються самостійними, але фактично, внаслідок фінансової залежності і системи участі, підпорядковані пануючій в концерні групі монополістів. Концерни створюються скуповуванням пакетів акцій різних підприємств, організацією спеціальних товариств для участі і фінансування, укладенням договорів про спільність інтересів і т. д. Багато концернів охоплює підприємства найрізноманітніших галузей промисловості, банки, різні види транспорту та ін. У концерні особливо наочно проявляється зрощування промислового і банківського капіталу, властиве епосі *імперіалізму*.

КОНЦЕРТ [іт. concerto] — 1) публічне виконання музичних і вокальних творів, а також естрадних драматичних, хореографічних та ін. номерів за певною програмою; 2) великий музичний твір для якого-небудь інструмента *соло* в супроводі оркестру; 3)* система узгоджених виступів кількох держав.

КОНЦЕРТАНТ — артист, що дає *концерт*.

КОНЦЕРТИНО [іт. concertino] — 1) музичний інструмент, що має вигляд шестигранної гармонії; 2) музичний твір типу *концерту* 2, але з менш розвинутими частинами.

КОНЦЕРТМЕЙСТЕР [нім. Konzertmeister] — 1) в оркестрі — перший скрипач, за яким ідуть всі інші скрипки; перший альтист у групі *альтів*, перший віолончеліст у групі віолончелей; к. також стежить за правильним строем інструментів оркестру, точністю і однотайністю штрихів у скрипок; 2) в оперних театрах — акомпаніатор, що розучує партії з солістами.

КОНЦЕСІОНЕР — особа, що одержала *концесію*.

КОНЦЕСІЯ [< лат. concessio дозвіл, згода] — 1) договір на здачу капіталістам в експлуатацію на певних умовах належних державі або муніципальній владі підприємств, землі з правом видобування корисних копалин, будівництва підприємств і т. д. Концесії використовуються імперіалістичними державами для закабалення залежних і колоніальних країн; 2) саме під-

приємство, організоване порядком концесії.

КОН'ЮГАЦІЙНИЙ [< лат. conjugatio дієвідміна] — що відноситься до дієвідмини.

КОН'ЮГАЦІЯ [< лат. conjugatio сполучення, парування] — статевий процес у більшості *інфузорій*; к. полягає у тимчасовому злитті двох особин, які при цьому обмінюються частинами свого ядерного апарата і *цитоплазмою*.

КОН'ЮНКТИВ [лат. (modus) conjunctivus] — умовний спосіб дієслова.

КОН'ЮНКТИВА [< лат. conjunctivus сполучний] — *анат.* сполучна оболонка ока.

КОН'ЮНКТИВІТ [< лат.] — запалення *кон'юнктиви*.

КОН'ЮНКТУРА [< лат. conjungere з'єднувати] — 1) збіг обставин; існуюча обстановка, стан речей, здатний впливати на закінчення якої-небудь справи; 2) сукупність ознак, що характеризують стан капіталістичного господарства в певний період: рух цін, проєнта, курсу цінних паперів, заробітної плати, дивідендів, розмірів продукції і т. п.

КООПЕРАЦІЯ [< лат. cooperatio співробітництво] — 1) одна з форм організації праці, при якій багато осіб беруть спільну участь в одному і тому ж процесі праці або в різних, але зв'язаних між собою процесах праці; 2) масові колективні об'єднання в галузі виробництва і обміну. Основні форми кооперації: споживча, постачально-збутова, кредитна, виробнича. При капіталізмі к. підлягає загальним законам розвитку капіталізму, неминуче перетворюється в колективно-капіталістичну установу і експлуатується великим капіталом. Буржуазія використовує кооперацію для відвернення пролетаріату від класової, політичної боротьби. В умовах капіталізму к. не може ні змінити існуючих відносин, ні полегшити злиденного становища трудящих. В СРСР к. є одним з найважливіших засобів соціалістичного будівництва. В СРСР основними формами кооперації є: колгоспи, які являють собою добровільні об'єднання селян для спільного ведення колек-

тивного с.-г. виробництва, промислова к., що має велике значення у виробництві товарів широкого споживання з місцевої сировини, споживача к. та ін. Величезну роль к. відіграє в будівництві соціалізму в країнах народної демократії, де селяни переходять від споживчих і збугових кооперативів до кооперативного виробництва — до трудових кооперативних господарств.

КООПТАЦІЯ [лат. *cooptatio* додатково обрання, довибори] — самоповнення якого-небудь виборного органу новими членами (без звернення до виборців); щодо виборних органів в СРСР к. не допускається, бо вона є порушенням основ радянської демократії.

КООРДИНАТИ [лат. *co(n) z*, разом + *ordinatus* упорядкований] — величини, що визначають положення точки на площині або в просторі, напр. в географії — широта, довгота і висота даної точки над рівнем океану; в астрономії — величини, які визначають положення світила на небесній *сфері* і т. д.; **п о л я р н і к.** — величини, що визначають положення точки на площині: відстань цієї точки від певної точки — полюса, закріпленого на даній прямій (полярній осі), і кут між полярною віссю і прямою, що з'єднує полюс з визначуваною точкою; **п р я м о к у т н і к.** — система, в якій положення точки визначається її відстанями від двох прямих (на площині) або трьох площин (у просторі), що перетинаються під прямим кутом; точка перетину цих прямих (або площин) називається началом, а прямі — осями координат.

КООРДИНАТОГРАФ [координати + гр. *graphō* пишу] — прилад для механічного побудування точок во їх прямокутних координатах; широко застосовується при складанні карт і планів.

КООРДИНАТОР [< лат.; див. *координати*] — прилад, що автоматично вказує льотчикові місцезнаходження літака (координати довготи і широти) і пройдену відстань від місця вильоту.

КООРДИНАЦІЯ [лат. *co(n) z*, разом + *ordinatio* розміщення в поряд-

ку] — узгодження, супідрядність, приведення у відповідність (понять, дій, функцій організму і т. д.).

КООРДИНУВАТИ [< лат.; див. *координація*] — узгоджувати.

КОПАЛ [ісп. *soral*] — викопна смола рослинного походження, тверда, прозора, жовтого або червонуватого кольору, з раковистим зломом; іде на виготовлення лаків.

КОПАРТНЕРШИП [англ. *copartnership*] — участь робітників у прибутках — один із способів обману робітників, що практикується на деяких капіталістичних підприємствах з метою відвернення робітників від класової боротьби і затушовування класових суперечностей.

КОПІГОЛЬДЕРИ [англ. *copyholder* «держатель копії»] — спадкові або дожиттєві орендарі поміщицької землі у феодальній Англії; приймаючи земельну ділянку від поміщика, к. одержували *копію* протоколу маноріального (помісного) суду; платили поміщикові певну грошову ренту; збереглися як феодальний пережиток у 20 ст. (пор. *лізгольдері*).

КОПЮВАТИ — 1) списувати, знімати, робити *копію*; 2) наслідувати.

КОПЯ [< лат. *соріа* безліч, запас] — 1) точний список з оригіналу; 2) точне, зроблене від руки (на відміну від *репродукції* або зліпку) відтворення чого-небудь, напр. якого-небудь твору мистецтва — картини, скульптури і т. п.

КОПРА [малайськ.] — ядро кокосових горіхів; з нього пресуванням видавлюють кокосове масло, а решта (кокосова макуха) іде на годівлю худоби.

КОПУЛРІВКА [< лат. *copulare* з'єднувати] — *бот.* один із способів щеплення, коли зрощується пагін дичка з живцем (частиною пагона) культивованого сорту.

КОПУЛЯЦІЯ [< лат. *copulatio* парування] — з'єднання двох особин при статевому акті; у вужчому розумінні — статевий процес у одноклітинних організмів, що полягає в повному злитті копулюючих особин.

КОРА́ЗІЯ [< лат. *corrasus* зіскоблений, здряпанний] — *геол.* процес механічного виточування вітром бо-

розен, жолобків, ямок на поверхні гірських порід і поліровка останніх з допомогою переносуваних вітром іцинок.

КОРАЛІ [нім. Koralle, *одн.*, < гр. korallion] — 1) нерухомі морські тварини (поліпи), що прикріплюються до скель, на вигляд подібні швидше до рослин, ніж до тварин; часто живуть величезними колоніями; з вапняного скелета колоній мадрепорових коралів утворюються коралові острови і рифи. Ванниста маса скелета деяких коралів іде на різні вироби (намисто та ін.).

КОРАЇН [< ар. qur'ān читання] — *рел.* «священна» книга *ісламу*, збірник різноманітних легенд і міфів; містить виклад віри, правила моральності, а також побутові і юридичні норми, що лягли в основу писаного мусульманського права (шаріату). К. використовується панівними експлуаторськими класами в зарубіжних країнах Близького і Середнього Сходу як знаряддя духовного поневолення трудящих.

КОРВЕТ [фр. corvette] — 1) в епоху парусного флоту — військовий корабель середніх розмірів, призначений для розвідок і посилок, а іноді і для крейсерських операцій; 2) з другої світової війни — назва одного з класів кораблів, призначених для виконання охоронних і розвідувальних завдань, а також для боротьби з підводними човнами.

КОРВОЛАНТ [фр. corps корпус, окремих загін + volant летучий] — *іст.* рухливе військове з'єднання з кінноти, піхоти і легкої артилерії для нападів на тили і комунікації противника у відриві від основних сил армії, було запроваджено Петром I в російській армії; завдало тяжкої поразки шведській армії в бою 28/IX 1708 р. біля села Лісної, на південний схід від м. Могильова.

КОРД [< фр. corde вірвовка] — тканина з міцною основою і тонким, рідким утком; іде на автопокришки.

КОРДА [< фр. corde вірвовка] — 1) струна; 2) довга вірвовка, що використовується при тренуванні ристих і верхових коней для проганяння їх по колу.

КОРДЕБАЛЕТ [фр. corps de ballet] — танцівники і танцівниці, що виконують масові і групові партії балету і грають роль хору навколо *корифеїв* балету.

КОРДЕГАРДІЯ [фр. corps de garde] — *іст.* приміщення для військового караулу, а також для тримання арештованих під вартою.

КОРДЕЛЬЄРИ [фр. cordeliers < corde вірвовка] — 1) відгалуження католицького чернечого ордену *французисканців*; 2) члени клубу «Друзів прав людини і громадянина», одного з найбільш демократичних клубів французької буржуазної революції кінця 18 ст., що збирався в колишньому монастирі кордельєрів.

КОРДІТ [англ. cordite] — бездимний нітрогліцеринно-піроксиліновий порох.

КОРДОН [фр. cordon] — 1) межа, границя між країнами; 2) прикордонна сторожа, охорона; 3) розміщення армії для оборони країни окремими загонами на шляхах і напрямках, що ведуть від противника.

КОРЕАЛЬНЕ з о б о в'яз а н н я [< лат. corgeus співучасник] — у цивільному праві — солідарне зобов'язання, що покладає відповідальність за виконання зобов'язання в цілому на всіх боржників разом і на кожного з них окремо.

КОРЕКТИВ [фр. correctif < лат. correctio] — поправка, часткове виправлення або зміна.

КОРЕКТУВАТИ [< лат. correctus виправлений] — 1) вносити поправки, поправляти що-небудь; 2) виправляти на відбитку друкарського набору помилки, що зустрічаються в ньому; 3) к. стрільбу — вносити поправки у процесі пристрілювання і стрільби артилерії, мінометів або кулеметів; коректування стрільби проводиться з наземного спостережного пункту, з літака, з прив'язаного аеростата, з допомогою *радіолокатора*.

КОРЕКТНИЙ [< лат. correctus виправлений] — узгоджувачий свої дії з встановленими правилами пристойності; ввічливий (іноді в значенні «сухо ввічливий»); благопристойний.

КОРЕКТОР [< лат. corrector виправляч] — особа, що займається *коректурою* 1.

КОРЕКТУРА [< лат. correctio поправка] — 1) виправлення помилок у друкарському наборі; 2) відбиток з друкарського набору, призначений для виправлення помилок; відбиток з уже нанесеними на ньому поправками.

КОРЕЛЯТИ [< сер.-лат.] — 1) *лінгв.* співвідносні звуки мови, що розрізняються по одній з ознак: по дзвінкості і глухості (напр., б—п), по твердості і м'якості (напр., шал—шаль) і т. д.; 2) *філ.* співвідносні поняття.

КОРЕОПСИС [гр. korē віниця + orsis вид] — рід американських трав'яних рослин з родини складноцвітих; вирощуються як декоративні.

КОРЕСПОНДЕНТ [нім. Korrespondent < фр. correspondant < лат. cum + respondere відповідати] — 1) співробітник газети або журналу, що надсилав до них повідомлення з місць; 2) службовець, що веде листування в справах установи або підприємства; 3) особа або установа (фірма, банк), що виконують фінансові, комерційні доручення для іншої особи або установи, напр. б а н к - к. — банк, який має ділові зносини з іншими банками і виконує за їх дорученням певні фінансові операції; 4) ч л е н - к. — член наукового товариства або установи, академії наук, що не має всіх прав дійсних членів.

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ [< нім. Korrespondenz < фр. correspondance < лат.] — 1) повідомлення з місць, вміщене в газеті або журналі співробітником (*кореспондентом*) цього видання; 2) листи, поштово-телеграфні відправлення; 3) листування між окремими особами або установами; к о м е р ц і й н а к. — листування в справах торговельних або промислових підприємств.

КОРЕХІДОР [ісп. corregidor] — глава муніципального (міського) управління в Іспанії, що виконує одночасно функції адміністратора і судді.

КОРИБАНТИ [гр. korubantes] — 1) фрігійські жерці, що відправляли свої служіння богині *Кібелі*, супро-

водячи їх співом і танцями; 2) * комічні актори.

КОРИГУВАТИ (неправильно к о р е г у в а т и) [< лат. corrigere виправляти] — вносити поправки, виправляти, напр. коригувати зубчасті колеса.

КОРИФЕЙ [< гр. koryphaios вождь, предводитель] — 1) в старогрецькій трагедії — керівник і зацівувач хору; 2) * визначний діяч науки, мистецтва і т. д.; 3) найвищий розряд артистів у *кордебалеті*.

КОРИАНДР [лат. coriandrum < гр.] — однолітня трав'яна рослина родини зонтичних, з плодів якої добувається ефірне масло, застосовуване в парфюмерії, миловарінні і виробництві лікерів; висушені плоди звивають як прянощі.

КОРІНФСЬКИЙ о р д е р [від стар.-гр. міста Корінф] — архітектурний *ордер*, що характеризується гол. ч. своєю *капітеллю*, прикрашеною листям *аканта* і завитками, які підтримують краї *абаки* 1.

КОРІУМ [лат. corium шкіра] — сполучнотканнна частина шкіри хребетних тварин і людини, те саме, що *дерма*.

КОРН [< нім. Korn зерно] — 1) вага чистого благородного металу в монеті; 2) зерниста шершава поверхня каменя в *літографії*, металеві пластини в офсетному способі друкування (див. *офсету*) або спеціального паперу (т. зв. *корнпапір*).

КОРНЕР [< англ. corner кут, to corner заганяти в кут, приперти до стіни] — 1) короткочасна угода капіталістів, напр. хліботорговців, на біржі з метою спекуляції способом скуповування наявних запасів товарів, підвищення цін і здобуття таким чином підвищених барисів; к. вдається скласти при невеликих запасах товару і угодах на строк; 2) у футболі — удар по м'ячу, що його дає з кутового сектора майданчика один з гравців нападаючої команди; цей удар дають тоді, коли якийсь гравець команди, що захищається, зажене (заб'є) м'яч за лінію своїх воріт.

КОРНЕТ 1 [фр. cornette] — перший офіцерський чин у кавалерії дорево-

люційної російської армії; відповідає званню молодшого лейтенанта в Радянській Армії.

КОРНЕТ² [фр. cornet ріжок] — мідний духовий музичний інструмент, споріднений з трубою.

КОРНЕТ-А-ПІСТОН [фр. cornet à pistons] — мідний духовий музичний інструмент з пістонами (клапанами).

КОРНІТ [< лат. cornu ріг] — сурогат рогу; виробляється пресуванням обрізків, рогової стружки, що утворюються при обробітку натурального рогу; застосовується для виготовлення гудзиків, гребенів та ін. галантейних виробів.

КОРНІШОН [фр. cornichon] — молодий маринований огірок.

КОРНПАПІР [нім. Kornpapier < Korn зерно] — папір з зернистою будовою поверхні, покритий спеціальним клейовим шаром; застосовується в літографії.

КОРНЦАНГ [нім. Kornzange] — 1) у хірургії — щипці, подібні до ножиць, з зазубреними на внутрішній стороні вітками; 2) в годинниковій і ювелірній справі — невеликі щипчики-пінцет.

КОРОЗІЙНИЙ — що належить до корозії.

КОРОЗІЯ [< лат. corrosio роз'їдання] — 1) мед. руйнування (роз'їдання) тканин виразковими процесами або їдкими речовинами; 2) тех. руйнування металу, металічного сплаву, а також металевого виробу внаслідок хімічного або електрохімічного взаємодіяння їх з зовнішнім середовищем; 3) геол. процес хімічної зміни гірських порід під впливом повітря і води; к. приводить до вивітрювання і перетворення твердих гірських порід у глини, суглинки, пісок і супісок.

КОРОНА [< лат. corona вінець, вінок] — 1) металевий головний убір (вінець), що з давніх часів був знаком царської влади; 2) ел. особливий вид електричного розряду; спостерігається в темряві у вигляді світіння у провідників, що перебувають під високою електричною напругою; 3) астр. к. с о н я ч н а — найбільш зовнішня частина сонячної атмосфери, що утворює неправильної

і змінної форми променисте сльиво навколо Сонця.

КОРОНЕР [англ. coroner] — спеціальний судовий слідчий в Англії і США, обов'язком якого є розслідування причини смерті осіб, померлих раптово при невияснених обставинах, що вимагають проведення судового слідства.

КОРОННИЙ [< лат.] — 1) у монархічних державах — державний, казенний; к. с у д я — у монархічних державах — призначуваний урядом суддя; к - н і з е м л і — землі, що ввійшли до складу якої-небудь монархічної держави на підставі спадково-династичних прав *монарха*; к - н і к о л о н і ї — британські колонії, що не мають міністерства, відповідального перед законодавчими органами, і управляються свавільно чиновниками, призначуваних *метрополією* (на відміну від *домініонів*); к. г е т ь м а н — див. *гетьман*; 2) *театр.* к - н а р о л ь — головна, вирашна роль у репертуарі артиста театру.

КОРОНОГРАФ [лат. corona вінець, вінок + гр. graphō пишу] — астрономічний інструмент для фотографування сонячної корони, зокрема поза повними затемненнями.

КОРПІЯ [сер.-лат. carpia < carpere щипати] — перев'язочний матеріал, що вийшов з ужитку, — нитки, нащипані руками з старих бавовняних виробів.

КОРПОРАНТ [нім. Korporant < сер.-лат.] — член *корпорації*, найчастіше студентської.

КОРПОРАТИВНИЙ — що належить, властивий, притаманний якій-небудь *корпорації*.

КОРПОРАЦІЯ [< сер.-лат. corporatio товариство] — об'єднання, товариство, спілка (особливо на основі приватногрупових цехових інтересів).

КОРПУЛЕНЦІЯ [лат. corpulentia] — крупна будова тіла, огрядність, тучність.

КОРПУС¹ [< лат. corpus тіло] — 1) тулуб людини або тварини; 2) каркас судна з усією зовнішньою обшивкою; кузов екіпажа; металева оболонка, в якій міститься який-небудь механізм, який-небудь при-

стрій і т. д.; 3) окремих будинок, що становить частину архітектурного комплексу або ансамблю; 4) друкарський шрифт, кегль (розмір) якого дорівнює 10 пунктам (3,76 мм).

КОРПУС² [*<* лат.] — 1) сукупність представників іноземних держав при уряді якої-небудь країни (дипломатичний к.); 2) у дореволюційній Росії — назва деяких військово-учбових закладів (кадетський, морський, пажеєвський к.); 3) сукупність осіб командного складу якої-небудь армії або флоту (офіцерський к., к. офіцерів генерального штабу); 4) військово-з'єднання — стрілецький (піхотний, армійський) к., кавалерійський, танковий, механізований к. і т. д., — що складається з кількох дивізій або бригад; 5) к. за конодаччій — назва деяких законодавчих установ.

КОРПУСКУЛА [лат. corpusculum] — фіз. найдрібніша частинка (тільце) (див. *корпускулярна теорія*).

КОРПУСКУЛЯРНА ТЕОРІЯ — теорія, що розглядає фізичні явища як результат дій великої кількості частинок — *корпускул*; так, згідно з корпускулярною теорією, світло являє собою потік особливих світлових корпускул — *фотонів*, а згідно з хвильовою теорією світло являє собою поширення електромагнітних хвиль, тобто явище безперервного характеру.

КОРРЕЛЯТИВІЗМ [*<* сер.-лат. correlativus співвідносний] — в ідеалістичній теорії пізнання — погляд, згідно з яким *суб'єкт* і *об'єкт* є співвідносними (корелятами), один від одного не віддільними і один без одного не мислимими; ця хибна точка зору, ворожа матеріалістичній теорії відображення, означає заперечення незалежного від свідомості існування об'єктивного світу і приводить до суб'єктивного ідеалізму.

КОРРЕЛЯТИВНИЙ [сер.-лат. correlativus] — співвідносний.

КОРРЕЛЯЦІЯ [сер.-лат. correlatio] — 1) співвідношення, взаємне відношення предметів або понять, взаємозалежність; 2) в математичній статистиці — поняття, яким відмічають зв'язок між явищами, якщо одне з них входить у число причин,

що визначають інші, або якщо є загальні причини, які впливають на ці явища (функція є окремим випадком кореляції); якщо між двома величинами зв'язок такий, що обидві величини збільшуються або зменшуються, то к. називається прямою; якщо одна величина зменшується в міру збільшення другої, то к. буде оберненою; к. може бути більш або менш тісною (тобто залежність однієї величини від другої — більш-менш ясно вираженою); число, що показує ступінь тісноти кореляції, називається коефіцієнтом кореляції, який при прямій кореляції виражається у вигляді додатної, а при оберненій — у вигляді від'ємної величини, що коливається за своїм абсолютним значенням між 0 і 1; 3) *біол.* співвідношення будови або функцій різних частин тваринного або рослинного організмів. Ці співвідношення — наслідок пристосованості організмів до умов існування.

КОРУМПІРУВАТИ, КОРУПТИРУВАТИ [лат. corrumpere] — підкупувати кого-небудь грошима або іншими матеріальними благами (див. *корупція*).

КОРУПЦІЯ [лат. corruptio] — підкуп; у капіталістичних країнах — підкупність і продажність громадських і політичних діячів, а також державних чиновників та урядових і службових осіб.

КОРСАЖ [фр. corsage] — 1) частина жіночого плаття від шиї до пояса; 2) жорсткий пояс спідниці.

КОРСАР [іт. corsaro] — *заст.* капітан розбійницького судна, морський розбійник, пірат (див. *капер, каперство*).

КОРСЕТ [фр. corset] — 1) особливий пояс, що стягує нижню частину грудної клітки і живіт, щоб надати фігурі стрункості; 2) *мед.* гіпсова, шкіряна або целулоїдна пов'язка, яка застосовується, щоб створити нерухомість хребта при його захворюваннях або викривленнях.

КОРСО [*<* іт. corso біг, течія, вулиця] — 1) головна вулиця італійського міста, місце прогулянок;

2) карнавальні гуляння у деяких містах Італії, Франції.

КОРТ [англ. court] — майданчик для гри в теніс.

КОРТЕЖ [фр. cortège] — урочистий похід.

КОРТЕСИ [ісп. cortes] — законодавчі збори в Іспанії (фактично позбавлені всякого значення після встановлення фашистської диктатури в 1939 р.), а також у Португалії (до 1911 р.).

КОРУНД — мінерал, дуже твердий, який складається з глинозему (окису алюмінію); деякі різновидності корунда є дорогішими каменями, напр. сапфір (синій прозорий к.), рубін (червоний прозорий к.); звичайний, непрозорий к. і дрібнозернистий к. (наждак) застосовуються як абразивний (шліфувальний, точильний та ін.) матеріал.

КОСЕКАНС [лат. co(n) з, спільно + secans сікучий] — *мат.* функція кута позначається csc; к. гострого кута прямокутного трикутника є відношення *гіпотенузи* до *катета*, що лежить проти цього кута; виражає *секанс* кута, який доповнює даний гострий кут до 90°.

КОСИНУС [лат. co(n) з, спільно + sinus дуга] — *мат.* функція кута, позначається cos; к. гострого кута прямокутного трикутника є відношення прилеглого до цього кута *катета* до *гіпотенузи*; виражає *синус* кута, який доповнює даний гострий кут до 90°.

КОСМЕТИКА [< гр. kosmētikē вміння прикрашати, убирати] — 1) речовини, що використовуються для догляду за тілом (гол. ч. шкірою); деякі косметики мають лікувальне значення, але більшість служать тільки для надання краси обличчю і тілу; до косметики належать духи, одеколон, пудра, помада і т. п.; 2) майстерність приготування і застосування таких засобів.

КОСМІЧНИЙ [< гр. kosmikos світовий] — що відноситься до світового простору, до *космосу*; к-н-е проміня — особливе проміння, що потрапляє на нашу планету з світового простору; являє собою потік заряджених частинок: *мезотронів*, *електронів*, *позитронів*, — що мають

дуже велику енергію; однак більшість цих частинок являють собою вторинні частинки, що утворюються в атмосфері іншими частинками, зокрема *протонами*, що приходять з світового простору; к. пил — метеорний пил (див. *метеорити*), а також найдрібніші частинки речовини, що утворюють темні туманності у міжзоряному просторі.

КОСМОГОНІЯ [< гр. kosmogonia походження світу] — розділ *астрономії*, присвячений походженню і розвитку небесних тіл та їх систем, зокрема походженню нашої сонячної системи.

КОСМОГРАФІЯ [гр. kosmos всесвіт + graphō пишу] — опис небесних світил; загальні відомості з *астрономії* і фізичної *географії*.

КОСМОЛОГІЯ [гр. kosmos всесвіт + logos поняття, вчення] — вчення про астрономічні закономірності всього всесвіту як єдиного цілого; у старогрецькій філософії к. збігалася з вченням про природу.

КОСМОНАВТИКА [гр. kosmos всесвіт + nautikē мореплавання] — наука про польоти в міжпланетні простори.

КОСМОПОЛІТ [< гр. kosmopolitēs «громадянин світу»] — 1) людина, позбавлена почуття *патріотизму*, відірвана від інтересів своєї батьківщини, чужа своєму народові (див. *космополітизм*); 2) к о с м о п о л і т и — у *зоології* та *ботаніці* — тварини і рослини, широко розповсюджені по земній кулі.

КОСМОПОЛІТИЗМ [< гр.; див. *космополіт*] — заперечення *патріотизму* під фальшивим лозунгом «людина — громадянин світу». К. — ідеологія імперіалістичної буржуазії, яка заперечує право націй на самостійне існування і державну незалежність, проповідує відмовлення від національних патріотичних традицій і національної культури; к. — ідеологічна зброя сучасного імперіалізму, особливо США, що прагне поневолити народи і встановити своє світове панування в інтересах монополістичного капіталу. Пропагуючи к., ідеологи імперіалістичної буржуазії та їх правосоціалістичні підсилювачі прагнуть ідейно

роззброїти народи, що відстоюють своє незалежне державне існування і національну культуру. К. є зворотню стороною агресивного буржуазного націоналізму і ворожою протилежністю пролетарського інтернаціоналізму.

КОСМОС [гр. kosmos] — всесвіт як ціле.

КОСТЮМЕР [< фр. costume костюм] — театральний кравець.

КОСТЬОЛ [польськ.] — римсько-католицький храм.

КОТАНГЕНС [лат. со(n) з, спільно + tangens що дотикається] — мат. функція кута, позначається ctg ; к. гострого кута прямокутного трикутника є відношення *катета*, що прилягає до цього кута, до другого катета; виражає *тангенс* кута, що доповнює даний кут до 90° .

КОТЕДЖ [англ. cottage] — невеликий заміський жилий будинок.

КОТЕРІЯ [фр. coterie гурток, згуртована група] — 1) гурток, згуртована група осіб, що переслідують які-небудь вузькогрупові, своєкорисливі цілі; 2) в середні віки — загін наємників.

КОТИЛЕДОН [< гр. kotyledon, западина, порожнина] — сім'я доля — перший листочок (або два листки) зародка рослини в насінні.

КОТИЛОЗАВРИ [< гр.] — група примітивних викопних *рептилій* кінця *палеозойської* і початку *мезозойської ери*.

КОТИЛЬЙОН [фр. cotillon] — французький танець, що складається з кількох самостійних танців та ігор.

КОТИНГИ [лат. Cotingidae] — родина південноамериканських птахів з ряду горобиних, різних розмірів (від величини ворона до величини волового очка (кропивника); багато з них мають яскраве пір'я.

КОТИРІВКА, КОТИРУВАННЯ [< фр.] — 1) встановлення біржової ціни цінних паперів і товарів; 2) обіг цінних паперів або товарів на біржі; 3) офіційна публікація про біржові курси цінних паперів, іноземної валюти, товарів.

КОТИРУВАТИ [фр. coter] — визначати біржову ціну (курс) цінних паперів, іноземної валюти, товарів.

КОТИРУВАТИСЯ [фр. se coter] —

1) мати обіг на біржі; 2) * ціпитися, мати ту чи іншу оцінку в очах товариства, даної групи людей.

КОТОНІЗАТОР — конвейєрний апарат для хіміко-механічної переробки луб'яних волокон в *котонін*.

КОТОНІЗАЦІЯ [< фр. coton бавовна] — спеціальна обробка луб'яних волокон (льону, кендірка, конопель та ін.) для перетворення їх у матеріал, подібний будовою до бавовни, щоб спростити і здешевити прядіння.

КОТОНІН [фр. cottonine] — продукт *котонізації* луб'яних волокон для прядіння як самостійного, так і в суміші з бавовною і шерстю.

КОТРЕЛЬ [< вл. н.] — електрофільтр, апарат для очищення газів від домішок з допомогою постійного струму високої напруги.

КОТЇРНИ [лат. cothurnus < гр. kothornos] — у старогрецьких і староримських акторів — рід сандалій з дуже товстою підшвою; надівалися, щоб збільшити ріст виконавця ролі і надати більшої величч образам героїв і богів античної трагедії.

КОУПЕР — див. *каупер*.

КОФЕЇН [< гол. koffie < ар. qahwa] — *алкалоїд*, що міститься в кофейних бобах, у листках чайного дерева і в деяких інших рослинах; використовується в медицині як засіб, що збуджує нервову систему і серце.

КОФЕР, КОФР [фр. coffre] — скриня з кількома відділами.

КОФЕРДАМ [англ. cofferdam] — мор. 1) на військових кораблях — водонепроникний відсік, розташований вздовж бортів, не захищених бронею; к. призначений для уберігання корабля від затоплення через бортові пробоїни, розхитані заклепки та болти або зварні шви; 2) на торговельних суднах — вузький водонепроникний відсік, що відділяє два сусідніх приміщення, в одному з яких зберігаються нафтопродукти; перешкоджає просочуватись газам з одного приміщення в друге; іноді для більшої надійності ізоляції к. заповнюється водою.

КОХЕРЕР — див. *когерер*.

КОХІНХІНКИ, КОХІНХІНСЬКІ кури — порода великих курей з

Кохінхіни (частина Індо-Китаю), розводжувані в Європі.

КОЦІТ [гр. Kokytos] — у старогрецькій міфології — одна з рік «підземного царства», де цібито душі померлих; * з і т и до б е р е г і в К о ц і т у — померти.

КОШЕНІЛЬ [фр. cochenille] — червець, комаха, з якої добувається фарба, відома під назвою *карміну*, або кошенилі; водиться на кактусах в Центр. Америці, Каліфорнії; розводиться в Індії, на Яві і на Канарських островах.

КРААЛЬ [афр. kraal] — у народів Південно-Східної Африки — кільцеподібне селище, в якому будинки розташовані по колу, а внутрішня площа служить загоном для худоби.

КРАБ [фр. crabe] — рак з ряду десятиногих, гол. ч. морський, з дуже коротким черевцем («хвостом»); краби зустрічаються і прісноводні, і навіть сухопутні; багато з них можна вживати як їжу.

КРАГИ [< гол. kraag комір] — 1) накладні халяви з застілками; 2) розтруби у рукавичок.

КРАЙТОН — див. *крейтон*.

КРАКОВ'ЯК [від назви міста Кракова] — польський народний танець дводольного жвавого руху.

КРАМБОЛ [гол. kraanbalk] — мор. невеликий ручний кран для піднімання якорів на судно; на річці вживається слово *к р а н - б а л к а*.

КРАМПУВАТИ [нім. krepeln] — надавати лоску шерстяним тканинам, пригладжуючи ворс.

КРАН¹ [нім. Kran] — підйомно-транспортна машина, що підймає і опускає вантаж, а також переміщує його в горизонтальному напрямі на велику відстань; *п о р т а л ь н и й к.* — поворотний кран, встановлений на опорних конструкціях — *п о р т а л а х*, що рухаються по рейкових коліях; *к а б е л ь н и й к.* — спеціальний кран, у якого візок пересувається по канатах, натягнутих між двома баштами (див. також *дерик-кран*); *с т р и п е р н и й к.* — див. *стрипер 1*.

КРАН² [гол. kraan] — пристрій для випускання рідин або газу з посуду, резервуара.

КРАН³ [перс.] — колишня грошова одиниця Ірану, в 1932 р. замінена *ріалом*.

КРАНЕЦЬ [< гол.] — мор. короткий обрубок троса, дерев'яний валок або круглий парусиновий мішок, набитий пробкою, вивішуваний за борт судна для охорони борту від пошкодження при підході до іншого судна, пристані і т. ін.; кранці на деяких типах рятувальних шлюпок ідуть вздовж усього борту, набиті пробкою. Вони збільшують плавуність шлюпок.

КРАНІАЛЬНИЙ [< лат. cranium череп] — термін в *анатомії*, який вказує на розміщення якої-небудь частини тіла тваринного організму на подовжній осі ближче до голови (протилож. *каудальний*).

КРАНІОЛОГІЯ [гр. kranion череп + logos поняття, вчення] — відділ *антропології* і *зоології*, що вивчає черепи людей і тварин.

КРАНІОМЕТРІЯ [гр. kranion череп + metreo міряю] — вимірювання черепа.

КРАТЕР [< гр. kratēr посуд для змішування вина з водою] — 1) *геол.* чашоподібна заглибина на вершині або схилах вулкана; на дні його є жерло, через яке вилітає *магма*; 2) *ел.* воронкоподібна заглибина, що утворюється на кінці позитивного вугля електричної дуги, яка горить на постійному струмі.

КРАУЧ [англ. crouch букв. згинатися, присідати] — 1) у боксі — низька стійка, стійка при зігнутому положенні; 2) в лижному спорті — низька стійка при спусках.

КРАФТЦЕЛЮЛОЗА — слабо проварена деревна *целюлоза* з довгими волокнами; іде на вироблення особливо міцного т. зв. *крафтпаперу* (нім. Kraft міць, сила), з якого виготовляють паперові мішки для цементу та інших сипких матеріалів.

КРАХ [нім. Krach] — провал, банкрутство.

КРЕАТУРА [< лат. creatura створення] — ставлення вливної особи, який є слухняним виконавцем волі свого покровителя.

КРЕВЕТКА [фр. crevette] — невеликий, іноді дрібний, морський рак (бувають і прісноводні креветки) з

ряду десятиногих — з довгим червцем («хвостом»); багато з них можна вживати як їжу.

КРЕДИТ [< лат. *creditum* позика, борг < *credere* вірити] — 1) давання в борг товарів або грошей; 2) у капіталістичному господарстві — позика грошей або товару як капіталу з умовою повернення через певний час *еквіваленту* цієї суми плюс процент; в епоху *імперіалізму* к. використовується фінансовим капіталом для одержання максимальних прибутків, стає засобом колоніального поневолення і фінансового закабалення залежних країн; 3) в СРСР — знаряддя планомірного і повного використання в інтересах розвитку народного господарства тимчасово вільних і звільнюваних коштів соціалістичних підприємств, бюджету і населення, знаряддя контролю карбованцем за виробництвом і обігом товарів; кредитування соціалістичних підприємств здійснюється відповідно до кредитного плану, який являє собою частину народногосподарського плану СРСР; **к о р о т к о с т р о к о в и й к.** — через спеціальні банки (напр., Промбанк, Сільгоспбанк, Цекомбанк); 4) включена до кошторису сума, в межах якої дозволені витрати на певну потребу; 5) * **д о в і р'я ; к о р и с т у в а т и с я к р е д и т о м у к о г о - н е б у д ь** — користуватися довір'ям.

КРЕДИТ [< лат. *credit* він вірить] — у бухгалтерії — правий бік рахунка, що його відкривають якій-небудь установі або особі, на який заносять належні їй до сплати суми, а в банках і ощадкасах — також суми, що надійшли на рахунок якої-небудь установи або особи.

КРЕДИТНІ білетти [< лат.; див. *кредит*] — безпроцентні боргові зобов'язання казначейства або банку, що заміняють гроші.

КРЕДИТОР [лат. *creditor*] — позикодавець, той, що дає що-небудь в борг, в *кредит* і має право на одержання платежу від особи, якій була довірена на певний строк та чи інша цінність.

КРЕДИТУВАТИ — 1) надавати *кредит*; 2) записувати суму в *кредит* рахунка.

КРЕДО [< лат. *credo* вірю] — сповідання, символ віри; переконання.

КРЕЗ [від імені легендарного царя Лідії] — власник незлічених багатств.

КРЕЗОЛИ [*креозот* + лат. *oleum* олія] — речовини, що містяться в кам'яновугільній і торфовій смоли, деревновугільному дьогті; застосовуються для приготування дезінфікуючих засобів (лізол, лізоформ і т. д.), штучних смол (бакелітів), для просочування дерева.

КРЕЙСЕР [гол. *kruiser*] — швидкохідний військовий корабель з сильним артилерійським, торпедним і мінним озброєнням, призначений для розвідувальної і дозорної служби і для бойових дій проти ворожих кораблів; крейсери бувають лінійні, важкі, легкі і допоміжні.

КРЕЙСЕРСЬКА ш в и д к і с т ь — 1) *мор.* найвигодніша швидкість, при якій корабель з даним запасом палива може пройти найбільшу відстань, або швидкість, при якій витрата палива на пройдено милью є найменшою; 2) *ав.* найвигодніша експлуатаційна швидкість горизонтального польоту (найчастіше дорівнює 0,85—0,9 *максимальної швидкості*).

КРЕЙСЕРСТВО [< гол.] — плавання окремого судна або ескадри в певному районі з метою розвідки, охорони берегів або комунікацій, з метою нападу на ворожі судна і т. п.

КРЕЙСІРУВАТИ [< гол.] — про судно — плавати з метою розвідки, охорони берегів і т. д. (див. *крейсертво*).

КРЕЙТОН, КРАЙТОН [< вл. н. англ.] — машина для розпушування бавовни; основна частина її — вертикальний вал, на який насаджені *диски* з ножами, загнутими в різні боки, що розпушують бавовну, яка проходить мимо них.

КРЕЙЦЕР [нім. *Kreuzer*] — в 19 ст. дрібна розмінна монета Австрії, південної Німеччини і Польщі; дорівнювала $\frac{1}{100}$ *гульдена*.

КРЕЙЦМЕЙСЕЛЬ [нім. Kreuzmeißel] — зубило з вузьким лезом, яке застосовують для вирубування каналів у метали.

КРЕКЕР [англ. cracker < crack розщепляти] — апарат, що служить для розщеплення аміаку на водень і азот; крєкер використовують при зварюванні.

КРЕКІНГ [англ. cracking] — див. *крєкірування*.

КРЕКІРУВАННЯ, крєкінг - процес [англ. cracking < crack розщеплювати] — розклад нафтових продуктів у спеціальних установках при температурі 450—550°C, в багатьох випадках — з застосуванням високого тиску і *каталізатора*; при крєкіруванні відбувається розщеплення важких малоцінних продуктів (мазуту, солярового масла та ін.) на більш цінні продукти (бензин, газолін та ін.). Крєкінг-процес був уперше здійснений в Росії В. Г. Шуховим в кінці 19 ст.

КРЕМАЛЬЄРА [фр. crémaillère] — пристрій, що складається з зубчастого колеса і зубчастої рейки, для плавного переміщення у *вертикальному* або *горизонтальному* напрямі різних частин апаратів, фотографічних камер та ін.

КРЕМАТОРІЙ — будинок, призначений для *кремації*.

КРЕМАЦІЯ [< лат. crematio спалювання] — спалювання тіла померлого в спеціальній печі (в *крематорії*), що заміняє поховання тіла в землі.

КРЕМНІЙ [< гр. κρῆσνος скеля] — хім. елемент, символ Si, порядковий номер 14, ат. вага 28,06; металоїд групи вуглецю; одна з головних складових частин земної кори; головна складова частина камінів, піску, скла, цегли, гончарних виробів, цементу, рідкого скла і т. д.

КРЕН [англ. careen] — нахилення (судна, літака, воза та ін.) відносно подовжньої осі (набїк).

КРЕНГЕЛЬС [англ. cringles, мн.] — металеве або звите з троса кільце, яке вставляють в отвори паруса для затягання кінців вірвоков.

КРЕОДОНТИ [гр. kreas тіло, плоть + odus (odontos) зуб] — примітивні хижі ссавці третинного

періоду, що є предками сучасних хижаків.

КРЕОЗОТ [фр. créosote < гр.] — суміш *фенолів*, яка здобувається перегонкою деревного або кам'яновугільного дьогтю; прозора жовтувата масляниста рідина з їдким запахом; застосовується в техніці головним чином для просочування дерева (напр., залізничних шпал), щоб уберегти його від гниття; використовують у медицині (при легеновому туберкульозі).

КРЕОЛІЙ [фр. créole < ісп. criollo] — 1) нащадки іспанських і португальських колонізаторів у Латинській Америці, що становлять там ядро привілейованих класів; 2) взагалі — нащадки європейських колонізаторів, що народилися в іспанських, португальських і французьких колоніях.

КРЕОЛІН [< лат. oleum олія] — дезинфікуюча рідина — мильний розчин *крезолу*.

КРЕП [фр. crêpe] — 1) легка прозора складчаста тканина, виготовлювана з шовку або бавовни; 2) один з найкращих сортів природного каучуку у вигляді листків з шорсткою поверхнею.

КРЕПІТАЦІЯ [< лат. crepitare скрипіти, хрустити] — своєрідний звук у вигляді хрусту, вислухований в легенях при деяких хворобливих процесах, а також при взаємному терті кісткових уламків у місцях переломів або в суглобах при відкладенні в них солей і т. д.

КРЕС [нім. Kresse] — овочева однолітня рослина з родини хрестоцвітих; вживається як салат.

КРЕСЧЕНДО — див. *крєсцендо*.

КРЕТИН [фр. crétin] — 1) що страждає *крєтинізмом*; 2) * ідіот, тупиця.

КРЕТИНІЗМ [фр. crétinisme] — 1) *ендемична* хвороба, ознаки її: розлад росту, порушення пропорцій тіла, одутлість обличчя і затримка психічного розвитку, що доходить іноді до різкого слабоумства; 2) * недоумство, тупоумство, ідіотизм.

КРЕТОН [фр. cretonne] — товста, цупка бавовняна тканина, виготовлювана з фарбованої пряжі; застосо-

вуться для оббивання меблів або для драпіровок.

КРЕШЕНДО — див. *крецендо*.

КРЕШЕР [англ. crusher] — великий металевий циліндричний стержень, за *деформацією* якого визначається величина тиску, що його розвивають гази під час вибуху.

КРЕЩЕНДО [іт. *crescendo букв.* зростаючи] — *муз.* динамічний відтінок; означає зростання, посилення звучності.

КРИЗ [фр. *crise*] — *мед.* припадок сильних болів.

КРИЗА [< гр. *krisis* рішення, вирок, вирішальний результат] — 1) перелом, важкий перехідний стан; 2) *мед.* швидке пониження температури і перелом у ході хвороби при гострому гарячковому захворюванні; 3) *ек. к.* надвиробництво — періодично повторюване явище в капіталістичному господарстві, що виявляється в надвиробництві капіталів і товарів, які не мають збуту. Однак *к.* надвиробництва означає не абсолютне надвиробництво, яке припускає, що товари вироблено більше, ніж може спожити суспільство. *К.* означає відносне надвиробництво внаслідок обмеженого платоспроможного попиту населення, що пояснюється ростом абсолютного зубожіння трудящих мас. Кризи глибоко потрясають і призводять до розладу все капіталістичне господарство. В них особливо яскраво виявляється анархічність капіталістичного виробництва. Кризи несуть з собою масове безробіття, зниження заробітної плати робітників, різке пониження життєвого рівня трудящих мас. Кризи породжуються основною суперечністю капіталізму — суперечністю між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення продуктів виробництва. В епоху *імперіалізму*, особливо в період загальної кризи капіталізму, кризи стають все більш глибокими і руйнівними. В СРСР — в країні соціалістичної економіки, де все виробництво провадиться за планом, де виробничі відносини перебувають у цілковитій відповідності з станом продуктивних сил, бо суспільний ха-

рактер виробництва підкріплюється суспільною власністю на засоби виробництва, — нема і не може бути криз; з а г а л ь н а *к.* к а п і т а л і з м у — всебічна *к.* світової системи капіталізму, що охоплює як економіку, так і політику. Перший етап загальної кризи капіталізму почався в період першої світової війни, особливо в результаті відпадиння Радянського Союзу від капіталістичної системи. Другий етап загальної кризи капіталізму розгорнувся в період другої світової війни, особливо після відпадиння від капіталістичної системи народно-демократичних країн у Європі і в Азії. В основі загальної кризи капіталізму лежить, з одного боку, дедалі більший розклад світової економічної системи капіталізму, і, з другого боку, зростаюча економічна міць країн, що відпали від капіталізму. Економічним результатом існування двох протилежних таборів стало те, що єдиний всеохоплюючий світовий ринок розпався і утворилося два паралельних світових ринки, що протистоять один одному. СРСР і країни народної демократії економічно зімкнулися і налагодили співробітництво і взаємодопомогу в інтересах загального піднесення. Отже, сфера прикладання сил головних капіталістичних країн (США, Англії, Франції) буде весь час скорочуватися, недовантаження підприємств у цих країнах буде посилюватись. В цьому й полягає поглиблення загальної кризи світової капіталістичної системи в зв'язку з розпадом світового ринку. Імперіалісти, особливо імперіалісти США, намагаються вирватися з загальної кризи капіталізму шляхом розв'язування нової світової війни, але це лише прискорить остаточну загибель капіталізму. Загальна криза капіталізму зникне разом з знищенням самої системи капіталізму; 4) *п о л і т и ч н а к.* в класовому суспільстві — загальне невдоволення і обурення в країні; стан, коли „верхи“ не можуть управляти... як раніше... А „низи“ словнені бажання змінити це управління. Збіг цієї неможливості для „верхів“ вести державні справи по старому і цього загостреного неба-

жання „низів“ миритися з таким веденням якраз і становить те, що називається (трохи, нехай, негочно) політичною кризою в загальнонаціональному масштабі» (Ленін); «політична криза являє собою не конституційну, а революційну кризу, яка веде до безпосередньої боротьби мас пролетаріату і селянства проти самодержавства» (Ленін); **к о н с т и т у ц і й н а** к. відрізняється від революційної кризи тим, що «перша може бути розв'язана на ґрунті даних основних законів і порядків держави, друга ж вимагає ламання цих законів і... порядків» (Ленін).

КРИКЕТ [англ. cricket] — *сп.* гра, в якій учасники двох команд ударами спеціальної палиці по м'ячу стараються більше число раз загнати його в ворота противника.

КРИКИ [англ. creek, *одн.*] — невеликі річки в Австралії, що течуть по піщаних рівнинах і нерідко закінчуються солоними озерами; водні тільки короткий час, вони більшу частину року являють собою ряд калуж.

КРИМІНАЛ [< лат. criminalis злочинний] — карний злочин.

КРИМІНАЛІСТ [< лат. criminalis злочинний] — спеціаліст з кримінального права.

КРИМІНАЛІСТИКА [< лат.] — відділ науки права, що має своїм завданням вивчення методів розслідування злочину.

КРИМІНАЛЬНИЙ [лат. criminalis] — 1) карний, злочинний; 2) що відноситься до злочинів.

КРИМІНОЛОГІЯ [лат. crimen (criminis) злочин + гр. logos поняття, вчення] — вчення про злочинність, один з розділів науки кримінального права.

КРИНОЛІН [фр. crinoline] — 1) широка спідниця на тонких сталевих обручах, яка була в моді в середині 19 ст.; 2) *мор.* загородження в кормі річкового судна для захисту руля від пошкодження.

КРИНУМ [< гр. krinon лілія] — рід тропічних цибулинних рослин родини амарилісових з квітками, подібними до лілій; к. вирощується як декоративна в кімнатах.

КРИП [< англ. creep повзучість] — повільне наростання в часі пластичної *деформації* матеріалу при сильних впливах, менших, ніж ті, які можуть викликати остаточної деформацію.

КРИПТА [гр. kruptē] — 1) у стародавніх греків і римлян — підземний хід з склепіннями, висічений у скелі; 2) підземний хід і келії, в яких перші християни збирались для богослужіння і де вони ховали своїй номерлих; 3) згодом — підземна каплиця.

КРИПТО... [< гр. kruptos таємний, прихований] — на початку складних слів указує на який-небудь прихований стан, дію, часто відповідає українському слову «таємно...», напр. *криптодепресія*, *криптограма*.

КРИПТОГАМИ [крпто... + гр. gamos шлюб] — таємношлюбні рослини — рослини, що не мають квіток, тобто папороті, хвощі, плауни, мохи, лишайники, гриби, водорості, бактерії.

КРИПТОГРАМА [крпто... + гр. gramma запис] — таємнопис; напис (або документ), зроблений знаками, зміст яких відомий тільки тим, кому довірено цю таємницю.

КРИПТОГРАФІЯ [крпто... + гр. graphō пишу] — спосіб таємного письма, зрозумілого лише тим, кому довірено цю таємницю, таємнопис.

КРИПТОДЕПРЕСІЯ [див. крпто... + депресія] — западина на земній поверхні з дном, що лежить нижче рівня моря, заповнена водою, рівень якої може лежати вище рівня моря, напр. озера Ладозьке, Онезьке, Байкал та ін.

КРИПТОМЕРІЯ [крпто... + гр. meros частка, пайка, участь] — хвойне дерево родом з Японії; в СРСР його розводять на Чорноморському побережжі.

КРИПТОН — *xim.* елемент, газ із групи *гелію*, символ Kr, порядковий номер 36, ат. вага 83,7.

КРИПТОФІТИ [крпто... + гр. phytōn рослина] — багаторічні трав'яні рослини, наземні органи яких на зиму або на посушливий період цілком відмирають, а бруньки, що служать для розвитку пагонів на наступний рік, лежать глибоко в землі

(геофіти) або у воді (гідрофіти).

КРИСТАДІН [< гр.] — рад. детекторний приймач — кристалічний генератор і посилювач, заснований на явищі генерування незатухаючих коливань детектором, що живиться від невеликої батареї.

КРИСТАЛ [гр. *krystallos*] — тверде тіло, частинки якого (*атоми* або *іони*) розміщені у певному, періодично повторюваному порядку, утворюючи *кристалічну решітку*; кристали в природі зустрічаються у формі многогранників.

КРИСТАЛІЗАТОР — неглибокий скляний циліндричний посуд для кристалізації.

КРИСТАЛІЗАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *кристалізація*; к. а п а р а т — прилад для масової (промислової) кристалізації яких-небудь речовин; к. н а в о д а — вода, настільки зв'язана з внутрішньою будовою *кристала*, що при видаленні її (прожарюванням) кристал руйнується.

КРИСТАЛІЗАЦІЯ — перехід речовини в *кристалічний* стан; відбувається при затвердінні рідких (розплавлених) тіл і при випаровуванні розчинника (води та інших речовин) з насиченого розчину.

КРИСТАЛІЧНИЙ — прикм. від сл. *кристал*; що складається з кристалів, подібний до кристала; к р и с т а л і ч н а р е ш і т к а — періодично повторюване розміщення *атомів* (або інших частинок) у кристалах. *Дифракція* рентгенівського проміння на кристалічній решітці використовується для вивчення структури кристалів.

КРИСТАЛОГІДРАТИ [див. *кристал* + *гідрат*] — кристалічні сполуки речовин з *кристалізаційною водою*, напр. мідний купорос.

КРИСТАЛОГРАФІЯ [*кристал* + гр. *graphein* пишу] — наука про кристали та їх властивості; поділяється на геометричну кристалографію, кристалофізику, що досліджує будову і фізичні властивості кристалів, і кристалохімію.

КРИСТАЛОЇДИ [*кристал* + гр. *eidos* вид] — застарілий термін для позначення речовин, що осаджуються

з розчинів у вигляді кристалів і легко просочуються в розчиненому стані через деякі перетинки (на протилежність *колоїдам*).

КРИСТАЛОЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ [див. *люмінесценція*] — фіз. світіння, що спостерігається в момент утворення *кристали* деяких речовин.

КРИСТАЛООПТИКА — частина *оптики*, яка вивчає явища проходження світла через *кристали* (напр. явища *поляризації* і т. п.).

КРИСТАЛЬНИЙ — 1) див. *кристалічний*; 2) * прозорий, чистий, ясний.

КРИТЕРІЙ [гр. *kriterion*] — відмінна ознака, «пробний камінь», мірило; к. і с т и н и — те, що засвідчує об'єктивну істинність пізнання (див. *об'єктивна істина*); марксист-ленінізм визнає найвищим критерієм істини суспільну практику.

КРИТИК [гр. *kritikos*] — 1) письменник, що займається *критикою* художніх, наукових, публіцистичних та ін. творів; 2) особа, що піддає розглядові і оцінці чий-небудь дії, човодження і т. п.

КРИТИКА [гр. *kritikē*] — оцінка, розгляд, обговорення якого-небудь предмета, явища, вчинку, теорії, книги, художнього твору, виступу і т. д.; к р и т и к а і с а м о к р и т и к а — один з основних методів роботи Комуністичної партії Радянського Союзу, виховання і підвищення революційної пильності партії, робітничого класу і всього народу. На основі вільного і ділового обговорення питань господарського і політичного життя критика і самокритика дозволяють викривати недоліки і помилки в роботі окремих осіб, організації і установ і допомагають організувати рішучу боротьбу за їх усунення, боротися проти парадного благополуччя і захоплення успіхами в роботі. Затиск критики є тяжким злом. Той, хто глушить критику, підмінює її парадністю і вихвалянням, не може перебувати в лавах партії. Самокритика і особливо критика знизу є виробованою зброєю Комуністичної партії у боротьбі з недоліками і помилками. Критика і самокритика зміцнюють Радянську державу, радянський суспільний лад,

радянську культуру і науку; ніяка наука не може розвиватись і робити успіхи без боротьби думок, без свободи критики. Самокритика — невід'ємна і постійно діюча зброя в арсеналі комунізму. В радянському соціалістичному суспільстві розвиток від нижчого до вищого, боротьба між старим і новим проходить у формі критики і самокритики, що є справжньою рушійною силою розвитку радянського суспільства, могутнім інструментом у руках Комуністичної партії. Критика і самокритика — найважливіший засіб поліпшення партійної, радянської, господарської роботи, зміцнення партії і радянської соціалістичної держави, ідейного озброєння радянського народу в боротьбі за перемогу комунізму.

КРИТИЦИЗМ, «критична» філософія — кантіанство і примикаючі до нього течії реакційної, ідеалістичної філософії 19 ст.; борючись проти матеріалізму, к. висуває безглузду, нездійсненну метафізичну вимогу попередню, до процесу пізнання, «критично» дослідити здатність мислення і межі пізнання; в результаті своєї «критики» к. приходять до заперечення пізнаваності об'єктивного світу. К. сировостованій марксистсько-ленінською теорією відображення, вчення про практику як критерій істини.

КРИТИЧНИЙ ¹ — що відноситься до критики; що розглядає і оцінює яке-небудь явище, твір, діяльність і т. д.; здатний до критики; к - на філософія — див. критицизм.

КРИТИЧНИЙ ² — що відноситься до кризи; вирішальний, переломний; небезпечний; к - на температура, вище якої даний газ не може бути перетворений у рідкий стан самим тільки збільшенням тиску; к. стан — фіз. стан речовини, при якому зникає відмінність між рідким і пароподібним (газоподібним) станом її; характеризується певним тиском, температурою і об'ємом, що звуться критичними; якщо температура вища за критичну, то речовина не може бути переведена в рідкий стан; к. об'є-

єм — фіз. об'єм, що його речовина займає в критичному стані; к. момент — вирішальний, небезпечний момент; розв'язка; к - не становище — небезпечне становище.

КРИШТАЛЬ [гр. *krystallos*] — 1) сорт скла з високим вмістом окису свинцю; відзначається прозорістю, міцністю і особливим блиском; 2) по суд з такого скла; 3) гірський криштал — мінерал, прозорий кристалічний кварц; застосовується для оптичних і ювелірних виробів.

КРИОГЕННИЙ [гр. *kryos* холод, крига, лід + *genos* народження] — що відноситься до низьких температур.

КРИОГІДРАТ [гр. *kryos* холод, крига, лід + *hydōr* вода] — механічна суміш найдрібніших кристаліків льоду в якій-небудь солі, яка плавиться з утворенням розчину того ж складу, що звється криогідратним; точка замерзання такого розчину є найнижчою серед усіх водних розчинів тієї ж солі.

КРИОЛІТ [гр. *kryos* холод, крига, лід + *lithos* камінь] — мінерал, подвійна сіль фтористого натрію і алюмінію, зустрічається в природі рідко; виготовляється синтетично; застосовується для вироблення алюмінію, молочного скла і емалі.

КРИОСКОПІЯ [гр. *kryos* холод, крига, лід + *scopeō* дивлюсь] — методи визначення молекулярної ваги розчинених речовин по пониженню точки замерзання розчинника, що викликається цими речовинами.

КРОКЕТ [фр. *croquet*] — сп. гра двох учасників або двох команд, у якій кожен учасник ударами дерев'яного молотка старється першим провести свою кулю через ряд дротяних воріт.

КРОКІ [фр. *croquis*] — 1) начерк креслення, рисунка; 2) в топографії — нашвидку накиданий по окомірному зніманню план місцевості, який виражає її загальний характер і виділяє найбільш важливі місцеві предмети (шляхи, пагорки, будинки і т. п.); 3) креслення машини або деталі, виконане з натурі олівцем, найчастіш на клітчастому папері

від руки, майже без застосування креслярських інструментів.

КРОКІРУВАТИ ¹ [фр. croquer] — сп. потрапляти своєю кулею в кулю противника при грі в *крокет*.

КРОКІРУВАТИ ² — рисувати *крюки*.

КРОКУС [лат. crocus < гр. krokos] — 1) *бот.* рід рослин з родини півникових; деякі види вирощуються як декоративні весняні рослини в садах; 2) окис заліза у вигляді порошку (кривавик); застосовується для полірування скла, металів, дорогоцінних каменів.

КРОЛЬ [англ. crawl] — найшвидший спосіб спортивного плавання на грудях і на спині, при якому руки для гребка по черзі переносяться над водою вперед за голову.

КРОМАНЬЙОНЦІ або **КРОМАНЬ-ЙОНСЬКА** раса [від імені печери Кро-Маньйон (Cro-Magnon) у Франції, де були зроблені перші знахідки] — раса людей сучасного типу, що існувала в Європі в кінці *палеоліту* і багато в чому відмінна від неандертальців, що передували їй (див. *неандертальська людина*).

КІОМЛЕХ [англ. cromlech < кельт.] — споруди епохи *неоліту* і, в основному, бронзового віку, що зустрічаються в Європі, Азії і Америці, але гол. ч. в Зах. Франції і Англії. Ці споруди мають вигляд круглих або квадратних загороджень з величезних кам'яних плит і стовпів; мали культове призначення.

КРОН [нім. Kron(gelb)] — 1) жовта фарба, яка складається з свинцевої солі хромової кислоти; 2) торгова назва мінеральних фарб жовтого, зеленого і фіолетового кольорів різного складу.

КРОНА ¹ — 1) грошова одиниця ряду країн; чехословацька к. має 100 гелерів, к. Швеції, Норвегії і Данії — 100 ере, ісландська к. — 100 аурар; 2) у минулому — грошова одиниця Австро-Угорщини і потім Австрії (до 1924 р.); 3) англійська монета, що дорівнює 5 *шиллінгам*.

КРО́НА ² [нім. Krone] — сукупність гілок дерева або куща.

КРО́НВЕРК [нім. Kronwerk] — *військ.* зовнішнє укріплення з одного бастіона і двох півбастіонів для посилення фортечних споруд.

КРО́НГЛАС [нім. Kronglas] — оптичне скло, що не містить свинцю; відрізняється невеликим показником заломлення.

КРО́НПРИ́НЦ [нім. Kronprinz] — титул престолонаслідника в Німецькій імперії, а також в Австро-Угорщині, що втратив значення в зв'язку з ліквідацією в цих країнах монархії в 1918 р.

КРО́НЦИРКУ́ЛЬ [нім.] — циркуль з дугоподібно вигнутими ніжками для вимірювання зовнішніх розмірів предметів.

КРО́НШТЕ́ЙН [нім.] — 1) *архит.* див. *консоль*; 2) опора для вала у вигляді косинця, що прикріплюється до стіни, колонія і т. п.

КРОП — 10 млн. індійських *рупій*.

КРОС [англ. to cross перетинати, переходити через] — 1) щит перемикаць, служить на телефонних станціях місцем з'єднання станційних приладів абонентів і абонентських ліній зовнішньої сітки; 2) вид спортивного бігу по природно перетятій місцевості на відміну від бігу по спеціальній легкоатлетичній доріжці; 3) у боксі — зустрічний удар, що перетинає шлях б'ючої руки противника.

КРОСБРИ́ДИНГ [англ. crossbreeding] — неспоріднене розведення сільськогосподарських тварин; схрещування особин, що належать до різних порід або ліній (пор. *інбридинг*).

КРОСВО́РД [англ. cross-word < cross хрест + word слово] — рід задачі-головолмки по розгадуванню слів; являє собою фігуру, розбиту на квадрати, які треба заповнити буквами, щоб по горизонталях і вертикалях вийшов ряд розгаданих слів.

КРО́СИНГ [< англ. crossing перетинання] — 1) *гірн.* повітряний міст — вентиляційна гірничавиробка, пройдена поверх другої виробки в поперечному напрямі з метою пропуску струменів повітря, що перетинаються, без зміщення їх;

к. може бути замінений трубою; 2) *сп.* положення, коли учасник якого-небудь змагання перешкодив ходові свого конкурента або звалив його (штовхнувши чи інакше, навмисно чи випадково).

КРОШЕ [фр. *crochet*] — у боксі — косий удар згінують рукою.

КРУЗ'ЕЙРО — див. *крусейро*.

КРУЦ¹ [англ. *group*] — зашалення слизової оболонки гортані, що супроводяться набряканням, звуженням її просвіту і сильним утрудненням дихання (аж до задущення).

КРУЦ² [фр. *coure*] — задня частина корпусу коня.

КРУЦ'Є [фр. *courier*] — банкомет, банкодержатель у гральному будинку, який стежить за грою, видає учасникам їхній виграш і забирає програші ставки.

КРУСЕЙРО — грошова одиниця Бразилії, що дорівнює 100 центаво.

КРЮЙС-ПЕЛЕНГ [< гол. *kruis* хрест] — мор. метод визначення місця судна в морі по двох *пеленгах* на один і той же предмет (маяк), вимірених через певний проміжок часу.

КРЮЙТ-КАМЕРА [гол. *kruit-kamer*] — приміщення на кораблі, в якому зберігаються вибухові речовини.

КРЮШОН [< фр. *cruchon* глечик] — суміш білого вина з ромом або коньяком, приготовлювана з свіжими фруктами.

КСАНТІЩА [гр. *Xanthippe*] — дружина грецького філософа Сократа, ім'я якої стало загальним для означення злої і сварливої жінки.

КСАНТОПСІЯ [гр. *xanthos* жовтий + *ops* погляд] — бачення предметів у жовтому світлі; спостерігається при отруєнні пікреновою кислотою і сантоніном, при жовтяниці та при деяких інших захворюваннях.

КСАНТОФІЛ [гр. *xanthos* жовтий + *phylon* листок] — жовтий рослинний пігмент, що знаходиться разом з *хлорофілом* у *хлоропластах*.

КСЕНІЙ¹ [гр. *xenia*] — 1) у стародавніх греків і римлян — подарунки, що їх господар робив своїм го-

стям на знак гостинності, особливо застольні подарунки; 2) короткі вірші у формі *епіграм* і *афоризмів*; першим так назвав свої застольні епіграми староримський поет Марціал.

КСЕНІЙ² [< гр. *xenos* чужий] — біол. зміни ознак насіння і плодів, що відбуваються в результаті запилення рослини пилком іншого сорту або виду.

КСЕНОГАМІЯ [гр. *xenos* чужий + *gamos* шлюб] — перехресне запилення, тобто запилення квіток даного екземпляра рослини пилком з квіток іншого екземпляра (або інших екземплярів) того ж виду (або іншого виду); пор. *гейтоногамія*.

КСЕНОЛІТ [гр. *xenos* чужий + *lithos* камінь] — геол. уламок сторонньої породи серед якої-небудь виверженої породи, що відрізняється від неї мінералогічним складом, напр. к. сланцю в граніті.

КСЕНОН [< гр. *xenos* чужий] — хім. елемент, газ із групи *гелію*, символ *Xe*, порядковий номер 54, ат. вага 131,3; є в повітрі в дуже малій кількості.

КСЕРОМОРФІЗМ [гр. *xeros* сухий + *morphe* форма] — особливості будови рослини, що роблять її засухоустійкою.

КСЕРОФІТИ [гр. *xeros* сухий + *phyton* рослина] — рослини посушливих областей (пустинь) або безводних ґрунтів (пор. *гідрофіти*, *гідрофіти*, *мезофіти*).

КСЕРОФОРМ [гр. *xeros* сухий + фр. (*acide*) *form*(ique) мурашина кислота] — похідне від *вісмуту*; жовтий порошок, застосовуваний в мазах і присипках як антисептичний засіб.

КСИЛЕМА [< гр. *xylon* дерево] — деревинна частина провідних рослинних тканин; служить для проведення води і розчинів неорганічних солей від коренів до листя.

КСИЛІДИНИ [< гр.] — рідини, що утворюються відновленням деяких нітросполук залізом або оловом в кислому розчині; застосовується для виробництва штучних красильних речовин.

КСИЛО — див. *ксилографія*.

КСИЛО... [< гр. *xylon* (зрубане) дерево] — у складних словах вказує на відношення даних слів до дерева як до матеріалу (а не як до рослини), до деревини, напр. *ксилومتر*.

КСИЛОГРАФ [< гр.; див. *ксилוגрафія*] — гравєр по дереву.

КСИЛОГРАФІЯ [*ксило...* + гр. *graphein* пишу] — 1) гравірування на дереві; 2) *гравюра* на дереві; 3) відбиток з такої гравюри.

КСИЛОЛ [*ксило...* + лат. *oil* (eum) олія] — вуглеводень ароматичного ряду, одержуваний уловлюванням газоподібних продуктів коксування.

КСИЛОЛІТ [*ксило...* + гр. *lithos* камінь] — цементна вогнетривка маса, що складається з суміші магнезійного цементу з тирсою, азбестом та іншими «наповнювачами»; застосовується замість дерева для виготовлення підлог, перегородок, підвіконників, сходи́в і т. п.

КСИЛОМЕТР [*ксило...* + гр. *metron* міряю] — прилад для визначення об'єму деревної маси.

КСИЛОФОН [*ксило...* + гр. *phōnē* звук] — ударний музичний інструмент, що складається з ряду дібраних у певному ладі дерев'яних пластинок, по яких ударають дерев'яними молоточками.

КСЬОНДЗ [польськ.] — священик римсько-католицької церкви у поляків.

КТЕНОФОРИ [гр. *kteis* (ktenos) гребінь + *phoros* несучий] — зоол. гребневірки, клас морських кишечнопорожнинних тварин з двома щупальцями по боках і вісьмома подовжніми рядами гребних пластинок.

КУАФЕР [фр. *coiffeur*] — заст. перукар.

КУАФЮРА [фр. *coiffure*] — заст. зачіска, гол. ч. жіноча.

КУБ [гр. *kybos*] — 1) *мат.* а) правильний шестигранник, тіло, обмежене шістьма *квадратами*; б) здобуток трьох однакових співмножників або третій степінь числа; 2) казан для кип'ятіння рідин, варіння і т. п.

КУБАТУРА — 1) число *кубічних* одиниць в об'ємі даного тіла (або

приміщення); 2) *мат.* обчислення об'єму тіла.

КУБІЗМ [< гр.; див. *куб*] — западницький, формалістичний напрям у буржуазному образотворчому мистецтві, що зародився на початку 20 ст. у Франції; представники кубізму зображають предмети, людей, природу у вигляді найпростіших геометричних тіл (кубів, куль і т. д.), що приводить до найгрубішого спотворення вигляду реального світу.

КУБІЧНИЙ — що відноситься до *куба*, має форму куба; *к-не рівняння* — алгебраїчне рівняння, що містить невідоме в третьому степені; *к. корінь* — корінь 3-го степеня, напр.: *к. корінь* з 27 є

$\sqrt[3]{27} = 3$; *к-на система* — у *кристалографії* — система, до якої відносяться кристали, що мають три рівні по величині і взаємно перпендикулярні осі, які проходять через центр кристала; кристали кубічної системи дуже поширені у формі *октаедра* і *куба*; золото, срібло, платина, кам'яна сіль і багато інших мінералів кристалізуються в кубічній системі.

КУБРИК [гол. *koefbrug*] — мор. жиле приміщення для суднової команди (коли вона не розміщена в каютах).

КУВЄЗ [фр. *couveruse*] — ванна з подвійними стінками, між якими налита гаряча вода (65—70°); служить для виходжування недоношеної дитини.

КУВЕЛЯЖ, КУВЕЛЯЦІЯ — див. *кювеляж, кювеляція*.

КУВЕРТ [фр. *couvert*] — столовий прибор.

КУГУАР [ам.] — див. *пума*.

КУЗЕН [фр. *cousin*] — двоюрідний брат.

КУЗИНА [фр. *cousine*] — двоюрідна сестра.

КУКЕРСИТ — ясно- або темнобурий горючий сланець, що утворюється з водоростей; використовується як паливо, а також для одержання рідкого палива і для газифікації міст; родовища — в Естонській РСР і в Ленінградській області.

КУ-КЛУКС-КЛАН [англ. Ku-Klux-Klan] — терористична фашистська організація в США, фінансована реакційною буржуазією, тісно зв'язана з державним апаратом; переслідує і тероризує негрів і прогресивних діячів, широко застосовуючи зв'язчі методи лічування (див. *Лінча суд*).

КУЛАЖ [< фр. coulage витік, втрата] — 1) знижка з ваги на втрату, що дається при купівлі рідких продуктів, а також сама втрата; 2) * непродуктивна трата матеріальних засобів, часу, праці.

КУЛАН [тюрк.] — дикий азіатський осел.

КУЛЕР [< фр. couleur фарба] — палений цукор, «карамель»; чорнобурий продукт, що утворюється нагріванням цукру або патоки і застосовується для підфарбування харчових продуктів: пива, вин, оцту та ін.

КУЛІ [кит.] — носильник, вантажник, чорнороб в Індії, Японії, Індонезії та ін.

КУЛІНАРІЯ [< лат. culinarius кухонний < culina кухня] — майстерність приготування їжі.

КУЛІСА [фр. coulisse] — 1) в капіталістичних країнах — спекулятивна діяльність неофіціальних приватних маклерів (*кулісьє*) у біржовому обороті; к. — також місце, де провадяться всякі спекулятивні операції з цінностями, навіть і з тямі, що не котируються на біржі; 2) *теж.* ланка механізму або машини, що має проріз, у якому рухається палець іншої ланки або повзун; застосовується, наприклад, у кулісному механізмі парової машини, що дає змогу надавати їй зворотного ходу і регулювати її потужність зміною кількості пари, що випускається в циліндр; 3) *муз.* висувна частина *тромбона* у вигляді тонкої трубки, зігнутої вдвоє.

КУЛІСИ [фр. coulisses] — 1) дерев'яні рами, обтягнуті декоративно розписаним полотном, або куски міцної матерії, розміщені на сцені паралельно до рами на кількох спеціальних планах; закривають бокові частини сцени і служать доповненням до загальної декорації; лаш-

тунки; 2) * за кулісами — таємно, негласно.

КУЛІСЬЄ [фр. coulissier] — неофіціальний біржовий посередник, маклер, що укладає біржові угоди без участі офіціальних маклерів.

КУЛОН¹ — практична одиниця виміру кількості електрики, дорівнює 3. 10⁹ *електростатичних одиниць* (див.) кількості електрики.

КУЛОН² [фр. coulant] — окраса з дорогоцінних каменів на ланцюжку для носіння на шиї.

КУЛУАР [фр. couloir] — довгий підвісний жолоб для відведення ґрунту з плавучих днопоглиблювальних зняряд.

КУЛУАРИ [фр. couloirs] — приміщення, переважно в парламенті, розташовані поза залом засідання; служать для відпочинку, а також для зустрічі, обміну думками та ін.

КУЛЯЖ — див. *кулаж*.

КУЛЬМІНАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *кульмінація*; що досяг найвищого ступеня, вершини; найвищий; к. п у н к т — точка найвищого піднесення.

КУЛЬМІНАЦІЯ [< лат. culmen (culminis) вершина] — 1) *астр.* проходження небесного світила через *меридіан*, тобто найвище (в е р х н я я к.) або найнижче (н и ж н я к.) положення світила на небі; верхня к. Сонця визначає істинний південь; 2) * найбільш напружений момент у розвитку дії літературно-художнього твору, напр. демонстрація в романі Горького «Мати».

КУЛЬМІНУВАТИ [< лат.; див. *кульмінація*] — *астр.* проходить через *меридіан* (про небесне світило).

КУЛЬТ [< лат. cultus догляд; шанування] — 1) релігійна обрядність, сукупність молитв, заклинань, обрядів та ін., служіння божеству; 2) * шанування, поклоніння.

КУЛЬТ... — скорочення від слова *культура*, *культурний* у складних словах, напр. культтовари.

КУЛЬТИВАТОР [фр. cultivateur] — с.-г. зваряддя для обробітку ґрунту після основної оранки плугом, а також для обробітку ґрунту у міжряддях під час догляду за пророслими культурами; має міцну

раму, до якої прикріплюються, зважаючи на характер робіт, стояки з лапками певної форми (для розпушування ґрунту, видалення кореневищ бур'янів та ін.).

КУЛЬТИВАЦІЯ — обробіток ґрунту *культиватором*.

КУЛЬТИВУВАННЯ [див. *культивувати*] — оброблення, вирощування, розведення чого-небудь.

КУЛЬТИВУВАТИ [фр. *cultiver* < лат. *cultus* вирощування, оброблення] — 1) обробляти, вирощувати, розводити; 2) * розвивати, насаджувати, заохочувати, вводити в звичай.

КУЛЬТУРА [< лат. *cultura* вирощування, оброблення] — 1) у широкому розумінні — все, що створено людським суспільством завдяки фізичній і розумовій праці людей на відміну від явищ природи; у більш вузькому розумінні — ідейний і моральний стан суспільства, що визначається матеріальними умовами життя суспільства і виражається в його побуті, ідеології, освіті і вихованні, у досягненнях науки, мистецтва, літератури. К. змінюється з кожним новим періодом розвитку суспільства і його способів виробництва. У класовому суспільстві к. немінуче має класовий характер. Пануючою культурою за кожного суспільного ладу є к. пануючого класу (рабовласницька к., феодальна к., буржуазна к.); поряд з культурою пануючого класу розвиваються елементи культури нового, передового класу, що йде на зміну першому; класовий ідейний зміст культури набирає різних форм і способів вираження у різних народів залежно від відмінності мови, побуту та інших національних особливостей; соціалістична к. — соціалістична змістом, національна формою к., що утверджується в результаті перемоги пролетарської революції і розвивається в ході соціалістичного будівництва; ідейно-теоретичною основою соціалістичної культури є марксизм-ленінізм; соціалістична к., якісно відмінна від усієї культури, створеної експлуаторськими класами, спрямована проти всяких видів гноблення, служить

інтересам народу, виховує трудящих у душі беззавітної відданості великій справі комунізму і є найвищим історичним ступенем розвитку людської культури; соціалістична к., що несе ідеї *інтернаціоналізму* і дружби між народами, — є єдина справді прогресивна к., що протистоїть загниваючій в епоху імперіалізму реакційній культурі буржуазного світу. Перемога соціалістичної революції викликала розквіт національної культури братньої співдружності радянських соціалістичних націй; матеріальних благ, створюваних людською працею на кожному ступені суспільного розвитку; основу матеріальної культури становить рівень розвитку продуктивних сил даного суспільства; 2) ступінь довершеності, досягнутий в опануванні тієї чи іншої галузі знання або діяльності (к. праці, к. мови і т. д.); 3) с.-г. розведення, вирощування, обробіток; вирощувана, культивована рослина; 4) лабораторне вирощування певних бактерій з дослідницькою метою; одержана таким способом колонія бактерій; 5) к. тканин — вирощування тканин тваринного або рослинного організму у штучних живильних середовищах; к. тканин як експериментальний метод застосовується у різних галузях біології і медицини.

КУЛЬТУРБУНД [нім. *Kulturbund*] — Союз демократичного оновлення Німеччини — об'єднання прогресивної німецької інтелігенції в Німецькій Демократичній Республіці; створений у Берліні в 1945 р. з метою відродження справжньої національної культури Німеччини і боротьби проти фашистської людинаненавистницької ідеології; К. ставить своїм завданням зміцнення культурних зв'язків з народами Радянського Союзу і країн народної демократії і виступає за єдину, незалежну, демократичну, миролюбну Німеччину.

«КУЛЬТУРКАМПФ» [нім. *Kulturkampf* «боротьба за культуру»] —

боротьба німецького уряду Бісмарка (в 70 рр. 19 ст.) з католицькою церквою, що втручалася в політику, претендувала на керівництво народною освітою і підтримувала політичний *партикуляризм* південних держав Німеччини; цій боротьбі було надано вигляду боротьби за світську культуру проти *клерикалізму*, що мало на меті перешкодити класовому робітничому рухові; в кінці 70 рр. Бісмарк відкрито зблизився з католицькою церквою в боротьбі проти соціалізму.

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ — процес оволодіння культурою широкими масами трудящих, що став можливим завдяки встановленню диктатури пролетаріату після Великої Жовтневої соціалістичної революції, завдяки тому, що робітничий клас СРСР, який узяв владу, під керівництвом Комуністичної партії повернув усі матеріальні і духовні багатства країни на благо народу, на задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб суспільства. К-на революція характеризується створенням нової, *соціалістичної культури* (див. *культура*), докорінно відмінної від культури експлуататорського суспільства, і надавчайним прискоренням темпів культурного зростання всього народу. К-на революція розгортається у нерозривному зв'язку з соціалістичним будівництвом. Радянський народ, продовжуючи кращі традиції передової російської культури і культури інших народів СРСР, створив під керівництвом Комуністичної партії свою, соціалістичну культуру; це було досягнуто на основі соціалістичної організації народної освіти і виховання кадрів нової, радянської, соціалістичної *інтелігенції*, розвитку соціалістичних форм праці, залучення найширших верств трудящих до державної і громадської роботи, комуністичного виховання трудящих і подолання пережитків капіталізму в свідомості людей. Теоретичною основою комуністичного виховання є вчення Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна. Комуністична партія прагне зробити всіх робітників і

всіх селян культурними і освіченими і остаточно зжити істотні відмінності між розумовою і фізичною працею. В результаті успішного проведення національної політики партії к-на революція була здійснена в усіх радянських національних республіках. Щоб покінчити з культурною відсталістю більшості республік, було розгорнуто культурне будівництво, створена широка сітка шкіл рідною мовою, заново організована система вищої освіти і налагоджена у великих масштабах підготовка кваліфікованих робітників і інтелігенції різних спеціальностей з корінного населення. Однією з основних попередніх умов переходу від соціалізму до комунізму є такий культурний ріст суспільства, який би забезпечив усім членам суспільства всебічний розвиток їх фізичних і розумових здібностей, щоб члени суспільства мали можливість дістати освіту, достатню для того, щоб стати активними діячами суспільного розвитку, щоб вони мали можливість вільно обирати професію. К-на революція, що здійснюється в цей час у країнах народної демократії, широко використовує величезний історичний досвід і братню допомогу народів СРСР.

КУЛЬТУРНИЙ — 1) освічений; 2) що відноситься до галузі *культури*; 3) оброблюваний, штучно вирощуваний (про рослини) на протилежність дикому, дикоростучому.

КУЛЬТУРТРЕГЕР [нім. Kulturträger «носіє культури»] — назва, іронічно вживана щодо імперіалістів-колонізаторів, які прикривають поневолення народів загарбаних ними країн брехливими заявами про насадження культури.

КУМАРІН [фр. coumarine < ам.] — пахуча речовина маренки, пахучого колоска, жовтого буркуна і деяких інших рослин; має запах свіжого сіна; широко застосовується в парфюмерно-миловарній промисловості і у виробництві напоїв та кондитерських виробів.

КУМУЛЯТИВНИЙ с н а р я д — бронепропалюючий артилерійський снаряд, основою дії якого служать

велика сила і висока температура вибуху (див. також *кумуляція* 3).

КУМУЛЯЦІЯ [< лат. *simulatio* збільшення, скупчення] — 1) в страховій справі — скупчення ризиків (окремих страхувань) у межах певного, обмеженого простору: на одному пароплаві, на одній пристані, на одному складі; 2) *мед.* загальне діяння вводжуваних в організм лікувальних речовин або отрут, що проявляється різким підвищенням ефекту або появою нових ознак; також — скупчення многократних частих подразнень; 3) *військ.* напрям газів, що утворилися під час вибуху снаряда, в один бік — зібраним струменем, що значно посилює їх дію.

КУНАК [тюрк.] — друг, приятель, з яким встановлюються відносини особливої близькості, взаємодопомоги, взаємної гостинності.

КУНГАС — великий безпалубний і безмоторний човен японо-корейського типу, поширений у далекосхідних морях СРСР.

КУНЖУТ [перс. *kondžud*] — інакше — *сезам* — ост-індська і африканська олійна однорічна рослина; з насіння її виробляють *к у н ж у т н о л і ю*, що йде на Сході в їжу і застосовується в миловарному, шерстяному, кондитерському і парфюмерному виробництвах; подрібнене насіння і макуха служать для вироблення халви; в СРСР розводиться гол. ч. в Закавказзі і Середній Азії.

КУНСТКАМЕРА [нім. *Kunstkamera*] — безсистемне зібрання різнопрідних (художніх, природничо-історичних та ін.) рідкісних речей, диковинок, а також приміщення для такого зібрання. Одна з первісних форм музею.

КУНШТЮК [нім. *Kunststück*] — вихватка, спиритна штука, фокус.

КУПАЖ, КУПАЖУВАННЯ [фр. *coupage*] — змішування кількох сортів виноградних вин для надання їм певних якостей.

КУПЕ [фр. *coupe*] — закритий відділок у вагоні, розрахований на невелику (1—4) кількість пасажирів.

КУПЕЛЮВАННЯ [фр. *coupeillation*] — *т р е й б у в а н н я* — про-

цес одержання срібла та інших дорогоцінних металів з сріблястого свинцю.

КУПІДОН [фр. *Cupidon* < лат. *Cupido*] — 1) в староримській міфології — бог любові (див. *Амур*); 2) * гарний хлопчик або юнак.

КУПІРУВАТИ [фр. *couper*] — робити *куп. ас.*

КУПЛЕТ [фр. *couplet*] — 1) *строфа* у пісні; іноді завершується приспівом; звичайно пісня розбивається на кілька куплетів, однакових своєю зовнішньою будовою; до куплета входило спершу два, пізніше — чотири рядки; 2) сатиричні і комічні *к у п л е т и* — пісеньки злободенного характеру, виконувани самостійно з естради, а також як вставні номери в опереті і водевілі.

КУПЛЕТИСТ — артист, що виконує *куплети*.

КУПОЛ [іт. *cupola*] — *архіт.* склепіння, внутрішня поверхня якою являє собою півкулю або близьку до півкулі поверхню, а також видима зовні поверхня такого склепіння; баня.

КУПОН [фр. *coupon*] — 1) частина аркуша процентного паперу або *акції*, яка відрізується від них і передається замість розписки при одержанні процентів або *дивіденду*; 2) квиток на місце в театральній ложі; 3) відріз тканини на плаття, блузку і т. п., звичайно з спеціальним обробленням.

КУПРИТ [< лат. *cuprum* мідь] — мінерал, природний закис міді, червона мідна руда, що містить 88,8% міді; одна з найкращих мідних руд.

КУПФЕРМЕРИТÓЛЬ — препарат для опилювання с.-г. рослин з метою боротьби з шкідниками і хворобами рослин.

КУПФЕРНІКЕЛЬ [нім. *Kupfernickel*] — інакше *нікелін* — одна з найважливіших нікельових руд; містить *миш'як*.

КУПФЕРШТЕЙН [нім. *Kupferstein*] — сплав сірчатої заліза і сірчатої міді; проміжний продукт, одержуваний при виплавці мідних руд, що містять залізо і сірку; крім міді, з купферштейну здобувають також мідний купорос.

КУПЮРА¹ [фр. *coupure* < *couper* різати, відрізати] — скорочення в тексті.

КУПЮРА² [фр. *coupure*] — номінальна вартість, позначувана на паперових грошах, банкнотах, облігаціях та ін. цінних паперах.

КУРАНТ [< фр. *courant* текучий] — пристосування з металу або каменю для розтирання друкарської та ін. фарби ручним способом.

КУРАНТА [фр. *courante*] — старовинний французький танець тридольного тактового розміру, жвавого руху.

КУРАНТИ [< фр. *courant* текучий] — 1) баштовий або стінний годинник з музикою; 2) рукописна газета в Московській Русі 17 ст., що містила переклади і витяги з закордонних газет і донесення російських представників, посланників за кордоном; к. писалися для царя та його близьких.

КУРАРЕ [ам.] — отрута, що здобувається з деяких південноамериканських рослин; застосовувалась індійцями для отруєння стріл; використовується в експериментальній фізіології і в медицині.

КУРАТОР [< лат. *curator* попечитель] — 1) попечитель, опікун; 2) у дореволюційній Росії — член конкурсного управління, встановленого над неспроможним боржником; 3) студент-медик, що стежить за ходом хвороби недужого, який лежить у клініці.

КУРБЕТ [фр. *courbette*] — 1) стрибок верхового коня з підібганими передніми ногами; 2) * вихватка, каприз, дивний вчинок.

КУРВІМЕТР [лат. *curvus* (curvi) кривий + гр. *metreb* міряю] — прилад для вимірювання відстаней на карті або плані по звивистих дорогах, ріках і т. п. кривих лініях.

КУРДЮК [тюрк.] — велике жирове відкладення («жирові подушки») біля кореня хвоста деяких порід овець, яких називають через те *к у р д ю ч н и м и*.

КУРЗАЛ [нім. *Kursaal*] — приміщення для концертів і зборів на *курортах*.

КУРІАЛ [лат. *curialis*] — особлива привілейована особа, член об-

щинної ради (на зразок сенату) у Римській імперії (див. також *курія* 3).

КУРІАЛЬНИЙ [лат. *curialis*] — що відноситься до *курії*; к - н а с и с т е м а — система виборів по виборчих *куріях* (див. *курія* 6); обмежує виборчі права трудящих і забезпечує більшість місць у представницькій установі поміщикам і капіталістам.

КУРІЯ [лат. *curia*] — 1) сукупність кількох патриціанських родів у стародавньому Римі; 2) будинок, в якому збирався сенат у стародавньому Римі; 3) провінціальний сенат, переважно в Римській імперії; члени його — *к у р і а л и* або *д е к у р і о н и*; 4) в середні віки — рада і суд при *сеньйорі*, що складалися з його *васалів*; 5) сукупність центральних установ папської влади; 6) назва розрядів виборців (по станах, майновому цензу та ін.) при деяких буржуазних виборчих системах, напр. у царській Росії (див. також *куріальна система*).

КУРІОЗ [< фр. *curieux* цікавий] — 1) цікава, забавна, смішна обставина або пригода; 2) диковинка, річ, що привертає увагу своєю забавною незвичайністю.

КУРІОЗНИЙ — забавний, смішний, цікавий, що являє собою *куріоз*.

КУРКУМА [ар.] — рід трав'яних рослин Півд. Азії з родини імбирних; кореневища *куркуми* дають жовту фарбу і пряну приправу до страв.

КУРОРТ [нім. *Kurort* < *Kur* лікування + *Ort* місце] — місцевість, що має природні лікувальні засоби (особливий клімат, мінеральні джерела, грязі і т. п.), в якій створені лікувальні заклади.

КУРОРТОЛОГІЯ [*курорт* + гр. *logos* поняття, вчення] — наука, що вивчає лікувальні фактори природи (кліматичні, бальнеологічні та ін.) і їх вплив на здоровий і хворий організм.

КУРС [лат. *cursus* < *currere* бігти, швидко рухатися] — 1) напрям руху корабля, літака, дирижабля; 2) напрям політики; 3) повний виклад якої-небудь науки або окремої її частини; 4) студійне навчання в вищій школі, спеціальному учебному закладі (перший курс,

другий курс і т. д.); 5) закінчений ряд лікувальних процедур (к. л і к у в а н н я); 6) ціна, по якій в даний день купувались або продавались на біржі цінні папери, векселі або товари.

КУРСИВ [< лат. *cursiva litera* скоропис] — похилий друкарський шрифт; деякі букви курсива мають рисунок, близький до рукописного.

КУРСОГРАФ [< гр. *graphō* пишу] — мор. прилад для автоматичного запису на стрічці *курсів* судна, який відтворює показання компаса.

КУРСОРНИЙ [< лат. *cursorius* швидкобіжучий] — швидкий; к-н е читання — (навчальне) читання якого-небудь тексту на вивчуваній мові без докладного розбору, на протилежність *статарному читанню*.

КУРСОВАТИ [< лат. *cursus* біг, течія] — 1) робити регулярні поїздки, рейси між якими-небудь пунктами за певним маршрутом; 2) обертатися, мати обіг.

КУРТАЖ [фр. *courtage*] — винагорода *маклерові* за посередництво при укладенні якої-небудь угоди.

КУРТИЗАНКА [фр. *courtisane*] — в античному і феодальному світі — жінка легкої поведінки (переважно при дворах можновладних осіб).

КУРТИНА [фр. *courtine*] — 1) обкладена дерном грядка для квітів та інших рослин; 2) частина фортечного муру між двома бастіонами.

КУРТУАЗНИЙ [фр. *courtois*] — люб'язний, ввічливий; к-н а л і т е р а т у р а — література західноєвропейського середньовіччя, присвячена оспівуванню рицарської честі, любові і т. д.

КУРТЬЄ [фр. *courtier*] — маклер, агент.

КУРУЛТАЙ [тюрк.] — 1) загальні збори, з'їзд у тюркських народів; 2) святкування, бенкет, збори гостей.

КУРФЮРСТ [нім *Kurfürst*] — германський можновладний князь (світський або духовний), який мав право брати участь у виборі імператора (в т. зв. «Священній римській імперії германської нації», що формально існувала до 1806 р.).

КУСТОДИ [< лат. *custos* (*custodis*) страж] — у старовинних рукописних і друкованих книгах — вміщені в кінці сторінки перше слово або перший склад наступної сторінки; заміняє *колонцифру*.

КУТИКУЛА [< лат. *cuticula* шкірочка] — 1) тверде утворення на вільній поверхні клітин *епітелію*; особливо розвинута к. у покровах безхребетних тварин; 2) зовнішня плівка, що покриває шкірку рослини. К. просочена воскоподібною речовиною — *кутином*, що робить її непроникною для пари води і газів.

КУФУЧНІ письмена — найстародавніше арабське письмо.

КУХМІСТЕРСЬКА [польськ. < нім.] — невелика їдальня.

КУШАТРИ [санскр.] — у стародавній рабовласницькій Індії — вища військова знать, одна з варн (див. *варна*), до якої належали і царі стародавньої Індії — махараджі.

КЮВЕЛЯЖ, КЮВЕЛЯЦІЯ [фр. *cuvelage*] — *вірн.* 1) проходка шахтою пливунів (пісків, насичених водою) з допомогою кільцевих металевих ланок, скріплюваних болтами в одну широку трубу, що охороняє шахту або іншу гірничу виробку від заливання водою під час її проходження; 2) водонепроникне кріплення у вигляді суцільного циліндричного металевого кріплення (тубінгове кріплення).

КЮВЕТ [< фр. *cuvette* чан, таз] — 1) наповнена водою канава перед фортечним муром; 2) водовідвідна канава вздовж звичайного шляху і залізничного полотна.

КЮВЕТА [< фр. *cuvette* чан, таз] — плоска прямокутна ванна (керамічна, металева або з іншого матеріалу), застосовувана у фотографії для проявлення і обробки *негативів* та *діапозитивів*, у друкарській справі — для травлення кліше; в репродукційній фотографії — скляна посудина з плоскопаралельними стінками, в яку наливається забарвлена рідина (кюветний світлофільтр); о х о л о д ж у в а л ь н а к. — посудина, що має дві паралельні скляні стінки, вставлені в металеву оправу; наповнюється водою і вмі-

щується на шляху пучка променів з метою позбавити їх теплоти, напр. у проєкційному (кіно)ліхтарі, щоб не зайнялася целулоїдна стрічка.

КЮЛОТ [фр. culotte] — короткі штани, що їх носили дворяни у Франції до початку 19 ст.

КЮЛЬШИФИ [нім. Kühlschiff < kühlen охолоджувати + Schiff судно] — установки для охолодження прокип'яченого і процідженого пивного сусла.

КЮ Е [фр. curé] — настоятель католицької церкви, парафіяльний священник у Франції, Бельгії та деяких інших країнах.

Л

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ [< лат. labialis губний] — *лінгв.* округлення губів при вимовлянні звуків — голосних (частіше) і приголосних (рідше); напр., російські і українські голосні «о», «у» вимовляються з лабіалізацією.

ЛАБІАЛІЗОВАНИЙ — *лінгв.* що назвав лабіалізацією.

ЛАБІАЛЬНИЙ [лат. labialis] — *лінгв.* губний.

ЛАБІЛЬНИЙ [< лат. labilis] — нестійкий, несталий.

ЛАБІОДЕНТАЛЬНИ з в у к и [лат. labium губа + dens (dentis) зуб] — губно-зубні звуки; утворюються при зближенні нижньої губи з передніми верхніми зубами, напр. «в», «ф».

ЛАБІРИНТ [гр. labyrinthos] — 1) в стародавні часи (в Греції і Єгипті) — будова з складними, заплутаними ходами, з якої важко було знайти вихід; за переказом, величезний л. був збудований *Дедалом* для царя о-ва Кріту *Міноса*; 2) *анат.* внутрішня частина вуха, що складається з завитки, переддвер'я і півкруглих каналів; 3) * складне, заплутане становище, з якого важко знайти вихід.

ЛАБІРИНТОДОНТИ — див. *стегацефали*.

ЛАБОРАНТ [< лат. laborans (laborantis) той, що працює] — 1) науковий або технічний співробітник, що працює в *лабораторії*; 2) помічник професора в лабораторних заняттях.

КЮРІ [від імені хіміків — подружжя Кюрі] — одиниця радіоактивності — кількість *еманації* радію, що перебуває в стані радіоактивної рівноваги з 1 г радіо-елемента; т о ч к а К. — температура, при якій зникають магнітні властивості феромагнітних тіл (заліза, кобальту, нікелю та ін.), напр., для заліза т о ч к а К. приблизно відповідає 753°.

КЯРИЗ [тюрк.] — гідротехнічна споруда для збирання підземних вод; складається з ряду колодязів, з'єднаних між собою підземною галереєю; кяризи поширені в Середній Азії і Закавказзі.

ЛАБОРАТОРІЯ [сер.-лат. laboratorium < лат. laborare працювати] — спеціально обладнане приміщення для наукових дослідів, учбових робіт, контролю технологічного процесу, виробування матеріалів, виготовлення складних препаратів і т. п.

ЛАБРАДОР [< вл. н.] — мінерал з групи польових шпатів темносірого кольору з синюватим і зеленуватим полиском; головний мінерал т. зв. лабрадорового каменю, або *лабрадориту*.

ЛАБРАДОРИТ — кристалічно зерниста, здебільшого чорна або сіра гірська порода, що складається в основному з *лабрадору*; йде на облицювання пам'ятників, будівель, застосовується для виробів. Кращі сорти лабрадориту видобуваються на Лабрадорі (Півн. Америка), в СРСР (Україна) і в Фінляндії. Лабрадоритом облицювані стіни залу Мавзолею В. І. Леніна і Й. В. Сталіна.

ЛАВА [іт. lava] — 1) розплавлена маса, що виливається з вулканів під час вивержень; після застигання перетворюється в тверду вулканічну гірську породу (базальт та ін.); 2) *військ.* бойовий порядок, що застосовується під час атаки в кінному строю; ті, що атакують, розбившись на дрібні групи, охоплюють противника з флангів і тилу; 3) * щось величезне, що неухильно рухається, змітає все на своєму шляху.

ЛАВАНДА, ЛАВАНДУЛА [сер.-лат. *Lavanda, Lavandula*] — півчагарники родини губоцвітих, що ростуть і розводяться в середземноморських країнах (в СРСР — гол. ч. у Криму, на Кубані, в Молдавії); з квітів добувається запашне масло, яке застосовується в парфюмерії.

ЛАВИНА [нім. *Lawine*] — 1) величезна брила снігу, що стрімко падає вниз із схилів гір; 2) * щось навальне, що рухається з сильним напором.

ЛАВІРУВАТИ [гол. *laveeren*] — 1) про судно: йти з частими змінами курсу (напряму) в обхід підводних каменів, мілин, крижин та ін.; зокрема — йти на парусному судні проти вітру, спрямовуючи курси ламаною лінією під гострими кутами до вітру; 2) * рухатися не прямо, обходячи перешкоди; 3) * викручуватися, ухилитися від безпосередньої сутички з противником, не припиняючи в той же час боротьби; ухилитися від прямої відповіді, дії.

ЛАВІС [фр. *lavis*] — 1) спосіб заглибленого гравірування (споріднений з *офорт*), при якому рисунок наносять на мідну пластину пензлем, змоченим кислотою; 2) відбиток, здобутий з такої пластини.

ЛАВР [лат. *Laurus*] — дерево з вічнозеленим листям з родини лаврових, що росте в середземноморських країнах, в Криму, Закавказзі; листя вживається як прянощі; у стародавніх греків і римлян вінок з цього листя був символом перемоги і поетичного або ораторського тріумфу, звідси слово *лауреат* (див.); * пожити лаври — користуватися плодами успіхів; * спочити на лаврах — нічого не робити після досягнутих успіхів.

ЛАГ [гол., англ. *log*] — мор. 1) прилад для визначення пройденої судном відстані або швидкості судна; лаги поділяються на прості, електро-механічні, гідростатичні; 2) борт судна, напр.: стати лагом до вітру.

ЛАГЛІНЬ [гол. *loglijn*] — мор. тонкий трос особливого виготовлення, що зв'язує поплавок простого лага з котушкою або пропелер механічного лага з лічильником відстані.

ЛАГТИНГ [норв. *lagting*] — верхня палата норвезького парламенту — стортингу (нижня — *оделстінг*).

ЛАГУНА [іт. *laguna*] — 1) мілководна затока або бухта, що відділилась від моря внаслідок утворення піщаної коси; 2) внутрішня водойма кільцюватих коралових островів (атолів).

ЛАДЗАРОНІ — див. *лацароні*.

ЛАДУНКА — див. *лядунка*.

ЛАЖ [іт. *l'aggio*] — див. *ажіо*.

ЛАЗАРЕТ [фр. *lazaret*, іт. *lazzaretto*] — лікувальний заклад при військової частині, що забезпечує короточасне і неспеціалізоване стаціонарне лікування.

ЛАЗУРИТ, ЛАЗУРОВИЙ камінь [ар. *lāzaward* < перс.] — інакше *ляпіс-лазур* — красивий синій мінерал, цінний виробний камінь; в СРСР зустрічається в Східн. Сибіру, на Памірі і в ін. місцях.

ЛАЙБА [фін. *laiva*] — морське каботажне парусне судно (у Фінській затоці), а також річкове вантажне безпалубне судно (у Фінсько-Ладозькому водному районі).

ЛАЙДА [фін. *laita*] — широкий низинний простір (мулувате прибережжя моря), що затоплюється річковою і морською водою, обсихає при відпливі, вкритий вологолюбними рослинами (Фінляндія, Сибір); на півночі Сибіру лайдою називають озера, що часто у великій кількості зустрічаються в тундрі.

ЛАЙНЕР¹ [англ. *liner* < *line* лінія] — мор. великий швидкохідний океанський товаро-пасажирський пароплав, що робить рейси на певній лінії за розписом.

ЛАЙНЕР², **ЛЕЙНЕР** [англ. *liner*] — військ. вкладний ствол з високоякісної сталі в деяких системах гармат; в разі спрацьованості (розгоряння та ін.) л. легко може бути замінений.

ЛАЙНСМЕН [англ. *linesman*] — в тенісі, футболі та ін. іграх — помічник судді, який прапором або вигуком сигналізує судді про положення м'яча й гравців.

ЛАК [інд. *lakḥ*] — сто тисяч індійських *пунії*.

ЛЯКДЕЙ [англ. lac dye < перс.] — природний органічний барвник, який видобувають з *лак-лаку*; застосовується для фарбування шерсті в червоний колір.

ЛЯКЕЙ [фр. laquais — 1) слуга;

2) * раболіпна людина, підлабузник.

ЛЯК-ЛЯК [< перс.] — органічний барвник яскравочервоного кольору, який добувають з *гумілаку* обробкою останнього розчином соди.

ЛЯКМУС [< лат.] — синя красильна речовина, що застосовується у лабораторіях як *індикатор*; *лакмусовий папір* — пропускний папір, просочений настоєм лакмусу; набирає червоного кольору від кислот і синього від лугу; засіб перевірки, якісного випробування на кислотність і лужність.

ЛЯКОЛІТ [гр. lakkos заглибина, порожнина + lithos камінь] — *геол.* великі маси вивержених гірських порід, що залягають серед осадових товщ у формі величезних куполів; *ляколіти* іноді виступають на поверхню землі у вигляді окремих гір (гора Ведмідь у Криму, Машук і Бештау на Півн. Кавказі).

ЛЯКОНІЗМ [гр. lakōnismos] — стислість і чіткість у висловлюванні думки; за переказом, цією якістю славилися спартаці, жителі стародавньої Лаконії.

ЛЯКОНІЧНИЙ [< гр.; див. *лакконізм*] — короткий, стисло виражений, багатослівний.

ЛЯКРИМАТОРИ [< лат. lacrima сльоза] — сльозоточиві отруйні речовини.

ЛЯКРИЦЯ [< гр. glykurrhiza солодкий корінь] — *солодковий корінь*; коріння і кореневища двох видів солодки (або *лакричника*) з родини бобових, що ростуть на півдні і південному сході СРСР; входять до складу ряду лікарських препаратів, у вогнегасні порошки, в жувальний тютюн, в напої (портер, ель).

ЛЯКТ..., **ЛЯКТО...** [< лат. lac (lactis) молоко] — у складних словах вказує на відношення даних слів до молока, напр. *лактометр*.

ЛЯКТАЦІЯ [< лат. lactare давати молоко] — виділення молока молочною залозою.

ЛЯКТОБАЦИЛІН [див. *лакт...* + *бацила*] — 1) культура двох певних видів молочнокислих *бактерій*, що застосовується за пропозицією І. І. Мечникова (1845—1916) для заквашування молока або приймання всередину з лікувальною метою; 2) кисле молоко, виготовлене через заквашування *лактобациліном*.

ЛЯКТОЗА [< лат. lac (lactis) молоко] — молочний цукор, *дисахарид*; міститься в молоці.

ЛЯКТОМЕТР [*лакто...* + гр. *метреб* міряю] — прилад, що визначає процент води в молоці; збудований за принципом приладу для визначення густоти рідини (*ареометра*).

ЛЯКТОСКОП [*лакто...* + гр. *скореп* дивлюсь] — прилад для визначення кількості жиру в молоці на підставі ступеня прозорості молока.

ЛЯКУНА [< лат. lacuna заглиблення; провал] — 1) у тваринних організмів — проміжки між елементами тканин і органами, які заповнені *лімфою*; 2) *філолог.* пробіл, пропуск, місце, якого не вистачає в якомусь тексті.

ЛЯКУНАРІЙ [лат. lacunar] — те саме, що *кесон* 4.

ЛЯКУНАРНИЙ — що містить в собі *лакуни*.

ЛАМА¹ [ісп.] — тварина з родини верблюдів; менша ніж верблюд, не має горба; служить як в'ючна гірська тварина в Півд. Америці; м'ясо вживають в їжу, шерсть — на тканини.

ЛАМА² [тібет.] — монах-священник у буддистів-ламаїтів (див. *ламаїзм*).

ЛАМАЇЗМ [тібет.] — *рел.* тибето-монгольська форма *буддизму*, що виникла в кінці 14 ст. в Тибеті і в 16—18 ст. поширилась на півночі Центр. Азії серед монгольських народів; вища духовна особа — *далай-лама*.

ЛАМАЇТИ — послідовники *ламаїзму*.

ЛАМАНТІН [< фр. lamantin морська корова] — ссавець з ряду сирен (див. *сиренові*) або травоядних китів, до 5 м завдовжки; живе біля африканського і південноамериканського берегів Атлантичного океану

і в ріках, що впадають в нього, а також у озері Чад.

ЛАМАРКІЗМ, Л а м а р к а в ч е н н я — перша пілісна теорія історичного розвитку органічного світу; створена французьким ученим Ж. Б. Ламарком (1744—1829) і викладена ним у праці «Філософія зоології» (1809 р.). Виступаючи проти ідеї про абсолютну незмілюваність видів, яку проголосив К. Лінней, Ламарк показав, що види тварин і рослини постійно змінюються під впливом умов життя, які змінюються. При цьому на рослини і нижчих тварин умови життя роблять прямий вплив (безпосередньо впливаючи на обмін речовин), а на вищих тварин — посередній (впливаючи на обмін речовин через нервову систему). Л. твердив про успадкування набутих таким чином організмами змін. Згідно з ламаркізмом, органічна природа в процесі історичного розвитку змінюється в напрямі від нижчих форм до вищих. В цьому полягали основні матеріалістичні положення ламаркізму. Проте л. не був позбавлений і великих помилок, які пояснюються загальною недостатністю біологічних знань того часу. Так, ламаркізму властиві риси *деїзму*, які позначилися в тому, що розвиток організмів від нижчих форм до вищих л. пояснював якимсь внутрішнім їх прагненням до удосконалення. Історичний розвиток організмів, по ламаркізму, створює висхідну шкалу живих істот — *градацію*, в якій ступені поступово переходять одна в одну. В цьому проявився плоский еволюціонізм Ламарка, який не бачив можливості переходу кількісних змін в якісні в процесі видоутворення. Матеріалістичні принципи ламаркізму сприйняті мічурінським вченням, яке довело, що успадкування ознак, які набувають організми в процесі їх розвитку під впливом змінюваних умов життя, є основним законом живої природи. Представники реакційних напрямів у біології відкидали прогресивні сторони ламаркізму або розвивали помилкові його положення (див. *механоламаркізм*, *психоламаркізм*).

ЛАМБРЕКЕН [фр. *lambrequin*] — прикраса з матерії на дверних і віконних прорізах.

ЛАМЕНТАЦІЯ [лат. *lamentatio*] — скарга, нарікання.

ЛАМІНАРІЯ [< лат. *lamina* пластинка, смужка] — рід великих морських бурих водоростей; їх зола служить для добування йоду; деякі види вживаються в їжу (в Китаї, Японії), а також застосовуються як лікарсько-дієтичний засіб під назвою «морська капуста».

ЛАМІНАРНИЙ [< лат. *lamina* пластинка, смужка] — шаруватий; плоский; л. р у х р і д и н и — рух, при якому окремі струмінки-шари води течуть паралельно, обтікаючи перешкоди рівномірними шарами (на відміну від *турбулентного* руху); л - н а м и й к а — *гирн.* обладнання, призначене для збагачування корисної копалини (вугілля); збагачування відбувається в ламінарному потоці, тобто в умовах руху без завихрень.

ЛАМПАС [фр. *lampas*] — кольорова нашивка (смуга) вздовж формених штанів збоку.

ЛАМПІОН [фр. *lampion*] — кольоровий ліхтар, скляний або паперовий; застосовується переважно при *ілюмінації*.

ЛАН — див. *таель*.

ЛАНГУСТ(А) [фр. *langouste*] — великий морський рак з твердим панцирем, без клешнів, з дуже довгою другою парою вусиків; живе гол. ч. в прибережній смужі теплих морів; вживається в їжу.

ЛАНГШАН — порода курей, переважно з чорним пір'ям, що походить з Півн. Китаю.

ЛАНДВЕР [нім. *Landwehr*] — 1) ополчення; зокрема — ополчення, що виставлялося округами в Пруссії під час боротьби з Наполеоном I; 2) в Німеччині (в 19 — поч. 20 ст.) — категорія військовозобов'язаних запасу 2-ої черги, а також військові частини, що формувалися з відповідних контингентів військовозобов'язаних.

ЛАНДГРАФ [нім. *Landgraf*] — у середні віки — титул деяких вельможних князів у Германії.

ЛАНДИ [фр. *landes*] — низинні піщані рівнини по берегах Біскайської затоки у Франції.

ЛАНДКАРТА [нім. *Landkarte*] — географічна карта.

ЛАНДЛОРД — див. *лендлорд*.

ЛАНДО [< вл. н.] — чотиримісна карета з верхом, що розкривається.

ЛАНДСКНЕХТ [нім. *Landsknecht*] — 1) у середні віки в Германії — найманний солдат; 2) * продажний вояка.

ЛАН(ДУ)СТИНГ [дат., швед. *landsting*] — 1) верхня палата датського парламенту (*rigsdag*); 2) представницький орган обласного самоврядування в Швеції; 3) місцеве самоврядування (обласний сейм) на Аландських островах.

ЛАНДТАГ [нім. *Landtag*] — представницькі збори в окремих землях (провінціях, областях і т. д.) Німеччини, Австрії. В кінці 1952 р. ландтаги в Німецькій Демократичній Республіці ліквідовані в зв'язку з новим адміністративним поділом на округи.

ЛАНДШАФТ [нім. *Landschaft*] — 1) загальний вигляд місцевості; 2) зображення місцевості в образотворчому мистецтві, *пейзаж*; 3) л. г е о г р а ф і ч н и й — область, що характеризується сумою типових ознак, в яких різні елементи (рельєф ґрунту, кліматичні особливості та ін.) поєднуються в одне ціле, взаємно діючи один на одного. Групи суміжних ландшафтів утворюють зони (тундра, тайга, степ і т. д.).

ЛАНДШТҮРМ [нім. *Landsturm*] — 1) категорія збройних сил, що призивається в разі крайньої необхідності; спочатку л. утворився в Швейцарії (17 ст.), потім у деяких інших країнах; 2) в Німеччині (до 1945 р.) — категорія військовозобов'язаних старших віків, а також військової формування допоміжного призначення.

ЛАНОЛІН [лат. *lana* шерсть + *ol(eum)* олія] — жир жовтуватого кольору, який добувають при промиванні овечої вовни; застосовується для виготовлення мила, мазей і косметичних засобів, а також як мастильний матеріал у техніці.

ЛАНСЬЄ [фр. *lancier*] — старовинний французький танець на п'ять фігур, вид *кадрилі*.

ЛАНТАН [< гр. *lanthanō* ховаюся, криюся] — *xim.* елемент, символ *La*, порядковий номер 57, ат. вага 138,92; білий метал, п. вага 6,15, плавиться при 826°; з лантану можна дістати дуже тонкі листочки у вигляді фольги; л. можна витягувати в дріт; легко піддається поліровці; утворює ряд сполук з киснем, хлором, воднем та ін.

ЛАНТАНІДИ — *xim.* родина 14 елементів, що примикають до *лантану*; солі деяких лантанідів використовуються в медицині, при виробництві сіток для газожарових ламп, а також для фарбування скла, фарфору та ін.

ЛАНУГО [< гр. *lano* пух] — волосяний покрив у зародків ссавців.

ЛАНЦЕТ [нім. *Lanzett* < лат. *lancea* спис] — *мед.* невеликий ніж з обоюдогострим лезом для кровопускання, щеплень, розрізів і т. п.

ЛАНЦЕТНИК — невелика (до 5 см) напівпрозора нижча хордова морська тварина без головного мозку й черепа, яка має замість хребта т. звану спинну струну — *хорду*.

ЛАПАРОТОМІЯ [гр. *lapara* череву + *tomē* розтин] — хірургічна операція, те саме, що розтин черева, розтин черевної порожнини.

ЛАПІДАРННИЙ [< лат. *lapidarius* що відноситься до каменів] — що відноситься до написів на кам'яних пам'ятниках, властивий цим написам; * л. стиль — короткий, стислий, виразний стиль.

ЛАПІЛІ [< лат. *lapillus* камінець] — вугласті або округлі шлакові і пористі куски лави, викинуті під час вулканічних вивержень разом з вулканічними бомбами і попелом.

ЛАРВИ [лат. *larvae*] — за вірванням стародавніх римлян — злі духи, душі померлих злих людей (протилені. *лари*).

ЛАРГЕТО [іт. *larghetto*] — *муз.* позначення темпу, трохи рухливішого, ніж *ларго*; іноді — назва повільної частини в сонаті, симфонії та ін.

ЛАРГО [іт. *largo* *букс.* широко] — *муз.* 1) позначення дуже повільного

темпу (повільнішого ніж *адасіо*); 2) назва музичної п'єси або частини музичного твору (сонати, симфонії, квартету та ін.) в дуже повільному темпі.

ЛАРИ [лат. *lares*] — за віруванням стародавніх римлян — душі померлих предків, духи-покровителі домашнього вогнища (протилежи *ларви*).

ЛАРИНГІТ [< гр. *larynx* (*laryngos*) гортань] — запалення слизової оболонки гортані.

ЛАРИНГОЛОГІЯ [гр. *larynx* (*laryngos*) гортань + *logos* поняття, вчення] — мед. наука про захворювання гортані.

ЛАРИНГОСКОП [< гр.; див. *ларингоскопія*] — мед. прилад для огляду горла, невелике плоске дзеркало, прикріплене під кутом в 120° до довгого стержня.

ЛАРИНГОСКОПІЯ [гр. *larynx* (*laryngos*) гортань + *skopeo* дивлюсь] — мед. метод дослідження гортані з допомогою різних інструментів (напр., *ларингоскопа*).

ЛАСО [фр. *lasso* < ісп. *lazo*] — аркан, що застосовується американськими кінними пастухами і мисливцями для ловлі тварин.

ЛАСТ [< нім. *Last* вантаж, важка річ] — 1) застаріла міра місткості судна, що дорівнює 2 реєстровим тоннам або 5,66 м³; 2) міра необтсаного лісу, що дорівнює 40 куб. фут.; 3) міра сипких тіл в різних країнах, приблизно від 16 до 32 гектолітрів.

ЛАСТ-БОЛ [англ. *last ball* букв. останній м'яч] — положення під час гри в *теніс*, коли одній з сторін невістачає всього лише одного очка до виграшу партії або матчу.

ЛАТАНІЯ [караїб. *alattani*] — пальма з віялоподібним листям, дуже поширена як декоративна кімнатна рослина.

ЛАТЕКС [< лат. *latex* рідина] — молочний сік, що міститься у багатьох рослин в окремих т. зв. молочниках, або молочних судинах.

ЛАТЕНСЬКА культура [< вл. н.] — археологічна культура населення Зах. Європи в епоху пізнього залізного віку (5—1 ст. до н. е.);

названа по перших розкопках в місцевості Латен у Швейцарії.

ЛАТЕНТНИЙ [< лат. *latens* (*latentis*) прихований, невидимий] — прихований, що зовні не проявляється (про хворобу, тенлоту, про зображення на негативі до його проявлення і т. п.).

ЛАТЕРАЛЬНИЙ [лат. *lateralis* < *latus* (*lateris*) бік, сторона] — 1) *анат.* боковий; вказує на розташування якої-небудь частини тіла організму в бік від середньої площини тіла (пор. *медіальний*); 2) *лінгв.* л - н і п р и г о л о с н і — приголосні, при вимовлянні яких кінчик язика щільно притискується до пасивного органу (напр., при вимовлянні російського і українського «л» — до верхніх зубів), а струмінь повітря проходить по одному або по обидва боки язика.

ЛАТЕРИТ [< лат. *later* висушена на сонці цегла] — глиноподібна целісточервона або бура гірська порода, що складається з гідрату глинозему і гідрату окису заліза з домішкою кварца; з латериту утворюються родючі, т. зв. латеритні ґрунти.

ЛАТЕРИТИЗАЦІЯ [< лат.; див. *латерит*] — вид глибокого ґрунтово-вживірювання; спостерігається в областях з тропічним кліматом, при якому періоди посухи чергуються з періодами злив (Індія, деякі райони Австралії, Півд. Америки, Африки).

ЛАТИНИЦЯ — латинська азбука, латинське письмо.

ЛАТИНІЗМ — слово, мовний зворот або особливість, властиві латинській мові.

ЛАТИФУНДІЯ [лат. *latifundium* < *latus* великий + *fundus* земля, помістя] — велике земельне володіння, помістя.

ЛАТУК [лат. *Lactuca*] — рід рослин з родини складноцвітих; росте в помірному кліматі; л. г о р о д н и й — вид салату, його листя їстівне; л. о т р у й н и й дає молочний сік, що використовувався раніше в медицині.

ЛАТУНЬ [нім. *Latun*] — мідний сплав, в якому переважаючим легуючим компонентом, що вводиться

до складу сплава для одержання необхідних технічних властивостей, є цинк.

ЛАУН-ТЕНІС [*< англ. lawn tennis*] — див. *теніс*.

ЛАУРЕАТ [*< лат. laureatus* увінчаний лавровим вінком] — 1) у стародавніх римлян — людина, нагороджена почесним лавровим вінком; переможець у змаганнях; 2) тепер — вчений, артист, художник, письменник і т. д., що одержав вищу нагороду або офіційне вище визнання; в СРСР — лауреат Сталінської премії — вчений, письменник, артист, художник, винахідник, новатор виробництва, що одержав, як вищу нагороду, Сталінську премію за видатні заслуги в галузі науки, літератури, мистецтва, винахідництва або за корінні удосконалення методів соціалістичного виробництва; лауреат Міжнародної Сталінської премії «За зміцнення миру між народами» — особа, що одержала за видатні заслуги в справі боротьби проти палів війни і за зміцнення миру Сталінську премію «За зміцнення миру між народами».

ЛАУТАЛЬ — сплав алюмінію з міддю і кремнієм; піддається термічній обробці; добре кується, прокатується і штампується; дуже легкий і міцний; застосовується при будівні літаків, *дирижаблів* і в автобудуванні.

ЛАФЕТ [фр. *lafette*] — бойовий станок, на якому укріплюється ствол гармати для стрільби.

ЛАЗАРОНІ [іт. *lazzarone*, *одн.*] — назва люмпенпролетарських елементів у Неаполі.

ЛАЗКАН [нім. *Lätzchen*] — в'юга піджака, скюртука тощо.

ЛАЗО [*< іт. l'atto* дія] — буфонний трюк, комічний номер (акробатичний, музичний або словесний), що вставляється в основну дію *комедії масок*.

ЛЕВ — грошова одиниця Болгарської Народної Республіки, дорівнює 100 стотинкам.

ЛЕВАНТ [*< іт. Levante* Схід] — раніше вживана загальна назва для країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу.

ЛЕВАНТИНЕЦЬ — житель *Леванту* (див.), особливо портових міст.

ЛЕВЕЛЕРИ [англ. *levellers*] — «зрівнювачі» — радикально-демократична партія в Англії в період буржуазної революції 17 ст.; добивалася встановлення республіки і деяких соціальних реформ, спрямованих на поліпшення становища народних мас.

ЛЕВЕНДИХ, ЛЕВЕНТИК [*< гол., англ.*] — мор. положення паруса, коли площа його перебуває на лінії вітру; в такому стані парус заплискує, тобто він не діє.

ЛЕВІАФАН [*< вл. н. стар.-свр.*] — 1) в біблій — потворна морська тварина; 2) * щось величезне, потворне; 3) назва основного твору Т. Гоббса, англійського філософа-матеріаліста 17 ст., який вийшов у 1651 р., в період англійської буржуазної революції, і містить теоретичне обґрунтування всемогутньої держави буржуазно-дворянської диктатури; 4) машина для видалення бруду з шерсті промиванням останньої мильними розчинами.

ЛЕВКОЇ [*< гр. leukos* білий] — декоративна рослина з родини хрестоцвітних з квітками, що приємно пахнуть.

ЛЕВРІТКА [фр. *levrette*] — маленька кімнатна собачка з короткою одномастою шерстю.

ЛЕВУЛЬОЗА [*< лат.*] — цукор, що є в меду, в солодких плодах і т. д., те саме, що *фруктоза*.

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ [*< лат. legalis* законний] — узаконення, надання законної сили.

ЛЕГАЛІЗУВАТИ [*< лат.*] — узаконити, визнати законним, надати законної сили.

ЛЕГАЛЬНИЙ [лат. *legalis*] — законний, відповідний до закону; «л е г а л ь н и й м а р к с и з м» — буржуазне перекидання марксизму, що виникло в 90-х рр. 19 ст. серед ліберальної буржуазної інтелігентної Росії. В 90-х рр. в зв'язку із зростанням революційного робітничого руху марксизм став широко розповсюджуватися в Росії. До цього величезного суспільного руху почали примазуватися тимчасові «по-

путники» з буржуазних інтелігентів, що прибиралися в марксистське вбрання (П. Струве, Туган-Барановський, Бердяєв та ін.). Вони друкували свої статті в легальних, тобто дозволених царським урядом, газетах і журналах. «Легальний марксизм» був відбиттям марксизму в буржуазній літературі, а його представники були буржуазними демократами, для яких розрив з народництвом означав перехід від міщанського соціалізму не до пролетарського соціалізму, а до буржуазного лібералізму. «Прапор марксизму вони намагалися використати для того, щоб робітничий рух підпорядкувати і пристосувати до інтересів буржуазного суспільства, до інтересів буржуазії. З учення Маркса вони викидали найголовніше — учення про пролетарську революцію, про диктатуру пролетаріату» [Історія ВКП(б). Короткий курс]. «Легальний марксизм» був до кінця викритий і ідейно розгромлений В. І. Леніним. Пізніше багато хто з «легальних марксистів» стали кадетами, а під час ізоляційної воєнної інтервенції і громадянської війни — лютими ворогами радянської влади, білогвардійцями.

ЛЕГАТ¹ [< лат. *legatus* посланий, посол] — 1) у стародавніх римлян — посол, що відряджався в чужі землі з політичними дорученнями; помічник полководця; намісник провінції; 2) в католицькій церкві — уповноважений папи римського.

ЛЕГАТ² [< лат. *legatum* заповідальне відказування] — покладення в духівництво на спадкоємця доручення виплатити якійсь особі певну суму або видати їй певне майно.

ЛЕГАТІСІМО [іт. *legatissimo*] — муз. найвищий ступінь від слова *legato*.

ЛЕГАТО [іт. *legato* букв. зв'язаний] — муз. безвідривний, зв'язний перехід від ноти до ноти під час музичного виконання (протилежн. *стаккато*).

ЛЕГАЦІЯ [< лат. *legatio* посольство, посада *легата*¹] — 1) напське посольство; 2) провінція колишньої Папської області в Італії.

ЛЕГОРН [< вл. н.] — порода курей, що відзначається високою несучістю, скороспілістю, витривалістю; добре акліматизується; пір'я переважно біле.

ЛЕГЕНДА [< лат. *legenda* те, що повинно бути прочитане] — 1) народний переказ про життя якоїсь особи або про якусь подію; сказання про незвичайну подію; вигадка, вигадка; те, що здається неймовірним; 3) напис на монеті; 4) пояснення умовних способів зображення, наприклад розфарбування на картах, діаграмах і т. д.; 5) *військ.* пояснювальна записка, що додається до карти, схеми, *кроків*, за тими даними, які не могли бути виражені графічно (характеристика стану шляхів, мостів, колодязів і т. д.).

ЛЕГЕНДАРНИЙ [< лат.; див. *легенда*] — що є легендою; казковий, незвичайний, небувалий.

ЛЕГІОН [лат. *legio* (*legionis*)] — 1) найвища бойова одиниця римського війська; 2) * величезне число, безліч; 3) назва різних військових частин у різні часи; і н о з е м н и й л. — у Франції, Іспанії та деяких інших країнах — військове з'єднання, що комплектується здебільшого з декласованих елементів і наємників-іноземців, гол. ч. для служби в колоніях; 4) орден почесного легіону — назва французького ордена для військових і цивільних осіб (заснований Наполеоном I).

ЛЕГІОНЕР [лат. *legionarius*] — солдат *легіону*.

ЛЕГІСЛАТИВА [фр. *Législative* (*Assemblée législative*)] — у Франції — законодавчі збори під час французької буржуазної революції в 1791—1792 рр. (до *Конвенту*), а також в 1849—1851 рр., під час Другої республіки.

ЛЕГІСЛАТУРА [лат. *lex* (*legis*) закон + *latus* внесений, встановлений] — 1) законний строк повноважень, а також фактичний період діяльності обраних законодавчих зборів; 2) сукупність законодавчих органів в якій-небудь країні.

ЛЕГІСТИ [сер.-лат. *legistae* < *lex* (*legis*) закон] — середньовічні юристи, які протиставляли світське римське право канонічному (церковному) праву і феодальним звичаям;

підтримували королівську владу, що посилювалася, в її боротьбі з юридикцією окремих феодалів.

ЛЕГІТИМАЦІЯ [*лат. legitimus* законний, узаконений] — 1) визнання або підтвердження законності якого-небудь права або повноваження; 2) документи, що засвідчують це право або повноваження; 3) за буржуазним правом — узаконення, тобто присвоєння в установленому порядку, прав законних дітей позашлюбним дітям.

ЛЕГІТИМІСТИ [*лат. legitimus* законний] — монархісти, реакціонери — прибічники т. зв. легітимної (буквально «законної») династії монархів, скинутої революцією; у Франції монархічна партія легітимістів, прибічників скинутої династії Бурбонів, виникла після липневої революції 1830 р.

ЛЕГОВАНІ стали [див. *легувати*] — стали з спеціальними домішками різних елементів: нікелю, хрому, вольфраму, ванадію, молібдену і т. д., що сприяють поліпшенню механічних властивостей або наданню сталі особливих фізико-хімічних властивостей, напр. кислотривкості, жаротривкості, антимангнітності та ін.; розрізняють низьколеговані, середньолеговані і високолеговані сталі.

ЛЕГУВАТИ [нім. *legieren* < *лат. ligare* зв'язувати, з'єднувати] — вводити в основний метал добавку іншого для поліпшення його властивостей, напр. вводити в сталь хром, вольфрам та ін.

ЛЕДЕРИН [< нім. *Leder* шкіра] — бавовняна тканина з спеціальним лаковим покриттям, що імітує шкіру і вживається для виготовлення книжкових оправ.

ЛЕДИТИ — див. *лудити*.

ЛЕДІ [англ. *lady*] — 1) дружина лорда; 2) назва заміжньої жінки в буржуазних колах Англії.

ЛЕБР [< гол.] — мор. туго напружена вірвочка або сталений трос, обидва кінці якого закріплені; застосовується для постановки навскісних парусів, для оберігання людей від падіння за борт, для просушування білизни і т. д.

ЛЕЙ — див. *лея*.

ЛЕЙБ- [< нім. *Leib* тіло] — в сполученні з іншими словами означає «той, що перебуває при особі монарха», напр. лейб-медик — придворний лікар.

ЛЕЙБ-ГВАРДІЯ [нім. *Leibgarde*] — в ряді монархічних країн — особливо привілейоване гвардійське військо, одним із завдань якого є охорона монарха і палацових приміщень.

ЛЕЙБОРИСТСЬКА партія, **ЛЕЙБОРИСТИ** [англ. *labourites* < *labour* праця] — англійська правосоціалістична партія, що є однією з двох (поряд з консерваторами) партій англійського імперіалізму; утворилася в 1906 р. з Комітету робітничого представництва в парламенті, який в період 1900—1906 рр. представляв англійські тред-юніони і деякі інші, політично близькі до них організації і угруповання. Переважну більшість членів лейбористської партії становлять члени англійських профспілок, що колективно входять в неї. Характеризуючи лейбористську партію, В. І. Ленін указував, що вона є «наскрізь буржуазною партією, бо хоч вона і складається з робітників, але керують нею реакціонери, — найгірші реакціонери, які діють цілком в дусі буржуазії». В 1924 і 1929—1931 рр. лідери лейбористів перебували безпосередньо при владі; в 1936—1939 рр. підтримували внутрішню і зовнішню політику консерватора Чемберлена. Під час другої світової війни вони входили в коаліційний уряд Черчілла (1940—1945). З липня 1945 до 26 жовтня 1951 р. лідери лейбористів очолювали англійський уряд, зовнішня політика якого була спрямована на підготовку війни проти СРСР і країн народної демократії, на відродження мілітаризму в Західній Німеччині і Японії, на підтримку фашизму. Антиробітничая політика лейбористського уряду була спрямована на забезпечення прибутків капіталістів шляхом посилення експлуатації робітничого класу. Лейбористський уряд у 1950 р. відправив на допомогу американським агресорам англійські війська в Корею і виступив

проти колоніальних і залежних народів, що борються за свою свободу і незалежність. Керівництво лейбористської партії переслідує демократичні організації і веде цькування Комуністичної партії Великобританії і учасників руху прихильників миру. Лейбористська партія — керівна сила правих соціалістів. Серед рядових членів лейбористської партії наростає глибоке незадоволення антинаціональною, реакційною політикою лідерів лейбористської партії.

ЛЕЙДЕНСЬКА банка [< вл. н.] — електричний конденсатор, в якому *діелектриком* є скляна банка, обклеєна ззовні і зсередини стаціональною (металічна фольга).

ЛЕЙКА [нім. Leica, скор. < Leitz-Camera] — фотографічний апарат, що знімає на кіноплівку; лейка заряджається плівкою на 36 знімків.

ЛЕЙКЕМІЯ [гр. leukos білий + haima кров] — білокрів'я — тяжке захворювання, що характеризується значним збільшенням кількості білих кров'яних тілець внаслідок порушення діяльності кровотворних органів (кісткового мозку, лімфатичних вузлів, селезінки).

ЛЕЙКОМА [гр. leukōma < leukos білий] — білмо — стійке помутніння рогової оболонки ока внаслідок утворення непрозорої рубцюватої тканини; виникає в результаті запального або виразкового процесу рогівки, чи то травми ока.

ЛЕЙКОПЕНІЯ [гр. leukos білий + penia бідність] — зменшення кількості *лейкоцитів* у крові.

ЛЕЙКОПЛАСТИ [гр. leukos білий + plastos виліплений, створений] — *бот.* безбарвні тільця, що зустрічаються в протоплазмі рослинних клітин; виробляють крохмаль; можуть перетворюватися в *хлоропласти*.

ЛЕЙКОТРОПИ [гр. leukos білий + tropos поворот, напрям] — препарати, вживані при фарбуванні тканин кубовими барвниками для одержання витравок, тобто білих або жовтих узорів на пофарбованих місцях.

ЛЕЙКОЦИТИ [гр. leukos білий + kytos клітина] — білі кров'яні тіль-

ця, безбарвні клітини крові тварин і людини; л. — рухливі клітини, здатні захоплювати і перетравлювати бактерії та ін. сторонні тіла; в 1 мм³ крові здорової людини міститься 6—8 тис. лейкоцитів.

ЛЕЙКОЦИТОЗ [< гр.] — збільшення кількості білих кров'яних тілець (*лейкоцитів*) у крові.

ЛЕЙНОС — складне добриво з суміші *діамофосу* і сульфату амонію.

ЛЕЙНЕР — див. *лайнер*².

ЛЕЙНОМ [гр. leios гладенький, м'який + фр. gomme смола] — сорт *декстрину*, що добувається піджарюванням картопляного крохмалю.

ЛЕЙТЕНАНТ [фр. lieutenant] — 1) одно з військових звань молодших офіцерів Збройних Сил СРСР (попереднє звання — м о л о д ш и й л., наступне за старшинством — с т а р ш и й л.); у Військово-Морських Силах СРСР є також звання капітан-л., що відповідає капітанові в сухопутних військах; у числі генеральських звань в СРСР і в багатьох зарубіжних арміях є звання г е н е р а л - л.; 2) перший офіцерський чин в арміях ряду країн; 3) другий офіцерський чин у дореволюційному російському флоті.

ЛЕЙТМОТИВ [нім. Leitmotiv букв. провідний мотив] — 1) мотив (тема), що повторюється на протязі усього музичного (гол. ч. оперного) твору і набуває особливого значення завдяки асоціаціям, які ним викликаються; 2)* провідна, основна думка, що не раз повторюється і підкреслюється.

ЛЕЙЦИН [< гр. leukos білий] — амінокислота, одна з складових частин рослинних і тваринних білків.

ЛЕЙЦИТ [< гр. leukos білий] — мінерал, алюмосилікат калію, світлого забарвлення, утворюється при застиганні лав, багатих кремнеземом. Лейцитові породи можуть використовуватися для удобрення і для одержання алюмінію.

ЛЕЙШМАНІЯ [англ. leishmania < вл. н.] — рід одноклітинних паразитів, що викликають заразні захворювання — л е й ш м а н і о з и (у людини — в двох формах: загальний, або вісцеральний — *калаазр* і шкірний — *пендинська*

в і р а з к а); вперше описані російським лікарем П. Ф. Боровським у 1898 р.

ЛЕК — грошова одиниця Албанської Народної Республіки, дорівнює 100 к і н т а р а м.

ЛЕКАЖ [нім. Leckage] — витік рідин, усушка товарів під час перевезення.

ЛЕКІСТИ [< англ. lake озеро] — т. зв. «озерні поети» (lake poets), група англійських письменників сентиментально-романтичного напрямку, що виступили наприкінці 18 і на початку 19 ст. проти т. зв. псевдокласицизму.

ЛЕКСЕМА [< гр. lexis вислів, мовний зворот] — *лінгв.* словникова одиниця, що розглядається в контексті мови у всій сукупності своїх форм і значень; напр., окремою лексемою буде не тільки слово «путь», а й двояк слів «Млечна Путь».

ЛЕКСИКА [< гр. lexikos словесний < lexis слово, вислів, мовний зворот] — сукупність слів, що входять до складу якої-небудь мови, словникової склад мови, яка змінюється шляхом поповнення існуючого словника новими словами, що виникли в зв'язку із змінами соціального ладу, з розвитком виробництва, культури, науки і т. п.

ЛЕКСИКОГРАФ — спеціаліст з *лексикографії*.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ [гр. lexikon словник + graphō пишу] — 1) збирання слів якої-небудь мови, приведення їх у систему і видання у вигляді лексикону, словника; 2) сукупність друкованих праць словникового типу, словникова література.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ [< гр. logos поняття, вчення] — *лінгв.* розділ мовознавства, що вивчає *лексику* (див.).

ЛЕКСИКОН [гр. lexikon] — словник.

ЛЕКСИЧНИЙ [гр. lexikos] — що відноситься до *лексиків*, до слів, словниковий.

ЛЕКТОР [< лат. lector читець; читач] — 1) особа, що читає *лекцію*; 2) у стародавніх римлян — невольник-читець.

ЛЕКТОРІЙ [< лат.; див. *лекція, лектор*] — 1) установа, організація для влаштування публічних лекцій;

2) приміщення для публічних лекцій.

ЛЕКТРИСА [фр. lectrice < лат. lectrix] — жінка-читець.

ЛЕКЦІЯ [< лат. lectio читання]— 1) навчальне заняття у вищому навчальному закладі, що полягає в усному викладі предмета викладачем; 2) * публічний виступ у формі доповіді в питаннях науки, техніки, мистецтва.

ЛЕМА [гр. lemma] — допоміжна *теорема*, необхідна в ланцюгу логічних умовиводів для доведення іншої теореми.

ЛЕМНІСКАТА [< лат. lemniscata стрічкова < гр. lemniskos стрічка]— *мат.* замкнута крива лінія 4-го порядку — геометричне місце точок, здобуток відстаней яких до двох (або більшого числа) даних точок лишається постійним; напр., л. Бернуллі — крива, що має форму цифри 8.

ЛЕМУРИ [< лат. lemures душі померлих предків] — 1) за віруваннями стародавніх римлян — привиди, душі померлих; 2) напівмави, тварини з ряду *приматів*, живуть у лісах Мадагаскара, а також в Африці і в Південно-Східній Азії.

ЛЕН¹ [нім. Lehen] — 1) в епоху *феодалізму* — земля і певні прибутки (головним джерелом яких була експлуатація залежних, звичайно кріпосних, селян), що їх *васал* діставав від *сеньйора* при умові несення служби (військової), участі в суді, виконання грошових та ін. повинностей. На відміну від *бенефіція* л. був спадковим і міг бути відібраний у васала тільки судом перів; 2) подать, що збиралася з ленного помістя.

ЛЕН² [швед. län] — сучасна адміністративна одиниця в Швеції, округ.

ЛЕНД-ЛІЗ [англ. lend-lease < lend давати в позику + lease здавати в оренду] — закон, прийнятий в 1941 р. конгресом США про передачу в позику або в оренду озброєння, сировини, продовольства та ін. товарів країнам-союзникам у другій світовій війні. Поставки за ленд-лізом дали колосальні вигоди американським великим монополіям і

були використані імперіалістичними колами США як засіб для того, щоб зробити політичний і економічний тиск на інші капіталістичні держави.

ЛЕНДЛОРД [англ. landlord] — великий англійський землевласник, який не веде сам господарства в своєму помісті, а здає землю в оренду *фермерам*.

ЛЕННЕ право — право, що визначало відносини між *васалом* і *сеньйором* (див. *лен*¹).

ЛЕННИК — *васал*, що користувався леном (див. *лен*¹); ленник був зобов'язаний виступати на війну за вимогою *сеньйора*, брати участь в курії *сеньйора* (див. *курія* 4), подавати йому грошову допомогу в певних випадках.

ЛЕНСМАН [швед. länsman] — у Швеції і Фінляндії — представник поліцейської і фіскальної (податної) влади в приміських і сільських місцевостях.

ЛЕНТО [іт. lento] — *муз.* 1) повільно, протяжно; 2) назва музичної п'єси або частини музичного твору (сонати, симфонії, квартету та ін.) в повільному темпі.

ЛЕНЧ [англ. lunch] — у англійців — другий сніданок, після полудня.

ЛЕОНІДИ [< лат. leo (leonis) лев] — метеорний потік, що спостерігається щороку в середині листопада; має *радіант* в сузір'ї Лева.

ЛЕОПАРД [гр. leopardos] — хижа тварина з родини кішок, живе в Азії, Африці і в Приморському краї на Далекому Сході.

ЛЕПІДОДЕНДРОН [гр. lepis (lepidos) луска + dendron дерево] — викопне гігантське дерево з родини плаунових; було дуже поширене в кам'яновугільний період; залишки лепідодендрона та інших рослин утворили шари кам'яного вугілля.

ЛЕПІДОЛІТ [< гр. lepis (lepidos) луска] — літєва слюда, мінерал рожево-фіолетового кольору; застосовується для виробів і для добування сполук *літію*.

ЛЕПІДОСІРЕН [гр. lepis (lepidos) луска + seirēn *сирена*] — південноамериканська прісноводна риба, що

дихає і зябрами і легенями (представник «двокодишаючих» риб).

ЛЕПРА [гр. lepra] — *мед.* проказа.

ЛЕПРОЗОРІЙ [< лат. leprosus проказений < гр. lepra проказа] — ізольований притулок, колонія для хворих проказою (лепрою).

ЛЕПТА [гр. lepton] — 1) дрібна старогрецька мідна монета; 2) сучасна грецька дрібна монета, дорівнює $\frac{1}{100}$ *драхми*; 3) * скромне, посилене пожертвування, вклад.

ЛЕПТОСПІРОЗ [гр. leptos вузький + spreia закрутка, завиток] — гостре гарячкове заразне захворювання (напр., інфекційна жовтяниця), збудниками якого є особливі *спірозети* — *лептоспіри*.

ЛЕРНЕЙСЬКА ГІДРА [гр. hydra Lernaia] — див. *гідра*.

ЛЕСБІЙСЬКЕ, ЛЕСБЬОСЬКЕ кохання [за назвою острова Лесбоса в стародавній Греції] — протиприродний статевий потяг жінки до жінки.

ЛЕС [нім. Löß] — жовтозем-гірська порода, яка складається з найдрібніших частинок глини, піску і вуглекислого кальцію з різними домішками (гідрат окису заліза, слюди та ін.); відзначається великою родючістю; лес поширений в Китаї, Середній Азії, Америці, в південних частинах СРСР і в багатьох місцях Західної Європи.

ЛЕСУВАТИ [нім. lasieren] — в живопису олійними фарбами — накладати тонкий шар прозорої фарби, через який просвічують нижні шари непрозорої (копрусної) фарби.

ЛЕТА [гр. lēthē букв. забуття] — 1) в старогрецькій міфології — ріка забуття в «підземному царстві», вода якої нібито примушувала душі померлих забувати пережиті земні страждання; 2) * *канути в Лету* — бути забутим, безслідно зникнути.

ЛЕТАЛЬНИЙ [< лат. letalis] — смертельний, напр. л. кінець.

ЛЕТАЛЬНІСТЬ [< лат.; див. *летальний*] — смертельність — відношення числа померлих від будь-якої хвороби до числа тих, що захворіли тією самою хворобою.

ЛЕТАРГІЧНИЙ сон [< гр.] — див. *летаргія*.

ЛЕТАРГІЯ [гр. *lethargia* < *lēthe* забуття] — 1) особливий хворобливий стан, що схожий на глибокий сон і триває від кількох годин до кількох днів з майже невідчутними в тяжких випадках диханням і пульсом. Л. може бути одним з проявів *істерії*; 2) * сплячка, нерухомість, бездіяльність.

ЛЕЦИТИНИ [< гр. *lekithos* яечний жовток] — *хім. ліпоїди*, що містять у собі фосфор, зустрічаються в рослинах, в яечному жовтку і в організмі людини.

ЛЕЯ [рум. *leu*] — грошова одиниця в Румунській Народній Республіці, дорівнює 100 бані.

ЛИМАНИ [< сер.-гр. *limenas* гавань, бухта] — затоки, що утворилися від затоплення морем гирл річок; відділені від моря вузькою смугою наносного шару; л. — також солоні озера біля моря.

ЛИМОНІТ [< гр. *leimon* лука, багнista земля] — мінерал з групи гідроокисів заліза; скупчення лимоніту з гетитом, гідрогетитом та іншими гідроокисами заліза утворюють родовища бурого залізняку.

ЛІ — китайська міра довжини, що дорівнює 576 м.

ЛІАНИ [фр. *lianes* < *lier* зв'язувати] — виткі й лазячі рослини; ростуть переважно в тропічних лісах, в СРСР зустрічаються гол. ч. в Закавказзі, рідше в середній смузі (напр., хміль).

ЛІБЕРАЛ — прихильник *лібералізму*; член ліберальної партії.

ЛІБЕРАЛІЗМ [< лат. *liberalis* що стосується свободи] — система екопомічних і політичних поглядів, що відбивали інтереси промислової буржуазії в період її боротьби з феодално-кріпосницьким ладом, в епоху буржуазних революцій; л. вимагав конституції, обмеження абсолютної монархії парламентом, допущення буржуазії до участі в управлінні державою, скасування станових привілеїв дворянства і духовенства. «Ліберали відрізняються від консерваторів (чорносотенців) тим, що представляють інтереси буржуазії, якій потрібен прогрес і скільки-небудь упорядкований правовий лад, додержування законності, конституції,

забезпечення деякої політичної свободи. Але ця прогресивна буржуазія ще більше боїться демократії і руху мас, ніж реакції» (Ленін). В епоху імперіалізму і пролетарської революції л. стає глибоко реакційним явищем, переходить у табір відвертої контрреволюції і виступає єдиним фронтом проти робітничого класу й трудящих мас. Л. — запеклий ворог соціалістичної революції і диктатури пролетаріату; * гнилий лібералізм — половинчатість, безпринципність, примиренство, потурання, відсутність вильності, м'якотілість.

ЛІБЕРАЛЬНИЙ — що відноситься до *ліберала*, *лібералізму* (див.), властивий їм.

ЛІБІДО [лат. *libido*] — статевий потяг.

ЛІБРАЦІЇ [< лат. *librare* розраховувати] — *астр. л.* Місяця — позірні коливання кулі Місяця, зумовлені нерівномірністю руху Місяця по орбіті при рівномірності обертання Місяця навколо осі, похилої до площини орбіти; завдяки лібрації можна вивчати трохи більше половини всієї поверхні Місяця.

ЛІБРЕТИСТ [іт. *librettista*] — складач *лібрето*.

ЛІБРЕТО [< іт. *libretto* книжечка] — словесний текст великого музично-вокального твору — опери, оперети; короткий виклад змісту п'єси, балету, кінокартини.

ЛІВЕР¹ [англ. *lever*] — 1) посудина у вигляді відкритої з обох боків трубки з розширенням посередині; застосовується для переливання невеликої кількості рідини, для відбору проб (напр., вина з бочки) і т. п.; 2) ручний насос простої будови для перекачування рідини (напр., пального з бочки у відро).

ЛІВЕР² [англ. *liver*] — істивні нутрощі забійних тварин — легені, серце й селезінка.

ЛІВР [фр. *livre*] — 1) срібна французька монета початку 18 ст., трохи менша за франк; 2) старовинна французька міра ваги, дорівнює (приблизно) $\frac{1}{2}$ кг.

ЛІВРЕЯ [фр. *livrée*] — формений одяг особливого покрою, звичайно

обшитий галунами, для швейцарів, у буржуазних країнах — також для лакеїв.

ЛІГА¹ [фр. *ligue* < лат. *ligare* зв'язувати] — спілка, товариство, асоціація; **Ліга Націй** — міжнародне об'єднання держав, створене після першої світової війни рішенням Паризької мирної конференції 1919—1920 рр. Згідно з статутом Ліги Націй, всі міжнародні конфлікти повинні були розв'язуватись мирним шляхом, з допомогою посередництва або арбітражу Ради Ліги Націй, і порушник миру підлягав санкціям; проте статут лишився мертвою буквою; Ліга Націй була знаряддям політики імперіалістичних держав, що підготовляли війну проти СРСР і потурали Німеччині, Італії і Японії в їх політиці відкритої імперіалістичної агресії. Фактично Ліга Націй перестала існувати з виникненням другої світової війни, розв'язаної фашистською Німеччиною. Про розпуск Ліги Націй було офіційно оголошено в Женеві (Швейцарія) 18/IV 1946 р. на останньому засіданні Асамблеї Ліги Націй.

ЛІГА² [іт. *liga* букв. зв'язок] — муз. знак у вигляді дуги над нотами, який означає, що треба грати зв'язно, безвідривно (*legato*).

ЛІГАТУРА [сер.-лат. *ligatura* < лат. *ligare* зв'язувати] — 1) *мет.* проміжний (допоміжний) сплав, що додається до основного сплаву (металу) при його розкислюванні або при введенні в нього легуючих компонентів; застосовується в тому разі, якщо безпосереднє сплавлення металів в потрібному відношенні утруднене або призводить до вигорання (угару) одного з них; 2) метали, що вводяться до складу сплавів благородних металів (напр., мідь у сплавах з золотом) для надання сплаву більшої твердості; 3) *мед.* матеріал для перев'язування кровоносних судин; 4) кільця зв'язаних між собою букв, особливо в грецькому, арабському і санскритському письмі; 5) *друк.* дві або три зв'язані між собою букви, відлиті у вигляді однієї літери, напр. *œ*.

ЛІГНІН [< лат. *lignum* (*ligni*) дерево] — 1) органічна речовина, що

входить до складу рослинних клітин; л. здобувають шляхом хімічної обробки деревини; застосовується в техніці; 2) спеціальний сорт тонкого паперу із зморшкуватою поверхнею, що виготовляється з хвойної деревної целюлози; має велику вбирну властивість, завдяки чому вживається при перев'язках замість вати.

ЛІГНІТ [< лат. *lignum* (*ligni*) дерево] — різновидність бурого вугілля, містить 65—78% вуглецю; в лігніті добре помітні сліди його рослинного походження.

ЛІГНОСТОН [лат. *lignum* дерево + англ. *stone* камінь] — *пластмаса*, що виготовляється з деревини, просоченої різними хімічними сполуками, прогрітої під високим тиском і підданої пресуванню при 100—450 атмосферах; з лігностону виготовляють частини текстильних машин, зубчасті колеса, гребінці і т. д.

ЛІГНОФОЛЬ [лат. *lignum* дерево + *folium* лист] — деревний шаруватий матеріал, що виготовляється гарячим пресуванням з березового шпону (див. *шпон* 2), просоченого розчином фенолформальдегідної живиці; іноді називається дельта-дервиною; застосовується як конструкційний матеріал в різних галузях машинобудування і, зокрема, як замічник кольорових металів.

ЛІГРОІН — один з продуктів перегонки нафти трохи більшої питомої ваги, ніж бензин, чому зветься також «важким бензином»; застосовується гол. ч. як паливо для тракторів, а в суміші з бензином — як автомобільне паливо; л. застосовується також як розчинник каучуку, асфальту, жирів.

ЛІДЕР [< англ. *leader* що веде, керівник] — 1) глава, вождь політичної партії, профспілки і т. д.; 2) *мор.* ескадрений міноносець особливо великих розмірів (водотонажністю до 3000 *т*); при загінному плаванні лідером є головний (ведучий) корабель; 3) *сп.* особа, що йде попереду і веде гонку, перегони і т. д.

ЛІДИРУВАННЯ [< англ. *lead* вести] — *сп.* ведення заїзду, гонки, перегонів одним з учасників (див. *лідер* 3).

ЛІДІТ [англ. lyddite < вл. н.] — англійська назва вибухової речовини *мелініту*.

ЛІДО [< іт. lido берег] — піщані коси (гол. ч. в північній частині італійського берега Адриатичного моря), що відділяють бухти від моря і перетворюють їх в *лагуни*.

ЛІЗ..., ...**ЛІЗ** [< гр. lysis розчинення, розторгнення] — на початку і в закінченні складних слів вказує на відношення даних слів до розчинення, розкладу речовин, напр. *електроліз*.

ЛІЗАТИ [< гр. lysis розторгнення] — продукти лізису (див. *лізис* 2) різних клітин, що добуваються під дією ферментів (а в т о л і з а т и), кислот, лугів і солей (г і д р о л і з а т и) і *бактеріофага* (ф а г о л і з а т и).

ЛІЗГОЛЬДЕРИ, **ЛІЗХОЛДЕРИ** [англ. lease оренда + holder держатель] — короткострокові орендарі в Англії, що орендували землю у поміщиків (*лендлордів*) на дуже важких умовах; розмір орендної плати, а також продовження оренди після закінчення строку залежали цілком від волі землевласника; лізгольдерів легше було зігнати з землі, ніж спадкових держателів — *копігольдерів*; з'явилися наприкінці 13 ст., місяцями існували ще і в 19 ст.

ЛІЗИГЕННИЙ [гр. lysis розчинення + *genos* походження] — *бот.* що утворюється наслідком руйнування і розчинення деяких клітин, напр. порожнини залозок, що мають л-не походження, з ефірними маслами в шкірці цитрусових плодів.

ЛІЗИМЕТР [гр. lysis розчинення + *metreb* міряю] — прилад для вимірювання глибини просочування і визначення кількості води, що просочується через певний шар ґрунту.

ЛІЗИНИ [< гр. lysis розчинення] — виділювані тваринними і рослинними клітинами речовини, що мають здатність розчиняти чужорідні білки.

ЛІЗИС [< гр. lysis розчинення] — 1) *мед.* повільне, на протилежність *кризі*, поступове зниження температури при гарячкових захворюваннях і ослаблення явищ хвороби; 2) *біол.* розчинення клітин, пору-

шення клітинної структури тканин під дією ферментів, кислот, лугів, солей; розчинення бактеріальних клітин під дією *бактеріофага*.

ЛІЗОЛ [гр. lysis розчинення + лат. oleum олія] — прозора червонобура масляниста рідина, мильний розчин *крезолу*; дезінфікуючий засіб.

ЛІЗОФОРМ [гр. lysis розчинення + *форм(алін)*] — спиртовий розчин калійного мила з формаліном; дезінфікуючий засіб.

ЛІКВАЦІЯ [< лат. liquatio плавлення, розрідження] — *тех.* 1) зосередження деяких складових частин рідкого сплаву (при його охолодженні) в тій частині, яка застигає останньою; 2) неоднорідність твердого сплаву, яка викликана нерівномірним розподілом складових частин при застиганні і призводить до погіршення якості металу.

ЛІКВІДАТОР — 1) прихильник *ліквідації*; 2) особа, якій доручено *ліквідацію* якого-небудь підприємства, установи.

ЛІКВІДАТОРСТВО — реакційна меншовицька течія в Російській соціал-демократичній робітничій партії (РСДРП) в 1908—1912 рр. Ліквідатори заперечували революційну класову боротьбу пролетаріату і його провідну роль в революції; прагнули до ліквідації, знищення революційної нелегальної партії пролетаріату, намагалися організувати реформістську партію, «століпінську робітничу партію», ганебно відрікалися від революційної програми і революційної тактики партії; наполягали на пристосуванні до століпінського царського режиму. Ліквідатори були найлютішими ворогами пролетаріату і намагалися підкорити російській робітничий рух інтересам буржуазії. Троцький і троцькісти займали по всіх основних питаннях революційного руху ліквідаторську позицію. Більшовики під керівництвом В. І. Леніна рішуче боролися з ліквідаторством за збереження і зміцнення нелегальної пролетарської партії. Партія більшовиків, здійснюючи поєднання нелегальної роботи з роботою

в легальних робітничих організаціях, до кінця ідейно розгромила ліквідавторство. В 1912 р. на шостій (Празькій) загальнопартійній конференції РСДРП ліквідатори, як агентура буржуазії, були вигнані з партії. Очищення пролетарської партії від опортуністів, від меншовиків-ліквідаторів мало вирішальне значення для дальшого розвитку партії, зміцнення єдності її рядів і встановлення диктатури пролетариату.

ЛІКВІДАЦІЯ [фр. liquidation < лат.] — 1) припинення діяльності, напр. якого-небудь підприємства; 2) скасування, знищення, напр. л. куркульства як класу на основі суцільної колективізації (див. *колективізація*).

ЛІКВІДИТЕТ [нім. Liquidität < лат. liquiditas *буке.* рідкий стан] — така побудова активних операцій банку, яка забезпечує його платоспроможність по пасивних операціях (по взятих на себе зобов'язаннях).

ЛІКВІДНІ кошти [< лат. liquidus рідкий, текучий] — цінності, що легко реалізуються, напр. векселі та ін. короткотермінові зобов'язання і т. д.

ЛІКВІДНІСТЬ [< лат. liquidus рідкий, текучий] — легкість реалізації, продажу, перетворення в готівку.

ЛІКВІДУВАТИ [фр. liquider < лат.] — припиняти, усувати, знищувати.

ЛІКВІДУС [< лат. liquidus рідкий] — лінія на діаграмі, що відповідає температурам початку рівноважної кристалізації.

ЛІКЕР [фр. liqueur] — міцний пряний спиртний напій з суміші спирту, цукрового сиропу і фруктових або рослинних есенцій.

ЛІКОПОДІЙ [гр. lykos вовк + pus (podos) нога] — жовтий порошок з спор плауна; застосовується в медицині як дитяча присипка, для обсыпки пілюль (щоб не склевались), а також для деяких технічних цілей (для шліфовки, формовки, в піротехніці).

ЛІКТОР [лат. licitor] — почесний страж при вищих службових осо-

бах староримської республіки; ліктори тримали в руках в'язку лозин, в яку під час воєнного походу вкладали сокиру.

ЛІКТРОС [гол.] — мор. трос, яким обшиваються (для міцності) пруги парусів.

ЛІЛІПУТ — людина дуже маленька на зріст, карлик (за назвою фантастичних малесеньких людей, що населяють вигадану країну — Ліліпутію, описану в романі англ. письменника Свіфта «Подорож Гуллівера»).

ЛІМБ [< лат. limbus пруг, кайма] — поділений на градуси круг, за яким на кутомірних інструментах відраховується величина вимірюваних кутів.

ЛІМБЕРБОРТОВИЙ канал [англ. limbers] — мор. водопротоки, що влаштовуються в днищі дерев'яних суден.

ЛІМІНГ — сорт зубовидної кукурудзи з крупним, дуже подовженим червонувато-оранжовим зерном.

ЛІМІТ [< лат. limes (limitis) межа] — межа, обмеження, грань; гранична кількість, гранична норма чогось, напр. ввозу, вивозу і т. д.

ЛІМІТАЦІЯ — обмеження, встановлення *ліміту*.

ЛІМІТУВАТИ — встановлювати граничну норму (*ліміт*), обмежувати.

ЛІМНІГРАФ [гр. limnē озеро, море + graphō пишу] — інакше *маєрограф* [лат. mare море] — прилад для реєстрації коливань рівня води в морі, озері або річці.

ЛІМНОЛОГІЯ [гр. limnē озеро + logos поняття, вчення] — *озерознавство* — наука про озера (їх утворення, фізико-хімічні процеси, що відбуваються в них, та організми, що їх населяють).

ЛІМУЗИН [фр. limousine] — легковий автомобіль з закритим кузовом.

ЛІМФА [< лат. lymphā волога] — прозора жовтувата рідина, що циркулює в тканинних щілинах і в *лімфатичних* судинах тваринних організмів.

ЛІМФАДЕНІТ [*лімфа* + гр. aden залоза] — запалення *лімфатичних* вузлів (залоз).

ЛІМФАНГІТ, ЛІМФАНГОЇТ [лімфа + гр. angeion судина] — запалення лімфатичних судин.

ЛІМФАТИЧНИЙ — що відноситься до лімфи; л-н а система — сукупність тканинних щілин, судин і вузлів, які служать для відведення лімфи з тканин в кров'яне русло.

ЛІМФОЦИТИ [лімфа + гр. kytos судина] — один із видів лейкоцитів; в крові здорової людини містяться 20—25% лімфоцитів від загальної кількості лейкоцитів.

ЛІНГАФОН [лат. lingua мова + гр. phōnē звук] — серія грамофонних пластинок, на яких записаний повний курс однієї якоїсь мови.

ЛІНГВІСТ [< лат. lingua мова] — спеціаліст з мовознавства, лінгвістики.

ЛІНГВІСТИКА [фр. linguistique < лат. lingua мова] — мовознавство, наука про мову.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ — що відноситься до лінгвістики; л-н а географія — дисципліна, що ставить собі завданням з'ясувати територіальні межі поширення кожного окремого мовного явища.

ЛІНЗА [нім. Linse] — 1) прозоре оптичне скло, обмежене правильними, здебільшого сферичними поверхнями; 2) геол. сочевицеподібна форма залягання гірських порід і рудних родовищ, що являє собою округле або овальне тіло із зменшенням товщини до країв.

ЛІНІЙНИЙ [< лат. linea лінія] — 1) що йде в довжину, відноситься до лінії, має вигляд лінії; 2) військ.-морськ. л. корабель, лінкор — у сучасних флотах — військовий корабель великої водотоннажності з переважно артилерійським озброєнням і міцною бронєю; становить основу бойових з'єднань флоту, особливо на обширних морських і океанських театрах; в епоху парусного флоту — 2- і 3-палубні кораблі з великою кількістю гармат; 3) військ. солдат, що позначає лінію руху частин, які проходять (на параді, огляді і т. п.); 4) л-н і в і с ь к а — регулярні полкові війська на відміну від другочергових (резервних), запасних, міліційних і

ополченських військових формувань; 5) мат. що відноситься до першого ступеня, до першого порядку, напр. л-н е р і в н я н н я — рівняння першого ступеня відносно невідомих; л-н а ф у н к ц і я — функція вигляду, $f(x) = ax + b$, тобто, що аналітично виражається рівнянням першого ступеня, і т. д.; 6) л-н а п е р с п е к т и в а — зображення тіл з допомогою центрального проєкування їх на площину.

ЛІНКРУСТ [лат. linum полотно + crusta корка] — матеріал з рельфним рисунком, виготовлений з картону, на який нанесено шар спеціальної мастики; застосовується для оббивки стін.

ЛІНОЛЕАТ [лат. linum льон + oleum олія] — речовина (сикатив), що сприяє швидкому висиханню масел, фарб і лаків.

ЛІНОЛЕУМ [лат. linum полотно + oleum олія] — міцна тканина (з джуту, кенафу та ін.) з особливим просоченням з однієї сторони, а з другої покрита протигнільною речовиною; застосовується гол. ч. для покривання підлог.

ЛІНОН [фр. linon] — сорт дуже тонкої, густої лляної біленої тканини.

ЛІНОТИП [лат. linea лінія + гр. typos відбиток] — друк. складальна рядковідливна машина, що дає набір цілими рядками.

ЛІНТЕР [англ. linter] — 1) машина (лі н т е р - м а ш и н а), що очищає бавовняне насіння від пуху, який залишається на ньому після обробки джином²; 2) пух (інакше — лі н т е р о в а н е в о л о к н о), який дістають з бавовняного насіння після пропускання його через лінтер-машину; застосовується у ватному виробництві, для вироблення грубої пряди, виготовлення вибухових речовин.

ЛІНЧА суд [< вл. н.] — звіряча розправа без слідства й суду, що здійснюється реакційними елементами США при потуранні властей над неграми і прогресивними діячами. Лінча суд має людиноненависницький, яскраво виражений расовий і класовий характер. Широко

вдається до Лінча суду фашистська організація *ку-клукс-клан*.

ЛНЧУВАТИ — піддавати само-судові, судові, *Лінча*.

ЛНЬ, ЛНЬОК [гол. *lijn*] — мор. вірówka тонша за один дюйм (25 мм) по окружності.

ЛЮФІЛЬНИЙ [гр. *λυφ* розчиняю + *phileō* люблю (*бука*. що любить розчинення)] — л-н і речовини — речовини, що зазнають інтенсивної взаємодії з розчинниками, які з ними межують; л-н і колоїди — такі колоїди, які після випадання в осадок можуть бути знову переведені в розчин додаванням розчинника; сюди відносяться гумі-арабик, білок, желатина і т. п.

ЛЮФОБНИЙ [гр. *λυφ* розчиняю + *phobos* страх (*бука*. що боїться розчинення)] — л-н і речовини — речовини, що слабо взаємодіють з розчинниками, які з ними межують; л-н і колоїди — такі колоїди, які після випадання в осадок уже не можуть бути переведені в розчин додаванням розчинника; сюди відносяться метали, металоїди.

ЛІПАЗА [< гр. *lipos* жир] — *біол.* фермент, який розщеплює жири на гліцерин і жирні кислоти.

ЛІПОЇДИ [гр. *lipos* жир + *eidos* вид] — органічні речовини рослинного і тваринного походження, близькі до жирів.

ЛІПОМА [< гр. *lipos* жир] — *мед.* жировик, доброякісний опух з жирової тканини.

ЛІПОФУСЦІН [гр. *lipos* жир + лат. *fuscus* жовтий, смуглий] — жовтобурий *пігмент*, що зустрічається майже в усіх органах і зветься також *пигментом зопущування*, бо виявляється гол. ч. в старості і при виснажливих хворобах.

ЛІРА ¹ [гр. *lyra*] — 1) старогрецький струнний музичний інструмент, який вважається символом поетичної творчості, натхнення; 2) старовинний струнний музичний інструмент, що зберігся на Україні під назвою *кобза*; 3) *астр.* сузір'я північної півкулі неба з яскравою зіркою Веогою; 4) австралійський птах з хвостом у формі ліри (ліро-хвіст).

ЛІРА ² [іт. *lira*] — грошова одиниця Італії, дорівнює 100 *центезимо*, і Туреччини, дорівнює 100 *пістрам*; турецька л. зветься також *фунтом*.

ЛІРИЗМ [< гр.; див. *лірика*] — в творах мистецтва (поezії, літературі, живопису) — наявність елементів емоціональності, схвильованості, задушевності.

ЛІРИК — автор *ліричних* творів.

ЛІРИКА [< гр. *lyrikos* *ліричний*, що співгається під звуки ліри, чутливий] — 1) один з трьох основних родів художньої літератури (поряд з епосом і драмою); відбиває життя через зображення різноманітних людських переживань, викликаних ним; характерною особливістю лірики є віршова форма. Радянська л., що основана на єдності особистих і громадських інтересів, виражає цілком новий напрям думок і почуттів радянської людини, вільної від гніту і експлуатації, — будівника комуністичного суспільства; 2) сукупність творів цього роду поezії.

ЛІРИЧНИЙ — що має характер *лірики*; * схильний до душевних звірень, чутливий.

ЛІРО-ЕПІЧНИЙ жанр — вид літературної творчості, що об'єднує сюжетність *епічної* розповіді з ліризмом, емоціональністю, віршованою формою *лірики*. До ліро-епічного жанру відносяться поема, роман у віршах та ін.

ЛІСЕЛЬ [гол. *lijzeil*] — мор. парус, паруси, що піднімаються при малих вітрах на двох передніх стголах збоку основних прямих парусів.

...**ЛІТ** ¹ [< гр. *lithos* камінь] — в закінченні складних слів вказує на відношення даних слів до каменя, напр. *палеоліт*.

...**ЛІТ** ² [< гр. *lytos* розчинений, що розпався] — в закінченні складних слів означає продукт розчину або розкладу, напр. *електроліт*.

ЛІТАВРИ [гр. (*poly*) багато + *taura* барабани] — муз. ударний інструмент стародавнього походження. В сучасному оркестрі літаври являють собою 2—3 мідні півкулі, обтягнуті шкірою і встановлені на металічних підставках; звуки видобуваються ударами дерев'яних паличок, обтягнутих на кінцях шкі-

рою. Кожна літавра настроюється на певний тон за допомогою спеціальних гвинтів.

ЛІТАНІЯ [гр. *litaneia*] — 1) молитва; 2) * довгий і нудний перелік чогось; 3) * голосіння, нескінченні скарги.

ЛІТАСКОП, ЛІТАКІНОСКОП [гр. *litis* (*litos*) полотво + *skopeō* дивлюсь] — прилад для розглядання і монтажу кінострічок.

ЛІТЕР [< лат. *lit(t)era* буква] — свідство на право проїзду людей, перевезення вантажів (залізницею, водним шляхом і т. д.).

ЛІТЕРА [лат. *lit(t)era*] — 1) буква; 2) *друку*. металевий (при великих розмірах — дерев'яний) брусочок, на верхньому торці якого є рельєфне зображення букви або знака; 3) те саме, що *літер*.

ЛІТЕРАЛЬНИЙ [лат. *lit(t)eralis*] — буквальный.

ЛІТЕРАТОР [< лат.] — письменник.

ЛІТЕРАТУ́РА [лат. *lit(t)eratura*] — 1) у широкому розумінні слова — сукупність писаних і друківаних творів (наукових, художніх, філософських і т. п.) того чи іншого народу, епохи або всього людства; 2) у вузькому розумінні — художня творчість, виражена в слові, тобто художня література; 3) сукупність творів з певного предмета, питання.

ЛІТЕРАТУ́РНИЙ — що відноситься до *літератури*, відповідає її вимогам; л-н а конвенція — договір між державами про взаємну охорону авторських прав, тобто про заборону переддрукувати або перекладати, без згоди автора, твори, видані в іншій країні; л. ф о н д — організація для подання матеріальної допомоги письменникам та їх родинам.

ЛІТЕРНИЙ — прикм. від сл. *літера*; позначений не цифрою, а буквою, напр. л. вагон, л-н а ложка.

ЛІТІЙ [< гр. *lithos* камінь, мінерал] — *хім.* елемент, символ *Li*, порядковий номер 3, ат. вага 6,94; метал сріблястого кольору з групи лужних; міститься у воді деяких мінеральних джерел, в тютюні, бур'яках; сполуки літію застосовуються

в медицині, фотографії, електротехніці та ін.

ЛІТО... [< гр. *lithos* камінь] — у складних словах вказує на відношення даних слів до каменя, до гірських порід, напр. *літографіка*, *літологія*.

ЛІТОГЕНЕЗ, ЛІТОГЕНЕЗИС [див. *літо...* + *генез(ис)*] — сукупність процесів утворення гірських порід.

ЛІТОГЛІФІКА [*літо...* + гр. *glyphō* різьба] — різьба на камені.

ЛІТОГРАФ — спеціаліст з *літографії*; робітник літографського цеху або підприємства.

ЛІТОГРАФІЯ [*літо...* + гр. *grapō* пишу] — 1) спосіб друкування, при якому рисунок наносять на плоску поверхню спеціального каменя (вапняку) жирною речовиною, а пробільні місця зволожують і роблять таким чином несприйнятливими до фарби; 2) підприємство або цех, спеціалізовані на друкуванні таким способом; 3) вид графічного мистецтва; 4) відбиток з літографської форми.

ЛІТОЛОГІЯ [*літо...* + гр. *logos* поняття, вчення] — галузь *геології*, що вивчає осадові гірські породи щодо їх складу, фізико-хімічних властивостей, походження та історії розвитку.

ЛІТОПОН [< гр. *lithos* камінь] — біла фарба, суміш сірчастого цинку і сірчанокислого барю; застосовується також як наповнювач у виробництві гуми, клейонки і пластичних мас.

ЛІТОРАЛЬНИЙ [лат. *litoralis* < *litus* (*litoris*) берег] — прибережний; л-н а з о н а — прибережна частина моря (в середньому до глибини в 200 м); характеризується постійним, більш або менш сильним рухом вод, мінливою температурою, добрим освітленням, великою кількістю водоростей; л-н і відк л а д и — прибережно-морські, гол. ч. піщано-галькові, відклади; утворюються в процесі руйнування берегів материків і островів.

ЛІТОСФЕРА [*літо...* + гр. *sphaira* куля] — земля кора, зовнішня тверда кам'яна оболонка земної кулі, переважно силікатового складу, завтовшки 15—70 км.

ЛІТОТА, ЛІТОТЕС [< гр. *litotes* простота] — вид *метонімії*: а) мовний зворот, протилежний *гіперболі*, применшення, напр.: «кінь завбільшки з кішку»; б) заміна якого-небудь виразу іншим, поставленим у заперечній формі; напр., замість «згоден» говорять «не заперечую».

ЛІТОФАНІЯ [*літо...* + гр. *phanos* ясний, прозорий] — 1) декоративні вироби з випаленого неглазурованого фарфору з просвічуючими рисунками, що виступають при розгляданні на світло; 2) спосіб виготовлення таких виробів; 3) виконання барельєфного зображення у воску як підготовний процес при виробництві художніх просвічуючих картин на папері.

ЛІТР [фр. *litre* < гр. *litra* фунт] — одиниця міри рідин і сипких тіл в метричній системі, дорівнює кубічному дециметрові або об'єму 1 кг чистої води при 4°C.

ЛІТРАЖ [фр. *litrage*] — об'єм якої-небудь посудини, виражений у літрах; л. двигуна — сума робочих об'ємів усіх циліндрів двигуна, виражена в літрах.

ЛІТУРГІЯ [гр. *leiturgia*] — 1) *рел.* обідня, головна християнська церковна відправа; 2) різного роду грошові і натуральні повинності, які збирались на користь держави в стародавній Греції і у Візантії.

ЛІФТ [англ. *lift*] — 1) підйомник — підйомна машина для вертикального переміщення пасажирів і вантажів у кабіні, що рухається в жорстких, нерухомих напрямних; 2) пристрій для добування з свердловини води, нафти і т. д.

ЛІХЕНОЛОГІЯ [гр. *lichen* лишайник + гр. *logos* поняття, вчення] — відділ *ботаніки*, що вивчає лишайники.

ЛІХТЕР [гол. *mor.* вантажне, гол. ч. несамохідне, судно баржового типу, призначене для рейдових і внутріпортових перевезень; самохідний ліхтер іноді використовується і для далеких морських перевезень.

ЛІЦЕЙСТ — вихованець *лицею* 2, 3.
ЛІЦЕЙ [гр. *Lykeion*] — 1) назва гаю біля храму Аполлона Лікейського поблизу Афін, де вчив Арі-

стотель; 2) в Західній Європі — тип середнього учбового закладу; 3) в дореволюційній Росії — привілейований (дворянський) чоловічий учбовий заклад, що сполучав курс середньої школи з вищою юридичною освітою (в Петербурзі, Москві, Ярославлі та ін.).

ЛІЦЕНДРАТ [нім. *Lizenzdrabt*] — *кабель* з великої кількості тонких ізольованих і особливим способом скручених жил-провідників.

ЛІЦЕНЗІЯ [< лат. *licentia* дозвіл] — дозвіл, що видається державними органами на право ввозу товарів з-за кордону або вивозу їх за кордон; патентна л. — надання іншим особам права здійснення і використання запатентованого винаходу.

ЛІЦЕНЦІАТ [< сер.-лат. *licentiat* відпущений, випущений] — вчений ступінь в деяких закордонних університетах, середній між ступенем бакалавра і доктора.

ЛІЦЕНЦІЯ [лат. *licentia*] — 1) дозвіл; 2) поетична л. — поетична вільність — відступ від загальноприйнятих правил граматики, стилістики і віршування з тією чи іншою художньою метою, напр. перенесення наголосу у слові і т. п.; 3) знижка з тарифного мита при ввозі і вивозі товарів через кордон (див. *лицензія*).

ЛЛОЙД [англ. *Lloyd*] — 1) товариство морського страхування, а також судноплавства в різних країнах Європи і Америки; 2) Ллойд-регістр (*Lloyd's Registry*) — технічна асоціація в Англії, що видає класифікацією морських транспортних суден і наглядом за придатністю їх до плавання.

ЛОБЕЛІЯ [< вл. н.] — рід рослин з однойменної родини; деякі південноафриканські і північноамериканські види розводяться в садах як декоративні; один вид лобелії вживається в медицині.

ЛОБИ, ЛОБІСТИ [< англ. *lobby кулуари*] — в США — високооплачувані закулісні ділки, агенти великих банків і монополій, що мають великий вплив у кулуарах конгресу (парламенту) на конгресменів (членів конгресу) і спрямовують їх дії

за вказівками монополістів шляхом підкупу і хабарів при проведенні законів, розміщенні урядових замовлень, признанні «своїх людей» на вигідні пости і т. п. Л о б і і з м — типове для американського політичного життя явище, що характеризує широко розповсюджену в США корупцію і методи, використовувані монополіями для проведення бажаних їм законодавчих актів, призначень і т. п.

ЛОВЕЛАС — ім'я головного персонажа англійського роману Річардсона «Кларісса Гарло», що стало прозивним для позначення залищальними, спокусника.

...**ЛОГ** [< гр. logos слово; поняття, вчення; думка; визначення; відношення] — в закінченні складних слів означає: а) особу, що займається якою-небудь наукою, напр. *геолог*; б) «слово», «міркування», напр. *монолог*.

ЛОГАРИФМ [гр. logos відношення + arithmos число] — *мат.* показник степеня, в який треба піднести якесь певне число, яке звється основою логарифма, щоб дістати дане число; позначається log або lg; напр., lg 100 при основі 10 є 2; л о г а р и ф м и н а т у р а л ь н і — обчислені при основі $e = 2,71828...$

ЛОГАРИФМІЧНИЙ — що відноситься до *логарифмів*; л - н а л і н і й к а — прилад у вигляді лінійки з движком, служить для обчислень; л - н а с п і р а л ь — крива, описувана точкою, яка рухається по прямій, що обертається навколо однієї з своїх точок (полюса) так, що логарифм відстані цієї точки від полюса змінюється як лінійна функція кута повороту (зокрема пропорціонально йому).

ЛОГАРИФМУВАТИ — знаходити *логарифм* даного числа або алгебраїчного виразу.

ЛОГЕР, ЛЮГЕР [нім. Logger, Lagger < гол.] — *мор.* невелике дво- або трищоглове парусне судно; тепер — також невелике риболовне моторно-парусне судно в Північному морі.

ЛОГІКА [гр. logikē] — 1) наука про закони мислення; ф о р м а л ь н а л. — наука про елементарні

закони і форми правильного мислення; ф о р м а л і с т и ч н а л. — метафізичне вчення (див. *метафізика*), що розглядає зовнішні форми мислення відірвано від змісту і поза розвитком об'єктивної дійсності, що відбивається мисленням; м а р к с и с т с ь к а д і а л е к т и ч н а л. — наука про загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення; матеріалістичне діалектичне мислення відбиває в пізнанні діалектичні закони руху і розвитку самих речей (див. *діалектика*); 2) * розумність, правильність, внутрішня закономірність.

ЛОГІСМОГРАФІЯ [гр. logismos числення + graphō пишу] — одна з *синоптичних* форм подвійного рахівництва.

ЛОГІСТИКА — 1) символічна логіка, новітня різновидність формалістичної логіки (див. *логіка 1*), що має переважний вплив у сучасній реакційній буржуазній філософії, ідеалістичне перекручення математичної логіки; заміною словесний вираз понять і суджень символічними позначеннями, аналогічними алгебраїчним знакам; л. повністю відриває логічні форми мислення від його змісту; 2) * пусті, безпредметні розумування, відірвані від досвіду і практики, те саме, що *столастика 2*.

ЛОГІЧНИЙ [гр. logikos] — 1) що відноситься до *логіки*, відповідний до законів логіки; 2) правильний, послідовний, обгрунтований.

...**ЛОГІЯ** [< гр. logos слово; поняття, вчення] — в закінченні складних слів означає: вчення, наука, знання, напр. *геологія*.

ЛОГОГРАФІ [гр. logographoi] — старогрецькі письменники, що викладали в прозі народні перекази і епічні поеми.

ЛОГОГРИФ [гр. logos слово + griphos сітка; загадка] — рід шаради або загадки, в якій задумане слово набирає різного значення від черестановки або викидання складів чи букв, напр.: ціле — свобода, без 1 букви — ім'я, без 2 — нота, без 3 — займенник (воля, Оля, ля, я).

ЛОГОПАТІЯ [гр. logos слово, мова + pathos страждання, хвороба] —

недолік, вада мови (заїкання, картавість, шепелявість і т. п.).

ЛОГОПЕДІЯ [гр. *logos* слово, мова + *paideia* виховання] — наука, що вивчає різного роду вади мови і вимови, а також методи запобігання їм і лікування.

ЛОГОС [< гр. *logos* слово; поняття; думка, розум] — 1) у старогрецькій матеріалістичній філософії (Геракліт) — загальна закономірність; 2) в ідеалістичній філософії (починаючи з Платона) — духовна першооснова, божественний розум і т. п. містика.

ЛОГОТИПИ [гр. *logos* слово + *typos* відбиток] — складові літери в друкарському наборі.

ЛОГОФЕТ [< сер.-гр. *logothetes* встановлювач рахунку] — у Візантії — назва деяких вищих державних чиновників, що відали фінансами, поштою і т. п.; хранитель патріаршої печатки.

ЛОДЖІЯ [іт. *loggia*] — відкрита галерея, що примикає до будинку; приміщення, у якого замість зовнішньої стіни — відкрита колонада або аркада.

ЛОЖА [фр. *loge*] — 1) в залі для глядачів — відокремлене приміщення у вигляді невеликого внутрішнього балкона, призначеного для кількох глядачів; 2) *іст.* відділ або місце таємних зборів політичного або релігійного товариства, зокрема — масонська л. (див. *масони*).

ЛОЖЕМЕНТ [< фр. *logement* приміщення] — старовинна назва невеликого стрілецького або гарматного окопу.

ЛОЗУНГ [нім. *Losung*] — 1) заклик, коротко, чітко виражена провідна ідея, завдання або вимога, що висуваються політичною партією перед масами в певний історичний момент (напр.: «вся влада Радам», «кадри вирішують все»); 2) в стародавні часи — умовне секретне слово, що вживалося при сторожовій охороні військ, пароль.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ [< лат. *localis* місцевий] — обмеження дії того чи іншого явища певними просторовими межами, напр. локалізація вогнищ пожежі; зв'язаність з певним місцем.

ЛОКАЛІЗУВАТИ [< лат.; див. *локалізація*] — обмежити щось певним місцем; не допускати поширення чого-небудь далі певного місця.

ЛОКАЛЬНИЙ [лат. *localis*] — місцевий, властивий даному місцю.

ЛОКАТОР — те саме, що *радіолокатор*.

ЛОКАУТ [англ. *lock-out* букв. замикати двері перед ким-небудь] — одна з форм класової боротьби буржуазії проти робітничого класу — закриття капіталістами своїх підприємств з масовим звільненням робітників, щоб примусити їх відмовитися від поставлених ними вимог і погодитись на гірші умови праці.

ЛОКВА [кит.] — японська *мушмула*, кислосолодкі плоди якої вживаються в їжу в свіжому вигляді, йдуть на варення, пастилу і т. п.; розводиться в СРСР на чорноморському узбережжі Кавказу.

ЛОКО [іт. *loco*] — *ком.* термін, який означає, що покупець приймає товар за цінами того пункту, де він перебував в момент укладення угоди.

ЛОКОМОБІЛЬ [фр. *locomobile* букв. пересувний < лат. *locus* місце + *mobilis* рухливий] — пересувна або стаціонарна паросилова установка, що включає в себе парову машину, котел, топку і допоміжні прилади; служить для приведення в рух різних машин, в тому числі сільськогосподарських.

ЛОКОМОТИВ [фр. *locomotive* < лат. *locus* місце + *motio* рух] — силова тягова установка (машина на колесах), що рухається по рейках, призначена для пересування составів поїздів або окремих вагонів; л. буває переважно трьох типів: паровоз (л. з паровим котлом і паровою машиною), тепловоз (л. з двигуном внутрішнього згоряння) і електровоз (л. з електромоторами, що живляться струмом від зовнішнього проводу, протягнутого вздовж залізничної лінії).

ЛОКОСДРОМА [гр. *loxos* кривий + *dromos* шлях] — лінія на поверхні кулі, що перетинає всі *меридіани* під одним і тим самим кутом.

ЛОЛЛАРДИ [англ. *lollards* < сер.-нідерланд.] — «бідні брати», серед-

ньовічна релігійна секта, поширена переважно серед ремісників, що виникла в Нідерландах і Німеччині; від переслідувань л. переховувались в Англії; англійські л. вели активну пропаганду соціальної рівності; брали участь у повстанні Уота Тайлера (1381).

ЛОМБАРД [*< вл. н.*] — позичкова каса, заклад для видачі позик під заставу рухомого майна; назва походить від імені ломбардських купців (Італія), що займалися цими операціями.

ЛОМБЕРНИЙ стіл [за назвою карточної гри «ломбер», що вийшла з ужитку] — стіл для карточної гри, здебільшого складний, обтягнутий сукном.

ЛОНГВОЛ машина [*< англ. longwall* суцільний забій] — тип врубової машини для широких забоїв, який відрізняється тим, що різальний орган машини (*бар*³) розміщений перпендикулярно до корпусу машини.

ЛОНЖА [фр. *longe*] — 1) те саме, що *корда 2*; 2) вірвочка, з допомогою якої підтримують під час стрибків тих, хто навчається *акробатики*.

ЛОНЖЕРОН [фр. *longeron*] — 1) балка, що йде вздовж крила літака і надає йому міцності; 2) поздовжня балка рами автомобіля.

ЛОПАР [гол. *looper < loopen* бігти] — мор. ходовий або зовнішній кінець у *талей* і всякої снасті на судні.

ЛОРД [англ. *lord*] — 1) в середні віки в Англії — великий *феодал*; 2) спадковий титул англійського вищого дворянства; 3) титул, зв'язаний з деякими високими посадами в Англії: л. адміралтейства — відповідіаде морському міністру, л. казначейства — міністру фінансів, л. канцлер — президенту палати лордів, члену кабінету (гол. ч. міністру юстиції); л. мер — міський голова в Лондоні та деяких інших містах Англії.

ЛОґІ [англ. *logy < малайськ.*] — 1) група маленьких безхвостих напівмавл (*лемурів*); водяться в Півд. Азії; 2) один з видів яскраво забарвлених папуг.

ЛОРНЕТ, [фр. *lorgnette*] — складані окуляри з ручкою.

ЛОРНІРУВАТИ [фр. *lorgner*] — дивитись, розглядати в *лорнет*.

ЛОРО-КОНТО [*< іт. loro conto* їх рахунок, ваш рахунок] — кореспондентський рахунок, що відкривається банком для запису сум, які видають або одержують за дорученням свого кореспондента.

ЛОТ¹ [гол. *lood*] — мор. прилад для визначення глибини моря; лоти бувають прості (гиря з вірвочкою — лот-лінь), гідростатичні; див. також *ехолот*.

ЛОТ² [нім. *Lot*] — міра ваги, що вживалася до введення метричної системи; 1 лот = $\frac{1}{32}$ фунта, або 3 золотника (=12,797 г).

ЛОТЕРЕЯ [фр. *loterie*] — розиграш речей або грошових сум по квитках.

ЛОТ-ЛІНЬ — див. *лот*¹.

ЛОТО [фр. *loto < іт. lotto*] — гра, яка полягає в тому, що ті, що грають, повинні на окремих картах з надрукованими на них рядами номерів закривати викликувані номери, причому виграє той, хто раніше закrije один або кілька рядів цифр на своїй карті.

ЛОТОС [гр. *lotos*] — водяна рослина (кілька видів) з родини лататєвих з красивими великими квітками, яка шанувалася у стародавніх єгиптян та індусів; єгиптяни вважали л. символом сонця, тому що майже одночасно з сходом і заходом сонця розкривалася і закривалася його квітка; л. вважався також символом невинності, скромності (у греків, єгиптян).

ЛОЦІЯ [*< гол. loodsen* вести корабель] — 1) галузь науки кораблеводіння, що займається вивченням морів, океанів, річок з точки зору умов плавання по них; 2) назва книг, що містять докладний опис водних басейнів (моря або його частини, річки), характеристику рельєфу дна, небезпек і системи захисних засобів, берегової смуги, гідрологічні і метеорологічні дані і т. п.

ЛОЦМАН [гол. *loodsman*] — спеціаліст по проведенню суден в межах певної ділянки. Послугами лоцманів користуються при заходженні в порти, при плаваннях в каналах та інших місцях, де потрібні

особливо точні знання місцевих умов плавання.

ЛОЦМЕЙСТЕР [див. *лоція*] — службова особа, що відає службою захисту від морських небезпек (постановкою захисних знаків) і наглядом за їх справним станом.

ЛОЯЛЬНИЙ [фр., англ. *loyal* вірний] — 1) що тримається в межах законності, іноді тільки зовнішньо, формально; 2) той, що сумлінно ставиться до кого-небудь, до чого-небудь.

ЛУБРИКАТОР [< лат. *lubricare* робити слизьким, гладеньким] — прилад для подачі мастила під тиском з резервуара на тертьові частини парових машин і двигунів внутрішнього згорання.

ЛУДДИТИ [англ. *luddites* — за ім'ям Лудда, який нібито зруйнував у середині 18 ст. в'язальний верстат] — учасники руху в Англії в 2-й половині 18 — на початку 19 ст., що мав характер стихійних робітничих виступів, спрямованих гол. ч. на руйнування машин; в рухові взяли участь ремісники, які розорилися; маси ремісників, що не усвідомили суті промислового перевороту, знищували машини, замість того щоб вступити в боротьбу з капіталістичним способом використання машин і експлуатацією трудящих.

ЛУЗА [польськ. *luz*] — отвір над сітчастим мішечком для кулі в борту більярдного столу.

ЛУІ, ЛУІДОР [фр. *louis d'or* < *Louis* Людовік] — золота 20-франкова франц. монета; вперше з'явилася при Людовіку XIII.

ЛУКУЛІВ бенкет — розкішний бенкет (за ім'ям староримського полководця Лукулла, що прославився незвичайною розкішшю і влаштував надзвичайно багаті бенкети).

ЛУМП [англ. *lump* (sugar)] — цукровий пісок невисокої якості, що його добувають з відходів рафінадного виробництва, тобто перші світлі піски, які виварюють з відтіку, що утворюється при промиванні рафінаду.

ЛУМПЕНПРОЛЕТАРІАТ — див. *люмпенпролетаріат*.

ЛУНА-ПАРК [нім.] — сад або парк з різного роду видовищами та розвагами.

ЛУНАТИЗМ [< лат.] — ходіння під час сну (див. *сомнамбулізм*).

ЛУПА [фр. *loupe*] — збірна лінза, збільшувальне скло в оправі; застосовується при тонких механічних роботах (напр., у годинникарстві) і взагалі для розглядання дрібних деталей предметів, гравюру і т. п.

ЛУПЕРКАЛІЇ [лат. *Lupercalia*] — староримські весняні свята на честь Фавна (*Lupercus*) — бога полів, захисника стад у староримській міфології.

ЛУПИН — див. *люпин*.

ЛУПУЛІН [< латинської назви хмелю — *Humulus lupulus*] — гірка смолиста речовина, що виділяється хмелем; застосовується у пивоварстві.

ЛҮРЖІ-МЕТАЛ — сплав свинцю з кальцієм, натрієм, барієм; застосовується як підшипниковий сплав.

ЛЮВЕРС [гол. *leuvers*] — мор. круглий отвір у парусі для затягування вірвовки, кріплення паруса до чого-небудь.

ЛҮГЕР — див. *логер*.

ЛҮЕС [< лат. *lues* зараза, хвороба] — див. *сифіліс*.

ЛҮОЗИТ [< вл. н.] — стійка отруйна речовина шкірно-наривної дії, має і загальноотрутну дію.

ЛҮОК [гол. *luik*] — 1) отвір, що закривається кришкою, напр. у палубі корабля, в танку, в підлозі сцени, в стінках парового котла; 2) виріз у борті судна для дула гармати.

ЛҮОС¹ [< лат. *lux* світло] — фіз. одиниця освітленості, яка дорівнює освітленості, добутий від джерела світла в 1 міжнародну свічку на поверхні, що перпендикулярна до променя і перебуває від джерела світла на відстані 1 м.

ЛҮОС² [фр. *lux* розкіш < лат. *luxus* тучність ґрунту; пишність] — позначення особливо розкішних виробів, розкішних магазинів, деяких скорих поїздів і т. д., напр. магазин-л., л.-експрес.

ЛҮОКСМЕТР [*люкс*¹ + гр. *metreō* міряю] — прилад для вимірювання освітленості, який дає показання безпосередньо в люксах.

ЛЮМБАГО [лат. lumbago] — простріл, приступи болів у поперековій ділянці внаслідок захворювання м'язів.

ЛЮМЕН [< лат. lumen світло] — одиниця світлового потоку; дорівнює світловому потокові, що виходить від точечного джерела світла силою в 1 міжнародну свічку і міститься в тілесному куті, який дорівнює одиниці (стерадіан).

ЛЮМЕНОТРОП [люмен + гр. tropos поворот] — прилад для перетворення змінних імпульсів світла у відповідні щодо сили імпульси електричного струму; застосовується в передачі зображень на відстані (по радіо), а також для запису коливальній денної сили світла.

ЛЮМІНАЛ [< лат. lumen (luminis) світло] — білий кристалічний порошок гіркокого смаку; снотворний, заспокійливий і протисудорожний лікарський засіб.

ЛЮМІНАТОР [< лат. luminare світити] — див. *люмінатор*¹.

ЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ [< лат. lumen (luminis) світло] — холодне свічення речовини; л. викликається різними причинами: освітленням речовини, проходженням у ній електричного струму (в газах і парах), хімічними процесами; *спектр* люмінесценції, на відміну від теплового випромінювання, — лінійчастий або смугастий.

ЛЮМІНОФОР [лат. lumen (luminis) світло + гр. phoros несучий] — речовини (світні фарби), які роблять предмети, покриті ними, видимими в темряві.

ЛЮМПЕНПРОЛЕТАРІАТ [нім. Lumpenproletariat < Lumpen лахміття] — в капіталістичних країнах — декласовані, занепаді люди (босяки, жebraки і т. п.), «пасивний продукт гниття найнижчих верств старого суспільства» (Маркс і Енгельс). Л. часто в знаряддям в руках реакції.

ЛЮНЕТ [фр. lunette] — 1) *військ.* відкрите польове укріплення; 2) *архит.* а) отвір у стіні під розпалубкою склепіння; б) поле стіни, що міститься між аркою та її опорами, часто прикрашуване живописними або скульптурними зображен-

нями; 3) пристрій, що застосовується на різних верстатах при обробці різанням валів та інших довгих деталей; л. перешкоджає вигину і коливанням оброблюваних предметів.

ЛЮНЕТА — див. *люнет*².

ЛЮПИН [лат. Lupinus < lupus вовк] — в о в ч і б о б и — рід трав'яних рослин з родини бобових; л. розводиться гол. ч. на зелене добриво, деякі види розводяться як декоративні. Л. містить в собі отруйні *алкалоїди*. В СРСР створені безалкалоїдні сорти люпину, насіння яких може бути використане в продовольчій і кормових цілях.

ЛЮПОЗОРІЙ [< лат.] — медичний заклад, в якому провадиться лікування і вивчення вовчанки (*люпуса*).

ЛЮПУС [< лат. lupus вовк] — в о в ч а н к а — туберкульоз шкіри.

ЛЮСТРА [фр. lustre] — освітлювальний прилад, що складається з кількох свічників або ламп, підвішений до стелі.

ЛЮСТРИН [фр. lustrine] — тонка шерстяна або бавовняна глянсувата тканина.

ЛЮТЕРАНИН — послідовник вчення Лютера; що належить до лютеранської церкви.

ЛЮТЕРАНСТВО — християнське віросповідання (різновидність *протестантизму*), що виникло в Німеччині в 16 ст. в результаті *реформації*. Засновник — Мартін Лютер (1483—1546). Лютеранство поширене гол. ч. в Німеччині і скандинавських країнах.

ЛЮТЕСЦЕНС [< лат. lutescens що робиться жовтуватим] — різновидність м'якої пшениці. Ярові і озимі сорти цієї різновидності (під різними номерами) широко вирощуються в СРСР.

ЛЮТЕЦІЙ [< Lutecia < латинська назва Парижа] — рідкісний хімічний елемент, символ Lu, порядковий номер 71, ат. вага 174,99; в Німеччині цей елемент звється кассіопієм і позначається символом Ср.

ЛЮТНЯ — стародавній струнний щипковий музичний інструмент арабського походження.

ЛЮФА [ар.] — трав'яні однорічні лазячі рослини з родини гарбузо-

вих з плодами, схожими на великий огірок; в СРСР розводяться на південному Кавказі; з волокнистого скелета плоду виготовляються мочалки, що зветься також люфою, набивка, для м'яких меблів і т. д.

ЛЮЦЕРНА [лат. *Lucerna*] — рід рослин з родини бобових, добра кормова трава.

ЛЮЦІФЕР [лат. *lux* світло + *ferre* носити (букв. «носії світла»)] — 1) *астр.* одна з колишніх назв планети Венери; ранкова зірка; 2) * в християнській міфології — сатана, повелитель пекла, бог зла.

ЛЯ [сер.-лат. *la*] — муз. складова назва шостого ступеня в *діатонічній гамі*, що починається з *до*; буквенна назва — А.

ЛЯДУНКА [польськ. *ładunek*] — паронна сумка у кавалеристів.

ЛЯН — див. *таель*.

ЛґПС [< лат. *lapis* камінь] — азотнокисле срібло; утворюється розчиненням металу (срібла) в розведній азотній кислоті у вигляді безбарвних кристалів; застосовується для виготовлення фотографічного паперу і пластинок, дзеркал тощо, в медицині — як припикальний засіб.

ЛґПС-ЛАЗУР — див. *лазурит*.

ЛґСУС [< лат. *lapsus* падіння, хибний крок] — обмовка, помилка.

ЛґТЕКС — див. *латекс*.

ЛґБ [фр. *lieue*] — застаріла французька міра довжини, дорівнює $4\frac{1}{2}$ км.

ЛґЯНОСИ [< ісп. *llanos* рівнини] — великі рівнини на півночі Півд. Америки, в басейні р. Оріноко (Венесуела), на висоті 100—400 м над рівнем моря, відкриті високою і густою травою, серед якої підносяться окремі пальми та інші дерева.

М

МААРИ [нім. *Maar*, *одн.*] — воронкоподібні заглиблення на земній поверхні, що утворилися у вулканічних областях при виверженні у вигляді вибуху газів без появи лави або її крихких продуктів. Часто заповнюються водою і утворюють озера.

МАВЗОЛґЙ [лат. *mausoleum* < гр. *Mausoleion* — славетна гробниця карійського царя Мавзола, споруджена в 4 ст. до н. е. в Малій Азії в м. Галікарнасі] — *архит.* монументальна надгробна споруда; Мавзолей В. І. Леніна і Й. В. Сталіна — монументальна будова, облицьована чорним і сірим *лабрадором* і червоним українським гранітом, проста і строга формою, споруджена в Москві на Красній площі.

МАВРИ — в стародавні часи — римська назва населення (здебільшого берберського) Півн.-Зах. Африки — Мавританії; пізніше перенесена і на арабів, що завоювали країну і змішалися з місцевим населенням.

МАВРІТАНСЬКИЙ стиль [< вл. н. Мавританія — стародавня назва для мусульманських країн у Півн.-Зах. Африці, теперішні Ма-

рокко і частина Алжіру] — архітектурний стиль, що характеризується аркадами, куполами і багатим геометричним орнаментом, який поширився в мусульманських країнах, зокрема в Іспанії під час панування маврів у 7—8 ст.

МАГ [гр. *magos*] — 1) староперський, мідійський або халдейський жрець, що займався також *астрологією*; 2) * чарівник, фокусник, чаклун.

МАГАРАДЖА [санскр. *mahārāja* великий цар] — в Індії — раджа, князь, якому підкорено кілька інших князів.

МАГІСТР [< лат. *magister* начальник; наставник] — 1) в стародавньому Римі — титул деяких службових осіб, напр. м. кінноти; 2) у Візантії — високий придворний титул; 3) в середні віки: а) глава духовно-рицарського ордену; б) викладач т. зв. «вільних» (гуманітарних) наук; 4) в дореволюційній Росії, в Англії і США — учений ступінь.

МАГІСТРАЛЬ [< лат. *magistralis* головний] — всяка головна лінія щодо другорядних, які відходять від неї, напр. головна залізнична

лінія, широка вулиця (одна з головних у великому місті) з інтенсивним рухом транспорту, головна труба каналізації, водопроводу, головний електричний провід, головний кабель зв'язку.

МАГІСТРАНТ [*<* сер.-лат. *magistrans* (*magistrantis*) що готується стати *магістром*] — в дореволюційній Росії — особа, що витримала іспит на ступінь магістра, але не захистила ще *дисертації*.

МАГІСТРАТ [лат. *magistratus*] — 1) в стародавньому Римі — державна посада, представник влади, напр. *консул*, *претор*, *трибун* і т. д.; 2) в Росії від Петра I до періоду 1864—1885 рр. — міське управління, що віддало судово-адміністративними і податними справами міста; 3) в деяких країнах — міське управління, муніципалітет; 4) у Франції — службова особа, що безпосередньо виконує функції правосуддя і прокурорського нагляду; 5) в Англії — суддя, член міського магістрату; 6) в США — сукупність всіх державних чиновників, включаючи судових.

МАГІСТРАТУРА [*<* лат.; див. *магістрат*] — 1) в стародавньому Римі — сукупність всіх осіб, що займали вищі державні і громадські посади, а також назва вищої державної і громадської посади; 2) в буржуазних країнах — загальна назва судових посад на відміну від прокуратури.

МАГІЧНИЙ — 1) що стосується *магії*; 2) * чудодійний, чарівний; 3) *мат. м. к в а д р а т* — квадратна таблиця, складена з n^2 чисел, що дають у сумі по кожному стовпцю, кожному рядку і двох діагоналях одне і те ж число, рівне $\frac{n(n^2 + 1)}{2}$,

де n — число рядків (стовпців).

МАГІЯ [гр. *mageia*] — чарівництво, чари, чаклунство, пережиток уявлень, властивих первісній людині, дикуну; з магією зв'язані всілякі забобони: прикмети, ворожіння, заклинання, «чудеса»; м. є складовою частиною всіх релігійних вірувань. В середні віки розрізняли білу магію, що робила «чудеса» за допомогою «божествен-

них сил», і чорну магію, яка вдавалася по допомогу до «нечистої сили», диявола. За обвинуваченням у зв'язках з дияволом багато людей, в тому числі багато передових мислителів, загинуло на вогнищах *інквізиції* (див.). В епоху імперіалізму в капіталістичних країнах в зв'язку з розпадом буржуазної культури і зростанням містицизму поширені різні види магії, теософії, спиритизму і т. п. мракобісся і шарлатанства.

МАГМА [*<* гр. *magma* гуща, місиво] — *геол.* розжарена в'язкорідина силікатна маса, багата на газів, що виникає в земній корі за умов високої температури і тиску; при застиганні утворює т. зв. *магматичні*, або *вивержені*, породи.

МАГНАЛІЙ — сплав *алюмінію* з *магнієм*, іноді з домішкою марганцю; має добру опірність щодо *корозії*; відзначається високими механічними властивостями.

МАГНАТ [*<* сер.-лат. *magnat* володар, вельможа] — 1) великий землевласник-феодал; 2) великий капіталіст, напр. *фінансовий магнат*.

МАГНЕЗИТ [*<* вл. н. гр.] — мінерал, вуглекислий *магній*; служить для виготовлення вогнетривких матеріалів; застосовується також в цукровій, гумовій і паперовій промисловості.

МАГНЕЗИЯ [*<* вл. н. гр.] — окис *магнію*, білий легкий порошок, що утворюється прожарюванням *магнезиту*; застосовується в медицині, а також у техніці (для виготовлення вогнетривкої цегли).

МАГНЕТІЗМ — 1) вчення про магнітні явища (див. *магніт*) і магнітні властивості тіл; 2) сукупність магнітних явищ; з е м н и й м. — магнітні сили навколо земної кулі; Земля являє собою магніт; північний *полюс* цього магніту знаходиться поблизу південного географічного полюса, а південний — поблизу північного географічного полюса.

МАГНЕТИТ — магнітний залізняк, дуже цінна залізна руда з *магнітними* властивостями; містить 72,4% заліза.

МАГНЕТО — магнітоелектричний *генератор* струму високої напруги; служить для одержання електричної

іскри в циліндрах двигунів внутрішнього згоряння (мотоцикла, автомобіля, трактора, літака) для запалювання пальної суміші.

МАГНЕТОН — *фіз.* елементарний (найменший) *магнітний* момент, що утворюється під час руху *електрона* всередині атома або внаслідок власного обертального руху електрона.

МАГНЕТРОН [гр. *magnētis* магніт + (*елек*)трон] — *рад.* електронна лампа, в якій управління електронним струмом здійснюється за допомогою постійних і змінних магнітних полів, створюваних спеціальними котушками.

МАГНІЙ [< вл. н. гр. *Magnēsia* (стародавнє місто в Малій Азії)] — *хім.* елемент, символ Mg, порядковий номер 12, ат. вага 24,32; блискучий метал сріблястобілого кольору; належить до групи лужноземельних металів; у вигляді дроту, порошку або стрічки горить, даючи дуже яскраве біле світло; магній вживається в фотографії, в піротехніці і для виготовлення різних технічних сплавів; солі його вживаються в медицині, а також в сільському господарстві (як добриво).

МАГНІТ [гр. *magnētis* (*lithos*) магнітний (камінь) < *Magnēsia* (стародавнє місто в Малій Азії)] — *природний м.* — кусок залізної руди — магнітного залізняка, що має властивість притягувати залізо, сталь, кобальт та ін.; *штучний м.* — тіло тієї або іншої форми з сталі або спеціального сплаву, намагнічене з допомогою електричного струму або іншого магніту.

МАГНІТИЗМ — див. *магнетизм*.

МАГНІТНИЙ — що відноситься до *магніту*, має властивість магніту; *м-наполе* — простір, в якому виявляється діяння магнітних сил; *м-напроникливість* — властивість речовини згущати в собі лінії магнітного поля, в якому вона знаходиться; *м. меридіан* — див. *меридіан магнітний*; *м-набурі* — швидкі зміни сили земного *магнетизму*, особливо сильні в полярних областях; *м-несхилення* — кут, утворюваний площинами магнітного і географічного

меридіанів даного місця земної кулі; *м-не нахилення* — кут, утворюваний площиною горизонту і магнітною стрілкою, що вільно обертається навколо горизонтальної осі; *м-нааномалія* — місцеві відхилення від середнього розподілу елементів земного магнетизму по земній поверхні; здебільшого залежать від наявності покладів магнетиту та ін. магнітних мінералів у земній корі; *м. залізняка* — див. *магнетит*.

МАГНІТОГРАФ [< гр. *graphō* пишу] — самопишучий *магнітометр*.

МАГНІТОМЕТР [< гр. *metreo* міряю] — в *геофізиці* — прилад для *магнітних* вимірювань і для визначення місця розташування магнітних руд.

МАГНІТОМЕТРІЯ [< гр. *metreo* міряю] — способи вимірювання *магнітного* поля; застосовується при визначенні родовищ залізних руд, прихованих у надрах землі.

МАГНІТООПТИКА — вчення про впливи *магнітного* поля на *оптичні* явища (на випромінювання і вбирання світла, на поширення світла у речовині).

МАГНІОСТРІКЦІЯ [< лат. *strictio* натягання] — зміна форми феромагнітних тіл (заліза, кобальту, нікелю та ін.) при вміщенні їх в *магнітне* поле (при намагнічуванні їх).

МАГНІТОФОН [гр. *magnētis* магніт + *phōnē* звук] — поліпшений тип *мікрофона*, звукоприймач, в якому звук перетворюється в електричні коливання електромагнітним шляхом (без застосування вугільних зерен), а також прилад для записування звуку електромагнітним шляхом і його відтворення.

МАГОЛІЯ — рід деревних рослин (однойменної родини) з великими пахучими квітками і вічнозеленими листям (у деяких видів); в СРСР маголії розводяться як декоративно-паркові рослини в Криму і на Чорноморському узбережжі Кавказу.

МАГО [фр. *magot*] — безхвоста макака (мавпа з роду *макак*); водиться в Півн.-Зах. Африці і біля Гібралтару; єдиний вид мавп, що зустрічається в Європі; легко приручається.

МАГОМЕТАНІН [< вл. н.] — див. *мусульманин*.

МАГОМЕТАНСТВО [< вл. н.] — див. *іслам*.

МАДАМ [фр. *madame*] — 1) пані, звертання до заміжньої жінки у Франції, додається також до імені і прізвища; прийняте і в багатьох інших країнах; 2) в старовину — вихователька-іноземка в багатій родині.

МАДАПОЛАМ, МАДЕПОЛАМ [за назвою міста в Індії] — бавовняна білизняна тканина.

МАДЕМУАЗЕЛЬ [фр. *mademoiselle*] — звертання до дівчини у Франції, додається також до імені і прізвища; прийняте і в багатьох інших країнах.

МАДІЯ [ам.] — однорічна рослина з родини складноцвітих, що розводиться в Чилі, Каліфорнії і в Європі; насіння її містить до 35% (мадійової) олії, яка йде в їжу, на миловаріння і освітлення.

МАДЛЕНСЬКА культура [< вл. н.] — археологічна культура племен Європи в кінці старокам'яного віку; названа по перших розкопках у печері Мадлен у Франції.

МАДОННА [іт. *madonna*] — 1) старовинне звертання до жінки в Італії; 2) італійська назва «богородиці», а також її скульптурне або живописне зображення.

МАДРЕПОРИ [іт. *madrepore*] — кам'яністі корали — корали з дуже сильно розвиненим вапняним скелетом, живуть колоніями в тропічних морях і утворюють коралові острови і рифи.

МАДРИГАЛІ [фр. *madrigal*] — 1) вірш жартівливого або любовного характеру; 2) *заст.* люб'язність, комплімент.

МАЕСТОЗО [іт. *maestoso*] — *муз.* позначення величного, урочистого характеру виконання.

МАЕСТРО [іт. *maestro*] — почесна назва (гол. ч. у італійців) композитора, музиканта-віртуоза, диригента оркестру і т. п.; в шаховому світі — те саме, що майстер.

МАЖАРА [< тюрк.] — великий довгий віз у степсвих місцевостях Криму, Південної України і Північного Кавказу.

МАЖОР [фр. *major* < іт. *maggiore* букв. більший] — 1) *муз.* лад, стрій, що має своєю основою мажорний акорд, тобто тризвук, побудований вверх від основного тону із сполучення великої терції з малою терцією (напр., до-мі-соль); 2) * бадьорій, радісний настрій.

МАЖОРДОМ [фр. *majordome*] — 1) див. *майордом*; 2) управитель, дворецький.

МАЖОРИТАРНИЙ [фр. *majoritaire* < *majorité* більшість < лат. *maior* більший] — що відноситься до більшості, заснований на більшості; м-не представництво — система виборчого права в буржуазних країнах, при якій враховуються тільки голоси, подані за кандидата, який дістав більшість голосів (протилежн. *пропорціональне представництво*).

МАЖОРНИЙ [фр. *major* < іт. *maggiore*] — 1) *муз.* що відноситься до *мажору* (див.); 2) * бадьорій, радісний.

МАЗАР [ар.] — гробниця, могила мусульманського «святого».

МАЗДАКІЗМ — в 5—6 ст. в Ірані — народний рух проти аристократії і вищого духовенства. Основною силою цього руху були селяни і збіднілі міські маси. М. прибирався в релігійні форми; названий за ім'ям вождя цього руху маніхейського жерця Маздака; м. проповідував знищення майнової нерівності, розкріпачення жінки та ін.

МАЗДЕІЗМ — релігія стародавніх персів, названа за іменем божества Агура-Мазди (Ормузда) — «світлого начала», що нібито боролось з божеством «злого начала» (Аріманом) за перемогу світла над темрявою; заснування цієї релігії приписувалося міфічному пророкові Зороастру (Заратустрі); «священна» книга маздеїзму — *Авеста*.

МАЗОХІЗМ [за ім'ям австрійського романіста Захер-Мазоха] — вид статевого збочення.

МАЗУРКА [< вл. н.] — 1) польський національний танець з тактовим розміром в $\frac{3}{4}$; 2) художній музичний твір у формі цього танцю.

МАЗУТ [тюрк.] — нафтові рештки, що утворюються при перегонці

нафти після відгону бензину, газу і частини масел.

МАЇС [ісп. maíz < ам.] — кукурудза, однорічна рослина з родини злакових; із зерна виробляють борошно, крупи, олію, крохмаль та ін., стебло іде на виробництво паперу і на корм худобі.

МАЙДАН [тюрк.] — назва площі, переважно базарної.

МАЙОЛІКА [іт. maiolica — за назвою острова Майорка] — художня *кераміка*, покрита глазур'ю, зокрема італійська і іспанська кераміка 15 і 16 ст.

МАЙОНЕЗ [фр. mayonnaise] — 1) холодна страва з птиці або риби, полита соусом з прованської олії, яєчного жовтка та різних приправ; 2) рід соусу.

МАЙОР [< лат. maior старший] — 1) військове звання офіцерів Радянської Армії — перше із звань старших офіцерів (попередні звання — капітан, наступне по старшинству — підполковник); серед генеральських звань в СРСР і в багатьох іноземних арміях є звання генерал-м.; 2) офіцерський чин в арміях ряду країн.

МАЙОРАН [лат. Origanum majorana] — ефіроносна рослина з родини губоцвітих; вживається в медицині і кулінарії.

МАЙОРАТ [< лат. maior старший] — 1) система успадкування, що збереглася в деяких країнах від феодальних часів, при якій все майно неподільно переходить або до старшого в роді, або до старшого з живих синів померлого заради збереження могутності старих дворянських родів; 2) масток, що переходить в порядку успадкування неподільно до старшого в роді.

МАЙОРДОМ [лат. maior головний + domus дім] — у ранньому середньовіччі — управитель королівських палаців (у Германії, Франції та Іспанії), вищий придворний, державний сановник.

МАЙОРИЗУВАТИ [нім. majorisieren < лат. maior більший] — використати більшість голосів для відхилення пропозицій меншості, напр. у парламенті.

МАЙЯ — 1) в індуській релігій-

ній філософії — богиня-прародителька всесвіту, уособлення спокушання та ілюзії (за релігійними індуськими вченнями, світ — тільки ілюзія); 2) *астр.*: а) назва одного із *астероїдів*; б) одна з шести яскравих зірок зоряного скупчення *Плеяди*.

МАКАДАМ [< вл. н.] — 1) спосіб брукування вулиць, за яким поверх шару крупного каміння (кам'яного скелету) насипається кілька шарів дрібного щебеню, що щільно утрамбовуються важким котком; зв'язуючою речовиною для макадаму служить вода або *бітум* (м. біт у м і н о з н и й); 2) брук, зроблений за цим способом; 3) матеріал для подібного бруку.

МАКАКА [португ. macaco] — рід мавп з підродуни мартинкових; макаки дуже темущі і легко приручаються, водяться в Азії і в Африці (*маго*).

МАКАО [< вл. н.] — 1) рід азартної карточної гри; 2) вид довгохвостой папуги.

МАКАРОНІЧНИЙ СТИЛЬ [іт. stile maccheronico] — жартівливий літературний стиль, пересипання мови перекрученими іноземними словами або своїми словами, зміненими в дусі іноземної мови.

МАКВІС — див. *макія*.

МАКЕТ [фр. maquette] — *модель* чого-небудь: а) попередній зразок, який подає що-небудь у зменшених розмірах (напр., макет театральної постановки); б) у видавничій справі — попередній (до виготовлення тиражу) зразок книги або журналу, а також попереднє розклеювання всіх елементів тексту та ілюстрацій (макет верстки).

МАКІ [фр. maquis] — 1) чагарники (див. *макія*), в яких корсіканці переховувалися від кривавої помсти — *вендети*; 2) назва франц. партизанів у другій світовій війні.

МАКІАВЕЛЛІЗМ [від імені Макіавеллі (1469—1527), політичного діяча і письменника Флорентійської республіки] — політика, що не спинається перед будь-якими підступними засобами боротьби — обманом, віроломством, зрадою і убивством — для досягнення своїх цілей; широко

застосовується в практиці імперіалістичних фашистських держав.

МАКІНТОШ [*< вл. н.*] — плащ з непромокальної прогумованої тканини (за ім'ям винахідника цієї тканини шотландського хіміка Макінтоша).

МАКІЯ [іт. *macchia*] — зарості вічнозелених твердолистих чагарників, часто колючих; характерні для середземноморських країн, особливо поширені на Корсіці.

МАК-ЛЕОД [*< вл. н.*] — фіз. особливої конструкції манометр для вимірювання дуже малих тисків газу.

МАКЛЕР [нім. *Makler*] — посередник при укладенні торговельних біржових угод.

МАКРЕЛЬ [гол. *makreel*] — скумбрія, невелика (до 50 см) морська риба; водиться в Середземному і Чорному морях і в Атлантичному океані.

МАКРО... [*< гр. makros довгий, великий*] — у складних словах означає «великий», «крупний», «великих розмірів» (протилежн. *мікро...*), напр. *макроструктура*.

МАКРОКЕФАЛ, МАКРОКЕФАЛІЯ — див. *макроцефал, макроцефалія*.

МАКРОКОСМ(ОС) [*< гр. makrokosmos великий світ*] — світ (*космос*), всесвіт; звичайно цим поняттям позначають зоряний світ, що вивчається астрономією; протилежн. *мікрокосм(ос)*.

МАКРОЛІТИ [*макро... + гр. lithos камінь*] — великі, грубо оббиті кам'яні знаряддя, що правила за сокири і кирки; типові для *мезоліту*.

МАКРОПОДИ [*макро... + гр. pus (podos) нога*] — рід риб з групи лабіринтових; вивезений з Китаю і розводиться в *акваріумах*.

МАКРОРЕЛЬЄФ [див. *макро...*] — великі форми рельєфу (див. *рельєф 3*), іноді з дуже значними висотними коливаннями, що обумовлюють основні риси будови більш або менш обширних ділянок суші (гори, плоскогір'я, рівнини, долини і т. п.); пор. *мікрорельєф*.

МАКРОСЕЙСМІЧНИЙ [див. *макро... + сейсмічний*] — м-н і кол-ва н-я — безпосередньо відчутні

нашими органами чуттів коливання ґрунту при землетрусах.

МАКРОСКОПІЧНИЙ [*макро... + гр. skopeō дивлюсь*] — великий розмірами, видимий неозброєним оком, тобто без допомоги мікроскопа (порівн. *мікроскопічний*).

МАКРОСПОРАНГІЙ [див. *макро...*] — *спорангій*, в якому розвиваються *макроспори*.

МАКРОСПОРИ [див. *макро... + спори*] — великі спори, з яких розвиваються жіночі заростки (у різноспорових папоротей, плаунів); за походженням з макроспорами тогочасні зародкові мішки в насінних зачатках квіткових рослин.

МАКРОСПОРОФІЛ [*макро... + спора + гр. phyllon лист*] — змінене листя рослини, на якому розвиваються *макроспорангії*.

МАКРОСТРУКТУРА [див. *макро... + структура*] — крупнокристалічна або крупнозерниста будова твердої речовини (напр., мінералу, металу або сплаву), видима неозброєним оком або при невеликому збільшенні через лупу (протилежн. *мікроструктура*).

МАКРОФАГИ [*макро + гр. phagos пожираючий*] — клітини організму тварин і людини, здатні до захоплення і перетравлювання різних сторонніх організмові частинок (в тому числі *мікробів*). І. І. Мечников назвав ці клітини макрофагами на відміну від *мікрофагів* (див. також *фагоцитоз*).

МАКРОФОТОГРАФІЯ [див. *макро...*] — фотографічне знімання об'єкта з безпосереднім, порівняно невеликим збільшенням (подібно до збільшення за допомогою лупи).

МАКРОЦЕФАЛ [*макро... + гр. kephale голова*] — великоголовий.

МАКРОЦЕФАЛІЯ [*< гр.; див. макроцефал*] — великоголовість, великі розміри голови.

МАКСВЕЛ [*< вл. н.*] — фіз. одиниця магнітного потоку (в абсолютній електромагнітній системі мір). При рівномірному зменшенні магнітного потоку на 1 максвел в 1 сек. в електричному контурі, що охоплює цей потік, з'являється напруга в 10^{-8} вольт.

МАКСИМА [$<$ лат. *maxima* (*sententia*) основне правило, принцип] — логічний або етичний принцип, виражений у короткій формулі, правильному поведінки.

МАКСИМАЛІЗМ [$<$ лат. *maximus* найбільше] — доведення вимог до крайності; надмірність.

МАКСИМАЛЬНИЙ [$<$ лат. *maximus* найбільший] — якнайбільший, найбільший; м. термометр (або термометр максимум) — *фіз.* термометр, що відмічає найвищу температуру за певний проміжок часу; м-на швидкість — *ав.* швидкість польоту, що встановилася на повній потужності мотора, двигуна.

МАКСИМУМ [$<$ лат. *maximus* найбільше] — 1) найбільша величина; найбільша, гранична кількість; 2) *мат.* найбільше значення безперервної *функції* для деякого значення незалежного змінного в порівнянні із значеннями цієї *функції* для всіх близьких значень незалежного змінного; 3) *програма* — див. *програма*; 4) м. б а р о м е т р и ч н и й — область високого атмосферного тиску.

МАКУЛЯТУРА [$<$ лат. *macula* пляма] — 1) зіпсовані (в друку та ін.) аркуші паперу, що йдуть на оборотку або в переробку; непридатний папір, книги, призначені для переробки на паперових фабриках; 2) * бездарна, низькопробна література, твір, що не має ніякої цінності.

МАК'ЯВЕЛЛІЗМ — див. *макіавеллізм*.

МАЛАКОЛОГІЯ, МАЛАКОЗООЛОГІЯ [$<$ гр. *malakos* м'який] — відділ *зоології*, що вивчає *моллюсків*.

МАЛАХІТ [гр. *malachites*] — м і д н а зелений — мінерал яскраво-зеленого кольору, водна вуглекисла сіль міді; цінний камінь для художньо-декоративних виробів; м. також використовується як руда для виплавки міді.

МАЛЕЇН [$<$ лат.] — речовина (біопрепарат), що вживається для розпізнавання у тварин прихованих форм заразної хвороби — сипу.

МАЛЕЇНОВА кислота [$<$ лат. *malum* яблуко] — двохосновна

кислота, що утворюється окислюванням бензолу; служить для синтезу різних хімічних сполук.

МАЛЬПІГІЙ ш а р [$<$ вл. н.] — глибокі шари клітин багатшарового плоского епітелію шкіри (*енідермісу*) людини і хребетних тварин; м. ш. прилягає до сполучної тканини; в мальпигієвому шарі відбувається розмноження клітин епітелію; називається інакше зародковим або ростковим шаром.

МАЛЬНОСТ [фр. *malle-poste*] — 1) поштова карета (до проведення залізниць), що перевозила пасажирів і легку пошту; 2) дитяча коляска з одним або двома місцями для сидіння.

МАЛЬТІЙСЬКИЙ орден (раніше — *іоаніти, госпітальєри*) — один з духовно-рицарських орденів; з 1530 р. оселився на о. Мальта, звідки і дістав свою назву.

МАЛЬТОЗА [англ. *maltose* $<$ malt солод] — солодовий цукор, дисахарид, проміжний продукт розщеплення крохмалю (при пивоварстві і винокурінні).

МАЛЬТРЕТІРУВАТИ [фр. *maltraiter*] — погано поводитися з ким-небудь.

МАЛЬТУЗІАНСТВО — реакційна буржуазна «теорія», яка намагається довести, що злидні трудящих в умовах капіталізму є результатом діяння закону абсолютного перенаселення. Родоначальник цієї «теорії» — англійський буржуазний економіст, дворянин і священник Мальтус (1766—1834) намагався на догоду пануючим експлуаторським класам пояснити безробіття, нестатки і злидні трудящих мас не соціальними причинами, не надзвичайно жорстокою експлуатацією, властивою капіталістичному ладові, а надто швидким зростанням населення. У своїй книзі «Дослід про закон народонаселення» Мальтус твердить, що засоби до існування зростають повільніше (в арифметичній прогресії), ніж зростає населення (в геометричній прогресії); тому він пропонував трудящим утримуватися від шлюбів і дитородіння, а голод, безробіття і епідемії, що забирають при капіта-

лізмі мільйони трудящих у могилу, оголосив благодіянням природи. «Наукові висновки Мальтуса побудовані в інтересах панівних класів взагалі і реакційних елементів цих панівних класів особливо; інакше кажучи, заради цих інтересів він підробляє науку» (Маркс). «Закон народонаселення» Мальтуса спростований самим життям, кризами надвиробництва в капіталістичних країнах, що періодично повторюються, і особливо практикою соціалістичного будівництва в СРСР — країні, в якій нема і не може бути безробіття і криз і в якій добробут трудящих мас безперервно поліпшується поряд з зростанням населення. Із загостренням класової боротьби в капіталістичних країнах реакційні буржуазні вчені намагаються під різними прапорами відродити людиноненависницьку «теорію» Мальтуса, яка широко використовується імперіалістами для виправдання агресії, загарбницьких воєн і диких расових теорій.

МАМАЛОЛОГІЯ, МАМАЛОГІЯ [лат. *matra* сосок, молочна залоза + гр. *logos* поняття, вчення] — відділ *зоології*, що вивчає ссавців.

МАМЕЛЮКИ, МАМЛЮКИ [ар.] — особиста гвардія єгипетських султанів, що набиралася з тюркських і кавказьких рабів (з 13 ст.); в середині 13 ст. м. поставили на престол власну династію, яка згодом була повалена; м. були знищені в 1811 р. папою Мухаммедом-Алі.

МАМОНА [< гр. *matmonas* багатство] — 1) *міф.* бог багатства і наживи у стародавніх сирійців; 2) * жадібність, користоловство.

...**МАН** [< гр.; див. ...*манія*] — у закінченні складних слів означає (пристрасний) любитель, напр. *бібліоман*.

МАНГАНІН [< нім. *Mangan* марганець] — слав міді, марганцю і нікелю; вживається в електротехніці для виготовлення точних вимірювальних приладів.

МАНГАНІТ [< нім. *Mangan* марганець] — мінерал, водний окис марганцю; руда для одержання марганцю.

МАНГО [малайськ.] — солодкий, ароматичний плід мангового дерева (родини *анакардієвих*), що росте в тропічній Азії; величиною з яблуко, оранжовожовтого кольору.

МАНГОЛЬД [нім. *Mangold*] — листовий буряк; вирощується як овочева салатна культура.

МАНГОСТАН [малайськ.] — тропічне дерево з родини *гумігутових* з ароматичними їстівними плодами.

МАНГРОВІ ЛІСИ [англ. *mangrove*] — густі лісові зарості на болотяних, мулистих морських узбережжях тропічних (іноді субтропічних) країн і в гирлах тропічних річок; складаються з дерев і чагарників з деякими своєрідними біологічними особливостями: дихальні корені, проростання насіння на дереві і т. п.

МАНГУСТА [фр. *mangouste* < інд.] — рід хижих ссавців з родини *віверових*; мангусти водяться в Півд. Азії і Африці; один вид — *мунго* (в Індії) — винищує отруйних гадюк.

МАНДАРИН ¹ [португ. *mandarin* < санскр. *mantrin* радник] — європейська назва вищих чиновників у старому Китаї.

МАНДАРИН ² [фр. *mandarine*] — плодове деревце з родини *рутових*, групи *цитрусових*, з невеликими, трохи сплюснутими, оранжового кольору запашними плодами тієї самої назви.

МАНДАТ [лат. *mandatum*] — 1) повноваження, наказ, доручення; 2) документ, що свідчить про повноваження, напр. депутатський м. — посвідчення про обрання депутатом; м. Ліги Націй — м., даний Лігою Націй після першої світової війни 1914—1918 рр. країнам-переможцям на управління колишніми німецькими колоніями і турським володіннями, названими тому (під)мандатними країнами. Система мандату мала на меті приховати політику колоніального гніту. Деякі з підмандатних країн після другої світової війни фактично анексовані імперіалістичними країнами, і їх народи зазнають жорстокої експлуатації і гноблення.

МАНДАТАРІЙ [фр. *mandataire* < лат. *mandatum* доручення] — упов-

новажений; особа, держава, що дістала *мандат*.

МАНДАТНИЙ — прикм. від сл. *мандат*; м-на комісія — комісія для перевірки повноважень депутатів, делегатів з'їзду і т. д.; м-на система голосування — система голосування, при якій кожен делегат може мати кілька голосів, відповідно до чисельності організації, яку він представляє (прийнята на з'їздах англійських профспілок); м-н і країни — див. *мандат Ліги Націй*.

МАНДОЛІНА [іт. mandolino] — музичний інструмент з чотирма подвійними металевими струнами; звук добувається ударом рогової пластинки (медіатора, плектра).

МАНДРАГОРА [гр. mandragoras] — адамова голова, багаторічна рослина з родини пасльонових з м'ясистим редькоподібним, іноді розгалуженим, коренем; у середні віки мандрагорі приписували чудодійні властивості.

МАНДРИЛ [ісп. mandril] — мавпа з родини мартишкоподібних з подовженою головою, яскраво пофарбованими сідничними мозолями і коротким хвостом; водиться в Африці.

МАНЄВР [фр. manœuvre] — 1) пересування військ у бойовій обстановці з метою створення найбільш вигідного угруповання своїх сил і засобів і постановки їх у найбільш вигідне положення щодо противника для успішного виконання бойового завдання; види маневру: обхват, обхід, відхід (пор. *маневри*); 2) * виверт, вдалий прийом.

МАНЄВРИ [фр. manœuvres] — 1) *військ.* тактичні заняття військових з'єднань (або флоту) в обстановці, що наближається до бойових умов; примірний бій; 2) *залізничн.* пересування паровозів і вагонів по станційних коліях для складання поїздів, сортування вагонів і т. д.

МАНЄВРУВАТИ — 1) робити *маневр*, *маневри*; 2) * діяти обхідним шляхом, вдаватися до вивертів, викручуватися; 3) * майстерно розпоряджатися, вміло користуватися чим-небудь.

МАНЄЖ [фр. manège] — 1) майданчик або приміщення для нав-

чання верхової їзди і виїжджування (тренування) коней; манежі бувають і на ветеринарних пунктах, напр. для огляду коней; 2) у цирку — місце для вистав.

МАНЕКЕН [фр. mannequin < фламанд. manekin людина] — 1) фігура з дерева або пап'є-маше в формі людського тулуба для примірювання одягу; 2) дерев'яна лялька з рухливими руками і ногами, що застосовується художниками для зарисовки людських поз; 3) * млява, безживна, малорухлива, безвольна людина.

МАНЕРА¹ [фр. manière] — 1) прийом, спосіб дії, звичка; 2) *манери* — спосіб тримати себе, зовнішні форми поведінки; 3) відмітні риси творчості якого-небудь художника або письменника, його стиль.

МАНЕРА² [фр. manière] — *теж.* дерев'яна дошка з прорізаним наскрізь рисунком; вживається при фарбуванні, вибиванні тканин і шпалер.

МАНЖЕТА [фр. manchette] — 1) обшлаг у блузи або сорочки, пришитий або пристебнутий; 2) *теж.* самоущільнюване обладнання у вигляді шкіряних кілець, застосовується у поршневих насосах.

МАНІ [лат. manes] — за віруваннями стародавніх римлян — душі померлих предків, що панувалися як божества (див. також *лари*).

МАНІАКАЛЬНИЙ [фр. maniacal < гр.] — одержимий *манією*, спрямований до однієї думки або до одного бажання.

МАНІАКАЛЬНО-ДЕПРЕСИВНИЙ ПСИХОЗ — циркулярний психоз — психічне захворювання з більш-менш тривалими приступами збудження і пригнічення, що чергуються (див. *манія*, *меланхолія*, *депресія* ³).

МАНІКЮР [фр. manicule < лат. manus рука + curare дбати] — спеціальний догляд за руками, чищення й полірування нігтів.

МАНІОК(А) [ісп. manioca < з мови тулі mandihosa] — 1) тропічна чагарникова рослина з родини молочайних, великий бульбовидний корінь якої йде в їжу; 2) борошно з коренів цієї рослини.

МАНІПУЛЮВАТИ [фр. manipuler] — 1) робити *маніпуляції*.

МАНІПУЛЯТОР [фр. *manipulateur*] — 1) частина телеграфного апарата, призначена для попереднього набору знаків, що передаються (при багатократному телеграфуванні); 2) прилад, що виконує складні операції при регулюванні виробничих і контрольних процесів, застосовується в пультях управління, диспетчерських пунктах і т. д.; 3) особа, що здійснює *маніпуляції*.

МАНІПУЛЯЦІЯ [фр. *manipulation*] — 1) більш або менш складний прийом у ручній роботі, що потребує великої точності (напр., при виготовленні складних препаратів, ліків); 2) управління змінним струмом високої частоти з метою посилення телеграфних сигналів; 3) * спритна, шахрайська витівка.

МАНІРКА [польськ. *manierka*] — *вст.* похідний кухоль, фляжка.

МАНІРНИЙ [< фр.; див. *манера* ¹] — неприродний, позбавлений простоти, примхливий.

МАНІРНИЧАТИ [< фр.; див. *манера* ¹] — неприродно тримати себе, маніритися.

МАНІФЕСТ [< лат. *manifestus* явний] — 1) урочисте писане звернення верховної влади до населення; 2) писане звернення громадських організацій, політичних партій або літературних груп до суспільства або окремих його класів і груп з викладенням своїх поглядів, програм, пропозицій і рішень.

МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — геніальна праця Маркса і Енгельса, опублікована в лютому 1848 р. «Маніфест Комуністичної партії» — перший програмний документ комуністичної партії, що озброїв світовий пролетаріат революційною теорією наукового комунізму, ясним розумінням законів суспільного розвитку і історичної ролі пролетаріату як могильщика капіталізму і творця комуністичного суспільства. «В цьому творі з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньоісторичної рево-

люційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства» (Ленін). Головною ідеєю «Маніфесту Комуністичної партії» є наукове обґрунтування історичної неминучості соціалістичної революції, повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату для побудови комуністичного суспільства. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, створення Радянської соціалістичної держави, побудування соціалістичного суспільства в СРСР під керівництвом КПРС, виникнення країн народної демократії, що твердо стали на шлях соціалізму, знаменують найвеличніше торжество ідей «Маніфесту Комуністичної партії».

МАНІФЕСТАНТ — учасник *маніфестації*.

МАНІФЕСТАЦІЯ [< лат. *manifestatio* виявлення, прояв] — публічний масовий виступ для виявлення співчуття, солідарності або протесту (див. також *демонстрація* ¹).

МАНІХЕЙІЗМ, МАНІХЕЙСТВО [від імені легендарного перса Мані] — релігійна течія, що поширилась в Римській імперії, починаючи з 3 ст. н. е.; суміш елементів християнства з староперською релігією *маздеїзму*; жорстоко переслідувалась церквою; проіснувала до 10 століття.

МАНІЯ [< гр. *mania* безумство, пристрасть, потяг] — хворобливо-підвищений, збуджений стан, одна з двох фаз *маніакально-депресивного психозу*; в звичайному слововживанні — велика, майже хвороблива пристрасть, потяг до чого-небудь.

...**МАНІЯ** [< гр. *mania* безумство, пристрасть] — у закінченні складних слів означає великий потяг, пристрасть до чого-небудь, напр. *графоманія*.

МАНІЯК [фр. *maniaque* < гр.] — одержимий *манією*, що хворіє на ненормальний, однобічний потяг до чого-небудь.

МАНКІРУВАТИ [фр. *manquer*] — недбало ставитися до своїх обов'язків, напр. пропускати без поважних причин заняття.

МАНКО [іт. *manco* букв. недостає] — *ек.* недоважування в товарі, недолік у касових сумах.

МАНОДЕТАНДЕР [гр. manos рідкий, нещільний + *детандер*] — прилад для зниження тиску стисненого газу при витіканні його з однієї посудини (балона) в другу; застосовується гол. ч. в зварювальній справі.

МАНОМЕТР [гр. manos рідкий, нещільний + *метреб* міряю] — прилад для вимірювання тиску повітря, пари, газу, рідини в замкненому просторі, напр. в котлі.

МАНОР [англ. manor] — феодалне помістя в середньовічній Англії.

МАНОЦИТИН — суміш шерстяного жиру з камфорним маслом; вживається як засіб проти *корозії* металевих деталей і виробів.

МАНСАРДА [фр. mansarde < вл. н.] — жила приміщення на горіщі під схилом даху.

МАНТИЛЬЯ [ісп. mantilla] — 1) мереживна, біла або чорна, жіноча накидка, що накриває голову і верхню частину тулуба (носять іспанки); 2) коротка жіноча накидка без рукавів.

МАНТИСА [< лат. mantissa добавка, прибуток] — *мат.* дробова частина *лога рифму*.

МАНТІЯ [сер.-гр. mantion] — 1) широкий довгий одяг у вигляді плаща, що одягається поверх іншого одягу; 2) *зоол.* зморшка шкіри у деяких безхребетних тварин (моллюсків, плечоногих, вусоногих раків), що охоплює все тіло і виробляє зовнішній скелет, напр. черепашку.

МАНТО [фр. manteau] — широке дамське пальто.

МАНУАЛ(Ь) [< лат. manualis ручний] — клавіатура в органі, на якій грають руками; зветься так на відміну від *педалей*, на які натискають ногами.

МАНУСКРИПТ [лат. manuscriptum] — рукопис, гол. ч. стародавній.

МАНУФАКТУРА [сер.-лат. manufactura < лат. manus рука + facere робити] — 1) форма капіталістичного виробництва, що історично передувала великій машинній промисловості. Характерними рисами мануфактури є: об'єднання праці робітників у майстерні під керівництвом капіталіста, переважання ручної праці у виробництві, детальний поділ

праці всередині майстерні. Мануфактура панувала в Зах. Європі приблизно з 16 до кінця 18 ст.; до мануфактурного поділу праці одним з перших перейшло текстильне виробництво; 2) виробництво текстильної промисловості, тканини.

МАНЦИПАЦІЯ [лат. municipatio] — *юр.* в староримському праві — спосіб передачі права власності в присутності свідків; урочистий вступ у володіння.

МАНЧЕСТЕРСЬКА шк о л а, **МАНЧЕСТЕРСТВО** — течія в економічній політиці промислової буржуазії, що виникла в Англії у 30-х рр. 19 ст. в зв'язку з боротьбою проти хлібного мита; захищала вільну торгівлю і відмову від будь-якого втручання держави в економічне життя країни; найвизначніші представники цієї течії — Кобден і Брайт (з міста Манчестера).

МАРАБУ [фр. marabout < ар.] — великий птах з родини чорногузів з голою головою і з величезним сильним дзьобом; водиться в тропічній Африці і в Південній Азії.

МАРАБУТ [фр. marabout < ар.] — пустельник; член мусульманського релігійного братства (гол. ч. у Північній Африці).

МАРАЗМ [< гр. marasmus розслабленість] — 1) надзвичайне виснаження організму, занепад сил внаслідок старості або тривалої хвороби; 2) * моральне безсилля.

МАРАКАС [ісп. maracas] — південноамериканський ударний інструмент — рід брязкальців, набрав великого поширення в *джазі*.

МАРАЛ [тюрк.] — великий олень з великими гіллястими рогами; водиться на Алтаї, у Східному Сибіру і в Північно-Західній Монголії; розводиться для одержання *пантів*.

МАРАНИ [ісп.] — в середні віки в Іспанії — євреї, що прийняли формально християнство, але потай продовжували сповідувати свою стару віру; жорстоко переслідувалися інквізицією.

МАРАФОНСЬКИЙ біг [< вл. н.] — найдовша дистанція бігу (42 км 195 м) в сучасній легкій атлетичі, названа в пам'ять еллінського воїна, який прибіг в Афіни

з містечка Марафон, щоб повідомити про перемогу над персами (490 р. до н. е.)

МАРГАНЕЦЬ [нім. Mangan(ers)] — хім. елемент, символ Mn, порядковий номер 25, ат. вага 54,93; метал сіруватого кольору з червонуватим відтінком, тугоплавкий і твердий; вживається в металургії для сплавлення з іншими металами, в сільському господарстві як добриво і в медицині.

МАРГАНЦЕВИЙ, МАРГАНЦЬОВИЙ — що містить *марганець*; м. б л и с к — мінерал, сірчастий марганець; м. ш п а т — мінерал, вуглекислий марганець; м а р г а н ц ь о в о к и с л и й к а л і й застосовується в медицині як обеззаражуючий засіб.

МАРГАРИН [< гр. margaros перламутр] — харчовий жир, що має вигляд коров'ячого масла, виготовляється з різних тваринних і рослинних жирів.

МАРГІНАЛІЇ [< лат. margo край] — 1) помітки на полях (книги); 2) заголовки, вміщені на полях книги («боковики»).

МАРГО [< лат. margo край] — поля ділового документа, комерційного листа для різних відміток.

МАРЕНОВІ [< польськ. marzanna, marzena марена] — родина рослин, до якої належать кофейне дерево, хінне дерево, марена, гарденія та ін., всього до 4500 видів.

МАРЕОГРАФ — див. *лімніграф*.

МАРЖА [< фр. marge поле (сторінки), край] — *ком.* 1) різниця між біржовою ціною товару і максимальним розміром дозволеної під нього позики; 2) різниця між зазначеною в біржовому бюлетені ціною продавця і ціною покупця.

МАРЗАН [< іт. margine поле (сторінки), край] — *друк.* металевий (або з іншого матеріалу) брусок, що вставляється в складальну форму для заповнення великих пробілів (порожніх місць), напр. на місці полів сторінок.

МАРИНА [іт. marina] — картина, що зображує морський вид.

МАРИНІЗМ [< лат. marinus морський] — прагнення імперіалістичної держави до панування на морі,

що здійснюється шляхом збільшення своїх морських озброєнь, спорудження військово-морських баз і т. п.; один з проявів *мілітаризму*.

МАРИНІСТ [іт. marinista] — художник, що зображує морські види (див. *марина*).

МАРІОНЕТКИ [фр. marionnette, *одн.* — первісна назва зображення свангельської Марії в середньовічній ляльковій виставі] — 1) ляльки, що приводяться в рух шнурками або нитками і виконують різні ролі в ляльковому театрі; 2) * люди, держави, що є сліпим, слухняним знаряддям в чужих руках.

МАРІОНЕТКОВИЙ — прикм. від сл. маріонетка (див. *маріонетки*); м-й у р-д — уряд, що є слухняним знаряддям в руках якої-небудь імперіалістичної держави.

МАРКА ¹ [нім. Marke] — 1) поштовий або гербовий знак різної вартості, який означає, що державний збір сплачено; 2) фабричне клеймо, знак фірми; т о в а р « н а й в и щ о ї м а р к и » — доброякісний, першосортний товар.

МАРКА ² [нім. Mark, фін. markka] — грошова одиниця Німецької Демократичної Республіки і Західної Німеччини, дорівнює 100 п ф е н і г а м; грошова одиниця Фінляндії, дорівнює 100 п е н і.

МАРКА ³ [нім. Mark] — 1) селянська община у середньовічній Германії; 2) в ранньому середньовіччі у Франкській державі і пізніше в Німеччині — прикордонний округ з військовим управлінням.

МАРКАЗИТ [сер.-лат. marcasita] — сірчаний або залізний колчедан однакового хім. складу з *піритом*; вживається для виробництва сірчаної кислоти і залізного купоросу.

МАРКАТО [іт. marcato] — *муз.* вказівка виконавцеві на необхідність виразно виділити те чи інше місце або тему.

МАРКГРАФ [нім. Markgraf] — у середньовічній Германії — правитель прикордонної області (*марки* ²); пізніше — титул деяких німецьких князів.

МАРКЕР ¹ [< фр. marquer відмічати] — служитель, який веде лічбу при більярдній грі.

МАРКЕЇР² [*<* фр. *marquer* відмічати] — 1) мітчик, або слід до покажчик, — сільськогосподарське знаряддя для проведення лійки або борозен перед ручною посадкою рослин; 2) *штанга*, що прикріплюється збоку до трактора або сільськогосподарських машин і вказує слід для суміжного проходу машини, чим допомагає додержувати паралельності рядків.

МАРКЕТРІ [фр. *marqueterie*] — інкрустація по дереву з дрібних кусків металу, дерева та інших матеріалів.

МАРКІЗ [фр. *marquis*] — дворянський титул у Франції, Англії, Італії та Іспанії.

МАРКІЗА [фр. *marquise*] — 1) дружина *маркіза*; 2) надвірний (полотняний, парусиновий) навіс над вікнами для захисту від сонця; 3) залізний або скляний навіс над входом в будинок; 4) перстень з каменями, вставленими в овальну оправу.

МАРКІРУВАТИ [*<* фр. *marquer* відмічати] — 1) ставити (на товар) фабричне клеймо, або *марку*¹ 2; 2) відмічати взятки в карточній або очки в більярдній грі.

МАРКІТАНТ [нім. *Marketender* *<* іт. *mercante* торговець] — дрібний торговець, переважно істивними припасами, що супроводив в давні часи (вже у стародавніх римлян) армію в поході.

МАРКО [*<* іт. *marco* клеймо] — визначення ціни монети за її вагою, а не за номінальною вартістю.

МАРКСИЗМ [за ім'ям основоположника — Карла Маркса] — наука про закони розвитку природи і суспільства, про революцію пригноблених і експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах, про будівництво комуністичного суспільства. Марксизм є єдиним справді науковим, найпередовішим і послідовно революційним світоглядом. Марксизм виник в 40-х рр. 19 століття як пряме вираження корінних інтересів найреволюційнішого класу капіталістичного суспільства — пролетаріату і нерозривно зв'язаний з революційною боротьбою робітничого класу проти буржуазії за

перемогу соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату і побудову комуністичного суспільства. Творцями марксизму були Карл Маркс (1818—1883) і Фрідріх Енгельс (1820—1895). Поява і обґрунтування марксизму були найбільшим переворотом в історії наукової думки, який відкрив нову еру в розвитку наукового пізнання. Марксистський філософський матеріалізм, економічна теорія К. Маркса і пролетарський науковий соціалізм — три складові частини революційної марксистської теорії. Філософську основу марксизму становлять *діалектичний і історичний матеріалізм*. К. Маркс і Ф. Енгельс вперше створили науку про об'єктивні закони історичного розвитку. На протилежність *утопічному соціалізму*, марксизм довів на основі економічних законів розвитку капіталістичного суспільства історичну закономірність переходу від капіталізму до соціалізму. К. Маркс і Ф. Енгельс показали всесвітньо-історичну роль пролетаріату як можливість капіталізму і творця комуністичного суспільства. Відкривши закон і рушійні сили розвитку капіталістичного суспільства, марксизм дав наукове обґрунтування теорії і практики класової боротьби, робітничого руху, керованого комуністичною партією, пролетарської революції, *диктатури пролетаріату* і побудови комуністичного суспільства. Марксизм — не догма, а керівництво до дії, він постійно розвивається і вдосконалюється на основі нового досвіду революційної боротьби і досягнень наукової думки. Після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Ленін (1870—1924) підніс марксистську теорію на вищий ступінь, всебічно розвинув і збагатив її новим історичним досвідом міжнародного робітничого руху і, насамперед, величезним досвідом революційної боротьби робітничого класу в Росії. Ленінізм є далішим творчим розвитком марксизму, марксизмом в нових умовах класової боротьби пролетаріату, марксизмом епохи імперіалізму і пролетарських революцій, марксизмом епохи побуд-

дови соціалізму і поступового переходу до комуністичного суспільства. Головні в марксизмі-ленінізмі — вчення про диктатуру пролетаріату, про умови її завоювання, зміцнення і розвитку. В. І. Ленін розробив учення про партію нового типу і про радянську соціалістичну державу. Відкривши закон нерівномірного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму, В. І. Ленін довів можливість побудови соціалізму в одній країні. Побудова соціалізму в СРСР довела на практиці істинність наукового передбачення В. І. Леніна. Й. В. Сталін (1879—1953) творчо розвинув марксистсько-ленінське вчення стосовно до нових історичних умов і в ряді питань збагатив революційну теорію новими положеннями. Марксистсько-ленінська теорія дає Комуністичній партії можливість орієнтуватися в обстановці, передбачити хід подій, прокласти нові шляхи в історії, швидше завойовувати і закріплювати перемоги. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, знанням об'єктивних законів історичного розвитку, Комуністична партія виробила науково обгрунтовану і практично перевірену політику, що відбиває потреби розвитку матеріального життя суспільства, корінні інтереси народу. Вся історія Комуністичної партії Радянського Союзу знаменує торжество великого, всепермагаючого вчення марксизму-ленінізму. Марксизм-ленінізм є прапором боротьби за перемогу комунізму в усьому світі.

МАРКСІСТ — прихильник, послідовник *марксизму*.

МАРКСИСТСЬКИЙ — що належить до *марксизму*, відноситься до нього.

МАРКШЕЙДЕР [нім. Markscheider] — гірничий інженер, спеціаліст по геодезичній зйомці підземних гірничих виробок.

МАРМУР [лат. marmor < гр. marmaros] — кристалічний вапняк різних відтінків, що утворився з осадочних відкладень вапняка в результаті їх перекристалізації (*метаморфізму*); цінний скульптурний і архітектурний матеріал. Мармур застосовується також в електротех-

ніці; у будівельній промисловості часто присвоюють цю назву і некристалічним вапнякам, що приймають шліфовку так само, як мармур.

МАРОДЕР [фр. maraudeur] — грабіжник, який викрадає на полі бою речі, що є у вбитих і поранених; солдат, що морально розклався і грабує населення під час війни.

МАРОДЕРСТВО [< фр.; див. *мародер*] — грабіж, пограбування жителів ворожої території або вбитих і поранених на полі бою; мерзотне і ганебне явище мародерства властиве будь-якій імперіалістичній армії.

МАРОКЕН [фр. maroquin, за первісним місцем виготовлення — Марокко] — тиснений сап'ян; застосовується для оправ; *ма ро ке но в и й п а п і р* — кольоровий папір, підроблений під сап'ян.

МАРОНИ [фр. maron, *одн.* < ісп. cimarron] — утікачі раби-негри у Вест-Індії і Гвіані, що боролися проти білих колонізаторів.

МАРС¹ [лат. Mars] — 1) у староримській міфології — бог війни; 2) *астр.* четверта по віддалі від Сонця планета сонячної системи; має червонуватий колір.

МАРС² [гол. mars] — площадка на верху щогли, що служить для спостереження над горизонтом, а на парусних суднах, крім того, для рознесення *стенів-вант* і інших робіт по управлінню парусами.

МАРСЕЛЬ [гол. marszeil] — другий знизу парус трапецієвидної форми на парусних суднах з прямим озброєнням.

МАРСЕЛЬСЬКА [фр. Marseillaise за назвою міста Marseille Марсель] — французька революційна пісня (спершу марсельських волонтерів), складена в 1792 р. під час французької буржуазної революції Руже-де-Лілем; національний гімн Франції.

МАРТЕН [< вл. н.] — скорочена назва мартенівської печі, в якій одержують різні сорти литого заліза і сталі.

МАРТЕНІВСЬКИЙ процес [< вл. н.] — спосіб добування литого заліза або сталі у відбивних регенеративних печах; *м - ка* сталі добувається в мартенівській печі плавленням у ній рідкого чавуну ра-

зом із залізним, стальним і чавунним брухтом.

МАРТЕНСІТ [< вл. н.] — структурна складова загартованої сталі, в якій після протравки можна спостерігати під мікроскопом дрібну гольчасту будову; відзначається високою твердістю і крихкістю.

МАРТИРОЛОГ, МАРТИРОЛОГІЙ [сер.-гр. *martyrologos* < гр. *martyr* свідок, мученик + *logos* слово] — 1) збірник релігійних оповідань про християнських мучеників — вид церковної літератури, поширеної в середні віки; 2) * перелік пережитих ким-небудь страждань, переслідувань.

МАРЦИПАН [іт. *marzapane*] — 1) густа тістоподібна маса з трохи провареної суміші тертого мигдалю з цукровим сиропом, що йде на виготовлення різноманітних кондитерських виробів; 2) кондитерські вироби з цієї маси.

МАРШ [фр. *marche*] — 1) ритмічний, розмірений хід; 2) пересування військ, що провадиться на наявних у військах, які пересуваються, транспортних засобах, бойових машинах і пішим порядком; 3) музичний твір чіткого, рівномірного, чотиридольного або двоного, руху, що встановлює колективний ритм людського кроку (м. урочистий, військовий, траурний і т. д.); 4) частина сходів між двома площадками.

МАРШАЛ [фр. *maréchal*] — 1) персональне військове звання, яке присвоюється Президію Верховної Ради СРСР видатним особам вищого командного складу, що особливо відзначилися; 6 звання: **Маршал Радянського Союзу**, **Маршал Головної Маршалів родів військ** — артилерії, авіації, бронетанкових військ, інженерних військ, військ зв'язку; 2) вище військове звання в арміях деяких держав.

МАРШАНЦЯ [< вл. н.] — печіночний мох, що часто росте у вогких, недосить освітлених місцях.

МАРШІ [нім. *Marsch*, одн.] — низовинні родючі луки, утворені морським і річковим мулом біля берега моря і *дельта* великих річок у Півн.-Зах. Німеччині і Нідерландах; поверхня маршів часто лежить нижче

від рівня моря і захищається від затоплення греблями.

МАРШ-МАНЕВР [фр. *marche-manœuvre*] — пересування великих військових з'єднань (армій, корпусів) на театрі воєнних дій з метою створення вигідного групування сил.

МАРШОВИЙ [< фр.; див. *марш*] — *військ*, що відправляється як поповнення в діючу армію, напр. м - а р о т а.

МАРШРУТ [фр. *marche* хід + *route* шлях] — 1) порядок путі, покажчик подорожі; 2) шлях проходження військ, літаків, машин і т. п.; 3) товарний поїзд, що йде без зміни состава і вантажу за заздалегідь накресленим напрямом до місця призначення (маршрутний поїзд).

МАР'ЯЖ [фр. *marriage*] — 1) *васт*, весілля, шлюб; 2) в карточних іграх — король з дамою однієї масті в одних руках.

МАСА [< лат. *massa* грудка, кусок] — 1) у механіці — міра інертності тіла по відношенню до діючої на нього сили; 2) кількість речовини даного тіла; 3) безформна речовина; 4) сировий матеріал (здебільшого рідка або напіврідка суміш), напр. паперова м., розплавлена м. чавуну, м. рідкого скла і т. п.; 5) безліч, велика кількість чого-небудь, когонебудь; 6) *маси* — широкі кола населення, народ.

МАСАЖ [фр. *massage*] — система механічних впливів (напр., розтирання, погладжування, постукування, розминання і т. п.) на різні частини тіла з лікувальною метою; сприяє поліпшенню крово- і лімфобігу, обміну речовин в тканинах.

МАСИВ [< фр. *massif* ваговитий < лат. *massa* грудка, кусок] — 1) гірська височина, порівняно мало розчленована, з плоскою вершиною, що не утворює гребенів; 2) великий простір чого-небудь однорідного за типом, напр. лісові масиви.

МАСИВНИЙ [фр. *massif*] — 1) ваговитий, кремезний, дробний; 2) суцільний; м-ні гірські породи — магматичні гірські породи, що утворилися з розплавленої *масми* в надрах земної кори (*граніти, сієніти* та ін.).

МАСИВНІСТЬ [< фр.; див. *ма-*

сив] — ваговитість, щільність, заповненість (відсутність порожнечності всередині якого-небудь твердого тіла).

МАСИКОТ [фр. *massicot*] — *аморфний червоний свинцевий глет* (окис свинцю); служить для виробництва жовтої фарби, свинцевих білил, глазурі, замазок та ін.

МАСИРУВАТИ [фр. *masser*] — *робити масаж*.

МАСКА [< сер.-лат. *mascus* личина] — 1) пов'язка з вирізами для очей, яка надівається на обличчя, щоб не бути впізнаним; 2) зображення людського обличчя, звіриної морди і т. п., надіване на обличчя рядженими в народних іграх, а також старогрецькими і староримськими акторами та італійськими акторами в *комедії масок*; 3) людина в масці; 4) гіпсовий або інший зліпок з обличчя померлої людини; 5) дротина сітка, що надівається противниками під час фехтування; 6) *машкара*.

МАСКАРАД [фр. *mascarade* < іт. *mascherata*] — бал, учасники якого з'являються в масках, в характерних і фантастичних костюмах.

МАСКІРОВКА [< фр.; див. *маскувати*] — 1) у військовій справі — сукупність засобів і прийомів для введення противника в оману, приховання свого розташування, дій, що передбачаються, важливих тилкових об'єктів і т. п.; 2) * *машкара*, *удавання*.

МАСКУВАТИ [фр. *masquer*] — 1) одягати кого-небудь у маскарадний костюм; 2) прикривати (війська та ін.) маскіркою (див. *маскіровка* 1); 3) * *приховувати справжні наміри або дії*.

МАСКУЛІНІЗАЦІЯ [< лат. *masculus* чоловічий] — розвиток у особини жіночої статі чоловічих другорядних статевих ознак (напр., вусів, бороди, грубого голосу); м. може бути викликана в тварин експериментально введенням самкам чоловічого статевого гормону або *кастрацією*.

МАСОНИ [скор. *франкмасони*] — члени релігійно-філософського товариства, що виникло в 18 столітті в Англії, а потім поширило сітку своїх осередків (лож) і в інших країнах Європи. М. — ворожа революційному робітничому рухові організація.

МАСТИКА [сер.-гр. *mastika* < гр. *mastiche* смола] — 1) ароматична смола мастикового і деяких ін. дерев; 2) замазка, суміш з якої-небудь смоли і риб'ячого клею з наповнювачем для склеювання розбитих предметів, замазування тріщин і т. п.; 3) рідка або тверда суміш воску з фарбою для натирання підлоги (віск для натирання підлоги).

МАСТИТ [< гр. *mastos* груди] — *мед. г р у д и ц я* — запалення молочної (грудної) залози.

МАСТИХІН [< гр. *mastiche* смола] — *ліж* для накладання, змішування фарб на *палітрі* або на картині.

МАСТОДОНТ [гр. *mastos* груди + *odus* (*odontos*) зуб] — величезний викопний хоботний ссавець; мастодонти мали часто дві пари бивнів (верхній нижній).

МАСТОДИТ [гр. *mastos* сосок грудей + *eidos* вид] — запалення соскового видрота скроневої кістки; м. — часте ускладнення гнійного запалення середнього вуха.

МАСУВАТИ [< лат.; див. *маса*] — *військ.* зосереджувати в одному місці (районі) значну кількість військ або технічних засобів боротьби; м. в о г о н ь — зосереджувати на якій-небудь цілі вогонь великої кількості гармат, мінометів або кулеметів.

МАСШТАБ [нім. *Maßstab*] — 1) відношення довжини лінії на плані, кресленні, карті, глобусі до її довжини в натурі, тобто до її дійсної довжини, напр. 1 см умовно приймається за 100 метрів на місцевості (лінійний м.); 2) лінійка, що має ділення; 3) * *мірило*, відносна величина чого-небудь.

МАТ [< перс. *mat* помер] — вирішальне становище в шаховій грі, коли королю оголошена неминуча загроза і противник змушений здатися.

МАТА [гол., англ. *mat*] — *циновка*, *постілька*.

МАТАДОР [ісп. *matador* < *matar* вбивати] — в бою бивнів — головний учасник бою; завдання матадора — завдати тварині вирішального удару; м. інакше зветься *еспادا* або *торeadор*.

МАТЕ — *парагвайський чаї*, висушене листя південноамериканського деревця *Ilex paraguayen-*

sis, що вживається в Півд. Америці для виготовлення напою, схожого на чай.

МАТЕЛОТ — див. *матлот*.

МАТЕМАТИКА [гр. *mathēmatikē* < *mathēma* пізнання, наука] — наука про кількісні відношення і просторові форми дійсного світу. «Чиста математика має своїм об'єктом просторові форми і кількісні відношення дійсного світу, отже — дуже реальний матеріал. Той факт, що цей матеріал набирає надзвичайно абстрактної форми, може лише слабо загущувати його походження із зовнішнього світу» (Енгельс). Умовно розрізняють елементарну математику (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія), вищу математику і прикладну.

МАТЕРІАЛІЗМ [< лат. *materialis* речовий] — один з двох головних напрямів у філософії, єдино науковий, історично прогресивний світогляд, протилежний *ідеалізму*. При розв'язанні основного питання філософії про відношення мислення до буття матеріалізм, на протилежність ідеалізму, виходить з того, що світ з природи своєї матеріальний; що матерія, природа, буття існують поза і незалежно від свідомості, що матерія первинна і є джерелом відчуттів, а свідомість вторинна, похідна; що світ і його закономірності цілком пізнавані. Боротьба матеріалізму проти ідеалізму на протязі всієї історії філософії була ідеологічним виявом боротьби передових, прогресивних сил суспільства проти сил реакції. Матеріалізм як філософський напрям виник за кілька століть до н. е. в стародавній Індії, Китаї і Греції. На протязі всієї своєї історії матеріалізм був єдиною філософією, вірною досягненням природничих наук і ворожою передусудам. Домарксівський матеріалізм був, проте, непослідовним і недосконалим; він був переважно механістичним, метафізичним, споглядальним і не поширювався на галузь суспільних явищ; в значній мірі ці хиби старого матеріалізму були переборені в матеріалізмі класичної російської філософії (Белінський, Герцен, Чернішевський, Добролюбов), але і вона не

досягла матеріалістичного розуміння історії. Маркс і Енгельс створили нову, вищу форму матеріалізму — *діалектичний матеріалізм*; поширивши положення діалектичного матеріалізму на вивчення суспільних явищ, вони створили *історичний матеріалізм*. Діалектичний та історичний матеріалізм становлять теоретичну, філософську основу революційної діяльності Комуністичної партії.

МАТЕРІАЛІСТ — 1) прихильник, послідовник філософського *матеріалізму*; 2) розм. людина, яка оцінює все з точки зору вузько егоїстичних інтересів, матеріальних вигод для себе.

МАТЕРІАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА — див. *діалектика матеріалістична*.

МАТЕРІАЛІСТИЧНИЙ — що відноситься до *матеріалізму*, властивий йому, стоїть на ґрунті матеріалізму.

МАТЕРІАЛЬНИЙ — 1) *філ.* що є *матерією*, належить до об'єктивної дійсності, речовий; 2) майновий, грошовий, що відноситься до засобів існування; 3) що відноситься до матеріалів.

МАТЕРІЯ [лат. *materia*] — «об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається» (Ленін). Все існуюче в природі матеріальне. Атоми та їх складові частини, хімічні елементи, молекули, клітини живої речовини, рослини, тварини, люди — різні форми існування матерії. Єдність світу — в його матеріальності; багатоманітні явища в світі являють собою різні види рухомої матерії. Невід'ємною властивістю матерії і загальною формою її існування є рух у просторі і часі. Свідомість, мислення невіддільні від матерії, залежні, похідні від неї. Свідомість — внутрішня властивість живої матерії, властивість організмів, що мають високорозвинуту нервову систему, мозок. Визнання первинності матерії по відношенню до свідомості, її незалежності від свідомості і її пізнаваності — основні принципи філософського матеріалізму (див. *матеріалізм*). З історичним розвитком наукового пізнання змінюються і поглиб-

люються природничо-наукові уявлення про будову і властивості матерії, але незмінним і непохитним лишається саме поняття матерії як об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості.

МАТЛОТ [фр. *matelote*] — 1) судиний у ліній строю корабель, незалежно від того, чи знаходиться він спереду, ззаду, праворуч або ліворуч; 2) матроський танець; 3) юшка, приготовлена на вині.

МАТОВИЙ [нім. *matte*] — що не має блиску, тьмянний, неполірований.

МАТРИКУЛ(А) [< лат. *matricula* відкритий список] — 1) офіційний список певних осіб (напр., студентів університету, дворянських фамілій), доходів, внесків (напр., сум, які вносилися окремими державами в загальноімперську касу в Німеччині до 1919 р.) і т. п.; 2) у католицькій церкві — список осіб церковної парафії або доходів її і записи актів громадянського стану; 3) залікова книжка у вищому навчальному закладі.

МАТРИМОНІАЛЬНИЙ [< лат. *matrimonium* шлюб] — шлюбний, що відноситься до шлюбу.

МАТРИЦЯ [< лат. *matrix* (*matricis*) матка] — 1) *тех.* основна частина *штампа* для холодного штампування, з отвором, що відповідає формі оброблюваного предмета, в який входить *пуансон*; 2) *друж.* заглиблена форма для відливання наборних літер, для виготовлення набору в наборних машинах, одержання *стереошпалів*; 3) *мат.* сукупність певним чином розміщених у вигляді прямокутника об'єктів, що мають певний математичний зміст, значення якого можна обчислити по встановлених в теорії матриці правилах.

МАТРИАРХАТ [лат. *mater* (*matris*) мати + гр. *arche* влада] — епоха в розвитку первісно-общинного ладу, яка характеризується керівною роллю жінки в господарському і громадському житті. При матриархаті спорідненість велася по лінії матері (материнський рід); чоловік переходив на проживання в родові поселення дружини. Розквіт матриархату збігається з *неолітом*; основне за-

няття населення при матриархаті — мотижне землеробство.

МАТРОНА [лат. *matrona*] — у стародавніх римлян — шановна заміжня жінка, мати сімейства.

МАТЧ [англ. *match*] — *сп.* разове змагання або серія змагань (матч з кількох партій) у шаховій грі або в якій-небудь спортивній грі між двома учасниками або двома командами.

МАУЗЕР [< вл. н.] — назва систем гвинтівок і пістолетів.

МАФІЯ [іт. *maf(f)ia*] — таємне товариство в Сіцилії, що виникло на початку 19 ст. за зразком неаполітанської *камори*, яке діяло в інтересах великих землевласників, лихварів шляхом терористичних актів, спрямованих проти прогресивних діячів і організацій.

МАФУСАЙЛІВ в і к — довгий вік, довговічність (за ім'ям біблійного міфічного патріарха, який пібито прожив 969 років).

МАХАГОНІ [ам. *mahagoni*] — цінна деревина деяких тропічних дерев.

МАХАЙРОДУС [гр. *machaïra* меч, ніж + *odus* зуб] — шаблезубий тигр, великий вимерлий хижий ссавець з родини котячих, з величезними верхніми іклами, що виступали з рота.

МАХАРАДЖА — див. *магараджа*.

МАХАТМА [санскр. *mahātmā*] — 1) в індуській міфології і *теософії* — світовий дух; «божественна надлюдина»; 2) в сучасній Індії — титул видатних, особливо шанованих осіб.

МАХІЗМ [за ім'ям австрійського фізика і філософа — суб'єктивного ідеаліста Ернеста Маха] — реакційна, ідеалістична течія в філософії і теоретичній фізиці кінця 19 ст., те саме, що *емпіріокритицизм* (див.).

МАЦЕРАЦІЯ [< лат. *maceratio* розм'якшування] — розмочування тваринних і рослинних тканин з метою викликати їх розбухання, розм'якшення або розпад на окремі клітини; мацерація застосовується, напр., при виготовленні скелетів, обробці волокнистих рослин, вивчення анатомічної будови рослин і т. п.

МАШИНА [фр. *machine* < лат. *machina* споруда] — 1) назва всякого механізму, призначеного для перетворення енергії в корисну ро-

боту; основні частини машини: а) руховий механізм або приймач енергії, що одержує її ззовні (напр., водяне колесо) або всередині себе (напр., циліндр парової машини); б) передатний механізм, що складається з підойм, валів, шківів, пасів, зубчастих коліс і т. п.; в) виконавчий механізм, що безпосередньо впливає на предмет праці і додільно обробляє його; кожна з цих основних частин може бути самостійним закінченням механізму і в цьому разі також зветься машиною; 2) в розмовній мові — автомобіль, локомотив і т. д.

МАШИНАЛЬНИЙ [фр. machinal] — мимовільний, несвідомий.

МАШИНІЗАЦІЯ — впровадження машин у виробництво, де до того застосовувалася мускульна праця людей і тварин (напр., перехід на машинне виробництво в сільському господарстві), збільшення ролі машин в якій-небудь галузі народного господарства або в армії.

МАЮСКУЛИ [$<$ лат. majusculus трохи більший] — великі букви, переважно в застосуванні до стародавнього писемства (протиляжн. *мінускули*).

МЕАНДР [за ім'ям звивистої річки Меандр (нині — Мендерес) в Малій Азії] — 1) вигин річки, що утворюється внаслідок різних перешкод в її течії (виходів більш твердих порід, впадіння притоків і т. п.); меандри характерні для рівнинних річок; 2) орнамент у вигляді зігнутих ліній, що перетинаються під прямими кутами.

МЕАНДРИЧНИЙ — зігнутий, звивистий (див. *меандр*).

МЕГАВАТ [див. *мега(ло)*... + *ват*] — одиниця виміру електричної потужності, дорівнює 1 мільйону ват.

МЕГАВАТ-ГОДИНА [див. *мега(ло)*... + *ват-година*] — одиниця виміру електричної енергії, що дорівнює 1 мільйону ват-годин.

МЕГАГЕРЦ [див. *мега(ло)*... + *герц*] — одиниця виміру частоти коливань, дорівнює 1 мільйону герц.

МЕГАЕРГ [див. *мега(ло)*... + *ерг*] — одиниця виміру роботи (енергії), дорівнює 1 мільйону ергів.

МЕГАКАРІОЦИТИ [*мега(ло)*... + гр. karyon ядро горіха + kytos клі-

тина] — одна з клітинних форм кісткового мозку ссавців і людини; мегакаріоцити досягають 40 мікронів у поперечнику (чому їх звать гігантськими).

МЕГАЛІТИ [*мега(ло)*... + гр. lithos камінь] — стародавні споруди (3—2 тисячоліття до н. е.) з величезних каменів, що були здебільшого мегальними пам'ятниками і святилищами на території Англії, Іспанії, Франції та ін. країн; в СРСР м. зустрічаються в Сибіру і на Кавказі.

МЕГА(ЛО)... [$<$ гр. megas (*мега(ло)*) великий] — в складних словах означає великий розмір, грандіозність і т. п.; у фізичній термінології позначає міру, в мільйон разів більшу, ніж основна міра, напр. *мегават*.

МЕГАЛОЗАВР [*мегало*... + гр. sauros ящірка] — великий викопний плазун із групи *динозаврів*, завдовжки до 10 м; рештки мегалозаврів зустрічаються в юрських і крейдяних відкладеннях.

МЕГАЛОМАНІЯ [див. *мегало*... + *манія*] — манія величності.

МЕГАНІТ [$<$ гр. megas великий] — вибухова речовина у вигляді драглів; застосовується у гірництві.

МЕГАПАРСЕК [див. *мега(ло)*... + *парсек*] — астр. одиниця виміру зоряних відстаней, дорівнює 1 мільйону парсек.

МЕГАРІ, МЕХАРІ [ар.] — рід верблюда-*дромадера*, що ціниться за швидкість ходу; служить гол. ч. для верхової їзди.

МЕГАСКОП [*мега(ло)*... + гр. skopeō дивлюсь] — 1) оптичний інструмент для розглядання дрібних коштовних каменів; 2) рід проекційного ліхтаря, що сильно збільшує і проектує на екрані у збільшеному вигляді зображення непрозорих предметів.

МЕГАСПОРИ [див. *мега(ло)*... + *спори*] — бот. те саме, що *макроспори*.

МЕГАТЕРІЙ [*мега(ло)*... + гр. therion звір] — гігантська викопна тварина з ряду неповнозубих, схожа на сучасних лівінців; залишки мегатерія зустрічаються в Північній і Південній Америці.

МЕГАФОН [*мега(ло)*... + гр. phone звук] — 1) гучномовний *телефон*; 2) великий рупор (підсилювач звуку).

МЕГАЦИКЛ [*мега(ло)*... + гр. *kuklos* коло] — інакше *мегагерц* — мільйон *герц*.

МЕГЕР [< гр. *megas* великий] — прилад для вимірювання великих електричних опорів (до 10 тисяч *мегом*).

МЕГЕРА [гр. *Megara*] — 1) в старогрецькій міфології — одна з трьох *ерінній*, богинь помсти; 2) * лиха, сварлива жінка.

МЕГОМ [див. *мега(ло)*... + *ом*] — одиниця опору, дорівнює 1 мільйону *омів*.

МЕДАЛЬЙОН [фр. *médaille*] — 1) ювелірний виріб у формі невеликої овальної або круглої плоскої коробочки (для портрета); м. звичайно носять на шиї; 2) овальна оправка або рамка для якогось зображення, прикрашення.

МЕДЕЯ [гр. *Mēdeia*] — 1) в старогрецькій міфології — чарівниця, дружина *аргонавта* Язона, що люто помстилася йому за невірність; 2) * спокуслива, ревнива, мстива жінка.

МЕДЖИДІЄ — турецька золота і срібна монета.

МЕДЖИЛІС [< ар. *madžlis* збори, нарада] — 1) національні збори в Туреччині — однопалатний законодавчий орган Турецької республіки; 2) однопалатний парламент Ірану.

МЕДИКАМЕНТ [лат. *medicamentum*] — ліки.

МЕДИТАТИВНА лірика [< лат. *meditatio* роздум] — ліричний жанр, що характеризується спрямованістю в сферу роздуму, міркувань, напр. «Чи серед вулиць гомінливих» О. С. Пушкіна.

МЕДИТАЦІЯ [лат. *meditatio*] — роздум (див. *медитативна лірика*).

МЕДИЦИНА [лат. *medicina*] — наука про збереження здоров'я людини, про запобігання хвороб, про самі хвороби і методи і засоби їх розпізнавання та лікування.

МЕДИЦИНБОЛ [англ. *medicine ball*] — шкіряний м'яч з м'якою набивкою, що застосовується для вправ у штовханні й киданні.

МЕДІАЛЬНИЙ [лат. *medialis*] — середній, що лежить ближче до середньої лінії тіла (пор. *латеральний*).

МЕДІАНА [< лат. *mediana* середня] — 1) відрізок, що сполучає вер-

шину трикутника з серединою проти-лежної сторони; 2) в статистиці — середнине або центральне значення.

МЕДІАНТА [< лат. *medians* (*mediantis*), що розділяє пополам] — муз. третій і шостий ступінь *діатонічної гамми* (верхня і нижня м.).

МЕДІАТИЗАЦІЯ [< лат. *medius* середній] — на початку 19 століття — перетворення можновладних німецьких князів з самостійних членів Імперського німецького союзу в підвладних іншій, більшій німецькій державі, що входить до Імперського союзу.

МЕДІАТОР [< лат. *mediator* посередник] — муз. те саме, що *плектр*.

МЕДІАЦІЯ [< сер.-лат. *mediatio* посередництво] — посередництво у міжнародному спорі третьої держави, що не бере участі в спорі.

МЕДІЄВАЛЬ [< фр. *médiéval* середньовічний] — назва одного з рисунків друкарського шрифту, близького до рисунка середньовічних латинських шрифтів.

МЕДІЄВІСТИ [фр. *médiéviste* < лат. *medium aevum* середні віки] — історики, що вивчають середні віки.

МЕДІУМ¹ [< лат. *medium* середина] — особа, яка за забобним уявленням спіритів (див. *спіритизм*) є посередником між людьми і «світом духів».

МЕДІУМ² [< лат. *medium* середня] — муз. середній реєстр співацького голосу.

МЕДРЕСЕ [ар.] — вища духовна школа мусульман.

МЕДУЗА [гр. *Medusa*] — 1) в старогрецькій міфології — одна з трьох *горгон*, змівоволосих дів, від погляду якої люди перетворювались у камінь; 2) *зоол.* вільноплаваюча, переважно морська форма кишечнопорожнинних тварин з драглистим тілом у вигляді дзвону або зонтика; при *метазенезі* породжує поліпів.

МЕДУЛЯРНИЙ [лат. *medullaris* < *medulla* кістковий мозок] — мозковий.

МЕЗАЛЬЯНС [фр. *mésalliance* < непристойний шлюб] — в дворянсько-буржуазному суспільстві — нерівний у соціальному відношенні шлюб.

МЕЗЕНТЕРІЙ [мез(о) ... + гр. enterop нутрощі, кишки] — анат. б р и ж а — складка очеревини, що підвищує і закріплює нутрощі в порожнині тіла.

МЕЗЕНХІМА [мез(о)... + гр. еншума влите, налите] — сполучна тканина зародків багатоклітинних тваринних організмів на ранніх стадіях їх розвитку; з мезенхіми утворюються дірчаста сполучна тканина, клітини крові, ендотелій судин, кістки, хрящі, зв'язки, сухожилля, частина мускулатури.

МЕЗ(О)... [< гр. mesos середній, серединний, проміжний] — в складних словах означає помірну величину або проміжне положення між двома явищами в часі або в просторі, напр. мезорельєф.

МЕЗОГЛЕЯ [мезо... + гр. gloios клейкий] — драглистий шар, що іноді містить клітини, між ектодермою і ентодермою в губок і кишечнопорожнинних тварин.

МЕЗОДЕРМА [мезо... + гр. derma шкіра] — середній шар зародку багатоклітинних тваринних організмів на ранніх стадіях його розвитку (середній зародковий листок), розташований між ектодермою і ентодермою; з мезодерми розвиваються м'язи, хрящ, кістка, органи виділення, статеві органи та ін.

МЕЗОЗОЙСЬКА ера або **МЕЗОЗОЙ** [мезо... + гр. збє життя] — четверта ера в геологічній історії Землі; характеризується переважанням гігантських плазунів (динозаврів, іхтіозаврів та ін.), появою костистих риб, птахів і ссавців, а з рослин — листяних дерев; поділяється на три періоди: триасовий, юрський і крейдяний.

МЕЗОКЕФАЛІЯ — див. мезоцефалія.

МЕЗОЛІТ [мезо... + гр. lithos камінь] — перехідний період від стародавнього кам'яного віку (палеоліту) до нового кам'яного віку (неоліту).

МЕЗОМОРФНИЙ [мезо... + гр. morphe форма, вигляд] — середній формою; м. т и п — середній (і найбільш частий) тип будови тіла людини.

МЕЗОН, МЕЗОТРОН [див. мезо...

зо... + (елек)трон] — частка в космічних променях, що має заряд, який дорівнює зарядові електрона (або позитрона), а масу в 200 разів (р-мезони) або в 300 разів (п-мезони) більшу від маси електрона.

МЕЗОНІН [< іт. mezzanino півповерх] — верхній півповерх будинка, неповний поверх (див. антресоль).

МЕЗОРЕЛЬЄФ [див. мезо...] — форми рельєфу, що є проміжними між великими (макрорельєфом) і дрібними (мікрорельєфом); утворюють середньохвилястий характер місцевості.

МЕЗОСТИХ [мезо... + гр. stichos вірш] — вірш, в якому серединні букви кожного рядка разом становлять слово або фразу (пор. акростих).

МЕЗОТЕЛІЙ [мезо... + гр. thele сосок] — біол. одношаровий плоский епітелій, що вистеляє серозні оболонки черевної і грудної порожнини ссавців і людини.

МЕЗОТРОН — див. мезон.

МЕЗОФІЛ [мезо... + гр. phyllon лист] — бот. основна тканина листя (паренхіма), що лежить між двома шарами шкірочки — верхнім і нижнім.

МЕЗОФІТИ [мезо... + гр. phytон рослина] — рослини, що живуть в умовах середнього зволоження ґрунту (не дуже великого і не дуже малого); пор. гігрофіти, гідрофіти, ксерофіти.

МЕЗОЦЕФАЛІЯ [мезо... + гр. kephale голова] — середньоголовість, форма голови, середня між брахіцефалією (короткоголовістю) і доліхоцефалією (довгоголовістю).

МЕЙОЗ [< гр. meiosis зменшення, убування] — біол. інакше р е д у к ц і й н е д і л е н н я — одна з форм непрямого ділення тваринної і рослинної клітини, властива статевим клітинам, що розвиваються; при мейозі відбувається зменшення (редукція) вдвоє числа хромосом.

МЕЙСТЕРЗІНГЕРІ [нім. Meister-singer] — середньовічні німецькі поети і співаки з міських жителів, переважно ремісників; з 14 ст. були об'єднані в співацькі школи (пор. мінезингери).

МЕКТЕБ [ар.] — початкова школа у мусульман.

МЕЛАНЖОВИЙ [*< фр. mélange* суміш] — м - а п р я ж а — пряжа, що виготовляється з пофарбованої в різні кольори бавовни; м - а т к а н и н а — бавовняна тканина з такої пряжі.

МЕЛАНІНИ [*< гр. melas (melanos) чорний*] — *біол.* чорні і темно-коричневі красильні речовини (пигменти) тваринного організму; є в деяких органах (напр., в шкірі).

МЕЛАНХОЛІК — 1) що хворіє на *меланхолію*; 2) людина, що схильна до пригніченого настрою і похмурих думок.

МЕЛАНХОЛІЙНИЙ [*< гр.; див. меланхолія*] — тужний, сумний.

МЕЛАНХОЛІЯ [гр. melas (melanos) чорний + cholē жовч] — 1) хворобливий стан, що проявляється в пригніченому настрої, уповільненості рухів і в утрудненому ході думок; 2) смуток, туга, сумний настрій.

МЕЛІЗМИ [*< гр. melos пісня*] — музичне прикрашення основних нот допоміжними мелодійними фігурами; мелізмами називають *форшлаг, групетто, трель, мордент*.

МЕЛІНІТ [*< гр. melinos жовтий, жовтуватий*] — вибухова речовина, пікринова кислота (т р и н і т р о ф е н о л); інші назви — *лідит, шимоза*.

МЕЛІОРАТИВНИЙ — що відноситься до *меліорації*.

МЕЛІОРАТОР — спеціаліст з *меліорації*.

МЕЛІОРАЦІЯ [*< лат. melioratio поліпшення*] — докорінне поліпшення земель для сільськогосподарського користування через осушування боліт, укріплення сипучих пісків, штучного зрошення, деревонасаджень, збудування ставів і водойм та ін.

МЕЛІС [нім. Melis, Meliszucker напіврафінад] — один з сортів чистого цукрового піску, що добувається з білої патоки — побічного продукту цукрорафінадного виробництва.

МЕЛІСА [*< гр. melissa бджола*] — медовка або лимонна м'ята; багаторічна трава з родини губоцвітих; вживається у медицині; в дикому стані росте в Зах. Європі, на Кавказі, в Криму; медоносна.

МЕЛО... [*< гр. melos пісня*] — на початку складних слів указує на відношення даних слів до співу, музики.

МЕЛОДЕКЛАМАЦІЯ [див. *мело...* + *декламація*] — читання віршів або прози, яке супроводиться музикою.

МЕЛОДИКА [*< гр. melōdikos* що відноситься до *мелодії*] — вчення про мелодію.

МЕЛОДІЯ [*< гр. melōdia* спів, пісня] — благозвучна послідовність тонів, що виражає основну думку музичного твору; тони поєднуються в певному співвідношенні один з одним за довгістю, висотою і ритмом.

МЕЛОДРАМА [див. *мело...* + *драма*] — спочатку — драма, поєднана з співом і музикою; згодом — драматичний твір, герої якого відзначались незвичайною долею, перебільшеними почуттями і потрапляли в неправдоподібні становища; дійові особи мелодрами поділяються звичайно на добродесних героїв і лиходіїв, причому перші повинні наприкінці обов'язково восторжествувати.

МЕЛОМАН — пристрасний любитель музики, опери.

МЕЛОМАНІЯ [див. *мело...* + *манія*] — пристрась до музики, гол. ч. до опери.

МЕЛОС [*< гр. melos пісня*] — поняття, що визначає мелодійне начало музичного твору; переважання мелодії.

МЕЛОТІПІЯ [*мело...* + гр. typos відбиток] — друкування нот друкарським способом.

МЕЛІАС — див. *меліаса*.

МЕЛІАСА [фр. mélasse *< исп. melaza* *< гр. melas чорний*] — патока, що здобувається як побічний продукт цукрового виробництва; йде в суміші з іншими речовинами на корм худобі; застосовується у винокурінні і текстильній промисловості.

МЕЛЬДОМЕТР [гр. melōdō плавлю + metērō міряю] — прилад для визначення високих точок плавлення різних елементів та їх сполук.

МЕЛЬПОМЕНА [гр. Melpomēnē] — у старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька трагедії; символ сценічного мистецтва.

МЕЛЬХІОР [фр. melchior < вл. н.] — нікельова бронза — сплав міді і нікелю; має велику тягучість, легко обробляється в холодному стані; застосовується для виготовлення тонкого дроту, листів, посуду, монет, оболонок куль, кансулів та ін.

МЕМБРАНА [< лат. membrana шкірочка] — перетинка або тонка гнучка металева пластинка; застосовується в усіх апаратах, що передають і приймають звук (телефон, мікрофон, гучномовець та ін.) для перетворення електричних або механічних коливань у звукові і навпаки.

МЕМЄНТО МОРІ [< лат. memento mori пам'ятай про смерть] — нагадування про смерть.

МЕМОРАНДУМ [< лат. memorandum що треба пам'ятати] — 1) пам'ятний листок; замітка для пам'яті; 2) у міжнародних відносинах — записка з викладенням питань, які є предметом дипломатичних бесід; одна з форм дипломатичного листування, що має звичайно менш важливий характер, ніж підписна або вербальна нота; м. додається до ноти, обґрунтовуючи її зміст, або вручається як самостійний документ без печатки і підпису; 3) в торгівлі — лист з нагадуванням про щось; 4) доповідна записка або роз'яснювальна писана довідка якої-небудь установи; 5) перелік у *полісах* (особливо морських) небезпек, страхування від яких не, приймається.

МЕМОРІА, МЕМОРІЯ [< лат. memoria пам'ять] — виписка для пам'яті, запис з коротким викладом суті якоїсь справи.

МЕМОРІАЛ [< іт. memoriale пам'ятний запис] — 1) записки, щоденник; 2) бухгалтерська книга для щоденних записів торговельних операцій.

МЕМОРІАЛЬНИЙ [лат. memoria-lis] — пам'ятний, на пам'ять про когось або про щось; м - п а с п о р у д а — пам'ятник; м - н а д о ш к а — дошка з написом на пам'ять про визначну подію або видатну людину.

МЕМУАРИ [< фр. mémoires спогади] — 1) літературний твір у формі

записок про минулі події, сучасником або учасником яких був автор; 2) *заст.* наукові записки, збірка наукових статей, видаваних науковим товариством або установою.

МЕНАДА [гр. mainas (mainados) букв. скажена, нестямна] — в стародавній Греції — жриця бога вина і веселощів Вакха (Бахуса), *ваханка*.

МЕНГІРИ [кельт. menhir] — один з видів мегалітичних пам'яток (див. *мегаліти*) у вигляді окремих, вертикально поставлених каменів, що утворюють іноді паралельні ряди довжиною в кілька км; зустрічаються в Скандинавії, Бретані (Франція), Англії; на території СРСР м. відомі в Сибіру і на Кавказі.

МЕНДЕЛІЗМ — реакційна течія в біології, названа за ім'ям австрійського ченця Менделя (1822—1884), який провадив досліді по схрещуванню різних форм рослин. М. був створений ворогами дарвінізму на основі фантастичного вихваляння окремого досліді Менделя з горохом і став однією з основ вейсманістської генетики (див. *вейсманізм*). М. ґрунтується на метафізичному уявленні про обумовленість кожної ознаки організму особливим «спадковим фактором» і про формування спадкових властивостей організму на основі механічного перекомбінування цих нібито незмінних факторів за принципом випадковості. М. — лженауковий погляд, який роззброює практику сільського господарства, орієнтує останню на пасивне чекання «щасливих випадковостей» і «шукування скарбів». К. А. Тімірязев, І. В. Мічурін та інші передові російські вчені вели з менделізмом непримиренну боротьбу. Радянські біологи, ґрунтуючись на *діалектичному матеріалізмі*, довели наукову неспроможність менделізму, його ворожість передовій науці.

МЕНЕСТРЕЛЬ [фр. ménestrel < прованс.] — маандрівний народний співець-поет у середньовічній Франції і Англії.

МЕНЗУЛА [< лат. mensula столик] — геодезичний інструмент для проведення *топографічних* зйомок; складається з штатива, підставки і

дошки (планшета) з наклеєним на ній папером.

МЕНЗУРА [< лат. *mensura* міра] — *муз.* 1) у середньовічній музиці — міра тривалості звуку, такту; 2) всякого роду виміри для визначення місць звукових отворів у духових інструментів, довжини струн і т. д.

МЕНЗУРКА [< лат. *mensura* міра, мірка] — аптечна або лабораторна посуда з позначеннями на ній поділками для відмірювання невеликих об'ємів рідини і газу.

МЕНІНГІТ [< гр. *mēnix* (*mēnigos*) мозкова оболонка] — запалення мозкових оболонок.

МЕНИСК [< гр. *mēniskos* серп місяця, опуклість] — *фіз.* 1) опукла або ввігнута поверхня рідини у вузьких (капілярних) трубках; 2) оптичне скло (сочка, лінза), опукле з одного боку і ввігнуте з другого; 3) взагалі — тіло, обмежене місяцеподібною або серпоподібною поверхнею.

МЕНОНІТИ [< вл. н.] — протестантська секта, заснована на початку 16 ст. голландцем Менно-Сімонісом. М. проповідують беззаперечне виконання біблійних приписів. Як і всі інші релігійні секти, відзначається мракобіссям, ворожістю до трудящих і соціалізму.

МЕНСТРУАЛЬНИЙ [лат. *menstrualis*] — що відноситься до *менструації*.

МЕНСТРУАЦІЯ [< лат. *menstruus* щомісячний] — *р е г у л и* — щомісячні кров'янисті виділення з матки у жінки, що досягла статевої зрілості; обумовлені *овуляцією*.

МЕНТОЛ [лат. *mentha* м'ята + *oleum* олія] — органічна сполука, одержувана з ефірної олії перцевої м'яти; застосовується як беззаспокійливий і обеззаражуючий засіб.

МЕНТОР [за ім'ям *Mentōr'a* — вихователя Телемака, сина Одиссея, в гомерівській поемі «Одіссея»] — 1) керівник, наставник, вихователь; 2) * невідступний, настирливий порадник; 3) *біол.* ментора метод — один з методів спрямованого виховання *гібридів*, створений і широко застосовуваний великим перетворювачем природи І. В. Мічуріним (1855—1935) при створенні ним нових

сортів плодоягідних культур. Ментора метод полягає в прищеплюванні молодому гібридному сіянцю живців від батьків або від інших сортів, або ж в щепленні на час (для виховання) самого гібридного сіянця в крону дерева того чи іншого сорту, вплив якого бажано забезпечити.

МЕНТОРСЬКИЙ [< вл. н.; див. *ментор*] — учительський, наставницький, повчальний.

МЕНУЕТ [фр. *menuet*] — старовинний французький танець тридольного тактового розміру; як музичний твір м. зустрічається в творчості композиторів 17, 18 і почасті 19 століть.

МЕНЮ [фр. *menu*] — перелік страв у ресторані, ідальні і т. п., обідня карта.

МЕР [фр. *maire*] — особа, що очолює муніципальні установи, глава *муніципалітету* в ряді країн, напр. в Англії, США і Франції.

МЕРГЕЛЬ [нім. *Mergel*] — карбонатна гірська порода, складається з вапняку і вуглекислого магнезії з 20—50% глини; застосовується гол. ч. для виготовлення цементу, а також як добриво; м., що містить 75—80% вуглекислого кальцію і 20—25% глини, зветься натуральним цементом; йде на виробництво *портланд-цементу* без добавок.

МЕРИДІАН [< лат. *meridianus* полуденний] — лінія, що утворюється на поверхні земної кулі від уявного пересічення її площиною, що проходить через обидва полюси; в усіх точках одного географічного меридіану (що є напівколом — від одного полюса до іншого) полудень буває одночасно; н е б е с н и й м. — великий круг небесної сфери, що проходить через зеніт і полюси світу; коли Сонце буває на меридіані, настає дійсний полудень; м а г н і т н и й м. — лінія перетину поверхні земної кулі вертикальною площиною, що проходить через напрям земного *магнітного поля*.

МЕРИДІАННИЙ — що відноситься до *меридіану*; м. к р у г — астрономічна труба, що при своєму обертанні навколо єдиної осі описує площину меридіану; служить для визначення положення світила на небесній

сфері (а саме — схилення і прямого сходження світила).

МЕРИДОНАЛЬНИЙ [*<* лат. meridionalis полуденний] — що має напрям з півночі на південь; південний, полуденний.

МЕРИНОС [ісп. merino, *мн.* merinos] — порода тонкорунних овець (див. також *прекос*, *рамбулье*).

МЕРИСТЕМА [*<* гр. meristēs дільник] — утворювальна тканина рослин, що складається з клітин, які через поділ дають нові клітини.

МЕРИТЕРІЙ [*<* Moeris — озеро в Єгипті + гр. thērion звір] — найдавніший викопий хоботний ссавець розміром з теля; м. жив у першу половину третинного періоду.

МЕРІЯ [фр. mairie] — 1) муніципальне управління; 2) приміщення, будинок муніципального управління. (Пор. *мер*).

МЕРКАНТИЛІЗМ [фр. mercantilisme *<* іт. mercante торговець] — економічне вчення і економічна політика, що відбивали інтереси торговельного капіталу епохи, яка передувала промислового капіталові. Виник у 15 ст. (к. зв. ранній м.), особливого розвитку набрав у 16 і 17 ст.; прихильники меркантилізму помилково вважали, що джерелом багатства є сфера обігу, а не сфера виробництва, а багатство ототожнювалось з грішми. Меркантилісти вважали, що добробут держави залежить від якомога більшого нагромадження в країні грошей (золота і срібла) і добивалися переважання вивозу товарів за кордон над ввозом їх у країну (активний торговельний баланс).

МЕРКАНТІЛЬНИЙ [фр. mercantile *<* іт.] — 1) торговельний, комерційний (див. *меркантилізм*); 2) * гендлярський, дріб'язковоощадливий.

МЕРКАПТАНИ [лат. merc(arius) ртуть + captans що захоплює] — спирти, в яких кисень заміщений сіркою; мають гідкий запах; на відміну від справжніх спиртів мають кислості властивості.

МЕРКУРІАЛЬНИЙ [лат. mercurialis] — ртутний.

МЕРКУРІЙ [лат. Mercurius] — 1) у староримській міфології — бог красномовства, торгівлі, шляхів, вісник

богів, те саме, що в старогрецькій міфології *Гермес*; 2) *астр.* найближча до Сонця і найменша з великих планет сонячної системи; 3) * вісник, посланець; 4) *заст.* ртуть.

МЕРОКРИНОВІ *з а л о з и* [гр. meros частина, частка + krinō виділяю, відділяю] — залози, виділення секретів якими не зв'язано із загибеллю секретуючих клітин або їх частин; до мерокринових залоз належить більшість потових залоз людини.

МЕРОСТÓМОВІ [гр. meros частина, частка + stoma рот] — *зоол.* клас членистоногих тварин, сучасними представниками яких є мечохвости, що живуть в тропічних морях.

МЕРСЕРИЗАЦІЯ [*<* вл. н.] — оброблення целюлозних волокон, гол. ч. бавовни, високоякісної бавовняної тканини або пряжі міцним розчином лугу (ідким натром) з метою надати матеріалу шовковистого блиску, м'якості, міцності та ін. якостей.

МЕРТЕЛЬ [нім. Mörtel] — суміш піску і гашеного вапна; застосовується при будівельній кладці цегли.

МЕСА [фр. messe *<* лат. missa] — 1) римсько-католицька обідня; 2) багатоголосий хоровий твір релігійного змісту — музична частина католицької обідні; 3) з середніх віків — назва ярмарку в Німеччині (Лейпцигський ярмарок).

МЕСИДОР [фр. messidor *<* лат. messis жнива + гр. dōron дар] — десятий місяць (з 19—20 червня по 18—19 липня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

МЕССАЛІНА [лат. Messalina] — 1) дружина римського імператора Клавдія, відома своєю розлутою; 2) * розпудна жінка.

МЕСУР [нім. Meßuhr] — *циферблатний індикатор* — прилад у формі годинника з циферблатом і стрілкою, що застосовується при випробуванні матеріалів для вимірювання малих переміщень.

МЕТА [*<* іт. metà половина (а metà пополам)] — угода за спільний рахунок і ризик.

МЕТАБАЗИС [*<* гр. metabasis пе-

рехід] — софістичний (див. *софістика*) прийом у спорі, що полягає у відхиленні від обговорюваного питання і підміні його іншим питанням.

МЕТАБОЛІЗМ [< гр. *metabolē* переміна] — обмін речовин в організмах, сукупність процесів, що становлять *анаболізм* і *катаболізм*.

МЕТАБОЛІТИ [< гр. *metabolē* переміна] — найрізноманітніші речовини, що виникають в організмі в процесі обміну речовин.

МЕТАГАЛАКТИКА [гр. *meta...* поза, за межами + *галактика*] — *астр.* сукупність всіх відомих нині позагалактичних туманностей, що є такими ж зоряними системами, як і наша *Галактика*.

МЕТАГЕНЕЗ [гр. *meta...* пере... + *genesis* народження] — *біол.* одна з форм чергування поколінь у тварин, при якій статеві покоління змінюються безстатевими (пор. *гетерогонія*).

МЕТАЗОА [гр. *meta...* після + *зоа*, *мн.* від *зоон* тварина] — загальна назва для всіх багатоклітинних тварин (на протилежність одноклітинним — *протозоа*).

МЕТАЛ [лат. *metallum* < гр. *metallon*] — м е т а л и — хімічно прості тіла, основною особливістю яких є наявність в них великої кількості вільних *електронів*, чим і пояснюється більшість властивостей металів (велика тепло- і електропровідність та ін.); більшість металів являють собою тверді тіла, що мають специфічний блиск, ковкість, тягучість, добре проводять тепло і електрику; *благородні метали* — золото, срібло, платина, що важко піддаються діянню більшості хімічних реагентів.

МЕТАЛІЗАЦІЯ — покриття поверхні якого-небудь виробу шаром *металу* або сплаву (див. *шоопірування*); *м. дерева* — просочування його солями металів для запобігання гниттю.

МЕТАЛОГЕНІЯ [*метал* + гр. *genesis* народження] — відділ вчення про рудні родовища, в який входить з'ясування геологічних і геохімічних закономірностей розміщення рудних родовищ в земній корі; область, що характеризується спорідненими щодо

утворення рудними родовищами, становить *металогенічну провінцію*.

МЕТАЛОГРАФІЯ [*метал* + гр. *grapḗ* пишу] — 1) наука, що вивчає будову і фізичні властивості металів та сплавів і залежності між їх властивостями і структурою при різних температурах; 2) *друж.* друкування з гравірованих або травлених металевих друкарських форм із заглибленим рисунком.

МЕТАЛОЇДИ [*метал* + гр. *eidos* вид] — неметали, хімічні елементи (сірка, азот та ін.), окиси яких мають кислотні властивості, на відміну від металів, окиси яких мають основні (лужні) властивості.

МЕТАЛОКЕРАМІКА [див. *метал* + *кераміка*] — спосіб виготовлення виробів із здрібнених у порошок металів; порошок пресується під великим тиском і потім спікається при високій температурі; м. вживається для виготовлення твердих і надтвердих сплавів, що йдуть на виготовлення швидкообріжучих інструментів.

МЕТАЛОФІЗИКА — розділ *фізики*, що вивчає будову і властивості *металів* і металічних сплавів.

МЕТАЛОФОН [*метал* + гр. *phōnē* звук] — д з в і н о ч к и — музичний інструмент, що складається з підібраних у певному ладі металевих пластинок, на яких грають за допомогою молоточків.

МЕТАЛҮРГІЯ [*метал* + гр. *ergon* робота] — 1) наука про промислові способи виробництва металів і первинну їх обробку; 2) назва металургійної промисловості, що виробляє: а) чорні метали (чавун, залізо, сталь, феросплави), б) кольорові метали (мідь, цинк, свинець, нікель, олово та ін.), в) благородні метали (золото, срібло, платина та ін.) і г) рідкісні елементи (вольфрам, ванадій, ніобій, селен та ін.).

МЕТАМЕРІЯ [гр. *meta...* пере... + *meros* частина, частка] — 1) поділення тіла тварини на ряд члеників (*метамерів*) подібної будови; виразно виражена в кільчастих черв'яків; 2) вид *ізомерії*, при якому дві однакові за своїм хімічним складом речовини відрізняються своїми властивостями внаслідок того, що

радикали, які містяться в них, займають різне положення.

МЕТАМОРФІЗМ [< гр. metamorphō — перетворююся, перетворюючись] — перетворення структури мінералогічного, а іноді й хімічного складу гірських порід у надрах земної кори під впливом температури, тиску і хімічних впливів; розрізняють: *динамометаморфізм*, *пірометаморфізм* і *контактний метаморфізм*.

МЕТАМОРФОЗ, **МЕТАМОРФОЗА** [гр. metamorphōsis] — 1) перетворення однієї форми в іншу, видозміна; 2) перехід однієї стадії або однієї форми післязародкового розвитку деяких тварин в іншу, який проявляється часто в різкій зміні будови тварини, що розвивається, напр. перетворення пуголовка в жабу, перетворення личинки комахи в лялечку і лялечки в дорослу комаху.

МЕТАМПСИХОЗ, **МЕТЕМПСИХОЗ** [< гр. metempsychōsis «переселення душі»] — релігійно-містичне вчення про перехід душі з одного організму, після смерті його, в інший організм; м. є складовою частиною буддизму та деяких інших релігій.

МЕТАН [фр. méthane < гр.] — болотний газ, сполука вуглецю з воднем (CH₄), що утворюється при гнитті органічних речовин без доступу повітря, напр. на дні боліт і в рудниках; в останніх утворює з повітрям вибухову суміш (рудничний газ); добувається також штучно; використовується для опалення, як паливе для моторів і для синтезу різних органічних сполук.

МЕТАНОЛ [*метан* + лат. oleum олія] — див. *метиловий спирт*.

МЕТАПЛАЗІЯ [< гр. metaplasia перетворення] — здатність тканини тваринного або рослинного організму перетворюватися в іншу тканину, напр. перетворення хрящової тканини в кісткову.

МЕТАСОМАТИЗМ, **МЕТАСОМАТОЗ** [гр. meta... між + sōma (sōmatos) тіло] — хімічні процеси заміщення одних мінералів і гірських порід іншими в результаті діяння циркулюючих у земній корі розчинів.

МЕТАСТАЗ [< гр. metastasis переміщення, перестановка] — 1) пере-

несення хвороботворного начала (мікробів, клітин опуху) кровоносним або лімфатичним шляхом з первинного вогнища в інше місце організму; 2) вторинні вогнища хвороби, що утворились внаслідок такого перенесення; 3) *лінгв. див. метатеза*.

МЕТАСТАТИЧНИЙ [гр. metastatikos] — переміщуваний, перехідний; що утворився внаслідок *метастазу*.

МЕТАТЕЗА [< гр. metathesis перестановка] — *лінгв.* перестановка звуків всередині слова, напр. «талірка» замість «талірка» (< польськ. talerz < нім. Teller).

МЕТАФАЗА [гр. meta... після, за + *фаза*] — одна з фаз (друга) непрямого ділення клітини — *каріокінезу*, при якій *хромосоми* розміщуються в серединній (екваторіальній) площині клітини, утворюючи т. зв. екваторіальну пластинку; на протязі метафазі спостерігається поздовжнє розщеплення хромосом.

МЕТАФІЗИК — послідовник метафізичних поглядів (див. *метафізика*).

МЕТАФІЗИКА [< гр. meta та physika після фізики (назва філософського твору Арістотеля, вміщеного в збірці його творів після «Фізики»)] — 1) антинауковий метод мислення, протилежний *діалектиці* (див.); м. розглядає явища не в їх розвитку і взаємному зв'язку, а порізно, ізолювано, в стані спокою і неперушності, застою і незмінності; служить для обгрунтування консервативної і реакційної ідеології; 2) в ідеалістичній філософії — антинаукові вигадки про «духовні первоначала» буття, про предмети, недоступні чуттєвому досвіду (про бога, душу і т. д.).

МЕТАФІЗИЧНИЙ — що відноситься до *метафізики*, йде за метафізикою, антидіалектичний.

МЕТАФОНІЯ [< гр.] — див. *умлат.*

МЕТАФОРА [< гр. metaphora перенесення] — мовний зворот, троп: а) в широкому розумінні — всяка алегорія, образне вираження поняття; б) вживання слова або вислову в переносному значенні для більшої образності, тобто перенесення на даний предмет (явище) характерних ознак іншого предмета (явища), напр. гомін хвиль, воскова келія (вулик);

перенесення значення ґрунтується на схожості або на контрасті.

МЕТАФРАЗА [гр. *metaphrasis*] — точна передача змісту літературного тексту іншими словами (гол. ч. прозаїчний переклад вірша).

МЕТАЦЕНТР [гр. *meta...* поза, за межами + *центр*] — точка перетину двох ліній: першої — що проходить через центр ваги плаваючого тіла (судна) і центр ваги витісненої ним води в нормальному (рівноважному) положенні судна, і другої — прямовисної лінії, що проходить через центр ваги витісненої води при похилому положенні судна. Для всякого судна (як надводного, так і підводного) м. повинен міститися над центром ваги.

МЕТЕКИ [$<$ гр. *metoikos* переселенець] — іноземні поселенці в стародавніх Афінах; м. платили окрему податі і користувалися певним покровительством місцевих законів, але не мали ні громадських, ні політичних прав.

МЕТЕМПСИХОЗ — див. *метампсихоз*.

МЕТЕО... — скорочення слова *метеорологічний*, напр. метеослужба — метеорологічна служба.

МЕТЕОАЕРОЛОГІЧНА СЛУЖБА [див. *метео...* + *аеро...* + *блютенъ*] — відомості про погоду, що передаються по радіо спеціально для авіонавігації.

МЕТЕОР [$<$ гр. *metēros* літаючий у повітрі] — 1) «падаюча зірка» — явище спалаху малюсінького небесного твердого тіла, що влетіло з величезною швидкістю в нашу атмосферу з міжпланетного простору; 2) * в порівняннях — про що-небудь, що раптово з'являється, справляє ефект і швидко зникає.

МЕТЕОРІЗМ [$<$ гр. *meteorismos* здуття] — здуття живота скупченими кишковими газами.

МЕТЕОРІТ [$<$ гр.; див. *метеор*] — метеорне тіло, що досягло земної поверхні і не встигло повністю випаруватися і розпалитися в атмосфері Землі. Відрізняють залізні, залізнокам'яні і кам'яні метеорити.

МЕТЕОРНИЙ — що має відношення до явища *метеора*; м. радіант — див. *радіант*.

МЕТЕОРОГРАФ [$<$ гр. *graphō* пишу] — прилад для одночасного автоматичного записування кількох *метеорологічних* елементів — температури, тиску і вологості повітря.

МЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ — прикм. від сл. *метеорологія*; м-на станція — установка для постійних спостережень над станом атмосфери.

МЕТЕОРОЛОГІЯ [гр. *metērologia*] — частина *геофізики*, наука про фізичний стан атмосфери і явища, що відбуваються в ній; вивчає зміни погоди та її елементи (температуру, вологість, тиск, електричний стан атмосфери, сонячне сяйво, хмарність, опади, вітер і т. п.).

МЕТИЗАЦІЯ [фр. *métisation* $<$ ісп. *mestizo* змішаний] — схрещування сільськогосподарських тварин, що належать до різних порід, з метою поліпшення їх якостей (продуктивності, пристосованості до місцевих умов і т. д.). М. і спрямоване виховання *метисів* лежать в основі виведення нових порід.

МЕТИЛ [фр. *méthyle* $<$ гр.] — одноатомний радикал CH_3 , залишок *метану*.

МЕТИЛАМІН [див. *метил* + *амін*] — найпростіший амін, газ, схожий на аміак, що утворюється в оселдцьовому розчині, при сухій перегонці дерева і т. д.

МЕТИЛВІОЛЕТ [*метил* + нім. *violet* фіолетовий] — основний барвник; застосовується в текстильній справі, при виробництві хімічних олівців, копіювального паперу, для фарбування шкіри, лаків та ін.

МЕТИЛЕН [фр. *méthylène* $<$ гр.] — двохатомний залишок *метану*; поки що невідомий у вільному стані.

МЕТИЛЕНБЛАУ [*метилен* + нім. *blau* синій] — один з найважливіших барвників для фарбування бавовняних тканин у голубий колір; служить також *індикатором* для визначення вмісту кислоти або лугу.

МЕТИЛОВИЙ спирт [див. *метил*] — деревний спирт, один з продуктів сухої перегонки дерева, має широке застосування в лабораторіях для синтезу фармацевтичних препаратів і в техніці для виготовлення фарб та ін.; отруйний.

МЕТИЛОРАНЖ [*метил* + фр.

orange апельсин] — метиловий оранжовий барвник; застосовується гол. ч. в лабораторній практиці (в об'ємному аналізі) як чутливий індикатор.

МЕТІС [фр. métis < ісп. mestizo змішаний] — 1) потомок від шлюбу між представниками різних людських рас; 2) поміс між різними породами свійських тварин (див. *метизація*).

МЕТЛАСЬКІ плитки [< вл. н.] — тонкі плити, що виготовляються з керамічних (див. *кераміка*) мас випалюванням їх до спікання; застосовуються для настилення підлог і облицювання стін.

МЕТОД [< гр. methodos дослідження] — спосіб дослідження явищ природи, підхід до досліджуваних явищ, планомірний шлях наукового пізнання і встановлення істини; взагалі — прийом, спосіб або характер дії; марксистський діалектичний метод — єдино правильний, послідовно-науковий метод пізнання світу та його революційного перетворення. Основні риси марксистського діалектичного методу — розгляд явищ в їх взаємному зв'язку і обумовленості; в русі і змінюванні, оновленні й розвитку; в перетворенні поступових кількісних змін в корінні якісні зміни, що настають шляхом закономірного стрибкоподібного переходу з одного стану в інший; у властивих явищам внутрішніх суперечностей, в боротьбі протилежностей, в боротьбі між старим і новим, тим, що відживає, і тим, що народжується. Величезне значення має поширення положень діалектичного методу на вивчення суспільного життя, історії суспільства і застосування цих положень до практичної революційної діяльності партії пролетаріату. Марксистський діалектичний метод є прямою протилежністю *метафізики* і антинаукової ідеалістичної діалектики.

МЕТОДИЗМ¹ — послідовність в роботі (методична робота), в навчанні, у викладі чого-небудь.

МЕТОДИЗМ² — *рел.* див. *методисти*.

МЕТОДИКА [гр. methodikē] — 1) сукупність способів доцільного проведення якоїсь роботи; 2) галузь

педагогічної науки; викладає правила і методи викладання якого-небудь окремого навчального предмета (методика мови, методика арифметики і т. д.).

МЕТОДИСТ — спеціаліст в галузі *методики* викладання якого-небудь предмета.

МЕТОДИСТИ [англ. methodists < гр.] — англо-американська релігійна секта, заснована в 18 ст.; вимагає точного («методичного») виконання обрядів і прислів'їв англіканської церкви.

МЕТОДИЧНИЙ [гр. methodikos] — 1) що відноситься до *методики*; 2) неухильно керується наперед встановленим розкладом, планом, системою (м. працівник).

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *методології*.

МЕТОДОЛОГІЯ — вчення про *метод* наукового дослідження.

МЕТОЛ [фр. métal < гр.] — білий дрібнокристалічний порошок, що легко розчиняється у воді; застосовується в фотографії як проявник.

МЕТОНІМІЯ [< гр. metonymia перейменування] — мовний зворот, троп — заміна одного слова іншим на підставі суміжності двох понять, напр.: «ліс співає» замість «птахи в лісі співають»; «читати Горького» замість «читати твори Горького».

МЕТОП, МЕТОПА [гр. metabron букв. простір між очима] — *архіт.* проміжок між *тригліфами* у фризі *доричного ордера*, заповнений плитою, звичайно оздобленою рельєфними зображеннями.

МЕТР¹ [фр. mètre < гр. metron міра] — міра довжини, основна одиниця метричної системи мір, дорівнює приблизно 0,0000001 частині чверті паризького меридіана; точніше — відстань між осями двох штрихів на прототипові (*еталоні*) метра, що являє собою платинові-ірідієву лінійку (з спеціальною формою перерізу), яка зберігається в Бюро мір і ваги в Севрі (Франція).

МЕТР² [< гр. metron міра] — 1) *поет.* віршовий розмір, схема віршової мови з точки зору розпаду її на стопи; 2) *муз.* симетричний розподіл сильних і слабких долей такту.

МЕТР ³ [фр. maître] — *заст.* вчитель, наставник; шаноблива назва людини видатного хисту і знань в галузі науки, мистецтва або літератури.

...**МЕТР** [< гр. metron міра, metreo міряю] — 1) закінчення складних назв мір (напр., *міліметр, сантиметр, кілометр*) або назв приладів для вимірювання (напр., *термометр, барометр, тахометр*); 2) закінчення складних слів (напр., *геометр*), що вказують на заняття роботою або наукою, назва якої закінчується на ... *метрія* (напр., *геометрія*).

МЕТРАЖ [фр. métrage] — довжина чого-небудь, виражена в метрах, напр. кількість метрів, що міститься в кінофільмі або плівці.

МЕТРАМПЕР [див. метр + ампер] — *рад.* одиниця «моменту струму» антени, що визначається як здобуток сили струму, вираженої в амперах, на висоту антени в *метрах*²; число метрамперів характеризує випромінювання радіостанції.

МЕТРАНПАЖ [фр. metteur en pages] — *друж.* верстальник — старший наборщик, що верстає полози (сторінки) набору.

МЕТРДОТЕЛЬ [фр. maître d'hôtel букв. хазяїн готелю] — завідуючий столом та кухнею, розпорядник у ресторані.

МЕТРИКА¹ [гр. metrike < metron міра, розмір] — 1) в літературі — вчення про віршові розміри і ритм віршів; 2) *муз.* співвідношення довгого тону, регулярне чергування сильних і слабких долей *такту* відповідно до певного розміру (рахування).

МЕТРИКА² [польськ. metryka < лат. matricula] — виписка з метричної книги про дату народження, свідоцтво про народження.

МЕТРИЧНИЙ — що відноситься до *метра*, до *метрики*; м - н а с и с т е м а — десяткова система мір, яка має за одиницю протягу метр; ваги — кілограм, ємкості — літр; вперше запроваджена у Франції за часів Першої республіки; нині прийнята в усіх європейських країнах, крім Англії; м - н е в і р ш у в а н н я — система віршування, що ґрун-

тується на чергуванні коротких і довгих складів; до цієї системи відносяться вірші стародавніх римлян, греків, індійців.

...**МЕТРИЯ** [< гр. metron міра, metreo міряю] — у закінченні складних слів означає «вимірювання», напр. *геометрія*.

МЕТРО — скор. від *метрополітен*.

МЕТРОЛОГІЯ [гр. metron міра + logos поняття, вчення] — вчення про міри; опис різних систем мір і ваги та способів визначення їх зразків.

МЕТРОМАНІЯ [гр. metron розмір + манія] — пристрасть до віршування.

МЕТРОНОМ [гр. metron міра + nomos закон] — механічний прилад з маятником, що розмірено коливається, для відлічування на слух рівних невеликих проміжків часу; вживається гол. ч. для регулювання швидкості темпу і рівності ритму при виконанні музичних творів або фізичних вправ.

МЕТРОПОЛІТЕН [фр. métropolitain] — міська підземна (в тунелях) або надземна (на естакадах) електрична залізниця.

МЕТРОПІЛІЯ [гр. metropolis < meteo мати + polis місто] — 1) в стародавній Греції — назва держави-міста (*поліса*) по відношенню до заснованих нею поселень в чужих землях; 2) імперіалістична держава, що володіє загарбаними та експлуатованими нею колоніями 2.

МЕФІСТОФЕЛЬ — злий дух, дух заперечення, змальований німецьким поетом Гете в трагедії «Фауст»; ім'я Мефістофеля стало загальним.

МЕХАНІЗАЦІЯ — 1) заміна мускульної сили машиною, впровадження машин і *механізмів* у промисловість і сільське господарство; за капіталізму механізація сприяє посиленню експлуатації та зубожінню робітників, зростанню безробіття; за соціалізмом — підвищує продуктивність праці, полегшує умови праці та підносить матеріальний добробут трудящих; 2) *військ.* оснащення армії бойовими броньованими машинами — танками, броньованими автомобілями і т. п.

МЕХАНІЗМ [< гр. mēchanē знаряддя, споруда] — 1) пристрій для передачі та перетворення рухів і

швидкостей; в сучасній теорії механізмів м. визначається як система тіл (ланок механізму), в якій рух одного або кількох тіл (ведучих) викликає рух інших тіл системи; 2) сукупність проміжних станів та процесів, що їх зазнає яке-небудь фізичне, хімічне і т. п. явище, наприклад м. якої-небудь хімічної реакції, м. випромінювання і т. п.

МЕХАНІЗУВАТИ — замінити мускульну силу роботою машин або механізмів; провадити механізацію.

МЕХАНІКА [гр. *mēchanikē* < *mēchanē* знаряддя, споруда] — 1) наука, що вивчає переміщення в просторі (механічний рух) і рівновагу матеріальних тіл під дією сил; поділяється на *кінематику*, *статику* і *динаміку*; прикладна м. — галузь механіки, що займається застосуванням законів механіки до розв'язання практичних завдань — побудови машин, механізмів та ін. споруд; будівельна м. — частина прикладної механіки, в якій викладаються способи розрахунку споруд та їх частин на міцність і стійкість; 2) * устрій.

МЕХАНІСТИ — прихильники механіцизму.

МЕХАНІСТИЧНА ТЕОРІЯ — див. механіцизм.

МЕХАНІЦИЗМ, або механістичний матеріалізм, — антидіалектичне вчення (пор. *діалектика*), яке в кінцевому підсумку зводить всю якісну різноманітність світу до механічного руху однорідних частинок матерії, а всі складні та різноманітні закономірності розвитку — до найпростіших законів механіки. У 17—18 ст. механістичний матеріалізм, що боровся з ідеалізмом та релігією, був прогресивною течією в науці та філософії на тій стадії їх розвитку. Сучасний механіцизм — реакційна течія, яка намагається відродити застарілу, перевершену розвитком науки форму матеріалізму і тягне філософську думку назад від сучасного наукового матеріалізму — *діалектичного матеріалізму*.

МЕХАНІЧНИЙ [гр. *mēchanikos*] — 1) що відноситься до механіки або механізму; 2) діючий за допомогою механізму; 3) * не пов'язаний з

свідомістю, що відбувається без участі волі людини, машинальний.

МЕХАНОЛАМАРКІЗМ — механістичний напрям в теорії історичного розвитку органічного світу, що вважав тільки мінливість організмів і закріплюючи її спадковість рушійними силами еволюції і заперечував значення природного добору в цілому. Тому при спробах пояснення явищ доцільності в органічному світі прихильники механоломаркізму скочувалися до ідеалізму — до визнання споконвічної направленості еволюції.

МЕХАНОТЕРАПІЯ [див. *терапія*] — лікування фізичними вправами за допомогою спеціальних апаратів.

МЕХАРИ — див. *мегарі*.

МЕЦЕНАТ [лат. *Maecenas* (*Maecenas*)] — багатий покровитель наук та мистецтв (за ім'ям римського багача, що жив у 1 ст. до н. е. і уславився широким покровительством поетам і художникам).

МЕЦЦО-СОПРАНО [іт. *mezzosoprano*] — муз. жіночий голос, середній по регістру між *сопрано* і *контральто*.

МЕЦЦО-ТІНТО [іт. *mezzo-tinto*] — «чорна манера», один з старих ручних способів виготовлення форм глибокого друку з обробкою поверхні металеві пластинки спеціальними інструментами, що зернять і вигладжують.

МЕЧЕТЬ [ар.] — мусульманський храм.

МИГДАЛИНА [гр. *amygdalē*] — 1) мигдальний горіх; 2) мед. скупчення лімфатичної тканини між піднебінними дужками і в склепінанні носоглотки (т. зв. *глоткова м.*).

МИЗА [естон. *mõis*] — хутір, садиба з сільськогосподарськими будівлями, що стоїть окремо.

МИЛЯ [англ. *mile*] — шляхова міра довжини, різна в різних державах; географічна миля = 7 420 м; морська миля = 1 852 м (прийнята у всіх державах).

МИРРА [гр. *myrrha*] — запашна смола, що міститься в корі деяких африканських і аравійських дерев;

застосовується у парфюмерії (для куріння) і в медицині.

МИТРА [гр. *mitra*] — головний убір у вищого духовенства (єпископів); у середнього — як нагорода.

МИТРОПОЛИТ [гр. *mētrōpōlitēs*] — старший *єпископ*, керуючий групою спархій; у православній церкві — також вищий духовний сан.

МІ [лат. *mi*] — *муз.* складова назва третього ступеня в *діатонічній гамі*, що починається з *до*; буквена назва — Е.

МІАЗИ [< гр. *miainō* брудню, мажу] — захворювання, що спричиняються личинками мух.

МІАЗМИ [< гр. *miasma* погань] — застаріле поняття, що означало зарази́ні начала, які потрапляють в людський організм з навколишнього середовища (повітря, води, ґрунту); розрізняли живі м. (бактерії і т. п.) і неживі (шкідливі випарі і т. п.).

МІАЛ(Ь)ГІЯ [гр. *my(s)* м'яз + *algos* страждання, біль] — *мед.* приступи болю в м'язах.

МІАСТЕНІЯ [гр. *my(s)* м'яз + *astheneia* слабкість] — *мед.* тяжке, хронічно прогресуюче захворювання центральної нервової системи, головною ознакою якого є швидка стомлюваність м'язів.

МИГРАЦІЯ [< лат. *migratio* переселення] — 1) переміщення населення в межах однієї країни (внутрішня м.) або з однієї країни в іншу (міжнародна м.); 2) пересування тварин на більш-менш значну відстань, викликане зміною умов існування на місці пробування цих тварин або зв'язане з проходженням ними циклу розвитку; розрізняють регулярні (сезонні або добові) і нерегулярні міграції; 3) м. е л е м е н т і в — *геол.* переміщення хімічних елементів у земній корі та на її поверхні при хімічних реакціях в зв'язку з діяльністю води, вітру та ін.; 4) м. к а п і т а л у — переміщення капіталу з однієї капіталістичної країни в іншу або з однієї галузі промисловості в іншу в гонитві за вищою нормою прибутку.

МИГРЕНЬ [фр. *migraine* < гр. *hēmikrania* половина черепа] — головний біль (здебільшого однієї половини голови) у вигляді приступів,

часто з нудотою і блюванням, внаслідок спазми судин мозку.

МІДЕЛЬ, МІДЛЬ [гол. *middel*, англ. *middle*] — *мор.* середня, найширша частина корабля від борту до борту.

МІЄЛІН [< гр. *myelos* (кістковий) мозок] — *анат.* жироподібна речовина, що становить головну частину м'якотної оболонки нерва.

МІЄЛІТ [< гр. *myelos* (кістковий) мозок] — запалення спинного мозку.

МІЄЛОЦИТИ [гр. *myelos* (кістковий) мозок + *kytos* клітина] — клітини в кістковому мозку, з яких утворюються всі форми зернистих білих кров'яних тілець (*лейкоцитів*).

МІЗАНСЦЕНА [фр. *mise en scène* постановка на сцені] — розміщення акторів на сцені в окремі моменти спектаклю.

МІЗАНТРОП [гр. *misanthrōpos*] — людина, що уникає товариства людей, нелюдим.

МІЗАНТРОПІЯ [гр. *misanthrōpīa*] — ненависть до людей, відчуження від них.

МІЗЕРНИЙ [< лат. *miser* бідний] — нікчемний, незначний за розмірами.

МІКАДО — японський імператор.

МІКАЛЕКС [лат. *mīca* слюда + *lectum* зібрання] — пластмаса з слюди і цементуючих речовин (борнокислового свинцю); застосовується як електроізоляційний матеріал у радіотехніці.

МІКАНІТ [< лат. *mīca* слюда] — шаруватий ізоляційний матеріал, що виготовляється з слюди та зв'язуючих речовин (*шеллак, бакеліт, гліпталі* та ін.); застосовується в електротехніці.

МІКАФОЛІЙ [лат. *mīca* слюда + *folium* лист] — електроізоляційний матеріал для електричних установок високої напруги; являє собою папір, на який наклеєні шари щипаної слюди.

МІКОЗИ [< гр. *mykēs* гриб] — загальна назва різноманітних (переважно шкірних) захворювань у людини та у багатьох тварин, що спричиняються занесенням в організм паразитичних грибків.

МІКОЛОГІЯ [гр. *mykēs* гриб + *logos* поняття, вчення] — розділ *ботаніки*, що вивчає гриби.

МІКОРІЗА [гр. *mykēs* гриб + *rhiza* корінь] — грибіні нитки (*міцелій*), що розвиваються на коріннях (або в коріннях) вищих судинних рослин та сприяють засвоєнню корінням зольних елементів і азотистих сполук ґрунту.

МІКОТРОФІЙ [гр. *mykēs* гриб + *trophē* їжа] — *бот.* що живиться за допомогою грибів. М. тип живлення рослин широко розповсюджений у природі; полягає в тому, що зелені рослини засвоюють з ґрунту багато елементів їжі за допомогою *мікоризи* (див.).

МІКРО... [< гр. *mikros* малий] — у складних словах означає відношення до дуже малих предметів або до приладів для спостереження та вимірювання малих предметів, напр. *мікроорганізми*, *мікроскоп*; у фізичних одиницях означає міру, в мільйон разів меншу, ніж основна міра, напр. *мікроампер*.

МІКРОАМПЕР [див. *мікро...*] — *ел.* мільйонна частина *ампера*.

МІКРОАНАЛІЗ — див. *мікрохімія*.

МІКРОБИ [гр. *mikros* маленький + *bios* життя] — найменші організми рослинного і тваринного походження, видимі лише в *мікроскоп*; багато які м. спричиняють явища бродіння, гниття та розкладу органічних речовин, зарази захворювання і т. д.

МІКРОБІОЛОГІЯ [див. *мікро...* + *біологія*] — наука, що вивчає мікроорганізми (бактерії, дріжджові та плісневі грибки та ін.).

МІКРОВОЛЬТ [див. *мікро...*] — *ел.* мільйонна частина *вольта*¹.

МІКРОГЕС [див. *мікро...*] — малопотужна гідравлічна електрична станція, що складається з гідравлічної турбіни або водяного колеса («движок»), які установлюються на річці або біля інших водних джерел, і електричного *генератора*; широко застосовується у колгоспах та радгоспах для електроосвітлення, для роботи млинів, кузень та ін.

МІКРОКЕФАЛ, **МІКРОКЕФАЛІЯ** — див. *мікроцефал*, *мікроцефалія*.

МІКРОКЛІМАТ [див. *мікро...* + *клімат*] — особливості клімату на невеликих просторах, вимірюваних кілометрами або десятками кіломет-

рів і обумовлені особливостями місцевості (ліс, поле, поляна, болото, берег, водойма, напрям схилу, захищеність від вітрів і т. д.); вивчення мікроклімату має велике практичне значення, особливо при районуванні с.-г. культур, організації санаторіїв, будинків відпочинку і т. д.

МІКРОКЛІН — породотворюючий мінерал з підгрупи калійово-натрійових польових шпатів однакового хімічного складу з *ортоклазом*, але іншої кристалічної системи.

МІКРОКОКІ [див. *мікро...* + *коки*] — *бактерії* кулястої форми.

МІКРОКОСМ(ОС) [< гр. *mikrokosmos* світ у мініатюрі, малюсінський світ] — світ малих величин, атомів, на відміну від світу великих величин (планетного масштабу); протилежне *макрокосм(ос)*.

МІКРОКРИСТАЛІЧНИЙ [див. *мікро...*] — дрібнокристалічний, що складається з найдрібніших кристаліків.

МІКРОКУЛОН [див. *мікро...*] — *ел.* мільйонна частина *кулона*.

МІКРОКЮРІ [див. *мікро...*] — одиниця *радіоактивності*, що дорівнює одній мільйонній *кюри*.

МІКРОЛАМПА [див. *мікро...*] — *рад.* електронна приймальна лампа, яка потребує невеликої потужності розжарення, що досягається застосуванням ниток з покритого металом *торієм* (торированого) *вольфраму*.

МІКРОЛІТИ [*мікро...* + гр. *lithos* камінь] — 1) дрібні кристалики у вивержених породах, видимі тільки під мікроскопом; 2) мініатюрні кам'яні знаряддя первісної людини кам'яного віку епохи *мезоліту*.

МІКРОМ [див. *мікро...*] — *ел.* мільйонна частина *ома*.

МІКРОМАНІПУЛЯТОР [див. *мікро...* + *маніпулятор*] — лабораторний прилад, за допомогою якого проводять різні маніпуляції (операції) під мікроскопом над дуже малими об'єктами.

МІКРОМАНОМЕТР [див. *мікро...* + *манометр*] — чутливий манометр для вимірювання малих різниць тиску.

МІКРОМЕТР [*мікро...* + гр. *metrēō* міряю] — інструмент для точного

вимірювання невеликих лінійних величин.

МІКРОМЕТРІЯ [мікро... + гр. *metreb* міряю] — вимірювання найдрібніших ліній та частин.

МІКРОН [< гр. *mikron* маленький] — тисячна частина *міліметра*.

МІКРООРГАНІЗМИ [див. *мікро...*] — найдрібніші організми, невидимі неозброєним оком, тобто без допомоги *мікроскопа*, напр. бактерії, інфузорії та ін.

МІКРОПЛІЕ [мікро... + гр. *pyle* ворота] — 1) отвір в оболонці яєць деяких тварин, через який в яйця проникають *сперматозоїди*; 2) отвір між покривами насінного зачатку у насінних рослин, через який проникає кінчик пилкової трубочки з запліднюючими *сперміями*.

МІКРОРЕЛЬЄФ [див. *мікро...*] — дрібні форми рельєфу (див. *рельєф* 3) з незначними висотними коливаннями (часто в частках метра), що є окремими деталями загальної будови країни; розрізняють позитивні форми мікрорельєфу (дрібна бугристість, дрібна горбкуватість, купинястість та ін.) і негативні (западинки, ложинки та різні інші вдавлення); пор. *макрорельєф*.

МІКРОСЕЙСМИ [мікро... + гр. *seismos* землетрус] — коливання земної поверхні дуже малої амплітуди, які викликаються проходженням *циклонів* і *тайфунів*.

МІКРОСКОП [мікро... + гр. *skopeb* дивлюсь] — оптичний прилад для розглядання у збільшеному вигляді невеликих, невидимих простим оком предметів; з в и ч а й н и й м. збільшує до 3000 разів; е л е к т р о н н и й м. — мікроскоп, в якому збільшене зображення дістають не за допомогою світлових променів, а за допомогою пучків *електронів*; електронний м. дає збільшення в десятки і сотні тисяч разів.

МІКРОСКОПІЧНИЙ — 1) надзвичайно малий, видимий лише в *мікроскопі*; 2) здійснюваний за допомогою *мікроскопа*, напр. м. аналіз; 3) * малий, незначний за розмірами.

МІКРОСКОПІЯ — застосування *мікроскопа* і способи виготовлення *мікроскопічних* препаратів.

МІКРОСОМІ [мікро... + гр. *sōma*

тіло] — зернинки в *протоплазмі* тваринних і рослинних клітин.

МІКРОСПОРАНГІЙ [див. *мікро...*] — *спорангій*, в якому розвиваються *мікроспори*.

МІКРОСПОРИ [див. *мікро...* + *спора*] — невеликі спори, з яких розвиваються лише чоловічі заростки, напр. у водяних папоротей.

МІКРОСПОРОФІЛ [< гр. *phylon* лист] — видозмінений лист рослин, на якому розвиваються *мікроспорангії*.

МІКРОСТРУКТУРА [див. *мікро...*] — будова (*структура*) твердої речовини (металів, гірських порід і т. д.), що її розрізняють в мікроскоп при великих збільшеннях.

МІКРОТЕЛЕФОН — телефонна трубка; складається з *мікрофона* і телефону (див. *телефон* 1), закріплених на одній рукоятці для зручності користування, а також шнура, яким вона приєднана до апарата.

МІКРОТІПІЯ [< гр. *typos* відбиток] — репродукція (відтиск або відбиток) з фотографії, знятої через *мікроскоп*.

МІКРОТОМ [мікро... + гр. *tomē* розріз] — лабораторний прилад, за допомогою якого одержують тонкі зрізи тканин тваринних і рослинних організмів для вивчення їх під *мікроскопом*.

МІКРОФАГИ [мікро... + гр. *phagos* пожирати] — одна з форм білих кров'яних тілець крові, те саме, що *нейтрофіли*. Термін *мікрофаги* був даний І. І. Мечниковим на протилежність терміну *макрофаги*. *Мікрофаги* здатні до захоплення і перетравлення *мікробів* (див. *фагоцитоз*).

МІКРОФАРАДА [див. *мікро...*] — ел. мільйонна частина *фарада*.

МІКРОФЛОРА [див. *мікро...* + *флора*] — сукупність рослин якої-небудь території, невидимих простим (неозброєним) оком.

МІКРОФОН [мікро... + гр. *phōnē* звук] — прилад, що перетворює звукові коливання в електричні коливання для передачі звуків на великій відстані або для їх підсилення.

МІКРОФОТОГРАФІЯ — фотографування *мікроскопічних* об'єктів; провадиться з допомогою *мікроскопа*,

з'єднаного з фотографічною камерою.

МІКРОФОТОМЕТР [див. *мікро...* + *фотометр*] — астр. лабораторний прилад для вимірювання зоряних зображень або ліній у спектрах небесних тіл по фотографіях і *спектрограмах*.

МІКРОХІМІЯ — методи хімічних досліджень мікроскопічно малих об'єктів.

МІКРОЦЕФАЛ — що відзначається *мікроцефалією*.

МІКРОЦЕФАЛІЯ [*мікро...* + гр. *kephalē* голова] — малоголовість, ненормально малий розмір голови.

МІКРУРГІЯ [*мікро...* + гр. *ergon* праця] — провадження операцій під *мікроскопом* за допомогою спеціального інструмента (*мікроманіпулятора*) над дуже малими об'єктами (найпростішими тваринами, окремими клітинами і т. д.).

МІКСЕР [англ. *mixer*] — 1) посуд для зберігання в рідкому стані чавуну, що здобувається з доменних печей або вагранок, для вирівнювання хімічного складу і температури чавуну, а також для вилучення з нього сірки; 2) машина для виготовлення гумових сумішей.

МІКСОБАКТЕРІЇ [гр. *муха слиз*] — *бактерії*, звичайно у вигляді з'єднаних у слизисту масу паличок; відрізняються своєрідним циклом розвитку; зустрічаються у гною та в ґрунті.

МІКСОМЦЕТИ [гр. *муха слиз* + *mykēs* (*mykētos*) гриб] — слизисті гриби, нижчі організми з тілом у вигляді багатоядерної *протоплазми*, здатної пересушатися; зустрічаються на гниючих рештках рослин, старих пнях і т. п.; деякі з них є паразитами рослин.

МІКСТ [англ. *mixed* < лат. *mixtus* змішаний] — 1) змішаний поїзд з вагонів різного призначення; 2) вагон з відділеннями різних класів (одно відділення з твердим, а друге — з м'яким обладнанням); 3) в *темісі* — гра, в якій два гравця — жінка і чоловік — з однієї сторони виступають проти жінки і чоловіка з другої.

МІКСТУРА [< лат. *mixtura* сполука, суміш] — рідкі ліки, що складаються з розчинника (води, настою,

відвару, сиропу) і розчинених у ньому лікарських речовин.

МІЛЕНАРИЗМ, МІЛЕНІЙ, МІЛЕНІУМ [< лат. *mille* тисяча + *annus* рік] — див. *зілазм*.

МІЛЕТСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ШКОЛА — див. *іонійська філософія*.

МІЛІ... [< лат. *mille* тисяча] — у складних словах означає тисячну частину якоїсь основної одиниці мір, напр. *міліметр, мілівольт*.

МІЛІАМПЕР [див. *мілі...*] — тисячна частина *ампера*.

МІЛІАМПЕРМЕТР [див. *мілі...*] — чутливий *амперметр*; дає можливість виміряти силу струму в тисячних частинах *ампера*.

МІЛІАРІЇ [лат. *milliarium*, *одн.*] — кам'яні стовпи на відстані 1000 кроків (римської милі) один від одного, які ставилися римлянами на всіх шляхах.

МІЛІАРНИЙ [< лат. *miliarius* просяний] — просовидний; термін, вживаний у медицині для позначення дрібних (як просо) множинних хворобливих вогнищ (напр., м. туберкульоз, м-на пневмонія, м. рак).

МІЛІБАР [див. *мілі...*] — одиниця виміру атмосферного тиску, що дорівнює одній тисячній бара (див. *бар*⁴ 2).

МІЛІВАТ [див. *мілі...*] — тисячна частина *вата*.

МІЛІВОЛЬТ [див. *мілі...*] — тисячна частина *вольта* (див. *вольт*¹).

МІЛІВОЛЬТМЕТР [див. *мілі...*] — *фіз.* чутливий *вольтметр*; дає можливість вимірювати напругу в тисячних частинах *вольта* (див. *вольт*¹).

МІЛІГЕНРИ [див. *мілі...*] — тисячна частина *генри*.

МІЛІГРАМ [див. *мілі...*] — тисячна частина *грама*.

МІЛІКЮРІ [див. *мілі...*] — одиниця *радіоактивності*, що дорівнює одній тисячній *кюри*.

МІЛІМЕТР [див. *мілі...*] — тисячна частина *метра* (див. *метр*¹).

МІЛІМІКРОН [див. *мілі...*] — тисячна частина *мікрона*, тобто мільйонна частина *міліметра*.

МІЛІТАРИЗАЦІЯ [< лат. *militaris* військовий] — проведення системи *мілітаризму* (див.); створення воєнної економіки у мирний час

з метою підготовки імперіалістичних воєн проти миролюбних країн; перенесення форм і методів військової організації в галузь цивільних відносин, поширення військових законів, військової дисципліни на якунебудь галузь народного господарства (залізниця і т. д.), воєнізація промисловості.

МІЛІТАРИЗМ [< лат. *militaris* військовий] — 1) реакційна політика озброєнь і підготовки до війни, яку провадять імперіалістичні держави, особливо США; з метою забезпечення максимального прибутку для капіталістів, завоювання нових земель, колоній, нових ринків і з метою поневолення інших народів; 2) політичне панування воєнщини в імперіалістичних країнах і підпорядкування всього господарства країни цілям загарбницької війни.

МІЛІТАРИСТ — прихильник або провідник *мілітаризму*.

МІЛІТАРИСТИЧНИЙ, **МІЛІТАРИСТИЧНИЙ** — що відноситься до *мілітаристів*, *мілітаризму*; воєнничий.

МІЛІЦІЯ [< лат. *militia* військова служба] — 1) ополчення; збройні сили, що складаються в мирний час з невеликого числа (в порівнянні з кадровою армією) військових спеціалістів, під керівництвом яких населення, що його призивають на короткочасні збори, навчається військової справи; 2) м. в СРСР — орган в складі Міністерства внутрішніх справ. Основними завданнями міліції є: підтримання порядку всередині країни, охорона громадської безпеки, охорона соціалістичної власності від злодіїв і розкрадачів, охорона особистості безпеки громадян і їх власності, а також боротьба з злочинністю.

МІЛОРД [англ. *mylord*] — 1) звертання до *лорда*; 2) звертання до англійського судді.

МІЛЬДЬЮ [англ. *mildew*] — дуже небезпечна хвороба виноградної лози, причиною якої є паразитичний грибок *пероноспора*; спричиняє утворення бурих плям і білої плісені на листі та молодих паростках, псування плодів і ослаблення усієї рослини.

МІЛЬБРАНІЗМ [< вл. н.] — інакше міністеріалізм — опортуністична політика класового співробітництва соціалістів з реакційною буржуазією та зради інтересів пролетаріату; термін виник в зв'язку з вступом у 1899 р. франц. соціаліста-реформіста Мільбрана до реакційного буржуазного уряду Франції, в якому він співробітничав з катом Паризької Комуни — Галіфе.

МІЛЬЙОН [фр. *million*] — тисяча тисяч.

МІЛЬЙОНЕР [фр. *millionnaire*] — власник багатства, яке оцінюється в *мільйони*.

МІЛЬРЕЙС — колишня лічильна одиниця і монета Бразилії і Португалії, дорівнює 1000 *рейсам*; замінена в 1911 р. в Португалії *ескудо*, в Бразилії в 1942 р. — *крусейро*.

МІЛЬЯРД [фр. *milliard*] — тисяча *мільйонів*.

МІЛЬЯРДЕР [фр. *milliardaire*] — власник багатства, яке оцінюється в *мільярди*.

МІМ [гр. *mimos*] — 1) у стародавній Греції і Римі — народна вистава, в якій сполучались імпровізований діалог, співи і танці; 2) актор у таких виставах.

МІМЕОГРАФ [гр. *mimēomai* наслідую + *графō* пишу] — апарат для одержання незначної кількості відбитків з тексту, виготовленого (від руки або на друкарській машинці) у вигляді трафарету з проведеного паперу.

МІМЕТІЗМ [< гр. *mimētēs* наслідувач] — *біол.* вид *мімікрії* (див.), що проявляється в схожості деяких тварин з іншими тваринами даної місцевості.

МІМІКА [< гр. *mimikos* мімічний; див. *мім*] — 1) рух лицьових м'язів відповідно до почуттів та настроїв, що їх переживає людина; 2) уміння виявляти почуття і думки рухами мускулів обличчя.

МІМІКРІЯ [англ. *mimicry* наслідувальність] — *біол.* захисне забарвлення та форма — корисне для життя явище схожості за кольором або за формою деяких тварин чи рослин (або окремих органів рослин) з іншими тваринами чи рослинами або ж з предметами навколишньої

природи. Явища мімікрії виробилися в процесі історичного розвитку організмів.

МІМІЧНИЙ [гр. *mimikos*] — що відноситься до *міміки*; зображається *мімікою*.

МІМОДРАМА — див. *пантоміма*.

МІМОЗА [гр. *mimos* букв. «що міняє своє обличчя»] — 1) трави, кущі або дерева з родини бобових; деякі види (а особливо *соромливка* м.) складають і опускають листя, коли дотикаються до них; 2) * недо-торка; надмірно образлива людина.

МІНА¹ [фр. *mine*] — вираз обличчя.

МІНА² [фр. *mine*] — 1) заряд вибухової речовини, що закладається в кінці *мінної галереї*, яка підводиться під оборонні споруди противника, або заряд, вміщений в підземних виробках, свердловинах, під водою для того, щоб учинити вибух; 2) заряд вибухової речовини в оболонці, з ударним, електричним, хімічним або іншим запальником, що застосовується як протипіхотна і протитанкова перешкода; 3) тонкостінний снаряд з великою кількістю вибухової речовини, що його викидає міномет; 4) *військ.-морськ.* плаваючий, опущений на дно або укріплений на заданій глибині від поверхні моря снаряд з великою кількістю вибухової речовини і чутливим запальником; призначається для пошкодження та знищення ворожих суден; *антенна м.* — міна з вертикальною антеною, тобто провідником, що підтримується у вертикальному положенні буйком, який плаває на поверхні; при зіткненні корабля з антеною замикається ланцюг, що спричиняє вибух міни; антенні міни найбільше застосовуються при боротьбі з підводними човнами.

МІНА³ [лат. *mina* < гр. *μνα*] — 1) грошова і вагова одиниця, поширена у Вавілонії, Греції та інших країнах стародавнього світу; міна мала в різних країнах різну цінність; напр., атічна міна (в Греції) дорівнювала 436,6 г (вагова) і 100 *драхмам* (грошова); 2) у сучасній Греції — міра ваги = 1,5 кг.

МІНАРЁТ [ар. *manāra(t)*] — висока башта при *мечеті*, з якої *мудедин* скликає мусульман на молитву.

МІНЕЗИНГЕРИ [нім. *Minnesinger* «співці кохання»] — придворні рицарські поети і співаки в германських країнах середньовічної Європи, які у своїх творах (піснях, баладах) вихваляли рицарство, феодалні відносини і оспівували кохання рицаря до «дамі серця».

МІНЕР [фр. *mineur*] — 1) військово-службовець інженерних військ, спеціаліст по встановленню *мін* та розмінуванню місцевості, тобто по виявленню та знешкодженню ворожих *мін*; 2) у військово-морському флоті — спеціаліст *мінної зброї*, застосування її та боротьби з нею.

МІНЕРАЛ [фр. *minéral*] — природні хімічні сполуки, складові частини гірських порід і руд, здебільшого тверді, але зустрічаються і в рідкому стані, напр. саморідна ртуть, вода.

МІНЕРАЛІЗАТОРИ — *геол.* розчинені в *магмі* гази (*фтор*, *хлор* та ін.) і водяна пара, які сприяють *кристалізації* мінералів вивержених порід, але не входять до їх складу, а відіграють переважно роль *каталізаторів*.

МІНЕРАЛІТ [*мінерал* + гр. *lithos* камінь] — азбестовий цемент, що йде на виготовлення вогнетривких *перекриттів*, *сходів*, *підлог* і ін.

МІНЕРАЛОГ — спеціаліст з *мінералогії*.

МІНЕРАЛОГІЯ [< гр. *logos* поняття, вчення] — наука про мінерали, їх склад, властивості, походження, видозміни і використання для потреб народного господарства.

МІНЕРВА [лат. *Minerva*] — у староримській міфології — богиня мудрості, покровителька наук, мистецтва та ремесел.

МІНІАТЮРА [фр. *miniature* < іт. *miniatura*] — 1) живописні зображення, що прикрашали і ілюстрували середньовічні рукописи, у вигляді заставок або на всю сторінку; м. названа за фарбою, що виготовлялася з *мінію*; 2) живопис малого розміру і тонкої роботи на слоновій кістці, металі і т. п.; 3) *нарис*, *оповідання* або театральна п'єса (театр *мініа-*

тур) невеликого розміру; 4) * щонабузь у зменшеному розмірі.

МІНІАТЮРИСТ — художник, що пише *мініатюри*; автор мініатюр (напр., невеликих театральних творів).

МІНІАТЮРНИЙ — прикм. від сл. *мініатюра*; дуже малого розміру, малюсінський.

МІНІЙ [*<* лат. *minium* кіновар] — окис свинцю; вживається для виготовлення червоної фарби.

МІНІМАЛ [*<* лат. *minimus* найменший] — предмет найменшого (допустимого або враховуваного) розміру.

МІНІМАЛЬНИЙ [лат. *minimus*] — найменший, щонайменший; м. т е р м о м е т р — термометр, який відмічає найменшу температуру за певний проміжок часу.

МІНІМЕТР [лат. *minimus* найменший + гр. *metreō* міряю] — підоймовий вимірювальний прилад для вимірювання відхилення лінійного розміру виробу від встановленого з точністю до 0,001 мм.

МІНІМУМ [*<* лат. *minimum* найменше] — 1) найменша величина, найменша цінність, найменша кількість, найнижча межа чогось; 2) *мат.* найменше значення неперервної *функції* для деякого значення незалежного змінного в порівнянні із значеннями цієї функції для всіх близьких значень незалежного змінного.

МІНІСТЕРІАЛИ [сер.-лат. *ministeriales*] — у середні віки — слуги (здебільшого невільні) короля або великих *феодалів*; пізніше м. увійшли до складу рипарства.

МІНІСТЕРСТВО [фр. *ministère* *<* лат. *ministerium* служба, посада] — центральний орган державного управління, що здійснює керівництво певною його галуззю і очолюється *міністром*. В СРСР назва м. введена в 1946 р. замість колишньої назви — народний комісаріат, напр. м. внутрішніх справ, м. фінансів, м. закордонних справ.

МІНІСТР [фр. *ministre*] — вища урядова особа, що очолює *міністерство*, керує певною галуззю державного управління.

МІННИЙ — прикм. від сл. *міна*²;

м - і загородження, м - і поля — загородження з мін, що застосовуються в сухопутній і морській війні.

МІНОР [фр. *mineur* *<* іт. *minore* *буке.* менший] — 1) *муз.* лад, що має своєю основою мінорний акорд, тобто тризвук, побудований вгору від основного тону із з'єднання малої терції з великою терцією (напр., ля-до-мі); 2) * сумний, меланхолійний настрій.

МІНОРАТ [*<* лат. *minor* молодший] — 1) система успадкування, при якій майно переходить неподільно до молодшого в роді (протилежн. *майорат*); 2) саме спадкове майно, що переходить до молодшого в роді.

МІНОРИТИ [*<* лат. (*fratres*) *minores* менші (брати)] — назва деяких чернечих орденів, напр. *францисканців*.

МІНОРНИЙ [фр. *mineur* *<* іт. *minore* менший] — 1) *муз.* що відноситься до *мінору*; 2) * сумний, м'який.

МІНОС [гр. *Μίνως*] — у старогрецькій міфології — син *Зевса*, цар острова Кріту, який після смерті нібито став одним з суддів душ померлих у міфічному «підземному царстві».

МІНОТАВР [гр. *μινόταυρος*] — у старогрецькій міфології — потвора з тілом людини і головою бика, яку *Мінос* тримав у *лабіринті* і годував злочинцями, а також юнаками і дівчатами, яких афіняни змушені були посилати як данину. М. був убитий *Тезеєм*.

МІНУВАТИ [фр. *miner*] — 1) підготувати до висадження в повітря військовий, промисловий, жилий або ін. об'єкт; 2) ставити міни загородження, закладати міни.

МІНУС [*<* лат. *minus* менше] — 1) *мат.* знак віднімання (—) або знак від'ємної величини; 2) * недолік, пробіл, вада.

МІНУСКУЛИ [*<* лат. *minusculus* дуже маленький, малюсінський] — рядкові літери, переважно в застосуванні до стародавнього письма (протилежн. *маюскули*).

МІНУТА [нім. *Minute* *<* лат. *minutus* зменшений, малий] — 1) одиниця часу, $\frac{1}{60}$ години, дорівнює 60 сек.; 2) одиниця довжини дуги,

$\frac{1}{60}$ частина дугового градуса, який дорівнює $\frac{1}{360}$ частині кола; 3) кутова міра, $\frac{1}{60}$ частина кутового градуса.

МІНЬЙОН [фр. *minion* букв. малюсінський] — друкарський шрифт, кегль (розмір) якого дорівнює 7 пунктам (приблизно 2,6 мм).

МІОГРАФ [гр. *mys* (*myos*) м'яз + *graphō* пишу] — прилад для запису (графічної реєстрації) м'язових скорочень.

МІОЗІН [< гр. *mys* (*myos*) м'яз] — білок, що входить до складу скоротливих елементів м'язової тканини.

МІОЗИТ [< гр. *mys* (*myos*) м'яз] — запалення м'язів.

МІОКАРД, МІОКАРДІЙ [гр. *mys* (*myos*) м'яз + *kardia* серце] — анат. м'язова стінка серця.

МІОКАРДИТ [гр. *mys* (*myos*) м'яз + *kardia* серце] — запалення серцевого м'яза.

МІОЛОГІЯ [гр. *mys* (*myos*) м'яз + *logos* поняття, вчення] — частина анатомії, вчення про м'язи.

МІОМА [< гр. *mys* (*myos*) м'яз] — доброякісний опух, побудований по типу м'язової тканини; розвивається частіше всього в матці.

МІОПІЯ [гр. *myōpia*] — короткозорість.

МІОФІБРІЛИ [гр. *mys* (*myos*) м'яз + *fibrilli*] — анат. тоненькі волоконки скоротливої речовини, що проходять по всій довжині рівного і поперечносмугастого м'язового волокна.

МІОЦЕН [гр. *mios* середній + *kainos* новий] — геол. четвертий підвідділ третинної геологічної системи; м. характеризується значними гороутворюючими рухами і вулканічними виливами; океани і найбільші гірські хребти прибирають обриси, які близькі сучасним.

МІРАБЕЛЬ [фр. *mirabelle*] — сорт дрібних жовтих слив, що вживається гол. ч. на варення.

МІРАБІЛІТ [< лат. *mirabilis* гідний подиву] — мінерал, те саме, що й *глауберова сіль*.

МІРАЖ ¹ [фр. *mirage*] — 1) оптичне явище, що його спостерігають в пустинях жарких країн і яке полягає в тому, що предмети, невидні за далеким горизонтом, стають видимими завдяки викривленню проміння

світла в нерівномірно нагрітих шарах повітря; 2) * обманливе видіння; щось уявн., примарне.

МІРАЖ ² [фр.] — добір яєць під час інкубації шляхом просвічування через *овоскоп* з метою вилучення непридатних для інкубування.

МІРАКЛІ [< фр. *miracle* чудо] — середньовічні театральні п'єси на теми про «чудеса», про життя осіб, оголошених церквою святими, про різні легенди.

МІРЗА [перс. *mīrzā*] — у деяких народів Сходу: 1) титул членів царюючого дому і взагалі аристократії; ставиться після імені; 2) вказівка на освіченість, вченість; ставиться перед або після імені; 3) секретар, перенісучач.

МІРІАДИ [< гр. *myrias* (*myriados*) десять тисяч] — велика, незліченна кількість.

МІРМЕКОХОРІЯ [гр. *myrmēx* (*myrmēkos*) мурашка + *chōrēō* займаю місце, поширююся] — поширення насіння рослин мурашками, що живляться вирослами на насінні, багатими олією.

МІС [англ. *miss*] — звертання до дівчини у англійців і американців (вживається гол. ч. з іменем або прізвищем).

МІСІОНЕР [фр. *missionnaire* < лат.] — особа, послана пануючою церквою (здебільшого при підтримці держави) для релігійної пропаганди серед іновірців (напр., у колонії або напівколонії); місіонери звичайно є агентами і розвідниками імперіалістичних урядів.

МІСІОНЕРСТВО [< фр.; див. *місіонер*] — проповідь християнства, що провадиться в економічно відсталих, зокрема у колоніальних та залежних, країнах через *місіонерів* з метою сприяння колонізаторській політиці імперіалістичних держав.

МІСІС [англ. *miss*] — пані; звертання до заміжньої жінки у англійців і американців (вживається гол. ч. разом з ім'ям або прізвищем).

МІСІЯ [лат. *missio* < *mittere* посилати] — 1) представники держави, послані в іншу державу з якою-небудь спеціальною метою, напр. військова м.; 2) постійне дип-

ломатичне представництво при якій-небудь державі, на чолі якого (на відміну від посольства) стоїть посланник; 3) доручення, завдання; призначення; покликання; 4) місіонерська організація (див. *місіонер*).

МІСКАЛЬ [ар.] — іранська міра ваги, що дорівнює 4,64 г.

МІСТАГОГ [гр. *mystagōgos*] — у стародавніх греків — жрець, що виконував обряди в містеріях (див. *містерія* 1).

МІСТЕР [англ. *mister*] — у англійців і американців — пан (вживається тільки разом з ім'ям або прізвищем).

МІСТЕРІЯ 1 [< гр. *mysterion* таємниця, таїнство] — у стародавніх греків і римлян — таємні релігійні церемонії, обряди, до участі в яких допускались тільки втаємничені (найбільш відомі елевсинські таїнства в Греції).

МІСТЕРІЯ 2 — релігійні драми в Зах. Європі в середні віки; спочатку були частиною католицького культу і їх ставили у церквах; пізніше біблійний текст доповнювався вставками з легенд, фарсами, жартами; м. набули характеру масового видовища і ставились на міських майданах; найбільшого розвитку м. набули в 14—15 ст. в Півн. Франції, Фландрії та Англії.

МІСТИК — людина, яка вірить в надприродне, в чудеса, марновірна людина (див. *містика*).

МІСТИКА, МІСТИЦИЗМ [< гр. *mystika* таємничі обряди, таїнство] — віра в надприродне, божественне, надчуттєве; віра в можливість безпосереднього єднання людини з «надприродними силами»; невід'ємний елемент усіх релігійних вірувань. Містицизм ворожий науці і широко використовується реакційними ідеологами в боротьбі проти наукового світогляду з метою одурманити народні маси.

МІСТИФІКАТОР — особа, що здійснює *містифікацію*, обманщик.

МІСТИФІКАЦІЯ [гр. *mystēs* втаємничений, що знає таїнства + лат. *facere* робити, удавати] — обман, навісне введення кого-небудь в оману.

МІСТИФІКУВАТИ — займатися *містифікацією*; обманювати, навмисно вводити кого-небудь в оману.

МІСТИЦИЗМ — див. *містика*.

МІСТИЧНИЙ — що відноситься до *містики*, *містицизму*.

МІСТРАЛЬ [фр. *mistral*] — вітер з гір в Південній Франції (в Провансі), що приносить взимку холодну погоду.

МІСТРИС — див. *місіс*.

МІТЕЛЬ [нім. *mittel-* (у складних словах) середній] — друкарський шрифт, середній між *цицера* і *терцією*, *кегель* (розмір якого дорівнює 14 пунктам (приблизно 5,25 мм).

МІТЕЛЬШПІЛЬ [нім. *Mittelspiel* середина гри] — в шахах і шашках — середина гри.

МІТЕНКІ [фр. *mitaines*] — жіночі рукавички без пальців, піврукавички, що лишають пальці відкритими.

МІТИНГ [англ. *meeting*] — сходка, збори для обговорення цікавих для громадської думки питань, переважно політичних.

МІТКАЛЬ [< ар.] — бавовняна тканина полотняного переплетення; в обробленому вигляді — ситець, мадаполам.

МІТОЗ [< гр. *mitos* нитка] — *біол.* непряме ділення клітини — інакше *каріокінез* (пор. *амітоз*).

МІТОХОНДРІЙ [гр. *mitos* нитка + *chondros* зернятко, крупинка] — *біол.* один з видів *ораноїдів* клітини; називаються інакше *хондріосоми*.

МІТРА — в староіранській і ведійській міфології (див. *ведизм*) — божество сонця (див. також *мітраїзм*).

МІТРАЇЗМ [< вл. н.] — дуже поширений у Римській імперії в перші віки н. е. релігійний культ Мітри, староіранського бога сонця; м. був серйозним суперником християнства, яке запозичило у нього обряд причащення, символ хреста, свято різдва та ін.

МІТРАЛЬЄЗА [фр. *mitrailleuse*] — старовинна багатоствольна зброя.

МІФ [< гр. *mythos* слово; сказання, легенда] — сказання, що передає вірування стародавніх народів про походження світу і явищ природи, про богів та легендарних героїв (див. *міфологія*); * вигадка.

МІФІЧНИЙ — 1) прикм. від слова *міф*; 2) * неймовірний, казковий, легендарний; 3) * вигаданий.

МІФОЛОГІЯ [гр. *mythologia*] — сукупність міфів (сказань про богів, героїв, різних демонів та духів), що виникали у всіх народів земної кулі на стадії, коли людина, не володіючи розвиненими способами виробництва і науковими пізнаннями, почувала своє безсилля в боротьбі з силами природи і створювала в своїй уяві надприродний світ. «Всяка міфологія перемагає, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви; отже, вона зникає, коли людина дійсно опановує ці сили природи» (Маркс).

МІЦЕЛИ [< гр. *mykēs* гриб] — 1) електрично заряджені колоїдні частинки; 2) найдрібніші кристалічні частинки (к р и с т а л і т и), з яких складається речовина оболонки рослинних клітин (*целюлога* та ін.) і взагалі колоїдні речовини тіла рослин і тварин.

МІЦЕЛІЙ [< гр. *mykēs* гриб] — *бот.* грибиця — вегетативне тіло грибів, що складається з розгалужених переплетених ниток, які звуться *гіфами*.

МІЧМАН [англ. *midshipman*] — 1) у Військово-Морському Флоті СРСР — військове звання старшого спеціаліста палубної команди (тобто не офіцерського складу); 2) перший офіцерський чин у флоті дореволюційної Росії.

МІШУРА [ар.] — 1) позолочені або посріблені металеві нитки, що йдуть на парчеві тканини, галуни, канитель та ін.; 2) * показний блиск, фальшива розкіш.

МНЕМОНІКА, МНЕМОТЕХНІКА [гр. *mnēmonikon (technēma)*] — сукупність прийомів, що мають на меті полегшити запам'ятовування якомога більшої кількості відомостей, фактів; ґрунтується головним чином на законах *асоціації* 3.

МО [штучн. — обернене від *ом*] — *ел.* одиниця провідності, величина, обернена одиниці електричного опору — *ому*.

МОБІЛІЗАЦІЯ [фр. *mobilisation* < лат. *mobilis* рухомий] — 1) переведення збройних сил держави або окремих їх частин (збройних сил певної території, окремих військових з'єднань і т. п.) з мирного ста-

пу на воєнний і приведення їх в повну бойову готовність; 2) призов військовозобов'язаних запасу на дійсну воєнну службу; 3) в широкому розумінні — залучення трудящого населення або певних галузей народного господарства для виконання яких-небудь завдань.

МОБІЛІЗУВАТИ — здійснити *мобілізацію*.

МОБІЛЬНІСТЬ [< фр. *mobile* рухливий < лат.] — рухливість.

МОГАР [ар.] — рослина, споріднена з просом; хороша однорічна кормова трава.

МОГЕР [англ. *mohair* < ар.] — 1) шерсть ангорської кози; 2) тканина з цієї шерсті.

МОГІКАНИ — 1) винищені завоюваннями плем'я індієць Північної Америки, що жили по ріках Коннектікут і Гудсон; 2) * останні представники чого-небудь; назва, що стала загальною завдяки роману Купера «Останній з могікан».

МОГОЛИ [перс.] — Великі м. — династія т. зв. імперії моголів в Індії (заснована в 16 ст., знищена в 19 ст.).

МОДА [фр. *mode*] — 1) переважання в даний час тих чи інших зовнішніх форм у предметах побуту, гол. ч. в одязі; 2) в статистиці — та величина ознаки, той вимір досліджуваного явища, якому відповідає найбільше число випадків або показань і який виражає найпоширеніший тип даного явища; звичайне скорочення — *Мо*.

МОДАЛЬНІСТЬ [фр. *modalité* < лат. *modus* спосіб] — м. с у д ж е н н я — відмінність між логічними судженнями в залежності від характеру встановлюваної ними достовірності — від того, чи виражають вони необхідний чи тільки ймовірний зв'язок між логічним підметом і присудком. За модальністю розрізняють судження: *аподиктичні, асерторичні і проблематичні*.

МОДЕЛЬ [фр. *modèle* < іт. *modello*] — 1) зразок; 2) відтворення предмета в зменшеному або збільшеному вигляді (див. *макет*); 3) предмет зображення в мистецтві; натурщик, натурщиця, що позують перед художником; 4) в ливарстві — зразок того предмета, що його треба відлити;

служить для виготовлення ливарної (земляної) форми; 5) *фіз.* геометричне креслення або механічний зразок, що дає наочне уявлення про який-небудь фізичний об'єкт або процес, напр. м. а т о м а — механізм, що відтворює систему планетарних електронів, які рухаються по певних шляхах навколо позитивно зарядженого ядра атома.

МОДЕЛЬЄР [фр. *modeleur*] — спеціаліст по виготовленню моделей, зразкових екземплярів виробу.

МОДЕРАТО [іт. *moderato* букв. помірно] — *муз.* позначення помірного темпу.

МОДЕРАТОР [< лат. *moderator* що стримує] — 1) прилад або пристрій для уповільнення ходу машини; 2) пристрій в музичних клавішних інструментах для врегулювання сили звуку.

МОДЕРН [< фр. *moderne* найновіший, сучасний] — реакційна, запалецька течія в буржуазному мистецтві (гол. ч. в архітектурі і прикладних мистецтвах) кінця 19 — початку 20 ст.; характеризується нарочитою химерністю і надуманістю форм.

МОДЕРНІЗМ [фр. *modernisme*] — 1) те саме, що *модерн*; 2) к а т о л и ц ь к и й м. — одна з найреакційніших течій сучасної релігійно-ідеалістичної філософії, що проповідє оновлення католицьких догм в дусі новітніх вимислів буржуазної філософії епохи імперіалізму (*інтуїтивізму, волюнтаризму*).

МОДЕРНІЗУВАТИ [фр. *moderniser* < *moderne* сучасний] — робити сучасним, змінювати відповідно до вимог і смаків сучасності, зокрема оновлювати устаткування, технологічний процес.

МОДИЛЬЙОН [фр. *modillon* < іт. *modiglione*] — *архіт.* вид *консоли*, звичайно у формі літери «S», що підтримує виносну частину карниза.

МОДИФІКАТОР [< лат.; див. *модифікувати*] — *тех.* 1) пристрій, що змінює роботу, дію машини; 2) добавка до розплавленого чавуну (силіко-кальцій, феро-силіцій та ін.), що сприяє підвищенню його механічних властивостей.

МОДИФІКАЦІЯ [лат. *modifica-*

tio] — 1) видозміна; 2) *фіз.* різні стани багатьох твердих тіл; при переході речовини з однієї модифікації в іншу змінюються її фізичні, хімічні і механічні властивості; напр., модифікації вуглецю — вугілля, графіт і алмаз.

МОДИФІКУВАТИ [лат. *modificare*] — видозмінювати, міняти форму; м. ч а в у н — змінювати механічні властивості рідкого чавуну добавкою спеціальних речовин — *модифікаторів* 2.

МОДІЙ [лат. *modius*] — староримська міра сипких тіл, що дорівнювала приблизно 9 літрам.

МОДУЛЮВАННЯ [< лат. *modulari* співати, грати] — див. *модуляція* 1.

МОДУЛЯТОР — прилад для здійснення *модуляції*, тобто зміни *амплітуди* і частоти коливань (електричних, звукових, світлових, механічних і т. д.); застосовується в радіо-передавачах, де становить одну з його найважливіших частин, в звукових кінознімальних апаратах для зміни сили світла при звукозапису в такт звуковим коливанням і т. д.

МОДУЛЯЦІЯ [< лат. *modulatio* вимірювання, міра, особливо в музиці і в риторичі] — 1) *муз.* перехід з однієї *тональності* в іншу; 2) *фіз.* зміна *амплітуди* або частоти (або того і другого одночасно) коливань, обумовлена накладанням коливань нижчої частоти; м. має особливо велике застосування в радіотехніці: *амплітуда* (або частота) коливань електричного струму високої частоти в антени при передачі по радіо промови, музики, телеграфних сигналів змінюється в такт звуковим коливанням або телеграфним сигналам; 3) в звуковому кіно м. — змінювання величини світлового потоку, який записує звук, в такт звуковим коливанням.

МОДУЛЬ [< лат. *modulus* міра] — 1) в точних науках — назва, що її дають якому-небудь особливо важливому коефіцієнту або величині; 2) *мат. м.* системи логарифмів — постійний множник, на який треба помножити логарифми однієї системи (при даній основі), щоб одержати логарифми іншої системи

(при іншій основі); дорівнює одиниці, поділеній на логарифм нової основи, взятий за старою системою; m . комплексного числа $a + bi$ — вираз $\sqrt{a^2 + b^2}$; 3) одиниця міри; напр., в архітектурі — частина будови, що служить одиницею виміру для надання пропорціональності будові в цілому та її частинам; в класичній архітектурі m . звичайно дорівнює радіусу або діаметру колони при її основі.

МОДУС [$<$ лат. *modus* міра, спосіб] — 1) вид, прояв, різновидність, норма; 2) у філософії 17—18 ст. — мінуща властивість, притаманна для окремих видів або станів матерії, на відміну від загальних і постійних її властивостей (*атрибутиів*); окрема річ як прояв загальної *субстанції*; 3) *грам.* спосіб.

МОДУС ВІВЕНДІ [лат. *modus vivendi*] — «спосіб життя»; умови, що роблять можливими хоч би тимчасові нормальні, мирні відносини між двома сторонами, коли при існуючих обставинах неможливо досягти постійної або тривалої угоди.

МОЗАЗАВРИ [$<$ лат. *Mosa* назва річки Маас + гр. *sauros* ящірка] — вимерлі морські плазуни з довгим витягнутим тілом, короткими кінцівками і довгим хвостом; досягали 15 м довжини; жили в вимерлі за крейдяного періоду.

МОЗАІКА [фр. *mosaïque $<$ іт. *mosaico*] — 1) зображення або орнамент, виконані з окремих, дуже щільно припасованих один до одного різнокольорових кусочків (скла, мармуру, кольорових каменів, дерева, металів, емалі та ін.); 2) * строката суміш.*

МОЗАІСТ, МОЗАІЧІСТ — майстер, що виготовляє *мозаїку*, виконує *мозаїчну* роботу.

МОЗАІЧНИЙ — 1) виконаний з *мозаїки*, напр. m . підлога; 2) * строкатий, складений з різнорідних частин.

МОЇРИ [гр. *Moira*] — 1) у старогрецькій міфології — три богині долі, три сестри: Клото, Лахесіс і Атропос; у староримській міфології — *парки*; 2) * m о й р а — доля.

МОКАСІНИ [англ. *moccasin $<$ ам.] — в індіців Півн. Америки взуття, часто зшиті з одного куска шкіри, часто твердої підшви, оздоблене орнаментом.*

МОККО [$<$ вл. н.] — найкращий сорт кофе.

МОЛ [фр. *môle $<$ лат. *moles* насип] — споруда, збудована в морі біля гавані у вигляді міцного муру, що примикає одним кінцем до берега; служить для причалу суден, а головне для захисту порту від хвиль з боку відкритого моря.*

МОЛЕКУЛА [$<$ лат. *moles* маса, із зменш. суфіксом *-cula*] — найменша частка речовини, що зберігає її хімічні властивості. M . складається з *атомів*, які зв'язані в ній з допомогою сил, що мають електричну природу.

МОЛЕКУЛЯРНИЙ — прикм. від сл. *молекула*; m -на вага — вага молекули як сума ваги атомів, що входять до неї (за одиницю m -ої ваги приймається $\frac{1}{16}$ атомної ваги кисню); m -на фізика — розділ фізики, що вивчає молекулярні сили, будову молекул і будову тіл та їх властивості; m -на теплова мк і сть — кількість тепла, необхідна для нагрівання на 1 градус однієї *граммолекули* речовини; m -не проміння — потоки молекул розрідженого газу або пари, в яких не відбуваються зіткнення молекул однієї з одною; m -ні спектри — *спектри* випромінювань пари або газів, молекули яких складаються з кількох *атомів*.

МОЛЕСКІН [$<$ англ. *moleskin* кротова шкіра] — бавовняна тканина («чортова шкіра»), що відзначається щільністю, міцністю і значною товщиною, звичайно пофарбована в темний колір.

МОЛІБДЕН [$<$ гр. *molybdos* свинець] — *xім.* елемент, символ Mo , порядковий номер 42, ат. вага 95,95; твердий метал з сріблястобілим блиском на злозі; широко застосовується в техніці.

МОЛІБДЕНІТ, МОЛІБДЕНОВИЙ блиск — дуже м'який мінерал свинцево-сірого кольору, сірчастий молібден, головна молібденова руда; *живається* для здобуття металевого

молібдена, виробництва молібденової сталі і фарб.

МОЛОХ — 1) *міф.* у стародавніх фінікій, карфагенян, амонітян і моавітян — бог сонця, вогню й війни, якому приносились людські жертви; 2) * щось, що вимагає тяжких жертв, напр. м о л о х в і й н и; 3) австралійська ящірка, все тіло якої, крім нижньої частини, вкрите численними шипами, що служать для захисту.

МОЛЮСКИ [*< лат. molluscus м'який, м'якотилий*] — *зоол.* м'якуни, слизняка, тип тварин з м'яким тілом досить складної будови, здебільшого вкритим черепашкою, яка утворюється зморшкою шкіри, що розростається, — *мантією*; м. водяться в морях, прісних водах і на суші.

МОЛЯРИ [*< лат. molaris що служить за жорно*] — кутні (задні) зуби, що служать для роздрібнення та розкришення їжі; у людини 20 молярів (по 10 на кожній щелепі): 12 великих і 8 малых.

МОЛЯРНА ЛІНЗА [нім. Mollarg-Linse] — спеціальна лінза, що застосовується при фото- або кінозйомках для пом'якшення різкості зображення.

МОЛЯРНИЙ [*< лат. moles маса, громаддя*] — *фіз.* що відноситься до тіл, які складаються з великої кількості молекул; м - н і р у х и — рухи, властиві великим тілам (на відміну від рухів молекулярних).

МОЛЬ¹ [*< іт. molle м'який*] — *муз.* див. *мінорний*.

МОЛЬ² — скорочена назва граммолекули або кілограммолекули.

МОЛЬБЕРТ [нім. Malbrett] — підставка (гол. ч. тривога), на якій розміщується полотно на підрамнику або дошка та ін. для роботи живописця.

МОМЕ [яп.] — японська міра ваги, дорівнює 3,75 г.

МОМЕНТ [лат. momentum *< movere рухати*] — 1) мить; 2) обставина, супутня умова, напр. важливий м. в роботі; 3) *фіз.* м. с и л и відносно осі обертання дорівнює здобутку величини сили на відстань від лінії її дії до осі обертання; м. к і л ь к о с т і руху тіла, що обертається навколо якоїсь осі, дорівнює здобутку кіль-

кості руху тіла на відстань від нього до осі обертання; м. і н е р ц і ї тіла відносно осі обертання дорівнює сумі здобутків мас окремих частин тіла на квадрати їх відстані до осі обертання.

МОМУС, МОМ [гр. Mōmos] — у старогрецькій міфології — бог жартів, насмішок і театрального мистецтва.

МОНАДА [*< гр. monas (monados) одиниця, неподільне*] — 1) назва одиниці у стародавніх греків; 2) в ідеалістичній філософії Лейбніца (1646—1716) — неподільні духовні первоелементи, що ніби становлять основу всесвіту; ідеалістичне перекирчення поняття *атома*.

МОНАДОЛОГІЯ [*монада + гр. logos поняття, вчення*] — ідеалістичний філософський напрям (Лейбніц і його послідовники), що приймає монади (див. *монада* 2) за первоелементи всього існуючого; вид *пляралізму*.

МОНАНДРІЯ [гр. monos єдиний + anēr (andros) муж] — одностовість.

МОНАРХ [гр. monarchos] — особа, що стоїть на чолі *монархії* (цар, імператор, король і т. п.).

МОНАРХІЗМ [*< гр.; див. монархія*] — реакційний політичний напрям, метою якого є встановлення і охорона *монархії*; прихильність до монархічного способу правління.

МОНАРХІЯ [*< гр. monarchia єдиновладдя, самодержавство*] — деспотична форма правління і держава, па чолі якої стоїть одна особа (*монарх*), влада якої здебільшого передається в спадщину; н е о б м е ж е н а або а б с о л ю т н а м. — «така форма правління, при якій верхова влада належить цілком і неподільно (необмежено) цареві... без всякої участі народу в законодавстві і в контролі за управлінням», це «самовладдя чиновників і поліції і безправ'я народу» (Ленін); о б м е ж е н а або к о н с т и т у ц і й н а м. — м., в якій поряд з монархом є яке-небудь представництво буржуазії і поміщиків (звичайно парламент), без згоди якого монарх не має права видавати закони і розпорядження загальнодержавного характеру.

МОНАРХОМАХІЯ [гр. monarchos монарх + machē бій букв. борці проти монархії] — у Франції 16 ст. — письменники, що виступали проти абсолютизму. Багато які французькі м. були *гуєнотами*. Література монархомахів вплинула на англійську публіцистику 17 ст.

МОНАЦИТ — мінерал, фосфорнокисла сіль рідкісних земель (*церію, лантану*) з домішкою окису торію; застосовується для добування торію і церію.

МОНГОЛЬФ'ЄР [за ім'ям винахідників братів Монгольф'є (Montgolfier)] — аеростат, наповнений нагрітим повітрям; піднявся в повітря у 1783 р.; в Росії підняття на аеростаті було здійснене в 1731 р. Крякунтини.

МОНЕРА [< гр. monērēs простий] — *біол.* запропонований німецьким вченим Е. Геккелем (1834—1919) термін для позначення без'ядерного жмучотка *протоплазми*, з якого в процесі історичного розвитку організмів утворилися клітини. Радянський учений О. Б. Лепешинська розглядає монеру («передклітину») як стадію розвитку клітини з неклітинної живої речовини.

МОНЖЮ — див. *монтезю*.

МОНІЗМ [< гр. monos один] — філософське вчення, що визнає основою всіх явищ світу одно начало: або матерію (матеріалістичний м.), або дух (ідеалістичний м.); протилежн. *дуалізму* (пор. також *плюралізм*); найпослідовнішою, науковою формою матеріалістичного монізму є *діалектичний матеріалізм*.

МОНІСТ — прихильник *монізму*.

МОНІСТИЧНИЙ — єдиний, що відноситься до *монізму*, дотримується монізму.

МОНІТОР [англ. monitor < лат. monitor що застерігає] — 1) мілкосидячий броньований військовий корабель з сильною артилерією, призначений для операцій біля морських берегів і на річках; 2) в о д о б і й — прилад, що дав сильний струмінь води і застосовується в гірництві для розмивання гірських порід; застосовується при добуванні торфу, розсипанні золота, в будівельних роботах та ін.

МОНО... [< гр. monos один, єдиний] — перша частина складних слів у значенні «одно», «єдино», напр. *монотейзм, монотеталізм*.

МОНОГАМІЧНИЙ [гр. monogamos] — одношлюбний.

МОНОГАМІЯ [*моно...* + гр. gamos шлюб] — 1) одношлюбність, форма шлюбу, що полягає в сталому співжитті одного чоловіка з однією жінкою; історично склалася в епоху розкладу первісно-общинного ладу; 2) відносини між самцями і самками, які характеризуються тим, що самець на протязі одного або кількох сезонів спаровується з однією певною самкою (пор. *полігамія*).

МОНОГЕНІЗМ [< гр. monogenēs єдинородний] — вчення про те, що все сучасне людство єдине з походження і являє собою один вид в біологічному розумінні (протилежн. *полігенізму*, реакційному своєму суттю).

МОНОГІДРАТ [див. *моно...* + *гідрат*] — безводна сірчана кислота; безбарвна, прозора масляниста рідина, що її добувають з сірки, сірчаного колчедану та ін.; застосовується в більшості галузей хімічної промисловості.

МОНОГІНІЯ [*моно...* + гр. gynē жінка, дружина] — єдиноженство.

МОНОГРАМА [лат. monogramma < гр. monos один + gramma буква; запис] — 1) силетинія початкових букв імені і прізвища у вигляді *вензеля*; 2) зрідка — умовний знак (напр., зображення квітки, тварини і т. п.), що заміняє підпис на рисунках, творах художників, граверів і т. д.

МОНОГРАФІЯ [*моно...* + гр. graphō пишу] — наукова праця, що розробляє яке-небудь окреме питання, одну тему.

МОНОДІЯ [< гр. monōdia] — єдиногосний спів без супроводу хору або інструмента; хоровий спів в унісон без інструментального супроводу.

МОНОКАРПІЧНИЙ [*моно...* + гр. karpos плід] — єдиноплідний (про рослини, що відмірають після однократного цвітіння і плодоношення, напр. деякі пальми).

МОНОКЛІННА СИСТЕМА [*моно...* + гр. klinō нахилю] — в *кристалографії* — система, що ха-

рактизується наявністю однієї осі симетрії другого порядку, однієї площини симетрії і центра симетрії; в моноклінній системі кристалізуються деякі польові шпати, рогова обманка, гіпс та ін. мінерали.

МОНОКЛЬ [фр. monocle] — 1) оптичне (ввігнуто або опукле) кругле скло для одного ока, що його вставляють в очну впадину; застосовується замість окулярів або пенсне; 2) найпростіший тип фотографічного об'єктива, що складається з одного лише двоякоопуклого скла.

МОНОКОК [фр. monocoque] — одна з основних частин конструкції літака — добре обтічна пустотіла балка з твердою дерев'яною або металевою обшивкою, до якої прикріплюються крила, хвостове оперення, двигун, шасі та ін.

МОНОКУЛЬТУРА [див. моно... + культура] — беззмінне вирощування якої-небудь с.-г. культури на одному і тому самому полі. М. викликає погіршення фізичних і хімічних властивостей ґрунту, падіння його родючості, сприяє водній і вітровій ерозії ґрунтів та ін. При запровадженні правильних травопільних сівозмін родючість ґрунту зростає і врожайність с.-г. культур збільшується.

МОНОКУЛЯР [див. моно... + окуляр] — оптичний прилад, підзорна труба, в яку дивляться одним оком.

МОНОЛІТ [< гр. monolithos зроблений з цілого каменя] — 1) суцільна кам'яна брила; 2) ціла споруда (пам'ятник) або частина її (колона), висічені з одного куска каменя; 3)* щось цільне, немовби висічене з одного куска.

МОНОЛІТНИЙ [< гр.; див. моноліт] — 1) висічений з одного куска каменя, напр. м-на колона; 2) * цільний, міцно спаяний, немовби висічений з одного куска.

МОНОЛОГ [гр. monologos < monos один + logos мова] — 1) слова дійової особи, гол. ч. в драмі, звернені до себе або до глядачів, на відміну від діалога; 2) розмова наодинці з самим собою.

МОНОМ [мо(но)... + гр. monos частина, відділ, член] — мат. один-член (пор. біном, поліном).

МОНОМАНІЯ [див. моно... + манія] — схилення на одному якому-небудь предметі, думці і т. п., напр. манія переслідування, величі, kleptomанія і т. п.

МОНОМЕТАЛІЗМ [див. моно...] — грошова система, при якій мірилом вартості й законним платіжним засобом є один метал (золото або срібло), всяка ж інша монета служить тільки розмінною і її прийом до оплати звичайно обмежений певною сумою. Золотий м. поширився в Європі і Америці, срібний м. — в країнах Сходу. Після першої світової війни 1914—1918 рр. золотий м. в чистому вигляді не був відновлений ні в одній країні.

МОНОПЛАН [фр. monoplan < гр. monos один + лат. planum поверхня, площина] — літак, що має одну несучу поверхню (пор. біплан).

МОНОПОЛІЗУВАТИ — встановити або дістати монополію.

МОНОПОЛІСТ — 1) що користується правом монополії, тобто має виключне право торгувати чим-небудь, виробляти що-небудь та ін.; * взагалі — що має виключне право на що-небудь; 2) великий капіталіст (див. монополія — монополії капіталістичні).

МОНОПОЛІЯ [моно... + гр. pōleō продаю] — виключне право (виробництва, торгівлі, промислу і т. д.), що належить одній особі, певній групі осіб або державі; * взагалі виключне право на що-небудь; м. з о в н і ш н ь о ї т о р г і в л і С Р С Р — зосередження в руках соціалістичної держави економічних зв'язків з іншими країнами з метою розвитку продуктивних сил соціалізму і захисту країни від економічного наступу капіталізму. Зовнішня торгівля СРСР є невід'ємною частиною планового господарства СРСР і його зовнішньої політики, здійснюється через Міністерство зовнішньої торгівлі та його органи за кордоном (торговельні представництва СРСР); м о н о п о л і ї к а п і т а л і с т и ч н і — могутні об'єднання капіталістів (у формі картелів, синдикатів, трестів та ін.), що виникають на базі зростаючої концентрації капіталу, зосереджують у своїх руках

виробництво або продаж (або і те і друге разом) якого-небудь товару і мають на меті встановлення панування в тих чи інших галузях господарства і одержання максимального прибутку за рахунок жорстокої експлуатації трудящих. Монополії, виростаючи з вільної конкуренції, не усувають, а загострюють і ускладнюють її. Гостра конкурентна боротьба всередині монополій, між монополіями і підприємствами, що не входять до монополій (аутсайдерами), та ін. збільшує хаос капіталістичного господарства, загострює неминучі при капіталізмі економічні кризи. Капіталістичні монополії відіграють політично реакційну роль. Вони, найлютіші вороги СРСР і країн народної демократії, запекло борються з силами миру і демократії в усьому світі. Погоня за максимальним прибутком штовхає монополістичний капіталізм на закабалення і систематичне пограбування колоній та інших відсталих країн, перетворення ряду незалежних країн в залежні, на розпалювання агресивних, загарбницьких воєн (див. також *імперіалізм*).

МОНОПОЛЬНИЙ — що відноситься до монополії, властивий їй; монополюна ціна — ціна, що її встановлюють на ринку монополістичні об'єднання (див. *монополія* — монополії капіталістичні).

МОНОРЕЛЬС [див. *моно..*] — одна з будов внутрізаводського транспорту; складається з підвісної однорейкової колії і вантажопідйомного пристрою (лебідки, візка та ін.), що котиться по ній.

МОНОРИМ [фр. monorime] — вірш на одну риму.

МОНОСАХАРИДИ [*моно..* + гр. sakchar цукор + eidos вид] — прості вуглеводи (*гексози, пентози* та ін.).

МОНОСИЛАБІЗМ [*моно..* + гр. syllabē склад] — односкладовість, односкладовий характер слів у якій-небудь мові.

МОНОТЕЇЗМ [*моно..* + гр. theos бог] — єдинобожжя, релігія, що визнає тільки одного бога (протилежні *політеїзм*).

МОНОТЕЇСТ — що вірує в одного бога, послідовник *монотеїзму*.

МОНОТИП [*моно..* + гр. typos відбиток] — *друк.* наборна букво-відливна машина, що дає набір у вигляді рядків, які складаються з окремих літер.

МОНОТИПІЯ [*моно..* + гр. typos відбиток] — спосіб друкування, при якому рисунок наносять різкокольоровими фарбами на металеву дошку, щоб одержати тільки один відбиток; застосовується також в поєднанні з *офорт*ом.

МОНОТОННИЙ [див. *моно..* + тон] — 1) однозвучний; 2) * одноманітний, нудний; 3) *мат.* що змінюється в одному напрямі; м - на ф у н к ц і я — функція дійсного змінного, яка при зростанні аргумента або ніколи не убаває (не убаваюча м - на функція), або ніколи не зростає (не зростаюча м - на функція).

МОНОФІЛІЯ [*моно..* + гр. phyle плем'я; рід, вид] — уявлення про єдність походження живих істот (пор. *поліфілія*).

МОНОФОНГ [*моно..* + гр. phthongos звук] — *лінгв.* простий, окремий звук (протилежні *дифтонг*).

МОНОХОРД [*моно..* + гр. chorde струна] — 1) *фіз.* прилад для вивчення законів коливання струн; складається з одної лише натягнутої на деці струни, довжина і натягання якої легко можуть бути змінювані; 2) стародавній однострунний музичний інструмент.

МОНОХРОМАТИЧНИЙ [див. *моно..* + *хроматичний*] — одноколірний; м - не проміння — проміння світла, що дає при розкладі в *спектр* тільки одну *спектральну лінію*.

МОНОХРОМНИЙ [гр. monochromos] — одноколірний; м - н и й ж и в о п и с — живопис, виконаний одним кольором.

МОНОЦИТИ [*моно..* + гр. kytos клітина] — одна з форм незернистих білих кров'яних клітин — *лейкоцитів*; здатні перетворюватися в *макрофаги*.

МОНСЕНЬЮР [фр. monseigneur] — титул, що зберігся від середніх віків, який вживають французи:

при особистому звертанні і в листах до представників вищого католицького духовенства; давався також принцам.

МОНСТР [фр. *monstre*] — страхіття, потвора.

МОНТАЖ [< фр. *montage* піднімання, установка, складання] — 1) складання і установка машин, споруд та цілих підприємств за певними планами, проектами і кресленнями; 2) у кіно — процес добору знятих кусків фільму в такій послідовності, щоб кінокартина являла собою цілісний художній твір (щодо теми, задуму та сюжету); 3) у фотографії — див. *фотомонтаж*; 4) в радіомовленні — добір у послідовному порядку найбільш яскравих сцен та епізодів з п'єси або якого-небудь іншого літературного твору.

МОНТАНВАКС [нім. *Montanwachs*] — інакше *монтаніт* — воскоподібний продукт переробки бітумінозного бурого вугілля; застосовується як ізолятор, а також для просочення дерева та ін.

МОНТАНЬЯРИ [фр. *montagnards*] — 1) ліві політичні групи в Національному конвенті (див. *конвент*) під час французької буржуазної революції кінця 18 ст., що займали місця у верхніх рядах («Гора» — *la Montagne*); м. — представники демократичних кіл буржуазії, належали до клубу *якобінців*, спиралися на революційні маси Парижа; 2) дрібнобуржуазна партія у французьких Національних зборах 1848—1849 рр.

МОНТЕЖЮ [фр. *monte-just*] — апарат для підймання (накачування) або спускання кислот, лугів та ін. рідин на хімічних заводах.

МОНТЕКРИСТО [< вл. н.] — система малокаліберних рушниць і пістолетів.

МОНТЕР [фр. *monteur*] — *тех.* особа, яка здійснює складання, установку, *монтаж* різних будов (машин, електричних ліній і т. п.).

МОНТУВАТИ [фр. *monter*] — складати машину, механізм, апарат і т. п.

МОНУМЕНТ [лат. *monumentum*] — великий пам'ятник, споруда на пам'ять видатної події або особи.

МОНУМЕНТАЛЬНИЙ [лат. *monu-*

mentalis] — 1) властивий *монументу*; що нагадує монумент своїми пропорціями, величчю та значністю (про твори мистецтва: м-не мистецтво); м-ний живопис — живопис, пов'язаний з архітектурою, гол. ч. стінний живопис, напр. *фрески*; 2)* ґрунтовний, міцний, солідний, величезний.

МОРАЛІЗУВАТИ [фр. *moraliser* < лат.] — говорити на тему про моральність або *мораль*; повчати.

МОРАЛІСТ [фр. *moraliste* < лат.] — що проповідує сувору моральність, охочий до повчань.

МОРАЛІТЕ [фр. *moralité*] — середньовічна п'єса повчального характеру з алегоричними дійовими особами.

МОРАЛЬ [фр. *morale* моральність < лат. *moralis* моральний] — 1) моральність, правила моральної поведінки, система норм, що визначають обов'язки людини у відношенні до суспільства та інших людей; одна з основних форм культури та *ідеології*; в класовому суспільстві мораль неминуче має класовий характер; буржуазна мораль, що ґрунтується на захисті приватної власності на засоби виробництва, підкорена інтересам експлуататорських класів і намагається увічнити капіталістичний лад; комуністична мораль підкорена інтересам класової боротьби пролетаріату, вона спрямована проти експлуатації і гноблення людини людиною, проти расової і національної ворожнечі; комуністична мораль, що ґрунтується на захисті всенародної власності на засоби виробництва, включає в себе глибоку більшовицьку ідейність, відданість Комуністичній партії й інтересам трудящих, любов до батьківщини, підкорення особистих інтересів інтересам суспільства, повагу до людської гідності, соціалістичне ставлення до праці і бережливе ставлення до соціалістичної власності; в основі комуністичної моральності лежить боротьба за побудову комунізму; 2)* повчання, напучення.

МОРАЛЬНИЙ — що відноситься до *моралі*; нравственный, етичний.

МОРАТОРІЙ [< лат. *moralorius* що затримує, уповільнює] — відст-

рочка платежів, яку встановлює уряд на певний строк в зв'язку з настанням надзвичайних обставин — стихійних лих, воєн, епідемій, фінансової кризи і т. п.

МОРГ¹ [фр. morgue] — покійницька, будинок, в якому поміщують трупи померлих людей до поховання.

МОРГ² [польськ. morg] — земельна міра, дорівнює приблизно 0,5 гектара.

МОРГАНАТІЧНИЙ ШЛЮБ [фр. mariagemorganatique] — у феодальному праві — нерівнорідний шлюб; згодом — шлюб особи, що належить до царюючого, королівського дому, і жінки не царського, не королівського роду; м. шлюб не давав прав престолонаслідування ні дружині, ні дітям.

МОРГАНІЗМ — реакційна течія в біології, названа за ім'ям американського біолога Томаса Моргана (1866—1945), одного з лідерів вейсманістської генетики. М. розвиває далі метафізико-ідеалістичні положення вейсманізму і менделізму в формі т. зв. «хромосомної теорії» спадковості. М. особливо намагається охарактеризувати природу якихось носіїв спадковості — міфічних генів, показати їх нібито лінійне розміщення в хромосомах і групи їх зчеплення, розкрити поведінку хромосом та їх частин при утворенні статевих клітин (т. зв. перехрест хромосом) і т. д. Положення морганізму повністю спростовані мічурінською біологією.

МОРГЕН [нім. Morgen] — старовинна земельна міра в Німеччині і Голландії, що збереглася в деяких місцевостях і до цього часу (від 2 500 до 9 700 м²).

МОРДЕНТ [іт. mordente] — муз. прикраса, що складається з швидко-го слідування суміжних тонів (див. мелізму).

МОРЕНІ [фр. moraines] — скупчення уламків гірських порід, що складаються з суміші різної величини валунів, гравію, піску та глини, переміщуваних льодовиками або відкладених при їх розтаванні.

МОРЗЕ [< вл. н.] — самозаписуючий електромагнітний передавальний і приймальний телеграфний апарат,

винайдений у 1837 р. фізиком Морзе; приймання телеграм провадиться на паперову стрічку знаками азбуки Морзе, яка складається з тире й крапок; передача провадиться за допомогою телеграфного ключа. Перший електричний телеграфний апарат був винайдений в Росії П. Л. Шілінгом (1835 р.).

МОРИСКИ [ісп. morisco] — частина мавританського населення, що залишилася після витіснення маврів з Іспанії і насильницького хрещення; м. були остаточно вигнані з Іспанії в 1609—1610 рр.

МОРМОНИ [< вл. н.] — члени американської релігійної секти, заснованої у 1827 р.; названі за ім'ям «пророка» Мормона; вірування мормонів являють собою суміш многобожжя й християнства; м. здебільшого заможні фермери; рядові члени секти жорстоко експлуатуються керівниками-багатіями; особливо безправне й тяжке становище жінок; у мормонів допускається багатоженство.

МОРТІРА [гол. mortier] — короткоствольна гармата для навісної стрільби (з крутою траєкторією).

МОРУЛА [лат. morula зменш. від morus шовковиця] — біол. одна з стадій зародкового розвитку багатоклітинного тваринного організму; на стадії морули зародок являє собою скупчення клітин (що нагадує зовнішнім виглядом ягоди малини або шовковиці) без чітко відособленої порожнини між ними. За стадією морули настає стадія бластули.

МОРФЕЙ [гр. Morpheios] — 1) у старогрецькій міфології — божество сну і сновидінь, син Ночі; 2) * спочивати в обіймах Морфея — спати.

МОРФЕМА [< гр. morphē форма] — лінгв. значуща частина слова: корінь і афікси (приставки, суфікси, закінчення); напр., у слові «полетіли» — 5 морфем: по- (приставка), -лет- (корінь), -і- (суфікс), -л- (суфікс), -я (закінчення).

...**МОРФІЗМ** [< гр. morphē форма] — у закінченні складних слів вказує на відношення даних слів до форми, вигляду, напр. антропоморфізм.

МОРФІН (неправильно м о р ф і й) [$\langle$ вл. н. гр.; див. *Морфей*] — *алкалоїд* опію, що добувається з недоспілих плодів маку; діє на кору головного мозку: в малих дозах — пригнічуючи больовий центр, у великих — снотворно; часте вживання призводить до захворювання — *морфінізму*.

МОРФІНІЗМ — хвороблива пристрасть до *морфію*, один з видів *наркоманії*; призводить до нервового виснаження і психічного розладу.

МОРФІНІСТ — людина, яка пристарилася до вживання *морфіну*.

МОРФОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *морфології*, стосується зовнішнього вигляду і будови; м -н а к л а с и ф і к а ц і я м о в — див. *типологічна класифікація мов*.

МОРФОЛОГІЯ [гр. *morphe* форма + *logos* поняття, вчення] — 1) наука про закономірності будови і процеси формоутворення організмів і окремих органів в їх індивідуальному і історичному розвитку (відділ *ботаніки*, *зоології*); 2) *лінгв.* відділ *граматики*, в якому вивчаються форми слів.

МОРФОНОЛОГІЯ — *лінгв.* система взаємовідношень між *морфологією* і *фонетикою*.

...МОРФИ, ...МОРФНИЙ [$\langle$ гр. *morphe* форма] — в закінченні складних слів указує на відношення даних слів до форми, виду, напр. *антропоморфний*.

МОСКІТИ [ісп. *mosquito*, *одн.*] — дрібні (3—4 мм) комахи з ряду двокрилих з колючим ротом; є кровососами людини і тварин і переносниками збудників різних захворювань.

МОСКІТНИЙ ФЛОТ [англ. *mosquito-fleet*] — сукупність дрібних швидкохідних військових суден, призначених для бойових дій великими групами; м. флот у другій світовій війні відіграв велику роль у боротьбі з підводними човнами, в дозорній службі і т. д.

МОТЕТ [$\langle$ лат.] — *муз.* в 12—14 ст. — багатоголоса пісня, що поєднувала кілька самостійних мелодій, іноді з різним текстом; згодом — назва різноманітних багатоголосих творів.

МОТІВ [фр. *motif*] — 1) спону-

кальна причина, привід до якоїсь дії; доказ на користь чого-небудь; 2) *муз.* мелодія, наспів, основний елемент, з якого складається музичний твір.

МОТИВУВАТИ [фр. *motiver*] — обґрунтовувати, наводити докази, *мотив*, підстави.

МОТОВЕЛОСПОРТ — мотоциклетний і велосипедний спорт.

МОТОДРОМ [*мото(цикл)*] + гр. *dromos* місце для бігу; *біг*] — спеціально обладнане місце для мотоциклетних змагань.

МОТОР [$\langle$ лат. *motor* двигун] — двигун (електричний або внутрішнього згоряння).

МОТОР-ГЕНЕРАТОР — агрегат для перетворення одного виду електричного струму в інший або для перетворення постійного струму однієї напруги в постійний струм іншої напруги; складається із з'єднаних муфтою *електромотора* змінного струму і *динамомашини* (генератора) постійного струму.

МОТОРИЗАЦІЯ — широке впровадження і використання *мотора* в народному господарстві, заміна тяглової сили тварин моторами — автомобілями, тракторами та ін.; у військовій справі — широке впровадження і використання мотора в сучасних арміях; основні види моторизації армій: а) заміна кіньської тяглової сили мотором; б) формування автомобільних частин для перевезення військ і вантажів; в) створення спеціальних військових частин, що пересуваються на автомобілях, тракторах та ін. (моторизовані частини піхоти, артилерії, інженерних військ, військ зв'язку та ін.).

МОТОРНИЙ [$\langle$ лат. *motor* рухаючий, що приводить в рух] — 1) руховий, що приводить в рух (про фізіологічні і психологічні явища, напр. моторні центри головного мозку); 2) що приводиться в рух *мотором*.

МОТОТЕРАПІЯ [лат. *motus* рух + *terapia*] — лікування рухом, застосування окремих засобів фізкультури при лікуванні різних захворювань (лікарська гімнастика, масаж).

МОТОЦІКЛ, МОТОЦИКЛЕТ [лат. *motor* двигун + гр. *kyklos* коло, колесо] — двоколісна машина у

вигляді велосипеда, що приводиться в рух встановленим на ній двигуном внутрішнього згорання; мотоцикли часто мають причіпні коляски. На мотоциклах, застосовуваних в армії, встановлюються кулемети та інші види легкої зброї.

МОТТО [< іт. motto дотеп, слівце] — 1) дотепний вислів; 2) короткий епіграф на початку книги або розділу.

МОФЕТА [фр. mofette, moufette < ісп. mofeta рудниковий газ] — геол. виділення вуглекислого газу і пари води з тріщин земної кори у вулканічних районах після вибухів.

МОЦІОН [нім. Motion < лат. motio (motionis) рух] — прогулянка.

МУ — одиниця виміру земельних площ в Китаї (= 0,06 гектара).

МУАР [фр. moire] — 1) шовкова тканина з хвилястим полиском; 2) друк. сторонній узор, що виникає на відбитку з автотипного кліше (див. *автотипія*) при неправильному його виготовленні.

МУАРУВАТИ [фр. moirer] — надавати тканині, паперу або рисункові переливчастого вигляду; обробляти під муар.

МУЕДЗІН [ар.] — служитель релігійного культу в мусульман, що скикає з мінарета віруючих на молитву.

МУЗА [гр. Musa] — 1) у старогрецькій міфології — кожна з дев'яти богинь-покровительок наук та мистецтв: Уранія — покровителька астрономії, Калліопя — епосу і красномовства, Кліо — історії, Мельпомена — трагедії, Полігімнія — ліричної поезії, Талія — комедії, Ерато — поезії, Терпсіхора — танців і хороших співів, Евтерпа — музики; 2) * джерело поетичного натхнення; 3) * творчість поета в її характерних особливостях.

МУЗАГЕТ, МУСАГЕТ [гр. musagetes] — міф. проводир муз, прізвисько Аполлона; ім'я це стало загальним для позначення покровителя наук та мистецтв.

МУЗЕЙ [лат. museum < гр. museion храм муз] — установа, що збирає і виставляє для огляду твори мистецтва, предмети історії, науки, побуту, промисловості, сільського

господарства, матеріали з життя і діяльності великих людей і т. д., що розміщені за певною системою, з метою їх збереження, наочного вивчення, а в Радянському Союзі і країнах народної демократії також з метою поширення знань серед широких мас.

МУЛ [лат. mulus] — помісь осла і коня (матки); більше схожий на коня. В СРСР мули поширені в Закавказзі і Середній Азії.

МУЛАТ [ісп. mulato] — потомок від змішаного шлюбу білих і негрів.

МУЛІНЕ [фр. moulinet] — 1) фехтувальний прийом — удар з круговим або напівкруговим рухом вістря і з обходом зброї противника; 2) кручений шовк; пряжа різних кольорів, скручена з ниток.

МУЛІТ [штучн.] — вогнетривкий матеріал з плавненого кварцу; застосовується як дуже вогнетривкий і кислототривкий матеріал для виготовлення тиглів, автосвічок, у скляному виробництві та ін.

МУЛЛА [ар. mawlā] — 1) служитель культу в мусульман; 2) назва, що дається в мусульманських країнах вченим богословам.

МУЛЮРА [фр. moulure] — архит. облом, деталь, профіль.

МУЛІЖ [фр. moulage < mouler формувати, відливати в форму] — зліпок (з гіпсу, воску, парафіну та інших матеріалів), що точно передає форму предметів (в тому числі скульптур і архітектурних деталей), будову їх поверхні (напр., муляжі мічурінських плодів), нормального або патологічно зміненого органу, частини тіла; муляжі застосовуються при викладанні, у масовій санітарно-освітній роботі, в музейних експозиціях і т. д.

МУЛЬДА [нім. Mulde] — 1) *тех.* металева коробка, що застосовується для загрузки сировини в сталеплавильні (мартенівські) печі; 2) *тех.* виливниця, що служить для відливання чавунних чущок; 3) *геол.* коритоподібна западина земної кори, те саме, що *синкліналь*.

МУЛЬДЕНПРЕС [нім. Muldenpresse] — самопрес — машина, що виконує одну з операцій обробки шерстяних тканин — пресування про-

пусканням тканини між гарячим валом і коритом.

МУЛЬТИВІБРАТОР [лат. *multi* багато + *vibrator*] — генератор для збудження коливань особливою роду; застосовується в радіотехніці.

МУЛЬТИМІЛЬЙОНЕР [фр. *multi-millionnaire*] — власник багатомільйонного майна.

МУЛЬТИПЛІКАТОР [< лат. *multipliator* що множить] — 1) прилад для нагнітання в парогідравлічні преси води під великим тиском (приблизно в 400 атмосфер); 2) «множитель» — прилад, що дає багато копій з чого-небудь, зокрема фотокамера з багатьма об'єктивами, яка дає відразу багато знімків з одного й того ж предмета; 3) художник, що працює над мультиплікаційним фільмом (див. *мультиплікація*).

МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *мультиплікація*; зроблений за допомогою мультиплікації.

МУЛЬТИПЛІКАЦІЯ [< лат. *multiplicatio* множення] — знімання в кіно окремих, послідовно розміщених рисунків з поступово змінюваною зарисовкою руху фігур, що при показі на екрані немовби оживляють намальовані персонажі.

МУЛЬТИЦИКЛОН [< лат. *multi* багато] — б а т а р е й н и й ц и к л о н — апарат для очистки повітря і газів від завислих твердих часток (пилу), побудований на тому самому принципі, що і циклон (див. *циклон* 3); складається з ряду трубок невеликого діаметра, по яких рухається газ, що очищається.

МУЛЬЧУВАТИ [< англ. *mulch* пріла солома, пріле листя] — с.-г. покривати ґрунт або ряди посіву шаром гною, торфу, солом'яної різки, тирси і т. п. для підвищення температури ґрунту, зниження випаровування, заглушення бур'янів.

МУМІФІКАЦІЯ — перетворення трупів у *мумії*, висихання трупа при відсутності гниття.

МУМІЯ ¹ [ар. *mutiyya* < перс. *mut* віск] — забезпечений від розкладу протигнильними та запашними речовинами, цілком висохлий труп людини або тварини, що зберігається

іноді на протязі тисячоліть; звичай перетворення трупів у мумії був особливо поширений у стародавньому Єгипті.

МУМІЯ ² [ар.] — мінеральна форма від ясногочервоного до темногочервоного кольору; добувають її з покидьків сірчанокислотного виробництва або випалюванням залізного купоросу.

МУНГУ — дрібна монета Монголії, дорівнює $\frac{1}{100}$ *туьрика*.

МУНДШТУК [нім. *Mundstück*] — 1) залізні вудила з підйомною розпіркою в піднебінні і з підборідником у вигляді ланцюжка для стримування гарячих коней; 2) частина духового інструмента, яку музикант бере в рот або приставляє до губів; 3) та частина курильного приладу (або просто трубочка, в яку вставляється цигарка), яку курець бере в рот; частина папіросної гільзи з цупкого паперу; 4) *тех.* частина різних апаратів і машин, що має вигляд трубочки або наконечника і відкрита на одному кінці.

МУНІЦИПАЛІЗАЦІЯ [< лат. *municipium* самоврядна община] — примусова передача державною владою права власності на землю і будівлі приватних осіб органам міського і сільського самоврядування; м. з е м л і — меншовицька, угодівська і тому шкідлива для революції програма передачі поміщицької землі не в розпорядження, навіть не в користування селянських громад, а в розпорядження муніципалітетів (тобто місцевих самоврядувань або земств), у яких селяни повинні були орендувати цю землю кожний по своїх силах. Ця програма не могла мобілізувати селян на революційну боротьбу, не була розрахована на повне знищення поміщицького землеволодіння (пор. *націоналізація* 1).

МУНІЦИПАЛІТЕТ [< лат. *municipium* самоврядна община] — міське або сільське самоврядування в буржуазних країнах.

МУНІЦИПАЛЬНИЙ — що відноситься до міського самоврядування, до *муніципалітету*.

МУНІЦИПІЯ [лат. *municipium*] — у староримській державі — місто з правом самоврядування.

МУНЦ-МЕТАЛ [нім. Münzmetall] — сплав міді та цинку з добавкою свинцю; добре піддається обробці; застосовується при виготовленні фасонних штаб, труб та ін.

МУСАВАТ, МУСАВАТІСТИ [ар.] — контрреволюційна, націоналістична партія буржуазії та поміщиків Азербайджану; виникла у 1912 р. В період першої світової війни мусаватисти виступали за певними захисниками царизму. В період Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції партія мусават була головною контрреволюційною силою в Азербайджані. При підтримці турецьких, а пізніше англійських інтервентів мусаватисти були при владі в Азербайджані з вересня 1918 р. по квітень 1920 р., коли спільними зусиллями робітників Баку, селян Азербайджану і Червоної Армії, що прийшла їм на допомогу, мусаватистський уряд був скинутий. З встановленням Радянської влади в Азербайджані партія мусават була ліквідована.

МУСАГЕТ — див. *музагет*.

МУСИРУВАТИ [фр. mousser *буку*. пінитися] — поширювати, перебільшувати, роздуваючи (відомості, чутки і т. д.).

МУСКАРДИНА [фр. muscardine] — хвороба шовковика, яка викликається паразитним грибом.

МУСКАРИН [< лат. musca муха] — отруйна речовина, що є в мухоморі.

МУСКАТ [фр. muscat < лат. muscus мускус] — ароматичний сорт винограду, з якого виробляють вино тієї ж назви.

МУСКАТНЕ ДЕРЕВО [фр. muscadier < лат.] — тропічне дерево, яке дає ароматичне насіння (т. зв. мускатні горіхи), з якого добувається мускатне масло, вживане в медицині, парфюмерії і кондитерській справі; насіння оболонка (присім'яник) дає мускатний цвіт, вживаний як прянощі.

МУСКУЛ [лат. musculus] — м'яз; мускули, маючи здатність скорочуватися, приводять в рух окремі органи і частини тіла.

МУСКУЛАТУРА [< лат.; див.

мускул] — сукупність м'язів в організмі.

МУСКУС [лат. muscus < санскр.] — складна речовина з специфічним запахом, що виробляється особливими залозами самця *кабарги*; вживається у медицині і в парфюмерії.

МУСКУСНИЙ — прикм. від сл. *мускус*; *мускусний бик*, або *вівцебик* — свавець з ряду парнокопитих, вкритий густою довгою шерстю (поєднує ознаки барана і бика); водиться на деякій частині арктичного узбережжя Півн. Америки, в Гренландії і на деяких сусідніх островах; м'ясо їстівне.

МУСЛІН [фр. mousseline] — легка тонка тканина.

МУСОНИ [фр. mousson, *одн.*, < ар. mausim сезон] — сталі вітри, що періодично змінюють свій напрям; влітку дують з океану, взимку — з суходолу; властиві тропічним областям; вітри мусонного характеру спостерігаються і в приморських країнах помірної пояса (Далекий Схід та ін.).

МУСТАНГ [англ. mustang < стар.-ісп. mestengo] — назва здичавілих коней в американських степах (преїрах).

МУСТЬЄРСЬКА КУЛЬТУРА [< вл. н.] — археологічна культура середнього *палеоліту*; відноситься до часів максимального обледеніння в Європі; названа за знахідками в печері Мустье на півдні Франції; фізичний тип людини цієї епохи — *неандертальський*.

МУСУЛЬМАНІН [< ар. muslim] — той, хто сповідує *іслам*.

МУСУЛЬМАНСТВО — див. *іслам*.

МУТАЦІЯ ¹ [< лат. mutatio зміна, переміна] — термін морганістської генетики — зміна якихось вигаданих матеріальних носіїв спадковості — генів (див. *ген*), що визнає нібито новоутворення ознак і властивостей організму.

МУТАЦІЯ ² [< лат. mutatio зміна, переміна] — переміна голосу у підлітків, що спостерігається з настанням статевої змужності.

МУТУАЛІЗМ [< лат. mutuus взаємний] — 1) один з видів співжиття (*симбіозу*) організмів, коли

обидва зв'язані один з одним організми мають від свого співжиття взаємні вигоди; 2) див. *мютюелізм*.

МУТУЛИ [лат. *mutuli*] — *архіт.* плоскі виступи під слізнницею (виносною плитою) карниза *дорійського ордера*.

МУФЕЛЬ [нім. *Muffel*] — вогнетривка посудина у вигляді коробки, що відкривається з одного боку; вміщується в печі, яка називається тому муфельною, і служить для випалювання різних фарфорових, фаянсових, емальованих, металевих та інших виробів для того, щоб запобігти безпосередньому діянню на них вогню і продуктів горіння.

МУФЛОН [фр. *mouflon* < іт. *muflone*] — дикий баран, що водиться в горах Корсики, Сардинії і Західної Азії; імовірний предок свійської європейської вівці.

МУФТА¹ [нім. *Muff*, *Muffe*] — річ жіночого туалету з хутра або тканини на ваті для зігрівання рук.

МУФТА² [нім. *Muffe*] — *тех.* пристрій для з'єднання двох валів між собою, вала з насадженими на нього деталями (зубчастими колесами, шківнами) або насаджених на вал деталей між собою; відомо дуже багато конструкцій муфт.

МУФТІЙ [ар.] — вчений богослов у мусульман, тлумач *корана*, що розв'язує духовні і юридичні питання, очолює орган духовного управління.

МУШКЕЛЬ [нім. *Muschkeule*] — дерев'яний молоток для такелажних робіт.

МУШКЕТ [польськ. *muszkiet* < фр. *mousquet*] — старовинна гнотова крупнокаліберна рушниця (винайдена в 16 ст.), з якої стріляли з підставки.

МУШКЕТЕРИ [фр. *mousquetaire*, *одн.*] — солдати, озброєні *мушкетами*; основний вид лінійної піхоти в 18 ст.

МУШМУЛА [тюрк.] — 1) кущова рослина з родини трояндових, що росте на Кавказі, в Криму і в Північному Ірані, з їстівними плодами; 2) *мушмула японська* — див. *локва*.

МУШТАБЕЛЬ [< нім. *Maßstab* масштаб] — підставка у вигляді дов-

гої палиці, що вживається живописцями при роботі як підірка для руки.

МЮЗЁТ [фр. *musette*] — 1) французький народний музичний інструмент у вигляді волинки; 2) пастуший веселий танець.

МЮЗИК-ХОЛ [англ. *music-hall*] — зал для глядачів або театр, в якому виконуються музичні, акробатичні, балетні та ін. номери, а також водевілі, комедії та ін.

МЮІД [фр. *muid*] — старовинна міра сипких тіл в різних країнах, у Франції був також мірою рідин.

МЮЛЬ, МЮЛЬ-МАШІНА [англ. *mule*] — інакше с е л ь ф а к т о р — прядильна машина, в якій процеси витягування стрічки, крутіння і намотування її на приймач відбуваються роздільно, один після одного (а не одночасно, як на ватерних машинах).

МЮЛЬТИПЛЬ [фр. *multiple*] — телефонний *комутатор*; встановлюється на центральній телефонній станції великої ємності.

МЮРИД [< ар.] — у мусульманських містиків-суфіїв — послушник, послідовник і учень якого-небудь *імама* або *шейха*, що виховується в фанатичній ненависті до іновірців. На Кавказі реакційний мюрид і з м, що був найбільш войовничою течією в *ісламі*, експлуаторські класи використали для гноблення народних мас, загарбання чужих територій і насильственого нав'язування ісламу іншим народам (див. *газават*). Мюридизм розпалював ненависть до російського народу і в період російсько-турецьких воєн, в кінці 18 і на початку 19 ст.; мюриди під керівництвом Шаміля та ін., підбурювані і підтримувані Англією і Туреччиною, вели глибоко чужу корінним інтересам народів Кавказу боротьбу проти Росії.

МЮТЮЕЛІЗМ [фр. *mutuellisme* < *mutuel* взаємний] — утопічне вчення Прудона (див. *прудонізм*), який мріяв про мирне перетворення суспільства через особливу систему безоплатного кредиту, за допомогою якого відбувався б обмін послуг між його учасниками; піддане нищівній критиці К. Марксом в його праці «Злиденність філософії».

МЮТЮЕЛІ́СТИ [фр. *mutuellistes*] — 1) послідовники *мютюелізму*; 2) члени організації шовкоткачів —

хазяїв майстерень; відіграли значну роль у Ліонських повстаннях 1831 р. і 1834 р.

Н

НАБО́Б [ар.] — титул індійської знаті; * багач, життя якого відзначається східними розкошами.

НАВАБ — див. *наоб.*

НАВАРХ [гр. *navarchos*] — начальник флоту в стародавніх греків.

НАВА́ХА [ісп. *navaja*] — іспанський довгий складаний ніж, що служить зброєю.

НАВІГА́ЦІЯ [< лат. *navigatio* мореплавання] — 1) мореплавання і судноплавання в загальному, широкому їх значенні; 2) розділ науки кораблеводіння, що вивчає способи безпечного і точного плавання судна; 3) період часу, коли за кліматичними умовами можливе судноплавання в даному морі, ріці тощо.

НАВІГРА́Ф [лат. *navis* корабель + гр. *graphe* пишу] — *ав.* прилад, що встановлюється на літальних апаратах для запису пройденого шляху, швидкості руху, швидкості вітру і напрямку шляху.

НАГЕ́ЛЬ [< нім. *Nagel* цвях] — 1) дерев'яний цвях, яким скріплюють частини дерев'яних суден; болт; 2) металевий або дерев'яний стоек або стержень для закручування снастей на судні; 3) вісь у блоці, на якій обертається його коліщатко (шків); 4) дерев'яний цвях на клею в столярній справі; 5) вухналь.

НАДІР [ар.] — точка небесної сфери, що лежить під горизонтом і протилежна *зеніту*.

НАДФІ́ЛЬ [нім. *Nadelfeile*] — маленький напилек, зроблений з куска сталевого дроту, частина якого лишається ненасіченою і є ручкою; застосовується для тонких робіт — в годинникарстві, у виробництві точних приладів і т. п.

НАЗА́ЛІЗА́ЦІЯ [фр. *nasalisation* < лат. *nasus* ніс] — *лінгв.* набуття звуком носового відтінку.

НАЗА́ЛЬНИЙ [фр. *nasal* < лат. *nasus* ніс] — носовий.

НАЗАРЕ́Й [< вл. н. стар.-євр.] —

1) староіудейська аскетична секта; 2) назва перших християн з іудей.

НАІБ [ар.] — в деяких мусульманських країнах — заступник або помічник якого-небудь начальника або духовної особи; іноді — начальник місцевої поліції, старшина сільської общини і т. п.

НАЙТОВ [гол. *naaitouw* < *naaien* шити + *touw* канат, трос] — *мор.* з'єднання за допомогою обв'язки тонким тросом двох рангоутних дерев, двох тросів або дерева з тросом.

НАЙТОВИТИ — скріплювати *найтовом*.

НАКТО́УЗ [гол. *nagthuis*] — *мор.* дерев'яна шапка циліндричної або призматичної форми, на верхній основі якої встановлюється судновий компас.

НАМА́З [ар.] — мусульманська молитва, яку виконують п'ять разів на день.

НАНД́У — американський страус, великий нелітаючий плоскогрудий птах, водиться в степах Півд. Америки.

НАНІ́ЗМ [< гр. *nan(n)os* карлик] — карликовість, ненормально низький ріст для даного виду рослинного або тваринного організму.

НАНОПІ́ТЕКС [гр. *pannos* карлик + *pithekos* мавпа] — один з викопних ранньотретинних (середній *еоцен*) приматів групи довгоп'ятих, знайдення якого заповнило багато зв'язків, що їх бракувало в *генеалогії* приматів.

НА́НСУК [інд.] — тонка бавовняна білізняна тканина, зроблена під полотно.

НАПОЛЕОНДО́Р [фр. *napoléon d'or*] — золота 20-франкова монета, що карбувалась у Франції при Наполеоні I і Наполеоні III.

НАРВА́ЛІ [швед., дат.] — морський ссавець ряду китоподібних; самці відрізняються величезним бивнем у лівій половині верхньої щелепи.

НАРГЛЁ [перс.] — східний курильний прилад, який схожий з *кальяном*, але має на відміну від нього довгий рукав замість трубки.

НАРД [гр. *nardos*] — 1) багатолітня трав'яна ароматична рослина з родини валеріанових, що росте в Гімалаях; 2) пахуча речовина, що добувається з кореневища цієї рослини.

НАРКОДИСПАНСЕР [див. *диспансер*] — лікувально-профілактичний заклад для боротьби з *наркоманіями*.

НАРКОЗ [фр. *narcose* < гр. *narke* — заціпеніння] — штучно викликаний сон з втратою свідомості і більшої чутливості; досягається введенням в організм наркотичних речовин (див. *наркотики*); застосовується при операціях для обезболювання.

НАРКОМАН — що хворіє на *наркоманію*.

НАРКОМАНІЯ [див. *манія*] — хворобливий потяг до вживання *наркотиків* (для збудження, сп'яніння).

НАРКОТИЗАЦІЯ [< гр.] — усипляння за допомогою *наркотичних* речовин.

НАРКОТИКИ [< гр. *narōtikos* одурманюючий] — група лікарських речовин, переважно рослинного походження, які паралізують центральну нервову систему і викликають тимчасовий сон і безболісність (напр., *морфін*, *опій*, *хлороформ*, *ефір* та ін.).

НАРКОТИЧНИЙ — 1) що викликає *наркоз*, притуляє свідомість, почуття; 2) н-ні з а с о б и — див. *наркотики*.

НАРЦИС [гр. *Narkissos*] — 1) в старогрецькій міфології — юнак-красунь, який, побачивши своє відображення в воді, закохався в себе, від цього кохання зачах і був перетворений у квітку тієї ж назви; 2) * людина, яка млується своєю красою, самозакохана; 3) рід трав'яних цибулинних рослин з родини амарилісових; багато які види розводять як декоративні.

НАСТУРАН — мінерал, різновид урапової смоляної руди.

НАСТУРЦІЯ [лат. *Nasturtium*] — *капуцин*, рослина з родини краселевих, або капуцинових, родом з Америки, розводиться як декоративна в садах; бруньки в маринава-

ному вигляді в деяких країнах вживаються в їжу, замінюючи собою *каперці*.

НАТР [сер.-лат. *natrium*] — і д к и й н. — гідрат окису натрію (натронний луг NaOH), каустична сода; застосовується в хімічній промисловості, в миловарінні, фарбувальній справі, паперовій і текстильній промисловості; є сильним лугом; в чистому вигляді — біла сплавлена маса, що на повітрі поступово розпливається, бо жадібно вбирає вологу і вуглекислоту.

НАТРІЙ [сер.-лат. *natrium*] — *хім.* елемент, символ Na , порядковий номер 11, ат. вага 22,997; лужний метал білого кольору, блискучий, м'який, швидко окислюється на повітрі; в природі зустрічається у вигляді різних сполук; н. х л о р и с т и й — кухонна сіль; н. в у г л е к и с л и й (а також д в о в у г л е к и с л и й) — сода; н. а з о т н о к и с л и й — натріюва (чілійська) селітра.

НАТУРА [лат. *natura*] — 1) *заст.* природа; 2) темперамент, характер людини; 3) реальна дійсність, що слугить предметом зображення для художника, напр. *малювати з н а т у р и*, тобто не з пам'яті; 4) *ек.* продукти, товари як платіжний засіб замість грошей; н. з е р н а — вага певної одиниці об'єму зерна.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ [фр. *naturalisation* < лат. *naturalis* природний] — прийняття державою іноземця в своє підданство або громадянство.

НАТУРАЛІЗМ [фр. *naturalisme* < лат. *natura* природа] — напрям у літературі і мистецтві, що оформився як школа у Франції в другій половині 19 ст.; являє собою початок занепаду буржуазного реалізму; натуралісти ставили знак рівності між законами суспільства і законами природи; в більш широкому розумінні натуралізмом в літературі і мистецтві називають творчість, яка замість типового і характерного дає окремі порізнені явища і тим самим звужує показ дійсності в усій її різноманітності; для натуралізму характерне підкреслювання суто зовнішніх сторін дійсності на шкоду

змістові; на відміну від реалізму н. обмежується лише зовнішньою правдоподібністю, фотографічним копіюванням.

НАТУРАЛІЗУВАТИ [фр. *naturaliser* < лат.] — 1) приймати іноземця в своє підданство або громадянство; 2) н а т у р а л і з у в а т и с я — набути прав громадянства в чужій країні.

НАТУРАЛІСТ — 1) дослідник природи, вчений, що займається вивченням природи (переважно зоологією і ботанікою); 2) представник, послідовник *натуралізму* в літературі і мистецтві; 3) ю н і н а т у р а л і с т и (ю н н а т и) — школярі, які займаються спостереженнями над природою і охороною природи (дерев, корисних птахів і т. д.).

НАТУРАЛЬНИЙ [лат. *naturalis*] — природний, самородний, не штучний; н - н а п о в и н н і с т ь — обов'язок населення служити державі своєю особистою працею або власністю (не у вигляді грошей), напр. поставка підвід і т. д.; н - н е г о с п о д а р с т в о — господарство, що задовольняє свої потреби предметами власного виробництва, на протилежність господарству товарному, грошовому, яке виробляє продукти для обміну, для продажу; н - н і л о г а р и ф м и — *логарифми*, обчислені при основі $e = 2,71828...$; н - н і ч и с л а — цілі додатні числа 1, 2, 3, 4, 5 і т. д.

НАТУРФІЛОСОФІЯ [лат. *natura* природа] — філософія природи; філософське вчення про розвиток природи, що поширилось з кінця 16 до початку 19 ст. в період формування сучасного природознавства, коли н. заміняла досвідне (експериментальне) дослідження реальних зв'язків і закономірностей природи догадками і довільними логічними побудовами. В натурфілософії розвивались два напрями: матеріалістичний (напр. Джордано Бруно) і ідеалістичний (напр. Шеллінг). Розвиток наукового природознавства зробив натурфілософію зайвою. Н. збереглася лише як складова частина деяких реакційних, ідеалістичних систем.

НАТЮРМОРТ [фр. *nature morte* «мертва природа»] — в образотвор-

чих мистецтвах — зображення предметів вжитку, квітів, забитої дичини, риби і т. п.

НАУТИЛУС [< лат. *nautilus* кораблик] — *зоол.* рід головоногих молюсків, єдиний сучасний представник підкласу чотиризябрових; має спірально закручену в одній площині і поділену всередині на камери черепашку; водиться в Індійському океані.

НАУТОФОН [гр. *nautēs* моряк + *phōnē* звук] — мор. електричний мембранний звуковипромінювач, що встановлюється на маяках для подачі звукових сигналів під час туману або в хмарну погоду.

НАФТА [гр. *naphtha*] — масляниста горюча рідина, багата легучими і газоподібними складовими частинами; головна складова частина нафти — різноманітні вуглеводні; видобувається майже виключно зсвердловин; з нафти добувають ряд цінних продуктів (гас, бензин, вазелін та ін.); н. є цінною хімічною сировиною.

НАФАЛІН [< гр. *naphtha* нафта] — вуглеводень, тверда речовина білого кольору, листувато-кристалічної будови, з різким запахом, добувається з кам'яновугільної смоли; вживається для збереження хутра і шерстяних виробів від молі, у виробництві фарб, штучних смол, вибухових речовин тощо.

НАФТЕНОВІ кислоти — органічні кислоти, що виділяються з *нафти*.

НАФТОЛИ — хімічні сполуки, що добуваються з *нафталіну*; застосовуються у виробництві барвників.

НАФОХІНОНИ [гр. *naphtha* нафта + перуанськ. *kina* кора, *hina*] — хімічні сполуки, що містять дві карбоільні групи; застосовуються у виробництві синтетичних барвників.

НАЦІ — кличка *націонал-соціалістів*.

НАЦІЗМ — див. *націонал-соціалісти* і *фашизм*.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ [фр., англ. *nationalisation* < лат.] — 1) перетворення пролетарською державою без викупу в державну соціалістичну власність земель, фабрик, заводів, залізниць, банків, що належали ка-

піталістам і поміщикам; пролетарська н. знищує економічну основу панування експлуататорських класів і створює в інтересах всього трудящого народу матеріальну базу для соціалістичної перебудови суспільства; проведена в СРСР після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції; в країнах народної демократії н. великої і середньої промисловості, транспорту, банків і надр підірвала устої капіталізму і стала найважливішою умовою створення планової соціалістичної економіки; 2) в буржуазних країнах — викуп державою у окремих власників земель, підприємств, залізниць тощо; н., що проводиться буржуазною державою, залишає капіталістичні виробничі відносини, експлуатацію пролетаріату буржуазією.

НАЦІОНАЛІЗМ [фр. *nationalisme* < лат.] — реакційна буржуазна ідеологія і політика, спрямовані до розпалювання національної ворожнечі і нацькування однієї нації на іншу в інтересах експлуататорських класів. «Реакційний або чорносотенний націоналізм прагне забезпечити привілеї одній з націй, застуджуючи всі інші нації на підлегле, нерівноправне і навіть зовсім безправне становище... Буржуазний і буржуазно-демократичний націоналізм, на словах визнаючи рівноправність націй, на ділі відстоює... деякі привілеї однієї з націй і завжди прагне досягнення більших вигод для «своїх» націй (тобто для буржуазії своєї нації), розділення і розмежування націй, розвинення національної винятковості і т. д.» (Ленін). Націоналізм ворожий робітничому класові і всім трудящим; він намагається затемнити класову свідомість трудящих і підмінити класову боротьбу проти своїх експлуататорів шовіністичною боротьбою одних націй проти інших (див. *шовінізм, расизм*). Ідеологія буржуазного націоналізму широко використовується міжнародною реакцією, поневолювачами колоніальних народів, паліями імперіалістичних воєн. Комуністична партія завжди веде і веде запеклу боротьбу з буржуазним націоналізмом, в якій би формі він не проявлявся,

виховуючи трудящі маси в дусі дружби народів, їх рівності, свободи і незалежності, в дусі послідовного, пролетарського *інтернаціоналізму* і боротьби за зміцнення миру в усьому світі.

НАЦІОНАЛІЗУВАТИ — проводити націоналізацію.

НАЦІОНАЛ-ЛІБЕРАЛИ [нім. *Nationalliberale* < лат.] — назва ряду реакційних партій великої буржуазії на Заході (в Німеччині до 1918 р., в Англії та ін.).

НАЦІОНАЛ-РЕФОРМІЗМ — див. *реформізм*.

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИ — гітлерівська фашистська партія, що встановила в 1933 р. люту терористичну диктатуру в Німеччині. Для обману мас назвала себе «націонал-соціалістською»; насправді гітлерівці — закляті вороги соціалізму і всякого демократизму, найлютіші реакціонери і чорносотенці (див. *фашизм*). Гітлерівці хотіли встановити світове панування, захопити інші країни, поневолити інші народи, не спляючи перед винищенням цілих народів. Розв'язавши другу світову війну, гітлерівці поневолили майже всю Західну Європу, встановивши в підкорених країнах режим звірячого терору. 22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина віроломно напала на СРСР. Звірства і насильства гітлерівців особливо страхітливих розмірів набрали в тимчасово захоплених ними районах СРСР. Радянська Армія розгромила гітлерівців у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. і тим самим врятувала все людство від рабства і весь світ від руйнування його культури. Після визволення німецького народу від гітлерівського ярма в радянській окупаційній зоні Німеччини була проведена *денацифікація* (див.). В 1949 р. була створена Німецька Демократична Республіка, що веде активну боротьбу за мир і єдність Німеччини.

НАЦІОНАЛЬНА г в а р д і я [фр. *garde nationale*] — 1) загальне ополчення чоловічого населення в період буржуазної революції 18 ст. у Франції; протягом 19 ст. національна гвардія як вид ополчення створювалась і розпускалась кілька разів;

після повалення Наполеона III Центральний комітет національної гвардії, що відігравав роль політичного і організаційного центра робітничого руху, очолив збройне повстання, яке завершилося 18/III—1871 р. встановленням влади робітничого класу і проголошенням Паризької Комуні; у Франції національна гвардія була остаточно скасована в 1872 р.; 2) назва військових і військово-поліцейських формувань в деяких країнах.

НАЦІОНАЛЬНІ з б о р и — 1) назва ряду представницьких зборів під час буржуазних революцій у Франції, Німеччині, Австрії; 2) об'єднане засідання обох палат французького парламенту, що скликалося у Версалі для обрання президента і в разі перегляду конституції; 3) назва парламенту в ряді країн.

НАЦІЯ [< лат. *natio* народ] — «стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється в спільності культури» (Сталін). Нації виникли в період ростущого капіталізму, хоч окремі елементи нації — мова, культурна спільність і т. д. — склалися ще в докапіталістичний період. Основою процесу виникнення буржуазних націй був розвиток капіталістичного способу виробництва. Головною керівною силою буржуазних націй при капіталізмі є буржуазія та її націоналістичні партії. Ідейним і соціально-політичним багажем буржуазних націй є: класовий мир всередині нації заради «єдності нації»; розширення території своєї нації шляхом загарбання чужих національних територій; недовір'я і ненависть до чужих націй; придушення національних меншостей; єдиний фронт з імперіалізмом. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури робітничого класу сходять зі сцени і буржуазні нації; в СРСР розвинулись і оформились на базі старих буржуазних націй нові, соціалістичні нації, які являють собою принципово новий тип націй. Робітничий клас

і його Комуністична партія, що стоїть на позиціях *інтернаціоналізму*, є тією силою, яка скріплює ці нові нації і керує ними. Характерними рисами соціалістичних націй є союз робітничого класу і трудового селянства всередині нації для ліквідації респект капіталізму в ім'я переможного будівництва соціалізму; знищення залишків національного гніту в ім'я рівноправності і вільного розвитку нації і національних меншостей; знищення залишків націоналізму в ім'я встановлення дружби між народами і утвердження інтернаціоналізму; єдиний фронт з усіма пригнобленими і невоноправними націями в боротьбі проти політики загарбання і загарбницьких воєн, в боротьбі проти імперіалізму. В СРСР в результаті проведення ленінсько-сталінської національної політики здійснена цілковита рівноправність націй, створені всі умови для розвитку націй і їх культур, національних формою, соціалістичних змістом. Величезну роль у піднесенні народного господарства і культури раніше відсталих націй відіграла допомога російського народу, який є найвидатнішою нацією з усіх націй Радянського Союзу.

НАШАТИР [ар.] — хлористий амоній, біла кристалічна речовина; вживається у техніці та медицині.

НАЯ — рід дуже отруйних гадюк (в тому числі кобр), шия яких може розширюватись у вигляді круга.

НАЯДИ [гр. *naia* (naiados) < *naō* текти] — в греко-римській міфології — *німфи* вод; поділялись на наяди рік, джерел і стоячих вод.

НЕАНДЕРТАЛЬСЬКА людина — морфологічний тип людини, багато в чому відмінний від сучасного; представники цього типу жили в льодовикову епоху і були предками сучасної людини; назва — за місцем першої опублікованої знахідки в Неандертальській долині біля Дюссельдорфа (1856 р.).

НЕБУЛЯРНИЙ [< лат. *nebula* туман] — що відноситься до туманності; *н - н а г і п о т е з а* — назва космогонічної гіпотези Канта — Лапласа і деяких інших гіпотез, що пояснюють походження Землі та ін-

лих планет сонячної системи утворенням їх з туманності.

НЕВМИ [< сер.-лат. *neuma*] — стародавнє нотне письмо при безлінійній нотній системі; з 10 ст. в цевменному письмі з'являються лінії.

НЕВР..., **НЕВРИ...**, **НЕВРО...** [< гр. *neuron* жила, нерв] — у складних словах означає відношення даних слів до нервової системи, напр. *неврастенія*, *неврологія*.

НЕВРАЛГІЯ [*невр...* + гр. *algos* біль] — приступи болю, що виникають по ходу якого-небудь нерва або його відгалужень.

НЕВРАСТЕНИК — що хворіє на *неврастенію*.

НЕВРАСТЕНІЯ [*невр...* + гр. *astheneia* безсилля, кволість] — функціональний розлад нервової системи на ґрунті виснаження і перевтоми; виявляється в підвищеній збудливості, швидкому фізичному і психічному стомлюванні, нестійкості уваги і т. п.

НЕВРИЛЕМА [*невр...* + гр. *lema* шкірочка] — тонка оболонка, що вкриває нервове волокно.

НЕВРИТ¹ [< гр. *neuron* жила, нерв] — запалення нерва.

НЕВРИТ², **НЕЙРИТ** [< гр. *neurion* жила, нерв] — *анат.* інакше *аксон* — відросток нервової клітини, що проводить нервовий імпульс від клітини (пор. *дендрити* 3).

НЕВРО... — див. *невр...*

НЕВРОГЛІЯ [гр. *neurion* жила, нерв + *glia* клей] — тканина тваринного організму, в якій розміщуються нервові клітини і їх відростки; виконує опорну і трофічну (живильну) функції.

НЕВРО́З [< гр. *neurion* жила, нерв] — функціональний розлад нервової системи, що розвивається як реакція організму на різні психічні потрясіння; основні неврози — *неврастенія*, *истерія*, *психастенія*.

НЕВРОЛО́ГІЯ [*невро...* + гр. *logos* поняття, вчення] — *мед.* наука про нервову систему та її хвороби.

НЕВРО́МА [< гр. *neurion* жила, нерв] — опух (новоутворення), що складається переважно з нервової тканини.

НЕВРО́Н, **НЕЙРО́Н** [< гр. *neurion*

жила, нерв] — нервова клітина з усіма відростками (*неврит* і *дендрити*), що відходять від неї, і їх кінцевими розгалуженнями.

НЕВРОПАТ — що хворіє на *невропатію*.

НЕВРОПА́ТІЯ [*невро...* + гр. *pathos* страждання] — загальна назва різного роду розладів нервової системи.

НЕВРОПАТО́ЛОГ — лікар нервових хвороб, спеціаліст з *невропатології*.

НЕВРОПАТОЛО́ГІЯ [див. *невро...* + *патологія*] — *мед.* наука про нервові хвороби.

НЕВРОФІБРИ́ЛИ, **НЕЙРОФІБРИ́ЛИ** [*невро...* + лат. *fibrilla* волоконце] — тонесенькі волоконця в тілі нервової клітини та її відростках; беруть участь у проведенні імпульсу по нервовій системі.

НЕГАТИВ [< лат. *negativus* негативний] — 1) у фотографії — обернене зображення предмета на проявленій зафіксованій пластинці, де розділ світла і тіні обернений дійсному; 2) фотографічна пластинка або плівка з оберненим зображенням.

НЕГАТИВІ́ЗМ [< лат. *negativus* негативний] — один із симптомів деяких психічних хвороб, що проявляється в протидії будь-якому втручанням ззовні; хворі не відповідають на запитання, не дозволяють досліджувати себе і т. п.

НЕГАТИВНИЙ — 1) що відноситься до *негатива*; 2) заперечний.

НЕГЛІ́ЖЕ [фр. *négligé* < лат. *negligere* зневажати] — 1) недбалий одяг, неохайний вигляд; 2) ранкове домашнє збрання.

НЕГЛІ́ЖУВАТИ [фр. *négliger* < лат.] — нехтувати чим-н., ставитись недбайливо до чого-небудь, без уваги.

НЕГОЦІА́НТ [< лат. *negotians* (*negotiantis*) торговець] — оптовий купець, який веде великі торговельні справи, гол. ч. з чужими країнами.

НЕГРЕ́ТІ — тип мериносової вівці (див. *меринос*).

НЕГУ́С [ефіоп.] — *негус* *негесті* — «цар царів», титул імператора Ефіопії.

НЕЙБЛА́У [нім. *Neublau*] — основний барвник, що застосовується

для фарбування бавовняної тканини і паперу в голубий та синій кольори.

НЕЙЗІЛЬБЕР [*<* нім. Neusilber нове срібло] — нікельова латуна — сплав міді, нікелю і цинку; має колір і блиск срібла; відзначається високим електроопором і стійкістю проти *корозії*; застосовується в годинникарстві, для виготовлення *реостатів*, музичних інструментів, обладнання автомобілів, виробництва посуду тощо.

НЕЙРИТ — див. *неврит*².

НЕЙРОЛОГІЯ — див. *неврологія*.

НЕЙРОН — те саме, що *неврон*.

НЕЙРОФІБРИЛИ — див. *неврофібрили*.

НЕЙРУЛА [*<* гр. neuron жила, нерв] — стадія розвитку зародка хребетних тварин; на цій стадії з *ектодерми* виділяється перова пластинка, яка дає потім початок всій нервовій системі.

НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ [*<* лат. neutralis що не належить ні тому, ні іншому] — 1) політика, спрямована на те, щоб який-небудь клас або суспільна група не втручалася у вирішальну сутичку інших класів або груп; в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції партія більшовиків проводила політику нейтралізації середняка, що вагався між буржуазією і пролетаріатом, тобто добивалась від середняка, щоб він не ставав на бік куркуля, на бік буржуазії, не заваяв революції; 2) оголошення якої-небудь держави в стані *нейтралітету*; 3) особливий міжнародний режим якої-небудь території (або вод); згідно з цим режимом держава, до складу якої ця територія входить, не має права будувати на ній укріплення, держати збройні сили, перетворювати її в театр воєнних дій і т. д.; 4) *хім.* реакція, що веде до знищення кислотних властивостей розчину з допомогою лугів, а лужних — з допомогою кислот.

НЕЙТРАЛІЗУВАТИ — 1) піддавати *нейтралізації*; 2) оголошувати в стані *нейтралітету*; 3) *хім.* знищувати кислотні властивості розчину з допомогою лугів або лужні — з допомогою кислот.

НЕЙТРАЛІТЕТ [*<* лат. neutralis що не належить ні тому, ні іншому] — 1) невтручання в чужі спори; 2) *юр.* міжнародно-правове становище держави, яка не втручається у війну між іншими країнами і зберігає з ними мирні відносини.

НЕЙТРАЛЬНИЙ [лат. neutralis *<* neuter ні той, ні інший] — 1) той, що не бере участі в спорі, не втручається в боротьбу, додержує *нейтралітету*; н - н а з о н а — смуга землі між кордонами двох держав, на якій жодна з них не має права тримати війська; 2) *хім.* що не дає ні кислоти, ні лужної реакції; 3) *ел.* незаряджений, що має однакову кількість позитивних і негативних зарядів.

НЕЙТРАЛЬНИСТЬ [*<* лат.; див. *нейтральний*] — 1) *хім.* стан розчину, який не робить на лакмус ні кислотного, ні лужного діяння; стан розчину, в якому концентрація іонів водню і гідроксильних однакова; 2) те саме, що *нейтралітет*.

НЕЙТРАЛЬТИНТ [нім. Neutraltinte] — мінеральна чорна фарба; вживається в кресленні і як акварельна фарба.

НЕЙТРИНО — *фіз.* позбавлена електричного заряду елементарна частка з масою спокою, що дорівнює нулю; виникає при радіоактивному розпаді атомних ядер.

НЕЙТРОН [*<* лат. neutrum ні те, ні інше] — *фіз.* елементарна частка, що входить до складу ядра складних атомів і не має електричного заряду; маса нейтрона майже дорівнює масі *протона*.

НЕЙТРОФІЛИ [лат. neutrum ні той, ні інший + гр. philo люблю] — одна з форм *лейкоцитів*, протоплазма клітин яких містить зерна, що забарвлюються кислими і основними фарбами; в крові дорослої людини в нормі 63—70% нейтрофілів від загального числа лейкоцитів.

НЕКРОБІОЗ [гр. nekros мертвий + bios життя] — процес повільного вмирання клітини або тканини.

НЕКРОЗ [*<* гр. nekros мертвий] — омертвіння якої-небудь частини організму (клітин, тканини або органу).

НЕКРОЛАТРІЯ [гр. nekrolatreia] — обожування померлих.

НЕКРОЛОГ [гр. nekros мертвий + logos слово] — стаття з приводу смерті якої-небудь людини, що містить відомості про її життя і діяльність.

НЕКРОПОЛЬ [гр. nekropolis < nekros мертвий + polis місто] — «місто мертвих», великі кладовища на околицях стародавніх міст: єгипетських, егрусських, римських та ін.; становлять великий інтерес для науки; в могилах часто знаходять різні предмети домашнього вжитку, зброю, всілякі оздоба та інші предмети стародавніх часів.

НЕКТАР [гр. nektar] — 1) *міф.* за віруванням стародавніх греків — напій богів, що дарує безсмертя; 2) *бот.* солодкий сік рослин, що виділяється *нектарниками*; є приманкою і їжею для комах, які сприяють запиленню квітів; з нектару бджоли виробляють мед.

НЕКТАРИНИ [< гр.; див. *нектар*] — сорт персиків з гладенькою, неопушеною шкіркою і м'якоттю, яка вільно відділяється від кісточки.

НЕКТАРИЇ — див. *нектарники*.

НЕКТАРНИКИ [< гр.] — органи рослини, переважно квітки, що виділяють солодкий сік — *нектар*.

НЕКТОН [< гр. nekton плаваюче] — водні тварини, що активно плавають і перемагають силу течії (на протилежн. *планктону*).

НЕМАТОДИ [< гр. nema (nematos) нитка] — круглі черв'яки; більшість нематод веде паразитичне життя (напр. *трихіни*, *аскариди*); тіло їхнє має форму нитки або подовженоциліндричну, злегка загострену на кінцях.

НЕМАТОЦИСТИ [гр. nema (nematos) нитка + kiste ящик] — жалкі капсули, кропивні жалкі органи деяких кишечнопорожнинних тварин, що служать їм для нападу і захисту.

НЕМЕЗІДА [гр. Nemesis] — 1) в старогрецькій міфології — богиня відплати, що карає за злочини; 2) * відплата.

НЕМЕРТАНИ [< гр. Nemertés ім'я однієї з *нерейд*] — *зоол.* тип тварин (група черв'яків) з подовженим тілом (завдовжки від кількох міліметрів до кількох метрів), вкритим мікроскопічними війками, з органом

нападу і захисту на спинній стороні (хоботом, що втягується і викидається); н. живуть здебільшого в морях, ведуть донний спосіб життя; найбільшу схожість н. мають з віячастими плоскими черв'яками — *турбелляріями*.

НЕНІЯ [< лат. nenia (або naenia) плач за померлими] — пісня, яку в багатьох народів родичі (гол. ч. жінки) або спеціальні плакальниці і плакальниці співають під час похорону.

НЕО... [< гр. neos новий] — в складних словах означає «ново...», напр. *неологізм*.

НЕОГЕГЕЛЬЯНСТВО [див. *нео...* + *гегельянство*] — крайньо реакційна течія в ідеалістичній філософії епохи імперіалізму, яка безпосередньо підготувала ідеологію фашизму. Н. використовує в боротьбі проти науки і демократії реакційну філософську систему Гегеля.

НЕОГЕН, НЕОГЕНОВИЙ період [нео... + гр. genos народження] — *геол.* друга половина третинного періоду (див. *кайнозойська ера*); поділяється на *міоцен* і *пліоцен*. Неогенові відкладення містять в собі найбільші в світі поклади нафти.

НЕОГЕНЬЯ [нео... + гр. gē земля] — в *зоогеографії* — один з трьох основних підрозділів суші, що охоплює Півд. і Центр. Америку (не о т р о п і ч н у область).

НЕОДАРВІНІЗМ [див. *нео...* + *дарвінізм*] — реакційна антидарвіністична течія в біології, створена німецьким буржуазним ученим А. Вейсманом, те саме, що *вейсманізм*.

НЕОДИМ [нео... + гр. (di)dymos подвійний] — *хім.* елемент, символ Nd, порядковий номер 60, ат. вага 144,27; метал жовтуватого-білого кольору, що належить до групи рідкісних земель; неодим в 1885 р. був виділений із дидиму, який вважався до цього хімічним елементом.

НЕОІМПРЕСІОНІЗМ [див. *нео...* + *імпресіонізм*] — занепадницька, формалістична течія в західноєвропейському живопису кінця 19 — початку 20 ст., що виросла із імпресіонізму; для неоімпресіонізму характерна абстрактна живописна манера накладання на полотно чистих фарб рівно-

мірно розподіленими крапками або смужками.

НЕОКАНТИАНСТВО [див. *нео...* + *кантианство*] — реакційний напрям в буржуазній філософії, що виник у другій половині 19 ст. під лозунгом «назад до Канта». Н. використовує ідеалістичну теорію пізнання і етику Канта для боротьби проти марксизму і матеріалістичного природознавства. Н. — філософська основа *ревізіонізму* теоретиків Другого Інтернаціоналу, «легального марксизму», а також сучасних правих соціалістів.

НЕОЛАМАРКІЗМ [див. *нео...* + *ламаркізм*] — напрям в біології, що виник наприкінці 19 — початку 20 ст. як відповідь на виступи реакційного по своїй суті *неодарвінізму*; н. являв собою у свій час прогресивну течію, бо відстоював матеріалістичний принцип, висунутий Ламарком, про спадковість ознак, що їх набувають організми під впливом мінливих умов навколишнього середовища; проте згодом н. виродився в ідеалістичні течії — *механоламаркізм* і *психоламаркізм*, що розвинули хибні сторони вчення Ламарка.

НЕОЛІТ, НЕОЛІТИЧНА ЕПОХА [*нео...* + гр. lithos камінь] — остання епоха кам'яного віку; характеризується осілістю населення, появою скотарства і землеробства, винайденням *кераміки*; кам'яні знаряддя добре відшліфовані; рід пам'яток, що збереглися (*кромехи, дольмени, менгіри*), свідчить про порівняно складні суспільні форми життя. Н. — час розквіту матріархально-родового ладу (див. *матріархат*).

НЕОЛОГІЗМ [*нео...* + гр. logos слово] — нове слово, мовне нововведення (мовний зворот, граматична особливість), що з'являється в мові.

НЕОН [< гр. neos новий] — *хім.* елемент, символ Ne, порядковий номер 10, ат. вага 20,183; благородний газ, що міститься в невеликих кількостях у повітрі; застосовується в рекламних і сигнальних електричних газосвітлових лампах.

НЕОНОВА ЛАМПА — газосвітлова лампа, наповнена *неоном*, іноді з домішкою інших газів (зокрема, ртутних парів); виготовляється звичайно

у вигляді трубки; застосовується для сигналів, реклам, у *телебаченні*.

НЕОПЛАТОНІЗМ [див. *нео...* + *платонізм*] — містичний філософський напрям, що виник у 3 ст. н. е. і виражав процес розпаду античної філософської думки (Плотін, Ямвліх, Прокл); одно з джерел філософії раннього християнства.

НЕОПЛАТОНІК — послідовник *неоплатонізму*.

НЕОРЕАЛІЗМ [див. *нео...* + *реалізм*] — один з поширених реакційних напрямів у сучасній англо-американській буржуазній філософії (Мур, Александер, Перрі); замаскована форма суб'єктивного ідеалізму, близька до *махізму*; фальсифікує висновки природознавства.

НЕОТЕНІЯ [фр. néoténie] — *біол.* здатність личинок деяких тварин досягати статевої зрілості і розмножуватися; класичний приклад — *аксолотль*.

НЕОТОМІЗМ [*нео...* + *томізм*] — від імені християнського богослова 13 ст. Фоми (Thomas) Аквінського] — офіційна філософія католицької церкви — схоластична доктрина, що служила в середні віки основою феодальної ідеології; відроджена сучасними мракобісами, ідеологами буржуазної філософії епохи імперіалізму, і пристосована нині для захисту інтересів імперіалістичної реакції, що бореться проти соціального і наукового прогресу.

НЕОФІТ [гр. neophytos] — 1) новонавернений в яку-небудь релігію; 2) *заст.* новий прихильник якогонебудь учення.

НЕОЦЕРАТОД(УС) [*нео...* + гр. keras (keratos) ріг + odus зуб] — сучасна австралійська риба, що дихає і зябрами і легенями (двояко-дихаюча).

НЕПОТІЗМ [< лат. nepos (nepotis) онук, нападок] — заміщення по протекції прибуткових або значних посад родичами, «своїми людьми»; кумівство.

НЕПТУН [лат. Neptunus] — 1) в староримській міфології — бог морів, те саме, що в старогрецькій міфології *Посейдон*; 2) *астр.* восьма за відстанню від Сонця планета сонячної системи; відкрита в 1846 р.;

до відкриття Плутона в 1930 р. вважалась найбільш віддаленою від Сонця.

НЕПТУНІЗМ — реакційний напрям в геології наприкінці 18 ст., що розглядав усі гірські породи як відкладення з вод біблійного «всесвітнього потопу», які нібито збереглися з того часу в незмінному стані.

НЕПТУ́НІЙ [*<* вл. н.; див. *Непту́н*] — *хім.* радіоактивний елемент (*трансуран*), символ Np, порядковий номер 93, масове число 237; в природі не існує; здобутий штучно на початку 40-х рр. 20 ст. при бомбардуванні нейтронами природного *урану*; радіоактивно розпадаючись, н. перетворюється в інший *трансурановий* хімічний елемент — *плутоній*.

НЕРВА́ЦІЯ [*<* лат. *nervus* жила, нерв] — *бот.* жи л к у в а н н я — розміщення жилок (судинно-волокнистих пучків) у листі, квітках, плодах.

НЕРВИ [лат. *nervus*] — пучки нервових волокон (відростків нервових клітин), вкриті спільною оболонкою. Н. проводять збудження від периферії до центральної нервової системи і від неї — до периферії.

НЕРВЮ́РА [фр. *nerveure*] — 1) каркас (кістяк) крила літака; до нервюри прикріплюється обшивка з матерії, фанери або листового металу; н. укріплена на (двох) поздовжніх балках, *лонжеронах*; 2) *архіт.* виступаюче і *профільоване* ребро (г у р т), гол. ч. готичного хрестового склепіння.

НЕРЕ́ЙДИ [гр. *Nereis* (*Nereidos*)] — *міф.* морські німфи, 50 дочок Нерея — бога спокійної морської стихії.

НЕРИ́ТОВА зона [*<* гр. *neritēs* морська черепашка] — *геол.* прибережна мілководна область моря, що сягає в середньому на глибину до 200 м; багата різноманітними рослинними і тваринними формами.

НЕРИ́ТОВІ відкладення — *геол.* морські відкладення *неритової зони*; в основному уламкові породи — піски і галька, рідше вапнякові і залізисті хімічні осадки.

НЕРПА [фін. *nojrpa*] — *зоол.* одна з назв кількох видів тюленів, що

живуть біля берегів Європи, в Арктиці, в Ладозькому озері, в Каспійському морі, в Байкалі і біля узбережжя Далекого Сходу.

НЕ́СЕСЕР [фр. *nécessaire* *бука.* необхідний, потрібний] — шкатулка або чмоданчик з дрібними речами для туалету, шиття тощо.

НЕ́ТТО [*<* іт. *netto* чистий] — 1) вага товару без упаковки; 2) чиста ціна товару після відрахування знижок; 3) чистий прибуток без усіх видатків.

НЕ́ТТО-БАЛАНС [іт. *netto* чистий + *bilancio*] — 1) у зовнішній торгівлі — рівність ввозу і вивозу; 2) в рахівництві — сальдовий баланс у відношенні до балансу оборотного.

НЕ́Ф [фр. *nef*] — *архіт.* «корабель», спочатку — поздовжня частина західноєвропейського християнського храму, звичайно розчленована колонадою або аркадою на головний, більш широкий і високий, неф і бічні нефи (по одному або по два); термін неф застосовується і в цивільному будівництві.

НЕ́ФЕЛІ́Н [*<* гр. *nephelē* хмара] — породоутворюючий мінерал, лужний алюмосилікат, світлосірого або зеленуватого кольору; застосовується в скляній промисловості, для удобрення ґрунтів, бідних на калій, особливо важливий як руда для одержання *алюмінію*.

НЕ́ФЕЛЮ́МЕТР [гр. *nephelē* хмара + *metrōs* міряю] — прилад для вимірювання ступеня каламутності рідин (емульсій та ін.) або колоїдних розчинів.

НЕ́ФОСКО́П [гр. *nephos* хмара + *skopos* дивлюсь] — прилад для визначення швидкості і напрямку руху хмар.

НЕ́ФРИ́ДІЙ [*<* гр. *nephros* нирка] — виділювальні каналці тварин, по яких виходять з організму у вигляді водних розчинів кінцеві продукти обміну речовин; нирки вищих тварин і людини є ускладненою системою нефрийдів.

НЕ́ФРИ́Т¹ [*<* гр. *nephros* нирка] — запалення нирок (переважно ниркових клубочків).

НЕ́ФРИ́Т² [*<* гр.] — мінерал зеленуватого кольору, різновид рого-

вої обманки (щільний актиноліт), цінний виробний камінь, гол. ч. для дрібних художніх виробів; н. застосовувався ще первісною людиною для вироблення предметів домашнього вжитку.

НЕФРОЗ [< гр. nephros нирка] — захворювання нирок, що характеризується зміною *епітелію* ниркових каналців.

НЕФРОЛІТАЗ [гр. nephros нирка + lithos камінь] — нирково-кам'яна хвороба, захворювання, що зумовлюється утворенням в нирках каменя або піску.

НЕФРОСКЛЕРОЗ [гр. nephros нирка + склероз] — ущільнення і зморщування нирки внаслідок розростання в ній сполучної тканини.

НЕФРОСТОМ [гр. nephros нирка + stoma рот] — воронка з миготливими війками, якою відкриваються *нефрідії* в порожнину тіла тварини.

НИВЕЛІР [< фр.; див. *нівелювати*] — прилад для визначення відносних висот різних точок земної поверхні; складається з зорової труби на *штативі*, яка обертається навколо вертикальної осі.

НИВЕЛЮВАННЯ [< фр.] — визначення відносних висот точок земної поверхні, вертикальна зйомка місцевості; розрізняють: а) н. г е о м е т р и ч н е (топографічне), при якому різниця рівнів точок вимірюється безпосередньо; б) н. т р и г о н о м е т р и ч н е, при якому ця різниця обчислюється за відстанню між точками і виміренням в одній точці кутом схилу на другу; в) н. ф і з и ч н е, де різниця обчислюється за показаннями *барометра* або *гіпсотермометра*.

НИВЕЛЮВАТИ [фр. niveler < niveau рівень] — 1) визначати різницю висот двох або багатьох точок земної поверхні; 2) * зводити до одного рівня; згладжувати відмінності, особливості.

НИВОЗ [фр. nivôse < лат. nivusus сніжний] — четвертий місяць (з 21—23 грудня по 19—21 січня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

НИГІЛІЗМ [< лат. nihil нічого] — заперечення всяких норм, принципів, законів (напр. етичний н.;

естетичний н.). Нігілізм бував або дрібнобуржуазно-бунтарським, анархічним (Штірнер), або ідеологією експлуаторських класів, що вироблюються (Ніцше, декадентство, екзистенціалізм). Так званий нігілізм російських різночинців-шестидесятників мав прогресивне значення, оскільки він був спрямований проти реакційних традицій дворянської культури (див. *нігіліст*).

НИГІЛІСТ [< лат.; див. *нігілізм*] — термін, введений у широкий вжиток І. С. Тургенєвим, який застосував його до героя роману «Батьки і діти» Базарова. Н. — представник різночинної інтелігенції 60-х рр. 19 ст., що заперечував принципи і традиції дворянської культури. Нігілістами противники революційної демократії в той же період часто називали взагалі всіх революційно настроєних людей.

НИГРОЗИН [< лат. niger чорний] — штучна органічна чорносиня фарба; нігрозин добувається сплавленням *фенолу* з *анліліном*; застосовується для фарбування тканин, шкіри і для виготовлення лаків.

НИГРОЛІ [< лат. niger чорний] — сорт неочищеного циліндрового масла, яке утворюється при переробці нафти.

НИЄЛЛО [< іт. niello чорнь] — рисунок, вирізьблений на золоті або сріблі і заповнений чорню (темним сплавом срібла, міді, сірки і бури).

НИКЕЛІН — 1) сплав міді, *нікелю* і марганцю; відрізняється високим електричним опором і стійкістю проти *корозії*; застосовується для виготовлення *реостатів*; останнім часом н. замінюється іншими, дешевшими сплавами (з меншим вмістом нікелю); 2) червоний нікельовий колчедан, мінерал, що складається з нікелю (43,9%) і мши'яку; руда для одержання нікелю.

НИКЕЛЮВАТИ — вкривати поверхню металевих виробів тонким шаром *нікелю* з метою захистити метал від *корозії*, збільшити твердість зовнішньої поверхні виробу (або деталі) і надати йому красивого зовнішнього вигляду.

НИКЕЛЬ [нім. Nickel] — *хім.* елемент, символ Ni, порядковий номер 28,

ат. вага 58,69; метал сріблясто-білого кольору, твердий, тугоплавкий, що не змінюється на повітрі; в техніці вживається в різних сплавах (нікельова сталь, нейзільбер та ін.) і для покриття (нікелювання) інших металів.

НІКОЛЬ — призма з ісландського шпатулу; служить для поляризації світла.

НІКОТИН [за ім'ям франц. дипломата 16 ст. Nicot, який вперше завіз тютюн до Франції] — *алкалоїд*, що міститься в листі тютюну; є сильною отрутою для нервової системи; н. зумовлює діяння тютюну при його курінні, нюханні і жуванні; вживається для боротьби з шкідниками рослин.

НІКСИ [нім. Nixen] — *міф.* у стародавніх германців — водяні духи.

НІМБ [лат. nimbus] — умовне (у вигляді кола) зображення сйива навколо людської голови в релігійному (християнському і буддійському) мистецтві.

НІМФА — 1) див. *німфи*; 2) *зоол.* стадія в розвитку деяких комах, а також назва самого організму на цій стадії розвитку; багато разів линяючи, н. перетворюється в дорослу комаху — *імаго*.

НІМФАЛІДИ [< гр. nymphē *німфа*] — поширена родина метеликів з групи денних, або булавовусих.

НІМФЕЯ [< гр. nymphāia належна до *німф*] — водяна рослина з родини лататтевих, «водяна лілія».

НІМФИ [гр. nymphē] — в грекоримській міфології — другорядні богині, які уособлюють сили природи; поділялися на лісових (дряд), гірських (орead), річкових (наяд), морських (нерейд) та ін.

НІОБІЙ [< вл. н.] — *хім.* елемент, символ Nb, порядковий номер 41, ат. вага 92,91; рідкісний метал сталеного кольору; використовується в електротехнічній промисловості для виготовлення випрямлячів змінного струму.

НІПЕЛЬ [англ. nipple] — 1) *фіз.* затискач для ізолювання провідника в електричних лампах; 2) *тех.* металева трубка з нарізкою на кінцях; служить для з'єднання

труб (газових, водопровідних), радіаторних секцій і т. п.; 3) у велосипеді — грибоподібний капсуль з внутрішньою нарізкою, який вставляється в обід колеса і нагвинчується на нарізний кінець колісної спиці.

НІРВАНА [санскр. «згасання», «затухання»] — в буддійській релігії — містичний стан найвищого «блаженства», що розуміється фанатиками як звільнення від усіх життєвих турбот і прагнень і «злиття» з божеством; * **п о р и н у т и в н і р в а н у** — віддатися станові повного спокою.

НІСТАГМ [< гр. nystagma сон, дрімота] — *мед.* мимовільні судорожні дрижальні рухи очного яблука.

НІТОН — *хім.* див. *радон*.

НІТРАГІН — удобрювальний препарат для бобових рослин, в якому є особливі бактерії, що утворюють бульбочки на корінні рослин (бульбочкові бактерії) і засвоюють вільний азот з повітря.

НІТРАТИ [< гр.; див. *нітр(о)...*] — соли та ефіри азотної кислоти.

НІТРАЦІЯ [< гр.; див. *нітр(о)...*] — процес обробки клітковини, бавовни, гліцерину та ін. азотною кислотою або сумішню азотної і сірчаної кислот; за допомогою нітрації здобувається ряд важливих продуктів (піроксилін, колодійна вата, нітрогліцерин, нітрошовк, кіноплівка, лаки і т. п.).

НІТРИДИ [*нітр(о)...* + гр. eidos вид] — сполучення азоту з металами і деякими *металоїдами*, неплавкі речовини, стійкі при високих температурах.

НІТРИЛИ [< гр.; див. *нітр(о)...*] — сполуки органічного радикалу з рештками синильної кислоти (ціан-групою).

НІТРИТ [< гр.; див. *нітр(о)...*] — 1) сіль або ефір азотистої кислоти; 2) азотистоокислий натрій; застосовується у виробництві органічних барвників і для т. зв. льодяного фарбування.

НІТРИФІКАЦІЯ [*нітр(о)...* + лат. facere робити] — процес окислення аміаку до азотної кислоти; відбувається в ґрунті під впливом особ-

ливих бактерій; має величезне значення для землеробства, бо завдяки нітрофікації підвищується родючість ґрунту.

НІТР(О)... [*< гр. nitron селітра, сода, тобто азотнокисла сіль*] — в складних словах означає відношення даних слів до азотної кислоти, азоту, напр. *нітрометрія*.

НІТРОБАКТЕРІЇ [див. *нітр(о)...* + *бактерії*] — нітратні бактерії, *мікроорганізми*, що окисляють азотисті солі в солі азотної кислоти.

НІТРОБЕНЗОЛ [див. *нітр(о)...* + *бензол*] — масляниста рідина з запахом гіркого мигдалю, дуже отруйна; здобувається діянням азотної і сірчаної кислот на бензол; вживається в парфюмерії, у виробництві анілінових барвників.

НІТРОГЕН — див. *азот*.

НІТРОГЛІЦЕРИН [див. *нітр(о)...* + *гліцерин*] — органічна сполука — прозора масляниста рідина солодкувата на смак, дуже отруйна; здобувається діянням суміші азотної і сірчаної кислот на гліцерин; сильно вибухова речовина; застосовується також в медицині як засіб, що розширює судини.

НІТРОЗА [*< гр.; див. нітр(о)...*] — сірчана кислота, що містить в розчині окиси азоту; утворюється як відхід при виробництві сірчаної кислоти.

НІТРОКЛІТКОВІНА — *хім.* азотнокислі ефіри клітковини, продукти обробки клітковини азотною кислотою, іноді з додаванням сірчаної; до нітроклітковини відноситься *ніроксилін, колодій* та ін.; застосовується при виробництві вибухових речовин, а також для виготовлення *целюлоїду*, штучного шовку тощо.

НІТРОМЕТР [*< гр.; див. нітрометрія*] — прилад для визначення кількості азоту в його окисах.

НІТРОМЕТРІЯ [*нітро...* + *гр. metreo міряю*] — способи визначення кількісного вмісту азоту в хімічних сполуках.

НІТРОФОСКА — складне мінеральне концентроване добриво, яке містить в собі *азот*, фосфорну кислоту і *калій*.

НІТРОЦЕЛЮЛОЗА — див. *нітроклітковина, піроксилін*.

НІТРУВАННЯ [*< гр.; див. нітр(о)...*] — те саме, що *азотизація*.

НІХРОМ — сплав нікелю, заліза і хрому, що не піддається окисленню як при звичайних, так і при високих температурах; застосовується для виготовлення електронатрівальних приладів і *реостатів*.

НІЦШЕАНСТВО — крайньо реакційні філософські погляди німецького письменника Фрідріха Ніцше (1844—1900), що послужили одним з джерел людиноненависницької ідеології фашизму. Для ніцшеанства характерні крайній індивідуалізм, культ т. зв. «надлюдини», зневага і ненависть до народних мас і демократії, вихвалення нестримної агресії і відмова від моральних норм.

НІША [фр. *niche*] — 1) *архіт.* заглиблення в стіні, здебільшого для розміщення статуй, ваз, бюстів, фонтана тощо; 2) *військ.* заглиблення в окопах та ін. фортифікаційних спорудах, захищене від куль і осколків снарядів; звичайно призначається для зберігання невеликої кількості боєприпасів.

НОБІЛІ [*< лат. nobilis знатний, благородний*] — 1) в стародавньому Римі — представники служилої сенаторської знаті, що зосередили в своїх руках вищі державні посади; 2) особи вищих станів у Венеційській республіці; гвардія *нобілі* в — почесна палська гвардія з представників католицької аристократії.

НОВАТОР [*< лат. novator оновлювач, обновник*] — людина, яка сміливо запроваджує що-небудь нове, вносить нові, прогресивні ідеї в якій-небудь галузі, ламає старі уявлення, правила, норми, що заважають рухатись вперед (в науці, техніці, промисловості, мистецтві).

НОВАТОРСТВО [*< лат.; див. новатор*] — нововведення, новизна.

НОВАЦІЯ [*< лат. novatio об'новлення, зміна*] — припинення чинності зобов'язання за згодою сторін через заміну його новим зобов'язанням (наприклад, видача векселя замість раніше виданого зобов'язання і т. п.).

НОВЕЛА [іт. *novella*] — 1) в лі-

тературі — те саме, що й оповідання; 2) *юр.* див. *новели*.

НОВЕЛИ [*<* лат. *novellae leges* нові закони] — *юр.* нововиданий закон, що вносить зміни в діюче законодавство; *Новели Юстиніана* — видані у Візантії (6 ст. н. е.) доповнення до Юстиніанового зводу законів (див. також *дигести*, *інституції*).

НОВЕЛІСТ [іт. *novellista*] — автор *новел*.

НОВОКАЇН [лат. *novus* новий + (*ко*)*каїн*] — добутий хімічним способом препарат з місцево-обезболюючою дією; вживається замість дуже отруйного кокаїну.

НОЗЕМАТОЗ — хвороба бджіл, яка супроводиться заразним поносом; викликається мікроскопічним паразитом *Nosema apis*; н. у шовковичного шовкопряда — див. *побрина*.

НОЗОГРАФІЯ [гр. *nosos* хвороба + *grāphō* пишу] — опис хвороб.

НОЗОЛОГІЯ [гр. *nosos* хвороба + *logos* поняття, вчення] — частина *патології*, вчення про суть окремих хвороб, яке включає і опис їх (нозографію).

НОК [гол.] — *мор.* кінцева частина всякого горизонтального або похилого рангоутного дерева, напр. *нок реї*, *нок гафеля*.

НОКАУТ [англ. *knock-out*] — положення в боксі, коли боксер збитий на підлогу, протягом 10 сек. не може підвестись на ноги для продовження бою і вважається переможеним.

НОКАУТУВАТИ — в боксі — перемогти противника, зробити йому *нокаут*.

НОКДАУН [англ. *knock-down*] — положення у боксі, коли боксер збитий на підлогу, але спроможний встати до закінчення 10 сек. (пор. *нокаут*) для продовження бою.

НОКТАМБУЛІЗМ [лат. *nox* (ноctis) ніч + *ambulare* гуляти] — див. *сомнамбулізм*.

НОКТЮРН [фр. *nocturne* букв. нічний] — 1) невелика музична п'єса, переважно фортепіанна, ліричного, споглядального характеру; 2) художній твір, що зображує ніч, нічні сцени, нічні настрої.

НОЛЬ — див. *нуль*.

НОМ¹ [гр. *nomos*] — область, округ, провінція в стародавньому Єгипті і в сучасній Греції.

НОМ² [гр. *nomos*] — у стародавніх греків — пісня на честь *Аполлона*.

НОМА [*<* гр. *nomē* роз'ятрювання, поширення рани] — мокра гангрена м'яких тканин обличчя, що спостерігається переважно у дітей (так званий *водяний рак*).

НОМАДИ [гр. *nomas* (*nomados*); *одн.*] — кочівники.

НОМЕНКЛАТУРА [*<* лат. *nomenclatura* розпис імен] — 1) сукупність або перелік назв, що вживаються в якій-небудь галузі науки, мистецтва, техніки і т. д.; 2) перелік рахунків, що їх відкриває бухгалтерія підприємства.

НОМІНАЛ [*<* лат. *nominalis* іменний] — установлена, позначена ціна (на банковому білеті або товарі), номінальна ціна.

НОМІНАЛІЗМ [*<* лат. *nomina* назви, імена] — напрям у середньовічній схоластичній філософії, згідно з яким загальним поняттям ніщо не відповідає в об'єктивній дійсності, вони є лише позначеннями (іменами) для ряду одиничних предметів. Визначають первинність предметів і вторинність понять, н. був «першим вираженням матеріалізму» (Маркс) в середні віки; однак н. був неспроможний дати правильне розуміння взаємвідношення між річчю і поняттям, між загальним і одиничним.

НОМІНАЛЬНИЙ [*<* лат. *nominalis* іменний] — 1) що існує тільки за назвою, на папері, не виконує свого призначення, напр.: лічиться десьбудь номінально; 2) про ціну — номінальний (див. *номінал*); 3) *номінальна заробітна плата* — заробітна плата, виражена в грошах, на протилежність *реальній заробітній платі*.

НОМІНАТИВ [лат. (*casus*) *nominativus*] — *грам.* називний відмінок.

НОМІНАТИВНИЙ [фр. *nominatif*] — *лінгв.* називальний; що служить для називання, позначення (предметів, явищ, якостей, дій).

НОМІНАЦІЯ [лат. *nominatio*] — називання, найменування.

НОМОГРАМА — мат. див. *номографія*.

НОМОГРАФІЯ [гр. *nomos* закон + *graphō* пишу] — галузь математики, яка вивчає теорію і способи побудови особливих креслень, що називаються *номограмами*, з допомогою яких можна, не роблячи обчислень, одержувати рішення рівнянь, для яких номограми спеціально побудовані.

НОМОКАНОН [сер.-гр. *nomokanon* < гр. *nomos* закон + *kanōn* правило] — збірник церковних канонів і цивільних законів, що стосуються церкви.

НОНА [< лат. *nona* дев'ята] — 1) муз. а) дев'ятий ступінь *діатонічної гамми*; б) назва *інтервалу* між першим і дев'ятим ступенем; 2) *строфа*, що складається з дев'яти рядків.

НОНЕТ [іт. *nonetto*] — муз. твір для дев'яти інструментів; ансамбль із дев'яти виконавців.

НОНУС [< вл. н.] — те саме, що *верньєр*.

НОНПАРЕЛЬ [фр. *nonpareille*] — друкарський шрифт, *кегель* (розмір) якого дорівнює 6 пунктам (2,25 мм).

НОНСЕНС [англ. *nonsense* < лат. *non* не + *sensus* смисл] — безглуздя, дурниця, нісенітниця.

НОРД [нім. *Nord*] — 1) північ; 2) північний вітер.

НОРД-ВЕСТ [нім. *Nordwest*] — 1) північний захід; 2) північно-західний вітер.

НОРД-ОСТ [нім. *Nordost*] — 1) північний схід; 2) північно-східний вітер.

НОРІЯ [< ісп. *noría* водокачка, колодязь] — безперервно діючий підйомний пристрій, що складається з ряду черпаків, які сидять на безконечному ланцюгу; н. широко застосовується в зерносховищах (див. *елеватор*), як водопідйомний механізм, а також у внутрізаводському транспорті.

НОРМА [лат. *norma*] — 1) правило, точний припис, зразок, мірило; встановлена міра, кількість, розмір чого-небудь; н. п р а в а — правило поведінки людей в суспільстві, виражене в законі або іншому акті державної влади, юридичне правило;

н. представництва — а) число представників, яке може обрати певна група населення (виборців) до Рад депутатів трудящих; б) кількість делегатів, яку можуть обрати партійні, профспілкові та інші громадські організації на свої конференції та з'їзди; 2) *друк*. надрукована дрібним шрифтом назва книги або прізвище її автора, вміщені внизу на першій сторінці кожного друкованого аркуша.

НОРМАЛІЗАЦІЯ [< лат.] — 1) встановлення норми, зразка на підставі відповідних обчислень; 2) приведення до норми, до нормального стану; врегулювання; 3) в промисловості — перехід на виробництво фабрикатів одного типу замість колишніх багатотипних шляхом типізації окремих частин фабрикату; 4) *тех.* вид термічної обробки сталі, що полягає в нагріванні її вище від верхньої критичної точки (на 30—50°) і наступному охолодженні у спокійному повітрі; після нормалізації сталь робиться дрібнозернистою і однорідною щодо будови, поліпшується її механічні властивості (міцність); 5) встановлення певних (стандартних) типів широко застосовуваних деталей різних механізмів, напр. підшипників, болтів, гайок тощо.

НОРМАЛЬ [< лат. *normalis* зроблений за кутоміром, прямолінійний] — *геом.* перпендикуляр до дотичної (прямої або площини), що проходить через точку дотику; *голова на н.* — та з нормалей до просторової кривої, що лежить в площині, яка найбільш щільно дотикається до кривої.

НОРМАЛЬНИЙ [< лат. *normalis* прямолінійний] — 1) правильний, відповідний до норми; 2) *геом.* перпендикулярний; *н-на площині* а — площина, що перпендикулярна дотичній до кривої і проходить через точку дотику.

НОРМАТИВ [< лат. *normatio* упорядкування] — кількість вироблених або споживаних матеріалів чи засобів, що припадають на яку-небудь одиницю (на одного робітника, учня, на один агрегат машини, на одиницю часу, площі, об'єму

і т. п.); у технологічному процесі до нормативів відносяться стандарти, форми паспортів устаткування, норми якості продукції, норми витрачання матеріалів, робочої сили, всіх видів енергії на одиницю виробу та ін.

НОРМАТИВІЗМ [< лат.] — реакційна, ідеалістична течія в сучасній буржуазній соціології, етиці та естетиці; відкидає наукове пізнання закономірностей суспільних явищ і протиставляє йому системи політичних, етичних і естетичних норм, які відповідають інтересам класового панування буржуазії.

НОРМАТИВНИЙ [< лат.] — що встановлює норму, стандарти, визначає правила.

НОРТРОП [< вл. н.] — автоматичний ткацький верстат.

НОСОГРАФІЯ, НОСОЛОГІЯ — див. *нозографія, нозологія*.

НОСТАЛГІЯ [гр. nostos повернення + algos страждання, біль] — туга, за батьківщиною.

НОСТРО-КОНТО [< іт. nostro conto наш рахунок] — ком. банківські кореспондентські рахунки, за якими провадяться всі операції по виконанню кореспондентом (яким-небудь підприємством) доручень банку.

НОТА [< лат. nota знак, зауваження, замітка] — 1) офіційне дипломатичне листове звернення одного уряду до іншого; в дипломатичній практиці розрізняють три види нот: а) підписна (або особиста) н. — в питаннях особливо серйозного значення; б) *вербальна нота* (див.) і в) *циркулярна н.* — адресована одночасно кільком державам; 2) *муз.* див. *ноти*.

НОТАБЕНЕ [< лат. nota bene добре зауваж] — примітка, позначка у тексті книги, документа і т. д. біля того місця, на яке хочуть звернути особливу увагу (часто позначається буквами NB, NB).

НОТАБЛІ [фр. notables] — 1) «почесні особи» з числа привілейованої знаті в феодально-абсолютистській Франції; 2) після другої світової війни 1939—1945 рр. в деяких французьких колоніях «представники» від місцевого населення до

різних дорадчих зборів при колоніальних властях.

НОТАРІАЛЬНИЙ [< лат.] — що відноситься до обов'язків *нотаріуса*; засвідчений у нотаріуса; н. а акт — писаний документ, засвідчений у нотаріуса; н-на контора — контора нотаріуса.

НОТАРІАТ [< лат.] — система нотаріальних контор, органів, спеціально призначених для засвідчення різного роду юридичних актів (договорів, духовниць, доручень і т. п.) і засвідчення автентичності підписів на документах, а також копій з них (див. *нотаріус*).

НОТАРІУС [< лат. notarius писець] — службова особа, на обов'язку якої лежить засвідчення, оформлення різного роду юридичних актів (договорів, духовниць, доручень і т. п.).

НОТАЦІЯ [< лат. notatio відмітка, зауваження] — 1) догана, повчання, мораль; 2) сукупність умовних знаків, що вживаються для скороченого вираження тих чи інших понять і визначень, напр. позначення вертикальних рядів кліток шахової дошки латинськими буквами від *a* до *h*, а горизонтальних рядів — цифрами 1—8.

НОТИ [< лат. nota знак] — *муз.* 1) установлені графічні знаки для позначення музичних тонів; 2) музичний твір (написаний або надрукований).

НОТИС [англ. notice] — *мор.* листове повідомлення про повну готовність судна до навантажування або розвантажування; з моменту вручення нотиса починається рахунок сталійних днів, тобто строку навантажування або розвантажування.

НОТИФІКАЦІЯ [< лат. notificare робити відомим] — 1) в міжнародному праві — повідомлення однієї державою іншій свої точки зору в тих чи інших питаннях (напр., в питанні про приєднання до багатовістороннього міжнародного договору); 2) повідомлення векселедержателем векселедавця про опротестування виданого векселя.

НОТОГЕЯ [гр. notos південь + gē земля] — в *гозографії* — один з

основних підрозділів суші, що включає Австралійську область.

НОТОТРЕМИ [гр. notos спина + tréma отвір] — сумчасті жаби — рід жаб з тропічної Америки, самці яких мають на спині кишеньподібну сумку, де розвиваються яйця і пугловки.

НОУМЕН [гр. noumenon] — в філософії Канта (див. кантіанство) — непізнавання «речі в собі». За хибною, ідеалістичною теорією Канта, об'єктивний світ, яким він існує незалежно від нашої свідомості, непізнаваний. Діалектичний матеріалізм спростував цю теорію і довів, що непізнавання «речей в собі» нема; є тільки не пізнані на даному історичному ступені речі, які пізнаються з розвитком науки і суспільної практики.

НУВОРИШ [< фр. nouveau riche новий багач] — в капіталістичних країнах — багач-вискочка, що розбагатів на спекуляціях воєнного, післявоєнного часу.

НУКЛЕОПРОТЕЇДИ [лат. nucleus ядро + протеїди] — складні білки, що являють собою сполуки нуклеїнових кислот з простими білками; є найважливішою частиною кліткових ядер.

НУЛІФІКАЦІЯ паперових грошей [< лат. nullificatio знищення] — позбавлення державою грошових знаків сили законного платіжного засобу.

НУЛІФІКУВАТИ [< лат. nullus ніякий] — позбавити сили, будь-якого значення, анулювати.

НУЛЬ [< лат. nullus ніякий] — 1) математичний знак (цифра в десятковій системі числення), що показує відсутність одиниць якого-небудь розряду; число, що є межею між областю додатних і областю від'ємних чисел; 2) *фіз.* точка, від якої починаються ділення шкали якого-небудь фізичного інструмента; 3) * ніщо, нікчемність.

НУМЕРАТОР [< лат. numerator лічильник] — апарат для представлення цифр на документах.

НУМЕРАЦІЯ [лат. numeratio] — 1) числення, частина *арифметики*, що викладає способи позначення різноманітних чисел за допомогою

небагатьох назв і знаків; 2) позначення предметів послідовними номерами; сукупність таких номерів.

НУМІЗМАТ [< лат. numisma монета] — збирач або знавець монет і медалей.

НУМІЗМАТИКА [< лат.; див. нумізмат] — наука про монети і медалі як пам'ятки історії культури.

НУМУЛІТИ [< лат. numulus монетка] — родина морських кореніжок, що досягла найвищого розвитку на початку третинного періоду; складно побудовані черепашки нумулітів іноді мали величезний для одноклітинних розмір (до 5—6 см) і в третинних відкладеннях місцями утворюють великі товщі т. зв. нумулітових вапняків.

НУНЦІЙ [лат. nuntius] — папський посол.

НУТ [тат. «нохут»] — однорічна культурна бобова рослина (баранячий горох), що дає їстівне насіння.

НУТАЦІЯ [< лат. nutatio покачування, коливання] — 1) *астр.* періодичні невеликі коливання в положенні точок весняного і осіннього рівнодення і полюсів світу (головне коливання має період у 18 років і 8 місяців); 2) *бот.* обертальний рух ростущих органів рослин, викликаний неоднаковим ростом на різних їхніх боках; 3) *мед.* мимовільний кивальний рух голови; 4) *мех.* коливальний рух осі тіла, що обертається; зокрема, в *балістиці* внаслідок нутації влучність стрільби знижується.

НУТЦФІЛЬТР [нім. Nutschfilter] — найпростіший *фільтр*.

НУЦЕЛУС [< лат. nucella горішок] — *бот.* ядро насінного зачатка, багатоклітинне тіло насінного зачатка у насінних рослин, оточене одним або двома покриттями (т. зв. інтегументами); в нуцелусі у покрито-насінних рослин є зародковий мішок з яйцеклітиною, яка дає після запліднення зародок.

НЮ [< фр. nu голий] — зображення голого тіла.

НЮАНС [фр. nuance] — відтінок, ледве помітний перехід (у музикальних звуках, у фарбах, у мовних інтонаціях).

НЮАНСУВАТИ [фр. nuancer] — відтінювати, надавати *нюансу*, робити ледве вловимі переходи.

НЬЮ... [англ. new] — приставка до географічних назв, що означає «новий», «ново...».

ОАЗИС, ОАЗ [гр. oasis < єгип.] — 1) в пустині — місце, де є рослинність і вода (джерела, ґрунтові води, ріки); 2) * місце, явище або подія, що становить відрадний виняток.

ОБЕЛІСК [гр. obeliskos] — старогипетська монументальна споруда, звичайно у вигляді високого, звуженого доверху чотиригранного стовпа, увінчаного невеликою плоскою пірамідою; форма обеліска широко застосовується в меморіальній і декоративній архітектурі.

ОБЕР- [< нім. Ober- головний, старший] — частка, що позначає старшинство по посаді, напр. обер-кондуктор.

ОБЕРТОНІ [нім. Obertöne] — ряд тонів, що виникають при звучанні основного тону і надають звукові особливого відтінку або тембру, які дають можливість відрізнити, напр., один голос або музичний інструмент від іншого; частота коливань обертонів в 2, 3, 4 і т. д. рази більша, ніж у основного тону.

ОБ'ЄКТ [< лат. objectum предмет] — 1) предмет, що становить частину зовнішнього, матеріального світу; предмет пізнання і діяльності людини, *суб'єкта* (див.); 2) *грам.* додаток.

ОБ'ЄКТІВ [< лат. objectum предмет] — частина оптичного приладу, що являє собою систему *лінз*, звернена до розглядуваного предмета.

ОБ'ЄКТИВІЗМ [< лат.; див. *об'єкт*] — підхід до історичних подій, явищ суспільного життя, що обмежується пасивною реєстрацією подій, констатуванням їх необхідності і веде до виправдання всього існуючого; об'єктивізм ігнорує вирішальну роль боротьби класів і партій в історичному розвитку і відривав науку від революційної боротьби і інтересів народу. Ідеологи буржуазії часто стараються прикрити класові, експлуататорські інтереси бур-

жуазії «об'єктивізмом», нібито «позакласовою» точкою зору, видаючи свій фальшивий, ненауковий об'єктивізм за наукову об'єктивність. Марксистсько-ленінське розуміння об'єктивності чуже об'єктивізму, воно включає в себе партійність, зобов'язуючи при оцінці подій ставати на точку зору передових, революційних класів; воно вимагає дійового, активного ставлення до дійсності з метою її революційного перетворення, боротьби проти реакційного, відживаючого в інтересах прогресивного, ростущого.

ОБ'ЄКТІВНИЙ — 1) *філ.* існуючий незалежно від свідомості; властивий самому *об'єкту* або відповідний йому; *о-н а р е а л ь н і с т ь* — матерія, природа, суспільство, все, що існує в дійсності, незалежно від свідомості; *о-н а і с т и н а* — істина, що має своїм змістом об'єктивну реальність; пізнання, що відбиває дійсність такою, якою вона є; 2) безсторонній, неупереджений, відповідний дійсності.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ — 1) дійсне існування як самостійного *об'єкта*, незалежно від свідомості; приналежність до об'єктивної реальності (див. *об'єктивний*); 2) причетність до об'єктивного пізнання (див. також *об'єктивна істина*); 3) безсторонність, неупередженість.

ОБЛІГАТНИЙ [лат. obligatus] — обов'язковий, неодмінний.

ОБЛІГАЦІЯ [< лат. obligatio зобов'язання] — вид цінних паперів, що приносять держателям встановлений заздалегідь дохід, чим облігація відрізняється від *акції*, дохід від якої міняється в залежності від доходності підприємства. В капіталістичних країнах в формі випуску облігацій відбувається розміщення державних позик і мобілізація капіталів великими промисловими підприємствами, залізничними товариствами тощо. В СРСР у формі

облігацій випускаються державні виграшні позики, які в, поряд з їх вигідністю для держателів облігацій, однією з форм активної участі трудящих в соціалістичному будівництві.

ОБЛІГО [*<* іт. *obligo* обов'язок, борг, зобов'язання] — 1) сума загальної заборгованості підприємства по векселях; 2) назва книги особових рахунків, в якій у банках відмічають заборгованість окремих осіб по дисконтованих у даному банку векселях.

ОБЛІТЕРАЦІЯ [*<* лат. *obliteratio* припинення, приведення до забуття] — 1) *мед.* зарощення порожнини або просвіту якого-небудь органа, судини; 2) *бот.* спостережуване нерідко в процесі розвитку органа сплюскування деяких клітин, напр. судин первинної деревини і первинного лубу, клітин в оболонках багатьох плодів і т. п., що призводить до цілковитого зникання порожнини клітин.

ОБОЛ [гр. *obolos*] — дрібна срібна монета у стародавніх греків; 6-та частина *драхми*, а також дрібна одиниця ваги (0,73 г).

ОБСЕРВАТОРІЯ [*<* лат. *observare* спостерігати] — науковий заклад, а також самий будинок, обладнаний спеціальними інструментами для проведення систематичних спостережень: астрономічних (астрономічна о.), магнітних (магнітна о.), метеорологічних, сейсмічних і т. д.

ОБСЕРВАЦІЙНИЙ [*<* лат. *observatio* спостереження] — спостережний; о. пункт — пункт спостереження з певною метою (медичною, науковою і т. д.).

ОБСЕРВАЦІЯ [лат. *observatio*] — 1) спостереження; 2) *мед.* *ізоляція* в спеціально пристосованому приміщенні здорових осіб, які чомусь можуть вважатися підозрілими на заразне захворювання, для нагляду за ними.

ОБСИДІАН [лат. *obsidianus*] — вулканічне скло — склоподібна вулканічна гірська порода з раковистим ріжучим зломом; легко полірується; застосовується для дрібних виробів.

ОБСКУРАНТ [*<* лат. *obscurans*

(*obscurantis*) що затемнює] — ворог науки і освіти, реакціонер, мракобіс.

ОБСКУРАНТИЗМ [*<* лат.; див. *обскурант*] — крайньо вороже ставлення до освіти і прогресу, реакційність, мракобісся, властиві відживаючим експлуаторським класам.

ОБСТРУКЦІЯ [*<* лат. *obstructio* закупорка, перепона, перешкода] — рід протесту, метод боротьби, гол. ч. парламентської; полягає в спробах зірвати засідання або збори (напр., через створення шуму, виголошення довгих промов, що не стосуються справи), щоб не допустити або затримати прийняття небажаного для меншості рішення; о. хімічна — застосування смердючої рідини, щоб зірвати засідання, лекцію і т. п.

ОБТУРАТОР [*<* лат. *obturare* закупорювати, закривати вихід] — *мед.* пластинка з каучуку, металу або пластмаси, пристосована для закриття дефектів порожнини рога (напр., твердого піднебіння).

ОБТЮРАТОР [фр. *obturateur* *<* лат. *obturare* закупорювати, закривати вихід] — 1) *військ.* спеціальний пристрій у вогнепальній зброї, що не допускає прориву порохових газів назад через затвор; 2) в кінопроеційних і знімальних апаратах — засувка, що служить для перекривання моментів зміни кадрів.

ОБТЮРАТОРНІ КІЛЬЦЯ [*<* лат.; див. *обтюратор*] — спеціальні кільця на поршинах у деяких двигунів внутрішнього згорання, що знімають надлишок мастила з стінок циліндра.

ОВАЛ [фр. *ovale* *<* лат. *ovum* яйце] — яйцевидний обрис; всяка вигукла замкнена крива на площині, зокрема крива, подібна до лінії поздовжнього розрізу яйця.

ОВАЛЬНИЙ — довгастоокруглий, що має форму *овала*.

ОВАРІАЛЬНИЙ [*<* лат. *ovarium* яєчник] — *мед.* яєчниковий, що відноситься до яєчника.

ОВАЦІЯ [*<* лат. *ovatio* радість, торжество] — захоплені, тривалі колективні знаки схвалення і привітання, бурхливі оплески, супроводжувані радісними вигуками.

ОВЕРАРМ [англ. overarm] — сп. спосіб плавання на боку.

ОВЕРШОТ [англ. overshot] — *гірн.* прилад, який служить для видобування з бурової свердловини бурильних труб, що відірвалися.

ОВЕРШТАГ [гол. overstag] — мор. поворот парусного судна проти лінії вітру з одного *гаалса* на інший (з лівого на правий або навпаки).

ОВІСТИ [< лат. ovum яйце] — в 17 столітті — біологи, які помилково вважали, що дорослий організм уже нібито наперед утворений в яйці. О. були метафізиками і заперечували про суті розвиток (див. *анімальюлісти*, *преформізм*).

ОВОГЕНЕЗ [лат. ovum яйце + гр. genesis походження] — *біол.* процес утворення жіночих статевих клітин (яйцеклітин).

ОВОСКОП [лат. ovum яйце + гр. skopeō дивлюся] — прилад з електричними лампами для визначення ступеня свіжості яєць шляхом огляду їх на світло; о. служить також і для контролю розвитку зародка в яйці під час *інкубації*.

ОВУЛЯЦІЯ [< лат. ovum яйце] — *біол.* вихід яйцеклітин (жіночих статевих клітин) з яєчника.

ОГОН [гол. ogen букв. очі] — мор. кильце в кінці або середині снасті, яким снасть навівається на рангутне дерево (щоглу, гафель і т. д.).

ОДА [гр. ὄδα] — 1) у стародавніх греків — всякий ліричний вірш, пристосований для співання хором; 2) у римлян — ліричний вірш взагалі; 3) пізніше — вірш, що виражав захоплене почуття з приводу якої-небудь урочистої події, а також вихвалював чий-небудь заслуги і достоїнства; 4) *муз.* вокальний або симфонічний твір урочистого характеру, що оспіває яку-небудь значну подію або подвиг.

ОДАЛІСКА [фр. odalisque < тур. odalık < oda кімната] — 1) рабня або служниця в гаремі; 2) назва належниць в гаремі, що увійшла в західноєвропейську літературу.

ОДЕКОЛОН [фр. eau de Cologne «кельнська вода»] — пахуча туалетна рідина, розчин пахучих ефірних масел у спирті.

ОДЕЛЬСТИНГ [норв. odelsting] — нижня палата норвезького парламенту — стортингу (верхня — *лагтінг*).

ОДЕОН [гр. ὀδειον] — круглий будинок для музичних вистав і змагань у стародавній Греції; в новітній час — приміщення для концертів, таців та ін. громадських розваг.

ОДІН — в староскандинавській міфології — верховний бог — бог війни і перемоги, вітру і мореплавства, покровитель полеглих у бою героїв (див. також *Валгалла*).

ОДИОЗНИЙ [< лат. odiosus ненависний, противний] — неприємний, небажаний, неприйнятний, що викликає до себе негативне ставлення.

ОДИСЄЯ [< гр. Odysseus Одисей] — 1) старогрецька епічна поема, яка розповідає про мандрування Одисея, царя Ітаки; створення її приписується напівміфічному поетові Гомеру; 2) * багаті на пригоди мандрування.

ОДОГРАФ [гр. (h)odos шлях + graphō пишу] — мор. електронavigаційний прилад, сполучений проводами з *гірокомпасом* і *лагом*; він автоматично прокреслює на карті шлях, що його проходить судно.

ОДОМЕТР [гр. (h)odos шлях + metreo міряю] — прилад для визначення пройденої відстані, лічильник обертів, зроблених колесом екіпажу під час путі.

ОДОНТОЛІТ [гр. odus (odontos) зуб + lithos камінь] — 1) зубний камінь; 2) бивні деяких викопних тварин (мамонта, мастодонта та ін.), що забарвлені солями міді в голубий колір і нагадують бірюзу.

ОДОНТОЛОГ — спеціаліст зубних хвороб, *одонтології*.

ОДОНТОЛОГІЯ [гр. odus (odontos) зуб + logos поняття, вчення] — мед. частина *стоматології*, наука про зуби та їх хвороби.

ОДОРАНТИ — речовини з різким запахом, що додаються до газу при *одоризації*.

ОДОРИЗАЦІЯ [< лат. odorare робити запашним] — о. газу — додавання до газу речовин з різким запахом як сигналізатора (при витоку газу) і для інших цілей.

ОДОРИМЕТРІЯ [лат. odor (odoris) запах + гр. metreō міряю] — способи визначення сили запаху пахучих речовин.

ОЗИ [дат.] — вузькі, довгі пагорки (схожі на залізничні насипи) висотою до кількох десятків метрів, що утворилися з льодовикових наносів; деякі озі простягаються на десятки кілометрів; озі особливо поширені у Фінляндії і Швеції.

ОЗІРІС — див. *Ocipis*.

ОЗОКЕРИТ [гр. ozo пахну + kerōs віск] — гірський віск — гірська порода з групи бітумів жовтого, зеленого або бурого кольору; в суміші з іншими речовинами вживається для просочування електроізоляційних обмоток; в лакофарбовій промисловості застосовується для виготовлення мазей, лаків та ін.; в медицині застосовується як фактор теплолікування при багатьох захворюваннях.

ОЗОН [< гр. ozo пахнучий] — сполука з трьох атомів кисню; має характерний запах, що спостерігається при розряді електрики; утворюється під час грози, при тихому електричному розряді або при діянні ультрафіолетового проміння на кисень; є сильним окислювачем; вживається для очищення води і повітря, а також в техніці для білення.

ОЗОНАТОР — 1) прилад для одержання озону з повітря діянням електричного розряду; 2) прилад для освітлення зіпсованого повітря (див. *озонувати*).

ОЗОНУВАТИ — очищати воду або повітря *озоном*; озонування застосовується для обеззараження води і освітлення зіпсованого повітря, а також у деяких галузях харчової промисловості.

ОІДИ [лат. oidium зменш. < гр. oon яйце] — бот. овальні клітини, які утворюються в результаті розпаду міцелію грибів на окремі частини і служать для розмноження.

ОІДИУМ [лат.; див. *oidii*] — «попелиця», «борошнеста роса» — хвороба винограду, що викликається паразитним грибом.

ОЙКОЛОГІЯ — те саме, що *екологія*.

ОЙКОСНЕ господарство [< гр. oikos дім] — іст., ек. господарство, в якому виробництво і споживання замкнуті в межах сім'ї.

ОЙКУМЕНА — див. *ейкумена*.

ОКАЗИОНАЛІЗМ [< лат. occasionalis випадковий] — антинаукова, ідеалістична і метафізична теорія 17 ст., яка намагалася пояснити взаємодію «душі» і тіла безпосереднім божественним втручанням.

ОКАЗІЯ [< лат. occasio випадок, привід] — 1) випадок; нагода для якої-небудь справи; 2) пригода, рідкісний, надзвичайний випадок.

ОКАПІ [афр. okarī] — центральнопівденноафриканський савець з родини жирафових; від *жирафа* відрізняється значно коротшими ногами та шиєю.

ОКАРІНА [іт. ocarina] — невеликий глиняний музичний інструмент, звуком подібний до флейти.

ОКЕАН [гр. okeanos безмежне море] — 1) в старогрецькій міфології — бог водної стихії, син *Урана* і *Геї*; 2) водна оболонка, що охоплює земну кулю безперервним шаром води і омиває з усіх боків суходіл; світовий океан займає 361 млн. кв. км, або 71% усієї земної поверхні, і поділяється на чотири самостійні океани: Тихий (або Великий), Атлантичний, Індійський і Північний Льодовитий.

ОКЕАНОГРАФІЯ [океан + гр. graphō пишу] — морезнавство — відділ фізичної географії, що займається всестороннім вивченням і описом океанів і морів.

ОКЕАНОЛОГІЯ [гр. okeanos безмежне море + logos поняття, вчення] — наука про океани і моря.

ОКЛЮЗІЯ [< лат. oclusus замкнутий] — 1) фіз. явище вбирання газів деякими твердими тілами; 2) о. п. к л о н у — витіснення вгору теплої повітря при припливі знизу холодної повітря; 3) мед. змикання зубів верхньої і нижньої щелепи, прикус.

ОКУЛЬТИЗМ [< лат. occultus таємний, потайний] — загальна назва несумісних з науковим пізнанням забобонів про «таємні сили» і «незбагненні властивості» природи, які доступні нібито пізнанню «об-

раних», «втаємничених»; до окультизму відносяться різні форми *магії, теософія, спиритизм*; містичне захоплення окультизмом характерне для ідеології відживаючих експлуататорських класів (аристократії, буржуазії).

ОКУПАНТ — той, хто проводить *окупацію*, бере участь в окупації.

ОКУПАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *окупація*; о. корпус, о-на армія — війська, які тимчасово перебувають на завойованій або зайнятій ними території іншої держави; о-на адміністрація — органи управління окупованою територією; о. режим — спеціальний режим, встановлений на час окупації.

ОКУПАЦІЯ [лат. occupatio] — зайняття чужої території військовою силою з метою здійснення яких-небудь домагань, напр. о. території держави, переможеної у війні, до укладення мирного договору.

ОКСАЛАТИ [гр. oxus кислий + hals (halos) сіль] — *хім.* солі і ефіри щавлевої кислоти.

ОКСИГЕМОГЛОБІН [гр. oxus кислий + гемоглобін] — сполука гемоглобіну з киснем, що утворюється в органах дихання і легко розпадається в тканинах тіла, завдяки чому здійснюється перенесення кисню з органів дихання до тканин.

ОКСИДАЗИ [< гр. oxus кислий] — окисні ферменти рослинного і тваринного походження; відіграють важливу роль у життєвих процесах.

ОКСИДАЦІЯ [< гр. oxus кислий] — *хім.* 1) сполучення якої-небудь речовини з киснем; 2) шгучне окислення поверхні металевих виробів для надання красивого зовнішнього вигляду і захисту від *корозії*.

ОКСИДИ [< гр. oxus кислий] — *хім.* сполуки елементів з киснем, інакше — окиси.

ОКСИДИМЕТРИЯ [гр. oxus кислий + метр(о) міряю] — *хім.* метод об'ємного аналізу, оснований на реакціях окислення — відновлення.

ОКСИДУВАТИ — 1) окисляти, сполучати з киснем; 2) піддавати *окупації* 2.

ОКСИЛКВІТ [шт. лат. oxu- (genium) кисень + liquidus рідкий] — вибухова речовина для підричних робіт; складається з пористого вуглецевого матеріалу, просоченого рідким киснем.

ОКСИЛІТ [< гр. oxus кислий] — хімічні препарати, що містять в собі перекис натрію; при наявності вологи енергійно вбирають вуглекислоту, виділяючи одночасно вільний кисень; застосовується для очищення (регенерації) повітря в підводних суднах, у рятувальних і пожежних кисневих апаратах.

ОКСЬМОРОН [< гр. oxus + moron дотепно-безглузде] — стилістичний зворот, що полягає в підкресленому поєднанні протилежностей, які логічно виключають одна одну, напр. «солонда туга».

ОКСОДИ — див. *оксиліт*.

ОКТАВА [< лат. octava восьма] — 1) *муз.* восьмий тон у *діатонічній гамі*; 2) *інтервал*, що об'єднує 12 півтонів, з яких перший і останній завжди однієї назви, напр. до і дальше до, ре і дальше ре; 3) *віршова строфа* з восьми рядків, з яких римують 1-й з 3-м і 5-м, 2-й з 4-м і 6-м, 7-й з 8-м.

ОКТАГОН [гр. oktagōnon] — восьмикутник.

ОКТАН [< гр. oktō вісім] — хімічна сполука, вуглеводень, молекула якого складається з 8 атомів вуглецю і 18 атомів водню, температура кипіння = 125,6°; міститься в нафті.

ОКТАНТ [лат. octans (octantis)] — 1) *геом.* всяка з восьми областей (кутів), на які простір поділяється трьома взаємно перпендикулярними площинами; 2) астрономічний прилад, що застосовувався раніше для виміру кутових відстаней між небесними світилами; для відрахунку кутів мав поділену і оцифровану дугу в $\frac{1}{8}$ кола.

ОКТАЕДР [окт(о)... + гр. hedra основа, поверхня, сторона] — восьмигранник, тіло, обмежене вісьмома трикутниками.

ОКТЕТ [< лат. octo вісім] — *муз.* твір для восьми голосів або інструментів; ансамбль з восьми виконавців.

ОКТ(О)... [гр. *oktō*, лат. *octo* вісім] — в складних словах означає «восьми...», напр. *октаедр*.

ОКТОД [< гр. *oktō* вісім] — восьмиелектродна електрична лампа; застосовується у радіотехніці.

ОКТРОПРОВАНИ конституції [< фр. *octrouer* жалувати, дарувати] — конституції, дані королівською або царською владою, а не встановлені парламентом; зберігають абсолютно монархічний лад; є, як правило, класовою угодою буржуазії з монархією проти трудящих.

ОКТРУА [фр. *ostroi*] — у середньовічній Франції — ввізне мито на користь феодала або міста; в 16—18 ст. — привілей монопольних торговельних компаній.

ОКУЛІРОВКА [< лат. *oculus* око] — один із способів вегетативного розмноження рослин, при якому на дичок (підщепу) прищеплюють бруньку («вічок») культурного сорту; з останньої розвивається нова рослина, яка росте на корінні підщепи.

ОКУЛІСТ [< лат. *oculus* око] — лікар очних хвороб.

ОКУЛЯР [< лат. *ocularis* очний] — *фіз.* частина оптичного приладу (напр. мікроскопа), що складається з однієї *лінзи* або системи лінз і повернута до ока спостерігача.

...**ОЛ** [< лат. *oleum* олія] — наприкінці складних слів вказує на відношення цих слів до олії або мінеральних масел, напр. *нафтол*.

ОЛЕАНДР [фр. *oléandre* < лат.] — вічнозелений кущ з родини барвінкових з ланцетовидним шкірястим листям і великими білими або рожевими квітами; росте в середземноморській області; розводиться як декоративна рослина в кімнатах, а на півдні — в садах.

ОЛЕАТ — *хім.* сіль *олеїнової* кислоти.

ОЛЕЇН [< лат. *oleum* олія] — *хім.* 1) сполука гліцерину з *олеїною* кислотою, що зустрічається разом з *пальмітином* і *стеарином* в більшості тваринних і рослинних жирів; 2) суміш рідких жирних кислот (головна частина — *олеїнова* кислота), яка здобувається розщепленням жирів.

ОЛЕЇНОВА кислота [< лат.; див. *олеїн*] — *хім.* рідина без кольору, запаху і смаку, що зустрічається як сполука з гліцерином у більшості жирів і масел; застосовується для промаслювання шерсті, а також у медицині для виготовлення мазей і т. п.

ОЛЕКСАНДРИТ [< вл. н. гр.] — коштовний камінь, мінерал густого ізумруднозеленого забарвлення; при штучному освітленні здається темночервоним.

ОЛЕО... [< лат. *oleum* олія] — на початку складних слів вказує на відношення цих слів до олії або мінеральних масел, напр. *олеонафт*.

ОЛЕОГРАФІЯ [*олео...* + гр. *graphō* пишу] — 1) спосіб багатобарвної *літографії*, що застосовувався наприкінці 19 ст. і мав на меті не тільки точно відтворити тони картини, а й передати на папері своєрідний характер поверхні олійного живопису — мазки пензля, структуру полотна; 2) картина, надрукована таким способом.

ОЛЕОНАФТ [*олео...* + гр. *naphtha* нафта] — мастило білого кольору, що здобувається з нафти вищої очистки.

ОЛЕУМ [< лат. *oleum* олія] — сорт міцної сірчаної кислоти; застосовується при виготовленні органічних фарб і в ряді хімічних виробництв.

ОЛИВКА [лат. *oliva*] — маслина — вічнозелене дерево з родини маслинових; росте в середземноморських країнах, розводиться на Чорноморському узбережжі; дає їстівні плоди «оливки», або «маслини», з яких добувають харчову «маслинову» («прованську») олію та технічну оліву.

ОЛІВІН [< лат. *oliva* маслина] — жовтуватозелений мінерал, *силікат* магнію і заліза; породоутворюючий мінерал ультраосновних кристалічних порід (дуніту, габро та ін.); прозорий зелений о. — дорогоцінний камінь.

ОЛІГАРХІЯ [< гр. *oligarchia* влада небагатьох] — 1) політичне і економічне панування, правління невеликої купки експлуататорів — рабовласників, кріпосників, капіта-

лістів, напр. фінансова о.; 2) держава з таким правлінням.

ОЛИГЕМІЯ [гр. oligos малий, нечисленний + haima кров] — зменшення загальної кількості крові (*плазми і червонокривців*).

ОЛИГОФРЕНІЯ [гр. oligos малий + phren ум] — природжене недоумство, недорозвиненість психічних функцій внаслідок порушень внутрішнього розвитку плода.

ОЛИГОЦЕН [гр. oligos малий, нечисленний + kainos новий] — геол. третя епоха палеогенового періоду (див. *палеоген*).

ОЛИГУРІЯ [гр. oligos малий + uron сечу] — мед. зменшення кількості виділюваної нирками сечі.

ОЛІМП [гр. Olympos] — 1) гора в Греції (тепер вона називається Лахо), де, за релігійними уявленнями стародавніх греків, жили боги; 2) літературний О. — фігуральне позначення верхівки визначених поетів і письменників (іноді з відтінком жарту, іронії).

ОЛІМПІАДА [гр. Olympias (Olympiadas)] — 1) у стародавніх греків — період в 4 роки між двома справляннями *олімпійських ігор*, який був одиницею літочислення; 2) в СРСР — великі відкриті виступи-демонстрації самодіяльного мистецтва (співаків, танцюристів, музикантів та ін.); 3) величезне міжнародне спортивне змагання, яке проводить Міжнародний олімпійський комітет один раз на 4 роки; в програму олімпіади входять всі основні види спорту.

ОЛІМПІЄЦЬ — 1) у старогрецькій міфології — кожне з дванадцяти головних божеств, що жили на горі *Олімп*; 2) * велично-спокійна людина; зарозуміла, неприступна людина.

ОЛІМПІЙСЬКИЙ — 1) що відноситься до *Олімпу*; 2) * величний; 3) о-к і і гри — а) старогрецькі національні свята на честь *Зевса*, що відбувалися раз на 4 роки поблизу Олімпії (Пелопоннес); складалися з спеціальних змагань з бігу, стрибків і кидання дисків та списів; б) див. *олімпіада 3*.

ОЛТАР [лат. altar] — 1) у стародавніх людей — жертвник; надгробок; 2) частина християнського хра-

му, де стоїть престол; у православній церкві о. відокремлений від інших частин храму іконостасом; 3) вживається також образно, в переносному значенні, напр. *принести жертву на о.* (вітчизни, мистецтва).

ОЛЬДЕРМЕН [англ. olderman «старійшина»] — в Англії — член ради графства і міської ради, який не обирається населенням, а кооптується; в США — член міської ради.

ОЛЬФАКТОМЕТРІЯ [лат. olfactus нюх + гр. metreo міряю] — метод вимірювання гостроти нюху.

ОМ [< вл. н.] — одиниця опору тіла електричному струму, що проходить через нього; дорівнює опору ртутного столба при 0°, довжиною в 106,28 см, з перерізком в 1 кв. мм.

ОМАР [фр. homard] — великий морський рак із ряду десятиногих; водиться в Атлантичному океані, ціниться за смачне м'ясо.

ОМАТИДІ [гр. omma (ommatos) око + eidos вид] — зоол. окремі очки, з яких утворюються складні («фасетчаті») очі членистоногих тварин.

ОМБРОГРАФ [гр. ombros дощ + grapho пишу] — див. *плювіограф*.

ОМБРОМЕТР [гр. ombros дощ + metreo міряю] — дощомір, прилад для визначення кількості атмосферних опадів.

ОМБРОФІЛИ [гр. ombros дощ, лат. umbra тінь + гр. phileo люблю] — рослини, що живуть переважно в тінистих місцях, на протилежність *омброфобам*, які не виносять затінення; в іншому розумінні *омброфіли* — рослини дощових місцевостей, а *омброфоби* — бездощових.

ОМБРОФОБИ [гр. ombros дощ, лат. umbra тінь + гр. phobos страх] — пор. *омброфіли*.

ОМЕГА [гр. o mega велике, тобто довге, «о» — Ωω] — остання буква грецької азбуки; * а л ь ф а і о м е г а — початок і кінець.

ОМІЧНИЙ — прикм. від сл. *ом*; о-н и й о п і р — звичайний опір провідника постійному струму, на відміну від індуктивного опору, який чиниться змінному струму внаслідок наявності в ланцюгу самоіндукції.

ОММЕТР [ом + гр. *metreb* міряю] — *фіз.* прилад для вимірювання опорів, виражених в омах.

ОМНАПОН — див. *пантопон*.

ОМНІБУС [< лат. *omnibus* для всіх] — багатомісна карета, запряжена кіннями, яка підтримує регулярне сполучення між певними пунктами; витіснена *автомобілями*.

ОМОНІМИ [гр. *homos* однаковий + *onoma* ім'я] — слова, які мають однакове звучання, але різне значення, напр. коса (знаряддя для косовиці) і коса (з волосся).

ОНГСТРЕМ — див. *ангстрем*.

ОНДОГРАФ [фр. *onde* хвиля + гр. *graphō* пишу] — *ел.* прилад для запису коливань напруги в ланцюгу.

ОНДУЛЯТОР [фр. *ondulateur* < *onde* хвиля] — телеграфічний приймальний апарат, що дає безперервний графічний запис прийраних сигналів на паперовій стрічці у вигляді хвилястої лінії; застосовується у підводній кабельній телеграфії і в радіозв'язку.

ОНІКС [гр. *onyx*] — мінерал, різновид агата з чергуванням чорних і білих шарів; застосовується для виготовлення дрібних речей та ювелірних виробів.

ОНІХІЯ [< гр. *onyx* (*onychos*) ніготь] — запальні захворювання нігтів, нігтьовіда.

ОНКОЛОГІЯ [гр. *onkos* здутість + *logos* поняття, вчення] — *мед.* наука про опухи та їх лікування.

ОНКОЛЬ, ОНКОЛЬНИЙ **р а х у н о к** [англ. *on call*] — поточний рахунок в банку, що відкривається під заставу процентних паперів. Тому, хто вінс їх, надається можливість одержувати гроші по чеках при умові, що, коли взята власником паперів сума не буде виплачена на першу вимогу, банк може продати заставу.

ОНОМАСТИКА — те саме, що *ономатологія*.

ОНОМАТОЛОГІЯ [гр. *onoma* ім'я + *logos* поняття, вчення] — розділ *лексикології*, присвячений вивченню власних імен.

ОНОМАТОПЕЯ [< гр. *onomatopoeia* творення назв] — *лінгв.* словотворення шляхом звуконасліду-

вання, напр. рос. «кукушка», «куковать» від «ку-ку».

ОНТОГЕНЕЗ [гр. *on* (*ontos*) суще + *генез*(ис)] — *біол.* індивідуальний розвиток живої істоти, що охоплює всі зміни, яких зазнає організм від стадії запліднення яйця до закінчення індивідуального життя; о. слід розглядати в єдності з *філогенезом*.

ОНТОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *онтології*; о. «доказ» буття бога — висунутий середньовічним схоластом Ансельмом Кентерберійським софістичний «доказ» існування бога на тій підставі, що саме поняття бога немислиме без його існування. Цей безглуздий «доказ» був не раз спростований і висміяний в подальшій філософії.

ОНТОЛОГІЯ [гр. *on* (*ontos*) суще + *logos* поняття, вчення] — в домарксівській філософії і в сучасній ідеалістичній філософії — метафізичні вигадки про буття, про «начала» всього існуючого, які протиставляються науковому природознавству.

ООГОНІЙ [гр. *oop* яйце + *gonos* народження] — жіночий статевий орган у деяких водоростей та нижчих грибів.

ООЛІТИ [гр. *oop* яйце + *lithos* камінь] — дрібні округлі зерна з вуглекислого вапна або окисів заліза концентрично шкаралупуватої будови; скупчення оолітів утворюють гірські породи або руди тієї ж назви, напр. оолітові залізни руди.

ООЛОГІЯ [гр. *oop* яйце + *logos* поняття, вчення] — вчення про яйця птахів, частина *орнітології*.

ООСПОРА [гр. *oop* яйце + *spora*] — одноклітинна спора, що розвивається з заплідненої яйцеклітини в *оогонії* (див.) у деяких водоростей і нижчих грибів.

ООФОРІТ [< гр. *oophoron* яєчник] — запліднення яєчника.

ОПАК [< лат. *opacus* непрозорий] — 1) сорт білої глини; вживається для вироблення посуду; 2) білі гончарні вироби, схожі на тонкий *фаянс*.

ОПАЛІ [лат. *opalus*] — молочноголубуватий або жовтуватобілий (з райдужними відтінками) мінерал,

гідрат окису кремнію; в багато різновидів, з них благородний о. — дорогоцінний камінь.

ОПАЛЕСЦЕНЦІЯ [< лат.; див. *опал*] — *фіз.* явище розсіювання світла мутним середовищем, яке спостерігається, напр., при освітленні більшої колоїдних розчинів.

ОПАЛІНА [< лат.] — *зоол.* рід багатоядерних *інфузорій*; паразитує здебільшого в кишечнику жаб.

ОПАНЧА [тюрк.] — 1) старовинний широкий плащ; жіноча коротка шубка-накидка; 2) *зоол.* шкірна складка покриву моллюсків, що називається частіше *мантією*.

ОПЕРА [< лат. *opera* твір] — музична драма, в якій спенічна дія органічно зв'язана з *вокальною* та інструментальною музикою.

ОПЕРА-БУФ [іт. *opera buffa*] — опера з комедійним, іноді сатиричним сюжетом.

ОПЕРАТИВНИЙ — 1) що відноситься до якої-небудь *операції*; впливає з операції; що супроводиться операцією; 2) * підлягаючий негайному виконанню; 3) * що вміє справлятися з практичними завданнями, дійовий.

ОПЕРАТОР [< лат. *operator* діючий] — 1) особа, яка проводить *операцію*; 2) спеціаліст, що проводить кінозйомку (к і н о о п е р а т о р).

ОПЕРАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *операція*: 1) що відноситься до хірургічних операцій, напр. о-на кімната, о-на сестра, о. інструментарій; 2) обраний для дії; о-на база — пункт або район, звідки проводиться повонення діючої армії людьми, зброєю, боєприпасами, продовольством та ін.; пункт, що служить для постачання експедиції і т. д. (див. *база* 3); о. напрям — основний напрям, на якому розгортається воєнна операція; о. рік — річний період діяльності (підприємства, установи).

ОПЕРАЦІЯ [< лат. *operatio* дія] — 1) хірургічне втручання, що робиться з лікувальною метою при деяких захворюваннях або при пораненнях і провадиться за допомогою ріжучих (скальпеля, ножниць) та інших відповідних інструментів, напр. хірургічний розтин порожнини і

вирізування хворого органу або частини його; 2) *військ.* дії великого військового угруповання (армія, фронт або кілька армій і фронтів) для досягнення певної мети; о. складається з ряду боїв і битв, що послідовно розвиваються; 3) виконання якого-небудь завдання: фінансового, кредитного, промислового, торговельного, страхового та ін.

ОПЕРЕТА, ОПЕРЕТКА [іт. *opretta*] — одна з форм комічної опери з веселою музикою і легким змістом; в опереті співи чергуються з розмовою.

ОПЕРУВАТИ [< лат.] — виконувати певну *операцію*.

ОПІЙ [лат. *opium* < гр. *opion* маковий сік] — висушений сік незрілих головок маку; містить в собі різні *алкалоїди* (*морфін* та ін.); вживається у медицині як болезаспокійливий засіб. У східних колоніальних і напівколоніальних країнах Азії і Африки поширене куріння опію, яке, будучи однією з найтяжчих за своїми наслідками *наркоманій*, є засобом збагачення пануючих класів і знаряддям класовогогноблення і колоніальної політики в руках імперіалістичних держав.

ОПОЗИТНИЙ [фр., англ. *opposite*] — протилежний; о. д в и г у н — поршневі двигун внутрішнього згоряння з одним колінчастим валом, у якого циліндри розташовані по різних боках вала і повернуті один відносно другого на 180°.

ОПОЗИЦІЙНИЙ — що перебуває в *опозиції*, відноситься до опозиції; протидіючий, що додержується протилежної думки.

ОПОЗИЦІОНЕР — що належить до *опозиції*.

ОПОЗИЦІЯ [< лат. *oppositio* протиставлення] — 1) протидія, опір, протиставлення своїх поглядів, своєї політики якійсь іншій політиці, іншим поглядам; 2) б у р ж у а з н а о. — партія або група, яка чинить таку протидію; п а р л а м е н т с ь к а о. в капіталістичних країнах — протидія або відмова в підтримці урядові з боку партії або групи буржуазії, яка не бере участі в уряді; одна з форм групової боротьби в таборі буржуазії, що не

заціпає її панування як класу, а навпаки, старається зміцнити це панування; 3) колишні опозиції у ВКП(б) — антипартиїні, опортуністичні угруповання, які відбивали інтереси ворожих пролетаріатів і трудящим буржуазних і дрібнобуржуазних класів і груп; прогнали генеральні лінії партії свою особливу, ворожу, антипартиїну, антиленінську, антирадянську лінію; опозиціонери (троцькісти, зіннов'євці, бухарінці, націонал-ухильники та ін.) в боротьбі проти Комуністичної партії, диктатури пролетаріату і радянського народу давно перетворилися в найлютіших ворогів народу; вони — безпринципна і безідейна банда шкідників, диверсантів, розвідників, шпигунів, убивців, банда запеклих ворогів робітничого класу, які діють по пайму у розвідувальних органах іноземних держав; спільною їх платформою є реставрація капіталізму і звиряча ненависть до соціалізму, до переміщеного пролетаріату і його партії, до всього радянського народу; 4) *астр.* прогностична, тобто положення небесного тіла в стороні неба, протилежній Сонцю.

ОПОНЕНТ [*лат.* *opponens* (*opponens*) що протипоставляє, заперечує] — 1) супротивник в спорі; 2) особа, яка заперечує (опонує) доповідачеві або дисертантові, що захищає дисертацію на вченій студії.

ОПОНУВАТИ [*лат.* *opponere* протиставити] — сперечатися, заперечувати чий-небудь думку.

ОПОРТУНІЗМ [*фр.* *opportunisme* < *лат.*] — пристосовництво, угодовство, безпринципність; о. в р о б і т н и ч о м у р у с і — політика пристосування і підпорядкування класових інтересів пролетаріату інтересам буржуазії, політика угодовства, співробітництва з нею, що проводиться агентурою буржуазії всередині організацій робітничого класу; зрада інтересів робітничого класу; відмова від боротьби за соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, за комунізм; о. «виражає буржуазну політику в робітничому русі, виражає інтереси дрібної буржуазії

і союзу мізерної частини обуржуазнених робітників з «своюю» буржуазією проти інтересів маси пролетарів, маси пригноблених» (Ленін). В період імперіалізму о. особливо посилюється і став пануючою течією в партіях Другого Інтернаціоналу. Одним з видів прихованого опортунізму в Другому Інтернаціоналі був *центризм* (каутськіанство, троцькізм та ін.). О. привів Другий Інтернаціонал до ганебного краху. Комуністична партія завжди вела непримиренну боротьбу з опортунізмом в усіх його формах і проявах в Росії і на міжнародній арені. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції антиленінські, опортуністичні, капітулянтські угруповання — троцькісти, бухарінці, націонал-ухильники — перетворилися в безпринципну і безідейну банду зрадників, убивців, шпигунів і диверсантів, найлютіших ворогів Комуністичної партії, радянського народу і трудящих усього світу. Комуністична партія до кінця викрила і ліквідувала всі і всякі опортуністичні угруповання в своїх рядах. Сучасний о. остаточно виродився у відкриту агентуру імперіалістичної буржуазії. Носії опортунізму — праві соціалісти, соціал-шовіністи — захищають плани імперіалістичної агресії і відкрито ведуть кампанію цькування і наклепів проти СРСР і країн народної демократії, розколюють робітничий клас, на догоду американському імперіалізму зраджують національні інтереси своїх країн, запекло виступають проти миру, демократії і соціалізму.

ОПОРТУНІСТ — пристосованець, угодовець; агент буржуазії в робітничому класі, запроданець і зрадник інтересів робітничого класу і всіх трудящих, найлютіший ворог соціалістичної революції і пролетарської диктатури; опортуністи «являють собою частину дрібної буржуазії і деяких верств робітничого класу, підкуплену на кошти імперіалістського надпробутку, перетворену в *сторожових псів* капіталізму, в *розбещувачів* робітничого руху» (Ленін); *див.* *опортунізм*. Тепер опортуністи виступають як агенти

буржуазії своїх країн і особливо як агенти американського імперіалізму, перегворюючи соціал-демократичні партії європейських країн в пряме зняття імперіалістичної агресії США.

ОПОСУМ [ам.] — двоутробка, сумчаста американська тварина з довгим чіпким хвостом.

ОПСОНІНИ [< гр. *opsōn* їжа] — речовини сироватки крові, що посилюють *фагоцитоз*.

ОПТАНТ [< лат. *optans* (*optantis*) що бажає, домагається] — особа, яка має право вибрати інше громадянство (див. *оптація*).

ОПТАТИВ [< лат. *optativus* бажаний] — грам. бажаний спосіб.

ОПТАЦІЯ [< лат. *optatio* бажання, обирання] — вибір громадянства, який звичайно надається населенню території, що переходить від однієї держави до іншої.

ОПТИК — 1) спеціаліст з *оптики*; 2) той, що виготовляє *оптичні прилади*.

ОПТИКА [гр. *optikē*] — 1) відділ *фізики*, який вивчає світлові явища; геометрична о. — розділ оптики (променева о.), що вивчає явища поширення світла, виходячи з уявлення про світлові промені; 2) збірна назва *оптичних приладів*.

ОПТИМАЛЬНИЙ [< лат. *optimus* найкращий] — найсприятливіший, найбільш відповідний.

ОПТИМАТИ [лат. *optimates*] — в стародавньому Римі — *аристократія*, знать, аристократична партія, що відбивала інтереси *нобелів*.

ОПТИМЕТР [лат. *optimus* найкращий + гр. *metrēō* міряю] — важливо-оптичний вимірвальний прилад для досить точного вимірювання лінійних розмірів *калібрів*, плоско-паралельних плиток і т. п. з точністю до 0,001 мм.

ОПТИМІЗМ [< лат. *optimus* найкращий] — погляд, проїнятий життєрадісністю, бадьорістю, вірою в майбутнє (протилежн. *песимізм*); о. характерний для передових, революційних класів. О. пролетарського світогляду ґрунтується на науковому пізнанні об'єктивних законів

суспільного розвитку, яке дає непохитну впевненість у торжестві комунізму.

ОПТИМІСТ — людина, настроєна оптимістично, проїнята *оптимізмом* (протилежн. *песиміст*).

ОПТИМІСТИЧНИЙ — проїнятий *оптимізмом*, життєрадісний.

ОПТИМУМ [< лат. *optimum* найкраще] — сукупність найсприятливіших умов.

ОПТИЧНИЙ — що відноситься до *оптики*; світловий, зоровий; о-н і прилади — прилади, будова яких ґрунтується на законах поширення світла або на використанні властивостей світла; сюди відносяться різного виду окуляри, телескоп, підзорна труба, бінокль, мікроскоп, фотографічний апарат, проєкційний ліхтар, спектральні апарати, прилади для поляризації світла і т. п.; о-н і скла — увігнуті або опуклі скла (лінзи), які вживаються для оптичних приладів; о. центр лінзи — точка, при проходженні через яку промінь світла не змінює свого напрямку; о. обман а н — обман зору, міраж.

ОПУНЦІЯ [лат. *Opuntia* < гр.] — рід рослин з родини кактусів з плоскими стеблами, родом з Центр. Америки; плоди опунції їстівні; о. часто розводиться як декоративна рослина в кімнатах, а на півдні — в садах.

ОПУС [лат. *opus*] — твір, утвір; термін, який вживається для порядкової класифікації творів композиторів.

ОПЦІОН [нім. *Option* < лат. *optio* (*optionis*) вибір] — 1) мор. застереження в договорі морського перевезення (*чартері*) про право заміни одного вантажу іншим або одного порту призначення іншим; 2) на біржах — привілей, що набувається при виплаті певної премії на одержання товару по заздалегідь установленій ціні протягом певного строку.

ОРАКУЛ [< лат. *oraculum* прорікання, пророцтво < *orare* говорити] — 1) у стародавніх греків і римлян — жрець, який давав віруючим, що запитували, відповіді, які нібито виходили від божества;

2) місце, де відбувалися ці «прорікання» і «одкровення»; особливою популярністю користувався Дельфійський оракул (знаменитий храм Аполлона біля підніжжя *Парнасу*).

ОРАЛЬНИЙ [фр. oral < лат. os (oris) rot] — що лежить у порожнині рота, спрямований до ротового отвору.

ОРАНГУТАН(Г) [малайськ. orangutang] — людиноподібна мавпа, на зріст з людину, з довгими, майже до землі, руками; живе в лісах о-вів Борнео і Суматри.

ОРАНЖЕРЕЯ [фр. orangerie < orange апельсин] — теплиця, приміщення для культури рослин, які у відкритому ґрунті даної місцевості рости не можуть. Стіни й дахи оранжерей закладені; в холодну пору року о. опалюється.

ОРАНЖОВИЙ [фр. orange апельсин] — апельсинового кольору, червонуватожовтий (один з семи основних кольорів *спектра*).

ОРАТОР [лат. orator < orare говорити] — 1) особа, що виголошує промову, виступає з промовою на зборах; 2) красномовна людина, яка вмє говорити публічно, людина, яка володіє майстерністю слова.

ОРАТОРІЯ [іт. oratorio] — великий музичний твір для хору, солістів-вокалістів (співаків) і оркестру, написаний на драматичний сюжет і призначений для концертного виконання.

ОРАТОРСЬКИЙ — 1) що відноситься до *оратора*; 2) що відповідає вимогам мистецтва красномовства, красномовний.

ОРБИТА [лат. orbita колія, шлях] — 1) *астр.* шлях, по якому небесне тіло рухається в просторі відносно якого-небудь іншого небесного тіла; о. будь-якої планети в *еліпс*, в одному з фокусів якого знаходиться Сонце; 2) *анат.* очна ямка, кісткова порожнина, в якій міститься очне яблуко; 3) * коло, сфера, напр. о. впливу.

ОРГАН [лат. organon знаряддя, інструмент] — 1) будь-яка частина тваринного або рослинного організму, яка має певну будову і виконує певні функції; 2) установа, що виконує певні завдання в тій чи

іншій галузі суспільного життя (законодавчі, судові, профспілкові та ін. органи); 3) періодичне друковане видання.

ОРГАН [лат. organon інструмент] — музичний інструмент, складний механізм якого складається з системи духових труб, повітряних насосів, клавіатур і регістрових ручок; о. звуковим об'ємом дорівнює симфонічному оркестру.

ОРГАНЕЛІ — функціонально важливі утворення у одноклітинних організмів (їх «органи»), напр. війки — о. руху, травні вакуолі — о. травлення та ін.

ОРГАНІЗАТОР [фр. organisateur < гр.] — 1) улаштовувач; 2) особа, яка створює яку-небудь *організацію*, устанovu або підприємство і спрямовує його роботу; той, хто що-небудь організує (див. *організувати*).

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ — що відноситься до *організації*, до влаштування чого-небудь, до об'єднання кого-небудь.

ОРГАНІЗАЦІЯ [фр. organisation < гр.] — 1) влаштування, поєднання, об'єднання чого-небудь або кого-небудь в одно ціле; приведення в строгу систему; 2) група людей, об'єднаних спільною програмою, спільною метою або завданням; громадське об'єднання, державна, партійна і т. п. установа.

ОРГАНІЗМ [сер.-лат. organismus < гр. organon знаряддя, інструмент] — живе тіло, всяка жива істота, в тому числі і людина.

ОРГАНІЗОВАНИЙ [лат. организований] — 1) улаштований, впорядкований; 2) що входить до складу *організації*.

ОРГАНІЗУВАТИ [фр. organiser < гр. organon знаряддя, інструмент] — 1) влаштувати, заснувати, створити, з'єднати в одно ціле; 2) впорядкувати що-небудь, надати чому-небудь *планомірності*, напр. о. свою працю.

ОРГАНІСТ [сер.-лат. organista < гр.] — 1) особа, яка грає на *органи*; 2) органний майстер.

ОРГАНІЧНА школа в соціології — реакційний напрям у буржуазній соціології (Спенсер та ін.), ігнорує особливі закономір-

ності суспільного життя, зводить суспільні явища до біологічних процесів, розглядаючи суспільство як якийсь «організм», а суспільні класи як його «органи». Завдання цієї антинаукової теорії, спрямованої проти історичного матеріалізму, проти класової боротьби і пролетарської революції, — виправдати експлуаторський лад і класове панування буржуазії.

ОРГАНІЧНИЙ — 1) властивий або подібний до організму; природжений, основний, тісно зв'язаний з життям організму; погоджений в усіх частинах; 2) що належить до тваринного або рослинного світу; органічні речовини — хімічні сполуки, які містять гол. ч. вуглець і водень; органічні залишки — залишки тваринного і рослинного світу.

ОРГАНОГЕНИ [органічний] + гр. *genos* рід — головні хімічні елементи, що входять до складу органічних речовин: вуглець, водень, кисень, азот, фосфор, сірка.

ОРГАНОГРАФІЯ [< гр. *graphō* пишу] — опис органів тварин і рослин.

ОРГАНОЇДИ [орган + гр. *eidōs* вид] — внутріклітинні структури, які постійно присутні в усіх тваринних і рослинних клітинах, напр., *хондріосоми*.

ОРГАНОН [< гр. *organon* знаряддя, інструмент, орган] — у послідовників Арістотеля — назва логіки як знаряддя наукового пізнання; назва збірки трактатів з логіки Арістотеля; «Н о в и й о р г а н о н о в» — твір англійського філософа-матеріаліста Ф. Бекона (1561—1626), в якому він протиставляє свою індуктивну логіку (див. *індукція*¹ 1) логіці Арістотеля.

ОРГАНОПЛАСТИКА [див. *орган* + *пластика*] — штучне відтворення хірургічним шляхом втрачених органів, напр. носа.

ОРГАНТЕРАПІЯ [див. *орган* + *терапія*] — лікування препаратами, приготуваними з органів тварин.

ОРГІЯ [гр. *orgia*] — 1) у стародавніх греків — урочисте святкування на честь *Вахха*, бога вина і веселощів; 2) * розгульний, нестримний бенкет.

ОРДА [тюрк.] — 1) у тюрко-монгольських кочових народів — ставка хана; пізніше — володіння — об'єднання різних племен під владою одного хана, напр. Золота Орда, Астраханська Орда та ін.; 2) * безладна, неорганізована юрба.

ОРДАЛІЯ [сер.-лат. *ordalia*] — середньовічний варварський спосіб вияснення винності особи, запідозреної в злочині, шляхом так званого «суду божого» (катувань вогнем, водою і розпеченим залізом, поєднанню з обвинувачем і т. п.); підсудний, який витримає катування, оголошувався невинним.

ОРДЕН¹ [< лат. *ordo* (ordinis) ряд; розряд] — 1) почесна відзнака різних ступенів і назв за воєнні або цивільні заслуги або за вислугу років; в СРСР є високою урядовою нагородою; 2) *архіт.* див. *ордер* 2.

ОРДЕН² [< лат.] — 1) чернеча католицька організація з певним статутом; багато які ордени (*домініканці, єзуїти*) були знаряддям розправи з усіма, хто виступав проти церкви і експлуаторського класу феодалів; 2) католицька середньовічна рицарська організація, що має напівчернечий характер; духовно-рицарські ордени мали головною метою загарбання і колонізацію чужих земель; 3) назва деяких таємних товариств, напр. о. масонський.

ОРДЕР [нім. *Order* < фр. *ordre* порядок, наказ] — 1) писаний наказ, розпорядження, напр. касовий о. (платіжний наказ), о. на в'їзд до нової квартири і т. д.; 2) *архіт.* один з видів архітектурної композиції, що складається з вертикальних несучих частин — опор у вигляді *колон*, *стовпів* або *пілястр* — і горизонтальних несених частин — *антаблемента*, який включає *архітрав*, *фриз* і *карниз*; у класичній архітектурі розрізняються ордери: *тосканський*, *доричний*, *іонічний*, *коринфський* і *композитний* (складний).

ОРДИНАЛЬНИЙ [< лат. *ordinalis* порядковий] — *мат.* о - н е ч и с л о — порядкове число (пор. *кардинальний*).

ОРДИНАР [$<$ лат. *ordinarius* звичайний] — середня за кілька років висота води в річках, затоках і т. п.

ОРДИНАРЕЦЬ [нім. *Ordonanz* $<$ фр. *ordonnance* вістовий] — військовослужбовець, що перебуває при командирі або штабі і виконує гол. ч. обов'язки посылного.

ОРДИНАРНИЙ [лат. *ordinarius*] — 1) звичайний, рядовий; 2) штатний, належний за штатом, напр. о. професор — професор, який займав у дореволюційній Росії кафедру у вищому учбовому закладі.

ОРДИНАТА [$<$ лат. *ordinatus* упорядкований, розставлений у певному порядку] — геом. назва одного з двох (трьох) чисел, що визначають положення точки на площині (в просторі) відносно прямокутної системи координат.

ОРДИНАТОР [$<$ лат. *ordinator* розпорядник, влаштувач] — лікар лікувального закладу, який найчастіше веде окремою палатою.

ОРДОНАНС [фр. *ordonnance*] — у Франції до буржуазної революції кінця 18 ст. і після відновлення Бурбонів — королівський указ.

ОРЕАДИ [лат. *oreas* (*oreadis*) $<$ гр. *oreias* (*oreiados*) $<$ *oros* гора] — в греко-римській міфології — *німфи гір*.

ОРЕЇД [фр. *or* золото + гр. *eidos* вид] — назва деяких золотистого кольору сплавів міді і цинку.

ОРЕНДА [польськ. *arendę* $<$ сер.-лат. *arendare* наймати] — 1) наймання на строк майна (землі, будинків, приміщень і т. ін.) за певну плату з правом користування ним; 2) оренда на плату за користування цим майном.

ОРЕНДАР — особа, що взяла щонебудь в оренду.

ОРЕОЛ [фр. *auréole* $<$ лат. *aurеolus* позолочений] — 1) зображення сяйва навколо предмета, напр. навколо людської голови в релігійному мистецтві; пор. *німб*; 2) * слава, пошана, що оточують кого-небудь; 3) світле коло, світла пляма, схожа на сяйво, напр. навколо світної точки; 4) блідоголуба смуга у вигляді ковчачка, що з'являється над полум'ям рудничної запобіжної (ін-

дикаторної) лампи; висота ореолу відповідає певному вмісту газу в повітрі.

ОРИГІНАЛ [$<$ лат. *originalis* первісний, природжений, самобутній] — 1) справжній твір (на відміну від копії); 2) рукопис, з якого робиться друкарський набір; 3) * несхожа на інших, чудна людина; дивак.

ОРИГІНАЛЬНИЙ [$<$ лат. *originalis* первісний, природжений, самобутній] — 1) справжній, непідроблений; 2) * своєрідний, незвичайний; дивний.

ОРИГІНАЛЬНІСТЬ [$<$ лат.; див. *оригінальний*] — 1) справжність; 2) своєрідність.

ОРИФЛАМА [фр. *oriflamme* $<$ лат. *aurum* золото + *flamma* полум'я] — 1) в середні віки — штандарт, прапор французьких королів; 2) великий прапор, що спускається з вірвовки, протягнутої поперек вулиці між будинками.

ОРИЕНТАЛІСТ [$<$ лат. *orientalis* східний] — знавець культури і мов східних народів, сходознавець.

ОРИЕНТАЛЬНИЙ [лат. *orientalis*] — східний.

ОРИЕНТАЦІЯ, ОРИЕНТУВАННЯ [фр. *orientation* $<$ лат. *oriens* (*orientalis*) схід] — 1) визначення свого місцезнаходження щодо країн світу (спочатку щодо сходу); 2) * вміння розібратися в навколишній обстановці; 3) * спрямування діяльності в певний бік.

ОРИЕНТИР — 1) показчик; 2) *військ.* окремий предмет на місцевості (дерево, вітряк і т. п.), з допомогою якого легко визначитися, *орієнтуватися* на місцевості; 3) * те саме, що *орієнтація* 3.

ОРИЕНТИР-БУСОЛЬ — *бусоль*, що вживається для орієнтування *планшета* мензули, тобто для встановлення його в належне положення щодо меридіана.

ОРИЕНТОВНИЙ — 1) що служить для *орієнтації*; 2) приблизний, що дає тільки загальне уявлення.

ОРИЕНТУВАТИ [див. *орієнтація*] — давати напрям, допомогати кому-небудь розібратися в чому-небудь.

ОРИЕНТУВАТИСЯ [див. *орієнтація*] — 1) розпізнати країни світу, місцевість; визначити своє місцезна-

ходження; 2) * розібратися в обставині і обставинах.

ОРИОН [гр. Orión] — 1) в старогрецькій міфології — коханець *Артеміди*, вбитий нею з ревнивців і нібито вміщений богами на небі у вигляді сузір'я; 2) *астр.* сузір'я екваторіальної смуги неба; в ньому перебуває знаменита туманність *Оріона*.

ОРКАН [гол. orkaan < караіб.] — ураган; тропічний шторм або циклон на Індійському океані.

ОРКЕСТР [фр. orchestre < гр. orchestra місце хору на сцені] — 1) група музикантів, об'єднаних для спільного виконання музичного твору; оркестри бувають струнні, духові, народних інструментів, симфонічні і т. п.; 2) місце перед сценою в театрі, де містяться музиканти.

ОРКЕСТРИОН [фр. orchestrion < гр.] — механічний музичний інструмент, який зовнішнім виглядом нагадує *орган*; завдяки системі труб звуком наближається до духового оркестру.

ОРМУЗД — в староперській міфології — бог світла і добра (пор. *Аріман*).

ОРНАМЕНТ [< лат. ornamentum прикраса] — 1) живописне, графічне або скульптурне оздоблення, яке художньо оформляє річ; за своїм стилем о. є тією чи іншою системою закономірного (згідно з законами *симетрії, ритму* і т. п.) поєднання геометричних або в різній мірі *стилізованих* образотворчих елементів; характер орнаменту залежить як від матеріалу, форми і призначення оздоблюваної (орнаментовуваної) речі, так і від техніки його виконання; о. є істотним елементом художнього образу в архітектурі і особливо в прикладних мистецтвах; 2) *муз.* прикраса мелодії (трелі та ін.).

ОРНАМЕНТАЛЬНИЙ — що має характер *орнаменту*; о. стиль — стиль, в якому переважає *орнамент*.

ОРНАМЕНТАЦІЯ — 1) оздоблення *орнаментом*; 2) див. *орнаментика*.

ОРНАМЕНТИКА — характер *орнаменту* і сукупність *орнаментальних* елементів у даному творі мистецтва, в даному стилі і т. п.

ОРНАМЕНТУВАТИ — оздоблювати *орнаментом*.

ОРНИТО... [< гр. ornis (ornitos) птах] — у складних словах вказує на відношення даних слів до птахів, до польоту птахів, напр. *орнітологія, орнітоптер*.

ОРНИТОЛОГ — спеціаліст з *орнітології*.

ОРНИТОЛОГІЯ [*орніто...* + гр. logos поняття, вчення] — розділ *зоології*, що вивчає птахів.

ОРНИТОПТЕР [*орніто...* + гр. pteron крило] — літальний апарат, побудований на принципі польоту птахів, тобто на дії махаючих крил; нині не застосовується; рух пропелерних літаків ґрунтується на підйомній силі повітряного гвинта.

ОРНИТОРИНХУС [*орніто...* + гр. rhynchos дзьоб] — *качка* дзьоб — австралійський однопрохідний (клячний) яйцеродний савець з щелепами, витягнутими на зразок качино дзьоба, і з плавальними перетинками між пальцями.

ОРНИТОФІЛІЯ [*орніто...* + гр. philē люблю] — перекресне записання рослин за допомогою птахів.

ОРОГЕНЕЗ, ОРОГЕНЕЗИС [гр. oros гора + *генез(ис)*] — гороутворення, тобто рухи земної кори, в результаті яких відбувається утворення гір.

ОРОГРАФІЯ [гр. oros гора + graphō пишу] — відділ *географії*, який займається описом зовнішніх форм земної поверхні, їх класифікацією та вивченням їх розподілу.

ОРОПОН [гр. oros сироватка + oros сік] — речовина для м'якшення і обеззолювання легких шкір; складається з тирису, просоченої розчином сірчанокислового і хлористого *амонію* (нашатиру) і витяжкою з підшлункової залози теляти.

ОРИНГТОН [< вл. н.] — порода великих яйцем'яних курей.

ОРСЕЛЬ [фр. orseille] — фіолетово-червона фарба; здобувається з різних лишайників і вживається для фарбування шовку і шерсті.

ОРТ [нім. Ort] — *гірн.* горизонтальна підземна виробка, що не має безпосереднього виходу на земну поверхню і проводиться в корисній

копальні під кутом до залягання родовища.

ОРТИТ [*<* гр. orthos *прямий, правильний*] — рідкоземельний мінерал, який містить в собі *церій, ітрії, лантан* та ін. елементи; зустрічається в гранітах і пегматитах; колір чорний з смоляним блиском; злучить сировиною для добування визначених рідких елементів.

ОРТОГЕНЕЗ [гр. orthos *прямий + генез(ис)*] — реакційна, антидарвіністична теорія розвитку живої природи, згідно з якою розвиток органічних форм є визначенням наперед. О., заперечуючи творчу роль природного добору, визнає тим самим «споковичну доцільність» в природі.

ОРТОГОНАЛЬНИЙ [гр. orthogōnios] — прямикутий.

ОРТОДОКС, ОРТОДОКСАЛЬНИЙ [гр. orthodoxos] — правовірний; що неухильно дотримується певного переконання, напругу, вчення.

ОРТОДОКСІЯ [гр. orthodoxia] — неухильне, без вагань, додержування встановлених у якій-небудь галузі принципів і положень.

ОРТОДОНТІЯ [гр. orthos *прямий, правильний + odus (odontos) зуб*] — мед. відділ *стоматології*, що вивчає неправильності будови зубів та їх зімкнення і лікування цих дефектів.

ОРТОКЛАЗ [гр. orthos *прямий, правильний + klasis заломлення*] — калійовий польовий шпат, мінерал; одна з головних складових частин гранітів, порфірів, гнейсів.

ОРТОМОРФНИЙ [гр. orthos *прямий + morphē форма*] — не спотворюючий форми; вживається іноді для характеристики *конформного відображення* земної поверхні на карті.

ОРТОПЕД — лікар, що займається *ортopedією*.

ОРТОПЕДИЧНИЙ — що ґрунтується на вимогах *ортopedії*; о-ч и і а п а р т и — механічні пристрої для лікування ортопедичних захворювань (див. *ортopedія*) або для заміни частин тіла, яких не вистачає (див. *протези*).

ОРТОПЕДІЯ [гр. orthos *прямий, правильний + paideia виховання*] — розділ медицини, що займається ви-

вченням, лікуванням і профілактикою стійких неправильностей (деформацій) хребта і кінцівок.

ОРТОХРОМАТИЗАЦІЯ [гр. orthos *прямий, правильний + chrōma (chrōmalos) фарба, колір*] — *фот.* збільшення кольорової чутливості *емульсії*, яка покриває фотографічну пластинку або плівку, введенням у неї деяких красильних речовин (*сенсibiliзаторів*), що роблять емульсію чутливою до зелених і жовтих променів.

ОРТОХРОМАТИЧНИЙ [*<* гр.; див. *ортохроматизація*] — що має підвищену чутливість до зелених і жовтих променів (ортохроматичні і фотографічні пластинки).

ОРТОЦЕНТР [гр. orthos *прямий, правильний + центр*] — *геом.* точка пересічення висот трикутника.

ОРФЕЙ [гр. Orpheus] — 1) у старогрецькій міфології — співак, який своїми піснями нібито приводив у рух дерева і скелі і приборкував диких звірів; 2) * солодкозвучний співак.

ОРФОГРАФІЯ [гр. orthos *прямий, правильний + graphō пишу*] — правопис, загальноприйнята і однамнітна система способів написання усіх слів даної мови.

ОРФОЕПІЯ [гр. orthos *прямий, правильний + epos мова*] — 1) розділ *лінгвістики*, що вивчає правильну літературну вимову; 2) зразкова літературна вимова.

ОРХЕСТРА [гр. orchēstra] — у старогрецькому театрі — круглий майданчик, на якому виступав хор античної трагедії і комедії.

ОРХІДЕЇ, ОРХІДНІ [гр. orchidion] — родина однодольних рослин; багаторічні трави з своєрідними квітами оригінальних форм; зустрічаються всюди, але гол. ч. під тропіками; є до 15 000 видів.

ОСАВУЛ [тюрк.] — 1) в старовину — козацьке звання і посада; 2) офіцерський чин у дореволюційних козацьких військах, який відповідав *ротмістрові* в кавалерії.

ОСАННА [гр. hōsanna *<* стар.-євр. hōša'na! спаси!] — молитовний вигук євреїв і християн.

ОСЕЇН [*<* лат. os(ossis) кістка] — білок з групи *протеїноїдів*; головна

органічна складова частина кісткової тканини.

ОСІРІС — в старогрегипетській міфології — спочатку бог родючості, пізніше бог сонця.

ОСМАНИ — див. *отомани*.

ОСМІЙ [*<* гр. *osmē* запах] — хім. елемент платинової групи, символ Os, порядковий номер 76, ат. вага 190,2; метал блакитнобілого кольору, твердий, крихкий; застосовується в техніці у вигляді найтоншого дроту для електричних лампочок нажарювання.

ОСМОС [*<* гр. *ōsmos* поштовх, тиск] — фіз. явище повільного проникання (просочування) розчинника в розчин через тонку перетинку, що розділяє їх.

ОСМОТИЧНИЙ — що відноситься до *осмосу*.

ОСТ [нім. *Ost*] — схід.

ОСТЕ(О)... [*<* гр. *osteon* кістка] — в складних словах вказує на відношення даних слів до кісток і до кісткової тканини, напр. *остеомієліт*.

ОСТЕОБЛАСТИ [*остео...* + гр. *blastē* ристок] — анат. клітини, що беруть участь в побудові кісткової тканини, в процесах розвитку, регенерації і перебудови кісток.

ОСТЕОГРАФІЯ [*остео...* + гр. *graphō* пишу] — опис кісток скелета.

ОСТЕОКЛАСТИ [*остео...* + гр. *klāō* руйную] — біол. багатоядерні утворення, що виникають при розвитку і перебудові кісткової тканини; беруть участь у розсмоктуванні основної речовини кістки і звапненого хряща.

ОСТЕОЛОГІЯ [*остео...* + гр. *logos* поняття, вчення] — частина *анатомії* хребетних, вчення про кістки.

ОСТЕОМА [*<* гр. *osteon* кістка] — доброякісний опух, що складається з кісткової тканини.

ОСТЕОМАЛЯЦІЯ [*остео...* + гр. *malakia* м'якість, слабкість] — мед. розм'якшення кісток внаслідок втрати ними вапняних солей (захворювання, що спостерігається гол. ч. у вагітних жінок).

ОСТЕОМІЄЛІТ [*остео...* + гр. *myelos* мозок] — запалення кісткового мозку, що поширюється здебільшого на всю кістку.

ОСТЕОТОМІЯ [*остео...* + гр. *tomē* різання] — мед. операція розсічення кістки; застосовується з метою виправлення *деформацій*.

ОСТЕРІЯ [іт. *osteria*] — трактор, шинок в Італії.

ОСТИНАТО [іт. *ostinato букв.* упертий] — муз. багаторазове настійливе повторення якої-небудь музичної теми.

ОСТІТ [*<* гр. *osteon* кістка] — запалення кісткової тканини.

ОСТРАКІЗМ [гр. *ostrakismos < ostrakon* черепок] — у стародавній Греції вигнання громадян, небезпечних для держави, шляхом таємного голосування, яке провадилося черепками, на яких писались імена тих, що виганялися.

ОСЦИЛОГРАМА [*<* гр. *gramma* запис] — крива, записувана *осцилографом*.

ОСЦИЛОГРАФ [лат. *oscillum* хитання, коливання + гр. *graphō* пишу] — прилад для запису електричних коливань; застосовується у фізиці, техніці (зокрема — в радіолокації), в фізіології і медицині.

ОСЦИЛОСКОП [лат. *oscillum* хитання, коливання + гр. *skopeō* дивлюся] — електричний прилад, який робить можливим розглядати оком електричні коливання (див. також *осцилограф*).

ОСЦИЛЯТОР [*<* лат. *oscillare* коливатися] — фіз. 1) коливна система, що робить коливання відносно деякого положення рівноваги; 2) прилад, що випромінює електромагнітні коливання.

ОТЕЛЬ [фр. *hôtel*] — готель, го-стиниця.

ОТЕРТРАЛ [англ. *otter-trawl*] — мор. рибальське знаряддя у вигляді невода, яке буксирується за кормою судна на довгому сталевому тросі (в а е р і).

ОТІТ [*<* гр. *ōtos* вухо] — запалення вуха.

ОТІАТР — лікар — спеціаліст вушних хвороб, *отіатрії*.

ОТІАТРІЯ [гр. *ōtos* вухо + *iatreia* лікування] — мед. наука про хвороби вуха та їх лікування, частина *оториноларингології*.

ОТО... [*<* гр. *ōtos* вухо] — в складних словах вказує на відно-

шення даних слів до вуха, напр. *отосклероз*.

ОТОЛІТИ [ото... + гр. lithos камінь] — інакше *статоліти* — тверді утворення, що є частиною органу рівноваги деяких безхребетних, всіх хребетних тварин і людини; містяться в слухових міхурцях або в перегинчастому лабіринті внутрішнього вуха. О. мають вигляд найдрібніших зерняток або одиночних утворень; складаються в основному з вуглекислого кальцію.

ОТОЛОГІЯ [ото... + гр. logos поняття, вчення] — *мед.* наука про будову вуха, його функції і хвороби.

ОТОМАНІ [фр. ottomans] — колишня назва турків, яка походить від засновника династії — султана Османа I (кінець 13 — початок 14 ст.).

ОТОМАНКА [фр. ottomane < вл. н. тур. Othman Осман] — м'який турецький диван з подушками, що заміняють спинку.

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГІЯ [ото... + гр. rhis (rhinos) ніс + larynx (laryngos) гортань + logos поняття, вчення] — *мед.* наука, що вивчає будову, функцію і захворювання вуха, носа і горла, а також прилеглих органів (глотки, трахеї, бронхів і стравоходу).

ОТОСКЛЕРОЗ [див. *ото...* + *склероз*] — склероз внутрішнього вуха, хронічне захворювання, що веде до прогресуючої глухоти.

ОТОСКОП [ото... + гр. skoreb дивлюся] — вушне дзеркало, медичний інструмент для дослідження вуха.

ОТОФОН [ото... + гр. phōne звук] — прилад для посилення слуху у приглухуватих людей; слухова трубка.

ОУЕНІЗМ — одна з теорій *утопічного соціалізму* (див.), що належить англійському громадському діячеві Роберту Оуену (1771—1858).

ОУТСАЙДЕРІ — див. *аутсайдері*.
ОФЕРТ, ОФЕРТА [< лат. offertus запропонований] — формальна пропозиція певній особі укласти угоду із зазначенням всіх необхідних для її укладання умов.

ОФІЦІАЛІ [лат. officialis] — 1) в

стародавньому Римі — чиновник, який був при якому-небудь з вищих магистратів (так звалися особи, що займали державні посади); 2) в середні віки — чиновник при єпископі для ведення світських справ; церковний суддя.

ОФІЦІАЛЬНИЙ [лат. officialis] — 1) урядовий; 2) посадовий, службовий; 3) * сухий, формальний, натягнутий.

ОФІЦІАНТ [< сер.-лат. officians (officiantis) службовець] — що обслуговує відвідувачів у ресторані, ідальні, подає страви, подавальник.

ОФІЦІОЗ [< лат.] — орган преси, який відбиває точку зору уряду, але не є його офіціальним органом.

ОФІЦІОЗНИЙ [< лат.] — напівофіціальний, зв'язаний з урядом, той, що проводить його директиви, але зовнішньо, формально від нього не залежить.

ОФОРТ [< фр. eau-forte азотна кислота] — 1) спосіб заглибленого гравірування, при якому лінії рисунка продригаються різцем або голкою у смоляному шарі, що покриває металеву дошку, і потім піддаються травленню азотною кислотою; 2) відбиток з дошки, гравірованої таким способом.

ОФОРТИСТ — особа, що виконує *офрти*.

ОФСАЙД [англ. off side] — *сн.* «поза грою» — становище гравця в футболі, коли він, будучи на чужій половині поля, в момент одержання м'яча від свого партнера не має перед собою двох противників.

ОФСЕТ [англ. offset (printing)] — спосіб друку, при якому фарба з друкарської форми (цинкової, алюмінієвої та ін.) перебивається під тиском на обтягнутий гумою циліндр, а з нього на папір.

ОФТАЛЬМІЯ [< гр. ophthalmos око] — *мед.* запалення ока.

ОФТАЛЬМО... [< гр. ophthalmos око] — в складних словах вказує на відношення даних слів до очей, напр. *офтальмоскоп*.

ОФТАЛЬМОЛОГ — лікар очних хвороб, окуліст; спеціаліст з *офтальмології*.

ОФТАЛЬМОЛОГІЯ [*офтальмо...* + гр. *logos* поняття, вчення] — *мед.* наука про око, про очні хвороби, їх лікування та, запобігання їм.

ОФТАЛЬМОСКОП [*офтальмо...* + гр. *skopeō* дивлюся] — очне дзеркало, медичний інструмент для дослідження внутрішнього шару (дна) ока.

ОФТАЛЬМОСКОПІЯ — *мед.* ме-

тод дослідження внутрішнього шару (дна) ока з допомогою *офтальмоскопа*.

ОХЛОКРАТІЯ [гр. *ochlos* юрба + *kratos* влада] — в буржуазній історіографії — термін Арістотеля, що позначає моменти, коли влада переходила до повсталого народу, який через неорганізованість не міг її вдержати.

П

ПА [< фр. *pas* крок] — у танцях — ритмічний рух з певною постановкою ніг.

ПАВАНА [ісп. *pavana*] — старовинний іспанський танець.

ПАВІАН [нім. *Pavian* < сер.-лат. *babovinus*, *pario*] — рід собакоподібних мавп з подовженою мордою і яскраво забарвленими сидничними мозолями; водиться в Африці.

ПАВІЛЬЙОН [фр. *ravillon* < лат. *ravilio* шатро] — 1) невелика крита будівля легкої конструкції в садах, парках; альтанка в саду; газетний кіоск на вулиці; окреме виставочне приміщення на території виставки; 2) в кінематографії — приміщення, спеціально пристосоване для знімання постановочних фільмів (кінопавільйон).

ПАГАМЕНТ [< іт. *pagamento* платіж] — платіж готівкою.

ПАГІНАЦІЯ [< лат. *pagina* сторінка] — порядкова нумерація сторінок рукопису або книги.

ПАГОДА [португ. *pagoda* < інд.] — назва індійських, японських і китайських храмів.

ПАДИШАХ [перс. *padīshāh*] — титул колишніх турецьких султанів, перських шахів, правителів Афганістану.

ПАЖ [фр. *page*] — 1) в середні віки — юнак дворянського роду, що перебував при знатній особі; 2) в дореволюційній Росії — вихованець пажеського корпусу.

ПАЖЕСЬКИЙ — прикм. від сл. *паж*; *пажеський корпус* — середній військовий учбовий заклад у дореволюційній Росії для синів вищих сановників і генералів.

ПАЗИГРАФІЯ [гр. *pas* всякий + *grapō* пишу] — загальнозрозуміле письмо; вираження думки знаками, зрозумілими багатьом народам, напр. потне письмо, арабські цифри.

ПАЙ¹ — дрібна монета Індії = $\frac{1}{100}$ рупії = $\frac{1}{12}$ анна = $\frac{1}{3}$ пайса.

ПАЙ² [тюрк.] — *ком.* частина, частка участі, внесок.

ПАЙОЛ [фр. *payol*] — *мор.* дерев'яний поміст у трюмі морського судна.

ПАЙС — індійська монета = $\frac{1}{64}$ рупії = $\frac{1}{4}$ анна = 3 паям.

ПАК [англ. *pack*] — товстий і щільний багаторічний лід у полярних водах, через який важко проходити суднам (полярний п.).

ПАКГАУЗ [нім. *Packhaus*] — закрите складське приміщення для зберігання вантажів, товарів при митниці, при залізничних станціях і т. д.

ПАК(Е)ЛІЯЖ [нім. *Packlage*] — один з типів кам'яної основи шляху; складається з каміння, укладеного на земляному полотні; шар каміння вирівнюють шаром щебеню.

ПАКЕТБОТ [англ. *packet-boat*] — застаріла назва поштово-пасажирського судна.

ПАКОТИЛЬНИЙ товар [фр. *pacotille* букв. мотлох] — 1) товар, що його дозволяється взяти з собою на судно пасажирові або особі суднової команди; 2) малоцінний товар.

ПАКТ [< лат. *pacum* договір] — міжнародний договір, звичайно великого політичного значення.

ПАЛ [гол. *paal*] — *мор.* стовп, тумба, вкопана в землю біля пристані для закріплення *швартовів*.

ПАЛАДІН [фр. paladin < сер.-лат. palatinus придворний] — 1) в середні віки — рицар з почту короля або іншого феодалного госу-даря; 2) * вірний рицар.

ПАЛАДІЙ [< вл. н. гр.; див. Паллада] — хім. елемент, символ Pd, порядковий номер 46, ат. вага 106,7; сріблястий метал, який знаходять у платиновій руді; м'якший і ковкіший, ніж платина; застосовується в техніці в сплавах; добре подрібнений п. використовується в хімічних лабораторіях як *каталізатор*.

ПАЛАДІУМ [лат. Palladium < гр. Palladion] — 1) статуя богині Афін Паллади, яка охороняла, за віруваннями стародавніх греків, безпеку міста; 2) * захист, оплот.

ПАЛАНКІН [португ. palanquin < інд. pālakī] — криті ноші — засіб пересування в деяких країнах Сходу.

ПАЛАТА¹ [< лат. palatium палац] — назва складової частини парламенту або законодавчого органу; палати Верховної Ради СРСР — Рада Союзу і Рада Національностей; обидві палати мають однакові права, їм у рівній мірі належить законодавча ініціатива, обидві обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, в протилежність парламентам капіталістичних країн, в яких, при наявності двох палат, другій палаті дають нерідко більше прав, ніж першій, і потім, як правило, друга палата організується недемократичним шляхом, нерідко шляхом призначення її членів згори; п. д е п у т а т і в — назва нижньої палати в деяких країнах; п. п е р і в — верхня п. після реставрації Бурбонів у Франції і в епоху конституційної монархії в Португалії; п. г р о м а д — виборна нижня п. англійського парламенту; п. л о р д і в — верхня п. англійського парламенту; більшість членів палати лордів призначається королем; п. лордів є також вищою судовою інстанцією Великобританії; п. п р е д с т а в н и к і в — нижня законодавча п. в США, в Бельгії і британських домініонах.

ПАЛАТА² [< лат. palatium палац] — 1) п а л а т и — старовинна

назва палацу; 2) *вст.* велике внутрішнє приміщення, зал у палаці; 3) приміщення для хворих у лікарні; 4) назва деяких установ, напр. Книжкова палата, Пробірна палата.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ п р и г о л о с н и х [< лат. palatum піднебіння] — *лінгв.* пом'якшення приголосних через додаткову участь середньої частини язика (підняття його до піднебіння), напр. нь, дь, ть і т. д.

ПАЛАФІТИ [іт. palafitta] — будівлі на палях, жила на помостах (на болотистому березі або над водою). Найдавніші палафіти вивчили в епоху *неоліту*; тепер зустрічаються у деяких племен Південної Америки, Африки і Океанії.

ПАЛАЦЦО [іт. palazzo] — палац, особняк.

ПАЛАШ [польськ. pałasz < угор. pallas] — холодна зброя з довгим прямим клинком, що вкладається в піхви.

ПАЛЕО... [< гр. palaios стародавній] — у складних словах показує, що ці слова стосуються стародавності, доісторичної епохи, напр. *палеоліт*.

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЯ [див. палео...] — частина *антропології*, що вивчає викопну людину.

ПАЛЕОБОТАНІКА [див. палео... + ботаніка] — галузь *палеонтології*, що вивчає викопні рослини.

ПАЛЕОГЕН, ПАЛЕОГЕНОВИЙ період [палео... + гр. genos народження] — *геол.* відрізок часу, що обіймає першу половину третинного періоду (див. *кайнозойська ера*); поділяється на *палеоцен, еоцен і олігоцен*.

ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ [див. палео... + географія] відділ *геології*, що має на меті відновити фізико-географічні риси (розподіл давніх материків і морів, гір, клімату і т. д.) земної поверхні в минулі геологічні епохи.

ПАЛЕОГРАФІЯ [палео... + гр. grafō пишу] — допоміжна історична дисципліна, що вивчає видозмінюваність букв за епохами і країнами; п. вивчає рукописи, переважно зовнішню сторону їх (спосіб написання, форми букв, особливості матеріалу, на якому писали, і т. д.).

ПАЛЕОЗО́Й, ПАЛЕОЗО́ЙСЬКА ера [палео... + гр. збє життя] — давня (третя) ера в історії Землі; в палеозойську еру тваринний світ розвивується від примітивних морських хребетних до наземних плазунів, а рослинний — до хвойних рослин; п-ка ера поділяється на п'ять періодів: кембрійський, силурійський, девонський, кам'яновугільний і пермський.

ПАЛЕОЗООЛО́ГІЯ [див. палео... + зоологія] — галузь палеонтології, що вивчає викопних тварин.

ПАЛЕОЛІ́Т, ПАЛЕОЛІ́ТИЧНИЙ період [палео... + гр. lithos камінь] — найдавніший період кам'яного віку, коли первісна людина виготовляла свої знаряддя прийомом сколювання і оббивання каменю; відповідає найдавнішому періоду розвитку первісно-общинного ладу.

ПАЛЕОНТО́ЛОГ — спеціаліст з палеонтології.

ПАЛЕОНТОЛО́ГІЯ [палео... + гр. on (ontos) існуюче + logos поняття, вчення] — наука про історичний розвиток живої природи протягом усього геологічного минулого Землі; наука про викопних тварин і рослин.

ПАЛЕОФІТОЛО́ГІЯ [палео... + гр. phytos рослина + logos поняття, вчення] — те саме, що й палеоботаніка.

ПАЛЕОЦѐ́Н [палео... + гр. kainos новий] — геол. перша, найдавніша епоха палеогену.

ПАЛЕСТРА [гр. palaistra] — у стародавній Греції — гімнастична школа.

ПАЛѐ́ТКА [фр. palette] — розграфлена на квадратики прозора пластинка; застосовується для визначення площі ділянок на плані або карті.

ПАЛѐ́Я [< гр. palaia (biblia) стародавній (книги)] — пам'ятка староруського письменства, в якій коротко викладена старозавітна історія з апокрифічними сказаннями і тлумаченнями.

ПАЛѐ́ — один з середньоіндійських діалектів, що став священною мовою південних буддистів.

ПАЛІАТИ́В [фр. palliatif < лат. palliare прикривати < pallium

плащ] — засіб, що дає тимчасове полегшення хвороби; півзахід; нерішучий, половинчатий захід.

ПАЛІАТИ́ВНИЙ — що має характер півзаходу, дає лише тимчасове полегшення (див. паліатив).

ПАЛІМПСѐ́СТ [< гр. palimpsestos (biblion) новозскоблена (книга)] — в стародавні часи і ранньому середньовіччі — рукопис, писаний на пергаменті по змитому або зскобленому тексту.

ПАЛІНДРО́М(ОН) [< гр. palindromos біжу назад] — «перевертень» — слово, фраза або вірш, що мають однаковий зміст при читанні зліва направо і навпаки, напр. «погоп», «око».

ПАЛІНО́ДІЯ [< гр. palinodia пісня, протилежна колишній] — у стародавній поезії — вірш, в якому автор зривається сказаного ним в інших віршах.

ПАЛІНОЛО́ГІЯ [гр. palynō спило, посипаю + logos поняття, вчення] — відділ ботаніки, що вивчає форму й деталі будови оболонок пилку і спор у викопних і нині існуючих рослин.

ПАЛІСА́Д [фр. palissade < лат. palus кіл] — 1) ряд забитих у землю паль для укріплення укосів і насипів; 2) військ. у старовинних укріпленнях — перешкода з ряду загострених угорі товстих колод у вигляді частоколу.

ПАЛІ́ТРА [фр. palette] — 1) тонка (іноді овальної форми) дощечка з отвором для надівання на великий палець лівої руки; на ній живописці змішують фарби; 2)* сукупність виражальних засобів у творчості художника.

ПАЛЛѐ́ДА [гр. Pallas (Pallados)] — 1) одно з імен старогрецької богині Афіни; 2) астр. одна з малих планет (астероїдів) сонячної системи.

ПАЛѐ́МА ¹ [лат. palma] — 1) тропічне (і субтропічне) дерево з негіллястим (майже в усіх пальм) стовбуром, що несе на вершині велике вічнозелене листя; є близько 1200 видів пальм, серед них багато цінних для людини (кокосова п., фінікова п., та ін.); 2)* п. першості — перше значенням місце в чому-небудь внаслідок якої-небудь переваги,

вищості (від звичаю стародавніх греків давати переможцеві в змаганнях пальмову гілку або вінок).

ПАЛЬМА² [гол. palm < лат. palmus п'ядь] — голландська міра, застосовувана для вимірювання товщини по окружності щоглового лісу, дорівнює 9,4 см.

ПАЛЬМЕЙРА — див. *пальміра*².

ПАЛЬМЕТА [фр. palmette] — скульптурний або живописний *орнамент* у вигляді стилізованого пальмового листа.

ПАЛЬМІРА¹ [вл. н. Palmyra] — стародавнє місто в оазисі Сирійської пустині, яке відіграло в 3 ст. н. е. велику економічну роль; П і в н і ч н а П а л ь м і р а — поетична назва Петербурга, що зустрічається в російській художній літературі.

ПАЛЬМІРА², **ПАЛЬМЕЙРА** [<вл. н.] — пальма з твердою деревиною; важко обробляється.

ПАЛЬМІТІНОВА к и с л о т а [<лат.; див. *пальмітини*] — органічна кислота, що входить до складу пальмового масла і більшості твердих жирів.

ПАЛЬМІТИНИ [<лат. palmes (palmis) пальмова гілка] — ефіри *пальмітинової кислоти*, що входять до складу багатьох жирів; застосовуються у миловарному і свічковому виробництві.

ПАЛЬПАЦІЯ [<лат. palpatio мацання] — метод дослідження органів хворого обмацуванням пальцями.

ПАМПАСИ, **ПАМПА** [ісп. pampra, мн. pampras, < перуанськ.] — обширні трав'яні рівнинні степи помірного пояса Півден. Америки (гол. ч. в Аргентині).

ПАМПЕЛЬМУС [англ. pompelmoos] — те саме, що й *грейпфрут*.

ПАМПЕРО [ісп.] — вітер в Аргентині і Уругваї, що дме з *пампасів*.

ПАМФЛЕТ [англ. pamphlet] — твір (стаття, брошура і т. п.), здебільшого на злободенну тему, що висміює в гострій, викривальній формі яку-небудь особу або явище в суспільному і політичному житті.

ПАМФЛЕТИСТ — автор *памфлетів*.

ПАН [гр. Pan] — у старогрецькій міфології — бог лісів, покровитель

стад, що наводить жах на людей (звідси: «п а н і ч н и й ж а х»); його зображали у вигляді людини з рогами й ногами козла.

ПАН... [< гр. пан] — у складних словах означає: «той, що стосується до всього, охоплює все», напр. *пангоотія*.

ПАНАГІЯ [гр. panagia] — невелика, звичайно прикрашена дорогоцінним камінням іконка, яку носять на грудях на стрічці єпископи і яка є знаком їх сану.

ПАНАМА¹ [<вл. н. Panama (назва республіки в Центр. Америці)] — літній крилатий капелюх з волокон пальми, а також імітація такого капелюха (з іншого матеріалу).

ПАНАМА² — велике шахрайство з підкупом службових осіб (термін виник у зв'язку з крахом у 1889 р. внаслідок грандіозних зловживань французької компанії по проритті Панамського каналу).

ПАНАРИЦІЙ [лат. panaritium] — гнійне запалення пальців.

ПАНАЦЕЯ [гр. panakeia] — мнимий всезціляючий засіб, який нібито допомагає в усіх випадках життя.

ПАНГЕНЕЗИС [див. *пан...* + *генезис*] — гіпотеза Ч. Дарвіна про спадковість, згідно з якою ознаки й властивості передаються від батьків потомству на основі *гемул* — якихось найдрібніших частинок, які нібито виділяються всіма клітинами тіла батьків і утворюють в сукупності їх статеві елементи.

ПАНДА [інд.] — невеликий хижий ссавець з родини снотів; водиться в Гімалаях.

ПАНДЕКТИ [лат. pandectae < гр. pandektēs всеосязкий] — те саме, що й *дигести* (див.).

ПАНДЕМІЯ [< гр. pandemia весь народ] — пошеса хвороба, яка охоплює населення певної області і навіть цілої країни.

ПАНДОРА [гр. Pandora] — у старогрецькій міфології — дівчина, нібито створена *Гефестом* з землі і води; від *Зеуса* вона одержала ящик, в якому були всі людські нещастя; П. з цікавості відкрила кришку і випустила всі нещастя; звідси

«я щ и к П а н д о р и» — джерело всякого лиха.

ПАНДУС [*<* фр. *pente douce* легкий спуск] — похила поверхня, що замінює сходи, напр. у багатоповерхових гаражах для виїзду і вїзду автомашин з одного поверху в інший.

ПАНЕГІРИК [*<* гр. *logos panegirikos* святкова, урочиста промова] — 1) у стародавніх греків і римлян — патріотична промова, в якій вихвалялись подвиги предків, народна могутність і т. д.; 2) * надмірно вихваляння чого-небудь або когонебудь.

ПАНЕГІРИСТ — 1) автор *панегіриків*; 2) * людина, яка надмірно вихваляє що-небудь або когонебудь.

ПАНЕГІРИЧНИЙ [гр. *panegirikos*] — 1) що має характер *панегірика*; 2) * надмірно хвалебний.

ПАНЕЛЬ [нім. *Paneeel*] — 1) дерев'яна обшивка, облицювання або пофарбування (звичайно олійною фарбою) нижньої частини стін всередині будинку; 2) тротуар, частина вулиці, призначена для пішоходів; 3) розподільна п. — *ел.* розподільний щит, на передній стороні якого вмонтовані вимірні й пускові прилади (реостат, вимикач та ін.).

ПАНЗОТІЯ [гр. *pan* все + *zoon* тварина] — пошесна хвороба тварин.

ПАНІКА [гр. *panikon* від імені старогрецького бога *Пана*] — жах, що раптом охоплює людей, переполох, замішання.

ПАНИКАДІЛО [*<* гр. *polykandelos* той, що складається з багатьох світильників] — велика люстра в церкві.

ПАНИЧНИЙ — той, що піддається *паніці*; породжений *панікою*.

ПАНКРАТІОН [гр. *pankratation*] — боротьба, сполучена з кулачним боєм у змаганнях стародавньої Греції.

ПАНКРЕАТИН — лікарський препарат, виготовлений з підшлункової (*панкреатичної*) залози тварин.

ПАНКРЕАТИТ — запалення підшлункової (*панкреатичної*) залози.

ПАНКРЕАТИЧНА залоза [*<* гр. *pankreas* (*pankreatos*)] — інакше *п а н к р е а с* — підшлункова залоза.

ПАННО́ [фр. *panneau*] — *архіт.* обрамована частина поверхні стіни, стелі, оздоблена живописним або скульптурним зображенням чи *орнаментом*.

ПАНОПТИКУМ [гр. *pan* все + *optikos* зоровий] — музей, в якому виставлені для огляду воскові фігури, заспиртовані малевькі потвори та інші «визначні пам'ятки», тобто позбавлена наукового значення безсистемна збірка так званих *унікумів*.

ПАНОРА́МА [гр. *pan* все + *horama* вид, видовище] — 1) вид місцевості, що відкривається звичайно з висоти; 2) великих розмірів картина з об'ємним першим планом, вміщена на стіні круглого будинку з горішнім світлом; глядач, що знаходиться всередині будинку, дістає ілюзію реального простору по всьому кругу горизонту; 3) *гаст.* картина, яку розглядають у збільшувальне скло, так що предмети видно в натуральну величину; 4) *військ.* оптичний прилад, що закріплюється під час стрільби в кошку прицілу гармати; головка панорами обертається по колу, що забезпечує наводку гармати на будь-яку точку в межах 360°.

ПАНОРА́МНА зйомка [*<* гр.; див. *панорама*] — спосіб кінознімання; провадиться при одночасному обертанні як ручки самої знімальної камери, так і ручки, що керує плошадку штатива в горизонтальному чи вертикальному напрямі, з метою охопити безперервною зйомкою великий простір.

ПАНПСИХІЗМ [гр. *pan* все + *psyche* душа] — ворожий науді ідеалістичний погляд, за яким все в світі одухотворене; пережиток *анімізму*.

ПАНСІОН [фр. *pension*] — 1) у дореволюційній Росії — приватний або казенний виховний заклад, в якому вихованці жили на повному утриманні; 2) утримання пожилця на повному забезпеченні; 3) готель, де здають кімнати з харчуванням.

ПАНСІОНЕР [фр. *pensionnaire*] — 1) учень, що має повне утримання в пансіоні (див. *пансіон 1*); 2) пожиалець пансіону (див. *пансіон 3*).

ПАНСПЕРМІЗМ, ПАНСПЕРМІЯ [гр. pan все + sperma сім'я] — біол. гіпотеза, за якою світовий простір повний спор мікроорганізмів, які, переносячись світловими променями і потрапляючи на планети, дають на них у сприятливих умовах початок життя; сучасною наукою відкинута, оскільки ця гіпотеза запере-речує перехід неорганічної матерії в живу матерію.

ПАНТЕЇЗМ [гр. pan все + theos бог] — релігійно-філософське вчення, що ототожнює бога з природою і розглядає природу як втілення божества; у 16—17 ст. під оболонкою пантеїзму іноді проводились по суті матеріалістичні і атеїстичні ідеї (Джордано Бруно, Спіноза). В новітній буржуазній філософії п., який надає звичайним законам природи містичного характеру, намагаючись «примирити» науку з релігією, є однією з форм захисту релігії.

ПАНТЕЇСТ — прихильник пантеїзму.

ПАНТЕОН [гр. pantheon < pan все + theos бог] — 1) у стародавніх греків і римлян — храм, присвячений усім богам; слово «пантеон» вживається також в розумінні загальної назви всіх богів того чи іншого культу; 2) монументальна споруда, де зберігаються останки видатних діячів; 3) іст. назва літературних збірників, журналів, альманахів.

ПАНТЕРА [гр. panthēr] — велика хижа тварина з родини котячих з плямистим забарвленням, те саме, що й леопард; зустрічаються також чорні пантери.

ПАНТИ [монг.] — молоді, м'які, вкриті шкірою роги забайкальського і далекосхідного оленів (ізюбра і марала); широко заготовлюються в Східному Сибіру і на Далекому Сході; використовуються для виготовлення лікарських засобів, наприклад окрину.

ПАНТОГРАФ [гр. pan (pantos) весь, всякий + graphō пишу] — 1) прилад для вичерчування копій з креслень, планів та ін. у зміненому масштабі; 2) у літографії — прилад для переведення рисунка на камінь у зменшеному або збільшеному в по-

рівнянні з оригіналом вигляді; 3) залізничн. пристрій, встановлений на даху електровоза або моторного вагона для знімання струму з контактного проводу.

ПАНТОМЕТР [гр. pan (pantos) весь, всякий + metreo міряю] — кутомірний інструмент — сполучення ескера з астролябією; тепер витіснений точнішим інструментом — теодолітом.

ПАНТОМІМА [< гр. pantomimos все наслідуючий] — 1) у стародавньому Римі — сольний драматизований танець на міфологічний сюжет; 2) театральна мімічна вистава, супроводжувана музикою.

ПАНТОПОН [гр. pan (pantos) весь, всякий + onій] — інакше о м н а п о н — лікарський препарат — суміш солянокислих солей алкалоїдів опію; містить близько 50% морфіну; застосовується як безбездарний засіб і снотворний засіб.

ПАНТОРИМА [гр. pantē всюди, скрізь + rhythmos ритм] — римуюче співзвуччя, що захоплює не тільки закінчення вірша, як звичайно, а цілі віршовані рядки, напр.: «Над садами гомонить весна. Вечорами нас п'янить вона!» (М. Терещенко).

ПАНУС [< лат. pannus клопот, пласт] — запалення рогівки, яке характеризується розвитком сполучної тканини і судин; спостерігається звичайно при трахомі.

ПАНЦІР [нім. Panzer < іт. panciera < panciа живіт] — 1) військ. броня для захисту тулуба воїна; мала значення до винайдення вогнепальної зброї; 2) твердий покрив деяких безхребетних (напр., ракоподібних) і хребетних тварин: деяких риб, плазунів (черепак, крокодилів) і ссавців (броненосців).

ПАНЧИНГОЛ — див. пенчингбол.

ПАПА [лат. papa < гр. pappas] — глава римсько-католицької церкви (див. Ватікан).

ПАПАВЕРІН [< лат. papaver мак] — хім., мед. один з алкалоїдів опію; застосовується в медицині як безбездарний і судинорозширюючий засіб.

ПАПАТАЧІ пропасниця — гостре інфекційне захворювання, що передається укусами москітів в роду

флеботомус; характеризується короткочасною гарячкою (близько трьох днів), головною і м'язовими болями, *кон'юнктивітом*; п. п. поширена в тропічних і субтропічних країнах.

ПАПІЛЯРНІ лінії [*< лат. papilla сосок*] — гребінчики шкіри, які утворюють узор на пучках пальців; п. л. лишаються незмінними протягом усього життя і дуже індивідуальні, на чому ґрунтується *дактилоскопія*.

ПАПІЛЬОТКА [фр. *papillote*] — джгутик з паперу, тканини і т. ін., на який накручують волосся для завивки.

ПАПІРУС [гр. *papyrus*] — 1) рослина з родуни осокових, росте в болотистих місцях Єфіопії, Палестини, Сидлії, Єгипту; 2) сувій із склених смужок, вирізаних із стеблин цієї рослини, — попередник паперу; на папірусі писали стародавні єгиптяни та інші стародавні народи.

ПАПРИКА [угор.] — плоди стручкового червоного перцю.

ПАПУЛА [лат. *papula*] — вид пірїного висипу; має форму твердого вузлика різного розміру, що виступає над шкірою.

ПАПУША [*< рум. răpușă*] — в'язка, пучок, тютюнового листя.

ПАП'Є-МАШЕ [фр. *papier mâché* *буж.* жований папір] — паперова маса, змішана з клеєм, крейдою, гіпсом та ін.; йде на різні дрібні вироби.

ПАРАБЕЛУМ [*< лат. para bellum! готуйся до війни!*] — система пістолета.

ПАРАБІОЗ [гр. *para біля, при + biosis життя, спосіб життя*] — 1) метод штучного зрощування двох тварин (напр., *аксолотлей*) для вивчення взаємного впливу їх органів і тканин; 2) зниження збудливості і провідності тканини (напр., нервової), яке виникає від надмірного її подразнення.

ПАРАБОЛА [*< гр. parabole наближення*] — 1) *мат.* незамкнута крива лінія (2-го порядку); утворюється від перерізу прямого круглого конуса площиною, паралельною одній з його твірних; інакше — крива, кожна точка якої однаково віддалена від однієї точки (*фокуса*)

і однієї прямої (*директриси*); 2) алегорія, притча, невелике алегорично викладене оповідання морально-повчального змісту.

ПАРАБОЛІЧНИЙ [гр. *parabolikos*] — 1) що має форму *параболи*; 2) алегоричний.

ПАРАБОЛОЇД [*парабола + гр. eidos вид*] — поверхня, утворювана рухом параболи, вершина якої ковзає по іншій нерухомій параболі, причому площини обох парабол лишаються взаємно перпендикулярними; якщо при цьому осі обох парабол мають однаковий напрям (важаючи за напрям осі параболи той, який іде від її вершини до фокуса), то утворюється еліптичний п., якщо осі протилежно напрямлені — гіперболічний п.

ПАРАВАН [*< фр. paravent ширма*] — *мор.* пристрій для запобігання зіткненню корпусу корабля з міною під час його руху (*параванний запобіжник типу траля*).

ПАРАГЕНЕЗИС [гр. *para біля, при + genesis зародження*] — спільне утворення деяких груп мінералів, що зустрічаються разом у земній корі, напр. *пирит, халькоприт, свинцевий блиск та ін.*

ПАРАГРАМА [*< гр. paragramma приписка, додаток*] — 1) заміна однієї букви або одного слова іншим; 2) гра слів.

ПАРАГРАФ [гр. *paragraphe*] — 1) частина тексту, що починається з нового рядка і має самостійне значення; іноді відмічається знаком §; 2) самий знак §; 3) фігура в катанні на ковзанах, де кожна нога по черзі лишає слід в $\frac{3}{4}$ вісімки.

ПАРАД¹ [фр. *parade*] — 1) построння військ і проходження їх урочистим маршем на ознаменування важливих подій державного і військового значення; 2) урочистий похід, огляд, напр. фізкультурний п.; 3)* свято, торжество.

ПАРАД² [*< фр.; див. парировати*] — у фехтуванні, боротьбі й боксі — прийом захисту від атаки противника.

ПАРАДІГМА [*< гр. paradeigma прилад, зразок*] — 1) *грам.* зразок відмінювання або дієвідмінювання,

система форм одного й того ж слова; 2) приклад з історії, взятий для доказу, порівняння.

ПАРАДНИЙ — прикм. від сл. *парад*¹; урочистий, призначений для урочистих, випадків.

ПАРАДОКС [< гр. *paradoxos* несподіваний] — 1) своєрідна думка, що різко розходиться з загальноприйнятою, суперечить (іноді тільки зовні) здоровому розумові; 2) в науці — несподіване явище, що не відповідає звичайним уявленням.

ПАРАДОКСАЛЬНИЙ — що має властивості *парадокса*, в парадоксом.

ПАРАЗИТ [< гр. *parasitos* дармоїд, блюдолиз] — 1) *біол.* організм, що живе на поверхні або всередині іншого організму (живителя) і живиться за рахунок останнього; 2) * що живе за рахунок експлуатації чужої праці, напр. клас буржуазії, поміщиків; дармоїд.

ПАРАЗИТАРНИЙ — властивий *паразитизму*.

ПАРАЗИТИЗМ [< гр.] — 1) *біол.* явище, яке полягає в тому, що один організм (паразит) живе на іншому (живителі) або всередині його і живиться за його рахунок; 2) * існування коштом чужої праці, дармоїдство; п. властивий усім експлуаторським класам.

ПАРАЗИТОЛОГІЯ [< гр. *logos* поняття, вчення] — наука, що вивчає паразитів (див. *паразит* 1) і явища *паразитизму*.

ПАРАЛАКС [< гр. *parallaxis* ухилення] — 1) перспективне (позірне) зміщення розглядуваного об'єкта, викликане зміною точки спостереження; 2) *астр. п.* світла — кут, під яким з центра світла видно радіус Землі, проведений в дану точку земної поверхні (добовий п.), або екваторіальний радіус Землі (горизонтальний п.); кут, під яким з зірки видно піввісь земної орбіти, зветься річним *паралаксом*.

ПАРАЛЕЛЕПЕД [гр. *parallelepipedon* < *eipēdon* площина] — шестигранник, всі грані якого — *паралелограми*.

ПАРАЛЕЛІЗМ [гр. *parallelismos*] — 1) *геом.* рівновіддалення одної від одної прямих ліній і пло-

щин; 2) * незмінне співвідношення і супутність двох явищ, дій, напр. підвищення дисципліни і ріст успішності в роботі, навчанні; 3) аналогія, схожість, спільність характерних рис; виконання двома особами, установами або організаціями однієї і тієї ж роботи без погодження одної з одною.

ПАРАЛЕЛОГРАМ [гр. *parallēlogrammon*] — чотирикутник, протилежні сторони якого *паралельні* (отже і рівні).

ПАРАЛÉЛЬ [< гр. *parallēlos* що йде поруч] — 1) *геом.* кожна з прямих ліній, що паралельні даній, тобто лежать в одній площині з нею і при продовженні (в обидві сторони) ніколи з нею не перетинаються; 2) *геогр.* кожне з мислено проведених на земній кулі кіл, всі точки яких однаково віддалені від *екватора*; 3) *військ.* траншея, рів уздовж фортеці; 4) * зіставлення, порівняння.

ПАРАЛÉЛЬНИЙ — 1) що має властивості *паралелі*; 2) що йде поруч, супутній, відповідний; п-н і пр-я м і — пр-я м, що лежать в одній площині і при продовженні не перетинаються; п-н а в а л ю т а — грошова система з двома або кількома валютами, які є однаково, без обмеження, законним платіжним засобом, і без встановленого законом співвідношення вартості між валютними металами; п-н е сп о л у ч е н н я г а л ь в а н і ч н и х е л е м е н т і в — *ел.* сполучення кількох елементів, при якому всі позитивні полюси сполучаються одним провідником, а негативні — другим; п-н е сп о л у ч е н н я п р о в і д н и к і в — таке сполучення, при якому початки всіх провідників сполучаються в одній точці, а кінці їх — у другій.

ПАРАЛІЗУВАТИ [фр. *paraliser* < гр. *paralysis* розслаблення] — ослаблювати чию-небудь дію, знесилювати, припиняти чию-небудь діяльність.

ПАРАЛІЧ [< гр. *paralysis* розслаблення] — 1) *мед.* випадіння *функції* якого-небудь органу внаслідок ураження нервової системи; 2) * втрата здатності до дії, розбитість; став повного застою, бездіяльності.

ПАРАЛОГІЗМ [гр. *paralogismos*] — хибний умовивід в результаті логічних помилок, порушення законів правильного мислення (пор. *софізм*).

ПАРАМАГНІТНИЙ [гр. *para* біля, коло + *magnetний*] — *фіз.* той, що слабо притягується до полюсів магніту; *п.-н* речовини — речовини, що мають слабі магнітні властивості, напр. повітря, алюміній, платина та ін. (пор. *ферромагнітний*).

ПАРАМЕТР [*<* гр. *parametron* що відмірює] — *мат.* стала величина, виражена буквою, що зберігає своє сталє значення лише в умовах даної задачі.

ПАРАМЕТРИТ [гр. *para* біля, коло, навколо + *metra* матка] — запалення навколоматкової клітковини (*параметрія*).

ПАРАМНІЗІЯ [гр. *para* біля, коло + *mnēsis* спогад] — обмани пам'яті, «обманні спогади»; розлад пам'яті, при якому події, що відбуваються зараз, здаються вже пережитими колись.

ПАРАНГОН [фр. *parangon* букв. те, що може бути зразком] — брильянт, дорогоцінний камінь, перлина без дефектів.

ПАРАНДЖА [ар.] — верхній одяг, без якого мусульманським жінкам у Середній Азії не дозволялося виходити з дому, — довгий широкий халат з довгими фальшивими рукавами; *п.* накидалася на голову, а обличчя прикривалося волосяною сіткою (*чачван*); *п.* — символ безправ'я і закріпачення східної жінки. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка визволила жінку від рабства, у середньоазійських республіках СРСР жінки скинули паранджу.

ПАРАНЕФРИТ [гр. *para* біля, коло, навколо + *perithos* нирка] — запалення навколониркової клітковини (жирової капсули нирки).

ПАРАНОІЯ [*<* гр. *paranoia* божевілля] — хронічна психічна хвороба; характеризується нав'язливими маячними ідеями, а іноді також і *галюцинаціями*.

ПАРАНОМІЯ [*<* гр. *paranomía* протизаконня, беззаконня] — суспільність у законах.

ПАРАНТІЗ [фр. *parenthèse* вставне слово, дужка *<* гр. *parenthesis* вставляння] — *друж.* фігурна дужка для об'єднання кількох слів або рядків, гол. ч. у таблицях.

ПАРАНТРОП [гр. *para* біля + *anthropos* людина] — викопна людиноподібна мавпа, близька до *австралопітека*; рештки парантропа знайдені в Півден. Африці.

ПАРАПЕТ [іт. *parapetto*] — 1) огорожа, поруччя вздовж чого-небудь, загорода, що захищає від падіння, напр. над фасадом будинку по краю дахів, на мостах і т. д.; 2) *заст. військ.* вал для захисту від ворожих пострілів.

ПАРАПЛЕГІЯ [гр. *para* вздовж + *plexis* зв'язування] — *мед.* параліч обох нижніх або верхніх кінцівок.

ПАРАСИМПАТИЧНА нервова система — частина *вегетативної нервової системи*; бере участь у регуляції діяльності внутрішніх органів, тонуусу кровоносних судин та ін.; по її волокнах з центральної нервової системи проводяться імпульси, що сповільнюють серцебиття, стимулюють секрецію травних залоз, звуження зіниці і т. д.

ПАРАСОЛЬ [фр. *parasol*] — 1) зонтик від сонця; 2) *заст. моноплан* особливої будови.

ПАРАСКЕНІЙ [гр. *paraskēnion*] — в старогрецькому театрі — бічні флігелі, що прибудовувалися до сцени (палатки для передодягання акторів) і мали виходи на площадку (оркестру) для виступу хору античної трагедії і комедії.

ПАРАТАКСИС [*<* гр. *parataxis* встроювання поряд] — *грам.* сурядність (речень).

ПАРАТИФ [*<* гр. *para* біля, коло] — гостра заразна хвороба, в своєму перебігу схожа на черевний тиф і спричинювана мікробами, близькими до збудника черевного тифу.

ПАРАФ [фр. *paraphe*] — 1) розчерк у підпису; 2) скорочений підпис, ініціали.

ПАРАФІН [фр. *paraffine* *<* лат.] — суміш твердих вуглеводнів; здобувається з нафти і продуктів сухої перегонки бурого вугілля, торфу та ін.; застосовується в свічковому,

сірникового та інших виробництвах, для апретури шкіри, просочування паперу, виготовлення масел та ін.

ПАРАФІНОТЕРАПІЯ [див. *парафин + терапия*] — *мед.* метод теплового лікування легкоплавким очищеним парафіном у формі ванн, пов'язок, грілок.

ПАРАФАЗА [< гр. *paraphrasis* описовий зворот; опис] — 1) передача своїми словами, переказ чужих текстів, думок і т. п.; 2) *муз.* твір, що складається з розробленого переказу якої-небудь музичної теми, запозиченої з іншого музичного твору.

ПАРАФУВАТИ [фр. *parapher*] — підписувати договір (гол. ч. міжнародний) початковими буквами імені й прізвища (ініціалами) осіб, що брали участь у його виробленні, на підтвердження попередньої договореності, до офіційного підписання.

ПАРАХРОНІЗМ [гр. *para* всупереч, проти + *chronos* час] — хронологічна помилка, віднесення дати якої-небудь події до пізнішого часу, ніж вона насправді була.

ПАРАШУТ [фр. *parachute* < *parer* запобігати + *chute* падіння] — 1) прилад для сповільнення швидкості падіння тіл з великої висоти; розкритий п. має форму великого зонта; застосовується для стрибків з літальних апаратів (літака, дрижабля) і для скидання вантажів; ранцевий п. винайдений у Росії Г. Котельниковим у 1911 р.; 2) механізм, що запобігає падінню підйомної кліті (у шахті, *ліфті*) в разі обриву каната.

ПАРАШУТИЗМ — вивчення правил і практики користування *парашутом*, парашутний спорт.

ПАРАШУТИСТ — той, хто робить стрибок з *парашутом*.

ПАРАШУТНИ частини — десантні (див. *десант*) військові частини, що користуються *парашутами* для приземлення на території ворога.

ПАРВЕНЮ [фр. *parvenu*] — вискокочка, людина, що пробилася у верстви привілейованих або багатих людей буржуазного суспільства і прагне їх наслідувати.

ПАРГЕЛІЙ [гр. *para* біля, коло + *hēlios* сонце] — несправжні сонця і місяці, світлі плями на небі по обидва боки від світила на відстані 22°, 46° або 90°, що утворюються внаслідок заломлення променів у льодових кристаликах, завислих в *атмосфері*.

ПАРДОН [фр. *pardon*] — 1) прощення, пощада; 2) пробачте!, вибачте!, даруйте!

ПАРЕЗ [< гр. *pareisis* ослаблення] — *мед.* неповний параліч, не випадіння, а ослаблення функції якого-небудь органу.

ПАРЕЙЗАЗВР [гр. *pareia* шок + *sauros* ящірка] — великий (до 2½ м довжини) виковний плазун з групи *котилозаврів* з масивним тілом на товстих п'ятипалих ногах.

ПАРЕМІЯ [гр. *paroimia*] — притча, вислів; уривок з біблії.

ПАРЕНТЕРАЛЬНИЙ [гр. *para* вздовж, мимо + *enteron* кишка] — *мед.* п. спосіб — спосіб введення в організм лікарських та інших речовин, обминаючи шлунково-кишковий тракт, напр. підшкірне впроркування, внутрішнє вливання та ін.

ПАРЕНХІМА [гр. *para* поруч, біля + *enchyma* вливе, розлите] — 1) *анат.* специфічна тканина якого-небудь органу, що виконує його основну функцію; протиставиться опорному кістякові цього органу, що складається з сполучної тканини; 2) *бот.* тканина рослин, яка складається з клітин, більш-менш однаково розвинених у довжину, ширину і товщину; зустрічається в усіх органах рослин.

ПАРЕНХІМАТОЗНИЙ — зв'язаний з *паренхімою*, що складається з паренхіми; п-ні органи — масивні внутрішні органи, що не мають порожнин (печінка, селезінка).

ПАРЕСТЕЗІЯ [гр. *para* вздовж + *aisthēsis* відчуття] — *мед.* відчуття оніміння, поколювання, повзання мурашок і т. ін., не зумовлене зовнішнім подразненням.

ПАРІК [гр. *paroikos*] — у Візантії — залежний селянин.

ПАРІРУВАТИ [< фр. *parer* відбивати] — 1) відбивати удар у фех-

туванні та інших видах спорту, захищатися; 2) * відбивати нападки або доводи противника у спорі.

ПАРИТЕТ [< лат. *paritas* (*paritatis*) рівність] — 1) рівноцінність; співвідношення між валютами в золоті; 2) рівність, рівне відношення, однакове становище.

ПАРИТЕТНИЙ [< лат.; див. *paritet*] — на п-н и х н а ч а л а х — на початку рівності, рівного представництва сторін.

ПАРІ [фр. *pari*] — укладена між двома або кількома особами, що сперечаються, умова про яке-небудь зобов'язання, що падає на того з них, хто буде неправим; і т и в п а р і — битися об заклад.

ПАРІСТАЛЬНИЙ [< лат. *parietalis* стінний] — *анат.* належить до стінок якої-небудь порожнини тіла (напр. черевної), пристінковий.

ПАРІЯ [інд.] — в Індії — людина, позбавлена всяких прав, що належить до найбільш гнобленої верстви населення; * безправна, знедолена, пригноблена людина.

ПАРК [англ. *park*] — 1) великий декоративний сад, гай з доріжками для гуляння, з майданчиками для ігор і т. ін.; 2) місце для стоянки і ремонту залізничних, трамвайних вагонів, автобусів, літаків; 3) сукупність рухомого складу в тій чи іншій галузі транспортного господарства (напр., а в т о м о б і л ь н и й п. — наявні автомобілі); 4) *військ.* а) місце, устатковане для стоянки гармат, бойових, спеціальних і транспортних машин, для обслуговування їх і проведення при них занять; б) стаціонарний або рухомий склад військово-технічного майна (звичайно артилерійського), що іноді включає також ремонтні майстерні; в) організаційна одиниця в складі транспортних (обозних) частин, яка відає підвезенням боєприпасів та іншого військово-технічного майна.

ПАРКЕРИЗАЦІЯ [< вл. н.] — інакше ф о с ф а т у в а н н я — *тех.* спосіб забезпечення металевих виробів від *корозії* зануренням їх у розчин *фосфатів* з наступним промачуванням або покриванням спеціальним лаком.

ПАРКЕТ¹ [фр. *parquet*] — підлога з нефарбованих дощочок (букових, дубових), щільно укладених у вигляді геометричного рисунка, а також самі ці дощочки.

ПАРКЕТ² [фр. *parquet* (*d'élevage*)] — приміщення для тримання кроликів невеликими групами.

ПАРКІ [лат. *Parcae*] — 1) в староримській міфології — три богині людської долі; те саме, що в старогрецькій міфології — *моїри*; 2) * доля, фатум.

ПАРЛАМЕНТ [нім. *Parlament*, англ. *parliament*, фр. *parlement* < *parler* говорити] — 1) виборний вищий законодавчий орган у буржуазних країнах, що забезпечує інтереси експлуататорських класів; зовні має демократичну форму, а на ділі здійснює диктатуру буржуазії. В Англії зветься парламентом, в США — конгресом, у Швеції — риксдагом, у Норвегії — стортингом і т. д. П. в більшості країн складається з двох палат. В Англії перша палата зветься палатою громад, друга — палатою лордів. В США перша палата зветься палатою представників, друга — сенатом. Формально обидві палати рівноправні, але на ділі другій палаті дають нерідко більше прав, ніж першій; 2) *іст.* а) в Англії в середні віки — станovo-представницька установа, що виникла в 13 ст.; б) у Франції до буржуазної революції 18 ст. — найвища судова установа.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ — буржуазний державний лад в країнах, в яких формально за конституцією *парламентові* (див.) належить керівна роль у системі державних органів.

ПАРЛАМЕНТАРІЙ [нім. *Parlamentarier*] — член *парламенту*.

ПАРЛАМЕНТАРНИЙ — що відноситься до *парламентаризму*, що управляється відповідно до парламентаризму.

ПАРЛАМЕНТЕР [фр. *parlementaire*] — особа, уповноважена однією з воюючих сторін для ведення переговорів з другою; згідно з міжнародним правом особа парламентарера недоторканна.

ПАРНАС [гр. *Parnassos*] — 1) висока гора в Греції, на якій, за

увяненнями стародавніх греків, жили *Аполлон* і *музи*; на схилі Парнасу стояв храм, присвячений Аполлонові (Дельфійський храм); 2) * сукупність поетів якої-небудь країни, якогонебудь народу; з і й т и н а П. — стати поетом.

ПАРОД [гр. *parodos*] — у старогрецькому театрі: а) вихід і вступна пісня хору; б) прохід між амфітеатром і *парасценієм* (див.).

ПАРОДИСТ — автор *пародій*.

ПАРОДІЮВАТИ — 1) писати літературну *пародію* на кого-небудь; 2) висміювати, показувати в смішному вигляді.

ПАРОДІЯ [гр. *parōdia* < *para* проти + *ōdē* пісня, спів (*буке.* пісня навпаки)] — 1) жартівливе або глузуливе наслідування якого-небудь твору мистецтва з додержанням зовнішньої форми і тону останнього; 2) зовнішнє наслідування, що перекручує суть; відхилення від суті при зовнішній відповідності.

ПАРОДОНТОЗ [гр. *par(a)* біля, при, коло + *odus (odontos)* зуб] — інакше *альвеолярна піорея* — прогресуюча втрата кісткової речовини (атрофія) зубних ямочок з наступним гнійним запаленням їх і ясен; спричиняється до розшитування і випадання зубів.

ПАРОКСИЗМ [< гр. *paroxysmos* подразнення] — 1) припадок, приступ хвороби; загострення хворобливого процесу, яке виникає раптово; 2) гостра форма переживання якого-небудь почуття, напр. п. гніву, відчаю.

ПАРОЛЬ [< фр. *parole* слово, мова] — 1) *військ.* умовне секретне слово, яке, будучи сказане тим, хто наближається або зустрінутий, є для начальника караулу, для сторожової охорони або розвідки засобом пізнати своїх; на кожний день встановлюється новий п.; 2) секретне умовне слово або фраза в конспіративних нелегальних організаціях, таємних товариствах і т. д. для розпізнавання своїх членів.

ПАРОНОМАЗІЯ [гр. *paronomasia* < *para* біля + *onomazō* називаю] — стилістична фігура, що полягає в постановці поряд слів, дещо співзвучних, але неоднакових значен-

ням, напр. «Стих і стух стук сердець» (М. Бажан).

ПАРОТИТ [гр. *para* біля, близько + *us (ōtos)* вухо] — запалення привушної залози, завушниця; п. е п і д е м і ч н и й (свинка) — гостре різне захворювання, яке виявляється припуханням привушних залоз, підвищенням температури, загальним нездужанням.

ПАРСЕК [див. *пар(алакс)* + *сек(унда)*] — *астр.* одиниця вимірювання зоряних відстаней, що дорівнює 3,26 світлового року (3,084 × 10¹⁸ км); визначається як відстань, для якої річний паралакс дорівнює 1 секунді дуги.

ПАРСИЗМ — релігія стародавніх персів, те саме, що й *маздеїзм*.

ПАРТЕЙТАГ [нім. *Parteitag*] — назва з'їздів політичних партій в Німеччині.

ПАРТЕНОГЕНЕЗ [гр. *parthenos* незаїмана + *генез(ис)*] — *біол.* вид статевого розмноження, при якому жіноча статеві клітина (яйце) розвивається без запліднення. Природний п. характерний для розвитку багатьох безхребетних (коловерток, ракоподібних, комах), а також деяких нижчих (напр., *спірогіра*) і вищих (напр., кульбаба, манжетка) рослин. Штучний п. вперше спостерігав російський учений А. А. Тихомиров у 1886 р. (у шовковичного шовкопряда).

ПАРТЕНОКАРПІЯ [гр. *parthenos* незаїмана + *karpos* плід] — *бот.* розвиток плодів (що не мають насіння) без запліднення, напр. у деяких сортів *груш*, *мандаринів* та ін.

ПАРТЕР [фр. *parterre* *бука.* на землі] — 1) місця в залі для глядачів, розміщені рядами паралельно до сцени; в театрах 16—17 ст. — стоячі місця перед сценою; 2) відкрита частина саду або парку, прикрашена газонами, квітниками, басейнами, фонтанами, статуями і т. ін., розміщеними в певній системі; 3) *сл.* у боротьбі — положення, коли борець або лежить на килими, або стоїть на колінах і спирається на килим руками.

ПАРТИЗАН [фр. *partisan*] — учасник збройної боротьби в тилу ворожої армії, який діє в складі до-

кою, прибуттям, напр. нова п. книг; 3) повна гра від початку до кінця, напр. п. у шахи; 4) муз. окремо виписаний або надрукований голос оркестрового, хорového або оперного твору; 5) в буржуазному суспільстві — шлюб, переважно з розрахунку.

ПАРТНЕР [англ. partner] — 1) учасник у грі; 2) товариш, компаньйон.

ПАРФОРС [$\langle$ фр. *par force* силою] — колючий нашийник для мисливських і службових собак.

ПАРФОРСНИЙ — прикм. від сл. *парфорс*; насильний, посиленний, напружений; п - н а і з д а — верхова їзда з фігурами і перешкодами (здебільшого в цирку); п - н е п о л ю в а н н я — полювання з гончаками на звіра.

ПАРФЮМЕРІЯ [фр. *parfumerie* $\langle$ *parfum* приємний запах; духи] — ароматичні й косметичні товари (духи, одеколон тощо).

ПАРЦЕЛЯ [фр. *parcelle* букв. частинка] — дуже маленька земельна ділянка (див. також *парцельний, парцелярний*).

ПАРЦЕЛЯЦІЯ — розбивка землі на дрібні ділянки (*парцели*).

ПАРЦЕЛЬНИЙ, ПАРЦЕЛЯРНИЙ — розбитий на невеличкі ділянки (*парцели*); п а р ц е л я р н е г о с п о д а р с т в о — одна з форм роздрібненого дрібного і найдрібнішого селянського господарства, що ведеться за допомогою примітивних знарядь виробництва. В умовах капіталізму переважна частина селянських господарств являє собою парцели. Парцелярне господарство поступово витісняється великою земельною власністю і відроджується знову за рахунок розорення середніх селянських господарств. В СРСР, де назавжди скасовано приватну власність на землю і створено соціалістичне, найбільше в світі сільське господарство, парцелярне землеволодіння ліквідоване.

ПАРЦІАЛЬНИЙ [сер.-лат. *partialis* $\langle$ *pars* (partis) частина] — частковий, окремих; п - н и й т и с к газу або пари в суміші — той тиск, який мав би цей газ або пара, якби він сам займав весь об'єм суміші.

ПАРЧА [перс.] — тканина, вироблена з шовку і золотих або срібних ниток (т. зв. канителі).

ПАРЮРА [фр. *parure*] — головний жіночий убір з дорогішими прикрасами.

ПАС¹ [$\langle$ фр. (je) *passé* (я) пропускаю (гру)] — в карточній грі — відмовлення від активної участі в даній здачі карт або визнання програшу.

ПАС² [$\langle$ англ. *pass* передавати] — у спортивних іграх — передача м'яча одним гравцем іншому.

ПАСАЖ [фр. *passage*] — 1) крита галерея з рядом магазинів, яка має виходи на паралельні вулиці; 2) музична фігура, що проходить у швидкому темпі, утворювана розвиненням або повторенням одного якогонебудь мотиву; 3) окреме місце в тексті книги, статті, промові; 4) мед. прищеплювання бактерій від однієї тварини іншій; 5) в робочому кіносенарії — малозначна сцена переходу виконавців з однієї обстановки в іншу, що потрібна лише для більшої зв'язності дії; 6) * несподівана подія, несподіваний поворот справи.

ПАСАЖНИЙ інструмент [$\langle$ фр. *passage* прохід] — астрономічний інструмент для спостереження проходження світила через якунебудь вертикальну площину, звичайно *меридіан*.

ПАСАКАЛІЯ [іт. *passacaglia*] — старовинний італійський танець повільного руху, тридольного розміру; характерною особливістю музики пасакалі є фраза, що настійливо повторюється в басовому голосі.

ПАСАТИ [нім. *Passat*(wind), *одн.*] — постійні північно-східні вітри у північній і південно-східній у південній півкулях, що дують в області між тропіками і екватором.

ПАСАТІЖІ [$\langle$ фр.] — універсальні кліщі, що об'єднують у собі плоскогубці, кусачки, газові кліщі, різак для друку і викрутку.

ПАСЕІЗМ [$\langle$ фр. *passé* минуле] — пристрасть до минулого, милування ним при зовні байдужому, а на ділі ворожому ставленні до сучасного, до прогресу; відсталість поглядів, консерватизм.

бровольчого загону з місцевого населення. Масовий партизанський рух має дуже важливе значення як одна з форм всенародної боротьби проти іноземних загарбників, а також під час громадянських воєн — у боротьбі народних мас проти гнобительських класів. Мета партизанських дій — знищення живої сили і техніки ворога, руйнування його комунікацій, лівий зв'язку, складів та інших об'єктів воєнного значення, захоплення штабів, добування відомостей для регулярних військ і т. ін. Приклад партизанської боротьби величезного масштабу, що організована була і провадилась під керівництвом КПРС, — героїчні дії народних месників-партизанів на території тимчасово окупованих ворогом областей під час Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників у 1941—1945 рр.

ПАРТИКУЛЯРІЗАЦІЯ — здійснення прагнень до *партикуляризму*.

ПАРТИКУЛЯРИЗМ [< лат. *particularis* окремиї] — прагнення окремих частин, областей буржуазної держави до якомога більшої незалежності від центра, до недогортанності місцевих, спеціальних прав, привілеїв.

ПАРТИКУЛЯРНИЙ [< лат. *particularis* окремиї] — 1) приватний, що не перебуває на державній службі; 2) цивільний, не формений.

ПАРТИТУРА [іт. *partitura*] — сукупність партій (див. *партія* ² 4) багатоголосного музичного твору (для оркестру, хору і т. д.), що пишуться одна під одною на певних лінійках, в порядку розподілу голосів.

ПАРТІЯ ¹ політична [фр. *parti*, нім. *Partei*, англ. *party* < лат. *pars* (*partis*) частина, група] — найбільш активна частина класу, об'єднана в політичну організацію, що виражає інтереси свого класу і керує його боротьбою з іншими класами. В класовому суспільстві боротьба між ворожими класами неминує стає боротьбою політичною. «Найбільш цільним, повним і оформленим вираженням політичної боротьби класів є боротьба партій» (Ленін). В капіталістичному су-

спільстві існує кілька буржуазних і дрібнобуржуазних партій, що відбивають різні інтереси і суперечності окремих класів і груп; всі ці партії прагнуть до збереження і увічнення капіталістичного ладу і вороже виступають проти робітничого класу і трудящих мас. Найбільш реакційною і агресивною з усіх буржуазних партій була гітлерівська фашистська партія (див. *фашизм*, *націонал-соціалісти*). Тепер опорою найчорнішої реакції є «демократична» і «республіканська» партії США, англійські консерватори — партії монополістичного капіталу та імперіалістичної агресії. Керівництво правих соціалістичних партій виступає як агентура міжнародного імперіалізму і насамперед американського імперіалізму, який прагне до світового панування шляхом нової загарбницької війни. Особливе місце серед сучасних політичних партій займає партія нового типу, партія робітничого класу — *комуністична партія* (див.), яка веде боротьбу за знищення капіталістичного ладу і за створення комуністичного суспільства. Інтереси робітничого класу і трудящих представляє тільки комуністична партія. В СРСР існує одна політична партія — Комуністична партія Радянського Союзу, яка забезпечила створення могутньої соціалістичної держави і побудову соціалістичного суспільства. В СРСР немає антагоністичних класів, а в тільки два дружніх класи — робітники і селяни. Тому в СРСР немає соціальної бази для існування кількох партій, в СРСР може існувати тільки одна партія — Комуністична партія Радянського Союзу, яка безумовно дбає про задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб усього радянського народу. В країнах народної демократії комуністичні і робітничі партії успішно керують будівництвом соціалізму.

ПАРТІЯ ² [< лат. *pars* (*partis*) частина, група] — 1) група осіб, зібраних або виділених з якоїсь певної мети, загін, напр. п. землекопів; 2) певна кількість предметів, здебільшого пов'язаних з відправ-

ПАСИ [фр. *passes*] — одноманітні рухи руками над обличчям хворого — прийом для доведення його до стану *гіпнозу*.

ПАСИВ [*лат. passivus* недіяльний] — 1) сукупність боргів і зобов'язань підприємства (протилежн. *актив* ²); 2) * те, що становить негативний бік якого-небудь явища, справи; 3) *грам.* пасивний стан.

ПАСИВАЦІЯ, ПАСИВУВАННЯ [*лат. passivus* недіяльний] — створення тонкої плівки окислів на поверхні металів, щоб уберегти їх від *корозії*.

ПАСИВНИЙ [*лат. passivus*] — байдужий, безвольний, бездіяльний (протилежн. *активний*); *п. торговельний баланс* — переважання довозу над вивозом; *п. не виборче право* — право бути обраним у народні представники, на відміну від *активного виборчого права*.

ПАСИЛІНГВА [*гр. pas* весь, всякий + *лат. lingua* мова] — одна з штучних міжнародних мов; не набрала поширення.

ПАСИФІЗМ — див. *пацифізм*.

ПАСИФЛОРА [*лат. passio* страждання, пристрасть + *flos* (Floris) квітка] — мучениця, *кавалерська зірка* — рід тропічних витких рослин з красивими квітками; *п. розводиться як декоративна*.

ПАСИЯ [*фр. passion* пристрасть < *лат. passio* страждання] — об'єкт пристрасті, кохана.

ПАСКВІЛЬ [*нім. Pasquill* < *вл. н. it. Pasquino* статуя в Римі, на якій було заведено вивішувати сатиричні вірші на злобу дня] — твір образливого, наклепницького характеру.

ПАСКВІЛЬНИЙ [*лат. pasquillus*] — наклепницький, образливий, плямучий, ганебний.

ПАСКВІЛЯНТ — автор *пасквіля*.

ПАСПАРТУ [*фр. passe-partout* букв. проходить скрізь] — 1) спершу — ключ, що підходить до всіх замків, відмичка; 2) картонна рамка з вирізом посередині для портрета, гравюри; в книгах, журналах — листок з дупкого паперу (іноді з орнаментальною рамкою), на який наклеюють ілюстрацію.

ПАСТА [*лат. pasta* тісто] — тістоподібна маса, напр. зубна п.

ПАСТЕЛЬ [*фр. pastel* < *ит. pastello*] — 1) м'які кольорові олівці, що виготовляються з фарби, крейди і зв'язуючої речовини; 2) художній твір, виконаний такими олівцями.

ПАСТЕРИЗАТОР — котел з подвійними стінками і кришкою, що щільно закривається, для *пастеризації* рідин.

ПАСТЕРИЗАЦІЯ [*лат. n.;* див. *пастерівський*] — нагрівання органічних рідин (напр., молока або консервів у закупорених банках) з метою їх знешкодження до температури, при якій мікроорганізми втрачають свій шкідливий вплив, але зберігаються вітаміни, смакові та ін. корисні властивості рідин.

ПАСТЕРІВСЬКИЙ [за ім'ям франц. бактеріолога Л. Пастера (Pasteur), 1822—1895] — *п. ке шеплення* — запобіжне шеплення проти сказу; *п. станції* — пункти, заклади для проведення пастерівських шеплень проти сказу.

ПАСТИЛА [*лат. pastilla* коржик] — рід цукерок тістоподібного вигляду з протертих і зварених з цукром фруктів; найчастіше виготовляється з протертих яблук а цукром і білками.

ПАСТИЛАЖ [*фр. pastillage*] — 1) в кулінарії — фігурний виріб з тіста, цукру та ін.; 2) фігура з розім'ятої і випаленої глини.

ПАСТОЗНІСТЬ [*ит. pastoso* < *лат.*] — особливість живописної фактури, що відзначається жирними, густими мазками пензля по поверхні картини.

ПАСТОЗНИЙ [*лат. pastosus*] — *мед.* тістоподібний, забрезклий (про ткианині організму).

ПАСТОР [*нім. Pastor* < *лат. pastor* пастух, пастир] — протестантський священик.

ПАСТОРАЛЬ [*фр. pastorale* < *лат. pastoralis* пастуший] — 1) твір (гол. ч. драматичний), що фальшиво і слащаво змальовує просте пастуше життя; 2) в 16 ст. — невеликі багатоголосні музичні сценки на сюжет з життя пастухів і пастушок; *набули особливого розвитку у Франції в 17 ст.*

ПАСТОРЕ́ЛЬ [прованс. *pastorela*] — середньовічний вірш у формі розмови лицаря з пастушкою або пастуха з пастушкою.

ПАСУВА́ТИ¹ [< фр.; див. *pac*¹] — 1) у карточній грі — відмовлятися від участі в розигранні даної здачі карт або залишати гру; 2) * здаватися, визнавати себе програмою.

ПАСУВА́ТИ² [< англ.; див. *pac*²] — *сп.* у футболі та інших іграх з м'ячем — передавати м'яч членові своєї команди.

ПАСЬЯ́НС [< фр. *patience* терпіння] — розкладання карт за певними правилами, часто з метою ворожіння.

ПАТ¹ [фр. *pat*] — у шаховій грі — таке становище, при якому гравець не може зробити свого чергового ходу, не підставивши під удар свого короля (який поки що не перебуває під ударом), і при якому партія вважається нічиєю.

ПАТ² [< фр. *pâte ticté*] — рід мармеладу.

ПАТЕНТ [< лат. *patens* (*patentis*) відкритий, явний] — 1) свідоцтво, що його видає уряд винахідникові на право виключного користування зробленим винаходом; 2) документ на право займатися торгівлею або промислом; 3) п. консульський — документ, який одержує консул від свого уряду, коли призначається в іншу країну, і який посвідчує його повноваження (див. *консул* 3); 4) санітарний п. — свідоцтво, що видається суднам закордонного плавання про санітарний стан судна і портів відправлення та заходження.

ПАТЕНТОВА́НИЙ — закріплений *патентом*; визнаний офіційно.

ПАТЕ́Р [< лат. *pater* батько, отець] — назва католицького священника, а також звертання до нього.

ПАТЕТИ́ЧНИЙ [гр. *pathētikos*] — пристрасний, повний почуття, повний *пафосу*, зворушливий.

ПАТИ́НА [фр. *patine*] — наліт зеленого, бурого або синього кольору, що утворюється з часом під впливом вологості повітря на предметах з бронзи; іноді відтворюється спеціально на художніх творах; напр., п. наноситься на гіпсовий зліпок з бронзової скульптури і т. д.

ПАТИ́НУВА́ТИ [фр. *patiner*] — наносити *патину*.

ПАТОГЕНЕ́З [гр. *pathos* страждання + *genesis* походження] — *мед.* відділ *патології*, що вивчає причини виникнення і розвитку хворобливого процесу в організмі.

ПАТОГЕ́ННИЙ [гр. *pathos* страждання + *genos* народження] — хвороботворний; п-ні мікроби — мікроби, що викликають у людини і тварин хвороби.

ПАТОГІСТИ́ЧНИЙ [гр. *pathos* страждання + *gnōstikos* що розпізнає] — п-на ознака, п. с им п т о м — *мед.* характерна, відмінна ознака даної хвороби.

ПАТО́ЛОГ — спеціаліст з *патології*.

ПАТОЛОГІ́ЧНИЙ [< гр.; див. *патологія*] — хворобливий, ненормальний; п-на а н а т о м і я — наука, що вивчає зміни будови тканин і органів під впливом хвороби.

ПАТОЛО́ГІЯ [гр. *pathos* страждання + *logos* поняття, вчення] — *мед.* наука про хворобливі процеси і стани організму; з а г а л ь н а п. вивчає всі взагалі патологічні процеси, що зустрічаються в організмі; с п е ц і а л ь н а п. вивчає процеси, що спостерігаються при окремих хворобах.

ПАТРИМОНІА́ЛЬНИЙ [лат. *patrimonialis*] — спадковий, родовий.

ПАТРИМОНІ́УМ, ПАТРИМОНІ́Й [лат. *patrimonium*] — спадкове, родове майно.

ПАТРИ́СТИКА [< гр. *pater* (*patros*) батько, отець] — релігійна філософія т. зв. «отців церкви» (перші віки н. е.), що розробляла і «обгрунтовувала» християнські догмати.

ПАТРИ́ЦІЙ [лат. *patricius*] — 1) у стародавньому Римі — член багатих, знатних, корінних римських родів, що тримали в своїх руках громадські землі, мали повноту влади і протиставили себе *плебеям*; 2) у середні віки — особа, яка належала до міської (купецької) аристократії в німецьких імперських вільних містах.

ПАТРИ́ЦЯ — рельєфна форма для друкування або тиснення (в протилежність заглибленій *матриці*).

ПАТРІАРХ [гр. patriarchēs] — 1) прабатько, родоначальник; 2) глава роду в родовому суспільстві (див. *патріархат*); 3) вища духовна особа в деяких християнських церквах.

ПАТРІАРХАЛЬНИЙ — 1) що відноситься до часів *патріархату*; 2) * зв'язаний з старовиною, вірний старим традиціям, звичаям, стародідівським.

ПАТРІАРХАЛЬНІСТЬ [< гр.; див. *патріархальний*] — первісна простота звичаїв; застарілість.

ПАТРІАРХАТ [< гр. patriarchēs глава роду] — епоха розвитку первісно-общинного ладу, що замінила *матріархат*; характеризується батьківським (патріархальним) родом, в якому лік походження спорідненості ведеться по чоловічій лінії і чоловік займає панівне становище в суспільному виробництві і в суспільстві. П. склався в умовах розкладу первісно-общинного ладу і формування відносин класового суспільства.

ПАТРІОТ [< гр. patriōtēs земляк, співвітчизник] — людина, що любить свою батьківщину, віддана своєму народові, готова на жертви і робить подвиги в ім'я інтересів своєї батьківщини (див. *патріотизм*).

ПАТРІОТИЗМ [< гр. patriōtēs земляк < patris батьківщина, вітчизна] — любов до батьківщини, до вітчизни; одне з найглибших почуттів, закріплених віками і тисячоліттями; почуття патріотизму, любов до батьківщини і відданість їй віддавна властиві народним масам; охоплені цим почуттям, трудящі маси піднімалися і піднімаються на боротьбу проти національного і класового гніту, проти чужоземних завойовників і гнобителів; носителями справжнього патріотизму є робітники і трудящі маси на чолі з комуністичними і робітничими партіями; **радянський п.** — безмежна любов радянського народу до Соціалістичної Батьківщини, єднання всіх братніх народів навколо Комуністичної партії і Радянського уряду. Радянський п. — п. вищого типу. Матеріальною основою радянського патріотизму є соціалістична система

господарства, соціалістична власність на засоби виробництва, соціалістичні виробничі відносини. Політичною основою радянського патріотизму є радянський державний лад, соціалістична демократія — демократія вищого типу. Ідейною основою радянського патріотизму є марксизм-ленінізм. Радянський патріотизм — могутня рушійна сила в розвитку і зміцненні СРСР, де здійснена рівноправність рас і націй, дружба народів, морально-політична єдність радянського народу. Проявом животворного радянського патріотизму були героїчні подвиги радянського народу в тилу і на фронті в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії. У післявоєнний час п. проявляється в творчій праці робітничого класу, радянського селянства та інтелігенції, спрямованій на будівництво комунізму. Натхненником і організатором могутнього патріотичного руху мас є Комуністична партія Радянського Союзу. В радянському патріотизмі виявлене усвідомлення трудящими переваги соціалістичного ладу і соціалістичної культури над капіталістичним ладом і культурою. Радянський патріотизм несумісний з низькопоклонством перед буржуазною культурою, чужий буржуазному націоналізму і космополітизму. Радянський п. — вищий вияв пролетарського *інтернаціоналізму*.

ПАТРІОТИЧНИЙ — прийнятний *патріотизмом*.

ПАТРОН¹ [< лат. patronus захисник, покровитель] — 1) у стародавньому Римі — видний римський громадянин (у найдавніші часи — з *патриціїв*), покровитель залежних від нього (часто численних) *клієнтів* і вільновідпущеників та їх захисник на суді; 2) у пізніших римлян — колишній пан-рабовласник щодо вільновідпущеного раба; 3) * взагалі — покровитель, захисник; 4) в капіталістичних країнах — хазяїн підприємства.

ПАТРОН² [< фр. patron трафлет, викройка] — 1) у вогнепальній зброї — з'єднання капсуля, порохо-

вого заряду, кулі або снаряда з гільзою в одно ціле — у н і т а р н и й п.; 2) запобіжна оболонка циліндричної форми з картону або металу; 3) у токарному і свердильному верстаті — затискач для закріплення оброблюваних предметів (а іноді — інструмента); встановлюється на обертовій частині (шпинделі) верстата; 4) у швейному та інших ремеслах — зразок для викройки, трафаретка; 5) п. л а м п о в и й — пристрій для приєднання електричних ламп до електросітки і для живлення їх струмом.

ПАТРОНАЖ [*< фр. patronage* покровительство, захист] — організований нагляд за розвитком і вихованням дитини в умовах домашньої обстановки, що проводиться спеціальними установами (див. також *патронат* 3).

ПАТРОНАТ [лат. *patronatus*] — 1) у стародавньому Римі — система матеріальної залежності *клієнтів* від патронів (див. *патрон*¹), що встановлювалася останніми в інтересах здобуття політичного впливу; 2) * покровительство, захист; 3) в СРСР — передача на виховання в сім'ї трудящих дітей-сиріт, дітей, що втратили зв'язок з батьками, і т. д. на добровільних началах за договором між держорганами охорони здоров'я, народної освіти і т. д. і особою, що бере *п а т р о н о в а н у* дитину.

ПАТРОНЕСА [фр. *patronesse* *< лат.*] — у буржуазному суспільстві — жінка-покровителька, що займається *філантропією*, благодійниця.

ПАТРОНІМІЯ [гр. *patēr (patros)* батько + *онома ім'я*] — іменування за предками батьківської лінії.

ПАТРОНТАШ [нім. *Patrontasche*] — сумка для рушничних патронів.

ПАТРУЛЬ [фр. *patrouille*] — довір; невеликий збройний загін, що рухається за встановленим маршрутом або в певному районі для огляду місцевості, підтримування порядку або для посилення охорони.

ПАТУА [фр. *patois*] — місцеве нареччя у Франції.

ПАУЗА [лат. *pausa* *< гр. pausis* припинення] — 1) перерва, тимча-

сове припинення; 2) у музичному письмі — знак, що визначає тривалість перерви в звучанні.

ПАУПЕР [*< лат. pauper* бідний] — жебрак, людина, яка не має ніяких засобів існування (див. також *паупериація*).

ПАУПЕРИЗАЦІЯ [*< лат.; див. pauper*] — масове зубожіння населення — неминучий супутник капіталізму, що експлуатує трудящі маси.

ПАУПЕРИЗМ [*< лат.; див. pauper*] — зубожіння трудящих мас у країнах капіталізму; є наслідком дедалі більшої експлуатації їх і безробіття.

ПАУШАЛЬНИЙ [нім. *pauschal*] — взятий гуртом; п - н а к і л ь - к і с ь т ь — загальна кількість.

ПАФОС [*< гр. pathos* почуття, пристрасть] — пристрасне натхнення, піднесення.

ПАХІДЕРМИ [*< гр. pachydermos* товстошкірий] — товстошкірі тварини.

ПАХІДЕРМІЯ [*< гр. pachydermia* товстошкірість] — патологічне потовщення шкіри, слоновість.

ПАХІМЕНІНГІТ [гр. *pachys* товстий + *менінгіт*] — запалення твердої оболонки головного або спинного мозку.

ПАХІПОДИ [гр. *pachys* товстий + *pus (podos)* нога] — товстоногі тварини.

ПАХІТОСА [ісп. *pajilla*] — тонка цигарка з тютюну, загорнутого в листок кукурудзи.

ПАЦИФІЗМ [*< лат. pacificus* умиротворяючий] — буржуазна політична течія, яка намагається прищепити трудящим хибну думку про можливість забезпечити постійний мир при збереженні капіталістичних відносин і відриває боротьбу за мир від боротьби проти реакційної політики імперіалістів, яка породжує війни, від боротьби проти міжнародного імперіалізму. П. виступає проти всяких воєн, в тому числі й справедливих, революційних і національно-визвольних, сприяючи тим самим імперіалістичним, загарбницьким, несправедливим війнам. Заперечуючи революційні дії мас, пацифісти обманюють трудящих і прикривають пустим

базиканням про мир підготовку імперіалістичних воєн буржуазією. Паціфістські лозунги використовуються імперіалістами та їх правосоціалістичними агентами для проведення своєї агресивної політики. Прикриваючись паціфізмом, імперіалісти, як укаже Н. В. Сталін, «ставлять собі лише одну мету: обманути маси дзвінками фразами про мир для того, щоб підготувати нову війну... Паціфізм потрібен буржуазії для маскування. В цьому маскуванні — головна небезпека паціфізму». П. докорінно протистоїть масовому міжнародному рухові за мир, боротьбі проти політики милітаризму та імперіалістичних воєн. Щоб усунути неминучість воєн, треба знищити імперіалізм.

ПАЦИФІКАЦІЯ [лат. *pacificatio*] — втихомирення каральними заходами (повстання, народного заворушення).

ПАЦИФІСТ [фр. *pacifiste* < лат.] — прихильник *паціфізму*.

ПАЦІЄНТ [< лат. *patiens* (*patientis*) той, хто терпить] — хворий, що лікується у лікаря.

ПАЧУЛІ [неправильно *п а т ч у л і*] — остигдська рослина з родини губоцвітих, яку культивують у радянських субтропіках для добування ефірного масла, яке використовується в парфюмерії.

ПАША [тур. *paşa*] — титул вищих військових і цивільних сановників у колишній султанській Туреччині, в Єгипті і деяких інших мусульманських країнах.

ПАШТЕТ [польськ. *paszтет*] — особливим способом приготовлений фарш з дичини, м'яса, печінки та ін.; слоїстий пиріг з начинкою з такого фаршу.

ПАЯЦ [іт. *pagliaccio*] — балаганний блазень, скоморох.

ПЕБРИНА [прованс. *pebrino* < лат. *pireg* перець] — заразна хвороба шовковиків, при якій вони вкриваються чорними плямочками і здаються посипаними перцем, звідси і назва хвороби.

ПЕГАС [гр. *Pégasos* < *pegē* джерело] — 1) у старогрецькій міфології — крилатий кінь *Зевса*; від удару копита Пегаса на горі *Гелікон* ні-

бито забило чудесне джерело 1) *покрена*, вода якого давала натхнення поетам; 2) * *осідлати Пегаса* — писати вірші, стати поетом; 3) *астр.* велике сузір'я північної півкулі неба.

ПЕГМАТИТ [< гр. *pegma* (*pegmatos*) міцний зв'язок] — крупнозерниста вивержена гірська порода, що складається переважно з польових шпатів і кварцу; застосовується у скляній і керамічній промисловості.

ПЕДАГОГ [гр. *paidagōgos*] — вихователь(ка), вчитель(ка), викладач(ка), спеціаліст у галузі *педагогіки*.

ПЕДАГОГІКА [гр. *paidagōgikē*] — наука про виховання і навчання підростаючого покоління. Радянська педагогіка базується на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії і має на меті підготувати всебічно розвинених, культурних, освічених, високоідейних, стійких, безмежно відданих Комуністичній партії, Радянській Батьківщині будівників комунізму.

ПЕДАГОГІЯ [гр. *paidagōgia*] — виховання і навчання дітей.

ПЕДАЛЬ [фр. *pédale* < лат. *pes* (*pedis*) нога] — 1) важіль, що приводиться в рух ногою (у верстаті, в автомобілі, велосипеді, літаку та ін.); 2) *муз.* у органа — пристрій для гри ногами (клавіатура для *ped*); у фортепіано — два важелі, що приводяться в рух ногами: права п. знімає *демпфери* з усіх струн, внаслідок чого зачеплена струна звучить довше і сильніше; ліва п. служить для ослаблення звуку; у арфи — 7 педаль, служать для моментального перестроювання.

ПЕДА́НТ [фр. *pédant* < іт. *pedante* букв. педагог, учитель] — 1) буквоїд, формаліст у науці; 2) людина, що відзначається надмірною, перебільшеною акуратністю, дотримується порядку до дрібниць, вперто додержує формального, зовнішнього порядку, часто не вникаючи в суть справи.

ПЕДА́НТИ́ЗМ або **ПЕДА́НТИ́Ч-НІСТЬ** [< фр.; див. *педант*] — дріб'язкова точність.

ПЕДА́НТИ́ЧНИЙ — проїнятий *педантизмом*; властивий *педантам*.

ПЕДЕЛЬ [нім. Pedell] — 1) слугач при суді в середні віки; 2) молодший службовець при вищих учбових закладах у дореволюційній Росії, що стежив за поведінкою учнів.

ПЕДЕРАСТІЯ [гр. paiderastia] — статеве збочення — мужолозтво, статеві зносини між чоловіками.

ПЕДИКУЛЬОЗ [< лат. pediculus воша] — вошивість.

ПЕДИКЮР [фр. pédicure < лат. pes (pedis) нога + cura дбання, догляд] — спеціальний догляд за пальцями ніг (виведення мозолів, чищення і полірування нігтів).

ПЕДІАТР — лікар дитячих хвороб, спеціаліст з *педіатрії*.

ПЕДІАТРІЯ [гр. pais (paidos) дитина + iatrea лікування] — мед. наука про дитячі хвороби, методи їх лікування та запобігання.

ПЕДОГЕНЕЗ [гр. pais (paidos) дитина + genesis народження, походження] — біол. форма розмноження, при якій в тілі личинки розвиваються незапліднені яйцеклітини (див. *партеногенез*); зустрічається у деяких безхребетних тварин. П. відкрив російський учений М. П. Вагнер у 1862 р.

ПЕДОЛОГІЯ [гр. paides діти + logos поняття, вчення] — лженаука про виховання підростаючого покоління, що дуже поширилась у буржуазних країнах (особливо в США). Перекручуючи закони розвитку дітей, п. намагається обґрунтувати впливом спадковості і якогось незмінного середовища соціальну нерівність, породжувану буржуазним ладом. Буржуазна п. ставить своїм завданням з метою збереження панування експлуаторських класів довести особливу обдарованість і особливі права на існування експлуаторських класів і «вищих рас» і, з другого боку, фізичну і духовну нібито приреченість трудящих класів і «нижчих рас» (див. *расизм*). Реакційна, расистська суть педології повністю викрита в СРСР постановою ЦК ВКП(б) від 4/VII 1936 р.

ПЕДОМЕТР [лат. pes (pedis) нога + гр. metreo міряю] — крокомір, апарат, що автоматично відлічує

число кроків; застосовується для визначення довжини пройденої відстані.

ПЕЗЕТА — див. *песета*.

ПЕЗО — див. *песо*.

ПЕЙЗАЖ [фр. paysage < pays місцевість, країна] — 1) у мистецтвах — зображення природи (див. також *ландшафт*); 2) краєвид, характер місцевості.

ПЕЙЗАЖИСТ [фр. paysagiste] — художник, спеціаліст в галузі *пейзажу*.

ПЕЙЗАН(ИН), ПЕЙЗАНКА [< фр. paysan селянин] — фальшиво, слащаво змальований селянин (селянка) у художніх творах кінця 18 і початку 19 століть.

ПЕК [англ. peck] — 1) тверда або напівтверда плавка маса, що утворюється як залишок при розгонці дьогтю, кам'яновугільної смоли і т. д.; залежно від вихідної сировини розрізняють пек кам'яновугільний, нафтовий, торфовий та ін.; застосовується для виготовлення вугільних брикетів, ізоляційних лаків, для покриття тротуарів і мостових, просочування картону та ін.; 2) міра зернового хліба та інших сипких тіл в Англії, що дорівнює 2 *галонам*.

ПЕКТИНИ [< гр. pēktos зсідлий, драглистий] — органічні речовини рослин; при кип'ятінні з цукром і фруктовими соками п. утворюють драгли-желе; в цукрових буряках, яблуках, агрусі та ін.; застосовуються у кондитерському виробництві.

ПЕКУЛІЙ [< лат. peculium власність, майно] — в стародавньому Римі — рухоме і нерухоме майно, яке на певних умовах рабовласник давав у користування залежним від нього особам, зберігаючи власність на майно.

ПЕЛАГІЧНИЙ [гр. pelagikos; — морський, що утворився від діяння моря; п-на область — водойми відкритого моря; п-ні організми — тварини і рослини (водорості), що населяють відкрите море; п-ні відклади — геол. відклади відкритого моря віддалік від берегів, що складаються з органогених осадів (глобігериновий, радіолярійовий та інші мули) шонайдрібніших мінеральних частинок,

що приносяться з суші вітрами і морськими течіями, та з космічного пилу (червона глибоководна глина).

ПЕЛАГРА [лат. *pellis* шкіра, шкура + гр. *agra* схоплювання] — хронічна хвороба (*авітаміноз*), спричинювана нестачею в організмі вітаміну В₂; проявляється ураженнями шкіри, шлунково-кишкового каналу (блювання, понос) та психічними розладами.

ПЕЛАРГОНІЯ, ПЕЛАРГОНІЙ [< гр. *pelargos* чорногуз] — рід рослин з родини геранієвих; деякі південноафриканські види розводять у кімнатах як декоративні під назвою герані; у субтропіках у відкритому ґрунті розводять так звану герань рожеву для добування запашного ефірного масла.

ПЕЛЕНГ¹ [гол. *peiling*] — кут між напрямом компасної стрілки і напрямом, у якому видно даний предмет або чути звук.

ПЕЛЕНГ² [гол.] — стрій або бойовий порядок, при якому літаки або ланки літаків стояться один за одним уступами (під кутом).

ПЕЛЕНГАТОР — 1) мор. прилад, що встановлюється на кришці котелка суднового компаса; служить для вимірювання кутівих напрямів (*пеленгі*) за компасом на різні види з судна предмети; 2) див. *радіопеленгатор*.

ПЕЛЕНГУВАТИ — 1) мор. визначати кут між напрямом компасної стрілки і напрямом на який-небудь предмет (див. *пеленг*¹); 2) рад. визначати місцеперебування передавальної радіостанції за допомогою *радіопеленгаторів*; визначати місце джерела звуку за допомогою звуко-вловлювачів.

ПЕЛІКАН [лат. *pelecanus* < гр. *pelekanos*] — великий водяний птах з ряду веслоногих, з довгою тонкою шиєю, величезним дзьобом і великим розтяжним мішком під нижньою щелепою; живе в теплих країнах, добре плаває, живиться рибою.

ПЕЛІКУЛА [< лат. *pellicula* шкірка] — оболонка деяких одноклітинних організмів (джгутикових, війчастих інфузорій).

ПЕЛІТИ [< гр. *pelos* глина] — тонкозернисті осадові породи одно-

рідного виду, гол. ч. глинисті, з розміром часток менше 0,01 мм.

ПЕМЗА [англ. *pumice* < лат. *pumex*] — *мін.* губчаста, піздрювата, дуже легка сіра маса, продукт вулканічної діяльності (швидко застигла лава); застосовується для полірування і шліфування, в будівельній промисловості (гол. ч. для виготовлення пемзобетону).

ПЕМОФІГУС [< гр. *pemphix* (*pemphigos*) пухир] — п у х и р ч а т и й л и ш а й — тяжке шкірне захворювання, що характеризується утворенням пухирів на шкірі і слизових оболонках.

ПЕНАЛ [нім. *Pennal* < лат. *penna* перо] — довгастий ящикок для зберігання ручок, пер, олівців.

ПЕНАЛ(Ь)ТИ [англ. *penalty* *букв.* покарання, штраф] — у футболі — штрафний удар у ворота з відстані 11 м.

ПЕНАТИ [лат. *Penates*] — у стародавніх римлян — боги, покровителі сім'ї і домашнього вогнища; * р і д н і п. — рідна домівка, домашнє вогнище.

ПЕНГЕ [угор.] — грошова одиниця Угорщини, в 1946 р. замінена *форинтом*.

ПЕНЕЛОПА [гр. *Penelopē*] — 1) дружина старогрецького міфічного героя троянської війни Одиссея, яка лишилася вірною своєму чоловікові під час його двадцятирічної відсутності; 2) * вірна дружина.

ПЕНЕПЛЕН [фр. *pénèplaine* *букв.* майже рівнина] — *геол.* невисока хвиляста поверхня з вирівненим рельєфом, що утворилася в результаті тривалого руйнування гірської області процесами вивітрювання.

ПЕНЕТРОМЕТР [див. *пенетрометрія*] — прилад для вимірювання проникності в'язких тіл, встановлення ступеня м'якості *бітуминозних* речовин, малярних фарб, жирів, мазей, пластичних мас, замазок.

ПЕНЕТРОМЕТРІЯ [лат. *penetrare* проникати + гр. *metreo* міряю] — способи вимірювання в'язкості тіл.

ПЕНІТЕНЦІАРІЙ [< сер.-лат. *poenitentarius* покаюний, виправний] — 1) священник, який сповідає тих, що каються, в особливих випадках з доручення римського папи

або єпископа; 2) духовна установа в Римі, що дозволяє ім'ям папи відпущення гріхів і дає диспенсації, тобто індивідуальне звільнення даної особи від чинності певного закону (напр., усунення перешкод до шлюбу) або від виконання зобов'язань морального порядку (звільнення від даної обітниці); 3) на початку 19 ст. — назва особливої системи тюрми в Англії і Америці.

ПЕНІТЕНЦІАРНИЙ [сер.-лат. *penitentiarius*] — *юр.* що стосується покарання, переважно кримінального.

ПЕНЦИЛІН [лат. *Penicillinum*] — лікувальний препарат (*антибіотик*), що добувається з деяких видів плісеневого грибка *пеніцила*; застосовується при лікуванні ряду хвороб, особливо гнійно-септичних процесів. Вперше на лікувальні властивості півлі вказав російський професор А. Г. Полотебнов (1872 р.).

ПЕННИ [англ. *penny*, фін. *penppi*] — 1) англійська дрібна монета, що дорівнює $\frac{1}{12}$ шилінга, або $\frac{1}{240}$ фунта стерлінгів; 2) фінська монета, що дорівнює $\frac{1}{100}$ марки.

ПЕНС — див. *пенні 1*.

ПЕНСІОН [фр. *pension* < лат. *pensio* (*pensionis*) платіж] — див. *пенсія*.

ПЕНСІОНЕР [фр. *pensionnaire* < лат.] — той, хто одержує *пенсію*.

ПЕНСІЯ [< лат. *pensio* платіж] — форма матеріального забезпечення громадян коштом держави у встановлених законом випадках. В СРСР є пенсії по старості, по інвалідності, сім'ям померлих і загиблих на фронті годувальників, персональна пенсія та ін.

ПЕНСНЄ [фр. *pince-nez* < *pincer* защемити + *nez* ніс] — окуляри без завушних дужок, що тримаються на носі з допомогою пружини, яка запискує перенісся.

ПЕНТА... [< гр. *pentē* п'ять] — у складних словах означає «п'яти...», напр. *пентаедр*.

ПЕНТАГОН [гр. *pentagōnon*] — 1) *геом.* п'ятикутник; 2) п'ятикутний будинок, в якому у Вашингтоні міститься військове міністерство США; в переносному розумінні — військове міністерство США.

ПЕНТАГОНАЛЬНИЙ [< гр.] — *геом.* п'ятикутний.

ПЕНТАГРАМА [*пента...* + гр. *gramma* риса, лінія] — 1) п'ятикутник, на сторонах якого побудовані рівнобедрені трикутники; в старовину — символ досконалості; 2) в середній віці — магічний знак, що зображався на *амулетах*.

ПЕНТАГРИД [*пента...* + англ. *grid* сітка] — див. *геотод*.

ПЕНТАЕДР [*пента...* + гр. *hedra* основа, поверхня, сторона] — п'ятигранник; тіло, обмежене п'ятьма площинами.

ПЕНТАМЕТР [гр. *pentametros*] — розмір вірша, що буває звичайно в поєднанні з *гекзаметром*; складається з двох рівних половин, з яких кожна має два *дактилі* і один наголошений склад (в античному віршванні — два дактилі і один довгий склад), напр.: «Діва над[вічним струм]к[ом] вічно печ[альна сидіть» (Пушкін).

ПЕНТАТЛОН [гр. *pentathlon* < *pentā* п'ять + *athlon* змагання] — класичне спортивне п'ятиборство в стародавній Греції: стрибки у довжину, біг, метання диска, метання списа і на закінчення — боротьба двох кращів.

ПЕНТАТОНІКА [див. *пента...* + *тоніка*] — музична система, побудована на п'ятиступінній гамі без півтонів; лежить в основі народної музики — китайської, татарської, шотландської, негритянської та ін.

ПЕНТОД [< гр. *pentē* п'ять] — електронна лампа, що має 5 *електродів*: анод, катод і три сітки; відзначається універсальністю застосування.

ПЕНТОЗИ [< гр. *pentē* п'ять] — прості вуглеводи (сахарі) з п'ятьма атомами вуглецю в молекулі (арабіноза, ксиліоза та ін.).

ПЕНЧИНГБОЛ [англ. *punching ball*] — м'яч типу футбольного, що підвішується на довгій пружині до стелі і відтягується знизу вірьовкою, перекинутою через блок коло підлоги; застосовується для тренування в боксі.

ПЕНЬЮАР [фр. *peignoir*] — ранкове жіноче плаття, рід капота.

ПЕОН¹ [< гр. *paidōn* гіми (ша

честь якого-небудь бога)] — віршова чотирискладова стопа; розрізняють чотири пеони, відповідно до місця наголосу в стопі: при наголосі на першому складі — пеон перший, при наголосі на другому складі — пеон другий і т. д.; в античному віршуванні — стопа з трьох коротких і одного довгого складу такої ж структури.

ПЕОН ² [*<* ісп. *peon* поденщик, польовий робітник] — у країнах Латинської Америки, в південних штатах США — селянин, с.-г. робітник, що перебуває в напіврабській (кабальній) залежності від поміщика-роботодавця.

ПЕОНАТ — система кабальної, примусової праці пеонів (див. *пеон*²), юридично скасована, але фактично збережена в країнах Латинської Америки і в південних (населених переважно неграми) штатах США.

ПЕПІНЬЄРКА [*<* фр. *pépinière* розсадник] — в царській Росії — дівчина, що закінчила середній закритий учбовий заклад (жіночий інститут) і залишена при ньому для педагогічної практики.

ПЕПЛУМ [лат. *perlum*] — у стародавній Греції і стародавньому Римі — верхній жіночий одяг з легкої тканини в складках, без рукавів, який одягали поверх туніки.

ПЕПСИН [*<* гр. *pepsis* травлення] — фермент шлункового соку, що розщеплює білки при кислотній реакції на *альбумози* і *пептони*.

ПЕПТИЗАЦІЯ [*<* гр. *peptos* зварений, переварений, перетравлений] — процес переходу нерозчинної речовини в стан колоїдного розчину за допомогою особливих речовин — *пептизаторів*, напр. пептизація жирів під впливом жовчі.

ПЕПТОНИ [*<* гр. *peptos* зварений, переварений, перетравлений] — фізл. продукти первинного розщеплення білків (разом з *альбумозами*) при травленні.

ПЕР [*<* фр. *pair* рівний] — в епоху *феодалізму* — звання представників вищої верстви *феодалів*, особливо у Франції і Англії, які мали право вимагати «суду рівних» для розв'язання судових справ. Пізніше з *перів* утворилася верхня палата пар-

ламенту у Франції, Англії (палата лордів), Японії, причому звання *пера* стало спадковим. У Франції *перство* було остаточно скасоване після революції 1848 р.

ПЕРВЕРСІЯ [лат. *perversio*] — збочення, особливо в статевій сфері.

ПЕРГАМЕН — те саме, що *пергамент* 1, 2.

ПЕРГАМЕНТ [гр. *pergamēnos* *<* Pergamos м. Пергам у Малій Азії] — 1) шкіра тварин, спеціально оброблена; використовується для барабанів, кісетів тощо; раніше застосовувалася для письма; 2) документ, написаний на такому матеріалі; 3) те саме, що *пергаментний папір*.

ПЕРГАМЕНТНИЙ — зроблений з *пергаменту*; *п-н и й* (пергаментований) *папір* (рослинний пергамент) — оброблений сірчаною кислотою папір, що не пропускає жирів і вологи; застосовується як пакувальний та ізоляційний матеріал, а також для друкування цінних документів і т. ін.

ПЕРГАМІН [*<* гр.; див. *пергамент*] — прозорий тонкий папір, схожий на пергаментний, застосовується як пакувальний матеріал.

ПЕРГІДРОЛЬ [лат. *per* через, *per*... + гр. *hydro* вода] — 30-процентний водний розчин перекису водню.

ПЕРИГЕЙ [гр. *peri*... близько + *gē* земля] — *астр.* найближча до Землі точка місячної орбіти.

ПЕРИГЕЛІЙ [гр. *peri*... близько + *hēlios* сонце] — *астр.* найближча до Сонця точка орбіти планети або комети.

ПЕРИДЕРМА [гр. *peri*... близько + *derma* шкіра] — *бот.* зовнішня покривна тканина деревної кори, що заміняє *епідерміс* на стовбурах, вітах і корінні дерев та кущів; *п.* буває і в деяких трав'яних рослин, напр. на бульбах картоплі.

ПЕРИКІМБІЙ [гр. *peri*... близько + *kamбий*] — *бот.* шар або кілька шарів клітин, що лежать між центральним циліндром і *ендодермою* кореня; від нього беруть початок бічні корені.

ПЕРИКАРД [гр. *peri*... коло, навколо + *kardia* серце] — *анат.* навколосерцева сумка, серозна оболонка, що вкриває серце.

ПЕРИКАРДІТ запалення навколосерцевої сумки (*перикарда*).

ПЕРИКАРПІЙ [гр. peri... коло, навколо, близько + karpos плід] — *бот.* оплодень.

ПЕРИМЕТР [гр. perimetros] — *геом.* 1) границя плоскої фігури; 2) довжина границі плоскої фігури, напр. периметр многокутника є сума довжин його сторін.

ПЕРИПАТЕТИЗМ — вчення *перипатетиків*, послідовників старогрецького філософа Арістотеля (384—322 рр. до н. е.), що хитався між матеріалізмом і ідеалізмом.

ПЕРИПАТЕТИК [< гр. peripatētikos той, що прогулюється] — учень або послідовник старогрецької філософської школи Арістотеля, для вчення якого характерні читання між матеріалізмом і ідеалізмом, діалектикою і метафізикою; назва походить від того, що, за переказом, Арістотель мав звичку викладати свою філософію під час прогулянок.

ПЕРИПЕТІЯ [гр. peripeteia] — раптова зміна в житті, несподіване ускладнення, складна обставина.

ПЕРИПТЕР [гр. peripteron < peri навколо + pteron крило] — будова, особливо античний храм, з усіх боків оточена колонадою, *портиком*.

ПЕРИСКОП [< гр. periskopeō дивлюсь навколо, оглядаю] — оптичний прилад для спостереження за поверхнею моря з підводного човна, що пливе під водою на невеликій глибині; *п і х о т н и й* (т р а н ш е й н и й) п. застосовується для спостереження за місцевістю з окопу (траншеї).

ПЕРИСКОПІЧНІ *стекла* [< гр. periskopeō дивлюсь навколо, оглядаю] — стекла для окулярів, опуклі з одного боку і ввігнуті або плоскі з другого.

ПЕРИСТАЛЬТИКА, ПЕРИСТАЛЬТИЧНИЙ *рух* [< гр. peristaltikos обхоплюючий, стискаючий] — червоподібні рухи порожнистих органів (кишок, шлунка, сечовода), внаслідок скорочення їх мускулатури; завдяки перистальтиці здійснюється пересування вмісту цих органів.

ПЕРИСТИЛЬ [< гр. peristylon

оточений колонами] — в античній архітектурі — колонада, *портик*, галерея навколо відкритого простору — площі, двору, саду і т. ін.

ПЕРИТОНІТ [< гр. peritonion очеревина] — запалення очеревини.

ПЕРИФЕРИЧНИЙ — той, що на *периферії*, на поверхні; *окраїнний*, віддалений від центра.

ПЕРИФЕРІЯ [< гр. periphēreia околиця, окружність] — 1) *мат.* границя фігури; 2) зовнішня частина чого-небудь на відміну від центральної його частини; 3) частина країни, області, краю, віддалена від центра; *окраїна*; *провінція*.

ПЕРИФРАЗА [фр. périphrase < гр. peri навколо + phrasō говорю] — передача смислу якого-небудь мовного звороту або речення іншими словами, напр.: замість «він пішов додому» — «він попрямував до свого житла»; іноді не обмежується передачею смислу, а прагне до уточнення або до більшої наочності.

ПЕРІ — у перській міфології — добра фея, що охороняє людей від «злих духів».

ПЕРІАКТИ [гр. periaktos] — у старогрецькому театрі — декорації у вигляді тригранних обертових призм.

ПЕРІЕКІ [гр. periōikoi *буке*, сусіди] — неовноправні громадяни в Спарті, потомки стародавніх ахейців, відтіснених завойовниками на окраїні.

ПЕРІОД [< гр. periodos обхід, кругообертання] — 1) проміжок часу, що охоплює який-небудь закінчений процес; 2) *астр.* проміжок часу, за який проходять усі *фази* якого-небудь процесу, що повторюється, напр. руху небесного тіла по його орбіті, обертання планети навколо своєї осі, зміни блиску перемінної зірки і т. д.; 3) *мат.* група цифр, що повторюються, в періодичному десятковому дробу; *п. ф у н к ц і ї* — число, на яке можна міняти значення незалежного змінного, не змінюючи при цьому значення *функції*, напр. число градусів, через яке тригонометрична *функція* повторює свої значення; 4) *лінгв.* велике складне речення, яке при читанні розпадається за інтонацією на дві частини — «підвищення» і «зниження», напр. в

поемі М. Рильського «Молодість»; 5) геол. проміжок часу, протягом якого утворились геологічні осади системи (див. *система* 7).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ [< гр.; див. *період*] — поділ історичних процесів, явищ на основні періоди.

ПЕРІОДИЧНИЙ [гр. *periodikos*] — що з'являється через певні проміжки часу, в певні строки, що повертається, знов настає; п. дріб — десятковий дріб, у якого безмежно повторюється одна цифра або група цифр, напр. $\frac{1}{3} = 0,333\dots$, інакше позначається 0,(3); п-на функція — функція, що повторює свої значення в певних проміжках; п-на система елементів — *хім.* відкритий в 1869 р. великим російським хіміком Д. І. Менделєєвим (1834—1907) закон, який є фундаментальним законом хімії і говорить, що властивості хімічних елементів перебувають в періодичній залежності від їх порядкових номерів; п-на система класифікувала елементи і дала можливість Менделєєву досить точно передбачити ряд властивостей ще не відкритих елементів.

ПЕРІОСТ [гр. *peri...* близько + *osteon* кістка] — *анат.* надкісткова плівка, надкісниця.

ПЕРІОСТИТ [< гр.; див. *періост*] — запалення надкісниці.

ПЕРКУСІЯ [< лат. *percussio* постукування] — *мед.* метод дослідження організму для визначення стану і положення внутрішніх органів на підставі звуку від вистукування поверхні тіла молоточком або пальцями.

ПЕРКУТУВАТИ [< лат. *percutere* ударяти, постукувати] — *мед.* робити *перкусію*, досліджувати постукуванням.

ПЕРЛ [фр. *perle*] — 1) перлина; 2) друкарський шрифт, *кегель* (розмір якого дорівнює 5 пунктам (1,88 мм); 3) * єдине в своєму роді, щось зразкове (іноді вживається іронічно).

ПЕРЛМҀТР [нім. *Perlmutter*] — речовина, з якої утворюються внутрішні шари черепашок молюсків, головним чином перлових скоюок, і яка складається з вуглекислого

кальцію з домішкою органічних сполук; п. широко використовується для дрібних виробів — прикрас, гудзиків і т. ін.

ПЕР-ЛАШЕЗ [фр. *Père-Lachaise*] — кладовище в Парижі, яке було однією з останніх твердинь героїчних захисників Паризької Комуні 1871 р., що полягли 27 травня 1871 р. в бою з контрреволюційними версальськими військами. Щороку в день мужньої загибелі славних бійців першої пролетарської революції робітничий клас Парижа на чолі з комуністами проводить демонстрацію біля Стіни комунарів на кладовищі Пер-Лашез.

ПЕРЛВЕЙС [нім. *Perlweiß*] — свинецьове білило, підфарбоване синькою.

ПЕРЛІНЬ [гол. *paardelijjn*] — *мор.* корабельний прядив'яний канат, завтовшки від 10 до 15 сантиметрів по окружності.

ПЕРЛИТ [фр. *perlite*] — *мет.* одна з структурних складових сталі, яка являє собою найдрібнішу суміш (евтектоїд) заліза (*фериту*) і карбїду заліза (*цементиту*).

ПЕРЛЮСТРАЦІЯ [< лат. *perlustrare* переглядати] — розпечатування і перегляд листів без відома адресата.

ПЕРЛЮСТРУВАТИ [< лат. *perlustrare* переглядати] — розпечатувати й переглядати листи без відома адресата.

ПЕРМАЛОЙ [англ., фр. *permalloy*] — залізо-нікельовий сплав з домішкою вуглецю, кремнію, марганцю; має велику магнітну проникність.

ПЕРМАНЕНТНИЙ [лат. *permanens* (permanens)] — постійний, безперервний; п-на революція — безперервна революція; ідею п-ної революції висунули Маркс і Енгельс у 1850 р.; вони твердили, що пролетаріат, взявши участь у буржуазній революції як керівник селянства і всіх трудящих мас, повинен продовжувати революційну боротьбу до того часу, поки він не повалить всіх експлуататорів, поки не здійснить соціалістичної революції і не встановить своєї диктатури. Ленін творчо розвинув цю ідею,

створивши вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. За цим вченням пролетаріат веде революційну боротьбу «на чолі всього народу і особливо селянства — за повну свободу, за послідовний демократичний переворот, за республіку! На чолі всіх трудящих і експлуатованих — за соціалізм!»; «від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не спинимось на півдорозі» (Ленін). Марксистську ідею п-ної революції треба відізнати від в корені ворожої їй контрреволюційної «теорії» п-ної революції, висунутої в 1905 р. Троцьким і Парвусом, які вважали, що селянство вороже робітничому класові і що перемога соціалістичної революції в Росії без державної підтримки пролетаріату інших країн неможлива. Троцький заперечував диктатуру пролетаріату, необхідність і можливість союзу робітників і селян; він не вірив у сили робітничого класу, заперечував можливість перемоги пролетарської революції в Росії і побудови соціалістичного суспільства в одній країні. В. І. Ленін і Й. В. Сталін до кінця викрили меншовицьку, контрреволюційну суть теорії найлютішого ворога народу Троцького. Комуністична партія Радянського Союзу, відстоявши диктатуру пролетаріату, забезпечила перемогу Великої Жовтцевої соціалістичної революції і спрямувала творчі сили народу на побудову соціалістичного суспільства.

ПЕРМЕАМЕТР [лат. permeare проходить наскрізь + гр. metreo міряю] — фіз. прилад для вимірювання магнітної проникності (магнітопровідності) тіл.

ПЕРМУТИТИ [фр. permutite] — природні і штучні мінеральні речовини, за хімічним складом — алюмосилікати натрію і калію; застосовуються для очищення води, зниження її твердості, видалення солей заліза і марганцю і т. ін.

ПЕРНЦІОЗНИЙ [< лат. pernicius згубний, небезпечний] — мед. злоякісний, напр. п-н а н е м і я — злоякісне недокрів'я.

ПЕРОН [фр. pergon] — 1) на залізничній станції — платформа, до якої підходять і від якої відходять пасажирські поїзди; 2) низька кам'яна тераса, часто з піддашком, яка примикає до будинку.

ПЕРПЕНДИКУЛЯР [< лат. perpendicularis прямовисний] — пряма лінія, що утворює прямий кут з даною прямою або площиною.

ПЕРПЕНДИКУЛЯРНИЙ — який в *перпендикулярно*; прямовисний, що утворює прямі кути з даною прямою або площиною.

ПЕРПЕТУУМ-МОБІЛЕ [< лат. perpetuum mobile що перебуває у вічному русі] — уявний «вічний двигун», що суперечить основним законам фізики.

ПЕРСЕИДИ [< вл. н.; див. *Персей*] — метеорний потік, що спостерігається в серпні; має *радіант* в сузір'ї Персея.

ПЕРСЕЙ [гр. Perseus] — 1) міфічний старогрецький герой, син Юпітера і Данаї, який переміг страшну горгону *Медузу*; 2) *астр.* сузір'я північної півкулі неба.

ПЕРСЕФОНА [гр. Persephonē] — у старогрецькій міфології — богиня, яка уособлювала сили землі, володарка підземного світу, те саме, що в староримській міфології *Прозерпіна*.

ПЕРСОНА [лат. persona] — 1) особа; 2) * важна особа.

ПЕРСОНА ГРАТА [лат. persona grata букв. бажана особа] — 1) особа, кандидатура якої як дипломатичного представника в якій-небудь державі прийнята урядом цієї держави; 2) особа, яка користується прихильністю, повагою.

ПЕРСОНАЖ [фр. personnage < лат. persona особа] — дійова особа в творі мистецтва (в драмі, романі, кінокартині, опері і т. д.).

ПЕРСОНАЛ [< лат. personalis особовий] — особовий склад установи, підприємства; службовці, які належать до однієї професійної категорії, напр. медичний п.

ПЕРСОНАЛІЗМ [< лат. persona особа] — антинауковий, ідеалістич-

ний напрям реакційної буржуазної філософії, за яким весь світ є сукупність духовних істот («особистостей»), керованих «вищою божественною особою»; сучасна версія *монадології* (див.). Лицемірно прикриваючись інтересами «особи», п. веде боротьбу проти інтересів народних мас.

ПЕРСОНАЛЬНИЙ [лат. *personalis*] — особистий, особовий.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ [лат. *persona* особа + *facere* робити] — уособлення, представлення абстрактного поняття в людському образі.

ПЕРСОНІФІКУВАТИ [< лат.; див. *персоніфікація*] — уособлювати, представляти в особах загальні поняття.

ПЕРСПЕКТИВА [фр. *perspective* < лат. *perspicere* наскрізь бачити, пильно розглядати] — 1) зображування на поверхні (на картині, малюнку і т. ін.) предметів відповідно до тієї позірної зміни їх величини, обрисів, чіткості, яка зумовлена ступенем віддаленості їх від глядача, від точки спостереження; 2) відділ начертальної *геометрії*, що вивчає правила зображування тіл з допомогою центрального проектування їх на площину; 3) вид в далечині, на далекі предмети; 4) * види на майбутнє; в *перспективі* — в майбутньому, попереду.

ПЕРСПЕКТИВНИЙ — 1) що стосується до *перспективи*; 2) * що стосується до майбутнього.

ПЕРСПІРАЦІЯ [< лат. *perspirare* дихати через, кризь] — шкірне дихання, виділення шкірою організму водяної пари і газів при середніх температурах навколишнього середовища.

ПЕРСУЛЬФАТ [лат. *per* над + *sulfat*] — *хім.* сіль надсірчаної кислоти, зокрема — надсірчаноокислий амоній, застосований у фотографії для ослаблення негативів.

ПЕРТУРБАЦІЯ [< лат. *perturbatio* безладдя, розлад, замішання] — 1) раптова зміна, ускладнення в звичайному ході чого-небудь, яке вносить розлад, безладдя; порушення нормального ходу явища; 2) *астр.* відхилення в русі навколо Сонця планети або комети, спричинюване притяганням інших планет.

ПЕРУН — старослов'янський бог грому і блискавки.

ПЕРФЕКТ [< лат. *perfectum* dokonane] — *грам.* в грецькій, латинській, санскриті і в деяких інших мовах — дієслівна форма, яка означає, що дія закінчилася в минулому, а результат її триває тепер.

ПЕРФОРАТОР [< лат. *perforare* просвердлювати] — 1) машина для пробивання ряду правильних отворів, напр. у папері, в кінострічці і т. ін.; 2) *гірн.* машина для механічного буріння; приводиться в дію стисненням повітрям або електрикою. Перфоратори бувають: ручні (дж е к и); колонкові (д р и ф т е р и), що встановлюються при роботі на вертикальній або горизонтальній колонці; телескопні (с т о п е р и), призначені для буріння свердловин, напрямлених уверх.

ПЕРФОРАЦІЯ [< лат. *perforare* просвердлювати] — 1) пробивка спеціальними машинами (*перфораторами*) отворів у певному порядку на стрічках, листах, дисках, напр. по краях кінематографічних стрічок для просування їх в апараті з допомогою зубчастих барабанчиків; 2) просічка, прямолінійний ряд отворів у папері для зручнішого відривання певної його частини, напр. у блокнотах, квитанційних книжках, поштових марках і т. ін.; 3) *гірн.* відокремлення від масиву гірської породи куска певного розміру способом висвердлювання перфоратором ряду циліндричних каналів; 4) *мед.* пров. напр. п. кишок, матки та ін.

ПЕРФОРУВАТИ [лат. *perforare*] — просвердлювати; пробивати отвори; робити *перфорацію*.

ПЕРЦЕПУВАТИ [лат. *percipere*] — *псих.* сприймати.

ПЕРЦЕПЦІЯ [лат. *perceptio*] — *псих.* сприйняття, безпосереднє відображення об'єктивної дійсності органами чуття.

ПЕРШЕРОН [фр. *percheron* (з області Перш в Зах. Франції)] — порода великих коней-возовиків.

ПЕСАРІЙ [лат. *pessarium*] — *хір.* кільце з твердого каучуку або з металу, яке служить для удержання матки в правильному положенні при її зміщеннях, випаданнях і т. ін.

ПЕСИМІЗМ [< лат. *pessimus* найгірший] — 1) світогляд, проїнятий сумом, безнадійністю, невірою в майбутнє. П. характерний для відживаючих, реакційних класів, які відчувають наближення своєї загибелі (протилежн. *оптимізм*).

ПЕСИМІСТ — людина, схильна до похмурого погляду на життя, проїнята *песимізмом* (протилежн. *оптиміст*).

ПЕСИМІСТИЧНИЙ — проїнятий *песимізмом*.

ПЕСЕТА [ісп. *peseta*] — грошова одиниця Іспанії, дорівнює 100 сєнтима.

ПЕСО [ісп. *peso*] — грошова одиниця ряду країн Центральної і Південної Америки; мексиканське п. називається також *долларом*.

ПЕТАРДА [нім. *Petarde* < фр. *pétard*] — 1) старовинний розривний снаряд (жерстяна коробка), наповнений порохом, який застосовувався для висаджування в повітря мостів та ін.; 2) сигнальний розривний снаряд — заряджена вибуховою речовиною коробка, яку накладають на рейки перед небезпечним місцем і яка з шумом вибухає, коли на неї наїжджає поїзд; 3) в *піротехніці* — наповнений порохом паперовий снаряд, який дає часті вибухи.

ПЕТИМЕТР [< фр. *petit-mètre* чепурун] — в російській літературі 18 ст. — сатиричний образ молодого француза-чепуруна, франта, вертихвоста, а також російського молодого дворянина, який по-рабському копіював цей французький зразок у модах, манері поведінки і т. д.

ПЕТИТ [< фр. *petit* маленький] — друкарський шрифт, *кегль* (розмір) якого дорівнює 8 пунктам (3 мм).

ПЕТИЦІЯ [лат. *petitio*] — колективне прохання, яке найчастіше подається вищій владі.

ПЕТРО... [< гр. *petra* скеля, камінь] — в складних словах означає, що вони стосуються до каменів, гірських порід, напр. *петрографія*.

ПЕТРОГЛІФИ [*петро...* + гр. *glyphe* різьба] — вирізьблені на поверхні скель слабо заглиблені зображення тварин, птахів, риб, воїнів, човнів з веслярами і т. ін., іноді незрозумілих фігур і знаків; зустрі-

чаються в різних країнах; найдавніші п. відносять на кінець *палеоліту* і до *неоліту*, пізніші — до раннього залізного віку; найдавніші п. мали культове значення, пізніші служили, мабуть, гол. ч. для увічнення знаменних подій.

ПЕТРОГРАФІЯ [*петро...* + гр. *graphō* пишу, описую] — наука про гірські породи, їх мінералогічний і хімічний склад, структуру, поширення, класифікацію і походження.

ПЕТРОЛЕУМ [*петро...* + лат. *oleum* олія] — див. *нафта*.

ПЕТУНІЯ [фр. *pétunia* < ам.] — рід трав'яних рослин з родини палеонових родом з Півд. Америки; деякі види петунії розводять як декоративні.

ПЕХЛЕВІ [< вл. н.] — літературна мова Ірану епохи Сасанідів (3—7 ст. н. е.).

П'ЄДЕСТАЛ [фр. *piédestal*] — підніжжя, основа пам'ятника, статуї, колона і т. ін. (див. *постамент*).

П'ЄЗА [< гр. *piezō* давлю] — фіз. одиниця тиску, що визначається в системі МТС (метр — тонна — секунда) як тиск, що дорівнює 1 *стену* на 1 кв. м.

П'ЄЗОЕЛЕКТРИКА [гр. *piezō* давлю] — електричні заряди, що виявляються на гранях деяких кристалів (кварцу, сегнетової солі), коли діє на них у певному напрямі стискаюча або розтягаюча сила.

П'ЄЗОКВАРЦ [гр. *piezō* давлю + *кварц*] — гірський кристаль, придатний для виготовлення п'єзокристалічних препаратів, що застосовуються гол. ч. в радіотехніці для стабілізації частот радіохвиль і в ультразвукиці (підводна сигналізація).

П'ЄЗОМЕТР [гр. *piezō* давлю + *metrō* міряю] — 1) фіз. прилад для вимірювання величини стиснення рідин під впливом тиску; 2) прилад для визначення чутливості шкіри до тиску.

П'ЄЗОМЕТРИЧНИЙ [< гр.; див. *п'єзометр*] — що відноситься до стиснення рідини під тиском; *п'єзометричний напір* (в *гідравліці*) — відношення тиску рідини в розглядуваній точці до питомої ваги; *п'єзометричний рівень* (артезіан-

ських вод) — висота підняття артезіанської води під впливом напору; п'є з о м е т р и ч н а т р у б к а — трубка, яку приєднують до отвору в стінці каналу або трубопроводу для вимірювання тиску в ньому рідині.

П'ЄКСИ [фін.] — спеціальне взуття (з загнутими догори носками) для ходіння на лижах.

П'ЄСА [фр. *pièce*] — драматичний або музичний твір.

ПІ [буква грецького алфавіту Π, якою позначається звук «п»] — *мат.* ірраціональне число $\pi = 3,14159\dots$, що виражає відношення довжини кола до довжини його діаметра.

ПІАЛА [перс.] — вживана в Середній Азії чашка для пиття чаю, яка має форму перевернутого конуса, без ручки.

ПІАН — в ручному друкарському верстаті — плоска поверхня для притискування паперу до друкарської форми.

ПІАНІЗМ [< іт.] — *муз.* відмітні характерні риси фортепіанної музики або мистецтва гри на *фортепіано*.

ПІАНІНО [іт. *pianino*] — музичний клавішний інструмент — рід *фортепіано* в формі високого стоячого ящика з вертикально натягнутими струнами.

ПІАНІСІМО [іт. *pianissimo*] — *муз.* дуже тихо, *piano* в найвищому ступені; скорочено позначається двома латинськими буквами *pp*.

ПІАНІСТ [фр. *pianiste* < іт. *pianista*] — музикант, який грає на *фортепіано*.

ПІАНО [іт. *piano*] — *муз.* тихо, неголосно; скорочено позначається буквою *p*.

ПІАНОЛА [англ. *pianola* < фр. *piano roya*, *фортепіано*] — інструмент для автоматичної гри на *фортепіано*; діє за допомогою стисненого повітря.

ПІАСАВА [португ. *piassaba* < ам.] — луб'яні волокна деяких пальм, застосовувані для плетіння й вироблення вірвоків.

ПІАСТР [фр. *piastre* < сер.-лат. *piastra*] — 1) дрібна монета Туреччини, дорівнює $\frac{1}{100}$ *ліри*, Єгипту, дорівнює $\frac{1}{100}$ єгипетського *фунта*, Сирії і Лівану, дорівнює

$\frac{1}{100}$ сирійського і ліванського *фунта*; 2) грошова одиниця деяких країн Індо-Китаю; 3) піастром іноді називають *песо* і *песету*.

ПІВОНІЯ [лат. *Paeonia*] — рослина з родини жовтцевих, звичайно з великими квітками; деякі види розводяться як декоративні.

ПІГМЕЇ [гр. *pygmaios* *бука*. *завбільшки з кулак*] — 1) за уявленням стародавніх греків — народ карликів, який жив нібито в далекій південній країні; 2) в *антропології* і *етнографії* — умовне позначення низькорослих народів Центральної Африки; 3) * *пігмей* — поганенька, нікчемна людина.

ПІГМЕНТ [лат. *pigmentum*] — 1) *біол.* барвна речовина, що є в тканинах тварин і рослин; 2) *тех.* барвна речовина, барвник.

ПІГМЕНТАЦІЯ [< лат.; див. *пігмент*] — *біол.* відклади барвних речовин у тканинах рослин і тварин.

ПІГМОЇДИ [гр. *pygmaios* карлик + *eidos* вид] — люди нижче середнього зросту, але не карлики.

ПІЄЗА, ПІЄЗОМЕТР, ПІЄЗОЕЛЕКТРИКА — див. *п'єза*, *п'єзометр*, *п'єзоелектрика*.

ПІЄЛІТ [< гр. *pyelos* корито, миска] — запалення ниркових мисок.

ПІЄМІЯ [гр. *pyon* гній + *haima* кров] — різновидність загальної інфекційного захворювання — *сепсису*; спричиняється постійним або періодичним надходженням у кров мікробів з гнійного вогнища; характеризується утворенням у різних органах множинних вторинних гнояків.

ПІЄТЄТ [< лат. *pietas* (*pietatis*)] — глибока повага до кого-небудь або до чого-небудь.

ПІЄТИЗМ [< лат. *pietas* благочестя] — *рел.* фальшиве, удаване благочестя, ханжество.

ПІЖАМА [англ. *pyjamas* < інд.] — 1) в Індії — широкі панталони з легкої тканини; 2) домашній легкий костюм, що складається з штанів і просторої куртки.

ПІЖОН [< фр. *pigeon* голуб] — пуга, франтувата молода людина.

ПІТІКА — *заст.* див. *постика*.

ПІК [фр. pic] — 1) гострокінцева вершина гори; 2) найвища точка; різке короткочасне піднесення в роботі (напр., на електростанції в години посиленого навантаження), в русі міського транспорту (в певні моменти дня — години пік).

ПІКА [фр. pique] — колюча зброя у вигляді довгого древка з гострим наконечником.

ПІКАДОР [ісп. picador] — озброєний пікою вершник, який бере участь у бою биків.

ПІКАНТНИЙ [фр. piquant] — 1) гострий, пряний; 2)* завятий, спокусливий; який викликає інтерес.

ПІКАП [англ. pick-up < pick up підбирати] — 1) пристрій, приєднуваний до комбайна для підбирання скошеного хліба і передачі його до молотильного апарата; 2) невеликий вантажний автомобіль.

ПІКЕ¹ [фр. piqué] — компактна бавовняна тканина з рельєфним візерунком.

ПІКЕ² — ав. див. пікірування.

ПІКЕТ [фр. piquet] — 1) невеликий сторожовий загін; 2) в капіталістичних країнах — загін страйкуючих робітників, який варує біля воріт підприємства, щоб попередити про страйк і не пропускати на роботу *штрейкбрехерів*; 3) міра довжини залізничних ліній; 1 км має 10 пікетів; 4) точка місцевості, висота якої визначається при геодезичній зйомці (див. також *пікетаж*); 5) старовинна гра в карти.

ПІКЕТАЖ [фр. piquelage] — геод. вибір точок на місцевості (див. *пікет* 4) для встановлення рейок і відмічання їх кілочками при *нівелюванні*.

ПІКЕТУВАННЯ [< фр. piqueter розставляти *пікети*] — організація робітниками пікетів.

ПІКІРІВКА [< фр. piquer букв. колоти] — 1) с.-г. пересаджування сходів городніх, декоративних та інших рослин, щоб дати їм більшу площу живлення і виростити міцніші екземпляри; 2) обмін колкостями.

ПІКІРУВАННЯ [фр. piquer букв. колоти] — ав. політ літака вниз під кутом 30—70° до земної поверхні;

застосовується для підвищення влучності бомбометання або обстрілу наміченої цілі.

ПІКІРУВАТИСЯ [фр. piquer] — говорити один одному колкості.

ПІКІРУЮЧИЙ б о м б а р д у в а л ь н и к — літак, призначений (пристосований) для бомбардування з *пікірування* (див.).

ПІККОЛО [іт. piccolo букв. маленький] — маленька флейта, тоном на октаву вища від звичайної.

ПІКНІК [вищ. < гр.] — людина *пікнічного* типу.

ПІКНІК [англ. picnic] — розважана позаміська прогулянка компаніїю.

ПІКНІЧНИЙ [< гр. ruknos щільний] — гладкий; п. тип — тип будови тіла людини, який характеризується широкою кременюю фігурою, короткою шиєю і великим животом.

ПІКНОЗОНД [гр. ruknos щільний, густий + фр. sonde щуп] — прилад для швидкого визначення густини морської води на різних глибинах.

ПІКНОМЕТР [гр. ruknos щільний + метрб міряю] — *фіз.* прилад у вигляді невеликої колби з вузькою шийкою для визначення густини рідких і твердих речовин.

ПІКОТАЖ [фр. picotage] — *гірн.* розклинювання *тубінгів* дерев'яними клинами (впереміжку з стальними) для забезпечення водонепроникності кріплення шахт.

ПІКРАТИ — солі *пікринової кислоти*.

ПІКРІНОВА к и с л о т а [< гр. ruknos гіркий, гострий] — тринітрофенол, кристалічна речовина жовтого кольору, вибухова, отруйна; добувається пітруванням *фенолу*; в силавленому вигляді, під назвою *мелініту, лідиту і шимози*, застосовується для виготовлення артилерійських снарядів; вживається для виготовлення *хлорпікрину*.

ПІКТОГРАФІЯ [лат. pictus писаний фарбами + гр. graphō пишу] — «малюнкове письмо», або «картинопис» — зображування предметів, подій і дій умовними знаками, які ще не набули стійкого, постійного значення. П. — один з видів передписма; існує і досі у відсталих народів.

ПІКУЛИ [англ. pickles] — дрібні овочі, мариновані в оцті з пряощами.

ПІКУЛЬ [малайськ.] — міра ваги: в Китаї дорівнює 60 $\frac{1}{2}$ кг, в Сінгапурі — 64 $\frac{2}{3}$ кг.

ПІЛЕРС [англ. pillar < гол.] — мор. дерев'яний або металічний вертикальний брус (стояк) під *бімсом*, який підтримує палубу судна.

ПІЛІГРИМ [стар.-нім. pilgrim < лат. peregrinus чужоземний] — мандрівний богомалець, паломник; * прочанин, подорожній.

ПІЛОНИ [< гр. pylōn ворота] — архит. 1) споруди в формі зрізаної піраміди, які будувалися перед єгипетськими храмами по обидва боки порталу; 2) великі стовпи, що підтримують склепіння або розміщені по боках порталу будинку, в'їзду на міст і т. ін.

ПІЛОТ [фр. pilote] — льотчик, спеціаліст по керуванню літальним апаратом (літаком, планером, дирижаблем).

ПІЛОТАЖ [фр. pilotage] — мистецтво керувати літальним апаратом (літаком, планером, дирижаблем).

ПІЛЮЛЯ [фр. pilule] — форма лікарської речовини у вигляді твердої кульки, зручної для проковтування.

ПІЛЯСТР(А) [фр. pilastre < іт. pilastro] — архит. виступ у стіні у вигляді частини вмурованого в неї чотирикутного стовпа, що обробляється в формах колони *ордера*, тобто має базу, стовбур (*фуст*) і *капітель*, а іноді і *канелюри*.

ПІМЕНТ [фр. piment < ісп.] — запашний (гвоздииковий, ямайський, англійський) перець; плоди піментного дерева, або гвоздично-перцевого мирта, з родини миртових; вживається як прянощі.

ПІМИ [ненецьк.] — високі м'які чоботи з оленячої шкіри шерстю назовні; в Сибіру — валянки.

ПІНАКОТЄКА [гр. pinakothēkē < pinax (pinakos) картина + thēkē вмістище] — 1) у стародавніх греків — приміщення, в якому зберігались твори живопису; 2) картина галерея.

ПІНГВІН [фр. pingouin, pinguin < лат. pinguis жирний, гладкий] — плаваючий морський птах південної

півкулі, який не може літати (його крила непридатні для літання, але добре пристосовані для плавання під час зимняння).

ПІНГ-ПОНГ [англ. ping-pong] — настільний теніс — спортивна гра, яка полягає в перекиданні (фанерними ракетками за певними правилами) целулойдного м'ячика над столом, поділеним поперечною невисокою сіткою на дві половини.

ПІНОЛИ [іт. pignolo, одн.] — їстівне насіння (горішки) з шишок *піній*.

ПІНІЯ [< лат. pinus сосна] — італійська сосна, хвойне дерево з зонтикоподібною кроною.

ПІНК [англ. pink] — рожева фарба; складається з окисів олова і хрому; застосовується в керамічному виробництві.

ПІНТА [фр. pinte < ісп. pinta] — 1) старовинна французька міра рідин, близько 0,9 літра; 2) міра об'єму рідин і зернового хліба в Англії і США, близько 0,5 літра.

ПІНЦЕТ [фр. pincette] — інструмент для захватування дрібних, слизьких і крихких предметів; вживається в медицині, в техніці, в лабораторіях.

ПІНЧЕР [англ. pincher] — порода англійських собак-щуроловів.

ПІОДЕРМІЯ [гр. puon гній + derma шкіра] — запальне захворювання шкіри, спричинюване гноєрідними мікробами.

ПІОНЕРИ [< англ. pioneer розвідник, дослідник] — 1) передові люди, які прокладають нові шляхи в якій-небудь галузі діяльності; 2) члени добровільної дитячої комуністичної організації юних піонерів імені В. І. Леніна. Піонерська організація виховує дітей в дусі марксистсько-ленінізму. КПРС здійснює керівництво роботою юних піонерів через комсомол.

ПІОНИ — див. *півонія*.

ПІОРЕЯ [гр. puon гній + rheo течу] — мед. гноетеча; а л в е о л я р н а п. — див. *пародонтоз*.

ПІПЕТКА [фр. pipette] — вузька скляна трубочка (з гумовим ковпачком) для набирання (втягування) невеликої кількості рідини і вицукання її краплями; крапельниця.

ПІРАЗОЛОНІ [гр. *pyg wogony* + *az(ot)* + лат. *oleum* олія] — *хім.* група органічних сполук, застосовуваних для виготовлення медичних препаратів (антипірину та ін.) і різних фарб.

ПІРАМІДА [гр. *pygamis* (pygamidos)] — 1) *геом.* многогранник, одна грань якого (основа) є многокутник, а інші грані — трикутники, які мають спільну вершину; 2) величезна кам'яна споруда з чотирикутною основою і боковими гранями, що сходяться у вершині; служила гробницею єгипетським царям (фараонам); такі ж споруди були й у стародавніх мексиканців; 3) гра на більярді в 15 куль; складувані на початку гри трикутником більярдні кулі; 4) групові вправи з гімнастики, коли спортсмени, стаючи одні на одних, повисаючи, взаємно підтримуючи один одного, іноді користуючись гімнастичними снарядами, будують фігури різного рисунка.

ПІРАМІДАЛЬНИЙ — що має форму піраміди.

ПІРАМІДОН [гр. *pyg wogony* + *amid(u)*] — похідне антипірину, жарознижуючий і безпечний засіб.

ПІРАНОМЕТР [гр. *pyg wogony* + *metreō* міряю] — прилад для вимірювання сонячного випромінювання і випромінювання, розсіяного атмосферою.

ПІРАГІРІТ [гр. *pyg wogony* + *argyros* срібло] — мінерал, червона срібна руда (сурм'яна срібна обманка).

ПІРАТ [лат. *pirata* < гр. *peirates*] — морський розбійник, корсар.

ПІРГЕЛІОМЕТР [гр. *pyg wogony* + *geliometp*] — прилад для вимірювання кількості променевої енергії, яка падає на Землю від Сонця.

ПІРГЕОМЕТР [гр. *pyg wogony* + *gē* земля + *metreō* міряю] — прилад для вимірювання земного випромінювання.

ПІРЕТРУМ [лат. *Pyrethrum*] — рід рослин з родини складноцвітних; з суцвіть деяких видів його добувають порошок тієї ж назви, що застосовується для знищення шкідливих комах.

ПІРИДІН [< гр. *pyg wogony*] —

органічна сполука, що добувається з кам'яновугільної смоли; застосовується для денатурування спирту, виготовлення барвників, як розчинник і т. д.

ПІРИТ [гр. *pyritēs*] — сірчаний (залізний) колчедан; мінерал золотистого кольору з металевим блиском, сполука сірки з залізом; застосовується для виробництва сірчаної кислоти.

ПІРИХІЙ [гр. *pyrrhichios*] — в античному віршуванні — двоскладова допоміжна стопа з двох коротких складів; в російському і українському віршуванні — пропуск одного з наголосів, передбачених схемою двоскладових розмірів, тобто *ямба* і *хорей*, стопа з двох ненаголошених складів.

ПІРОГА [фр. *pirogue* < ісп. *piragua* < караїб.] — вузький і довгий човник у народів тихоокеанських островів, який звичайно видобується або випалюється з цілого деревного стовбура.

ПІРОГАЛОВА кислота [гр. *pyg wogony* + лат. *galla* чорний горішок] — білі гіркі кристали, що застосовуються в медицині і в техніці (у фотографії — як проявник); діють як енергійний вибравч ксино.

ПІРОГЕНІЗАЦІЯ [гр. *pyg wogony* + *genos* рід] — інакше *піролиз* — переробка нафти з розкладом її при високих температурах в газогенераторах або ретортних печах; при цьому утворюється 50% газу і 45—48% рідкої смоли, яка йде в дальшу переробку; найголовніші продукти, що добуваються при пірогенізації: бензол, толуол, кислота та ін.

ПІРОЕЛЕКТРИКА [< гр. *pyg wogony*] — електрика, що виникає на протилежних сторонах деяких кристалів (напр. турмаліну) при їх нагріванні або охолодженні.

ПІРОКАТЕХІН [гр. *pyg wogony* + *katechu*] — *хім.* органічна сполука, що утворюється при сухій перегонці дерева; є в деяких смолах та ін.; утворює безбарвні гіркі кристали; застосовується для виготовлення деяких ліків і проявників для фотографії.

ПРОКСЕНИ [гр. руг вогонь + хенос чужий] — група породоутворюючих мінералів, гол. ч. метасилікатів заліза і магнею.

ПРОКСИЛІН [гр. руг вогонь + охус гострий, кислий] — вибухова речовина (тринітроклітковина), що добувається обробкою клітковини сумішшю сірчаної і азотної кислот; використовується для підривних робіт і виготовлення бездимного пороху.

ПРОЛІ [гр. руггбос вогнебарвний + лат. ol(eum) олія] — хім. органічна сполука, безбарвна рідина з запахом *хлороформу*, продукт перегонки кісткового масла (забарвлює в черволий колір соснову скинку, змочену в соляній кислоті); застосовується при добуванні різних органічних сполук.

ПРОЛАТРИЯ [гр. руг вогонь + latreia служіння, шанування] — вогнепоклонництво.

ПРОЛІЗ [гр. руг вогонь + lysis розклад] — див. *пірогенізація*.

ПРОЛЮЗИТ [фр. pyrolusite < гр. руг вогонь + lysis розклад] — чорний мінерал з металевим блиском, щодо хімічного складу — двоокис марганцю; найважливіша руда для добування марганцю.

ПРОМЕТАЛУРГИЯ [гр. руг вогонь + *металургія*] — один з основних способів добування металів з їх руд, який полягає в плавленні або випалюванні руд в металургійних печах.

ПРОМЕТАМОРФІЗМ [гр. руг вогонь + *метаморфізм*] — зміни будови і складу гірських порід, спричинені дією в земній корі високої температури.

ПРОМЕТР [гр. руг вогонь + *метреб* міряю] — прилад для вимірювання високих температур (понад 600°C), побудований на змінюванні найрізноманітніших властивостей (об'єму, електричного опору, випромінювання і т. д.) тіла залежно від температури; розрізняють термометри електричні — пірометри, оптичні та ін.; застосовується в металургії для контролю режиму плавки, температури в топках котельних установок, в камерах згорання двигунів та ін.

ПРОМЕТРИЯ [гр. руг вогонь +

метреб міряю] — *фіз.* вчення про вимірювання високих температур; спосіб вимірювання високих температур *пірометрами* різних систем.

ПІРОНАФТ [гр. руг вогонь + *partha* нафта] — важке освітлювальне масло, що добувається з нафти. Від звичайного гасу відрізняється високою температурою займання (100°).

ПІРОНІЗМ — *філ.* вчення засновника старогрецької скептичної школи Піррона з Еліди (в 4 ст. до н. е.); див. *скептицизм*.

ПІРОП [< гр. руггбос вогневидний] — *мін.* магнезійно-глиноземистий гранат кривавочервоного кольору; прозорі різновидності піропу — дорогоцінне каміння.

ПІРОПЛАЗМОЗ [гр. руг вогонь + *plasma* утворення] — кліщова гарячка, заразне захворювання тварин, схоже на малярію; переносником зарази є пасовищний кліщ.

ПІРОСКАФ [гр. руг вогонь + *skaphos* судно] — колишня назва пароплава.

ПІРОТЕХНІК — спеціаліст з *піротехніки*, зокрема у справі влаштування *фейерверків*.

ПІРОТЕХНІКА [< гр. руг вогонь] — галузь техніки, яка займається виготовленням вибухових і горючих сумішей, сигнальних вогнів, ракет, фейерверка. Вперше в Росії п. була застосована за Петра I, в кінці 17 ст.

ПІРОТИН, ПІРОТИТ [< гр. руггбос вогнебарвний] — мінерал, магнітний колчедан, іноді з домішкою нікелю і кобальту; застосовується для добування сірчаної кислоти.

ПРОФІЛІТ [гр. руг вогонь + *phileb* люблю + *lithos* камінь] — мінерал з групи *силікатів*; компактна різновидність пірофіліту (агальматоліт) іде на вироблення дрібних прикрас.

ПІРРОВА перемога [від імені епірського царя Пірра, який здобув ціною надмірних жертв перемогу над римлянами в 279 р. до н. е.] — сумнівна перемога, яка не виправдує понесених за неї жертв.

ПІРС [англ. pier] — *мор.* виступ причальної лінії, споруда для причалювання суден.

ПРУЕТ [фр. *pirouette*] — 1) круговий поворот тіла на носку в танцях; 2) у верховій їзді — поворот коня на задніх ногах; 3) у фігурному катанні на ковзанах — вільна фігура, що полягає в швидкому обертанні тіла навколо своєї вертикальної осі.

ПІСТОЛЕТ [фр. *pistolet* < вл. н.] — коротка ручна вогнепальна зброя; перезаряджання пістолета відбувається автоматично, патрони подаються з обойми (коробчатого магазину), що вставляється в рукоятку пістолета.

ПІСТОЛЬ [фр. *pistole*, іт. *pistola*] — старовинна золота монета в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бразилії; в кінці 18 ст. вийшла з ужитку.

ПІСТОН [фр. *piston*] — 1) металічна чашечка з невеликою кількістю чутливої вибухової речовини, що служить для запалювання порохового заряду патрона; 2) в духових музичних інструментах — клапан, що прикриває звукові отвори; 3) заклепка в формі короткої трубочки з розведеними кінцями; найширше застосовується в літакобудуванні (для з'єднання тонких листів); 4) кругла металічна оправка отворів, що пробиваються в картоні, шкірі і т. ін.

ПІСУАР [фр. *pissoir*] — раковина із стоком для сечі.

ПІТЕКАНТРОП [гр. *pithēkos* мавпа + *anthrōpos* людина] — найдавніша викопна людина, будовою кісток ще дуже близька до *антропоїдіс*; рештки бітекантропа вперше знайдені в ранньочетвертинних відкладах острова Ява доктором Дюбуа в 1891 р.

ПІТКАРЛОДЕР [англ. *pitcarloader*] — навантажувальна машина, яка застосовується в гірництві для вантаження відбитої породи або вугілля у вагонетки; являє собою похилий стрічковий або скребачковий транспортер, передня частина якого міститься на рівні ґрунту, а задня трохи піднята над рівнем вагонетки.

ПІТОН [< гр. *Pythōn* Піфон — міфічний змії, нібито вбитий Аполлоном] — назва великих неотруйних гадюк з родини удавів; пітони водяться в тропічних країнах.

ПІТОНОМОРФИ [*piton* + гр. *morphē* форма] — те саме, що *мозазаври*.

ПІУРІЯ [гр. *pyon* гній + *uron* сеча] — мед. виділення з сечею гною.

ПІФАГОРЕЇЗМ — ідеалістичне вчення, що йде від старогрецького філософа і математика Піфагора (6 ст. до н. е.), який намагався звести всі явища природи до кількісних, числових відношень; заснований Піфагором у Кротоні (в південній частині Апеннінського півострова) «Піфагорейський союз» став одним із вогнищ містицизму в античній філософії, оплотом реакційної ідеології рабовласницької аристократії.

ПІФАГОРЕЙЦІ — послідовники *піфагорейзму*.

ПІФЕРАРИ [іт. *pifferaro*, *одн.*] — мандрівні італійські музиканти, які грають на *піфєро*.

ПІФЕРО [іт. *piffero*] — рід сопілки.

ПІФІЯ [гр. *Pythia*] — 1) в стародавній Греції — жриця-віщунка в храмі *Аполлона* (Дельфійському оракулі), яка сиділа на триніжку над розколиною скелі, звідки піднімалися одуряючі випари, і виголошувала під їх впливом незв'язні слова, які в загадковій, двозначній формі витлумачувались жерцями як віщування, пророкування; 2) * особа, яка робить неясні, двозначні висновки.

ПІЦЦИКАТО (неправильно п і ч ч и к а т о) [іт. *pizzicato*] — муз. видобування звуків із струнних інструментів пальцями, щипком (без застосування смичка).

ПІЛАГІАТ [< лат. *plagium* викрадення] — літературна крадіжка, присвоєння чужого авторства, видача чужого твору за власний.

ПІЛАГІАТОР [< лат. *plagiator* викрадач] — особа, що зробила *плагіат*.

ПІЛАГІОКЛАЗИ [гр. *plagios* косий + *klasis* заломлення] — породотворюючі мінерали, група натрокальцієвих польових шпатів, що входять до складу деяких масивних гірських порід; чиста кальцієва різновидність їх — *анортит*, натрієва — *альбіт*.

ПІЛАЗ [< фр. *plâse* місце] — мор. приміщення (на суднобудівному заводі) з гладкою підлогою, покритою чорною олійною фарбою, на якій

креслять в натуральну величину обводи судна (в трьох різних його перерізах).

ПЛАЗМА [< гр. plasma виліплене; утворення] — 1) рідка частина крові; 2) іноді неправильно вживається замість слова *протоплазма*; 3) область електричного розряду в газі (або в парі), в якій густини позитивних іонів і електронів рівні між собою; щодо навколишнього простору ця область не заряджена.

ПЛАЗМОГАМІЯ — див. *пластогамія*.

ПЛАЗМОДЕСМИ [*плазма* + гр. desmos зв'язка] — *бот.* найтонші нитки *протоплазми*, що з'єднують протоплазми сусідніх рослинних клітин через пори в клітинних оболонках.

ПЛАЗМОДІЙ [< гр. plasma виліплене; утворення] — *біол.* 1) позбавлена оболонки протоплазматична маса, що являє собою скупчення клітин міксоміцетів, або слизистих грибів; 2) найпростіші одноклітинні кров'яні паразити, напр. п. малярії — паразит, який є причиною болотної пропасниці (малярії).

ПЛАЗМОЛІЗ [*плазма* + гр. lysis розчинення] — *бот.* відокремлення *протоплазми* рослинних клітин від оболонки, коли вмістити клітини в міцні розчини солей, цукру; відбувається внаслідок віддавання води з клітинного соку.

ПЛАЗМОЦІД [*плазма*(дій) + лат. caedere вбивати] — лікарська речовина, що застосовується при лікуванні малярії.

ПЛАКАТ [< сер.-лат. placatum посвідчення, свідоцтво] — 1) велика об'ява, що вивіщується для загального відома; 2) малюнок (поліграфічно розмножений) агітаційного характеру, що звичайно супроводиться коротким, легким для запам'ятання текстом.

ПЛАКЕ [фр. plaqué] — виріб з простого металу або дерева, вкритий тонкими листочками цінного металу (накладне срібло, золото) або пластинками з цінних порід дерева (див. *плакувати I*).

ПЛАКУВАТИ [фр. plaquer] — 1) накладати тонкі листочки срібла або золота на вироби з простого

металу або пластинки з цінного дерева на вироби з простого дерева; 2) накладати дерен на земляні укуси з метою закріпити їх корінням трав і запобігти розмиванню і усунуванню; 3) вкривати листи металу в процесі гарячого прокатування тонким шаром якого-небудь іншого металу, стійкішого щодо *корозії*, щоб запобігти руйнуванню.

ПЛАН [< лат. planus плоский, рівний] — 1) зменшене зображення невеликої ділянки земної поверхні на площині з збереженням цілковитої схожості обрисів місцевості; 2) намітка змісту наукового або літературного твору, статті, промови; 3) намічений на певний строк порядок роботи; 4) народногосподарський п. — надзвичайно важливе знаряддя соціалістичного будівництва. Планування народного господарства — одна з найважливіших переваг соціалістичної системи перед капіталістичною. В СРСР «закон планомирного розвитку народного господарства виник як противага законові конкуренції і анархії виробництва при капіталізмі. Він виник на базі усунування засобів виробництва, після того, як закон конкуренції і анархії виробництва втратив силу. Він почав діяти тому, що соціалістичне народне господарство можна вести тільки на основі економічного закону планомирного розвитку народного господарства» (Сталін). Діяння закону планомирного, пропорційного розвитку народного господарства підпорядковане основному економічному закону соціалізму, істотними рисами і вимогами якого є забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найвищої техніки. Державні плани поділяються на перспективні, розраховані на ряд років, і поточні. Складання плану є лише початок планування. Справжнє планове керівництво розгортається після складання плану, після перевірки на місцях, в ході здійснення, виправ-

лення і уточнення плану. Виробничі плани відбивають участь мільйонних мас трудящих в господарському будівництві. В результаті здійснення довоєнних п'ятирічок Радянський Союз перетворився в могутню індустріальну і колгоспну соціалістичну державу. П'ятий п'ятирічний план на 1951—1955 рр. визначає нове могутнє піднесення народного господарства СРСР і забезпечує далі значне зростання матеріального добробуту і культурного рівня народу. Виконання п'ятого п'ятирічного плану буде великим кроком вперед по шляху розвитку від соціалізму до комунізму. Досвід планового ведення народного господарства СРСР використовується в країнах народної демократії. В капіталістичних країнах, де панує приватна власність на засоби виробництва, планове господарство неможливе (пор. *анархія виробництва*).

ПЛАНГЕРД [нім. Planherd] — гірн. стіл з переміщуваною поверхнею для збагачення рудного матеріалу.

ПЛАНЕР [фр. planeur] — безмоторний літальний апарат, для ширяючого польоту якого використовуються висхідні повітряні потоки.

ПЛАНЕРИЗМ — теорія і практика керування *планерами*; планерний спорт.

ПЛАНЕРИСТ [фр. planeuriste] — особа, що займається польотами на *планері*.

ПЛАНЕРОДРОМ [див. *планер* + (*аеро*)дром] — ав. площадка для зльоту планерів.

ПЛАНЕТ [< фр. planette струг] — с.-г. ручне або кінне знаряддя (культиватор) для очищення міжрядь від бур'янів.

ПЛАНЕТА [лат. planeta < гр. (aster) planetēs мандрівна (зірка)] — темне, несамосвітнє небесне тіло, що дістає світло і тепло від Сонця і обертається навколо нього по еліптичній орбіті; відбиваючи сонячне світло, п. на вічному небі здається зіркою, яка день у день пересувається («мандрує») серед «нерухомих» зірок; такими є великі планети — Меркурій, Венера, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плу-

тон — і численні малі планети, які називаються *астероїдами*. Земля також є планетою сонячної системи.

ПЛАНЕТАРІЙ — 1) шкільний прилад, який наочн показує будову планетної системи і рух *планет* навколо Сонця; 2) проєкційний прилад, що дає на куполоподібному екрані картину добового обертання небозводу з найважливішими світилами і сузір'ями і відтворює видимий рух Сонця, Місяця, планет та інших небесних світил; 3) науково-освітній заклад, де проводять лекційну роботу з астрономії, використовуючи прилад — планетарій.

ПЛАНЕТАРНИЙ — 1) *астр.* що стосується до *планет*; нагадує рух планет навколо Сонця; п-н і т-м а н п о с т і — туманності круглої або кільцеподібної форми; деякі з них нагадують своїм виглядом диски планет; 2) *тех. п. механізм* — механізм, в якому одно або кілька зубчастих коліс, крім обертання навколо своєї осі, можуть одночасно обертатися навколо осі іншого обертового зубчастого колеса, зчлнюючись з ним безпосередньо або через передавальні колеса.

ПЛАНЕТНИЙ — що стосується до *планет*, напр. п-н а с и с т е м а.

ПЛАНЕТОЇД [*планета* + гр. eidos вид] — *астр.* мала планета (див. *астероїди*).

ПЛАНІМЕТР [лат. planum поверхня, площина + гр. metreō міряю] — прилад для вимірювання площ за картами, плавними та іншими кресленнями; винайдений П. А. Зарубіним.

ПЛАНІМЕТРІЯ [лат. planum поверхня, площина + гр. metreō міряю] — відділ *геометрії*, який вивчає плоскі фігури.

ПЛАНІРУВАТИ — плавно спускатися на *планері* або на літаку з виключеним авіадвигуном (двигунами).

ПЛАНІСФЕРА [лат. planum поверхня, площина + гр. sphaīra куля] — зображення земного або небесного глобусів на плоскій карті у вигляді півкуль.

ПЛАНКТОН [< гр. plankton блукаюче] — сукупність рослинних і тваринних організмів (у величезній

більшості дуже дрібних), які проводять усе життя у воді в завислому стані і пасивно переносяться рухом води; живуть у найрізноманітніших водоймах як прісних, так і солоних (пор. *нектон*).

ПЛАНТ (Ж) [фр. *plantage*] — глибокий обробіток землі — скопування, оранка на глибину понад 40 см для садіння, напр., винограду.

ПЛАНТАТОР — власник *плантації 1*, жорстокий, хижий експлуатор.

ПЛАНТАЦІЯ [< лат. *plantatio* посадка, садіння рослин] — 1) велике капіталістичне землеробське господарство, в якому вирощують спеціальні культури: цукрову тростину, бавовник, чай, кофе і т. д. Історично позначало переважно рабовласницькі господарства Америки; широко розвинене в колоніальних країнах; відзначається найлютішою експлуатацією плантаційних робітників і хижацькою експлуатацією природних багатств; 2) в соціалістичному колгоспному і радгоспному господарстві — велика площа, зайнята спеціальною с.-г. культурою (напр., бавовником, тютюном і т. д.), яка потребує особливо старанного догляду.

ПЛАНУВАТИ — 1) розмічати, вимірювати, вирівнювати місце за відповідним планом, напр. в садівництві; 2) складати плани, проекти; розробляти план.

ПЛАНШАЙБА [нім. *Planscheibe*] — *тех.* пристрій для затискання оброблюваного виробу на токарному або карусельному верстаті; складається з *диска* з отворами, до якого болтами і затискачами прикріплюють виріб.

ПЛАНШЕТ [< фр. *planchette* дощечка] — 1) тонка чотирикутна дошка з наклеєним на неї креслярським папером; застосовується при геодезичних зйомках (на *мензурі*) для побудови плану; 2) плоска сумка для географічних і топографічних карт, на зовнішній стороні якої вставлена прозора пластинка з целулоїду; 3) металічна пластинка для корсета.

ПЛАНШІР [англ. *planksheer*] — мор. брус, що проходить по верхньо-

му краю бортів шлюпки або поверх фальшборта у великих суден.

ПЛАСТИДИ [< гр. *plastos* вяліплений, створений] — *бот.* безбарвний або забарвлений тільця в протоплазмі клітин рослин; відіграють дуже велику роль у житті рослинного організму. До пластид належать *лейкопласти*, *хлоропласти* і *хромопласти*.

ПЛАСТИКА [гр. *plastike*] — 1) мистецтво ліплення, скульптура; 2) об'ємні, дотикальні якості художньої форми в скульптурі і в зображенні на площині; 3) мистецтво руху, напр. у танці.

ПЛАСТИЛІН [< гр. *plastos* вяліплений] — маса, що складається з глини з домішкою речовин (гол. ч. воску), які перешкоджають її висиханню; вживається в скульптурі.

ПЛАСТИФІКАТОР [гр. *plastēs* що обробляє, ліпить + лат. *facere* робити] — назва речовини (соснової смоли, вазелінового масла та ін.), що вводиться до гумової суміші для надання їй більшої м'якості.

ПЛАСТИЧНИЙ¹ — прикм. від сл. *пластика*; п - не мистецтво — а) ліплення, скульптура; б) мистецтво танцю; п - ні маси — див. *пластмаса*; п - ні операції — операції, які мають на меті виправляти природжені і набуті після ушкодження, поранень і хронічних хвороб спотворення і порушення будови різних частин тіла, а також відновлювати цілі органи (ніс, губи, щокви, вуха, стравохід).

ПЛАСТИЧНИЙ² [< гр. *plastikos* ліпний, скульптурний] — 1) гнучкий, виразний (особливо про форми і рухи людського тіла); 2) здатний набувати певної форми і зберігати її (про тверді тіла, напр. про віск, глину і т. ін.).

ПЛАСТМАСА, **пластичні маси** — штучні матеріали, що добуваються з органічних речовин (*фенолів*, *альдегідів*, спиртів, кислот, *ефірів* та ін.); відзначаються пластичністю в процесі виготовлення виробів і міцністю в готовому вигляді; широко використовуються як замітники металів, дерева, каучуку, скла, шкіри та ін.; до них належать, напр., *бакеліт*, *карболіт* та ін.

ПЛАСТОГАМІЯ, ПЛАЗМОГІМІЯ [гр. *plastos* виліплений, *plasma* виліплене + *gamos* шлюб] — здатність одноклітинних організмів утворювати *синцитій* шляхом злиття багатьох особин в одну масу, причому зливається *протоплазма*, тоді як ядра не, зазнають злиття.

ПЛАСТРОН [фр. *plastron*] — туго накрохмалена на грудях частина чоловічої верхньої сорочки (під відкритим жилетом при фракку або смокінгу).

ПЛАСУВАТИ [англ. *to place*] — сл. спрямовувати м'яч в точно намічене місце.

ПЛАТАН [лат. *platanus* < гр. *platanos* < *platys* широкий] — рід великих дерев з родини платанових; с х і д и й п., або ч и н а р а, з широкою кроною, батьківщина — Західна Азія, Кавказ; з а х і д н и й п., або с я к о м о р, з пірамідальною кроною, родом з Півн. Америки.

ПЛАТИКЕФАЛІЯ [гр. *platys* плоский + *kephalē* голова] — плоскоголовість; малий розвиток черепа в висоту.

ПЛАТИНА [ісп. *platina* < *plata* срібло] — *xim.* елемент, символ Pt, порядковий номер 78, ат. вага 195,23; дорожочинний метал білого кольору з сталевим відтінком, дуже тягучий, твердий, з високою температурою плавлення; на повітрі не окислюється, розчиняється тільки в суміші концентрованих азотної і соляної кислот (у «царській водці»); широко застосовується в техніці.

ПЛАТИНОВІ м е т а л я — *платина* та її постійні супутники: *іридій*, *осмій*, *паладій*, *рутений*, *родій*.

ПЛАТИНУВАННЯ — покриття чого-небудь тонким шаром *платини*.

ПЛАТИЦЕФАЛІЯ — див. *платикефалія*.

ПЛАТО [фр. *plateau*] — 1) підвищена рівнина, яка піднімається більш як на 200 м над рівнем моря, з рівною або хвилястою поверхнею і більш чи менш крутими уступами спускається до низинь, напр. плато Усть-Урт (Зах. Казахстан); 2) піднос без боргів, підставка.

ПЛАТОНІЗМ — ідеалістичне вчення старогрецького філософа Платона (427—347 рр. до н. е.) і його послі-

довників; протиставляло містичний світ надчуттєвих «ідей» реальному світові речей; п. був головним вогором античного матеріалізму, оплотом реакційної ідеології рабовласницького суспільства.

ПЛАТОНІК — послідовник ідеалістичної філософії Платона (див. *платонізм*).

ПЛАТОНІЧНИЙ — 1) що стосується до *платонізму*; 2) * що ґрунтується на суто духовному потязі, без домішки хтивості (про почуття любові); 3) * який не здійснюється; не виявляється практично.

ПЛАТФОРМА [фр. *plate-forme* букв. плоска форма] — 1) підвищена площадка, напр. поміст уздовж колії на залізничній станції; 2) невелика залізнична станція, полустанок; 3) товарний вагон відкритого типу для перевезення навалочних вантажів, а також предметів, що не бояться дощу, снігу, пилу; 4) повозка з великою площадкою для перевезення меблів і т. ін.; 5) *геол.* одна з основних структурних форм земної кори (друга основна форма — *геосинкліналь*); велика область, яка складається з горизонтально залягаючих осадків, під якими лежать дуже метаморфізовані і зім'яті в складки більш давні породи; 6) * сформульована програма дій, найближчі практичні, політичні вимоги якої-небудь партії, групи.

ПЛАФОН [фр. *plafond*] — 1) стеля або частина її, прикрашені живописом або рельєфом; те саме, що й *софіт*; 2) абажур у формі півкулі для електричних ламп на стелі.

ПЛАЦ [нім. *Platz*] — площа для військових стройових занять, оглядів і парадів.

ПЛАЦДАРМ [фр. *place d'armes*] — 1) укріплений і підготовлений район для розгортання військ з метою переходу в наступ проти ворога; 2) * територія, що використовується якою-небудь державою для підготовки нападу на іншу державу і як операційна база для розгортання воєнних дій проти цієї держави.

ПЛАЦЕНТА [< лат. *placenta* коржик] — 1) дитяче місце, або послід, — орган зв'язку зародка з тілом матері в період внутрішньоутробного

розвитку людини, ссавців, а також живородящих акул та деяких членистоногих. Через плаценту зародок дістає з крові матері кисень та поживні речовини і виділяє продукти розпаду та вуглекислоту; 2) у рослин — тканина, до якої прикріплюються насінні зачатки в зав'язі, *спорангій* у папоротей.

ПЛАЦКАРТА [нім. Platzkarte < Platz місце] — додаткова до проїзного квитка картка або залізна карта квитанція на право зайняти певне місце у вагоні поїзда далекого слідування.

ПЛАШКО́УТ [гол. plaatschuit] — плоске судно безпалубне для перевезення вантажів у межах порту, для наведення мостів (плашкoутнiх мостів) і для будівництва пристаней.

ПЛЕБЕ́Й, ПЛЕБС [лат. plebejus «простонародний» < plebs «простий народ»] — 1) в стародавньому Римі — переважна маса вільного (тобто того, що не було в рабстві) населення, яка спочатку не мала політичних прав у протилежність привілейованим родам — патриціям; 2) в середні віки і пізніше — широкі верстви міської бідноти.

ПЛЕБЕ́ЙСЬКИЙ — властивий неміщам верствам населення, трудящим, пригнобленим (див. *плебей*).

ПЛЕБІСЦИТ [< лат. plebiscitum рішення народу] — всенародне голосування, *референдум*.

ПЛЕБС — див. *плебей*.

ПЛЕВРА [< гр. pleura бік, ребро] — *анат.* тонка сполучнотканинна оболонка, що вкриває легені і внутрішню поверхню грудної клітки; утворює навколо кожної легені замкнутий мішок — плевральну порожнину.

ПЛЕВРИ́Т — запалення *плеври*.

ПЛЕВРОПНЕВМОНІ́Я [див. *плевра* + *пневмонія*] — одночасне запалення легень і плеври.

ПЛЕД [англ. plaid] — 1) клітчастий шерстяний плащ у вигляді чотирикутного куска матерії, який носять шотландські горці; 2) велика товста шаль.

ПЛЕЗІАНТРОП [гр. plēsios близький + anthrōpos людина] — викопна людиноподібна мавпа, близька до

австралопітека; рештки плезіантропа знайдено в Півд. Африці.

ПЛЕЗІОЗАВРИ [гр. plēsios близький + sauros ящірка] — великі викопні морські плазуни *мезозойської ери*, які відзначалися довгою шиєю (більшість), маленькою головою і товстим тулубом з дуже розвиненими ластоподібними кінцівками, що відігравали роль плавців.

ПЛЕЙСТОСЕЙСТИ [гр. pleistos найбільший + seistos струнений] — лінії, що сполучають на карті точки найбільшої сили землетрусу.

ПЛЕЙСТОЦЕН [гр. pleistos найбільший + kainos новий] — *геол.* середня з трьох епох, на які звичайно поділяють четвертинний період історії Землі.

ПЛЕКСИГЛАС [англ. plexus плетіння + glass скло] — органічне скло, виготовляється з поліметакрилових смол; має велику механічну міцність, прозорість і діелектричні властивості; застосовується для скління літаків і автомобілів.

ПЛЕКТР [гр. plēktron] — рогова або черепахова пластинка, якою вистувають звуки при грі на деяких струнних інструментах: мандоліні, домрі і т. ін.

ПЛЕНА́РНИЙ [< сер.-лат. plenarius повний] — повний, загальний (про зборя; див. *пленум*).

ПЛЕНЕР [< фр. plein air вільне повітря] — живопис на вільному повітрі (в протилежність живописові в майстерні); пленерним живописом називають звичайно живопис, який повно і точно передає природне сонячне освітлення і повітряне середовище і відтворює реальні відтінки кольору, безпосередньо спостережені в природі.

ПЛЕНУМ [< лат. plenum повне] — збори членів виборного, керівного органу якої-небудь партійної, громадської, державної організації в повному складі.

ПЛЕОНА́ЗМ [< гр. pleonasmus надмірність] — багатослів'я, стилістичний мовний зворот, який має однозначні і ніби зайві слова, напр.: «темний морок» (плеонастичний епітет), «я плачу і проливаю сльози» (тавтологія), «чи в саду, чи на горі» (параплерома) та ін.

ПЛЕОХРОЇЗМ [гр. pleōn більше + chrōs колір] — властивість деяких двоазотних мінералів неоднаково вбирати світлові промені в різних напрямках, внаслідок чого в цих напрямках виникає різне забарвлення.

ПЛЕРЕЗИ [фр. pleureuses] — 1) траурні нашивки на одягу; 2) пухисті страусові пера для жіночих капелюшків.

ПЛЕРОМА [< гр. plērōma повнота, достаток, багато] — *бот.* внутрішній шар первинної тканини у верхівковій зоні росту рослини.

ПЛЕСИМЕТР [гр. plēssō ударяю + metērē міряю] — *мед.* тонка металічна або кістяна пластинка; застосовується при *перкусії*.

ПЛЕТИЗМОГРАФ [гр. plēthysmos збільшення + graphō пишу] — *мед.* прилад для визначення змін об'єму кінцівки, спричинюваних більшим чи меншим кровонаповненням.

ПЛЕТИЗМОГРАФІЯ — *мед.* визначення об'єму органів за допомогою *плетизмографа*.

ПЛЕТОРА [гр. plēthōrē] — повнокровність.

ПЛЕТОРІЧНИЙ — прикм. від сл. *плетора*; повнокровний.

ПЛЕЯДА [< гр.; див. *Плейди*] — 1) група видатних у якому-небудь відношенні осіб, зв'язаних у своїй діяльності спільними завданнями, спільними поглядами і т. ін.; 2) в хімії — група *ізотонів* даного елемента, які займають одне й те ж місце в *періодичній системі елементів* (див.).

ПЛЕЯДИ [< гр. Pleias (Pleiadōs)] — 1) в старогрецькій міфології — назва семи дочок *Атланта* і Плейони, після смерті нібито розміщених *Зевсом* на небі у вигляді сузір'я; 2) *астр.* зоряне скупчення в сузір'ї Тельця.

ПЛИС [швед. plys < лат. pilus волос] — бавовняна тканина, схожа зверху на оксамит; має ворс середньої довжини; йде на чоловічий і жіночий одяг.

ПЛИМУТРОК [англ. Plymouth Rock] — м'ясна і несуча порода курей.

ПЛИНТ [< гр. plinthos плита, плитка] — 1) *архит.* квадратна плита,

що є нижньою частиною бази колони або стовпа; 2) *сп.* дерев'яний, гімнастичний прилад у формі зрізаної піраміди.

ПЛИНТУС [< гр. plinthos плита, плитка] — дерев'яний *профільований* брусок вздовж внутрішніх стін будинку, що закриває щілину між стіною і підлогою.

ПЛІОЦЕН [гр. pleiōn більший + kainos новий] — *геол.* п'ята, наймолодша епоха третинного періоду історії Землі; іде за *міоценом* і безпосередньо передує четвертинному періодові.

ПЛІСЕ [фр. plissé] — дрібні незастрочені складки на тканині (на платті, спідниці, комірці), що закладаються звичайно на спеціальній машині.

ПЛОЗІВНИ приголосні [< лат. plausus ударний] — *лінгв.* проривні приголосні, напр. п, к, т.

ПЛОМБА [< фр. plomb свинець] — 1) свинецьва печатка, що привішується до товарів, до замкнених дверей, замкненої шухляди і т. ін.; 2) *мед.* густа затвердіваюча маса, якою заповнюють після відповідного лікування порожнину в зубі, в кості.

ПЛОМБІР¹ [фр. plombières — замістом Пломб'єр у Франції] — морозиво з цукатами.

ПЛОМБІР² [< фр.; див. *пломба*] — прилад у формі щипців для накладання пломби.

ПЛОМБУВАТИ — 1) накладати *пломбу* на товар, на замкнені двері і т. ін.; 2) *мед.* закладати *пломбу* в яку-небудь порожнину.

ПЛУНЖЕР [англ. plunger] — *тех.* поринач — поршень у нагнітальних насосах, що має вигляд довгого циліндричного тіла з гладкою поверхнею і точно пришліфованого до стінок циліндра; приводиться в рух з допомогою ексцентрикового або кривошипного механізму. Насоси з такими поршнями називаються *плунжерними*.

ПЛУТОКРАТ [< гр.; див. *плутократія*] — людина, яка має вплив, політичну владу завдяки своєму багатству.

ПЛУТОКРАТІЯ [гр. plutokratia < plutos багатство + kratos влада,

могутність] — 1) панування багатіїв, політичний лад, при якому державна влада в країні фактично належить багатіям і країна управляється в їх вузько егоїстичних, корисливих інтересах, при цілковитому безправ'ї трудящих; плутократія панує в особі мільйонерів і мільярдерів у всіх капіталістичних країнах і особливо в США; 2) в збірному значенні — *плутократи*.

ПЛУТОН [гр. Pluton < plutos багатство] — 1) в старогрепській міфології — бог земних надр; 2) *астр.* дев'ята і найбільш віддалена від Сонця планета сонячної системи; відкрита в 1930 р.

ПЛУТОНІЗМ [< вл. н. гр.; див. *Плуто́н*] — напрям у геології в кінці 18 ст., який визнавав мілнливість земної кори і поверхні землі під впливом природних причин; хобою плутонізму була переоцінка ролі «підземного жару» в процесі утворення гірських порід.

ПЛУТОНІЙ [< вл. н. гр.; див. *Плуто́н*] — *хім.* радіоактивний елемент (*трансуран*), символ Pu, порядковий номер 94, масові числа 238 і 239; в природі не існує; добутий штучно на початку 40-х рр. 20 ст. з радіоактивно розпадного, теж штучно добутого хімічного елемента *нептунія*. П. має винятково важливе застосування для добування атомної енергії.

ПЛЮВІОГРАФ [лат. pluvia дощ + гр. graphō пишу] — самописний прилад для записування тривалості і кількості дощу.

ПЛЮВІОЗ [фр. pluviôse < лат. pluviosus дощовий] — п'ятий місяць (з 20—22 січня по 18—20 лютого) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

ПЛЮМАЖ [< фр. plumage оперення] — прикраса з пір'я на головних уборах у деяких іноземних арміях; оздоблення для жіночих капелюшків та ін.

ПЛЮР [фр. pelure] — прозорий папір, вкритий спеціальним клейовим шаром; застосовується в літографському виробництві (див. *літографія*).

ПЛЮРАЛІЗМ [< лат. pluralis

множинний] — *філ.* хибний, ідеалістичний світогляд, який твердить (в протилежн. *монізму*), нібито в основі світу лежить безліч самостійних, незалежних духовних сутностей.

ПЛЮРАЛЬНИЙ [лат. pluralis] — множинний; п. в о т у м — право виборця користуватися кількома голосами в залежності від майнового, освітнього та іншого цензу, яке допускається в деяких буржуазних країнах; обмежує виборчі права трудящих і створює нерівність голосів в інтересах буржуазії.

ПЛЮС [< лат. plus більше] — 1) *мат.* знак додавання (+) або знак додатної величини; 2) * перевага, вигода.

ПЛЮШ [нім. Plüsch < лат. pilus волос] — шовкова, шерстяна або бавовняна тканина з довшим ворсом, ніж в оксамиту; йде головним чином на верхній жіночий одяг.

ПЛЯЖ [< фр. plage узбережжя] — зручна для купання піщана або галечна смуга, без рослинності, на пологому березі моря, озера, ріки.

ПНЕВМАТИЧНИЙ — що діє стисненим повітрям; п-н а м а ш и н а — машина або інструмент, що діють стисненим повітрям; п-н а п о ш т а — передача кореспонденції в особливих патронах по системі труб; здійснюється тиском стисненого повітря або створенням розрідження; п-н а ш и н а — надута повітрям шина (п н е в м а т и к).

ПНЕВМАТОЛІЗ [гр. pneuma (pneumatōs) подув, вітер + lysis розчинення] — *геол.* процес утворення мінералів з участю газів і летучих речовин, які виділяються з *магми*, коли вона піднімається з глибини і проникає в товщу гірських порід земної кори і потім остигає.

ПНЕВМЕРКАТОР [пнев(матичний) + нім. merkel помічати, відмічати] — пневматичний прилад для визначення висоти рівня рідини, напр. рівня води в котлах, нафти в *цистерні*.

ПНЕВМОКО́КИ [< гр. pneumbō легеня] — парні *коки*, збудники крупозного запалення легень.

ПНЕВМОКО́НОЗ [гр. pneumbō легеня + konia пил] — хронічне

захворювання, яке спричиняється відкладанням у легенях мінерального пилу з наступним розростанням сполучної тканини.

ПНЕВМОНІЯ [< гр. pneumōn legenia] — запалення легень.

ПНЕВМОТОРАКС [гр. pneumōn legenia + thorax груди] — мед. скопчення повітря в порожнині *плеври*. Розрізняють п. мимовільний (спонтанний), що виникає при ушкодженні грудної порожнини, при розпаді або прориві запального вогнища в легені, і штучний, створюваний введенням повітря або газу в порожнину плеври. Штучним пневмотораксом широко користуються при лікуванні туберкульозу легень.

ПНЕЙМОКОКИ — див. *пневмококи*.

ПНЕЙМОНІЯ — див. *пневмонія*.

ПОДАГРА [гр. podagra < rus (podos) нога + agra здобич, жертва] — хронічна хвороба з гострими приступами болю в запальних явищах в суглобах, спричинювана порушенням обміну речовин і недостатнім видаленням з організму сечокислих солей.

ПОДЕСТА [ит. podestà < лат. potestas влада] — 1) в середні віки — вищий сановник у багатьох італійських міських республіках; 2) міський голова в Італії (виборний глава місцевого міського самоврядування).

ПОДИУМ [лат. podium] — у староримській архітектурі — підвищення, площадка, напр. у *цирку* або в *амфітеатрі* для привілейованих глядачів; основа храму із сходами на торцевій стороні.

ПОЕЗІЯ [гр. poiesis] — 1) мистецтво образного вираження думки в слові, словесна художня творчість; 2) у вузькому розумінні — віршована, ритмічно побудована мова (у протилежність прозі); 3) сукупність віршованих творів якого-небудь народу, часу, якогось поета або групи поетів; 4) * чарівність, принадність, привабливість.

ПОЕМА [гр. poëma] — 1) сюжетний літературний твір ліро-епічного характеру у віршах, віршована повість або оповідання, напр. «Мідний вершник» Пушкіна; 2) назва

деяких музичних творів (найчастіше оркестрових).

ПОЕТ [гр. poietēs] — віршувальник, письменник, що пише віршовані твори.

ПОЕТЕСА [фр. poëtesse < гр. poietēs poet] — жінка, що пише вірші, жінка-поет.

ПОЕТИЗУВАТИ [фр. poëtiser < гр.] — зображати щось в ідеальному вигляді, у поетичних барвах, прикрашати, ідеалізувати.

ПОЕТИКА [гр. poitikē] — 1) наука про художню літературу, теорія літератури; 2) теорія *поетії*; 3) сукупність і система художніх принципів та особливостей якого-небудь напрямку або поета.

ПОЕТИЧНИЙ — 1) що відноситься до *поетії*, сповнений *поетії*; п-на вільність — див. *ліценція* 2; 2) пройнятий *поетією*.

ПОЗА [фр. pose] — 1) положення тіла; 2) * рисовка, нещира поведінка.

ПОЗЕР [фр. poseur] — людина, яка дбає про зовнішній ефект своєї поведінки і своєї мови; яка любить прибирати позу (див. *поза* 2).

ПОЗИТИВ [< лат. positivus позитивний] — 1) фотографічне зображення, здобуте з *негатива*; на відміну від останнього, в позитиві розподіл світлих і темних місць відповідає дійсному їх розміщенню; 2) *грам.* звичайний ступінь порівняння (прикметників).

ПОЗИТИВІЗМ [< лат. positivus позитивний] — різновидність філософського ідеалізму (*агностицизму*), поширена в буржуазній філософії 19 ст. (Конт, Спенсер). П. протиставить філософському мисленню «позитивні» дані досвіду і твердить, ніби він «піднісся» над матеріалізмом і ідеалізмом, «подолав» їх протилежність. Насправді ж досвід витлумачується позитивізмом перекручено, ідеалістично, як сукупність суб'єктивних відчущань або уявлень, які не відбивають об'єктивної дійсності; роль науки обмежується і зводиться до опису й систематизації явищ, а не до їх пояснення і пізнання об'єктивних законів розвитку природи і суспільства; логічний п. — одна з найреакційніших течій суб'єктив-

по-ідеалістичної буржуазної філософії епохи імперіалізму (Рассел, Карнап), яка поєднує *махізм* з *логістикою*.

ПОЗИТИВІСТ — послідовник *позитивізму*.

ПОЗИТИВНИЙ — 1) що відноситься до *позитива*; 2) досвідний; оснований на досвіді, на фактах; 3) п - на філософія — див. *позитивізм*.

ПОЗИТРОН [лат. *positivus* позитивний + (*електрон*)] — фіз. елементарна частинка, що має масу електрона і позитивний заряд, рівний зарядові *протона*, тобто рівний зарядові електрона абсолютною величиною, але протилежний знаком.

ПОЗИТУРА [лат. *positura*] — положення, постава тіла.

ПОЗИЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *позиція*; п - на в і в н а — війна, при якій обидві сторони, використовуючи могутність сучасних вогневих засобів та інженерних оборонних споруд, утворюють суцільну лінію укріпленого фронту; при наявності відносно рівноваги сил п - на війна затягується на довгий час.

ПОЗИЦІЯ [лат. *positio*] — 1) положення, розташування; 2) місце розташування військ і бойових засобів у бою (напр. а р т и л е р і й с ь к і п о з и ц і ї) або перед боєм (в и х і д і п о з и ц і ї); 3) у фехтуванні — положення озброєної руки і зброї; 4) в танцях — вихідне положення при якій-небудь фігурі танцю; 5) муз. розміщення пальців на струнах при грі на смичкових інструментах; 6) розміщення фігур у грі (в шахи, шашки); 7) * точка зору, ставлення до якого-небудь питання, справи, яке визначає характер дій, поведінки.

ПОЗУВАТИ [фр. *poser*] — 1) прийнявши певне положення, служити моделлю художникові або об'єктом для фотографічної зйомки; 2) * рисуватися, прибирати позу (див. *поза* 2).

ПОЗУМЕНТ [нім. *Posament*] — галун, тасьма з шовкової або шерстяної основи з металічним утком; нашивається на одяг.

ПОЙКІЛОТІРМНІ т в а р и н и [гр. *poikilos* строкатий, різномані-

ний + *thermē жар*] — холоднокровні тварини, які не мають сталої температури тіла; температура їх змінюється в залежності від температури навколишнього середовища (протилежн. *гомойотермні*).

ПОЙНТЕР [англ. *pointer*] — порода, гладкошерстих лягавих собак.

ПОКЕР [англ. *roker*] — рід азартної карточної гри.

ПОЛДЕР(С) — див. *польдери*.

ПОЛЕМІЗУВАТИ — вести *полеміку*, сперечатися.

ПОЛЕМІКА [< гр. *polemikos* воєвничий, ворожий < *polemos* війна] — спір в пресі, на зборах і т. д. в якому-небудь питанні, в процесі обговорення чого-небудь.

ПОЛЕМІСТ [< гр. *polemistēs* воєвник] — любитель, учасник *полеміки*; суперечник.

ПОЛЕМІЧНИЙ — 1) що містить у собі *полеміку*; 2) схильний до *полеміки*.

ПОЛЕН [лат. *pollen*] — бот. пилок квіткових рослин.

ПОЛІ... [< гр. *poly* багато, багато що] — у складних словах означає велику кількість і частоту, напр. *полігон*, *поліглот*, *поліметалічний*.

ПОЛІАНДРІЯ [*полі...* + гр. *anēr* (*andros*) чоловік, муж] — багатомужжя, рідка форма шлюбу, при якій одна жінка має одночасно кількох чоловіків; п. збереглась у деяких племен Індії, Тибету, Півд. Америки.

ПОЛІАНІТ [< гр. *polios* сивий, сірий] — мінерал, двоокис марганцю, що легко переходить в *піролюзит*; руда для добування марганцю.

ПОЛІАРТРИТ [*полі...* + гр. *arthron* суглоб] — множинне запалення суглобів.

ПОЛІБАЗИТ [*полі...* + гр. *basis* основа] — мінерал, складна сполука срібла, міді, сурми і сірки; містить 74,9% срібла; важлива руда для добування срібла.

ПОЛІГАМІЧНИЙ — прикм. від сл. *полігамія*; багатощлюбний; п - н і р о с л и н и — рослини, які мають крім чоловічих і жіночих також двостатеві квітки.

ПОЛІГАМІЯ [*полі...* + гр. *gamos* шлюб] — 1) багатощлюбність, найчастіше живається в розумінні багатоженства; 2) відносини між сам-

цями і самками, які характеризуються тим, що самець протягом одного сезону парується з кількома самками (пор. *моногамія*).

ПОЛІГЕНІЗМ [див. *полі...* + *генезис*] — реакційна антинаукова «теорія» в *антропології*, яка твердить (в протилежн. *моногенізму*), що різні раси людства відповідають видам чи навіть родам у тварин і пішли від різних приматів у різних місцях землі незалежно одна від одної. П. використовується буржуазією для побудови людиноненависницьких расистських «теорій» про «вищі» і «нижчі» раси.

ПОЛІГІМНІЯ [лат. *Polyhymnia* < гр. *Polymnia*] — у старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька ліричної поезії.

ПОЛІГІНІЯ [< гр. *polygynēs* багатоженець < *poly* багато + *gynē* жона] — багатоженство.

ПОЛІГЛАНДУЛЯРНИЙ [*полі...* + лат. *glandula* залозка] — мед. багатозалозистий; термін, вживаний щодо захворювань, спричинюваних розладом діяльності кількох залоз внутрішньої секреції.

ПОЛІГЛОТ [гр. *polyglōttos* багатомовний < *poly* багато + *glōtta* мова] — людина, яка володіє багатьма мовами.

ПОЛІГОН [гр. *polygōnos* < *poly* багато + *gōnia* кут] — 1) геом. багатокутник; 2) *військ.*: а) артилерійське стрільбище; б) спеціально обладнана місцевість для випробування технічних засобів боротьби і навчального тренування технічних родів військ, напр. інженерний п.

ПОЛІГОНАЛЬНИЙ [< гр.; див. *полігон*] — багатокутний.

ПОЛІГОМЕТРІЯ [*полі...* + гр. *gōnia* кут + *metreb* міряю] — метод вимірювань, що застосовується при геодезичних роботах; вимірювана місцевість вкривається сіткою точок, які є вершинами багатокутників — полігонів; місцеположення вершин полігонів визначається вимірюваннями кутів і довжин сторін (полігонометричних ходів).

ПОЛІГРАФІЧНИЙ — що стосується до *поліграфії*.

ПОЛІГРАФІЯ [< гр. *polygraphia* багатописання] — промисловість, га-

лузь техніки, що охоплює всі види виробництва друкарської продукції.

ПОЛІДАКТИЛІЯ [< гр. *polydactylos* багатопалий] — багатопалисть — повний або частковий розвиток додаткових пальців.

ПОЛІДИПСІЯ [< гр. *polydipsios* дуже спраглий] — мед. хворобливо посилена спрага.

ПОЛІЕДР [*полі...* + гр. *hedra* основа, поверхня, сторона] — геом. многогранник, тіло, обмежене з усіх сторін багатокутниками.

ПОЛІЕМБРІОНІЯ [*полі...* + гр. *embryon* зародок] — біол. розвиток з однієї яйцеклітини двох або кількох зародків; спостерігається в комах-наїзників, у броненосців і іноді в людини (однойайцеві близнята).

ПОЛІКАРПІЧНИЙ [*полі...* + гр. *karpos* плід] — багатоплідний; п-ні рослини — рослини, що дають плоди не раз протягом свого життя; п-ні квітки — квітки, в яких є кілька маточок.

ПОЛІКЛІНІКА [див. *полі...* + *клініка*] — лікувальний заклад, що обслуговує населення (прихожих хворих і дома) кваліфікованою медичною допомогою по різних спеціальностях.

ПОЛІМЕРИ [< гр. *polymerēs* різноманітний] — речовини, що мають однаковий склад, але відрізняються різною кількістю атомів у молекулі (див. *полімерія*).

ПОЛІМЕРИЗАЦІЯ [< гр. *polyme-rēs* різноманітний] — хімічна реакція, при якій з двох або кількох молекул однієї і тієї ж речовини утворюється сполука, яка має той самий склад, але вищу молекулярну вагу; відіграє величезну роль у техніці, зокрема при добуванні синтетичного каучуку, пластмас та ін.

ПОЛІМЕРІЯ [гр. *polymereia*] — 1) складність, численність; 2) *хім.* явище, при якому речовини одного й того ж складу містять подвійну, потрібну кількість тих самих атомів у молекулі; напр., озон O_3 — полімер кисню O_2 , N_2O_4 — полімер NO_2 і т. д.

ПОЛІМЕТАЛІЧНИЙ [див. *полі...*] — що містять кілька металів, напр. срібло-свинцево-цинкові руди.

ПОЛІМОРФІЗМ [$\langle$ гр. polymorphos різноманітний] — 1) *біол.* багатотформність, наявність в одному і тому ж виді тварин або рослин особин, що різко різняться одна від одної; розрізняють статевий, віковий і сезонний п.; 2) *мін.* властивість мінеральних речовин кристалізуватися в різних формах при одному й тому ж хімічному складі; напр., сірка кристалізується в формах ромбічної і моноклінної системи і т. ін.

ПОЛІМОРФНИЙ [гр. polymorphos] — багатотформний, що зустрічається в кількох формах.

ПОЛІНЕВРИТ [див. *полі...* + *неврит*] — множинне запалення периферичних нервів.

ПОЛІНОМ [*полі...* + гр. nomos частина, відділ, член] — *мат.* многочлен — алгебраїчний вираз, що складається з кількох однокленів, сполучених між собою знаками додавання або віднімання (пор. *моном*, *біном*).

ПОЛІОЕНЦЕФАЛІТ [гр. polios сірий + *енцефаліт*] — запалення сірої речовини головного мозку.

ПОЛІОМІЄЛІТ [гр. polios сірий + *мієліт*] — запалення сірої речовини спинного мозку; *гострий п.* — дитяча інфекційна хвороба з переважним ураженням передніх рогів спинного мозку, яка проявляється паралічами.

ПОЛІП [гр. polypus $\langle$ poly багато + pus нога] — 1) *зоол.* сидяча форма кишечнопорожнинних тварин (пор. *медуза* 2); тіло поліпа має вигляд мішка, нерухомо прикріпленого одним кінцем; на вільному кінці є рот, оточений віночком щупальців; 2) *мед.* опухлоподібне розрощення слизової оболонки або шкіри.

ПОЛІПЛОЇДІЯ [$\langle$ гр. polyplethia безліч, велика кількість] — *біол.* збільшення кількості *хромосом* у ядрах рослинних клітин (дуже рідко у тварин) порівняно з нормальною для даного виду кількістю їх.

ПОЛІПОЇДИ [гр. polypus поліп + eidos вид] — *зоол.* недорозвинені поліпи без рота й щупальців.

ПОЛІНОМЕДУЗИ — див. *гідроїди*.

ПОЛІПТЕР [*полі...* + гр. pteron

перо] — багатопер — рід прісноводних африканських риб із спинним плавцем, який складається з багатьох невеликих окремих плавців.

ПОЛІС¹ [фр. police] — свідомство, видане страховим товариством особі або установі, що застрахувала в ньому що-небудь.

ПОЛІС² [гр. polis] — місто-держави в стародавньому світі (Греція, Рим, Фінікія).

ПОЛІСАХАРИДИ [див. *полі...*] — *хім.* група складних вуглеводів, які при *гідролізі* розпадаються на кілька молекул *моносахаридів*; до них належать крохмаль, клітковина та ін.

ПОЛІСЕМАНТИЧНИЙ [див. *полі...* + *семантичний*] — *лінгв.* багатозначний, що має багато значень.

ПОЛІСЕМІЯ [*полі...* + гр. semei часті] — *лінгв.* багатозначність одного слова, наявність у одного слова кількох (багатьох) значень.

ПОЛІСИНДЕТОН [гр. polysyndeton] — багатосполучниковість, напр.: «і пращ, і стріла, і лукавий кинджал» (Пушкін).

ПОЛІСИНТЕТИЧНІ мови [див. *полі...* + *синтетичний*] — такі мови, в яких існує спосіб утворення слів-речень шляхом складання основ окремих слів; сюди належать мови індіців Півн. Америки; напр., слово-речення *н і н а к а к в а* (*бука.* «я-м'яс-ім») в мові адтеків, що означає «я їм м'ясо», утворилось із складених слів: *н і «я», н а к а т л* (основа *н а к а*) «м'ясо» і *к в а* «з'їдати».

ПОЛІСМЕН [англ. policeman] — поліцай в Англії і США.

ПОЛІСПАСТ [гр. polyspaston $\langle$ poly багато + spaō тягну] — механізм, що являє собою сполучення кількох рухомих і нерухомих блоків; служить для виграшу в силі або швидкості; застосовується гол. ч. як засіб силової передачі в механізмах лебідок і кранів.

ПОЛІСПЕРМІЯ [*полі...* + гр. sperma сім'я] — проникнення в яйцеклітину при заплідненні кількох *сперматозоїдів*; поліспермію встановлено у вищих рослин (мохів, папоротей, голо-, і покритонасінних) і тварин (риб, плазунів, птахів і в деяких ссавців).

ПОЛІСУЛЬФІДИ [див. *полі...* + *сульфіди*] — багатосірчасті метали (сполуки сірки з металами); найміцніші є багатосірчасті сполуки лужних і лужноземельних металів.

ПОЛІТЕЇЗМ [*полі...* + гр. *theos* бог] — многобожжя, одночасне шанування багатьох богів (протилежн. *монотеїзм*).

ПОЛІТЕХНІЗАЦІЯ [*полі...* + гр. *technē* мистецтво, ремесло] — розвиток технічних знань, озброєння учнів в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва.

ПОЛІТЕХНІЗМ [*полі...* + гр. *technē* мистецтво, ремесло] — система навчання, при якій учні теоретично і практично знайомляться з основними галузями виробництва.

ПОЛІТЕХНІКУМ [< гр.; див. *політехнізм*] — вищий або підвищений середній технічний учбовий заклад, який має відділи з різних технічних спеціальностей.

ПОЛІТИКА [< гр. *politikē* мистецтво управління державою] — громадська діяльність, спрямована на захист класових інтересів, на завоювання, збереження і зміцнення державної влади того чи іншого класу або на створення сприятливих умов для його боротьби за владу в державі; певний напрям і способи діяльності політичних партій і державної влади всередині країни (внутрішня п.) і у відносинах з іншими державами (зовнішня п.). Політика, відбиваючи боротьбу класів і відносини між державами, визначається кінцем кінцем економічним становищем цих класів і держав; політика — найбільш концентрований вияв економіки, її узагальнення і завершення. Буржуазна п. спрямована проти життєвих інтересів народу. Пролетарська п. виражає інтереси трудящих, які борються проти експлуатації, за своє соціальне визволення, за революційну перебудову суспільства на соціалістичних началах, за побудову комунізму. Політичним вождем робітничого класу є комуністичні партії — найвища форма класової організації пролетаріату і основна керівна сила в системі диктатури про-

летаріату. Політика комуністичних партій основана на науковому пізнанні законів розвитку суспільства і відбиває життєві інтереси всіх трудящих. Головне завдання Комуністичної партії Радянського Союзу — побудова комуністичного суспільства. В галузі внутрішньої політики КПРС і Радянська держава безустанно дбають про підвищення матеріального і культурного рівня життя всіх радянських людей. Зовнішня політика СРСР, основана на прагненні жити в мирі і дружбі з усіма народами, згуртовує всі прогресивні сили світу на боротьбу проти війни, за міцний мир і зміцнення міжнародного співробітництва.

ПОЛІТИКАН [фр. *politiquant* < гр.] — людина, яка піднімає принципіальні політичні питання дрібницями, часто з корисливою метою; інтриган.

ПОЛІТИПАЖ [фр. *polytypage*] — старовинна назва гравюри на дереві (ксило) у тексті книги.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — суспільна наука, що вивчає економічні закони, які керують виробництвом і розподілом матеріальних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства, закони розвитку виробничих, тобто економічних, відносин людей. Сюди належать: форми власності на засоби виробництва; становище різних соціальних груп у виробництві і їх взаємовідношення, що з цього випливають; цілком залежні від них форми розподілу продуктів. Історія знає п'ять основних типів виробничих відносин, п'ять способів виробництва: первісно-общинний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний. П. е. — історична наука; вона вивчає основні риси кожного з цих способів виробництва. Справді наукову політичну економію створили К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони розкрили економічні закони виникнення, розвитку і загибелі капіталістичного суспільства, розкрили непримиренні суперечності між виробничими відносинами і характером продуктивних сил у капіталістичному суспільстві, економіч-

но обґрунтували неминучість і необхідність революційного повалення капіталізму, встановлення диктатури пролетаріату і перемоги соціалізму. Аналізові буржуазного ладу і його суперечностей присвячений великий твір К. Маркса «Капітал». В. І. Ленін розвинув далі марксистську економічну науку. В нових історичних умовах, в епоху імперіалізму, коли встановилось панування монополій, він дав найглибший науковий аналіз економічної і політичної суті імперіалізму, всебічно охарактеризував його основні ознаки, показав, що імперіалізм є паразитичний, загниваючий капіталізм, остання його стадія, переддень соціалістичної революції пролетаріату. В. І. Ленін відкрив закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму і, спираючись на цей закон, сформулював і обґрунтував геніальний висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатих чи навіть в одній, окремо взятій капіталістичній країні. В. І. Ленін розробив науково обґрунтовану програму перетворення економічно відсталої Росії шляхом індустріалізації країни і соціалістичної переробки сільського господарства в передову, могутню соціалістичну державу, указав шляхи ліквідації експлуаторських класів і знищення експлуатації людини людиною, дав основні принципи, теоретичні вказівки про шляхи поступового переходу від соціалізму до комунізму, про побудову комуністичного суспільства в СРСР. Й. В. Сталін, узагальнюючи багаторічний досвід соціалістичного будівництва в СРСР і досвід сучасного міжнародного визвольного руху, творчо розвинув марксистсько-ленінське вчення стосовно до нових історичних умов і в ряді питань збагатив економічну теорію новими положеннями. Марксистсько-ленінська п. е. є воєвничою партійною наукою. Вона виникла і розвивається в непримиренній боротьбі з усякого роду буржуазними і опортуністичними теоріями, які прикрашають капіталістичний лад і намагаються

виправдати агресивну політику імперіалістів.

ПОЛІТИЧНИЙ — 1) що стосується до *політики*; п. страйк — страйк з метою добитися від буржуазного уряду задоволення політичних вимог або з метою протесту проти дій уряду; 2) обачний, обережний; дипломатичний.

ПОЛІТОНАЛЬНА музика [див. *полі...*] — музика, побудована на одночасному поєднанні двох різних *тональностей*.

ПОЛІТУРА [< лат. politura виглядження, обробка] — рідкий лак, розчин смол у міцному спирті; застосовується для остаточної обробки лакованої дерев'яної поверхні і надання їй рівного блиску.

ПОЛІУРЯ [*полі...* + гр. uron сеча] — мед. надмірне виділення сечі.

ПОЛІФАГІЯ [*полі...* + гр. phagein їсти] — хворобливо-поислений апетит, хвороблива ненажерливість.

ПОЛІФЛІЯ [*полі...* + гр. phylē плем'я; рід, вид] — уявлення про походження живих істот від багатьох вихідних форм (пор. *монофілія*).

ПОЛІФОНІЗМ — див. *поліфонія*.

ПОЛІФОНІЧНИЙ — прикм. від сл. *поліфонія*; багатозвучний, багатоголосий.

ПОЛІФОНІЯ [гр. polyphōnia] — муз. багатоголосся, одночасне поєднання і рух кількох самостійних мелодійних ліній (голосів); див. *контрапункт*. П. склалась на основі народної творчості в ранньому середньовіччі. Багатством і своєрідністю відзначається п. російської народно-пісенної культури (підголосна п.), грузинської, української та інших народів СРСР.

ПОЛІХРОМАТИЧНИЙ — прикм. від сл. *поліхромія*; багатоколірний.

ПОЛІХРОМІЯ [< гр. polychrōmos багатоколірний] — 1) багатоколірність, особливо щодо багатоколірного фарбування і застосування матеріалів різних кольорів в архітектурі, скульптурі і прикладних мистецтвах; 2) друкування в кілька фарб.

ПОЛІЦ(ЕЙ)МЕЙСТЕР [нім. Polizeimeister] — начальник міської поліції у великих містах царської Росії, а також у містах деяких

західноєвропейських держав (див. *поліція*).

ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ — що відноситься до *поліції*; який служить у поліції; нижчий чин поліції.

ПОЛІЦІЯ [нім. Polizei < гр. politeia міська адміністрація] — в капіталістичних країнах — особливі адміністративні органи, які мають в своєму розпорядженні збройні загоны, що охороняють буржуазний лад і його порядок; буржуазна держава, спираючись на поліцію і жандармерію, здійснює реакційну владу антидемократичними, протинародними методами розгнужданої сваволі. Особливо грубим свавільством, хабарництвом, шпигунством, провокаціями і найлютішим терором відзначається поліція США, які перетворюються у фашистську поліцейську державу. Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії знищила поліцію як знаряддя охорони інтересів і власності експлуататорських класів.

ПОЛІШИНЕЛЬ [фр. polichinelle < іт. pulcinella] — французька назва Пульчинелли (народної маски слуги-дзани в комедії дель арте; див. *комедія масок*); * секрет полішинеля — секрет, який давнор став усім відомий.

ПОЛО [англ. polo < тибет.] — сп. гра в м'яч верхи на конях; в одне п. — див. *ватерполо*.

ПОЛОНЕЗ [фр. polonaise] — 1) польський національний танець з тактовим розміром у $\frac{3}{4}$, повільного темпу; 2) художній музичний твір у формі цього танцю.

ПОЛОНІЙ [< сер.-лат. Polonia Польща (за батькіщиною М. Кюрі, яка відкрила цей елемент)] — *хім.* радіоактивний елемент, символ Po, порядковий номер 84, ат. вага 210.

ПОЛЮС [лат. polus < гр. polos земля і небесна вісь] — 1) точка перетину поверхні Землі з уявною віссю її обертання (північний і південний географічний п.); полюси холоду — найхолодніші точки на поверхні земної кулі; полюси світу — точки небесної сфери, віддалені на 90° від небесного *екватора*; північний полюс світу лежить поблизу

Полярної зірки; полюси магнітні — дві точки земної поверхні з найбільшим магнітним нахиленням, у яких магнітна стрілка встановлюється вертикально; полюси магніту — кожне з двох місць поверхні магніту, в яких особливо різко виражені магнітні властивості; 2) * два полюси — яскраві протилежності; 3) *геом.* постійна точка на площині, з якою зв'язані *полярні координати*, що визначають положення будь-якої точки на площині; 4) *ел.* зовнішній кінець пластин гальванічного елемента, до якого прикріплюють провідники.

ПОЛЮЦІЯ [< лат. pollutio мазання] — мимовільне витікання сім'яної рідини у чоловіків, звичайно під час сну.

ПОЛЯРИЗАТОР — частина *поляриметра*, що виділяє з природного променя поляризоване світло (див. *поляризація світла*).

ПОЛЯРИЗАЦІЯ — *фіз.* надавання, набуття *полярності*; п. світла — явище, яке відбувається з променем світла при його відбитті, заломленні і, особливо, подвійному заломленні і полягає в тому, що колиний рух у всіх точках променя відбувається лише в одній площині, що проходить через напрям променя, тоді як у природному промені коливання відбуваються в усіх напрямках, перпендикулярних до променя; п. гальванічна — в гальванічному елементі зміна властивостей поверхні електродів або найближчих до них шарів розчину електродоліту, яка спричиняється проходженням електричного струму і зумовлює виникнення додаткової електричної напруги, протилежної тій, якою була викликана ця зміна.

ПОЛЯРИЗУВАТИ — надавати властивостей *полярності*; викликати *поляризацію*.

ПОЛЯРИМЕТР [< гр. metreб міряю] — *фіз.* прилад для вимірювання ступеня *поляризації світла*, а також обертання площини *поляризації*; застосовується для визначення концентрації цукру в розчині, в медичних аналізах та ін.

ПОЛЯРИСКОП [< гр. skopeб дивлюсь] — *фіз.* оптичний прилад

для спостереження *поляризації світла*.

ПОЛЯРНИЙ [сер.-лат. *polaris* < гр.] — що відноситься до *полюса*, знаходиться на полюсі або властивий йому; *п-ні кола* — уявні кола, що проводяться на земній поверхні на віддалі 23°27' від полюсів; *п-на вісь* — постійна пряма, що проходить через полюс і служить у системі *п-них координат* для визначення положення точки на площині; *п-ні координати* — величини, які визначають положення точки на площині: віддалі цієї точки від полюса і кут між *п-ною віссю* та прямою, що проходить через полюс і дану точку; *п-ні країни* — області, які лежать між полюсом і *п-ним колом*; *п-ні експедиції* — експедиції, що організуються для дослідження *п-них країн*; *п-не сяйво* — сяйво, спостережуване в темні безхмарні ночі в північних і південних *п-них країнах* — світлове явище у вигляді кольорових дуг, променів, стрічок і драпіровок; пояснюється діянням магнітного поля Землі на потоки електрично заряджених частинок, що випромінюються Сонцем і спричиняють свічення атмосфери в її верхніх шарах.

ПОЛЯРНИСТЬ [< сер.-лат.; див. *полярний*] — 1) здатність деяких тіл виявляти певні властивості в деяких точках (*полюсах*) своєї поверхні з більшою інтенсивністю, ніж у інших, напр. намагнічені або наелектризовані тіла; 2) наявність двох протилежних полюсів; 3) * *проти-лежність*.

ПОЛЬДЕРИ [гол. *polder*] — в Нідерландах — родючі ділянки суші, що лежать нижче рівня моря, оточені греблями (щоб уникнути затоплення) і порізані каналами (для осушення).

ПОМЕЛО [< іт. *romello* яблучко] — те саме, що й *грейпфрут*.

ПОМЕРАНЕЦЬ [нім. *Pomeranze*] — вічнозелене дерево з родини рутових, родом з тропічної Азії; плід — кислий, з ароматичною гіркуватою шкіркою; листя й плоди *померанця* застосовуються в медицині, в кондитерській справі.

ПОМЕРА́НЦЬОВІ — підродина руслин в родині рутових; містять у корі і листі залозки з ефірним маслом; до них належать *цитруси* (лимон, апельсин, *померанець*) та ін.

ПОМОЛО́ГІЯ [лат. *romum* плід + гр. *logos* поняття, вчення] — наука про види і сорти плодівих дерев і кущів.

ПОМПА ¹ [< лат. *rompa* урочиста професія] — розрахована на зовнішній ефект урочистість, пишність.

ПОМПА ² [фр. *rompre*] — насос для викачування або нагнітання рідини або газу.

ПОМПАДУ́Р [< вл. н.] — 1) стиль, зв'язаний з ім'ям маркизи Помпадур, фаворитки французького короля Людовіка XV (18 ст.); звідси — *крісло п.*, *сукня п.* і т. ін.; 2) адміністратор-самодур, тип губернатора і взагалі сановника, що завдячує своїм підвищенням *фаворитизмові*, показаний письменником Салтиковим-Щедрим у творі «Помпадури і помпадури»; 3) салонний французький танець 19 ст.

ПОМПЕЗНИЙ [фр. *rompreux*, ж. р. *rompreuse* < лат.; див. *помпа* ¹] — пишний, розкішний, ефектно-урочистий.

ПОМПЕЛЬМУС [англ. *romprel-mous*] — те саме, що і *грейпфрут*.

ПОМПОН [фр. *rompon*] — куляста прикраса з шовку, шерсті для жіночих та дитячих головних уборів і платтів.

ПОНІ [англ. *pony*] — порода малорослих коней.

ПОНСИРІВКА [< фр. *romser* < *romse*: а) рід чорнила; б) пемза] — 1) копіювання рисунків за допомогою вугільного пилу, що проникає в наколи на білому папері, зроблені по контуру оригіналу; 2) полірування пемзою.

ПОНСО [< фр. *romseau* яскраво-червоний] — група штучних кислотних барвників для фарбування шерсті й шовку в червоні (пунцові) кольори.

ПОНТЕР [фр. *ponte*] — в азартних карточних та інших іграх — людина, що грає проти банку (див. *банк* ² 2).

ПОНТИФІКАТ [< лат. *pontifex* (*pontificis*)] — влада римського папи, первосвященства.

ПОНТИФІКИ [лат. pontifices] — жерці в стародавньому Римі.

ПОНТОН [фр. ponton < лат. pons (pontis) міст] — 1) дерев'яне або металічне плоскодонне судно (човен) з прямовисними бортами, яке служить плаваючою опорою для настилу понтонних мостів, плавучих кранів, землечерпальних снарядів, золотопромислових драг та ін.; 2) стальна споруда у вигляді бочки; застосовується для піднімання суден; 3) обеліск, в основу якого покладено прямокутник.

ПОНТОНЕР — військовослужбовець понтонної частини, спеціаліст по наведенню понтонних мостів (див. понтон 1).

ПОНТОННИЙ — що стосується до понтона; зроблений з понтонів (див. понтон 1); п. парк — а) сукупність п-ного майна, що належить даній армії або військовому з'єднанню; б) спеціальна військова частина, на обов'язку якої лежить організація переправ через ріки, наведення п-них мостів та ін.

ПОНЧО [ісп. poncho] — південноамериканський плащ — чотирикутний кусок тканини з вирізом посередині для голови.

ПОПУЛЯРИ [лат. populares] — в стародавньому Римі — народна партія, що відбивала інтереси сільських і міських плебей.

ПОПУЛЯРИЗАТОР — що займається *популяризацією* чого-небудь.

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ [< лат.; див. популярний] — виклад наукового або взагалі складного питання в загальнозрозумілій формі.

ПОПУЛЯРИЗУВАТИ [< лат.; див. популярний] — 1) подавати в загальнозрозумілій формі; 2) розповсюджувати серед широких мас, робити що-небудь широко відомим.

ПОПУЛЯРНИЙ [< лат. popularis народний, корисний народові] — 1) загальнодоступний, загальнозрозуміло поданий; 2) відомий, що має успіх серед широких верств населення.

ПОПУЛЯРНИСТЬ [< лат.; див. популярний] — 1) загальнодоступність викладу; 2) широка слава.

ПОПУЛЯЦІЯ [< фр. population населення] — сукупність особин рос-

линного або тваринного світу певного ареалу (див.), що належать до того чи іншого виду; форма існування виду.

ПОПУРІ [фр. pot-pourri букв. страва з різних сортів м'яса] — 1) музична п'єса, складена з різних запозичених музичних уривків; 2) * суміш, мішанина.

ПОРА [< гр. poros прохід, отвір, шпара] — 1) *фіз.* дрібна шпара в речовині; 2) *анат.* маленький отвір, яким на поверхні шкіри відкривається потова залоза; 3) тонке місце в стінках рослиної клітини, що полегшує осмотичні (див. осмос) процеси.

ПОРЕЙ [нім. Porgree < лат. porrum] — рослина з родини лілійних, вид цибулі з довгою циліндричною цибулиною; вживається як овоч і приправа.

ПОРИСТИЙ — шпаруватий, багатий на *пори*.

ПОРНОГРАФІЧНИЙ — що належить до *порнографії*, непристойний.

ПОРНОГРАФІЯ [гр. pornè розпусниця + graphō пишу] — непристойна, шкідлива література, в якій смакуються сцени розпусти; непристойні рисунки, фотографії і т. ін.

ПОРТ¹ [лат. portus] — 1) місце для стоянки і ремонту суден, а також для вантажно-розвантажувальних операцій, забезпечене захисними спорудами від негоди і всіма необхідними пристроями; 2) * портове місто.

ПОРТ² [англ. port (hole)] — отвір у борту судна для гарматних стволів (у військових суден) або вантаження і вивантаження з нижньої палуби (у транспортних суден).

ПОРТАЛ [< лат. porta двері; ворота] — 1) архітектурно виділений на фасаді вхід у будинок; 2) опорна конструкція, що пересувається по рейках, висота і ширина якої дозволяють проходити під нею залізничним составам; п. служить для установки на ньому портального крану (див. кран¹).

ПОРТАТИВНИЙ [фр. portatif < porter носити] — зручний для носіння при собі; зручний для перенесення.

ПОРТЕР [англ. porter] — сорт міцного, і гіркуватого чорного пива.

ПОРТИК [лат. porticus] — *архіт.* навіс, підтримуваний колонадою, відкрита галерея (пор. *лоджія*).

ПОРТЛАНД-ЦЕМЕНТ [*<* вл. н. англ. — за назвою півострова Портланду] — продукт тонкого перемелу клінкеру (див. *клінкер* 2), здобуваний рівномірним випалюванням до спікання старанно дозованих штучних сумішей матеріалів, що містять вуглекисле вапно і глину, або природних матеріалів (вапнистих мергелів) відповідного складу; після змішування з водою дає тверду міцну масу, непроникну для води; застосовується при будіванні підводних і надземних будівель, для виготовлення бетону, підземних труб, мостів, тротуарів та ін.

ПОРТМОНЕ [фр. porte-monnaie] — невеликий гаманець для грошей.

ПОРТО [іт. porto] — *ком.* поштово-телеграфні витрати, що відносяться на рахунок клієнта.

ПОРТОВИЙ — 1) що відноситься до *порту*¹, знаходиться в порту; 2) що має порт (про місто).

ПОРТО-ФРАНКО [*<* іт. porto franco вільний порт] — порт (або приморська область), що має право безмитного довозу і вивозу товарів.

ПОРТПАЖ [фр. porte-page] — *друк.* паперова підкладка під полюса набору, яка застосовується при їх перенесенні й зберіганні.

ПОРТПЛЕД [*<* фр. porter носити] — дорожня сумка або чохол для *пледа* і постільних речей.

ПОРТРЕТ [фр. portrait] — живописне, скульптурне, фотографічне або яке-небудь інше зображення якоїсь людини.

ПОРТРЕТИСТ [фр. portraitiste] — художник, спеціаліст в галузі *портрета*.

ПОРТСИГАР [фр. porte-cigares *<* porter носити] — плоска коробочка з металу, шкіри, дерева і т. ін. для носіння цигарок або сигар.

ПОРТУЛАК [лат. Portulaca] — однорічна оочева м'ясиста рослина з родини портулакових.

ПОРТУЛАНІ [фр. portulan *<* іт. portolano] — старовинні (13—17 ст.) морські карти.

ПОРТУПЕЯ [фр. porte-épee *<* porter носити + épee шпага] — ремінь (плечовий або поясний), на якому носять холодну зброю.

ПОРТФЕЛЬ [фр. portefeuille *<* porter носити + feuille аркуш] — 1) велика сумка, в якій носять ділові папери; 2) п. міністерський — пост міністра; 3) п. редакційний — сукупність рукописів, прийнятих редакцією, видавництвом для видання.

ПОРТШЕЗ [фр. porter носити + chaise стілець] — легке переносне крісло.

ПОРТЬЕ [фр. portier *<* porte двері] — воротар, швейцар в готелі.

ПОРТЬЄРА [фр. portière *<* porte двері] — завіса з важкої матерії на дверях.

ПОРФІР [*<* гр. porphyros пурпур] — вулканічна гірська порода з великими кристалами, екрапленими в основну дрібнокристалічну масу; застосовується як будівельний камінь.

ПОРФІРА [гр. porphyra] — 1) довга, пурпурного кольору мантія, яку надівають *монархи* в урочистих випадках; один із символів влади монарха; 2) морська їстівна водорість з групи багряннок (червоних водоростей).

ПОРФІРОВИЙ [*<* гр. porphyros пурпур] — багрянтий, пурпурний.

ПОСЕЙДОН [гр. Poseidōn] — в старогрецькій міфології — бог морів, чоловік *Амфітріти*; те саме, що в староримській міфології *Нептун*.

ПОСЕСІЙНИЙ [*<* лат.; див. *посесія*] — володільницький; п-н і з а в о д и — заводи, збудовані під час кріпосного права приватними особами на казенних землях, з приписаними до заводу кріпаками, які називалися в такому разі п-ними селянами; п-не право — в кріпосній Росії — право приватних осіб на спадкове користування фабриками, заводами, до яких приписані були кріпаки.

ПОСЕСІЯ [лат. possessio] — земельне орендне володіння.

ПОСЕСОР [*<* лат. possessor володілець] — 1) володілець *посесійного заводу*; 2) в деяких країнах — орендар земельної ділянки.

ПОСИБІЛІЗМ, ПОСИБІЛІСТИ [< лат. *possibilis* можливий] — крайньо опортуністичний напрям у французькому соціалістичному русі кінця 19 ст. Посибілісти являли собою строкату групу дрібнобуржуазних соціалістів; проводили тактику класового співробітництва з буржуазією і зрадництва інтересів робітничого класу. На початку 20 ст. посибілісти влились в опортуністичну французьку соціалістичну партію.

ПОСТ [фр. *poste*] — 1) відповідальна адміністративна посада в якій-небудь установі; 2) *військ.*: а) у караульній службі — все, що доручається для охорони і оборони вартовому, а також те місце або ділянка, на якій він виконує свої обов'язки; б) військовослужбовець або група військовослужбовців, що виконує завдання охорони, спостереження і зв'язку, напр. п. ПСОЗ (повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку) в системі протиповітряної оборони. Аналогічне значення має слово п. в службі міліції, воєнізованої охорони підприємств і т. ін.

ПОСТАМЕНТ [сер.-лат. *postamentum*] — підніжжя, основа, напр. пам'ятника, статуї, вази і т. ін. (див. *п'єдестал*).

ПОСТЕМБРІОНАЛЬНИЙ розвиток [лат. *post* після + *ембріональний*] — розвиток тваринного організму після народження або після виходу з оболонок яйця.

ПОСТПОЗИТИВНИЙ [фр. *postpositif*] — що ставиться після слова, напр. *артикуль* у румунській, болгарській, скандинавських мовах.

ПОСТСКРИПТУМ [< лат. *post scriptum* після написаного] — приписка до закінченого і підписаного листа, яка звичайно позначається латинськими буквами P. S.

ПОСТУЛАТ [< лат. *postulatum* те, що вимагається] — гадка, припущення; твердження, яке не відзначається самоочевидністю, але все ж приймається в даній науці як вихідне без доведення (пор. *аксіома*).

ПОСТУЛОВАТИ — встановлювати *постулат*, приймати як вихідне положення без доведення.

ПОСТФАКТУМ [< лат. *post fac-*

tum після зробленого] — після того, як щось уже сталося.

ПОСТФІКСИ [лат. *post* після + *fixus* прикріплений] — *лінгв.* *афікси* (див.), що стоять позаду кореня (*суфікси* і закінчення).

ПОТАМОЛОГІЯ [гр. *potamos* річка + *logos* поняття, вчення] — вчення про ріки, частина *гідрології*.

ПОТАШ [англ. *potash* < *pot* горщик + *ash(es)* попід, зола] — калійова сіль вугільної кислоти, добувана з деревної золи або з хлористого калію; білий зернистий порошок, що розпливається під впливом вологого повітря; застосовується у виробництві скла, рідкого мила, при фарбуванні і в фотографії (при скорює проявлення).

ПОТЕНТАТ [< лат. *potentatus* верховна влада] — владар, коронована особа; вельможа.

ПОТЕНЦІАЛ [< лат. *potentia* можливість, потужність] — 1) величина, яка характеризує запас енергії тіла, що перебуває в даній точці поля (електричного, магнітного, тяжіння і т. д.); різниця потенціалів між двома точками визначає роботу, яку виконає пробне тіло (заряд, маса та ін., що дорівнюють одиниці), пересуваючись з однієї точки в другу; 2)* ступінь потужності (прихованих можливостей) у чому-небудь, напр. воєнний п. якої-небудь країни (сукупність її людських і матеріальних ресурсів для ведення війни).

ПОТЕНЦІАЛЬНИЙ [< лат.; див. *потенціял*] — можливий, що існує в потенції; прихований, що не проявляється; п-н а е н е р г і я — *фіз.* енергія взаємодії тіла з іншими тілами, яка виникає за рахунок роботи, затраченої для приведення цього тіла в даний стан; такою є, напр., енергія піднятого тіла, надана йому роботою під час перемагання сили притягання цього тіла до землі.

ПОТЕНЦІОМЕТР [лат. *potentia* можливість, потужність + гр. *metreō* міряю] — прилад для вимірювання електрорушійної сили, сили струму або опору методом компенсації (нульовий метод).

ПОТЕНЦІОНАВАННЯ [< нім. *potenzieren* підносити до степеня] — *мат.*

дія, протилежна логарифмуванню, тобто знаходженню числа за даним логарифмом його.

ПОТЕНЦІЯ [*< лат. potentia* можливість] — можливість, здатність, наявність достатньої сили для виявлення яких-небудь дій, якої-небудь діяльності.

ПОТЕРНА [фр. *poterne*] — *заст. військ.* у кріпосних спорудах — закритий прохід, сполучення в формі галереї.

ПРАГМАТИЗМ [*< гр. pragma* дія, практика] — 1) різновидність суб'єктивного ідеалізму, один з головних напрямів американської імперіалістичної філософії (Джемс, Дьюї); заперечує пізнання об'єктивної істини і визнає за істину те, що дає «практично корисні» (тобто вигідні для буржуазії) результати. II. стирає різницю між знанням і вірою, відкриваючи шлях для довільної фальсифікації науки, і є ідеологічною опорою реакції всередині країни та імперіалістичної агресії в зовнішній політиці; 2) в історії — напрям, який обмежується викладом подій в їх зовнішньому зв'язку і послідовності, не розкриваючи об'єктивних законів історичного розвитку.

ПРАЗЕОДИМ [гр. *prasinos* зелений, як порей + (*di*)*dumos* подвійний] — *хім.* елемент, символ Pr, порядковий номер 59, ат. вага 140,92; метал жовтуватого кольору з родини лантанідів, з температурою плавлення 932°.

ПРАКРІТІ — позначення групи північноіндійських народних мов у протилежні *санскритові*.

ПРАКТИКА [*< гр. praktikos* діяльний, діловий] — 1) доцільна предметна людська діяльність, спрямована на зміну природи у процесі суспільного виробництва і на зміну суспільних відносин; тісний зв'язок науки і практичної діяльності, теорії і практики, їх єдність є найважливіший принцип марксизму-ленізму (див. *теорія, критерій істини*); 2) *виробнич. п.* — заняття студентів, що готуються до майбутньої самостійної роботи, на підприємствах, в установах і т. ін.

ПРАКТИКАНТ — особа, що про-

ходить виробничу практику (див. *практика* 2).

ПРАКТИЦИЗМ — 1) діловий підхід, тверезість суджень і дій; 2) схильність до *практичної* діяльності на шкоду теорії; зведення практики в принцип.

ПРАКТИЧНИЙ¹ — що відноситься до *практики*; діловий, придатний до діла.

ПРАКТИЧНИЙ² [*< гр. praktikos* діяльний, вправний, діловий] — 1) діловитий, досвідчений, що вміє користуватися обставинами; що вміє орієнтуватися в навколишній обстановці; 2) доцільний, що відповідає призначенню, зручний.

ПРЕАМБУЛА [*< фр. pr'ambule* передмова *< лат. praebambulus* що йде попереду, попередній] — вступна частина якого-небудь важливого акта, міжнародного договору, де зазначається, які обставини були приводом до видання відповідного акта, які його мотиви і мета.

ПРЕБЕНДА [сер.-лат. *praebenda*] — 1) у католиків — певна плата духовним особам за виконання відправи; 2) земельні володіння і будинки церков та монастирів.

ПРЕВАЛЮВАТИ [лат. *praevale*] — переважати, перевищувати, мати перевагу.

ПРЕВЕНТІВНИЙ [*< лат. praeventus*] — попереджаючий, запобіжний.

ПРЕВЕНЦІЯ [лат. *praeventio*] — попередження, запобігання.

ПРЕДИКАТ [лат. *praedicatum*] — 1) логічний присудок; те, що в судженні говориться про предмет судження; 2) *грам.* присудок.

ПРЕЗЕНТ [фр. *présent*] — подарунок, приношення.

ПРЕЗЕНТАБЕЛЬНИЙ [фр. *présentable*] — показний, ставний, солідний.

ПРЕЗЕНТАНТ [*< лат. praesentans* (praesentantis) що представляє] — пред'явник *векселя*.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ [лат. *praesentatio*] — пред'явлення, подання.

ПРЕЗЕНТУВАТИ [фр. *présenter*] — подарувати, зробити подарунок

ПРЕЗЕРВАТИВИ [*< лат. praeservare* запобігати] — запобіжні засоби

від зараження венеричними хворобами і для запобігання вагітності.

ПРЕЗЕРВАЦІЯ [лат. *praeservatio*] — запобігання.

ПРЕЗИДЕНТ [лат. *praesidens* (*praesidentis*) букв. той, що сидить попереду, на чолі] — 1) виборний глава держави ряду зарубіжних республік; 2) голова, обраний для керівництва товариством, установою, напр. н. Академії наук.

ПРЕЗИДІЯ [< лат. *praesidere* сидіти попереду, головувати] — 1) група осіб, обраних для керівництва з'їздом, зборами, засіданням; 2) керівний орган якої-небудь організації, установи; орган державної влади, напр. Президія Верховної Ради СРСР.

ПРЕЗУМПЦІЯ [лат. *praesumptio*] — 1) припущення, що ґрунтується на ймовірності; 2) *юр.* визнання факту юридично достовірним, поки не буде доведено протилежне.

ПРЕЙСКУРАНТ [нім. *Preiskurant* < фр. *prix-courant* < *prix* ціна + *courant* поточний] — довідник цін і сортів товарів.

ПРЕКОС [фр.] — м'ясошерста порода мериносів овець (див. *меринос*).

ПРЕЛАТ [< лат. *praelatus* той, кому віддається перевага, поставлений над ким-небудь] — в католицькій і протестантській церквах — назва вищих духовних сановників.

ПРЕЛІМІНАРІЙ [лат. *prae* попереду, раніше + *limen* (*liminis*) початок] — попередні переговори, тимчасові рішення.

ПРЕЛІМІНАРНИЙ [< лат.; див. *преліментарій*] — попередній.

ПРЕЛЮДІЯ [лат. *praeludium* < *prae* перед + *ludus* гра] — 1) муз. спочатку — вступ до *хоралу*, до *фуги*; згодом п. набула характеру невеликої вільної музичної фантазії; 2) * вступ.

ПРЕМ'ЄР [< фр. *premier* перший] — 1) голова кабінету міністрів, глава уряду (п.-міністр); 2) в театрі — артист, що займає перше місце щодо становища і щодо характеру ролей.

ПРЕМ'ЄРА [фр. *première*] — перший спектакль театральної п'єси.

ПРЕМІАЛЬНИЙ — що відноситься

до *премії*; п-на система заробітної плати — форма оплати, при якій установлено певні показники, за перевиконання яких окремому працівникові виплачується додаткова винагорода (премія) понад установлену заробітну плату, напр. за зниження собівартості, за економію матеріалу, за підвищення якості роботи, за дотрокове виконання плану і т. д.

ПРЕМІЮВАТИ — нагороджувати *премією*.

ПРЕМІЯ [< лат. *praemium* нагорода] — 1) нагорода (грішми або речами) за особливі послуги державі або окремому підприємству, установі, колгоспові, громадській організації; нагорода за кращу роботу або твір, яка присуджується на конкурсі, на виставі. Сталінські премії — премії, що присуджуються (з 1940 р.) вченим, артистам, художникам, письменникам, винахідникам, новаторам виробництва як найвища оцінка визначних досягнень у галузі науки, мистецтва і винахідництва. Міжнародні Сталінські премії «За зміцнення миру між народами», встановлені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 грудня 1949 року, присуджуються щороку Комітетом по Міжнародних Сталінських преміях громадянам будь-якої країни, незалежно від їх політичних, релігійних і расових відмінностей, за видатні заслуги в справі боротьби проти паліїв війни і за зміцнення миру; 2) додаткова винагорода, приплата; 3) безплатний додаток (у вигляді альбома, календаря і т. д.), що надсилається передплатникові того чи іншого видання; 4) різниця між біржовою і номінальною вартістю цінного паперу; 5) черговий грошовий внесок страхувальника страховому товариству.

ПРЕПАРАТ [< лат. *praeparatus* приготовлений] — 1) *хім.* речовина, приготовлена для дослідження; 2) *хім.* сполука, що виготовляється в лабораторії або на фабриці і застосовується в медицині; 3) частини тваринного або рослинного організму, приготовані для анатомічного, гістологічного (див. *гістологія*) та інших досліджень.

ПРЕПАРАТОР — працівник лабораторії, дослідної станції і т. ін., що виготовляє *препарати*.

ПРЕПАРУВАТИ — готувати *препарати* для дослідження.

ПРЕРАФАЕЛІТИ [лат. *prae* перед + *vl. n.* — за ім'ям італійського художника Рафаеля (1483—1520) — англійська школа живопису 50-х років 19 ст., теоретиком якої був Джон Рескін. П. наслідували італійське мистецтво раннього Відродження (*Ренесансу*) 14 і 15 ст. (до Рафаеля).

ПРЕРІАЛЬ [фр. *prairial* < *prairie* лука] — дев'ятий місяць (з 20—21 травня по 19—20 червня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

ПРЕРІЙ [< фр. *prairie* лука] — великі рівнинні степові простори помірної кліматичної області Півн. Америки.

ПРЕРОГАТИВА [лат. *praerogativa*] — виключне право, перевага, зв'язана з певним становищем.

ПРЕС [< лат. *pressus* тиск] — 1) механізм або машина, яка дає тиск для стиснення або ущільнення речовини, зміни її форми, віджимання рідини і т. д.; 2) *анат.* черевний п. — група м'язів живота, які своїм скороченням підвищують тиск всередині черевної порожнини (під час випорожнення, блювання і т. ін.).

ПРЕСА [фр. *presse*] — періодичні видання (журнали, газети).

ПРЕСБЮСІЯ [гр. *presbys* старий + *ops* (ὀψ) погляд] — стареча далекозорість, спричинена втратою еластичності кристалика, тобто ослабленням *акомодациї*, що настає в похилому віці.

ПРЕС-БЮРО [англ. *press-bureau* < фр.] — установа при урядових та інших органах для інформування преси і суспільства, а також для висвітлення в пресі поточних подій.

ПРЕСВІТЕР [< гр. *presbyteros* старець, найстаріший] — священник.

ПРЕСВІТЕРІАНИ [< гр.] — послідовники протестантського вирошення, яке виникло у Великобританії в 16 ст.; п. відкидають єпископську владу і визнають тільки *пресвітера* (священника) як служителя

культу; додержуються самоврядування церковної громади.

ПРЕСЕРВИ [< лат. *praeservare* запобігати] — консерви у банках, що не *стерилізуються*, а зберігаються завдяки застосуванню консервуючих речовин (напр. оцтової кислоти) або завдяки зберіганню при низькій температурі.

ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ [англ. *press-conference* < фр.] — зустріч державних, політичних, громадських діячів з представниками преси для висвітлення політичного моменту, певного питання, для бесіди інформаційного характеру і т. ін.

ПРЕС-ПАП'Є [фр. *presse-papiers* < *presser* натискати + *papier* папір] — 1) важкий предмет з бронзи, мармуру та ін., що накладається поверх паперів для тримання їх на місці; 2) частина письмового приладдя у вигляді бруска з прикріпленими до нього аркушиками промокального паперу.

ПРЕСУВАТИ — обробляти *пресом*.

ПРЕСШПАН [нім. *Preßspan*] — тонкий цупкий глянсований картон, застосовується для оправи книжок, блокнотів і т. д.; високосортний п. (електропресшпан) застосовується як ізоляційний матеріал в електротехніці.

ПРЕСТИДИЖИТАТОР [іт. *prestidigitatore* < *presto* швидкий + *digito* палець] — фокусник, що проробляє номери, побудовані на швидкості рухів і спритності рук.

ПРЕСТИЖ [фр. *prestige*] — авторитет, вплив, повага.

ПРЕСТО [іт. *presto* швидко] — *муз.* 1) термін для позначення дуже швидкого темпу; 2) назва музичної п'єси або частини музичного твору (сонати, симфонії, квартету та ін.) в такому темпі.

ПРЕТЕНДЕНТ [лат. *praetendens* (*praetendens*)] — що заявляє претензії, домагається чогось.

ПРЕТЕНДУВАТИ [лат. *praetendere*] — заявляти *претензії*, домагатися чогось.

ПРЕТЕНЗІЯ [сер.-лат. *praetensio*] — 1) домагання; 2) вимога, скарпа, позов.

ПРЕТЕНЦІОЗНИЙ [фр. *prétentieux*] — вимогливий; що має про себе перебільшену думку.

ПРЕТЕНЦІОЗНІСТЬ [*< фр.*] — вимогливість, вибагливість; зарозумілість.

ПРЕТОР [лат. *praetor*] — в стародавньому Римі — спочатку титул консулів і диктаторів; згодом — службова особа, що здійснювала вищу судову владу і охорону внутрішнього порядку та права.

ПРЕТОРІАНЦІ [лат. *praetoriani*] — 1) в стародавньому Римі — спочатку особиста охорона полководця, пізніше — військові частини для поліцейської охорони в Римі і в провінціях; згодом — імператорська гвардія. П. користувалися різними привілеями, в епоху імперії були значною політичною силою і відігравали велику роль у дворцевих переворотках; 2) * наймані війська, що є опорою насильницької влади, основаної на грубій силі.

ПРЕТОРІЙ [лат. *praetorium*] — 1) присутствене місце, де засідав претор; 2) у Візантії — тюрма.

ПРЕФЕКТ [*< лат. praefectus* начальник] — 1) в стародавньому Римі — назва ряду адміністративних і військових посад; 2) у Франції та інших країнах — вищий урядовий чиновник у департаменті, в провінції і в окрузі; 3) назва начальника міської поліції у деяких буржуазних країнах.

ПРЕФЕКТУРА — 1) канцелярія *префекта*; 2) орган управління адміністративно-територіальними одиницями в деяких буржуазних країнах, напр. у Франції; на чолі префектури стоїть *префект*; 3) основний адміністративно-територіальний поділ в Японії; на чолі префектури стоїть губернатор.

ПРЕФЕРАНС [*< фр. préférence* перевага] — карточна гра для трьох або чотирьох осіб.

ПРЕФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ [*< лат. praefereus (praeferentis)* що віддає перевагу] — якому віддається перевага, переважний.

ПРЕФЕРЕНЦІЯ [*< лат. praeferre* віддавати перевагу] — віддання переваги, привілей, пільги, напр. торгові пільги, які надаються за між-

народними договорами з метою посилення торгівлі між країнами.

ПРЕФІКС [лат. *praefixum < praee* спереду + *fixus* прикріплений] — лінійка, приставка, *афікс*, що стоїть перед коренем, напр.: без-, роз-, перед- і т. д.

ПРЕФОРМІЗМ [лат. *praee* поперед, перед + *форма*] — метафізична теорія, що панувала серед біологів в 17 і 18 століттях, згідно з якою дорослий організм нібито наперед утворений у вигляді малюсінького зачатка в яйці або в *сперматозоїді* і розвиток організму є нібито розгортання і звичайне збільшення цього зачатка (пор. *епігенез*). Антинауковість теорії преформізму довів петербурзький академік К. Ф. Вольф на початку другої половини 18 ст.

ПРЕЦЕДЕНТ [*< лат. praecedens (praecedentis)* що йде попереду] — випадок, що стався раніше і є прикладом або виправданням для наступних випадків подібного роду.

ПРЕЦЕСІЯ [*< лат. praecessio* передування] — 1) випередження рівнодення, переміщення точки весняного рівнодення внаслідок повільного повороту в просторі земної осі, завдяки чому Сонце в своєму видимому русі щорічно повертається в цю точку трохи раніше, ніж воно завершує свій повний оборот по *екліптиці*; 2) *тех. п.* д з и г и — явище переміщення осі дзиги, що обертається, навколо вертикалі.

ПРЕЦИЗІЙНИЙ [*< фр. précision* точність] — *тех.* високоточний, напр. п. верстат.

ПРЕЦИПІТАТ [*< лат. praecipitatus* скинутий вниз] — 1) *хім.* осад; 2) штучне фосфорне добриво, виготовлюване осаджуванням вільної фосфорної кислоти ванном.

ПРЕЦИПІТАЦІЯ [*< лат. praecipitatio* скидання] — 1) випадання осаду, осідання з розчину під впливом фізико-хімічних причин; 2) *біол.* випадання осаду, яке відбувається при змішуванні сироватки крові тварини, імунізованої проти якогось-небудь мікроба або стороннього білка, з відповідним мікробом або білком.

ПРЕЦИПІТИНИ [*< лат. praecipitare* скидати] — особливі білкові речовини кров'яної сироватки, які

в головним чинном в організмі, імунізованому до тіл бактерій і до сторонніх білків, і дають при стиканні з ними осаді.

ПРЕЮДИЦІАЛЬНЕ питання [фр. *préjudiciel*] — юр. правове питання, без попереднього розв'язання якого не може бути розв'язана в суді дана справа.

ПРИВАТ-ДОЦЕНТ [нім. *Privat-dozent* < лат. *privatim docens* що навчає приватно] — вчене звання викладача дореволюційної вищої школи.

ПРИВАТНИЙ [лат. *privatus*] — особистий, не державний, не суспільний.

ПРИВІЛЕЙОВАНИЙ [< лат.; див. *привілей*] — що користується особливими правами або перевагами.

ПРИВІЛЕЙ [лат. *privilegium*] — виключне право, перевага, надана кому-небудь.

ПРИЗ¹ [фр. *prix*] — нагорода, присуджена переможцеві в якому-небудь змаганні.

ПРИЗ² [< фр. *prise* здобич] — захоплене воюючою стороною вороже або нейтральне торгове судно, яке перевозило контрабанду (див. *привозий*).

ПРИЗМА [гр. *prisma букв.* розпиляне] — 1) *геом.* многогранник, дві грані якого, що називаються основами, — рівні і паралельні многокутники, а решта граней (бічні) — паралелограми; 2) однорідне прозоре середовище, обмежене кількома площинами, що перетинаються; застосовується в оптичних приладах.

ПРИЗМАТИЧНИЙ — 1) що стосується до *призми*; що має форму призми; п. *спектр* — спектр, утворений при розкладенні складного світла призмою на кольори, з яких він складається.

ПРИЗМАТОЇД [гр. *prisma (prismatos) призма + eidos вид*] — *геом.* многогранник, обмежений з двох сторін паралельними основами — многокутниками з довільним числом сторін, а з боків — площинами, що перетинаються (причому бічні грані можуть бути трикутниками або трапеціями).

ПРИЗОВИЙ [< фр.; див. *приз*²] — юр. п-в е п р а в о — розділ морської права, який регулює питання за-

хоплення і знищення під час війни ворожих, а іноді й нейтральних суден та вантажів; п-в і суди — державні суди, що встановлюються для розгляду і розв'язання справ, які випливають із застосування призового права.

ПРИМ [< лат. *primus* перший] — перший, напр.: в математиці *a'* читається «а прим»; у фехтуванні «прим позиція» — перша позиція.

ПРИМА [< лат. *prima* перша] — *муз.* 1) перший, або основний, звук гама; 2) те саме, що й *унісон*; 3) перша струна на скрипці, віолончелі; 4) перша скрипка, флейта і т. д.

ПРИМА-БАЛЕРИНА [іт. *prima ballerina* перша балерина] — балерина, що виконує перші ролі в балеті.

ПРИМАДОННА [іт. *primadonna букв.* перша дама] — співачка, що виконує перші ролі в опері або в опереті.

ПРИМАС [< лат. *primas* глава, найперший, найголовніший] — у католицькій і англіканській церквах — перший за саном або за своїми правами єпископ.

ПРИМАТ [лат. *primatus*] — першість, переважне значення, зверхність.

ПРИМАТИ [< лат. *primates* найперші, найголовніші] — найвищий ряд ссавців; включає напівмави, кілька видів мавп і людину.

ПРИМИТИВ [< лат. *primitivus* початковий, первісний] — 1) всяке явище, первісне (ще нерозвинене, просте) порівняно з іншими (пізнішими) явищами того ж роду; 2) у мистецтві — твір, що належить або до первісної епохи, або взагалі до стародавньої епохи з порівняно мало розвиненими зображальними засобами.

ПРИМИТИВІЗМ [< лат.; див. *примитив*] — 1) спрощений підхід до складних питань; 2) наслідування примітиву, навмисне спрощення, характерне для багатьох занепадницьких течій у буржуазному мистецтві кінця 19—початку 20 ст.

ПРИМИТИВНИЙ [< лат. *primitivus* первобутний, первісний] — 1) нескладний, немайстерний; грубо зроблений; 2) простий, немудрий.

ПРИМУЛА [< лат. *primula* перша, початкова] — пер в о ц в і т, рід багаторічних трав'яних рослин; деякі види розводять як декоративні.

ПРИНЦ, ПРИНЦЕСА [нім. Prinz, Prinzessin < лат. *princeps* перший] — в Західній Європі — титул члена царського дому.

ПРИНЦИП [< лат. *principium* основа, первоначало] — основоположення, провідна ідея, основне правило поведінки, дії.

ПРИНЦИПАЛ [< лат. *principalis* головний] — глава, хазяїн, господар.

ПРИНЦИПАТ [лат. *principatus*] — період в історії Риму (1-е ст. до н. е. — 2-е ст. н. е.), коли республіка перетворювалась в імперію, але імператор, уже будучи фактично єдиновладним правителем, формально вважався тільки першим (*princeps*) серед рівних.

ПРИНЦИПАЛЬНИЙ — основний на *принципі*; що строго дотримується принципу.

ПРИНЦИПАЛЬНІСТЬ — послідовне проведення в теорії і на практиці своїх *принципів*, переконань; відсутність розходження між словом і ділом.

ПРИФІКС [фр. *prix fixe*] — цілком визначена ціна, яку не можна ні зменшити, ні підвищити; ціна без заправи.

ПРІАПІЧНИЙ [за ім'ям Пріапа, бога родючості, полів і садів та покровителя плотських насолод у старогрецькій міфології] — плотський, похутцевий; сладострасний.

ПРІОР [< лат. *prior* перший, найважливіший] — 1) ігумен у католицьких чоловічих монастирях; 2) *ієт.* колегія пріорів у Флоренції — див. *сильйорія*.

ПРІОРИТЕТ [нім. *Priorität* < лат. *prior* перший] — першість (у відкритті, винайденні і т. ін.).

ПРО... [лат. *pro*] — приставка, що вживається з прикметниками і іменниками в значенні: той, що є прихильником кого-небудь, чого-небудь, діє в чий-небудь інтересах, напр. *пронімецький*.

ПРОБЛЕМА [< гр. *problēma* завдання] — теоретичне або практичне питання, яке треба розв'язати.

ПРОБЛЕМАТИКА — сукупність *проблем*.

ПРОБЛЕМАТИЧНИЙ [гр. *problematicos*] — можливий, але недоведений, гаданий; сумнівний; п-н е с у д ж е н н я — логічне судження, яке стверджує або заперечує можливість чи ймовірність якогось явища, події або відношення між речами (пор. *аподиктичне судження*).

ПРОБСТ [нім. *Propst* < лат. *praepositus* старшина, начальник] — ігумен, старший пастор у лютеран.

ПРОВЕРБАЛЬНИЙ [< лат. *proverbium* приказка] — що став приказкою.

ПРОВІАНТ [нім. *Proviant*] — продовольство.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ [< лат. *providentia* провидіння] — антинауковий, релігійно-ідеалістичний погляд, який намагається пояснити хід історичних подій не їх внутрішньою закономірністю, а волею провидіння (божества).

ПРОВІДЕНЦІАЛЬНИЙ [< лат.; див. *провіденціалізм*] — наперед визначений, фатальний; нібито посланий провидінням (божеством).

ПРОВІЗІЯ [< лат. *provisio* забачливість, турбота, піклування] — харчові продукти, істівні припаси.

ПРОВІЗОР [< лат. *provisor* той, що заздалегідь дбає про щось] — звання, яке присвоюється тим, що закінчили фармацевтичний інститут, і дає право на завідування аптекою.

ПРОВІЗОРНИЙ [нім. *provisorigisch*] — 1) попередній, напр. п-на оцінка чого-небудь; 2) тимчасовий, напр. п-ні заходи.

ПРОВІНЦІАЛІЗМ [< лат. *provincialis* провінціальний] — 1) обласне, місцеве слово або вислів, що вживається в розмовній мові якої-небудь місцевості і не прищепилися в літературній мові; те саме, що й *діалектизм*; 2) *заст.* деяка відсталість, вузькість, обмеженість поглядів, зв'язана з життям у глухій, далекій від центра провінції.

ПРОВІНЦІЯ [лат. *provincia*] — 1) в стародавньому Римі — завойовані римлянами поза Італією країни, що управлялися римськими намісниками; 2) одиниця адміністративного поділу деяких держав; 3) на-

селена частина країни (невелике місто, село і т. д.), віддалена від столиці.

ПРОВОКАТОР [лат. *provocator*] — 1) таємний поліцейський агент, зрадник, що проник у революційну організацію для того, щоб інформувати поліцію, видавати членів організації і підбивати на виступи, які приводять до розгрому або ослаблення революційної організації; 2) підмовник, що діє із зрадницькою метою.

ПРОВОКАЦІЯ [лат. *provocatio*] — 1) зрадницька діяльність таємних агентів поліції, що проникли в революційні організації з метою інформування політичної поліції про діяльність революціонерів, видачі поліції кращих працівників, а також з метою підбивання революційних організацій на такі дії, які ведуть до їх розгрому; п. — один із основних методів діяльності політичної поліції буржуазних країн; 2) підбурювання, підбивання на шкідливі для кого-небудь дії, рішення.

ПРОВОКУВАТИ [нім. *provocieren* < лат. *provocare*] — підбивати на що-небудь, підбурювати до чого-небудь із зрадницькою, недобросовісною метою.

ПРОГЕНІЯ — див. *прогнатизм*.

ПРОГІБІЦІОНІСТИ [< лат. *prohibitio* (*prohibitionis*) заборона] — прихильники заборонної системи торгівлі; у США так називалися прихильники заборони торгівлі спиртними напоями, прихильники «сухого закону», що існував до 1934 р.

ПРОГНАТИЗМ [гр. *pro* попереду + *gnathos* щелепа] — надмірне виступання щелеп уперед.

ПРОГНОЗ [гр. *prognōsis*] — передбачення, основане на певних даних, напр. п. погоди, п. перебігу і закінчення хвороби.

ПРОГНОСТИКА [гр. *prognōstikē*] — уміння ставити *прогноз*.

ПРОГРАМА [< гр. *programma* оголошення, наказ, розпорядження] — 1) план наміченої діяльності; 2) виклад основних завдань і цілей політичної партії (партійна програма) або громадської організації; **п р о г р а м а - м а к с и м у м** — частина програми політичних пар-

тій, яка включає їх кінцеві вимоги, кінцеву мету; **п р о г р а м а - м і н і м у м** — перелік найнеобхідніших найближчих завдань і вимог програми, за які партії ведуть боротьбу на шляху до кінцевої мети; **п р о г р а м а К П Р С** — короткий, науково сформульований виклад цілей і завдань робітничого класу та його партії в боротьбі за комунізм. Програма КПРС визначає кінцеву мету революційного руху пролетаріату і ті вимоги, за які партія веде боротьбу на шляху до кінцевої мети. Програма Комуністичної партії побудована на основі марксизму-ленінізму. Визнання програми КПРС і активна, самовіддана боротьба за її здійснення обов'язкові для кожного члена партії. Перша програма більшовицької партії була прийнята на II з'їзді РСДРП в 1903 р. В цій революційній програмі висувалось як основне завдання боротьба за диктатуру пролетаріату. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції партія більшовиків здійснила першу програму. На VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р. була прийнята нова програма, розроблена В. І. Леніним. Ця програма визначила завдання диктатури пролетаріату в будові соціалістичного суспільства. XIX з'їзд КПРС у 1952 р. обрав комісію для переробки програми партії відповідно до нових завдань партії в умовах поступового переходу від соціалізму до комунізму, 3) короткий виклад змісту та методологічних настанов курсу, предмета, що викладається в учбовому закладі; 4) перелік номерів (музики, співів, танців і т. д.), виконуваних на концерті, у цирковій виставі і т. ін., а також покажчик з переліком виконуваних п'єс та дійових осіб у них.

ПРОГРЕС [лат. *progressus*] — розвиток нового, передового; рух вперед, до більш досконалого стану, зміна на краще, перехід на вищий ступінь розвитку (пор. *регрес*).

ПРОГРЕСИВНИЙ — 1) що сприяє *прогресові*, розвиткові нового, передового; політично передовий, що сприяє суспільному розвиткові, веде до вдосконалення; 2) поступаль-

ний, що розвивається, зростає; п. п о д а т о к — податок, що зростає в процентному відношенні в міру зростання суми оподаткованої доходності; п. п а р а л і ч — психічне захворювання, сифілітичне ураження центральної нервової системи; проявляється в поступовому занепаді розумових здібностей і в параличах.

ПРОГРЕСІЯ [< лат. *progressio* рух вперед, зростання] — *мат.* ряд чисел або величин, що поступово збільшуються або зменшуються за певним правилом; а р и ф м е т и ч н а п. — ряд чисел, з яких кожне наступне утворюється з попереднього додаванням сталого числа, що називається різницею прогресії; якщо різниця додатна — п. з р о с т а ю ч а, якщо від'ємна — п. у б у в а ю ч а; г е о м е т р и ч н а п. — ряд чисел, з яких кожне наступне утворюється з попереднього множенням на стале число, що називається знаменником прогресії; якщо знаменник більший від одиниці — п. з р о с т а ю ч а, якщо менший — п. у б у в а ю ч а.

ПРОГРЕСУВАТИ — 1) посуватися вперед по шляху *прогресу*, робити успіхи; 2) посилюватися, збільшуватися, напр. хвороба прогресує.

ПРОДРОМ [< гр. *prodromos* предтеча] — *мед.* передвісник хвороби.

ПРОДУКТ [< лат. *productus* вироблений] — 1) предмет, речовина, що є результатом людської праці; 2) *хім.* речовина, здобувана хімічним способом з інших речовин; 3) * наслідок, результат певних умов, навколишнього середовища та ін.

ПРОДУКТИВНИЙ [лат. *productivus*] — що дає добрі наслідки, плодотворний.

ПРОДУКЦІЯ [лат. *productio* < *producere* виробляти] — загальна сума продуктів, вироблених за певний проміжок часу країною, підприємством, людиною і т. ін.; п. в а л о в а — вартість усієї випущеної продукції, включаючи всі зроблені на неї витрати; п. ч и с т а — вартість продукції без витрат, зроблених у процесі її виробництва.

ПРОДУЦЕНТ [< лат. *producens* (*producentis*) виробляючий] — вироб-

ник; країна, що виробляє певний товар.

ПРОДЮСЕР [англ. *producer*] — в США — постановник кінофільмів; власник кіностудії.

ПРОЕКТ [< лат. *projectus* кинутий вперед] — 1) розроблені плани споруди, машини, заводу, схема технологічного процесу і т. д.; 2) попередній, приблизний текст якого-небудь акта, документа і т. ін.; 3) план, задум.

ПРОЕКТОР [< лат. *projector* що викидає вперед] — *проєкційний апарат*, який дає зображення на екрані.

ПРОЕКТУВАТИ — 1) складати *проєкт*, робити припущення, намічати план; 2) *геом.* креслити *проєкцію*, зображати яку-небудь фігуру або предмет на площині; 3) передавати на екран у збільшеному вигляді зображення рисунка або предмета.

ПРОЕКЦІЙНИЙ апарат, п. л і х т а р [< лат.; див. *проєкція*] — оптичний прилад для одержання на екрані в дуже збільшеному вигляді прозорих або непрозорих невеликих рисунків або фотознімків (див. також *епідіаскоп*); п. а. широко застосовується на лекціях, у шкільних заняттях і т. ін.; первісна його форма — чарівний ліхтар.

ПРОЕКЦІЯ [< лат. *projectio* кидання вперед] — *геом.* зображення якого-небудь предмета на площині; п. т о ч к и на пряму або площину є основа перпендикуляра, опущеного з даної точки на дану пряму або площину; п. л і н і ї (на площину) є лінія, яка сполучає основу всіх перпендикулярів, опущених на площину з усіх точок даної лінії; п. к а р т о г р а ф і ч н а — математичний спосіб зображення земної поверхні на площині, який дає можливість враховувати спотворення, що при цьому виникають.

ПРОЖЕКТ [фр. *projet* < лат. *projectum*] — надуманий, нездійснений проєкт, план, що не має реальної основи.

ПРОЖЕКТЕР — вигадник нездійснених планів; охочий до *прожєктів*.

ПРОЖЕКТОР [фр. *projecteur* < лат. *projectio* кидання вперед] —

освітлювальний прилад далекої дії; являє собою будову, що складається з дуже інтенсивного джерела світла і оптичної системи — спеціальної *лінзи* або вгнутого дзеркала (або комбінації їх), яка утворює спрямований пучок світла; застосовується для освітлення дуже далеких предметів, а також для світлової сигналізації на великі віддалі.

ПРОЗА [лат. *prosa* < *prosa* (*oratio*) проста (мова)] — 1) невіршована мова, невіршована література; 2) * повсякденність, буденна обстановка.

ПРОЗАІЗМ [< лат.; див. *проза*] — зворот, характерний для звичайної, повсякденної мови, вставлений у поетичний твір.

ПРОЗАІК [лат. *prosaicus*] — 1) автор літературних творів, що пише *прозою* (романи, оповідання і т. ін.); 2) * суха людина з дріб'язковими, вузько практичними інтересами.

ПРОЗАІЧНИЙ — 1) написаний *прозою*, не віршований, не поетичний; 2) * буденний, сірий, нудний.

ПРОЗЕКТОР [< лат. *prosector* розтинач] — асистент при кафедрах анатомії та ін.; лікар, що завідує патологоанатомічним відділом лікарні (*п р о з е к т у р о ю*).

ПРОЗЕЛІТ [гр. *proselutos* *буке*. *приселече*] — ново навернений до якої-небудь віри, вчення і т. ін.; новий і палкий прихильник чого-небудь.

ПРОЗЕЛІТИЗМ — 1) палка відданість новоприйнятому вченню, новим переконанням; 2) прагнення завербувати якнайбільше *прозелітів*.

ПРОЗЕНХ (МА) [гр. *pros* у напрямі до + *enchnusa* налите] — *бот.* рослина тканина, що складається з товстостінних клітин, дуже витягнутих у довжину і загострених на кінцях, напр. пучки прядильних волокон льону.

ПРОЗЕРПІНА [лат. *Proserpina*] — в староримській міфології — те саме, що й *Персефона* у стародавніх греків.

ПРОКАМБІЙ [лат. *pro* замість + *камбій*] — *бот.* групи клітин у стеблі або в корені нижче точки росту, з яких утворюються судинні пучки в рослинах.

ПРОКЛАМАЦІЯ [< лат. *proclatio* відозва] — 1) листівка, гол. ч.

нелегальна; друквана відозва агітаційного характеру; в руках більшовиків п. була найгострішою зброєю, яка мобілізувала широкі маси на повалення царизму і капіталізму; 2) урочисте проголошення, обнародування.

ПРОКЛАМУВАТИ [лат. *proclamate*] — сповіщати, обнародувати.

ПРОКЛІТИКА [< гр. *proklinō* нахилю вперед] — *лінгв.* ненаголошене слово, що стоїть попереду наголошеного, до якого воно і приймає щодо наголосу; напр. в словах «наді мною» — «наді» є проклітикою.

ПРОКОНСУЛ [лат. *proconsul*] — в стародавньому Римі — колишній *консул*, призначений правителем (намісником) провінції (див. *провінція* 1).

ПРОКРУСТОВЕ *ложе* — 1) в старогрецькій міфології — ложе розбійника Прокруста, на яке він вкладав свої жертви, причому тому, хто був довший від ложа, він обрубав ноги, а в тих, хто був коротший, витягував їх; 2) * штучна мірка, під яку намагаються насильно підігнати що-небудь.

ПРОКСИМАЛЬНИЙ [< лат. *proximus* найближчий] — *мед., анат.* ближче розміщений до середньої осі тіла.

ПРОКТІТ [< гр. *proktos* задній прохід] — запалення слизової оболонки прямої кишки.

ПРОКУРАТОР [лат. *procurator*] — 1) у стародавньому Римі — управитель господарства, судовий повірений; чиновник по збору податків; управитель імператорських земель від імені імператора; 2) повірений у справах.

ПРОКУРАТУРА [< лат.; див. *прокурор*] — орган державної влади, до завдань якого входить нагляд за виконанням законів, притягання до суду їх порушників, підтримання обвинувачення на суді, а також представництво інтересів держави в суді при розгляді судових справ.

ПРОКУРИСТ [< лат. *procurare* управляти, відати чим-небудь від імені кого-небудь] — довірений торговельного підприємства у деяких буржуазних державах, який має

необмежені повноваження на проведення різного роду операцій.

ПРОКУРОР [фр. procureur < лат. procurare дбати] — 1) службова особа, що наглядає за правильним застосуванням законів; Генеральний Прокурор СРСР здійснює вищий нагляд за законністю в Радянському Союзі через підпорядковані йому органи прокуратури СРСР; 2) представник обвинувачення в судовому процесі.

ПРОЛІПС [< лат. prolapsus що випав] — мед. випадіння назовні якогось внутрішнього органу через природні або штучні отвори, напр. випадіння прямої кишки.

ПРОЛЕГОМЕНИ [< гр. prolegomena передмова] — попередні міркування, вступ до вивчення чогонебудь.

ПРОЛЕТАР [< лат. proletarius що належав до найбіднішого класу в стародавньому Римі] — у капіталістичному суспільстві — позбавлений засобів виробництва найманий робітник, людина, що належить до *пролетаріату*.

ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ — неминує в умовах капіталізму перетворення дрібних товаровиробників (селян, кустарів та ін.) в *пролетарів* внаслідок витіснення дрібних селянських господарств куркульськими та розвитку великої промисловості.

ПРОЛЕТАРИАТ [< лат.; див. *пролетар*] — один із основних класів у капіталістичному суспільстві — клас найманих робітників, позбавлених власності на засоби виробництва і змушених продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва — класові капіталістів, який пригноблює і експлуатує робітників, привласнює створювану ними додаткову вартість, що неминує приводить до запеклої класової боротьби пролетаріату проти капіталістів. Науковою теорією і керівництвом у класовій боротьбі пролетаріату є марксизм-ленінізм. П., керований комуністичною партією, єдиний до кінця революційний клас, є могильщиком капіталізму, *гегемоном* революційного руху трудящих мас у боротьбі за визволення від ярма капіталізму, за соціалістичну револю-

цію, за повалення буржуазії, за *диктатуру пролетаріату*, за будову безкласового комуністичного суспільства. В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції пролетаріат СРСР перетворився в цілком новий клас, в робітничий клас СРСР, який знищив капіталістичну систему господарства, утвердив соціалістичну власність на знаряддя і засоби виробництва і спрямовує радянське суспільство по шляху комунізму. В країнах народної демократії робітничий клас під керівництвом комуністичних і робітничих партій очолює будівництво соціалістичного суспільства.

ПРОЛІФЕРАЦІЯ [лат. proles потомство + ferre вести] — *біол.* розростання тканини тваринного або рослинного організму через новоутворення і розмноження клітин та неклітинних елементів тканини.

ПРОЛІФІКАЦІЯ [лат. proles пагі; і; потомство + facere робити] — *бот.* розвиток якого-небудь органу з іншого органу, який закінчив свій розвиток і ріст, напр. проростання квітки і розвиток з неї нової квітки або суцвіття.

ПРОЛОГ [гр. prologos < pro перед + logos слово, мова] — 1) в старогрецькій трагедії — звертання до глядачів, яке підготовляє їх до слухання п'єси; 2) в літературно-художньому творі — вступна частина, яка зображає події, які передують тому, що є змістом основної частини твору (протилежн. *епілог*); 3) один із жанрів староруської літератури — збірник напутливих оповідань і повчань, розміщених за днями року.

ПРОЛОНГАЦІЯ [фр. prolongation < лат. pro вперед + longus довгий] — подовження строку чинності якого-небудь договору, угоди, векселя і т. ін.

ПРОЛУВІЙ [< лат. proluvium змивання] — *геол.* продукти вивітрювання гірських порід, зміти з вершин і схилів гір дощовими водами й потоками і відкладені біля їх підніжжя.

ПРОМЕНАД [фр. promenade] — 1) прогулянка, гуляння; 2) місце для гуляння.

ПРОМІСА [фр. promesse *буке.* обіцянка] — 1) в деяких країнах — документ, який дає право на одержання за спеціальну плату виграшу на куплений у розстрочку виграшний лотерейний квиток; 2) попереднє зобов'язання придбати певну кількість акцій за заздалегідь умовленою ціною після випуску цих акцій.

ПРОМЕТЕЇВ в о г о н ь [*в л. н.; див. Прометей*] — 1) * негасиме внутрішнє прагнення досягти високих цілей в науці, мистецтві, громадській роботі; 2) * талант, обдарованість.

ПРОМЕТЕЙ [гр. Promētheus] — в старогрецькій міфології — один з титанів; викрав з неба вогонь і навчив людей ним користуватися, чим підірвав віру в могутність богів; на покарання був прикутий Зевсом до скелі в горах Кавказу; щодня до нього прилітав орел і клював його печінку, яка за ніч загоювалась; згідно з міфом був визволений *Гераклом.*

ПРОМІЛЕ, ПРОМІЛЬ [*лат. pro mille* на тисячу] — тисячна частина якого-небудь числа, позначається знаком $\frac{1}{1000}$.

ПРОМІСКУЇТЕТ [*лат. promiscuus* змішаний, загальний] — неупорядкованість статевих відносин у первісному людському суспільстві до виникнення шлюбу і сім'ї.

ПРОМОРФОЛОГІЯ [лат. pro замість + *морфологія*] — *біол.* вчення про типи *симетрії* в будові тіла тварин.

ПРОМОЦІЯ [*лат. promotio* просування] — 1) присудження вищого вченого ступеня, напр. після ступеня кандидата — ступеня доктора; 2) надання почесного звання.

ПРОМУЛЬГАЦІЯ [*лат. promulgatio* публічне оголошення] — опублікування якого-небудь державного акта.

ПРОНАЦІЯ [*лат. pronatus* нахилений вперед] — 1) *анат.* обертання вперед і всередину; у людини — таке положення передпліччя, коли великий палець спрямований всередину до серединної площини тіла; 2) у фехтуванні — позиція, коли озброєна рука звернена нігтями донизу.

ПРОНІЯ [*гр. pronoia* турбота, дбання, піклування] — у Візантії — надана монастиреві або вельможі певна частка державних податків; у 13—14 століттях — масток, подарований за військову або іншу службу.

ПРОНОМІНАЦІЯ [лат. pronominatio] — рід *метонімії* — заміна загальної назви власною (або навпаки), напр. Плюшкін — замість скнара.

ПРОНУНСІАМ(І)ЕНТО, ПРОНУНЦІАМ(І)ЕНТО [ісп. pronunciamiento] — в Іспанії і Латинській Америці — позначення державного військового перевороту, а також заклик до перевороту.

ПРОПАГАНДА [лат. propaganda < propagare поширювати] — друковане і усне поширення і роз'яснення ідей, вчень, поглядів, політичних теорій; могутнє зваряддя класової боротьби; *к о м у н і с т и ч н а п.* — глибоке роз'яснення марксистсько-ленінізму, історії Комуністичної партії Радянського Союзу та чергових завдань КПРС і братніх комуністичних та робітничих партій. *К о м у н і с т и ч н а п.* озброєє трудящі маси марксистсько-леніністською теорією, знанням законів суспільного розвитку і політичної боротьби, допомагає їм активно і свідомо брати участь у соціалістичному будівництві і підвищує їх політичну пильність. *К о м у н і с т и ч н а п.* стала могутньою ідейною зброєю у боротьбі за диктатуру пролетаріату, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, у боротьбі за створення радянської соціалістичної держави і за побудову соціалістичного суспільства в СРСР, у боротьбі за розгром гітлерівської Німеччини і її спільників та імперіалістичної Японії. *К о м у н і с т и ч н а п.* озброєє трудящі маси могутньою ідейною зброєю в боротьбі проти палів нової агресивної війни, в боротьбі за мир, за демократію, за перемогу комунізму.

ПРОПАГАНДІСТ — той, що веде *пропаганду.*

ПРОПАГУВАТИ — поширювати яку-небудь ідею або вчення, займатися *пропагандою.*

ПРОПЕДÉВТИКА [< гр. *propai-deuō* навчати попередньо] — підготовчі заняття, вступ до науки (див. *пропедевтичний курс*).

ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ [< гр.; див. *пропедевтика*] — підготовчий; п. к у р с — підготовчий матеріал, систематично викладений у стислій і елементарній формі, який подається перед глибшим вивченням даної дисципліни.

ПРОПЕЛЕР [< лат. *propellere* гнати, штовхати] — повітряний гвинт — механізм для утворення сили тяги в повітрі, необхідної для польоту літаків, гелікоптерів, дирижаблів і для руху аеросаней, глісерів.

ПРОПІЛЕЇ [гр. *propylon*, *propylaia*] — монументальні ворота біля входу до міста, до архітектурного ансамблю, напр. у старогрецькій архітектурі — вхід до афінського *акрополя*.

ПРОПІЛЕН — газоподібний вуглеводень, що утворюється від сухої перегонки багатьох органічних сполук (дерева, торфу, кам'яного вугілля, нафти); міститься гол. ч. у коксовому газі і в газах *крекінга* нафти; застосовується в хімічній промисловості.

ПРОПОЗИЦІЯ [лат. *propositio*] — пропонування.

ПРОПОЛІС [гр. *propolis* < *pro* перед + *polis* місто] — клейка речовина, яку виділяють бджоли, бджолиний клей, яким бджоли замазують отвори у вулику.

ПРОПОРЦІОНАЛЬНИЙ [лат. *proportionalis*] — що має правильне співвідношення частин до цілого, розмірний, відповідний, що перебуває в певному відношенні до якої-небудь величини; п. поділ — поділ даної величини на частини, пропорціональні заданим числам; п-н і в е л и ч и н и — величини, які залежать одна від одної так, що від збільшення значення однієї з них у кілька разів відповідить значення другої в стільки ж разів збільшується (прямо пропорціональна величина) або зменшується (обернено пропорціональна величина); п. податок — податок, що береться відповідно до розмірів до-

ходу; п-н е п р е д с т а в н и ц т в о — система виборчого права в буржуазних країнах, коли голосування за кандидатів відбувається за списками, причому кожний список дістає кількість місць відповідно (пропорціонально) до числа поданих за нього голосів (протилежн. *мажоритарне представництво*).

ПРОПОРЦІОНАЛЬНІСТЬ [< лат.; див. *пропорціональний*] — *мат.* така залежність між двома величинами, коли від збільшення значення однієї величини в кілька разів зв'язане з нею значення другої величини в стільки ж разів збільшується (пряма п.) або зменшується (обернена п.).

ПРОПОРЦІЯ [лат. *proportio*] — 1) розмірність, певне співвідношення частин між собою; 2) *мат.* рівність двох відношень.

ПРОПРЕТОР [лат. *propraetor*] — в стародавньому Римі — колишній *претор*, призначений у провінцію як її управитель (намісник).

ПРОРЕКТОР [< лат. *pro* замість] — помічник *ректора*.

ПРОРОГАЦІЯ [< лат. *prorogatio* подовження] — право глави держави (монарха або президента республіки) відстрочувати парламентські сесії.

ПРОСКРІПЦІЇ [лат. *proscriptio*, *одн.*] — в стародавньому Римі — списки, куди вносились особи, оголошені поза законом; такі особи позбавлялись усіх прав і майна, яке конфісковувалося на користь держави, а самі занесені до списків особи могли бути позбавлені життя; п., як форма класової і політичної боротьби, практикувались у 1 ст. до н. е.

ПРОСО́ДИКА, ПРОСО́ДІЯ [< гр. *prosōdikos* що стосується наголосу; *prosōdia* приспів, наголос] — частина вчення про вірш, яка стосується співвідношення складів (щодо наголошеності, довготи або висоти).

ПРОСОПО́ПЕЯ [гр. *prosōporoia*] — уособлення; стилістичний зворот, який полягає в тому, що предметові (здебільшого неживому) приписується дія або стан (живого), в реальній дійсності йому невластиві, напр. «зоря з зорею розмовля».

ПРОСПЕКТ [< лат. prospectus вид, огляд] — 1) пряма, довга й широка вулиця в місті; 2) писаний або друкований виклад плану якої-небудь справи; 3) детальний план майбутньої книги, який подає автор до видавництва разом з пропозицією про видання книги; 4) друкована реклама у вигляді листка або брошури, докладний торговельний *прейскурант*.

ПРОСПЕРИТИ [англ. prosperity *буке. процвітання*] — короткочасний період часткового піднесення капіталістичного господарства в США після першої світової війни (1914—1918), що його буржуазні економісти вважали сталим і таким, який характеризує нібито здоровий прогрес капіталістичної системи; *просперити* закінчилося в 1929 р. надзвичайно жорстокою економічною кризою.

ПРОСТАТА, ПРОСТАТИЧНА залоза [< гр. prostatēs що стоїть попереду] — *анат.* передміхурова залоза.

ПРОСТАТИТ — запалення передміхурової залози (*простати*).

ПРОСТИТУЦІЯ [< лат. prostitutio опоганення, збезчещування] — ганебне явище в капіталістичному суспільстві — зумовлений безправ'ям і незабезпеченістю продаж жінками свого тіла, щоб добути засоби до існування.

ПРОСТРАЦІЯ [лат. prostratio] — пригнічений стан, що супроводиться цілковитим занепадом сил і байдужим ставленням до оточення.

ПРОСЦЕНІЙ, ПРОСЦЕНІУМ [лат. proscenium < гр. proskēnion] — передня частина сцени, найближча до глядачів.

ПРОТАГОНІСТ [гр. prōtagōnistēs < prōtos перший + agōnizomai змагаюсь] — в старогрецькій трагедії — актор, виконавець головної ролі (героя або героїні).

ПРОТАКТИЙ [< гр.] — *хім.* радіоактивний елемент, символ Pa, порядковий номер 91, ат. вага 231.

ПРОТАМІНИ [див. *прот(о)...* + *аміни*] — найпростіші білкові речовини основного характеру, які не містять сірки; є в спермі риб.

ПРОТАНДРІЯ [*прот(о)...* + гр. andreios чоловічий] — *біол.* більш

раннє дозрівання чоловічих органів у двостатевих квітках, а також більш раннє дозрівання чоловічих статевих продуктів у багатьох гермафродитних тварин.

ПРОТАРГОЛ [*прот(ейни)* + гр. argyros срібло + лат. oleum олія] — колоїдний препарат срібла — сполука срібла з білком (до 30%); застосовується як в'яжучий і обеззаражуючий засіб при запальних захворюваннях очей, носа, сечівника.

ПРОТЕГУВАТИ [фр. protéger < лат. protegere] — покровительствувати, робити *протекцію*.

ПРОТЕЖЕ [фр. protégé] — особа, що перебуває під чим-небудь протегуванням, чий-небудь ставленик.

ПРОТЕЗ [фр. prothèse] — механічний прилад або апарат, який замінює втрачену частину тіла або приховує наявність якогось *дефекту*, напр. штучні кінцівки, зуби.

ПРОТЕЇДИ [*протеїни*] + гр. eidos вид] — складні білки, які являють собою сполуки білків з небілковою групою, напр. з вуглеводом, *ліпоїдом*, т. ін.

ПРОТЕЇНИ [< гр. prōtos перший] — прості білки, основа, з якої побудовані окремі клітини тваринного організму і рослин. П. є також у рідинах організму; серед складових частин організму п. займають одно з перших місць щодо кількісного вмісту; є необхідною речовиною для життя організму; складаються з вуглецю, водню, азоту, кисню і сірки; у деяких є фосфор. До протеїнів належать *альбуміни, глобуліни*.

ПРОТЕЇНОЇДИ [*протеїни* + гр. eidos вид] — білки опорних і покривних утворів у тваринних організмах — кістки, хрящі, волосся, шерсть та ін.

ПРОТЕЇНОТЕРАПІЯ [див. *протеїни* + *терапія*] — метод лікування впоркуванням стороннього тваринного або рослинного білка (напр. молока) при різних захворюваннях.

ПРОТЕЙ [гр. Prōteus] — 1) в старогрецькій міфології — морський бог, якому приписувались дар віщування і здатність довільно змінювати свій вигляд; 2) тварина з ряду хво-

статих *амфібій*; має витягнуте тіло, зовнішні зябри по боках шиї, маленькі ніжки і вкриті шкірою очі; живе в печерах.

ПРОТЕКТОР [лат. *protector*] — 1) покровитель; 2) *теж.* стовщена, міцніша частина зовнішньої поверхні покращки пневматичної шини; 3) кільця з гуми, які надіваються на бурільні штанги при обертальному бурінні, щоб перешкоджати третю штанг об обсідні труби.

ПРОТЕКТОРАТ [< лат. *protector* покровитель] — формально — покровительство сильнішої держави іншій, слабшій; фактично — форма залежності, нав'язувана імпералістичними державами іншим країнам у тих випадках, коли, захоплюючи ці країни, імпералісти намагаються з певних політичних міркувань завулювати позбавлення захопленої країни політичної самостійності. Держави, що перебувають під протектората імпералістичних держав, нерідко фактично вічим не відрізняються від поневолених колоній.

ПРОТЕКЦІЙНИЙ [< лат.; див. *протекція*] — покровительський.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ [див. *протекція*] — система економічних заходів капіталістичних держав, спрямованих на насадження в країні великої промисловості і на захист її від іноземної конкуренції з метою підвищення прибутків капіталістів; в галузі сільського господарства ця система має на меті підвищити доходи поміщицьких і куркульських господарств. До цих заходів належать: високе мито на іноземні товари, щоб скоротити їх довіз, заохочення експорту зниженням вивізного мита, видача грошових субсидій окремим капіталістам і т. д. II. виник у 17 столітті в Англії і набув великого поширення в епоху промислового капіталізму (пор. *фритредерство*). II. спричиняється до росту цін на товари на внутрішньому ринку і веде до зниження життєвого рівня широких мас трудящих.

ПРОТЕКЦІОНІСТ — прихильник *протекціонізму*.

ПРОТЕКЦІЯ [лат. *protectio* букв. прикриття] — протегування впливової особи кому-небудь у влаштуванні

його особистих справ (влаштування і просування по службі і т. д.).

ПРОТЕРОГІНІЯ, ПРОТОГІНІЯ [гр. *proteros* перший з двох + *gynē* жінка] — *біол.* більш ранне дозрівання в двостатевих квітках жіночих органів; явище, протилежне *промандрії*.

ПРОТЕРОЗОЙСЬКА ера [гр. *proteros* перший + *zōē* життя] — інакше — *еозойська* (або *альгонкська*) ера — ера виникнення життя на Землі; до неї належать утворення верхньої частини докембрійських відкладів з найдавнішими рештками примітивних безхребетних.

ПРОТЕСТ [< лат. *protestari* заперечувати] — 1) енергійне заперечення, різкий виступ проти чий-небудь дій, які вважаються неправильними; 2) письмове подання відповідних судово-прокурорських органів про перегляд судових вироків і рішень; 3) *п. в е к с е л я* — нотаріальна або через судові органи заява кредитора про те, що векселедавець не сплатив у строк суми, зазначеної на векселі.

ПРОТЕСТАНТ [< лат. *protestans* (protestantis) той, що заперечує, незгодний] — 1) послідовник *протестантизму* (див.); 2) особа, що заявляє протест проти чий-небудь дій.

ПРОТЕСТАНТИЗМ [< лат.; див. *протестант*] — загальна назва християнських віровчень, що виникли в 16 столітті в результаті *реформації*, напр. *лютеранство, кальвінізм*.

ПРОТИСТОЛОГІЯ [*протисти* + гр. *logos* поняття, вчення] — те саме, що й *протозоологія*.

ПРОТИСТИ [< гр. *prōtistos* найперший] — *біол.* одноклітинні організми (найпростіші).

ПРОТ(О)... [< гр. *prōtos* перший] — в складних словах означає первинність або первісність, напр. *протаміни, протогіпус*.

ПРОТОГІНІЯ — див. *протерогінія*.

ПРОТОГІПУС [*прото...* + гр. *hippos* кінь] — вимерлий трипалий кінь.

ПРОТОЗОА [*прото...* + гр. *zōa* (мн. від *zōon* тварина)] — *зоол.* одноклітинні тваринні організми (найпростіші).

ПРОТОЗООЛОГІЯ — відділ *зоології*, що вивчає найпростіші організми (*протозоа*).

ПРОТОКОКИ [див. *прото...* + *коки*] — *бот.* рід одноклітинних кулястих зелених водоростей.

ПРОТОКОЛ [< гр. *prōtokollon* перший (аркуш) < *prōtos* перший + *kollaō* клею] — 1) документ, що складається за певною формою і містить запис виступів учасників зборів, наради, засідання та ухвалені ними рішення; 2) акт, складений службовою особою, який містить запис проведених нею дій і встановлених фактів; 3) акт рішень міжнародної конференції, який має силу міжнародного договору.

ПРОТОН [< гр. *prōton* перший] — *фіз.* елементарна позитивно заряджена частинка, ядро атома водню; входить до складу всіх атомних ядер.

ПРОТОНЕМА [*прото...* + гр. *nēma* нитка] — *бот.* передросток, первинна нитка, що розвивається із спор у мохів.

ПРОТОНЕОЛІТ [див. *прото...*] — *геол.* перехідний період від давньокам'яного віку (*палеоліт*) до новокам'яного (*неоліт*).

ПРОТОПЛАЗМА [див. *прото...* + *плазма*] — *біол.* жива речовина, з якої складаються клітини і деякі неклітинні утвори; в протоплазмі здійснюється обмін речовин. До складу протоплазми входять білки (в тому числі *ферменти*), жири, вуглеводи, неорганічні солі, вода та ін. П. — звичайно напіврідка, в'язка речовина; залежно від умов життєдіяльності організму п. може бути густішою і рідшою.

ПРОТОПЛАСТ [*прото...* + гр. *plastos* виліплений] — *біол.* клітина тваринного або рослинного організму з усіма її включеннями.

ПРОТОПТЕР(УС) [*прото...* + гр. *pteron* крило; *плавець*] — двокодишаюча африканська риба; у суху пору року заривається в мул.

ПРОТОТИП [гр. *prōtotypon*] — *первообраз*; справжня особа, яка послужила авторovi прообразом літературного типу, а також літературний тип, образ, який став зразком для іншого автора.

ПРОТРАКТОР [лат. *pro* перед +

tractor що тягне] — *мор.* прилад типу *транспортира* для нанесення на морську карту місця корабля, яке визначається за виміром двох кутів між трьома предметами, що їх видно з корабля.

ПРОТУБЕРАНЦІ [нім. *Protuberanzen* < лат. *protuberare* здуватися] — *астр.* світні виступи над поверхнею Сонця, що спостерігаються по краях сонячного диска; являють собою величезні маси розжарених газоподібних речовин, гол. ч. водню, гелію і кальцію; досягають висоти 500 тис. км і більше.

ПРОФАЗА [гр. *pro* попереду, до + *фаза*] — *біол.* одна з фаз *каріокінезу* (перша), на якій утворюються *хромосоми*.

ПРОФАН [< лат. *profanus* особа, яка не мала права входити в храм; невисвячений] — особа, абсолютно необізнана з чим-небудь, неук у якій-небудь галузі.

ПРОФАНАЦІЯ [< лат. *profanatio*] — 1) спершу — ображання святині; 2) неповажливе ставлення до того, що поважається; опошлення, опоганення (пам'яті про кого-небудь, вчення, твору мистецтва тощо).

ПРОФАНУВАТИ — опошляти, піддавати *профанації*.

ПРОФЕСІЙНИЙ, ПРОФЕСІОНАЛЬНИЙ — зв'язаний з *професією*; спричинений професією; властивий певному родові занять; зв'язаний з постійною роботою в якій-небудь галузі; що становить професію.

ПРОФЕСІОНАЛ — особа, що вибрала що-небудь постійним, основним своїм заняттям, обернула це заняття в *професію*.

ПРОФЕСІЯ [лат. *professio*] — постійна спеціальність; рід діяльності, занять, який є джерелом існування.

ПРОФЕСОР [лат. *professor* наставник] — вчене звання, присвоєване найбільш кваліфікованим викладачам вищих учбових закладів та науково-дослідних установ, які ведуть самостійні курси і керують науково-дослідною роботою.

ПРОФЕСУРА — 1) звання і посада *професора*; 2) професорський склад (колектив).

ПРОФІЛАКТИКА [< гр. *prophylaktikos* запобіжний] — сукупність

заходів для запобігання виникненню і поширенню захворювань, для охорони і зміцнення здоров'я та фізичного розвитку населення.

ПРОФІЛАКТИЧНИЙ [< гр.; див. *профілактика*] — запобіжний.

ПРОФІЛАКТОРІЙ [< гр.; див. *профілактика*] — 1) сукупність закладів лікувально-профілактичного характеру, об'єднання в одному закладі нічного санаторію, дієтичної їдальні і фізіотерапевтичної лікарні; 2) приміщення, де провадиться запобіжний ремонт (машин, автомобілів та ін.).

ПРОФІЛЮВАТИ [фр. *profiler*] — надавати чому-небудь правильного *профілю*; креслити *профіль*.

ПРОФІЛЬ [фр. *profil*] — 1) вигляд обличчя або предмета збоку; 2) в кресленні, географії, геології, техніці — вертикальний розріз, переріз вертикальною площиною якогось-небудь предмета або поверхні, напр. споруди, архітектурної деталі (облома), ділянок земної кори і т. д.; 3) *залізничн. п. колії* — крива підйомів і уклонів поверхні полотна залізниці; 4) форма перерізу *профільного* металу (заліза, сталі, міді, алюмінію і т. д.); 5) *п. зуба* — форма бічної поверхні зуба зубчастого колеса; 6) *п. крила* — переріз крила літака площиною, паралельною напрямові польоту; 7) * сукупність основних типових рис господарства (економічний п.), спеціальної кваліфікації і т. ін.

ПРОФІЛЬОВАНИЙ [< фр.; див. *профілювати*] — що має форму певного архітектурного *профіля*, облома (напр., п. архітектурний елемент — цоколь, тяга і т. ін.).

ПРОФІТ [фр. *profit*] — прибуток, барिश.

ПРОФОРМА [< лат. *pro forma* заради форми, про людське око] — видимість, виконання будь-чого лише для годиться, для додержання форми.

ПРОЦЕДУРА [< лат. *procedere* просуватися] — 1) порядок розгляду, обговорення, виконання ряду послідовних заходів, дій у якійсь складній справі, напр. судово п.; 2) призначені лікарем лікувальні

заходи, напр. душі, ванни, масаж тощо.

ПРОЦЕНТ [< лат. *pro centum* на сотню] — 1) сота частина якоїсь кількості або числа, що позначається знаком %; 2) плата за користування чужим капіталом. Процент у капіталістичних умовах є частиною прибутку і, таким чином, має своїм джерелом додаткову вартість.

ПРОЦЕНТНИЙ — обчислюваний від ста, виражений у *процентах*; що дає проценти; п-н і п-н е р и — цінні папери, боргові зобов'язання, які дають певний процент на сплачений за них капітал.

ПРОЦЕС [< лат. *processus* проходження, просування] — 1) послідовна зміна станів, тісний зв'язок стадій розвитку, що закономірно йдуть одна за одною і являють собою безперервний єдиний рух, напр. п. роботи, п. розвитку рослин, п. в легенях (під час хвороби); 2) судова справа; порядок здійснення діяльності слідчих, прокурорських і судових органів.

ПРОЦЕСІЯ [лат. *processio*] — урочистий багатолюдний похід.

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ [< лат.] — що відноситься до судового *процесу*; п-н е п р а в о — правила, якими визначається судочинство.

ПРУДОНІЗМ — вчення французького теоретика *анархізму* Прудона (1809—1865), який ідеалізував суспільство дрібних самостійних товаровиробників. П. піддано нищівній критиці в праці Маркса «Злиденність філософії».

ПРЮНЕЛЬ [фр. *prunelle*] — тонка пупка бавовняна, шовкова або шерстяна тканина, яка йде на взуття, на оббивання меблів тощо.

ПСАЛОМ [< гр. *psalmos* пісня] — назва релігійних співів, з яких складається *псалтир*.

ПСАЛТИР [гр. *psalterion*] — частина біблії, книга співів — псалмів, приписуваних цареві Давиду.

ПСЕВДО... [< гр. *pseudos* неправда, брехня] — лже..., частка попереду деяких слів, яка означає хибність, вигаданість, напр. псевдонауковий — лженауковий.

ПСЕВДОАРТРОЗ [*псевдо...* + гр. *arthron* суглоб] — н е с п р а в ж н і й

с у г л о б — ненормальна рухомість кістки на місці колишнього перелому.

ПСЕВДОМОРФІЗМ [псевдо... + гр. морфè форма, вид] — *мін.* заміщення одного мінералу іншим внаслідок гідрохімічних процесів, коли кристалографічна форма первинного мінералу зберігається, напр. п. бурого залізняку по сірчаному колчедану.

ПСЕВДОНІМ [< гр. pseudōnumos що має вигадане ім'я] — вигадане ім'я або прізвище, яке заміняє собою справжнє у пресі, на сцені і т. д.; псевдонімами часто користуються журналісти, актори, письменники (напр. М. Горький — псевдонім О. М. Пешкова).

ПСЕВДОПІДІ [псевдо... + гр. pus (podos) нога] — *біол.* «псевдоніжки», тимчасові виступи *протоплазми* в одноклітинних організмів (корененіжок, деяких джгутикових і споровиків), а також у вільних в своєму русі клітин багатоклітинних тваринних організмів (*лейкоцитів, макрофагів*). За допомогою цих виступів одноклітинні організми пересуваються і захоплюють поживу.

ПСИЛОМЕЛАН [гр. psilos голий + melas (melanos) чорний] — чорний, іноді бурий марганцевий мінерал несталого складу; руда для добування марганцю.

ПСИЛОФІТИ [гр. psilos голий + phyton рослина] — група дуже давніх викопних рослин, які не мали коріння і різкої відмінності між стеблами і листками, або зовсім безлистих; їх вважають предками вищих наземних рослин.

ПСИХАСТЕНІЯ [див. *псих(о)* + *астенія*] — нервово захворювання, що виявляється в крайній нерішучості, непевності в собі, надумливості, пригніченості і схильності до нав'язливих думок.

ПСИХІАТР [псих(о)... + гр. iatros лікар] — лікар — спеціаліст по психічних захворюваннях.

ПСИХІАТРІЯ [псих(о)... + гр. iatreia лікування] — частина медицини, що вивчає психічні захворювання.

ПСИХІКА [< гр. psychikos душевний] — особлива властивість ви-

сокоорганізованої живої матерії відбивати об'єктивну дійсність; у вищих тварин і людини матеріальною основою психіки є мозок. Розвиток психіки відбувся в процесі природно-історичної еволюції живих істот. Сучасне наукове розуміння вищої нервової діяльності, яка є основою всіх вищих психіки, розроблене великим російським фізіологом І. П. Павловим. Вищий ступінь психіки — людська свідомість розвинулась у процесі суспільної праці і зв'язана з розвитком мови. Суспільне буття людей визначає їх свідомість.

ПСИХІЧНИЙ — що відноситься до *психіки*.

ПСИХ(О)... [< гр. psyche душа] — у складних словах показує, що дані слова відносяться до *психіки*, напр. *психотерапія*.

ПСИХОАНАЛІЗ — антинауковий, реакційний, суб'єктивно-ідеалістичний напрям у буржуазній психології і психотерапії, початок якому дав австрійський психіатр Фрейд (див. *фрейдизм*). Полягає у виявленні і аналізі нібито подавлених («витіснених з свідомості») психічних переживань, які, за Фрейдом, нібито є не тільки причиною більшості неврозів, але й лежать в основі всього психічного і громадського життя людей. П. ігнорує соціальні умови життя як визначальний фактор формування і розвитку психіки людини, применшує роль свідомості в психічному житті, заперечує, кінцем кінцем, об'єктивні можливості вивчення психічних процесів, біологізує суспільно-історичні закономірності. П. пілком спростований радянською наукою.

ПСИХОГЕНЕЗ, ПСИХОГЕНЕЗИС [див. *психо...* + *генез(ис)*] — виникнення і розвиток психічного життя (почуттів, мови, вольової і розумової діяльності) у людини.

ПСИХОГЕННИЙ [психо... + гр. genos рід] — що виникає під впливом психіки, напр. п-ні захворювання.

ПСИХÓЗ [< гр. psyche душа] — захворювання головного мозку, яке приводить до повного або часткового порушення свідомості і виявляється в ненормальній поведінці людини.

ПСИХОЛАМАРКІЗМ — реакційний напрям у біології, який поглибив хибні сторони *ламаркізму*. Психоламаркізм намагався довести, що рушійною силою еволюції є нібито нематеріальні фактори: «психічна енергія», «сила росту» і т. д.

ПСИХОЛОГ — 1) спеціаліст з психології; 2) * людина, яка добре розбирається в людях, в їх характерах і переживаннях.

ПСИХОЛОГІЗМ — різновидність антинаукової, суб'єктивно-ідеалістичної філософії (див. *ідеалізм суб'єктивний*); зводячи об'єктивний світ до сукупності відчуттів, угрунтовує філософію на *психології*, а логіку і теорію пізнання на внутрішньому досвіді.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *психології*, ґрунтується на ній.

ПСИХОЛОГІЯ [гр. *psychē* душа + *logos* поняття, вчення] — 1) наука про закономірності, розвиток і форми психічної діяльності (див. *психіка*); на протязі всієї історії психології в ній протистояли два ворожі один одному табори: прогресивний табір *матеріалізму* і реакційний табір *ідеалізму*; справді наукова п. ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії відображення і на вченні історичного матеріалізму про зумовленість суспільної свідомості суспільним буттям; величезну роль у розвитку сучасної наукової психології відіграли праці великих російських учених Сеченова і Павлова про фізіологічні основи психічних процесів; 2) психіка, особливості характеру, душевний склад.

ПСИХОМОТОРНІ центри [див. *психіка* + *моторний* I] — відділи кори півкуль головного мозку, подразнення яких спричиняє скорочення (рух) відповідних м'язів.

ПСИХОНЕВРОЗИ [див. *психо...* + *невроз*] — захворювання центральної нервової системи функціонального характеру (без органічних уражень її).

ПСИХОПАТ — психічно ненормальна особа (див. *психопатія*).

ПСИХОПАТІЯ [*психо...* + гр. *pathos* страждання] — психічний розлад, ненормальність психіки.

ПСИХОПАТОЛОГІЯ [див. *психо...* + *патологія*] — загальне вчення про психічні захворювання.

ПСИХОТЕРАПІЯ [< гр.; див. *терапия*] — метод лікування психічним впливом, напр. гіпнозом і т. ін.

ПСИХОФІЗИЧНИЙ паралелізм — хибне, дуалістичне вчення в буржуазній психології (див. *дуалізм*), яке розглядає психічні і фізіологічні явища як два самостійні паралельні ряди, що відповідають один одному; п. паралелізм всупереч висновкам науки заперечує вторинність психічних процесів, їх зумовленість фізіологічними процесами.

ПСИХРОМЕТР [гр. *psychria* холод + *metreō* міряю] — прилад для вимірювання вологості повітря за показами двох термометрів — сухого і змоченого.

ПСОРІАЗ [< гр. *psōriasis* короста] — лускоподібний лишай — хронічне незаразне захворювання шкіри, яке виражається появою бляшок, що вкриваються потім тонкими лусочками.

ПТЕРАНОДОН [гр. *pteron* крило + *an* (заперечна частка) + *odus* (*odontos*) зуб] — викопний літаючий плазун (з групи *птерозаврів*) крейдяного періоду, що мав розмах крил до 6 м; щелепи не мали зубів.

ПТЕРИЛІ [< гр. *pteron* перо] — ділянки шкіри у птахів, на яких розміщене пір'я (пор. *антерії*).

ПТЕРОДАКТИЛЬ [гр. *pteron* крило + *daktylos* палець] — рід викопних літаючих плазунів (з групи *птерозаврів*); розміри — від горобця до великого орла; відзначалися дуже розвиненими зубами і коротким хвостом.

ПТЕРОЗАВРИ [гр. *pteron* крило + *saurus* ящірка] — викопні літаючі плазуни з лігальною перетинкою, натягнутою між здовжним п'ятим пальцем кисті, тулубом, задніми кінцівками і хвостом.

ПТІАЛІН [< гр. *ptyalon* слина] — *фізл.* стара назва *амілази* слини.

ПТОЗ [< гр. *ptōsis* падіння] — *мед.* опущення верхньої повіки внаслідок паралічу м'язів, що її підіймає. Птоз з доданням назви органу оз-

начає також опущення нутроців (напр., *гастроитоз*).

ПТОМАЇНИ [*< гр. ptōma труп*] — органічні азотисті сполуки, що утворюються від гниття білків; отруйні; містяться в зіпсованих м'ясних та рибних харчових продуктах.

ПУАНСОН, ПУНСОН [фр. poinçon] — 1) основна частина *штампа* для холодної штамповки; входить у відповідний отвір *матриці 1*; 2) *друк*, вирізане на сталі опукле зображення, яким видавлюють на міді *матрицю 2* для відливання шрифту; 3) умовний значок на географічних картах (кружечок, квадратик тощо); 4) *тех. деталь* (прилада, верстата і т. ін.), якою безпосередньо діють на поверхню випробовуваного матеріалу при визначенні твердості.

ПУАНТ [фр. pointe *букв.* вістря, гострий кінець] — в балеті: *стояти, ходити на пуантах* — стояти, ходити на носках.

ПУАНТИЛІЗМ [фр. pointillisme *< point крапка, точка*] — занепадна течія в буржуазному мистецтві кінця 19—початку 20 століття, те саме, що й *неоімпресіонізм*; назва пішла від манери письма відокремленими мазками у вигляді точок або невеликих смужок.

ПУБЕРТАТНА, або ПУБЕРТАЛЬНА залоза [*< лат. pubertas (pubertatis) статева дозрілість*] — частина статевої залози, яка має внутрішню секрецію і виділяє в кров статеві гормони, що спричиняють розвиток вторинних статевих ознак.

ПУБЛІКАЦІЯ [лат. publicatio] — повідомлення, вміщене в пресі до загального відома.

ПУБЛІЦИСТ — письменник, що пише на суспільно-політичні теми (див. *публіцистика*).

ПУБЛІЦИСТИКА [*< лат. publicus суспільний, громадський*] — галузь літератури, яка висвітлює питання політики і суспільного життя в періодичній пресі і в окремих виданнях.

ПУБЛІЧНИЙ [*< лат. publicus суспільний, громадський*] — відкритий, гласний; суспільний, не приватний; *п-н і п-р-в-а-т-н-е п-р-а-в-о* — основний поділ буржуазного права; до нього права належать:

державне право, карне, кримінальний і цивільний процес, церковне право, міжнародне право; до приватного права — цивільне в широкому розумінні слова (включаючи і торгове); *п-н і т о р г и* — продаж майна або віддача казенного підряду через виклик охочих взяти участь у торгах шляхом змагання.

ПУДЕЛЬ [нім. Pudel] — порода кімнатних собак з довгою кучерявою шерстю.

ПУДИНГ [англ. pudding] — національна англійська страва у вигляді запіканки з борошна або рису, яєць, молока, ізюму і прянощів.

ПУДЛІНГУВАННЯ [*< англ. puddle перемішувати*] — *тех.* застарілий спосіб перероблення чавуну в залізо; тепер витіснений бесемерівським, томасівським і мартенівським способами, а також електроплавленням.

ПУДРЕТ [фр. poudrette] — штучно висушені людські екскременти з додаванням до них перед висушуванням невеликої кількості сірчаної кислоти для зв'язування аміаку і знезаражування; застосовується як добриво.

ПУЕБЛО [ісп. pueblo] — загальна назва деяких індійських племен та їх селищ у південно-західних штатах США і в Півн. Мексиці.

ПУЕРПЕРАЛЬНИЙ період [*< лат. puerpera породілля*] — післяродовий період, під час якого всі органи жінки, змінні вагітністю і пологами, приходять у нормальний стан; триває 6—8 тижнів.

ПУЛ¹ [англ. pool *букв.* спільний котел] — 1) форма капіталістичної монополії; особливість пулу полягає в тому, що прибуток учасників пулу йде у спільний фонд і розподіляється відповідно до заздалегідь установленної пропорції; 2) рід кооперації у фермерів Канади, США і Австралії для збуту гол. ч. пшениці; повністю залежить від фінансового капіталу, будучи його знаряддям впливу на фермерів.

ПУЛ² — дрібна монета Афганістану, дорівнює $\frac{1}{100}$ *афгані*.

ПУЛОВЕР [англ. pull-over] — трикотажна фуфайка без коміра і без застібок, яка щільно облягає фігуру.

ПУЛЬВЕРИЗАТОР [< лат.; див. *пульверизація*] — прилад для розпилювання і розбризкування рідини або для розкидання порошку; застосовується в техніці (фарбування будинків, машин і т. ін.), в сільському господарстві (розбризкування отрут для боротьби з шкідниками рослин) і т. д.

ПУЛЬВЕРИЗАЦІЯ [< лат. *pulvis* (*pulveris*) пил, порошок] — 1) розпилення рідини або порошку *пульверизатором*; 2) вкривання предметів металічним шаром шляхом розпилювання (розбризкування) розплавленого металу (див. *шоопірування*).

ПУЛЬМАН [< вл. н.] — великий (чотирьохосовий) пасажирський або товарний залізничний вагон.

ПУЛЬМОТОР [лат. *pulmo* легене + *motor* двигун] — апарат для штучного дихання, який накачує кисень у легені під деяким тиском.

ПУЛЬПА [< лат. *pulpa* м'якоть (плода, тіла тварин)] — 1) пухка сполучна тканина, яка заповнює порожнину зуба; 2) тонко подрібнені руди, розріджені водою або рідкими розчинниками для вилучення металів або для збагачення; 3) вода, що містить завислі в ній частинки ґрунту; 4) плоди або ягоди, оброблені сірчастим ангідридом (сульфітування), щоб тимчасово уберегти їх від псування мікроорганізмами.

ПУЛЬПІТ — запалення *пульпи* 1.

ПУЛЬС [< лат. *pulsus* удар, поштовх] — 1) періодичне коливання стінок артерій, спричинюване викиданням в *арту* крові в результаті скорочення серця; 2) * ритм, темп руху, життя, напр. п. громадського життя.

ПУЛЬСАТОР [< лат. *pulsare* штовхати] — 1) *гірн.* тип відсаджувальної машини з нерухомим решетом; застосовується для збагачення корисних копалин; 2) *фіз.* прилад або пристрій, який дає рівномірні поштовхи.

ПУЛЬСАЦІЯ [< лат. *pulsatio* штовхання, удар] — 1) *фізіол.* ритмічні розширення кровоносних судин, спричинювані хвилястим рухом крові внаслідок скорочень серця; биття (див. *пульс*); 2) *тех.* коливання тиску й подачі рідини або газу в трубопроводах.

ПУЛЬСУВАТИ [< лат. *pulsare* штовхати] — ритмічно битися (про серце, про артерію).

ПУЛЬТ [нім. *Pult* < лат. *pulpitum* підмостки] — 1) пристрій (звичайно у вигляді підставки з похилою кришкою), який дає можливість удержувати книгу або зошит (напр. нотний) в положенні, зручному для читання; 2) *тех.* стіл, звичайно з похилою кришкою, на якому розміщені прилади для вимірювання струму і керування електростанцією; в *диспетчеризації* пультом називають центральний пункт, устаткований сигнальною апаратурою та засобами зв'язку для автоматичного керування виробництвом, рухом.

ПУЛЬЧИНЕЛЛА [іт. *pulcinella*] — одна з масок слуги *дзані* в італійській комедії дель арте (див. *комедія масок*; пор. *полішинель*).

ПУМА [ісп. *puma* < перуанськ.] — к у г у а р, хижак з родини котів; водиться в Південній і Північній Америці.

ПУНА [ісп. *puna*] — високе пустинне нагір'я в центральній частині гірського пасма Анд у Південній Америці.

ПУНКТ [< лат. *punctum* точка, крапка] — 1) певне місце в просторі, важливе в якому-небудь відношенні, яке чим-небудь відзначається, об'єднане для чого-небудь, напр. командний п., спостережний п., населений п. (місто, селище, село і т. д.); 2) місце, приміщення, в якому виконуються які-небудь спеціальні роботи, заняття, де подається лікарська, продовольча та інша допомога, напр. навчальний п., перев'язочний п.; 3) частина тексту, позначувана цифрами; певне місце якого-небудь твору, параграф, стаття в договорі або в законі; 4) найменша одиниця в друкарській системі мір, що дорівнює 0,376 мм; $\frac{1}{48}$ частина друкарського *квадрата*.

ПУНКТИР [< нім. *punktieren* робити крапки < лат. *punctum* точка, крапка] — лінія з окремих, близько розмішених одна до одної крапок (.....) або рисочок (-----).

ПУНКТИРОВА — 1) позначення *пунктиром*; 2) *ком.* перевірка кожної статті (пункту) журналу з кож-

ним належним до неї рахунком у головній книзі.

ПУНКТУАЛЬНИЙ [фр. ponctuel < лат. punctum точка, крапка] — точний, акуратний.

ПУНКТУАЦІЯ [< лат. punctum точка, крапка] — *лінгв.* 1) вчення про розділові знаки; 2) розстановка розділових знаків.

ПУНКЦІЯ [< лат. punctio укол] — *мед.* прокол порожнини тіла або кровоносної судини з лікувальною або діагностичною метою.

ПУНСОН — див. *пуансон*.

ПУНШ [англ. punch] — спиртний напій з роуму, звареного з цукром, лимонним соком або іншими приправами з фруктів.

ПУРГАТИВ [< лат. purgativus очищувальний] — проносне.

ПУРИЗМ [< лат. purus чистий] — 1) показне прагнення до чистоти і строгості звичаїв; 2) прагнення очистити мову від зайвих іншомовних елементів або від слів і висловів своєї ж мови, що мають вульгарний відтінок.

ПУРИНИ [< лат. purus чистий] — органічні азотовмісні сполуки; трапляються в організмі як продукт обміну речовин (напр. сечова кислота), а також у деяких рослинах (напр., кофеїн).

ПУРИТАНИ [англ. puritan, *одн.*, < лат. purus чистий] — 1) англійська протестантська секта (виникла в 16 ст.), що ставила своїм завданням очистити англіканське віросповідання від залишків *католицизму*; класовою основою секти пуритан була торговельна буржуазія; п. протиставляли себе аристократії і були противниками показної розкоші в побуті; 2)* люди строгої, гол. ч. показної, моралі.

ПУРИТАНСЬКИЙ — 1) що відноситься до *пуритан*, властивий їм; 2) * той, що відзначається строгою, гол. ч. показною, моральністю.

ПҀРПҀУР [лат. purpura] — антична дорогоцінна фарба темнобагрового кольору, яку добували з пурпурового слимака; застосовувалась за стародавніх часів для фарбування тканин; також назва тканини, пофарбованої цією фарбою.

ПҀРПҀУРА [лат. purpura] — невеликі крововиливи в товщі шкіри, слизових оболонок.

ликі крововиливи в товщі шкіри, слизових оболонок.

ПУРПУРИН [< лат.; див. *пурпур*] — червона красива речовина, добувана разом з *алізарином* з коріння марени; утворюється від окислення алізарину двоокисом марганцю.

ПУРПҀРНИЙ, ПУРПҀРОВИЙ [< лат.; див. *пурпур*] — яскравочервоний з фіолетовим відтінком, багряний, темночервоний.

ПУСТУЛА [< лат. pustula пухир, прищ] — *мед.* невеликий гноячок.

ПУСТУЛЬОЗНИЙ [лат. pustulosus] — *мед.* гноячковий.

ПУТЧ [нім. Putsch] — авантюристична спроба невеликої групи змовників вчинити державний переворот.

ПУФ¹ [фр. pouf] — вигадка, неправдива звістка.

ПУФ² [фр. pouf] — табуретка з круглим м'яким сидінням, оббитим матерією.

ПУЦОЛАН [іт. pozzolana — за назвою італійського порту Pozzuoli] — продукт вулканічних вивержень (попіл, пемза), що застосовується як гідралічна добавка до будівельних розчинів в'язучих речовин, напр. до вапняного тіста, до цементів, для надання їм водостійкості.

ПУШБОЛ [англ. push-ball] — *сн.* гра двох команд, що полягає в перекочуванні за лінію на майданчику надувного м'яча діаметром близько 1,8 м.

ПУШТА [угор. puszta] — рівнинні степові і лісостепові простори Угорщини; дуже схожі з степами і лісостепами європейської частини СРСР.

ПФАЛЬЦ [нім. Pfalz < лат. palatium палац] — середньовічний королівський палац; область, що управляється *пфальцграфом*.

ПФАЛЬЦГРАФ [нім. Pfalzgraf] — в ранньому середньовіччі у франків — королівський суддя; потім п. стає можновладним князем.

ПФЕНІГ [нім. Pfennig] — німецька дрібна монета = $\frac{1}{100}$ марки.

ПҀОПҀТР [фр. puritre] — підставка для книг, нот та ін. у вигляді похилої дошки, укріпленої на ніжці.

ПҀЯРТНЕРС [англ. partners] — *мор.* отвір у палубі, через який проходить щогла.

Р

РА — в старосипетській міфології — бог сонця; зображувався у вигляді людини з головою яструба.

РАБАТ [нім. *Rabatt* < фр. *rabatte* зробити поступку, скинути] — *ком.* знижка з усієї суми грошей, що належать за товар; надається в тих випадках, коли платять готівкою, купують товар оптом і в інших випадках.

РАБАТКА [< нім. *Rabatte* грядка] — довга вузька грядка з декоративними рослинами, напр. вздовж стін, дорожок і т. ін.

РАБИН [стар.-євр. *gabbi* букв. наставник мій] — служитель культу (священик) в єврейській релігійній громаді.

РАВЕЛІН [фр. *ravelin*] — допоміжна фортифікаційна споруда (укріплення) позаду фортечної огорожі в старовинній фортеці; **А л е к с е в с ь к и й р.** — *іст.* частина Петропавлівської фортеці в Петербурзі, перетворена в тюрму Петром I і використана потім паризмом для ув'язнення революціонерів.

РАВЕНДУК, РАВЕНТУХ [гол. *ravendock*, нім. *Raventuch*] — товста льняна тканина, рід парусини.

РАГУ [фр. *ragout*] — страва з дрібно нарізаного м'яса або риби з овочами та пряною приправою.

РАДАР [англ. *radar* скор. *radio-detecting and ranging* букв. радіовиявлення і визначення віддалі] — скорочена назва *радіолокації* та радіолокаційних приладів.

РАДЖА [санскр.] — титул феодалних князів і тубільних володарів в Індії.

РАДЖПУТИ [санскр.] — індуси, що походять з князівських родів або належать до касті воїнів.

РАДИКАЛ¹ [< лат. *radicalis* корінний] — 1) *мат.* знак дії добування кореня ($\sqrt{\quad}$); 2) *хім.* стійка група атомів у молекулі; переходить без зміни з однієї хімічної сполуки в іншу.

РАДИКАЛ² [< лат. *radicalis* корінний] — член партії радикалів; радикалами називаються буржуазні

політичні партії, які проголошують у своїй програмі або платформі буржуазно-демократичні державні реформи, які не змінюють експлуаторської суті капіталістичного ладу і звичайно спрямовані проти інтересів трудящих.

РАДИКАЛІЗМ — 1) буржуазний політичний напрям і рух радикалів (див. *радикал*²); 2) обстоювання і застосування *радикальних* методів у розв'язанні питань теорії і практики, зокрема — політичних.

РАДИКАЛЬНИЙ — 1) корінний, основний, рішучий, напр. р-ні заходи, р-ний засіб; 2) що відноситься до *радикала*², до *радикалізму*, напр. буржуазні р-ні партії; 3) той, що додержується крайніх поглядів, рішучий, напр. р-на людина.

РАДИКУЛІТ [< лат. *radicula* корінець] — запалення коріців спинномозкових нервів.

РАДІАЛЬНИЙ [< лат. *radius* промінь] — що розходить радіусами, променями, променеподібний, променевий; спрямований по радіусу; р-на швидкість небесного тіла — проекція швидкості руху небесного тіла на промінь зору (інакше *променева швидкість*); р-на міра кута — відношення довжини дуги центрального кута до довжини радіуса.

РАДІАН [< лат. *radius* промінь, *radius*] — *мат.* одиниця вимірювання кутів, вживана в теоретичних розрахунках; являє собою кут, під яким з центра кола видно дугу, довжина якої дорівнює довжині радіуса цього кола; в градусній мірі дорівнює $57^{\circ}17'44,8''$.

РАДІАНТ [< лат. *radians* (*radian-tis*) випромінюючий] — точка *радіації* метеорів (падаючих зірок), тобто точка на небозводі, здобувана від перетину продовжених назад шляхів метеорів так, що здається, ніби метеори вилітають з цієї точки.

РАДІАТОР [< лат. *radiare* випромінювати] — 1) нагрівний прилад центрального опалення, який являє собою систему чавунних або керамічних труб, всередині яких

тече гаряча вода, пара або суміш пари з гарячою водою; 2) прилад для охолодження нагрітої води або інших охолодників, що надходять з водяних оболонок циліндрів двигуна внутрішнього згоряння.

РАДІАЦІЯ [$\langle$ лат. radiare випромінювати] — фіз. випромінювання; випромінювання електромагнітної енергії яким-небудь тілом, напр. Сонцем (сонячна р.).

РАДІЙ [$\langle$ лат. radius промінь] — хіміч. елемент, символ Ra, порядковий номер 88, ат. вага 226,05; радіоактивний метал, відкритий у 1898 р. французькими вченими, подружжям Кюрі, в урановій руді; випромінювання, що його дає радій, застосовується широко в медицині (для лікування рака, вовчак та інших хвороб) і для наукових досліджень; вивчення радіоактивності привело до відкриття і використання атомної енергії.

РАДІО [$\langle$ лат. radio випромінюю, випускаю промені] — 1) спосіб передачі і приймання електромагнітних хвиль (радіохвиль), що поширюються в просторі без допомоги проводів, для бездротової передачі сигналів, музики, мови, зображень і т. д. Радіо винайшов у 1895 р. знаменитий російський фізик О. С. Попов (1859—1906); 2) скорочена назва *радіотелефону, радіотелеграфу, радіотелеграми, радіостанції*.

РАДІО... [$\langle$ лат. radio випромінюю, випускаю промені; radius промінь] — в складних словах показує, що дані слова відносяться: а) до *радіо*, напр. радіопередача; б) до випромінювання, до *радію*, напр. *радіоактивність, радіотерапія*.

РАДІОАКТИВНИЙ — що відноситься до *радіоактивності*; має властивість радіоактивності; р-н і елементи — елементи, що мають радіоактивність, напр. *уран, радій, торій, трансурани (плутоній, нептуній)* та ін.

РАДІОАКТИВНІСТЬ — довільний або штучно викликаний розпад атомних ядер хімічних елементів, який супроводиться випромінюванням атомних ядер гелію (*альфа-проміння*), електронів і позитронів

(*бета-проміння*), коротких електромагнітних хвиль (*гама-проміння*) і незаряджених частинок нейтронів і нейтрино; в результаті цього утворюються нові атомні ядра, відмінні від вихідних.

РАДІОГОНІОМЕТР [див. *радіо* + *гоніометр*] — установка для визначення напрямку (кута), в якому міститься передавальна радіостанція; застосовується на морських суднах і на літаках для визначення їх географічного положення.

РАДІОГРАМА — повідомлення, передане по *радіо*.

РАДІОГРАФІЯ [$\langle$ гр. graphō пишу] — фотографування кризь непрозорі предмети з допомогою *рентгенового проміння*.

РАДІОЕЛЕМЕНТ — див. *радіоактивні елементи*.

РАДІОЗОНД — метеорологічний прилад, що піднімається на вільно летячій гумовій кулі (наповненій воднем) і автоматично передає по *радіо* сигнали про температуру, тиск і вологість повітря.

РАДІОКОМПАРАТОР — див. *компаратор 2*.

РАДІОКОМПАС — радіоприймальний прилад, який дає можливість визначити напрям електромагнітних хвиль, що надходять (див. *радіопеленг*).

РАДІОЛА — апарат для програвання грамофонних пластинок з сильним звучанням високої якості; радіолою також називають поєднання радіоприймача, програвача і звукознімача, вміщених в одному ящику.

РАДІОЛОГ — 1) спеціаліст з *радіоактивних* явищ; 2) лікар — спеціаліст по лікуванню радіоактивними речовинами.

РАДІОЛОКАТОР [$\langle$ лат.; див. *радіолокація*] — установка, яка визначає з допомогою радіохвиль місцезнаходження різних об'єктів: літаків, кораблів, великих будинків і т. д. — на віддалі при всяких умовах видимості (вночі, в тумані і т. д.). Р. складається з: а) потужного програвача, який випромінює короткими імпульсами радіосигнали на дуже коротких хвилях (від 3 м до 4 см); б) спеціальної направленої антени; в) приймача, що уловлює відбиті

від цілі сигнали; г) індикаторного апарата; д) допоміжного устаткування. Радіолокатори бувають виявні — з великим радіусом дії, точної гарматної наводки, сліпого бомбардування, навігаційні та ін. Р. широко застосовується для воєнних і мирних цілей.

РАДІОЛОКАЦІЯ [< лат. locus місце] — метод виявлення різних об'єктів з допомогою радіохвиль, визначення віддалі до них і напрямку їх руху (див. *радіолокатор*). Явище відбиття радіохвиль було вперше виявлене винахідником *радіо* О. С. Поповим (1897 р.). Р. широко застосовується у військовій справі для виявлення літаків, суден та інших об'єктів противника на великих віддалях, а також у мирних умовах — для безпеки польотів, для виявлення косяків риби та ін.

РАДІОЛЮТ [< гол. lood свинець, lot] — радіо висотомір — прилад для визначення висоти польоту повітряного корабля над невидімою для льотчика місцевістю з допомогою *електромагнітних хвиль*.

РАДІОЛУНА — явище відбиття електромагнітних імпульсів радіолокаційної станції від зустрінутих предметів (напр., літаків) і повернення їх до приймача станції; за відрізком часу (у мікросекундах), який проходить між основним сигналом і відбитим (луною), визначають шлях, пройдений радіосигналом туди і назад; половина шляху — це віддаль до зустрінутого предмета. Радіолуна використовується в *радіолокації*.

РАДІОЛЯРІ [< лат. radiolus промінчик] — *зоол.* морські одноклітинні організми з групи кореніжок з кулястим тілом і псевдоподіями (псевдоніжками), що розходяться променями; скупчення їх скелетів (черепашок), що складаються з кремнезему, утворює на дні океану особливий радіолярійовий мул.

РАДІОМАЯК — передавальна радіостанція, яка посилає радіосигнали в певній послідовності у певних напрямках, що дає можливість кораблям або літакам визначати своє положення.

РАДІОМЕТР [лат. radius промінь + гр. metreo міряю] — *фіз.* 1) прилад для вимірювання інтенсивності радіації (або кількості променевої енергії); 2) прилад, який показує перетворення променевої енергії в теплову або *кінетичну*.

РАДІОМЕТРІЯ [лат. radius промінь + гр. metreo міряю] — 1) частина *фізики*, що вивчає способи вимірювання променевої енергії; 2) метод розвідання корисних копалин, який полягає у використанні радіохвиль для визначення структури гірських порід і для виявлення *радіоактивних* руд і радіоактивних вод.

РАДІОНАВІГАТОР [< лат. navigator мореплавець] — радіонавігаційний (див. *радіонавігація*) прилад для точного визначення географічних координат місця корабля в морі з допомогою радіосигналів, безперервно випромінюваних трьома береговими станціями, що працюють синхронно.

РАДІОНАВІГАЦІЯ [див. *навігація*] — кораблеводіння з допомогою *радіо* (див. *радіопеленг*).

РАДІОПЕЛЕНГ [див. *пеленг*¹] — визначення за допомогою *радіо* курсу корабля або літака, що орієнтується на *радіостанцію*, яка випромінює сигнали (див. також *радіопеленгатор*).

РАДІОПЕЛЕНГАТОР — прилад для визначення за допомогою *електромагнітних хвиль* місцезнаходження передавальної *радіостанції*.

РАДІОПРОЖЕКТОР — 1) *радіостанція* для направленої передачі, побудована за способом прожектора; випромінювані передавачем *електромагнітні хвилі* відбиваються від верхніх спеціального рефлектора по діллі до того, як світлові промені відбиваються від угнутого дзеркала прожектора; 2) сполучення радіолокаційної станції із світловим прожектором, що дає можливість швидко виявити літак противника і несподівано його освітити.

РАДІОСТАНЦІЯ — комплекс апаратури для приймання і передачі повідомлень шляхом використання радіохвиль; відповідно розрізняють приймальну, передавальну і приймально-передавальну радіостанції.

РАДІОСТУДІЯ — спеціально обладнане приміщення, звідки ведеться радіомовлення.

РАДІОТЕЛЕГРАМА — те саме, що й *радіограма*.

РАДІОТЕЛЕГРАФ — бездротовий телеграф, який передає знаки азбуки Морзе за допомогою *електромагнітних хвиль*; приймання ведеться на слух або за допомогою швидкодіючих телеграфних передавальних і пишучих приймальних апаратів. Р. винайшов знаменитий російський фізик О. С. Попов (1896); він же винайшов спосіб приймання радіосигналів на слух з допомогою телефонної трубки (1899).

РАДІОТЕЛЕФОН — система передачі й приймання звуків (мови, музики, співу) на великі віддалі без проводів з допомогою радіостанції (передальної і приймальної).

РАДІОТЕРАПІЯ [див. *terapia*] — лікування радіоактивними речовинами (радій, уран, торій та ін.).

РАДІОТЕХНІКА — галузь науки, що вивчає методи і технічні засоби застосування *радіо* для передачі повідомлень, визначення місцеположення об'єктів, керування на віддалі, для телебачення і т. ін.

РАДІОФІКАЦІЯ [$<$ лат. *facere* робити] — 1) планове будівництво сітки *радіостанцій* і радіоустановок у містах і сільських місцевостях, а також залучення широких мас населення до радіослухання; 2) устаткування радіоапаратурою для мовлення і зв'язку.

РАДІОФІКУВАТИ — здійснювати *радіофікацію*.

РАДІОФОНІЯ [$<$ гр. *phōnē* звук] — галузь радіомовної техніки, що займається питаннями музичної якості передачі.

РАДІУС [$<$ лат. *radius* шниця в колесі, промінь] — *геом.* р. кола (або кулі) — відрізок прямої, що сполучає центр кола (або кулі) з якою-небудь точкою кола (або кулі), а також довжина цього відрізка.

РАДІУС-ВЕКТОР — *мат.* 1) відрізок, що сполучає фокус *еліпса* (або *гіперболи*, *параболи*) з даною точкою цієї кривої; 2) в системі *полярних координат* — віддаль даної точки від полюса.

РАДОН — *хім.* радіоактивний елемент, символ Rn, порядковий номер 86, ат. вага 222; відомий також під назвою *еманації радію* і *нітону*.

РАЙГРАС [англ. *grye grass* *бука*. житня трава] — назва деяких кормових трав з родини злакових.

РАЙЯ [ар.] — в колишній султанській Туреччині — підданці-немусульмани.

РАКЕЛЬ [нім. *Rakel*] — *друж.* в машинах для глибокого (р а к е л ь н о г о) друку — тонка заточена полірована стальна пластинка, що знімає фарбу з недрукуючої поверхні друкарської форми (фарба лишається тільки в заглибинах цієї форми, звідки і відбивається на папір).

РАКЕТА¹ [нім. *Rakete*] — снаряд, вживаний для фейерверків; складається з гільзи, що начинена пороховими речовинами і має дерев'яний стержень; загоряючись, злітає на велику висоту і утворює під час руху довгий вогняний хвіст; у військовій справі ракетами користуються для сигналізації, освітлення місцевості, для показання цілі; мають різну будову і вистрілюються з спеціального пістолета (ракетниці).

РАКЕТА², **РАКЕТКА** [фр. *raquette* $<$ ар. *rahat* долоня] — *сп.* 1) овальна лопатка для ударів по м'ячу у грі в *теніс*, яка складається з ободу з натягнутою сіткою із струн і ручки; 2) маленька дерев'яна лопатка у грі в настільний теніс.

РАКУРС [$<$ фр. *gassoucir* вкочувати] — в живопису, малюнку і рельєфі — передача фігури або предмета в *перспективі*, з скороченням віддалених від глядача частин.

РАКСИ [гол.] — *мор.* маленькі металічні кільця або півкільця-завхатки, якими передні паруси (*кльвери*) удержуються біля *штага* (див.).

РАМАДАН, РАМАЗАН [ар.] — дев'ятий місяць мусульманського місяцевого календаря, а також суворий піст, якого релігійні мусульмани додержують від сходу до заходу сонця протягом цього місяця.

РАМБУЛЬБ [$<$ вл. н. фр.] — порода тонкорунних овець, тип шерсто-м'ясного мериноса.

РАМБУРСУВАТИ [фр. rembourser] — 1) повертати, сплачувати борги, витрати; 2) платити за векселедавця; 3) покрити борг через третю особу.

РАМІ [малайськ.] — китайські коноплі; рослина з родини кропивових, вирощувана в Китаї, Японії та інших країнах; успішні спроби культивування рамі проведені в Закавказзі; волокна рамі дуже міцні; з них виготовляють грубі тканини, канати, а також тонкі нитки, мереживо і т. ін.

РАМІФІКАЦІЯ [лат. ramus(rami) гілка + facere робити] — розгалуження.

РАМОЛІ [фр. ramolli] — старечо розслаблена, близька до слабоумства людина.

РАМПА [фр. rampe] — 1) театр. система освітлювальних приладів, розміщених на підлозі перед сценою для освітлення знизу; 2) тех. залізобетонна споруда для переходу поїздів метрополітену з поверхні землі в тунель.

РАНВЕРСМАН [$<$ фр. renversement перекидання] — ав. фігура вищого пілотажу, яка дає можливість швидко змінити напрям польоту. Літак круто підймає догори ніс, потім головна, важка частина літака перетягує, і літак починає ковзати на крило з переходом на планування в напрямі, протилежному до початкового.

РАНГ [нім. Rang $<$ фр. rang ряд] — ступінь, чин, категорія, спеціальне звання; напр., в СРСР для дипломатичних працівників встановлено ранги надзвичайного і повноважного посла, посланника, повіреного в справах, радника і т. д.; для офіцерів Військово-Морського Флоту встановлено персональні звання капітана 1-го, 2-го і 3-го рангу.

РАНГОУТ [гол. gondhout бук. кругле дерево] — мор. сукупність круглих дерев'яних або сталених трубчастих частин озброєння судна, призначених для встановлення парусів, сигналізації, для підтримання тягаревих стріл та ін. (шогли, стеньги, гафеля, бушприт і т. д.).

РАНДЕВУ [фр. rendez-vous бук. приходить, з'являється] — побачення

(переважно романічного характеру).

РАНЕТ [фр. rainette] — група сортів зимових яблук.

РАНЕЦЬ [нім. Ranzen] — походна військова або учнівська сумка, яку носять на спині.

РАНЖИР [нім. Rangierung $<$ фр. ranger ставити в ряд] — постановка людей за зростом в одну шеренгу.

РАНЖИРУВАТИ [нім. rangieren $<$ фр. ranger] — ставити за зростом (див. *ранжир*).

РАНТЬЄ [фр. rentier] — в капіталістичних країнах — особи, що живуть на проценти з капіталу, який вони віддають у позичку, від доходів з цінних паперів (акцій, облігацій і т. д.); р. — найбільш паразитична верства капіталістичного суспільства; характерні для монополістичної стадії капіталізму — *імперіалізму*.

РАНЧЕРО [ісп. ranchero] — власник *ранчо*.

РАНЧО [ісп. rancho] — в Латинській Америці — хутір із спеціально розвиненим скотарським господарством, велика скотарська ферма.

РАО — див. *раджа*.

РАПІРА [нім. Rapier $<$ фр. rapière] — кюльча зброя — довгий чотиригранний клинок з кулькою на кінці; застосовується у фехтуванні.

РАПОРТ [фр. rapport] — 1) усна доповідь або писане донесення про щось начальству або вищій інстанції; 2) доповідь, повідомлення про виконання взятих на себе зобов'язань.

РАПОРТ [фр. rapport] — текст. частина якого-небудь малюнка на тканині, шпалерах і т. ін., що повторюється.

РАПОРТУВАТИ — подавати *рапорт*; робити донесення про щось.

РАПС [нім. Raps] — бот. трав'яна рослина з родини хрестоцвітних, з жовтими квітками; з насіння її добувають олію, що вживається для харчових і технічних потреб (мащення, освітлення, у миловарінні).

РАПСОД [гр. rhapsōdos $<$ rhapsō зшиваю + ōdē пісня] — мандрівний співак у стародавній Греції, який співав під акомпанемент ліри епічні пісні; в широкому розумінні — спі-

вак народноепічних пісень, розмові-дач билляв.

РАПСОДІЯ [гр. *rhapsodia*] — 1) пісня *рапсодів*; 2) інструментальна або оркестрова фантазія на теми народних пісень і танців.

РАРИТЕТ [нім. *Rarität* < лат. *raritas*] — рідкість, рідкісна річ.

РАСА [фр. *race*] — термін, запроваджений (1740 р.) франц. натуралістом Ж. Бюффоном для позначення підрозділу видів тварин і рослин; людські раси — групи людей, що історично склалися і характеризуються певною сукупністю другорядних зовнішніх фізичних особливостей (кольором шкіри, очей, волосся, обрисами голови, зростом і т. ін.); основні ж риси фізичної організації людини (будова скелета, м'язів, мозку) однакові у людей усіх рас; все людство являє собою єдиний біологічний вид. У процесі соціально-історичного розвитку відбувалося і відбувається расове змішування, зміна расових ознак. Всі раси однаково здатні до культурного розвитку, ступінь якого визначається суспільними умовами і ступенем розвитку продуктивних сил даного суспільства. Всі необхідні умови для повного культурного розвитку народів створені в СРСР в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

РАСИЗМ — реакційна, антинаукова «теорія», що виходить з хибного твердження про існування «вищих» і «нижчих», «півночних» і «непівночних» людських рас (пор. *раса*), з яких одним нібито наперед визначено відігравати в історії роль «панів», другим — роль «рабів». Насправді расові відмінності, являючи собою зовнішні фізичні особливості, не мають значення в загальному напрямі людського розвитку і ні в якому разі не створюють якої-небудь різноцінності рас. Расизм поширюється ідеологами імперіалізму для розпалювання воєн, пригноблення і експлуатації народів. Людиноненавистницьким расизмом німецькі фашисти обґрунтовували агресивні війни з метою знищення і поневолення інших народів і встановлення свого панування. Расова дис-

кримінація негрів та інших пригноблених народів у США, Південно-Африканському союзі та ін. теж ґрунтується на расизмі. Висновки сиравської науки і живий приклад багатонаціональної Радянської держави до кінця викривають людиноненавистницькі расистські вигадки. В СРСР здійснено на ділі цілковиту рівноправність усіх рас і націй; за Конституцією СРСР (ст. 123), всяка проповідь расової або національної винятковості або ненависті і зневаги карається законом. Реакційні політики та ідеологи американського і англійського імперіалізму, ідучи за прикладом гітлерівців, проповідують з метою розв'язати третю світову війну «теорію» расової вишесті «англосаксів» і ґрунтоване на цьому їх «правом» панування над іншими народами світу. Ці агресивні расистські претензії зустрічають рішучий опір усього волелюбного людства, могутнього табору миру і демократії, очолюваного Радянським Союзом.

РАСТР [< лат. *rastrum* граблі] — у фотомеханічній репродукції — оптичний прилад з двох склесних дзеркальних стекел з витравленими і зачорненими паралельними лініями, які утворюють дуже дрібну сітку; вживається при виготовленні *автомуній*; р., вживаний у ракульному глибокому друку (див. *ракуль*), має прозорі лінії і зачорнені клітки між ними.

РАСТРА, РАШТР [< лат. *rastrum* граблі] — прилад для графлення нотного паперу (або формної пластини для нотодрукування), який одночасно проводить 5 паралельних ліній.

РАТИН [фр. *ratine*] — одіжна шерстяна тканина, липовий бік якої мохнатий і підвятий.

РАТИНУВАТИ [фр. *ratiner*] — підвивати ворсу на драпі та інших шерстяних тканинах обробленням їх на ратинувальних дошках, покритих плюшем.

РАТИФІКАЦІЯ [лат. *ratificatio* < *ratus* розв'язаний, затверджений + *facere* робити] — затвердження органами верховної державної влади міжнародного договору, укладеного

уповноваженими держав, що договорюються.

РАТИФІКУВАТИ — здійснювати *ратифікацію*, затверджувати (міжнародний договір).

РАТУША [польськ. ratusz < нім. Rathaus] — 1) органи міського управління в німецьких середньовічних містах; 2) в ряді країн — назва будинків, де міститься міське самоврядування; 3) установа, що відала справами міського самоврядування в Росії у 18 і 19 століттях.

РАУНД [англ. round] — у боксі — проміжок часу (2—3 хвилини), протягом якого відбувається самий бій; одна схватка бою.

РАУТ [англ. rout] — урочистий званий вечір, який часто має політичне значення.

РАФІНАД [фр. raffinade] — твердий (кусковий) очищений цукор; виготовляється з цукру-піску.

РАФІНЕР [< фр. raffineur очищик] — машина, що застосовується в паперовому виробництві для повторного подрібнення великих пучків волокон, що містяться в деревинній масі.

РАФІНОВАНИЙ — 1) очищений (див. *рафінування*); 2) * витончений, вишуканий; вдосконалений.

РАФІНУВАННЯ [< фр. raffiner очищати] — 1) очищення від сторонніх домішок якого-небудь технічного продукту (спирту, металу та ін.); 2) виготовлення цукру-рафінаду з цукру-піску.

РАФІЯ [мадагаск.] — прядильні волокна з листя деяких пальм; дають цінне мочало, що застосовується у виробництві кашелюхів, рожек тощо.

РАХАТ-ЛУКУМ [тюрк. < ар.] — східні ласощі з цукру, горіхів, мигдалю, фруктових соків і крохмалю.

РАХІТ [< гр. rachis спинний хребет] — захворювання раннього дитячого віку, що характеризується розладом процесу росту кісток внаслідок порушення вапняного обміну. Головні причини рахіту — неправильне годування немовляти, нестача в їжі вітамінів (*авітаміноз*).

РАЦІЯ [< лат. ratio міркування] — довге й нудне повчання, навчання.

РАЦІОН [нім. Ration < лат. ratio (rationis) рахунок, кошторис] — добовий пайок, порція їжі на певний час.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (виробництва) [< лат. rationalis розумний] — сукупність заходів, спрямованих на доцільнішу організацію виробничого процесу; має на меті поліпшити, спростити й здешевити процес виробництва, досягти найвищої продуктивності праці при найменшій затраті засобів. При соціалізмі р. ґрунтується на впровадженні передової техніки і на оволодінні нею, на соціалістичних формах праці — соціалістичному змаганні, розвитку новаторства передових робітників. Р. виробництва в СРСР полегшує умови праці робітника, збільшує його заробітну плату і сприяє піднесенню добробуту всього радянського соціалістичного суспільства. При капіталізмі р. проводиться з метою підвищити прибуток капіталістів — власників підприємств підвищенням напруженості праці робітників і посиленням їх експлуатації; вона збільшує безробіття, приводить до зниження заробітної плати робітників.

РАЦІОНАЛІЗМ [< лат. rationalis розумний] — напрям у теорії пізнання — або ідеалістичний (Декарт), або метафізично-матеріалістичний (Спіноза), — який вважає (у протилежн. *емпіризмові*), що розум є джерелом і критерієм достовірності знання. Р. відриває мислення від чуттєвого сприймання. Насправді джерелом пізнання є чуттєвий досвід; мислення переробляє дані чуттєвого досвіду, досягаючи глибокого розуміння відображеної у відчуттях об'єктивної дійсності; найвищим критерієм істини є практика.

РАЦІОНАЛЬНИЙ [лат. rationalis] — 1) розумний, доцільний, обґрунтований; 2) *мат.* р-ні чи с-ла — цілі і дробові числа (додатні і від'ємні) та число нуль (протилежн. *іраціональні числа*); р-ні функції — функції, значення яких дістають у результаті застосування до незалежного змінного кінцевого числа дій додавання, множення і ділення.

РАЦІЯ — те саме, що й радіостанція.

РАШКЕТ — в ручному друкарському верстаті — рамка з натягнутим на неї аркушем паперу, в якому прорізано отвори, що відповідають полосам набору; оберігає поля паперового аркуша від забруднення.

РАШКУЛЬ [нім. Reiskohle] — вугільний олівець, паличка деревного вугілля для малювання.

РАШПІЛЬ [нім. Raspel] — терпуг з крупною насічкою; застосовується для обробки м'яких металів, дерева, пластмас та ін.

РАШТР — див. *растра*.

РЕ [лат. re] — муз. складова назва другого ступеня в *діатонічній гамі*, яка починається з до; буквена назва — D.

РЕ... [лат. re...] — приставка, що означає: назад; знову, напр.: *ревакуація*, *реекспорт*; *реакціанція*.

РЕАБІЛІТАЦІЯ [сер.-лат. rehabilitatio] — 1) зняття ганьби, відновлення репутації (неправильно обвинуваченої або запламованої особи); 2) поновлення (судом або в адміністративному порядку) в попередніх правах.

РЕАБІЛІТУВАТИ [< сер.-лат.; див. *реабілітація*] — 1) зняти ганьбу; 2) поновити в попередніх правах.

РЕАГЕНТ — кожна з речовин, що беруть участь у хімічній *реакції*.

РЕАГУВАТИ [ре... + лат. agere діяти] — 1) відповідати на сприймані враження; відповідати яким-небудь чином на дію ззовні; 2) вступати в хімічну *реакцію*.

РЕАКТАНЦІ [фр. réactance] — *фіз.* опір кола електричному струмові завдяки наявності в ньому індуктивності або ємкості.

РЕАКТИВ — *хім.* речовина, яка дає характерну *реакцію* з іншою речовиною і тим дає можливість встановити наявність цієї останньої.

РЕАКТИВНІСТЬ — здатність давати *реакції*.

РЕАКТИВНИЙ — 1) *хім.* що служить *реактивом*; 2) *фіз.* р. опір — опір змінному струмові кола, що має самоіндукцію або електричну ємкість; р-н а п о т у ж н і с т ь — потужність змінного електричного струму, яка не віддається спожива-

чам електроенергії, а йде лише на заряджання ланцюга або на створення в ньому магнітних полів, що приводить до зміщення фаз між струмом і напругою; р. рух — рух, при якому на рухоме тіло діє реакція витікаючої з нього струмини газу, пари та ін. в бік, протилежний її рухові; р. рух застосовується на реактивних літаках, в реактивних снарядах і т. д.; 3) р. д в и г у н — двигун, у якого сила тяги створюється реакцією (віддачею) продуктів згоряння палива, що витікають з нього з великою швидкістю; р. д в и г у н встановлюється гол. ч. на швидкісних літаках; 4) р. с н а р я д — артилерійський снаряд, який рухається за рахунок енергії газів — продуктів згоряння палива, що всередині в ньому утворюються; 5) р-н а т у р б і н а — парова турбіна, що використовує, крім кінетичної енергії вхідної струмини пари, також і р-ну її дію; 6) ел. р-н а к о т у ш к а — котушка самоіндукції.

РЕАКТОР — див. *реактивна котушка*.

РЕАКЦЕПТАЦІЯ [ре... + лат. accipere одержувати] — прийняття переказного векселя до нового *акцепта*, якщо спершу був зроблений акцепт з обмеженнями.

РЕАКЦІЙНИЙ [див. *реакція політична*] — ворожий усьому передовому, прогресивному; контрреволюційний.

РЕАКЦІОНЕР [фр. réactionnaire < лат. re... проти + actio дія] — прихильник або учасник політичної реакції; лютий ворог прогресу (політичного, культурного, технічного), мракобіс, *контрреволюціонер* (див. також *реакція політична*).

РЕАКЦІЯ¹ [лат. re... проти + actio дія] — 1) дія, що виникає у відповідь на те чи інше подіяння; відповідь організму на ті чи інші зовнішні або внутрішні подразнення; 2) хімічна взаємодія між двома або кількома речовинами, яка приводить до утворення нових речовин; 3) різка зміна, перехід до стану, протилежного попередньому, напр. занепад сил або настроя після піднесення.

РЕАКЦІЯ² *політична* — політичний, економічний і ідеологічний

опір відживаючих пануючих класів суспільному прогресові; боротьба переможених у революції експлуаторських класів за повернення своїх знищених революцією прав і за політичне панування; прагнення закріпити або відновити старі, віджили порядки, які перешкоджають розвитку суспільства. Р. звичайно виявляється в масовому насильстві і терорі над народом, у посиленні економічного й політичного гноблення трудящих мас та поневолених національностей, у придушенні всякої революційної думки, в прагненні підпорядкувати маси ідеологічному впливу відживаючих експлуаторських класів. Яскравий вияв політичної реакції — фашизм. Після другої світової війни застрільником і вождем світової реакції виступає монополістична буржуазія США, що прагне до імперіалістичної експансії і світового панування і намагається розпалити нову агресивну війну.

РЕАЛ¹ [ісп. real] — старовинна іспанська срібна монета.

РЕАЛ² [нім. Real, Regal] — друк. стіл-шафа з похилою верхньою дошкою, на яку ставлять касу з шрифтом даної набору; набірний стіл.

РЕАЛІЗАЦІЯ [< сер.-лат. realis речовий] — 1) здійснення (чого-небудь), проведення в життя (будь-якого плану, проекту, ідеї і т. ін.); 2) перетворення майна або цінних паперів у гроші; р. п о з и к и — розміщення позики.

РЕАЛІЗМ [< сер.-лат. realis речовий] — 1) напрям у літературі й мистецтві, який ставить своїм завданням дати найбільш повну, правдиву картину дійсності; р. вимагає відтворення типових характеристик у типових обставинах. Найвидатніші генії літератури і мистецтва були реалістами. Для передового мистецтва і літератури минулого характерний гол. ч. к р и т и ч н и й р., тобто глибоке правдиве відображення життя, яке розкриває нерозв'язні суперечності буржуазно-поміщицького ладу; с о ц і а л і с т и ч н и й р. — новий, вищий етап історичного розвитку реалізму, оснований на утвердженні соціалістичного

суспільного ладу, — основний метод радянської художньої літератури, мистецтва, літературної і художньої критики; соціалістичний р. вимагає від художника правдивого, історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість і історична конкретність художнього зображення дійсності повинні повднуватися з завданням комуністичного виховання трудящих; 2) п а в н и й р. — природне, стихійне, основане на повсякденному досвіді і практиці переконання кожної людини в тому, що речі, світ існують незалежно від нас, від наших відчуттів, від нашої свідомості. Це стихійне переконання людства філософський матеріалізм свідомо кладе в основу теорії пізнання; 3) с х о л а с т и ч н и й р. — напрям середньовічної богословсько-ідеалістичної філософії (протилеглий *номіналізмові*), який визнавав об'єктивну реальність загальних понять — *«універсалій»*, — що нібито існують незалежно від окремих речей; 4) *філ.* «к р и т и ч н и й р.» — одна з сучасних течій англо-американської буржуазної філософії (Ловджой, Роджерс та ін.), яка об'єднує дуалістів і об'єктивних ідеалістів, що борються проти матеріалізму з допомогою витончених форм *агностицизму*.

РЕАЛІЗУВАТИ [< сер.-лат.; див. *реалізація*] — 1) здійснювати, виконувати; 2) обертати майно або цінні папери в готівку; р. п о з и к у — розміщувати позикку.

РЕАЛІСТ — 1) послідовник *реалізму*; 2) * особа, що зважає в своїй діяльності на умови реальної дійсності, практик; 3) учень реального училища в дореволюційній Росії.

РЕАЛІСТИЧНИЙ — проінятий *реалізмом*, властивий йому.

РЕАЛІГАР [фр. réalgar] — мінерал, сірчастий миш'як, оранжево-червоного кольору, отруйний; застосовується у фарбувальній справі, піротехніці та ін.

РЕАЛЬНИЙ [< сер.-лат. realis речовий] — 1) дійсний, що існує в дійсності; 2) здійснений, напр. р. план; 3) практичний, що відповідає дійсному становищу; 4) р-н а з а р о-

бітна плата — кількість продуктів, що їх трудящий може купити за гроші, які він одержує як зарплату (пор. *номінальна заробітна плата*); 5) р-не училище — в дореволюційній Росії — середній учбовий заклад без стародавніх мов, з переважанням математики та природничих наук.

РЕАЛЬНІСТЬ [*<* сер.-лат.; див. *реальний*] — об'єктивно існуюче явище, дійсність, факт.

РЕБОРДА [фр. *rebord*] — гребінь — виступна частина обода колеса або канатного шківів; завдяки цьому виступі канат не злітає з шківів, а колесо не сходить з рейки.

РЕБУС [лат. *rebus*, *оруд. в. мн.* від *res річ*] — загадка, яка полягає в тому, що замість слів поставлено знаки, фігури і навіть цілі зображення-малюнки, які треба розгадати.

РЕВАКЦІНАЦІЯ [див. *ре...* + *вакцинація*] — мед. повторне щеплення.

РЕВАЛОРИЗАЦІЯ [фр. *revalorisation*] — ек. підвищення вартості, ціни до попереднього рівня.

РЕВАНШ [*<* фр. *revanche* від-плата, кара] — 1) відплата за поразку (на війні, у грі); 2) повторна боротьба (гра), розпочата з метою взяти гору над колишнім переможцем.

РЕВЕРАНС [фр. *révérance*] — шанобливий уклін (жіночий) з легким присіданням на праву ногу.

РЕВЕРБЕРАЦІЯ [*<* лат. *reverberare* відбивати, відображати] — наявність постулату затухаючого звуку в закритому приміщенні внаслідок повторних відбиттів після того, як джерело звуку перестало звучати.

РЕВЕРС [*<* лат. *reversus* звернений назад, повернений] — 1) зворотний бік медалі або монети; 2) у торговому праві капіталістичних держав — усяке зобов'язання, яким супроводиться тимчасове відчуження (у формі застави) цінностей, процентних паперів і т. д.; 3) зобов'язання викупити даний у заставу вексель; 4) гарантійний лист, що його видає вантажовідправник капітанові, згідно з яким він бере на себе весь ризик за можливі збитки, що можуть

статися внаслідок невідповідності між *коносаментом* і фактичним станом вантажу; 5) грошове забезпечення, що його вимагали дореволюційні закони в Росії від молодих офіцерів, коли вони брали шлюб.

РЕВЕРСЕР [англ. *reverser* *<* лат.] — 1) *сл.* вимакач особливої будови, який дає можливість змінювати сполучення двигунів для зміни напрямку їх обертання; 2) *тех.* додатковий пристрій до випробувальних машин (до розривної машини або пресу); дає можливість робити випробування з допомогою розривної машини на стиснення або з допомогою преса на розтягнення.

РЕВЕРСИВНИЙ [*<* лат. *reversus* зворотний] — *тех.* такий, у якого можна змінювати напрям обертання, напр. р. *двигун* (електричний, паровий та ін.).

РЕВЕРСІЯ [*<* лат. *reversio* повернення, поворот] — 1) *біол.* явище більшого чи меншого повороту до предкових форм (див. *атавізм*); 2) *юр.* повернення майна первісному власникові; 3) *тех.* зміна напрямку обертання машини.

РЕВЕРСОР — див. *реверсер*.

РЕВЕРСУВАННЯ [див. *реверсер*] — *тех.* зміна напрямку обертання двигуна на зворотний під час його роботи.

РЕВІЗІЙНИЙ — призначений для перевірки; що відноситься до *ревізії*; р-на комісія — виборний орган для перевірки діяльності комітетів, правлінь та інших виконавчих органів, а також деяких державних установ.

РЕВІЗІОНІЗМ [*<* лат. *revisio* (*revisionis*) перегляд] — 1) ворожа марксистові течія в робітничому русі, яка намагалася опошлити, перекрутити, знищити марксизм шляхом перекручення і заперечення його основних положень і заміни їх дрібнобуржуазними «теоріями»; р. вимагав відмовлення від класової боротьби, від соціалістичної революції, від диктатури пролетаріату, від соціалізму. Одним з головних теоретиків ревізійнізму був німецький с.-д. Е. Бернштейн, який виступив у 90-х роках минулого століття із спробою зробити перегляд усіх

основних положень марксизму. Р. заперечував «можливість науково обґрунтувати соціалізм і довести, з точки зору матеріалістичного розуміння історії, його необхідність і неминучість; заперечувався факт ростущих злиднів, пролетаризації і загострення капіталістичних суперечностей; оголошувалося неспроможним саме поняття про «кінцеву мету» і безумовно відкидалась ідея диктатури пролетаріату; заперечувалась принципиальна протилежність лібералізму і соціалізму; заперечувалась теорія класової боротьби, що не може бути застосована нібито до строго демократичного суспільства, керованого згідно з волею більшості, і т. д.» (Ленін). В Росії типовими представниками ревізіонізму були «легальні марксист», «еконімісти», меншовики, троцькісти і бухарінці. Р. став пануючою течією у Другому Інтернаціоналі. Особливо небезпечною формою ревізіонізму була прихована ревізія марксизму — його перекручення під прапором лицемірної згоди з ним (*жаутськийанство, австромарксизм та ін.*). Комуністична партія нещадно викривала р. і відстоюла чистоту революційного марксизму-ленінізму. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ревізіоністи поведи запеклу боротьбу проти марксизму, проти Комуністичної партії, проти СРСР (див. *опортунізм*); р. використовується правими соціалістами як ідеологічна зброя в боротьбі проти табору миру, демократії і соціалізму; 2) вимога перегляду (ревізії) теорій, постанов і т. д.

РЕВІЗІОНІСТ — послідовник прибічник *ревізіонізму*.

РЕВІЗІЯ [*лат. revisio* перегляд] — 1) обслідування діяльності якої-небудь установи або службової особи з метою перевірки правильності й законності дій; 2) перегляд положень якогось вчення або теорії з метою внесення змін, що порушують основи цього вчення або теорії; 3) *іст.* у 18 ст. і в першій половині 19 ст. — перепис в Росії сільського і міського населення для обліку і обчислення подушної податі.

РЕВІЗОР — особа, уповноважена провести *ревізію*, обслідування діяльності якої-небудь установи або службової особи.

РЕВІЗУВАТИ — робити *ревізію*.

РЕВМАТИЗМ [*гр. rheumatismos* розтікання (по тілу)] — інфекційне захворювання із схильністю до частих рецидивів і з переважним ураженням суглобів і серцевосудинної системи; розрізняють гострий і хронічний.

РЕВОКАЦІЯ [*лат. revocatio* відкликання] — 1) скасування даного розпорядження; 2) відкликання посла або уповноваженого до своєї країни; 3) пропозиція чекодавця скасувати виданий чек.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ — що відноситься до *революції*.

РЕВОЛЮЦІОНЕР [*фр. révolutionnaire* < *лат. revolutio* переворот] — активний учасник революційного руху, діяч *революції*.

РЕВОЛЮЦІЯ [*фр. révolution*] — корінна, якісна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до другого, від старого до нового; переломний, поворотний період у житті суспільства й держави; стрибкоподібний перехід від старого суспільно-політичного ладу до нового, корінний переворот у розвитку суспільних виробничих відносин. Матеріальною основою соціальної революції є невідповідність і конфлікт між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами..., всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх опови. Тоді настає епоха соціальної революції» (Маркс). Революція звільняє продуктивні сили від старих виробничих відносин і створює нову систему виробничих відносин, яка відкриває простір для розвитку продуктивних сил. Революція є найвищою формою боротьби класів. Вона означає повалення віджилого суспільного і державного ладу, приход до влади нового, передового класу

і утвердження нового, прогресивного ладу. Головним питанням усякої революції є питання про державну владу, про її захоплення, удержання і зміцнення. Жодна соціальна революція не обходилася без запеклого опору реакційних класів, без збройних повстань і громадянських воєн. Рабовласницький лад був підірваний і знищений в результаті боротьби рабів і безправних плебей проти держави рабовласників. Селянські війни, пізніше підтримані рухом городян-ремісників, потрясли до основи всю будову кріпосництва. Буржуазні революції 16—18 ст. привели до перемоги буржуазії в ряді великих країн Європи і до встановлення капіталістичного ладу. Всі ці революції минулого приводили до заміни однієї форми експлуатації трудящих іншою формою. На основі глибокого аналізу закономірностей розвитку капіталізму К. Маркс і Ф. Енгельс довели неминучість пролетарської революції. Робітничий клас, керований революційною партією, повинен стати вождем, гегемоном усіх революційних сил, взяти до своїх рук політичну владу, зламати буржуазну державну машину, встановити *диктатуру пролетаріату*, експропрювати власників і побудувати нове, безкласове, комуністичне суспільство. На відміну від усіх попередніх революцій, які приводили до заміни однієї форми експлуатації іншою формою експлуатації, пролетарська, соціалістична революція передає всі засоби суспільного виробництва в руки трудящих, знищує всяку експлуатацію людини людиною, веде до ліквідації експлуаторських класів і, кінець кінцем, до повного знищення класів. В. І. Ленін, розвиваючи марксизм у нових історичних умовах імперіалізму (див. *імперіалізм*), науково обґрунтував можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох країнах чи навіть в одній, окремо взятій капіталістичній країні. Вчення В. І. Леніна про гегемонію пролетаріату в революції, про союз робітничого класу з селянськими масами під керівництвом пролетаріату, про переростання бур-

жуазно-демократичної революції в соціалістичну, про можливість перемоги соціалізму в окремих країнах, про революційну, марксистську партію пролетаріату, партію нового типу, як вождя й організатора мас, про радянську державу як найвищу форму диктатури пролетаріату є основою наукової теорії соціалістичної революції. Під керівництвом більшовицької партії 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. у Росії перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція. Жовтнева революція була першим проривом системи імперіалізму і відкрила нову еру в історії людства, еру побудови соціалізму, еру пролетарських революцій в країнах капіталізму і колоніальних революцій у пригноблених і залежних країнах світу. Велика Жовтнева соціалістична революція має все-світньоісторичне значення, як блискучий зразок революційної пролетарської стратегії і тактики, як класичний приклад застосування на практиці марксистсько-ленінської теорії пролетарської революції. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції забезпечила дальший ріст міжнародних сил соціалізму. В результаті другої світової війни і всесвітньоісторичної перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. від капіталістичної системи віднав ряд країн Центральної і Південно-Східної Європи, які твердо стали на шлях будівництва соціалізму; створена Німецька Демократична Республіка; здобута історична перемога народної революції в Китаї і утворена Китайська Народна Республіка, створена Корейська Народно-Демократична Республіка; загострилася криза колоніальної системи імперіалізму; виріс могутній табір миру, демократії і соціалізму на чолі з Радянським Союзом.

РЕВОЛЬВЕР [< лат. revolvere котиати назад] — невелика ручна вогнепальна зброя з магазином у вигляді обертового барабана.

РЕВОЛЬВЕРНИЙ — що відноситься до *револьвера*; р. в е р с т а — різновидність токарного верстата, головною частиною якого є обертова

частина (головка), що несе на собі або кілька інструментів, які послідовно вступають у дію, або кілька оброблених предметів, на які по черзі діє один інструмент; назву верстат дістав від схожості між обертаням барабана револьвера і револьверною головою (обертовою частиною) верстата.

РЕВЮ [< фр. revue огляд] — 1) *театр.* вистава, що складається з ряду окремих сцен і номерів, об'єднаних за якоюсь спільною ознакою, те саме, що й огляд; 2) назва різних іноземних журналів.

РЕГАЛІЇ [лат. regalia, *мн.* від regalis що належить цареві] — 1) предмети, які є знаком монархічної влади (корона, скипетр, держава); 2) *розм.* взагалі — відзнака; 3) сорт дорогих сигар; 4) в середні віки — монопольне особисте право королів, великих *феодалів* на певні доходи (карбування монети, розроблення рудників та ін.).

РЕГАТА [іт. regata] — велике відкрите змагання на гребних або парусних судах.

РЕГБІ [англ. rugby] — спортивна гра двох команд, яка полягає в попаданні великим овальним м'ячем у спеціальні ворота.

РЕГЕЛЬ [< фр. règle лінійка] — дерев'яний брус, що кладеться поздовжньо в дерев'яних спорудах і служить опорою для настилу.

РЕГЕНЕРАТ [< лат. regeneratus перероджений] — використаний матеріал, у якого відновлені його властивості, напр. стара гума, в якій відновлено пластичність.

РЕГЕНЕРАТИВНИЙ [< лат. regeneratio відродження] — що відновлює; *р. п р и й м а ч* — *рад.* ламповий приймач, в якому коливання високої частоти, що приймаються, підсилюються з допомогою так званого зворотного зв'язку, який полягає в тому, що підсилені електронною лампою прибуваючі коливання подаються на сітку цієї ж лампи.

РЕГЕНЕРАТОР [< лат. regenerare відроджувати, перероджувати] — 1) відновник, відроджувач; 2) пристрій (камера) в газових та інших заводських печах для використання теплоти, яка без цього при-

строю пропадала б марно, виходячи через димар; 3) прилад для збереження теплоти вже спрацьованого нагрітого повітря; 4) те саме, що й *регенеративний приймач*.

РЕГЕНЕРАЦІЯ [< лат. regeneratio відродження, відновлення] — 1) *біол.* відновлення організмом втрачених або ушкоджених органів і тканин; 2) *тех.* перетворення, шляхом певних операцій, спрацьованих продуктів виробництва у вихідні продукти процесу; 3) відновлення речовини, що брала участь у хімічній реакції, в її початковому складі; *р. к а у ч у к у* — очищення старих гумових виробів від текстильних тканин обробленням кислотами або лугами і надання старій гумі пластичності нагріванням, додаванням м'якшильних речовин та ін.

РЕГЕНТ [< лат. regens (regentis) правлячий] — 1) в монархічних країнах — тимчасовий правитель держави зумовив монарха; 2) диригент хору, переважно церковного.

РЕГЕНТСТВО [< лат.; див. *регент*] — у монархічних країнах — тимчасове правління однієї або кількох осіб у разі хвороби, довгочасної відсутності, неповноліття монарха або з інших причин.

РЕГІОНАЛЬНИЙ [< лат. regionalis обласний] — що відноситься до якої-небудь окремої області, окремої країни або кількох сусідніх країн; *р. п а к т* — міжнародний договір, що охоплює групу держав у якійсь певній географічній області; в дипломатії імперіалістичних урядів служить для прикриття агресивних блоків шляхом заяви про нібито місцеве їх значення, напр. Північно-атлантичний пакт і т. ін., які мають на меті підготовку нової війни проти СРСР і країн народної демократії.

РЕГІОНАРНИЙ [< лат. regio область, ділянка] — *мед.* місцевий, напр. *р-на* (місцева) анестезія і т. д.

РЕГІСТР [сер.-лат. *registrum*] — 1) ряд труб в органі і фісгармонії, що приводяться в звучання спеціальною реєстровою підіймою; 2) у звуковому обсягу музичних інструментів і людського голосу реєстри — групи звуків різного характеру,

залежно від *тембру*, напруження, висоти та ін.; 3) в деяких машинах і приладах — регулятор або лічильник; 4) *мор.* Регістр СРСР — державний орган, що видає правила будування морських і річкових суден торгового флоту, стежить за правильністю їх будування на заводах і здійснює технічний нагляд за їх справним станом у процесі експлуатації.

РЕГЛАМЕНТ [фр. règlement < лат. regula правило] — 1) порядок ведення засідання, зборів, сесії; 2) статут, збірник правил, порядок роботи установи.

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ [фр. réglementation < лат.; див. *регламент*] — встановлення певних правил.

РЕГЛАМЕНТУВАТИ [фр. réglementer < лат. regula правило] — упорядковувати, встановлювати певні правила.

РЕГЛАН [англ. raglan < вл. н.] — фасон пальта, плаття, покробних так, що рукава становлять з плечем одно ціле.

РЕГРЕДІЄНТ [< лат.] — те саме, що й *регресант*.

РЕГРЕС [< лат. regressus повернення, рух назад] — 1) перехід від вищих форм розвитку до нижчих, рух назад, зміна на гірше (протилежне *прогрес*); 2) *юр.* право будь-якої особи або установи, що виконала зобов'язання іншої особи або установи, пред'явити їм зворотну вимогу про повернення затрат.

РЕГРЕСАНТ — *юр.* особа, що пред'являє *регресативі* якусь вимогу по праву *регресу* 2.

РЕГРЕСАТ — *юр.* особа, проти якої застосовується право *регресу* 2.

РЕГРЕСИВНИЙ [< лат.; див. *регрес*] — що йде назад у своєму розвитку; *р. метаморфоз* — *біол.* перетворення, що веде до спрощення організму; найчастіше спостерігається у тварин, які ведуть паразитичний спосіб життя.

РЕГРЕСІЯ [< лат. regressio рух назад] — в стилістиці — вживання слів у зворотному порядку, напр.: «треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти».

РЕГРЕСНИЙ *позов* — див. *регрес* 2.

РЕГРЕСУВАТИ [< лат.; див. *регрес*] — йти назад у своєму розвитку, занепадати, гіршати.

РЕГУЛИ [< лат. regula правило] — те саме, що й *менструація*.

РЕГУЛЯРНИЙ [лат. regularis] — рівномірний, правильний; що відбувається правильно і рівномірно; *р-н і в і ї с ь к а* — *війська*, що мають твердо встановлену військову організацію і дістають планомірну військову підготовку.

РЕГУЛЯТИВНИЙ [< лат.] — що спрямовує, вносить порядок, планомірність у що-небудь.

РЕГУЛЯТОР [< лат. regulare приводити в порядок] — 1) пристрій для автоматичного підтримання певного режиму роботи якоїсь установки: рівномірної роботи механізму, збереження швидкості, температури і т. д.; 2) * *яке-небудь* явище або сила, що вносять у певну галузь порядок і правильність.

РЕГУЛЮВАТИ [лат. regulare] — 1) встановлювати певний порядок, правило, упорядковувати; 2) встановлювати правильну взаємодію частин механізму.

РЕДАГУВАТИ — 1) керувати виданням книги, журналу, газети і т. д. (див. *редактор* 1); 2) перевіряти і виправляти по суті який-небудь текст, рукопис, проводити остаточну літературну обробку, редакцію.

РЕДАКТОР [фр. rédacteur < лат. redactus приведений у порядок] — 1) керівник видання (книги, журналу, газети, енциклопедії і т. д.), який затверджує його зміст (головний *р.*); 2) особа, що обробляє, виправляє який-небудь текст, який-небудь рукопис.

РЕДАКЦІЙНИЙ — що відноситься до *редакції*, до редагування.

РЕДАКЦІЯ [фр. rédaction < лат. redactus приведений у порядок] — 1) обробка, підготовка рукопису редактором до друку; 2) керівництво виданням (книги і т. д.), затвердження його змісту (див. *редактор* 1); 3) самий текст, певним чином оброблений; 4) те чи інше формулювання, форма вираження думки; 5) колектив працівників, що ведуть періодичний орган преси; особи, які працюють над підготовкою тексту до

видання; 6) приміщення, де працюють редакційні працівники.

РЕДАН [фр. *redan, redent*] — 1) *васт.* військ. польове укріплення, що має форму кута, який виступає назовні; 2) *мор.* виступ у днища *гайсера*, гідролітака, швидкохідного катера, який зменшує опір води під час руху.

РЕДЕМАРКАЦІЯ [фр. *redémarcation*] — відновлення прикордонних знаків на державному кордоні.

РЕДИНГОТ [фр. *redingote* < англ. *riding coat*] шортук для верхової їзди — довгий шортук спеціального крою.

РЕДРЕСАЦІЯ [< фр. *redressement* випрямлення] — *xip.* виправлення якої-небудь викривленої частини тіла витягуванням або тиском.

РЕДУБЛЮВАННЯ [фр. *redoublement*] — у фехтуванні — повторна атака.

РЕДУКОВАНИЙ г о л о с н и й — *лінгв.* ослаблений у вимові голосний звук (див. *редукція* 6).

РЕДУКТОР [< лат.; див. *редукція*] — 1) механізм (звичайно із зубчастих коліс), що передає обертання від одного вала до іншого; передавальне відношення редуктора звичайно сталі, і ведений вал обертається повільніше від ведучого; 2) г а з о в и й р. — прилад для зниження тиску газу, що проходить по трубопроводу.

РЕДУКУВАТИ [< лат. *reducere* відводити] — 1) знижувати, спрощувати; 2) робити *редукцію*.

РЕДУКЦІЙНИЙ — що відноситься до *редукції*; р. к л а п а н (в е н т и л ь) — автоматичний клапан, який підтримує на виході газу сталій його тиск, незважаючи на коливання тиску в його вхідній частині; р. п о д і л — *біол.* те саме, що й *мейоз*.

РЕДУКЦІЯ [< лат. *reducere* приводити назад, повертати; відсувати назад; приводити в певний стан] — 1) «відновлення», напр. хімічний процес, що полягає у відбиранні кисню від даної речовини або в заміні кисню воднем; 2) зведення складного виробничого процесу до простішого; 3) зниження тиску рідин, газів у системах двигунів, уста-

новок за допомогою спеціальних приладів; 4) *ком.* падіння біржового курсу або цін; 5) *біол.* зменшення органу, спрощення його будови, зв'язане з втрагою функції, напр. р. очей у печерних тварин; 6) *лінгв.* ослаблення артикуляції звука, напр. р. ненаголошених голосних в українській мові (головá, гóлови).

РЕДУПЛІКАЦІЯ [< лат. *reduplisatio* подвоєння] — *лінгв.* подвоєння основи слова, повторення у словотворенні, напр.: ледве-ледве, мало-мало.

РЕДУТ [фр. *redoute*] — *васт.* військ. зімкнуте польове земляне укріплення (кругле, квадратне і т. д.) з валом і ровом.

РЕЕВАКУАЦІЯ [див. *ре...* + *евакуація*] — повернення населення, підприємств, установ, майна, вивезених з районів воєнних дій та з прифронтової смуги, у місця початкового перебування.

РЕЕКСПОРТ [див. *ре...* + *експорт*] — вивіз (експорт) з країни товарів, ввезених з-за кордону.

РЕЕМІГРАЦІЯ [див. *ре...*] — повернення емігрантів (переселенців) на батьківщину (протилежне *еміграція*).

РЕЄСТР [сер.-лат. *registrum*] — 1) список чого-небудь, покажчик; книга для запису вхідних і вихідних паперів; 2) перелік, список, опис; 3) книга для запису справ і документів.

РЕЄСТРАТОР [< сер.-лат.; див. *реєстрація*] — 1) особа, що веде в установі журнал вхідних і вихідних паперів; 2) автоматичний самозаписний прилад.

РЕЄСТРАЦІЯ [< сер.-лат. *registrum* внесене, записане] — 1) внесення в список, у книгу; 2) складання переліку, опису; 3) запис фактів або явищ з метою обліку, щоб надати фактові законності, напр. р. шлюбів.

РЕЄСТРОВА т о н н а, **РЕЄСТРОВИЙ** т о н н а ж — див. *тонна, тоннаж*.

РЕЖИМ [фр. *régime*] — 1) державний лад, спосіб правління; 2) точно встановлений розпорядок життя, праці, відпочинку, сну, харчування і т. д., напр. у будинку відпочинку, в санаторії, в піонер-

ському таборі та ін.; 3) система правил, заходів, необхідних для тієї чи іншої мети, напр. р. економії.

РЕЖИСЕР [фр. *régisseur*] — особа, що керує постановкою спектаклю або кінофільму, постановник.

РЕЗЕДА [фр. *réséda* < лат.] — трав'яна рослина з одноім'яної родини; р. за пашна з дрібними зеленуватожовтими, дуже пахучими квітками. розводиться в декоративному садівництві; резедова олія, що добувається з квіток, застосовується в парфюмерії.

РЕЗЕКЦІЯ [< лат. *resectio* відсікання] — оперативне видалення частини кістки, органу, напр. р. ребра, шлунка.

РЕЗЕРВ [фр. *réserve* запас < лат. *reservare* зберігати] — 1) запас чогонбудь на випадок потреби; 2) джерело, звідки дістають додатково нові сили, звідки ці сили йдуть на допомогу тим, що ведуть боротьбу, в лави борців; 3) частина військ, залишена в розпорядженні командира для дальшого посилення частин, що ведуть бойові дії; 4) в зарубіжних країнах — категорія військовозобов'язаних; 5) широка канава, що утворилася в результаті вибирання землі для насипу; йде паралельно з ним і служить для відведення води до яких-небудь штучних споруд та до знижених місць.

РЕЗЕРВАЖ [фр. *réserveage*] — спосіб двоколірного фарбування керамічних виробів поливанням їх кольоровим ангобом по рисунку, попередньо нанесеному салом або маслом; після легкого пропалювання виробів жир вигоряє, здобутий двоколірний малюнок вкривають прозорою поливою, і виріб вдруге випалюють.

РЕЗЕРВАТ [< лат. *reservatus* збережений] — територія, природні багатства якої (тварини і рослини) перебувають під спеціальною охороною держави (заповідник).

РЕЗЕРВАЦІЯ [< лат. *reservare* зберігати] — 1) залишення про запас; 2) залишення за собою права знову повернутися до якогось питання; 3) місця насильного поселення місцевих племен Півн. Америки, Півд. Африки і Австралії (що являють собою несприятливі для жит-

тя і невідгідні для освоєння території), куди імперіалістичні уряди переселяють із загарбаних ними земель поневоленими ними корінні населення, приречене колонізаторами на злидні й вимирання (вид расової дискримінації); 4) лісові та інші заповідники; 5) місця тимчасового скопчення деяких тварин, зокрема шкідливих комах (напр. сарани, клопа-черепашки), зв'язані з циклом розвитку даного типу.

РЕЗЕРВИСТ — військовослужбовець, зарахований у резерв; той, що перебуває в резерві.

РЕЗЕРВНИЙ — 1) військ. що перебуває в резерві; р-н і військові частини — частини, формовані у воєнний час в тилу для поповнення діючої армії; 2) запасний; що зберігається як запас; р. капітал — капітал, що утворюється з частини прибутків і відраховується на покриття можливих збитків; р. фонд — державний запас золотої монети, зливків благородних металів, дорогоцінних каменів і т. ін., які служать для забезпечення стійкості грошової системи та кредитних операцій.

РЕЗЕРВУАР [фр. *réservoir* < лат. *reservare* зберігати] — вмістище для рідин і газів у вигляді басейну, бака, балона і т. ін.

РЕЗЕРВУВАТИ [лат. *reservare*] — 1) зберігати, відкладати в запас, удержувати; 2) зберігати за собою право повернутися пізніше до якого-небудь питання.

РЕЗИДЕНТ [< лат. *residens* (residentis) що сидить, перебуває] — 1) дипломатичний представник, рангом нижчий від посланника, міністр-резидент; 2) громадянин якої-небудь країни, що постійно проживає в іноземній державі; 3) таємний уповноважений розвідки іноземної держави, який діє в певному районі іншої держави.

РЕЗИДЕНЦІЯ [< лат. *residens* (residentis) що перебуває, перебуваючий] — місце постійного перебування глави держави або уряду, а також осіб, що займають великий адміністративний пост.

РЕЗИГНАЦІЯ [фр. *résignation*] — покірливість, цілковита покірота (протилежн. *протест*).

РЕЗИСТИН [*< лат. resistere чинити опір*] — сплав з міді, марганцю і заліза; застосовується у виробництві електричних нагрівних та інших приладів.

РЕЗОЛ [*< лат. resina смола*] — рідина, що складається з деревного дьогтю, спирту та їдкого калі; застосовується для дезинфекції вигрібних ям.

РЕЗОЛЮТИВНИЙ [*< лат.; див. резолюція*] — що містить у собі висновки в остаточній формі.

РЕЗОЛЮЦІЯ [*< лат. resolutio розв'язання*] — 1) рішення, постанова (з'їзду, комітету, зборів і т. ін.); 2) усне розпорядження або напис начальника на діловому папері, який містить рішення щодо порушеного в ньому питання; 3) *юр.* заключна частина судового рішення, яка інакше називається резолютивною частиною рішення.

РЕЗОН [*фр. raison*] — довід, розумна підстава, рація.

РЕЗОНАНС [*фр. résonance < лат. resonans що дає відзвук*] — 1) явище сильного зростання *амплітуди* коливань (електричних, механічних, звукових і т. д.) в системі, яка їх дає, під впливом зовнішніх сил, коли частота власних коливань системи відповідає частоті коливань зовнішньої сили; 2) в розмовній мові — чутність звуку в приміщенні (сильний або слабкий р.); 3) * відзвук, відгомін.

РЕЗОНАТОР [*< лат. resonare давати відзвук*] — 1) прилад, що має певну власну частоту коливань, внаслідок чого при діянні на нього змінної зовнішньої сили тієї ж або дуже близької частоти в цьому приладі виникають інтенсивні коливання; залежно від будови розрізняють: а) *р. акустичний*, що являє собою порожнину з отвором і відзивається на певні звукові тони; б) *р. електричний*, що здійснюється у вигляді контура з котушки самоіндукції і електричної ємкості і настроюється на певну частоту електричних коливань; в) *р. механічний*, що в найпростішому випадку являє собою маятник, і т. д.

РЕЗОНЕР [*фр. raisonneur*] — 1)

дійова особа п'єси або романа, яка звичайно не бере активної участі в розвитку дії, виголошує промови, в яких виражається думка автора про події, що відбуваються, про дійових осіб, дану епоху та ін.; 2) людина, що любить вести довгі розмови, переважно повчального характеру.

РЕЗОНЕРСТВО — схильність *резонерствувати*.

РЕЗОНЕРСТВУВАТИ [*< фр.; див. резонер 2*] — достатньо і нудно говорити про що-небудь, надаючи повчального характеру своїм міркуванням.

РЕЗОННИЙ [*< фр. raison*] — розумний, обгрунтований, обміркований, ґрунтовний.

РЕЗОНУВАТИ [*фр. résonner < лат. resonare давати відзвук*] — приходити в коливний рух внаслідок *резонансу*; відповідати звучанню.

РЕЗОРЕЦІЯ [*< лат. resorbere вбирати*] — повторне вбирання; всисання.

РЕЗОРЦІН [*фр. résorcine, англ. resorcin*] — діоксисензол, безбарвні кристали з температурою плавлення 110°; застосовується як дезинфікуючий засіб і для виробництва різних фарб.

РЕЗЮМЕ́ [*фр. résumé*] — короткий виклад суті промови, статті і т. ін.; заключний підсумок промови, доповіді і т. ін.; короткий висновок із сказаного.

РЕЗЮМУВАТИ — робити в стислій формі висновки, *резюме* чого-небудь; підбивати підсумки дебатам.

РЕІНФЕКЦІЯ [*див. ре... + інфекція*] — повторне зараження.

РЕЙ, РЕЯ [*гол. ga*] — *мор.* поперечне дерево у щогли, на якому підвішується верхнім пругом *прямий парус*.

РЕЙБЕР [*нім. Reiber < reiben терти*] — точно вивірена дерев'яна планка з загостреним нижнім ребром у ручному літографському верстаті (*див. літографія*), тиском якої дістають відбиток з друкарської форми на папір.

РЕЙД¹ [*гол. reed*] — водний простір поблизу берега, при вході в порт, зручний для якірної стоянки суден.

РЕЙД ² [англ. raid] — 1) *військ.* проникнення кінних або мотомеханізованих сил углиб ворожої території для дій по тилах ворога, на його комунікаціях і т. ін.; 2) * несподівана громадська ревізія, яку проводить група активістів за завданнями громадських організацій.

РЕЙДЕР [*<* англ. raid; див. рейд ²] — військовий корабель, що виконує самостійні бойові дії на морських і океанських шляхах сполучення, гол. ч. з метою знищення ворожої морської торгівлі.

РЕЙС ¹ [португ.] — колишня португальська і бразильська монета і одиниця лічби (1000 рейс — 1 *міл'рейс*).

РЕЙС ² [*<* нім. Reise подорож] — маршрут (корабля, пароплава, човна, літака, автобуса і т. ін.) в один кінець, подорож в один кінець.

РЕЙСМУС, РЕЙСМАС [нім. Reißmaß] — інструмент для проведення ліній, паралельних краєві виробу.

РЕЙСФЕДЕР [нім. Reißfeder] — 1) креслярський інструмент для проведення ліній тушшю; 2) металічна трубочка з затискачем для вставляння олівця.

РЕЙШИНА [нім. Reißchiene] — велика креслярська лінійка з перпендикулярною перекладиною на одному кінці; застосовується для проведення довгих прямих ліній, особливо паралельних або перпендикулярних.

РЕЙТАРИ, РЕЙТЕРИ [*<* нім. Reiter вершник] — кінні наймані війська в Західній Європі в 16—17 ст. і в Росії в 17 ст.

РЕЙТЕР [*<* нім. Reiter вершник] — кусочок зігнутого дроту певної ваги (звичайно 0,01 г); застосовується при точних зважуваннях на аналітичних терезах; р. надівають на коромисло терезів і пересувають по ньому.

РЕЙТЪЗИ [нім. Reithosen] — вузькі штани (для верхової їзди), що щільно облягають ноги; довгі в'язані панталони.

РЕЙХСБАНК [нім. Reichsbank] — державний банк у Німеччині до 1945 р.

РЕЙХСВЕР [нім. Reichswehr] — назва збройних сил Німеччини після

першої світової війни до 1935 р., коли в колишній гітлерівській Німеччині була запроваджена загальна військова повинність.

РЕЙХСКАНЦЛЕР [нім. Reichskanzler] — державний канцлер, глава уряду в Німеччині до 1945 р.

РЕЙХСРАТ [нім. Reichsrat] — 1) парламент у колишній Австро-Угорщині; 2) союзна рада Німеччини, до складу якої входили представники урядів усіх земель (областей) держави; був ліквідований фашистами в 1934 р.

РЕЙХСТАГ [нім. Reichstag] — назва німецького поміщицько-буржуазного парламенту; втратив значення після встановлення в 1933 р. диктатури гітлерівців, які почали свою «діяльність» як правляча партія з провокаційного підпалу будинку рейхстагу.

РЕКАЛЕСЦЕНЦІЯ [*<* лат. recalcenscens (recalcescentis) що знову зігрівся] — явище, яке полягає в тому, що дуже розжарене залізо при швидкому охолодженні, остигаючи і темніючи, при температурі близько 720° раптом сильно нагрівається і знову світлішає, після чого відновлюється процес остигання; пояснюється переходом заліза при 720° з одного кристалічного стану в інший.

РЕКАПІТУЛЯЦІЯ [лат. recapitulatio] — 1) стисле повторення сказаного; 2) *біол.* явище повторення в розвитку вищих органічних форм ознак їх предків (див. *біогенетичний закон*); 3) перевірка торгових книг і рахунків.

РЕКВІЄМ [лат. requiem, *знах. в.* від requies спокій] — 1) заупокійна католицька відправа; 2) музичний твір траурного характеру.

РЕКВІЗИТ [*<* лат. requisitum те, чого вимагають, потрібне] — 1) предмети побуту, що використовуються в театральній виставі; 2) сукупність формальних елементів в угоді або документі, при відсутності яких угода або документ втрачають юридичну силу.

РЕКВІЗИЦІЯ [*<* лат. requisitio вишукування] — примусове відчуження за плату або тимчасове вилучення державою майна, яке належить приватним особам, а також

кооперативним та іншим громадським організаціям.

РЕКВІРЕНТ [< лат. requirens (requirētis) той, що вимагає] — держатель векселя, який звертається до нотаріуса з вимогою опротестувати вексель.

РЕКЕТ [англ. racket] — в США — великий шантаж, вимагательство, залякування, насилля, застосовані бандами гангстерів.

РЕКЕТИР [англ. racketeer] — в США — великий шантажист, вимагатель, гангстер.

РЕКЛАМА [< лат. reclamare кричати] — 1) оголошення, плакат, повідомлення по радіо та інші заходи, що мають на меті широко популяризувати що-небудь, залучити споживачів, покушів; 2) поширення відомостей про кого-небудь, про що-небудь з метою створення популярності.

РЕКЛАМАЦІЯ [< лат. reclamatio нехвалення, нарікання] — 1) скарга, протест, заперечення; 2) ком. заява, яка вимагає сплати збитків внаслідок нестачі ваги, поганої якості надісланого товару і т. ін.

РЕКЛАМУВАТИ — 1) робити кому-небудь або чому-небудь рекламу; 2) надмірно розхвалювати; 3) ком. оголосити рекламу на що-небудь (див. *рекламація*, 2).

РЕКОГНОСЦІРОВКА [< лат.; див. *рекогносцирувати*] — військ. розвідування місцевості, противника, населення і т. ін., яке робить особисто командир або штабні офіцери перед початком бойових дій.

РЕКОГНОСЦІРУВАТИ [< лат. recognoscere розглядати] — 1) військ. робити розвідку (див. *рекогносцировка*); 2) геод. попередньо обстежити (місцевість) для проведення геодезичних робіт.

РЕКОМБІНАЦІЯ [ре... + лат. combinare сполучати, з'єднувати] — фіз. возз'єднання іонів, протилежний іонізації процес, при якому іони протилежних знаків, з'єднуючись, утворюють нейтральну молекулу; з'єднання електрона і іонізованого атома з утворенням нейтрального атома.

РЕКОМЕНДАЦІЯ [сер.-лат. recommendatio] — писаний або усний сприятливий відзив.

РЕКОМЕНДУВАТИ [сер.-лат. commendare] — 1) давати рекомендацію; 2) пропонувати, радити.

РЕКОНВАЛЕСЦЕНЦІЯ [ре... + лат. convalescentia одужання] — період одужання, коли немає клінічних ознак хвороби, але немає і повного відновлення попереднього стану організму.

РЕКОНВЕРСІЯ [ре... + лат. conversio обернення, повернення] — переведення воєнної промисловості на виробництво товарів мирного часу.

РЕКОНСТРУКТИВНИЙ — що відноситься до *реконструкції*.

РЕКОНСТРУКЦІЯ [ре... + лат. constructio побудова] — корінна перебудова; перебудова за новими принципами; переустаткування. В СРСР за роки перших двох п'ятирічок здійснена р. промисловості на основі передової техніки, а також соціалістична р. сільського господарства на базі усупільнення дрібнотоварного селянського виробництва (створення колгоспів) і впровадження передової машинної техніки. Соціалістична р. забезпечила техніко-економічну незалежність Радянського Союзу і зміцнила його оборонну могутність. Втілюючи в життя заповіді Леніна, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу здійснив соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, перетворивши Радянський Союз у велику індустріальну і колгоспну соціалістичну державу.

РЕКОНСТРУЮВАТИ [ре... + лат. construere будувати] — перебудувати; організувати цілком по-новому.

РЕКО́РД [англ. record] — здобутий при виконанні виробничого плану, завдання, при якому-небудь змаганні найвищий успіх, найкращий результат.

РЕКОРДСМЕН [англ. recordman] — людина, що встановила рекорд у якій-небудь галузі, у якому-небудь виді спорту.

РЕКРЕАТИВНИЙ [фр. récréatif < лат.; див. *рекреація*] — що містить у собі елементи розваги, цікавості.

РЕКРЕАЦІЙНИЙ зал [< лат.; див. *рекреація*] — зал у середніх

учбових закладах для відпочинку та ігор учнів під час перерв.

РЕКРЕАЦІЯ [лат. *rescreatio* букв. відновлення] — застаріла назва перерви — відрізка часу між уроками в середніх учбових закладах.

РЕКРЕДИТИВ [ре... + лат. *creditum* довірене, доручене] — 1) відклична грамота уряду до свого дипломатичного представника; 2) лист, що знищує акредитив.

РЕКРИСТАЛІЗАЦІЯ [див. ре... + кристалізація] — процес зміни кристалічного стану тіла без його розплавлення або розчинення під впливом різних фізичних факторів, напр. при обробці холодним способом; р. погіршує якість матеріалу, особливо — опір ударам.

РЕКСИТ [< лат. *rex* цар] — вибухова речовина з групи динамітів; складається з *нітроглицерину*, *селітри*, деревного борошна і тирси; застосовується у гірництві.

РЕКТИФІКАТОР — апарат (рек-тифікаційна колонка) для *рек-тифікації*.

РЕКТИФІКАЦІЯ [< сер.-лат. *rectificatio* випрямлення] — 1) *тех.* спосіб старанного очищення легкокиплячих рідин у спеціальних перегінних апаратах, напр. повторна перегонка сирого спирту для очищення його від домішок; 2) *мат.* спрямлення, обчислення довжини кривої лінії.

РЕКТИФІКУВАТИ [сер.-лат. *rectificare* виправляти] — очищати рідину повторною перегонкою.

РЕКТОР [< лат. *rector* управитель] — 1) керівник університету та деяких інших вищих учбових закладів; 2) керівник духовного учбового закладу.

РЕКУПЕРАТОР — *тех.* прилад, що застосовується для *рекуперації*, напр. пристрій у топці заводської печі, який служить для використання тепла відхідних газів, або апарат для очищення спрацьованого мастила з метою повторного його використання, або пристрій для уловлювання легких речовин під час коксування вугілля, щоб здобути з них хімічні продукти.

РЕКУПЕРАЦІЯ [< лат. *recuperatio* здобування знову] — *тех.* 1)

уловлювання і використання по-киськового продукту, який до того не мав промислового значення, напр. використання газів, що звітряються під час коксування вугілля, або використання тепла продуктів згоряння палива; 2) зворотне здобування речовин, що витрачаються при технологічних процесах (розчинників, мастила та ін.).

РЕЛАКСАЦІЯ [< лат. *relaxatio* зменшення напруги, ослаблення] — 1) ослаблення; 2) *тех.* самовільне затухаюче спадання напружень при заданій сталій *деформації*; 3) *тех.* поступове ослаблення якого-небудь стану тіла після припинення дії факторів, що спричинили цей стан.

РЕЛЕ [фр. *relais*] — автоматичний прилад, що замикає або розмикає електричні кола при певних явищах, на які він повинен реагувати; прикладом реле є електромагніт з якорем, який замикає коло сильного струму з допомогою слабшого струму, що йде через електромагніт; застосовується в телеграфії, автоматичній, сигналізації і т. д.

РЕЛІГІЯ [лат. *religio*] — віра в існування надприродних сил — бога або богів, духів, ангелів і т. д. Релігійна форма *ідеології* виникла за глибокої давнини внаслідок безсилля первісної людини перед незрозумілими їй силами природи і змінювалась залежно від зміни суспільно-економічних *формацій*. В первісній общині пануючими формами релігії був культ духів — *анімізм*, культ тварин і рослин — *тотемізм*, культ предметів — *фетишизм*. Пізніше виник культ предків як фантастичне відображення пануючих родових відносин. На дальшому ступені суспільного розвитку виникла віра в могутніх богів, які нібито керують стихійними силами природи, — *многобожжя*. З появою влади царів виникає *єдинобожжя* як фантастичне відображення в релігії монархічного ладу. Епоха розкладу античного рабовласницького ладу породжує християнство, одну з найбільш поширених тепер релігій поряд з мусульманством (див. *іслам*) та *буддизмом*. У класовому суспільстві релігія є зряддям

гноблення трудящих і панування експлуататорських класів. Релігія протилежна і ворожа науці, намагається зберегти різні суєв'р'я і забобони і перешкоджає пізнанню наукових законів розвитку природи і суспільства. «Бесилля експлуатованих класів у боротьбі з експлуаторами так само неминуче породжує віру в краще загробне життя, як бесилля дикунів у боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, в чудеса і т. ін.» (Ленін). Фантастичність релігійних вигадок дедалі більше виявляється в міру того, як люди встановлюють своє панування над силами природи завдяки розвиткові продуктивних сил, науки й техніки. Релігія підтримується і закріплюється в інтересах реакційних класів суспільства і широко використовується в боротьбі проти передових революційних ідей. Ліквідація буржуазного ладу і експлуататорських класів і створення соціалістичного суспільства знищують матеріальну основу релігійних вірувань. Комуністичне виховання трудящих, активна участь у соціалістичному будівництві і поширення наукових знань переборюють і неминуче переморають релігійні пережитки в побуті і в свідомості.

РЕЛІКВІ [*лат. reliquiae* рештки, останки] — 1) останки, предмети релігійного поклоніння, напр. мощі; 2) * особливо шановані, дорогі щодо спогадів речі, напр. речі, що залишилися після відомих, поважаних аболюбимих людей.

РЕЛІКТ [*лат. relictus* залишений] — річ, явище або організм, що збереглися як пережиток від давніх епох.

РЕЛІКТОВИЙ [*лат.*; див. *релікт*] — залишковий; р-в і форми — тваринні й рослинні види, що збереглися від давніших епох; р-ве озеро — залишок давнього моря; утворилося з затоки, що відокремилася від моря в результаті тектонічних рухів.

РЕЛЯТИВІЗМ [*лат. relativus* відносний] — *філ.* хибне, суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке заперечує можливість об'єктивного пізнання на підставі відносності наших

знань; насправді, відносність пізнання, що історично розвивається, зовсім не означає його суб'єктивності; в процесі історичного розвитку науки з відносних істин складається правильне і всебічне відображення об'єктивної дійсності, яке дедалі більше наближає нас до абсолютної істини; об'єктивним критерієм істини є суспільна практика; е т и ч н и й р. — заперечення об'єктивних моральних норм і об'єктивного соціального критерію моральності; характерний для ідеології реакційних класів, що вироджуються; дуже поширений серед ідеологів імперіалізму метод «обґрунтування» аморалізму.

РЕЛЯТИВНИЙ [*лат. relativus*] — відносний.

РЕЛЯЦІЯ [*лат. relatio* донесення] — 1) донесення, напр. донесення командира про бойові дії своїх військ; 2) письмовий опис бойового подвигу при поданні про нагородження.

РЕЛЬЄФ [*фр. relief* < *іт. rilievo*] — 1) опуклість; 2) опукле скульптурне зображення на площині; 3) сукупність різних нерівностей на земній поверхні.

РЕЛЬЄФНИЙ [*фр.*; див. *рельєф*] — 1) опуклий; 2) * виразний, ясний.

РЕМАРКА [*фр. remarque*] — 1) позначка, примітка на полях книги; 2) у драматичних творах — пояснення автора до тексту п'єси (звичайно в дужках), в якому він дає додаткові вказівки постановочного режисерського значення: опису обстановку, характер, переживання, вчинки, жести, інтонації дійових осіб, відмічає, коли входять і виходять дійові особи.

РЕМЕДІУМ [*лат. remedium* засіб проти чогось] — допустиме законом зниження ваги монети, яке сталося від стирання в обігу, а також допустиме відхилення в пробі.

РЕМІЗ [*фр. remise*] — 1) у фехтуванні — повторний попереджаючий укол (удар); 2) в деяких іграх у карти — недобір встановленої кількості взятку, штраф за такий недобір; 3) те саме, що й *реміза*; 4) *заст.* місце, чагарник, де ховається ди-

чина; 5) ек. сплата грошей через переказний вексель.

РЕМІЗА [фр. *remise*] — пристрій у ткацькій справі — міцні металічні або проклені до твердого стану бавовняні нитки з петельками посередині для протягування ниток основи.

РЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ [див. *ре...* + *мілітаризація*] — озброєння держави або території, що були в роззброєному стані, напр. ремілітаризація Західної Німеччини і Японії американськими та іншими імперіалістами, які намагаються всупереч міжнародним угодам відновити в інтересах монополістичного капіталу воєнну промисловість цих країн і їх збройні сили з метою перетворити ці країни в свій воєнний плацдарм і використати їх ресурси для розв'язування війни проти СРСР і країн народної демократії.

РЕМІНІСЦЕНЦІЯ [лат. *reminiscentia*] — 1) невиразний спогад; явище, що наводить на зіставлення з чим-небудь, відгомін; 2) відгомін чужого твору в поезії, музиці та ін.

РЕМІСІЯ [< лат. *remissio* зменшення, ослаблення] — 1) *ком.* знижка для округлення суми платежу по рахунку; 2) *мед.* ослаблення явищ хвороби.

РЕМІТЕНТ [< лат. *remittens* (*remittentis*) що відсилає] — одержувач переказного векселя.

РЕМІТУВАТИ [< лат. *remittere* відсилати] — переказувати гроші за допомогою векселя.

РЕМОНТ¹ [< фр. *remonter* лагодити] — приведення в придатний стан якого-небудь предмета; лагодження.

РЕМОНТ² [фр. *remonte*] — 1) поповнення убитку коней у військах; 2) *с.-г.* регулярне поповнення стада через систематичне вирощування молодняка.

РЕМОНТЕР — у дореволюційній російській армії — офіцер, призначений для закупівлі коней для *ремонту*² 1.

РЕНЕГАТ [< лат. *renegare* заперечувати] — людина, що зрадила свої переконання і перейшла в табір ворогів; відступник, зрадник.

РЕНЕСАНС [< фр. *renaissance*

відродження] — 1) епоха Відродження, суспільно-політичний і культурний рух (почався в Італії в 14 ст., в інших країнах Зах. Європи в 15—16 ст.), який відобразив інтереси буржуазії, що розвивалася (див. також *гуманізм*); в протигагу похмурому католицькому церковному світогляду й вузькій схоластичній науці середніх віків, епоха Відродження породила життєствердуючий світогляд, створила чудові зразки реалістичного мистецтва; епоха Відродження ознаменувалася великими відкриттями й винаходами, а також пробудженням інтересу до літератури й мистецтва стародавньої Греції і Риму; найвидатіші діячі науки, літератури і мистецтва того часу: письменники Петрарка (1304—1374), Боккаччо (1313—1375), астроном Ніколай Коперник (1473—1543); філософ Джордано Бруно (1548—1600), архітектор, скульптор і живописець — Мікеланджело (1475—1564); живописці — Рафаель (1483—1520), Леонардо да Вінчі (1452—1519); Тіціан (1477—1576) і багато інших; 2) архітектурний стиль того часу, який замінив готичний і сприйняв елементи греко-римської архітектури.

РЕНКЛОД [фр. *reine-Claude*] — кілька сортів слив з округлими зеленими або жовтими плодами.

РЕНОМЕ [фр. *renomée*] — репутація, слава, популярність.

РЕНТА [нім. *Rente*, фр. *rente* < лат. *reddita* віддана] — всякий регулярно одержуваний дохід з капіталу, майна або землі, який не вимагає від своїх одержувачів підприємницької діяльності.

РЕНТАБЕЛЬНИЙ [нім. *rentabel*] — що виправдує витрати, доцільний з господарського погляду; прибутковий, доходний.

РЕНТГЕНІВСЬКА трубка — *фіз.* прилад для здобування *рентгенового проміння*; в найпростішому випадку складається з скляної трубки з розрідженим повітрям і з впаєними в неї *електродами*, до яких підводиться струм високої напруги.

РЕНТГЕНІВСЬКИЙ аналіз — дослідження атомної і молекулярної будови тіл та визначення їх хіміч-

ного складу і структури з допомогою *рентгенового проміння*.

РЕНТГЕНІВСЬКІ спектри — сукупність гармонійних коливань, на які можна розкласти рентгеновським спектрографом *рентгенове проміння*, випромінюване якою-небудь речовиною в *рентгеновській трубіці*.

РЕНТГЕНОВЕ проміння [за ім'ям німецького фізика Рентгена (Röntgen), який відкрив його в 1895 р.] — *фіз.* інакше *x-проміння* (ікс-проміння) — невидиме проміння, яке виникає від удару *електронів*, що дуже швидко рухаються, об поверхню якого-небудь тіла (напр., металу); має здатність проникати через багато непрозорих тіл, завдяки чому дає можливість виявляти зміни та сторонні включення всередині цих тіл; широко застосовується в фізиці, хімії, медицині й техніці.

РЕНТГЕНОГРАМА [*<* гр. *gramma* запис] — рентгеновський знімок на спеціальній плівці або на пластинці.

РЕНТГЕНОГРАФІЯ [*<* гр. *graphō* пишу] — метод рентгенологічного дослідження, який полягає в здобуванні на спеціальній плівці або на склі знімка з допомогою *рентгенового проміння*.

РЕНТГЕНОДІАГНОСТИКА [див. *діагностика*] — розпізнавання змін тканин і органів за допомогою *рентгенового проміння*.

РЕНТГЕНОЛОГІЯ [*<* гр. *logos* поняття, вчення] — вчення про *рентгенове проміння* та його застосування.

РЕНТГЕНОСКОПІЯ [*<* гр. *skopeō* дивлюсь] — просвічування *рентгеновим промінням* тіл і розглядання на спеціальному екрані їх тінювого зображення для дослідження їх внутрішньої будови; застосовується в техніці для виявлення дефектів металічних виробів і в медицині для розпізнавання хвороби.

РЕНТГЕНОСПЕКТРОСКОПІЯ [див. *спектроскопія*] — *фіз.* вчення про спектр *рентгенового проміння* і методи дослідження речовин за цими спектрами.

РЕНТГЕНОТЕРАПІЯ [див. *терапія*] — лікування *рентгеновим промінням*.

РЕНТГЕНОТЄХНІКА — сукупність засобів і методів для здобування і раціонального застосування *рентгенового проміння* та для виготовлення відповідних механізмів, приладів та ін.

РЕОЛІАВЕР [гр. *rheos* потік + фр. *laveur* обмивник] — *гірн.* установка для збагачення вугілля з допомогою горизонтальної струмни води, що тече по каналах з щілинами, біля яких розміщені спеціальні посудини для подачі висхідної струмни.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ [див. *ре... + організація*] — перебудова, перетворення.

РЕОРГАНІЗУВАТИ [див. *ре... + організувати*] — перебудувати, перетворити.

РЕОСТАТ [гр. *rheos* потік + *statos* що стоїть] — *фіз.* прилад, що являє собою опір, величину якого можна змінювати; вмикається в електричне коло для регулювання сили струму та його напруги; розрізняють реостати цускові і регулюючі, щодо конструкції — дровоті, лампові, рідинні і вугільні.

РЕОТАН — сплав міді, нікелю, цинку, марганцю, а іноді й заліза, який має високий електричний опір; іде на виготовлення *реостатів*.

РЕОТРОПІЗМ [гр. *rheos* потік + *tropos* поворот, напрям] — вид тропізму (див. *тропізми*), властивість деяких рослин набувати певного положення щодо течії води.

РЕОХОРД [гр. *rheos* потік + *chordē* струна] — прилад у вигляді натягнутої металічної дротини і *контакта*, що по ній пересувається; застосовується для точного вимірювання електричного опору тіл.

РЕПАРАЦІЙНИЙ — прикм. від сл. *репарація*; р-н і п л а т е ж і — платежі в рахунок репарацій.

РЕПАРАЦІЯ [*<* лат. *reparatio* відновлення] — повне або часткове відшкодування збитків, заподіяних війною, виплачуване переможцеві країною, що зазнала поразки.

РЕПАТРІАНТ [*<* лат. *repatrians* (*repatriantis*)] — особа, що повертається на батьківщину внаслідок *репатріації*.

РЕПАТРІАЦІЯ [*ре... + лат. ра-*

tria батьківщина] — повернення на батьківщину військовополонених, цивільних полонених, біженців, перселенців.

РЕПАТРІЮВАТИ [лат. repatriare] — повертати на батьківщину (див. *repatriація*).

РЕПЕР [фр. repère] — 1) *геод.* знак, закріплений на місцевості (стовп, рейка і т. ін.), який є опорною або перевірною точкою при *нівелюванні*, а також служить для розпланування будівельної площадки по окремих об'єктах будівництва; 2) в артилерії — точка на місцевості або в повітрі, за якою роблять пристрілку; дає можливість раптово переносити артилерійський вогонь по цілях, що лежать на значній віддалі або остеронь від репера, пристріляного з самого початку.

РЕПЕРТУАР [фр. répertoire] — 1) добір п'єс, що йдуть у якому-небудь театрі за певний проміжок часу; 2) сукупність ролей, виконуваних яким-небудь артистом; 3) запас музичних, літературних творів, що їх виконує співак, музикант, читець.

РЕПЕТИР [< фр. répéter повторювати] — пристрій у кишеньковому годиннику, завдяки якому він при натисканні кнопки вибиває число годин і хвилин.

РЕПЕТИРУВАТИ [фр. répéter < лат. repetere повторювати] — 1) повторювати, розучувати роль у п'єсі або п'єсу перед її постановкою; 2) навчати учня дома, допомагаючи йому в шкільних заняттях.

РЕПЕТИТОР [< лат. repetitor той, хто повторює] — особа, що допомагає учневі готувати задані уроки; домашній учитель.

РЕПЕТИЦІЯ [< лат. repetitio повторення] — 1) попереднє, пробне виконання спектаклю, концерту, сцени для кінознімання і т. ін.; * попередня робота, підготовка; г е н е р а л ь н а р е п е т и ц і я — остання репетиція перед випуском спектаклю (звичайно в костюмах і при повній обстановці з запрошеним глядачів); 2) повторення пройденого, перевірка знань учнів.

РЕПЕТУВАТИ [лат. repetere] — мор. повторювати, напр. сигнали,

накази і т. д., щоб переконатися, що їх правильно зрозуміли.

РЕПЛІКА [фр. réplique] — 1) коротке заперечення, відповідь; 2) зауваження з місця (на з'їзді, зборах); 3) в спектаклі — кінець фрази, останні слова однієї дійової особи, слідом за якими вступає інша дійова особа або відбувається яка-небудь сценічна дія; 4) муз. повторення музичної фрази іншим голосом або в іншій тональності.

РЕПОЗИЦІЯ [лат. repositio] — мед. вправлення зміщеного відламка кістки при переломі.

РЕПОРТ [фр. report] — 1) *бухг.* перенесення суми на другу сторінку (див. *транспорт* 6); 2) на біржі — відстрочення біржової операції спекулянтom, що грає на підвищення.

РЕПОРТАЖ — робота *репортера*, подавання відомостей до газети.

РЕПОРТЕР [англ. reporter] — працівник газети, що доставляє відомості про пригоди і події місцевого життя.

РЕПРЕЗЕНТАНТ [фр. représentant] — представник.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ [фр. représentation] — представництво.

РЕПРЕСАЛІ [сер.-лат. repressalia] — у міжнародних відносинах — засоби примусу, що полягають у застосуванні однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави таких самих дій до її органів, громадян і т. ін. В руках імперіалістичних держав р. часто є засобом добитися від інших країн шляхом насильства задоволення своїх вимог.

РЕПРЕСІВНИЙ [< лат.; див. *represia*] — каральний, що має на меті придушити, припинити що-небудь.

РЕПРЕСІЯ [< лат. repressio придушення] — каральний захід, кара.

РЕПРИЗ(А) [< фр. reprise відновлення, повторення] — 1) у фехтуванні — повторний удар; 2) відновлення конем попереднього *алюру*, напр. після подолання перепони; 3) муз. повторення *експозиції* музичної п'єси (сонати, симфонії); нотний знак повторення; 4) відновлення драматичного або оперного твору на сцені.

РЕПРИМАНД [фр. réprimande] — догана.

РЕПРОДУКТОР [ре... + лат. producere робити, виробляти] — рад. гучномовець — прилад для відтворення звуку шляхом перетворення електричних коливань у звукові; звичайно є складовою частиною радіоприймача; при трансляції по проводах застосовується самостійно; складається з телефону і рупора; розрізняють репродуктори електромагнітні, електродинамічні і електростатичні.

РЕПРОДУКУВАТИ — робити репродукцію чого-небудь; відтворювати, відновлювати.

РЕПРОДУКЦІЯ [ре... + лат. productio виробництво, вироблення, твір] — 1) відтворення; 2) відтворення друкарським способом малюнок, картина або фотознімок; 3) псих. відтворення удержаного в пам'яті.

РЕПС [фр. pers] — цупка шерстяна, бавовняна або шовкова тканина з дрібними рубчиками.

РЕПТИЛИЯ [лат. reptilia, мн. reptilia] — плазун; рептилії — клас хребетних тварин, який включає ящірок, хамелеонів, змій, черепах та крокодилів.

РЕПУТАЦІЯ [фр. réputation < лат. reputatio обмірковування, міркування] — загальна думка, що створилася про чіт-небудь позитивні якості або вади.

РЕСИВЕР [англ. receiver букв. одержувач] — труба, що сполучає циліндр високого тиску парової машини з циліндром низького тиску.

РЕСКОНТРО [іт. riscontro] — допоміжна бухгалтерська книга, що складається з приватних особових рахунків.

РЕСКРИПТ [лат. rescriptum букв. писана, листовна відповідь] — 1) в дореволюційній Росії — опублікований до загального відома лист царя до підданого з висловленням подяки за зроблені послуги, з оголошенням про нагороду і т. ін.; 2) в стародавньому Римі — відповідь імператора, що мала силу закону, на подане йому для розв'язання питання.

РЕСОРТА [фр. ressort] — металічний пристрій під кузовом екіпажа,

автомобіля, вагона, який діє як пружина для пом'якшування поштовхів, що виникають при їзді.

РЕСПЕКТ [фр. respect < лат. respectus] — пошана, шанування, повага.

РЕСПЕКТАБЕЛЬНИЙ [< фр. respectable гідний поваги] — шанований, статецький, поважний.

РЕСПІРАТОР [< лат. respirare дихати] — прилад для захисту органів дихання, зору й слуху від діяння на них шкідливих газів, пилу та ін.

РЕСПІРАТОРНИЙ [< лат. respirare дихати] — дихальний, напр. р-ні судороги — припадки прискореного дихання (при істерії).

РЕСПІРАЦІЯ [лат. respiratio] — дихання.

РЕСПУБЛІКА [< лат. res publica суспільна, громадська справа, держава] — форма державного устрою, при якій верховна влада в державі належить обраним на певний строк органам влади; радянська соціалістична держава робітників і селян — вища форма політичної організації суспільства, державна форма диктатури робітничого класу, яка являє собою вищий тип демократії, соціалістичної демократії, що забезпечує вирішальну участь трудящих мас в управлінні державою. В радянській соціалістичній республіці вся влада належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих, що обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні і становлять політичну основу Радянської держави (див. конституція¹⁾). В радянській республіці скасовано приватну власність на знаряддя і засоби виробництва, встановлено соціалістичну власність на знаряддя і засоби виробництва, ліквідовано експлуататорські класи і знищено експлуатацію людини людиною. В соціалістичній республіці створені всі умови для безперервного піднесення і розширення виробництва. Метою соціалістичного виробництва є максимальне задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб усього радянського народу. Під керівництвом

Комуністичної партії радянський народ веде боротьбу за побудову комунізму. Об'єднання радянських національних республік в єдиний союзний державі ґрунтується на великих принципах ленінсько-сталінської національної політики, вираженої в «Декларації прав народів Росії» (16 листопада 1917 р.): рівність і суверенність усіх народів, скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень, вільний розвиток національних меншостей, братерська співдружність і взаємна допомога. Радянські соціалістичні республіки поділяються на союзні і автономні. **Н а р о д н о - д е м о к р а т и ч н а р.** — одна з форм диктатури пролетаріату, в умовах якої в країнах народної демократії здійснюється при безкорисливій допомозі СРСР будівництво соціалізму. Народньо-демократичні країни, здійснюючи тісне політичне і економічне співробітництво і змінюючи узи братерської дружби з СРСР, ведуть на чолі з радянським народом безустанну боротьбу за мир, демократію і соціалізм; **б у р ж у а з н а р.** — держава, в якій вся влада належить експлуататорській меншості — капіталістам і поміщикам, які володіють банками, фабриками, заводами, землею та іншими засобами виробництва і експлуатують трудящу більшість, яку пануючі класи всіма засобами усувають від участі в політичному житті і позбавляють демократичних прав. В епоху імперіалізму завданням державного апарату буржуазної республіки є забезпечення максимальних прибутків для монополістичної буржуазії і збереження капіталістичного ладу методами терору. Вся система державного управління в буржуазних республіках побудована на нерівності рас і націй, на використанні націоналістичних забобів для розпалювання міжнаціонального розбрату і ворожнечі.

РЕСПУБЛІКАНЕЦЬ — 1) прихильник *республіки*; 2) член реакційної республіканської партії в США, яка проводить, поряд з іншою партією магнатів фінансового капіта-

лу — демократичною партією, — імперіалістичну, агресивну політику, політику розв'язування воєн.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ — прикм. від сл. *республіка*; р. к а л е н д а р — календар, запроваджений у Франції *Конвентом* в 1793 р.: 12 місяців мали такі назви: *вандем'єр, бромєр, фример, нівоз, плівіоз, вантоз, жерміналь, флореаль, преріаль, месидор, термідор і фруктидор*; рік починався з 22 вересня, в день, коли було проголошено республіку; цей календар проіснував до 1806 р.

РЕСТАВРАТОР — 1) спеціаліст по *реставрації* 1; 2) реакціонер, учасник, прихильник контрреволюційного відновлення поваленого революцією ладу.

РЕСТАВРАЦІЯ [лат. *restauratio* відновлення] — 1) відновлення в первісному вигляді творів образотворчих мистецтв і архітектури, що потерпіли від часу або попсовані, спотворені дальшими переробками; 2) контрреволюційне відновлення поваленої революцією династії, напр. р. Бурбонів у Франції 1814—1830 рр., відновлення поваленого революцією ладу, тимчасова перемога реакції.

РЕСТАВРУВАТИ [лат. *restaurare*] — відновлювати в первісному вигляді, робити *реставрацію*.

РЕСТАНТИ [< фр. *restant* залишок, рештки] — 1) борги, які є на рахунках на час закінчення балансу; 2) залежалий товар, рештки.

РЕСТИТУЦІЯ [лат. *restitutio*] — 1) *біол.* особливий випадок *регенерації*, коли цілий організм відновлюється з невеликої частини тіла; 2) *юр.* поновлення у попередньому правовому становищі; в міжнародному праві — повернення однієї державою іншій майна, пезаконно захопленого нею під час війни.

РЕСТРИКЦІЯ [< лат. *restrictio* обмеження] — одна з форм монополістичного об'єднання в капіталістичних країнах, яка має на меті угоду про обмеження виробництва або експорту.

РЕСУРСИ [фр. *ressources*] — кошти, засоби, запаси; джерела коштів, засобів, доходів.

РЕТАРДАЦІЯ [< лат. *retardatio* сповільнення, затримка] — в худож-

ній літературі (в повісті, романі, особливо в драмі) — гальмування дії, яке має на меті посилити інтерес читача (за допомогою авторських відступів і т. ін.).

РЕТИКУЛО - ЕНДОТЕЛІАЛЬНА СИСТЕМА — система клітин сполучної тканини тваринного організму, здатних до фагоцитозу і до енергійного нагромадження електро-негативних колоїдних речовин. Ретикуло-ендотеліальна система складається з ретикулярної тканини деяких органів (кісткового мозку, селезінки, лімфатичних вузлів), ендотелію капілярів деяких органів (печінки, кори надниркової залози, гіпофіза), а також з макрофагів; відіграє в організмі захисну роль, звільняючи його від бактерій і отруйних речовин і беручи участь у виробленні імунітету.

РЕТИКУЛЯРНА ТКАНИНА [*лат. reticulum сіточка*] — інакше сітчаста тканина — різновидність сполучної тканини тваринного організму (гол. ч. у кровотворних органах; в кістковому мозку, селезінці, лімфатичних вузлах).

РЕТИНА [*лат. retina сітка*] — анат. сітчаста оболонка ока.

РЕТИРАДА [фр. *retirade*] — заст. 1) у фортечних спорудах — укріплене місце на випадок відступу; 2) відступ.

РЕТИРУВАТИСЯ [*лат. se retire*] — відступити, ніти, відійти.

РЕТОРИКА, РЕТОРИЧНИЙ — див. риторика, риторичний.

РЕТОРСІЯ [сеп.-лат. *retorsio*] — застосування однією державою до іншої або до її громадян заходів, які, не будучи формально незаконними, є виявом недоброзичливого ставлення (підвищення мита, особливі правила санітарного нагляду і т. ін.).

РЕТОРТА [лат. *retorta букв. повернена назад*] — 1) хім. посудина для перегонки рідин з довгою, відігнутою вбік шийкою; 2) назва різних приладів, апаратів, що мають відвідну трубку і служать для нагрівання та перегонки речовин; 3) апарат для відновлення або добування цинку з окислених або випалених руд.

РЕТРАТА [іт. *ritratta*] — поворотний переказний вексель.

РЕТРОАКТИВНІСТЬ [лат. *retro назад + активність*] — юр. зворотна сила закону.

РЕТРОГРАД [*лат. retrogradus той, що йде назад*] — ворог прогресу, людина з відсталими поглядами, мракобіс, реакціонер.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ [*лат. retrospectivere дивитися назад*] — звернений у минуле, присвячений розглядові минулого.

РЕТРОФЛЕКСНИЙ [лат. *retro назад + flexio згинання*] — лінгв. р-н і приголосні — приголосні, при вимовленні яких язик завертається назад, напр. у деяких індійських мовах.

РЕТУШ [фр. *retouche*] — виправлення, підрисовка малюнка, картини, фотографічного знімка, негатива; спеціальна прорисовка малюнків (оригіналів), призначених для репродукції.

РЕТУШЕР [фр. *retoucheur*] — той, що ретушує.

РЕТУШУВАТИ [фр. *retoucher*] — робити ретуш.

РЕФАКЦІЯ [ре... + лат. *factio роблення*] — 1) знижка з ціни або з ваги товару в торговельній операції; дається в зв'язку з убутком або псуванням товару; 2) знижка тарифу, що надається вантажовідправникові на підставі спеціальної угоди при наявності великої кількості вантажу.

РЕФЕРАТ [*лат. referre доповідати, повідомляти*] — 1) публічна доповідь; 2) виклад суті якогонебудь питання.

РЕФЕРЕНДУМ [*лат. referendum те, що треба передати, повідомити*] — всенародне опитування, виявлення думки народу через голосування, проводиться в особливо важливих питаннях; згідно з статтею 49 Конституції СРСР Президія Верховної Ради СРСР «проводить всенародне опитування (референдум) з свої ініціативи або на вимогу однієї з союзних республік»; в капіталістичних країнах при референдумах, як і при виборах, буржуазія робить політичний і економічний тиск на маси, не гребуючи застосу-

ванням прямого насильства й терору; в таких умовах р. не виявляє справжньої волі народу.

РЕФЕРЕНТ [< лат. referens (referentis), що передає, повідомляє] — 1) особа, що читає *реферат*; 2) службова особа — доповідач, консультант у певних питаннях.

РЕФЕРЕНЦІЯ [< лат. referre повідомляти] — 1) довідка про службу; відзив; 2) *ком.* рекомендація, засвідчення платоспроможності фірми, установи і т. ін.

РЕФЕРІ [англ. referee] — суддя (*арбітр*) у спортивному змаганні, напр. у футболі, боксі, тенісі і т. д.

РЕФЕРУВАТИ¹ — читати *реферат*, викладати зміст чого-небудь (книги, статті).

РЕФЕРУВАТИ² [див. *рефері*] — бути суддею в спортивному змаганні (в футболі, боксі).

РЕФЛЕКС [< лат. reflexus відбиття, відображення] — 1) *фізл.* реакція організму у відповідь на ті чи інші дії і впливи, яка здійснюється через нервову систему; розрізняють безумовні рефлекси (природжені) і умовні рефлекси (що їх набуває організм протягом індивідуального життя); умовні рефлекси можуть зникати, відновлюватися і переходити в безумовні; вчення про умовні рефлекси розробив великий радянський учений І. П. Павлов (1849—1936); 2) * відбиття, відображення.

РЕФЛЕКСІЯ [< лат. reflexio відбиття, відображення] — *філ.* міркування; аналіз власних думок і переживань; роздумування, сповнене сумнівів і вагань.

РЕФЛЕКТОМЕТР [лат. reflectere відбивати + гр. metreo міряю] — *фіз.* прилад для визначення коефіцієнта відбиття.

РЕФЛЕКТОР [< лат. reflectere відбивати, відображати] — 1) *фіз.* металічне або скляне вгнуте дзеркало для відбиття світлових променів; 2) *телескоп*, в якому зображення утворюється з допомогою вгнутого дзеркала.

РЕФЛЕКТОРНИЙ — що робиться за *рефлексом*, зв'язаний з рефлексамі.

РЕФОРМА [фр. réforme < лат.

reformare перетворювати, перебудувати] — 1) перетворення, зміна, перебудова; 2) політичне перетворення, нововведення, яке проводить пануючий клас для зміцнення свого панування; зміна, яка не зачіпає основ існуючого ладу.

РЕФОРМАТОР [лат. reformator] — перетворювач.

РЕФОРМАЦІЯ [< лат. reformatio перетворення] — соціально-політичний рух 16 століття в Зах. Європі, який виник на ґрунті боротьби селянства та буржуазії, що народжувалась, проти феодального ладу і вилився в форму релігійної боротьби проти католицької церкви — опори *феодалізму*. Католицька церква, яка володіла великими маєтками і експлуатувала селян, втручалася в приватне життя, відала освітою, переслідувала вільну науку і вимагала грошей у народу, даючи відпущення всяких «гріхів» за плату (див. *індульгенція*). Прихильники реформації протестували проти гніту католицької церкви і вимагали перебування (реформи) її. В результаті реформації в Німеччині і в деяких інших країнах виникла протестантська церква (див. *протестантизм*), в Англії — англіканська церква.

РЕФОРМІЗМ — ворожа революційному марксизмові і корінним інтересам пролетаріату опортуністична течія в робітничому русі, яка ставить своїм завданням здійснення соціальних змін шляхом *реформ*, що проводяться на основі класового співробітництва з буржуазією, не порушують основ капіталістичного ладу і виключають революційну класову боротьбу робітників, соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Р. намагається увічнити капіталістичне рабство. Р. — пануюча ідеологія в партіях Другого Інтернаціоналу (див. *опортунізм*, *ревізіонізм*). «Реформізм взагалі полягає в тому, що люди обмежуються агітацією за зміни, які не потребують усунення головних основ старого, пануючого класу, — зміни, *сполучні із збереженням цих основ*» (Ленін). Сучасні реформісти — праві соціалісти — є захисники і агенти імперіалістичної буржуазії.

РЕФОРМІСТ — прихильник *реформізму*.

РЕФОРМУВАТИ — змінювати шляхом *реформ*, перетворювати.

РЕФРАКТОМЕТР [лат. *refractus* заломлений + гр. *metreo* міряю] — *фіз.* прилад для вимірювання показника заломлення променів у різних тілах.

РЕФРАКТОР [лат. *refractus* заломлений] — *астр.* телескоп, в якому зображення світла утворюється в результаті заломлення світла в складній *лінзі (об'єктиві)*.

РЕФРАКЦІЯ [лат. *refractus* заломлений] — 1) *фіз.* заломлення світлових променів; 2) *астр.* заломлення променів у земній атмосфері, через що світила здаються вищими від їх справжнього положення.

РЕФРЕН [фр. *refrain*] — приспів; вірш або група віршів, що повторюються у віршованому творі з тією чи іншою мірою упорядкованості (після кожної строфи, після групи строф і т. ін.); частина вокального твору куплетної форми, що повторюється в незмінному вигляді (здебільшого хором).

РЕФРИЖЕРАТОР [фр. *réfrigérateur* < лат. *refrigerare* охолоджувати] — 1) частина холодильної машини, яка випаровує рідину і дає низьку температуру; 2) вагон-холодильник, пароллав-холодильник.

РЕФУЛЕР [лат. *refouler* вивалювати] — землечерпальний механізм (землесос), який черпає сильним насосом по трубах (рефулерний трубопровід) розріджений водою вичерпуваний ґрунт до місця вивантаження.

РЕЦЕНЗЕНТ — автор *рецензії*.

РЕЦЕНЗІЯ [лат. *recensio* оцінка] — відзив, критична оцінка художнього, наукового та іншого твору, спектаклю, кінофільму.

РЕЦЕНЗУВАТИ — писати *рецензію*, давати відзив.

РЕЦЕПІСА [лат. *recipisse* < *recipere* одержувати, діставати, здобувати] — *ком.* розписка про одержання товарів.

РЕЦЕПТ [лат. *recipere* одержане, здобуте] — 1) письмовий припис лікаря, за яким аптека виготовляє і видає ліки, а хворий приймає

тим способом і в тій дозі, як у ньому зазначено; 2) указання складу й способу виготовлення якого-небудь розчину, суміші, страви і т. ін.

РЕЦЕПТОРИ [лат. *recipere* одержувати, діставати, здобувати] — кінцеві утвори нервів, здатні сприймати подразнення із зовнішнього або з внутрішнього середовища організму.

РЕЦЕПТУРА [див. *рецепт*] — сукупність правил виписування і виготовлення ліків.

РЕЦЕПЦІЯ [лат. *recipere* прийняття, приймання] — р. римського права — засвоєння країнами Західної Європи римського права; пояснювалось тим, що це право містило типові правові відносини товаровласників. Процес рецепції відбувався шляхом самостійної череробки римського права на національній основі, напр. для Франції — виданням Кодексу Наполеона в 1804 р., для Німеччини — Цивільного кодексу в 1900 р.

РЕЦЕСИВНА ознака [лат. *recessus* відступ] — та з батьківських ознак, яка не розвивається у *гібрида*, є приглушеною, в протилежність розвиненій, переважаючій ознаці — домінантній.

РЕЦИДИВ [лат. *recidivus* що повертається назад] — 1) поворот, повернення, повторення якого-небудь явища після позірного його зникнення; 2) *мед.* повторний вияв хвороби після позірного одужання; 3) *юр.* повторне або неодноразове (після засудження) вчинення одного й того ж або однорідного злочину.

РЕЦИДИВІЗМ [лат.; див. *рецидив*] — повторюваність явища.

РЕЦИДИВІСТ [лат.; див. *рецидив*] — особа, що повторно вчинила злочин, за який вона вже була один раз засуджена.

РЕЦИПІЕНТ [лат. *recipiens* (recipientis) що приймає] — 1) *хім.* посудина, в яку приймають рідину або газу; 2) *мед.* людина (хворий), який переливають кров (див. *донор*).

РЕЦИТУВАТИ [лат. *recitare* читати вголос, розповідати] — читати перед слухачами, декламувати.

РЕЧИТАТИВ [іт. *recitativo* < лат. *recitare* читати вголос, розповідати] — вокальна форма (що за-

стосовується гол. ч. в опері), яка по-лягає у використанні ритмічно вільних фраз, які своїми інтонаціями наближаються до виразної мови.

РЕЯ — див. *рей*.

РИБСТУЛІ [швед.] — гімнастичний прилад — стінка, що складається з стоеків, сполучених поперечними перекладками (як драбина).

РИГІДНІСТЬ [< лат. rigidus за-кляклий, заціпенілий] — негнучкість, закляклять, спричинена напруженням м'язів.

РИГОДОН [фр. rigaudon] — старовинний провансальський танець жвавого характеру, дводольного розміру.

РИГОРИЗМ [< лат. rigor строгість, суворість] — суворе, неухильне додержання яких-небудь принципів, правил моралі, написів.

РИГСДАГ [дат. rigsdag] — датський парламент, що складається з фолькетингу (нижньої палати) і ландстингу (верхньої палати).

РИДІКЮЛЬ [фр. réticule < лат. reticulum сіточка] — жіноча ручна сумочка.

РИЗОЇДИ [гр. rhiza корінь + eidos вид] — волосковидні утвори у нижчих спорових рослин, які служать для прикріплення і висання; заміняють коріння.

РИЗОПОДИ [гр. rhiza корінь + pus (podos) нога] — кореніжки, клас найпростіших тварин, що пересуваються за допомогою *псевдоподій*.

РИКЕТСІЇ [< вл. н.] — група мікроорганізмів (нерухомих), що мають вигляд дрібних паличок або парних *коків*; є збудниками ряду хвороб, так званих *рикетсіозів* (висипний тиф, плямиста пропасниця та ін.).

РИКЕТСІОЗИ — загальна назва для захворювань, спричинюваних *рикетсіями*.

РИКОШЕТ [фр. ricochet] — відскакування снаряда, кулі і т. ін. під певним кутом від поверхні, об яку вдарається снаряд (куля).

РИКСДАГ [швед. riksdag] — шведський парламент, що складається з двох палат — першої і другої.

РІКША [яп.] — в старому Китаї, в Японії та в деяких інших країнах Азії — людина, яка впрягається у

легку двоколку і перевозить нею пасажирів; принизлива і виснажлива форма використання грудящих.

РИМА [< гр. rhythmos розмірність, узгодженість] — у віршванні — співзвучність закінчень слів, які завершують віршований рядок; для рими обов'язково є співзвучність останньої голосної і приголосних, що йдуть за нею (при відсутності 1-ої умови буде *консонанс*, при відсутності 2-ої — *асонанс*); залежно від місця наголосу розрізняють: чоловічу риму (з наголосом на останньому складі, напр. вода́), жіночу риму (з наголосом на передостанньому, напр. во́ди), дактилічну (з наголосом на третьому від кінця складі, напр. во́дами) і гіпердактилічну (з наголосом на четвертому і далі від кінця рядка складі, напр. за-хо́плювати).

РИМЕСА [< іт. rimessa передача, вручення, переказ грошей] — всякий вексель, на який мають одержати гроші; простий вексель щодо векселедержателя і переказний вексель щодо *ремітента* і *презентанта*.

РИМУВАТИ — 1) бути співзвучним, являти собою *риму*; 2) зіставляти слова, щоб вийшла рима.

РИНГ¹ [англ. ring] — у капіталістичних країнах — короткочасна угода підприємців, яка має на меті підвищити ціни на той чи інший товар скуповуванням його на ринку і затриманням на складах, поки не настане найвигідніший момент для продажу; взагалі тимчасова угода кількох осіб із злочинною метою.

РИНГ² [англ. ring] — *сп.* обгороджений канатами майданчик (звичайно на помості) для *боку*.

РИНК [англ. (skating) rink] — 1) приміщення з площадкою, вкритою штучним льодом, для катання на ковзанах; 2) асфальтована або дерев'яна площадка для катання на роликових ковзанах, інакше *скейтинг-ринк*.

РИНОЛОГІЯ [гр. rhis (rhinos) ніс + logos поняття, вчення] — відділ медицини, що вивчає хвороби носа.

РИНОПЛАСТИКА [гр. rhis (rhinos) ніс + пластика] — оперативне

відновлення носа або виправлення його форми.

РИНОСКЛЕРОМА [*<* гр. *rhis* (*rhinos*) *nis*] — хронічне інфекційне захворювання — склерома носа (див. *склерома*).

РИНОСКОП [гр. *rhis* (*rhinos*) *nis* + *skopeō* дивлюсь] — дзеркало для медичного дослідження порожнини носа.

РИНОСКОПІЯ — огляд порожнини носа з допомогою *риноскопа*.

РИПОСТ [фр. *riposte* букв. швидка відповідь; швидка відсіч] — у фехтуванні — удар-відповідь або укол після взятого захисту.

РИТЕНУТО [іт. *ritenuto*] — муз. стримано, сповільнюючи темп порівняно з основним темпом п'єси.

РИТМ [гр. *rhythmos*] — 1) всяке рівномірне чергування (напр. р. рухів), розмірність (напр. р. роботи); 2) в музиці — поняття, під яким розуміють основу музичного руху, порядок сполучення в часі всіх елементів музичної мови — метру, мелодії, гармонії, динамічних контрастів; 3) в поезії — закономірне чергування сумірних мовних одиниць, напр. чергування наголошених і ненаголошених складів у силabo-тонічному вірші.

РИТМІКА [*<* гр. *rhythmikos* рівномірний, розмірний] — вчення про *ритм*.

РИТМІЧНИЙ [гр. *rhythmikos*] — розмірний, що правильно додержує *ритму*.

РИТМІЧНІСТЬ — рівномірність, додержання *ритму*.

РИТОР [*<* гр. *rhētōr* промовець, оратор] — 1) у стародавніх греків і римлян — учитель красномовства; 2) промовець, що говорить пишно й гарно, але малозмістовно.

РИТОРИКА [гр. *rhētorikē*] — 1) теорія красномовства; наука про ораторське мистецтво; 2) * гарні, але малозмістовні слова.

РИТОРИЧНИЙ [гр. *rhētorikos*] — 1) що відноситься до *риторики*; 2) ораторський; 3) пишномовний; р-на (інакше *стилістична*) *фігура* — див. *фігура* 5.

РИТУАЛ [*<* лат. *ritualis* обрядовий] — 1) сукупність обрядів, які супроводять релігійний акт і станов-

лять його зовнішнє оформлення; 2) церемонія, церемоніал.

РИТУАЛЬНИЙ [лат. *ritualis*] — що відповідає релігійній обрядності; р. п р о ц е с — у царській Росії — судовий процес по обвинуваченню інаквовіруючих у злочинах, що їх вони нібито вчиняють з обрядовою метою.

РИТУРНЕЛЬ [фр. *ritournelle* *<* іт. *ritornello* *<* *ritorno* повернення] — повторювана, як приспів, коротка музична фраза в акомпанементі; стоїть на початку, в кінці або між куллетами вокальної п'єси.

РИФ¹ [нім. *Riff*] — 1) ряд підводних або мало виступаючих над рівнем моря скель, які перешкоджають судноплавству; 2) *к о р а л о в і р и ф и* — острови або мілини, утворені коралами на невеликих глибинах у теплих тропічних морях (з середньою температурою не нижче +20°C); серед коралових рифів розрізняють: а) *б е р е г о в і*, що примикають до берегів материків або островів, і б) *б а р'є р н і*, що розміщуються на досить значній віддалі від берега і мають величезну довжину (Великий Бар'єрний р. Австралії до 2 000 км завдовжки).

РИФ² [гол. *rif*] — поперечний ряд пронизаних кризь парус зав'язок (*р и ф - с е з н і*), за допомогою яких можна зменшити площу паруса, підбираючи і зав'язуючи його нижню частину; «*б р а т и р и ф и*» — зменшувати площу паруса (при сильному вітрі).

РИЦАР [нім. *Ritter* *<* стар.-герм. *riter* вершник] — 1) у феодальній Європі — особа, що належала до військово-дворянського стану, до *рицарства*; 2) * самовіддана, великодушна і благородна людина.

РИЦАРСТВО [*<* нім.; див. *рицар*] — військово-дворянський стан епохи феодалізму в Західній Європі; важкоозброєна рицарська кіннота втратила своє значення з поширенням вогнепальної зброї. Занепад рицарства почався в 15 ст. «Прогрес промисловості зробив рицарів непотрібними» (Енгельс).

РИЦІВКА [*<* нім. *Ritz* щілина, подрапина] — у налітурній і картонажній справі — надріз (дископо-

дібним ножем) поверхні картону для утворення лінії перегину.

РІАЛ [перс.] — грошова одиниця Ірану, дорівнює 100 динарам.

РОБІНІЯ [< вл. н.] — рід рослин, кущів і дерев з родини бобових; найбільш звичайний вид — лежачація, біла акація.

РОБОТ [чеськ. robot] — автомат, що виконує складні операції, які справляють враження людських дій.

РОБУРИТ [< лат. robur сила] — вибухова речовина, що складається гол. ч. з селітри.

РОДІЙ [< гр. rhodon троянда, роза] — *хім.* елемент, символ Rh, порядковий номер 45, ат. вага 102,91; сріблястобілий метал платинової групи; застосовується для виготовлення *глянцгольду*, для сплавів з платиною та ін.; розчин його солей має червоне забарвлення.

РОДОДЕНДРОН [гр. rhodon троянда, роза + dendron дерево] — інакше а з а л е я — рід кущових рослин з родини вересових; рододендрони ростуть у гірських місцевостях Європи і Азії.

РОДОНІТ [< гр. rhodon троянда, роза] — « р л е ц ь », щільний мінерал рожевого кольору з групи *піроксенів* (кременісний марганець), виробний камінь.

РОЗЕНКРЕЙЦЕРИ [нім. Rosenkreuzer] — члени реакційного містико-філософського товариства 17 і 18 ст. в Німеччині і Голландії; їх емблемою були троянда і хрест.

РОЗЕОЛА [< штуч. лат. roseola трояндочка] — висип на шкірі у вигляді невеликих червоних плям, які не піднімаються над її поверхнею.

РОЗМАРІН [< лат. rosmarinus морська роса] — 1) вічнозелена кущова рослина з родини губоцвітих з запахними квітками, родом з середземноморських країн; з листків розмарину добувають олію, що застосовується в медицині і парфюмерії, а також для денатурації масел та виготовлення лаків; 2) сорт яблуні.

РОКАДА [фр. rocade] — дорога, що йде паралельно лінії фронту.

РОКАЙЛЬ [фр. rocaille *буке*, черепашка] — *орнамент* у вигляді черепашки, характерний для європей-

ського мистецтва початку 18 ст. (див. *рококо*).

РОКЕР [англ. rocker] — у фігурному катанні на ковзанах — «крюк», особлива складна фігура.

РОКІРІВКА [< перс. rokḥ бойовий слон (з баштою)] — шаховий хід, коли туру присуювають до короля впритул і короля переставляють через неї; можна робити тільки один раз у партії.

РОКОКО [фр. rococo] — стиль в архітектурі і декоративному мистецтві, що виник на початку 18 ст. і особливо розвинувся у Франції за Людовіка XV; відзначається химерною орнаментацією і застосуванням орнаментальних мотивів у вигляді черепашок (див. *рокайль*).

РОЛ¹ [нім. Rolle] — 1) циліндр, вал, каток; 2) сувій циліндричної форми з листів або з суцільної стрічки якого-небудь матеріалу; 3) див. *рол*².

РОЛ² [< нім. Rolle каток] — машина для розмелювання паперової (полу-)маси — ганчір'я, целюлози, деревної маси — на найтонші волокна, з яких виготовляється папір.

РОЛЕВИЙ — прикм. від сл. *рол*; р. п а п і р — папір, намотаний на котушку полотнищами в 4—8 км завдовжки для друкування на ротативній машині.

РОЛИК [< нім. Rolle каток] — 1) обертова деталь у вигляді невеликої котушки, колеса або барабана; 2) частина підшипника (роликового) у вигляді сталюого циліндрика або зрізаного конуса; 3) фарфоровий ізолятор для закріплення на стінах, на стелі і т. д. електричних проводів.

РОЛЬ [фр. rôle, нім. Rolle] — 1) у спектаклі — особа, яку зображує актор; 2) весь текст, що належить одній з дійових осіб п'єси (монолог, діалог і т. д.); 3) значення, рід і міра участі певної особи в якій-небудь справі, заході, події; 4) див. *рол*¹ 2.

РОЛЬГАНГ [нім. Rollgang] — конвейєр, по якому вантаж переміщується по роликах силою ваги самих вантажів; застосовується для переміщення штучних вантажів.

РОМАН [фр. roman — спершу літературний твір, написаний роман-

ською мовою) — 1) великий розповідний твір у прозі, іноді і у віршах; основними ознаками романа вважають наявність розгорнутої системи образів-персонажів і складну композицію, яка дає ряд подій і епізодів, зв'язаних в одно ціле і показаних на великому відрізку часу; 2) * у повсякденній мові — любовні стосунки, любовний зв'язок.

РОМАНІЗАЦІЯ [< лат. romanus римський] — засвоєння римських суспільних (рабовласницьких) відносин і римської культури населенням, яке підпало під владу або вплив Римської імперії.

РОМАНІСТ [фр. romaniste] — 1) письменник, що пише романи; 2) спеціаліст з романських мов і літератури; 3) спеціаліст римського права.

РОМАНІСТИКА — наука про романські мови, романська філологія.

РОМАНІЧНИЙ — 1) властивий романові, що має характер романа; 2) * любовний.

РОМАНС [фр. romanse < романський] — 1) муз. невелика вокальна п'єса, звичайно ліричного змісту; також п'єса для скрипки, віолончелі, фортепіано, яка відзначається переважанням мелодичного начала; 2) невеликий ліричний вірш пісенного типу, переважно на тему про кохання.

РОМАНСЬКИЙ [фр. roman < лат. romanus римський] — що виник на основі староримської культури або тісно зв'язаний з цією культурою; р- с т и л ь — стиль у західноєвропейському мистецтві раннього середньовіччя (10 — 13 ст.); в архітектурі р- стиль розвиває типи церков та фортець і прийоми склепистих і арочних конструкцій; споруди цього стилю відзначаються простотою, строгістю і масивністю форм; живопис і скульптура не мають самостійного значення, лише доповнюють архітектуру; р- к і м о в и — мови, що утворилися з народної латинської мови, як-от: французька, іспанська, провансальська, італійська, португальська, румунська.

РОМАНТИЗМ [фр. romantisme] — 1) напрям у європейській літературі,

який оформився як літературна школа на початку 19 століття в Німеччині, потім у Франції та в інших країнах; р. відзначається ідеалізацією минулого (гол. ч. середньовіччя), відірваністю від дійсності, індивідуалізмом, винятковістю образів і сюжетів. У теорії літератури романтизмом називають творчість, в якій автор не стільки відтворює дійсність, як реаліст, скільки перетворює її відповідно до своїх ідеальних про неї уявлень. Розрізняють р. реакційний (найяскравіші представники — Новалис, Шатобріан), прогресивний (Гейне, Гюго та ін.) і революційний р. входить як складова частина до соціалістичного реалізму. Р. має своє відображення у філософії, в економічній науці, в мистецтві і т. д.; 2) * казковість, захопливість, мрійність.

РОМАНТИК — 1) послідовник романтизму; 2) романтично настроєна людина, схильна до мрійності.

РОМАНТИКА — те саме, що й романтизм 2.

РОМАНТИЧНИЙ — що відноситься до романтизму; * мрійний.

РОМБ [гр. rhombos] — паралелограм, всі сторони якого рівні, а кути непрямі.

РОМБІЧНИЙ — що відноситься до ромба; р о м б і ч н а с и с т е м а — в кристалографії — система, в яку входять три класи кристалів: а) кристали, що мають три взаємно перпендикулярні осі другого порядку; б) кристали, що мають три осі другого порядку, три площини і центр симетрії; в) кристали, що мають одну вісь другого порядку і дві площини симетрії; в ромбічній системі кристалізуються сірка, топаз, барит і деякі інші мінерали.

РОМБООДР [гр. rhombos ромб + (h)edra основа, поверхня, сторона] — паралелепіпед, всі грані якого ромби.

РОМБООЇД [< гр. rhomboides ромбовидний] — рідша назва паралелограма.

РОНДЕЛЬ [фр. rondel] — вид віршованого твору з 13 віршів на 2 рими з повторенням 1-го вірша 3 рази, а 2-го — 2 рази (див. *рондо* ¹ 1).

РО́НДО¹ [фр. *rondeau* < *rond* круглий] — 1) вид віршованого твору: а) просте р. — 13 віршів на 2 рими з повторенням (яке не входить у загальну кількість рядків) початкових слів першого вірша після 8-го і 13-го; б) складне р. — 24 вірші на 2 рими з повторенням 4 віршів 1-ої строфи послідовно в кінці кожного наступного чотиривірша; після 2-го вірша повторено початкові слова першого; 2) муз. п'єса, в якій головна тема повторюється кілька разів і їй протиставляються кілька побічних тем; музика р. звичайно має веселий, жвавий характер.

РО́НДО² [фр. *rondeau*] — закруглене письмо (букви) з різкими потовщеннями; пера р. — пера з широким кінцем для р.-письма.

РОСТБЮ́Ф [англ. *roast beef*] — підсмажений шматок яловичини, вирізаний з хребтової частини туші.

РОСТВЕРК [нім.] — штучна основа (дерев'яна, бетонна або залізобетонна) під споруду або будинок, що застосовується для укріплення нетривкого ґрунту.

РО́СТРА [< лат. *rostra* носи кораблів] — 1) *архит.* прикраса у вигляді носової частини стародавнього судна, часто на колоні (ростральні колони); 2) *іст.* трибуна на форумі стародавнього Рима, прикрашена носами кораблів, захоплених у ворогів.

РО́СТРИ [гол. *rooster*] — мор. гратчастий (а іноді й суцільний) настил, розташований вище верхньої палуби, призначений для розміщення шлюпок і зберігання запасного *рангоуту*.

РОТА́НГ [малайськ.] — рід ліановидних тропічних пальм; р. іде на різні вироби.

РОТАТО́Р [< лат. *rotator* обертач] — 1) апарат для розмноження текстів, креслень, рисунків за допомогою трафарету, закріпленого на обертовому циліндрі; 2) *фіз.* тіло, що обертається рівномірно навколо якогось центра або осі.

РОТАЦИ́ЗМ [< гр. букви *rho* — «р»] — 1) гаркавість, неправильність у вимові звука «р»; 2) *лінгв.* перехід «s» в «g» в лат. мові, напр.:

genus рід, родовий відмінок *generis* з *genesis*.

РОТАЦІ́ЙНА машина [< лат. *rotatio* кругообертання] — друкарська машина, в якій друкована форма і поверхня, що друкує до неї папір, являють собою циліндри, що безперервно обертаються, між якими проходить друкарський папір.

РОТАЦІ́ЙНИЙ спектр [< лат. *rotatio* кругообертання] — *фіз.* сукупність спектральних ліній і смуг у *спектрі*, які виникають при випромінюванні складних молекул пари і газів завдяки обертовому рухові молекул.

РОТАЦІ́Я [лат. *rotatio*] — 1) кругообертання; 2) те саме, що й *ротаційна машина*.

РОТМІСТР [польськ. *rotmistrz*] — офіцерський чин у дореволюційній російській кавалерії, а також у жандармерії; відповідає капітанові.

РОТОНДА [< іт. *rotonda* кругла] — 1) кругла будова, перекрита куполом; 2) жіночий теплий верхній одяг без рукавів.

РОТОПРИ́НТ [лат. *rotare* обертати + англ. *print* друкувати] — невелика спрощена офсетна (див. *офсет*) друкарська машина, якою розмножують у відносно невеликих тиражах службову документацію, реферати, бюлетені тощо.

РО́ТОР [< лат. *rotare* обертати] — 1) обертова частина електричної машини, у протилежність нерухомій частині — *статорові*; 2) обертова частина турбіни, компресора, гідронасоса або гідромотора і т. д.; 3) обертова вертикальна труба (башта), що встановлюється на так званому роторному судні і приводиться в рух невеликим двигуном; використовує силу вітру для руху судна.

РОЧДЕ́ЛЬЦІ, РОЧДЕ́ЛЬСЬКІ п'онери [< вл. н. англ.] — назва першого споживчого товариства, організованого в 1844 р. робітниками ткацької мануфактури в англійському фабричному місті Рочдель.

РОШТЕ́ЙН [< нім. *Rohstein* сирій камінь] — проміяний продукт, що утворюється при плавленні мідних і нікельових руд у печах.

РОЯЛІСТ [фр. royaliste < roi король] — монархіст, прихильник королівської влади, реакціонер.

РОЯЛЬ [< фр. royal букв. королівський] — клавішний музичний інструмент (див. *фортепіано*).

РУБАТО [іт. rubato] — муз. позначення особливого (вільного) відхилення від основного темпу п'єси в інтересах виразності.

РУБЕРОЇД [лат. rubeo червоний + гр. eidos вид] — безпечний від огню покривельний матеріал з картону, просоченого спеціальною речовиною; матеріал цей не піддається руйнуванню від впливу атмосферних опадів; застосовується також для ізоляції підземних частин будинків від вогкості.

РУБІДІЙ [< лат. rubidus червоний, темночервоний] — хім. елемент, символ Rb, порядковий номер 37, ат. вага 85,48; лужний метал сріблястобілого кольору; названий за місцем, що його він займає в спектрі.

РУБІКОН [лат. Rubico (Rubiconis)] — стародавня назва ріки, що впадає в Адріатичне море, яку в 49 р. до н. е. Юлій Цезар, всупереч забороні сенату, перейшов з своїми легіонами, вигукнувши «alea iacta est!» — жереб кинуто. Це було початком громадянської війни, в результаті якої Цезар заволодів Римом; * п е р е й т и Р. — піти на рішучий вчинок, зробити безповоротний крок.

РУБІН [нім. Rubin < лат. rubeo червоний] — мінерал, дорогоцінний камінь, прозора різновидність *корунда*, червоного кольору; тепер р. добувають також штучно.

РУБІНОВИЙ — прикм. від сл. *рубін*; темночервоний, кольору рубіна.

РУБРИКА [< лат. rubrica заголовки закону (написаний червоною фарбою) < rubeo червоний] — 1) заголовки розділу твору, який за стародавніх часів писали червоною фарбою; 2) в широкому розумінні — відділ, підрозділ.

РУБРИКАЦІЯ — 1) розподіл по *рубриках*; 2) система заголовків.

РУДБЕКІЯ [< вл. н.] — рід північноамериканських трав'яних високорослих рослин з родини складноцвітих; в СРСР рудбекії розво-

дять у садах як декоративні, переважно з жовтими квітками («золота куля»).

РУДЕРАЛЬНІ рослини [< лат. rudus (runderis) щербіль, сміття] — бур'яни, що ростуть не в посівах, а коло житла, по дорогах, по смітниках і т. ін.

РУДЕРПІС [англ. rudder-piece] — мор. вертикальна частина стернової рами, до якої кріпиться площина (перо) керма.

РУДЕРПОСТ [англ. rudder-post] — мор. вертикальний брус кормового кінця судна, на який навішують кермо.

РУДИМЕНТ [< лат. rudimentum зачаток, початковий ступінь] — 1) те саме, що й *рудиментарний орган*; 2) * пережиток зниклого явища.

РУДИМЕНТАРНИЙ [< лат. rudimentum зачаток, початковий ступінь] — біол. первісне значення — зачатковий, пізніше — недорозвинений, зникаючий, залишковий; р-н і о р г а н и — органи, що втратили своє значення протягом історичного розвитку організмів і перебувають на шляху до зникнення; до рудиментарних органів людини належить, напр., червоподібний відросток сліпої кишки (*апендикс*).

РУЇНИ [лат. ruina] — руїни, розвалені споруди.

РУЛАДА [фр. roulade] — у співах — швидкий *пасаж* 2.

РУЛЕТ [фр. roulette < rouler згортати] — 1) посічене м'ясо або шинка, згорнуті товстою ковбасою; 2) кондитерський виріб з тіста, згорнутого в кілька шарів, з солодкою начинкою.

РУЛЕТА [фр. roulette < rouler котити] — мат. крива, яку описує яка-небудь точка кривої, що котиться без ковзання по іншій, перухомій кривій.

РУЛЕТКА [фр. roulette < rouler згортати; обертати] — 1) довга стрічка з сталі або тканини, поділена на сантиметри, дюйми і т. ін.; р. намотується на валик, вміщений у футлярі, і служить для вимірювання; 2) азартна гра на гроші, що ґрунтується на відгадуванні місця зупинення кульки, яку пускають на круг, що механічно обертається, і

яка спиняється в момент зупинення круга.

РУЛО(Н) [фр. rouleau] — круглий сувій паперу, шпалер, клейонки та ін., те саме, що й *рол* 2.

РУЛЬ [гол. roer] — пристрій, механізм, з допомогою якого спрямовують рух судна, літака, автомобіля, велосипеда, мотоцикла та ін.

РУМБ [англ. rumb] — мор. 1) одиниця кутової міри = $\frac{1}{32}$ частини кола, тобто $11\frac{1}{4}^\circ$; напр., чотири румби вліво — 45° вліво; 2) напрям (від спостерігача) на будь-який предмет або точку горизонту; 32 рівновіддалені точки, що мають свої власні назви, з них N, S, O і W називають головними, а NO, SO, SW, NW — четвертними і т. д.

РУМБА [ісп. rumba] — сучасний танець чотиридюльного розміру (батьківщина — Куба), а також музика до нього, що часто застосовується у *дсазі*.

РУМПЕЛЬ [гол. roerpen] — мор. підойма для повертання (керування) *жерма*.

РУНИ ¹, **РУНІЧНІ** **П** **И** **С** **Ь** **М** **Е** **Н** **А** [стар.-сканд. rūn таємниця] — давні письмена, переважно у скандинавів; збереглися на каменях і металічних предметах, які належать до початку н. е.; скандинавські рукописи пізнішого походження з такими письменами; 2) старі написи готською, німецькою і англосаксонською мовами.

РУНИ ² [< фін. runo вірш, пісня] — карельські і фінські народні епічні пісні.

РУПІЯ [санскр.] — грошова одиниця Індії, Індонезії, Пакистану, Бірми, Цейлону і деяких інших країн.

РУПОР [гол. roep] — 1) труба кінцевої форми з розтрубом на одному кінці для посилення звуку; 2) * провідник, знаряддя передачі чих-небудь думок.

РУСТ [< лат.] — грубо обтесаний камінь, що вживається в *рустиці*.

РУСТИКА [< лат. rusticus необтесаний] — *архіт.* кладка або облицювання стін будинку грубо обтесаними зовні каменями або каменями з штучною шорсткістю; облицювання рустикою можна виконувати і в штукатурці, яка відтворює форми *рустованої* кладки.

РУСТОВАНИЙ — виконаний у *рустиці*, оброблений рустикою.

РУСТОВКА — див. *рустика*.

РУТЕНІЙ [< сер.-лат. Ruthenia Русь] — *хім.* елемент, символ Ru, порядковий номер 44, ат. вага 101,7; сірчуватий метал, що трапляється в платиновій руді; відкрив російський хімік К. К. Клаусс.

РУТЕР [< англ. root рити, копати] — машина для розпушування кам'янистих і щільних ґрунтів; рмає сталлий зуб, який розпушує і рве коріння та ріже ґрунт.

РУТИЛ [< лат. rutilus червокуватий, блискучий] — *мін.* двоокис титану (див. *титан* ²), темночервоного забарвлення; застосовується в сплавах (феротитан) і для виготовлення титанових препаратів.

РУТИНА [фр. routine] — рабське додержання заведеного *шаблону*, віджилих правил і навиків, косність, відсутність почуття нового.

РУТИНЕР — людина, що додержується *рутини*, позбавлена почуття нового.

РУТИННИЙ — оснований на *рутині*, шаблонний, косний.

РУТОВІ [< лат.] — родина дводольних рослин, здебільшого деревних, поширених гол. ч. у тропіках і субтропіках; до рutowих належать лимон, апельсин, *померанець* та ін.

РЮКЗАК [нім. Rucksack] — плічний мішок для речей, яким користуються гол. ч. туристи.

С

САБАЙОН [фр. sabayon] — підлива із збитих з цукром жовтків, вина і прянощів.

САБАН [тюрк.] — стародавній

примітивний тип двоколісного плуга з прямою, круто поставленою дерев'яною полицею.

САБАНТУЙ [тюрк. «сабан» плуг

+ «туй» свято] — національне свято у татар і башкирів після закінчення весняних польових робіт.

САБЕІЗМ [< вл. н.] — стародавня релігія в Месопотамії і в Аравії до ісламу, що відзначалася культом небесних світл; назва походить від назви аравійського племені сабеїв, у яких уперше зародився цей культ.

САБО [фр. sabot] — черевики на дерев'яних підшвах або видовбані з дерева.

САБОТАЖ [фр. sabotage < saboter стукати черевиками (див. сабо)] — 1) навмисний зрив роботи цілковитим ухилянням від неї або формальним, безініціативним, з додержанням лише зовнішньої видимості, виконанням її; с. — одна з форм економічної боротьби робітників проти підприємців у капіталістичних країнах; 2) прихована, замаскована протидія, прагнення перешкодити здійсненню чого-небудь.

САБОТУВАТИ [фр. saboter] — застосовувати саботаж (див.), зривати роботу.

САВАНИ [ісп. sabana, одн., < ам.] — обширні рівнини в області тропіків (в Африці, в Південній Америці), вкриті трав'яною рослинністю, гол. ч. злаками (до 1 м заввишки), серед яких розкидані острівці колючих чагарників та низькорослих дерев.

САГА [стар.-сканд.] — 1) староскандинавська (ісландська і норвезька) і староірландська розповідна форма; прозаїчне оповідання, пересипане окремими віршованими вставками; щодо сюжету — біографія, історична або героїчна повість, роман, міфічне сказання (про богів), казка; 2) у широкому розумінні — сказання.

САГИБ, САЇБ [ар. sahib пан, господар] — в Індії — звертання, гол. ч. до європейця.

САГІТА [< лат. sagitta стріла] — зоол. невелика хижа морська тварина з групи хетогнат з прозорим тілом.

САГІТАЛЬНИЙ [< лат. sagitta стріла] — анат. стріловидний, що поділяє (тіло) уздовж на праву і ліву половини, напр. с. розріз тубула, голови.

САГО [малайськ.] — 1) крупа, що складається з зерен крохмалю, який добувають з серпевини стовбурів сагової та інших пальм; 2) вид штучної крупи, що виготовляється з крохмалю картоплі.

САГОВНИКИ [< малайськ.; див. саго] — інакше *цикадови* — група тропічних і субтропічних голонасінних рослин, почасти схожих зовнішнім виглядом на пальми або на деревовидні папороті.

САДИЗМ [від імені франц. письменника маркіза де-Сад (de Sade), 1740—1814] — 1) зв'язане з психопатологічним розладом ставе збочення, яке полягає в заподіянні фізичного болю іншій особі; 2) * ненормальна пристрасть до жорстокостей, катування, вітха від чужих страждань.

САЇБ — див. сагіб.

САЙГА, САЙГАК [тюрк.] — жуйна парнокопитна тварина з групи антилоп; водиться в степах Нижнього Поволжя, Заволжя та Казахстану.

САЙЗЕЛЬ [англ. sisal-hemp < Sisal (порт на півострові Юкатані в Центральній Америці)] — інакше *сизаль* — «мексиканська трава», або «шовкова трава», луб'яне волокно, добуване з листя агави і деяких інших видів рослин Центральної Америки; застосовується для вироблення канатів та грубих тканин.

САК [фр. sac] — 1) мішок, сумка; 2) широке жіноче пальто.

САКВОЯЖ [фр. sac мішок + voyage подорож] — дорожня сумка, чемодан.

САКЛЯ [груз.] — житло кавказьких горців.

САКРАЛЬНИЙ [< лат. sacer (sacri)] — 1) священний, що відноситься до релігійного культу і ритуалу; 2) крижовий, що відноситься до крижів (< лат. os sacrum крижі).

САКРАМЕНТАЛЬНИЙ [лат. sacramentalis] — священний, обрядовий.

САКРИСТІЯ [лат. sacristia < sacrum святиня] — назва спеціального приміщення в католицькому храмі, де зберігаються речі культу.

САКСАУЛ [тюрк.] — невелике дерево з родини маревих; росте в середньоазіатських солончакових і

піщаних пустинях; деревина йде на паливо, вугілля на дрібні столярні вироби.

САКСОФОН [вл. н. + гр. *rhōnē* звук] — мідний духовий інструмент, конструкцією близький до *кларнета*.

САЛАМАНДРА [гр. *salamandra*] — 1) хвостаті земноводні, схожі на ящірок, з великою плоскою головою і слабозввиненими п'ятипалими кінцівками; 2) у середньовічних повір'ях у *магії* — «дух», що нібито живе у вогні і уособлює стихію вогню.

САЛАНГАНІ [інд.] — невеликі голкохвості стрижі; живуть великими колоніями в печерах у Південно-Східній Азії і в Австралії, роблять гнізда з желатиноподібної речовини, що складається гол. ч. з затверділої слини; ці гнізда вважаються у китайців і деяких інших народностей великими ласощами (т. зв. «ластівчині гнізда»).

САЛЕП [ар.] — сушені бульби зозульця і деяких інших орхідних, які містять слизисту речовину і крохмаль; застосовується у медицині та для *апретури* шовкових тканин.

САЛІВАЦІЯ [< лат. *saliva* слина] — слинотеча, надмірне виділення слини.

САЛІНГ [гол. *saling*] — мор. рама з поздовжніх і поперечних брусків, що встановлюється на верхньому кінці *стенги*; служить для кращого кріплення верхніх снастей складених щогл.

САЛІЦИЛОВА кислота [< лат. *salix* (*salicis*) іва, верба] — органічна сполука; технічно виготовляється з *фенолу*; застосовується в медицині як дезинфікуючий і жарознижувачий засіб, а також у виробництві фарб, клею, желатини, білкових препаратів та ін.

САЛОЛ — лікарський засіб, похідне *саліцилової кислоти*; білий кристалічний порошок, незаражуючий засіб для кишечника та сечових шляхів.

САЛОН [фр. *salon*] — 1) вітальня, приймальня кімната для гостей; 2) у дворянському і буржуазному громадянстві — коло осіб (політичних діячів, діячів преси, мистецтва і т. д.), які збираються постійно як

гості в приватному домі і утворюють літературний, політичний і т. п. гурток; 3) періодична художня виставка, гол. ч. у Франції (весняний, осінній с.), а також приміщення для художніх виставок.

САЛІВАРСАН [лат. *salv(are)* рятувати + *арс(еник)*] — препарат (606) миш'яку, винайдений німецьким професором Ерліхом для лікування сифілісу; застосовується також для лікування малярії, поворотного тифу і деяких інших захворювань.

САЛЬДО [< іт. *saldo* розрахунок] — остача (дебетова або кредитова) при заклученні рахунка, яка переноситься на нову сторінку бухгалтерської книги.

САЛЬДУВАТИ — підбивати підсумок, виводити *сальдо*.

САЛЬЗИ [< лат. *salsus* солоний] — грязьові вулкани, що іноді досягають висоти 300—500 м, які постійно або періодично викидають на поверхню грязьові маси, часто з водою і нафтою. С. звичайно зв'язані з родовищем нафти. Найбільші в світі с. знаходяться в Азербайджанській РСР.

САЛЬПІНГІТ [< гр. *salpinx* труба] — запалення маткових (*фаллопійових*) труб.

САЛЬТО — див. *сальтомортале*.

САЛЬТОМОРТАЛЕ [іт. *salto mortale* букв. смертельний стрибок] — 1) стрибок акробата, при якому тіло його перевертається в повітрі; 2) * ризикований, одчайдушний крок.

САЛЮТ [фр. *salut* < лат. *salus* (*salutis*) здоров'я, привітання] — привітання в урочистих випадках, віддавання честі залпами з гармат і рушниць (холостими патронами), різнобарвними ракетами, спуском і підняттям прапора (на кораблі) і т. ін.; взаємне привітання спортсменів (у фехтуванні, боротьбі) перед початком змагання і по закінченні його.

САЛЮТУВАТИ — вітати, зробити *салют*, віддавати військові почесні.

САМАН [тюрк.] — 1) висушена на повітрі цегла, виготовлена з суміші глини, піску і соломи; застосовується як будівельний матеріал у безлісих місцевостях; 2) дрібно нарубана солома.

САМБО — потомство від мішаних шлюбів індіців і негрів у Латинській Америці.

САМОСТЕРИЛЬНІСТЬ [$<$ лат. *sterilis* безплідний] — недатність деяких перехреснозапилених рослин утворювати плоди при запиленні їх квіток своїм пилком; в плідівництві — недатність багатьох сортів плодкових дерев давати плоди при запиленні їх квіток пилком дерев того самого сорту (пор. *самофертильність*).

САМОФЕРТИЛЬНІСТЬ [$<$ лат. *fertilis* родючий] — здатність рослин утворювати плоди при запиленні їх своїм пилком; в плідівництві — здатність деяких сортів плодкових дерев давати плоди з квіток, запилених пилком дерев того самого сорту (пор. *самостерильність*).

САМУМ [ар. *samūm*] — палючий, сухий вітер пустинь, що несе хмари піску й пилу.

САМУРАЇ [яп.] — привілейована дворянська військова каста у феодальній Японії до перевороту 1868 р. (т. зв. революція Мейдзі); * японська імперіалістична агресивна волячина.

САМШИТ [груз.] — «кавказька п а л ь м а» — повільно ростуче дерево з родини буксових з дуже міцною, важкою деревиною; застосовується для вироблення ткацьких човників, а також у *ксилографії* та для виготовлення музичних інструментів, столарних і інших виробів.

САНАТОРІЙ, САНАТОРІЯ [$<$ лат. *sanare* лікувати, зціляти] — лікувальний заклад з спеціальним режимом для хворих, де провадиться комбіноване лікування природними факторами, дієтою і фізіотерапією.

САНАЦІЯ [$<$ лат. *sanatio* лікування] — 1) оздоровлення; 2) система заходів, які проводяться в капіталістичних країнах, щоб запобігти банкрутству великих підприємств (банків, трестів і т. д.); проводиться звичайно з допомогою найбільших банків, держави. Так, створена в США в 1932 р. реконструктивна фінансова корпорація (Р е ф і к о) видала в роки світової економічної кризи (1929—1933) позичками, субсидіями і т. д. банкам, що збанкрутували, понад 1 млрд.

доларів. При санації проводиться переоцінка активів (нерухомого майна, машин, товарних запасів і т. д.). С. веде до дальшого посилення панування великих монополій і до зубожіння трудящих; 3) назва фашистського режиму, що встановився в Польщі в 1926 р. під брехливим лозунгом «оздоровлення». «Санаційна» кліка на чолі з Пілсудським (помер у 1935 р.), що правила країною, привела Польщу до загарбання її гітлерівською Німеччиною в 1939 р. і до винищення значної частини польського населення. Після визволення Польщі Радянським Союзом з німецько-фашистської неволі і встановлення в країні народно-демократичного ладу недовитки «санаційної» кліки перетворились в агентів і шпигунів американських та інших імперіалістів.

САНГ(В)ІНА [фр. *sanguine* $<$ лат. *sanguis* кров] — 1) м'який темно-червоний олівець; 2) малюнок, виконаний таким олівцем.

САНГВІНІК [$<$ лат. *sanguis* (*sanguinis*) кров] — рухлива, життєрадісна, жвава, схильна захоплюватися людина.

САНДАЛ [гр. *santalum* $<$ санскр.] — рослинний барвник червоного або жовтого кольору; добувають з деревини деяких дерев (фернамбука, кампеша, сандалового дерева та ін.).

САНДАЛІЇ [гр. *sandalium*, *mn.* *sandalia*] — 1) відоме у стародавніх греків і римлян, вживане й досі рядом народів взуття у вигляді дерев'яної, коркової або шкіряної підони, що прикріплюється до ноги ремінцями; 2) легке літнє взуття.

САНДАЛОВЕ ДЕРЕВО — 1) остриндське дерево з важкою, твердою і запашиною деревиною, яка містить *сандал* та ефірні масла; 2) іноді сандаловим деревом називають кампеш (*кампешеве дерево*).

САНДАРАК [$<$ гр. *sandarake* червоний миш'як] — нахуча густа смола північноафриканського хвойного дерева *Callitris quadrivalvis*; с. іде на виготовлення лаків та політури.

САНДВІЧ [англ. *sandwich*] —

1) бутерброд з двох складених разом скибочок хліба з маслом і якою-небудь закускою (ковбасою, сиром, шинкою, рибою і т. ін.) між ними; 2) * жвава реклама — людина, що несе одночасно два рекламних плакати: один на грудях, другий на спині; принизлива форма використання безробітних, що застосовується в капіталістичних країнах.

САНДРІЛЬЙОНА [фр. Cendrillon < cendre зола] — «золушка» — прізвисько, яке стало в буржуазній літературі загальною назвою для бідної, добродешної і гарної дівчини, від імені героїні відомої казки французького письменника Перро (17 ст.).

САНІРУВАТИ [< лат. sanare лікувати, зціляти] — оздоровляти; робити санацію.

САНИТАР, САНИТАРКА [< лат. sanitas здоров'я] — молодші медичні працівники.

САНИТАРІЯ [< лат. sanitas здоров'я] — сукупність практичних заходів, спрямованих на проведення в життя вимог гігієни.

САНИТАРНИЙ — що відноситься до санітарії.

САНКЦІОНУВАТИ [< лат.; див. санкція] — стверджувати що-небудь своїм авторитетом, дозволяти, схвалювати; визнавати законним, правильним.

САНКЦІЯ [лат. sanctio непорушна постанова < sancire постановляти, робити священним] — 1) затвердження вищою інстанцією якогонебудь акта, яке надає йому сили закону; 2) * схвалення; 3) юрид. частина статті закону, в якій указуються правові наслідки порушення даного закону; 4) с а н к ц і я — в сучасному міжнародному праві — заходи впливу (економічні, фінансові, воєнні) проти держав, що порушили міжнародні договори. Звичайно застосовуються в інтересах великих імперіалістичних держав.

САНКЮЛОТИ [фр. sans-culottes букв. без коротких штанів] — назва революціонерів під час французької буржуазної революції кінця 18 ст., які носили довгі штани з грубої матерії, на відміну від дворян і багатців, які носили короткі оксами-

тові, обшиті мереживом штани (пофранцузькому — к ю л о т).

САНСКРИТ, САНСКРИТСЬКА мова — літературна мова стародавньої і середньовічної Індії. Санскритом написана більша частина класичної, релігійної, наукової староіндійської літератури. До середини 19 ст. санскрит помилково вважали спільним предком індоєвропейських мов.

САНСКРИТОЛОГ [санскрит + гр. logos слово, поняття, вчення] — знавець санскритської мови і літератури.

САНТАЛ — див. сандал.

САНТИ... [< фр. cent сто] — в складних словах означає соту частину якої-небудь основної одиниці мір у метричній системі, напр. сантиметр — 0,01 м.

САНТИГРАМ [фр. centigramme] — сота частина грама.

САНТИМ [фр. centime] — дрібна монета, що дорівнює $\frac{1}{100}$ франка (у Франції, Бельгії та їх колоніях, а також у Люксембургу і Швейцарії); в Швейцарії с. називають іноді р а п (нім. Rappen).

САНТИМЕНТАЛІЗМ, САНТИМЕНТАЛЬНИЙ, САНТИМЕНТИ — див. сентименталізм, сентиментальний, сентименти.

САНТИМЕТР [фр. centimètre] — 1) міра довжини в метричній системі мір; дорівнює одній сотій метра; 2) лінійка, стрічка з нанесеними на неї діленнями на сантиметри (для вимірювання довжини); 3) електростатична одиниця електроємності (1 мікрофарада дорівнює 9. 10⁶ с.м.).

САНТОНІН [< лат. santonica herba сантонська трава < вл. н.] — протиглиний засіб; добувається з квіткового кошиків цитварного (сантонінового) полину.

САПА [фр. sarp] — 1) земляний рив, який роблять для поступового і прикритого наближення до взятій в облогу фортеці або до окопів противника; застосовується в позиційній війні; 2) * т и х о ю с а п о ю — приховано, непомітно.

САПАЖУ [фр. sarajou] — чіпкості мавпи, що живуть у лісах Півд. Америки.

САПЕРИ [фр. sapeurs] — військово-вслужбовці інженерних військ, що виконують різні військово-інженерні роботи: фортифікаційні (споруджування польових укріплень), маскувальні, дорожно-мостові та ін.

САПОНІНИ [< лат. sapo (saponis) мило] — органічні речовини, які є в деяких рослинах; дають з водою багато піни, схожої на мильну; застосовуються в техніці.

САПОНІФІКАЦІЯ [лат. sapo (saponis) мило + facere робити] — омилення, процес розкладу жирів під впливом лугів.

САПРО... [< гр. sapos гнилий] — в складних словах показує, що дані слова відносяться до гнилі, розкладу, напр. *сапрофіти*.

САПРОБИ [сапро... + гр. bios життя] — організми, що живуть у водах, в яких скупчилось багато тваринних або рослинних решток.

САПРОГЕННИ БАКТЕРІЇ [сапро... + гр. genos рід, походження] — бактерії, що спричиняють гниття.

САПРОЛ [сапро... + лат. ol(eum) олія] — суміш *крезолу* з мінеральними мастилами; застосовується для *дезинфекції*.

САПРОЛЕГНІЙОВІ [сапро... + гр. legnon кромка] — грибки, що живуть у воді на мертвих рослинах і тваринах; деякі із сапролегнійових паразитують на рибках.

САПРОПЕЛІТИ — викопні горючі речовини — сапропелітове вугілля (богхеда) і горючі сланці, що утворилися в результаті ущільнення *сапропелю* з домішкою піску та глини. Сапропеліти — цінна сировина для виготовлення штучного палива.

САПРОПЕЛ [сапро... + гр. pelos глина, грязь] — мул, що утворюється з перегнилих рослинних і тваринних решток на дні деяких стоячих водоймищ; при сухій перегонці сапропеліти дають цінні продукти (рідке паливо, дьоготь, пек та ін.).

САПРОФІТИ [сапро... + гр. phytos рослина] — рослини, що живляться за рахунок мертвих частин рослин або трупів тварин (тобто за рахунок готових органічних речовин); сапрофіти трапляються серед багатьох груп рослин, але особливо їх багато серед бактерій і грибів.

САПФІР [гр. sappheiros < стар.-євр. sappir] — синій дорогоцінний камінь, різновидність *корунда*; тепер с. добувають штучно.

САП'ЯН [перс. saxtijan < saxt міцний] — тонка, м'яка забарвлена шкіра з козячих або баранячих шкур; іде на книжкові оправки, на виготовлення взуття, оббивання меблів і т. д.

САРАБАНДА [ісп. zarabanda] — 1) танець іспанського походження, повільного руху у тридольному розмірі; 2) музика до цього танцю.

САРАЦИНИ [< ар. šarqin східні] — 1) відоме в стародавні часи кочове плем'я Аравії; 2) застаріла загальна назва, дана на початку н. е. арабам, яка потім поширилася на турків та мусульман Півн. Африки.

САРДАР — див. *сердар*.

САРДОНІКС [гр. sardonix] — дорогоцінний камінь, різновидність *халцедону*.

САРДОНІЧНИЙ [< лат. risus sardonicus сардонічний сміх (вислів походить, як гадають, від назви острова Сардинії, де росла дуже гірка трава, що спотворювала риси обличчя)] — злобно-насмішкуватий, в'їдливий, дошкульний.

САРЖА [фр. serge, іт. sargia] — тканина з дрібною діагоналлю; вживається гол. ч. на підкладку.

САРКАЗМ [гр. sarkasmos — злоба, ідка, гостродошкульна насмішка].

САРКАСТИЧНИЙ [гр. sarkastikos] — проїнятий *сарказмом*, дошкульно-глузливий.

САРКОДОВІ [< гр. sarx (sarkos) м'ясо] — клас найпростіших (одноклітинних) тварин.

САРКОЛЕМА [гр. sarx (sarkos) м'ясо + lemma шкірка] — *біол.* тонка безструктурна оболонка, яка вкриває поперечносмугасті м'язові волокна.

САРКОМА [< гр. sarkoma нарост м'яса] — злаякісний опух із сполучної тканини.

САРКОСПОРИДИЇ [гр. sarx (sarkos) м'ясо + sporidium сім'ячко] — *зоол.* паразитичні найпростіші тварини з класу споровиків, що живуть у м'язах хребетних тварин (із свійських — у свиней, овець, коней і т. ін.).

САРКОФАГ [гр. *sarkophagos* букв. що пожирає тіло] — за стародавніх часів — кам'яна домовина; пізніше — надгробок у формі кам'яної домовини; масивна домовина, гробниця.

САРОС [гр.] — *астр.* період у 18 років $10\frac{1}{3}$ або $11\frac{1}{3}$ днів повторюваності в одному і тому ж порядку сонячних і місячних затемнень; відомий з найдавніших часів.

САТЕЛІТ [< лат. *satelles* (*satellit*) супутник; слуга; співучасник] — 1) в старовину — озброєний наємник, що супроводив свого господаря; 2) * безвольний виконавець чужої волі, прибічник, спільник; 3) *астр.* супутник планети; напр. Місяць — с. Землі.

САТИНУВАННЯ [< фр. *satiner*] — див. *каландрування*.

САТИР [гр. *satyros*] — 1) в старогрецькій міфології — одно з нижчих божеств, що відзначалося похитливістю; розпущений супутник бога вина і веселощів Діоніса-Вакха; 2) * похитлива, сладострасна людина; 3) рід великих денних метеоритів; 4) рід куриних птахів з Північної Індії.

САТИРА [лат. *satira*] — літературний твір (роман, повість, оповідання, драматична п'еса, фейлетон, байка, вірш), в якому гостро висміюються і осуджуються ганебні явища дійсності; різке викривання.

САТИРИК — письменник, що пише *сатири*.

САТИРИЧНИЙ — що має характер *сатири*; властивий сатири, глумливий, дощкульний-іронічний.

САТИСФАКЦІЯ [лат. *satisfactio*] — *заст.* у феодално-дворянському побуті — задоволення, що дається ображеному в формі поединку, дуелі; **вимагати сатисфакції** — викликати на дуелі.

САТРАП [гр. *satrapēs* < стар.-перс. *satrap*] — 1) у стародавньому Перському царстві — намісник області (сатрапії), що мав необмежену владу; 2) * жорстокий начальник, адміністратор-самодур, деспот.

САТРАПІЯ — край, ввірений управлінню *сатрапа*.

САТУРА [лат. *satura* букв. суміш, мішанина] — перший римський те-

атральний жанр — поєднання діалога, пантоміми, музики й танцю; виконавці — *гістріони*.

САТУРАТОР [< лат. *saturator* насичувач] — 1) прилад для насичення вуглекислотою прохолодних напоїв; прилад для оброблення вуглекислотою цукрового соку (див. *сатурація* 2); 2) *заст.* прилад для живлення горючою сумішшю газових пальників «друмондового світла».

САТУРАЦІЯ [< лат. *saturatio* насичення] — 1) *хім.* насичення; 2) у цукроварінні — хімічне оброблення вуглекислотою цукрового соку для вилучення з нього зайвого вільного ванна.

САТУРН [лат. *Saturnus*] — 1) у староримській міфології — бог часу, посіву і покровитель родючості; 2) *астр.* шоста щодо віддалі від Сонця планета сонячної системи; величиною С. поступається лише перед *Юпітером*; оточений кільцями, що складаються з величезної кількості малюсінких супутників; 3) у алхіміків — назва свинцю.

САТУРНАЛІ [лат. *saturnalia*] — 1) в стародавньому Римі — народне свято після закінчення польових робіт на честь бога родючості і часу Сатурна; свято тривало 7 днів; 2) * безшабашна гуляня, дикий розгул.

САТУРНІЗМ [< вл. н. лат.; див. *сатурн* 3] — хронічне отруєння свинцем.

САФЛОР [нім. *Saflor*] — 1) трав'яна рослина з родини складнопвітких; розводиться в Південній Європі, на півдні СРСР; з насіння добувають жирну харчову й технічну олію; з квіток добувають червону фарбу, тонкі пластинки якої у відбитому світлі мають жовтуватий колір; 2) фарба з квіток цієї рослини.

САФРАНІНИ [< ар.; див. *шафран*] — *тех.* основні барвники, що застосовуються для забарвлення паперу, бавовняних тканин, шерсті, шовку у синюваточервоні кольори.

САФРОЛ [ар. *za'farān* шафран + лат. *ol(eum)* олія] — жовтувата рідина, яка є складовою частиною деяких ефірних масел; застосовується в парфюмерії.

САХАРІМЕТРИ [гр. sakchar цукор + metreō міряю] — оптичні прилади для вимірювання концентрації цукру в розчинах.

САХАРИН [< гр. sakchar цукор] — білий кристалічний порошок, складна органічна сполука, у кількох разів солодша від цукру; при *diabeti* вживають, замість цукру.

САХАРОЗА [< гр.] — *xim.* тростинний або буряковий цукор — вуглевод з групи дисахаридів; міститься в деяких рослинах; використовується як харчовий цукор.

САХАРОМІЦЕТИ [гр. sakchar цукор + mykēs (mykētōs) гриб] — дріжджові грибки — збудники спиртового бродіння.

САШЕ [фр. sachet] — 1) надушена або наповнена ароматичними твердими речовинами подушечка, яку кладуть між білизною для надання їй приємного запаху; 2) маленька сумочка для носових хусток.

СБІР [фр. sbire < іт. sbirgo поліцейський] — 1) спочатку — нижчий прислужник *інквізиції*; 2) згодом — поліцейський стражник в Італії; 3) * зневажлива кличка поліцейського агента.

СВАРАДЖ [< інд. svarāja самоврядування] — самоврядування Індії, лозунг, що виставляли *свараджисти*.

СВАРАДЖІСТИ [інд.] — угодовська партія індійських буржуазних націоналістів, яка вимагала самоврядування в рамках Британської імперії; партія свараджистів фактично розпалася в 1930 р.

СВАСТИКА [санскр.] — знак у формі рівноконечного хреста з загнутими під прямим кутом кінцями, один з релігійних знаків стародавнього культу. Німецькі фашисти зробили свастику своєю емблемою, через що с. є невинним усьому передовому людству символом насильства, нелюдської жорстокості і мракобісся.

СВЕЙТИНГ, СВІТИНГ [< англ. sweating потіння] — «шотогінна система»; надзвичайно тяжка форма експлуатації підприємцями робітників у капіталістичних країнах, особливо робітників, що виконують роботу дома.

СВЕТР [англ. sweater < sweat потіти] — тепла в'язана фуфайка без застібок, з високим загнутим коміром, одягається через голову.

СВИТА [фр. suite] — *геол.* сукупність пластів гірських порід, що залягають один над одним, об'єднаних віком і схожим складом і більш-менш різко відмінних від пластів, що лежать вище і нижче.

СВІНГ [англ. swing] — в боксі — бічний удар з далекої відстані.

СВІТИНГ — див. *свейтинг*.

СГРАФІТО [іт. sgraffito] — спосіб двоколірного декоративного оброблення керамічних виробів зскрібанням у певних місцях кольорового лицьовального шару, яким спочатку була цілком закрита поверхня виробу; застосовується і в стінному живопису.

СЕАНС [фр. séance] — проміжок часу безперервного виконання якоїнебудь справи (позування, показ кінокартини та ін.).

СЕБОРЕЯ [лат. sebum сало + гр. rheō течу] — шкірна хвороба, що характеризується *гіперфункцією* сальних залоз; розрізняють жирну себорею і суху себорею (лупа).

СЕВР, СЕВРСЬКІ вироби [фр. sèvres < вл. н.] — високоякісні дуже гарні фарфорові вироби, що виготовляються у французькому місті Севрі з 1756 р.

СЕГАРСИ [гол.] — дерев'яні або металічні кільця, що вільно ходять по щоглі; до них прив'язують скісні паруси (триселі).

СЕГІДІЛЬЯ [ісп. seguidilla] — іспанська пісня і танець швидкого темпу, у тридольному розмірі.

СЕМЕНТ [< лат. segmentum відрізок] — 1) *мат.* сукупність усіх дійсних чисел (або точок), що лежать між двома даними числами (або точками) *a* і *b*, включаючи ці дані числа (або точки); позначається $[a, b]$ (пор. *інтервал* 4); *п л о с к и й* с. — частина круга, обмежена дугою та її *хордою*; *с ф е р и ч н и й* с. — частина кулі, відділена січною площиною; 2) одна із багатьох однорідних ділянок (члеників, метамерів), з яких складається тіло деяких тварин (напр., дощового черв'яка, багатоніжки та ін.) або з яких скла-

даються окремі органи (напр., хребет).

СЕМГЕНТАЦІЯ [*<* лат.; див. *segment*] — поділ тіла деяких тварин або окремих органів на ряд ділянок — сегментів (пор. *метамерія*).

СЕМГРЕГАЦІЙНИЙ [*<* лат.; див. *segregacia*] — віддільний; відокремлений, відділений.

СЕМГРЕГАЦІЯ [*<* лат. *segregare* відокремлювати, відділяти; видаляти] — 1) відокремлення; в США — відокремлення негрів від білих, один з проявів расистської політики гноблення негрів: заборона жити в одних будинках і навіть в одних частинах міста з білими, відвідувати театри, ресторани, де бувають білі, і т. д.; вид расової *дискримінації*; 2) *тех.* те саме, що й *ліквіація*.

СЕМГАН [фр. *Sedan*] — 1) фортеця у Франції, біля якої під час франко-прусської війни, у вересні 1870 р., в результаті бездарного керівництва капітулювала французька армія на чолі з Наполеоном III; 2) * остаточна поразка.

СЕМГМЕНТАЦІЯ [*<* лат. *sedimentum* осад] — 1) *фіз., гім.* осідання частинок, завислих у рідині або в газі, під впливом сил тяжіння або інших сил, яке відбувається звичайно з дуже невеликою швидкістю; 2) *геол.* процес нагромадження мінеральних відкладів на дні океанів, морів і т. д.

СЕМГЗЕЛЬ — див. *сайзель*.

СЕМГЗОВА олія [*<* ар.] — те саме, що й кунжутова олія (див. *кунжут*).

СЕМГЗОН [фр. *saison*] — 1) пора року; 2) частина року, сприятлива для яких-небудь спеціальних робіт, занять або відпочинку, напр. будівельний, театральний, купальний с.; 3) час досягання плодів якої-небудь рослини, напр. с. винограду.

СЕМГД [ар.] — 1) титул потомків Магомета; 2) в деяких мусульманських державах — титул правителя.

СЕМГМ [польськ. *sejm*] — 1) найвищий орган державної влади в Польській Народній Республіці; 2) парламент у Фінляндії; 3) *іст.* а) назва станово-представницьких інституцій, напр. в колишній Польсько-Литовській державі; б) назва

однієї з палат у буржуазно-поміщицькій Польщі.

СЕМГНЕР [англ. *seiner, seine-boat* *<* seine невід + boat судно] — невелике морське рибальське судно.

СЕМГМІЧНИЙ [*<* гр. *seismos* землетрус] — зв'язаний з явищами землетрусу; що відноситься до землетрусу; с-н і х в і л і — хвилі в земній корі, що виникають внаслідок землетрусів; с-н а розвідка — *геол.* розвідка корисних копалин з допомогою спостереження над поширенням штучно спричинюваних с-них хвиль; с-н і прилади — прилади для реєстрації і вивчення коливань земної кори.

СЕМГМО... [*<* гр. *seismos* землетрус] — в складних словах показує, що дані слова відносяться до землетрусів та підземних поштовхів, напр. *сейсмологія*.

СЕМГМОГРАМА [*сейсмо...* + гр. *gramma* запис] — автоматичний запис коливань ґрунту за допомогою *сейсмографа*; дослідження цього запису дає можливість установити місце і силу землетрусу і зробити ряд наукових висновків про будову земної кори.

СЕМГМОГРАФ [*сейсмо...* + гр. *graphō* пишу] — чутливий прилад для запису і вимірювання коливань земної кори.

СЕМГМОЛОГІЯ [*сейсмо...* + гр. *logos* поняття, вчення] — відділ *геофізики*, що вивчає коливання в земній корі, зокрема — землетруси; с. розробляє також нові методи дослідження будови Землі та методи розвідування корисних копалин.

СЕМГМОМЕТРІЯ [*сейсмо...* + гр. *metreo* міряю] — відділ *сейсмології*, що розробляє методику *сейсмічних* спостережень і прилади для вимірювання сейсмічних коливань.

СЕМГФ [англ. *safe* *буке*, добрий для схову, безпечний] — 1) вогнетривка металічна шафа або ящик, де зберігаються секретні документи, гроші, цінні папери і дорогоцінності; 2) у банку — приміщення (кімната, підвал) з такими шафами або ящиками.

СЕМГАНС [*<* лат. *secans* січний, січна] — *мат.* функція кута, означається *sec*; с. гострого кута

прямокутного трикутника є відношення *гіпотенузи* до *катета*, прилеглого до цього кута.

СЕКАТОР [< лат. *secare* сікти, *різати*] — садові ножиці, якими зрізують гілки дерев, нарізують живці і т. д.

СЕКВЕНЦІЯ [< лат. *sequentia* слідування] — муз. повторення якогонебудь мотиву на різних ступенях висхідної або низхідної гами.

СЕКВЕСТР [лат. *sequestrum*] — 1) *юр.* заборона або обмеження, що накладається державною владою в інтересах держави на користування якимнебудь майном; 2) *мед.* змертвіла ділянка якогонебудь органу (найчастіше кістки).

СЕКВЕСТРАЦІЯ [лат. *sequestratio*] — 1) *юр.* накладання *секвестру* 1; 2) *мед.* утворення *секвестру* 2.

СЕКВЕСТРУВАТИ — накладати *секвестр* 1.

СЕКВО́Я — рід північноамериканських хвойних дерев; деякі з них бувають до 150 м заввишки і належать до найбільш високих рослин; в СРСР розводять у Криму і на Кавказі як декоративні.

СЕКРЕ́Т¹ [фр. *secret* < лат. *secretum*] — 1) таємниця; 2) *військ.* передовий спостережний пост з двох або кількох осіб, укритих від очей противника.

СЕКРЕ́Т² [< лат. *secretus* відокремлений, виділений] — *біол.* речовини, що їх виробляють і виділяють залози зовнішньої *секреції* в організмі людини і тварин (шлунковий сік, слина, кишковий сік і т. ін.).

СЕКРЕТЕ́Р [фр. *secrétaire*] — рід письмового стола, бюро.

СЕКРЕТИ́Н [< лат. *secretio* виділення] — *гормон*, який посилює *секрецію* підшлункової залози; утворюється в слизовій оболонці верхнього відділу тонких кишок.

СЕКРЕ́ЦІЯ [< лат. *secretio* виділення] — *біол.* процес виділення залозами речовин, що в них утворюються; розрізняють: а) *секрецію* зовнішню, коли продукт, вироблений залозою (*секрет*), через вивідну протоку потрапляє в якунебудь порожнину в тваринному організмі або на його поверхню, і б) *секрецію* внутрішню, коли

продукт, утворений залозою (*інкрет*), потрапляє в кров і розноситься нею по всьому організму.

СЕКСАГО́НАЛЬНИЙ [лат. *sex* шість + гр. *gōnia* кут] — шестикутний.

СЕКСТА [< лат. *sexta* шоста] — муз. 1) 6-ий ступінь *діатонічної гамми*; 2) *інтервал* між 1-им і 6-им ступенем.

СЕКСТАКО́РД — муз. *акорд*, що складається з прими (нижнього тону), її *терції* і *сексти* (див.); перше обернення тризвуку.

СЕКСТА́Н (Т) [< лат. *sextans* (*sextantis*) шоста частина] — кутомірний інструмент для астро-навігаційних спостережень; застосовується в мореплаванні і в літаководінні для спостереження висот небесних світил, коли визначають місцеперебування корабля або літака; являє собою $\frac{1}{6}$ круга, з поділом на градуси і з двома дзеркальцями та невеликою трубою. Під час спостережень держать навису в руках.

СЕКСТЕ́Т [нім. *Sextett* < лат. *sex* шість] — муз. 1) тип для шести голосів або інструментів; 2) група з шести виконавців.

СЕКСУА́ЛЬНИЙ [лат. *sexualis*] — статевий, що відноситься до статевого життя.

СЕКТА [< лат. *secta* вчення, школа] — 1) релігійна група, що відкололася від пануючої церкви; 2) * замкнута група, що цурається широких мас.

СЕКТА́НТ — 1) член релігійної *секти*; 2) * вузький *доктринер* (див. *сектантство* 2).

СЕКТА́НТСТВО — 1) сукупність різних релігійних *сект*, що розходяться з офіціальною церковною організацією; 2) * відособленість, замкнутість вузьких груп однодумців (політичних, літературних), відірваних від народу.

СЕКТО́Р [< лат. *sector* що відтинає, відокремлює] — 1) *геом.* п л о с к и й с. — частина площі криволінійної фігури, обмежена двома прямими, що виходять з однієї точки всередині фігури, і дугою між ними; к р у г о в и й с. — частина круга, обмежена дугою кола і двома

радіусами, проведеними до кінців цієї дуги; сферичний с. — тіло, утворене обертанням кругового сектора навколо радіуса круга; 2) частина півкруглого залу, відокремлена проходом; 3) *військ.* ділянка, обмежена радіальними лініями, напр. с. обстрілу, с. спостереження; 4) адміністративний підрозділ, великий відділ установи або організації, який об'єднує роботу менших підрозділів; 5) частина народного господарства, що виділяється за її соціальним характером (напр. у суспільній с. у протижності приватному).

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ [*с. сер.-лат. saecularis* світський] — 1) перетворення церковної і монастирської власності у власність державну; 2) вилучення чого-небудь з церковного, духовного відання і передача світському, цивільному, напр. с. шкільного викладання; 3) звільнення від церковного впливу в громадській і розумовій діяльності, в художній творчості.

СЕКУНДА [*с. лат. secunda* (divisio) другий (поділ градуса)] — 1) *фіз.* основна одиниця часу, що дорівнює $\frac{1}{86\,400}$ частині середньої сонячної доби; дорівнює $\frac{1}{60}$ хвилини; 2) одиниця вимірювання кутів, що дорівнює $\frac{1}{3\,600}$ градуса; 3) *муз.* другий ступінь *діатонічної гами*, а також *інтервал* між двома суміжними ступенями; в оркестрі — другий, вторюючий голос, напр. скрипка-с.; 4) другий зразок переказного векселя.

СЕКУНДАНТ [*с. лат. secundus* другий] — 1) посередник і свідок у кожного з противників на дуелі (дуелянтів); 2) у боксі — особа, що обслуговує боксера до і після бою та в перервах між раундами.

СЕКУНДОМЕТРИСТ [*с. гр. metreo* міряю] — *сп.* особа, що веде за допомогою секундоміра (годинник, що показує до 0,1 секунди) облік часу під час змагань і визначає результат змагань (з бігу тощо).

СЕКЦІЙНИЙ — 1) що відбувається по секціях (див. *секція 1*); 2) що складається з секцій (див.

секція 3); 3) *мед. с.* зал — приміщення для розтину трупів (див. *секція 4*).

СЕКЦІОНЕР — член якої-небудь секції (див. *секція 1*).

СЕКЦІЯ [*с. лат. sectio* розрізання, розділення] — 1) відділ, частина (установи, організації, товариства і т. д.); 2) район у Парижі та інших великих містах Франції під час французької буржуазної революції кінця 18 ст.; 3) *тех.* одна з кількох частин у системі каналів, труб, електричних котушок і т. д. якої-небудь машини або технічної установки, напр. с. котла, радіатора парового опалення та ін.; 4) *мед.* розтин трупа.

СЕЛАДОН [*с. фр. Céladon* — ім'я героя романа д'Юрфе «Астрей» (17 ст.)] — 1) вірний і чутливий залицяльник; гультай; в п'єсах, побудованих на основі цього романа, пастух Селадон з'являється звичайно в сірозеленому одязі; 2) вид фарфорових виробів з блідою сіруватозеленою глазур'ю.

СЕЛАХІЙ [*с. гр. selachia*] — акули, ряд морських хрящових риб.

СЕЛЕКТИВНІСТЬ [*с. лат. selectio* вибір, добір] — вибірність — здатність радіоприймача під час настроювання його на радіостанцію, яку приймають, відгукуватися лише на радіосигнали цієї станції і не відгукуватися на сигнали інших станцій, що передають на хвилях іншої довжини.

СЕЛЕКТИВНИЙ [*с. лат. selectivus* вибірний] — *с. лат. selectivus* (див. *селективність*) — *с. лат. selectivus* — роздільна виімка — роздільне добування кожної із разом залягаючих різних корисних копалин або корисних копалин і пустих порід.

СЕЛЕКТОР [*с. лат. selectio* вибір, добір] — особливий пристрій у телефонному апараті з поляризованими магнітами, який реагує на точно визначені вибрані імпульси електричного струму, що посиляються з розпорядного центра для виклику абонентів; селектори застосовуються в телефонному зв'язку між розпорядним центром і абонентами, апарати яких включені паралельно в одну двопровідну лінію (селекторний зв'язок); за

принципом селекторного зв'язку здійснюється зв'язок на транспорті, диспетчерський зв'язок.

СЕЛЕКЦІЙНИЙ — здобутий в результаті *селекції*; с-на станція — науковий дослідний заклад, де виводяться нові сорти сільськогосподарських рослин або поліпшуються старі сорти.

СЕЛЕКЦІОНЕР — той, що займається *селекцією*.

СЕЛЕКЦІЯ [< лат. *selectio* добір] — наука про вдосконалення існуючих і виведення нових порід тварин і сортів рослин, а також практична діяльність у цих напрямках. Мічурінське вчення озброїло соціалістичне сільське господарство ефективними методами переробки рослинних і тваринних організмів. В основі мічурінського вчення лежить положення про єдність організму і середовища та про успадковуванисть властивостей, що їх набувають рослини й тварини в процесі їх розвитку під впливом змінних умов життя. І. В. Мічурін (1855—1935), крім багатющої теоретичної спадщини, залишив радянському народові понад 300 створених ним першорозрядних сортів плодоягідних культур. На основі мічурінського вчення виведені численні сорти пшениці, ячменю, цукрових буряків, бавовнику та інших зернових і технічних культур, що відзначаються підвищеною врожайністю і поліпшеними якостями. Великих успіхів добились радянські вчені-мічурінці і в галузі селекції тварин (акад. М. Ф. Іванов та ін.). Створено ряд нових високопродуктивних і пристосованих до місцевих умов порід сільськогосподарських тварин. Підвищення рівня агротехніки та поліпшення годівлі і утримання тварин є обов'язковою умовою успішної селекційної роботи в соціалістичному рослинництві і тваринництві. Радянська с., органічно зв'язана з колгоспними і радгоспними агролабораторіями, з племенними розплідниками, з дослідниками-колгоспниками, створює необмежені можливості для підвищення продуктивності соціалістичного сільського господарства.

СЕЛЕН [< гр. *selēnē* місяць] —

хім. елемент, символ Se, порядковий номер 34, ат. вага 78,96; металіод, який відзначається тим, що електропровідність його змінюється залежно від яскравості освітлення; це використовується у фотоелементах, в світлотелеграфії, в астрономії та ін.; застосовується також для знебарвлення і для забарвлення скла.

СЕЛЕНІТ [< гр. *selēnē* місяць] — 1) *мін.* рожевожовтий волокнистий гіпс з шовковистим блиском; 2) уявний житель Місяця (в фантастичних романах).

СЕЛЕНОГРАФІЯ [гр. *selēnē* місяць + *graphō* пишу] — *астр.* опис поверхні Місяця.

СЕЛЕРА [фр. *séleri* — дворічна пряна городня рослина з родини зонтичних; корінь іде в приправу до страв; насіння і листя містять ефірне масло.

СЕЛІТРА [лат. *sal* сіль + гр. *nitron* дуг] — азотнокислі солі *калію, натрію, амонію, барію* та ін.; широко застосовуються в техніці, а також як цінне добриво; *натронна (чільійська) с.* застосовується у виробництві скла і для добування азотної кислоти (застарілий спосіб) та калійної селітри; *калійна с.* застосовується для виготовлення пороху, консервування м'яса, очищення золота й срібла; *амонійова с.* іде на виготовлення вибухових речовин.

СЕЛЬВАСИ [ісп. *selvas*, *мн.* від *selva* ліс] — вологі тропічні ліси Південної Америки, поширені в Амазонській низині.

СЕЛЬСИНН — див. *автосини*.

СЕЛЬФАКТОР [англ. *self-actor* < *self* сам + *actor* діючий] — машина для прядіння (див. *мольмашина*).

СЕМАНТИКА [< гр. *sēmantikos* що позначає] — 1) смислова сторона мови, окремих слів і частин слова; 2) те саме, що й *семасологія*.

СЕМАНТИЧНИЙ [< гр.; див. *семантика*] — смисловий, що стосується значення слова (на відміну від звукової і формальної сторони слова); с-на філософія — реакційна течія сучасної англо-американської суб'єктивно-ідеалістичної філософії, яка підмінює досліджен-

ня об'єктивної дійсності схоластичним «аналізом» слів та їх сполучень; зводить філософію до «логічного синтаксису»; з допомогою фальшивого «семантичного аналізу» філософських і політичних понять і суджень ідеологічні прислужники імперіалізму борються проти наукового матеріалістичного світогляду і проти передових ідей прихильників миру, демократії і соціалізму.

СЕМАСІОЛОГІЯ [гр. *sēmasia* позначення + *logos* поняття, вчення] — відділ мовознавства, що вивчає значення слів та зміни цих значень.

СЕМАФОР [гр. *sēma* знак + *phoros* що несе] — 1) *вазівничн.* колійний *стаціонарний* сигнальний прилад, що подає сигнали різним положенням своїх крил, в умовах поганого видимості доповшюваних ліхтарями; показує машиністові поїзда, чи вільна попереду дільниця колії; 2) *мор. зорова* сигналізація (переговори) між суднами, а також між суднами та береговими сигнальними постами за допомогою прапорців, ліхтарів та інших сигнальних пристроїв.

СЕМЕСТР [< лат. *semestris* півріччя < *sex* шість + *mensis* місяць] — половина навчального року у вищих учбових закладах і технікумах.

СЕМІНАР [< лат. *seminarium* розсадник] — 1) практичні заняття студентів у вищій школі або членів якого-небудь наукового гуртка; слухання та обговорення студентських і аспірантських доповідей або невеликих самостійних досліджень; 2) гурток, що вивчає який-небудь предмет, напр. історію КПРС, діалектичний матеріалізм.

СЕМІНАРИСТ — учень (вихованець) *семінарії*.

СЕМІНАРІЯ [< лат. *seminarium* розсадник] — у дореволюційній Росії — спеціальний середній учбовий заклад (для підготовки духовенства — духовна с., для підготовки народних учителів — учительська с.).

СЕМІОТИКА [< гр. *sēmeiōtikē* < *sēmeion* ознака] — *мед.* наука про ознаки хвороб.

СЕМІТИЧНІ, СЕМІТСЬКІ мови [від біблійного імені Сім — одного з синів міфічного Ноя] — група мов, що включає вавілонську і ас-

сірійську, староврейську, фінікійську, арамейську і сірійську, новосірійські діалекти, зокрема мову айсорів, арабську, стародавню ефіопську (геез), амхарську — мову сучасної Ефіопії (Абіссинії) та деякі інші її мови.

СЕМІТОЛОГІЯ [вл. н. стар.-євр. + гр. *logos* поняття, вчення] — сукупність знань про семітські мови.

СЕН — 1) дрібна монета Корейської Народно-Демократичної Республіки; дорівнює $\frac{1}{100}$ *воли*; 2) дрібна монета Японії; дорівнює $\frac{1}{100}$ *ієни*.

СЕНАТ [лат. *senatus* < *senex* старий, старик] — 1) найвища державна рада в стародавній Римській республіці; 2) в дореволюційній Росії — державна установа, на яку покладався вищий нагляд у справах суду, а також нагляд за точним і однаковим виконанням законів; 3) одна з палат парламенту в ряді країн — в США та ін.

СЕНАТОР — член *сенату*.

СЕН-БЕРНАР, СЕН-БЕРНАРСЬКИЙ собака [від назви монастиря «святого Бернара» (*Saint-Bernard*) в Альпах, де розводили цю породу собак для подавання допомоги подорожнім у горах] — порода великих собак, яких приучено рятувати заметених снігом подорожніх.

СЕНШАЛЬ [фр. *sénéchal*] — *іст.* у Франції спочатку — королівський дворецький, пізніше (великий с.) — головний управитель королівського палацу; назва с. збереглась у Південній Франції (до 1789 р.) за судовими чиновниками.

СЕНСАЦІЙНИЙ — що робить *сенсацію*, розрахований на сенсацію, що викликає пересуди.

СЕНСАЦІЯ [< лат. *sentatio* відчуття] — 1) сильне враження, що його справила на суспільство яка-небудь подія, звістка; 2) подія, відомлення, що викликають шум, збудження, широкий інтерес; галас; в капіталістичних країнах буржуазна преса навмисно викликає сенсацію, щоб таким способом збільшити тираж газет і журналів і відвернути увагу мас від класової боротьби і від правильного розуміння суспільно-політичних подій.

СЕНСИБІЛІЗАТОРИ [*< лат. sensibilis чутливий*] — речовини, що спричиняють збільшення чутливості фотопластинок до деяких кольорових променів.

СЕНСИБІЛІЗАЦІЯ [*< лат. sensibilis чутливий*] — 1) *біол., мед.* підвищення реактивної чутливості органів, їх клітин і тканин; 2) збільшення чутливості фотографічних пластинок до деяких кольорових променів; 3) попереднє хімічне оброблення поверхні металічної пластини, призначеної для виготовлення форми плоского друку.

СЕН-СІМОНІЗМ — вчення французького соціаліста-утопіста Сен-Сімона (1760—1825) та його послідовників (див. *утопічний соціалізм*).

СЕНСИТИВНИЙ [серб.-лат. *sensitivus*] — чутливий.

СЕНСИТОМЕТРІЯ [*< серб.-лат. sensitivus чутливий + гр. metreo міряю*] — вимірювання чутливості фотографічної емульсії, якою вкриті фотопластинки і плівки.

СЕНСОРНИЙ [*< лат. sensus чуття, почуття, відчуття*] — що відчуває, чуттєвий (протилежн. *моторний* 1).

СЕНСУАЛІЗМ [*< лат. sensus відчуття*] — філософське вчення, яке визнає єдиним джерелом пізнання відчуття; якщо відчуття розглядаються як відображення *об'єктивної реальності*, то с. веде до наукових матеріалістичних висновків (див. *матеріалізм*); якщо ж відчуття відриваються від об'єктивної реальності і розглядаються як суто суб'єктивні стани свідомості, то с. веде до хибних, антинаукових висновків — до суб'єктивного *ідеалізму*.

СЕНСУАЛЬНИЙ [лат. *sensualis*] — чуттєвий.

СЕНТЕНЦІОЗНИЙ, СЕНТЕНЦІЙНИЙ [*< лат.; див. сентенція*] — моралізаторський, повчальний; багатий на повчальні вислови.

СЕНТЕНЦІЯ [*< лат. sententia думка, судження*] — 1) вислів морального характеру, мораль; 2) *юр.* присуд, вирок.

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ [*< фр. sentimentalisme чутливість*] — 1) літературна течія 18 і початку 19 століть, яка виникла в Англії і потім поши-

рилася по Європі як протест проти сухості і високопарності *класицизму*; сентименталізм протиставив посованим правам аристократії *нрави дрібної і середньої буржуазії, ремісників, селян*. У творах, прийнятих сентименталізмом, виявлялось співчуття до слабих і гнаних; для сентименталізму характерними є надмірна чутливість, слізливість, солодкуватість; 2) в російській літературі 18 ст. сентименталізм являв собою напрям у дворянській літературі, що ідеалізував життя кріпосного села і критикував буржуазні *нрави*; представник російського сентименталізму — Карамзін («Бідолашна Ліза»); 3) надмірна чутливість, сентиментальне ставлення до чого-небудь.

СЕНТИМЕНТАЛЬНИЙ [фр. *sentimental*] — 1) зв'язаний з *сентименталізмом* у літературі; 2) надмірно чутливий, схильний до надмірних «душевних звірень», нудотно-ніжний.

СЕНТИМЕНТИ [*< фр. sentiment почуття*] — надмірна чутливість.

СЕНЬЮР¹ [фр. *seigneur* *< лат. senior старший*] — при *феодалізмі* — великий земельний власник, який був щодо залежного від нього населення в тій чи іншій мірі носієм судової, адміністративної і політичної влади; великий *феодал*, у васальній залежності від якого були інші феодали.

СЕНЬЮР² [ісп. *señor*] — пан, добродій, господар (в Іспанії).

СЕНЬЮРАТ [*< лат. senior старший*] — система спадкового права, яка оберігає неподільність нерухомого майна; за сеньюратом спадщина цілком переходить до старшого в роді (на відміну від *майорату*, за яким спадкоємцем є старший син у сім'ї).

СЕНЬЮРЕН-КОНВЕНТ [лат. *senior старший + conventus збори*] — 1) збори представників делегацій (груп делегатів окремих областей і т. д.) на з'їзді; с.-к. розв'язує різні організаційні питання: складання кандидатських списків тощо; 2) рада старійшин у парламенті, яка складається з лідерів тих політичних партій, що входять до парламенту.

СЕПАРАТИЗМ [*< лат. separatus відокремлений*] — прагнення відокремитися, відособитися; рух національних меншостей буржуазної держави за відокремлення від державного цілого і за утворення самостійної держави.

СЕПАРАТИЙ [лат. *separatus*] — окремих, відособлений; с. м и р — мир з противником, укладавний державою окремо від своїх союзників, що входять до *коаліції* держав, які ведуть війну.

СЕПАРАТОР [*< лат. separator віддільник*] — 1) апарат для розділення механічною силою рідин (напр., для відокремлення вершків від молока) і сипких тіл (в борошно-мельній справі); 2) *гірн.* апарат для розділення (сортування) різнорідних механічно зв'язаних в руді мінералів з метою збагачення корисної копалини; 3) в нафтовій промисловості — апарат для відокремлення нафтових погонів від конденсованої води; 4) *тех.* частина підшипника кочення, яка служить для встановлення шариків або роликів на однаковій відстані один від одного.

СЕПАРАЦІЯ, СЕПАРУВА́ННЯ [*< лат. separare відокремлювати*] — відокремлення.

СЕПАРУВАТИ [*< лат. separare відокремлювати*] — відокремлювати одні частини складної речовини від інших; очищати одну речовину від іншої (або інших); див. також *сепаратор*.

СЕПІЯ [гр. *sēpia*] — 1) *зоол.* каракатиця, головоногий *моллюск* з ряду десятиногих; 2) *коричнева фарба*, яку виробляє спеціальний орган («чорний мішок») у тілі сепії (каракатиці), а також виготовлювана штучно; застосовується в живопису; 3) малюнок, зроблений *сепією 2*; фото коричневого тону.

СЕПСИС [*< гр. sēpsis гниття*] — тяжке інфекційне захворювання (в розмовній мові — *з а р а ж е н н я к р о в і*), спричинюване різними, частіше гноєтворними, збудниками та їх *токсинами*. У деяких хворих с. супроводиться розвитком гноєків у різних органах і тканинах (див. *септицемія* і *пісмія*).

СЕПТ — родова община в Ірландії.

СЕПТАКО́РД — *муз.* акорд, що складається з прими (основного тону), *терції, квінти* і *септими* (див.).

СЕПТЕТ [нім. *Septett < лат. septem сім*] — *муз.* 1) твір для семи голосів або інструментів; 2) група з семи виконавців.

СЕПТИКА́НК [англ. *septic-tank*] — спеціальний вид басейну для очищення стічних вод.

СЕПТИМА [*< лат. septima сьома*] — *муз.* 1) 7-ий ступінь *діатонічної гамми*; 2) *інтервал* між 4-м і 7-м ступенем.

СЕПТИЦЕ́МІЯ [гр. *sēptikos гнильний + haima кров*] — вид *сепсису*, при якому дегенеративні зміни в органах і тканинах в основному зумовлені *токсинами*, що їх утворюють *мікроби*, і *токсинами*, що утворюються в уражених тканинах.

СЕПТИ́ЧНИЙ [гр. *sēptikos*] — гнильний.

СЕРАДЕ́ЛА [ісп., португ.] — однорічна рослина з родини бобових; в СРСР культивується як кормова рослина, іноді на зелене добриво (див. *сидерація*).

СЕР [англ. *sir*] — 1) звернення до чоловіка в Англії і США; 2) титул баронета в Англії, вживається разом з ім'ям.

СЕРА́ЛЬ [тюрк.] — в країнах Сходу — палац, його внутрішні покої та гарем; зокрема — колишній султанський палац в Константинополі.

СЕРАСКІ́Р [тур.] — в старовину — головнокомандувач турецьких військ; пізніше, в султанській Туреччині, — військовий міністр.

СЕРВАНТ [фр. *servante*] — низький невеликий буфет для зберігання посуду та столової білизни.

СЕРВЕ́Р [англ. *server*] — в тенісі та інших іграх — гравець, що вводить м'яч у гру, робить *сервіс 2*.

СЕРВІ́ [*< лат. servus раб*] — у феодальній Європі — кріпаки; у Франції — найбільш залежний розряд кріпаків, на відміну від *villains* та інших категорій.

СЕРВІ́З [фр. *service*] — повний набір столового або чайного посуду.

СЕРВІ́ЛІЗМ [*< лат. servilis рабський*] — рабство, прислужництво; рабська догідливість.

СЕРВІЛЬНИЙ [лат. *servilis*] — раболіпний, по-рабському догідливий.

СЕРВІРІВКА ¹ [< фр.; див. *servirувати*] — обставлення стола до обіду, вечері та ін., а також процес накривання стола.

СЕРВІРІВКА ² [< англ.; див. *servirувати*] — те саме, що й *сервіс* 2.

СЕРВІРУВАТИ [англ. *serve*] — *сп.* подавати (ударяти) м'яч (в тенісі та ін.; див. *сервіс* 2).

СЕРВІРУВАТИ [фр. *servir*] — накривати стіл.

СЕРВІС [англ. *service*] — 1) обслуговування; 2) *сп.* в тенісі та інших іграх — подача м'яча, тобто удар, яким гравець вводить м'яч у гру.

СЕРВІТУТ, СЕРВІТУТНЕ право [< лат. *servitus* (*servitutis*) обов'язок, зобов'язання, повинність] — 1) *юр.* в античному, феодальному і капіталістичному суспільствах — право користування чужим майном у певних межах (напр., право проходу, проїзду, проведення канав і т. д. через чужу сусідню ділянку землі) або право на обмеження власника у певному відношенні (напр., заборона прорубувати в будинку вікно в чужий двір і т. ін.); 2) *сервітут* міжнародний — обмеження суверенітету однієї держави над якою-небудь територією на користь іншої держави або інших держав.

СЕРВОКОМПЕНСАТОР [англ. *servo-compensator*] — ав. пристрій, який полегшує пілотові повертання руля літака зменшенням необхідного тиску на рукоятку.

СЕРВОМОТОР [англ. *servo-motor*] — 1) електродвигун, який обслуговує потреби електростанції, напр. приводить у рух регулятор або перемикач; 2) механізм або допоміжний двигун, за допомогою якого регулятор парової турбіни або іншого двигуна діє на розподільні прилади.

СЕРДАР, САРДАР [перс.] — 1) начальник місцевих феодально-поміщицьких збройних сил в Ірані; 2) головнокомандувач військових сил у султанській Туреччині.

СЕРДАНЬОК [< гр. *sardonax sardonis*] — напівдорогоцінний камінь

червоного і бурого кольору, різновидність *халцедону*.

СЕРЕНАДА [фр. *sérénade* < іт. *serenata* вечірня пісня] — 1) в поезії середньовічних трубадурів — привітальна вечірня пісня, що виконувалася на вільному повітрі; 2) в Італії і Іспанії с. набула характеру пісні па честь коханої; виконувалась під акомпанемент струнного інструмента; 3) музичний твір у вільній формі, що має характер такої пісні.

СЕРЖАНТ [фр. *sergent*] — 1) військове звання молодшого командного складу Збройних Сил СРСР (перше звання — молодший с., далі по старшинству — старший с.); 2) особа молодшого начальницького складу у деяких зарубіжних арміях.

СЕРІАР — кам'янисті пустині в Сахарі; поверхня їх характеризується відсутністю піску і наявністю шибеню з важких порід (кремій, халцедон).

СЕРІЙНИЙ — виготовлюваний *серіями*, за певним *стандартом*.

СЕРІЯ [< лат. *series* ряд] — група або ряд предметів, цілком однорідних або з сильною ознакою, яка їх об'єднує; послідовний ряд чого-небудь.

СЕРОЗНИЙ [< лат. *serum* сироватка] — сироватковий — що схожий на сироватку крові і походить з неї, напр. серозний випіт при запаленні; с-н а оболонка — в *ембріології* — зовнішня оболонка зародка ссавців, яка безпосередньо прилягає до яйцевої оболонки; в *анатомії* — тонкі оболонки з одношарового *ендотелію*, які вистилають навколосерцеву, плевральну, черевну порожнину, а також органи, що в них містяться; с-н і залози — залози ротової порожнини, які виділяють серозний або білковий секрет (див. *секрет* 2).

СЕРОЛОГІЯ [лат. *serum* сироватка + гр. *logos* поняття, вчення] — вчення про кров'яну сироватку.

СЕРОТЕРАПІЯ [лат. *serum* сироватка + *terapia*] — лікування заразних хвороб сироватками, здобутими з крові штучно імунізованих тварин (див. *імунізувати*).

СЕРПАНТИН [фр. *serpentine* < *serpent* змія] — клубки вузької різ-

нобарвної паперової стрічки, що їх кидають серед танцюючих під час балу, маскараду або карнавалу.

СЕРПЕНТИН [*лат. serpens* — зміїний] — зміїювик — мінерал, магнійовий *силікат* зеленого кольору; волокнисті різновидності серпентину — *хризотил* і *азбест*.

СЕРСО [*фр. serceau* обруч] — 1) гра, яка полягає в перекиданні двома або чотирма гравцями обруча за допомогою паличок; 2) самий обруч.

СЕРТИФІКАТ [*фр. certificat* < *certum* вірно + *facere* робити] — 1) посвідчення, письмова посвідка; 2) позичкове фінансове зобов'язання державних органів; 3) назва білетів особливого виду державних позик.

СЕРУМ [*лат. serum* сироватка] — сироватка крові.

СЕСІЯ [*лат. sessio* сидіння] — період роботи, засідань представницьких органів, суду, наукових закладів, товариств, робота яких відбувається періодично, напр. с. Верховної Ради СРСР, виїзна с. суду, екзаменаційна с.

СЕСТЕРЦІЙ [*лат. sestertius*] — староримська дрібна срібна, а в епоху імперії — мідна монета.

СЕТ [*англ. set*] — партія гри в теніс.

СЕТЕР [*англ. setter*] — порода довшошерстих лягавих собак.

СЕТЛЬМЕНТ [*англ. settlement* поселення] — в напівоколоніальних країнах — спеціальні райони міста для підданих капіталістичних держав; управляються в силу нерівноправних договорів не місцевою владою, а адміністрацією відповідної імперіалістичної держави. Корінному населенню здебільшого заборонено навіть входити в той чи інший с.

СЕЦЕСІЯ [*лат. secessio*] — відпадання, відокремлення, відділення, відступництво.

СІБАРИТ [*вл. н. гр.*] — людина, що живе в розкоші і неробстві, багатий нероба і дармоїд (за назвою старогрецької колонії у Півд. Італії — Сібаріс, в якій життя панівного експлуаторського класу відзначалося розкішною і неробством).

СІБІЛА — див. *Сивіла*.

СИБІЛЯНТИ [*лат. sibilans* (*sibilantis*) свистячий] — *лнгов.* передньоязичні *фррикативні* приголосні — свистячі й шиплячі (с, з, ш, ж).

СИВАПІТЕК [*вл. н. санскр. Siva* + *гр. pithēkos* мавпа] — викопна людиноподібна мавпа, близька до предкової форми людини; рештки знайдено в Індії.

СИВАТЕРІЙ [*вл. н. санскр. Siva* + *гр. thērion* звір] — викопна велика жуйна копитна тварина третинного періоду, споріднена з сучасними жирафами.

СІВІЛА [*лат. sibylla* пророцця] — у стародавніх греків і римлян — віщунка, жінка, яка провіщає майбутнє, ворожка.

СИГАРА [*фр. cigare* < *ісп. cigarro*] — щільно скручені і склеєні трубочкою листки тютюну для куріння.

СИГЛЯРІЙ [*лат. sigillum* печатка, відпечаток, відбиток] — деревовидні викопні плаунові рослини кам'яновугільного періоду.

СИГМА [буква грецького алфавіту Σ , σ , ς , яка позначає звук «с»] — у математиці велика сигма (Σ) позначає знак суми.

СИГНАЛ [нім. Signal < *лат. signum* знак] — 1) умовний зоровий або звуковий знак для передачі розпоряджень, відомостей і т. ін. на віддалі, напр. звук сирени як знак повітряної тривоги; 2) споруда (звичайно дерев'яна або розбірна з металічних труб), яку ставлять при геодезичних роботах у вершинах трикутників, розбитих на поверхні землі (див. *триангуляція*).

СИГНАЛІЗАЦІЯ — 1) передача умовних (сигнальних) знаків на віддалі; 2) сукупність, система *сигналів*, де-небудь застосовуваних.

СИГНАЛІЗУВАТИ — подавати *сигнали*; повідомляти сигналом; * попереджати, заздалегідь повідомляти, застерігати від чого-небудь.

СИГНАТУРА [*сер.-лат. signatura* < *signare* позначати, вказувати] — 1) копія рецепта лікаря, яку додає аптека до ліків; 2) порядковий номер кожного друкованого аркуша книги, що ставиться на першій і третій його сторінках для орієнтування при брошурувальних роботах.

СИГУРА́НЦА [рум. *siguranța*] — охрaнка, політична поліція в колишній монархічній Румунії.

СИДЕРА́ЦІЯ [< лат.] — система зеленого добрива, що ґрунтується на зaорюванні в зеленому вигляді деяких рослин, які збагачують ґрунт на азот та органічні речовини. Для сидерації використовують бобові рослини (люпин, сераделу, донник та ін.).

СИДЕ́РИТ [гр. *siderites* < *sideros* залізо] — мін. залізний шпат, або шпатовий залізняк, за хім. складом — вуглекисле залізо; одна з різновидностей залізних руд.

СИДЕ́РИЧНИЙ [< лат. *sidus* (sideris) зоря] — зоряний; с. м і с я ц ь — відрізок часу, за який Місяць робить повний оборот на небі, повертаючись до тих самих зір (дорівнює 27,32 доби).

СИДЕ́РОЛІТ [гр. *sideros* залізо + *lithos* камінь] — залізний *метеорит*, який складається з заліза з включенням деяких сполук, напр. сірчастих.

СИДЕ́РОСТАТ [лат. *sidus* (sideris) зоря + гр. *statos* що стоїть, стоячий] — *астр.* прилад з рухомих дзеркалом, рух якого відповідає добовому (видимому) рухові небозводу так, що промінь від спостережуваного світила, відбитий цим дзеркалом, не змінює свого напрямку.

СИДР [фр. *cidre*] — яблучне вино, здобуване бродінням яблучного соку.

СИЗА́ЛЬ — див. *сайзель*.

СИЗИ́ГІЯ [< гр. *syzygia* спряження] — моменти нового і повного місяця; з ними зв'язані особливо великі припливи біля берегів відкритих морів і океанів (с и з и г і й н і п р и п л и в и).

СИКА́ТИВ [< гр. *siccativus* висушуючий] — речовина, яка сприяє швидкому висиханню масел, фарб і лаків.

СИКОМО́Р [< гр. *sykomoros* смоковниця] — 1) біблійна смоковниця, дерево з родини шовковичних з істівними, схожими на фіги плодами та з міцною деревиною, з якої в стародавньому Єгипті робили домовини для мумій; 2) платан, явір.

СИКО́ФАНТ [гр. *sykophantēs*] — 1) в стародавніх Афінах — професіо-

нальний донощик і шпигун; 2) вид хижого жука зеленого забарвлення; водиться в Середній Європі.

СИЛІКАГЕ́ЛЬ [лат. *silex* (silicis) кремій + *гель*] — пориста біла маса, складом — двоокис кремнію; має велику адсорбційну (вбирну) здатність; широко використовується в хімічній промисловості для сушіння й очищення газів, масел, нафтових продуктів тощо.

СИЛІКА́ТИ [< лат. *silex* (silicis) кремій] — дуже поширені мінерали, природні солі різних кислот кремнію; до них належать польові шпати, рогові обманки, слюди тощо; с. застосовуються в металургії, при виготовленні вогнетривів, скла, будівельних та інших матеріалів. Штучні с. у вигляді скла, фарфору, кераміки та ін. широко застосовуються в техніці.

СИЛІКА́ТУВА́ННЯ [< лат.; див. *силікати*] — насичування розчинним склом (силікатом натрію) полотно шосе, щоб зменшити знос нетривкої кам'яної породи, з якої збудовано шосе.

СИЛІКО́З [хронічне захворювання легень; спричиняється тривалим вдиханням кремнистого (кварцового, пісковикового) пилу; характеризується розростанням сполучної тканини в легенях.

СИЛІКО́ЛЬ [лат. *silex* (silicis) кремій + *ol(eum)* олія] — сплав кремнію з невеликою кількістю домішок заліза, алюмінію та ін.; застосовується при виготовленні сплавів кольорових металів, що містять кремій.

СИЛІ́ЦІЯ [лат. *silex* (silicis)] — див. *кремій*.

СИЛА́БИЧНИЙ [гр. *syllabikos*] — складовий; с-н і вірші — вірші, вимірювані за кількістю складів (довгота і наголос не беруться до уваги); с-н е вірш у а н н я і с н у х в багатьох європейських мовах (франц., польськ., сербськ. та ін.); в Росії воно було прийняте в кінці 17 ст. і на початку 18 ст. (Полонський, Кантемір та ін.), але було витіснене *силлабо-тонічним* віршуванням.

СИЛА́БО-ТОНІ́КА — див. *силлабо-тонічне* віршування.

СИЛАБО-ТОНИЧНЕ віршування [гр. *syllabē* склад + *тонічний*] — система віршування, при якій будова вірша визначається кількістю складів і розміщенням наголосів; ця система є найбільш прийнятою в російській поезії з 18 ст. (Тредьяковський, Ломоносов) до наших днів.

СИЛІМАНІТ — мінерал, силікат алюмінію; застосовується для виготовлення високовогнетривких керамічних виробів.

СИЛОГІЗМ [гр. *sylogismos*] — дедуктивний логічний умовивід (див. *дедукція*), який складається з двох посылок (великої і малої) і висновку (напр., всі чотирикутники мають чотири сторони, квадрат — чотирикутник, отже, квадрат має чотири сторони).

СИЛОГІСТИКА [*<* гр. *sylogistikos* що робить умовивід] — 1) частина формальної логіки, вчення про *силлогізми*; 2) * в іронічному значенні — пусті, безпредметні загальні міркування, те саме, що й *схолоastica* 2.

СИЛОКСИД [лат. *sil(ex)* кремій + гр. *оxys* кислий] — сорт кварцового скла; застосовується переважно для виготовлення хімічного посуду.

СИЛОС [ісп. *silo*, мн. *silos*] — корм, здобутий в результаті заквашування зеленої маси рослин в спеціальних силосних спорудах (ямах, ровах, баштах), які теж іноді називають силосами. В основі силосування лежить консервування продуктів молочною кислотою, що виділяється.

СИЛОСУВАННЯ — спосіб заготівлі і зберігання корму для худоби в силосних спорудах (баштах, ямах).

СИЛУМІН [лат. *sil(ex)* кремій + *алюміній*] — сплав алюмінію і кремнію (силіцію), що має кислототривкість, високі ливарні якості; дуже стійкий проти *корозії*; застосовується для виготовлення хімічної апаратури, в машинобудуванні (колеса, втулки та ін.).

СИЛУРІЙСЬКИЙ період [*<* вл. н.] — *геол.* другий період *палеозойської ери*; в силурійському

періоді стали розвиватися морські безхребетні (трилобіти, граптоліти та ін.); вперше появляються хребетні (панцирні і хрящові риби); появляються перші наземні рослини (папороти, плаунові); назва походить від назви силурів, найдавніших жителів Уельсу.

СИЛУЕТ [фр. *silhouette* — від імені франц. міністра 18 ст. Е. де-Силуета, на якого було намальовано карикатуру у вигляді тіньового профілю] — 1) обрис, *абрис* предмета; 2) темне на світлому фоні або навпаки — одноколірне площинне зображення людини, предмета, намальоване або вирізане з паперу, фанери, тканини і т. ін.

СИЛЬВІН [фр. *sylvine*] — мінерал, хлористий калій, схожий виглядом на кам'яну сіль, але гіркий на смак; застосовується в хімічній промисловості; у сільському господарстві використовується як калійне добриво.

СИЛЬФІ, СИЛЬФІДИ [фр. *sylphe, sulphide, одн.*] — 1) в середньовічних повір'ях, у алхіміків — духи повітря, міфічні легкі повітряні істоти чоловічого й жіночого роду, які уособлювали стихію повітря; 2) *зоол.* сільфіди, мертвотні — родина в ряду жуків, що живляться трупами; представник — жук-могилищик.

СИМБІОЗ [*<* гр. *symbiōsis* співжиття] — *біол.* співжиття організмів різних видів, яке дає їм взаємну користь, напр. гриб і водорость, які утворюють разом лишайник.

СИМБІОНТ [*<* гр. *symbiōn* (*symbiontos*) що живе вкупі] — один із учасників *симбіозу*.

СИМВОЛ [гр. *symbolon*] — 1) у стародавніх греків — умовний речовий розпізнавальний знак для членів певної суспільної групи, таємного товариства і т. ін.; 2) речовий або умовний (графічний, звуковий) знак, що позначає або нагадує яке-небудь поняття; образ, що втілює яку-небудь ідею; 3) *філ.* теорія символів — те саме, що й теорія ієрогліфів (див. *ієрогліфи* 3); 4) хімічний знак — скорочене позначення латинської

назви хімічного елемента, напр. Na (натрій), N (азот), U (уран) і т. д.

СИМВОЛІЗАЦІЯ — позначення за допомогою умовних знаків — *символів*; умовне позначення.

СИМВОЛІЗМ [фр. *symbolisme* < гр.; див. *символ*] — реакційна, запевнича тенденція в мистецтві і літературі Зах. Європи наприкінці 19 ст.; в Росії с. виник у 2-ій половині 90-х рр. 19 ст. і виявляв настрій буржуазно-дворянської інтелігенції, наляканої революцією, що насувалася. С. виступав з проповіддю аполітизму, «мистецтва для мистецтва», містицизму, індивідуалізму, розвиваючи теорію символу як основи мистецтва (символ символісти визначали як відображення «потойбічного» в мистецтві).

СИМВОЛІЗУВАТИ — 1) зображати за допомогою *символів*; втілювати в символах; 2) бути символом.

СИМВОЛІКА — 1) вираження ідей, понять або почуттів за допомогою умовних знаків (*символів*); 2) сукупність символів.

СИМВОЛІСТ — прихильник, послідовник *символізму*.

СИМВОЛІЧНА ЛОГІКА — те саме, що й *логістика* 1.

СИМЕНТАЛІЗАЦІЯ — поліпшення місцевих порід великої рогатої худоби гібридизацією з *сиренгальською худобою*.

СИМЕНТАЛЬСЬКА х у д о б а [

СИМЕТРИЧНИЙ — 1) що має *симетрію*; 2) *мат. с-ні функції* — *функції* від кількох змінних, які не міняють свого значення від будь-яких перестановок цих змінних.

СИМЕТРІЯ [гр. *symmetria*] — 1) гармонія, розмірність; 2) *мат.* таке розміщення точок відносно прямої (осі *симетрії*) або площини (площини *симетрії*), коли кожні дві точки, що

лежать на одному перпендикулярі до цієї прямої або до цієї площини, знаходяться від них на однаковій віддалі; 3) *біол.* правильне розміщення однойменних частин тіла або органів відносно якоїсь осі або площини; 4) у *кристалографії*: центр *симетрії* — точка в середині кристала, відносно якої будь-яка точка кристала має іншу відповідну їй точку, що лежить на тій самій віддалі від центра в протилежному напрямі; лінія *симетрії* — лінія, при поверненні навколо якої на певний кут кристал займає положення, однакове з попереднім; площина *симетрії* — площина, відносно якої одна половина кристала є дзеркальним відображенням другої.

СИМОНІЯ [

СИМПАТИЗУВАТИ — мати почуття *симпатії* до кого-небудь, до чого-небудь, почувати прихильність.

СИМПАТИЧНА нервова система — частина *вегетативної нервової системи*; бере участь у регуляції діяльності організму; по її волокнах з центральної нервової системи проводяться імпульси, що викликають звуження судин, посилення і прискорення серцебиття, виділення поту і т. д.

СИМПАТИЧНЕ ч о р н и л о — безбарвне чорнило; написане ним можна побачити тільки після нагрівання або змочування речовиною певного хімічного складу.

СИМПАТИЧНИЙ — що викликає *симпатію*, привертає до себе; присимий, привабливий.

СИМПАТІЯ [sympatheia жаль, співчуття] — потяг, співчуття, внутрішня прихильність до кого- або до чого-небудь.

СИМПЛЕКС [англ. *simplex букв.* простий] — найпростіша система телеграфної передачі, при якій по проводах може проводитися одночасно лише одна передача в одному напрямі.

СИМПЛОКА [symplokē сплетіння] — стилістична фігура,

яка полягає в тому, що два відрізки мови мають схожі початки і закінчення; приклад: «Чи ти мене не знав, чи ти себе не знав?».

СИМПТОМ [*<* гр. *symptomata* збіг] — ознака якого-небудь явища, напр. хвороби.

СИМПТОМАТИКА — *мед.* вчення про *симптоми*, про ознаки захворювань.

СИМПТОМАТИЧНИЙ — основний на зовнішніх ознаках; що є *симптомом*, показовий; с-н е л і-к у в а н н я — лікування, спрямоване на усунення ознак (*симптомів*) хвороби, а не на основну причину її.

СИМУЛОВАТИ [лат. *simulare*] — прикидатися, створювати хибне уявлення про наявність чого-небудь, напр. с. хворобу.

СИМУЛЯНТ [лат. *simulans (simulantis)*] — що удає, прикидається (див. *симуляція*).

СИМУЛЯЦІЯ, СИМУЛЮВАННЯ [лат. *simulatio*] — удавання, хибне зображення дійсності, щоб ввести в оману, напр. с. людиною хвороби, якої в неї немає.

СИМУЛЬТАННІСТЬ [*<* фр. *simultané* одночасний *<* лат. *simul* разом, спільно] — у середньовічному театрі — одночасне встановлення на сценічній площадці всіх місць дії, необхідних для даної вистави.

СИМФІЗ [*<* гр. *symphysis* зрощування] — *анат.* сполучення (напіврухоме) двох кісток за допомогою шару хряща; зокрема лобкове зрощення.

СИМФОНІЄТА, СИМФОНЬЄТА — маленька *симфонія*.

СИМФОНІЗМ — *симфонічне* містество, симфонічний стиль.

СИМФОНІЧНИЙ [*<* гр. *symphōnos* співзвучний] — зв'язаний з музичною формою *симфонії*; с. о р к е с т р — оркестр, що об'єднує виконавців на смичкових (скрипки, альти, віолончелі, контрабаси), дерев'яних духових (флейти, гобої, кларнети, фаготи), мідних духових (труби, валторни, тромбони, туби) і ударних інструментах; у великих с-них оркестрах вводять також арфу, роль, челесту та ін.

СИМФОНІЯ [гр. *symphōnia*] — 1) співзвучність, гармонія звуків; 2) соната для оркестру; великий оркестровий твір; складається звичайно з 3—4 частин, що відрізняються одна від одної характером музики й темпом.

СИНАГОГА [*<* гр. *synagōgē* збори] — молитовний дім, храм у євреїв.

СИНАНТРОП [сер.-лат. *Sina* Китай + гр. *anthrōpos* людина] — найдавніша викопна людина, типом близька до *питекантропа*; рештки синантропа знайдено в Китаї, коло Пекіна.

СИНГАРМОНІЗМ [гр. *syn* разом + *harmonia* зв'язок, співзвучність] — *лінгв.* явище (гол. ч. у тюркських мовах), яке полягає в тому, що голосним кореня якого-небудь слова визначається характер дальших голосних в афіксах цього самого слова, напр. у турецькій мові: *oda* кімната, *odalar* кімнати, *ev* будинок, *evler* будинки.

СИНГЕНЕТИЧНИЙ [гр. *syn* разом + *genetikos* що стосується походження] — *геол.* що утворився одночасно, напр. с-на рудна жила, що утворилася одночасно з породами, в яких вона міститься.

СИНГЛ [англ. *single game*] — *сп.* гра у *теніс*, коли з кожної сторони виступає по одному учаснику.

СИНГОНІЯ [гр. *syn* разом + *gōnia* кут] — в *кристалографії* — система кристалів, група видів симетрії, до якої входять кристали, що мають схожі геометричні константи. Всього є сім сингоній (систем): *триклинна, моноклінна, ромбічна, тетрагональна, тригональна, гексагональна і кубічна*.

СИНДАКТИЛІЯ [гр. *syn* разом, з + *daktylos* палець] — *анат.* поше або часткове зрощення пальців, що спостерігається у деяких тварин як нормальне явище, у людини — як *патологічне*.

СИНДЕСМÓЗ [*<* гр. *syndesmos* зв'язка] — *анат.* сполучення кісток між собою зв'язками.

СИНДЕСМОЛОГІЯ [гр. *syndesmos* зв'язка + *logos* поняття, вчення] — відділ *анатомії*, що вивчає сполу-

чення між кістками (суглоби, зв'язки, сухожилля).

СИНДЕТИКОН [< гр. syndetikon зв'язуюче, скріплююче] — назва різних рідких клейових речовин, напр. рідкого риб'ячого клею.

СИНДИК [гр. syndikos] — 1) у стародавній Греції — оборонець у суді; 2) в Італії до 1928 р. — виборний глава общинного самоврядування; 3) в деяких країнах Західної Європи — представник якої-небудь установи, общини або корпорації, уиновноважений вести справи.

СИНДИКАЛІЗМ [див. *синдикат* 3] — ворожа марксистові дрібно-буржуазна течія в робітничому русі (у Франції, Італії, Іспанії та ін.); негативно ставиться до всякої держави, в тому числі до пролетарської держави, до диктатури пролетаріату. С. проти участі профспілок у політичній боротьбі, вважаючи тільки професійний рух і економічну боротьбу — бойкот, саботаж, страйк — необхідною формою боротьби робітничого класу. С. заперечує необхідність партії робітничого класу і додержується анархістських настанов (див. *анархо-синдикалізм*).

СИНДИКАЛІСТ — прихильник *синдикалізму*.

СИНДИКАТ [< гр. syndikos діючий спільно] — 1) у капіталістичних країнах — вид монополістичного об'єднання підприємців з метою обмежити конкуренцію, підвищити ціни, збільшити прибутки; с. бере на себе продаж товарів синдикованих підприємств, позбавляючи їх комерційної самостійності (див. *монополії капіталістичні*); 2) в СРСР синдикатами називались організації, створені в перший період непу, які об'єднували групи трестів, що виробляли однорідну продукцію, для оптового збуту цієї продукції, для закупки сировини, планування торгових операцій; 3) назва професійної спілки у Франції та інших романських країнах.

СИНДИКУВАТИ — об'єднувати підприємства в *синдикати*.

СИНДРОМ [< гр. syndromē збіг] — мед. сполучення ознак (симптомів), характерне для якої-небудь хвороби.

СИНЕДРИОН [< гр. synedrion збо-

ри, рада] — 1) рада старійшин у стародавній Іудеї, до падіння Єрусалима, яка виконувала функції не тільки вищої релігійної установи у євреїв, але й урядової та судової.

СИНЕКДОХА [гр. synekdoche] — вид *метонімії*, стилістичний зворот, який полягає у вживанні більшого замість меншого, цілого замість частини, загального замість часткового, напр.: «оборона вимагає виправдання підсудного» (замість «оборонець»), або навпаки — меншого замість більшого і т. д., напр.: «до нього й птах не летить і звір не йде» (замість «птахи», «звірі»).

СИНЕКУРА [< лат. sine cura без клопоту, без турботи] — добре оплачувана посада, яка не потребує ніякої праці.

СИНЕМАТОГРАФ [фр. cinématographe] — застаріла назва кінематографа, кіно.

СИНЕРГЕТИ, СИНЕРГІСТИ [< гр. synergētēs співробітник] — органи (м'язи), що діють в одному і тому ж напрямі.

СИНЕРГІЯ, СИНЕРГІЗМ [гр. synergēia] — співдружжя (спільна) дія двох або кількох органів (м'язів) або *агентів*² в одному і тому ж напрямі.

СИНКЛІНАЛЬ [< гр. synkliniai схили протилежних гір] — геол. вгнута коритоподібна складка пластів земної кори, звернена опуклістю вниз.

СИНКЛІТ [гр. synklētōs] — 1) в стародавній Греції — збори вищих сановників; 2) * *ірон.* збори, зборище.

СИНКОПА [< гр. synkopē скорочення] — 1) муз. ритмічна фігура, яка дає відхилення від даного *метру*² перенесенням наголосу з сильного часу на слабкий; 2) *лінгв.* убавлення звука в середині слова, напр. лат. disciplina з discipulina; 3) *мед.* глибока непритомність, спричинена раптовим заепаном серцевої діяльності.

СИНКРЕТИЗМ [< гр. synkrē-tismos з'єднання, сполучення] — 1) злитність, нерозчленованість, яка характеризує первісний, нерозвинений стан, напр. с. первісного мистецтва, в якому танець, спів та музика існували спільно, нерозчле-

новано; 2) у філософії — різновидність *еклектизму*; поєднання різних, суперечливих поглядів, несполучених один з одним.

СИНОВІЯ [сер.-лат. *synovia*] — рідина в порожнині суглобів (синовіальна рідина), яка змащує їх.

СИНОД [< гр. *synodos* збори] — 1) установа, яка замінила за Петра I управління патріарха; тепер — дощадний орган при патріарху руської православної церкви; 2) у протестантських церквах — збори духовних і світських осіб для розв'язання церковних справ.

СИНОДАЛЬНИЙ — що відноситься до *синоду*, виходить від нього, підпорядкований йому.

СИНОДІЧНИЙ [< гр. *synodos* сполучення, з'єднання] — *астр.* що відноситься до видимого на небі розміщення небесного тіла відносно Сонця; *с.* місяць — проміжок часу між послідовними однойменними фазами Місяця; становить 29,53 доби; *с.* період обертання планети дорівнює проміжковій часу між двома послідовними однойменними *конфігураціями*.

СИНОЙКІЗМ [гр. *synoikismos*] — в 9—8 ст. до н. е. — об'єднання всіх незалежних областей Аттики навколо Афін.

СИНОЛОГ — спеціаліст з *синології*.

СИНОЛОГІЯ [сер.-лат. *Sina* Китай + гр. *logos* поняття, вчення] — наука про китайську мову, про літературу, історію і культуру Китаю.

СИНОНИМИ [< гр. *synonymos* однойменний] — слова, різні звуковою формою, але тотожні або дуже близькі значенням, вживані для розрізнення тих чи інших слів (або стильових) відтінків, напр.: «люб» і «чоло», «хоробрий» і «відважний», «шлях» і «дорога».

СИНОНІМІКА — 1) відділ *лексикології*, що вивчає *синоніми*; 2) сукупність синонімів у даній мові.

СИНОНІМІЯ [< гр. *synonymia* однойменність] — 1) те саме, що й *синоніміка*; 2) риторичний прийом, який полягає у вживанні *синонімів* поряд або на близькій віддалі один від одного.

СИНОПСИС [< гр. *synopsis* огляд] — загальний огляд; звід; збір-

ник статей різних авторів з одного якого-небудь предмета; збірник різних матеріалів з одного й того ж питання.

СИНОПТИК — метеоролог, спеціаліст, який дає *прогнози* погоди на підставі *синоптичних карт*.

СИНОПТИКА [< гр. *synoptikos* оглядний] — синоптична метеорологія — наука про погоду і її завбачення.

СИНОПТИЧНИЙ [< гр. *synoptikos* оглядний] — зведений; оглядальний; що дає огляд усіх частин складного цілого; *с-ні таблиці* — таблиці, на яких позначено одночасно дані різного роду для більш наочного їх огляду; *с-ні карти* — географічні карти, на які нанесено результати спостережень над різними елементами погоди, зроблених одночасно в різних місцевостях; служать для завбачення погоди на 1—2 дні.

СИНОСТОЗ [гр. *syn* разом + *osteon* кістка] — *анат.* нерухоме сполучення кісток проміжною тканиною, яка костеніє.

СИНТАГМА [гр. *syntagma* *бука.* щось сполучене] — *лінгв.* 1) цільна синтаксична інтонаційно-смысловая одиниця (слово або група слів); напр. такі вірші Шевченка поділяються на 4 синтагми: «Поклала [мати] коло хати [маленьких діточок своїх]; 2) сполучення слів або частин слів, яке являє собою комбінацію визначаючого елемента і визначуваного, напр. той, що везе воду — *водовоз*.

СИНТАКСИС [< гр. *syntaxis* складання] — *лінгв.* частина граматики, що вивчає сполучення слів у реченні.

СИНТАКСИЧНИЙ [гр. *syntaktikos*] — що відноситься до *синтаксису*.

СИНТЕЗ [< гр. *synthesis* сполучення, поєднання, складання] — 1) метод вивчення предмета в його цілості, в єдності і взаємному зв'язку його частин; *с.* зв'язаний у процесі наукового пізнання з *аналізом* (див.); 2) в ідеалістичній діалектиці Гегеля — вищий ступінь розвитку, який розв'язує суперечності попередніх ступенів (див. *тріада*); 3) в хімії — здобування складних хіміч-

них сполук з простіших або здобування сполук прямо з елементів.

СИНТЕЗИС — те саме, що й *синтез* 2.

СИНТЕТИЧНИЙ [гр. *synthetikos*] — оснований на *синтезі*; здобутий синтезом; зведений, узагальнений, об'єднаний; с. к а у ч у к — штучний каучук, який добувають з ацетилену, спирту та ін.; с-ні мови (у протилежн. *аналітичним*) — такі мови, в яких слова складаються з кількох значущих частин (*морфем*) і виражають не тільки певне поняття, але й граматичні відношення між словами в реченні; напр. російська й українська форма родового відмінка однини слова «стіл» — стола — є синтетичною; те саме відношення у французькій мові виражається аналітично — *de la table*; с-на геометрія — *геометрія*, що спирається на суто геометричні методи дослідження фігур, у протилежність *аналітичній геометрії*, що спирається на алгебру.

СИНТО або **СИНТОЇЗМ** — давня релігія японців, яка згодом набула форми культу (обоження) імператора; поширена в Японії нарівні з *буддизмом*.

СИНУС [< лат. *sinus* вигин, кризна] — 1) *мат.* функція кута, позначається *sin*; с. гострого кута прямокутного трикутника є відношення *катета*, що лежить проти цього кута, до *гіпотенузи*; 2) *анат.* див. *синуси*.

СИНУСИ [< лат. *sinus* вигин, кризна] — *анат.* пазухи, порожнини, випнутості: а) канали твердої мозкової оболонки, наповнені венозною кров'ю; б) порожнини деяких черепних кісток.

СИНУСОЇДА [*sinus* + гр. *eidos* вид] — *мат.* безконечна крива лінія хвилястої форми, яка графічно зображає зміну синуса залежно від зміни кута.

СИНХОНДРОЗ [гр. *syn* разом + *chondros* хрящ] — *анат.* нерухоме або малорухоме сполучення кісток за допомогою хряща.

СИНХРОНІЗАЦІЯ [гр. *syn* разом + *chronos* час] — зведення двох або кількох явищ, що періодично

змінюються, до точної взаємної відповідності періодів їх проходження, до збігу часу початку й кінця цих періодів; с. широко застосовується в техніці, напр. у звуковому кіно, де відтворюваний звук і відповідне йому зображення на екрані точно погоджуються в часі.

СИНХРОНІЗМ [< гр.] — точний збіг у часі двох або кількох явищ чи процесів (див. також *синхронізація*).

СИНХРОНІЧНИЙ, СИНХРОНІСТИЧНИЙ — див. *синхронний*; *синхроністична таблиця* — таблиця, що зображає ряд подій, які відбувалися одночасно.

СИНХРОНІЯ [< гр.] — 1) те саме, що й *синхронізм*; 2) *лінгв.* співіснування мовних явищ в одну епоху (пор. *діахронія*).

СИНХРОННИЙ [гр. *syn* разом + *chronos* час] — що стався в один час; с. *двигун* — електричний двигун змінного струму, в якому число обертів, кратно частоті змінного струму, що живить його, і не залежить від навантаження; с. *двигун* застосовується у тих випадках, коли потрібно витримати точно швидкість обертання; с-на *швидкість* — швидкість обертання, що збігається з якою-небудь певною швидкістю обертання; с. *компенсатор* — с. *двигун*, що застосовується в електричній сітці для поліпшення коефіцієнта потужності установки.

СИНХРОНОСКОП — прилад для проведення *синхронізації*, тобто для забезпечення рівності напруг частот і збігу напруг по фазі *синхронних* машин, що вмикаються на паралельну роботу; найпростіший синхроскоп — ламповий.

СИНХРОТРОН [гр. *syn* разом + *chronos* час + (*електрон*) — *фіз.* прилад для прискорювання заряджених частинок до дуже великих швидкостей для потреб перетворення *атомних ядер*.

СИНЦІТІЙ [гр. *syn* разом + *kytos* клітина] — *біол.* одна з форм організації живої речовини, при якій відсутні клітинні межі, окремі клітини зв'язані між собою протоплазм

матичними відростками, напр. за-родкова сполучна тканина.

СИНЬЙОР [іт. signor] — пан (в Італії).

СИНЬЙОРА [іт. signora] — пані (в Італії).

СИНЬЙОРІНА [іт. signorina] — панлочка (в Італії).

СИНЬЙОРІЯ [іт. signoria] — в середньовічних італійських містах-державках — правлячий орган: у Венеції — управління при дожі; у Флоренції — колегія пріорів (виборних представників купців і підприємців з т. зв. старших цехів).

СИПАІ [< перс. serahi солдат] — 1) колоніальні війська з місцевого населення в індійських володіннях Британської імперії; 2) дворянська кіннота турецьких султанів.

СИРЕНА [лат. siren < гр. seirên] — 1) в старогрецькій міфології — морська німфа, яка своїми співами заманювала моряків у небезпечні місця, де вони гинули; зображалась у вигляді діви з хвостом риби; 2) фіз. прилад для відтворення тонів різної висоти і для вимірювання кількості коливань звучачого тіла; 3) апарат для подавання сильних звукових сигналів з маяків, буїв та з суден під час туману; діє стисненим повітрям або паром; взагалі сигнальний гудок, що дає сильні і різкі звуки, які далеко чути.

СИРЕНОВІ, СИРЕНИ [< гр. seirên морська німфа] — 1) морські корови, ряд водних ссавців, представники якого — дюгонь, ламантин — водяться в береговій смугі теплих морів і почасти в прісних водах; 2) родина хвостатих земноводних, які характеризуються наявністю зовнішніх зябер, що зберігаються все життя.

СИРОКО [іт. sirocco] — палючий вітер, що дме в середземноморських країнах (у Півн. Африці, Італії, Сіцилії і т. д.); згубно впливає на рослини і тварин.

СИРТ [тюрк.] — височина, гірська гряда, яка є вододілом.

СИСТЕМА [гр. systēma бжук. ціле, кладене з частин] — 1) порядок, умовлений планомірним, правильним розміщенням частин у певному в'язку, напр. строга с. роботи;

2) сукупність принципів, які є основою для якого-небудь вчення; 3) форма суспільного устрою, напр. державна с.; 4) сукупність частин, зв'язаних спільною функцією, напр. нервова с.; 5) форма, спосіб будови, організація чого-небудь, напр. виборча с.; 6) сукупність господарських одиниць, установ, організаційно об'єднаних в одне ціле; 7) геол. сукупність відкладів гірських порід, яка характеризується певною *фазною* і *флорою* і утворилася протягом геологічного періоду; 8) в широкому розумінні — правильність у розміщенні частин, стрункий ряд, зв'язне ціле; 9) в *кристалографії* — те саме, що й *сингонія*.

СИСТЕМАТИЗУВАТИ — приводити у систему, розміщувати в певному порядку, встановлювати певну послідовність.

СИСТЕМАТИКА — 1) зведення в систему, класифікація і групування предметів і явищ; 2) *біол.* наука про розподіл тваринних і рослинних організмів по групах — окремих *систематичних категоріях* (вид, рід, родина, ряд, клас, тип).

СИСТЕМАТИЧНИЙ [гр. systēmatikos] — 1) розміщений за певним планом, що становить яку-небудь систему; с-ні категорії — в *зоології* і *ботаніці* — групи схожих організмів; с-ні категорії розміщуються в порядку супідрядності, тобто близькі с-ні категорії об'єднуються в одну с-ну категорію вищого порядку і т. д.; основні с-ні категорії — такі (у висхідному порядку): вид, рід, родина, ряд (або порядок), клас, тип; 2) строго послідовний, стрункий; 3) що постійно повторюється.

СИСТОЛА [< гр. systolē стискання, скорочення] — скорочення серця (пор. *діастола*).

СИТУАЦІЯ [фр. situation] — 1) становище, обстановка, сукупність обставин; 2) у *картографії* — сукупність зображених на карті або на плані за допомогою умовних знаків водних просторів, річок, лісів, гір, населених пунктів, сітки шляхів та інших особливостей місцевості.

СИФІЛІДИ — *мед.* сифілітичні висипи на шкірі та слизових оболонках.

СИФІЛІДОЛОГ — лікар-спеціаліст з *сифілісу*.

СИФІЛІДОЛОГІЯ — відділ медицини, що спеціально вивчає *сифіліс*.

СИФІЛІС [$\langle$ вл. н. сер.-лат. Syphilus ($\langle$ гр. *sys* свиня + *philos* друг) — дійова особа в латинській поемі італійського лікаря Фракастори (1483—1553), написаній на тему про сифіліс] — заразна венерична хвороба, що спричиняється блідю спірохетою; перша стадія проявляється твердим *шанкером*, друга — переважно *сифілідами*, третя — *гумами* в різних органах.

СИФІЛОМА — сифілітичний опух, *гума*.

СИФОН [$\langle$ гр. *siphōn* трубка] — 1) зігнута, з двома нерівними колінами трубка для переливання рідин з посудини, що стоїть вище, в посудину, що стоїть нижче, причому частина трубки знаходиться вище обох посудин; 2) посудина для сельтерської води та інших шипучих напоїв, які виливаються через трубку під тиском вуглекислоти; 3) прилад для збільшення тяги в топці паровоза під час стоянки.

СИФОНОФОРІ [гр. *siphōn* трубка + *phoros* той що несе] — *зоол.* вільноплаваючі морські кишечнопорожнинні тварини класу гідродіних, які утворюють своєрідні колонії, що складаються з різноманітних спеціалізованих особин.

СІ [лат. *si*] — *муз.* складова назва сьомого ступеня в *діатонічній гамі*, яка починається з *до*; буквена назва *Н*.

СІАМАНГ [малайськ.] — людиноподібна мавпа з родини гібонів на о-ві Суматра, яка характеризується *сіндактилією* та наявністю горлового мішка.

СІЄНІТ [$\langle$ вл. н.] — *мін.* безкварцова кристалічна вивержена гірська порода, що складається з польового шпату, рогової обманки або *авегіту*, *біотиту* та ін.; застосовується як будівельний матеріал.

СІЄНСЬКА з е м л я [за назвою м. Сієни в Італії] — коричнева фарба.

СІЄРРА [ісп. *sierra* букв. пилка] — гірський кряж, хребет в Іспанії, Португалії, Південній Америці; сло-

во, яке часто входить до складу назв гір (Сієрра-Невада, Сієрра-Морена і т. ін.).

СІЄСТА [ісп. *siesta*] — полудневий відпочинок у жарких країнах.

СІЗІФОВА п р а ц я — нескінченна і безрезультатна робота (від імені легендарного старогрецького царя Сізіфа, що провинився перед богами і був засуджений ними вічно викочувати на гору камінь, який, однак, досягши вершини, кожного разу скочувався назад униз).

СІТІ [англ. *City*] — центральна частина Лондона, де зосереджені правління і контори всіх найбільших банків, промислових і торгових монополій, пароплавних компаній, біржа. Сіті — синонім британського фінансового капіталу, хижих імперіалістичних інтересів британської фінансової *олігархії*.

СКАБІОЗА [лат. *scabiosa* $\langle$ *scabies* парші] — рід трав'яних рослин з родини черсакових; деякі з них розводять як декоративні в садах; за старих часів скабіозу застосовували проти шкірних захворювань, звідки й назва.

СКАБРЕЗНИЙ [фр. *scabreux*, *жс. р. scabreuse*] — непристойний.

СКАЛЯРИ [$\langle$ лат. *scalaris* східчастий, ступінчатий] — *мат.* величини, що визначаються тільки їх числовим значенням (числом і одиницею міри), без зазначення напрямку, напр. об'єм, маса, густина та ін., у протилежність *векторам*.

СКАЛЬДИ [сканд. *skald*] — староскандинавські поети і співаки, які складали пісні про битви і походи *вікінгів*, *конунгів* та їх перемоги. Пізніше (з 12 ст.) скальди під впливом ринарської літератури писали в т. зв. *привдворній формі*, яка відзначалася пишномовністю і надуманою вишуканістю.

СКАЛЬП [англ. *scalp* $\langle$ лат. *scalpere* скоблити] — волосся з шкірою, здерте з голови переможеного ворога; в минулому — варварський трофей північноамериканських індіанців.

СКАЛЬПЕЛЬ [$\langle$ лат. *scalpellum* ножичок] — невеликий хірургічний ніж.

СКАЛЬПУВАТИ — знімати *скальп*

СКАНДІЙ [< вл. п. Scandi (navia) — *xim.* елемент, символ Sc, порядковий номер 21, ат. вага 45,10; рідкісний метал.

СКАНДУВАТИ [< лат. scandere підніматися; відзначати підвищення] — читати вірші, чітко виділяючи їх строки, підкреслюючи їх розмір; голосно і виразно вимовляти слова, поділяючи їх на склади.

СКАРАБЕЇ [лат. scarabaeus] — 1) гнійові жуки з родини пластинчатовусих; в стародавньому Єгипті вважались священними; 2) фігурки жуків з цінного каменю або з випаленої, вкритої глазур'ю глини (у Єгипті); служили амулетами, печатками і медалями.

СКАРИФІКАТОР [< лат. scarificare дряпати, підризувати] — с.-г. знаряддя, що складається з рами на 3—4 колесах, з прикріпленими до неї вертикально поставленими тонкими ножами, що врізаються в ґрунт на 4—15 см; використовується для глибокого прорізування ґрунту на луках з метою забезпечення доступу повітря до коріння рослин.

СКАРИФІКАЦІЯ [< лат. scarificare дряпати] — с. п а с і н н я — прийом передпосівної обробки насіння механічним ушкодженням насінної оболонки (перетиранням піском, обробка наждаком та ін.), який застосовують для прискорення проростання насіння.

СКАРЛАТИНА [іт. scarlattina < scarlatto багровий] — гостра заразна хвороба, переважно дитячого віку, яка виявляється високою температурою, висипом по всьому тілу і болем у горлі.

СКАТИ [сканд. skata] — придонні морські риби з хрящовим скелетом і з широким плоским тілом, задня половина якого витягнута в довгий вузький хвіст, що закінчується голкою у деяких видів; є також рід скатів, озброєних електричними органами.

СКАТІЛ [< гр. skōr (skatos) кал] — продукт гниття білків, який міститься в калі і надає йому характерного запаху.

СКАУТ — див. *бойскаут* і *герлскаут*.

СКАФАНДР [фр. scaphandre < гр. skaphē човник + anēr (andros) людина, чоловік] — 1) одяг для водолазів з прогумованої тканини з металічним шоломом і з заскляними отворами для очей; для робіт на великій глибині застосовують панцирний апарат, який дає можливість водолазові працювати під великим тиском води; 2) спеціальний одяг для *стратонавтів*, пристосований для польотів на великих висотах з розрідженою атмосферою. С. зв'язаний з апаратом, який подає кисень для дихання.

СКВАЙР [англ. squire] — 1) скрочена форма англійського титула *есквайр* — звертання, яке додають до прізвища поміщика в Англії; 2) у Північній Америці — титул судді та місцевих службових осіб.

СКВАТЕР, СКВОТЕР [англ. squatter] — 1) колоніст, що займав вільну, необроблену ділянку землі під час колонізації в США, Канаді, Австралії і Новій Зеландії; взагалі — селянин, дрібний орендар; 2) в Австралії — скотар, що орендує для своїх стад необроблені ділянки землі.

СКВЕР [англ. square] — невеликий громадський сад, найчастіше посеред площі міста.

СКЕБ [англ. scab *букв.* парші] — лайлива клічка, яку дають в Англії і США *штрейкбрехерам*.

СКЕЛЕТ [< гр. skeleton (sōma) висохле (тіло)] — 1) сукупність кісток і хрящів тіла хребетного; у безхребетних — різні опорні утвори, напр. вапняний панцир голкошкірих; 2) * кістяк; основні положення якого-небудь твору; задум, схема.

СКЕНЕ [< гр. skēnē] — в старогрецькому театрі — намет для переодягання акторів.

СКЕПСИС [< гр. skepsis розглядання, міркування] — сумнів, недовір'я.

СКЕПТИК [< гр. skeptikos розглядаючий, критикуючий] — 1) прихильник скептицизму (див. *скептицизм* 1); 2) недовірливий, людина, що бере все під сумнів.

СКЕПТИЦИЗМ [< гр. skepsis розгляд] — 1) ідеалістичний філософський напрям, який намагається

довести сумнівність, недостовірність усякого пізнання, бере під сумнів саму можливість об'єктивної істини (пор. *агностицизм*); 2) вагання, сумнів щодо всього, недовірливість.

СКЕПТИЧНИЙ — прийнятий *скептицизмом*, що все бере під сумнів, недовірливий.

СКЕРЦО [іт. scherzo *букв.* жарт] — муз. п'єса веселого характеру, що виконується в пошвавленому темпі; звичайно включається в симфонію, сонату як друга або третя частина.

СКЕТИНГ-РИНК [англ. skating-rink] — каток (на асфальтовій або дерев'яній підлозі) для катання на роликових коньках.

СКЕТЧ [англ. sketch] — 1) начерк; 2) *театр.* коротка вистава легкого, жартливого змісту, побудована гол. ч. на зовнішніх сценічних положеннях.

СКИН-ЕФЕКТ [англ. skin шкіра + *ефект*] — *ел.* явище, що спостерігається під час проходження по провіднику змінного струму високої частоти; полягає в тому, що струм проходить не по всьому перерізу судільного провідника, а переважно по його поверхневому шару.

СКИП [англ. skip] — *гірн.* велика кліть (короб) з котельного заліза, що навантажується і розвантажується автоматично; нею піднімають руду, вугілля, вапняк і т. ін.; застосовується в рудниках, при загрузуванні доменної печі і т. д.

СКИШЕТР [гр. skēptron] — жезл, прикрашений дорожочинними каменями та різьбою, — один із знаків монархічної влади.

СКІФ [англ. skiff] — *сп.* вузький, довгий, з гладкою обшивкою перегонний човен.

СКІФИ [гр. Skythai] — загальна назва різних племен, що населяли Північне Причорномор'я у 8—2 століттях до н. е.

СКІЦІРУВАТИ [нім. skizzieren < гр. schedios нащвидку зроблений] — робити начерк, *ескіз*.

СКЛЕРА [< гр. sklēra туга, тверда] — *анат.* оболонка білка, непрозора частина зовнішньої волокнистої оболонки очного яблука.

СКЛЕРЕНХІМА [гр. sklēros су-

хий, твердий, жорсткий + enchyma влите, розлите] — механічна тканина рослини, яка служить для зміцнення окремих частин їх; складається з клітин з рівномірною потовщеною оболонкою (пор. *коленхіма*).

СКЛЕРО... [< гр. sklēros сухий, твердий, жорсткий] — у складних словах означає затвердіння, напр. *склеродермія*.

СКЛЕРОДЕРМІЯ, СКЛЕРОДЕРМА [*склеро...* + гр. derma шкіра] — хронічна хвороба, що проявляється прогресуючим затвердінням шкіри.

СКЛЕРОЗ [< гр. sklēros сухий, твердий] — *мед.* затвердіння органів, спричинене загибеллю функціональних елементів і заміною їх сполучною (опорною) тканиною; здерв'яніння, затвердіння стінок рослинних клітин.

СКЛЕРОМА [< гр. sklēros сухий, твердий] — хронічне інфекційне захворювання, яке виявляється в розвитку в різних частинах дихальних шляхів (найчастіше в носі і гортані) запальних затвердіlostей (гранулем).

СКЛЕРОМЕТР [*склеро...* + гр. metreo міряю] — 1) інструмент для вимірювання твердості мінералів, кристалів (звичайно алмазною голкою); 2) прилад для вимірювання «жорсткості» рентгенового проміння, що має вигляд металічних пластинок різної товщини. Про «жорсткість» проміння судять на підставі того, яка пластинка буде непрозорою для проміння.

СКЛЕРОН — сплав алюмінію з цинком, міддю, марганцем, літійем, кремнієм і залізом; застосовується в машинобудуванні, авіаційній промисловості.

СКЛЕРОПРОТЕЇНИ — те саме, що й *протеїноїди*.

СКЛЕРОСКОП [*склеро...* + гр. skopeō дивлюсь] — прилад для вимірювання твердості металів.

СКОЛІОЗ [гр. skoliosis < skolios кривий] — бокове викривлення хребта.

СКОЛОПЕНДРА [гр. skolopendra] — тварина з групи багатоніжок (яких називають неправильно сороконожками, стоніжками, тисячочіжками), завдовжки 5—15 см;

с. отруйна, але для людини безпечна; водиться в теплих країнах, в СРСР — на півдні.

СКОНС — див. *скул(к)с*.

СКОНТО [*< іт. sconto* відрахування, облік] — *бухг.* знижка з суми рахунка за платіж готівкою або до строку.

СКОНТРАЦІЯ [*< іт. scontare* враховувати, брати на облік, *scontare* зустрічати] — взаємний залік зустрічних платіжних вимог між установами або особами.

...СКОЦ(ІЯ) [*< гр. skoreō* дивлюсь, розглядаю, спостерігаю] — у закінченні складних слів показує, що дані слова відносяться до спостереження, напр. *мікроскоп, спектроскопія*.

СКОРБУТ [нім. *Skorbut*] — цинга, хвороба (*авітаміноз*), що розвивається при відсутності в їжі вітаміну С.

СКОРОДІТ [*< гр. skorodōn* часник] — мінерал, сполука миш'яку з залізом та киснем; руда, з якої добувають миш'яковий кальцій, що застосовується для боротьби з шкідниками рослин (сараною та ін.).

СКОРПІОН [*< гр. skorpion*] — 1) отруйна тварина з класу павукоподібних, типу членистоногих; живе в теплих країнах; 2) за стародавніх часів — метална машина, вид *балісти*, а також — назва багатохвостого бича; 3) *астр.* сузір'я південного неба з яскравою червоною зіркою Антарес.

СКОРЦОНЕРА [іт. *scorzonerā < scorzone* товстошкірий] — рід багаторічних трав'яних рослин з родини складноцвітих; коріння одного виду вживають як овоч; листям годують цючковиків.

СКОТЛЕНД-ЯРД [англ. *Scotland Yard*] — центральне управління лондонської поліції, політичної поліції та розшукового відділу.

СКОТОМА [*< гр. skotos* морок] — *мед.* обмежені (часткові) дефекти в полі зору ока.

СКРАП [англ. *scrap*] — *тех.* відходи виробництва доменних і сталеплавильних цехів (чавун або сталь, розлиті на землю під час випускання і розливання, метал, що застиг у ковші, і т. ін.); також всякий заліз-

ний і сталевий лом, обрізки, стружки, які йдуть у переплавку.

СКРЕБ, СКРУБ [англ. *scrub*] — обширні зарості колючих чагарників (акацій та ін.) в Австралії, подекуди непрохідні.

СКРЕПЕР [англ. *scrapper* *бука.* скребок] — 1) машина для земляних робіт при проведенні шляхів, для копання каналів, окопів і т. ін. (див. *грейдер*); 2) *гірн.* відкритий знизу і спереду ящик з котельного заліза, яким, як скребком, на сталевих канатах доставляють корисну копалину від забою до штреку, до місця вантаження у вагонетки; с. вживається також на складах для переміщення руди або вугілля і для вантаження їх у вагони, бункери і т. ін.

СКРОФУЛЬОЗ [лат. *scrofula*] — з о л о т у х а — туберкульозне ураження *лімфатичних* вузлів.

СКРУБ — див. *скреб*.

СКРУБЕР [англ. *scrubber < scrub* терти, скребити] — *тех.* газопромивач, апарат для очищення газу, побудований на використанні очищувального діяння рідини при стиранні газу з рідиною.

СКРУПУЛ [лат. *scrupulum*] — старовинна одиниця аптекарської ваги, що дорівнює 20 грамам, тобто 1,24 г.

СКРУПУЛЬОЗНИЙ [лат. *scrupulosus*] — 1) стараний, точний, педантичний; 2) дріб'язковий.

СКУДО [іт. *scudo*] — старовинна італійська срібна і золота монета; назва с. збереглася для позначення монети в 5 лір.

СКУЛЬПТОР [лат. *sculptor < sculpere* вирізувати, висікати з каменю] — різьбар, художник, який займається *скульптурою*.

СКУЛЬПТУРА [лат. *sculptura*] — 1) один з видів просторових мистецтв, який створює об'ємні зображення, виліплені з м'якого матеріалу (глини, воску), вирізьблені з каменю, вирізані з дерева або вилиті з бронзи, гіпсу і т. ін.; 2) вір цього мистецтва (*скульптури I*), а також сукупність таких творів.

СКУЛЬПТУРНИЙ — що стосується *скульптури*, вирізьблений, виліплений.

СКУМБРИЯ [н.-гр. skumbri] — морська риба, те саме, що й *макрель*.

СКУМІЯ — див. *сумах*.

СКУН(К)С, СКОНС [англ. skunk, мн. skunks, < ам.] — 1) північноамериканська тварина з родини куницевих (тхоревих) з блискучим чорним хутром з білими смугами; інакше — вонючка; 2) хутро цієї тварини.

СКУЩИНА [серб.] — парламент у Сербії, потім у Югославії.

СКУТЕР [англ. scooter] — спортивне судно; плоскодонний човен з підвісним мотором.

СЛАВИСТ — спеціаліст у галузі слов'янських мов, літератур та історії слов'янських народів.

СЛАВИСТИКА — слов'янознавство, наука, що вивчає слов'янські мови, літератури та історію слов'янських народів.

СЛАЙД [< англ. slide ковзати] — рухоме сидіння для гребця в гоночному човні, яке ковзає (звичайно на коліщатах) взад і вперед під час гребка; дає можливість краще використати силу ніг гребця і подолати занесення весел.

СЛАЛОМ [норв. slalom] — вид змагання на лижах з гір, де багато природних і штучних перенон; с. потребує застосування всіх прийомів лижної техніки.

СЛЕЙД — див. *слайд*.

СЛЕНГ [< англ. slang жаргон] — в англійській мові — слова або вислови, вживані людьми певних професій або класових прошарків, напр. с. художників, моряків і т. д.

СЛІП [англ. slip букв. ковзання] — 1) споруда для підймання невеликих суден на берег; має вигляд похилої площини, по якій ходить спеціальний візок; 2) у кормі китобійного судна — похила площадка, по якій китів втягують на верхню палубу для розбирання.

СЛЯБІНГ [англ. slabbing (mill)] — потужний обтискний стан для одержання плоских сталевих заготовок (с л я б і в), які йдуть на прокатку листів, на відміну від *блємінга*, який випускає заготовки квадратного перерізу (блєми).

СМАЛЬТА [< іт. smalto емаль] —

1) мінеральна синя фарба, що являє собою сіль *кобальту*; застосовується для забарвлювання паперу, скла, керамічних та інших виробів; 2) кольорові штучні камінці або скельця для мозаїчних робіт; вперше виробництво їх у Росії було створене М. В. Ломоносовим в середині 18 ст.

СМАЛЬТИН — мінерал, сполука кобальту з миш'яком, іноді з домішкою нікелю; застосовується як кобальтова руда, особливо для виготовлення синіх фарб (*смальти*); як побічний продукт дістають миш'яковісту кислоту.

СМАРАГД [гр.] — дорогоцінний камінь зеленого кольору, ізумруд.

СМЕШ [< англ. smash удар] — в *тенісі* — удар по м'ячу, що летить вище голови, щоб послати його вниз на поле противника.

СМОКІНГ [англ. smoking-jacket букв. піджак, в якому курять] — піджак з чорного сукна з обшитими шовком одворотами.

СНАЙПЕР [англ. sniper] — особливо влучний стрілець, який прекрасно володіє мистецтвом стрільби, маскування і спостереження.

СНОБ [англ. snob] — глузливе прізвисько, яке дають людям пустим, що захоплюються всім модним і сліпо схиляються перед тим, що прийнято в т. зв. «вищому світі» буржуазного суспільства.

СНОВІЗМ — манери, поведінка, властиві *снобові*.

СОВЕРЕН [англ. sovereign] — англійська золота монета в один *фінт стерлінгів* (=7,3 г чистого золота).

СОДА [іт. soda [< сер.-лат.] — вуглекислий натрій (вуглекисла с.), біла кристалічна речовина, що широко застосовується в медицині й техніці (в скляному, паперовому, текстильному та інших виробництвах); безводний вуглекислий натрій називається кальцинованою содою, ідкий натрій — каустичною содою, двовуглекислий натрій — питною содою.

СОЛАНІН [< лат. solanum паслін] — отруйна речовина, що трапляється в рослинах з родини пасльонових, у тому числі і в бульбах (особливо — в цророслих) молодої картоплі.

СОЛАНО [ісп. solano східний вітер < sol сонце] — палючий африканський вітер, який завдає великої шкоди рослинності Іспанії.

СОЛЕНОЇД [гр. sēlen трубка + eidos вид] — дротяна спіраль, по якій пропускають електричний струм для створення навколо неї магнітного поля; соленоїд з постійним струмом своєю дією рівнозначний постійному магнітові.

СОЛЕЦІЗМ [гр. soloikismos] — помилка проти правил синтаксису тієї чи іншої мови (від назви Сол-стародавньої афінської колонії, яка втратила чистоту грецької мови).

СОЛІДАРИЗАЦІЯ — вияв солідарності.

СОЛІДАРНИЙ [фр. solidaire < лат. solidus міцний, тривкий] — зв'язаний з ким-небудь єдністю поглядів, дій, відповідальності; дружний, погоджений.

СОЛІДАРНІСТЬ [фр. solidarité < лат.; див. солідарний] — одностовство, єдностайність, спільність інтересів, спільна відповідальність.

СОЛІДНИЙ [фр. solide < лат. solidus міцний, тривкий] — 1) ґрунтовний, надійний; 2) * статечний, поважний.

СОЛІДУС [лат. solidus твердий] — лінія на діаграмі, яка відповідає температурам кінця рівноважної кристалізації (пор. ліквідус).

СОЛІПСИЗМ [лат. solus єдиний + ipse сам] — філ. доведений до крайніх висновків суб'єктивний ідеалізм (див. ідеалізм); визнання єдиною реальністю тільки свого «я», індивідуальної свідомості, заперечення існування зовнішнього світу; нісенітність, безглуздість, реакційний характер соліпсизму доведені всім розвитком науки і всією людською практикою.

СОЛІПСИСТ — послідовник соліпсизму.

СОЛІСТ [іт. solista < лат. solus сам, один] — артист, що виконує соло.

СОЛІТЕР [фр. (ver) solitaire < лат. solitarius одинокий, самотній] — 1) стрічковий черв'як, що паразитує в тілі людини й тварин; 2) окремо вправлений великий брильянт.

СОЛО [іт. solo букв. сам, один, єдиний] — 1) музичний твір (або ча-

стина його), що призначається для виконання одним інструментом або голосом; 2) виконання музичного або вокального номера або танцю одним виконавцем.

СОЛО-ВЕКСЕЛЬ [< іт. solo сам, один, єдиний] — вексель з підписом однієї особи.

СОЛЬ [лат. sol] — муз. складова назва п'ятого ступеня в *діатонічній гамі*, яка починається з до; буквена назва G.

СОЛЬВАТАЦІЯ [< лат. solvere звільняти, розпускати] — хім. взаємний зв'язок у розчині між частинками (молекулами) розчиненої речовини і частинками розчинника; якщо розчинник вода — див. *гідратація*.

СОЛЬВЕНТ [< лат. solvens (solventis) що розпускає, розчиняє] — 1) хім. розчинник; 2) мед. дезінфікуючий засіб — рідка фракція легкого масла кам'яновугільного дьогтю, головну складову частину якого становить *ксолол*.

СОЛЬВЕНТ-НАФТА [англ. solvent-naphtha < лат. solvens (solventis) що розпускає + гр. naphtha нафта] — продукт дробової перегонки сирового бензолу та легких масел, добуваних з кам'яновугільної смоли; застосовується як розчинник (для скипидару, каучуку, смол) у виробництві лаків, лінолеуму, вибухових речовин тощо.

СОЛЬДО [іт. soldo] — італійська монета дорівнює $\frac{1}{20}$ ліри.

СОЛЬМІЗАЦІЯ [від *соль і мі*] — 1) система складового позначення ступенів гами — до (лат. ut) — ре-мі-фа-соль-ля — за першими складами латинського гімну. С. запроваджена в 11 ст. італійським музикантом Гвідо д'Арцецо; 2) ритмічне читання назви нот без співів (рід *сольфеджо*).

СОЛЬПУГИ — див. *фаланги 2*.

СОЛЬФАТАРА [іт. solfatara < solfo сірка] — геол. виділення газів (гол. ч. сірчастого газу та сірководню) з тріщин на схилах вулканів в період затухання їх вулканічної діяльності.

СОЛЬФЕДЖ(Ю) [іт. solfeggio] — вокальні вправи для розвитку слуху і набування навички читати ноти; при с. (< *соль, фа*) той, хто співає, вимовляє складові назви нот.

СОЛЯРИЗАЦІЯ [$\langle$ лат. *solaris* сонячний] — 1) опромінення, освітлення сонячним промінням; 2) передержка фотопластинки або знімка внаслідок надмірного освітлення або занадто тривалої експозиції, в результаті чого почорніння, яке звичайно утворюється під впливом світла, послаблюється.

СОЛЯРИМЕТР [лат. *sol* сонце + гр. *metreo* міряю] — прилад для вимірювання променевої енергії, що падає від Сонця на Землю.

СОЛЯРІЙ [лат. *solarium* $\langle$ *sol* сонце] — 1) у стародавніх римлян — тераса, плоский дах на південній стороні будинку; 2) сонячний годинник; 3) мед. площадка для приймання сонячних ванн, приміщення для сонцелікування.

СОМА [$\langle$ гр. *sōma* тіло] — тіло організму. *Вейсманізм* (див.) протиставить сому якійсь міфічній спадковій речовині, що міститься нібито в статевих клітинах. Уявлення про наявність в організмі двох субстанцій — соми і так званої спадкової речовини — антинаукове, реакційне.

СОМБРЕРО [ісп. *sombrego* $\langle$ *sombra* тінь] — іспанський крилатий капелюх.

СОМНАБУЛІЗМ [лат. *somnus* сон + *ambulare* гуляти] — лунатизм — своєрідний розлад свідомості, який характеризується автоматичними складними діями під час сну (лазіння по дахах, деревах і т. ін.); спостерігається при епілепсії, істерії.

СОНАНТ [$\langle$ лат. *sonare* звучати] — складовий мовний звук, тобто звук, який сам або разом з іншими звуками утворює склад (протиложн. *консонант* 2).

СОНАТА [іт. *sonata* $\langle$ лат. *sonare* звучати] — до 17 ст. — назва всякої інструментальної п'єси на відміну від вокальної, яка називалася *кантатою*; згодом — музичний твір для одного або двох інструментів, який складається звичайно з кількох контрастуючих частин (3—4), об'єднаних спільним художнім задумом.

СОНАТИНА [іт. *sonatina*] — муз. маленька, легка для виконання *соната*.

СОНЕТ [фр. *sonnet* $\langle$ іт. *sonetto*] — вірш з 14 рядків; перші дві строфи мають дві спільні рими і складаються кожна з чотирьох рядків; дальші два тривірші мають довільне розміщення рим; в російській і українській поезії майже всі сонети написані *ямбами*; складним утвором є вінок сонетів, що складається з п'ятнадцяти сонетів.

СОНЕТКА [фр. *sonnette*] — старовинна назва кімнатного дзвоника, який приводили в рух шнурком.

СОНОМЕТР [лат. *sonus* звук + гр. *metreo* міряю] — прилад для вивчення законів коливання струн.

СОНОРНІ приголосні [$\langle$ лат. *sonorus* звучний] — приголосні, в утворенні яких голос (музичний тон) переважає над шумом, напр. у російській і українській мовах *плавні* і *носові* — р, л, м, н.

СОПОР, СОПОРОЗНИЙ стан [$\langle$ лат. *sopor* заціпеніння, сон] — сплячка, одна з форм глибокого розладу свідомості, при якій, проте, злого сильного подразнення можна на короткий час привести до притомності.

СОПРАНО [іт. *soprano*] — муз. 1) високий жіночий голос; с. буває: драматичне, ліричне, колоратурне; 2) співачка, що має такий голос.

СОРБІТ [$\langle$ вл. н.] — мет. надзвичайно дрібнозерниста (точкова) структура загартованої і відпущеної сталі, яка відзначається високими механічними якостями.

СОРБІТИЗАЦІЯ — *тех.* надання сталі сорбітової структури (див. *сорбіт*).

СОРБОННА [фр. *Sorbonne*] — паризький університет; раніше — богословська школа в Парижі, заснована в 13 столітті.

СОРБЦІЯ [$\langle$ лат. *sorbere* вбирати] — *хім.* вбирання газоподібних або розчинених речовин твердими тілами або рідинами з простору, який оточує ці тіла (див. *абсорбція*, *адсорбція*, *гемосорбція*).

СОРГО [лат. *sorghum*] — рід злаків, що ростуть гол. ч. в теплих країнах Азії і Африки; різні види с. є важливі хлібні рослини (в тропічній Африці); з них виробляють цукор, годують худобу. З їх суцвіть

виготовляють мітли; в СРСР розводять на півдні, в Середній Азії і на Далекому Сході, гол. ч. на корм худобі, на силос.

СОРЕДІІ [< гр. *sōros* купа] — *бот.* органи розмноження лишайників у вигляді мікроскопічно малих грудочок, що відокремлюються від лишайника і складаються з кількох клітин водоростей, оточених грибноцею.

СОРИТ [гр. *sōritēs* купоподібний < *sōros* купа] — 1) ланцюг *силогамів*, в якому випущені деякі проміжні посліжки складного умовиводу; 2) відоме в старогрецькій філософії доведення неможливості встановити, скільки зерен утворюють купу; характеризує стихійний підхід до діалектичного закону переходу кількості в якість.

СОРОРАТ [< лат. *soror* сестра] — звичай одружуватися з сестрою померлої дружини, поширений у патріархально-родових суспільствах; корениться в міцних міжродових зв'язках.

СОРТ [фр. *sorte*] — розряд, рід, якість, вид.

СОРТИМЕНТ, СОРТАМЕНТ [< фр. *assortiment* асортимент] — підбір різних сортів, видів і розмірів яких-небудь однорідних виробів.

СОРУС [< гр. *sōros* купа] — *бот.* купка *спорангіїв*, прикритих невеликим покривалом (*індузієм*) на нижній стороні вай (листіків) папоротей.

СОСТЕНУТО [іт. *sostenuto* *буке*, стримано] — *муз.* позначення помірнього темпу.

СОТІ [стар.-фр. *sottie* блазенська комедія; дурощі, блазенство] — у Франції в 14—16 ст. — сатирична п'єса, здебільшого громадсько-політичного характеру, в якій під маскою блазнів виводяться висміювані суспільні явища і політичні персонажі (король, папа та ін.).

СОФА [тур.] — низький, широкий диван.

СОФІЗМ [гр. *sophisma*] — навмисно хибно побудований умовивід, який формально здається правильним; с. ґрунтується на двозначності понять, на вихоплюванні окремих сторін явища і т. ін.

СОФІСТ [гр. *sophistēs*] — 1) в

стародавній Греції спочатку — платний учитель філософії і ораторського мистецтва; 2) філософ з групи старогрецьких просвітителів другої половини 5 ст. — початку 4 ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.); 3) людина, що користується *софістикой*.

СОФІСТИКА — навмисне застосування невірних, облудних доводів, *софізмів*; словесні хитромудрості, що вводять в оману.

СОФІТ [< іт. *soffitto* стеля] — 1) горизонтальний ряд ламп, розміщених угорі і по боках спени; 2) видима знизу поверхня якої-небудь архітектурної деталі, напр. нижня поверхня *архітрава*, слізника карниза між *модильйонами*, *архівольта* арки і т. ін. (див. також *кесон* 4).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ (с.-д.) — політична течія в робітничому русі, яка оформилася в соціал-демократичні партії, що входили до Другого Інтернаціоналу. В 1869 р. в Ейзеннаху на загальнонімецькому робітничому конгресі В. Лібкнехт і А. Бебель створили «Загальний німецький соціал-демократичний союз», який утворив разом з лассальянцями в 1875 р. соціал-демократичну партію Німеччини. В 1889 р. було засновано Другий Інтернаціонал (див. *Інтернаціонал*). В 1898 р. відбувся перший з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії. У 1905 р. у Франції була створена французька соціалістична партія. В 1906 р. в Англії була організована лейбористська партія. В перший період своєї діяльності соціал-демократичні партії відігравали позитивну роль, поширюючи серед широких робітничих мас ідей соціалізму і сприяючи утворенню масових організацій робітничого класу. Але вже задовго до першої світової війни соціал-демократичні партії, за винятком Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), стали на шлях опортунізму і являли собою блок пролетарських і дрібнобуржуазних елементів, що захищали інтереси дрібної буржуазії. Соціал-демократи заперечували пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату,

намагались підпорядкувати робітничий рух інтересам буржуазії, зміцнити її панування. Під час першої світової війни соціал-демократичні партії зрадили пролетаріат і відкрито перейшли на сторону своєї буржуазії. Опортуністи перетворилися в соціал-шовіністів; Другий Інтернаціонал зазнав ганебного краху. Єдиною послідовно революційною партією була тільки партія більшовиків, яка на чолі з В. І. Леніним вела непримиренну боротьбу проти опортуністів і центрів (прихованих опортуністів), обстоювала і розвивала теорію і тактику революційного марксизму, вела рішучу боротьбу проти імперіалістичної війни. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції с.-д. партії вели шалену боротьбу проти Радянського Союзу і комунізму. Соціал-демократія Німеччини своєю політикою розколу робітничого класу полегшила гітлерівцям захват влади в країні і організацію другої світової війни. Після другої світової війни в країнах народної демократії соціал-демократичні партії пішли по шляху співробітництва з комуністами в боротьбі за єдність робітничого класу та демократичних сил. В Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Польщі і Болгарії соціалістичні партії порвали з правими соціалістами і об'єдналися з комуністичними партіями. В Німецькій Демократичній Республіці єдність с.-д. з компартією здійснена через їх злиття в Соціалістичну єдину партію Німеччини. В Англії, Франції, Зах. Німеччині, Італії, Бельгії, Австрії, Данії та інших країнах праві соціал-демократи проводять зрадницьку політику розколу робітничого руху і коаліції з буржуазними партіями, ведуть розгніздану наклепницьку пропаганду проти Радянського Союзу та країн народної демократії. Праві соціалісти захищають агресивні плани імперіалістичної буржуазії і монополістичного капіталу, особливо США.

СОЦІАЛІЗМ [< лат. socialis суспільний, громадський, товариський] — суспільний і державний лад, встановлюваний в результаті про-

летарської революції, повалення панування буржуазії і утвердження *диктатури пролетаріату*. С. — перша фаза комунізму; основний принцип соціалізму: «від кожного по його здібностям, кожному — по його праці». При соціалізмі скасована приватна власність на знаряддя і засоби виробництва і встановлена суспільна, колективна власність, ліквідовано експлуататорські класи і знищено експлуатацію людини людиною. Соціалістичний лад не знає економічних криз, безробіття і злиднів трудящих. При соціалізмі виробничі відносини дають повний простір для необмеженого розвитку продуктивних сил і всебічного прогресу суспільства. На протилежність капіталістичному виробництву, мета якого — одержання прибутків, метою соціалістичного виробництва є людина, задоволення її матеріальних і культурних потреб. Основним економічним законом соціалізму є забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найвищої техніки. На противагу законові конкуренції і анархії виробництва, який панує при капіталізмі і неминуче спричиняється до масового безробіття і періодичних криз надвиробництва, в соціалістичному суспільстві діє закон планомірного (пропорціонального) розвитку народного господарства, який виник на базі усуспільнення засобів виробництва і спирається на основний закон соціалізму. Закон планомірного розвитку народного господарства дає можливість спрямовувати господарське життя соціалістичного суспільства на основі державного народногосподарського плану. Початок побудови першого в світі соціалістичного суспільства дала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства, яка означає корінний поворот у всесвітній історії людства від капіталізму до соціалізму. В результаті перемоги пролетарської

революції (див. *революція*) була заснована перша в світі соціалістична держава. Взявши державну владу в свої руки, робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії в запеклій боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів побудував соціалістичне суспільство. Перемога соціалістичного ладу законодавчо закріплена в Конституції СРСР (див. *конституція*¹). Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична держава робітників і селян. Радянська соціалістична держава — вища форма демократії, справжня демократія для широких мас трудящих. Організуючо, керівною і спрямовуючою силою Соціалістичної держави є Комуністична партія Радянського Союзу. СРСР є вільний союз рівноправних націй. Політичну основу СРСР становлять Ради депутатів трудящих. Економічною основою Радянського Союзу є соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва — в формі державної, всенародної власності і в формі суспільної кооперативно-колгоспної власності. Соціалістичний лад означає корінний перелом не тільки в галузі економічних і суспільно-політичних відносин, але й у побуті і традиціях, в культурі і ідеології. С. створює широкий простір для творчого розвитку всіх галузей культури, соціалістичної змістом, національної формою. Наука і мистецтво стали здобутком народу і служать народові. Інтереси окремої особи поєднуються при соціалізмі з інтересами суспільства. Соціалістичний лад на практиці довів свою незмірну вищість над капіталістичним ладом, забезпечивши перемогу над фашистською Німеччиною та імперіалістичною Японією у Великій Вітчизняній війні і небувалий розквіт господарства і культури Радянської держави в післявоєнний період. На основі соціально-економічного ладу соціалізму виростають і міцніють нові могутні рушійні сили розвитку радянського суспільства — морально-політична єдність суспільства, дружба народів СРСР,

радянський патріотизм. Оскільки в радянському суспільстві ліквідовані антагоністичні класи, вся гострота класової боротьби для СРСР пересунулась на міжнародну арену. З побудовою соціалізму СРСР вступив у нову історичну смугу розвитку — в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до *комунізму*. В результаті другої світової війни і розгрому фашизму від капіталістичної системи відпали Китай і народно-демократичні країни Європи, утворивши на чолі з Радянським Союзом єдиний могутній табір миру, демократії і соціалізму, який протистоїть агресивним підступам імперіалістичної реакції. Сили соціалізму незмірно вирости. Наукою про перемогу соціалізму є створена Марксом і Енгельсом теорія наукового соціалізму (див. *марксизм*). Теорія наукового соціалізму логічно випливає з філософії марксизму, з діалектичного і історичного матеріалізму. В. І. Ленін не тільки відновив революційний зміст марксизму, відстоював його в боротьбі з усіма ворогами пролетарського соціалізму, але поглибив і розвинув теорію наукового соціалізму далі в нових історичних умовах епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи перемоги соціалізму на одній шостій частині землі. Вперше доведене В. І. Леніним вчення про можливість побудови соціалізму в одній країні підтверджене на практиці побудовою соціалізму в СРСР. Головним знаряддям побудови комунізму є Радянська держава, яка збережеться і при комунізмі, якщо не буде ліквідоване капіталістичне оточення, якщо не буде знищена небезпека воєнних нападів ззовні. Великий історичний досвід побудови соціалістичного суспільства в СРСР використовується країнами народної демократії, які стали на шлях соціалістичного будівництва. С. у т о п і ч н и й — див. *утопічний соціалізм*.

СОЦІАЛІСТ — член соціалістичної партії.

СОЦІАЛІСТИ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ [с.-р., есери] — куркульська контрреволюційна партія, відкрито ворожа марксизму-ленінізму; утворилася в Росії в 1902 р. в результаті об'єднання різних народницьких груп; боролася проти революційного марксизму, заперечувала диктатуру пролетаріату, заперечувала провідну роль пролетаріату в революційній боротьбі. Основним методом боротьби с.-р. вважали індивідуальний терор, чим завдали великої шкоди масовому революційному рухові робітників і селян. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. с.-р. разом з меншовиками та кадетами — головна опора Тимчасового уряду — відстоювали збереження капіталізму, боролися за продовження імперіалістичної війни. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вели разом з буржуазією і меншовиками збройну боротьбу проти Радянської влади, активно підтримували антирадянську інтервенцію. В ході боротьби проти радянського народу і Радянської влади с.-р. перегрупились у банду шпигунів, агентів іноземних розвідок, шкідників, убивців, диверсантів, зрадників Батьківщини.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ — 1) що відноситься до *соціалізму* виходить з принципів соціалізму, властивий соціалізму; 2) що відноситься до соціалістичної партії.

СОЦІАЛ-ПАТРІОТИЗМ — див. *соціал-шовінізм*.

СОЦІАЛ-ШОВІНІЗМ — буржуазна націоналістична течія в міжнародному робітничому русі, що виникла під час першої світової війни (1914—1918 рр.) і висунула ідею захисту буржуазної батьківщини в імперіалістичній війні. Соціал-шовіністичний захист «своїх» буржуазних урядів привів до ганебного краху Другого Інтернаціоналу. Соціал-шовіністи, в тому числі і російські меншовики та есери, відкрито зрадили робітничий клас, перейшли на бік буржуазії, допомагали імперіалістичним урядам отруювати свідомість робітничого класу отрутою націоналізму; «основний ідейно-по-

літичний зміст соціал-шовінізму цілком збігається з основами опортунізму. Це — *одна і та ж течія*» (Ленін). Соціал-шовіністи проповідували класовий мир робітників з буржуазією всередині країни і війну з іншими народами поза своєю країною. Приховані соціал-шовіністи, центристи — Каутський, Троцький, Мартов та ін. — підтримували відкритих соціал-шовіністів, захищаючи класове співробітництво робітників з своєю буржуазією.

СОЦІАЛЬНИЙ [лат. *socialis*] — суспільний, що відноситься до класів, до суспільного ладу.

СОЦІОЛОГ — що займається *соціологією*.

СОЦІОЛОГІЯ [лат. *soci(etas)* суспільство + гр. *logos* поняття, вчення] — вчення про суспільство. Буржуазні ідеологи через свою класову обмеженість не досягли наукового розуміння законів суспільного життя. Буржуазні соціологи зовсім не визнають об'єктивної закономірності історичного розвитку. Ті з них, які на словах визнають закони суспільного життя, на ділі зводять їх до законів психології («психологічна школа») або біології («органічна школа»), ігноруючи дійсні, особливі закони розвитку суспільства. Реакційна буржуазна соціологія епохи імперіалізму намагається теоретично виправдати політику імперіалістичної агресії і пограбування трудящих. Справді наукову теорію про закономірності суспільного життя і рушійні сили історичного розвитку вперше створили К. Маркс і Ф. Енгельс і розвинули В. І. Ленін і Й. В. Сталін (див. *історичний матеріалізм*).

СПАГІ [фр. *sparhi* < перс. *separhi* солдат] — французькі кавалерійські частини з місцевого населення в Північній і Західній Африці.

СПАЗМ(А) [гр. *spasma*] — тривала тонічна судорога певного м'яза або групи м'язів.

СПАЗМАТИЧНИЙ — судорожний, що має характер *спазму*.

СПАРДЕК [англ. *spardeck*] — мор. палуба середньої надбудови на судах, а також і сама середня надбудова.

СПАРЖА [фр. asperge < гр. asparagos] — їстівні пагони рослини тієї ж назви (з родини лілійних), що виростає під землею.

СПАРИНГ [англ. spurring] — у боксі — вільний тренувальний бій з метою всебічної підготовки до змагання.

СПАРТАК [лат. Spartacus] — 1) вождь найширшого повстання рабів проти рабовласницького Риму (I ст. до н. е.). «Спартак був одним із найвидатніших героїв одного з найбільших повстань рабів близько двох тисяч років тому. На протязі ряду років всемогутня, здавалося б, Римська імперія, цілком заснована на рабстві, зазнавала потрясінь і ударів від величезного повстання рабів, які озброїлися і зібралися під проводом Спартака, утворивши величезну армію. Кінець кінцем, вони були перебиті, схоплені, піддані катуванням з боку рабоблащиків» (Ленін). С. був убитий у бою в 71 р. до н. е.; 2) «Спартак», «Союз Спартака» — ліва інтернаціоналістська група німецьких соціал-демократів, яка утворилася під час першої світової війни під керівництвом К. Лібкнехта і Р. Люксембург; поряд з революційними заслугами у керівників «Спартака» були серйозні політичні і теоретичні помилки в питаннях про диктатуру пролетаріату, селянському і національному. «Спартак» брав активну участь у німецькій революції 1918 р.; у грудні 1918 року перетворився в Комуністичну партію Німеччини.

СПАРТАКІАДА [< вл. н.; див. Спартак 1] — велике спортивне змагання робітничих організацій у міжнародному або державному масштабі; велике фізкультурне свято.

СПАРТАКІВЦІ — див. Спартак 2.

СПАРТАНЕЦЬ — 1) громадянин Спарти (держави стародавньої Греції), житель якої з дитинства привчалися до суворого способу життя, до витривалості; 2) * людина суворого способу життя, яка відмовилася від розкоші і надуживань.

СПАРТАНСЬКИЙ — здержливий, суворий, властивий *спартанцеві* (див.), напр. с. спосіб життя, с-ке виховання.

СПЕКТАКЛЬ [фр. spectacle < лат. spectaculum видовище] — театральна вистава.

СПЕКТР [< лат. spectrum видиме, видіння] — *фіз.* 1) кольорова смуга, що утворюється від розкладу променя білого світла, який проходить через прозору *призму* (або відбивається від дифракційних ґрат); суцільний спектр — спектр, що має безперервний перехід кольорів від одного до іншого, напр. спектр розжареного твердого тіла; смугастий спектр — спектр, що складається з окремих, розмежованих кольорових смуг; лінійний спектр — що складається з окремих ліній, напр. спектр розжареного газу; емісійний спектр — спектр випромінювання, що складається з окремих яскравих ліній; 2) сукупність гармонічних коливань (або хвиль), створюваних яким-небудь джерелом.

СПЕКТРАЛЬНИЙ — що відноситься до *спектра*, міститься в спектрі; с-ні лінії — світлі (кольорові) лінії в спектрі, які являють собою однорідні випромінювання, тобто відповідають одній довжині світлової хвилі; кожній лінії відповідає *монохроматичне* світло певної довжини хвилі; с. аналіз — визначення складу тіл шляхом вивчення їх спектрів; с-ні апарати — оптичні прилади для дослідження оптичного спектра (див. *спектрограф*, *спектрометр*, *спектроскоп*).

СПЕКТРОГЕЛІОГРАМА [< гр. ґрамма запис] — фото Сонця в якому-небудь *монохроматичному* випромінюванні, зроблене з допомогою *спектрогеліографа*.

СПЕКТРОГЕЛІОГРАФ [див. *спектр* + *геліограф*] — спеціальний *спектрограф* для одержання фотографічних зображень Сонця в *монохроматичному* промінні.

СПЕКТРОГЕЛІОСКОП [*спектр* + *геліо...* + гр. skopeō дивлюсь] — прилад для *візуальних* спостережень поверхні Сонця в *монохроматичному* промінні.

СПЕКТРОГРАМА [< гр. ґрамма запис] — фото *спектра* якого-небудь небесного світила або якої-небудь хімічної речовини (в лабораторії).

СПЕКТРОГРАФ [< гр. graphō пишу] — оптичний прилад для фотографування *спектрів*; являє собою *спектроскоп*, в якому окуляр змінено фотографічною камерою.

СПЕКТРОМЕТР [< гр. metreб міряю] — *спектроскоп*, що має спеціальні пристрої для визначення положення окремих ліній *спектра*.

СПЕКТРОСКОП [< гр. skoreб дивлюсь] — оптичний прилад для спостереження *спектра*; найважливішою частиною спектроскопа є *призма* з тригранним перерізом із скла, кварцу або з іншої прозорої речовини або дифракційні ґрати, які розкладають в спектр світло, яке проходить через них (або відбивається). Після проходження світла через призму його розглядають у зорову трубу.

СПЕКТРОСКОПІЯ [< гр. skoreб дивлюсь] — відділ *фізики*, що вивчає *спектри*.

СПЕКТРОФОТОМЕТР — *спектроскоп* з *фотометром*, який дає можливість порівнювати яскравість світла в окремих кольорах *спектра*.

СПЕКТРОФОТОМЕТРІЯ [див. *фотометрія*] — вимірювання сили світла (яскравості) окремих ліній *спектра* або вузьких його ділянок.

СПЕКУЛЯТИВНИЙ [< лат.; див. *спекуляція*] — 1) розрахований на швидку й легку наживу, оснований на спекуляції; 2) *філ.* умоглядний, оснований на абстрактному мисленні, відірваному від досвіду і практики; с-н а ф і л о с о ф і я — ідеалістична філософія, заснована на спекуляції (див. *спекуляція* 4).

СПЕКУЛЯЦІЯ [лат. speculatio: а) висліджування, видивляння; б) споглядання] — 1) торгівля, розрахована на швидку й легку наживу; 2) біржова операція купівлі-продажу різних цінностей, щоб дістати курсову різницю; 3) *юр.* в СРСР злочин, який полягає в скопуванні і перепродуванні заради наживи с.-г. продуктів та предметів широкого вжитку; 4) *філ.* властивий ідеалізові безгрунтовний умогляд, безплідні абстрактні міркування, відірвані від досвіду і практики.

СПЕРМА [< гр. sperma сім'я] — чоловіче сім'я, сім'яна рідина.

СПЕРМАТОГЕНЕЗ [гр. sperma (spermatos) сім'я + *генез(ис)*] — процес утворення чоловічих статевих клітин (*сперматозоїдів* або *спермійів*).

СПЕРМАТОЗОЇД [гр. sperma (spermatos) сім'я + zōon тварина + eidos вид] — чоловіча статеві клітина; сперматозоїди більшості організмів рухливі.

СПЕРМАТОРІЯ [гр. sperma (spermatos) сім'я + rheo течу] — мимовільне витікання сім'яної рідини.

СПЕРМАТОФОРИ [гр. sperma (spermatos) сім'я + phoros той, що несе] — пакети *сперматозоїдів*, що містяться в оболонці; спостерігаються у деяких черв'як, молюсків, земноводних та інших тварин.

СПЕРМАЦЕТ [гр. sperma сім'я + kētos велика риба] — воскоподібна речовина, що міститься в спеціальних порожнинах у голові кашалота; застосовується в медицині, парфюмерії та у виробництві свічок.

СПЕРМІЙ [< гр. sperma сім'я] — чоловічий запліднюючий елемент у рослин.

СПЕРМІН [< гр. sperma сім'я] — органічна речовина, що добувається з сім'яної рідини тварин; застосовується в медицині як засіб, що зміцнює нервову систему; однорідні препарати: с п е р м о л ь, с п е р м о к р и н та ін.

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ [фр. spécialisation < лат. specialis особливий, окремих] — 1) набування спеціальних знань у якій-небудь галузі; 2) зосередження діяльності на якому-небудь занятті, *спеціальності*; 3) поділ праці на окремі операції; 4) с. в и р о б н и ц т в а — обмеження виробничої діяльності підприємства виготовленням певних (вузькоспеціальних) виробів та деталей.

СПЕЦІАЛІЗУВАТИСЯ — навчатися якої-небудь *спеціальності*, здобути спеціальні знання в якій-небудь галузі, стати *спеціалістом*.

СПЕЦІАЛІСТ [фр. spécialiste < лат.] — людина, що знає ґрунтовно яку-небудь справу, представник якої-небудь *спеціальності* (наукової, художньої, технічної і т. ін.); людина, що професійно займається тим чи іншим видом спеціальної праці.

СПЕЦІАЛЬНИЙ [лат. *specialis*] — 1) особливий, що відноситься до одного предмета або явища; 2) що відноситься до якої-небудь спеціальності.

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ [< лат.] — 1) рід занять людини, в якому вона досягла великих знань, умінь і досвідченості; 2) професія; 3) певна галузь праці, знання.

СПЕЦИФІКА [< сер.-лат. *specificum* особливості] — те, що властиве виключно даному предметові або явищу, його особливості.

СПЕЦИФІКАЦІЯ [< фр. *spécification* < лат. *species* вид, рід + *facere* робити] — 1) перелік подробиць, на які треба звернути особливу увагу; 2) розроблення деталей або частковостей; 3) технічний документ, що включає назви частин, вузлів і деталей даного виробу; вказує їх кількість, матеріал, вагу та інші дані.

СПЕЦИФІЧНИЙ [сер.-лат. *specificus*] — властивий тільки одному предметові або явищу; особливий.

СПЕЦІЯ [< лат. *species* прянощі] — лікарське зілля, пряний корінь, прянощі; приправа до страв.

СПДОМЕТР [англ. *speedometer* лічильник швидкості] — прилад, що показує швидкість руху автомобіля або мотоцикла, а також пройдену віддадь.

СПІКЕР [англ. *speaker* букв. оратор] — 1) голова палати громад в Англії; 2) голова палати представників у США; 3) у боксі — особа, що оголошує глядачам рішення судів.

СПІНАКЕР [англ. *spinnaker*] — мор. трикутний парус з легкої парусини, який ставлять на яхтах при попутному вітрі.

СПІНЕТ [іт. *spinetta*] — муз. одна з різновидностей *клавикордів*.

СПІНІНГ [англ. *spinning*] — спосіб вудіння риби «крутінням», коли далеко закидають (спеціальним вудлицем, у певне місце) блешню, яка крутиться у воді навколо осі і нагадує живу рибку; також снасть для вудіння цим способом.

СПІНОЗІЗМ — матеріалістичне філософське вчення голландського філософа Баруха (Бенедікта) Спінози

(1632—1677), яке відіграло прогресивну роль в ідеологічній боротьбі буржуазії проти феодальної ідеології. Спіноза піддав гострій критиці релігійні догми. Матеріалізм і атеїзм Спінози були, проте, обмеженими і непослідовними: він називав природу богом, розглядав її метафізично, поза її розвитком у часі, і не поширював матеріалізму на явища суспільного життя.

СПІНТАРИСКОП [гр. *spinther* іскра + *skopeō* дивлюсь] — *фіз.* прилад, який дає можливість бачити спалахи, спричинювані ударами випромінюваних з радіо *альфа-частинок* об екран, вкритий сірчастим цинком; застосовується для підрахування випромінюваних альфа-частинок.

СПІРАЛЬ [< лат. *spiralis* < *spira* вигин, звив] — 1) *мат.* плоска крива (безконечна) лінія, яка робить ряд дедалі більшого (або меншого) розміру обертів (завитків) навколо точки або осі; 2) гвинтоподібна лінія; 3) дріт або пружина, скручена у вигляді однієї з цих ліній.

СПІРАЛЬНИЙ — що утворює *спіраль*. гвинтоподібний.

СПІРАНТ [< лат. *spirans* (*spirantis*) що дме, видихає] — *лінгв.* те саме, що й *фрикатив*.

СПІРЕЯ [лат. *Spiraea*] — рід чагарникових рослин з родини розовитих; деякі з них розводять як декоративні.

СПІРИЛИ [< лат. *spirilla*, *зменш.* від *spira* вигин] — *мікроорганізми*, що мають форму спірально зігнутих паличок з 2—3 завитками, рухливі, із джгутиками, здебільшого нехвороботворні.

СПІРИТИЗМ [< лат. *spiritus* дух] — безглуздо, забобонне визнання загробного життя «духів» померлих і можливості єднання з ними через *медумів*, в ролі яких виступають шарлатани, що приписують собі особливу здатність єднатися з «духами». С. був особливо поширений у другій половині 19 ст. серед аристократії.

СПІРИТУАЛІЗМ [< лат. *spiritualis* духовний] — ворожа науці, реакційна, ідеалістична філософія, яка

визнає духовну суть світу і заперечує об'єктивну реальність і первісність матерії.

СПИРОМЕТР [лат. spirare дихати, видихати, видувати + гр. metreo міряю] — апарат для вимірювання життєвої ємкості легень.

СПИРОМЕТРИЯ — вимірювання життєвої ємкості легень з допомогою *спірометра*.

СПИРОХЕТИ [лат. spira вигин, звив + гр. chaite чуб, грива] — *мікроорганізми* з тонким, спірално закрученим тілом, з різко виявленою рухливістю; в збудниках ряду заразних хвороб; *спірохета бліда* — збудник сифілісу.

СПІЧ [< англ. speech промова] — коротка застольна промова, звичайно з приводу якого-небудь торжества; тост.

СПЛАНХНОЛОГІЯ [гр. splanchon нутрощі + logos поняття, вчення] — відділ *анатомії*, що вивчає нутрощі.

СПЛІН [англ. spleen < гр. splēn селезінка] — хандра, сумний настрій (с. раніш пояснювали захворюванням селезінки).

СПОДУМЕН [англ. spodumene, spodumen] — мінерал, метасилікат *літію* білого або жовтозеленого кольору з перламутровим блиском; руда для добування літію.

СПОНГІН [< гр. spongos губка] — рогова речовина, яка утворює скелет т. зв. рогових губок.

СПОНГІТ [< гр. spongos губка] — скам'яніла морська губка.

СПОНДЕЙ [гр. spondeios] — стопа вірша, що складається з двох довгих складів (—) в античному віршуванні; у тонічному віршуванні спондеєм називають зігніснені двох наголошених складів, напр.: «швѣд, рѣськѣий, кѣле, б'., | рубѣе»; трапляється в ямбі, хорей, гекзаметрі.

СПОНДИЛІТ [< гр. spondylos хребець] — запалення хребців (костойда), найчастіше туберкульозного характеру.

СПОНТАННИЙ [< лат. spontaneus самовільний] — 1) *філ.* також *спонтанейний* — викликаний не зовнішніми явищами, а внутрішніми причинами або імпульсами, оснований на саморусі; діалектич-

ний матеріалізм визнає внутрішні суперечності рушійною силою розвитку природи і суспільства; 2) що виникає без сторонніх зовнішніх впливів, самовільний, напр. с. *ви-вих*.

СПОНТАННІСТЬ, СПОНТАНЕЙНИЙ розвиток — див. *спонтанний* 1.

СПОРА [< гр. spora сімба, насіння, сім'я] — *біол.* здебільшого одноклітинний утвір, який служить для розмноження безквіткових рослин (водоростей, грибів, мохів, папоротей та ін.) і деяких нижчих тварин (найпростіших); спори у бактерій і деяких інших організмів утворюються як стійкіша форма при несприятливих умовах життя.

СПОРАДИЧНИЙ [гр. sporadikos] — поодинокий, випадковий, що появляється від випадку до випадку, напр. с-не захворювання (в протилежність *епідемічному*).

СПОРАНГІЙ [гр. spora сім'я + angeion посудина] — *бот.* споровмістище, де розвиваються *спори* у спорозох рослин.

СПОРОВИЙ — прикм. від сл. *спора*; с-ві рослини — рослини, що розмножуються спорами (водорості, гриби, мохи, папороті та ін.).

СПОРОФІЛИ [гр. spora сім'я + phylon листок] — листя, на якому утворюються *спори*.

СПОРОФІТ [гр. spora насіння, сім'я + phylon рослина] — безстатеве покоління у рослин, що мають зміну поколінь, на якому безстатевим шляхом утворюються спори (напр., папороті); пор. *гаметофіт*.

СПОРТ [англ. sport] — фізичні справи та ігри, гол. ч. на вільному повітрі, що мають на меті розвиток і зміцнення організму, виховання в людини вольових якостей.

СПОРТСМЕН [англ. sportsman] — особа, що систематично займається *спортом*.

СПРИНКЛЕР [англ. sprinkler < sprinkle бризкати] — протипожежний водопровід з великою кількістю отворів, закритих клапанами; діє автоматично, коли в приміщенні підвищується температура вище певного градуса; встановлюється під стелею громадських будівель та ін-

ших приміщень, небезпечних у пожежному відношенні.

СПРИНТ [англ. sprint] — *сл.* змагання з легкоатлетичного бігу, з бігу на ковзанах, з велосипедного спорту та ін. на короткі дистанції, на швидкість.

СПРИНТЕР [англ. sprinter] — спортсмен, що спеціалізується в бігу (легка атлетика, ковзани), в їзді (велосипед) на короткі дистанції, на швидкість.

СПРИНЦЮВАТИ [< нім. spritzen брызкати] — промивати яку-небудь внутрішню порожнину, рану та ін. струминою рідини під деяким тиском.

СПУНІНГ [англ. spooning] — навчальний гребний одномісний човен з стерновим.

СПУРТ [англ. spurt] — *сл.* різке короткочасне збільшення швидкості (темпу) руху при бігу в легкій атлетичній, на ковзанах, у велосипедному змаганні та ін.

СТАБІЛІЗАТОР [< лат. stabilis стійкий] — 1) нерухома частина хвостового «оперення» літака, дирижабля, ракети, міни і т. ін., яка забезпечує позовдню стійкість в повітрі; 2) *мор.* апарат для зменшення качки судна, побудований на принципі гіроскопа; 3) в електротехніці — індуктивна котушка в колі зварювального генератора, яка згладжує коливання електричного струму; 4) антиокислювач — речовина, здатна при додаванні до палива в малих кількостях дуже сповільнювати процес його окислювання.

СТАБІЛІЗАЦІЯ [< лат. stabilis стійкий] — зміцнення, надання стійкості; часткова с. капіталізму, — часткове короткочасне відносне зміцнення капіталізму, що почалося у 1923 р., після першого періоду загальної кризи капіталізму; часткової стабілізації капіталізму поклала край світова економічна криза, що почалася в 1929 році.

СТАБІЛІЗУВАТИ [< лат.] — надавати стійкості; закріплювати на певному рівні.

СТАБІЛЬНИЙ [лат. stabilis] — стійкий, міцний, що встановився на певному рівні, не змінюється.

СТАГНАЦІЯ [< лат. stagnum стояча вода] — термін в економіці, що означає застій і нерухомість у виробництві, торгівлі і т. ін.

СТАДІЙ [гр. stadion] — старогрецька міра довжини, що коливалася, залежно від місцевості, від 150 до 190 м.

СТАДІОН [гр. stadion] — 1) в стародавній Греції — місце для бігових змагань; 2) велика споруда з трибунами для глядачів, з різними площадками і місцями для спортивних виступів і для організації великих фізкультурних свят.

СТАДІЯ [гр. stadion] — 1) період, певний ступінь у розвитку чого-небудь, фаза розвитку; 2) у стародавніх греків — те саме, що й *стадіон 1*; 3) те саме, що й *стадія*.

СТАЖ [фр. stage] — 1) тривалість діяльності в якій-небудь галузі роботи: виробничій, партійній або громадській; 2) строк обов'язкового перебування на посаді для визначення або набуття практичного досвіду.

СТАЖІСТ [фр. stagiaire] — особа, що проходить *стаж* випробування.

СТАЖУВАТИ — відбувати *стаж*, працювати *стажистом*.

СТАЗ [< гр. stasis стояння] — *мед.* утруднення руху по каналах тіла їх вмісту; звичайно — застій крові.

СТАЙЕР [англ. stayer] — спортсмен, що спеціалізується в бігу (легка атлетика, ковзани), в їзді (велосипед) на довгі дистанції.

СТАККАТО [іт. staccato] — *муз.* уривчасто, уривчасте відтворення музичного звука або звуків (проти-лежн. *легато*).

СТАКСЕЛЬ [гол. stagzeil] — *мор.* трикутний парус, який піднімають по *штагу* спереду щогли до носа судна.

СТАЛАГМІТИ [< гр. stalagma краплина] — вапняні утвори (від напливання), які піднімаються вгору у вигляді великих бурульок з дна печери; утворюються від падання краплин води, насиченої вапном (пор. *сталактити*).

СТАЛАКТИТИ [< гр. stalaktos що капає] — вапняні утвори, що

звисають бурульками із стелі печери; утворюються від просочування і випаровування води, насиченої вапном; назустріч їм з дольки печери наростають *сталагміти*.

СТАМІНОДІЙ [лат. stamen (staminis) нитка; тичинка + гр. eidos вид] — видозмінена квіткова тичинка, яка не дає пилку.

СТАНДАРТ [англ. standard] — 1) норма, зразок, мірило, основа, напр. золотий с.; 2) типовий вид виробів, який задовольняє певні умови щодо якості, хімічного складу, фізичних властивостей, міри, ваги тощо.

СТАНДАРТИЗАЦІЯ [< англ.: див. *стандарт*] — 1) в СРСР — встановлення в державному загальносоюзному порядку точно визначених норм якості, форм і розмірів виробів, обов'язкових для виробників і споживачів; 2) зведення багатьох видів виробів до невеликої кількості типів, що дає можливість раціональніше організувати виробництво. Стандартизація має величезне значення для підвищення продуктивності праці та якості продукції, для зниження собівартості і підвищення реальної заробітної плати.

СТАНДАРТНИЙ — що відповідає *стандарту*, задовольняє його умови; типовий.

СТАНІОЛЬ [< лат. stannum олово] — тонкі металічні листи або стрічки із силавів, основою яких є свинець або (дуже рідко) олово; застосовується для пакування харчових продуктів, при виготовленні кабелів і т. д.

СТАНІТ [< лат. stannum олово] — *хім.* сіль олов'янистої кислоти з сильними відновними властивостями; застосовується у фарбувальній промисловості, а також при хімічному аналізі.

СТАНСИ [фр. stances < іт. stanza] — вірш, написаний строфами, куплетами, закінченими щодо змісту.

СТАПЕЛЬ [англ. staple] — похилый фундамент або поміст *елінгу*, на якому будують і обробляють судна перед спуском їх на воду.

СТАРТ [англ. start] — момент початку спортивного змагання; від-

правний пункт під час бігу, на велосипедних перегонках тощо.

СТАРТЕР [англ. starter] — 1) *сл.* суддя, що подає команду або сигнал пострілом починати змагання з бігу, плавання, лижних і велосипедних перегонів та ін.; 2) прилад або агрегат для запуску двигуна внутрішнього згоряння; 3) *ав.* спеціально устаткований автомобіль для запуску двигуна літака (а в т о с т а р т е р).

СТАТАРНИЙ [< лат. statarius стоячий, нерухомий] — с н е ч и т а н н я — (навчальне) читання якогось-небудь тексту тією мовою, що вивчається, з докладним розбором, у протилежність *курсорному читанню*.

СТАТИКА [< гр. statos що стоїть, стоячий] — 1) частина механіки, вчення про рівновагу тіл під впливом сил; 2) стан спокою або рівноваги (протилежн. *динаміка*).

СТАТИСТ [< гр. statos що стоїть, стоячий] — 1) особа, що виконує на сцені вихідні ролі без слів; 2) * особа малозначна, на думку якої не зважають; підставна особа, що діє за вказівками інших.

СТАТИСТИК — спеціаліст у питаннях *статистики*.

СТАТИСТИКА [англ. statistics < лат. status стан] — 1) наука, що вивчає кількісні зміни у розвитку людського суспільства, народного господарства і обробляє ці числові спостереження з науковою і практичною метою; 2) кількісний облік масових явищ.

СТАТИЧНИЙ — що відноситься до *статики*; нерухомий; що розглядається в стані спокою і рівноваги.

СТАТМОЛОГІЯ [гр. stathmos терези + logos поняття, вчення] — частина рахівничої науки, об'єктом вивчення якої є *баланс*¹.

СТАТОР [< лат. stator що стоїть нерухомо] — нерухома частина електричної машини (*генератора* або двигуна), всередині якої обертається рухома частина — *ротор* 1.

СТАТОСКОП [гр. statos що стоїть, стоячий + scopeō дивлюсь] — дуже чутливий барометр — *анероїд*, який показує найменші зміни атмосферного тиску.

СТАТС-СЕКРЕТАР [нім. Staats-Sekretär державний секретар] — 1) придворне звання в царській Росії; 2) в Німеччині в 1871—1919 рр. — імперський міністр; з 1919 р. — найближчий помічник міністра; в Англії і США — титул деяких міністрів.

СТАТУС-КВО [лат. status quo] — становище, що існує в даний момент або коли-небудь існувало; підтримувати статус-кво — зберігати становище, що склалося; відновити статус-кво — повернутися до того становища, яке було до змін, що сталися; статус-кво анте белум [status quo ante bellum] — становище, що існувало до початку війни.

СТАТУТ [сер.-лат. statutum] — положення, статут.

СТАТУЕТКА [фр. statuette < лат. statua] — маленька статуя.

СТАТУЯ [лат. statua] — скульптурне зображення фігури людини (або тварини), яке має повний об'єм.

СТАФІЛОКОКИ [< гр. staphylē виноградне гроно] — коки, які утворюють безладні скупчення клітин, що нагадують виноградні грона; звичайні збудники нагноєння.

СТАФІЛОМА [гр. staphylōma] — обмежене (часткове) вип'ячування білкової оболонки (склери) очного яблука.

СТАФАЖ [нім. Staffage] — другорядні елементи живописної композиції, напр. людські фігури в пейзажі або пейзаж і побутова обстановка в жанровій картині.

СТАЦІОНАРНИЙ [< лат. stationarius стоячий, нерухомий, непо рушній] — нерухомий, сталий, незмінний; що залишається на місці; с-н л і к у в а н н я — ліжкове лікування на відміну від амбулаторного.

СТАЦІОНЕР [фр. stationnaire < лат.] — іноземне військове судно, що стоїть у порту колоній і напівколоній; виконує поліцейську службу.

СТАЦІЯ [< лат. statio місцеперебування] — місце пробування того чи іншого виду тварин, яке відповідає його життєвим потребам.

СТЕАРИН [< гр. stear сало] — 1) *хім.* складний ефір гліцерину і

стеаринової кислоти, одна з головних складових частин більшості тваринних і рослинних жирів; 2) в техніці — суміш стеаринової і пальми-тинової кислот, яка вживається для виробництва свічок.

СТЕАТИТ [< гр. stear (steatos) сало] — 1) мінерал, шильний тальк; 2) штучний ізоляційний матеріал, що виготовляється з покиді від оброблення тальку; з нього виготовляють електричні ізолятори, свічки для моторів тощо.

СТЕГОЗАВР [гр. stegē покрівля + sauros ящірка] — вимерлий плазун з групи *динозаврів*, до 10 м завдовжки; удодж усієї спини його тягнувся подвійний гребінь з кістяних пластин до метра заввишки.

СТЕГОЦЕФАЛИ [гр. stegē покрівля + kephale голова] — покритоголові, загальна назва найдавніших вимерлих *амфібій*, череп яких мав суцільний покрив з шкірних кісток; найбільш відомими представниками стегоцефалів були *лабіринтодонти*.

СТЕЙЕР — див. *стайер*.

СТЕК [англ. stick] — пряма паличка з ручкою на одному кінці і ремінною петлею на другому, якою користуються у верховій їзді.

СТЕКА [іт. stecca] — дерев'яна паличка, якою скульптор користується при ліпленні з глини, воску і т. ін.

СТЕЛАЖ [нім. Stelage] — 1) умовна біржова операція, яка полягає в праві однієї з сторін, що зговорилися, купити або продати певну кількість біржових цінностей за певним курсом за певну премію; 2) ряд полиць у кілька поверхів, напр.: а) у бібліотеках — для книг; б) на торфових розробках, цегельних заводах — для сушіння нарізаного торфу, невипаленої цегли і т. ін.; в) на складах, в майстернях — для складання частин машин, інструмента тощо; 3) в мартенівських цехах — споруда, на якій встановлюють *мульди* з *шхтою*.

СТЕЛІТ [< лат. stella зоря] — твердий сплав кобальту з хромом, вольфрамом, молібденом; зберігає свою твердість при високих нагрівах (до 750°); застосовується для висо-

товлення різального інструмента та для наварювання деталей машин, які дуже зношуються.

СТЕН [*<* гр. sthenos сила — одиниця сили в системі МТС (метр — тонна — секунда), що дорівнює силі, яка масі в одну тонну надає прискорення 1 м/сек^2 ; стен дорівнює 102 кг.

СТЕНД [англ. stand] — 1) штит, стойка, де розмішені експонати виставки, діаграми, картограми і т. ін.; 2) установка, де випробовуються готові машини після їх складання (в іспробувальний с.)

СТЕНОГАЛІННИЙ [гр. stenos вузький + hals сіль] — *біол.* с-н і організми — морські організми, здатні переносити лише незначні коливання солоності води (проти-лежн. *евригалінні організми*).

СТЕНОГРАМА — стенографічний запис якої-небудь доповіді, промови і т. ін. (див. *стенографія*).

СТЕНОГРАФ (ІСТКА) — що записує за допомогою *стенографії* усну мову.

СТЕНОГРАФІЧНИЙ — 1) записаний способом *стенографії*; 2) * цілком точний, буквальний.

СТЕНОГРАФІЯ [гр. stenos вузький, тісний + graphō пишу] — спосіб письма за допомогою особливих знаків і цілого ряду скорочень, який дає можливість швидко записувати усну мову.

СТЕНОГРАФУВАТИ — записувати способом *стенографії*.

СТЕНОЗ [*<* гр. stenos вузький, тісний] — *мед.* звуження порожнинних або трубчастих органів тіла; це звуження утруднює пересування речовин, що в них містяться.

СТЕНОКАРДІЯ [гр. stenos вузький, тісний + kardia серце] — *мед.* приступи різкого болю за грудиною, грудна жаба.

СТЕНОТЕРМНИЙ, СТЕНОТЕРМІЧНИЙ [гр. stenos вузький, тісний + thermē жар] — термін, що застосовується до тварин, які можуть переносити без шкоди лише незначні коливання температури зовнішнього середовища.

СТЕНОТИПІЯ [гр. stenos вузький, тісний + typos відбиток] — писання на спеціальній (стенографічній) друкарській машині, яка друкує складами або цілими словами.

СТЕНОФАГИ [гр. stenos вузький, тісний + phagos що пожирає, поїдає] — тварини, що живляться лише певним видом їжі.

СТЕНТОР [*<* вл. н.] — 1) людина з дуже сильним голосом — від імені одного з героїв Гомера; 2) рід різновійчастих *інфузорій*.

СТЕНЬ-ВАНТИ — *ванти*, якими *стеняга* удержується з боків.

СТЕНЬГА [гол. steng букв. жердина] — *мор.* верхня (друга) частина щогли, коли щогла складається у висоту з двох дерев.

СТЕПС [англ. step] — *мор.* заглибина, гніздо у днищі або в палубі судна, куди щогла встановлюється своїм *шпором*.

СТЕР [*<* гр. stereos кубічний, просторовий] — одиниця об'єму в метричній системі = 1 м^3 ; застосовується гол. ч. для обмірювання дров.

СТЕРАДІАН [гр. stereos просторовий + radian] — одиниця вимірювання тілесного кута, яка дорівнює тілесному куту, що вирізує із сфери (з центром у вершині кута) площу, рівну площі квадрата, побудованого на радіусі сфери.

СТЕРЕОГРАФІЯ [гр. stereos просторовий + graphō пишу] — перспективне зображення поверхні кулі та інших геометричних тіл на площині.

СТЕРЕОКАРТОГРАФ — інакше *автокартограф* — прилад для автоматичного рисування плану місцевості за парними (стереоскопічними) знімками.

СТЕРЕОКОМПАРАТОР [гр. stereos просторовий + komparator] — прилад для промірювання парних (стереоскопічних) знімків, знятих з того самого предмета, для визначення просторових розмірів знятих предметів; застосовується в наукових дослідженнях і в картографічних роботах.

СТЕРЕОМЕТРІЯ [гр. stereos просторовий + metreo міряю] — відділ *геометрії*, що містить учення про тіла і про взаємне положення ліній, площин і тіл у просторі.

СТЕРЕОСКОП [гр. stereos просторовий + skopeō дивлюсь] — оптичний прилад, в якому зображений на двох малюнках предмет очі ба-

чать у вигляді одного рельєфного перспективного зображення; це досягається тим, що один малюнок зображає предмет так, як його бачить ліве око, другий — як бачить праве око.

СТЕРЕОСКОПІЧНИЙ — 1) прикм. від сл. *стереоскоп*; 2) зв'язаний з утворенням зображень у перспективі в трьох вимірах (у довжину, ширину і глибину); с. фотоапарат — фотоапарат з двома об'єктивами, розміщеними один від одного на віддалі, яка дорівнює віддалі між очима; с-н е к і н о (вперше винайдене в СРСР) — спеціальний екран, на якому фільми видно не в площинному, а в рельєфному зображенні.

СТЕРЕОТИП [гр. stereos твердий + typos відбиток, відпечаток] — друк. металічна, гумова або пластмасна монолітна друкарська форма, яка являє собою копію з друкарського набору або кліше; служить для друкування повторних видань або великих тиражів на плоских і особливо на ротадійних друкарських машинах.

СТЕРЕОТІПІЯ — процес виготовлення *стереотипів*.

СТЕРЕОТИПНИЙ — 1) що відноситься до *стереотипу*; надрукований з стереотипу; с-н е в и д а н н я — повторне видання книги, надруковане без змін з стереотипу; 2)* незмінний, який є точним повторенням; утертий, ходовий.

СТЕРЕОТИПУВАТИ — виготовляти стереотипні форми з *матриць* (див. *стереотип*).

СТЕРЕОФОТОГРАМЕТРІЯ [гр. stereos просторовий + *фотограметрія*] — зйомка земної поверхні способом парних (стереоскопічних) фотознімків, яка дає можливість мати не тільки контури різних предметів місцевості, а й висоти.

СТЕРЕОФОТОГРАФІЯ [гр. stereos просторовий + *фотографія*] — одержання зображень предметів одночасно у вигляді двох знімків, знятих під різними кутами так, як цей предмет видно кожному оком окремо.

СТЕРЕОХІМІЯ [гр. stereos просторовий] — відділ *хімії*, що вивчає просторове розміщення *атомів* у *молекулах*.

СТЕРЕОХРОМІЯ [гр. stereos просторовий + *chrōma* колір, фарба] — малюнки на стінах фарбами, змішаними з розчинним склом.

СТЕРИЛІЗАЦІЯ [< лат. sterilis безплідний] — 1) знищення мікробів високою температурою або хімічними речовинами; 2) обезпліднювання; позбавлення тварини або людини здатності до запліднення (перев'язуванням або перерізуванням сім'яного канатика, видаленням статевих залоз, рентгенівським опроміненням і т. ін.). Стерилізацію німецькі фашисти широко застосовували на основі людиноненависницької «теорії» *расизму* щодо своїх політичних противників і до всіх осіб, оголошених фашистами «неповноцінними», з метою позбавити їх потомства. Варварський закон про стерилізацію існує в більшості штатів США і є знаряддям класової розправи реакційної буржуазії з трудящими.

СТЕРИЛІЗУВАТИ — 1) звільняти від *мікроорганізмів*; 2) обезпліднювати; робити безплідним.

СТЕРИЛЬНИЙ [< лат. sterilis безплідний] — 1) звільнений від організмів, здатних спричинити зараження (бактерій, плазмодіїв та ін.); 2) безплідний; позбавлений здатності до запліднення.

СТЕРИНИ [< гр. stereos твердий] — речовини з групи *ліпоїдів*, що входять до складу більшості тканин організму.

СТЕРЛІНГ [англ. sterling] — 1) середньовічна англійська срібна монета, англійський диварій, або пенні; 2) законний стандарт проби англійських срібних і золотих монет як основа англійської валюти; *фунт стерлінгів* — див. *фунт 2*.

СТЕТОСКОП [гр. stēthos груди + skopēo дивлюсь] — *мед.* трубка для вислуховання хворих.

СТЕХІОМЕТРІЯ [гр. stoicheion основа, елемент + metreo міряю] — відділ *хімії*, що вивчає кількісні відношення, в яких речовини сполучаються одна з одною або вступають у хімічну взаємодію.

СТИБНІТ [< гр. stibi сурма] — *мін.* одна з назв сурм'яного блиску, або *антимоніту*.

СТИВДОР [англ. stevedore] — мор. особа, що завідує навантаженням і розвантаженням вантажів на суднах закордонного плавання.

СТИГМИ, СТИГМАТИ [$\langle$ гр. stigma (stigmatos) укол, рубець, знак — 1) за стародавніх часів — позначки або клейма на тілі рабів або злочинців; 2) червоні плями та виразки на тілі, які є характерними ознаками *істерії*; 3) зоол. отвори, якими відкриваються на поверхні тіла *трахеї* членистоногих тварин (напр., комах).

СТИЛЕТ [іт. stiletto] — невеликий кинджал з тригранним клинком.

СТИЛІЗАТОР — художник, що користується *стилізацією* в своїй творчості.

СТИЛІЗАЦІЯ — 1) наслідування зовнішніх форм якого-небудь певного *стилю*; 2) переважання в художньому творі умовних декоративних форм над реалістичним відтворенням дійсності.

СТИЛІЗОВАНИЙ — 1) зроблений з наслідуванням якого-небудь *стилю*; 2) зроблений в умовному стилі (див. *стилізація* 2).

СТИЛІСТ — особа, що володіє мистецтвом літературного *стилю*, вище добрим стилем.

СТИЛІСТИКА — 1) наука про *стиль* (у широкому розумінні); 2) відділ теорії літератури, що розглядає властивості поетичної мови.

СТИЛОБАТ [гр. stylobatēs $\langle$ stylos колона + bainō ступаю] — основа, підніжжя колонади.

СТИЛЬ [фр. style $\langle$ гр. stylos паличка (для писання у стародавніх греків)] — 1) сукупність основних ідейно-художніх особливостей, відмітних рис, що виявляються в творчості письменника, художника, скульптора, архітектора, композитора і т. д. В ширшому розумінні — те саме, що й течія в мистецтві, тобто єдність основних ідейно-художніх особливостей ряду письменників, художників, композиторів і т. д., які відбивають у своїх творах ідеологію певного класу; 2) стиль письменника; 3) прийом, спосіб, метод роботи; 4) старий с. і н. о. в и й с. у літочисленні — див. *календар*.

СТИЛЬБ [$\langle$ гр. stilbos блискучий] — *фіз.* одиниця поверхневої яскравості, яка дорівнює яскравості площадки, що рівномірно світиться, кожний квадратний сантиметр якої у напрямі, перпендикулярному до площадки, має силу світла в 1 свічку.

СТИЛЬНИЙ — витриманий у певному *стилі*.

СТИМУЛ [$\langle$ лат. stimulus стрікало, поганялка] — спонукання до дії, поштовх, спонукальна причина.

СТИМУЛОВАТИ [$\langle$ лат.; див. *стимул*] — спонукати до дії, давати поштовх; бути спонукальною причиною; заохочувати.

СТИПЕНДІАТ [лат. stipendiatus] — що одержує *стипендію*.

СТИПЕНДІЯ [$\langle$ лат. stipendium плата] — щомісячна грошова допомога, гол. ч. учням, студентам.

СТИПЛЕР [англ. sceppler] — *сп.* кінь, якого спеціально привчили до стрибків з перепонами.

СТИПЛЬ-ЧЕЗ [англ. steeple-chase] — вид спортивного змагання на швидкість пересування (конем, велосипедом або бігом) по місцевості з природними або штучними перепонами.

СТИХІЙНИЙ — 1) спричинений діянням сил природи (див. *стихія* 1); 2) * непереборний, всепереможний; 3) у застосуванні до суспільних явищ — неорганізований, що відбувається без свідомого, політичного, партійного керівництва.

СТИХІЯ [$\langle$ гр. stoicheion елемент] — 1) явище природи, яке виявляється як нічим не стримувана сила, напр. буря; 2) у старогрецьких філософів-матеріалістів — основні елементи природи; вогонь, повітря, вода і земля; 3) * улюблена, добре знайома справа, робота; звичне середовище, обстановка.

СТИХОМІТІЯ [гр. stichomythia] — розподіл віршів між говорючими особами драми з таким розрахунком, щоб кожна відповідь складалася з одного вірша.

СТИКС [гр. Styx] — в старогрецькій міфології — одна з рік «підземного царства», в якому нібито жили душі померлих.

СТІЙК [гр. stōikos] — 1) послідовник *стійцизму*; 2) * людина, що стійко й мужньо переносить злигодні.

СТОЇЦІЗМ [за назвою портика Stoa в Афінах, де вчив філософ Зенон] — 1) напрям у філософії античного рабовласницького суспільства (3 ст. до н. е. — 6 ст. н. е.), що хитався між матеріалізмом і ідеалізмом (Зенон і Хрїзипп у стародавній Греції, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій у Римі). Згідно з стоїцизмом, завдання мудреця — звільнитися від пристрастей, потягів і поривань і жити, підкоряючись «розумові»; римський с., в якому переважали ідеалістичні і релігійні погляди, мав великий вплив на раннє християнство. Соціальний зміст філософії стоїцизму на протязі його майже тисячолітньої історії змінювався, відбиваючи зміни в ідеології пануючих класів періоду занепаду античного рабовласницького суспільства; 2) * твердість, стійкість у життєвих нещастях і випробуваннях.

СТОЇЧНИЙ — 1) властивий *стоїкам*, *стоїцизмові*; 2) * незламний, мужній, що стійко переносить випробування.

СТОКЕР [англ. stoker < stoke загрузжати топку] — 1) пристрій для механічного загрузжання твердого палива в топку паровоза, для подачі сировини, деталей під обробляючі різці, для вантаження колод, виробів на автомобілі і т. д.

СТОМАТИТ [< гр. stoma (stomatos) rot] — запалення слизової оболонки рота.

СТОМАТОЛОГІЯ [гр. stoma (stomatos) rot + logos поняття, вчення] — мед. наука про захворювання органів порожнини рота, щелеп і суміжних з ними ділянок.

СТОН [англ. stone] — міра ваги, що дорівнює 14 англійським фунтам.

СТОПЕР [англ. stoper] — див. *перфоратор 2*.

СТОПІНГ [англ. stoping] — камера в гірських породах, яку готують, коли розробляють крутоспадаючі рудні родовища. У стопінгу руду оброблюють з підетажних уступів.

СТОПОР [англ. stopper] — 1) пристрій для зупинення якого-небудь механізму або для закріплення яких-небудь його частин у певному положенні; 2) пристрій для автоматичного

зупинення шахтних вагонеток на рейках перед клітями, перекидачами та ін.; 3) механізм, що керує шamotoвою або графітовою пробкою, яка закриває отвір у днищі сталеливарного ковша.

СТОРНУВАТИ — робити зворотний запис (див. *сторно*) в бухгалтерських книгах, щоб виправити помилку в раніш зробленому записі.

СТОРНО [< іт. storno переведення рахунка] — бухг. журнальна стаття, яку складають для виправлення неправильно записаної у бухгалтерській книзі операції.

СТОРТИНГ [норв. storting < stor великий + ting рада] — норвезький парламент, що складається з верхньої палати — *лагтінгу* — і нижньої палати — *одельстінгу*.

СТОТІНКА — болгарська розмірна монета = $\frac{1}{100}$ лева.

СТРАДІВАРІУС — назва скрипок роботи Антоніо Страдіваріуса — славнозвісного італійського майстра скрипок (1644—1737); ці скрипки ціняться дуже високо.

СТРАНГУЛЯЦІЯ [< лат. strangulatio задущення, задушення] — мед. защемлення, задушення.

СТРАТЕГ [гр. strategos воєначальник; головнокомандуючий] — полководець, керівник бойових операцій великих військових мас на театрі воєнних дій; знавець воєнного мистецтва (див. *стратегія*).

СТРАТЕГІЧНИЙ [гр. strategikos] — що відноситься до *стратегії*, оснований на її правилах.

СТРАТЕГІЯ [гр. strategia < stratos військо + agō веду] — 1) с. в о є н н а — найважливіша частина воєнної науки — мистецтво ведення великих операцій, кампаній та війни в цілому, а також діяльність верховного командування і генеральних штабів у справі підготовки збройних сил держави до війни. Ставлячи перед собою завдання виграти війну в цілому, воєнна стратегія визначає напрям основного удару з таким розрахунком, щоб передершити характер операцій на весь період війни. Найвищим досягненням воєнної стратегії є стратегія верховного командування Радянської Армії на чолі з Й. В. Сталіним, всеперемага-

юча сила якої яскраво виявилася у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.; 2) стратегія Комуністичної партії Радянського Союзу — наука про керівництво революційною боротьбою пролетаріату за повалення влади буржуазії, за диктатуру пролетаріату. «Стратегія в визначення напрямку головного удару пролетаріату на основі даного етапу революції, вироблення відповідного плану розташування революційних сил (головних і другорядних резервів), боротьба за проведення цього плану на всьому протязі даного етапу революції» (Сталін). Стратегія міняється в зв'язку з переходом від одного етапу революції до іншого. Стратегічне керівництво партії полягає в зосередженні головних сил революції у вирішальний момент на найбільш приступній для нападів противника ділянці, у правильному виборі моменту для вирішального удару, в неухильному проведенні вже прийнятого курсу, в умінні правильно використати резерви революції. Стратегія визначає головний удар пролетаріату для досягнення цілей, поставлених теорією марксизму-ленінізму і програмою КПРС. Стратегія і тактика КПРС, створені партією під керівництвом В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, мають всесвітньоісторичне значення. Комуністичні і робітничі партії країн народної демократії і комуністичні партії капіталістичних країн у боротьбі за мир, демократію і соціалізм керуються стратегією і тактикою КПРС.

СТРАТИГРАФІЯ [лат. *stratum* настил + гр. *graphō* пишу] — відділ геології, що вивчає форми напластування гірських порід і процеси утворення шарів земної кори в їх історичній послідовності.

СТРАТИФІКАЦІЯ [лат. *stratum* настил + *facere* робити] — 1) в геології — шаруватість, напластування, залягання осадових порід пластами, що обмежуються паралельними площинами; 2) шарувата будова атмосфери (а також морської і озерної води), зумовлена відмінністю фізичних властивостей шарів

(температури, густини та ін.) на різних висотах (глибинах); 3) передувальне оброблення насіння деревних і деяких трав'яних рослин (плодових, лісових, декоративних), яке полягає у видержуванні їх у вологому піску (піскуванні) при зниженій, але не від'ємній температурі; застосовується для прискорення проростання; 4) всякий вплив на рослину або на її частину сталою вологістю і температурою (с. щеплених живців винограду).

СТРАТОНАВТ [див. *страто(сфера) + (аеро)навт*] — той, що робить політ у стратосфері.

СТРАТОПЛАН [див. *страто(сфера) + (аеро)план*] — літак для польотів у стратосфері, де с. може розвивати велику швидкість польоту внаслідок зовсім малого опору повітря.

СТРАТОСТАТ — *аеростат* з герметично закритою і спеціально устаткованою гондолою для польотів у *стратосфері*.

СТРАТОСФЕРА [лат. *stratum* настил + *сфера*] — шар атмосфери вище 9—11 км над рівнем моря, розміщений над *тропосферою*.

СТРЕНГА [гол. *streng*], **СТРЕНДЬ** [англ. *strand*] — мор. пасма, з яких звивають троси (кабельної роботи).

СТРЕНЕР [англ. *strainer*] — фільтр, що застосовується під час добування нафти насосами з глибоких свердловин; сприяє виділенню піщанок, що їх вносить насос на поверхню разом з нафтою.

СТРЕПТОКОКИ [гр. *streptos* ланцюжок + *коки*] — мед. кулясті бактерії, що розміщуються ланцюжком; збудники гнійних запалень, бешихи та ін.

СТРЕПТОМІЦІН [гр. *streptos* ланцюжок + *mykēs* (mykētōs) гриб] — антибіотик, що перешкоджає життєдіяльності ряду *мікроорганізмів*, припиняючи їх розвиток і розмноження; застосовується при лікуванні деяких форм туберкульозу.

СТРЕПТОЦИД [*стрепто(коки) + лат. caedere* убивати] — лікарський препарат, що належить до азофарб; сильно діє на стрептококи.

СТРИКТУРА [< лат. *strictura* стискання, здавлювання] — мед. зву-

ження просвіту каналу або протоки в організмі людини або тварини.

СТРИНГЕР [англ. stringer] — мор. поздовжній зв'язок корпусу судна (дницький, бортовий або палубний); має форму бруска або балки.

СТРИПЕР [англ. stripper] — 1) мех. механізм у вигляді мостового крана для виштовхування сталевих зливків з виливниць; 2) колосозбирач — комбінована збиральна машина, що зрізує або збиває колоски з стебел, причому одночасно обмолочує зерно і очищає його від сторонніх домішок.

СТРИХНІН [< гр. strychnos блювотний горіх] — дуже отруйний алкалоїд, який добувають з насіння блювотного горіха; спричиняє судороги; застосовується в медицині, а також для знищення шкідників сільського господарства (польових мишей, ховрахів та ін.).

СТРОБОСКОП [гр. strobos вихор + skopeō дивлюсь] — оптичний прилад, який дає переривчасте періодичне освітлення, завдяки чому можна зробити зображення тіла, що робить періодичний рух, нерухомим або повільно рухомим.

СТРОНЦІАНІТ — прозорий мінерал, вуглекислий стронцій; безбарвний або зеленуватий; використовується для одержання стронційових препаратів, що застосовуються в цукроварінні, а також у піротехніці і хімічній промисловості.

СТРОНЦІЙ [< вл. н.] — хім. елемент, символ Sr, порядковий номер 38, ат. вага 87,63; легкий лужноземельний метал; солі його застосовуються в піротехніці і почасти в медицині.

СТРОП [англ. strop] — 1) мор. кільце (петля) з каната, ланцюга або вірьовки, яким обхоплюють вантаж і підвішують його до гака крана під час вантаження; 2) ав. вірьовки або сталені троси, якими підвішуються гондола в *дирижабля*, *аеростата* або якими парашут прикріплюється до людини; 3) чотири заплетені кінці металевого троса, прикріплюваного до спеціальних вушок на літаку; застосовується для підймання гідролітака на борт *авіаносця*.

СТРОФА [< гр. strophē кружіння,

оберт] — 1) повторюване у віршованому творі сполучення кількох віршів (двох і більше), які становлять щодо інтонації і системи римунання одне ціле (напр., чотиривірш); 2) у стародавніх греків — співання хору на сцені, яке супроводилося його пересуванням справа наліво; 3) у стародавніх римлян — підрозділ *оди*.

СТРОФАНТ [гр. strophē кружіння, оберт + anthos квітка] — 1) тропічна чагарникова рослина з родини барвінкових; 2) налітка насіння строфанта і добуваний з нього *строфантин*; застосовується в медицині як серцевий засіб.

СТРОФІКА — відділ науки про віршування, який вивчає будову *строф*.

СТРУБЦІНКА [нім. Schraubzwinger] — гвинтовий затискач — затискний пристрій, який складається з скоби з гвинтом, що ходить в одному з її кінців; застосовується в слюсарній і столярній справі.

СТРУКТУРА [лат. structura] — будова, устрій.

СТРУКТУРНИЙ — що відноситься до *структури* чого-небудь, впливає з неї; с-на формула — хім. формула, яка зображає не тільки склад хімічної сполуки, а й зв'язок (порядок зчеплення) *атомів* у *молекулі*. Творцем структурної теорії (теорії хімічної будови) є російський хімік О. М. Буглеров (1828—1886).

СТРУМА [лат. struma] — з опуховидне доброякісне збільшення щитовидної залози.

СТУДІЮВАТИ [нім. studieren < лат. studere старатися, займатися, учитися] — старанно вивчати щонебудь; проробляти яке-небудь питання або тему.

СТУДІЯ [< іт. studio старання, студювання, вивчення] — 1) майстерня художника; 2) заклад для підготовки художніх кадрів; театр з молодими, початкуючими акторами.

СТУПОР [< лат. stupor заціпеніння] — мед. спостережуване при деяких *психозах* різке психомоторне пригнічення, яке робить хворого зовсім нерухомим, мовчазним.

СТЮАРД [англ. steward] — буфетник на пасажирському морському судні.

СУ [фр. sou] — французька розмінна монета в 5 сантимів ($\frac{1}{20}$ франка).

СУАРЕ [фр. soirée] — звання вечір.

СУБ... [< лат. sub під] — в складних словах означає знаходження внизу, під чим-небудь, напр. *субмарина*, або підлеглість, підначальність, напр. *субординація*.

СУБАЛТЕРН [суб... + лат. alter інший] — підлеглий, несамостійний; субалтерн-офіцер у російській дореволюційній армії — молодший офіцер у роті, ескадроні.

СУБВЕНЦІЯ [< лат. subvenire приходити на допомогу] — форма фінансової допомоги капіталістичної держави окремим галузям господарства, підприємствам та їх володільцям. Розвиток субвенції характерний для епохи імперіалізму і загальної кризи капіталізму. Субвенції широко практикуються в імперіалістичних країнах як засіб санірування (див. *санация*) банкрутуючих підприємств і банків (у періоди економічних криз) або з агресивною метою — для розгортання своєї промисловості та зв'язаних з нею галузей.

СУБДОМІНАНТА [суб... + лат. dominans (dominantis) пануючий] — муз. нижня домінанта, назва четвертого ступеня *діатонічної гами*.

СУБ'ЄКТ [лат. subjectum] — 1) людина, що пізнає зовнішній світ (*об'єкт*) і впливає на нього з метою підпорядкування своїм інтересам; науковий матеріалістичний світогляд, визнаючи активну роль суб'єкта в процесі пізнання і перетворення дійсності, стверджує вторинність суб'єктивного (свідомості, мислення) щодо об'єктивного (матеріального) світу; мисляча і діюча людина є складовою частиною матеріального світу і виникла на певному ступені розвитку матерії і в результаті цього розвитку; 2) логічний підмет; предмет судження; 3) грам. підмет.

СУБ'ЄКТИВІЗМ [< лат.; див. *суб'єкт*] — 1) філ. те саме, що й суб'єктивний ідеалізм (див. *ідеалізм*

суб'єктивний); 2) ворожий науковому розумінню історії напрям буржуазної соціології, який твердить, ніби розвиток суспільства визначається не об'єктивними законами, а суб'єктивними факторами — волею, прагненнями окремих осіб; 3) особисте, упереджене ставлення до чого-небудь.

СУБ'ЄКТИВНИЙ — 1) особистий, властивий тільки даній особі, *суб'єктові*; 2) протилежний *об'єктивному*; с. ідеалізм — див. *ідеалізм суб'єктивний*.

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ — ставлення до чого-небудь, що визначається особистими поглядами, інтересами або уподобаннями *суб'єкта*.

СУБКОРТИКАЛЬНИЙ [суб... + лат. cortex (corticis) кора] — підкорковий (зокрема — розміщений нижче кори головного мозку).

СУБЛІМАТ [< лат. sublimatus піднятий догори, піднесений] — *хім.* возгонка, продукт *сублімації*.

СУБЛІМАЦІЯ [< лат. sublimare підносити] — *фіз.* возгонка, перехід речовини під час нагрівання безпосередньо з твердого стану в газоподібний без перетворення в рідину.

СУБМАРІНА [суб... + лат. margo морська] — підводний човен.

СУБОРДИНАЦІЯ [суб... + лат. ordinatio приведення в порядок] — службове підлягання молодшого старшому, виконання правил службової дисципліни.

СУБОРЕНДА [див. *суб...* + *оренда*] — передача в оренду орендованого ким-небудь майна.

СУБРЕТКА [фр. soubrette] — в старовинних комедіях — моторна, пустотлива служниця, якій відомі секрети господарств.

СУБСІДІЯ [< лат. subsidium допомога] — грошова допомога.

СУБСИДУВАТИ — подавати грошову допомогу; видавати *субсидію*.

СУБСТАНТІВНИЙ [< лат. substantivus самостійний, істотний; nomen substantivum іменник] — 1) грам. що відноситься до іменника, має значення іменника; 2) субстантивні барвники — велика група штучних органічних барвників, що забарвлюють рослини во-

локна без програв у нейтральній або слабобужній ванні.

СУБСТАНЦІАЛЬНИЙ — істотний, основний; що відноситься до *субстанції*.

СУБСТАНЦІЯ [*<* лат. *substantia* *>* суть, сутність] — *філ.* першооснова, суть усіх речей і явищ. Згідно з науковим матеріалістичним розумінням, єдиною субстанцією є вічно рухома і змінна матерія; ідеалізм, в суперечності з висновками науки і суспільної практики, визнає субстанцією дух, ідею, кінець кінцем — бога.

СУБСТИТУТ [*<* лат. *substitutus* *>* підставлений] — 1) особа, що заступає іншу особу за *субституцією*; 2) замітник або новий промисловий продукт, що заміняє існуючий (натуральний або промисловий); приклади субститути: анілінові фарби — с. натуральних фарб, синтетичний каучук — с. натурального каучуку та ін.; субститути відрізняються від сурогатів тим, що вони мають усі або найважливіші якості, властиві продуктам, що їх вони мають замінити.

СУБСТИТУЦІЯ [*<* лат. *substitutio* *>* підстановка, підставлення] — 1) заміщення однієї особи іншою; 2) призначення в заповіді наступного спадкоємця на випадок, якщо перший чомусь не вступить у права спадщини; 3) *лінгв.* заміщення одного звуку іншим.

СУБСТРАТ [*<* лат. *substratum* *>* основа, підкладка] — 1) *філ.* спільна основа різноманітних явищ, основа спільності або схожості однорідних явищ; 2) живильне середовище (переважно для *мікроорганізмів*).

СУБСТРАТОСФЕРА [див. *суб...* + *стратосфера*] — те саме, що й *тропопауза*, — шар атмосфери, що відокремлює стратосферу від *тропо-сфери*.

СУБТИЛЬНИЙ [лат. *subtilis*] — ніжний, тонкий, хрупкий.

СУБТРОПІКИ [див. *суб...*] — підтропіки, області, що примикають до *тропіків*; для субтропіків характерною є м'яка, тепла зима, завдяки чому *вегетация* рослин відбувається цілий рік; в СРСР до субтропіків

належить Західне Закавказзя, частина Східного Закавказзя, південний берег Криму.

СУВЕНІР [фр. *souvenir*] — подарунок на пам'ять; річ, зв'язана із спогадами.

СУВЕРЕН [фр. *souverain*] — носій верховної влади.

СУВЕРЕНІТЕТ [нім. *Souveränität* *<* фр. *souveraineté*] — верховенство, верховні права; повна незалежність держави від інших держав у її внутрішніх справах та зовнішніх відносинах. Імперіалістичні держави, особливо США в своєму прагненні до світового панування, зневажають с. малих і слабких держав, підкоряючи їх своїй політиці. Радянська держава і країни народної демократії послідовно і на ділі додержуються принципу суверенітету, великих і малих держав.

СУВЕРЕННИЙ [фр. *souverain*] — державний, верховний, незалежний, напр. від іншої держави.

СУГЕСТІВНИЙ [*<* лат. *suggestio* *>* підказування, навіювання] — 1) той, що навіває, викликає собою які-небудь уявлення; 2) зв'язаний з навіюванням.

СУГЕСТІЯ [лат. *suggestio*] — навіювання.

СУДРА — див. *шудри*.

СУКУЛЕНТИ [*<* лат. *succulentus* *>* соковитий] — група рослин з соковитими, багатими на воду листками (агаві, алоє) або стеблами (деякі молочаї, кактуси); ростуть у сухих місцях (пустині, скелі).

СУЛЕМА [*<* лат.] — двохлориста ртуть, сильна отрута; застосовується у медицині (для дезинфекції), а також у ситцевививанні та у виробництві фарб.

СУЛТАН [тип. *sultan* *<* ар.] — 1) титул монархів у деяких мусульманських країнах; 2) прикраса з пір'я або з кіньського волосу на головному уборі.

СУЛЬФАМІДИ, СУЛЬФОНАМІДИ [*<* лат. *sulfur* *&* сірка] — лікарські препарати, близькі до *стрептоциду* (сульфазол, сульфідин, сульгін, дисульфат та ін.).

СУЛЬФАТ [*<* лат. *sulfur* *&* сірка] — 1) *зім.* сірководорода сіль, напр. сірководорода натр — *глауберова сіль*; 2) с.

а м о п і ю — сіркокислий амоній, що утворюється як побічний продукт з аміакових вод під час коксування вугілля; застосовується в сільському господарстві як добриво, що містить близько 20% азоту.

СУЛЬФАТУВАННЯ — вкривання *сульфатом* (сірководислою сіллю); с. а к у м у л я т о р а — явище, яке полягає в тому, що пластини свинцевого акумулятора при певних умовах вкриваються нальотом сіркокислого свинцю, що зменшує ємність акумулятора.

СУЛЬФІДИ [$<$ лат. sulfur сірка + гр. eidos вид] — сполуки сірки з металами, напр. сульфід натрію (Na_2S) — сірчастий натрій.

СУЛЬФІДИН [$<$ лат. sulfur сірка] — лікарський препарат, подібний до *стрептоциду*.

СУЛЬФІТ [$<$ лат. sulfur сірка — *хім.* сірчатоокисла сіль.

СУЛЬФОНАМІДИ — див. *сульфаміди*.

СУМА [лат. summa] — результат від додавання, напр.: $10 = 3 + 7$,

$$s = a + e, \quad \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2^n} = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{6} + \frac{1}{8} + \dots, \quad \text{де } n = 1, 2, 3, \dots, \text{ а}$$

знак Σ означає скорочений запис дії додавання членів ряду, що стоять у правій частині рівності.

СУМАРНИЙ [$<$ лат.; див. *сума*] — 1) що здобуто в підсумку, в результаті додавання; 2) * узагальнений, підсумковий.

СУМАХ [ар.] — рід деревних рослин з родини анакардійових; різні види мають різне застосування в техніці (дають дубильні речовини, японський лак, віск, фарбу).

СУНА [ар.] — *рел.* перекази про Мухаммеда разом з додатками до *корана* і тлумаченнями його.

СУНІТИ [ар.] — мусульмани, що визнають поряд з *кораном* також *суну* (пор. *шіїти*).

СУНЬЯТСЕНІЗМ — загальноприйнята назва системи поглядів китайського революціонера-демократа Сунь Ят-сена (1866—1925), побудованої на трьох принципах (сань-мінчжуї): 1) національна незалеж-

ність (в його вченні визначається під терміном «націоналізм»); 2) встановлення демократичної республіки («демократизм»); 3) здійснення соціальних реформ, які полегшують життя народних мас і обмежують капіталізм («народне благоденство»). В своєму заповіті гомінданові Сунь Ят-сен вимагав боротьби за здійснення трьох його принципів на основі співробітництва з Комуністичною партією Китаю і проведення політики дружби з СРСР (пор. *гоміндан*).

СУПЕР... [$<$ лат. super зверху, над] — у складних словах означає знаходження наверху, над чим-небудь, напр. суперобгортка (обгортка поверх оправи книги), або начальствування, панування, напр. *суперінтендент*.

СУПЕРАРБІТР [див. *супер...* + *арбітр*] — голова третейського суду, що обирається суддями обох сторін, який остаточно розв'язує суперечку в разі незгоди між третейськими суддями.

СУПЕРГЕТЕРОДІН [див. *супер...* + *гетеродін*] — радіоприймач, в якому на прийманні коливання накладаються коливання від місцевого малопотужного генератора — *гетеродина*, через що виникають биття нижчої частоти, ніж ті коливання, що приймаються; ці биття потім перетворюються в звичайні коливання меншої частоти, посилюються і подаються на телефон, репродуктор і т. д.; супергетеродін має дуже велику чутливість і вибірність (*селективність*).

СУПЕРІНТЕНДЕНТ [$<$ лат. superintendens (superintendentis) верховний наглядач] — у протестантізм — духовна особа, що стоїть на чолі церковного округу.

СУПЕРКАРГО [англ. supercargo] — особа, що відає вантажем на судні закордонного плавання; звичайно — другий помічник капітана.

СУПЕРРЕГЕНЕРАТОР [див. *супер...* + *регенератор*] — регенеративний радіоприймач, тобто приймач, в якому на прийманні сигнали накладаються сигнали, підсилені приймачем за рахунок зворотного зв'язку, величина якого в супер-

регенераторі періодично змінюється.

СУПЕРФОСФАТ [див. *супер...*] — штучне добриво, фтороволоване з апатиту і фосфоритів обробленим їх сірчаною кислотою.

СУПІНАЦІЯ [лат. *supinatio* лежання на спині] — положення, рух, протилежн. *пронації*.

СУПЛЕТИВНИЙ [< фр. *supplétif* додатковий] — *лінгв.* с-н і ф о р м и — форми одного слова, утворені від різних коренів, напр. *наг. в. «я», род. в. «мене»,* аналогічно лат. «ego — mei».

СУПОЗИТОРІЙ [< лат. *suppositorius* підставний] — *мед.* «свічка», форма ліків у вигляді маленьких конусів; вводять у пряму кишку.

СУПОРТ [фр. *support*] — 1) підставка; 2) частина токарного верстата, на якій укріплюють різальні інструменти; служить для їх переміщення.

СУПРЕМАТИЗМ [< лат. *supremus* найвищий] — формалістична течія в живопису початку 20 ст.; для супрематизму картина — не засіб зображення дійсності, а абстрактна побудова колірних поверхень.

СУРДИНА [фр. *sourdine* < іт. *sordina*] — пристрій для приглушення, послаблення звука в музичних інструментах; * під сурдинку — потай, тишком-нишком.

СУРДОПЕДАГОГІКА [лат. *surdus* глухий + *педагогіка*] — наука про виховання і навчання глухих і приглухуватих.

СУРМА [перс.] — *хім.* елемент, символ Sb, порядковий номер 51, ат. вага 121,76; білий крихкий метал; застосовується в техніці (для різних сплавів); входить до складу друкарського сплава (*гарм*); сполуки сурми широко застосовуються в техніці і медицині (блювотний камінь).

СУРОГАТ [< лат. *surrogatus* поставлений замість іншого] — 1) предмет, що лише частково замінює який-небудь інший предмет, з яким він має деякі спільні властивості, але не має його якостей, напр. сахарин замість цукру, цукорій замість кофе і т. ін.; 2) підробка; підроблений, фальсифікований продукт.

СУСПЕНЗИВНИЙ [< лат. *suspensus* підвішений; відстрочений, припинений] — 1) що припиняє, відкладає; с-н е в е т о — в капіталістичних країнах право глави держави (монарха або президента республіки) відмовити в затвердженні ухваленого парламентом законопроекту з тим, проте, що в разі, коли парламент ухвалить його вдруге, цей законопроект стає законом, незважаючи на незгоду глави держави; 2) завислий, суспендований (див. *суспензія*).

СУСПЕНЗІЯ [< лат. *suspensio* підвішування] — суміш двох (або кількох) речовин, з яких одна (тверда) розподілена у вигляді найдрібніших частинок в іншій (в рідині) в завислому стані, напр. каламутна вода, в якій у завислому стані є найдрібніші частинки глини, мулу тощо.

СУСПЕНЗОРІЙ [< лат. *suspensus* підвішений] — *мед.* пов'язка для мотонки у вигляді мішечка.

СУТАНА [фр. *soutane* < іт. *sotana* спідниця, ряса] — одяг католицького духовенства, який носять поза церковною відпавою.

СУТЕНЕР [фр. *souteneur*] — морально занепада, декласована особа — полюбовник проститутки, що живе за рахунок її заробітку.

СУТРИ [< санскр. *sutra* нитка] — «священні» і юридичні книги стародавніх індусів.

СУТТІ [санскр.] — старовинний варварський звичай в Індії, за яким дружина індуса після смерті чоловіка спалювала себе на вогнищі разом з тілом померлого.

СУФІЗМ [< ар.] — *рел.* містично-аскетичний напрям у мусульманстві, що виник у 8 ст.

СУФІКС [< лат. *suffixus* підставлений] — *грам.* афікс, що стоїть між коренем і змінним (флективним) закінченням, напр. -*ив* у формах «крас-*ив-ий*», «крас-*ив-а*».

СУФЛЕ [фр. *soufflé*] — 1) легке, воздушне тістечко із збитих яєчних білків і цукру; 2) страва з дрібно нарізаних овочів, риби або м'яса, запечених із збитими білками; 3) вершки або молоко з цукром для виготовлення мороженого.

СУФЛЕР [фр. *souffleur*] — театральний працівник, що підказує акторам текст ролі; під час театральної вистави сидить у спеціальній будці біля рампи або за кулісами; * підказувач.

СУФЛІРУВАТИ [$\lt$ фр. *souffler* дихати, дуги, підказувати, навіювати] — 1) підказувати акторам текст ролі; 2) * підказувати, нашіптувати.

СУФЛЯР [фр. *soufflard*] — *гірн.* струмина рудничного газу, що з силою виділяється з тріщин у товщі вугілля або з бічних порід; пояснюється скупченням газу в пустотах або в тріщинах під великим тиском.

СУФОЗІЯ [$\lt$ лат. *suffosio* підкопування, підривання] — підмивання пластів гірських порід і винесення розчинених речовин і дрібних частинок потоками ґрунтових вод; с. нерідко веде до утворення ярів і сприяє зростанню їх.

СУФРАЖИЗМ [англ. *suffragism* $\lt$ *suffrage* право голосу] — в Англії, на початку 20 ст. — буржуазний жіночий рух (див. *фемінізм*) за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав.

СФАГНУМ [$\lt$ гр. *sphagnos* рід моху] — 1) торфовий мох; 2) торфова підстилка або торфовий порошок — ізоляційний матеріал, що утворюється від подрібнення верхніх шарів мохового торфу.

СФАЛЕРИТ [$\lt$ гр. *sphaleros* слизький, німецький] — цинкова обманка — мінерал, найчастіше бурого кольору, сірчастий цинк; дуже важлива цинкова руда.

СФЕРА [$\lt$ гр. *sphaîra* куля] — 1) куля; поверхня кулі; геометричне місце точок, однаково віддалених від однієї певної точки — центра сфери; с. небесна — *астр.* уявна кульова поверхня довільного радіуса для уявлення взаємного розміщення і видимих рухів небесних світил (див. *сферична астрономія*); 2) * область, оточення, середовище, обстановка; с. впливу, панування — територія напіввалежної держави або частина її території, яка фактично перебуває під політичним і економічним пануванням імперіалістичної держави; одна з

форм гноблення і експлуатації народів імперіалістами.

СФЕРИЧНИЙ [гр. *sphaîrikos*] — кулястий, кульовий; розміщений на поверхні кулі; с-на тригонометрія — відділ *тригонометрії*, що вивчає сферичні трикутники, тобто розміщені на поверхні кулі фігури, утворені перетином кіл трьох «великих кругів»; с-на астрономія — відділ *астрономії*, що вивчає видиме положення і рух світил на уявній небесній сфері (див. *сфера небесна*); с-на аберація, — див. *аберація*.

СФЕРОІД [гр. *sphaîra* куля + *eîdos* вид] — сплюснена куля; тіло, утворюване обертанням *еліпса* навколо його малої осі.

СФЕРОІДАЛЬНИЙ — що має форму *сфероїда*; кулястий; с-ний стан — стан рідини, що набуває на поверхні розжареного тіла форми сфероїда і не закипає, а порівняно повільно випаровується.

СФЕРОМЕТР [гр. *sphaîra* куля + *metreō* міряю] — прилад для вимірювання радіуса кривизни кульової поверхні (оптичних лінз) і товщини тонких пластинок.

СФЕРОСИДЕРИТ [$\lt$ гр. *sphaîra* куля] — *мін.* одна з різновидностей *сидериту* — шпатового залізняку; залізна руда, що складається з утворів у вигляді жовен і кулястих *конкретій* у глині.

СФІГМОГРАФ [гр. *sphymos* биття пульсу + *grapō* пишу] — прилад для запису пульсової хвилі.

СФІГМОМАНОМЕТР [гр. *sphymos* биття пульсу + *manometr*] — апарат для вимірювання тиску крові.

СФІНКС [гр. *sphinx*] — 1) у стародавньому Єгипті — колосальних розмірів кам'яна фігура лежачого лева з людською головою; 2) *міф.* у стародавніх греків — казкова тварина з лапами лева, тулубом собаки, з головою і грудьми жінки та з крилами; 3) * загадкова істота; незрозуміла людина; 4) *зоол.* великий метелик з родини бражників, «бражник».

СФІНКТЕР [$\lt$ гр. *sphinkter* стискач] — *анат.* «замикач», кільцевидні м'язи, які при скороченні замикають або звужують отвір, напр. зіниці і т. д.

СФОРЦАНДО [іт. sforzando] — муз. зразу, раптово роблячи наголос.

СФРАГІСТИКА [< гр. sphragis печатка] — історична допоміжна дисципліна, що вивчає печатки.

СХЕМА [< гр. schēma образ, вид] — 1) зображення або опис у загальних, основних рисах; 2) попередній начерк, намітка, план; 3) абстрактне, спрощене зображення чого-небудь.

СХЕМАТИЗМ — 1) спрощеність зображення; 2) схильність до мислення в готових *схемах*.

СХЕМАТИЗУВАТИ [< гр.; див. *схема*] — розглядати що-небудь у загальних рисах, спрощено зображати що-небудь.

СХЕМАТИЧНИЙ — 1) поданий у загальних рисах; що дає найпростіше, загальне уявлення; 2) що має форму або характер *схеми*.

СХИЗМА [гр. schisma] — церковний розкол, відокремлення від раниш єдиної церкви якоїсь частини її.

СХИЗМАТИК [< гр.] — розкольник (так називають католики православних).

СХИЗОФРЕНІЯ — див. *шизофренія*.

СХИМА [< гр. schēma] — рел. вищий чернечий ступінь, який вимагає від того, кого в цей ступінь висвячено, виконання суворих аскетичних правил.

СХИМНИК — монах, що прийняв *схиму*.

СХОЛАСТ(ИК) [< лат. scholasticus шкільний < гр. scholē школа] — 1) середньовічний філософ-богослов (див. *схоластика*); 2) * бучевід, людина, що сприйняла лише зовнішню, формальну сторону якої-небудь науки, начотчик.

СХОЛАСТИКА [див. *схоласт*] — 1) загальна назва середньовічної релігійно-ідеалістичної філософії феодального суспільства; с. ґрунтувалася на церковних догмах і була «служницею богослов'я»; відзначалася абстрактними, безпредметними міркуваннями і безплідними логічними хитромудростями; 2) * безплідне розумування; формальне знання, відірване від життя і практики, начотництво.

СХОЛАСТИЧНИЙ — 1) властивий *схоластиці*, що має характер схола-

стики; 2) * формальний, відірваний від життя, схильний до пустого мудрування.

СХОЛІАСТ — що складає *схолії*, коментатор.

СХОЛІЇ [гр. scholia] — примітки, пояснення до тексту.

СЦЕНА [лат. scena < гр. skēnē шатро, намет] — 1) частина театрального будинку, площадка для дії акторів та інших виконавців у театрі, театральні підмостки; 2) окрема частина акта (дії) у п'єсі і в спектаклі; 3) * видовище, подія.

СЦЕНАРІЙ [іт. scenario] — 1) план драматичного твору, начерк театральної п'єси, опис драматичної дії; 2) список дійових осіб п'єси із зазначенням часу виходу їх на сцену; 3) кіноп'єса, яка докладно подає зміст кінокартини з зазначенням моментів її оформлення.

СЦЕНАРИСТ — автор *сценарія* кінофільму.

СЦЕНАРИУС — театр. людина, що стежить за спектаклем під час ходу п'єси на сцені; помічник режисера, що веде спектакль.

СЦЕНІЧНИЙ — 1) властивий *сцени*; 2) придатний для *сцени*; що має потрібні для сцени якості.

СЦИНТИЛЯЦІЯ [< лат. scintillatio блискання, іскріння] — *фіз.* свічення екрана з сірчастого цинку у вигляді іскрових спалахів під впливом ударів *альфа-частинок*, випромінюваних радіоактивною речовиною.

СЦИФОЇДНІ [< гр. skyphos чаша, кубок + eidos вид] — *зоол.* клас кишечнопорожничних тварин.

СЦИФОМЕДУЗИ — *зоол.* те саме, що й *сцифоїдні*.

СЦІЛЛА І ХАРІБДА — за старогрецьким міфом — два страховища, що жили нібито на прибережних скелях по обидві сторони Мессінської протоки і поглинали мореплавців; * між Сциллою і Харібдою — становище, коли є небезпека і з того і з другого боку.

СЮЖЕТ [фр. sujet] — 1) в літературі — сукупність подій, що розкривають характерні дійових осіб і зв'язані з основним конфліктом твору; 2) в образотворчому мистецтві — предмет зображення.

СЮЗЕРЕН [фр. *suzerain*] — у феодальну епоху — вищий *сеньйор* щодо *васалів*; найвищим сюзереном звичайно вважався король.

СЮЗЕРЕНІТЕТ [нім. *Suzeränität* < фр. *suzeraineté*] — верховне право *сюзерена* над *васалом*.

СЮЗЕРЕННИЙ — верховний, що належить *сюзеренові*.

СЮІТА [фр. *suite*] — старовинна форма музичного твору, що складається з самостійних частин, які йдуть одна за одною, частіше танцювального характеру.

СЮРВАЙЄР, СЮРВЕЙЄР [англ. *surveyor*] — мор. інспектор іноземних класифікаційних товариств технічного нагляду за суднами.

СЮРПРИЗ [фр. *surprise*] — несподіваність; несподіваний подарунок.

СЮРРЕАЛІЗМ [фр. *surréalisme* надреальність] — реакційна, занепадницька течія в літературі і мистецтві сучасної Франції. В творах сюрреалістів велику роль відіграють сновидіння, галюцинації, маячня. С. — яскравий вияв розкладу буржуазної культури епохи імперіалізму.

Т

ТАБЕЛЬ [нім. *Tabelle* таблиця < лат. *tabella* дощечка] — 1) таблиця, розпис у графах, список у певному порядку; **табель про ранги** — у дореволюційній Росії — ступінчаста система чинів (рангів) військових, цивільних і придворних, запроваджена Петром I у 1722 р.; 2) таблиця обліку явки на роботу і залишення роботи робітниками й службовцями, а також жетон, який служить для контролю явки на роботу; 3) листок обліку успішності в середніх учбових закладах з відмітками по чвертях, екзаменаційними та річними.

ТАБЕС [< лат. *tabes* виснаження] — сухотка спинного мозку, хронічне сифілітичне захворювання нервової системи.

ТАБЛИЦЯ [польськ. *tablica* < лат. *tabula* дошка] — 1) перелік предметів, розпис їх у певному порядку, по графах; 2) зведення числових даних; 3) *друж.* набір з кількох шпальт (граф), які мають самостійні заголовки і відокремлені одна від одної ліціями.

ТАБЛО [фр. *tableau* букв. картина, зображення] — щит з зображенням залізничних колій, на якому, коли та чи інша секція цих колій зайнята рухомим складом, появляється або зникає світловий сигнал.

ТАБЛЬДОТ [фр. *table d'hôte*] — загальний обідній стіл у пансіонах, курортних ідальнях і ресторанах.

ТАБОРИТИ [за назвою селища Табор у південній Чехії] — в гусит-

ських війнах (1419—1434 рр.; див. *гусити*) — революційна течія, представлена гол. ч. селянством, до якого приєдналися міські низи і частина рипарства. Виступаючи проти засилила німецьких *феодалів* і католицької церкви, т. вимагали знищення феодального ладу в цілому. Т. відбили 5 хрестових походів європейських рипарів. У 1434 р. у битві під Лиданами т. зазнали поразки.

ТАБУ [полінез.] — 1) у первісних народів — релігійна заборона на який-небудь предмет, дію, слово і т. ін., порушення якої нібито неминуче спричиняється до тяжкої кари (хвороби, смерті), що її посиляють нібито фантастичні духи й боги; 2) * заповідні, заборонені предмети, питання, думки і т. ін.

ТАБУЛЯТОР [< лат. *tabula* дошка] — 1) вид лічильної машини; 2) пристрій у друкарських машинах для друкування таблиць.

ТАВЕРНА [іт. *taverna* < лат. *taverna* хатина] — шинок, трактир в Італії.

ТАВРО — відмітний знак, клеймо, яке роблять на шкірі або на рогах с.-г. тварин випалюванням або діянням хім. препаратів.

ТАВТОГРАМА [гр. *tauto te same* + *gramma* запис] — вірш, всі слова якого починаються тією самою буквою.

ТАВТОЛОГІЯ [гр. *tauto te same* + *logos* слово] — 1) означення, яке повторює в іншій формі те, що вже сказали раніш; 2) в *логіці* — су-

дження, в якому підмет тотожний з присудком.

ТАЕЛІЙ [малайськ.] — китайська міра ваги, гол. ч. дорогоцінних металів (= 35—37 $\frac{1}{2}$ г); в минулому була також лічильною грошовою одиницею; існувало до 170 різновидностей таеля в різних районах Китаю; називається інакше лан, або лян.

ТАЙМ-ЧАРТЕР [англ. time charter] — мор. договір на оренду торгового судна на певний календарний строк, звичайно не більше дванадцяти місяців.

ТАЙМШИТ [англ. time sheet] — при закордонних морських перевозках — документ, в якому точно фіксують розрахунок часу, потрібного на вантаження і розвантаження.

ТАЙФУН [кит.] — вихроподібний вітер, буря, яка досягає великої руйнівної сили; виникає в період зміни мусонів у південних і східних морях Азії — від Аравії до Японії.

ТАКЕЛАЖ [нім. Takelage, Take-lung] — усі снасті на судні, які служать для укріплення *рангоута* і керування ним і парусами.

ТАКИРИ [тюрк.] — знижені ділянки у пустинних місцевостях з гладкою глинястою білою або буроватою поверхнею, дуже щільною і твердою, що тріскається на плити в суху пору року; навесні т. — мілкі озера, пізніше — труднопрохідна драговина; характерні для Середньої Азії.

ТАКСА¹ [сер.-лат. taxa < лат. taxatio визначення ціни, оцінка] — точно встановлена державою або органами самоврядування розцінка товарів або оплати праці та послуг.

ТАКСА² [нім. Dachshund] — великий гладкошерстий коротконогий собака, звичайно кімнатний; такси іноді використовуються для полювання на невеликих звірів, що живуть у норах.

ТАКСАТОР [див. такса¹] — оцінювач.

ТАКСАЦІЯ [< лат. taxatio визначення ціни, оцінка] — 1) оцінка, встановлення такс (див. такса¹); 2) визначення об'єму деревної маси

в насадженнях, у щорічному прирості деревини та ін.

ТАКСИСИ [< гр. taxis розміщення в порядку] — біол. рухи рухливих одноклітинних організмів, зооспор рослин, сперматозоїдів; ці рухи є реакцією на певні подразнення і спрямовані до джерела подразнення (позитивні т.) або в бік, протилежний від нього (негативні т.), напр. *хемотаксис*.

ТАКСІ [фр. taxi] — таксомотор — легковий або вантажний автомобіль для перевезення пасажирів і вантажів за плату; має лічильник (*таксометр*), що показує вартість проїзду.

...ТАКСІЯ, ...ТАКСИС [< гр. taxis розміщення в порядку, встановлення] — у закінченні складних слів означає закономірне розміщення, порядок, напр. *фототаксис*.

ТАКСОМЕТР [такса¹ + гр. metēb міряю] — лічильник на автомобілі (*таксі*), який показує плату, що належить за провіз пасажирів або вантажів.

ТАКСОМОТОР — див. таксі.

ТАКСОНОМІЯ [гр. taxis розміщення в порядку + nomos закон] — розподіл тваринних і рослинних організмів по групах, те саме, що й *систематика*.

ТАКСОФОН — телефон-автомат, що приводиться в дію, коли опускається монета.

ТАКТ [< лат. tactus дотик, відчуття, відчування] — 1) муз. метричний інтервал (див. метрика¹ 2) між двома рисками, в якому міститься певна кількість сильних і слабких долей, відповідно до метричного позначення (лічби), показаного на початку п'єси або на початку фрази; 2) * почуття міри, додержання правил пристойності.

ТАКТИК — знавець *тактики*, вправний у тактиці.

ТАКТИКА [гр. taktikē < tassō приводити в порядок, впорядковувати] — 1) військ. наука про ведення бою військовими частинами; уміння керувати військовими частинами під час бою і організувати їх маневрування; тактика є частина стратегії, яка їй підпорядкована, її обслуговує; 2) методи боротьби, що застосовують-

ся для досягнення наміченої мети; тактика визначає шляхи і засоби, форми і способи боротьби, які найбільш відповідують конкретній обстановці в даний момент і найвірніше забезпечують стратегічний успіх (див. *стратегія*); тактика Комуністичної партії Радянського Союзу — «визначення лінії поведінки пролетаріату за порівняно короткий період припливу або відпливу руху, піднесення або спаду революції, боротьба за проведення цієї лінії шляхом зміни старих форм боротьби і організації на нові, старих лозунгів на нові, шляхом поєднання цих форм і т. д.» (Сталін). Якщо стратегія вказує кінцеву мету боротьби робітничого класу, то тактика паміає окремі найближчі завдання цієї боротьби. Тактика має справу з формами організації і боротьби пролетаріату, які можуть мінятися на одному етапі революції кілька разів, залежно від припливів чи відпливів, від піднесення чи спаду революції.

ТАКТИЛЬНИЙ [лат. *tactilis*] — відчутний; т-н і відчуття — відчуття дотику.

ТАКТИЧНИЙ — що відноситься до *тактики*, відповідає принципам і правилам тактики; т-н а о д и н и ц я — підрозділ, здатний самостійно виконувати бойові завдання.

ТАКТОМЕТР [лат. *tactus* дотик + гр. *metreō* міряю] — прилад для дослідження тонкості дотику.

ТАЛАНОВИТИЙ — обдарований, здібний.

ТАЛАНТ [гр. *talanton*] — 1) видатні здібності в якій-небудь галузі (художній, науковій, політичній); обдарованість; 2) обдарована людина; 3) найбільша за стародавніх часів вагова і грошова одиниця, дуже поширена в Греції, Месопотамії, Сирії, Єгипті, що дорівнює 6000 *драхм*; т. мав у різних країнах різну цінність; аттичний т. (у Греції) як вагова одиниця дорівнював 26,2 кг; 4) в сучасній Греції — міра ваги, що дорівнює 150 кг.

ТАЛАСОТЕРАПІЯ [гр. *thalassa* море + *terapia*] — лікування морським кліматом та морським купанням.

ТАЛЕР¹ [нім. *Taler*] — німецька срібна монета, що дорівнює 3 маркам (до 1907 р.).

ТАЛЕР² [польськ. *talerz* < нім. *Teller* тарілка] — *друж.* 1) рухома металічна плита в друкарській машині, куди ставлять друкарську форму; 2) стіл з оббитою цинком дошкою або з чавуною плитою для верстання і підготовки наборної форми до друку.

ТАЛІЙ [< гр. *thallos* пагін, росток] — *хім.* елемент, символ *Tl*, порядковий номер 81, ат. вага 204,39; м'який метал синюватобілого кольору; добувають у великих кількостях з димового пилу, що утворюється під час випалювання сірчастих руд, які містять т.; сполуки талію отруйні; застосовуються для виготовлення світлозаломних стеклов; у медицині — засіб для видалення волосся.

ТАЛІОН [< лат. *talio* (*talionis*) — кара, відплата, віддячення тим самим] — у карному праві — міра покарання, що визначається в точній відповідності з заподіяною шкодою, за принципом «око за око, зуб за зуб». Радянське право виключає поняття таліону в усіх його видах.

ТАЛІСМАН [фр. *talisman* < ар.] — предмет, який, за забобонними поняттями, дає щастя, удачу (див. також *амулет*).

ТАЛІЯ [гр. *Thaleia*] — в старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька комедії.

ТАЛМУД [стар.-євр. *talmūd* учення < *lāmad* вчити] — кодекс релігійних, побутових, правових приписів іудейства, складений у 3 столітті до н. е. — 5 столітті н. е.; ґрунтується на казуїстичному, схоластичному тлумаченні єврейських «священих» книг — «Старого завіту»; завжди був знаряддям обману і гноблення єврейських трудящих мас.

ТАЛМУДІСТ — 1) особа, що займається *талмудом*, послідовник його; 2) * схоласт, начотчак, буквоїд.

ТАЛОМ [< гр. *thallos* зелена гілка] — с л а н ь — тіло нижчих рослин (водоростей, грибів, лишайників, небагатьох мохів), не розчленоване на стебло і листя.

ТАЛОН [фр. talon] — 1) вид контрольного документа, що посвідчує право на одержання чого-небудь; 2) дублікат документа, що залишається в корінці чекової, ордерної та інших книжок; 3) основна частина цінного паперу (акції і т. ін.).

ТАЛОФИТИ [гр. thallos зелена гілка + phytos рослина] — нижчі рослини, не розчленовані на стебло, корінь, листя (гриби, водорості, лишайники, бактерії).

ТАЛРЕП [гол. talgreep] — мор. пристрій для відтягування снастей, якими укріплюються рангоутні деревини судна.

ТАЛЬ [гол.] — вантажопідіймальний механізм, підвішений до нерухомої конструкції або до візка, який може переміщатися по напрямних шляхах; основними частинами талі є гнучкий підіймальний орган (ланцюг або трос), блок, зубчаста передача і привод (ручний, електричний або пневматичний).

ТАЛЬВЕГ [нім. Talweg] — найбільш знижена частина долини; долине ложе між підощвами схилів долини; частина тальвега, заповнена водами ріки, називається руслом.

ТАЛЬЙОН — див. таліон.

ТАЛЬК [нім. Talk < сер.-лат. talcus] — мінерал, водний силікат магнею, жирний на дотик, дуже м'який; застосовується в медицині (найчастіше як присипка), в косметичній й технічній (для виробництва вогнетривкої цегли, у паперовому, шкіряному та інших виробництвах).

ТАЛЬМА [за ім'ям французького актора Тальма (1763—1826)] — жіноча довга накидка без рукавів.

ТАЛЬЯ [фр. taille] — у середньовічній Франції — подат, яку стягали феодали здебільшого у довільних розмірах; з 15 ст. — прямий податок, що падав головним чином на селян, що падав королівській казни величезні доходи; скасований під час французької буржуазної революції в кінці 18 ст.

ТАМАРИНД [нім. Tamarinde < ар. tamr hindī індійський фінік] — тропічне вічнозелене дерево з родини бобових з жовтими квітками; з м'якоті його плодів виготовляють проносне.

ТАМАРИСК, ТАМАРИКС [лат. Tamarix] — рід невеликих дерев або кущів з рожевими або білими квітками; т. росте в середземноморських країнах, у Криму, в прикаспійських степах, у Центральній Азії.

ТАМБУР [фр. tambour] — 1) *архит.* барабан купола; 2) прибудова біля дверей у вигляді сіней для захисту від вітру, холоду та ін.; 3) закрита площадка залізничного вагона; 4) рід вишивання.

ТАМБУР [фр. tambour < перс. tabir] — 1) ударний східний інструмент, рід барабана; 2) стародавній музичний струнний інструмент.

ТАМБУРИН [іт. tamburino] — ударний інструмент, що нагадує бубон; поширений в Іспанії і Італії.

ТАМГА [тюрк.] — 1) знак власності, яким у родових суспільствах позначали те, що належить родові (напр. худобу), або те, що виробляють члени роду (напр. *кераміка*, килими і т. ін.); згодом — знак родинної і особистої власності; 2) у стародавній Русі — мито, яке брали при накладанні спеціального клейма на товар.

ТАМПЛІЄРИ [*<* фр. temple храм] — храмовники, один із середньовічних духовних рицарських орденів; виник у Палестині на початку 12 ст., знищений французьким королем Філіппом IV на початку 14 ст.

ТАМПОН [фр. tampon] — кусочок (або стьожка) марлі, введений у порожнину або рану для припинення кровотечі або для відсисання виділень.

ТАМПОНАДА — див. тампонація.

ТАМПОНАЖ [фр. tamponnage] — *гірн.* закупорка глиною, цементом або іншим водонепроникним матеріалом фільтруючих порід (напр. вапняків), порожнеч і тріщин гірських порід, щоб запобігти просочуванню через них води в гірнячі виробки або нафтові свердловини.

ТАМПОНАЦІЯ — *мед.* вставка тампона.

ТАМТАМ, ТАМ-ТАМ [інд.] — те саме, що й *гонг*.

ТАНАГРИ ¹ [за назвою міста в Бетрії] — старогрецькі теракотові

статуетки, знайдені у великій кількості у похованнях коло м. Таагри, а також в інших місцях.

ТАНАГРИ ² [лат. *Tanagridae*] — родина птахів з яскравим пір'ям; т. водяться в тропічних лісах Америки.

ТАНАЛЬБІП [*танін* + лат. *albus* білий] — мед. білкова сполука дубильної кислоти, сіруватий порошок; вживається проти поносу.

ТАНАТОЛОГІЯ [гр. *thanatos* смерть + *logos* поняття, вчення] — мед. дисципліна, що вивчає причини смерті, її ознаки, явища в організмі при ній.

ТАНАТОЦЕНОЗ [гр. *thanatos* смерть + *koinos* загальний] — по смертні скупчення тварин і рослин або їх решток, в тому числі і викопаних (протилежа. *біоценоз*).

ТАНГЕНС [$<$ лат. *tangens* що дотикається] — мат. функція кута, позначається *tg*; т. гострого кута прямокутного трикутника є відношення *катета*, що лежить проти цього кута, до другого катета.

ТАНГЕНС-БУСОЛЬ — *гальванометр*, в якому вимірювання сили електричного струму провадиться за відхиленням магнітної стрілки, що міститься в центрі кільцевого провідника, по якому проходить вимірюваний струм.

ТАНГЕНСОІДА [*тангенс* + гр. *eidos* вид] — мат. крива лінія, що зображає зміни тангенса залежно від зміни кута; складається з безлічі окремих відгалужень.

ТАНГЕНЦІАЛЬНИЙ [$<$ лат. *tangens* (*tangens*) що дотикається] — мат. направлений по дотичній до даної кривої.

ТАНГІР [нім. *Tangier*] — желатинова плівка з рельєфним гочковим або іншим рисунком, яка застосовується для одержання тонових ділянок у літографській та цинкографській репродукції.

ТАНГІРНИЙ — тоновий рисунок, здобутий за допомогою *тангіра*.

ТАНГО [ісп. *tango*] — сучасний танець новільного дводольного руху; батьківщина т. — Аргентина.

ТАНДЕМ — див. *тендем*.

ТАНІН [фр. *tan(n)in*] — дубильна речовина, що міститься в багатьох

рослинах. Особливо багато таніну в так званих чорнильних горішках (наростах на листках дуба) і в корі дуба; т. застосовується для дублення шкір, як протрава при фарбуванні, для виготовлення чорнила; має в'язучі властивості і застосовується в медицині.

ТАНК [англ. *tank*] — бойова броньована машина, що пересувається за допомогою двигуна внутрішнього згоряння, на гусеничному ході, озброєна гарматами й кулеметами і може проходити через пересічену місцевість без доріг.

ТАНКЕР [англ. *tanker*] — наливне судно, пристосоване для перевезення рідин без тари.

ТАНКЕТКА — невеликий *танк* з екіпажем в 1—2 чоловіка; т. озброєна одним або кількома кулеметами.

ТАНТАЛ ¹ [гр. *Tantalos*] — за старогрецьким міфом — лідійський цар, засуджений *Зевсом* на вічні муки голоду і спраги; він стояв по горло у воді під деревом з плодами, але йому не діставалися ні вода, ні плоди; звідси вираз «муки Тантала», «танталові муки».

ТАНТАЛ ² [за ім'ям *Тантала* ¹; названий так через те, що його важко дістати в чистому вигляді] — хім. елемент, символ *Ta*, порядковий номер 73, ат. вага 180,88; важкий, важкоплавкий і рідкісний метал; застосовується для виготовлення електродів електронних ламп, для добування тугоплавких, хімічно стійких сплавів та ін.

ТАНТАЛІТ — мінерал чорного або бурого кольору з напівметалевим блиском, що містить *тантал* ², для випалення якого т. є основною рудою.

ТАНТЬЄМА [фр. *tantième*] — додаткова винагорода з чистого прибутку промислових, торговельних, банківських підприємств, акціонерних товариств, яка виплачується в капіталістичних країнах гол. ч. керівникам та вищим службовцям.

ТАНЦКЛАС [нім. *Tanzklasse*] — школа танців.

ТАНЦМЕЙСТЕР [нім. *Tanzmeister*] — учитель танців.

ТАПА [полінез.] — матерія, виготовлювана місцевим населенням

Океанії з деревної кори вибиван-ням.

ТАПЕР [фр. *tapeur*] — музикант-піаніст, що грає на танцювальних вечорах.

ТАПР [бразильськ.] — тварина з ряду непаринокопитних; довжина до 2,5 м; ніс і верхня губа витягнуті в невеликий хобот; водиться в тропічних лісах Америки і в Індо-Китаї.

ТАРА [іт. *tara* < ар. *ṭarḥa* відрахування] — 1) товарна упаковка; 2) вага упаковки товару; 3) вага вагона, автомашини, в яких товар перевозять; 4) різниця між загальною вагою товару з упаковкою (брутто) і чистою вагою (нетто); див. також *тарування*.

ТАРАН [< гр.] — 1) стародавнє стінопробивне знаряддя; 2) виставлена вперед підводна частина *форштевня*; за стародавніх часів використовувалась для завдання таранних ударів ворожим суднам; у повітряних боях таранний удар завдають, як правило, повітряним гвинтом по хвостовому оперенню або по площинах ворожого літака; таранний удар застосовують також і танки; т. г і д р а в л і ч н и й — див. *гідралічний таран*.

ТАРАНТЕЛА [іт. *tarantella*] — італійський народний танець, що виконується в швидкому темпі на $\frac{6}{8}$; форма тарантели трапляється в художній обробці у багатьох композиціях.

ТАРАНТУЛ [іт. *tarantola*] — назва різних видів павуків. Всі тарантули більш або менш отруйні і їх укуси болічі.

ТАРБАГАН [монг.] — монгольський бабак, водиться в Забайкаллі, Півн. Монголії і Маньчжурії; служить об'єктом промислу.

ТАРИН [якут.] — полій, вода, що виступає на річках поверх льоду взимку під час сильних морозів; замерзаючи, тарини утворюють чисті льодові поля, що тягнуться на багато квадратних кілометрів.

ТАРИФ [фр. *tarif* < ар. *ṭarīf* визначення] — офіційно встановлений розпис ставок оподаткування, оплати чого-небудь, зборів з чого-небудь, напр. за ввіз товарів з-за кордону, за провезення пасажирів,

товарів, за поштові відправлення, за страхування і т. ін.; розпис ставок оплати праці.

ТАРИФІКАЦІЯ [фр. *tarification*; див. *тариф*] — 1) встановлення розмірів заробітної плати залежно від кваліфікації, від складності, важкості або шкідливості роботи; 2) визначення ознак, що показують, під яку рубрику підходить той чи інший об'єкт оподаткування.

ТАРИФІКУВАТИ — робити *тарифікацію*.

ТАРТАР [гр. *Tartaros*] — в старогрецьких міфах — частина «підземного царства», де нібито міститься пекло.

ТАРТІНКА [фр. *tartine*] — шматочок хліба, намащений маслом, варенням і т. ін.

ТАРТЮФ [фр. *Tartuffe*] — тип лицеміра і ханжі в комедії Мольєра тієї ж назви.

ТАРУВАННЯ — 1) визначення ваги *тари*; 2) перевірка показань терезів порівнянням з показаннями контрольних приладів; 3) спосіб точного зважування на невірних терезах; на одну шальку терезів кладуть зважуване тіло, а на другу накладають «тару» (шріт, кусочки металу і т. ін.), поки терези не придуть у рівновагу; потім знімають тіло і замінюють його важками або гирками знову до зрівноваження, — мяса покладених важків дорівнює масі тіла.

ТАТУЇРІВКА [< фр. *tatouer* < англ. *tattoo* < полінез.] — нанесення на людське тіло малюнка наколюваннями на шкірі з введенням у наколи фарби — звичай, поширений у деяких народів Океанії, Азії, Африки і запозичений у них моряками та малокультурними верствами населення різних країн.

ТАУЕР [англ. *Tower* букв. башта] — в Лондоні в старовину — королівський замок, потім — державна тюрма для особливо важливих злочинців; місце страти багатьох видатних осіб; тепер — військовоісторичний музей.

ТАУ-САГІЗ [тюрк.] — *бот.* «г і р с ь к а ж у й к а» — трав'яна рослина з родини складноцвітих; містить у корінні каучук.

ТАУТОМЕРІЯ [гр. *tauto* той самий + *meros* частина] — *хім.* явище, яке полягає в тому, що деякі хімічні речовини можуть існувати в двох формах, що відрізняються одна від одної структурою молекули та фізико-хімічними властивостями; при цьому одна форма може переходити в другу; виділені ізолювано форми називаються *десмотропами*, а явище в цілому — *десмотропія*.

ТАФТА́ [фр. *taffetas* < перс.] — глянсувата шовкова тканина.

ТАХЕОМЕТР — прилад для землерічних зйомок, що провадяться способом *тахеометрії*.

ТАХЕОМЕТРІЯ [гр. *tachys* (tacheos) швидкий, скорий + *metreo* міряю] — *геод.* далекомірна зйомка, що відзначається швидкістю визначення горизонтальних віддалей та висот місцевості.

ТАХІГРАФІЯ — див. *стенографія*.

ТАХІКАРДІЯ [гр. *tachys* (tacheos) швидкий, скорий + *kardia* серце] — *мед.* прискорення скорочень серця.

ТАХІМЕТР — 1) див. *тахеометр*; 2) прилад для вимірювання швидкості течії води.

ТАХІСЕЙСМИ [гр. *tachys* (tacheos) швидкий, скорий + *seismos* струс, землетрус] — *геол.* швидкі коливання земної кори під час землетрусу.

ТАХОМЕТР [гр. *tachys* (tacheos) швидкий, скорий + *metreo* міряю] — прилад для вимірювання швидкості обертового руху (кутової швидкості), звичайно числа обертів за одиницю часу (валів, коліс і т. д.).

ТАХТА [перс.] — широкий диван без спинки, вкритий килимом.

ТВІНДЕК [англ. *tween-deck*] — *мор.* міжпалубний простір на суднах з кількома палубами.

ТЕЗА [фр. *thèse* < гр. *thesis* положення, твердження] — див. *тезис*.

ТЕЗАВРА́ЦЯ, ТЕЗАВРУВА́ННЯ [< гр. *thēsauros* скарб, запас] — зберігання грошей у себе дома замість внесення їх до банку або до ощадної каси.

ТЕЗЕЙ [гр. *Thēseus*] — в старогрецькій міфології — герой, що ївив Прокруста (див. *прокрустове ложе*) і *Мінотавра*.

ТЕ́ЗИС [гр. *thesis*] — 1) положення, твердження, яке автор або промовець має намір довести, захищати або спростовувати; 2) в ідеалістичній філософії Гегеля — вихідний ступінь діалектичного розвитку (див. *триада*).

ТЕ́ИЗМ [< гр. *theos* бог] — релігійна догма, що визнає існування бога у вигляді незвичайної особи, яка нібито має розум і волю, створила світ і керує ним; т. ворожий науці, несполучний з науковим світоглядом.

ТЕ́ЙН [< кит. *té чай*] — те саме, що й *кофеїн*.

ТЕ́ЙСТ — прихильник *теїзму*.

ТЕЙЛО́РИЗМ — експлуаторська капіталістична система організації праці, названа за ім'ям її засновника — американського інженера Ф. Тейлора, який розробив методи нормування роботи машин та праці робітників способом *хронометражу*, призначення твердих норм виробітку, розрахованих на найсильніших і найспритніших робітників. Має кінцеву мету — одержання максимальних прибутків капіталістами — власниками підприємств і являє собою витончене звірство буржуазної експлуатації, яка веде до виснаження фізичних і духовних сил робітників. В. І. Ленін назвав т. «науковою системою вижимання поту». В період після другої світової війни в капіталістичних країнах, особливо в США, стали дуже поширюватися ще більш жорстокі потогінні системи організації праці, які є різновидністю тейлоризму і ведуть до ще більшого виснаження сил робітників.

ТЕ́КСТ [< лат. *textum* тканина, зв'язок (слів)] — 1) справжні слова автора; 2) написана або надрукована стаття, на відміну від вміщених тут же рисунків, приміток тощо; 3) слова до музичного твору (опери, романса та ін.); 4) друкарський шрифт, *кель* (розмір) якого дорівнює 20 пунктам (7,52 мм).

ТЕ́КСТОЛІ́Т [лат. *textum* тканина + гр. *lithos* камінь] — *пластмаса* з багат шарової тканини, просоченої бакелітовим лаком і спресованої під великим тиском при $t^{\circ} 150^{\circ}$; від-

значається великою механічною міцністю, високими електроізоляційними властивостями; водостійкий, легко піддається механічному обробленню; застосовується для виготовлення роликів, безшумних шестерень, вкладишів для підшипників та ін.

ТЕКСТУАЛЬНИЙ — буквальний, дослівний, що відповідає *текстові*.

ТЕКСТУРА [< лат. *textura* ткання, сполучення, зв'язок] — *геол.* будова гірської породи, зумовлена взаємовідношеннями її складових частин (шаруватість, сланцюватість і т. ін.).

ТЕКТОНІКА [< гр. *tektonikē* будівне мистецтво] — відділ *геології*, що вивчає форми залягання гірських порід (складки, скиди, насуви та ін.), рухи земної кори, які змінюють її будову, причини та історію цих рухів.

ТЕКТОНІЧНІ рухи [< гр. *tektonikos* творчий] — рухи земної кори, спричинені процесами, що відбуваються всередині Землі. Основним видом т-них рухів є вертикальні підняття і опускання земної кори, що відбуваються всюди і завжди з різною інтенсивністю; до т-них рухів належать також процеси зім'яття шарів у складки, утворення в земній корі розломів, насувів і т. д.

ТЕКТОР [< лат. *tectorius* штукатурний] — див. *торкрет*.

ТЕЛЕ... [< гр. *tele* вдалину, далеко] — на початку складних слів показує, що дані слова відносяться до далекої відстані, напр. *телеграф*, *телебачення*.

ТЕЛЕБАЧЕННЯ, ТЕЛЕВІЗІЯ [*теле...* + лат. *visio* бачення] — передача зображень на віддалі з допомогою радіо або по кабелю. Зображення у вигляді окремих елементів, перетворених в електричні сигнали з допомогою світлочувливих трубок, передається в певному порядку радіопередавачем. Чим більша кількість елементів розкладання, тим вища якість передачі. Приймач уловлює сигнали і в тому ж порядку відтворює зображення на екрані електронно-променевої трубки (див. *телевізор*). Останні досягнення в га-

лузі телебачення дають можливість доставати кольорові зображення на великому екрані.

ТЕЛЕБІНОКЛЬ [див. *теле...*] — спеціальний *бінокль*, який дає ясне зображення дуже далеких предметів.

ТЕЛЕВІЗІЙНИЙ — прикм. від сл. *телевізія*.

ТЕЛЕВІЗОР — радіоприймальна установка, що приймає зображення, які передаються по радіо (див. *телебачення*); звичайно до складу телевізора входить радіоприймач для приймання звукової частини програми.

ТЕЛЕВІРШ [гр. *telos* кінець + *stichos* вірш] — віршова форма, в якій останні букви кожного рядка, коли читати зверху вниз, утворюють яке-небудь слово, фразу або ім'я; т. був прийнятий у римській поезії 3—4 ст. н. е.

ТЕЛЕГРАМА [*теле...* + гр. *gramma* запис] — повідомлення, передане *телеграфом*.

ТЕЛЕГРАФ [*теле...* + гр. *graphō* пишу] — апарат для швидкої передачі повідомлень на велику відстань за допомогою електричного струму; оптичний т. — апарат для передачі відомостей за допомогою світлових сигналів; бездротовий т. — див. *радіотелеграф*.

ТЕЛЕМЕТР [*теле...* + гр. *metreo* міряю] — далекомір, оптичний прилад для вимірювання віддалей; застосовується у військовій справі, а також при кіно- і фотозйомках для визначення віддалей до здійманих предметів.

ТЕЛЕМЕХАНІКА [див. *теле...* + *механіка*] — галузь науки і техніки, яка охоплює сукупність технічних засобів і методів керування і контролю виробничими процесами на віддалі через лінії зв'язку. В Радянському Союзі телемеханіка широко застосовується, наприклад, для керування і контролю електростанцій.

ТЕЛЕОБ'ЄКТИВ [див. *теле...* + *об'єктив*] — *фот.* складний об'єktiv, який дає можливість мати зображення більшого розміру і з більших віддалей, ніж це можливо при звичайних об'єктивах.

ТЕЛЕОЗАВР [гр. *teleios* повний, досконалий + *sauros* ящірка] — ви-

копві морські крокодили, близькі до сучасних *gavialis*, до 6 м завдовжки.

ТЕЛЕОЛОГІЯ [гр. *teleos* що досяг мети + *logos* поняття, вчення] — ідеалістичне лжевчення, що суперечить висновкам науки, за яким усе в природі побудоване доцільно і всякий розвиток в здійсненнім заздалегідь установлених цілей. Т. несполучна з науковим розумінням закономірності і причинної зумовленості явищ природи. Доцільна будова організмів є закономірним результатом природного добору (див. *дарвінізм*). Заздалегідь поставлені цілі виставили лише розумним істотам, людям, причому цілі, що їх ставлять собі люди, зумовлюються їх суспільним (класовим) буттям, а здійснення цих цілей визначається об'єктивною історичною закономірністю.

ТЕЛЕПАТІЯ [*теле...* + гр. *pathos* почуття] — антинаукова вигадка про надприродні здатності сприймати явища, які щодо місця і часу недоступні для нормального сприймання, і про можливість передачі думок на віддалі без допомоги органів чуття та фізичного середовища.

ТЕЛЕСКОП [*теле...* + гр. *skoreb* дивлюсь] — 1) оптичний прилад (зорова труба) для розглядання дуже далеких предметів, гол. ч. небесних світил (пор. *рефлектор*, *рефрактор*); 2) різновидність золотої рибки з дуже округлими очима.

ТЕЛЕСТЕРЕОСКОП [див. *теле...* + *стереоскоп*] — оптичний прилад; пейзаж через цей прилад видно рельєфніше; на цьому принципі побудовані подвійні зорові труби, у яких віддалі між об'єктами перевищує віддалі між окулярами.

ТЕЛЕТАЙП [англ. *teletype*] — букводрукуючий телеграфний апарат; схожий на друкарську машинку; на прийманні телеграфіст не потрібен; розпис відбувається автоматично на закладеному в приймальний апарат рулонному папері в міру передачі з відповідного пункту.

ТЕЛЕФОН [*теле...* + гр. *phōnē* звук] — 1) прилад, що перетворює електричні коливання в звукові; 2) система електричних апаратів для передачі на віддалі звуку; на

передавальній станції звук перетворюється в електричні коливання, які передаються по проводах на приймальну станцію, де вони знову перетворюються в звукові.

ТЕЛЕФОНОГРАМА [див. *телефон* + (*теле*)*грама*] — повідомлення, передане по телефону і записане на папері.

ТЕЛЕФОТОГРАФІЯ [див. *теле...* + *фотографія*] — спосіб фотографування з далекої відстані за допомогою *телеоб'єктивів*.

ТЕЛОФАЗА [гр. *telos* кінець, здійснення + *фаза*] — остання фаза непрямого поділу клітини — *каріокінезу*, при якій утворюються нові ядра, *хромосоми* зникають і клітинне тіло розділяється, утворюючи дві клітини.

ТЕЛУР [< лат. *tellus* (*telluris*) земля] — *хім.* елемент, символ *Te*, порядковий номер 52, ат. вага 127,61; сполуки телуру застосовуються в фотографії і в мікробіології (для забарвлювання мікробів) та ін.

ТЕЛУРИЧНІ лінії [< лат. *tellus* (*telluris*) земля] — лінії в сонячному *спектрі*, які є наслідком вбирання відповідних світлових променів газами і парою, що входять до складу атмосфери Землі.

ТЕЛУРІЙ [< лат. *tellus* (*telluris*) земля] — *астр.* прилад, що наочно зображає рух Землі навколо Сонця.

ТЕЛЬФЕР [англ. *telpher*] — механізм для підймання і горизонтального переміщення вантажів, який являє собою таль, прикріплену до візка, що переміщається по підвісних однорейкових коліях.

ТЕМА [гр. *thema*] — 1) головна думка, зміст твору, розмови і т. ін.; предмет розповіді, те, про що говорить в творі, життєвий матеріал, відображуваний письменником з певних ідейно-політичних позицій; 2) завдання, положення, яке треба розвинути; 3) музична фраза, головний мотив; у музичному творі є основою для розроблення в найрізноманітніших формах; 4) *лінгв.* те саме, що й основа, тобто слово без закінчення.

ТЕМАТИКА — сукупність *тем* твору, творчості письменника в цілому і т. д.; добір, груда тем.

ТЕМАТИЧНИЙ — прикм. від сл. *тема* і *тематика* (див.).

ТЕМБР [фр. *timbre*] — особлива якість звуку, звукове забарвлення, характерне для кожного голосу або інструмента.

ТЕМЛЯК [польськ. *temblak*] — петля з ремня або стрічки (тасьми) на *ефесі* шпаги, палаша, шаблі; надівається на руку, коли завдається удар; часто т. прикрашається китцею.

ТЕМП [< іт. *tempo* час] — 1) ступінь швидкості виконання музичного твору; визначається термінами: *andante* — повільно, *allegro* — швидко і т. ін.; 2) швидкість, з якою проходить яке-небудь явище; швидкість руху; міра швидкості у виконанні якої-небудь справи, завдання.

ТЕМПЕРА [іт. *tempera*] — 1) фарби, розтерті на яєчному жовтку (рідше додають білок) і розбавлювані водою; 2) картина, писана такими фарбами.

ТЕМПЕРАМЕНТ [лат. *temperamentum*] — збудливість і сприйнятливність людини до вражень зовнішнього світу.

ТЕМПЕРАТУРА [< лат. *temperatura* стан] — ступінь нагрітості тіла (або його тепловий стан), вимірюваний за допомогою особливого приладу — *термометра*.

ТЕМПЕРАЦІЯ [< лат. *temperatio* належне змішування, сполучення, утворення] — *муз.* точне встановлення висоти і кількості звуків, які входять до складу тієї чи іншої музично-звукової системи, що історично складалася; європейською системою є дванадцятиступеневий рівномірно темперований лад, в якому *октава* поділяється на 12 півтонів.

ТЕНАКЛЬ [нім. *Tenakel*] — *друж.* підставка для укріплення на друкарській касі сторінок рукопису, що набирається.

ТЕНДЕМ [англ. *tandem*] — 1) дво-місний велосипед, який приводиться в рух обома їздцями, що сидять один за одним; 2) т.-м а ш и н а — багатоциліндрова парова машина (або двигун внутрішнього згорання, мотор), в якій робочі циліндри розміщені один за одним і поршні їх сполучені спільним поршневим штоком

і діють на один вал; розміщати мотори тендемом — встановлювати мотори один за одним, напр. на літаку; т.-п а р о в о з — паровоз з паровою машиною типу т.

ТЕНДЕНЦІЙНИЙ [< лат. і — 1) що проводить повну *тенденцію*, ідею; 2) підпорядкований упередженій думці, небезсторонній, упередженій.

ТЕНДЕНЦІЯ [< лат. *tendere* спрямовувати, прагнути] — 1) прагнення, схильність до чого-небудь; свідомий намір, заздалегідь передбачений висновок; 2) напрям, в якому відбувається розвиток якого-небудь явища.

ТЕНДЕР [англ. *tender*] — 1) задня частина паровоза або причеплений до паровоза спеціальної конструкції вагон для запасів води й палива, а також для мастильних, обтиральних матеріалів та інструментів; 2) *мор.* невелике розмірами одношоглове парусне спортивне судно; плоскодонне моторне судно (катерного типу) для внутріпортових перевозок; 3) *ав.* гвинтова стяжка для натягування тросів або дроту під час будування літаків.

ТЕНДЕР-КОНДЕНСАТОР — *тендер*, устаткований спеціальною установкою для *конденсації* пари.

ТЕНЕЗМИ [гр. *tēnesmos*, *одн.*] — хворобливі позиви на випорожнення або на сечовипускання.

ТЕНЗИМЕТРІЯ [лат. *tendere* натягувати, напружувати + гр. *metrēō* міряю] — сукупність методів вимірювання тиску насиченої пари.

ТЕНЗОМЕТР, ТЕНСОМЕТР [лат. *tendere* натягувати, напружувати + гр. *metrēō* міряю] — прилад для вимірювання малого здовження (або вкорочення) зразка, який вибирають для вимірювання *деформації*.

ТЕНІС [англ. *lawn tennis*] — спортивна гра на спеціально влаштованій площадці — *корті*, розділеній пополам сіткою; маленький м'яч посилається ударами ракетки на чужу половину площадки так, щоб противник не зміг відбити його назад; кількість учасників гри 2 або 4.

ТЕНОР [іт. *tenore*] — *муз.* 1) найвищий чоловічий голос; буває драматичний, що відзначається сильним

середнім *регістром*, і ліричний, що відзначається великим об'ємом верхнього регістру; 2) співак, що має такий голос.

ТЕНТ [англ. tent] — парусиновий намет (на пляжі, над палубою судна тощо) для захисту від сонця і дощу.

ТЕОБРОМІН [кит. té чай + бром] — *алкалоїд*, що міститься в какао, а також у чайному листі і в горіхах *кола*; застосовується у медичній практиці разом з саліциловокислим натрієм під назвою діуретик у як сечогінний і судинорозширювальний засіб; т. відкритий російським хіміком А. А. Воскресенським (1809—1880).

ТЕОГОНІЯ [гр. theos бог + goneia народження] — релігійні сказання (міфи) про походження богів.

ТЕОДИЦЕЯ [гр. theos бог + dikē право, справедливість] — «виправдання бога» — релігійно-філософські побудови, особливо поширені в 17—18 ст., які ставили собі мету як-небудь пояснити й виправдати явну і неуримиренну суперечність між наявністю в світі зла і несправедливості та «милості» і «всемогутності», що їх приписує релігія богів. Ці теорії служили інтересам експлуататорських класів, виправдуючи соціальні несправедливості.

ТЕОДОЛІТ — геодезичний кутомірний інструмент для землемірних робіт, яким вимірюють горизонтальні кути.

ТЕОКРАТІЧНИЙ — прикм. від сл. *теократія* (див.), напр. т. лад.

ТЕОКРАТІЯ [гр. theos бог + kratos влада] — форма правління, при якій духовенству належить безпосередньо політична влада, напр. *Ватикан*.

ТЕОЛОГ — богослов, особа, що займається *теологією*.

ТЕОЛОГІЯ [гр. theos бог + logos поняття, вчення] — богослов'я, релігійне «вчення», яке намагається привести в систему і обґрунтувати релігійні догми і вірування; т. намагається надати пошівщині і мракобісью зовнішньої подобі «вченості».

ТЕОРЕМА [гр. theōrema < theōreō розглядаю, обмірковую] — 1) математичне твердження, в правильності

якого переконуються за допомогою доведення; при доведенні спираються або на *аксіоми* (твердження, що приймаються без доведень), або на раніш доведені твердження; 2) теоретичне твердження, яке можна логічно довести на підставі раніш встановлених положень науки.

ТЕОРЕТИЗУВАТИ — 1) створювати, висловлювати *теорії*; 2) міркувати абстрактно, у відриві від практики.

ТЕОРЕТИК — особа, що займається *теорією*, опрацьовує теоретичні питання в якій-небудь галузі знання.

ТЕОРІЯ [< гр. theōria спостереження, дослідження] — логічне узагальнення досвіду, суспільної практики; система провідних ідей в тій чи іншій галузі знання; наукове пізнання закономірностей розвитку природи і суспільства; т. історично виникла і розвивається на основі суспільної практики; вона дає людям розуміння об'єктивної дійсності і перспективу в їх практичній діяльності; **марксистсько-ленінська т. є наука про закони розвитку природи і суспільства, про революцію пригноблених і експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах, про будівництво комуністичного суспільства. Марксистсько-ленінська т. — не догма, а керівництво до дії. Вона дає можливість Комуністичній партії орієнтуватися в політичній обстановці, передбачати хід історичних подій і свідомо впливати на них відповідно до інтересів трудящих і завдань суспільного прогресу (див. *марксизм*).**

ТЕОСОФІЯ [гр. theos бог + sophia мудрість] — сповнена забобонів релігійна містика, яка намагається переконатися в можливості, шляхом особливо уможляду і різних магічних прийомів, вступити в безпосередній зв'язок з «потоїбичним світом» і досягти «пізнання божества»; одні з видів мракобісся звироднілої буржуазії.

ТЕРАКОТА [іт. terracotta «випалена земля»] — випалена чиста глина, а також художній виріб з неї.

ТЕРАПЕВТ [< гр. therapeutēs що

доглядає (хворого) — лікар — спеціаліст внутрішніх хвороб.

ТЕРАПЕВТИЧНИЙ — що відноситься до *терапії*, до внутрішніх хвороб.

ТЕРАПІЯ [гр. *therapeia*] — розділ медицини, що вивчає лікування хвороб лікарськими засобами та іншими нехірургічними методами.

...**ТЕРАПІЯ** [< гр. *therapeia* піклування, догляд, лікування] — закінчення складних слів, що означають той чи інший вид лікування, напр. *бальнеотерапія*.

ТЕРАРІЙ, ТЕРАРІУМ [< лат. *terra* земля] — приміщення для тримання земноводних і плазунів.

ТЕРАСА [фр. *terrasse*] — 1) плоский насип, площадка; 2) прибудована до будинку відкрита або з дахом на стовпах (часто засклена) площадка; 3) *т е р а с и* — горизонтальні або злегка похилі площадки, що тягнуться вздовж схилів річкових долин і морських берегів, нерідко у вигляді уступів, розміщених один над одним; утворені діянням річкової води або морського прибою.

— **ТЕРАТОЛОГІЯ** [гр. *teras* (*teratos*) страховище, потвора + *logos* поняття, вчення] — наука, що вивчає природжені каліцтва як окремих органів, так і цілих організмів.

ТЕРАТОМІ [< гр. *teras* (*teratos*) страховище, потвора] — природжені складні опухи, що містять різні тканини (м'язи, кістки, шкіру, залозисту і нервову тканину).

ТЕРБІЙ [< вл. н.] — *xim.* елемент з групи рідкоземельних, символ Tb, порядковий номер 65, ат. вага 159,2; сполуки тербію дуже мало поширені.

ТЕРДЕСІЄН [фр. *terre de Sienne*] — див. *сієнська земля*.

ТЕРИКОНІК, ТЕРИКОН [лат. *terra* земля + гр. *kōnikos* конічний] — *girn.* конічної форми відвал пустої породи, на якій піднімаються по рейках павантажені вагонетки; на вершині териконіка встановлюють автоматичний перекидач, з допомогою якого порода висипається з вагонетки по сходах териконіка.

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ [лат. *territorialis*] — що має відношення до певного земельного простору, до *території*; т-п і води — берегові води,

тобто прилегла до берега частина моря, на якій діють закони і правила прибережної держави.

ТЕРИТОРІЯ [лат. *territorium*] — 1) простір землі, внутрішніх і прибережних вод з певними границями, напр. т. міста, т. держави; 2) у С.П.А — окремі області, що не дістали ще прав *штату*.

ТЕРІОДОНТИ [гр. *thērion* звір + *odus* (*odontos*) зуб] — звірозубі, група викопних *рептилій*, деякі представники якої були предками ссавців.

ТЕРІОЛОГІЯ [гр. *thērion* звір + *logos* поняття, вчення] — те саме, що й *мамаліологія*.

ТЕРМИ [лат. *thermae* < гр. *thermos* теплий] — 1) античні громадські лазні, особливо — архітектурні комплекси цього призначення в стародавньому Римі; 2) природні теплі або гарячі мінеральні джерела; 3) *фіз.* числа, які характеризують величини рівнів енергії *атомів*; різниця термів визначає частоту світлових коливань випромінюваного атомами світла при переходах *електронів* в атомі з одного рівня на другий.

ТЕРМІДОР [фр. *thermidor* < гр. *thermē* жар] — 1) одинадцятий місяць (з 19—20 липня до 17—18 серпня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.; 2) назва контрреволюційного перевороту 9 термідора II р. (27 липня 1794 р.), який почався арештом і оголошенням поза законом вождя якобінців Робесп'єра та його найближчих однодумців; в результаті цього перевороту була ліквідована якобінська диктатура (див. *якобінці*) і встановлене панування великої контрреволюційної буржуазії.

ТЕРМІН [< лат. *terminus* межа, границя] — 1) слово, яке точно позначає певне поняття, що застосовується в науці, техніці, мистецтві; 2) в *логіці* — складовий елемент судження (*суб'єкт* і *предикат*); *силогізм* (див.) має на увазі три терміни, що складають ті судження, які його утворюють; б і л ь ш и м т е р м і н о м силогізму називається предикат висновку, менш и м т е р м і н о м —

суб'єкт висновку; третє, опосередковуюче поняття, яке входить у послідки силогізму, називається середнім терміном; 3) в староримській міфології — бог — охоронець границь; шанувався у вигляді межового каменя.

ТЕРМІНАЛЬНИЙ [< лат. terminus межа, кінць, край] — концевий, кінцевий, напр. т-на артерія.

ТЕРМІНАТОР [< лат. terminare обмежувати] — *астр.* межа світла і тіні на поверхні Місяця, планети або супутника.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ — що відноситься до *термінології*.

ТЕРМІНОЛОГІЯ [*термін* + гр. logos поняття, вчення] — сукупність термінів, вживаних у техніці, науці, мистецтві і т. д.

ТЕРМІТ [< гр. therme жар, тепло] — суміш окису металу (найчастіше заліза) з порошкоподібним алюмінієм; при підпалюванні її дуже нагрітим тілом (запаленим магнієм) відбувається хімічна реакція з виділенням великої кількості тепла і сильним підвищенням температури; застосовується при зварюванні, відливанні, відновленні окислів; на війні широко використовується в запалювальних бомбах.

ТЕРМІТИ [лат. termes (termitis)] — ряд комах; т. живуть у теплих країнах; будують гнізда, подібні до мурашиних, іноді дуже великі (заввишки в кілька метрів); шкодять житлам, роз'їдаючи дерев'яні будівлі, меблі тощо.

ТЕРМІЧНИЙ [< гр. thermos теплий] — тепловий, що відноситься до тепла, температури.

ТЕРМО... [< гр. thermos теплий, therme теплота, жар] — у складних словах показує на відношення даних слів до температури, теплоти, напр. *термометр, терморегулятор, термотерапія*.

ТЕРМОБАРОКАМЕРА [див. *термо...* + *барокамера*] — резервуар, пристосований для створення і підтримання різних умов температури і тиску; застосовується для випробування приладів, що реагують зміни температури і тиску в *атмосфері*.

ТЕРМОБАТАРЕЯ [див. *термо...*

+ *батарея*²⁾] — *ел.* ряд *термоелементів*, сполучених послідовно; дає електричний струм при нагріванні однієї сторони батареї з парними (або непарними) спаями.

ТЕРМОБАТИГРАФ [*термо...* + гр. bathys глибина + grapho пишу] — самописний прилад, що записує температуру при опусканні його на різні глибини моря.

ТЕРМОГРАФ [*термо...* + гр. grapho пишу] — самописний прилад, що записує зміни температури повітря, води або якого-небудь тіла.

ТЕРМОДИНАМІКА [див. *термо...* + *динаміка*] — відділ *фізики*, що вивчає закони теплової рівноваги та перетворення теплоти в інші види енергії.

ТЕРМОЕЛЕКТРИКА [див. *термо...*] — виникнення електрорушійної сили при нагріванні спая двох різних металів, напр. спая *вісмуту* і *міди*, причому відбувається перетворення теплової енергії в *електричну*.

ТЕРМОЕЛЕКТРОНИ [див. *термо...*] — *фіз. електрони*, випромінювані дуже нагрітими металічними тілами.

ТЕРМОЕЛЕМЕНТ [див. *термо...* + *елемент*] — спаяні пластинки або дрітчини з двох різних металів, які дають при нагріванні (або при охолодженні) одного спая електричний струм, пропорціональний різниці температур між спаями; застосовується для вимірювання високих температур (як *пірометр*), а також для вимірювання дуже незначних різниць температур.

ТЕРМОІЗОЛЯЦІЙНИЙ — *тех.* теплоізоляційний, що (майже) не проводить тепла (див. також *термоізоляція*).

ТЕРМОІЗОЛЯЦІЯ [див. *термо...* + *ізоляція*] — вкривання поверхень масою (*азбест, кізельгур* та ін.), що погано проводить тепло; застосовується для зменшення віддачі ними тепла (для зменшення теплових втрат).

ТЕРМОІОННА емісія [див. *термо...* + *іон*] — *фіз.* випромінювання *електронів* розжареними тілами.

ТЕРМОМЕТР [*термо...* + гр. metreo міряю] — прилад для вимірювання температури; звичайний т.

грунтується на розширенні рідини (ртуті, спирту) при підвищенні температури; у м а к с и м а л ь н о м у т е р м о м е т р і ртуть, піднявшись до певної точки, не спадає без зовнішнього поштовху і після зниження температури, напр. медичний т. для вимірювання температури людського тіла.

ТЕРМОМЕТРІЯ [термо... + гр. metreb міряю] — вчення про вимірювання температури і про прилади, що для цього застосовуються.

ТЕРМОПСИС [лат. Thermopsis] — рід багаторічних трав з родини бобових; один вид, що росте в СРСР, застосовується в медицині.

ТЕРМОРЕГУЛЯТОР [див. термо... + регулятор] — прилад, який дає можливість встановлювати і підтримувати в посудині або в приміщенні певну температуру.

ТЕРМОРЕГУЛЯЦІЯ [див. термо... + регулювати] — фізіологічні процеси в тваринних організмах, спрямовані на підтримання температури тіла на більш-менш сталому рівні.

ТЕРМОС [< гр. thermos теплий] — посудина, стінки якої оберігають від остигання або від нагрівання те, що в ній міститься; термоси мають подвійні стінки, вкриті зсередини амальгамою для зменшення втрати тепла випромінюванням, з безповітряним простором між стінками; застосовується гол. ч. для збереження і перевезення їжі в гарячому стані.

ТЕРМОСИФОН [див. термо... + сифон] — система охолодження мотора (двигуна внутрішнього згоряння), що ґрунтується на різниці густин теплої і холодної води, внаслідок чого вона циркулює у водній оболонці циліндрів і в радіаторі.

ТЕРМОСТАТ [термо... + гр. statos що стоїть] — прилад для утримання різних предметів при сталій температурі; застосовується часто в лабораторній практиці і в техніці.

ТЕРМОТЕРАПІЯ [див. термо... + терапия] — мед. застосування тепла з лікувальною метою, напр. у вигляді грілок, припарок та ін.

ТЕРМОФІЛЬНІ бактерії [термо... + гр. phileb люблю] — бактерії, що можуть жити при від-

носно високих температурах (до 70°); природним місцеперебуванням їх є різні гарячі джерела й води.

ТЕРМОФОСАТИ [див. термо... + фосфати] — фосфорні добрива, здобувані обробленням при високій температурі фосфоровмісної сировини (фосфорити, апатити, кісткове борошно) різними лугами (сода, сірчаноокислий натр та ін.). Т. цінні для застосування на дерново-підзолистих ґрунтах.

ТЕРМОХІМІЯ [див. термо...] — відділ хімії, що вивчає теплові явища, спричинювані хімічними реакціями.

ТЕРОМОРФИ [гр. thërion звір + morphe образ, вид] — звіроящері, група вимерлих плазунів пермського і триасового періодів; у будові їх тіла було багато ознак, які наближають їх до ссавців; тепер т. відносять до груп котилозаврів та теріодонтів.

ТЕРОР [< лат. terror страх, жах] — застосування насильства, аж до фізичного знищення ворога; і н д и в і д у а л ь н и й т. — застосована народовольцями, а потім есерами і анархістами хибна й шкідлива для революційного руху тактика, яка полягала в систематичній організації політичних убивств без зв'язку з революційною боротьбою мас і вносила пряму дезорганізацію в планомірну революційну роботу в масах; б і л и й т. — основний метод буржуазної контрреволюції, система переслідування, катувань і масових убивств керівників та учасників революційного руху і тих, що співчують йому, а також переслідування імперіалістичними урядами своїх класових ворогів; найбільш звичайним фактом набрав фашистський т. (див. фашизм). Після другої світової війни імперіалістичні уряди, особливо імперіалісти США, широко використовують методи терору для боротьби проти ростучого демократичного руху народів, проти комуністичної передових борців за мир, демократію і соціалізм, проти національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах.

ТЕРОРИЗУВАТИ [фр. terroriser < лат.; див. терор] — переслідувати,

устрашати насильствами і репресіями.

ТЕРОРІСТ — учасник *терористичних актів*.

ТЕРОРИСТИЧНИЙ — властивий *теророві*; що навіває жах, страх.

ТЕРПЕНІ [*< гр. terebinthos терпентинове дерево*] — *хім.* група вуглеводнів, добуваних із смоли хвойних дерев, а також з деяких рослин, де вони містяться в ефірних маслах; безбарвні рідини, що киплять при температурі від 140° до 190°.

ТЕРПЕНТИН [гр. terebinthinos *< terebinthos терпентинове дерево*] — смолистий сік з хвойних дерев, прозорий, жовтуватий, густий; при перегонці дає скипидар і *каніфоль*; застосовується в медицині, в техніці для виготовлення лаків і фарб.

ТЕРПСІХОРА [гр. Terpsichora] — в старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька танців і хороших співів.

ТЕРЦЕТ [іт. terzetto] — 1) *муз.* п'єса для трьох голосів або інструментів; 2) віршова строфа з трьох рядків.

ТЕРЦІНИ [іт. terzina] — у віршуванні — трирядкові ямбічні строфи з перехресними римами.

ТЕРЦІЯ [*< лат. tertia третя*] — 1) шістдесятя частина *секунди*; 2) *муз.* 3-ій ступінь *діатонічної гами*; *інтервал* між 1-им і 3-ім ступенем; 3) друкарський шрифт, *кегель* (розмір) якого дорівнює 16 пунктам (6 мм).

ТЕСИТУРА [іт. tessitura] — *муз.* ряд тонів у *діапазоні* якого-небудь співочого голосу; цей ряд ніби характеризує даний голос і визначає його *регістр*; *співати в своїй теситурі* — співати в регістрі, найбільш зручному щодо звучання і руху голосу.

ТЕСТОА — старовинна італійська, французька і португальська срібна монета.

ТЕТАНІЯ [*< гр. tetanos напруження, заціпеніння*] — хвороба, спричинена недостатністю парашитовидних залоз та порушенням кальцієвого обміну в організмі; виражається підвищенням збудливості нервової системи та приступами хворобливих судорог.

ТѢТАНУС [лат. tetanus *< гр. tetanos напруження, заціпеніння*] — 1) *мед.* стовбняк — інфекційна хвороба, що виникає від зараження особливим мікробом і виражається судорогами з тривалим скороченням м'язів (тонічними судорогами); 2) *фізіол.* тривале скорочення скелетного м'яза під впливом ряду подразнень, що часто йдуть одно за одним.

ТЕТ-А-ТѢТ [фр. tête-à-tête *бука.* голова в голову] — бути вдвох, вічна-віч.

ТЕТ-ДЕ-ПОН [фр. tête de pont *< tête голова + pont міст*] — передмостове укріплення.

ТЕТРА... [*< гр. tetra чотири*] — у складних словах означає чотирих... напр. *тетраметр*.

ТЕТРАГОН [гр. tetragōnon] — чотирикутник.

ТЕТРАГОНАЛЬНИЙ [*< гр.; див. тетрагон*] — чотирикутний; *тетрагональна система* — в *кристалографії* — система, що характеризується постійною присутністю однієї четверної осі симетрії; в тетрагональній системі кристалізуються каситерит, рутил, шесліт, циркон і деякі інші мінерали.

ТЕТРАЕДР [*тетра...* + гр. hedra основа, поверхня, сторона] — чотиригранник, всі грані якого трикутники, напр. трикутна піраміда.

ТЕТРАЛОГІЯ [гр. tetralogia] — 1) три трагедії і сатирична драма, що разом подавалися авторами в стародавній Греції на драматичні конкурси; 2) чотири літературні твори, об'єднані одним спільним задумом.

ТЕТРАМЕТР [гр. tetrametron] — чотиристопний вірш.

ТЕТРАРХІЯ [*< гр. tetrarchia чотирицарство*] — у стародавній Греції — четверта частина області, що управлялась *тетрархом*. В період Римської імперії — поділ влади між чотирма соправителями, що управляли різними частинами імперії.

ТЕТРАХОРД [гр. tetrachordon *< tetra чотири + chordē струна*] — послідовність чотирьох звуків *діатонічної гами*; ця послідовність складається з установленної кількості півтонів і тонів; два тетра хорди становлять гаму на протяжі октави.

ТЕТРИЛ — вибухова речовина (тетранітрометиланілін); застосовується в *детонаторах*.

ТЕТРОД [див. *тетр(а)...*] — *рад.* електронна лампа, що має чотири *електроди* (*катод*, дві сітки і *анод*).

ТЕУРГІЯ [гр. *theurgia* < *theos* бог + *ergon* робота] — один з видів *магії*, який дає нібито можливість впливати на волю «богів» і «духів»; поряд з іншими видами *макобісся* використовується різними шарлатанами в *капіталістичних* країнах для отруєння свідомості мас.

ТЕХНІКА [< гр. *technikē* вправна, вмільа < *technē* мистецтво, майстерність] — 1) сукупність знарядь і *навиків* виробництва, що історично розвиваються, які дають можливість людству впливати на навколишню природу з метою добування матеріальних благ; складовий елемент *продуктивних сил суспільства*; 2) сукупність прийомів, застосовуваних у якій-небудь справі, майстерстві, а також володіння цими *прийомами*, напр. т. будівна, т. музична, т. *віршування*, т. спортивна і т. д.; 3) в збірному розумінні — машини, механізми, установки, знаряддя.

ТЕХНІЧНИЙ — що відноситься до *техніки*, прийнятій у *техніці*; т-н і *культури* — рослини, що дають сировину для промисловості; до т-их культур належать: *прядильні*, *олійні*, *цукроносні*, *ефіромасляні*, *каучуконосні*, *красильні*, *лікарські*, *дубильні* та ін.

ТЕХНОЛОГ — 1) спеціаліст з *технології*; 2) що закінчив технологічний інститут, інженер-технолог.

ТЕХНОЛОГІЯ [гр. *technē* мистецтво, ремесло, наука + *logos* поняття, вчення] — сукупність знань про *способи* і *засоби* проведення *виробничих процесів*, напр. т. металів, *хімічна т.*, т. *будівельних робіт* і т. д.

ТИГЕЛЬ [нім. *Tiegel*] — 1) посудина з *вогнетривких матеріалів* — *фарфору*, *глини*, *графіту*, *платини* і т. д.; використовується *гол. ч.* для *плавлення*, для *прожарювання* і *сплавлювання* різних *речовин*; 2) *друж.* металічна плита (*подушка*) *друкарського верстата* або *тигельної друкарської машини*,

яка притискає папір до *друкарської форми*.

ТИК¹ [фр. *tic*] — *мед.* мимовільні, що часто повторюються, скорочення м'язів (найчастіше *лицьових*) внаслідок *захворювань нервової системи*.

ТИК² [гол. *tijk*, англ. *tick*] — *текст.* густа, міцна льняна або бавовняна тканина, найчастіше *смуґаста*; іде на *наволочки*, *матраци* та ін.

ТИКАЛ — див. *бат*.

ТИКЕР [англ. *ticker*] — *рад.* механічний переривник струму *прибуваючих незатухаючих коливань*; застосовується для *приймання радіо-телеграфних сигналів* на *детекторний приймач*.

ТИЛЬДА [ісп. *tilde* знак (~) над буквою ñ, що позначає м'якість] — *діакритичний знак*, що використовується в *лінгвістичній транскрипції* в різних значеннях (напр., ñ може означати «а» носове); в *словниках* знак т. вживається для позначення слова або його частини, коли вони повторюються.

ТИМІАН, **ТИМ'ЯН** [нім. *Thymian* < лат. *thymus*] — *запашна рослина* з *родини губоцвітих*, *культивується* в *Середній Європі* і в *СРСР*; з *листя* добувають *ефірне масло*, що використовується в *парфюмерії*.

ТИМОЛ — *дезінфікуючий* і *протигнильний засіб*; добувається з *деяких ефірних масел*.

ТИМПАН [< гр. *tympanon* бубон] — 1) див. *літасви*; 2) *архіт.* трикутне поле *фронтону*; *поверхня* стіни між *аркою* і *перемичкою* (див. *люнет* 2); 3) *друж.* див. *дегель* 1.

ТИМПАНАЛЬНІ органи [< гр. *tympanon* бубон] — *органи слуху* в *деяких комах*, що містяться на *голінках ніг* (у *ковиків*) або на *сегментах черевця* (у *метеликів*, *саранових*); мають *тонку хітинову перетинку*, *коливання якої сприймаються* групою *чутливих клітин*.

ТИМПАНІЯ [< гр. *tympanon* бубон] — *захворювання с.-г. тварин* (великої рогатої худоби, *овець*, *кіз*), при якому *раптово здувається черев* під впливом *газів*, що розвиваються після *надмірного поїдання соковитих і бродильних кормів*.

ТИНКТУРА [лат. *tinctura*] — настійка лікарської речовини на воді, спирті або сфірі.

ТИП [< гр. *typos* відпечаток, образ] — 1) зразок, модель для групи предметів; форма чого-небудь; 2) в *біології* — вища категорія систематики живих істот (див. *систематика* 2); 3) в літературі, мистецтві — узагальнений образ.

ТИПІЗАЦІЯ [< гр.; див. *тип*] — 1) зведення різноманітних типів виробів до невеликої кількості типових зразків певних розмірів, форм і якості; 2) художнє узагальнення, вияв загальних ідей, понять, соціальної суті процесів і явищ через типові образи; одна з основних особливостей творчого методу реалістичної літератури і мистецтва.

...ТИПІЯ [< гр. *typos* відпечаток, відбиток] — у закінченні складних слів вказує на їх відношення до друкування (до поліграфічної техніки), напр. *фототипія*.

ТИПОВИЙ — властивий певному типові, характерний.

ТИПОЛІТОГРАФІЯ — підприємство, де друкують друкарським і літографським способом; об'єднані *друкарня* і *літографія*.

ТИПОЛОГІЧНА класифікація мов — *лінгв.* класифікація мов, що ґрунтується на відмінностях у граматичній будові; за цією класифікацією маємо, напр., такі типи мов: а) кореневі, б) *аглоutinативні*, в) *флективні* і г) *полісинтетичні*.

ТИПОМЕТР [гр. *typos* відбиток + *metreō* міряю] — 1) інструмент для контрольного вимірювання *келя* (розміру) друкарських *літер*; 2) лінійка для вимірювання кількості рядків набору.

ТИР¹ [фр. *tir*] — спеціально обладнане закрите або напівзакрите приміщення для стріляння в ціль.

ТИР² [гол. *teer*] — *мор.* суміш із смоли, гарпіусу (каніфолі) і сала, якою на судні вкривають стоячий *такелаж* і *рангоут*, щоб уберегти їх від вогкості.

ТИРАДА [фр. *tirade*] — довга фраза, окрема багатослівна репліка, уривок мови, виголошений у більш або менш піднесеному тоні.

ТИРАЖ [фр. *tirage*] — 1) рози-

граф виграшів у позиках або в лотереї; 2) погашення державних позик або інших паперів, що їх викуповує установа, яка їх випустила; 3) кількість примірників, в якій друкується яке-небудь видання.

ТИРАН [гр. *tyrannos*] — 1) в стародавній Греції — особа, яка насильно захопила владу, напр. Пісістрат — т. афінський (див. *тиранія* 1); 2) правитель, що діє сваволею і насильством; жорстока людина, насильць.

ТИРАНІЧНИЙ [< гр.] — жорстокий, деспотичний.

ТИРАНІЯ [гр. *tyrannia*] — 1) в стародавній Греції — одноособове правління, встановлене в результаті насильного захоплення влади; 2) жорстоке, деспотичне правління; 3) * гніт; жорстоке поводження.

ТИРАТРОН — триелектродна лампа з газовим наповненням, в якій на відміну від звичайної катодної лампи струм утворюється не тільки *термоелектронами*, але й *іонами*, що виникають завдяки електричному розрядові через газ.

ТИРОКСИН [гр. *thyreos* щит + *oxys* їдкий, кислий] — *гормон* щитовидної залози; містить йод; добувається синтетично.

ТИТАН¹ [гр. *Titan*] — 1) в старогрецькій міфології — пазва велетнів, дітей Урана (неба) і Геї (землі), які вступили в боротьбу з *Зевсом* за володіння небом і скинуті були за це в *тартар*; 2) * велетень, людина могутнього духу, велетень розуму, таланту і т. ін.; 3) *астр.* найбільший із супутників планети *Сатурн*.

ТИТАН² [< вл. н. гр.] — *хім.* елемент, символ *Ti*, порядковий номер 22, ат. вага 47,90; зовні схожий на сталь; додають до сталі, щоб надати їй міцності та еластичності; іноді т. додають у незначних кількостях до магнієвих, алюмінієвих та інших сплавів; сполуки титану застосовуються при виготовленні фарб (титанове білило), тугоплавких сталей і в керамічній промисловості.

ТИТАНІЧНИЙ — властивий титанам (див. *титан* 1); що перевищує звичайні людські сили.

ТИТАНОВИЙ — що відноситься до хімічного елемента (металу) *титану*²; що містить титан; що складається або зроблений з нього.

ТИТАНОМАГНЕТИТ — залізна руда; являє собою тісну суміш магнітного залізняку (магнетиту) і мінералу ільменіту, який містить титан; вживається як залізна руда для добування феротитану та інших титаністих сплавів.

ТИТАНОТЕРІЙ [*< вл. н. (див. титан*¹) + гр. *thērion* звір, тварина] — великий вимерлий ссавець третинного періоду з масивним тілом, з двома розміщеними поруч рогами на носі і з головним мозком дуже невеликого об'єму.

ТИТР [фр. *titre*] — 1) *хім.* вміст якої-небудь речовини в одному кубічному сантиметрі розчину; 2) *текст.* позначення, виражене у вагових одиницях, яке характеризує тонкість певної довжини нитки штучного або натурального шовку (ваговий номер); 3) напис, пояснювальний або розмовний текст у кінокартині; 4) *т. ж. и р. у* — температура застигання «жирних» кислот.

ТИТРУВАННЯ¹ — *текст.* визначення титру шовкової нитки (див. *титр* 2).

ТИТРУВАННЯ² — *хім.* прийом об'ємного аналізу, який полягає в поступовому додаванні розчину якої-небудь речовини з певним *титром* до розчину іншої речовини, кількість якої треба встановити.

ТИТУЛ [лат. *titulus*] — 1) почесне родове або жалуване звання (граф, барон і т. д.), присвоєне особам певного стану і привілейованого становища у феодальному або буржуазному суспільстві; в СРСР титул скасовано декретом у 1917 р.; 2) заголовок, назва книги (див. також *титульна сторінка*); 3) *юр.* основа якого-небудь права; 4) *ек.* назва кошторисів капітального будівництва за об'єктами, що зводяться в титульні списки.

ТИТУЛЬНИЙ — що відноситься до *титулу* 2, 3, 4; *титульна сторінка* — заголовна сторінка книги; *титульний список* — *ек.* див. *титул* 4.

ТИФ [*< гр. typhos* заціпеніння,

потьмарення свідомості] — назва ряду гострих заразних захворювань, що супроводяться гарячкою і потьмаренням свідомості (т. висипний, поворотний, черевний).

ТИФДРУК [нім. *Tiefdruck*] — *друж.* г л и б о к и й д р у к — (див. також *раке́ль*).

ТИФЛІТ [*< гр. typhlos* сліпий] — запалення сліпої кишки.

ТИФЛОПЕДАГОГІКА [гр. *typhlos* сліпий + *педагогіка*] — наука про виховання і навчання сліпих та осіб з ослабленим зором.

ТИФОЇД — легка форма черевного тифу.

ТИФОН [*< вл. н. гр. Typhon*] — прилад для подавання звукових сигналів маяками під час туману; діє стисненням повітрям.

ТИАРА [гр. *tiara*] — 1) головний убір стародавніх перських та асирійських царів; 2) потрійна корона римського папи.

ТИО... [*< гр. theion* сірка] — приставка до назв хім. речовин, яка означає, що в молекулі речовини замість атома кисню міститься атом сірки.

ТІСНЯКІЙ [болг.] — «тісні соціалісти», марксистсько-революційне крило болгарської соціал-демократії, яке виникло в 1903 р. У 1919 р. т. оформились у Болгарську комуністичну партію.

ТО [яп.] — японська міра рідких тіл, дорівнює 18,4 літра.

ТОБОГАН [англ. *toboggan* < ам.] — сани у індійдів Канади; застосовуються і в інших народів, гол. ч. для катання (лежачи) з снігових гір; складаються з одного широкого полозка, загнутого на передньому кінці.

ТОГА [лат. *toga* < *tegere* вкривати] — верхній одяг староримських повноправних громадян — довгий білий плащ без рукавів; вишй службові особи носили білий плащ з пурпурною каймою, імператори — пурпуровий плащ.

ТОЙ [тюрк.] — у народів Середньої Азії — свято, що супроводиться бенкетами, музикою, танцями та іншими народними розвагами.

ТОККАТА [іт. *toccata* < *toccare* доторкатися] — *муз.* п'єса для кла-

вішних інструментів (орган, фортепіано), яка відзначається безперервністю і жвавістю ритмічного руху, чергуванням акордів, віртуозними пасажками і т. ін.

ТОКОЛОГІЯ [гр. tokos пологи + logos поняття, вчення] — акушерство.

ТОКСЕМІЯ [гр. toxikon отрута + haima кров] — отруєння організму *токсинами*.

ТОКСИКОЛОГІЯ [гр. toxikon отрута + logos поняття, вчення] — вчення про отрути, про вплив їх на організм і про боротьбу з отруєннями.

ТОКСИНИ [< гр. toxikon отрута] — отруйні речовини, що утворюються мікроорганізмами (напр. паличкою стовбняка, дифтерії), а також деякими тваринами (зміїна отрута) та рослинами (рицин з насіння рицини).

ТОКСИЧНИЙ [< гр.] — отруйний.

ТОКСИЧНІСТЬ [< гр. toxikon отрута] — отруйність, здатність деяких хімічних речовин шкідливо впливати (уражати) на тваринні організми.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ [< лат. tolerantia терпіння] — терпимість до чужих думок, поглядів і вірувань.

ТОЛУОЛ [за назвою міста Santiago de Tolu в Колумбії + лат. ol(eum) олія] — ароматичний рідкий вуглеводень, що добувається з кам'яновугільного дьогтю, нафтових решток, смол; застосовується для одержання фарб, вибухових та лікарських речовин, для розчинення смол, каучуку та ін.

ТОЛЬ [фр. tôle] — товстий картон, просочений кам'яновугільним *леком* (залишком від перегонки смоли) і посипаний зверху дрібним піском; застосовується як покривельний та ізоляційний будівельний матеріал.

ТОМАГАВК, ТОМАГАУК [ам.] — у північноамериканських індіанців — спочатку бойовий кийок з укріпленням на кінці кам'яним ударником; згодом назва т. перейшла на бойові металічні сокирки, що їх кунували індіанці у європейців.

ТОМАН — див. *туман*.

ТОМАСУВАННЯ [< вл. н.] — процес добування сталі з рідкого ча-

вуну продуванням його повітрям у *конвертері*, з основною доломітовою *футеровкою*. На відміну від бе-семерування (див. *бесемерівський процес*) при томасуванні переробляється чавун, що містить фосфор.

ТОМАСШЛАК [< вл. н.] — фосфорне добриво, що утворюється як відхід при виробництві (томасівським процесом) сталі з фосфоритного чавуну. Т. використовується для різних с.-г. культур, особливо на кислих ґрунтах.

ТОМАТ [фр. tomate < ацтекськ. tomatl] — овочева рослина з родини пасльонових (те саме, що й помідор) і плоди цієї рослини.

...**ТОМІЯ** [< гр. tomē розрізування, розтин] — у закінченні складних слів показує, що дані слова відносяться до розтину, розрізування, напр. *анатомія*.

ТОМПАК [малайськ.] — сорт латуні, сплав міді з цинком, іноді з додатком олова, від золотистожовтого до мідночервоного кольору; виготовляється у вигляді листів, смуг або стрічок; відзначається стійкістю проти *корозії* та добрими *антифрикційними* властивостями.

ТОН [< гр. tonos напруження, наголос] — 1) *фіз.* звук, що являє собою періодичні коливання повітря, від частоти яких залежить висота тону; 2) відтінок мови, голосу; 3) в живопису — якість, відтінок кольору; 4) * манера поводитися; з а д а в а т и т о н — верховодити, показувати приклад іншим.

ТОНАЛЬНІСТЬ [< гр.] — 1) гармонічна основа твору, зв'язана насамперед з мажорним або мінорним тризвуком на першому ступені гама (*тоніці*), на якому побудована п'єса; 2) в живопису — основний, переважачий колір, тон (див. *колерит*).

ТОНЗИЛІТ [< лат. tonsilla мигдалик] — запалення глоткових мигдаликів.

ТОНЗУРА [< лат. tonsura стрижка] — виголоне місце на маківці голови у католицьких духовних осіб.

ТОНІКА [< гр. tonos тон] — *муз.* перший тон (ступінь) гама, за яким дістав свою назву даний лад, напр. у до мажорі — тон *до*; тонікою та-

кож називають тризвук (тонічний тризвук), утворений з першого основного, з третього і п'ятого ступеня кожної *діатонічної гамми*.

ТОНІЧНИЙ [< гр.] — 1) що відноситься до наголосу на слові; т-н е (або а к ц е н т н е) в і р ш у в а н н я — віршування, що ґрунтується на чергуванні наголошених і ненаголошених складів; 2) *мед.* що відноситься до *тону* тканин; т-н і з а с о б и — зміцнюючі засоби, що підвищують енергію всього організму або окремих органів; т-н і с у д о р о г и — судороги з тривалим скороченням м'язів.

ТОННА [фр. tonne] — міра ваги і маси; метрична т. дорівнює 1000 кг; англійська т. — близько 1016 кг; р е с т р о в а т. — одиниця міри об'єму при вимірюванні місткості торгових суден; дорівнює 2,83 м³, або 100 англ. куб. футам.

ТОННАЖ [фр. tonnage] — 1) водотоннажність, вага води, що її витісняє плаваюче судно, виражена в *тоннах*; в а г о в и й т. — водотоннажність судна (або сукупності суден), виражена у вагових тоннах; р е с т р о в и й т. — місткість судна (суден), виражена в об'ємних (ресстрових) тоннах; 2) *тех.* зусилля, яке розвиває прес або молот.

ТОНОМЕТР [*тон* + гр. metreō міряю] — прилад для порівнювання чисел коливань двох *камертонів*.

ТОНУС [лат. tonus < гр. tonos напруження] — *мед.*, *фізіол.* стан тривалого збудження нервової або м'язової тканини, який не супроводиться розвитком утоми.

ТОНФІЛЬМ (див. *тон* + *фільм*) — 1) в кінематографії і радіо — спосіб електрозпису звуку на кіноплівку; 2) котушка кіноплівки з записаною на ній музичною п'єсою.

ТОП [англ. top] — *мор.* вершок, верхній кінець (зріз) шогли, *стенгги*.

ТОПАЗ [гр. topazion, topazos] — мінерал з групи *силікатів*, що містить *фтор*; прозорі топази — догогоцінні камені.

ТОПЕНАНТ [гол. toppenant] — *мор.* снасть, що піднімає і підтримує горизонтальні і похилі рангоутні дерева (реї, гіки, стріли гафеля і т. д.).

ТОПКА [гр. topikē < topos місце] — 1) в античній і середньовічній *логіці* і *риториці* — вчення про «загальні місця», тобто про загальні прийоми розроблення теми, доведення, підходу до питань; назва одного з логічних трактатів Арістотеля; 2) * загальне місце; всім відомо, заявлено думка.

ТОПНАМБУР [за назвою чільського племені Topinambu] — з е м л я н а г р у ш а — трав'яна рослина з родини складноцвітих; бульби її споживаються, а також ідуть на корм худобі; бадилля використовують для силосування або як зелений корм; у техніці т. використовуються для гуральництва і для добування *інулїну*.

ТОПІЧНИЙ [гр. topikos] — місцевий; т-н а д і а г н о с т и к а — визначення місцезнаходження вогнища хвороби.

ТОПОГРАФ — зйомник планів місцевості, спеціаліст з *топографії*.

ТОПОГРАФІЧНИЙ — прикм. від сл. *топографія*; т-ч н а к а р т а — докладна географічна карта, що передає всі особливості рельєфу, показує шляхи сполучення, населені пункти і т. д.; т-н а з й о м к а — зйомка місцевості з метою зображення її на плані; т-ч н а а н а т о м і я — наука, що вивчає розміщення і взаємовідношення органів та частин тіла.

ТОПОГРАФІЯ [гр. topos місце, місцевість + graphō пишу] — 1) прикладна (нижча) *геодезія*, що вивчає методи зйомки місцевості з метою зображення її на плані; 2) поверхня якої-небудь країни або місцевості.

ТОПОЛОГІЯ [гр. topos місце, місцевість + logos повняття, вчення] — галузь *математики*, що вивчає властивості фігур, які лишаються незмінними при безперервних, взаємно-однозначних перетвореннях (відображеннях), тобто таких, які зберігають відношення сусідства (нескінченної близькості) точок.

ТОПОНІМІКА, ТОПОНІМІЯ [гр. topos місце, місцевість + onoma ім'я] — 1) *лінгв.* розділ *лексикології*, що вивчає географічні назви; 2) сукупність географічних назв якоїсь певної території.

ТОПСЕЛЬ [англ. topsail] — трикутний парус, що ставиться вершиною вниз над чотирикутним парусом.

ТОР¹ [< лат. torus вузол] — мат. просторова фігура, утворювана обертанням круга навколо осі, яка лежить у площині круга і не перетинає його.

ТОР² — у староскандинавській міфології — бог грому, озброєний важким молотом.

ТОРА [стар.-євр.] — 1) староврейська назва частини біблії («П'ятикнижжя»), авторство якої приписується міфічному пророкові Мойсею; 2) предмет релігійного культу євреїв — сувій, що зберігається в синагозі, на якому написано «П'ятикнижжя».

ТОРАКОПЛАСТИКА [гр. thōrax (thōrakos) груди + пластика] — операція висікання кількох ребер, щоб змінити форму грудної клітки для створення нових умов функції легень; з успіхом застосовується при кавернозному туберкульозі легень.

ТОРАКОСКОПІЯ [гр. thōrax (thōracos) груди + skopeō дивлюсь] — метод дослідження плевральної порожнини спеціальним апаратом — т о р а к о с к о п о м; застосовується для перепалювання спайок при штучному, пневмотораксі.

ТОРАКС [< гр. thōrax груди] — грудна клітка.

ТОРБАСИ — м'які чоботи з оленьчих шкур шерстю назовні у деяких північних народів.

ТОРЕАДОР [ісп. torreador < torero бій биків] — в Іспанії — головний учасник бою биків, який завдає бикові смертельного удару.

ТОРИТ — рідкісний мінерал, силікат торію; трапляється в формі щонайдрібніших зерен у пегматитових і, рідше, в апатитових жилах; дуже радіоактивний; він є руда для добування торію.

ТОРІ [англ. Tory] — політична партія в Англії (17—19 ст.), що представляла інтереси великих землевласників-дворян; родоначальниця теперішньої реакційної, імперіалістичної партії консерваторів.

ТОРИЙ [< вл. н. сканд.] — хім.

елемент, символ Th, порядковий номер 90, ат. вага 232,12; радіоактивний метал, що легко піддається куванню; солями торію просочують ковпачки для газожарових сіток. Т. є сировина для промислового добування атомної енергії.

ТОРКРЕТ [лат. (tec)torius штукатурний + (con)cretus згущений, твердий] — цемент - гармата, спеціальна машина, яка під час торкретування подає бетон або вогнетривку масу на покривану поверхню сильною струминою стисненого повітря.

ТОРКРЕТУВАННЯ [< лат.; див. торкрет] — нанесення густого шару бетону або вогнетривкої глини, що подаються під тиском, на оброблювану поверхню з метою ущільнення, заповнення тріщин, раковин, для надання водонепроникності, вогнестійкості і т. ін.; застосовується для футерування котельних топко, металургійних печей, резервуарів та ін., а також у гірничій справі.

ТОРНАДО [ісп. tornado] — сильний ураган у тропічних країнах, особливо в південно-східній частині США і у Вест-Індії.

ТОРПЕДА [< лат. torpedo електричний скат (риба)] — 1) саморуш на міна сигароподібної форми, начинена вибуховою речовиною; використовується для поразення ворожих кораблів з надводних кораблів, підводних човнів і літаків; 2) риба з ряду скатів, яка має здатність робити електричні удари.

ТОРПЕДУВАТИ — 1) випустити в корабель торпеду; влучити торпедою в корабель; 2) гірн. підривати забой нафтової свердловини динамітом, амоналом та ін., щоб знищити не потрібні труби, збільшити приплив нафти тощо.

ТОРПІДНИЙ [лат. torpidus] — заціпенілий, нечутливий, млявий, що не реагує.

ТОРС [іт. torso] — тулуб людини або його зображення в мистецтві.

ТОРСІЙНИЙ [фр. torsion скручування] — зв'язаний з крученням; т - н а п і д в і с к а — мех. підвіска автомобіля, у якої (на відміну від ресорної) пружним елементом є скручуваний сталевий стержень.

ТОРОФ [нім. Torf < ар. turab земля] — відмерлі рештки болотних рослин, що розклалися: а) при великому доступі повітря і вологі і при активній участі *мікроорганізмів* (зотління), б) при обмеженому доступі повітря і при участі *мікроорганізмів* (перегнивання), в) при надмірі води і майже цілковитій відсутності повітря (з а т о р ф у в а н н я); застосовується як паливо, для виготовлення коксу, газу, добрива, як теплоізоляційний матеріал, підстилка для худоби та ін.

ТОРШЕР [фр. torchère < torche факел] — висока (що стоїть на підлозі) підставка для освітлювального приладу.

ТОРШОН [< фр. torchon солом'яна плетінка] — грубозерниста або подібна до переплетення тканини поверхня паперу.

ТОРШОНУВАННЯ [< фр.; див. *торшон*] — нанесення тисненням спеціальної форми відповідного узору на поверхню паперу.

ТОСКАНСЬКИЙ ордер [за назвою області Тоскани в Італії] — *архит.* егрусський і староримський варіант *доричного ордера*, включений у канон п'яти ордерів (див. *ордер* 2) в епоху Відродження; відрізняється від доричного ордера гладким стовбуром колони, без *канелюр*, і наявністю бази.

ТОСТ [англ. toast] — застольна промова, здравиця.

ТОТ — у староегипетській міфології — бог місяця, лічби, письма, мудрості; зображається у вигляді птаха ібіса або у вигляді мавпи.

ТОТАЛІЗАТОР [фр. totalisateur] — 1) механічний лічильник, яким користуються на скачках і перегонах, що показує, скільки поставлено на кожного коня; 2) гра на гроші на кіньських змаганнях.

ТОТАЛІТАРНИЙ [< новолатинськ. totaliter цілком, повністю (осяжний)] — т о т а л і т а р н и й р е ж и м — фашистський режим (див. *фашизм*).

ТОТАЛЬНИЙ [< фр. total повний, цілком] — повний, всеохоплюючий, всеосяжний; т - н а в і й н а — імперіалістична, грабіницька війна, що ведеться всякими засобами,

без додержання норм міжнародного і воєнного права, не тільки проти збройних сил, а й проти всього населення країни, що зазнала нападу, з метою винищення народів і загарбання їх територій. Звіряча «теорія» т-ної війни — одна з основ фашистської і всякої іншої імперіалістичної ідеології.

ТОТЕМ [алгонкінськ. (слово з мови індіців «оджібе», що означає *бука*. «його рід») — 1) вид тварин, рослин або предмети неживої природи, які у родових общин були об'єктом релігійного шанування (див. *тотемізм*); 2) герб племені з зображенням тотема.

ТОТЕМІЗМ — форма релігії, поширена у первісних народів усього світу; корениться в уявленні про надприродне споріднення даної групи людей (здебільшого роду) з породою тварин, видом рослин або з яким-небудь іншим елементом навколишньої природи, так званим *тотемом*, який не є божество, а «родич і друг», і на який стараються вплинути прийомами *магії*.

ТОУ [кит.] — китайська міра рідких тіл, дорівнює 10,3 літра.

ТОУЕР — див. *Тауер*.

ТРАВЕЛЕРСЧЕК [англ. traveller's cheque] — дорожній чек, спеціальний грошовий акредитив, яким користуються подорожуючі, щоб полегшити одержання грошей у будь-якому пункті, де є банк.

ТРАВЕРС [фр. traverse] — 1) *заст. військ.* закриття (земляний насип та ін.), яке захищає від вогню з флангів або з тилу; 2) *мор.* напрям, перпендикулярний до ходу (курсу) судна або до його *діаметральної площини*; 3) штучна споруда у вигляді *дамби*, що йде від берега в напрямі до глибокого місця у руслі ріки; захищає берег від течії, яка утворюється при високому рівні води; 4) *теж.* поперечна балка; поперечна перекладка; 5) біг коня боком.

ТРАВЕРТИН [іт. travertino] — напливний скучення пористого вапняку (щільного туфу), що відкладаються вуглекислими джерелами; застосовується у вапняному і цементному виробництві, а також як будівельний камінь.

ТРАВЕСТІ́ [фр. travesti < it. travestire переодягати] — 1) амплу актриси, яка виконує ролі юнаків і хлопчиків; 2) вид гумористичної поезії, близької до *пародії*.

ТРАВМА [гр. trauma] — ушкодження організму, спричинене зовнішнім впливом (механічним, хімічним, електричним і т. п.); психічна т. — нерве потрясіння.

ТРАВМАТИЧНИЙ — що відноситься до *травм*, з ними зв'язаний.

ТРАВМАТОЛОГІЯ [гр. trauma (traumatōs) ушкодження + logos поняття, вчення] — наука про *травми*, відділ хірургії.

ТРАГАНТ, ТРАГАКА́НТ [гр. tragakantha] — камедистий сік, що добувається з рослини астрагала (росте в М. Азії); застосовується як ключа речовина у ситцевивбійній, шкіряній, сірниковій і кондитерській справі, у взуттєвому виробництві (для просочування ниток у рантовому взутті), в медицині та ін.

ТРАГЕ́ДІЯ [лат. tragoedia < гр. tragōidia] — 1) драматичний твір, який змальовує надто гострі або непримиренні життєві конфлікти і закінчується найчастіше загибеллю героя; 2) * велике нещастя, страшна подія.

ТРАГІ́ЗМ — безпорадне, *трагічне* становище.

ТРАГІ́К [гр. tragikos] — 1) актор, що виконує трагічні ролі; 2) автор *трагедій*.

ТРАГІКОМЕ́ДІЯ — 1) драматичний твір, що сполучає трагічні й комічні елементи; 2) * подія, в якій до сумного примішується смішне.

ТРАГІКОМІ́ЧНИЙ [див. *трагікомедія*] — сумний і смішний в один і той же час.

ТРАГІ́ЧНИЙ [< гр.] — глибоко зворушливий, сповнений страждань.

ТРАДИ́ЦІЙНИЙ — що ґрунтується на *традиції*; що перейшов за перекладом, переходить, передається з покоління в покоління; здавна звичний.

ТРАДИ́ЦІЯ [< лат. traditio передача; розповідь] — 1) переказ, усна передача історичного матеріалу; 2) звичай, порядок, правила поведінки, що переходять з покоління в покоління.

ТРАЄ́КТО́РІЯ [< лат. trajectus

пересування] — 1) шлях руху матеріальної точки або фізичного тіла; 2) лінія польоту кулі або снаряда від дульного зрізу зброї до зустрічі з перелоною.

ТРАК-СИСТЕ́МА — див. *трук-система*.

ТРАКТА́Т [< лат. tractatus міркування] — 1) науковий твір, що містить розгляд якого-небудь окремого питання; 2) міжнародний договір.

ТРАКТРИ́СА [< лат. trahere тягти] — *геом.* крива, яка має ту властивість, що відрізок її дотичної у будь-якій точці (від точки дотику до певної прямої) має одну і ту ж довжину.

ТРАКТУВА́ТИ [< лат. tractare міркувати] — розмовляти, обговорювати, викладати яку-небудь тему, питання і т. ін.

ТРА́Л [англ. trawl] — 1) *риболовний т.* — пристрій для лову риби з невеликих пароплавів — *траулерів*; складається з сіті у формі мішка, що буксирується за судном на довгому канаті; 2) прилад для дослідження нерівностей дна і для захоплення з дна тварин і рослин; 3) *мінний т.* — пристрій для виявлення і знищення виставлених у морі, озері або в річці мін; складається з сталюгого *троса*, спущеного у воду з корми одного або двох військових кораблів (*тральщиків*).

ТРА́ЛИТИ — 1) працювати (ловити рибу, досліджувати дно) *тралом*; 2) виловлювати і нищити поставлені в морі міни загородження.

ТРА́ЛЬЩИ́К [< англ.; див. *трал*] — 1) військове судно невеликих розмірів і з невеликою осадкою, призначене для виявлення і знищення мін загородження; 2) див. *траулер*.

ТРАМБУВА́ТИ [< нім. trampeln топтати] — ущільнювати, вирівнювати дорогу, мостову (спеціальним знаряддям — трамбовкою або машинними катками).

ТРАМВА́Й [англ. tramway] — 1) міська електрична залізниця; 2) поїзд цієї залізниці, що складається з одного або кількох вагонів.

ТРАМОНТА́НА [it. tramontana] — «загірний вітер», холодний північ-

ний і північно-східний вітер в Італії і Півн. Іспанії.

ТРАМП [англ. tramp] — ваптажний пароплав для перевезення ваптажів у будь-якому напрямі, на відміну від *лайнера*, який перевозить ваптаж на певних лініях.

ТРАМПЛІН [фр. *tremplin*] — 1) *сп.* спеціальний пружинний місток або пружиняча дошка для відштовхування від них при гімнастичних стрибках і стрибках з виски у воду; 2) *сп.* спеціальна споруда — гора для скочування і відштовхування при стрибках на лижах; 3) *мор.* вузла доріжка з підйомом догори на морських суднах для випуску в політ літака за допомогою *катапульт*.

ТРАНЕЦЬ — див. *транці*.

ТРАНЗИТ [< лат. *transitus* перехід, проходження] — 1) провіз товарів або пасажирів з однієї країни в іншу через проміжну країну; 2) перевезення ваптажів з місця відправлення до місця призначення без перевантажувань на проміжних пунктах.

ТРАНЗИТИВНІСТЬ [< лат. *transitus* перехід] — *мат.* властивість величин, яка полягає в тому, що коли перша величина порівнювана з другою, а друга з третьою, то першу можна порівняти з третьою, напр., якщо $a = b$ і $b = c$, то $a = c$ і т. д.

ТРАНЗИТНИЙ — зв'язаний з *транзитом*, що відноситься до нього; що йде транзитом, напр. т. ваптаж.

ТРАНС [фр. *transe*] — 1) стан, при якому втрачається сила волі; потьмарення свідомості, напр. при гіпнозі; 2) у спиритів (див. *спіритизм*) — особливий стан, в який нібито впадає *медіум*, коли нібито появляється викликаний «дух».

ТРАНС... [< лат. *trans* крізь, через] — латинська приставка-прийменник; вживається в складних словах і означає: через, за, пере..., що знаходиться по той бік, напр. *трансатлантичний*.

ТРАНСАКЦІЯ [< лат. *transactio* укладення, договір] — операція, угода (політична, юридична), що супроводиться взаємними поступками.

ТРАНСАЛЬПІЙСЬКИЙ [лат. *transalpinus*] — що лежить по той бік Альп, заальпійський.

ТРАНСАТЛАНТИЧНИЙ [див. *транс...*] — заатлантичний, що лежить по той бік Атлантичного океану; що проходить з одного берега Атлантичного океану на протилежний.

ТРАНСГРЕСІЯ [< лат. *transgressio* перехід] — наступ моря на сушу; затоплення морем ділянок суші в результаті *епейрогенічних рухів*.

ТРАНСЕПТ [фр., англ. *transept*] — *архіт.* поперечний неф (див.).

ТРАНСКРІПЦІЯ [< лат. *transcriptio* переписування] — 1) *лінгв.* написання, що вживається з науковою метою і ставить своїм завданням по можливості точно передати всі тонкощі вимови якої-небудь мови незалежно від її графічних та орфографічних норм; 2) правильна передача географічних назв на планах і картах відповідною мовою; 3) перекладення музичного твору, написаного для одного інструмента або голосу, для виконання іншим інструментом або голосом.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ [*транс...* + лат. *littera* буква] — *лінгв.* передача букв однієї письменності за допомогою букв іншої письменності.

ТРАНСЛЮВАТИ — робити *трансляцію* (див.).

ТРАНСЛЯЦІЯ [< лат. *translatio* перенесення] — при телеграфуванні на далеку відстань — підсилення сигналів на проміжній установці і передача їх далі з більшою потужністю по проводах (дротова т.) або по *радіо* (радіотрансляція); в радіотелефонії — передача звуків за допомогою спеціальної проміжної приймально-передавальної радіостанції, де сигнали підсилюються і передаються з більшою потужністю.

ТРАНСМІСІЯ [< лат. *transmissio* пересилання, передавання] — будова, що складається з валів, шківів, муфт і механізмів керування, яка подає рух від двигуна до робочих машин.

ТРАНСМІТЕР [< лат. *transmittere* пересилати, передавати] — частина автоматизованого телеграфного апарата, яка заміняє телеграфний ключ; служить для посилення телеграфних знаків з великою швидкістю.

ТРАНСПАРАНТ [фр. transparent *букв.* прозорий] — 1) аркуш з чорними жирними лініями для підкладання під час писання на нелінованому папері, щоб рядки письма йшли рівно; 2) натягнута на раму прозора тканина з яким-небудь зображенням; транспаранти використовуються на демонстраціях, при ілюмінаціях і т. д.

ТРАНСПЛАНТАЦІЯ [лат. transplantare пересаджувати] — пересаджування тканин або органу на іншу частину тіла того самого або іншого організму.

ТРАНСПОЗИЦІЯ [лат.] — 1) *муз.* див. *транспонування*; 2) переміщення, перестановка; 3) *мат.* перестановка заданих елементів, при якій міняються місцями тільки два елементи, напр. 586 переходить у 685 через транспозицію елементів 6 і 5.

ТРАНСПОНУВАННЯ [лат. transponere переставляти] — *муз.* перекладання музичного твору з однієї тональності в іншу.

ТРАНСПОРТ [лат. transportare перевозити, переправляти] — 1) в широкому розумінні — галузь матеріального виробництва, зв'язана з пересуванням людей і переміщенням вантажів (т. залізничний, водний, повітряний, автомобільний та ін.); 2) перевізні засоби; 3) партія товарів, припасів, доставлена одночасно; 4) *військ.* обоз, колона перевізних засобів з продовольством, боєприпасами та іншим військовим майном; 5) *мор.* судно, що несе службу при військовому флоті, виконує завдання постачання кораблям палива, боєприпасів, води, продовольства і т. ін., а також для перевезення військ і вантажів; 6) *букв.* перенесення підсумку з однієї сторінки на іншу.

ТРАНСПОРТАБЕЛЬНИЙ [лат.; див. *транспорт*] — зручний (придатний) для перевезення.

ТРАНСПОРТЕР [лат. transportare переносити, перевозити] — *тех.* установка для переміщення вантажів з допомогою рухомої металічної, гумової або іншої гнучкої безконечної стрічки; т. гвинтовий — див. *шнек*; т. роликівий — див. *рольганг*.

ТРАНСПОРТІР [лат. transportare переносити] — вимірювальний інструмент у вигляді півкруга, поділеного на 180 градусів, для вимірювання кутів на кресленні і для вичерчування кутів.

ТРАНСПОРТУВАТИ [лат. transportare] — перевозити, переносити, пересувати, переправляти.

ТРАНССУДАТ [лат. trans через, кризь + sudare сочитися] — набрякова рідина, що скупчується в тканинних щілинах та в порожнинах тіла.

ТРАНССУДАЦІЯ [лат.; див. *транссудат*] — процес просочування сироватки крові кризь стінки кровоносних судин у тканини та в порожнини тіла.

ТРАНСУРАНИ [див. *транс...* + *уран*] — *хім.* радіоактивні елементи — *нептуній, плутоній* (а також *америцій, кюрій, беркелій, каліфорній, афіній, центурій*), що йдуть за ураном — останнім хімічним елементом таблиці Менделєєва. Т. здобуті штучно в результаті ядерних реакцій.

ТРАНСФЕР(Т) [лат. transfert передача < лат. transferre переносити] — 1) переказування грошей з однієї фінансової установи до іншої або з країни в країну; 2) перерахування, переведення іменних цінних паперів з одного власника на іншого.

ТРАНСФЕРТНИЙ [лат. transfert; див. *трансферт*] — переказний.

ТРАНСФОРМАТОР ¹ [лат. transformare перетворювати] — *ел.* прилад для підвищення або зниження напруги змінного електричного струму; складається із залізного сердечника і кількох окремих обмоток, що його оточують; залежно від призначення розрізняють трансформатори: силові, освітлювальні, регулюючі, вимірні.

ТРАНСФОРМАТОР ² [лат. transformare перетворювати] — фокусник, що сприятиме імітує перетворення одних предметів в інші.

ТРАНСФОРМАЦІЯ [лат. transformatio] — 1) перетворення; 2) *ел.* зниження або підвищення напруги змінного електричного струму за допомогою *трансформатора*.

ТРАНСФОРМІЗМ [< лат. *transformare* перетворювати] — *біол.* вчення про змінність видів, яке передувало *дарвінізму*.

ТРАНСФОРМУВАТИ [лат. *transformare*] — перетворювати.

ТРАНСФУЗІЯ [< лат. *transfusio* переливання] — *мед.* переливання, напр. крові.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ [< лат. *transcendens* (*transcendentis*) що переступає, виходить за межі] — хибне, ідеалістичне уявлення філософії Канта (див. *кантіанство*), яке означає: той, що одвічно властивий самому розумові і зумовлює досвід, а не набутий з досвіду; трансцендентальними формами пізнання Кант оголосив простір і час, а також причинність, необхідність та інші *категорії*. Матеріалістична філософія спростувала вчення Канта і довела, що всі елементи пізнання ґрунтуються на досвіді і відображають об'єктивні зв'язки та відношення речей у природі і в суспільстві.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ [< лат. *transcendens* (*transcendentis*) що виходить за межі] — 1) в ідеалістичній філософії — «потойбічний», по самій суті своїй недоступний пізнанню, що лежить за межами всякого можливо-го досвіду. Діалектичний матеріалізм заперечує непізнаванність реально існуючих речей; досвідові недоступні лише фантастичні вигадки релігії та філософського ідеалізму; 2) *мат.* трансцендентні функції — аналітичні функції, які не є алгебраїчними, напр. показникова функція a^x і т. д.; трансцендентні числа — числа, що не задовольняють ніяке алгебраїчне рівняння з цілими коефіцієнтами, напр.

« π » = 3,14..., $2^{\sqrt{2}}$ і т. ін.

ТРА́НЦІ [англ. *transom*] — *мор.* горизонтальні поперечні бруски (дошки), що утворюють зрізану (плоску) корму на дерев'яних судах, шлюпках.

ТРАНШЕ́Я [фр. *tranchée*] — 1) *військ.* довгий і досить глибокий рів, який захищає від куль, снарядних осколків, прикриває від спостереження противника, пристосований для ведення бою і служить для

з'єднання різних інженерних споруд оборонної смуги (окопів, вогневих точок та ін.); сучасні оборонні смуги, як правило, включають кілька ліній траншей; 2) канавоподібний відкритий гірничий виробіток трапецеївидного поперечного перерізу; 3) взагалі — рів, штучно прокопана канава — хід куди-небудь або для укладання чого-небудь (напр., водопровідних труб).

ТРАП¹ [гол. *trap*] — 1) драбина на судні; 2) вірвовочна драбина на судні (штормтрап) або для гімнастичних вправ; 3) в театрі — драбина, що веде під сцену.

ТРАП² [швед. *trapp*] — загальна назва для багатьох вивержених порід діабазового складу, що залягають величезними покривами в Сибіру, на півострові Індостан (плоскогір'я Декан) та ін.

ТРАПЕР [англ. *trapper*] — мисливець на хутрового звіра в Півн. Америці, що користується здебільшого пастками.

ТРАПЕ́ЦІЯ [< гр. *trapezion* столик] — 1) *мат.* чотирикутник, дві сторони якого паралельні (а інші дві — не паралельні); 2) пристрій для гімнастичних вправ — міцна палка, підвішена на двох вірвоках.

ТРАС [нім. *Tras*] — гірська порода, що являє собою тверду світлу пористу масу і належить до вулканічних туфів; вживається як гідралічний додаток до цементу.

ТРАСА [нім. *Trasse*, фр. *tracé*] — 1) лінія, проведена на місцевості або нанесена на карту, яка визначає фронті (в плані, в профілі) вісь земляного полотна залізниці, шосейної або ґрунтової дороги; напрям каналу, трубопроводу, лінії зв'язку тощо; 2) *військ.* світлий або димний слід, що його лишає в повітрі трауюча куля (снаряд).

ТРАСАНТ [нім. *Trassant* < іт. *trassante*] — особа, що видає *тратту*, переводить свій платіж на іншу особу.

ТРАСАТ [нім. *Trassat* < іт. *trassare* переказувати по векселю] — особа, яка дістає пропозицію сплатити по переказному векселю.

ТРАСУВАТИ¹ — видавати переказний вексель, переводити сплату

грошей на іншу особу (див. *тратта*).

ТРАСУВАТИ ² [див. *траса*] — 1) провішувати, розбивати шлях віхами; 2) намічати напрям дороги, каналу, лінії зв'язку і т. п. за планом або за картою (трасою); 3) залишати слід під час польоту; *трасуюча куля* (снаряд) — куля (снаряд), що при польоті залишає світлий або димний слід і застосовується для пристрілювання або для показання цілі.

ТРАТТА [іт. *tratta*] — переказний вексель.

ТРАУЛЕР [англ. *trawler*] — риболовне судно для ловлі риби *тра-лом*.

ТРАУР [нім. *Trauer*] — 1) стан скорботи (напр. за померлим), який виявляється в яких-небудь загальноприйнятих знаках (в особливому, звичайно чорному, одягу, у відмові від розваг та ін.); 2) чорний одяг або спеціальні знаки на одягу (пов'язка, вуаль і т. д.), що їх носять на знак суму.

ТРАФАРЕТ [іт. *traforetto* букв. продірявлене] — 1) пластинка (з металу, целулоїду або картону), в якій прорізано малюнок, що його треба відтворити; застосовується у малярстві, а також для нанесення написів на плакатах, на тарі та ін.; 2) * раз назавжди прийнятий зразок, за яким ідуть сліпо, не міркуючи, те саме, що й *шаблон*.

ТРАФАРЕТНИЙ [< іт.] — шаблонний, заяложений, ходячий.

ТРАХЕЇ [< гр. *tracheios* горло] — 1) *зоол.* розгалужені тонкі трубочки, що пронизують тіло членистоногих тварин (напр. комах) і відкриваються по боках тіла отворами — дихальцями, або стигмами; служать для дихання; 2) *бот.* в деревині рослин — с у д и н и, здовжені клітини з відмерлою *протоплазмою* та з продірявленими поперечними перегородками; по цих судинах іде вода та розчинені в ній мінеральні речовини; 3) *анат.* див. *трахея*.

ТРАХЕЇДИ [*trachei* + гр. *eidōs* вид] — *бот.* здовжені мертві клітини в деревині рослин з тією самою функцією, що й трахеї (див. *trachei* 2), від яких відрізняються

меншим діаметром і непродірявленими поперечними перегородками.

ТРАХЕЇТ [< гр. *tracheios* горло] — запалення слизової оболонки дихального горла (трахеї).

ТРАХЕЙНІ — тварини, дихання яких відбувається за допомогою цілої системи повітряноносних трубочок (*trachei*); до трахейних належать комахи, павукоподібні, багатоніжки.

ТРАХЕОТОМІЯ [гр. *tracheios* горло + *tomē* розтин] — *мед.* розтин дихального горла з наступним введенням спеціальної трубки; застосовується при звуженні гортані, яке утруднює дихання.

ТРАХЕЯ [гр. *tracheios* горло] — *анат.* дихальне горло.

ТРАХІТ [< гр. *trachys* шершавий, нерівний] — світлозабарвлена вулканічна гірська порода, яка відповідає складом *сіенітам*; застосовується як будівельний матеріал.

ТРАХОМА [< гр. *trachys* шершавий] — заразне хронічне захворювання очей.

ТРАХОМАТОЗНИЙ — що має характер *трахоми*.

ТРЕДЖЕН [англ. *trudgen* (stroke)] — *сп.* вид плавання вільним стилем, щодо техніки подібний до *кроля*.

ТРЕД-ІОНІОНІ [англ. *trade union* об'єднання] — професійні спілки в Англії; в основному об'єднують робітників не за виробничою ознакою, а за професіями, чим розколюють сили робітничого класу; керівники тред-іоніонів є здебільшого опортуністами і затятими прихильниками класового співробітництва з буржуазією, провідниками буржуазного впливу на робітничий клас; реакційні лідери тред-іоніонів — праві лейбористи — виключають із спілок революційних робітників і допомагають імперіалістам в їх агресивних цілях.

ТРЕК [англ. *track*] — 1) місце для велосипедних гонок, те саме, що й *велодром*.

ТРЕЛЬ [іт. *trillo*] — форма музичної прикраси; швидко повторювана заміна головної ноти верхньою сусідньою нотою.

ТРЕЛЬЯЖ [фр. *treillage*] — 1) тонкі ґрати, обстуджені виткими рослинами; 2) тристулкове дзеркало.

ТРЕМА́ [фр. *tréma* < гр. *trēma* отвір] — у письмі деяких європейських мов — дві крапки над буквою голосного звука, які означають, що його треба вимовляти окремо від попереднього голосного звука; напр. французьке слово *paîf* вимовляється не «неф» (без трема «ai» вимовляється як «е»), а «паіф».

ТРЕМАТОДИ [< гр. *trēmatōdēs* що має отвір < *trēma* отвір] — *зоол.* сисуні, клас паразитичних плоских червів.

ТРЕМОЛО [іт. *tre-molo* букв. тремлячий] — *муз.* дуже швидке повторення одного звука або чергування кількох звуків окремо або в акордах.

ТРЕН [фр. *traîne*] — те саме, що й *шлейф 1*.

ТРЕНЕР [англ. *trainer*] — *сп.* спеціаліст в якій-небудь галузі спорту, що керує *тренуванням* спортсменів.

ТРЕНЗЕЛЬ [нім. *Trense*] — залізни вудила, які при натягуванні прикріплені до них поводів випираються в піднебіння коня, чим примушують його піднімати голову.

ТРЕНІНГ [англ. *training*] — *сп.* спеціальний тренувальний режим, *тренування*.

ТРЕНУВАННЯ [< англ.] — 1) систематичні вправи для набування або збереження певних якостей; 2) *сп.* планомірна підготовка спортсмена до максимальних для нього проявів фізичних (сили, виносливості, швидкості і спритності) і морально-вольових якостей і здібностей.

ТРЕНУВА́ТИСЯ [англ. *train*] — систематично вправлятися в чому-небудь, готувати себе спеціальними прийомами відповідно до поставленої мети (див. *тренування*).

ТРЕПА́Н [фр. *trépan* < гр. *trypanon* свердел, бурав] — інструмент для просвердлювання кістки, напр. черепа.

ТРЕПАНА́ЦІЯ [фр. *trépanation*] — операція розтину порожнини кістки, напр. черепа.

ТРЕПА́НГИ [малайськ.] — заготовлені запас їстівні *голотурії*.

ТРЕПА́НУВАТИ [фр. *trépaner*] — робити *трепанацию*.

ТРЕПЕ́Л [нім. *Tripel*, фр. *tripoli*

< вл. н.] — діатомова земля («інфузорна земля»), кремнеземиста гірська порода, що складається з щонайдрібніших черепашок *діатомей*; застосовується у виробництві динаміту, цегли, для полірування та ін.

ТРЕСТ [англ. *trust*] — 1) одна з форм капіталістичних монополій. Від інших форм монополій (*картелів* і *синдикатів*) відрізняється тим, що підприємства, які до нього входять, втрачають свою комерційну та виробничу самостійність і підпорядковуються єдиному керуванню. Трести, що виростають, як і інші капіталістичні монополії, з концентрації виробництва, у величезній мірі посилюють процес концентрації виробництва й капіталу. Це приводить до ще більшого загострення властивої капіталістичної суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення. Трести — натхненники активної колоніальної політики, агресивних імперіалістичних прагнень капіталу та запеклої боротьби проти робітничого класу; 2) в СРСР — одна з форм організації соціалістичних підприємств, зв'язаних між собою однорідністю продукції або різними стадіями переробки сировини.

ТРЕТИРОВА́ТИ [фр. *traiter*] — зневажливо поводитися з ким-небудь, ставитися з презирством, поводитися згорда.

ТРЕФО́ЛЬ, ТРИФО́ЛЬ [лат. *Trifolium*] — *бот.* т р и л и с н и к — багаторічна трав'яна рослина з родини тирличевих; застосовується у народній медицині.

ТРИ́БА [лат. *tribus*] — в найдавніший період історії Риму — кожна з трьох груп родів (Рамна, Тіпія і Луцера), які склали римську общину; пізніше — кожний з адміністративних округів, на які поділена була територія Риму (для встановлення цезу голосування, набору ополчення і т. д.).

ТРИ́БОЕЛЕКТРИ́КА [< гр. *tribō* розтираю] — електризація тіл тертям.

ТРИ́БОЛУМІ́НЕСЦЕН́ЦІЯ [гр. *tribō* розтираю + *люмінесценція*] — свічення під час тертя, розламування, роздавлення і т. ін., напр., цукор світиться в темряві, якщо його товкти.

ТРИБОМЕТРІЯ [гр. *tribō* розтираю + *metreō* міряю] — сукупність методів вимірювання сил тертя.

ТРИБРАХІЙ [гр. *tribrachys*] — в античному віршуванні — стопа вірша, що складається з трьох коротких складів.

ТРИБУН [лат. *tribunus*] — 1) у стародавньому Римі — службова особа, обов'язком якої був захист прав *плебеїв*; згодом права трибуна були дуже розширені (право скликання народних зборів, заборони будь-якого розпорядження службових осіб і навіть сенату і т. д.); 2) * промовець, оратор; т. р е в о л ю ц і ї — палкий захисник інтересів трудящих, борець за справу революції.

ТРИБУНА [фр. *tribune* < лат. *tribunal*] — 1) підвищені місця для глядачів (на перегонах, скачках, в цирку і т. ін.); 2) місця для публіки, журналістів та ін. у парламентах, на зборах; 3) * місце для виступу, висловлювання (на зборах, у пресі та ін.).

ТРИБУНАЛ [лат. *tribunal*] — судова колегія; р е в о л ю ц і ї н и й т.—а) надзвичайний суд під час французької буржуазної революції 18 ст.; б) в СРСР — революційний суд у перші роки Радянської влади, встановлений для розгляду справ про контрреволюцію та інші злочини, спрямовані на ослаблення сили й авторитету Радянської влади; в і с ь к о в и й т.— спеціальний суд в СРСР для розгляду карних злочинів, що їх вчиняють військовослужбовці, а також найважливіших злочинів, віднесених законом до відання військових трибуналів; М і ж н а р о д н и й в і й с ь к о в и й т.— найвища міжнародна судова інстанція, заснована 8 серпня 1945 р. угодою чотирьох держав — СРСР, США, Англії та Франції — для суду над головними воєнними злочинцями фашистської Німеччини. Пізніше було створено Міжнародний військовий т. для суду над головними японськими воєнними злочинцями. В порушення вироків Міжнародного воєнного трибуналу імперіалісти США, Англії і деяких інших держав звільняють з тюрем засуджених Міжна-

родним воєнним трибуналом воєнних злочинців, поновлюють їх на керівних посадах і відроджують у Західній Німеччині і Японії фашизм та мілітаризм.

ТРИВІАЛЬНИЙ [< лат. *trivialis* звичайний] — утертий, пошлий, позбавлений свіжості й оригінальності.

ТРИВІРШ [гр. *tristichos*] — строфа з трьох рядків.

ТРИГЛІФ [< гр. *triglyphos* з трьома нарізками] — *архіт.* прямокутні камені з трьома вертикальними вирізьбленими жолобками; у чергуванні з *метонами* утворюють фриз *доричного ордера* (див.).

ТРИГОНАЛЬНИЙ [лат. *trigonalis* < гр. *trigōnon* трикутник] — трикутний; тригональний *система* — в *кристалографії* — система, кристали якої мають форму піраміди, призми; в тригональній системі кристалізуються кварц, турмалін, гематит та інші мінерали.

ТРИГОНОМЕТРИЧНИЙ — що відноситься до *тригонометрії*; т-ні *функції* — загальна назва для функцій *кута* — *синуса*, *косинуса*, *тангенса*, *котангенса*, *секанса* і *косеканса*; обернені тригонометричні функції — загальна назва для функцій: *арксинуса*, *арккосинуса*, *арктангенса*, *арккотангенса*, *арксеканса*, *арккосеканса* (див. *арх...*).

ТРИГОНОМЕТРІЯ [гр. *trigōnon* трикутник + *metreō* міряю] — відділ *математики*, що вивчає *тригонометричні функції* та їх застосування до розв'язування задач, гол. ч. геометричних; останні складають площу, або прямолінійну, тригонометрію, яка вивчає прямолінійні трикутники, і сферичну тригонометрію, яка вивчає сферичні трикутники.

ТРИЕДР [гр. *tri...* три... + *hedra* основа, поверхня, сторона] — *мат.* система трьох *векторів*, що не лежать в одній площині і виходять з однієї точки.

ТРИЗМ [гр. *trismos*] — судорожне стиснення щелеп — перша ознака стовбняка.

ТРИКЛІНІЙ [лат. *triclinium* < гр. *treis* три + *klinē* постіль] — у

стародавньому Римі — квадратний обідній стіл, оточений з трьох боків кушетками для лежання під час їди, а також приміщення (їдальня), в якому стояв трикліній.

ТРИКЛІННА система [гр. *treis* три + *klinō* нахилюю] — в *кристалографії* — система, яка характеризується або відсутністю симетрії, або наявністю одного центра симетрії.

ТРИКО [фр. *tricot*] — 1) в'язана шерстяна, бавовняна або шовкова тканина; 2) одяг з такої тканини, напр. в'язаний одяг, що щільно облягає тіло.

ТРИКОТАЖ [фр. *tricotage*] — в'язані речі (кофти, шапочки, панчохи, білизна та ін.); машинна в'язана тканина.

ТРИЛОБІТИ [< гр. *trilobos* тричастковий, тридольний] — викопні тварини типу членистоногих, близькі до ракоподібних; характеризуються поділом свого тіла на три поздовжні частини; численні були в *палеозої*.

ТРИЛОГІЯ [гр. *trilogia*] — три романи або три драматичні твори одного автора, зв'язані єдністю загального задуму.

ТРИЛЬЙОН [фр. *trillion* < сер.-лат. *trillio* (*trillionis*)] — тисяча мільярдів (*більйонів*), або 10^{12} , в деяких країнах — 10^{18} .

ТРИМЕСТР [< фр. *trimestre* < лат. *trimestris* тримісячний] — три місяці, чверть року.

ТРИМЕТР [< гр. *trimetros* тримірний] — тристопний вірш або шестистопний, якщо він складається з трьох *диподій* (див.).

ТРИМУРТИ [санскр.] — трійця в стародавній релігії індусів: Брахма — що створює світ, Вішну — охоронець, Шіва — руйнівник.

ТРИНІТРОТОЛУОЛ — див. *тропил.*

ТРИПАНОСОМІ [гр. *trypanon* свердел, бурав + *sōma* тіло] — *зоол.* рід найпростіших з класу джгутикових, поширений переважно в тропічних країнах; багато які з них є збудниками хвороб, напр. сонної хвороби.

ТРИПАНОСОМІАЗИ — тропічні хвороби людини і тварин, спричиню-

вані *трипаносомами*, напр. сонна хвороба.

ТРИПЕР [нім. *Tripper*] — те саме, що *ї. гонорея*.

ТРИПЛАН [фр. *triplan* < гр. *treis* три + лат. *planum* площина] — літак, що має три крила (три несучі поверхні), розміщені паралельно одному над одним (пор. *моноплан, біплан*).

ТРИПЛЕКС [< лат. *triplex* потрійний] — 1) скло, що складається з двох листів плоского скла, склеєних пластичною масою; коли розбивається, не відлітають осколки; 2) всяка будова, що складається з трьох самостійних елементів.

ТРИПЛЕТ — потрійна *спектральна лінія*.

ТРИПСИ [гр. *thrips*] — *зоол.* міхуроноги, ряд дрібних комах (з присисними міхурцями на ногах); частини цих комах — шкідники с.-г. рослин.

ТРИПСІН [< гр. *thrypsis* розрідження] — *фізіол.* фермент, що міститься в соку підшлункової залози; розщеплює білки і продукти їх неповного розпаду.

ТРИПТИХ [< гр. *triptychos* складений утворює] — тристулковий складень, ікона, картина; живописна композиція з трьох частин.

ТРИРЕМА [< лат. *triremis* тривесловий] — у стародавніх греків і римлян — судно з трьома ярусами весел.

ТРИСЕКЦІЯ [лат. *tri* на трое, на три частини + *sectio* розсічення, розрізання] — *мат.* задача поділу даного кута на три рівні частини — одна із знаменитих задач стародавніх часів, яку не можна розв'язати з допомогою циркуля і лінійки; задача цілком розв'язується з допомогою складніших інструментів.

ТРИСЕЛЬ [англ. *trysail*] — *мор.* косий чотирикутний парус, верхня частина якого пришнуровується до *гафеля*, а передня кромка — до щогли.

ТРИТОН¹ [гр. *Tritōn*] — 1) в старогрецькій міфології — син *Посейдона* і *Амфітрита*, морський бог з людським тулубом і риба'ячим хвостом; 2) *астр.* один із двох супутників планети *Нептун*; 3) *зоол.* назва близьких родів хвостатих *амфібіїв* з родини

саламандр з мало розвиненими ногами і пальцями без кігтів; живуть у невеликих водоймах, зимують у норах, під каменями.

ТРИТОН² [фр. triton < гр.] — *муз.* інтервал з трьох цілих тонів, тобто збільшена кварта (або зменшена квінта).

ТРИФОЛЬ — див. *трефоль*.

ТРИФОНГ [гр. tri... три... + phthongos звук] — сполучення трьох голосних звуків в одному складі.

ТРИХІНА, ТРИХІНЕЛІА [< гр. trichinos волосяний] — дрібний паразитичний круглий черв'як, личинки якого оселяються в м'язах; т. спричиняє тяжку хворобу — *трихіноз, трихінельоз*.

ТРИХІНОЗ, ТРИХІНЕЛЬОЗ — глистяне захворювання, спричинюване *трихінами*; т. у людей буває звичайно, коли споживають непроварену свинину, заражену трихінами.

ТРИХІНОЗНИЙ, ТРИХІНЕЛЬОЗНИЙ — заражений *трихінами*.

ТРИХОМ [< гр. trichōma волосся] — *бот.* волосок або схожий з ним походженням (з поверхневої тканини) невеликий виріст (лусочка та ін.) на рослині.

ТРИХОТОМІЯ [гр. tricha на три частини + tomē розрізання, розтин] — поділ на три частини (*пор. дихотомія*).

ТРИХОФІТІЯ [гр. trichos волос + phyton рослина] — с т р и г у ч и й л и ш а й — заразне грибкове захворювання шкіри (також волосся і нігтів), спричинюване рослинним грибом роду т р и х о ф і т о н .

ТРИЦЕПС [< лат. triceps триголовий] — *анат.* триголовий м'яз плеча.

ТРИЦЕРАТОПС [гр. treis три + keras (keratos) ріг] — великий (до 6 м завдовжки) вимерлий плазун крейдяного періоду з групи *динозаврів* з товстими, порівняно високими ногами, довгим хвостом, з рогом на кінці морди і з парою рогів на лобі, з розширеною у вигляді коміра задньою частиною черепа.

ТРИЦКЛ [гр. tri... три... + kuklos круг, колесо] — триколісний велосипед, автомобіль.

ТРИАДА [гр. trias (triados)] — 1) *філ.* троїчність, тріступеневість,

яка характеризує в ідеалістичній філософії Гегеля (див. *гегельянство*) діалектичний розвиток: *тезис, анти-тезис, синтез*; на догоду своїй реакційній системі Гегель довільно конструює схеми тріади, які перекручують дійсний розвиток природи і суспільства; 2) * єдність трьох осіб, предметів, понять.

ТРИАНГУЛЯЦІЯ [< лат. triangulum трикутник] — 1) *геод.* точний метод вимірювань, що застосовується при геодезичних роботах; вимірювану місцевість вкривають сіткою трикутників, деякі сторони яких (базиси) і кути вимірюються безпосередньо, а решту сторін визначають обчисленням; 2) *геогр.* обчислення довжини дуги меридіана обчисленням довжини сторін послідовного ряду трикутників.

ТРИАС, ТРИАСОВИЙ п е р і о д [< гр. trias троїчність] — *геол.* перший з трьох періодів *мезозойської ери*; для тріасу характерною є поява багатой флори голонасінних; розквіт амонітів і розвиток наземних і літаючих форм плазунів.

ТРИЄР [< фр. trieur сортувальник] — зерноочисна машина, що відокремлює від зерна сміття та інші домішки і сортує зерно за довжиною і товщиною.

ТРИЄРА [гр. triērēs] — див. *трирема*.

ТРИО [іт. trio] — 1) музичний твір для трьох різних голосів або інструментів; 2) три голоси або три інструменти, що виконують музичну п'єсу; 3) середня частина музичного твору маршового або танцювального характеру, більш спокійна і мелодійна, ніж головна тема.

ТРИОД [< гр. tri... три...] — *рад.* електронна лампа, що має три *електроди* (катод, сітку і анод); застосовується як підсилювач або *детектор* (напр., у лампових радіоприймачах).

ТРИОЛЕТ [фр. triolet < іт. trio трос] — закінчений вірш на 8 рядків, в якому перший вірш повторюється в четвертому і шостому рядку, а другий вірш — у восьмому рядку.

ТРИОЛЬ [фр. triolet] — ритмічна музична фігура з трьох рівноцін-

них пот, напр. трьох восьмих, тривалість яких дорівнює тривалості двох нот відповідного метричного значення — двох восьмих.

ТРИУМВІР [лат. *triumvir*] — учасник *триумвірату*.

ТРИУМВІРАТ [лат. *triumviratus* < *tres* (*trium*) три + *vir* муж] — 1) в стародавньому Римі — спільне управління державою трьома особами; 2) * три особи, що об'єдналися для спільної діяльності.

ТРИУМФ [лат. *triumphus*] — 1) в стародавньому Римі — урочистий в'їзд полководця-переможця до столиці; 2) * торжество з нагоди перемоги або блискучого успіху; 3) * блискучий успіх.

ТРИУМФАЛЬНИЙ [< лат.; див. *триумф*] — урочистий, переможний, радіючий, радісний; т-на арка, т-ні в о р т а — архітектурна споруда з одним або з трьома проїздами для прикрашення вулиці, дороги, площі; т-на арка як архітектурний тип виникла в стародавньому Римі для увічнення триумфу (див. *триумф* 1) полководця, імператора і часто застосовувалась в архітектурі 18 і 19 ст.; т-на колона — висока, звичайно увінчана статуєю або емблемою колона, споруджувана на міській площі в пам'ять якої-небудь події.

ТРИУМФАТОР [лат. *triumphator*] — переможець; переможець, якого вшановують.

ТРОАКАР [фр. *trois-quarts*] — мед. інструмент для випускання рідини з порожнин тіла; складається з металічної трубки і вкладеної в неї голки.

ТРОГЛОДИТИ [гр. *trōglodytai*] — дикі люди, які не вміли ще будувати жител і жили в печерах, печерні люди.

ТРОЛЕЙ [англ. *trolley*] — мідний або алюмінієвий неізольований профільований провід, по якому проходить електричний струм для живлення тягових електродвигунів струмом.

ТРОЛЕЙБУС [див. *тролей* + (*авто*)бус] — вагон для перевезення пасажирів, вантажів; рухається по безрейковому шляху і живиться електричним струмом від двох про-

водів (одного, що підводить, і другого, що відводить струм).

ТРОЛЬ [швед. *troll*] — в скандинавських повір'ях — надприродна істота (карлик, велетень, відьма).

ТРОМБ¹ [гр. *thrombos*] — кров'яний згусток (див. *тромбоз*), що утворюється в кровоносній судині.

ТРОМБ² [< іт. *tromba* труба] — смерч, вихор невеликого розміру з вертикальною віссю і з катастрофічними швидкостями вітру; має вигляд хмароподібного стовпа, в який втягнута з підстилаючої поверхні вода або пил.

ТРОМБІН [< гр. *thrombos* згусток] — фермент, що спричиняє склеювання крові.

ТРОМБОЗ [< гр. *thrombos* згусток] — склеювання крові всередині судинної системи, яке нерідко спричиняється до закупорки судини; згусток крові, що при цьому утворюється, називається *тромбом*.

ТРОМБОН [іт. *trombone*] — мідний духовий музичний інструмент тенорово-басового діапазону з розсувним механізмом духової трубки; відзначається великою силою звуку; входить до складу симфонічного оркестру.

ТРОМБОФЛЕБІТ [див. *тромб*¹ + *флебіт*] — запалення вен, яке супроводиться закупоркою їх тромбами.

ТРОМБОЦИТИ [*тромб*¹ + гр. *kytos* клітина] — формені елементи крові всіх хребетних тварин, за винятком ссавців; беруть участь у склеюванні крові (у ссавців і в людини ця функцію виконують кров'яні пластинки).

ТРОН [гр. *thronos*] — багато оздоблене крісло на підвищеному місці; призначається для короля, царя і т. ін.; престол.

ТРООСТИТ, ТРОСТИТ [< вл. н.] — структурна складова сталі, що була загартована, а потім відпущена (щоб зняти внутрішні напруження); являє собою суміш дуже дрібних часточок *цементиту* і *фериту*; за твердістю т. займає середнє місце між *мартенситом* і *сорбітом*.

ТРОП [гр. *tropos*] — слово або фраза в переносному значенні, образний вислів; такими є *метафора*,

метонімія, синекдоха, алегорія, гіпербола, літопа та ін.

...ТРОП, ...ТРОПІЗМ, ...ТРОПІЯ [*< гр. tropē повертання, tropos поворот, напрям*] — у закінченні складних слів означає явища повороту, спрямованості, напр. *геліотропізм*.

ТРОПІЗМИ [*< гр. tropos поворот, напрям*] — *біол.* рухи окремих органів рослин, викликані односторонньо дією якого-небудь подразника (світла, сили земного притягання, хімічних речовин та ін.); розрізняють позитивні і негативні т. (див. *геотропізм, фототропізм*; пор. *таксиси*).

ТРОПІКИ [*< гр. tropikos поворотний*] — 1) небесні т. — два уявні кола на небесній сфері, паралельні небесному екваторові і віддалені від нього на $23^{\circ}27'$, на яких знаходиться Сонце в дні сонцестоянь; з е м н і т. — уявні кола на поверхні земної кулі (вірніше — *сфероїда*) на $23^{\circ}27'$ півн. широти (т р о п і к Р а к а) і $23^{\circ}27'$ півд. широти (т р о п і к К о з е р о г а), які відповідають небесним тропікам; 2) країни, що лежать між тропіками (тропічні країни), в кожному дункті яких Сонце два рази на рік буває в zenіті.

ТРОПІЧНИЙ — 1) розміщений між тропіками; властивий тропікам; 2) палючий, жаркий; 3) т. р і к — астрономічний рік, що визначається як проміжок часу між двома послідовними проходженнями центра Сонця через точку весняного рівнодення.

ТРОПОПАУЗА [гр. tropos поворот + лат. pausa *< гр. pausis припинення*] — перехідний шар, що відокремлює тропосферу від стратосфери.

ТРОПОСФЕРА [гр. tropos поворот + сфера] — нижній шар земної атмосфери (в середньому 9—11 км заввишки), в якому відбувається більшість спостережуваних нами явищ погоди (хмари, опади, грози та ін.); характеризується зниженням температури з висотою. Над тропосферою починається стратосфера.

ТРОС [гол. tros] — мор. загальна назва всіх вірвовок товщих 25 мм

(по обводу); троси роблять з рослинних волокон (конопель, маніли, бавовняної пряжі), з сталних дротин або з комбінації дротин і пряжі.

ТРОТИЛ [*< вл. н.*] — інакше т р и н і т р о т о л о л — тверда кристалічна речовина жовтого кольору; утворюється від отруєння тлоуолу; має сильні вибухові властивості; застосовується для зарядження снарядів та виготовлення підричних шашок.

ТРОТУАР [фр. trottoir] — спеціальна доріжка для пішоходів з дощок, асфальту та ін. по боках вулиці.

ТРОФЕЙ [фр. trophée *< гр. trophion пам'ятник на знак перемоги, букв. на знак того, що ворогів примушено тікати*] — 1) майно ворога, захоплене переможцем під час війни: прапори, гармати, босприпаси, танки, літаки, автомобілі, різне військове спорядження і т. д.; 2) * речова пам'ять про перемогу, про подвиг; 3) орнаментальна прикраса у вигляді військових доспівів.

ТРОФІЧНИЙ [*< гр. trophē живлення*] — т. н е р в — нерв, що регулює обмін і живлення тканин.

ТРОФОНЕВРОЗИ [гр. trophē живлення + неврози] — захворювання, основною ознакою яких є порушення живлення тканин.

ТРОХЕЙ [гр. trochaïos *букв. що біжить*] — див. хорей.

ТРОХОІДА [гр. trochoeidēs *< trochos колесо + eidos вид*] — мат. крива, яку описує точка, що лежить поза або всередині кола, яке котиться без ковзання по прямій лінії.

ТРУБАДУРИ [фр. troubadour, *одн.*, *< прованс.*] — провансальські мандрівні поети-співачи 11—13 ст., творчість яких була тісно зв'язана з лицарством; оспівували переважно лицарські доблесті, любов.

ТРУВЕРИ [фр. trouvère, *одн.*] — поети середньовічної Франції (кінець 11 ст. — початок 15 ст.).

ТРУІЗМ — див. трюїзм.

ТРУПА [нім. Gruppe *< фр. troupe*] — колектив артистів, що працюють в якому-небудь театрі або цирку.

ТРЮІЗМ [англ. truism] — загальноновідома, заявлена істина.

ТРЮК [фр. truc] — спритний прийом, витівка; а к р о б а т и ч н и й т. — складний акробатичний номер.

ТРЮК-СИСТЕМА [англ. truck system] — в капіталістичних країнах — система видачі зарплати робітникам не готівкою, а товарами і продуктами, звичайно за високими цінами і низької якості; один із способів посиленої експлуатації робітників капіталістами.

ТРЮМ [гол. 't ruim] — на судні — простір між палубою і днищем; розрізняють т. вантажний, машинний і т. д.

ТРЮМО [фр. trumeau] — 1) високе простінкове дзеркало; 2) орнаментально оброблений простінок.

ТРИФЕЛИ [нім. Trüffel < іт. tartuffio] — 1) їстівні підземні гриби округлої форми з класу так званих сумчастих грибів; трапляються в дикому стані, а також культивуються; 2) сорт цукерок.

ТУАЗ [фр. toilet] — старовинна французька міра довжини, що дорівнює 1, м 949 мм.

ТУАЛЕТ [фр. toilette] — 1) наряд, одяг, переважно жіночий; 2) одягання, приведення одягу в порядок; 3) столик з дзеркалом і шухлядами; назва вбиральні у деяких громадських місцях (театрах, кіно, ресторанах).

ТУБА [< лат. tuba труба] — мідний духовий інструмент найнижчого тону, входить до складу симфонічного оркестру.

ТУБЕРКУЛИ [лат. tuberculum, одн.] — мед. бугорки (вузлики в тканинах), спричинені туберкульозними бацилами, складаються із скупчення різного типу клітин.

ТУБЕРКУЛІН — шепний знезаражений екстракт туберкульозних бацил; використовується, подібно до вакцин, для діагностичних і лікувальних потреб; туберкулінові реакції (Пірке і Манту) дуже чутливі і встановлюють зараженість туберкульозом при відсутності клінічних його проявів.

ТУБЕРКУЛЬОЗ [< лат. tuberculum шипка, здуття] — бугорчатка, заразна хвороба людини і тварин; спричиняється особливим мікробом — «к о х і в с ь к о ю п а л и ч

к о ю» (відкритою німецьким бактеріологом Р. Кохом у 1882 р.); уражає ряд органів, гол. ч. легені, кістки, шкіру, суглоби, кишечник.

ТУБЕРОЗА [< лат. tuberosus вкритий бугорками] — декоративна рослина з родини амарилісових з дуже запашними білими квітками; з квіток добувають туберозове масло, що застосовується в парфюмерії.

ТУГРИК [монг.] — грошова одиниця Монгольської Народної Республіки, дорівнює 100 мунгам.

ТУЕР [фр. tueur] — гас. буксирне судно, що йде за допомогою ланцюга, прокладеного по дну річки; використовується для проведення навантажених суден уверх проти течії річки.

ТУЗЛУК [тюрк.] — розсіл (розчин кухонної солі) від засолу промислової риби, ікри, а також для засолу чого-небудь, напр. для шкіряної сировини.

ТУЛІЙ [< вл. н.] — *xim.* елемент з групи рідкоземельних, символ Tu, порядковий номер 69, ат. вага 169,4; сполучає тулію дуже мало поширені.

ТУЛУМБАС [тур.] — старовинний ударний інструмент, барабан.

ТУЛЯРЕМІЯ [вл. н. Tulare графство в Каліфорнії + гр. haïma кров] — заразна хвороба гризунів, схожа на чуму, яка переходить і на людину.

ТУМАН [перс.] — іранська золота монета.

ТУМОР [лат. tumor] — опух.

ТУНГ [кит.] — тунгове дерево (два види дерев з родини молочайних), яке дає з насіння цінне технічне масло; батьківщина — Китай, Японія; розводиться в СРСР; масло і плоди дуже отруйні.

ТУНГСТЕН [< швед.] — англійська і французька назва *вольфрам*.

ТУНДРА [фін. tunturi] — безлісий рівнинний або горбастий простір, подекуди дуже заболочений, з наявністю на деякій глибині від поверхні шару вічної мерзлоти; т. займає крайню північ Європи, Азії і Америки та деякі антарктичні острови у південній півкулі.

ТУНЕЛЬ [англ. tunnel] — проїзд, прохід, прокладений під землею або пробитий у горі.

ТУ́НІКА [лат. tunica] — 1) у стародавніх римлян — білий одяг з льону або шерсті, який носили під тогою; 2) зоол. зовнішній покрив хордових тварин — тунікат.

ТУНІКАТИ [< лат. tunicatus що має оболонку] — зоол. покрити ки́вки — підтип нижчих морських хордових тварин, до якого належать асцидії, апендикулярії і сальпи.

ТУР [фр. tour < лат. tornare кругляти] — 1) коло, коловий рух; 2) шах. задалегідь призначений за розписом день гри у турнірі; частина турніру, протягом якої кожна пара учасників грає по одній партії; 3) * закінчений ряд, коло яких-небудь подій, явищ, напр. перший, другий т. виборів при багатоступневі виборчій системі; 4) військ. висока корзина з хворосту, наповнена землею; застосовується для будівництва воєнно-інженерних споруд для захисту від обстрілу противника.

ТУРА [< лат. turris башта] — шахова фігура, перша після ферзя щодо сили; пересувається по прямій лінії — горизонталі або вертикалі.

ТУРБЕЛЯРІЇ [сер.-лат. turbellaria] — зоол. війчасті черви, клас плоских червів; живуть у воді.

ТУРБІНА [нім. Turbine < лат. turbineus вихроподібний] — двигун обертового руху (на відміну від поршневого), вал якого приводиться в обертання за рахунок перетворення енергії рідини (водяна т.), газу (газова т.) або пари (парова т.) в корисну механічну роботу на лопатях робочого колеса (ротора турбіни).

ТУРБОБУ́Р [лат. turbo вихор + бур] — гірн. апарат для обертового буріння.

ТУРБОГЕНЕРАТОР — парова або газова турбіна, сполучена на одному валу з генератором електричного струму; турбіна надає обертового руху генераторові, внаслідок чого утворюється електрична енергія.

ТУРБОДЕТА́НДЕР [див. турб(іна) + детандер] — двигун, що працює на стисненому газі; застосовується в холодноїній техніці.

ТУРБОДИНАМО — див. турбогенератор.

ТУРБОКОМПРЕ́СОР [див. турб(іна) + компресор] — відцентровий повітряний насос, що приводиться в рух турбіною; застосовується для стиснення повітря, газів або пари; в авіації застосовується для підвищення тиску повітря, що надходить у двигун, з метою підвищити потужність двигуна на великих висотах.

ТУРБУЛЕН́ТНИЙ [лат. turbulentus безладний] — вихровий; т. рух — хаотичний рух рідини (або газу), при якому відбувається інтенсивне перемішування різних шарів текучої рідини (газу).

ТУРГОР [< лат. turgere бути здутим] — стан напруження рослинних клітин, тканин і органів внаслідок тиску вмісту клітин на їх еластичні оболонки і зворотного тиску оболонок на вміст.

ТУРЕЛЬ [фр. tourelle] — пристрій для встановлення і колового обертання гармати або кулемета на військових літаках, на баштах корабля, в танках і т. д.

ТУРИ́ЗМ [фр. tourisme] — подорожі, в яких відпочинок поєднується з елементами спорту і загальноосвітніми або політикоосвітніми завданнями; т. буває піший, водний, гірський, лижний, велосипедний і т. д.

ТУРИ́СТ [фр. touriste] — особа, що займається туризмом.

ТУРМАЛІ́Н [нім. Turmalin] — мінерал, хімічно складний силікат алюмінію і бору (див. бор¹); прозорі кристали його належать до дорогоцінних каменів; застосовується також для виготовлення поляризаційних приладів і в радіотехніці.

ТУРМАЛІ́НОВІ шпипці — фіз. сполучення двох пластинок турмаліну, з яких одна є поляризатором світла, що проходить через шпипці, а друга — аналізатором; застосовується у дослідах з поляризованим світлом.

ТУРНЕ́ [фр. tournée] — 1) кругова подорож; 2) подорож артистів по містах для гастрольних виступів.

ТУРНЕ́ПС [англ. turnip, мн. turnips] — кормова ріпа — коренеплідна рослина з родини хрестоцвітних.

ТУРНИКЕТ [фр. *tournequet*] — обертова хрестоподібна рогатка, яку встановлюють у проходах, щоб люди могли проходити тільки по одному.

ТУРНІР [нім. *Turnier* < фр. *tournoi*] — 1) у середні віки — лицарське змагання на бойову спритність і силу; 2) велике значенням спортивне змагання, учасниками якого є не команди, а окремі спортсмени (особисте змагання); найбільш прийнятні в шахах (шаховий турнір).

ТУРНІЮР [фр. *tourneure*] — модна у 80-х роках 19 ст. деталь жіночого плаття у вигляді подушечки, яку підкладали під плаття ззаду, нижче талії, щоб надати фігурі пишності.

ТУТІ [іт. *tutti* букв. всі] — у музиці означає гру всіх інструментів оркестру, в протилежність *соло*.

ТУФ [< лат. *tofus*] — ва п н и с т и й т. — легкі шпаристі гірські породи, що утворилися з відкладів джерел; вулканічний т. — ущільнені пухкі продукти вулканічних вивержень; застосовується як будівельний матеріал.

ТУШ¹ [нім. *Tusch*] — коротке музичне привітання на честь якої-небудь особи, події, виконуване здебільшого на духових інструментах.

ТУШ² [нім. *Tusche*] — чорна або кольорова водяна фарба для малювання і креслення.

ТУШЕ [фр. *touché* < *toucher* чіпати, займати] — 1) властива кожному піаністові манера удару по фортепіанному клавішу, яка надає

особливого відтінку звукові; 2) у класичній боротьбі — дотик (і перекач) борця до килима одночасно обома лопатками, який визначає момент поразки.

ТУЯ [гр. *thya*] — рід вічнозелених хвойних дерев і кущів з родини кипарисових; деревина туї — цінний виробний матеріал.

ТЮБИК [< фр. *tube* трубочка] — вид упаковки для мазей, пасти, фарб та інших напіврідких товарів у формі металічної (цинкової, свинцевої) трубочки, з якої видавлюють вміст.

ТЮБІНГ [англ. *tubing*] — *гірн.* ланка, а також система окремих ланок або чавунних кілець, що утворюють водонепроникне кріплення (кювеляж) під час проходки шахт; т. широко застосовується на будівництві *метрополітену*.

ТЮІЛЬРІ [фр. *Tuileries*] — палац у Парижі, що був місцем проживання французьких королів.

ТЮЛЬ [фр. *tulle*] — легка прозора сітчаста мереживна тканина.

ТЮЛЬБРІ — див. *Тюльрі*.

ТЮРБАН [фр. *turban* < перс. *dulband, tulband* серпанок] — чалма, головний убір у народів мусульманського Сходу; складається з фески або тюбетейки, обмотаної легкою матерією.

ТЮРКОСИ [фр. *turcos*] — неофіціальна назва стрільців у французьких колоніальних військах, комплектованих з африканців.

У

УАДІ — див. *ваді*.

УАТ — див. *ват*.

УАТМЕТР — див. *ватметр*.

УАТ-СЕКУНДА — див. *ват-секунда*.

УБІКВІСТИ [< лат. *ubique* скрізь, всюди] — рослини, які можуть жити на найрізноманітніших ґрунтах або, в ширшому розумінні, в найрізноманітніших ґрунтових, кліматичних та ін. умовах, як напр. жалка кропива, однорічний тонконіг.

УВЕРТЮРА [фр. *ouverture*] — 1) музичний вступ до опери, в якому

стисло викладається основна думка опери; 2) закінчений твір для оркестру в одній частині (к о н ц е р т н а у.).

УВІОЛЬОВИЙ [лат. *ultra* більше, понад + нім. *viol(ett)* фіолетовий] — що відноситься до *ультрафіолетового проміння*; що пропускає ультрафіолетове проміння.

УВР'АЖ [< фр. *ouvrage* робота, праця; твір] — розкішне видання великого формату, що звичайно складається з *гравюр*.

УВУЛЯРНІ п р и г о л о с н і

[< лат. *uvula* язичок] — *лінгв.* язичкові приголосні, тобто приголосні, що вимовляються за допомогою маленького язичка, напр. т. зв. «гаркаве» р(г) деяких мов.

УЗАНЦЯ, УЗАНС [фр. *usance* < лат. *usus* звичка] — торговий звичай.

УЗДІНІ [дагестанськ., кабардинськ.] — назва колишнього феодального дворянства на Півн. Кавказі.

УЗО¹ [< іт. *uso* звичай, звичка] — за звичаєм.

УЗО² — те саме, що *прополіс*.

УЗО-ТАРА [< іт. *uso* звичай] — тара, вага якої береться в розмірі, встановленому торговим звичаєм.

УЗУРПАТОР [лат. *usurpator*] — особа, яка незаконно захопила в свої руки владу або присвоїла собі чужі права на що-небудь.

УЗУРПАЦІЯ [< лат. *usurpatio* оволодіння] — протизаконне захоплення влади або присвоєння собі чужих прав на що-небудь.

УЗУС [лат. *usus*] — звичай, нрав; правило.

УЗУФРУКТ [лат. *usufructus*] — володіння чужим майном з правом користування доходами від нього, але без права робити над ним які-небудь істотні зміни.

УІТЛЕНДЕРИ [< гол. *uitlander* чужоземець] — найменування (наприкінці 19 ст.) англійських переселенців у південноафриканські (бурські) республіки; до завоювання Трансваалю і Оранжевої республіки Англією уїтлендери не мали громадянських прав, на відміну від постійних жителів — бурів (потомків голландських переселенців).

УЛАНИ [польськ. *ulan* < тат.] — спочатку — вид легкої кінноти, озброєної піками; вперше появились у Польщі в 16 ст.; згодом у. від інших видів кінноти відрізнялися тільки своєю формою.

УЛЕМИ [< ар. *'ulamā* учені] — мусульманські богослови, що займають місця суддів, юрисконсультів у мусульманських державах.

УЛУС [тюрк.] — табір козників; табір юрт, кибиток; аул, селище, село; район.

УЛЬТИМАТИВНИЙ — рішучий, що має характер *ультиматуму*.

УЛЬТИМАТИСТИ, УЛЬТИМАТИЗМ — опортуністична, антибільшовицька ліквідаторська течія в Російській соціал-демократичній робітничій партії в період столипінської реакції (1908—1912 рр.); ультиматизм, як і одзовізм, відмовлявся від використання партією легальних можливостей (думської трибуни тощо) для політичної боротьби; у. — «течія, яка принципіально відмовляється від використання третьоїдумської трибуни або практичними міркуваннями намагається виправдати своє ухилення від виконання цього обов'язку і, прагнучи до відкликання думської с.-д. фракції, заміняє тривалу роботу виховання й випрямлення думської фракції поставленням їй негайного ультиматуму» (Ленін). Ультиматисти пропонували поставити с.-д. фракції в Державній думі ультиматум про проведення їх лінії і в разі невиконання ультиматуму — відкликати фракцію з Думи. В 1909 р. ультиматисти, як і одзовісти, були виключені з більшовицької організації.

УЛЬТИМАТУМ [< лат. *ultimus* найостанніший] — 1) в міжнародних відносинах — категорична, що не допускає дальших спорів і заперечень, вимога, поставлена однією державою іншій під загрозою, в разі невиконання цієї вимоги в певний строк, негайного застосування сили або яких-небудь репресій (оголошення війни, загарбання території, розрив дипломатичних відносин, бойкот, блокада і т. п.); 2) взагалі — вимога, що супроводиться якою-небудь погрозою.

УЛЬТИМО [< іт. *ultimo* останній, крайній] — у комерційній і біржовій термінології — останній день місяця.

УЛЬТРА... [< лат. *ultra* далі, більше, понад] — у складних словах означає: перебуваючий за межами, крайній, напр. *ультрафіолетове проміння*.

УЛЬТРААУДІОН [*ультра...* + лат. *audire* слухати] — рад. приймач регенеративного типу, в якого анод безпосередньо сполучений з антенним контуром; ультрааудіон має підвищену чутливість.

УЛЬТРАКОРОТКІ хвилі [див. *ультра...*] — радіохвилі (електромагнітні хвилі), довжина яких коротша 10 м.

УЛЬТРАМАРІН [нім. Ultramarin < лат. ultra більше, понад + marinus морський] — 1) сина фарба, що добувається сплавленням суміші *каоліну*, соди, сірки, вугілля та іноді *глауберової солі*; вживається в живопису, для фарбування шпалер, тканин і паперу, а також для підсилювання білизни («синька»); 2) назва деяких штучних або мінеральних фарб.

УЛЬТРАМІКРОСКОП [див. *ультра...*] — *мікроскоп*, що дає можливість виявити найдрібніші частинки розміром у кілька *мілімікронів*, нерозпізнювані під звичайним мікроскопом; складається із звичайного мікроскопа і сильного освітлювального пристрою, яким збоку освітлюється середовище, що містить спостережувані частинки.

УЛЬТРАМОНТАНИ — прихильники *ультрамонтанства*.

УЛЬТРАМОНТАНСТВО [< фр. ultramontain < лат. ultra далі, за межами + mons (montis) гора — що знаходиться за Альпами (по відношенню до Франції)] — войовничий напрям у католицтві, який добивається необмеженого впливу папи римського на релігійні і світські справи; в результаті перемоги ультрамонтанства на Ватиканському соборі в 1870 р. папу було оголошено «непогрішимим».

УЛЬТРАОПТИМЕТР [див. *ультра...* + *оптиметр*] — удосконалений оптиметр підвищеної точності.

УЛЬТРАРАПІД [*ультра...* + фр. rapide швидкий] — апарат, що дає можливість за допомогою особливих знімальних пристроїв і установок провадити надзвичайно прискорене кінознімання.

УЛЬТРАФІЛЬТР [див. *ультра...* + *фільтр*] — прилад для відокремлення рідини від завислих в ній твердих частинок проціджуванням через малопроникні перегородки. Ультрафільтри виготовляються з паперу, просоченого розчинами колодію або желатини, з шпарами різної величини в залежності від розмірів

частинок, що підлягають *фільтрації*.

УЛЬТРАФІОЛЕТОВЕ проміння [див. *ультра...*] — невидиме проміння; в спектрі лежать за фіолетовим промінням; відзначається сильною хімічною (розклад різних солей, напр. солей срібла) і фізіологічною (загар, знищення бактерій) дією.

УМБРА [< лат. umbra тінь] — коричнева мінеральна фарба, що складається з глинистої речовини з 30—35% окислів заліза або марганцю.

УМЛЯУТ, УМЛЯУТ [нім. Um-laut] — перегласовка, палаталізація («пом'якшення») корінного голосного («а» в «я»), «о» в «ю»), «ш» в «щ»), напр.: Hand рука — Hände руки, Stuhl стілець — Stühle стільці).

УМФОРМЕР [< нім. Umformer перетворювач] — машина для перетворення змінного струму в постійний; звичайно — двигун змінного струму і динамомашини постійного струму, що приводиться в рух двигуном (див. *мотор-генератор*).

УНДЕЦИМА [< лат. undecima одинадцята] — *муз.* 1) 11-й ступінь *діатонічної гамми*; 2) *інтервал* між 1-м і 11-м ступенем.

УНДИНА [< лат. unda хвиля] — казкова істота жіночої статі, що нібито живе у воді й вступає в любовний зв'язок з людьми. У. — образ, створений літературою, в якому відбилися повір'я різних народів про русалок.

УНІ... [< лат. unus один] — на початку складних слів означає: єдино..., одно..., напр. *уніполярний*.

УНІАТИ — послідовники унії — духовенство і віруючі уніатської (греко-католицької) церкви (див. *унія* 2).

УНІВЕРСАЛ — 1) *іст.* див. *універсали*; 2) те саме, що *універсальний інструмент*; 3)* людина різносторонніх спеціальностей.

УНІВЕРСАЛІ [< лат. universalis загальний] — 1) урочисті грамоти польських королів, а також українських гетьманів у 17 ст., обнародовані до загального відома; 2) звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані в 1917—1918 рр.

контрреволюційною Українською центральною радою, що виконувала волю німецького імперіалізму.

УНІВЕРСАЛІЇ [< лат. universalis загальний] — загальні поняття — філософський термін, що мав особливо велике значення в середньовічній філософії; в залежності від того, чи визнавали філософи універсалії первинними чи похідними по відношенню до окремих, одиничних речей, вони належали до одного з двох основних напрямів схоластичної філософії — *номіналізму* або *реалізму* 3. В суперечці про універсалії в рамках схоластики намічалось розмежування двох основних філософських таборів — матеріалізму та ідеалізму.

УНІВЕРСАЛЬНИЙ [лат. universalis] — загальний, всеосяжний, повсюдний; різносторонній; для всього придатний; у. магазин — підприємство роздрібної торгівлі, що продає всі предмети широкого вжитку, домашнього господарства і продукти харчування; у. верстат — верстат, що дає можливість обробляти різні за розміром деталі і вироби (на відміну від спеціальних верстатів); у. інструмент — геодезичний і астрономічний інструмент для вимірювання вертикальних і горизонтальних кутів.

УНІВЕРСИТЕТ [< лат. universitas сукупність] — вищий навчальний заклад, що об'єднує в своєму складі кілька факультетів.

УНІВЕРСУМ [лат. universum] — загальне; всесвіт.

УНІКАЛЬНИЙ [< лат.] — єдиний в своєму роді; винятковий (див. також *унікум*).

УНІКУМ [< лат. unicum єдине] — єдиний в своєму роді предмет; велика рідкість.

УНІОН [< лат. unio єдність] — союз, об'єднання.

УНІОНІЗМ [< лат.; див. *уніон*] — прагнення до об'єднання, злиття (на протилежн. *сепаратизму*).

УНІПОЛЯРНИЙ [див. *уні...* + *полярний*] — *фіз.* однополюсний; у-на провідність — провідність струму переважно в одному напрямі; спостерігається на межах зіткнення двох тіл і в електронних лампах.

УНІСОН [іт. unisono] — 1) в музиці — співзвучність, яка настає при одночасному відтворенні звука однієї тієї ж висоти двома або кількома голосами (або інструментами); 2) *фіз.* рівність частот двох джерел звукових коливань; 3) * співати в унісон із кимсь — підтакувати комусь, підтримувати чию-небудь думку.

УНІТАРНИЙ [фр. unitaire] — єдиний; що прагне до єдності (об'єднання).

УНІФІКАЦІЯ [лат. unio єдність + *facere* робити] — приведення чогонбудь до єдиної норми, до єдиної форми, до однаковості.

УНІФІКУВАТИ [лат. unio єдність + *facere* робити] — приводити до єдиної норми, до однаковості.

УНІФІЛЯРНИЙ [лат. unus (uni) один + *filum* нитка] — 1) *ел., тех.* кабель, що складається з одного провoda (кабель, що живить трамвай, електровоз, електропоїзд і т. п.); 2) *фіз.* підвіс, що складається з однієї нитки.

УНІЯ [< лат. unio єднання, союз] — 1) об'єднання двох монархічних держав спільним монархом, напр. Голландії і Люксембургу в 1815—1890 рр.; 2) об'єднання частини православної церкви з католицькою під владою римського папи, напр. оформлена в 1596 р. в Бресті церковна у. православної і католицької церкви у Польщі і Литві. Церковна у. відбивала прагнення *Ватикану* підкорити собі православну церкву і поширити своє духовне панування на українців, білорусів, росіян, перешкодити розвитку їх національної культури, встановити над ними іго феодалів-католиків, прихильників папи римського. У. зустрічала рішучий опір з боку народних мас. Була повністю ліквідована в 1946 р.

УНІТЕР-ОФЦЕР [нім. Unteroffizier] — в армії дореволюційної Росії і в ряді іноземних армій — загальна назва молодшого командного складу; відповідає сержанту в Радянській Армії.

УНТЕРТОНІ [нім. Untertöne] — додатковий ряд тонів, що звучать одночасно, але нижче від основного

тону; протилежний рядові *обертони*, що звучать вище.

УНЦІЯ [лат. uncia] — 1) застаріла міра аптекарської ваги, дванадцята частина аптекарського фунта, дорівнює 8 драхам, або 24 скрупулам, що відповідає 7 золотникам колишньої російської вагової системи і 29,86 грама — метричної; 2) $\frac{1}{16}$ англійського торгового фунта; 3) $\frac{1}{12}$ англійського монетного фунта, т. зв. тр о й с ь к а у. = 31,1035 г; 4) старовинна іспанська золота монета.

УОЛЛ-СТРИТ [англ. Wall-Street] — вулиця в Нью-Йорку, на якій розташовані найбільші банки, фондова біржа і т. д.; У.-с. — синонім фінансового капіталу США, хижацьких імперіалістичних інтересів американської фінансової *олигархії*, вогнище світової реакції і агресії.

УПАНИШАДИ [санскр.] — 1) «священні» книги індуїзм; містять вислови, притчі, діалоги і оповідання, в яких беруть участь *брахмани*, царі, боги; 2) буддійська містична секта.

УРАГАН [фр. ouragan < ісп. huracan < караіб.] — вітер надзвичайної руйнівної сили.

УРАЗА [ар.] — піст у мусульман, під час якого заборонено їсти і пити від ранішньої до вечірньої зорі протягом місяця *рамазан*.

УРАН [< гр. uranos небо] — 1) в старогрецькій міфології — бог неба; 2) *астр.* сьома щодо відстані від Сонця планета сонячної системи, відкрита в 1781 р.; 3) *хім.* елемент, символ U, порядковий номер 92, ат. вага 238,07; радіоактивний метал, родоначальник радіоактивного ряду. Ізотопи урану при бомбардуванні нейтронами розпадаються, утворюючи нові елементи — *трансурани*. У. є сировина для промислового одержання *атомної енергії*.

УРАНІЇТ — уранова смоляна руда, мінерал смоляно-чорного кольору з напівметалічним блиском; дуже радіоактивний; найважливіша руда для одержання *урану* і *радію*.

УРАНІЯ [гр. Urania < uranos небо] — в старогрецькій міфології — одна з дев'яти *муз*, покровителька астрономії.

УРАНОВА о д и н и ц я — одини-

ця радіоактивності, що являє собою інтенсивність альфа-випромінювання (див. *альфа-проміння*) хімічно чистого зеленого окису *урану*, вільного від інших радіоактивних елементів і розміщеного на плоскій поверхні рівномірним шаром у 20 мг на 1 см².

УРАТИ [< гр. uron сеча] — *хім.* солі сечової кислоти.

УРБАНИЗАЦІЯ [фр. urbanisation < лат. urbanus міський] — характерний для капіталізму процес зосередження промисловості і населення у великих містах; посилює протилежність між містом і селом.

УРБАНІЗМ [фр. urbanisme < лат.] — 1) буржуазна теорія, яка відстоює зосередження матеріальної і духовної культури у великих містах і дальший розвиток міст на шкоду розвитку села; 2) в мистецтві й літературі — напрям, що освіває життя великого промислового і торговельного капіталістичного міста; у. прославляє капіталістичний лад, фетишизує машину і знеособлює людину.

УРЕМА, УРЬОМА [тюрк.] — заплавний ліс і чагарник по берегах річок.

УРЕМІЯ [гр. ur(on) сеча + haima кров] — *мед.* «сечокрів'я», отруєння організму продуктами білкового обміну і деякими іншими речовинами, що затримуються в організмі при хворобах нирок.

УРЕТАНИ [лат. ur(on) сеча + aith(er) ефір] — *хім.* складні ефіри карбамінової кислоти — безбарвні кристалічні речовини, що з них багато які застосовуються в медицині як снотворні засоби.

УРЕТРА [гр. urēthra] — сечівник.

УРЕТРИТ [< гр. urēthra сечівник] — запалення сечівника (частіше гонорейного характеру).

УРЕТРОСКОПІЯ [гр. urēthra сечівник + skopeō дивлюсь] — метод дослідження сечівника спеціальним інструментом — уретроскопом, забезпеченим дзеркалом і електролампочкою.

УРНА [лат. urna] — 1) посудина, звичайно у вигляді вази, для зберігання праху померлого після спалення (кремації); 2) в і б о р ч а

у. — ящик з отвором, в який при таємному голосуванні опускаються виборчі бюлетені, кулі або записки; 3) посудина (металева, дерев'яна і т. д.) для недокурків та ін. (гол. ч. на вулицях і в громадських приміщеннях).

УРО... [*< гр. uron сеча*] — в складних словах вказує на відношення даних слів до сечі, сечових органів, сечовини, напр. *урологія, уробактерії*.

УРОБАКТЕРІЇ [див. *уро...*] — бактерії, що розкладають сечовину на аміак і вуглекислоту.

УРОВІЛІН [*уро...* + лат. *bilis жовч*] — красильна речовина (пігмент) сечі.

УРОЛОГІЯ [*уро...* + гр. *logos* поняття, вчення] — мед. наука про хвороби сечової системи.

УРОМЕТР [*уро...* + гр. *metreb* міряю] — прилад для визначення питомої ваги сечі.

УРОТРОПІН [див. *уро...* + (*а*)тропіл] — лікарський препарат; застосовується як дезинфікуючий засіб при запальних процесах сечовивідних шляхів, при грипі, менінгіті та ін. хворобах.

УРСУЛІНКИ [*< вл. п.*] — черниці католицького жіночого чернецкого ордену, заснованого в 16 ст. в Італії; орден урсулінок поширився у Франції та деяких інших країнах.

УРТИКАРІЯ [*< лат. urtica* кропива] — мед. кропивна пропасниця, кропивниця.

УСТРИЦІ [*< гр. ostreion, ostreon* черепашка] — рід істівних пластинчатозябрових молюсків; устриці водяться в Атлантичному океані, Середземному і Чорному морях; розводяться також штучно в спеціальних басейнах і в мілководних ділянках моря (т. зв. «у с т р и ч н і б а н к и»).

УТИЛІЗАЦІЯ [*< лат. utilis* корисний] — використання (для переробки), вживання з користю, напр. використання покидьків, відходів виробництва і домашнього господарства.

УТИЛІЗУВАТИ [*< лат.*; див. *утилізація*] — використати, вжити в діло.

УТИЛІТАРИЗМ [*< лат. utilitas*

користь, вигода] — 1) буржуазно-обмежений, заснований на егоїзмі, діляцький, індивідуалістичний напрям в етиці, що визнає «користь» або «вигоду», в буржуазному розумінні, основою моральності; особливого поширення у. набув в Англії кінця 18 — початку 19 ст. (Бентам, Мілль); етика утилітаризму намагається з метою обману трудящих довести можливість загального «щастя» і «гармонії» в класовому капіталістичному суспільстві, що роздирається суперечностями; 2)* прагнення мати з усього користь або вигоду.

УТИЛІТАРИСТ — 1) послідовник *утилітаризму*; 2)* людина, яка розцінює все з точки зору можливості мати практичну користь або вигоду.

УТИЛІТАРНИЙ [*< лат. utilitas* користь, вигода] — 1) що зважає виключно на практичну користь або вигоду; практичний; 2) прикладний.

УТИЛЬ [*< лат. utilis* корисний] — 1) речі, непридатні до вжитку, але придатні як сировина для переробки, корисні покидьки, напр. ганчір'я, кістки, скло, старе взуття, папір і т. п. (у т и л ь с и р о в и н а); 2) в керамічному виробництві — випалені вироби, не покриті *глазур'ю*.

УТЛЕГАР [гол. *uitlegger*] — мор. рангоутне дерево на парусних суднах, яке служить продовженням *бушприта*; до утлегаря кріпляться передні паруси (*квівери*).

УТОПІЗМ — нездійсненність (див. *утопія*).

УТОПІСТ — 1) автор або прихильник *утопії*; послідовник *утопічного соціалізму* (див.); 2)* мрійник, фантазер, що захоплюється нездійсненними мріями.

УТОПІЧНИЙ [*< гр.*; див. *утопія*] — нездійснений, фантастичний.

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ [див. *утопія*] — домарксівські соціалістичні вчення (що вперше виникли в 16—17 ст. — Томас Мор, Кампанелла), які складали широкі і нездійсненні плани перебудови суспільства на соціалістичних началах, виходячи не з класової боротьби і

законів розвитку суспільства, а з мрій про ідеальний суспільний лад. Утопічні соціалісти були мрійниками-одиначками, далекими від народних мас і відірваними від класової боротьби; вони не розуміли великої історичної ролі пролетаріату в побудові соціалізму і звертались з своїми проектами до всіх класів суспільства і головним чином до багатих і властвуючих. У. с. «критикував капіталістичне суспільство, осуджував, проклинав його, мріяв про знищення його, фантазував про кращий лад, переконував багатих у неморальності експлуатації. Але утопічний соціалізм не міг вказати справжнього виходу. Він не вмів ні роз'яснити суть найманого рабства при капіталізмі, ні відкрити закони його розвитку, ні знайти ту *суспільну силу*, яка здатна стати творцем нового суспільства». (Ленін). На відміну від соціалістів-утопістів Західної Європи (найвизначніші з яких — Сен-Сімон, Фур'є і Оуен), видатні російські соціалісти-утопісти (революційні демократи — Белінський, Чернишевський, Добролюбов та ін.) зв'язували здійснення соціалізму з революційною боротьбою народних мас, але вони не дійшли до розуміння історичної закономірності переходу від капіталізму до соціалізму і керівної ролі пролетаріату в побудові соці-

лізму. Основоположники наукового комунізму Маркс і Енгельс перетворили соціалізм з утопії в науку, створили науковий соціалізм (див. *марксизм*). Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ втілює соціалізм у життя.

УТОПІЯ [гр. *υ* не, нема + *τοπος* місце (тобто місце, якого нема)] — 1) фантазія, вигадка, нездійсненна мрія (спочатку — назва вигаданого острова, на якому здійснено соціалістичний лад, в творі англійського мислителя 16 ст. Томаса Мора); 2) утопія в політиці є «такого роду побажання, яке здійснити ніяк не можна, ні тепер, ні згодом, — побажання, яке не спирається на суспільні сили і яке не підкріплюється ростом, розвитком політичних, класових сил» (Ленін); див. також *утопічний соціалізм*.

УТРАКВІСТИ [< лат. *sub utraque* спрєс причащання під обома видами (яке визнавали утраквісти)] — праве крило *гуситів* (див.), що відбивало інтереси чеських багатих городян і великих землевласників; утраквісти вимагали конфіскації церковних земель для передачі їх поміщикам.

УТРИРОВКА [< фр.] — надзвичайне перебільшення.

УТРИРУВАТИ [фр. *outrer*] — перебільшувати, впадати в крайність.

Ф

ФА [лат. *fa*] — муз. складова назва четвертого ступеня в *діатонічній гамі*, що починається з *до*; буквена назва — *Ф*.

ФАБІАНСЬКЕ ТОВАРИСТВО, ФАБІАНЦІ [англ. *Fabian society* — за ім'ям староримського полководця Фабія Кунктатора («Повільного»), відомого своєю вичікувальною політикою, ухилинням від рішучих боїв] — англійська реформістська, опортуністична організація, заснована в 1883—1884 рр. групою буржуазної інтелігенції; проповідувала співробітництво робітничого класу з буржуазією і мирний, поступовий перехід від капіталізму до соціалізму шляхом дрібних реформ. Ф. т. рішуче за-

перечувало класову боротьбу і революційний виступ мас.

ФАБЛІО, ФАБЛЬО [стар.-фр. *fabliau* < лат. *fabula* історія, пригода] — французька назва невеликих, найчастіше гумористичних, оповідань, що були одним з основних жанрів буржуазної літератури в середні віки.

ФАБРА [нім. *Farbe*] — фарба для чорніння волосся, вусів і бороди.

ФАБРИКАТ [< лат. *fabricatus* виготовлений] — закінчений продукт обробної промисловості; готовий фабричний виріб.

ФАБРИКАЦІЯ [< лат. *fabricatio* виготовлення] — 1) виготовлення виробів фабричним способом у масових

кількостях; 2) в широкому розумінні — виготовлення чого-небудь.

ФАБРИТИ — красити *фаброю*; чорнити.

ФАБУЛА [< лат. *fabula* повідання, історія] — короткий зміст, виклад дій і пригод, зображених в романі, повісті і т. п., в їх послідовному зв'язку.

ФАВН [лат. *Faunus*] — 1) у староримській міфології — бог полів, гір і лісів, покровитель стад; 2) американська мавпа з двома чубчиками на тім'ї.

ФАВО́Р [лат. *favor*] — прихильність, схильність; заступництво впливової особи.

ФАВОРИТ [фр. *favori* (ж. р. *favorite*) < лат. *favor* прихильність] — 1) улюбленець; особа, якій протегує могутня або впливова персона, вряменщик; 2) на перегонах і скачках — кінь, який вважається можливим переможцем у даному заїзді.

ФАВОРИТИЗМ — 1) висування улюбленців, призначення їх на високі посади і т. п.; 2) порядки, за яких все обумовлюється впливом улюбленців, *фаворитів*.

ФАВОРИТКА фр. *favorite* < лат.] — 1) улюбленця; 2) коханка високопоставленої особи, напр. короля.

...**ФАГ(И)** [< гр. *phagos* пожираючий] — в закінченні складних слів означає «поїдаючий», «поглинаючий», напр. *ixтіофаг*, *фітофага*.

ФАГОТ [< іт. *fagotto*] — дерев'яний духовий музичний інструмент тенорово-басового діапазону, що має форму вдвоє складеної трубки; входить до складу симфонічного оркестру.

ФАГОЦІТИ [гр. *phagos* пожираючий + *kytos* клітина] — біол. «пожираючі клітини», клітини багатоклітинних тваринних організмів, що мають властивість захоплювати і перетравлювати сторонні тіла, зокрема бактерії (явище *фагоцитозу*), напр. деякі форми *лейкоцитів* і сплучнокитинних клітин.

ФАГОЦИТОЗ — біол. захисне пристосування організмів, що виражається в явищі захоплення і перетравлювання особливими клітинами — *фагоцитами* — сторонніх час-

тинок, у тому числі бактерій, і решток зруйнованих клітин. Відкритий І. І. Мечниковим у 1883 р.

ФАДОМ [англ. *fathom*] — англійська міра довжини, дорівнює 6 англ. футам, або 1,82:8 м.

ФАЕТОН [гр. *Phaethōn* < *phaē* сяяти, блищати] — 1) в старогрецькій міфології — син *Геліоса*, бога сонця, який випросив у свого батька вогняну колісницю і, через невміння управляти нею, трохи не вчинив всесвітнього пожегу, за що і був убитий блискавкою *Зевса*; 2) легкий чотириколісний екіпаж з відкідним верхом; фаетоном зветься також легковий автомобіль з відкритим кузовом; 3) птах тропічних морів з ряду веслоногих.

ФАЗА [< гр. *phasis* прояв] — 1) певний момент у розвитку якогось явища, в зміні форми або стану якогось тіла; різні стани якогось періодичного явища; 2) певний період у розвитку історичного процесу; перша фаза комуністичного суспільства — див. *соціалізм*, друга фаза — див. *комунізм*; 3) в астрономії — певний момент в якому-небудь періодичному астрономічному явищі, напр. фаза блиску перемінної зорі; фази Місяця і планет зв'язані із зміною виду небесного тіла, освітленого Сонцем; фази залежать від взаємного розміщення Сонця і світила; у Місяця деякі фази мають свої назви (новомісяччя, 1-а чверть, повномісяччя, остання чверть); 4) *фіз.* стан коливної частинки щодо положення рівноваги; 5) *тех.* кожна з груп обмоток генератора.

ФАЗАНИ [< гр. *phasianos* (ornis) фасійський (птах) < *Phasis* нинішня річка Ріон на Кавказі] — птахи з ряду куроподібних; самці в більшості видів відзначаються красивим яскравим пір'ям і довгим хвостом; батьківщина — Азія; цінна дичина.

ФАЗИС — див. *фаза*.

ФАЗОВА швидкість — *фіз.* швидкість поширення хвиль, збуджуваних гармонічними коливаннями.

ФАЗОКОМПЕНСАТОР [див. *фаза* + *компенсатор*] — машина для поліпшення коефіцієнта потужності електричної установок. Розрізняють

хитні фазокомпенсатори (або в і б р а т о р и) і обертові.

ФАЗОКОМПЕНСАЦІЯ — ел. усунення зсуву фаз між струмом і напругою в ланцюгах змінного електричного струму.

ФАЗОМЕТР [*< гр. metreo* міряю] — ел. прилад, що показує кут зсуву фаз (тобто різницю між фазами струму і напруги в ланцюгу).

ФАЙ [фр. *faille*] — густа шовкова тканина з широкими поперечними рубчиками; інакше зветься к р е п ф а й; йде на жіноче вбрання.

ФАЙДШИЙН [фр. *faille de Chine*] — шовкова тканина середньої густоти з дрібним рубчиком; йде на жіноче вбрання.

ФАКЕЛ [*< гр. phakelos* пучок, жмут] — 1) світильник, що складається з палки, обмотаної з одного кінця клоччям, просоченим пальною речовиною, або іншої будови світильник на держаку; 2) *астр.* ф а к е л ь — смужки неправильної форми на поверхні Сонця, яскравіші, ніж навколишні частини *фотосфери*; в, очевидно, височинами в фотосфері Сонця, які складаються з розжарених газів і пари.

ФАКІР [*< ар. faqir* жебрак] — 1) мандрівний жебрущий мусульманський чернець (те саме, що *дєрвїш*); 2) в Індії — жебрак, аскет і фокусник, що робить різні «чудеса».

ФАКСИМІЛЕ [лат. *fac simile* роби подібне] — 1) точне відтворення чийого-небудь почерку, підпису; кліше з чийого-небудь підпису; 2) точне відтворення картини за допомогою фотомеханічної *репродукції*.

ФАКТ [*< лат. factum* зроблене] — 1) дійсна, невігадана пригода, подія, явище; 2) твердо встановлена основа, на якій будується теорія; те, що потребує пояснення, яке дається наукою; позначає завжди щось одиничне.

ФАКТИС [*< фр. factice* штучний] — *тех.* сурогати каучуку; виготовляються звичайно із ріпакової олії (рідше з лляної або бавовникової), до якої додається хлориста сірка; застосовується як добавка до каучуку при виготовленні гумових виробів, а також для виготовлення

губок, гумок та ін. еластичних виробів.

ФАКТІЧНИЙ — прикм. від сл. *факт*; дійсний, невігаданий, побудований на фактах.

ФАКТОР¹ [*< лат. factor* що робить, виробляє] — 1) причина, рушійна сила процесу, що відбувається, або одна з основних його умов; теорія факторів — спрямована проти наукового, матеріалістичного розуміння історії, еклєктична (див. *еклєкцизм*) буржуазна соціологічна теорія, що заперечує економічну основу розвитку суспільства (див. *бачис*²) і розглядає історичний розвиток як результат взаємодії різних «факторів»: духовних, географічних, расових та ін.; 2) *мат.* кожне з перемножуваних чисел (співмножників).

ФАКТОР² [*< лат. factor* що робить, виробляє] — 1) в Зах. Європі і в дореволюційній Росії — керуючий технічною частиною друкарні; 2) *заст.* посередник, маклер, комісіонер.

ФАКТОРІАЛ [*< лат. factor* що робить, виробляє] — *мат.* добуток послідовних чисел натурального ряду ($n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot n$).

ФАКТОРІЯ [англ. *factory* *< лат. factor* що робить] — 1) торгова контора і поселення, що їх організують європейські купці в колоніальних країнах; 2) в СРСР — назва заснованих державою у віддалених промислових районах пунктів для закупівлі здобичі мисливців і постачання їм промислових знарядь, матеріалів, одягу, продовольства і предметів домашнього ежитку. Ф. є одночасно і культурним центром.

ФАКТОТУМ [*< лат. fac totum* роби все] — 1) *заст.* довірена особа, що беззаперечно виконує чий-небудь доручення; 2)* *ірон.* що втручається в усе, сує вєсди ніс.

ФАКТУРА [*< лат. factura* роблення] — 1) в образотворчому мистецтві — сукупність різних технічних прийомів, використовуваних як засіб художньої виразності; ведення пензля, накладання шарів фарби, удари різця, поліровка та ін.; 2) особливість обробки або будови поверхні якого-небудь предмета; 3) *рахунок*

на відправлений або відпущений покупцеві товар, в якому є докладні дані про рід, кількість і вартість товару і позначення всіх витрат, що відносяться за рахунок покупця.

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ [фр. facultatif < лат.] — можливий, необов'язковий; що дається на вибір; діючий від випадку до випадку.

ФАКУЛЬТЕТ [< лат. facultas (facultatis) здібність, можливість] — 1) відділ вищого учебного закладу, на якому викладається певне коло наукових дисциплін; 2) мат. те саме, що факторіал.

ФАЛ [гол. val] — мор. вірвочка (снасть), за допомогою якої піднімають на суднах паруса, реї, сигнальні прапори та ін.

ФАЛАНГА [гр. phalanx (phalangos)] — 1) бойовий порядок важкоозброєної піхоти в стародавні часи, що являв собою зімкнутий стрій у кілька шеренг; звичайне тактичне шикування у стародавніх греків; 2) в системі утопічного соціаліста Фур'є (1772 — 1837) — община (див. також фаланстер); 3) анат., зоол. див. фаланги; 4) іспанська фашистська партія; 5)* ряд, шеренга.

ФАЛАНГИ [гр. phalanx (phalangos)] — 1) короткі трубчасті кістки — частини пальців верхніх і нижніх кінцівок у вищих хребетних тварин і людини; 2) с о л ь п у г и, ряд тварин з класу павукоподібних, від 8 мм до 5 см довжини, отруйні, водяться в теплих країнах, в СРСР — на півдні (Крим, Середня Азія).

ФАЛАНСТЕР [фр. phalanstère < гр.] — тип будинку, який Фур'є в своїх утопічних планах (див. утопічний соціалізм) проектував для розселення общини (див. фаланга 2).

ФАЛІНЬ [гол. vallijn] — мор. вірвочка, якою шлюпка прив'язується до пристані або судна.

ФАЛІЧНИЙ [< гр.] — рел., міф. що відноситься до запліднювального або народжуючого начала; ф. культ — обоження органу розмноження як чоловічого (по-грецьки «фалос»), так і жіночого; ф. культ має початок з дородового сушіства.

ФАЛЛОПІОВІ труби [< вл. н.] — анат. яйцепроводи, маткові труби, що відходять від кутів матки

до яєчників. По фаллопійових трубах живоче яйце, що випало з яєчника, попадає в порожнину матки.

ФАЛЬКОНЕР — див. фольконер.
ФАЛЬКОНЕТ [англ. falconet] — старовинна гармата 15—17 ст., що стріляла свинцевими снарядами. В деяких арміях назва «фалькнет» зберігалась і пізніше.

ФАЛЬСИФІКАТ [нім. Falsifikat < лат. falsificatum підроблене] — підроблений продукт.

ФАЛЬСИФІКАТОР — що займається фальсифікацією, підроблювач.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ [< лат. falsificare підроблювати] — 1) підробка, напр. документів; 2) зміна в бік погіршення з корисливою метою складу предметів збуту при збереженні зовнішнього вигляду (гол. ч. продуктів харчування); 3)* свідоме перекручення, підміна чого-небудь (справжнього) неправильним, мнимим (у науці, мистецтві).

ФАЛЬСИФІКУВАТИ [лат. falsificare] — підроблювати.

ФАЛЬСТАРТ [англ. false start] — сп. неправильно взятий старт, коли хтось з учасників змагання почав рух раніше команди.

ФАЛЬЦ [нім. Falz] — 1) шов у скріпленнях тонких металевих (жестяних) листів; 2) місце згину аркушта паперу при фальцюванні їх і оправлянні; 3) прямокутна канавка, що вирізується вздовж краю скріплюваних дощок, а також каменів, призначених для будування сходів, стін та ін.

ФАЛЬЦАПАРАТ — апарат для фальцювання, який преднується до ротатійної друкарської машини.

ФАЛЬЦЕТ [іт. falsetto] — муз. в співах — звук особливо високого (т. зв. головного) регістру чоловічих голосів, зветься також *фіцтулою*.

ФАЛЬЦЮВАННЯ [нім. Falzen] — згинання друкарських аркушів у такій послідовності, щоб сторінки готової книжки, журналу і т. п. були розміщені відповідно до нумерації.

ФАЛЬШ [< нім. falsch] — 1) обман, брехня, неправда; 2) нещирість, лукавство; 3) муз. невірною взята (виконана) нота.

ФАЛЬШБОРТ [нім. Falschbord] — мор. легка обшивка борта судна вище від верхньої палуби.

ФАЛЬШКІЛЬ [нім. Falschkiel] — мор. дерев'яний або металевий брус, що прикріплюється під кілем для збереження останнього або для надання судну більшої стійкості.

ФАМІЛІСТЕР [фр. familistère < лат. familia сім'я] — гуртожиток для робітників, побудований в місті Гізі (Франція) Годеном — учнем Фур'є (див. утопічний соціалізм) — за типом *фаланстера*, з тією різницею, що Фур'є передбачав у майбутньому суспільстві сім'ю знищеною, а Годен пристосував ф. для сімейного життя.

ФАМІЛІЯ [лат. familia] — 1) в стародавньому Римі — сімейна господарсько-юридична одиниця; до складу фамілії, крім сім'ї у вузькому розумінні, входили також раби і *клєнти* 1; 2) спадкова сімейна (родова) назва особи на відміну від особистого імені; 3) *част.* сім'я.

ФАМІЛІЙНИЙ — що відноситься до фамілії; сімейний.

ФАМІЛІЯРНИЙ [< лат. familiaris сімейний, домашній] — перебільшено невимушений, розв'язний, безцеремонний.

ФАМІЛІЯРНИЧАТИ [< лат.; див. *фамілярний*] — поводитися з ким-небудь перебільшено просто, без усяких церемоній, розв'язно.

ФАМІЛІЯРНІСТЬ [< лат.; див. *фамілярний*] — перебільшена розв'язність, невимушеність, безцеремонність.

ФАМУЛУС [< лат. famulus раб, слуга, прислужник] — в середні віки — слуга або зброєносець.

ФАНАБЕРІЯ [польськ. fanaberja] — 1) пиха, зарозумілість, чванство; 2) химера, каприз.

ФАНАТИЗМ [< лат.; див. *фанатик*] — запальна відданість своїм віруванням, поєднана з надзвичайною нетерпимістю до чужих переконань.

ФАНАТИК [< лат. fanaticus несамовитий < fanum храм] — 1) людина, що відзначається несамовитотою релігійністю, надзвичайною нетерпимістю, бузувир; 2) людина, що з винятковою пристрасною віддається

якійсь справі, надзвичайно прихильна до якої-небудь ідеї.

ФАНАТИЧНИЙ — проїнятий *фанатизмом*.

ФАМСБՅՈՒ [< норв.] — промисловий човен для бою морського звіра.

ФАНДАНГО [ісп. fandango] — іспанський народний танець помірного тридольного руху.

ФАНЕРА [англ. veneer, нім. Furnier] — 1) облицьовувальна ф. — тонкий дерев'яний лист, звичайно з деревини високого сорту (червоного дерева, горіха), що служить для облицьовування виробів з дерева; 2) багатощарова ф. — деревний матеріал, що виготовляється у вигляді листів завтовшки від 0,5 до 10 мм, звичайно в три і більше шарів шпона (див. *шпон* 2), склеєних один з одним так, що волокна двох суміжних шарів взаємно перпендикулярні; застосовується в столярній справі, авіації і т. д.

ФАНЕРОГАМИ [гр. phaneros явний + gamos шлюб] — квіткові рослини, сукупність класів рослин з видимими органами статевого розмноження (протилежн. *криптогами*).

ФАНЗА¹ [кит.] — невеликий будинок в Китаї.

ФАНЗА² [кит.] — легка китайська шовкова матерія.

ФАНТ [польськ. fant < нім. Pfand застава] — при гри в фанти — жартівливе завдання, що призначається за жеребом учасникові гри, власникові відданого на жеребкування значка, предмета (що також зветься фантом).

ФАНТАЗЕР — мрійник; людина, що живе *фантазіями*, буде нездійсненні плани.

ФАНТАЗІЯ [< гр. phantasia уявлення, уява] — 1) творча уява; 2) мрія; вигадка; щось неправдоподібне; 3) *муз.* а) експромт, імпровізація; б) п'єса вільної форми, імпровізаційного характеру; 4) * химера, каприз.

ФАНТАЗУВАТИ — 1) мріяти, віддаватися *фантазіям*; 2) *муз.* імпровізувати.

ФАНТАСМАГОРІЯ [фр. fantasmagorie < гр. phantasma привид + ago

геоб говорю] — 1) зображення примарних, фантастичних картин і фігур, що утворюються за допомогою різних оптичних пристроїв; 2) примхливі картини, що постають у людини в її хворобливо-розладнаній уяві.

ФАНТАСТ [< гр. phantastikos що відноситься до уяви] — завзятий мрійник, *фантазер*.

ФАНТАСТИКА — щось примхливе, вигадане, зв'язане з фантазією (див. *фантазія* 2, 4).

ФАНТАСТИЧНИЙ — що не існує в дійсності, створений уявою, *фантастично*, примхливий; хибний.

ФАНТОМ (фр. fantôme < гр. phantasma привид) — 1) примара, привид; 2) *мед.* модель частини тіла для вивчення акушерських та хірургічних прийомів.

ФАНТОШІ [фр. fantoche < іт. fantoccio лялька, опудало] — ляльки, які приводяться в рух шнурками; виконують різні ролі у виставах лялькового театру; те саме, що *маріонетки*.

ФАНФАРА [іт. fanfara] — трубний сигнал урочистого характеру, що оповіщає про початок свята або параду, а також труба, якою дають такі сигнали.

ФАНФАРОН [фр. fanfaron < ісп. fanfarron] — хвалько, хвастун.

ФАНФАРОНАДА [фр. fanfaronnade < ісп.] — хвастлива вихватка, похвальба.

ФАРА [фр. phare] — забезпечений *рефлектором* передній ліхтар на автомобілі, паровозі і т. п. для освітлення шляху.

ФАРАДА [за ім'ям англійського фізика Фарадея (Faraday), 1791—1867] — *фіз.* одиниця електроємності; електроємність такого провідника, який, діставши заряд, що дорівнює 1 *кулону*, заряджається до *потенціалу*, що дорівнює 1 *вольту*.

ФАРАДИЗАЦІЯ [< вл. н.; див. *фарад*] — *мед.* електризація за допомогою *індукційного* струму.

ФАРАНДОЛА [фр. farandole] — провансальський (Франція) народний танець з тактовим розміром $\frac{3}{8}$; ті, що танцюють фарандолу, тримаючись за руки, утворюють довгий ланцюжок.

ФАРАОН [фр. pharaon < єгип.] — титул стародавніх єгипетських царів.

ФАРВАТЕР [гол. vaarwater] — шлях для безпечного проходу суден, що має, як правило, сигнальні знаки (віхи, бакени).

ФАРИНГІТ [< гр. pharynx (pharyngos) зів] — запалення слизової оболонки глотки.

ФАРИНГОСКОПІЯ [гр. pharynx (pharyngos) зів + skopeō дивлюсь] — *мед.* дослідження глотки з допомогою спеціального дзеркала.

ФАРИНОТОМ [лат. farina борошно + гр. tomos ріжучий] — прилад для грубого визначення крохмалю і білка в зернах; складається з двох пластинок з круглими отворами, в які входять зерна, і ножа, що проходить між ними і розрізує зерна; якщо розріз борошністий — зерна більш крохмалисті; скловидний розріз свідчить про більший вміст білка.

ФАРИСЕЇ [< стар.-євр.] — 1) релігійно-політична партія в стародавній Іудеї, яка представляла інтереси заможних верств міського населення і відзначалася фанатизмом і лицерним виконанням правил зовнішнього благочестя; 2) * лицеміри, ханжі.

ФАРИСЕЙСТВО — 1) вчення *фарисеїв*; зовнішнє благочестя, додержання всіх дрібниць релігійного обряду; 2) * лицемірство, ханжество.

ФАРМАКОГНОЗІЯ [гр. pharmakon ліки + gnōsis знання] — наука, що вивчає рослини і тваринні матеріали, які йдуть на виготовлення ліків.

ФАРМАКОЛОГІЯ [гр. pharmakon ліки + logos поняття, вчення] — наука про діяння лікарських речовин на організм.

ФАРМАКОПЕЯ [гр. pharmakopoiia < pharmakon ліки + poieō роблю] — офіціальний підручник для *фармацевтів*, що має опис способів виготовлення, збереження і перевірки ліків, вказання максимальних доз, а також перелік сировинних лікарських речовин, які повинні бути в аптеці.

ФАРМАКОХІМІЯ [гр. pharmakon ліки + chemia] — фармацевтична хімія, вчення про хімічні властивості лікарських речовин.

ФАРМАЦЕВТ — працівник аптеки, що виготовляє ліки; має спеціальну освіту (фармацевтичний технікум або інститут; див. *фармація*).

ФАРМАЦІЯ [гр. *pharmakeia* < *pharmakon* ліки] — відділ медицини, що вивчає питання лікознавства (добування, обробіток, контроль, зберігання, виготовлення і відпуск лікувальних засобів).

ФАРС [фр. *farce*] — 1) легка комедія, один з видів драматичних вистав, що широко розвинувся в торгових містах середньовічної Франції; 2) в пізнішому розумінні — комедія або водевіль грубуватого змісту; 3) * блазеньська вихватка, грубий жарт.

ФАРТИНГ [англ. *farthing*] — найдрібніша англійська монета, що дорівнює $\frac{1}{4}$ пенні.

ФАРФОР [н.-гр. *pharphuri* < ар.] — 1) штучно виготовлювана мінеральна маса з високосортної глини (каоліну) з різними домішками: кварцем, мармуром, крейдою та ін.; відзначається тугоплавкістю, вогнетривкістю, водонепроникністю і кислотоотривкістю; 2) вироби з такої маси (посуд, статуєтки і т. п.), два рази випалені і покриті глазур'ю; і з о л я ц і й н и й ф. — застосовувани в електротехніці ізолятори, виготовлені з недорогих (технічних) сортів фарфору.

ФАС [фр. *face*] — 1) лицьова сторона; 2) військ. прямолінійна ділянка фортечної огорожі або польового укріплення з певним напрямом вогню.

ФАСАД [фр. *façade*] — *архіт.* зовнішній лицьовий бік будинку.

ФАСЕТ, ФАСЕТКА [фр. *facette*] — 1) грань відшліфованого каменя; 2) *воол.* рогівка сматидія, тобто кожного з простих очок, з яких утворюється складне («фасеточне») око членистоногих; 3) *друк.* див. *фачет*.

ФАСКА [< фр. *facette*] — скошена частина гострого ребра або пружина на металевих, дерев'яних і т. п. виробах.

ФАСОН [фр. *façon*] — 1) крій, форма, модель, зразок; 2) * вигляд, манера.

ФАСОННИЙ — зроблений за пев-

ним *фасоном*, зразком, кресленням.

ФАСУВАТИ [польськ. *fasować*] — попередньо розважувати і упакувати товар у якихось певних кількостях.

ФАСЦІАЦІЯ [< лат. *fascia* пов'язка] — *бот.* виродлива зміна стебла рослини, коли воно стає плоским, стрічкуватим.

ФАСЦІЯ [< лат. *fascia* пов'язка] — *анат.* тонка сполучнотканнна оболонка, що вкриває окремі м'язи і групи їх, а також деякі органи.

ФАТ [фр. *fat* < лат. *fatuus* дурний] — самовдовольний, вульгарний франт; хлюст, джиджик.

ФАТА [тюрк.] — легке жіноче біле покривало з серпанку або мережива, головний убір нареченої.

ФАТАЛІЗМ [< лат. *fatalis* фатальний] — віра у наперед визначену, неминучу долю, «божу волю»; прирікає людей на пасивність і покірність. Ф. властивий релігіям і багатьом ідеалістичним течіям. Діалектичний матеріалізм заперечує ф. і підкреслює вирішальну роль класової боротьби і творчої енергії народних мас в історичному процесі. Розвиток природи і суспільства здійснюється на основі об'єктивних законів, але люди не безсилі перед лицем цих законів: пізнавши їх, вони можуть оволодіти ними, використати ці закони в інтересах суспільства.

ФАТАЛІСТ — людина, яка вірить у долю, «приречення» (*фатум*), схильна до *фаталізму*.

ФАТАЛІСТИЧНИЙ — властивий *фаталізму* або *фаталістам*.

ФАТАЛЬНИЙ [лат. *fatalis*] — згубний, невідворотний, неминучий.

ФАТА-МОРГАНА [сер.-лат. *fata Morgana* фея Моргана] — різновидність *міражу*, при якому виникають зображення предметів, що перебувають за горизонтом, які звичайно дуже спотворені і швидко змінюються.

ФАТІВСТВО — самовдовольнення, пошле франтівство, поведінка фата (див. *фат*).

ФАТОМ — див. *фадом*.

ФАТУМ [лат. *fatum*] — приречення, доля, неминуче.

ФАУНА [лат. *Fauna*] — 1) в староримській міфології — богиня ла-

нів і лісів, покровителька худоби, що пасеться; 2) сукупність всіх видів тварин якої-небудь місцевості, країни або геологічного періоду.

ФАЦЕЛІЯ [лат. *Phacelia*] — каліфорнійська трав'яна рослина з родини огірочникових, що розводиться в СРСР як один з найкращих медоносів.

ФАЦЕТ [фр. *facette*] — 1) друк. скошений край стереотипу або кліше, що служить для кріплення їх на підставках; 2) див. *фасет*.

ФАЦЕЦІЯ [лат. *facetia*] — один з епічних жанрів — жаргівливе оповідання, поширене на Заході в епоху Відродження (*Ренесансу*), а в Росії — наприкінці 17 століття.

ФАЦІЇ [< лат. *facies* зовнішність, форма] — пласти або свити пластів гірських порід, які на всьому протязі відзначаються однаковим літологічним (див. *літологія*) складом і характеризуються однією і тією ж флорою і фауною (викопні ф.); під сучасними фаціями мають на увазі ділянки земної поверхні із схожими фізико-географічними умовами, флорою і фауною.

ФАШИЗМ [іт. *fascismo*] — відкрита терористична диктатура найреакційніших, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу. Найреакційніша політична течія в капіталістичному світі, що прагне за допомогою жорстокої терористичної диктатури придушити революційний рух трудящих і їх організації, зберегти капіталістичний лад, повністю використати демократію всередині країни і шляхом кривавої «тотальної» війни загарбати інші країни, поневолити інші народи в інтересах магнатів фінансового капіталу. Загальна основа фашизму — імперіалізм. Фашизм — виявлення найлютішої реакції, властивої капіталізму на його імперіалістичній стадії розвитку. Вперше фашизм вийшов на політичну арену в 1919 р. в Італії, де фашисти захопили в 1922 р. владу. Фашистська диктатура була встановлена в Польщі (1926 р.) і в ряді ін. капіталістичних країн, в тому числі — в Німеччині. В 1920 р. в Німеччині була організована гітлерівська партія

(див. *націонал-соціалісти*), яка в 1933 р. захопила владу і встановила в країні режим кривавої терористичної фашистської диктатури. Перемога фашизму в Німеччині була результатом не тільки слабості робітничого класу і зрад робітничого класу соціал-демократією, яка розчистила дорогу фашизмові, але і виявом слабості буржуазії, яка вже не в силі владарювати старими методами парламентаризму і буржуазної демократії, через що вона змушена вдатися у внутрішній політиці до терористичних методів управління. Гітлерівська Німеччина була царством середньовічної безправності трудящих, якнайжорстокішого гоніння на комуністичну партію і організації робітничого класу, на передову науку, культуру і мистецтво, царством чорносотенних погромів і винищення євреїв, диких катувань і страт невинних людей. В галузі ідеології фашизм проводив найшаленіше мракобісся і проповідував людиноненависницьку «мораль», культ «расової крові», расову «теорію». Завданням фашистів була підготовка і проведення світової війни за новий поділ світу, за поневолення народів, в першу чергу слов'янських, за знищення Радянського Союзу. Пропагандою лженаукової, людиноненависницької расової «теорії» (див. *расизм*), пропагандою звірячого націоналізму і расової ненависті гітлерівці розбестили значну частину німецького народу і провели ідеологічну підготовку до імперіалістичної, загарбницької, грабінницької війни. Розв'язавши в 1939 р. другу світову війну, фашисти захопили і поневолили майже всю Західну Європу, встановивши так званий «новий порядок» — режим лютого терору, винищення, нещадного гноблення і жорстокого пограбування підкорених народів. 22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина вчинила злочинний напад на СРСР, сподіваючись організувати хрестовий похід всіх капіталістичних держав проти Радянського Союзу, зруйнувати в результаті «блискавичної війни» Радянську соціалістичну державу і забезпечити умови для встановлення світового

панування німецького імперіалізму. У Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Радянський Союз розтрощив гітлерівську Німеччину і примусив її капітулювати. Розгром гітлерівської Німеччини обумовив і розгром імперіалістичної Японії, що виступала, як і фашистська Італія, союзником гітлерівської Німеччини в другій світовій війні. В ході другої світової війни фашизм зазнав не тільки воєнної і економічної, а й морально-політичної поразки. Велика історична заслуга радянського народу полягає в тому, що він своєю самовідданою боротьбою врятував цивілізацію Європи від фашистських погромників. Проте з воєнним розгромом гітлерівської Німеччини та її союзників небезпеки, якими фашизм загрожувало людству, не були остаточно усунені. Фашизм як реакційна суспільно-політична течія, як ідеологія найбільш реакційних груп імперіалістичної буржуазії продовжує існувати в багатьох капіталістичних країнах і загрожувати мирові і безпеці народів. В Німеччині, в її західній частині, як і в Японії, тобто державах, які були головними паліями другої світової війни, в післявоєнні роки знову поживилася діяльність всіляких фашистських організацій, ведеться активна пропаганда реваншистської війни. Активно діють сили фашизму і в тих країнах, які разом з СРСР розгромили фашистську Німеччину і Японію. Це насамперед стосується США, де пануючі класи фінансової олігархії відкрито підтримують і насаджують фашистські організації, а ряд видних політичних і громадських діячів веде фашистську пропаганду і виступає застрільниками нової світової війни. Завдання всього прогресивного, передового людства полягає в тому, щоб відстояти справу миру, до кінця розгромити фашизм, приборкати імперіалістичну реакцію в усіх капіталістичних країнах, визволити народи від фашистської небезпеки (див. *антифашистський рух*). Всесвітньоісторичну роль у боротьбі проти фашизму і реакції, в боротьбі за мир, в боротьбі проти американських та інших паліїв нової агресив-

ної війни відіграє Радянський Союз — непохитний оплот демократії і соціалізму, миру, безпеки і дружби народів в усьому світі.

ФАШИНА [нім. *Faschine* < лат. *fascis* в'язка хмизу, горстка] — переважно горстка хмизу циліндричної форми; застосовується при саперних і гідротехнічних земляних роботах для укріплення насипів, спорудження гребель, прокладання шляхів у болотистих місцевостях і т. п. (див. також *фашинізація*).

ФАШИНІЗАЦІЯ — застосування *фашин* для правильного розподілу води в ґрунті при системі штучного зрошення.

ФАШИСТ [іт. *fascista*] — прихильник *фашизму*; член фашистської організації; найлютіший ворог трудящих.

ФАЯНС [фр. *faïence* < вл. н. іт.] — 1) біла або кольорова маса з особливих сортів глини з гіпсом та ін. домішками; 2) випалені вироби з такої маси, що покриваються глазур'ю.

ФЕБ [< гр. *phoibos* блискучий] — міф. друге ім'я *Аполлона* як всевидючого, сонячного божества.

ФЕДЕРАЛІЗМ [фр. *fédéralisme* < лат. *foedus* союз] — 1) система державного устрою на федеративних началах; організаційна структура чого-небудь, основана на принципі *федерації*; рух в деяких (гол. ч. багатонаціональних) країнах на користь федеративного державного ладу; 2) дрібнобуржуазна течія (Прудон, анархісти; див. *прудонізм*), що проповідувала необхідність утворення суспільства на началах союзу окремих самостійних виробничо-споживчих комун.

ФЕДЕРАЛІСТИ — 1) прихильники *федералізму*; 2) в США, в період боротьби північних штатів з південними за скасування рабства негрів (див. *аболіціонізм*), федералістами називалися прихильники тісного зв'язку північних і південних штатів і визволення негрів, на противагу прихильникам рабства і південних штатів, що боролися за конфедерацію або цілковите відокремлення південних рабовласницьких штатів; 3) в пе-

ріод французької буржуазної революції кінця 18 ст. — *жірондисти*, що прагнули перетворити Францію в *федерацію* департаментів, противники революційно-демократичної диктатури, встановленої *якобінцями*.

ФЕДЕРАЛЬНИЙ — що представляє собою *федерацію*, відноситься до неї; те саме, що *федеративний*.

ФЕДЕРАТИ [< лат. foederatus об'єднаний в союз] — 1) в період французької буржуазної революції кінця 18 ст. — добровольці, що відправлялися з початком революційних воєн на фронт і називалися федератами в зв'язку з тим, що їх лозунгом було об'єднання Франції на основі революційного братерства комун замість дореволюційної системи підкорення провінцій владі короля; 2) солдати і офіцери збройних сил Паризької Комуні 1871 р.

ФЕДЕРАТИВНИЙ — що входить до складу *федерації*; ф - на держава — див. *федерація*.

ФЕДЕРАЦІЯ [< лат. foederare зміцнювати союзом] — 1) об'єднання держав, при якому держави-члени, що об'єднуються, зберігаючи юридично певну державну самостійність, створюють нове державне утворення; в федерації створюються єдине союзне громадянство, єдина союзна армія, єдині союзні державні органи; федерація буржуазні, створені шляхом насильства і в інтересах гнобительських класів, будуються не за національним, а за територіальним принципом; будівництвом буржуазних федерацій керує клас капіталістів, що культивує національну нерівність і національно-колоніальне поневолення; Федерація Радянська (СРСР, РРФСР) — об'єднання радянських союзних і автономних республік і автономних областей в єдину союзну державу; основана на добровільності об'єднання, на рівноправності народів; «наша багатонаціональна держава виросла не на буржуазній основі, що стимулює почуття національного недовір'я і національної ворожнечі, а на радянській основі, яка, навпаки, культивує почуття дружби і братерського співробітництва між на-

родами нашої держави» (Сталін); 2) союз товариств або організацій.

ФЕЕРИЧНИЙ [фр. féerique] — чарівний, казковий.

ФЕЕРІЯ [фр. féerie < fée фея] — театр. вистава з казковим сюжетом, розкішними декораціями і костюмами, а також всілякими постановочними трюками, розрахованими на зовнішній ефект.

ФЕЙЕРБАХІАНСТВО — філософське вчення німецького матеріаліста і атеїста Людвіга Фейербаха (1804—1872). Матеріалізм Фейербаха, як і весь домарксівський матеріалізм, є метафізичним, споглядальним і не поширюється на розуміння суспільних явищ. Атеїзм Фейербаха не дослідюваний. Позитивні і слабкі сторони філософії Фейербаха глибоко розкриті в тезах Маркса про Фейербаха і в творі Енгельса «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії».

ФЕЙЕРВЕРК [нім. Feuerwerk] — декоративні кольорові вогні, що утворюються спалюванням слабовибухових сумішей (див. також *ракета* 1).

ФЕЙВЕРКЕР — у дореволюційній російській армії — звання молодшого командного складу артилерії; відповідає сержанту в Радянській Армії.

ФЕЙЛЕТОН [фр. feuilleton букв. листок] — спочатку — газетна стаття громадсько-політичного, критичного, літературного характеру, написана живо і дотепно; тепер — газетна стаття на злободенну тему, що висміює і різко засуджує потворні явища дійсності.

ФЕЙЛЕТОНІСТ — газетний працівник, що пише *фейлетони*; автор *фейлетонів*.

ФЕЙХОЯ [ісп. Feijoa] — плодове вічнозелене дерево або кущ з родини миртових; плоди овальнодовгасті, сірозеленого кольору, з ароматом, що нагадує одночасно ананас, суніцю і банан; в СРСР розводиться на Чорноморському узбережжі Кавказу.

ФЕЛАХИ [< ар. fallāh землероб] — осіле селянство в Єгипті, Аравії, Сирії, Палестині (пор. *бе-дуїни*).

ФЕЛО [англ. fellow букв. товариш] — член англійської універси-

тетської колегії; член англійського наукового товариства.

ФЕЛОНІЯ [фр. félonie] — 1) у феодальному праві — незаконний або образливий вчинок у відносинах між *сеньйором* і *васалом*; 2) у сучасному англійському праві — всякий тяжкий злочин.

ФЕЛЮГА [іт. felucca < ар.] — невелике парусне судно на Середземному, Чорному і Каспійському морях.

ФЕЛЬД'ЄГЕР [нім. Feldjäger] — 1) *військ. астр.* розсильний при військовій частині; 2) військовий або урядовий кур'єр для доставлення важливих, переважно таємних, паперів.

ФЕЛЬДМАРШАЛ, генерал-фельдмаршал [нім. Feldmarschall] — найвищий військовий чин в деяких арміях.

ФЕЛЬДФЕБЕЛЬ [нім. Feldwebel] — *військ.* 1) унтер-офіцерське звання і посада в піхотних, артилерійських та інженерних частинах у дореволюційній російській армії; відповідає старшині в Радянській Армії; 2) унтер-офіцерський чин в деяких арміях.

ФЕЛЬЦЕЙХМЕЙСТЕР, генерал-фельдцейхмейстер [нім. Feldzeugmeister] — *військ.*

1) головний начальник артилерії в деяких арміях 18—19 ст.; 2) одно з генеральських звань у колишній австрійській, потім в австро-угорській армії.

ФЕЛЬДШПАТИТИ [< нім. Feldspat польовий шпат] — *мін.* недонасичені кремнекислотою лужні алюмосилікати, що заміщують польові шпати; до фельдшпатитів належать *нефелін*, *лейцит* та ін.

ФЕЛІАНИ [фр. feuillants] — члени буржуазного конституційно-монархічного політичного клубу періоду буржуазної революції 18 ст. у Франції; прозвані так за назвою духовного ордену, в монастирі якого клуб містився; клуб утворився в 1791 р. в результаті розколу якобінського (див. *якобінці*) клубу; був знищений в 1792 р. за контрреволюційну діяльність.

ФЕМІДА [гр. Themis (Themidos)] — 1) у старогрецькій міфології — богиня правосуддя, що зображувалася

з зав'язаними очима (на знак безсторонності), з терезами в одній руці і мечем у другій; 2) * правосуддя.

ФЕМІНІЗАЦІЯ [< лат. femina самка] — розвиток у особі чоловічої статі жіночих вторинних статевих ознак; ф. може бути викликана у тварин експериментально введенням самцям жіночого статевого *гормона* або шляхом *кастрації*.

ФЕМІНІЗМ [фр. féminisme < лат. femina жінка] — загальне позначення течій у буржуазному жіночому русі за урівняння в правах жінок з чоловіками при збереженні основ капіталістичного ладу.

ФЕМІНІСТ(КА) — прихильник (-иця) *фемінізму*.

ФЕН [нім. Föhn] — теплий і сухий вітер, що дме з гір; виникає при наявності більш-менш значної різниці атмосферного тиску по той і другий бік гірського хребта.

ФЕНАКІТ [< гр. phenax (phenakos) обманщик (назв. за обманливою схожістю з кварцем)] — крихкий напівпрозорий безбарвний мінерал, за хімічним складом є силікатом *берилію*; багата берилійова руда.

ФЕНАЦЕТИН [фен(оли) + лат. acetum оцет] — лікарський препарат, похідне *аніліну*; вживається як жарознижуючий і беззаспокійливий засіб.

ФЕНІКС [гр. phoenix (phoinikos)] — 1) у старогрецькій міфології — казковий птах, який нібито мав властивість при наближенні смерті згоряти в гнізді і потім знову відроджуватися з попелу; 2) * що відроджується, відновлюється, оновлюється; 3) *астр.* назва одного з сузір'їв південного неба.

ФЕНОЛ — 1) див. *карболова кислота*; 2) див. *феноли*.

ФЕНОЛИ [гр. phainō освітлюю + лат. ol(eum) олія] — *хім.* похідні *бензолу*, що утворюються при заміні атома водню у бензолному ядрі групою ОН (*гідроксил*), ароматичні спирти; до них належать, напр., *фенол* (карболова кислота), *гідрозинон* та ін.

ФЕНОЛОГІЯ [гр. phainō являю + logos поняття, вчення] — розділ *біології*, що вивчає періодичні явища

в живій природі та їх зв'язок з кліматичними умовами, напр., строки розпускання бруньок, цвітіння рослин, приліт і відліт птахів і т. д.

ФЕНОМЕН [< гр. *phainomenon* що з'являється] — 1) *філ.* явище; в ідеалістичній філософії — суб'єктивне явище, що існує нібито тільки в свідомості і не відбиває об'єктивної дійсності (див. *феноменалізм*); у філософії Канта протипоставляється *ноумену* (див.); 2) * рідкісне, незвичайне, виняткове явище.

ФЕНОМЕНАЛІЗМ — реакційний, ворожий науці суб'єктивно-ідеалістичний напрям у філософії; заперечує існування об'єктивного світу і вважає єдиною реальністю явища свідомості, *феномени* (див.).

ФЕНОМЕНАЛЬНИЙ — 1) *філ.* що відноситься до феномена (див. *феномен* 1); 2) * винятковий, рідкісний, незвичайний.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ [< гр. *phainomenon* що з'являється + *logos* поняття, вчення] — 1) в ідеалістичній філософії Гегеля — вчення про шлях розвитку людської свідомості; на догоду своїй реакційній системі Гегель фальсифікує дійсну історію пізнання і розуміє її як саморозвиток духу; 2) у сучасній буржуазній філософії — реакційне ідеалістичне і метафізичне вчення Едмунда Гуссерля (1859—1938) і його послідовників; лженаука про духовні «сутності», незалежні від існування і чуттєвого досвіду; характеризується крайньою схоластичністю і широко використовується ідеологами імперіалізму в боротьбі проти наукового світорозуміння.

ФЕНОТИП [гр. *phainō* являю + *tiph*] — сукупність усіх ознак і властивостей організму, що сформувалися в процесі індивідуального розвитку. В мічурінській біології цей термін не вживається.

ФЕНХЕЛЬ [нім. *Fenchel*] — в о л о с ь к и й к р і п — ефіроолійна і лікарська рослина з родини зонтичних.

ФЕОД [сер.-лат. *feodum, feudum* < стар.-герм. *fihu, fehu* помістя, майно, худоба, гроші + *ōd* володіння] — земельне володіння, яке *vasall* одер-

жував від свого *сеньйора* за *ленним правом*, те саме, що *лен*.

ФЕОДАЛ [сер.-лат. *feodalis*] — за *феодалізмом* — предстваник пануючого класу — власник *феоду*, *сеньйор*; поміщик-кріпосник.

ФЕОДАЛІЗМ — суспільно-економічна *формація*, що змінила робото-власницький лад і передувала капіталістичному ладу. При феодалізмі основою виробничих відносин була власність феодала на засоби виробництва і непова власність на працівника виробництва — кріпака, якого феодал не міг вбити, але якого він міг продати, купити. Поряд з феодальною власністю існувала одноособна власність селянина і ремісника на знаряддя виробництва та на своє приватне господарство, яка ґрунтується на особистій праці. Сам феодал не обробляв землю, що йому належала, примушуючи працювати на себе селян. Відносини між безпосередніми виробниками і експлуататорами-феодалами ґрунтувалися на позаконічому примусі, через що селянин зобов'язаний був видавати сеньйору-феодалові частину додаткового продукту; цей продукт, в залежності від ступеня розвитку феодалізму, мав різні види: або «відробіткової ренти» (панщини), або «ренти продуктами» (натуральний оброк), або «грошової ренти» (грошовий оброк). Феодали нещадно експлуатували селян-кріпаків. Особиста залежність селян часто наближалась до рабської. Господарство мало натуральний характер, обмін був розвинутий слабо. При феодалізмі існувало два основні класи: експлуататори-феодали і експлуатоване ними селянство. На протязі середніх віків неодноразово вибухали могутні селянські повстання. Пануючий клас феодалів з метою придушення селянських рухів об'єднувався в ієрархій васалів і сеньйорів. Антифеодальний рух селянства і буржуазії, що народжувалася, завершується буржуазними революціями. В Росії аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції збереглися феодальні пережитки (поміщицьке землеволодіння, система відробітків, стани та ін.); ці пережитки були начисто лікві-

довані Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

ФЕОДАЛЬНИЙ — що відноситься до *феодалізму*, притаманний, властивий йому.

ФЕОДАТА́РІЙ [сер.-лат. *feudatarius*] — ленник, *васал*.

ФЕРЗЬ [перс.] — найсильніша фігура в шаховій грі, що пересувається на будь-яке число кліток по прямій або ж по *діагоналі* в усіх напрямках.

ФЕРИ́Т [< лат. *ferrum* залізо] — *мет.* одна з структурних складових частин сталі і чавуну, що являє собою чисте залізо.

ФЕРМА¹ [фр. *ferme*] — 1) у капіталістичних країнах — сільськогосподарське підприємство, яке ведеться на власній або орендованій ділянці землі; звичайно має капіталістично-підприємницький характер; 2) в СРСР — господарське підприємство радгоспу або колгоспу, яке займається тією чи іншою спеціальною галуззю сільського господарства (молочнотоварна ф., вівчарська ф. і т. п.); 3) господарство при сільськогосподарському учбовому закладі, що має освітнє значення.

ФЕРМА² [фр. *ferme*] — у будівельній справі — інженерна споруда, що складається з стержнів, з'єднаних між собою; ф. звичайно виготовляється з сталі, дерева, залізо-бетону.

ФЕРМАТА [іт. *fermata* *буке*. зупинка] — *муз.* знак, що збільшує тривалість ноти або паузи на невизначений час.

ФЕРМЕНТА́ЦІЯ [< лат. *fermentare* викликати бродіння] — біохімічний процес переробки сировини (напр., листя тютюну, чаю), що проходить під дією *ферментів*.

ФЕРМЕНТИ [< лат. *fermentum* закваска] — складні органічні речовини білкової природи, що містяться в тваринних і рослинних організмах і в міільйони разів прискорюють хімічні процеси в них; відіграють важливу роль в обміні речовин.

ФЕРМЕР [англ. *farmer* < фр.] — власник дрібного або середнього сільськогосподарського підприємства (переважн. хутірського типу), який обробляє власну або, частіше, орендовану ділянку землі, гол. ч. за

допомогою найманої праці (див. також *ферма*¹ і *фермерське господарство*).

ФЕРМЕРСЬКЕ господарство [див. *фермер*] — індивідуальне, як правило товарне, господарство на власній або орендованій землі, що часто має капіталістично-підприємницький характер; ф. г. найбільш типове для США і Англії.

ФЕРМУА́Р [фр. *fermoir*] — 1) застібка, пражка, напр. на книзі, альбомі, гаманці, намісті; 2) долото, що вживається при різьбі на камені, дереві, а також при тисненні шкіри.

ФЕРНАМБУ́К [за ім'ям області Пернамбуко в Бразилії] — червоноколий сандал — бразильське дерево, з якого добувається червона фарба; деревина йде на різні вироби.

ФЕРО... [< лат. *ferrum* залізо] — в складних словах вказує на відношення даних слів до заліза, напр. *ферованадій*.

ФЕРОВАНА́ДІЙ [див. *феро...* + *ванадій*] — сплав заліза з ванадієм; застосовується як добавка при плавленні спеціальних марок сталі з підвищеними механічними властивостями.

ФЕРОВОЛЬФРА́М [див. *феро...* + *вольфрам*] — сплав вольфраму з залізом, який застосовується для одержання спеціальної (швидкорізальної) сталі — *вольфрамової сталі*.

ФЕРОМАГНЕ́ТНИЙ — *фіз.* вчення про магнітні властивості т. зв. феромагнітних тіл (див. *феромагнітний*).

ФЕРОМАГНІ́ТНИЙ [див. *феро...* + *магніт*] — *фіз.* що має сильно виражені магнітні властивості; ф-ні *тіла* — залізо, сталь, чавун, нікель, кобальт і деякі сплави.

ФЕРОМА́НГАН, ФЕРОМА́РГАНЕЦЬ [див. *феро...* + *манган*(*ит*), *марганець*] — сплав заліза з марганцем; застосовується при виробництві сталі для підвищення її механічних якостей.

ФЕРОМОЛІ́БДЕН [див. *феро...* + *молібден*] — сплав заліза з молібденом; застосовується для одержання сталі з підвищеними механічними властивостями.

ФЕРОСИ́ЛІЦІЙ [див. *феро...* + *силіцій*] — сплав заліза з *кременієм*;

подається при одержанні чавуну і сталі для розкислення металу і підвищення його механічних якостей.

ФЕРОСПЛАВ [див. *феро...*] — граничний сплав (сплав, призначений для використання в дальших металургійних процесах виготовлення необхідного сплава), що містить в собі більше 10% заліза і не менше 10% легуючого компонента.

ФЕРОХРОМ [див. *феро...* + *хром*] — сплав заліза з хромом; застосовується для одержання хромістих сталей, що відзначаються високими механічними властивостями.

ФЕРТИЛЬНИЙ [лат. *fertilis*] — родючий, плодоносний; плодотворий.

ФЕРУЛА [*<*лат. *ferula* прут, різка] — 1) в старовину — лінійка, якою били по долонях школярів, що провинилися; 2) * суворе поводження; тяжкий режим; 3) вид рослин з родини зонтичних.

ФЕСКА, ФЕС [за назвою міста Фец (Фес) у Марокко, головного міста виробництва фесок] — головний убір у формі зрізаного конуса (звичайно червоного кольору) з китичкою, приналежність національного костюма в деяких країнах Близького Сходу, в султанській Туреччині та ін.

ФЕСТИВАЛЬ [фр., іт. *festival* *<* іт. *festivo* святковий] — показ, огляд мистецтва, періодичні культурні свята — музичні, театральні, кіно та ін.

ФЕСТОН [фр. *feston*, іт. *festone* гірлянда *<* іт. *festa* свято] — 1) живописна або ліпна прикраса у вигляді зубчастого або хвилястого узору, гірлянди і т. п.; 2) *ф е с т о н и* — зубчики по краю жіночого вбрання, занавіски і т. д.

ФЕТВА [ар.] — рішення (висновок) *муфтія* про допустимість певного заходу або дії з точки зору *шаріату*; фетва дається в формі питання і відповіді на нього.

ФЕТАШ [фр. *fétiche* *<* португ. *feitico* амулет; чарування] — 1) предмет, який, за уявленням марновірних людей, наділений надприродною магією силою і нібито може тому подати допомогу, тим, що поклоняються йому (див. *фетишам*); 2) * предмет сліпого поклоніння.

ФЕТИШИЗМ [фр. *fétichisme* *<*

португ.] — 1) релігійне поклоніння предметам — *фетишам* (див.); одна з найдавніших форм релігії; пережитки фетишизму є і в сучасних релігіях, напр. зображення божества, ікони; 2) * сліпе поклоніння чомусь; 3) *ф. т о в а р н и й* — явище, яке властиве товарно-капіталістичному господарству і полягає в приписуванні продуктам праці — товарам — таких нібито природних властивостей (як здатність обмінюватися, мати високу вартість і т. п.), які в дійсності являють собою суспільні відносини між людьми, уречевлені й приховані під речовою оболонкою в товарному господарстві. Суть товарного фетишизму була розкрита Марксом, який показав, що в товарному господарстві, яке ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва, виробничі відносини неминуче набирають речового характеру.

ФЕХТМЕЙСТЕР [нім. *Fechtmeister*] — учитель *фехтування*.

ФЕХТУВАЛЬНИЙ — що відноситься до *фехтування*; *ф-не мистецтво* — див. *фехтування*.

ФЕХТУВАННЯ [*<*нім. *fechten* фехтувати] — вид спорту, мистецтво володіння холодною зброєю — рапірою, шпагою, еспадроном і штиком.

ФЕЦІАЛИ [лат. *feciales* (*feciales*)] — у стародавніх римлян — жерці, що освячували відповідними релігійними обрядами і церемоніями початок воєнних дій, укладення миру і т. д.

ФЕШЕНЕБЕЛЬНИЙ [англ. *fashionable*] — модний, елегантний.

ФЕЯ [фр. *fée* *<* лат. *fatum* доля] — за повір'ям кельтських і романських народів — таємнича істота жіночої статі, яка живе в повітрі або під землею, вступає в зносини з людьми, оспіає їх благами або завдає їм лиха; в казках — чарівниця.

Ф'ЕФ [фр. *fief*] — те саме, що *феод* або *лен*¹.

ФІАКР [фр. *fiacre*] — найманий екіпаж.

ФІАЛ [гр. *phiale*] — у стародавніх греків — чаша у вигляді широкої пляшки з вузькою шийкою; пізніше — чаша, кубок.

ФІАСКО [іт. *fiasco*] — неуспіх, невдача, провал.

ФІБРА [лат. fibra] — 1) *анат.* волокно; 2) *тех.* оброблений за допомогою солі (хлористого цинку) ганчірковий папір; застосовується як електро- і теплоізоляційний матеріал, для виготовлення деталей машин (шестерень) і як заміник шкіри для виготовлення чехолів і коробок.

ФІБРИЛИ [лат. fibrilla, *вменш.* від fibra волокно] — *анат.* тонкі волокна, розташовані всередині клітин або в міжклітинній речовині тваринного організму, напр. *неврофібрили*, *міофібрили*.

ФІБРИН [< лат. fibra волокно] — *фізіол.* білкова речовина, що виникає в крові під час її скисання і випадає у вигляді клубка ниток.

ФІБРИНОГЕН [*фібрин* + гр. *genos* рід] — *фізіол.* білкова речовина, розчинена в *плазмі* крові, що перетворюється при її скисанні в фібрин.

ФІБРОБЛАСТИ [лат. fibra волокно + гр. *blastē* ристок, паросток] — основні клітинні елементи сполучної тканини тварин і людини.

ФІБРОЗНИЙ [< лат.] — *анат.* що складається з волокнистої сполучної тканини.

ФІБРОІН [< лат. fibra волокно] — білкова речовина, найголовніша складова частина шовкових ниток.

ФІБРОЛІТ [*фібра* + гр. *lithos* камінь] — пресовані плити з тонкої деревної стружки, зцементованої в'язучою речовиною; розрізняють *магнезальний* фіброліт і *силікатний*; фіброліт легковагий, мало теплопровідний; служить для утеплення стін і перекриттів.

ФІБРОМА [< лат. fibra волокно] — доброякісний опух із сполучної тканини.

ФІБРОМІОМА [лат. fibra волокно + гр. *mys* (mys) м'яз] — опух, що складається з м'язової й сполучної тканин.

ФІГЛЯР [польськ. *figlarz* жартильник, пустун] — 1) скоморох, блазень, кривляка; 2) *орелскомох* — птах з ряду соколоподібних (деняк хижаків).

ФІГОВІ [< фр. *figue* фіга, лат. *figus*] — дерева з родини шовковичних з молочним соком; види: інжир, смоковниця, фікуса.

ФІГУРА [< лат. figura образ,

вигляд] — 1) зовнішнє окреслення предмета; 2) зображення, образ; 3) обрис людського тіла; 4) *геом.* частина площини, обмежена замкненою лінією (плоска ф., напр. круг, кут та ін.); частина простору, обмежена замкненою поверхнею (просторова ф., напр. куля, піраміда та ін.); 5) незвичайний синтаксичний мовний зворот, що підсилює емоціональну, виражальну сторону мови, напр. *інверсія*, *гіпербатон*, *анаколуф*, *анафора* та ін.; 6) частина танцю; 7) у шахах — король, ферзь, слон, кінь і тура на відміну від пішака; 8) у фігурному катанні на ковзанах — рисунок, що лишається на льоду від ковзана; розрізняють шкільні, довільні і спеціальні фігури; 9) * людина (звичайно про незнайому, невідому); напр. *чудна ф.*, *підозріла ф.*; 10) * важлива, видатна, помітна особа.

ФІГУРАЛЬНИЙ [< лат. figura образ, вид] — образний, алегоричний.

ФІГУРАНТ(КА) [< лат. figurans (figurantis) що робить вигляд, удає] — 1) у балеті — танцівник (-ниця), що виступає тільки в *кордебалеті*; 2) актор без слів, статист; 3) * особа, що не має дійсного значення і висувається наперед лише для видимості.

ФІГУРУВАТИ [< лат. figurare удавати, зображати] — бути присутнім де-небудь, брати в чомусь участь, бути, перебувати де-небудь.

ФІДЕІЗМ [< лат. fides (fidei) віра] — реакційна теорія, що віддає перевагу вірі перед наукою.

ФІДЕІКОМІС [< лат. fidei commissum доручене совісті] — *юр.* в буржуазному праві — система успадкування у великому земельнододіні, за якої земельне володіння переходить у користування першого сина спадкодавця без права застави, роздроблення і відчуження (продажу) цілком або частиною; в теперішній час ф. втратив будь-яке значення.

ФІДЕІСТ — прихильник *фідейзму*, той, хто ставить віру над розумом.

ФІДЕР [англ. feeder] — *тех.* живильник; в різних машинах і пристроях — прилад, що автоматично подає в машину рівномірними порціями

сировинний матеріал, який підлягає обробці; в електротехніці — провід, по якому передають енергію від електричної станції до найважливіших точок сітки.

ФІЕЛЬДИ [норв. fjeld] — місцевості на Скандинавському півострові, що високо лежать і являють собою чергування пагорків і западин (з болотами і озерами), які не мають стоку.

ФІЗАЛІС — рід трав'яних рослин з родини пасльонових; близько 110 видів; деякі види мають їстівні плоди: мохунка, мексиканський томат, перувіанська вишня, суничний томат.

ФІЗИК — спеціаліст з фізики.

ФІЗИКА [гр. physikē < physis природа] — наука про найзагальніші властивості і будову неживої матерії (атомів, молекул, кристалів, рідин, газів і т. д.) і основні форми її руху (про механічні, теплові, електромагнітні, гравітаційні, атомні, ядерні та ін. процеси). Основними розділами фізики є: механіка, молекулярна фізика, теплота, оптика, акустика, магнетизм і електрика, будова атома і атомного ядра, космічне проміння. Сучасна ф. дуже тісно зв'язана з усіма іншими науками про природу (астрономією, геологією, біологією), а також з математикою і технікою.

ФІЗИЧНИЙ [гр. physikos] — 1) що відноситься до фізики, до світу явищ, якими займається фізика; 2) доступний для сприйняття нашими органами почуттів, речовий, тілесний; ф-на географія — див. географія; ф-на культура — систематичне і різностороннє удосконалення і зміцнення людського тіла шляхом фізичних вправ, гімнастики; сприяє фізичному вихованню широких мас і зростанню спортивних досягнень; ф-на хімія — наука, що має на меті вивчення хімічних явищ за допомогою фізичних методів і об'єднує фізику і хімію; ф-на хімія побудована на молекулярно-кінетичній теорії, термодинаміці і на вченні про будову атомів і молекул; творцем ф-ної хімії є М. В. Ломоносов (1711—1765); ф. кабінет — забезпечене відно-

відними приладами учбове приміщення для проведення фізичних дослідів; ф. праця — праця, що проводиться мускульною силою.

ФІЗИАТР — див. фізіотерапевт.

ФІЗИАТРІЯ [гр. physis природа + iatreia лікування] — див. фізіотерапія.

ФІЗИОКРАТИ [гр. physis природа + kratos влада] — французькі буржуазні економісти 2-ї половини 18 ст. На відміну від меркантилістів (див. меркантилізм) перенесли дослідження економічних явищ із сфери обігу в сферу виробництва і тим поклали початок політичній економії як науки. Проте ф. визнавали землю і землеробство єдиними джерелами багатства, а землеробську працю — єдино продуктивною працею. Історично вчення фізіократів було приречене на невдачу, незважаючи на всю його наукову цінність, бо вони поставили в центрі свого вчення сільське господарство в момент, коли назрівав промисловий переворот. «Фізіократична система в... вираженням нового капіталістичного суспільства, що пробиває собі шлях в межах феодалізму. Отже вона відповідає тій епосі буржуазного суспільства, коли воно вилуплюється з феодального» (Маркс). Основположник школи фізіократів — Кене.

ФІЗІОЛОГ — спеціаліст з фізіології, учений, що займається фізіологією.

ФІЗІОЛОГІЧНИЙ — прикм. від сл. фізіологія; ф-на хімія — наука, що вивчає хімічні процеси, які відбуваються в живих організмах, інакше біохімія; ф. розчин — розчин кухонної солі (0,85—0,9%), що має однаковий з кров'ю осмотичний (див. осмос) тиск; ф-на акустика — розділ акустики, який займається гол. ч. питаннями сприйняття звуку тваринними організмами й утворення звуків мови; ф-на оптика — розділ оптики, що займається питаннями сприйняття світла тваринними організмами, питаннями будови ока і кольороутворення.

ФІЗІОЛОГІЯ [гр. physis природа + logos поняття, вчення] — наука про функції, управління організму.

Величезний вклад у розвиток фізіології тварин і людини вніс найвидатніший радянський учений І. П. Павлов (1849—1936).

ФІЗИОНОМІЯ [фр. physionomie < гр. physis природа + γνώσις знающий] — 1) вираз і риси обличчя; 2) * характер, вигляд чого-небудь; 3) * сукупність особливостей, що визначають особливість людини.

ФІЗИОТЕРАПЕВТ — лікар — спеціаліст з *фізіотерапії*.

ФІЗИОТЕРАПІЯ [гр. physis природа + *terapia*] — лікування фізичними методами (світлом, теплом, водою, повітрям, електрикою, механічними приладами і т. д.).

ФІЗОСТИГМІН, або *е з е р и н* — отруйний *алкалоїд* з насіння африканської рослини *Physostigma venenosum* (т. зв. калабарських бобів); вживається в медицині як засіб для звуження зіниці.

...**ФІКАЦІЯ** [< лат. *facere* робити] — в закінченні слів означає «роблення», напр. *електрифікація*.

ФІКС [< лат. *fixus* твердий, нерухомий, незмінний] — 1) встановлена ціна на товари; 2) точно визначена сума винагороди.

ФІКСАЖ [< фр. *fixage* закріплення < лат. *fixus* твердий, нерухомий, міцний] — 1) *фот.* розчин (здебільшого сіркуватокислого натрію), що служить для вилучення з желатину нерозкладеного бромистого срібла; після оброблення цим розчином фотопластинка (*негатив*) може бути виставлена на світло і використана для одержання з неї відбитків (*позитива*); 2) те саме, що *фіксатив*.

ФІКСАТИВ [фр. *fixatif* < лат. *fixus* твердий, нерухомий, міцний] — розчин безбарвної смоли (шелаку, дамари, каучуку) в ефірі, спирті або бензині; служить для покриття рисунків, виконаних вугіллям, олівцем та іншими матеріалами, що легко осипаються, з метою збереження їх від руйнування.

ФІКСАТУАР [< фр. *fixer* закріплювати] — помада для пригладжування волосся.

ФІКСАЦІЯ [фр. *fixation*; див. *фіксувати*] — 1) тривке встановлення граничної величини чого-небудь; 2) позначка, замітка; 3) закріплення

в певному положенні чого-небудь; 4) у гістологічній техніці — діяння фізичних і хімічних агентів на тканини або органи, вирізані з організму, при якому майже повністю зберігається їх прижиттєва структура; 5) *фот.* закріплення проявленого *негатива* або відбитка (*позитива*) шляхом оброблення його *фіксажем*.

ФІКС-ПУНКТ [нім. *Fix-Punkt*] — точка якої-небудь геометричної фігури, яка при безперервному відображенні (або перетворенні) цієї фігури переходить сама в себе.

ФІКСУВАТИ [фр. *fixer* < лат. *fixus* твердий, нерухомий, міцний] — 1) остаточно встановлювати; признавати, визначати; 2) відзначати, записувати; 3) закріплювати в певному положенні що-небудь; 4) привертати, спиняти чия-небудь увагу; кидати пильний погляд на що-небудь; 5) *фізл.* розглядати предмет таким чином, щоб зображення його падало на жовту пляму сітчатки; 6) в гістологічній техніці — робити *фіксацію*; 7) *фот.* розчиняти нерозкладені під впливом світла солі срібла, що входять до складу світлочутливого шару; закріплювати *негатив* або відбиток (*позитив*).

ФІКТІВНИЙ [фр. *fictif* < лат. *fictio* вимисел] — вигаданий, мнимий, фальшивий; *ф. капітал* — у капіталістичних країнах — різного роду цінні папери: акції, облігації, заставні листи і т. п., — що дають право на певний дохід.

ФІКУС [< лат. *Ficus* смоковниця] — рід рослин з родини шовковичних; близько 1000 видів, що ростуть здебільшого в тропічних країнах.

ФІКЦІОНАЛІЗМ [< лат. *fictio* вимисел] — реакційний, ідеалістичний напрям буржуазної філософії епохи імперіалізму (Файхінгер та ін.), за яким всі наукові і філософські ідеї й поняття є не об'єктивними істинами, а лише *фікціями*, довільно створеними для упорядкування наших відчуттів і вчинків; різновидність суб'єктивного ідеалізму, близька до *прагматизму*.

ФІКЦІЯ [лат. *fictio*] — 1) вигадка, вимисел, неіснуюче, хибне; 2) *юр.* в капіталістичних країнах — юридичний прийом, який полягає в тому,

що дійсність підводиться під формулу, яка їй не відповідає або навіть нічого спільного з нею не має, щоб надалі з цієї формули зробити якісь юридичні висновки.

ФІЛ..., ...**ФІЛ** [< гр. philos друг, люблячий, philēō люблю] — на початку і в закінченні складних слів, що позначають дійову особу, перекладається як «люблячий», «любителю», «друг», напр. *філателіст*, *бібліофіл*; на початку слів абстрактних означає гол. ч. «любов», напр. *філателія*.

ФІЛА [гр. phylē] — плем'я в стародавній Аттиці, що складалося з трьох *фратрій*, які в свою чергу поділялись уже на окремі роди.

ФІЛАНТРОП [гр. philanthrōpos] — благодійник (див. *філантропія*).

ФІЛАНТРОПІЯ [< гр. philanthrōpīa людинолюбство] — благодійність; один із засобів буржуазії маскувати свій паразитизм і свою експлуататорську суть за допомогою лицемірної, принизливої «допомоги бідним», щоб відвернути їх від класової боротьби.

ФІЛАРІЯ [< лат. filum нитка] — зоол. нитчатка — родина довгих і тонких паразитичних черв'яків з класу *нематод*, які викликають у людини і тварин ряд хвороб, зокрема слонову хворобу, переважно в тропічних країнах.

ФІЛАРМОНІЯ [гр. philēō люблю + harmonia *гармонія*] — назва товариства або установи, що ставить своєю метою організацію музичного виконання (концертів) та пропаганду музичного мистецтва.

ФІЛАТЕЛІСТ — що займається *філателією*.

ФІЛАТЕЛІЯ [гр. philēō люблю + telos збір, мито] — вивчення, колекціонування, збирання поштових і гербових марок, конвертів з марками і штампами, а також паперових грошових знаків різних країн.

ФІЛЕ [фр. filet] — 1) вищий сорт м'яса з середньої частини хребта туші; 2) риба, очищена від кісток.

ФІЛЕР¹ [фр. fileur] — поліцейський сищик.

ФІЛЕР² — угорська розмінна монета, дорівнює $\frac{1}{100}$ *форинта*.

ФІЛІ — див. *філа*.

ФІЛІАЛ [< лат. filialis синівський] — відділення великого підприємства або установи.

ФІЛІАЦІЯ [фр. filiation < лат. filius син] — зв'язок, спадковість, розвиток чого-небудь у послідовному зв'язку, напр. ф. і д е й.

ФІЛІГРАННИЙ — 1) виконаний філігранню (див. *філігрань 1*); 2) * що відзначається найдрібнішою обробкою, тонко зроблений; 3) ф. папір — див. *філігрань 3*.

ФІЛІГРАН(Ь) [фр. filigrane < іт. filigrana] — 1) художній ювелірний виріб, що нагадує виглядом плетене мереживо, виготовлене з тонкого крученого золотого, срібного, мідного та ін. дроту; 2) водяний знак на папері; 3) папір з прозорим узором (ф. і л і г р а н н и й п а п і р).

ФІЛІПШКИ [гр. philippika] — 1) серія викривальних політичних промов старогрецького оратора Демосфена проти царя Філіппа Македонського; 2) * гнівні викривальні промови проти якоїсь особи.

ФІЛІРУВАТИ [фр. filer] — у співах і на деяких музичних інструментах (смічкових, духових) — тягти звук, поступово його підсилюючи і потім так само послаблюючи, зводячи до повного затихання.

ФІЛІСТЕР [нім. Philister] — сатовдоволена і обмежена людина з вузьким обивательським, міщанським кругозором і ханжеською поведінкою.

ФІЛІСТЕРСТВО — обивательська косність, міщанство, пошлість, поведінка *філістера*.

ФІЛІСТЕРСЬКИЙ — міщанський, властивий *філістеру*.

ФІЛІТИ [< гр. phyllon лист] — мін. тонкоплаткові, тверді, темні, блискучі, трохи метаморфізовані глинисті сланці; застосовуються як покривельні сланці.

...**ФІЛІЯ** [< гр. philia любов, дружба] — у закінченні складних слів означає «любов», «схильність».

ФІЛОГЕНЕЗ [гр. phylēō плем'я; рід, вид + *генез(ис)*] — *біол.* процес розвитку всіх органічних форм на протязі всього часу існування життя на землі; можна говорити також про філогенез окремих груп тварин

і рослин (і навіть про філогенез тих або інших органів); ф. треба розглядати в єдності і взаємообумовленості з *онтогеновом*.

ФІЛОГЕНІЯ — те саме, що *філогенез*.

ФІЛОДЕНДРОН [гр. *phileō* люблю + *dendron* дерево] — рід лазячих рослин з повітряним корінням і лапчастим листям, родом з тропічної Америки; розводиться як декоративна рослина в кімнатах і оранжереях.

ФІЛЮДІЙ [гр. *phyllon* лист + *eidos* вид] — *бот.* листовидно розширений черешок листа у деяких рослин, напр. у багатьох австралійських акацій.

ФІЛОКЛАДІЙ [гр. *phyllon* лист + *klados* гілка] — *бот.* листовидно розширена гілка, що виконує функції листа.

ФІЛОКСЕРА [гр. *phyllon* лист + *xeros* сухий, висохлий] — *зоол.* рід попелиць (комахи), що паразитують на рослинах; головним шкідником є виноградна ф., що завдає величезних збитків виноградарству.

ФІЛОЛОГ [гр. *philologos*] — спеціаліст з *філології*.

ФІЛОЛОГІЯ [гр. *phileō* люблю + *logos* слово] — сукупність наукових знань про мову і літературу того чи іншого народу.

ФІЛОСОФ [гр. *philosophos*] — мислитель, що розробляє основні питання світогляду, займається *філософією*.

ФІЛОСОФІЯ [гр. *philosophia* < *phileō* люблю + *sophia* мудрість] — в марксистському розумінні — наука про найзагальніші закони розвитку природи, людського суспільства і мислення. Ф. лише поступово, в процесі історичного розвитку, виділялась як самостійна галузь знання з первісної єдиної, нерозчленованої науки. Основним питанням філософії є питання про відношення мислення до буття. В залежності від розв'язання цього питання всі філософські напрями поділяються на два табори — матеріалістичний (див. *матеріалізм*), що виражає прогресивні, наукові ідеї, і ідеалістичний (див. *ідеалізм*), що виражає реакційні, антинаукові ідеї. Історичний розвиток філософії здійснювався

в невпинній боротьбі матеріалізму проти ідеалізму. Боротьба філософських напрямів відбиває боротьбу класів і партій в суспільстві. Ідеологічна боротьба, поряд з економічною і політичною, є однією з основних форм класової боротьби. Єдиною дійсно науковою філософією є *діалектичний матеріалізм* — світогляд марксистсько-ленінської партії — могутня теоретична зброя робітничого класу в боротьбі за перемогу комунізму. Марксистсько-ленінська теорія дає партії можливість орієнтуватися в обстановці, зрозуміти внутрішній зв'язок і рушійні сили суспільних явищ, передбачити хід історичних подій.

ФІЛОСОФСЬКИЙ — 1) що відноситься до *філософії*; 2) * глибокодумний; 3) ф. к а м і н ь — фантастична речовина, яка, за уявленням середньовічних алхіміків (див. *алхімія*), нібито може перетворювати всі метали в золото і срібло, а також бути універсальним лікувальним засобом.

ФІЛЬ — дрібна монета Іраку, дорівнює $\frac{1}{1000}$ динара.

ФІЛЬВАРК [польськ. *folwark*] — окреме поселення, садиба, хутір.

ФІЛЬДЕКОС [< фр. *fil d'Écosse* шотландська нитка] — кручена пряжа з бавовни, що має вигляд і гладкість шовкової нитки; йде на трикотажні вироби.

ФІЛЬДЕПЕРС [< фр. *fil de Perse* персидська нитка] — схожа на *фільдекос* шовковиста пряжа, вживається для крапчик трикотажних виробів.

ФІЛЬМ [< англ. *film* оболонка, плівка] — 1) тонка прозора плівка із целулоїду з світлочутливим шаром; застосовується для кінематографічного знімання; 2) кінострічка, що демонструється в кінематографії; 3) * кінокартина.

ФІЛЬМОТЕКА [*фільм* + гр. *theke* сховище, ящик] — збірка зареєстрованих в певному порядку кінострічок, розмішених у спеціальному сховищі; кіноархів.

ФІЛЬМОФОН [*фільм* + рбнє звук] — апарат, що записує звук на кіноплівку і відтворює його.

ФІЛЬТР [фр. *filtre* < сер.-лат. *filtrum* повсть] — 1) прилад, пристрій або речовина (шпарувате,

пористе тіло) для очищення рідини, тобто відокремлення рідини від завислих у ній твердих частинок через проціджування; фільтри застосовуються в різних галузях промисловості; 2) газований ф. — апарат для очищення газу від завислих частинок (твердих і рідких); 3) біологічний ф. — пристрій для біологічного очищення стічних вод, тобто для їх знешкоджування з допомогою процесів розпаду під дією мікробів і мінералізації органічних речовин; 4) ф. для проміння — пристрій для затримання деяких променів, напр., кольорові стекла для затримання певних світлових променів (світлофільтр), металеві пластини для затримання рентгенівського проміння, екрани або охолодні посудина для затримання теплових променів (тепловий фільтр); 5) електричні фільтри — комбінації з конденсаторів і котушок, що пропускають перемінні електричні струми одних частот і затримують електричні струми інших частот; 6) акустичні фільтри — комбінації порожнин, каналів і отворів у них для пропускання одних тонів і затримання інших.

ФІЛЬТРАТ — рідина, що пройшла через *фільтр* (дав. *фільтрація* 1).

ФІЛЬТРАЦІЯ — 1) проціджування, пропускання рідини через *фільтр* з метою відокремлення нерозчинених речовин (або муті) від рідини, в якій вони були (частіше зветься *фільтрування*); 2) просочування рідини через пористе середовище; явище фільтрації води має, напр., місце в гідротехнічних спорудах (в тілі гребель, стінках каналів і т. д.).

ФІЛЬТРІВНИЙ в і р у с — див. *вірус*.

ФІЛЬТРПРЕС [див. *фільтр* + *прес*] — апарат для фільтрування під тиском; застосовується на хімічних та ін. заводах.

ФІЛЬТРУВАЛЬНИЙ — придатний для *фільтрації*, що відноситься до фільтрації; ф. п а п і р — непроклеваний, пропускання, дуже пористий папір для виготовлення паперових фільтрів (лійок).

ФІЛЬТРУВАТИ — проціджувати, пропускати через *фільтр*.

ФІМІАМ [гр. *thymiama*] — запахна речовина для куріння (гол. ч. при релігійних обрядах), ладан; *к у р и т и ф. — лестити, вихвалити.

ФІНАЛ [іт. *finale* < лат. *finalis* кінцевий] — 1) висновок, кінець; 2) заключна частина музичного твору, що має кілька частин; 3) заключна частина кожного акта опери; 4) заключна зустріч команд або спортсменів, що змагаються, для остаточного за'ясування перших місць в змаганні.

ФІНАЛІЗМ [< лат. *finalis* кінцевий, що в метю] — те саме, що *телеологія* (див.).

ФІНАЛЬНИЙ [лат. *finalis*] — кінцевий, заключний.

ФІНАНСИ [фр. *finance* < сер.-лат. *financia* наявність, доход] — у широкому розумінні — кошти, грошові обороти; держава в н і ф. — сукупність усіх грошових засобів, що перебувають в розпорядженні державної влади; у класовому суспільстві ф. в знаряддям у руках пануючого класу для придушення пригнобленого класу; в СРСР ф. — знаряддя диктатури пролетаріату і могутня підйома соціалістичного будівництва.

ФІНІК [гр. *phoinix* (*phoinikos*)] — істинний п'ялд фінікової пальми.

ФІНІМЕТР [лат. *finis* межа, край + гр. *metreb* міряю] — *манометр* зі шкалою, що показує кількість і тиск газу в кисневих та ін. балонах.

ФІНІТИЗМ [< лат. *finitus* певний] — ідеалістичний напрям у сучасній філософії математики, що заперечує, на протилежність матеріалістичному напрямку, можливість пізнання безконечного.

ФІНІТЬ [< гр.] — емаль для покриття металевих виробів і для накладання узору на фарфор.

ФІНІШ [< англ. *finish* закінчення] — 1) заключна, вирішальна частина спортивного змагання на швидкість; 2) кінцевий пункт *дистанції* (біля призового стовпа) при таких змаганнях.

ФІНКА, ФІНА [нім. *Finne*] — *зоол.* личинка деяких стрічкових черв'яків.

ФІНОЗ — захворювання людини і

тварин, яке викликається пухлятою стадією стрічкових глистів — *фіною*.

ФІОРД [норв. fjord] — вузька і дуже витягнута (на десятки кілометрів) в довжину, глибока, часто розгалужена морська затока з крутими і високими (до 1000—1200 м) берегами; фіорди характерні для Скандинавії (особ. Норвегії).

ФІОРИТУРА [іт. fioritura букв. цвітіння] — *муз.* у вокальній музиці — прикрашення мелодії звуками короткої протяжності, трелями, *форшлагами* і т. д.

ФІРМА [< іт. firma підпис] — 1) умовна назва підприємства в капіталістичних країнах, що, як правило, дається за ім'ям власників підприємства, з визначенням характеру підприємства (трест, торгове товариство, акціонерне товариство) і роду діяльності; 2) саме торгове або промислове підприємство; 3) *ком.* повноваження на ведення справ і на підпис документів від імені підприємства.

ФІРМАН [перс.] — в деяких мусульманських країнах — указ султана, шаха і т. д.

ФІРМАЦІТ [< лат. firmus міцний] — прозоре кваркове скло.

ФІРН [нім. Firn] — щільний, крупнозернистий, злежалий сніг, що скупчується в улоговинах серед гірських верховин, вище межі вічного снігу; ф., поступово ущільнюючись, перетворюється в лід.

ФІС [нім. Fis] — *муз.* складове позначення фа-діез (тон фа, підвищений на півтона).

ФІСГАРМОНІЯ [нім. Fisharmonium] — *муз.* клавішний інструмент, що за своїм типом наближається до *органна*, з вільними язичками, які починають звучати при нагнічуванні або всмоктуванні повітря.

ФІСК [лат. fiscus] — державна казна.

ФІСКАЛ [< лат. fiscalis казенний] — 1) посада, встановлена Петром I для таємного нагляду за виконанням урядових розпоряджень, гол. ч. у галузі фінансів і судочинства, і донесення про помічені неправильності; 2) * донощик, обмовник, шпигун.

ФІСКАЛИТИ [< лат.; див. *фіскал*] — доносити, обмовляти, шпигувати.

ФІСКАЛЬНИЙ — що стосується інтересів *фіску*, казенний.

ФІСТУЛА [< лат. fistula дудка, трубочка] — 1) *мед.* норіця — патологічний трубчастий канал, що сполучає орган з поверхнею шкіри або слизової оболонки; 2) *фізіол.* експериментально створене каналоподібне сполучення порожнини або протоки внутрішнього органу з поверхнею тіла, а також трубка, що вживається для такого сполучення; 3) *муз.* див. *фальцет*.

ФІТИН [< гр. phytон рослина] — органічна сполука *фосфору*, що є в багатьох рослинах; застосовується в медицині як препарат *фосфору* для піднесення загального обміну.

ФІТО... [< гр. phytон рослина] — у складних словах вказує на відношення даних слів до рослин, напр. *фітоценоз*.

ФІТОНЦІДИ [гр. phytон рослина + лат. caedere вбивати] — летучі речовини, що виділяються рослинами і мають антибіотичне діяння (див. *антибіотики*). Ф. відкриті радянським ученим Б. П. Токіним.

ФІТОПАЛЕОНТОЛОГІЯ [див. *фіто...* + *палеонтологія*] — відділ *ботаніки*, що вивчає викопні залишки рослин, те саме, що *палеоботаніка*.

ФІТОПАТОЛОГІЯ [див. *фіто...* + *патологія*] — наука про хвороби рослин і заходи боротьби з ними.

ФІТОФАГИ [*фіто...* + гр. phagos пожираючий] — рослиноїдні комахи.

ФІТОФТОРА [*фіто* + гр. phthoros загибель, знищення] — грибок — збудник хвороби (к і л ь ц е в о ї г н и л і) картоплі.

ФІТОЦЕНОЗ [*фіто...* + гр. koinos спільний] — природне ґрунтування рослин у природі, що характеризується певними складом, структурою і т. п., напр., ліс, степ і т. п. та більш дрібні підрозділи їх (ялиновий ліс, сосновий і т. п.).

ФІТОЦЕНОЛОГІЯ [*фітоценоз* + гр. logos поняття, вчення] — відділ *ботаніки*, що вивчає закономірності складу, розвитку і розподілу рослинних угруповань — *фітоценозів*.

ФІУМА́РИ [*< it. fiume річка*] — періодичні або тимчасові річки Середземномор'я, які несуть воду тільки під час дощового періоду (восени і взимку) або після великих злив; в іншу пору року ф. являють собою сухі русла, завалені галькою і валунами.

ФЛАВОН [*< лат. flavus світло-жовтий*] — *хім.* складова частина деяких жовтих барвників.

ФЛАГ [нім. Flagge] — прапор, прикріплений до древка, одноколірне або багатокілірне полотнище (звичайно з елементами держави або якоїсь організації); прапори бувають державні, військово-морські, торгові, сигнальні та ін.

ФЛАГЕЛАНТИ [*< лат. flagellans (flagellantis) що бичується < flagellum бич*] — релігійні аскетикофанатики, що проповідували публічне самобичування заради «спокутування гріхів». Цей сектантський рух був особливо поширений в Зах. Європі в 13—14 ст.

ФЛАГЕЛАТИ [*< лат. flagellatus забезпечений бичем*] — *зоол.* бичачина, джгутикова — клас найпростіших тварин, що характеризуються наявністю джгутиків; флагелати живуть у воді або паразитично в організмі тварин і людини.

ФЛАГЕЛЯНТИ — див. *флагеланти*.

ФЛАГМАН [нім. Flagg(e)mann] — особа вищого начальницького складу, начальник великого з'єднання (загону або ескадри) військових кораблів, який піднімає свій прапор на одному з кораблів очолюваного ним з'єднання.

ФЛАГШТОК [нім. Flaggenstock] — вертикальна жердина, що служить для підняття *флага*.

ФЛАЖОЛЕТ, ФЛЯЖОЛЕТ [фр. flageolet] — 1) дерев'яний духовий музичний інструмент — флейта з наконечником, — нині вже вийшов з ужитку; 2) один з органних регістрів флейтового типу; 3) м'який, трохи свистячий звук, що нагадує флейту, одержуваний на смичкових і щипкових інструментах шляхом легкого дотикання (неповного натискання) пальцем до певних точок струни.

ФЛАЗОН [фр. flacon *< сер.-лат.*

flasco(flascōnis) пляшка] — склянка, скляна пляшечка невеликих розмірів, головним чином для духів.

ФЛАМІНГО(ВІ) [португ.] — птахи з роду чорногузоподібних; відзначаються блідорожевим пір'ям, струнким тілом з надзвичайно довгою шиєю, довгими ногами і відносно великою головою; живуть у прибережних областях тропіків і тепліших частинах помірної смуги; в СРСР водяться на Каспійському морі.

ФЛАНГ [нім. Flanke *< фр. flanc бік*] — *військ.* правий або лівий край строю або бойового розташування військ.

ФЛАНГОВИЙ — що перебуває на одному з *флангів* (правофланговий, лівофланговий); *ф.* удар — удар, завданий у фланг; *ф.* вогонь — вогонь з флангу вздовж фронту обстрілюваної частини; *ф.* марш — рух частин флангом до противника, вздовж його фронту.

ФЛАНЕЛЬ [фр. flanelle *< стар.-фр. flaine ковдра*] — тканина полотняного переплетення з легкого ворсою.

ФЛАНЕР [фр. flâneur] — людина, що розгулює без будь-якої мети, гультай.

ФЛАНЕЦЬ [нім. Flansch, Flan(t)sche] — *тех.* борт або закраїна на кінцях валів, труб і т. п.; служить звичайно для скріплення з іншими деталями, виробами.

ФЛАНЕРУВАТИ [фр. flâner] — прогулюватися, блукати без мети, проходжуватися на дозвіллі.

ФЛАНК [нім. Flanke *< фр. flanc бік*] — *військ.* невелика прямолінійна ділянка фортечної огорожі або польового укріплення, призначена для обстрілу підступів з боку противника до сусідніх споруд даного укріплення.

ФЛАНКУВАННЯ [*< фр. flaque*] — *військ.* 1) ведення вогню у *фланг* противнику, що рухається; 2) прикриття підступів з боку противника до позиції, що обороняється, вогнем з фланків (див. *Фланк*).

ФЛАТ, ФЛАТОВИЙ папір [*< англ. flat простягнутий в усю довжину*] — друкарський папір окремими аркушами (аркушевий), на відміну від рулонного (когушкового),

рольового) паперу; ф л а т о в а м а ш и н а — друкарська машина, розрахована на друкування на аркушевою папері.

ФЛАТЕР [англ. flutter] — *вibraції* крила або хвостового оперення літака, які викликають іноді руйнування віброуючі частини і аварію літака. Із-за різкого руху *елеронів*, повітряної ями, вихорів, що збігають з гвишта, та ін. причин виникають сили, які діють на крило і хвостове оперення, що викликає *деформації* вигину і крутіння. Ці деформації призводять до змін аеродинамічних сил, які діють на крило, і при певних швидкостях польоту виникає флатер.

ФЛЕБІТ [гр. phleps(phlebos) вена] — запалення *вен*.

ФЛЕГМА [< гр. phlegma слиз, мокротиння] — 1) *тех.* рідина, яка залишається в перегінному апараті після дробової (фракційної) перегонки на складові частини, що киплять при різних температурах; 2) незворушність, що межує з байдужістю, холоднокрівність.

ФЛЕГМАТИК [гр. phlegmatikos] — за старою класифікацією темпераментів — людина з повільною сприйнятливістю і слабою активністю, що нелегко роздратовується, терпляча і холоднокрівна.

ФЛЕГМАТИЧНИЙ — в'ялий, «важкий на підйом», що нелегко роздратовується (див. *флегматик*).

ФЛЕГМОНА [гр. phlegmonē запалення, опух] — розлите гнійне запалення пухкої підшкірної або міжм'язової клітковини.

ФЛЕЙТА [< іт. flauto] — дерев'яний духовий музичний інструмент високого регістру, що має форму циліндричної трубки з 14 звуковими отворами; в сучасному оркестрі вживається поперечна ф., в яку повітря вдувається в боковий отвір.

ФЛЕКСИРУВАТИ — утворити *флексії*.

ФЛЕКСІЯ [< лат. flexio згинання, перехід] — *грам.* закінчення, остання частина слів, змінювана при відмінюванні, дієвідміні й зміні в роді; *внутрішня ф.* — зміна звуків у корені слова, що служить для утворення граматичних форм,

напр. «о—а» в «допомогти — допомагати».

ФЛЕКСОР [< лат. flectere згинати] — *анат.* згинач, м'яз, що провадить згинання.

ФЛЕКСУРА [< лат. flexura вигин, кривизна] — 1) *геол.* вигин шарів гірських порід, що створився внаслідок переміщення однієї ділянки земної кори відносно іншої у вертикальному напрямі без розриву між ними, однобока колінчаста складка; 2) *мед.* кривизна кишки.

ФЛЕКТИВНІ мови [< лат.] — мови, в яких форми слів утворюються за допомогою не тільки *афіксів*, а й внутрішньої *флексії* (див.); такі мови індоєвропейські і семітські.

ФЛЕР [нім. Flor] — 1) тонка провсичуюча тканина; 2) * покрив таємничості, що оповиває щось.

ФЛЕРДОРАНЖ [фр. fleur d'orange квітка апельсина] — білі квітки помаранцьового дерева.

ФЛЕШІ [< фр. flèche стріла] — *іст. військ.* польове укріплення в формі тупого кута, напр. ф. Багратіона у Бородінській битві в 1812 р.

ФЛІБУСТЬЄРИ [фр. flibustiers < гол. vrijbuiten пірат] — 1) об'єднані в особливі організації *пірати* і *контрабандисти* різних європейських національностей (гол. ч. французи, голландці і англійці), що боролися в 17 ст. з іспанським пануванням у Вест-Індії; 2) взагалі — пірати, морські розбійники і контрабандисти; 3) * в США — назва осіб, що влаштовують *обструкцію* в конгресі.

ФЛІГЕЛЬ [< нім. Flügel крило] — бокова прибудова до будинку; невеликий окремих будинок у дворі великого будинку.

ФЛІНТ(ГЛАС) [нім. Flintglas] — скло, що містить свинець; відзначається більшим коефіцієнтом заломлення, ніж просте скло, і *дисперсією*; застосовується в оптичних приладах.

ФЛІРТ [англ. flirt] — залицяння, кокетування, любовна гра.

ФЛОГІСТОН — див. «*флогістонна теорія*».

«**ФЛОГІСТОННА теорія**» [< гр. phlogistos що горить, спалюється] — хибна хімічна теорія (з кінця 17 до початку 18 ст.), яка пояснювала процес горіння виділенням із тіл

особливої летучої, невидимої і невагомої речовини — флогістону, що в дійсності не існує.

ФЛОГОПІТ [*<* гр. phlogōpos вогненного кольору] — бурий мінерал з групи слюд; застосовується як ізоляційний матеріал в електротехніці.

ФЛОЕМА [*<* гр. phloios кора, лико] — *бот.* луб, тканина рослини, яка служить для проведення органічних сполук, що утворюються в листі; до складу флоєми входять т. зв. ситовидні (або гратчасті) трубки.

ФЛОКУЛИ [лат. flosculi *<* flossus жмутик] — *астр.* утворення в сонячній *хромосфері*, що вирізняються як світлі (іноді темні) плями неправильної форми на *спектрогеліограмі*, знятих у проміннях кальцію і водню.

ФЛОКС [*<* гр. phlox полум'я] — декоративна рослина з родини синюхових з гарними квітками різних відтінків; родом з Півн. Америки.

ФЛОР [англ. floor] — *мор.* днищева частина *шпангоута* сталюого судна.

ФЛОРА [лат. Flora] — 1) у староримській міфології — богиня квітів і весни; 2) сукупність всіх видів рослин якоїсь місцевості або геологічного періоду; 3) *ф. кишкова* — сукупність бактеріальних видів, що населяють кишечник.

ФЛОРЕАЛЬ [фр. floréal *<* лат. flos (floris) квітка] — восьмий місяць (з 20—21 квітня по 19—20 травня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

ФЛОРИДІН, ФЛОРИДІНОВІ глини [за назвою півострова на південному сході Півн. Америки — Флоріда] — тонкі глини з великою домішкою окисів кальцію, магнію і лугів; застосовуються гол. ч. як *адсорбенти* для очищення нафтопродуктів і при *гідрогенізації* жирів.

ФЛОРИН [іт. florino] — 1) флорентійська золота монета 13 ст., за зразком якої багато європейських країн почали карбувати монети із золота, а потім із срібла; срібний ф. був прийнятний як грошова одиниця в ряді країн; 2) сучасна грошова

одиниця Нідерландів (що зветься також гульденом), дорівнює 100 центам; 3) сучасна англійська монета в 2 *шиллінга*.

ФЛОРИСТИЧНИЙ — що відноситься до *флори*.

ФЛОРОГЛЮЦИН [гр. phlōros (chlōros) жовтуватий, зеленуватий + glykos солодкий] — ароматичний трьохатомний *фенол*, що утворюється сплавленням *резорцину* з їдким лугом; є чутливим реактивом для визначення домішки деревної маси до паперу; при наявності деревної маси після діяння флороглюцину і соляної кислоти утворюється червоне забарвлення.

ФЛОРТІМБЕРС [англ. floortimbers, *мн.*] — *мор.* нижня (днищева) частина *шпангоута* на морському дерев'яному судні.

ФЛОТ [фр. flotte, англ. fleet, нім. Flotte] — сукупність суден одного призначення або належності (ф. військовий, торговельний, промисловий, вітчизняний, іноземний і т. д.); ф. повітряний — сукупність літальних апаратів (військових або цивільних) якої-небудь держави; до складу повітряного флоту входять літаки, дирижаблі і т. п.

ФЛОТАЦІЯ [*<* англ. flo(a)tation спливання] — *гірн.* один із способів збагачування корисних копалин, що ґрунтується на принципі спливання подрібнених частин корисної копалини на поверхню разом з бульками повітря, тимчасом як пуста порода лишається на дні збагачувального приладу.

ФЛОТИЛІЯ [фр. flotille] — *мор.* з'єднання невеликих військових суден, призначене для дій у річках, озерах, а іноді і в прибережній смузі моря.

ФЛУКТУАЦІЯ [*<* лат. fluctuatio коливання] — 1) *фіз.* тимчасове, випадкове відхилення від рівномірного розподілу молекул у газі або рідині, що виникає в результаті теплового руху; 2) *мед.* відчуження коливання, що утворюється при постукуванні над зкупченнями рідини в порожнинах.

ФЛУКТУЮЧИЙ [*<* лат. fluctuati коливатися] — що хитається, швидкотекучий, мінливий; ф - ча

у вага — псих. змінна увага, що швидко переходить з об'єкта на об'єкт.

ФЛЮОРЕСЦЕНЦІЯ [< лат. *fluor* течія, текуча рідина] — *fla.* явище свічення деяких речовин при освітлюванні їх світлом; при цьому звичайно тіла виділяють промені іншого кольору, переважно з більшою довжиною хвилі, ніж ті, якими свічення викликається; так, газ при освітлюванні його соляним промінням виділяє слабе голубувате світло.

ФЛЮОРЕСЦІЮВАТИ [< лат.; див. *флуоресценція*] — *fla.* світитися; виділяти проміння під діянням освітлювання.

ФЛЮ [< фр. *fluu* туманний] — 1) манера кінознімання, яка дає навмисну м'якість (туманність) зображення з метою досягнення своєрідного художнього ефекту; 2) знімок, одержаний в результаті такого знімання.

ФЛЮВІОГЛАЦІАЛЬНИ в і д к л а д е н н я [лат. *fluvius* річка + *glacialis* льодяний] — піщано-глинисті осадки, вивесені розталими льодовиковими водами і відкладені нижче краю льодовика.

ФЛЮГЕР [< нім. *Flügel* крило] — 1) прилад (найпростіший — металевий прапорець), що встановлюється на верху шогли, жердини для позначення напрямку вітру; 2) * непостійна людина, яка швидко змінює свої погляди, рішення.

ФЛЮІД [< лат. *fluidus* текучий] — 1) рідина, витікання; 2) *fla.* гіпотетична найтонша рідина, якою до 18 ст. пояснювали явища тепла, магнетизму, електрики; 3) за марновірними, містичними уявленнями спиритів (див. *спіритизм*) — якийсь «психічний струм», що нібито випромінюється людьми.

ФЛЮОРИТ [< лат. *fluor* течія] — мінерал, плавиковий шпат, фтористий кальцій; застосовується як плавень при плавленні руд, а також для виробництва фтористоводневої (плавикової) кислоти.

ФЛЮС [нім. *Fluß*] — 1) гнійне запалення ясна внаслідок захворювання зуба; 2) плавень; речовина (вапняк, пісок та ін.), що засипається в доменну піч між шарами руди і

палива і утворює з різними домішками руди (пустою породою) легкоплавкі шлаки, які зручно відокремлюються від розплавленого металу; флюси застосовуються і при інших видах плавлення металів з метою очищення їх від різних домішок; 3) легкоплавкі речовини (польовий шпат, крейда, доломіт), що додаються до глиняного тіста для заповнення шпарин між частинами глини і сприяють при випалюванні виробу сплавленню їх у кам'янисту масу.

ФЛЯЕР [англ. *flag book*, літаючий] — кінь, що відзначається у випробуваннях на короткі дистанції.

ФЛОБ [англ. *lob* — початкові букви від *free on board* франко-борт] — ком. умова, згідно з якою продавець бере на себе видатки по доставлянні і вантаженні товару на борт пароплава в порту, з якого вивозиться товар; відповідальність за вантаж у дорозі і всі дальші видатки лягають на покупця.

...**ФОБ**, ...**ФОБІЯ** [< гр. *phobos* страх] — у закінченні складних слів означає «що боїться», «ворожий» або «боязнь», «ненависть», напр. *гідрофобія*, *фотофобія*.

ФОБІЯ [< гр. *phobos* страх] — нав'язливі стани страху, що розвиваються при деяких психозах.

ФОГТ — див. *фогт*.

ФОНЕ [< фр. *foyer* вогнище] — приміщення в театрі, кіно, при залі для глядачів або концертному залі; служать місцем відпочинку для глядачів і артистів (артистичне ф.) під час перерв.

ФОК [гол. *fok*] — нижній прямий парус на передній шоглі корабля, що кріпиться до *фок-реї*.

ФОКАЛЬНИЙ [< лат. *focus* вогнище] — *fla.* фокусний, що відноситься до *фокусу*¹; ф - н а л і в і я — лінія, на якій розміщені фокуси пучка променів, які виходять із світної точки, після їх відбиття від сферичного дзеркала або заломлення в оптичному склі.

ФОК-РЕЙ [гол. *fok-ra*] — нижня рея на *фок-щоглі*.

ФОКСТЕР'ЕР [англ. *fox-terrier*] — невелика собака, придатна для полювання на дрібних звірів, що живуть в норах.

ФОРСТРОТ [англ. foxtrot букв. лисячий крок] — сучасний парний танець дводольного руху (з тактовим розміром в $\frac{4}{4}$). Музична будова форстрота тісно пов'язана з джазовою музикою (див. блюз, джаз).

ФОРУС ¹ [лат. focus вогнище] — 1) *фіз.* точка, в якій збираються відбиті сферичним дзеркалом або заломлені *лінзою* промені; *г о л о в н и й ф.* сферичного дзеркала, лінзи — точка, в якій збирається відбитий від дзеркала або заломлений лінзою пучок паралельних променів; 2) *мат.* постійна точка, віддалі якої від довільної точки даної кривої (*еліпса, гіперболи, параболу*) перебуває в постійному відношенні до віддалі тієї ж довільної точки до певної прямої, що зветься *директрисою*; 3) *мед.* вогнище хворобливого процесу в організмі; 4) *лінгв.* в и м о в н и й ф. — місце утворення мовного звука (в мовному апараті); 5) * центр, зосередження, вогнище, напр. землетрусу та ін.

ФОРУС ² [лат. Fokus pokus] — 1) спиртний прийом, трюк, що вражає глядачів своєю позірною надприродністю; *грунтується* на вправності і спритності рук або спеціальних пристроях, а іноді на мало-відомих глядачам фізичних і хімічних явищах; 2) * спиртна витівка; *дивацтво, каприз.*

ФОР-ЩОГЛА [гол. fok-mast] — передня щогла на судні.

ФОЛ [лат. foul play нечесна гра] — *сл.* термін, що позначає грубу гру, напр. у футболі — грубі штовхани, підніжки, навмисні вдари по противнику та ін.

ФОЛІАНТ [нім. Foliant < лат. folium лист] — 1) книга форматом у піваркуша; 2) взагалі товста книга великого формату.

ФОЛІКУЛИ [лат. folliculus мішечок] — в *анатомії* — «пухирці»: а) залозисті пухирці; б) пухирці, в яких утворюються яйцеві клітини; в) *лімфатичні* вузлики; г) волосяні мішечки.

ФОЛІКУЛІН [лат.; див. фолікули] — лікарський препарат, що має в собі жіночий статевий гормон; застосовується при захворюваннях,

зв'язаних з недостатньою функцією яєчників.

ФОЛІКУЛІТ [лат.; див. фолікули] — обмежене запалення волоссяно-го мішечка.

ФОЛІО [лат. in folio в аркуш] — дві сторінки (ліва і права) в рахункових книгах, що мають один і той же порядковий номер.

ФОЛЬГА [польськ. folga < лат. folium лист] — тоненькі листки з металів або сплавів (свинцю, олова, алюмінію, бронзи) або фарби (на паперовій основі), що вживаються для прикрасення виробів, для тиснення на оправах, для пакування різних харчових продуктів і т. д.

ФОЛЬКЕТИНГ [дат. folketing] — нижня палата датського парламенту (*рігсдагу*).

ФОЛЬКЛОР [англ. folk-lore] — усна народна творчість: билини, казки, оповіді, пісні (ліричні і обрядові), частушки, прислів'я, приказки, загадки і т. д.

ФОЛЬКЛОРИСТ — учений, що займається вивченням *фольклору*.

ФОЛЬКОНЕР [англ. falconer < falcon сокіл] — сокольник; мисливець із соколом.

ФОН ¹ [фр. fond підстава, основа] — 1) в живопису, рисунку, скульптурному рельєфі, орнаменті — та частина поверхні, на якій виділяються, виступають, вирісовуються головні елементи композиції, головні предмети зображення; 2) * обстановка, середовище, оточення.

ФОН ² [гр. phōnē звук] — шум, тріск у телефонній трубці, в репродукторі поряд з передачею, що приймається.

...ФОН — див. *фано...*

ФОНАЦІЯ [фр. phonation < гр. phōnē звук] — вимовлення мовних звуків.

ФОНД [фр. fond < лат. fundus основа] — 1) запас, нагромадження; капітал; 2) кошти, призначені для якоїсь мети.

ФОНДИ [див. фонд] — 1) ф. о с н о в н і народного господарства СРСР — будинки, споруди, а також машини, устаткування та інші знаряддя праці галузей матеріального виробництва; 2) запаси, нагромадження, відрахування для певної

мети; 3) в капіталістичних країнах — всякі цінні папери, що дають певний дохід.

ФОНДОВИЙ — що відноситься до фондів; ф. к а п і т а л — капітал, вкладений у цінні папери, тобто затратчений на придбання акцій, облігацій і т. п.; ф - а б і р ж а — особлива біржа або відділ товарної біржі, де здійснюються угоди по купівлі-продажу іноземної валюти і цінних паперів; ф - в і у г о д и — біржові угоди з ф-ми цінностями, на строк або за готівку, здійснювані через офіційного маклера.

ФОНЕМА [гр. phōnēma] — лінгв. звук мови, що служить для розрізнення смислу слів.

ФОНЕНДОСКОП [гр. phōnē звук + endon всередині + skopeō дивлюсь] — мед. прилад для вислуховання серця і легенів з резонатором для підсилення звуків (пор. стетоскоп).

ФОНЕТИКА [гр. phōnetikē] — 1) розділ лінгвістики, що вивчає звукову будову мови; 2) звукова будова мови.

ФОНЕТИЧНИЙ [гр. phōnetikos] — що відноситься до фонетики; звуковий; ф - н а т р а н с к р и п ц і я — спосіб запису усної мови з метою якомога точніше передавати вимову.

ФОНІЗМ [< гр. phōnē звук] — псих. виникнення слухових уявлень при зорових та інших неслухових враженнях.

ФОНО..., ...**ФОН** [< гр. phōnē голос, звук, шум, мова, слово] — на початку і в закінченні складних слів позначає відношення даних слів до голосу, мовних звуків, напр. *фонометр, телефон*.

ФОНОГРАМА [фано... + гр. gramma запис] — валик, пластинка або плівка із звукозаписом.

ФОНОГРАФ [фано... + гр. graphō пишу] — застарілий прилад для запису звука на восковий валик; тепер замінений більш досконалими електроакустичними приладами.

ФОНОГРАФІЧНЕ п и с ь м о [фано... + гр. graphō пишу] — звукове письмо (на протилежн. *ідеографічному*) — письмо за допомогою букв, тобто письмових знаків, що позначають ті чи інші звукові одиниці мови (звуки, склади).

ФОНОЛОГІЯ [фано... + гр. logos поняття, вчення] — відділ фонетики, в якому вивчається використання фонем для вираження значень (для утворення слів).

ФОНОМЕТР [фано... + гр. metreo міряю] — прилад для вимірювання сили звука.

ФОНОН [< гр. phōnē звук] — квант звука («частка звука»), впроваджений у фізику за аналогією з *фотоном*, квантом світла.

ФОНОСКОП [фано... + гр. skopeō дивлюсь] — прилад для вивчення фонетичних особливостей мови і руху губ та мускулів обличчя, що відбувається при цьому.

ФОНТАН [іт. fontana < лат. fons (fontis) джерело] — 1) споруда з спеціальним приладом, який під напором виштовхує вгору струмінь води, що дає можливість використати її, зокрема, для декоративних цілей; 2) ф. н а ф т о в и й (г а з о в и й) — викидання нафти (газу) на поверхню під дією природної енергії пласта; 3) * лотік, напр. ф. слів.

ФОРА [іт. fuora] — 1) вигук схвалення в італійському театрі, що означає вимогу повторення (те саме, що *bis*); 2) заздалегідь обумовлена перевага, напр. певне число очок, ходів або фігур, що їх дає в деяких іграх (більярд, шахах, шашках) сильніший учасник гри слабому.

ФОРВАКУУМ [нім. vor перед + вакуум] — попередня розрідженість газу — розрідженість газу, створювана біля випускного отвору (випускного патрубку) для нормальної роботи вакуумного насоса.

ФОРВАРД [англ. forward *буха*, передній] — сп. учасник гри на передній лінії (лінії нападу) в футболі і хокейній команді.

ФОРДЕВІНД [гол. voordewind] — мор. 1) вітер, що відповідає курсові судна, або вітер, що дме прямо в корму; 2) курс судна, що відповідає напрямку вітру.

ФОРДЕК [нім. Vordeck] — складаний підйомний верх у екіпажа.

ФОРДІЗМ — система капіталістичної організації виробництва, названа за ім'ям американського авто-

мобільного промисловця Генрі Форда, який застосував її на своїх підприємствах. Ф., як і *тейлоризм* (див.), є витонченою формою капіталістичної експлуатації. Підвищуючи інтенсивність праці робітника за рахунок збільшення його експлуатації, система ф. рдизму дає величезні прибутки підприємцям і веде до повного виснаження фізичних і духовних сил робітника.

ФОРЕЙН ОФІС [англ. Foreign-Office] — міністерство закордонних справ Великої Британії.

ФОРЕЙТОР [нім. Vorreiter] — вершник, що править передніми кінцями при запрягу дугою (один за одним).

ФОРЕЛЬ [нім. Forelle < швед.] — річкова і озерна риба з родини лососевих, яка являє собою прісноводну форму кумжі.

ФОРЗАЦ [нім. Vorsatz] — аркуш паперу, що з'єднує книжковий блок з оправною кришкою.

ФОРИНТ — грошова одиниця Угорської Народної Республіки, дорівнює 100 ф і л е р а м; запроваджене в 1946 р. замість пенге.

ФОРМА [лат. forma] — 1) зовнішній вигляд, зовнішній обрис; 2) *філ.* будова, устрій, система організації, внутрішня структура, нерозривно зв'язана з певним змістом. Ф. всякого предмета, процесу, явища обумовлена його змістом і в свою чергу робить на нього зворотний вплив, напр. співвідношення виробничих відносин суспільства (форма) і його продуктивних сил (зміст), національна форма культури і її класовий зміст, художня форма твору мистецтва і його ідейно-політичний зміст; суперечність між старою формою і новим змістом, яка виникає в процесі розвитку, — один з проявів *діалектики*; 3) *ф. п р а в л і н н я* — спосіб управління даною державою, державний устрій (монархія, буржуазна парламентарна республіка, радянська республіка); 4) в *алгебрі* — однорідний многочлен від кількох перемінних; в *геометрії* — кожний з елементів простору, тобто точка, лінія, площина, фігура, а також їх сполучення; 5) *грам.* вивозмінення одного і того ж слова, напр., «стіл»,

«стола», «столу» — форми одного і того ж слова; 6) певний встановлений порядок, взірець; 7) в литі — пристрій, у який виливають розплавлений метал або пластичну масу, які твердіють у ньому і зберігають обрис цього пристрою (ливарна або відливна ф.); 8) *однотипний одяг*, напр. військова ф.; 9) *друж.* всяка поверхня з рельєфним, заглибленим або іншим зображенням, призначена для друкування (друкарська форма); зокрема — друкарський набір, взятий у раму; 10) * *видимість, формальність.*

ФОРМАЛІЗМ — 1) *філ.* властивий різним видам ідеалізму відрив *форми* від змісту, в результаті чого конкретний історичний процес розвитку дійсності зводиться до абстрактних, позбавлених змісту, безпредметних формул і схем; формалізм має своїм джерелом відрив теорії від практики; 2) реакційний, антинародний, ідеалістичний напрям в естетичній, літературній і мистецтві, що заперечує значення ідейного змісту мистецтва і надає значення лише «чистій» формі. Формалісти відривають мистецтво від дійсності, від історичних і соціальних процесів, від класової боротьби, актуальних завдань суспільного життя, інтересів народу. Радянська література і мистецтво, надаючи величезного значення досконалості художньої форми, яка виростає з самого змісту і нерозривно з ним зв'язана, рішуче відкидають формалізм, як прояв антинародних буржуазних теорій, і неухильно йдуть по шляху соціалістичного реалізму; 3) * *схильність до додержання зовнішніх форм на шкоду суті справи; віддавання переваги букви закону перед його суттю.*

ФОРМАЛІН — водний розчин (40%) *формальдегіду*, сильний обеззаражувачий і консервуючий засіб.

ФОРМАЛІСТ — 1) охоронець пустих формальностей; 2) прихильник *формалізму*, напр. у мистецтві.

ФОРМАЛІСТИКА — додержання формальностей на шкоду справі, зайва схильність до зовнішніх *форм*.

ФОРМАЛЬДЕГІД [*лат. (aciditas) form(ica) мурашина (кислота)*] — *альдегід* мурашиної кислоти, безбарв-

ний газ; вживається в техніці (для консервування, для виробництва пластичних мас), а також в медицині як обеззаражуючий засіб; в сільсько-му господарстві служить для боротьби з шкідниками злаків (напр., із сажкою) і з деякими хворобами худоби (напр., з ящуrom); *ф.*, розчинений у воді, утворює *формалін*.

ФОРМАЛЬНА ЛОГІКА — див. *логіка*.

ФОРМАЛЬНИЙ — 1) що відноситься до *форми*, властивий їй, напр. *ф.-ні* особливості слів (див. *форма б*); 2) зроблений про людське око, неістотний; 3) потрібний для додержання зовнішньої форми, порядку.

ФОРМАЛЬНІСТЬ — 1) щось виконуване для *форми*; 2) все, що відноситься до форми, на протилежність суті, суті справи; 3) зовнішні вимоги або умови, яких обов'язково треба додержувати при виконанні якої-небудь справи.

ФОРМАНТИ [*<* лат. *formans* (*formantis*) утворюючий] — *лінгв.* 1) те саме, що *афікси*; 2) див. *морфема*.

ФОРМАТ [фр. *format* *<* лат. *forma* вигляд, зовнішність] — 1) зразок для копіювання; 2) *друк.* розмір книги, аркуша; довжина рядка; довжина і висота полоси набору.

ФОРМАТИВИ — *лінгв.* те саме, що *форманти*.

ФОРМАЦІЯ [*<* лат. *formatio* утворення, вид] — с у с п і л ь н о е к о н о м і ч н а ф. — історично визначений ступінь у розвитку людського суспільства, тобто сукупність всіх властивих суспільству на даному історичному ступені виробничих відносин між людьми, суспільний і державний лад, економічне, політичне і культурне життя даного суспільства; основу кожної суспільної форми становить її економічна структура, тобто властива даному суспільству система виробничих відносин, обумовлена історично певним способом виробництва матеріальних благ; який спосіб виробництва у суспільства, таке в основному і саме суспільство, такі його ідеї і теорії, політичні погляди і установи (див. *базис економічний*). Кожна суспільно-економічна ф. має свої особливі закони зародження, розвитку і переходу

у вищу форму. Основні суспільно-економічні форми: первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична (перша фаза якої — соціалізм); див. *феодалізм, капіталізм, соціалізм, комунізм*.

ФОРМУВАТИ¹ [лат. *formare*] — 1) утворювати, складати; 2) надавати форми.

ФОРМУВАТИ² — надавати (якійсь пластичній масі) бажаної форми.

ФОРМУВАТИСЯ [*<* лат.] — 1) утворюватися, 2) остаточно складатися; 3) досягати повної зрілості, остаточно розвинути.

ФОРМУЛА [*<* лат. *formula* форма, певне правило] — 1) точне загальне визначення якогось правила, відношення, закону і т. п., застосовне в певних умовах до всіх часткових випадків; 2) взагалі — всяке визначення, виражене в короткій формі; 3) *мат.* сукупність величин, виражених числами або буквами і сполучених за допомогою математичних знаків; 4) *хім.* скорочене позначення якісного і кількісного складу якої-небудь хімічної сполуки за допомогою букв латинського алфавіту (*символів*), що позначають назву елементів, які входять до складу сполук, і цифр, що вказують на кількісне співвідношення цих елементів.

ФОРМУЛЮВАННЯ [*<* лат.] — коротке і точне висловлення якоїсь думки.

ФОРМУЛЮВАТИ [*<* лат.; див. *формула*] — коротко і точно висловлювати якусь думку, рішення.

ФОРМУЛЯР, ФОРМУЛЯРНИЙ список [нім. *Formular* *<* лат. *formula* форма] — послужний список, до якого вносились всі відомості про проходження служби чиновниками і державними службовцями; в СРСР для робітників і службовців усіх державних і кооперативних підприємств і установ запроваджені трудові книжки.

ФОР-ПІК [англ. *fore-peak*] — *мор.* носовий відсік на суднах, розташований безпосередньо біля *форштевня*.

ФОРПОСТ [нім. *Vorposten*] — передовий пост, передова позиція.

ФОРСИНГ [англ. *forcing*] — у боксі — форсований бій, безперервна ата-

ка з метою добитися якомога швидшої перемоги.

ФОРС-МАЖОР [фр. *force majeure*] — подія, надзвичайні обставини, які не можуть бути ні передбачені або відвернені, ні усунені якими-небудь заходами, непереборна перешкода, напр. стихійне лихо.

ФОРСОВАНИЙ м а р ш [*фр.*] — *військ.* прискорений марш; прискорений похідний рух, що вимагає від *військ* великого напруження сил.

ФОРСУВАННЯ [*фр.*; див. *форсувати*] — 1) прискорення; 2) *військ.* подолання з боєм під вогнем противника водної перешкоди, напр. річки, протилежний берег якої перебував в руках противника; прискорене пересування з великим напруженням сил (ф. перевалу в горах — т. п.).

ФОРСУВАТИ [фр. *forcer*] — 1) підсилювати, прискорювати, напружувати; 2) *військ.* робити *форсування*.

ФОРСУНКА [*англ.* *force-pump* нагнітальний насос] — *тех.* пристрій для подавання рідкого або пилювато-го палива в топку парових котлів, циліндри двигунів і т. п. розпленням його паром, стисненим повітрям або механічним способом; застосовується з метою досягнення найповнішого згоряння палива.

ФОРТ [нім. *Fort*, фр. *fort* < лат. *fortis* сильний] — порівняно велике зімкнуте укріплення довготривалого або тимчасового характеру; завдяки міцності своїх споруд і можливості вести кругову оборону ф. може чинити ефективний опір атакам противника і є складовою частиною фортеці (укріпленого району) або самостійним опорним пунктом.

ФОРТЕ [іт. *forte*] — *муз.* сильно, гучно, на повну силу звука; скорочено позначається буквою *f*.

ФОРТЕЛЬ [*польськ.* *fortel* спосіб, хитрість, виверт] — спритна витівка, несподівана вихватка; прийом зовнішнього комізму в театральній виставі.

ФОРТЕПІАНО [*іт.* *fortepiano* < *forte* сильний + *piano* тихий] — *клавійний* музичний інструмент, винайдений у 1711 р. флорентійським майстром Крістопорі; звук видобувається ударами молоточків по струнах, а молоточки приводяться в дію

натисканням пальців на *клавіші*; ф. відрізняється від попередніх *клавійних* інструментів властивістю видавати сильні і тихі звуки, звідки назва «фортепіано» (види ф. — *рояль* і *піаніно*).

ФОРТИФІКАЦІЯ [*лат.* *fortificatio* укріплення] — галузь *військово-інженерної* справи, що має своїм завданням укріплення і устаткування місцевості з метою полегшити ведення бою для власних *військ* і утруднити його для противника; поділяється на польову і довготривалу (остання включає побудову особливо міцних оборонних споруд).

ФОРТИССИМО [іт. *fortissimo*] — *муз.* *форте* у найвищому ступені — дуже сильно, надзвичайно сильно; скорочено позначається двома буквами — *ff*.

ФОРТУНА [*лат.* *fortuna* випадок, удача, неудача] — 1) у староримській міфології — богиня сліпого випадку (щастя і нещастя); зображувалася такою, що стоїть на кулі або колесі з пов'язкою на очах, з крилами, з рогом достатку в руці; 2) * доля, вистабок, сліпе щастя.

ФОРУМ [лат. *forum*] — 1) площа у стародавньому Римі, на якій відбувалися народні збори, влаштовувались ярмарки і провадився суд; зокрема — площа між Капітолієм і Палатином, де зосереджувалось громадське і політичне життя Рима; 2) * місце виступу, висловлювань.

ФОРХЕНД [англ. *fore-hand*] — в тенісі — удар справа, тобто такий удар, при якому права рука, що держить ракетку, обернена закритою долонею вперед.

ФОРШАХТА [нім. *vor* перед] — розширене устя шахти при проходці способом заморожування ґрунтів, опускним кріпленням та ін.; служить для розміщення устаткування, необхідного при проходці.

ФОРШЛАГ [нім. *Vorschlag*] — *муз.* мелодійне прикрашення з однієї або кількох нот, що передують основній ноті й при виконанні нібито зливаються з нею (див. *мелізми*).

ФОРШМАК [*нім.* *Vorschmack* смакування] — страва із запеченого рубленого м'яса з оселедцем і картоплею.

ФОРШТЄВЕНЬ [гол. *voorsteven*] — мор. масивна частина судна, що є продовженням кіля і становить носову крайню частину судна.

ФОСГЕН [гр. *phōs* світло + *genos* рід] — отруйна речовина, сполука хлору з окисом вуглецю; безбарвний нестійкий задушливий газ, сильно діючий на слизові оболонки людини і тварин.

ФОСФАТИ [< гр.; див. *фосфор*] — 1) *хім.* солі фосфорної кислоти; 2) група мінеральних утворень, що містять солі фосфорної кислоти; мають величезне значення в народному господарстві, напр. у сільському господарстві для удобрювання полів; до них належать *апатити*, *фосфорити*.

ФОСФОР [гр. *phōs* світло + *phoros* несучий] — *хім.* елемент, символ P, порядковий номер 15, ат. вага 30,98; зустрічається в кількох видозмінах (жовтий, червоний, фіолетовий та ін.); свою назву дістав від властивості світитися в темряві; міститься в кістках, в тваринних і рослинних тканинах, а також у деяких мінералах (*апатит*, *фосфорит*); необхідна складова частина складних білків; фосфор має велике значення в обміні речовин у тваринних і рослинних організмах; сполуки фосфору мають широке застосування в керамічній, текстильній промисловості, в медицині і особливо в сільському господарстві як найважливіше мінеральне добриво (*суперфосфат*, *томашлак*, *фосфоритне борошно*).

ФОСФОРЕСЦЕНЦІЯ [гр. *phōs* світло + *phoros* несучий] — *фіз.* свічення, що викликано попереднім освітленням і зберігається після припинення освітлення; властивість такого свічення мають, напр., сірчани сполуки *кальцію*, *барію* і *стронцію*, які, будучи перенесені з світла в темне приміщення, світаються.

ФОСФОРЕСЦЮВАТИ — світитися в темряві подібно до *фосфору*.

ФОСФОРИТИ — мінеральні утворення, гол. ч. у формі жовнів, серед осадочних порід; складаються з фосфорнокислого *кальцію* з різними домішками; фосфорит — цінне добриво для ґрунту; служить гол. ч. для виробництва *суперфосфату*.

ФОСФОРОСКОП — прилад для вивчення *фосфоресценції*, гол. ч. зміни її після припинення освітлення.

ФОТ [< гр. *phōs* (*phōtos*) світло] — *фіз.* одиниця освітленості, дорівнює 10 000 люксів.

ФОТО — див. *фотографія*.

ФОТО... [< гр. *phōs* (*phōtos*) світло] — у складних словах означає відношення даних слів: а) до світла, напр. *фототерапія*; б) до *фотографії*, напр. *фотоплівка* — плівка для фотографічних негативів.

ФОТОБАКТЕРІЇ [див. *фото...*] — *бактерії*, які утворюють речовини, що випромінюють при окисленні світло.

ФОТОГЕЛІОГРАФ [див. *фото...* + *геліограф*] — астрономічний інструмент, що служить для фотографування Сонця.

ФОТОГЕНІЧНІСТЬ [*фото...* + гр. *genos* рід] — наявність зовнішніх даних, сприятливих для відтворення на фотографії або кіноекрані; тепер, з розвитком знімальної техніки, ф. втрачає своє вирішальне значення.

ФОТОГРАВЮРА — див. *геліографюра*.

ФОТОГРАМЕТРІЯ [*фото...* + гр. *gramma* запис + *metreō* міряю] — спосіб визначення дійсної величини і розмірів яких-небудь предметів вимірюванням фотографічного зображення цих предметів (пор. *аерофотограметрія*).

ФОТОГРАФІЯ [гр. *phōs* (*phōtos*) світло + *graphō* пишу] — 1) спосіб відтворювати зображення предметів за допомогою світлочутливих пластинок або плівок, на які хімічно діють світлові промені, що йдуть від даних предметів; 2) зображення, що одержується таким способом; знімок, карточка; 3) майстерня, де робляться такі знімки.

ФОТОЕЛЕМЕНТИ [див. *фото...* + *елемент*] — *ел.* прилади, що змінюють свої електричні властивості (напр., опір електричному струму) при зміні їх освітлення; застосовуються широко в техніці, напр. в телебаченні, звуковому кіно. Перший у світі фотоелемент збудований російським фізиком О. Г. Столетовим (1839—1896).

ФОТОЕФЕКТ [див. *фото...* + *ефект*] — *фіз.* явище, яке полягає в тому, що при діянні видимого світла, ультрфіолетового, інфрачервоного, рентгенівського проміння, а також гамма-проміння на речовину змінюються її електричні властивості. При зовнішньому фотоефекті з речовини вилітають *електрони* і вона заряджається позитивно; при внутрішньому фотоефекті змінюється електричний опір тіл; при фотоефекті замикаючого шару виникає електрорушійна сила. Фотоефект має досить широке застосування в телебаченні, автоматичці, звуковому кіно і в інших галузях техніки.

ФОТОКСИЛОГРАФІЯ [див. *фото(графія)* + *ксилографія*] — гравюра на дереві з перенесенням рисунка на поверхню дошки фотографічним шляхом і наступним гравіруванням штрихів від руки.

ФОТОЛІТОГРАФІЯ — *літографія* із застосуванням *фотографії* (для нанесення рисунка на літографський камінь).

ФОТОЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ [див. *фото...* + *люмінесценція*] — свічення речовини після попереднього освітлення її (див. *флуоресценція, фосфоресценція*).

ФОТОМЕТР [*фото...* + гр. *метро* міряю] — 1) *фіз.* прилад для вимірювання сили світла якогось джерела, а також для вимірювання ступеня освітленості поверхні; 2) див. *астрофотометр*.

ФОТОМЕТРІЯ [*фото...* + гр. *метро* міряю] — 1) частина *оптики*, що займається вимірюванням сили джерел світла і ступеня освітленості поверхень; 2) див. *астрофотометрія*.

ФОТОМЕХАНІКА [див. *фото(графія)* + *механіка*] — сукупність способів *репродукції*, при яких ручна праця художника, робітника-літографа в значній мірі замінюється фотографічними і хімічними процесами (*цинографія, фотолітографія, фототипія*).

ФОТОМОНТАЖ [див. *фото(графія)* + *монтаж*] — складання з окремих фотознімків і їх частин, іноді доповнюваних рисунком, одного художнього і смислового цілого, що також називається фотомонтажем.

ФОТОН [< гр. *phōs* (*phōtos*) світло] — частина світла, або, інакше, *квант* світла. Світло являє собою потік фотонів.

ФОТОПЕРІОДИЗМ [< гр. *phōs* (*phōtos*) світло] — вплив тривалості дня і ночі (тобто *періодичної* зміни світла і темряви) на розвиток рослин.

ФОТОРЕЛЕ [див. *фото...* + *реле*] — чутливий прилад, який під впливом світлових променів виконує потрібні з'єднання або роз'єднання в електричних ланцюгах.

ФОТОСИНТЕЗ [див. *фото...* + *синтез*] — *бот.* процес створення зеленими рослинами складних органічних речовин (вуглеводів) з неорганічних речовин (вуглекислоти, води) за допомогою променевої світлової енергії, що її збирає *хлорофіл*. Роль хлорофілу при збиранні світлової енергії в процесі фотосинтезу докладно вивчена К. А. Тімірязевим (1843—1920).

ФОТОСТАТ [*фото...* + гр. *statos* стоячий] — прилад для копіювання креслень, зроблених на *кальці*, на світлочутливий папір (*асиньку*).

ФОТОСФЕРА [*фото...* + гр. *sphaira* куля] — *астр.* умовна границя газової сонячної кулі, що утворює видиму поверхню Сонця; дає суцільний спектр, на якому видно *фраунгоферові лінії* сонячної *атмосфери*, яка знаходиться над *фото-сферою*.

ФОТОТАКСИС [*фото...* + гр. *taxis* розташування] — переміщення вільно рухомих нижчих рослинних і тваринних організмів, а також окремих клітин тваринних організмів, що вільно рухаються, викликане світловим подразником.

ФОТОТЕРАПІЯ [див. *фото...* + *терапія*] — лікування світлом, світлолікування.

ФОТОТЄХНІКА — техніка фотографічного виробництва.

ФОТОТІПІЯ [*фото...* + гр. *typos* відбиток] — 1) спосіб плоского друку з скляної або металевієї пластини, що має на собі світлочутливий хроможелатиновий шар із зернистою (зморшкуватою) поверхнею, на яку фотографічним способом наноситься відтворюване зображен-

ня; 2) відбиток, одержаний з такої пластини.

ФОТОТРАНСФОРМАТОР [фото... + лат. transformare перетворювати] — прилад, вживаний в аерофотограметрії для внесення поправок у знімки, здобуті з літака, з метою приведення їх до одного масштабу.

ФОТОТРОПІЗМ [фото... + гр. tropos поворот] — властивість багатьох рослин згинатися до джерела світла (позитивний ф.) або ж відвертатися від нього (негативний ф.), напр. у соняшника, який повертає своє судиття по ходу сонця.

ФОТОФОБІЯ [фото... + гр. phobos страх, боязь] — світлобоязь.

ФОТОХІМІЧНИЙ — 1) що відноситься до фотохімії; ф - н і п р о ц е с и — хімічні реакції, що відбуваються під діянням видимого світлового або ультрафіолетового проміння; 2) ф - н і п р о д у к т и — хімічні препарати, що застосовуються в фотографії як проявники, фіксажі, віражі, підсилювачі і т. п.

ФОТОХІМІЯ [див. фото...] — відділ хімії, що вивчає хімічні реакції, обумовлені діянням світлових променів.

ФОТОЦИНКОГРАФІЯ — див. цинкографія.

ФОХТ [нім. Vogt < сер.-лат. vocatus < лат. advocatus покликавий на допомогу, тобто уповноважений, заступник] — в середні віки у феодальній Європі — вотчиний чиновник на землях, що належали католицькій церкві, який здійснював судові та ін. функції.

ФРА [< іт. скор. fra(ter) брат] — приставка, що передує імені католицького ченця в Італії.

ФРАГМЕНТ [лат. fragmentum] — уламок, уривок, напр. уцілілий залишок якогось твору живопису, архітектури, скульптури, тканини, рукопису і т. п.; уривок твору.

ФРАГМЕНТАРНИЙ [< лат.; див. фрагмент] — уривчастий.

ФРАЗА [< гр. phrasis вислів, мовний зворот] — 1) закінчений мовний зворот, речення; 2) муз. всякий окремих, відносно завершений музичний зворот, закінчена музична думка.

ФРАЗЕОЛОГІЯ [гр. phrasis вис-

лів + logos поняття, вчення] — 1) частина лінгвістики, що вивчає сталі мовні звороти (напр., «замилувати очі», «накивати п'ятами»; див. також ідіома); 2) запас мовних зворотів, характерних для даної мови; 3) * набір беззмстовних фраз, марнословство.

ФРАЗЕР [фр. phraseur] — людина, яка любить вживати гучні і красиві, але беззмстовні слова і фрази; базіка, пустомеля.

ФРАЗЕРСТВО — марнословство, базікання; пристрасть до вживання красивих і гучних, але беззмстовних слів і фраз.

ФРАЗУВАТИ [фр. phraser] — 1) ясно, чітко і виразно вимовляти кожне слово фрази; 2) в музиці — при виконанні виразно виділяти частини, з яких складається музична думка, чим і досягається ясне і вірне виконання.

ФРАК [фр. frac] — чоловічий костюм — рід сюртука з вирізнаними спереду полами і довгими вузькими фалдами ззаду.

ФРАКТУРА [< лат. fractura надлом перелом] — 1) мед. перелом; 2) німецький готичний шрифт; 3) назва почерку готичного рисунка.

ФРАКЦІОНУВАННЯ [< фр. fractionner дробити < лат. fractio ламання, злом] — 1) дробова (фракційна) перегонка рідин — спосіб поділу суміші рідин і розчинів на групи, суміжні за хімічними або фізичними ознаками, що ґрунтується на різниці температур кипіння окремих складових частин суміші; 2) дослідження кам'яного вугілля у важких розчинах для визначення питомої ваги його складових частин (зокрема золи).

ФРАКЦІЯ ¹ [< фр. fraction частка, частина < лат. fractio ламання, злом] — 1) у капіталістичних країнах — члени політичної партії, які є депутатами парламенту, органу місцевого самоврядування або входять до якоїсь громадської організації і об'єднані в окрему групу для організованого проведення політики своєї партії; 2) частина політичної партії з відмінними від лінії партії поглядами, що відособилася внаслідок незгоди із загальною лінією

партії, бореться з партією, але залишається в її рядах; у Комуністичній партії Радянського Союзу існування фракцій і угруповань несумісне з програмою і статутом КПРС, з згуртованістю, єдністю волі і єдністю дій партії, з її дисципліною. Вся історія Комуністичної партії Радянського Союзу без неперемінної боротьби з опортуністами в своїх власних рядах, без розгрому капітулянтів, фракцій і угруповань Комуністична партія не може зберегти єдність і дисципліну своїх рядів, не може виконати свою роль організатора і керівника пролетарської революції, не може виконати свою роль будівника нового, комуністичного суспільства.

ФРАКЦІЯ ² [*<* фр. fraction частка, частина *<* лат.] — *зім.* частини (частки), на які поділяється суміш рідин, що киплять при різних температурах, при її дробовій (ф р а к ц і о н о в а н і й) перегонці.

ФРАМУГА [польськ. framuga] — 1) верхня (що найчастіше не відкривається) стулка вікна або дверей; 2) карниз для штори у верхній частині непорушної рами.

ФРАНК [фр. franc] — грошова одиниця Франції, Бельгії та їх колоній, а також Швейцарії і Люксембурга; дорівнює 100 сантимам.

ФРАНКЛІНІЗАЦІЯ [*<* вл. н.] — метод лікування за допомогою статичної електрики.

ФРАНКМАСОНИ [англ. freemasons, фр. franc-maçons «вільні каменярі»] — див. масони.

ФРАНКО [*<* іт. franco вільний] — комерційний термін, який позначає, що певна частина витрат на транспортування або вантаження товару провадиться за рахунок продавця і не оплачується покупцем; ф. - в а г о н — вид угоди, коли покупець несе витрати по перевезенню з часу навантаження товару у вагон; ф. - к о м і с і я — безоплатне виконання якогось комерційного доручення.

ФРАНКУВАТИ [*<* іт. francare звільняти] — сплачувати наперед за перевезення і доставлення (поштових відправлень, багажу).

ФРАНТ [польськ. frant] — ченурун, модник.

ФРАНТИРЕР [фр. franc-tireur букв. вільний стрілець] — у Франції — партизан, член партизанського загону; франтирери діяли в тилу ворога під час франко-пруської війни 1870—1871 рр. Під час другої світової війни, після окупації німцями влітку 1940 р. французької території, серед французьких патріотів утворились загони франтирерів, які під керівництвом комуністів вели в 1940—1944 рр. активну партизанську боротьбу проти німецьких фашистських загарбників, вигнаних з території Франції в результаті всесвітньоісторичних перемог Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

ФРАНЦИСКО АНЦІ — один з католицьких чернечих жезбрущих орденів, заснований в 13 ст. італійцем Франціском Ассізьким.

ФРАНШИЗА [*<* фр. franchise пільга, вольність] — межі відхилення кількості поставленого товару від зазначеного в договорі; виражається в процентах.

ФРАПРУВАТИ [*<* фр. frapper бити, вражати] — неприємно вражати, дивувати.

ФРАТРІЯ [гр. phratría] — підрозділ племені, що являє собою сукупність кількох родів, які здебільшого походять від одного первісного роду. При первісно-общинному ладі фратрії як організації виконували значні громадські і релігійні функції. Середині фратрії шлюби були заборонені і укладалися між членами різних фратрій (спочатку двох, на які поділялось плем'я). Фратрії були поширені у багатьох стародавніх народів; добре відомі в античному світі, гол. ч. в Афінах.

ФРАУ [нім. Frau] — пані; звертання до заміжньої жінки у німців; вживається гол. ч. разом з ім'ям або прізвищем.

ФРАУНГФЕРОВІ лінії [*<* вл. н.] — темні лінії, що спостерігаються в спектрі Сонця; відповідні їм світлові промені увібрані в атмосфері Сонця, деякі — в атмосфері Землі (телуричні лінії).

ФРАХТ [нім. Fracht] — 1) провіз-

на плата за перевезення вантажу по всяких шляхах сполучення, особливо по водних; 2) іноді під цим терміном розуміють і самий вантаж.

ФРАХТОВИЙ — що відноситься до *фрахту*, вантажний; ф. договір — договір на перевезення певного вантажу за певну плату в умовлене місце.

ФРАХТУВАТИ [*<* нім.; див. *фрагт*] — наймати судно цілком або частково для перевезення вантажу.

ФРЕГАТ [фр. *frégate* *<* іт. *fregata*] — 1) трищоглове парусне військове судно (18—19 ст.), меншого розміру, ніж лінійний корабель, і слабше озброєне, але з великою швидкістю ходу; 2) птах з ряду веслоногих з довгими крилами; водиться по берегах тропічних морів.

ФРЕЗА [фр. *fraise*] — 1) багаторізцевий різальний інструмент з обертальним рухом, що служить для оброблення всякого роду поверхень металів, дерева, пластичних мас, нарізування зубців, шестерень і т. п.; при роботі ф. обертається, а оброблюваний предмет подається їй назустріч; 2) ґрунтообробна самохідна машина, що має обертовий барабан із зігнутими сталевими ножами, за допомогою яких вона рие і одночасно розпушує ґрунт; в СРСР застосовується тільки при обробці болотних ґрунтів; на інших ґрунтах не застосовується як така, що сильно розпорошує ґрунт і руйнує його структуру; 3) машина для механізованого видобутку торфу.

ФРЕЗЕР — див. *фреза 1*.

ФРЕЗЕРНИЙ — що відноситься до *фрези*; ф. верстат — верстат для механічного оброблення металу або дерева з обертальним рухом інструмента (фрези) і поступальним переміщенням оброблюваного предмета.

ФРЕЗЕРУВАННЯ — 1) *тех.* оброблення металу, дерева, пластмас *фрезой 1*; 2) обробіток ґрунту *фрезой 2*; 3) видобування фрезерного торфу (див. *фреза 3*).

ФРЕЙДИЗМ [за ім'ям австрійського психіатра Зіґмунда Фрейда (1856—1940)] — реакційна, ідеалістична теорія в сучасній буржуазній психології і психопатології, що помилково вважає головним рушієм

людської поведінки несвідомий потяг (особливо статевий), що применшує значення розумової діяльності й ігнорує вирішальну роль соціальних умов життя людей (див. *психоаналіз*).

ФРЕЙЛЕЙН [нім. *Fräulein*] — звертання до дівчини у німців; вживається також разом з ім'ям або прізвищем.

ФРЕЙЛІНА [нім. (*Hof*)*fräulein*] — дівчина аристократичного походження, що перебуває при можновладній особі (цариці, королеві, принцесі і т. д.).

ФРЕЙФАЛ [нім. *Freifallapparat*] — буровий інструмент (розсувні штанги), що застосовується при ударному бурінні.

ФРЕКЕН [швед. *fröken*] — звертання до дівчини в скандинавських країнах; вживається також разом з ім'ям або прізвищем.

ФРЕНОЛОГІЯ [гр. *phrēn* (*phrenos*) розум + *logos* поняття, вчення] — неправильне, реакційне «вчення» про зв'язок між зовнішньою формою черепа і розумовими та моральними якостями людини.

ФРЕНЧ [*<* вл. н.] — куртка військового зразка з 4 зовні нашитими великими кишенями.

ФРЕСКА, ФРЕСКОВИЙ живопи́с [*<* іт. *fresco* свіжий] — розпис стін водяними фарбами по сирій штукатурці; твір, виконаний у цій техніці.

ФРЕТИНГ-КОРО́ЗІЯ [англ. *fret* роз'їдати + *корозія*] — руйнування металу, яке спричинюється одночасним діянням корозійного середовища і тертя (корозія при терті).

ФРИВОЛЬНИЙ [фр. *frivole* *<* лат. *frivulus* дурний, пустий] — легковажний, малопристойний.

ФРИГАНА — *бот.* рослина суспільство з колючих півчагарників і трав; зустрічається гол. ч. на Балканському півострові і в Малій Азії.

ФРИГАТОР [*<* лат. *frigus* (*frigus*) холод] — в холодильній справі — система льодосоляного охолодження; складається з *генератора* холоду, в якому внаслідок танення льоду з сіллю утворюється розсіл низької температури, що подається насосом у змійовики, які розміщуються біля стін охолоджуваної камери.

ФРИГОЛЬДЕРИ [англ. freeholder «вільні держателі» (землі)] — особлива група англійського селянства, що довго або спадково володіла землею, яка перебувала в залежності від поміщика; дрібні орендари (пор. *копигольдери, лізгольдери*).

ФРИГОРІЯ [< лат. frigus (frigoris) холод] — в холодильній справі — одиниця холоду, за величиною дорівнює калорії, але протилежна їй знаком.

ФРИЗ [фр. frise] — 1) середня частина *антаблементу*, розміщена між *архітравом* і карнизом; 2) облямівка, *бордюр* стіни, підлога, стелі, килима і т. п., напр. широка, звичайно прикрашена, смуга у верхній частині стіни; 3) виступ по верхній або нижній частині якого-небудь столярного виробу.

ФРИЗОН [< фр. frison завиток] — відходи шовкомотального виробництва, що використовуються для прядіння.

ФРИКАДЕЛЬ, ФРИКАДЕЛЬКА [нім. Frikadelle < фр.] — галочка з рубленого м'яса або риби, зварена в бульйоні.

ФРИКАСЕ [фр. fricassée] — нарізане дрібними кусочками жарене або варене м'ясо з якою-небудь приправою.

ФРИКАТИВ, ФРИКАТИВНИЙ приголосний [< лат. fricare терти] — цілинний, або проточний, приголосний звук (напр., с, з, ф, х та ін.), що утворюється тертям повітря у вузькому проході між зближеними мовними органами (протилежні проривні приголосні).

ФРИКЦІЙНИЙ [< лат. frictio тертя] — *тех.* діючий під впливом тертя, тертьовий, що відноситься до тертя; ф - н а м у ф т а — муфта, що застосовується для передачі обертання від однієї частини трансмісії (або іншої передачі) до іншої частини за допомогою сил тертя, що розвиваються в самій муфті; ф - н а п е р е д а ч а — передача обертального руху між двома валами за допомогою сил тертя, що виникають між притиснутими один до одного насадженими на них дисками (фрикційними колесами).

ФРИМЕР [фр. frimaire < frimas

паморозь, іній] — третій місяць (з 21—23 листопада по 20—22 грудня) французького революційного календаря, встановленого *Конвентом* у 1793 р.

ФРИТРЕДЕРИ — прихильники *фритредерства*.

ФРИТРЕДЕРСТВО [< англ. free trade вільна торгівля] — течія в економічній політиці промислової буржуазії (виникла в Англії, де набула особливого впливу в 1-й половині 19 ст.), яка вважала, що основою економічної політики є свобода торгівлі і невтручання держави в господарське життя; основна мета фритредерства полягала в скасуванні мита і вивізних премій, у встановленні вільного ввозу і вивозу товарів.

ФРИГІЙСЬКИЙ ковпак [за назвою стародавньої країни в Малій Азії — Фригії] — головний убір, найчастіше червоного кольору, який у стародавній Греції і Римі носили звільнені раби; звідси убір цей дістав значення символу свободи; як такий його носили під час французької буржуазної революції 18 ст. *санжюлоту, якобіниці*.

ФРИДРИХСДОР [нім. Friedrichsdor] — старовинна пруська золота монета.

ФРОНДА [фр. Fronde] — 1) соціально-політичний рух у Франції (1648—1653 рр.), спрямований проти зміцненого в середині 17 ст. *абсолютизму*; 2) * неприципіальна, несерйозна опозиція; опозиція з мотивів особистого порядку, невдоволення частковостями при згоді з основними настановами.

ФРОНДЕР — 1) учасник *фронди*; 2) * неспокійна, незадоволена, незгідна людина.

ФРОНДУВАТИ [фр. fronder] — бути в опозиції, виявляти невдоволення, гол. ч. з особистих, неприципіальних мотивів.

ФРОНТ [нім. Front < фр. front лоб] — 1) *військ.*: а) сторона строю або бойового розташування військ, в яку військовослужбовці (в строю) або частини повернули лицем, маючи правий фланг з правої сторони, а лівий — з лівої; б) сукупність збройних сил, розміщених на театрі воєнних дій (на протилежн. тилу); в) най-

вище оперативне об'єднання під начальством одного командуючого; 2) * галузь державної, культурно-економічної або громадської діяльності; 3) а т м о с ф е р н и й ф. — більшимеш вузька область, що є межею поділу між двома повітряними масами (потоками), які рухаються: теплою і холодною; ф. зветься холодним, якщо маса теплої повітря відступає, а на її місце приходить холодне повітря, в противному разі ф. зветься теплим. Проходження фронту супроводиться різкою зміною погоди.

ФРОНТАЛЬНИЙ [фр. frontal] — лобовий, направлений (лицем) в бік фронту; ф - н а а т а к а — атака у фронт противникові (на відміну від атаки у фланг або в тил противників).

ФРОНТАЛЬНІСТЬ [< фр. frontal лобовий] — в скульптурі і живопису — побудова людської фігури, при якій обов'язкове повернення її лицем до глядача, у *фас*, з додержанням принципу симетрії в розміщенні частин тіла.

ФРОНТИСПІС [фр. frontispice < лат. frons (frontis) лоб + aspicere дивитись] — 1) *архит.*: а) див. *фронтон*; б) головний фасад; 2) рисунок, що відображає найхарактерніші моменти змісту книги і вміщений на одному розвороті (поруч) з *титульним листом*.

ФРОНТИТ [< лат. frons (frontis) лоб] — запалення слизової оболонки лобної пазухи.

ФРОНТОГЕНЕЗ [< гр. genesis народження, походження] — виникнення, загострення атмосферного фронту (див. *фронт* 3).

ФРОНТОЛІЗ [< гр. lysis розчищення] — руйнування, розмивання атмосферного фронту (див. *фронт* 3).

ФРОНТОН [фр. fronton] — *архит.* причілок, трикутне поле під двоххилим дахом будівлі.

ФРУ [швед.] — пані; звертання до заміжньої жінки в скандинавських країнах; вживається гол. ч. разом з ім'ям або прізвищем.

ФРУКТИДОР [фр. fructidor < лат. fructus плід] — дванадцятий місяць (з 18—19 серпня по 17—18 вересня) французького революційного

календаря, встановленого *Конвентом* в 1793 р.

ФРУКТОЗА [< лат. fructus плід] — плодовий цукор, левульоза, органічна речовина з групи вуглеводів; моносахарид; міститься в плодах, медові.

ФРУКТИДОР — див. *фруктидор*.

ФТАЛЬОВІ кислоти [скор. (на)фтал(ин)] — *хім.* тверді кристалічні речовини, що утворюються окисленням деяких вуглеводнів з боковими ланцюгами, напр. *ксілолу*.

ФТИЗИАТРІЯ [гр. phthisis руйнування + iatreia лікування] — *мед.* вчення про туберкульоз легенів і методи його лікування.

ФТОР [< гр. phthoros загибель, знищення] — *хім.* елемент з групи галоїдів, символ F, порядковий номер 9, ат. вага 19,0; найактивніший з відомих елементів; світложовтий газ, що утворюється при електролізі безводної фтористоводневої кислоти.

ФУГА ¹ [нім. Fuge] — шов між дошками, що щільно припасовані ребрами одна до одної.

ФУГА ² [іт. fuga] — *муз.* одна з основних музичних форм багатоголового стилю; побудована на принципі імітації, тобто на послідовному повторенні різними голосами однієї теми.

ФУГАС [фр. fugasse] — *військ.* заряд вибухової речовини, який закладається в землю або під воду для вибуху під час проходження противника в даному місці (див. також *фугасне діяння*).

ФУГАСНИЙ — прикм. від сл. *фугас*; ф - н е ді я н н я — діяння силою вибухової хвилі, що утворюється при розриві артилерійського снаряда, авіабомби, міни, ручної гранати і т. п.

ФУГАТО [іт. fugato] — музична тема, розроблена в стилі фуги (з перенесенням тільки деяких її стилістичних прийомів; див. *фуга* ²); ф. звичайно є частиною сонати або симфонії.

ФУГЕТА [< іт.] — *муз.* невелика *фуга* ².

ФУЖЕР [фр. fougère] — бокал.

ФУЗІЯ [< лат. fusio злиття] — злиття двох або кількох капіталістичних підприємств у єдине; через *фузії* об'єднуються звичайно однорідні чи

споріднені щодо виробництва підприємства або ж підприємства, що являють собою різні стадії виробництва одного продукту; в епоху *імперіалізму* — форма збирання монополіями слабих, менш конкурентоспроможних підприємств.

ФУКС [*<* нім. Fuchs лисиця] — 1) у більярдній грі — випадково виграна куля, несподівана вдача (звідси вислів — «пройти фуксом», тобто випадково); 2) у Німеччині — студент-першокурсник.

ФУКСИН [*<* вл. н.] — органічна сполука; червона анілінова фарба; широко застосовується для фарбування волокон, текстильних виробів, шкіри, в лабораторній практиці (*мікроскопії*).

ФУКСІЯ [*<* вл. н.] — рід рослин з родини звітових з яскравими квітами, родом з Центр. і Півд. Америки; деякі види фуксії розводяться як декоративні рослини.

ФУКУС [лат. Fucus] — рід морських бурих водоростей.

ФУЛЯР [фр. foulard] — 1) тонка шовкова тканина полотняного переплетення, що відрізняється особливою м'якістю; 2) сорт ситцю; 3) *заст.* шовкова шийна або носова хустка.

ФУЛЬГУРИТИ [*<* лат. fulgur блискавка] — «громові стріли», невеликі гіллясті трубочки, що утворюються в пісках від сплавлення піщинок внаслідок удару блискавки.

ФУЛЬМІНАТ [*<* лат. fulminare вбивати блискавкою] — сіль гримучої кислоти, напр. гримуча ртуть, надзвичайно вибухова і отруйна речовина, що застосовується для виготовлення вибухових капсулів.

ФУМАРОЛІ [іт. fumarola, *одн.*, *<* fumo дим] — *геол.* виділення газів (хлористих сполук та ін.) із тріщин і невеликих вторинних конусів на схилах вулканів після припинення виверження, при нижчій температурі виділяються *сульфатами*.

ФУМІГАЦІЯ [*<* лат. fumigare випускати дим] — *обкурювання* — метод боротьби з шкідниками і хворобами с.-г. рослин і паразитами с.-г. тварин за допомогою обкурювання паром або газами отруйних речовин, що називаються **фумігантами**.

ФУНГІСИДИ, ФУНГІЦИДИ [лат. fungus гриб + caedere вбивати] — хімічні отруйні речовини, що застосовуються для боротьби з грибами — збудниками хвороб рослин і грибами, що руйнують дерев'яні споруди (будівлі, мости, кріпильний ліс у шахтах та ін.).

ФУНДАМЕНТ [лат. fundamentum] — 1) основа (будівлі, машини та ін.); 2) * основа, опора; обґрунтування.

ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ [*<* лат.; див. *фундамент*] — ґрунтовний, міцний, солідний, тривкий; основний.

ФУНДИРУВАНИЙ [*<* англ. to fund вкладати капітал в папері державної позики *<* лат. fundus основа] — твердий; закріплений; ф. дох о д — дохід, одержуваний від стійких («твердих») джерел, тобто від володіння землею та іншим нерухомим майном; ф - н і п о з и к и — довгострокові позики, забезпечені певним джерелом державних доходів; інакше — консолідовані позики.

ФУНДУК [тур.] — вид горішини з родини березових; родом з Південної Європи; плід її — горіх, більший від лісового горіха ліщини.

ФУНКУЛ'ЄР [фр. funiculaire *<* лат. funiculus віршовка, канат] — канатна залізниця, що влаштовується на крутих підйомах; вагони приводяться в рух канатною тягою; на менш крутих підйомах влаштовуються зубчасті залізници (між рейками укладається зубчаста рейка, яка служить для зачіплювання зубчастого колеса, насадженого на рухому вісь вагона).

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ — що відноситься до *функцій*; ф - н а з а л е ж н і с т ь — *мат.* те саме, що *функція* 2.

ФУНКЦІОНЕР [*<* лат.] — назва активних працівників робітничих і профспілкових організацій в деяких країнах; активіст.

ФУНКЦІОНУВАТИ [*<* лат.; див. *функція*] — діяти, бути в дії, працювати; виконувати обов'язки.

ФУНКЦІЯ [*<* лат. functio відправлення, діяльність] — 1) діяльність, обов'язок, робота; призначення; 2) *мат.* залежна перемінна величина, тобто величина, яка змінюється

в міру зміни іншої величини, що зветься *аргументом*; 3) *біол.* специфічна діяльність органу або організму.

ФУНТ [нім. Pfund, англ. pound] — 1) міра ваги; російський торговий ф. дорівнював 409,5 г, аптекарський — 307,3 г; англійський торговий ф. дорівнює 453,6 г; монетний ф. — 373,2 г; 2) ф. стерлінгів — грошова одиниця Великобританії, дорівнює 20 *шілінгам*, або 240 *пенсам*; 3) назва грошовий одиниць ряду країн Британської імперії (напр., австралійський ф., новозеландський, південноафриканський), а також Єгипту, Сирії, Лівану, Туреччини.

ФУРА [нім. Fuhre] — довгий віз для кладі.

ФУРАЖ [фр. fourrage < feurre солома] — корм для ковеї, для худоби.

ФУРАЖИР — 1) кладовщик, що приймає і видає *фураж* у військовій частині, радгосп, колгосп і т. п.; 2) *іст.* військовослужбовець, що входить до складу робочої команди по заготівлі для військових частин продовольства і фуражу.

ФУРГОН [фр. fourgon] — великий критий віз, переважно для кладі.

ФУР'ЄР [фр. fourrier] — в деяких державах — військовослужбовець унтер-офіцерського звання, який виконує посаду ротного або ескадронного *квартир'єра*.

ФУР'ЕРИЗМ — вчення французького мислителя Шарля Фур'є (1772—1837) — видатного представника *утопічного соціалізму* (див.) — і його послідовників.

ФУРІЯ [лат. Furia] — 1) у староримській міфології — одна з богинь помсти і кари; 2) * лиха, сварлива жінка.

ФУРЛОНГ [англ. furlong] — англ. міра довжини, дорівнює 201,168 м.

ФУРМИ [нім. Form, *одн.*] — *тех.* насадки (трубки), замуровані в кладку вагранок, доменних печей або інших плавильних печей; служать для вдування в ці печі стисненого повітря.

ФУРНИТУРА [фр. furniture < fournir доставляти, постачати] — «доклад» — допоміжні матеріали, що застосовуються в якому-небудь

ремеслі, напр. годинникова ф. — стекла, стрілки, коліщата та ін. речі для годинників; *шевськ* а ф. — різного роду цвяхи, гудзики, пістони та ін. речі, що йдуть на виготовлення взуття.

ФУРОР [< лат. furor несамовитість] — гучний успіх; захоплене схвалення.

ФУРУНКУЛ [лат. furunculus] — чиряк, гвійне запалення волосяного мішечка і навколишньої клітковини; численні фурункули зветься *фурункульозом*.

ФУРФУРОЛ [< лат. furfur висівки] — безбарвна рідина з приємним запахом, що добувається з висівок, лузги соняшника та ін.; застосовується для зберігання дерева від гниття, для виготовлення пластичних мас, лаків і т. п.

ФУСТ [іт. fusto] — *архит.* стовбур, стержень колони.

ФУСТИ [< іт.] — скидка з ваги, що надається як компенсація за домішки в товарі; інакше зветься *рефакція*.

ФУТ [< англ. foot нога (ступня)] — англійська міра довжини, яка була прийнята також у Росії до запровадження метричної системи і приблизно дорівнює довжині ступні людини. Ф. у різних країнах має різну величину; російський і англійський ф. дорівнює $\frac{1}{7}$ сажена, або 12 дюймам, або 30,479 см.

ФУТБОЛ [англ. football < foot нога + ball м'яч] — спортивна гра з участю двох команд (по 11 гравців у кожній), що ставлять своєю метою загнути (забити) м'яч у ворота противника.

ФУТЕРОВКА [< нім. Futter підкладка] — *тех.* облицювання внутрішніх поверхень (стіл, склепіння, подини) металургійних печей і ковшів для перевезення рідкого металу, а також парових котлів, залізних димарів; футеровку виготовляють із вогнетривких матеріалів (динасу, доломіту, шамоту, магнезиту та ін.).

ФУТЛЯР [нім. Futteral] — 1) коробка або невеликий чохол для схову або зберігання від псування якогонебудь предмета, інструмента, напр. ф. для окулярів; 2) * «людина у футлярі» — обмежена людина,

яка замкнулася в колі вузьких, обивательських інтересів, боїться всього нового (герой однойменної повісті А. П. Чехова).

ФУТОКС [англ. futtock] — мор. складова частина *шпангоута* дерев'яного судна.

ФУТУРИЗМ [< лат. futurum майбутнє] — формалістична, занепадницька течія в образотворчому мистецтві і поезії, що виникла на початку 20 століття в Італії і виражала ідеологію агресивно настроєної буржуазії, її милітаризм і загарбницькі прагнення; главою футуризму був італійський поет Марінетті, що примкнув до фашистів. У живопису футуристи намагалися передати рух у його послідовних станах, малюючи, наприклад, по кілька віг, рук у людини; в скульптурі футуристи намагалися передати світло, проміння, що проникає крізь об'єми предметів, застосовуючи для цього жерсть, скло, дріт, картон, створюючи безглузді фігури; в поезії футуристи вводять слова, позбавлені всякого смислу, руйнують синтаксис і заперечують канони поетичної творчості. У революційній Росії футуризмом називали незначну літературну течію, що виражала анархічні настрої дрібно-

буржуазної інтелігенції; російський ф. був неоднорідним і об'єднував різні літературні і художні угруповання; незабаром після Великої Жовтневої соціалістичної революції ф. в СРСР розпався і перестав існувати як художній напрям.

ФУТУРИСТ — послідовник, представник *футуризму*.

ФУТШТОК [англ. foot фут + нім. Stock палка] — рейка для вимірювання рівня води в морі, річці, озері; на судах застосовується для вимірювання невеликих глибин.

ФУХТЕЛЬ [нім. Fuchtel] — 1) плоский бік шаблі; 2) удар плазом шаблі.

ФЮЗЕЛЯЖ [фр. fuselage] — корпус літака, що служить для з'єднання в одне ціле всіх його частин і для розміщення екіпажу, пасажирів і різного виду вантажу.

ФЮЗЕН — волокнисте або шовковисте матове кам'яне вугілля з структурою деревного вугілля, що складається з обуглених частин деревини; при коксуванні є шкідливою домішкою.

ФґОРЕР [< нім. Fühger вождь] — так звали в фашистській Німеччині ватажка нацистів Гітлера.

Х

ХАБАНЕРА [ісп. habanera] — танець кубинського походження, характерного дводольного ритму.

ХАВБЕК [англ. half-back] — півзахисник, учасник гри середньої лінії (лінії півзахисту) у футбольній і хокейній команді.

ХАВТАЙМ [англ. half-time букв. половинний час] — сп. половина (45 хв.) гри у футбол і хокей.

ХАДЖ [ар.] — паломництво в Мекку до мусульманської «святині» *Каба* або в Медіну до гроба Мухаммеда, що вважається у мусульман подвигом благочестя.

ХАДЖІ [ар.] — мусульманин, який зроби́в релігійну подорож у Мекку.

ХАЗАВАТ — див. *газават*.

ХАЙДУК — див. *гайдук*.

ХАКІ [інд. khāki колір грязі <

перс. khāk земля, грязь] — 1) солончакові улоговини з глинистою щільною коркою в суху пору року, які в період дощів наповнені водою або являють собою болота; такі характерні для Середньої Азії і Нижнього Поволжя; 2) тканина захисного (коричняватозеленуватого) кольору.

ХАЛІФ [< ар. ḫalifa наступник] — титул духовного глави мусульман, що шанувався як наступник Мухаммеда; халіфи сполучали світську і релігійну владу в перших державах, утворених арабами після Мухаммеда; потім титул халіфа як всемусульманського духовного глави мали єгипетські, а згодом турецькі султани; в 1924 р. кемалісти (див. *кемалізм*) знищили турецький *халіфат*.

ХАЛІФАТ [< ар.] — 1) назва держав, утворених завойовниками-ара-

бами після смерті Мухаммеда (7 ст.); 2) влада *халіфа*.

ХАЛЦЕДОН [гр. chalkēdōn] — мінерал, за складом — двоокис кремнію, напівкоштовний камінь різних кольорів, що зустрічається звичайно у вигляді нерівних, гронавидних або бруньковидних утворень; має багато різновидностей, напр. червоний х. (сердолік), зелений (плазма, геліотроп), бурий (сардер), смугастий (агат, онікс) та ін.

ХАЛЬКОЗИН [< гр. chalkos мідь] — мінерал, мідний блиск, сполука міді з сіркою; важлива мідна руда.

ХАЛЬКОПРИТ [гр. chalkos мідь + pyritē сірчаний колчедан] — *мін.* мідний колчедан, в хімічному відношенні — сполука міді з залізом і сіркою; одна з найголовніших мідних руд.

ХАМЕЛЕОН [гр. chamaileōn] — 1) ряд плазунів з довгим язиком, що викидається з рота, з пальцями, що зрослися у вигляді щипців (по 2 і 3), і довгим чіпким хвостом; хамелеони живуть на деревах; відзначаються здатністю змінювати забарвлення свого шкірного покриву при подразненні, при зміні кольору навколишнього середовища і т. п.; 2) * людина, яка часто і безпринципно змінює свої думки і погляди (з міркувань вигоди, з дрібних мотивів); 3) *астр.* сузір'я південного неба.

ХАМСИН [ар.] — сухий і палючий вітер Єгипту, що дме з пустині (див. також *гармсін*).

ХАН [тюрк.] — у тюркських і монгольських народів — титул, спершу царів, потім можновладних князів.

ХАНДБОЛ — *сп.* див. *хендбол*.

ХАНСТВО — 1) звання, влада *хана*; 2) володіння хана, країна, якою управляє хан.

ХАОС [гр. chaos] — 1) у старогрецькій міфології — язока безодня, наповнена туманом і мороком, що нібито існувала до «створення» світу; 2) * цілковите безладдя, нерозбери.

ХАОТИЧНИЙ [< гр.; див. *хаос*] — безладний, переплутаний, позбавлений стрункості, системи.

ХАРАДЖ [ар. ḥarādġ] — 1) — спочатку — данина, яку платили ту-

репському султанові християнські піддані; 2) поземельна подать у мусульманських країнах, встановлена для немусульман.

ХАРАКІРІ [яп.] — в Японії — спосіб самогубства серед *самураїв* через розпорювання живота кинджалом.

ХАРАКТЕР [< гр. charaktēr риса, особливість] — 1) сукупність психічних особливостей даної людини, що проявляється в її діях, поведінці; 2) сукупність відмітних особливостей, ознак предмета або явища.

ХАРАКТЕРИЗУВАТИ — давати *характеристику*, визначати відмітні ознаки.

ХАРАКТЕРІСТИКА [< гр.; див. *характер*] — 1) опис, визначення відмітних властивостей, достоїнств і вад кого-небудь або чого-небудь; 2) *мат.* ціла частина десятикового *логарифма*.

ХАРАКТЕРНИЙ [< гр. charaktēr риса, особливість] — 1) що має різко виявлені особливості; 2) властивий виключно даному предметові; що відрізняє; *х - в і т а н ц і* — танці, властиві якому-небудь народові, епоці, або професії.

ХАРИТИ [гр. Charites] — у старогрецькій міфології — три богині краси і веселощів; культ їх зв'язаний з культом *Афродіти* і *Діоніса*; те саме, що в староримській міфології *грації*.

ХАРІБДА — див. *Сцилла* і *Харібда*.

ХАРОВІ [< лат. chaga дика капуста, польовий кмий] — л у ч и ц і — зелені водорості, зовнішнім виглядом дещо схожі на хвощі; поширені по всій земній кулі в прісних і солонуватих водоймах.

ХАРТІЯ [гр. chartion *зменш.* < chartēs папір] — 1) *арх.* папір (звичайно папірус або пергамент), на якому написано рукопис, а також самий цей рукопис; 2) важливий, особливо в історичному відношенні, документ; *В е л и к а х. в і л ь н о с т ь е й* — грамота, якою англійський король Іоанн Безземельний в 1215 р. змушений був визнати обмеження королівської влади на користь феодалів; *х. н а р о д н а* — петиція робітників Англії на ім'я палати громад в період чартистського руху (див.

чартизм), в якій була викладена у вигляді законопроекту програма вимог робітників (загальне виборче право, таємне голосування, рівне представництво і т. п.).

ХАШИШ — див. *гашиш*.

ХЕДЕР¹ [євр.] — єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків, що збереглася до цього часу в деяких капіталістичних країнах.

ХЕДЕР² [англ. header] — 1) жниварський апарат *комбайна*, платформа з робочими частинами: різальний апарат, мотовило, транспортер і похилый елеватор; 2) колосозбиральник, с.-г. машина для скошування короткостеблого хліба.

ХЕДИВ [перс.] — до 1922 р. — офіціальний спадковий титул віцекороля Єгипту, даний йому в 1867 р. турецьким султаном, від якого Єгипет тоді був у номінальній залежності.

ХЕЙПРОТЕРІЙ — див. *хіпротерій*.

ХЕМІЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ [див. *хімія* + *люмінесценція*] — фіз. свічення тіл, викликане хімічним впливом, напр. свічення фосфору при повільному окисленні; сюди ж можна віднести свічення живих організмів.

ХЕМОСИНТЕЗ [див. *хімія* + *синтез*] — біол. процес створення деякими мікроорганізмами органічних речовин з неорганічних за рахунок енергії, яка утворюється при окисленні неорганічних речовин (пор. *фотосинтез*).

ХЕМОСОРБЦІЯ [див. *хімія* + *сорбція*] — вбирання, всмоктування одних речовин (газу, диму, пари, рідини) іншими (здебільшого твердими тілами) за рахунок хімічної реакції між ними на відміну від *абсорбції* і *адсорбції*.

ХЕМОТАКСИС [*хімія* + гр. *taxis* розміщення в порядку] — біол. рух (притягання або відштовхування) організмів (гол. ч. одноклітинних) і клітин, що вільно рухаються (*сперматозоїдів*, *лейкоцитів*) під впливом хімічних подразнень.

ХЕМОТРОПІЗМ [*хімія* + гр. *tropos* поворот, напрям] — бот. ростові рухи у рослині під впливом хімічних речовин (див. *тропізми*).

ХЕНДБОЛ [англ. hand-ball < hand рука + ball м'яч] — спортив-

на гра в м'яч типу футболу, при якій м'яч відбивається руками.

ХЕНДС [< англ. hands руки] — 1) у футболі — доторкання до м'яча руками, за яке присуджується на користь противника штрафний удар; 2) в хокеї — неправильне спинення м'яча рукою.

ХЕРЕМ [стар.-євр.] — у старому релігійному єврейському побуті — відлучення, *анафема*.

ХЕСКЕР [англ. husker] — 1) х.-ш. р. едер — див. *шредер*; 2) х.-п. і к. е р — кукурудзяний качано-відокремлювач, с.-г. машина, що зриває з стеблин кукурудзи, яка стоїть на пні, достиглі качани і очищає їх від оболонки.

ХЕТОГНАТИ [гр. *chaitè* грива, волосся + *gnathos* щелепа] — зоол. шетинкощелепові, морські дрібні тварини з прозорим тілом, з хватальними щетинками на передньому кінці тіла і з плавцями на задньому кінці; хижак, які рухаються у воді швидкими стрибками.

ХИМЕРА [гр. *Chimaira*] — 1) у старогрецькій міфології — потвора з вогнедишного лев'ячого пащею, хвостом дракона і козячим тулубом; 2) * нездійснена мрія, незбуття фантазії; 3) морська риба, що належить до хрящових; відзначається подовженим веретеноподібним тулубом з довгим хвостом і великими грудними плавцями.

ХИМЕРНИЙ [< гр.; див. *химера*] — нездійснений, примарний.

ХІАЗМ, ХІАЗМА [< гр. *chiasmus* розміщення чого-небудь у вигляді грецької букви X (xi)] — 1) лінгв. перестановка головних частин речення; 2) перехрест зорових нервів, що лежить в порожнині черепа хребетних.

ХІДЖРА [< ар. *hidžra(t)* втеча] — втеча Мухаммеда з Мекки в Медіну, де була заснована перша мусульманська община (622 р. н. е.). Х. прийнята за вихідний момент мусульманського літочислення.

ХІЛІАЗМ [гр. *chiliasmos* < *chilioi* тисяча] — містична віра в тисячолітнє земне «царювання Христа», яке нібито настане після другого пришествія Христа, перед «кінцем світу»; х. був властивий ранньому християн-

ству до 11 ст. і був зв'язаний з нестерпно тяжким становищем бідняцьких мас, які пасивно чекали на чудесне визволення від соціального гніту; пізніше відроджувався в деяких містичних сектах, напр. у *анабатистів*.

ХІЛІАСТИ [гр. chiliastai] — послідовники *хліазму*.

ХІЛУС [< гр. chylos сік] — молочний сік, вміст *лімфатичних* судин кишечника, що характеризується великою кількістю жиру.

ХІМІЗАЦІЯ — всебічне використання досягнень *хімії* та хімічних методів обробки речовини в техніці, промисловості і сільському господарстві; х. країни передбачає насамперед: значний розвиток хімічної промисловості, широке застосування в сільському господарстві мінеральних добрив і хімічних засобів боротьби з шкідниками і бур'янами, хімічну переробку промислових і с.-г. відходів, різних видів палива і т. д.; х. — один з найважливіших факторів розвитку техніки в СРСР.

ХІМІК — спеціаліст з *хімії*.

ХІМІКАЛІЇ, ХІМІКАТИ — хімічні продукти.

ХІМІОТАКСИС — див. *хемотаксис*.

ХІМІОТЕРАПІЯ [див. *хімія* + *терапія*] — метод лікування зараженого хворого введенням у заражений організм хімічних речовин, які справляють вплив на збудників хвороби.

ХІМІОТРОПІЗМ — див. *хемотропізм*.

ХІМІЧНИЙ — прикм. від сл. *хімія*; х - на фі з и к а — розділ фізики, що вивчає хімічні явища на основі законів будови атомів і молекул; х - н і п р е п а р а т и — речовини, що добуваються з допомогою хімічних процесів.

ХІМІЯ [сер.-лат. (al)chemia, (al)chimia (ал)хімія < ар. al-kīmīyā] — наука, що досліджує склад, внутрішню будову і перетворення речовин; х. вивчає також механізми цих змін, нові речовини, які утворюються в результаті змін, і енергію, що звільняється або вбирається при цьому.

ХІМОЗІН [< гр. chymos сік] — *фермент*, що міститься в шлунку молодих ссавців і спричиняється до зсідання молока (сичужний фермент).

ХІМУС [< гр. chymos сік] — рідка кашиця з їжі, що міститься в кишках; утворюється з їжі під впливом травних соків.

ХІНА — те саме, що *хінін*.

ХІНІН [< перуанськ. kina кора] — алкалоїд з кори хінного дерева; спеціфічний засіб проти малярії; після тривалих досліджень х. здобуто синтетично в 40-х роках 20 ст.

ХІНОЛІН [< перуанськ. kina кора] — похідне *бензолу*; є в кам'яновугільній смолі; бліджовата масляниста рідина пекучо гірка на смак; застосовується в органічному синтезі; деякі солі застосовуються в медицині як *антисептики*.

ХІНОН [< перуанськ. kina кора] — кристалічна речовина золотистожовтого кольору; утворюється через окислення *анліну*; застосовується в спеціальних хімічних виробництвах.

ХІНТЕРЛАНД [нім. Hinterland < hinter за, позаду + Land країна] — 1) район, що примикає, тяжіє до промислового, торгового центра, порту і т. п.; 2) в колоніальній політиці — примикаюча до вже завойованої колоніальної території область, на яку дана імперіалістична держава пред'являє свої претензії.

ХІРОМАНТ [гр. cheiromantis] — людина, яка займається *хіромантиєю*.

ХІРОМАНТІЯ [гр. cheir рука + manteia ворожіння, пророкування] — ворожіння по лініях на долонях рук (пророкування майбутнього та ін.), застосовуване всякого роду шарлатанами.

ХІРОТ [< гр. cheir рука] — *зоол.* північноамериканська ящірка з червоподібним тілом, з дуже короткими передніми кінцівками (задніх нема); живе в землі.

ХІРОТЕРІЇ [гр. cheir рука + thērion тварина] — тварини кінця *палеозойської* і початку *мезозойської ери*, відомі лише по відбитках слідів, що нагадують відбитки руки людини.

ХІРУРГ — лікар — спеціаліст з *хірургії*.

ХІРУРГИ [< гр.] — *зоол.* рід морських риб з яскравим і строкатим забарвленням тіла; по боках хвоста мають ланцетовидні визи, які втягуються в особливий жолобок; водяться в тропічних частинах Тихого океану.

ХІРУРГІЯ [гр. *cheir* рука + *ergon* робота] — наука, що вивчає хвороби та ушкодження різних органів і лікування їх не тільки лікарськими і фізіотерапевтичними засобами, але й оперативними методами.

ХІТИН [< гр. *chiton* хітон] — *біол.* речовина, з якої складається зовнішній твердий покрив членистоногих тварин (ракоподібних, комах та ін.).

ХІТОН [гр. *chiton*] — у стародавніх греків — нижній одяг у вигляді сорочки, перетягнутої поясом.

ХІТОНИ [< гр.; див. *хітон*] — *зоол.* морські молюски з класу панцирних, з тілом, вкритим черепашкою, що складається з восьми частин.

ХЛОР [< гр. *chlōros* зеленуватожовтий] — *хім.* елемент з групи галодів, символ Cl, порядковий номер 17, ат. вага 35,457; задушливий газ зеленуватожовтого кольору; поширений в природі в різних сполуках (хлористий натрій, хлористий калій та ін.); використовується для білення тканин, виготовлення хлорного вапна, в сільському господарстві — для знищення ховрахів і т. д.; застосовується також при виготовленні отруйних речовин.

ХЛОРАЛ — безбарвна масляниста рідина з різким запахом, що виготовляється шляхом пропускання *хлору* в спирт; застосовується для виробництва *хлоралгідрату*.

ХЛОРАЛГІДРАТ — органічна сполука, заспокійливий і снотворний засіб.

ХЛОРАМІН [див. *хлор* + *аміни*] — органічна сполука, що знешкоджує деякі отруйні речовини (*інприт*, *люїгіт* та ін.); являє собою білий кристалічний порошок; водний розчин хлораміну застосовується для *дезинфекції*.

ХЛОРАТИ — солі хлорнуватої кислоти, напр. хлорнуватої кислоти калій (бертолетова сіль), натрій та ін.

ХЛОРАЦЕТОФЕНОН — сильно діюча сльозоточива отруйна речовина.

ХЛОРГІДРИНИ — *хім.* продукти заміщення в двоатомних або трьохатомних спиртах однієї або двох гідроксильних груп *хлором*; в техніці застосовуються для виробництва ви-

бухових речовин, а також як розчинники смол, лаків і т. п.

ХЛОРЕТИЛ — те саме, що *хлористий етил* (див.).

ХЛОРИД — *хім.* сіль хлористоводневої (соляної) кислоти, напр. х. натрію (хлористий натрій, тобто кухонна сіль).

ХЛОРИНАЦІЯ [< гр.; див. *хлор*] — *гірн.* один з способів добування золота з руд, оснований на роздробленні гірської породи, випалюванні її для вилучення сірки і на дальшому пропусканні через неї газоподібного хлору, який, сполучаючись з золотом, дає розчинюване у воді хлорне золото, що осаджується з розчину.

ХЛОРИСТИЙ — прикм. від сл. *хлор*; х. е т и л — рідина, що добувається з винного спирту у соляної кислоти; в зв'язку з тим, що вона швидко випаровується, нею користуються в медицині для анестезії (обезболювання); х. к а л ь ц і й — речовина, що утворюється при розчиненні вапна або крейди в соляній кислоті; в техніці є побічним продуктом при виготовленні соди; легко вбирає воду, через що й застосовується в хімічних лабораторіях для висушування газів і органічних рідин; х. н а т р і й — кухонна сіль; х. м е т и л — органічна сполука, яка застосовується для виготовлення красильних речовин і для утворення штучного холоду; х - т а р т у т ь , або *каломель*, — білий нерозчинний порошок, що застосовується в медицині; х - т е с р і б л о — сіль срібла і соляної кислоти — світлочутлива частина фотографічної *емульсії*; х. в о д е н ь — безбарвний газ з різким запахом, на повітрі димить; застосовується для виготовлення соляної кислоти.

ХЛОРИТИ [< гр. *chlōros* зеленуватий] — група поширених мінералів зеленуватого кольору, які входять до складу багатьох гірських порід і зумовлюють зеленуватий колір останніх.

ХЛОРОЗ [< гр. *chlōros* зеленуватожовтий; блідий] — 1) бліда неміч; своєрідна форма неокрів'я, що характеризується значним зниженням красильного пігменту (*гемоглобіну*)

в червонокривцях (*еритроцитах*); 2) хворобливий стан рослин, що залежить від нестачі заліза в ґрунті та деяких інших причин і проявляється в тому, що листя має не зелене, а жовтувате забарвлення.

ХЛОРОПЛАСТИ [гр. *chlōros* зеленуватий + *plastēs* утворюючий] — брота. особливі зелені тільця в протоплазмі клітин зелених рослин, які містять *хлорофіл*, а також *каротин* і *ксантофіл*.

ХЛОРОФІЛ [гр. *chlōros* зеленуватий + *phylon* лист] — красильна речовина (пігмент), від наявності якої залежить забарвлення листя та ін. зелених частин рослин; х. обумовлює засвоєння рослинами вуглекислоти повітря з допомогою вбиральної ним енергії сонячного світла (див. *фотосинтез*); застосовується як харчова фарба.

ХЛОРОФОРМ [фр. *chloroforme* < гр.] — безбарвна солодкувата рідина з своєрідним запахом, що містить *хлор*; застосовується для загального наркозу, а також як зовнішнє в сумішах для заспокоєння болю.

ХЛОРОФОРМУВАТИ — усипляти, приводити в стан наркозу з допомогою *хлороформу*.

ХЛОРПІКРИН [*хлор.* + гр. *rikros* гіркий] — рідина з різким запахом і подразним впливом на слизові оболонки; застосовується для боротьби з шкідниками сільського господарства, для *дезинфекції*; отруйна речовина.

ХЛОРУВАННЯ — 1) спосіб *дезинфекції* питних і стічних вод з допомогою *хлору*; 2) обробка органічних речовин *хлором* або його сполуками з метою дістати органічні *хлористи* сполуки; застосовується при добуванні деяких фарб, лікарських препаратів та ін.

ХЛОРЦІАН [див. *хлор* + *ціан*] — отруйна речовина сльозоточивої дії; газ з різким запахом; розчиняється у воді.

ХНА [ар.] — 1) назва деяких рослин, що дають жовточервону фарбу, якою багато які народи Африки і Азії фарбують волосся, нігті, а іноді й шкіру; 2) фарба для волосся.

ХОАНИ [< гр. *choanos* ліяка] —

анат. задні отвори порожнини носа, що ведуть в носоглотку.

ХОКЕЙ [англ. *hockey*] — *сп.* 1) *х. р о с і й с ь к и й* — спортивна гра на льоду з участю двох команд (по 11 учасників гри в кожній), які ставлять метою загнати (забити) ключками плетений вірвовочний м'яч у ворота противника; 2) *х. з ш а й б о ю* — аналогічна до першої гра з складом команд по 6 чоловік кожна, в якій замість м'яча грають плоскою гумовою шайбою.

ХОЛ [англ. *hall*] — велике приміщення для чого-небудь, напр. зал для публічних зборів, кімната для чекання в готелі, театрах, кіно і т. п.

ХОЛЕРА [лат. *cholera* < гр. *cholē* жовч] — гостре заразне кишкове захворювання, що викликається холерним вібрионом; відноситься до особливо небезпечних захворювань внаслідок небезпеки швидкого поширення; основні симптоми — пронос, блювання, судороги, різке знесилення, падіння температури.

ХОЛЕРИК [лат. *cholericus* < гр. *cholē* жовч] — за старовинною класифікацією темпераментів — людина, яка швидко збуджується, запальна, енергійна.

ХОЛЕСТЕРІН [гр. *cholē* жовч] — речовина з групи *стеринів* (див.), що міститься в тваринних тканинах.

ХОЛЕЦИСТИТ [гр. *cholē* жовч + *kystis* міхур] запалення жовчного міхура.

ХОЛІЗМ [англ. *holism* < гр. *holos* ціле] — одна з форм сучасного ідеалістичного мракобісся (Сметс, Гольдшмідт та ін.); розглядає всі явища як містичні «цілісності»; «цілісність» холізм розуміє не як матеріальну єдність речей, а як їх «нематеріальну структуру»; принцип підпорядкування частини цілому використовується холізмом для обґрунтування і вихвалення імперіалістичних зазіхань, колоніальних загарбань і для придушення класової боротьби трудящих.

ХОН [англ. *hone* букв. гострийний камінь; гострити] — інакше *х о н и н г у в а л ь н а г о л і в к а* — *теж.* інструмент для *хонінгування* (див.); складається з оправки з закріпленими на ній брусочками;

х. робить в оброблюваному отворі поворотно-поступальний і обертовий рухи, при цьому брусочки знімають дуже тонкий шар металу.

ХОНДРІЛА [гр. chondrille] — рід рослин з родини складноцвітих.

ХОНДРІОМ, ХОНДРІОМА — біол. сукупність хондріосом.

ХОНДРІОСОМИ [гр. chondros зернина, крупинка + sōma тіло] — біол. постійне включення (органіод) усіх тваринних і рослинних клітин; х. являють собою дрібні зерна, що складаються іноді в ланцюжки, палички, нитки; беруть участь у синтетичних процесах, які відбуваються в клітині.

ХОНДРІТ [< гр. chondros хрящ] — запалення хряща.

ХОНДРОЛОГІЯ [гр. chondros хрящ + logos поняття, вчення] — анат. вчення про хрящі.

ХОНДРОМА [< гр. chondros хрящ] — мед. доброякісний опух, що складається з хрящової тканини.

ХОНІНГУВАННЯ [англ. hone буква, гострити] — тех. чистова обробка попереду шліфованих отворів *хонном*; нагадує шліфування; застосовується головним чином для обробки циліндрів двигунів.

ХОПЕР [англ. hopper] — залізнич. саморозвантажний вагон з кузовом у вигляді лійки для перевезення вугілля, руди та ін. сипких вантажів.

ХОРАЛ [сер.-лат. choralis < гр. choros хор] — форма релігійних багатоголосих співів, що набрала особливого розвитку у католиків і протестантів.

ХОРДА [< гр. chordē струна] — 1) *геом.* відрізок прямої, що з'єднує дві точки будь-якої кривої лінії, напр. кола; 2) *анат.* спинна струна, поздовжній скелетний тязь, вкритий зовні сполучнотканинною еластичною щільною оболонкою; у хребетних тварин х. зберігається в такому вигляді лише у деяких риб і круглоротих, а в усіх інших хребетних в. тільки в період зародкового розвитку, а потім заміщується хребетним стовбом.

ХОРДОВІ — тип тварин, що характеризується наявністю хорди (спинної струни); до нього відносяться обо-

лонники (тунікати), безчерепні (головохордові) і хребетні.

ХОРДОМЕТР [гр. chordē струна + metreo міряю] — муз. інструмент для виміру товщини струн.

ХОРЕЇЧНИЙ — 1) прикм. від сл. *хорей*; що складається з хорейв; 2) прикм. від сл. *хорей*.

ХОРЕЙ [гр. choreios < choros хор] — віршовий розмір, стопи якого в античному віршуванні утворюються з довгого і короткого складу; в російському і українському віршуванні — з двох складів з наголосом на першому складі, напр.: «Бўра|млюю| нёбо|крїе» (Пушкін).

ХОРЕОГРАФІЯ [гр. choreio танцю в хороводі + grapho пишу] — 1) запис танцювальних рухів за допомогою особливої системи знаків; 2) мистецтво створення і постановки балету на сцені; 3) мистецтво танцю.

ХОРЕОЛОГІЯ [гр. choreio танцю в хороводі + logos поняття, вчення] — вчення про танці.

ХОРЕЯ [< гр. choreia танці] — мед. хвороба св. Вітта — нервова хвороба, яка проявляється мимовільними безладними скороченнями м'язів, що не піддаються вольовій затримці, заважають активним рухам і припиняються уві сні.

ХОРИ [< гр. choros хор] — *архит.* високо розміщена галерея, балкон вздовж стін у великих залах, храмах і т. п.

ХОРІОН [< гр. chōrion укріплене місце, укріплення] — біол. 1) зовнішня оболонка зародків птахів, плазунів, ссавців-тварин і людини; вкрита ворсинками, які врастають в слизову оболонку матки, беручи участь в утворенні *плаценти*; 2) у членистоногих — оболонка яйця, яка виділяється клітинами яєчника.

ХОРІАМБ [гр. choriambos] — в античному віршуванні — віршована стопа, що складається з одного *хорей* і одного *ямба*, тобто з чотирьох складів, причому перший — довгий, потім два короткі і знову довгий (—|—|—|—).

ХОРОЛОГІЯ [гр. chōra простір, країна + logos поняття, вчення] — біол. вчення про географічний і топографічний розподіл (поширення) організмів на землі.

ХОРУ́НЖИЙ [польськ. chorąży]— 1) в старовину — прапороносець у козачих військах; 2) перший офіцерський чин у дореволюційних козачих військах.

ХОТА [ісп. jota] — іспанський народний танець.

ХРЕСТОМАТІЯ [гр. chrēstomatēia < chrēstos хороший, корисний + manthanō вивчаю] — збірник уривків творів кращих письменників або зразків літературних чи наукових творів, призначений для навчальних цілей.

ХРИЗАНТЕМА [гр. chrysanthemon < chrysos золото + anthemion квітка] — рослина з родини складноцвітих з пишними суцвіттями різного забарвлення; розводиться як декоративна.

ХРИЗО... [< гр. chrysos золото] — на початку складних слів вказує на відношення даних слів до золота, на золотий колір, золотистий відтінок і т. п., напр. *хризоберил*.

ХРИЗОБЕРИЛ [див. *хризо...* + *берил*] — мінерал жовтуватозеленого або оливкового кольору; дорогоцінний камінь; уральська прозора різновидність — олександрит — має вдень зелений, а при штучному освітленні — червонуватофіолетовий колір.

ХРИЗОКО́ЛА [*хризо...* + гр. kolla клей] — кристалогідрат кремнекислої міді, мінерал зеленого або синього кольору, що утворюється в результаті розкладу різних мідних руд; застосовується для вилучення міді.

ХРИЗОПРАЗ [гр. chrysoprasos] — напівдорогоцінний камінь, різновидність *халцедону*, забарвлений солями нікелю в яблучнозелений колір.

ХРИЗОТИЛ [*хризо...* + гр. tilos волокно] — найбільш цінна за своїми господарсько-технічними якостями різновидність *авбесту*.

ХРОМ [< гр. chrōma колір] — 1) *хім.* елемент, символ Cr, порядковий номер 24, ат. вага 52,01; твердий метал, який має широке застосування в техніці, напр. для покриття поверхні інших металів (хромування); входить до складу спеціальних сталей (нержавіючої, швидкоріжучої); сполуки хрому застосовуються як фарби, окислювачі, дубителі і як протрава

при фарбуванні; 2) м'яка тонка шкіра, видублена хромовими солями; має на липьовому боці рисунок у вигляді сітки; йде на виготовлення верху взуття.

ХРОМАТИЗМ [гр. chrōmatismos] — музика, основана на хроматичному звукоряді, тобто на всіх 12 півтонах темперованої системи (див. також *темперація*).

ХРОМАТИН [< гр. chrōma (chrōmatos) колір] — *біол.* частина ядра тваринних і рослинних клітин, яка добре забарвлюється (на протилежн. *ахроматину*) при гістологічній обробці.

ХРОМАТИ́ЧНИЙ [гр. chrōmatikos] — 1) кольоровий, забарвлений; 2) *фіз.* х - н а а б е р а ц і я — див. *аберація 1*; 3) *муз.* побудований на 12 півтонах темперованої системи (див. *темперація*).

ХРОМАТОСКО́П [гр. chrōma (chrōmatos) колір + skopeō дивлюсь] — рід нерухомого *калейдоскопа* з забарвленими камінцями і скельцями, прикріпленими до обертового валка.

ХРОМАТОФО́БИ [гр. chrōma (chrōmatos) колір + phobos несучий] — 1) клітини тварин і людини, що містять *пігмент*; зумовлюють здебільшого забарвлення органів і покривів організму; 2) включення в *протоплазмі* клітин водоростей, що містять пігменти.

ХРОМЕ́ЛЬ — сплав *нікелю* з *хромом*; стійкий при високих температурах; застосовується в електротехніці для виготовлення нагрівальних приладів і термоелектричних *пірометрів*.

ХРОМІ́Т — 1) хромистий залізняк, руда, що містить *хром* і залізо; застосовується в металургії (для виробництва хромової сталі і *феррохрому*) і в хімічній промисловості (для добування хрому і хромпиків); 2) вогнетривкий матеріал з хромистого залізняку; застосовується в металургії.

ХРОМО... [< гр. chrōma (chrōmatos) колір] — у складних словах вказує на відношення даних слів до кольору, напр. *хромолітографія*.

ХРОМОАЛЬБУ́МІН — суміш альбуміну (яєчного, кров'яного білка

і солі хромової кислоти, чутлива до діяння світла і застосовувана у *фотомеханіці* для копіювання зображення на матеріал друкарської форми.

ХРОМОГЕН [*хромо...* + гр. *genos* рід, походження] — хімічна сполука, що містить *хромосомну групу* (див. *хромосом*) і здатна дати барвник.

ХРОМОГЕННИЙ [< гр.; див. *хромоген*] — що дає красильну речовину; що викликає забарвлення; х - н і бактерії — бактерії, які утворюють при зростанні на різних живильних середовищах забарвлені продукти обміну (*пигменти*).

ХРОМОЗОМИ — див. *хромосоми*.

ХРОМОЛІТОГРАФІЯ [див. *хромо...* + *літографія*] — 1) багатокольорна літографія, виготовлення друкованих виробів літографським способом, шляхом багаторазового друкування різними фарбами з відповідної кількості каменів; 2) відбиток (виріб), здобутий таким способом.

ХРОМОПЛАСТИ [*хромо...* + гр. *plastēs* утворюючий] — *бот.* особливі тільця в протоплазмі клітин рослин, забарвлені в жовтий або червоний колір.

ХРОМОСОМИ [гр. *chrōma* колір + *sōma* тіло] — *біол.* елементи клітинного ядра, які виникають в процесі поділу клітини і інтенсивно забарвлюються основними красителями. В кожній клітині утворюється кілька хромосом різної форми: паличковидні, точковидні та ін. Вейсманістська генетика по-спекулятивному використала х. для побудови лженаукової, т. зв. хромосомної теорії спадковості. Мічурінська біологія допускає, що при статевому процесі спадкові властивості передаються в тому числі й через хромосоми, але категорично відкидає спроби вейсманістів трактувати х. як спеціальний автономний апарат або орган спадковості. Мічурінська біологія відкидає хромосомну теорію спадковості, як зовсім безпідставну, твердячи, що будь-яка частинка живого тіла має спадкові якості.

ХРОМОСФЕРА [див. *хромо...* + *сфера*] — *астр.* один з шарів сонячної атмосфери, що має забарвлення ясночервоного кольору; складається

з великої кількості дрібних *протуберанців*.

ХРОМОТИПІЯ [*хромо...* + гр. *typos* відбиток] — багатокольорний друк.

ХРОМОТРОПИ [*хромо...* + гр. *tropos* поворот, напрям] — група штучних органічних азофарб; х. забарвлюють тканину в червоний колір, який від протравлення алюмінієвими солями переходить у фіолетовий, а хромовими — в синьочорний.

ХРОМОФОР, **ХРОМОФОРНА** група [*хромо...* + гр. *phoros* несучий] — *хім.* група, що складається з атомів вуглецю, кисню, азоту, наявна в молекулі забарвленої сполуки і обумовлює її забарвлення.

ХРОМОФОТОГРАФІЯ [див. *хромо...*] — кольорова фотографія.

ХРОМОЦИНКОГРАФІЯ — див. *цинкографія*.

ХРОМІК [< гр.; див. *хром*] — двохромовокисла сіль (біхромат); в техніці широко застосовуються дві такі солі: двохромовокисла сіль калію (калійовий х.) і натрію (натрійовий х.).

ХРОМУВАННЯ — *тех.* гальванічне покриття поверхні металевих виробів *хромом* для надання їй підвищеної твердості і здатності опору хімічним впливам, *корозії*; застосовується в машинобудуванні для підвищення стійкості деталей, в поліграфії — для нарощування шару хрому на *стереотип*.

ХРОНІКА [< гр. *chronikos* що відноситься до часу] — 1) поширений в середні віки хронологічний запис подій, літопис; 2) в сучасній пресі — відділ відомостей з поточного місцеего життя; 3) в кіно — фільм, що складається із знімків з поточного суспільного життя.

ХРОНІКЕР — співробітник газети, який дає матеріал для хроніки (див. *хроніка* 2).

ХРОНІК — складач середньовічних *хронік*.

ХРОНІЧНИЙ [< гр. *chronikos* довготривалий] — що триває багато часу, затяжний, постійний.

ХРОНО... [< гр. *chronos* час] — у складних словах вказує на відношення давніх слів до часу, напр. *хронологія*, *хронометр*.

ХРОНОГРАМА [хроно... + гр. gramma запис] — латинський вірш, в якому римські «числвники» заголовні букви (I, V, X, L і т. д.) дібрані так, що зіставлення їх утворює цифру року тієї події, до якої відноситься вірш.

ХРОНОГРАФ¹ [хроно... + гр. graphō пишу] — пам'ятка стародавнього письменства, що являє собою зведений огляд всесвітньої історії на підставі біблійних легенд і візантійських джерел.

ХРОНОГРАФ² [хроно... + гр. graphō пишу] — самописучий прилад для реєстрації і вимірювання короткочасних явищ; на рухомому барабані або стрічці хронографа відмічаються початок, тривалість і кінець цих явищ і одночасно проводиться запис секунд; х. застосовується в артилерії, астрономії, фізиці та ін.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ — 1) прикм. від сл. *хронологія*; 2) побудований в порядку послідовності подій в часі.

ХРОНОЛОГІЯ [хроно... + гр. logos поняття, вчення] — 1) допоміжна історична дисципліна, що займається встановленням точних дат історичних подій і документів; 2) перелік яких-небудь подій в порядку їх послідовності в часі.

ХРОНОМЕТР [хроно... + гр. metreo міряю] — 1) переносний точний астрономічний пружинний годинник у спеціальному ящику з підвісами; застосовується гол. ч. в експедиціях, в мореплаванні і на літаках; 2) кишеньковий годинник з особливо точним ходом.

ХРОНОМЕТРАЖ [хроно... + гр. metreo міряю] — вивчення перебігу в часі виробничих процесів шляхом вимірювання тривалості окремих частин процесу (операцій, переходів), а також втрат робочого часу; застосовується при нормуванні праці на підприємствах.

ХРОНОМЕТРАЖІСТ — працівник по нормуванню (або раціоналізації), який виконує роботи по *хронометражу* трудових процесів.

ХРОНОСКОП [хроно... + гр. skopeo дивлюсь] — електронний прилад для вимірювання надзвичайно малих проміжків часу, до однієї тисячної частки секунд.

ХУНТА [ісп. junta букв. збори, об'єднання] — назва громадсько-політичних організацій і об'єднань в Іспанії і в країнах Латинської Америки, де говорять іспанською мовою.

ХУНХУЗИ [кит.] — в минулому — озброєні загони бандитів, грабіжників в Маньчжурії і Півн. Китаї; використовувались різними імперіалістичними угрупованнями в своїх цілях.

ХУРАЛ [монг.] — в Монгольській Народній Республіці — назва органів верховної і місцевої влади трудящих.

ХУРМА [перс.] — назва кількох видів дерев з родини ебенових; я п о н с ь к а х у р м а — плодове дерево, що походить з Китаю і Півд. Японії, а також назва його плода; в СРСР культивується на Чорноморському узбережжі Кавказу.

ХУРУЛДАН — див. *хура*.

Ц

ЦАНГА [нім. Zange] — *тех.* пристрій для затискування пруткового матеріалу в токарних верстатах.

ЦАПФА [нім. Zapfen] — *тех.* частина вала або осі, якою вал або вісь спирається на підшипник.

ЦВІНГЛІАНСТВО [< вл. н.] — одна з галузей перкової *реформації*, за ім'ям засновника Цвінглі, що виникла в 16 ст. серед швейцарської міської буржуазії.

ЦЕДРА [< іт. cedro лимон] — роз-

дрібнена (натерта) або висушена апельсинна або лимонна корка; вжив. як прянощі.

ЦЕДРАТ [іт. cedrato] — 1) вид *цитрусів* з крупними плодами; 2) плід цього дерева з дуже товстою жовтою шкіркою.

ЦЕЗІЙ [< лат. caesius блакитний, світлосірий] — *хім.* елемент, символ Cs, порядковий номер 55, ат. вага 132,91; дуже м'який метал сріблястого кольору, що належить до луж-

них металів; за властивостями дуже подібний до *калю*, *натрію*.

ЦЕЗУРА [*<* лат. *caesura* розсічення] — пауза всередині віршового рядка; м а л а ц. — словоподіл, пауза, що відокремлює слова одне від одного всередині рядка; велика ц. — пауза, що ритмічно повторюється всередині кожного рядка вірша і поділяє його на два піврядки.

ЦЕЙТЛУПА [нім. *Zeitlupe*] — в кінотехніці — «лупа часу», особливий кінознімальний апарат, який дає дуже велику кількість знімків за секунду (рапідапарат) і застосовується для дослідження явищ, що відбуваються швидко.

ЦЕЙТНОТ [нім. *Zeitnot*] — в шахах — брак часу для обдумування чергових ходів як наслідок використання більшої частини зумовленого часу на попередні ходи.

ЦЕЙХГАУЗ [нім. *Zeughaus*] — військовий речовий склад.

ЦЕЛА [*<* лат. *cella* кімната, келія] — внутрішнє приміщення античного храму, де була статуя божества.

ЦЕЛЕСТІН [*<* лат. *caelestis* небесний] — напівпрозорий мінерал білого або синього кольору, сірчано-кислий *стронцій*; препарати його застосовуються в цукровому виробництві і *піротехніці*.

ЦЕЛІБАТ [лат. *caelibatus* *<* *caelebs* безшлюбний] — безшлюбність; зокрема — безшлюбність католицького духовенства, що вимагається католицькою церквою.

ЦЕЛІТ — труднозаймистий препарат *целюлози*; застосовується для виготовлення кінофільмів і пластичних мас.

ЦЕЛОБІОЗА — один з проміжних продуктів при розщепленні (гідролізі) *целюлози*.

ЦЕЛОЇДИН — чиста нітроцелюлоза, виготовлювана з *колодію*; іде на вироблення фотографічного паперу; водний розчин целоїдину заміняє колодій.

ЦЕЛОН — *пластмаса*, відома також під назвою вогнебезпечного *целулоїду*; застосовується для виготовлення різних побутових предметів, стекол для автомобілів і літаків, кінолівок, спеціальних лаків (це-

лонлаки) для покриття тканин і поверхень літаків.

ЦЕЛОСТАТ [лат. *caelum* небо + гр. *statos* стоячий] — система двох плоских дзеркал, з яких одне нерухоме, а друге приводиться в рух годинниковим механізмом. Сосячні промені відбиваються такою системою дзеркал постійно в одному і тому ж напрямі — в об'єктив нерухомої (здебільшого горизонтальної) труби.

ЦЕЛОТЕКС — один із замінників (*сурогатів*) шкіри.

ЦЕЛОФАН [*цел*(*юлоза*) + гр. *phanos* світлий] — тонка (близько 0,06 мм) прозора гнучка плівка, виготовлювана з целюлози; водонепроникна; застосовується для унаковування засахарених фруктів, конченостей та інших харчових продуктів, а також у поліграфії при ракельному (див. *ракель*) глибокому друку.

ЦЕЛУЛОЇД — еластична, легкозаймиста маса, що добувається розчиненням нітроцелюлози в камфарному спирті; застосовується для виготовлення предметів домашнього вжитку, фотоплівок, кінострічок і т. п.

ЦЕЛЮЛОЗА [*<* лат. *cellula* клітина] — кліткови́на — вуглевод, що є головною складовою частиною оболонки клітин рослин; ц. має величезне технічне застосування (у виробництві паперу, штучного волокна, *целюфану*, вибухових речовин і т. п.).

ЦЕЛЮЛОЇД — див. *целулоїд*.

ЦЕЛЮЛЯРНИЙ [*<* лат. *cellula* клітина] — *біол.* клітинний, що складається з клітин.

ЦЕМЕНТ [нім. *Zement* *<* лат. *caementum* битий камінь] — мінеральна в'язуча порошокподібна речовина, яка при замішуванні з водою утворює тісто, що твердне в однорідну каменеподібну масу; застосовується переважно в будівельній справі при виготовленні *бетону*, а також для скріплення каменів, цегли та ін. будматеріалів в одне ціле; ц. г і д р а в л і ч н и й — тверднучий як на повітрі, так і під водою, на відміну від повітряного цементу, що твердне тільки на повітрі; розрізняють: роман-ц., портланд-ц.,

глиноземистий ц., шлаковий ц.; ц. з у б н и й — кістковоподібна речовина, що вкриває корінь і шийку зуба.

ЦЕМЕНТАЦІЯ, ЦЕМЕНТУВАННЯ — 1) скріплення або покриття *цементом*; 2) *геол.* процес скріплення складових частин гірської породи (піску, уламків вапняків та ін. порід) розчиненими мінеральними речовинами; 3) *тех.* процес збагачення вуглецем поверхневого шару виробів з м'якої сталі для одержання твердої загартованої корки при відносно м'якій внутрішній частині їх; досягається прожарюванням виробів, оточених цементуючим порошком (суміш деревного вугілля і різних вуглекислих солей) або газом (світільний газ, окис вуглецю та ін.).

ЦЕМЕНТИТ — хімічна сполука заліза з вуглецем — *карбід* заліза, світла тверда і крихка кристалічна речовина; структурна складова сталі, що надає їй твердості і крихкості.

ЦЕМЕНТУВАТИ — 1) покривати або скріплювати *цементом*; 2) піддавати залізний виріб *цементациї*; 3) * скріплювати, зміцнювати.

ЦЕНЗ [*лат.* census оцінка, оцінене майно] — 1) в стародавньому Римі — періодична оцінка майна громадян для відповідного поділу їх на податні розряди; 2) умови допущення особи до користування тими чи іншими політичними правами (в першу чергу виборчими); в капіталістичних країнах вимогою цензу (напр., майнового, освітнього, осілости і т. д.) обмежують політичні права народу, зокрема — виборче право трудящих, на користь експлуаторських класів для зміцнення диктатури буржуазії; 3) у Великобританії і США — періодичний перепис населення, промисловості та ін., зокрема — виробничий перепис.

ЦЕНЗИТАРІЙ [*лат.*] — середньовічний селянин, який платив натуральний або грошовий оброк (ценз, чинш), чиншовик.

ЦЕНЗОВИЙ — що відноситься до *цензу*; відповідає вимогам цензу.

ЦЕНЗОР [*лат.* censor] — 1) в стародавньому Римі — назва двох службових осіб, які відали проведенням *цензу* і стежили за поведінкою і по-

літичною благонадійністю громадян; 2) особа, яка здійснює нагляд за друком (див. *цензура* 2).

ЦЕНЗУРА [*лат.* censura] — 1) в стародавньому Римі — посада *цензора* 1; 2) перегляд (попередній або наступний) державною установою, яка наглядає за друком, літературних творів, призначених до друку або випуску (книг, журналів, газет), а також постановок п'єс, радіопередач і т. п. В капіталістичних країнах цензура, здійснювана органами буржуазної держави, захищає інтереси пануючих експлуаторських класів і спрямована насамперед проти робітничого класу і трудящих, проти поширення революційно-демократичних ідей і поглядів; 3) установка, яка відає наглядом за друком; 4) у парламентській практиці — стягнення, що накладаються на депутатів за порушення внутрішнього порядку, *регламенту*.

ЦЕНЗУРНИЙ — 1) що відноситься до *цензури*; допущений цензурою; 2) * благопристойний; *нецензурний* — непристойний, неблагопристойний.

ЦЕНТ [*англ.* cent < *лат.* centum сто] — дрібна монета ряду країн: США, Канади, Гонконгу (= $\frac{1}{100}$ долара), Нідерландів (= $\frac{1}{100}$ гульдена), Індонезії, Бірми, Цейлону (= $\frac{1}{100}$ рупії).

ЦЕНТАВР [*лат.* Centaurus < *гр.* Kentaurus] — 1) *міф.* див. *кентавр*; 2) *астр.* сузір'я південної півкулі неба.

ЦЕНТИ... [*лат.*] — див. *сантим...*

ЦЕНТНЕР [*нім.* Zentner, Centner < *лат.* centum сто] — метричний ц. — одиниця ваги, що дорівнює 0,1 т, або 100 кг; ц., прийнятий в Англії, Німеччині, Швейцарії і Данії, дорівнює 50 кг.

ЦЕНТР [*лат.* centrum < *гр.* kentron вістря (циркуля), осереддя] — 1) *геом.* п. кола (кулі) — точка, рівновіддалена від усіх точок кола (поверхні кулі); ц. е л і п с а — точка перетину великої і малої осей його; ц. в а г и тіла — *фіз.* точка прикладення рівнодіючої всіх сил ваги, що діють на окремі частинки даного тіла; 2) осереддя, середина;

3) великий населений пункт, велике місто; 4) зосередження великих і важливих сил, напр. науковий ц., торговий ц., промисловий ц.; 5) вища державна або громадсько-політична установа; адміністративний ц. — місто, населений пункт, в якому зосереджено управління районом, областю, краєм, республікою; 6) в буржуазних парламентах — назва проміжних (між правими і лівими) буржуазних партій, груп, угруповань.

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ — 1) зосередження управління або керівництва в одному місці, в будь-якому єдиному центрі; 2) зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ; 3) п. к а п і т а л у — об'єднання вже створених капіталів, експропріація капіталіста капіталістом, перетворення багатьох дрібних капіталів у невелику кількість великих капіталів, підпорядкування єдиному центру всі більшого й більшого числа господарських одиниць, що були раніше порівняно «самостійними» або, вірніше, локально (місцево)-замкнутими (Левін).

ЦЕНТРАЛІЗМ — система управління, при якій установи на периферії підпорядковані центральній владі і діють за її вказівками; ц. д е м о к р а т и ч н и й — див. *демократичний централізм*.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ [лат. *centralis*] — 1) що перебуває в центрі; править за центр, відноситься до центра; ц. н а с и л а — фіз. сила, яка діє на рухоме тіло так, що вона спрямована завжди до однієї точки — центра; 2) * головний, керівний.

ЦЕНТРИЗМ — ворожа марксистові течія, що виросла всередині с.-д. партій Другого Інтернаціоналу до першої світової війни; центризм — найбільш тогочасно замаскований і прикритий опортунізм, поєднання вірності марксистові на словах і підкорення опортунізму в ділі; ідеологія центризму «є ідеологія пристосування, ідеологія підпорядкування пролетарських інтересів інтересам дрібної буржуазії в складі однієї спільної партії. Ця ідеологія чужа і протилежна лєнінізму» (Сталін). Троцькізм був голов-

ною групою, що насаджувала центризм в Росії; в ході боротьби проти Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської влади троцькізм перестав бути політичною течією в робітничому класі; троцькісти перетворились в ошкідливу безпринципну банду шкідників, диверсантів, шпигунів і вбивців, які діють за завданнями розвідувальних органів іноземних держав, стали найлютішими ворогами всього трудового людства.

ЦЕНТРИСТ — прихований опортуніст, прихильник *центризму* (див.).

ЦЕНТРИФУГА [нім. *Zentrifuga* < лат. *centrum* центр + *fuga* втеча] — апарат для механічного поділу суміші на складові частини діямням відцентрової сили; застосовується в текстильній промисловості для механічного видалення вологи з тканин, пряжі, волокна, при виробництві крохмалю, при визначенні жиру в молоці, для відокремлення вершків від молока, в хімічних лабораторіях — для швидкого осадження завислих частинок з рідини; в поліграфії служить для нанесення на металеві пластини світлочутливого шару рівномірної товщини; в системі мастилина двигуна — для відокремлення повітря від мастила.

ЦЕНТРИФУГУВАТИ — розділяти суміш на складові частини з допомогою *центрифуги*.

ЦЕНТРОПЛАН [центр + лат. *planum* площина] — центральна частина крила літака, що часто становить одне ціле з *фюзеляжем*.

ЦЕНТРОСОМА [< гр. *sōma* тіло] — клітинний центр, постійне включення (*органойд*) в усіх тваринних і деяких рослинних клітинах; бере участь в процесі непрямого поділу клітини.

ЦЕНТРУВАТИ — *тех.* приводити центр інструмента (або будь-якої деталі машини) точно в належне положення; встановлювати центри будь-яких тіл на одну спільну вісь.

ЦЕНТУМВІРИ [лат. *centumviri* < *centum* сто + *vir* муж, чоловік] — в стародавньому Римі — судді, які відали цивільними справами.

ЦЕНТУРІОН [лат. *centurio* (*centurionis*)] — начальник *центурії* в староримському війську.

ЦЕНТУ́РІЯ [лат. *centuria* < *centum* сто] — в стародавньому Римі — загін у сто чоловік; група громадян, які мали однаковий майновий *ценз*, мала один голос у народних зборах.

ЦЕОЛІТИ [гр. *zeō* кипіти, варитися + *lithos* камінь] — група мінералів з скляним або перламутровим блиском, за хімічним складом близьких до польових шпатів; у промисловості використовуються гол. ч. штучні ц. — пермутити (для очищення вод, цукрових сиропів, при фарбуванні тканин і т. п.).

ЦЕПЕЛІН [< вл. н.] — дирижабль твердого типу у вигляді сигари, наповнений газом, легшим від повітря (воднем, гелієм); має велику вантажопідйомність, але незначну швидкість. Застосування цепеліна дуже обмежене. Перший в світі дирижабль твердого типу був спроектований в Росії К. Е. Цюлковським за 10 років до появи дирижабля Цепеліна.

ЦЕРБЕР [лат. *Cerberus* < гр. *Kerberos*] — 1) у старогрецькій міфології — триголовий злий пес з хвостом і гривовою із змії, який охороняв вхід у некло; 2) * пильний і лютий страж.

ЦЕРВІКАЛЬНИЙ [< лат. *cervix* (*cervicis*) шия] — *анат.* шийний.

ЦЕРЕБРАЛЬНИЙ [< лат. *cerebrum* мозок] — *анат.* мозковий; *церебральні приголосні* — *лінгв.* див. *ретрофлексні приголосні*.

ЦЕРЕБРОСПІНАЛЬНИЙ [лат. *cerebrum* мозок + *spinalis* хребетний] — спинномозковий; ц. *менінгіт* — запалення оболонок головного і спинного мозку.

ЦЕРЕМО́НІАЛ [< лат.; див. *церемонія*] — офіційно прийнятий розпорядок урочистих прийомів, процесій і т. п.

ЦЕРЕМО́НІАЛЬНИЙ [< лат.; див. *церемоніал*] — урочистий.

ЦЕРЕМО́НІМЕЙСТЕР [нім. *Zeremonienmeister* < лат.] — який наглядає за порядком *церемоніалу*.

ЦЕРЕМО́НІЯ, ЦЕРЕМО́НІЇ [< лат. *cerimonia, caerimonia* благоговіння, пошана] — 1) зовнішні форми, яких додержуються в торжествах; 2) торжество за заздалегідь встановленим планом; обряд за встанов-

леними правилами; 3) * зовнішні умовності, мавірність.

ЦЕРЕМО́ННИЙ [< лат.; див. *церемонія*] — манірний, який надає значення різним зовнішнім умовностям.

ЦЕРЕРА [лат. *Ceres* (*Cereris*)] — 1) у староримській міфології — богиня, покровителька землеробства; те саме, що в старогрецькій міфології *Деметра*; 2) *астр.* назва першої з малих планет, відкритої в 1801 р.

ЦЕРІЙ [за назвою планети Церери, відкриття якої майже збіглося з відкриттям церію] — *хім.* елемент з групи рідких земель, символ *Се*, порядковий номер 58, ат. вага 140,13; м'який метал, що добре прокатується, легко ріжеться; застосовується для виготовлення газожарових сіток, запальовальних приладів і т. д.

ЦЕРОПЛАСТИКА [лат. *cera* віск + *пластика*] — *скульптура* з воску.

ЦЕРТИФІКАТ — див. *сертифікат*.

ЦЕРУСИТ [< лат. *cerussa* білоло] — мінерал, біла свинцева руда, вуглекислий свинець з 77,5% свинцю, безбарвний або білого кольору; йде на виплавляння свинцю.

ЦЕСАРКИ [< вл. н. лат.] — птахи з родини фазанових, родом з Африки; один вид цесарок одомашнено.

ЦЕСТОДИ [< гр. *kestos* поля, стрічка] — *зоол.* стрічкові черв'яки.

ЦЕФАЛОПОДИ [гр. *kephalē* голова + *pus* (*podos*) нога] — *зоол.* головоногі, клас *моллюсків* (восьминоги, каракатиці, кальмари та ін.).

ЦЕФЕЇДИ [< вл. н. гр.] — *астр.* зірки одного з класів фізичних перемінних; коливання їх блиску строго періодичні і залежать від зміни розмірів зірки і температури її поверхневих шарів.

ЦЕФЕЙ [< вл. н. гр.] — *астр.* сузір'я північної півкулі неба.

ЦЕХ [нім. *Zeche*] — 1) у феодальну епоху — організація міських ремісників, які займалися одним і тим самим ремеслом; ц. охороняв економічні і політичні права ремісників від експлуатації феодалів, купців і міської знаті. З розвитком капіталістичного способу виробництва і занепадом ремесла ц. перетворився в замкнуту організацію майстрів, які експлуатували підмайстрів і учнів; цехи гальмували дальший розвиток про-

мисловості і поступово зникли; 2) відділ на фабриці або заводі, де виробляється певна продукція чи півфабрикат (виробничі цехи) або виготовляються допоміжні матеріали, або виконуються обслуговувальні операції (допоміжні цехи).

ЦЕХІН [іт. zecchino < ар.] — старовинна золота венеціанська монета.

ЦЕХОВИЙ — 1) що відноситься до цеху, належить йому, організований в цех; 2) * вузький, замкнутий в межах своєї групи, гуртка, професії.

ЦЕЦЕ, ТСЕ-ТСЕ [афр.] — африканська кровососна живородяща муха, переносник *трипаносом*, збудників цілого ряду хвороб як у людини (напр., сонної хвороби), так і у рогатої худоби, коней, овець і кіз.

ЦЗИНЬ [кит.] — міра ваги; в Китаї близько 604,5 г, в Японії — 599,7 г.

ЦИБЕТ, ЦИВЕТ [ар.] — речовина, яка сильно пахне *мускусом*, схожа на жовту або коричнювату мазь; являє собою виділення залоз *іввери*, або цивети (тварини, що водиться в Індії, Ірані, Абіссинії); застосовується в парфюмерії.

ЦИВІЛІЗАТОР — який поширює *цивілізацію*; назва, іронічно вживана щодо імперіалістичних колонізаторів, які жорстоко експлуатують в загарбаних ними колоніях поневолені народи під брехливим лозунгом поширення цивілізації.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ [< лат. civilis громадянський, суспільний, державний] — рівень суспільного розвитку і матеріальної *культури*, досягнутий даною суспільно-економічною *формациєю*.

ЦИВІЛІЗОВАНИЙ — що перебуває на рівні даної *цивілізації*.

ЦИВІЛІСТ [< лат. civilis цивільний] — юр. спеціаліст з цивільного права.

ЦИВІЛЬНИЙ [< лат. civilis цивільний] — громадянський, штатський; п. л и с т — визначена законом конституційної монархії сума, що надається щороку в особисте користування монархові і на утримання його двору.

ЦИЗАЛЬПІНСЬКИЙ [лат. cisalpinus] — що перебуває по цей бік Альп (на південь від них).

ЦИКАДОВІ — див. *саговники*.

ЦИКЛ [< гр. kyklos колесо, коло, кругооборот] — 1) сукупність будь-яких явищ, робіт, процесів, що становлять закінчене коло розвитку протягом якого-небудь проміжку часу; п. у виробництві — повне коло робіт, виконання яких дає завершену, готову продукцію або півфабрикат; п. у гірничій промисловості — закінчене коло робіт в очисному або прохідницькому заоб'ї при проведенні гірничих виробітків (шахт, штреків і т. д.); циклічність на виробництві вимагає точності, акуратності, злагожденості всіх частин виробничого процесу; циклічність поліпшує контроль і організацію робіт, знижує простой, підвищує продуктивність праці; п. промисловий (або економічний) — в капіталістичних країнах — період від однієї кризи надвиробництва до другої; 2) певна група наук, дисциплін; 3) закінчена група або ряд будь-яких явищ, напр. ц. лекцій, концертів; 4) ряд художніх творів, об'єднаних спільністю дійових осіб, спільністю тематики, напр. ц. новел, ліричний ц.

ЦИКЛАМЕН [гр. kyklamīnos] — рід невеликих рослин з родини первоцвітних; росте в лісах і на гірських луках Центр. і Півден. Європи, Закавказзя, Ірану; п. розводиться як декоративна рослина.

ЦИКЛІЧНИЙ — круговий; що відноситься до певного *циклу*; п. н і с п о л у к и — див. *ароматичні сполуки* (пор. *циклічні сполуки*).

ЦИКЛІЧНІСТЬ у виробництві — див. *цикл. 1*.

ЦИКЛОГЕНЕЗ [*цикло*(н) + гр. genesis народження, походження] — виникнення і розвиток циклону.

ЦИКЛОГРАМА [гр. kyklos колесо, коло, круг + gramma запис] — фотографічний знімок світної рухомої точки.

ЦИКЛОГРАФІЯ [гр. kyklos коло, круг + graphō пишу] — метод вивчення руху людини способом фотографування рухомого об'єкта у вигляді серії моментальних знімків, причому фотографуються тільки вибрані точки і лінії, яскраво освітлені.

ЦИКЛОДРОМ [гр. *kuklos* коло, коло, круг + *dromos* місце для бігу; біг] — див. *велодром*.

ЦИКЛОІДА [< гр. *kukloeidēs* колородібний] — *геом.* крива лінія, описувана точкою кола, що котиться без ковзання по прямій лінії.

ЦИКЛОДАЛЬНИЙ, ЦИКЛОЇДНИЙ — що має форму *циклоїди*.

ЦИКЛОН [< гр. *kuklōn* обертовий] — 1) атмосферний вихор величезних розмірів, радіусом у кілька сот або тисяч км, що переміщується з швидкістю в середньому 30—40 км/год.; тиск у центрі циклону знижений; під час циклону переважає хмарна погода з опадами; 2) *розм.* сильна буря, ураган; 3) *тех.* апарат для очищення повітря і газу від завислих твердих частинок (пилу) під дією сили відцентрової сили; при обертальному русі газу пил осаджується на циліндричних або конічних поверхнях циклона, а очищене повітря або газ виходить через трубу у верхній частині циклона; застосовується в борошномельній справі, в хімічній промисловості, в теплотехніці.

ЦИКЛОПИ [< гр. *kuklōps* (куклōpos) круглоокий] — 1) у старогрецькій міфології — велетні з одним оком на лобі; родина нижчих, дуже дрібних раків з одним оком; водяться у прісних і слабосолоних водах.

ЦИКЛОПІЧНИЙ [< гр. *kuklōps* круглоокий (міфічний велетень з одним оком посеред лоба)] — величезний, велетенський.

ЦИКЛОРАМА [гр. *kuklos* коло, круг + *hōra*ма видовище, вид] — *панорама*, в якій показувані зображення вміщені на обертовому циліндрі.

ЦИКЛОТІМІЯ [гр. *kuklos* круг, коло + *thymos* дух, душа] — психічне захворювання, що проявляється багаторазовою зміною нерізно виражених станів збудження (манії) і пригнічення (депресії); слаба форма *маніакально-депресивного психозу*.

ЦИКЛОТРОН [гр. *kuklos* коло, круг + (*електрон*)] — електромагнітний прилад для одержання дуже швидких заряджених частинок (*протонів, дейтеронів, альфа-частинок*) з метою розщеплення атомних ядер;

оснований на принципі *резонансу* електрично заряджених частинок, що рухаються в магнітному полі, з діючими на них зовнішніми перемінними електричними силами високої частоти.

ЦИКУТА [лат. *Cicuta*] — в е х, отруйна рослина з родини зонтичних; росте по берегах рік, ставів, каналів, на болотах.

ЦИЛІНДР [гр. *kylindros* < *kylindō* катаю, обертаю] — 1) геометричне тіло, обмежене *циліндричною поверхнею* і двома січними паралельними площинами; *прямий круговий ц.* — тіло, утворене обертанням прямокутника біля однієї з його сторін; 2) частина парової машини або двигуна внутрішнього згоряння у вигляді закритої металевої коробки, що має внутрішню циліндричну порожнину, в якій рухається поршень; 3) висока тверда чоловіча шляпа циліндричної форми з невеликими твердими полями.

ЦИЛІНДРИЧНИЙ — що має форму *циліндра*; *ц-на поверхня* — поверхня, утворена прямою лінією, яка переміщується паралельно самій собі вздовж деякої лінії (кривої), що називається *напрямою*; *ц. котел* — найпростіша конструкція котла, складається з барабана, під яким розміщується топка.

ЦИМБАЛИ [польськ. *cymbały* < гр. *kymbalon* кімвал] — старовинний музичний інструмент у вигляді плоского ящика з металевими струнами, на яких грають, ударяючи двома молоточками.

ЦИМБАЛІСТ — музикант, який грає на *цимбалах*.

ЦИНАШ [нім. *Zinnasche*] — олов'яна зола, порошок білдожовтого кольору (окис олова); застосовується для виготовлення глазурей та емалей.

ЦИНГА — див. *скорбут*.

ЦИНЕРАРІЯ [< лат. *cineraria* попеляста < *cinis* (cineris) попіль] — декоративна кімнатна рослина з родини складноцвітих з яскравими суцвіттями; листя деяких її видів має сріблястобіле опушення; батьківщина — Канарські острови.

ЦИНІЗМ [гр. *kynismos*] — безсоромність, нахабність, груба

відвертість; визивно-презирливе ставлення до загальноприйнятих правил моралі і благопристойності.

ЦИНІК — безсоромна людина (див. *цинізм*).

ЦИНІКИ — *філ.* див. *кініки*.

ЦИНІЧНИЙ [< гр.; див. *цинізм*] — безсоромний, непристойний.

ЦИНК [нім. Zink] — *хім.* елемент, символ Zn, порядковий номер 30, ат. вага 65,38; метал синюватобілого кольору; застосовується для оцинковування залізних виробів і виготовлення багатьох сплавів, напр. з міддю (латунь); окис цинку використовують як фарбу (цинкове білило) та ін.

ЦИНКІТ [нім. Zinkit] — червона цинкова руда (окис цинку), часто з домішкою марганцю; служить для здобування цинку; застосовується в радіоприймачах для *детекторів*.

ЦИНКОГРАФІЯ — 1) спосіб виготовлення *кліше* (для друкування друкарським способом), при якому негатив відтворюваного зображення копіюють на покриту світлочутливим шаром цинковою пластину, яку травлять кислотою для одержання рельєфних друкуючих елементів; розрізняють штрихову цинкографію і *автотинію*; 2) підприємство або цех, що виробляють цинкографські кліше.

ЦИНІЯ [< вл. н.] — рослина з родини складноцвітих, родом з півд. штатів США; розводиться як декоративна.

ЦИНУБЕЛЬ [нім. Zahnhobel] — рубанок для одержання шорсткої поверхні дерева при підготовці місця під склеювання.

ЦИРИК [монг.] — солдат армії Монгольської Народної Республіки.

ЦИРК [лат. circus букв. коло] — в стародавньому Римі — місце для триумфальних процесій полководців, кінних змагань і змагань колісниць, для кулачних боїв і т. д. Тепер — круглий будинок з *ареною* в центрі і місцями для глядачів, розташованими *амфітеатром*, призначений для гімнастичних, акробатичних, клоунських вистав, а також для вистав з участю дресированих тварин; вид театрального мистецтва.

ЦИРКОН [нім. Zirkon] — мінерал,

силікат *цирконію*; прозорі червоні і коричневі кристали циркону (гіацинт) — коштовні камені; ц. застосовується для здобування цирконію, а також у медицині, металургії, освітленні і т. п.

ЦИРКОНІЙ [нім. Zirkonium] — *хім.* елемент, символ Zr, порядковий номер 40, ат. вага 91,22; сріблястобілий твердий метал; сполуки цирконію по-різному застосовуються в техніці, напр. окис цирконію додають до сумішей, що йдуть для облицювання плавильних печей, виготовлення тиглів і т. п.

ЦИРКУЛЮВАТИ [< лат. circulare робити коло] — обертатися, робити круговорот.

ЦИРКУЛЯР [< лат. circularis круговий] — письмове звернення, розпорядження, що розсилається підвідомчим установам або підлеглим службовим особам.

ЦИРКУЛЯЦІЯ [лат. circulatio] — 1) кругообертання, круговий рух, круговорот, напр. ц. крові і т. д.; 2) протікання рідини або газу по замкнених *транспортних*; 3) ц. атмосфери — сукупність повітряних течій у земній атмосфері; 4) ц. судна — крива, описувана судном при кермі, відхиленому на який-небудь кут.

ЦІРКУЛЬ [< лат. circulus коло] — креслярський і вимірвальний інструмент з двох віжок, з'єднаних на одному кінці *шарніром*; служить для вичерчування кіл, вимірювання ліній і т. п.

ЦИРКУМВАЛАЦІЙНА лінія [< лат. circumvallare оточувати валом] — *заст. військ.* зовнішня кругова укріплена позиція, що споруджувалась атакуючими навколо фортеці при блокаді для забезпечення тилу атакуючих військ і для того, щоб перешкодити противникові одержувати підкріплення ззовні (пор. *контрвдлаційна лінія*).

ЦИРОЗ [< гр. kirkos рудий (колір)] — *мед.* розростання в будь-якому органі твердої сполучної тканини, що заміщує специфічні елементи органу; здебільшого ц. уражує печінку.

ЦИСТА [лат. cista < гр. kisté ящик] — *біол.* тверда зовнішня обо-

лонка у багатьох безхребетних тварин і нижчих рослин, яка служить для збереження життєздатності дорослих форм або зародків при несприятливих зовнішніх умовах.

ЦИСТЕРНА [< лат. cisterna водойма, водосховище] — 1) водосховище, зроблене в ґрунті, з водонепроникними стінами і дном; 2) циліндричний, звичайно металевий резервуар для зберігання рідин: нафти, газу, масла і т. п.; 3) вагон у вигляді горизонтального циліндра для перевезення рідин і газів.

ЦИСТИТ [< гр. kystis сечовий міхур] — запалення слизової оболонки сечового міхура.

ЦИСТИЦЕРКОЗ — захворювання, що викликається паразитуванням в тканинах тварини або людини цистичерка, тобто пухирчастого глиста (однієї з стадій деяких стрічкових глистів).

ЦИСТОСКОП [гр. kystis сечовий міхур + скорєб дивлюсь] — мед. інструмент для дослідження сечового міхура (цистоскопі); має дзеркало і електричну лампочку.

ЦИСТОСКОПІЯ — мед. метод дослідження порожнини сечового міхура з допомогою цистоскопа.

ЦИТАДЕЛЬ [фр. citadelle < ит. cittadella < città місто] — 1) сильно укріплена споруда всередині фортечної огорожі, що може служити останнім оплотом для обложених; 2) в деяких містах — фортеця або замок, що підноситься над містом; 3)* твердиня, фортеця, оплот.

ЦИТАТА [лат. citatum < citare кликати, називати] — дослівний уривок з якого-небудь тексту, твору або дослівно наводжувані чиї-небудь слова на підтвердження певної думки або доказу.

ЦИТВАРНЕ с і м'я [нім. Zitwer < ар. džadwār] — суцвіття цитварного полину, що дико росте в Казахстані, які містять *сантонін*; застосовується як протиглисний засіб.

ЦИТО... [< гр. kytos судина, клітина] — біол. у складних словах вказує на відношення даних слів до рослинних або тваринних клітин, напр. *цитоплазма*.

ЦИТОДІАГНОСТИКА [див. цитологія] — мед. розпізнання

навання хвороби способом мікроскопічного дослідження клітинних елементів рідин тіла.

ЦИТОЛІЗ [цито... + гр. lysis розчинення, руйнування] — біол. руйнування клітин шляхом повного або часткового їх розчинення, що спостерігається як у нормальних умовах (напр., при *метаморфозі*), так і при різних хворобливих процесах.

ЦИТОЛІЗИНИ [цито... + гр. lysis розчинення, руйнування] — біол. речовини, які містяться у сироватці крові і розчиняють чужорідні клітини; ц. утворюються при введенні в організм цих клітин.

ЦИТОЛОГІЯ [цито... + гр. logos поняття, вчення] — наука про будову, розвиток і функції клітин, а також живої речовини; ц. становить частину *гістології*.

ЦИТОПЛАЗМА [див. цито... + плазма] — біол. частина *протоплазми* тваринних і рослинних клітин, що не входить в ядро (пор. *каріоплазма*).

ЦИТРА [нім. Zither < гр. kithara] — музичний інструмент, що складається з плоского, гол. ч. трикутної форми, ящика, на який натягнуто від 36 до 42 металевих струн, приводжуваних у звучання щипком або *плектром*.

ЦИТРАЛЬ [< лат. citrus лимонне дерево] — осколок молекули вітаміну А₂; добувається з плодів коріандру; застосовується при лікуванні гіпертонії і очних хвороб, а також у парфюмерії.

ЦИТРАТ [лат. citratus] — хім. лимоннокисла сіль.

ЦИТРО(О)... [< лат. citrus лимонне дерево] — у складних словах вказує на відношення даних слів до лимонного кольору, соку та ін. (див. *цитруси*).

ЦИТРОВАНІЛІН, ЦИТРОВАНІЛЬ [див. цитро... + ваніль] — лікарський засіб від головного болю, містить *пірамідон*.

ЦИТРОН — див. *цедрат*.

ЦИТРОН-МЕЛІСА — див. *меліса*.

ЦИТРУСИ [лат. citrus] — плодові дерева і чагарники з родини рутових, з великими плодами з оболонкою, що містить ефірні масла (до цитрусів

належать апельсини, лимони, мандарини, і т. п.); поширені в теплих країнах; розводяться на півдні СРСР.

ЦИГУВАТИ — наводити цитати.

ЦИФЕРБЛАТ [нім. Zifferblatt] — 1) пластинка або дошка на годиннику, на якій по колу позначені години і хвилини; 2) у вимірювальних приладах — пластинка з діленнями, розміщеними по колу, по якому переміщується кінець стрілки приладу.

ЦИЦЕРО [< вл. н. лат. Сісего Ціцерон] — друкарський шрифт, *кель* (розмір) якого дорівнює 12 пунктам (4,5 мм); названий так тому, що шрифтом такого розміру вперше (в 1467 р.) надруковані були «Листи Ціцерона».

ЦІАН [< гр. kyanos лазуровий] — безбарвний отруйний газ з гострим запахом гіркою мигдалю; складається з вуглецю і азоту; застосовується для здобування деяких кислот.

ЦІАНАМІД — *хім.* сіль *аміду* ціаністоводневої кислоти, безбарвна кристалічна речовина, що розпливається в повітрі; к а л ь ц і й - ц. — кальційова сіль ціанаміду; здобувається пропусканням азоту через розжарений карбід кальцію; є чудовим добривом.

ЦІАНІЗАЦІЯ [< гр.; див. *ціан*] — 1) дезинсекція (знищення комах) ціаністим воднем; 2) надання поверхневої твердості сталі занурюванням її в розплавлену ціаністу сіль; при цьому сталь насичується на певну глибину вуглецем і азотом, тобто одночасно іде цементация і азотизация, потім іде загартування; широко застосовується в авто- і авіабудуванні.

ЦІАНІН [< гр. kyanos лазуровий] — блакитна красильна речовина, що добувається з квітів; застосовується для фарбування шерсті і шовку в синій колір, стійкий щодо світла і миття.

ЦІАНІСТА к и с л о т а — синильна кислота, летуча рідина, надзвичайно сильна отрута; міститься в незначних кількостях у деяких рослинах і у вигляді глюкозиду (амігдалін) у гіркому мигдалі і у вишневих кісточках.

ЦІАНІСТІЙ к а л і й — калійова сіль синильної кислоти, надзвичайно сильна отрута; застосовується в *гальванопластиці* і при виділенні золота з руд.

ЦІАНÓЗ [< гр. kyanos лазуровий] — *мед.* синюха, синяве забарвлення шкіри і слизових оболонок, що залежить від застою венозної крові або від пересичення крові вугільною кислотою.

ЦІАНУВАННЯ [< гр.; див. *ціан*] — 1) спосіб добування золота і срібла з руд розчиненням їх у розчинах ціаністого натрію або калію і осадженням з одержаного розчину з допомогою цинку; 2) навуглецьовування і азотизация поверхневого шару металевих виробів (див. *ціанізация* 2).

ЦІРЦЕЯ [гр. Kırkē] — у старогрецькій міфології — чарівниця, володарка острова, куди був занесений Одисей з своїми супутниками, яких Ц. перетворила в свиней.

ЦОКОЛЬ [іт. zoccolo] — *архит.* підніжжя стіни або стовпа, що звичайно стовщується донизу, і *профільоване*.

ЦОКОЛЬНИЙ п о в е р х — нижній поверх будинку, оформлений як цоколь вищерозташованих поверхів.

ЦУГ [нім. Zug] — запряжка коней низкою в дві або три пари.

ЦУГЦВАНГ [нім. Zugzwang] — *шах.* положення, коли необхідність зробити хід веде до невідгідних для граючого наслідків: до погіршення позиції або до матеріальних втрат.

ЦУКАТИ [польськ. cukata, одн., < cukier цукор] — засахарені фрукти або фруктови корки.

Ч

ЧАБА́Н [тюрк.] — пастух, що переважно пасе овець.

ЧАДРА — верхній одяг жінок мусульманського Сходу, що складає-

ться з покривала на весь зріст, яке закриває голову і обличчя, залишаючи тільки невеличкі отвори для очей. Звичай носитьи чадру, зв'яза-

вий з закріпаченням і безправ'ям східної жінки, вижито у народів СРСР.

ЧАЙРИКЕР [перс.] — в дореволюційній Середній Азії — батрак, половинщик, зодольщик.

ЧАЙХАНА, ЧАЙХАНЕ [<перс.] — чайна.

ЧАКОНА [ісп.] — муз. інструментальна п'єса, що веде своє походження від старовинного іспанського танцю; складається з ряду варіацій на основі незмінно повторюваної теми в басовому голосі.

ЧАЛДРОН [англ. chaldron] — міра ваги для кам'яного вугілля і коксу в Англії, дорівнює 32—36 бушелям, близько 1200 кг.

ЧАЛМА [тюрк.] — чоловічий головний убір, головним чином у народів мусульманського Сходу, що складається з матерії, обмотаної навколо тюбетейки, фески або іншої шапочки.

ЧАЛТІК [тюрк.] — у Закавказзі — назва нешеретованого рисового зерна (з оболонкою і зародком).

ЧАНДАЛА [санскр.] — у Бенгалії — група тих, що «стоять поза кастами»; батраки і бідняки-землероби.

ЧАРДАШ [угор. csárdás] — угорський народний танець, що складається з двох частин — повільного, ліричного вступу і швидкого, темпераментного танцю; розмір дводольний.

ЧАРТЕР [англ. charter] — мор. договір між судновласником і фрахтувальником (наймачем) на оренду всього судна або певної його частини на певний рейс або строк.

ЧАРТІЗМ [<англ. charter *хартіл*] — масовий революційний рух англійських робітників з кінця 30-х до початку 50-х рр. 19 ст., які боролися за здійснення робітничої хартії (петиції робітників на ім'я палати громад, вимоги якої стосувались демократизації державного ладу Англії (загального виборчого права, таємного голосування, скасування *цензу* для кандидатів у парламент і т. д.); ч. відіграв велику історичну роль як «перший широкий, дійсно масовий, політично оформлений, пролетарськи-революційний рух» (Ленін).

ЧАРТІСТИ — учасники чартистського руху, прихильники *чартизму*.

ЧАТУРАНГА [санскр.] — стародавня форма шахової гри вчотириох.

ЧАЧВАН [тюрк.] — у жінок Середньої Азії — сітка з кіньського волосу, що спускається з верхньої частини паранджі і закриває обличчя; разом з паранджею скинута розкріпаченою жінкою (див. *паранджа*).

ЧЕЙН [англ. chain *букв.* ланцюг] — англійська міра довжини, що дорівнює 20,1 м.

ЧЕК [англ. cheque, check] — 1) спеціальний документ, який містить в собі письмове розпорядження банкові видати або перерахувати певну суму грошей з поточного рахунку особи, що підписала ч.; 2) талон з каси з позначенням суми, одержаної за товар, або в касу від продавця з зазначенням суми, яку треба сплатити.

ЧЕКМІНЬ [тюрк.] — верхній чоловічий одяг у кавказьких народів з грубого сукна з начосом.

ЧЕЛЕСТА [<лат. caelestis небесний] — клавішний інструмент, прийнятий в симфонічному оркестрі; звучання чести нагадує ніжне дзеленчання дзвоників.

ЧЕМПІОН [англ. champion < фр. champion борець] — переможець у спеціальному змаганні на звання чемпіона (див. *чемпіонат*), напр.: матч на звання чемпіона світу з шахів; більш широко — переможець у якому-небудь спортивному змаганні на першість.

ЧЕМПІОНАТ — велике щодо значення спортивне змагання, яке має на меті виявити одного переможця — *чемпіона*.

ЧЕНТЕЗИМО [іт. centesimo < cento сто] — італійська дрібна монета, що дорівнює $\frac{1}{100}$ ліри.

ЧЕПРАК [тур. çaprak] — 1) сукняна або килимова підстилка під сідло; 2) найщільніша частина шкури, що вживається для вироблення пасів і підшови.

ЧЕСУЧА [кит.] — сурова шовкова одяжна тканина полотняного переплетення, яка виробляється з особливого сорту шовку — т. зв. турсора.

ЧІКСИ [англ. cheeks *букв.* щоки] — мор. приборки на верхній частині шоглів, що служать для підтримки марсів (див. *марс*²).

ЧИНКВЕЧЕНТО [іт. cinquecento] — в історії італійської культури (науки, літератури, мистецтва) — назва 16 століття.

ЧИЧЕРОНЕ [іт. ciccone] — провідник, що дає пояснення туристам при огляді визначних пам'яток, музеїв і т. п. (у країнах Зах. Європи, гол. ч. в Італії).

ЧИЧИСБЕЙ [іт. cicisbeo] — в 16—18 ст. в Італії — постійний супутник багатой, знатної заміжньої жінки, з яким вона виходила на прогулянку.

ЧІ [кит.] — китайська міра довжини, що дорівнює 35,79 см.

ЧОМШ [< іт. ciompi чесальники вовни] — робітники, чесальники вовни, які підняли в 1378 р. повстання у Флоренції проти експлуататорів-купців, багатих майстрів і т. д.; ч. добились включення в *цехи* і політичних

прав. Повстання ч. було придушене.

ЧОНГУРІ — грузинський народний струнний музичний інструмент.

ЧОХ — колишня дрібна китайська монета з квадратним отвором посередині; чохи нанизувались на мотузку в кількості 500—1000 штук.

ЧУМ — у ненців, лопарів і деяких інших північних народностей переносне житло з конусоподібним кістяком з жердин, що вкривається оленячими шкурами (взимку), берестом або корою (влітку).

ЧУРИНГІ [австрал.] — священні предмети у первісних австралійців, які наділені, за їх уявленням, надприродними властивостями і нібито забезпечують благополуччя групи людей або окремої людини; пов'язані з *тотемізмом*.

ЧУФА [ісп. chufa] — з е м л я н и й м и г д а л ь — багаторічна олійна бульбоносна рослина з родини осокових, яку розводять на півдні СРСР.

Ш

ШАБЕР [нім. Schaber < schaben скребти] — ручний ріжучий інструмент з закругленим лезом, що служить для вирівнювання металічних поверхень, вискрібання рисунка на літографському камені і для коректури на динку.

ШАБЛОН [нім. Schablone < фр. échantillon проба, зразок] — 1) зразок, за яким провадиться масове виготовлення предметів; 2) *калібр*, який відповідає формі виробу із складним контуром; служить для перевірки правильності виготовлення виробу шляхом оцінки на око просвіту між шаблоном і виробом; 3) креслення архітектурних деталей, *профіль*, виконане в натуральному величині; 4)* раз назавжди прийнятий зразок, який сліпо наслідують; банальна форма вислову і т. д.

ШАГРЕНЬ [фр. chagrin < іт. zigrino] — м'яка шершава шкіра, що вичинюється з козлиних, баранячих, кіських та інших шкур і відрізняється особливим рисунком, схо-

жим на натуральний рисунок козливої шкіри.

ШАГРЕНЬОВИЙ папір [< фр.; див. *шагрень*] — застосований у папірній справі папір, що імітує шагреньову шкіру.

ШАЙБА [нім. Scheibe] — *тех.* деталь, що закладається під гайку або головку болта; призначена для передачі зусилля на з'єднуванні деталі або для запобігання відкручуванню гайки.

ШАЙТАН [тюрк.] — чорт, диявол.

ШАКАЛ [перс. šaḡāl < санскр. śṛigāla] — хижа тварина з родини собачих; живиться гол. ч. падлом; водиться в Півн. Африці, Азії, на Кавказі.

ШАЛАНДА [фр. chaland] — мор. невелике мілкосидяче несамохідне судно баржового типу; служить для навантаження і вивантаження суден, для відвезення ґрунту із землеробських палівних снарядів і т. п.

ШАЛЕ [фр. chalet] — 1) в Альпійських горах у Швейцарії — сіль-

ський будиночок; 2) невелика дача.

ШАЛФЕЙ [лат. *Salvia*] — рід рослин з родини губоцвітих, трави і напівкуші, поширені гол. ч. в середземноморських країнах і на півдні СРСР; листя шалфею (лікарського) вживається в медицині для полоскань; ефірне масло шалфею (мускатного) використовується в парфюмерії.

ШАЛЬВАРИ [перс. *šalvār*] — широкі східні шаровари.

ШАМАН — чаклун-знахар, гол. ч. у північних народностей. Шамани приводять себе в стан екстази за допомогою співу, танцю, ударів у бубон і нібито випрошують у мнимих духів зцілення від хвороб, забезпечення хорошого полювання, улову і т. п. Шамани захищають інтереси імущих класів і підтримують експлуатацію найбільшій частини населення. Культ шаманства є формою первісної релігії, що ґрунтується на *анімізмі*.

ШАМБЕР'ЄР [фр. *chambrière*] — довгий батіг, що вживається в цирку або на манежі.

ШАМОЗИТ [фр. *chamoisite*, *chamosite*] — мінерал з групи заліститих хлоритів, сіруватозеленого або чорного кольору, з значним вмістом заліза.

ШАМОТ [фр. *chamotte*] — випалена при високій температурі вогнетривка глина. Роздріблений ш. додається до сирій вогнетривкої глини для підвищення її вогнетривкості.

ШАМОТОВА цегла — вогнетривка цегла з суміші *шамоту* з пластичною глиною; застосовується для обмуровування печей, що працюють при високих температурах, для виготовлення тиглів.

ШАМПІНЬЙОН [< фр. *champignon* гриб] — їстівна печериця.

ШАМПУНЬ [< англ. *schampooing* миття (голови)] — мильна пахуча рідина або порошок спеціального складу для миття голови.

ШАНДАЛ [< ар., перс.] — великий свічник.

ШАНЕЦЬ [нім. *Schanze*] — *заст.* земляний окоп; загальна назва польових або тимчасових укріплень.

ШАНКЕР [фр. *chancre*] — *мед.* ви-

разка на статевих органах; т в е р д и й ш. — первинний прояв сифілісу; м'який ш. — венерична хвороба, спричинювана стрептобацилою Петерсена-Дюкрея.

ШАНС [фр. *chance* (спочатку — рід гри в кості)] — вірогідність, можливість успіху, удачі, здійснення чого-небудь.

ШАНСОНЁТКА [< фр. *chansonnette* пісенька] — 1) пісня пустотливого або пошлого змісту, виконувана в капіталістичних країнах на відкритих сценах, в кафешантанах і т. п.; 2) співачка, що виконує такі пісні.

ШАНТАЖ [фр. *chantage*] — вимагательство через залякування і погрози розголошення ганьблячих відомостей (дійсних або мнимих).

ШАНТАЖИСТ — людина, що займається *шантажем*, вимагатель.

ШАНТАЖУВАТИ — вдаватися до *шантажу*; вимагати у кого-небудь гроші, майно шляхом шантажу.

ШАНЦЬОВИЙ [< нім. *Schanze* окоп] — що служить для виконання робіт по окопуванню, по влаштуванню окопів, траншей і т. п., напр., ш. інструмент (лопати, кирки, сокири і т. п.).

ШАПРОГРАФ [вл. н. + гр. *graphō* пишу] — удосконалений *ектограф*, прилад для розмноження рукописних або друкованих відбитків.

ШАРАБАН [фр. *char-à-bancs*] — 1) екіпаж з поперечними сидіннями в кілька рядів; 2) двоколісний однокісний екіпаж.

ШАРАДА [фр. *charade* < прованс.] — загадка, в якій загадане слово поділяється на частини, причому кожна з них становить самостійне слово, яке треба відгадати за вказаним значенням, напр. вино-град (перша частина — напій, друга — один з видів атмосферних опадів).

ШАРЖ [фр. *charge букв.* тягар] — зображення чого-небудь в підкреслено спотвореному, карикатурному вигляді.

ШАРЖУВАТИ — перебільшувати, зображувати в спотвореному, карикатурному вигляді, впадати в *шарж*.

ШАРІАЖ [фр. *charriage*] — *геол.* «наволочний покрив», група шарів земної кори, що насувалася на суцільну місцевість в результаті

горизонтального зміщення (дислокації) при процесах складкоутворення; найбільш поширена гол. ч. в молодих складчастих областях (Альпи, Гімалаї та ін.).

ШАРІАТ [ар.] — сукупність юридичних і релігійнообрядових норм, які ґрунтуються на загальних правилах ісламу, викладених в *корані*, на відміну від *адату*, що ґрунтується на звичаєвому праві.

ШАРНІР [нім. Scharnier < фр. charnière] — рухоме з'єднання двох частин механізму або машини, яке допускає обертовий рух однієї частини відносно другої; завіси, напр. віконні, дверні; ш. Г у к а — пристрій, що передає обертання однієї осі іншій під будь-яким кутом.

ШАСІ [фр. châssis] — 1) рама автомобіля з усією його механічною будовою; до неї прикріплені двигун з радіатором, коробка передач, колеса і т. д.; 2) частина літака, що дає йому можливість рухатися по земній поверхні (до зльоту або після посадки) і пристосована для пом'якшення ударів при посадці; до неї прикріплені колеса, лижі або поплавки; на новітніх літаках встановлюються вбірні шасі, які після зльоту вбираються в середину корпусу, що сприяє кращій обтічності літака, зменшенню лобового опору, підвищенню швидкості польоту, і випускаються при посадці літака.

ШАТИРОВКА [< нім. schattieren відтіняти < Schatten тінь] — накладання тіней на рисунок, напр. за допомогою штриховки.

ШАФРАН [ар. za'farān] — 1) рід рослин з родини півнікових; 2) висушені приймочки квітів одного з видів шафрану, вживаються як прянощі, в медицині і для підкрашування деяких харчових продуктів; 3) сорт яблук.

ШАХ [перс. šāh] — 1) назва монарха Ірану; 2) шах. безпосередній напад якою-небудь фігурою на короля противника.

ШАХИ [< перс. šāhmāt пар помер] — 1) гра між двома противниками, що полягає в пересуванні фігур по поділеній на 64 квадрати дошці; в розпорядженні кожного гравця є по 16 фігур (король, ферзь, два слони,

два коні, дві тури і вісім пішаків), з яких кожна пересувається певним шляхом; мета гри — дати мат (див. мат¹) королю противника; 2) набір фігур для шахової гри.

ШАХСЕЙ-ВАХСЕЙ [перс.] — 1) релігійна церемонія у мусульман (шіїтів), що символізує страждання потомків Алі (зятя Мухаммеда), убитих під час битви при Кербелі (680 р.); супроводиться бузувірськими обрядами (самокатуванням); 2) вигук, що супроводить цю церемонію.

ШАХТА [нім. Schacht] — 1) сукупність гірничих виробітків, устаткованих для добування корисних копалин підземними гірничими роботами; під шахтою тепер розуміється (в адміністративно-господарському відношенні) також виробнича одиниця гірничого підприємства, яка здійснює добування корисних копалин підземними гірничими роботами; 2) мет. частина робочого простору доменної печі, що звужується вгору від найбільш широкого його місця до найбільш вузького на рівні засипки.

ШВАРТОВ [гол. sjortouw причальний канат] — мор. канат, яким судно прив'язується до пристані, до берега або до іншого судна.

ШВАРТУВАТИ(СЯ) — мор. прив'язувати судно канатами (*швартовали*) до пристані, берега або до іншого судна.

ШВЕЛЕР [нім. Schweller] — мет. прокатана залізна або сталева балка коробчастого перетину.

ШВЕРМЕР [нім. Schwärmer] — зигзагоподібна вогненна смуга фейрверкової ракети; фейрверкова вертушка.

ШВЕРТБОТ [нім. Schwertboot] — сл. яхта з висувним кілем.

ШЕВАЛЬЄ [< фр. chevalier рицар, кавалер] — дворянський титул у феодальній Франції.

ШЕВЕР [англ. shaver] — мет. ріжучий інструмент для шевінгування у вигляді зубчастого колеса (або рейки), на поверхні зубців якого зроблені канавки з гострими ребрами.

ШЕВІНГ-ПРОЦЕС, ШЕВІНГУВАННЯ [< англ. shave штругати, скоблити] — мет. чистова обробка незагартованих сталених зубчастих коліс шляхом зіскоблювання вида-

люваного металу з зубців за допомогою *шевєра*.

ШЕВІОТ [англ. cheviot — за місцевістю Cheviot hills, де розводять цінні породи овець] — шерстяна костюмна тканина, іноді з бавовняною основою; часто має невеликий начіс.

ШЕВРЕТ [фр. chevette] — підробка (замініник) *шевро*; виробляється з шкур баранів та овець.

ШЕВРО [< фр. chevreau козеня] — м'яка козлина шкіра спеціальної вичинки, що йде на виготовлення верху гарного взуття.

ШЕВРОН [фр. chevron] — галунна нашивка на рукаві мундира і шинелі у молодших командирів за надстрокову службу.

ШЕВРОННИЙ [< фр.] — ш - н і к о л е с а — циліндричні зубчасті колеса з косими зубцями, що нагадують ялинку, застосовувані для передачі великих зусиль.

ШЕДЕВР [фр. chef d'œuvre] — 1) в сурднльовічних *цехах* — виріб, який необхідно було представити для одержання звання майстра; 2) зразковий твір; верх мистецтва.

ШЕДУЛА [< англ. schedule опис < лат. schedula аркушик панєру] — в ряді капіталістичних країн — розряди, на які поділені джерела доходу при обкладанні їх прибутковим податком.

ШЕЄЛІТ [< вл. н.] — *мін.* вольфрамона руда (вольфрамвоокислий кальцій).

ШЕЗЛОНГ [фр. chaise longue *буке.* довгий стілець] — особливий вид крісла (або диванчика) з похилою спинкою і подовженим сидінням.

ШЕЙХ [ар.] — старійшина арабського племені, села; глава мусульманської релігійної громади, секти.

ШЕКЕРИ [англ. shaker, *одн.*] — релігійна секта, що виникла в Англії в середині 18 ст. серед розореної дрібної буржуазії і ремісників і в 1774 р. перенесла свою діяльність в США; оголосила повернення до легендарної перохристиянської громади; на словах ш. проголошували спільність майна, а на ділі, в міру зростання і нагромадження багатств, всередині громади створювалась різка майнова нерівність.

ШЕЛАК [гол. schellak] — смола,

що витікає з молодих пагінців деяких *екзотичних* рослин від уколоу лакової воші; має широке застосування в електропромисловості як ізолюючий матеріал, в лаковому, чорнильному і сургучному виробництвах, а також застосовується для вироблення пластичних мас, грамофонних пластинок та ін.

ШЕЛЛЬСЬКА к у л ь т у р а — [< вл. н.] — найстародавніша археологічна культура кам'яного віку; названа за стоянкою поблизу містечка Шелль у Франції. На території СРСР знаряддя шелльської культури знайдені на Кавказі.

ШЕЛЬТЕРДЕК [англ. shelter-deck < shelter навис + deck палуба] — верхня (захисна) легка палуба, що не відіграє ролі в конструктивній міцності судна.

ШЕЛЬФ [англ. shelf] — 1) підводне продовження материка, що лежить на глибині до 200 м; 2) поздовжня пов'язь (брус) дерев'яного судна, що йде по борту під *бімсами* поряд з причальним брусом.

ШЕНКЕЛЬ [нім. Schenkel] — звернена до коня частина ноги вершника від коліна до кісточки; натисканням шенкелів досягається посилення коня вперед.

ШЕНТ — див. *шунт*.

ШЕНЬШІ [кит. *буке.* «мужі, що носять чиновний пояс»] — своєрідний стан, що склався в феодальному Китаї; «імениті люди», та частина сільських багатіїв, яка, володіючи землями, нерідко маючи «вчені» звання, здобути на спеціальних державних екзаменах, і займаючи службові посади, становила правлячу експлуаторську верхівку старого китайського села; назву «шеньші» було прийнято перекладати англ. словом «джентрі».

ШЕПІНГ [англ. shaping-machine] — поперечностругальний верстат для обробки невеликих поверхень (оброблюваний виріб лишається нерухомим, а *супорт* з інструментом рухається).

ШЕПТАЛА [< перс. šāftālū персик] — сушені персики або абрикоси кращих солодких сортів.

ШЕРБЕТ [< ар.] — 1) згушений сироп з фруктів; 2) на Сході —

прохолодний напій з фруктового соку і цукру.

ШЕРИФ¹ [англ. sheriff] — вища (адміністративна і судово) службова особа графства в Англії і США.

ШЕРИФ² [фр. *shérif* < ар.] — в мусульманських країнах — особа знатного походження (яка належить переважно до числа потомків Мухаммеда); в Марокко та деяких інших країнах — титул.

ШЕРЛ [нім. *Schörl*] — чорний, багатий на запис заліза різновид *турмаліну*.

ШЕРФУВАННЯ [< нім. *schärfen* загострювати] — зрізування натонко країв шкіри, призначеної для виготовлення книжкової оправки або інших виробів.

ШЕРХЕБЕЛЬ [нім. *Schärfhobel*] — рубанок для грубого стругання.

ШЕФ [фр. *chef*] — 1) начальник, глава підприємства, установи; 2) особа, установа або організація, що подають регулярну допомогу іншій установі або організації (гол. ч. в її культурно-політичній роботі), напр. підшефній школі.

ШЕФСТВО — форма взаємодопомоги, при якій одна сторона — шеф — в чому-небудь підтримує другу — підшефу (див. *шеф* 2).

ШИБЕР [нім. *Schieber*] — засувка в димоході заводської печі; робиться у вигляді чавунної плити, що підіймається і опускається.

ШИЗЕКУ [яп.] — див. *самураї*.

ШИЗОГОНІЯ [гр. *schizō* дроблю, поділяю + *gonos* народження] — біол. безстатеве розмноження у деяких найпростіших організмів (споровиків, коренейжок); при шизогонії відбувається багаторазовий поділ ядра, а потім організм розпадається на велику кількість особин (відповідно до кількості ядер).

ШИЗОФРЕНІЯ [гр. *schizō* розколюю + *phrēn* розум] — психічне захворювання невиясненої природи, що веде без своєчасного лікування до слабоумства; в початкових стадіях шизофренію успішно лікують тривалим сном за вченням І. П. Павлова та іншими методами.

ШИК [фр. *chic*] — показна розкіш, франтівство.

ШІЛІНГ [англ. shilling] — 1) англійська монета, що дорівнює $\frac{1}{20}$ фунта *стерлінгів*; 2) грошова одиниця Австрії, що дорівнює 100 грошам.

ШИМОЗА [< вл. я. яп.] — 1) японська назва вибухової речовини *мелініту*; 2) граната, начинена шимозом.

ШИМПАНЗЕ [фр. *chimpanzé* < афр.] — людиноподібна мавпа; водиться в Африці.

ШИНА [нім. *Schiene*] — 1) обруч, що надається на обід колеса для зменшення зношування колеса або пом'якшення поштовхів; шини бувають металеві і гумові (масивні і пневматичні); 2) електричні проводи у вигляді товстих прямокутних штаб, які, не нагріваючись помітно, проводять електричний струм великої сили; застосовуються звичайно всередині електричних станцій; 3) мед. пристрої, що застосовуються для створення нерухомості хворої або ушкодженої частини тіла, напр. при переломах; виготовляються з картону, дерева, гіпсу, дроту, жерсті і т. п.

ШИНГАРДИ [англ. shin-guard < shin голілка + guard захищати] — шитки, гнучкі пристрої з шкіри або брезенту з набивкою всередині, що надіваються в спортивних іграх на ноги, щоб захистити від можливих ударів.

ШИНТО, ШИНТОЇЗМ — див. *синто, синтоїзм*.

ШИНШИЛА [фр. *chinchilla* < ісп.] — рід гризунів з коштовним сріблестосірим хутром; шиншили живуть в горах Півд. Америки; розводяться в розплідниках.

ШИНЬОН [фр. *chignon*] — жіноча зачіска, звичайно з чужого волосся.

ШИРМА [нім. *Schirm*] — 1) складана переносна кімнатна перегородка у вигляді рам-стулок, обтягнутих матерією; 2) * те, що служить прикриттям кого-небудь або чого-небудь.

ШИСТРЕК [англ. sheer-strake] — мор. верхня частина бортової обшивки корпусу судна, що примикає до палуби.

ШИФЕР [нім. *Schiefer*] — різновид глинистого сланцю сірого або

чорного кольору, легко розколюється на тонкі пластинки (завтовшки від 2,5 до 8 мм); вжив. для грифельних дошок, покриття дахів і т. п.; а з б о ц е м е н т н и й ш. (а з б о ш и ф е р) — штучний покрівельний матеріал у вигляді спресованих плиток з суміші цементу з азбестовими волокнами; іде на покриття дахів, оббивку стін, стелі і т. п., інакше називається *терофазеритом* або *етернітом*.

ШИФЕРВЕЙС [нім. Schieferweiß] — свинцеве білило.

ШИФОНЬЄРКА [фр. chiffonnier < chiffon ганчірка] — шафочка для зберігання білизни та дрібних речей.

ШИФР [фр. chiffre цифра < ar. sifr нуль] — 1) умовні знаки для секретного письма; 2) те саме, що *вензель*.

ШИФРОВАНІЙ — написаний *шифром*, умовним способом.

ШИФРУВАТИ — записувати за допомогою *шифру*, умовних позначень.

ШИХТА [нім. Schicht] — 1) сукупність матеріалів, які загрузаються в плавильню піч для одержання металу певного хімічного складу; доменна ш. складається з почерезних шарів руди, коксу і флюсу, що загрузаються у доменну піч шарами; мартенівська ш. складається з чавуну, залізо-сталевого брухту, залізної руди і різних добавок; 2) *к а м'я н о в у г і л ь н а ш.* — суміш різного вугілля для одержання коксу.

ШІВА — один з богів *індуїзму* (див. *Тримурті*).

ШІТІ [ар.] — послідовники одного з двох напрямів *ісламу* (пор. *суніти*); визнають тільки *коран* і відкидають усні перекази (*суни*); не визнають перших трьох *халіфів* та їх спадкоємців.

ШКАЛА [< лат. scala скала] — 1) лінійка з діленнями в різних вимірних приладах; 2) ряд цифр або величин, розмінених у низхідному або висхідному порядку.

ШКАНЦІ [гол. schans] — мор. частина верхньої суднової палуби між середньою і задньою щоглами; ш. на військових суднах є місцем для парадів.

ШКВАЛ [англ. squall] — раптово

налітаючий вітер більшої або меншої сили, що триває короткий час.

ШКЕРИ — див. *шхери*.

ШКІВ [гол.] — 1) *тех.* колесо на валу або осі, що служить для передачі руху від одного вала до другого за допомогою паса або каната; 2) *мор.* колесо блока для піднімання важких предметів.

ШКІПЕР [гол. schipper < schip судно, англ. skipper] — 1) застаріла назва керуючого судном, командира вантажного судна; 2) завідуючий корабельним майном палубної частини військового корабля.

ШКОТ [гол. schoot] — мор. снасть для натягування нижнього кута паруса, для управління парусом.

ШКУНА — див. *шхуна*.

ШЛАГ [нім. Schlag] — 1) розривний снаряд у ракеті; 2) мор. оборот (виток) снасті або вірвочки навколо чого-небудь.

ШЛАГБАУМ [нім. Schlagbaum] — підйомний або висувний брус, встановлюваний на переїздах для закриття доступу на залізничну колію перед проходженням по ній поїзда.

ШЛАКИ [нім. Schlacke, одн.] — 1) склоподібні або кам'янисті речовини, що утворюються при застиганні рідких (розплавлених) продуктів металургійного процесу (при виплавці металів з руди); *д о м е н н и й ш л а к* — утворюється при виплавці чавуну; застосовується як добавка для виготовлення цементу (шлакобетон), штучного каміння (блоків), як будівельний матеріал, як сировина для цегельного виробництва і т. д.; шлак утворюється також в сталеплавильному виробництві (див. *томасшлак*), при плавці кольорових металів та ін.; шлаки, що містять фосфор (томасшлаки), застосовуються для удобрення в сільському господарстві; 2) тверді рештки, що залишаються після спалювання твердого палива; містять золу і частки незгорілого вугілля, сірку і т. д.

ШЛАМ [нім. Schlamm] — 1) гірн. останній, найдрібніший продукт дроблення при збагаченні руди; 2) смолисті осадки, що утворюються в *картері* двигуна внутрішнього згоряння.

ШЛАНГ [*<* нім. Schlange змія] — *тех.* рукав або трубка з водонепроникної тканини або гуми; служить для підведення рідини або газу.

ШЛАФРОК [нім. Schlafrock] — домашній халат.

ШЛЕЙФ [нім. Schleife, Schleppe] — 1) у живочому платті довгий поділ, що тягнеться ззаду; 2) *с.-г.* знаряддя для вирівнювання поверхні ниви.

ШЛІРА [нім. Schliere] — *тех.* дефект (вада) скла у вигляді ниткоподібного включення, що іноді закінчується кулястим здуттям у вигляді скляної сльози.

ШЛІФ [нім. Schliff] — 1) тонка (близько 0,03 мм), добре відшліфована пластинка гірської породи або мінералу для дослідження його за допомогою поляризаційного мікроскопа; 2) шліфувана поверхня металу, приготовлена для дослідження його структури під мікроскопом.

ШЛІФУВАТИ [польськ. szlifować *<* нім. schleifen] — 1) згладжувати нерівності предмета, надавати йому гладкості, блиску за допомогою крупинок порошку твердого абразивного матеріалу (наждаку, карборунду); 2) * надавати зовнішнього лоску, згладжувати недоліки, обробляти до тонкошів.

ШЛІХ [нім. Schlich] — *гірн.* 1) промита і роздріблена руда, з якої виплавляється метал; 2) роздріблена золотоносна порода, що піддається послідовній промивці на *вашгердаз*, з поступовим звільненням від сторонніх домішок.

ШЛІХТА [нім. Schlichte] — крохмальний клей, виготовлений з картопляної або кукурудзяної муки з домішкою мила, гліцерину, сала та ін.; застосовується для проклейки основи тканини, щоб надати їй гладкості і міцності.

ШЛІХТУВАННЯ — проклеювання основи тканини *шліхтою*.

ШЛІЦІ [нім. Schlitz *букв.* щілина, розріз] — *тех.* поздовжні пази на валу, в які входять виступи у втулках і міточинах насаджених на вал деталей (шліцьове з'єднання).

ШЛЮЗ [нім. Schleuse] — 1) рухомі ворота, що робляться в греблях для затримування або пропускання води в міру потреби; 2) споруда для

переведення суден з одного водного простору в інший з відмінним від першого рівнем води; в основному складається з великого (відповідно до розміру суден) кам'яного ящика з ворітьми, що дають можливість підвищувати і знижувати рівень води в ящику-шлюзі; 3) *гірн.* пристрій для промивання золотоносного піску у вигляді широкого похилого лотка; 4) ш. в а к у у м н и й — пристрій для введення у вакуумну систему (або видалення з неї) різних предметів без порушення в ній даної розрідженості газу.

ШЛЮЗУВАТИ — 1) проводити (судна) через *шлюз*; 2) споруджувати шлюзи на ріках для поліпшення судноплавства.

ШЛЮПБАЛКИ — *мор.* зігнутої форми залізні балки, що служать для піднімання на корабель і спускання на воду *шлюпок*.

ШЛЮПКА [англ. sloop] — гребний човен, що висить на борту корабля (на *шлюпбалках*) і спускається в разі потреби на воду; в широкому розумінні — всяке гребне, а також дрібне парове і моторне судно, що відрізняється від звичайних човнів міцнішим корпусом.

ШЛЯХТА [польськ. szlachta] — *іст.* польське дрібнопомічне дворянство.

ШМАЛЬТА [нім. Schmalte] — див. *смальта*.

ШМАЛЬТІН — див. *смальтин*.

ШМУЦРОЛЬ [нім. Schmutzrolle, Abschmutzrolle] — рулон паперу в ротаційній друкарській машині, що захищає від змащування і забруднювання лицьову сторону листа при друкуванні зворотної сторони.

ШМУЦТІТУЛ [нім. Schmutztitel] — 1) листок перед титульним листком книги, що має на собі короткий заголовок і захищає головний титул від забруднювання; 2) окремий листок книги з винесенням на нього заголовком наступного розділу, відділу або частини книги.

ШНАПС [нім. Schnaps] — горілка.

ШНЕК [*<* нім. Schnecke слямак, завиток, безконечний гвинт] — різновид *конвейєра* — транспортний пристрій для переміщення (і перемішування) кускових або сипких ван-

тажів на невеликі відстані; складається з горизонтального або похилого жолоба, в якому обертається вал з гвинтовими лопатами, що пересувають матеріал в потрібному напрямі.

ШНЕКА — мор. невелике парусно-веслове риболовне судно, що зустрічається в Білому морі і на Мурманському березі.

ШНЕЛЕР [нім. Schneller] — в ручній вогнепальній зброї — пристрій до спускового механізму, що має на меті полегшити спуск (особливо для точної стрільби кулею на великі відстані) так, що найменший дотик до нього викликає постріл.

ШНИТЛУК [< нім. Schnittlauch] — різанець, скорода — низькорослий багаторічний вид цибулі з червонуватоліловими квітками; розводиться частіше не як овоч, а як декоративна рослина.

ШОВІНІЗМ [фр. chauvinisme — за ім'ям французького солдата Chauvin — поклонника завойовницької політики Наполеона] — крайній націоналізм; реакційна політика переслідування, цькування, гноблення інших народів; розпалювання національної ворожнечі і ненависті; проповідь національної виключності, «расової теорії» (див. расизм); агресивна політика імперіалістичної буржуазії, спрямована на підкорення народів. Ш. найбільш агресивно і злочинно проявився у гітлерівській Німеччині. Нині натхненниками шовінізму є американські і англійські імперіалісти, що проповідують вищість англосаксонської раси над усіма іншими народами з метою маячної ідеї завоювання світового панування і поневолення народів. В СРСР в результаті проведення ленінсько-сталінської національної політики і перемоги соціалізму повністю усунуто самий ґрунт для шовінізму. На основі повної рівноправності націй і дружби народів досягнута морально-політична єдність радянського суспільства, росте і міцніє радянський патріотизм в ім'я торжества комунізму.

ШОВІНІСТ — реакціонер, прихильник шовінізму.

ШОК [< фр. choc поштовх, удар] — стан різкої слабості і загального при-

гнічення організму, обумовлений порушенням діяльності центральної нервової, серцево-судинної та інших життєво важливих систем організму; викликається травмуючими зовнішніми впливами (пораненням, ударом і т. д.), психічними потрясіннями.

ШОКІРУВАТИ [фр. choquer] — приводити в ніяковий стан когонебудь своєю поведінкою, недодержанням загальноприйнятих форм пристойності.

ШООПРУВАННЯ [< вл. н.] — металізація — спосіб покриття предметів металевим шаром через розбризкування розплавленого металу.

ШОП-СТЮАРДИ [англ. shop-steward] — англійська назва фабричних старост.

ШОРИ [польськ. szory < нім. Geschirr упряж] — 1) кінська упряж без хомута і без дуги; 2) бокові наочники для полохливих коней, що не дають їм можливості дивитися по сторонах.

ШОРТВОЛ машина [< англ. short wall корогкий забій] — тип врубової машини для вузьких забоїв, який відрізняється тим, що різальна частина машини (бар³) розміщується вздовж осі її корпусу.

ШОРТГОРН [< англ. shorthorn короткорога (худоба)] — порода великої рогатої худоби, масть — червона, червоно-ряба і біла.

ШОСЕ [фр. chaussée] — вимощена щегеном або камінням (булижником) і утрамбована дорога; удосконалений шлях — асфальтований, брущатий та ін.

ШОСИРУВАТИ — прокладати удосконалений шлях (шосе).

ШОТІ [ар.] — численні сухі або зайняті солончаковими озерами западини в Півн. Африці; ш. лежать на 20—25 м нижче від рівня моря.

ШПАГА [іт. spada] — кюльча зброя, що складається з клинка і рукоятки (ефеса).

ШПАЛЕРІ [нім. Spalier < іт.] — 1) ряди військ по боках путі слідування особи, якій виявляють військові почести; 2) ряди підтриманих кущів або дерев по боках доріжки, напр. в садах; 3) спеціальні ґрати,

до яких підв'язується кущ або дерево для надання їм певної форми;

4) *гобелени*, машинного виробництва.

ШПАНГОУТИ [гол. *spanhout*] — мор. ребра судна, до яких прикріплюється зовнішня його обшивка.

ШПАТ¹ — входить в найменування ряду мінералів (польовий ш., плавииковий ш., вапняковий ш., залізний ш.).

ШПАТ² [нім. *Spat*] — хвороба коней (рідко — робочих волів), що проявляється хронічним запаленням кісток вів.

ШПАТЕЛЬ [*<*нім. *Spatel* лопатка] — 1) *тех.* лопаточка для перемішування і розтирання фарби, ліків, для замазування щілин, заглибин і т. п.; 2) *мед.* інструмент у формі лопаточки; живається для придулювання язика при огляді порожнини рота, для відсування країв рани і т. д.

ШПАХТЕЛЬ [*<*нім. *Spachtel* шпаклівка] — те саме, що *шпатель 1*, зокрема — гнучка металева лопаточка для перемішування фарби і загрузки нею фарбового ящика друкарської машини.

ШПАЦІЯ [*<*лат. *spatium* простір, проміжок] — 1) *друж.* пробільний матеріал у вигляді металевого брусочка меншого росту (висоти), ніж *літера*; служить при наборі для утворення пробілів між словами або буквами; розбити на шпациі — набрати розрядкою, тобто вставити шпациі між буквами виділюваного в тексті слова; 2) у палітурному виробництві — проміжок між внутрішніми краями двох картонних бочків оправної кришки, що визначається товщиною корінця книги; 3) мор. проміжок між двома суміжними *шпангоутами* на судні.

ШПИГУН [нім. *Spion* *<*фр. *espion*] — таємний агент, що вивідує і збирає важливі політичні, воєнні, економічні та інші секретні відомості для держави, яка послала його, підкупила його.

ШПИЛЬ [нім. *Spill*] — 1) вертикальне вістря, що увінчує дах, напр. шпиль Адміралтейства в Ленінграді; 2) коловорот у вигляді барабана, що обертається на вертикальній осі; застосовується на суднах для підві-

мання якоря, для тяги риболовних сітей та ін. цілей.

ШПИНАТ [нім. *Spinat* *<*сер.-лат. *spinacium*] — однорічна рослина з родини маревих, що розводиться як овоч (листя його вживається як їжа).

ШПІНДЕЛЬ [нім. *Spindel* веретено] — *тех.* 1) головний вал верстата (токарного, свердлильного, шліфувального та ін.) з обертальним рухом; на ньому закріплюються деталі (зубчатка, шків), що передають йому рух, і затискачі для закріплення оброблюваного предмета або інструмента; верстат може мати кілька шпінделів; 2) веретено в прядильній машині; 3) вісь котушки, суднового *шпиля* та ін.

ШПИГАТ [гол. *spijgat*] — отвір у *фальшборті* або палубній настилці для стоку з палуби води.

ШПІЛЬМАН [нім. *Spielmann*] — у середньовічній Німеччині — мандрівний співець і музикант, німецький *скоморох*.

ШПІНГАЛЕТ [фр. *espagnolette*] — засувка для запирання вікон і дверей.

ШПІНЕЛЬ — [нім. *Spinell* *<*фр. *spinelle*] — група мінералів різних кольорів; дуже твердий прозорий червоний різновид шпінелі належить до числа дорогоцінного каміння.

ШПІОНАЖ [нім. *Spionage* *<*фр.] — злочинна діяльність, що полягає у вивідванні, добуванні секретним шляхом відомостей, що становлять державну (економічну, політичну, воєнну) таємницю, і в повідомленні або передачі цих відомостей іноземній державі, ворожим країні організаціям або особам. Ш. особливо застосовується реакційними урядами імперіалістичних держав.

ШПИЦ¹ [нім. *Spitze*] — вістря, голка (див. *шпиль 1*).

ШПИЦ² — [нім. *Spitz*] — порода невеликих собак з пухнастою шерстю і стоячими вухами.

ШПИЦРУТЕНИ [нім. *Spießruten*] — *іст.* довгі гнучкі прутки, якими били засуджених, проганяючи їх крізь стрій солдатів, озброєних шпіцрутенами. Ш. були перенесені в Росію з Пруссії в 1701 р.

ШПЛИНТ [нім. *Spilint*] — дротинка або кусок дроту, пропущений через

отвір у гайці, болту, валу для фіксування їх положення відносно інших деталей.

ШПОН [нім. Spon, Span тріска] — 1) *друк.* пробільний матеріал у вигляді тонкої металевої пластинки, що не досягає росту (висоти) шрифту; вживається переважно для збільшення *інтерліньяжу* — проміжків між рядками набору; 2) тонкий лист деревини, добутий лушенням або струганням кряжів різних порід: берези, сосни, вільхи, бука та ін.; вживається в столярській справі, а також для виготовлення багаточарової фанери.

ШПОНКА [< нім.; див. шпон] — *тех.* 1) деталь, встановлена між валом і насадженими на ньому шківками, зубчастими колесами і т. п.; служить для усунення їх обертання відносно вала; 2) дерев'яний брусок для зв'язування кількох дощок у щит.

ШПОР [гол. spoor] — *мор.* нижній кінець всякого вертикального дерева (щогли, стеньги).

ШПРИЦ [нім. Spritze] — прилад для введення ліків під шкіру, в м'язи, вени і т. п., що являє собою циліндр з поршнем; на кінець шприца надівається порожниста голка.

ШПУНТ [нім. Spund] — 1) в столярській справі — виймка у ребрі дошки, куди входить гребінь на ребрі другої дошки, з'єднаної з першою; 2) дерев'яна або металева паля, яку забивають в ґрунт по контуру котлована, шахти або греблі для захисту від води; в гідротехнічних спорудах і в будівництві застосовуються металеві шпунти складних профілів; 3) виймка в кілі і *штевнях* судна, до яких примикають дошки (листи) зовнішньої обшивки.

ШПУР [нім. Spur] — 1) *гірн.* круглий отвір, що висвердлюється в гірських породах і наповнюється вибуховою речовиною при підвирних роботах; 2) *мет.* отвір у горні шахтної печі, що служить для випуску рідких продуктів плавки.

ШРАПНІЛЬ [< вл. н. англ.] — артилерійський снаряд, наповнений круглими свинцевими кулями і забезпечений *дистанційною трубкою* для розриву снаряда в повітрі на будь-якій дальності польоту снаряда.

ШРАФІРÓВКА [< нім. schraffieren штрихувати] — нанесення на щонебудь *штрихів*, зокрема зображення на плані нерівностей місцевості штрихами.

ШРЕДЕР [< вл. н.] — машина для обробки кукурудзи; відокремлює від стебла качани, знімає з них оболонку і потім роздрібнює кукурудзяні стебла в т. зв. кукурудзяне сіно.

ШРИФТ [< нім. Schrift письмо, письменна] — 1) рисунок, написання букв; 2) друкарський матеріал у вигляді букв, розділових знаків, математичних, хімічних та ін. знаків, що застосовується для набору в друкарстві.

ШРОПШИРИ [англ. shropshire] — порода м'ясних короткошерстих овець.

ШРОТ [нім. Schrot] — 1) дріб (милівський); 2) дріб для кульових млинів; 3) відхід у вигляді борошна, що добувається з насіння олійних рослин після обезжирювання їх розчинником; використовується як корм худобі або як добриво.

ШРОТ-ЕФЕКТ — *фіз.* випадкові коливання (*флюктуації*) електричного струму в *вакуумі*, що виникають внаслідок нерівномірності випромінювання електронів розжареними тілами.

ШТАБ [нім. Stab] — 1) орган управління військами, що допомагає командирові з'єднання (частини, великого підрозділу) виконувати завдання, які стоять перед ним; *генеральний штаб* — вищий штаб збройних сил держави або однієї з категорій збройних сил, напр. військово-морський генеральний штаб; 2) * вищий керівний орган взагалі.

ШТАБЕЛЬ [нім. Stapel] — будівельний або інший матеріал (вугілля, руда, сіль, каміння та ін.), складений в правильну форму, напр. конуса, прямокутника.

ШТАБ-ОФЦЕР [нім. Stabsoffizier] — в дореволюційній російській армії — спільна назва двох офіцерських чинів; підполковника і полковника; інколи також — майора.

ШТАБ-РОТМІСТР [див. штаб + ротмістр] — в дореволюційній російській армії — офіцерський чин в кавалерії; відповідає званню

старшого лейтенанта в Радянській Армії.

ШТАБС-КАПІТАН [нім. Stabskapitän] — в дореволюційній російській армії — офіцерський чин в піхоті, артилерії та інженерних військах, проміжний між чинами поручика і капітана; відповідає званням старшого лейтенанта в Радянській Армії.

ШТАГ [гол. stag] — мор. снасть стоячого такелажу, що утримує щогли, *стенъги*, *бушприт* та ін. рангоутні дерева спереду в *діаметральній площині*.

ШТАЛМЕЙСТЕР [нім. Stallmeister *буке*. начальник стаїні] — один з придворних чинів у царській Росії.

ШТАМ [нім. Stamm] — в мікробіології — термін для позначення серії культури мікробів.

ШТАМП [нім. Stampe < іт. stampa печатка] — 1) *тех.* інструмент для гарячої або холодної обробки металів тисненням; встановлюється на молотах або пресах; розрізняють кувальні штампи, вирізні, витяжні, згинальні, карбувальні та ін.; 2) машина для виробки з шкіри деталей верху і низу взуття; 3) відбиток *штемпеля*; 4) *друж.* форма з заглибленим або рельєфним зображенням тексту, рисунка або прикрас, яка служить для тиснення на оправній кришці; 5)* шаблон, трафарет.

ШТАМПОВКА — *тех.* спосіб гарячої або холодної обробки металів тисненням, при якому форма виробу визначається формою *штампів*.

ШТАНГА [нім. Stange] — 1) металевий стержень, прут або жердина; ш. в р у б о в о ї м а ш и н и — обертовий металевий стержень з розміщеними на ньому по всій довжині зубцями; служить для підрубвання вугільного пласта; б у р о в а ш. — залізний (або дерев'яний) стержень, до якого привинчується знизу буровий прилад (при т. зв. ш т а н г о м у б у р і н н і); 2) *сп.* основний прилад у важкій атлетиці, що складається з металевого стержня (грифа) довжиною близько 1,8 м і шайб різної ваги, які надівають на його кінці.

ШТАНГЕНЦІРКУЛЬ [нім. Stangenzeirkel] — вимірювальний інстру-

мент, що складається з металевої лінійки з нанесеною на неї шкалою і двох губок: однієї нерухомо з'єдваної з лінійкою і другої — ковзної вздовж неї; служить для виміру лінійних розмірів з точністю до 0,02 мм; вживається переважно в металообробці.

ШТАНДАРТ [нім. Standarte < іт. stendardo] — назва полкового прапора в кавалерії дореволюційної російської армії.

ШТАНДОРТ [< нім. Standort місце розташування] — термін, що вживається гол. ч. в буржуазній економічній літературі для позначення фактичного або найбільш вигідного розміщення промислових підприємств.

ШТАНЦЮВАННЯ [< нім. stanzen штампувати] — висікання фігурних поліграфічних виробів (етикеток, заготовок для м'якої упаковки і т. д.) за допомогою гостро заточеного сталюого штампа (т. зв. висічки).

ШТАТ¹ [< нім. Staat держава] — самоврядна державно-територіальна одиниця в федеральних республіках Америки (в США, Мексиці, Венесуелі, Бразилії).

ШТАТ² [< нім.] — затверджений відповідними органами склад співробітників якої-небудь установи з вказанням його структури, кількості посад і присвоєних по кожній посаді ставок.

ШТАТГАЛЬТЕР [нім. Statthalter] — *іст.* 1) в Німеччині — намісник, правитель області, провінції і т. д., напр. намісник німецького імператора в Ельзас-Лотарингії на протязі 1879—1918 рр.; 2) в Австрії до 1918 р. — титул вищих адміністративних осіб в коронних землях; 3) в Нідерландах з 16 ст. до 1795 р. — титул носія верховної влади (голландською stadhouder).

ШТАТИВ [нім. Stativ] — 1) підставка для приладів у лабораторіях (для закріплення хімічного посуду); 2) складаний триніг з площадкою вгорі, що служить для встановлення і закріплення фотографічного або кінознімального апарата, геодезичного інструмента і т. п.

ШТАУФЕР [< вл. н.] — маслянка для змащування торгових частин

машин (автомобілів) густою маззою (тавотом).

ШТЕВЕНЬ [гол. steven] — мор. вертикально або злегка похило покладений брус (бруси), що скріплений з кілем судна і становить його носову або кормову кінцеву частину (пор. *форштевень* і *ахтерштевень*).

ШТЕЙГЕР [нім. Steiger] — в гірництві — майстер, завідуючий рудниковими роботами; гірничий техник.

ШТЕЙН [< нім. Stein камінь] — проміжний продукт плавки руд кольорових металів (міді, нікелю та ін.), що являє собою сполучення сірчистих металів, напр. мідний ш. — суміш сірчатої міді і сірчастого заліза.

ШТЕЙНГУТ [нім. Steingut] — тонкий фаянс.

ШТЕМПЕЛЬ [нім. Stempel] — 1) прилад з опуклим зворотним зображенням якого-небудь рисунка або напису, що служить для одержання відбитка, для накладання печатки, клейма; 2) печатка, клеймо, знак; 3) див. *пуансон 1*.

ШТЕПСЕЛЬ [< нім. Stöpsel пробка] — ел. пристрій для тимчасового приднання до електричної сітки переносних апаратів (настільних ламп, невеликих електродвигунів, нагрівальних приладів та ін.); складається з штепсельної розетки і штепсельної вилки, сполученої проводами з переносним приладом.

ШТИБ [нім. Gestübbe] — антрацитовий дріб'язок (розміром до 3 мм); використовується як паливо, що вдувається в топки парових котлів.

ШТИЛЬ [< нім. Stille спокій] — затиша, безвітря.

ШТИРБОРТ [нім. Steuerbord] — мор. правий борт, правий бік судна від того, хто дивиться з корми на ніс.

ШТИФТ [нім. Stift] — мех. циліндричний або конічний стержень, що служить для з'єднання деталей.

ШТИХЕЛЬ [< нім. Stichel різець] — 1) інструмент для гравірування на дереві або металі; 2) різець для виточування вузьких канавок у дерев'яних виробках.

ШТИХМАС [нім. Stichmaß] — вимірювальний інструмент для вимірювання внутрішнього діаметра або відстані між двома поверхнями; складається з сталюого стержня з заточеними у вигляді кульових поверхсень кінцями.

ШТОК [< нім. Stock палиця, стовбур] — 1) геол. витягнуті в одному напрямі маси вивержених гірських порід або рудні тіла у формі товстих жил розмірами іноді до кількох сот метрів; 2) мех. стержень, що з'єднує поршень парового циліндра з повзунком і шатуном; 3) мор. поперечний стержень, вставлений у веретено або насаджений на нього у верхній частині якоря; при натяганні ланцюга ш. повертає якір (адміралтейський) так, що лапи його стають вертикально і одна з них міцно врізається в ґрунт. У якорів з лапами, які опускаються, ш. сприяє повертанню їх плазом, після чого обидві лапи врізаються в ґрунт.

ШТОКВЕРК [нім. Stockwerk] — гірн. дуже товста рудна жила, від якої відділяється багато прожилків або відгалужень.

ШТОКРОЗА [нім. Stockrose] — декоративна садова рослина з родини мальвових (вид *альтея*) з білими, рожевими або червоними квітками на високому прямому стеблі.

ШТОЛЬНЯ [нім. Stollen] — гірн. горизонтальний або слабо похилий підземний виробіток, що має безпосередній вихід на земну поверхню і призначений для обслуговування підземних робіт.

ШТО ПОР [нім. Stopper] — 1) гвинтовий стержень для відкупорювання пляшок; 2) ав. падіння літака вниз по гвинтовій лінії під дією власної ваги.

ШТОРМ [гол. storm] — сильна буря на морі (швидкість вітру понад 8 балів, або 15 м/сек).

ШТОРМТРАП — див. *трап 2*.
ШТОФ¹ [нім. Stoff] — 1) колишня російська міра рідини, що дорівнює $\frac{1}{10}$ відра, або 1,5374 літра; 2) скляна пляшка такої ємкості.

ШТОФ² [нім. Stoff] — густа шерстяна або шовкова тканина з розводами; іде на *порт'єри*, оббивку меблів і т. д.

ШТРАФ [нім. Strafe] — адміністративне або судове покарання у вигляді грошового стягнення.

ШТРЕВЕЛЬ [< нім.] — тонкий загострений мідний стержень з круглим вуском на кінці; застосовується при порохострільних роботах, при просвердлованні каналу для загалу в заводній *штуру*.

ШТРЕЙКБРЕХЕР [нім. Streikbrecher < Streik страйк + brechen ламати] — в капіталістичних країнах — зривник страйку, особа, що не кидає роботи або стає на роботу на якому-небудь підприємстві під час страйку, забастовки; запроданець, зрадник класових інтересів робітників, що зриває революційну боротьбу пролетаріату проти капіталістів. В США штрейкбрехери охороняють поліцією і збройними силами.

ШТРЕК [нім. Strecke] — *гірн.* горизонтальний підземний виробіток, що не має безпосереднього виходу на земну поверхню і проведений по заляганню родовища корисної копалини; розрізняють головний штрек, транспортний, вентиляційний та ін.; а к у м у л ю ч и й ш. — штрек, на якому збирається добута з уступів (заходок) руда; дає можливість збільшити відстань між рудоспусками (виробітками для спуску руди) і тим самим зменшити число рудоспусків.

ШТРИХ [нім. Strich] — риса, лінія.

ШТУРВАЛ [гол. stuurwiel] — 1) *мор.* рульове колесо з ручками, обертанням якого повертають на відповідний кут руль; 2) *ав.* ручка (важіль), у великих літаках — рульове колесо для управління літаком з кабіни льотчика.

ШТУРМ [нім. Sturm] — *військ.* приступ; рішуча атака укріплення або опорного пункту противника.

ШТУРМАН [гол. stuurman] — спеціаліст водіння кораблів, літаків, дирижаблів; прокладає курс, відмічає рух судна і т. д.

ШТУРМУВАТИ [< нім.; див. *штурм*] — брати присупом, іти рішучою атакою на укріплені позиції противника.

ШТУРТРОС [гол. stuurtrof] — *мор.* ланцюг або трос, що йде від барабана,

який повертається *штурвалом*, до руля.

ШТУФ [нім. Stufe] — великий зразок мінералу або руди, призначений для дослідження або для музею, для колекції.

ШТУЦЕР [нім. Stutzen] — 1) старовинна різна рушниця; 2) двоствольна різна мисливська рушниця великого калібру; 3) *тех.* а) одна з деталей з'єднання трубопроводів, що має на обох кінцях різьбу; б) наконечник деталі приладу або машини, що має різьбу для приєднання трубопровода або шланга за допомогою шпелі і накидної гайки.

ШУАНИ [фр. chouan, *одн.*] — учасники контрреволюційних повстань на захист королівської влади Бурбонів і католицької церкви в Бретані і Нормандії (див. *Вандея*) під час французької буржуазної революції кінця 18 ст.

ШУДРИ [санскр.] — в стародавній Індії — нижча з чотирьох варн (див. *варна*), в яку входили безземельні батраки, ремісники та ін.

ШУЛЕР [польськ. szuler] — 1) картяр-професіонал, що шахрає під час карточної гри; 2) * шахрай, плутяга.

ШУНТ [англ. shunt] — *ел.* відгалуження, включене паралельно до основного провідника (гальванометра, амперметра), звичайно з тією метою, щоб через основний провідник або прилад йшов не весь струм, а тільки певна (переважно невелика) частина його.

ШУРФ [нім. Schurf] — *гірн.* вертикальний або похилий підземний виробіток (звичайно малого перерізу і невеликої глибини), що має безпосередній вихід на земну поверхню і призначений для розвідання корисних копалин, а також для вміщення вибухових речовин при масових вибухах.

ШУРФУВАННЯ — *гірн.* проведення розвідувальних за допомогою сітки *шурфів*.

ШУЦБУНД [нім. Schutzbund *букв.* союз захисту] — організація робітничої оборони, що утворилася під час революції 1918 р. в Австрії; ш. був під керівництвом соціал-демократів до лютого 1934 р., коли

внаслідок зрадництва соціал-демократичного керівництва, зазнав поразки в оборонних боях з військами австрійського профашистського уряду і був ліквідований.

ШУЦКОР [фін.] — реакційна військова організація в Фінляндії, створена в 1917 р. фінською буржуазією з метою придушення революційного руху. Ш. — опора фашизму в Фінляндії; брав активну участь у війні

проти СРСР у 1939—1940 і 1941—1944, рр.

ШУЦМАН [нім. Schutzmann] — поліцай (в Німеччині).

ШХЕРИ [< швед. skär скеля] — скелясті острови найрізноманітнішої величини біля берегів Скандинавії, Фінляндії.

ШХУНА [англ. schooner] — парусне судно з двома і більше щоглами з косими парусами.

Ю

ЮАНЬ — грошова одиниця Китайської Народної Республіки.

ЮВЕЛІР [гол. juwelier] — 1) майстер, що виготовляє вироби з дорогоцінних каменів і металів; 2) торговець такими (ю в е л і р н и м и) виробами.

ЮВІЛЕЙ [лат. jubilaeus (annus) ювілейний рік < стар.-євр.] — святкування річниці (найчастіше десятидвадцятип'ятиріччя і т. д.) діяльності якої-небудь особи, установи або річниці якої-небудь події.

ЮВІЛЯР — особа або установа, чий ювілей святкується.

ЮГЕР [лат. jugerum] — староримська міра землі, близько 2500 кв. м.

ЮДАІКА [< лат. judaicus єврейський] — сукупність знань про єврейство.

ЮДОФОБ [< лат. judaicus єврей] — ненавистник євреїв, антисеміт (див. *антисемітизм*).

ЮЗ [< вл. н. англ.] — букводрукуючий телеграфний апарат. Перший в світі букводрукуючий телеграфний апарат був винайдений російським ученим, академіком Б. С. Якобі, в 1850 р.

ЮКА [англ. yucca < ам.] — рід дерев'янистих вічнозелених рослин з родини лілійних; в СРСР розводяться на півдні як декоративні; листя деяких видів дав волокно, що вживається для виготовлення канатів, рогож і для вироблення паперу.

ЮКОЛА [ітельм.] — сушена риба (переважно представники з родини лососевих), що заготовляється про запас у народів Півночі.

ЮЛІАНСЬКИЙ к а л е н д а р — див. *календар*.

ЮМІЗМ — вчення англійського буржуазного філософа Давіда Юма (1711—1776) і його послідовників; *суб'єктивний ідеалізм і скептицизм* Юма широко використовуються реакційною філософією епохи імперіалізму (*магізм, прагматизм* та ін.) в боротьбі проти наукових матеріалістичних ідей. Нищівну критику цих течій дав Ленін в своїй праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ЮНАК [серб.] — герой; юнаки — герої народного епосу південних слов'ян.

ЮНГА [нім. Junge] — мор. підліток на судні, що готується стати матросом і навчається морської справи; також молодий матрос.

ЮНКЕР [нім. Junker] — 1) в колишній Пруссії — дворянин-землевласник; поміщик напівфеодального, кріпосницького типу; реакціонер; 2) в дореволюційній Росії — вихованець військового училища, що готував офіцерів.

ЮНОНА [лат. Juno (Junois)] — в староримській міфології — дружина *Юпітера*, богиня неба, покровителька шлюбів і народження; ототожнювалася з старогрецькою богинею *Герою*.

ЮПІТЕР [лат. Jupiter] — 1) в староримській міфології — верховний бог неба, громовержець, охоронець римської держави; те саме, що в старогрецькій міфології — *Зевс*; 2) *астр.* п'ята по відстані від Сонця, найбільша планета сонячної системи; 3) в кінотехніці — електрична дугова лампа, що спеціально призначена для знімання при штучному або комбінованому освітленні; 4) * *глузлив*

назва зарозумілої людини, яка тримає себе недоступно-велично.

ЮРА, **ЮРСЬКИЙ** період [*< вл. н.*] — *геол.* другий період *мезозойської ери*; характеризується появою довгохвостих птахів, розвитком рептилій і дальшим поширенням хвойних рослин і саговникових; морські відкладення цього періоду були вперше вивчені в Юрі (гірський район французької Швейцарії), відквіля і походить назва.

ЮРИДИЧНИЙ [*< лат. juridicus* судовий] — що відноситься до правознавства, правовий; ю-на особа — установа, підприємство або організація, що виступають при виконанні покладених на них функцій, зокрема при укладенні майнових операцій, від свого імені як самостійний суб'єкт громадянських прав і обов'язків; ю-на особа володіє відособленим майном і несе самостійну відповідальність по своїх зобов'язаннях.

ЮРИДИКЦІЯ [*< лат. iurisdictionis* судочинство, функції суду] — підсудність; право провадити суд, а також — обсяг справ, що підлягають відданню даної установи.

ЮРИСКОНСУЛЬТ [*< лат. jurisconsultus* правознавець] — постійний консультант при установі в практичних питаннях права, захисник інтересів цієї установи в судових і т. п. інстанціях.

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ [лат. *jurisprudentia*] — правознавство, сукупність наук про право; сукупність знань,

що стосуються норм права в їх практичному застосуванні.

ЮРИСТ [нім. *Jurist* *< лат. ius (juris)* право] — людина з юридичною освітою, правознавець; практичний діяч в галузі права; особа, що присвятила себе вивченню права.

ЮРТА [тюрк.] — переносне житло народів Центральної і Середньої Азії; складається з дерев'яного кістяка, вкритого шкурами або повстю.

ЮСТИРОВКА [*< нім. justieren* точно вивіряти, приганяти *< лат. justus* справедливий, правильний] — *тех.* вивіряння і відрегулювання приладу або механізму; приведення виробу точно до певної товщини або висоти; вивіряння і припасування росту (висоти) шрифту або кліше, вивіряння глибини заглибленого очка матриці.

ЮСТИЦІЯ [*< лат. justitia* справедливість, законність] — 1) правосуддя; 2) система судових закладів; судове відомство.

ЮТ [гол. *hut*] — *мор.* кормова частина верхньої палуби судна.

ЮФЕРСИ [гол. *juffers*] — *мор.* круглі дерев'яні блоки без шківів з трьома наскрізними дірками, що служать для обтягування снастей (вант та ін.).

ЮХТА [гол. *jucht*] — оброблена особливим способом (фарбуванням, жировкою і т. п.) червонодубна шкіра (вичинена дубителями рослинного походження); іде для верху важкого взуття і лимарської сідельних виробів.

Я

ЯГДТАШ [нім. *Jagdtasche* *< Jagd* полювання + *Tasche* сумка] — мисливська сумка для дичини.

ЯГУАР [нім. *Jaguar* *< бразильськ. jagoaга*] — велика хижа тварина з родини котячих з короткою червоноуватоюватою плямистою шерстю; живе в Півд. Америці і Мексиці.

ЯК [тібет.] — тібетський бик, велика жуйна тварина з довгою шерстю на нижній частині тіла; в Монголії і Тибеті розводиться як в'ючна тварина; використовують також шерсть, м'ясо, шкіру яка; водиться в СРСР — в Середній Азії і на Алтаї.

ЯКОБІНЦІ — революціонери-демократи, члени паризького політичного клубу під час французької буржуазної революції кінця 18 ст., що дістали свою назву від зайнятого ними приміщення в монастирі «святого Якова» в Парижі; яacobінці — найбільш сміливі представники революційної в той час буржуазії, яка вела боротьбу проти монархів і феодалів. «...Яacobінці дали Франції кращі зразки демократичної революції» (Ленін); але яacobінці не були послідовними захисниками інтересів народних мас; вони

забороняли спілки і страйки робітників і не дозволяли робітникам вимагати підвищення заробітної плати. Диктатура яacobінців, встановлена 31 травня — 2 червня 1793 р., була скинута контрреволюційною великою буржуазією 9 термідора 11 р. (27 липня 1794 р.; див. *термідор*).

ЯКОБИТИ [англ. *Jacobite*, *одн.*] — прихильники короля Якова II Стюарта, виганого у 1688 р. з Англії.

ЯЛ [гол. *jol*] — мор. коротка і широка шлюпка, зручна для перевезення вантажів; яли мають від 2 до 8 весел (див. також *йол*).

ЯЛИК [< гол. *jol*] — невеликий гребний човен, шлюпка, переважно дво- або чотиривесловий.

ЯМБ [гр. *iambos*] — 1) віршовий розмір, стопи якого в античному віршуванні складаються з короткого і довгого складу, в російському і українському віршуванні — з двох складів з наголосом на другому складі, напр. «Ізнів (лечу). Землі (чорніє)» (Шевченко); 2) в старогрецькій поезії — поетичний твір, за характером близький до сатири.

ЯМБІЧНИЙ — що відноситься до *ямба*; складається з ямбів.

ЯМБОХОРЕЙ — в античному віршуванні — чотирискладова віршова стопа, що складається з *ямба* і *хорея*.

ЯМС [англ. *yams* < ам.] — багаторічні трав'яні тропічні і субтропічні рослини з родини діоскорейних з їстівними підземними крохмалистими бульбами.

ЯНИЧАРИ [тур. *yenî çerî* нові війська] — привілейована піхота в султанській Туреччині; яничари відігравали велику роль як зброя турецького абсолютизму; були скасовані в 1826 р. Фігурально слово «яничари» вживається іноді в розумінні лютих карателів, катів, душителів свободи народу.

ЯНКІ [англ. *yankee*] — прізвисько американців — уродженців США.

ЯНКІ-ДУДЛІ [англ. *Yankee-Doodle*] — північноамериканська патріотична пісенька епохи боротьби за визволення від влади англійців.

ЯНСЕНІЗМ [< вл. н.] — реформаторський рух в католицькій церкві в 17—18 ст., що веде початок від

учення голландського богослова Янсенія, близький до *кальвінізму*.

ЯНТАР [лит.] — закам'яніла смола хвойних рослин третинного періоду, жовтого кольору різних відтінків (від світло- до бурожовтого); янтар при терті сильно електризується; іде на різні вироби і оздобу.

ЯНУС [лат. *Janus*] — 1) в староримській міфології — божество часу, всякого початку і кінця; зображувалося з двома обличчями, зверненими в протилежні боки; 2) * дволика людина.

ЯРД [англ. *yard*] — англійська міра довжини, що дорівнює 0,9144 метра; поділяється на 3 *футу*.

ЯРЛИК [тюрк.] — 1) в монгольських ханствах — писаний указ хана; 2) під час монгольського іга — жалувана грамота хана; 3) вид товарного знака, клеймо на товарі з позначкою ваги, кількості, ціни і т. п.; 4) клеймо взагалі.

ЯРУС — 1) один ряд над одним (поверхів, лож або крісел в залі для глядачів, балконів та ін.); 2) геол. сукупність пластів осадових порід, що характеризуються певними окам'янілостями.

ЯСАК [тюрк.] — 1) в старі часи — подать натурою, яку брали татарські хани; 2) подать натурою, яку платили в царську казну народи Сибіру і Поволжя.

ЯТАГАН [тур. *yatağan*] — кривий турецький кинджал.

ЯХОНТ [< гр. *hyacinthos*] — старовинна назва рубіна і сафіра.

ЯХТА [англ. *yacht*] — парусне, моторне або парове судно різної форми і розміру, що служить для спортивних цілей (гонок) або для любителських плавнів.

ЯХТ-КЛУБ [англ. *yacht-club*] — громадська фізкультурна організація, що займається переважно водним спортом — парусним, гребним, моторним.

ЯХТСМЕН [англ. *yachtsman*] — спортсмен, що займається парусним спортом, член екіпажу яхти.

ЯШМА [ар. *yaşm*, *yaşb*] — мінерал різного забарвлення, різновид кварцу; іде на різні вироби (на виготовлення чаш, ваз і т. п.), а також використовується в скульптурі.

ГРЕКО-ЛАТИНСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ МІЖНАРОДНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Цей список містить близько 1000 найбільш уживаних греко-латинських елементів, з яких складаються найуживаніші міжнародні терміни. До списку не включені: 1) надто рідкісні елементи, що утворюють лише один — два міжнародних терміни; 2) елементи, які точно збігаються з російськими, напр. «видеть» — *лат.* *videre*, «луна» — *лат.* *luna* і т. д.; 3) елементи, що вживаються як самостійні терміни, напр. **коки**, **сфера**, **тип**. У списку не дано сполучних голосних **-о-**, **-і-**, які не входять до складу самих елементів, а зв'язують їх з іншими частинами слів у цільні терміни. В разі чергування **к** — **ц** на початку елемента останній вміщений на **к**, напр. **цист** шукати як **кіст**. Грецьке походження вказане позначкою *гр.*, латинське — *лат.* Префікси мають риску за собою (**ін-**), суфікси — перед собою (**-лог**). Латинські букви, вміщені в квадратних дужках, вказують на орфографію латинського або грецького слова, напр. **амблі** [y] — *ambly*; **гало** [h] — *hals*; **стет** [th²] — *stethos* [надрядкова цифра вказує, що «h» відноситься до другого «t»]. Непостійні звуки взято в круглі дужки, напр. **альт(ер)** — **а л ь т е р а ц і я** — **а л ь т р у і з м**.

а- *гр.* без
аб-, абс- *лат.* від
аві *лат.* птах; літати
авл *гр.* труб(к)а
авр¹ *лат.* вухо
авр² див. *аур*
авт *гр.* сам
аг¹ *гр.* весті
аг² *лат.* весті; робити
агі [ha] *гр.* святий
агон *гр.* боротьба
агр *гр., лат.* поле
ад- *лат.* до, при
аден *гр.* залоза
адип *лат.* жир
аер *гр., лат.* повітря
акв *лат.* вода
акр. *лат.* гострий
акро *гр.* верх; грань
акси^{1*} *гр.* достойний
акси² *лат.* вісь

актин *гр.* промінь
аку¹ *гр.* слух
аку² *лат.* голка
ал¹ *гр.* різний
ал² *лат.* часник
алг¹ *гр.* біль
алг² див. *ал(ь)г*
алі¹ *лат.* другий
алі² *лат.* харчувати
аліен *лат.* чужий
альб *лат.* білий
ал(ь)г *лат.* водорість
альт *лат.* високий
альт(ер) *лат.* другий
ам¹ *гр.* пісок
ам² *лат.* любити
амб¹ *лат.* навколо
амб² *лат.* обидва
амблі [y] *гр.* тупий; слабий
амігдал [y] *гр.* мигдаль
аміл [y] *гр.* крохмаль

* Відповідно до українського правопису всюди подано після так званої «дев'ятки» **и**, хоч перед голосними писатиметься **і**, напр. аксиметр і аксіометр. — *Ред.*

ампл *лат.* обширний
 амфі- *гр.* з двох боків, кругом
 амфо- *гр.* обидва
 ав- = 1) а-; 2) ана-
 ана- *гр.* знов; знизу вгору
 анги *гр.* судина
 ангул *лат.* кут
 андр *гр.* чоловік
 анем *гр.* вітер
 анім *лат.* душа; дух
 анкіл [у] *гр.* зрощення
 анн(у) *лат.* рік
 анте- *лат.* перед, до
 ант(н) *гр.* проти
 антикв *лат.* старовинний
 авто [th] *гр.* квітка
 антрак [th] *гр.* вугілля
 антроп [th] *гр.* людина
 апер(т) *лат.* відкривати
 апік *лат.* верхівка
 ап(о)- *гр.* геть, далеко від чого-не-
 будь, від
 ара(х)не *гр., лат.* павук
 арб *лат.* дерево, деревце
 аргент *лат.* срібло, Ag
 аргір [у] *гр.* срібло
 ард *лат.* жар
 арнет *гр.* знатний
 арифм [th] *гр.* число
 арк *лат.* дуга
 аркт *гр.* північний
 арм *лат.* зброя
 арс(ен) *гр.* миш'як, As
 арт¹ *гр.* хліб
 арт² *лат.* мистецтво
 артр [th] *гр.* член, суглоб
 -арх *гр.* начальник
 архе *гр.* стародавній
 арх(і) *гр.* головний; зверхність
 аск *гр.* мішок
 аспер *лат.* жорсткий
 аст(ер) *гр.* зоря
 атм *гр.* пара, повітря
 ауг *лат.* збільшувати
 ауди *лат.* слух
 аukt див. *ауг*
 аур *лат.* золото, Au
 ахромат *гр.* безбарвний
 ацет *лат.* оцет
 ацид *лат.* кислий

бал *гр.* кидати
 бальне *лат.* купання, купальня
 бапт *гр.* хрестити
 барб *лат.* борода
 бари [у] *гр.* важкий
 баро *гр.* вага

бат *лат.* бити
 бат [th] *гр.* глибокий
 беат *лат.* блаженний
 бел¹ *лат.* війна
 бел² *лат.* красивий
 бене- *лат.* добре, благо-
 бі- *лат.* дво-
 біблі *гр.* книга
 білі *лат.* жовч
 бін *лат.* по два
 бію, -біюз *гр.* життя
 бласт *гр.* паросток; росток, пагони
 блен *гр.* слиз
 бон *лат.* хороший
 ботан *гр.* рослина
 брадн [у] *гр.* тихий
 брахі [у] *гр.* короткий
 брєві *лат.* стислий
 бри [у] *гр.* мох
 бром(ат) *гр.* їжа
 бронт *гр.* грім
 бу *гр.* бик, бугай
 бул¹ *гр.* воля
 бул² *лат.* куля, пухир
 бульб *лат.* цибулина
 бурс *лат.* сумка
 -бус < *лат.* (омні)бус [omnibus. всім,
 для всіх]
 буст *лат.* палити
 бутир [у] *гр.* жир, масло

ваг *лат.* блукати, бродити
 вак *лат.* корова
 ваку *лат.* порожній
 вал *лат.* коштувати
 вапор *лат.* пара
 вари *лат.* різний
 вегет *лат.* рости
 везик *лат.* пухир
 вел *лат.* завіска
 вело *лат.* швидкий
 вен(і) *лат.* прийти
 вент¹ *лат.* вітер
 вент² див. *вен(і)*
 вентр *лат.* живіт
 вер *лат.* істинний
 верб *лат.* слово; дієслово
 верд див. *вірид*
 верм *лат.* черв'як
 верс¹ *лат.* вірш
 верс² *лат.* повертати
 вест(н) *лат.* одяг
 ветер *лат.* старий
 віа *лат.* шлях
 вібр *лат.* дрижати
 вів *лат.* жити
 віг *лат.* бадьорість

віг(івти) *лат.* двадцять
 віз *лат.* бачити; зір
 вір *лат.* чоловік
 вірид *лат.* зелений
 вір(у) *лат.* отрута
 віск¹ *лат.* пташиний клей
 віск² *лат.* нутроці
 віт(а) *лат.* життя
 віти *лат.* виноградна лоза
 вітр *лат.* скло
 віще- *лат.* замість
 вок *лат.* голос; поклик
 вол *лат.* хотіти
 волю, вольв *лат.* обертати, вити
 вом *лат.* вивергати

гала(кт) *гр.* молоко
 гало [h] *гр.* сіль
 гам *гр.* шлюб; дружина
 гапл [h] *гр.* простий
 гапт [h] *гр.* дотик
 гаст(ер) *гр.* шлунок, живіт
 ге *гр.* земля
 гейз *гр.* смак
 гек(а)т [h] *гр.* сто
 геке [h] *гр.* шість
 гелі [h] *гр.* сонце
 гелік [h] *лат.* завиток; спіраль
 гелю [h] *гр.* болото
 гельмін(т) [h, th] *гр.* черв'як
 гем(ат) [h] *гр.* кров
 гемі- [h] *гр.* напів-
 гемін *лат.* близнята
 ген *гр., лат.* рід, походження; родити
 гепат [h] *гр.* печінка
 гепт [h] *гр.* сім
 герб [h] *лат.* трава
 гест *лат.* весті
 гетер [h] *гр.* різний; інший
 гіал [hy] *гр.* скло
 гігі [hy¹] *гр.* здоровий
 гігр [hy] *гр.* вологий
 гідр¹ [hy] *гр.* вода
 гідр² [h] *гр.* піт
 гіер [h] *гр.* священний
 гіст [hy] *гр.* дощ
 гіл [hy] *гр.* матерія
 гімен [hy] *гр.* шкірочка, плівка
 гіми [y] *гр.* голий
 гін(ек) [y] *гр.* жінка
 гіп-¹ див. *гіпо-*
 гіп² [h] *гр.* кінь
 гіпер- [hy] *гр.* над, поверх
 гіпн [hy] *гр.* сон
 гіпо- [hy] *гр.* під
 гіпсо [hy] *гр.* висота
 гістер [hy] *гр.* матка

гіст(іо) [h] *гр.* тканина
 глади *лат.* меч
 gland *лат.* жолудь; залоза
 глаци *лат.* лід
 глік [y] *гр.* солодкий
 гліпт, гліф [y] *гр.* різьба
 глоб *лат.* куля
 гломер *лат.* брила, купа
 глори *лат.* слава
 глос, глот *гр.* мова
 глок див. *глік*
 гват [th] *гр.* щелена
 во, -гнозія *гр.* знати, знання
 гол [h] *гр.* весь, цілий
 гом¹ [h] див. *гоме*
 гом² [h] *лат.* людина
 гоме [h] *гр.* подібний
 гон *гр.* народження, походження
 гон(і) *гр.* коліно
 гон(іо) *гр.* кут
 гон(о) *гр.* сім'я
 гор [h] *гр., лат.* година
 горт (h) *лат.* сад
 грав *лат.* важкий; важливий
 град(у) *лат.* ступінь; ступати
 грам(ат) *гр.* буква; відбиток; запис
 гран *лат.* зерно
 гранд *лат.* великий
 гранул *лат.* зернятко; зернистий
 граф *гр.* писати, малювати; писар.
 друкар; друк
 грег *лат.* стадо; група
 гред, грес див. *град (у)*
 гум¹ [h] *лат.* ґрунт
 гум² [h] *лат.* людський
 гум(і) *гр.* гума, резина
 густ *лат.* смак
 гутур *лат.* горло

да *лат.* давати
 дази [y] *гр.* щільний, густий
 дакри [y] *гр.* сльоза
 дактил [y] *гр.* палець; фінік
 дами *лат.* шкода, збиток
 дафн *гр.* лавр
 де- *лат.* про; від; із
 деб(іт) *лат.* борг
 девтер, дейгер *гр.* другий
 дека *гр.* десять
 декс(тр) *лат.* правий
 дем *гр.* народ
 дендр *гр.* дерево
 денс *лат.* густий, щільний
 дент *лат.* зуб
 дерм(ат) *гр.* шкіра
 десм *гр.* зв'язок, перев'язь
 дец *лат.* десять

ди *гр.* два
 див- *лат.* божество
 дигіт *лат.* палець
 дидакт *гр.* навчання; повчальний
 диз- див. *дис*⁻¹
 дик(т) *лат.* говорити
 дин(ам) [у] *гр.* сила
 дипл *гр.* подвійний
 дипс *гр.* жага, спрага
 дис-¹ *лат.* роз-
 дис-² [у] *гр.* тяжко
 дисц *лат.* учення
 діа- *гр.* між
 діафан *гр.* прозорий
 додека *гр.* дванадцять
 док *лат.* учення
 дол(е) *лат.* біль
 доліх *гр.* довгий
 дорм *лат.* сон; спати
 доре *лат.* спина
 дроз *гр.* роса
 дром *гр.* біг; путь
 ду *лат.* два
 дукт *лат.* весті
 дуктил *лат.* тягучий
 дульк, дульц *лат.* солодкий
 дуодец(и) *лат.* дванадцять
 дур *лат.* твердий
 евдію *гр.* чистий, ясний
 едр [h] *гр.* сидіння; грань
 езо *гр.* всередину
 екв *лат.* рівний
 екзо, екто *гр.* поза, зовні
 екс) *гр., лат.* із, поза, зовні
 -емія див. *гем(ат)*
 ен- *гр.* у, в
 ена *гр.* дев'ять
 енаго *гр.* дев'ятий
 ендека *гр.* одинадцять
 ендю *гр.* всередині
 ентер *гр.* кишка
 енто див. *ендо*
 епі- *гр.* на, над; після; при; біля
 ерг *гр.* робота
 ерит(р) [yth] *гр.* червоний
 ест *лат.* літо
 есте [th] *гр.* чуття
 есхат *гр.* крайній
 ет [th] *гр.* нрав, звичай
 ети *гр.* причина
 етн [th] *гр.* народність
 ехін *гр.* їжак
 -завр *гр.* ящір
 зел [z] *гр.* старанність
 зим [zy] *гр.* закваска
 зоо [z] *гр.* тварина

-іатр *гр.* лікар
 -іатрія *гр.* лікування
 ігн(і) *лат.* вогонь
 ідем, ідент *лат.* тотожн(ість)
 іді *гр.* власний
 із *гр.* рівний, однаковий
 ікос(а) *гр.* двадцять
 імпер *лат.* веліти
 ін-¹ *лат.* в
 ін-² *лат.* не
 інтер *лат.* між
 інтр- *лат.* всередину
 інферн *лат.* пекло
 інфра *лат.* нижче, під, внизу
 ірид *гр.* райдуга
 ісх *гр.* стегно
 ітер *лат.* знову
 іхті [thy] *гр.* риба
 іш див. *ісх*

кав *лат.* порожнистий
 кад, каз *лат.* падати
 казе *лат.* сир
 кайно *гр.* новий
 как *гр.* поганий
 какумін *лат.* верхівка
 калейд *гр.* мальовничий
 кал(і) *гр.* прекрасний
 кал(ор) *лат.* тепло
 кальк *лат.* вапно
 камп *лат.* поле
 канд *лат.* блищати; розжарю-
 ватися
 кан(і) *лат.* собака
 канкр *лат.* рак
 кан(т) *лат.* пісня, спів
 кап *лат.* брати
 кап(іт) *лат.* голова
 капн *гр.* дим
 капр *лат.* коза, пап, козел
 карб(он) *лат.* вугілля, С
 карди *гр.* серце
 кари *лат.* костоїда
 карію [у] *гр.* ядро, ядро горіха
 кар(н) *лат.* м'ясо
 карп *гр.* плід
 карцин *гр.* рак
 ката- *гр.* згори вниз
 кау *гр.* палити
 кауз *лат.* причина
 квадри- *лат.* чотирьох-
 квази- *лат.* пібито
 квал *лат.* який (за якістю)
 квант *лат.* який (за кількістю)
 кварт *лат.* четвертий
 квест *лат.* питати
 кві(ет) *лат.* спокій

квінкв(а)- лат. п'яти-
 квінт лат. п'ятий
 квот лат. скільки
 кел гр. грижа
 кен¹ гр. порожній
 кен² гр. новий
 кен³ гр. загальний
 кер¹ гр. ріг
 кер² гр. віск
 кефал гр. голова
 кіло- гр. тисяча
 кім [у] гр. хвиля
 кіне гр. рух
 кіст [у] гр. пухир
 клав лат. ключ
 клам лат. гласити
 клар лат. ясний
 клепт гр. крадіжка
 кліз [уз] гр. мити
 клін¹ гр. ложе
 клін² лат. нахилити
 ко- лат. з-, спів-
 кокт лат. варити
 кол¹ гр. пряма кишка
 кол² гр. клей
 кол³ лат. шия
 кол⁴ лат. пагорок
 коле гр. піхва
 колор лат. колір
 кольп гр. утроба
 ком-, кон- див. ко-
 контра лат. проти
 коп гр. різати
 копр гр. кал
 кор¹ гр. ситий
 кор² гр. зіниця
 корді лат. серце
 корн(у) лат. ріг
 корп лат. тіло
 косм гр. всесвіт
 краз гр. змішування
 крані гр. череп
 крат гр. влада
 кре лат. творити
 кре(ат) гр. м'ясо
 кред лат. вірити
 крем лат. спалювати
 кри¹ гр. розрізати
 кри² [у] гр. холод
 крипт [у] гр. тасмний, прихова-
 ний
 крот гр. стук
 круст лат. кор(к)а
 круц лат. хрест
 ксант [th] гр. жовтий
 ксен гр. чужий
 ксер гр. сухий

ксил [у] гр. дерево (як матеріал)
 ксиф гр. меч
 ктен гр. гребінь
 куб лат. лежати, спати
 кумул лат. купа
 куне лат. клин
 купр лат. мідь, Си
 кур лат. піклуватися; дбати
 курв лат. кривий
 кур(с) лат. біг
 кут лат. шкіра

лабі лат. губа
 лабор лат. праця
 лав лат. мити
 лакт лат. молоко
 лал гр. говорити
 лан лат. шерсть
 лапар гр. живіт
 ланід, ланіс лат. камінь
 ларинг [у] гр. гортань
 лат лат. широкий
 латер лат. бік
 латр(ія) гр. вищогоування, обожу-
 вання
 лег¹ лат. закон
 лег² лат. збір; читання
 лейк гр. білий
 лексе, лексико гр. слово, словесний
 лект лат. читати
 лент¹ лат. сочевиця
 лент² лат. тихо
 лео(н) гр., лат. лев
 лепід гр. луска
 лент гр. тонкий
 лі [у] гр. розкласти
 лібер лат. вільний
 лібр¹ лат. книга
 лібр² лат. терези
 ліг лат. в'язати
 лігн лат. дерево (як матеріал)
 ліз [у] гр. розчинення, розпус-
 кання
 лік [у] гр. вовк
 лікв лат. рідина
 лім гр. голод
 лімін лат. поріг
 ліміт лат. межа
 лімн гр. озеро
 лін лат. льон
 лінгв лат. мова
 ліо [у] гр. розчинити, розкласти
 ліп гр. жир
 ліне гр. рештки; витяжка
 літ¹ [th] гр. камінь
 літ² [у] гр. розчинений, розкладе-
 ний

лог *гр.* слово, поняття; вчення
 -лог *гр.* учений
 -логія *гр.* вчення
 лок *лат.* місце
 локв *лат.* говорити
 локе *гр.* кривий
 лонг *лат.* довгий
 луп *лат.* вовк
 люв див. лав
 люд, люз *лат.* грати
 люмен, люмін *лат.* світло
 люп див. луп

магн *лат.* великий
 май *лат.* більший
 макр *гр.* великий
 максим *лат.* найбільший
 макул *лат.* пляма
 мал¹ *лат.* поганий
 мал² *лат.* яблуко
 малак *гр.* м'який
 мам *лат.* соски
 -ман *гр.* (налкй) любитель
 манган *лат.* марганець, Mn
 ман(е) *лат.* перебувати
 мант *гр.* гадати
 ман(у) *лат.* рука
 мар *лат.* море
 маргін *лат.* край, поля
 маст *гр.* соски
 мате [th] *гр.* вчення
 мат(ер) *лат.* матір, мати
 мах *гр.* борець
 мега(л) *гр.* великий
 меди¹ *лат.* середина; середній
 меди² *лат.* лікувати
 медул *лат.* мозок
 мез *гр.* середній; між
 мел¹ *гр.* мел
 мел² див. мело
 мела(н) *гр.* чорний
 меліор *лат.* краще
 мело *гр.* музика, пісня
 мемоr *лат.* пам'ять
 мец *гр.* місяць
 менз¹ *лат.* місяць
 менз² *лат.* міра
 менз³ *лат.* стіл
 менінг *гр.* оболонка мозку
 мер *гр.* частина
 мерк *лат.* товар
 -мєстр *лат.* ... місяців
 мета- *гр.* за, пере-
 мет(н) [thy] *гр.* вино
 мєтр *гр.* міра, міряти
 механ *гр.* машина
 мігр *лат.* мандрувати

мівл [у] *гр.* мозок (кістковий)
 міз *гр.* ненависть
 мік [у] *гр.* гриб
 мікр *гр.* малий
 міксо [у] *гр.* слиз
 мікс(т) *лат.* змішувати
 мілі *лат.* тисяча
 мін(ор) *лат.* менший
 міо¹ *гр.* середній
 міо² [у] *гр.* м'яз
 міріа- [у¹] *гр.* 10 000
 мірінг [у²] *гр.* барабанна пере-
 тинка
 міс, міт *лат.* посилати
 міце(т) див. мік
 мне(м) *гр.* пам'ять
 мод *лат.* міра; спосіб
 молібд [у] *гр.* свинець
 мол *лат.* м'який
 мон *гр.* єдиний
 мовт *лат.* гора
 мор¹ *лат.* нрав
 мор² *лат.* строк
 морб *лат.* хвороба
 морт(у) *лат.* мертвий
 морф¹ *гр.* форма
 морф² *гр.* сон
 мото *лат.* двигун; рух
 мульт *лат.* багато
 мун *лат.* зобов'язаний
 мус *лат.* миша
 муск¹ *лат.* муха
 муск² *лат.* мох
 муск³ *лат.* мускус
 мут¹ *лат.* німий
 мут² *лат.* змінювати
 мут³ *лат.* рухати
 муту *лат.* взаємно

нав *лат.* корабель
 наз *лат.* ніс
 нарк *гр.* дурман
 нафт [th] *гр.* нафта
 нерв *гр.* нерв
 нег *лат.* заперечувати
 нез *гр.* острів
 нейтр *лат.* середній; ні той, ні дру-
 гий
 некр *гр.* мертвий
 нем(ат) *гр.* нитка
 нео *гр.* новий
 неф(ел) *гр.* хмара
 нефр *гр.* нирка
 нів *лат.* сніг
 нігіл [h] *лат.* ніщо
 нігр *лат.* чорний
 нікт [у] *гр.* ніч

нітр *гр.* азот, N
 но *гр.* розум
 ноз див. *ніс*
 нокт(у) *лат.* ніч
 ном *гр.* закон, правило
 номін *лат.* ім'я
 нон- *лат.* не-
 нон(а)- *лат.* дев'яти-
 нос *гр.* хвороба
 ност *гр.* повернення (на батьківщину)
 нот *лат.* відомий
 нуд *лат.* голій
 нукле *лат.* ядро (плода)
 нум *гр.* монета
 нунці *лат.* об'являти
 нут *лат.* качатися

о див. *о(о)*
 об- *лат.* проти
 обскур *лат.* темний
 ов¹ *лат.* яйце
 ов² *лат.* вівця
 од¹ *гр.* співати
 од² [h] *гр.* шлях
 оди *лат.* ненависть
 один [y] *гр.* біль
 одонт *гр.* зуб
 одор *лат.* запах
 оз [z] *гр.* запах
 оїд *гр.* -подібний
 оксн [y] *гр.* гострий; кислий
 окт(о) *гр., лат.* вісім
 окул *лат.* око
 оле *лат.* олія
 оліг *гр.* мало
 ом¹ *гр.* плече
 ом² *гр.* сировий
 -ома *гр.* опух, пухлина
 омбр *гр.* дощ
 омні- *лат.* весь, все-
 омфал *гр.* пупок
 онд див. *унд*
 онейр *гр.* синовідіння
 -онім [y] *гр.* ім'я
 оніх [y] *гр.* ніготь, пазур
 онк *гр.* опух, пухлина
 оном(ат) *гр.* ім'я
 онт *гр.* суще
 о(о) *гр.* яйце
 оп *гр.* сік
 опіст [th] *гр.* ззаду
 -опія, опс, опт¹ *гр.* зір
 опт² *лат.* вибрати
 ор *лат.* рот; говорити
 орама *гр.* видовище, вид
 орг див. *єрг*

орд(ни) *лат.* порядок; наказ
 ор(с) див. *оро¹*
 ори *лат.* виникати
 орикт [y] *гр.* викопне
 ори *лат.* прикрашувати
 орніт [th] *гр.* птах
 оро¹ *гр.* гора
 оро² *гр.* сироватка
 орт, орф [th] *гр.* прямий, істинний
 орх *гр.* чоловіче яйце
 осм *гр.* нюх
 ос(у) *лат.* кістка
 осте *гр.* кістка
 осх *гр.* мошонка
 осцил *лат.* коливатися, качатися
 ото *гр.* вухо
 офі [y] *гр.* змія
 офтальм [th] *гр.* око

паг *гр.* лід
 пази- *гр.* всім
 пале *гр.* стародавній
 палін- *гр.* знову, назад
 пан *лат.* хліб
 пан(то) *гр.* весь, все, загальне
 пар¹ *лат.* рівний
 пар² *лат.* готувати
 пар³ *лат.* родячий
 пара- *гр.* біля, коло; проти; мимо
 парт *лат.* частина, частка
 партен [th] *гр.* діва
 паси- див. *пази-*
 паст¹ *лат.* пасти
 паст² *лат.* тісто
 пат(о) [th] *гр.* страждати; ждання
 пахі [y] *гр.* товстий
 пац(и) *лат.* мир
 пед¹ *гр.* ґрунт
 пед² *гр.* дитина
 пед³ *лат.* нога
 пейор *лат.* гірше
 нект *гр.* густий; замерзлий
 пектор *лат.* груди
 пел *лат.* шкіра
 пен *лат.* перо
 пенд *лат.* висіти; платити
 пенс див. *пенд*
 пент(а) *гр.* п'ять
 пенс *гр.* варити
 пере- *лат.* пере-; поспіль
 пери- *гр.* об, навколо, біля
 песим *лат.* гірший
 пест *лат.* чума
 пет *лат.* просити; прагнути
 петал *гр.* пелюстка

петр *гр.* камінь
 п'єз [z] *гр.* давити
 пі *лат.* благочестивий
 пі [y] *гр.* гній
 пієз *див.* п'єз
 пікн [y] *гр.* щільний
 пікр *гр.* гіркий
 пікт *лат.* картина
 піл¹ *лат.* волос
 піл² *лат.* м'яч
 пінак *гр.* картина
 пір¹ *гр.* досвід
 пір² [y] *гр.* вогонь; жар
 піск *лат.* риба
 пітек [yθ] *гр.* мавпа
 плаз *гр.* ліпити
 плант *лат.* рослина
 плат *гр.* плоский
 плевр *гр.* бік
 плег *гр.* ударяти
 плези *гр.* найбільшчий до
 плес *див.* плег
 плі *гр.* більше
 плік *лат.* плести
 плуві *див.* плові
 плумб *лат.* свинець, Рb
 плуто *гр.* багатство
 плові *лат.* дощ
 плор *лат.* багато
 пневм(ат), *гр.* дихання, подув
 пневм(он), пнейм(он) *гр.* легені
 пное *див.* пневм(ат)
 под *гр.* нога
 поз(ит) *лат.* класти
 пое *гр.* творити
 полем *гр.* війна
 полі [y] *гр.* багато
 поліо *гр.* сирій
 пом *лат.* плід; яблуко
 понт¹ *гр.* море
 понт² *лат.* міст
 попул *лат.* народ
 порн *гр.* розпусний
 порт¹ *лат.* двері
 порт² *лат.* носити
 посе *лат.* могти
 посес *лат.* володіти
 пост *лат.* після
 пот(е) *див.* пос
 пре- *лат.* перед
 пресбі [y] *гр.* старик
 претер- *лат.* мимо
 прим *лат.* перший
 про- *лат.* за, на захист
 прокт *гр.* задній прохід
 процри *лат.* власний
 прот *гр.* перший

псам *гр.* пісок
 псевд *гр.* фальшивий, лже-
 псил *гр.* лисий, голий
 псих [y] *гр.* душа
 психр [y] *гр.* холод
 псор *гр.* короста
 птер *гр.* крило
 птил *гр.* пух; волосся
 пто *гр.* падати
 пульвер *лат.* пил, порох
 пульт *лат.* легені
 пур(г) *лат.* чистий

ра *лат.* розрахунок, розум
 рабд *гр.* прут
 -рагія *гр.* -течія
 радик *лат.* корінь
 рам *лат.* галузь
 рар *лат.* рідкісний
 рахі *гр.* спинний хребет
 рацем *лат.* лоза
 ре¹ *лат.* річ
 ре² *гр.* струм
 ре-³ *лат.* знову; назад; пере-
 рег *лат.* правити
 рект *лат.* прямий
 рем *лат.* весло
 репт *лат.* повзти
 рест *лат.* решта, залишок
 ретро- *лат.* назад, в зворотному
 напрямі
 риг *лат.* жорсткий, твердий
 риз [z] *гр.* корінь
 рин *гр.* ніс
 риту *лат.* обряд
 род *гр.* троянда
 рот *лат.* колесо; обертати
 руб(ер) *лат.* червоний
 руд *лат.* сировий, грубий
 рунт *лат.* рвати, ламати

саріт *лат.* стріла
 сакр *лат.* священний
 сал *лат.* сіль
 салік *лат.* верба
 сальпінг *гр.* труба
 сальт *лат.* стрибати
 сан *лат.* здоровий
 сангв *лат.* кров
 санкт(у) *лат.* святий
 сан(он) *гр., лат.* мило
 сапр *гр.* гниль; гнилий
 сарк *гр.* м'ясо
 сат(ис) *лат.* ситий; досить
 себ *лат.* сало
 сейсм *гр.* землетрус

секв *лат.* іти слідом
сексу *лат.* стать (чол., жін.)
секс(т) *лат.* шість, шести-
сек(т) *лат.* сікти, різати
секунд *лат.* другий
селен *гр.* місяць
сем *гр.* знак; значити
семі- *лат.* напів-
сем(ін) *лат.* сім'я
сене, сент *лат.* чуття
септ *лат.* сім
сеп(тико) *гр.* гниття; гниль
сер *лат.* сироватка
серв *лат.* служити; зберігати
серпент *лат.* змія
сес *лат.* сидіти
сескві- *лат.* півтора
сигн *лат.* знак
сидер¹ *гр.* залізо
сидер² *лат.* зоря
сик *лат.* сухий
силаб [у] *гр.* склад
силік, силіц *лат.* кремній. Si
сим- див. син-
симіл *лат.* схожий
симвл *лат.* простий
син *гр., лат.* Китай
син- [у] *гр.* з, спів-, разом
сингул *лат.* єдиний
сине *лат.* без
сину *лат.* пазуха
сит¹ *гр.* їжа
сит² *лат.* жага, спрага
сіал *гр.* слина
скат *гр.* кал
скаф *гр.* корабель
склер *гр.* сухий, твердий, жорсткий
-скоп(ія) *гр.* спостерігати, розгля-
дати
скот *гр.* тьма
скриб *лат.* писати
сол¹ *лат.* сонце
сол² *лат.* одинокий
сольв *лат.* вирішувати, розв'язува-
ти
сом(ат) *гр.* тіло
сомн(у) *лат.* сон
сон *лат.* звук
сорб¹ *лат.* горобина
сорб² *лат.* сьорбати
соф, -соф(ія) *гр.* мудрець, муд-
рість
соці *лат.* суспільство
спаєт *гр.* блок
спек(тро) *лат.* видиме; бачення
сперм(ат) *гр.* сім'я
специ *лат.* вид

спір¹ *гр.* завиток
спір² *лат.* дихати
спланхн *гр.* нутрощі
спонг *гр.* губка
спор *гр.* сім'я, насіння
стан *лат.* олово, Sn
стафіл [у] *гр.* колос; виноградна
лоза
стеар, стеат *гр.* жир
стег *гр.* дах
стел *лат.* зоря
стен¹ *гр.* стиснутий, вузький, тіс-
ний
стен² [th] *гр.* сильний
стере *гр.* твердий; просторовий
стет² [th²] *гр.* груди
стехі *гр.* основа
стигм(ат) *гр.* точка, знак
стил [у] *гр.* стовп(чик)
стом(ат) *гр.* рот
страб *гр., лат.* косо(окий)
страт¹ *лат.* шар
страт² *гр.* військо
стрикт, стринг *лат.* стискати
стру(кт) *лат.* будувати
студі *лат.* вивчати
суб *лат.* під
суд(ор) *лат.* піт
сульф(ур) *лат.* сірка, S
супер, супра *лат.* над, понад
сург *лат.* піднімати(ся)
сурд *лат.* глухий
сфен *гр.* клин
сфігм *гр.* пульс
сфраг *гр.* печатка
таб(у)л *лат.* дошка, стіл
тавр *гр.* бик, віл
тавт *гр.* тотожн(ість)
такс(и) *гр.* порядок, розміщення в
порядку
талас [th] *гр.* море
танг *лат.* дотикатися, торкатися
тант *лат.* стільки
таум(ат) [th¹] *гр.* чудо
таут див. тавт
таф *гр.* могила
тах(і) [у] *гр.* скорий, швидкий
те [th] *гр.* класти
теа [th] *гр.* оглядати
тег *лат.* крити
-тека [th] *гр.* вмістилище
текс(т) *лат.* ткати
тект¹ *гр.* будувати
тект² *лат.* покрівля
тел [th] *гр.* воля
теле¹ *гр.* в далечинь, далеко

теле² *гр.* мета, кінець
 теле³ *гр.* повний, цілковитий
 темпер *лат.* змішувати
 темп(ор)¹ *лат.* час
 темп(ор)² *лат.* скроня, висок
 тенд *лат.* тягти
 тену *лат.* тонкий
 тео [th] *гр.* бог
 тер¹ [th] *гр.* літо
 тер² [th] *лат.* земля
 тер³ *лат.* лякати
 тери [th] *гр.* звір
 терм [th] *гр.* тепло
 терци *лат.* третій, третина
 тетра- *гр.* чотири, чотирьох-
 техн *гр.* мистецтво
 ...тип(ія) *гр.* відбиток
 тифл [y] *гр.* сліний
 ток *гр.* роди, пологи
 токс(ико) *гр.* отрута
 -томія *гр.* розрізування, розтина-
 ня
 тонз *лат.* стригти
 топ *гр.* місце
 торах [th] *гр.* груди
 траг [h] *лат.* тягти
 тра(нс)- *лат.* за, пере-
 трах *гр.* шершавий
 трахе *гр.* дихальне горло
 трем *лат.* тремтіти, дрижати
 трем(ат) *гр.* отвір
 трен(с) *гр.* обертати, повертати
 триб, трипс *гр.* терти, дробити,
 роздрібнювати
 трих *гр.* волос
 троп *гр.* зворот, поворот, напрям
 троф *гр.* живлення
 ту *лат.* давитись
 турб *лат.* дзига

уз(у) *лат.* вживати
 ул *гр.* ясна
 ультим *лат.* останній
 ультра- *лат.* більш, понад, за
 унд *лат.* хвиля
 ун(i) *лат.* один
 ураг *гр.* небо
 урб *лат.* місто
 -ург *гр.* творець
 уретр(о) *гр.* сечівник
 ур(ин) *гр.* сеча

фаг *гр.* їжа; пожирючий
 фак *гр.* сочевиця
 фам *лат.* поговорі, слава
 фан(ер) *гр.* ясний
 фант *гр.* уява

фарин *лат.* мука
 фаринг [y] *гр.* зів
 фармак *гр.* ліки
 фебр *лат.* гарячка
 федер *лат.* союз
 фемін *лат.* жінка
 фер¹ *лат.* носити
 фер² *лат.* залізо, Fe
 фест *лат.* свято
 фід(е) *лат.* вірність
 фіз [y] *гр.* дуги
 фіз(и) [y¹] *гр.* природа
 фік [y] *гр.* водорість
 -фікація *лат.* [< fasege робити]
 роблення
 філ¹ *гр.* люблячий, друг
 філ² [y] *гр.* покоління
 філ³ *лат.* нитка
 філ⁴ [y] *гр.* лист
 філі *лат.* син, дочка
 ...філія *гр.* любов; див. також *філ*¹
 фім(ат) [y] *гр.* наріст
 фін¹ *лат.* кінець
 фін² *лат.* тонкий
 фірм *лат.* твердий
 фіт [y] *гр.* рослина
 флав *лат.* жовтий
 флеб *гр.* вена
 флекс, флект *лат.* гнути
 флор *лат.* квітка
 фло(кс) *лат.* тексти
 фоб, -фобін *гр.* що боїться, боязнь
 фок *лат.* вогнище
 фолі *лат.* лист
 фон, -фонія *гр.* звук, голос
 фронт *лат.* джерело, кришця
 -фор *гр.* носії
 форт *лат.* сильний
 фос, фот *гр.* світло
 фрак(т) *лат.* дробити
 брат(е)р *лат.* брат
 френ *гр.* череп
 фриг *лат.* холод
 фрик(т) *лат.* терти
 фтонг [th] *гр.* звук
 фуг *лат.* бігти
 фульгур *лат.* блискавка
 фум *лат.* дим
 фонд¹ *лат.* основа
 фонд² *лат.* лити
 фурк *лат.* вила
 фур(фур) *лат.* висівки
 футур *лат.* майбутній

халібд [y] *гр.* сталь
 хальк *гр.* мідь
 хейл *гр.* губа

хем *гр.* хімія
хілі *гр.* тисяча
хір *гр.* рука
хлор *гр.* зелений
холе *гр.* жовч
хондр *гр.* хрящ; крупинка
хоре *гр.* танець
хриз [у] *гр.* золото
хром(ат) *гр.* колір
хрон *гр.* час
хтон [тх] *гр.* земля

цел *лат.* клітина, клітка
цент *лат.* сто
цер *лат.* віск

церебр *лат.* мозок
цефал див. *кефал*
цид *лат.* убивати
циз *лат.* різати
цирк(ум) *лат.* (нав)коло
цис- *лат.* по цей бік
цит [у] *гр.* клітина, судина
ціан [у] *гр.* голубий, синій

юдик *лат.* суддя
юнкт *лат.* з'єднувати
юр *лат.* право
юст *лат.* справедливий
ют *лат.* допомагати

ІНШОМОВНІ СЛОВА І ВИСЛОВИ, ВЖИВАНІ В ЛІТЕРАТУРІ

AB INCUNABULIS лат. [аб інку-набуліс] — з колиски.

AB INITIO лат. [аб ініціо] — з початку.

AB OVO лат. [аб ово] — *букв.* «з яйця»; з самого початку; *а b o v o u s q u e a d m a l a* [аб ово ўскве ад маля] — «від яйця до фруктів» (у стародавніх римлян обід починався з яєць і кінчався фруктами); з початку до кінця.

A CARPELLA іт. [а капелля] — хорувий спів без акомпанемента.

ACIDUM лат. [а́цидум] — кислота.

A CONTO іт. [а ко́нто] — див. *а-контто*.

AD ABSURDUM — див. *reductio ad absurdum*.

ADAGIO іт. [адáджо] — *муз.* див. *ададжіо*.

A DATO іт. [а да́то] — з дня підписання.

AD CALENDAS GRAECAS лат. [ад калéндас грéкас] — *букв.* «до грецьких календ», яких у греків не було, тобто ніколи (див. *календи*).

ADDIO іт. [аддіо] — прощай!, прощайте!

AD EXEMPLUM лат. [ад екзéмп-люм] — за зразком.

AD HOC лат. [ад хок] — *букв.* «до цього»: для даного випадку, для цієї мети, до речі.

AD HOMINEM лат. [ад го́мінем] — стосовно до людини; *а р г у м е н-т у м а d h o m i n e m* [аргумéнтум ад го́мінем] — доказ, що ґрунтується не на об'єктивних даних, а розрахований на почуття того, кого переконують.

AD HONORES лат. [ад гонóрес] — заради честі; даром.

A DIE лат. [а діе] — від цього дня.

ADIEU фр. [адьйо] — прощай!, прощайте!

AD INFINITUM лат. [ад інфіні-тум] — без кінця, без кінця-краю.

A DISCRETION фр. [а дискрeсь-йон] — за розсудом, без попередньо виробленої умови.

AD LIBITUM лат. [ад лібітум] — як завгодно, за бажанням, на вибір.

AD LITTERAM лат. [ад. літте-рам] — буквально.

AD MODUM лат. [ад мо́дум] — на зразок, подібно.

AD NOTAM лат. [ад но́там] — до відома.

AD NOTANDA лат. [ад нотáнда] — слід узяти до уваги.

AD NOTATA лат. [ад нотáта] — примітка.

AD PATRES лат. [ад па́трес] — до праотців (піти), тобто померти.

AD REM лат. [ад рем] — до спра-ви, ясно.

AD UNGUEM лат. [ад ў́нгвем] — «до нігтя»; до досконалості.

AD USUM лат. [ад ў́зум] — до вживання; *ad usum internum* [ад ў́зум інтeрнум] — для внутрішнього вжитку.

AD VALOREM лат. [ад вальо́рем] — за вартістю, відповідно до ціни.

AD VOCEM лат. [ад во́цем] — до речі зауважити.

AEQUO ANIMO лат. [éкво а́німо] — байдуже; спокійно.

A FOND фр. [а фон] — ґрунтовно, досконально.

A FORTIORI лат. [а фортіорі] — тим більше, тим паче.

A GIORNO іт. [а джорно] — див. *a giorno*.

AGITATO іт. [аджітáто] — муз. див. *ажитато*.

À LA фр. [а ля] — подібний, на взразок.

À LA GUERRE COMME À LA GUERRE фр. [а ля герр ком а ля герр] — «на війні, як на війні»; робити, як того вимагають обставини.

À LA LETTRE фр. [а ля лєтр] — буквально.

ALEA JACTA EST лат. [áлеа я́кта ест] — «жереб кинуто» (слова, приписувані Юлію Цезарю; див. *Рубікон*).

ALIAS лат. [áліас] — іншим часом, в іншому місці, інакше.

ALIBI лат. [áлібі] — див. *алібі*.

A LIMINE лат. [а ліміне] — букв. «з порога», відразу.

A LIVRE OUVERT фр. [а лівр увэр] — букв. «по відкритій книзі» — без підготовки (читати, перекладати, з листа (співати, грати).

ALLEGRETTO іт. [аллегрétто] — муз. див. *алегрето*.

ALLEGRO іт. [аллэ́гро] — муз. див. *алегро*.

ALLENANDO іт. [аллєнтáндо] — муз. затримуючи, уповільнюючи.

ALL RIGHT англ. [ол райт] — добре, все в порядку; гаразд.

ALMA MATER лат. [áльма мáтер] — див. *альма-матер*.

AL PARI іт. [аль пáрі] — див. *альпарі*.

ALTERA PARS лат. [áльтєра парс] — друга (супротивна) сторона.

ALTER EGO лат. [áльтєр єго] — букв. «другий я»; близький друг і одноумець, людина, настільки близька до кого-небудь, що може його замінити.

ALTERNAMENTE іт. [альтєрнамэ́нте] — муз. поперемінно, по черзі.

AMICUS PLATO, SED MAGIS AMICA (EST) VERITAS лат. [амікус Пля́то, сєд мáгіс аміка (єст) вє́ритас] — «Платон — друг, але істина ще більший друг», істина дорожча за все (слова, приписувані Арістотелю).

ANCIEN REGIME фр. [ансьє́н режі́м] — старий порядок, старий ре-

жим (про режим, що був у Франції перед буржуазною революцією кінця 18 ст.).

ANDANTE іт. [андáнте] — муз. див. *анданте*.

ANIMATO іт. [анімáто] — муз. див. *анімато*.

ANNI CURRENTIS (A. C.) лат. [áнні куррэ́нтіс] — цього року.

ANTE CHRISTUM (A. C.) лат. [áнте крі́стум] — до християнської ери.

À PART фр., **A PARTE** іт. [а пар, а пáрте] — «вбік», про себе (репліка актора або учасника розмови півголосом).

A POSTERIORI лат. [а постєріо́рі] — див. *апостєріорі*.

APPASSIONATO іт. [аппассіо́нáто] — муз. див. *аппассіо́нато*.

APRÈS NOUS LE DÉLUGE фр. [апрэ ну лє дєлю́ж] — «після нас хоч потоп» (слова, приписувані французькому королю Людовіку XV, що потопав у розкошах серед загального розорення та злиднів).

A PRIMA VISTA іт. [а прі́ма ві́ста] — муз. з першого погляду, без підготовки (співати або грати з листа).

A PRIORI лат. [а пріо́рі] — див. *апріорі*.

A PROPOS фр. [а пропó] — до речі.

AQUA лат. [áква] — вода.

AQUA VITAE лат. [áква ві́те] — горілка, «оковита».

ARGUMENTUM AD HOMINEM лат. [аргумэ́нтум ад гóмінєм] — див. *ад hominē*.

ARS LONGA, VITA BREVIS лат. [арс льо́нга, ві́та брє́віс] — мистецтво довговічне, а життя (людини) коротке.

ARTES LIBERALES лат. [áртєс ліберáлєс] — «вільні мистецтва» (середньовічна назва семи світських наук: граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики).

A TEMPO іт. [а тэмпо] — муз. див. *а темпо*.

A TOUT PRIX фр. [а ту прі] — за всяку ціну, щоб то не стало.

AU COURANT фр. [о кура́н] — в курсі якоїсь справи.

AUDIATUR ET ALTERA PARS лат. [аудіáтур єт áльтєра парс] —

треба вислухати і другу сторону (в спорі, позові і т. п.).

AU NATUREL фр. [о натюрель] — в природному вигляді, як створила природа; голий.

AUREA MEDIOCRITAS лат. [ауреа медіокритас] — «золота середина» (всілів Горація в 10-й оді II книги).

AU REVOIR фр. [о ревуар] — до побачення!

AUT CAESAR, AUT NIHIL лат. [аут Цезар, аут нігіль] — або Цезар, або ніщо; або все, або нічого.

AVE CAESAR, MORITURI TE SALUTANT лат. [аве Цезар, морітурі те салютант] — «живи, Цезарю, ті, що йдуть на смерть, тебе вітають» (звертання римських гладіаторів до імператора перед боєм).

AVENUE фр. [авеню] — див. *авеню*.

A VOL D'OISEAU фр. [а воль д'уазо] — з висоти пташиного польоту.

BABY англ. [бейбі] — немовля, мала дитина; лялька.

BEATI POSSIDENTES лат. [беаті поссідентес] — ті щасливі, що володіють.

BEAU MONDE фр. [бо монд] — див. *бомонд*.

BEL CANTO іт. [бель канто] — див. *бельканто*.

BEL ESPRIT фр. [бель еспрі] — дотепна людина.

BELLUM OMNIUM CONTRA OMNES лат. [беллум омніум контра омнес] — війна всіх проти всіх (афоризм англ. філософа-матеріаліста Гоббса, 1588—1679).

BÊTE NOIRE фр. [бет нуар] — букв. «чорний звір»; гідка для когонебудь істота.

BIS лат. [біс] — «двічі» (див. *біс*).

BIS DAT, QUI CITO DAT лат. [біс дат, кві ціто дат] — вдвоє більше дає той, хто дає скоро.

BONA FIDE лат. [бона фіде] — букв. «по добрій вірі»; довірливо, чистосердо, цілком щиро; без усякого заміру.

BONJOUR фр. [бонжур] — добридень!, здрастуйте!

BON MOT фр. [бон мо] — гостре слівце, дотеп.

BONNE MINE À MAUVAIS JEU — див. *faire bonne mine à mauvais jeu*.

BON TON фр. [бон тон] — хороший тон, вихованість.

CAETERIS PARIBUS — див. *caeteris paribus*.

CAETERUM CENSEO — див. *caeterum censeo*.

ÇA IRA фр. [са іра] — «це піде на лад» (приспів пісеньки *санкюлотів* епохи французької буржуазної революції кінця 18 ст.).

CANTABILE іт. [кантабіле] — муз. співуче.

CAPRICCIOSO іт. [капріччозо] — муз. примхливо, вибагливо.

CARPE DIEM лат. [карпе діем] — «зривай день», тобто користуйся кожним днем, не надіючись на майбутнє (всілів Горація в 11-й оді I книги).

CARTE BLANCHE фр. [карт блянш] — див. *карт-бланш*.

CASUS BELLI лат. [казус беллі] — див. *казус белі*.

CAVEANT CONSULES лат. [кавеант консулес] — «хай консули будуть пильні» (вказівка римського сенату консулам в критичні для держави моменти) — стережіться, будьте на сторожі.

C'EST-À-DIRE фр. [сетадір] — тобто.

CETERIS PARIBUS лат. [цетеріс парібус] — за інших рівних умов.

CETERUM CENSEO лат. [цетерум пензео] — а втім, я вважаю; все ж таки я думаю; моя думка.

CETERUM CENSEO CARTHAGINEM ESSE DELENDAM лат. [цетерум пензео Картагінем ессе делендам] — «крім того, я думаю, що Карфаген треба зруйнувати» (слова римського сенатора Катона старшого, який усі свої промови закінчував закликком до війни з Карфагеном).

CHARGE D'AFFAIRES фр. [шарж д'аффер] — повірений у справах; особа, що заступає посла в його відсутність.

CHEF D'ŒUVRE фр. [ше-дєвр] — див. *шедєвр*.

CHRONIQUE SCANDALEUSE фр. [кронік скандальоз] — скандальні викриття (розпутного життя «вищих» кіл буржуазного суспільства).

СІ-DEVANT фр. [сі-деван] — «до того», колпшній.

CIF, C. I. F. (COST, INSURANCE, FREIGHT) англ. [сіф] — вартість, страховка, фрахт, в морській торгівлі — франко водою.

CIRCULUS VITIOSUS лат. [ціркулюс віцібуз] — «порочне коло»; наведення як доказу того, що треба довести; * безвихідне становище.

CITATO LOCO (C. L.) лат. [цітато льоко] — в цитованому місці; там же.

COGITO, ERGO SUM лат. [когіто, ерго сум] — «я мислю, значить існую» (слова французького філософа Декарта, 1596—1650).

COITUS лат. [коітус] — злягання; парування.

COLLOQUIUM лат. [кольбоквиум] — див. *колокваім*.

COMMEDIA DELL'ARTE іт. [комедіа дель арте] — див. *комедія масок*.

COMME IL FAUT фр. [ком іль фо] — див. *комільфо*.

COMMON LAW англ. [коммон ло] — звичаєве право в Англії, що має силу закону.

COMMUNIQUE фр. [коммюніке] — див. *комюніке*.

CON BRIO іт. [кон бріо] — *муз.* жваво, з запалом.

CONDITIO SINE QUA NON лат. [кондіціо сіне ква нон] — невідмінна умова.

CON FUOCO іт. [кон фуоко] — *муз.* з вогнем.

CONSENSUS OMNIUM лат. [консєнсус омніум] — згода всіх; загальне визнання.

CONTRA лат. [контра] — проти.

CONTRADICTIO IN ADJECTO лат. [контрадїкціо ін ад'єкто] — суперечність між означуваним словом і означенням, напр. суха волога.

CORAM POPULO, CORAM PUBLICO лат. [корам попульо, корам публіко] — відкрито, при всьому народі.

CORPUS DELICTI лат. [корпус делікті] — склад злочину; сукупність ознак, що характеризують злочин; речовий доказ, основні докази.

CORPUS JURIS CIVILIS лат. [корпус юріс цивіліс] — збірник римських законів, виданий при імператорі Юстиніані.

COULEUR LOCALE фр. [кульбо́р

льока́ль] — місцевий колорит, характер, відтінок, своєрідність.

COUP DE MAÎTRE фр. [ку де метр] — майстерний прийом.

COUP D'ÉTAT фр. [ку д'етá] — державний переворот.

COUP DE THÉÂTRE фр. [ку де театр] — театральний ефект, несподівана розв'язка; сенсаційна подія.

CREDO лат. [крéдо] — див. *кредо*.

CRESCENDO іт. [крешє́ндо] — *муз.* див. *крещє́ндо*.

CUI BONO? лат. [куї боно] — кому на користь?; в чіих інтересах?

CUI PRODEST? лат. [куї прóдєст] — кому вигідно?

CUIQUE SUM лат. [куїкве сýум] — кожному своє.

CUM GRANO SALIS лат. [кум гра́но са́ліс] — з дрібком солі, з розумом; з іронією, дошкульно.

CURRENTE CALAMO лат. [куррє́нте ка́лямо] — швидким пером, тобто писати щось швидко і не дуже обдуманно.

CURRICULUM VITAE лат. [куррї́кулюм віте] — життєпис, короткі відомості про життя якої-небудь особи.

DA CAPO іт. [да ка́по] — *муз.* спочатку, знову.

DECORUM лат. [декóрум] — див. *декорум*.

DECRESCENDO іт. [декрешє́ндо] — *муз.* звижуючи, зменшуючи, ослаблюючи звук.

DE FACTO лат. [де фáкто] — див. *де-факто*.

DE GUSTIBUS NON (EST) DISPUTANDUM лат. [де густїбус нон (єст) діспутáндум] — про смаки не сперя́ть.

DE JURE лат. [де ю́ре] — див. *де-юре*.

DE MORTUIS AUT BENE, AUT NIHIL LATI [де мóртуйс а́ут бє́не, а́ут нї́іль] — про мертвих слід говорити хороше або нічого не говорити.

DESIDERATA лат. [дєсїдєра́та] — див. *дєзїдєрати*.

DE TE FABULA NARRATUR лат. [де те фáбуля наррáтур] — про тебе байку розповідають, про тебе йде мова.

DETERMINATO іт. [дєтермінáто] — *муз.* рішуче.

DEUS EX MACHINA лат. [д́еус екс ма́хіна] — «бог з машини», розв'язка через втручання непередбаченої обставини (в античній трагедії розв'язка наставляла іноді завдяки втручання якогось міфічного бога, що з'являвся на сцені за допомогою механічного пристрою).

DE VISU лат. [де візу] — наочно, як очевидець.

DIFFERENTIA SPECIFICA лат. [дифференціа специфіка] — видова відмінність (термін формальної логіки).

DIMINUENDO іт. [дімінуендо] — муз. див. *дімінуендо*.

DIVIDE ET IMPERA лат. [дівіде ет імпера] — «поділай і владарюй» (політичний принцип староримських завойовників і сучасних імперіалістів).

DIXI лат. [діксі] — «я сказав», я висловився.

DIXI ET ANIMAM LEVAVI лат. [діксі ет анімам леваві] — сказав і облігшив тим душу.

DOCENDO DISCIMUS лат. [доц́ендо дісці́мус] — навчаючи, ми самі вчимося.

DOLCE іт. [дольче] — муз. див. *дольче*.

DOLOROSO іт. [дольор́озо] — муз. скорботно.

DO UT DES лат. [до ут дес] — «даю, щоб і ти мені дав».

DUM SPIRO, SPERO лат. [дум спіро, сп́еро] — поки дихаю, сподіваюсь.

DURA LEX, SED LEX лат. [д́ура лекс, сед лекс] — закон суворий, але це закон.

ECCE HOMO! лат. [е́кце го́мо] — от людина!

EGO лат. [е́го] — я.

EDITIO PRINCEPS лат. [едіціо прінцепс] — перше видання.

EMBARRAS DE RICHESSE фр. [амбарра́ де ріш́е́с] — утруднення через багатство, через великий вибір.

EN BLOC фр. [ан бльо́к] — цілком, в цілому, не вдаючись в подробиці.

EN DETAIL фр. [ан дета́й] — докладно; вроздріб.

EN FACE фр. [ан ф́ас] — див. *анфас*.

EN FAMILLE фр. [ан ф́амі́й] — по сімейному.

ENFANT TERRIBLE фр. [анфа́н террі́бль] — *буке*. «жахлива дитина»; людина, що ставить навколишніх в ніякове становище своєю поведінкою, бентежить своєю безтактною безпосередністю.

EN FLAGRANT DÉLIT фр. [ан фля́гран делі́] — на місці злочину.

EN GRAND фр. [ан гран] — у великому масштабі.

EN GROS фр. [ан гро] — оптом; * в загальних рисах.

EN MASSE фр. [ан мас] — у великій кількості; цілком; в цілому, в масі.

EN PASSANT фр. [ан пасан] — мимохідь, між іншим.

ENTENTE CORDIALE фр. [анта́нт кордіа́ль] — «сердечна згода» (звідси *Антанта*).

EN TOUTES LETTRES фр. [ан тут лєтр] — повністю; відверто; (назвати речі своїми іменами).

ENTRE NOUS (SOIT DIT) фр. [антр ну (суа́ ді)] — між нами (будь сказано).

EO IPSO лат. [е́о і́псо] — цим самим.

EPPUR SI MUOVE! іт. [епш́ур сі муо́ве] — «а все-таки вона крутиться!» (слова, приписувані Галілею, після його відречення перед інквізицією від учення Коперніка про рух Землі навколо Сонця).

ERGO лат. [е́рго] — отже.

ERRARE HUMANUM EST лат. [ерра́ре гумáнум ест] — помилятися властиво людині.

ERRATA лат. [ерра́та] — помилки.

ESPRESSIVO іт. [еспресі́во] — муз. виразно, значуще.

EST MODUS IN REBUS лат. [ест мо́дус ін ре́бус] — «в міра в речах», всьому є межа (афоризм Горация в 1-й сатирі I книги).

ET CAETERA, ET CETERA (ETC.) лат. [ет це́тера] — та інше.

EVVIVA! іт. [еві́ва] — хай живе!

EX лат. [екс] — див. *екс*.

EX ABRUPTO лат. [екс абру́пто] — відразу, раптово, без підготовки.

EX ADVERSO лат. [екс адвер́со] — доказ від супротивного; спосіб виведення доказу з супротивного положення.

EX CATHEDRA лат. [екс кáтедра] — з кафедри; особливо авторитетно, незаперечно (іронічно).

EXCEPTIS EXCIPIENDIS лат. [екс-
цептіс ексціпієндіс] — за винятком
того, що слід виключити.

EXEGI MONUMENTUM лат. [éксэ-
гі монумент] — «я пам'ятник воз-
двиг» (початок 30-ї оди III книги
Горатія).

EX LIBRIS лат. [екс лібріс] — з
книг (такого-то).

EX NIHILO NIHIL лат. [екс нігільо
нігіль] — з нічого — ніщо; з нічого
нічого не виходить.

EX OFFICIO лат. [екс офіціо] —
по службі, з обов'язку.

EX ORIENTE LUX лат. [екс орієн-
те люкс] — зі Сходу (йде) світло.

EXPLÍCITE лат. [експліціте] —
«розгорнуто», ясно.

EX PROFESSO лат. [екс профес-
со] — за своєю спеціальністю, про-
фесією; з знанням справи, ґрунто-
вно.

EX UNGUE LEONEM лат. [екс
унґве леонем] — «по пазурах лева»;
видно пана по халявах.

EX VOTO лат. [екс вото] за обіт-
ницею.

FAÇON DE PARLER фр. [фасбн
де парлэ] — манера висловлюватись.

FAC SIMILE лат. [фак сіміле] —
дип. *факсиміле*.

FACTOTUM лат. [фактотум] —
див. *фактопим*.

**FAIRE BONNE MINE À MAUVAIS
JEU** фр. [фер бон мін а мовé жьо] —
робити веселе обличчя при поганій
грі (за поганих обставин); ховати
свою досаду.

FAIT ACCOMPLI фр. [фет акомп-
лі] — докований факт.

FAUTE DE MIEUX фр. [фот де
м'е] — за браком кращого.

FAUX PAS фр. [фо па] — хибний
крок, недоречний вчинок.

**FECI QUOD POTUI, FACIANT ME-
LIORA POTENTES** лат. [фэці квод
потуі, фациánt меліора потэнтес] —
я зробив, що міг, хто може, хай
зробить краще.

FECIT лат. [фэціт] — «зробив» (на-
пис на старовинних картинах після
підпису художника).

FEMININUM лат. [фемінінум] —
жіночий рід (в граматиці).

FERMO іт. [фермо] — *муз.* твердо,
рішуче.

FEROCE іт. [ферóче] — *муз.* дико,
бурхливо.

FESTINA LENTE лат. [фестіна
лэнта] — «вспішай поволі» (не роби
наспіх).

FIAT LUX! лат. [фіат люкс] — х й
буде світло!

FIDELIS ET FORTIS лат. [фідэ-
ліс ет фóртіс] — вірний і сміливий.

FINIS лат. [фініс] — кінець.

FINIS CORONAT OPUS лат. [фініс
коронат опус] — кінець — ділу ві-
нець.

FINITA LA COMMEDIA іт. [фініта
ля комедіа] — «виставу закінчено».

FLAGRANTE DELICTO лат. [фля-
гранте делікто] — див. *en flagrant
délit*.

FOB, F. O. B. (FREE ON BOARD)
англ. — див. *фоб*.

FOLIUM лат. [фóліум] — лист, сто-
рінка.

FORCE MAJEURE фр. [форс ма-
жор] — див. *форс-мажор*.

FORTE іт. [фóрте] — *муз.* див.
форме.

FORTISSIMO іт. [фóртіссімо] —
муз. див. *форміссімо*.

FRANCO іт. [фрáнко] — див. *фран-
ко*.

FUCCOSO іт. [фуокóзо] — *муз.* з
запалом, з вогнем.

FURIOSO іт. [фуріóзо] — *муз.*
бурхливо, палко.

F. V. (FOLIO VERSO) лат. [фóліо
вэрсó] — на наступній сторінці.

GAUDEAMUS лат. [гаудеáмус] —
«будемо веселитись» (початок старо-
винної латинської пісні студентів).

GLISSANDO іт. [ґліссáндо] — *муз.*
див. *ґліссáндо*.

GOOD BYE англ. [гуд бай] — всьо-
го найкращого!, до побачення!

GRANDIOSO іт. [грандіóзо] —
муз. велично.

GRATIS лат. [ґрáтіс] — даром, без-
платно.

GRAVE іт. [ґрáве] — *муз.* див.
ґраве.

GRAZIOSO іт. [ґраціóзо] — *муз.*
легко, ніжно.

GROSSO MODO лат. [ґрóссо мо-
до] — в загальних рисах, приблизно.

GUTTA CAVAT LAPIDEM лат.
[гўтта кавáт ляпідэм] — капля дов-
бас камінь (з Овідія).

HABEAS CORPUS лат. [га́беас ко́рпус] — початкові слова закону про недоторканність особи, прийнятого англійським парламентом в 1679 р.

HABEAS TIBI лат. [га́беас ті́бі] — держи про себе.

HABENT SUA FATA LIBELLI лат. [габэ́нт суа фа́та лібе́ллі] — і книги мають свою долю.

HABITUS лат. [га́бітус] — див. *габітус*.

HEUREKA гр. — див. *еврика*.

HIC JACET лат. [гік я́цет] — тут спочиває (початок надгробних написів).

HIC RHODUS, HIC SALTA лат. [гік Родо́с, гік са́льта] — тут Родос, тут стрибай (в байці стар.-гр. байкаря Езона розповідається про хвастуна, що хвалився надзвичайними стрибками на острові Родосі і на доказ послався на свідків; один із слухачів зауважив, що свідки непотрібні, коли це правда, і додав: «тут Родос, тут стрибай», тобто «тут покажи себе»).

HOME RULE англ. [гом ру́л] — див. *омруль*.

HOMO HOMINI LUPUS EST лат. [го́мо го́міні лю́пус ест] — «людина людині вовк» (вислів староримського поета Плавта, автора комедій, — близько 250—184 рр. до н. е.).

HOMO NOVUS лат. [го́мо но́вус] — «нова людина» (вискочка, *парвеню*).

HOMO SAPIENS лат. [го́мо са́пієнс] — людина як розумна істота.

HOMO SUM, HUMANI NIHIL A ME ALIENUM PUTO лат. [го́мо сум, гума́ні нігі́ль а ме аліе́нум пу́то] — я людина, ніщо людське мені не чуже (з комедії Теренція — близько 185—159 рр. до н. е.).

HONORIS CAUSA лат. [гоно́ріс ка́уза] — «заради пошани», за заслуги, напр. учений ступінь, який присуджують за наукові заслуги, без захисту дисертації.

HORRIBILE DICTU лат. [горрібі́ле ді́кту] — страшно сказати.

H. P. (HORSE-POWER) англ. — *техн.* кіньська сила.

IBIDEM (IB., IBID.) — лат. [ібі́дем] — там же.

IDÉE FIXE фр. [іде́ фі́кс] — нав'язлива думка.

IDEM (ID.) лат. [ідем] — те ж саме; так само, однаково; той же (про автора книги).

IDEM PER IDEM лат. [ідем пер ідем] — те саме за допомогою того самого; визначення через визначуване.

ID EST лат. [ід ест] — тобто.

IGNI ET FERRO лат. [і́гні ет фэ́рро] — вогнем і мечем.

IMITANDO іт. [іміта́ндо] — *муз.* наслідуючи.

IMPLICITE лат. [імплі́ціте] — заплутано.

IMPROMPTU фр. [енпро́мтэ] — вірш або музичний твір, складений без усякої підготовки, експромтом.

IN ABSTRACTO лат. [ін абстра́кто] — абстрактно, взагалі, само по собі.

IN BREVI лат. [ін брэ́ві] — коротко, стисло.

INCOGNITO лат. [інко́гніто] — див. *інкогніто*.

IN CORPORE лат. [ін ко́рпоре] — в повному складі.

INCREDIBILE DICTU лат. [інкре́дібі́ле ді́кту] — неправдоподібно сказати, неймовірно.

INDE лат. [інде] — звідси, отже.

INDE IRAE лат. [інде і́ре] — звідси гнів.

IN DEPOSITO лат. [ін депозі́то] — на схов.

INDEX лат. [індекс] — див. *індекс*.

IN EXTENSO лат. [ін ексте́нсо] — цілком, дослівно (про цитату).

IN EXTREMIS лат. [ін екстрéміс] — в останній момент; в крайньому разі.

IN FAVOREM лат. [ін фаво́рем] — на користь кого-небудь; на честь кого-небудь.

IN FINE лат. [ін фі́не] — в кінці, напр. в кінці сторінки, розділу.

IN FOLIO лат. [ін фобліо] — див. *ін-фоліо*.

IN LOCO лат. [ін льо́ко] — на місці.

IN MEDIAS RES лат. [ін ме́діас рес] — «в середину справи», в саму суть справи.

IN NATURA лат. [ін нату́ра] — в дійсності, в натурі.

IN OCTAVO лат. [ін окта́во] — див. *ін-октаво*.

IN OPTIMA FORMA лат. [ін б'ітіма ф'орма] — «в найкращій формі», за всіма правилами.

IN PACE лат. [ін п'аце] — в мирі, в спокої.

IN PETTO іт. [ін п'етто] — «в грудях», про себе; 1) тримати свої думки *in petto* — не ділитися ними ні з ким; 2) особа *in petto* — особа, призначення якої остаточно вирішене, але поки що відкладається з різних причин.

IN PLENO лат. [ін пл'ено] — в повному складі.

IN QUARTO лат. [ін к'в'арто] — див. *ін-кв'арто*.

IN RE лат. [ін ре] — на ділі.

IN SAECULA SAECULORUM лат. [ін с'екуля с'екуль'орум] — навки вічні.

IN SITU лат. [ін с'іту] — на місці перебування.

IN SPE лат. [ін спе] — в надії, в майбутньому.

IN STATU NASCENDI лат. [ін ст'ату нас'ценді] — в стані зародження, в момент утворення.

IN STATU QUO ANTE лат. [ін ст'ату к'во а'нте] — в тому ж становищі.

IPSO FACTO лат. [іпсо ф'акто] — в силу самого факту.

IPSO JURE лат. [іпсо юре] — в силу закону.

IS FECIT CUI PRODEST лат. [іс ф'еціт к'уї пр'одест] — той зробив, кому це вигідно.

ITEM лат. [ітем] — так само.

JUNIOR лат. [ю'ніор] — молодший.

JURARE IN VERBA MAGISTRI лат. [юр'аре ін в'ерба маг'істрі] — «клястися словами вчителя»; сліпо йти за словами вчителя.

JUS GENTIUM лат. [юс г'енціум] — міжнародне право.

JUS PUBLICUM лат. [юс п'ублікум] — публічне право.

L'APPÉTIT VIENT EN MANGEANT фр. [л'яп'еті в'янт ан манж'ан] — апетит приходить під час їди.

LAPSUS лат. [ляпсус] — промах.

LAPSUS CALAMI лат. [ляпсус к'ал'ямі] — описка.

LAPSUS LINGVAE лат. [ляпсус лінгве] — помилка в мові, обмовка.

LARGO іт. [ларго] — муз. див. *ларго*.

LASCIATE OGNI SPERANZA VOI CH'ENTRATE іт. [ляш'яте о'ньї сп'еранца вої к'ентрате] — «облиш надію всяк, сюди ввійшовши» (напис над брамою пекла в «Божественній комедії» Данте).

LAST, NOT LEAST англ. [ласт, нот л'іст] — останній числом, але не значенням.

L. C. — див. *loco citato*.

LEGATO іт. [лег'ато] — муз. див. *легато*.

LEGE ARTIS лат. [л'еґе а'ртіс] — за всіма правилами мистецтва.

LEGION D'HONNEUR фр. [л'еж'йон д'он'ньор] — французький орден Почесного легіону, заснований Наполеоном I.

LENTO іт. [л'енто] — муз. див. *ленто*.

LESTO іт. [л'есто] — муз. швидко, скоро.

LE STYLE C'EST L'HOMME фр. [ле стіль се л'ом] — «стиль — це людина» (тобто стиль характеризує людину — вислів франц. натураліста Бюффона, 1707—1788).

LE TON FAIT LA MUSIQUE фр. [ле тон фе ля муз'ік] — *букв.* «тон робить музику»; тон надає значення словам.

LEX лат. [лекс] — закон.

LIBERTAS лат. [ліб'ертас] — свобода.

LIBERTÉ, EGALITÉ, FRATERNITÉ фр. [ліб'ерте, еґаліте, фр'атерніте] — «свобода, рівність, братерство» (лозунг французької буржуазної революції кінця 18 ст.).

LIBERUM VETO лат. [ліберум в'ето] — «вільне вето» — право вільного протесту, що встановилось з 16 ст. до кінця 18 ст. в польському сеймі, в силу якого один член сейму, висловивши заперечення, міг зробити недійсною постанову сейму.

LICENTIA POETICA лат. [ліп'енція по'етіка] — поетична вільність.

LICET лат. [лісет] — дозволено.

LITTERA SCRIPTA MANET лат. [літ'ера скріпта манет] — що написане пером, того не виволочеш волом.

LOCO CITATO (L. C.) лат. [л'око ц'ітато] — в згаданому місці (книги, документа).

MADAME фр. [ма́дам] — див. *мадам*.

MADMOISELLE фр. [мадемуа-зель] — див. *мадемуазель*.

MAESTOSO іт. [маестозо] — *муз.* урочисто, велично.

MAESTRO іт. [маєстро] — див. *маестро*.

MAGISTER DIXIT лат. [магістер діксіт] — «так сказав учитель» (посилаєня схоластів на Арістотеля як на незаперечний авторитет).

MAGNA CHARTA LIBERTATUM лат. [ма́гна харта ліберта́тум] — Велика хартія вольностей (див. *хартія*).

MANU MILITARI лат. [ману міліта́рі] «воєнною рукою», збройною силою.

MANU PROPRIA лат. [ману про́пріа] — власноручно.

MANUS MANUM LAVAT лат. [ма́нус ма́нум лават] — рука руку мис.

MARCATO іт. [марка́то] — *муз.* чітко.

MASCULINUM лат. [маскулі́нум] — чоловічий рід (в граматиці).

MAUVAIS GENRE фр. [мовé жанр] — «шоганий жанр», поганий смак.

MAUVAIS TON фр. [мовé тон] — поганий тон, невихованість.

MEA CULPA лат. [ме́а ку́льпа] — моя провина.

MEMENTO MORI лат. [мемен́то мо́рі] — «пам'ятай про смерть».

MENS SANA IN CORPORE SANO лат. [менс са́на ін ко́рпоре са́но] — здоровий дух в здоровому тілі.

MENU фр. [меню́] — див. *меню*.

MERCI фр. [мерсі́] — дякую, спасибі.

MESTO іт. [ме́сто] — *муз.* сумно, скорботно.

MEZZA VOCE іт. [ме́цца во́че] — *муз.* півголосом.

MEZZO іт. [ме́ццо] — *муз.* зменшення сили звуку наполовину.

MEZZO FORTE іт. [ме́ццо фо́рте] — *муз.* з середньою силою.

MIRABILE DICTU лат. [мірабі́ле дікту] — чудно сказати, дивно.

MISCE лат. [місце́] — «змішай» (на репеттах).

MISS англ. [міс] — див. *міс*.

MISTER англ. [містер] — див. *містер*.

MISTRESS англ. [мі́стріс] — див. *місис*.

MODERATO іт. [моде́рато] — *муз.* див. *модерато*.

MODUS VIVENDI лат. [мо́дус ві-вєнді] спосіб життя; встан о-в и т и *modus vivendi* визначити взаємні відносини.

MOLTO ALLEGRO іт. [мо́льто ал-лє́гро] — *муз.* дуже швидко.

MONSIEUR фр. [мсьє́о] — пан, добродій.

MORE MAJORUM лат. [мо́ре ма-йо́рум] — за звичаєм предків.

MORITURI TE SALUTANT — див. *ave Caesar, morituri te salutant*.

MOSSO іт. [мо́ссо] — *муз.* жваво.

MOTTO іт. [мо́тто] — девіз, вислів.

MOTU PROPRIO лат. [мо́ту про́пріо] — з власної охоти, самохіть.

MULTA PAUCIS лат. [му́льта па́у-ціс] — багато в небагатьох словах.

MULTUM, NON MULTA лат. [му́льтум, нон му́льта] — багато що, але небагато; якість, а не кількість; глибокий зміст в коротких словах.

MUTATIS MUTANDIS лат. [му́татіс му́тандіс] — вносячи відповідні зміни.

N (NORD) нім. [норд] — див. *норд*.

NASCUNTUR POETAE, FIUNT ORATORES лат. [наскун́тур по́ете, фіунт ора́торес] — поетами народжуються, ораторами робляться.

NEC PLUS ULTRA лат. [нек плюс у́льтра] — 1) до крайніх меж, доне-змоги; 2) найкращий, неперевершений.

NEL TEMPO іт. [нель те́мпо] — *муз.* в такт.

NEMO лат. [не́мо] — ніхто.

NE QUID NIMIS лат. [не квід ні-міс] — нічого зайвого.

NETTO іт. [не́тто] — див. *нетто*.

NEUTRUM лат. [не́утрум] — се-редній рід (в граматиці).

NIHIL лат. [нігі́ль] — ніщо.

NIL ADMIRARI лат. [ні́ль адмі-ра́рі] — нічому не слід дивувати-ся.

NOBLESSE OBLIGE фр. [ноблє́с обліж] — становище зобов'язує.

NOLENC VOLENS — див. *volens nolens*.

NOLI ME TANGERE лат. [но́лі ме та́нгере] — не чіпай мене.

NOMEN NESCIО (N. N.) лат. [нó-мєн нєсціо] — *букв.* «імені не знаю»; *яксь особа.*

NOMINA SUNT ODIOSA лат. [нó-міна сунт одіоза] — «імена ненависні», не будемо називати імен.

NON BIS IN IDEM лат. [нон біс ін ідем] — «не двічі за те саме» (не можна стягувати двічі за те саме).

NON LIQUET лат. [нон ліквет] — не ясно.

NON MULTA, SED MULTUM лат. [нон мўлта, сед мўльтум] — «не багато, але багато що», тобто глибокий зміст у небагатьох словах.

NON POSSUMUS лат. [нон пóссу-мус] — «не можемо», категорична відмова.

NONSENS англ. < лат. — див. *нонсєнс.*

NOSCE TE IPSUM лат. [нóсцє тє іпсум] — пізнай самого себе.

NOTA BENE (NB) лат. [нóта бє-нє] — «добре запам'ятай», позначка, що служить для того, щоб звернути увагу на яку-небудь частину тексту (книги, документа).

NULLA DIES SINE LINEA лат. [нўліа дієс сінє лінєа] — «жодного дня без рисочки», тобто жодного дня без занять (слова Плінія про грецького художника Апеллеса).

O (OST) нім. [ост] — див. *ост.*

OMNIA MEA MECUM PORTO лат. [ómнїа мєа мєкум пóрто] — «все своє ношу з собою» (вислів грецького мудреця Біанта); справжнє багатство людини в її внутрішньому змісті.

OMNIUM CONSENSU лат. [ómнїум консєнсу] — за спільною згодою.

OPUS (OP.) лат. — див. *опус.*

O, SANCTA SIMPLICITAS! лат. [о, сáнкта сімпліцітас] — «о, свята простота!» — вигук, приписуваний Яну Гусу, коли він побачив, що яксь старуха підкидає дрова в вогнище, на якому його спалювали (в 1415 р.).

O TEMPORA, O MORES! лат. [о тємпора, о мóрес] — «о часи, о звичаї!» (вигук Ціцерона в його промові проти Катіліни).

PANEM ET CIRCENSES лат. [пá-нєм єт цїрцєнзєс] — «хліба і видовищ».

PAR ACCIDENT фр. [пар аксі-дán] — випадково.

PARDON фр. [пардóн] — див. *пар-дон.*

PAR EXCELLENCE фр. [пар ексєл-лєнс] — переважно, особливо.

PAR EXEMPLE фр. [пар єк-зámпл] — наприклад.

PARLANDO іт. [парлїндо] — *муз.* речитативом, говірком.

PAR OCCASION фр. [пар оқаз-йóн] — з нагоди, випадково.

PARS PRO TOTO лат. [парє про тóто] — частина замість цілого.

PARTIE DE PLAISIR фр. [партї дє плєзір] — прогулянка для розваги.

PARVENU фр. [парвєнў] — див. *парвєню.*

PASSIM лат. [пáссім] — *букв.* «мі-мохідь»; всюди, в різних місцях.

PATER FAMILIAS лат. [пáтєр фаміліас] — батько родини.

PELE-MELE фр. [пєль-мєль] — су-міш, мішанина.

PENDANT фр. [пандán] — що від-повідає, личить, пасує; рівне чому-небудь.

PER ASPERA AD ASTRA лат. [пєр áспєра ад áстра] — через терни до зірок.

PEREAT MUNDUS, FIAT JUSTITIA лат. [пєреат мўндус, фіат юсті-ціа] — правосуддя повинно відбу-тися, хоч би загинув світ.

PER FAS ET NEFAS лат. [пєр. фás єт нєфас] — правдами і неправдами.

PERICULUM IN MORA лат. [пєрї-кулум ін мóра] — небезпека в про-гайні.

PERPETUUM MOBILE лат. [пєр-пєтуум мóбілє] — див. *перпетуум-мóбілє.*

PER SE лат. [пєр сє] — само по собі.

PERSONA GRATA лат. [пєрсóна грáта] — див. *персона грата.*

PETITIO PRINCIPII лат. [пєтіціо прїнципїї] — аргумент, що ґрунтує-ться на висновку з положення, яке само ще потребує доказу.

PIA DESIDERIA лат. [піа дєсїдє-рїа] — добрі побажання; добрі на-міри.

PIANISSIMO іт. [піанїссїмо] — *муз.* див. *піанїссїмо.*

PIANO іт. [піáно] — *муз.* див. *піа-но.*

PIU LENTO іт. [піу лєнто] — муз. повільніше.

PIZZICATO іт. [піццикато] — муз. див. *піццикато*.

POCO іт. [пóко] — трохи.

POINT D'HONNEUR фр. [пуэн д'оньóр] — справа честі.

POSTE RESTANTE фр. [пост рєстáнт] — *букв.* «пошта, що залишається»; до запитання.

POST FACTUM лат. [пост фáктум] — див. *постфактум*.

POST HOC ERGO PROPTER HOC лат. [пост гок ерго прóптер гок] — «після цього — отже внаслідок цього» (на цій логічній помилці побудовано багато неправильних висновків).

POST HOMINUM MEMORIAM лат. [пост гóминум мемóриам] — з незапам'ятних часів.

POST SCRIPTUM (P.S.) лат. [пост скрípтум] — *букв.* «після написаного»; приписка до листа.

PRECISO іт. [прєчизо] — муз. точно, виразно, ясно.

PRESTO іт. [прэсто] — муз. див. *престо*.

PRIMUS INTER PARES лат. [прі-мус інтер пáрес] — перший між рівними.

PRIVATISSIME лат. [пріватіссіме] — «тільки особисто», таємно.

PRIX FIXE фр. [прі фікс] — див. *прифікс*.

PRO ARIS ET FOCIS лат. [про áрис ет фóцис] — «за олтарі і домівки» (Ціцерон про війну за батьківщину).

PRO DOMO SUA лат. [про дóмо сúa] — *букв.* «за свій дім»; з приводу себе, в особистому питанні; на захист себе і своїх справ.

PRO ET CONTRA лат. [про ет кóнтра] — за і проти.

PROFESSION DE FOI фр. [про-фєссійóн де фуá] — *букв.* «віросповідання», виклад своїх поглядів.

PRO FORMA лат. [про фóрма] — заради форми; проформа.

PRO MEMORIA лат. [про мемóрія] — для пам'яті; на спогад про кого-небудь.

PRO MILLE лат. [про мільє] — див. *промільє*.

PRONTO іт. [прóнтó] — муз. швидко, скоро, проворно.

PROPRIA MANU — див. *ману пропріа*.

PRO TANTO лат. [про тáнто] — відповідно.

PRO TEMPORE лат. [про тэмпо-ре] — вчасно, своєчасно.

PUNCTUM SALIENS лат. [пунктум сáлієнс] — *букв.* «визначна точка»; важливий пункт, важлива обставина.

PUNICA FIDES лат. [пуніка фі-дєс] — пунічна (карфагенська) добросовісність, тобто віроломство.

QUAND MÊME фр. [кан мем] — незважаючи ні на що.

QUANTITE NEGLIGEABLE фр. [квántітє негліжáблє] — «кількість, якою можна знехтувати»; невзначна величина, щось маловажне.

QUANTUM SATIS лат. [квántум сáтіс] — скільки треба.

QUASI лат. [квáзі] — див. *квасі*.

QUI PRO QUO лат. [кві про квó] — «одно замість другого», плутанина, непорозуміння.

QUI VIVRA VERRA фр. [кі ві-рá вєррá] — «пожиємо — побачимо»; майбутнє покаже.

QUOD ERAT DEMONSTRANDUM лат. [квод ерат демóнстрáндум] — що і треба було довести.

QUOD LICET JOVI, NON LICET BOVI лат. [квод ліцєт јóві, нон ліцєт бóві] — «що дозволено Юпітеру, те не дозволено бикові».

QUOUSQUE TANDEM! лат. [кво-ускє тándєм] — доки ж, нарешті! (слова Ціцерона, що передають гнівне нетерпіння).

QUO VADIS? лат. [кво вáдіс] — куди йдеш?

RAISON D'ÊTRE фр. [резóн д'єтр] — *букв.* «смісл існування»; розумна підстава, смісл.

RALLENTANDO іт. [раллєнтáндó] — муз. уповільнюючи.

REDUCTIO AD ABSURDUM лат. [редукційó ад абсúрдум] — приведення до безглуздя (як спосіб доказу).

RENDEZ-VOUS фр. [рандєвú] — див. *рандєвú*.

REPETITIO EST MATER STUDIUM лат. [рєпєтіційó єст мáтєр студиóрум] — повторення — мати навчання.

RES JUDICATA лат. [рес юді-
káta] — вирішена справа.

RES NULLIUS лат. [рес нул-
лүс] — річ, що нікому не належить,
річ без господаря.

RESTITUTIO IN INTEGRUM лат.
[рестітүціо ін інтегрум] — відтво-
рення в цілості.

REVUE фр. [ревю] — див. *ревю*.

REZ-DE-CHAUSSEE фр. [ре-де-
шоссé] — нижній поверх.

RINFORZANDO іт. [рінфорцáнд-
до] — *муз.* підсилюючи.

RITARDANDO іт. [рітардáндо] —
муз. уповільнюючи.

RITENUTO іт. [рітенүто] — *муз.*
стримано, уповільнивши.

S (SÜD) нім. [зюд] — див. *зюйд*.

SALTO MORTALE іт. [сáльто мор-
тáле] — див. *сальто-мортале*.

SALUS POPULI (або **SALUS
REI PUBLICAE**) **SUPREMA LEX ESTO**
лат. [сáлюс пóпулі (сáлюс реі публі-
пе) супрéма лекс есто] — суспільний
добробут — найвищий закон.

SALUT фр. [сáлю] — привіт.

SALVE лат. [сáльве] — здрастуй!

SANCTA SANCTORUM лат. [сáнк-
та сáнктóрум] — «свята святих».

SANCTA SIMPLICITAS — див. *o, sancta simplicitas*.

SANS DOUTE фр. [сан дут] — без
сумніву.

SANS FAÇON фр. [сан фасон] —
без церемоній.

SANS GENE фр. [сан жен] — не
церемонячись.

SAPIENTI SAT лат. [сáпієнти сáт] —
для тямущого досить (бо він розу-
міє з півслова).

SAVOIR VIVRE фр. [савуár
вівр] — вміння жити, житейська
мудрість.

SCILICET (SCIL.) лат. [сціліцет] —
саме, тобто.

SECONDA VOLTA іт. [секóнда вóль-
та] — *муз.* вдруге.

**SEGUI IL TUO CORSO, E LASCIA
DIR LE GENTI!** іт. [сéгві іль тўо
кóрсo, е лáшья дір ле джéнти] — іди
своїм шляхом, і хай люди кажуть,
що загодно (слова Данте).

SELF MADE MAN англ. [селф
мейд мен] — «людина, що сама себе
зробила», людина, що сама проклала
собі дорогу в житті.

SEMPER IDEM лат. [сéмпер ідем] —
завжди те саме.

SENIOR лат. [сéніор] — старший.
SE NON È VERO, È BEN TROVATO
іт. [се нон е véро, е бен трóвáто] —
якщо це і не вірно, то все ж добре
придумано.

SENSUS лат. [сéнсус] — відчуття,
почуття.

SFORZANDO іт. [сфорцáндo] —
муз. див. *сфорцандо*.

SHOCKING англ. [шóкінг] — не-
пристойно, скаandalно.

SIC! лат. [сік] — «так!» (в дужках
або на полях вказує на важливість
або оригінальність даного місця в
тексті чи на помилковість наведе-
них чийх-небудь слів).

SIC TRANSIT GLORIA MUNDI
лат. [сік трáнзіт глóрія мунді] —
«так проходить земля слава».

SILENTIUM лат. [сілєнціум] —
мовчання, безгоміння.

S'IL VOUS PLAÎT фр. [сіль ву
пле] — будь ласка.

SINE ANNO (S.A.) лат. [сіне áн-
но] — без зазначення року (видання
книги та ін.).

SINE CURA лат. [сіне кўра] —
див. *синекура*.

SINE IRA ET STUDIO лат. [сіне
іра ет стўдіо] — «без гніву і упере-
дженості», без упередженої думки
(слова староримського історика Та-
ціта).

SINE LOCO (S.L.) лат. [сіне льó-
ко] — без зазначення місця (видан-
ня книги та ін.).

SINE QUA NON — див. *conditio sine qua non*.

SIR англ. [сєр.] — див. *сєр*.

SIT TIBI TERRA LEVIS лат. [сіт
тібі тєрра лєвіс] — «хай буде тобі
земля пухом» (слова, вживані в над-
гробних промовах та некроло-
гах).

SIT VENIA VERBO лат. [сіт вєніа
вєрбо] — з дозволу сказати.

SI VIS PACEM, PARA BELLUM лат.
[сі віс пáцем, пáра бєллу́м] — якщо
хочеш миру, готуйся до війни.

SOI-DISANT фр. [суá дізáн] — так
званий.

SOIRÉE фр. [суарé] — званий ве-
чір, вечірка.

SONORO іт. [сонóро] — *муз.* голосо-
но, гучно.

SOS англ. [сос] — сигнал біди, який дають по радіо судна або літаки, що гинуть.

SOSTENUTO іт. [состену́то] — муз. видержуючи звуки.

SOTTO VOCE іт. [сб́то во́че] — муз. півголосом.

SPIRITUS лат. [спі́рітус] — спирт.

SPONTE SUA лат. [спо́нте су́а] — добровільно, за власним бажанням.

STACCATO іт. [стакка́то] — муз. див. *стаккато*.

STANDARD OF LIFE англ. [стандарт оф лайф] — життєвий рівень.

STATUS IN STATU лат. [ста́тус ін ста́ту] — держава в державі.

STATUS NASCENDI — див. *in statu nascendi*.

STATUS QUO лат. [ста́тус кво] — існуюче становище.

STATUS QUO ANTE лат. [ста́тус кво а́нте] — становище, що існувало до певного моменту.

STATUS QUO ANTE BELLUM лат. [ста́тус кво а́нте б́ллюм] — становище, що було до війни.

STRETTO іт. [стрéтто] — муз. швидко.

STRUGGLE FOR LIFE англ. [стрегл фор лайф] — боротьба за існування.

SUB CONDITIOE лат. [суб кондіціоне] — при умові.

SUBITO іт. [субі́то] — муз. несподівано, раптом, відразу.

SUB SPECIE AETERNITATIS лат. [суб спéціє е́терніта́тіс] — «під знаком вічності»; з точки зору вічності.

SUI GENERIS лат. [су́ї ѓнеріс] — своєрідний, в своєму роді.

SUMMA SUMMARUM лат. [сумма сумма́рум] — букв. «сума сум», остаточний підсумок.

SUUM CUIQUE лат. [сумум куі́кве] — кожному своє.

SWEATING SYSTEM англ. [су́їтінг сі́стім] — див. *свейтінг*.

TABLE D'HÔTE фр. [табл. д'от] — див. *табльдот*.

TABULA RASA лат. [табу́ля ра́за] — гладенька дощечка, тобто чистий аркуш; щось чисте, незаймане.

TACITO CONSENSU лат. [та́ціто консенсу́] — з мовчазної згоди.

TAEDIUM VITAE лат. [та́edium ві́те] — огида до життя, пересиченість

(пов'язана з занепадницькими настроями в буржуазному суспільстві).

TEMPI PASSATI іт. [те́мпі пасса́ті] — минаючі часи, минуле.

TEMPORA MUTANTUR, ET NOS MUTAMUR IN ILLIS лат. [те́мпора мута́нтур ет нос мута́мур ін і́лліс] — часи міняються, і ми міняємося з ними.

TENERAMENTE іт. [тенераме́нте] — муз. ніжно.

TERRA INCOGNITA лат. [те́рра інко́гніта] — «невідома земля», невідома галузь.

TERTIUM NON DATUR лат. [те́рціум нон да́тур] — «третього не дано»; або — або; одно з двох.

TERTIUS GAUDENS лат. [те́рціус га́уденс] — «третій радіючий» (третя особа, що має користь із боротьби двох супротивників).

TESTIMONIUM PAUPERIATIS лат. [тестімо́ніум пауперта́тіс] — «посвідчення про бідність», показник, чийого-небудь скудоумства.

TÊTE-À-TÊTE фр. [тет-а-тет] — віч-на-віч, на самоті.

TIME IS MONEY англ. [тайм із мб́ні] — час — гроші.

TIMEO DANAOS ET DONA FERENTES лат. [тімео данаос ет до́на ферéнтес] — «боюся данайців (греків), навіть коли вони приносять дари» (вірш з «Енеїди» Вергілія).

TOUR DE FORCE фр. [тур де форс] — прояв великої сили; спритний трюк.

TRADE-MARK англ. [трейд-марк] — фабрична марка.

TRADE-UNION англ. [трейд-юніон] — див. *тред-юніони*.

TREMOLO іт. [трéмольо] — муз. див. *тремоло*.

TRES FACIUNT COLLEGIUM лат. [трес фа́ціунт колл́егіум] — «трос становлять колегію».

TROPPO іт. [тро́ппо] — надто.

TU QUOQUE, BRUTE! лат. [ту квóкве, Бруте!] — «і ти, Бруте!» (приписувані Юлію Цезарю слова, що стали прислів'ям, сказані ним, коли він побачив серед своїх убивців обласканого ним Брута).

TUTTI FRUTTI іт. [ту́тті фрúтті] — всяка всячина.

TUTTI QUANTI іт. [ту́тті ква́нті] — і всякі інші; та ін. та ін.; поголовно всі.

ULTIMA RATIO лат. [у́льтіма рáтіо] — останній, рішучий доказ.

ULTRA лат. [у́льтра] — по той бік, понад, найвищою мірою.

UNCLE SAM англ. [онкл сем] — дядя Сем, іронічне уособлення Сполучених Штатів — від U. S. (United States — Сполучені Штати); також жартівливе прізвисько американців.

UNITIS VIRIBUS — див. *viribus unitis*.

UNUM ET IDEM лат. [у́нум ет і́дем] — одне й те ж.

URBI ET ORBI лат. [у́рбі ет о́рбі] — *букв.* «місту і світові»; до загальної відома.

UTILE DULCI MISCERE лат. [у́тіле ду́льці місц́ере] — поєднувати приємне з корисним (рекомендувалось Горациєм в «Мистецтві поезії»).

VA BANQUE фр. [ва банк] — див. *ва-банк*.

VADE MECUM лат. [ва́де ме́кум] — див. *вадемекум*.

VAE VICTIS! лат. [ве ві́ктіс] — горе переможеним!

VALE! лат. [ва́ле] — будь здоровий, прощай!

VARIA лат. [ва́ріа] — різне.

VENI, VIDI, VICI лат. [в́ені, ві́ді, ві́ці] — «прийшов, побачив, переміг» (слова Юлія Цезаря з його донесення сенатові про перемогу над понти́ським царем Фарнаком).

VERBA MAGISTRI лат. [в́ерба магі́стрі] — слова вчителя, слова авторитетної людини.

VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT лат. [в́ерба воля́нт, скрі́пта ма́ненєт] — слова летять, написане залишається.

VETO лат. [в́ето] — див. *вето*.

VIA лат. [віа] — «пляхом», через (на листах та ваптажках для зазначення напрямку).

VICE VERSA лат. [ві́це в́ерса] — з другого боку; навпаки.

VIRIBUS UNITIS лат. [ві́рібус уні́тіс] — спільними зусиллями.

VIVACE іт. [ві́ваче] — *муз.* швидко, в швидкому темпі.

VOLENS NOLENS лат. [во́ленс но́ленс] — волею-неволею, хоч-не-хоч.

VOLENTEM DUCUNT FATA, NOLENTEM TRAHUNT лат. [во́лентем ду́кунт фа́та, но́лентем тра́гунт] — *букв.* «охочого доля веде, неохочого (унертого) тягне» (один з висловів стоїків. В. І. Ленін цитує його в статті «Опортунізм і крах II Інтернаціоналу»).

VOX POPULI — VOX DEI лат. [вокс по́пулі — вокс де́ї] — голос народу — голос божий.

VULGO лат. [ву́льго] — звичайно, в просторіччі.

W(WEST) нім. [вест] — див. *вест*.

ЛАТИНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Начертання	Українська передача	Додаткові відомості
Aa	а	1. Лігатури (в'язи)
Bb	б	Æ æ, (E œ (українська передача=с є)
Cc	к ц	2. Диграми (двобуквеності)
Dd	д	{ au ch ⁶ eu ph ⁶ qu rh ⁶ th ⁶ }
Ee	є е	{ = ав х ев ф кв р т }
Ff	ф	3. Біфуркація (розщеплення)
Gg	г	c = ц перед æ, e, i, œ, y; інакше = к
Hh	г ¹	gu = гв перед голосними; інакше = гу
Ii	і	s = з між голосними; інакше = с ⁷
Jj	й ²	tí = ці перед голосними, але не після
Kk	к	s-, t-, x-; інакше = ті; у грецьких
Ll	л	словах завжди = ті
Mm	м	ex = екз перед голосними; інакше = екс
Nn	н	
Oo	о	
Pp	п	
Qq	к	
Rr	р	
Ss	с з	
Tt	т ц	
Uu	у	
Vv	в	
Ww	в ³	
Xx	кс кс	
Yy	й ⁴	
Zz	з ⁵	

¹ Gg= російське літературне г (дзвінке к); Hh = українське г (придих)

² Склади ja, je, jo, ju = я, є, йо, ю.

³ В латині не зустрічається; нім., фр. = в; англ. близьке до укр. у.

⁴ у = нім. й.

⁵ z = суцільна вимова дз.

⁶ У грецьких словах. Стародавня вимова були: ch, ph, th = придихові к, п, т (на зразок кінцевих в укр. як, піл, рот); rh = глухе р (метр, ртуть). Сполучення ж ae, oe (= æ, œ) були ай, ой, стали ä, ö.

⁷ Сполучення ls, ps, rs можуть передаватися також через лз, вз, рз, напр. суспензорій, але суспєнсія (по латині однаково -ns-: suspensorium, suspensio).

ГРЕЦЬКИЙ АЛФАВІТ

Начертання	Назви	лат.	Додаткові відомості
Αα	άλφα	a	<p>1. <i>Задньоязичний носовий</i> [ɔ]</p> <p>γγ, γκ, γξ, γχ=лат. ng, nk, nx, nch</p> <p>2. <i>Дифтонги (двоголосі)</i></p> <p>{ αι αυ ει ευ ηι ηυ οι ου υι }</p> <p>{ = æ⁴ au ei⁵ eu ēi ēu œ⁴ u y }</p> <p>3. <i>Рейхлінове читання⁶</i></p> <p>ει, ηι, ιι, οι, υι = i βι=v (віта)</p> <p>αι, ε = e; αυ = av φι=f (фіта)</p> <p>ευ = ev; νι = nd звука h немає, напр.</p> <p>εὐρηκα = héurēka = évrēka</p> <p>4. <i>Латинське оформлення</i></p> <p>-ος → -us (κατάλογος catalōgus)</p> <p>-ον -um (ἀνέκδοτον anecdōtum)</p> <p>-η -a (φωνητική phonētika)</p> <p>-ης -a (ναύτης nautā)</p> <p>-ων -o (Πλάτων Plato)</p>
Ββ	βέτα	b	
Γγ	γάμμα	g	
Δδ	δέλτα	d	
Εε	έψιλον	e	
Ζζ	ζέτα	z	
Ηη	эта	ē	
Θθ	тэта	th	
Ιι	йота	i	
Κκ	кінша	k ²	
Λλ	лámбда	l	
Μμ	мі	m	
Νν	ні	n	
Ξξ	ксі	x	
Οο	ómикрон	o	
Ππ	пі	p	
Ρρ	ро	rh ³	
Σσς ¹	сіґма	s	
Ττ	тау	t	
Υυ	іпсилон	y	
Φφ	фі	ph	
Χχ	хі	ch	
Ψψ	псі	ps	
Ωω	oméґа	o	

¹ Начертання σ тільки в кінці слів. Так, ΣΩΚΡΑΤΗΣ=Σωκράτης=Sōcrātes.

² В латинській передачі частіше c.

³ Перед голосним; інакше g.

⁴ Власне укр. ай, ой.

⁵ Частіше i, напр. κειράτης → rīrāta.

⁶ Наближається до нологреського, але з ним не у всьому збігається. Тому що буква η називається за стародавнім (еразмовним) читанням éta, а за новим (рейхліновим) читанням іта, то перше читання називається також е та ці з м, а останнє — і та ці з м.

ЧИСЛІВНИКИ

Цифри	Кількісні		Порядкові		Розділові
	латинські	грецькі	латинські	грецькі ¹	латинські
1	уні-	моно-	прим-	прото-	сингул-
2	ду-, бі- ²	ди-	секунд-	двтеро-	бін-
3	три-*	три-	терци-	терито-	терн-
4	квадри-	тетра-	кварт-	тетарто-	кватерн-
5	квінква-	пента-	квінт-	пемпто-	квін-
6	секса-	(г)екса-	секст-	(г)екто-	сен-
7	септуа-	(г)епта-	септим-	(г)ебдомо-	септен-
8	окто-	окта-	октав-	огдоа-	октон-
9	нона-	ена- ⁵	нон-	енато-	нонен-
10	деци- ³	дека-	децим-	} всі на -ато-	ден-
11	ундеци-	(г)ендека-	ундецим-		} всі на -осто-
12	дуодени-	додека- ⁶	дуоденим-	іцен-	
20	вігінти-	ікоса- ⁷	вігезим- ⁹	центен-	
100	центри- ⁴	(г)екато- ³	центезим-		
1000	мілі-	хіліо- ³	мілезим-		
10000	. . . . .	міріа-	. . . . .		
Дроби			Множні		
1/2 лат. семі- ⁸ гр. (г)емі- 1 1/2 » сескві- » генамісо- Інші — як порядкові			простий лат. симпл- гр (г)апл- подвійний » дупл- » дипл- Інші — з суфіксом -пл(ік)-		
Кратні			«Великі одиниці»		
один раз лат. семел- гр. (г)анакс- двічі » біс- » дис- тричі » тер- » трис- Інші надто рідкісні.			1 000 ³ мільйон, 1 000 ³ мільярд. Степені мільйона: ² б-, ³ тр-, ⁴ кварт-, ⁵ квінт-, ⁶ секст-, ⁷ септ-, ⁸ окт-, ⁹ нон-, ¹⁰ дец- + суфікс -ильйон (-ільйон).		

* Відповідно до українського правопису всюди подано після так званої «дев'ятки» * хоч перед голосними писатиметься і. Ред.

¹ Буква г передає гр. h (spiritus asper); в рейхліновому читанні h немає

² Ду- самостійна основа, бі- префікс (дуалізм, біквдратний).

³ В метричній системі гр. форма множать, а лат. ділять; гр. hekato-, chilio- спрощені в гекто-, кіло-. Додають ще мега- 10⁶, мікро- 10⁻⁶.

⁴ Фр. санти-.

⁵ На практиці частіше нона- (з лат.).

⁶ Одиниці перед десятками.

⁷ В дальших десятках -конта, напр. 30 триаконта.

⁸ Фр. демі-.

⁹ Варіант — вігезим-.

Словарь иностранных слов
Госполитиздат УССР
(На украинском языке)

Редактори *Є. Дубовенко, Ф. Ткаченко*
Художній редактор *Ю. Яхніс*
Технічний редактор *Г. Дерев'янюк*
Коректори *Г. Аксельруд, А. Протодьяконова*

Здано на виробництво 3/І 1955 р. Підписано до друку 5/У 1955 р. БФ 06422. Тираж 18000.
Формат 60×92¹/₁₆. Друк. арк. 52. Обліково-вкл. арк. 82,02. Зам. 30.
Ціна в оправі 16 крб. 40 коп.

Державне Видавництво Політичної Літератури УРСР.
Київ, Володимирська, 42.

Книжково-журнальна фабрика Голооввидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, Воровського, 24.

